☞ The Śāntiparvan is issued in four volumes: XIII, XIV, XV and XVI.

The present volume XV, the Mokṣadharma Sub-section [Part A],
was published as under
Pages 949–1264, preceded by Editorial Note [No 3], as
Fascicule 22, on 6th September, 1951,
Pages 1265–1624, as Fascicule 23, on 25th August, 1952, and
Pages 1625–1792, included in Fascicule 24, on 13th September, 1953.

Printed at cost of subvention donated by
The Union Government of the
Republic of India

Printed and Published by

The Bhandarkar Institute Press, Poona-4

CONTENTS OF VOLUME FIFTEEN

[Mokṣadharma, A]

ILLUSTRATIONS

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl = additional.
adhy = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra
B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
BG = Bhagavadgītā
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap = chapter(s)
comm = commentary(taries)
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed. = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll = following
fragm = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally)
illeg. = illegible
inf lin. = *infra lineam* (below the line).
ins = insert(s)
int lin = *inter lineas* (between the lines).
interp = interpolate(s)
introd = introduction, introductory
K = Kumbhakonam ed. of the Mbh
L = Line
M = Madras edition of the Mbh. (by P. P S Sastri, 1931–1936)
m *or* marg = marginal(ly).
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmrti (ed. N S. P.)
Mbh = Mahābhārata
Nīl = Nīlakaṇṭha.
O-J = Old-Javanese
om = omit(s), omitting
orig = original(ly)
post = posterior.
pr m. = *propria manu* (by own hand).
prob = probably.
r = repeat(s), repeated
Rām = Rāmāyaṇa (ed N S P).
ref = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s)
supp. = supplementary
sup lin = *supra lineam* (above the line).
transp = transpose(s), transposition
v = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes)

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings.

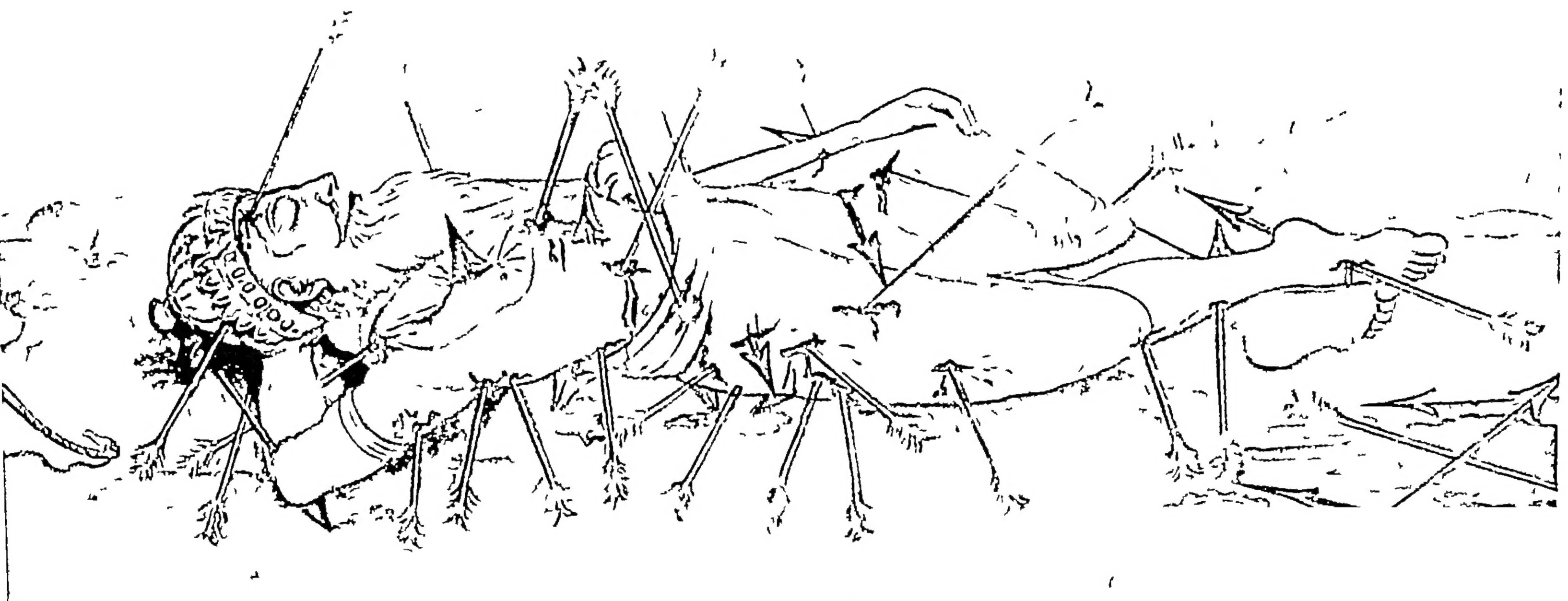
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, Cd = Comm. of Devabodha, Ca n p s.v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja A "p" is added on to denote a "pātha" or variant, thus, Cnp = a pātha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः । १२ ४६ ११

[Modelled after the carving on a ruined temple of the 12th or Kiradu, Jodhpur, Rajputana. *Hindu Temple*, Plate LXXX]

Editorial Note

[No 3]

(Śāntiparvan Mokṣadharma)

EDITORIAL NOTE

[No 3]

The text of the Mokṣadharma section of the Śāntiparvan is based upon the following MSS —

THE CRITICAL APPARATUS

I N(ORTHERN) RECENSION (26 MSS)

(a) *North-western Group* (ν)

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = Paris, Bibliothèque Nationale, No 379 Undated Used from a photo-copy procured from the Bibliothèque It is a unique paper MS in Śāradā characters for the entire Śāntiparvan, having been purchased in Kashmir in 1898 It gives Arjunamiśra's comm in the margins, although the text is often independent of, and corrected (*sec m*) to agree with, the commentary Several missing folios of the original have been replaced by smaller folios in Śāradā characters (*sec m*) Last few folios missing.

Kaśmīrī Version [K], being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 198 of 1891–95 Undated complete for the Śāntiparvan

K_2 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal Undated complete for the Śāntiparvan

[K_3 — absent]

K_4 = Poona, BORI MSS Collection, No 246 Complete for the Śāntiparvan (ca A D. 1771).

[K_5 — absent]

K_6 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 4556 Contains the Mokṣadharma section only (A D 1776)

K_7 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 4712 Undated Contains the Mokṣadharma section only.

Maithilī (Videha) Version [V]

V_1 = Kathmandu, Nepal Durbar Library, No 738 (Bendall [wrongly] 867) This was utilized from enlargements of micro-film photographs of the original palm leaf MS taken *in situ* with the special permission of the Government of Nepal Contains, with a few lacunae, the entire Śāntiparvan (A D 1516)

(*b*) *Central Group* (Υ)

Bengali Version [B]

B_0 = Paris, Bibliothèque Nationale, No 20, Q This was used from a photo-copy procured from the Bibliothèque Complete for the Śāntiparvan Written on palm-leaves in two bundles " O " and " Q ", the latter containing the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections (A D 1687)

[B_1 — absent]

[B_2 — absent]

[B_3 — absent]

[B_4 — absent]

[B_5 — absent]

B_6 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No 7 On palm-leaves Collated at Santiniketan Contains the Mokṣadharma section only (A D 1709)

B_7 = Dacca, University Library, No 503 Collated at Santiniketan Contains the Mokṣadharma section only (A D 1737)

B_8 = Dacca, University Library, No 587 Collated at Santiniketan Contains the Mokṣadharma section only. (A D 1747)

B_9 = Calcutta, University Library, No 1386 Collated at Santiniketan Contains the Mokṣadharma section only (A D 1780)

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(1) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

[Da_1 — absent]

[Da_2 — absent]

Da_3 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 476 of Viśrāmbāg I Undated contains the Mokṣadharma section only

Da_4 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 38 of A 1879-80 Undated contains the Mokṣadharma section only

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakantha [Dn], the "Vulgate"

Dn$_1$ = Bhor, State Library, No 82 Undated Complete for the Śāntiparvan, together with Nos 80 and 81

[Dn$_2$ — absent]

[Dn$_3$ — not used]

Dn$_4$ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29c of A 1879-80 Contains the Mokṣadharma section only (A D 1758).

(iii) Devanāgarī Version of Vidyāsāgara [Ds]

Ds$_1$ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 39 of A 1879-80 Undated Contains the Mokṣadharma section only

Ds$_2$ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1141 Undated Collated at Tanjore Contains the Mokṣadharma section only

(iv) Devanāgarī Composite Version

[D$_1$ — absent]

D$_2$ = Madras, Adyar Library, No X B 11 Undated Complete for the entire Śāntiparvan

D$_3$ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1117 Collated at Tanjore complete, with Nos 1116 and 1115, for the Śāntiparvan (A D 1747)

D$_4$ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 221 of 1887-91 Undated complete, with Nos 219 and 220, for the entire Śāntiparvan

D$_5$ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1168 Undated Collated at Tanjore complete, with Nos 1167 and 1166, for the entire Śāntiparvan

D$_6$ = Baroda, Oriental Institute, No 11317 Undated Contains the Rāja dharma and the Mokṣadharma sections only

D$_7$ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1192 Undated Collated at Tanjore complete, with No 1191, for the entire Śāntiparvan

D$_8$ = Poona, Vishalgad Collection, BORI, No 240 Undated Complete for the entire Śāntiparvan

D$_9$ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 65 of 1882-83 Contains the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections only (A D 1560)

II S(OUTHERN) RECENSION (10 MSS)

Telugu Version [T]

T_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11811 Undated Collated at Tanjore complete for the entire Śāntiparvan

T_2 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 3947 Undated complete for the entire Śāntiparvan

Grantha Version [G]

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Mutt Library Not numbered Undated complete for the entire Śāntiparvan

G_2 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 4082 Undated complete for the entire Śāntiparvan

G_3 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11819 Undated collated at Tanjore contains the Rājadharma and the Mokṣadharma sections only

[G_4 — absent]

[G_5 — absent]

G_6 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11833. Undated Collated at Tanjore: contains the Mokṣadharma section only

Malayālam Version [M]

M_1 = Pilakkattigiri, S Malabar Poomulli Mana Library, No 309. Complete for the entire Śāntiparvan (Kollam 921 = ca A D 1746)

[M_2 — absent]

[M_3 — absent]

[M_4 — absent]

M_5 = Cochin, State Library, No 39 Undated contains the Mokṣadharma section only

M_6 = Vadakancheri, Cochin Avanapparambu Mana Library, No 64 Undated· contains the Mokṣadharma section only

M_7 = Calicut, MS (without number) belonging to the Padiññāre Kovilakam Collection Undated contains the Mokṣadharma section only.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā* or °*pradīpikā*, as in Da_3 and Da_4, and in $Ś_1$ Copies procured from Tanjore and Mysore show considerable divergencies additions and omissions Available for the entire Śāntiparvan.

Cn = Nīlakantha's *Bhāratabhāvadīpa* or *°dīpikā*, as in Dn1 and Dn4, and as printed in the "Vulgate" editions Available for the entire Śāntiparvan

Cp = Paramānanda Bhattācārya's *Mokṣadharmaṭīkā*, as in MS No 12899 of the Oriental Institute, Baroda (A D 1672)

Cs = Vidyasāgara's *Vyākhyānaratnāvalı*, as in Ds1 and Ds2 Available for the Moksadharma section only

Cv = Vādirāja's *Lakṣālaṃkāra*, on the evidence of a transcript procured from Madras Available for the entire Śāntiparvan

(ii) *Epitomes*

Mañj = Kṣhemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvyamālā, No 64) Other epitomes not used

(iii) *Translations*

Āndhra = *Āndhra Mahābhāratamu* by Tikkana Other translations not used

* * * *
* * * * * * * *

Like the Ādi and the Āranyaka parvans, the Moksadharma parvan contains several prose passages which are divided into paragraphs of varying lengths But no device to demarcate the subdivisions (sentences) within the paragraph has been so far used, resulting in much inconvenience In the present parvan for the first time, the sentences within the paragraph are consecutively numbered see adhy 183–185

More than any other portion of the Epic, the Mokṣadharma contains a very large number of philosophical passages, particularly "Sāmkhya" passages, the exact interpretation of which presents several difficulties "Sāmkhya" metaphysics, for instance, occurs, even in the chapters so far published, more than half a dozen times with crucial differences in nomenclature and details Orthodox commentators like Nīlakantha gloss over these differences and interpret them all in consonance with Advaita Vedānta The critical question to settle is whether these differences belong to the inchoate or formative stage of the "Sāmkhya", or are the result of a late inconsequential admixture of "Sāmkhya" ideas Scholars have advocated both these positions[1] The question will have to be dealt with in the General Introduction, but in the meanwhile and as an aid to the understanding of the different interpretations

[1] For a brief summary, cf Belvalkar-Ranade History of Indian Philosophy, Vol 2, *The Creative Period*, pp 412–427

in the field, extracts from the available commentaries are cited in the Critical Apparatus — more frequently than had been found necessary so far — to elucidate the technical terms which occur in the Śāntiparvan even outside the "Sāmkhya" chapters The commentators by no means agree in their interpretations The "Critical Notes" at the end of the Moksaparvan will also be found to have, as a consequence, occupied more space than was found necessary so far

The printing of the Śāntiparvan was actually commenced on the 15th of August, 1948, and in the course of the last three years more than 1250 pages have been printed off Looking to the very technical and intricate nature of the work and the somewhat inadequate financial assistance that has been available, this progress can be regarded as not quite unsatisfactory and, for its achievement, I have to record once again my obligations to the ready assistance and loyal co-operation of the same factors that have been mentioned at the end of my Editorial Note, No 2 It is, however, sad to have to record that the person who was mainly responsible for inducing the Bhandarkar Oriental Research Institute to shoulder the present project of the Critical Edition and who offered the project a princely donation of one lakh of rupees and undertook, besides, all responsibility for supplying the beautiful illustrations which adorn the published volumes of the edition —Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B A, the Rajasaheb of Aundh—is no longer amongst us to see the Critical Edition completed The Rajasaheb passed away, after a brief illness, on 13th April, 1951, at the age of 83

Of the promised donation of Rs 1,00,000, the Rajasaheb had paid, up to his death, the sum of Rs 68,645-4-0 The Government of Bombay, in consequence of the merger of the Aundh State, have, by their resolution dated 26-3-1951, very kindly undertaken to pay up the balance of the promised donation in annual instalments the first instalment of Rs 5,500 being accordingly already received on the 31st March, 1951 While thanking the Government of Bombay for this gracious act, I cannot help expressing the hope that some other States and Governments who have made similar promises of help will see their way to liquidate their promises at an early date If adequate help is forthcoming, it can now be confidently said that what remains of the Critical Edition can be completed in less than another ten years I therefore take this opportunity to appeal to the old and prospective donors to come early, and without waiting for a call, to the assistance of this project of international importance

Rsipañcamī Sept 6th, 1951
B O R Institute, POONA

S K. BELVALKAR
General Editor

॥ शान्तिपर्वणि मोक्षधर्माः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः ।
धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १

भीष्म उवाच ।

सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्ग्यः सत्यफलं तपः ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ २

☞ Out of the MSS used for the Rājadharma and the Āpaddharma sections of the Śāntiparvan, the following MSS from the N recension K3 5 B1-3 Da1.a2 (all used for the Rājadharma as well as the Āpaddharma), Dn2 (used for the Rājadharma only) n3 (used for the Āpaddharma only), and D1 (used for both the Rājadharma and the Āpaddharma), and the following MSS from the S recension G1 (used for the Rājadharma only), 5 (used for the Āpaddharma only), M2-4 (all used for the Rājadharma as well as the Āpaddharma) are absent from the critical apparatus of the Mokṣadharma, while the following MSS from the N recension K6 7 B8-9 Da3 a4 Dn4 Ds1.s2 (all not available for the Rājadharma as well as the Āpaddharma) D6 (not available for the Āpaddharma only), and the following MSS from the S recension G3 (not available for the Āpaddharma only) 6 (not available for both the Rājadharma and the Āpaddharma), M5-7 (all not available for the Rājadharma as well as the Āpaddharma) are newly added to the critical apparatus of the Mokṣadharma.

The introductory mantra

455* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in Ś1 K1.2 4 V1 B0 7 8 Da3.a4 Dn1.n4 D1 D2 8 5 7 8 Ś1 K1.2.4 D2 read व्यासं (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, Ś1 ins. स्वस्ति ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । नमो गुरुभ्यो नमः ।, K1 ॥ ॐ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः सरस्वत्यै । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णाय नमः । गुरुभ्यो नमः । श्रीगणाधिपतये नमः । श्रेयसे ।; K2 ॐ नमो महात्रिपुरसुन्दर्यै । श्रीगुरुनाथपादकमलेभ्यो नमः । ॐ नमो व्यासाय वेदविदे नमः ।, K4 ॐ स्वस्त्यस्तु प्रजाभ्यः । ॐ नमो गणेशाय नमः ।, V1 B7 8 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।, Da3 ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; Da4 ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगणपतिभ्यः ।, Dn4 Ds2 D2 8 5 7 8 श्रीगणेशाय नमः ।, Ds1 श्रीकृष्णाय नमः ।

Of the MSS which om. the introductory mantra, K6 begins with श्रीगणेशाय नमः ।, K7 ॐ नमः परमात्मने ।; B0 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; B9 ॐ नमो गणेशाय ।, D4 9 ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय ।; T2

456* शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ।

हरिः ॐ । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु शान्तिपर्व मोक्षधर्मस्तु ।, G3 (marg.) शुभमस्तु । गुरवे नमः । गणपतये नमः । सरस्वत्यै नमः । १७२ वर्षं पुरट्टाशिमास (भाद्रपद or कन्या) २९ तेति शान्तिपर्वं आरंभ । श्रीगुरुनाथन् लिखित ।, G6 शुभमस्तु । मोक्षधर्मं । सेनजिद्गीत । श्रीवेदव्यासाय नमः ।, M2 6 हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।; M5 हरिः । स्वस्ति । श्रीवेदव्यासाय नमः । अविघ्नमस्तु ।; M7 हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । व्यासाय नमः ।

---

1 =(var.) B 12 352 1 Owing to missing first folios, the portion of the text from the beginning of the adhy. up to 47ᵈ is lost in B0 G8 om. the ref. —ᵃ) K6 धर्मा पितामहप्रोक्ता —ᵇ) K4 °धर्मोश्रिताः, Ds1 °धर्माधिताः, G1 °हिताः (for °श्रिताः) K1 प्रभो (for शुभाः) —ᶜ) K6 D6 चैव (for श्रेष्ठं) —ᵈ) K1 पांडव, K6 7 D1.6 9 तत्त्वतः; B8 (marg.) T2 भारत, G2 M1 5 7 सेनघ (for पार्थिव)

2 =(var.) B 12 352 2 B6 missing (cf. v. l. 1) —ᵃ) K6 विहितः, M6 सद्भिस्तु (for सर्वत्र) K6 7 D4 9 परमो (for विहितो) —ᵇ) B7 partly damaged K4 B7 स्वर्गं (for स्वर्ग्यः) K6 D8 D8 7 T G1 2.6 M1 5-7 Cnp C5 स्वर्ग्यः (M1 °र्गं) सत्य(G1 °च)-फलोदयः, K7 D6 स्वर्गं(D6 °र्ग्यं)स्तस्य फल तत, V1

यस्मिन्यासिंस्तु विनये यो यो याति विनिश्चयम् ।
स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ ३
यथा यथा च पर्येति लोकतन्त्रमसारवत् ।
तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशयः ॥ ४
एवं व्यवसिते लोके बहुदोषे युधिष्ठिर ।
आत्ममोक्षनिमित्तं वै यतेत मतिमान्नरः ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
यया बुद्ध्या नुदेच्छोकं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६
भीष्म उवाच ।
नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो दुःखमिति ध्यायञ्शोकस्यापचितिं चरेत् ॥ ७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा सेनजितं विप्रः कश्चिदित्यब्रवीद्वचः ॥ ८
पुत्रशोकाभिसंतप्तं राजानं शोकविह्वलम् ।
विषण्णवदनं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ॥ ९

Bo 8 Dn4 D2 3 5 Cap np स्वर्ग्यं (V1 Cap °र्गं) प्रेत्य तपः(V1 यत॰)फलं; B9 Dn1 Cn सत्यप्रेत्य तपःफलं, Da3 a4 स्वर्ग्यं सत्यं परं तपः; Ca as in text ꣸ Cn सति सद्वस्तुनि विषये तपः आलोचनं श्रवणमनननिदिध्यासनात्मकं तस्य फलं साक्षात्कारः । सः अप्रेत्य मरणात्प्रागेव भवति । ज्ञानं दृष्टफलमित्यर्थः ॥ Ca प्रेत्य तपःफलमिति पाठः । स चायुक्त एव । श्रेष्ठधर्मप्रश्ने मोक्षधर्मरूपस्यैवोचितत्वात् । प्राचीन टीकाकारैरपि तथा व्याख्यातत्वात् ॥ Cp तपःशब्दो ज्ञान वाची । ꣸ — [c]) K4 बहुदानस्य (for °द्वारस्य) — [d]) Ds1 partly damaged T2 श्रिया; M6 क्रिया K3 G3 M1 7 नेहास्ति विफला क्रिया:

3 =(var) B 12 352 3 B6 missing (cf v 1 1) — [a]) D8 G1. 2 च, D4 नु (for तु) K4 6 7 V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-3 5 M1. 5-7 विषये (for विनये). — [b]) K4 विनिश्चय°. — [c]) K4 सत्यम्, M1. 7 स तम् (for स तम्) — [d]) K1 2 4 G6 नान्यो, V1 नून (for नान्य). G1 पुरुष°; Cn p भरत° (as in text) Da4 D4 °सत्तमं — T2 reads after 5, and G3 after 3, from B 12 352 4 up to B 12 365 9, omitting the portion in its proper place

4 B6 missing (cf v 1 1) D7 T1 G1-3 6 M6 read 4 after 7 — [a]) V1 B7 तु, Da4 नु; M6 चि (for च). K6 पश्येत; Ca n p पर्येति (as in text) — [b]) Ś1 (*sup lin* as in text) K1. 2 4 असारतां, Ca n p °रवत् (as in text) D7 लोकस्तत्र समाचरेत् — [c]) K4 विरागी (for °गो) K6 7 D4 9 M7 [ऽ]स्य; M1 7 (*sup lin*) [ऽ]थ (for ऽत्र) Dn4 तथातत्राविरा गोत्र — [d]) K4 नीयते (for जा°) T2 जायते मनुजाधिप

5 For the sequence in T2, cf v 1. 3 B6 missing (cf v 1 1). G3 om 5 — [a]) K6 V1 B7 8 G3 6 M5 Cp np व्यवस्थिते; D4 °सितो, Ca. n 8 °सिते (as in text) — [b]) K6 बहुदुःखे, K7 D1 9 °दोषैर्, B9 °लोके, Cn p 8 °दोषे (as in text) — [c]) K6 7 D1 9 च, T2 यद्, Cp वै (as in text) — [d]) K7 मतिवान्

6 B6 missing (cf v 1 1) 6[ab] = 12. 26 17[ab] — [a]) K4 च (for the first वा) — [b]) Ds1 गृहे (for मृते) — D2 om. (hapl) 6[c]–7[b] — [c]) K6 कथा, B9 कया (for यया) T2 M1. 6 7 त्यजेत्; Cn p नुदेत् (as in text) K6 दुःखं (for शोकं) — [d]) Ś1 K1 2 B7. 8 (marg) D1 6 9 Ca तां (for तन्). Ś1 K1 2 वद (for ब्रूहि)

7 =(var) 12 26 17. B6 missing (cf v 1 1). D2 om. 7[ab] (cf. v 1 6) — [a]) K4 च (for the first वा) — [c]) D2 G1 ध्यायेत्; G2 ध्यायन् (for ध्यायन्) — [d]) K7 दोषस्य (for शोकस्य) V1 [अ]पचितं, G2 [उ]पचितिं, Cp [अ]वचितिं, Ca n 8 [अ]प° (as in text) — After 7, D7 T1 G1-3 6 M6 read 4

8 B6 missing (cf. v 1 1) — [b]) B7 damaged, G1 पुरातर (for °तनम्). — [c]) B7 damaged K6 Dn1 D8 श्येनजितं, Da4 सेनसित (for °जित) — [d]) K4 V1 Bo 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5 6 8 कश्चि-देस्य; K6 7 D4 9 °देव (for °दिति) K6 7 V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1. 5-7 सुहृद (for वच°).

9 B6 missing (cf v. 1) — [a]) B7 स त; B8 Da3 a4 सुत (for पुत्र) — [c]) K6 विपन्न (for °ण्ण) V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 मनसं (for वदन)

10 Before 10, M6 ins विप्र B6 missing (cf v 1 1) — [a]) K4 Da4 D8 G2 Cp तु (for नु) K6 7 Dn4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 मुह्यसि (for

किं नु खल्वसि मूढस्त्वं शोच्यः किमनुशोचसि ।
यदा त्वामपि शोचन्तः शोच्या यास्यन्ति तां गतिम् १०
त्वं चैवाहं च ये चान्ये त्वां राजन्पर्युपासते ।
सर्वे तत्र गमिष्यामो यत एवागता वयम् ॥ ११
सेनजिदुवाच ।
का बुद्धिः किं तपो विप्र कः समाधिस्तपोधन ।
किं ज्ञानं किं श्रुतं वा ते यत्प्राप्य न विषीदसि ॥ १२
ब्राह्मण उवाच ।
पश्य भूतानि दुःखेन व्यतिषक्तानि सर्वशः ।
आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ॥ १३
यथा मम तथान्येषामिति बुद्ध्या न मे व्यथा ।
एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ १४ C 12 6471 B 12 174 14 K 12 173 15

खल्वसि) K1 सूदस (for मूढस्) V1 D7 T G1-3 6 M1 5-7 सन् (for स्त्व) — ^{b}) M6 शोच्य — ^{c}) M7 (sup lin as in text) मनु (for मपि) D5 शोच्यंत — ^{d}) B6 Da3 शोच्यां (for °च्या)

11 B5 missing (cf v l 1) — ^{a}) K1 चैवाह च, D7 T G1. 3 6 M1 5-7 चाह चैव (T2 G1 चापि), D5 damaged (for चैवाह च) K1 D4 ये वान्ये — Da3 reads 11^{b} twice — ^{b}) K7 D4 6 9 transp त्वां and राजन् K6 7 V1 B7 8 Da3 (second time) a4 D4 6 9 M1. 6 C3 समुपासते, G1 पर्युपास्महे (for °सते) B6 9 Da3 (first time) Dn1. n4 D3 D2. 3 5 8 त्वामु पास(D2 °स)ति पार्थिव (Dn4 °व°); Ca पालयानमु पासते — 11^{cd} is damaged in B7 — ^{d}) Dn1 n4 एव गता, D4 9 T G1-3 6 M1. 5-7 चैवागता. D7 य चैवा भिगता वय

12 B6 missing (cf v l 1) Da3 a4 शेनजित्, Dn1. n4 D3 श्येन° (for सेन°) — ^{b}) Da3 a4 का (for क) Dn4 तपोधन, M1. 7 °धन°. K6 7 D4 6 9 को धर्मः किं परायण — ^{c}) K6 विज्ञान, K7 D4 9 किं शास्त्र (for किं ज्ञानं) K4 V1 B6 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 5 8 चैव, K6 ते वा (by transp), K7 D4 6 9 M1 5-7 वापि — ^{d}) K1 निषीदसि, K7 B7 8 (marg) Dn1 D2 8 (marg as in text) 9 G6 M7 (inf lin as in text) विषीदति, D4 damaged (for °दसि) — After 12, D52 M1 5-7 ins 457*.

13 = (var.) 12 26 18^{c}–19^{b} B6 missing (cf v l 1) D7 T1 G2 3 6 M5-7 विप्र; T2 G1 द्विज (for ब्राह्मण). — K6 D7 T G1-3, 6 ins after the ref D52 M1. 5-7 after 12

457* हृष्यन्तमवसीदन्त सुखदुःखविपर्यये ।
　　आत्मानमनुशोचामि यो ममैष हृदि स्थित ।

[(L 1) G1 पपतिमवसीदति (for the prior half) —(L 2) T1 G2 3 6 अनुशोचामो (for °शोचामि) D52 D7 य पर्योते स्थितो हृदि, T1 G2 3 6 ममैष हृदि संस्थित (for the post half)]

— ^{a}) K1 4 V1 B6 7 8 Da3 Dn4 D2 5 पश्यन्, D5 D7 T G1-3 M1 5-7 सर्वं (for पश्य) Da3 भूतानां K6 D4 6 सर्वाणि (for दुःखेन) G6 सर्वत्र तानि दुःखेन — ^{b}) Ś1 K1 2 Ca व्यतिक्रांतानि; K4 V1 B8 Da3 Dn4 D52 D2 3 5 7 G2 3 M1 Cn °पिक्तानि; D51 °सक्तानि (for °षक्तानि) D5 D7 T G1-3 6 M1. 5-7 C3 पश्यत (G1 °त, G3 6 °तां, M7 °ता); Ca सर्वशः (as in text). — After 13^{ab}, K6 V1 B6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 6 8 ins

458* उत्तमाधममध्यानि तेषु तेष्विह कर्मसु ।

[Da4 नोत्तमाधम- (for उत्तमा°). V1 तिष्ठंते स्थिरकर्मसु (for the post half).]

while G2 ins after 13^{ab}

459* अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ।
　　न त पश्यामि यस्याह त न पश्यामि यो मम ।

13^{cd} = (var) B 14 32 11^{cd} — ^{c}) Ś1 K1 2 4 B8 D9 वाय (for चाय) Cp cites नयमात्मा न मम — ^{d}) T1 G2 सा (for वा)

14 B6 missing (cf v l 1) 14^{ab} = (var) 12 26 19^{cd} B 14 32 12^{ab} 14^{ab} is damaged in B7 — ^{a}) D4 येषाम् (for [अ]न्येषाम्) — ^{b}) V1 B6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 5 8 चिंत्य; D7 T G2 3. 6 M1 5-7 मत्वा (for बुद्ध्या) M5 नु (for न) D7 T1 G2 3 6 च व्यथा, T2 हि व्यथा; M5 विव्यथे (for मे व्यथा). K6 7 D4 6 9 इति संचिंत्य न व्यथेत्; G1 इति मत्वामिविव्यथा — Da4 om. (hapl.) 14^{cd} — ^{c}) G1 पुरस्कृत्य (for अह प्राप्य) — ^{d}) K7 D4 6 9 M6 7 हृष्यामि (for प्रहृष्ये) Ś1 K1 2 4 मे व्यथा (K4 °थे); M6 विव्यथे (for च व्यथे) K6 न प्रहृष्यामि न व्यथे

15 = (var) 12, 28 36, Rām. 2 105 26,

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ १५
एवं पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयो बान्धवास्तथा ।
तेषु स्नेहो न कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १६
अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।
न त्वासौ वेद न त्वं तं कः सन्कमनुशोचसि ॥ १७
तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ।
सुखात्संजायते दुःखमेवमेतत्पुनः पुनः ।
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ॥ १८
सुखात्त्वं दुःखमापन्नः पुनरापत्स्यसे सुखम् ।

Hitopadeśa IV 73 B6 missing (cf v. l 1) — ^{a}) K6 समेयात्तु (for °याता) ❀ Ca उदधिरम्भोदकाधार नदी । ❀ — ^{c}) K4 यथा याता; Ca p व्यपेयाता (as in text) — ^{d}) Ś1 K1 3 4 तथा (for तद्वद्) T2 समागम

16 B6 missing (cf. v. l 1) — ^{a}) D7 T G2 3 6 M1 4–7 दाराश् (for पौत्राश्) D6 एव पुत्रांश्च पौत्रांश्च — ^{b}) Ś1 K1 3 4 6 सुहृदस्तथा, D7 T G1–3 6 M1 4–7 चाथ (G1 3 6 M4 °पि) बान्धवा — ^{c}) V1 B0 1–9 Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 4 7 8 तेषां, G1 न च (for तेषु) — 16^{d}–17^{d} is damaged in B7 — ^{d}) K6 V1 D4 6 9 ध्रुवं हि ते (by transp), K7 ध्रुवश्च ते, B0 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 4 8 M1 6 ध्रुवो हि ते ; D7 T1 G2, 6 च (G2 6 तु) तैर्ध्रुवं; T2 G1 3 M5 7 हि (G3 च) तैर्ध्रुव

17 B6 missing (cf. v l 1). Da3 a4 om 17^{ab}. 17 is damaged in B7. — ^{a}) K6 आपतिता ; Ca s °त (as in text). G1 अदर्शनाच पतित — ^{b}) K6 गता — ^{c}) K6 Ds2 D2, 3 4–8 T1 न त्वसौ; D1 नन्वासौ (for न त्वासौ). Ca cites त्वा D4 यत्वं त, D7 T1 G1 3 6 न त्वं च (G1 तत्) (for न त्व तं). — ^{d}) K7 D4 6 7 9 T G1–3 6 M1 4–7 स(G3 क)स्मात् (for क सन्) K4 6 7 V1 Da3 Dn1 n4 D5 D2–9 T G1–3 6 M1 4–7 किम् (for कम्) D8 अथ (for अनु)

18 B6 missing (cf. v l 1) 18^{ab} = 12 26 22^{cd}. — ^{a}) K1 D5 D7 T G1–3 6 M1 4–7 सुखार्त ; K3 4 तृष्णार्ति (for °र्तिं) — T1 om (hapl) 18^{bc} — ^{b}) K1 D5 D7 T2 G1–3, 6 M1 4–7 दुःखार्त (for दुःखार्तिं). — After 18^{ab}, K7 G1 read 19^{ab} D1 om (hapl) 18^{cd} — ^{d}) V1 Dn1 n4 Ds2 एवमेव, B0 1–9 Da3 a4 Ds1 D2 3 5 8 दुःखमेव (for एवमेतत्) T G1–3 6 M1 4–7 दुःखात्संजायते सुख — 18^{ef} = 3 247 45^{ab} 12 26, 23^{ab} Cf Jātaka 423, Gāthā 2^{ab} G1 om (hapl) 18^{ef}. D6 om (hapl) 18^{f}–19^{a} — After 18, K6 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6, 8 ins

460* सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रवत्परिवर्ततः ।

[K6 सुख दुःख K6 परिवर्तते]

19 B6 missing (cf v l 1) D4 om 19^{abc} (cf v l. 18). K7 G1 read 19^{ab} after 18^{ab} — ^{a}) K4 D2 सुखार्थं ; Ds1 D7 T G1–3 6 M1, 4–7 सुखार्ते (M6 7 °र्त); D3 सुखाच (for °त्त्वं) D7 T1 G2 6 आप्नोति ; D2 आर्यत ; T2 M1 7 आपन्न (for °न्न:) — ^{b}) K3 T2 G1 M3 आपत्स्यते ; D7 T1 G3 3 6 M4 6 °पते ; M7 संपत्स्यते (for आपत्स्यसे). — D7 T G1–3 6 om (hapl) 19^{cd}. — ^{c}) K3 लप्स्यते — ^{d}) K3 लप्स्यते — After 19, K6 7 Da4 (line 17 only) Dn1 n4 Ds1 (line 17 only) s1 D2–6 8 9 ins

461* शरीरमेवायतनं सुखस्य
दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् ।
यद्यच्छरीरेण करोति कर्म
तेनैव देही समुपाश्नुते तत् ।
जीवितं च शरीरं च जात्यैव सह जायते ।
उभे सह विवर्धेते उभे सह विनश्यतः ।
स्नेहपाशैर्बहुविधैराविष्टविषया जनाः ।
अकृतार्थाश्च सीदन्ते जलैः सैकतसेतवः ।
स्नेहेन तिलवत्सर्वं सर्गचक्रे निपीड्यते ।
तिलपीडैरिवाक्रम्य क्लेशैरज्ञानसंभवैः ।
संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
एकः क्लेशानवाप्नोति परत्रेह च मानव ।
पुत्रदारकुटुम्बेषु प्रसक्ताः सर्वमानवाः ।
शोकपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ।
पुत्रनाशे वित्तनाशे ज्ञातिसंबन्धिनामपि ।
प्राप्यते सुमहद्दुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ।
दैवायत्तमिदं सर्वं सुखदुःखे भवाभवौ ।
असुहृत्ससुहृच्चापि सशत्रुर्मित्रवानपि ।
सप्रज्ञः प्रज्ञया हीनो दैवेन लभते सुखम् ।

[Dn1 reads line 1 twice — (L. 1) K6 सुखस्य च (for सुखस्य). Dn1 (first time) शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च. — (L 5) D8 जीवितात (for °त च). Dn1

न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ १९
नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः ।
न च प्रज्ञालमर्थानां न सुखानामलं धनम् ॥ २०
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ २१
बुद्धिमन्तं च मूढं च शूरं भीरुं जडं कविम् ।
दुर्बलं बलवन्तं च भागिनं भजते सुखम् ॥ २२
धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
पयः पिबति यस्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ॥ २३
ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
ते नराः सुखमेधन्ते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥ २४
अन्त्येषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्त्यप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ २५
ये तु बुद्धिसुखं प्राप्ता द्वंद्वातीता विमत्सराः । C. 12 6492 B 12. 174 35 K 12 175 37

शरीरेण (for °र च) Dn1 तेनैव (for जात्यैव) —(L. 6) Dn1 n4 विवर्तेते (for °र्धेते) —(L 7) K6 Dn1 Ds2 D8 आश्लिष्ट-, K7 D4 6 9 आसक्त (for साविष्ट-). —(L 8) K7 विषीदति, Ds2 च सीदति, D4 6 8 9 [अ]वसीदति (D8 °ते) (for च सीदन्ते) K6 Dn1 Ds2 D4 9 जले, D6 जल (for जले). K6, 7 Ds2 D2 4 6 9 सेतुवत् (for -सेनव°) —(L. 9) K6 Ds1 D8 5 स्नेहे तु, K7 D4 6 9 स्नेहत्वात् (for स्नेहेन). K6 7 D4 6 9 मर्व° (for सर्व) D4 सर्गवक्रे, D9 सर्ग्यचक्रे —Lines 10-11 = (var) B 12 321 89 —(L 10) K6 तिलपिंडैरिवकाय (sic) (for the prior half). —(L. 11) D5 8 कुटुंबापेक्षया (for कष्टया°) —(L 12) Ds2 D8 क्लेशम् (for क्लेशान्). — With lines 13-14, cf. Mark. P, 66 37 —(L 13) D6 प्रशक्ता° —(L 16) K7 D4 ददाम्नि (for दा°) — (L 17) Dn1 D4 8 भवा भवे —(L. 18) D5 8 च (for म) K7 D4 6 9 वापि (for चापि) ❀ Cn: सुहृद्, प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकारकर्ता । मित्र, प्रत्युपकारमपेक्ष्य उपकारकर्तृ । ❀ —(L 19) K4 समाङ्ग°, D5 सुमग° (for म°).]

20 = (var) 12 27 31. B6 missing (of v l 1). B7 om 20ab —a) K7 D4 9 न वै, Ca 8 नालं (as in text) —b) Ds3 नासं (for नाल) K7 दोषाय (for दुःखाय) K7 D4 6 7 9 T1 G1-3, 6 Cv सुहृद° (for शत्रव°) —c) Ś1 om च G3 प्रज्ञानम् (for °लम्) Ds2, s1 न च प्र(Ds4 प्रा)ज्ञालमर्थायां (sic)

21 = 5 38 30 B6 missing (of v l. 1) —a) K1 बुद्धिर् (for बुद्धिर्) —b) D7 T G1-3 6 M1 5-7 मौख्यम् (for जाड्यम्) — M1 om 21cd —c) K1 °वृत्तान्तं (for वृत्तान्त) ❀ Cn लोको भोग्यप्रपञ्चस्तस्य पर्यायो निर्माणं तत्र विषये वृत्तान्तम् । ❀ —d) Dn1 प्राज्ञो.

22 B6 missing (of v l 1) —ab) K4 6 V1 B0 7-9 Ds2 s1 Dn1 n4 D8 D3 5 6, 8 G1 transp मूढ and शूर K7 D4 9 भीरु (for मूढं). K7 D4, 8 धीरम्, V1 वीर, Ds4 भीरु (for भीरु) K7 B7-9 D4 6 9 अविक्लव, D7 T1 G1, 3 6 M1. 5-7 कविं जळ; T2 G3 कविं जड (by transp) —d) Ś1 K1 3 4 7 V1 D9 मान्ययों (K1 D9 °न्यायों; K4 °न्यते) भजते नर (V1 सुखं), D4 भाविन न्यथते नर

23 B6 missing (of v l 1) —a) D2 विप्रस्य (for गोपस्य) —b) Ds4 स्वामिवस् —23cd is damaged in B7 —c) Ds4 G6 तस्य (for तस्या). —d) M6 तस्य (for धेनुस्) D8 [ए]व (for [इ]ति).

24 = (var) 12 26 28. B6 missing (of v l. 1) —a) Ds4 मूढतमो. G1 येविमूर्खतरा लोके —b) K4 बुद्धि°. K1 T1 G1 (before corr) 8 परां (for पर) —c) M5 7 त एव (for ते नरा°) Ds8 एधेते —d) K7 D4 9 T G1-3 6 M5 6 क्लिश्यते, V1 B7-9 Ds2 D8 5 8 क्लिश्यति, D7 क्लिश्यते (for क्लिश्यति) D7 8 G2 3 6 [अ]तरिता (for °रितो) K7 B8 D4 7 8 G2 3 6 जना; T1 जय° (for जन°)

25 B6 missing (of v l 1) —a) K1 3 4 V1 B0 8 (marg as in text) 9 Ds1 D4, 6 7 9 T G1-3 M5 6 Cv अतेषु (for अन्त्येषु) Ds1 [ऽ]मूढा, G1 वीरा (for धीरा) ❀ Ca अन्त्येषु धर्मादीना मध्ये मोक्षेषु, विपरीतगणनया च धर्मेषु रेमिरे । न मध्येषु अर्थेषु कामेषु च । यद्वा, अन्त्येषु धर्ममोक्षसाधनेषु । मध्येषु अर्थकामसाधनयो° । यद्वा, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयेषु मध्ये जाग्रत्कर्मसु तुरीयकर्मसु च रेमिरे । यद्वा अन्त्येषु संसाराध्ययमसमये ब्रह्मैक्यतारूपेषु प्रथमेषु, चरमेषु च प्रलयावस्थेषु मोक्षसुखेषु । अन्तयो पुनरन्तर संसारावस्था । तस्यां न रमन्ते ॥ Cv बहुविधत्वाद्बहुवचनम् । ❀ —c) K3 7 D4 9 G1 अत; V1 B0 7-9 D8 D8 6 7 T1 G2 3 6 M1 5-7 अंत (for अन्त्य-) Ds4 प्रासि; T2 प्रास. K7 B0 Dn1 Ds1 D2 4 6 7 9 T G1-3 6 M1. 5-7 सुखं (D4 9 °खां) प्राहुर (for सुखामाहुर्) —d) Ś1 K1 3 4 अतरमन्तयो ।

तान्नैवार्था न चानर्था व्यथयन्ति कदाचन ॥ २६

अथ ये बुद्धिमप्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढताम् ।
तेऽतिवेलं प्रहृष्यन्ति संतापमुपयान्ति च ॥ २७

नित्यप्रमुदिता मूढा दिवि देवगणा इव ।
अवलेपेन महता परिदृब्धा विचेतसः ॥ २८

सुखं दुःखान्तमालस्यं दुःखं दाक्ष्यं सुखोदयम् ।
भूतिश्चैव श्रिया सार्धं दक्षे वसति नालसे ॥ २९

सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ ३०

शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ३१

बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुश्रूषुमनसूयकम् ।
दान्तं जितेन्द्रियं चापि शोको न स्पृशते नरम् ॥ ३२

एतां बुद्धिं समास्थाय गुप्तचित्तश्चरेद्बुधः ।

K6.7 D4.9 °मेतयो ; Da3 a4 Dn1 n4 D5 8 °मंत्यपो ; (for °मन्तयो) —After 25, D7 T G1-3 6 M1.5-7 ins

462* सुख स्वपिति दुर्मेधा स्वानि कर्माण्यचिन्तयन् ।
अविज्ञानेन महता कम्पलेनेव संवृतः ।

[(L 1) G3 सुखी स्वपिति —(L 2) D7 T1 G1 M1 अविज्ञातेन (for °ज्ञानेन) D7 ч.чलेनेव, T1 G6 ч.चलेनेव, T2 G1-3 M1 5 6 कपलेनेव (for कम्पलेनेव)]

26 B6 missing (of v.l 1) —a) K6 7 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1.n4 D5 D2 3 6 8 च; D4 तु (for तु) K3 4 बुद्धिसुख ; Da4 °तम; D4.9 बुद्धे पर; D7 T G1-3 6 M1 5 7 बुद्धिं परां; Cn p बुद्धिसुख (as in text) —K1 om (hapl) 26b–27a —c) K4 Da4 तस्नैवार्था; D8 तांश्चार्था (for °वार्था) K6 चानर्था (for चा°) —d) D9 (before corr as in text) व्यथयत ; Cn p °यन्ति (as in text) K7 V1 D4 6 9 कथचन, B7 damaged (for कदा°)

27 B6 missing (of v 1 1) K1 om. 27a (of v l 26) 27a is damaged in B7 —a) V1 सुखम्, Ca बुद्धिम् (as in text) —c) Dn4 तेविल च, D4 9 अतिवेल (for तेऽति°) K1 प्रहृष्यति, D8 प्रदूष्यति (for प्रहृ°)

28 B6 missing (of. v 1. 1) —a) K6 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2, 3 5 6 8 T2 G1-3 6 नित्य (for नित्य) D7 प्रमितता (for प्रमुदिता) Ś1 K1 3 4 ते वै (for मूढा) —b) D7 T1 G3 3 6 सारमेय (D7 °या) (for दिवि देव) —c) K6 अपलेपेन; M7 अवलोपेन (for °लेपेन) —d) K1 3 4 परिदृष्टा; K6.7 Da3 Dn1 D8 D4 9 °वृद्धा; V1 B0 7-9 D6 °धृत्ता; Da4 °वर्ता; Dn4 D3 5 7 8 Cn °भूत्या; T1 G3 3 6 °त्रस्ता; T2 G1 M6 °तृप्ता; M1 6 7 °दृप्ता (for °दृब्धा as in Ś1 Ca only) M7 विचेतसा (for °स)

29 B6 missing (of v 1 1). —a) K7 Da1 T1 G1 3 6 M1 7 सुख ; G2 दुःखं (for सुख) K4 दुःखा धेम्; Ca n.p °न्तम् (as in text) Ś1 (sup lin as in text) K3 4 T3 आलस्य; D4 Dn4 Cn आलस्य; D4 °स्यं; Ca p s °स्यं (as in text) ॐ Ca आलस्यं कर्मत्याग । तदापातत सुखमपि अनापामन्याद्दुःखान्तम् । ॐ —b) D1 चापि; D6 3 दाक्षे; T1 दक्ष्यं, G6 दाक्ष्यं; Ca p s दाक्ष्यं (as in text). ॐ Ca दाक्ष्यं पुनरापाततो नित्यनैमित्तिककर्मपरत्वेन दुःखमपि सुखमेव गृहाश्रमिणो नियतेनापवर्गहेतुत्वात् । ॐ —c) T1 G1.3 एतिश् ; Ca p s भूतिश् (as in text). K1 चैवं; K6.7 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D1-6 8 9 त्वेष (for चैव) K1 सार्थे. ॐ Ca भूतिरणिमादि ॥ Cn श्रिया—ऋच सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सताम्—इति श्रुत्युक्तया विद्यया ॥ Cp भूतिर्लक्ष्मी । श्रीस्तत्सहचारिणी देवी । ॐ —d) D9 दाक्ष्ये (for दक्षे).

30 =(var.) 13. 26 26 B6 missing (cf. v l. 1) —b) K6 V1 B0 7.9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D1. 3 5 7. 8 T G1-3 6 M6 प्रिय वा यदि वाप्रिय. —c) B7 damaged D4 corrupt. G1 प्राप्तं सुखमिवासीत

31 =(var) 3 2 16 11 2 13 = 12. 26 20, (var) B 12 330 2 B 18 5. 61, Hitopadeśa 1 2 B6 missing (cf v 1 1). —b) K6 7 B0 7-9 Dn1.n4 D5 D2 3 5-9 T G1 3 6 M1 5 7 भय, D4 नय ; G3 सुख (for हर्ष) —After 31, the sequence in D7 is 463*, 33cd, 32, 33ab

32 For the sequence in D7, cf v 1 31 B6 missing (of v 1 1). —a) Dn4 बुद्धिमतं, Cn p s बुद्धिमन्त (as in text) K7 कृतप्रज्ञं; D4 9 °प्राज्ञ; G3 दृढप्रज्ञ; Cn s कृत° (as in text). —b) D7 T G3.6 M6 6 अनहंकृतं (for अनसूयकम्) —c) D5 D7 T G1-3.6 M6 शांत (for दान्त) K6 7 D5 D4.9 वापि (for चापि) —d) K7 D4 6 9 न शोक (by transp), B7 शोके न G1 शोको न प्रभिपूर्यते (sic)

उदयास्तमयज्ञं हि न शोकः स्प्रष्टुमर्हति ॥ ३३
यन्निमित्तं भवेच्छोकस्त्रासो वा दुःखमेव वा ।
आयासो वा यतोमूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ॥ ३४
यद्यत्त्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ॥ ३५
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ३६
पूर्वदेहकृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
प्राज्ञं मूढं तथा शूरं भजते यादृशं कृतम् ॥ ३७
एवमेव किलैतानि प्रियाण्येवाप्रियाणि च ।
जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ३८
तदेवं बुद्धिमास्थाय सुखं जीवेद्गुणान्वितः ।
सर्वान्कामाञ्जुगुप्सेत सङ्गान्कुर्वीत पृष्ठतः ।
वृत्त एष हृदि प्रौढो मृत्युरेष मनोमयः ॥ ३९ C. 12 6507 B 12 174 50 K 12 173. 51

33 For the sequence in D7, cf v l 31 B8 missing (cf v. l. 1) G1 om 33ᵃ–35ᵇ. —ᵇ) Ś1 K1 2 तस्य ; K6 Bo 8 (marg as in text) ; Da3 (marg as in text) a4 D5 8 Cnp युक्त , T1 G2 3 6 युद्ध ; Cn p गुस (as in text) D4 वित्तस्य , M8 बुद्धिस्य (for वित्तस्य) Ś1 K1 2 तरेद् (for चरेद्) — D7 ins after 31 T after 33ᵃᵇ

463* शुक्लकृष्णगतिज्ञ त्वं देवासुरविनिर्गमम् ।

—ᶜ) K6 D2 3 4 5 उदयास्तमनज्ञ ; K7 D4 6 9 °स्तमयज्ञो (for °ज्ञ) —ᵈ) K7 D4 6 9 शोक (for शोकः) Da1 अर्हति Cs as in text

34 B8 missing (cf. v l 1) G1 om 34 (cf. v l 33) —ᵃ) Da2 D7 T G2 3 6 M1 5 7 निमित्तो ; Ca. n. s °त्त (as in text) K6 लोकस्, B7 damaged (for शोकस्) —ᵇ) K4 6 Bo 8 (marg) Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 Cn तापो (for त्रासो) V1 B7 9 Da4 D7 T G2 3 6 M1 5–7 वा क्रोध, D4 चादुःखम् (for वा दुःखम्) K3 6 Da3 Dn1 n4 च (for वा) —ᶜ) D4 आयामो (for °सो) K6 V1 Bo 7–9 Dn1 n4 D5 D2, 3 5 7 8 T G2 3. 6 यतोमूलम् (for °मूलस्) —ᵈ) K3 पूर्वांगम् (for एकाङ्गम्) K6 V1 Bo 7–9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D2 3 5 8 एकांग (Da4 °त)मपि तत् (V1 B9 D5 D6 तं) त्यजेत् — After 34, Dn1 D5 D2 8 M1, 5 7 Cal ed read 41, the same (except D51 D2 M5) also repeating it after 41

35 B8 missing (cf v l 1) 35ᵃᵇ = 12 171 48 G1 om 35ᵃᵇ (cf. v l 33) —ᵇ) Da1 G6 [अ]ति , Dn1 [अ]धि , T1 G2 3 M6 [अ]पि , M7 [आ]दि , Cn. p [अ]भि (as in text) M7 °पूर्वके (for पूर्यते) —ᶜ) K7 V1 D4 9 कामानुरागी ; Bo 7–9 Cp °चारी , D2 °सारि , D3 °रागात् (for °सारी) —ᵈ) G1 कर्मानु (for कामा°)

36 = 12 171 51 , B 12 276 6 Vāyu P II 31 100 Quoted in Śaṃkara's Bhāṣya on Br Up 4 3 33, in Yogasūtrabhāṣya on 2 42 B8 missing (cf v l 1) D4 reads 36ᵃᵇ twice —ᵃ) K1 4 यश्च —ᵇ) K1 4 यश्च —ᶜ) T1 तृष्णा (for क्षय-) K7 D4 6 9 M1 7 एतत्, Cp एते (as in text) —ᵈ) T2 नार्हेते K1 2 4 Da1 शोडशी T2 कला K7 V1 D4 6 9 M1, 7 कलां नार्ह (D6 M7 °र्हं)ति षोडशीं

37 B8 missing (cf. v. l 1) —ᵃ) Da4 सर्वं (for पूर्वं) D6 °देहे (for °देह) D4 °कृते (for °कृतं). D7 T1 G2 3 6 कर्तारमार्जित कर्म —ᵇ) G6 प्राज्ञ T2 G3 6 शूर (for मूढ) D7 T1 G1 2 M1 5–7 च शूर च, T2 G3, 6 च मूढ च (for तथा शूर). —ᵈ) Da3 a4 तब से ; Dn1 भजेते The portion from यादृशं up to विन्देत (in 12 169 11ᵈ) is lost in K7 on missing fol B3 (marg. as in text) D7 T G1–3 6 M1 5–7 भजते तादृशं नर (B8 M6 7 [sup lin] कृत)

38 K7 B8 missing (cf v l 37, 1) —ᵃ) D4 9 [इ]ह कालेन (for किलैतानि) D7 T1 G2 3 6 स्वकर्मणो पलेनैव —ᵇ) Ś1 K1 2 4 अप्रियाणि (for प्रियाण्येव) Ds1 D4 वा (for च) —ᶜ) Ś1 (by corr) Ca जीवस्तु (for जीवेषु)

39 K7 B8 missing (cf v l 37, 1) —ᵃ) V1 D4, 6 9 M1 5–7 तदेता (for °वं) K6 Bo 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7 8 T G1–3 6 एतां बुद्धिं समा (G2 °द्धिमव)स्थाय —ᵇ) K6 Bo 7–9 Da3 a4 Dn4 D5 D8 5–8 T G1–3 6 M1 5–7 नाव (K6 D8 °नु)सीदेद्, Dn1 D2 सुखमास्ते (for सुख जीवेद्) —ᶜ) K6 तु सेवेत (for जुगुप्सेत) —ᵈ) K6 V1 Bo 7–9 Da4 Dn4 D5 D2 3 5 7, 8 T2 G1 M1 5–7 कोपं ; Dn1 कामान् ; D4 7 9 Ca सग ; T1 G2 3 6 क्रोधं (for सङ्गान्) D7 T1 G2 3 6 कृत्वा तु (for कुर्वीत) — K1 om 39ᵉ–40ᵇ —ᵉ) K4 वृत्तमेव, B9 वृत्त एव ; D4 6 9 शल्य एष ,

08 4.51 3.52 यदा संहरते कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
तदात्मज्योतिरात्मा च आत्मन्येव प्रसीदति ॥ ४०
किंचिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा ॥ ४१
न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४२
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये ।
प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रशान्तात्मा भविष्यसि ॥ ४३
यदा न कुरुते धीरः सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४४
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ४५
अत्र पिङ्गलया गीता गाथाः श्रूयन्ति पार्थिव ।
यथा सा कृच्छ्रकालेऽपि लेभे धर्मं सनातनम् ॥ ४६

M1 6 7 घृत्त पूर्व (for वृत्त एव). G1 प्रौढे, Cv प्रौढ. — ᶠ) Ś1 K2 4 D7 T G3 6 M5 एव (for एव). Cv मनोभव° (for °मय) — After 39, K6 V1 B0 7 (damaged) 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-9 T G1-3 6 M1 8-7 ins

464* क्रोधो नाम शरीरस्थो देहिना प्रोच्यते बुधैः ।

[K6 D2-4 6 9 कामो, G1 कोपो (for क्रोधो)]

40 =(var) 12. 21. 3. 40ᵃᵇ =(var) 6. 24 58ᵃᵇ. K7 B6 missing (cf v. 1 37, 1) — ᵃ) Da3 a4 [ब्र]ह्म सुवते (for संहरते) D4 9 कर्म (for कामान्) — ᵇ) Da4 च (for [ङ्ग]व). — ᶜ) M6 7 आत्म (for तदात्म) K4 6 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 आत्मायम्, D7 T G1 3 6 आत्मक्षीर्, G2 आत्मानम्, M1. 8 7 आत्मरतिर् (for आत्मा च). Cap आत्मज्योतिरात्मरतिर् — ᵈ) D5 D2 प्रपश्यति, M5 (inf lin) प्रनश्यति (for प्रसीदति)

41 =(var) B 12 276 8 K7 B6 missing (cf v 1. 37, 1) Dn1 Ds2 D5 M1 7 Cal ed read 41 (for the first time) after 34 Ds1 D2 M5 read 41 after 34 — ᵃ) K1 (before corr) 2 शमत्वेन, K1 (by corr) सुख° (for ममत्वेन) — ᵇ) Ś1 K1 T2 तथा, G1 येदा (for यदा) — ᶜ) B0 Da3 a4 D4 6 7 9 T G1-3 6 M1 8-7 परितापाय, Dn4 °तापा च (for °तापार्थं) — ᵈ) Dn4 पार्थ; D7 T G1-3 6 M1. 5 6 नाशो (for सर्वं) B7 Dn4 Ds1 तथा; M1 8-7 पुन (for तदा)

42 =(var) Śānti, App I (No 4), lines 27-28, B 12 326 33, Harivaṁśa I 30 41 K7 B6 missing (cf v 1 37, 1) Ś1 reads 42-44 on marg — ᵃ) D7 T G1-3 6 M1 6-7 यदा चाय न विभ्ये(T G2 6 M5 7 °भे)ति — ᵇ) Dn4 Ds1 D4 वा (for च) K1 बिभ्रति; K4 विद्यते (for बिभ्यति) — ᶜ) Ś1 K1 D4 सदा; V1 नैव (for यदा) K1 B7 नेच्छति; V1 द्वेष्यति

43 =(var) B 12 276 11 K7 B6 missing (cf v 1 37, 1) G1 om (hapl) 43-44 Ś1 reads 43 on marg 43ᵃ is damaged in B7 — ᵃ) G2 6 शुभे (for उभे) ❀ Ca सत्यस्यापि त्याज्यता व्यवहारहेतुत्वात् ॥ Cp सत्यस्य त्याग तत्फलानभिसंधानात् ॥ Cv दस्यून्प्रति सत्य त्यक्त्वा, साधून्प्रत्यनृत त्यक्त्वा । ❀ — ᵇ) Ds2 T2 शोकानदे, D4 °नंदो D4 भयाभयौ. — ᶜ) Da4 प्रियाप्रिय° — ᵈ) M1. 6 7 प्रस(M7 °प)न्नात्मा (for प्रशान्तात्मा) K1 B7 Da3 Dn1 n4 D4 7 9 T G2. 8 6 भविष्यति (for °ष्यसि).

44 =(var) Śānti, App I (No 4), lines 29-30, B 12 326 34, Harivaṁśa I. 30 40 K7 B6 missing (cf v 1. 37, 1) G1 om 44 (cf v 1. 43) Ś1 reads 44 on marg — ᵃ) K6 B5 (marg) Dn1 Ds2 D2-4 6 9 भाव (for धीर°) — ᵇ) K6 पापकृत; G3 M7 पावक (sic) (for पापकम्) — ᶜ) G3 कर्मणो

45 =Ādi, 840*, lines 5-6 3 2 35 B 12 276 12 B 13 7 21, Harivaṁśa I. 30 42, =(var) Bhāg P. 9 19 16, Vāyu P II 31 91. K7 B6 missing (cf. v. 1 37, 1) — ᵃ) Da4 दुर्गतिभिर् (for दुर्म°) — ᵇ) Da4 जायति (for जीर्यति) M1 जीर्यति° D5 जीर्यतो या न जीर्यति (Ds2 °ते) — ᶜ) Da3. a4 यासौ G2 दंडस् (for रोगस्). — ᵈ) K6 तं (for तां)

46 K7 B6 missing (cf v 1 37, 1) 46ᵃᵇ is damaged in B7 — ᵃ) T G3 6 पिंगळया G3 गीता — ᵇ) K1 2 Da4 Dn1 गाथा Ś1 K1. 2 श्रूयेत (for श्रूयन्ति) Da4 पार्थिव D4 6 9 गाथा° श्रूयंत (D4 शुश्रुम) उत्तमा°, D7 T G1-3 6 M1 5-7 गाथा° (G3 °थां) शृणु नराधिप ❀ Ca श्रूयन्ते[न्ति] इत्यार्षं । ❀ — ᶜ) K2 यया सा, D4 6 9 यथासौ, G2 यथा वा (for यथा सा) M6 सांकेत्य (for सा कृच्छ्र°) — ᵈ) D7 T1 G2 3 6 प्राप्ता ब्रह्म; M1 7 धर्मं लेभे (for लेभे धर्मं)

47 K7 B6 missing (cf v 1 37 1). — ᵃ) K1

संकेते पिङ्गला वेश्या कान्तेनासीद्विनाकृता ।
अथ कृच्छ्रगता शान्तां बुद्धिमास्थापयत्तदा ॥ ४७

पिङ्गलोवाच ।

उन्मत्ताहमनुन्मत्तं कान्तमन्ववसं चिरम् ।
अन्तिके रमणं सन्तं नैनमध्यगमं पुरा ॥ ४८
एकस्थूणं नवद्वारमपिधास्याम्यगारकम् ।
का हि कान्तमिहायान्तमयं कान्तेति मंस्यते ॥ ४९
अकामाः कामरूपेण धूर्ता नरकरूपिणः ।
न पुनर्वञ्चयिष्यन्ति प्रतिबुद्धास्मि जागृमि ॥ ५०
अनर्थोऽपि भवत्यर्थो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
संबुद्धाहं निराकारा नाहमद्याजितेन्द्रिया ॥ ५१
सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः ।
पर्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुमुदे सुखम् ॥ ५३ C 12 6521 B 12 174 63 K 12 173 65

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

सकले; D4 भूयते, D7 T1 G2 3.6 कदाचित् (for संकेते) T G2 3 6 पिंगळा — b) Ś1 K1 कृच्छ्रगता, M1 कृच्छ्रा गता Da4 Dn4 D- 3 T G2 3 6 M6-7 शाता, D3 शात्या, G1 दाता (for शान्तां) — d) Da4 आस्था यपत् (sic), T1 G1-3.6 M4 °य तां (G3 °य का) (for मास्थापयत्) M1 6 7 बुद्धिं पर्यवगम्य च

48 K- missing (cf v l 37) — a) M7 अनु न्मत्त — b) Ś1 K1 2 4 नर, G2 चर (for चिरम्) — 48^{cd} is damaged in B6 — c) Da4 मविको K1 Bo 2 (marg) 9 Da3 (also as in text) D8 T1 Cap Cnp मरण (for रमण). D6 नैनम्, T3 यांत (for सन्त) ❀ Cp मरणमिवाज्ञातत्त्वेन संसारहेतुत्वात् । ❀ — d) D6 (marg) अहम् (for नैनम्) Da4 G1 अध्य गत (for °गम)

49 K7 missing (cf. v l 37) 49^{ab} is damaged in B7 — a) G1 -स्थित (for स्थूण) ❀ Cn एका अविद्यैव स्थूणेव त्रिधारका यस्य ॥ Cv एक पृष्ठास्थिस्थूण स्तम्भो यस्य तत् ॥ ❀ Cp चक्षुषी श्रवसी वक्त्रं तथा नासापुटद्वयम् । अपानोपस्थमित्याहुर्नव द्वाराणि सूरय ॥ ❀ — b) Ś1 अविधास्यामि, K1 अधिवा°, T G3 6 M7 अपि या° (for अपिधा°) G1 अगाकर (for °रकम्) — B9 om 49^{c}–52^{d} — c) Da4 काहं; G3 काम्य (for का हि) T G1 2 6 M1 6-7 [अ]कातम् (for कान्तम्) K6 इव (for इह) — d) Ś1 K1 2 4 V1 कांतोयम् (by transp), D7 T1 G3 6 काम इति; T2 G1 2 M1 6-7 कांत इति D7 T G1-3 6 M1 6-7 [अ]भि (for इति) V1 G1 मन्यते (for मंस्यते)

50 K7 missing (cf v l 37) B9 om 50 (cf v l 49) — a) K1 D8 अकामा, K6 Dn1 n4 M5 °मा, M1 6 7 °म्या (for °मा) M6 7 काम्य- (for काम) — b) D4 धूर्तां, G1 धूर्तं D7 T G1-3 M5 6 च नर (for नरक) G3 6 रूपिण (G6 °णा) M1 7 धूर्ता निरयपातिन — c) G6 न दुर्वचं चरिष्यति — d) G3 6 प्रतिबुद्धा (G6 °द्धया) च (for °बुद्धास्मि) K1 जागृहि, D7 सप्रति, D3 जागृति

51 K7 missing (cf v l 37) Bo om. 51 (cf. v l 49) — a) M1 अनर्थे V1 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 हि (for ऽपि) V1 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 भवेदर्थो (for भवत्यर्थो) — b) D8 च (for वा) — c) Da4 सबुद्धो, D7 G1 °द्धया (for °द्धा) Ś1 K1 2 4 D4 9 [अ]स्मि (for [अ]हं) T G1 3 निराकार (for °कारा) — d) D7 अति; T मत्या; G1 M7 (*sup lin*) अन्या, G3 6 इति (for मद्य) G1 [अ]जितेंद्रियां

52 With 52, cf. Śānti 475*, lines 1–2, Jātaka 320, Gāthā 20 K7 missing (cf v l 37) B9 om 52 (cf v l. 49) 52^{ab} is damaged in B7 — a) T1 G2 M1 7 निराशा K1 स्वपति, G2 स्वपिमि, M1 स्वपिय (for °ति) — c) M6 अनाश B6 D9 तु, T2 G1 [अ]थ, G6 [अ]भि (for हि) — d) K1 पिंगला°, T2 G1 2 पिंगळा

53 K7 missing (cf v l 37) B6 partly damaged — a) M6 7 (*sup lin*) स (for च) K4 विप्रश्च — b) K1 2 V1 Bo 7-9 Da3 a4 D8 D4 6 9 M7 सु (for प्र-) — c) Dn1 पर्याव°; C3 पर्यव° (as in text) — d) K6 Dn1 D8 श्येनजित् D2 3 मुदित° (for मुमुदे) K6 V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D3 5 6 8 सुखी (for सुखम्)

१६९

युधिष्ठिर उवाच ।
अतिक्रामति कालेऽस्मिन्सर्वभूतक्षयावहे ।
किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
द्विजातेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै ।
बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥ ३
सोऽब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतम् ।
मोक्षधर्मार्थकुशलो लोकतत्त्वविचक्षणः ॥ ४
धीरः किं स्वित्तात कुर्यात्प्रजान-
न्क्षिप्रं ह्यायुर्भ्रश्यते मानवानाम् ।
पितस्तदाचक्ष्व यथार्थयोगं
ममानुपूर्व्या येन धर्मं चरेयम् ॥ ५

Colophon K7 missing, K3 5 B1-5 Da1 a3 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्मे — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 B6 D1 6 7 9 T1 G1, 2 M1 6 7 सेनजिद्गीता; K6 V1 B6 6-8 Da3 a4 D2 3. 5 8 पिंगलागीता; G3 6 सेनजिद्गीतं; M5 विप्रसेनजित्संवाद — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn1 n4 D8 D7 8 T1 G1 3. 6 M1, 5-7 1; T2 G2 15 — *Śloka no* Dn1 66, Dn4 65, D8 64

169

☞ D8 om this adhy K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Ds2 D6 5 7 G2 M1 5-7 repeat this adhy (with var) after B. 12 276 The v l from the eighteen MSS which repeat this adhy as B 12 277 are included in the Crit App of this adhy Cp 8 \ give the adhy here, but do not repeat it later

1 K7 is missing up to विन्देत (in 11[d]) (cf v l 12 168 37) B7 (first time) damaged for 1[ab] —[a]) Da3 a4 (both second time) लोके (for काले) —[b]) Ś1 K1 2 4 6 V1 B6 6-8 Da3 a4 Ds2 D6, 5 7 G2 M7 (all [except Ś1 K1 2 4] second time) भ (D7 द) यावहे (for °क्षया°) —[c]) K1 पश्येत; D7 (second time) °पद्यते (for पद्येत) G2 M1, 5-7 (all second time) किं श्रेय: पुरुषस्येह —[d]) D3 lacuna, D9 त्वं (for तन्)

2 K7 missing (cf v l 1) B6 (first time) damaged for 2[ab] —[a]) G2 (second time) अत्रैव (for अत्रापि) —[d]) V1 B6 6-9 Da3 (all both times) Dn1 Ds2 (both times) D2 3 5 (last two both times) 6 7 (both times) T1 G3 6 तं (for तन्).

3 K7 missing (cf v l 1). —[a]) V1 G2 M1 5-7 (all second time) तात (for पार्थ) —[b]) Da3 a4 (both second time) स्वाध्याये (for °य). M7 (second time) च (for वै) —[c]) K6 V1 B6 6 7 9 Da3 a4 Ds2 D6 5 7 M1 5 6 (all second time) पुत्रो बभूव (B6 भवति) मेधावी —[d]) K1 om मेधावी. D6 (marg as in text) श्रीमान्सर्वगुणैर्युत

4 K7 missing (cf. v l 1) —[a]) K6 (second time) °धर्मेण; B6 6-9 Da3 a4 Ds2 D2 5 7 M1 5 6 (all second time) °धर्मेषु (for धर्मार्थ) V1 (second time) मोक्षधर्मेष्वकुशलं. —[d]) Ds1 T2 G1 M1 5-7 (last four first time) लोकतन्त्र°; D7 (first time) T1 G2 (first time). 6 °धर्मं; G2 (second time) योग तत्त्व; G6 लोकधर्मं (for °तत्त्व)

5 Before 5, MSS ins पुत्र उवाच K7 missing (cf v l 1) —[a]) M6 (second time) धर्मं (for धीर). Da3 a4 (both first time) D4 किंचित् (for किं स्वित्) T1 तत (for तात) K1 प्रजानात्, V1 M7 (both second time) °न्तो; D7 (first time) T G1 2 (both times) 3 M1 (second time) 5 (both times) 6 (second time) शुभार्थी, M6 7 (both first time) प्रजासु (for प्रजानन्) —[b]) K1 भ्रशते; V1 B6 (both first time) Ds2 (second time) D7 (first time) नश्यते, V1 B6 (both second time) भ्रस्यते, B7 (second time) भ्रश्यति; D6 7 (both second time) प्रसति; G2 (first time) दृश्यते, G2 (second time) गच्छते (for भ्रश्यते) —[c]) K2 पितुस्त; G1 प्रीतस, M6 (first time) मत (for पितस). K6 V1 B6-9 Da3

पितोवाच ।
वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्र
पुत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितॄणाम् ।
अग्नीनाधाय विधिवच्चेष्टयज्ञो
वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत् ॥ ६

पुत्र उवाच ।
एवमभ्याहते लोके समन्तात्परिवारिते ।
अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ॥ ७

पितोवाच ।
कथमभ्याहतो लोकः केन वा परिवारितः ।
अमोघाः काः पतन्तीह किं नु भीषयसीव माम् ॥ ८

पुत्र उवाच ।
मृत्युनाभ्याहतो लोको जरया परिवारितः ।
अहोरात्राः पतन्त्येते ननु कस्मान्न बुध्यसे ॥ ९ C 12 6520 B 12 175 9 K 12 174 9

---

as Ds₂ Dr s r (all second time) तथा (B₃ °द्रा)तथाहि (Ds °थि), V₁ (first time) तथाचक्ष्व (for तदा°) B₂ r (both second time) s (both times) Da₂. a₁ (both second time) Cp यथानु°, B₂ (marg, second time) यथोप; B₆ (second time) यथाम (for °थं) ⊛ Cn यथार्थयोग सत्योपायन् । ⊛ —ᵈ) K₆ (first time) Dn₁ D₁ (first time) T G₂ (both times) s. e -पूर्वाद्; Da₁ (second time) पूर्वां, D₇ r (both second time) पूर्व्या (for -पूर्वां)

6 With 6, cf. Uttarādhyayanasūtra 14 9, Jātaka 509, gāthā 4 K₇ missing (cf v 1 1) D₆ om. from the ref up to the ref in 7 G₂ om the ref. —ᵃ) K₁ (before corr) M₈ (first time) देवानध्री (M₈ °धी)त्य (sic), K₆ V₁ B₀ e-9 Da₁ a₁ Ds₂ D₂ s r G₂ (all second time) M₁ (both times) s e (both second time) r (both times) अधीत्य वेदान् (by transp) Da₁ (second time) ब्रह्मचर्येषु (for °चर्येण) T₁ पुत्रा —ᵇ) G₂ (second time) इच्छन् (for इच्छेत्) M₂ (first time) भावनार्थं (for पा°) — B₃ (first time) partly damaged for 6ᶜᵈ —ᶜ) M₁ (first time) विधिवाश्च (for विधिवच्) K₁ e (first time) चेष्टयज्ञे (K₆ °ज्ञो) —ᵈ) M₂ (first time) [मा]नु (for [म]थ) K₆ (second time) मुमूर्षेत्; B₀ (second time) s (first time) Da₁ (both times) Ds₁ G₁ बभूषेत्, D₇ (first time) बुभूषु°; D₇ (second time) बभूवे; M₆ (first time) बुभूषे

7 With 7–9, cf. Uttarādhyayanasūtra 14. 21–23 K₇ missing (cf v 1 1) D₆ om the ref (cf v 1 6) —ᵃ) Ś₁ K₁ अस्मा(K₁ °स्मा)हिते; B₃ (first time) अभ्याहते; D₈ अभ्याहतो; D₇ (first time) T₁ G₂ M₁ (first time). r (second time, sup lin) °गते; D₀ °हत, G₂ (second time) अभ्यागते (for अभ्याहते) D₆ लोक ⊛ Cn अभ्याहते मृत्युनाभि हताभिते । ⊛ —ᵇ) K₆ V₁ B₀ e-9 Da₁ a₁ D₂ s M₁ s-r (all second time) सर्वत°, G₂ (second time) जरया (for समन्तात्) V₁ (first time) D₆ परिवारित; Cnp परिवाविते (for °वारिते) —ᶜ) Da₁ (second time) D₆ अमोघास्तु; T₂ °घा स; G₁ (first time) °घा का (for °घासु) Da₁ M₆ (both first time) उपंतीषु; D₆ T₂ पततीह (for पतन्तीषु) ⊛ Cn अमोघासु आयुर्हरणेन सफलासु रात्रिषु । ⊛ —V₁ (first time) reads 7ᵈ–8ᵈ on marg —ᵈ) G₂ (second time) इह (for इव) D₄ भीषसे (for भा°)

8 K₇ missing (cf v 1 1) V₁ reads 7 on marg K₆ (first time) पुत्र (for पिता) —ᵃ) K₆ (first time) एवम् (for कथम्) B₂ Da₂ (both second time) a₁ M₆ (both first time) अभ्याहते, B₀ D₇ (both first time) T₁ G₂ अभ्याग(B₀ °भ्याह)तो; Da₁ अभ्याहतो (for °हतो) Da₁ (second time) लोकैः —ᵇ) K₃ जरया; K₆ (first time) समवात्; D₆ r (first time) T G₁ s (both times) s e M₁. s-r (last four first time) कथ च; D₁ (second time) कथ या (for केन वा) D₇ (second time) परिवापित (for °वारित) — G₂ (first time) om (hapl) 8ᶜ-9ᵇ —ᶜ) Da₁ अमोघ —ᵈ) D₀ तु (for नु) K₁ भीषयसे च, K₆ (first time) °तीव, B₆ (first time, marg as in text) s D₇ M₁ (all second time) °सीह (for °सीव) G₂ (second time) किं तु भीष यसीमहा (sic)

9 With 9, cf B 12 321 18 K₇ missing (cf v 1 1) G₂ (first time) om 9ᵃᵇ (cf v 1 8) B₀ (first time) partly damaged for 9ᵃᵇ —ᵃ) K₁ Da₁ (second time) अभ्याहते; D₇ (first time) T₁ G₃ e °गतो (for °हतो) K₁ लोके —ᵇ) Da₂ a₁ (both first time) जरसा (for °या) D₆ r (both second time) परियाधित (for °वारित). —After 9ᵃᵇ, Da₂ a₁ (both first time) ins 465* B₀ e-9 (all first time) Ds₁ D₆ om 9ᶜᵈ —ᶜ) T₁ G₆ M₁ s (last two first

यदाहमेतज्जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह ।
सोऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये जालेनापिहितश्चरन् ॥ १०
रात्र्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा ।
गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कस्तदा ।
तदेव वन्ध्यं दिवसमिति विद्याद्विचक्षणः ॥ ११
अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् ।

time) अहोराभ्य (G6 M1 °भ्या) (for °रात्रा) G2 (second time) पतति. K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Ds2 D8 5 7 (all second time) [ह्]मे; D7 (first time) T1 G3 6 M5 (first time) [ए]ता, T2 G1 [ह्]ह, G2 (second time) [अ]तात् (for [ए]ते). —d) K6 V1 (both second time) सात, B0 6 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 D8 (all second time) तत्र, D5 7 G2 (all second time) पित (for नतु) D7 G2 (both first time) बुध्यते (for °से) — K6 (first time) Dn1 n4 Ds1 s2 (first time) D2 8 5 (last two first time) 6 Cn s ins after 9 B0 6-9 Da3 a4 (all first time) after 9[ab]

465* अमोघा रात्रयश्चापि नित्यमायान्ति यान्ति च ।

[Cnp अहो वा रात्रयश्चापि (for the prior half) Da4 (first time) कथम् (for नित्यम्)]

10 K7 missing (cf. v 1 1) —a) B3 (first time) तदा, D7 (first time) T1 G1 2 (first time) 3 6 M6 (first time) यथा (for यदा). V1 D5 7 M1 5-7 (all second time) एव; B0 1-9 Ds2 G3 (all second time) एव; B6 Da4 (both second time) अव, Da3 (second time) इव; D8 (first time) मृत्यु; D8 (second time) अभि; M1 7 (both first time) एत (for एतज्) —b) V1 (second time) अवति (for तिष्ठति) M1 5-7 (all second time) ना(M7 न) मृत्युरवतिष्ठते —d) K4 B0 (first time) 6 (second time) 7 (both times) 8 (marg, first time) Da3 (first time) Dn1 n4 Ds1 s2 (both times) D2 8 5 (last two both times) Ca n ज्ञानेन; M1 5 6 (all first time) 7 (both times) जरया, Cp जालेन (as in text) D7 (first time) G1 2 (second time) 3 6 [ए]वावृतश्च (G2 °त), T G2 (first time) [ह्]वावृतश्च; M1 5-7 (all first time) विवृतश्च; Cp [अ]पिहितश्च (as in text) D7 (first time) चरेत्, G2 (second time) चिरात् (for चरन्). ❀ Cn ज्ञानेन अपिहित । अपिशब्दस्य भागुरिमतेन अकारलोप कृत्वा नञ्समास । जालेनापिहित इति पाठे तु न अकारलोपादि ॥ Ca · ज्ञानेनापिहित ज्ञानेन [आ] सर्वतो वृत । सर्वत्राहमस्मीत्यर्थ । ❀ —After 10, G3 (second time) M5 (first time) ins line 3 of 466*

11 K7 is missing up to विन्देत (cf v 1 1) K7 M6 (first time) transp 11[ab] and 11[cd]. B6 (first time) damaged for 11[ab]. —a) Ś1 K1 2 4 रात्रौ रात्रौ, K6 (second time) अहोरात्र्या, K7 यस्यां रात्र्यां, Da3 (second time) रात्र्या रात्र्यां G2 (first time) अतीतायाम् (for व्य°) —b) B1 (first time) Ds1 अन्यतरं (for अल्प°) B3 (second time) सदा; D6 (first time) तदा, G3 (second time) यथा (for यदा) —K6 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 5 (all [except Dn1 n4 Ds1 D2] first time) transp 11[cd] and 11[ef] —c) V1 (second time) गावोदके, D7 (first time) गाढो°, G1 अगाधो° (hypermetric) G3 (second time) गाधोदकेन मत्स्यस्य —d) B7 (first time) lacuna, D7 (first time) T G2 (both times) 3 6 M5 (first time) धृतिं (for सुख) D7 (first time) T G1 2 (first time) 3 6 M1 5-7 (last four first time) नर; G2 (second time) पर (for तदा) —After 11[cd], D7 (first time) T G1 2 (both times) 3 6 M1 5-7 (last four first time) C3 ins

466* यामेव रात्रिं प्रथमा गर्भो भजति मातरम् ।
तामेव रात्रिं प्रस्थाति मरणाय निवर्तक ।
यस्या रात्र्यां व्यतीताया न किंचिच्छुभमाचरेत् ।

[C3 om line 1 —(L 1) M1 7 प्रथम G2 (second time) M1 5-7 (all first time) विशति (for भजति) —(L 2) D7 प्रस्थाति, G2 (second time) पुर्वानि (sic), C3 प्रस्थाति (as above) D7 निवर्तत, G1 °र्तक, M1 5-7 [अ]निवर्तक, C3 निव° (as above) —G2 (second time) M5 ins line 3 after st 10 —(L 3) T2 G1 2 (second time) M1 5-7 कुरुते शुभ (for शुभमाचरेत्)]

—K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Ds2 D8 5 7 G2 M1 5-7 (all second time) om 11[ef] B6 (first time) damaged for 11[ef]. —e) Ś1 K1 4 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 5 M6 तदेव, G2 M1 5 7 (*sup lin* as in text) तमेव (for तदेव) K7 D5 9 तपो वा विंध्य दिवसम्, D6 तदेव वंध्यो दिवसो —f) Da3 D2 6 9 विंद्याद (for वि°). D6 (marg) वंध्या रात्रेस्तथैव च

12 With 12, cf Dhammapada II 47, 48 D7 (first time) T G1 2 (first time) 3 6 M1 5-7 (last four first time) om 12[ab] K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Ds2 D8 5 7 G2 M1 5-7 (all second time) transp 12[ab] and 12[cd] —b) K1 Da4 (first time) अभ्येति (for अभ्येति) B3 (second time) मानुष (for मान°

शष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्रगतमानसम् ।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ १२
अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वा कालोऽत्यगादयम् ।
अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति ॥ १३
श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ।
को हि जानाति कस्याद्य मृत्युसेना निवेक्ष्यते ॥ १४
युवैव धर्मशीलः स्यादनिमित्तं हि जीवितम् । C 12 6°38 B 12 175 16 K 12 174 16

सम्) — [e]) K1 शस्पाणीव, K6 V1 B0 6-9 (all both times) Da3 a4 (both first time) Dn1 n4 Ds2 (both times) D2 3 5 (last two both times) 6 7 (both times) M1. 5 (both second time) पुष्पाणीव, Da4 (second time) M1 (first time) पुष्पाणि च, Ds1 पुष्पाणां च (for शष्पाणीव) V1 (second time) T1 G1. 2 (first time) 3 6 प्रचिन्वंत(G2 °ती)म्, Dn4 विचिन्वतीम् (for °न्वन्तम्) Da3 (second time) पुष्पाणि विचिन्वति (submetric), T2 शष्पाणि विप्र चिन्वतम् — K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Ds2 D3 5 7 G2 M1. 5-7 (all second time) om 12[ef] B3 (first time) is damaged in 12[e]-13[d] — [e]) T1 G6 व्याघ्रीव, G1 मृगीव (for वृकीव) Ś1 K1 2 आदाय (for आसाद्य) G3 वृकवारणमासाद्य (sic).

13 K1 om 13 B3 (first time) is damaged in 13 K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Ds2 D3. 5 7 G2 (all second time) transp 13 and 14[abcd] — [b]) Ds2 (first time) मां (for मा) K4 6 V1 B0 6-8 (last six both times, but B6 second time) 9 (first time) Da3 a4 (both both times) Dn1. n4 Ds2 (both times) D2 3 (both times) 4 5 (both times) 6 7 (both times) त्वां (for त्वा) D7 (second time) कामो (for कालो) B9 (second time) [ऽ]म्यगान्, D7 (second time) ह्यगान् (for ऽत्यगाद्) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Ds2 D3 5 7 M1 5-7 (all second time) महान् (for अयम्) Ds1 मा त्वां कालोयमागत ❀ Ca अत्य गादतिक्रामतु । छान्दसोऽडागमो लोटपि आर्षं । ❀ — M1 5-7 (all second time) om 13[cd] — [e]) K7 D8 कामेषु; B8 Da3 a4 (all second time) कार्ये मे (for कार्येषु) K6 (second time) अकृत्ये चैव कार्ये सुख (hypermetric), Ds2 (second time) अकृत्येषु च कार्येषु — [d]) Da3 a4 (both second time) मृत्युर्वै संप्रयच्छति

14 14[abcd] = B 12 321 73, 329 37, Vṛddhaśātātapa Smṛti 65 K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Ds2 D3. 5 7 G2 (all second time) transp 13 and 14[abcd] Da3 a4 (both second time) transp 14[ab] and 14[cd] — [a]) K6 Da4 (both first time) D4 स्वःकार्यम् D5 (second time) कार्यमद्यैव कुर्वीत — [b]) K4 6 (both times) 7 Da4 (first time) a4 (both times) Dn4 D4 8 G2 (second time) M1 (first time) पूर्वाह्ने, B8 (second time, marg as in text) Ds1 s2 (first time) मध्याह्ने K6 (second time) Da3 (first time) a4 (both times) D2 4 6 चापराह्णिक, M6 (first time) वापराह्णिक — [c]) G2 (first time) च (for हि) K7 V1 (second time) G1 M6 (first time) प्रतीक्ष्यते Da3 (first time) मृत्यु; Da4 (second time) जतु° — [d]) K6 (first time) V1 Da3 a4 (all second time) चास्य, K7 वापि; V1 B0 6-9 Da3 a4 (all first time) Dn4 D2 5 (first time) 6 7 (first time) T G1 2 (both times) 3 6 M1 6. 7 (last three first time) ह्यस्य (for वास्य) B8 (second time) G1 3 6 M7 (first time) चाकृत (for वा कृतम्) M7 (second time) कृत वा सस्य चाकृत — M1 5-7 (all second time) read 13[ab] after 14[cd]. After 14[cd], K5 D4 9 ins

467* नियतो देहिनां मृत्युरनिमित्तं हि जीवितम् ।

— K7 om. 14[e]-15[b]. — [e]) K6 (second time) यो*; D7 (first time) G2 (second time) कोभि-; M6 (first time) को वि (for को हि) — [f]) B5 (first time) is damaged from सेना up to व्रत (in 16[b]) K1 विवेक्ष्यते, K4 निवी° (for निवे°) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 (all both times, B6 [first time] damaged) Dn1 n4 Ds1 s2 (both times) D2 3 5 (last two both times) 6 7 (both times) T G1 2 (both times) 3 M1 5-7 (last four both times) मृत्युकालो (D5 7 [both second time] °लोके) भविष्यति, D4 9 मृत्युसेना पतिष्यति (D9 °ते) — After 14, D7 (first time) T G1 2 (first time) 3. 6 M1 5-7 (last four first time) ins

468* न मृत्युरामन्त्रयते हर्तुकामो जगत्प्रभु ।
अबुद्ध एवाक्रमते मीनान्मीनग्रहो यथा ।

[(L 1) D7 ना (for न) D7 G3 जगत्पति (for °त्प्रभु) — (L 2) D7 G1 मीना (for मीनान्)]

15 K7 om 15[ab] (of v 1 14) B6 (first time) is damaged in 15 — [a]) B8 (second time) यद्यैव, G2 (second time) अवैहि (for युवैव) V1 (second time) कर्मे (for धर्मे) — [b]) K6 V1 B0 8 (marg) Da3 (all first time) Ds1 s2 (first time) D2 3 5 (last two first time) G2 (second time) Cn अनित्य

कृते धर्मे भवेत्कीर्तिरिह प्रेत्य च वै सुखम् ॥ १५
मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः ।
कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टिमेषां प्रयच्छति ॥ १६
तं पुत्रपशुसंमत्तं व्यासक्तमनसं नरम् ।
सुप्तं व्याघ्रं महौघो वा मृत्युरादाय गच्छति ॥ १७
संचिन्वानकमेवैकं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति ॥ १८
इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् ।

खलु जीवितं, B8 (second time) दानमित्र हि जी° ❀ Cn अनिमित्तमिति पाठे आयुरियत्तावधारणकारणहीनम् । Ca जीवित चिरजीवनम् । ❀ —[c]) Da3 (second time) T1 [ऽ]भवत् (for भवेत्) K6 V1 B0 6 (marg as in text) 7–9 Da3 a4 Ds2 D8 5 7 (all second time, but D8 both times) प्रीतिर् (for कीर्तिर्) —[d]) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Ds2 D8 5 7 M7 (all second time) च शाश्वती; K7 D4 6 9 भवेत्सुख; M1. 6 7 (all first time) च यत्सुख, M1 4 6 (all second time) महत्सुख (for च वै सुखम्)

16 B6 (first time) is damaged in 16[ab] —[a]) Ś1 K1 2 [पु]व, K4 B8 (second time) च, D7 G2 M1. 6 7 (all first time) [अ]भि (for हि) K6 (second time) मोहहिंसासमाविष्ट, M1. 5 6 (all second time) मोहेन नित्यमाविष्ट°, M7 (second time) मोहे नित्य समाविष्ट° —[c]) K2 अकार्ये —[d]) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Ds2 D8 5 (all second time) 7 (both times) T G1 2 (both times) 3 M1 5–7 (last four first time) पुष्टिम्, Dn1 पुष्टिर्, Ca पुष्टिम् (as in text) D7 (first time) T G1 2 (first time) 3. 6 M1 5–7 (last four first time) पुष्य (for एषां). G2 (second time) असाप्रत्तं (for प्रयच्छति) K6 (first time) पुष्टिं मेषां प्रयच्छति

17 With 17–18, of Dhammapada IV 47–48 D7 (second time) om 17–19 —[a]) K4 6 (first time) V1 (second time) B0. 6 (both both times) 7 (second time). 8 (first time, *m* as in text) 9 Da3 a4 (last three both times) Dn1 n4 Ds1 s2 (both times) D4 8 (both times) 4 5 (both times) 9 सपशं, K6 (second time) ससक्त, D7 सपन्न, T G1 3 6 M1 5 7 (last three first time) सन्मित्र (M1 7 °त्रं); G3 (first time) सौमित्र; G2 (second time) संमित्र (for संमत्त) B7 (first time) damaged from समत्त up to महौ (in 17[c]) —[b]) K7 पर (for नरम्) V1 B0 6 (marg) 8 (all second time) व्यासक्तमन(B8 °ल)सेंद्रियं, Da4 (first time) °मलस नर. — Da3 (second time) reads 17[c]–18[a] twice —[c]) B6 (first time) damaged from व्याघ्रं up to कार्यं (in 19[a]) K6 (second time) मोहाप्तो वा, V1 (second time) M6 (first time) महौघेव, B0 (first time) महाघोरा; B7 (first time) **घोरा; B9 (first time) महौघोरा, D8 (second time) महाघोर; T1 G1 M1 7 (last two both times) इवामोघो, M4 (first time) इवारण्ये, Ca np महौघो वा (as in text) K4 8 V1 B3 Da3 a4 (all [except K4] first time) Dn1 n4 Ds1 s2 (first time) D4 8 5 (last two first time) Cn सुप्त व्याघ्रो मृगमि(K4 °त्युरि)व, B8 (second time) सुप्त व्याघ्रसमो घोरो; Ds2 (second time) °घ्रमहाघोर, D5 (second time) °घ्रो महाघोरो; D7 T2 G3 (first time) 3 6 °घ्र इवामोघो, G3 (second time) °घ्र पशुमिव

18 = (var) B 12 321. 20, 330 24 D7 (second time) om 18 (cf v l. 17). Ds1 G2 (second time) om. (hapl.) 18–20 B6 (first time) is damaged in 18 —[a]) Ś1 K1 T1 G1 संचिन्वा(K1 °त्वा)न कम् (G1 तम्); K2 सचित्वानकम्, K4 6 Ds2 D5 (last three first time) सचित्वा(K4 °त्वा)नर्थम्; D2 3 (first time) °न्वानर्थम्; D7 °न्वानतम्; M7 (second time) °न्वानं किम् (for °न्वानकम्) K6 (first time) एवैतत्; K6 (second time) V1 (first time) B0 (both times) 6 (second time) 7–9 Da3 a4 (last five both times) Dn4 Ds2 (second time) D4 8 5 (last two second time) 7 (first time) T G1. 2 6 M1 5–7 (last four both times) एवैनं; V1 (second time) एनैव (for एवैकं). K7 संचिन्वान कामयैनं, D4 °न्वान काम यैन; D9 °न्वान काममेन. ❀ Ca संचिन्वान धनादिसचयं कुर्वाणम् । ❀ —[b]) B8 (second time, marg as in text) कामानामधिहृष्टिकं —[c]) K6 (first time) व्याघ°; G3 (first time) व्याघ्रं; M7 (first time) व्याघ्रा. K7 V1 B0 7–9 Da3. a4 (all [except K7] first time) D4 6 9 आसाद्य, D7 (first time) T G1 2 (first time). 3 6 M1 5–7 (last four first time) अरण्ये; M5 (*inf lin*, first time) अमोघो (for आदाय). K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Ds2 D8 5 M1 5–7 (all second time) वृकी(M7 त्रसी)वोरणमासाद्य (= 12[c]) —[d]) M5 (*inf lin*, first time) खादति (for गच्छति) — After 18, M1 5. 6 (all second time) ins 469*

एवमीहासुखासक्तं कृतान्तः कुरुते वशे ॥ १९
कृतानां फलमप्राप्तं कर्मणां फलसङ्गिनम् ।
क्षेत्रापणगृहासक्तं मृत्युरादाय गच्छति ॥ २०
मृत्युर्जरा च व्याधिश्च दुःखं चानेककारणम् ।
अनुषक्तं यदा देहे किं स्वस्थ इव तिष्ठसि ॥ २१
जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चान्वेति देहिनम् ।
अनुषक्ता द्वयेनैते भावाः स्थावरजङ्गमाः ॥ २२
मृत्योर्वा गृहमेवैतद्या ग्रामे वसतो रतिः ।

C 12 6547
B 12 175 25
K 12 174 25

19 Ds1 D7 G2 (last two second time) om 19 (cf v. l 17, 18) B8 damaged up to कार्य. K6 (first time) reads 19^ab after 20 —^a) K6 (first time) M1 (both times) 5 6 (both second time) 7 (both times) एवमीहासमासक्त, D7 (first time) T G1 2 (first time) 3. 6 M5 (first time) °समायुक्तं; M6 (first time) °समासक्त, Ca as in text —^d) G2 कृतांतं. K4 वशी, B8 (marg as in text) Da3 (both first time) वश (for वशे) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Ds2 D3 5 M1 5-7 (all second time) मृत्युरादाय गच्छति

20 Ds1 G2 om 20 (cf. v l 18) —^a) K1 फलमप्राप्तं, D3 (second time) °निर्वृत्तिं (for °मप्राप्त) —^b) M7 (second time) कर्मिणां K1 2 4 T2 G1 2 (first time) M1 (second time) 5-7 (all both times) फलसगिनां, K6 B3 7 Da3 (all first time) Dn1 n4 Ds2 (first time) D3 8 5 (last two first time) कर्मसज्ञि(K6 °शंसि)त, K1 Da1 (first time) D4 6 9 कर्मसगिनां, V1 Bo 3 9 (all first time) कर्मसगिन, G3 सह°, Ca फलसङ्गिनम् (as in text) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Ds2 D3 5 7 (all second time) कार्या(V1 कर्मि; B8 कर्म)णां कर्मसगिना (K6 Bo D3 °न) — B7 (first time) damaged for 20^cd —^c) V1 (second time) क्षेत्रारण्य, Ds2 (second time) °पण (for °पण) —^d) K1 कृतांतो नीत्वापगच्छति (hypermetric), D7 (first time) T G1 2 (first time) 3 6 कृतात कुरुते वशे — After 20, K6 (first time) reads 19^ab K6 7 V1 Bo 6-8 (all [except K7] both times) 9 (second time) Da3 a4 (both both times) Dn1 n4 Ds2 (both times) D2 3 (second time) 4 5 (both times) 6 7 (first time) 9 T G1 3 6 M1 5 6 (last three first time) 7 (both times) ins after 20 M1 5 6 (all second time) after 18

469* दुर्बलं बलवन्तं च शूरं भीरुं जडं कविम् ।
अप्राप्तसर्वकामार्थं मृत्युरादाय गच्छति ।

[K6 (first time) om. line 1 —(L 1) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds2 D3 5 M7 (all second time) प्राज्ञं शूरं; Da1 (first time) शूरं भीरु, M1. 7 (both first time) भीरु शूर (by transp), M1 5 (both second time) क्रूर भीरु D7 (first time) कविं जड (by transp), T1 G2 6 M1 5-7 (last four first time) कविं जळं, T2 रविं जळं, G1 कपिं जड; M1 5 6 (all second time) कपिं जळं, M7 (second time) जळं मद —(L 2) K6 Bo 7 Da3 (all first time) D2 6 अप्राप्त (for °प्त) K6 V1 Bo 7 8 Da3 (all first time) Dn1 n4 Ds2 (first time) D2 5 (first time) कामार्थान् (for °र्थं)]

D7 (first time) T G1 3 6 M1 5-7 (last four first time) cont

470* इदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवमनसो नरान् ।
अनवाप्तेषु कामेषु कृतान्तः कुरुते वशे ।

[(L 1) D7 T2 एव (for एवं) —(L 2) G1 अनुप्राप्तेषु कालेषु (for the prior half)]

21 Da1 (second time) reads 21 twice —^a) K3 Ds1 जराश्च —^b) D7 (first time) T1 दुःखश्च (for दुःखं) Ds1 वानेक; G1 च सेन (for चानेक) —^c) Ds1 s2 (first time) अनुसक्त; G2 (second time) अनिरुक्त; Ca अनुषक्त (as in text) T2 G1 M6 (first time) यथा (for यदा) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Ds2 D3 5 7 M1 5-7 (all second time) भर्सं त्याज्यं य(D7 °ज्यैर्य)दा मर्त्यं —^d) K6 (second time) B6 (first time) D6 G3 सुस्थ, G1 स्वस्त (for स्वस्थ). T1 इह (for इव) K6 (second time) मापसे; Da4 (first time) D7 (second time) G1 तिष्ठति (for °सि)

22 ^a) D1 9 ज्ञातम्; G2 (second time) जात (for जातम्) K1 Da3. a4 (both second time) [अं]तकौं ताय, D7 (first time) T G1 2 (both times) 3 M1. 5-7 (last four first time) °कोन्वेति (for °कोऽन्ताय) Dn1 जातमेकांतकोंताय, D5 7 (both second time) °मेकांतको (D7 °को) जाया —^b) G2 (second time) जरया; M7 (second time) जरा वा (for जरा च) K6 V1 Bo 6-9 Ds2 D3. 5 (all second time) 7 (both times) T G1 2 (both times) 3 6 M5 (first time) अन्येति, Da3. a4 (both second time) अत्येति (for अन्वेति) Ś1 K2. 4 V1 (both times) देहिनां. — B7 (first time) damaged in 22^cd —^c) Bo. 7 (both

47 / 5 25 / 1 25

देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुतिः ॥ २३
निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ २४
न हिंसयति यः प्राणान्मनोवाक्कायहेतुभिः ।
जीवितार्थापनयनैः कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २५
न मृत्युसेनामायान्तीं जातु कश्चित्प्रबाधते ।
ऋते सत्यमसंत्याज्यं सत्ये ह्यमृतमाश्रितम् ॥ २६
तस्मात्सत्यव्रताचारः सत्ययोगपरायणः ।

---

second time) Ds1 अनुसक्ता (Ds1 °क्त), D6 7 (both second time) °ज्यक्ता (for °पक्ता) T2 G1 च येन (for द्वयेन) V1 (both times) Ds1 [ए]त्र (for [ए]ते) — After 22, K6 B0. 6 8 9 Da3 a4 Ds2 D8 5 7 (all second time) read 26

23 M1. 5-7 (all second time) om 23-24 M1 (first time) repeats 23^{ab} after 24^{ab} — ^{a}) K7 D4 6 7 (first time) 9 T G1 2 (first time) 8 M1 5-7 वै (for वा) K7 Da3 (first time) Dn4 D2 4 5 (first time) 6 9 सुस्वम् (for गृहम्) K6 V1 B0 6 7 (all both times) 8 (first time) 9 (both times) Da3 a4 (both first time) Dn1 n4 Ds1 s2 (first time) D2 8 5 (last two both times) एतद्वै, K7 D4 6 7 (first time) 9 T G1 2 (first time) 8 6 M1 5-7 एतद्धि (for एवैतद्). Ds2 (second time) न मृत्योर्गृहमेतद्वै, G3 (second time) मृत्युना गृह्यते तद्वै — ^{b}) D4 वा, G3 (second time) यद् (for या) K7 चरते (for वसतो) K1 D7 (first time) T2 G1 2 (first time) 8 गति; D5 (second time) रति (for रति) ❀ Ca ग्रामे गृहाश्रमे ॥ Cn ग्रामादिसंघे । ❀ — K2 4 om. (hapl) 23^{c}-24^{b} Ś1 reads 23^{c}-24^{d} on marg B6 (first time) partly damaged in 23^{cd} — ^{c}) D7 (second time) एव, Cp एष (as in text) B8 (second time) वै पंथा; Ds2 (first time) गोष्ठो वै (by transp), D6 7 (both second time) गोष्ठे (D7 °ष्ठो) वा G2 (second time) देवानामेव वेगो हि — ^{d}) K1 T1 G1 2 (first time) यदारण्यम्, G2 (second time) यदशक्यम् (for °रण्यम्). B1 (first time) स्मृति (for श्रुति) ❀ Cn देवानामिन्द्रियाणां गवां गोष्ठमिव बन्धनस्थानम् । ❀

24 = (var.) B 12 321. 71, 329 37. K2 4 om 24^{ab} M1 5-7 om 24 (cf v 1 23) Ś1 reads 24 on marg — ^{a}) Ś1 V1 Da4 (both first time) Ds1 G1. 2 (first time) Ca निब(Ca °बं)धिनी, K1 निन्व*नी T2 तेषां (for एषा) — ^{b}) D4 (also as in text) रत; G1 गति (for रति) — M1 (first time) repeats 23^{ab} after 24^{ab}. — ^{c}) K4 6 (first time) V1 B0 6-9 Da3 (all first time) a4 (both times) Dn1 n4 D2 8 (first time) 4 5 (first time) 6. 9 G3 (first time) [ए]ता (for [ए]ना) B6 (first time) सुकृत; D6. 7 (both second time) सुहृदो (for सुकृतो) G1 याति — ^{d}) K6 D7 (both first time) नैन, Da4 (first time) यैना, Da4 (second time) नैत (for नैनां) K1 छियातु; K7 वदति, Da4 (first time) छिंदति; D6 विंदति (for छिन्दन्ति) Da3. a4 (both second time) D4 5 (second time) दुष्कृताः

25 ^{a}) K6 (first time) 7 B6 Da3 (both first time) Dn4 D2 8 (first time) 4 6 9 जंतून् (for प्राणान्) K6 V1 B0 6-9 Ds2 D8 5 7 M1 5-7 (all second time) यो न हिंसति स(M7 त)स्वानि, Ds1 s2 D7 (last two first time) T G1 2 (both times) 6 M1 5-7 (last four first time) यो हि (M5 योभि) संयच्छति प्राणान् — ^{b}) K6 (first time) V1 B0 (both both times) 6 (second time) 7-9 (all both times) Ds2 D8 5 7 M7 (all second time) Cnp कर्म° (for काय) K7 B6 (first time) D4 6 7 (first time) 9 °कर्मभि (for °हेतुभि) — B7 (first time) damaged in 25^{cd} — ^{c}) K6 (both times) B8 (marg). 9 (both first time) Ds2 (second time) D8 5 (both first time) 6 जीवितार्थोपनयनै; V1 (second time) °र्थापगमनैः, Da3 (first time) a4 (second time) °र्थाय नयनै, Ds2 (first time) °नार्थविनयनै, D6 7 (both second time) °तार्थनयजनै; D7 (first time) G1 2 (both times) 8 6 M5 (first time) °तार्थापनयने — ^{d}) Ś1 K1 2 4 6 V1 B0 6-8 (last six second time) Da3 (both times) a4 (first time) Dn1 n4 Ds2 D8 5 7 (last four second time) 9 प्राणिभिर् (for कर्मभिर्). K7 Da3 (first time) Dn1 D4 6 9 हिंस्यते; B6 (first time) लिप्यते, Dn4 विध्यते; G2 (second time) विम्यति, G3 M1 (second time) बुध्यते, M6 (second time) विम्यते (for बध्यते)

26 K6 B0 6 8 9 Da3 a4 Ds2 D8 5 7 (all second time) read 26 after 22 — ^{a}) K7 D4 9 G2 (first time) आयाती, D7 (second time) आयाती, G1 आयाति (for आयान्तीं) — ^{b}) B6 (first time) damaged B8 (marg as in text) Da3 a4 (all first time) प्रधावति; Da3 (second time) प्रबोधते, D5 (second time) प्रबाधति, G1 प्रबोधने (for प्रबाधते). — ^{c}) K1 न

सत्यारामः समो दान्तः सत्येनैवान्तकं जयेत् ॥ २७
अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।
मृत्युमापद्यते मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतम् ॥ २८
सोऽहं ह्यहिंस्रः सत्यार्थी कामक्रोधबहिष्कृतः ।
समदुःखसुखः क्षेमी मृत्युं हास्याम्यमर्त्यवत् ॥ २९
शान्तियज्ञरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनिः ।
वाङ्मनःकर्मयज्ञश्च भविष्याम्युदगायने ॥ ३०
पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैर्मादृशो यष्टुमर्हति । C. 12 6555 B 12.175 33 K 12 174 34

ते (for ऋते) B8 (marg, first time) सुसत्त्वाय्य, Dn1 असत्याश्य, Ds1 s2 D5 7 (last three first time) G1 2 (first time) 8.6 M5 (first time) असत्याद्यं, T1 ऋते सत्य, Cp असत्याज्य (as in text) K6 (second time) 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Ds2 D8 (all second time) 4 5 7 (last two second time) 9 M1 6-7 (last four second time) वलासस(D7 याल॰ स)त्यमृ(K6 ॰त्यान्)ते त्वे(K7 D4 9 ह्ये)क, G3 (second time) मृते सत्यमसत्यार्यं — [d]) Ś1 (*sup lin* as in text) K2 ह्मनृतम् (for ह्ममृतम्) K8 (second time) B7 (first time) 9 (both times) Da8 D7 (both second time) आस्थितं, K7 D4 7 (first time) 9 T G1 2 (first time) 3 6 M1 5 (last two both times) 7 (first time) आश्रित (for आश्रितम्) M6 (first time) सत्ये ह्यमृषता हितं

27 G3 (first time) om (hapl) 27[a]–28[b] — [a]) Ds1 सत्य (for सत्य) G1 -व्रता वाच॰; G2 (second time) व्रताचारं (for ॰चार॰) — [b]) G2 सत्य (for सत्य) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Ds2 D8 5 7 (all second time) M1 (first time) -व्रत, G2 (second time) योगे, M6-7 (all second time) -धर्म- (for योग) — [c]) K4 7 Dn1 n4 Ds1 s2 (first time) D2 8 (first time) 6 सत्यागम॰, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Ds2 D8 5 7 (all second time) सत्यकाम (for सत्याराम॰) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 (all first time) Dn1 n4 Ds1 s2 (first time) D2 8 5 (last two first time) सदा (for समो) Ś1 K1 3 दाता, M7 (second time) दात (for दान्त) — [d]) K6 (second time) [ए]कांतक, D7 (first time) T2 G1 M5 (first time) [ए]वा(D7 ॰ना)मृत, T1 G2 (second time) [ए]वानृतं, G8 6 [ए]व मृतिं (for [ए]वान्तक) K2 यजेत्; Da4 (first time) व्रजेत्, Ds2 (first time) T1 त्यजेत् (for जयेत्).

28 G3 (first time) om 28[ab] (cf v 1 27) — [a]) K7 अनृतं, D4 असृत, G1 नमृतं (for अमृत) — [b]) G1 सदा; G3 (second time) यस्मिन् (for द्वय) K4 देहि (for देहे) T2 यद्देहे प्रतितिष्ठत॰ ❀ Cn देहे चित्ते । ❀ — B8 (second time) om 28[cd] — [c]) K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 (all [except K4 7] both times) Dn1 n4 Ds1 s2 (both times) D2 3 5 (last two both times) 6 7 (second time) M1 (both times) 5 6 (both second time) 7 (both times) मृत्युर् (for मृत्युम्) V1 (second time) तस्मात् (for मोहात्) — [d]) B6 7 (both first time) partly damaged K7 D4 6 9 सत्येनामृतमर्छ(K7 ॰मृच्छ)ति

29 [a]) K1 हि हिंस्र (for ह्यहिंस्र॰) K6 B6 (both first time) सत्यार्थ (for ॰र्थी) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Ds2 D8 5 7 M1 6-7 (all second time) सोह स(M1 6-7 नि)त्यमहिंसार्थी (Da3 a4 ॰र्थि, D5 7 ॰र्थे) — [b]) V1 (second time) D4 7 (first time) T G1 2 (both times) 3 6 M1 5-7 (last four first time) विवर्जित॰; Da3 (first time) M7 (second time) बहिष्कृते (M7 ॰त) — [c]) K4 Ds1 सम॰, Da4 (first time) G1 सुख, G2 (first time) सुख (for सुख॰) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Ds2 D8 5 7 M1 6-7 (all second time) समाश्रित्य सुख (B8 स्वय) क्षेम (B8 Ds2 M1 6-7 ॰मी, D8 ॰म्य) — [d]) G8 ह्यास्यति (for हास्यामि) Da4 (first time) अपूर्ववत्; D5 7 (both both times) अनर्थं॰, M5 (first time) अमर्पे॰ (for अमर्त्य)

30 [a]) K1 -यज्ञरयो, K2 7 Bo D8 (last two second time) 4 9 ॰रये, B8 (second time, marg as in text) ॰सुत, Ds1 s2 (first time) G1 2 (second time) M1 5 (both first time) C8 ॰परो, Ca ॰रतो (as in text) K1 2 6 Bo 6 (last three second time) 7 8 (marg as in text) 9 (all both times) D8 (second time) 4 7 M1 5 6 (last four second time) जातो, K7 यत्ते; D8 (Ds2 first time) [ऽ]दीनो, D9 यक्षो (for दान्तो) ❀ Cs शान्तिर्विपयनिवृत्तिस्ता प्रति इन्द्रियाणि हवींपि । सकल्पहोम शान्तियज्ञ । ❀ — [b]) Ś1 (marg as in text) K1 2 4 -यज्ञो भवन्, K6 (first time) V1 Bo (both second time) Dn1 D2 8 (second time) 5 (first time) Ca यज्ञस्थितो, D7 (first time) T1 G1 3 (second time) 6 M1 (first time) यज्ञपरो, T2 M7 (first time) यज्ञे रतो, G2 (first time) -यज्ञो परो, G8 -यज्ञपरे, M5 6 (both first time) यज्ञरतो (for -यज्ञे स्थितो) M1 5-7 (all second time) प्रतिष्ठित॰ (for स्थितो मुनि॰) — [c]) D5 7 (both second time) ब्राह्मण॰; G2 (first time) वाङ्मय॰ (for ॰न॰) G2 (first time) यज्ञैश्च (for -यज्ञश्च) — [d]) K1 भाविष्यासि; D5 7 (both first time) G1 ॰ष्यति; Da4

अन्तवद्भिरुत प्राज्ञः क्षत्रयज्ञैः पिशाचवत् ॥ ३१
यस्य वाङ्मनसी स्यातां सम्यक्प्रणिहिते सदा ।
तपस्त्यागश्च योगश्च स वै सर्वमवाप्नुयात् ॥ ३२
नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्यासमं बलम् ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ३३
आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा ।
आत्मन्येव भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ॥ ३४
नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं

(second time) °ष्यति (for °ष्यामि) K1 उदयायने; V1 (second time) उपगायने, Da4 (second time) D4 9 Cp उदगा(D4 °मा)यते, Ds2 (second time) °यनै°, G3 (second time) अमृताशन°. ❀ Ca उदगायने यत्सर्वोत्कृष्ट वस्तु तदुदक्, तत्र अयन मार्गे । तस्मिन्मोक्षप्रापके मार्गे भविष्यामि गमिष्यामीत्यर्थ ॥ Cn उदगयने इति देव यानपथनिमित्तम् ॥ Cp उदगायने । आर्षं दीर्घत्वम् । ज्योति मर्गे मोक्षप्रापके । सर्वोत्तरपदे ब्रह्मणि वा ॥ Cs उदगयने देव यानमार्गे मोक्षप्रापके । ❀

31 ^{a}) D7 (second time) वसुयज्ञै°; Ca पशु° (as in text) — ^{b}) G2 (second time) मद्विधो (for मादृशो) Da4 (first time) दृष्टम्, Da4 (second time) द्रष्टुम् (for य°). — ^{c}) K6 7 Bo 6-9 Da3 a4 (all [except K7] first time) Dn1 n4 Ds1 s2 (first time) D2 3 5 (last two first time) इव; V1 (first time) D4 6 7 (first time). 9 T G1 2 (both times) 3 6 M1 5-7 (last four first time) इह, Da3 a4 (both second time) अत° (for उत). K7 D4 9 प्राज्ञ, Dn1 G1 [ज]प्राज्ञ°; G2 (first time) प्राज्ञं; G3 प्राप्त° (for प्राज्ञ°) K6 (second time) विनाशिरतरज्ञैर् (sic) — ^{d}) Ś1 K1. 2 4 6 (both times) 7 V1 Bo 6 7 9 (last five first time) Dn1 n4 Ds2 (first time) D2 3 (first time) क्षेत्र; D7 (first time) T G1 2 (both times) 3 6 M5 (first time) क्षुद्र (for क्षत्र). D6 G2 (first time) M7 (first time *inf lin* as in text) यज्ञ°, D9 यक्षै° (for यज्ञै)

32 M1 5-7 (all second time) om 32-33. K6 Bo 6-9 Da3 a4 Ds2 D3 5 7 (all second time) read 32 after 34 V1 G2 (both second time) transp 32 and 33 — ^{a}) V1 (second time) B3 (first time marg) T1 G3 6 वाङ्मनसे, D7 (first time) °सो, T2 °सैर् (for °सी) D5. 7 (both second time) स्यातै, D7 (first time) T1 G1 2 (first time) 3 6 M5 (first time) गुप्ते; T2 गुप्तै°; G2 (second time) शुद्धे; M1 5 7 (all first time) नित्य (for स्यातां) ❀ Ca वाङ्मनसी समासान्तविध्यनित्यत्वात्साधुत्वम् । वाङ्मनसे इति वा पाठ । ❀ — ^{b}) K1 प्रतिहिते, Da4 (second time) D6 G1 प्राणि हिते (Da4 °तै°); T3 प्रणिहितै°, Cp °हिते (as in text) T2 शुभे, G1 उभे, M1 7 यदि (for सदा)

D7 (first time) T1 G2 (both times) 3 6 सर्वप्राणिहिते शुभे (G2 [second time] सदा) — ^{c}) K6 (second time) तप- (for तपस्). M1 5 7 त्याग (for त्यागश्च). B9 (first time) धर्मश्च; Da3 (first time) Dn4 D2 3 (*sup. lin* first time) 5 (first time) 6 सत्य, D3 (second time) यागश्च; G2 (first time) lacuna (for योगश्च). — ^{d}) Ś1 K1 Da4 (first time) Ds1 G1 M1 सर्वं, Bo 6-9 Da3 a4 Ds2 D3 5 7 (all second time) स तै (for स वै). D5 (first time) 6 परम् (for सर्वम्) B9 (first time) योगश्च समवाप्नुयात्

33 = B 12 329 6 M1 5-7 (all second time) om 33 (cf. v 1 32). V1 G2 (both second time) transp 32 and 33. — ^{a}) K6 (second time) मयं चक्षुर्; V1 (first time) Ds1 s2 (first time) समो चक्षुर् (for समं चक्षुर्) — ^{b}) Ś1-K1 2 4 चक्षु°, V1 (second time) ज्ञान (for विद्या). K7 D9 सुखं; V1 (first time) तप° (for बलम्) K6 Bo 6 7 (all first time) 8 (both times) 9 (first time) Da3 a4 (both first time) Dn1 n4 D2 3 5 (last two first time) 6 नास्ति सत्यसमं तप°; Ds1 s2 (first time) नास्ति ज्ञानसम तप° — K7 D9 om (hapl.) 33^{cd}, Ś1 reads 33^{cd} on marg — ^{c}) D5 7 (both second time) रोग, G1 त्याग (for राग). — B6 (first time) is damaged in 33^{d}

34 M1 6 7 (all first time) om 34. — ^{a}) D7 (first time) M5 (second time) ज्ञात, G1 जातम् (for जात) — ^{b}) K6 Bo 6 7 9 Ds2 D3 5 7 (all second time) [ऽ]प्रज° पित (D5 7 °ता), V1 (second time) प्रजापति; Da3 a4 (both second time) प्रजा (Da4 महा) पितु; D7 G2 (both first time) 3 [ऽ]प्रियोपि वा (for ऽप्रजोऽपि वा) G2 (second time) आत्मनिष्ठाप्रमोहिता; M1 5-7 (all second time) °निष्ठोप्रजा (M7 °जं) पित (M7 °ता). — ^{c}) K6 V1 Bo 6-9 Ds2 D3 5 7 M1 5-7 (all second time) आत्मय (V1 °प्र)ज्ञो; Da3 (second time) °यज्ञा, Da4 (second time) °ज्ञया (for °न्येव) Da4 (second time) भविष्यथ (for °ष्यामि) — ^{d}) Da3 a4 (both first time) तारयते, M7 (second time) धारयति (for ता°) Da3 (first time) D4 9 M1. 5 (last two second time) प्रजा Ś1 K1. 2 4 V1 B6. 7 9

यथैकता समता सत्यता च ।
शीले स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं
ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३५
किं ते धनैर्बान्धवैर्वापि किं ते
किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहस्ते क्व गतः पिता च ॥ ३६
भीष्म उवाच ।
पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा तथाकार्षीत्पिता नृप ।
तथा त्वमपि वर्तस्व सत्यधर्मपरायणः ॥ ३७ C 12 6561 B 12 175 38 K 12 174 39

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

Da3 a1 D5 (last seven second time) न माता न पिता प्रजा , D7 (second time) न माता च पति प्रजा

35 M1 6-7 (all second time) om 35-36 — [a]) V1 (second time) क्षति (for क्षान्ति) K7 B6 (second time) D1 5 (second time) ॰ वृत्त, B9 (second time) lacuna, D7 (second time) चित्र (for वित्त) — [b]) K6 (second time) तयैकता; G3 6 यदै॰ M7 समयता (for समता) B0 (second time) T2 सत्यवाक् (for सत्यता) ※ Ca एकता निःसङ्गत्वम् । ※ — [c]) K4 V1 B0 6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da3 (all [except K4] first time) Dn1 n4 Ds1 s2 (first time) D2 8 (first time) 6 7 (first time) T1 G2 (both times) 3. 6 M1, 6-7 (last four first time) C3 शीलं; T2 G1 शीले (for शीले) B3 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da4 (all first time) विधिर् (for स्थितिर्) B7 (first time) कुद , B9 (first time) lacuna (for दण्ड) K1 2 6 (second time) B8 9 (both first time) Da3 a1 Ds2 (all second time) T1 M6 विधानम्, B7 (second time) निधायम् (for निधानम्) ※ Ca दण्डनिधानं दण्डस्य फलपर्यन्तस्य क्रोधस्य निधान धारण त्याग इत्यर्थः ॥ C3 वाक्कायमानसहिंसात्यागः । ※ — [d]) V1 (second time) om ततस् B8 (first time, marg as in text) तपस्वितय्, D7 (first time) तम स्तवश्; D7 (second time) तपस्ततश्, G1 ततस्तपश् (for °स्ततश्) V1 (second time) प्रजाभ्य, D7 (second time) क्रियाभ्यां (for °भ्य)

36 With 36, cf B 12 321 72 M1, 6-7 (all second time) om 36 (of v l 35) — [a]) Ds2 (first time) किं तैर्, D5 (second time) किं स्विद्; D7 (second time) किंचिद् (for किं ते) Ś1 (*sup lin* as in text) K1. 2 बहुभिर्; D7 (first time) T G1. 2 (both times) 3 6 M1 6-7 मधुभिर् (for बान्धवैर्) Ś1 K1. 2 6 (first time) G2 (second time) चापि किं ते; Da3 (second time) कर्म चापि, Ds1 s2 (first time) चापि किं तै॰ (for वापि किं ते) — [b]) Ds1. s2 (first time) किं तैर् (for किं ते) B8 (first time) G2 (second time) दानैर् (for दारैर्) D7 (first time) G2 (second time) ब्राह्मण K1 D7 G2 (both first time) मरिष्यन् (K1 °ति). — [c]) D7 (second time) आत्मासम् (for °नम्) K1 D4 अन्विष्ट (for °च्छ) C3 गुहाप्रविष्ट K1. 2 प्रवेष्टु (for प्रविष्टं). — [d]) K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 (all both times) Dn1 n4 Ds2 (second time) D2 3. 5 (last two both times) 7 (second time) M1. 7 पितामहास्ते क्व गता॰ (D6 [first time] °त॰) पिता च (V1 [first time] °ताथ, B7 9 [both first time] °ता वा).

37 G2 (both times) M1. 6-7 (all second time) om the ref — [b]) K6 (both times) 7 V1 B0 6 (last three both times) 7 (first time) 8 (both times) 9 (second time) Da3 a1 (both first time) Dn1 n4 Ds1. s2 (first time) D2 8 (both times) 4 (first time) 6 7 (first time) यथा, D4 M7 (second time) पिता (for तथा) D5 7 (first time) M7 (second time) तथा; D5 G2 (both first time) यथा, T1 सदा (for पिता) B8 (first time) मम, Da3 (second time) M1 (first time) नृप॰ D5 7 (both second time) सहाकार्षी॰ पि (D7 तथाकार्षीत्पि) वामह — [c]) Da3 a1 (both second time) वर्तश्च (for वर्तस्व) M6 (first time) तथा त्व च विवर्तस्व — [d]) G2 (first time) इवापर॰, Cp परायण॰ (as in text) Ś1 K1. 2 4 सत्यमेतत्परायण

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 (both times) 7 V1 B0 6-9 Da3. a1 (last seven both times) Dn1 n4 Ds2 (both times) D2 8 (both times) 4 5 (both times) 6 7 (both times) 9 T G1 2 (both

१७०

युधिष्ठिर उवाच ।
धनिनो चाधना ये च वर्तयन्ति स्वतन्त्रिणः ।
सुखदुःखागमस्तेषां कः कथं वा पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शम्याकेन विमुक्तेन गीतं शान्तिगतेन ह ॥ २
अब्रवीन्मां पुरा कश्चिद्ब्राह्मणस्त्यागमास्थितः ।
क्लिश्यमानः कुदारेण कुचैलेन बुभुक्षया ॥ ३
उत्पन्नमिह लोके वै जन्मप्रभृति मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ४
तयोरेकतरे मार्गे यद्येनमभिसंनयेत् ।
न सुखं प्राप्य संहृष्येन्न दुःखं प्राप्य संज्वरेत् ॥ ५

---

times) 8 M1 6–7 (last four both times) मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 (first time) 7 V1 B0 (both both times) 6 7 (both first time) 8 9 (both both times) Da3 a4 (both first time) Dn1 D2 8 (first time) 4 5 (both times) 6 7 (first time) 9 G2 (both times) M1 (first time) 8 6 (both both times) 7 (first time) पितापुत्रसवादः, K6 B6 7 Da3 a4 D8 (all second time) पितापुत्रसवादो द्वितीय — *Adhy no* (figures, words or both) K6 (second time) Dn1 n4 Ds1 s2 (first time) D3 7 (first time) T1 G1 3. 6 M1 5–7 (last four first time) 2, B7 M1 (both second time) 102, Ds2 (second time) 103, T2 G2 (first time) 16, M1 6 7 (all second time) 200, M5 (second time) 400 — *Śloka no* Da4 (first time) Dn1 40, Da4 (second time) 41, Dn4 69, Ds1 35.

170

1 ᵃ) K7 सधनो (for धनिनो) K6 7 Da3 D4. 5 [ऽ]ध्या(K6 °ध्य)धना, V1 B0 6–9 Da4 Dn1 D5 D2 8 9 [ऽ]धा°; Dn4 T2 (*sup lin*) चा°; D7 T1 2 (orig) G1–3 6 येधना (for चाधना) M6 येन (for ये च) — ᵇ) K7 V1 B0 7–9 Da3 a4 Dn4 D2 8 6 8 वर्तयते; B6 प्रवर्तते; Dn1 वर्तते ये, Ca °यन्ति (as in text) Dn1 M6 स्वय(M6 °म)त्रिण (for स्वतन्त्रिण) —ᶜ) K1 दुःखगतिस्, T1 दुःखागमा (for °गमस्) D7 T G1–3 6 केषा (for तेषां) — ᵈ) Ś1 K1. 2 4 कथ तत्र, G2 कथं वापि (for कः कथ वा) K7 च (for वा).

2 ᶜ) K1 शास्पकेन, K4 6 7 B1–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–6 9 श(B8 शां)पा°, V1 B0 6 सपा°, D7 T1 G1 3 6 श(G1 शा)म्य° (for शम्या°). K4 7 B6 8 Da3 Dn4 D2 8 [इ]ह मुक्तेन; K6 V1 B0 7 9 Da4 Ds1 [इ]ह मुक्तेन, Dn1 तु मुक्तेन (for विमु°) — ᵈ) G3 गीति (for गीत) K4 शायगतेन (sic), K7 D4 9 G3 शांति गतेन, Da3 a4 शांतिस(Da4 °श)तेन (for °गतेन) Ś1 K1 2 4 B8 Da3 a4 M1 हि, K6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 च, D7 T G1–3 वै (for ह) B5 (marg as in text) गीत शांतिमता यथा; G6 यदुक्त ब्रह्मवादिना

3 ᵃ) K2 स; D7 G1 2 M1 6 7 मा (for मां) M1 6 7 मुनि (for पुरा) K4 राजन् (for कश्चिद्) — ᵇ) Ś1 K1. 2 4 7 B1 9 D5 आश्रित, D4 आस्थिता (for °त) — ᵈ) K4 कुचीलेन; K6 कुचे°, V1 B0 6–9 Ds1 D8 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कुचे°; Ca n कुचै° (as in text) — After 3, M5 reads 6

4 =(var) 12 28 5 — ᵇ) K4 जनाप्रभृति (for जन्म°) — ᶜ) Da3. a4 विविधान्युप(Da4 °नि प्र)वर्तते —K1 om 4ᶜ–5ᶜ

5 K1 om 5ᵃᵇᶜ (cf v l 4). — ᵃ) K7 D8 D4–8 T G1–3 6 M1 5–7 Cn तरो (D5 8 Cn °रे) मार्गो; Ca -तरे मार्गे (as in text). ❀ Cn मार्गे इति प्रथमान्त पाठे तु सनयेत् संप्राप्नुयात् । ❀ — ᵇ) K4 6 V1 B0 6 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 यदेनम्, K7 D3 6 9 यद्येकम्, B8 Da4 सदैनम्, B9 यदैवम् (for यद्येनम्) K2 4 अभिमन्त्रयेत्; D8 G1 उपसनयेत्, D2 8 मनुस°, T G2 8 6 M1 5–7 उप(G2 °त)संनयेत् (for अभिसंनयेत्) — ᵈ) K4 6 V1 B6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 7 ना सुखं (for न दुःख) D8 सहरेत् (for सज्व°). M6 7 दुःख प्राप्य न सज्वरेत्

6 K4 om 6–7 Ds1 transp 6 and 7 M5 reads 6 after 3 — ᵃ) K6 न चैवाचरसि, D7 T1 G2 3 6 नैवाचरसि, Cn न वै च° (as in text) — ᵇ) K6 B0. 6 8 (marg) D8 D2, 3 5 8 यदिच्छसि, K7

न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदीहसे ।
अकामात्मापि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव हि ॥ ६
अकिंचनः परिपतन्सुखमास्वादयिष्यसि ।
अकिंचनः सुखं शेते समुत्तिष्ठति चैव हि ॥ ७
आकिंचन्यं सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयम् ।
अनमित्रमथो ह्येतद्दुर्लभं सुलभं सताम् ॥ ८
अकिंचनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वशः ।
अवेक्षमाणस्त्रीँल्लोकान्न तुल्यमुपलक्षये ॥ ९
आकिंचन्यं च राज्यं च तुलया समतोलयम् ।
अत्यरिच्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकम् ॥ १०
आकिंचन्ये च राज्ये च विशेषः सुमहानयम् ।
नित्योद्विग्नो हि धनवान्मृत्योरास्यगतो यथा ॥ ११
नैवास्याग्निर्न चादित्यो न मृत्युर्न च दस्यवः ।
प्रभवन्ति धनज्यानिनिर्मुक्तस्य निराशिषः ॥ १२
तं वै सदा कामचरमनुपस्तीर्णशायिनम् ।
बाहूपधानं शाम्यन्तं प्रशंसन्ति दिवौकसः ॥ १३ C 12.6574 B 12 173 13 K.12.176 13

Da3 a4 D1 6 9 य ईहसे, Dn1 T2 G1 M5 6 Cn न (Dn1 य) ईशिषे, Dn4 यदीशिषे, D7 T1 G3 8 6 न रस्यसे, M1 7 न ईशसे (for यदीहसे) — K1 om 6c–8b — c) T2 अजाद्यात्मा (for अकामात्मा) — d) K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 5 8 G1 M1, 5–7 चै(B6–9 वै)व ह, Da4 वै सह (for चैव हि) T1 G2 3 6 सुतमुत्थाय चैव हि (G6 ह).

7 K1, 4 om 7 (cf. v l 6) K2 T G1–3 6 om (hapl) 7. Ds1 transp 6 and 7. D7 reads 7 after 8ab. — a) K6 7 D9 M6 परितपन्; Cn °पतन् (as in text) — b) Ś1 B6 7 (marg) Da3 a4 Ds1 D1, 6 8 9 M1, 5–7 Ca सुखमास्ता(Ś1 Ds1 °स्वा)दयिष्यसि (Ś1 Ds1 M1, 5–7 °ति) — 7cd is partly damaged in B1. — d) Ds2 सुख तिष्ठति (for समुत्ति°) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2–6 8, 9 M1 5–7 ह (for हि)

8 K1 om 8ab (cf v l 6) — a) D7 T1 G3 6 शिव (for सुख) — b) Ś1 K2 7 V1 D1 9 चैतद्, T1 G2 3, 6 सुखम् (for शिवम्) — After 8ab, D7 reads 7 — c) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 5–8 T G1 3, 6 M1 5–7 अन(V1 °नि)मित्र(V1 °त्र)पथो (for °मथो) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 5–8 T G1 3, 6 M5–7 ह्येष; D5 ह्येक, G2 M1 ह्येषा (for ह्येतद्). — d) K7 D4, 9 मत (for सताम्) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5–8 T G1 3 6 M1, 5–7 दुर्लभ° सुलभो मत (D7 T G1–3, 6 M1, 5–7 °भ° सता)

9 a) K1 नाकिंचनस्य. Ś1 K1 2 सर्वस्य (for शुद्धस्य) — b) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 5, 6 8 सर्वत (for °शः) ❀ Cn. उपपन्नस्य वैराग्यसंपन्नस्य । ❀ — c) K1 अवेक्षमानस; B9 Da4 Ds1 D1 6 7 9 अवेक्ष्यमाणस. D6 ताल्लँ (for स्त्रीँल्लँ). — d) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 इह; V1 इति (for उप)

10 a) K7 सम्य (for राज्य) — b) Ś1 K1, 2 Da4 T2 समतोलयन्; K4 7 Ds1 D4 7 9 M1 5–7 °तोल यत् (for °तोलयम्) — c) Ś1 K1 2 D4 अति(D4 °त्या)रिच्यत — d) G2 अभि (for अपि) T G1–3 6 M1 5–7 गुणाधिकात् (M1 5 7 °न्) (for °धिकम्)

11 a) K4 आकिंचन्य, G1 आकिंचिन्ये (for °चन्ये). M1 न वा राज्ये, M7 च राज्ये वा — c) D7 T2 G1 3 6 [ऽ]ति (for हि) D4 om (hapl) from वान् up to धन (in 12c)

12 D4 om up to धन (cf v l 11). — a) Da4 D2 वादित्यो, Dn1 n4 Cal ed Cn चारिष्टो, D7 T1 G2 3 6 चामित्रो (for चादित्यो) ❀ Cn न चारिष्ट इत्यत्र न चादित्य इत्यपपाठः । अरिष्टश्चोराद्युपप्लवः । ❀ — b) D7 T G1–3 6 M1 5–7 शत्रव° (for दस्यव°) — c) K6 7 V1 B0 6 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 धन(D4 om धन)त्यागाद्; B8 9 °ज्यान्या; Da4 °स्यान्या, D7 T G1–3 6 M1 5–7 धन हर्तुम् (for धनज्यानि) — d) K6 B0 6 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 विमुक्तस्य (for निर्मु°) D7 T G1–3 6 M1 5–7 इतरे स्यु° (M1 7 °रेस्य, M6 °रस्य) कुत पुन

13 a) K4 D9 ते (for त) Ś1 K1 2 D7 T काम चारम् (for °चरम्) — b) Da4 अनूपस्तीर्ण, G2 अनु पार्स्तिभ, M1 अनुविस्तीर्ण (for अनुप°). — c) K4 वाहुप्रधानं; G2 °हूपदान Ds1 साम्यत, G6 शम्यत. — d) D7 T G1–3, 6 M5 स्पृहयंति (G1 °त) (for प्रशसन्ति)

14 a) G1 धनवान्लोभमोहाभ्याम् — b) K4 आविष्टे. — c) K6 Ds1 तिर्यगक्ष; K7 Ds2 D2–5, 8, 9

धनवान्क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः ।
तिर्यगीक्षः शुष्कमुखः पापको भ्रुकुटीमुखः ॥ १४
निर्दशंश्चाधरोष्ठं च क्रुद्धो दारुणभाषिता ।
कस्तमिच्छेत्परिद्रष्टुं दातुमिच्छति चेन्महीम् ॥ १५
श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासो मोहयत्यविचक्षणम् ।
सा तस्य चित्तं हरति शारदाभ्रमिवानिलः ॥ १६
अथैनं रूपमानश्च धनमानश्च विन्दति ।
अभिजातोऽस्मि सिद्धोऽस्मि नास्मि केवलमानुषः ।
इत्येभिः कारणैस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रसिच्यते ॥ १७
स प्रसिक्तमना भोगान्विसृज्य पितृसंचितान् ।
परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते ॥ १८
तमतिक्रान्तमर्यादमाददानं ततस्ततः ।
प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ १९
एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते गात्रसंस्पर्शजानि च ॥ २०
तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् ।
लोकधर्मं समाज्ञाय ध्रुवाणामध्रुवैः सह ॥ २१
नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति नात्यक्त्वा विन्दते परम् ।

°कमेक्षी; D7 T G1–3 6 M1 5–7 °ग्दष्टि (for °गीक्ष°) D6 क्रुद्धमुख° (for शुष्क°) —d) Ds1 G1 M7 पावको; T2 कोपको; G2 प्रापको (for पापको). K4 त्रकुटी मुख°, K7 D4 9 G1 भृकुटी°; Da4 Ds1 त्रकुटी°, G2 भ्रकुटीमुखं

15 a) T1 G2 6 निर्दृश्य; G1 निर्दयश्च (for °र्दशंश्च) K1 2 चाधरौष्ठ, K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 अधरो(B9 Ds1 D8 °रौ)ष्ठ; G1 चाधरोष्ठश्च (for °रोष्ठं). Ś1 K1 2 4 तु, T G2 6 स (for च). G3 निर्दृश्य चाधरोष्ठस्य; M1, 5–7 निर्दशंश्चैवाधरोष्ठं —b) K2 6 Bo M1 भाषित° (for -भाषिता) —c) Ds1 कृत्स्नम् (for कस्तम्) D4 6 7 9 इच्छति वै (for इच्छेत्परि) T1 पृष्ठ, T2 G2 3 6 मष्टु (for -द्रष्टुं) —d) Ds1 चेन्महं; M1 °हीन् K4 दातुमिच्छेन्महीमिमां

16 a) K2 4, 7 B9 D2–4 9 T G1–3 6 M5 6 ह्यमी क्ष्ण; Dn1 न्यभीक्ष्ण, M1 [अ]भ्यभीक्ष्ण (for ह्यभी क्ष्ण) Ś1 K1 2 G2 सवासं; M1 संवादो (for सवासो) —b) Ś1 K1 2 4 अविचक्षण° (K4 °क्षण) (for °चक्ष णम्) —c) D7 T G1–3, 6 M1 5–7 सोस्य चि(G2 वि)त्त विकि(M1 5, 7 °ह)रति —d) K4 इवानिल, G2 °निल

17 a) D7 T1 अथेदं (for अथैन) D8 T1 रूप मानं, G3 6 °मानैश्च (for °मानश्च) —b) D8 T1 धनमाम (for °मानश्च) G2 (also as in text) मुचति (for विन्दति) —c) K4 अतिजातो (for अभि°) D6 8 शुद्धो (for सिद्धो) —e) M5 इत्येतै° (for °भि°) —f) Ś1 (by corr) प्रसिज्यते, K4 °श्यते; K6 Bo 6 7 8 (marg as in text) Dn1 n4 Ds D2 3, 5 8 प्रमाद्यति; Da3, a4 T1 Ca प्रसज्यते, D6 G2 प्रसि(G3 °सा)ध्यते (for °च्यते). ❀ Ca प्रसज्यसे इति पाठ°, संप्रसक्तमना इत्यग्रे पाठात् । ❀

18 = 12 28 8 —a) Ś1 K6 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 सप्रसक्तमना, K1 2 4 7 D4 9 स प्रसक्त°, V1 M1 5–7 संप्रसिक्त°; T2 न प्रसक्त°; G1 2 अप्रसिक्त° (for स प्र°) D4 G1 भागान् (for भो°) —b) G2 असृज्य (for वि°) K7 D4 9 चिर (for पितृ) —d) K2 स्वादु; D7 T G1–3, 6 M1 5–7 बहु (for साधु)

19 = (var) 12 28 9 —a) B5 अभिक्रांत (for अति°) K7 मर्यादाम् (for °दम्) —b) D7 T G1–3 6 M5 असांप्रत (for ततस्तत°) B6 (marg) आददानामत स्तत° —c) K4 प्रतिषिधति, Bo °षेधयंति; B5 (marg) निषेधयंति —d) = 3 198 26d

20 = (var) 12 28 13 —a) B8 (marg) एवमादीनि (for °मेतानि) —b) Ś1 K1 2 4 तानीव (for °ह) —c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 M6 उपपद्यते (for °वर्तन्ते) —d) K7 -संस्प र्शनानि (for °जानि) K6 Bo 7 Da3 Dn1, n4 Ds D2 3 5 8 [अ]पि (for च)

21 b) Ś1 K1 2 4 Ca भेषज(K2 °ज्य)म् —c) K7 एव सर्वं; D4–6 8, 9 एषधर्मं; D7 G2 3 6 लोके धर्मं (for लोकधर्मं) Ś1 K2 4 समास्थाय; K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 अव(V1 D8 °वि) ज्ञाय, K7 B8 (marg) D4–6 8 9 समाधाय (for °ज्ञाय) —d) B9 लोकानाम् (for ध्रुवाणाम्)

22 b) G1 M1 7 महत् (for परम्) —c) B9 D7 T G1–3 6 M5 निर्भय°, D2 वाभय; D8 चालय (for चाभय°) —d) D7 T G1–3 6 M5 transp त्यक्त्वा and सर्वं K6 7 Dn1 Ds D4 6 7 9 T G3 5 6 M1 5–7

नात्यक्त्वा चाभयः शेते त्यक्त्वा सर्वं सुखी भव ॥ २२
इत्येतद्धास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।
शम्याकेन पुरा मह्यं तस्मात्त्यागः परो मतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

युधिष्ठिर उवाच ।
ईहमानः समारम्भान्यदि नासादयेद्धनम् ।
धनतृष्णाभिभूतश्च किं कुर्वन्सुखमाप्नुयात् ॥ १
भीष्म उवाच ।
सर्वसाम्यमनायासः सत्यवाक्यं च भारत ।
निर्वेदश्चाविवित्सा च यस्य स्यात्स सुखी नरः ॥ २
एतान्येव पदान्याहुः पञ्च वृद्धाः प्रशान्तये ।
एष स्वर्गश्च धर्मश्च सुखं चानुत्तमं सताम् ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निर्वेदान्मङ्किना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४
ईहमानो धनं मङ्किर्भग्नेहश्च पुनः पुनः ।
केनचिद्धनशेषेण क्रीतवान्दम्यगोयुगम् ॥ ५
सुसंबद्धौ तु तौ दम्यौ दमनायाभिनिःसृतौ ।
आसीनमुष्ट्रं मध्येन सहसैवाभ्यधावताम् ॥ ६ C. 12. 6381 B 12 177 6 K 12 176 6

भवेत् (for भव).

23 a) T2 G1 M6 हस्तिनपुरे — b) Ś1 K1 2 4 ब्राह्मणैर् (for °णेन) Ś1 K1 2 4 7 D4 6 9 अनु (for उप) M1 वर्तितु (for वर्णितम्) — c) K1 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 श(V1 B6 मं)पाकेन, D7 T1 G2 3 6 शम्यकेन (for शम्या°) Ś1 K1, 2 4 विमुक्तेन, D8 पुरा गीतं (for पुरा मह्यं) — d) K7 D4 6 9 मम (for मत°)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T2 G1 2 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K2 G3 M1 5-7 शम्याकगीता; K1 D9 शस्पाकगीता, K4 6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2-6 8 शपाकगीता, V1 सपाकगीता, D7 G2 6 शम्यकगीता — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n4 D8 D2 7 T1 G1 3 6 M1 5-7 3, D8 2, T2 G2 17. — *Śloka no* Dn1 23

171

1 G3 om the ref — a) K7 Da4 Dn4 इहमान D4 6 9 T2 समारभाद्, G2 सदारभान् (for समा°) — b) K1 नापादयेद् (for नासा°) D8 परं (for धनम्) — d) T1 कुर्यात् (for कुर्वन्). M6 धनम् (for सुखम्)

2 a) D7 अनायासं, C8 अनायास (as in text) ❀ C8 अनायास सर्वकाम्यकर्मत्याग । ❀ — d) Ś1 (orig, sec m as in text) K1 6 7 B7 9 D4 5 7 9 G3 6 M1 विवित्सा, V1 B0 6 Da3 Dn1 n4 D6 8 C8 [अ]विधित्सा, B6 (marg) 8 D8 Cnp sp विधित्सा; T1 [अ]विवत्सा (for [अ]विवित्सा) V1 तु (for च) ❀ Cn विधित्सेति पाठे श्रवणादीच्छा ॥ C8 अविधित्सा धनप्राप्ति वैतृष्ण्यम् । ❀ — K1 om 2d-3c

3 K1 om 3abc (cf v 1 2) — b) D8 वृद्धा (for वृद्धा°) Da3 a4 मनीषिण (for प्रशान्तये) — c) M7 एषु (for एष). Da3 om धर्मश्च D1-3 8 9 M6 एष धर्मश्च स्व(D4 9 स)र्गश्च — d) D4 चानुत्तमा K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 4 6 8 मत (for सताम्)

4 a) D81 निर्वेद (for °दान्)

5 a) K7 D2 इहमानो; T2 ईहामानो Da4 T2 G1 मकी (for माङ्कर्) Ś1 K1 2 4 सुखमिच्छस्तदा मङ्कर् (K1 4 शङ्किं) — b) G1 भग्नेच्छश्; Cn °हश् (as in text) — c) D82 D7 T1 G3 6 केनापि, M7 (sup lin as in text) येनचिद् (for केनचिद्) D7 T G1-3 6 -लेशेन (for -शेषेण) — d) K6 क्रांतवान्, G1 कृत° (for क्रीत°) Da4 D81 दपगोयुगं, D2 4 दम्ययोर्युग (for °गोयुगम्)

6 D4 reads 6ab twice — a) K1 ससबद्धौ; K2 V1 B5 8 (marg as in text) 6 Da3 a4 D8 असंबद्धौ;

तयोः संप्राप्तयोरुष्ट्रः स्कन्धदेशममर्षणः ।
उत्थायोत्क्षिप्य तौ दम्यौ प्रससार महाजवः ॥ ७
ह्रियमाणौ तु तौ दम्यौ तेनोष्ट्रेण प्रमाथिना ।
म्रियमाणौ च संप्रेक्ष्य मङ्किस्तत्राब्रवीदिदम् ॥ ८
न चैवाविहितं शक्यं दक्षेणापीहितुं धनम् ।
युक्तेन श्रद्धया सम्यगीहां समनुतिष्ठता ॥ ९
कृतस्य पूर्वं चानर्थैर्युक्तस्याप्यनुतिष्ठतः ।
इमं पश्यत संगत्या मम दैवमुपप्लवम् ॥ १०
उद्यम्योद्यम्य मे दम्यौ विषमेणेव गच्छति ।
उत्क्षिप्य काकतालीयमुन्माथेनेव जम्बुकः ॥ ११
मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम ।
शुद्धं हि दैवमेवेदमतो नैवास्ति पौरुषम् ॥ १२

K4 असवार्धा, D6 सुमसुद्धौ, Cnp असवद्धौ (for सुसबद्धौ) V1 च तौ, D4 नु तौ, T2 G1 M5 कृतौ (for तु तौ) — Ś1 (orig) K2, 4 om (hapl) 6ᵇ–7ᶜ, Ś1 (sec m) supplying the om on marg — ᵇ) T2 गमनाय (for दम°) D4 (second time) [अ]भिनि सृता; D7 T1 G2 [अ]भिनिर्वृतौ, G3, 6 °निष्ठितौ (for °नि सृतौ) G1 दमनादंतिक स्मृतौ — ᶜ) Ś1 दम्येन, K1 क्षास्येन (for मध्येन).

7 Ś1 (orig) K2, 4 om 7ᵃᵇᶜ (of v. l. 6). Ś1 reads 7ᵃᵇᶜ on marg — ᵃ) Da4 स प्राप्तयोर् Ś1 दांत. (for उष्ट्र°) — ᵇ) K7 अकर्षण°, M6 अमर्षण — ᶜ) G2 [उ]त्थाय (for [उ]त्क्षिप्य) D7 T G1–3, 6 दम्यौ तौ (by transp), D9 तौ दस्यौ ❀ Cn उत्क्षिप्य तुलाभाजन द्रव्यवदुपरि भूमेर्नीत्वा । ❀ — Ś1 reads 7ᵈ twice — ᵈ) Ś1 (second time) शाखादत्तार्हितौ हि तौ

8 ᵃ) K6 Ds2 D2, 3, 5, 8 T1 G3, 6 ह्रीयमाणौ; K7 ह्रियमानौ; G2 ह्रीयमाणौ (for ह्रिय°) B7 damaged from म्यौ up to म्रियमा (in 8ᶜ) — ᵇ) Dn1 ततो (for तेन) K1 प्रधाविना (for प्रमाथिना) — ᶜ) K7 म्रियमानौ; D7 G2 ह्रियमाणौ, T1 G3 ह्रीय° (for म्रिय°) B9 Da4 Ds1 D6, 7, 8 T G1–3, 6 M5, 6 तु (for च). — ᵈ) K6 तदा (for तत्र) G2 transp अब्रवीत् and इदं.

9 ᵃ) D7 T G1–3, 6 M1, 5–7 जातु (for चैव) K1 [अ]विहितु — ᵇ) D6 दाक्षेण D7 T G1–3, 6 M1, 5, 6 दक्षेणापु धन क्वचित्; Cnp दक्षेणापीहित धन — ᵈ) D9 G1 ईहा (G1 °पां) समनुतिष्ठतां

10 ᵃ) K6 वृतस्य; Ds2 क्षतस्य (for कृतस्य) K6 Dn1 n4 Ds1 Cnp नानार्थैर्; V1 B0, 8, 9 Ds2 D6 नानर्थैर् (for चा°) K7 D4, 5, 8, 9 पूर्वमर्थैर्विमुक्तस्य; D7 T G1–3, 6 M1, 5–7 पूर्वमर्थै(D7 T1 G3, 6 °पुण्यै; M7 °मत्तै) र्विहीनस्य — ᵇ) T1 युक्तस्य ननु (for °स्याप्यनु) — ᶜ) Ś1 K1, 2, 7 B7, 8 D4, 9 इद (for इम). G2 पश्यतु Dn4 सगत्य; D7 T1 G2, 3, 6 सगम्य (for °त्या) — ᵈ) D7 T G1–3, 6 M1, 5–7 दैवाद् (for दैवम्) Ś1 K1, 2, 4 उपप्लुत (K4 °त), K7 D4, 9 °स्थित (for °प्लवम्)

11 ᵃ) B7 damaged from उद्यम्य up to ताली (in 11ᶜ) Ś1 K1, 2 D4 उदम्य, K4 Da3 a4 तदम्य; D8 उद्यम (for उद्यम्य) K2 [उ]दम्य, K6 B0, 6, 8, 9 Da3 a4 D2, 3, 6, 8 [उ]त्क्षिप्य; K7 D4, 9 करभौ; B8 (marg) [उ]त्क्रम्य (for [उ]द्यम्य) D7 T1 G2, 3, 6 तौ (for मे) K1, 2 दस्यौ, D4 M1 दम्यो — ᵇ) Ś1 K2, 4 विशेषेणैव, Ś1 (sup lin.) K6 D2, 8 विष(Ś1 °श)मेनैव; K1 विशसेनैव (for विषमेणेव) Ś1 K1, 2, 4 V1 B6 Dn1 n4 D8 गच्छत° (for °ति) — ᶜ) B6 lacuna, T2 G1 ताळीयम् (for तालीयम्) — ᵈ) Ś1 उन्माथ्येनेव; K1 corrupt, K2, 4, 7 Da3, a4 Dn4 D9 M6 उन्माथेनैव, K6 V1 B7, 9 Dn1 D8 D3, 6 T G1–3, 6 M1, 5, 7 Cpp. Cs उत्पथेनै(Cpp °ने)व; M6 उन्माथमिव; Ca उन्मथ्येनेव (for उन्माथेनेव) K6, 7 (marg) B0, 7 Dn1 D8 D3 धावत°; K7 (orig) B8 Dn4 D3, 4–6, 8, 9 Cpp जम्बुकौ; V1 B0, 9 Da3 a4 Cnp °क (for °कः) K2, 4 शाखादेनार्दि(K2 °दि)तौ हि तौ ❀ Ca उन्मथ्येन कूटयन्त्रेण यथा कश्चिज्जम्बुको हत । also यथा उन्मायमध्यपतितो जम्बुकस्तमादायैव गच्छति ॥ Cn मेषयोर्युध्यतो परस्परशिरःसघट्ट उन्मायस्तेन दैवान्मध्ये प्रविष्टो जम्बुकोऽतिपीडनान्ममार ॥ Cp उन्माथेन स्फुटयन्त्रेण जम्बुकमिवोत्क्षिप्य ॥ Cs ताळवृन्तासन्नपतता काकेन यदृच्छया पातितं तत्फलं काकतालीयम् । तच्चाधःस्थितजम्बुकोपरि पतितम् । ततो यथा जम्बुको यम्रामेत्यर्थ । उन्माथेनेव जम्बुक इति क्वचित्पाठ । उन्माथ कूटयन्त्र स्यात्पाशयन्त्र क्वचिन्नवेत् । दुष्टमृगवधार्थक लिप्तयन्त्रे जम्बुको मृतो यथेत्यर्थ । Cv उन्माथेन, उन्मय्य मथ्नातीति उन्माथो यन्त्रकृतजालविशेष । जम्बुकमिव, जम्बुक यथा प्राप ॥ ❀ — After 11, Dn4 D3, 5, 8 ins

471* उत्पथेनैव धावन्तमुत्पथेनैव धावत ।

12 ᵃ) K7 D4 घोष्ट्रस्य (for वो°) K6 D3 लम्बते; Dn4 लम्बेति; T1 °त (for °ते) — ᵇ) Da4 क्षिप्रौ; D8 शुभौ, M5 दम्यौ (for प्रियौ) G1 प्रियावदितरौ मम. — ᶜ) G3, 6 इत्थं (for शुद्ध). D4 हि देवम्;

यदि वाप्युपपद्येत पौरुषं नाम कर्हिचित् ।
अन्विष्यमाणं तदपि दैवमेवावतिष्ठते ॥ १३
तस्मान्निर्वेद एवेह गन्तव्यः सुखमीप्सता ।
सुखं स्वपिति निर्विण्णो निराशश्चार्थसाधने ॥ १४
अहो सम्यक्शुकेनोक्तं सर्वतः परिमुच्यता ।
प्रतिष्ठता महारण्यं जनकस्य निवेशनात् ॥ १५
यः कामान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैनान्केवलांस्त्यजेत् ।
प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ १६
नान्तं सर्वविवित्सानां गतपूर्वोऽस्ति कश्चन ।
शरीरे जीविते चैव तृष्णा मन्दस्य वर्धते ॥ १७
निवर्तस्व विवित्साभ्यः शाम्य निर्विद्य मामक ।
असकृच्चासि निकृतो न च निर्विद्यसे तनो ॥ १८
यदि नाहं विनाश्यस्ते यद्येवं रमसे मया ।
मा मां योजय लोभेन वृथा त्वं वित्तकामुक ॥ १९ C 12 6604 B 12 177 19 K 12 176 19

G1 तद्दैवम् (for हि दैवम्) B3 (marg as in text) 9 Da4 एवेह (for एवेदम्) — d) K6 V1 B0 6 (marg) 7-9 Da3 Dn1, n4 D8 D6 6 8 Cn p हठेनैवास्ति (Ds1 °स्ति), K7 D4 9 M6 हठो वा नास्ति, B6 हस्ते नैवास्ति, M1 7 एतेनैवास्ति (for अतो नैवास्ति) Ds1 पौरुष ❀ Cn हठेनैव मूढनिर्बन्धेनैव पौरुषमस्ति न तु तद्विदृष्ट्या । नैवेति पदविभागो वा । ❀

13 a) K7 D4 च (for वा) D7 T G1-3 6 M1 6 [अ]भि (for [अ]पि) — T2 om. 13ab — b) D2 8 नैव (for नाम) — c) K1 अन्विष्यमाण, M1 अन्वीक्ष्य° — d) K6 [अ]वतिष्ठति, B8 (marg) °शिष्यते, D8 M1 6-7 [अ]नुविष्ठति

14 a) V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 D8 D6 7 9 T G1-3 6 M1 Cnp निर्वेदम् ❀ Cn निर्वेदमिति पाठे क्लीबत्वमार्षम् । ❀ — b) K6 V1 B0 6 8 (marg as in text) 9 Da3 D8 D6 7 T G1-3, 6 M1 6-7 गतव्यं, D4 °व्या (for °व्य). B7 damaged from व्य up to निराशश्चा (in 14d) K4 6 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 5 6 8 M1 इच्छता (for ईप्सता) — d) G1 [अ]थ (for [अ]र्थे) K6 दर्शने, B8 -साधन

15 b) Ś1 K1 3 4 परिमुचथ, Dn4 °मुच्यत, D4 °मुचता (for °मुच्यता) — B9 om. 15cd — c) K1 प्रविष्टिता. K4 मतारण्यं (for महा°) D7 T G1-3 6 M1, 1-7 प्रतिष्ठमानेनारण्य — d) D7 G3 6 नियोजनात् (for निवेश°)

16 With 16, cf. Manu 2 95 M6 om 16 — a) D7 T G1 यत् (for यः) K6 B0 7 Dn1 n4 D2 D2 3, 6 आप्नुयात्, D8 चाप्नु° (for प्राप्नु°) D4 om from यात्स up to विवि (in 17a) — b) T1 यच् (for यश्) K4 6 7 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 5-9 T G2 3 6 चैतान् (for चैनान्) K6 केवल; Da4 °लास्

17 D4 om up to विवि (cf v 1 16) — a) K7 नांत (for नान्त) G1 पूर्व (for सर्व) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3-6 8 Cn p 8 विधित्सानां, D7 T G1-3 6 M1 5-7 विवित्सायाः; Ca विवित्साभ्य (for °त्सानां) ❀ Ca विविरत्साभ्यः वाञ्छाभ्यः ॥ Cn विधित्साना धनाद्यर्थं प्रवृत्तीनाम् ॥ Cp विवित्सा विचारणेच्छा । अविधित्सेति पाठे प्रतिकारानिच्छा । ❀ — b) B2 Ds1 गत° (for गत) — c) D4 वैव (for चैव) — d) T2 M1 6-7 मर्त्यस्य, G1 मध्यस्य (for मन्दस्य) B6 T2 (also as in text) G1 3 6 M6 वर्तते (for वर्धते)

18 a) K1 विवर्तस्व, K2 निवर्त्तस्व, K7 D4 9 निवृत्तस्व; B6 7 9 निर्विण्णस्य (for निवर्तस्व) K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D8 D2 5 6 8 T1 विधि(T1 °व)त्साभ्यः (for विवि°) — b) K7 D4 9 शाम्येन्, D7 T2 G2 3 6 जातु (for शाम्य) D6 निर्विण्ण (for °द्य) K4 6 B0 7 8 (marg as in text) 9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Cn p कामुक (B9 °क, Ds1 °क), K7 D4 6 9 G1 मानस, T G2 3 6 M1 7 मामक (M1 °क), Cnp हे मन, (also) मानस (for मामक) Csp न च निर्विद्यसे मन ❀ Ca निर्विद्य विरजो भव ॥ Cn निर्विद्य वैराग्य प्राप्य । ❀ — c) Ś1 (also as in text) K2 चास्य, V1 B0 8 (marg as in text) Da4 D7 T G3 6 चापि, D8 वापि, D6 यासि (for चासि) B9 नि·कृती — d) K4 7 Dn4 तत, K6 नर; Dn1 Ds2 D7 T G1-3 6 M1 6-7 मन, Ds1 वन; D2 3 5 8 नर (for तनो) V1 B0 6-9 Da3 a4 D4 9 न च निर्विद्यसीतर

19 a) B3 (marg) Da3 a4 Ca निर(Ca °रा)स्यस्, Dn4 विनाश्य, Ds1 विनश्यस, D8 विनाशस (for °श्यस्) — b) K7 D4-6 9 यदि वा, Dn4 यदेव, Ds2 यद्येव (for °वं) G1 मन्यसे (for रमसे) Dn4 त्वया (for मया) — c) K1, 2 4 Dn4 मा मा (for मा मां) — d) G1 3 यया (for वृथा) K7 स्ववित्त, Da4 स्ववित्त, D4 स्व चित्त, G3 स्व वृत्त (for त्वं वित्त)

संचितं संचितं द्रव्यं नष्टं तव पुनः पुनः ।
कदा विमोक्ष्यसे मूढ धनेहां धनकामुक ॥ २०
अहो नु मम बालिश्यं योऽहं क्रीडनकस्तव ।
किं नैव जातु पुरुषः परेषां प्रेष्यतामियात् ॥ २१
न पूर्वे नापरे जातु कामानामन्तमाप्नुवन् ।
त्यक्त्वा सर्वसमारम्भान्प्रतिबुद्धोऽस्मि जागृमि ॥ २२
नूनं ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृढम् ।
यदनर्थशताविष्टं शतधा न विदीर्यते ॥ २३
त्यजामि काम त्वां चैव यच्च किंचित्प्रियं तव ।
तवाहं सुखमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखम् ॥ २४
काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे ।
न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि ॥ २५
ईहा धनस्य न सुखा लब्ध्वा चिन्ता च भूयसी ।
लब्धनाशो यथा मृत्युर्लब्धं भवति वा न वा ॥ २६
परेत्य यो न लभते ततो दुःखतरं नु किम् ।
न च तुष्यति लब्धेन भूय एव च मार्गति ॥ २७

K4 G1 कार्मुक (G1 °क); K7 D4 9 मामक (D4 °कं), Da4 Dn4 M1. 6 -कामुक (for °क)

20 a) K7 D4 9 सर्वतो; Da3 lacuna (for the second संचित) D7 T G1-3 6 M1 6-7 वित्त (for द्रव्य) — b) Ś1 K1 2 transp नष्ट and तव K2 om the second पुनः — c) K1 यदा (for कदा) K4 6 V1 B0 6 8 9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D3 5 6 8 G1 कदाचि(G1 °दा ता)न्मोक्ष(K4 6 B0 9 Da3 Dn4 D8 °क्ष्य)से मूढ, M1. 6-7 न च निर्विद्यसे मूढ. — d) B8 धनहां; G3 धनेह K4 -कार्मुक; Da4 कामुकं; M1 6 7 -कामुक — After 20, M6 ins 473*, followed by

472* परिपन्थिक सर्वस्य श्रेयस' पापसंश्रय ।

21 a) D7 T G1-3 6 M1 6-7 हि (for नु) — b) G1 क्रीडनवत् (for °नकस्) — D7 T G1-3 6 ins after 21ab. M6 after 20

473* क्लेशैर्नानाविधैर्नित्यं सयोजयसि निर्घृण ।

— c) K4 6 Da3 Dn1 n4 किं नैवं; K7 B1 D8 किं त्वेव; B8 Da4 D8 D3 5 8 किं त्वेव; B9 C3 किं न्वेव, D4 9 किं न्वेव; D7 T1 G3 3 को न्वेव; T2 G6 M1 6-7 को न्वेव, G1 को वै स (for किं नैव) B0 जाति, M1 जात (for जातु) — d) K1 प्रेक्ष्यताम्

22 a) Ś1 K1 2 4 Da3 न पूर्वे न (Ś1 K1 पूर्वेण) परे जातु, G1 न पूर्वो न परो जातु — b) K2 Da4 D81 G1 आप्नुयात् (for °वन्) — c) K2 पूर्वं (for सर्वं) — d) K4 7 प्रतिबुद्धास्मि

23 a) D7 T G1-3 6 M1. 6 7 मे (for ते). V1 D7 T G1 काम (for काम) — b) D3 damaged from दृढम् up to दीर्य (in 23d) G3 6 वज्रसाधारणध्रुवं (G6 °णं दृढ) — c) T1 G3 3 यदनर्थं (for °र्थ) B0 शताविष्टं; T1 G3 6 -शताक्लिष्टं; G3 सदाक्लिष्टं (for -शताविष्टं) D7 यदर्थं शतधा दृष्ट; D8 3 यदर्थेनाशेनाविष्टं — d) G1 शतधारा (for °धा न). D7 T1 G1 2 हि दी(T1 जी)र्यते, T2 विशी° (for विदी°)

24 a) K4 त्यक्तास्मि, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D3 (marg. as in text) जानामि (for त्यजामि). D7 T काम (for काम) Da4 त्वा D8 लुब्ध जानामि काम त्वां — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5 6 M1 7 प्रियम्, M6 प्रीतिम् (for सुखम्) — d) D6 मलभते (for उपलभे)

25 With 25, cf Vṛddhaśātātapa Smṛti 64. — a) K3 T2 G1 M1 कामं (for काम) — b) K7 D4. 6 9 त्वं हि; Da4 केन (for किल) K6 B8 (marg as in text) Da4 Dn1 जायते (for °से) — c) G1 M1 7 त्वा (for त्वां) — d) D7 T1 G1-3 6 ततो मे (for समूलो) K7 D3 (marg) 6. 8 9 विनशिष्यसि, Da4 Dn1 न भविष्यति.

26 a) D7 T1 G3 6 सुखस्य (for धनस्य). Ś1 K1 2 4 सुखाल्; B9 स्वका, D7 T1 G3 6 सुखं (for सुखा) G2 ईर्पा सहस्य न सुख (sic) — b) K6 Dn1 D3 6 M6 लब्धे, V1 B9 Da3 a4 D8 लब्ध ; B0 6-8 Dn4 D3-5 7 8 T1 G2 3 6 लब्धा (for लब्ध्वा) K2 चिंतां, V1 B8 (marg) 9 Da3 a4 -चिंता (for चिन्ता). K2 भूयसीं — c) K4 B3 (marg.) 9 Da3 Dn1. n4 D3 लब्धनाशे (for लब्धनाशो) B7 damaged from यथा up to लभते (in 27a) — d) Ś1 K1 2 लब्ध्वा; K7 D4-6 8 9 लाभो; B8 (marg.) लब्धो (for लब्धं).

27 B7 damaged up to लभते — a) K2. 4 6 7 V1 B0 6 8 Da3 a4 D3 5 5 6 8 Cnp परेभ्यो यो, B6 (marg) 8 (marg) परीतं यो; Dn1. n4 D3 D7 T G1-3. 6 M1 6-7 परित्यागे (M1 6 7 °गं), D3 परेभ्यो यो (for °त्य यो as in Ś1 K1 B9 D6 only) K6 लभ्येत (for

अनुतर्षुल एवार्थः स्वादु गाङ्गमिवोदकम् ।
मद्विलापनमेतत्तु प्रतिबुद्धोऽस्मि संत्यज ॥ २८
य इमं मामकं देहं भूतग्रामः समाश्रितः ।
स यात्वितो यथाकामं वसतां वा यथासुखम् ॥ २९
न युष्मास्विह मे प्रीतिः कामलोभानुसारिषु ।
तस्मादुत्सृज्य सर्वान्वः सत्यमेवाश्रयाम्यहम् ॥ ३०
सर्वभूतान्यहं देहे पश्यन्मनसि चात्मनः ।
योगे बुद्धिं श्रुते सत्त्वं मनो ब्रह्मणि धारयन् ॥ ३१
विहरिष्याम्यनासक्तः सुखी लोकान्निरामयः ।
यथा मा त्वं पुनर्नैवं दुःखेषु प्रणिधास्यसि ॥ ३२
त्वया हि मे प्रणुन्नस्य गतिरन्या न विद्यते ।
तृष्णाशोकश्रमाणां हि त्वं काम प्रभवः सदा ॥ ३३
धननाशोऽधिकं दुःखं मन्ये सर्वमहत्तरम् ।
ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते मित्राणि च धनच्युतम् ॥ ३४ C 12 6619 B 12 177 34 K 12 176 34

लभते) ॐ C₁ परेत्य चिन्तयिता ॥ Cn परेभ्यो यो न लभते इति पाठे, परेभ्यः सेव्यमानेभ्य । ॐ — ᵇ) K₄ D₁ ₆ ₈ त्यागेन (for लपेन) B₁ ₈ तु (for च) K₆ ₇ V₁ B₀ ₁₋₃ Da₃ n₄ D₃ D₅₋₈ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₆₋₇ मार्गेते (for 'ति)

28 ᵃ) K₆ B ₂ Cp अनुतर्पुल्म्; K₇ अतितर्पुल्; B अर्थतर्पुल्म्; Da₃ n₄ अनुतर्षनम् (Da₃ 'ल), D₇ ₈ अतितर्पुल्म्, D₁ अनुतर्पुल्म्; D₂ अतितर्पुलम्, T₁ G₁₋₃ ₆ अनुतर्षित, T₂ अनुतर्पुलम्, Cn अनुतर्षुल (as in text) K₆ ₇ V₁ D₁ ₆ ₇ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₆ ₆ एवार्थं, B₀ ₂ Da₃ n₄ M₁ एवार्थान्; D₂ (sup lin) ₅ ₈ एवात्र (for 'र्थं) Cv अनुतर्षुलमेवार्थं ॐ Cn अनुतर्षुल तृष्णावृद्धिकर ॥ Cp अनुतर्षुल तर्षप्रवाहानुवर्तकम् ॥ C₁ (reading अत्र तर्षुल नार्थं [?]) हे भाव चित्त, अर्थं प्रत्युत्पन्नेनागतम् । ॐ — ᵇ) Ś₁ K₁ मा तु, B₀ शुद्ध (for स्वादु) B₁ गधिन्, G₁ गगाम् (for गाङ्गम्) B₁ (marg) पातु काम इवोदकं — ᶜ) K₆ प्रतिलाप नम्, B₁ मद्विलापनम् (for मद्वि') K₁ एत तु; K₄ D₁ ₆ ₈ एव तु, B₁ (marg) एतत्ते, M₁ एतद्धि (for 'तु) — ᵈ) G₁ प्रतिबोधो (for 'बुद्धो) K₁ [ऽ]मि Ś₁ K₂ ₄ संत्यजे, K₇ सत्यमि, Da₃ सत्यज्य (for 'ज)

29 ᵃ) T₁ M₁ इमां (for इमं) Ś₁ (sup lin) K₂ ₄ त्व, D₂ देहे (for देहं) — G₁ om (hapl) 29ᵇ-31ᵃ — ᵇ) D₁ भूत (for भूत) Da₃ T₁ G₃ ₆ ग्राम (for ग्राम) — ᶜ) K₁ ₂ मयाग्नितो; T₂ M₁ स यावि(M₁ 'तु)तो; C₁ मयार्थितो (for स यात्वितो) K₁ ₄ मया काम (for यथाकामं) — ᵈ) K₆ च (for वा)

30 G₁ om 30 (cf v 1 29) — ᵃ) K₇ D₃ ₅ ₈ हि युष्मासु; B₃ (marg) M₁ ₆ ₇ युष्मासु हि, D₇ T G₃ ₆ ₈ M₄ च युष्मासु (for युष्मास्विह) Da₃ n₄ प्रीत, G₂ प्रीतिं (for प्रीतिः) — 30ᵇ is damaged in B₁ — ᶜ) K₁ सर्वे, K₆ ₇ B₁ ₆₋₃ Da₃ n₄ Dn₁ n₄ D₆ D₁ ₈ ₈ कामान्वै, B₃ कामार्थं, D₁ ₆ ₈ सर्वार्थान्, D₇ सर्वास्त्व; M₆ सर्वार्थं (for सर्वान्व) — ᵈ) K₁ त्याग्यम्; V₁ B₀ ₆₋₈ Da₃ n₄ Dn₁ n₄ D₆ D₁ ₈ ₈ ₁ T₁ M₁ ₆₋₇ Cn सत्यम्, Cnp वनम् (for सत्यम्)

31 G₁ om 31ᵃ (cf v 1 29) — ᵃ) K₄ भूता न्यहे, D₁ 'न्यहे (for 'न्यहं) — ᵇ) Da₃ D₁ वा (for च) K₆ पश्यात्मानमिवात्मना — ᶜ) K₁ सत्वं (for सत्व) ॐ Cn श्रुते श्रवणादौ सत्त्वमेकाग्रचित्तम् । ॐ — ᵈ) K₂ ₄ G₁ धारयेत् (for 'यन्).

32 ᵃ) K₇ D₁ ₇ ₈ T₂ G₁₋₃ ₆ M₁ विचरिष्यामि; T₁ धारयि' (for विहरि') M₁ (sup lin) अनावर्त (for 'सक्त) — ᵇ) D₁ T₂ सुख (for सुखी) M₆ लोके (for लोकान्) G₁ अनामयान्; M₁ निरामय — ᶜ) K₁ ₄ ₆ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ n₄ Dn₁ n₄ D₆ D₁ ₈ ₆ ₈ मां (for मा). Ś₁ K₂ ₂ [ए]व; V₁ [इ]म (for [ए]व) D₇ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₆₋₇ यथा पुनर्न मामेव (G₁ 'च) — ᵈ) K₁ D₄ प्रणिधास्यति

33 ᵃ) D₃ इमे (for हि मे) Da₃ प्रपन्नस्य; Cp प्रणुन्नस्य (as in text) — ᵇ) D₃ गतिरन्या (for 'रन्या) M₆ दृश्यते (for विद्यते) — ᶜ) Da₃ दृष्टा शोक (for तृष्णा') — ᵈ) Da₃ Ds₃ D₇ काम' K₁ प्रभया, K₆ प्रसव

34 ᵃ) K₆ B₃ ₇ Dn₁ n₄ D₆ D₁₋₉ T G₁₋₃ ₆ M₆ धननाशो (for 'नाशो) K₄ [ऽ]धिके — ᵇ) K₆ G₁ मन्ये सर्वं; D₁ T G₃ ₆ मन्यसे दुरु (T₁ त्वं; T₂ दु) (for मन्ये सर्वे) — ᵈ) T₁ [इ]व (for च) K₆ ₇ Da₃ Dn₁ n₄ Ds₃ D₁ ₈ ₈ ₇ ₈ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₆ ₇ धना पयुतं, V₁ धनो मजेत् (for धनच्युतम्)

35 ᵃ) Da₃ अवज्ञात, M₁ नाविज्ञान; Cp₈ अव' (as in text) D₆ सहस्रेषु, T₂ 'स्त्रैश्च; G₃ ₆ 'स्त्रैस्त्रैः; Cp₈ 'स्त्रैस्तु (as in text) — ᵇ) K₄ दोप (for दोषा) K₇ कष्टवरा; Cp₈ 'तरा (as in text) Da₃

अवज्ञानसहस्रैस्तु दोषाः कष्टतराधने ।
धने सुखकला या च सापि दुःखैर्विधीयते ॥ ३५
धनमस्येति पुरुषं पुरा निघ्नन्ति दस्यवः ।
क्लिश्यन्ति विविधैर्दण्डैर्नित्यमुद्वेजयन्ति च ॥ ३६
मन्दलोलुपता दुःखमिति बुद्धं चिरान्मया ।
यद्यदालम्बसे काम तत्तदेवानुरुध्यसे ॥ ३७
अतत्त्वज्ञोऽसि बालश्च दुस्तोषोऽपूरणोऽनलः ।
नैव त्वं वेत्थ सुलभं नैव त्वं वेत्थ दुर्लभम् ॥ ३८
पातालमिव दुष्पूरो मां दुःखैर्योक्तुमिच्छसि ।
नाहमद्य समावेष्टुं शक्यः काम पुनस्त्वया ॥ ३९
निर्वेदमहमासाद्य द्रव्यनाशाद्यदृच्छया ।
निर्वृतिं परमां प्राप्य नाद्य कामान्विचिन्तये ॥ ४०
अतिक्लेशान्सहामीह नाहं बुध्याम्यबुद्धिमान् ।
निकृतो धननाशेन शये सर्वाङ्गविज्वरः ॥ ४१
परित्यजामि काम त्वां हित्वा सर्वमनोगतीः ।
न त्वं मया पुनः काम नस्योतेनेव रंस्यसे ॥ ४२

T G1-3 6 दोषः कष्टतरोधने ❀ Cn अधने इति छेद । सन्धिरार्षः । ❀ —c) B6 धन्वेप्यथ, C3 धने सुख (as in text) K1 यां च, K4 6 V1 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D3 D3 8 6 8 या तु; M6 कापि; C3 ·क्लेश (for या च) —d) K7 D1-6 8 9 सा च; D7 T G1-3 6 M7 सा हि; Ca सापि (as in text) K6 V1 B0 6-9 Da4 D2 6 दुःखे (for दुःखैर्) K2 सा दुःखैरपि धीयते ❀ Ca विधीयते विशेषतो धीयते । ❀

36 a) V1 मस्तीति, D7 T G3 मस्येति (for मस्येति) D4 reads from पुरुष up to मिति (in 37b) twice —b) K4 6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D3 D3 8 1 7 8 T G1-3 6 M1 5 6 Cp पुरो (for पुरा). T2 निर्दन्ति (for निघ्नन्ति). B3 (marg) Da4 T2 G1 3 6 M1 5-7 शात्रव; D7 T1 G2 लुब्धका (for दस्यवः) ❀ Cp पुरो धनाधिगमादनन्तरमेव । ❀ —c) B3 (marg) D4 (both time) 6 9 क्लिश्नन्ति, D7 T1 G3 3 6 राजानो (for क्लिश्यन्ति) —d) K2 नित्यमुद्वेजयन्निव

37 a) K6 7 B8 (marg as in text) Da7 n4 D3 6 मर्थे, B0 मदि·; D3 मर्थे, D7 T1 G3 3 5 धन; G1 मद, Ca मन्द· (as in text) T2 M1 6 ·लोलुपता. —b) D7 G3 इति दुःख; T2 G1 इति बुद्धिं; M1 5-7 प्रतिबुद्धं (for इति बुद्ध). B8 (marg as in text) मम (for मया) —c) Ś1 K1 3 D4 9 मालयते; B7 माल म्बसे. Ś1 K1 3 D4 6 कामस्; K7 Da3 Dn4 D3 D3 9 G1 3 M1 5.6 काम; D7 T1 G3 6 मद (for काम) —d) G1 तं (for तत्) K2 G1 तथैव (for तदेव) Ś1 K1 3 4 V1 D4 6 9 [अ]नुरुध्येते; B6 [अ]वरुध्यसे (for [अ]नु°)

38 a) K1 अतत्त्वयोसि; D4 M7 अतत्र(M7 °र्थं) ज्ञोसि; D7 T1 G3 6 अतस्त्वज्ञोति (for अतत्त्वज्ञोऽसि). Dn1 बालस्त्व; D4 9 बालस्त्वं (D9 °श्च), G1 मालश्च; M1 7 बाल त्व (for °लश्च). G2 अतस्त्वज्ञोवियालश्च —b) K7 D4 8 [ऽ]पूरणा (for °रणो) B6 [ऽ]छस; B3 (marg) [ऽ]मल· (for ऽनल·) G1 दुर्दोषो पूरणे न च ❀ Cn अनलोऽग्निरिवेत्यर्थः ॥ Cp [न] अल्पते धार्यते । न विद्यते अल्पमस्येति वा । ❀ —B3 reads 38d on marg sec m

39 a) K4 6 Da3 n4 Dn1 n4 D3 D3-6 7 G1 M1 5 6 पाताल; T G3 3 6 M7 पाताळ (for °लम्). —b) D. 7 T1 मा (for मां) —c) K1 सख्य (for अद्य) —d) K3 शक्त्या; K7 Da4 शक्य; D4 शक्या (for शक्य·) M7 काम· Da4 G1 पुरस् (for पुनस्)

40 b) T2 G1 द्रव्यनाशाद्; G2 द्रव्यादानाद् (for द्रव्यनाशाद्) —c) K1. 4 7 V1 B0 6 8 (marg) Da3 Dn1 n4 D3 D3 8. 5-8 T1 G1 निर्वृत्तिं; K2 6 Da4 T2 निर्वृत्ति (for °तिं) Dn1 प्राप्तं (for प्राप्य) —d) K3 4 विचिंतयेत्, T2 विचारये.

41 a) Da1 D7 T G1-3 6 M1 5-7 अतिक्लेशं (for °क्लेशान्) V1 सहानीह (for सहामीह). —b) Ś1 K1 3 नाहं बुध्या(Ś1 °द्धा)पि, K7 D4 6 7 9 न बुध्येहम् (for नाहं बुध्यामि) —c) D7 T1 G1-3 6 Csp निकृष्टो, T2 निष्कृष्टो; Ca निकृतो (as in text) Da4 धननाशेव —d) Ś1 (orig) सोप; Ś1 (sup lin) K3 सोह, B0 स घै (for शये)

42 a) D7 T G1-3. 6 M1 5-7 प्रतिनृ(T2 °कृ, G2 °रु)त्यामि, D3 प्रतित्यजामि (for परि°) Da1 a4 कार्य (for काम) Da4 G1 M6 त्वा —b) V1 त्यक्त्वा (for हित्वा) V1 D7 T G1-3 6 सर्वं (for सर्व) V1 Da4 Dn4 D7 T G1-3 6 M1. 4 7 ·मनोगत (Da4 °ति; Dn4 °ता); Ca °गती (as in text). —c) M6 त्वा (for त्वं) D7 T G1-3 6 M6 7 transp मया and पुन·. M6 तात (for काम) —d) K1 तस्यातेनेव; K3 **तेनेव, K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D3

क्षमिष्येऽक्षममाणानां न हिंसिष्ये च हिंसितः ।
द्वेष्यमुक्तः प्रियं वक्ष्याम्यनादृत्य तदप्रियम् ॥ ४३
तृप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं यथालब्धेन वर्तयन् ।
न सकामं करिष्यामि त्वामहं शत्रुमात्मनः ॥ ४४
निर्वेदं निर्वृतिं तृप्तिं शान्तिं सत्यं दमं क्षमाम् ।
सर्वभूतदयां चैव विद्धि मां शरणागतम् ॥ ४५
तस्मात्कामश्च लोभश्च तृष्णा कार्पण्यमेव च ।
त्यजन्तु मां प्रतिष्ठन्तं सत्त्वस्थो ह्यस्मि सांप्रतम् ॥ ४६
प्रहाय कामं लोभं च क्रोधं पारुष्यमेव च ।
नाद्य लोभवशं प्राप्तो दुःखं प्राप्स्याम्यनात्मवान् ॥ ४७
यद्यत्त्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
कामस्य वशगो नित्यं दुःखमेव प्रपद्यते ॥ ४८
कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ।
कामक्रोधोद्भवं दुःखमह्रीररतिरेव च ॥ ४९
एष ब्रह्मप्रविष्टोऽहं ग्रीष्मे शीतमिव ह्रदम् ।
शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम् ॥ ५० C 12.6635 B 12 177 50 K 12 176 50

5.8 चरस्यसे न च; K1 D1 6–9 कस्यचिदपि; V1 मत्स्यते नैव, T1 G1.3 M1 नस्योतेनैव, G2 नस्योत इव, Cap प्रक्रीडनेनेव (for नस्योतेनैव) B9 Da1 D1 रस्यसे, T2 रम्यते, G1 रयपे (for रंस्यसे).

43 43ᵃ is damaged in B1. —ᵃ) K1 क्षमिष्टो (for °ष्ये) B5 9 Da1 a1 Dn1 n1 D5 D3 5.5 [ऽ]क्षिप (Da1 °ष्य, D5 °ष्य)माणानां (for ऽक्षम°) —ᵇ) D1 अहिंसिष्ये K6 7 B9 7 Da3 Dn1 n1 D5 D3 5 7 8 T G1–3 6 M1 5–7 विहिंसित (K1 °तां, Da3 °तु), Da1 च हिंसितु°, D1 6 9 च हिंसतां (D6 °त) (for च हिंसित) —ᶜᵈ) K1 G2 6 द्वेषमुक्तः; K4 6 B9 Dn1 D3 2 5 6 2 द्वेष्य(K6 °प)युक्तः; Da3 a1 द्वेष्यलक्ष्य°, T1 द्वेष्ये मुक्त° (for द्वेष्यमुक्त°) B5 Da1 Dn1 D5 वक्ष्यामि; Da1 रक्ष्यामि (for व°). —ᵈ) D5 om from त्य up to वर्तयन् (in 44ᵇ) G3 अनादरय (for °दृत्य) V1 M1 5–7 तव प्रिय (M1 °य); B1 सदा प्रिय

44 D1 om. 44ᵃᵇ (cf v.l 43). —ᵃ) Da2 a1 T1 G1 M1 तृप्त (for तृप्तः) —ᵇ) K1 वर्तन (for °यन्) —ᵈ) Ś1 K1 3 काम त्वां (for त्वामहं)

45 ᵃ) Da1 सर्वेदं (for नि°) K1 D1 निर्वृति; K6 निवृतिं, Da1 D5 निर्वृत्ति (for °तिं) K1 प्राप्तिं (for तृप्तिं) —ᵇ) K1 शान्ति, M6 7 (in/ lin as in text) क्षान्तिं (for शान्तिं) Dn1 M1 7 क्षमा दम (by transp), D5 दाम क्षमां; D1 दमक्षमां, D5 M1 6 दमं क्षम —ᶜ) D3 सत्य (for सर्व) K1 D1 5 सिद्धिं (for चैव) —ᵈ) K6 B9 6–9 Da3 a1 Dn1.n1 D5 D3.2 6 समुपागत, K1 V1 D1 7 9 T G3 शरणं गत (D1 °ते) (for °णागतम्)

46 46ᵃᵇ is damaged in B1. —ᵃ) K3 4 स (for the first च) —ᶜ) Ś1 K3 Da1 मा (for मां) K6 B1–9 D5 M1 6 7 प्रतिष्ठंतु (M1.7 °तां; M6 °तुं) (for °ष्ठन्त). D1 G3 8 त्यजत प्रतितिष्ठतं; T1 त्यजन्तु प्रतितिष्ठतु —ᵈ) Da1 सत्व स्थो G1 [ऽ]स्मीह (for ह्यस्मि). D1 संप्रति (for सांप्रतम्)

47 B5 6 om 47ᵃᵇ Da1 M6 read 47ᵃᵇ twice —ᵃ) G2 प्रसाय (for प्रहाय) V1 लोभ काम (by transp), D1 काम त्यार्श; G1 8 6 काम क्रोधं; M1 कामलोभ M6 (second time) प्रजहन्कामलोभौ च —ᵇ) G1 8 6 लोभ (for क्रोध) K6 7 V1 B9 6 7 Da3 a1 Dn1 n1 D5 D2–6 8 9 M6 (second time) सुखं (M6 सर्वं) प्राप्तोस्मि सांप्रत (K1 D1–6 8 9 M6 केवलं). —ᶜ) D1 T1 G2 नाह (for नाद्य). K6 पय; G2 -वर्न (for -वशं)

48 ᵃ) Da3 Dn1 यत् (for the second यत्). —ᵇ) K1 तत्तत्स्वस्य (for तत्सुखस्य). Da3 Da1 [अ]ति; Da1 [अ]पि (for [अ]भि) M6 पूर्वते (for पूर्यते) —ᶜ) Da1 कामश्च —ᵈ) K1 2 कामम् (for दुःखम्). B1 damaged from प्रप up to किंचित्पु (in 49ᵇ). V1 प्रवर्तते (for प्रपद्यते)

49 With 49, cf 5 42 10. B1 damaged up to किंचित्पु —ᵃ) K6 7 V1 B9 6 8 9 Da3 a1 Dn1.n1 D5 D3–6 8 9 कामानुदस्य; D1 T G1–3.6 M5–7 कामानपोह्य (for °न्व्युदस्य) K1 2 4 V1 धुनते; K6 B9 6 Da3 Dn1 n1 D5 D3 5 6 8 नुदते; Da1 धनुते (for धुनुते) —ᶜ) K1 D1 6 7 9 T G3 8 6 M6 -क्रोधभवं (G3 6 °यं) (for क्रोधोद्भवं) —ᵈ) B9 (marg as in text) Da1 a1 अह्रीपरविः; D1 क्रोधो ह्यरविः; T1 G3 लोभो ह्यरतिः; G3 6 लोभह्रीरतिः (for मह्रीररतिः).

50 ᵃ) D1 2 पूर्वं (for एष) Ś1 K1 2 4 Da3 Dn1 n1 D5 8 8 प्रतिष्ठो (for -प्रविष्टो). —ᵇ) B9 (marg as in text) द्रुमं; M1 मद्र° (for ह्रदम्).

535
7 81
6 50

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ५१
आत्मना सप्तमं कामं हत्वा शत्रुमिवोत्तमम् ।
प्राप्यावध्यं ब्रह्मपुरं राजेव स्यामहं सुखी ॥ ५२
एतां बुद्धिं समास्थाय मङ्किर्निर्वेदमागतः ।
सर्वान्कामान्परित्यज्य प्राप्य ब्रह्म महत्सुखम् ॥ ५३
दम्यनाशकृते मङ्किरमरत्वं किलागमत् ।
अच्छिनत्काममूलं स तेन प्राप महत्सुखम् ॥ ५४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशाम्यता ॥ ५५

—^{f}) G2 ० शम्यामि ⁂ Cn परिनिर्वामि, परि सर्वतो विषयेभ्यो निष्क्रम्य यामि यामि । वाधातोर्गत्यर्थत्वात् । ⁂ —^{d}) K6 B0 ० Da3, a4 Ds1 D5 सुख मासेति; K7 सुखमामेव; V1 D6 ० सुख मासे च; B7-9 सुखमासि च; Da2 सुख मासेति; D2 सुखं मासेन, D8 सुख मामेव, D7 सुख मामेव; G3 ० सुखमास्ते च (for °मासे च)

51 = 13 168 36, B 12 276 6 Vāyu P II 31 100 Quoted in Śaṁkara's Bhāṣya on Br Up. 4 3 33, in Yogasūtrabhāṣya on 2 42 —^{a}) K1 ४ यत्र K1 D0 काम (for काम). Da3 लोक (for लोके). —^{b}) K1 यत्र Da1 दिव्य (for दिव्य) —^{c}) K7 V1 B6 D1 ० ० M1 सुखस्यैतत्; D1 T1 G2 ३ ० M1 °स्येमे (for °स्यैते) —^{d}) B7 damaged from त up to प्राप्याव (in 52^{c}) K4 नार्यंत, K6 नार्हति Da1 शोडशी T2 कलां. K7 V1 B6 (marg. as in text) D4 ० ० M1 कलां नार्ह(D4 °हं)ति षोडशीं

52 B7 damaged up to प्राप्याव —^{a}) Ś1 (by corr.) K1 ४ मानस; K6 सहज (for सप्तम) —^{b}) Ś1 K1 ३ ४ Da3 a4 D4 ० Ca हित्वा; G1 गत्वा (for हत्वा) Da1 [उ]त्तम ⁂ Ca आत्मना सप्तम इति कामा विपद्युपहितमात्मान त्यक्त्वा केवलमात्मानमवस्थाप्य, आत्मन सप्तममात्मादिप्रकृतिपञ्चोपहित हित्वेवेत्युपपन्नार्थः पाठः ॥ Cn आत्मना स्थूलदेहेन सह गणनायां सप्तम काम । तथाहि । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाश्चत्वार कोशा प्रवृत्तिमत्त्वा प्रज प्रधाना । आनन्दमय आवरणरूपत्वात्तम प्रधान पञ्चम । षष्ठ शुद्धसत्त्वप्राधान्यात्सबीजसमाधिरानन्दाख्य षष्ठ । तस्यापि मूलमसीति प्रत्ययमात्रशरीरो महत्तत्त्वाख्य सर्वानर्थबीजभूत श्चरम काम सप्तम । ⁂ —^{c}) Ś1 K1 B3 ० Da3 D1-6 ८ प्राप्यावं(D5 °धं)ध्य, K7 प्राप्य सर्व; D7 G2 प्राप्यावश्य; D9 °वेध्यं (for °वध्यं) G1 बहुपुरं (for ब्रह्मपुरं) —^{d}) B6 मत्रैव (for राजेव). B6 (marg) ८ Da3 a4 राज्ये (Da3, a4 °जे) वस्त्याम(Da3, a4 °स्य)ह सुखी K4 सुखं (for सुखी) Ś1 K1 ३ राजेवासा (K3 °स्या)म्यह सुखं; K6 राजवश्यामहं सुखी, K7 D4 ० ७ ९ T G1-3 ० M1 ५-७ राजे(D7 तते)व च (G1 हि) समाम्यह

53 ^{a}) K6 आत्मन (for आगत) D1 मङ्किर्निर्वेदं गत —^{d}) K6 १ V1 B3 ० Da3 D4, ० G1 M1 ५-७ प्राप; Da1 D6 प्राय; T2 प्राप्त (for प्राप्य)

54 K6 om (hapl) 54. —^{a}) K3 दम्ये (for दम्य) K1 D6 G1 नाशे कृते; K4 मानस्यते (for °नाशकृते) T2 मकीर्. —^{b}) K1 ७ V1 B0 ८-९ Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7-9 अमृतत्व, T G1 ३ ० अमलत्वं; Cap अमृतत्वं, Ca अमरत्व (as in text). K3 ४ किला सवान् (for °गमत्) —^{c}) K1 ७ D1 ८ ० अनिच्छन्; K4 अविछत् (for अच्छिनत्) D1 T1 G2 ३ ८ निर्वृतिं परमां (G2 °मं) प्राप्य —^{d}) D1 T1 G2 ८ मंकि (for तेन) K3 Da1 Ds1 T2 प्राप्य (for प्राप) V1 B0 ८ ७ ८ (marg as in text) ० Da2 (also as in text) a4 D6 ० T G1-३ ० M1 ५-७ परां गतिं (for महत्सुखम्) — After 54, K6 B9 Dn1 n4 D5 ins an addl colophon [*Subparvan* K6 B9 Dn1 n4 D5 मोक्षधर्म — *Adhy name* K6 B9 Dn1 n4 D5 मङ्किगीता — *Adhy* no (figures words or both) · D5 3 — *Śloka no* Dn1 54, Dn4 53, D5 55] —After 54, the sequence in G3 is 55^{ab}, 57^{ab}, 55^{cd}, 56, 55^{ab} (r), 57^{ab} (r)

55 For the sequence in G3, cf v l 54 Before 55, Ś1 K1 ३ ४ ७ V1 B0 ८-९ Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-9 ins भीष्म उवाच. T1 G2 ८ repeat 55^{ab} after 56. 55^{ab} is partly damaged in B7 —^{b}) M1 इतिहास D1 ८ ० M1 श्लोक मोक्षोपसंहित —For 55^{ab}, T2 subst

474* अस्मिन्नर्थे पुरा गीत शृणु राजन्महात्मना ।

—D7 om 55^{c}–56^{d} —^{c}) T2 श्लोक (for गीतं) G1 जनक (for विदेह) —^{d}) B (marg) जनकेनेह (for °केन प्र) D4 प्रशाम्यत

56 = 12. 17 18, B 12 219 50, (var) B 12. 276 4. Cf Jātaka 339, gāthā 125, Dhammapada 200, Uttarādhyayana S 9 14 For the sequence in G3, cf v l 54 D7 om 56 (cf. v l

अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन ॥ ५६
अत्रैवोदाहरन्तीमं बोध्यस्य पदसंचयम् ।
निर्वेदं प्रति विन्यस्तं प्रतिबोध युधिष्ठिर ॥ ५७
बोध्यं दान्तमृषिं राजा नहुषः पर्यपृच्छत ।
निर्वेदाच्छान्तिमापन्नं शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥ ५८
उपदेशं महाप्राज्ञ शमस्योपदिशस्व मे ।
कां बुद्धिं समनुध्याय शान्तश्चरसि निर्वृतः ॥ ५९
बोध्य उवाच ।
उपदेशेन वर्तामि नानुशास्मीह कंचन ।
लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं तत्स्वयं प्रविमृश्यताम् ॥ ६०
पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने ।
इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम ॥ ६१

C 12 6646
B 12.178 7
K 12.176 61

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

---

55) —^{a}) Da3 a4 Dn1 इव (for बत) K1 चित्त (for वित्त) —^{c}) D5 प्रदग्धायां (for प्रदीप्ताया) —^{d}) G1 दह्यति, G2 दह्यत — After 56, T1 G2 6 repeat 55^{ab}

57 For the sequence in G3, cf v 1 51 —^{a}) D1 6 9 मत्रापि (for अत्रैव) D7 T1 G2 (both times) नहुषस्यापि राजर्षेः —^{b}) K1 2 4 D7 G2 (first time) मोधस्य; G1 बौद्धस्य; G2 (second time) बोद्धस्य (for बोध्यस्य) K6 इतिहासं पुरातनं —^{c}) Da1 विन्यस्तं; D7 T1 G1 3 मन्यस्त (for वि°) —^{d}) Ś1 K1 4 सं निबोध (for प्रतिबोध)

58 B1 partly damaged —^{a}) G1 बोध्य K1 6 B1 (marg) Dn1 n4 D5 D2 3 5 7 8 T G1-3 6 शान्तम् (for दान्तम्) B1 ऋषे —^{b}) Da2 D3 8 नाहुष, D5 नहुष G1 परिपृच्छत —^{d}) K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D2 5 8 9 T3 G1 शास्त्र; D4 G3, 6 शांति, D6 शान्त (for शान्त) D6 विज्ञान (for प्रज्ञान) M1 6 °कल्पितं (for °तर्पितम्)

59 ^{a}) T3 महाप्राज्ञ —^{b}) K1 शमश्च; V1 समस्य; G3 शमो हि (for शमस्य) K7 M1 6 [उ]पदिशस्य (K7 श्व), D1 G2 [उ]पादिशस्व (for [उ]प°) —^{c}) D7 T G1-3 6 M1 5-7 विद्यां (for बुद्धिं) Ś1 K1 2 समनुध्याय, K7 D4 6 9 मनुष(K7 °पा)ध्याय, V1 समनुज्ञाय; Da1 समनुप्राप; D7 T G1-3 6 M1, 5-7 स(D7 स्व)मनुप्राप्य (for °ध्याय) —^{d}) K4 शांतिश्च; T G1-3 6 M7 छ्रश्च (for शान्तश्च) K7 D4 9 चरति (for °सि) D7 छिन्नश्चासि निवृत्तय

60 ^{b}) D7 T G1-3 6 M1 नानुशास्मि (for °शास्मि) K4 D5 D6 M1 6 किंचन; D7 T G1-3 6 M1 कश्चन (for कंचन) —^{c}) V1 Dn4 वक्ष्येयं, Da4 चक्ष्येह; 1: वक्षेहं ❀ Cv लक्षण तस्य वक्ष्येऽहम् इत्यत्र लक्षण ज्ञापक वस्तु, उपदेशकर्तृन्गुरूनिति यावत् । ❀ —^{d}) Ś1 K1 2 4 7 प्रविमृश्यतां, K6 V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 परिमृश्य(B7 Dn4 D2 °श्य)तां; B6 D8 D2 6-8 M6 परिमृश्यता (for प्रवि°)

61 ^{a}) T1 G1 2 पिंगळा D6 कुरर —^{b}) K4 7 G1 सारगा(K7 °गो)न्वेषणे (K7 °णं; G1 °णो); K6 B6-9 Da3 a4 शारगान्वेषण K4 मम, D8 च मे (for वने) ❀ Ca अस्य इद तात्पर्यम् । पिङ्गलाया उपजीव्यम् । कुररादामिषत्यागे सुखम् । सर्पाद्गृहाद्यनवष्टम्भ । सारङ्गो हरिण स्तदर्थे मृत्योर्निर्वेदसुखम्, सारङ्गानामिव भूताद्रोहेन जीवनं वा । इषुकारादेकचित्तता । कुमारीशब्देन तद्भूषणशङ्खाना बहूनां नाशे एकस्य शङ्खस्य कोलाहलनाशादेकाकिन उपजीवनमिति ॥ Cs पिङ्गला नाम नैराश्येन गुरुः । कुररः आमिषत्यागेन गुरुः । अनिकेतनत्वेन सर्पः । सारं प्रति गच्छन्तीति सारङ्गा भ्रमराः । तेषां प्रतिपुष्पं मकरन्दान्वेषणे सर्वशास्त्रेभ्यः सारग्रहे गुरुः । इषुकार श्चित्तैकाग्र्ये । कुमारी स्वशङ्खरीवलयप्रकोष्ठान्बाह्वघाते क्रियमाणे शङ्खानामितरेतरसंघर्षरवेण वराविषयिणीं वार्तां श्रोतुमनुत्साहमाना वलयमेकैकमभिनत् । सा मम एकाकितायां गुरुः । तदाह वररुचि । आशा हि सुखमेधते = (var 475*, lines 1-6) अल्पेभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यो मतिमान्नरः । सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥ इषुकारो यथा = (var. 475*, lines 9-12) ॥ Cn काचित्कुमारी पित्रादिपरवशा गृहागतानतिथीन्प्रच्छन्न भोजयितुमिच्छन्ती व्रीहीनवहन्तु प्रचक्रमे । तस्याः प्रकोष्ठस्थाः शङ्खाः झुकुझुः । सा परेषां सूचना मा भूदिति शङ्खान्भङ्क्त्वा एकैकमवशेषितवती । ❀ — After 61, K1 Bo 6-8 Da3 a4 D5 D2-5, 9 ins. an addl. colophon [*Sub parvan* K1 Bo 6-8 Da3 D2-5 9 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 Bo 6-8 Da3 D2-5 9

१७२

6853 170 1 177 1

युधिष्ठिर उवाच ।

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वीतशोकश्चरेन्महीम् ।
किं च कुर्वन्नरो लोके प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥ २
चरन्तं ब्राह्मणं कंचित्कल्यचित्तमनामयम् ।
पप्रच्छ राजन्प्रह्लादो बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ३
स्वस्थः शक्तो मृदुर्दान्तो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
सुवाग्बहुमतो लोके प्राज्ञश्चरसि बालवत् ॥ ४

मकिगीता] On the other hand, K4 6 7 V1 B0. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 5-3 ins. after 61:

भीष्म उवाच ।

475* आशा बलवती कष्टा नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला ।
सामिषं कुररं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः ।
आमिषस्य परित्यागात्कुररः सुखमेधते ।
गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन ।
सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ।
सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिं समाश्रिताः ।
अद्रोहेणैव भूतानां सारङ्गा इव पक्षिणः ।
इषुकारो नरः कश्चिदिषावाहितमानसः ।
समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् ।
बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः संघर्षणं ध्रुवम् ।
एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्खको यथा ।

[K6 7 V1 Dn1 D7 8 om. the ref B0 6-9 Da3 a4 D2 8 5.6 बोध्य (for भीष्म) With lines 1-2, of 12 168 52, Bhāgavata 11 8 43, Jātaka 330, gāthā 2 —(L 1) K4 Dn1 राजन्, D2 8 5 6 8 कष्टं (for कष्टा) C8 आशा हि परमं दुःखं (for the prior half) Da4 दौराज्य (for नैराश्य) — Lines 2-3 = (var) Sāṁkhyapravacanabhāṣya IV 5 —(L. 2) K4 निराशं, K6 Da4 निराशा, B6 अनाशां. C8 हि (for तु) —(L 3) C8 बाध्यमानं (for वध्यमानं) B6 (marg as in text) निरामिषः —(L 4) Da4 परित्यागान्. C8 तदामिषं परित्यज्य (for the prior half) — With lines 5-6, of Bhāgavata 11. 9 15. —(L 7) K6 B0 8 9 Da3 भैक्ष- (for भैक्ष्य) K7 समास्थिताः (for °श्रिता) —(L 8) Dn4 अद्रोहेनैव K4 Da3 Dn4 D2 सारंग, V1 शारंगा —(L 9) K4 Da3 Dn1 n4 D2 8 5 6 आसक्त (for आहित) D7 इष्वारोपितमानसः; C8 इषौ हि गतमानसः (for the post half) —(L 10) C8 समीपमपि (for समीपेनापि) D7 नापि (for नाव) —(L 11) K4 कलह B0 D7 द्वाभ्यां; C8 [ऽ]वश्य (for नित्य) C8 द्वाभ्यां (for द्वयो). Da4 संकर्षण; Dn1 D2 8 संकथन; Dn4 संघर्शन C8 तथा (for ध्रुवम्). —(L 12) K7 D7 विहरिष्यामि (for विच°) C8 एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कङ्कणः]

Colophon om in K4 6 D2 8 5, K8 5 B1-5 Da1 a2 Dn3 n8 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 7 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D4 6-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy name* Ś1 K1 2 7 V1 D8 D4 6 7 9 T2 G1 2 6 M1 5-7 मकिगीता (K7 °त); B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 बोध्यगीता — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1, n4 5; D8 D7 8 T1 G1 3 6 M1 5-7 4, T2 G2 18

172

1 a) K7 D6 9 वृत्तज्ञो, D4 °ज्ञा; G6 °ज्ञे (for °ज्ञ) — 1b is damaged in K1 — b) Ś1 K3 4 केन (Ś1 [before corr] कथं) वा सुखमश्नुते. — c) M4 किंचित् (for किं च) D4 नरा (for नरो). K7 किं कुर्वन्नरलोकेऽस्मिन् — d) K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 8 5 8 प्राप्नोति गतिमुत्तमां (Da1 D8 °मं)

2 c) Ś1 K1, 2 Da4 Dn4 D7 8 T G1-3 6 M1, 5-7 प्रह्लादस्य (for प्रह्ला°) K6 तु (for च). — d) V1 D2 4 7, 9 T G1, 3 6 M1, 5-7 अजगरस्य (for आज°) K6 तु (for च).

3 a) V1 G3 M7 किंचित् (for कंचित्) — b) K1 2 4 B0 7 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3, 5, 6, 8 M5 Cn कल्पचित्तम्, K6 D7 C8 कल्पवि(D7 °वृ)त्तम्, K7 D9 स्वस्थ(D9 °स्छ)चित्तम्, B6 (marg as in text) स्थिर°, D1 कल्प चित्तम् (for कल्यचित्तम्) Dn4 D2 अनामसं (D2 °गसं); D8 अलामय (for अना°) ❀ Cn कल्पचित्तं दृढचित्तम् ॥ Cv कल्पं समर्थं चित्तं यस्य सः । ❀ — c) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 G1 राजा (for राजन्) Ś1 K1 2 Da4 Dn4 D2 6 7 T G1-3 6 M1 5-7 प्रह्रादो, K6 राजेंद्र — d) K6 प्रह्रादो

नैव प्रार्थयसे लाभं नालाभेष्वनुशोचसि ।
नित्यतृप्त इव ब्रह्मन्न किंचिदवमन्यसे ॥ ५
स्रोतसा ह्रियमाणासु प्रजास्वविमना इव ।
धर्मकामार्थकार्येषु कूटस्थ इव लक्ष्यसे ॥ ६
नानुतिष्ठसि धर्मार्थौ न कामे चापि वर्तसे ।
इन्द्रियार्थाननादृत्य मुक्तश्चरसि साक्षिवत् ॥ ७
का नु प्रज्ञा श्रुतं वा किं वृत्तिर्वा का नु ते मुने ।
क्षिप्रमाचक्ष्व मे ब्रह्मञ्श्रेयो यदिह मन्यसे ॥ ८
अनुयुक्तः स मेधावी लोकधर्मविधानवित् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा प्रह्लादमनपार्थया ॥ ९
पश्यन्प्रह्लाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
ह्रासं वृद्धिं विनाशं च न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ १०
स्वभावादेव संदृश्य वर्तमानाः प्रवृत्तयः ।
स्वभावनिरताः सर्वाः परितप्ये न केनचित् ॥ ११ C 12 6663 B 12 179 11 K 12 177 11

(for बुद्धिमान्) Ś1 K2 प्राज्ञसमित, K1 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-6 8 9 बुद्धिसमत; B3 (marg) D2 बुद्धिसमित (D2 °त), D7 T G1-3 6 प्राज्ञसत्तम (for °समत)

4 Before 4, MSS ins प्रह्लाद उवाच, some MSS प्रह्लाद उ° —a) B6 7 सुस्थ, B9 स्वच्छ, T2 न्वस्थ (for स्वस्थ) K7 D4 9 श्लक्ष्णो; B0 D5 8 सक्तो, Dn1 Cn शुद्धो; D8 G1 M7 C5 शुक्लो; T2 -चित्तो (for शक्तो) T2 G3 6 शांतो (for दान्तो) —b) K1.6 B6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 1 6.8 Cn.8 निर्विविधित्सो, D4 T1 G1 3 °वत्सो (for °वित्सो) Da4 [s]नसूयक, Dn1 [s]नुसूयक ❀ Cn निर्विविरमो निरारम्भ । ❀ —c) K3 स्ववाग्, K7 D4 9 सतां, Da4 असद् (for सुवाग्) K2 बहुशतो (for °मतो) Da4 धीर (for लोके) K1 6 V1 B0 6-9 Da4 Dn1 n4 D5 D2 2.5 8 Cn सु(K4 6 स्व)वाक्प्रगल्भो मेधावी; B3 (marg) सुवागसद्बहुमत —d) Ds1 चरति; C5 °मि (as in text) B8 Da4 a4 काकवत्, C5 बाल° (as in text)

5 a) K2 लाभे, D7 लाभान्, T2 G2 लोभ; M7 लोभान् (for लाभं) —b) D5 अथ (for अनु) Ś1 K1.2 नालाभे (K2 °भावे) नैव शोचसि, K7 Ds1 °मेष्व (Ds1 °मे स्व)नुशोचसि (Ds1 °ति) —d) B3 कचिद्; D5 किं च (for किंचिद्) B7 damaged from दव up to माणासु (in 6a) K2 6 7 V1 Dn4 D2 8 इव; Dn1 इह, D7 T G1-3 6 M1 5-7 अभि; Cnp अव (as in text) ❀ Cn अवमन्यसे इति पाठे चीतदर्पोऽसीत्यर्थः । ❀

6 D6 om (hapl) 6a-7b B7 damaged up to माणासु —a) K6 7 D4 9 श्रोतसा Da4 ह्रियमाणास्तु, Ds2 T G1.3 ह्रीयमाणासु —b) K1.2 4 V1 B0 6 7 Dn1 n4 Ds1 D2 G1 विमना; Ca [अ]वि° (as in text) ❀ Ca अविमना इव कूटस्थ इव ॥ Cn अविमना इति पाठे तु अव्याकुलचित्त ॥ C5 विमना इव तात्पर्येण वर्तमान । ❀ —d) D4 8 9 लक्षसे

7 D8 G1 om 7ab (for D8, cf v l 6). —a) K6 नानुशिक्षसि, K7 °शोचसि (for °तिष्ठसि) T2 धर्मार्थे, M1 र्थे (for °र्थौ) —b) K6 B6-9 D8 D2 कामे वापि, K7 D4 9 M6 काममनु (for कामे चापि) T2 वर्तते, M6 तिष्ठसि (for वर्तसे) —c) D4 अना-दृत्य (for °दृत्य) —d) K2 सक्तश्, B3 (marg) 9 युक्तश्, G2 उत्तमश् (for मुक्तश्)

8 a) D7 श्रित (for श्रुत) K4 7 वाक्यं; D2 T G1 M1 5 7 किं वा (by transp), D7 G2 8 6 वापि —b) K2 का न, G1 किं नु (for का नु) —d) M7 (sup lin as in text) ज्ञेयो (for श्रेयो) M1 यदि हि (for यदिह) B7 damaged from इ up to धर्मवि (in 9b)

9 Before 9, Ś1 K1.2 4 V1 (marg) Dn1 n4 D7 T G1-3 M6 ins भीष्म उवाच B7 damaged up to धर्मवि —b) Da4 लोककर्म, T1 लोके धर्म (for लोकधर्म) ❀ Cn लोकस्य धर्मो जन्मजरादिस्तस्य विधानं कारणं तदभिज्ञः । ❀ —d) Ś1 K1.2 4 Da4 Dn4 D7 T G1 3 6 M1 5-7 प्रह्लादम् K2 अनु**या; D7 T1 G3 6 M1 अनवार्थया (for अनपा°) D6 प्रह्लादयम पार्थिव-

10 Before 10, Da3 a4 ins मुनिरुवाच; D7 T G3 8 6 M1.5-7 ब्राह्मण उ° —a) Ś1 (sup lin as in text) K1 2 4 6 Da4 D5 D2.7 8 पश्य (for पश्यन्) Some MSS प्रह्लाद —b) ❀ Ca अनिमित्तत पुरुषकारासाधनेन ॥ Cn कारणहीनादेकादद्वितीयात् । ❀ —c) D4 G1 वृद्धि, D7 वृद्ध (for वृद्धिं) K2 M1 च नाशं (for विनाश) —d) D4 प्रव्यये (for च व्यथे)

11 a) Ś1 K1 2 4 सपश्य; K7 V1 स दृश्य; B1 Da3.a4 Dn1.n4 D5 D2 7 T G1-3 6 M1 5-7 Cn 8 सदृश्या (for °श्य) —b) Ds1 वर्तमान (for °माना)

6664 179 12 177 12 पश्यन्प्रह्लाद संयोगान्विप्रयोगपरायणान् ।
संचयांश्च विनाशान्तान्न क्वचिद्विदधे मनः ॥ १२
अन्तवन्ति च भूतानि गुणयुक्तानि पश्यतः ।
उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किं कार्यमवशिष्यते ॥ १३
जलजानामपि ह्यन्तं पर्यायेणोपलक्षये ।
महतामपि कायानां सूक्ष्माणां च महोदधौ ॥ १४
जङ्गमस्थावराणां च भूतानामसुराधिप ।
पार्थिवानामपि व्यक्तं मृत्युं पश्यामि सर्वशः ॥ १५
अन्तरिक्षचराणां च दानवोत्तम पक्षिणाम् ।
उत्तिष्ठति यथाकालं मृत्युर्बलवतामपि ॥ १६
दिवि संचरमाणानि ह्रस्वानि च महान्ति च ।
ज्योतींषि च यथाकालं पतमानानि लक्षये ॥ १७
इति भूतानि संपश्यन्ननुपक्तानि मृत्युना ।
सर्वसामान्यतो विद्वान्कृतकृत्यः सुखं स्वपे ॥ १८
सुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया ।
शये पुनरभुञ्जानो दिवसानि बहून्यपि ॥ १९
आस्रवत्यपि मामन्नं पुनर्बहुगुणं बहु ।
पुनरल्पगुणं स्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ॥ २०

G1 प्रवर्तय° — c) Ś1 K1 स्वभावनिरत सर्वे. — d) B7 is damaged from तप्ये up to योग (in 12b). K2 परितप्स्ये, K6 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Ds1 D2 8 5 °तुष्टा, Dn1 Cn °तुष्येन्; Dn4 °तुष्ये, Ds2 D7 T G1-3 6 M1 6-7 प्रतिपाद्या, D6 परितुष्या, D8 °तुष्य (for °तप्ये) D9 केनवित्.

12 With 12, cf 11 2. 3 12 27 29, B 12 330 20 B 14 14 19, Rām 2 105 16, 7 52 11; Gobhilasmṛti 3 43, Kathāsaritsāgara 51 26c–27b, Divyāvadāna (Cowell, p 27) B7 is damaged up to योग — a) K2 4 6 Dn1 n4 D2 8 पश्य (for पश्यन्) Ś1 K1 2 4 Da3. a4 Dn4 Ds2 D6 7 T G1-3 6 M1 6-7 प्रह्लाद — c) K7 सचय. Ś1 K1 2 4 विनाशांश्च (for °शान्तान्) — d) K6 सत्र (for मन)

13 a) D4 अतिवन्ति. G1 हि (for च) ❀ Cn अन्त वस्व साध्य गुणयुक्तस्य हेतु । ❀ — b) Ds1 पश्यत

14 Da3, a4 om 14ab — b) K7 पर्यायेन K1 [उ]पलक्षते — c) K7 D4 9 T G1 2 M1 6-7 अति- (for अपि) Ś1 K1. 2 कार्याणां (K2 °नां) (for कायानां) — d) B7 is damaged from णां च up to सुराधिप (in 15b)

15 B7 is damaged up to सुराधिप — a) K7 D4 6 9 तु (for च) — b) D7 T G1-3 6 भूतानामसुरोत्तम.

16 a) K7 B6 9 Ds1 D8 अतरीक्ष; Da3 a4 °रिक्षे (for °रिक्ष) — c) K6 B0 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 8 2 6 8 G6 उत्तिष्ठते (for °ति) K6 यथाकाम (for °काल) — d) G1 मृत्युं. D4 बलवतान्

17 a) V1 B1 Da3 Ds1 G1. 2 दिव; B8 (marg as in text) 9 Da3 दिवं, D7 दिवा (for दिवि) K7 मानानि (for -माणानि). K1 दिवि सेचरमाणानि — b) Ś1 ह्रस्वाणि; Da3 a4 ह्रद्यानि — c) Da3 ज्योतिषि K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2-6 8 9 M1 6-7 [अ]पि (for च) D6 यथाकाले — d) G2 मव मानानि (for पत°)

18 b) B7 damaged from पक्तानि up to विद्वान् (in 18c) K1 अनुपुक्तानि, Da4 न तु पक्तानि, Ds1 अनुसक्तानि — c) D8 D7 T G1-3 6 M5 सर्वं, C8 सर्वे (as in text) K4 6 7 V1 B0 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2-6 8 9 Cn सामान्यगो, C8 °तो (as in text) Ds1 विद्वन् ❀ Cn सर्वस्य सत्सदिति सदभेदेन प्रतीयमानस्य उपादान सत्तासामान्यं ..तच्च शुद्धं ब्रह्म। तद्गत सर्वसामान्य ग । सर्वं सामान्यतो विद्वानित्यपपाठः । ❀ — d) Ś1 K1 2 4 शये, K7 D4 9 शयेत्; G3 6 वसे, M1 स्वपेत् (for स्वपे)

19 a) K6 प्रास; B0 ग्राम्य (for ग्रास) — b) Ś1 K2 ग्रामे, K1 (before corr) ग्राम, K6 7 G3 M6 ग्रसेल्, D6 मम (for ग्रसे) — c) T2 शये कदाचिद्भुजानो — d) B6 8 (marg) दिवसान्सु (for °सानि)

20 a) K4 G1 आस्रवति; K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 D8 D2 2 5 6 8 आश्रय(D6 8 °यं)ति; K7 D4 9 आश्रवति; Dn1 n4 Cn आशयंति, D7 T1 G2 3 6 आ(D7 T1 अ)मीदति; M1. 6 आसय(M6 °य)ति (for आस्रवति) K7 D4 6 9 [पु]न (for [अ]पि) ❀ Cn आम(? श्र)यति उपतिष्ठते ॥ Cn आशयन्ति भोजयन्ति । ❀ — b) D6 बहुं — c) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5 8 पुनरल्प (Ds2 °न्यत्) पुनस्तोकं — d)

कणान्कदाचित्खादामि पिण्याकमपि च ग्रसे ।
भक्षये शालिमांसानि भक्षांश्चोच्चावचान्पुनः ॥ २१
शये कदाचित्पर्यङ्के भूमावपि पुनः शये ।
प्रासादेऽपि च मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ॥ २२
धारयामि च चीराणि शाणीं क्षौमाजिनानि च ।
महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा ॥ २३
न संनिपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया ।
प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुरुध्ये सुदुर्लभम् ॥ २४
अचलमनिधनं शिवं विशोकं
शुचिमतुलं विदुषां मते निविष्टम् ।
अनभिमतमसेवितं च मूढै-
र्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २५
अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मा-
त्परिमितसंसरणः परावरज्ञः ।
विगतभयकषायलोभमोहो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २६
अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं
विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् । C. 12. 6679 B. 12. 170 27 K 12 177 27

Ś1 K1 2 4 [उ]पलभ्यते (for °पद्यते) D4 corrupt

21 Da4 repeats 21[ab] after 22 —[a]) Bom ed कण (for कणान्) K7 स्वदामि, D6 विंदामि, G1 खाद्यासु (for खादामि) —[b]) K6 पण्याकम् (for पि°) K4 चाग्रसे; D7 T G1-3 6 वा ग्रसे (for च ग्रसे) ❀ Ca पिण्याक तिलकल्कम् ॥ Cn पिण्याक तिलख लिम् । ❀ — B7 is damaged in 21[cd] —[c]) D7 T1 G2 3 मूल (for शालि) —[d]) K6 भैक्षांश्च; Da4 Dn1 Ds1 D4 9 T G2 3 6 भक्ष्यांश्च; D8 लक्षांश्च (for भक्षांश्च) Dn1 वचान्युत (for °न्पुन) Ś1 K1 2 भक्ष्याण्युच्चावचान्यपि, K4 corrupt

22 [b]) K7 शयेत् —[c]) K2 4 प्रसादे (for प्रा°) K4 6 B6 6 9 Dn1 n4 Ds D2 5 8 चापि (by transp.), V1 D7 T G1-3 6 वापि Ś1 K2 शय्या मे (by transp), K1 शय्यायां —[d]) D4 उपपद्यत — After 22, Da4 repeats 21[ab]

23 [b]) K4 B6 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 6 7 T G1-3 6 Cv शाण, K6 7 V1 B6 8 9 Da 5 8 M6 शाणीं, B7 शाणी, D4 9 शाणी; M1 6 7 शाण (for शाणीं) Da3 a4 क्षौमाविकानि (for क्षौमाजिनानि) Ds1 [अ]पि (for च) ❀ Cn क्षौमाणि क्षुमा अतसी तत्सूत्रमयानि ॥ Cv शाणपदेन गोणीयोग्यगुल्मस्त्वमुच्यते । ❀ —[c]) K7 V1 B6 D1 6 7 6 T G1-3 6 M1 5-7 [अ]पि (for च) Ś1 K1 2 वस्त्राणि (for वासांसि) —[d]) G3 वारयामि (for धार°)

24 [a]) D7 T1 G3 6 न वा (for न सं) M1 निपातित V1 D3 G1 धर्मस् (for धर्म्यम्) ❀ Ca: धर्म्यम्, दीक्षितवादिना श्रद्धया दत्तमन्नादि । ❀ —[b]) K7 उपभोग्य —[c]) Ds1 D4 M7 चाप्येनम् (for चा°) —[d]) K1 Da3 अनुरुध्ये, K7 D6 °रुध्ये; Dn1 °रुध्य, T1 नानु रुध्ये, G2 अनुरुद्धे, M7 °राध्ये (for °रुध्ये) G3 6 न (for सु)

25 [a]) D6 अमलम्, G1 अजन्मम् (for अचलम्) K2 नव, B7-9 Cp सुख, D7 T G1-3 6 M1 5-7 तथा (for शिव) —[b]) K7 D4 6 9 शुचि विमल (K7 °ले) (for शुचिमतुल) K1 lacuna, K7 D6 9 च सता, B7-9 Da4 M1 5-7 सुकृतां; D4 सततां (for विदुषां) M6 मत (for मते) K6 B7 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 प्रविष्ट (for नि°) —[c]) D7 अनभिहितम् (for °मतम्) K6 7 B7 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 G3 6 विमूढैर्; V1 B6 6 8 9 Da3 a4 प्र° (for च मूढैर्) —[d]) Da4 व्रजम् (for व्रतम्) K2 आजगरे ❀ Cp आजगरम्, अजगरे प्रतीतम् । तदुक्तम् — ग्रासं तु सृष्ट विरलं महान्तं स्तोकमेव वा । यदृच्छयैवापतित ग्रसेदजगरोऽक्रिय ॥ शयीताहारभूरिणि [? °भूमीषु] निराहारोऽनुपक्रम । यदितोत्पद्यते ग्रासो महाहिरिव दृष्टभुक् ॥ ❀ — After 25, G2 reads 32 for the first time, repeating it in its proper place

26 K4 6 om (hapl.) 26 D7 om. (hapl) 26-28 Dn4 transp 26 and 27 —[a]) T G1 3 6 अचल(G1 अचलित)मतिरविच्यु(G1 °रच्यु)त स्वधर्मात् —[b]) K1 B6 T1 परमित (for परि°) Ś1 K1 2 सचरण, Ds1 T G1-3 6 M7 (sup lin) C9 सवरण (for ससरण) B6 (marg) 8 9 परापरज्ञ (for °वरज्ञ) ❀ Cp परिमितससरण, अल्पगति, परिदीलितससारो वा ॥ Cs परिमितसवरण, यदृच्छया प्राप्तस्य सम्यग्वरण भक्षण यस्य । ❀ —[c]) T विहृत (for विगत) Da3 a4 भ्रय (for भय) K1 कशाय; K2 कषाय (for कषाय) Ś1 K2 V1 मोहलोभो (for लोभमोहो)

27 D7 om 27 (cf v l 26) D4 G1 om (hapl) 27 Dn4 transp 26 and 27 Ds transp 27 and

हृदयसुखमसेवितं कदर्यै-
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २७

इदमिदमिति तृष्णयाभिभूतं
जनमनवाप्तधनं विषीदमानम् ।
निपुणमनुनिशाम्य तत्त्वबुद्ध्या
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २८

बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः
कृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयन्तम् ।
उपशमरुचिरात्मवान्प्रशान्तो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २९

सुखमसुखमनर्थमर्थलाभं
रतिमरतिं मरणं च जीवितं च ।
विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३०

अपगतभयरागमोहदर्पो
धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः ।
उपगतफलभोगिनो निशाम्य
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३१

अनियतशयनासनः प्रकृत्या
दमनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः ।
अपगतफलसंचयः प्रहृष्टो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३२

---

28 —a) B6 मूलभोज्य, B8 Da4 भोज्यभक्ष्य (Da4 °क्ष), Dn1 n4 भक्षभोज्य, D8 लक्ष्यभोज्य (for भक्ष्यभोज्य) —b) Dn4 विधिपरिणामी, G3 6 अवि परिणाम (for विधि°) B6 (marg) 8 (marg as in text) 9 Cp -विविक्त-, D8 विलक्ष, T1 G3 6 -विमुक्त (for विभक्त) V1 कालदेश (for देशकालम्) ⊛ Cp विधेर्दैवस्य परिणामेन परिपाकेन विविक्तौ देशकालौ यत्र, न तु पुरुषप्रयत्नेन। ⊛ —c) K2 सुखसेवित (for -सुखमसेवित) ⊛ Cp कदर्यैर्विषयलुब्धैः। ⊛ —After 27, M7 ins 476*, while G2 reads 31 for the first time, repeating it in its proper place

28 D7 T1 (hapl) om 28 (for D7, cf v l 26) D8 transp 27 and 28 Ś1 reads 28 on marg —a) T2 अति; G1 lacuna (for इति) K1 Da4 तृष्णयाविभूत (Da4 °ति); K7 °या*भूत, D6 (by corr) °यानभिज्ञ, G2 तीक्ष्णयाभिभूत (for तृष्णया°) —b) K6 सुजनमवाप्तधन, K7 जनमनवाप्तरूप, D8 °वाल्पधन, G1 °वाप्तधर (for °वाप्तधन) K6 Dn1 विसीदमान —c) K2 4 6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 G3 6 Cn 8 -निशम्य (for निशाम्य)

29 a) T2 बहुभयम् (for °विधम्) K2 अनुदिश्य (for °दृश्य) D4 वा (for च) —b) Ś1 K1 2 T1 अहार्यम्, M1 अनार्यम् (for इहा°) Da4 वाश्रयत; D2 यंते, G2 °यत, G3 6 यामि (for °यन्तम्). —c) D6 रुचिरार्थवत्, G1 रुचिरमनात्मवान् (for रुचिरात्मवान्) K6 उपशमरुचिरामवाप्य शांतो —After 29, T1 reads 32ab for the first time, repeating it in its proper place

30 D4 M1 om (hapl) 30, V1 reads 30 on marg —a) K4 6 7 V1 B6 6-9 Da- a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6 8 9 अलाभम् (for अनर्थम्) K1 मर्थलाभो —b) D8 अरतिस्मरण; G1 °तिममर (for °तिं मरण) K4 7 B6 om the first च —c) Da1 नियमम् (for °तम्) D1 T G1-3 6 M6 7 तत्त्वबुद्ध्या (for तत्त्वतोऽहं) M4 विनियतमनवेक्ष्य तत्त्वबुद्ध्या

31 K6 om (hapl) 31–32 G2 reads 31 for the first time after 27 —a) G2 (second time) अपनीत (for °गत) T2 भग- (for -भय) D4 मोहदर्पा; G3 6 मोहदुष्टो (for °दर्पो) —b) K1 शमन्वित, G2 (both times) समन्वित G2 (first time) प्रशात —c) Da4 नपगत; Ds1 उपरत (for °गत) D2 T G1 2 (second time) 3 6 M1 6 7 सुख (for फल-) K7 D4 9 भोजिनो (for भोगिनो) K1 निशास्य, K2 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 G2 (both times) Cn निशम्य (for निशाम्य) ⊛ Cn उपगत समीपगत फल प्रियं येषा तान्। भोगिन सर्पान् अजगरान् निशम्य दृष्ट्वा। फलभोगिन इति शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोप ॥ Cs उपगतफलभोगिन सुखदुःखफलभोक्तॄन्, अस्वतन्त्रान्सर्वानित्यर्थ। ⊛

32 K6 om 32 (cf v l 31) G2 reads 32, for the first time after 25 T1 reads 32ab for the first time after 29 —a) B8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 M1 शयनाशन —b) Ś1 K1 2 D4 6 9 G1 2 (first time) यम (for दम). B6 सत्य, Da4 नत

अभिगतमसुखार्थमीहनार्थै-
रुपगतबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंस्थः ।
तृषितमनियतं मनो नियन्तुं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३३

न हृदयमनुरुध्यते मनो वा
प्रियसुखदुर्लभतामनित्यतां च ।
तदुभयमुपलक्षयन्निवाहं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३४

बहु कथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः
कविभिरभिप्रथयद्भिरात्मकीर्तिम् ।
इदमिदमिति तत्र तत्र तत्त-
त्स्वपरमतैर्गहनं प्रतर्कयद्भिः ॥ ३५

तदहमनुनिशाम्य विप्रयातं
पृथगभिपन्नमिहाबुधैर्मनुष्यैः ।
अनवसितमनन्तदोषपारं
नृषु विहरामि विनीतरोषतृष्णः ॥ ३६ C 12. 6698 B 12. 179 36 K 12. 177. 36

(for व्रत) V1 B8 (marg as in text) 9 -सत्त्वशौच, B0 -व्रतशौच, Da3 a4 सिद्धशौच, D7 9 T1 (both times) 2 G1 2 (second time) 3 6 M1 5-7 -शौचसत्य, G2 (first time) -शौचसिद्धि (for -सत्यशौच) — c) D1 T1 G3 6 -घन, G2 (second time) भय (for फल) G3 प्रकृष्टो (for प्रहृष्टो)

33 D4 7 om (hapl) 33, Ś1 reads 33 on marg — a) K6 B0 8 (marg) D5 D2 3 5 8 अन-भि(Da1 °निधि)गतसुखार्थम्, V1 B6 7 8 (orig) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 अप(B6 °नु)गतमसुखार्थम् (for अभिगत°) K7 ईहितार्थैर्; B8 (marg) ईहमानार्थैर्, Da2 C3 ईहमानैर् (for °नार्थैर्) ❀ Cnp अभिहतम सुखैरिहार्थनार्थैर् (described as आद्य पाठ) ॥ Cv ईह-नार्थैरिच्छानुकूलप्रयत्नै असुखार्थं तु स्वमभिगत पुरुषमवेक्ष्य । ❀ — b) K6 B8 D5 D8 5 8 उपशम (for °गत) B6 (marg as in text) Da2 T2 G1 M1 5 6 Cv बुद्धिम् (for बुद्धिर्) Da3 om from क्ष्य up to सुखदु (in 34b) K1 G2 आत्मसस्था°; K6 V1 B0 6-9 Da4 Dn1 n4 D2 3 5 6 8 T1 G6 M1 7 °संस्थ, G1 °निष्ठ (for °सस्थ) ❀ Cn आत्मसस्थम्, आत्मनि सस्था समाश्रितिर्यस्य तत् । ❀ — c) G1 मृप*म्; G3 6 तृपयद्, M6 सुपितम् (for तृ°). K1 नियत; G3 निहतु

34 Da3 om up to सुखदु (cf v 1 33) — a) D7 T G1-3 6 M1 5-7 Cv मे (for वा) K4 6 V1 B0 6-9 Da4 Dn1 D5 D2 3 5 6 Cn न हृदयमनु(K6 B0 D5 D3 3 5 8 °मव)रुध्य वाङ्म(V1 °धाम)नो वा, Dn4 हृदयमननुरुध्य वाङ्मनो वा ❀ Cn हृदयं वात्सल्या-बुद्धिर्मनश्च । ताभ्यां तद्धर्मा कर्तृत्वभोक्तृत्वकामसकल्पादयो लक्ष्यन्ते । ताननुरुध्य, उपेक्ष्य ॥ Cv मे मन हृदय हृदय मात्परमात्मानमनु न रुध्यते, न विषयभोगादिना प्रतिरुध्यते । ❀ — b) T2 प्रियमसुख लभताम्; G1 प्रियसुखदुर्वहताम् D1 7 T G1-3 M1 5-7 वा (for च) — c) Ś1 K2 इहार्थं, K1 निरीहं; Da4 इवाह (for इवाह) K6 तदुभयमुपलक्षयति वाह — D7 T G1-3 6 ins. after 34 M7 after 27

476* असुलभमुपलभ्य चार्थलाभं
धृतिमतिबुद्धिपराक्रमैरुपेतम् ।
बुधमनुजनिषेवित समर्थै-
र्व्रतमिदमाजगर शुचिश्चरामि ।
[(L 3) G6 निसेवित (for निषे°)]

35 a) G1 प्र (for हि) — b) K4 Da3 D5 1 T1 G3 3 6 M5 अपि; V1 इह, Da4 D6 T2 G1 M1, 6 7 अति; Dn4 lacuna (for अभि) D8 प्रयतद्भिर्, D4 अभित्रयद्भिर्, G1 -प्रियवद्भिर् (for प्रथयद्भिर्) K1 आत्मकीर्तित; Da4 D1, 9 °कीर्ति, Dn4 °वह्नि° (for °कीर्तिम्) — c) D7 इवरत्र (for इति तत्र) Da3 Dn4 D4 इत, Da1 lacuna (for तत्तत्) — d) Ś1 K1 2 4 स्व(K1 सु)परमतग्रहणं; D4 स्वपरमते गहन (for स्वपरमतैर्°) D4 (also as in text) प्रतर्कयामि, D7 T G1-3 6 M1 5-7 वितर्कय(G1 °व)द्भि° (for प्रत°).

36 a) Da1 समहम्; Dn1 Ds1 D6 तदिदम्; G1 तदिहम् (for तद°) Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 G3 निशम्य (for निशाम्य) K6 B7 8 (orig) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 Cn विप्रपात; K7 °गीत; Cv °यात (for °यातं) ❀ Cn विप्रपातं विशिष्ट° प्रपातो भृगुस्तद्वद्वाशकरम् ॥ Cp विप्रयात मिथो विरुद्धतां यातम् । ❀ — b) G1 अरिपन्नम् (for अभि) K1 इहावधैर्; G3 °गतैर् (for °बुधैर्) B3 (marg) विदुषां (for मनुष्यै) — c) D7 अनवहितम् (for °सितम्) B3 (marg) -दोषपाश (for °पार) — d) K6 V1 B0 6-9 Da4 D5 D6 8 विचरामि (for विह°) K4 6 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D2 3 5 T2 G1 दोषतृष्ण.; B9 दोषदष्ट; D7 T1 G3 3 6 M1, 5-7 तृष्ण

भीष्म उवाच ।
अजगरचरितं व्रतं महात्मा
य इह नरोऽनुचरेद्विनीतरागः ।
अपगतभयमन्युलोभमोहः
स खलु सुखी विहरेदिमं विहारम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

१७३

युधिष्ठिर उवाच ।
बान्धवाः कर्म वित्तं वा प्रज्ञा वेह पितामह ।
नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञा लाभः परो मतः ।
प्रज्ञा नैःश्रेयसी लोके प्रज्ञा स्वर्गो मतः सताम् ॥ २
प्रज्ञया प्रापितार्थो हि बलिरैश्वर्यसंक्षये ।
प्रह्लादो नमुचिर्मङ्किस्तस्याः किं विद्यते परम् ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रकाश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४
वैश्यः कश्चिदृषिं तात काश्यपं संशितव्रतम् ।
रथेन पातयामास श्रीमान्दृप्तस्तपस्विनम् ॥ ५

दोष , D8 दोषतृष्ण (for रोषतृष्ण)

37 Ś1 K1, 2 4 om. the ref. — a) B3 9 Da1 Ds1 चरित (for ॰चरितं) M1 महात (for महात्मा) — b) K3 lacuna, D7 विचरेद् (for ऽनु॰) K1 विवीत राग. (sic), M6 विनीतरागदोष॰ (for विनीतराग) — c) K2 मन्युमोहलोभ ; K4 6 B0 7 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2 5, 5, 8 लोभमोहमन्यु , Ds2 मोहलोभमन्यु , G1 मोह**लोभ॰ (for ॰मन्युलोभमोह) — d) D7 T1 G3 परम (for स खलु) D6 7 T G1-3 6 M1 5-7 सुख (for सुखी) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 n1 D8 D1 8 8 विचरेद् (for विह॰) Ś1 K1 2 4 इद (for इम) M1 विहार॰ ❀ Cn विहारम्, अजगरव्रतरूपां श्रीडाम् । ❀

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 5 7 मोक्षधर्म — *Adhy. name* Ś1 K1 2 4 Da3 Ds2 D6 7 G2 6 M1 5 7 प्रह्लादाजगरसवाद ; K6 7 V1 B0 6 8 9 Da4 Dn1 Ds1 D2-4 6 8 9 प्रह्लादा॰; B7 damaged — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n4 6, D8 D1 8 T1 G1 8 6 M1 5-7 5, T2 G2 19 — *Śloka no* Dn1 n4 D8 37

173

1 a) V1 कर्म वृत्तं, Dn4 धर्मवित्तं; D6 सर्वं॰ (for कर्म वित्तं) — b) K6 B0 D1 T1 G3 चेह; Da4 वेद (for वेह) T2 प्रज्ञाने वा पितामह — d) K7 D1 6 9 ब्रवीहि (for वदस्व).

2 a) Da4 प्राज्ञा — After 2ab, K7 reads 3ab K3 4 om. 2cd Ś1 reads 2c-3a on marg — c) K6, 7 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 M1 6 7 निश्रेयसी; T2 नैश्रेयस (for नैःश्रेयसी) — d) D1 6 9 transp मत and सताम् B9 Da3 a4 मता (for मत) D1 T G1-3 6 M1 5-7 प्रज्ञा स्वर्ग(D1 T2 G1, 6 6 ॰र्ग्यं)मनुत्तम

3 B7 damaged S1 reads 3a on marg K7 reads 3ab after 2ab — a) G1 प्रापितोर्थैर्, M1 प्रापितोर्यो (for ॰तार्थो) Ś1 K1 प्रज्ञया प्रापित॰ सिद्धिं; K2 4 प्रज्ञया प्राप्यते सर्वं; K7 D1 6 9 प्रज्ञयाप्यायि(D3 ॰या प्रार्थि)तार्थो(D4 ॰र्था)भूद् ❀ C8 प्रापितार्थ॰ । मङ्किर्बलि रिति पाठे वृत्रासुरोऽहि । ❀ — b) Ś1 K1 महद्; K2 4 अपि (for बलिर्) K2 4 ईश्वर्यं , G1 ऋर्यस्य (for ऐश्वर्य). D8 सक्षये G2 बलिनैश्वर्यसक्षये — c) Ś1 K1 2 4 6 Da4 Ds2 D6 7 T G1-3 6 M1 5-7 प्रह्लादो (for प्रह्लादो) Ś1 K1, 2 कंकिस, Da3 a4 मांकिस; Dn4 मांकिं, D4 मंकिं; T1 G1 मकी (for मङ्किस). — d) K2 तस्य; K6 तस्या (for तस्याः)

4 a) Ś1 K1 2 4 7 V1 D6 9 ॰कश्यप॰ (for का॰)

5 a) Da3 a4 वैष्य॰; D9 वैश्य (for वैश्य॰) K6 B0 6 8 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 ऋषिसुत (for ऋषिं

आर्तः स पतितः क्रुद्धस्त्यक्त्वात्मानमथाब्रवीत् ।
मरिष्याम्यधनस्येह जीवितार्थो न विद्यते ॥ ६
तथा मुमूर्षुमासीनमकूजन्तमचेतसम् ।
इन्द्रः सृगालरूपेण बभाषे क्रुद्धमानसम् ॥ ७
मनुष्ययोनिमिच्छन्ति सर्वभूतानि सर्वशः ।
मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्व एवाभिनन्दति ॥ ८
मनुष्यो ब्राह्मणश्चासि श्रोत्रियश्चासि काश्यप ।
सुदुर्लभमवाप्यैतददोषान्मर्तुमिच्छसि ॥ ९
सर्वे लाभाः साभिमाना इति सत्या बत श्रुतिः ।
संतोषणीयरूपोऽसि लोभाद्यदभिमन्यसे ॥ १०
अहो सिद्धार्थता तेषां येषां सन्तीह पाणयः ।
पाणिमद्भ्यः स्पृहास्माकं यथा तव धनस्य वै ॥ ११
न पाणिलाभादधिको लाभः कश्चन विद्यते ।
अपाणित्वाद्वयं ब्रह्मन्कण्टकान्नोद्धरामहे ॥ १२ C 12. 7002 B 12. 180 13 K 12 178 13

तात) — b) Ś1 K1 2 7 D4 कश्यप (for काश्यप) Ś1 K1 साश्रितव्रतं, K6 7 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 6 8 9 श(Dn4 स)सित° (for सशित°) — d) K7 D4 8 9 transp श्रीमान् and स्तस B8 (marg, orig as in text) Da3 a4 Ca श्रिया (for श्रीमान्) Ś1 K1 तरस्विना, K2 4 तरस्विन°, B6 तपोवने (for तपस्विनम्)

6 B7 partly damaged — a) K7 क्रुद्धं, D4 क्रुद्धा (for क्रुद्धस्) — b) ꕥ Cn आत्मानं धैर्यं त्यक्त्वा । ꕥ — c) K1 धनस्येह (for [अ]धन°) — d) K7 D4 9 जीवितेर्थो (D4 °र्थे), T1 G2 3 6 जीव(G2 °वि)तोर्थो (for जीवितार्थो)

7 a) K5 तं वा; T1 अथ (for तथा). — b) K1 2 Ca काकूजतम्, Da4 Cnp Csp प्रोत्कूजंतम्. — c) K6 7 V1 B5-9 Da3 a4 D4 9 शृगाल (for सृगाल) — d) K6 V1 B6 6 7 8 (marg, orig as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 क्षुब्धमानसं, K7 D4 9 क्रुद्ध मानस°; D6 क्रुद्धमात्मनि; D7 T G1-3 6 M1 5-7 द्विज सत्तमं (for क्रुद्धमानसम्)

8 Before 8, D7 T G1-3 6 M6 इन्द्र उवाच — b) Ś1 K1 2 7 V1 D4 8 9 सर्वदा (for °शः) — c) Ś1 K1 2 [ऽ]पि (for च)

9 a) Ś1 K1 2 4 चापि (for चासि) — b) K1 2 Da4 चापि (for चासि) Ś1 K1 2 4 7 V1 D4 6, 9 कश्यप (for का°) — 9^{cd} is damaged in B7. — d) K4, 6 V1 B6 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 M7 नदोषान्, T2 M6 अतोषान् (for अदो षान्) B6 8 (marg) Da4 त्यक्तुम्, Da3 वक्तुम्; Ds1 सर्तुम् (for मर्तुम्) V1 B6-9 Dn1 n4 Ds D2 3 8 मर्हसि; M6 इच्छति (for इच्छसि) D7 T1 G2 3 6 अहो मर्तुं त्वमिच्छसि

10 a) B7 Cp लोका, D6 G2 लोभा° (for लाभा) G3 6 हीयमाना (for साभि°) — b) K4 V1 Dn1 सत्य वती, B6 सत्या वच°, Ds2 T1 G1 2 M1 5-7 Cs सत्या परा (Ds2 M5 Cs सत्या पुरा), D2 5 8 सत्या च ते, D3 सत्या जने, D7 तस्यापरा, T2 सत्यपरा; G3 6 सत्य परा (for सत्या बत) — c) G2 सतोषिणीय° (for संतोष°) D4 M1 रूपोपि, M6 रूपेण (for रूपोऽसि) — d) Dn4 Cpp लोभा, M7 लाभाद् (for लोभाद्) Ś1 K2 4 7 D4 6 9 G1 अवमन्यसे (for अभि°) K1 लोभाद्यसर्वमन्यसे (sic), G2 शीलोस्युष्य हि म° (sic) ꕥ Cn अभिमन्यसे, अवमन्यसे । मरिष्यामीति निर्बन्धेन नाशयसे इति वा । अभिपूर्वस्य मन्यतेर्हिंसार्थत्वदर्शनात् । ꕥ

11 V1 B6 7 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8, 9 M1, 5-7 read 11^{ab} twice — a) B6 (first time, (marg as in text) सिद्धात्मता, G1 [ऽ]स्मि सार्थता (for सिद्धार्थता) G3 6 चैषां (for तेषां) V1 B6 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5 6 8 9 (all second time) अतीव स्पृहये (Dn1 °ते) तेषां, Ds M1 5-7 (all second time) अतीव स्पृहयाम्येषां — b) D2 (second time) om येषां T2 एषां (for येषां) — d) Ś1 K1 2 4 धनस्पृहा (for °स्य वै) D4 6 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 धनवन्त्यो यथा तव

12 T1 G1 3 6 om 12^{ab} D7 repeats 12^{ab} after 12 — c) D4 6 9 विप्र (for ब्रह्मन्) — d) K4 B7 Dn1 n4 Ds D2 3 5 M6 कंटक (for °कान्). — After 12, K6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-9 T G1 3 6 M1 5-7 ins

477* जन्तूनुच्चावचानङ्गे दशतो न कषाम च ।

[D4 9 अगाद्, G2 अग, M1 6 7 दशान् (for अङ्गे) K7 जतूनुच्चावचादगान् (for the prior half) G2 दधतो (for दशतो) K6 Dn1 n4 Ds1 D3 5 8 कषाम वा, V1 B8 (marg, orig as in text) Da3 a4 D6 T1 कषामहे (for कषाम च). B8 (marg, orig as in text) ह (for च) K7 D4, 9 दशनो नोत्कषामहे (for the post half]

अथ येषां पुनः पाणी देवदत्तौ दशाङ्गुली ।
उद्धरन्ति कृमीनङ्गाद्दशमानान्कपन्ति च ॥ १३
हिमवर्षातपानां च परित्राणानि कुर्वते ।
चेलमन्नं सुखं शय्यां निवातं चोपभुञ्जते ॥ १४
अधिष्ठाय च गां लोके भुञ्जते वाहयन्ति च ।
उपायैर्बहुभिश्चैव वश्यानात्मनि कुर्वते ॥ १५
ये खल्वजिह्वाः कृपणा अल्पप्राणा अपाणयः ।
सहन्ते तानि दुःखानि दिष्ट्या त्वं न तथा मुने ॥ १६

दिष्ट्या त्वं न सृगालो वै न कृमिर्न च मूषकः ।
न सर्पो न च मण्डूको न चान्यः पापयोनिजः १७
एतावतापि लाभेन तोष्टुमर्हसि काश्यप ।
किं पुनर्योऽसि सत्त्वानां सर्वेषां ब्राह्मणोत्तमः ॥ १८
इमे मां कृमयोऽदन्ति तेषामुद्धरणाय मे ।
नास्ति शक्तिरपाणित्वात्पश्यावस्थामिमां मम ॥ १९
अकार्यमिति चैवेमं नात्मानं संत्यजाम्यहम् ।
नेतः पापीयसीं योनिं पतेयमपरामिति ॥ २०

---

13 a) G2 एषां (for येषां) G2 पाणिर् (for पाणी) — b) K2 7 M6 देवदत्तो, G1 °दत्त (for °दत्तौ) Ds2 D8 T2 दशांगुळी (D8 °ळी) (for °ङ्गुली). — c) M7 उद्धरंती (for °रन्ति) K1 2 4 B8 9 Da4 क्रिमीन् (for कृमीन्) K1 4 मगान्, D2 अगी; M6 अगे (for अङ्गाद्) — d) D7 T G1, 3 6 M1, 5–7 दश्यमानान् (M1, 5–7 °मानाः) (for दशमानान्) K4 कथंति; D7 कृपति (for कपन्ति) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 द(D2 द्व)शतो निकपति च, K7 D4 6, 9 दशतश्चोत्कृ(D6 °त्क)पति च

14 a) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 वर्षाहिमातपानां च, K7 D4 0 9 M1 5–7 वर्षातपहिमाना हि (M1 6 7 °मेभ्यश्च, M5 °मानां च), D7 T G1–3 6 हिम(D7 T1 G3 शीत)वर्षातपेभ्यश्च — b) Ś1 K1 2 परित्राणाय (for °णानि) — Ś1 K1 2 4 om (hapl) 14c–15d — c) K7 B7 Dn1 n4 Ds1 D2 4–6 8 9 चैलम् (for चेलम्) M1 5–7 सुखा (for सुख) G2 शय्या G1 सुखाशय्यान् (for सुख शय्यां). — d) K7 निर्वात, B8 (marg, orig as in text) वितने; D4 निवाते; D5 निर्वात; D7 निवास, D8 विलास, G2 नीरा*, G3 6 निवाप (for निवात) Da3 a4 चाप, D7 T1 G2 3 6 चैव (for चोप).

15 Ś1 K1 2 4 om 15 (cf. v 1 14) — a) T1 om (hapl.) from अधिष्ठाय up to भुञ्जते (in 15b) T2 G1–3, 6 M1 5, 7 गा (for गां) ❀ Cn गां पृथिवीं बलीवर्दादि वा । ❀ — b) B8 (marg as in text) Da4 युजते; Da3 lacuna (for भुञ्जते) G1 ह्यविधति, G3 6 वा भजंति (for वाहयन्ति) — D6 reads 15c–16b on marg — c) B9 वहवद्य् (for बहुभिश्च्). V1 D7 T G1–3 6 M1 5–7 चापि (for चैव)

16 D6 reads 16ab on marg — a) K2 D6 अ जिह्वा (for °जिह्वा). — b) Ś1 K1 2 स्वल्पप्राणा; T2 अल्पप्राणि; M1 अल्पप्राणानि (for अल्पप्राणा) D5 अपानय, M5 7 ह्यपाणय (for अपा°) — c) K2 4 सहते, T2 वहते (for सहन्ते) D5 चाति (for तानि) D4 9 सहस्येतानि दु खानि — d) K4 om from दिष्ट्या up to कृमि (in 17b) M4 नु (for न)

17 K4 om up to कृमि (cf v 1 16) — a) B6 न त्वं (by transp), B7 त्व नो K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn4 D8 D2–9 शृगालो (for सृ°) D6 7 T G1–3 6 M1 6 7 वा, M5 [ऽ]सि (for वै) — b) K1 2 B9 Da4 T2 क्रिमिर्, G2 कूर्मं (for कृमिर्) K4 त्व न च (hypermetric) (for न च) Some MSS. मूषिक; K7 मूखक (for मूषक) — d) M7 चान्या (for °न्य) D7 T1 G2 3, 6 पापयोनिषु, D8 °योनिन., M7 °योनिजा (for °योनिज)

18 a) Da4 [अ]ति-; D7 T2 G2 3 6 M5 हि (for [अ]पि) — b) G1 M7 तोषम् (for तोष्टुम्) K7 अर्हति (for °सि) K1 2 7 V1 D4 9 कश्यप, K4 काश्यप; G1 कश्यपि (for काश्यप) — c) D7 T G1 3 6 M1 7 चासि; G2 M5 पापि (for योऽसि) — d) K7 D4 6 9 भूतानां (for सर्वेषां) Da4 ब्रह्मणोत्तम, T2 M5–7 ब्राह्मणोत्तम.

19 a) Ś1 K1 2 Da3 a4 Dn1 T2 G1 क्रिमयो, K4 G2 क्रिमियो (for कृमयो) — b) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 येषाम् (for तेषाम्) K4 6, 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 M1 5 7 वै (for मे) — d) G1 पर्यवस्थाम् (for पश्यावस्थाम्)

20 a) K7 D9 अपि (for इति) D6 7 T1 G2 3, 6 चैवेह, G1 चैवैनं (for चैवेम) — b) Ś1 K1 2 4 7 D9 आत्मानं (for ना°). — c) K4 6 7 Dn1 n4 Ds2 D2–9 T G2 3 6 M1 5–7 नात; G1 नांत Da4 पापीयसी; T1 °यसां (for °यसीं) — d) Da1 इतराम्; D4 अपरान्

मध्ये वै पापयोनीनां सार्गाली यामहं गतः ।
पापीयस्यो बहुतरा इतोऽन्याः पापयोनयः ॥ २१
जात्यैवैके सुखतराः सन्त्यन्ये भृशदुःखिताः ।
नैकान्तसुखमेवेह क्वचित्पश्यामि कस्यचित् ॥ २२
मनुष्या ह्याढ्यतां प्राप्य राज्यमिच्छन्त्यनन्तरम् ।
राज्याद्देवत्वमिच्छन्ति देवत्वादिन्द्रतामपि ॥ २३
भवेस्त्वं यद्यपि त्वाढ्यो न राजा न च दैवतम् ।
देवत्वं प्राप्य चेन्द्रत्वं नैव तुष्येस्तथा सति ॥ २४

न तृप्तिः प्रियलाभेऽस्ति तृष्णा नाद्भिः प्रशाम्यति ।
संप्रज्वलति सा भूयः समिद्भिरिव पावकः ॥ २५
अस्त्येव त्वयि शोको वै हर्षश्चास्ति तथा त्वयि ।
सुखदुःखे तथा चोभे तत्र का परिदेवना ॥ २६
परिच्छिद्यैव कामानां सर्वेषां चैव कर्मणाम् ।
मूलं रुन्धीन्द्रियग्रामं शकुन्तानिव पञ्जरे ॥ २७
न खल्वप्यरसज्ञस्य कामः क्वचन जायते ।
संस्पर्शाद्दर्शनाद्वापि श्रवणाद्वापि जायते ॥ २८ C 12 6719 B 12. 180 30 K 12. 178 30

(for अपरान्) D5 G1 अपि, G3 6 इमां (for इति)

21 a) K4 पद्ये वै, B0 M1 मध्येय, D7 T G1 3.6 M5.6 मन्ये वै, G2 मन्ये मे, M7 मध्येषु (for मध्ये वै) D2 मत्रे (for पाप-) D7 T1 योनीया, T2 G1-3 6 M5 योनिं ता (for -योनीना) — b) K2 4 M7 स(M7 सा)र्गाली, K6 7 B3 9 D6 शार्गा(K6 7 °र्गे)ली, V1 B0.6 7 Dn1 D2-5 8 9 शार्गाली, Da3 शार्गाली, Da4 शार्गोली, Dn1 T2 G3 6 M6 सार्गाली, Ds1 G2 शृ(G2 सृ)गाली, Ds2 सृगाली (for सार्गाली) G2 गत (for गत॰) — c) Da1 पापीयस्या, G2 °यस्ये (for °यस्यो) — d) Ś1 K1 2 3 7 D1 6 9 सत्यन्या, G1 इत्यन्या (for इतोऽन्या)

22 a) Ś1 K1 4 6 V1 B0 Da2 Dn1 n4 Ds1 D2 5 8 जात्येवैके, K7 D1 6 9 सत्ये(D6 °त्यै)वैके, D7 T G2 3 4 M1-7 जात्या चैके, G1 आत्याद्वैके, Ca जात्यैवैके (as in text) K6 V1 B0 6 9 Da3 a4 Dn1 D5 D5 8 सुखितरा (for सुख°) — c) K7 V1 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D4 6 9 नैकांतं, T1 नैकांते (for नैकान्त)

23 a) B3 D7 T1 G2 3.6 आद्यतां, D4 T2 ह्याद्यतां, D2 corrupt, G1 व्याहृता (for ह्याढ्यतां) — b) D7 T G1-3 6 अत पर (for अनन्तरम्)

24 a) D1 6 7 G3 भवे त्व (for भवेस्त्व) G3 यस्त्वपि (for यद्यपि) Ds1 D4 3 9 त्वाद्यो (for °ढ्यो) Cnp परिच्छिद्यैव कामान्वै (cf 27a) — b) D4 न च राजा न दैवत — c) G2 दैवत्वं (for दे°) B0 8 T1 G1-3 6 M1-7 नेंद्रत्व, D6 देवेंद्र (for चेन्द्रत्व) — d) D 7 G3 तुष्येत् (for तुष्येस्)

25 With 25, cf Manu 2 94, Ādi 693*, lines 6-7, 840*, lines 1-2 — a) K7 D1 6 9 न तृप्तिर्घ नलाभन — b) K6 नात, B0 नास्ति, Da4 नाभि, D2 5 8 नांत, D4 6 नापि (for नाद्भि॰) D7 T G1-3 6 M1 6-7 तृष्णा लाभैर्न शाम्यति

26 a) D6 तव; G3 अति (for त्वयि) Da4 शोके, G2 लोको (for शोको) K6 B0 6 7 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 8 [ऽ]पि, Da3 Ds2 हि (for वै) — b) K4 चास्ते, K6 7 B0 7 Da3 Dn1 n4 D3 D2 3 6 8 चापि, D5 lacuna (for चास्ति) — c) K7 D1. 6 7 9 G1-3 6 M5 तथैवोभे, Da4 तथो*मे, Ds1 तथा चेमे, M6 तथा लाभे (for तथा चोभे) — d) D7 परिवेदना

27 a) D7 T1 G1 3 M5 परिभिद्यैव, G3 °खिद्येव, G6 °खिद्यैव, M1 6 7 °र्निद्य (for °च्छिद्यैव) ꙮ Ca परिच्छिद्य विचार्य । ꙮ — G1 om (hapl) 27c-29b B7 damaged for 27cd — c) K7 D3 6 रुद्धींद्रिय; B3 Dn1 n4 Ds1 D8 बुद्धींद्रिय, D7 रुद्धींद्रिय (for (for रुन्धीन्द्रिय) Ds1 ग्रामे (for -ग्राम) — After 27, K7 Dn1 n4 Ds2 D2 4 6 9 Cn ins

478* न द्वितीयस्य शिरसश्छेदन विद्यते क्वचित् ।
न च पाणेस्तृतीयस्य यन्नास्ति न ततो भयम् ।

[(L 1) K7 D9 छेदन नाम (D9 जातु) जायते, Ds2 D4 6 छेदन जातु विद्यते (for the post half) — (L 2) Ds2 पाणेस् (for पाणेस्)]

28 G1 om 28 (cf v l 27) — a) G3 6 न हि खलु (for न खल्वपि). K1 **लस्य रसज्ञस्य, B7 न खलु परसज्ञस्य — c) V1 B3 Da3 a4 स्पर्शनाद् (for सस्पर्शाद्) D7 T G2 3 6 M1 5 7 सस्पर्शनाद्दर्शनाद्वा

29 G1 om 29ab (cf v l 27) K1 om 29 — a) K1 D3 भारुडार्ल्ल, D7 तारुण्याल्, T1 वारण्याल्; G3 6 M6 वारुण्यां (for वारुण्या) — b) K3 4 न का काना, K6 लङ्घकाना; K7 D1 9 लवाकानां; V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 D3 लङ्घाकानां; Da4 लद्धाकाना, Ds1 लद्वा°, D6 लद्वां°; D8 लव्ध°, T2 G3 6 M1 5 6 Cv ख(M1 फ)ट्वांगाना, M7 कद्दागानां

न त्वं स्मरसि वारुण्या लट्वाकानां च पक्षिणाम् ।
ताभ्यां चाभ्यधिको भक्ष्यो न कश्चिद्विद्यते क्वचित् २९
यानि चान्यानि दूरेषु भक्ष्यभोज्यानि काश्यप ।
येषामभुक्तपूर्वं ते तेषामस्मृतिरेव च ॥ ३०
अप्राशनमसंस्पर्शमसंदर्शनमेव च ।
पुरुषस्यैष नियमो मन्ये श्रेयो न संशयः ॥ ३१
पाणिमन्तो धनैर्युक्ता बलवन्तो न संशयः ।
मनुष्या मानुषैरेव दासत्वमुपपादिताः ॥ ३२

वधबन्धपरिक्लेशैः क्लिश्यन्ते च पुनः पुनः ।
ते खल्वपि रमन्ते च मोदन्ते च हसन्ति च ॥ ३३
अपरे बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।
जुगुप्सितां सुकृपणां पापां वृत्तिमुपासते ॥ ३४
उत्सहन्ते च ते वृत्तिमन्यामप्युपसेवितुम् ।
स्वकर्मणा तु नियतं भवितव्यं तु तत्तथा ॥ ३५
न पुल्कसो न चण्डाल आत्मानं त्यक्तुमिच्छति ।
असंतुष्टः स्वया योन्या मायां पश्यस्व यादृशीम् ३६

(for लट्वाकाना) T1 G2 खगा(T1 °श्रा)ना च न पक्षिणा ❀ Ca लट्वाक पक्षिविशेषो द्विजैरभक्ष्य ॥ Cv खट्वाक्षा पक्षिविशेषास्तेषाम् । 'होरसिनहक्की'त्यपभ्रंशभाषा । ❀ —c) D7 T G1-3 6 M1, 5-7 तेभ्यश्च (for ताभ्यां) K7 D9 अभ्यधिको, B7 चाप्य°, D4 अप्य° (for चाभ्य°) V1 D7 T G2 6 M1 5-7 भक्षो, G1 भक्षे, G3 पक्षा (for भक्ष्यो) —d) Ds1 क्वचिद् (for कश्चिद्). G1 यतते (for विद्यते)

30 B7 partly damaged —a) K6 V1 B6 7 3 (marg, orig as in text) 9 Dn1, n4 Ds D2 6 8 G3 भूतेषु (for दूरेषु) —b) V1 D8 पक्ष(D8 लक्ष)जातानि, B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 भक्ष्य (B9 °क्ष)जातानि (for भक्ष्यभोज्यानि) K1 2 V1 D4 कश्यप; K4 Dn1 n4 कस्यचित् (for काश्यप) —c) Da1 तेषाम्; T2 एषाम् (for येषाम्) D4 8 अभुक्त्वा पूर्वं (for अभुक्त°) K6 त्व, K7 D4, 6 8 वै (for ते) Dn4 येषामभुक्तपूर्वाणि —d) Ś1 K1 2, 4 7 V1 B6 Dn4 D4, 9 M7 ते; M5 हि (for च). G1 न तेषां स्मृतिरेव च

31 Da4 om (hapl) 31ab. —a) D7 T G1-3 6 M1 5-7 असस्पर्शो (for °स्पर्शम्) —b) D5 om मसदर्शन D7 T1 G1 3 M1 5-7 ह्यसदर्शनम्, G6 ह्यस स्मरणम् (for असदर्शनम्) —c) K3 [ए]व, D6 7 T1 G2 M1 7 [इ]ह (for [ए]ष)

32 K7 D7 9 om (hapl) 32ab —a) Ś1 K1 2 4 Da4 Ds2 G1 पाणिवतो; G2 प्राणिमतो (for पाणिमन्तो) K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 4 6 8 G1 बलवतो, T1 G2 3 6 हि धनिनो; T2 M1 5-7 धनवतो (for धनैर्युक्ता) —b) K6 B6 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds1 D2-6 8 G1 धनवतो; V1 °मतो, Ds2 पादवतो (for बलवन्तो) —c) K7 D4, 6 9 M5 मानुषा; G3 मनुष्य (for मनुष्या). K2 मनुषैर् (for मा°). —d) Ś1 K1, 2, 4 उपनामिता G3 °पादित (for °पादिताः)

33 b) K1 2 क्लेश्यते, D4 क्लिष्यति, D9 क्लिश्यंति (for क्लिश्यन्ते) M1 [ऽ]पि (for च) —Ś1 K1, 2 4 om (hapl) 33c–34b —c) D4, 9 न (for ते) K7 D4 9 हसंते, Da4 चरंते (for रमन्ते). —d) K7 Ds1 D9 G1 मोदंति; D4 रोदति, G2 मोदते (for मोदन्ते) G2 स (for the first च). K7 D9 रमति; G3 6 वदंति (for हसन्ति)

34 Ś1 K1 2 4 om 34ab (cf v 1. 33). —b) D7 कृतकृत्या (for °विद्या) —c) K6 च (for सु) D6 जुगुप्सितानां कृपणां —d) M5 पापं K4 6 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5, 6 8 G3 पापवृत्तिम्, B6 पापां बुद्धिम्.

35 a) Da4 om च ते. Ds तां; G1 चे (for ते) —b) K1 चापि (for अपि) K4 उपसेवितां, K4 °वित; G1 °विरे (for °वितुम्) —c) K1 स्वकर्मणां; K2 सुकर्मणा (for स्वकर्मणा) K7 D4 9 सु (for तु). —d) K7 D6 7 T G1-3 6 M1 5-7 हि (for तु) G1 तं (for तत्)

36 a) K1 पुक्कसो, K6 7 Da3 a4 Dn4 D4 6 8 9 पुष्कसो; V1 B6 6-9 पुक्कशो; G1 पुल्कलो; Cp पुल्कशो (for पुल्कसो) K4 6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 4 6 8 चांडाल; G1 3 6 चंडाळ (for चण्डाल) ❀ Ca पुल्कसो म्लेच्छविशेष, कापालिक इत्यन्ये ॥ Cs क्षत्रियायां शूद्रादुत्पन्न पुल्कस । तथा च स्मृति । शूद्रा ज्जात क्षत्रियायां पुल्कस परिकीर्तित । तस्मादेव तु ब्राह्मण्यां चाण्डाल परिकीर्तित ॥ ❀ —b) Da4 चात्मान (for आ°) D4 9 G1 इच्छसि (for °ति) —V1 reads 36cd on marg —c) Ś1 K1 2 4 om (hapl) from तुष्ट up to असं (in 37c) K6 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4

दृष्ट्वा कुणीन्पक्षहतान्मनुष्यानामयाविनः ।
सुसंपूर्णः स्वया योन्या लब्धलाभोऽसि काश्यप ॥ ३७
यदि ब्राह्मण देहस्ते निरातङ्को निरामयः ।
अङ्गानि च समग्राणि न च लोकेषु धिक्कृतः ॥ ३८
न केनचित्प्रवादेन सत्येनैवापहारिणा ।
धर्मायोत्तिष्ठ विप्रर्षे नात्मानं त्यक्तुमर्हसि ॥ ३९
यदि ब्रह्मञ्शृणोष्येतच्छ्रद्दधासि च मे वचः ।
वेदोक्तस्य च धर्मस्य फलं मुख्यमवाप्स्यसि ॥ ४०
स्वाध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय ।
सत्यं दमं च दानं च स्पर्धिष्ठा मा च केनचित् ॥ ४१
ये केचन स्वध्ययनाः प्राप्ता यजनयाजनम् ।
कथं ते जातु शोचेयुर्ध्यायेयुर्वाप्यशोभनम् ॥ ४२
इच्छन्तस्ते विहाराय सुखं महदवाप्नुयुः ।
उत जाताः सुनक्षत्रे सुतीर्थाः सुमुहूर्तजाः ॥ ४३ C. 12 6754 B 12 180 45 K 12 178 45

D8 D2 3 5 8 तया तुष्ट॰ (for ॰मस॰) D7 T G1–3 6 M1 6–7 वृत्त्या (for योन्या) — d) K6 7 D4 9 पश्य स्वम्, B6 (marg as in text) पश्येह, D6 पश्य स्वम्, D7 T G2 3. 6 M1 5–7 प्रेक्षस्व (for पश्यस्व) K6 7 D1. 6 9 ईदृशीं, B8 D5 यादृशी, T1 G1 3 मादृशीं, G6 तादृशीं (for यादृशीम्)

37 Ś1 K1 3 4 om up to सुस (of v l 36) V1 om 37ab — a) K6 कृमीन्, B6 8 (marg, orig as in text) कुठान्, G1 Cv कुणान् (for कुणीन्) K6 B8 (marg as in text) D8 पक्ष्महतान्, K7 पक्षहता, T2 पगुकांश्च, G1 lacuna, G2 पक्षिगता, G3 6 पङ्कांश्च (G6 ॰कांश्च) (for पक्षहतान्) ❀ Cn कुणीन्हस्तविकलान् ॥ Cs कुणीञ्छिरःकुलान् ॥ Cv कुणान्व्रणादिपूर्णान् कृमीन् । ❀ — b) D8 आमयाविना, D7 ॰याचिन (for ॰याविन) G1 मनुष्या*मायाविन, M1 6–7 नरानामयिनस्तथा — c) D7 T G2 3 M6–7 सुमतुष्ट, G1 मसतुष्ट, G6 M1 स्वसतुष्ट॰ (for सुसपूर्ण) K7 D4 6 9 सतोपणीयरूपश्च — d) K3 7 लाभोपि, B6 (marg, orig as in text) लाभो हि; D81 भावोसि (for ॰लाभोऽसि) Ś1 K1. 3 7 V1 D4 9 कश्यप (for का॰)

38 a) T2 देहेस्ति, G1 देहं ते (for देहस्ते) — b) M1 क्लान्वित (for निरामय॰) — d) Dn1 निष्कृत (for धिकृत॰)

39 a) K3 4 प्रसादेन (for प्रवा॰) D7 T G1–3 6 M4 केनचित्परिवादेन — b) K3 सत्ये चैव, K6 दासेनैव, T1 G1. 6 M1. 7 स(G3 6 [अ]स)त्येनात्मा (for सत्येनैव) D8 [उ]पहारिणा (for [अ]प॰) ❀ Cn अपहारिणा जातिभ्रंसकरेण। ❀ — c) B6 (marg as in text) धर्मेण (for धर्माय)

40 a) K7 शृणोस्येतच्, T2 ॰द्यैतच् (for ॰ष्येतच्) — b) G1 श्रद्धाति (for ॰सि) — c) K4 6 V1 B6 6 (marg) 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 5 8 [ए]व (for च) K6 V1 Da4 कर्माण॰, B6 8 (orig) 9 Da3 D8 (marg. sec m) 6 कर्मण॰, B8 (marg, also as in text) कार्यस्य, D8 धर्मण (for धर्मस्य) K7 D4 6 7 9 T G1–3. 6 M1 6–7 मुख्य फलमवाप्नोषि (K7 ॰प्नोति, D7 G2 ॰प्नोसि, T1 M5 ॰प्नासि), B6 (marg as in text) वेदोक्तकर्मणस्त्वेव — d) K1 B6 8 (marg, orig as in text) सुखम् (for मुख्यम्) D7 T G1–3 6 M1 5–7 वेदोक्तस्यैव (M1 5–7 ॰स्य च) कर्मण॰

41 a) K7 D1 9 T G1–3 6 M1. 5–7 सत्कारम्, D7 सत्कारो (for सस्कारम्) — b) K4 अप्रमत्ता (for ॰मत्तो) Ś1 K1 2 4 निशामये (K2 4 ॰ये), K6 [ऽ]नुपालयन् (for ऽनुपालय) — c) D7 दमश् (for दमं) D7 दानश् (for दान) K3 सत्ये दमे च दाने च — d) K3 D6 न, T2 G1 स (for च)

42 a) Da4 स्वध्ययन, T G2 3 6 M1 6–7 स्वाध्ययनं, G1 स्वाध्ये धन (for स्वध्ययना॰) D4 6 7 ये के चा(D7 ये चाप्य)ध्ययन प्राप्ता — b) G1 याजन (for य॰) D81 याजना (for ॰नम्) — c) K6 B7 Da3 Dn1 n4 D2 3 5 चातु, D7 T2 G1–3 6 M6 6 तात (for जातु) — d) Ś1 K1 2 नयेयुर् (for ध्या॰) Da4 नापि (for वापि) T1 शोभन (for [अ]शो॰)

43 a) K7 D4 9 [ऽ]त्र (for ते) Ś1 K1 2 D7 विरागाय (K1 ॰या) (for विहाराय) ❀ Cn विहाराय यथोचितेन यज्ञादिना विहर्तुम् ॥ Cp स्वक्रियाप्रवर्तनाय ॥ Cs यज्ञादिकर्मानुष्ठानाय । ❀ — b) D7 G2 आप्नुयात् (for अवाप्नुयु॰) K2 सुख सुमहदाप्नुयु, K7 D4 6 9 T2 G1. 3 6 M6 सुसुख महदा॰ — c) K7 D9 केचिज्, D7 यासु, T G1–3 6 M1 5 7 ये तु, Kumbh and Madr ed येऽनु (for उत) K6 उत्पन्ना ये सुनक्षत्रे — d) K4 6 B6 (marg, orig as in text) 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 T2 G1 2 M1 ..॰ सुतिथौ, Cp सुतीर्था (as in text) G1 सुमुहूर्तके (for ॰जा) — After 43, K6 Dn1 n4 D5 D2–6 8 ins

नक्षत्रेष्वासुरेष्वन्ये दुस्तीर्था दुर्मुहूर्तजाः ।
संपतन्त्यासुरीं योनिं यज्ञप्रसववर्जिताम् ॥ ४४
अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ ४५
हेतुवादान्प्रवदिता वक्ता संसत्सु हेतुमत् ।
आक्रोष्टा चाभिवक्ता च ब्रह्मयज्ञेषु वै द्विजान् ॥ ४६
नास्तिकः सर्वशङ्की च मूर्खः पण्डितमानिकः ।
तस्येयं फलनिर्वृत्तिः सृगालत्वं मम द्विज ॥ ४७
अपि जातु तथा तत्स्यादहोरात्रशतैरपि ।
यदहं मानुषीं योनिं सृगालः प्राप्नुयां पुनः ॥ ४८
संतुष्टश्चाप्रमत्तश्च यज्ञदानतपोरतिः ।
ज्ञेयज्ञाता भवेयं वै वर्ज्यवर्जयिता तथा ॥ ४९
ततः स मुनिरुत्थाय काश्यपस्तमुवाच ह ।
अहो बतासि कुशलो बुद्धिमानिति विस्मितः ॥ ५०

479* यज्ञदानप्रजेहाया यसन्ते शक्तिपूर्वकम् ।
[Ds1 यतते (for °न्ते)]

44 K4 7 D9 om (hapl.) 44^{ab} — ^{a}) Ś1 K1 2 [इ]तरेषु, V1 B0 6 7 9 [आ]तुरेषु, B8 Da4 [आ]तरेषु; D8 [ई]श्वरेषु (for [आ]सुरेषु) ❀ Cs आसुरेष्वशोभनेषु । आनन्तरेष्विति पाठे प्राप्तदशकेषु ज्योतिःशास्त्रे जन्मविरुद्धफलदर्शिषु । ❀ — ^{b}) K6 V1 B7-9 Dn1. n4 D8 D2 5-8 T1 G3 6 M1 5 6 दुस्तियौ, B0 T2 G1 दुःस्थिता, G2 दुःस्थितौ, M7 दुस्तिया, Cp दुस्तीर्था (as in text) ❀ Cp दुस्तीर्था दुष्टोपदिष्टा इत्यर्थः । ❀ — ^{c}) D4 [अ]शुभी, D6 [अ]शुभा (for [आ]सुरीं) — ^{d}) K6 B0 6 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 M1. 5-7 वर्जिता (for °ताम्) D7 T G1-3 6 यज्ञमतविवर्जिता (D7 °त)

45 With 45^{c}-47^{b}, cf B 13 37 12^{a}-14^{b}. — ^{a}) G2 आहमास (for अह°) G1 पंडितत्वे (for °को) — ^{b}) Ś1 K1 7 Da4 G1 हेतुको (for है°) K2 4 वाद निंदक°, G1 देव° (for वेद°) — After 45^{ab}, K7 reads 47^{c}-48^{b} for the first time, repeating it in its proper place — ^{c}) K1 अन्वीक्षिकीं, K7 B9 Da4 Ds1 आन्विक्षिकीं (K7 °की); Ds2 D7 T1 G8 6 आन्वीक्षकीं, G2 °क्ष्यकि (for °क्षिकीं) — ^{d}) K1 अनुरर्यो, D7 अनिरर्यो (for अनुरक्तो) K1 2 4 7 D4 6 7 9 T G2 3 6 M1 7 निरर्थका (G2 °का) (for °र्थिकाम्)

46 ^{a}) Da4 प्र*विता, Ds2 प्रवदता (for प्रवदिता) — ^{b}) ❀ Cn हेतुमदेव वक्ता न श्रुतिमत् । ❀ — ^{c}) K1 अक्रोष्टा; K2 आर्योष्टा, Da4 आक्रोधा (for आक्रोष्टा) K1. 7 V1 B0 7-9 Da3 a4 D7 T G1. 2 M1 5-7 चाति(K1 °वि)वक्ता च; D4 च द्विजातीनां; D9 चातिवक्ताना (for चाभिवक्ता च) G8 अतिक्रोष्टातिवक्ता च — ^{d}) K7 D4 9 ब्रह्मण्या ये तु; Dn1 n4 D8 D2 M1 Cn °वाक्येषु, D7 T1 G2 3. 6 M6 7 °वाद्येषु, T2 M6 °वर्षेषु, G1 °विशेषु (for °यज्ञेषु). Dn4 D3 च (for वै) K7 Ds1 G1 M1. 6 द्विज°; D4 9 द्विजा°, D7 T G2 3 6 M5 7 द्विज (for द्विजान्) ❀ Ca (reading ब्रह्मज्ञेयेषु) ब्रह्म ज्ञेय येषां तेषु । ❀

47 For the sequence in K7, cf v l 45 — ^{a}) M1 नास्तित° (for °क°). G1 परिशकी (for सर्व°) — ^{b}) D4 मूर्ष°; D7 T G3 6 मूढ°, G2 मूढ (for मूर्खः) G3. 6 M1 मानित° (for °क°) — ^{c}) B0 8-9 Da4 Ds1 M7 यस्येयं, T2 तस्यैव, G1 न ह्येव; G3 6 तस्यैवं (for तस्येयं). K1 4 6 फलनिवृत्ति — ^{d}) K6 7 V1 B0 7-9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D4 9 शृगालत्वं (for सृगा°) Ś1 K1 2 4 हि मे द्विज (K1 °ज), K7 D4 6 9 यतो मम; Da3 a4 मम द्विज°

48 For the sequence in K7, cf v l 45. — ^{a}) K4 6 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 तस्माद्, D7 T1 G3 8 न स्याद् (for तत्स्याद्). K2 अपि तस्मात्तप स्तप्तम्, M1 6 7 अपि जातु स काल° स्याद् — ^{b}) Da4 अहोरात्रेण तैरपि — ^{c}) K7 D4. 9 यद्यह (for यदह). Da4 G1 मानुषं (for °षीं) — ^{d}) K4 6 V1 B0 8 9 Da3 a4 Ds1 D6 8. 9 शृगाल°; G2 सृगालं (for सृगाल°) G1 प्राप्नुयात् (for °यां) Ds1 नरः (for पुनः)

49 ^{a}) K6 M6 प्रमत्तश् (for [अ]प्र°) — ^{b}) Ś1 K1 2 दानयज्ञ- (for यज्ञदान) Ś1 K1. 2 4 तपोरुचिः; K7 D8 D7 T1 G1 3. 6 M1. 5-7 -तपोरत° (for °रतिः) — ^{c}) Ds1 D7 T G1-3 6 ज्ञेयं ज्ञाता (Ds1 °तां) (for ज्ञेयज्ञाता) — ^{d}) Ds1 D8. 7 9 T G1. 3 6 M1 वर्ज्यं, D6 lacuna, G2 वर्जं; M7 वर्जे (for वर्ज्य)

50 Before 50, Ś1 K1 2 4 B0 D8 T2 G1 2 M1 5-7 ins भीष्म उवाच — ^{a}) V1 पुनर् (for मुनिर्) — ^{b}) Ś1 K1 2 7 V1 D9 कश्यपस् (for का°). K7 D9 समुवाच ह. D4 कश्यप शासितमत . —Da3 a4 om,

समवैक्षत तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ।
ददर्श चैनं देवानामिन्द्रं देवं शचीपतिम् ॥ ५१

ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहनम् ।
अनुज्ञातश्च तेनाथ प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

१७४

युधिष्ठिर उवाच ।
यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च ।
गुरूणां चापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः ।
स कर्म कलुषं कृत्वा क्लेशे महति धीयते ॥ २　　C. 12. 6746 B 12 181 2 K 12. 178 3

50[ef] — [e]) G8 6 [ऽ]वभासि (for बताासि) — [d]) K4 बुद्धिवान् (for °मान्). K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 Ds D2 3 4 8 चेति, D6 7 न च (for इति) D6 सुस्थित (for वि°)

51 [a]) K7 D1, 7 9 T1 G2 3 6 समवेक्ष्य ततो (K7 D1, 8 च तं) विप्रो. — [b]) K6 ज्ञानदीपेन; D7 T1 G1-3 6 °दीप्तेन; T2 °दिव्येन, Ca ध्यानदीर्घेण (for ज्ञान°) — [c]) K2 D8 चैतं, K7 चैवं; D2 नैवं, D7 दैवं, D8 चैव; T1 G3 6 देव, G2 देव° (for चैन) — [d]) K6 V1 B0 6-8 Da4 Dn1 n4 Ds D2 8 4 8 देवमिंद्र (by transp), B9 देवमत्र; D7 G1 इंद्र दैवं K7 D4 6 7 9 T1 G2 3 6 शतक्रतु (for शची पतिम्)

52 [a]) K7 G2 M1 7 ततः स पूजयामास. — [b]) Ś1 K1, 3 4 7 V1 D4 9 कश्यपो (for का°) — [c]) Ś1 K1, 3 V1 स, K4 6 B0 6 7 9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 4, 8 तु (for च) — [d]) K1 6 V1 B0 6 7, 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2 3 5 7 8 T G1-3 6 M1, 5-7 आलयं (for आश्रमम्)

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0, 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D3-9 T G1-3, 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 4 कश्यपसृगालसंवाद K2 इंद्रकश्यपसृगालसंवाद, K6 7 V1 B6-8 Da3 a4 Ds D2-6 8 9 M1 5-7 शृ(D2 3 M1 5-7 सृ)गालका(K7 V1 Da4 D1 9 °क)श्यपसंवाद, B0 9 Dn1 D7 G1 2 6 इंद्रका(B0 °क)श्यपसंवाद. — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n4 7, D2 7, 8 T1 G1, 2 6 M1 5-7 6, T2 G3 20 — *Śloka no* Dn1 n4 Ds 54

174

☞ All N MSS (except D6, K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 absent) and G4 alone (G4 5 M2-4 absent) of the S MSS used for the constitution of the text of this parvan, repeat this adhy (with var.) after B 12 321 The v 1 from the repeating MSS are included in the present adhy

1 G1 (also as in text) भीष्म (for युधिष्ठिर) — [a]) K7 G2 (both second time) यदास्ति; Ds1 (before corr, first time) यद्यपि (for °स्ति) — [b]) D7 (first time) T G1, 2 (first time) 3 6 कृत तथा (for तथैव च) — [c]) B0 (first time) देवानां (for गुरूणां) Ś1 K1 2 (all second time) 4 (both times) B0 6 7 8 (all second time, B8 marg as in text) Da3 (both times) a4 (second time) Dn1 n4 Ds 3 5 7 8 (all both times) T G2 (both times) 3 6 M1, 5-7 वापि, K7 B6 (both first time) चैव, G1 वाथ (for चापि). — After 2, Kumbh. ed ins

480* यथास्मिंश्च तथा तत्र जानीया नृपसत्तम ।
दुष्कर्तारो यथा लोके यत्कुर्वन्ति तथा शृणु ।

2 [a]) D7 (second time) [अ]निष्ट, G3 6 [अ]तर्थं (for [अ]नर्थ). ❀ Cn आत्मना बुद्ध्या । ❀ — [b]) Da4 (second time) पाप (for पापे) K1 Da4 (both second time) निविविशते; B0 9 (both second time) न विशते; Dn4 (second time) [ऽ]तिविशते, Ds 7 (both second time) निवसते, G2 (second time) निवशते (for निवि°). K6 B3 9 Da4 (all second time) नर; K7 (first time) जन; D5 7 (both second

दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात्क्लेशं भयाद्भयम् ।
मृतेभ्यः प्रमृतं यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥ ३
उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात्स्वर्गं सुखात्सुखम् ।
श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ॥ ४
व्यालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचोरभयेषु च ।
हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परम् ॥ ५
प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः ।
क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता हस्तदक्षिणम् ॥ ६

time) मति (for मन) —ᶠ) Ś1 K1.2 (all second time) 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 5 6 8 (all [except D6] first time) 9 G3 (both second time) स्व, G2 (first time) सु (for स) M1 धर्म (for कर्म) —ᵈ) K7 D1.7 9 (all first time) लोके; K7 D4 9 (all second time) पापे; Da3 a4 (both second time) देशे; T G1 3 6 M1 5 6 (inf. lin.) 7 दुःखे (for क्लेशे) Da4 (second time) महती D7 (first time) हीयते; G2 (second time) क्षीयते (for भी°) Ś1 K1.2 4 (all first time) लोके महति हीयते; K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 (all [except D6] first time) कृच्छ्रे लोके विधीयते; V1 (first time) हीनयोनौ प्रजायते, G2 (first time) M6 (orig) लोके कृच्छ्र (M6 °च्छ्रे) विधीयते

3 = (var.) Mārkaṇḍeya P 14 18ᶜ–19ᵇ —ᵃ) D2 7 (both second time) चैव (for एव) Da4 (second time) दुर्भिक्षे —ᵇ) Da4 (second time) भये (for भयम्) —ᶜ) Ś1 (first time) Ds1 (second time) M1 प्रमृतां, Ś1 (second time) K1 2 (both both times) 4 (second time) 7 V1 (last two both times) B0 (first time) 6-9 Da3 a4 (all both times) Dn1 (second time) n4 (both times) Ds2 (second time) D2-9 (all [except D6] both times) T2 G1 2 (second time) M6 Ca प्रसृता; K6 (first time) प्रमृता, K6 (second time) प्रमिता; B0 (second time) प्रसृता; B8 (marg, first time) प्रतीयां; G3 6 M7 प्रमृतिं (for °त) ❀ Ca प्रकर्षेण तत्त्वज्ञानाभाव हेतुकेन भावेनाक्रान्ता ये मृतास्ते प्रमृता ॥ Cn (reading प्रमृत) मृतेभ्य मरणेभ्य प्रमृत मरणान्तरम् । अविलम्बेन पुन पुनर्म्रियन्त इत्यर्थः ॥ Cs मृतेभ्य शारीरेभ्य प्रमृत मर्तुमुपक्रान्त शरीरं यान्ति । मृत्वा सद्यो जायन्ते, जनित्वा सद्यो म्रियन्त इत्यर्थ । ❀ —ᵈ) Dn1 (first time) दारिद्रा, G2 (first time) दरिद्र K2 4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 (all second time) 4 6 (both first time) 7 8 (both second time) पापकर्मि (K2 V1 D2 8 °र्मे)ण. (for °कारिण) — After 3, D6 (first time) reads 5 for the first time, repeating it in its proper place.

4 = (var) Mārkaṇḍeya P 14 20 K7 D6 (both first time) read 4 after 6 —ᵃ) G1 उत्सवं दुर्भल यांति —ᶜ) K1 (first time) V1 (second time) G1 शातास् (for दान्ताश) —ᵈ) K6 7 V1 B0 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 4 7-9 G2 (all second time) M6-7 धनस्था, B6 (second time) धर्मस्था; B8 (marg as in text, second time) वनस्था, D7 (first time) T G1 3 6 मत्स्वस्था (for धनाढ्या)

5 With 5, cf Mārkaṇḍeya P 14 21 D6 (first time) reads 5 for the first time after 3 —ᵃ) Ś1 (both times) K1 (second time).2 (first time) 4 (both times) व्याड; T G1 3 (both times) 5.6 M1 5-7 व्याळ (for व्याल) K7 (second time) -मार्गेषु (for दु°) K1 (first time) व्यानुक्ताजरदुर्गेषु (sic), K2 (second time) यादुम्कजरमार्गेषु (sic), Da4 (second time) व्याकुल जरदु° (sic) —ᵇ) K6 (second time) सर्पे (for सर्प) Ś1 K1.2 (all both times) 4 (second time) 6 (both times) 7 V1 (both second time) B0 6-9 (all both times) Da3 (second time) a4 Dn1 (both both times) n4 (second time) Ds1 (both times) s2 (by corr as in text, second time) D2 3 (before corr) 5 (all both times) 6 8 (second time) 9 (first time) -चौर (for -चोर) —ᶜ) K1 Dn1 (both second time) हस्तवापेन, K2 4 (both second time) हस्तयापि न, K7 Da4 (both first time) हस्तावायेन; B6 (marg, second time) हस्ता मेन, B8 (marg) 9 (both second time) हस्ता (B8 °स्त)वामेन, Ds1 (first time) °वापाने; M6 हस्तपाप्मेन (for हस्तावापेन) K7 (second time) गच्छंतो ❀ Ca हस्तावापेन हस्ताहस्तिकया । हस्तवामेनेति वा पाठः । हस्ता द्वामपथेनेत्यर्थ ॥ Cn हस्तौ अवाप्येते प्रवेश्येते यस्मिन्निति हस्तावापो हस्तनिगड । निगडितहस्तत्वाद्व्यालादीन्वारयितुम शक्ता । हस्ताद्वामेनेति वा पाठ । हस्ताद्वामपथेनेत्यर्थ ॥ Cs हस्तावापेन हस्तव्यापारेण हस्तपक्षेण वा । हस्तावापं तु पाये यमात्मरक्षा च कीर्तिता ॥ Cv हस्तवामेन गच्छन्तीत्यत्र । वामो हस्तो हस्तवाम । तेन गच्छन्ति । ❀ —ᵈ) K1 (second time) नासिका, K6 (first time) नास्ति स्व. (for नास्तिका) G1 किमित (for किमत)

6 ᵃ) Ś1 K1.2 4 (all second time) पितृ- (for प्रिय) K1 (first time) देवातिथीयांश्च —ᵇ) Ś1

पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु ।
तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ७
सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति ।
शेते सह शयानेन येन येन यथा कृतम् ॥ ८
उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
करोति कुर्वतः कर्म छायेवानुविधीयते ॥ ९
येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्म समाचितम् ।
तत्तदेव नरो भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥ १० C 12 6754 B 12 181 10 K 12 179 11

(first time) K1 2 (both both times) वदन्या K7 D1 9 (all first time) वादिन' (for साधव) — [c]) Dn1 (first time) क्षेमम् (for क्षेम्यम्) D9 चात्मवता (for आत्म°) — [d]) K1 (first time) हस्ति, K6 D2 (both first time) 3 8 (both both times) दत्त, B8 (marg as in text, first time) मार्ग, G2 (second time) सह (for हस्त) K7 (first time) Dn1 (second time) n4 (both times) Ds (both second time) D2 3 (both both times) 5 (first time) 6 8 (both times) G3 (second time) दक्षिणा', G8 दक्षिणां, Cn °णम् (as in text) ❀ Cn हस्तदक्षिण हस्तोपलक्षितेन तत्कर्तव्येन दानादिना कर्मणा दक्षिणमनुकूलम् ॥ Cs हस्तेन दक्षिणा यस्मिन्मार्गे तं भोगयुक्तमित्यर्थः । यद्वा हस्तदक्षिण हस्तप्राप्तमिव ब्रह्मलोकमित्यर्थः । यद्वा हस्तदक्षिण, दक्षिणहस्तेन दत्त दक्षिणम् ॥ ❀ — After 6, K7 D9 (both first time) read 4

7 With 7, cf Pañcatantra III 98 — [a]) B1 3 Da4 (all second time) Dn1 (both times) n4 Ds D2 3 5 (all second time) 6 7 (second time) T2 G2 (second time) पुलका, G1 पुळका, M6 पुकाला (for पुलाका) ❀ Cn पुलाका गर्तोष्मणा भक्तसिक्थवद्भ्रष्टबीजभावा । पूतिधान्यमिति यावत् ॥ Cs पुलाका पलाला, तुच्छधान्यानि निर्बीजानीति यावत् ॥ ❀ — [b]) K6 (both times) पुत्रिका, V1 Dn4 D3 (all first time) पूतिका, B0 8 (both second time) पूत्यडा, B9 (marg, first time) 7 (both times) 8 (marg as in text) 9 (both first time) Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 2.8 (all second time) T2 G1 2 (both times) 8 6 M1 5 6 पूत्यडा; Da4 (first time) इत्यडा, D7 (first time) T1 पूत्यधा; Ds (first time) पुतिका (for पुत्तिका) K7 (second time) पक्षसु ❀ Cs पुत्तिका' अमेध्यपिण्डकर्षिण । यद्वा मशकादप्यतिसूक्ष्मकीटा । ❀ — [c]) K7 D1 5 7 9 (all second time) तादृशास् (for तद्विधास्) K6 (first time) V1 B6 (both both times) 7 (first time) 8 (both times) 9 (first time) Da3 a4 (both both times) Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 M6 (all [except D6 M6] second time) मनुष्याणां (for °ष्येषु). — [d]) T2 एषां (for येषां)

8 With 8, cf Ait. Br 7 15 — [a]) D8 (first time) सुसीघ्रम्, G1 सशीघ्रम् K6 Da3 (both second time) अभि, Da4 (both times) M6 इव, D6 (second time) 6 G1 अनु- (for अपि) Da4 (second time) धावते — K1 (first time) om (hapl) 8[b]–9[a] — [b]) D7 (first time) पिधानम् (for विधानम्) ❀ Ca विधान प्राग्भवीय कर्म ॥ Cs फलसपादक कर्म । ❀ — [c]) Ś1 K1 2 4 (all second time) आसी (K4 °स)-नेन (for शेते सह) K6 (first time) शेते सहस्तथा तेन — After 8[c], M6 reads 9[ab] for the first time, repeating it in its proper place — [d]) Dn4 (second time) तेन (for the first येन) K4 (first time) केन, M6 कर्म (for the second येन)

9 K1 (first time) om. 9[a] (of v l 8) M6 reads 9[ab] for the first time after 8[c] — [a]) Ś1 K1 (both first time) अनुतिष्ठति, Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–4 8 9 G2 (all second time) पाप ति°, D5 7 (both second time) योवति' (for उपति°) M6 तिष्ठतमुपतिष्ठति — [b]) M1 अनुधावति (for °गच्छति) M6 अनुगच्छति गच्छत — [d]) D6 7 (both second time) [आ]सु (for [अ]नु)

10 [a]) Ś1 K1 2 4 (all second time) पुरा, K7 D1 9 (all second time) यदा, G1 पथा (for यथा) K1 (second time) पश्यत् (for यद्यत्) — [b]) Ś1 K1 2 4 (all second time) पाप (for पुरा) Ś1 K1 2 4 V1 B6–9 Dn1 n4 Ds D2–5 7–9 (all second time) सु(K1 स्व)निश्चितं, K6 B8 D8 D2 8.5 8 (all first time) समीहित; K6 7 Da3 a4 (all second time) स्व(K7 सु)निष्ठित, B0 7 9 Da3 a4 (all first time) समाहित, B0 G2 (both second time) सुनिश्चय, D7 (first time) T G1 2 (first time) 3 6 M6 समार्जित; M6 °स्थित (for °चितम्) — [c]) Ś1 K1, 2 (all second time) तदेवेतरो; K4 6 Dn4 D2 8 (before corr as in text) (all first time) तदेवेतरो, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 (all second time) वोत्तर, D5 7 (both second time) 'वापर (for 'व नरो) K1 (first time) भुक्ते; K1 (second time) 6 Da4 D1 (last three first time) G1 भुक्ते (for भुङ्क्ते) — [d]) K7 D1, 9 (all first time) यथा (for नित्यं) K6 (second time) निहितम् Da3 a4 (both first time)

5755 181 11 178 12 स्वकर्मफलविक्षिप्तं विधानपरिरक्षितम् ।
भूतग्राममिमं कालः समन्तात्परिकर्षति ॥ ११
अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ १२
संमानश्चावमानश्च लाभालाभौ क्षयोदयौ ।
प्रवृत्ता विनिवर्तन्ते विधानान्ते पुनः पुनः ॥ १३
आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ।
गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकम् ॥ १४
बालो युवा च वृद्धश्च यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ १५

G1 आत्मन॰ G2 (second time) नित्य विहितात्मना (submetric)

11 a) K6 Bo 6 7 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2-9 (all first time) T G1 2 (first time) M1 6-7 Cn 8 ॰निक्षेप; K7 (first time) नि क्षेपं, B9 (first time) निक्षिप्त, G3 6 ॰विक्षेपं, Csp ॰विक्षित (for विक्षिप्त) Ś1 K1 2 4 B8 Dn1 n4 D8 D2 8 8 (all second time) समान(K2 4 ॰न)कर्मविक्षेप (Ś1 K1 2 4 ॰प), K6 7 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 D4 5, 7 9 G2 (all second time) समानकर्मनिक्षेपं (K6 Bo 9 G2 ॰प) — b) K2 4 B7 (all second time) विधान, K6 (first time) M5 निधान (for वि॰) K6, 7 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 G2 (all second time) ॰परिरक्षणं; D8 (first time) ॰रक्षितुं (for ॰रक्षितम्) — c) K6 (first time) इदं; M6 इमां. Dn4 (first time) कालं. — d) Ś1 K1, 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 G2 (all [except D6] second time) अप(K7 ॰पि)कर्षति; G1 परिरक्षति (for ॰कर्षति)

12 = (var) B 13 7 23 — a) K6 (second time) अचोधमानानि (for अचोद्य॰) K6 D7 (both second time) तथा (for यथा) — c) Ś1 K1 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 (all first time) a4 (second time) Da3 D3-6 (all first time) 8 (second time) 9 (first time) स्वं (for स्व) K2 (first time) परि-, K7 (first time) नाभि (for नाति॰) — G2 (first time) om (hapl) 12^{d}–13^{a}. D6 (first time) reads 12^{d}–13^{a} on marg — d) Bo (second time) यथा (for तथा) Da1 Da2 (both second time) कर्म Ś1 K1 2 4 (all first time) B7 (second time) Dn4 (first time) पुरातनं (for ॰कृतम्)

13 G2 (first time) om 13^{abc} (cf. v.1 12) D8 reads 13^{abc} on marg — a) K7 D4 (both both times) 6 9 (both times) सन्मानश्च; Da3 a4 Dn4 D8 D2 8 (all second time) समा॰ (for समा॰) — b) Ś1 K1 2 4 6 7 B6 9 Da3, a4 D4 5 7 9 G2 (all second time) धनलाभ॰; V1 Bo 7 8 Dn1 n4 D8 D2, 8 (all second time) लाभोलाभः (for लाभालाभौ). Ś1 K1 2 4 (all second time) क्षयोदय, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 6 7 8 (all second time) क्षयाव्ययौ, K6 (first time) जयाजयौ; K7 D4 9 (all second time) क्षयाप्ययौ; Da4 (first time) Da3 (by corr, second time) M1 5 क्षयाक्षयौ; G2 (second time) क्षयव्यया (for क्षयोदयौ) — c) Ś1 K1 2 4 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 (all second time) D2 8 (both both times) 6 7, 8 G2 (all second time) प्रवृत्ता न; K6 (both times), 7 V1 B6-8 Dn1 n4 D8 8 (all first time) T2 M1 7 ॰त्तानि (for ॰त्ता वि) K4 Bo (both first time) प्रवृत्तानि विवर्तते — d) Ś1 K1 2 (all second time) विधानांता, K4 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 G2 (all second time) निधनांता.; K6 (second time) निधानांता; B8 (marg as in text) Da3 a4 (all first time) विधानानि, D7 (first time) T1 G3, 6 ॰नात्ते (for ॰नान्ते). Ś1 K1 2 4, 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 G2 (all second time) पदे पदे (for पुन पुन॰)

14 G2 (first time) om. 14^{ab}. — a) D4 (second time) विहित (for ॰त) — c) G2 (first time) गम्यशय्याम् (for गर्भ॰) — d) B6 (first time) damaged Ś1 K1 2 4 (all first time) भुंज्यते; B8 (second time) T2 G2 (first time) भुंजते; B9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 (all second time) भजते (for भुज्यते) Ś1 K1 2 (all both times) 6 D7 9 (last three first time) पौर्वदैहिक, K4 6 7 V1 Bo 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 (all second time) पूर्वदेहिकं, B6 7 D7, 9 (all second time) T2 पूर्वदैहिक (for पौर्वदेहिकम्)

15 With 15, of B 13 7 4. — a) Dn4 (first time) युवाद्य K4 Bo 6-8 Da3 Dn1 n4 D8 D2, 5 7 8 (all second time) वा (for च) K2 (second time) वृद्धाश्च K1 (first time) बालो यो वा च वृद्धश्च, T1 G3 6 यस्यां यस्यामवस्थायां — b) K7 (second time) B8 Da1 (both first time) D4 (both times) 5 (second time) 6 7 (second time) 9 (both times) य (for यत्) — d) K1 (first time) भुक्ते K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 8 8 (all first time) तत्फलं प्रतिपद्यते; K6 (second time) भुंक्ते कर्मणि कर्मणि;

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १६
समुन्नमग्रतो वस्त्रं पश्चाच्छुध्यति कर्मणा ।
उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकम् ॥ १७
दीर्घकालेन तपसा सेवितेन तपोवने ।
धर्मनिर्धूतपापानां संसिध्यन्ते मनोरथाः ॥ १८
शकुनीनामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके ।
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ॥ १९ C 12.6763 B 12.181.18 K 12.178.21

G1 मुच्यते जन्मजन्मनि

16 = (var) B 13 7 22 — a) K3 4 (both second time) -सहस्राणि (for °स्रेषु) — b) Da1 (second time) मातर — c) Ś1 K1 2 (all second time) एव (for तथा) K7 D4 9 (all second time) पुराकृत, Ds1 (first time) पूर्वं कृत (for पूर्वकृत) — d) K7 D4 e s (all first time) धावति (for गच्छति)

17 a) K1 B9 Ds1 (all first time) समसमग्रतो, V1 B7 (both first time) संपन्न°, B3 (marg first time) सक्लिन्न°, Ds2 (first time) समल स्वग्रतो, D1 (first time) T G1 2 (first time) 3 6 M1 6-7 सक्लिन्न°, D5 (first time) मयघमसग्रतो (sic) (for समुन्नमग्रतो) D5 (first time) वास (for वस्त्र) Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da1.a4 Dn1 n4 Ds D2-, 7-9 G3 (all second time) मलिन हि (K7 च) यथा वस्त्र Cn cites समुन्न, giving सयुक्त and संक्लिन्न as variants ꣸ Cn यथा वस्त्र क्षारजलादिना प्रथम समुन्न क्लिन्न तेन कर्मणा शुध्यति ॥ ꣸ — b) K7 (second time) Da1 (first time) शुष्यति (for शु°) K6 (first time) B7 Dn1 (both second time) n4 (both times) Ds1 (marg, orig as in text) D7 (both first time) T G1 2 (both times) 3 6 M1 6-7 वारिणा (for कर्मणा) — After 17ab, D1 (first time) T G1 2 (first time) 3 6 M1 ins

481* दुष्कर्मापि यथा पश्चात्पूयते पुण्यकर्मणा ।
तपसा तप्यते देहस्तपसा विन्दते महत् ।

[(L. 2) D7 T1 तप्येते, G2 6 विंदते (for तप्यते) Cs cites महत् and glosses it by राज्यम् । महद्राज्य-विराट्योरिति निघण्टुः ।]

— c) Ś1 K1, 2 (all second time) तपसैव, T2 G1, 3 6 M1 उपवास (for °वासैः) K6 B9 Da3 a4 (all second time) प्रदीप्तानां, B3 (marg as in text, second time) G1 सु(G2 वि)तप्तानां (for प्रत°) — d) K2 (first time) 6 (second time) Ds1 (first time) दीर्घं (for दीर्घं) K1 D4 9 (all second time) सुरम् (for सुखम्) Ś1 (first time) K1 (both times) 3 4 V1 B1, 3 (marg) 9 D1 (all first time) 7 (both times) T G1 2 (first time) 3 6 M3 अनंतरं; K7 Ds2 (both second time) अनुत्तम, D4 (second time) अनुत्तरं, Cn 8 अनन्तकम् (as in text).

18 K3 4 (both first time) om 18c-19b — a) G3 (second time) -काल हि (for -कालेन) — b) V1 (second time) सचितेन, D7 (first time) सेविता च (for °तेन) Ś1 K1 2 4 7 B6 7 9 Da4 (all second time) D3 8 (both first time) 4, 5 (both second time) 6, 7 9 (last two second time) महावने, K6 (first time) G1 तपोधने, K6 V1 Bo 6 (marg) 8 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3, 5 (all second time) महामते, Da3 a4 (both first time) तपोधन (for °वने) — c) M1 7 कर्म (for धर्म) G1 पाप्मानां — Da3 a4 (both second time) om. 18d-19a — d) Ś1 K1 2 (all second time) 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 (all [except D8] first time) सपर्यते, V1 B3 8 9 (all second time) M1 6 7 ससिध्यति, G2 (second time) समृध्यते (for संसि°) M1 मनोरथ·

19 K3 4 (both first time) om 19ab, Da3, a4 (both second time) om 19a (cf v l 18) — a) K6 (both times) 7 (second time) V1 Bo 6 7 (all both times) 8 (first time) 9 (both times) Da3 a4 (both first time) Dn1 (both times) n4 Ds1 (both second time) s2 D3 4 5 (all both times) 7 (second time) 8 (both times) G3 (second time) शकुनानाम्, B3 (second time) Ds1 (first time) शकुन्तानाम् (for शकुनीनाम्) — b) Da3 (second time) चोदकं, D3 (second time) वोदके K7 (first time) मत्स्यानामि चोदके (submetric) — c) G1 पाद (for पद) Da4 (second time) यदा (for यथा) K1 (first time) G1 दृश्यंते, D7 (first time) सृश्येत, T1 सृश्येत (for दृश्येत) — d) Bo (first time) यदा; T3 तदा (for तथा) Ś1 K1, 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D2-5 7-9 G3 (all second time) पुण्यकृतां, D7 (first time) T G1 2 (first time) 3 6 M1 5 6 धर्मविदा (for ज्ञान°). K7 D4 9 (all second time) G3 (first time) गतिं (for गति)

20 a) K3 (second time) अल्पम्; K4 (second time) अस्तम् (for अलम्) K4 (second time) 6

764 81 20 179 20 अलमन्यैरुपालम्भैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः ।
पेशलं चानुरूपं च कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

युधिष्ठिर उवाच ।

कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः ।
सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ॥ २
कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।
शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधी कथम् ॥ ३
कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छन्ति ये मृताः ।

V1 B6 6–9 (all both times) Da3 (second time) a4 (both times) Dn1 n4 D5 D2 (all second time) 8 (both times) 5 (first time) 8 G3 (both second time) M1 7 उपालब्धैः (for °लम्भैः) — b) G2 (second time) कीर्तितश्च Ś1 K1. 2 (all first time) [अ]-व्यतिक्रमैः, M1 7 (sup lin as in text) [अ]प्यनु° (for व्यति°) — c) D7 (first time) पेशलश्च K7 D4 9 (all second time) चानुकूलं, D6 7 (both first time) °रूपश्च Dn1 (first time) पर्याप्तं चानुरूपं च — d) K7 (second time) कर्तव्यं हि महात्मन°

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K1 2. 4 6 7 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–5 6 7–9 (all [except D6] both times) T G1 2 (both times) 3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 (all first time) कर्मास्तिक्य, Ś1 K1 2 4 (all second time) मूलिक ; K6 B6 Dn1 n4 D5 D2 3. 8 (all second time) कालमुनिक, K7 (second time) तुलिक ; V1 (second time) कर्ममूलक, B7–9 Da3 a1 (all second time) कालमूलिक , B3 (second time) कर्ममूलिक, D4 9 (both second time) कर्मतूलिक ; D7 G2 (both first time) 6 धर्मकथन, D7 (second time) स्वकर्ममूलिक , G3 (second time) मूलयोग , M1 स्वकर्मानुविधान, M5 धर्मास्तिस्वकथनं, M6 स्वधर्मानुविधानं, M7 अनुविधान — *Adhy no* (figures, words or both) K6 (second time) 48, B7 (second time) 145, B8 (second time) 246, Dn1 n4 (both first time) 8; Dn1 (second time) 148, Dn4 (second time) 146, D5 D2 7 8 (all first time) T1 G1 3 6 M1 5–7 7, Ds1 D8 (both second time) 143, Ds2 (second time) 140, T2 G2 (first time) 21 — *Śloka no* Dn1 (both times) n4 (second time) D8 (both times) 20

175

☞ 12 175–187 are substantially the same as the Nārada Sanamdana Samvāda given in the Bṛhannāradīya Purāṇa, adhy 42–43 The variants from the Purāṇa are listed in Appnedix II (No 1)

1 D7 T G1–3 6 M5 repeat 1 after 6 D7 T G1–3 6 (all second time) भरद्वाज (for युधिष्ठिर) — ab) K7 सृष्टिम् G3 (second time) transp इद and जगत्. D7 T G1–3 6 (all both times) M1. 5 (both times). 7 सर्वं (for विश्वं) — c) T1 (first time) 2 G1 2 (last three both times) 3 6 (both both times) M1. 5 (both times) 7 प्रळये B3 (marg , orig as in text) Ca कमप्येति, Da1 T2 (second time) G1 (both times) 2 M5 (both second time) 7 किमभ्येति, D7 T1 (both both times) G3 (first time) 6 (both times) Cn किमप्येति (for कमभ्येति). — d) D7 T G1–3 6 M5 (all second time) द्विजोत्तम (for पितामह)

2 = 7 — a) Ś1 K1 2 4 सपवन , D5 G1 सगहन (for सगगन) — K7 om 2b — b) K1 सशैला G1 सशैल सहकानन — c) Ś1 K1 2 4 -गगनो (for पवनो) — d) T2 कोय केन विनिर्मितं

3 = 8 G1 om. 3c–4b — b) T2 वर्णा (for वर्णं) G3 -विपत्तय (for -विभक्तय) — d) K6 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7 8 धर्माधर्मविधिः (D7 °कथा) कथं

4 G1 om 4ab (of v 1 3) — a) K2 T2 M1 जीविता; D7 T1 G3 जीविता, G6 जीवता (for जीव

अस्माल्लोकादमुं लोकं सर्वं शंसतु नो भवान् ॥ ४

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भृगुणाभिहितं श्रेष्ठं भरद्वाजाय पृच्छते ॥ ५
कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानमिवौजसा ।
भृगुं महर्षिमासीनं भरद्वाजोऽन्वपृच्छत ॥ ६
ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः ।
सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ॥ ७
कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।
शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मावथो कथम् ॥ ८
कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छन्ति ये मृताः ।
परलोकमिमं चापि सर्वं शंसतु नो भवान् ॥ ९
एवं स भगवान्पृष्टो भरद्वाजेन संशयम् ।
महर्षिर्ब्रह्मसंकाशः सर्वं तस्मै ततोऽब्रवीत् ॥ १० C. 12 6774 B 12 182. 10 K. 12. 180 10

वा) Ś1 K1 D7 T1 जीवा (for जीव॰) —b) K6 Da4 D5 च (for वा) Da4 [आ]गच्छति (for ग॰) —c) D7 T G1-3 6 M4 6 अमुं लोकमिम चापि —d) K6.7 सशास्तु (for शासतु) T2 M1 7 मे (for नो)

5 a) G1 सहित (for [अ]भिहित) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 5 6 8 शास्त्र, K7 D4 9 प्रश्न (for श्रेष्ठ) —d) K6 D7 T2 G1 3 भारद्वाजाय (for भर॰) Ś1 K1. 2 6 B7 9 धीमते (for पृच्छते).

6 a) B9 D9 कैलाश (for कैलास) D4 शिखरो (for ॰रे) —b) K2 दीप्तमानम् (for दीप्य॰) K3 4 7 इवोजसा, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3. 4 8 महौजसं, D4 इवौजसां; D7 T1 इहौजसा; G2 6 दिवौकसां, M1 7 इव श्रिया (for इवौजसा) —c) Da3 ब्रह्मर्षिम् (for मह॰) —d) K6 T2 G1 भारद्वाजो (for भर॰) K3 [ऽ]नुपृच्छत (for ऽन्व॰) — After 6, D7 T G1-3 6 M5 repeat 1

7 = 2 Before 7, B8 Da3. a4 M1 6 7 ins भरद्वाज —a) Ś1 K1. 3 7 D4 9 सपवन (for सगगन) —b) K1 स्वबलाहक; G2 M7 सवला॰ (for सबला॰) —c) Ś1 K1 3 4 7 D4 9 गगनो (for ॰पवनो)

8 = 3 G2 om 8c-9b —b) K3 विभूतय, G6 विपत्तय (for विभक्तय) —d) K4 धर्माधर्ममयो कथं, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 5 6 7 8 धर्माधर्मविधि (D7 ॰कथा) कथ, M6 धर्माधर्मावथोदक

9 = (var) 4 G2 om 9ab (cf v l 8) —a) Da3 गच्छतां; D7 T G1 3 6 जीविता (for जीवतां) —c) D7 T G1-3 6 अमु (for पर) Da1 वापि (for चापि) —d) M1 5 6 शासितु (for शसतु) M1 7 मे (for नो) K1 3 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D1-6 8 9 सर्वं शासितुमर्हसि (K6 ॰सि)

10 Before 10, D8 T G1 3 M6 ins भीष्म॰. —a) G1 जीवो (for पृष्टो) K7 D4 6 9 एव पृष्टस्तु भगवान् —b) Most MSS भारद्वाजेन (for भर॰) G2 सशय (for ॰यम्) —c) K4 6 V1 B0 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5 6 7 8 T G1-3. 6 M1 5-7 ब्रह्मर्षिर् (for मह॰) G3 6 ॰सकाशं (for ॰श॰) —d) D7 T G1-3 6 M5-7 transp सर्वं and तस्मै. — After 10, D8 D3 ins

482* भृगुरुवाच ।
नारायणाभिधानस्य कूटस्थस्याक्षरात्मन ।
अव्यक्तस्याप्रमेयस्य प्रकृतोपरतस्य च ।
एवभूत स वै देव पुरुषं चासृजाद्विधा ।

[(L 1) Da3 (orig as in text, *sup lin*) कूटस्थस्य (for ॰स्य) Da3 (*sup lin* as above) [अ]क्षरात्मक, D3 [आ]द्यरात्मन (for [अ]क्षरा॰) —(L 2) Da3 (orig as above, *sup lin*) अव्यक्तश्चाप्रमेयश्च (for the prior half) D3 प्रकृतोपतयस्य च (for the post half) —(L. 3) D3 वासृजद् (for चासृ॰)]

On the other hand, D7 T G1-3 6 M1. 5-7 ins. after 10

483* भृगुरुवाच ।
नारायणो जगन्मूर्तिरन्तरात्मा सनातन ।
कूटस्थोऽक्षर अव्यक्तो निर्लेपो व्यापक प्रभु ।
प्रकृते परतो नित्यमिन्द्रियैरप्यगोचर ।
स सिसृक्षु सहस्रांशादसृजत्पुरुष प्रभु ।

[M1 7 om the ref —(L. 1) D7 G1 3 6 अनतात्मा (for अन्तरात्मा) —(L. 2) T1 निर्लोको, M7 निर्लोपो (for निर्लेपो) —(L. 3) T2 G3 M7 नित्य (for नित्यम्) G1 मदीयैर् (for इन्द्रियैर्) —(L 4) G1 हि सक्ष (for सिसृ॰) D7 T G1-3. 6 M7 द्विधा (for प्रभु.) M1. 5 6 असृजत्परमोजसा (for the post. half).]

11 Before 11, Ś1 K1. 2. 4 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3 a4

175 ॥ 13

मानसो नाम विख्यातः श्रुतपूर्वो महर्षिभिः ।
अनादिनिधनो देवस्तथाभेद्योऽजरामरः ॥ ११
अव्यक्त इति विख्यातः शाश्वतोऽथाक्षरोऽव्ययः ।
यतः सृष्टानि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ १२
सोऽसृजत्प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः ।
आकाशमिति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः ॥ १३
आकाशादभवद्वारि सलिलादग्निमारुतौ ।
अग्निमारुतसंयोगात्ततः समभवन्मही ॥ १४
ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयंभुवा ।
तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधिः ॥ १५
अहंकार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् ।
ब्रह्मा वै सुमहातेजा य एते पञ्च धातवः ॥ १६
शैलास्तस्यास्थिसंज्ञास्तु मेदो मांसं च मेदिनी ।
समुद्रास्तस्य रुधिरमाकाशमुदरं तथा ॥ १७
पवनश्चैव निःश्वासस्तेजोऽग्निर्निम्नगाः सिराः ।
अग्नीषोमौ तु चन्द्रार्कौ नयने तस्य विश्रुते ॥ १८
नभश्चोर्ध्वं शिरस्तस्य क्षितिः पादौ दिशो भुजौ ।
दुर्विज्ञेयो ह्यनन्तत्वात्सिद्धैरपि न संशयः ॥ १९

Dn1 n4 D8–6 8 9 ins भृगुरुवाच — ^{a}) K4 मानसी (for °सो) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 5 8 य पूर्वो (for विख्यात) ❀ Ca मानसो मनसा योगानुगृहीतेन ग्राह्य परमात्मा ॥ Cn अज्ञानान्मन उत्पन्न तच्चित्प्रतिबिम्बविशिष्ट मानसो नाम ॥ Cp भगवत्सकल्पत्वान्मानस । ❀ — ^{b}) K2 4 श्रुतपूर्व, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 विश्रुतो यै (for श्रुतपूर्वो) G2 मनीषिभि° (for महर्षिभि°) — G2 om (hapl) 11^{cd} — ^{d}) K3 तथाभेदो; M1 स्वप्रमेम्यो; M6 7 स्वप्रमेयो (for तथाभेद्यो).

12 ^{a}) B3 (marg as in text) इव (for इति) B9 व्याख्यात° (for वि°) — ^{b}) D2 शाश्वता (for °तो) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1 M3 [ऽ]याक्षयो, G2 [ऽ]थाक्षरा; G3 M1 7 [ऽ]थाव्ययो, G6 [ऽ]थाप्ययो; M6 चाप्ययो (for ऽथाक्षरो) G3 M6 7 [ऽ]क्षय (for ऽव्यय°) — ^{c}) K7 D9 तत° (for यत) — ^{d}) D7 T G1–3 6 M1 5–7 तिष्ठति (for जायन्ते) Ś1 K1 2 4 D4 वियति, K7 D9 विशति (for म्रियन्ति)

13 ^{b}) ❀ Cn महान्त समष्टिजीव-हैरण्यगर्भ बुद्धि वा । ❀ — After 13^{ab}, K6 7 Da3 Dn1. n4 D8 (Ds1 marg) D2–6 8 9 ins

484* महान्ससर्जाहकार स चापि भगवानथ ।
[D4 अहकारान् (for °र)]

— B9 om (hapl) 13^{cd} — ^{c}) Dn1 D7 T G1–3 6 M3 6 आकाश (for °शम्) G2 इव (for इति) Ds1 T G1. 2 6 M5. 6 विख्यात (for °त) — ^{d}) K4 भूतधरा, K7 D4 9 भूतचर (for °धर°) — After 13, M1. 7 read 16^{ab} for the first time, repeating it in its proper place

14 M7 reads 14–15 twice — ^{b}) K7 शलिलाद् (for स°) M7 (second time) -मारुत° — ^{c}) G3 -सयोगस् (for °गात्) — ^{d}) D7 G2 3 सद्भुत् (for तत)

15 For the repetition of 15 in M7, cf v l 14 — ^{a}) K7 D4 9 तेन तदा (for तेजोमयं) — ^{c}) K7 तत° (for तस्मात्) — ^{d}) T1 विधि°, M7 (first time) मुनि° (for निधि°)

16 M1 7 read 16^{ab} for the first time after 13 — ^{a}) K1 ख्याते (for °त°) — ^{b}) K1 2 4 -सर्वभूतांत (for °भूतात्म-) — ^{c}) K6. 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 स (for सु). — ^{d}) B3 (marg, orig as in text) यत्रैते (for य एते)

17 ^{a}) K7 D4 9 स्युर्, G3 6 तन् (for तु) — ^{b}) D7 मासश्च, G1 मांसादि (for मांसं च) K6 मेदसभवमेदिनी

18 ^{a}) K7 पवनाश् (for °नश्) B0 6–9 Da4 Dn4 Ds1 D4 6 8 T2 G1. 2 M7 निश्वासस् (for निःश्वा°) — ^{b}) K2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5–8 M1 शिरा°, D4 9 शरा (for सिरा) — ^{c}) K7 V1 Da3 a4 D4 6 9 च (for तु) D7 T G1–3. 6 M1 5 7 दिवाकरश्च सोमश्च — G2 om 18^{d}–19^{c}

19 G2 om 19^{abc} (cf v l 18) — ^{a}) Da4 नभस्योर्ध्वं (for °श्चोर्ध्वं) G1 नभश्चोर्ध्वगतिस्तस्य — ^{b}) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 4–6 8 9 M1 6 7 भुजा दिश°, D3 M5 भुजौ दिश° (by transp) — ^{c}) K7 D4 9 दुर्विज्ञानो; G1 धृतिज्ञेयो (for दुर्विज्ञेयो) K4 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5 8 ह्यचिन्त्यात्मा, K6 [ऽ]प्यचिन्त्यात्मा;

स एव भगवान्विष्णुरनन्त इति विश्रुतः ।
सर्वभूतात्मभूतस्थो दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ २०
अहंकारस्य यः स्रष्टा सर्वभूतभवाय वै ।
यतः समभवद्विश्वं पृष्टोऽहं यदिह त्वया ॥ २१
भरद्वाज उवाच ।
गगनस्य दिशां चैव भूतलस्यानिलस्य च ।
कान्यत्र परिमाणानि संशयं छिन्धि मेऽर्थतः ॥ २२
भृगुरुवाच ।
अनन्तमेतदाकाशं सिद्धचारणसेवितम् ।
रम्यं नानाश्रयाकीर्णं यस्यान्तो नाधिगम्यते ॥ २३
ऊर्ध्वं गतेरधस्तात्तु चन्द्रादित्यौ न दृश्यतः ।
तत्र देवाः स्वयं दीप्ता भास्कराश्चाग्निवर्चसः ॥ २४
ते चाप्यन्तं न पश्यन्ति नभसः प्रथितौजसः ।
दुर्गमत्वादनन्तत्वादिति मे विद्धि मानद ॥ २५
उपरिष्टोपरिष्टात्तु प्रज्वलद्भिः स्वयंप्रभैः ।
निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि ॥ २६
पृथिव्यन्ते समुद्रास्तु समुद्रान्ते तमः स्मृतम् ।
तमसोऽन्ते जलं प्राहुर्जलस्यान्तेऽग्निरेव च ॥ २७
रसातलान्ते सलिलं जलान्ते पन्नगाधिपः ।
तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्जलम् ॥ २८ C 12.6788 B 12.182.28 K 12.180.30

D7 T G1.6 ह्यनतात्मा; G3 ह्य*तात्मा (for ह्यनन्त त्वात्)

20 Ś1 K1 om. (hapl) 20[ab] — [a]) B9 य (for स) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2–6 8 9 M1.6 7 एय (for एव) — [b]) D7 G3 8 6 सर्वभूतादि (for °तात्म)

21 [a]) K7 सृष्टा (for स्रष्टा) K6 अहंकारमयः स्रष्टा — [b]) Ś1 K1 3 4 च (for वै) B0 Ds1 D2 7 T G1–3 6 M1.3 7 सर्वभूतोद्भवाय (B0 Ds1 D2 °तभयाय) वै — [c]) D7 T G1–3 6 M4–7 ततः (for यतः) — [d]) T2 दृष्टो, G2 स्रष्टो (for पृष्टो) K7 D2 6 9 यदिद (for यदिह)

22 K6 D6 T2 G1 भारद्वाज (for भर°) — [a]) Da1.a4 T G1–3 6 M4 दिशाद्, G2 (inf lin) दिश (for दिशां) D7 सर्वं (for चैव) — [b]) D7 T G1–3, 6 M4 भूजलस्य (for भूतलस्य) Ś1 lacuna, K6 B0 7–9 Da1 a4 Dn1. n4 D2 3 वा (for च) — [c]) M5 कान्यस्य (for कान्यत्र) — 22[c] is damaged in B7 — [d]) K4 6 B0 6 Dn1 n4 D5 D2 3 4 8 तत्त्वतः, Da3 a4 मध्यतः, G3 मे स्थितः, G6 मे ध्रुतः (for मेऽर्थतः)

23 [b]) K4.6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–6 8 9 सिद्धदैवत- (for °चारण-) — [c]) B6 8 (both marg, orig as in text) 9 Da4 नानाश्रमाकीर्णं — [d]) Dn1 [अ]धिगच्छति (for °गम्यते)

24 [a]) K6 B6 (marg, orig as in text) 9 D2 6 8 T G1–3 M7 ऊर्ध्वं गतैर्; D7 और्ध्वं गतेर्, Cpp ऊर्ध्वंगतैर् — [b]) D7 T G1–3 6 M1 3 7 दृश्येते (G1 °श्य) वेंदु(G1 चन्द्र)भास्करौ. — [d]) K4 V1 Da3 Dn1 D8 D2 3 M6 भास्वराभा[ ]; K6 7 Dn1 D4 5 8 9 भास्कराभा[ ], Da4 भासुराश्च, D7 T G2 3 6 M1 7 सूर्यभासो, M6 भास्वरा (submetric) (for भास्वराश्च) G1 सूर्यभा स्वग्निवर्चसः

25 [a]) D5 चाप्यत (for चाप्यन्त) T2 गच्छति (for पश्यन्ति) — [b]) K6 प्रथितायशः; K7 D4 9 [ऽ]प्रतिमौजसः, G1 प्रस्थितौजसः; M1 7 प्रहि(M7 sup lin °थि)तौजसा (for प्रथितौजसः) — [d]) K7 D4 6 7 9 T G1–3 6 M1 5–7 वै; V1 B6 (marg. as in text) [इ]दं (for मे) B9 om. विद्धि

26 [a]) K3 उपविष्टोपविष्टात्तु; B3 (marg, orig as in text) उपरिष्टैरुपरिष्टात्तु; D7 T G1–3 6 M1 5–7 उपर्युपरि वैदेवै ❀ Cn उपरिष्टोपरिष्टाद्—आर्षो वर्णलोपः ॥ Cp नैरुक्तो वर्णनाशः । ❀ — [d]) D4 7 M1 6 (also as in text) अप्रवेश्य (for °मेय)

27 V1 reads 27–29 on marg — [a]) B7 9 च (for तु) — [b]) Ds1 G1 ततः; D6 नभः (for तमः) Ds1 तमः (स्मृतम्) — [c]) K1 तमसोस्ते; D6 नभसोंते (for तमसोऽन्ते) — [d]) B9 जलस्यांतो (for °स्यान्ते) K1 om (hapl) from ग्निरेव up to आकाशान्ते (in 28[d]) D7 T G1–3 6 M1 5–7 [ऽ]ग्निमेव (for °रेव)

28 K1 om up to आकाशान्ते (cf v l. 27) G3 om (hapl) 28[c]–29[b] V1 reads 28 on marg — [b]) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2–6 8 9 T2 G1 M1 5–7 पन्नगाधिपाः — [d]) D6 आकाशांत (for °न्ते).

एवमन्तं भगवतः प्रमाणं सलिलस्य च ।
अग्निमारुततोयेभ्यो दुर्ज्ञेयं दैवतैरपि ॥ २९
अग्निमारुततोयानां वर्णाः क्षितितलस्य च ।
आकाशसदृशा ह्येते भिद्यन्ते तत्त्वदर्शनात् ॥ ३०
पठन्ति चैव मुनयः शास्त्रेषु विविधेषु च ।
त्रैलोक्ये सागरे चैव प्रमाणं विहितं यथा ।
अदृश्याय त्वगम्याय कः प्रमाणमुदाहरेत् ॥ ३१
सिद्धानां देवतानां च यदा परिमिता गतिः ।
तदा गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विश्रुतम् ।
नामधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मनः ॥ ३२
यदा तु दिव्यं तद्रूपं ह्रसते वर्धते पुनः ।
कोऽन्यस्तद्वेदितुं शक्तो योऽपि स्यात्तद्विधोऽपरः ॥ ३३
ततः पुष्करतः सृष्टः सर्वज्ञो मूर्तिमान्प्रभुः ।
ब्रह्मा धर्ममयः पूर्वः प्रजापतिरनुत्तमः ॥ ३४

भरद्वाज उवाच ।

पुष्कराद्यदि संभूतो ज्येष्ठं भवति पुष्करम् ।
ब्रह्माणं पूर्वजं चाह भवान्संदेह एव मे ॥ ३५

भृगुरुवाच ।

मानसस्येह या मूर्तिर्ब्रह्मत्वं समुपागता ।
तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पद्ममुच्यते ॥ ३६

---

29 G3 om 29^{ab} (cf v l 28) V1 reads 29 on marg —^{a}) Ś1 K1 3 4 7 D4 9 एवमतो (K4 °तौ); B8 (marg, orig. as in text) एवमाहुर्, D8 एतमत (for एवमन्त) G1 M1 5–7 हि नमस; T G3, 6 हि न भुव (for भगवत) — K6 om. (hapl) 29^{c}–30^{b}. D6 om (hapl) 29^{cd} —^{c}) M6 तोयानां (for तोयेभ्यो) D7 T G1–3 6 M1 5 7 अग्निमारुतयोश्चैव ❀ Cn °तोयेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ❀ —^{d}) Ś1 K1, 3 7 D4 9 दुर्ज्ञेयो (for °य) D7 देवतैर् (for दैव°)

30 K6 om. 30^{ab} (cf v l 29) B6 partly damaged —^{d}) D7 T1 G6 दृश्यते (for भिद्यन्ते). K1 °दर्शनम् (for दर्शनात्)

31 ^{a}) B6 तत्र (for चैव) —^{b}) K7 D4 6 9 [अ]पि; T2 वै (for च) —^{c}) K4 7 V1 B0 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 5–8 T2 G1 M7 त्रैलोक्य; Cp °क्ये (as in text) —^{d}) B7 9 Da3, a4 पुन (for यथा) —^{e}) T1 अगम्याय (for त्व°) K7 अदृश्यो यत्वगम्योय (sic), G1 अदृश्यत्वादगम्यत्वात् ❀ Cn p अदृश्यायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ❀ —^{f}) G2 क (for क°) D7 उदाहरत् (for °हरेत्)

32 ^{a}) G2 दैवतानां (for देव°) G3 6 सिद्धानां देवभूतानां —^{c}) D5 च तदा (hypermetric), D7 T G1–3 6 M1 5–7 अतो (for तदा) K1, 2, 4 गौरम् (for गौणम्) —^{d}) B6 वै कृत, Dn4 विश्रुते (for विश्रुतम्) K7 D9 नमनं चेति विश्रुत —^{f}) D4 माधवस्य (for मानसस्य)

33 ^{a}) K1 तदा (for यदा) Da3, a4 [अ]त्र; D3 च (for तु) K4 6 V1 B0 6 7 Dn1 n4 D3 D2, 5 6 8 यद्रूप (for तद्रूप) D7 T G1–3 6 M1 5–7 यस्य दिव्य हि तद्रूपं —^{b}) D7 ह्रीयते; T G1–3 6 M6 ह्रीयते; M6 प्रसते (for ह्रसते). D7 [ऽ]पि च, T G2 3, 6 M1 5–7 न च, G1 यथा (for पुन) —^{c}) B7 9 Da4 D7 T G2 3 6 M7 तं; G1 तु (for तद्) K6 Da3 Dn4 D3 D5 8 शक्यो (for शक्तो) —^{d}) D6 यो य, D7 9 T G1–3 6 M1 7 यो न (for योऽपि)

34 ^{a}) Dn1 तत्तत (hypermetric) (for तत) D4 सृष्टा; D9 स्रष्टा (for सृष्ट) ❀ Cp तत इति सार्वविभक्तिक तसि । पुष्करत इति सप्तम्यर्थे । ❀ —^{b}) Da4 सर्वतो (for °ज्ञो) —^{c}) Ś1 K1 4 G1 ब्रह्म (for ब्रह्मा) D4 reads from पूर्व up to त्तम twice K7 V1 D4 6 7 9 T G1–3 6 M1 5–7 पूर्वं; Da3 a4 पूर्णं (for पूर्व)

35 D4 om. 35 with the ref G1 2 भारद्वाज (for भर°) —^{a}) G3 नरवद् (for पुष्कराद्) B9 सभूतं (for °तो) —^{b}) D7 T1 G3 6 ज्येष्ठो भवति पुष्कर —^{c}) B9 ब्रह्माह (for °ण) Da4 M6 प्राह (for चाह) —^{d}) Ś1 K1 3 4 एष (for एव) B6 हि (for मे) G1 भगवान्संशय एव मे (hypermetric).

36 ^{b}) D7 T1 M6 समुपागत (for °गता) —Dn4 reads 36^{c}–37^{d} after 12 176 8^{ab} —^{c}) G2 तस्यानन (for °सन) —^{d}) D4 उद्यत (for उच्यते)

37 For the sequence in Dn4, cf. v l. 36 —^{a}) K4 Da3 Dn4 D2 4, 6–8 T1 G3 6 कर्णिकातस्य; T2 °कारस्य (for °का तस्य) —^{b}) G2 उच्छ्रितं; G3 उच्यते, G6 उच्छ्रिते (for उच्छ्रित) —^{c}) B8 (marg, orig. as in text) तत्र (for तस्य). D8

कर्णिका तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः । तस्य मध्ये स्थितो लोकान्सृजते जगतः प्रभुः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

भरद्वाज उवाच ।
प्रजाविसर्गं विविधं कथं स सृजते प्रभुः ।
मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ १

भृगुरुवाच ।
प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसासृजत् ।
संधुक्षणार्थं भूताना सृष्टं प्रथमतो जलम् ॥ २

यत्प्राणाः सर्वभूतानां वर्धन्ते येन च प्रजाः ।
परित्यक्ताश्च नश्यन्ति तेनेदं सर्वमावृतम् ॥ ३

पृथिवी पर्वता मेघा मूर्तिमन्तश्च ये परे ।
सर्वं तद्वारुणं ज्ञेयमापस्तस्तम्भिरे पुनः ॥ ४

भरद्वाज उवाच ।
कथं सलिलमुत्पन्नं कथं चैवाग्निमारुतौ । C 12 6808 B 12 183 5 K 12 181 5

मध्य (for मध्ये) —^{d}) Ś1 K1. 2 ससृजे (for सृजते) T1 जगतां (for °त°)

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3. 4 Dn1 n4 D5 D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 4 Dn1 D5 D2-6 8 9 M1 7 भृगु(D5 om. भृगु) भरद्वाजसंवाद°, D7 G2 3 6 M6 भृगुभारद्वाज(G3 om भृगुभारद्वाज)संवादे जगदुत्पत्ति°, M5 भृगुभरद्वाजसंवादे जगत्सृष्टिकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n4 9, D5 D7 8 T1 G1 3. 6 M1 5-7 8, T2 G2 22 — *Śloka no* Dn1 D8 39, Dn4 38

176

1 Ś1 V1 read 1 with the ref. on marg The sequence in D7 is 1^a, 1^b, 1^a, 1^d —^{a}) K4 -विसर्गे (for विसर्गं) —^{b}) K7 D4 9 कथ स , B9 स कथ (by transp) K6 7 D7 -ससृजे (for सृजते) Ś1 K1 विभु (for प्रभु) —^{d}) D7 त (for तद्) — D7 ins after 1 T G1-3 6 M1 5-7 subst for 1

485* मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा कथ स ससृजे प्रजा ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व याथातथ्येन पृच्छत ।

[D7 om line 1 — (L 1) T1 असृजद; G3 6 सृजते (for ससृजे) G1 M1 कथ सृजति वै प्रजा° (for the post half) — (L. 2) T2 G1 M1 यथातथ्येन, M5 याथातत्त्वेन (for °तथ्येन) M6 7 पृच्छते]

2 ^{a}) K7 (*inf lin*) D4 6 9 M1 5-7 पूर्वं स (M1 तु), D7 T1 G1-3 6 पू(G1 स)र्वं हि (for विविध) —^{b}) Da3 [अ]सृजत् B9 स कथ सृजते प्रभु —^{c}) K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 Dn1 n4 D5 D2 8 6-8 T G1-3 6 M5 Cn p सरक्षणार्थं; Cpp सधुक्षणार्थं (as in text) — V1 om (hapl.) 2^d-3^a, and reads the same on marg *sec m* —^{d}) K6 प्राग्रमतो (for प्रथ°) G1 सृष्ट प्रथमतोम्मय°

3 V1 reads 3^a on marg —^{a}) D7 T G3 6 य; M7 य (for यत्) K4 6 7 V1 Da4 Dn1 n4 D2 8 G2 M1 5. 6 प्राण (for प्राणा) G1 ब्राह्मणा° सर्वभूतानि —^{b}) K2 7 M6 वर्धते, B9 वर्तते (for वर्धन्ते) — 3^{cd} is damaged in B6 —^{c}) K1 परित्यक्ताश्च M6 स (for च) T2 नश्यते —^{d}) K6 येन (for तेन) D4 6 सर्वतो वृतं, M1 °दावृत, M6 °दाहृतं (for °मावृतम्)

4 ^{a}) G1 पृथिवी पर्वतायेव (*sic*) —^{b}) D6 अर्चिमतश्च (for मूर्ति°) —^{d}) B6 Dn1 D5 यत°, D7 T G2 3. 6 M1. 5-7 हि ता° (for पुन) G1 अपास्तमहिरे हि ता (*sic*)

5 K6 Dn4 D7 G1-3 6 भारद्वाज —^{a}) Da3 om from कथ up to the ref. in 6 —^{b}) D5 वैव, G1 वा च (for चैव) —^{c}) K4 6 7 V1 B0 6 8 Da4 Dn1 n4 D5 D2-9 वा (for च) —^{d}) V1 B6-9 सम्र

कथं च मेदिनी सृष्टेत्यत्र मे संशयो महान् ॥ ५
भृगुरुवाच ।
ब्रह्मकल्पे पुरा ब्रह्मन्ब्रह्मर्षीणां समागमे ।
लोकसंभवसंदेहः समुत्पन्नो महात्मनाम् ॥ ६
तेऽतिष्ठन्ध्यानमालम्ब्य मौनमास्थाय निश्चलाः ।
त्यक्ताहाराः पवनपा दिव्यं वर्षशतं द्विजाः ॥ ७
तेषां धर्ममयी वाणी सर्वेषां श्रोत्रमागमत् ।
दिव्या सरस्वती तत्र संबभूव नभस्तलात् ॥ ८
पुरा स्तिमितनिःशब्दमाकाशमचलोपमम् ।
नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव संबभौ ॥ ९
ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः ।
तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठत मारुतः ॥ १०
यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लक्ष्यते ।
तच्चाम्भसा पूर्यमाणं सशब्दं कुरुतेऽनिलः ॥ ११
तथा सलिलसंरुद्धे नभसोऽन्ते निरन्तरे ।
भित्त्वार्णवतलं वायुः समुत्पतति घोषवान् ॥ १२
स एष चरते वायुरर्णवोत्पीडसंभवः ।
आकाशस्थानमासाद्य प्रशान्तिं नाधिगच्छति ॥ १३
तस्मिन्वाय्वम्बुसंघर्षे दीप्ततेजा महाबलः ।
प्रादुर्भवत्यूर्ध्वशिखः कृत्वा वितिमिरं नभः ॥ १४
अग्निः पवनसंयुक्तः खात्समुत्पतते जलम् ।
सोऽग्निर्मारुतसंयोगाद्घनत्वमुपपद्यते ॥ १५

(for [इ]त्यत्र) D7 T1 G3 8 6 वै (for मे)

6 Da4 om the ref (of v 1 5) — a) K7 D4 9 राजन्, D5 lacuna (for ब्रह्मन्) ❀ Ca ब्रह्मकल्पे ब्रह्मप्रथमदिने। ❀ — b) B6 महर्षीणां (for ब्रह्म°) V1 समागमः

7 b) K1 मानम्, Dn1 ध्यानम् (for मौनम्) M7 अस्थाय Ś1 K1.2 वस्थिरे, B6 निश्चल — c) K1 Dn1 त्यक्ताहार° K6 V1 B0.6-9 Da3.4 Dn4 D8 D2 8 (also as in text) 5 स्पर्धमाना; D8 वायुपाना (for पवनपा)

8 a) Ś1 (*sup lin*) K6 7 B0 8 (marg) Da4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 ब्रह्ममयी, Cp धर्ममयी (as in text) ❀ Ca 8 ब्रह्ममयी अशरीरा॥ Cp धर्ममयी वेदमयी, कारणे कार्योपचारात्। ❀ — b) K4 आगत; B6 °ता (for °मत्) — After 8ab, Dn4 reads 12 175. 36c–37d — d) Ś1 K1.2 T2 G1.2 नभःस्थलात्

9 a) K6 7 B0 7.8 (marg) Dn1 n4 D8 D2-6 8.9 पुरा स्तिमितमाकाशम् — b) K6 B0 7 8 (marg) Dn1 D8 D2 3 5 8 अनतम्, K7 D4 6 9 निःशब्दम्; Dn4 lacuna (for आकाशम्) — c) V1 B6-8 Da3 नष्टार्कचंद्रपवन — d) Ś1 K1 2 4 निर्बभौ; B6 8 (both marg, as in text) 9 Da4 ख वभौ, G3 चाबभौ (for संबभौ).

10 b) Ś1 K1 2 परं (for [अ]पर) — c) K1 2 सलिलात्पीताद्; K7 D4.6 9 °त्पापीडाद् (for °लोत्पीडाद्) — d) D7 T G1-3 5 M1.5-7 समजायत मारुत

11 b) D7 T G3.6 इह (for इव). B7 Dn4 क्षसे — c) B0 8 9 Da3 a4 D4 6 9 [अ]भिपूर्यंतं (for पूर्यमाण) — After 11, T1 reads 14c for the first time, repeating it in its proper place

12 a) B7 damaged K3 4 B0 D5 यथा (for तथा). G3 सरुद्धो; M6 -संक्रुद्धे (for सरुद्धे) — b) K1 नभसोन्वो, D4.9 तमसोंते (for नभसोऽन्ते) Dn1 D4 निरतर (D4 °रा) — c) M1 5 6 हित्वा (for भित्त्वा) Dn1 [अ]र्णवतले — d) D7 T1 G3 वेगवान्; M5 घोषवत् (for °वान्). D6 उत्पपात स घोषवान्

13 a) Ś1 K1 2 7 D4 6. 9 T2 M1 एव (for एष). Dn1 (before corr) D7 G3 8 चर(G3 °रि)तो (for चरते) — b) K7 D4 9 अर्णवापी(D4 °प्पी)डसंभव° — c) K7 V1 B0 8 Da4 D4 9 T2 G1 M1.5-7 आकाश (for °श-) Ś1 K1 3 4 आश्रित्य, K7 आस्थाय (for आसाद्य) — d) K1.4 7 D4 प्रशांतिर्, K6 प्रशांतं (for °शान्ति).

14 a) K6 नाद्यं तु; Da3 वायुवु (for वाय्वम्बु) K7 -संघोषे (for -संघर्षे) — b) K7 दीप्ततेजो; Dn4 दिप्ततेजा T2 G3 महाज्वलः; G3 °बला; M1 7 (*sup lin* as in text) विभावसु — T1 reads 14c for the first time after 11 — c) K4 6 B0 7 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 प्रादुरभूद्; B6 °बंभूव; T1 (both times) °र्भवंति (for °र्भवति). K6 तूर्ध्वंशिख°; D4 ऊर्ध्वंशीर्षे — d) M1.7 कुर्वन् (for कृत्वा). K4 B0 7 Dn1 n4 D8 D2 3.5 8 निस्तिमिर (for विति°) V1 जगत् (for नभः).

15 a) K4 अग्नि. — b) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4

तस्याकाशे निपतितः स्नेहस्तिष्ठति योऽपरः ।
स संघातत्वमापन्नो भूमित्वमुपगच्छति ॥ १६

रसानां सर्वगन्धानां स्नेहानां प्राणिनां तथा ।
भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्यां सर्वं प्रसूयते ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

भरद्वाज उवाच ।
एते ते धातवः पञ्च ब्रह्मा यानसृजत्पुरा ।
आवृता यैरिमे लोका महाभूताभिसंज्ञितैः ॥ १
यदासृजत्सहस्राणि भूतानां स महामतिः ।
पञ्चानामेव भूतत्वं कथं समुपपद्यते ॥ २

भृगुरुवाच ।
अमितानां महाशब्दो यान्ति भूतानि संभवम् ।
ततस्तेषां महाभूतशब्दोऽयमुपपद्यते ॥ ३
चेष्टा वायुः खमाकाशमूष्माग्निः सलिलं द्रवः ।
पृथिवी चात्र संघातः शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ ४ C. 12. 6824 B. 12 184 4 K. 12 182. 4

Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 स्व ममाक्षिपते जलं, K7 D4 6 9 T G1-2. 6 M1. 5-7 खात्स(D6 M4 खं स)मुत्क्षि° —d) K1 मोर्मि, K2 4 B3 (marg) Ds3 D2 M6 सोर्मि, V1 मार्मिर्, D7 T G1-3 6 M1 5 7 मर्मि (for सोऽर्मिर्) —d) M1 फेनत्वम् (for घन°) Ś1 K1. 2 4 प्रतिपद्यते, K7 D9 उपगच्छति (for °पद्यते)

16 a) K4 6 V1 Bo 3 Da3 a4 D5 D2 3 5 6 8 G1 आकाश, K7 B3 7 9 D4 7 9 T G2 3 6 M1 5-7 °शान् (for °शे) K6 V1 Bo 9 Dn4 Ds1 D2 5 निपतत° —b) G1 [ऽ]परं —c) K7 असघातत्वम् —d) K6 Bo 6 Da3 Dn4 D2 2. 8 अनु, Dn1 अधि° (for उप) D6 -पद्यते (for गच्छति) K1 2 भूमिं समुपगच्छति

17 a) Ś1 K1 2 स्नेह (for सर्वं) —c) Ś1 K1. 2. 4 अहो ज्ञेया, D7 अविज्ञेया, G3 8 हि विज्ञेया (for इह ज्ञेया) —d) D4 6 9 यस्या° (for यस्यां) V1 B1-9 Da4 G2 प्रतिष्ठित (for प्रसूयते)

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-5 7 8 T G1-3 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 D5 D2-6 8 9 G1 भृगुभ(K6 °भा)रद्वाजसंवाद°, D7 G6 भृगुभरद्वाजसंवादे सर्गक्रम°; M1 7 भृगुभरद्वाजसंवादे प्रजासर्ग°, M5 °संवादे भूतसृष्टि°, M6 प्रजासर्गक्रम° —*Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n4 10; D2 D7 8 T G1 2 6 M1. 5-7 9, D3 8; T2 G3 23 —*Śloka no* Dn1 D2 17, Dn4 19

177

1 K6 Ds2 D7 G1 6 भारद्वाज (for भर°) —a) K6 7 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 4-6 9 G1-3 6 M1 5-7 य एते, B3 D5 8 त एते (for एते ते) —b) G2 ब्रह्म Dn4 ब्रह्माद्यायसृजत्पुरा —d) K6. 7 D4 महाभूतानि (for °भूताभि) Bo 6-9 Da3. a4 Dn1 D4 संज्ञिता°, Ds1 संहितैः, D7 T1 G2 -संज्ञिकैः, G3 6 -सञ्ज्ञकैः (for संज्ञितैः)

2 b) D6 सु- (for स) K6 महान्प्रभु°, K7 महाद्युति°, M1 7 प्रजापति° (for महामति°) —c) Ds1 (sup lin as in text) अपि (for एव) Ś1 K1. 2 भूतानां (for भूतत्व) —d) B3 (marg as in text) समुपलभ्यते (for °पद्यते) — After 2, D4 reads 4a, 5a and 3

3 For the sequence in D4, cf v l 2 K7 reads 3 twice —a) Ś1 K1 2 अमितानि; K4 आसितानि, K6 असिताना (for अमि°) Ś1 K1 2 4 महाशब्दे (Ś1 °ब्दं), D5 7 °शब्दा (for °शब्दो) —b) K2 D4 यानि (for यान्ति) T G1-3 6 M1. 5 7 भूतानां याति संभव (M7 °व°) —c) K7 D5 D4 7 अतस् (for ततस्) G1 समाभूत; G2 महाभूत (for महाभूत)

4 For the sequence in D4, cf v l 2 —a) M7 वायु —b) G1 ऊष्माग्नि (for °ग्नि°) K7 शलिल (for सलिल) Ś1 K2 4 Bo D4 M7 द्रवं, K1 D6 द्रवन्;

इत्येवैः पञ्चभिर्भूतैर्युक्तं स्थावरजङ्गमम् ।
श्रोत्रं घ्राणं रसः स्पर्शो दृष्टिश्चेन्द्रियसंज्ञिताः ॥ ५

भरद्वाज उवाच ।

पञ्चभिर्यदि भूतैस्तु युक्ताः स्थावरजङ्गमाः ।
स्थावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥ ६
अनूष्मणामचेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः ।
वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥ ७
न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्धरसवेदिनः ।
न च स्पर्शं विजानन्ति ते कथं पाञ्चभौतिकाः ॥ ८
अद्रवत्वादनग्नित्वादभौमत्वादवायुतः ।
आकाशस्याप्रमेयत्वाद्वृक्षाणां नास्ति भौतिकम् ॥ ९

भृगुरुवाच ।

घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः ।
तेषां पुष्पफले व्यक्तिर्नित्यं समुपलभ्यते ॥ १०
ऊष्मतो ग्लानपर्णानां त्वक्फलं पुष्पमेव च ।
म्लायते चैव शीतेन स्पर्शस्तेनात्र विद्यते ॥ ११

K7 नृप (for व्रव॰) —c) V1 B0 (marg as in text) Da4 धातु (for चात्र) Ś1 K1 संघाता; K2 संघाश्च; K4 सघश्च, G2 सघाति॰ (for सघात॰) —d) Ś1 K2 पचभौतिक; D8 पांचभूतिक (for पाञ्चभौ॰)

5 For the sequence in D4, of v l. 2 T1 om 5a–6b —a) G2 इत्येतत् (for ॰तै) —b) K7 युक्ति (for युक्त) Da4 स्थावर (for ॰र) —c) G2 श्रोत्रा घ्राण K6 प्राणो, D8 D2 8 घ्राणो (for घ्राण). D6 रम (for रस॰) K7 स्पर्शा (for स्पर्शो) —d) Ś1 K1. 2 4 सज्ञित; K7 Da4 D4 6 9 M1 सज्ञिता; Dn1 साज्ञित॰; D7 ॰सज्ञक, G2 साज्ञिका॰; M1. 6 ॰सज्ञव (for ॰सज्ञिता).

6 T1 om 6ab (of v l 5) V1 reads from the ref. up to 9a on marg K6 T2 G1 भारद्वाज (for भर॰) —a) G1 उत (for यदि) K7 D4 6 9 च (for तु) —b) K7 जगत्; Da4 प्रजा॰, D4 9 मुक्ता (for युक्ता) —d) K2 शरीर (for ॰रे)

7 K6 G1 om (hapl) 7 Da4 om. 7a–8b V1 reads 7 on marg D6 transp 7 and 8. —a) V1 अनूष्माणाम्; D6 8 अनुष्मणाम्; G2 अनुस्माणाम् (for अनूष्म॰) —b) G2 गधानां, G8 घटाना, G6 जडानां (for घनानां) Ś1 K1 V1 सर्वत, K2 D7 T G2 3. 6 सर्वश, K4 सर्वदा; D2 8 सत्वत (for तत्त्वत॰) —c) K2 नोपलभ्यंत; B0 6 नोपपद्यते, D2 8 नैव लभ्यते; M7 नोपलक्ष्यंते (for नोपलभ्यन्ते) —d) K2 शरीर (for ॰रे)

8 Da2 a4 om. 8ab (for Da4, of v. l 7) V1 reads 8 on marg —a) D4 पश्यति (for ॰न्ति) —b) D4 भेदिन॰; G1 वेदनं (for वेदिन॰). —c) D7 स्वर्गं; M6 शब्दं (for स्पर्शं). K4 न जानंति (for विजा॰) —d) K1 2 पचभौतिक (K2 ॰का); D8 पांचभूतिका (for पाञ्चभौतिका)

9 V1 reads 9a on marg —a) K7 (marg as in text) अनास्थित्वाद् (for अनग्नि॰) —b) K4 6 7 B7 Da2 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 9 G8 अभूमित्वाद्; D4 G1 अभौति॰ (for अभौम॰) —c) G1 आकाशत्व; G2 आकाशस्याद् (sic) (for ॰स्य) Da2 प्रमेयत्वाद्, M1. 7 [अ]प्रसमत्वाद् (for [अ]प्रमेयत्वाद्)

10 After the ref, the sequence in D7 T G1–3 6 is 17, 11–16 (G1 om. 13–14), 18, 10, 19 —ab) ❁ Cn घनानामपीति. अदृश्यमानच्छिद्राणामपि वृक्षाणा तद्वातुपमवफलपुष्पदर्शनादन्त सचारोऽस्ति वायो । तस्य चावकाश विना न सभव इत्यनुमितानुमानमाकाशप्रकाशकम् । ❁ —c) K4 6 V1 B0 8 Da2 Dn1 n4 D8 D2 8 8 पुष्पफल॰, K7 D4–7 9 T G1–3 6 M1. 4–7 पुष्पफ(K7 ॰प)लैर् (for ॰फले) K2 वृत्तिर्; G1 वृत्ति (for व्यक्तिर्) —d) K6 V1 B0 6 7 8 (marg, orig as in text) 9 Da2 a4 Dn1 n4 D8 D2 8. 8 समुपपद्यते, K7 D4 9 T2 ॰लक्ष्यते (for ॰लभ्यते)

11 For the sequence in D7 T G1–3 6, of v l. 10 —a) K1 तूष्मतो, K7 उष्मतो, M1. 6 7 ऊष्मातो (for ऊष्मतो) K6 V1 B0 6–9 Da3 Dn4 D8 D2 8 ऊ(Dn4 उ)ष्मतो म्लायते पर्णं (D2 ॰र्णो); Da4 उष्मतो म्लायते पर्णं, Dn1 T G2 3 6 ऊष्मतो ग्लायते चर्णं (Dn1 T2 G6 ॰र्णो); D8 corrupt, D6–8 कु(D7 औ)ष्मतो म्ला(D7 ॰ग्ला)यते वर्णं —b) K1 त्वत् (for त्वक्) Da1 पुष्प फलम् (by transp) Dn1 पत्र (for फल) D7 T1 G3 6 वा (for च) —c) K7 D4 9 ग्लायते; D7 वर्धते; T1 G3. 6 जायते; M1 6–7 ह्रादते (for म्लायते) G1 नैव (for चैव) M7 शीते च (for शीतेन) K4. 6 B0 7 Dn1 n4 D8 D2. 3. 8 Cn म्लायते शीर्यते

वाय्वग्न्यशनिनिष्पेषैः फलपुष्पं विशीर्यते ।
श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ॥ १२
वल्ली वेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ।
न ह्यदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति तस्मात्पश्यन्ति पादपाः ॥ १३
पुण्यापुण्यैस्तथा गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि ।
अरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति पादपाः ॥१४
पादैः सलिलपानं च व्याधीनामपि दर्शनम् ।
व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ॥ १५
वक्त्रेणोत्पलनालेन यथोर्ध्वं जलमाददेत् ।
तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः ॥ १६
ग्रहणात्सुखदुःखस्य छिन्नस्य च विरोहणात् ।
जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥ १७
तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमारुतौ ।
आहारपरिणामाच्च स्नेहो वृद्धिश्च जायते ॥ १८ C. 12. 6839 B 12. 184 18 K. 12. 182 18

चापि (K6 D2 वापि) — d) D7 स्वर्गस्येन (for स्पर्शस्येन) D6 सशय (for विद्यते)

12 For the sequence in T G1-3 6, cf v l. 10 — a) K6 B6-8 Dn1.n4 D3 D2 8 8 M1.6-7 -निर्घोषै (B1 °र्घो), D6 -नि शेषै, G6 निक्षेपै (for -निष्पेषै) Da3 a4 वायु सलिलनि(Da4 lacuna for °लनि)ष्पेषै, D5 वाय्वग्निसलिलस्पर्शै ❀ Ca निष्पेषै कठोरै शब्दै । ❀ — b) K1 फले, K4 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 T G1-3 6 M1 फल (for फल) D7 T1 पुष्पैर् (for पुष्प) — After 12, T1 reads 15

13 For the sequence in T G1-3 6, cf. v l 10 Ś1 K1.2 4 7 om (hapl.) 13, G1 om. (hapl) 13-14 — a) V1 B1-9 घन; B8 (marg) वल्लिर्, Da3.a4 वल्लीर्, Dn4 विछु, D4 9 वल; D6 फल (for वल्ली) V1 Bo 8 (marg as in text) 9 D9 चेष्टयते, Da4 विष्ट° (for वेष्ट°) V1 Bo 7 8 (marg as in text) 9 Da3 D4 9 वृक्ष° (for वृक्ष) — c) D2 न स; D4 6 9 नास्ति, D7 T G2 3 6 M1 6-7 नापि (for न हि) D2 दृष्टेश्, D7 [अ]दृष्टश् (for [अ]दृष्टेश्) D5 D4 9 तु (for च) D4 9 वै, D6 [ऽ]त्र; G2 [ऽ]स्ति (for ऽस्ति) B9 नष्टदृष्टैश्च मार्गोस्ति, D5 नात्रास्त्यदृष्टेश्च मार्गोत्र

14 For the sequence in T G1-3 6, cf v l 10 G1 om 14 (cf. v l 13) — b) K2 धूमैश्; K4 भूपैश् (for धूपैश्) ❀ C9 पुण्यगन्धा कर्पूरचन्दनादिरसगन्धा । अपुण्या मत्स्यादिगन्धा । बीज सुगन्धरसेनाभ्यक्तं सुगन्धमङ्कुरं जनयति । विविधैर्धूपैररोगिणो भवन्ति । अत्र वृक्षायुर्वेदविदां वचनम् — प्रापयेत्कदलीपत्रे सर्षपेण घृतेन च । सर्वर्तुपुष्पफलदा भवन्त्येते चिकित्सिते । इति । ❀ — c) Ś1 K1.2 सत (for सन्ति) K7 D1-7 9 T G2 3 6 M1.6-7 भवन्त्यरोगाः पुष्पाढ्यास्

15 For the sequence in T G1-3 6, cf v l. 10 T1 reads 15 after 12 — a) K2 4 V1 B8 (marg , orig as in text) Dn1 n4 Ds2 D2 8 6 7 T1 G1-3 6 M1 6-7 पानाच्, Da4 पाद, T2 पानाश् (for पानं) — b) T2 पृथिव्या (for व्याधीनाम्) K6 7 V1 Bo 1-9 Da3 a4 Dn4 D5 D2 8 7 8 T G1-3 6 M1 6-7 चापि; B6 Dn1 D4-6 9 चैव (for अपि) K2 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 6-8 T G1-3 6 M1 6-7 दर्शनात् (for °नम्) ❀ C9 व्याधीना नरमूत्रेण मूलदत्तेन जनितानां दर्शनात् । । अत्रापि वृक्षायुर्वेदविदो वदन्ति । अम्ल मधु मास च सविडयासिक्ते दुग्धोदकमिति । ❀ — c) Ś1 K2 क्रियातश्; K1.4 क्रियतश्, M1 6 क्रियात्वाच् (for क्रियत्वाच्) ❀ Cv अतिपानाद्व्याधीनाम् । व्याधीना प्रतिक्रिया मूले लवणरसादिदानेन । ❀ — d) Ś1 K1 2 वर्तते (for विद्यते) K2 lacuna, T2 M7 रसना, M1 रसनान् (for °न)

16 For the sequence in T G1-3 6, cf v l. 10 — a) K1 2 4 D4 T2 वक्रेण (for वक्त्रेण) D7 G2 वर्णेन, T G1 3 6 M1 6-7 नाळेन (for नालेन) — b) G2 यतोर्ध्वं (for यथोर्ध्वं) K7 V1 D4-6 9 आपिबेत्, T1 G2 3.6 M6 आददे (for आददेत्) — c) K7 यथा (for तथा) — d) G1 पादपा (for °प°)

17 For the sequence in T G1-3.6, cf v l 10 — a) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 5 6 8 T G1-3 6 M1 6-7 सुखदुःखयोश्च ग्रहणाच् (hypermetric), K7 D4 9 ग्रहणाद्दुःखसुखयोश् — b) Ś1 K1 विरोहनात्, T2 M1 6 7 विरोपणात् (for विरोहणात्) — d) Ś1 K1 D7 T1 G3 6 आचैतन्य; Da4 न चै° (for अचै°)

18 For the sequence in T G1-3 6, cf. v l 10 — a) Ś1 K1 2 येन (for तेन) Ś1 K2 आदत्ते, K7 D4-6 9 आपीत; T2 G1 आत्त हि, M6 आत्त च (for आदत्त) — b) Ś1 K1. 2 B8 (marg , orig as in text) Da4 Cpp जनयति; D6 त जरति; D7 T G1 3 6 M1 6-7 जरयेते (M7 °यैने), G2 जरयेद् (for जरयति) K7 D4 9 अग्निरतरा, D6 °मारुत (for मा-

जङ्गमानां च सर्वेषां शरीरे पञ्च धातवः ।
प्रत्येकशः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टते ॥ १९
त्वक्च मांसं तथास्थीनि मज्जा स्नायु च पञ्चमम् ।
इत्येतदिह संख्यातं शरीरे पृथिवीमयम् ॥ २०
तेजोऽग्निश्च तथा क्रोधश्चक्षुरूष्मा तथैव च ।
अग्निर्जरयते चापि पञ्चाग्नेयाः शरीरिणः ॥ २१
श्रोत्रं घ्राणमथास्यं च हृदयं कोष्ठमेव च ।
आकाशात्प्राणिनामेते शरीरे पञ्च धातवः ॥ २२
श्लेष्मा पित्तमथ स्वेदो वसा शोणितमेव च ।
इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा ॥ २३
प्राणात्प्रणीयते प्राणी व्यानाद्व्यायच्छते तथा ।
गच्छत्यपानोऽवाक्चैव समानो हृद्यवस्थितः ॥ २४
उदानादुच्छ्वसिति च प्रतिभेदाच्च भाषते ।
इत्येते वायवः पञ्च चेष्टयन्तीह देहिनम् ॥ २५

रुतौ) — c) K1 2 -परिणामाश्च; G3 °माणाश्च (for °णामाच्) — d) T2 स्नेहे (for स्नेहो) K2 क्षुद्भिश्च (for क्षु°)

19 For the sequence in T G1-3 6, cf v l 16 — b) T1 इत्येकश° (for प्र°) K7 D4 9 G6 प्रपद्यते (for प्रभिद्यन्ते) D5 प्रत्यक्षेण प्रभेद्यते — d) G1 शरीरे (for °र) K7 विचेष्टिते (for °ष्टते)

20 a) V1 B8 Da4 Ds2 D4 त्वक्स्रास च, D6 त्वचा मांसं (for त्वक्च मांसं) K7 D6 om च — b) Ś1 K1 2 4. 7 V1 B8 Dn1 D8 (marg, orig as in text) D2 4. 6 9 G1 स्नायुश्च (for स्नायु) Ś1 K1 2 7 D4 6 9 पचम° (for °मम्) — c) G3 6 मन्ये तद् (for इत्येतद्) K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 G2 3 6 Cpp सघात (D7 °त); G1 सपात (for सख्यात) — d) K3 शरीर (for °रे)

21 a) K3 7 D4 9 T2 M1 5-7 तेजोग्नितस्, K4 6 V1 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 T1 G2 3 6 तेजो ह्यग्निस् (for तेजोऽग्निश्च) D5 तेजोग्निस्त्रिमसा क्रोधश्च ❀ Ca क्रोध° मानसो विकारोऽपि तेजोबहुलेष्वेव देहेषु भवति नान्यत्रेति तस्यापि तैजसत्व मुनिनोक्तम् । ❀ — b) K1 चक्षु (for चक्षुर्) K6 ऊष्मास्; Da4 उष्मा (for ऊष्मा) — c) Ds1 (sup lin, orig as in text) जनयते (for जर°) K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 यच्च; D4 9 चैव ; D6 यश्च (for चापि) — d) K2 पचाग्नेय° (for °या°) K7 B8 (marg, orig as in text) D4 9 M1 5 (sup lin) शरीरिणां ; D7 T G1-3. 6 M5 °रत (for °रिण)

22 a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 6 8 तथास्य (for अ°) D7 T G1-3 6 श्रवण घ्राण मास्य च — b) K7 D4 9 transp हृदय and कोष्ठम् K1 कौष्ठम्, K3 4 कंठम्, M1 क्रोष्टम् (for कोष्ठम्) D6 दृष्ट कोदयमेव च (sic) — D6 om (hapl.) 22c-23b V1 reads 22c-23b on marg. — d) K3 शरीर (for °रे)

23 D6 om 23ab (cf v l 22) V1 reads 23ab on marg — a) D7 श्लेष्म (for °ष्मा) K2 M1 अथो (for अथ) B0 D5 स्नेहो (for स्वेदो) — d) D3 D7 T1 वसति (for भवन्ति)

24 a) Ś1 K1 2 M7 प्राणीयते, K6 D3 D4 5 प्रीण यते; K7 D4 9 प्राणा°, V1 B0 6 8 9 D7 T G1. 3 6 प्राण° ; B7 Dn4 G2 M5 7 (sup lin) प्रण° ; Da3 प्रमा णयते, Da3 (also) a4 प्रमीयते (for प्रणी°) G1 प्राणि, M1 7 देही (for प्राणी) — b) D7 T1 G2. 6 व्यानयते (for व्यायच्छते) D5 सदा, D6 यदा; D7 T G1-3 6 सदा (for तथा) — 24cd is damaged in B7 — c) K1 गच्छति (for गच्छति) K6 V1 B0 6 8 (marg as in text) 9 Dn1 D8 D2 3 5 8 [ऽ]धश्चैव; Dn4 [ऽ]धमश्चैव (hypermetric); D6 [ऽ]वांश्चैव (for ऽवाक्चैव) T G1-3 6 गच्छत्यपानेनावाक्च — d) B0 ह्यव्यवस्थित, D6 हृदय° (for हृद्यव°) D7 T G1-3 6 M5 समानेन समा(T2 M5 सम , G2 स हि)स्थित ❀ Cp अवस्थित, अनियतक्रिय । ❀

25 a) Da3 a4 D7 T G1-3 5 M5 6 उच्छ्वसिति — b) K1 4 D4 प्रतिभेदाश्च, D7 T G2 3, 6 M5 वृत्ति भेदाच्, G1 वृत्त° (for प्रति°) B6 भारते (for भाषते) — c) B9 M1 7 धातव (for वायव) — d) G1 चेष्टा यति (for चेष्ट°) Ś1 K1. 2 4 हि; D7 T G1-3 6 च (for [इ]ह) B6 8 (marg, orig as in text) G1. 3 6 Cpp देहिनां; D7 T1 G2 M5 °न (for °नम्).

26 a) D5-7 T G1-3 6 M1 5-7 गुण (for -गुणान्) G3 om from वेत्ति up to विस्तर° (in 28d) — b) G1 रसश्च (for रसं) K4 G1 चन्द्रय (sic), Da3 G2 चाम्य° ; Dn4 D8 चाय (for चाद्रय°) — K6 V1 Dn1 n4 D8 D2 3 6 M7 repeat, and B0 6-9 Da3 a4 M1. 6 read, 26cd after 28 V1 (first time) reads 26cd on marg — e) T2 G1 M7 (first time) ज्योते° (for

भूमेर्गन्धगुणान्वेत्ति रसं चाद्भ्यः शरीरवान् ।
ज्योतिः पश्यति चक्षुर्भ्यां स्पर्शं वेत्ति च वायुना ॥ २६
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तराभिहितान्गुणान् ।
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरः कटुरेव च ॥ २७
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ।
एवं नवविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्धविस्तरः ॥ २८
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापां गुणाः स्मृताः ।
रसज्ञानं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ २९
रसो बहुविधः प्रोक्तः सूरिभिः प्रथितात्मभिः ।
मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा ।
एष षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ ३०
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
ज्योतिः पश्यति रूपाणि रूपं च बहुधा स्मृतम् ॥ ३१
ह्रस्वो दीर्घस्तथा स्थूलश्चतुरस्रोऽणु वृत्तवान् ।
शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतोऽरुणस्तथा ।
एवं द्वादशविस्तारो ज्योतीरूपगुणः स्मृतः ॥ ३२ C 12. 6855 B 12. 184. 35 K 12. 182. 33

ज्योति॰) G1 पश्यति D7 T G1. 2. 6 M7 (first time) रूपाणि (for चक्षुर्भ्यां) K6 (first time) 7 Dn1 n4 Ds (last four first time) D2 (both times) 8 (first time) 4. 5. 6 (first time) 8 ज्योतिषा चक्षुषा रूप — d) V1 (first time) वाह्निना, Dn4 (first time) वा पुन॰, D6. 7 T G1. 2. 6 M6. 7 (first time) त्वायुत (for वायुना) — After 26, K6. 7 Dn1 n4 Ds D2–6. 8. 9 ins.:

486* गन्ध॰ स्पर्शो रसो रूपं शब्दश्चात्र गुणा॰ स्मृता॰ ।

[D3. 6 गधस्पर्शौ D. रिसो (for रसो) K7 D4. 6. 9 चापि (for चात्र) K6 गुण॰ स्मृत॰ (for गुणा स्मृता॰)]
On the other hand, D7 T G1. 2. 6 M6. 7 ins. after 26:

487* शब्दं शृणोति च तथा आकाशात्तु शरीरवान् ।
शब्द॰ स्पर्शश्च रूप॰ च रसो गन्धश्च भूगुण॰ ।

[(L. 1) T1 M7 तथैव (for च तथा) D7 आकाशस्य, G2 आकाश तु (for ॰शात्तु) — M7 om. line 2. — (L. 2) T1 G2 शब्दस्पर्शं (for शब्द॰ स्पर्शश्च) G2 मधुश्च (for गन्ध॰) T G1. 6 M6 भूगुणा॰ (for ॰ण॰)]

27 G3 om. 27 (cf. v. l. 26). G1 om. 27ab. — a) Ś1 K1. 2. 4 V1 D7 T G2. 6 तत्र (for तस्य). — b) Ś1 Da4 M1 विस्तारामिहितान्, K7 D5 विस्तरा (D5 ॰रान्) विहितान् (for विस्तराभि॰). — c) G1 तुष्टाश्च (for इष्टश्च). — d) D7 T G1. 2. 6 मधुर॰ कटुकस्तथा.

28 G3 om. 28 (cf. v. l. 26). — a) K7 D4. 9 निर्हारी, Da4 निर्हारि, G1 M1. 6 नीहारी (for निर्हारी). K6 माहित॰, Da3 a4 महति॰, D8 महत (for संहत॰). — b) Ś1 K1. 2. 4 विषद्, D6 विसद (for विशद). D2 वा (for च). — d) G2 पार्थिवे (for ॰वो). D5 ॰विस्तरान् (for ॰र॰). — After 28, K6 V1 Dn1 n4 Ds D2. 3. 6 M7 repeat, while Bo. 6–9 Da3 a4 M1. 6 read, 26cd.

29 K7 D4. 6. 8. 9 om. 29ab. — a) Da4 D8 G2 M1 स्पर्श॰ (for स्पर्श॰). G2 om. च. — b) Da4 रस (for रसश्च). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds Cp चापि (for चापां). K6 गुण॰ स्मृत॰. — c) K7 D4. 7. 9 T1 G2. 3. 6 च (for तु). D6 सतान च प्रवक्ष्यामि. — d) K4 निगदित (for ॰दत॰).

30 b) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 ऋषिभि॰ (for सूरिभि॰). K7 पृथितात्माभि॰, M1 प्रस्थिता॰ (for प्रथिता॰). — c) Dn1 स्निग्ध॰ (for तिक्तः). — d) B3 (marg. as in text) तदा (for तथा). — e) K7 B6 (marg., orig. as in text) D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 6–7 एव (for एष).

31 K7 om. 31ab. — a) D5 स्पर्शं (for स्पर्शश्च). D7 T2 रूपश्च (for रूप॰). — b) D5 om. ज्योति॰. K2 एव च (for उच्यते). — c) T2 G1 ज्योते॰ (for ज्योति॰). D7 पश्यति (for पश्यति). — d) B7. 9 श्रुतं (for स्मृतम्). Ś1 K1. 2. 4 रूप॰ बहुविध॰ स्मृत॰; T2 रूप॰ बहुविधात्मक॰.

32 a) K1 तथा स्थूल॰, D7 T G1–2. 6 M6 कृश॰ (G1 ॰श॰) स्थूलश्च (for तथा स्थूलश्च). — b) V1 B6. 8 (marg. as in text) 9 [ऽ]थ, D7 T G1–3. 6 M6 च; M2 सु (for ऽणु). Ś1 K1. 2. 4 [ऽ]नुवर्तुल॰, D7 [ऽ]नुवृत्तवान् (for ऽणु वृत्त॰). B9 अतुल॰ (for वृत्तवान्). — For the sequence of st. 32cd–38ab in K6 B6–9 Da3 a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7, cf. the tabular statement on p. 1012. — c) D5 पीतो (for रक्तो). — d) D5 रक्तो नील॰ (for नील॰ पीतो). K7 स्मृत॰ (for तथा). Ds2 नीलपीतारुणस्तथा. — After 32cd, V1 Bo Dn1 n4 D4. 9 read 34ab. K7 om. 32ef. D7 om. 32e–34d. V1 reads 32e–33d on marg. — e) K6 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–6. 8. 9 षोडश (for

शब्दस्पर्शौ तु विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते ।
वायव्यस्तु गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥ ३३

कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छलो मृदुदारुणः ।
उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विशद एव च ।

द्वादश) — G_1 om (hapl) 32^{f}–34^{e} — ^{f}) Da_4 $D_{4\ 6\ 9}$ ज्योती(Da_4 °ति)रूपो, T $G_{2\ 3\ 6}$ $M_{1\ 5–7}$ ज्योतिषोपि (G_2 °पापि) (for ज्योतीरूप) $K_{1\ 2}$ गणः, D_5 गुणा° (for गुण°)

Tabular Statement

showing sequence of st. 32^{cd}–38^{ab} in K_6 $B_{6–9}$ $Da_{3\ 4}$ D_8 $D_{2\ 5.\ 6.\ 8}$ $M_{1\ 6\ 7}$

K_6	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490* lines 1, 4	33^{cd}	34^{cd}	—	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
$B_{6–9}$	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490*	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
Da_3	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490* lines 1, 4	33^{cd}	34^{cd}	—	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
Da_4	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490*	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
D_8	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490*	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
D_2	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490* lines 1, 4	33^{cd}	34^{cd}	—	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
D_5	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490*	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
$D_{6\ 8}$	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490* lines 1, 4	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
M_1	32^{cd}	—	32^{ef}	35	489*	36	—	—	33^{cd}	34^{cd}	—	—	34^{ab}	34^{ef}	38^{ab}
M_6	32^{cd}	—	32^{ef}	35	489*	36	—	—	33^{cd}	34^{cd}	—	—	34^{ab}	34^{ef}	38^{ab}
M_7	32^{cd}	—	32^{ef}	35	—	36	—	—	33^{cd}	34^{cd}	—	—	34^{ab}	34^{ef}	38^{ab}

33 For the sequence in K_6 $B_{6–9}$ $Da_{3\ 4}$ D_8 $D_{2\ 5\ 6\ 8}$ $M_{1\ 6\ 7}$, cf the tabular statement above D_7 G_1 om 33 (cf v l 32) T_2 $M_{1.\ 5–7}$ om. 33^{ab} V_1 reads 33 on marg B_0 Dn_4 read 33^{ab} after 488* — ^{a}) B_6 शब्दं (for शब्द) K_4 V_1 Dn_1 n_4 $D_{2\ 3\ 5\ 8}$ च (for तु) K_6 वायव्यस्तु गुण° स्पर्शो; K_7 $D_{4\ 9}$ शब्द(D_9 °ब्द°)स्पर्शोत्र विज्ञेयो, T_1 $G_{2\ 3\ 6}$ शब्द° स्पर्शश्च वायव्यो — T_1 $G_{2\ 3\ 6}$ om 33^{bc} — ^{b}) Dn_4 द्विगुणौ K_6 V_1 $B_{0\ 6\ 9}$ $Da_{3\ 4}$ $Dn_{1.}$ n_4 D_8 $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ इत्युत (for उच्यते) —B_0 om 33^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ गण स्पर्श , K_7 M_6 गुणस्पर्श (M_6 °र्शं) (for गुण° स्पर्श°) T_2 शब्दस्पर्शश्च वायव्यौ, M_5 शब्दस्पर्शो तु वायव्यौ — ^{d}) K_1 स्पर्शाश्, M_6 स्पर्श (for स्पर्शश्) K_7 D_8 $D_{4–6\ 9}$ तु (for च) D_5 बहुविस्तर (for बहुधा स्मृत°) K_1 G_2 स्मृता ; M_6 स्मृत (for स्मृत)

34 For the sequence in K_6 $B_{6–9}$ $Da_{3\ 4}$ D_8 $D_{2\ 5\ 6\ 8}$ $M_{1\ 6\ 7}$, cf the tabular statement above $K_{4\ 7}$ om 34^{ab}, D_7 om. 34^{abef}, G_1 om 34^{abcde} (cf. v l 32) V_1 B_0 $Dn_{1.}$ n_4 $D_{4\ 9}$ read 34^{ab} after 32^{cd} T $G_{2\ 3\ 6}$ transp 34^{ab} and 34^{cd} — ^{a}) K_1 श्लक्ष्णा , V_1 स्निग्ध° , B_0 चक्षु° (for श्लक्ष्ण°) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 पिंच्छलो, K_6 V_1 $B_{0\ 6–9}$ Da_3 Dn_1 n_4 D_8 $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ T $G_{3\ 6}$ $M_{1\ 5\ 6}$ पिच्छिलो, Da_4 पिच्छितो ; G_2 पिंच्छिलो (for पिच्छलो) K_1 lacuna, $K_{4\ 7}$ D_7 T_1 $G_{1–3\ 6}$ मृदुदारुणौ; $D_{4.\ 6\ 9}$ दारुणो मृदुः; T_2 मृदुलारुणौ (for मृदुदारुण) — B_0 om. 34^{cd} — ^{c}) G_2 उष्ण (for उष्ण°) $Da_{3\ 4}$ पीत ; D_5 शीत; D_3 सीत° (for शीत°) D_5 T_1 सुख दुःख, T_2 सुखस्निग्धो, G_3 सुखो दुःख (for सुखो दुःख) — ^{d}) T_2 दुःखो (for स्निग्धो) $Ś_1$ $K_{2\ 4}$ Ds_1 $D_{2\ 3}$ विषद (for विशद) — After 34^{cd}, $K_{6\ 7}$ $B_{0\ 6–9}$ $Da_{3,\ 4}$ Dn_1 n_4 D_8 $D_{2\ 4\ 6\ 8.\ 9}$ ins .

एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण उच्यते ॥ ३४
तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत्स्मृतम् ।
तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकम् ॥ ३५
षड्ज ऋषभगान्धारौ मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादकः ॥ ३६
एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशलक्षणः ।
त्रैस्वर्येण तु सर्वत्र स्थितोऽपि पटहादिषु ॥ ३७
आकाशजं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह । C. 12 6863 B 12.184 42 K 12.182 40

488* तथा स्वरो मृदु श्लक्ष्णो लघुर्गुरुस्वरोऽपि च ।

[D6 यथा (for तथा) D8 तथाप्यवरो (hypermetric) (for तथा स्वरो) B0 6-9 D5 मृदुरूक्षो (for मृदु श्लक्ष्णो) D3 श्लक्ष्णा D8 गुरा आकाशनभव (for the post half)] —After the above, B0 Dn1 read 33ab K4 om 34a —a) Ś1 K1.6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 D5 D2 3 8 Cnp एवमेकादशविधो (Ś1 K1 V1 B6-9 Da3 a4 °गुणो), K7 D4.6 9 एव दशैकविस्तारो, B0 Dn1 एव द्वादशधा स्पर्शो —b) K6 एव च (for उच्यते)

35 For the sequence in K6 B6-9 Da3 a4 D5 D2 3 6 8 M1.6 7, cf the tabular statement on p 1012 B0 om 35-37 —a) Ś1 K1.2 4 7 D4 9 तथैक (for तत्रैक) G1 तत्रैकगुण आकाश —b) Ś1 K2 तु स्मृत, K7 D4 7 T2 G1-3 6 M1 सस्मृत, Da3 a4 तत्स्मृति, D4 9 M5 6 स स्मृत, D6 तच्छ्रुत, T1 मस्मृत (for तत्स्मृतम्) —d) Ś1 K1 2 D6 T2 M1 6 विस्तार, D5 स्वरूप (for विस्तर) Da3 a4 M1 बहुधात्मक (for विविधा°) T1 G3 8 6 विस्तरं विविधं स्मृत ❀ Cp विविधात्मक प्रतिभेदमनेकावान्तरप्रतिभेदम् । ❀ —After 35, K7 Da3 D4 9 M1.6 ins

489* शान्तो वीरश्च मूढश्च तानसवर्षजस्तथा ।

[K7 D4 9 अमहर्षजस् (for असव°)]

36 For the sequence in K6 B6-9 Da3 a4 D5 D2 3 6 8 M1.6 7, cf the tabular statement on p 1012 B0 om 36 (cf v 1 35) —a) D5 स्वड्गो, T2 षड्ज (for षड्ज) K6 7 V1 B8 Dn1 D4 5 T2 °गाधारो (K6 D4 °रा; T2 °र) (for °रौ) Ś1 K1.2 षड्जोऽर्षभगांधारौ, D7 T1 G1-3 6 षड्जस्त्वृषभगां°, M1.5-7 षड्जर्षभौ सगा —b) T1 मध्यम (for °म) K6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 6 8 G1 धै- (G1 दै)वतस् (for पञ्चमस्) —c) Ś1 K1 2 4 दैवतश्च, K6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D5 D2 3 5 6 8 G1 पञ्चमश्च, T1 धैवत, T2 दैवतैश्च, G2 सैवतश्च; M1 दैवतस् (for धैवतश्च) M5 तु (for च) D7 T G1-3 6 M1 5-7 निषादश्च (for [श्चा]पि विज्ञेयस्) K7 D4 9 अत परं तु विज्ञेयो —d) K6 निषादवत्, V1 B6-9 Dn1.n4 D8 D2 3 5 6 8 °दवान् (for °दक) K7 D4 9 निषादो धैवतस्तथा, D7 T G1-3 6 सप्तैते शब्दजा गुणा, M1 5-7 द्वादशैते गुणा स्मृता ❀ Cp हृत्कण्ठरसनातालुदन्तनासास्य उच्चरन् । षड्भ्यो जायत इत्येव स्वर षड्जो विधीयते ॥ नाभिदेशात्समुत्थाय कण्ठशीर्षसमाहत । नदन्नृषभवद्यस्मादृषभोऽयमत स्मृत ॥ धमन्योत्थाय गान्धार्या कण्ठशीर्षाहत स्वर । व्यक्तिमेति ततस्तेन गान्धार इति कथ्यते ॥ नाभिदेशात्समुत्तिष्ठन्नुर कण्ठसमाहत । यस्मान्नदति मध्यस्थस्तस्मान्मध्यम उच्यते ॥ नाभिप्रदेशादाभालमयं तारतयोत्थित । उद्भिन्नात्युच्चरन्धीवानतो धैवत उच्यते ॥ नाभेरुदरहृत्कण्ठानतीत्यैष समुच्चरन् । मूर्धानं पञ्चमं स्थानं प्राप्त पञ्चम उच्यते ॥ स्वरसंश्लिष्ट शेषेषु यस्मादेष निषीदति । निषीदन्ति स्वराश्चास्मिन्नियुक्तोऽसौ निषादवान् ॥ मयूरो गोरज क्रौञ्च कोकिलो वाजिकुञ्जरौ । रुवन्त्यमी क्रमादेतान्सप्त षड्जादिकान्स्वरान् ॥ ❀

37 For the sequence in K6 B6-9 Da3 a4 D5 D2 3 6 8 M1.6 7, cf the tabular statement on p 1012 K7 B0 D4 9 M1 6 7 om 37 (for B0, cf v 1 35) —a) D6 एव (for एष) G2 एष ते धर्मराजोक्त —b) D7 T G1-3.6 शब्द (for गुण) K6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 6 8 °सभव, D7 T1 G3 °लक्षण (for °लक्षण) —c) K2 त्रैस्वर्येन; K4 6 V1 B6-9 Da4 Dn1.n4 D5 D2 3 5 6 8 M5 Cn ऐश्वर्येण, G1 त्रैस्वरेण (for त्रैस्वर्येण) ❀ Ca त्रैस्वर्येणेति । उच्चारभेदात्तु मन्द्रमध्यतारास्तु त्रय स्वरा एव त्रैस्वर्यम् ॥ Cn ऐश्वर्येण व्यापकत्वेन । ❀ —d) D7 G1 3 M5 स्थितोऽपि; T स्थितोय; G6 स्थितोस्थि (for स्थितोऽपि) —After 37, Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D5 D2-9 ins

490* मृदङ्गभेरीशङ्खानां स्तनयित्नो रथस्य च ।
य कश्चिच्छ्रूयते शब्द प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ।
एतेषामेव सर्वेषां विषये सप्रकीर्तित ।
एवं बहुविधाकार शब्द आकाशसभव ।

[K7 D4 9 om. line 1 —(L 1) K2 Ds1 °शब्दानां, D6 7 °सजात (for °शङ्खानां) —Ś1 K1 2 4 6 V1 B6-9 Da3 a4 D5 D2 3 6 8 om lines 2-3 —(L 2) K7 D4.5 7 9 प्राणिजोप्राणिजोपि वा (for the post half) —(L 3) Dn1 विषये D7 स प्रकीर्तित (for सप्र°) —(L 4) K7 D4 5.7 9 एव बहुविधो ज्ञेय (for the prior half) K7 D4 9 चाकाश (for आ°) Ś1 K1 2 4 °सस्थित (for °सभव.).]

13.43 अव्याहतैश्चेतयते न वेत्ति विषमागतैः ॥ ३८
.41 आप्यायन्ते च ते नित्यं धातवस्तैस्तु धातुभिः ।
आपोऽग्निर्मारुतश्चैव नित्यं जाग्रति देहिषु ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

भरद्वाज उवाच ।
पार्थिवं धातुमाश्रित्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १
भृगुरुवाच ।
वायोर्गतिमहं ब्रह्मन्कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ।
प्राणिनामनिलो देहान्यथा चेष्टयते बली ॥ २
श्रितो मूर्धानमग्निस्तु शरीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ ३
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि विषयाश्च सः ॥ ४

---

38 For the sequence in K6 B0-9 Da3 a4 D8 D2 3 6, 8 M1 6 7, cf. the tabular statement on p 1012 T G1-3, 6 M8 om 38ab — a) B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Cpp आकाश शब्दमाहुस्तु ❀ Cp आकाश शब्दमाहुरिति पाठे गुणगुणिनोस्तादात्म्यात् । ❀ — b) K2 4 B6 (marg as in text) D5 7 शब्द (for वायु) — c) K7 अव्याहतश्च; T2 अभ्याहतैश्च, Ca p अव्याहतैश्च (as in text). M8 अभ्यहतं च दयते ❀ Ca अव्याहतै समतया स्थितै ॥ Cs भूतमाम्योपेतै । ❀ — d) K6 नवैति; D6 नवभिर् (for न वेत्ति) K6 B0 D8 8 विषमा गती; K7 Dn1 n4 D4 6 9 Cn °मस्थितै ; Da3 a4 विधिमागत; D2 विषमागता ; D5 °ये क्षित , D7 T G1-3 6 °माहतै (G1 °ते); Cnp °मागतै (as in text) ❀ Cn विषमा गतीरिति गौडपाठस्तु प्रामादिक । ❀

39 a) K1 आपाय*; K4 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn4 D2-4, 9 M8 7 आप्यास्यते (Da4 °यते), M1 आस्यायते (for आप्यायन्ते) K7 Dn1, n4 D4 6 9 तैर्, B6 वै (for ते) D6 इत्येते कारणैर्नित्य — b) K7 D4 5 6 ते तु, B6 (marg as in text) तस्य (for तैस्तु) D5 हेतुभि ; D7 T G1-3 6 M1 5-7 पचभि (for धातुभि) — c) K1 आपोर्मि; K2 T2 आपोग्नि (for आपोऽग्निर्) Dn1 चापि (for चैव) — d) G1 जगति (for जाग्रति) — After 39, K4 6 V1 B0, 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 5-8 Cn ins

491* मूलमेते शरीरस्य व्याप्य प्राणानिह स्थिता ।

[Da3 Dn4 D6 8 प्राणा (for प्राणान्) Da4 इहास्थिता (for इह स्थिता) D7 स्थित]

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1, 2 4 6 7 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K2 4 B0-9 Da3 D2 5 भृगुभारद्वाजसवाद ; K1 6, 7 V1 B0 Da4 Dn1 Ds2 D3, 4 भृगु भरद्वाजसवाद , Ds1 D6 8 9 भ (D6 भा) रद्वाजसवाद ; M1 7 भृगुभरद्वाजसवादे वृक्षचैतन्यस्य संवाद , M8 भृगुभरद्वाजसवादे वृक्षचैतन्यप्रतिपादनं, M6 °सवादे वृक्षचैतन्यपाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 11, Dn4 Ds2 D7 T1 G1 3, 6 M1 5-7 10, T2 G2 24. — *Śloka no* Ś1 D8 43, Dn1 n4 44

178

1 K1 Dn4 Ds1 D5 G1 भारद्वाज उवाच (for भर°). — a) K6 7 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 9 M1 6 7 आसाद्य (for °श्रित्य) — b) Ś1 K6, 7 शरीरो, T2 G1 शरीरे (for शारीरो) K6 B0 6 7 8 (marg as in text) Da3 (also as in text) a4 Dn1 n4 D2 3 5 8 प्रभो, K7 D4 6 9 विभो (for भवेत्) — c) G2 अवकाशा ; G3 °काश (for °काश)

2 a) G1 गतिमहद् (for °मह) Ś1 K1 2 विद्वन् (for ब्रह्मन्) D7 वायवोरितमहद्ब्रह्मन् — b) K4 6 B6-9 Dn1 n4 D8 D2 3, 5 8 कथयिष्यामि (for कीर्त°) — c) K7 V1 B0 8 (marg as in text) 9 D4 9 G3 देहाद् (for देहान्) — d) Ś1 K1 2 4 वर्तयिते (sic) (for चेष्टयते)

3 a) K7 D9 आत्मा (for अग्निस्) D6 अग्नि स्थितो हि मूर्धानं — b) M8 शारीरं ❀ Cp. शारीरः इत्यत्र

एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतश्च समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ ५
वस्तिमूलं गुदं चैव पावकं च समाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ ६
प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ७
संधिष्वपि च सर्वेषु संनिविष्टस्तथानिलः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ८
धातुष्वग्निस्तु विततः समानेन समीरितः ।
रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्नवतिष्ठति ॥ ९
अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः ।
समन्वितः स्वधिष्ठानः सम्यक्पचति पावकः ॥ १०
आस्यं हि पायुसंयुक्तमन्ते स्याद्गुदसंज्ञितम् ।
स्रोतस्तस्मात्प्रजायन्ते सर्वस्रोतांसि देहिनाम् ॥ ११ C 12. 6876 B 12. 185 11 K 12. 183 11

निलयोर्विशेषणम् । ❀ — [c]) G_1 प्राणे (for प्राणो) D_5 वायौ (for चाग्नौ) D_{a4} प्राणो मूर्द्धा पिशाचौ च — [d]) T_1 वर्धमानो (for वर्त°)

4 [a]) M_1 भूतानां (for °स्मा) — [b]) D_{a4} च (for स) G_3 *नात्मन॰ (for सनातन॰) ❀ Cv जन्त्वादीना वाय्वधीनत्वात् स जन्तुरित्याद्युक्तम् । सनातनपुरुषस्य तु वाय्वधीनत्व तद्भक्तिवशाज्ज्ञेयम् । ❀ — [d]) $D_{4\ 5}$ भूताना (for °नि) $K_{4\ 6}$ B_7 D_{n4} $D_{4\ 6}$ G_1 विषयश्च, D_2 °याश्च (for °याश्च)

5 [a]) K_7 $D_{4\ 6\ 9}$ सर्वं तु (for त्विह स) K_6 च (for स) B_9 (marg as in text) समस्त च (for स सर्वत्र) — [b]) D_{a4} प्राणिन (for प्राणेन) K_4 $D_{n1\ n4}$ परिचाल्यते (for °पाल्यते) — [c]) D_8 D_7 T_2 G_{1-3} कोष्ठतश्च (for पृष्ठ°) $K_{4\ 6}$ V_1 $B_{0\ 6-9}$ $D_{a3\ a4}$ $D_{n1\ n4}$ $D_{2-6\ 8\ 9}$ तु (for च) K_3 D_{a4} समासेन, K_7 $D_{4\ 9}$ °नस्तु; D_6 समान* (for °नेन) ❀ Cp समानेन सर्वदेशसंचारिणा । ❀ — [d]) K_6 V_1 B_{6-9} $D_{a3\ a4}$ $D_{3-5\ 8\ 9}$ अपाश्रित (for उपा°). D_7 T_1 G_2 स्वा गतिं समुपाश्रित, G_1 स्वांग स्वांगमपाश्रुत॰; $G_{3.6}$ स्वां स्वां च गतिमाश्रित

6 [a]) $K_{4.6\ 7}$ V_1 $B_{0\ 6-9}$ $D_{a3\ a4}$ $D_{n1\ n4}$ D_{s2} $D_{3\ 4,\ 6-8}$ T_1 $G_{2\ 6}$ M_6 मस्ति; G_3 वास्तिर् (for वस्ति) D_{a4} गत (for गुदं) — [b]) $B_{6\ 8}$ (marg as in text) $D_{a3\ a4}$ M_6 पावक॰ (for °कं) K_6 V_1 $B_{0\ 6-9}$ $D_{a3\ a4}$ $D_{n1.\ n4}$ D_8 $D_{3\ 5\ 6\ 8}$ समुपाश्रित (for च समा°) — [c]) $K_{1\ 7}$ $D_{5\ 6}$ M_1 वहन्मूत्र; D_7 T_1 G_2 सविण्मूत्र (for वहन्मूत्र) K_6 D_8 Cnp शरीर (for पुरीष) — [d]) G_3 अपान V_1 प्रवर्तते (submetric); B_6 समप्रवर्तते (for परिवर्तते).

7 [b]) D_4 एष (for एकस्) — [c]) K_7 $D_{4-6.\ 9}$ उदानम् (for °न) D_{s1} D_7 समाहुर् (for तं प्रा°) — [d]) D_7 T $G_{1-3\ 6}$ $M_{1\ 5-7}$ -कुशला (for विदुषो). $M_{1\ 5-7}$ नरा॰ (for जना) D_6 corrupt ❀ Cn अध्यात्मविदुष॰, सकाशाच्छ्रुत्वेति शेष ॥ Cp अध्यात्मविदुष इति प्रथमार्थे द्वितीया । ❀

8 D_5 om 8 — [b]) $Ś_1$ $K_{1.\ 3\ 4}$ तथानले (for °निल॰) — [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ शरीरे यो (for °रेषु) — [d]) D_{s1} उपदिश्यति (for °श्यते)

9 [a]) D_{a4} च (for तु) D_7 T_1 G_2 स धातुष्वग्नि विततः — [b]) D_4 om (hapl.) from समा up to प्राणापान (in 10[b]) D_7 T $G_{1-3.\ 6}$ $M_{6\ 7}$ (*sup lin*, orig as in text) समानोग्नि ($G_{1\ 2}$ M_6 °ग्नि॰) (for °नेन) — [c]) T_1 रस धातुश्च; G_1 रसगधांश्च (for रसान्धातूंश्च) T_1 G_2 स (for च) M_1 दोषाणां (for दोषांश्च) — [d]) D_6 अवतिष्ठते; D_7 T_1 G_2 एव तिष्ठति (for अवति)

10 D_4 om up to प्राणापान (cf v l 9) — [b]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ व्यानोदान; G_3 प्राणापान, M_6 प्राणापान॰ (for °पान) D_4 समाहिता; G_3 °श्रित॰ (for °हित॰) — [c]) B_8 (marg, orig as in text) समिंधित (for समन्वित) $K_{4\ 6}$ V_1 $B_{0.\ 6\ 7\ 8}$ (marg as in text) $_9$ $D_{a3\ a4}$ $D_{n1\ n4}$ D_8 $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ स्वधिष्ठान, K_7 $D_{4\ 9}$ स्वधिष्ठाने, D_7 T $G_{1-3\ 6}$ $M_{1.\ 5-7}$ समानेन (for स्वधिष्ठान) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ चानल॰ (for पावक॰) ❀ Cn अधिष्ठान नाभिमण्डल समन्वित समाश्रित॰ पचति । अन्नादिकमिति शेष । यद्वा । समन्वित एकीभावेन युक्त॰ समानस्व गत इत्यर्थ॰ । अधितिष्ठति व्यापारवान्भवत्यनेनेति जीवनमन्नमधिष्ठानम् । ❀

11 D_5 om 11 — [a]) K_7 $D_{4\ 9}$ T_2 $G_{1.\ 2}$ Cnp आस्यादि॰; D_8 आस्याद्धि (for आस्य हि) $K_{3\ 7}$ $D_{4\ 9}$ $G_{1.\ 3}$ वायुसंयुक्तम्; $K_{4\ 6}$ V_1 $B_{0\ 6-9}$ $D_{a3\ a4}$ $D_{n1\ n4}$ D_8 $D_{2\ 3\ 6\ 8}$ पायुप(K_6 °पा)र्यन्तम् (for पायुसंयुक्तम्). — [c]) V_1 $B_{0\ 8\ 9}$ D_8 (marg as in text) श्रोतस् (for स्रोतस्) $K_{1.\ 7}$ D_9 $M_{1\ 5\ 7}$ स्रो(D_9 श्रो)तसो॰

12 12 प्राणानां संनिपाताच्च संनिपातः प्रजायते ।
ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ १२
अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ १३
पक्वाशयस्त्वधो नाभेरूर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
नाभिमध्ये शरीरस्य सर्वे प्राणाः समाहिताः ॥ १४
प्रसृता हृदयात्सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ १५
एष मार्गोऽथ योगानां येन गच्छन्ति तत्पदम् ।
जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ॥ १६
एवं सर्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनाम् ।
तस्मिन्स्थितो नित्यमग्निः स्थाल्यामिव समाहितः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

स्मात् (for स्रोतस्तस्मात्) Da3 प्रजायते (for °यन्ते) D4 श्रोतोसेश्चजायते (sic) —d) D4 6 9 श्रोतांसि (for स्रो°) D7 देहिन (for °नाम्)

12 K7 om (hapl) 12 —a) Ś1 K1 2 4 G2 सनिपातश्च (Ś1 °ताश्च); T2 G1, 3 6 M1 °ताद्य (for °ताच्च) —b) Ś1 K1 2 4 निपाता(K2 4 °त)श्च (for सनिपातः) B3 Da3 a4 सनिपातश्च जायते ❀ Ca 8 स्वस्वस्थानपरित्यागेन धातुवैषम्यादेकत्र मेलन सनिपात । ❀ —c) Da4 Ds1 उष्मा, D7 औष्मा (for ऊष्मा) K6 स्वाग्निर्, D7 T G1-3 6 M5 सोग्निर् (for चाग्निर्) —d) Ś1 K1 2 D4-6 M1 7 सोन्न (for योऽन्नं) Ds1 देहिन, D4 °नो (for °नाम्)

13 a) T2 -सह, G2 M7 वहं (for वह) G6 प्रवहणो (for वह प्राणो) K6 D8 अग्निरेव वहि (D8 °रेव हरत्)प्राणो ❀ Cs अग्निवेगवह । अग्निना सहितो वेगोऽग्निवेग, त वहतीत्यग्निवेगवह । ❀ —b) Da4 गुणांते, Da गुदांत (for गुदान्ते) —c) D7 और्ध्वम् (for ऊर्ध्वम्) K7 ऊर्ध्वमागम्य च पुन —d) K7 समुत्क्षिप्यति (for °पति) Da4 पावनं; D7 T2 पावक (for पावकम्) ❀ Cp समुत्क्षिपति सदीपयति । ❀

14 a) D7 T1 G2 ततो, G1 तयो (for स्त्वधो) K1 2 नाभे (sic), K4, 6 V1 B0 6 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G1 M1 नाभ्याम्, B3 नाड्या; B3 (marg) D7 T G2 3 6 M6 7 नाभ्या (for नाभेर्) —b) D6 मूर्ध्वम्, D7 और्ध्वम् (for ऊर्ध्वम्) K7 D4 आमाशय (D4 °या); Cp पक्वाशय (for आमाशय) D7 T G1, 3 6 M1, 5 6 स्मृत (for स्थित) —c) K1 2 नाभीमध्ये, T2 नाभिर्मध्ये (for नाभिमध्ये) —d) G2 M1 सर्वे (for सर्वे) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 च संस्थिता, K7 D4 6 9 प्रतिष्ठिता; D1 G2 तदाश्रिता; T1 G1, 3, 6 M1, 6 7 समाश्रिता, T2 तदाश्रया, M5 समाश्रिता (for समाहिता)

15 K1 om. (hapl) 15 B7 partly damaged —a) K6 7 B0 8 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2-6 8, 9 प्रस्थिता; V1 B6 7 8 (marg) 9 आस्थिता, M7 प्रसृतो (for प्रसृता) K7 B6 D6 7 T1 G1 सर्वास; D4 T2 G3 सर्वा (for सर्वे) —b) D7 और्ध्वम् (for ऊर्ध्वम्) —c) G3 वहति (for °न्ति) Ds1 G2 अन्न रसो (for °सान्) T2 नाड्यो, G3 नाड्य (for नाड्यो) —d) D7 प्राणात्प्राणा (for दश प्राण-) D5 रस, G2 प्राणात् (for दश) K7 D5 9 प्रणोदिता, D4 प्रचोदित (for प्रचोदिता) ❀ Cp गान्धारीहस्तजिह्वा च पूषा चाथ पयस्विनी । यशस्विनी तथा विश्वोदरी विश्वमुखी कुहू । अलम्बुषा शतहृदा च दश नाड्यो रसावहा ॥ Cs नाड्यो दशेति । सुषुम्नेडापिङ्गलागान्धारीहस्तिजिह्वाधमनामालविकायशस्विनीशङ्खिनीकुहुसञ्ज्ञा ॥ Cv दशप्राणै प्राणापानव्यानोदानसमानकूर्मानन्तकृकलदेवदत्तधनजयाख्यै दश प्राणै । ❀

16 a) Ś1 K1 2 4 पुत्र (for एष) B3 देवानां, G3 6 युक्तानां (for योगानां) ❀ Cp योगाना योगयुक्तानाम् । ❀ —b) K6 Ds2 G3 6 गच्छति (for °न्ति) K4 तत्पर (for तत्पदम्) —c) D6 जितक्लमाशना, G1 °सन (for °सना) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1, n4 Ds1 D2 5 जितक्लमा (D5 °क्लेशा) समा धीरा (B3 om धीरा), D7 T1 G2 जित पद्मासना धीरा —d) K6 V1 B3 (marg) Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 7 T1 G1 3 6 M1 आदधन्, B0 7 8 Da4 T2 M5-7 आदधत् (for आदधु) ❀ Cp आदधत् आदधन्त । व्यत्ययादेकवचनम् । ❀

17 a) K7 विदित; G3 विहितं; M1 वितती; M7 विहितौ (for विहित) —b) M1 7 (sup lin as in text) प्राणापानौ (M7 °नो) हि (for °पानेषु). M6

१७९

भरद्वाज उवाच ।
यदि प्राणायते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।
श्वसित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ १
यद्यूष्मभाव आग्नेयो वह्निना पच्यते यदि ।
अग्निर्जरयते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ २
जन्तोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते ।
वायुरेव जहात्येनमूष्मभावश्च नश्यति ॥ ३
यदि वातोपमो जीवः संश्लेषो यदि वायुना ।
वायुमण्डलवद्दृश्यो गच्छेत्सह मरुद्गणैः ॥ ४
श्लेषो यदि च वातेन यदि तस्मात्प्रणश्यति ।
महार्णवविमुक्तत्वादन्यत्सलिलभाजनम् ॥ ५
कूपे वा सलिलं दद्यात्प्रदीपं वा हुताशने । C 12 6668 B 12 180 6 K 12 184 6

---

om देहिना —ᶜ) K6 V1 B0 7 9 Dn1 n4 D5 D2 8, 8 तस्मिन्स्वमिष्यते नित्य, K7 B0 8 Da3 a4 D1-0 9 तस्मिन्यो मध्यगो (B0 8 Da3 a4 °तो) नित्य, D7 T G1 2 M5 त(T1 G2 य)स्मिन्योव(G1 °न्थाव)स्थितो नित्य, G5 6 °न्यो (G6 °घो) व्यज्यते नित्य, M1 8 7 न्यो नु (M6 च) ष्यते नित्य —ᵈ) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-9 T G1-8 6 M1 6-7 अग्नि (K7 Da4 G3 अग्नि) स्यात्यामिवाहित° (G1 °गत°)

Colophon —*Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-5 7 8 T G1-3 6 M1 6-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-9 M1 7 भृगुभर(K6 Dn4 D5 °मार)द्वाजसवाद°, M6 6 भृगुभरद्वाजसंवादे प्राणादिवायुकथन (M6 °वायुगतिकीर्तन) —*Adhy no* (figures, words or both) Dn1 12, D5 D7 8 T1 G1 M1 6-7 11, D2 10, T2 G2 3 6 25 —*Śloka no* Dn1 n4 D3 17

179

1 Dn4 D5 G1 6 भारद्वाज (for भर°) —ᵃ) Ś1 (*sup lin* as in text) प्रामीयते, K1 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6-8 T2 G1 M6, 7 C5 प्राणयते, M1 प्रण°, M6 प्रयवते, Cp प्राणायते (as in text) ❀ C5 प्राणयते प्राणव्यापार कुरुते । ❀ —ᵇ) D3 (also as in text) यदि वायुर् (for वायुरेव) K7 विचेष्टिते —ᶜ) K6 स्वसिति, V1 B6 8 9 Da3 a4 D6 M1 6-7 ममते, D6 स्वसते, D7 T G2 3 6 स्वनते, G1 ससते (for श्वसिति) K2 B0 आभामते, B7 D3 °पिते (for °पते) —ᵈ) Ś1 K1 2 4 तदा (for तस्माज्). G2 निरर्थक

2 Ś1 K1, 2 4 om. (hapl.) 2, M6 reads it after 6 —ᵃ) K6 V1 B0 7 Dn4 D5 D2 3 5 8 T1 M6 यदूष्मभाव (B7 °लाभ), B0 8 (marg) यद्यूष्मा°, G1 यद्यूष्मगा, G2 यस्यरूष्मभाव (for यद्यूष्म°) G1 आग्नेये —ᵇ) K7 D1 9 ह्यग्निना, G1 मन्युना (for वह्निना) M6 is damaged from दि up to स्माज्जी (in 2ᵈ) D1 6 9 यदा (for यदि) —ᶜ) G1 जरायते Dn1 n4 चैवत् (for चैव) —ᵈ) G2 तस्माजन्मस्त्रिवानिरर्थक (sic)

3 T2 om 3ᵃᵇ D4 reads 3ᵃ-4ᵃ twice —ᵃ) Ś1 K1 2 7 V1 प्रमी(K2 V1 °णी)यमानस्य, T1 G6 6 प्रक्रियमाणस्य, G1 प्रकीर्य° (for प्रमीय°) —ᶜ) V1 एवम् (for एनम्) Ś1 K1 2 वायुश्च प्रजहात्येनम् —ᵈ) K7 D1 9 उष्णभावश्च, Da4 उत्मभावस्य, G1 ऊष्मामावस्य (for ऊष्मभावश्च) B8 (marg as in text) निरर्थक, Da4 (also as in text) न जायते (for च नश्यति)

4 For the repetition in D4, of v 1 3 —ᵃ) K4 वातोपमा, K6 B0 6 7 Da4 Dn1 n4 D5 D2 3, 8 G1 वायुमयो; V1 B8 (*marg as in text*) 9 Da3 D6 वायूपमो (for वातो°) —ᵇ) D5 (marg as in text) वा पुन (for वायुना) —ᶜ) D2 वायुर् (for वायु) V1 B0 6-9 Da4 D5 D3 5 7 T G1-3 6 M1 6-7 दृश्येद् (for दृश्यो) —ᵈ) T G1-3 6 M1 6-7 गच्छन् (for गच्छेत्)

5 ᵃ) B6 T1 G2 6 श्लेष्मा, D7 G5 श्लेष्मो (for श्लेषो) K7 D4 6 9 च यदि (by transp), G6 यदि नि K6 B0 6 (marg) 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5 8 सश्लेषो (Da4 °श्लिष्टो) यदि वातेन, T2 श्लेष्मणेद च वा° —ᵇ) K7 D4 6 9 स हि (for यदि) Ś1 K1 प्रनश्यति, D6 प्रणश्यति —ᶜ) K7 D4-6 9 यथार्णव (for महा°) K7 विमुक्तास; B8 D7 T G1-3 6 M1 6 7 वियुक्तत्वाद् (for °विमुक्त°). ❀ C5: यथा सलिलोत्क्षिप्तं जलभाजन सलिलाप

प्रक्षिप्तं नश्यति क्षिप्रं यथा नश्यत्यसौ तथा ॥ ६
पञ्चसाधारणे ह्यस्मिञ्शरीरे जीवितं कुतः ।
येषामन्यतरत्यागाच्चतुर्णां नास्ति संग्रहः ॥ ७
नश्यन्त्यापो ह्यनाहाराद्वायुरुच्छ्वासनिग्रहात् ।
नश्यते कोष्ठभेदात्खमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ॥ ८
व्याधिव्रणपरिक्लेशैर्मेदिनी चैव शीर्यते ।
पीडितेऽन्यतरे ह्येषां संघातो याति पञ्चधा ॥ ९
तस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने जीवः किमनुधावति ।
किं वेदयति वा जीवः किं शृणोति ब्रवीति वा ॥ १०
एषा गौः परलोकस्थं तारयिष्यति मामिति ।
यो दत्त्वा म्रियते जन्तुः सा गौः कं तारयिष्यति ११
गौश्च प्रतिग्रहीता च दाता चैव समं यदा ।
इहैव विलयं यान्ति कुतस्तेषां समागमः ॥ १२
विहगैरुपयुक्तस्य शैलाग्रात्पतितस्य वा ।
अग्निना चोपयुक्तस्य कुतः संजीवनं पुनः ॥ १३
छिन्नस्य यदि वृक्षस्य न मूलं प्रतिरोहति ।

गमे दृश्यते तद्वद्वायुमश्लिष्टो जीवो वायोरपगमे दृश्येतेत्यर्थः । ❀

6 ^{a}) K7 D4–6 9 यद्वत् (for दद्यात्) D7 T G1–3 6 M1 5–7 Csp यत्क्षि(G3 6 M1 6 य क्षि)प्तेत्सलिल कूपे — ^{b}) K4 प्रदीप्त, K7 D4 9 प्रतीप, D6 प्रदीपो; D7 °पे (for °प) Dn4 हुताशन — ^{c}) Ś1 प्रनष्ट, K2 प्रणष्ट (for प्रक्षिप्तं) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 क्षिप्र प्रविश्य नश्येत, K7 D4 6 9 क्षिप्र प्रविष्टो नश्येद्धि — For 6^{cd}, D7 T G1–3 6 M1 5–7 Cv subst.

492* तन्नश्यत्युभयं तद्वज्जीवो वातानलात्मक ।
[G8 वातानि°]

— After 6, M6 reads 2

7 ^{a}) M6 पर (for पञ्च) K6 7 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2–4 8 9 धारणके, Da3 साधारणके (hypermetric), Cv साधारणे (as in text) G1 om ह्यस्मिन् ❀ Cv पञ्चसाधारणे पञ्चाना भूतानां साधारणे पञ्चभूतमये इत्यर्थः । ❀ — ^{b}) Da4 G1 जीवित्त — ^{c}) K6 V1 Dn1 n4 D8 D3 5–7 T G1–3, 6 M1 5–7 तेषाम् (for ये°) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 अन्यतरा(B6 °मा)भावाच्, M6 Csp °तम(Csp °मा)त्यागे (for °तरत्यागाच्) — ^{d}) Ś1 K1 2 चतुर्थो, Da3 a4 वर्तंतां (for चतुर्णां) Dn1 n4 D8 D2 8, 5 8 Cnp संशय°, Cv सग्रह (as in text) ❀ Cn सग्रह इति पाठः स्वच्छः । ❀

8 ^{a}) Ś1 K1 Da3 नश्यति Ds1 D7 T G1–3 6 M5 7 Cs ह्यनाधाराद् (for °हाराद्) ❀ Cs अनाधारात्, स्वश्वासाद्याधारनाशात् । ❀ — ^{b}) B8 Da3 a4 निश्वास (for उच्छ्वास) — ^{c}) D4 नश्यत, G2 नस्यते K1 2 नश्यत्ये कोष्ठभेदात्खम् ❀ Cn कोष्ठभेदाद्व्याख्यादिना कोष्ठनिरोधात् । ❀ — ^{d}) K2 4 अभाजनात्

9 ^{a}) Da4 D7 T1 G8 6 व्याधि° (for व्याधि) Dn1 n4 D2 °वर्णे, D7 T G1–3, 6 °प्राण (for °व्रण) — ^{b}) D7 T G1–3 6 M1 5–7 च वि (for चैव) Da4 दीर्यते (for शी°) ❀ Cn वर्णो विस्तार उच्छूनता । ❀ — ^{c}) D5 पीड्यते, G1 पडिते, G2 पीडिता, M6 वर्धते (for पीडिते) Ś1 हीतरे; K2 4 ह्येतरे, K7 D4–6 9 T2 G1, 2 6 M1 5–7 [ऽ]न्यतमे; B7 D7 G3 °तमो, D8 मन्यते, T1 ह्यन्यतमे (hypermetric) (for ऽन्यतरे) K7 D4–6 9 M1 6 7 तेषां (for ह्येषां) — ^{d}) V1 सहातो (for संघातो) B8 (marg) D7 T G1–3 6 M5 पचता (for पञ्चधा)

10 ^{a}) T1 यस्मिन्, G1 तस्मात्, G3 6 अस्मिन् (for त°) — ^{b}) K7 क्रमनु°, D4 9 M6 7 कमनु° (for किमनु) — K4 om 10^{c} — ^{c}) D6 चेष्टयति (for वेद°) G8 किं व° (for जीव°) D7 T G1 2 6 M1 5–7 किं वा वेदयते जीव — ^{d}) K6 B0 6–9 Dn1, n4 D8 D2 8 8 च (for वा)

11 ^{a}) K1 G2 गौ (sic), K2 [अ]सौ (for गौ°) Ś1 K2 परलोकस्था, Ds1 °लोकस्य (for °लोकस्थं) K4 एषास्ते पारलौकिकी — ^{b}) Da4 तारयिष्यसि (for °ष्यति) — ^{c}) K1 या, Da4 यां (for यो) — ^{d}) K2 [अ]सौ (for गौ°) Ś1 K1 2 4 V1 M1, 5 7 किं, G2 कान् (for कं)

12 ^{a}) Ś1 K1 2 Da4 D6 8 9 T2 G2 M1 7 गृहीता (for °ग्रहीता) Da4 वा (for च) — ^{b}) B0 चैवं (for चैव) G1 मय (for समं) G6 सदा (for यदा) — ^{c}) G6 [ए]व (for [ए]व) K7 M6 याति. — ^{d}) Dn4 समागमा

13 ^{a}) Dn1 Ds1 विहगैर् K4 6 7 Dn1 D2 4–6 9 उपभुक्तस्य (for °युक्तस्य) — K2 4 om (hapl) 13^{bc}; Ś1 reads it on marg — ^{b}) K6 7 Dn1 D8 D2 4–6 9 च (for वा). — ^{c}) B6 8 (marg) 9 Da4 D7 T1 G1

बीजान्यस्य प्रवर्तन्ते मृतः क्व पुनरेष्यति ॥ १४
बीजमात्रं पुरा सृष्टं यदेतत्परिवर्तते ।
मृता मृताः प्रणश्यन्ति बीजाद्बीजं प्रवर्तते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

भृगुरुवाच ।
न प्रणाशोऽस्ति जीवानां दत्तस्य च कृतस्य च ।
याति देहान्तरं प्राणी शरीरं तु विशीर्यते ॥ १
न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नष्टे प्रणश्यति ।
यथा समित्सु दग्धासु न प्रणश्यति पावकः ॥ २

भरद्वाज उवाच ।
अग्नेर्यथा तथा तस्य यदि नाशो न विद्यते ।
इन्धनस्योपयोगान्ते स चाग्निर्नोपलभ्यते ॥ ३
नश्यतीत्येव जानामि शान्तमग्निमनिन्धनम् ।
गतिर्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न दृश्यते ॥ ४ C 12. 6901 B 12. 187 4 K 12. 185 4

8.6 M7 वोपयुक्तस्य, Ds2 D4 6 9 चोपभुक्तस्य (for युक्तस्य)

14 a) B7 8 (marg as in text) 9 Da3 (also as in text) जीवान्यस्य, T2 बीजानस्य (for °न्यस्य) K7 D1.6–9 T G1–3 6 प्ररोहति, V1 Ds2 D2 8 M1 5–7 प्ररोहते, Da4 प्रवर्तत (for °र्तन्ते) — d) Da3 a4 मृत क, D5 मृत क, D7 T1 G2 4 6 न मृत, G1 भूत क (for मृतः क्व)

15 a) B6 8 (marg as in text) जीव (for बीज) M7 मार्गं (for मात्र) — b) K6 Da3 a4 यदि तत् (for यदेतत्) — c) D4 lacuna, D7 T1 G6 तदा, G1 मृतान्, G3 भूताद् (for मृता) D5 मृवात्, G3 6 मृता (for मृता) Ś1 K1 प्रनश्यति — d) D2 8 जीवाज्जीव (for बीजाद्बीज)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 Ds D2–6 8 9 भृगुभरद्वाजसंवाद, D7 T G1. 2 6 M1 5–7 जीवाक्षेप — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 Ds D7 8 T1 G1 3 6 M1. 5–7 12, Dn1 13, D2 11, T2 G2 26 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 Ds1 15

180

1 a) K6 B8 (marg as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2 4 8 M1. 5 जीवस्य (for जीवानां) — b) D8 सु (for the first च) — c) K7 D4–6 9 M1 देही, T2 प्राणे, G3 प्राण (for प्राणी) — d) B8 (marg as in text) भुवि (for तु वि).

2 a) K1 शरीरश्रितो; B6 (marg) 7 8 (marg as in text) 9 D5 °र विना (for °राश्रितो) — b) Ś1 K1 2 7 D4 5 9 विनश्यति, M1 प्रन°, M7 न न° (for प्रण°) — c) G2 गधासु (for दग्धासु) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 समिधामिव दग्धाना — d) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 यथाग्निर्दृश्यते तथा; K7 प्रणश्यति च पावक ❀ Cv समिद्दाहे वायुना उन्नीतोऽग्निः सूक्ष्मरूपेणाकाशं प्रविश्य गच्छति, न नश्यति, तद्वत् । ❀

3 D5 भारद्वाज — a) K7 D4–6 9 यथा ह्यग्नेस्, D7 T1 अग्नेर्यदा (for °र्यथा) D7 T1 G2 3 6 समिद्धस्य (for तथा तस्य) — c) G1 [उ]पभोगाते, G3 [अ]पयोगांते (for [उ]पयोगान्ते) B6 (marg) D4–6 यर्थे (D4 यदि, D5 यर्दे, D6 तर्थे) धनोपयोगेन

4 a) B6 (marg) 7 8 जानाति (for °मि) — b) K1 D5 शांतिम्, D8 गतम् (for शान्तम्) — c) D5 गतिम् Ś1 K1 2 D5 अस्य; K7 B8 (marg) D4. 6 7 9 T G1–3 6 M1 5–7 ह्यस्य (for यस्य) D5 च (for वा) — d) K1 सस्थाने, D4 सस्थान K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–6 8 9 विद्यते (for दृश्यते) — After 4, Ds1 reads 5c–6b

5 After the ref , G2 ins

493* जीवस्य चेन्धनाभावेऽ सदा नाशो न विद्यते ।

02 भृगुरुवाच ।
97 5
95 5 समिधामुपयोगान्ते सन्नेवाग्निर्न दृश्यते ।
आकाशानुगतत्वाद्धि दुर्ग्रहः स निराश्रयः ॥ ५
तथा शरीरसंत्यागे जीवो ह्याकाशवत्स्थितः ।
न गृह्यते सुसूक्ष्मत्वाद्यथा ज्योतिर्न संशयः ॥ ६
प्राणान्धारयते ह्यग्निः स जीव उपधार्यताम् ।
वायुसंधारणो ह्यग्निर्नश्यत्युच्छ्वासनिग्रहात् ॥ ७
तस्मिन्नष्टे शरीराग्नौ शरीरं तदचेतनम् ।
पतितं याति भूमित्वमयनं तस्य हि क्षितिः ॥ ८
जङ्गमानां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च ।
आकाशं पवनोऽभ्येति ज्योतिस्तमनुगच्छति ।
तत्र त्रयाणामेकत्वं द्वयं भूमौ प्रतिष्ठितम् ॥ ९
यत्र खं तत्र पवनस्तत्राग्निर्यत्र मारुतः ।
अमूर्तयस्ते विज्ञेया आपो मूर्तास्तथा क्षितिः ॥ १०

भरद्वाज उवाच ।
यद्यग्निमारुतौ भूमिः खमापश्च शरीरिषु ।
जीवः किंलक्षणस्तत्रेत्येतदाचक्ष्व मेऽनघ ॥ ११
पञ्चात्मके पञ्चरतौ पञ्चविज्ञानसंयुते ।

— a) V1 B3 Da3 a1 D4–6 उपयोगेन, G1 °भोगांते (for °योगान्ते) — b) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a1 Dn1 n4 D3 D2 3 4 6 8 G2 यथा (Da4 तथा, G2 स चा)ग्निर्नोपलभ्यते; D4 यथाग्निरुप लभ्यते, Cv स्वलिंगैरुपलभ्यते. — Ds1 reads 5c–6b after 4 — c) K6 गत त्वाद्धि (for गतत्वाद्धि) — d) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 8 दुर्ग्राह्यो हि, D5 6 दुर्ग्राह्य स, D7 दुर्मस सन्; T2 दुर्ग्रह न; G3 6 दुर्ग्रह सन् (for दुर्ग्रह स)

6 For the sequence in Ds1, cf v 1 4 — b) D5 7 T1 G1 3 6 M6 [ऽ]पि, G2 चि (for हि) D7 सास्थित (for -वास्थित) M1 6 7 जीवो ह्याकाशमाश्रित — c) B6 (marg) गृह्यते, G2 गृह्यसे, M1 5 दृश्यते (for गृह्यते) B9 Ds T1 G2 स, Da3 Dn1 n4 तु (for सु) K7 D4 9 शूक्ष्मत्वाद् (for सूक्ष्म°). B6 (orig) नोपलभ्यात्सूक्ष्मत्वाद् (submetric); D5 नोपल क्ष्यते साक्षित्वाद् — d) D7 T G1–3 6 M1 5–7 भानिंधन (for न संशय)

7 a) D7 T G1–3 6 M6 योग्नि (for ह्यग्नि) — b) Ds1 D7 T G1–3 6 M1 5–7 उपधार्यते (for °धार्यताम्) — c) Ś1 K1 2 वायु (for वायु) K7 D4 -संधारणा (D4 °णे) (for °रणो) Ś1 K1 2 4 ह्यग्नेर्

8 a) Da3 a4 नाशे (for नष्टे) — b) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 8 ततो देहमचेतन (B6 °नतर), K7 D4–6 9 ततो देहो विचेतन — c) K7 D4–6 9 पतितो; Da3 पतिते, Da4 °स्वे (for °त) — d) K1 यमन; K2 शयान, D7 अधन; T1 नयन; G1 न घन, G2 निधन (for अयन) Ś1 K1, 2 च (for हि)

9 K7 om (hapl) 9–10. — a) Ś1 K1, 2 4 स्थाव राणां (for जङ्गमाना) Ś1 K1 2 4 Dn4 D1–7 9 T G1–3 6 च (for हि) — b) Ś1 K1 2 4 जगमाना (for स्थाव राणां) ❁ Cv स्थावराणामिति सम्बन्धषष्ठी । स्थावरजङ्गम सम्बन्धी पवन इत्यर्थ । ❁ — c) K4 Da4 आकाशे K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 6 8 M1 7 [ऽ]न्वेति (for ऽभ्येति) — d) B9 तद् (for तम्) — e) K4 6 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D3 D2–6 8 9 M1, 6 7 तेषा (for तत्र) Ś1 K1 2 एकस्थं; K4, 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 4 6 8 °त्वाद् (for °त्वं)

10 K7 om 10 (cf v 1. 9). — a) V1 स्व यत्र (by transp), D7 तत्र स्व Da4 पवन — b) D3 6 G1 transp तत्र and यत्र — c) K1 अत्र मूर्तयस् (hypermetric) (for अमूर्तयस्) D5 अमूर्ते इव विज्ञेये ❁ Cs अमूर्तय, निबिडावयवत्वेन हीना । ❁ — d) V1 आपो मूर्तिस् (for आपो मूर्तास्) Ś1 K1, 2 4 M1 5–7 तनु (for क्षिति) K6 B0 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2 3 6 8 मूर्तिमंत शरीरिणां; D4 5 मूर्तिराप शरीरिणां

11 Da4 D5 G1 भारद्वाज — a) Ś1 K4 यद्यग्नि र्मारुतौ; K1 5 °ग्निर्मारुतो; K6 7 T1 °ग्निमारुतो, G1 यद्याग्निमारुतौ; M1 6 7 यदाग्निमारुतौ (for यद्यग्निमा रुतौ) K7 D4 9 प्राणा (for भूमि) — b) K1 M1 5 खमाप च; K7 D4 9 तथापश्च K7 D4–6, 9 शरी रिणां (for °रिषु) — d) K6 स्वेतद्, B9 [इ]त्येवम्; Da4 D8 ह्येतद्; D5–7 T1 G2 3 6 एतद् (with hiatus) (for [इ]त्येतद्).

12 a) G3, 6 पञ्चरते (for °रतौ) — b) K4 G1 -संयुगे; K6 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D2 3, 6 8 चेतने; D4 -संयुतो; Cv °ते (as in text). — D5 om.

शरीरे प्राणिनां जीवं ज्ञातुमिच्छामि यादृशम् ॥ १२
मांसशोणितसंघाते मेदःस्नाय्वस्थिसंचये ।
भिद्यमाने शरीरे तु जीवो नैवोपलभ्यते ॥ १३
यद्यजीवं शरीरं तु पञ्चभूतसमन्वितम् ।
शारीरे मानसे दुःखे कस्तां वेदयते रुजम् ॥ १४
शृणोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न शृणोति तत् ।
महर्षे मनसि व्यग्रे तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ १५
सर्वं पश्यति यद्दृश्यं मनोयुक्तेन चक्षुषा ।
मनसि व्याकुले तद्धि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १६
न पश्यति न च ब्रूते न शृणोति न जिघ्रति ।
न च स्पर्शरसौ वेत्ति निद्रावशगतः पुनः ॥ १७
हृष्यति क्रुध्यति च कः शोचत्युद्विजते च कः ।
इच्छति ध्यायति द्वेष्टि वाचमीरयते च कः ॥ १८

भृगुरुवाच ।

न पञ्चसाधारणमत्र किंचि-
च्छरीरमेको वहतेऽन्तरात्मा ।
स वेत्ति गन्धांश्च रसाञ्श्रुतिं च
स्पर्शं च रूपं च गुणाश्च येऽन्ये ॥ १९
पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी
स सर्वगात्रानुगतोऽन्तरात्मा । C 12.6916 B 12.187 20 K 12.183 20

12c–13b — d) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D1–3 6 8 9 वेत्तुम्; Da4 M5 श्रोतुम् (for ज्ञातुम्) D7 T G2, 6 यादृश

13 D4 om. 13ab (cf v 1 12) — a) G1 -समाघे (for -संघाते) — b) B0 6–9 D8 D2 T G1–3, 6 M1 6–7 मेद; D4 मेह (for मेद) D8 सचरे (for संचये) — c) D6 ′भिद्यमान, G6 विद्यमाने (for भिद्य°) K7 D4 6 9 च; D7 T2 G1–3, 6 M1, 6–7 [ऽ]त्र (for तु) — d) Da4 D7 G1 जीवे, G6 जीव्यो (for जीवो) K7 चैव (for नैव)

14 Before 14, D7 T G1, 3 6 M1 5 7 ins भृगुरुवाच — a) K4 यदि जीव, Ds1 यदा जीव, D4 G3 यद्य जीव, G1 यद्यजीव — c) Da4 M1 6 7 शारीर, Ds1 T1 शरीर (for शारीरे) D6 दुःखे (for दुःखे) Ś1 K4 7 D4 6 9 G3 6 शारीरैर्मानसैर्दुःखैः, K1 2 शारिरे (K2 °र) मानसैर्दुःखैः, T2 शारीरमानसैर्दुःखे — d) Da4 D8 कस्तं; D5 कस्त्वा; G1 यस्ता (for कस्ता) K6 कस्ता विदपवेद्रुज (sic) — After 14, D7 T G1–3 6 M5 read 18 for the first time, repeating it in its proper place

15 Before 15, D7 T G1–3, 6 M1 6 7 ins भ(T2 भा)रद्वाज उवाच K1 repeats 15ab after 15 — b) Ś1 K1, 2 स (for न) K1 V1 D7 T G1–3 6 र्त; K7 D4 9 M1 6–7 च (for तत्) — c) B9 मानसे — d) D7 T1 तस्मिन् (for तस्माज्).

16 a) K7 D1–3 9 चक्षुर्भ्यां (for यद्दृश्य) — K6 om. 16bc — b) Ds1 (sup lin as in text) S1 चेतसा (for चक्षुषा) — c) K4 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D1–6 8 9 चक्षु, V1 D7 T G1–3, 6 M1, 6–7 तस्मिन् (for तद्धि)

17 a) K1 नापश्यति K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2–6 8 9 न चाघ्राति; G3 च न ब्रूते (for न च ब्रूते) — b) K6 7 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 आप्यते (for जिघ्रति) — c) K6 या (for च) K7 स्पर्शरसो, D7 T1 G3 3, 6 °रसौ, T2 corrupt (for स्पर्शरसौ) D4–6 न च स्पर्शं विजानाति — d) Ś1 K2 4 रति पुन, K7 D4 6 8 9 -गत मन; D7 गतेषु न, T G1–3 6 -गते पुन', Cv गत' पुन' (as in text) D5 याति निद्रावशं मन'

18 D7 T G1–3 6 M5 read 18 for the first time after 14 — a) V1 B6 (marg) 7–9 Da3 a4 D8 D4 6 हृष्यते, B0 कुप्यते (for हृष्यति). K6 V1 B0 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 4 6 8 क्रुध्यते (for °ति) K6 V1 B0 6 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 कोत्र, B8 9 Da4 को नु, M1 7 च क (for च क') G1 को हृष्यति कुप्यति च — b) K6 शोपति, V1 त्रसति, B6 D3 त्रसति, D6 तस्माद् (for शोचति) G1 शोक स्युद्विजते च क — c) V1 B8 D4–6 शोचते ध्यायते कश्च — d) D5 हि च (for च क)

19 a) G3 पञ्च (for पञ्च). Ds1 -साधारणमात्र (for °मत्र) Dn1 कश्चित् — b) G1 शरीर एको वसतेऽत-रात्मा. — c) K4 6 V1 B0 7–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D3 5, 6 8 M1 श्रुतीश्च; D7 श्रुतिश्च (for श्रुतिं च) K7 D4, 6 9 स वेत्ति गध च रस श्रुत च; G3 स वेत्ति गन्धांश्च रसात्मक च. — d) B7 8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D8 6 8 गुणांश्च; T1 गणाश्च (for गुणाश्च).

स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र
तद्विप्रयोगात्तु न वेत्ति देहः ॥ २०
यदा न रूपं न स्पर्शो नोष्मभावश्च पावके ।
तदा शान्ते शरीराग्नौ देहं त्यक्त्वा स नश्यति ॥ २१
अम्मयं सर्वमेवेदमापो मूर्तिः शरीरिणाम् ।
तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत् ॥ २२
आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकम् ।
तस्मिन्यः संश्रितो देहे ह्यब्बिन्दुरिव पुष्करे ॥ २३
क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकम् ।
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ॥ २४
सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदं वदन्ति
प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २५
न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्मृत इत्यबुद्धाः ।

---

20 [a]) K_4 पचात्मकी; D_4 पचात्मक- K_7 T_1 $G_{1-3,6}$ पचगुणे (for °गुण) —[b]) $G_{1,3}$ सर्वत्र (for स सर्वं) Ds_2 मात्रानु, G_2 गात्रोनु- $K_{*,4}$ मितो (for -गतो) —[c]) Da_1 om सुखानि —[d]) Ds_1 -योगेव; Ds_2 योगे च, D_7 देहात्तु, T_2 G_1 -योगे तु; M_5 योगेन (for योगात्तु) M_6 तु (for न) D_8 D_7 T $G_{1,3,6}$ M_6 देही (for देह)

21 [a]) $Ś_1$ $K_{1,2}$ यथा (for यदा) K_1 Dn_1 $G_{3,8}$ $M_{1,6}$ नु; G_8 (also) तु (for न) $M_{1,7}$ रूपो (for रूप) —[b]) K_7 नोष्णभावश्च (for नोष्म°) D_7 T $G_{1-3,6}$ $M_{1,6-7}$ पचके (for पावके) D_4 corrupt —[c]) $Ś_1$ K_1 तथा (for तदा) K_1 शरीरेऽग्नौ —[d]) T $G_{1-3,6}$ न (for स) $K_{4,6,7}$ V_1 $B_{0,6,7,8}$ (marg as in text) $_9$ Da_3 $_{a4}$ $Dn_{1,n4}$ D_8 D_{2-9} देहत्यागेन नश्यति

22 [a]) $K_{1,4}$ अस्मय, T_1 ममय (for अम्मय) $K_{6,7}$ $B_{0,6-9}$ Da_3 $_{a4}$ Dn_1 $_{n4}$ D_8 D_{2-9} आपोमयमिदं सर्वम् —[c]) M_1 यत्रात्मा मनसो ब्रह्मा —[d]) K_7 भूतकृत् (for लोक°) $D_{4-6,9}$ सर्वलोकेषु भूतकृत् —After 22, $K_{6,7}$ B_7 $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2-5,8,9}$ Cn ins

494* आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः सयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः ।

[(L 1) K_7 $D_{4,5,9}$ सम्बोध (for इत्युक्त) Dn_4 इत्युक्तः (for सयुक्तः)]

23 With 23-24, cf 3 203 30-31 —[a]) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ च, K_7 $D_{4,9}$ स, D_7 T_1 G_2 तु, T_2 G_1 $M_{1,7}$ हि (for स) $Ś_1$ $K_{2,4,7}$ $D_{4,9}$ विजानाति; K_1 विजानथि (for °नीहि) — V_1 reads 23[b]–24[a] on marg —[b]) $Ś_1$ $K_{1,2,4,7}$ V_1 $D_{4,9}$ स लोकस्य; B_6 Da_3 $_{a4}$ सर्वभूत, D_5 नित्य योग, D_6 य स लोक; D_7 T $G_{1-3,6}$ त लोकस्य; $M_{1,6-7}$ नित्य कर्म (for सर्वलोक) K_7 V_1 $D_{4,5,9}$ विधायक, D_5 D_7 T $G_{1-3,6}$ Cv विधायक, D_6 $M_{1,6-7}$ जितात्मक (for हिता°) ❀ C_s लोकस्य विधायकमीश्वरमात्मान जीव जानीहि ॥ Cv विधायक नियामकम् । ❀ — $Ś_1$ $K_{1,3,4}$ om (hapl) 23[c]–24[b] —[c]) K_7 $B_{0,6}$ $D_{7,9}$ T_1 $G_{1-3,6}$ M_6 स (for य) V_1 समाश्रितो, $B_{7,8}$ समा°, T_2 स सु° (for य स°) K_7 V_1 $B_{7,8}$ $D_{4,7,9}$ T $G_{1-3,6}$ देवो; Ds_1 देहो (for देहे)

24 $Ś_1$ $K_{1,3,4}$ om 24[ab] (cf v 1. 23) V_1 reads 24[a] on marg —[a]) T_2 तु (for तं) —[b]) D_5 सर्वं (for नित्य) $B_{6,8}$ (marg) D_6 $M_{1,6,7}$ नित्य योग($M_{1,6,7}$ त्याग)जितात्मकं —[c]) D_7 G_1 ततो (for तमो) —[d]) Da_4 D_6 जीव (for जीव) $D_{4,6}$ -गुणात्मक (for °निमान्) — After 24, T_2 ins

495* जीवमात्मगुण विन्द्यादात्मान परमात्मन ।

25 = (var) 3 203 33 —[a]) V_1 $B_{0,6-9}$ Da_3 $_{a4}$ D_4 $M_{1,6,7}$ अचेतन (for स°) ❀ Cv सचेतन भावप्रधानो निर्देश । सचेतनत्वमिति यावत् । ❀ —[b]) K_1 (before corr as in text) स चेष्टति, B_6 सचेष्ट* K_6 B_0 Dn_1 Ds_1 D_8 (marg) चेतयते; Da_4 lacuna (for चेष्ट°) —[c]) K_6 $B_{0,6-9}$ $Da_{3,a4}$ Dn_1 $_{n4}$ D_8 $D_{2,3,6,8}$ अत (for तत) D_7 T_1 क्षेमविदो, T_2 G_1 क्षेत्रमिद, Cv क्षेत्रविदो (for °विद) —[d]) G_1 प्रवर्तयेद्यो; $M_{1,6,7}$ प्राकल्पयद्यो (for प्रावर्त°)

26 = (var) 3 200 26 —[a]) $Ś_1$ $K_{1,2}$ हि जीवनाशे, K_7 V_1 $D_{4-6,9}$ $M_{1,6,7}$ हि देहनाशे; Ds_1 हि जीवभेदे, D_7 T $G_{1-3,6}$ M_6 शरीर° (for हि देह°) —[b]) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ $G_{1,2}$ मृत इत्यबुधा ($G_{1,2}$ °द्धा); K_7 B_6 $D_{4,5,9}$ $M_{1,6,7}$ म्रियती(M_1 °ते)ति मूढा B_8 (marg as in text) अबृद्धा (for अबुद्धा) —[c]) $Ś_1$ $K_{1,2}$ D_6 देहांतरग; T_1 °तरतः (for °हान्तरितः),

जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६
एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति संवृतः ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ २७
तं पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः सततं बुधः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ २८
चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २९
मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते ।
सृष्टिः प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

भृगुरुवाच ।
असृजद्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ।
आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान्भास्कराग्निसमप्रभान् ॥ १
ततः सत्यं च धर्मं च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ।
आचारं चैव शौचं च स्वर्गाय विदधे प्रभुः ॥ २
देवदानवगन्धर्वदैत्यासुरमहोरगाः ।

C 12.6932
B 12.188 3
K. 12.186 3

— d) K4 दशार्धतैवाणि, K6 D3 8 M5 (*sup lin* as in text) 6 °र्धतस्तस्य, K7 V1 B0 Dn1 D8 D4–6 9 °र्धता तस्य (for °र्धतैवास्य) Ś1 K1 2 [श]स्ति (for [श]स्य) ❀ Cn v दशार्धता पञ्चत्वम् । ❀

27 With 27, cf 3 203 34, Kaṭha Upaniṣad I 3 12 — b) Ds1 मूढश्र (for गू°) D4 6 9 साक्षिवत् (for संवृत) — c) B9 Ds1 D6 स्वग्रया, T2 स्वप्रिया ; G1 तत्त्वया (for त्वग्र्यया) — d) D4 शूक्ष्मया Ś1 (*sup lin* as in text) K3 सूक्ष्म (for तत्त्व) Ś1 K1 2 बुद्धिभि , D6 -वेदिभि (for दर्शिभि)

28 = (var) 3 203 37 — a) K1 ते, Dn4 स (for त) K4 पूरापर , Da4 पूर्वपर ; Ds1 पूर्वापार (for °पर) K7 B6 (marg) D4 6 9 पूर्वरात्रे परार्धे च — D8 om 28c–29b — c) D4 G1 लब्धाहारो, D7 हव्या°, G2 अव्याहारो (for लघ्वा°) — K1 om 28d–29c — d) B6 आत्मना

29 = (var) 3 203 35 K1 om 29abc, D8 om 29ab (cf v 1. 28) — a) K6 lacuna, M5 तु (for हि) — b) K7 D4 9 हति (for हित्वा) B0 सर्वं (for कर्म) — c) K7 D4 6 9 प्रशांतात्मात्मनि स्थित्वा, D7 T1 G3 6 प्रसन्नमात्मनि स्थित्वा — d) K4 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 आनन्त्यम्, K7 D4 5 9 चाव्ययम्, V1 D1 T G2 3 6 M1. 5 7 अव्ययम्, G1 अन्ययम् (for अक्षयम्)

30 c) ❀ C3 मानसोऽग्नि, अग्ने नयनात्परमात्मा । ❀ — d) K1 भूताख्यात्म ; K2 D7 G2 M1 भूताध्या(M1 °प्या)त्म (for °ध्यात्म) B9 (marg) D4 5 7 T G3 6 M6 7 विनिश्चया, G1 2 °श्चय°, M1 6 °श्चयात्, M7 (*inf lin*) °श्चिता (for °श्चये)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1. 2 4 6 7 B0 6. 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 7–9 T G1 3 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 भृगुभरद्वाजसंवाद , D7 T1 G1 2 6 जीवलक्षण (G1 °ण), M1 5–7 भृगुभरद्वाजसंवादे जीवलक्षण — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 D8 D2 7 8 T1 G1 3 6 M1 5–7 13, Dn1 14, T2 G2 27 — *Śloka no* Dn1. n4 31, D8 35

181

1 a) Ds2 असृजन् — b) K4 पूर्वं योसौ, G6 ब्रह्मा पूर्वं (by transp) Dn1 n4 D8 T G6 M5 प्रजापतीन् (for °पति°) — c) D4 तेजोति (for -तेजोभि) K6 Da4 D7 -निवृत्तान् (for निर्वृ°)

2 a) D7 T तप° (for तत°) D2 8 धर्मश्च ; D7 शौच (for धर्मं) — b) Da4 M1 ततो (for तपो) M7 शाश्वत° — c) Da4 आचाराश्च ; D4 9 आहारं ; D7 आचारान् (for °रं) D6 7 पंच , T1 चाय (for चैव) — d) D8 सर्गाय, D7 T G1–3 6 M1 5–7 सर्गादौ (for स्वर्गाय) Da3 a4 पुन (for प्रभु).

यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ॥ ३
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ।
ये चान्ये भूतसंघानां संघास्तांश्चापि निर्ममे ॥ ४
ब्राह्मणाना सितो वर्णः क्षत्रियाणां तु लोहितः ।
वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥ ५

भरद्वाज उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभज्यते ।
सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसंकरः ॥ ६
कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः ।
सर्वेषां नः प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ७
स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मा पित्तं सशोणितम् ।
तनुः क्षरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ८
जङ्गमानामसंख्येयाः स्थावराणां च जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥ ९

भृगुरुवाच ।

न विशेषोऽस्ति वर्णाना सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ १०
कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः ।
त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां गताः ॥ ११
गोषु वृत्तिं समाधाय पीताः कृष्युपजीविनः ।

---

3 [a]) $K_{4, 6, 7}$ V_1 $B_{0, 6-9}$ Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_8 $D_{2-6, 8, 9}$ T_2 G_1 $M_{1, 5, 6}$ गधर्वा (for गन्धर्वं) —[c]) G_2 °नागश्च —[d]) D_6 पिशाच (for °चा) D_7 T $G_{1-3, 6}$ M_5 मानुपास् (for मनुजास्)

4 [a]) G_2 ब्राह्मण —[b]) D_2 om (hapl) from श्च up to शूद्रा (in 5[d]) K_1 D_4 द्विजमत्तम° ; B_6 D_7 °सत्तमा° —[c]) Ds_1 चापि (for चान्ये) Da_3 a_4 वहु (for भूत) K_7 सघास्ता, $B_{6, 8, 9}$ Da_3 a_4 सघाता (for °नां) —[d]) $K_{4, 6}$ $B_{0, 6-9}$ Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_8 $D_{3, 8}$ वर्णास्, D_6 सर्वास् (for सघास्) D_7 T $G_{2, 3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ सघातास्ता(D_7 °स्ता)श्च निर्ममे ; G_1 सघांस्तांश्च विनिर्ममे

5 D_2 om up to शूद्रा (of v l 4) —[a]) K_1 वर्णा° —[b]) K_7 $D_{4, 5, 9}$ G_1 च (for तु) —[d]) $K_{1, 7}$ श्चासितस् (for अ°)

6 G_1 om 6–20 Da_3 D_5 भारद्वाज —[a]) K_1 D_{6-8} T_1 $G_{3, 6}$ $M_{1, 6}$ चातुर्वर्णस्य —[b]) D_7 वर्णा $K_{6, 7}$ B_7 Dn_1 $D_{2-4, 8, 9}$ विभिद्यते (for विभज्यते) — V_1 reads 6^c–7^d on marg —[c]) $M_{1, 7}$ अपि (for खलु) —[d]) $K_{4, 6}$ B_8 D_8 वर्णशंकर

7 G_1 om 7 (of v 1 6) V_1 reads 7 on marg —[a]) $K_{6, 7}$ Dn_1 D_7 T_1 $G_{2, 3, 6}$ कामक्रोधौ Dn_4 लोभ-, D_5 तत्र (for लोभ°) —[b]) K_4 शोकाश्, M_1 लोकश् (for शोकश्) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ [अ]क्षमा (for क्षुधा) D_5 श्रय° (for श्रम) —[c]) $B_{8, 9}$ Da_3 D_2 M_8 न प्र-, D_7 T_1 चैव, D_8 तु प्र (for न° प्र-) —[d]) K_7 $D_{4, 9}$ धर्मो (for वर्णो) $K_{6, 7}$ $D_{4, 6, 8, 9}$ विभिद्यते (for विभज्यते).

8 T_2 G_1 om 8 (for G_1, cf v 1. 6), D_7 reads 8 on marg —[b]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ च (for स) $M_{1, 7}$ लोहित (for शोणितम्) D_7 T_1 $G_{2, 3, 6}$ श्लेष्मणा पित्त शोणिते —[c]) K_1 B_3 (marg) तत्र° ; K_7 $D_{4, 9}$ ननु, B_6 (marg as in text) Dn_1 n_4 D_5 सम ; D_7 T_1 $G_{2, 3, 6}$ तनो (for तनु°) V_1 Da_3 a_4 स्पदति, B_6 D_6 स्यनति, D_4 रक्षति (for क्षरति) —[d]) K_6 विभद्यते, $D_{4, 6}$ विभिद्यते (for विभज्यते)

9 G_1 om 9 (cf. v 1 6) —[a]) K_2 जगमाणाम् K_6 $D_{4, 6, 9}$ च सर्वेषा, D_5 च सख्येया° (for असख्येया) —[b]) Dn_4 जायत° ; T_2 जायते (for जातय°) —[d]) Ds_1 (before corr) s_2 चर्णे (for वर्ण) $D_{4, 6}$ °विभक्तय (for °विनिश्चय°)

10 G_1 om. 10 (cf v 1. 6) $K_{1, 2, 4}$ transp 10^{ab} and 10^{cd} $Ś_1$ reads 10^{ab} on marg —[a]) $K_{2, 4}$ तेषा विविधवर्णाना (= 9[c]), D_7 T $G_{3, 5, 6}$ $M_{1, 5-7}$ विशेषो नास्ति व° —[b]) Da_4 D_8 सर्व (for सर्वं) K_6 V_1 $B_{0, 6-9}$ $D_{3, 5-8}$ T_1 $G_{2, 3, 6}$ ब्रह्ममय, K_7 T_2 ब्रह्ममिद (for ब्राह्म°) —[c]) Da_4 $D_{5, 7}$ T_1 $G_{2, 3, 6}$ ब्राह्मणा° (for ब्रह्मणा) K_7 $D_{4, 9}$ ससृष्ट ; $B_{6, 8}$ (marg) Da_4 D_7 T $G_{2, 3, 6}$ -सृष्टा हि ; D_5 °संसृष्टा° (for -सृष्ट हि) —[d]) K_1 B_9 गतां ; $B_{6, 8}$ (marg) Da_4 $D_{5, 7}$ T $G_{2, 3, 6}$ गता (for गतम्)

11 G_1 om 11 (cf v 1 6) —[a]) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4, 6}$ D_5 लोभ ; M_7 भोगा (for भोग) K_1 तीक्ष्ण —[c]) D_7 T_1 G_6 स्वधर्म- (for °र्मा) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ रक्तास्ते (for रक्ताङ्गास्). —[d]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ द्विजाश्च (for ते द्विजाः).

स्वधर्मं नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥ १२
हिंसानृतप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः ।
कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ॥ १३
इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
धर्मो यज्ञक्रिया चैषां नित्यं न प्रतिषिध्यते ॥ १४
वर्णाश्चत्वार एते हि येषां ब्राह्मी सरस्वती ।
विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभात्त्वज्ञानतां गताः ॥ १५
ब्राह्मणा धर्मतन्त्रस्थास्तपस्तेषां न नश्यति ।
ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ॥ १६
ब्रह्म चैतत्पुरा सृष्टं ये न जानन्त्यतद्विदः ।
तेषां बहुविधास्त्वन्यास्तत्र तत्र हि जातयः ॥ १७
पिशाचा राक्षसाः प्रेता बहुधा म्लेच्छजातयः ।
प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छन्दाचारचेष्टिताः ॥ १८
प्रजा ब्राह्मणसंस्काराः स्वधर्मकृतनिश्चयाः । C 12 6946 B 12.188 19 K.12.185 19

---

12 G1 om 12 (cf. v l 6) —[a]) K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–6 8 9 गोम्यो, G2 6 वैश्य (for गोषु) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 4 6 8 समान्धाय, G3.6 °दाय (for °धाय) —[b]) K7 D5 9 कृच्छ्रोप, D6 कृश्युप (for कृष्युप) G2 जीवना (for जीविन) —[c]) K4 स्वधर्मेषु (hypermetric), K6 V1 Bo 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 G2 स्वधर्मान्, D3 lacuna, D7 स्वधर्मे (for °र्मं) Ś1 K1 2 4 7 D1 9 नानुतिष्ठत्स्, Bo नाधितिष्ठति, M6 नानुवर्तंते (for °तिष्ठन्ति) M1 7 स्वकर्म न करिष्यति

13 G1 om. 13 (cf v l 6) Ś1 reads 13 on marg —[a]) D4–6 हिंसारति-, G2 हिंस्रनृत (for हिंसा°) —[b]) K1 सेवा (for सर्व) B6 (marg as in text) वर्णोप-, D6 G2 M1 कामोप (for -कर्मोप)

14 G1 om 14 (cf v l 6) —[a]) G2 व्यक्ता (for व्यस्ता) — Da3 a4 om 14[cd] —[c]) G2 धर्मे (for धर्मो) Ś1 K1 2 4 यज्ञ° क्रिया K4 6 Bo 7–9 Dn1 n4 Ds D2 4 8 तेषां, K7 D4 G2 वैषां (for चैषां) —[d]) Dn1 प्रतिविध्यते, D7 T1 G2 8 6 °पद्यते (for °षिध्यते)

15 G1 om. 15 (cf. v l. 6) —[a]) K7 D4–6 9 इत्येते (for एते हि) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 4 8 इत्येते चतुरो वर्णा —[b]) Ds1 (sup lin as in text) s2 तेषां, T G2 एषां (for येषां) —[c]) M5 विहित K1 B9 Da4 D7 T1 G2 8 6 ब्राह्मणा (for ब्रह्मणा) K7 D4 8 9 ब्रह्मणा विहिता पूर्वं —[d]) K7 D4–7 अज्ञानतां (for त्वज्ञा°) ❀ Cv ब्राह्मी परब्रह्मसंबन्धिनी सरस्वती वेदपुराणादिरूपा विद्या । ❀

16 G1 om. 16 (cf. v l 6) —[a]) B8 D5 ब्रह्मणा (for ब्रा°) Ś1 (sup lin) K1 7 V1 B6 7 8 (marg) Dn1 Ds1 (sup lin as in text) s2 D2 7 9 T G2 8 6 M5 ब्रह्म, D4 यज्ञ; D5 6 ये स्व- (for धर्म). Ś1 (sup lin as in text) तस्थस्तास्, K1 -तत्रस्थस्, K2 तत्रस्तास्, K4 -तन्त्रस्तास्, Da3 a4 तंत्रज्ञास्, D4–6 -कर्मस्थास् (for तन्त्रस्थास्) —[b]) Ś1 K1 V1 Bo 6 8 9 Da3 D4 9 T2 ततस् (for तपस्) K2 नु (for न) — B9 om (hapl) 16[cd] —[c]) D5 धारयते (for °यतां) —[d]) D5 G2 8 नियमास्, D7 °तास् (for °मांस्)

17 G1 om 17 (cf v l 6) —[a]) Da3 a4 ब्राह्मीं (for ब्रह्म) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 T2 चैव (for चैतत्) K6 7 Bo 6–8 Dn1 n4 Ds D2–6 8 9 पर, Da3 a4 परां (for पुरा) Da3 a4 सृष्टिं; D5 श्रेष्ठं (for सृष्ट) —[b]) D7 T1 G2 8 6 ये तु; M1 6–7 ये च (for ये न) K6 V1 Bo 6–9 D2–6 8 तद्विद°, Da3 Dn1 n4 Ds D7 T G2 8 6 M1 6–7 ते- (G2 न)द्विजा, Da4 तद्विदा (for [अ]तद्विद°) —[d]) K6 Bo 6 8 Da3 a4 D6 7 8 T G2 8 6 M5 6 द्विजातय°, K7 Ds D2–4 6 9 M1 7 विजा°, Dn4 विजायत (for हि जातय°)

18 G1 om 18 (cf v l. 6) K7 D4 9 om (hapl) 18[ab] —[a]) K6 राक्षस (for °सा) D7 T G2 8 6 M6 7 पिशाच(G2 M6 °चा)राक्षसप्राया —[c]) Ś1 K1 2 G2 प्रणष्टज्ञान, D4 9 प्रणष्टा° (for प्रनष्ट°) —[d]) D7 T G2 8.6 स्वच्छदाहार (for °चार) Bo -चेष्टिका (for °ता)

19 G1 om 19 (cf. v l 6) —[a]) Bo 8 (marg) Da3 तु ब्रह्म (for ब्राह्मण) —[b]) K1 4.6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 6 7 8 T G2 8.6 M6 स्वकर्म (for स्वधर्म) Ś1 K1 2 निरता सदा, K7 D4.9 M6 (inf lin) -कृ(M6 ग)तनिश्रमा (for °निश्चया) —[d]) T2 सृज्यते K6 वापरे; K7 D4. 6 7 9 T1 G3 चापरा, T2 M1 5 6 च परा; G2 स परा, M7 च परे (for चापरे) D7 T1 G6 M1. 5 6 वरै; T2 वरे (for परै)

ऋषिभिः स्वेन तपसा सृज्यन्ते चापरे परैः ॥ १९
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षयाव्यया ।
सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतन्त्रपरायणा ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

भरद्वाज उवाच ।
ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ।
वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १
भृगुरुवाच ।
जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
वेदाध्ययनसंपन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥ २
शौचाचारस्थितः सम्यग्विघसाशी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥ ३
सत्यं दानं दमोऽद्रोह आनृशंस्यं क्षमा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ४
क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंमतः ।
दानादानरतिर्यश्च स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ ५

---

20 G1 om 20 (cf v l 6) —a) D8 D7 T G2.3.6 M1-7 आदावेव (for आदिदेव) G2 समुद्भूत (for °ता) —b) K6 Bo 7 D5 D8.5.7 M6 7 ब्रह्म मूलाक्षयाव्यया, G2 मूला क्षयव्यया —c) D4 मनसा (for मा सृष्टिर्) —d) Ś1 K1 2 4 लोक (for धर्म-) K7 M6 परायणा D8 भक्त धर्म परायण

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1 2 6 M1 6-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 n4 Dn1 D8 D2-6 8 9 भृगुभ(K1 °भा)रद्वाजसंवाद; D7 T G6 वर्णविभाग, M1 6 भृगुभरद्वाजसंवादे वर्णविभाग, M6 7 °संवादे वर्णविभागवचन (M7 °कथन) —*Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 D8 D7 8 T1 G1 2 6 M1 6-7 14, Dn1 15, D2 13, T2 G2 28 —*Śloka no* Dn1 n4 D8 20

182

1 Dn4 D4 भारद्वाज —a) Da4 ब्राह्मणं T1 G2 6 केन भवति ब्राह्मण —b) D7 T1 G3 6 द्विजसत्तम (for वा द्विजो) —c) Da3 वैश्य K1 शूद्राश्च; K4 Da4 शूद्रस्य —d) G2 6 तन्मे ब्रूहि विदां वर

2 D7 om the ref —b) K1 G2 सत्कृत; K7 संस्कृतै —d) Dn4 अवस्थिता

3 a) Dn1 शौचाचारै (for °चार) D7 T G1-3 6 M6 रत (for -स्थित) —b) M1 6 7 विदिसा(M7 °ता)शी (for विघ°) ❀ Cn विघस ब्राह्मणादिभुक्तशेषम् ॥ Cv यज्ञशेषमतिथ्यादिभिर्भुक्तशेष वा । ❀ —c) K7 D6 निल्य (for नित्य) D81 ब्रह्मप्रिय, D8 सत्यपक्ष; G2 °परा (for °पर) —d) Ś1 K1 2 4 -सत्तम (for उच्यते)

4 = 3 177 16 G8 om (hapl) 4-5 —a) K4 M1 6-7 तपोद्रोह, K6 Bo 9 D8 अयोद्रोह, K7 D4-6 9 तपोक्रोध; B6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 अयाद्रोह, D7 G6 दमोद्रोहम् (for दमोऽद्रोह) —b) K6 Bo 6 (marg) 7-9 Da4 D8 D2 8 कृपा घृणा, K7 D4 6 9 घृणा क्षमा (by transp), Da3 Dn1 n4 D2 त्रपा घृणा, M1 6-7 कृतज्ञता —c) K7 D4-6 9 M1 6-7 दमश्च (for तपश्च) K1 (*sup lin* as in text) तत्र; B8 9 यस्य (for यत्र) —d) V1 transp स and ब्राह्मण D6 स्थित (for स्मृत)

5 G8 om 5 (cf v l 4) —a) K2 7 D4 9 T1 G2 6 M1 6 7 क्षतजं; D7 क्षमज (for क्षत्रज) G1 सेवके (for °ते) D7 T1 G2 6 यस्तु (for कर्म) —b) K4 6 Bo Dn1 n4 D8 D2 5 6 6 सगत, K7 -कर्मसु; B8 G1 -संमित (for -संमत.). —c) D7 T1 G2.6 -रतश्च

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं यो विशत्यनिशं शुचिः ।
वेदाध्ययनसंपन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥ ६
सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥ ७
शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे चैतन्न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ ८
सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
एतत्पवित्रं ज्ञातव्यं तथा चैवात्मसंयमः ॥ ९
नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ १०
यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ११
अहिंस्रः सर्वभूतानां मैत्रायणगतश्चरेत् ।
अविस्रम्भे न गन्तव्यं विस्रम्भे धारयेन्मनः ॥ १२ C 12.6965 B.12 189 15 K.12.187 16

(for रतिर्) K6 V1 B0 6-9 D7 n1 Dn1 n4 D8 D1 8 8 यस्तु, D1 T G1 2 6 चैव (for यश्च) ❀ Ca.s आदान करमागादिग्रहणम् । ❀

6 [a]) K7 V1 D1 7 0 T G1-3 6 M1 गोरक्ष (for गोरक्ष्य) K6 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a1 Dn1 D7 2 8 विशत्याशु पशुम्य(B5 °शून्य)श्च, Dn1 D5 वाणिज्या पशुरक्षा च, D8 वित्तार्जनपरश्चैव — [b]) K6 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da1 Dn1 n1 D8 D1 3 1 8 कृप्यादानरति (D5 °रुचि°) शुचि (Da1 रुचिर्), Da3 कृप्यामस्कारं मस्कृतशुचि (sic)

7 [a]) Ś1 K1 2 4 मक्षकरो, K7 D1-6 9 मक्ष(D1 9 °क्ष्य)रतो, B0 -मक्ष्यरतिर्, Da3 a1 D2 मक्ष्या(D2 °क्षा)रतिर् (for मक्ष°) D7 T1 मत्रं मक्षति नित्य य, G1 सर्वमक्षयति नित्य (sic) — [c]) K7 D1-6 9 त्यक्त वेदममाचार — [d]) B7-9 Da1 श्रुति (for स्मृत°)

8 = 3 177 20 — [a]) B0 8 (marg as in text) 9 Da1 चैव (for चैतद्) Ś1 K1 B8 (marg) Da3 D5 6 लक्ष्म, V1 B8 (orig) D1 लक्ष, Da1 लक्ष्य, Dn1 लक्षे (for लक्ष्यं) — [b]) K6 V1 B0 6-9 Da1 a1 Dn1 n1 D8 D2 8 8 तच्च न, D1 G6 चैतन्न (for चै) Ś1 K1 2 दृश्यते, K1 लक्ष्यते (for विद्यते) — [d]) D5 नैव (for न च) Ś1 K1 2 4 V1 B7-9 Da8 a1 M5 ब्राह्मणो ब्राह्मणो न च

9 = (var) 3 203 39 — [ab]) K7 सर्वोपायस्य (for °पायैस्तु) G1 transp लोभस्य and क्रोधस्य K7 om च — [c]) K6 7 B0 6-9 Dn1 n1 D8 D2-6 8 9 ज्ञानानां, Da8 a1 ज्ञातानां, M7 त्रातव्य (for ज्ञा°) — [d]) D8 [आ]त्मसंभव (for °संयम) — After 9, K6 V1 B0 6-9 Da8 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 6 8 ins

496* वार्यौ सर्वात्मना तौ हि श्रेयोघातार्थमुच्छ्रितौ ।

[K6 त्याज्यौ, B5 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da3 कार्या (for वार्यौ) D8 च (for हि) B7 Da1 Dn1 उच्छ्रितौ (for उत्थितौ)]

10 = (var) 3 203 40 — [a]) T2 नित्य (for नित्य) G1 यमाच् (for क्रोधात्) K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 D8 D2 3 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 श्रिय (G2 °या) (for तपो) K7 D1 6 9 रक्ष्य, D81 रक्ष्येच् — [b]) K6 V1 B0 6-8 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 तपो, K7 D1 9 श्रियो, B9 lacuna, D6 श्रेयो (for श्रिय) K6 B6-8 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 8 रक्षेच्च B9 lacuna (for रक्षेत) Ś1 K1 2 4 श्रिय रक्षेन्मत्सरात् — [c]) T2 विद्या K4 6 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 6 8 M1 मानापमानाभ्याम् (for मानावमानाभ्याम्) — [d]) After आत्मान, Da3 a1 read 12[b] for the first time, repeating it in its proper place K7 D1 7 च (for तु) K2 प्रसादत (for प्रमा°)

11 = 3 203 43 cf 6 26 19 — [a]) Da3 lacuna for यस्य सर्वे Da3 परिग्रहा (for समारम्भा) — [b]) D7 T1 G3 निराशा; T2 G1 निराशी (for °शीर्) K6 द्विजा, K7 V1 B0 6-9 Dn1 n1 D8 D2-6 8 9 M5 (sup lin as in text) 6 7 द्विज, M1 द्विज (for स्विह) Da3 a1 निराशीर्बंधनादिपु ❀ Ca निराशी र्बन्धना आशासारूपबन्धनहीना, अफलेच्छयारब्धा । ❀ — [c]) D5 कृत, D7 हृतं (for हुत) — [d]) B7 8 Da3 D3 8 G1 transp स and च D5 स च त्यागी च बुद्धिमान्

12 With 12[ab], cf. 3 203 45[ab] 12 154 27[cd], B 12 278 5[ab], 329 18[ab] — [a]) G1 अक्रोध (for अहिंस्र) — Da3 a1 read 12[b] for the first time after आत्मान (in 10[d]) — [b]) K6 मैत्रायन Ś1 K1 2 4 7 D3 4 6 7 9 T1 G3 6 गति°, D5 °गतिं (for गतश्) Ś1 K1 3 4 भवेत् (for चरेत्) — K6 V1 B0 6-8 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 6 7 8 T G1 3 6 read 12[cd] after 15. — [c]) K6 7 V1 D1 9 अविश्रमेण; B0 6 9 D8 D8

परिग्रहान्परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या जितेन्द्रियः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेदिह चामुत्र चाभयम् ॥ १३
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ १४
इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १५
मनः प्राणे निगृह्णीयात्प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ।
निर्वाणादेव निर्वाणो न च किंचिद्विचिन्तयेत् ।
सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म स वै तेनाधिगच्छति ॥ १६
शौचेन सततं युक्तस्तथाचारसमन्वितः ।
सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्द्विजातिषु लक्षणम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

(by corr) ₇ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ Cnp °स्रमेण; B₇ °स्रम्भे न; Da₃ a₄ Dn₄ D₈ °श्रंमे न (for °स्रम्भे न) —ᵈ) K₆ ₇ Bo Da₃ a₄ Dn₄ Ds₁ D₄ ₈ ₉ विश्रमे (for विस्रम्भे) ❀ Cn विस्रम्भे गुरुवेदवाक्येषु याथार्थ्यनिश्चये। ❀

13 = (var) 3 203 47 —ᵃ) Da₄ D₇ M₁ ₅ ₆ परिग्रहात्, D₅ °ग्रहं (for °ग्रहान्) —ᵇ) Dn₄ वध्य, D₅ शुद्ध्या (for बुद्ध्या) —ᶜ) Ś₁ K₁ ₃ ₄ D₄ ₉ अशक्य, K₇ असख्यं; D₇ T G₂ ₈ ₆ M₁ ₅₋₇ अचल (T₁ M₆ °ल) (for अशोक) D₈ आचरेद् (for आतिष्ठेद्) —ᵈ) K₆ इच्छा (for इह) D₇ T G₁₋₃ ₆ M₅ चोभयो (for चाभयम्)

14 = 3 203 48 —ᵃ) Da₃ a₄ Ds₁ D₅ तपो निष्ठेन (for °नित्येन) K₆ D₅ दानेन, Dn₄ दांत्येन (for दान्तेन) —ᵈ) Ds₁ सगेश्च (for सङ्गेषु) K₆ [अ]सगिनां, Bo Ds₁ सगिना

15 = (var) 3 202 11 B 12 329 49 —ᵃ) K₆ तद् (for यद्) —ᵇ) Ś₁ K₂ M₆ स्थित°, K₁ स्थिता°; K₇ D₄ ₆ ₉ श्रुति°; M₁ स्मृति, M₄ स्मृत; M₇ स्थित (for स्थिति) D₈ तद्व्यक्तं स्यामिति स्थिति —ᶜ) K₇ D₄ ₉ तज्ज्ञेयं, D₆ तत्माहुर् (for विज्ञेयं) —ᵈ) Da₄ लिंग (for लिङ्ग) —After 15, K₆ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂ ₈ ₅ ₇ ₈ T G₁ ₃ ₆ read 12⁸²⁴

16 ᵃ) K₆ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ Ds₂ D₂ ₅ ₇ T₂ G₂ ₃ ₆ M₁ ₆ न (M₆ वि) गृह्णीयाद् (for निगृ°). —ᵇ) K₆ प्राणान् ❀ Cs ₈. ब्रह्मणि ब्रह्मरन्ध्रसमीपे शून्ये तेजोमये एव धारयेत् यावन्निर्वाण परमात्मबोधज लोकोत्तर सुखम् । ❀ —ᶜ) K₇ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₈ M₆ (inf lin) निर्वेदाद्; D₆ निर्वादाद्, M₁ निर्याणाद् (for निर्वा°) K₆ ₇ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂ ₃ ₅ ₆ ₈ निर्वाण, D₄ ₉ M₁ ₅₋₇ निर्वा(M₁ °र्या)येन्, D₇ T G₁₋₃ ₆ °यान् (for °णो) K₃ ₄ निर्वादेर्निगृह्णीयान् —ᵈ) B₆ विचारयेत् (for विचिन्त°) D₇ T G₁₋₃ ₆ न किंचिदपि चिंतयेत् —ᵉ) D₇ G₃ ₈ सुखे; T₂ दुःख (for सुख) Ś₁ K₃ D₆ T₁ G₂ ब्रह्मणो (for ब्रा°) K₆ ब्रह्मन् —ᶠ) K₁ सर्वे तेन, K₄ ₆ V₁ Bo ₆₋₉ Da₁ Dn₁ n₄ Ds D₂ ₅ ₈ निर्वेदेन (K₆ °ण), D₇ स चेतो न, T G₁ ₂ M₁ ₅ ₇ स चैतेन (for स वै तेन) K₇ D₄ ₉ [अ]धितिष्ठति; V₁ T₂ G₂ [अ]भिगच्छति (for [अ]धि°)

17 ᵃ) G₁ युक्तं —ᵇ) K₄ ₆ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂ ₃ ₅ ₈ T₂ सदाचार (for तथा°) G₁ समन्वित —ᶜ) Da₄ सानुक्रोशस्य; M₁ °क्रोश च. —ᵈ) G₁ तद्विजा इति लक्षण

Colophon —*Sub-parvan* Ś₁ K₁ ₃ ₄ ₆ ₇ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂₋₅ ₇ ₈ T G₁ ₃ ₆ M₁ ₅₋₇ मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś₁ K₁ ₃ ₄ ₆ ₇ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ Ds D₂₋₆ ₈ ₉ M₅ ₆ भृगुभ(D₄ ₅ °भा)रद्वाजसंवाद°, D₇ T₁ G₆ M₁ ₇ ब्राह्मणादिलक्षणं, G₁ वर्णलक्षणं; G₂ ब्राह्मणलक्षण —*Adhy no* (figures, words or both) B₇ Dn₄ D₈ D₇ T₁ G₁ ₃ ₆ M₁ ₅₋₇ 15; Dn₁ 16, D₂ ₈ 14; T₂ G₂ 29, —*Śloka no* · Dn₁ 17; Dn₄ 19; D₈ 18.

१८३

भृगुरुवाच ।
सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं सृजति च प्रजाः ।
सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ १
अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः ।
तमोग्रस्ता न पश्यन्ति प्रकाशं तमसावृतम् ॥ २
स्वर्गः प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च ।
सत्यानृतात्तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ॥ ३
तत्र त्वेवंविधा वृत्तिर्लोके सत्यानृता भवेत् ।
धर्माधर्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखं तथा ॥ ४

तत्र यत्सत्यं स धर्मो यो धर्मः स प्रकाशो यः प्र-
काशस्तत्सुखमिति । १ । तत्र यदनृतं सोऽधर्मो योऽध-
र्मस्तत्तमो यत्तमस्तद्दुःखमिति । २ ॥ ५

अत्रोच्यते ।
शारीरैर्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदयैः ।
लोकसृष्टिं प्रपश्यन्तो न मुह्यन्ति विचक्षणाः ॥ ६
तत्र दुःखविमोक्षार्थं प्रयतेत विचक्षणः ।
सुखं ह्यनित्यं भूतानामिहलोके परत्र च ॥ ७
राहुग्रस्तस्य सोमस्य यथा ज्योत्स्ना न भासते । C. 12. 6975 B 12. 190. 6 K 12. 188. 8

183

1 a) M1 5–7 transp सत्यं and ब्रह्म — b) K4 विसृजति, K5 B0 7 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 विसृजते, K7 D4–6 9 च सृजति (by transp), V1 B6. 9 Da4 च सृजते; D7 T1 G2 3 6 धर्मं (T1 ब्रह्म) इति, T2 G1 M1 5–7 सृजति वै — d) D6 सत्ये स्वर्गेन गच्छति

2 a) K1 2 तपसो (for तमसो) Ś1 K1 2 मूल (for रूप) — b) K6 [ऽ]त्यध, M1 7 [ऽ]प्यध (for ह्यध) B8 (marg as in text) 9 Da4 तमस्तु ग्रसते ह्यध, D4 6 तमसा ग्रस्यते त्वध — d) K7 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 प्रकाशं तमसावृ(D5 °सा जि)ता

3 a) K7 V1 B6 D4 7 9 T G2 3 6 M1. 5–7 स्वर्गं (for स्वर्ग) V1 B6 प्रकाशम् — b) B8 (marg as in text) नरकस् (for °क) — c) K4 6 7 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2–9 सत्यानृत; Cpp °नृताद् (as in text) G2 सत्यानृताभ्यामुभय

4 ab) T1 यत्र (for तत्र) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 [अ]प्येवंविधा (Da3 a4 °धे); D5 ह्येवंविधा (for त्वेवं°) Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 transp वृत्ति and लोके K4 सत्यानृतां, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 °नृते; D8 D7 T G1–3 6 M1 5–7 °नृताद् (for °नृता) — c) D4 G1 धर्माधर्मौ (G1 °र्मे) K1 प्रकतश्च (sic), K7 D4 9 प्रकाशाय; D6 °शं च (for °शश्च) — d) G1 M6 दुःख (for दुःख) K7 D4–6. 9 तथा सुख (by transp); B6 M7 (inf lin as in text) सुख तदा; Da4 सुखस्तथा

5 Da4 G1 om 5 — 1) Dn1 M1 lacuna; M6 यद्यत् (for यत्) G2 om स D3 om यो धर्म G3 6 om य प्रकाशस्तत् G3 यद्यशस् (for य प्रका°) — After प्रकाश, M6 ins स स्वर्ग य स्वर्गस् — 2) T2 यत्र (for तत्र) M6 यद्यनृत (for यद°) K1 सोधर्मा; K7 D4 6. 9 तदधर्मो (for सोऽध°) K1 तुत्तमो (sic) — After यत्तमस्तद्, M6 ins. नरकं यन्नरकं

6 Ś1 K1 अत्र चोच्यते; Da4 G1 lacuna; T1 G2 3 6 उच्यते (for अत्रोच्यते) — a) K1 7 B6 शरीर; K2 V1 B7 8 Da3 a4 D4 6 9 M1. 6 7 शारीर, D7 शारीरैर् (for शा°) G2 मनसैर् — b) K1 V1 B6 9 D6 7 T G2 3 6 M1 5–7 सुखोदयै (for [अ]सुखो°) — c) K1 लोक (for लोक) D7 -कष्ट, T1 G1 सृष्ट (for -सृष्टिं) Ś1 K1 2 B6 D5 7 G1 प्रपश्यति (D7 °तां) (for °श्यन्तो)

7 K7 reads 7ab twice — a) G1 अत्र (for तत्र) Da4 विमोक्षाय (for °क्षार्थं) — b) T1 G1 प्रयते तद्, T2 °ते च (for °तेत) — c) K6 D5 स्वनित्य, D7 T G1–3. 6 हि नित्य (for ह्यनित्य)

8 a) K1 वाहु (for राहु) — b) G1 हार्यते (for भासते) — c) G1 तमो हि (for तमोभि) — d) B6 नराणां; Da4 lacuna (for भूतानां) K1 भ्रशते, K4 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3 5. 8 नश्यते; K7

तथा तमोभिभूतानां भूतानां भ्रश्यते सुखम् ॥ ८

तत्खलु द्विविधं सुखमुच्यते शारीरं मानसं च ।१। इह खल्वमुष्मिंश्च लोके सर्वारम्भप्रवृत्तयः सुखार्था अभिधीयन्ते ।२। न ह्यतस्त्रिवर्गफलं विशिष्टतरमस्ति ।३। स एष काम्यो गुणविशेषो धर्मार्थयोरारम्भस्तद्धेतुरस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजना ।४। ॥ ९

भरद्वाज उवाच ।

यदेतद्भवताभिहितं सुखानां परमाः स्त्रिय इति तन्न गृह्णीमः ।१। न ह्येषामृषीणां महति स्थितानामप्राप्य एष गुणविशेषो न चैनमभिलषन्ति ।२। श्रूयते च भगवांस्त्रिलोककृद्ब्रह्मा प्रभुरेकाकी तिष्ठति ।३। ब्रह्मचारी न कामसुखेष्वात्मानमवदधाति ।४। अपि च भगवान्विश्वेश्वर उमापतिः काममभिवर्तमानमनङ्गत्वेन शममनयत् ।५। तस्माद्ब्रूमो न महात्मभिरयं प्रतिगृहीतो न त्वेष तावद्विशिष्टो गुण इति नैतद्भगवतः प्रत्येमि ।६। भगवता तूक्तं

भ्रस्यते; D7 T1 दृश्यते, D9 भ्रस्यते, G3 6 मृग्यते (for भ्रश्यते)

9 [1]) After खलु, G1 ins तद्द्विधा लोके G1 सौख्यम्; G2 दुःखम् (for सुखम्) B0 तत्खलु सुखमुच्यते द्विविधं After उच्यते, G2 ins सुखमेव च After शारीर, V1 ins उच्यते Ś1 K1 2 चेति (for च) K7 D4 6 9 शारीरं मानसं चै(D4 चै)व तत्खलु द्विविधं सुखं (K7 D0 स्मृतं) — [2]) K7 transp इह and खलु Dn1 D7 T G1-3 अमुष्मिन् (for °ष्मिंश्च) K4 6 B0 7 Da3 Dn1 n4 D8 D3 5 6 8 वस्तुप्रवृत्तयः; Da1 G1 सर्वारंभवृत्तयः, G2 °वृत्ता (for °प्रवृत्तयः) K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 G1 M1 6 7 सुखार्थम् (for °र्था) K1 7 D3 9 ह्यभिधीय(K1 °य)ते, T1 G2 3 अभिधीयते — [3]) After ह्यत, K4 6 V1 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 M1 5-7 ins पर — Ś1 K1 2 द्विवर्गं, D7 T1 G1 3 6 त्रिवर्गो (for °र्गं) K6 D8 -फलाद्, B8 (marg) फलेषु (for -फल) D7 T G1-3 6 M1 6 7 अस्ति विशिष्टतर (by transp) — [4]) K1 एषु, K4 Da3 Dn1 n4 D82 D3 5. 6 8 एव (for एष) G1 3 6 कामो (for काम्यो) Ś1 K1 T2 धर्मार्थयोगारभस्, K4 6 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 5 6 8 °र्थगुणारभस् (for °योरारम्भस्) K4 6 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 D8 D2-6 8 M0 सुखप्रयोजनार्था, K7 V1 Dn4 D7 9 T G1-3 6 M1 5 7 °जनार्थं (for °जना) — After -प्रयोजना, K4 6 B0 6-9 Da3. n4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 ins आ(D8 चा)रंभ, M5 इति

10 T2 भारद्वाज — [1]) K7 D4 6 9 भगवता, M6 त्वया, M7 भवतो (for भवता) B6 सुख; B6 (marg as in text) Da4 सुख तत्, D5 सुखाश्च (for °नां) K6 B6 8 Da3 n4 Dn1 n4 D82 D2 3 6. 8 Cp 8 परमा स्थितिर्; D5 °मस्त्रिय, D7 T G1-3 6 परमार्थे स्थितिर्, Csp °मा स्त्रिय (as in text) Cnp सुखाश्च परमस्तीति D8 तदिति (for इति) Ś1 K1 2 तत्र गृह्णीयान्, K6 V1 B0 6 9 Da3 Dn1 n4 D3 D2 5. 8 न तदुपगृह्णीमो; B7 8 Da4 तत्र तदुपगृह्णीमो; D4 9 तत्र निगृह्णीमो (for तत्र गृह्णीम) — [2]) Da4 ह्येषाम् D7 G3 6 M1 5 7 (also as in text) तपसि, T1 G6 (before corr) तमसि (for महति) T2 G1 2 M5 तपःस्थितानां D. आप्राप्य Da4 एक, Dn1 एव, T2 G3 6 lacuna (for एष) • — After एष, K6 7 V1 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D9 D2 3 5 8 ins काम्यो while D6 ins कामे Before -विशेषो, D82 ins गुण Da4 चैतम्, D81 82 (before corr) चैवम् (for चैनम्) V1 B6-9 Da4 M1 6 7 ह्यभिलषते, B0 °लषति, D4 6 °लषत, D7 T1 °लक्षयति; T2 G2 °लषति, G1 °लषयति (for °लषन्ति) — After °लषन्ति; V1 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 ins च while D2 6 ins इति — [3]) Before श्रूयते, Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2-4 6 ins तपसि, while D5 ins तमसि Ś1 K1 2 4 6 B0 6-9 Da3. n4 Dn1 n4 D8 D2 3 . 8 om च K4 6 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 M6 om भगवास् M5 ब्रह्मपर्यमनु (for प्रभुरेकाकी) — [4]) K6 T G1-3 6 M5 न च, V1 lacuna, D7 च, M1 6 7 न तु (for न) — Ś1 K1 2 4 B0 om काम D7 T1 G1-3 6 विदधाति; M5 आद° (for अवद°) — [5]) K7 विश्वेश्वरम्; M1 7 शंकर D7 T G1-3 6 M1 5-7 om उमापति B0 D7 T G1 3 6 M1 5-7 अति, G2 इति (for अभि-) Ś1 K1 2 4 क्रोधेन (for अनङ्गत्वेन) K7 V1 D4 6 7 9 T G1-3 6 नाशम्; B0 6-8 D82 D2 5 शमनम् (for शमम्) M1 7 आत्मानमनङ्गत्वमनयद्गतिं; M5 अनङ्गत्वमनयत्, M6 °त्वमवगमत् — [6]) K7 D4 9 भूमौ; D5 भूयो (for ब्रूमो) — After ब्रूमो, K7 D4 9 ins न रत्नानां परमा स्त्रिय Ś1 K1. 2 4 om from the first

सुखानां परमाः स्त्रिय इति । ७ । लोकप्रवादोऽपि च भवति द्विविधः फलोदयः सुकृतात्सुखमवाप्यते दुष्कृताद्दुःखमिति । ८ । अत्रोच्यताम् । ९ ॥ १०

भृगुरुवाच ।

अनृतात्खलु तमः प्रादुर्भूतं तमोग्रस्ता अधर्ममेवानुवर्तन्ते न धर्मम् । १ । क्रोधलोभमोहमानानृतादिभिरवच्छन्ना न खल्वस्मिँल्लोके न चामुत्र सुखमाप्नुवन्ति । २ । विविधव्याधिगणोपतापैरवकीर्यन्ते । ३ । वधबन्धरोगपरिक्लेशादिभिश्च क्षुत्पिपासाश्रमकृतैरुपतापैरुपतप्यन्ते । ४ । चण्डवातात्युष्णातिशीतकृतैश्च C 12 6978 B 12.190 11 K 12.188.11

न up to तूक्त (in 10⁷) K6 V1 B0 6 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3.7 T G1-3 6 M5 6 न तु, K7 D4 6 8 9 M1 7 ननु, B8 9 Da4 D6 न च (for न) K7 D4 9 अपगृहीतो, V1 M1 6 7 अप्रतिगृ°, D6 अग्रगृ°; D6 अय गृ°, D7 G1 3 6 M8 प्रतिगृहीतोयम् (by transp), T G2 परिगृहीतोयम् — Before न, D7 T G1-3 6 M5 ins अर्थो V1 न वा, B7 8 (marg) 9 न नु (for न तु) K6 एषा, K7 D4 6 9 अय, B6 Da3 Dn4 एषा, B8 9 T M6 एव, M1 एषु (for एष) D6 om तावद् — After गुण, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 ins विशेष, D7 T1 G1 3 6 गण K7 नैता वद्, D7 T G1-3 6 M1 5-7 न चैतद् (for नैतद्) K7 D4 7 9 T G1-3 6 भगवान्, V1 M1.6 भवत, D6 भगवत, M1 (also) 6 भवान्, M7 भवता (for भगवत) K1 D6 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 प्रत्येति (for °मि) —⁷) V1 B6 M1 5-7 भवता तू(B6 ह्यु)क्त; B0 भवदूक्त, B9 भवतस्तूक्त, D6 भगवताप्युक्त, D7 T G6 भवतोक्त, D8 भगवतान्नूक्त (sic), G1-3 भगवतोक्त (for भगवता तूक्त) S1 K1 2 4 न रत्नाना, K7 Da3 Dn1 n4 D2 3 (marg as in text) 4 6 9 सुखाना (for °नां) K7 Da3 Dn1 n4 D2 3 (marg as in text) 4 9 परमास्त्रि, D6 6 परमस्त्री(D6 स्त्रि)य, D7 T1 G1-3 6 M5 (sup lin as in text) 7 परमार्था(G3 M7 °र्थं)स्थितिर् (M7 °स्त्रिय), T2 परमा स्थितिर् (for मा स्त्रिय) — D7 T2 G1 3 read, and T1 G3 6 repeat 10³ after 11 —⁸) K6 B7 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G3 (second time) हि, V1 B0 Da4 [ऽ]पि हि, B0 9 T1 G3 6 (last three first time) [ऽ]पि, D7 T1 (second time) G1.2 lacuna; G6 (second time) [ऽ]मि (for ऽपि च) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T1 G3 6 (last three first time) M1 5-7 om भवति — After सुकृतात्, T1 G3 6 (all first time) ins फल M6 सुकृतम् (for सुखम्) K6 अवाप्यते T2 G2 दुष्कृतम् (for दुःखम्) V1 एवेत्यपि; B6 एवेति (for इति) —⁹) K4.6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 T G1-3 6 M1 5-7 read अत्रोच्यते (for °च्यताम्) after the ref in 11 K7 D4.9 om. अत्रोच्यताम्

11 ¹) D7 T1 G3 6 अनृतं, G1 अनृत, G2 अनृता (for अनृतात्) — Before तमोग्रस्ता, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 M1 5 6 ins तत°, T1 खलु, M7 अत K1 4 अधर्मं (for °र्मम्) Da4 T2 om. एव K1 2 अनुवर्तते. M1 5-7 om न धर्मम् T2 न धर्मे —²) K6 V1 B0 6-9 Da4 D8 D8(marg) 8 क्रोधलोभमोहहिंसानृतादिभिर्, K7 D4 9 °मदानृतादिभिर्, Da3 Dn1 n4 D2 8 M1.6 7 लोभहिंसानृतादि°; D7 T G1 2 M5 °लोभमोहमदादिभिर्, G3 6 °लोभमोहादिभिर् (for लोभमोहमानानृतादिभिर्) — D8 om (hapl) from अव up to क्लेशादिभि (in 11⁴) K6 D4 5 T2 G6 अवच्छिन्ना, T1 G1-3 अविच्छिन्ना (for अवच्छन्ना) S1 K1 2 अमुष्मिँल् (for अस्मिँल्) Da3 a4 नामुत्र लोके (for लोके न चामुत्र) K2 6 7 V1 B0 6-9 Dn1, n4 D8 D2-6 9 T2 M1 6 7 नामुत्र; D7 T1 G1-3, 6 M5 नामुत्र च (for न चामुत्र) K7 D3 7 9 T G2 M1, 5-7 अवाप्नुवति (for आप्नुवन्ति) —³) K6 B7 Dn1 n4 D8 D2 8 रुजोपता पैर्, K7 D4 6 9 गणरुजोप; V1 B0 6 8 9 Da3 a4 D5 -गहनरुजो(Da3 a4 °जा)प, D7 G1-3, 6 -व्रणजोप; T M1 5-7 व्रणरुजोप° (for गणोपतापैर्) K7 D6 om (hapl.) from अव up to तापै (in 11⁴); D5 अवकीर्यंतो — G2 om 11⁴ K7 D9 om. up to तापै —⁴) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 वधन-परिक्लेशादिभिश्च; D8 नपरिक्लेशैश्च, D4 7 T G1 M1 5-7 वधन(T2 M6 नि)रोधपरिक्लेशादिभिश्च, G3 6 वधनरोधनपरि° (for -बन्धरोगपरि°) M7 क्षुत्क्लिविसाश्रम (sic) (for क्षुत्पिपासा) K1 उपपातैर्, D4 °ताप्यैर्, D6 M1 7 lacuna (for °तापैर्) K7 D4.7 9 T2 M1 6 7 उपताप्यते; T1 G3 6 °प(T1 °पा)द्यते, G1 अपपात्यते (for उपतप्यन्ते) —⁵) K6 B0.6 7 9 Da3. a4 Dn1 n4 D6 D2 3 8 वर्षवातात्युष्णाति-; K7 D4 6 9 चण्डपवना°, B8 चण्डवातावूष्णाति° (for °तात्युष्णाति). D5 पवनातिधर्मचण्डवातावूष्णशीतकृतै; G2 6 चण्डवातात्युष्णाशीतकृतैश्च; M1, 5-7 चण्डवातोष्णशीत° D7 om प्रति Da3 a4 transp च and प्रतिभयै — After प्रतिभयै, B7 ins च S1 K1 2 प्रहै(for दुःखैर्) — After दुःखैर्, M5 ins अपि and M7 न K7 D4 6 7 9 T G1 M1 6 7 उपताप्यते, Da4 परितप्यते (for उप°).

प्रतिभयैः शारीरैर्दुःखैरुपतप्यन्ते । ५ । बन्धुधनवि-
नाशविप्रयोगकृतैश्च मानसैः शोकैरभिभूयन्ते जरा-
मृत्युकृतैश्चान्यैरिति । ६ ॥ ११
यस्त्वेतैः शारीरैर्मानसैर्दुःखैर्न स्पृश्यते स सुखं
वेद । १ । न चैते दोषाः स्वर्गे प्रादुर्भवन्ति । २ । तत्र
भवति खलु । ३ ॥ १२

सुसुखः पवनः स्वर्गे गन्धश्च सुरभिस्तथा ।
क्षुत्पिपासाश्रमो नास्ति न जरा न च पापकम् ॥ १३
नित्यमेव सुखं स्वर्गे सुखं दुःखमिहोभयम् ।
नरके दुःखमेवाहुः समं तु परमं पदम् ॥ १४
पृथिवी सर्वभूतानां जनित्री तद्विधाः स्त्रियः ।
पुमान्प्रजापतिस्तत्र शुक्रं तेजोमयं विदुः ॥ १५
इत्येतल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा ।
प्रजा विपरिवर्तन्ते स्वैः स्वैः कर्मभिरावृताः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

— [c]) Ś1 K2 बंधुवध (for °धन) Ś1 K1 2 7 D4 9 G3 6 विप्रयोगैश्च, D5 विप्रयोगयुक्तैश्च (for विप्रयोगकृतैश्च) K1 अभिभूयते, D4 °भूयत Da4 om इति T2 अति (for इति) — After 11, D7 T2 G1 2 read while T1 G3 6 repeat 10[3]

12 [1]) D7 T G1–3. 6 M1 6 7 यदेतै, M5 यत्पुनरेतै (for यस्त्वेतै) K4 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D3–6 8 9 G1 M8 शारीरमानसैर्, M1 7 मानसै शारीरैर् (by transp) — After मानसैर्, M5 ins च K1 स्पृश्यते, K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 G1 सस्पृश्य(K6 °श्य)ते; D5 सस्पृशते, M6 स्पृशते (for स्पृश्यते) B0 D8 D0 न, D7 T G1–3 6 M1 5–7 तद् (for स) — After सुख, G2 ins स V1 Ds1 D5 वेदयति, D7 T G2 3 6 M1 6 7 वेद्य, G1 वैद्य (for वेद) After वेद, M5 ins इति — [2]) B8 D4 न वै ते, G1 न च ते (for न चैते) Da3 दोष K1 प्रादुर्भवति — Da3 reads 12[3] twice — [3]) D6 7 lacuna; M1 तत (for तत्र) Ś1 भवति खलु; K6 7 V1 B0 6–9 D8 D2 3. 6 9 T G1. 3 6 M1 5 खलु भवति (by transp); Da3 (both times) a4 Dn1 n4 D4. 8 G2 M6 7 खलु भवति; D5 7 lacuna

13 [a]) Da3 om सु Ś1 K1 2 B7 9 D5 T2 ससुख (for सु°) Da4 सुखदुःख पवन स्वर्गे, D7 T1 G1–3 6 सुखदुःखे च न (T1 G3 8 न च, G1 च न) स्वर्गे — [b]) D7 G1 गधाश्च T1 G3 6 [अ]सुरभिस् (for सुर°) — [d]) G3 6 जरा च (for न जरा) K2 T1 (sup lin) पावक, K7 V1 D5 M0 पातक, M1 पापक (for °कम्)

14 [a]) G3 6 पुव (for पुव) B9 om सुख B9 स्वर्गं — [b]) K7 D6 7 T G3 M1 5–7 सुख (for सुख) — [c]) K6 नरक (for °के) — [d]) K6 B0 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सुख तत्; V1 दाम तु, B6 8 9 Da4 D5 7 T G1–3 6 M1 5–7 सुख तु; D6 M6 (also) सुख च (for सम तु)

15 [b]) D7 T1 G1 2 जननी (for जनित्री) G1 श्रय (for स्त्रिय) — [d]) D4 शुक्त, D7 T G1–3 6 M5 6 शुक्र (for शुक्र)

16 [a]) D7 G1 एते, T2 एत (for एतल्) — [b]) M6 [अ]भिहित, M7 विहित (for °तं) — [c]) K6 V1 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 समनु, Da4 स माभि; D5 स्वमभि, D6 सिसृक्षुर्, G3 6 हि परि (for विपरि) — [d]) D9 तै (for the first स्वै). Da4 G1 आवृत, T2 M1 5 7 अन्विता.

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1. 2 4 6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1–3. 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 3 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 Ds2 D2–6 8 9 भृगुभरद्वाजसंवाद; Ds1 भृगुभरद्वाजोपाख्यान, D7 T1 G1. 2 6 M1. 6 7 सत्यस्तुति; M5 सत्यप्रशंसा — *Adhy no* (figures, words or both) B8 Dn4 D8 D7 8 T1 G1 3 6 M1 5–7 16, Dn1 17, T2 G2 30 — *Śloka no* Dn1. n4 16, Ds1 18, D8 13.

१८४

भरद्वाज उवाच ।
दानस्य किं फलं प्राहुर्धर्मस्य चरितस्य च ।
तपसश्च सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य हुतस्य च ॥ १
भृगुरुवाच ।
हुतेन शाम्यते पापं स्वाध्याये शान्तिरुत्तमा ।
दानेन भोग इत्याहुस्तपसा सर्वमाप्नुयात् ॥ २
दानं तु द्विविधं प्राहुः परत्रार्थमिहैव च ।
सद्भ्यो यद्दीयते किंचित्तत्परत्रोपतिष्ठति ॥ ३
असत्सु दीयते यत्तु तद्दानमिह भुज्यते ।
यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमाप्यते ॥ ४
भरद्वाज उवाच ।
किं कस्य धर्मचरणं किं वा धर्मस्य लक्षणम् ।
धर्मः कतिविधो वापि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५
भृगुरुवाच ।
स्वधर्मचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः ।
तेषां धर्मफलावाप्तिर्योऽन्यथा स विमुह्यति ॥ ६
भरद्वाज उवाच ।
यदेतच्चातुराश्रम्यं ब्रह्मर्षिविहितं पुरा । C 12 6890 B 12 191 7 K 12 189 7

184

1 D6 भारद्वाज — a) D7 T G1-3 6 M1 5-7 प्रोक्त (for प्राहुर्) — b) D8 om. च — K7 D9 om (hapl) 1cd — c) K1 स्वतप्तस्य, G1 सुवस्तस्य (for सुतप्तस्य) — d) B0 7 9 Dn4 D2 3 8 वा; Da3 lacuna (for च)

2 a) B9 हुतेषु (for हुतेन) — b) K6 B6 8 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 7 8 T1 G1-3, 6 M1 स्वाध्यायै, K7 °य (for °ये) Ś1 (by corr as in text) K2 शक्तिर् (for शान्तिर्). — c) Da4 दाने च (for दानेन) K1 B7-9 Da4 D5 6 भोगा; K4 6 7 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 8, 9 भोगान्; G3 6 भोगम् (for भोग) — d) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2 3 5 6 8 स्वर्गम् (for सर्वम्) K7 D4, 9 आप्नुते (for °यात्)

3 a) Ś1 K1 2 4 Da4 च; D4-6 9 हि (for तु) Da4 Ds2 विविध (for द्वि°) — b) G1 परमार्थम् (for °त्रार्थम्) — d) K2 6 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2 3 8 -तिष्ठते (for -तिष्ठति)

4 a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 असद्भ्यो (for °त्सु) G1 यद्दी यते (for दीयते) K1 Da3 a4 M1 यत्तत्, V1 किंचित् (for यत्तु) — d) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 अश्नुते, D7 T G1-3 6 M1 5-7 उच्यते (for आप्यते)

5 D7 T G2 3 6 M5 transp 5 and 6 Ds2 reads 5 on marg D6 T2 भारद्वाज — a) K2 4 7 B9 Dn1 Ds T2 धर्माचरण, M1 कर्मचरण (for धर्म°) — b) D4 च (for वा) — d) K7 D4 9 T1 G2 3 6 अर्हसि (for °ति)

6 G1 om (hapl) 6 D7 T G2 3 6 M5 transp. 5 and 6 and om the ref — a) D5 om (hapl) from युक्ता up to य आचारा (in 7c) K6 7 B0 7 8 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 T2 स्वधर्माचरणे (D5 °ण) युक्ता Da4 T1 °र्मचरणायु (T1 °णैर्यु) क्तो — b) K2 4 भजति (for भवन्ति) — c) K6 7 V1 B0 6-9 Da4 Dn1 n4 Ds D2-4 6 8 9 M1, 5-7 स्वर्गं (for धर्म) G2 फला वाप्तिं — d) K7 D4, 6 7 9 T1 G2 3 6 M5 स तु, T2 न तु; M1 6 7 वै स (for स वि) K6 B6-9 Dn4 Ds D2 3 8 T2 M5-7 -मुह्यते, Da3 a4 युज्यते (for मुह्यति)

7 T2 G1, 2 M5 om the ref — a) T1 G1-3 6 तद् (for यद्) — b) Ś1 K1, 2 ब्रह्मणा, D4 6 9 महर्षि (for ब्रह्मर्षि) — c) B6 ये स्वे, B7 के स; B8 (marg as in text) 9 के स्वे; Da3 केषु, Da4 केन (for स्वे स्वे) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D2 3 8 समाचारास्, K7 V1 B8 (marg) यथाचारास्; Ds सदाचारास् (for य आचारास्) D7 T1 G1 3 6 तस्य च स्व (T1 स्व) स्वमाचार, T2 G2 M1 5-7 तस्य स्व (G2 च) स्व समाचार — d) B0 तन्मे, D7 T1 G3 6 यथा वद् (hypermetric), G2 यथा (for तान्मे) K7 D4, 9 तास्तान्मे वक्तुमर्हसि (D4 °ति), B8 Da3 a4 तन्मे ब्रूहि तपोधन, T2 G1 M1 5-7 यथावद्वक्तुमर्हसि (M1 °ति)

तेषां स्वे स्वे य आचारास्तान्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ७

भृगुरुवाच ।

पूर्वमेव भगवता लोकहितमनुतिष्ठता धर्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः । १ । तत्र गुरुकुलवासमेव तावत्प्रथममाश्रममुदाहरन्ति । २ । सम्यगत्र शौचसंस्कारविनयनियमप्रणीतो विनीतात्मा उभे संध्ये भास्कराग्निदैवतान्युपस्थाय विहाय तन्द्रालस्ये गुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्रीकृतान्तरात्मा त्रिषवणमुपस्पृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यो भैक्षादिसर्वनिवेदितान्तरात्मा गुरुवचननिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः स्यात् । ३ ॥ ८

भवति चात्र श्लोकः ।

गुरुं यस्तु समाराध्य द्विजो वेदमवाप्नुयात् ।
तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिध्यते चास्य मानसम् ॥ ९

गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति । १ । तस्य समुदाचारलक्षणं सर्वमनुव्याख्यास्यामः । २ । समावृत्तानां सदाराणां सहधर्मचर्याफलार्थिनां गृहाश्रमो

8 [1]) Ds2 D5 M6 एव, T2 lacuna (for एव) After भगवता, K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 T G1-3 6 M1 6-7 ins ब्रह्मणा K4 लोके (for लोक) D7 T G1 2 हितार्थम् (for हितम्) Da4 G3 अनुतिष्ठता (G3 °त) Ś1 K1 2 चाश्रमाश्, K7 आश्रमश् (for °माश्) V1 B3 8 9 D7 T G1-3 6 M1 6 om ऽभि — [2]) Da1 अत्र (for तत्र) K6 7 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 om तावत् — [3]) Bom ed and Madras ed. सम्यग्यत्र (for °गत्र) Da3 a4 [आ]शौच (for शौच) K2 4 नमस्कार (for संस्कार) K4 om विनय. K7 D9 प्रतीतो; D4 -व्रतात (for प्रणीतो) K6 V1 B0 6 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 8 नियमव्रतविनियतात्मा; B1 D6 7 T2 G1-3 6 M1 6-7 विनयनियमव्रत(D7 G1-3 6 °वृत्ति)विनी(M1 °हि)तात्मा, B3 9 D5 नियमव्रतविनीतात्मा, Da4 विनयनियमव्रतयतात्मा, T1 -नियमवृत्तिविनीतात्मा; G2 -विनययमवृत्तिविनीतात्मना (for °नियमप्रणीतो विनीतात्मा). D5 सस्कारामि (for भास्क°) B0 D4 देवतानि, D7 देवता, T1 G1 2 दे(G1 दै)वतादि, G3 दैवतादीन् (for -दैवतानि) K7 B6 8 9 Da4 D4 6 9 M1 6-7 चोपस्थाय; D5 चोप° (for उप°) Ś1 K1 2 4 तन्द्रा(K2 4 तंद्या)लस्ये विहाय (by transp) B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 Cn तद्यालस्ये, D7 T G1-3 6 M1 6-7 निद्रा° (for तन्द्रा°) K7 D4 5 9 गुर्वभिवादन, D8 गुर्वभिवादनाय (for गुरोरभिवादन) Before वेदाभ्यास, M1 7 ins वेदाध्ययन K2 वेदाभ्यासन, D8 ऋग्वेदाभ्यास (for वेदाभ्यास) Da3 a4 -श्रवण (for श्रवण) D5 पवित्रीकृतात्मा; D7 G1 पवित्रि(G1 °त्र)ताततरितात्मा; T1 G2 3 6 -पवित्रि(G2 °त्र)तातरात्मा (for °त्रीकृतान्तरात्मा) K6 त्रिषवण, B0 त्रिसवनम् D7 G1, 3 6 M1 6 ब्रह्मचार्येग्नि- (for °चर्याग्नि) Ś1 K1 2 7 D4 5 6 om परि D7 T1 G1-3 6 चरण (for °ण) K2 om गुरु Da4 -शुश्रूषादि (for शुश्रूषा). K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 9 G3 6 नित्य (for नित्यो) After -नित्यो, K6 B0 7 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2, 3 4 5 ins भिक्षा K6, 7 Dn1 Ds1 D4 6 8 9 G6 भैक्ष्यादि; B3 9 Da3 a4 भिक्षादि (for भै°). K6 om सर्व. Da3 a4 सकल, D7 T G1-3 6 M1 6 7 -सर्वं (for -सर्व) After सर्वं, D7 T G1-3 6 M1, 6 7 ins -गुरवे निवेद्य. K4 D4-6 9 -निवेदितात्मा, D7 T G1-3, 6 विदितांतरात्मा (for निवेदि°). D8 गुरुचरण (for °वचन) K1 7 D8 9 निर्देशानुष्ठाने, D4 निर्देशानुष्ठान्, D4 -निर्देशानुजानो, G2 °नुष्ठाता, G3 6 °नुष्ठानाद् (for °नुष्ठान). Ś1 K1 2 [अ]प्रतिलोम, K7 G3 °कूले (for °कूलो) Dn1 -लब्ध (for लब्ध) G3 स्वाध्यायफल (for °तत्पर) D7 T1 G1 3 6 गुरुप्रसादाल्लब्धतपःफल° (G3 °लं) स्यात्.

9 M1 7 श्लोको भवति चात्र हि — [a]) G1 गुरूश्च स तु समाराध्य — [b]) Da1 M5 वेदान् (for वेदम्) — [c]) G1 स्वर्गं (for स्वर्ग) K1 फलवाप्तिर् (for फला°) — [d]) D5 चापि (for चास्य). Ś1 K1 2 4 V1 Ca मानसं चास्य (V1 °पि) सिध्यति, D7 T1 G1-3 6 शुध्यते तस्य मानसं ❀ Ca मानस मनो नियतं भवति, मानसं मनश्चैव चास्य सिध्यति । ❀

10 [1]) Da4 D4 गार्हस्थ्यं K7 D4, 9 प्रवदंति, D7 T G1 3 6 M1 6-7 उदाहरंति (for वदन्ति) — [2]) K1 D7 T1 G1-3 6 सदाचार°, K7 समुदाचारे, T2 सम्यगाचार (for समुदा°) T2 om सर्वम् D4-7 9 T1 G2 om अनु Dn1 n4 व्याख्याम (for व्याख्यास्याम°) — [3]) K4 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 समावृत्तानां (for °वृत्तानां) Ś1 K1 2 दाराणा; K4, 6 V1 B0 6 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 4 5 7 8 T1 G1 3 6 M6 सदाचाराणां (for सदा

विधीयते । ३ । धर्मार्थकामावाप्तिर्ह्यत्र त्रिवर्गसाधनमवेक्ष्यागर्हितेन कर्मणा धनान्यादाय स्वाध्यायप्रकर्षोपलब्धेन ब्रह्मर्षिनिर्मितेन वा अद्रिसारगतेन वा हव्यनियमाभ्यासदैवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो गार्हस्थ्यं प्रवर्तयेत् । ४ । तद्धि सर्वाश्रमाणां मूलमुदाहरन्ति । ५ । गुरुकुलवासिनः परिव्राजका ये चान्ये संकल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्तेषामप्यत एव भिक्षाबलिसंविभागाः प्रवर्तन्ते । ६ ॥ १०

वानप्रस्थानां द्रव्योपस्कार इति प्रायशः खल्वेते साधवः साधुपथ्यदर्शनाः स्वाध्यायप्रसङ्गिनस्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थं पृथिवीं पर्यटन्ति । १ । तेषां प्रत्युत्थानाभिवादनानसूयावाक्प्रदानसौमुख्यशक्त्या- C 12 6994 B 12 191 11 K 12 189 11

राणा) K3 om सह Kc Da3 Dn1 n1 Ds D2 3 8 -धर्मचर्य, Ds2 (before corr) °चर्यं (for °चर्या) Da1 महाश्रमो (for गृहा°) — 4) B8 धर्मार्थे; D1 धर्म्यार्थे (for धर्मार्थं) K7 D1 9 कामावाप्त्यर्थं तत्र, B9 °वाप्तिं र्यत्र, Dn1 D8 °वाप्तिर्ह्येव, D6 7 T G1-3, 6 M1 6-7 -कामावाप्त्य(M1 7 °प्त)र्थं, Dc corrupt (for कामावाप्तिर्ह्यत्र) Before साधनम्, G2 ins फल Ś1 K1 2 4 समवेक्ष्य, K6 अपेक्षो, V1 B9 Da1 अपेक्ष, D1 8 Da3 Dn1, n1 D2 4 9 अपेक्ष्य, D2 8 अवेक्ष, G1 योक्ष्यो (for अवेक्ष्य) K2 [अ]गार्वितेन, D6 7 T2 G1 3 6 M1 7 [अ]वि(D7 G1 °व)गर्हितेन, G2 [अ]भिहितेन (for [अ]गर्हितेन) M1 6 कर्मणा च (for कर्मणा) D7 T G1 3 6 om धनान्यादाय K4 स्वाध्यायप्रकर्षोप्रकर्षेण वा, K6 °योपलब्धे कर्षेण वा, V1 B9 6-9 Da3 n1 Dn1 n1 D2 3 8 °योपलब्धप्रकर्ष(V1 °कारे)ण वा (for °यप्रकर्षोपलब्धेन) After °लब्धेन, K1 7 Ds D1 4 7 9 T G1-3 6 ins वा, M6 ins वा धनेन K7 D1 9 om from ब्रह्मर्षि up to लब्धेन वा D2 6 ब्रह्मर्षिविहितेन; G1 ब्रह्मनिर्मितेन (for ब्रह्मर्षिनि°) K1 वा अद्रिसान्वगतेन; K2 V1 B9 Da1 D2 3 (marg) 6 8 T2 G6 M7 वा (Dc च) अद्रिमागरग(D8 °श)तेन, B9 D3 (before corr) वा अद्रिसारागतेन, D6 वा आभियाजनेन; D7 T1 G1, 3 विविधासारकृ(T1 °भू)तेन, G3 वा विविधाद्रिसारभूतेन (for वा अद्रिसारगतेन) ❀ Ca (reading अन्यसारगतेन) त्रिगत धनं प्रतिग्रहयाजनाध्यापनलब्धमिति स्मृतिप्रसिद्धम् । असारगतेन युक्त्या परमारणादिना ॥ Cn अद्रिसारा, मणिदिव्यौषधिस्वर्णाद्याकारा, तेभ्यो गतेन प्राप्तेन ॥ Cp (reading अद्रिसागरागतेन) खन्यादिभ्यो लब्धेन कनकादिना सागरागतेन मुक्ताप्रवालादिना ॥ Cs अद्रिसारो लोह तद्गतेन, रसवादनिर्मितधनेन ॥ Cv अद्रेः सारे हेमाद्रिस्थले गतेन प्राप्तेन । ❀ Before हव्य, B6 ins अहन्यहनि After हव्य, Da3 Dn1 n1 Ds D2 3 6 8 ins -कव्य M1 6 नियमदैवताभ्यास (for -नियमाभ्यास). Ś1 K1 2 4 देव, G1 -देवता (for -दैवत) After दैवत, D7 T G1-3 6 M1 6-7 ins पूजा समाधि D6 -प्रसादलब्धेन; D7 T G1-3 6 M1 6-7 प्रसादसिद्ध्यु(T2 M1 6-7 °विध्यु)पलब्धेन (for प्रसादोपलब्धेन) D7 T G1 3 6 धनेन वा (by transp), G2 च धनेन G2 गृहस्तो Da1 गार्हस्थ K4 6 V1 B6-9 Dn1 n1 Ds D2 3 8 M7 वर्तयेत्, K7 D1 6 9 आविशेत्, Da3 n1 वर्जयेत्, D6 आवर्तयेत् (for प्रव°) — 5) After तद्धि, G2 ins स G2 मूल्यम् (for मूलम्) — 6) Ś1 K1 कुलगुरु, K2 Da3 कुरुकुल (for गुरु°) K6 7 V1 B6-9 Da3 n1 Dn1 n1 Ds2 D2 3 (marg) 6 8 निवासिन (for वासिन) After वासिन, Ś1 K1 2 4 ins कुल D1 वान्ये (for चान्ये) D7 T1 G1 2 व्रतनियमसंकल्प (for संकल्पितव्रतनियम) K7 D1 7 9 T1 नियमानुष्ठायिनस् (for -नियमधर्मानु°) D6 संकल्पितनियमव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस् D1 भिक्षां (for भिक्षा) Dn1 M1 6-7 संविभाग (for °भागा) Da1 M1 6-7 प्रवर्तते (for °र्तन्ते) ❀ Cn संविभाग पुत्रादिभ्यो विभजनम् । ❀

11 [1]) Before वानप्रस्थानां, B6 D7 T G1 3 6 ins न B8 वनस्थानां (for वानप्रस्थानां) After °प्रस्थानां, Ś1 (*sup lin*) K6 V1 B9 3 Dn1 n1 D2 3 6 8 ins च K7 B8 9 D1 6 9 T2 G1 2 M6 7 Cnp द्रव्योपस्कर, V1 °पसस्कार, Ds2 G3 °पकार; M1 6 °पस्करण (for °पस्कार) T2 M6 इत (for इति) ❀ Ca द्रव्योपस्का(v l °स्क)र लोहपात्रादिरूप ॥ Cn द्रव्योपस्कार धनवर्जनम् ॥ Cp द्रव्योपस्कर इति पाठे द्रव्याणां फलमूलनीवारादीनां उपस्कर संपादनम् ॥ Cs द्रव्योपस्कारो द्रव्योपकरणं जीवनार्थद्रव्यसंपादनम् । ❀ Before खलु, G3 ins तत्र K1 ते, T2 ये ते (for एते) After साधव, D7 T1 G1-3 6 ins सुवृत्ति K1 साधुपश्यदर्शना (sic); K6 B6 7 8 Da3 Dn1 Ds2 D2 8 साधुपथ्यौदना ; K7 Da1 D1, 9 M1 6-7 °पथ्यादना (M1 6-7 °शिन), V1 B9 Dn1 D6 °पथ्योदना, B6 °पयाकुला ; Ds1 °पथ्यौदना, D5 °पदवीदर्शना, D7 T1 G1-3 6 विनयसंपत्त्यर्थिन (D7 °धीन, G1 °र्थं न); T2 साधूनां पथ्यार्थिन (for साधुपथ्यदर्शना) G1 संगिनस् (for प्रसङ्गिनस्) K6 lacuna, K7 D1 6 9 देव ; B9 -वेद (for देश). K7 Da1 पृथिवी ; M1, 6

सनशयनाभ्यवहारसत्क्रियाश्चेति । २ ॥ ११
भवति चात्र श्लोकः ।
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।
स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ १२
अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयन्ते निवापेन
पितरो वेदाभ्यासश्रवणधारणेन ऋषयः । १ । अपत्यो-
त्पादनेन प्रजापतिरिति । २ ॥ १३
श्लोकौ चात्र भवतः ।
वत्सलाः सर्वभूतानां वाच्याः श्रोत्रसुखा गिरः ।
परिवादोपघातौ च पारुष्यं चात्र गर्हितम् ॥ १४
अवज्ञानमहंकारो दम्भश्चैव विगर्हितः ।
अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः ॥ १५
अपि चात्र माल्याभरणवस्त्राभ्यङ्गगन्धोपभोग-
नृत्तगीतवादित्रश्रुतिसुखनयनाभिरामसंदर्शनानां प्रा-

---

lacuna. K4 पर्यटती, G1 8 °टन् After पर्यटन्ति, V1 ins इति —²) K1 प्रत्युत्थानवादनासूयावाक्प्रसादन, K2 °नाभिवादनानसूयवाक्यसदनो (810), K4 °भिगमना भिवादनसूर्ये वासादन, K6 D6 °भिगमनाभिघादनानसूया वाक्प्रदान; K7 D4 6 9 °भिवादनानसूयासौम्यवाक्प्रदान, V1 Bo 7 Ds1 °भिगमनमन(Ds1 °नु)सूयावाक्प्र°, B5 °भिगमनाभिवादनमनसूयावस्तु°; B8 °भिगमनागमनमन सूयावाक्प्र°, B9 °भिवादनमनसूयवाक्प्र°, Dn3 n1 °नाभि गममनसूयाराष्ट्रदान; Dn1 °भिगमनमसूयावाक्प्र°; Dn4 Ds2 D2 3 8 °भिगमनाभिवादनानसूयवाक्प्र°, D7 T1 G2 8 6 °भिगमनानुनयवाक्प्र°, T2 °भिदमनानुसूयावाक्प्र°, G1 °भिगमनानयनवाक्प्र°, M1 5-7 °भिगमनानसूयावाक्प्र° K6 Bo Dn1 n4 Ds D2 3 8 Cn सुख, V1 सौख्य, B6 7 8 (marg) 9 Da1 D5 सौमुख्य, B8 सौख्य; Da3 -सौमुख (for °ख्य) V1 -शक्त्याशन; D8 7 T G1-3 6 M1, 5-7 शय्यासन; D5 lacuna, D6 भक्त्यासन (for शक्त्या°) After -शक्त्यासन, K4 6 7 B8 Da3 Dn1, n4 D2 3 8 ins सुख D7 T G1-3 6 M1 5-7 -शरणाभ्यवहार (for -शयना°) K6 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 M1 सत्क्रिया (for सत्क्रियाश्) D7 T G1, 2 6 चेत इति (for चेति) ❀ Cn सुखशक्त्या सुखवत्या शक्त्या, न तु देहपीडया । ❀

12 = (var) Brahma P. 114 36 G2 भवति; M1 भवति हि. K1 G2 श्लोका —ᵃ) K4 यास्य (for यस्य) —ᵇ) M1 गृह (for गृहात्) K1 निवर्तते —ᶜ) K1 सा दत्त्वा, K7 D4 6 9 दत्त्वा स (D6 सु) (by transp), D7 T G1-3 6 M5 स तस्य (T2 °स्मै) B8 (marg as in text) तस्य; D7 T G1-3 6 M5 दत्त्वा; M1 तस्यै (for तस्मै). —ᵈ) G2 आदाति (for आदाय)

13 ¹) B8 अथापि; D7 T1 G1, 2 अपि च (for अपि चात्र). K1 D6 यज्ञक्रियादिभिर् (for °क्रियाभिर्). Da3 Ds1 प्रीयते; D4 7 G1 3 प्रियते Ś1 K1 2 4 निवापाग्नेन (for निवापेन) After पितरो, D7 T G1-3 6 M5 7 ins. वेद-. K6 7 V1 Bo.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D4-9 T G1-3 6 M1 5-7 विद्याभ्यास (for वेदा°) G3 6 -श्रवणावधारणेन (for -श्रवणधारणेन) —²) Dn3 n1 स्वपत्योत्पादनेन

14 V1 B6-9 Da3, a4 भवतश्चात्र श्लोकौ —ᵃ) K6 Dn1 Ds2 D8 वत्सल्या; K7 D4-6 9 वात्सल्य, B6 (marg) 7-9 Da3 a4 D2 8 वात्सल्याद्, Dn4 Ds1 वात्सल्या; D7 T1 G1 3 6 वत्सल- (for °ला) K6 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 M1 5-7 सर्वभूतेभ्यो, K7 D4 9 °भूतेषु (for °भूतानां). —ᵇ) K1 D4 6 9 हृद्या; Ds1 वाच्य- (for वाच्या) —ᶜ) K4 6 Bo Dn1 n4 D2 3 8 परितापोपघातश्च (K4 °तौ च; Bo °त च); V1 परिवादो विघातश्च. B5 परिता पोपतापौ च, B6 (marg) 7-9 Da3 a4 °वादोपघातं च (B7 8 °तश्च); D8 D5 M1 5-7 C9 परिवादोपतापौ च (D5 M5 C5 °वादश्च); D7 T G1-3 6 °वादोपवादौ च; Cp as in text ❀ Cs परिवादो विद्यमानानां दोषाणां कीर्तनम् । अपवादोऽविद्यमानाना दोषाणां कीर्तनम् । ❀ —ᵈ) Da3 a4 चापि (for चात्र) V1 गर्हित-

15 ᵃ) T G1-3 6 M1 5-7 दम्भश् V1 चापि (for चैव) K7 D4 5 9 T G1-3 6 M1 5-7 [अ]त्र (for वि-) K1 Da4 M1 विगर्हित (K1 °ता). D7 संभवश्चात्र गर्हित-.

16 B8, 9 Da3 a4 माल्यधारण (for माल्याभरण). K6 7 V1 Bo 6 7 Dn1 n4 D2-6 8 9 M1 5-7 वस्त्राभ्यग नित्योपभोग, B5 9 वस्त्राभरणगंधो°; Da3 a4 *****गं- धोपभोग; D5 वस्त्राभ्यगनित्यभोग, D7 T G1, 2 6 वस्त्राभ्यगोपभोग-; G2 वस्त्रागारगोप° (for वस्त्राभ्यङ्गग- न्धोप°). K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 M1 नृत्य (for नृत्त) D7 G1 2 om गीत Da1 नयनाभिरामं; D6 °नोभिराम (for °नाभिराम). K4 6 V1 Bo 7-9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 T G1-3 6 दर्शनानां (for -संदर्शनानां) B6 lacuna, B9 भक्ष- (for भक्ष्य) B6 भोज्याव (for -भोज्य)

स्त्रिभक्ष्यभोज्यपेयलेह्यचोष्याणामभ्यवहार्याणां विविधानामुपभोगः स्वदारविहारसंतोषः कामसुखावाप्तिरिति ॥ १६
त्रिवर्गगुणनिर्वृत्तिर्यस्य नित्यं गृहाश्रमे ।
स सुखान्यनुभूयेह शिष्टानां गतिमाप्नुयात् ॥ १७
उञ्छवृत्तिर्गृहस्थो यः स्वधर्मचरणे रतः ।
त्यक्तकामसुखारम्भस्तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

भृगुरुवाच ।
वानप्रस्थाः खलु ऋषिधर्ममनुसरन्तः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रस्रवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु मृगमहिषवराहसृमरगजाकीर्णेषु तपस्यन्तोऽनुसंचरन्ति । १ ।
त्यक्तग्राम्यवस्त्राहारोपभोगा वन्यौषधिमूलफलपर्णपरिमितविचित्रनियताहाराः स्थानासनिनो भूमिपाषाण- C 12. 7003 B. 12. 192 1 K. 12. 190 1

K4 भोज्यपेय, K6 7 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 -लेह्यपेय (for -पेयलेह्य). K1 चोष्याणाम्, G1, 2 -शोष्याणाम् (for चो°) K1 भवहार्याणा, B0 मम्यम्यहार्याणां; Ds1 अभ्यवहारार्याना; T G1-3 6 M6 7 भम्यवहाराणां; M1 भप्युपहाराणां (for भम्यवहार्याणा) Ś1 K2 स्वभ्यवहारसंतोष, K1 स्वभ्यवहार°, K4 6 7 B1 3 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D-6 8 9 स्व(K7 D9 स)विहारस°, V1 D7 T G1-3 6 स्वदारस°, B0 6 9 Ds1 सुविहारस° (for स्वदारविहारस°) Ś1 K1 कामावाप्तिर् (for कामसुखावाप्तिर्) — After 16, Ds1 D7 T G1-3 6 M7 ins श्लोकौ चात्र भवतः

17 a) K1 निर्वृत्ति (for निर्वृत्तिर्) ❀ Cn त्रिवर्गो धर्मार्थकामास्तैः सहिता गुणानां सत्त्वरजस्तमसां निर्वृत्तिः कृतार्थता, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेर्जननात्प्रष्टाधिकारत्वेत्यर्थः । ❀ — b) T2 नित्य (for नित्यं) — c) K1 सु (for स) — d) G2 शिष्टां गतिमनाप्नुयात्

18 a) T2 वुंछ (for उञ्छ) — b) V1 स्वकर्मचरणे रतः; Dn1 D8 D6 T2 स्वधर्माचरणे रत°; G3 (marg as in text) °धर्मनिरतः सदा — c) K7 त्यक्तकामा; B3 (marg) D3 त्यक्तकर्म-, T1 °फाम (for °काम) K7 B1-9 Da4 D4-6 9 गुणारम्भस् (for सुखा°) — d) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 स्वर्गस्तस्य (by transp)

Colophon om in D6 (K3 4 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-5 absent) — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4, 6 7 9 T G1-3 6 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 Ds1 D2-4 6 9 M6 भृगुभ(D4 °भा)रद्वाजसंवाद, M1 चातुराश्रमधर्म, M6 भृगुभरद्वाजसंवादे ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यधर्म; M6 ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यधर्म, M7 भृगुभरद्वाजसंवादे चातुराश्रमधर्म — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 D8 D7 8 T1 G1 3 6 M1 6-7 17, Dn1 18, D2 16, T2 G2 31 — *Śloka no* Dn1 n4 18, Ds1 14, D8 13

185

1 a) Ś1 K1 2 4 वानप्रस्थ (for °प्रस्था) K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 अपि; V1 T1 ऋषयोर्; G1 ऋषिर् (for ऋषि) D2 स्वधर्मम्, D6 lacuna (for धर्मम्) K1 अनुसर इत, B6 °सरते; D6 °सरत, D7 T G1-3 6 M1 6-7 °वर्तते (for सरन्त) K7 D4-6 9 पुण्य (for पुण्यानि) Da4 प्रस्रवनानि, Ds1 प्रश्रवणादीनि, D4 6 प्रश्रवणानि (for प्रस्र°) After प्रस्रवणानि, Da4 D4-6 9 ins च; D7 T1 G1 ins अनुचरति, T2 M1 6 7 अनुविचरति, G2 अनुवर्तति, G3 6 ह्यनुसरति, M6 अपि चरति B0 om सु B8 (marg) 9 Ds1 T1 G3 M1 6-7 सुविभक्तेषु (for सुविवि°) Before सृमर, G2 ins -चमर K1 सृम (sic), K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 M1 6-7 -वन (for सृमर) D5 गजावकीर्णे, M1, 6 गजकीर्णेषु Before तपस्यन्तो, D7 T1 G1-3 6 ins च D6 [ऽ]नुपश्यतो (for तपस्यन्तो). Ś1 K1 2 4 B7-9 Da3 a4 D6 [ऽ]नुसचरमाणा; B6

7003 192 1 190 1 सिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनः काशकुशचर्मवल्क-
लसंवृताङ्गाः केशश्मश्रुनखरोमधारिणो नियतकालो-
पस्पर्शना अस्कन्नहोमबलिकालानुष्ठायिनः समित्कुश-
कुसुमोपहारहोमार्जनलब्धविश्रामाः शीतोष्णपवननि-
ष्टप्तविभिन्नसर्वत्वचो विविधनियमयोगचर्याविहित-
धर्मानुष्ठानहृतमांसशोणितास्त्वगस्थिभूता धृतिपराः
सत्त्वयोगाच्छरीराण्युद्वहन्ति । २ ॥ १

यस्त्वेतां नियतश्चर्यां ब्रह्मर्षिविहितां चरेत् ।
स दहेदग्निवद्दोषाञ्जयेल्लोकांश्च दुर्जयान् ॥ २

परिव्राजकानां पुनराचारस्तद्यथा । १ । विमुच्या-

[ऽ]नुसरति; D4 7 °व(D7 °च)रति (for ऽनुसचरन्ति) — [2]) Before त्यक्तग्राम्य, Ś1 K1 2.4 B7-9 Da3 a4 D6 ins ऋषयो भवन्ति V1 M1 6 ग्राम (for ग्राम्य) K4.6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D8 D2.3 8 वस्त्राम्य (B9 °व्य)वहारोपभोगा, K7 D4 M1 6 7 °हारोपभोग (M1.7 °योग; M6 °योगा), D5 वस्त्राद्याहारोपभोग भोगान् (for वस्त्राहारोपभोगा) D5 7 9 T1 G1 3 वन्योपधि (D5 °ध), D6 G2 वन्यौपध (G3 °धी) (for °षधि). K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 8.9 फलमूलपर्ण; K7 D6 7 G1 2 मूलपर्ण (for मूलफलपर्ण) G3 परसित (for परिमित-) B6 om विचित्र. B8 (marg as in text) Da3 a4 विचित्रनियताहार, D5 °त्रिहिताहारा, M7 विचित्राहारा (for विचित्रनियताहारा). Da4 स्थानासनितो, D5 6 M1 6 स्थानासन (for स्थानासनिनो) D6 शर्करासिकता; D7 T G1 M1 6 7 सिकता(M1 6 7 °त)शर्कर, G2 शित शर्करा (for सिकता°) G3 वालुक (for वालुका) Before काश, M1 5-7 ins च V1 reads from काश up to होमबलि on marg After काशकुश, K7 D4 9 ins चीर- K1 B9 Da3 D4 9 सवीतागा; D6 सवीतात्मान (for संवृताङ्गा°). D6 कक्षसश्मश्रु (for केशश्मश्रु) Da4 नखलोम; D7 T G1-3 6 रोम नख (for नखरोम) K6 D8 शुष्कबलिहोमकालानुष्ठायिन; K7 D4 5 9 M1 6 अस्कन्न(D5 °स्कंदित)बलिहोम काला°; V1 B0 6-9 स्कन्दबलिहोमकाला°, Da3 D7 T G1-3 6 M5 7 अ(Da3 आ)स्कन्नकाल(Da3 °कंद)बलिहोमानुष्ठायिन°, Da4 अस्कन्नकदबलिहोमकालानुष्ठायिन, Dn1 n4 D8 अस्कन्दितकालबलिहोमानुष्ठायिन; D2 8 बलिहोम कालानुष्ठायिन, D6 शुष्कान्नबलिहोमकाला° K4 कुसुमौपहार; B0 Dn1 n4 Ds2 D2 8 7 T1 G1 कुसुमापहार (for °मोपहार) K6 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3.8 T2 M5 संमार्जन, K7 B8 (marg) D4 9 होमसमार्जन, Da4 होमार्जुन, D5 होममार्जन; D6 होमार्चन, D7 T1 G1-3 मार्गणहोमांत; G6 समार्गणहोमांत (for होमार्जन) After होमार्जन, T2 ins होमांते; M5 होमांत Ś1 K1 2 4 लब्धविश्वासा (K1 4 °स), D7 T1 G1 °विभ्रमा; T2 G2 3 M5 °विश्रमा (for °विश्रामा). M1.6 कुसुमोपहारार्जुनहोमांतरलब्धविश्रा(M6 °श्र)मा; M7 °पहारमूलसंमार्जनहोमांतरलब्धविश्रमा. After शीतोष्ण, K4 6 7 B7 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 ins वर्ष K1 Da4 पवननिष्ट; K2 °निष्टास-; K6 B0 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cn °विष्टभ-; B6 पवनाविष्ट-; D7 पवनविभिन्न-, T2 °विनिष्ट; G1 2 °विनिष्टप्त- (for °निष्टप्त) D5 lacuna for निष्टप्त. ❀ Cn विष्टम्भ° हेलनया सह नम् । ❀ Ś1 K2 4 Da3 भिन्न-; K1 Da4 प्रभिन्न; D7 विविध, G2 विहिन्न; M1 विभिन्न° (for °न्न) Ś1 K1.2 4 M1 6 7 नियमयोगाचार्यविहि(M1 6 °हृ)त, K7 B3 7 9 Da3 a4 D4 9 नियमयोगचर्यानुष्ठानविहित (K7 D4 9 °निर्हृत-); D6 नियमभोगचर्यानुपविहत (for °योगचर्याविहित) V1 धर्मानुष्ठायिन° (for °नुष्ठान) V1 B8 परिशुष्क (for हृत-). K7 D4 6 9 lacuna for धर्मानुष्ठानहृत- K6 B0 Dn1 n4 D8 D2.3 5 8 नियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्क. K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 M1.5-7 मांसशोणित (for °शोणितास्) K1 धृतिपर°; K6 D8 भृतिपरा° K1 सत्त्वयोग-; D7 स्वसत्त्वयोगाच्. K6 V1 B0.6 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 उद्वहते, K7 D4 6 9 उद्धरति (K7 °रति) (for उद्वहन्ति) — After 1, Da4 D5 D7 T G1-3 6 M1 5-7 ins भवति चा(Da4 विहितश्चा)त्र श्लोक°; while D5 ins श्लोकश्चात्र भवति.

2 [a]) D7 T G1-3 6 M1 5-7 चैता (for त्वेतां) Ś1 (before corr as in text) K1 नियतां, K7 D4 6 9 विधिना, Da4 D5 नियमश् (for °तश्) — [b]) Da1 विहितांश्, D8 विहितश् — [c]) Ś1 K1 2 स दहति (for स दहेद्) Ś1 K1 2 B0 7 क्रोधाज् (B0 7 °न्) (for दोषान्) B8 सदा ह्यग्निवत्क्रोधान्. — [d]) V1 दुर्लभान्; B6 (marg as in text) शाश्वतान् (for दुर्जयान्).

3 Da1 reads 3 on marg — [1]) K1 आचारास्; D7 T1 G1-3 6 आचारं (for °रस्). D7 T1 G1-3 6 प्रवदाम°; T2 lacuna (for तद्यथा) — [2]) K4 विसृज्याग्नि-; D4 9 विप्र(D9 प्रवि)मुच्याग्नि; D7 T1 G1-3 6 lacuna, T2 विप्रमोच्य; M1 7 विमुच्याग्न (for °ग्नि) T G1-3 6 M1 5 7 कलत्र (for कलत्र). K6 Dn1 n4

प्रियधनकलत्रपरिबर्हसङ्गानात्मनः स्नेहपाशानवधूय परिव्रजन्ति समलोष्टाश्मकाञ्चनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेष्वारम्भेष्वसक्तबुद्धयोऽरिमित्रोदासीनेषु तुल्यवृत्तयः स्थावरजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां भूतानां वाङ्मनःकर्मभिरनभिद्रोहिणोऽनिकेताः पर्वतपुलिनवृक्षमूलदेवतायतनान्यनुचरन्तो वासार्थमुपेयुर्नगरं ग्रामं वा नगरे पञ्चरात्रिका ग्रामैकरात्रिकाः । २ । प्रविश्य च प्राणधारणमात्रार्थं द्विजातीनां भवनान्यसंकीर्णकर्मणामुपतिष्ठेयुः पात्रपतितायाचितभैक्षाः कामक्रोधदर्पमोहलोभकार्पण्यदम्भपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ता इति । ३ ॥ ३

भवति चात्र श्लोकः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥ ४
कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति । C. 12 7007 B 12 192 5 K 12 190 5

D2 8 M6 Cn परिबर्हण (K6 °णे) सगेषु, K7 D4-6 8 °बर्हसगेभ्य, V1 B0 6-9 Ds1 D7 T G1-3.6 M1.5 7 °बर्हसगेषु, Ds2 °बर्ह सगेषु, D8 °हर्पण सगेषु (for °बर्हसङ्गान्) ❀ Ca परिबर्हं परिच्छद शय्यादि । ❀ K7 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 D2 4 6 8 9 T2 M1 5 7 आत्मान, Ds1 आत्मान (for आत्मन) B6.7 D7 परिव्रजते, D4 °व्रजवं (for °व्रजन्ति) Ś1 K1 2 4 सम लोष्ट (for समलोष्टाश्म) K6 त्रिवर्ण (for त्रिवर्गं) K6 B0 6 Da4 (last two on marg) Dn1 n4 D5 D2 1.2 om. आरम्भेषु Ś1 K1 2 4 [ऽ]मित्रामित्रोदासीनेषु, K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 [ऽ]रि मित्रोदासीनाना (for °दासीनेषु) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 तुल्यदर्शना (M. °र्शिन) (for °वृत्तय) After स्थावर, D1 T G1-3 6 M1 5-7 ins -जगमाना Ś1 K1 2 B5 7 8 Ds1 स्वेदजानां, V1 B0 8 D8 सस्वेदजाना, M1 स्वेदजोद्भेदजानां; M5 °क्लिदाना, M6 °क्लेदाना (for °द्भिज्जाना) K6 अण्डजजरायुजस्वेदजोद्भिज्जानां D5 7 T G1-3 6 M1 6 om भूतानां K7 D4 9 अनद्रोहिणो (D4 °णा), D3 अनभिद्रोहिनो Ś1 K1 2 V1 T2 [ऽ]निकेतना, D7 T1 G1 2 °केतिन (for °केता) T2 G2 M1.5-7 पर्वतपुलिन- (for °पुलिन) Da4 मूले, D7 T G1-3 6 lacuna (for मूल) Ś1 K1 2 V1 B7 8 Ds1 T2 G2 6 M7 -देवायतनानि (for देवतायतनानि) Ś1 K1.2 4 अनुचरति, K7 Ds2 D4-7 9 T G1-3 M1 6 7 अनुस(M1.6 °त्रि)चरतो, V1 अनुसरतो, Da3 अन चरतो, Da4 अनुचरतो (for °चरन्तो) K6 वासमर्थम्, V1 वासार्थे, D7 T G1-3 M7 निवासार्थम् (for वासा°) V1 lacuna, D5 अनुसरेयुर; D6 उपेत्य (for उपेयुर्) K7 D4-6 9 G2 M1.6 transp नगर and ग्राम After वा, B5 ins महोरात्र वसेयुर्ग्रामे. K7 D4.9 नगर, B6 नगरे च (for नगरे). Ś1 K1 2 पांचरात्रिका K6 V1 B0 7,8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5 6 8 G1 M1 5 ग्रामे चै(M1 स्वे)करात्रिका, B6 lacuna (for ग्रामैकरात्रिका) —³) K7 D4-6 9 om च K1 भरणमात्रार्थं; K6 V1 B0 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 G1 -धारणार्थं; K7 B5 D4-6 9 T1 धारणमात्र (for -धारणमात्रार्थं) K2 D9 असङ्कीर्णा, B6 8 अनुसकीर्णं (for असकीर्णं) D7 T1 G1-3 6 स्थानानि (for -कर्मणाम्) D6 अनु (for उप) K4 -तिष्ठेक M6 असकीर्णकर्मणां भवनान्युपतिष्ठेयु ❀ Ca असकीर्णकर्मणां वृत्तिसंकररहितानाम् । ❀ K7 D4 9 पात्रे (for पात्र) V1 B0 6-8 Da4 Dn4 Ds2 D2 -भैक्ष्या, D7 T G1-3 6 M6 -भैक्षका (for -भैक्षा) K6 7 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 8 8 T G1 2 6 M1.6 दर्पलोभमोह-, Ds2 M5 लोभदर्पमोह; D5 M7 लोभमोहदर्प (for दर्पमोहलोभ) After लोभ, G2 ins -मदमात्सर्य Ś1 K1.2 lacuna, D7 T1 G1-3 6 M1 6 7 -दभ-; M5 सरभ- (for दम्भ) Da3 a4 -परिवादोभिमान-, D6 °वादापमान, T2 परी वादाभिमान (for -परि°)

4 K1 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M5 भ(Ds1 सभ)वति चात्र श्लोका With 4, cf. 12 154 26 and B 12 220 15 —ᵃ) K2 अभय (for °य) — V1 reads 4ᵇᶜ on marg —ᵇ) K6 B0 6-8 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 8 8 यश्चरते, D5 चरतीति (for °ति यो) —ᵈ) D4 om. from मुत्प up to चर्योप (in 5ᶜ)

5 D4 om up to चर्योप (of v l 4) —ᵃ) M7 कृत्वाग्निहोत्र Da4 स्वशरीर स्थ, D6 G2 °रमग्निं (for °रसस्थ) —ᵇ) D5 G1 शारीरम्, D6 G2 lacuna (for शा°) Ś1 K2 सुमुखे; K1 सुसुखे, K7 स्वमुखो, B6 (marg as in text) स्वसुखे; G1 सुमुखैर् (for स्व मुखे) —ᶜ) K6 7 B0.6 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 9 M1 6 7 विप्रस्तु भैक्ष्यो(K6.7 Dn1 Ds1 M1 6 7 °क्षो)प, V1 B7 8 Da4 यो भैक्ष्यचर्योप- (for यो भैक्ष°).

07 यो भैक्षचर्योपगतैर्हविर्भि-
.5 श्चिताग्निनां स व्यतियाति लोकान् ॥ ५
5 मोक्षाश्रमं यः कुरुते यथोक्तं
शुचिः सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजातिः ॥ ६

भरद्वाज उवाच ।

अस्माल्लोकात्परो लोकः श्रूयते नोपलभ्यते ।
तमहं ज्ञातुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७

भृगुरुवाच ।

उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पुण्ये सर्वगुणान्विते ।
पुण्यः क्षेम्यश्च काम्यश्च स वरो लोक उच्यते ॥ ८
तत्र ह्यपापकर्माणः शुचयोऽत्यन्तनिर्मलाः ।
लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निरुपद्रवाः ॥ ९
स स्वर्गसदृशो देशस्तत्र ह्युक्ताः शुभा गुणाः ।
काले मृत्युः प्रभवति स्पृशन्ति व्याधयो न च ॥ १०
न लोभः परदारेषु स्वदारनिरतो जनः ।
न चान्योन्यवधस्तत्र द्रव्येषु न च विस्मयः ।

K6 नतैर् (for गतैर्) — ^{d}) Ś1 (before corr) K2 7 D4 9 चिताग्नीना स, V1 B0 7 8 (marg as in text) 9 Ds1 D5 M1 6 7 °ग्निना स (Ds1 प्र-), D7 T1 G1 2 °ग्निकानां (for °ग्निनां स) Ds2 प्र (for स) K6 B0 6 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 व्रजते हि, V1 D7 T2 G1 2 ह्यतियाति; B7-9 Da4 व्रजति स, M1 5-7 व्रजतेति (for व्यतियाति) D5 लोकं (for लोकान्) ❀ Ca चिताग्निनां दीर्घाभाव आर्ष । ❀

6 ^{a}) Ś1 K1 2 मोक्षाश्रयं, Dn4 D6 भै(D6 भि)क्षाश्रम (for मोक्षा°) K4, 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 M5 6 चरते (for कुरुते) — ^{b}) K7 सुकल्पित; D7 T1 G1-8 स्वसकल्पित- (for सु°). Da4 om. from युक्त° up to द्वि (in 6^{d}) K1 -बुद्धियुक्ता, K6 Dn1 n4 D8 D2 3 8 -मुक्तबुद्धि; V1 B0 6 -युक्तबुद्धि° (for बुद्धियुक्तः) — ^{c}) Ds1 अनिधनं; T1 अनिंधन K7 B8 9 D4 9 M1 6 7 प्रशांत (for °तं) — ^{d}) Ś1 K1 2 B8 Da3 D6 श्रयति; B7 9 जयति, D5 M5 व्रजते (for श्रयते) Bom ed. मनुष्य° (for द्विजाति) — After 6, B6-8 Da3 a4 ins an addl colophon [*Sub-parvan* B0 7 Da3 a4 मोक्षधर्म — *Adhy name* B3 Da3 a4 भृगुभरद्वाजसवाद°]

7 ^{a}) K4 परलोक°, Da4 परालोक°, T1 [अ]परो लोक° — ^{b}) D4 corrupt — ^{c}) D7 तदह K7 D4 5 9 T2 श्रोतुम्; V1 B6-9 Da3, a4 M1 5-7 वेत्तुम् (for ज्ञातुम्) — ^{d}) Ś1 K1 2 भगवान् (for तद्भवान्). K6 7 Da3 a4 Dn4 D8 D2 3 (before corr) 6 8 अर्हसि (for °ति)

8 G3 om the ref — ^{b}) M5 सर्वपुण्य- (for पुण्ये सर्व-) M1 6 -गुणान्वित° (for °न्विते) — ^{c}) G3 कामद्र (for काम्यश्च). D7 G1 पुण्यं क्षेम्य च काम्यं च — ^{d}) K1 पुरो (for वरो)

9 ^{a}) Da3 a4 अत्र (for तत्र) D4 (also as in text) ह्यपार्य-, G1 ह्यापाप (for ह्य°). — ^{b}) K1 [ऽ]भ्यत; K7 D4 9 याति, Da4 त्वंत- (for ऽत्यन्त)

10 ^{a}) B6 D7 T1 G1-3 6 M6 लोकस् (for देशस्) — ^{b}) Ś1 K1 2 तेत्र ह्युक्ता°, K7 D4 5 9 तत्राप्युक्ता°, B8 सत्र युक्ता, D7 G1-3 6 तस्मिन्युक्ता° (for तत्र ह्युक्ता°). — ^{c}) D7 T G1-3 6 M6 नात्र (for काले) — ^{d}) Da4 स्पर्शति Ds2 (before corr) [ऽ]पि (for न) K6 वा, B6 हि (for च)

11 ^{a}) M7 लोभं (for लोभ°) — ^{b}) G3 6 -निरता (for °तो) Da4 G3 6 जना — ^{c}) D7 चान्यो न, T1 चान्येन (for चान्योन्य-) K4 न चान्योन्यं वध्यते तत्र (hypermetric), K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-6 8 M1 5-7 नान्योन्य वध्यते (Ds1 D6 8 वध्यते; D4 स्पर्धतस्, D5 स्पर्धते; M1 5-7 बाधते) तत्र — ^{d}) K1 व्यधेषु, M7 दिव्येषु (for द्रव्येषु) K4 7 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 T2 M1, 5-7 च न (by transp) Da3 a4 विद्यते (for विस्मय) — ^{e}) K6 Dn1 n4 D2 3 8 परो ह्यधर्मो (for परोक्षधर्मो) M5 नैवात्र (for °स्ति) — ^{f}) K1 सदोहो (for सदेहो) K7 D4 7 9 T G1-3 6 नैव, Dn4 lacuna, M7 नाभि (for नापि) Dn4 om. जायते ❀ Ca परोक्षधर्मो नैवास्ति । सर्वे प्रत्यक्षत एव धर्मफलदर्शिनस्तत्र जना° । ❀

12 ^{a}) D4 नु (for तु) K7 B6-9 Da3 a4 D4 5 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 व्यक्त (for तत्र) — ^{b}) D4 उपलभ्यत — ^{c}) K4 शय्यायानाशनोपेता, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 6 8 पानास(B0 8 °श)नाशनोपेता°, K7 D4 5 9 यानशय्यासनो°; V1 Ds2 D3 T G1-3 6 M1

परोक्षधर्मो नैवास्ति संदेहो नापि जायते ॥ ११
कृतस्य तु फल तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।
शय्यायानासनोपेताः प्रासादभवनाश्रयाः ।
सर्वकामैर्वृताः केचिद्धेमाभरणभूषिताः ॥ १२
प्राणधारणमात्रं तु केषांचिदुपपद्यते ।
श्रमेण महता केचित्कुर्वन्ति प्राणधारणम् ॥ १३
इह धर्मपराः केचित्केचिन्नैकृतिका नराः ।
सुखिता दुःखिताः केचिन्निर्धना धनिनोऽपरे ॥ १४
इह श्रमो भयं मोहः क्षुधा तीव्रा च जायते ।
लोभश्चार्थकृतो नृणां येन मुह्यन्ति पण्डिताः ॥ १५
इह चिन्ता बहुविधा धर्माधर्मस्य कर्मणः ।
यस्तद्वेदोभयं प्राज्ञः पाप्मना न स लिप्यते ॥ १६
सोपधं निकृतिः स्तेयं परिवादोऽभ्यसूयता ।
परोपघातो हिंसा च पैशुन्यमनृतं तथा ॥ १७
एतानासेवते यस्तु तपस्तस्य प्रहीयते ।
यस्त्वेतान्नाचरेद्विद्वांस्तपस्तस्याभिवर्धते ॥ १८
कर्मभूमिरियं लोक इह कृत्वा शुभाशुभम् ।
शुभैः शुभमवाप्नोति कृत्वाशुभमतोऽन्यथा ॥ १९ C 12.7023 B. 12.192 19 K. 12.190 20

5-7 यानासनाश्र° (G8 °स°) — d) K7 प्रसाद (for प्रासाद) D7 T1 G1-3 6 प्रासादोपवनाश्रिता — e) D5 सर्वे (for सर्व) Da4 भ्रता, G1 वृता — K7 D9 om. (hapl) 12f-14a — f) B6 क्षौमाभरण; D4 सर्वा° (for हेमा) M5 6 -भूषणा (for -भूषिता)

13 K7 D9 om. 13 (cf v l. 12). — a) D4 नु, D5 च (for तु) — b) B7 Da4 D6 T2 M1 6 7 उप लभ्यते (for °पद्यते) — d) D4 कुर्वते (for कुर्वन्ति) D3 प्राणधारणं

14 K7 D9 om. 14a (cf v l 12) — b) K4 7 D4, 9 G3 जना (for नरा) — d) K7 निर्धनो D4 धनिना — After 14, B9 reads 22cd for the first time, repeating it in its proper place

15 a) Ds1 D5 इहाश्रमो, D5 इह श्रमं — b) Ds1 D4 [अ]व (for च) — c) D7 लोभं (for लोभश्च) Dn1 चात्मकृतो, Ds2 चार्थि°; D5 चार्थकृतौ, T1 °कृते (for °कृतो) — d) Da4 मुह्यति K6 V1 B0 6-9 Da4 D3 1 3 T1 G1, 3 6 M1, 5-7 [अ]पण्डिता (for पण्डिता)

16 K6 B7 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 8 repeat 16ab after 18 — a) B0 Ds2 (before corr) D5 (last two second time) इति (for इह) K6 Dn1 n4 Ds D2 3, 5 6 8 (all [except Ds1 D5] first time) वार्ता (for चिन्ता) — b) Ś1 M1 7 धर्म्याधर्मे(M7 °र्म्ये)स्य, K1 धर्मधर्मस्य, K2 4 वंद्यावंद्यस्य (for धर्माधर्मस्य) K6 (both times) Dn1 n4 D2 3 8 (all first time) कारिण (for कर्मण) — c) D4 9 प्राज्ञ — d) V1 B6 Ds2 D5 transp न and स T2 विलिप्यते (for स लिप्यते)

17 a) Ś1 K1 2 4 सोपधे (K1 °ठे); K7 D4 9 उपधा, Ds1 D5 6 सोपधिं, Ds2 सोपधिर्, D7 सोपाधि (for सोपध) K6 Dn1 Ds1 D5 6 निकृतिं, D7 नि-कृति (for निकृति) K4 स्तेये; K7 D4 स्तैन्य, D5 दैत्य, D7 9 T G1-3 6 M1 5-7 स्तैन्य (for स्तेयं) ❀ Cn सोपध सदम्भम् । ❀ — b) K7 परवादो (for परि°) K1 V1 B0 6-9 D8 D9 [ऽ]भ्यसूयि(K1 °यु)ता, K6 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 ह्यसूयिता, D4 [ऽ]त्यसूयता, D5 नसूयिता, D6 G2 M1 5 6 ह्यसूयता (for ऽभ्य°) — c) Da4 परोपवातो, D5 परापवादो, T1 परोपपातो, T2 M7 °घाता (for °घातो) — d) K6 7 D4 9 M6 पैशून्यम् B6-9 Da4 ह्यनृत, D4 अमृत (for अनृतं)

18 a) M1 6 7 एतद् (for एतान्) Da4 [ऽ]य तु (for यस्तु) Ś1 K1, 2 4 इत्येतान्सेवते यस्तु, K7 D4 5 9 एवदाचरते यस्तु, D7 T1 G1-3 6 एतानि सेवते यस्तु — b) K1 प्रलीयते; D6 प्रजा°, D7 T G1-3 6 M5 मिता° (for प्रही°) — c) K7 D5 9 M5 7 यश्चैतान्, D4 7 M1 यश्चेतान्, T1 G1 यस्त्वैतान्; M6 यश्चैव (for यस्त्वेतान्) — d) K6 B0 Da4 Dn1 Ds2 D2 3 6 8 विवर्धते, Da3 Dn4 Ds1 प्रव°, D5 [अ]प्रहीयते, M7 [अ]पि वर्धते (for [अ]भिवर्धते) — After 18, K6 B7 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 8 repeat 16ab

19 a) D7 T1 G6 अय (for इयं) K1 6 V1 B0 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 6 8 T2 M1 6 7 लोके (for लोक) — d) Da3 D6 तथा; D7 T G1-3 6 M5 कर्ता (for कृत्वा) M1 7 अथोन्यथा (for अतोऽन्यथा) K6 B0 6 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 तथाशुभमथा(Ds1 D5 °थो)न्यथा

20 a) D5 सर्वे, G1 3 पूर्वं (for पूर्वं) — c) K7 D4 इहैह, V1 B0 6 Da3 a4 इहैह, B3 इह तु,

इह प्रजापतिः पूर्वं देवाः सर्षिगणास्तथा ।
इष्टेष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः ॥ २०
उत्तरः पृथिवीभागः सर्वपुण्यतमः शुभः ।
इहत्यास्तत्र जायन्ते ये वै पुण्यकृतो जनाः ॥ २१
असत्कर्माणि कुर्वन्तस्तिर्यग्योनिषु चापरे ।
क्षीणायुषस्तथैवान्ये नश्यन्ति पृथिवीतले ॥ २२
अन्योन्यभक्षणे सक्ता लोभमोहसमन्विताः ।
इहैव परिवर्तन्ते न ते यान्त्युत्तरां दिशम् ॥ २३
ये गुरूनुपसेवन्ते नियता ब्रह्मचारिणः ।
पन्थानं सर्वलोकानां ते जानन्ति मनीषिणः ॥ २४
इत्युक्तोऽयं मया धर्मः संक्षेपाद्ब्रह्मनिर्मितः ।
धर्माधर्मौ हि लोकस्य यो वै वेत्ति स बुद्धिमान् ॥ २५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो भृगुणा राजन्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
भृगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रत्यपूजयत् ॥ २६
एष ते प्रभवो राजञ्जगतः संप्रकीर्तितः ।
निखिलेन महाप्राज्ञ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

Dn1 इष्टेष्ट-, Ds1 D6 इष्टेष्ट, D5 इष्ट्वैवं, D7 T2 G3 M1 6 7 इष्टेन; D9 इष्टेष्ट, G8 6 इष्ट्वैन (for इष्टेष्ट) K2 7 D4 7 9 T G1-3 6 M1. 6-7 तपसा (for तपस°) K1 पूर्वं; Ds1 पूजा (for पूता) — d) B7 ब्रह्मलोक (for °लोकम्) K7 D4 9 समागता; V1 B6-9 Ds4 D5 समाश्रिता (for उपा°).

21 a) K6 -मार्गे (for -भाग). — b) K6 7 T1 सर्वे. (for सर्व) D4 7 -पुण्यतर, G1 °कृता (for °तम°) B7 स्मृत., Ds1 G8 शुभा, T2 शुचि°, G1 laouna (for शुभ°) — c) K3 6 7 V1 B6 6-9 Ds8 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 M1. 6-7 इहस्थास (for °त्यास) D4 जायत —d) Ds4 D7 यो (for ये) Ś1 K1 2 4 नरा (for जना°)

22 K6 reads 22ab twice — a) K4 -कर्माण (for °णि) K6 (first time) B6 (marg) Ds8 a4 D5 कुर्वंति, D7 T G1-3 6 M1 6-7 कुर्वाणास् (for कुर्वन्तस्) K6 (second time) B6 6 Dn1. n4 D8 D2 8 6 8 यदि सत्कारम(K6 Dn4 D8 D6 °मृ, D5 °मि)च्छति — b) Dn1 वापरे, G2 भारत (for चापरे) — B9 reads 22cd for the first time after 14. — c) K4 6 B6 7-9 Ds8, a4 Dn1 n4 D8 D2 8, 6 8 तथा चा(Ds4 वा)न्ये; B6 तथान्ये च (for तथैवान्ये) — d) T2 पृथिवीपते (for °तले)

23 a) K6 B6 Ds8 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 G2 -भ-(D2 क्ष)क्षणासक्ता; V1 भक्षणे शक्ता, D7 T1 G1 -भय संसक्ता, G3, 6 -भक्षणासक्ताश्च (hypermetric) (for °णे सक्ता) — b) V1 वशं गता (for समन्विता°)

24 a) K7 D4 9 गुरुं (for गुरून्) K4. 6 7 V1 B6 6-9 Ds8. a4 Dn1. n4 D8 D2-6 8 9 पर्युपासंते; G3. 6 उपतिष्ठते (for °सेवन्ते). — c) K1 पंथानो. — d) K4 6 V1, B6 Ds8 a4 Dn1 D8 D2 8 6 8 विजानंति; Dn4 जानंति च (for ते जानन्ति)

25 a) K7 सर्वं; B6 D4 9 M6 सर्वं, B6 (marg) सह, M1 सर्ग (for धर्म) — b) K4. 6 B6 7-9 Ds8 a4 Dn1. n4 D8 D2 8 6 8 संक्षिप्तो, K7 B8 D4 5 9 M1 6 संक्षेपो (for °पाद्). K4 ब्रह्मनिर्मिता — After 25ab, K7 reads 27c for the first time, repeating it in its proper place — c) K7 D9 धर्माधर्मो (D9 °र्म्यो) हि, B6 8. 9 Ds4 D5 °धर्म हि; D2 °धर्मस्, M7 सम्यग्धर्मं हि — d) Ś1 K1. 2 वेद (for वेत्ति) B6 यो वेत्ति स च बुद्धिमान्

26 a) B8 9 Ds4 इत्युक्ते (for °क्तो) Ś1 K1 भृगुना; K6 ब्रह्मणा, Ds1 भृगुण° —Ds4 om. (hapl) 26b-27a — b) Ds8 भारद्वाज° — d) D6 प्रतिपूजयत्. Ś1 K1 2 4 भरद्वाजोभ्यपूजयत्.

27 Ds4 om 27a (cf. v. l 26) — a) K6 B6 6 (marg as in text), 7-9 Ds8 Dn1. n4 D8 D2 8, 6 8 T2 प्रसवो; G2 जगतो (for प्रभवो). — b) G2 प्रभव (for जगत) D5 परि (for संप्र-). — K7 reads 27c for the first time after 25ab — c) D4 निखिलो न; D7 T1 G1-3 6 अखिलेन K1 B8 D8 महाप्रज्ञ, Ds4 °प्राज्ञ — d) Ds1 (marg as in text) इच्छति

१८६

युधिष्ठिर उवाच ।

आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वयानघ ।
श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ १

भीष्म उवाच ।

दुराचारा दुर्विचेष्टा दुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः ।
असन्तो ह्यभिविख्याताः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ २
पुरीषं यदि वा मूत्रं ये न कुर्वन्ति मानवाः ।
राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च ते शुभाः ॥ ३
शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानां च तर्पणम् ।
धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्पृश्य नदीं तरेत् ॥ ४
सूर्यं सदोपतिष्ठेत न स्वप्याद्भास्करोदये ।
सायं प्रातर्जपन्संध्यां तिष्ठेत्पूर्वां तथापराम् ॥ ५
पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।
न निन्देदन्नभक्ष्यांश्च स्वाद्वस्वादु च भक्षयेत् ॥ ६
नार्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेन्नार्द्रपादः स्वपेन्निशि ।
देवर्षिनारदप्रोक्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ७ C 12 7038 B 12 193 7 K 12 191 7

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-8 T G1-3 6 M1 6-7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name* Ś1 K1 2 4 5 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 T2 भृगुभरद्वाजसंवाद, M1.6 7 भृगुभरद्वाजसंवादे वानप्रस्थधर्म, M8 भृगुभरद्वाजसंवादे परलोकस्वरूपकथन —*Adhy no* (figures, words or both) Dn1 19, Ds2 D6-8 T1 G1 3 6 M1.6-7 18, D2 17, T2 G2 32 —*Śloka no* Dn1 n4 27, Ds1 28, D2 34

186

☞ With this adhy., cf B 13 162 33-63

1 Ds1 om 1 —[a]) G1 आचार्येस्य (for °रस्य) D7 T1 G1-3 6 M1 6-7 तावत् (for तात) —[b]) M1.8 प्रोच्यमानम् (for °मानं) —[d]) G3 मति (for मतः)

2 D2 om 2[a]-3[b] —[a]) Ś1 K1 2 4 दुर्विचेष्टा दुराचारा (by transp). —[c]) K4 6 V1 B1 8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D8 4 8 स्थिति, K7 B0 6 9 D4 7 9 T G1-3.6 M1 6-7 त्वमि, Ds1 D6 इति (for ह्यभि) T1 विज्ञाता —[d]) K7 B0 6 Dn1 D5 D4 5 7 9 T G1-3 6 M1 6-7 स्वाचार (for चाचार°)

3 With 3, cf B 13. 162 35 D2 om 3[ab] (cf v.l. 2) —[a]) D7 पुरीष याय वा मूत्र, T1 G1-3 6 °षं याय मूत्रं वा —[b]) D7 T1 G1-3 6 तु (for न) —[c]) D6 lacuna for गवां. —[d]) Dn1 M6 च ये शुभाः; D4 D6 6 शिवालये; G3 च ये सुजा (for च ते शुभाः). — After 3, D5 D6 ins :

497* भस्यागारे तथा तीरे ये न कुर्वन्ति ते शुभाः ।

4 [d]) K7 D6 अभिवस्य, D5 नोपस्पृश्य (for उप°) ❀ Ca 8 उपस्पृश्य, स्नात्वाचम्य वा पित्रादींस्तर्पयित्वा च ॥ Cn ° शौच कृत्वा उपस्पृश्य आचम्य नदीं तरेदवगाहेत्ततस्तर्पणमिति सबन्धः । ❀

5 [b]) D7 T G1-3 6 M1 6-7 स्वपेद् (for स्वप्याद्). K6 B0 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 4 6 8 न च सूर्योदये स्वपेत्; K7 V1 B6-9 Da4 D4 9 न सूर्यस्योदये स्वपेत् —[c]) B8 सम (for साय) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D2-6 8 9 G6 M1 6-7 जपेत् (for जपन्) —[d]) K6 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2, 3 4 6 8 तिष्ठत् (for तिष्ठेत्). K6 सर्वां; Da4 पूर्वं K4 6 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 तथेतरां; D7 T1 G1-3 6 परस्प (for तथापराम्).

6 [a]) Da4 पांचार्द्रो K1 भोजने K6 B0 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D3 4 भुंज्यात्, B9 युज्यात्, Ds1 D2 4 6, 8 भुज्यात् (for कुर्यात्) ❀ Ca पञ्चार्द्रो हस्तद्वयचरणद्वयमुखानि पञ्च प्रक्षालनादाचमनाद्वार्द्राणि यस्य । ❀ —[b]) K2 7 (also as in text) मानम् (for मौनम्) —[c]) K4 7 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2-8 M1 6 7 निंद्याद् (M6 °न्द्) (for निन्देद्) B0 6 8 (marg as in text) 9 भक्ष (for भक्ष) K2 भक्ष्यान्; K7 B8 9 D4 M1 6 6 -भक्षांश्च (for भक्ष्यांश्च) —[d]) K1 2 4, 6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 G3 M7 स्वाद्व स्वाद्व; K7 G1 स्वाद्वास्वाद्व (sic) (for स्वाद्वस्वादु)

7 [a]) K4 7 Da3 a4 D7 नार्द्रपाणि; V1 B0 6-9 D2 8 M8 Cv नार्द्रपाद (for °पाणि). ❀ Ca भोज°

8 शुचिकाममनड्वाहं देवगोष्ठं चतुष्पथम् ।
ब्राह्मणं धार्मिकं चैव नित्यं कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥ ८
अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ।
सामान्यं भोजनं भृत्यैः पुरुषस्य प्रशस्यते ॥ ९
सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासी तथा भवेत् ॥ १०
होमकाले तथा जुह्वन्नृतुकाले तथा व्रजन् ।
अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत् ॥ ११
अमृतं ब्राह्मणोच्छिष्टं जनन्या हृदयं कृतम् ।
उपासीत जनः सत्यं सत्यं सन्त उपासते ॥ १२
यजुषा संस्कृतं मांसं निवृत्तो मांसभक्षणात् ।
न भक्षयेद्वृथामांसं पृष्ठमांसं च वर्जयेत् ॥ १३

मान्याचमनादार्द्रौ पाणी यावन्नवतस्तावदुपविष्ट शयनस्थो वा तिष्ठेत् । कार्यात्यये वस्त्रेणापकृत्यार्द्रतां गच्छेत् ॥ Cn आर्द्र पाणि कृतोत्तरापोशन । नार्द्रपाणिरित्यपपाठ ॥ Cv (reading नार्द्रपाद) केनचित्सुप्तस्य पादयो उदके दत्ते सति नोत्तिष्ठेदित्यर्थ । ❀ —With 7^{b}, of B. 13 162 36^{b} —^{b}) Ś1 K1 2 7 D4 5 7 T G1–3 6 M7 नार्द्रपाणि (for °पाद) —^{c}) K4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1 3 6 M1 5–7 देवर्षिर्नारद प्राह

8 With 8, of B 13 162 37, Brahma P 113 40^{c}–41^{b}, Vāmana P 14 52^{cd}, Gautama Dharma S, 9 66, Manu. 4 39, Yājñavalkya I 133 —^{a}) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3, 5 Cap Cp शुचिं (B7 Da4 Dn1 Cp °चि) देशम्, K7 D0 शुचि कामम्, D3 D6 7 T G1–3 6 M1, 5–7 Cs शोचिष्केशम्; D4 शांति कामम्; D8 शुचिष्केशम् (for शुचिकामम्) ❀ Ca शुचिकामं शुचित्वे सर्वदा निरूढम् ॥ Cp (reading शुचिदेश) सर्वदा शुद्धत्वेन निरूपित चैतन्यं (? चैत्य) ग्रामदेवतावृक्षम् । ❀ —^{b}) K4 देवगोष्ठ, Bo 6 9 Da4 Dn4 D3 5 देव गोष्ठ, B5 गवां गोष्ठं; D8 देवगोष्ठे (for °गोष्ठ) Dn4 D8 चतुष्पद —^{c}) K6 Bo, 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 चैत्य (for चैव) G3, 6 ब्राह्मणान्धार्मिकांश्चैव

9 ^{b}) D8 शिष्याणा (for प्रे°) —^{c}) D7 T1 G1–3 5 पूर्वं (for भृत्यैं)

10 = (var.) B. 13 162 40 —^{b}) Dn1 n4 G2 M7 वेद (for देव). —^{c}) Da4 नांतरं T2 दुष्टम्, G1, 2 दिष्टम् (for दृष्टम्). —^{d}) Ś1 K1, 2 4 तदा (for तथा) Da4 D4 [अ]भवत् (for भवेत्)

11 With 11, of B 13 162 41^{a}–42^{b} —^{a}) M5 साय (for होम) K1 तदा; K7 Ds1 D4–6 9 T2 यथा (for तथा) K7 B8 9 Da8 a4 G1 2 M7 जुह्वद्; D4–6 होमम् (for जुह्वन्) —^{b}) K7 यथा (for तथा) D6 G2 3 6 M1 व्रजेत्; G1 भवेत् (for व्रजन्). —^{c}) K7 D4 6, 9 अनन्यं; Bo Ds2 T2 °न्य (for °न्य) K7 D4–6, 9 G3 6 -स्त्रीजन, G2 स्त्रीजन (for °न) —^{d}) M5 सदा (for तथा)

12 ^{a}) Ś1 (*sup lin*) B8 (marg) Da3 a4 Ca ब्रा(B8 Da4 Ca ब्र)ह्मणोत्सृष्टं, K7 D4 6 9 ब्रह्मणा सृष्ट (for ब्राह्मणोच्छिष्ट) —^{b}) D6 हृदये K7 D9 तथा, D7 G1–3 6 गत; T1 -गम (for कृतम्) ❀ Ca यद्ब्रह्मणा वेदेनोत्सृष्ट परार्थ प्रकाशितममृत मोक्ष । तद्यथा जनन्या मात्रा हृदय निश्छद्म कृतं तद्वत्प्रामाणिकमेव ॥ Cn ब्राह्मणभुक्तावशिष्ट मातुर्हृदयमिव हितकरम् ॥ Cs जनन्या मातु हृदय कृतम् अभिप्रायकृतम् अमृतं देवत्वप्रापिकम् । ❀ — Dn4 reads 12^{cd} on marg. —^{c}) K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1–3 6 M1 5–7 तज्ज (K6 सज्ज, D7 T G1–3 6 M1 5–7 त ज)ना पर्यु(Da4 समु)पासते —^{d}) G2 सत्त्व, G3 6 नित्य, M5 सद्य (for सत्यं) K6 V1 Bo 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6–8 T G1–3 6 M1 5–7 समास(G2 °द)ते; K7 उपास्यते, Bo (marg as in text) 7 3 (orig) 9 समासत, D6 समागता (for उपासते) — After 12, K6 Dn1 n4 Ds1 D2 3 6 8 Cn ins (of Manu 4. 71).

498* लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी तु यो नर ।
नित्योच्छिष्ट शङ्कुशुको नेहायुर्विन्दते महत् ।

[(L 2) Ds1 D8 शकुसुको, D6 °रुको, Cnp सकुशुको and सकुसुको (for शङ्कुशुको) ❀ Cn शङ्कुशुक कीलवच्छु कवत्पराधीनो वृथापण्डितो वा । दन्त्यादिपाठे सश्लेषक कामलोभादि वशग । दन्त्यद्वयवानेव मुख्य पाठ । सक्(क)सुको विकुसुक इति मध्ववर्णात् (cf 12. 105 35, Av. 12 2 14^{a}) । अस्थिर पापो वा । ❀]

13 With 13^{c}, cf B. 13 162. 43 —^{a}) T1 यजुषां —^{b}) K1 निवृत्तो. — D6 reads 13^{cd} twice. —^{c}) K1 2 V1 T G1–3 6 भक्षयेत्त (by transp). G1 वृधा (sic) (for वृथा) —^{d}) K7 मृष्ट, G6 पिष्टं (for पृष्ठ) K1 2 4 न भक्षयेत् (for च वर्जयेत्). D6 (*second time*) निवृत्तो मांसभक्षणात् (= 13^{b}) ❀ Cn पृष्ठमांस परममांसं आक्रोशोपमित्यर्थ ॥ Cp पृष्ठमासं पश्चादेशमांसम् । ❀

स्वदेशे परदेशे वा अतिथिं नोपवासयेत् ।
काम्यं कर्मफलं लब्ध्वा गुरूणामुपपादयेत् ॥ १४
गुरुभ्य आसनं देयं कर्तव्यं चाभिवादनम् ।
गुरूनभ्यर्च्य युज्यन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥ १५
नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं न च नग्नां परस्त्रियम् ।
मैथुनं समये धर्म्यं गुह्यं चैव समाचरेत् ॥ १६
तीर्थानां हृदयं तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचिः ।
सर्वमार्यकृतं शौचं वालसंस्पर्शनानि च ॥ १७
दर्शने दर्शने नित्यं सुखप्रश्नमुदाहरेत् ।
सायं प्रातश्च विप्राणां प्रदिष्टमभिवादनम् ॥ १८
देवगोष्ठे गवां मध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ १९
पण्यानां शोभनं पण्यं कृषीणां बाध्यते कृषिः ।
बहुकारं च सस्यानां वाह्ये वाह्यं तथा गवाम् ॥ २० C 12 7053 B 12 193 21 K 12 191 21

---

14 = (var) B 13 162 44 —ᵇ) Ś1 K1.2 D5 6 M1 6 [अ]प्यतिथिं (M6 °थीन्), T1 G6 M7 अतिथीन्, M8 ह्यतिथिं (for अ°) —ᶜ) K4 Dn1 n4 D2 4 6 7 G6 काम्य (for काम्य). M7 काम (for कर्म°) D5-7 कृत्वा (for लब्ध्वा) —ᵈ) D7 T G1-3 6 M6 7 उपवेदयेत्, Kumbh ed प्रतिपादयेत् (for उप°)

15 = (var) B 13 162 45 —ᵃ) K7 D4-7 9 T G1-3, 6 M1, 5-7 गुरूणाम् (for गुरुभ्य) —ᵇ) K7 D4-6 9 तथैवापि (for कर्तव्यं च) D6 [अ]भिवादयेत् (for °वादनम्) —ᶜ) Dn4 पूज्यते, D7 T G1-3 युज्येत, G6 भुंजीत; M8 वर्धते (for युज्यन्ते). —ᵈ) Ś1 K1 2 ह्यायुषा (for आ°)

16 With 16, cf B 13 162 47 —ᵃ) = (var.) Manu 4 37ᵃ Ś1 K1 नैक्षेतादित्यम्, K7 V1 D4 5 9 G1 ने(D4 नै)क्षेदा° —ᵇ) K6 न वा नग्ना, K7 D4-6 9 तथा नग्नां; T1 G1-3 6 न नग्नां च (for न च नग्नां) T1 [अ]परा (for पर) —ᶜ) T2 मैथुने K4 6 B7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 G3 सतत (for समये) K7 V1 D5 धर्मं, D7 T G1-3 6 गुप्त (for धर्म्यं) —ᵈ) K4 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D2 3 5 8 गुह्ये; D7 T G1-3 6 तपश् (for गुह्य)

17 With 17ᵃᵇ, cf B. 13 162 48ᵃᵇ —ᵃ) ❀ Cn तीर्थम्, गुरु । ❀ —ᵇ) Ś1 K1 2 4 V1 D8 D4 5, 7 9 T1 G1 शुचि ❀ Cn शुचि अग्नि । ❀ —ᶜ) B6 (marg as in text) आर्यकृत; D5 T2 कार्य (T2 °र्यं) कृत, G2 आयुःकृत (for आर्यकृत) K4 B6 7 Da3, a4 Dn1 D8 D2 8 G3 Cn 5 चौक्ष्य; K6 Bo 8 9 Dn4 चोक्षं, K7 D4 6 9 Cp चोर्ण्यं, D5 शस, D7 G1 M6 7 धर्म्यं; T G2 6 M1. 5 धर्मं (for शौचं) —ᵈ) K1 D4 9 T2 G1 2 M7 बाल; K2 बलं; Da4 पाणि (for वाल) K4 सस्पर्शनाशुचि; D81 °नाविव, D5 सदर्शनादिव; M1 5-7 सस्पर्शनादिव (for °नानि च) ❀ Cn वाल गोपुच्छम् ॥ C8 बाला नामात्मनः स्पर्शनालिङ्गनचुम्बनादिकम् । ❀

18 ᵃ) B7 *damaged from* दर्शने *up to* प्रश्नमु (*in* 18ᵇ). —ᵇ) D5 सुखं (for सुख) B6 (marg as in text) स्पर्शम् (for प्रश्नम्) —ᵈ) K4 प्रविष्टम्; K7 D4-6 9 विशि°; Da4 प्रतिष्टम् (for प्रदि°)

19 With 19, cf Manu 4 58 —ᵃ) K1 देवगुष्टे, K6 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 D2 3 5 8 देवागारे; Da3 a4 Ca देवकोष्ठे (for °गोष्ठे) —ᵇ) Da4 क्रियापरे (for °पथे) — 19ᶜᵈ = B 13 162 50ᵃᵇ —ᶜ) K7 D81 स्वाध्याय (for °ये) —ᵈ) Dn4 दक्षिणां; G2 दक्षणे T G1-3 6 बाहुम् (for पाणिम्) ❀ Cn दक्षिण पाणिमुद्धरेत्, यज्ञोपवीती भवेत् ॥ Cv दक्षिणेन पाणिना भूमिं स्पृष्ट्वा तत्रत्यपुण्यरेणुः मूर्ध्ना धर्तुं दक्षिण पाणिं शिरःपर्यन्तमुद्धरेत् ॥ ❀ — After 19, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 ins

499* सायंप्रातश्च विप्राणां पूजनं च यथाविधि ।
[K6 तथाविधि]

20 ᵃ) K1 B6 (-marg as in text) 7 Da4 Dn4 D6 7 T G1 M1 5 6 पुण्यानां; G2 6 पशूनां (for पण्यानां) K4 6 7 Bo 7 8 (marg) Da3 Dn1 n4 D81 D2 3 6 8 शोभते (for °नं) K1 Da3 a4 D6 पुण्यं, D7 T G1-3 6 कुर्यात्, M1 5-7 भूयात् (for पण्य) —ᵇ) D7 कृषीनाम्; M1 6 कृष्याणाम् Ś1 K1 2 4 Da2 D6 Ca 8 कृष्यतां; K6 Bo 6-9 D81 D8 Cnp बाध्यते, K7 B8 (marg) D4 7 9 T1 G1-3 6 M1 5-7 ऋध्यतां; V1 Da3 a4 ऋध्यते, D5 उत्तमा, D8 कृष्यते, T2 उद्यतां; Cv ऋध्यतु (for बाध्यते as in Dn1 n4 D2 Cn only) D7 T1 G1 3 6 कार्ये ❀ Ca कृष्यतामिति बहुप्रकारं वर्धताम् ॥ Cn बाध्यते स्थिरीक्रियते । बदस्थैर्ये इति धातुः । सधकारः पाठः प्रामादिकः ॥ Cp वार्धतां कृष्यताम् । ❀ —ᶜ) K7 D9 बहुप्रकार, B3 (marg) °कारे च, T2 °काल च (for

7083 193 22 191 22 संपन्नं भोजने नित्यं पानीये तर्पणं तथा ।
सुशृतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कृसरे तथा ॥ २१
श्मश्रुकर्मणि संप्राप्ते क्षुते स्नानेऽथ भोजने ।
व्याधितानां च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दनम् ॥ २२
प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
सुतस्त्रिया च शयनं सहभोज्यं च वर्जयेत् ॥ २३
त्वंकारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ।
अवराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति ॥ २४
हृदयं पापवृत्तानां पापमाख्याति वैकृतम् ।
ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ॥ २५
ज्ञानपूर्वं कृतं पापं छादयन्त्यबहुश्रुताः ।
नैनं मनुष्याः पश्यन्ति पश्यन्ति त्रिदिवौकसः ॥ २६
पापेन हि कृतं पापं पापमेवानुवर्तते ।
धार्मिकेण कृतो धर्मः कर्तारमनुवर्तते ॥ २७

°कार च). V1 शस्यानां — d) K6 B0. 6 7 8 (marg. as in text) Dn1 n4 D8 D3 3 8 वाह्ये वाहो; Da3 a4 D4 वाह्ये वाह्य, D5 वाह्ये वाह्यस्, D6 वह्ये वह्ये, D9 वाह्य वाह्यं (for वाह्ये वाह्यं) K6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 3 8 transp तथा and गवाम्. D7 T G1–3. 6 M1 6–7 सुवाह्य वहतां (G2 °कां) गवां.

21 a) K6 भोजन; Ds1 °येन् (for °ने). — b) M1 पानीयं Ds2 T2 तर्पणे. — c) K7 D4 6 9 T1 G1 सुश्रितं, B9 सुश्यत; Da4 सुशुभ, Ds1 D7 G2 6 सुश्रुत, T2 सुनृतं; Cv सुसृतं (for सुश्रृतं). T2 पच नाद् (for पायसे). — d) K3 4 यवागूं (K4 °गं); Da4 यवाग्व्यो; M7 (inf lin as in text) असे वा (for यवाग्वां). Ś1 K6 7 Da3 a4 Dn4 D4–6 8. 9 कृशरे; K4 G3 कृसरं; V1 B0. 6 7. 9 Ds1 कृपरे (for कृसरे). ❀ Cn भोजने दीयमाने संपन्नमिति ब्रूयाद्दाता सुसंपन्नमिति प्रतिग्रहीता एवमुत्तरत्र । यवाग्वां द्रुतौदने । कृसरे द्विदलेन सह पाचिते ओदने । ❀

22 With 22, cf. B. 13. 162. 52. — a) K7 D4 9 सश्रु (for श्मश्रु-). — b) B0 क्षुपे (for क्षुते). V1 B0 Ds1 D4 6 7 9 M6 स्नाते (for स्नाने). K6 B9 D7. 8 T G1–3 M7 च (for ऽथ). D4 भोजिते; G2 शोभने. — K1 om. 22^{d}–23^{a}. — d) D7 T1 G1. 6 M6 अभिषंदन; T2 °नंदति; G3. 6 °वादनं (for °नन्दनम्).

23 K1 om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). — a) K3 सेहेत, K4 मेहेति; Ds1 मेह्येत; D7 T G1. 3. 6 M1 6–7 मेहेच; G2 मेघ्येच (for मेहेत). — b) K6 B9 D6 सकृत् (for श°). — c) K6. 7 B0 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5 6 8 सह; V1 D7 T G1–3 6 सुतै (for सुत). Ś1 T2 -स्त्रियाश्; K3 4 स्त्रियश्, D4. 9 -स्त्रियो (for स्त्रिया). K6 B6–8 Da3 Dn1. n4 D2–6 8 9 [अ]थ (for च). — d) Ś1 K1 3 4 D2 वि (for च).

24 With 24, cf. B. 13. 162. 53^{c}–54^{b}, Manu 11. 204. — a) D6 त्वकारं नामधेयानां. — b) D7 T G1–3. 6 M1 6–7 गुरूणां (for ज्येष्ठानां). — c) Ś1 K1 3 अ(K1 आ)धराणां, D4–6 अपरेषां (for अवराणां). — d) K6 उभयेषु न; D7 T G1–3 6 °यं नैव (for °येषां न). D4 दुष्यते; G1 मृष्यति.

25 With 25^{ab}, cf. B. 13. 162. 54^{cd}. — a) V1 पापवृत्तीनां. — b) Ds1 T1 वैकृतिं. ❀ Cn वैकृतं नेत्रादिविकारः पापं हृदयमाख्याति । ❀ — 25^{cd} = B. 13. 162. 55^{cd}. B0 om. (hapl.) 25^{cd}. — c) B8 (marg.) T1 G1 न पश्यति (for विनश्यन्ति). — d) G1 6 गूहमानं (G6 °नां); G3 M1 6 गूहमान (G3 °नां) (for °माना). B8 (marg.) D3 7 T1 G6 महाजना (for °जने).

26 With 26^{ab}, cf. B. 13. 162. 55^{ab}. — a) K1 4 6 7 B0 7 8 Da3 Dn1 n4 D2–4 6–9 T1 G6 पूर्वे (for पूर्वं). G2 कर्म (for पाप). — b) Da3 Dn4 G3 छादयति (for °यन्ति). K3 D9 अयहुश्रिता, Da4 Dn4 °श्रुत, D7 T G1–3 बहुश्रुत (G1–3 °ता) (for अबहुश्रुता). — c) T1 G1–3 नैव (for नैनं). — d) K4 6 B7 Da3 Dn1 n4 D2 3 8 [ए]व; K7 B0 6 8 9 Da4 D8 D4 6 9 [ए]न; D5 [ए]त, M1. 6–7 तु (for त्रि).

27 a) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3. 6 8 [अ]पिहित, D4 [अ]भिहित (for हि कृत). D7 T1 G1–3. 6 पापेन रमतो बुद्धि. — After 27^{ab}, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 4–8 ins.:

500* धर्मेणापिहितो धर्मो धर्ममेवानुवर्तते ।

[Da3 a4 धर्मेन. V1 [अ]पि कृतो (for [अ]पिहितो). B6–8 Da3. a4 D4 6 धर्मेणापिहित धर्म (for the prior half).]

— Da3 a4 Dn1 om. (hapl.) 27^{cd}. — c) Ś1 K1 3 4 6 7 Ds1 M1 6 धार्मिकेन. — d) Dn4 Ds2 G3 धर्ममेव; D6 कस्त्यक्तुम् (for कर्तारम्). — After 27, D4 5 9 ins. (= [var.] 28^{ab}).

501* पापं कृतं न स्फुरते यथावे-
विंपाच्यमाने पुनरेति कर्तुं ।

पापं कृतं न स्मरतीह मूढो
विवर्तमानस्य तदेति कर्तुः ।
राहुर्यथा चन्द्रमुपैति चापि
तथाबुधं पापमुपैति कर्म ॥ २८
आशया संचितं द्रव्यं यत्काले नेह भुज्यते ।
तद्बुधा न प्रशंसन्ति मरणं न प्रतीक्षते ॥ २९
मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु मनसा शिवमाचरेत् ॥ ३०
एक एव चरेद्धर्मं नास्ति धर्मे सहायता ।
केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ॥ ३१
देवा योनिर्मनुष्याणां देवानाममृतं दिवि ।
प्रेत्यभावे सुखं धर्माच्छश्वत्तैरुपभुज्यते ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

युधिष्ठिर उवाच ।
अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते ।
यदध्यात्मं यतश्चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अध्यात्ममिति मां पार्थ यदेतदनुपृच्छसि ।
तद्व्याख्यास्यामि ते तात श्रेयस्करतरं सुखम् ॥ २ C 12 7068 B 12. 194 3 K 12 192 3

[(L 1) D4 यथार्थेर्, D4 यथान्यो (for °र्थैर्) — (L 2) D4 विपच्यमान (for विपाच्यमान)]

28 a) V1 कृत्वा (for कृतं) Ds1 स्मरति D4 तमःकृता न स्म तथैव मूढो, D9 कृतेन तेन स तथैव मूढो — b) T1 निवर्तमानस्य K3 उदेति; V1 तयेति, D6 च हेतु ; M1 तमेति (for तदेति) B0 विपच्यमान पुनरेति कर्तुं — c) K6 D4 वापि, B6 7 8 (marg) 9 D8 काले, D1 G1-3 पापी (for चापि) — d) D5 तथा ध्रुवं; D6 M1 तथाबुध, G1-3 6 °विधं (for °बुधं) B7 तथाबुधं कर्म उपैति पाप

29 With 29ab, cf B 13 162 60ab — a) Ś1 K1 2 4 कर्म; K7 D9 धर्मं (for द्रव्यं). — b) K6 7 B8-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 M1 6 7 दुःखेनैवोप, V1 D1 T1 G1-3 6 यत्काल नोप ; D6 येन नैवोप (for यत्काले नेह) — c) D5 तदन्ये, D6 समन्ये, T1 तद्विधा (for तद्बुधा) — d) D5 मरणे K7 Ds2 प्रतीक्ष्यते M1 6 7 म(M7 [sup lin] स)रणे न प्रदीयते

30 With 30, cf B 13 162 61 — a) B0 6 संमानं (for मानसं) — b) D6 प्राहुर् (for आहुर्) — c) D4 तस्मात्सर्वाणि भूतानि· — d) D1 T G1-3 6 M1 5-7 शीलम् (for शिवम्) D6 धर्ममेव समाचरेत्

31 With 31ab, cf B 13 162. 62ab — a) K3 धर्मं — b) Ds1 D1 T1 G1 धर्म· (for धर्मे) — c) D4 धर्मम् (for विधिम्) Ś1 K1 2 4 आस्थाय (for आसाद्य) — d) M1 सहाय

32 a) K6 V1 B0 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 5 8 धर्मो; K7 B6-8 Da4 D4 6 9 G2 M1 5 6 Cn देव, D7 T1 G1. 3 6 दैवं (for देवा) Ś1 K1 2 मनुष्येषु (for °ष्याणां) — c) K7 B6 (marg as in text) सुखो धर्मं, D4-6 सुखोदर्क, D1 T G1-3 6 M1. 5-7 सुख धर्मं (for सुखं धर्माच्) — d) K7 B6 D9 शाश्वतो; V1 B8 (marg) D1 T G1-3 6 M1 5-7 शाश्वतैर् (for शश्वत्तैर्) K7 B6 D9 ह्युपभुज्यते, G2 उपभुजते, G3 उपपद्यते (for °भुज्यते) D4-6 उपभुंक्ते हि शाश्वत (D4 °त)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1. 2 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 G1 2 6 M1. 5 6 आ(K6 D8 स्वा)चारविधि — *Adhy no* (figures, words or both) B7 16, Dn1 M1 5 6 20, Dn4 Ds2 D1 8 T1 G1 3. 6 19, D2 28, T2 G2 23 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 33, D8 34

187

☞ With 187, cf B 12 285, the variants from which are included in Appendix II (no 1), Bṛhan Nār P, 44 21-82

1 M7 om the ref — a) Ś1 K1 2 4 7 अध्यात्म (for °त्मं) ❀ Cn आत्मानं चित्तमधिकृत्य प्रवृत्तो योगधर्मोऽध्यात्मम् । ❀ — b) K4 G2 चिंतते — c) Dn1

018 84 4 92 4 यज्ज्ञात्वा पुरुषो लोके प्रीतिं सौख्यं च विन्दति ।
फललाभश्च सद्यः स्यात्सर्वभूतहितं च तत् ॥ ३
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ ४
ततः सृष्टानि तत्रैव तानि यान्ति पुनः पुनः ।
महाभूतानि भूतेषु सागरस्योर्मयो यथा ॥ ५
प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्ट्वा संहरते पुनः ॥ ६
महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।
अकरोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवोऽनु पश्यति ॥ ७
शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशयोनिजम् ।
वायोस्त्वक्स्पर्शचेष्टाश्च वागित्येतच्चतुष्टयम् ॥ ८

यद् (for यद्) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 8 8 यया (K6 यदा; Da4 तया) चैवत्, K7 D4 7. 9 T G1-3 6 M1 6 7 यतश्चैव; B3 यथा चैव; M4 हितं चैव (for यतश्चैवत्) — After 1, K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-6 T G1 3 M1 5-7 Cn p s ins [= (var.) 12 175 1]

502* कुत सृष्टमिद विश्व जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तन्मे वक्तुमिहार्हसि ।

[(L 1) D7 T G1 3 M1 5-7 सर्वे (for विश्व) K6 B7 Dn4 D8 D3 8 8 महान्, Dn1 सर्वं (for जगत्). —(L 2) K1 D9 च समभ्येति, D3 3 कथम°, D4 वयम°, D7 T G1 3 M4 च किमभ्ये(M6 °भ्ये)ति. V1 T2 तन्मे त्व वक्तुमर्हसि, D5 M1. 7 एतन्मे वक्तुमर्हसि, D7 T1 G1 3 तन्मे ब्रूहि पितामह (for the post half)]

2 ᵃ) K1 मा. — ᶜ) Ś1 K1 B3 पार्थ (for तात) — ᵈ) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D3-6 8 9 M4 तमं (for तर) D7 T G1-3 6 M5-7 शुभं (for सुखम्) — After 2, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 5 6 8 Ca n ins

503* सृष्टिप्रलयसयुक्तमाचार्यैं परिदर्शितम् ।

3 ᵇ) Ds1 प्रीति. B6 विंदते — ᶜ) Ś1 K1 3 4 सत्य; K6 B0 6-9 Dn1 n4 D5 D3 8 8 T1 तस्य; B3 (marg) सत्य (for सद्य) — ᵈ) K7 D4 6 7 T G1-3 6 च यत्, B9 चरेत् (for च तत्) — After 3, Kumbh ed and Cv ins

504* आत्मानममल राजन्नावृत्यैव व्यवस्थितम् ।
तस्मिन्प्रकाशते नित्यं तम सोमो यथैव तत् ।
तद्विद्वान्नष्टपाप्मैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
अण्डावरणभूतानां पर्यन्तं हि यथा तम ।

[❀ Cv अमलमात्मान परमात्मानम् । आवृत्य मर्यादीकृत्य । अत्र तमःपदेन दुर्गारूप नीलवर्ण प्रलयसमुद्रजल गृह्यते । ❀]

4 ᵃ) Dn4 M6 आकाश (for °शम्) — ᵇ) G1 पंचम — K1 V1 om (hapl) 4ᶜ-5ᵇ. — ᶜᵈ) Da3 om भूतानि D6 transp भूतानां and सर्वेषां K7 T2 G1 3 पचैव (for भूतानां) K7 B3 (marg) M1 Cpp sp प्रभवाप्ययौ; D4 9 °त्ययौ (for °प्ययौ)

5 K1 V1 om 5ᵃᵇ (cf v. l 4) — ᵃ) K4 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 3 7. 8 T1 G2 यत (for तत) — ᵇ) Dn4 यातु, Ds1 याति (for यान्ति) D3 3 तत. M4 [अ]न्यय (for the first पुन) — D reads 5ᶜ-6ᵈ twice — ᶜ) M1 भूतेषु (for भूतानि) K4 6 V1 B0 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 3 6-8 M1. 3 6 Cp v भूतेभ्य (for °षु) T G1-3. 6 महाभूते(G6 °स्ये)षु भूतानि ❀ Cp v भूतेभ्य प्रकृत्यात्मकतत्त्वसूक्ष्मरूपपञ्चभूतेभ्य । ❀ — ᵈ) T2 G1-3. 6 M4 सागरेषु (for °रस्य).

6 For the repetition of D6, cf v 1 5 — ᵃ) Da3 कूर्मे; Da4 कूर्मो; G3 कूर्मा — V1 om 6ᶜ-8ᵇ, Da4 G1 om (hapl) 6ᶜᵈ — ᶜ) T2 G3 3 महाभूतानि, M1 6 तद्वद्भूतेषु (for °तानि) ❀ Ca भूतात्मा भूतानां स्रष्टा ईश्वर ॥ Cs पञ्चमहाभूतात्मा, अनुप्रविष्ट परमात्मा । ❀ — ᵈ) K4 6 B7 Dn1 n4 D3 3 3 सृष्टानि (for सृष्ट्वा स) D3 सृष्टानि प्रसवे पुन — After 6, Kumbh ed ins

505* स तेषां गुणसंघात शरीरे भरतर्षभ ।
सतत प्रविलीयन्ते गुणास्ते प्रभवन्ति च ।
यद्विना नैव शृणुते न पश्यति न दीप्यते ।
यदधीन यतस्तस्मादध्यात्ममिति कथ्यते ।
ज्ञान तदेकरूपाख्यं नानाप्रज्ञान्वित तदा । [5]
न ते वाचानुरूप स्याद्यया[था] रा[र]सविवर्जितम् ।
आकाशात्खलु वाय्वेषु भवन्ति सुमहागुणा ।
इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च तमभ्येति तस्मादुत्सृज्यते पुन ।
महाभूतेषु भूतात्मा सृष्ट्वा संहरते पुन । [10]

7 V1 om 7 (cf v 1 6) G3 transp 7 and 8 — ᵃ) T2 पंचैव — ᶜ) K1 वैशस्यं, K4 वैशास्यं; B6-9 M6 वै सम्यक्; Cp वैचित्र्यं (for वैषम्यं) — ᵈ) B0 Da4 D4 6 8 9 M5 6 तत्र, B9 G3 तं तु (for तत्तु)

रूपं चक्षुस्तथा पक्तिस्त्रिविधं तेज उच्यते ।
रसः क्लेदश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणाः स्मृताः ॥ ९
घ्रेयं घ्राणं शरीरं च ते तु भूमिगुणास्त्रयः ।
महाभूतानि पञ्चैव षष्ठं तु मन उच्यते ॥ १०
इन्द्रियाणि मनश्चैव विज्ञानान्यस्य भारत ।
सप्तमी बुद्धिरित्याहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥ ११
चक्षुरालोकनायैव संशयं कुरुते मनः ।
बुद्धिरध्यवसायाय क्षेत्रज्ञः साक्षिवत्स्थितः ॥ १२
ऊर्ध्वं पादतलाभ्यां यदर्वागूर्ध्वं च पश्यति ।
एतेन सर्वमेवेदं विद्ध्यभिव्याप्तमन्तरम् ॥ १३

C 12.7020
B 12.194.14
K 12.192.23

K6.7 B6.7.8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1–3.6 M1 5–7 Cap Cpp Cs न (for ऽनु) K7 D4 9 नश्यति (for प°)

8 V1 om. 8ab (cf v 1 6) G2 transp 7 and 8 — a) K6 7 Da4 Dn4 M1 6 शब्द, D6 G1–3 शब्द् (for शब्द°) G2 कानि (for खानि) — b) Da4 यत्र (for त्रयम्) D7 T G1–3 6 M1. 5–7 सभव (for योनिजम्) — c) K4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–6 8 9 M1 6 7 वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा, D7 T1 G1–3 6 वायोस्त्वक्स्पर्शन चेष्टा — d) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 M1. 6 7 त्वक्चैव (K7 D4 9 त्वक्चेति; Da4 वाक्चैव, D8 त्वक्चैव) त्रितय स्मृतं, D7 T1 G1–3 6 तदेवत्त्रितय स्मृत ❀ Ca वाक्, वागिन्द्रिय वर्णोच्चारकत्वाद्वायोरित्युक्तम् । त्वगिति पाठे स्पष्ट एवार्थ । ❀ —After 8, G2 reads 17, followed by 15 for the first time, repeating the latter in its proper place

9 G2 om 9c–10b — a) K1 4 B8 (marg) T2 M3 पंक्तिस्, K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–6 8 9 Cp 8 पाकस्, D7 T1 G1 3 6 M1 6 7 व्यक्तिस; Ca पक्तिस (as in text) — b) Da4 त्रिविधस — K6 om. (hapl) 9c–10d — c) D7 G3 M1 7 रस (for रसः) K3 T2 क्लेदाश्, Dn4 क्षेदश्, D7 क्लेद (for क्लेदश्) K1 2 जिह्वाश् — d) Ś1 K1 रसगुणा (for जल°)

10 K6 om 10 (cf v. 1 9) D7 G1 3 om 10ab (for G2, cf. v 1 9) — a) K7 D1–6 9 तु (for च) — b) K1 ते तद्, V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8. 8 T2 एते, T1 G3 6 त्रयो (for ते तु) Ś1 K1 3 4 T1 G3 स्मृता (for त्रय°) —After 10ab, T reads 17 followed by 15, while the sequence in M5 after 10ab is 17, 15, 10cd, 11cd, 11ab, 12, 13, 14ab, 16, 19cd, 18, 19ab, 20, 21ab, 14cd, 21cd, 22 — d) V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 च (for तु) — After 10, Da3 reads 18c–19d

11 For the sequence in M5, cf v 1 10 G1 om 11–12 D7 G3 6 om 11ab T G2 transp 11ab and 11cd. — a) K7 चेति, T M5 7 बुद्धिर् (for चैव) — b) K2 D5 T1 विज्ञानाद्(T1 °न्य)स्य भारत ❀ Cs विज्ञानानि विविधज्ञानसाधनानि ॥ Cv विज्ञायन्ते एभिरिति विज्ञानानि ज्ञानकरणानि । ❀ — c) Ds1 सप्तमं — d) T2 अष्टमं — After 11, Da3 reads 18c–19d for the first time, repeating it in its proper place.

12 For the sequence in M5, cf v 1. 10 D7 G1 om 12 (for G1, cf. v 1. 11) — a) K4 Dn4 D2. 4 T2 M1. 5–7 आलोचनाय; Ca 8 आलोक° (as in text) ❀ Cs आलोचनाय निर्विकल्पकज्ञानाय । ❀ — c) K4. 6 7 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–6 8 9 T G3 6 M1 5–7 अध्यवसानाय (for °सायाय). — d) D6 क्षेत्रज्ञ साक्षिरुच्यते, T G2 3 6 M1 5–7 साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते —After 12, Kumbh ed and Cv ins

506* चिच्छक्त्याधिष्ठिता बुद्धिश्चेतनेत्यभिविश्रुता ।
चेतनानन्तरो जीवस्तदावेत्ति च लक्ष्यते ।
नोत्सृजन्विसृजश्चैव शरीरं दृश्यते यदा ।
तस्मिंश्चेतोपलब्धि स्यात्तमो वाच्छादयत्युत ।

[(L. 2) ❀ Cv चेतनाया अनन्तर चेतनाया समीपे विद्यमान इति यावत् । आवेत्ति स्वसाक्षिणा पश्यति स्वय च तेन लक्ष्यते । ❀ — (L 3) Kumbh ed तम (for यदा) — (L 4) Kumbh. ed वा मारयन्त्युत (for वाच्छादयत्युत)]

13 For the sequence in M5, cf v 1 10 — a) D7 ओर्ध्वं K7 D1–6 9 T2 G1 M1 6 7 यदू(T2 M1 6 7 य ऊ)र्ध्वं पादतलयोर् — b) Ś1 K1 2 B8 (marg as in text) Da3 a4 M5 अवाग्, T2 G1 2 6 M1 6 7 अर्वाग् (for अर्वाग्) K3 6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 चोर्ध्वं, K7 ऊर्ध्वंश्, D4 6 7 9 T G1–3. 6 M1 5–7 मूर्ध्नंश् (for ऊर्ध्वं) — d) D4 अति व्याप्तम्, D7 G1 3 अतर्व्याप्तम् (for अभिव्या°) D6 व्यापित विविधातर, G2 सर्वं हि व्याप्तमंतर

14 For the sequence in M5, cf v 1 10 — a)

60 4 15 2 24 पुरुषे चेन्द्रियाणीह वेदितव्यानि कृत्स्नशः ।
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावांस्तदाश्रयान् ॥ १४
एतां बुद्ध्वा नरो बुद्ध्या भूतानामागतिं गतिम् ।
समवेक्ष्य शनैश्चैव लभते शममुत्तमम् ॥ १५
गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ १६
इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ १७
येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ।
जिघ्रति घ्राणमित्याहू रसं जानाति जिह्वया ॥ १८
त्वचा स्पृशति च स्पर्शान्बुद्धिर्विक्रियतेऽसकृत् ।
येन संकल्पयत्यर्थं किंचिद्भवति तन्मनः ॥ १९

K6 V1 B0 9 Da3 Dn1 n4 D5 D2, 3, 5 6 8 G3 Kumbh ed पुरुषैर्, B6-8 Da4 D1 T G1 2 6 M1, 6-7 °षेण (for °षे च) K6 इव (for इह). — b) D7 T2 G1-3, 6 M1 6-7 Kumbh ed विजेतव्यानि (for वेदि°) D8 कृच्छ्रश (for कृत्स्नश°) D6 चेतव्यानि ह कृत्स्नश° —D7 T G1 3 6 read and G2 repeats 14cd, after 21ab — d) K4 6 7 B0 7-9 Dn1, n4 D5 D2-6 8, 9 G2 (first time) M1 6 7 Kumbh ed ते(G2 ये)पि भावास् (for विद्धि भावांस्) K6 B0, 7-9 Dn1 n4 D5 D2 3 8 Kumbh ed तदाश्रिता, K7 D1-6 9 G2 (first time) M1 6 7 °श्रया ; B6 सधाश्रितान्; B8 (marg) तदा श्रयात्, Ca °श्रयान् (as in text) G2 (second time) विद्धि भावेष्वधिष्ठितं

15 For the sequence in M5, cf. v 1 10 D7 G1 2 6 om. 15 T G2 (first time) read 15 after 17. — a) D1-6 9 T2 पूर्व (for एतां) K4 Da4 D5 T2 M6 7 Kumbh. ed. बुद्ध्वा (for बुद्ध्वा) Ś1 K1 2 4 M5 परा, M1, 6 गुरोर् (for नरो) D2 om (hapl.) from द्ध्वा up to बु (in 16d) T2 M6 7 Kumbh ed बुध्वा (for बुद्ध्वा) G2 (second time) एवं बुद्ध्वा वरां बुध्वा — b) K6 अगतिं. — c) G2 (first time) धनैश्; G2 (second time) [श]धनैश् (for शनैश्) T2 M6 सम्यग्, G2 (first time) चैव (for चैव)

16 For the sequence in M5, of v 1 10 D2 om up to बु (cf v 1. 15) — a) K1 2 4 7 B5 (marg) Da3 D4 6 7 9 G1 M5 Ca v गुणांते नीयते, K6 V1 B0 6 7 8 (also) 9 Dn1 n4 D5 D8 5, 8 Kumbh. ed. गुणैर्ने(B0 7 9 °विं)नी°, T1 गुणान्वि°, G3 गुणा हि नी°, G6 गुणार्थे नीयते; C3 °ह्नेनीयते (as in text) B8 Da3 a4 स्वार्थं; D4 lacuna, G2 चैव (for बुद्धिर्) ❀ Ca गुणानां शब्दादीनामन्ते सनिधाने प्रकाशकत्वाद्बुद्धिर्नीयते रूपाद्युपरक्षिता भातीत्यर्थ° ॥ Cn तम आदिभिर्गुणैर्बुद्धिर्नेनीयते, पुन° पुनरतिशयेन विषयान्सतां नीयते ॥ Cp (reading विलीयते) गुणै शब्दादिभि° । विलीयते शब्दाद्युपरञ्जिता नश्यति । आत्मग्रहणासमर्था भव तीत्यर्थ° । गुणान्नेनीयत इति पाठे शब्दादीन् श्रवणादीनि पुन° पुनर्नयति भोगार्थमीश्वरायोपहरति । गुणान्व इति पाठे शब्दा दीनां सनिधौ ॥ Cs नेनीयते पुन पुनः प्रवर्तयति, अत्यर्थं सकल्पयति ॥ Cv (reading गुणान्ते नीयते)° रूपरसा दिगुणसमीपे रागवशाज्जीवेन नीयते । ❀ — b) Ś1 K1 B1 9 M1 बुद्धेर् (for बुद्धिर्). B6 चैव (for एव) B8 (marg) T2 च (for अपि). ❀ Cv बुद्धिरेव बुद्ध्य धीनान्येव । ❀ — c) K6 B6 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D5 D8 5 6. 8 भूतानि (for सर्वाणि) — d) Da1 T2 G2 बुद्ध्याभावे, Da3 D6 7 सद° (for बुद्ध्य°) K6 M1 6 गुण ❀ Cv बुद्ध्यभावे बुद्धिजये सतीति यावत् । ❀ — After 16, G1 reads 19cd, while D1 T1 ins

507* येन सकल्पयत्यर्थं किंचिद्भवति तन्मन ।

17 For the sequence in M5, cf v 1. 10 D7 G1 om 17 T reads 17 after 10ab, while G2 reads it after 8 — a) T1 अतस् (for इति) Ś1 K2 4 एवेदं (for एवैतत्) — b) T G3 भूतं (for सर्वं) — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 D4 9 [s]थ (for च) — d) D4 [s]सकृत् (for तथा) — After 17, T2 reads 19cd

18 For the sequence in M5, cf. v 1. 10 D5 om. 18a-20b — a) K1 पश्यंति — b) K7 D4 6 9 शृणुते (for शृणोति) — Da3 reads 18c-19d after 10 Da4 reads 18c-19d for the first time after 11. — c) B6 जिघ्रते; M1, 6 जिघ्रंति. M7 आह (for आहू)

19 For the sequence in Da3 a4 M5, cf v 1 10, 11 D5 om. 19 (cf v 1 18) — a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 G6 स्पर्शयते, M1, 6 7 च स्पृशति (by transp) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-4 6 8, 9 G6 M1, 6 7 स्पर्शं (for स्पर्शान्) D1 T G1-3 M6 त्वचा स्पर्शं विजानाति — b) G1 विक्रीयते. K7 D4, 9 बुद्धिर्विक्रमते क्वचित् ❀ Cn सकृदिति यौगपद्यमुच्यते कर्त्रादिसावन्य। आत्

अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि पृथगर्थानि पञ्चधा ।
पञ्चेन्द्रियाणि यान्याहुस्तान्यदृश्योऽधितिष्ठति ॥ २०
पुरुषाधिष्ठिता बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ।
कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति ॥ २१
न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ।
एवं नराणां मनसि त्रिषु भावेष्ववस्थिता ॥ २२
सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतान्नातिवर्तते ।
सरिता सागरो भर्ता महावेलामिवोर्मिमान् ॥ २३
अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
प्रवर्तमानं हि रजस्तद्भावमनुवर्तते ॥ २४
इन्द्रियाणि हि सर्वाणि प्रदर्शयति सा सदा ।
प्रीतिः सत्त्वं रजः शोकस्तमो मोहश्च ते त्रयः ॥ २५
ये ये च भावा लोकेऽस्मिन्सर्वेष्वेतेषु ते त्रिषु ।
इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत ॥ २६ C 12 7024 B 12 194 28 K 12 192 37

[illegible] ॥ — D₁ [illegible] om 19ᵃᵇ. T₂ reads it after 17 and G₁ after 16 —ᶜ) K₁ D₁ ₃ [illegible] (for येन) V₁ [illegible] (sic) (for [illegible]) K₆ B₁ ₆– Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₄ D₂ ₃ ₄ ₅ येन (D₄ यदा) [illegible] [illegible] —ᵈ) K₁ B₁ ₄– Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₄ D₂ ₃ ₄ ₅ [illegible], T₂ [illegible], M₁ [illegible] (for हि°)

20 For the sequence in M₁, cf v l 10. D₁ [illegible] 20ᵃᵇ (cf v l 18) D₄ om 20ᶜ–24ᵃ —ᵃ) K₁ बुद्धि —ᶜ) K₁ [illegible], D₁ T₂ G₁₋₃ ₆ [illegible] (for या°) K₄ B₁ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₄ D₂ ₃ इन्द्रियाणीति [illegible] (B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ [illegible]) [illegible] —ᵈ) K₁ D₁ ₃ M₁ ₃₋₅ [illegible]: D₁ G₁ [illegible], T₁ G₁ [illegible] (for [illegible]) G M₁ ₃ ₃ [स]तु (for [illegible])

21 For the sequence in M₁, cf v l 10. D om 21 (cf v l 20) —ᵃ) K₆ B₀ ₆ ₇,₈ (marg as in text) ₉ Da₃ Dn₁ n₄ D₁ D₂ ₃ पुरुषे स्थिता बुद्धिः, D₁ ₅ स्थिता पुरुषे बुद्धिः —ᵇ) B₁ ₃ भावे मनसि वर्तते ⁂ C₃ [illegible] ॥ Cp [illegible] । ⁂ — After 21ᵃᵇ, D₁ T G₁,₂,₆ read and G₁ repeats 14ᶜᵈ K₁ om (hapl) 21ᶜ–22ᵇ G₃ om 21ᶜ–22ᵈ —ᶜ) G₁ [illegible] K₁ K₃ ₄ बुद्धि°, K₆ वृत्ति (for प्रीतिं)

22 D₁ G₃ om 22 (cf v l 20, 21) K₁ om 22ᵃᵇ (cf v l 21) —ᵃ) Dn₁ च (for the second न) —ᵇ) D₃ M₁ अनु (for नपि) — T₁ om (hapl) 22ᶜ–24ᵇ —ᶜ) M₁ ₃₋₅ [illegible] (for [illegible]) D₁ [illegible] —ᵈ) D₁ Dn₁ [अ]वस्थित ; Da₄ G₂ °स्थिता ; M₁ वर्तते

23 D₁ T₁ om 23 (cf v l 20, 22). —ᵃ) D₁ येयं (for सेयं) G₁ भवात्मिका. K₆ भावाम् ⁂ C₃ भावात्मिका भावत्रयस्था बुद्धे [illegible] । ⁂ —ᵇ) B₀ ₂ (marg as in text) Dn₁ n₄ D₂ D₂,₃ ₃ T₂ G₂ ₆ [illegible] (for नाति) — D₄ om (hapl) 23ᶜ–24ᵇ —ᵈ) T₂ G₁ ₅ महान् (for महा) K₁ D₁ ₅ M₁ ₆ महावेलो महोर्मिमान्

24 D₃ om 24ᵃ (cf v l 20), D₄ T₂ om 24ᵃᵇ (cf v l 23, 22) —ᵃ) K₃ ₄ अभिभावगता, B₀ अभिभागगता, Ds₁ T₂ G₁ ₃ ₆ M₁₋₃ Cr अवि (M₁ ₃ °वि)भाव(T₂ M₀ ₃ Cr °ग)गता, M₁ अवि भाव° (for अतिभाव°) ⁂ Cp अतिभावगता भावा [illegible] ॥ Cr पञ्चेन्द्रियद्वारा विभागेन पञ्चधा न गता अविभागगता । ⁂ —ᵇ) K₀ D₁ भावो, D₁ जीवे (for भावे) —ᶜ) K₀ ₃ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₄ D₂ ₃ ₆ ₈ ₈ तु, D₂ lacuna, D₄ नु (for हि) —ᵈ) G₁ तद्भावान्. G₃ ₆ तान्भावान् (for तद्भावम्) — After 24, D₁ T G₁₋₃ ₆ read 36

25 The sequence in D₁ T G₁₋₃ ₆ is 26ᵃᵇ, 508*, 25ᵃᵇ, 27ᵃᵇ, 26ᶜᵈ, 27ᶜᵈ, 25ᶜᵈ D₁ om 25ᵃᵇ —ᵃ) Da₁ T₁ G₃ ₃ च ; D₁ तु, D₁ ₆ ₈ T₂ M₁ ₃₋₁ [इ]ह (for हि) —ᵇ) K₄ ₆ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₄ D₂ ₃ ₄ T₁ प्रवर्तयति (for प्रदर्श°) K₆ Dn₁ n₄ M₁ सा तदा ; K₁ D₁ ₉ T₁ G₁₋₃ ₆ सर्वदा ; V₁ B₁ Da₄ Ds₁ सा यदा (for सा सदा) — After 25ᵃᵇ, D₁ ins 508* The sequence in M₁ after 25ᵃᵇ is 36, 27ᵃᵇ, 26ᶜᵈ, 27ᶜᵈ, 35, 26ᵃᵇ, 508*. —ᶜ) G₁ प्रीत D₁ सत्त्वा G₁ यस (for रज°) —ᵈ) K₃ ₄ ₆ ₃ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₄ D₂ ₂ ₄ ₆ ₈ M₁ ₆ ₃ तु ; D₁ lacuna (for च) — After 25, M₁ ₆ ₃ ins. 508*

26 For the sequence in D₁ T G₁₋₃ ₆ M₁, cf v l 25 —ᵃ) Ś₁ K₁,₃ ₄ D₁ ₅ ₉ भावा हि, V₁ भावाश्च (by transp) Ś₁ K₁ ₃ ₄ लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्) —ᵇ) K₁ D₁ ₆ ₉ सर्वेष्वेव च ; D₁ T G₁₋₃,₆ M₁ ₃₋₁ सर्वे तेष्वेव (for सर्वेष्वेतेषु) K₀ V₁ B₀ ₁₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₄ D₂ ₆ ₈ वै (for ते) — D₅ ins after 25ᵃᵇ D₁ T G₁₋₃ ₆ M₁ after 26ᵃᵇ ;

7093 94 28 92 37 इन्द्रियाणि च सर्वाणि विजेतव्यानि धीमता ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिताः सदा ॥ २७
त्रिविधा वेदना चैव सर्वसत्त्वेषु दृश्यते ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत ॥ २८
सुखस्पर्शः सत्त्वगुणो दुःखस्पर्शो रजोगुणः ।
तमोगुणेन संयुक्तौ भवतोऽव्यावहारिकौ ॥ २९
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
वर्तते सात्त्विको भाव इत्यवेक्षेत तत्तदा ॥ ३०
अथ यद्दुःखसंयुक्तमतुष्टिकरमात्मनः ।
प्रवृत्तं रज इत्येव तन्नसंरभ्य चिन्तयेत् ॥ ३१
अथ यन्मोहसंयुक्तमव्यक्तमिव यद्भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३२
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।
कथंचिदभिवर्तन्त इत्येते सात्त्विका गुणाः ॥ ३३
अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाक्षमा ।
लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ३४
अभिमानस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ।
कथंचिदभिवर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥ ३५

M1, 6 7 after 25

508* सत्त्वं बुद्धिस्तमोभाव प्रीतियोगाच्चवर्तते ।

[D7 G1 2 सत्त्व (for सत्त्व) D7 T G1-3 6 ततो (for तमो).]

—^{c}) Ś1 K1 2 4, 7 D4 9 गती ; G1 गात (for गति) —^{d}) Ś1 K1 2 4, 7 D4, 9 व्याख्यातस्

27 For the sequence in D7 T G1-3 6 M5, cf v 1. 25 —^{a}) K6 om च. —^{b}) M7 विचेतव्यानि (for विजे°) D4 धीमत· —^{d}) M6 प्राणिन M7 साश्रिता· (for स°) Dn1 तथा, D4 संदा (for सदा). D7 T G1-3 6 प्राणिन संश्रि(G2 °श्रु , G3 6 °शि)तं सदा

28 For the sequence in M5, cf v. 1 25 M1, 5, 6 om 28^{ab} —^{c}) V1 चेति (for चैव). —^{d}) T1 G2, 3 M1 5-7 चैव (for चेति)

29 For the sequence in M5, cf v 1 25 —^{b}) M7 रजोगुणा·. —^{c}) Da4 तमोगुणो न ; T1 ततो गुणेन T2 M7 संयुक्तो —^{d}) B6 भवेतां (for भवतो) V1 ऽयावहारिक· ; B3 (marg as in text) [ऽ]ल्यवहारिकौ (for ऽव्याव°) ❀ Cv अव्यावहारिकौ स्वस्वफलभूतव्य वहारासाधकौ भवत· । निद्रया सधीकृत्य किमपि द्रष्टु न मुञ्जतीत्यर्थ । ❀

30 With 30-32, cf Manu. 12 27-29. For the sequence in M5, cf v 1 25 —^{c}) K6 तत् (for यत्). —^{d}) K1 अवेक्षेम ; K6 Dn1 D5 D2 3 8 आचक्षेत, K7 अवैक्षत, B6 (marg.) आचक्षीत ; D7 T G1-3, 6 M1 5-7 C3 उपेक्षेत (for अवे°). B7 3 Da3 a4 D1 T1 G1-3 6 M6 7 स (for तत्). K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 तथा (for तदा) ❀ C3 उपेक्षेत, अयमात्मन इति न मन्येत । ❀

31 For the sequence in M5, cf. v 1 25 —^{a}) M6 अत्र (for अथ) D4 lacuna for यद् D4 अथ वा प्रीतिसंयुक्तम् —^{b}) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7 8 अप्रीति (for अतुष्टि) G2 -तरम् (for -करम्) — Ds1 reads 31^{c}–32^{b} twice —^{d}) K6 Ds1 D5 तत्र सरम्य, D7 तत्तरसं° (for तन्नसरम्य) ❀ Cn सरम्य भीत्या । दु·खानुसधानाद्दु·खमेव वर्धिष्यत इति भीत्या दु·ख न चिन्तयेन्न गणयेदित्यर्थ ॥ C3 सरम्य यत्न कृत्वा । ❀

32 For the sequence in M5, cf v 1 25 For the repetition in Ds1, cf v 1 31 V1 reads 32^{ab} on marg —^{a}) G2 अथ धर्मो ह सयुक्तम् —^{b}) K6 7 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 T G1-3 6 M1 5-7 अव्यक्तविषय भवेत्, D7 काये मनसि वा भवेत् —^{c}) G3 6 अप्रत्यक्षम् (for °तर्क्यम्)

33 For the sequence in M5, cf v 1 25. —^{b}) K4 सशांति , K6 सुशात (for सशान्त-) K6 Ds1 G1 चिंतता (Ds1 °ना), Da4 चित्तना, D6 चित्तत (for °ता) ❀ C3 सशातचित्तता मनस ऊर्मिपङ्क्तिरास । ❀ —^{c}) Ds1 D4 कथंविद् B6 इह, B7 Da3 a4 अति ; G1-3 6 अपि (for अभि) — After 33, K1 reads 36^{a} for the first time, repeating it in its proper place

34 For the sequence in M5, cf v 1 25 Ś1 K3 4 D7 om. (hapl) 34-35 —^{a}) K6 D6 8 पर तापश् (for परि°) —^{b}) V1 मोहस् (for लोभस्) G3 तथाक्षम· —^{c}) D3 om from स्तानि up to यत (in 36^{c}). —^{d}) K1 V1 हेतुहेतुभि ; K7 D4 हितहे° ; Ds1 M1 6 7 हेत्वहेतुत (M1 °का·) (for °हेतुभि.).

35 For the sequence in M5, cf. v 1. 25 Ś1 K3 4 D7 3 om 35 (cf v 1 34) —^{a}) K1 6 V1

दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ।
मनः सुनियतं यस्य स सुखी प्रेत्य चेह च ॥ ३६
सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः ।
सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥ ३७
मशकोदुम्बरौ चापि संप्रयुक्तौ यथा सदा ।
अन्योन्यमन्यौ च यथा संप्रयोगस्तथा तयोः ॥ ३८
पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ।
यथा मत्स्यो जलं चैव संप्रयुक्तौ तथैव तौ ॥ ३९
न गुणा विदुरात्मानं स गुणान्वेत्ति सर्वशः ।
परिद्रष्टा गुणानां च संस्रष्टा मन्यते सदा ॥ ४०
इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं कुरुते बुद्धिसप्तमैः ।
निर्विचेष्टैरजानद्भिः परमात्मा प्रदीपवत् ॥ ४१
सृजते हि गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ।
संप्रयोगस्तयोरेष सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ४२
आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य क्षेत्रज्ञस्य च कश्चन ।
सत्त्वं मनः संसृजति न गुणान्वै कदाचन ॥ ४३ C 12 7ll.. B 12.194 44 K 12 192 53

Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 M1 6 Cs अवमानस्, Csp अभि° (as in text) — c) K1 D5 प्रसाद, G1. 2 M7 प्रमाद (for °द) K7 D4 9 तंद्रता (for तन्द्रिता) ❀ Cs स्वमतन्द्रिता स्वप्नवशा तन्द्रावत्ता चेत्यर्थः । ❀ — Ds1 om 35cd — e) B9 T1 G1 2 6 अपि, Da4 अति- (for अभि)

36 For the sequence in M5, cf v l 25 Ds om up to यत्र (cf v l 34) D7 T G1–3 6 read 36 after 24 K1 reads 36a for the first time after 33 — a) Ś1 K2 चापि, K1 वापि, D7 T1 G1. 2 6 M1 6 गामी (for गामि) — b) K1 प्रार्थना (for प्रार्थना) — c) Da4 सुनियतं, D7 T1 G1–3 6 सयमितं Ś1 (sup lin as in text) तस्य (for यस्य)

37 b) K6 तस्य (for पश्य) — c) Ś1 K1 2 च, K7 D1–3. 9 T2 G2 [ऽ]त्र, D7 T1 G1 M1. 5–7 त्रि (for तु) T2 एकम्

38 a) K1 मपकोदवरौ, K4 मशक्योदुंबरौ, K7 D1–7 6 T G1–3 6 °कोदुंबरे, Da4 °कौदुंबरौ K7 D1–6 9 चैव; Bo 7 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 7 8 T1 G1. 2 6 वापि (for चापि) ❀ Cs मशक° उदुम्बरफलान्यर्जन्तु । ❀ — b) K7 D1–7 9 T G1–3 6 संप्रयुक्ते (for °युक्तौ) — V1 om (hapl) 38c–39b — c) Ś1 K1 अन्यश्च, D7 T G1–3 6 अन्ये (for अन्यौ) Bo 8 9 Da3 a4 Ds स्यातां च, B9 च तथा (for च यथा) K6 B1 Dn1 n4 Ds D2 3 अन्योन्यमेतौ स्यातां च, M1 5–7 अन्योन्यत्वाच्च तावन्यौ — d) T G1–3 6 M5 [प्र]तयो° (for तयो°)

39 V1 om 39ab (cf v l 38) — a) G1 पृथा (for पृथग्) B5 9 Da4 Ds M1. 6 7 -कृतौ, D5 च तौ (for -भूतौ) Ś1 K1 2 Bo प्रकृत्यैव, K4 °तौ च (for °त्या तौ) — b) T1 सप्रयुक्ते K2 संयुक्ते चैव सर्वदा — c) D8 मत्स्यौ K7 D4 5. 9 यथा मत्स्योऽत्रि रम्य मन्. — d) D1 6. 9 संप्रयुक्तस् (for °युक्तौ) Ś1 K1. 2 च तौ तथा (for तथैव तौ)

40 a) Da4 गुणान् — b) Bo D5 न (for स) K7 D4 6 9 गुणान्वेत्ति स सर्वग — c) K7 परिद्दष्टा, D7 °दुष्टा, T1 °सृष्टा (for °द्रष्टा) K4 6 7 V1 Bo 6 7 9 Dn1 n4 Ds D2 3. 6 8 9 G6 तु, D4 नु; D5 य, D7 T2 G1 2 M5 सन्, T1 G8 M1 6 7 स (for च) ❀ Cs परिस्रष्टेति पाठे स्वसंनिधिमात्रेण परितः सकलभाव कर्ता । ❀ — d) K2 B6 7 M5 स स्रष्टा, K4 Da4 M1 6 Cn संसृष्टा, K6 V1 Bo 9 Da3 Dn1 n4 D2 3 7 8 T1 संसृष्टान्, K7 सहृष्टा, B8 (marg as in text) D6 स द्रष्टा, Ds1 संस्रष्टान्, D4 9 सद्रष्टा, Cnp संस्रष्टा (as in text) K6 7 Dn1 n4 Ds D2–4 6 8 9 G6 M5 7 तथा, V1 Bo 6–9 Da3 a4 D7 T G1–3 M1 6 सदा (for सदा) ❀ Cn संस्रष्टेति पाठे समित्येकीभावे इति यास्क वचनात् (Nir I i. 3) आत्मन्येकीभावेन तादात्म्येन गुणानां स्रष्टा कल्पकः संस्रष्टा । ❀

41 b) K1 कुर्वते Ś1 (before corr) K1 2 4 6 V1 Bo 6 7 Ds1 D2 5–8 T G1 2 M1 5–7 बुद्धिसत्तमैः, K7 D4 9 °रसरा (for °सप्तमैः) — c) ❀ Cv अजानद्भिः रूपादिविषयानजानद्भिरिन्द्रियैः । अन्तर्णीतो णिच् । अज्ञापयद्भिरिन्द्रियैः । ❀ — d) D8 पद्मात्मा (for पर°)

42 a) D1 सृजते (for सृ°) M5 त्रि (for हि) — b) K1 परिपश्यते — c) K7 स प्रयोगस् K7 Da4 D4 9 M1 एव, G2 एषु (for एष) — d) G2 सत्य (for सत्त्व) K6 V1 Bo 6–8 Da3. a4 Dn4 Ds D2 3 8 M1 7 ध्रुव; D5 बुध (for ध्रुव)

43 a) Ds1 आश्रया, D5 आश्रमो ❀ Ca आश्रय उपादानकारणत्वम् । ❀ — b) D4 9 च कश्च न, D7 T1 G1–3. 6 कदाचन (for च कश्चन) B8 (marg) D5 T2 Ca गुणा° (T2 °ण) सत्त्वस्य चेतना (Ca °न); M6 7 क्षेत्रज्ञस्य (M7 °स्व)स्य चेतना — D7 G1 om (hapl) 43cd — c) G8 रज (for मन°), K6 V1 Bo 6. 7

10
4 45
2 54
रश्मीस्तेषां स मनसा यदा सम्यङ्नियच्छति ।
तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ॥ ४४
त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।
सर्वभूतात्मभूतः स्यात्स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४५
यथा वारिचरः पक्षी लिप्यमानो न लिप्यते ।
एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्तते ॥ ४६
एवंस्वभावमेवैतत्स्वबुद्ध्या विहरेन्नरः ।
अशोचन्नप्रहृष्यंश्च चरेद्विगतमत्सरः ॥ ४७
स्वभावसिद्ध्या संसिद्धान्स नित्यं सृजते गुणान् ।
ऊर्णनाभिर्यथा स्रष्टा विज्ञेयास्तन्तुवद्गुणाः ॥ ४८
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते निवृत्तिर्नोपलभ्यते ।
प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ॥ ४९
एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ।
उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति ॥ ५०

Dn1 n4 D5 D7 8 8 G1 Cn ससृजते, T1 ससृति च (for ससृजति) ❀ Cn. संसृजते निर्दिशति प्रकाशयतीत्यर्थः । ❀ — d) Ś1 K1 2 4 गुणान्वै सु कदा च न, Cn as in text

44 a) Da4 G2 रश्मिस्, T2 रश्मिस T3 G1 2 स्वेषां, M1 6-7 एषा (for तेषां) B6 समादाय; D5 7 T1 सुमनसां (D5 °सा); T2 G1, 6 M6-7 स मनसा (for °नसा) ❀ Cn रश्मीन् इन्द्रियवृत्ती ॥ Cs रश्मीन् विषयप्रकाशनप्रकारान् । रश्मिनैषामिति पाठे बुद्ध्यादिगुणानामेषां रश्मिना तेजसा । ❀ — b) G6 यथा (for यदा) — c) K7 D6 स्वात्मा, D7 T G1-3 6 M1 6-7 ह्यात्मा (for ऽस्यात्मा) Dn1 तदप्रकाशे तस्यात्मा — d) K1 D4, 6, 9 दीप. कुंभे ज्वलन्निव.

45 45ab is damaged in B1 — a) K4 D4 या, G1 [स]च (for य°) D8 om. from कृतं up to the second लिप्य (in 46b) Ś1 K1 2 प्रकृतं (for प्रा°) D4 M1, 6 7 त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म. ❀ Cs प्राकृतमिति । प्रकृत्या फलरागस्वभावेन प्रयुक्तं प्राकृत काम्य कर्म । ❀ — b) D6 आत्मरतो (for °रतिर्) D7 T G1-3 6 M1 6-7 यदा नित्य(T1 G1-3 °त्य)रतो मुनि° — c) K6 Dn1 n4 D5 D7 8 -भूतस्स्यात्, K7 भूतं स्यात्, D7 T1 -भूत स्यात् (for -भूत° स्यात्) — d) B8 प्र (for स). K6 V1 B0, 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D7 8, 6-7 T G1-3 6 M1 6-7 उत्तमां (for परमां)

46 D8 om. up to लिप्य (of v. 1 45). — a) G3 वारिचरं, G6 [आ]काशचर° (for वारि°) Da4 पक्षि — b) K6 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 D5 D7 8 6-7 सलिलेन, K7 D4 9 T G1 3 6 M1 6-7 न लिंप(K7 °प्य)ति; G3 न लपत (sic) (for लिप्यमानो) D5 7 [अ]वलिप्यते, T1 G1 न लिप्यति (for °प्यते) — c) D7 T1 G1 2 एष (for एव)

47 B8 om. 47ab. — a) K3 एव (for एवं-). — b) K7 D4 6 9 नाबुद्ध्या; D7 T G1-3, 6 संबुध्य (for स्वबुद्ध्या). D7 T2 G6 M6-7 विहरन् (for °रेन्) M6 मुनि (for नर) — c) Ś1 K1 2 चाप्रहृष्यंश्च (for अप्र°). M1 अप्रहृष्यन्नशोचंश्च — d) K5 B0, 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 समो (for चरेद्) K1 D1-3 6 गतेष गतमत्सर

48 a) K4, 6 7 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 Dn1 n4 D5 D7 8 4 5 युक्तया; D4 9 युक्त्या; T2 शक्त्या (for सिद्ध्या) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D5 D7-8 8 9 G3 M6 8 युक्तस्तु (D5 °श्च), D7 T G1 3 6 M7 युक्तं तु (for संसिद्धान्) M1 स्था तत्स्वभावयुक्तस्तु — b) Ś1 K1 2 द्रष्टा हि, K7 D4 6 9 स्रष्टा हि, Da4 स नित्यान्, D7 T G1 3 6 M1, 6-7 नित्य स (for स नित्यं) D4 सृजते. — c) K1 तूर्णं, D4 शीर्णं (for ऊर्णं). K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7-8 8 9 सूत्र, D7 T G1-3 6 M6 सत्व, M1 6 7 सृष्टा (for स्रष्टा) — d) B6 जन्तुवद् (for तन्तु°)

49 a) B8 (marg.) वै, M6 वि (for न) B1 विवर्तते (for निव°) ❀ Cs प्रध्वस्ता इति । विवेकज्ञानप्रणष्टा गुणा । ❀ — b) V1 प्रवृत्तिर् (for नि°) K4 नोपलक्षयेत्; B8 (marg as in text) Da3 a4 °पद्यते (for °लभ्यते) ❀ Cn यथा ऊर्णनाभि मर्कुट इव तन्तुवद्गुणा । न ये प्रध्वस्तास्ते निवर्तन्ते । न खलु विनष्टा घटव्यक्तिरीश्वरेण उन्मज्जयितु शक्यते । एवं स्थिते, उत्तरकाले तज्जातीयोत्पत्तिमाह — निवृत्तिर्नोपलभ्यते । ❀ — c) K1 प्रत्यक्षे च (for °क्षेण) — d) D6 सिध्यते ❀ Cp अनुमीयते श्रुतिरनेनेत्यनुमानं स्मृति । तया तत्सिध्यति । ❀

50 a) K1 एकमेके; T2 इति केचिद् K1 व्यवसति, K4 6 B1 Da3 Dn4 D5 D7 8 7 8 [ऽ]ध्यवस्यति (for व्यव°) — b) D5 T G1 2 निवृत्तिम्, D7 निर्वृत्तिम्, G6 निवृत्तम् (for °त्तिर्) V1 अपि, D7 इव (for इति) — c) K1 संप्रधार्यैतद्, D5 T2 G1 °धार्ये तद् (for °धार्यैतद्) — d) Ś1 K1 2 अध्यवसेद्, K4 6, 7 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 Dn1 n4 D5 D7 8 8 व्यवसे(V1 °से)त (for अध्यवस्येद्) K7 D4 6 9 यथाविधि; B6 Da1 M6 यथा मति (for यथामति).

इतीमं हृदयग्रन्थिं बुद्धिभेदमयं दृढम् ।
विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्नसंशयः ॥ ५१
मलिनाः प्राप्नुयुः शुद्धिं यथा पूर्णां नदीं नराः ।
अवगाह्य सुविद्वांसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा ॥ ५२
महानदीं हि पारज्ञस्तप्यते न तरन्यथा ।
एवं ये विदुरध्यात्मं कैवल्यं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ५३
एतां बुद्ध्वा नरः सर्वां भूतानामागतिं गतिम् ।
अवेक्ष्य च शनैर्बुद्ध्या लभते शं परं ततः ॥ ५४
त्रिवर्गो यस्य विदितः प्राग्ज्योतिः स विमुच्यते ।
अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ॥ ५५
न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियेषु विभागशः ।
तत्र तत्र विसृष्टेषु दुर्जयेष्वकृतात्मभिः ॥ ५६
एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ५७ C 12 7124 B 12 194 59 K 12 192 71

---

51 ^{a}) D3 हृदय (for °य) — ^{b}) K6 चित्तमय, B0 6 7 8 (marg as in text) 9 D8 8 °चिंता°, D5 सत्व°, G2 मेध° (for भेद°) ❀ Cp हृदयग्रन्थिम्, अहंकार, अज्ञान वा जाड्य वा ॥ Cs हृदयग्रन्थिम्, अतत्त्व मिथ्याज्ञानरूप बुद्धिभेदमयम् । ❀ — ^{c}) G2 विमुंच K7 V1 B9 D4. 9 आसीनो (for आसीत)

52 ^{a}) K2 4 मलिन°, M6 (before corr) 6 7 (sup lin) प्रसवा K4 7 D2 4–7 b M5–7 सिद्धिं (for शुद्धिं) — ^{b}) Ś1 K1 तथा (for यथा) D4 M5 पूर्णा K1 नदी, D4 नदां G3 6 नर ❀ Cs पूर्णां सततप्रवाहिनीम् । ❀ — ^{c}) Ś1 K1 2 D7 G3 अविगाह्य, D8 अवग्राह्य (for °गाह्य) D6 च (for सु) — ^{d}) D8 7 8 विधि (for विद्धि) D6 लोकम् (for ज्ञानम्) D6 8 इम (for इदं) — After 52, K7 B9 D4 9 ins 509*

53 K7 om 53 B9 D4 9 om (hapl.) 53^{ab}, V1 reads it on marg — ^{a}) K1 महानदी, K4 6 B0 3 (marg) D2s. a4 Dn1 n4 D8 D8 6 8 °नद्या, B6–8 D. नर्या (for नदीं) B0 तत्त्वज्ञस्, D3 a4 तत्वज्ञस्, D7 T G1–3 6 M1. 5–7 पारज्ञास (for °ज्ञस) — ^{b}) V1 तीर्यते, D7 T G1–3 6 M1. 5–7 तरते (for तप्यते) K4. 6 V1 B0 Dn1. n4 D8 D2 8 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 तद(M6 °दा)न्यथा (for तरन्यथा) — K6 V1 B0 6–8 D3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5 6 8 ins after 53^{ab} K7 B9 D4 9 after 52

509* न तु तप्यति तत्वज्ञ फले ज्ञाते तरत्युत ।

[V1 न हि, D4 न नु (for न तु) K7 D4–6 8 तप्यते न तु तत्त्वज्ञ (for the prior half) V1 Dn4 D4 9 फल (for फले) K7 D4 Dn1 D4 9 ज्ञाने, Dn4 ज्ञाते (for ज्ञाते)]

— ^{c}) V1 B0 7 9 D4 D2 D5 7 T1 G1 3 6 आध्यात्म, B8 (marg as in text) M1. 6 7 आत्मान (for अध्यात्म) — ^{d}) Ś1 K1 D4 कैवल्य, K2 4 वैकल्य, K6 केवल्यं, B6–9 Dn1 D2 4–7 9 T G1–3 6 M1 5–7 केवलं (M6 7 °ल) (for कैवल्य).

54 ^{a}) K6 D2 D8 M1 5–7 एव, B6 एतद् (for एतां) K7 D4. 8 9 G6 बुद्ध्या (for बुद्ध्वा) B6 7 9 नर सर्वं, D3. a4 नर सर्वं, D7 T G1–3 6 M1 5–7 नरा सर्वे (D7 °र्वां) (for नर सर्वां) — ^{b}) D4 om गतिम् T2 भूतानामगतिं सतिं — ^{c}) D7 T G1–3 6 M5 सम्यग् (for बुद्ध्या) — ^{d}) D4 लभ्यते (for लभते) K4 6 7 V1 B0 6–9 D3 Dn4 D8 D8 4. 8 9 Cp शम मतत, D4 Dn1 D2 5 6 शमनं तत (for शं परं तत) D7 T G1–3 6 M1 5–7 लभते (G2 M7 लभते; M1. 6 वहते) शममुत्तमं ❀ Cn श सुखम्, अनन्तत अनन्तम् । शममन्तत इति पाठ स्पष्टार्थ । ❀

55 ^{a}) K6 त्रिविधो; D5 त्रिवर्णो (for °गों) K7 D4 9 शास्त्रेण; G1. 2 विहित (for विदित) — ^{b}) V1 D7 T2 G1. 3 M1. 5–7 प्रेक्ष्य सं, T1 प्रेक्ष्यतां; G3 6 प्रेक्ष्य(G6 °क्ष्य)त (for प्राग्ज्योति) K6 7 B0 6–9 D3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 प्रेक्ष्य यश्च विमुच(D5 °मोक्ष्य) ति — ^{c}) D4 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अन्वीक्ष्य (D4 °क्ष्य) (for अन्विष्य) K2 4 अन्विष्यमाणमायुश्च — ^{d}) K7 D4. 8 9 सोंतर्दर्शी, T2 तद्धर्शी (for तत्त्व°) K2 निरुत्सक, D4 °त्सुकै, G2 °त्सुख ❀ Cp निरु त्सुकोऽत्वरलचित्त । ❀

56 ^{a}) M1 7 ज्ञातुम् (for द्रष्टुम्) — ^{b}) K6 7 Dn1 n4 D3 2 D2 2. 4 8 इन्द्रियैश्च (D5 °यै सु); D7 T1 G1 इंद्रियेण (for °येषु) — D3 a4 om 56^{cd} — ^{c}) V1 नियुक्तेषु, Dn1. n4 D2 8 विसृष्टैश्च; D7 T G1–3 6 M7 निसृष्टेषु (for विसृ°) — ^{d}) Ś1 K1. 2 4 दुर्धरेषु, K6 Dn1. n4 D2 8 8 दुर्वार्यैश्च, K7 V1 B0 6–9 D8 G3 दुर्वार्येषु, D4 9 दुर्धार्येषु, D4 6 दुर्वार्यैर् (for दुर्जयेषु) D7 T G1. 3 6 अजितात्मभि (for अकृता°)

57 ^{a}) D4 M1. 6 7 एवं (for एतद्) K1 D3 बुद्ध्या (for बुद्ध्वा) Dn1 बुद्धिं (for बुद्ध°) — ^{b}) D6 G1 3

15 L.60 L.72 न भवति विदुषां ततो भयं
यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् ।
न हि गतिरधिकास्ति कस्यचि-
त्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम् ॥ ५८
यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं
तच्च निर्णुदति यत्पुरा कृतम् ।
नाप्रियं तदुभयं कुतः प्रियं
तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ ५९
लोक आतुरजनान्विराविण-
स्तत्तदेव बहु पश्य शोचतः ।
तत्र पश्य कुशलानशोचतो
ये विदुस्तदुभयं पदं सदा ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

M1 6 7 बुद्धि (for बुद्ध). — After 57ab, Kumbh. ed. Cv ins

510* प्रतिगृह्य च निह्नोति ह्यन्यथा च प्रदृश्यते ।
न सर्पति च य प्राहु सर्वत्र प्रतिहन्यते ।
धूमेन चाप्रसन्नोऽग्निर्यथार्कं न प्रवर्तयेत् ।
धिष्ण्याधिपे प्रसन्ने तु स्थितिमेतां निरीक्षते ।
अतिदूराच्च सूक्ष्मत्वात्प्रस्थान न प्रकाशते । [5]
प्रपद्य तच्छ्रुताह्यानि चिन्मयं स्वीकृत विना ।

[(L 1) ❀ Cv अन्यथा तूष्णीमेव निराकरणं प्रदृश्यते । ❀ — (L 3) ❀ Cv अप्रसन्न आच्छादित । ❀ — (L 4) ❀ Cv धिष्ण्याधिपे वैकुण्ठलोकयात्राधिपे । ❀ — (L. 5) ❀ Cv प्रस्थान मुक्तिमार्ग । ❀ — (L 6) ❀ Cv प्रपद्य ज्ञात्वा । एतत्पर्यन्त काल वृथैवायुर्गतमिनि वैराग्य प्राप्येत्यर्थ । ❀]

— c) D5 7 T G1 3 6 [प्]तद् (for तद्) K7 मन्येत (for मन्यन्ते) — d) K3 कृत्यकृत्या; G1 2 कृत (G2 °त) कृत्यं (for °कृत्या)

58 a) Da4 G3 भवंति, Dn4 भवती Da3 विदुष्यां, T3 विमर्शं (for विदुषां). Ś1 K1 2 V1 महद्भयं; K7 D4 9 तथा भय; B6 यतो भयं (for ततो भयं) — b) K7 G2 तद्यद् (for यद्) — d) D5 गुणै (for गुणे) K6 प्रवदति, G6 प्रभवंति B0 9 D5 T3 G1, 3 6 M1 5-7 तुल्यता, Da3 [अ]तितुल्यतां; Ds2 अनल्पतां (for अतुल्यताम्)

59 a) K6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8, 6-8 T G1-3, 6 M1 5 6 Cv च (for यत्). Da4 अनधि (for अनभि-) — b) K1 [अ]नुर्णदति; K6 7 B0 6 8 Da3 a4 Dn4 D8 D4-9 T G1 2 निर्नुदति; V1 विनिंदति (for निर्णु°) — c) Da4 प्रियं (for [अ]प्रियं). D4 lacuna for दुभय कुत प्रि — d) D7 G1 2 6 M7 तं (for तज्). K1 2 4 G3 सर्वत (for कु°). — After 59, K6 B7-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 8 Cp ins

511* लोकमातुरमसूयते जन
स्तस्य तज्जनयतीह सर्वत ।

[(L 2) B7-9 Da3 कुर्वत (for स°)]

60 B7 9 Ds1 om 60ab — a) K7 पश्य, D9 यश्च (for लोक) K6 जनाद् (for जनान्) K1 B8 विराविशाद् (B8 °शद्), V1 B0 D2 निराविश (V1 °श)स्, Ds2 D8 8 निराविशत् (for विराविणस्) K3 4 लोक आत्तरजनांतराविणस्, B6 D6, 7 T G1-3 6 M1 5-7 Cs लोकमात (D6 T2 G3 M6 6 Cs °तु)रमसूयते जनस्; Da3 (also as in text) **आंतरजनास्तदुभय पद. ❀ Cs विराविण इति । बुद्धिद्वयापेक्षसंदेहादुभयशब्दधारिण, अस्ति मोक्षो नास्ति मोक्ष इति दोलायमानसंदेहव्यञ्जकशब्दान् ॥ Cn (reading निराविशन्?) लोके निराविशन् सम्यगभिनि वेश कुर्वन् ॥ Cv विराविण विशेषेण रोदनध्वनियुक्तानातुर जनान् । ❀ — b) K4 D4 9 तत्र देव (for तत्तदेव). K2 योगत; K4 शोचत, B6 D7 T G1-3, 6 शोचति (for °त) D6 तस्य वै जनयतीह पश्यत — c) D6 तत्र वीक्ष्य कुशलो न शोचते, T2 M7 तत्र पश्य कुशल (M7 °लो) न शोचतो Csp as in text — d) K7 D4 9 तदभयं (for तदु°) Ś1 K1 2 4 सदैव ह; Dn1 सतां पद, D8 D7 8 T G1-3 M1 5-7 पदं सतां, G6 प्रियाप्रिय (for पद सदा) Da3 a4 ये विदुर्भयविरागिण सदा; D6 शोचतोभयविभागिनः सदा

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 4-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 अध्यात्मं, B7 अध्यात्मकथन, D8 अध्यात्मनिरूपण, T2 गुणाचार, M1, 5-7 अध्यात्मोपदेश —*Adhy. no* (figures, words or both) B8 Dn4 Ds2 D7 8 T1 G1 3 6 M1 5-7 20, Dn1 21, D8 19, T2 G2 34. — *Śloka no* K4 62, Da4 Dn1 n4 63, Dn1 61.

१८८

भीष्म उवाच ।
हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगं चतुर्विधम् ।
यं ज्ञात्वा शाश्वतीं सिद्धिं गच्छन्ति परमर्षयः ॥ १
यथा स्वनुष्ठितं ध्यानं तथा कुर्वन्ति योगिनः ।
महर्षयो ज्ञानतृप्ता निर्वाणगतमानसाः ॥ २
नावर्तन्ते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः ।
जन्मदोषपरिक्षीणाः स्वभावे पर्यवस्थिताः ॥ ३
निर्द्वंद्वा नित्यसत्त्वस्था विमुक्ता नित्यमाश्रिताः ।
असङ्गीन्यविवादीनि मनःशान्तिकराणि च ॥ ४
तत्र स्वाध्यायसंश्लिष्टमेकाग्रं धारयेन्मनः ।
पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ॥ ५
शब्दं न विन्देच्छ्रोत्रेण स्पर्शं त्वचा न वेदयेत् ।
रूपं न चक्षुषा विद्याज्जिह्वया न रसांस्तथा ॥ ६
घ्रेयाण्यपि च सर्वाणि जह्याद्ध्यानेन योगवित् ।
पञ्चवर्गप्रमाथीनि नेच्छेच्चैतानि वीर्यवान् ॥ ७
ततो मनसि संसज्य पञ्चवर्गं विचक्षणः ।
समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियैः सह पञ्चभिः ॥ ८ C. 12.7137
विसंचारि निरालम्बं पञ्चद्वारं चलाचलम् । B 12 193 9 K 12.193 10

188

☞ With 188, cf. Bṛhan Nār P 44 83–105, the variants from which are included in Appendix II (no 1)

1 ᵃ) Da₇ n₄ तात (for पार्थ) — ᵇ) D₇ ध्यान योगश्, G₆ ध्यान योग — ᶜ) K₇ तज्, Da₃ ये, D₄ ₇ ₉ T M₁ ₅–₇ यज् (for यं) — ᵈ) B₆–₉ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₈ ₈ [इ]ह महर्षय (for परम°) ❀ Ca चतुर्विधम् । महाभूतलयः पूर्वमहङ्कारात्मकस्तया । बौद्ध आध्यात्मिकश्चेति ध्यानयोगश्चतुर्विधः ॥ Cs (adds) यद्वा ध्यानस्य चतुर्विधत्वं विषयेभ्य इन्द्रियनिवर्तनं, ततो मनसीन्द्रियलयः, ततो मनसो बुद्धौ लयः, बुद्धेरात्मनीति । ❀

2 ᵃ) K₇ D₄ ₉ सुनियत, B₈ (marg as in text) Da₃ सुनिष्ठित, Ds₁ M₁ स्वनि° (for स्वनु) Ś₁ K₁ ₂ कार्यं (for ध्यानं) — ᵇ) Da₄ यथा (for तथा)

3 ᵃ) D₇ T₁ G₁ ₃ ₆ वर्तंते च (for नावर्तन्ते) — ᶜ) D₄ ₆ सर्वं (for जन्म) K₁ ₄ परिक्षीण (for °क्षीणा) —ᵈ) Ś₁ K₂ ₄ पर्यवस्थित°, D₇ T₁ G₁ ₃ ₆ पर्युपस्थिता

4 D₆ om (hapl) 4ᵃᵇ — ᵃ) Ś₁ K₂ ₃ ₄ ₇ D₄ ₉ निर्द्वंद्वो (K₄ °द्वा) नित्यम(K₇ D₄ ₉ °त)स्वस्थो — ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ ₄ ₇ D₄ ₆ ₉ विमुक्तो, B₆–₉ Da₃ n₄ निर्मुक्ता; D₈ T₂ M₁ ₅–₇ विमुक्तिं, D₇ T₁ G₁ ₈ विमुक्तिर् (for °क्ता) Ś₁ K₂ ₄ D₄ ₇ नित्यमाश्रित°, K₆ V₁ B₀ ₆–₉ Da₃ n₄ Dn₁ D₂ ₈ ₈ Cnp निष्परिग्रहा Dn₁ नियमस्थिता; D₈ नित्यमास्थिता (for °माश्रिता) — ᶜ) K₁ ₆ B₀ ₆ ₇ Da₃ Dn₁ n₄ D₂ ₃ ₆ ₈ G₃ असंगानि (for असङ्गीनि) V₁ D₈ D₅ ₇ T G₁ ₆ M₁ ₆ ₇ अविपादीनि; G₂ अपकारीणि (for अविवादीनि)

5 ᵃ) V₁ D₄ ₅ ₉ G₂ M₆ ₇ Cnp [अ]ध्ययनसंश्लिष्टम्, B₀ ₆–₉ Da₃ n₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₆ ₈ T₂ ध्यानेन सं°; D₇ T₁ G₁ ₂ ध्यायेत्सुसं°; M₁ ₅ ध्यायत्सं° (for स्वाध्यायसं) ❀ Cn [ध्याना]ध्ययनसंश्लिष्टमिति प्राचीनपाठे प्रणवेन घण्टानादवदतिदीर्घोच्चारितेन एकीभूतम् । ❀ — ᵇ) D₇ T G₁–₃ ₆ M₁ ₅–₇ एकाग्रो — ᶜ) ❀ Cn इन्द्रियाणां मनोमात्रावस्थितिः पिण्डीकारः । ❀ — ᵈ) Ś₁ K₂ ₄ आसीन (for °नः) D₉ (before corr) मुनि- (for मुनि)

6 ᵃ) Ś₁ K₁ ₂ स्पर्शं चापि K₇ Da₃ n₄ Dn₁ D₈ D₄–₆ ₉ T G₁–₃ ₆ M₁ ₅–₇ त्वचा स्पर्शं (by transp) V₁ B₀ ₆–₉ नापि च (for त्वचा न) D₄ वेदयत्, D₆ विंदयेत् — ᶜ) K₇ चक्षुर्षा K₇ Da₃ Dn₁ Ds₁ D₄ ₆ ₉ विंद्याज् (for विद्याज्) — ᵈ) D₄ (before corr as in text) G₂ जिह्वाया D₅ ₇ T G₁–₃ ₆ M₁ ₅–₇ च (for न) K₆ D₇ T G₁ ₃ ₆ M₁ रस (for रसांस्)

7 ᵃ) B₉ Da₃ n₄ प्रियाणि, Ds₁ प्रेयाणि, G₂ घ्रेयानि — ᵇ) D₅ ज्ञानेन D₇ T G₁ ₃ ₆ M₆ च ध्यान (for ध्यानेन) — ᶜ) K₆ पचधर्म्यं, B₀ ₆ ₈ °धर्म (for °वर्ग) — ᵈ) Ś₁ K₇ B₆ D₅ G₆ नैच्छेच्च, G₁ ₈ T₁ नैच्छत (for नेच्छेच्च) K₇ D₉ (before corr) धैर्यवान् (for वीर्य) K₁ ₂ नै(K₂ ने)च्छेच्च तानि वीर्यवान्

8 ᵃ) K₄ समज्य; K₆ V₁ B₀ ₇–₉ Da₃ n₄ Dn₁ n₄ D₈ D₄ ₅ ₈ संगृह्य; D₄ ₈ ₉ समृष्ट (for संसज्य) — ᵇ) T₂ पचवर्गं K₄ विलक्षण, K₇ विचक्षणै;

पूर्वं ध्यानपथे धीरः समादध्यान्मनोऽन्तरम् ॥ ९
इन्द्रियाणि मनश्चैव यदा पिण्डीकरोत्ययम् ।
एष ध्यानपथः पूर्वो मया समनुवर्णितः ॥ १०
तस्य तत्पूर्वसंरुद्धं मनःषष्ठमनन्तरम् ।
स्फुरिष्यति समुद्भ्रान्तं विद्युदम्बुधरे यथा ॥ ११
जलबिन्दुर्यथा लोलः पर्णस्थः सर्वतश्चलः ।
एवमेवास्य तच्चित्तं भवति ध्यानवर्त्मनि ॥ १२
समाहितं क्षणं किंचिद्ध्यानवर्त्मनि तिष्ठति ।
पुनर्वायुपथं भ्रान्तं मनो भवति वायुवत् ॥ १३
अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्द्रीरमत्सरः ।
समादध्यात्पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ॥ १४
विचारश्च वितर्कश्च विवेकश्चोपजायते ।
मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ॥ १५
मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधानं च कारयेत् ।
न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवात्मनो हितम् ॥ १६
पांसुभस्मकरीषाणां यथा वै राशयश्चिताः ।

Ds1 विवक्षण —ᵉ) T2 समा दधान्, G1 समादध्यन्, K1 समादधात्मनो भ्रातम्

9 ᵃ) Ś1 K1 2 4 निःसंशय, K7 D4 9 विसंवादि; D5 6 निःसंचारि; D7 T1 G1 विसचार, G3 M7 °चारी K7 निरालेप (for °लम्ब) ❀ C3 विसचारि वहिःसंचाररहितम् । निरालम्ब विषयसरणरहितम् । ❀ —ᵇ) G1 पचचार (for °द्वार) —ᶜ) K4 V1 B0 6–8 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 5–8 T2 G3 6 M1 5–7 पूर्व, B9 D4 T1 G1 2 पूर्व (for पूर्वं) Ds2 ध्याने यतेद्, D7 ध्यानपद; T G1 3 °पदे (for °पथे) K7 धीरा, B0 T1 वीर (for धीरः) —ᵈ) B8 समदध्यान्, Da4 सदा दध्यान्, T1 समादद्यान् V1 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D3 5 7 8 M6 7 (sup lin) मनोंतरा (Da3 °र); T G1 3 6 M1 5 7 मनो नर (for मनोऽन्तरम्)

10 ᵇ) Da4 पिंडि, T2 पिंड Ś1 K1 2 4 [अ]सौ (for [अ]यम्) —ᶜ) T1 एव (for एष) Da3 n4 स्थानपथ (for ध्यान°) Da4 पूर्वं, D5 नित्य; T2 पूर्वं —ᵈ) K0 यथा (for मया) K1 समनुवार्णिता

11 ᵃ) G2 तच्च (for तस्य) K6 -सशुद्धम् (for मरुद्ध) ❀ C4 पूर्वसरुद्धमिति प्रथमरोधोपक्रमे ध्याने स्थितमपि । ❀ —ᵇ) K6 B0 7 8 (marg.) Dn1 n4 D8 D2 3 8 आत्मन पष्ठमा(K6 D2 °म)तर, K7 Da3 n4 D4 आत्मपष्ठमनंतर, V1 B0 8 D5–7 M1 आत्मपष्ठं मनोंतर, T G1–3 6 M6–7 आत्मपष्ठ (G6 °ष्ठ-) मनोंतरा —ᶜ) K1 B3 (marg as in text) समुद्भ्रांत-, V1 B6 8 (marg) °भ्रांते, B6 (marg) °द्भूता, Da3 n4 Dn4 D8 D2 5 7 8 G8 6 M7 °भ्रांता; D4 °द्वात (for °भ्रान्तं) —ᵈ) D7 अनुधरो (for °रे) ❀ C3 यथाम्भोधरादन्यत्र सती अपि विद्युदम्भोधरमध्य एव स्थाने स्थाने विचलन्ती लक्ष्यते, एवं समाधौ नाभ्यादिमूर्धान्तरधारणास्थाने क्रमेण स्थाप्यमानं मनस्तत्र चलत्वं न जहातीत्यर्थः । ❀

12 ᵃ) D8 लोभ ; M1 लोल —ᵇ) G3 पत्रस्थ (for पर्णस्थ) D5 च म , M7 चर (for चल) —ᶜ) B0 1–9 Da3, n4 Dn1 D8 D2 3 8 G6 चित्त (Da4 °त्र) च, B0 चित्त धै (for तच्चित्त) —ᵈ) D8 D7 T G1 3 6 M1 6 7 भ्रमति (for भवति). D7 T1 G1 M6 ज्ञानवर्त्मनि, T2 ध्यानवर्त्मनि (sic)

13 ᵃ) D6 समाहत, M7 °हित°. B3 (marg as in text) Da4 मन (for क्षण) Ś1 K1 4 6 कचिद् T1 G3 8 6 समाधिलक्षण किंचिज् —ᵇ) T G1 2 6 ज्ञान (for ध्यान) —ᶜ) D7 T1 G1 3 पूर्व (for पुनर्) K1 6 B0 वायुपथ ; Da4 Ds1 M1 6 °पथे K7 D4 5 9 M6 7 प्राप्य, D7 T G1 3 6 M1 6 प्राप्त (T2 °प्ता) (for भ्रान्त) —ᵈ) M1 6 7 भ्रमति (for भवति)

14 ᵇ) B0 तरास्तन्द्रीर्, D6 7 G1 2 M7 गततन्द्रिर् K4 6 7 B0 6–9 Da3 n4 Dn1 n4 Ds2 D2–8 G2 M1 5–7 अमत्सरी D0 गततन्द्रोप्यमत्सरी —ᵈ) B3 ध्यान योगत

15 ᵃᵇ) K7 D4 6 9 वितर्कश्च विचारश्च (by transp), G3 हताशश्च वितर्कश्च (for ᵃ) K6 Dn1 n4 D3 3 8 transp वितर्कश्च and विवेकश्च G3 [अ]विपहश्च (for विवेकश्च) — K6 om 15ᶜ–16ᵇ —ᵈ) D7 प्रथम D5 आहित (for आदित) Dn4 प्रमध्यानसमादित (sic) ❀ C4 आलोचनमात्ररूपा विषयेन्द्रियवृत्तिर्विचार । सदेहरूपा मनोवृत्तिर्वितर्क । निर्णयरूपा बुद्धिवृत्तिर्विवेक । ❀

16 K6 om 16ᵃᵇ (of v 1 15) —ᵃ) K4 D4 9 सहसा (for मनसा) Ś1 K1 2 4 क्लिशमानस्य, K7 D3 5 9 M6 क्लिश्यमानश्च, B6 °मान तु; D4 °मानोपि, G1 °मानस —ᵇ) D6 तु (for च) Ś1 K1 2 4 7 D4 6 9 G2 तत्समाधानकांक्ष(K7 D4 6 9 G2 °काम)या —ᶜ) D5 T2 G1 M1 अनिर्वेद Ds2 D5 पुनर् (for मुनिर्) D4 7 T G1 M6 7 गच्छन् (for गच्छेत्).

सहसा वारिणा सिक्ता न यान्ति परिभावनाम् ॥ १७
किंचित्स्निग्धं यथा च स्याच्छुष्कचूर्णमभावितम् ।
क्रमशस्तु शनैर्गच्छेत्सर्वं तत्परिभावनम् ॥ १८
एवमेवेन्द्रियग्रामं शनैः संपरिभावयेत् ।
संहरेत्क्रमशश्चैव स सम्यक्प्रशमिष्यति ॥ १९
स्वयमेव मनश्चैव पञ्चवर्गश्च भारत ।
पूर्वं ध्यानपथं प्राप्य नित्ययोगेन शाम्यति ॥ २०
न तत्पुरुषकारेण न च दैवेन केनचित् ।
सुखमेष्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ॥ २१
सुखेन तेन संयुक्तो रंस्यते ध्यानकर्मणि ।
गच्छन्ति योगिनो ह्येवं निर्वाणं तन्निरामयम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१८९

युधिष्ठिर उवाच ।
चातुराश्रम्यमुक्तं ते राजधर्मास्तथैव च ।
नानाश्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्विधाः ॥ १
श्रुतास्त्वत्तः कथाश्चैव धर्मयुक्ता महामते । C 12 7152 B 12 195 2 K 12 194 2

---

17 [a]) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Ds1 D2 4-6 8 9 पांशु (for पांसु) D9 (before corr) -कारीषाणा ❀ Cn v करीष शुष्कगोमयचूर्णम् । ❀ — [b]) Da4 M6 (inf lin) राशय श्रिता, D6 7 M1 6 °य स्थिता — [d]) B7-9 Da4 D8 प्रयाति (for न यान्ति) Ś1 K1 2 4 परि (K1 °र)भावनात्, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5 8 °भावन ❀ Cn परिभावन मूर्तीद्याकारेण कल्पनम् ॥ Cs परिभावनाम् अन्योन्यसश्लेषम् । ❀

18 [a]) B7 damaged K6 D7 T G2 M1 6-7 सिक्तं, K7 D9 स्निग्धे Ś1 K1 यथा दद्याच् (for यथा च स्याच्) K6 यत् (for च) — [b]) K7 D4 7 9 G1 8 शुष्क(G8 °ष्क)पूर्वम् (for शुष्कचूर्णम्) K4 D4 9 तथा पर, M1 8 अभाविक (for °वितम्) Da4 शुकचूर्णमभापित ❀ Cs अभावित स्यात्, अन्योन्यसश्लिष्ट न स्यादित्यर्थ । ❀ — [c]) D7 T G1 8 M1 7 च (for तु). — [d]) K7 Dn1 D4 7 9 T G1-3 6 M1 6 7 परिभावना, Ds1 °भावना, M6 °भावनात्

19 [a]) T1 एकम् (for एवम्) K7 D4-6 9 एव मिन्द्रियसङ्घात (D6 6 °घात) — [b]) Da4 स (for स) B9 शनै सपरिवर्तयेत् — [c]) K7 D4 6 9 T1 G1-3. 6 M1. 6 7 [ए]नं (for [ए]व) Ś1 K1 2 4 क्रमश सहरेश्चैव (K2 4 °वं), B6-8 Da3 a4 D5 ठत प्रसाद्य क्रमश, B8 (marg) सहार क्रमशश्चैव — [d]) Ś1 K1 2 स(K1 स) पश्यन्, G1 सम्यक्च (for स सम्यक्) Dn4 प्रशमिष्यते B9 स सम्यक्त्वं गमिष्यति, D6 सम्यक्त्वं च प्रपद्यति

20 [a]) K6 Dn1 D5 D8 एव (for एव) B0 8 Da3 Dn1. n4 D2 3 5 8 चैव; G2 चैनां (for चैव) — [b]) K8 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5, 6 8 M1 6 7 (sup lin as in text) पचवर्ग — [c]) K6 B7 D4 G1 पूर्व-, Da4 पुनर्, Dn1 पूर्वे (for पूर्वं) K8 B0 6-9 Dn1 n4 D2 3 8 ध्यानपथे, Da3 a4 ज्ञानपथ, T2 ध्यानपद (for °पथ) K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D2 3 8 स्थाप्य (for प्राप्य) — [d]) T2 M1 7 नित्य (for नित्य) D6 6 ध्यानयोगेन गच्छति

21 [b]) K7 D9 तद्, D6 [ए]तद् (for च) D2 देवेन M1 6 न दै(M1 दे)वेन न केनचित् — [c]) K2 अभ्येति (for एष्यति) D6 6 तत्रास्य, D7 T G1 3 6 M1 6-7 यत्रास्य, G2 यत्तस्य — [d]) K7 D4 9 भाग्येन च विपत्तय, D6 7 T G1 3 M1 6-7 भवति न विपत्तय

22 [a]) G2 सयुक्ता — [b]) G2 रस्यते — [c]) K7 D4 9 T G1 2 ह्येव, Da3 a4 नित्यं, D6 M1 6-7 युक्ता, G6 [ऽ]प्येव (for ह्येव) — [d]) ❀ Cn निर्वाण कैवल्यम् । निरामय निर्द्वंद्वम् । ❀

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 V1 B0 7 8 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 6-9 T G1-3. 6 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* D6 9 अध्यात्मयोग, D7 T2 G1 6 ध्यानयोग, M1 6-7 ध्यानयोगविधि — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 22, Dn4 Ds1 D7 8 T1 G1. 8 M1 6-7 21, D2 20, T2 G2 6 35 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 D8 22

189

1 [a]) K6 चतुराश्रमम् Ś1 K1 D5 °श्रम्ययुक्तास् (for °श्रम्यमुक्त) ❀ Cn चतुर्णामाश्रमाणा हित चातुराश्रम्यम् । ❀ — [b]) K1 V1 Dn1 राजधर्मस् K7 lacuna, D5 ते (for च). — [c]) B6 D9 नानाश्रमाश्च D7 T1 G1 8

संदेहोऽस्ति तु कश्चिन्मे तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २
जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥ ३
जपस्य च विधिं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि मेऽनघ ।
जापका इति किं चैतत्सांख्ययोगक्रियाविधिः ॥ ४
किं यज्ञविधिरेवैष किमेतज्जप्यमुच्यते ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ५

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यमस्य यत्पुरा वृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च ॥ ६
संन्यास एव वेदान्ते वर्तते जपनं प्रति ।
वेदवादाभिनिर्वृत्ता शान्तिर्ब्रह्मण्यवस्थितौ ।
मार्गौ तावप्युभावेतौ संश्रितौ न च संश्रितौ ॥ ७
यथा संश्रूयते राजन्कारणं चात्र वक्ष्यते ।

भगवन् (for यद्दत्र) — d) G1 पुरातना (for पृथग्विधा°)

2 a) K1 Da4 श्रुत्वा (for श्रुतास्) — b) D7 T1 G1 महायुक्ता (for धर्म°). G3 6 महामखा° (for °मते) — c) D5 हि, D7 G1 3 6 [इ]ति (for तु) D7 T G1 3 6 M1 5-7 मे कश्चित् (by transp) — d) Ś1 K1 2 G3 6 M7 त (for तद्) K6 7 Da3 a4 D4 6 G3 अर्हसि (for अर्हति).

3 c) Dn1 फलाव्याप्तिं; D7 T G1-3, 6 फलप्राप्तिं (T2 °प्ति°) — c) V1 B1 जपता युक्त° — d) D7 T G1-3 6 M1 5-7 गच्छति (for तिष्ठन्ति).

4 Da3 a4 om (? hapl) 4ab — a) K6 7 V1 B0 6 9 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 G2 3 6 M1 7 ज(K7 D4 9 जा)प्यस्य (for जपस्य) M7 तु (for च) D8 कृत्य (for कृत्स्न) — b) G3 अर्हति K2,om मेऽनघ — c) K2 क (for किं) — d) Ś1 K2 Dn1 साख्यं योग, D5 साख्ययोग K6 -क्रियादिभि (for °विधि) G3 साख्ययोग क्रियाविधिं ❀ Cn साख्ययोगक्रियाविधिरिति । किं साख्यक्रियाया विधिर्जाप्यमुत योगक्रियायो ॥ Cn किं जापकशब्देन विचारकृत्, योगकृत्, कर्मठो वा उच्यत इत्यर्थ । ❀

5 b) B9 अन्यज्, G3 एत (for एतज्) K6 जपम्, K7 D4 9 जाप्यम् (for जप्यम्)

6 a) K7 D4 6 9 अत्रैव (for अत्रापि) — c) T2 G3 8 च (for यत्) D7 G1 यमस्य पुनरावृत्त — d) B3 (marg) Da4 मृत्योर् (submetric) (for कालस्य) K1 ब्रह्मणस्य — K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5 6 8 Cn ins after 6 (K6 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 6 8 Cn Cal ed repeating the same [with var] after 7cd) K7 D8 ins after 7cd

511* सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिर्मोक्षदर्शिभिः ।

[B6 (marg) 7 8 Da3 D6 (all first time) साख्ययोगस्य या मक्तिर्, D6 सांख्ययोगस्य या युक्तौ (for the prior half) K6 (second time) B6 7 9 (all both times) Dn1 n4 D8 8 Cal ed (all second time) शुभदर्शिभि; K7 Da3 D2 (last two second time) सम°; V1 वेदवेदिभि, B8 Da4 (both second time) तत्त्वदर्शिभि; D6 धर्म° (for मोक्ष°)] -

On the other hand, D7 T G1 3 6 M5 Kumbh ed ins after 6

512* इक्ष्वाकोश्चैव मृत्योश्च विवादो धर्मकारणात् ।

7 B0 om. 7abcd — a) Ś1 K1 2 D4 9 एष; D5 इव; T1 एव (for एव) — b) K7 जपते (for जपनं) — c) K6 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 8 Cn वेदवादाश्र; D6 वेदाग°, D7 T G1 3 6 M5-7 वेदादेवाभि (for वेदवादाभि) Ś1 K1 निर्वृत्त; K3 निर्वृत्ति°, K4 6, 7 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 5, 6 8 M1 Cn -निर्वृत्ता, D4 -निवृत्ती (for -निर्वृत्ता). — d) K4, 6 V1 B6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 Cn शाता ब्र (Dn1 ब्रा)ह्मण्यवस्थिता, K7 शांते ब्राह्मण्यवस्थित°; B3 (marg) D7 9 T G3 M7 शांतिर्ब्रह्मण्यवस्थिता; G1 3 6 M5 6 शांतिर्ब्र(M6 ति ब्र)ह्मण्यवस्थिता; M1 7 (inf lin) श्रुतिर्ब्रह्मण्यवस्थिता — After 7cd, K6 7 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 (all [except K7 D8] second time) ins (with var) 511* — e) D7 T1 G1 3 6 हि तावुभाव् (for तावप्यु°) Ś1 K1 2 4 एव; B3 (marg) उक्तौ (for एतौ). — f) D5 ससृतौ (for the first संश्रितौ) B1 D6 सश्रिता°, Dn1 Dn1 D2 3 8 सश्रुतौ (for the second संश्रितौ) K7 D4 सश्रिता (D4 °तो) न च संश्रित°; V1 B0 6 8 9 Da4 D5 Cv सश्रिता न च सश्रिता; Da3 संभृता न च संभृता°; D4 ससृतौ न च सभृतौ ❀ Cn सश्रितौ जपमिति शेष ॥ Cv वैदिकसाङ्ख्ययोगौ सश्रिता । अवैदिकौ न च सश्रिता इति विभागः । ❀

मनःसमाधिरत्रापि तथेन्द्रियजयः स्मृतः ॥ ८
सत्यमग्निपरीचारो विविक्तानां च सेवनम् ।
ध्यानं तपो दमः क्षान्तिरनसूया मिताशनम् ॥ ९
विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा शमः ।
एष प्रवृत्तको धर्मो निवृत्तकमथो शृणु ॥ १०
यथा निवर्तते कर्म जपतो ब्रह्मचारिणः ।
एतत्सर्वमशेषेण यथोक्तं परिवर्जयेत् ।
त्रिविधं मार्गमासाद्य व्यक्ताव्यक्तमनाश्रयम् ॥ ११
कुशोच्चयनिषण्णः सन्कुशहस्तः कुशैः शिखी ।
चीरैः परिवृतस्तस्मिन्मध्ये छन्नः कुशैस्तथा ॥ १२
विषयेभ्यो नमस्कुर्याद्विषयान्न च भावयेत् ।
साम्यमुत्पाद्य मनसो मनस्येव मनो दधत् ॥ १३

C 12 7195
B 12 196 15
K 12 194 18

8 Dn1 om 8 — a) K7 D4 9 T3 M1 सश्रयते (T3 M1 °तो), B9 तु श्रूयते, B7 Da3 च सश्रि(Dn3 °श्रु)तो; Da4 च सश्रुतौ, G1 तत्र श्रुतौ (for सश्रूयते) D7 T1 G3 यथा तत्र श्रितो (T1 °तौ) राजन्, M6 तौ यथा सश्रितौ रा° — b) K6 यत्र (for चात्र) Ś1 K1 विद्यते, K2 वर्तते (for वक्ष्यते) — After 8ab, Kumbh. ed ins

513* क्रमेण चैव विहितो जपयज्ञविधिर्नृप ।
सालम्बनमिति ज्ञेयं जपयज्ञात्मकं शुभम् ।

— c) K7 D6 T G1, 3, 6 M1 5–7 एवात्र (for अत्रापि) — d) Da3 T1 स्मृता, G3 स्मृत Ds1 तथेंद्रियो जप स्मृत

9 a) Ś1 K6 7 D4 सत्यमग्निपरीवारो, K4 °ग्निमधीचारो Cp cites परिषार — b) K3 4 विवक्ताना, Ds1 विम° ❀ Cn विविक्ताना शुद्धानामाहारादीनामेकान्तदेशाना वा ॥ Cs विविक्ताना कालदेशाना वा । ❀ — c) Ś1 K1 B8 (marg) Cp (also cites as in text) दान (for ध्यान) G1 M1 5–7 शांतिर् (for क्षान्तिर्)

10 a) Da3 a4 विषय, Dn4 T3 M6 विषय ❀ Cn प्रतिसहारो जय । ❀ — b) T1 G3 मितजल्प Ś1 K1 2 4 Ca मिताशन, B6 6–9 तथासन (B6 °न), G1 3 तथाशन, G3 तथागम, G6 तथा यम (for तथा शम) — c) D1 9 एव (for एष) K2 4 6 V1 B6 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–4 6–8 T G3 6 M1 5 7 (sup lin) प्रवर्तको K4 6 V1 B6 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5–8 G3 6 M1 6 यज्ञो (for धर्मो) — d) K6 B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 4, 7 8 T G1, 3 6 M1, 5 7 निवर्तकम्, Cp निवृत्त° (as in text)

11 a) D7 यदा (for यथा) D5 निर्वर्तते T1 G1, 3 6 यदा (G6 °था) निवर्तको धर्मो — b) K6 जायते (for जपतो) — After 11ab, Kumbh ed ins

514* न जपो न च वै ध्यान नेच्छा न द्वेषदर्पणौ ।
युज्यते नृपशार्दूल सुखवेद्य हि तत्किल ।
जपमावर्तयन्नित्यं जपन्वै ब्रह्मचारिकम् ।
तदर्थबुद्ध्या सयाति मनसा जापक परम् ।
यथा सश्रूयते जापो येन वै जापको भवेत् । [5]
सहितापणवेनैव सावित्री च परा मता ।
यदन्यदुचित शुद्ध वेदस्मृत्युपपादितम् ।

— Dn1 reads 11cd twice — c) Dn4 (second time) कोपयज्ञो निवर्तकम् — d) Dn4 (second time) यथोक्त K6 Da3 a4 Dn1 n4 (both times) Ds D3 8 5 7 8 परिवर्तयेत् — e) K4 त्रिविधे, K6 B6 6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 G6 Cnp विरत, K7 Dn1 n4 D3–6 9 T1 Cn निवृत्त; B9 Ds1 D7 8 T3 G1 8 M6 Cpp द्विविध, M1 विविध; M6 7 निवृत्ति (for त्रिविध) Ś1 K1 2 आस्थाय (for आसाद्य) — f) K6 अनाश्रम; D8 T G1–3 6 M1, 5–7 अनाम(G3 °स्म)य (for °श्रयम्) ❀ Cp यद्वा व्यक्त सूर्यादिध्यानम् । अव्यक्त विषयानालम्बनम् । ❀

12 a) Ś1 K1, 2 4 कुशेषु यो, T1 G1 3 6 कुशाद्रय (for कुशोच्चय) T G1 3 6 स्यात् (for सन्) K6 कुशेष्वपनिषण्ण सन् (sic) — b) K1 कुशा (for कुश) D5 6 कुशेशय, D7 T G1–3 6 M1 5–7 कुश(D7 °शै)स्थली (for कुशैः शिखी) K7 D4 कुशहस्तकुशैं स्तुत — c) B9 चरै, Da3 Dn1 n4 D2 3 5 6 कुशैं, Da4 भीरैं, D4 वीरैं, D7 चिरैं K1 परिवृतास्, D6 वृते M6 त्वस्मिन् (for तस्मिन्) — d) T3 G1 छिन्न, G3 छिन्न ❀ Ca मध्ये छन्न, मध्यभागे कटिप्रदेशे कृतकौपीनादि । ❀

13 a) Ś1 K1 2 B8 (marg as in text) मन कुर्याद् (sic), G3 सम कु (for नमस्कु°) D5 6 विषयाणां नमस्कृत्वा ❀ Ca नमस्कुर्यादिति पाठे तु त्यजेद्दूरत इति लोकोक्ति । ❀ — b) Ś1 (by corr) K2 4 नैव, Ca न तु (for न च) — c) D7 स्वाम्यम्, G3 धार्म्यम् (for साम्यम्) K4 om (hapl) from द्य मनसो up to ध्यानमुप्पा (in 15a) K6 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 3 5–8 T3 G3 6 मनसा ❀ Cn साम्य जीवब्रह्मणोरैक्यम् । ❀ — d) D6 दधे, T3 G1 3, 6 M1 5–7 दधेत्

तद्धिया ध्यायति ब्रह्म जपन्वै संहितां हिताम् ।
संन्यसत्यथ वा ता वै समाधौ पर्यवस्थितः ॥ १४
ध्यानमुत्पादयत्यत्र संहितावलसंश्रयात् ।
शुद्धात्मा तपसा दान्तो निवृत्तद्वेषकामवान् ॥ १५
अरागमोहो निर्द्वंद्वो न शोचति न सज्जते ।
न कर्ताकरणीयानां न कार्याणामिति स्थितिः ॥ १६
न चाहंकारयोगेन मनः प्रस्थापयेत्क्वचित् ।
न चात्मग्रहणे युक्तो नावमानी न चाक्रियः ॥ १७
ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान्ध्याननिश्चयः ।
ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि त्यजति क्रमात् ॥ १८
स वै तस्यामवस्थायां सर्वत्यागकृतः सुखी ।
निरीहस्त्यजति प्राणान्ब्राह्मीं संश्रयते तनुम् ॥ १९
अथ वा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् ।
उत्क्रामति च मार्गस्थो नैव क्वचन जायते ॥ २०

---

14 K4 om 14 (cf v l 13) —a) Ś1 K1.2 तद्धियो, K7 D4.9 तद्धै यो, B6.7.8 (marg as in text) D0 Da4 द्वितीये (Da4 °य) (for तद्धिया) D5.6 M1.6-7 तद्ब्रह्म (D6 °त्तेजो) ध्यायते यो हि, D7 T1 G1-3.6 ब्रह्म स(T1 च)ध्यायते यो हि —b) V1 D7 T G1.3.6 M1.5 जपन्वै वेदसंहिता, G2 °न्वै संहिता हिता ❀ Cn संहितां यथायोग्यं प्रणवगायत्र्यादिरूपाम् । ❀ —c) D7 यो हि, T1 तर्हि (for ता वै) K7 D4 संन्यस्यान्यत्र वा तान्वै, D6 G2 अथ वा सत्य(G2 °सन्य)संहिता, D6 अथापि संन्यस्य हि ता, T2 G1.3.6 M1.6.7 संन्यस्येदथ वा यो हि (G3.6 योगी), M6 अथ वा संनिपतिता

15 K4 om up to ध्यानमुत्पा (cf v l. 13) —a) G2 धान्यम् (for ध्यानम्) D7 T G1.3.6 M1.6-7 ध्यानमुत्पादयस्तत्र (G3 °स्त तु, G6 °स्त नु) — After 15, Kumbh ed ins

515* अथाभिमतमन्त्रेण प्रणवाद्यं जपेत्कृती ।
यस्मिन्नेवाभिपतितं मनस्तत्र निवेशयेत् ।
समाधौ स हि मन्त्रे तु संहितां वा यथाविधि ।

—c) D7 तपसो G1 शुद्धान्तो मनसा दान्तो —d) Ś1 K1.2.4 कामक (for -कामवान्) K7 D4.5 निवृत्तो द्वेषकामत, D8 D6.7 T G1-3.6 °त्ताशेषकामवान्

16 a) D7 T1 G1.3.6 समानमोहो; M6 अरोप° (for अराग°) —b) B7 Ds1 D8 युज्यते, T1 M1.7 सज्जति (for सज्जते) B6.8 (marg as in text) D0 Da3 a4 Ds2 D5.6 न सज्जति न रज्य(B6 शोच)ति —c) K7 D9 स (for न) K6 V1 B0.6.7.8 (marg as in text) Dn1. n4 D8 D2.3.8 न कर्ता कारणानां च —d) Ś1 G1 M6 नाकार्याणाम्, G6 स का ❀ Cn नकर्ता अकर्ता अकरणीयानां निषिद्धानां कार्याणां, न च कार्याणां काम्यादीनाम् ॥ Cn कारणानां कर्मणाम्, कार्याणां फलभोगानाम् ॥ Cp अकरणीयानामिति पाठे निषिद्धानाम् । ❀

17 a) M1.6.7 दोषेण (for योगेन) —b) D7 मन्त्र (for मन°) K7 D4-6.9 मन समधिगच्छति —c) K4 B6.7 Da3 Dn1 n4 D8 D2.3.7.8 चार्थं, D4 वात्म-, T G1-3.6 M1.6-7 चानु (for चात्म-) K1 युक्तौ, Da4 मुक्तो, D5.6 शक्तो (for युक्तो) —d) B7 damaged D4 वाक्रियः

18 a) B7 क्रियाध्यानपरो युक्तो —b) V1 D5 ध्यानविद् (for °वान्) ❀ Cp ध्यानवान् । नित्ययोगे मतुप् (Mahābhāṣya II p 393, line 15) । ध्याननिश्चयो ध्यानैकतान । ❀ —c) G2 ध्यान —d) Ds1 त्यजते.

19 a) T G1.6 M6 चेत् (for वै) G2 चैतस्याम् (for वै त) —b) M1 सर्वत्यागी (for °त्याग) K6 B0 Dn1 n4 D2.8 Cn सुख ❀ Cn सर्वत्यागकृत निर्बीजसमाधिस्तस्य सुखं प्रत्यगानन्दम् । ❀ —c) Ś1 निराशस्; K1.2.4.6 V1 B0.6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2.3.6.8 G2 Cn निरिच्छ(B6 Ds2 °च्छ)स्, D4.9 निरिहस् G1 निश्चित्य त्यजते प्राणान् (sic) —d) K1 Dn4 D4 T1 ब्राह्मीं, G1 ब्राह्म K6.7 V1 B0.6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D2-6.8.9 Cn संविशते (for संश्रयते) ❀ Cp. ब्राह्मीं तनुं चातुर्मुखीम् । कार्यब्रह्मलोकं प्राप्नोतीत्यर्थ । यद्वा हैरण्यगर्भीं तनुं भवान्तरे प्राप्नोति । न तु सद्योमुक्तो भवतीत्यर्थ । ❀ — After 19, Kumbh ed ins

516* निरालम्ब्यो भवेत्स्मृत्वा मरणाय समाधिमान् ।
सर्वाँल्लोकान्समाक्रम्य क्रमात्प्राप्नोति वै परम् ।

20 a) K7 D9 नैषते; D4 नेषते, D7 तिष्ठते (for नेच्छते) —b) K7 (before corr) Ds1 D4 ब्रह्मकार्य-, D7 T1 G1 ब्रह्माकार-, G6 ब्रह्मकाय (for °काय) Ds1 निसेवनं, D8 -निवेषणं, D6 -निषेणय. ❀ Cn ब्रह्मकायो ब्रह्मस्वरूपसुखम् । ❀ —c) G2 उत्क्रामती, M1.6 समुत्क्रामति (hypermetric) D6 मार्गं स (for मार्गस्थो) —d) B7 damaged D5.6 न क्षीयति न जायते

21 a) B7 partly damaged K6.7 B0.6.8 (marg. as in text) D0 Da3 Dn1 n4 D8 D2.3.8 Cn आत्मबुद्ध्या

आत्मबुद्धिं समास्थाय शान्तीभूतो निरामयः । | अमृतं विरजःशुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

युधिष्ठिर उवाच ।
गतीनामुत्तमा प्राप्तिः कथिता जापकेष्विह ।
एकैवैषा गतिस्तेषामुत यान्त्यपरामपि ॥ १
भीष्म उवाच ।
शृणुष्वावहितो राजञ्जापकानां गतिं विभो ।
यथा गच्छन्ति निरयमनेकं पुरुषर्षभ ॥ २
यथोक्तमेतत्पूर्वं यो नानुतिष्ठति जापकः ।
एकदेशक्रियश्चात्र निरयं स निगच्छति ॥ ३
अवज्ञानेन कुरुते न तुष्यति न शोचति ।
ईदृशो जापको याति निरयं नात्र संशयः ॥ ४ C 12 7177 B 12 197 4 K 12 195 4

(for °बुद्धिं) D₆ आत्मनि ध्यानमास्थाय ❀ Cn आत्मबुद्ध्या तत्त्वसाक्षात्कारेण । ❀ —ᵇ) Ś₁ K₁₋₄ V₁ ब्रह्मभूतो, K₆ Dn₁ शान्ति°, K₅ शान्तो भूतो, B₀ ₆ ₈ D₄ ₆ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₄₋₇ शीति(T₁ °तो G₁ °त) भूतो D₁ निराश्रय, D₅ °मय ❀ Cp निरामयोऽस्तपापमलः । ❀ —ᶜ) K₇ D₁ ₇ ₈ T G₁ ₂ ₆ M₁ विरजा, Cn विरज (as in text) Dn₁ शुद्धिम्, G₂ ₃ शुद्धाम् ❀ Cn विरज, रजोगुणयुक्तं कार्यमलमावरणसमारोपिकम् मृतम् वदन्यत, आत्यन्तिकममृतत्वम् ॥ Cp विरज त्रिविधशरीरक्लेशशून्यम् । यद्वा विरज इति क्लीबलिङ्गनिर्देशोऽविभक्तोऽनात्मात्मनः । ❀ —ᵈ) G₃ (sup lin as in text) प्रतिपद्यते

Colophon — Sub-parvan Ś₁ K₁ ₂ ₄ ₆ ₇ V₁ B₃ ₆₋₉ Da₁ n₁ Dn₁ n₂ D₄ D₅₋ ₇₋₉ T G₁₋₃ M₁ ₄₋₇ मोक्षधर्म — Adhy name Ś₁ K₁ ₂ ₄ ₆ B₀ ₆₋₉ Da₁ n₁ Dn₁ D₄ D₅₋₈ ₉ जापकोपाख्यानं; K₇ जापकाख्यानं, V₁ आख्यानम्, T₂ ध्यानविधिः, M₁ ₆ ₇ जापकस्य गतिः, M₅ जापकोपाख्याने ब्रह्मकथनं — Adhy no (figures, words or both) B₁ Dn₁ D₇ ₈ T₁ G₃ M₁ ₄₋₇ 22, Da₁ Dn₁ 23, D₂ 21, T₂ G₂ 36 — Śloka no Da₁ Dn₁ n₁ D₃ 23, Ds₁ 22

190

1 ᵃ) K₇ D₁ ₉ धर्माणाम् (for गती) K₆ V₁ B₈ Da₃ D₂ ₆ ₈ ₉ उत्तमप्राप्तिः; Da₁ °मा प्राप्तिः, D₇ T₁ G₁ ₂ ₆ M₁ ₆ °मागतिः —ᵇ) B₀ जपकेषु; G₃ जापकेषु —ᶜ) M₁ एकैवैषा K₇ त्वेषाम् (for तेषाम्) —ᵈ) B₀ D₅ उपयाति (for उत यान्ति) B₁ ₉ इति (for अपि)

2 ᵇ) B₂ (marg as in text) जापकस्य Ś₁ K₁ ₂ ₄ विधिं तथा, K₇ परां गतिं V₁ D₇ T G₁ ₃ ₆ M₆ ₇ गतिं प्रभो —ᶜᵈ) D₁ यत्र (before corr यथा) (for यथा) K₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₁ n₁ Dn₁ n₁ D₃ D₅₋₆ ₈ ₉ निरयाननेकान्, K₁ नरके, G₁ एकैक (for अनेक) D₁ ₉ पुरुषर्षभाः ❀ Cn निरयम्, अयेन शुभेन हीनम्, दुःखशबलत्वादैन्द्रादिपदमपि ॥ Cs निरयं भोगगतिं न मोक्षमित्यभिप्रायः । ❀

3 ᵃ) K₆ B₀ ₇ Dn₁ n₁ D₃ D₂ ₈ ₈ यथोक्तपूर्वं (for °क्तमेतत्) D₇ सर्वं (for पूर्वं) Da₃ n₁ हि (for यो) —ᵇ) K₁ Da₁ n₁ नानुतिष्ठति जापकाः —ᶜ) D₅ क्रियः क्षेत्र, D₈ क्रियात्तत्र ❀ Cn एकदेशक्रियः इन्द्रियसंयममात्रम् । ❀ —ᵈ) K₆ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ n₁ Dn₁ n₁ D₈ D₂ ₈ ₉ च गच्छति (for निग°) D₈ ₇ G₃ निरयं सो(D₇ यो)धिगच्छति, M₆ निरयानि स गच्छति

4 ᵃ) K₁ ₆ B₀ ₆₋₉ Da₁ Dn₁ n₁ D₈ D₂ ₈ ₆ ₈ G₃ M₁ ₆ ₇ Cp ₈ अवमानेन, G₆ अत्र ज्ञानेन (for अवज्ञा°) —ᵇ) D₆ प्रीयति, Cp कुप्यति (for तुष्यति) G₃ M₁ ₆ ₇ हृष्यति (for शोचति) K₆ B₀ ₆ ₇ ₈ (marg as in text) ₉ Da₁ n₁ Dn₁ n₁ D₈ D₂ ₈ ₆ ₈ न प्रीयति न हृष्यति, K₇ D₁ ₉ न तु तुष्यति शोचति ❀ Cp न तुष्यतीति पाठे जपादल्पमेवेन्द्रादिपदमासादिवमिति न तुष्यति । ❀ —ᵈ) K₇ D₁ ₅ ₉ नरकं (for निरयं)

5 ᵃ) T G₁ ₂ M₁ ₆₋₇ चापि (for चैव) —ᵇ)

178 87 5 85 5 अहंकारकृतश्चैव सर्वे निरयगामिनः ।
परावमानी पुरुषो भविता निरयोपगः ॥ ५
अभिध्यापूर्वकं जप्यं कुरुते यश्च मोहितः ।
यत्राभिध्यां स कुरुते तं वै निरयमृच्छति ॥ ६
अथैश्वर्यप्रवृत्तः सञ्जापकस्तत्र रज्यते ।
स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात्प्रमुच्यते ॥ ७
रागेण जापको जप्यं कुरुते तत्र मोहितः ।
यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपजायते ॥ ८
दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति ।
चलामेव गतिं याति निरयं वाधिगच्छति ॥ ९
अकृतप्रज्ञको बालो मोहं गच्छति जापकः ।
स मोहान्निरयं याति तत्र गत्वानुशोचति ॥ १०
दृढग्राही करोमीति जप्यं जपति जापकः ।
न संपूर्णो न वा युक्तो निरयं सोऽधिगच्छति ॥ ११

D4 om (hapl) from निरयगामिन up to भविता (in 5[d]) — [cd]) G2 transp पुरुषो and भविता

6 [a]) K6 (marg) 7 B9 D81 अविद्यापूर्वक; D5 अविद्या°; T1 (inf lin) अबुद्धा°; G2 अविध्य° (sic) (for अभिध्या°) K7 D81 D4 6 9 जाप्य ❀ Ca अभिध्या फलानुध्यानम्॥ Cs अभिध्या फलसंकल्प ॥ Cv अभिध्या, अभितो विषयध्यानम् । ❀ — [b]) Ś1 K1 2 तत्र, B0 D7 T G1 3 M5 यस्तु, Da4 यस्य (for यश्च) — [c]) K1 यात्राभिध्यो (sic), M1 6 यत्राभिध्यां K6 B0 7 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 यत्रास्य राग पतति, D6 7 योत्र (D7 यत्रा) मिथ्या च कुरुते, T1 G1 3. 6 यत्राभिध्याय कु° — [d]) B5 अर्हति, B9 अर्च्छति; G2 इच्छति (for ऋच्छति) K6 V1 B0 7 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तत्र तत्रोपपद्यते (V1 °ग च्छति) K7 D4 6 9 निरय त नि(D6 स)गच्छति, D5 7 T1 G1 3. 6 स वै निरयमिच्छ(D5 °मर्ह)ति

7 D8 om (hapl) 7–8 D7 T G1 3 6 read 7–8 after 11 — [a]) K7 अथैश्वर्यं K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 प्रवृत्तेषु, T2 G1 M7 प्रसक्त सन् (for प्रवृत्त सन्) K4 om सन् — [b]) T G1 3 6 M5 यत्र (for तत्र). K7 D4 9 रम्यते; V1 B0 7 9 रज्यति Ś1 K1 2 4 जीव स्तस्य तु रज्यति — D81 om 7[c]–8[d] — [c]) M7 तत्र (for तस्य) — [d]) K1 प्रवर्तते, D4 प्रमुच्यते (for °च्यते)

8 D82 D8 om 8 (cf v l 7) For the sequence in D7 T G1 3 6, cf v l 7 — [a]) Ś1 K1 2 4 रागेन D4 जापका Dn1 D5 G2 जाप्य — [b]) V1 T G1 3 6 M1 5–7 यश्च; B9 यदि; G2 यस्तु (for तत्र) — [c]) G2 तत्र (for यत्र) T2 पतित° (for पतति) — [d]) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D81 D2 3 7 G2 [उ]पपद्यते (for °जायते)

9 [b]) M1 6 7 स्थूले (for चले) — Da4 om 9[cd] — [c]) D7 G1 3 6 फलत्यापचितिं याति ❀ Ca चलां निकटपाताम् । ❀ — [d]) K4 T1 G1 3 6 चाधिगच्छति, K6 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 D5 D2 G2 M7 वा निय°; K7 D6 चाभिग°; V1 चापि य°, D8 T2 वाधिय°; D5 वाभिय°, D8 चाधिय°; D9 वाभिग°, M1 6 वा निग° (for वाधिग°) D7 निरयश्चानियच्छति

10 [b]) Ś1 K1 2 4 B8 बालक, D4 जापका (for जापकः) — K7 D4 9 om (hapl) 10[c]–11[b] — [c]) K3 6 समोहात्; B8 (marg) D6 स मोहं — [d]) T2 G1 M1 7 यत्र (for तत्र) Ś1 K1 2 G1 न (for [अ]नु)

11 For the sequence in D7 T G1 3 6, cf v l 7 K7 D4 9 om 11[ab] (cf v l 10) — [b]) K4. 6 B7 Da8 Dn1 n4 D81 D2 3 7 8 T G1 3 जाप्यं, G2 जप्यां D81 मानव (for जापक) — [c]) T G1–3 6 M1 5–7 स पूर्णो (for संपूर्णो) K6 B0 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 संयुक्तो; K7 V1 B8 (marg) D5 6 9 M1 5 6 चायुक्तो (for वा यु°) — [d]) Da4 सा (for सो) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 8 [ऽ]नु (for ऽधि)

12 D7 T G1 3 6 om the ref — [a]) K4 6 B0 6 7 8 (marg) Da4 Dn1. n4 D2 3 8 Cn अनिवृत्त (for °मित्त) B0 6 यच्च, Da4 यत्र (for यत्तद्) ❀ Cn अनिवृत्तम् स्वाभाविकम् । अनागन्तुकत्वात् । अनिमित्तमिति पाठे स एवार्थः । ❀ — [b]) T2 स्थित°, M7 हित (for स्थितम्) ❀ Ca अव्यक्तम्, असदाद्यनालोचितत्वा दव्यक्तम् ॥ Cp ब्रह्मणि उपनिषदि स्थितं निर्णीतम् ॥ ❀ — [c]) K6 V1 B0 6–9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1 3 6 M1 5–7 Cp तद्भूतो, K7 D4 6 9 G2 संभूतो; Da3. a4 उद्भूतो (for सद्भूतो) G2 जापक K7 D4 9 तस्मात्; D5 T2 G3 (also as in text) 6 M7 तत्र (for कस्मात्) ❀ Cp सद्भूत सत्स्वरूपापन्न । ❀ — [d]) K4 6 7 V1

युधिष्ठिर उवाच ।
अनिमित्तं परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थितम् ।
सद्भूतो जापकः कस्मात्स शरीरमथाविशेत् ॥ १२

भीष्म उवाच ।
दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः ।
प्रशस्तं जापकत्वं च दोषाश्चैते तदात्मकाः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

१९१

युधिष्ठिर उवाच ।
कीदृशो जापको याति निरयं वर्णयस्व मे ।
कौतूहलं हि मे जातं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १

भीष्म उवाच ।
धर्मस्यांशः प्रसूतोऽसि धर्मिष्ठोऽसि स्वभावतः ।
धर्ममूलाश्रयं वाक्यं शृणुष्वावहितोऽनघ ॥ २

अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनाम् ।
नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि च ॥ ३
दिव्यानि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा ।
आक्रीडा विविधा राजन्पद्मिन्यश्चामलोदकाः ॥ ४
चतुर्णां लोकपालानां शुक्रस्याथ बृहस्पतेः ।
मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामश्विनोरपि ॥ ५ C. 12.7191 B. 12.188.5 K. 12.196.5

Bo 1-3 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-9 T1 G1 2 M1 5 6 इह (for अथ) B6 T2 G3 6 M7 शरीरमिव (B6 °मपि, M7 °मिह) चाविशेत्

13 D7 T G1 3 6 om the ref — a) Ś1 K1 2 4 B3 Da3 Ca निष्प्रज्ञा(K1 °ज्ञा)नेन, K7 Ds D4 9 G2 M3 6 7 (marg as in text) दुष्प्रस्थानेन — b) K1 समुदाकृता, D5 (sup lin as in text) हता, T2 हत — c) B7 प्रशस्त G1 प्रशस्तजापक चैव — d) M5 [ए]त्र (for [ए]ते) Da3 a4 Ds1 तदात्मक, T2 तथात्मका, M7 (sup lin) तदाश्रया

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Dn1 Ds D2-5 8 9 जापकोपाख्यान, T2 जापकदोषकथन, M1 6 जापकोपाख्याने जापकदोषोपदेश ; M5 जापकानां निरयकथन, M7 जापकदोषोपदेश — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 Ds2 D7 8 T1 G3 6 M1 5 6 23, Dn1 24, Ds1 13, D2 22, G2 37 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 13, Ds 11

191

1 T1 om. the ref — a) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 T2 G2 3 6 M1 5-7 कीदृशं (for °शो) K6 V1 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 G3 M5 निरय, B9 D5 नरक (for जापको) Da4 याति — b) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 M5 जापको, D4 6 G2 M1 6 7 नरक (for निरय) — c) D7 T1 G1 3 6 कुतूहल (for कौतू°) K6 V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 राजन्मे ; K7 मे ब्रह्मन्, B6 D4-6 मे राजन् (for मे जातं) — d) K6 Ds2 D6 T1 अर्हसि (for °ति)

2 a) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 G3 6 धर्मस्यांश ; D6 °स्याशात्, G1 °स्याश (for °स्यांश) D6 प्रवृत्तश्च (for प्रसूतोऽसि) — b) D7 T G3 6 धर्मज्ञो (for धर्मिष्ठो) K7 D4 6 9 च (for ऽसि) — d) G3 6 शृणु च (for शृणुष्व) Ś1 K1 2 4 B8 (marg) D4 6 मम (for ऽनघ)

3 a) K4 अमूनि स्थानि यानानि (sic) — b) D7 T G1 3 6 देवानाममरा(T2 °ला)त्मनां — c) D6 स्थानानि (for संस्थान)

4 a) B6 D5 कामरूपाणि; Dn4 °कारीणि, G1 2 चाराणि (for चारीणि) — d) K6 7 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 9 पद्मिन्यश्चैव कांचना

5 a) ❀ Cp चतुर्णामिन्द्रयमवरुणकुबेराणाम् । ❀ — b) K1 शक्रस्य (for शु°) — c) Dn1 Ds1 D6

रुद्रादित्यवसूनां च तथान्येषां दिवौकसाम् ।
एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ॥ ६
अभयं चानिमित्तं च न च क्लेशभयावृतम् ।
द्वाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च ॥ ७
चतुर्लक्षणवर्जं तु चतुष्कारणवर्जितम् ।
अप्रहर्षमनानन्दमशोकं विगतक्लमम् ॥ ८

कालः संपच्यते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ।
स कालस्य प्रभू राजन्स्वर्गस्यापि तथेश्वरः ॥ ९
आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति ।
ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः ॥ १०
एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्व एव यथातथम् ।
तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

विश्वेदेवाना (for विश्वदे). — d) D7 T G1 3, 6 तथा (for अपि)

6 a) Da3 a4 चद्रादित्य (for रुद्रा°) T2 रुद्रा दित्यावसानां च — d) D6 निरयात्मन (for परमा)

7 a) D5 T1 G2 6 M6 C8 अभव; G1 अवम, M6 नभय (for अभय). D7 वा (for the first च) ❀ C8 यत्र प्रविष्टाना भव ससारो न विद्यते तदभवम् । तत्र हेतुमाह । अनिमित्त ससारकारणरहितम् । ❀ — b) K4 6 B7 Da3 Dn1 n4 D3 6 8 न तत्, Da4 lacuna, Ds1 तव (for न च) K4 6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 5 6 8 Cpp समावृत, M5 -जरावृत (for भया) ❀ Cp क्लेशा अविद्यादिपञ्चकरूपा । ❀ — c) K7 (before corr as in text) Bo 9 Da4 Ds1 D6 M1 6 7 युक्त, T2 M5 मुक्तस्, G1–3 6 उक्त (for मुक्त) K7 Bo 6 8 9 Da4 Ds1 D4 6 9 G2 6 M1 6 7 युक्तम्, Cn मुक्तम् (as in text) — d) K7 D3 9 वा (for च) Da4 युक्तमष्टाभिरेव च

8 a) D4 चतुर्लक्षण (for °ण) Ś1 K1 2 D7 T1 G1 M1 6 7 वर्ज्यं (for -वर्जं) Ś1 K1 2 7 D3 9 G2 M1 6 तच्; D5 D7 T G1, 3 6 M5 7 च (for तु) — c) Ds1 अमानदम्, M7 (sup lin as in text) अना घत (for °नन्दम्) D7 T G1, 3 6 M5 अप्रतर्क्य (T2 M5 °कर्प)मनाघतम् (M6 °नद) ❀ Ca p 8 हर्षो वाह्यवि षयसमुत्थ, आन्तर आनन्द । ❀ — d) M5 7 विशोक (for अ°) V1 B6–9 विगतज्वर (for °क्लमम्) ❀ Cn शोक आन्तर दुःखम्, क्लमो बाह्य दुःखम् ॥ C8 विशोक मानसपीडारहितम् । विगतक्लम कायक्लेशरहितम् । ❀

9 a) V1 B6 9 Da3 a4 D4 6 9 G2 M6 काल (for काल) Ś1 K1 2 4 समृध्यते; K6 Dn1 n4 D5 D3, 5 6 8 सपद्यते; B7 स पद्यते, B8 Da3 a4 D4, 6 9 M6 स पचते, D7 T2 G3 6 M1 5 स पच्यते, M7 सपचते, Cv सवहते (for सपच्यते) — b) D7 T1 G3 6 तस्य (for तत्र) K6 Da3 Dn1 n4 D5 D3 5 6 8 कालस्तत्र न वै प्रभु — c) Ś1 K1 2 सकलस्य (for स कालस्य) B8 (marg as in text) प्रभु (for प्रभू) — d) K1 स्वर्गस्यावि; K7 D7 T G1 3 M1 5–7 सर्वस्यापि, D3 9 सर्ग°, G3 6 सर्वव्यापी (for स्वर्गस्यापि) — After 9, Kumbh ed Cv ins

517* एवद्वै ब्रह्मण स्थान जापकस्य महात्मन ।
तत्रस्थ परमात्मान ध्यायन्वै सुसमाहित ।
हिरण्यगर्भसायुज्य प्राप्नुयाद्वा नृपोत्तम ।
[(L. 3) Kumbh. ed. हिरण्यगर्भ]

10 a) K6 Da4 Dn4 D5 D3 5 6 8 T G1 3 6 M1 5 7 आत्मा (for आत्म-) ❀ C8 आत्मकेवलतां प्रकृतिसपर्करहित्यम् । ❀ — c) K1 ईदृशे G1 3 6 परम (for परम) — d) K7 तस्य, D4–6 9 तत्र (for ते च) K7 तादृश, B6 यादृशा

11 a) K7 V1 B6–9 Da3 a4 D3 6 7 9 T G1, 3 6 M1 5 6 7 (sup lin as in text) ह्य (for ते) — b) V1 B6–9 यथाक्रम, Ds1 यथा तथा (for यथातथम्). — c) G1 स्थानपरस्य, G3 स्थान पुरस्य. — d) K1 D6 सज्ञता (D6 °ता), Da3 Ds1 -सज्ञित

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2, 4 6 7 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3–6 8 9 जापकोपाख्यान, T2 जापकनिरयगमनं; M1 6 7 जापकोपाख्याने ईश्वरप्रशंसा — *Adhy. no* (figures, words or both) B7 Dn4 Ds2 D7 T1 G1 3 6 M1 5–7 24, Dn1 25, D3 8 23, T2 G3 38. — *Śloka no* Da4 Dn1, n4 D5 11.

१९२

युधिष्ठिर उवाच ।

कालमृत्युयमानां च ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
विवादो व्याहृतः पूर्वं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इक्ष्वाकोः सूर्यपुत्रस्य यद्वृत्तं ब्राह्मणस्य च ॥ २
कालस्य मृत्योश्च तथा यद्वृत्तं तन्निबोध मे ।
यथा स तेषां संवादो यस्मिन्स्थानेऽपि चाभवत् ॥ ३
ब्राह्मणो जापकः कश्चिद्धर्मवृत्तो महायशाः ।
षडङ्गविन्महाप्राज्ञः पैप्पलादिः स कौशिकः ॥ ४
तस्यापरोक्षं विज्ञानं षडङ्गेषु तथैव च ।
वेदेषु चैव निष्णातो हिमवत्पादसंश्रयः ॥ ५
सोऽन्त्यं ब्राह्मं तपस्तेपे संहितां संयतो जपन् ।
तस्य वर्षसहस्रं तु नियमेन तथा गतम् ॥ ६
स देव्या दर्शितः साक्षात्प्रीतास्मीति तदा किल ।
जप्यमावर्तयंस्तूष्णीं न च तां किंचिदब्रवीत् ॥ ७
तस्यानुकम्पया देवी प्रीता समभवत्तदा ।
वेदमाता ततस्तस्य तज्जप्यं समपूजयत् ॥ ८

C. 12 7205
B 12. 199 8
K 12. 197 8

192

1 a) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 6-7 ते (for च) — b) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D4 D3 8 2 9 इक्ष्वाकोर्मात्रगस्य च — c) D1 T1 G1 2 c संवादो (for वि) D5 damaged from व्याहृत up to न्वक्तु T2 G1 व्याहृत (for °तः) — d) M1 तं (for तद्) K1 D4 6 G1 °र्हसि (for °ति)

2 c) D5 सूर्यवंशस्य (for °पुत्रस्य) — d) K1 ब्रह्म णस्य

3 a) B7 यथा (for तथा) D2 विवादो व्याहृतश्च तथा (hypermetric), M4 तथा कालस्य मृत्योश्च — b) K1 निबोधमे (for °ध मे) — c) K7 D4-6 6 च (for स) — d) D4 वा (for ऽपि) Ś1 K2 Ds1 वा (for च) V1 च भारत, D4 [अ]पि भवेत् (for चाभवत्) K1 G2 यस्मिन्स्थाने पिताभवत् (sic) — After 3, Kumbh ed ins

518* येनैव कारणेनात्र धर्मवादसमन्वित ।

4 a) D. ब्रह्मणो; G1 ब्राह्मणे (for °णो) — b) D5 धर्मचित्तो (for °वृत्तो) K4 महायशा , D7 T G1 8 6 °तपा — c) B5 9 महाप्रज्ञ (for °प्राज्ञ) — d) Ś1 K1 2 4 पैप(K4 पिप्प)लादिक , D4 9 पे(D9 पै) प्पलादि स, D8 पैपल्यादि स: D7 T2 G1 8 6 पैप्प (G1 °प्पि)लाद स (for °लादि स) G2 कादिक (for कौ°) ❀ Cs नाम्ना पैप्पलादि, गोत्रत कौशिक ॥ Cp 8 पिप्पलादस्यापत्यं पैप्पलादि, कौशिको गोत्रेण (Cs कौशिक विश्वामित्रगोत्र) । ❀

5 a) Ds3 [अ]परोक्ष (for °रोक्ष) — b) K7 D4 7 9 T G1-3 6 M6 7 षड्स्वगेषु (for षडङ्गेषु) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 बभूव ह (for तथैव च) — c) Da4 देवेषु (for वेदेषु) — d) D6 संश्रित, D0 संस्तुत (for संश्रय)

6 a) Ś1 K1 2 4 सत्य , K6 सोम्र, K7 सात्य, Dn1 n4 D2 8 Cn सोत्य, Ds2 D3 8 सोम्रय, D4 सोङ्य, D7 T G1-3 6 M1 6-7 सोय, Cp सोऽन्त्य (as in text) Ś1 ब्राह्मस्, K1 ब्रह्मस्; K2 ब्रतस्, K4 7 D4 6 9 G2 ब्रह्म, D. ब्राह्म्य (for ब्राह्म) ❀ Cn सोत्य, वाक्तोऽर्थज्ञान, तेन सह सोत्यम् । ❀ — b) Ś1 K1 2 4 संश्रितो, V1 D6 T2 संहितो, M7 संहतो (for संयतो) G6 [ऽ]जपत् (for जपन्) — K7 om 6c–8d

7 K7 om 7 (cf v l 6) — a) ❀ Cn दर्शित दर्शनेन अनुगृहीत । ❀ — b) K6 प्रीत्या (for प्रीता) B6 7 9 Da1 तथा (for तदा) — c) D6 जाप्यम् (for जप्यम्) D7 T2 G1 8 6 आवर्तयत् (for °र्तयंस्) — d) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 7 8 T G1-3 6 M1 6-7 स (for च) G1 तं (for तां)

8 K7 om 8 (cf v l 6) — a) K1 अस्य (for तस्य) — c) D5 देव (for वेद). Cs सावित्री वेद मातास्य — d) D4-6 9 तज्जाप्य D7 T G1 8 6 जप्य समभिपूजयत् — After 8, Kumbh ed Cv ins

519* चतुर्भिरक्षरैर्युक्ता सोमपानेऽक्षराष्टका ।
जगद्बीजसमायुक्ता चतुर्विंशाक्षरात्मिका ।

'06 9 9 17 10 समासजप्यस्तूत्थाय शिरसा पादयोस्तथा ।
पपात देव्या धर्मात्मा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या देवि प्रसन्ना त्वं दर्शनं चागता मम ।
यदि वापि प्रसन्नासि जप्ये मे रमतां मनः ॥ १०

सावित्र्युवाच ।

किं प्रार्थयसि विप्रर्षे किं चेष्टं करवाणि ते ।
प्रब्रूहि जपतां श्रेष्ठ सर्वं तत्ते भविष्यति ॥ ११

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा देव्या विप्रः प्रोवाच धर्मवित् ।
जप्यं प्रति ममेच्छेयं वर्धत्विति पुनः पुनः ॥ १२
मनसश्च समाधिर्मे वर्धेताहरहः शुभे ।
तत्तथेति ततो देवी मधुरं प्रत्यभाषत ॥ १३
इदं चैवापरं प्राह देवी तत्प्रियकाम्यया ।
निरयं नैव यातासि यत्र याता द्विजर्षभाः ॥ १४
यास्यसि ब्रह्मणः स्थानमनिमित्तमनिन्दितम् ।
साधये भविता चैतद्यत्त्वयाहमिहार्थिता ॥ १५
नियतो जप चैकाग्रो धर्मस्त्वां समुपैष्यति ।
कालो मृत्युर्यमश्चैव समायास्यन्ति तेऽन्तिकम् ।
भविता च विवादोऽत्र तव तेषां च धर्मतः ॥ १६
एवमुक्त्वा भगवती जगाम भवनं स्वकम् ।

---

9 [a]) K2 समास, Dn4 D6 7 T G1–3 6 M1 6 7 समाप्य (for °स) K1 2 D7 T G1–3 6 M1 6 7 जप्य, D5 -जाप्य (for जप्यस्) K1 2 उत्थाय, D8 स्तुत्वा च (for तूत्थाय). —[b]) K6 7 B0 8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2–4 6 8 9 T2 M1 5–7 तदा (for तथा). —[d]) K2 वदन (for वचनं)

10 [a]) G2 दृष्टा (for दिष्ट्या) Da4 च (for त्व) —[b]) G2 च गता (for चागता). D7 T G1–3 6 M1 5–7 [अ]सि मे (for मम) —[c]) K6 V1 B0 Da3 Dn1 D8 D2 3 5 8 M1, 5 6 चापि; D6 त्व मे (for वापि) —[d]) K7 जाप्ये (for जप्ये) Da4 ते (for मे) K1 मम, G2 मति (for मन) T2 जप्यमेव सतां मन

11 K4 reads 11–48 after 65 —[a]) K7 D4–6 9 प्रयच्छामि (for प्रार्थयसि) D7 T G1 3 6 विप्र त्व (for विप्रर्षे) —[b]) B3 9 Da4 किं चेष्ट, D9 (by corr as in text) क चेष्ट —[d]) D4 तत्वे (for तत्ते)

12 For the sequence in K4, cf v. l 11 Most MSS om. the ref. —[a]) B6 तथा, M1 6 7 ततो (for तदा) —[b]) K1 (before corr) विप्रा —[c]) Dn1 जपं (for जप्यं) —[d]) Ś1 K1 2 वर्धत्वति; D7 T1 G1 3 6 °ते हि; T2 G2 M1 5–7 °तेति (for °त्विति)

13 For the sequence in K4, cf v l 11 —[a]) B3–9 Da3 Cp मानसश्च (for म°) D7 T1 G1 3 6 तु (for च) —[b]) K1 वरेत; D5 M7 वर्धंत (for वर्धेत) Ds1 मुने (for शुभे) —[c]) K7 B0 6–9 D4 5 9 T2 G1 2 M1 त (for तत्) M5 त तथैवेति सा देवी

14 For the sequence in K4, cf v l 11 —[a]) Da4 G2 चैव पर, Dn1 वै चापरं (for चैवापर) —[c]) Da4 D8 निरयान्, D7 G1 3, 6 M7 निरये (for °यं) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 G2 याता त्व, D4 (also) T2 यातोसि, G1 यातास्मि (for यातासि). —[d]) D6 यांति (for याता)

15 For the sequence in K4, cf v l 11 —[a]) D7 T1 व्रजसि, G1 यजेह, G3 6 गतासि (for यास्यसि) K7 B9 Da4 D4 G3 6 ब्राह्मण (for ब्र°) —[b]) K3 4 D4 6 मन्निमित्तम्, D6 सन्निमित्तम् (for अनि°) Ś1 K2 Da4 अनिंदित (Da4 °तां); K1 अनिर्दिता, D5 अनामय, D7 T1 G1 अतन्द्रित, T2 G2 3 6 अनिंदित (for °दितम्) —[c]) D7 T G1 3 6 M6 साधु ते (for साधये) B0 D6 चैत्र (for चैतद्) —[d]) V1 B7 8 (marg) 9 Cp [अ]र्चिता; D7 T1 G3 6 [आ]स्थिता; Cpp [अ]र्थिता (as in text)

16 For the sequence in K4, cf v l 11 —[a]) Ds1 D4 G1 वैकाग्रो (for चै°) —[b]) Ds1 D7 G1 2 M1 6 त्वा (for त्वां) K7 D4 6 9 T1 G1–3 M1 5 6 समुपेष्यति, D5 °पैस्यति, D7 °वैक्ष्यति (for °पैष्यति) —[c]) M1 6 7 चैते (for चैव) ❀ Cn आयु परिच्छेदिका देवता काल । प्राणवियोजिका मृत्यु । पुण्यापुण्यफलदायिका यम । ❀ —[d]) Da4 न (for ते)

17 For the sequence in K4, cf v l 11 Before 17, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn4 D8 D2 3 5 8 ins भीष्म उवाच —[a]) K1 भागवती; D7 (by corr as in text) भगवति —[d]) K1 4 Da3 Dn1 n4 D8 दिव्य (for दिव्य) K4, 6 7 B0 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 G2 M7 सदा (for तदा)

ब्राह्मणोऽपि जपन्नास्ते दिव्यं वर्षशतं तदा ॥ १७
समाप्ते नियमे तस्मिन्नथ विप्रस्य धीमतः ।
साक्षात्प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास तं द्विजम् ॥ १८
धर्म उवाच ।
द्विजाते पश्य मां धर्ममहं त्वा द्रष्टुमागतः ।
जप्यस्य च फलं यत्ते संप्राप्तं तच्च मे शृणु ॥ १९
जिता लोकास्त्वया सर्वे ये दिव्या ये च मानुषाः ।
देवाना निरयान्साधो सर्वानुत्क्रम्य यास्यसि ॥ २०
प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोकान्यथेप्सितान् ।
त्यक्त्वात्मनः शरीरं च ततो लोकानवाप्स्यसि ॥ २१
ब्राह्मण उवाच ।
कृतं लोकैर्हि मे धर्म गच्छ च त्वं यथासुखम् ।
बहुदुःखसुखं देहं नोत्सृजेयमहं विभो ॥ २२
धर्म उवाच ।
अवश्यं भोः शरीरं ते त्यक्तव्यं मुनिपुंगव ।
स्वर्ग आरोह्यतां विप्र किं वा ते रोचतेऽनघ ॥ २३
ब्राह्मण उवाच ।
न रोचये स्वर्गवासं विना देहादहं विभो । C 12.7223 B.12.199 23 K.12.197 28

— After 17, K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 8 Kumbh ed ins

530* सदा दान्तो जितक्रोधः सत्यसंधोऽनसूयकः ।

18 For the sequence in K4, cf v 1 11 — [a]) Da3 समात्ते (for °प्ते) M7 नियते (for °मे) — [b]) G2 तया (for °थ) G1 विप्रः स (for विप्रस्य) — [c]) T1 प्रियस् (for प्रीतस्) K7 D1–6 9 M1 6 7 ततो; Da4 D7 T1 G1 3 6 तया (for तदा) — [d]) K1 मर्षयामास (for दर्श°)

19 For the sequence in K4, cf v 1 11 T2 G3 om the ref, V1 reads it on the marg — [a]) Da4 तां (for मां) — [b]) B9 त्वामह (by transp), D7 T1 G1 3 अह त्वा — [c]) K6 G1 M6 6 जपस्य, D6 जपेन (for जप्यस्य) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G1–3 6 M1 5–7 [अ]स्य (for च) K4 6 B0 6–8 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 यत्तत्, B9 यत्तु, Da4 यत्र (for यत्ते) — [d]) Ds1 सप्राप्य Ds1 D6 तव, T1 तस्य (for तच्च)

20 For the sequence in K4, cf v 1 11 — [a]) K1 जित्वा, G1 lacuna (for जिता) D7 T1 G1 3 6 जिता (for त्वया) G1 स्वर्गे (for सर्वे) — [c]) Ś1 (sup lin as in text) K1 D2 विनयात् (D2 °न्), K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D6 5–8 T1 G1–3 6 M1 5–7 निलयान् (Da4 °यात्) (for निर°) D6 सद्य (for साधो) — [d]) Ś1 K1 3 M1 उत्क्राम्य

21 For the sequence in K4, cf v 1 11 — [c]) K7 D1 6 9 त्यज्य (for त्यक्त्वा) Da4 M7 [आ]त्मान

22 For the sequence in K4, cf v. 1 11 — [a]) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 D8 D2 3 6 8 किं तु; Da4 Dn1 किं तु, Dn4 किं च (for कृत) D7 T1 G1 3 6 लोकेन; M1 लोके हि (for लोकैर्हि) — [b]) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 त्व च (by transp), D1 9 तत्त्व — [c]) B9 दुःख (for दुःख) D7 T G1–3 6 सह (for सुखं) B0 देहान् (for देह) — [d]) K3 प्रभो (for विभो) — After 22, M1 reads 24[cd] for the first time, repeating it in its proper place, while Kumbh ed ins after 22

521* अचल ते मन कृत्वा त्यज देह महामते ।
अनेन किं ते सयोगः कथं मोह गमिष्यसि ।

23 For the sequence in K4, cf v 1 11 G1 om the ref G2 यम (for धर्म) — [a]) B9 om ते — [b]) Da4 पुगव — [c]) K4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T2 G2 स्वर्गम् K4 B8 आरोहवां, K6 B0 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 आरोह भो; K7 V1 D1–7 9 T G1–3 6 M1 5–7 आरुह्यतां (for आरो°) Da4 विप्र, D7 देव — [d]) Da3 Dn1 n4 वै (for ते) G1 किं वा देहेन तेनघ

24 For the sequence in K4, cf v 1 11 — [a]) G1 om न D1 रोचत (for रोचये) — [b]) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3–6 8 G1 3 M1 7 देहम् (for देहाद्) D6 अय (for अह) M5 प्रभो (for विभो) — M1 reads 24[cd] for the first time after 22 — [d]) ❀ Ca विनात्मनेत्यात्मशब्दो देहवचनः ॥ Cs आत्मना शरीरेण । ❀

25 For the sequence in K4, cf v 1 11 — [a]) K1 अहं (for अल) D6 अल हि धर्म कृत्वा वै, G3 असदेहमना कृत्वा — [d]) K1 शोचसि, B6 °ते (for °सि)

7224 193 25 197 26 गच्छ धर्म न मे श्रद्धा स्वर्गं गन्तुं विनात्मना ॥ २४

धर्म उवाच ।

अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखी भव ।
गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वा न शोचसि ॥ २५

ब्राह्मण उवाच ।

रमे जपन्महाभाग कृतं लोकैः सनातनैः ।
सशरीरेण गन्तव्यो मया स्वर्गो न वा विभो ॥ २६

धर्म उवाच ।

यदि त्वं नेच्छसि त्यक्तुं शरीरं पश्य वै द्विज ।
एष कालस्तथा मृत्युर्यमश्च त्वामुपागताः ॥ २७

भीष्म उवाच ।

अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च त्रितयं विभो ।
ब्राह्मणं तं महाभागमुपागम्येदमब्रुवन् ॥ २८
तपसोऽस्य सुतप्तस्य तथा सुचरितस्य च ।
फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठा यमोऽहं त्वामुपब्रुवे ॥ २९
यथावदस्य जप्यस्य फलं प्राप्तस्त्वमुत्तमम् ।
कालस्ते स्वर्गमारोढुं कालोऽहं त्वामुपागतः ॥ ३०
मृत्युं मा विद्धि धर्मज्ञ रूपिणं स्वयमागतम् ।

---

26 For the sequence in K4, cf v 1 11 —[a]) Ś1 K1 2 4 V1 Dn1 D1 T1 G1 न मे; D8 रेमे (for रमे) Ś1 जयो; K1 3 Dn1 G3 जप; D8 तपन् (for जपन्) —[b]) K6 B0 6–9 Da3 D8 D2 3 8 किं तु, Da1 Dn1 n1 किं तु (for कृत). —[c]) K7 D1 9 स्व- (for स) K6 7 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2–9 T G1–3 6 M1 6 7 गतव्य (for °व्यो) —[d]) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 5–8 G1 3 6 M1 6 7 स्वर्ग न, K7 स्वर्गेण; D9 स्वर्गं न (for स्वर्गो न) K4 हि, D7 T G1 3 6 M8 चेद् (for वा). D1 विभो, T2 प्रभो G3 मया स्वर्ग तदा विभो — After 26, Kumbh ed ins

522* एव ते कार्यसमीतिर्वर्तते मुनिसत्तम ।

27 For the sequence in K4, cf v 1 11 —[a]) D7 G1 यदिच्छन् (for यदि त्व) K6 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 5 8 नेच्छसे (for °सि) Ś1 K1 2 4 यदि त्वमिच्छसि किं तु —[c]) D7 T1 G1 3 6 च वै (for तथा) —[d]) G2 चायम् (for च त्वाम्) K2, 4 Da1 D8 T1 G1, 3 6 उपागत (for °गता)

28 For the sequence in K4, cf v 1 11 —[b]) T1 G1 यमश्च (for मृत्युश्च) —[c]) G8 तु (for त) —[d]) K4 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 Ds2 D2 3 7 8 T G1–3 6 M1 6 7 उपगम्य, K7 D4–6 9 अभि° (for उपा°) V1 B3 (marg) D6, 7 T G1 3 6 M1 5–7 अम वीत् (for अब्रुवन्)

29 For the sequence in K4, cf v 1 11 Before 29, MSS ins यम उवाच V1 reads 29–31 on marg —[a]) K1 G1 तपसो; D4 तपसो.. K7 om (hapl.) सुतप्तस्य. —[c]) D7 T G1 3 6 स्वर्ग (for फल) K4 6 D6 7 T1 G1–3 6 तव श्रेष्ठ; K7 तवाप्तश्च (for तव श्रेष्ठा) —[d]) K1 यामोह, Da3 a1 यामह (for यमोऽह) K1 om (hapl) from त्वा up to कालोऽह (in 30[d]) D4 उपब्रुव, D3 उपागता; M1 उपब्रुवेत् (for °ब्रुवे). ॐ C5 · उपब्रुवे उपवद ब्रुवे । ॐ

30 For the sequence in K4, cf v 1 11 Before 30, MSS ins काल उवाच K1 om up to कालोऽह (cf v 1 29) V1 reads 30 on marg 30[ab] is damaged in K7 —[a]) K3 यथा वशस्य, D8 D5 यथा वेदस्य, G2 यथावदिह (for °वदस्य). B3 (marg as in text) 9 Da1 जापस्य (for जप्यस्य) —[b]) D7 प्राप्तिस्, G1 M7 प्राप्त (for प्राप्तस्) K4 6 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2. 3 5 8 T2 फल प्राप्तमनुत्तम; G2 फलावाप्तिरुत्तमा —[d]) K4 कामो (for कालो) D7 T G1 3 6 M1 5–7 त्वाहम् (for ऽह त्वाम्) M1 5 6 इहागत° (for उपा°) D5 कालोह समुपागत

31 For the sequence in K4, cf v 1 11 Before 31, MSS ins मृत्युरुवाच V1 reads 31 on marg —[a]) K7 Da1 Dn1 मृत्युर् D5 विप्रर्षे (for धर्मज्ञ) —[c]) Ś1 K1 2 4 6 V1 Da3 Dn1 n1 Ds2 D2 3 8 G1 चोदितो, Ds1 नोदितो (for चोदित) —[d]) K1 त्वामितो नेत्त सद्यवे (sic)

32 For the sequence in K4, cf v. 1 11 D4 om 32 V1 reads the ref on marg —[b]) D7 यमात्मने (for महात्मने) —[c]) M1 6 वाय; M1 [s]पि च (for चाय) —[d]) K1 om कार्यं

33 For the sequence in K4, cf v 1 11 D1 7 om the ref. —[a]) Ś1 K1. 2 4 स (for च) Ś1 K1

कालेन चोदितं विप्र त्वामितो नेतुमद्य वै ॥ ३१
ब्राह्मण उवाच ।
स्वागतं सूर्यपुत्राय कालाय च महात्मने ।
मृत्यवे चाथ धर्माय किं कार्यं करवाणि वः ॥ ३२
भीष्म उवाच ।
अर्घ्यं पाद्यं च दत्त्वा स तेभ्यस्तत्र समागमे ।
अब्रवीत्परमप्रीतः स्वशक्त्या किं करोमि वः ॥ ३३
तस्मिन्नेवाथ काले तु तीर्थयात्रामुपागतः ।
इक्ष्वाकुरगमत्तत्र समेता यत्र ते विभो ॥ ३४
सर्वानेव तु राजर्षिः संपूज्याभिप्रणम्य च ।
कुशलप्रश्नमकरोत्सर्वेषां राजसत्तमः ॥ ३५
तस्मै सोऽथासनं दत्त्वा पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।
अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुशलसंविदम् ॥ ३६
स्वागतं ते महाराज ब्रूहि यद्यदिहेच्छसि ।
स्वशक्त्या किं करोमीह तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३७
राजोवाच ।
राजाहं ब्राह्मणश्च त्वं यदि षट्कर्मसंस्थितः ।
ददामि वसु किंचित्ते प्रार्थितं तद्वदस्व मे ॥ ३८
ब्राह्मण उवाच ।
द्विविधा ब्राह्मणा राजन्धर्मश्च द्विविधः स्मृतः ।
प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च निवृत्तोऽस्मि प्रतिग्रहात् ॥ ३९
तेभ्यः प्रयच्छ दानानि ये प्रवृत्ता नराधिप । C 12.7239 B 12.189 41 K 12 197 46

---

3 4 B9 G3. 6 च, Ds1 (also as in text) यस्, D7 T1 G1 [अ]य (for स) — c) Ś1 M1 परम; K1 परमा (for परम) K1 प्रीता — After 33, D7 T G1. 3 6 Kumbh. ed. ins

523* स्वकार्यनिर्भरा यूयं परोपद्रवहेतव ।
भवन्तो लोकसामान्या किमर्थं मूल सत्तमा ।
धर्म उवाच ।
वयमप्येवमभ्यग्रैर्धातुराज्ञापुरःसरैः ।
चोदिता धावमाना वै कर्ममार्गमनुव्रता ।
भीष्म उवाच ।

[(L. 1) T2 निर्भया (for निर्भरा) — (L 2) G1 लोकसमान्य (for °सामान्या) G1 om. the ref G3 6 Kumbh. ed यम (for धर्म) — (L 3) Kumbh. ed अत्युग्रा (for अभ्यग्रैर्) Kumbh ed पुरःसरा (for °सरै) — (L. 4) T2 बोधिता (for चोदिता) T2 °क्रममागतम् (for °मागम्)]

34 For the sequence in K4, cf v 1 11 — b) G3 उपागता.

35 For the sequence in K4, cf v 1 11 — a) B0 [आ]ह, G2 स (for तु) — b) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 7 8 [अ]थ (for [अ]भि) — d) K7 V1 D1-6 9 T1 G1 M7 राजसत्तम

36 For the sequence in K4, cf v 1 11 — a) K6 7 Ds2 D4 6 8 सोप्यासन, Da3. a4 स मासन (for सोऽथासन). — c) T2 ब्रह्मविद् (for अब्रवीद्). Da4 ब्रह्मणो (for ब्रा°) M6 प्रीत (for वाक्य) — d) D7 T1 G1 3 6 समित (for संविदम्)

37 For the sequence in K4, cf. v 1 11 Before 37, D8 ins ब्राह्मण उवाच Ds1 reads 37-38 twice — c) D4 श्रद्धाक्त्या B9 G3 [इ]ति (for [इ]ह) — d) Ds2 यद् (for तद्) K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 मां (for मे)

38 For the sequence in K4 and repetition in Ds1, cf v 1 11, 37 M6 इक्ष्वाकु (for राजा) — b) K6 V1 B6 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3. 8 यदा, B9 Ds1 सदा (for यदि) D4 सस्थिता, T2 संस्थित ❀ C5 षट्कर्मसंस्थित अध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहाधिकार । ❀ — c) Ś1 K1 2 4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 6 8 T1 G1-3 6 ददानि, T2 वद्गस्वे (for ददामि) D7 T G1 3 6 M1 6-7 किं तेद्य (for किंचित्ते) — d) K6 B7 Dn1 n4 D2. 3 8 प्रथित; Ds1 पार्थिव, G1 प्राप्यं त (for प्रार्थित) D7 T G1 3 6 M1 6 प्रवीतु, G2 M6 7 प्रवीहि (for वदस्व)

39 For the sequence in K4, cf v 1 11 — a) D7 T G1 3 6 द्विविधो ब्राह्मणो राजन् — b) Ds2 त्रिविध, G1 विविध (for द्वि°) D6 मत (for स्मृत) Ds1 कर्म च त्रिविध स्मृत — c) Da4 प्रवृत्तस्य (for °श्च) G1 निवृत्तिश्च (for °त्तश्च) Ś1 K1. 2 4 B0 6 Da3 Dn1. n4 D8 D2-4 8 9 T2 प्रवृत्ता(B6 T2 °त्ति)श्च निवृत्ता(B6 T2 °त्ति)श्च — d) D6 निवर्त्तो (for निवृत्तो) K6 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 8

229 99 41 97 47 अहं न प्रतिगृह्णामि किमिष्टं किं ददानि ते ।
ब्रूहि त्वं नृपतिश्रेष्ठ तपसा साधयामि किम् ॥ ४०

राजोवाच ।

क्षत्रियोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित् ।
प्रयच्छ युद्धमित्येवं वादिनः स्मो द्विजोत्तम ॥ ४१

ब्राह्मण उवाच ।

तुष्यसि त्वं स्वधर्मेण तथा तुष्टा वयं नृप ।
अन्योन्यस्योत्तरं नास्ति यदिष्टं तत्समाचर ॥ ४२

राजोवाच ।

स्वशक्त्याहं ददानीति त्वया पूर्वं प्रभाषितम् ।
याचे त्वां दीयतां मह्यं जप्यस्यास्य फलं द्विज ॥ ४३

ब्राह्मण उवाच ।

युद्धं मम सदा वाणी याचतीति विकत्थसे ।
न च युद्धं मया सार्धं किमर्थं याचसे पुनः ॥ ४४

राजोवाच ।

वाग्वज्रा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः क्षत्रिया बाहुजीविनः ।
वाग्युद्धं तदिदं तीव्रं मम विप्र त्वया सह ॥ ४५

ब्राह्मण उवाच ।

सैवाद्यापि प्रतिज्ञा मे स्वशक्त्या किं प्रदीयताम् ।
ब्रूहि दास्यामि राजेन्द्र विभवे सति माचिरम् ॥ ४६

राजोवाच ।

यत्तद्वर्षशतं पूर्णं जप्यं वै जपता त्वया ।

[ऽ]हं, K7 lacuna (for ऽस्मि)

40 For the sequence in K4, cf v 1 11. —a) B6 7 8 (marg as in text) 9 तेषां (for तेभ्य') K2 दाराानि (for दानानि) —b) K7 यै (for ये) D8 प्रवृत्ता (for प्रवृत्ता) —c) T2 अस्मं (for अह) —d) K4 6 V1 B0 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3, 6–8 T1 G1 2 6 M1 5 7 किं ददामि, K7 D5 9 करवाणि (for किं ददानि) — T2 om 40cd —e) Ś1 K1 2 तनू (for त्व) D4 नृपतिश्रेष्ठ —f) D4 9 धारयामि (for साध')

41 For the sequence in K4, cf v 1 11 T1 om 41 —b) Dn4 देहामि (for देहीति) —c) B6 युद्धम्; D5 G2 बुद्धिम् (for युद्धम्) D8 इत्येव (for 'व) —d) Ś1 K1 2 4 G2 वादिनो मे (G2 'नोस्मि); V1 D6 'न' स्म, D7 T2 G1 3 6 M1 5–7 वादी चास्मि (for वादिन स्मो) D4 M1 द्विजोत्तम'

42 For the sequence in K4, of v 1 11 D7 T G1 3 6 read 42–43 after 45 —a) T2 तुष्यसि; G2 अतुष्टस् (for तुष्यसि) —b) G3 यथा (for तथा). T2 पुन' (for नृप) —c) K4 6 7 V1 B0 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D2–4 6 [अं]तर (for [उ]त्तर)

43 For the sequence in K4, D7 T G1, 3 6, of v 1 11, 42 —a) Da4 अशक्तोह (for स्वशक्त्याह) T1 स (for [अ]हं) K7 Da1 D2–5 7 9 ददामि (for 'नि) —b) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2 3 8 उदाहृत, M5 प्रतिश्रुत (for प्रभाषितम्) —c) K1 2 G3 M1, 6 त्वा K2 नीयता (for दीयतां) —d) D5 [अ]र्थे (for [अ]स्य)

44 For the sequence in K4, cf v 1 11 T1 om 44 —a) K7 D4 यदा, D9 सदा (for मम) Ś1 K1 2 4 ददानीति; K7 D4 9 कामयसे (for सदा वाणी) —b) Ś1 (orig) K2 वाचसे त्व, Ś1 (sup lin) K1 याचसे त्व; K4 याचमेत्व (sic), K6 यावती*, K7 D4 9 याचसेन्यद्; M6 7 याचे(M7 'च)तेति (for याच तीति) D6 विकत्थसि, G3 6 पुन पुन' (for विकत्थसे) —c) Ś1 K1 2 D9 न च युक्त (D9 युद्धं), G2 तत्र युद्ध; G3 6 विकत्थसे (for न च युद्ध) T2 सार्ध्यं (for सार्धं) —d) K6 याचते (for 'से)

45 For the sequence in K4, cf v 1 11 M5 om 45 D2 om the ref —a) G2 पार्श्वज्ञा (for वाग्वज्रा) K7 D9 ज्ञेया (for प्रोक्ता) —b) K1 Ds1 वहु (for बाहु) —c) D9 नन्विद (for तदिद) — After 45, D7 T G1 3 6 read 42–43.

46 For the sequence in K4, of v 1 11 M5 om the ref. —a) D7 T1 G1 3 6 सेयमद्य (for सैवाद्यापि) G2 प्रतीका (for प्रतिज्ञा) —b) D7 T1 G1 स (for किं)

47 For the sequence in K4, of v 1 11 —a) D7 G1 यद्यद् (for यत्तद्). G3 6 पुण्य; M7 पूर्जा (for पूर्णं) —b) K2 4 D5 जपित (for जप्य वै). Da4 स्वया (for त्वया) G1 जप्याजप्यं जिता त्वया —d) Ś1 K1, 2 4 अपि (for यदि)

फलं प्राप्तं तत्प्रयच्छ मम दित्सुर्भवान्यदि ॥ ४७

ब्राह्मण उवाच ।

परमं गृह्यतां तस्य फलं यज्जपितं मया ।
अर्धं त्वमविचारेण फलं तस्य समाप्नुहि ॥ ४८

अथ वा सर्वमेवेह जप्यकं मामकं फलम् ।
राजन्प्राप्नुहि कामं त्वं यदि सर्वमिहेच्छसि ॥ ४९

राजोवाच ।

कृतं सर्वेण भद्रं ते जप्यं यद्याचितं मया ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि किं च तस्य फलं वद ॥ ५०

ब्राह्मण उवाच ।

फलप्राप्तिं न जानामि दत्तं यज्जपितं मया ।
अयं धर्मश्च कालश्च यमो मृत्युश्च साक्षिणः ॥ ५१

राजोवाच ।

अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं मे किं करिष्यति ।
प्राप्नोतु तत्फलं विप्रो नाहमिच्छे ससंशयम् ॥ ५२

ब्राह्मण उवाच ।

नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तं वाचा फलं मया ।
वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममापि तव चैव हि ॥ ५३ C. 12 7254 B 12.192 54 K 12.197 59

---

48 For the sequence in K4, cf v l 11 — a) K1 Da1 गुह्यतां (for गृ°) K7 D1-6 9 तात (for तस्य). — b) K7 D4 6 9 यज्जप्य; D5 यत्फलं (by transp) D7 जपता (for जपितं) — c) D2 तम, T1 G1 M5 तद् (for त्वम्) Ś1 K3 अपि चारेण, K1 अपि चार्येण (for अविचारेण) — d) K4 Da1 a1 Dn1 फलं तस्य ह्यवाप्नुहि, K6 7 D4 6 9 °त्समवाप्नुहि, D7 G1 फलं तस्यामवाप्नुहि

49 a) K7 D4 7 T G1 2 6 M1. 5-7 एवेद (for °ह) — b) K1. 6 V1 Bo 6-9 Da1 a1 Dn1. n1 Ds D1 2 7 8 T G1-3 6 M1. 4 6 मामक, K7 D4 6 जपज, D5 जाप्यक, D9 जप्यस्य, M7 जापक (for जप्यक) K4 6 V1 Bo 6-9 Da1 a1 Dn1 n1 Ds D1 2 7 8 T G1-3 6 M1. 4 6 जाप(B1 Da1 °प्य)क (for मामक) — c) K4 काम त्वा, K7 Da1 D4 काम त्व (for काम त्व) — d) K7 D4 9 यदभिप्रेतमिच्छसि

50 a) D4 कृत्य (for कृत) D4 सर्वं हि (for सर्वेण) K7 D9 वै (for ते) — b) K7 D4 9 लब्ध, B5 9 Da1 जाप्यं, T G1 2 6 M1 4-7 दत्त (for जप्य) Ś1 K1. 3 4 जप्य यज्जपितं त्व(K4 म)या — c) Da1 नमिष्यामि (for गमि°) — d) B5 (marg as in text) किं चैतस्य, Da1 किं त्वेतस्य, D7 T G1 2 6 M1 4-7 किं तस्य च, G2 किंचिदस्य (for किं च तस्य)

51 a) G1 om (hapl) from फल up to the ref in 53 K4 7 फल प्राप्तिं (for फलप्राप्तिं) — b) D7 T G2 6 यद्दत्त (by transp), M7 यदेवज् D4 चापि तत् (for जपित)

52 G1 om. 52 (cf. v 1 51) Da1 om 52-53. — b) K6 7 V1 Bo 6-9 Da1 a1 Dn1 n1 Da1 D1-5 7-9 T G2 3 6 M1 4 6 किं मे (by transp) — After 52ab, Ś1 K1 2 4 6 V1 (marg) Bo 6-9 Da1 a1 Dn1 n1 Ds1 D1 2 5-8 T G2 3 6 Kumbh. ed ins

524* फलं ब्रवीषि धर्मस्य न चेज्जप्यकृतस्य माम् ।

[D7 G2 भवेज् (for न चेज्). D7 T1 G2 कृत न (for कृतस्य)]

— c) Ś1 (sup lin) K1 G3 प्राप्नोमि (G3 °ति) तत्, K7 D4 6 9 प्राप्नु त्वत्त (for प्राप्नोतु तत्) Ś1 K1 कथ विप्र, K7 D4 6 7 9 T फलं विप्र (for फलं विप्रो). — d) G3 6 इच्छामि (for इच्छे स) T1 द्यसंशय°, M1 ससशय° (for °यम्)

53 Ds1 om 53 (cf v l 52) G1 om the ref (cf v l 51) V1 reads 53a-55b on marg — a) K1 [ऽ]परम्; D9 [ऽ]द्य पर ; G2 न च (for ऽपर) K1 अप्यर्कं, D7 T G1 2 6 M1 4-7 वित्तं वै; Cv Kumbh ed -दत्त वै (for वक्तव्यं). — b) K1 वृत्त; K7 दत्त (for दत्त). Ś1 K1 2 4 वास्य, V1 Bo 6-9 Da1 a1 Dn1. n1 Ds1 D1 2 चास्य; D8 तस्य (for वाचा) K7 B5 (marg) D4-6 9 कृ(D4 क्ष)तं (for फलं) Ds1 यथा; G1 मम (for मया) — G3 om (hapl) 53c-55b. — c) Ś1 K1 2 वाक्य, D4 वाक्य (for वाक्यं) — d) K6 7 V1 Bo 6-9 Da1 a1 Dn1 n1 Ds1 D2-6 8 9 ममाद्य (for ममापि). D7 T G1 2 6 M5 तवाद्य (M5 °पि) मम चैव ह (D7 हि); M1. 6 7 मम तुभ्यं च भाषित — After 53, Kumbh ed ins

525* सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदेव ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ।

[= var 3. 278. 25, Manu, 9. 47]

53 9 55 7 61 नाभिसंधिर्मया जप्ये कृतपूर्वः कथंचन ।
जप्यस्य राजशार्दूल कथं ज्ञास्याम्यहं फलम् ॥ ५४
ददस्वेति त्वया चोक्तं ददामीति तथा मया ।
न वाचं दूषयिष्यामि सत्यं रक्ष स्थिरो भव ॥ ५५
अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यसि ।
महानधर्मो भविता तव राजन्मृषाकृतः ॥ ५६
न युक्तं तु मृषा वाणी त्वया वक्तुमरिंदम ।
तथा मयाप्यभ्यधिकं मृषा वक्तुं न शक्यते ॥ ५७
संश्रुतं च मया पूर्वं ददानीत्यविचारितम् ।
तद्गृह्णीष्वाविचारेण यदि सत्ये स्थितो भवान् ॥ ५८
इहागम्य हि मां राजञ्जाप्यं फलमयाचिथाः ।
तन्मन्निसृष्टं गृह्णीष्व भव सत्ये स्थिरोऽपि च ॥ ५९
नायं लोकोऽस्ति न परो न च पूर्वान्स तारयेत् ।
कुत एवावरान्राजन्मृषावादपरायणः ॥ ६०
न यज्ञाध्ययने दानं नियमास्तारयन्ति हि ।
तथा सत्यं परे लोके यथा वै पुरुषर्षभ ॥ ६१
तपांसि यानि चीर्णानि चरिष्यसि च यत्तपः ।
समाः शतैः सहस्रैश्च तत्सत्यान्न विशिष्यते ॥ ६२

---

54 G3 om 54 (cf v. l 53) V1 reads 54 on marg — b) K1 T2 कृतपूर्वा (for °पूर्वः) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 (marg) n4 Ds D2-6 8 9 M1. 6-7 कदाचन (for कथं°) — c) D6 7 T1 G1 3 6 जपस्य, M1 6 7 जपता (for जप्यस्य) — d) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 वेत्स्यामि (for ज्ञास्यामि).

55 G3 om 55ab (cf v 1 53) V1 reads 55 on marg — a) Ś1 K1 2 प्रोक्त (for चोक्त) — b) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 T2 G1 M1 6-7 ददानि (for °मि) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 M6 transp तथा and मया — c) D5 वाचा (for वाच) Da4 द्रवयिष्यामि; D6 पूज° (for दूष°) — d) G3 6 स्थितो (for स्थिरो). G2 [ऽ]भवत् (for भव)

56 V1 reads 56ab on marg — a) K6 7 अथैव; Dn1 तथैवं (for अ°) K7 Da2 D1. 9 ददतो, Da4 वदतो (for वदतो) — b) G3 किं (for न) K4 Dn1 करिष्यति (for °ष्यसि) — c) D6 स हीनधर्मो (for महान°)

57 c) V1 B0 6-9 Da3 a4 Ds D3 6 8 G2 मृषा वाणीं, D7 T G1 3 6 M1 6-7 °वाक्य (for मृषा वाणी) — b) G3 अरिंदम° — c) D7 त्वया (for तथा) T2 च, G6 वा (for [अ]पि) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5 6 8 अभिहित; D7 T1 G1 2 ह्यधिकं (for अभ्यधिकं) — d) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6-8 T G1-3 6 M1. 6-7 मिथ्या (for मृषा) V1 Da3 Dn1 n4 कर्तुं (for वक्तुं).

58 a) K4 D4 सश्रुत (for सं°). K7 lacuna, M6 तु (for च) — b) K7 Da4 D4 7 9 T1 G1-3 6 ददामि (for °नि) Da1 अविचारित. — d) D6 सह्ये (for सत्ये) K2. 4 M1 स्थिरो (for स्थितो)

59 a) B6 (marg as in text) इत्यागम्य, T2 इहा गत्य; G1 यथागम्य (for इहागम्य) Ś1 K1 2 हि मा राजन्; D7 T G1-3 6 M1 7 महाराज. — b) Ś1 K1 2 जप्ये, V1 B0 D6 T2 जप्यं (for जाप्यं) Ś1 K1 2 अयाचि वा, K7 Da1 D7 T G1 3 6 M1 6-7 अयाचथा (K7 °चिता, Da1 °चिथा) (for °चिथाः) — c) K4. 6 7 V1 B0 6 8 9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 G2. 6 तन्मे, B7 तस्मै, T2 तस्मिन् (for तन्मन्) — d) D4 स्थिरा; D7 T1 G1 3 6 स्थितो (for स्थिरो) D9 वै (for च). B7 9 भव सत्य स्थिरो भव

60 a) Ś1 K1. 2 [ऽ]स्य (for ऽस्ति). — c) V1 D7 T G1-3 6 M1 6-7 [अ]परान् (for [अ]व°) K6. 7 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 कुत एव जनिष्यांस्तु.

61 a) D7 यज्ञाध्ययनं (for °ध्ययने) Da4 om. from दानं up to तथा (in 61c) K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da4 Dn1 n4 Ds D2 3. 5 6 8 M1. 6-7 न यज्ञफल (M6 °जप)दानानि — b) K7 D9 न धर्मास (for नियमास्) K7 B6 D1-6 9 M1 6-7 तं (for हि). — c) K4. 6 V1 B0 6-9 Da4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 G2 M1. 6-7 यथा (for तथा) Ś1 K1 2 परं, K4 D4 पर; D2 8 परो (for परे) — d) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 M1 6 तथेह, K7 D4. 9 यथेह; G3 M6 7 तथा वै (for य°) Ś1 (sup lin as in text) भरतर्षभ (for पुरुष°)

62 a) V1 Cp अचारीश्च (for चीर्णानि). — b) K4. 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 5 6 8 चरिष्यति (B6 °ते); Cp करिष्यसि (for चरिष्यसि). K2 om. च — Da3 repeats 62cd after 67a — c) K6 B0 6 7

सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः ।
सत्यमेकाक्षरो यज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतम् ॥ ६३
सत्यं वेदेषु जागर्ति फलं सत्ये परं स्मृतम् ।
सत्याद्धर्मो दमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ६४
सत्यं वेदास्तथाङ्गानि सत्यं यज्ञस्तथा विधिः ।
व्रतचर्यास्तथा सत्यमोंकारः सत्यमेव च ॥ ६५
प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं संततिरेव च ।
सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ॥ ६६
सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्यं यज्ञस्तपो वेदाः स्तोभा मन्त्राः सरस्वती ॥ ६७
तुलामारोपितो धर्मः सत्यं चैवेति नः श्रुतम् ।
समां कक्षां धारयतो यतः सत्यं ततोऽधिकम् ॥ ६८
यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वं सत्येन वर्धते ।
किमर्थमनृतं कर्म कर्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ॥ ६९ C 12 7270 B 12 199 70 K 12 197 76

$_8$ (marg as in text) $_9$ Da$_3$ (first time) $_{a4}$ Dn$_1$ n$_4$ Ds$_2$ D$_7$ $_{8.5.8}$ शतै (Da$_3$ °रै) शत, Ds$_1$ D$_5$ समा शत, M$_7$ समशतै (for समा शतै) B$_3$ (marg as in text) Da$_3$ (second time) $_{a4}$ तु (for च) — Ś$_1$ K$_1$ om 62^f–64^c —^{d}) K$_4$ $_6$ B$_0$ $_{6\,7\,8}$ (marg as in text) $_9$ Da$_3$ (first time) $_{a4}$ Dn$_1$ n$_4$ Ds D$_2$ $_{3\,8}$ तैः (for सत्) B$_3$ (marg as in text) सत्य (for सत्यात्)

63 Ś$_1$ K$_1$ om 63 (cf v l 62) K$_2$ $_4$ om (hapl) 63^{ab} —^{a}) D$_7$ T G$_{1-3}$ $_6$ M$_{1\,5-7}$ Kumbh ed एक पर (for एकाक्षर) —^{b}) D$_7$ T G$_{1-3}$ $_6$ M$_1$ $_{5-7}$ Kumbh ed एकं परं (for एकाक्षर) —^{c}) K$_2$ $_4$ Da$_3$ D$_7$ T G$_{1-3}$ $_6$ M$_{1,5-7}$ Kumbh. ed एकं परो (for एकाक्षरो) —^{d}) K$_3$ Da$_3$ D$_7$ T G$_{1-3}$ $_6$ M$_1$ $_{5-7}$ Kumbh ed एक परं (for एकाक्षरं)

64 Ś$_1$ K$_1$ om. 64^{a,b,c} (cf v l. 62) —^{a}) V$_1$ B (marg) $_{7\,8}$ D$_7$ T$_1$ G$_{1-3}$ $_6$ M$_1$ $_{5-7}$ देवेषु (for वेदेषु) —^{b}) K$_6$ सत्य (for सत्ये) G$_3$ श्रुत (for स्मृतम्). —^{c}) K$_3$ $_{4,7}$ V$_1$ D$_7$ $_{7\,9}$ T G$_{1-3}$ $_6$ M$_{1,5-7}$ तपो धर्मो (for सत्याद्धर्मो). D$_6$ तपो धर्माश्रमाश्चैव —^{d}) D$_8$ सत्ये सर्वं (by transp), D$_6$ M$_1$ सत्य सत्ये. D$_6$ च तिष्ठति

65 K$_7$ D$_4$ $_9$ transp 65^{ab} and 65^{cd}. —^{a}) Da$_3$ सत्ये. G$_1$ सत्य (for सत्यं) —^{b}) K$_2$ $_4$ D$_7$ T G$_{1-3}$ $_6$ यज्ञास; K$_6$ V$_1$ B$_0$ $_{6-9}$ Da$_3$ $_{a4}$ Dn$_1$ n$_4$ D$_2$ $_{3,6\,8}$ M$_{1,5\,6}$ विद्यास् (for यज्ञस्) V$_1$ D$_4$ तथाविधि, D$_7$ T$_1$ G$_1$ तथाविधा —^{c}) K$_4$ $_{6\,7}$ V$_1$ B$_0$ $_{6-9}$ Da$_3$ $_{a4}$ Dn$_{1,}$ n$_4$ Ds D$_{2-6}$ $_{8\,9}$ M$_1$ $_{6\,7}$ व्रतचर्या (for °चर्यास्) D$_6$ सत्त्वम् (for सत्यम्) —^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_{2\,4}$ एव हि; D$_8$ उच्यते (for एव च) K$_7$ D$_4$ $_{6\,9}$ ओंकारश्च तथाविध°, D$_6$ °रस्य तथा विधि — After 65, K$_4$ reads 11–48

66 ^{b}) D$_1$ om सत्य B$_3$ (marg as in text) G$_3$ सनतिर् (for सतथिर्)

67 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2\,4}$ सत्येनाग्निर्दहति च, K$_7$ D$_4$ $_{6\,9}$ °नाग्निर्विदहति — After 67^a, Da$_3$ repeats 62^{cd} —^{b}) D$_7$ T G$_{1-3}$ $_6$ M$_{1.5-7}$ सत्ये स्वर्ग (G$_1$ M$_1$ °र्गं) (by transp) Da$_4$ M$_1$ $_6$ प्रतिष्ठित —^{c}) D$_7$ T G$_{1-3}$ $_6$ M$_1$ $_{5-7}$ दान (for सत्य) K$_4$ $_7$ V$_1$ B$_3$ (marg) D$_{2-4}$ $_{6\,7\,9}$ T G$_1$ $_{3.6}$ M$_{1.6}$ यज्ञास् (for यज्ञस्) Ś$_1$ K$_{1,2\,4}$ V$_1$ तपो योग° (V$_1$ देवा°), K$_6$ B$_0$ $_{6-9}$ Da$_4$ Ds तथा चैव; D$_{6-8}$ T G$_{1-3}$ $_6$ M$_1$ $_{5-7}$ तथा वेदा° (for तपो वेदा°) —^{d}) K$_{1,2\,7}$ Dn$_4$ Csp (glossed as सामवेद°) स्तोगा, Da$_4$ D$_8$ स्तोत्रा, D$_8$ स्तोत्र; D$_6$ G$_3$ $_6$ स्तोमा, D$_7$ T G$_1$ $_3$ सोमा, C$_7$ स्तोम (for स्तोभा) ❀ Ca स्तोभा श्रुतौ निरर्थका गीतिपूरणार्था शब्दा हाहाहूहू इत्येवमादय । ❀ ❀ Cs. सरस्वतीशब्देन वेदातिरिक्तविद्यास्थानानि लक्ष्यन्ते । ❀

68 ^{a}) M$_6$ तुल्यम् (for तुलाम्) Dn$_4$ धर्मे (for धर्मः) —^{c}) K$_1$ D$_7$ T G$_3$ $_6$ M$_{5-7}$ समा क (K$_1$ का) क्ष्यां, K$_4$ समकाक्ष; K$_6$ Da$_3$ $_{a4}$ Cp समकक्ष; K$_7$ B$_0$ $_{6-9}$ Dn$_1$ n$_4$ Ds D$_2$ $_{3\,5\,6\,8}$ Cpp समकक्षां; D$_4$ $_9$ समं कक्षां; G$_1$ सम कक्ष्या, G$_2$ समं कक्ष्यं (for समां कक्षां) K$_6$ B$_0$ $_{6-9}$ Da$_{3,}$ $_{a4}$ Dn$_1$ n$_4$ Ds D$_2$ $_{3\,5\,6\,8}$ तु (D$_6$ तो) लयतो; T$_2$ G$_{1,3}$ $_6$ M$_{1,5}$ धारयतोर् (for °यतो) ❀ Cp समकक्षामिति पाठे तुलामित्यस्य विशेषणम् । ❀

69 ^{a}) G$_6$ ततो (for यतो) —^{b}) M$_7$ वर्तते (for वर्धते) —^{c}) K$_1$ reads the portion from कर्म up to नृत (in 70^c) twice. —^{d}) V$_1$ मर्हसि (for इच्छसि).

70 For repetition in K$_1$, cf. v l. 69 —^{a}) B$_1$ स्थिर°; G$_1$ स्वय (for स्थिर) D$_5$ भावे (for भाव) D$_6$ सत्ये भव स्थिरीभावे —^{b}) D$_7$ T G$_{1-3}$ $_6$ M$_6$ अनृते (for °त). K$_7$ D$_4$ $_{5\,9}$ वद (D$_4$ °द); D$_6$ वदी° (for कृथा). —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ (both times), $_2$ D$_7$ T$_1$ G$_{1-3,}$ $_6$

71 सत्ये कुरु स्थिरं भावं मा राजन्ननृतं कृथाः ।
कस्मात्त्वमनृतं वाक्यं देहीति कुरुषेऽशुभम् ॥ ७०
यदि जप्यफलं दत्तं मया नेषिष्यसे नृप ।
स्वधर्मेभ्यः परिभ्रष्टो लोकाननुचरिष्यसि ॥ ७१
संश्रुत्य यो न दित्सेत याचित्वा यश्च नेच्छति ।
उभावानृतिकावेतौ न मृषा कर्तुमर्हसि ॥ ७२

राजोवाच ।

योद्धव्यं रक्षितव्यं च क्षत्रधर्मः किल द्विज ।
दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता गृह्णीयां भवतः कथम् ॥ ७३

ब्राह्मण उवाच ।

न छन्दयामि ते राजन्नापि ते गृहमाव्रजम् ।
इहागम्य तु याचित्वा न गृह्णीषे पुनः कथम् ॥ ७४

धर्म उवाच ।

अविवादोऽस्तु युवयोर्वित्तं मां धर्ममागतम् ।
द्विजो दानफलैर्युक्तो राजा सत्यफलेन च ॥ ७५

स्वर्ग उवाच ।

स्वर्गं मा विद्धि राजेन्द्र रूपिणं स्वयमागतम् ।
अविवादोऽस्तु युवयोरुभौ तुल्यफलौ युवाम् ॥ ७६

राजोवाच ।

कृतं स्वर्गेण मे कार्यं गच्छ स्वर्ग यथासुखम् ।
विप्रो यदीच्छते दातुं प्रतीच्छतु च मे धनम् ॥ ७७

ब्राह्मण उवाच ।

बाल्ये यदि स्यादज्ञानान्मया हस्तः प्रसारितः ।
निवृत्तिलक्षणं धर्ममुपासे संहितां जपन् ॥ ७८

तस्मात्त्वम्; K7 D4 9 अस्मात्त्वम्, D5.6 त(D6 अ)थैतद् (for कस्मात्त्वम्) K6 B0 6, 8, 9 Da3, a4 D8 D2, 8 भाव (for वाक्यं) —d) Ds1 कुरुते (for °षे). K8 [ऽ]श्रुत; D8 [ऽ]भृशं; D6 [ऽ]श्रुते (for ऽशुभम्)

71 a) Da4 G8 जप्यं फलं, D7 T G1 जाप्यफलं (for जप्य°). G2 व्यर्थं (for दत्तं) —b) D5 D6 यदा; D6 सदा (for मया). K6 नेक्षिष्यसे; K7 D4–7 9 T G1 2 M1 5–7 नेच्छसि चेन् (K7 D4, 9 मो, D6 मे, T2 M1 5–7 मै), V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn4 नैषि(Da4 °च्छि)ष्यसे, Dn1 D8 नेशिष्यसे (for नेषि°). —c) K6 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2 8 8 धर्मेभ्य. सं (for स्वधर्मेभ्य°)

72 a) K7 D9 सश्रुत; G1 संश्रित्य, G8 संस्तुत्य (for सश्रुत्य) K6 [अ]दित्सेत, D7 T1 G1–3 6 दित्सेत्तु (for °त) —b) Ds1 D7 नेच्छसि (for °ति). —c) Ś1 G1 अनृतकाव्, K3, 7 D4, 6 7 9 T1 G2, 3 6 M1, 6 अनृति°, D5 मानृतकाव् (for आनृतिकाव्) —d) V1 D4, 5, 7, 9 M1, 6 7 वक्तुम् (for कर्तुम्)

73 d) M7 गृह्णीयाद् (for °यां)

74 a) ❀ Cn न छन्दयामि प्रतिगृह्णीष्वेति न प्रार्थितवानस्मि । ❀ —b) K1 2 G6 [अ]पि (for नापि) Ś1 K1, 2 4 आव्रजन्; V1 आगमं; B9 D8 (marg.) आगतं (for आव्रजम्). —c) D5, 6 उप(D6 °पा)गम्य, D1 T G1–3, 6 इहागत्य (for °गम्य). D4 नु (for तु). —d) D7 G1 गृह्णीते (for °षे).

75 a) D5, 8 अविवादस्तु; G2 °देव्वस्तु (for °दोऽस्तु) ❀ Cn अविवाद इति । राहूपरागादौ प्रतिग्रहमनिच्छति ब्राह्मणे यत्प्रकारान्तरेण दानं तद्दातुः फलावहं प्रतिग्रहीतुश्च न दोषकरमिति भावः । तथा च स्मृतिः — मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् । दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिग्राही न दोषभाक् । इति । ❀ —b) K1, 2 Dn1 वित्त, V1 B0 विद्धि (for वित्त). K7 D4–7 9 T G1–3 6 M1 5–7 धर्मं मां (K7 मा) वित्तमा(D6 °द्धि मा)गत —c) V1 reads from द्विजो up to वादोऽस्तु (in 76c) on marg —d) K7 D4 9 दत्तफलेन (for सत्य°)

76 V1 reads up to वादोऽस्तु on marg D7 T G1–3 6 om the ref —c) T1 om ऽस्तु —d) Ś1 K1 2 सत्यफलौ (for तुल्य°).

77 b) B9 स्वर्ग गच्छ (by transp), D7 T1 G1 3 6 गच्छ स्वर्ग. K6 B0 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G2 यथागतं (for °सुखम्) —c) K7 V1 D7 T2 G1, 2 यदिच्छते (K7 °ति), D4 6 9 यदीच्छति (for °च्छते) K6 B0 6 7 8 (marg. as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Cp गन्तु, K7 D4 6 9 प्राप्तु; Cpp दातुं (as in text) —d) V1 प्रतीगृह्य (for °च्छतु) K4 स (for च) G6 धन°; M5 फलं (for धनम्) K6, 7 B0 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2–9 चीर्णं गृह्णातु मे फल.

78 a) T1 बाले; T2 स्वास्थ्ये (for बाल्ये). V1 बाल्यां वा यदि वाज्ञानान्. —b) D7 G1 हस्तं (for

निवृत्तं मां चिरं राजन्विप्रं लोभयसे कथम् ।
स्वेन कार्यं करिष्यामि त्वत्तो नेच्छे फलं नृप ।
तपःस्वाध्यायशीलोऽहं निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ॥ ७९

राजोवाच ।

यदि विप्र निसृष्टं ते जप्यस्य फलमुत्तमम् ।
आवयोर्यत्फलं किंचित्सहितं नौ तदस्त्विह ॥ ८०
द्विजाः प्रतिग्रहे युक्ता दातारो राजवंशजाः ।
यदि धर्मः श्रुतो विप्र सहैव फलमस्तु नौ ॥ ८१
मा वा भूत्सहभोज्यं नौ मदीयं फलमाप्नुहि ।
प्रतीच्छ मत्कृतं धर्मं यदि ते मय्यनुग्रहः ॥ ८२

भीष्म उवाच ।

ततो विकृतचेष्टौ द्वौ पुरुषौ समुपस्थितौ ।
गृहीत्वान्योन्यमावेष्ट्य कुचेलावूचतुर्वचः ॥ ८३
न मे धारयसीत्येको धारयामीति चापरः ।
इहास्ति नौ विवादोऽयमयं राजानुशासकः ॥ ८४
सत्यं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान् ।
अनृतं वदसीह त्वमृणं ते धारयाम्यहम् ॥ ८५
तावुभौ भृशसंतप्तौ राजानमिदमूचतुः । C 12 7288 B 11 199 87 K 12 197 93

हस्त) — c) K1 निर्वृत्ति, K6 7 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D2-6 8 9 निवृत्त (for °त्ति) — d) Ś1 K1 2 4 उपास्से, K6 Ds1 °स्से (for °से)

79 a) K1 निर्वृत्त, K7 निवृत्त (for °त्त) Da4 M7 मा (for मां) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 चिराद् (for चिरं) — b) K7 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6-8 T G1-3 6 M1 5-7 Cp विप्र (for विप्रं) ❀ Cp विप्रेत्युपसर्गौ । ❀ — c) M1, 7 (*sup lin* as in text) येन (for स्वेन) K7 D8 हरिष्यामि (for करि°) — d) Ś1 K1 2 4 तत्तो (for त्वत्तो) Ś1 K1 2 4 V1 B6 8 9 Da4 धन (for फलं) K4 Da4 नृप (for नृप) — e) Ds1 तत (for तप°) D5 corrupt; D7 T1 G1-3 6 तपःस्वाध्यायकुशलो — f) K1 निर्वृत्तश्च; K7 D4 6 9 T G1-3 6 M1 5-7 विरतश्च, D7 विनीतश्च (for निवृत्तश्च) Da4 परिग्रहात् (for प्रति°)

80 V1 reads the ref on marg — a) K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2, 3 5 6 8 M1 विसृष्टं; M5 [अ]तिसृष्ट° (for निसृष्टं) K7 D4 6 9 मे (for ते) — b) K7 D4 6 9 जपस्येह (D6 °स्य च) फल त्वया — d) K1 सहिता, G1, 2 संहित (for स°). K1 2 4 तदस्त्विति, D7 तदास्त्विह (for तद°)

81 a) B0 D7 द्विज° — c) Da4 G1 धर्मश्रु(G1 °श्रि)तो, D4 9 धर्म स्मृतो (for धर्मः श्रुतो) D7 T2 G1-3 6 वापि; T1 चापि (for विप्र) — d) K1 D4 M7 सहेव, G1 तथैव, M1 6 सहैव (for °व)

82 V1 reads 82 on marg. — a) V1 च (for वा). B0 तुल्यं, Da4 -भौज्यं (for -भोज्यं). K7 D4 9 मया सहै(D4 °दे)व भवतु; D6 मा वा सहाय भवतु — c) K1 4 6 D8 प्रतीक्ष (for °च्छ) D7 T G1-3 6 कर्म (for धर्मं) — d) D7 T G1-3, 6 चेन (for ते) K7 D4 9 M6 मपह्नव° (M6 °व); Dn1 मनुग्रह०

83 a) Ś1 K1 2 4 निकृत (for विकृत) K6 B0, 6-9 D6 8 -वेशौ, V1 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D2 8 T G1-3 6 M1 5-7 वेषौ (for चेष्टौ) — c) K7 D4 9 आवेश्य (for °ष्ट्य) — d) K1, 2 4 6 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2 5 कुचैलाव्, Da4 D4 कुवे° (for कुचे°).

84 a) ❀ Cn प्रार्थना हि राज्ञोऽननुरूपेति तस्य कामो विकृतसंज्ञ° । शान्तिस्वभावस्यापि जापकस्य याचित्वापि दीयमान न गृह्णातीति राजान प्रति य क्रोध स विरूपसंज्ञ । ❀ — b) D4 वा (for च) — c) K7 V1 B6-9 Da4 D2 4 5 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 इहास्तु (for °स्ति) — d) K1 यो (for अय) T2 राजानुशासन° (for °शासक°)

85 a) D4 सत्य (for सत्य) B8 Da4 T G2 3 6 M1 5-7 ब्रवीम्यहमृण (B8 Da4 °मिति); G1 °मि ह्यनृण (for °म्यहमिद) — c) G2 त्वाम् (for त्वम्)

86 a) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 Dn1 n4 D2 3 5 6 8 सुभृश तप्तौ (for भृशसंतप्तौ). — c) K4 6 B6 7 Da3 Dn4 Ds1 D2 3 5 परीक्ष्य त्व; K7 D4 9 °क्ष्यस्व; V1 B0 8 9 Da4 Dn1 Ds2 D6 8 °क्ष त्व; D7 T1 G2 3 6 M1 5-7 °क्ष्यौ तु; T2 °क्ष्य तु (for °क्ष्यतां) K4 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D2-4 6 8, 9 G3 6 स्यावो; D5 स्याता, D7 स्यावाम्; T1 स्यावां (for स्याव) G1 परीक्ष्यौ यथा स्याव (submetric) — d) V1 नावाविह; D7 मावामिह; T1 न वा° (for मावा°)

268 86 87 97 93 परीक्ष्यतां यथा स्याव नावामिह विगर्हितौ ॥ ८६

विरूप उवाच ।

धारयामि नरव्याघ्र विकृतस्येह गोः फलम् ।
ददतश्च न गृह्णाति विकृतो मे महीपते ॥ ८७

विकृत उवाच ।

न मे धारयते किंचिद्विरूपोऽयं नराधिप ।
मिथ्या ब्रवीत्ययं हि त्वा मिथ्याभासं नराधिप ॥ ८८

राजोवाच ।

विरूप किं धारयते भवानस्य वदस्व मे ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामीत्येवं मे धीयते मतिः ॥ ८९

विरूप उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजन्यथैतद्धारयाम्यहम् ।
विकृतस्यास्य राजर्षे निखिलेन नरर्षभ ॥ ९०
अनेन धर्मप्राप्त्यर्थं शुभा दत्ता पुरानघ ।
धेनुर्विप्राय राजर्षे तपःस्वाध्यायशीलिने ॥ ९१
तस्याश्चायं मया राजन्फलमभ्येत्य याचितः ।
विकृतेन च मे दत्तं विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ९२
ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये ।
गावौ हि कपिले क्रीत्वा वत्सले बहुदोहने ॥ ९३
ते चोञ्छवृत्तये राजन्मया समपवर्जिते ।
यथाविधि यथाश्रद्धं तदस्याहं पुनः प्रभो ॥ ९४
इहाद्य वै गृहीत्वा तत्प्रयच्छे द्विगुणं फलम् ।
एकस्याः पुरुषव्याघ्र कः शुद्धः कोऽत्र दोषवान् ॥ ९५
एवं विवदमानौ स्वस्त्वामिहाभ्यागतौ नृप ।

87 B9 om (hapl) 87–89 —b) K4 6 7 V1 B0 8 Da4 Dn4 D2 3 8 T1 G1–3 6 M1 गोफल, Da3 D9 गौफक; D4 गाफल, D6 नोफल (for गो॰ फलम्)

88 B9 om 88 (cf. v 1 87). Ś1 (sup lin as in text) विरूप (for विकृत) —b) M6 विकृतो (for विरूपो). Ś1 K1 2 4 महीपते (for नराधिप) —c) M6 ब्रवीतु (for °ति) K6 7 V1 B0 6–8 Dn1 n4 Ds1 D2–4 6, 8 M6 त्वा (for त्वा) —d) K1 D4 सत्याभास, G3 सत्त्वास्वासं (for मिथ्याभास) K7 B6–8 Da3 a4 D4 9 नराधम°, D7 T G1–3, 6 M1 5–7 जनाधिप (for नरा°)

89 B9 om. 89 (cf v. l. 87). —a) K7 विरूपं; M6 °प. T2 धारयसे, G2 °यत (for °यते) —b) D7 T G1–3 6 मद्य (for अस्य). K6 V1 B0 7 8 (marg) Dn1, n4 D8 D2 3 6, 8 ब्रवीतु; B6 9 Da3 a4 ब्रवीहि (for वदस्व) —c) D5 तस्य (for तथा) K6 7 V1 B0 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 करिष्येहम् (for °ष्यामि) —d) M1 5–7 मन (for मति°) K6, 7 V1 B0 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 इति मे धीयते मन.

90 Da4 विश्वरूप; T1 (also as in text) विकृत (for विरूप) —b) D5 यदेतद् (for यथै°) —c) D5 [इ]ह (for [अ]स्य) Ds1 D7 राजर्षेर् (for °र्षे) — K7 om (hapl.) 90d–91c. —d) K1 नरर्षभ°; K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 9 M5 नराधिप.

91 K7 om 91abc (cf. v 1. 90) —b) D7 T1 G1 2 पुरा दत्ता शुभानघ. —d) B1–9 D7 T1 G1 3 6 शालिने (for -शीलिने).

92 a) T2 महाराजन् (for मया राजन्). —b) Ś1 K1, 2 अभ्येति, D6 अध्येति (for अभ्येत्य) V1 याचित

93 a) B3 Da3 a4 D6 M6 तेन (for ततो) —c) G2 damaged from गावौ up to च (in 93d) T2 G1 M7 गावो (for गावौ). K6 7 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 Cv च (for हि). Ś1 K1, 7 कपिलौ (K7 °लो) (for कपिले) K3 6 Ds1 D8 कृत्वा (for क्रीत्वा) —d) M1 सहदोहने (for बहुदो°). ❀ C8 वत्सले वत्सवत्यौ । ❀

94 a) Da4 ते नोंछ; Ds1 तत्रोंछ; G1 ते वोंछ (for ते चोञ्छ). Dn1 वृत्तया; D7 वृत्तयो (for °ये) —b) Ś1 K1 2 6 7 Dn1 समयवर्जिते (K7 °तौ); K4 B0 सपरि°; D8 M7 समुप°; M1 6 समवि° (M6 °व°) (for समप°) —c) Ds1 G6 यथाश्राद्धं, D7, 9 T1 G1 2 °शुद्धं (for °श्रद्धं) —d) K1 तदद्याह, K3 4 तद्यथाह, T1 तदास्याह; G1 तदस्याहं; M1, 6 °स्याह° (for °स्याह)

95 a) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6–8 T G1–3 6 [पु]व (for वै). D7 T G1–3 6 M1 5–7 प्रयच्छामि (for गृहीत्वा तत्) K4 6 7 V1 B0, 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 तु (for तत्). —b)

कुरु धर्ममधर्मं वा विनये नौ समाधय ॥ ९६
यदि नेच्छति मे दानं यथा दत्तमनेन वै ।
भवानत्र स्थिरो भूत्वा मार्गे स्थापयतु प्रभुः ॥ ९७

राजोवाच ।

दीयमानं न गृह्णासि ऋणं कस्मात्त्वमद्य वै ।
यथैव तेऽभ्यनुज्ञातं तथा गृह्णीष्व माचिरम् ॥ ९८

विकृत उवाच ।

दीयतामित्यनेनोक्तं ददानीति तथा मया ।
नायं मे धारयत्यत्र गम्यतां यत्र वाञ्छति ॥ ९९

राजोवाच ।

ददतोऽस्य न गृह्णासि विषमं प्रतिभाति मे ।
दण्ड्यो हि त्वं मम मतो नास्त्यत्र खलु संशयः ॥ १००

विकृत उवाच ।

मयास्य दत्तं राजर्षे गृह्णीयां तत्कथं पुनः ।
काममत्रापराधो मे दण्डमाज्ञापय प्रभो ॥ १०१

विरूप उवाच ।

दीयमानं यदि मया नेषिष्यसि कथंचन ।
नियंस्यति त्वा नृपतिरयं धर्मानुशासकः ॥ १०२ C 12 7304 B 12 199 103 K 12 197 105

D2 प्रयच्छ, D7 T G1-3 6 M1 6-7 गृहीत्वा (for प्रयच्छे) —c) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 T G1-3 6 M2 7 एव स्याद्, M1.6 एतस्य (for एकस्या) —d) K1 क° धर्द°, Ds2 विशुद्ध° (for क° शुद्ध)

96 a) K1 D4 T2 चिवदमानो (T2 °ना), Ds2 विद दमानौ (for विवद°) K6 च, Da4 lacuna, D7 T1 G1-3 6 तु (for त्वस्) —b) K3 त्वम्; M7 ताम् (for त्वाम्) —c) K1 धर्मसधर्मं (for °मधर्मं) K4 D2 च (for वा) —d) K7 D9 समये, D5 [अ]विनये (for विनये) K5 B6-9 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 समादध, K7 °दधा, V1 D7 T G1-3 6 M1 6-7 °दधा° (V1 °ध), B0 Da2 a4 °दधे (for °धय)

97 a) Ś1 K1 3 नेच्छसे, K4 B6 9 Ds1 D2 (before corr.) 5 6 8 नेच्छसि (for °ति) D7 T G1-3 6 M1 1-7 वादातुं (for मे दानं). —b) Ds1 वृत्तम् (for दत्तम्) —c) D6 तत्र (for अत्र) Ds2 D4 T1 G1 2 स्थितो (for स्थिरो) —d) D7 स्थापयितु, G1 °यति; M6 °पिता (for °यतु) M7 प्रसु (for प्रभु°) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 5 6 8 मार्गे (Dn1 °गं) स्थापयिताद्य नौ (D6 नौ).

98 a) Dn4 दीपदानं (for दीयमान) K1 4 गृह्णामि, K6 °ति (for °मि) —b) K1 धण; K4 रण (for ऋण) —c) G1 तथैव (for य°) T2 G3 6 मनु (for ऽभ्यनु) Da4 °ज्ञान (for °ज्ञातं)

99 M7 विकृतं (for °त) —a) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 5 6 8 M1 6 7 धारयामीति (for दीयतामिति). —b) K7 Ds2 D4 9 ददामि (for ददानि) B6 (orig) 7-9 Da3 a4 तथैव च, B6 (marg) तदा मया (for तथा मया) —c) G3 नाम (for नायं) Ś1 K1 3 M1 7 वै (for मे) Ś1 K1 3 धारयामि (for °यति) K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6. 8 अद्य (for अत्र) —d) K4 6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-6 8 9 गच्छतां (for गम्यतां) Ś1 K1 3 वांच्छसि (for °ति)

100 a) G3 (also as in text) M1 6 गृह्णाति (for °सि) —b) D4 विपर्यं (for °म) D6 T2 प्रतिभासि (T2 °मि) (for °भाति) T2 ते; M1 6-7 मा (for मे) —c) Dn4 दम्यो, D7 T G2 3 6 दम्यो, G1 दण्डो (for दण्ड्यो) G3 त्वा (for त्व)

101 T1 om (hapl) 101–102 —b) D7 G1 M1 1 6 गृह्णीयात् (for °यां) B6 (marg as in text) ते (for तत्). —c) K2. 7 Ds1 D4. 7 9 T2 G1-3. 6 M6 को (K2 का) ममात्र K7 D4 9 वै (for मे)

102 T1 om 102 (cf v 1 101) —a) Dn4 दीपमान, T2 दीय्य° (for दीय°) —b) K7 D4 9 T2 G3 6 M1. 6-7 न गृह्णासि, B6 Da4 D8 नैषिष्यसि, Dn1 Ds2 नेशिष्यसि, Ds1 नेच्छिष्यसि, D5 त्व नेच्छसि; D7 G1 2 गृह्णासि त्व (for नेषिष्यसि) —c) K1 7 नियस्य(K1 °स्य)ति; Ds1 नियम्यति, D7 T2 G1-3 6 नियच्छति (for नियस्यति) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-9 G1-3 6 M6 त्वां (for त्वा).

103 a) T2 G1 त्व, G2 त्वय (hypermetric) (for त्व) K7 D4 9 T1 G3 6 त्वय मया याचितेन; D5 यन्मया याचितेनैवद्, D7 त्वधर्मया याचितेन ❀ Cv अयाचितेनेति पदच्छेद । ❀ —b) G1 2 इव (for इह) K4 त (for तत्) —c) G1 M7 गृह्णीयाद् (for °यां) —d) K4 6 7 V1 B7 8 Da4 D8 D2-7. 9 T G1-3 6

7305 139 104 197 110

विकृत उवाच ।

त्वं मया याचितेनेह दत्तं कथमिहाद्य तत् ।
गृह्णीयां गच्छतु भवानभ्यनुज्ञां ददानि ते ॥ १०३

ब्राह्मण उवाच ।

श्रुतमेतत्त्वया राजन्ननयोः कथितं द्वयोः ।
प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृहाणाविचारितम् ॥ १०४

राजोवाच ।

प्रस्तुतं सुमहत्कार्यमावयोर्गह्वरं यथा ।
जापकस्य दृढीकारः कथमेतद्भविष्यति ॥ १०५
यदि तावन्न गृह्णामि ब्राह्मणेनापवर्जितम् ।
कथं न लिप्येयमहं दोषेण महताद्य वै ॥ १०६

भीष्म उवाच ।

तौ चोवाच स राजर्षिः कृतकार्यौ गमिष्यथः ।
नेदानीं मामिहासाद्य राजधर्मो भवेन्मृषा ॥ १०७
स्वधर्मः परिपाल्यश्च राज्ञामेष विनिश्चयः ।
विप्रधर्मश्च सुगुरुर्मामनात्मानमाविशत् ॥ १०८

ब्राह्मण उवाच ।

गृहाण धारयेऽहं ते याचितं ते श्रुतं मया ।
न चेद्ग्रहीष्यसे राजञ्शपिष्ये त्वां न संशयः ॥ १०९

राजोवाच ।

धिग्राजधर्मं यस्यायं कार्यस्येह विनिश्चयः ।
इत्यर्थं मे ग्रहीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति ॥ ११०

M5 ददामि (for °नि)

104 a) K7 श्रुत्वा (for श्रुतम्). T1 श्रुत्वैव तत् (for श्रुतमेतत्) V1 मया (for त्वया) — b) B8 एतयो (for अनयो) G3.6 त्वया (for द्वयोः). — c) K7 प्रतिज्ञा तु, D8 °ज्ञान (for °ज्ञातं). K2 यत्तं, K7 तत्ते; D7 T G1-3.6 दत्त (for यत्ते). — d) M6 त (for तद्) K7 अविचारितां

105 a) K7 D4.9 न प्रस्तुतं, D5 G6 प्रस्तुतस्तु (G6 °त सु), G3 प्रस्थितं सु- (for प्रस्तुतं सु). — b) K6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3.5-8 T G1-3.6 M1.5-7 अनयोर् (for आव°). Da4 दुष्करं; T2 गहर (for गह्वर). D5 तथा (for यथा) — c) Ds1 D4.9 व्रडीकार°; G3.6 M7 दृढीकारं (for °कार°)

106 a) B9 नु (for न) K2 D5 गृह्णासि (for °मि) — b) D7 T G1-3.6 M1.5-7 जापकेन (for ब्राह्मणेन) B9 [अ]पि (for [अ]प) Ś1 K1.2.4 ब्राह्मणस्य तपोर्जितं; K7 ब्राह्मणे जपवर्जित — c) G3.6 कथ न लिप्यते योहं; M6 कथ कथं न लिप्येत. — d) Da3 a4 Dn1, n4 D2.5 पापेन (for दोषेण)

107 a) G1 तव (for तौ च). B9 च (for स) K1.2 राजर्षि- (for °र्षिः) — b) K1 -कृतकार्ये; K2.4 मतकार्यौ, Da4 Ds1 कृतकार्यो (for °कार्यौ) Ś1 K1.2.4 भविष्यथः; Da4 Ds1 M1.6.7 गमिष्यथ (for °ष्यथ°) — Before 107cd, M5 ins राजा — c) Da4 lacuna for राजधर्मो

108 a) K4 परिपालाश्च (for °पाल्यश्च). K6 V1 B6.7.9 Dn1 n4 D8 D2.3.6.8 तु (for च). — b) K6 रक्षामि (for राज्ञाम्) K6 V1 B6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2.3.5-8 T G1-3.6 M1.5-7 इति (for एष) — c) D7 T1 G1.2 विप्रबंधुश्च (for °धर्मश्च) K6 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3.8 गहनो, D5 स पुरुर्, D7 G1.2 M6 स गुरुर् (for सुगुरुर्) — d) Ś1 K1.2.4 न ममात्मानम् (for मामना°) Ś1 K1.2.7 D4.5.9 T2 M1.5.6 आविशेत् (for °शत्)

109 a) D7 T1 G1-3.6 M5 यत्, T2 यं (for ऽहं) K6 B6 (marg as in text) 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3.6.8 च (for ते) — b) T2 याचित (for °तं) K1 तं श्रुत, K6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T3 G3.6 M1.5-7 संश्रुतं; K7 T1 स श्रुत, G1.2 सश्रित (for ते श्रुत). — c) Ś1 K1.2.4 V1 B6-9 D8.9 T2 M7 गृहीष्यसे, Da3 D8 D5 प्र(Ds1 D5 गृ)हिष्यसे, G1 ग्रहीष्यते (for °ष्यसे). — d) K7 D4.5.9 शप्स्यामि, Da3 a4 शपेय, D6 शपेष्यं; D8 शापिष्ये (for श°) K6 त्वं, T2 G3.6 त्वा (for त्वां). V1 Ds1 असशय (Ds1 °यं) (for न सशय).

110 K1 om the ref — a) Ds1 यस्याह, D6 पश्यायं (for यस्यायं). — b) D7 T G1-3.6 M5 [अ]स्य, M1.6 [ए]ष (for [इ]ह). G3 विनिश्चयं — c) K7 V1 B6.7.9 Da4 Dn1 D8 D3-5.7 T G2.3.6 M7 गृहीतव्य (for ग्रही°) — d) D7 T G2.3.6 तथ्यं; G1 तस्य; M5 तस्सं (for तुल्य).

111 a) Ś1 K2 न पूर्वं; K1 अपूर्वतो; K4.6 V1 B6.7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3.6.8 अपूर्वं मे; D7 T G1

एष पाणिरपूर्वे भो निक्षेपार्थं प्रसारितः ।
यन्मे धारयसे विप्र तदिदानीं प्रदीयताम् ॥ १११

ब्राह्मण उवाच ।

संहितां जपता यावान्मया कश्चिद्गुणः कृतः ।
तत्सर्वं प्रतिगृह्णीष्व यदि किंचिदिहास्ति मे ॥ ११२

राजोवाच ।

जलमेतन्निपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम ।
सममस्तु सहैवास्तु प्रतिगृह्णातु वै भवान् ॥ ११३

विरूप उवाच ।

कामक्रोधौ विद्धि नौ त्वमावाभ्यां कारितो भवान् ।
समेति च यदुक्तं ते समा लोकास्तवास्य च ॥ ११४
नायं धारयते किंचिज्जिज्ञासा त्वत्कृते कृता ।
कालो धर्मस्तथा मृत्युः कामक्रोधौ तथा युवाम् ॥ ११५
सर्वमन्योन्यनिकषे निघृष्टं पश्यतस्तव ।
गच्छ लोकाञ्जितान्स्वेन कर्मणा यत्र वाञ्छसि ॥ ११६

भीष्म उवाच ।

जापकानां फलावाप्तिर्मया ते संप्रकीर्तिता ।
गतिः स्थानं च लोकाश्च जापकेन यथा जिताः ॥ ११७
प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
अथ वाग्निं समायाति सूर्यमाविशतेऽपि वा ॥ ११८ C 12.7320 B. 12 199 118 K. 1. 197 129

---

1 c अपूर्वो भो, G2 °र्वो गो ; Cp °र्वं भो (as in text) ❀ Cp अपूर्वमिति नमर्येऽकार । ❀ — b) G2 प्रमारित ❀ Cn निक्षेपार्थं प्रतिगृह्य प्रदानार्थम् ॥ Cs निक्षेपार्थं फलभोग विना स्थापनार्थम् । ❀ — c) K1 य (for यन्) — d) M1 तम् (for तद्)

112 a) K1 महिता (for सहिता) K1 2 4 6 7 D8 G2 6 जपतां, T2 जपतो, G1 जापता (for ज°) K7 D1. 7 9 M7 यावत् (for यावान्) — b) K6 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2 8 6 8 T G1-3 6 M6 7 गुण कश्चित्कृतो मया, K7 D4 9 पुण्य किंचिन्मया कृत, D5 7 M1. 6 गुण कश्चिन्मया कृत — c) D7 G1 -गृह्णीयाद्, T1 G2 3. 6 °या (for °ष्व) — d) G1 इति (for यदि) G1 M8 कश्चिद् (for किंचिद्)

113 K7 om. (hapl) from 113a up to the ref in 114 — a) K2 4 जपम्; K6 वलम् (for जलम्) K1 निपतति (for °तित) — b) K1 सम- (for मम) — c) K1 2 समयस्तु (for सममस्तु) B0 9 सहैवावां (for °वास्तु) — d) D1 3 7 9 T G1-3 6 M1 3-7 मे (for वै)

114 K7 om. the ref (cf. v l 113) — b) K7 om. आवाभ्यां K7 [आ]कारितो, Da4 कारितौ — After 114ab, Cv Kumbh ed. ins

526* जिज्ञासमानौ युवयोर्मनोत्थ तु द्विजोत्तम ।
[Cv मनोच्छ (for °त्थ)]

— c) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5-8 T G1-3 6 M1 3-7 सहेति (for समेति) — d) Ś1 K2 D4 समालोकस्, D7 T G1-3 M1. 3-7 समो लोकस्; G6 सतो लोकस् (for समा लोकास्) Ś1 K1 2 4 तवापि (for तवास्य)

115 b) K2 मया; K6 कृतां; Ds1 कृत (for कृता) — d) Da4 कालक्रोधा, D7 T1 G1 2 कामक्रोधस् (for °क्रोधौ)

116 a) K4 6 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 D8 D2 3. 5-8 T2 G3 6 Cp निष्कर्षे, K7 निकषे; V1 T1 निकर्षे; Dn4 -विमर्षे; T2 (sup lin.) निष्कर्षे, Cpp -निकषे (as in text) — b) Da4 निघृतं, D5 निघृष्ट, T2 निष्कृष्टं, G1. 2 M1. 6-7 Kumbh ed निकृष्ट, Cn p निघृष्ट (as in text) ❀ Cn निघृष्ट परीक्षितम् । ❀ — After 116ab, Kumbh ed ins

527* सर्वेषामुपरि स्थान ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मन ।
युवयो स्थानमतुल निर्द्वंद्वममलात्मकम् ।
सर्वे गच्छाम यत्र स्वान्स्वाल्लँलोकांश्च तथा वयम् ।

— d) G1 वांछति — After 116, Kumbh ed ins

528* ततो धर्मयमावास्ते वाक्यमूचुर्नृपद्विजौ ।
अस्माक य स्मृतो मूर्धा ब्रह्मलोकमिति स्मृतम् ।
तत्रस्थौ हि भवन्तौ हि युवाभ्यां निर्जिता वयम् ।
युवयो काम आपन्नस्तत्काम्यमविशङ्कया ।

117 b) Da4 मीयते (for मया ते) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D2 3 6-8 T G1-3 6 M6 7 संप्रदर्शिता (for °कीर्तिता) — c) K1 G1 गति (for गतिः) Dn4 D5 D8 लोकेस्मिन् (for लोकाश्च) — d) K1 2 4 T2 M6 यथार्जिता; D8 यथा जिता

118 a) K1 सहिताध्यायी; G1 °तां ध्यायन् (for °ताध्यायी) — b) D5 ब्रह्मण; D6 T1 (before corr)

स तैजसेन भावेन यदि तत्राश्नुते रतिम् ।
गुणांस्तेषां समादत्ते रागेण प्रतिमोहितः ॥ ११९
एवं सोमे तथा वायौ भूम्याकाशशरीरगः ।
सरागस्तत्र वसति गुणांस्तेषां समाचरन् ॥ १२०
अथ तत्र विरागी स गच्छति त्वथ संशयम् ।
परमव्ययमिच्छन्स तमेवाविशते पुनः ॥ १२१
अमृताच्चामृतं प्राप्तः शीतीभूतो निरात्मवान् ।
ब्रह्मभूतः स निर्द्वंद्वः सुखी शान्तो निरामयः ॥ १२२
ब्रह्मस्थानमनावर्तमेकमक्षरसंज्ञकम् ।
अदुःखमजरं शान्तं स्थानं तत्प्रतिपद्यते ॥ १२३
चतुर्भिर्लक्षणैर्हीनं तथा षड्भिः सषोडशैः ।
पुरुषं समतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते ॥ १२४
अथ चेच्छति रागात्मा सर्वं तदधितिष्ठति ।
यच्च प्रार्थयते तच्च मनसा प्रतिपद्यते ॥ १२५

ब्राह्मण (for ब्रह्माणं) —c) M7 चाग्नि (for वाग्नि) D7 G1 2 समाधाय (for समायाति). —d) M7 पूर्वम् (for सूर्यम्) Ś1 K3 4 [s]पि च, K1 lacuna, T2 [s]थ वा; M1 6 [s]ति वा (for ऽपि वा). K7 D4 5 9 सूर्यमभ्येति वा नृप.

119 a) B9 D4 तेजसेन (for तै°) —b) Ś1 K1 2 4 रवि°; G3 6 रति° (for रतिम्) K6 V1 B0.6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 यदि तत्र रम(V1 भव)त्युत —c) K1 Dn1 D4 गुणास् (for गुणांस्) K6 B0 6 (marg, orig as in text) 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 9 G1 समाधत्ते (for °दत्ते) —d) K3 7 प्रतिमोहिता°

120 b) K1 भूताकाश- (for भूम्या°) K3 4 -शरीरगा° —c) G1 सगरस् (for सरागस्) —d) K1 B6-9 D5 समाचरेत्, K7 D4 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 समादद(T °ध)त् (for °चरन्).

121 a) D6 विरागा° (for °गी) D82 सन्, D7 T G1-3 6 च; D8 lacuna (for स) —b) M1 5 6 सशम (for सशयम्) K6 गच्छति त्वव्ययसशय, D5 8 परं गच्छत्य(D8 ति)सशय, M7 गच्छेत्तत्त्वमम° —c) K6 Da4 यदमव्ययम्; B0 8 D81 D8 6 8 पदम° (for परम°) Ś1 K1, 2 4 इच्छेत्स; B8 9 इच्छत्यस् (for इच्छन्स)

122 a) K1 T2 अमृताश्च्, K3 7 °तश्च् (for °ताच्) D6 त्वमृतं; M1 च मृत (for चामृत) —b) K4 6 B8 Dn1 n4 D8 D2 5 6 शांतीभूतो; K7 D8 शांति°; Da4 G3 शीति°; D7 शांत°; G1 शांत° (for शीती°) ❀ C8 निरात्मवान् शरीरहीन । ❀ —c) K6 प्रत्यग्भूत°; Da4 ब्रह्मभूता° —d) ❀ Cn निरामय° द्वंद्व दर्शन हीन° । ❀

123 a) K6.7 V1 B0 6-9 Da3 D8 D8 4 7-9 T G3 5.6 M6-7 ब्राह्मं, D5 ब्रह्म (for ब्रह्म-). K7 D4.9 मनावर्त्यम्, G1 °वृत्तम् (for °वर्तम्). —b) T2 G1 सज्ञिक; M5 -सज्ञितं (for -सज्ञकम्) B6 (marg as in text) एकाक्षरमसज्ञित —c) T1 G2 अरजं (for अजर) —d) K1 स्थाने तत्; K7 D4 9 ध्यानेन; T1 G1-3 6 M1 5 शील तत्; T2 गीत तत्, M6 7 शिव तत् (for स्थान तत्) B7 प्रतिपाद्यते (for °पद्यते)

124 K1 D6 om (hapl) 124, D8 om (hapl) 124-125. V1 reads 124 on marg —a) Ś1 K3 हीनस्, M1 6 भिन्न (for हीनं) ❀ Cn चतुर्भि° प्रत्यक्षागमानुमानचेतोभिर्हीन रूपगुणसबन्धजडत्वादिभिर्विरहितम् । Cs चतुर्भिर्लक्षणैरिति । उत्पत्तिक्षयवृद्धिविनाशै° । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जैरित्यपरे । यद्वा सकल्पालोचनप्रयत्नचेष्टारूपैर्वा ॥ Cv चतुर्भिरण्डजस्वेदजोद्भिज्जजरायुजाख्यै° । ❀ —b) D7 G1 2 साग्नि° (for षड्भि°) V1 D5 च (for स) K3 शोडकै° (for षोडशै) ❀ Cn षड्भिरूर्मिभि । अशनापिपासाभ्यां प्राणधर्माभ्यां शोकमोहाभ्यां चित्तधर्माभ्यां जरामृत्युभ्यां देहधर्माभ्यां च हीनम् । अत एव प्राणाद्यात्मकषोडशकगणेनैव तेऽशनादय सहिता ॥ Cs सषोडशै° । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषया इति षोडश विकारास्तत्सहित° । स्थूलसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतवर्तमानाभावालोचनसकल्पाभिमानाध्यवसायसृष्ट्यनुग्रहप्रलयविपर्यस्य सहितैरित्यन्ये ॥ Cv षोडशै°, एकादशेन्द्रियपञ्चभूतात्मकषोडशकलासहितै । षड्भि° कामक्रोधादिभि° । ❀ —c) K4 Da3 Dn1 n4 D81 D2 3 5 समति(D5 °धि)क्रम्य (for सम°) —d) Ś1 K2 चाकाशं; T2 M5 ह्याकाश (for आ°) ❀ Cs आकाश परिच्छिन्नानामवकाशदानात् आकाश परमात्मानम् ॥ Cv आ समन्तात् काशनादाकाशपदवाच्य परमात्मानम् । ❀

125 D8 om 125 (cf. v 1 124) —a) K1 3 4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 M1 नेच्छति, K7 G3 6 चेच्छसि, D4 9 M5 चेच्छाति; D7 T1 G1.2 वेच्छामि; M7 नेच्छासि (for वेच्छति) —c) K1 यश्च; D5 यत्तत् (for यच्च)

126 ab) K4 6 B0 6 Da3 Dn4 D3 3 5 6.8 चेक्षते;

अथ वा वीक्षते लोकान्सर्वान्निरयसंस्थितान् ।
निःस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्रैव रमते सुखी ॥ १२६

एवमेषा महाराज जापकस्य गतिर्यथा ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

युधिष्ठिर उवाच ।
किमुत्तरं तदा तौ स्म चक्रतुस्तेन भाषिते ।
ब्राह्मणो वाथ वा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

अथ वा तौ गतौ तत्र यदेतत्कीर्तितं त्वया ।
संवादो वा तयोः कोऽभूत्किं वा तौ तत्र चक्रतुः ॥ २

भीष्म उवाच ।
तथेत्येव प्रतिश्रुत्य धर्मं संपूज्य चाभिभो ।
यमं कालं च मृत्युं च स्वर्गं संपूज्य चार्हतः ॥ ३

पूर्वं ये चापरे तत्र समेता ब्राह्मणर्षभाः ।
सर्वान्संपूज्य शिरसा राजानं सोऽब्रवीद्वचः ॥ ४ C. 12. 7333 D 12. 200. 4 K. 12. 193. 4

K1 D1 8 [अ]पेक्षते; V1 B1-8 Da1 D2 [अ]पेक्षते; Dn1 पश्यते. D1 T G1-3 e M1 1-3 [द्र]क्ष्यते (D1 T1 °दय ते) (for वीक्षते) Ś1 K1 2 transp सर्वान् and लोकान्. Ś1 K1 2 निरत (for निरय). K4 6 V1 B0 e-1 Da1 a1 Dn1 n1 D2 D1 k e-8 T G1-3 e M1 e संस्थितान्; D2 M1 2 सदा?तान् (for संस्थितान्) — c) B0 Da1 सुखम् (for सुखम्) — d) K1 6 V1 B0 e-1 Da1 a1 Dn1 1 1 D2 D1 2 8 8 पै (for [ए]व) K1 L0 Dn1 n1 D1 D1 2 1-3 T2 नृप: (for सुखी).

127 Before 126, M1 ins भीष्म — a) V1 B0 (marg) 1 2 Da1 तद्; B0 (orig) एवम्; Da1 a1 पूत्र; G1 एवं (for एषा) D1 T1 G1 2 महाभाग (for °राज) — b) T2 जापकानां (for °कस्य) B0 1 2 (marg as in text) 2 Da1 (marg) a1 जापको यतो याता Da1 a1 तु याता. D1 यथा भवति जापकः — c) K1 V1 B0 e-1 Da1 D2 D1 1 T1 G1 M1 1-3 तते सर्वं समाख्यातं; D1 तत्सर्वं ते मया; D1 T1 G1 2 e तथा तत्सर्वं मया — d) K1 Da1 a1 Dn1 Da1 D1 2 e 8 ऽर्हसि (K2 °सि) (for इच्छसि)

Colophon — Sub-parvan: Ś1 K1 2 4 e 7 V1 B0 1-3 Da1 a1 Dn1 n1 D2 D1-8 T G1-3 e M1 1-3 मोक्षधर्म — Adhy. name: Ś1 K1 4 e 7 B0 e-8 Da1 a1 Dn1 D2 D1-e 2 8 जापकोपाख्यानं; V1 जापकमाहात्म्यं; M1 e जापकोपाख्याने इक्ष्वाकुब्राह्मणसंवादः; M1 जापकोपाख्याने कालमृत्युयमादिसंवादः; M1 इक्ष्वाकुब्राह्मणसंवादः — Adhy. no (figures, words or both) B1 Dn1 D2 D1 T1 G1 2 2 M1 1-3 25, Dn1 26, D1 2 26; T1 G1 39 — Śloka no: Da1 130, Dn1 29, Dn1 129, D2 127

193

1 a) D1 महा; M1 ततस् (for तदा) G2 e तस्मिन् (for तौ स्म) — b) K2 B0 e 7 8 (marg) e Da1 a1 Dn1 n1 D2 D1 2 1 e 1 तस्य (for तेन) Ś1 K1 2 e 7 D1 e भाषिते; D1 T G1 2 e M1 1-3 भाषितौ — c) K2 B0 e-9 Da1 a1 D2 D1-3 T1 G2 2 e M1 7 transp the second वा and राजा

2 a) M1 यैतौ (for वा तौ) G2 e यत्र (for तत्र) — b) G2 तद् (for यद्)

3 a) Da1 अथ (for तथा) Ś1 K1 2 7 M1 [इ]त्येव; D1 T1 G1-3 e [इ]ति च, T1 [इ]त्येवं (for [इ]त्येव) — b) K1 सपूज्यतामिभो K4 च विभो; K6 पै प्रभो; K7 D1 9 जापक, V1 B0 e-9 Da1 a1 Dn1 n1 D2 D1 8 1 e 8 च प्रभो, D1 T G1-3 e M1 1-3 साधुभो (for चाभिभो). — d) K1 [अ]र्हता; K7 D1 9 [अ]प्यत; D1 T G1-3 e M1 [आ]र्हत: (for [अ]र्हत) ❀ Cn. v अर्हत पूज्यान् । ❀

4 Before 4, G2 e ins ब्राह्मण — a) Ś1 K1 2 सर्वे; K4 सर्वं (for पूर्वं) K6 चापरे; K7 च परे; M1 चामरे (for चापरे) — b) K6 D1 7 ब्राह्मणर्षभः (K7 °भ). — c) G1 पूर्वान् (for सर्वान्) B2 मनसा (for शिरसा). — d) K6 V1 B0 e-9 Da1 a1 Dn1 n1 D2 D1 2 1 e 8 M1 e द्विज (for वच.).

फलेनानेन संयुक्तो राजर्षे गच्छ पुण्यताम् ।
भवता चाभ्यनुज्ञातो जपेयं भूय एव हि ॥ ५
वरश्च मम पूर्वं हि देव्या दत्तो महाबल ।
श्रद्धा ते जपतो नित्यं भवितेति विशां पते ॥ ६

राजोवाच ।

यद्येवमफला सिद्धिः श्रद्धा च जपितुं तव ।
गच्छ विप्र मया सार्धं जापकं फलमाप्नुहि ॥ ७

ब्राह्मण उवाच ।

कृतः प्रयत्नः सुमहान्सर्वेषां संनिधाविह ।
सह तुल्यफलौ चावां गच्छावो यत्र नौ गतिः ॥ ८

भीष्म उवाच ।

व्यवसायं तयोस्तत्र विदित्वा त्रिदशेश्वरः ।
सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव च ॥ ९
साध्या विश्वेऽथ मरुतो ज्योतींषि सुमहान्ति च ।
नद्यः शैलाः समुद्राश्च तीर्थानि विविधानि च ॥ १०
तपांसि संयोगविधिर्वेदाः स्तोभाः सरस्वती ।
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहूः ॥ ११
गन्धर्वश्चित्रसेनश्च परिवारगणैर्युतः ।
नागाः सिद्धाश्च मुनयो देवदेवः प्रजापतिः ।
विष्णुः सहस्रशीर्षश्च देवोऽचिन्त्यः समागमत् ॥ १२

---

5 Before 5, T ins ब्राह्मण — b) M5 राजन्मे (for राजर्षे) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 T G1-3 6 M1 5-7 मुच्यता, K7 पुण्यवान् (for °ताम्) — c) D3 lacuna, D5 वा; D6 तु (for च) Ś1 K1 2 4 [अ]भ्यवज्ञातो — d) K6 B1 3 Dn1 n4 D8 D2 3.6 8 ह; D7 T G1-3 6 M1 6 7 च (for (for हि).

6 a) K1 समपूर्वं (for मम पूर्वं). — b) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 T G1-3 6 M1 5-7 transp देव्या and दत्तो K6 M1 महायल°, K7 D4 7 9 T1 G1-3 6 M6 7 °फल°, T2 °फल (for °बल) — c) K7 जायते (for जपतो) — d) K2 4 भवता, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 भवतु, K7 D4 7 9 T G1-3 6 M1 6 7 भविश्री, M5 भवति (for भविता as in Ś1 K1 only)

7 a) K1 4 Da3 यद्येव; D4 यदेवम् K1 4 Da3 D7 T1 G1 3-6 M1 5-7 सफला (for अफला) ❀ Ca अफला अनाकाङ्क्षितफला । ❀ — b) M1 6 7 वा (for च) B1 जपित, T2 जपितुम् K7 स च (for तव) — d) D7 T G1-3 6 M6 7 मामक (for जापक)

8 Ś1 K1 2 om the ref — a) K6 D7 T1 G3 कृत; T2 कृतं Ś1 K1 2 सुमते, D7 T1 स महान् (for सुम°) — b) G2 lacuna for सर्वेषां D7 T G3 3 6 अपि (for इह) — c) K7 सत्य; V1 सम (for सह) K6 7 V1 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 M6 आवां (for चावां) — d) K7 गच्छ भो (for गच्छावो)

9 Ś1 K1 2 4.6 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 om. the ref. — a) G3 न योस् (for तयोस्) — b) Ś1 K1 त्रिदिशेश्वर, K4 D8 त्रिदशेश्वर — c) Da4 Dn1 लोकपालौ, G1 2 सह देवैस्

10 a) T1 साध्ये K6 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 3.6 8 च विश्वे (for विश्वेऽथ) D5 स; D7 G3 6 M1 5-7 च (for ऽथ) Ś1 K1 2 4 साध्यविश्वेश मरुतो — b) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3. 6 8 वाद्यानि K7 B3 (marg) D4 5 9 वाक्यानि (for ज्योतींषि) D7 T G1-3 6 M1 5-7 वाक्यानि विविधानि च. — c) Da4 नद्या K7 D4 5 9 नद्य समुद्रा शैलाश्च

11 a) ❀ Cs संयोगविधिर्योगशास्त्रम् । ❀ — b) Da4 देवा (for वेदा) Ś1 K1 2 4 स्तोता; D6 स्तोमा — d) Ś1 K1 2 हहा हूहू, K7 हाहा हुहु, B0 हीहा हुहू; Da3 D8 8 9 M7 हहाहुहू; Da4 हहाहूहू, D5 हाहाहुहू D7 T1 G1-3. 6 विश्वावसुपरावसू, T2 M1 5 6 °वसूहहा° हु (T2 °हू °हू — After 11, D7 T1 G1-3 6 ins

529* तुम्बुरुप्रमुखाश्चैव हाहा हूहूस्तथैव च ।

12 b) K7 D4 9 परिचार (for °वार°) Ś1 K1 2 D8 M1 7 -गुणैर् (for -गणैर्) K1 M7 युता; K7 D4. 7 9 T1 G1-3 6 सह (for युत°) — c) T1 माना (for नागा) — d) Da4 देवदेव — After 12cd, Kumbh. ed ins

530* आजगाम च देवेशो ब्रह्मा वेदमयोऽव्ययः ।

— e) K7 D4 9 T G1-3 6 M1 5 सहस्रशीर्षा च — f) K7 दिवो; G2 देवा Da4 T2 समागमन्

13 a) Dn1 भवाप्यत; M1 भवर्पत B6 8 9 M1 [अं]तरीक्षे च; D5 °रिक्षेषु V1 तु (for च) — b) Ś1 K1 2 मेरोस् (for मेर्वस्). G1 मूर्धानि (for मूर्धा

अत्राधन्तान्तरिक्षे च भेर्यस्तूर्याणि चाभिमौ ।
पुष्पवर्षाणि दिव्यानि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
ननृतुश्चाप्सरःसंघास्तत्र तत्र समन्ततः ॥ १३
अथ स्वर्गस्तथा रूपी ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ।
संसिद्धस्त्वं महाभाग त्वं च सिद्धस्तथा नृप ॥ १४
अथ तौ सहितौ राजन्नन्योन्येन विधानतः ।
विषयप्रतिसंहारमुभावेव प्रचक्रतुः ॥ १५
प्राणापानौ तथोदानं समानं व्यानमेव च ।
एवं तान्मनसि स्थाप्य दधतुः प्राणयोर्मनः ॥ १६
उपस्थितकृतौ तत्र नासिकाग्रमधो भ्रुवौ ।
कुङ्कुण्या चैव मनसा शनैर्धारयतः स्म तौ ॥ १७
निश्चेष्टाभ्यां शरीराभ्यां स्थिरदृष्टी समाहितौ ।
जितासनौ तथाधाय मूर्धन्यात्मानमेव च ॥ १८
तालुदेशमथोद्दाल्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
ज्योतिर्ज्वाला सुमहती जगाम त्रिदिवं तदा ॥ १९
हाहाकारस्ततो दिक्षु सर्वासु सुमहानभूत् । C. 12. 7350 B. 12. 200. 21 K. 12. 198. 21

णि) K4 D6 चाविमौ; K6.7 V1 B0.6-9 Da3.4 Dn1 n4 D5 D7-8.3 चा धिमौ, D1 T G1-3.6 M1.6-7 च प्रभो (for चाभिमौ) — c) Ś1 K1.2.4 पेतुस् (for तत्र) D4 पेतुर् (for तेषां) K7 D4.9 तत्र पेतुर्महात्मनो — f) Ś1 K1.3.4.7 D4.9 दिशां पक्षे (for समन्ततः)

14 a) Da3.4 सुख (for अथ) — b) Da4 ब्रह्मण — c) T1 (before corr) समिद्धिस् K4.6 V1 B6.7 Da3.4 Dn1 n4 D5 D2.6.8 G1.3 M6.7 महाभागस्

15 Before 15, D1 T1 G2.6 M4 Kumbh ed ins भीष्म उवाच — a) B9 lacuna, M1 महितौ — b) D1 T1 G1-3.6 Kumbh ed अन्योन्यस्य (for न्येन) K4.6 V1 B0.6-9 Da3.4 Dn1 n4 D3.4.6.8 अन्योन्य(B2 °न्ये; Da3.4 D4 °न्य)विधिना त(D6 ग)त — c) K7 विषय; M6 विषय ꕥ Cn विषयप्रतिसंहारम्, विषयादीनां प्रतीप संहार, विषयकारणीभूतेन्द्रियसंहारेणैव संहारम् ॥ Cs विषयप्रतिसंहारम्, इन्द्रियाणां परिवर्तनम् । ꕥ — d) Dn4 इच (for एव)

16 V1 reads 16a-22b on marg — a) Da4 प्राणापानौ Dn1 अथ (for तथा) K7 प्राणोपानौ तथो व्यान — b) K7 समानो; D4 समानां K4.6 M1 व्यान; K7 दानम् (for व्यानम्) — c) K4.6 V1 Da3.4 Dn1 n4 D7 D2.6.8 M4 एव तौ, B0.6-9 M1.6.7 एकस्थान्, D1 T G1-3.6 एतास्तौ (for एव तान्) Ś1 K1.2 न्यस्य (for स्थाप्य) K7 D4.9 एताम्मनसवस्थाप्य — d) K1 दधत K7 D4.9 प्राणयो र्दधतुर्मन

17 V1 reads 17 on marg — a) K7 D4.9 उपस्थानकृतौ; V1 °स्थित कृतं; B0 °स्थितौ कृतौ; D1 T G1.3 °स्थितकृती B5 Da4 Dn1 D2 तौ च; B5 च तौ (for तत्र). K6 Dn4 D2.6.8 Cnp उपस्थाप्योदरे तौ (glossed, प्राणापानौ) च, B7.8 (marg) 9 Da3 (marg) स्थाप्योदरे तौ च ꕥ Cn 8 उपस्थितकृतौ । उपस्थितमय रनासद कृत कर्तुमिष्ट ययोस्तौ ॥ Cn उपस्थित उपस्थ कुरु तस्तौ उपस्थितकृतौ, यदुपस्थासनावस्थं ॥ Cv उपस्थितकृतौ उपस्थानकारणौ । ꕥ — b) K7 D4.9 अथ, B6.8 Da3.4 Da3 T2 G3 M1.6.7 Cp अथो (for अधो) Dn1 n4 D2.3.6 भ्रुवो V1 D6 नासिकाग्रे तथा भ्रुवो ꕥ Cn भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे धारयत । ꕥ — D6 om. 17c-18b G1 om 17c-18d — c) K1 कुकुण्य; K4 V1 B0.6-9 Da3.4 Dn4 D6 D2.3.8 भ्रुकुट्या, K6 भृकुट्या, K7 D4.9 कुकुण्योस्, B8 (marg) Dn1 D7 भ्रुकुट्या, T1 G3 कारुण्ये, T2 भृकुट्याश्च; G2 कारुण्यौ; G6 नेत्रेभे (sic), M1.6 कुकुण्यां, M7 भ्रूमध्ये (for कुकुण्या) K7 D4.7.9 हि मनस् (for मनसा) ꕥ Cn कुकुण्डि यक्षनाडी यामाहु सुषुम्नेति । ꕥ — d) K1 स्मृतौ, K6 B0.7-9 Da3.4 Dn1 n4 D6 D2.3.8 T G2.3 M1.6-7 तदा, V1 च तौ; B6 G6 तथा (for स्म तौ) K7 D4.7.9 सदा धार(D4 °यं)यतां शनै

18 D6 om 18ab, G1 om. 18 (cf v 1 17) V1 reads 18 on marg — b) K7 स्थिरदृष्टि; T1 स्थिरां दृष्टिं; G2.6 M7 स्थिर(M7 °र)दृष्टि — c) K1.6 B0.7.8 (marg as in text) Da3.4 Dn1 n4 D5 T2 जितात्मानौ, G2 सितौ (for सनौ) B6.9 D7 तथा धीरौ; B8 (marg) Da4 D6 M7 तथा धीरौ; D4.9 T G2.3.6 M6 समाधाय — d) K3.4.7 D4.9 एव तु; B6.7.8 (marg) Da3.4 आदधु (for एव च). D4.7 मूर्धन्या(D7 °न्य)दधतुर्मन

19 V1 reads 19 on marg — a) D1 [उ]द्घाल्य; G1.3 [उ]द्दाल्य G3.6 तौ स्थिताथय चोत्थाय ꕥ Cn तालुदेश ब्रह्मरन्ध्रम् । ꕥ — d) M1.6.7 त्रिदिवेश्वर (for °वं तदा). B9 D5 तथा; B8 दिवा (for तदा).

तज्ज्योतिः स्तूयमानं स ब्रह्माणं प्राविशत्तदा ॥ २०
ततः स्वागतमित्याह तत्तेजः स पितामहः ।
प्रादेशमात्रं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विशां पते ॥ २१
भूयश्चैवापरं प्राह वचनं मधुरं स सः ।
जापकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः ॥ २२
योगस्य तावदेतेभ्यः फलं प्रत्यक्षदर्शनम् ।
जापकानां विशिष्टं तु प्रत्युत्थानं समाधिकम् ॥ २३
उष्यतां मयि चेत्युक्त्वाचेतयत्स ततः पुनः ।
अथास्य प्रविवेशास्यं ब्राह्मणो विगतज्वरः ॥ २४
राजाप्येतेन विधिना भगवन्तं पितामहम् ।
यथैव द्विजशार्दूलस्तथैव प्राविशत्तदा ॥ २५
स्वयंभुवमथो देवा अभिवाद्य ततोऽब्रुवन् ।
जापकार्थमयं यत्नस्तदर्थं वयमागताः ॥ २६
कृतपूजाविमौ तुल्यं त्वया तुल्यफलाविमौ ।
योगजापकयोर्दृष्टं फलं सुमहदद्य वै ।
सर्वाँल्लोकानतीत्यैतौ गच्छेतां यत्र वाञ्छितम् ॥ २७

---

20 V1 reads 20 on marg — a) K6 V1 B0 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5–8 G2 तथा; B6 9 Ds1 T1 G2 (*sup lin*) सदा (for ततो) — b) K6 B1 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 सर्वेषां (for सर्वा सु) — cd) Ś1 K1 2 स्म (K2 स्मा) यमानं स; K7 स्तूयमानस्य D1 T G1–3. 6 M5 तु (for स्म) Ś1 K1 T1 M6 ब्राह्मणं K7 D4 प्राविशत्; Da3 सवि° V1 स्तूयमानं स्म ब्रह्माण तज्ज्योति: प्राविशत्तदा

21 V1 reads 21 on marg — b) K6 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6 8 प्रपितामह:, K7 M7 स पितामह — c) ❀ C8 प्रादेशमात्रं साङ्गुष्ठा प्रसारिता तर्जनी प्रादेश: । प्रादेशतालुगोकर्णवितस्त्य स्युर्यथाक्रमम् । तर्जन्यादिकनिष्ठान्ता साङ्गुष्ठा स्यु: प्रसारिता ॥ इति वैजयन्ती । ❀ — d) T2 प्रत्युद्यम्य

22 V1 reads 22ab on marg — b) T2 G2 M5 transp वचन and मधुर K4 6 7 B0 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–6 8 9 सदा; V1 सम° B6 तथा; D7 T2 G1 3 6 ह्यज (for स्म स) — c) Ś1 K1 lacuna, K2 मद्विभैस् (for जापकैस्) — d) K1 योजनां; K7 D4 योगिनां

23 b) G2 दर्शित (for दर्शनम्) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 प्रत्यक्ष फलदर्शन — K6 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6 8 repeat 23cd after 26ab. D5 reads 23c–26b twice — c) D1 T G1–3 6 वरिष्ठ (for विशिष्टं). — d) T1 प्रत्यस्थानम् K6 (both times) V1 (second time) B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 6 8 (all [except B7] both times) समाहित; K7 V1 (first time) D4 9 समाधिक; D1 T G1–3 6 M1 5–7 इहाधिकं (M7 °क°) (for समाधिकम्)

24 For the repetition in D5, cf v 1 23. — a) K7 B9 उच्यतां, G3 दृश्यतां Da3 a4 Dn4 अपि (for मयि) D5 (both times) उष्यतामिति चैवोक्त — b) Ś1 K1 2 B6 8 9 चेतयन्, K7 चिंतयन्, D4. 9 [अ]चिंतयत् (for [अ]चे°) K6 V1 B0 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 सतत, K7 D4 5 (both times) 9 स पुन: (for स तत:) K4 पुमान् (for पुन:) D1 T G1–3. 6 M1. 5–7 व्याददे (G6 °धे) स ततो मुख — c) K4 V1 [आ]स्य (for [अ]स्य) K1. 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 (both times) 6 8 अथास्य प्रविवेशास्य. — d) Ds1 ब्राह्मणे; D3 ब्रह्मणो.

25 For the repetition in D5, of v 1 23 — a) Ś1 K1 तेन; T2 G1. 2 अनेन (for एतेन) — c) K2 अथैव — d) K6 प्राविशत्

26 For the repetition in D5, cf. v 1 23 — a) D5 (both times) स्वायंभुवम् — b) B6 तम्, D1 M1 5–7 [इ]दम्, T1 G1–3 6 वचो (for ततो) —After 26ab, K6 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6 8 repeat 23cd — c) V1 जापकानाम् (for °र्थम्) G1 2 अह (for अय). — d) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 यदर्थं (Ds1 °र्थे); B3 तदर्थे; G1 2 ततस्त (for तदर्थं) K6 D3 6 8 स्वयम् (for वयम्)

27 a) D5 7 कृतप्रज्ञाविमौ; T2 °पूजाविधौ; G3 °पूर्वाविमौ K2 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5–8 G3 6 तुल्यौ — b) V1 D6 M1 5–7 तथा (for त्वया) D1 T1 G1–3 6 तुल्यफलान्वितौ Ś1 K1 2 4 वलाव् (for फलाव्) K7 D4 5 9 इति; Dn1 विभो (for इमौ) — c) K6 7 D9 योगि K1 सृष्टं; K7 D4 7 9 T G1–3 6 तुल्य (for दृष्ट) — d) K1 अस्य (for अद्य) — e) K6 सर्वत्र (hypermetric), K7 D4 9 सर्वं (for सर्वाँल्) K4 6 7 B0. 7–9 Da3 a4 Dn1.

ब्रह्मोवाच ।
महास्मृतिं पठेद्यस्तु तथैवानुस्मृतिं शुभाम् ।
तावप्येतेन विधिना गच्छेतां मत्सलोकताम् ॥ २८
यश्च योगे भवेद्भक्तः सोऽपि नास्त्यत्र संशयः ।
विधिनानेन देहान्ते मम लोकानवाप्नुयात् ।
गम्यतां साधयिष्यामि यथास्थानानि सिद्धये ॥ २९
भीष्म उवाच ।
इत्युक्त्वा स तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
आमन्त्र्य तं ततो देवा ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ ३०
ते च सर्वे महात्मानो धर्मं सत्कृत्य तत्र वै ।
पृष्ठतोऽनुययू राजन्सर्वे सुप्रीतमानसाः ॥ ३१
एतत्फलं जापकानां गतिश्चैव प्रकीर्तिता ।
यथाश्रुतं महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३२ C. 12 7364 B 12 201 34 K. 12. 197 34

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

n4 D8 D2–6 8 9 मतिक्रम्य, V1 B6 T2 M1 8 मसित्येतौ (for मवीत्यैतौ) —f) D5 M6 वाछित

28 Ds1 s2 (before corr) ब्राह्मण (for ब्रह्मा) —a) B3 (marg) 9 Cap महाश्रुतिं (for °स्मृतिं) K7 D4 9 जपेद् (for पठेद्) —b) Ś1 (before corr) K2 D9 [अ]त, K7 T2 G3 6 M1 6 7 [अ]त, D7 T1 G1 2 [प्]र्तां (for [अ]नु) ❀ Ca महास्मृतिर्गीतादि, अनुस्मृतिर्विष्णुस्तोत्रादि । यद्वा महास्मृतिरन्यश्रवणयोग्यो जप, अनुस्मृतिरुपांशुर्मानसो वा जप । महाश्रुतिमनुश्रुतिमिति पाठे महाश्रुतिशब्देन गायत्र्युच्यते, अनुश्रुतिशब्देन चात्र ॐकारपूर्विकास्तिस्रो व्याहृतय । Cs महास्मृतिमेकमेक वेदम् । अनुस्मृतिरुपनिषदावर्तनम् । इद तु अर्थमत्रधार्यमानस्य फलम् ॥ Cv महास्मृतिर्जापकब्राह्मणचरित्रस्मृतिर्महास्मृति । अनुस्मृति अनुकूलतया स्थितराजचरितस्य स्तुति । ❀ —c) D4 [अ]थ (for [अ]पि) D7 T G1–3 6 मार्गेण (for विधिना) —d) Ś1 K1 2 4 तत् (for मत्) D2 गच्छेतां यत्र वाच्छत (sic)

29 a) K6 यथयोगे (for यश्च योगे) Da4 G6 लोके, M1 6–7 योगाद् (for योगे) D7 T1 G1–3 6 युक्त (for भक्त) —d) D7 T G1–3 6 लोकम् (for लोकान्) —e) Ś1 K1 साधयिष्याम K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2–6 8 9 साधये (D5 शिवाय) गम्यतां चैव —f) K2 स्वर्गं (for यथा) Ś1 K1 lacuna for यथास्था

30 G3 6 om the ref —a) Da4 इत्युक्ता. Ś1 K1 2 4 M7 ततो (for तदा) T1 reads from तदा up to ततो (in 30c) twice K4 D4 9 G3. 6 देवास् —b) D4 धीयत, D9 धीयते —c) K4 6 7 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6–8 T1 (both times) 2 G1–3 6 M1 च (for त) D5 तदा, G3 6 तथा (for ततो) G1 देव —d) K7 निकेतन (for निवेशनम्)

31 a) D8 तं (for ते) D9 महात्मानौ —b) T1 सर्वं (for धर्मं) K6 सत्कृत्य, D7 T1 G3 6 संस्तुत्य, G1 सस्मृत्य —c) D5 पृष्ठतोनु तदा; G1 2 °तोनुययौ, G3 6 °तोन्वययू —d) Ś1 K1 2 4 सप्रीत मानसा; K6 B0 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 6 8 सुप्रीत(K6 °ति)चेतस (for °मानसा)

32 b) K6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–4 6 8 9 [प्]पा; D5 [प्]र्तां (for [प्]र) K6 Da4 प्रकीर्तित (Da4 °ता), K7 D4 5 9 प्रदर्शिता (K7 D5 °ता)

Colophon. —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 D2–9 T1 G1 3 6 M1 5–7 जापकोपाख्यान; M1. 5–7 (also) देवाभिगमन —*Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 D7 T1 G1 3. 6 M1. 5–7 26; Dn1 27, D2 3 25; T2 G2 40 —*Śloka no* Da4 Dn1. n4 D8 35.

१९४

युधिष्ठिर उवाच ।
किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च ।
भूतात्मा वा कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनोः प्रजापतेर्वादं महर्षेश्च बृहस्पतेः ॥ २

प्रजापतिं श्रेष्ठतमं पृथिव्यां
देवर्षिसंघप्रवरो महर्षिः ।
बृहस्पतिः प्रश्नमिमं पुराणं
पप्रच्छ शिष्योऽथ गुरुं प्रणम्य ॥ ३

यत्कारणं मन्त्रविधिः प्रवृत्तो
ज्ञाने फलं यत्प्रवदन्ति विप्राः ।
यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं
तदुच्यतां मे भगवन्यथावत् ॥ ४

यदर्थशास्त्रागममन्त्रविद्भि-
र्यज्ञैरनेकैर्वरगोप्रदानैः ।
फलं महद्भिर्यदुपास्यते च
तत्किं कथं वा भविता क्व वा तत् ॥ ५

मही महीजाः पवनोऽन्तरिक्षं
जलौकसश्चैव जलं दिवं च ।

194

1 K1 om 1 — [a]) Ca ज्ञानयोग्यस्य (glossed by नष्टाभ्यासस्य) ❀ Cn ज्ञान विचारस्तत्सहितो योगो ज्ञान योग । ❀ — [b]) M1 देवानां (for वेदानां) K6 वा (for च) — [c]) M1 श्रुतात्मा; M7 श्रुत्यात्मा (for भूतात्मा) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 8 6 8 च; M7 स (for वा)

2 [a]) D7 T G3 6 अत्रैव (for अत्रापि) — [b]) D6 मनो प्रजापतिर्वेद

3 [a]) Ś1 K1 3 4 प्रजापते; D7 T G1-3 6 M1 5-7 °पति (T2 G1 M1 6 7 °ति) (for °पतिं). T G3 6 M1 5-7 श्रेष्ठतम (for °तम) K6 7 V1 B0 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D5 D3 8 5-8 T G1-3 6 M1 5-7 प्रजानां (for पृथिव्यां) — [b]) T2 G1 8 M1 5-7 प्रवर, G2 प्रवर्षं (for प्रवरो) D5 7 T G1-3 6 M1 5-7 महर्षिं (for °र्षिः) — [c]) B6 D7 T1 G1 8 6 M1 5-7 बृहस्पतिं (for °स्पतिः) B7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 प्रश्नमिद; G1 भाग्निमिम, M7 प्राज्ञतम (for प्रश्नमिम) — [d]) Da4 यत्तप्रच्छ (for पप्रच्छ). B6 (marg as in text) मनु; D5 मुनिं (for गुरु)

4 [a]) M7 य (for यत्). K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 6 8 यत्र विधि (Da3 °धि); K7 D5 7 T G1-3, 6 M1 5-7 मन्त्रविधि (for °विधि). Da1 D7 T G1-3 6 M1 5-7 प्रयुक्तं (for प्रवृत्तो). — [b]) Da1 D5 ज्ञानं; G3 जाने (for ज्ञाने) D7 T1 G1 3 यत्र (for यत्प्र). D7 विदति (for °वदन्ति). — [c]) B0 तन् (for यन्) D7 °प्रकारं; T1 G1 3 °प्रशांत (for प्रकाश) — [d]) V1 B0 Dn4 भगवान् (for भगवन्)

5 K7 om. (hapl) 5 — [a]) K4 6 B0 7-9 Dn1 n4 D5 D2 8 6 8 यथार्थ°; D5 यस्त्वर्थ°; D7 T G1-3 6 M1 5-7 यत्स्तोत्र (for यदर्थ) V1 °शास्त्रागत; D7 (before corr) °शास्त्रगम; T G1 3 6 M4 7 °शास्त्रमह; G3 °शब्दमह, M1 6 °शास्त्रमह (for °शास्त्रागम) G1 M7 मन्त्रवद्भिर्; G3 6 °वाग्भिर् (for °विद्भिर्) ❀ Ca n 8 अर्थशास्त्र त्रिवर्गशास्त्रम् । ❀ — [b]) K6 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 6 8 मय; V1 B0 D4 3 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 घन (for वर) — [c]) Ś1 K1 3 4 महर्षिर् (for महद्भिर्) D7 T G1-3, 6 यदवाप्यते (for यदुपास्यते) D4 9 तत् (for च) — [d]) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3, 5 8 किं तत् (by transp); D4 9 किं वा, G3 त किं B9 फलं (for कथं) Ś1 K1 3 4 6 भवति (for भविता) D3 यथावत्; D8 क्व तावत् (for क्व वा तत्)

6 [a]) D3 om मही. D6 (marg) महीध्रा (for °जा). K7 V1 B0 6-9 D7 M1 7 पवनोंतरीक्षं. — [b]) K7 जलौकशश्च; D8 नभौकसश्च (for जलौ°) K3 transp जलं and दिवं D7 T G1-3, 6 M1 5-7 जलौकसोभिश्च जल तथा द्यौ. — [c]) K4, 6 7 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 M1, 5-7 चापि (for चैव) B8 (marg) प्रभूतास; Dn1 प्रभूतास (for प्रसू°) — [d])

दिवौकसश्चैव यतः प्रसूता-
स्तदुच्यतां मे भगवन्पुराणम् ॥ ६
ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै
ततस्तदर्था भवति प्रवृत्तिः ।
न चाप्यहं वेद परं पुराणं
मिथ्याप्रवृत्तिं च कथं नु कुर्याम् ॥ ७
ऋक्सामसंघांश्च यजूंषि चाहं
छन्दांसि नक्षत्रगतिं निरुक्तम् ।
अधीत्य च व्याकरणं सकल्पं
शिक्षां च भूतप्रकृतिं न वेद्मि ॥ ८

स मे भवाञ्शंसतु सर्वमेत-
ज्ज्ञाने फलं कर्मणि वा यदस्ति ।
यथा च देहाच्च्यवते शरीरी
पुनः शरीरं च यथाभ्युपैति ॥ ९
मनुरुवाच ।
यद्यत्प्रियं यस्य सुखं तदाहु-
स्तदेव दुःखं प्रवदन्त्यनिष्टम् ।
इष्टं च मे स्यादितरच्च न स्या-
देतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ।
इष्टं त्वनिष्टं च न मां भजेते- C. 12 7376 B 12 201 11 K 12 199 11

K3 om. मे. K7 V1 M6 भगवान्

7 a) T2 ज्ञातु (for ज्ञानं) K6 च यत्; V1 B6 (marg as in text) 8 (marg) तत; B8 (also marg) Da3 a4 D6 Ca तु यत्, D7 T G1-3, 6 M1, 6-7 महत् (for यत) D6 नराणां (for नरो वै) K4 ज्ञानायते प्रार्थयते नरैव (sic). — b) D7 सदा समर्था भवति K1, 2 यतस् (for ततस्) G1 2 तदा सा; G3, 6 M1 तदार्था (for तदर्था) K3 भवति, K4 °ती — c) D7 T G1-3, 6 M1 6-7 वेदह (for चाप्यहं) D7 T G1-3, 6 वेद्मि (for वेद) — d) V1 reads from मिथ्या up to व्याकरणं (in 8c) on marg G1 -प्रवृत्तिश्च D6 न; D7 तु (for च) Ś1 K1 2 4 वि(K4 हि)कुर्यात्; K7 B7 8 (marg) Da3 a4 D4 7 9 T G1-3 6 M7 न कुर्या; B6 प्रकुर्यां; Dn4 D6 न (D6 च) कुर्यात्; M1, 6 नु कुर्यात् (for नु कुर्याम्)

8 V1 reads up to व्याकरणं on marg. — a) K6 ऋकाम (for ऋक्साम) Ś1 K1 2 संगांश्च; K7 D6 T2 G1, 2 समाश्च (for सघांश्च) K4 B0 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 D3 D7 3, 5 6 8 चापि; D4 चाहं (for चाह) — b) V1 न क्षेत्र (for नक्षत्र-) K6 D3 6 8 T2 G6 -गतिर्, T1 -गतीर् (for -गतिं) ꙮ Ca छन्दोसि छन्दोविधिविधिम् । ꙮ — c) K3 lacuna, Da3 (before corr) स, M1 5 6 चेद् (for च) — d) K7 D4 9 शिष्यांश्च; D7 G3 M7 दीक्षां च (for शिक्षां च) Ś1 (sup lin) K1 B8 (marg) वेद- (for भूत) K4 वेत्ति (for वेद्मि)

9 a) K1 मार्व; K3 भावाम् K4 Da3 a4 तावद् (for सर्वम्) — K6 B0 6-9 Da3 Dn1, n4 D3 D7 3 5 6 8 Cn ins after 9a K7 D4 9 after 9

531* सामान्यशब्दैश्च विशेषणैश्च ।
स मे भवाञ्शंसतु तावदेतत्

[(L 1) Da3 विशेषणश्च — Da3 om. line 2 — (L 2) B9 Dn1 सर्वम्, Dn4 यावद् (for ता°) K7 D4 9 सर्वं च मे क(K7 त्वमेतत्क)थय त्व यथावत्]

— b) D4 ज्ञान, M7 सज्ञाने (for ज्ञाने) D7 T1 G1-3 6 फले (for फलं) B9 यावदस्ति, D7 G1, 2 वा यदेति, T1 G3 6 वा वदति; T2 सारयति (for वा यदस्ति) — c) Dn1 तथा च; G3 6 यथा हि (for यथा च) D6 om च Ś1 देहास्, K1 देहास् (for देहाच्) Ś1 K1 2 4 त्यज(K1 °ज्य)ते (for च्यवते) — d) Ś1 K1 2 मुने (for पुन) Da4 तु (for च) Da4 G3 6 तथा (for यथा) B6 G3, 6 [अ]प्युपैति; D6 ह्यपैति (for [अ]भ्यु°) — After 9, B6 D6 read 11cd for the first time, repeating it in its proper place

10 M7 om the ref D7 T G1-3 6 बृहस्पति (for मनु°) — a) M7 प्रियो (for प्रिय) K7 तस्य; B9 यश्च (for यस्य) Da3 Da1 यदाहुस्, Dn4 lacuna (for त°) — b) B8 (marg) द्वेष्य तदेव (for तदेव दुःख) — c) Ś1 (orig) K2 4 Da4 D4 9 इदं (for इष्ट) G1 om च. K1 2 T इतरश्च; V1 B0, 6 8 (marg as in text) 9 Da4 D4 7 G3 6 °रं च (for °रच्च) — d) K7 कृत, G3 च मे (for कृते) K7 G3 -विधि (for -विधिः) G6 प्रवृत्ति — After 10cd, B6-9 D7 T G1-3 6 M1 6 7 ins 532*, while Da3, a4 ins lines 1-4 of 532* The sequence of M6 after

त्येतत्कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः ॥ १०
कामात्मकाश्छन्दसि कर्मयोगा
एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत ।
नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी
नरः प्रवृत्तो न परं प्रयाति ।
परं हि तत्कर्मपथादपेतं

10^{cd} is · 11^{ed}, lines 5-6 of 532*, 11^{ef}, lines 1-4 of 532*, 11^{ab}, 11^{cd} (r), 11^{ef} (r), 532* (r) B6 7 9 M1 5-7 om 10^{ef}, D7 T G1-3 6 om 10^{e}-11^{d} B8 reads 10^{e}-11^{d} after line 4 of 532* —^{e}) K4 तु निष्ट Ś1 K1 मा, K2 सा (for मो) —^{f}) K6 त्वेवत्, D5 एतत्

11 For the sequence in M8, cf v l 10 D7 T G1-3 6 om. 11^{abcd} (cf v l 10) B6 9 read 11^{ab} and B7 8 M7 read 11^{abcd} after line 4 of 532* Da3 Dn1 n4 D2 repeat 11^{ab} after line 4 of 532* M1 5 6 read 11^{abcd} (repeating 11^{cd}) after line 4 of 532* —^{a}) B6 9 D5 M1 5 6 कामात्मक; B7 °त्मक, Da3 (both times) °त्मकश्च; M7 °त्मतश्च (for °त्मकाश्च) B6 7 9 Da4 Dn1 n4 D2 (last three second time) M7 Cap छदति (for °सि) Ś1 K1 3 7 V1 कामयोगाद्, B6 7 9 Dn1 n4 D2 (last three second time) कर्मयोग; Da3 (both times) lacuna, D8 मृत्युयोगा; D4 9 काम°; M1 5-7 कर्मयोगाद् (for °योगा) —^{b}) Ś1 K1 3 D4 वियुक्ता; M1 5-7 वियुक्त (for विमुक्त) Ś1 K1 2 4 अश्नुवति, K7 °वत; B6 7 9 Da3 (both times) a4 Dn1 n4 D2 (last three second time) 5 आददीत, D4 9 अश्न (D9 °श्य)वेद; M7 आविशेत (for अश्नुवीत) — After 11^{a}, Da3 a4 D6 ins lines 5-6 of 532* B8 om 11^{cd} B8 D5 read 11^{cd} for the first time after 9 B7 8 read 11^{cd} for the first time after line 4 of 532* —^{c}) B7 (first time) damaged K7 B6 (first time) 7 8 (last two second time) Da3 a4 D4 5 (first time) 9 नानाविधे; M1 5-7 (all both times) नानापथे (for विधे). Ś1 K1 2 B8 (first time) कर्मफले, K4 फली, K7 B6 (first time) 7 8 (last two second time) D5 (first time) °फले (for °पथे) M7 (both times) सुख हि (for सुखार्थी) —^{d}) K6 B6 7 8 (last two first time) निरय (for न परं) B7 8 (both second time) प्रपश्येत् (for प्रयाति) — K6 7 V1 B6 Dn1 n4 D8 D2-4 6-9 Cn. 8 ins after 11^{cd} B6-9 T G1-3 6 ins after 10^{cd}; Da3. a4 ins lines 1-4 after 10^{cd}, Da3 a4 D6 ins lines 5-6 after 11^{ab} M1 6 7 ins lines 1-4 after 10^{ef} and repeat the same with lines 5-6 after 11 M4 ins lines 5-6 after 11^{cd} and lines 1-4 after 11^{ef} and repeats after the repetition of 11^{ef}.

532* बृहस्पतिरुवाच ।
इष्टं त्वनिष्टं च सुखासुखे च
साशीस्त्वच्छन्दति कर्मभिश्च ।
मनुरुवाच ।
एभिर्वियुक्त परमाविवेश
एतत्कृते कर्मविधि प्रवृत्त ।
आत्मादिभि कर्मभिरिध्यमानो
धर्मे प्रवृत्तो द्युतिमान्सुखार्थी ।

[K6 7 B6 7 Da3 a4 D4 5 7 9 T G1-3 6 M7 (both times) om the ref V1 D. om lines 1-4 —(L 1) K7 D4 9 प्रजा, Da4 इष्ट (for इष्ट) D4 त्वनिष्टं, D7 G1 3 नानिष्ट, T1 G2 न निष्ट, M1 5-7 (all second time) न िष्ट (for त्वनिष्ट). D7 T G1-3 6 M1 5-7 (last four both times) शुभाशुभ (for सुखासुखे) — After line 1, K7 D4 9 read for the first time 11^{ef}, repeating it in its proper place —(L 2) K1 D4 9 त्वयकर्मभिश्च, B6 6 8 D6 त्वत्त (B6 °य)च्छदति; B9 Da3 a4 ततश्छदति, D8 तपश्छदति, D7 T G1 3 6 तपश्छदति, D8 त्वश्छदति, G3 M5 7 (last two both times) तवैश्छ दति, M1 6 (both both times) तवैश्छदति (for त्वच°) K7 तपद*, D4 9 छदनश्च, D7 T1 G3 6 कर्मवश्च, T2 कर्मवश्च (for °भिश्च) — Some MSS om the ref. —(L 3) B6 D7 T1 G1-3 6 एतैर् (for एभिर्). B6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 6-8 T1 G2 विमुक्त, M7 (first time) विपक्त (for वियुक्त) K7 D4 9 आविवेशत्, Da3 आद दीत, Da3 T G1-3 6 M1 5 6 (last three both times) 7 (first time) आविशेत, M7 (second time) आविशेते (for आविवेश) —(L 4) Da3 a4 यच्चद्-, D7 T G1-3 6 M7 (first time) नैतत्, M1 5 6 (all both times) इत्ये- तत्, M7 (second time) चैतत् (for एतत्-) B6 ज्ञान- (for कर्म) T2 G3. 6 विधिप्रयुक्त, M7 (first time) विधि प्रवृत्त (for विधि प्रवृत्त) — B6-9 M1 5-7 read 11^{ab} (B7 M7 11^{abcd}, B8 10^{e}-11^{d}) after line 4, while Da3 Dn1 n4 D2 repeat 11^{ab} after line 4 —(L 5) B6 (marg) 7-9 Da3 a4 नानाविधे (for आत्मादिभि) V1 बध्यमानो, B9 अध्य°, D7 T1 G3. 6 Cap ईज्य°, T2 इज्य°, G1 3 ईज्यमाना, M1 5 (both times) 6 सृज्यमानो, M7 उद्य, C8 अर्थ° (for इध्य°) —(L 6) B6 धर्मे प्रवृत्तो, D7 T2 G1 M6 (both times) 7 धर्मेषु वृत्तो, T1 G3 6 धर्मेषु युक्तो, G2 धर्मेषु रिक्तो (for धर्मे प्रवृत्तो). K7

निराशिषं ब्रह्मपरं ह्यवश्यम् ॥ ११
प्रजाः सृष्टा मनसा कर्मणा च
द्वावप्येतौ सत्पथौ लोकजुष्टौ ।
दृष्ट्वा कर्म शाश्वतं चान्तवच्च
मनस्त्यागः कारणं नान्यदस्ति ॥ १२
स्वेनात्मना चक्षुरिव प्रणेता
निशात्यये तमसा संवृतात्मा ।
ज्ञानं तु विज्ञानगुणेन युक्तं
कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयम् ॥ १३
सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं
ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति ।
अज्ञानतस्तत्र पतन्ति मूढा
ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् ॥ १४
कृत्स्नस्तु मन्त्रो विधिवत्प्रयुक्तो
यज्ञा यथोक्तास्त्विय दक्षिणाश्च ।
अन्नप्रदानं मनसः समाधिः
पञ्चात्मकं कर्मफलं वदन्ति ॥ १५
गुणात्मकं कर्म वदन्ति वेदा-
स्तस्मान्मन्त्रा मन्त्रमूलं हि कर्म ।
विधिर्विधेयं मनसोपपत्तिः
फलस्य भोक्ता तु यथा शरीरी ॥ १६
शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुण्याः
स्पर्शाश्च गन्धाश्च शुभास्तथैव ।
नरो नसंस्थानगतः प्रभुः स्या- C. 12. 7368 B. 12. 201. 20 K. 12. 199. 21

D4 5 8 जुष्टं , D2 जुष्टं]
— K7 D4 6 read for the first time 11cd after line 1 of 532* — c) G1 परा, G3 6 पद् (for पर) Da4 D5 यत (for तत्) K7 D4 6 (all first time) M7 (second time) कर्मफलाद्, Bo °पदाद्; B7 °सुखाद्, D2 °पयान् (for °पथाद्) K7 D4 5 6 (all [except D4] second time) G1 ह्यपैतो (G3 °ता), Da4 n4 ह्यपेतान्, T3 ह्यपैति (for °त) — d) M7 ब्रह्मपरा K4 ब्रह्मदर्श; K6 सुरेय, K7 (second time) B8-9 Dn1 n4 D4 (second time) 5 6 (second time) M7 (first time) सुपैति, K7 (first time) V1 Bo 6 (marg) Da4 a4 D8 D2 5 6 (first time) 6 8 9 (first time) ह्यवेय (for ह्यवश्यम्) D7 T G1-3 6 M1 5 6 7 (second time) निराशिषो (T3 °शिरो, G3 °शिष) यत्पदमाप्नुवन्ति

12 a) K3 Dn4 सृष्ट्वा (for सृष्टा) Ś1 K1 3 वा (for च) ❁ Cs मनसा मनोव्यापारप्राधान्यतया सृष्टा सनत्कुमारादय ध्यानादौ रता । यास्तु कर्मव्यापारप्राधान्येन सृष्टास्ताः कर्मणि यागादौ रता । ❁ — b) K6 Bo D4 6 द्वावेतौ; K3 Bo 7 9 Dn1 n4 D5 D2 8 9 M1 5-7 द्वावेवैतौ (for द्वावप्येतौ) K1 (sup lin as in text) लोकजुष्टौ, K6 °दृष्टौ (for °जुष्टौ) — c) K6 V1 Bo 6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 5 6 8 दृष्ट; D7 T G1 3 दुष्ट (for दृष्ट्वा) D7 T G1-3 6 [अ]शाश्वत (for शा°) Ś1 K1 3 4 चांतक च, D4 चांतवच्च — d) D7 T G1-3 6 M1 5-7 मनस्त्यागो (for °स्त्यागः) T3 G2 6 नात्र चेच्छि (for नान्यदस्ति) ❁ Ca मनस्त्यागो मनसा कर्मणस्त्यागो न तु मनस एव त्याग । ❁

13 a) T1 स्वेनात्मा (for °त्मना) Ś1 K1 प्रणीता, K7 D4 6 [अ]प्रणेता (for प्र°) — c) D4 नु (for तु) D7 T1 G1-3 6 -गुणोपपन्न (G1 °न्न); M7 गुणोपयुक्त (for गुणेन युक्त)

14 a) Ś1 K3 4 सर्पा°, D7 T G1 3 6 सर्वान् (for सर्पान्) K7 तदोदपात, Bo तथोपदान (for तथोदपान) ❁ Cs कुशाग्राणि कुशाग्रप्रभृतीनि तीक्ष्णधाराणि । ❁ — c) D6 अविज्ञातस् (for अज्ञानतस्) K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 6 8 केचिज् (for मूढा) — d) Ds1 ज्ञान (for ज्ञाने) D8 तथा (for यथा) G1 [अ]तिशिष्ट, G8 विशिष्ट

15 a) G2 6 कृत्स्नश्च, M7 कृत्स्न तु M7 मन्त्रे D7 T1 G1 3 कृत्स्नाश्च मन्त्रा विधिवत्प्रयुक्ता — b) D4 5 यज्ञो, D7 G2 3 यथा (for यज्ञा) K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 M1 5-7 स्विह, D7 T G1-3 6 सह (for त्विय) — c) K7 M7 मनसा°, T1 च मन° D4 समाधे° ❁ Ca पञ्चात्मकम् मन्त्रविधिद्रव्यर्त्विग्यजमानेति पञ्चकारणसमुत्थम् । ❁

16 a) D5 D7 T G1-3 6 M1 5-7 गुणागुण (for °त्मक) B6 8 9 Da3 a4 फल वदति, D8 विंदति वेदास् (for वदन्ति वे°) — b) D7 T1 G1-3 तेभ्यो (for तस्मान्) K4 6 7 V1 Bo Dn1. n4 D8 D2-6, 8 9 G6 M1 5-7 मन्त्रो, B7 lacuna, G1 वेदा (for मन्त्रा),

देवत्फलं सिध्यति कर्मलोके ॥ १७

यद्यच्छरीरेण करोति कर्म
शरीरयुक्तः समुपाश्नुते तत् ।
शरीरमेवायतनं सुखस्य
दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् ॥ १८

वाचा तु यत्कर्म करोति किंचि-
द्वाचैव सर्वं समुपाश्नुते तत् ।
मनस्तु यत्कर्म करोति किंचि-
न्मनःस्थ एवायमुपाश्नुते तत् ॥ १९

यथागुणं कर्मगणं फलार्थी
करोत्ययं कर्मफले निविष्टः ।
तथा तथायं गुणसंप्रयुक्तः
शुभाशुभं कर्मफलं भुनक्ति ॥ २०

मत्स्यो यथा स्रोत इवाभिपाती
तथा कृतं पूर्वमुपैति कर्म ।
शुभे त्वसौ तुष्यति दुष्कृते तु
न तुष्यते वै परमः शरीरी ॥ २१

यतो जगत्सर्वमिदं प्रसूतं
ज्ञात्वात्मवन्तो व्यतियान्ति यत्तत् ।
यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं
तदुच्यमानं शृणु मे परं यत् ॥ २२

रसैर्वियुक्तं विविधैश्च गन्धै-

K6 7 V1 B7 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 T2 M1 5-7 मन्त्रपूर्वं (for °मूलं) B6 8 9 Da3 a4 वेदास्तस्मान्मन्त्रपूर्वं हि कर्म — c) Ś1 K1 2 विधेयो (for °य) K7 [उ]त्पत्ति (sic), T [उ]पपत्तं (for °पत्ति°). — d) G1 2 फलोपभोक्ता (for फलस्य भोक्ता) D4 G2 तु; D7 T G1 2 च (for तु) K4.6 V1 B6 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 T G1-3 6 M1 7 तथा (for यथा)

17 a) Ds1 शब्दश् — b) G3 स्वर्गाश् (for स्पर्शाश्) — c) Ś1 K1 2 रसो (for नरो) Ś1 K1 2 4 7 B6 Da3 a4 D4 9 [ऽ]रस°, V1 [ऽ]रसं; D8 T2 M5 7 रह°, D5 lacuna, D7 G1 2 गत°, T1 रथे, G3 6 रय° (for नम) Ś1 (sup lin) वत°, D6 मत (for गत) ❀ Ca रसस्थानगत रागाधिष्ठित° ॥ Cn नसस्थानगत इत्येक पदम् । मरणमप्राप्तो जीवन्नेव स्यात् । ❀ — d) Ś1 K1 2 4 7 V1 D4 9 कर्मणि स्यात्; B3 (marg) D7 T G1-3 6 M1 5-7 °णोस्य; D5 °णा ध्रुव (for कर्मलोके)

18 b) D8 °मुक्त (for युक्त°) D5 समुपासते (for °श्नुते) — 18cd = 12 461*, lines 1-2 M5 om (hapl) 18c–19b — d) K1 दाप्यायतनं, D4 वाप्या°, M7 चास्या°

19 M5 om 19ab (cf v l 18) — a) Da4 D4 तु; D5 7 T1 G1-3 6 च (for तु) M6 तत् (for यत्) — K2 om (hapl) 19bc — b) Ś1 K1 4 7 D4 5 9 वागेव; D6 तदेव (for वाचैव) — c) D5 तत् (for यत्) K7 om (hapl) from करोति up to कर्म (in 20a) — d) D7 T1 G1-3 6 M7 मनःस्थम्; T2 °स्तद् (for मनःस्थ). D7 T G1-3 6 एवेदम् (for एवायम्)

20 K7 om up to कर्म (cf. v l 19) — a) K6 V1 B6 6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 यथा यथा (for यथागुणं) K4 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 Cn.8 °गुणः; K6 गुणान् (for गणं) B9 फलार्थं, Da4 फलार्थि — b) K4 यत् (for अयं) K7 D4 9 कर्मगुणे; T G1-3 6 M7 °पथे (for °फले) Ś1 K1. 2 विविष्ट° (for निविष्ट°) — c) D5 T2 तथा यद् (for तथाय) D4 गुणसंप्रयुक्तः; D7 T G1-3 6 M1 5-7 °वत्प्रयुक्तः (M7 °क्त) — d) D7 T G1-3 6 M1 5-7 स भुङ्क्ते (for भुनक्ति)

21 a) K6 7 Ds1 D4 6 9 श्रोत (for स्रोत) K1 M5 6 [अ]तिपाती; K7 D4 6 9 T G1-3.6 [अ]भियाति, Da3 * * पाती (for [अ]भिपाती) — b) G3.6 पुण्यम् (for पूर्वम्) ❀ Ca कृत कर्तारम् । ❀ — c) G1 [ऽ]पि (for तु) Ś1 K1 2 D4 9 तिष्ठति (for तुष्यति) K6 दुष्कृतेषु; K7 D8 4 9 °ते च (for °ते तु) — d) M1 5 6 दुष्यते (for तु°) K7 D4 9 [ऽ]सौ (for वै) K4 शरीरे ❀ Ca परम शरीरी क्षेत्रज्ञ ईश्वर । ❀

22 a) Ś1 K1 2 4 सतो; M7 ययो (for यतो) K1 पूर्वम् (for सर्वम्) — b) K2 ज्ञानात्मवतो; K7 D4 9 ज्ञानात्मना (D9 °ज्ञा)तो (for ज्ञात्वात्मवन्तो) Ś1 K1 2 ह्यधिर्गाति, K4 व्यधि°; B3 (marg) Da3. a4 Ds1 ह्य(Ds1 व्य)भियंति; Dn1 व्यभिपाति, Ds2

रशब्दमस्पर्शमरूपवच्च ।
अग्राह्यमव्यक्तमवर्णमेकं
पञ्चप्रकारं ससृजे प्रजानाम् ॥ २३
न स्त्री पुमान्वापि नपुंसकं च

न सन्न चासत्सदसच्च तन्न ।
पश्यन्ति यद्ब्रह्मविदो मनुष्या-
स्तदक्षरं न क्षरतीति विद्धि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

मनुरुवाच ।
अक्षरात्खं ततो वायुर्वायोर्ज्योतिस्ततो जलम् ।
जलात्प्रसूता जगती जगत्या जायते जगत् ॥ १
इमे शरीरैर्जलमेव गत्वा

जलाच्च तेजः पवनोऽन्तरिक्षम् ।
खाद्वै निवर्तन्ति नभाविनस्ते
ये भाविनस्ते परमाप्नुवन्ति ॥ २
नोष्णं न शीतं मृदु नापि तीक्ष्णं C. 12 7396 B 12 202. 3 K 12. 200 3

---

[s]प्यधियति, D4 9 [s]प्यधि(D9 °भि)याति; D5 [s]प्ययसति, D6 व्यतियति, D7 T G1-3 6 M1 5-7 [s]प्यु(M1. 5-7 °भ्यु)पयाति (for व्याति°) Ś1 K1 2 D4 9 यांत, K7 यांति, D8 यस्नात्, D7 T G1-8 6 M1 5-7 यांति (for यत्तत्) —°) D7 T1 G1 2 -प्रकार (for प्रकाश)

23 ᵃ) K6 Bo 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 8 5 6 8 विमुक्तं, D7 T1 G1 विविक्तैर्, G2 विमुक्तैर् (for वियुक्तं) —ᵇ) Ś1 K1 2 अरूपदं च (for °वच्च) —ᶜ) G1 अगृह्यम् (for अग्रा°) Da4 अनंतम् (for अवर्णम्) —ᵈ) K8 V1 Bo 6 7 9 Dn1 n4 D2 8. 6 8 -प्रकारान्, D6 -प्रकाश (for °र) K7 V1 B6 8 (marg as in text) D5 6 M6 7 सृजते; D7 T G1-3. 6 सृजति (for ससृजे) ❀ C8 पञ्चप्रकार पञ्चभूतात्मकम् । ❀

24 ᵃ) Ś1 K1 2 4 7 B6 8 9 Da4 D4 9 T2 G3 M1 5-7 वा न, K6 V1 Bo 7 Da8 Dn4 D8 D2 8 6 8 नापि; Dn1 नाति (for वापि) V1 Ds1 D4. 7 T G1-8 6 M1. 5-7 वा (for च) —ᵇ) K6 V1 D5 M1 5 6 वासत्; G1 2 चामन्न (for चासत्) K1 2 6 Da4 Dn4 Ds1 D4 तत्र, D6 तत्तत्, G2 तं च (for तन्न) —ᵈ) K4 Da8 a4 Ds1 D2 6 8 क्षरति

Colophon. —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4. 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-8 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2 4. 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn4 Ds2 D2-4 6 8 9 मनुबृहस्पतिसंवाद° ; Ds1 D4 बृहस्पतिसंवाद°, M1 5-7 मनुबृहस्पतिसंवादे शरीरफल(M7 om फल)भोक्तृत्वविधि —*Adhy no* (figures, words or both) Dn1 28, Dn4 D8 D7 T1 G1 8 6 M1 5-7 27, D2 8 26, T2 G2 41 —*Śloka no* Da4 Dn4 D8 27, Dn1 29

195

1 D7 8 T G1-8 6 M1 5-7 बृहस्पतिर् (for मनुर्) —ᵃ) K1 om ततो —ᵇ) K1 वायुर्, Dn1 n4 D2 ततो (for वायोर्) D7 T1 G1-8 6 तथा (for ततो) —ᵈ) Da4 (before corr) D4 9 G1 जगत्या

2 ᵃ) K6 7 Bo 6 7 8 (marg as in text) Da8 a4 Dn1 n4 D2 8 6 8 एते, D5 इद (for इमे) K2 शरीरा, D4 °रे, D5 °र (for °रैर्) Ś1 K1. 2 4 गया (sic), D5 मत्वा (for गत्वा) ❀ Cv शरीरै भस्मीभूतशरीरै । ❀ —ᵇ) K1 4 जलाश् D4 तेजा° K7 V1 Bo 6 7 9 पवनोंतरीक्ष; D6 7 °न य(D7 °नाद्य)-था ख, T G1-8 6 °नातरिक्ष (T2 G8 6 °क्षे) —ᶜ) D5 स्याद् (for खाद्) D6 न च, M1 7 Cv च (for न) K1 भाविनास्, D9 भावितस् (for नस्) ❀ Cn भाविन°, भावोऽक्षर तद्येषामात्मत्वेनास्ति ते । ❀ —ᵈ) K6 Bo 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 मोक्ष च ते वै, D7 यथाविनस्ते (sic), Cnp ये भाविनस्ते (as in text) D9 आप्नुवंति (for आप्नु°) G6 तद्वै पदं मुख्यमवाप्नुवंति ❀ Cp पर मोक्षमनावृत्तिलक्षणम् ॥ Cs परमस्वभाव परमात्मप्रकृतिम् ॥ Cv (reading [s]भाविन) अभाविन मुक्ता । ❀

195 52.3 00 3 नाम्लं कषायं मधुरं न तिक्तम् ।
न शब्दवन्नापि च गन्धवत्त-
न्न रूपवत्तत्परमस्वभावम् ॥ ३
स्पर्शं तनुर्वेद रसं तु जिह्वा
घ्राणं च गन्धाञ्श्रवणे च शब्दान् ।
रूपाणि चक्षुर्न च तत्परं य-
द्गृह्णन्त्यनध्यात्मविदो मनुष्याः ॥ ४
निवर्तयित्वा रसनं रसेभ्यो
घ्राणं च गन्धाच्छ्रवणे च शब्दात् ।
स्पर्शात्तनुं रूपगुणात्तु चक्षु-
स्ततः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ ५
यतो गृहीत्वा हि करोति यच्च
यस्मिंश्च तामारभते प्रवृत्तिम् ।
यस्मिंश्च यद्येन च यश्च कर्ता
तत्कारणं तं समुपायमाहुः ॥ ६
यच्चाभिभूः साधकं व्यापकं च
यन्मन्त्रवच्छंसते चैव लोके ।
यः सर्वहेतुः परमार्थकारी

3 a) Dn1 तीक्ष्ण, Ds1 क्षांत (for क्षीत) M1 5-7 नोत (for नापि) — b) T1 G1-3 6 न सं (for नाम्ल) Da1 तिक्ष्ण (for तिक्तम्) — c) K1 शब्द धान् K6 D4 5 9 T2 चापि न; B6 नापि हि; D8 G3 M1 नापि न (for नापि च) Ś1 K2 4 B3 (marg. as in text) गध्रवत (for °वत्तन्) K6 D4 5 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 च (for तन्) — d) Ś1 K1 2 न रूपं तत् K4 न स्पर्शयत्तन् (for न रूपवत्तत्) Ś1 K1 2 V1 D5 G3 परम (for °म-)

4 a) Da1 स्पर्शांस्, M5 7 स्पर्शांस् (for स्पर्शं) M1 5 7 रसांस् (for रस). K6 7 V1 B0 6 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T G1-3 6 M1 5 च; D7 न (for तु) — b) K6 D7 प्राण, V1 घ्राणौ (for घ्राण) K7 D5 9 तु; D4 नु (for च) D7 T G1-3 6 गध (for गन्धान्) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds1 D2 8 श्रवणौ; K7 Ds2 D4 5 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 श्रवण (for °णे) K7 D5 9 तु, D4 नु (for च) D7 T1 G1-3 6 शब्द (for शब्दान्) — c) V1 यत्पर; D6 तत्फल (for तत्पर) Ś1 K1 2 तद् (for यद्) — d) T2 गृह्णाति B9 अनाध्यात्म; G2 अन ध्यात्म (for °ध्यात्म) D4 7 मनुष्य.

5 a) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T1 M1 5-7 रसनां (for °न) — b) K7 घ्राणे (for घ्राण) D4 गधान्, D7 गध (for गन्धात्) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 श्रवणौ, K7 D6 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 श्रवण (for °णे) Da4 शब्दान् — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 M1. 5-7 त्वच (for तनु) D6 रूपगुणांस् K7 B6 D4 5 7 T G1-3 6 M1. 5-7 च (for तु) — d) K1 4 7 D4. 9 स्व; D7 T G1-3. 6 M1 5-7 तं (for स्व).

❀ Cv (reading तत्स्वभाव) तेषां दिव्यगन्धरसादीनां स्वभावो यस्य । ❀

6 a) Ś1 K1 2 V1 B0 6-9 Da3 a4 D6 M6 ततो (for यतो) G1 ग्रहीत्वा Ś1 K1 2 4 यश्च; D7 T1 G1 2 M1 5-7 यद्यद्, T2 G3 6 सर्वं (for यच्च) — b) V1 तास्मिंश्च, D7 T1 क्ष° (for य°) D7 T G1-3 6 M1 5-7 याम् (for ताम्) G1 3 प्रवृत्ति — c) Ds1 D7 T1 G2 3 6 यस्मै च; D4 येस्मिंश्च, G1 यस्मै* (for यस्मिंश्च) K4 येभ्यो न; B3 (marg.) यत्नेन; D5 यष्टेन, D6 यद्येव; D7 T1 G1 3 6 तद्येन (for य°). G3 6 यच्च तच्च (for यश्च कर्ता) — d) K4 6 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 6 8 G3 यत् (for तत्) K6 कारणम् (for °णं) K3 Dn1 lacuna, K6 B0 Dn1 D8 D2. 3 8 ते, V1 B6 8 (marg.) 9 D5-7 T1 G1-3 6 तत् (for तं) K4 6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3. 6 8 समुदायम्; V1 B6-9 Da3 a4 D5 समवायम्, D7 T G1-3 6 समुपेयम्, M1 5-7 स्वमुपायम् (for समु°) D4 9 तत्कारणात तत्स्वमुपायमाहु ❀ Cs (reading स्वमुपेयम्). स्वं उपेयं लयस्थान स्वभावमाहु । अयमर्थः । लोके यान्युपादानत्वेनाधिकरणत्वेन कारणत्वेन कर्तृत्वेन च कारणानि दृष्टानि तेषामसाधारणमुत्पत्तिस्थान परमात्मानमाहुरिति । ❀

7 a) Ś1 (orig.) यश्चाविभु, Ś1 (sup. lin.) यश्चाभिभु°, K1 यश्च विभि°; K2 4 यश्च विभु°, K6 Dn1. n4 यद्वाप्यभूद्, K7 D4 9 यच्च ह्यच्च; V1 D2 3 5 यच्चाभिभूद्, B0 6-9 D6 8 यच्चाप्यभूद्; B3 (marg.) यच्चातिभूर् (for °भिभूः) K6. 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 T2 G3 6 M1. 7 Cs व्यापकं (D4 °न; D6 M1 °क) साधकं (by transp.) M1. 7 यत् (for च) D7 T1 G1 2 यच्चापि पूर्वापरसाधक, च; M5 6 यच्चाभिभूर्व्यापकसाधकं यत् — b) T2 G3 6 M1 मंत्रविद्

तत्कारणं कार्यमतो यदन्यत् ॥ ७
यथा च कश्चित्सुकृतैर्मनुष्यः
शुभाशुभं प्राप्नुतेऽथाविरोधात् ।
एवं शरीरेषु शुभाशुभेषु
स्वकर्मजैर्ज्ञानमिदं निबद्धम् ॥ ८
यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीप्तः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥ ९
यथा हि राज्ञो बहवो ह्यमात्याः
पृथक्प्रमाणं प्रवदन्ति युक्ताः ।
तद्वच्छरीरेषु भवन्ति पञ्च
ज्ञानैकदेशः परमः स तेभ्यः ॥ १०
यथार्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगा
मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चापः ।
गच्छन्ति चायान्ति च तन्यमाना-
स्तद्वच्छरीराणि शरीरिणा तु ॥ ११
यथा च कश्चित्परशुं गृहीत्वा
धूमं न पश्येज्ज्वलनं च काष्ठे ।
तद्वच्छरीरोदरपाणिपादं

C. 12 7405
B 12 202.12
K 12 200 12

(for °यच्) K4 छेत्स्यति; K6 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2.5.6.8 स्याप्स्यति; K7 D4 9 शास्यते; V1 B3 स्याप्यते, T2 G2 6 M1 4 6 शि(G6 श)ष्यति; M7 शास्यति (for शास्यते) K6 V1 B0 6 Da3 Dn1 n4 Ds D2.5.6.8 T2 M1 6-7 चापि, K7 चैव, B3 (marg) 7-9 Da3 जीव, G3 6 सर्व (for चैव) M1 लोक (for लोके) D7 T1 G1 2 यन्मत्रमार्षिष्यति सर्वलोक ꣸ Cv मद्भवत् सकल्वेदप्रतिपादयन् । ꣸ —c) Ds1 D7 T G1-3 6 यत् (for य°) Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 7-9 Da3 Dn1 D2 4 6 9 परमात्मकारी (for °र्थकारी) —d) B3 यदान्यत्

8 a) K6.7 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 हि (for च) B6 8 D4 7 9 T G1-3 6 M1 6-7 स्वकृतैर्; Dn1 सुकृतो (for °तैर्) —b) T2 चाप्नुते (for प्रा°) D6 तथा, T G1-3 6 M1 6-7 च (for ऽथ) —c) D6 शरीरेण (for °रेषु) —d) D4 7 9 T G1-3 6 M1 6-7 स्वकर्मभिर् (G3 क) (for °जैर्) G1.6 निबधन (for निबद्धम्)

9 a) D6 यदा (for यथा) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2 5 6 8 प्रदीप्त (for प°) Ds1 D7 T1 परत (for पु°) K6 प्रकाश; V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2 5 6 8 प्रदीप, G3 °प्त (for °प्त) ꣸ Cs अत्र प्रदीपशब्देन प्रदीपाधारो वर्तिकादिर्विवक्षित । ꣸ —b) Dn4 प्रकाशमानस्य, D7 T1 G1-3 6 °मर्थस्य (for °मन्यस्य) Ś1 K1 दीप्य; K2 दीप्य, K7 D4 9 दीप्त; D7 T G1-3 6 M1 6-7 विद्व(T1 G1. 2 °द्वा)न् (for दीप्यन्) —c) K7 यथेह; Da3 a4 तथेति, D4 7 T G1-3.6 M1 6-7 तथैव (for तथेह) Ś1 K1 2 दीपवृन्दा; Cs °वृक्षा (as in text) ꣸ Cv पञ्चेन्द्रियाख्यदीपे सहिता वृक्षा, देहाख्यवृक्षा । ꣸ —d) G1 ज्ञान Ś1 K1.2 B7 9 प्रदीपा, G1 2 प्रदीप्त (for प्ता) K7 परम त एव, D7 परम तदेव (for °वन्त एव)

10 a) B7 Dn1 D2-4 राज्ञा (for राज्ञो) G3 बहु भृत्यमात्या (for बहवो ह्यमात्या) —b) B7 सम्यक्, D6 प्रत्यक्, G1 प्रथक् (for पृ) Ś1 K1.2 7 D4 9 प्रवादं, Cs प्रमाण (as in text) K1 om प्रवद ꣸ Cs प्रमाण प्रमितमर्थम् । ꣸ —c) B7 यद्वत् (for तद्वत्) B7 विश्व, T1 युक्ता (for पञ्च) V1 तद्वच्छरीरे प्रभवति पच —d) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2-4 6-9 G1-3 6 ज्ञानैकदेशा; M7 देश (for °देश) K7 D6 शतेभ्य, G1 स एभ्य (for स तेभ्य)

11 a) D5 यचार्चिषो, G6 यथार्चिषा K7 Da3 [ऽ]ग्नि K4 6 7 B0 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 5 6 8 वेगो, G6 वेगान् (for वेगा) —b) K1 मारीचयो स्कस्य (sic) B7 वेगा; G1 वाप (for चाप) —c) K1 2 चायति; D4 वायाति Ś1 (sup lin) टह्यमानास्, K4 6 V1 Dn1 n4 Ds D2 5 6 8 सचरत्यस्, K7 D4 6 9 सततानि; B0 सतरत्यस्; B6 सचरति, B8 Cpp समरत्यस, B9 सति यास्य; Da3 a4 सतनत्यस्, D7 T G1-3 6 M1 6-7 सततास्तु (for तन्यमानास्) ꣸ Cp सचरत्य, सतन्वत, ससरत्य प्रसरंस्य इत्यपि पाठो भवति । ꣸ —d) D4 9 तु (for तु)

12 a) Da3 a4 lacuna, Ds1 M1 6-7 हि; G1 2 स (for च) M1 परम (for °शु) —b) K7 G1 2 च (for न) G3 6 न (for च) K7 Ds1 योगात् (for काष्ठे) — Ś1 K1 2 4 7 Ds1 om (hapl.) 12c–13b —c) B7 partly damaged Dn4 पाणिपादे (for

छित्त्वा न पश्यन्ति ततो यदन्यत् ॥ १२
तान्येव काष्ठानि यथा विमथ्य
धूमं च पश्येज्ज्वलनं च योगात् ।
तद्वत्सुबुद्धिः सममिन्द्रियत्वा-
द्बुधः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ १३
यथात्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां
स्वप्नान्तरे पश्यति चात्मनोऽन्यत् ।
श्रोत्रादियुक्तः सुमनाः सुबुद्धि-
र्लिङ्गात्तथा गच्छति लिङ्गमन्यत् ॥ १४
उत्पत्तिवृद्धिक्षयसंनिपातै-
र्न युज्यतेऽसौ परमः शरीरी ।
अनेन लिङ्गेन तु लिङ्गमन्य-
द्गच्छत्यदृष्टः प्रतिसंधियोगात् ॥ १५
न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो
न चापि संस्पर्शमुपैति किंचित् ।
न चापि तैः साधयतेऽथ कार्यं
ते तं न पश्यन्ति स पश्यते तान् ॥ १६
यथा प्रदीपे ज्वलतोऽनलस्य
संतापजं रूपमुपैति किंचित् ।
न चान्तरं रूपगुणं बिभर्ति

°पाद) M1 तद्वच्छरीरादपराणि पाद — d) Da3 a1 ततो यदन्य, D4 5 9 यतस्ततोन्यत्

13 Ś1 K1. 2 4 7 Ds1 om 13^{ab} (cf v l 12) G1 om. (hapl) 13^{a}–14^{b} — a) G2 तथा (for यथा) — b) D7 T G2 3 6 काष्ठे; M1 5–7 तत्र (for योगात्) — c) K1 4 6 V1 B6 7 Dn4 Ds2 D2 3 8 T2 M1 5–7 सबुद्धि°, Ds1 D7 G6 सुबुद्धिं; D5 T1 G2 3 सबुद्धि (for सुबुद्धि°). K4 6 B0 7 Dn1 n4 Ds1 D2 3 6 8 समर्सिद्रियात्मा, K7 D9 सुसमेंद्रियत्वाद्, B6 Ds2 D5 7 T G2 3 6 M1 5–7 समामिंद्रियार्थैं (B6 °र्थाद्, D5 °र्थैं, D7 °र्थे); D4 स समेंद्रियत्वाद् (for सममिन्द्रियत्वाद्) — d) K4 D2 बुद्धि°, D4 6 बुद्ध° (for बुध°) K4 6 V1 B0 6–9 Dn1 n4 D8 D2 3 5–8 T G2 3 6 त, K7 स्व (for स्व)

14 G1 om 14^{ab} (cf v l 13) — b) K6 चान्यतो; D4 वात्मनो — c) K7 B7 श्रोत्रादियुक्ता (B7 °क्त); M5 °भियुक्त° K6 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 सुमहान्; K7 सुमन, B6 (m as in text) 7 8 (m as in text) 9 तु महान्, D7 T1 G1–3 6 M1 5–7 समना° (for सु°) K6 B6 7 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 6 7 T G2 3 6 M1 5–7 सबुद्धिर्; D8 3 स्वबुद्धिर्; D5 सुबुद्धिं (for °द्धिर) — d) Da1 partly damaged B7 स्वर्गाद् (for लिङ्गात्) G2 तथो (for तथा)

15 a) Ś1 K1 2 वृद्धि; Da3 a1 बुद्धि, G2 -भित्ति (sic) (for -वृद्धि) K4 6 7 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 Ds2 D2–7 9 -व्यय (for क्षय) D8 गच्छत्यदृष्टै फलसनियोगैर् ❀ Ca क्षयो हि क्षीणतामात्रम्, सनिपातो मरणम् । ❀ — b) G3 नि (for न) D5 मुच्यते (for युज्यते) D2 शरीरे. — c) Da3 om लिङ्गेन D4 9 नु (for तु) — d) K6 B7 8 (marg as in text) Cpp अदृष्टे°, K7 °ष्टि°, V1 B0 6 9 °ष्टे; D5 अतुष्ट°; D7 अदुष्ट, M1 5 6 अदृष्ट (for °ष्ट°) K6 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D8 D2 3. 5 6 8 Cp फलसनियोगात्, V1 B6 (marg) Da3 प्रतिसनि°, Cpp अभिसधियोगात् (for प्रतिसधि°) ❀ Ca प्रतिसधियोगात् प्रतिसंधानरूपेण ज्ञानेन योगात् ॥ Cp अदृष्ट° असम्यग्दर्शन° । फलसनियोगाद् सुखदु खाभिमानाद् । ❀

16 a) B9 रूपमात्मने; D7 T G1–3 6 M1 5–7 चक्षुरात्मा (M1 5–7 °त्मनो) — K6 reads 16^{b}–17^{b} on marg — b) K6 V1 G3 6 कश्चित्, B6 3 Da3 कचन, B9 किंचन, Ds2 कंचित् (for किं°) — D5 G1 om. (hapl) 16^{c}–17^{b} — c) D7 T G2 3 6 तथापि (for न चापि) K6 V1 B0 6–9 Da3. a1 Dn1 n4 Ds1 D2 3 6 8 तु; K7 D4 7 9 T G3 6 M1 5–7 च, Ds1 तु, G2 [ऽ]पि (for ऽथ) — d) G2 तत् (for तान्)

17 D5 G1 om 17^{ab} (cf v l 16), K6 reads 17^{ab} on marg — a) K6 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 D8 D2 3. 6–8 T G2 3 6 M1. 5–7 Cs समीपे; Dn4 शरीरे (for प्रदीपे) Da1 ज्वलनो; D7 G3 6 चलतो (for ज्व°) — b) K6 तापम् (for रूपम्) K6 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds1 s2 (before corr) D2 3 6 8 M1 5–7 Cv काश्चित् (for किंचित्) ❀ Cv (reading काश्चित्) काश्चित् अभिस्तम्भनशक्तिमान्पुरुष ॥ Cs किंचित् तृणादिक वस्तु । ❀ — c) D5 तं (for न) K6 B0 6–9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 चापरे; D7 T G1–3. 6 M1 5–7 Cs चांतरा (for °र) ❀ Cs अन्तरा तयोर्ज्वलनतृणादिकार्ययोर्मध्ये । ❀ — d) K7 ता (for तद्). K7 V1 B6–9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 ददाति

तथैव तद्दृश्यते रूपमस्य ॥ १७

यथा मनुष्यः परिमुच्य काय-
मदृश्यमन्यद्विशते शरीरम् ।
विसृज्य भूतेषु महत्सु देहं
तदाश्रयं चैव बिभर्ति रूपम् ॥ १८

खं वायुमग्निं सलिलं तथोर्वीं
समन्ततोऽभ्याविशते शरीरी ।
नानाश्रयाः कर्मसु वर्तमानाः
श्रोत्रादयः पञ्च गुणाञ्श्रयन्ते ॥ १९

श्रोत्रं खतो घ्राणमथो पृथिव्या-
स्तेजोमयं रूपमथो विपाकः ।
जलाश्रयः स्वेद उक्तो रसश्च
वाय्वात्मकः स्पर्शकृतो गुणश्च ॥ २०

महत्सु भूतेषु वसन्ति पञ्च
पञ्चेन्द्रियार्थाश्च तथेन्द्रियेषु ।
सर्वाणि चैतानि मनोनुगानि
बुद्धिं मनोऽन्वेति मनः स्वभावम् ॥ २१

शुभाशुभं कर्म कृतं यदस्य
तदेव प्रत्याददते स्वदेहे ।
मनोऽनुवर्तन्ति परावराणि C. 12. 7413 B 12. 202. 22 K. 12. 200. 22

(for °ते).

18 a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 4 5 8 तथा, D7 T1 G1. 3 M1. 6 यदा (for यथा) D4 मनुष्या D7 T G1-3 6 प्रवि(G1 °ति)मुच्य (for परि°) G1 कार्यम् (for कायम्) ❀ C8 मनुष्य परकायप्रवेशनशक्तो मनुष्य । ❀ — b) D4 एतद् (for मन्यद्) K6 विगते (for विशते) — c) K6 विसृष्ट (for विसृज्य). K6 Dn4 D6 8 महत्स्वदेह, G3 (before corr) °त्स्वरूप (for °त्सु देह) ❀ Ca महत्सु भूतेषु समवायवृत्त्या, इन्द्रियेषु तु प्रकाश्यतया सन्ति रूपादय । एतानि भूतेन्द्रियार्थेन्द्रियाणि मनस्यधिष्ठेयतया वसन्तीति भाव । मनस्तु बुद्धिनियत, बुद्धिस्तु स्वभावमात्मानमन्वेति । ❀ — d) Ś1 K1. 2 यथाश्रय (for तदा°).

19 a) G1 वायुर् K7 शलिल K1 6 7 Da4 D4 6 9 तथोर्वी, D3 मही च; D8 तथार्चि (for तथोर्वी) — b) T2 G1 2 M1 6 7 हि (for ऽभि). Ś1 K1 2 4 शरीरे; B3 (marg) Cpp °र ❀ Cp शरीरी शरीर संबन्धी महाभूतगण । ❀ — c) K1 नानाश्रया, D4 मानाश्रया; M1 नारा° (for नाना°) ❀ Cv (reading नान्याश्रया) नान्याश्रया देहादन्याश्रयरहिता । ❀ — d) Ds1 शब्द (for पञ्च). Ś1 K1. 2 4 6 7 V1 B8 (marg) D4 6 7. 9 T G1-3 M7 Cpp C8 गुणा (for गुणान्) Ś1 K1 2 D4 6 श्रयति, K4 श्रयेति, K7 श्रवति (for श्रयन्ते) ❀ Cp पञ्च गुणा इति पाठे श्रयन्ते शरीरमिति शेष । ❀

20 a) C3 नभो (glossed by नभोमय) (for खतो) V1 B0 9 Da3 a4 D6 पृथिव्यां (for °व्यास्). D7 T G1-3 6 M1 6-7 श्रोत्रं नभो घ्राणमुक्त पृथिव्यास — b) Ś1 K1 रूपमयो; B0 °मतो; D7 G1-3 6 M1 5-7 चक्षुरयो (for रूपमयो). — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 T G1-3 6 M1. 5-7 जला श्रय (for °श्रय°) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D2 8 5-3 तेज उक्तं; T G1-3 6 M1. 5-7 ज्ञानमुक्त (for स्वेद उक्तो) Ś1 K1 नभस्तो, K2 नवस्तो, Dn4 Ds1 D2 6 M1 5 6 रसं च; D8 रजश्च; T2 G1 2 रसाश्च (for रसश्च) — d) Ds1 वाय्वात्मका D8 गुणाश्च D7 T G1-3 6 M1 5-7 वाय्वात्मक स्पर्शनमा(D7 T1 G1. 2 °मया)मनति

21 a) V1 च सति; Ds1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cs वदति (for वसन्ति). — b) Ś1 K1. 2 7 D4 9 सर्वे (K7 D4 9 °दें)द्रियार्थाश्च; B0 D7 T1 G1 2 पचेंद्रिया र्थेषु (B0 °र्थेश्च) (for °र्थाश्च) K7 यथेंद्रियेषु; D7 T1 G1-3 तथेंद्रियाणि (for °येषु) — c) D4 वैतानि B7 भूतानि गुल्मानि मनोनुगानि — d) K1 रार्द्धं (sic), K6 B0 6 8 Da3 a4 Dn4 D8 D3. 5 7 T1 G1 3 M5 6 बुद्धिर्; B7 बुद्धेर् (for बुद्धिं) K6 B8 (marg) 9 D4 G3 मति स्वभाव, T2 G1 M7 मतिस्व°, G2 मनस्य भावं (for मन स्वभावम्)

22 a) K6 V1 B0 7 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T2 यद- न्यत् (for यदस्य) — b) Ś1 K1 तदेह, G1 तदैव Ś1 (before corr) K1 प्रीत्याददति; Ś1 (by corr) K3 4 V1 प्रत्याददति, K7 D4 5 9 चैवाददते; Ds1 D7 T G1-3 6 M1 5-7 प्रेत्या° (for प्रत्या°) K7 D4 5 7-9 T G1-3 6 M7 [ऽ]न्यदेहे; B6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Cp स्वभाव; M1 5 6 [ऽ]स्य देहे (for स्वदेहे). ❀ Cp स्वभावमात्मान प्रति आददते गृह्णन्ति प्रापयन्ती- त्यर्थ ॥ C8 प्रत्यन्यदेहे आददते । ❀ — c) K1 मम (for

22 जलौकसः स्रोत इवानुकूलम् ॥ २२
22 चलं यथा दृष्टिपथं परैति
सूक्ष्मं महद्रूपमिवाभिपाति ।
स्वरूपमालोचयते च रूपं
परं तथा बुद्धिपथं परैति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

मनुरुवाच ।
यदिन्द्रियैस्तूपकृतान्पुरस्ता-
त्प्राप्तान्गुणान्संस्मरते चिराय ।
तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु पश्चा-
त्स बुद्धिरूपः परमः स्वभावः ॥ १
यथेन्द्रियार्थान्युगपत्समस्ता-
न्नावेक्षते कृत्स्नमतुल्यकालम् ।
यथाबलं संचरते स विद्वां-
स्तस्मात्स एकः परमः शरीरी ॥ २
रजस्तमः सत्त्वमथो तृतीयं

मनो) —d) K1 जलोकस°. K6 श्रोत्र, K7 V1 B0 D4 6 9 श्रोत (for स्रोत)

23 a) K6 D8 जल, Da4 बल (for चल) B6 दृष्टपथं, K7 परेति, D1 T G1-3 6 M1 6-7 प्रयाति (for परैति) ❀ Ca चलम्, अलातचक्रमिव ॥ Cv चल चरम् । सूक्ष्मजीवस्य रूपम् । ❀ — V1 reads 23bcd on marg —b) K7 D4. 9 शूक्ष्मं Ds1 महारूपम्; G1. 2 M6-7 महद्भूतम् (for °द्रूपम्) K6 7 B7 Dn1 D8 D2-4. 8 9 T2 G3 6 M1 6 8 [अ]भिभाति, V1 B0 6 8 9 Da3. n4 °याति, B8 (marg) D6 7 T1 G1 2 [अ]वभाति, D5 [आ]ददाति (for [अ]भिपाति) —c) B6 9 Da3 स्वं (for स्व) D1 T G1-3 6 M1 6-7 आलोकय(M6 °यि)तं (for °चयते) Cv धीर (for रूप) —d) K7 D4 9 बुद्धिपथा; B9 Dn1 T1 G1 2 °पर, M7 (sup lin) °पथो (for °पथ) D4 T1 G1 परेति; M7 (sup lin) व्यवैति (for परैति)

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K1 4. 6 7 B0 6. 7 9 Da3 n4 Dn1. n4 D8 D2-8 T G1-3 6 M1 6-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2. 4 6 V1 B6-9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3 5 6 8 M6 मनुबृहस्पतिसंवाद, K7 D4 9 बृहस्पतिमनुसंवाद°, B0 मनुभरद्वाजसंवाद°, T2 भूतव्यापारं; M1 6 7 इंद्रियोत्पत्ति° —*Adhy no* (figures, words or both). B7 Dn4 D8 D7 T1 G1 3. 6 M1. 6-7 28, Dn1 29, D8 27, T2 G2 42. —*Śloka no* Da4 Dn1 n4 Ds1 D8 23,

196

1 D7 T G1-3. 6 M1. 6-7 बृहस्पति° (for मनु°) —a) T2 G1 यदींद्रियैस् K2 तूपहतान्; K4 D2-6 9 °हृत; K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D8 °हित; K7 B8 (marg) °हृतं, D1 T G1-3 6 M1 6-7 °गतै (for °कृतान्) —b) Ś1 K2 प्राणान्; K1. 7 प्राणो, D4 9 प्राणाद् (for प्राप्तान्) Cpp संहरते (for संस्मरते) —c) Dn4 तथा (for तेषु) K1 [उ]पहितेषु, G1 °गतेषु (for °हतेषु) —d) Ś1 बु°, G3 स्व (for स) K7 Dn4 Ds1 D4 9 G1 2 M1. 6-7 परम (for °म°) Cpp सस्वभाव° (for स्वभाव) ❀ Ca परम उत्कृष्टः स्वभावश्चेतनाख्य इत्यर्थ ॥ Cp: परम° स्वतन्त्र° स्वभाव° स्वमहिमप्रतिष्ठ° आत्मा । ❀

2 a) B9 G3 6 यदिंद्रियार्थान् (G3 °द्), D1 T G1 यदीं° K6 B7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 3. 6 8 M6 6 समंतान् (for समस्तान्) —b) K6 चोपेक्षते; K7 B8 D4. 5 9 M1 Ca नापे(K7 °पै)क्षते; V1 B0 6 7. 9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T2 नोपेक्षते, Da3 D6 नोपेक्ष्यते; G1 अवेक्षते (for नावे°) D6 अनंत (for अतुल्य). K1 2 4 °काले (for कालम्) B7 damaged. D1 T G1-3 6 M1. 6-7 कृत्स्नशस्तुल्यकालं ❀ Ca अतुल्यकालं क्रमेणानुभूयमानम् । ❀ —c) K4 V1 B0 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 यथाचलं, K6 B6 9 D5 8 तथा बल; D1 T G1-3 6 M1. 6-7 यथाक्रमं, Ca °बलं (as in text) D5 सचलते; M7 स्म चरते (for संच°).

गच्छत्यसौ ज्ञानगुणान्विरूपान् ।
तथेन्द्रियाण्याविशते शरीरी
हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ ३
न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो
न पश्यति स्पर्शनमिन्द्रियेन्द्रियम् ।
न श्रोत्रलिङ्गं श्रवणे निदर्शनं
तथागतं पश्यति तद्विनश्यति ॥ ४
श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ॥ ५
यथा हिमवतः पार्श्वं पृष्ठं चन्द्रमसो यथा ।
न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ॥ ६
तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ ।
अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्भ्यां न चासौ नास्ति तावता ॥ ७
पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत्सोमे न विन्दति ।
एवमस्ति न *वेत्येतन्न च तन्न परायणम् ॥ ८
रूपवन्तमरूपत्वादुदयास्तमये बुधाः ।
धिया समनुपश्यन्ति तद्गताः सवितुर्गतिम् ॥ ९
तथा बुद्धिप्रदीपेन दूरस्थं सुविपश्चितः । C 12. 7426 B 12 203 10 K 12 201 10

Ds1 D5 च (for स) B6 8 9 विभास्, D5 बुध्याम् (for विद्वांस्). —d) D3 अस्मात्, D6 तथा (for तस्मात्). Ś1 K1 2, 4 वैक, D2 3 विद्वान् (for एक)

3 a) D2 om रजस्तम K7 सत्त्वतमोस् (for °मयो) G1 त्रितीयं —b) Ś1 K1 2 4 मयो (for असौ) K6 B6 6 7 8 (marg. as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5–8 स्थान (for ज्ञान) K1 गुणान्वरूपान् (sic), G1 गुणान्यरूपान् (for °न्विरूपान्) ❀ Cn रजसा सदेह तमसा विपर्यय सत्त्वेन निश्चय । ❀ — After 3ab, Kumbh ed ins

533* न तैर्निबद्ध स तु यभाति विश्व
ग चानुयातीह गुणान्परात्मा ।

—c) Ś1 K1 2 4 यथा (for तथा) Ś1 K1 D7 T G1–3 6 M1 5 6 आविशति (for °से) D7 T G1–3 6 M1, 5 6 [इ]ह देही (for शरीरी)

4 a) D1 G1 3 आत्मा (for आत्मनो) —b) V1 पश्यते K6 B9 Dn1 Ds D2 3 5 6 8 Cnp इंद्रियाणां, V1 °येण (for °येन्द्रियम्) ❀ Cn इन्द्रियाणामिति पाठे निर्धारणे षष्ठी । इन्द्रियाणां मध्ये स्पर्शनं यत्तदपि न पश्यतीति योज्यम् । ❀ —c) B7 damaged, D8 G6 श्रोत्रलिंगे; D7 T G1–3 °लिंग (for °लिङ्ग) K4 6 V1 B6 Dn1 n4 Ds D2 5–8 T G1–3 6 M1 5–7 श्रवणेन (for श्रवणे नि) ❀ Cn श्रवणेन वेदान्तवाक्यविचारेणात्मनो दर्शनम् । ❀ —d) K4 6 V1 B6 6–9 Dn1 n4 D5 D8 5 7 8 त(B9 य)था कृतं; D7 T G1–3 6 M1 5–7 तथा न तत् (for तथागत) K7 तद्विनश्येत्; B8 (marg as in text) तद्वि नश्यति; D7 T G1–3 6 M1 5–7 तद्धि पश्यति (for तद्विन°)

5 K7 repeats 5a after 9c —a) K7 (both times) D4 5 9 न श्रोत्रादीनि पश्यति —b) T1 स्व (for स्वं) D5 यम् (for स्वम्) K6 आत्मन°, G1 lacuna —c) Da4 सर्वज्ञं Da4 सर्वदर्शि; D7 T1 G1–3, 6 °देही —d) K6 B6 7 Dn1 n4 D8 D2 8 6 सर्वज्ञ(Dn4 °त)स्त (for क्षेत्र°)

6 a) K1 हि सर्वत°, Da4 हिमवत D4 पार्श्वं —b) Da3 a4 पृष्ठश् D6 चंद्रमस —c) K7 दृष्ट पूर्वं, Da4 D4 दृष्टपूर्वं (for दृष्ट°) B7–9 विप्रैश्च, D8 अतुलैर् (for मनुजैर्) —d) K7 Dn4 Ds1 च तत्र, M1 5 6 चैतत्त (for च तन्न) Ds1 भावना (for तावता)

7 a) K1 [अ]भूतात्मा —c) Ś1 K1 2 रूपश्; Dn1 T G1, 2 M7 पूर्वं (for पूर्वश्) —d) D4 वा (for च) K2 4 चास्ति (for नास्ति)

8 a) K2 4 पश्य भूमिर् (for पश्यन्नपि) D8 तथा (for यथा) K2 4 लक्ष्म्या, B6 8 (marg as in text) 9 सूक्ष्म; B6 (marg) लक्ष्यं, B7 पूर्वं (for लक्ष्म) —b) Ds2 (before corr. as in text) D4 5 7 9 T G1 3 6 M1 5–7 जन (for जगत्) K1, 2 4 सोमो (for सोमे) —c) D7 एव मेस्ति (for एवमस्ति) Ds2 D5 स्व (for न) Ś1 K2 वेत्येद; K1 वेत्तिदं; K4 6 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 6 चोत्पन्नं, K7 D4 9 वेत्यन्यत्, Ds2 D5 चैतन्य, D7 T G1–3 6 M1 5–7 चेत्तत्त; D8 चौतल्प (sic) (for *वेत्येतन्) —d) K1 Ds1 तत्र (for तन्न) ❀ Ca न च तन्न परायणमिति । स एव योगिनां परमा गतिः ॥ Cv (reading अस्ति न वेत्यन्य) अन्यो मध्यमजीव । अस्ति न वेत्ति वेत्ति । परायणं मुक्ताधार नारायणम् । मिथ्याज्ञानी न वेत्ति । ❀

9 a) K1 रूपमत्तम् (for रूपवन्तम्) G6 अरूपवंतम् (for अरूपत्वाद्) —b) K6 7 B6 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D2–6 8 9 T2 G2 3 उदयास्तमने (D5 °से; T2 °यौ; G6 °य)

प्रत्यासन्नं निनीषन्ति ज्ञेयं ज्ञानाभिसंहितम् ॥ १०
न हि खल्वनुपायेन कश्चिदर्थोऽभिसिध्यति ।
सूत्रजालैर्यथा मत्स्यान्बध्नन्ति जलजीविनः ॥ ११
मृगैर्मृगाणां ग्रहणं पक्षिणां पक्षिभिर्यथा ।
गजानां च गजैरेवं ज्ञेयं ज्ञानेन गृह्यते ॥ १२
अहिरेव ह्यहेः पादान्पश्यतीति निदर्शनम् ।
तद्वन्मूर्तिषु मूर्तिस्थं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ १३
नोत्सहन्ते यथा वेत्तुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि ।
तथैवेह परा बुद्धिः परं बुद्ध्या न पश्यति ॥ १४
यथा चन्द्रो ह्यमावास्यामलिङ्गत्वान्न दृश्यते ।
न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणम् ॥ १५
क्षीणकोशो ह्यमावास्यां चन्द्रमा न प्रकाशते ।
तद्वन्मूर्तिवियुक्तः सञ्शरीरी नोपलभ्यते ॥ १६
यथा कोशान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भ्राजते पुनः ।
तद्वल्लिङ्गान्तरं प्राप्य शरीरी भ्राजते पुनः ॥ १७
जन्मवृद्धिक्षयश्चास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

(for °समये). — After 9ᵉ, K7 repeats 5ᵃ. — ᵈ) D6 तन्नवा, G6 M7 तां गता (for तद्गता).

10 ᵃ) M6 बुद्धि (for धुद्धि) — ᵇ) M1, 6-7 दूरस्था (for °स्थ) K7 G1 स; D32 नु (for सु) K1 विपश्चिता; V1 विनिश्चितः (for विप°) — ᶜ) K6 D32 G3, 6 प्रत्यासन्ना; K7 °पन्नं; D4 8 °पत्तिं; D7 T1 G1, 2 °पन्ना (for °सन्नं) Ś1 K1 निरीक्ष्यते; K2 V1 B6 8 (both marg) 9 निरीक्षते; B0 Dn1 निनीर्षते; B8 8 Da3 a1 D32 D3 6 7 T G1-3, 6 निषीदंति, B7 न सीदति; D31 विषीदति; D5 जिगीषति (for निनीषन्ति). — ᵈ) G1 2 ते यं (for ज्ञेयं) D4 ज्ञानानि; G2 जानाभि (for ज्ञानाभि-) B0 G3, 6 -संधितं; B9 (marg as in text) M7 -संज्ञित; D31 सहितां; D5 7 संगतं (for -सहितम्).

11 ᵃ) G1 अनपायेन (for अनु°). — ᵇ) Ś1 K1 2 किंचिद् (for कश्चिद्) Ś1 K1 2 अर्थेन, D7 अर्थे हि (for अर्थोऽभि) K7 D4 9 प्रसिध्यति; B6-8 [ऽ]भि वि°; D5 [ऽ]नुसि°, T2 न सि°; G3 6 [ऽ]पि सि°; M1 6-7 [ऽ]त्र सि° (for ऽभिसि°)

12 ᵇ) Ś1 K1 2 D5 तथा (for यथा) — ᶜ) G3 6 नागानां (for गजानां) K1 4 6 D2 3 5 8 G1 2 एव (for एवं) — ᵈ) K7 ज्ञेय; B0 6 (marg as in text) 7-9 Da3, a1 G1 ज्ञान (for ज्ञेय). K7 कालेन (for ज्ञानेन) K2 लभ्यते (for गृह्यते).

13 D5 om (? hapl.) 13 — ᵃ) K4 D4 ह्याह° (for ह्यहे°). M1 6 पाद (for पादान्) — ᵇ) Dn1 G1 पश्यति K6 B0 6-9 Da3 a1 Dn1, n2 D8 D2, 3, 5 3 हि (D3 8 [इ]ह) न° श्रुतं (for निदर्शनम्) — ᶜ) K7 B8 (marg as in text) Da3 a1 D4, 9 M1 6 [अ]मूर्ति स्थ (for मूर्तिस्थं) — ᵈ) B0 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a1 ज्ञानं; D3 8 ज्ञाने; D8 सेय (for ज्ञेय). D3 ज्ञेयेन; D9 नैव तु (for ज्ञानेन) D7 T G1-3 6 M5 6 गृह्यते (for पश्यति).

14 ᵃ) K4 नोत्सहेते; G3 6 न सहते K3 वेत्तुर्. — ᵇ) D6 om (hapl.) इन्द्रियै — ᶜ) K6 तथैव ह D31 परागू; D4 [अ]परा (for परा). — ᵈ) B7 8 (marg) परां, G1 पर (for परं) K1 बुद्धा; K5 B0 6 8 9 Da3, a1 Dn1 D31 D2 3 5, 8 बोध्य; B7 पाध्य; B8 (marg) बुद्धिं, Dn1 D32 D6 बोधं (for बुद्ध्या).

15 ᵃ) Ś1 K1 ह्यमावस्यां — ᵇ) Ś1 K1, 2 4 रविं गतवा; K7 D4, 9 मलिनत्वात् (for अलिङ्गत्वात्) Ś1 (also as in text) K3, 4 दृश्यति; D8 गृह्यते (for दृश्यते). — K1 om (hapl) 15ᶜ-16ᵇ. — ᶜ) Ś1 K2 नष्ट स, M1 नाशोय (for नाशोऽस्य). — ᵈ) M7 यथा (for तथा). D7 बुद्धि (for विद्धि) K7 Da3 a1 D31 D7, 8 9 M6 शरीरिणां, Dn1 M7 °रिण, D4 °रिणे.

16 K1 om. 16ᵃᵇ (cf v. l 15) — ᵃ) K6 B0 6-8 Da3 a1 क्षीणकोषो; Dn1 °कोषो (for °कोशो) Ś1 ह्यमावस्यां, M7 ह्यमवस्यं — ᵇ) Da1 प्रकाश्यते, D4 °शते — ᶜ) K6 B0 6-8 Da3 a1 Dn1 n2 D5 D2 3, 6, 8 -विमुक्तोसौ (B8 8 Da3 a1 °क्त सन्) (for वियुक्त सन्) — ᵈ) D7 T2 G1-3 शरीरे (for °री).

17 D4 om (hapl.) 17ᵃ-18ᵇ. — ᵃ) K6 7 B7 9 Dn1 n2 D2, 3, 6 9 Cn [आ]काशांतरं; B0 6 8 (marg) Da3 a1 कोषांतरं (Da3 °रे) (for कोशान्तर) Dn1 प्राप्त (for प्राप्य). ❀ Ca· कोशान्तरं तेजोन्तरम् । कोशो मण्डल इत्यपव्याख्यानम् । मण्डलस्य सदास्थितत्वात् । ❀ — ᵇ) G1, 2 राजते (for भ्राजते) — Ś1 K1, 2 D5 om (hapl.) 17ᶜᵈ. — ᶜ) K7 लिंगं परं (for लिङ्गान्तरं).

18 D4 om 18ᵃᵇ (cf v. l 17) — ᵃ) Ś1 K1 6

सा तु चन्द्रमसो व्यक्तिर्न तु तस्य शरीरिणः ॥ १८
उत्पत्तिवृद्धिव्ययतो यथा स इति गृह्यते ।
चन्द्र एव त्वमावास्यां तथा भवति मूर्तिमान् ॥ १९
नाभिसर्पद्विमुक्तश्चद्धा शशिनं दृश्यते तमः ।
विसृजंश्चोपसर्पंश्च तद्वत्पश्य शरीरिणम् ॥ २०
यथा चन्द्रार्कसंयुक्तं तमस्तदुपलभ्यते ।
तद्वच्छरीरसंयुक्तः शरीरीत्युपलभ्यते ॥ २१
यथा चन्द्रार्कनिर्मुक्तः स राहुर्नोपलभ्यते ।
तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यते ॥ २२
यथा चन्द्रो ह्यमावास्यां नक्षत्रैर्युज्यते गतः ।
तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः फलैर्युज्यति कर्मणः ॥ २३

C 12 7439
B 12 203 23
K 12 201 23

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

V1 Bo 6–9 Da3, 4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5–8 T2 G3 6 M1 जन्मवृद्धि-; K2 °बुद्धि-, K4 °बुद्धि (for °वृद्धि-) Da4 क्षयस्यास्य; Dn1 D7 G1 2 क्षय चास्य, M5 -क्षया श्रास्य (for क्षय°) — [b]) Ś1 K1 प्रत्यक्षे नोप°, K2 4 प्रत्यक्ष नोप°; V1 B6–9 Da3 4 °क्षमुप (for °क्षेणोप) — After 18[ab], D5 reads 22[cd] for the first time, repeating it in its proper place Bo repeats 18[c] after 21[ab] — [c]) D7 T G1–3 6 M1 6 च; M7 lacuna (for तु) K6 V1 Bo 6–9 Da3 4 Dn1, n4 D5 D2 8 5–8 T1 G3 6 चांद्रमसी (V1 D7 T1 G3 6 °सो) (for चन्द्रमसो) K1 M7 व्यक्ति; Bo 7 8 (marg as in text) 9 Da3, 4 Dn1 n4 D2 3 5, 6 8 वृत्तिर्; G1 व्यक्तं (for व्यक्तिर्) — [d]) T2 त (for तु)

19 [a]) K2 4 5 V1 Bo 6 7 9 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 वयसा, K7 D1 9 -वयसो, M1 6–7 क्षयतो (for व्ययतो) D5 उत्पत्त्यभिवृद्धिं च (sic) — [b]) K1 गृह्यते, D7 T1 G1, 3 दृश्यते — [c]) Dn1 G1 एव (for एव) Ś1 K1 6 त्वमावस्यां. — [d]) K7 D5 यथा (for तथा)

20 [a]) K6 Bo Dn1 n4 D2 3 6 8 नोपसर्पद्; B6 8 (both on marg) D5 G6 अभि° (for नाभि°) D7 T G1–3 नाभिसर्पन्विमुचन्वा — [b]) K1 2 शशिनो (for °न) G1 तत (for तम°) — [c]) D7 T1 G1–3 6 विसृजेश्चो (D7 °श्चा)पसर्पेश्च, M1, 6–7 °जश्चोपसर्पश्च — [d]) Da4 तत्र (for पश्य) Da3 4 D5 G3 शरीरिणां (Da4 °णा; G3 °णः)

21 K7 D4, 9 om (hapl.) 21. — [a]) D7 T1 G1–3 6 संयुक्तो (for °क्त) — [b]) K1 तपस्तद्, D7 T G1–3 6 राहुः सन्, M6 तमस्तम् (for °स्तद्) — After 21[ab], Bo repeats 18[c] — Ś1 K1 2 4 om (hapl) 21[cd] D5 om (hapl) 21[c]–22[b] — [c]) D7 T1 G3 6 शरीरी (D7 °रि) (for शरीर) D7 T G1–3, 6 M1 6–7 -संयुक्तम् (for °क्त) — [d]) V1 Bo 6 8 9 Da3 4 हि (for [इ]ति) D7 T G1–3 6 M1 अज्ञानमुपलभ्यते, M6–7 ज्ञानं तदुप°

22 D5 om 22[ab] (cf. v 1 21) — [a]) D7 तथा (for यथा) D7 T G1–3 6 निर्मुक्त (for °क्त) — [b]) Ś1 K1 2 4 सत्राहुर्, D7 T G3 6 तमस्तः; G1 2 अज्ञानं (for स राहुर्) — G1 2 om (hapl) 22[cd] D5 reads 22[cd] for the first time after 18[ab] — [c]) Da3 M1 शरीरी, D7 °रि (for °र) D7 T G3 6 M1 निर्मुक्त D5 (first time) तद्वच्छरीरिणोयुक्त° (sic) — [d]) D7 T1 G3 अज्ञानं, G6 तज्ज्ञानं (for शरीरी) D5 (first time) शरीरे नोपलभ्यते

23 [a]) Ś1 K1 ह्यमावस्यां M1 6 [ऽ]पि (for हि). — [b]) V1 पुन, D5 तम ; M7 मृत° (for गत) — [c]) D7 T1 G3 6 शरीरी (D7 °रि) (for शरीर) — [d]) B6 फल (for फलैर्) Ś1 K1, 2 4 युज्येत (for युज्यति) D6 7 T G1–3 6 M1 5–7 कर्मणां (D6 °णा) (for °ण) K7 D1 5 9 युज्यते कर्मणः फलैः

Colophon om. in Da4 (K3 5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4, 5 M2–4 absent) — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 D5 D2–4 6–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्मे — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 D5 D2–6 8 9 मनुबृहस्पतिसंवाद°; M1, 5–7 मनुबृहस्पतिसंवादे आत्मव(M6 7 °स)त्त्वायुक्ति — *Adhy no* (figures, words or both) B7 26, Dn1 30, Dn4 D5 D7 T1 G1 3 6 M1 5–7 29, D8 28, T2 G2 43 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 D8 23

१९७

B. 7440 C. 12. 204 1 K. 12. 202 1

मनुरुवाच ।

यथा व्यक्तमिदं शेते स्वप्ने चरति चेतनम् ।
ज्ञानमिन्द्रियसंयुक्तं तद्वत्प्रेत्य भवाभवौ ॥ १
यथाम्भसि प्रसन्ने तु रूपं पश्यति चक्षुषा ।
तद्वत्प्रसन्नेन्द्रियवाञ्ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ २
स एव लुलिते तस्मिन्यथा रूपं न पश्यति ।
तथेन्द्रियाकुलीभावे ज्ञेयं ज्ञाने न पश्यति ॥ ३
अबुद्धिरज्ञानकृता अबुद्ध्या दुष्यते मनः ।
दुष्टस्य मनसः पञ्च संप्रदुष्यन्ति मानसाः ॥ ४
अज्ञानतृप्तो विषयेष्ववगाढो न दृश्यते ।
अदृष्ट्वैव तु पूतात्मा विषयेभ्यो निवर्तते ॥ ५
तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात् ।
निवर्तते तथा तर्षः पापमन्तं गतं यथा ॥ ६
विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य नसंश्रयात् ।

197

1 Da1 om the ref D4 T G1-3 6 M1 1-7 बृह स्पति (for मनु). — a) G6 इम (for इद). K3 चेत्ये; G1 3 सर्व (for शेते). — b) Da1 भवति (for चरति) Ś1 K2 4 6 चेतनं; K1 चेतमात्; V1 चेतर; B1 (marg) Da3 D1 T G1-3 6 M1 1-7 चेतरत्; Da1 °रन्; D5 चेतरे (for चेतनम्) ❀ Cn. व्यक्तं स्थूलशरीरम्, चेतन लिङ्गशरीरम् । ❀ — c) Da3 युक्तं च (for संयुक्तं) — d) B6 प्राप्य (for प्रेत्य)

2 c) K6 B0 7 8 (marg as in text) 8 Da3 n1 Dn1 n4 D2 8 0 8 प्रसन्नेंद्रियत्वाज् (for °वाम्). — d) Ś1 K1 3 4 B2 (marg) Da3 n1 Cn श्रेयो (for ज्ञेयं) ❀ Cn श्रेयो मोक्षसाधनम् । ❀ M1 ज्ञाने तु (for ज्ञाने न) ❀ Cp (reading ज्ञानं ज्ञेयेन) ज्ञानमध्यात्मज्ञानम् । ज्ञेयेन तत्त्वेन । ज्ञानेनेति पाठे तत्त्वज्ञानेन । ❀

3 a) T2 G2 M1 6-7 लुळिते; G1 लळिते (for लुलिते) — b) B1 तु (for न) — c) Da1 यथा (for तथा). Da1 भावा (for भावे) Ś1 K1 2 तथैं(K1 °थें)द्रियाकुले भावे; B6 8 (marg as in text) तथेंद्रियाकुलीवान् (submetric), B3 (marg) °लीते ज्ञेये (sic) — d) Ś1 K1 3 D1 ज्ञान, V1 B0-9 Da1 n1 D8 ज्ञाता (for ज्ञाने). ❀ Cn ज्ञाने बुद्धौ । ❀

4 a) G1 अज्ञानकृतौ (for °कृता). — b) D5 दुष्यते (for अबुद्ध्या). K6 Da3 Dn1 n1 D2 8 6 8 [ला] कृष्यते; T2 G2 6 M1 6-7 दूष्यते (for दु°) D6 जन (for मन°) — d) D1 स प्रदुष्यंति; M1 6 सप्र दूष्यंति. D7 T1 G1-3 6 मानवा (for मानसा) ❀ Cn मानसाः मनःप्रधानाः । ❀

5 V1 reads 5a–6b on marg — a) V1 विज्ञान; Da1 भाज्ञान (for अज्ञान) Ś1 K1 3 दृष्टो; K1 D1 तृप्तौ, B0 6-8 M1 °दृप्तो. D1 तृप्ता, D1 तृप्तो (for तृप्तो) — b) Ś1 K1 2 4 हि (for न) K4 B1 (marg as in text) Da3 Dn1 n1 D2 D1 3 4.6.8 तृप्यते. K7 Da1 D1 7 8 T G1-3 6 M1 7 C4 पश्यति, B3 तृप्यति; B1 दृश्यते (for दृश्यते) ❀ Cs न दृश्यते कैवल्येन ॥ Cs न पश्यति, आत्मानमिति शेषः । ❀ — c) K4 6 V1 B0 6 7 Dn1 n1 D2 D3 5 8 Cn अदृष्टं वा; B3 Da3 n1 °ष्ट एव, D4 7 T G1-6.8 M1 म दृष्टैव तु (D5 च); D5 अदृष्ट्वा; M1 5 6 तद्दृ(M1 तं दृ)ष्ट्वैव तु (for अदृ°) K1 6 V1 B0 6-8 Da3 n1 Dn1 n1 D3 D5-6 8 भूतात्मा; D1 गृहात्मा; T1 G1 2 पूर्वात्मा (for पूतात्मा)

6 V1 reads 6ab on marg — a) K6 तमश्छेदो, D1 तद्विच्छेदो; D4 7 तेषां छेदो, M6 कर्मच्छेदो (for तर्ष°) — b) Ś1 K1 3 4 च, K7 D1 8 म (for [इ]ह) D1 T G1-3 6 किल्बिषात्, M1 कल्मषा — c) Da1 निवर्तते; D4 °र्तसे. K4 6 B0-9 Dn1 n1 D2 D1 3 4 8 T G2 3 6 M1 6-7 तदा; K7 यथा, Da1 n1 तस्य; D7 तत (for तथा) K7 D4 9 तृष्णा; D5 तर्षं (for तर्ष) G1 तदा निवर्तते तर्षः; Cr निवर्तते (glossed by पुनः पुनरावर्तते) तथा तर्षो — d) K4 6 7 V1 B0 6 7 Da1 D5 D6-7 8 T1 M1 6 7 Kumbh ed अन्तर्गतं; B2 (orig) अस्त गत; B2 (marg) Da1 Dn1 D2 8 T2 अन्तगतं (for अन्तं गत) K1 6 B0-8 Da3 n1 Dn1 n1 D5 D2 8 5-8 T G1-3 6 M1 6-7 यदा (for यथा) — After 6, Kumbh. ed ins:

534* अन्तर्गतेन पापेन दह्यमानेन चेतसा ।
शुभाशुभविकारेण न स भूयोऽभिजायते ।

7 a) D8 विषयेषि (for °येषु). K1 6 V1 B0 6 8.9 Da3 Dn1 n1 D8 D2 8 6 तु, Da1 D8 [अ]नु

मनसा चान्यदाकाङ्क्षन्परं न प्रतिपद्यते ॥ ७
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
अथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ८
प्रसृतैरिन्द्रियैर्दुःखी तैरेव नियतैः सुखी ।
तस्मादिन्द्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ॥ ९
इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परतरा ततः ।
बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात्परतरं परम् ॥ १०

अव्यक्तात्प्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः ।
मनः श्रोत्रादिभिर्युक्तं शब्दादीन्साधु पश्यति ॥ ११
यस्तांस्त्यजति शब्दादीन्सर्वाश्च व्यक्तयस्तथा ।
विमुञ्चत्याकृतिग्रामांस्तान्मुक्त्वामृतमश्नुते ॥ १२
उद्यन्हि सविता यद्वत्सृजते रश्मिमण्डलम् ।
स एवास्तमुपागच्छंस्तदेवात्मनि यच्छति ॥ १३
अन्तरात्मा तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः । C 12.7453 B 12.204 14 K 12.202 17

(for च) —b) K6 V1 B9 c-9 Da3 n1 Dn1 n4 D5 D8 a, c, 3 तु सच्च(D8 D3 c 3 °ञ)यात्, K7 D4 6 च वर्जनात्, B3 (marg) स्वसंश्रयात्, D2 7 T G1-3 6 M1 4-7 च सदा° (D4 सद्य°) (for न सद्य°) —c) D4 वा (for च) K3 6 B9 Dn1 n4 D5 D8 3 6 8 चा (Dn1 D2 वा)न्यथा काङ्क्षन्, V1 चान्यथा° (for चा न्यदा°) B1-6 Da3 n1 मनसार्थान्मुदा(B1 °न्यथा, Da3 n1 °न्यदा)कांक्षन —d) Cv न स भूयो हि जायते

8 a) G3 6 उत्पाद्यते D2 T G1-3 6 M1 4-7 पुंस (for पुंसां) —c) K6 V1 B9 c-9 Da3 n1 Dn1 n4 D5 D3 2 . c 8 C3 यथादर्श, D2 T G1-3 6 M1 4-7 त(G3 य)दा° (for अथा°) K6 Da3 n1 Dn1 n1 D8 3 M Cn तले प्रख्ये (K6 °ख्य) (for तलप्रख्ये) —d) K1.3 पश्यति ❀ Cn प्रख्ये स्वच्छे । आत्मनि बुद्धौ । ❀

9 a) B7 om from प्रसृतै up to मन (in 10a) B9 प्रश्रितैर् —K1 om (hapl) 9b —b) B3 9 D1 नियत (for °तै) —c) Ds1 इन्द्रिय (for °य) D2 T G1-3 6 M1 4-7 चोरेभ्यो (for रूपेभ्यो) —d) K1 3 गच्छेद्, B3 (marg) पश्येद्, D2 T G1-3 6 M1 4-7 रक्षेद् (for यच्छेद्)

10 B7 om up to मन (cf v 1 9) —b) K4 परतस्, Da1 °तरां, D2 3 पूर्वतरा (for पर°) Dn4 बुद्धि पूर्वं पर मन —c) D9 परतन, C3 °तरं (as in text) Da3 ज्ञानाद्, Dn1 परं (for ज्ञान) ❀ Cn ज्ञान जीवात्मा । ❀ —d) B6 (marg as in text) 7 8 Da3 D5 7 T G1-3 6 M1 4-7 सूक्ष्मतर (for परतरं) K5 B9 c-9 Da3 n1 Dn1 n4 D8 D3 8 c 8 Cn महत् (glossed by परमात्मा), K7 D2 9 तु मन् (for परम्)

11 D2 T G1-3 6 M1 4-7 repeat 11ab after 18 —a) G1 M1 c (all second time) अव्यक्त, M7 (first time) अव्यक्त (for °क्तात्) D4 प्रसृत, D6 प्रहत; G3 (second time) प्रसूत (for प्रसृत) ❀ Cn अव्यक्तात् शुद्धचिन्मात्रात् । ❀ —b) G8 (first time) नम (for मन) —c) G3 नम (for मन) T1 युक्त (for युक्त) D4 श्रोत्रादिभिर्मनो युक्त

12 a) K1 D4 तास् K7 सृजति (for त्य°) K3 4 शब्दादीर् —b) K6 सर्वांश् K7 [अ]व्यक्तयस् (for त्य°) B9 G3 तदा (for तथा) Ś1 K1 2 4 व्यक्ती सर्वास्तथैव च. ❀ Cn व्यक्तीरित्यर्थे व्यक्तय इति वचन [?विभक्ति]व्यत्यय । व्यक्ति शरीरादि ॥ Cn व्यक्तय व्यक्ती शब्दाद्याश्रयभूतानि वियदादीनि कारणशरीराणि । ❀ —After 12ab, Kumbh ed ins

535* प्रसृतानीन्द्रियाण्येव प्रतिसंहरति कूर्मवत् ।

—c) K7 आकृतिं (for °ति) K4 D7 T G1-3 6 M6 ग्राम (for ग्रामास्) K6 B7 Dn1 n4 Ds1 D2 3 6 8 विमुचेत्याकृतान्ग्रामांस्, B9 9 Ds1 °चत्प्राकृतिग्रा (Ds1 °तान्ग्रा)मास्, D6 °चत्प्रकृतिग्रामांस् —d) Da1 तान्मुक्ता, D7 T1 G1-3 6 तन्मुक्तो, T2 M6 स मुक्त्वा (for तान्मुक्त्वा) Dn4 [अ]श्रुतम् (for [अ]मृतम्) K7 D4 5 9 आप्नुयात् (for अश्नुते)

13 a) K1 7 उद्यद्धि, K4 उष्ण तु (for उद्यन्हि) —b) D2 8 सविता (for सृजते) D1 रवि (for रश्मि) Ds1 मदन (for °लम्) —After 13ab, Kumbh ed Cv ins

536* दृश्यते मण्डल तस्य न च दृश्येत मण्डली ।
तद्वद्देहस्तु सदृश्य आत्मादृश्य पर सदा ।
ग्रस्तं बुद्धिरते नित्यमुद्गीय वेत्ति नित्यश ।
वाल्ये रथाभ्यां योगेन तत्त्वज्ञानं तु संमतम् ।

[(L 4) ❀ Cv रथाभ्यां रथस्थानीयाभ्यां स्थूलदेहलिङ्गदेहाभ्याम् । य अपेत विकोशवान् प्राकृतदेहरहित । ❀]

—c) M7 [अ]तम् (for [अ]स्तम्) K4 उपागच्छेस्, Da3 Dn4 मपागच्छस् (for उपा°) —d) D7 T1 G1-3 6 तमेव (for तदेव) —After 13, Kumbh ed ins

537* आदत्ते सर्वभूतानां रसभूत विकासवान् ।

13 14 2 17 प्राप्येन्द्रियगुणान्पञ्च सोऽस्तमावृत्य गच्छति ॥ १४
प्रणीतं कर्मणा मार्गं नीयमानः पुनः पुनः ।
प्राप्नोत्ययं कर्मफलं प्रवृद्धं धर्ममात्मवान् ॥ १५
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ १६
बुद्धिः कर्मगुणैर्हीना यदा मनसि वर्तते ।
तदा संपद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतम् ॥ १७
अस्पर्शनमशृण्वानमनास्वादमदर्शनम् ।
अघ्राणमवितर्कं च सत्त्वं प्रविशते परम् ॥ १८
मनस्याकृतयो मग्ना मनस्त्वतिगतं मतिम् ।
मतिस्त्वतिगता ज्ञानं ज्ञानं त्वभिगतं परम् ॥ १९
इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिं बुध्यते मनः ।
न बुद्धिर्बुध्यतेऽव्यक्तं सूक्ष्मस्त्वेतानि पश्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

---

14 [a]) D5 यथा (for तथा) —[b]) K1.2.4 C8 आश्रित्य; V1 B8 (marg) Cap आवृत्य, T2 आविध्य, G2 आविच्छ (for आविश्य) —[c]) B6-9 चेह (for [इ]न्द्रिय°) —[d]) K7 सोभ्यम् (sic), D5 शांतिम् (for सोऽस्तम्). — After 14, Kumbh ed ins

538* रश्मिमण्डलहीनस्तु न चासौ नास्ति तावता ।

15 [a]) D4 प्रणीत (for °तं) K7 D4.9 कर्मणां (for °णा) —[b]) Ś1 K1.4.6 V1 B0.6.8.9 Da3 Dn4 Ds1 D5 G1 नीयमानं (Ds1 °ने) (for °मानः) —[d]) K6 B0.6-9 Da3.4 Dn1.n4 D8 D2-8 T G1-3.6 M1.5.7 C8 प्रवृत्त (for प्रवृद्धं). D5 देहम् (for धर्मम्) K4 Dn1 D8 D7 T G1-3.6 आत्मवान्; K6 B0.7-9 Da3 Dn4 D2.3.6.8 Cnp आत्मवित्; V1 °न. (for °वान्).

16 =6 24 59 —[a]) K1 D4 विनिवर्तेत (D4 °र्तेते), D7 [अ]पि निवर्तते —[d]) D4 निवर्तेत

17 [a]) K1 बुद्धि D7 भिन्ना (for हीना). —[d]) K1 प्रळये; T2 G1.2 M1.5.6 प्रळयं B8 (marg) Da3 Dn4 गता, Da4 गता:; D7 T G2.3.6 M1.5.7 गत: (for गतम्) Cv प्रलय प्रकर्षेण लयः संबन्धो यस्य तम् । लीन् श्लेषणे इति धातु । ❀

18 [a]) M7 अस्पार्शिनम् D4 G2 अशु (G2 °शु) °ण्वानम् (for अशृ°) —[b]) K7 B8 D4.9 T G1-3.6 M1.5-7 अवसादम् (for अनास्वादम्) D5 G2 M7 अदर्शिनं (D5 °तं) —[c]) G1 अवितर्पं —[d]) K7 D4.9 सत्य (for सत्त्व) — After 18, D7 T G1-3.6 M1.5-7 repeat 11[ab], while Kumbh. ed Cv ins after 18.

539* अव्यक्तात्प्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः ।
आत्मनः प्रसृता बुद्धिरव्यक्तं ज्ञानमुच्यते ।
तस्माद्बुद्धिः स्मृता तज्ज्ञैर्मनस्तस्मात्ततः स्मृतम् ।
तस्मादाकृतयः पञ्च मनः परममुच्यते ।
तस्मात्परतरा बुद्धिर्ज्ञानं तस्मात्परं स्मृतम् । [5]
ततः सूक्ष्मस्ततो ह्यात्मा तस्मात्परतरं न च ।
इन्द्रियाणि निरीक्षन्ते मनसैतानि सर्वशः ।

[(L 2) ❀ Cv आत्मनः परमात्मनः प्रसृतो प्राप्तो । ❀ — (L. 4) ❀ Cv आकृतयः व्यञ्जकनासाद्याकारवन्ति पञ्चेन्द्रियाणि । ❀]

19 [a]) G1 मनसा Da3 om मग्ना. —[b]) Ś1 K1.2 M6 स्विति गतं, K6 V1 B0.6-9 Da3.4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.6.8 स्वभिगतं (K6 D2 °तिं); D7 T1 G1-3.6 स्वविगतं; T2 M5 अपि गत, M1.7 स्वतिगतिं (for °गतं) K2 मतं; B9 महत्, T2 मतिः (for मतिम्). — B9 om 19[cd] —[c]) D7 T1 G3.6 मनस् (for मतिस्) K6 V1 B0.6-9 Dn1.n4 D8 D2.3.5.6.8 स्वभिगता, Da3.4 स्वभिमता, D7 T1 G1-3 स्वविगता (T1 G3 °तं); T2 G6 M5 स्वपि गता (for स्वतिगता) —[d]) K1.4 D4.9 M1.6.7 स्वति (K4 °त) गत, K2 मतिः; Dn1 चाभिः; D7 T1 G1-3.6 च विगत; T2 M5 स्वपिगत (for स्वभिगत) D7 T G1-3.6 M1.5-7 C8 महत्; Csp परम् (as in text).

20 [a]) D7 T G1-3.6 M1.5.7 नें (G3 सें) द्रियैर् (for इन्द्रियैर्) B6 (marg as in text) मनसा K1 बुद्धिः; K4.7 D4.9 G1 सिद्धिं —[b]) Ś1 K1.2.4 V1 B0.6-8 Da3.4 Dn1.n4 D5 बुद्धिर् K7 D4.9 मनो बुद्धिं न बुध्यते —[c]) B8 (marg) बुद्ध्या (for बुद्धिर्) G1

१९८

मनुरुवाच ।
ज्ञानं ज्ञेयाभिनिर्वृत्तं विद्धि ज्ञानगुणं मनः ।
प्रज्ञाकरणसंयुक्तं ततो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ १

यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्मनसि वर्तते ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना ॥ २
सेयं गुणवती बुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्तते । C 12 7470 B 12 205 11 K 12 203 11

बध्यते (for बु°) ❀ Cn नकार काकाक्षिवदुभयत्र सब ध्यते । ❀ — d) Ś1 (before corr) K2 4 सर्वज्ञस्तानि, Ś1 (by corr) K1 सूक्ष्मास्तुस्तानि (sic), K6 B7 Dn1 n2 D2 3. 6. 8 G6 M7 सूक्ष्मं त्वेतानि, K7 Da4 D4 9 सू(Da4 सू)क्ष्मत्वे `तानि, D7 T1 G1-3 सूक्ष्माण्येतानि (for सूक्ष्मत्वे°)

Colophon om in M1. 6 7 (K3 5 B1-5 Da1. a2 Dn2 n3 D1 G4. 5 M3-4 absent) — *Sub-parvan* Ś1 K1. 2 4 6 7 B0. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-9 T G1-3 6 M5 मोक्षधर्म — *Adhy name*. Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0. 6-9 Da3 a4 Dn1 D5 D2-6 9 मनुबृहस्पति सवाद , T2 बुद्धिलक्षणं, M5 मनुबृहस्पतिसवादे आत्म दर्शनोपायकथन — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 D5 D7 T1 G1 3 6 M5 30, Dn1 31, D8 29, T2 G2 44 — *Śloka no* Da4 42, Dn1 n4 Ds1 20

198

1 M1 6 7 om the ref D7 T G1-3. 6 M5 बृहस्पति (for मनु°) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D2 3 5 6 8 Cn. p 3 v ins after the ref D7 after 4

540* दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तं नानुचिन्तयेत् ।
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि चाभ्येति भूयश्चापि प्रवर्तते ।
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ।
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसचयः ।
आरोग्यं प्रियसवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ।
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ।
सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नास्ति संशयः ।
स्निग्धस्य चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ।
परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ।
अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न ते शोचन्ति पण्डिताः ।
दुःखमर्था हि युज्यन्ते पालने न च ते सुखम् ।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत् ।

[= (var) B 12 330 11-18 — (L 1) D5 7 दुःखोपघात (for °घाते). Ds1 मानसो Dn1 Ds1 वाप्यु परिश्रिते, D5 7 वा क्षुप° (for चाप्युप°) — (L 2) D7 तस्मिन् (for य°) V1 तद्, Da4 D8 D7 तत्र (for त न) — Ds1 om (hapl) line 3 D2 reads line 3 twice — Lines 3-4 = (var) 11 2 17^{cdef} — (L 3) D7 एव (for एतद्) D5 om from न्तयेत् up to अ (in the prior half of line 7) — (L 4) B0 चिंत्यमानेन (for °मान हि) V1 नाभ्येति, B8 9 नापैति ; Da3 a4 न व्येति, D6 चाप्येति (for चाभ्येति) B6 7 न(B7 अ)चिंत्यमान ना(B7 वा)पैति (for the prior half). B6 9 Da3 a4 प्रवर्धते (for °र्तते) — Lines 5-6 = (var) 11 2. 21 — (L 5) Da4 प्रक्षया, Ds2 प्रज्ञाया — Lines 7-8 = (var) 3 2 45 — (L 7) D5 *नित्य यौवन नृम (sic) (for the prior half) — (L 8) D5 एषु (for तत्र) — Lines 9-10 = (var) 11 2 16^{cd}, 17^{ab} — (L 9) Dn1 जानन्यदिक (for °पदिक) V1 Dn4 अर्हसि — (L 11) D6 सुखस्थानतर दुःख (for the prior half) B8 (marg) Da3 D5 7 जीवतो, B9 जीवतां, Da4 जीवितो (for °ते) K6 नापि, V1 B0 6-9 Da4 Ds1 D5 7 नात्र (for नास्ति) — (L 12) D5 7 पचत्वम् (for मरणम्) — Lines 13-14 = (var) 3 203 50 — (L 13) B9 D5-7 च (for वा) Da4 कर° (for नर°) — (L 14) K6 B6 Ds2 D8 6 8 त (for ते) — (L 15) V1 B0 6-8 त्यज्यते (for यु°) D7 दुःख मत्वा हि त्यजति (for the prior half) V1 B0 6-9 Da3 a4 D7 सुखा — (L 16) D5 7 तु (for न)]

— a) B7 ज्ञेयं, G1 3 ज्ञान , Ca ज्ञेये (for ज्ञान) K1 Dn4 Ds2 निवृत्त ; Ds2 (before corr) निवृत्तिं (for °निर्वृत्तं) — b) K7 ज्ञानं ; B6 8 (both marg as in text) ध्यान (for ज्ञान) K4 मनु (for मन°) — c) K6 Da4 D6 8 कारण (for करण) D7 T G1-3 6 M1 5 सयुक्ता (for °क्त)

2 a) G3 6 M7 बुद्धि° (for यदा) K6 D2 6 8 यदा नु (K6 तु) कर्मणोपेता, M1 5 यदा कर्मगुणैर्हीना — b) G3. 6 M7 यदा (for बुद्धिर्) — Ś1 reads 2^{e}-7^{d} on marg — c) Dn4 प्रज्ञाप्यते (for °यते) G1 2 प्रज्ञन् (for

470
03 11 अवताराभिनिःस्रोतं गिरेः शृङ्गादिवोदकम् ॥ ३
03 11 यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजम् ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकष्यं निकषे यथा ॥ ४
मनस्त्वपहृतं बुद्धिमिन्द्रियार्थनिदर्शनम् ।
न समक्षं गुणावेक्षि निर्गुणस्य निदर्शनम् ॥ ५
सर्वाण्येतानि संवार्य द्वाराणि मनसि स्थितः ।
मनस्येकाग्रतां कृत्वा तत्परं प्रतिपद्यते ॥ ६
यथा महान्ति भूतानि निवर्तन्ते गुणक्षये ।
तथेन्द्रियाण्युपादाय बुद्धिर्मनसि वर्तते ॥ ७
यदा मनसि सा बुद्धिर्वर्ततेऽन्तरचारिणी ।
व्यवसायगुणोपेता तदा संपद्यते मनः ॥ ८
गुणवद्भिर्गुणोपेतं यदा ध्यानगुणं मनः ।
तदा सर्वगुणान्हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते ॥ ९
अव्यक्तस्येह विज्ञाने नास्ति तुल्यं निदर्शनम् ।
यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्नुयात् ॥ १०
तपसा चानुमानेन गुणैर्जात्या श्रुतेन च ।

ब्रह्म) — ^{d}) D5 M1 5 7 ज्ञानयोग-; G3 6 ज्ञानोपाय (for ध्यानयोग).

3 Ś1 reads 3 on marg — ^{a}) Da1 Ds2 (before corr) सोय (for सेय) — ^{b}) Ds1 गुणिच्चेव; D5 गुणेच्छेव (for °च्चेव) K7 [अ]भिधीयते (for °वर्तते) — ^{c}) K1 अवधाराभिनि स्रोतं, K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D8 D2 8 5, 6 8 अपरादभिनि सृत्य, K7 D4 9 आपगानामभिश्रोतो, V1 B6 (marg) 8 अवदाराभिनि सृत्य (B6 °नि श्रोतो), D7 T G1-3 6 M1 5-7 Cp 8 अपरादपि नि(D7 °पिनि , T1 G3 6 Cp 8 °भिनि , G1 °भिनि , M1 5 6 °विनि)स्रौति, Ca अवधाराभिनि स्रोत, Cv अपरा स्वभिनि स्रौति ꙮ Cs परो न विद्यते सोऽपर' परमात्मा तस्मादभि सरति, अपसरतीत्यर्थ' । ꙮ — ^{d}) Da1 गिरि (for गिरे) K2 शृगम् (for शृङ्गाद्) K1 गिरे' शृगादिवौकसा ।

4 Ś1 reads 4 on marg — ^{a}) Ś1 K1 2 यदि (for यदा). — ^{b}) G8 6 ज्ञान (for ध्यान) — ^{c}) T2 तथा (for तदा) Ś1 K1 2 बुद्धिर् (for ब्रह्म) — ^{d}) K4 6 7 Bo Dn4 D8 D2 8 5 8 T2 M1 5-7 Cn p 8, v निकष; B1-9 Da8 a4 निष्कप्य, Dn1 D7 T1 G1-3 6 निक(G8 °ष्क)र्प, D4 9 निकष्य-, D6 निपण (for निकष्य) K1 निकष्ये (for °षे) — After 4, D7 ins 540*

5 Ś1 reads 5 on marg — ^{a}) K1 स्वपहृतो, B8 (marg) Da8, a4 T2 G8 M1 5-7 स्वसहृतं, D4 7 T1 स्व(D4 स्वा)पहृत, D8 9 स्वपहृत, G1 2 6 स्व(G6 त)- संहृतं (for स्वपहृतं). K6 V1 Bo 6-9 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5 6 8 पूर्वम्, K7 D4 9 बुद्धेर्, D7 T G1-3 6 M1 5-7 बुद्ध्या (for बुद्धिम्) — ^{b}) D7 T G1-3 6 M1, 5-7 हीन्द्रियार्थ- (for इन्द्रि°) K6 Bo 6 (marg) 7-9 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6-8 T G1-3 6 निदर्शक (for °र्शनम्) — Da8 a4 om (hapl) 5^{cd} — ^{c}) K1 6 Bo 7 9 Dn1 n4 D8 D2 8 5 6 8 G2 समक्ष , K7 B8 D4 7, 9 T1 G1 3 6 M1 5-7 समयं (for °क्षं) K6 V1 Bo 6-9 Dn1, n4 D8 D2 8, 8 गुणापेक्षि, D7 T G1-3 6 M1 5-7 °वेक्ष (for °वेक्षि) — ^{d}) K7 B3 D4 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 निदर्शने, Dn4 Ds2 D2 8 5 °र्शकं (for °र्शनम्).

6 Ś1 reads 6 on marg — ^{a}) K1 पर्वाणि (for स°) — ^{b}) G2 मनस (for °सि) D3 स्थिता, D4 स्थितिः, M7 स्थिर' (for स्थित) — ^{c}) D8 मन स्त्वेकाग्रगं कृत्वा

7 K7 D4 9 om (hapl) 7 Ś1 reads 7 on marg — ^{a}) V1 B6 Ds1 D7 T1 G1-3 6 यदा (for यथा) — ^{b}) V1 निवर्तति K1 गुणाक्षये, Da1 गुणक्षते (for °क्षये) M7 वर्तते गुणसक्षये — ^{c}) V1 D8 D7 T1 G1, 3, 6 वदा, B7 अथ (for तथा) Da1 अपादाय (for उपा°)

8 ^{a}) G6 M7 यथा (for यदा) G3 वा (for सा) — ^{b}) K4 Ds1 D2 4 वर्ततेतर-; Da1 वर्ततेतर ; T1 वर्ततेंद्रिय- (for °तेऽन्तर) — ^{d}) G6 तथा (for तदा)

9 ^{a}) Ds1 गुणापेत (for गुणो°) — ^{b}) K7 D4 5 7 9 T G1 3 6 ध्यानगत (for °गुण) — ^{c}) K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1 2 6 M1, 5 6 सर्वान् (for सर्व) ꙮ Cn गुणान्हित्वा गुणानुपादा येत्यर्थ' । हित्वेति दधाते रूपं, न तु जहाते' । ꙮ — ^{d}) M1 6 निर्गुण (for °ण).

10 ^{a}) V1 हि (for [इ]ह). — ^{b}) D7 T G1-3 6 M1 6 तुल्य (for तुल्य) Ds1 G3 (before corr) निदर्शने । — ^{c}) Ś1 K1 2 V1 Cp यस्य, G3 यदा (for यत्र) ꙮ Cn 8 पदन्यासो वाग्व्यापार' (Cs शब्दनि क्षेप') । ꙮ — ^{d}) K3 कथं, D6 कस्त्व (for कस्तं) K8 विषयाम्

11 ^{a}) Ś1 K1, 2 उपमा (for तपसा) Ś1 K1, 2

निर्नीपेत्तत्परं ब्रह्म विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ११
गुणहीनो हि तं मार्गं बहिः समनुवर्तते ।
गुणाभावात्प्रकृत्या च निस्तर्क्यं ज्ञेयसंमितम् ॥ १२
नैर्गुण्याद्ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वान्निवर्तते ।
गुणप्रसारिणी बुद्धिर्हुताशन इवेन्धने ॥ १३
यथा पञ्च विमुक्तानि इन्द्रियाणि स्वकर्मभिः ।
तथा तत्परमं ब्रह्म विमुक्तं प्रकृतेः परम् ॥ १४
एवं प्रकृतितः सर्वे प्रभवन्ति शरीरिणः ।
निवर्तन्ते निवृत्तौ च सर्गं नैवोपयान्ति च ॥ १५
पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्विशेषाश्चेन्द्रियाणि च ।
अहंकारोऽभिमानश्च संभूतो भूतसंज्ञकः ॥ १६
एकस्याद्या प्रवृत्तिस्तु प्रधानात्संप्रवर्तते । C 12 7484 B 12.203 25 K 12 203 25

नानुमानेन (K1 °नैव), K7 वानु°; D5 यानु°, D7 T G1-3 6 M5 7 C5 सानु°; Ca चोप° (for वानु°) ❀ C8 तपसा रजस्तमोरहितेन कर्मणा । यद्वा नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन । ❀ — c) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 T1 परम (for तत्पर) K4 7 D1 9 निर्नीपे(K7 °प)त पर ब्रह्म — d) G2 om (hapl) from विशुद्धे up to ब्रह्म (in 13a)

12 G2 om. 12 (cf v l 11) — a) D8 D7 T G1 3 6 M5 [ऽ]पि (for हि) D5 तन् (for त) ❀ Ca गुणैः सत्त्वादिभिः रूपादिभिर्वा ध्यानप्रकर्षाद्धीनो मुक्तः । एतेन गुणहीनो मूर्खादिरित्यपव्याख्यानं केषांचिदपाकृतम् । ❀ — c) Da4 T2 गुणभावात् (for गुणा°) Ś1 K1 2 M7 [ए]व, K4 V1 Bo 7 Dn1 n4 D8 D2 3, 6 8 वा (for च). — d) K1 B8 (marg) निस्तर्क्यं; D4 corrupt, G6 निस्तर्तुं (for °र्क्यं). B8 (marg) संज्ञितं, D8 D7 T G1 3 6 समत (T1 °तिं) (for °संमितम्)

13 G2 om up to ब्रह्म (cf v l 11) — a) D7 G1 नैर्गुण्य, M3 निर्गुणाद् Da4 वा (for च) — b) M7 न वर्तते (for निव°) — c) G6 M5 गुणे (for गुण-) K6 Bo 6 8 9 Da3 Dn1 n4 D2 3 6 8 Cp प्रचारिणी; C5 v प्रसा° (as in text) — d) B5 7 9 Cpp हुताशनम् K1 इवेधरे; K2 4 निवधने, K7 D1, 9 इवेधते (for °न्धने)

14 a) D7 T G1-3 6 M1 5-7 यदा (for यथा) K7 D1 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 वियुक्तानि (for विमु°) — b) K1, 2 4 चेंद्रियाणि (K1 °नि) (for इन्द्रि°) B8 (marg) स्वकर्मण, D7 T1 G2 6 सकर्मभि (for स्व°) — c) K7 B7 यथा, T2 M1 7 तदा (for तथा) K6 Bo 7-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 हि; B6 (marg as in text) [अ]पि (for तत्) D7 T1 G1-3 6 तदा तु तत्परं ब्रह्म — d) Ś1 K1 2 7 D1, 5 9 वियुक्त, K4 वियुक्त; D7 T1 G1-3 6 M7 संयुक्तं; T2 सुयुक्त; M5 6 विविक्त (for विमुक्त) K1 4 प्रकृते पर; K2 °तै पर (for °ते परम्)

15 a) Da4 सर्व (for सर्वे) — b) K6 7 Dn1 n4 D8 D2 4 5 8 9 प्रवर्तते, V1 Bo 6-9 Da3 a4 D2 6 प्रवर्तति, D7 T G1-3 6 सभवस (T G1 2 °त°, G3 6 °ति); M7 प्रभवत, C5 सभवन्ति (for प्र) — c) B6-9 Da4 निवर्तति, G1 निवृतते V1 निवृत्तौ च निवर्तति — d) Ś1 K2 Bo M6 Ca स्वर्गं नैव, K4 6 7 V1 B5-9 Da3 a4 Dn1 n4 D81 D2 3 6 8 9 Cp स्वर्गं चैव, D81 सर्गं चैव; D4 स्वर्गं वैव, D7 T1 G1 2 सर्गं नैव (for सर्गं नैव) ❀ Ca निवृत्तौ प्रकृते क्रियात्यागे स्वर्गमपि न यान्ति । मोक्षाप्राप्तौ स्वर्गं नैवोपयान्तीति पाठो निवृत्त्यनुकूल । ❀

16 a) D5 यत्र (for बुद्धिर्) — b) K2, 4 M1 6 विशेषाद् (M1 6 °षश्) ; K6 V1 Bo 6 7 8 (marg (as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 विषयाश् (for विशेषाश्) K4 [अ]पि (for च) ❀ C8 विशेषा महाभूतानि । ❀ — c) Dn1 [ऽ]तिमानश् (for ऽभि°) — d) K1 सद्भूतो, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 समूहो (for संभूतो) K7 D1 9 [ऽ]ज्ञान (for भूत) K1 T2 सज्ञिक (for सज्ञक)

17 a) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 6-8 T G1-3 6 M1 5-7 Cn p एतस्य; Ca एकस्य (as in text) T2 [अ]न्या; M1 [अ]द्य, Cpp हि (for [आ]द्या) D5 प्रकृतिस्; T2 प्रवृत्तिं D3 एतस्माद्या प्रवृत्तिस्तु ❀ Ca एकस्य महदाख्यस्य ॥ Cn एतस्य भूतसघस्य ॥ Cp एतस्य मिलितस्य गुणसर्गस्य ॥ Cv. एकस्य सकलजीवप्रधानस्य चतुर्मुखब्रह्मण । ❀ — b) Dn1 सप्रवर्तते; D8 स प्रवर्तते — c) Bo 8 (marg) 9 D1 M7 द्वितीयां; B8 Da4 द्वितीयान् Ś1 K1, 2 B8 (orig) D81 मिथुनव्यक्तिं; K7 D1 9 °नाव्यक्तिं, D5 °नं व्यक्तं (for °नव्यक्तिम्) — d) Ś1 K1, 2 4 स(K4 स)विशेषाधिगच्छति; K7 D1 9 T2 M1 5 6 अ(K7 D1, 9 स) विशेषाक्षिग°, D5 अविशेषाणि यच्छति

15 23 द्वितीया मिथुनव्यक्तिमविशेषान्नियच्छति ॥ १७
धर्मादुत्कृष्यते श्रेयस्तथाश्रेयोऽप्यधर्मतः ।
रागवान्प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानवान्भवेत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

१९९

मनुरुवाच ।
यदा ते पञ्चभिः पञ्च विमुक्ता मनसा सह ।
अथ तद्द्रक्ष्यसे ब्रह्म मणौ सूत्रमिवार्पितम् ॥ १
तदेव च यथा सूत्रं सुवर्णे वर्तते पुनः ।
मुक्तास्वथ प्रवालेषु मृन्मये राजते तथा ॥ २
तद्वद्गोषु मनुष्येषु तद्वद्धस्तिमृगादिषु ।
तद्वत्कीटपतंगेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्मभिः ॥ ३
येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोत्ययम् ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ४
यथा ह्येकरसा भूमिरोषध्यात्मानुसारिणी ।
तथा कर्मानुगा बुद्धिरन्तरात्मानुदर्शिनी ॥ ५
ज्ञानपूर्वोद्भवा लिप्सा लिप्सापूर्वाभिसंधिता ।

---

18 a) M1 7 ज्ञेयस् (for श्रेयस्) — b) D7 T G1-3 6 M1 6-7 [अ]धर्मो (for [अ]श्रेयो). — c) K4 भगवान् (for राग°) B8 (marg) Da3 a1 प्राकृत (for प्रकृतिं) — d) B6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 ध्यानवान् (for ज्ञान°)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 B6 6-9 Da3, a1 Dn1 n4 D8 D2-1 6-9 T G1-3 6 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B6 6-9 Da3 a1 Dn1 D8 D2-6 8 9 मनुबृहस्पतिसंवाद°, M1 6 मनुबृहस्पतिसवादे महदादिपरिणामक्रम°, M5 °सवादे योग कथन; M7 °सवादे महदादिभिक्रम° — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn1 32, Dn4 Ds2 D7 T1 G1 3 6 M6 31, D8 M1 6 7 30, T2 G2 45. — *Śloka no* Da1 Dn1 n4 D8 26.

199

1 D7 T G1-3 6 M1 6-7 बृहस्पति (for मनु°) — After the ref, Kumbh ed and Cv ins a passage given in App I (No 14) — a) K6 V1 B6 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5-8 तै (for ते). Da4 यदा ते पच मुक्तानि — b) K6 V1 B6 6-8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 T G1-3 6 M5 7 युक्तानि, K7 D4 9 यतानि, B9 M6 मुक्तानि; Da1 lacuna, M1 तुक्तानि (for विमुक्ता) ❀ Cn युक्तानि निगृहीतानि। ❀ — c) K4 अथैतद्, K7 अथ ते (for अथ तद्) K1 द्रक्षसे; K6 B6 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds2 (before corr as in text) D2 7 7 T1 G1-3 6 द्रक्ष्यते; K7 द्रक्षसि, Da1 Ds1 D5 8 रक्ष्यते, D4 9 रक्षसि (for द्रक्ष्यसे) — d) K3 सूतम् (for सूत्रम्) D7 T G1-3 6 M1 [आ]हित (for [अ]र्पितम्)

2 b) K3 सुवर्णो; D7 T G1 2 6 सौवर्णे — c) V1 B9 च (for [अ]थ) T2 G1 3 M1 5-7 प्रवालेपु — T1 om (hapl) 2d-3a — d) K1 Ds1 T2 G1 3 मृण्मये K3 4 G1 रजते (for राजते)

3 T1 om 3a (cf. v 1 2) — a) K6 V1 B6 6-8 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 गोश्व°; B9 गो* (for गोषु) — b) M1 7 वाजि (for तद्वद्). — c) Da4 कीटि (for कीट) — d) Ś1 K1 2 4 मुक्त आत्मा; K7 D4 9 प्रसक्तात्म, Da1 corrupt (for °क्तात्मा) Ś1 K1 2 4 D4 9 स्वकर्मसु (for °भि)

4 = (var) 11 11*, lines 1-2 B. 15 34. 18, Manu 12. 81 — a) D5 om the first येन — V1 reads 4bc on marg B9 om 4cd — d) Da4 Ds1 om the second तत् K3 फालम् (for फलम्)

5 a) D7 T1 G1 2 यदा (for यथा) K3 4 भूतिर् (for भूमिर्) ❀ Cv एकरसा भिन्नभिन्नरसा, एकीभूत नानारसा वा । एके मुख्यान्यकेवला इत्यमर । ❀ — b) K6 Da3 a1 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 6 8 सो(Dn1 सौ)षध्यर्थासु, Ds1 औषध्यात्मानु- (for ओष°) — Ś1 K1, 2, 4 7 om. (? hapl) 5cd — c) D7 G1 2 धर्मानुगा; M6 कर्मान्तरा (for कर्मानुगा) — d) B9 अतरात्मार्थं (for

अभिसंधिपूर्वकं कर्म कर्ममूलं ततः फलम् ॥ ६
फलं कर्मात्मकं विद्यात्कर्म ज्ञेयात्मकं तथा ।
ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्याज्ज्ञानं सदसदात्मकम् ॥ ७
ज्ञानानां च फलानां च ज्ञेयानां कर्मणां तथा ।
क्षयान्ते तत्फलं दिव्यं ज्ञानं ज्ञेयप्रतिष्ठितम् ॥ ८
महद्धि परमं भूतं युक्ताः पश्यन्ति योगिनः ।
अबुधास्तं न पश्यन्ति ह्यात्मस्था गुणबुद्धयः ॥ ९
पृथिवीरूपतो रूपमपामिह महत्तरम् ।
अद्भ्यो महत्तरं तेजस्तेजसः पवनो महान् ॥ १०
पवनाच्च महद्व्योम तस्मात्परतरं मनः ।
मनसो महती बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान्स्मृतः ॥ ११
कालात्स भगवान्विष्णुर्यस्य सर्वमिदं जगत् ।
नादिर्न मध्यं नैवान्तस्तस्य देवस्य विद्यते ॥ १२
अनादित्वादमध्यत्वादनन्तत्वाच्च सोऽव्ययः ।
अत्येति सर्वदुःखानि दुःखं ह्यन्तवदुच्यते ॥ १३
तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्धाम परमं स्मृतम् ।
तद्गत्वा कालविषयाद्विमुक्ता मोक्षमाश्रिताः ॥ १४
गुणैस्त्वेतैः प्रकाशन्ते निर्गुणत्वात्ततः परम् । C 12 7500 B 12 206 15 K 12 204 27

°त्मानु) Ds1 दर्शिनां, D4 9 सारिणि, D6 दृर्शनी (for दर्शिनी)

6 a) T1 G2 3 6 घ्यान (for ज्ञान) K6 B7 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 -पूर्वा भवेत्., D5 -पूर्वान्नवेत्. (for पूर्वोन्नवा) D9 लिप्सया —b) Da3 a4 पूर्वैभि , Dn4 पूर्वानि (for पूर्वाभि). G1 2 वर्धिता (for सधिता) ❀ Ca अभिसधिता, इद कथं साधयामीतिरूप प्रयत्न एवा भिसधि । ❀ —c) hypermetric —d) D6 om कर्म K7 D4 7 9 T G1–3 6 M1 5–7 -पूर्व (for मूल) K7 D4 9 अत (for तत) K2 पर (for फलम्)

7 a) D4 om. फल K7 D4 9 विद्धि, D2 5 8 विं-द्यात् (for वि°) —b) T2 धर्म (for कर्म) —c) Da4 जेय (for ज्ञेयं). —d) B9 G1 2 ज्ञेय; D6 दानं (for ज्ञान) D2 om सद K4 ज्ञान ज्ञेयं सदात्मकं — After 7, Kumbh. ed Cv ins

541* तदेवमिष्यते ब्रह्म सख्यानाद्विनिभिद्यते ।

8 V1 om 8ab —c) Ś1 K1, 2 4 क्षय ते, Dn4 D4 ज्ञेयांते, D6 देहांते (for क्षयान्ते) K6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D8 5–8 T G1–3 6 M1, 5–7 यत्; D9 सत्- (for तत्) Dn1 विद्या (for दिव्य) ❀ Ca द्विवि भव दिव्यम्, अननुभूतम् ॥ Cn दिव्य ज्ञानमिति पाठे दिवि हार्दाकाशाख्ये कारणे ब्रह्मणि भव दिव्यम् । ❀ —d) K2 4 ज्ञायज्ञेय- (sic), K7 D4 9 ज्ञाने ज्ञेय (D9 °य), V1 B0 6 8 9 Da3 a4 D8 D2 5–7 ज्ञान ज्ञेये (D6 °य); G3 6 ज्ञेये ज्ञान (for ज्ञान ज्ञेय)

9 a) D5 महर्द्धि ❀ Cn भूत नित्यसिद्धम् । ❀ —b) K6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 यत्न-, K7 D9 मुक्ता (for युक्ता) D4 पश्यति —c) K1 भाबुधास; Da4 T2 G1–3 6 M1 अबुद्धास, Dn4 Ds2 (before corr) °द्ध्यास (for धास) Da4 तत्र (for त न) —d) K6 V1 B0 6–9 Dn1, n4 D8 D2 3 5–8 T G1–3 6 M1 5–7 Cap ह्या (B8 आ)त्मस्थ, Da3 आत्मस्था (for ह्या°)

10 K1 om 10 —a) G1 प्रथिवी Ś1 K2 4 B8 (marg) पृथिव्यास्तु महद्रूपम् —b) D4 9 T1 G1 इव (for इह) Da4 अपाहि**मिहिर

11 a) K1 पृथिव्यास्तु महद्व्योम —d) G3 स्मृति (for स्मृत°)

12 a) K1 D5 कालात्म (D5 °त्मा) (for कालात्स). Da4 विष्णु (for विष्णुर्) —b) T2 सत्यम् (for सर्वम्) —c) K1 4 नादिं K7 D4 9 नैवांत D8 नादिमध्य न चैवांत —d) M5 यस्य (for तस्य) D7 वेदस्य (for देवस्य)

13 a) V1 अवध्यत्वाद् (for अमध्य°) —b) T2 अनदत्वाच्च — D7 reads 13c–19b on marg —c) Ś1 K1 2 4 V1 B6 9 अभ्येति; G1 अन्वेति (for अत्येति) G1 सुख (for सर्व) Ś1 K1 2 D4 9 भूतानि (for दुःखानि) —d) K7 D4 9 हृष्यते (for उच्यते). D5 7 दुःखस्यांत स उच्यते

14 D7 reads 14 on marg —a) T1 परम (for °म) B8 Da3 a4 व्यक्त (for प्रोक्त) —b) K6 V1 B0 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G1–3 6 M1, 6 पद; D6 M5 7 मत (for स्मृतम्) K1 तद्धा परमसस्मृत (sic) —c) V1 G3 6 विषया (for °याद्) —d) D5 7 विमुक्तो (for °क्ता) Da4 lacuna, T G1 3 6 मुक्तिम् (for मोक्षम्) K1 D5 7 आश्रित°

15 D7 reads 15 on marg —a) Ś1 (sup lin) K1 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 गुणेष्वेते; K7 D4 9 गुणैस्त्वेते, D5 7 M5 6 गुणास्त्वेते; D6 गुणे

15 निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथानन्त्याय कल्पते ॥ १५
17 ऋचो यजूंषि सामानि शरीराणि व्यपाश्रिताः ।
जिह्वाग्रेषु प्रवर्तन्ते यत्नसाध्या विनाशिनः ॥ १६
न चैवमिष्यते ब्रह्म शरीराश्रयसंभवम् ।
न यत्नसाध्यं तद्ब्रह्म नादिमध्यं न चान्तवत् ॥ १७
ऋचामादिस्तथा साम्नां यजुषामादिरुच्यते ।
अन्तश्चादिमतां दृष्टो न चादिर्ब्रह्मणः स्मृतः ॥ १८
अनादित्वादनन्तत्वात्तदनन्तमथाव्ययम् ।
अव्ययत्वाच्च निर्द्वंद्वं द्वंद्वाभावात्ततः परम् ॥ १९
अदृष्टतोऽनुपायाच्चाप्यभिसंधेश्च कर्मणः ।
न तेन मर्त्याः पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत्परम् ॥ २०
विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च दर्शनात् ।
मनसा चान्यदाकाङ्क्षन्परं न प्रतिपद्यते ॥ २१
गुणान्यदिह पश्यन्ति तदिच्छन्त्यपरे जनाः ।
परं नैवाभिकाङ्क्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः ॥ २२
गुणैर्यस्त्ववरैर्युक्तः कथं विद्याद्गुणानिमान् ।

तेषु (sic), T1 G1-3 6 गुणेस्तस्थै ; M1 गुणास्तवेता , M7 गुणास्त्वेते (for गुणै॰) Ś1 K1 प्रकाश्यते· —ᶜ) K1 धर्मास —ᵈ) Ds1 नात्याय, G1 8 [अ]नताय

16 D7 reads 16 on marg —ᵇ) D6 7 व्यवस्थिता (for व्यपाश्रिता) Ś1 K1 2 4 शरीर चाप्यपा(K1 ॰मा)श्रिता —ᶜ) Da4 जिव्याग्रेषु —ᵈ) K1 4 Da4 यक्ष, K7 D4 9 Cv यज्ञ ; Ds1 D6 7 यत्र (for यत्न-) Dn4 -साध्य ; T2 -साध्याद् (for -साध्या) ❀ Cp यत्नसाध्याः कण्ठताल्वादिसंघट्टनप्रयत्नजन्मानः ॥ Cv यज्ञेन परमात्मना साध्य अविनाशी मोक्षो यस्य तस्य जिह्वाग्रे इति संबन्ध । ❀

17 D7 reads 17 on marg —ᵃ) D4 न स्वे च (for न चैवम्) B9 (marg as in text) क्रम्यते (for इष्यते). —ᶜ) K2 4 यक्ष; K7 D2 7 यत्र (for यत्न) D6 7 यद्; T1 तु (for तद्) —ᵈ) Ds1 नादीमध्य D4 चांतवत्; D6 चाववान्

18 D7 reads 18 on marg —ᵃ) K1 सत्रां (for साम्नां) —ᶜ) D7 चादिमती; G8 ॰मता (for ॰मतां) M1 दृष्ट्वा (for दृष्टो) —ᵈ) K4 6 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 तु (for च) G2 सत (for स्मृत).

19 Da4 om 19ᵃᵇ, D7 reads it on marg —ᵃ) T G1-3 6 M1 8 अमध्यत्वाद् (for अनन्त॰) —ᵇ) Ds2 अनामयं (for अथाव्ययम्) T G1-3 6 M1 5-7 अनंत-(M5. 7 ॰मध्य)त्वाच्च सोव्यय —ᶜ) K6 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 M1 5-7 निर्दुःख (M7 ॰खो); D7 T G1-3 6 निर्द्वंद्वो (for ॰द्व) —ᵈ) K6 B0 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 5 6 8 M1 5 6 द्वंद्वा (M1 ॰द्व)भाव(D6 ॰वा)स; G2 द्वंद्वभावात् (for द्वंद्वा॰) T2 अत पर

20 ᵃ) Ś1 K1 4 B3 (marg) अनिष्टतो; D7 T G2 M7 अदृष्टितो, Cpp अज्ञानाद् (for अदृष्टतो) Ś1 K1. 2 [ऽ]नपेयाच्च (K1 ॰श्च), K7 D4 9 [ऽ]न्यु(K7 ॰नु) पायस्य (for ऽनुपायाच्च) —ᵇ) K1 [अ]प्यति ; K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 3 5 6 8 Cp प्रति , M1 6 व्यभि (for [अ]प्यभि-). Dn1 साधिश्च; D4 9 सचेश्च (for संधेश्च). B9 (marg as in text) 7 8 (marg) Cpp अकर्मण ; B9 न क ; D6 च कर्मणा (for ॰र्मण) ❀ Cp प्रतिसंधे फलाभिसंधिना कर्माचरणात् । ❀ —ᶜ) K3 कृतेन (for न तेन) Ś1 K1 2 4 पश्यते B9 9 D7 T G1-3 6 M1 5-7 न तन्मर्त्या (B6 9 ते मर्त्या ; D7 तं मर्त्या.; G1 2 तन्मध्या) प्रपश्यंति —D6 reads 20ᶜ-22ᵃ twice. —ᵈ) Ś1 K1 2 4 7 Dn1 Ds1 D4. 8 पदं (for परम्)

21 For the repetition in D6, cf v l 20 —ᵃ) B6-9 Da3 a4 सपर्काच् (for संसर्गाच्). —ᵇ) K1 न; K7 D4 [अ]पि; B9 Da4 तु, D9 [अ]थ (for च) K7 D4 [अ]दर्शनात्; V1 B6 (marg). 7-9 संश्रयात्, D8 D7 T G1-3 6 M1. 5-7 संशयात् (for दर्शनात्). —ᶜ) D4 वा (for च) B9 D7 मनसा चेंद्रियग्रामम् —ᵈ) K1 परेण, B9 D7 अक्षरं; D6 (both times) परं तत्; D6 lacuna, G1 पर न (for पर न) K1 प्रतिपत्स्यते.

22 For the repetition in D6, cf v l. 20 —ᵃ) Ś1 V1 यदि हि, Ds1 हि यदि, D6 (both times) इह न; M1 6 7 यदीह (for यदिह) —ᵇ) D6 7 G3 6 यदि (D6 ॰दी)च्छति (for तदि॰) K1 जन —ᶜ) Da4 पर (for परं) D6 om from नैवाभि up to सह (in 23ᵈ) Ś1 K1 2 4 7 D4 9 चैव, B8 (marg) एव (for नैव) K7 D4 9 गच्छति (for काङ्क्षन्ति) —ᵈ) D6 निर्गुणाच्च (for ॰णत्वाद्). ❀ Cp गुणैरैश्वर्यैर्ब्रह्मावयवभूतैरिव सहितम् । यस्य ऐश्वर्ययोगादीश्वरत्वम् । ❀

23 D6 om 23 (cf v l 22) —ᵃ) K7 D4 9 M7 स्वपरैर् (for स्त्ववरैर्). D4 T2 युक्तं. —ᵇ)

अनुमानाद्धि गन्तव्यं गुणैरवयवैः सह ॥ २३
सूक्ष्मेण मनसा विप्रो वाचा वक्तुं न शक्नुमः ।
मनो हि मनसा ग्राह्यं दर्शनेन च दर्शनम् ॥ २४
ज्ञानेन निर्मलीकृत्य बुद्धिं बुद्ध्या तथा मनः ।
मनसा चेन्द्रियग्राममनन्तं प्रतिपद्यते ॥ २५
बुद्धिप्रहीणो मनसासमृद्ध-
स्तथा निराशीर्गुणतामुपैति ।
परं त्यजन्तीह विलोभ्यमाना
हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ २६
गुणादाने विप्रयोगे च तेषां
मनः सदा बुद्धिपरावराभ्याम् ।
अनेनैव विधिना संप्रवृत्तो
गुणादाने ब्रह्मशरीरमेति ॥ २७
अव्यक्तात्मा पुरुषोऽव्यक्तकर्मा
सोऽव्यक्तत्वं गच्छति ह्यन्तकाले ।
तैरेवायं चेन्द्रियैर्वर्धमानै- C. 12. 7518 B 12. 204 28 K 12 204 40

D5 विघात् Ś1 K1-4 इमान्गुणान् (by transp), K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 परान्गुणान्, D6 परापरं — With 23cd, cf B 14 48 6ab —c) K7 D4 7 9 T1 G1-3.6 Cv मतव्य (for गन्तव्यं) —d) K4 6 B0 6 (marg as in text) 7-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 T G1-3 6 M1 6-7 पर (for सह)

24 a) K6 Dn4 सूक्ष्मेन, D4 9 शूक्ष्मेण Da1 विप्रो, D4 विप्रो, G2 6 विंदेद् (for विप्रो) —b) T2 वाचं (for वाचा) K7 D4 9 गतु (for वक्तु) K7 D6 शक्नुम, M7 (sup lin) सदाय —Da4 om 24cd 24cd is partly damaged in B7 —c) K1 मानो (for मनो) —d) K7 D4 6 9 तु (for च)

25 25ab is damaged in B7 —a) D5 निर्मल (for °ली) D4 6 कृत्वा (for कृत्य) —b) V1 D5 M1.6 transp बुद्धिं and बुद्ध्या K6 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 M6 मनस्तथा (B8 °दा) (by transp); G2 M1 7 तयात्मन , G3 6 तदा मन —d) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 T G2 3.6 M1 6-7 अक्षर, G1 सरक्षं (for अनन्त)

26 a) T2 G2 6 बुद्ध्या (for बुद्धि). Ś1 K1 2 4 7 Dn1 -प्रहीनो, V1 प्रवीणो; B6 9 Da3 a4 प्रणीता, B2 D4 -प्रहीणा (for -प्रहीणो) B0 8 (marg) 9 Da3 D2 [अ]मसृद्धा(D2 °द्धा)स, G1 °ममृत्यस् (for °समृद्धस्) ❀ Cn बुद्ध्या चरमवृत्त्या ध्यानपरिपाकोत्थया प्रहीण निर्वृत्तिक । मनसा विचारात्मकेन समृद्ध पूर्वमिति शेष । ❀ —b) K6 7 V1 B0 6 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 निराशिष (K7 °षा) निर्गुणमभ्युपैति; B6 (orig) 7-9 Da3, a4 निराशिष निर्गुणमाव्रजति, D6 तथा निराशीष वाभ्युपैति (sic) —c) B2 T2 परि (for पर) Da4 त्यजंति ह; D7 T1 G1-3 6 M6 7 त्यज(M7 °ज)त्येव (for °न्तीह) K4 6 V1 B0, 6 7 9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 5 6 8 G6 विलोड्यमाना, D7 T1 G1, 2 M7 विलोभ्यमानो; T2 विमोह्यमाना (for विलोभ्य°) —d) D7 T G1, 2 M7 हुताशनो वायुमिवें(D7 T1 °रिवें)धनस्थ (M7 °स्थ)

27 a) K6 7 D9 गुणादानं (for °दाने) —b) B0 6 7 8 (marg) 9 D7 T G1-3 6 M7 विद्धि, D6 सिद्धि (for बुद्धि) Dn4 D5 -परापराभ्या (for °वराभ्याम्) ❀ Ca गुणादाने इति, बुद्धिपरावराभ्यामिति तादर्थ्ये चतुर्थी। तेन बुद्धे परोऽयमात्मा तत्कृते ये ज्ञानादयो गुणास्तेषामादाने ये च बुद्धेरवरा विषयास्तेषां विप्रयोगे मन सदा कार्यम् ॥ Cp (after giving the तादर्थ्ये चतुर्थी explanation) यद्वा पञ्चम्यर्थे पञ्चमी । परावरयोर्विषयेन्द्रिययोर्गुणादाने गुणोच्छित्तौ मनो विद्धि शुद्धमित्यर्थ ॥ C9 गुणादाने शरीरपरिग्रहे जनने, तेषां विप्रयोगे मरणे च, परावराभ्याम् परा बुद्धि अवर इन्द्रियवर्गं ताभ्यां सहित मन सदासीति विद्धि । ❀ —c) Ś1 K1 2 D7 T1 G1 3 6 [ए]व, D4 [अ]थ (for [ए]व) Da3 स प्रवृत्तो, Da4 D6 सप्रवृत्तौ; D7 T1 G1 2 M1 6 7 संप्रयुक्तो (for °वृत्तो) —d) Dn1 D2 3 8 गुणापाये (for °दाने) Cnp ब्रह्म शारीरम् (for ब्रह्मश°) ❀ Cv ब्रह्मशरीर वैकुण्ठादिलोकस्थितपरब्रह्मण शरीरम् । एति प्राप्नोति । निर्गुणनिराकारब्रह्मावाप्तिर्मोक्षो नेति सूचयितुं ब्रह्मशरीरमित्युक्तम् । ❀

28 a) D7 T1 G1-3 6 विश्वकर्मा (for ऽव्यक्त°) —b) V1 D6 om. सो D4 [ऽ]वाक्तत्व (for ऽव्यक्तत्वं) D7 G1, 2 दृश्यते (for गच्छति) G1 ह्यत्यकाले —c) D4 G1 वेंद्रियैर्, T2 G3 चेंद्रियैर् K7 B0 D8 4 7 9 G1 M1 7 वध्यमानैर्, V1 B7 8 (marg as in text) 9 Da1 Cp वध्यमानो, B6 Da2 (also as in text) वर्धमानो; Da4 °मानो (for °मानैर्) D6 तैरेव पचेंद्रियवर्धमानो —d) B6-9 Da3 a4 ग्लायथित्व, D6 हीयन्निर्न; D7 T G1 M6 गायन्निर्वा (for ग्लाय°). K7 D4 5 वर्धते, B6-9 Da3 a4 D6 Cp 8 [आ]वर्तते (for

ग्लायद्भिर्वा वर्तते कर्मरूपः ॥ २८
सर्वैरयं चेन्द्रियैः संप्रयुक्तो
देहः प्राप्तः पञ्चभूताश्रयः स्यात् ।
नासामर्थ्याद्गच्छति कर्मणेह
हीनस्तेन परमेणाव्ययेन ॥ २९
पृथ्व्या नरः पश्यति नान्तमस्या
ह्यन्तश्चास्या भविता चेति विद्धि ।
परं नयन्तीह विलोभ्यमानं
यथा प्लवं वायुरिवार्णवस्थम् ॥ ३०

दिवाकरो गुणमुपलभ्य निर्गुणो
यथा भवेद्व्यपगतरश्मिमण्डलः ।
तथा ह्यसौ मुनिरिह निर्विशेषवा-
न्स निर्गुणं प्रविशति ब्रह्म चाव्ययम् ॥ ३१
अनागतिं सुकृतिमतां परां गतिं
स्वयंभुवं प्रभवनिधानमव्ययम् ।
सनातनं यदमृतमव्ययं पदं
विचार्य तं शममृतत्वमश्नुते ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

वर्तते) Ś1 K1 2 4 T2 M1 7 कर्मरूप (M1 °पा); K6 B6 (marg) Dn1 D5 D2 3 5 6 8 [S]कामरूप° (for कर्म°). ❀ Ca ग्लायद्भि° अनपेक्षितविषयसङ्गात् । वर्ध मानैश्चाभिमतविषयसङ्गात् ॥ Cn ग्लायद्भिर्वा । वाशब्द उपमानार्थे । ग्लायन्निवावर्तते लोकद्वये संचरति घटाकाशवत् । मार्पो विभक्तिव्यत्यय ॥ Cp [आ]वर्तते नानायोनिषु संभ्रमीति । ❀

29 ᵃ) Da4 ह्य, G3 6 एव (for अय) Ś1 K1 2 4 कर्मयुक्तो (for संप्र°) —ᵇ) K6 देहे, K7 B6 6 8 9 Da3 a4 D4 8 9 M1 6 देह , B7 Dn1 n4 D5 D2 3 5 6 T G2 6 M7 देहं (for देह) K7 M7 प्राप्त, M1 6 प्राप्ति (for प्राप्तः) —ᶜ) V1 B6 9 D7 T G1-3 M1 5-7 न सामर्थ्याद् (for नासा°) K1 4 कर्म नेह, K7 D4 9 M1 6 7 °णो हि, Dn4 °णो ह; G6 °णीह (for °णेह) ❀ Ca कर्मणेहेति । कर्मण इति प्राप्ते विसर्गलोपे पुन संधि° पादपूरणाय । ❀ —ᵈ) G3 विहीनचेतन , G6 विहीनस्तेन (for हीनस्तेन) Ś1 K1 परमेन, K4 [अ]परमेण

30 ᵃ) K1 2 पृथ्व्या; D7 G1 2 पृथिव्या (G1 °व्या); M1 पृत्त्या, M7 (sup lin as in text) पृत्या (for पृथ्व्या) D4 [अ]मर (for नर) K2 पास्यति (for पश्यति) —ᵇ) T2 अतश्च (for ह्यन्तश्च) Da3 a4 चात्मा (for चास्या) Ś1 K1. 2 B3 वेह; B6 7 Da3 a4 वेह (for चेति) K7 D5 9 बुद्धि°; D4 बुद्ध° (for विद्धि) —ᶜ) D6 पार (for पर) D5 न जानाति, D7 T G1-3 6 M5 7 न यातीह (D7 °व) (for नय न्तीह). K1 6 V1 B6 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2-6 8 9 विलोड्य(K1 °ह्य , D4 9 °च्य)मानं, D5 D7 T G1-3 6 M5 7 विलोभ्य(D5 °ह्य)मानो; M1 6 विलोक्य माना (for °भ्यमान) ❀ Ca पर ब्रह्म नयन्ति प्राप्नुवन्ति, अर्थात्कर्माणि । ❀ —ᵈ) K1. 2 G1 वायुम् (for वायुर्)

31 ᵃ) D6 रश्मिम् (for गुणम्) Ś1 K1. 2 कर्मणो; D5 निर्मलो (for निर्गुणो). ❀ Ca गुण तीव्रकरत्वम् । ❀ —ᵇ) K4 6 B6 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D2 3 5 6 8 G2 अपगत° (for व्यप°) —ᶜ) D7 G1 2 ततो (for तथा) D7 T G1-3 6 अपि (for इह) G1 निर्विशेषाव् (for °शेषवान्) ❀ Ca निर्विशेषवान् विषयासङ्ग हीन° । ❀ —ᵈ) M1 निर्गुण° K7 D4 5 9 स निर्गुणं पश्यति यत्तदव्यय

32 D7 G1 om (hapl) 32ᵃᵇ Ś1 K1. 4 transp 32ᵃᵇ and 32ᶜᵈ —ᵃ) K4 6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 M1 6 अनागतं, T1 G3 6 °गता, T2 M5 7 °गता (for °गतिं) K2 V1 सुकृतमतां, K4 6 7 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 M5 °तवता, B8 (marg) °विवता (for °तिमतां) —ᵇ) T G3 6 M6 स्वयभुव° (for °भुव) T1 G3 6 प्रकृति° (for प्रभव) D5 विधानम् (for °निधानम्). —ᶜ) K6 B6 Dn4 D5 D2 3. 6 अनादिमध्यामृतम्; B7-9 Da3 a4 सनातनाद्यदमृतम् (for °नं यदमृ°) K7 D9 अक्षय; D7 T G1-3 6 C3 अक्षरं (for अव्यय) K6 7 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-4 6-9 T G1-3 6 M5 7 ध्रुव (for पद) D5 सनातन पदममृत ध्रुव व्यय —ᵈ) K4 Dn1 D5 D8 T2 M5 7 निचाय्य; D7 T1 G1-3 6 निश्चय्य (for विचार्य) K4 6 7 V1 B6 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D2 3 6. 8 तत्परम्, D5 तच्छमम्, D4 9 G3 6 त

२००

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।
कर्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ १
नारायणं हृषीकेशं गोविन्दमपराजितम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केशवम् ॥ २
भीष्म उवाच ।
श्रुतोऽयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः ।
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ ३
असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपाः ।
मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत् ॥ ४
केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः ।
पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते बहुधा विभुः ॥ ५
किं तु यानि विदुर्लोके ब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्वनः ।
माहात्म्यानि महाबाहो शृणु तानि युधिष्ठिर ॥ ६
यानि चाहुर्मनुष्येन्द्र ये पुराणविदो जनाः ।
अशेषेण हि गोविन्दे कीर्तयिष्यामि तान्यहम् ॥ ७ C. 12 7524 B. 12. 207. 7 K. 12. 206 6

समम्, D6 ते हतम्, D7 त शर्मम्, G1 त शरम् (for त शमम्) K7 D81 अमृतमश्नुते, B6-9 Da3 a4 अमृतं समश्नुते (for अमृतत्वम°)

Colophon om in Da4 (K3 5 B1-5 Da1. a2 Dn2 n3 D1 G4. 5 M2-4 absent) —*Sub-parvan* Ś1 K1 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2 4. 6 7 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 मनुबृहस्पतिसंवादः समाप्तः (B8 9 Da3 Dn1 D8 om समाप्तः); M1 6 7 (also) ब्रह्मप्राप्त्युपायः; M5 (also) मनुबृहस्पतिसंवादे भगवत्प्राप्त्युपायकथनं Cn adds at the end मनोर्बृहस्पतेः शिष्ये संवादः परमाद्भुतः । मया गुरूपदेशेन विवृतो बुधतोषकृत् ॥ —*Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 D7 T1 G1 5 6 32, T2 G2 46, M1 6 7 31 —*Śloka no* Da4 30, Dn1. n4 32 —After 12 199, Kumbh ed Cv ins a passage given in App I (No 15)

200

☞ D5 M5 Cp s transp adhy 200 and 201

1 Da4 om the ref —[a]) K1 महाप्रज्ञ —[b]) K1 अक्षुतं (for अच्युतम्) —[c]) K7 D9 अक्षयं, V1 अक्षरं, D4 अव्ययं, D7 T1 G1-3 6 Cp अमृतं (for अकृतं) —[d]) K6 7 V1 B0 9 Da3 a4 Dn4 D8 प्रभ- (Da4 °भा)वाव्ययं (for °प्ययम्)

2 [b]) ❀ Cn अपराजितं देहादिधर्मैर्जरादिभिरिति शेषः । ❀ —[c]) K4 भरतश्रेष्ठ, D7 T1 G1-3 6 परमश्रेष्ठ.

3 [b]) G1 जामदग्नस्य

4 [a]) K7 B9 D4 5 9 चैव (for तात) —[b]) T2 भार्मिकश्च, G1 2 वाल्मीकश्च (for °किश्च) D81 महातपः —[c]) K1 2 मार्कण्डेयश्च K6 D7 T1 G1-3 6 गोविंद (for °न्दे) —[d]) K4 6 7 V1 B0 6 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3. 6 M1 5-7 कथयति (for °यति) —After 4, Kumbh ed ins

542* केशवस्य मया राजन्न शक्या वर्णितुं गुणाः ।
ईदृशोऽसौ हृषीकेशो वासुदेवः परात्परः ।

5 [b]) D4 M7 ईश्वराः (M7 °रः) M7 प्रभुः —[c]) Ś1 K1. 2 4 एष, D5 M6 7 एवं (for एव) —[d]) B8 (marg as in text) Cp श्रवाः (for विभुः)

6 [a]) D4 G6 नु (for तु) —[b]) Ś1 K1 Da4 D6 ब्राह्मणः, Cp °णाः (as in text) K6 7 B0 6-9 Dn4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 -धन्वनि, V1 धन्विनः, Da3 a4 -धन्विने, Dn1 धन्विनि (for धन्वनः) —[c]) K1 महात्म्यानि, K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 महात्मनि (D6 °मति) (for माहात्म्यानि) B8 (marg as in text) D7 T1 G1-3 6 महाबाहौ (for °बाहो)

7 [a]) D5 वा (for च) K1 B9 मनुष्येंद्रे (B9 °द्रा) —[b]) M1 6 7 मा (for ये) D2 om from पुराण up to शयानः (in 10[b]) K3 ह्यपराणि विदो जनाः —[c]) K4 गोविंदो K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D3 6 8 कर्माणि त्विह गोविंदे, K7 D4 5 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 श्रुत्वा स(K7 D4 5 9 शृणु स, M1 5-7 अथास्त)र्वाणि गो° —[d]) K7 D4 5 9 तान्यपि (for °हम्)

महाभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
वायुर्ज्योतिस्तथा चापः खं गां चैवान्वकल्पयत् ॥ ८
स दृष्ट्वा पृथिवीं चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः ।
अप्स्वेव शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ९
सर्वतेजोमयस्तस्मिञ्शयानः शयने शुभे ।
सोऽग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमचिन्तयत् ॥ १०
आश्रयं सर्वभूतानां मनसेति विशुश्रुम ।
स धारयति भूतात्मा उभे भूतभविष्यती ॥ ११
ततस्तस्मिन्महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।
भास्करप्रतिमं दिव्यं नाभ्यां पद्ममजायत ॥ १२
स तत्र भगवान्देवः पुष्करे भासयन्दिशः ।
ब्रह्मा समभवत्तात सर्वभूतपितामहः ॥ १३
तस्मिन्नपि महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।
तमसः पूर्वजो जज्ञे मधुर्नाम महासुरः ॥ १४
तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ।
ब्रह्मणोपचितिं कुर्वञ्जघान पुरुषोत्तमः ॥ १५

---

8 D2 om. 8 (cf v l 7) — a) B6 (marg as in text) गोविंदे (for भूतात्मा) — b) D6 परात्मा (for महात्मा) Cp पुरुषोच्यय — T1 G1 om (hapl) 8c–9d, V1 reads the same on marg — c) K1 B8 (marg) D9 ज्योतिं — d) K6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D8–9 T2 G2 3 6 M1 5–7 च गां च (Da4 गा च, D9 गां वा, M7 गाश्च) (for गां चैव) K4 [अ]न्वकल्पयेत्, B0 Dn1 G3 6 [अ]नुकल्पयत्, M5 [अ]प्य° (for [अ]न्व°)

9 D2 T1 G1 om 9 (cf v l 7, 8) V1 reads 9 on marg — a) K4 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 6 8 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) K7 D4 5 9 स द्द(D9 इ)ष्ट्वा पवनादीनि, V1 असृजद्विविधं चैव, D7 T2 G2 3 6 M1 5–7 सृष्ट्वा महांति भूतानि — c) K4 अश्वेव, K7 अप्स्वैव, B0 अप्स्वत D8 भवन (for शयनं) — d) B0 8 (marg as in text) पुरुषोच्यय (for °षोत्तम°)

10 D2 om up to शयान° (of v l 7) Da4 om. 10ab 10c is damaged in B7. — a) G3 6 यस्मिन् (for त°) — b) K6 V1 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3, 6 8 पुरुषोत्तम° (for शयने शुभे) — c) D5 T2 M1 6 सोग्रज° — K7 om (hapl.) 10d–11a — d) K4 6 V1 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 6. 8 अकल्पयत् (for अचिन्त°) ❀ Cn सकर्षणमहकारम् । ❀

11 K7 om 11a (cf v.l 10) — a) K6 D5 G3 6 आश्रय° (for °यं) — b) K3 4 मनसी (for °सा) K4 7 D4 5 9 विशुश्रुम; K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6–8 T G1–3 6 M1. 5–7 [इ]ह शुश्रुम (K6 Ds1 D7 T2 G1–3 M1. 6 7 °मः) (for विशु°) — c) K6 Da4 धारयती (for °यति) K6 B0 6 (marg). 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 भूतानि (for °त्मा) — d) K4 7 Da4 Dn1 D2 3 T2 G1 3 M7 -भविष्यति (for °ष्यती) — After 11, D7 T G1–3, 6 M5 Kumbh ed ins

543* प्रद्युम्नमसृजत्तस्मात्सर्वतेजःप्रकाशकम् ।
अनिरुद्धस्ततो जज्ञे सर्वशक्तिर्महाद्युति ।
अप्सु व्योमगम श्रीमान्योगनिद्रामुपेयिवान् ।
तस्मात्सजज्ञिरे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
लयस्थित्यन्तकर्माणस्त्रयस्ते सुमहौजस । [5]

[(L 1) G2 -प्रकाशन (for °शकम्) —(L 3) G1 2 Kumbh. ed व्योमगत° (for °गम) — D7 T G1–3 6 M5 om lines 4–5]

12 a) D6 तस्मिन्नपि (for ततस्तस्मिन्) B6 8 Da3 a4 T1 G3. 6 M5 6 महाबाहौ, T2 °भागे (for °बाहो) — b) G1 2 प्रादुर्भूतो (for °र्भूते). — D5 7 T1 G1–3 6 om. (hapl) 12c–14b — c) T2 पद्म (for दिव्यं) — d) T2 दिव्यं नाभ्यामजायत

13 D6 7 T1 G1–3 6 om 13 (cf. v l 12) 13ab is partly damaged in B7 — a) Ds1 D5 तत° स (for स तत्र) — b) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 भ्राजयन्, K7 D9 भासयद् (for °यन्). — c) Ś1 K1 2 तत्र (for तात) — d) Ś1 K1 2 सर्व लोक (for °भूत-) Da4 -पितामह, D8 D5 -हिते रत°

14 D6 7 T1 G1–3 6 om. 14ab (of v l 12) — a) K7 अस्मिन् (for त°). K7 Da3 M5 महाबाहौ (for °बाहो) — c) K6 Dn1. n4 D2 3 8 तमसा (Dn4 °सा), G2 °स (for °स°) B9 पूर्वजे (for °जो) K1 यज्ञे (for जज्ञे) ❀ Cn तमस° तमोरूपस्य कैटभस्य । ❀

15 a) V1 मधु तद्, B3 9 Da3 a4 ततस्तद् (for तमुग्रम्) — b) K6 B0 6 (marg as in text) 7–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5 6 8 उग्रं कर्म (for उग्रां बुद्धिं). B6. 7 9 Da4 D6 M7 समाश्रित (for °स्थितम्).

तस्य तात वधात्सर्वे देवदानवमानवाः ।
मधुसूदनमित्याहुर्वृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १६
ब्रह्मा तु ससृजे पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ १७
मरीचिः कश्यपं तात पुत्रं चासृजदग्रजम् ।
मानसं जनयामास तैजसं ब्रह्मसत्तमम् ॥ १८
अङ्गुष्ठादसृजद्ब्रह्मा मरीचेरपि पूर्वजम् ।
सोऽभवद्भरतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ १९
तस्य पूर्वमजायन्त दश तिस्रश्च भारत ।
प्रजापतेर्दुहितरस्तासां ज्येष्ठाभवद्दितिः ॥ २०

सर्वधर्मविशेषज्ञः पुण्यकीर्तिर्महायशाः ।
मारीचः कश्यपस्तात सर्वासामभवत्पतिः ॥ २१
उत्पाद्य तु महाभागस्तासामवरजा दश ।
ददौ धर्माय धर्मज्ञो दक्ष एव प्रजापतिः ॥ २२
धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः ।
विश्वेदेवाश्च साध्याश्च मरुत्वन्तश्च भारत ॥ २३
अपरास्तु यवीयस्यस्ताभ्योऽन्याः सप्तविंशतिः ।
सोमस्तासां महाभागः सर्वासामभवत्पतिः ॥ २४
इतरास्तु व्यजायन्त गन्धर्वांस्तुरगान्द्विजान् ।
गाश्च किंपुरुषान्मत्स्यानौद्भिदांश्च वनस्पतीन् ॥ २५　C 12 7542 B 12 207 23 K 12 206 28

—[c]) K1 G1 2 ब्राह्मणोपचितिं (K1 °तं), K2 D6 ब्रह्मणोपचित, Cp °चितिं (as in text) ❀ Cn अपचितिमुक्तविम् । ❀ —[d]) K4 V1 Da1 D5 पुरुषोत्तम ❀ Cn पुरुषोत्तम चिदात्मा । ❀

16 [a]) Ś1 K1 2 4 M6 पुत्र (for सर्वे) D7 T1 G1-2 6 सदाप्रभृति स सर्वे —[b]) B1 partly damaged —[c]) D7 T G1-3 6 M1 5-7 मधुसूदन (for °सूदनम्) —[d]) K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-9 T G1-3 6 M1, 5-7 ऋषभ (for वृ°) Bo 8 9 D4 सत्व (D4 °द्व)तां (for मा°)

17 K4 om 17[a]-18[b] —[a]) K6 7 Dn1 D4 7-9 T1 G1-3 6 [अ]नु , D5 [अ]पि (for तु) V1 D7 T G1-3 6 सृजते; M1 6 स सृजेत् (for ससृजे) —[b]) G2 मानवान् (for °सान्) V1 G3 मानसा(G5 मनुष्या)न्नृपि सप्तमान् —[c]) K2 मरीचम्; V1 Dn4 °चिर् (for °चिम्) K7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2-5 8 अप्यगिरस (K7 D4 °स°) (for °रसौ)

18 K4 om. 18[ab] (cf v l 17) —[a]) D7 T2 G1 2 M1 मरीचि (for °चि°) K2 कश्य*; B1 कस्यप, D7 T G1-3, 6 M1 5-7 काश्यप — D5 om (hapl.) 18[b]-21[c] —[b]) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6-9 T G1-3 6 M1, 5-7 पुत्रमग्रजमग्रज (D7 °ज; G1, 2 °ज) —[d]) D4 तेजम K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 °वित्तम; M7 वत्तमं (for सत्तमम्).

19 D5 om 19 (cf v l. 18) —[a]) K6 V1 Bo 6-9 Dn1, n4 D8 D2 3 6 8 ससृजे; Da3 a4 ससृजद्, G1 अग्रजद् (for असृ°). G1 ब्रह्म. —[b]) K4 मरीचेर्; V1 D3 मारीचेर् G1 पूर्वक.

20 D5 om 20 (cf v l 18) —[c]) K7 प्राजापतेर् —[d]) G1 Cp तेषां (for तासां) D8 D6 श्रेष्ठा (for ज्येष्ठा) D7 भवेद् (for [अ]भवद्)

21 D5 om 21[abc] (cf. v l 18) —[a]) Da4 सर्वै (for सर्वे) B8 विशेषज्ञा —[c]) Ś1 K1 2 4 मारीचि° (K4 °चै), Dn4 मरीच ; G6 मरीचि (for मारीच) Da1 D7 8 T G1-3 6 M1 5-7 काश्यपस् (for क°)

22 [a]) K7 Da4 D4 9 च, D8 नु (for तु) T1 G1-3 6 महाभाग —[b]) D7 T1 G1-3 6 ततस्त्वरजसो दश (G3 °शी) —[c]) D7 T G1-3 6 M1 7 धर्मज्ञ (for °ज्ञो)

23 [a]) Ś1 K1 2 4 दक्षस्य (for धर्मस्य) —[b]) D9 °तेजसा . —[d]) K2 मरद्वतश्च, K4 7 °त्वतस्य; D7 T G1-3, 6 M1 5-7 °तश्चैव (for °त्वन्तश्च) D9 भारत

24 [a]) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 च (for तु) T2 यवीयस्यास्; G1 दवीयस्यस् (for यवी°) —[b]) K6 ता , K7 [ऽ]न्या — Da4 om 24[cd] —[c]) K7 B9 D5 G3 6 M6 महाभाग, Dn4 D8 °भागा (for °भाग) —[d]) Ś1 K1 2 प्रभु (for पति)

25 [a]) G2 इतरांस् B8 Da3 a4 च (for तु) D6 व्यजायंते —[b]) Da3 G1 गधर्वास् K1 G2 तुरगाद्; Da1 D4 9 सूरगान् —[c]) B8 9 Da3 a4 D7 T G1-3 6 M1 5 6 गाव (for गाश्च) K7 D9 अश्वान् (for मत्स्यान्) —[d]) K4 B6 Da3 Dn1 n4 D2 8 उद्भिज्जांश्; K6 Bo 7 8 Da4 D8 D3-6 M1 6 उद्भिजा(Da1 °जा)श्; K7 D7 9 T G2 3 6 द्विरदांश्, V1 B9 M6 7 उद्भिदांश् (for औद्भि°)

आदित्यानदितिर्जज्ञे देवश्रेष्ठान्महाबलान् ।
तेषां विष्णुर्वामनोऽभूद्गोविन्दश्चाभवत्प्रभुः ॥ २६
तस्य विक्रमणादेव देवानां श्रीर्व्यवर्धत ।
दानवाश्च पराभूता दैतेयी चासुरी प्रजा ॥ २७
विप्रचित्तिप्रधानांश्च दानवानसृजद्दनुः ।
दितिस्तु सर्वानसुरान्महासत्त्वान्व्यजायत ॥ २८
अहोरात्रं च कालं च यथर्तु मधुसूदनः ।
पूर्वाह्णं चापराह्णं च सर्वमेवान्वकल्पयत् ॥ २९
बुद्ध्यापः सोऽसृजन्मेघांस्तथा स्थावरजङ्गमान् ।
पृथिवीं सोऽसृजद्विश्वां सहितां भूरितेजसा ॥ ३०
ततः कृष्णो महाबाहुः पुनरेव युधिष्ठिर ।
ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादसृजत प्रभुः ॥ ३१
बाहुभ्यां क्षत्रियशतं वैश्यानामूरुतः शतम् ।
पद्भ्यां शूद्रशतं चैव केशवो भरतर्षभ ॥ ३२
स एवं चतुरो वर्णान्समुत्पाद्य महायशाः ।
अध्यक्षं सर्वभूतानां धातारमकरोत्प्रभुः ॥ ३३

---

26 M5 om 26–28. — a) Da4 आदितिर्. — D5 om 26c–27d. — d) D7 पति (for प्रभु). M1 6, 7 अजघन्योजघन्यज.

27 D5 M5 om 27 (cf. v l 26). — a) K4 6 Bo Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 चापि; K7 V1 B6–9 Da4 D9 M1 6 चैव (for एव). — b) K7 व्यवर्धत; Da3 a4 °स्यत. — c) G1 पुरा भूता (for पराभूता). — d) Ś1 K1 दैतीयी; V1 D7 T G1–3 6 दैत्येयाश्च (for °यी). K7 D4 9 वासुरी, G3 चासुरीः. V1 B9 D4 7 9 T G1–3 6 M1 6 प्रजा.

28 M5 om. 28 (cf. v l 26). — a) Bo विप्रतिपत्ति (hypermetric), D4 विप्रवित्ति (for °चित्ति-). K4 D2 -प्रधानास्. Ś1 K1 2 4 D2, 8 तु (for च). — b) M1, 6 7 प्रभु (for दनु). — c) V1 B7 9 Ds3 D5 च (for तु). D7 दिति सर्वान्महासत्त्वान्. — d) Bo D3 महासत्त्वाद्. K4 6 V1 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2 3 6 8 अजीजनत्, K7 D4 5, 9 G1 M7 अजायत (for व्यजा°). D7 असुरान्सा व्यजायत. — After 28, Kumbh ed ins

544* तत ससर्ज भगवान्मृत्युं लोकभयंकरम् ।
हर्तारं सर्वभूतानां ससर्ज च जनार्दन ।

29 a) D7 अहोरात्रश्च कालश्च. — b) K1 ययतु, K3 यथा तु; K6, 7 पक्षर्तुं, Da4 यथार्तु; Dn1 तयार्तुं; Ds1 अयर्तुं; D4 यदनु; D5 यथावत्, D7 G3 6 तथ र्तुर्; D8 corrupt, T1 G1 2 तयर्तुं, T2 अधर्मान् (for यथर्तु). — c) M1 6 7 तु (for the second च). Da1 Ds1 D4 6 7 9 पूर्वाह्णं चा(D7 °ह्णश्चा)पराह्ण च (D7 °ह्णश्च). — d) V1 पूर्वम् (for सर्वम्). K4 6 V1 Bo 6–8 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 5, 6 8 [अ]नुकल्पयत् (Ds1 °न्) (for [अ]न्व°).

30 a) K6 V1 Bo 7 8 (marg as in text) 9 Dn1, n4 D8 D2 3 5, 8 Cn प्रध्याय (V1 D5 °य); Da3, a4 बुद्ध्वा य°, D6 प्रधाप्य, D7 T1 G1 2 लब्ध्वाप; T2 G3 6 M1, 5 यध्याप; M7 बुद्ध्वा च (for बुद्ध्यापः). B6–9 संघांस् (for मेघांस्). — c) K7 Da1 पृथिवी K6 विश्वा, K7 V1 Bo 9 Da3 a4 D4 7 विश्वान्; D4, 8 विद्वा(D9 °द्वा)न् (for विश्वां). — d) K7 सहिता; V1 Bo 9 Da3 a4 D6 7 T1 सहितान्, G1 2 संहितां (for स°). V1 D5 तेजस (for -तेजसा).

31 a) Ds1 कालो; D7 T1 G1 2 हरिर् (for कृष्णो) K4 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 महाभाग; K6 V1 Ds2 D2 3 6 °भाग, Ds1 °भागं (for °बाहु). — c) K6 D8 श्रेष्ठ; D7 T1 G1–3 6 ज्येष्ठं (for श्रेष्ठं). — d) K4 6 Bo, 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 एवा सृजत्, D7 T1 G1–3 6 अभ्यसृजत् (for असृजत).

32 b) K7 वैश्यान्याम् (for °नाम्). K6 शतान्; G3 शुभ (for शतम्). — c) K1 -शतां (for -शतं). D4 वैव (for चैव). — d) K4 भरतर्षभ.

33 a) K7 Bo D4 6, 7, 9 G3 एव (for एवं). — b) K1 7 समुत्पास्य (K7 °स्य) (for °त्पाद्य). K6, 7 V1 Bo, 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2–9 T G1–3, 6 M5 महातपा (for °यशा). — c) K6 अध्यक्षः. — D7 om. 33d. — d) K6, 7 V1 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2–6, 8 9 M5–7 स्वयं (for प्रभु). — K6 B6 Dn1, n4 D8 D2 3, 5 6 8 T2 G1–3, 6 M5 Kumbh. ed. ins. after 33; D7 after 33abc

545* वेदविद्याविधातारं ब्रह्माणममितद्युतिम् ।
भूतमातृगणाध्यक्षं विरूपाक्षं च सोऽसृजत् ।
शासितारं च पापानां पितॄणां समवर्तिनम् ।
असृजत्सर्वभूतात्मा निधिपं च धनेश्वरम् ।

यावद्यावदभूच्छ्रद्धा देहं धारयितुं नृणाम् ।
तावत्तावदजीवंस्ते नासीद्यमकृतं भयम् ॥ ३४
न चैषां मैथुनो धर्मो बभूव भरतर्षभ ।
संकल्पादेव चैतेषामपत्यमुदपद्यत ॥ ३५
तत्र त्रेतायुगे काले संकल्पाज्जायते प्रजा ।
न ह्यभून्मैथुनो धर्मस्तेषामपि जनाधिप ॥ ३६
द्वापरे मैथुनो धर्मः प्रजानामभवन्नृप ।
तथा कलियुगे राजन्द्वंद्वमापेदिरे जनाः ॥ ३७
एष भूतपतिस्तात स्वध्यक्षश्च प्रकीर्तितः ।
निरध्यक्षांस्तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तानपि ॥ ३८
दक्षिणापथजन्मानः सर्वे तलवरान्ध्रकाः ।
उत्साः पुलिन्दाः शबराश्चूचुपा मण्डपैः सह ॥ ३९
उत्तरापथजन्मानः कीर्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता बर्बरैः सह ॥ ४० C 12. 7580 B. 12. 207 43 K. 12. 206 47

यादसामसृजत्राथ वरुणं च जलेश्वरम् । [5]
यमं च सर्वदेवानामध्यक्षमकरोत्प्रभुः ।

[B₃ om lines 1–2 — (L 1) D₇ om from वेद up to पापा (in line 3) — (L 3) T₂ G₁₋₃ ₆ अध्यक्ष (T₂ °क्ष°) पुण्यपापानां; M₅ पापानामथ सर्वेषां (for the prior half) D₇ G₁ मनवर्तिना — (L 4) D₆ भूतानि (for °त्मा) D₇ T₂ G₁₋₂ ₆ M₅ निधीन् (D₇ °श°) (for निधिप). — B₃ om lines 5–6]

34 K₁ om 34 34[ab] is partly damaged in B₇ — [a]) K₇ वृद्धा; Dn₁ शुद्धो, D₅ मद्या, D₇ शुद्धा (for श्रद्धा) — [b]) G₃ देवान् (for देह) — [c]) D₅ मजीयत, D₇ शिवं तस्य (for मजीवस्ते) — [d]) G₃ तपमैवाकुतोभया.

35 [a]) D₅ वैषां; D₇ T₁ G₁ ₂ तेषां (for चैषां) Dn₁ मिथुनो, D₇ T₁ G₁ ₂ मैथुनं — D₂ om (hapl) 35[b]–36[c]. — [c]) D₆ चैव (for एव) G₃ ₆ वै (G₆ चै)वैषां, M₁ ₆ वै तेषाम् (for चैतेषाम्) — [d]) K₄ ₆ ₇ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₃₋₆ ₈ ₉ M₁ ₆ ₇ मपत्यमुपपद्य(B₅ °जाय, D₅ °लभ्य)ते, D₇ T G₁₋₃ ₆ गर्भं समुपपद्यते

36 D₂ om 36[abc] (cf v l 35) — [a]) K₄ ₆ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₃ ₅ ₆ ₈ T₂ M₁ ₆₋₇ ततस् (for तत्र) Da₃ a₄ त्रेतामुखे (for °युगे) G₃ ₆ नामे (for काले) — [b]) Ś₁ K₁ उद्यते, K₃ ₄ उच्यते; K₇ जज्ञिरे; D₄ जजिरे, D₃ जज्ञिरे (for जायते). V₁ स्पर्शादुत्पद्यते प्रजा. — [c]) T₂ ह्यसान् (for ह्यभून्) — [d]) Da₄ जनाधिप°, D₇ T₁ G₁ ₂ नराधिप, T₂ नरर्षभ

37 K₁ om. 37–38 T₂ om (hapl.) 37[ab] — [a]) K₇ Da₄ धर्मं. — [c]) D₇ T₁ G₁ तत (for तथा) K₇ काले (for कलि) Ś₁ K₃ ₄ प्राप्ते, D₇ T₁ G₁ ₂ तद्वद्, G₃ ₆ चैव (for राजन्) — [d]) K₄ प्रजा (for जना)

38 K₁ om 38 (cf v l 37) — [a]) G₃ ₆ भूतपतेस् — [b]) B₉ Ds₁ D₇ T G₃ ₆ M₆ स्वा(T₁ सो)ध्यक्षश्; D₄ अध्यक्षश् (for स्वध्यक्षश्) K₆ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₆ ₈ तयो(D₆ °तो)-च्यते (for प्रकीर्तित°) G₁ साध्याश्च परिकीर्तित° — [c]) Ś₁ K₂ तिर्यग्यक्षांस्; K₄ ₆ Bo Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃, ₈ निरपेक्षांश्, B₈ Da₃, a₄ °ध्यक्षस् (for °ध्यक्षास्) K₆ ₇ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁, n₄ D₈ D₂₋₉ T G₁₋₃ ₆ M₁, ₆₋₇ च (for तु) M₇ कौंतेयान् — [d]) K₆ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₄ D₈ D₂ ₅ ₆ ₈ तच्छृणु; Dn₁ तान्शृणु (for तानपि)

39 [a]) D₂ दक्षिणापथ, G₁ °पल (for °पथ) Dn₄ om from जन्मान up to कीर्तयि (in 40[b]) K₁ °जन्मना; K₆ Bo D₈ D₂ ₈ ₈ गामिन्य (for °जन्मान°) — [b]) Ś₁ K₁ वे शवरांध्रका; K₃ बलवर*का°; K₄ ते तुवदार्धुका°, K₆ ₇ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃, a₄ Dn₁ D₈ D₂ ₃, ₅ ₆ ₈ नरवराध्र(D₅ °ध)का°, D₄, ₉ तलचरां°; D₇ नरचरां°; T₁ G₁ ₂ ₆ करमूवस्तव; T₂ M₆ कलकराध्रका°; G₃ जनकराध्रका°; M₇ तलकराध्रका° (for °वरान्ध्रका) — [c]) K₆ Dn₁ D₈ D₂ ₈ ₈ गुह्य°; K₇ अद्रा°, V₁ Bo ओद्रा°; B₆₋₃ ओद्रा°; B₉ ओद्रा°, Da₃ उद्रा; Da₄ उटा, D₄ ₉ तुद्रा°; D₅ ₇ M₅, ₇ औद्रा°; D₆ गुदा; T G₁₋₃ ₆ आंध्रा; M₁ औद्रा°; M₆ आँध्रा (for उत्सा°). T G₃ ₆ ₆ पुलिंदा K₁ ₂ शवराश्, Ds₁ शफराश् (for शबराश्) — [d]) K₆ शुचुका, K₇ चुचुपा, V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Ds₃ D₂ ₃ ₈ चूचुका; Dn₁ चुचुका; Ds₁ शुचका; D₅ ₇ तनुजा; D₆ चचुका; D₉ चचुपा; M₇ चूचुवा (for चूचुपा) K₆ ₇ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ D₈ D₂ ₃, ₆ ₈ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₆₋₇ मद्रकै; D₄ मदकै°; D₅ ₇ डमकै°, D₉ मद्रुकै° (for मण्डपै)

40 Dn₄ om. up to कीर्तयि (cf v l 39) — [a]) K₁ °जन्मना (for °जन्मान) — [c]) K₁ शय; K₇ D₄ ₉ शाका; V₁ B₆₋₉ Da₃ a₄ पौर, D₅ पौरा, D₆

44 48 एते पापकृतस्तात चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
श्वकाकबलगृध्राणां सधर्माणो नराधिप ॥ ४१
नैते कृतयुगे तात चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
त्रेताप्रभृति वर्तन्ते ते जना भरतर्षभ ॥ ४२
ततस्तस्मिन्महाघोरे संध्याकाले युगान्तिके ।
राजानः समसज्जन्त समासाद्येतरेतरम् ॥ ४३
एवमेष कुरुश्रेष्ठ प्रादुर्भावो महात्मनः ।
देवदेवर्षिराचष्ट नारदः सर्वलोकदृक् ॥ ४४
नारदोऽप्यथ कृष्णस्य परं मेने नराधिप ।
शाश्वतत्वं महाबाहो यथावद्भरतर्षभ ॥ ४५
एवमेष महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः ।
अचिन्त्यः पुण्डरीकाक्षो नैष केवलमानुषः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

नर ; D7 T G1-3 6 ये तु, M1 ये न; M5 हूण ; M6 ये च; M7 हूणा (for यौन). T2 काभोज.

41 a) K7 गतस्; Da3 a4 Ds1 D2 M1 6 कृतास्; Dn4 -कृतैस्, D7 T1 G1-3 6 -रतास् (for -कृतस्). — b) K7 D9 चरंत (D9 °त) (for चरन्ति). — K2 4, 7 Da3, a4 D5 9 om (hapl) 41c–42b, Ds2 reads it on marg — c) K6 B0, 6–9 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 श्व(B7 स्व)पाकश्वल ; D4 T2 M1 5–7 श्वकाकवळ (D4 °वक); D7 T1 G1-3 6 वकश्च काक (for श्वकाकबल).

42 K2 4 7 Da3 a4 D5 9 om 42ab (of v l 41) V1 om 42–45 Ds2 reads 42ab on marg — c) G1 त्रेता' (for त्रेता). K4 6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2–9 T G1-3, 6 M5 वर्धं(D8 °र्धे)ते (for वर्तन्ते) — d) Da4 ये (for ते). K4 भरतर्षेम B9 जना भरतसत्तम.

43 V1 om 43 (of v l 42). — b) K6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 उपस्थिते (for युगान्तिके). — c) B9 D9 समसज्जते (D9 °तां); T2 G3 6 °सज्यत — After 43, Kumbh ed ins a passage given in App I (No 16)

44 V1 om 44 (of v l 42) — a) B0 T2 G1-3 6 M1, 5 6 एव (for एष). — b) K6 B0 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 5 6 8 प्रादुर्भूतो (for °र्भावो) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn4 D8 D3, 5, 6 8 महात्मवान्; K7 D4 9 °श्रुते', Dn1 D3 °त्मना (for °त्मन) — c) Ś1 K4 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6–8 देवं; K7 D4 5 9 T G1-3 6 M1 5–7 एवं (for देव). D5 माचष्टे (for °ष्ट). — d) B0 लोकदृक्, D4 °कृत् (for °दृक्)

45 V1 om. 45 (of v l 42) — a) M5 ह्यप; M7 ह्येप (for ऽप्यथ) D7 कृष्णश्च, T1 G1 2 कृष्णं च (for कृष्णस्य) — b) Da4 परे (for परं) Ś1 K1, 2 जनाधिप (for नरा°) — c) B6 7 8 (marg as in text) 9 Da4 शाश्वतस्य; D5 °तं त (for °तत्वं). T2 G1 2 महाभाग (for °बाहो)

46 a) D7 T1 G1-3 6 एव (for एष). Ś1 K1 महाबाहो (for °बाहु) — d) D4, 9 नैव (for नैष). — After 46, Kumbh ed ins

546* एवंविधोऽसौ पुरुष' को वैन वेत्ति सर्वदा ।
एतत्ते कथितं राजन्भूय' श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2, 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5, 7–9 T G1-3 6 M1, 5–7 मोक्षधर्मे, D6 आपद्धर्मे — *Adhy. name* Ś1 K2 4 Da4 Dn1 भूतोत्पत्ति'; K1 6 7 V1 B0, 6–9 Da3 Dn4 D2–6 8 9 सर्वभूतोत्पत्ति'; M1 6 7 सर्वभूतसमुत्पत्ति'; M5 भगवन्माहात्म्यं — *Adhy no* (figures, words or both) B7 D7 T1 G1 3 6 33, Dn1 D8 M5 34, D8 M1 6, 7 32, T2 G2 47. — *Śloka no.* Dn1 49, Dn4 48, D8 50.

२०१

युधिष्ठिर उवाच ।
के पूर्वमासन्पतयः प्रजानां भरतर्षभ ।
के चर्षयो महाभागा दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ १
भीष्म उवाच ।
श्रूयतां भरतश्रेष्ठ यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।
प्रजाना पतयो ये स्म दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ २
एकः स्वयंभूर्भगवानाद्यो ब्रह्मा सनातनः ।
ब्रह्मणः सप्त पुत्रा वै महात्मानः स्वयंभुवः ॥ ३
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महाभागः सदृशा वै स्वयंभुवा ॥ ४
सप्त ब्रह्माण इत्येष पुराणे निश्चयो गतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ॥ ५
अत्रिवंशसमुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।
प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात्प्राचेतसो दश ॥ ६
दशानां तनयस्त्वेको दक्षो नाम प्रजापतिः ।
तस्य द्वे नामनी लोके दक्षः क इति चोच्यते ॥ ७
मरीचेः कश्यपः पुत्रस्तस्य द्वे नामनी श्रुते ।
अरिष्टनेमिरित्येकं कश्यपेत्यपरं विदुः ॥ ८ C 12 7574 B 12 208 8 K 12 207 8

201

☞ Ds Ms Cp s transp adhy 200 and 201

1 K7 om the ref. — After 1^{ab}, T1 (wrongly) writes एवमेव महाबाहु — c) K7 D4 7 9 T1 G1-3 6 महाभाग (for °भागा) — d) K7 D5 D4 5 7 9 T G1-3. 6 M1 5-7 स्थिता (G1 °त) (for स्मृता).

2 Da4 om the ref — b) K2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 6 मां (for मा) — c) K4 6 7 B0 7 8 Dn1. n4 Ds D2-5 8 9 [ऽ]स्मिन्, B9 D7 T G1-3 6 M5 च, M1 ते (for स्म) — d) K6 B0. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3. 5 6 8 ये चर्षय (for प्रत्येकश) K7 V1 D4 9 T2 G3 6 M6 स्थिता (for स्मृता) D7 T1 G1. 2 दिक्षु प्रत्येकमास्थिता

3 K7 D9 repeat 3^{ab} and D4 repeats 3^{abc} after 6^{ab} — a) T2 G1 M7 एक (for एक) — b) K1 D4 9 (all second time) वाच्यो (for आद्यो) M1 6 देव (for ब्रह्मा) — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3. 6 8 transp पुत्रा and वै — d) Da4 Ds1 D2 4 8 G1 महात्मन. K1 om (hapl) from भुव up to स्वय (in 4^{d})

4 K1 om. up to स्वय in 4^{d} (cf v 1. 3) — a) K7 Da4 D7 अत्र्यगिरस — b) G3 पुलस्त्यपुलहौ — c) K4 7 V1 B8 9 Da4 Ds1 D2 6 8 T2 वशिष्ठश्च (Da4 °स) (for वसि°) K6 7 V1 B8 Da4 D6 7 9 G1-3 6 महाभाग, B6 T2 °भागा (for °भाग) — d) K4 6 B7 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 G3 6 सदृशो (for °शा) K7 B0 8 Da3 a4 Ds D8 (by corr) 5 6 M1 5-7 स्वयंभुव (K7 B0 °वा) (for °भुवा)

5 a) K2 Ds1 ब्रह्मण; K4 ब्रह्मेण; K7 G1. 3 6 ब्राह्मण (for ब्रह्माण) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2-6 8 9 T G1-3 6 M1 5-7 एते, D7 एके (for एष) — b) K6 7 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 पुराणे निश्चयं (M6 °यो) गता (T1 °त)

6 a) D4 9 अत्रिवशे, D6 आत्रवंश — b) Da4 ब्रह्मयोमि (sic) (for °योनि) — After 6^{ab}, K7 D9 repeat 3^{ab} and D4 repeats 3^{abc} — d) Ś1 K1 2 4 प्राचेतसा, B8 9 प्रचेतसो (for प्राचे°)

7 a) D5 दक्षानां तपसा स्वेको — b) K4 मम (for दक्षो) — c) V1 यस्य, D7 G1-3 6 तस्मिन् (for तस्य) — d) K1 (*sup lin sec m as in text*) वृक्ष (for दक्ष)

8 a) D7 T G1-3 6 M1 5-7 काश्यप (for क°) — b) K1 नामने; Da4 °नि (for °नी) K6 V1 B0. 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 3 5-8 T G1-3 6 M5 स्मृते, M1. 6 7 प्रभो (for श्रुते) — c) K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn4 Ds D2 3 5-8 T G1-3 6 M1 5-7 एके; K7 D4. 9 एव (for एकं) — d) K1. 2 कश्यपान्ये; D7 T G1-3 6 M1 5-7 काश्यपेति K6 B0 6-9 Da3. a4 Dn4 Ds D2 3 5-8 T G1-3 6 M1. 5-7 अपरे (for °र)

9 a) K7 Dn1 n4 Ds D2-6 9 अत्रेश्च, G1. 2 अगं,

अङ्गश्चैवौरसः श्रीमात्राजा भौमश्च वीर्यवान् ।
सहस्रं यश्च दिव्यानां युगानां पर्युपासिता ॥ ९
अर्यमा चैव भगवान्ये चान्ये तनया विभो ।
एते प्रदेशाः कथिता भुवनानां प्रभावनाः ॥ १०
शशबिन्दोश्च भार्याणां सहस्राणि दशाच्युत ।
एकैकस्यां सहस्रं तु तनयानामभूत्तदा ॥ ११
एवं शतसहस्राणां शतं तस्य महात्मनः ।
पुत्राणां न च ते कंचिदिच्छन्त्यन्यं प्रजापतिम् ॥ १२
प्रजामाचक्षते विप्राः पौराणीं शाशबिन्दवीम् ।
स वृष्णिवंशप्रभवो महान्वंशः प्रजापतेः ॥ १३
एते प्रजानां पतयः समुद्दिष्टा यशस्विनः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ १४
भगोंऽशश्चार्यमा चैव मित्रोऽथ वरुणस्तथा ।
सविता चैव धाता च विवस्वांश्च महाबलः ॥ १५
पूषा त्वष्टा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
त एते द्वादशादित्याः कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ १६

M6 अंशश्च (for अङ्गश्च). Ś1 K1 2 D4 [पु]वौरस ; D7 T G1-3 6 M7 पौरव (for [पु]वौरस). — b) V1 B0 6-9 Da4 Ds2 D6 राजन् (for राजा). K6 7 Dn1. n4 D8 D2-6 8 सोमश्च, D9 M7 भोमश्च; M1 भोजश्च, Cp भौमश्च (as in text) — c) K2 यच्च (for यश्च). G1 2 वीर्याणां (for दिव्यानां). — d) G1 पर्युपासत

10 a) Ś1 K1 2 चापि, D4 वैव (for चैव) — b) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 चास्य (for चान्ये). V1 B7 8 Da4 D6 विभो (for विभो) — c) K7 D4 9 प्रदेशान् (D9 °त्), V1 B6 8 (marg as in text) 9 D8 D6 7 T G1-3 6 M7 प्रजेशा, M1. 5 6 प्रजेशा (for प्रदेशा) K6 om. कथिता ❀ Cn प्रदेशाः प्रदिशन्ति आज्ञापयन्तीति प्रदेशाः, ईशनशीला इत्यर्थः । ❀ — d) K7 D9 विभावना, V1 प्रजेश्वरा, Ds1 प्रभावत (for °वना) ❀ Cn प्रभावना प्रकर्षेण स्रष्टार ॥ Cs प्रभावना रक्षितार । ❀

11 a) K2 दशबिंदोश्च; D6 शशबिंदुस, T2 शशिबिंदोस् (for शश°) K7 B0 6 8 Da3. a4 Ds1 D4 5 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 तु (for च). D8 भार्यायां — b) B8 (marg) T2 दशाभवन्, Ds1 वशान्युत; D5 G1 दशाप्युत; G1 (also) चतुर्दश (for दशाच्युत) — 11cd is partly damaged in B7 — c) Da4 G3 एकैकस्या Da4 om (hapl) from सहस्र up to शत (in 12a) D4 सहस्राणि (for °स्रं तु). — d) M5 तत (for तदा)

12 Da4 om up to शत (of v l. 11) — a) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 M1 6 7 सहस्राणि (for °स्राणां). — b) K6 B0 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2 8 6 8 M1 6 7 दश (for शत) — c) K4 6 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3. 6. 8 transp न and च K2 6 7 B8 Da3 D8 (before corr.) 4 7 9 T G1-3. 6 M1. 6 7 किंचिद् (for कं°) — d) D6 इच्छति Dn4 D7 G1 (by corr, inf lin.) 2 3 6 मर्त्य, D5 पुप (for अन्य). D5 G3 6 प्रजापति (for °पतिम्) ❀ Cs ते पुत्रा स्वपितुरन्यं कंचित्प्रजापतिं नेच्छन्ति । ❀

13 a) D4 आवक्ष्यते (for आचक्षते) — b) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3. 6. 8 T2 पुराणा; K7 G1 M1. 6 7 पौराणां, D7 T1 G2 3. 6 पौराणा (for °णीं) K4 Ds2 (before corr) T1 G3 M1 6 7 शाश (for शाश) B7 D7 T1 -बिंदव; Da1 -बिंदवी; Dn4 T2 -बैंदवीं; G1 2 बिंदवा (for °वीम्). — c) B9 सृष्टिवश; M6 सर्ववर्णे (for वृष्णिवश-). M7 प्रतिमो (for -प्रभवो). — d) K4 6 7 V1 B0. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 6 महावंश (Da4 G2 °श-, D4 °शा) (for महान्वंश) D6 प्रजापति.

14 After 14ab, D7 T G1-3 6 M1. 5-7 Kumbh. ed ins :

547* शशबिन्दुस्तु राजर्षिर्महायोगी महामना ।
अध्यात्मवित्सहस्राणां भार्याणां दशमध्यग ।
स योगी योगमापन्नस्तत सायुज्यतां गत ।

[(L 1) T2 शशिबिंदुस्, G2 शशबिंदस्. — (L 3) T2 युगम् (for योगम्) M5 तत सायुज्यमाप्तवान् (for the post half)]

— d) K6 देवास्. K1 6 त्रिभुवनेश्वरीं (K6 °रा)

15 B9 reads 15ab twice — a) B7 damaged K7 भगोंशुश्च; B9 (second time) lacuna (for भगोंऽशश्च) B9 (second time) सविता (for चार्यमा) D4 वा (for च)

16 a) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1. 5-7 transp पूषा and त्वष्टा D7 T G1-3 6 M1 5-7 तथा च (for तथैव) — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 6 8 इत्येते; D5 त

नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि ।
मार्ताण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य प्रजापतेः ॥ १७
त्वष्टुश्चैवात्मजः श्रीमान्विश्वरूपो महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥ १८
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ।
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
पूर्वमेव महाभागा वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १९

एत एवंविधा देवा मनोरेव प्रजापतेः ।
ते च पूर्वे सुराश्चेति द्विविधाः पितरः स्मृताः ॥ २०
शीलरूपरतास्त्वन्ये तथान्ये सिद्धसाध्ययोः ।
ऋभवो मरुतश्चैव देवानां चोदिता गणाः ॥ २१
एवमेते समाम्नाता विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशस्तु मरुतस्तथा ॥ २२
अश्विनौ तु मतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समाहितौ । C. 12. 7590 B 12. 208 24 K 12. 207 26

इमे (for त एते) —[d]) D7 T G1-3. 6 M1. 6-7 काश्य पस्य K1 समव°; Da3 -शमव°

17 [a]) K1 D4 नासत्याश् —[b]) Da3 Dn4 D8 स्मृतो (for स्मृतौ) D4. 9 उभौ, D6 इति (for अपि) —[c]) K2 4. 6 7 V1 B0 6-9 Da2 a4 Dn1. n4 Ds1 s2 (before corr) D2-6 8 9 मार्त(K2 °र्को)डस्य (for मार्ताण्डस्य) D4 om from जावे up to विरूपा (in 18[d]) M6 मार्ताण्डवंशजावेताव् —[d]) K6 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 3. 6 8 M1. 6-7 महात्मन° (for प्रजापते°) — After 17, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3. 6 8 read 20[cd] for the first time, repeating it in its proper place

18 D4 om up to विरूपा (cf. v l. 17) —[a]) K1 त्वाष्टुश्(for त्व°) D5 [आ]त्मन°, G1. 2 [आ]त्मज (for °ज) —[b]) Ś1 K1 2 4 महाबल° (for °यशा°) —[c]) D8 अनैकपाद्, T G1 3. 6 M1 6-7 अज एकपाद् (hypermetric) (for अजैक°) K7 V1 B6 (marg) 9 अहिर्बघ्नो, B0 D6 °र्बुघ्नो, B8 °र्बृघ्नो, B8 (marg) Da4 °र्बुध्यो; Dn4 G2 °र्बुघ्नौ, D7 T G1 3. 6 M1 6-7 °र्बुध्निर् (for °र्बुध्न्यो) —[d]) G3 विश्वरूपो (for विरू पाक्षो) Da4 D4 रेवत

19 [b]) Da4 lacuna, D7 T G1-3. 6 महेश्वर (for सुरे°) —[c]) Ds1 (before corr) सावित्राश्; M7 °स्यश् Da4 जयतश्च जयतश्च —[d]) G3 6 तु (for च) — After 19[cd], D7 T G1-3 6 M6 Kumbh ed ins

548* एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वरा ।,

while, M1 6 7 ins after 19[cd]

549* धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनल° ।
प्रत्यूषश्च महाभाग सावित्रश्चाष्टम° स्मृत ।

—[e]) Da3 a4 महाभागो, D6 °वाहो; G3 6 M1 6 6 °भाग (for °भागा) —[f]) D6 च (for प्र)

20 [a]) Dn4 अत (for एत) —[b]) D7 T G1-3 6 M1. 6 धर्मस्यैव (for मनोरेव) V1 प्रजापति — K6 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 read 20[cd] for the first time after 17 —[c]) K6 (both times) 7 V1 B0 7 8 (last three both times) 9 (second time) Da3 a4 Dn1 n4 (all both times) D8 (both first time) D2 3 (both second time). 6 8 (last two both times) पूर्वं, B6 (both times) 9 (first time) पूर्वं (for पूर्वे) M6 चैव (for चेति) —[d]) K6 (first time) Dn1 (both times) n4 (first time) D8 D6 (all first time) 7 T1 G1-3 6 विविधा (for द्वि°) D4 (also as in text) तथा (for स्मृता)

21 [a]) K2 4 शूल्यूपरता(K4 °त)स्, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 शीलयौवनतस्, K7 D5 9 °रूपवताम्, D7 T G1-3 6 °यौवनिनस्, Cv °यौवमयोस् (for °रूपरतास्) Ś1 K1. 2 4 6 V1 B0 7 8 Da3 a4 Dn1. n4 D2 3. 6 8 त्वन्यस्; K7 D4 5 9 अन्ये, B6 (orig) तुल्यास्, B6 (marg) 9 त्वन्या, M6 7 चान्ये (for त्वन्ये) ❀ Cv शीलयौवनयोस्त्वन्ये इत्यत्र शीलनामक° यौवननामकश्चेति द्वौ देवानां गणौ । ❀ —[b]) Ś1 K1 2 4 6 V1 B0 8 Da3 a4 Dn1. n4 D2 3. 6 8 तथान्य°, K7 तथा*, B6 7 9 तथान्या° (for °न्ये) Ś1 K1 2 4 साधक°, Da4 साधयो° (for साध्ययो) —[c]) Da4 Dn1 G3. 6 ऋषभो, D7 ऋतवो (for ऋभवो) G1 चैव (for चैव) —[d]) K4 Dn1 D2 6 8 M7 चोदितो, K6 B0 6-9 Da3 Dn4 D8 चादितो, K7 D9 तूदिता, V1 आदितो; Da4 चापितो; D4 नादिता, D5 नोदिता (for चो°) K2 B9 D5 गुणा°, K4. 6 Da3 a4 गण°, M7 रण° (for गणा°)

22 [a]) Ś1 K1 2 4 एत एव (for एवमेते) K7 D4. 5 9 M1. 6 7 समाख्याता; D7 T1 G1-3 6 °दिष्टा (for °म्नाता) —[c]) Da4 चैव (for तेषा) K1 आदित्य° क्षत्रियस्तेषां —[d]) D6 वैश्याश् (for विशस्). K6 B7 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 च (for तु) Ś1 K1 2 D6

स्मृतास्त्वङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ।
इत्येतत्सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम् ॥ २३
एतान्वै प्रातरुत्थाय देवान्यस्तु प्रकीर्तयेत् ।
स्वजादन्यकृताच्चैव सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ २४
यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ।
औशिजश्चैव कक्षीवान्नलश्चाङ्गिरसः सुताः ॥ २५
ऋषेर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ।
त्रैलोक्यभावनास्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा ॥ २६

उन्मुचो विमुचश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ।
प्रमुचश्चेध्मवाहश्च भगवांश्च दृढव्रतः ॥ २७
मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
एते ब्रह्मर्षयो नित्यमाश्रिता दक्षिणां दिशम् ॥ २८
रुषद्गुः कवषो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्यवान् ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ २९
अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः ।
एते नव महात्मानः पश्चिमामाश्रिता दिशम् ॥ ३०

स्मृता (for तथा)

23 a) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D1 3 5 8 तु स्मृतौ, K7 मरुतौ, Ds2 च स्मृतौ; D1 नु मत°, G1 2 तु मते; M5 तु श्रुतौ (for तु मतौ) D7 G1 2 शूद्रे — b) K4 तपस्यग्रे K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3 6 8 M5 समाश्रि(D6 °श्रि)तौ, K7 D4 5 9 रताबुभौ, D7 T1 G1 2 समाहिते (for °हितौ) — c) Ś1 K2 श्रुतास्, K1 श्रुत्वा (for स्मृतास्) K7 D4 5 9 चांगिरसो (D5 °सा) (for त्वङ्गि°) G1 वेदा (for देवा). — d) K1 Ds1 ब्राह्मण, K6 G3 ब्रह्मण (for ब्राह्मणा) — e) K1 एत्येतत्, M6 7 इत्येवं (for °तत्) M6 व र्णाना (for देवानां)

24 a) Da3 a4 एतद्धि (for एतान्वै). — b) M1 5-7 स (for तु) — c) B0 स्वकाद् (for स्वजाद्) Ś1 K1 D4 T2 अन्यकृताश्, D5 °स्कृताच् (for अन्यकृ°) — d) K4 Da4 सर्वपापान्

25 a) D1 रेभ्यश् — c) Ś1 K1, 2 4 Dn1 औपजश्, K6 औसीजश्, K7 B0 6 3 Dn4 D6 8 औषि°, B9 पेषि°, Da3 a4 अशि°; D8 (by corr) अजितश्, D4 7 9 असिजश्, G3 6 देवरश् (for औशिजश्). K7 V1 B0 कांक्षीवान्, B6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 4 6 9 काक्षी°, D5 कोक्षीश्च (for कक्षीवान्) — d) K2 4 6 B6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 2 8 चलश्, K7 D4-7 9 T G2 3. 6 नीलश्; G1 lacuna, M1 6 7 नळश् (for नलश्) K6 7 B1 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3. 8 M1 5 6 स्मृत°, V1 B0 6 8 9 Da4 D4 5. 7 9 T1 G1-3 6 सुत, D6 स्मृता (for सुता)

26 a) K6 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 ऋषिर् (for ऋषेर्) Da4 मेधातिथि- (for °थिये) D4 5 पुत्रा — b) Ds1 G3 6 तदा (for तथा) — Da4 om. 26c–27b — c) D6. 7 भाविनस्; G1. 2 गायनाश् (for भावनास्) T G1-3 6 चाय (for तात). — d) K2 7 D4 6 9 G1 2 प्राच्या (for प्राच्यां) K7 V1 D4 7 9 T G1-3 6 M1. 6 स्मृता, D2 3 M6 स्थिता; D5 स्मृतः (for तथा)

27 Da4 om 27ab (cf v l 26) — a) K7 D4 9 उन्मु(K7 °स्तु)चुर्; B0 उन्मुच्यो, Ds1 उन्मुवो; T2 मरीचा. Ś1 K1 2 मुमुच(K2 °श)श्; K7 D4. 9 विमुचुश् (for °चश्) — V1 reads 27c–28b on marg — c) K7 D4 9 प्रमुचुश्, D7 T G1-3. 6 M7 °स्वश् (for °चश्) V1 B6 D5 चेंद्रवाह(D5 °हु)श्; Ds1 चेधा· वाहश् (for चेध्म°) Da4 उन्म्लुवो विम्लुचश्चैव — d) D7 T1 G1 स, T2 G3. 6 M1. 5-7 सु, G3 सा (for च) G1 स्मृत; G3 -मतं (for मत)

28 V1 reads 28ab on marg — a) G3 मित्र वरुणयो — c) D3 om from नित्य up to श्चैव (in 29d) D7 T G1-3. 6 इत्येते ऋषयो नित्यम्. — d) K4 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 6 8 मास्थि ता (for माश्रिता). K1 दिशि

29 D3 om up to श्चैव (cf. v l 28). G1 M1 om (hapl) 29-30 — a) K4 रुषद्र°, K6 उपभ्रु°, K7 D4 9 Ca रु(K7 ऋ)षंगु; B7 Dn1 n4 D8 D2 5 8 Cp उपगु, Da3 a4 उपद्गु°, D7 T G2. 3 6 रुषद्गु; D8 उपद्गु, M5 पृषद्गु; M7 भृशगु (for रुषद्गु°). K1 V1 B0 6 (marg). 3 कवयो; K2 कर्दमो; K7 कनको; B6 8 Da3 a4 कमठो; D4 9 कणयो; G2 कौ*षो (for कवषो) K2 7 B8 Da3 a4 D4 9 T2 G3 6 M6 7 रैभ्य; K4 B6 9 रेभ्य (for धौम्य) — K1 2 4 Da4 om. 29cd

30 G1 M1 om 30 (cf v l. 29) — a) K7 D4. 9 अत्रि (for अत्रेः) K1 2 Ca धर्मात्मा, D7 T G2 3 6 M5-7 दुर्वासास् (for भगवांस्). — c) K4

आत्रेयश्च वसिष्ठश्च कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमः सभरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ ३१
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निश्च सप्तैते उदीचीं दिशमाश्रिताः ॥ ३२
एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्तितास्तिग्मतेजसः ।
साक्षिभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः ॥ ३३
एवमेते महात्मानः स्थिताः प्रत्येकशो दिशः ।
एतेषां कीर्तनं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३४
यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तां दिशं शरणं गतः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान्व्रजेत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ युधि सत्यपराक्रम ।
श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन कृष्णमव्ययमीश्वरम् ॥ १
यच्चास्य तेजः सुमहद्यच्च कर्म पुरातनम् ।
तन्मे सर्वं यथातत्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २
तिर्यग्योनिगतं रूपं कथं धारितवान्हरिः । C 12 7608 B 12 209 3 K 12 208 3

एते न च, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6-8 T G2 3. 6 M1-7 एते चैव, D1 एवमेते (for एते नव) —d) Da4 परश्च (for पश्चिमाम्) B3 (marg) 9 भास्थिता (for आश्रिता)

31 D1 om 31-32 —a) K1 D1 9 T G1-3 6 अत्रिश्चैव (for आत्रेयश्च). K1 V1 B3 9 Da3 a4 D2 3 T1 G2 8 वसिष्ठश्च. ✽ Ca अत्रिरेवात्रेय । ✽ —b) K1 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2-5 8 T G1-3 6 M1. 5-7 काश्यपश्च —c) K1 D4 गौतमा स (D4 °म स); K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 4 6 8 गौतमोथ, M1 6 7 °मश्च (for °म स)

32 D1 om 32 (cf v l 31) —c) M1. 6 तु (for च) Da3 a4 सप्तैव —d) K1 4 उदीची. K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 T G1-3 6 M1 4 6 उदीचीं (D9 °च्या) माश्रिता दिश.

33 b) Ś1 K1. 2 कथिता (K1 °त) स् (for कीर्तितास्) —c) K7 साक्षीभूता

34 b) M7 श्रिता (for स्थिता) K1. 6 M5 प्रत्ये कतो (K1 °को), D1 T1 G1 3 6 प्रकथिता (for प्रत्ये कशो) K4 6 Bo. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5. 6 M5 दिशा (for दिश). —c) D6 एतासां (for एतेषां) —d) K6 7 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 6. 8 सर्वपापात् (for °पापै)

35 a) K1 D3 9 त्वेते (for ह्येते) —b) K7 दिशा D4 गता —d) V1 तु (for च) D1 T G1-3 6 M5 गृह (for गृहान्) M1 6 7 स्वस्तिमाना (M7 °मांश्च) व्रजेद्गृह

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K1 3 4 6 7 V1 Bo. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1 3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 3 4 B9 D5 दिक्स्वस्तिक; K6 7 V1 Bo 7 Dn1 Ds2 D3 6 दिशा स्वस्तिक, B6 8 Da3 a4 D2 4 9 दिशास्वस्तिक, M1 6 7 ऋषिदिक्प्रकीर्तन, M5 जगत्परिपालककीर्तन —*Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 D7 T1 G1 3 6 34, Dn1 35, Ds2 D8 M1 5-7 33, T2 G2 48 —*Śloka no* Da4 35, Dn1 n4 Ds1 37

202

1 b) D1 पराक्रम (for °क्रम)

2 a) Ś1 K1 Da3 a4 यच्चास्य (for यच्चास्य). Ds1 कर्म (for तेज) M1 (*inf lin* as in text) यच्चास्य सुमहत्तेजो. —b) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 पुरा कृत (for पुरातनम्) —c) D6 T2 यथातथ्य (for °तत्त्व) —d) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G6 ब्रूहि त्व (for प्रब्रूहि) K6 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6 8 पुरुषर्षभ (for भरत°).

3 a) K1 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D2-4 6. 8 9 गतो; D1 T1 G1-3 6 शत (for गत). Da4

केन कार्यविसर्गेण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

पुराहं मृगयां यातो मार्कण्डेयाश्रमे स्थितः ।
तत्रापश्यं मुनिगणान्समासीनान्सहस्रशः ॥ ४
ततस्ते मधुपर्केण पूजां चक्रुरथो मयि ।
प्रतिगृह्य च तां पूजां प्रत्यनन्दमृषीनहम् ॥ ५
कथैषा कथिता तत्र कश्यपेन महर्षिणा ।
मनःप्रह्लादिनीं दिव्यां तामिहैकमनाः शृणु ॥ ६
पुरा दानवमुख्या हि क्रोधलोभसमन्विताः ।
बलेन मत्ताः शतशो नरकाद्या महासुराः ॥ ७
तथैव चान्ये बहवो दानवा युद्धदुर्मदाः ।
न सहन्ते स्म देवानां समृद्धिं तामनुत्तमाम् ॥ ८
दानवैरर्द्यमानास्तु देवा देवर्षयस्तथा ।
न शर्म लेभिरे राजन्विशमानास्ततस्ततः ॥ ९
पृथिवीं चार्तरूपां ते समपश्यन्दिवौकसः ।
दानवैरभिसंकीर्णां घोररूपैर्महाबलैः ।
भारार्तामपकृष्टां च दुःखितां संनिमज्जतीम् ॥ १०
अथादितेयाः संत्रस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।

D4 (also as in text) नित्य (for रूप) — b) K6 V1 B0 6 (marg as in text) 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 प्रभु° (for हरि) — c) B8 (marg) काय; D7 कार्य (for कार्यं) K4 6 7 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D8 D2-6, 8 9 निसर्गेण; M1, 6 7 विशेषेण (for विसर्गेण) — d) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6, 8 9 M6 तमा(K7 D4 5 9 °दा)ख्याहि महाबल (K7 Da4 D4 9 °बल°; D6 °मत)

4 a) M6 यात्वा (for यातो) D4 9 पुरा मृगव्य यातोह — b) D4 5 9 मार्कंडेयाश्रमं प्रति, T2 °श्रम स्थित·

5 a) G3 तथा (for ततस्) Da4 मधुवर्पेण (for °पर्केण) — c) D3 7 T1 G1 3 तु (for च) Da4 पूजां च (for तां पूजां).

6 a) K7 V1 D4 9 कथैका, B7 तथैषा (for कथैषा) B8 9 Da4 कथितैषा कथा तत्र — b) Some MSS काश्यपेन — c) D9 G3 6 -प्रह्लादनीं (for °दिनीं) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3-6 T2 M1, 6-7 मनःप्रह्लादि(V1 B0 °ह्लादि, B6 7 D4 °ह्लाद)नी दिव्या (B8 [marg as in text] Da3 a4 चित्रा) — After 6, M1 6 7 ins

550* धर्मो हि भगवान्विष्णुर्वराहो यज्ञरूपधृक् ।
तन्मय च जगत्सर्वमात्मा सर्वस्य चात्मवान् ।

7 b) Da4 मोह (for °लोभ). D5 -मदान्विता (for समन्विता°)

8 a) Ś1 K1 2, 4 तत्रैव (for तथैव) — 8cd is damaged in B7 — c) K7 V1 D4 9 सहति (for सहन्ते). — After 8, Kumbh ed ins

551* नरकाद्या महाघोरा हिरण्याक्षमुपाश्रिताः ।
उद्योगं परम चक्रुर्देवानां निग्रहे तदा ।
नियुत वत्सराणां तु वायुभक्षोऽभवत्तदा ।
हिरण्याक्षो महारौद्रो लेभे देवात्पितामहात् ।
वरानचिन्त्यानतुलाञ्शतशोऽथ सहस्रशः । [5]

9 a) K1 धर्म्यमानास्, K4 D8 मंद्य° (for मर्द्य°). — b) K1 देव- (for देवा) T1 तदा (for तथा) — c) Da4 शर्मं. — d) K4 D4 5 9 प्रविशतस्, B6 8 9 Da3 a4 D7 T G1-3, 6 M1 6-7 क्लिश्यमानास् (for विश°) D6 समतस°; D7 T1 G1 2 6 सहस्रश° (for ततस्तत°)

10 a) K1 2 4 चात, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 आर्त- (for चार्त) — c) K6 V1 B0 6 (marg) 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 6 8 -सत्तीर्णां (for सकीर्णां). — e) K6 V1 B0 7-9 Dn1, n4 D5 D2-6 8 अप्र(D4 °प)हृष्टां; B6 Da3 a4 अप्रकृष्टां (for अप°) — f) D7 T1 G1-3 6 दुःखिता शांतिमिच्छती (G1 °ति) — After 10, Kumbh ed Cv ins

552* गृहीत्वा पृथिवीं देवी पाताले न्यवसत्तदा ।
ततस्त्रैलोक्यमखिलं निरोषधिगणान्वितम् ।
निःस्वाध्यायवषट्कारमभूत्सर्वं समन्ततः ।

11 b) K1 Da4 ब्र(Da4 ब्रा)ह्मणम् (for ब्रह्मा°) — c) Ś1 K2, 7 Dn1 Ds1, s2 (before corr as in text) D8 (marg as in text), 4 7, 9 T G1-3 6 M1 6-7 Cp श(G2 शी)क्ष्यामहे (for शक्या°) Ś1 K1 2 विद्वन् (for ब्रह्मन्). — d) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 अभि; D6 अव (for उप) — After 11, Kumbh. ed Cv ins

553* हिरण्याक्षेण भगवन्गृहीतेयं वसुंधरा ।
न शक्ष्यामो वयं तत्र प्रवेष्टुं जलदुर्गमम् ।
तानाह भगवान्ब्रह्मा मुनिरेष प्रसाद्यताम् ।

कथं शक्यामहे ब्रह्मन्दानवैरुपमर्दनम् ॥ ११
स्वयंभूस्तानुवाचेदं निसृष्टोऽत्र विधिर्मया ।
ते वरेणाभिसंमत्ता बलेन च मदेन च ॥ १२
नावभोत्स्यन्ति संमूढा विष्णुमव्यक्तदर्शनम् ।
वराहरूपिणं देवमधृष्यममरैरपि ॥ १३
एष वेगेन गत्वा हि यत्र ते दानवाधमाः ।
अन्तर्भूमिगता घोरा निवसन्ति सहस्रशः ।
शमयिष्यति श्रुत्वा ते जहृषुः सुरसत्तमाः ॥ १४
ततो विष्णुर्महातेजा वाराहं रूपमाश्रितः ।
अन्तर्भूमिं संप्रविश्य जगाम दितिजान्प्रति ॥ १५
दृष्ट्वा च सहिताः सर्वे दैत्याः सत्त्वममानुषम् ।
प्रसह्य सहसा सर्वे संतस्थुः कालमोहिताः ॥ १६
सर्वे च समभिद्रुत्य वराहं जगृहुः समम् ।
संक्रुद्धाश्च वराहं तं व्यकर्षन्त समन्ततः ॥ १७
दानवेन्द्रा महाकाया महावीर्या बलोच्छ्रिताः ।
नाशक्नुवंश्च किंचित्ते तस्य कर्तुं तदा विभो ॥ १८ C 12. 7622 B 12.209 19 K. 12.208. 26

अगस्त्योऽसौ महातेजा पातु तज्जलमञ्जसा ।
तथेति चोक्त्वा ते देवा मुनिमूचुर्मुदान्विता ।
त्रायस्व लोकान्विप्रर्षे जलमेतत्क्षय नय ।
तथेति चोक्त्वा भगवान्कालानलसमद्युति ।
ध्यायञ्जलादनिवह स क्षणेन पपौ जलम् ।
शोषिते तु समुद्रे च देवा सर्षिपुरोगमा ।
ब्रह्माणं प्रणिपत्योचुर्मुनिना शोषित जलम् ।
इति भूय समाचक्ष्व किं करिष्यामहे विभो ।

[(L. 8) Cv जलादनिवहानि (for °निवह स) ❀ Cv जलमदन्तीति जलादा मेघा । ❀]

12 [b]) V_1 विसृष्टो (for नि°) D_6 [ऽ]त्रि (for ऽत्र) — [c]) D_5 बलेनापि, D_7 T $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 5, 6}$ वरेणापि (for °णाभि-) $K_{6, 7}$ V_1 $B_{0, 6-9}$ D_{a3} a_4 D_{n1} n_4 D_8 $D_{2-6, 8, 9}$ संपन्ना (for °मत्ता) Ś1 $K_{1, 3, 4}$ दानवा वरसंमत्ता — [d]) G_1 दमेन (for मदेन)

13 [a]) K_7 $D_{4, 9}$ नैव; D_5 नैवं, D_7 T $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 5, 6}$ न च, M_7 न वि- (for नाव) K_6 $B_{0, 6-9}$ D_{a3} a_4 D_{n1} n_4 D_8 $D_{2, 3, 6, 8}$ -बुध्यति, K_7 $D_{4, 5, 7, 9}$ T $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 5, 6}$ वेत्स्यति, V_1 -मेस्यति; M_7 -जानंति (for -भोत्स्यन्ति) K_1 सपूर्णा (for °मूढा) — [c]) D_4 वाराह (for वराह-) — [d]) Ś1 (*sup lin*) K_7 मदृश्यम्; K_1 D_{n4} मस्पृश्यम् (for अधृष्यम्) K_1 अपरैर् (for अमरैर्)

14 [a]) $M_{1, 6, 7}$ (*sup lin* as in text) येन (for एष) D_7 T $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ वै (for हि). — [b]) T $G_{1-3, 6}$ M_5 [ए]ते (for ते) — [c]) D_{s1} om from अन्तर्भूमि up to निवस (in 14[d]) G_2 गतो (for -गता) K_7 $D_{4, 5, 9}$ दैत्या (for घोरा) — [e]) Ś1 K_1 शमयिष्यति, T_1 $G_{2, 3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ °यिष्यतीति (hypermetric) (for °यिष्यति) $K_{1, 6, 7}$ D_{a4} D_{n1} n_4 D_8 D_{2-9} तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वा ते) — [f]) D_9 $G_{3, 6}$ जहर्षु (for जहृषु)

15 [a]) D_7 T_1 $G_{1, 2}$ तदा (for ततो) — [b]) K_7 $D_{4, 9}$ वराह $K_{2, 6}$ V_1 $B_{0, 6-9}$ D_{a3} a_4 D_{n1} n_4 D_8 $D_{2, 3, 6-8}$ T $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ आस्थित (for आश्रित) — [c]) K_7 $D_{4, 5, 9}$ समाविश्य, $G_{3, 6}$ स प्र° (for संप्र°)

16 [a]) D_5 दृष्ट्वा च सर्वदैतेया — [b]) K_7 $D_{4, 9}$ दैतेयास्तम्; D_5 अधृष्यं तम् (for दैत्याः सत्त्वम्) — [c]) B_9 $M_{1, 5, 6}$ प्रहस्य (for °सह्य) $K_{6, 7}$ V_1 $B_{0, 6-9}$ D_{a3} a_4 D_{n1} n_4 D_8 $D_{2-6, 8, 9}$ $M_{1, 5, 6}$ तरसा, D_7 T $G_{1-3, 6}$ सहिता (for सहसा) — [d]) Ś1 $K_{1, 3, 4}$ उत्तस्थु D_5 काम (for काल) D_7 T $G_{1-3, 6}$ चोदिता (for -मोहिता).

17 [a]) K_6 V_1 $B_{0, 6-9}$ D_{a3} a_4 D_{n1} n_4 D_8 $D_{2, 3, 6, 8}$ ततस्ते (for सर्वे च) K_7 समभिप्लुत्य, M_1 तमभिद्रुत्य (for समभि°) — [b]) B_9 D_{s1} s_2 (by corr. as in text) $D_{5, 7}$ वाराह; D_{n4} वराहे (for वराहं) Ś1 $K_{1, 2}$ स त (for समम्) — [c]) D_5 T_2 तु (for च) Ś1 $K_{1, 2}$ वराहास् (for वराहं) K_7 $B_{0, 6}$ (marg as in text) $_{8, 9}$ D_{a3} a_4 $D_{4, 5, 9}$ T_2 $G_{1, 2}$ M_5 ते; D_6 च (for त) — [d]) K_6 व्यकर्षन् (submetric), D_5 विकर्षतस्; D_7 T_1 $G_{1-3, 6}$ कर्षयंतस् (for व्यकर्षन्त) K_7 $D_{4, 5, 7, 9}$ T $G_{1-3, 6}$ M_7 ततस्तत (for समन्तत) Ś1 $K_{1, 2}$ अपाकर्षन्नितस्तत

18 [ab]) D_7 T $G_{1-3, 6}$ M_5 महावीर्या महाकाया (by transp) K_6 $B_{0, 6, 8, 9}$ D_{n1} n_4 D_8 $D_{2, 3, 8}$ M_7 महावीर्य (for °वीर्या) K_7 बलाश्रिता; B_6 (marg as in text) बलोत्थिता; D_5 T_1 $G_{1-3, 6}$ द्धता; D_7 महोद्धता; $M_{1, 6, 7}$ °च्छया (for बलोच्छ्रिता) — [c]) K_7 $D_{4, 5, 9}$ ते किंचित् (by transp) — [d]) K_7 $D_{4, 9}$ तथा (for तदा) $B_{0, 7, 8}$ D_{a3} D_{n1} n_4 D_8 $D_{3, 6-8}$ T_2 $G_{1, 3, 6}$ विभो

523 20 27 ततोऽगमन्विस्मयं ते दानवेन्द्रा भयात्तदा ।
संशयं गतमात्मानं मेनिरे च सहस्रशः ॥ १९
ततो देवादिदेवः स योगात्मा योगसारथिः ।
योगमास्थाय भगवांस्तदा भरतसत्तम ॥ २०
विननाद महानादं क्षोभयन्दैत्यदानवान् ।
संनादिता येन लोकाः सर्वाश्चैव दिशो दश ॥ २१
तेन संनादशब्देन लोकाः संक्षोभमागमन् ।
संभ्रान्ताश्च दिशः सर्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ २२
निर्विचेष्टं जगच्चापि बभूवातिभृशं तदा ।
स्थावरं जङ्गमं चैव तेन नादेन मोहितम् ॥ २३
ततस्ते दानवाः सर्वे तेन शब्देन भीषिताः ।
पेतुर्गतासवश्चैव विष्णुतेजोविमोहिताः ॥ २४
रसातलगतांश्चैव वराहस्त्रिदशद्विषः ।
खुरैः संदारयामास मांसमेदोस्थिसंचयम् ॥ २५
नादेन तेन महता सनातन इति स्मृतः ।
पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् ॥ २६

---

19 a) M1 तदा (for ततो) V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 [ऽ]गच्छन् (for ऽगमन्). Ś1 K1 2 4 विस्मयं वै, G1 2 विस्मयतो (for 'यं ते) K6 ततो गच्छंति समयं — b) K6 Bo 6–9 Dn1 n4 Ds D2 6 8 भय तथा; Da3 a4 D8 भय तदा, D5 महा बला', D7 T1 G1 2 6 भयार्दिता (for भयात्तदा)

20 a) K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 D2–4 9 देवाति देव', Dn1 n4 Ds D5 6, 8 देवाधि' (for देवादि') D7 T G1–3 6 M1 6 7 तु (for स).

21 b) K1 दैत्यदानव (for 'वान्).

22 a) G2 तन्नाद (for संनाद). — b) M2 क्षोभम् (submetric) (for संक्षोभम्). K4 6 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 लोकाना क्षोभ क्षा(B9 'भमा)गमत्; K7 D4 5 9 लोका क्षोभमुपा गमन्; D7 T1 G1 2 लेभिरे क्षोभमास्मन'; G3 6 लोक संक्षोभमागमत् — c) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2, 3 5 6, 8 सत्रस्ताश् (for संभ्रान्ताश्) K6 7 V1 Bo, 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2–4 6, 8 9 T2 M1 5–7 भृश; D7 T1 G1 2 [अ]भवन्, G3 6 तदा (for दिश') K6 Bo, 7 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 लोके; K7 V1 B6 8 9 Da3 a4 D4 7 9 T G1–3 6 M1, 5–7 सर्वे (for सर्वा).

23 V1 reads 23a–24b on marg — a) M7 निर्वि शेषं (for 'चेष्ट) V1 सर्वं, M1 5 चासीद् (for चापि) — b) Ds1 D6 असुरातिभृशं तदा — c) D7 T G1–3 6 चापि (for चैव) — d) D5 शब्देन (for नादेन)

24 V1 reads 24ab on marg — b) K4 6 V1 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D2–4 6–8 T G1–3 6 M1 5–7 नादेन (for शब्देन) D5 G1 2 मोहिता (for भीषिता). — c) V1 B7 T G1–3 6 M1 5–7 पतिता (hypermetric) (for पेतुर्) B6 8 9 D5 7 पतिता स्यसवश्चैव — d) D2 3 नाद (for -तेजो-) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 प्रमोहिता (for विमो'). M1 5–7 विष्णुतेजोभिपीडि(M5 'मोहि)ता. — After 24, Kumbh ed. ins.:

554* त्रस्तांश्च देवानालोक्य ब्रह्मा प्राह पितामह ।
योगेश्वरोऽय भगवान्वाराहं रूपमास्थितः ।
नर्दमानोऽत्र संयाति मा भैष्ट सुरसत्तमा ।
एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा नमश्चक्रे पितामह ।
देवता मुनयश्चैव विष्णुं वै मुक्तिहेतवे । [5]
ततो हरिर्महातेजा ब्रह्माणमभिनन्द्य च ।

25 G1 2 om. 25ab — a) K4, 6 7 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D2–9 गतश्चापि; V1 गताना च; M1 गतश्चैव (for गतां') — b) Ś1 K1 2 वराहांस्, Ds1 s2 (by corr. as in text) वाराहस् (for वरा'). K7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 D2 4 5 7 9 द्विषां (for -द्विष'). — c) K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 M5 खुरैर्विदा(V1 B8 Da3 'निर्दा)रयामास, D7 सदारयामास खुरैर् — d) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2, 3 6 8 T G1–3 6 M1 5–7 -सचयान् (for 'चयम्)

26 a) D6 नादित (for नादेन) D5 G1 2 तेन नादेन महता — b) G1 इव (for इति) ❀ Cn सनाद सततं भनिति भक्तानुग्रहार्थं चेष्टत इति सनातन । सनादन इत्यपेक्षिते दकारस्थाने तकारो नैरुक्तः ॥ Cv नादनेन नादेन सहित सनादन इति निरुक्तत्वाद्दकारस्य तकार । ❀ — d) K7 V1 B8, 9 Da4 Ds1 D4 5 6 9 M5 Cv योगाचार्य (for भूता') M1 6 7 भूतात्मा भूतभावन (cf 29d).

27 a) D7 भूत (for देव) — b) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5–8 T G1–3 6 M1 5–7 उपा (G1 'प)ब्रवन्, K7 D4 9 अथाब्रुवन् (for उपा').

ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाब्रुवन् ।
नादोऽयं कीदृशो देव नैनं विद्म वयं विभो ।
कोऽसौ हि कस्य वा नादो येन विह्वलितं जगत् ॥ २७
एतस्मिन्नन्तरे विष्णुर्वाराहं रूपमास्थितः ।
उदतिष्ठन्महादेवः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ २८

पितामह उवाच ।

निहत्य दानवपतीन्महावर्ष्मा महाबलः ।
एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ॥ २९
सर्वभूतेश्वरो योगी योनिरात्मा तथात्मनः ।
स्थिरीभवत कृष्णोऽयं सर्वपापप्रणाशनः ॥ ३०
कृत्वा कर्मातिसाध्वेतदशक्यममितप्रभः ।
समायातः स्वमात्मानं महाभागो महाद्युतिः ।
पद्मनाभो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ॥ ३१
न संतापो न भीः कार्या शोको वा सुरसत्तमाः ।
विधिरेष प्रभावश्च कालः संक्षयकारकः ।
लोकान्धारयतानेन नादो मुक्तो महात्मना ॥ ३२
स एव हि महाभागः सर्वलोकनमस्कृतः ।
अच्युतः पुण्डरीकाक्षः सर्वभूतसमुद्भवः ॥ ३३ C 12. 7640 B 12. 201. 36 K. 12. 208. 47

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

— After 27^{ab}, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5–8 T G1–3 6 M1 5–7 Kumbh ed ins

555* तत्र गत्वा महात्मानमूचुश्चैव जगत्पतिम् ।

[D7 T G1–3 6 M1, 5–7 समागम्य (for तत्र गत्वा) K6 V1 B9 Dn4 महात्मान (for °त्मानम्) D7 T G1–3 6 M1, 6 7 चैन (for चैव)]

— ^{d}) Bom ed नैव (for नैन) G3 M5 विद्मो (for विद्म) K6 B7 9 Dn1 n4 D8 D2 3 6–8 T G1–3 6 M1, 5–7 प्रभो (G2 °भो) (for विभो) D5 नैन विभो वय विभो — ^{e}) D6 कोसौ कस्य वा निनदो — ^{f}) D7 T1 G1 3 सवलित (for विह्व°) — After 27, Ś1 K1, 2 4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5–8 T G1–3 6 ins

556* देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा ।

28 ^{b}) K7 M1 वराह D6 माश्रित (for °स्थित) — ^{c}) K4 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 5 6 8 महाबाहो, D7 T G1–3 6 M1 5–7 तदा देव (for महा देव°) — After 28, Kumbh ed ins

557* पितामह उवाच ।
दिव्य ****** युद्धमासीन्महात्मनो° ।
हिरण्याक्षस्य विष्णोश्च सर्वसंक्षोभकारणम् ।
जघान च हिरण्याक्षमन्तर्भूमिगतं हरि ।
तदाकर्ण्य महातेजा ब्रह्मा मधुरमब्रवीत् ।

29 M5 ब्रह्मा (for पितामह) — ^{a}) T1 G1–3 पतिं (for °पतीन्) Da4 कुतश्चाह कुत पतिन् (sic) — ^{b}) ❀ Cn महावर्ष्मा महाकाय । ❀ — ^{c}) M1 6 7 महा कायो (for °योगी). — ^{d}) M1 6 7 योगाचार्य° स भूतराट् (cf 26^{cd})

30 K2 4 Da1 om 30^{ab}, K7 D4 9 om (hapl) 30–31 — ^{a}) D5 नित्यो (for योगी) — M1 om (hapl) 30^b–31^e — ^{b}) Dn1 n4 मुनिर् (for योनिर्) — ^{c}) K1 (by corr. as in text) Ds1 स्थिरा (for स्थिरी) D8 D6 G1 3 भवतु (for भवत) — ^{d}) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 सर्वविघ्न विनाशन

31 K7 D4 9 om 31, M1 om 31^{abcde} (for both, cf v l 30) — ^{a}) K1 कर्माभि, D5 7 T1 G3 कर्माणि, M7 कर्मेति (for कर्माति) G3 [ए]व (for [ए]वद्) — ^{b}) K6 क्रम (for प्रभ) D7 T1 G1 3 6 निनदत्यमित(G3 °ति)प्रभ — ^{c}) G1 3 समाधाय; M6 °याता (for °यात) K1 समायाता स महात्मा नो (hypermetric) — ^{d}) Ś1 K1, 2 महात्मा वै; Ds1 महा भोगो, Ds2 °योगो (for °भागो) — ^{f}) K4 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 महात्मा (for भूतात्मा) D7 T G1–3 6 सर्वात्मा (G1 °र्सा) सर्वलोककृत्

32 ^{a}) D5 सन्त्राता (sic) (for संतापो) — ^{b}) K6 सत्तम, T G1–3 6 सत्तमैः — ^{d}) K4 6 7 B0 D4 7 9 T1 G1–3 6 काल° (for कालः) D5 च (for स) — ^{e}) V1 तारयता (for धार°) K1 4 6 B0 Da3 Dn1, n4 D8 D2 3 5 6 8 तेन, G3 येन (for [अ]नेन)

33 ^{a}) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 6–8 T G1–3 6 एष (for एव) K6 7

२०३

7641 110.1 2.1 युधिष्ठिर उवाच ।
योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत ।
तमहं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदतां वर ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २
कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यमृषिसत्तमम् ।
शिष्यः परममेधावी श्रेयोर्थी सुसमाहितः ।
चरणावुपसंगृह्य स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ३
उपासनात्प्रसन्नोऽसि यदि वै भगवन्मम ।
संशयो मे महान्कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४
कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सम्यग्ब्रूहि यत्परम् ।
कथं च सर्वभूतेषु समेषु द्विजसत्तम ।
सम्यग्वृत्ता निवर्तन्ते विपरीताः क्षयोदयाः ॥ ५
वेदेषु चापि यद्वाक्यं लौकिकं व्यापकं च यत् ।
एतद्विद्वन्यथातत्त्वं सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६

V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2-6 8 9 महाबाहु॰ (for ॰भाग) — ^{b}) D9 ॰लोके (for लोक). — ^{c}) D6 अनव (for अच्युत॰) — ^{d}) K7 D4 6 9 कृष्ण सर्व॰ (for सर्वभूत) D7 T1 G1 2 ॰हिते रत॰ (for समुद्भव॰) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 6 8 सर्वभूतादिरीश्वर.

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2-9 T G1, 2 M1, 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4, 7 D4 9 अक्षभूमिक्रीडनं, K6 V1 B0 8 9 Da3 Dn1 Ds2 D2 3 6 8 ॰विक्रीडित, B6 7 Da4 ॰विक्रीडन, D5 वाराहान्तर्भूमिविक्रीडन, M1 6 7 व(M6 वा)राहांतर्भूमिप्रवेश — *Adhy. no* (figures, words or both) B7 Dn4 D5 D7 T1 G1 3 6 M5 35, Dn1 36, D8 M1 6 7 34, T2 G2 49 — *Śloka no* Da4 37, Dn1 n4 D8 36, Ds1 35 — After 12 202, Kumbh ed. ins a passage given in Appendix I (no 17)

203

1 ^{a}) Ś1 K1, 2, 4 योगेश (for योग मे) Cnp हेतु (for तात) G3 योगधर्मं पर तात ❀ Cp 8 योगम् उपायम्। ❀ — ^{c}) V1 B0 6-9 Ds1 D4 6 7 T1 M1 6 7 वदह (for तमह) — ^{d}) Ś1 K1 2 D5 भरतर्षभ, Dn4 वदतां वर॰ — After 1, Kumbh ed ins

558* भूयोऽपि ज्ञानसद्भावे स्थित्यर्थं त्वां ब्रवीम्यहम् ।
अचिन्त्यं वासुदेवाख्य तस्मात्प्रब्रूहि सत्तम ।

2 ^{c}) K1 संवादे (for ॰दं) ❀ Cs मोक्षसयुक्त मोक्षोपायसहित, मोक्षयतेऽनेनेति कृत्वा । ❀

3 ^{a}) D7 T1 G1 3 6 किंचिद्; T2 G2 कंचिद् (for कश्चिद्) — ^{b}) K7 D4 6 9 ॰पुंगवं (for ॰सत्तमम्). — After 3^{ab}, Ś1 K1 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6. 8 Kumbh ed ins

559* तेजोराशिं महात्मानं सत्यसंधं जितेन्द्रियम् ।

— G1 reads 3^{c}–5^{b} on marg — ^{c}) K7 D9 पप्रच्छ, D4 प्रोवाच (for परम) — ^{d}) Dn4 श्रेयोर्थास, M1 श्रेयोर्थे (for ॰र्थी). Dn4 तु (for सु). V1 महामति॰ (for समाहित॰) D5 स श्रेयोर्थी समाहित॰ — ^{e}) D6 चरणानुप (for ॰वुप).

4 G1 reads 4 on marg — ^{a}) K1 उपसन्नात् (for उपासनात्) — ^{b}) V1 D4 त्वं (for वै) D7 T1 G1-3 भगवान् — ^{d}) Ś1 K1 2 G2 त (for तन्). B0 मर्हति.

5 G1 reads 5^{ab} on marg — ^{a}) G1 कुतश्चित् (for ॰श्च) — ^{b}) B8 (marg) सर्वं (for सम्यग्). K6 Dn4 D8 6 8 T1 G1-3 6 M5 तत्परं, M1 6 7 तत्त्वत॰ (for यत्परम्) T2 सम्यक्प्रब्रूहि तत्पर — After 5^{ab}, D7 T G1-3 6 (D7 T1 G3 6 for the first time, repeating it in its proper place) read 6^{ab} — ^{d}) B8 (marg) द्विजेषु (for समेषु) — ^{e}) ❀ Cn निवर्तन्ते नितरा वर्तन्ते ॥ Cs (reading सम्यग्वृत्तानि वर्तन्ते)॰ वृत्तान्यपि सम्यक् सामान्येन शयनभोजनादीनि, तत्कथं क्षयोदयौ न समाविति प्रश्न॰ । ❀ — ^{f}) M1, 6 7 विपरीत (for ॰रीता) K2 4 क्षयोदय, T2 ॰दयो (for ॰दया)

6 6^{abc} is damaged in B7 D7 T G1-3 6 (D7 T1 G3 6 for the first time) read 6^{ab} after 5^{ab} — ^{a}) Da3 a4 T2 देवेषु, D7 T1 G3 6 (all first time) दैवेषु (for वेदेषु) K7 D3-5 7 T1 (last two both times),

गुरुरुवाच ।
शृणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्मगुह्यमिदं परम् ।
अध्यात्मं सर्वभूतानामागमानां च यद्वसु ॥ ७
वासुदेवः सर्वमिदं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखम् ।
सत्यं दानमथो यज्ञस्तितिक्षा दम आर्जवम् ॥ ८
पुरुषं सनातनं विष्णुं यत्तद्वेदविदो विदुः ।
सर्गप्रलयकर्तारमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ।
तदिदं ब्रह्म वार्ष्णेयमितिहासं शृणुष्व मे ॥ ९
ब्राह्मणो ब्राह्मणैः श्राव्यो राजन्यः क्षत्रियैस्तथा ।
माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
अर्हस्त्वमसि कल्याण वार्ष्णेयं शृणु यत्परम् ॥ १०
कालचक्रमनाद्यन्तं भावाभावस्वलक्षणम् ।
त्रैलोक्यं सर्वभूतेषु चक्रवत्परिवर्तते ॥ ११
यत्तदक्षरमव्यक्तममृतं ब्रह्म शाश्वतम् । C 12. 7653 B 12 210 14 K. 12. 212 10

G1. 2 3 6 (last two both times) M1 5-7 चैव (for चापि) V1 D7 T1 (last two second time) 2 G1 2 3 6 (last two second time) वाच्य (for वाक्य) — b) D3 वैदिक (for लौकिक) — c) D7 T1 G1 2 विद्वान् (for विद्वन्) D5 यथातथ्य (for °तत्त्व) — d) K7 सर्वे (for सर्वं) D8 M6 7 आख्यातुम् (for व्या°).

7 D6 भृगुर् (for गुरुर्) — a) Da4 गुरु (for शृणु) — b) Ś1 (before corr) K2 जगत् (for परम्) ❀ Cn महागुह्य वेदगोप्यम् । ❀ — c) G3 अध्यात्म (for °त्मं) Da4 सर्व (for सर्वं) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2-5 8 9 विद्यानाम् (for भूतानाम्) — d) Da4 आगताना (for °माना) ❀ Ca वसु सार भूत धनमिव । ❀

8 a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5 8 परम् (for सर्वम्) — After 8ab, K7 D4 9 ins.

560* क्रीडते भगवान्देवो बालक्रीडनकैरिव ।

— c) K4 6 7 Dn1 D2 8 ज्ञानम् (for दानम्) D8 (sup lin) 7 T2 G3. 6 M7 अतो, T1 G1. 2 तपो (for अथो) — d) V1 दमम्

9 a) Hypermetric Ś1 K1 2 4 D7 T1 G1-3 6 पर (for पुरुषं) K7 विष्णुर् D4 5 9 पुरुष शाश्वत विष्णुर् (D5 °ष्णु) — b) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 य स, K7 D9 यस्त, Ds1 सत (for यत्तद्) — c) Da4 (before corr) D5 G2 सर्व-; G1 सर्ग, Bom ed स्वर्ग (for सर्ग) T G2 3 6 M7 प्रळय- (for प्रलय) — 9d is damaged in Da4 — e) B0 7 Da3 D7 यदिद, Da4 अव्यक्त, M7 तमिदं (for तदिदं) G1 2 वार्ष्णेय ❀ Cn वार्ष्णेय वृष्णिषु कृतावतारम् । ❀

10 a) Ś1 K1 2 ब्राह्मणैर्ब्राह्मण (by transp) G1 भावो (for श्राव्यो) — b) K6 राजान' (for राजन्य) K7 क्षेत्रियैस्; Da4 Ds1 क्षत्रियस् (for °यैस्). Ś1 K1 2 D5 अपि (for तथा) — After 10ab, K6 7 Dn1 n4 D8 D2-4 6 8 9 Kumbh ed ins

561* वैश्यो वैश्यैस्तथा श्राव्य' शूद्र' शूद्रैर्महामना ।

[K6 वैश्यैर्वैश्यस् (by transp) K7 शूद्रा K6 महा त्मन', K7 D4. 9 तथात्मना]

— c) M6 वासुदेवस्य (for देव°) — d) K1 असित (for अमित) — e) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 3 5 6 8 T2 M7 कल्याण (for °ण) — f) K6 7 D5 9 तत्पर, D4 त पर (for यत्परम्) D7 T G1-3 6 M1 5-7 वार्ष्णेयाध्यात्ममुत्तमं — After 10, Kumbh. ed ins

562* यमच्युत पर नित्य लिङ्गहीन च निर्मलम् ।
निर्वाणममृत श्रीमत्तद्विष्णो परम पदम् ।
भवे च भेदवद्भिन्न प्रदान गुणकारकम् ।
तस्मिन्स सज्जते नित्य स एष पुरुषोऽपर' ।
पुरुषाधिष्ठित नित्य प्रधान ब्रह्म कारणम् । [5]
कालस्वरूप रूपेण विष्णुना प्रभविष्णुना ।
क्षोभ्यमाण सृजत्येव नानाभूतानि भागश ।
सद्द्रष्टा पुरुषोऽतत्त्व साक्षी भूत्वा प्रवर्तते ।
तत्प्रविश्य यथायोगमभिन्नो भिन्नलक्षण' ।

11 V1 reads 11a-12b on marg D7 T G1-3. 6 M6 transp 11 and 12 — a) B0 इवाद्यतं, G1 अनावृत्त (for °द्यन्त) — b) B0 7 8 (marg as in text) 9 Da4 D4 5 9 G1 M1 7 भावाभावस्य (Da4 °सु) (for °भावस्व) D6 भावस्वलयलक्षण — c) D7 T G1-3 6 M1 5-7 त्रैलोक्ये (for °क्य) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 6 8 Cn भूतेशे (Da4 D6 °श) (for भूतेषु)

12 V1 reads 12ab on marg D7 T G1-3 6 M6 transp 11 and 12 — b) K6 B0 अनृत; G3 अचलं (for अमृतं). — c) K6 7 V1 B0, 7-9 Da3 a4 Dn1,

75*8 110 14 112 20 वदन्ति पुरुषव्याघ्रं केशवं पुरुषर्षभम् ॥ १२
पितॄन्देवानृषींश्चैव तथा वै यक्षदानवान् ।
नागासुरमनुष्यांश्च सृजते परमोऽव्ययः ॥ १३
तथैव वेदशास्त्राणि लोकधर्मांश्च शाश्वतान् ।
प्रलये प्रकृतिं प्राप्य युगादौ सृजते प्रभुः ॥ १४
यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहरात्रिषु ॥ १५
अथ यद्यद्यदा भावि कालयोगाद्युगादिषु ।
तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकयात्राविधानजम् ॥ १६
युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ १७
वेदविद्वेद भगवान्वेदाङ्गानि बृहस्पतिः ।
भार्गवो नीतिशास्त्रं च जगाद जगतो हितम् ॥ १८
गान्धर्वं नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्ग्रहम् ।

---

n4 D8 D2-4 6 8.9 व्याघ्र; D7 T1 G1 2 -व्याघ्रा (for व्याघ्रं) — [d]) K6 पुरुषर्षभ, D5 भरतर्षभ; D7 T G1-3 6 M6 7 पुरुषोत्तमं. — After 12, Kumbh ed Cv ins

563* तदक्षरमचिन्त्य वै भिन्नरूपेण दृश्यते ।
पश्य कालाख्यमनिशं न चोष्णं नातिशीतलम् ।
न सन्त्येते गुणास्तस्मिंस्तथा तस्मात्प्रवर्तते ।
शीतलोऽप्यमनुप्राप्तः कालो ग्रीष्मस्तथैव च ।
वक्ष्यन्ति सर्वभूतानि ह्येते सूर्योदयं प्रति । [5]
आगच्छन्ति निवर्तन्ति स कालो गुणराशयः ।
न चैव प्रकृतिस्तेन कालयुक्तेन नित्यशः ।
गुणैः समोगमरतिस्तत्त्वविज्ञानकोविदम् ।
पुरुषाधिष्ठिता नित्यं प्रकृतिः सूयते परा ।

13 [b]) K6 7 V1 B0. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M6 7 -राक्षसान् (for दानवान्). — [c]) K1 Da4 G1 मनुष्याश्च K7 D4 6 9 नागानसुरसर्पांश्च — [d]) K7 D4 9 सनसाव्यय; B9 Da4 परमा(Da4 °म) व्ययः, D6 °मव्यय, G2 °मोव्यय

14 [a]) K1 T2 तदैव (for तथैव) T2 M6 वेदान् (for वेद) D7 T1 G1-3 6 तथैव वेदा (G1 देव) सृज्यते — [b]) T2 लोके (for लोक) K7 धर्मेषु (for धर्मांश्च) K1 D7 T1 G1-3 6 लोके (K1 °क) धर्माश्च शाश्वता (K1 °त) — D8 repeats 14[cd] after 16[ab] — [c]) K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D2 3 6 8 (both times) Cn प्रलयं; D5 lacuna, T G1-3 6 M1 5-7 प्रळये (for प्रलये) Ś1 K2 प्राप्तान्; K1 4 प्राप्ता (for प्राप्य) ❀ Cn प्रलीयतेऽस्मिन्महदादिकार्यं स प्रलयस्तम्। प्रकरोतीति प्रकृतिः। तां लयोत्पत्तिस्थानं मायाशबलमपि ससृजे। ❀ — [d]) Ś1 युगाते (for युगादौ) K1 सृजति Ś1 K1 2 4 विभुः; K6. 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 (both times) 9 M6 पुन (for प्रभु)

15 With 15, cf Manu 1 30 — [a]) K1 4 यथा तु वृत्त; K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 Cp यथ(K6 7 Ds3 D5 °था)र्तावृतु, D7 T1 G1 3 6 यथर्तुषु तु; D8 यथर्तुवृत्त, T2 यद्वर्तुष्वृतु; G2 यथार्तुषु तु, M1 यथा**तु (for यथर्तुष्वृतु) — G6 reads 15[d] twice. — [d]) K6 D7 T G1-3. 6 (both times) M1 5-7 तथा ब्रह्माह(K6 °ह्मह, D7 G3 6 [both times] °ह्माप, G1 2 °ह्माप, M1 °ह्माव)रादिषु; K7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 तथा भावा युगादिषु

16 K7 G1 om (hapl.) 16[ab] — [a]) V1 D7 T G2. 3 6 M1. 5-7 यथा (for यदा) K4 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 T2 भाति, D7 M1 भावी (for भावि). — 16[b] is damaged in B7 After 16[ab], D8 repeats 14[cd] — [c]) Da4 तद्वद् (for तत्तद्). — [d]) K7 लोके यात्रा, G1 °कथात्रा (for °कयात्रा) D5 -विधानकं (for °जम्) — After 16, Kumbh. ed ins

564* श्रुतिरेषा समाप्याता तदर्थं कारणात्मना ।
अनाम्नायविधानाद्वै वेदा ह्यन्तर्हिता यथा ।
युगान्ते ह्यस्तभूतानि शास्त्राणि विविधानि च ।
सर्वसत्त्वविना[शा]द्वै जीवात्मनित्यया स्मृता ।
अन्यस्मिन्नण्डसद्भावे वर्तमानानि नित्यशः । [5]

17 [a]) K7 D4 9 B6 (marg) युगाता (for युगान्ते) Da4 Dn4 om वेदा — [b]) K1 सेतिहास B6 (marg as in text) Ds2 सहर्षयः — [d]) Da4 T2 G1 2 M7 मनुज्ञाता ❀ Cn मनुज्ञाता उपदिष्टाः। ❀ — After 17, Kumbh ed ins

565* नियोगाद्ब्रह्मणो विप्रा लोकतन्त्रप्रवर्तकाः ।

18 [a]) K4 वेदवद् (for °विद्) D7 T G1-3 6 M1. 5-7 वेदविद्भगवान्ब्रह्मा — [c]) K4 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 6-8 T G1-3 6 M6 7 -शास्त्र तु; K6 -शास्त्र, M1 6 शास्त्राणि (for -शास्त्र च) — [d]) K7

देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम् ॥ १९
न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।
हेत्वागमसदाचारैर्यदुक्तं तदुपास्यते ॥ २०
अनाद्यं यत्परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकस्तद्वेद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः ॥ २१
नारायणादृषिगणास्तथा मुख्याः सुरासुराः ।
राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःखभेषजम् ॥ २२
पुरुषाधिष्ठितं भावं प्रकृतिः सूयते सदा ।
हेतुयुक्तमतः सर्वं जगत्संपरिवर्तते ॥ २३
दीपादन्ये यथा दीपाः प्रवर्तन्ते सहस्रशः ।
प्रकृतिः सृजते तद्वदानन्त्यान्नापचीयते ॥ २४
अव्यक्तकर्मजा बुद्धिरहंकारं प्रसूयते ।
आकाशं चाप्यहंकाराद्वायुराकाशसंभवः ॥ २५
वायोस्तेजस्ततश्चापस्त्वद्भ्यो हि वसुधोद्गता ।
मूलप्रकृतयोऽष्टौ ता जगदेतास्ववस्थितम् ॥ २६
ज्ञानेन्द्रियाण्यतः पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि । C 12.7470 B 12.210.18 K 12.212.42

D7 G1 जगाम (for °द) K6 जगतोर्, D7 T G1-3 6 M4 6 7 (before corr as in text) °तां (for °तो)

19 [a]) K4 गाधर्वं; Da4 गाधर्वं (for °र्वं) K1 वेद्रो, K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D8 D2-9 T G1-3.6 M1 5-7 वेद (for वेद्) —[b]) K6 7 D4 5 9 T2 G2 भारद्वाजो K7 T2 °गृह, Dn1 ग्रहे ❀ C3 धनुर्गृह्यतेऽनेनेति धनुर्ग्रहो धनुर्वेद । ❀ —[c]) D4 वरित (for चरितं) K1 गाच्य; Da4 गार्गा, D2.9 गर्गी, D5 7 T G1-3.6 M4 7 गर्गः (for गार्ग्यः) —[d]) B1 Da3 कृष्णात्रेयाश्, D7 T G1-3 6 दत्तात्रेयश् (for कृष्णा°) K1 चिकिरिसितं — After 19, Kumbh. ed ins

566* न्यायतन्त्र हि कार्त्स्न्येन गौतमो वेद तत्त्वत ।
वेदान्तकर्मयोग च वेदविद्ब्रह्मविद्विभु ।
द्वैपायनो निजग्राह शिल्पशास्त्र भृगु पुन ।

20 [a]) K6 Da1 D6 न्यायतन्त्रानि —[b]) K1 D4 ते (for तैस्) Da4 वेदिभि (for वा°) —[c]) K7 Dn1 D4 9 T2 हि(Dn1 हे)त्वागमसमाचारैर् —[d]) B3 (marg) यद्युक्त; D6 युक्तं तत् (for यदुक्त) K6 B0 Dn1.n4 D2 3 6 8 उपास्यतां (for °स्यते)

21 [a]) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 तत्पर (for यत्पर) D9 T G1-3 6 M1 5-7 अनाद्यंत पर ब्रह्म —[b]) Ś1 K1 M1 वेदा (for देवा) K6 ब्रह्म पंयो (hypermetric) (for नर्षयो) —[c]) D1 M1 एवत् (for एकस्). —[d]) Ś1 K1 दाता, G6 नरो (for धाता)

22 [a]) G3 6 इन्द्रगणास् (for ऋषि°) —[b]) K6 Da4 मुख्या —[c]) K7 पुराणश् — After 22, Kumbh ed. ins

567* वक्ष्येऽहं तव यथाासम्प्रेऽद्वैपायनान्मया ।

23 [a]) K7 Dn1 n4 D8 D4 7 9 T G1-3 M5 पुरुषाधिष्ठितान् (K7 D4 9 T2 G3 °ता) (for °ष्ठित) Dn1 n4 D8 D7 T1 G1.2 M5 भावान् (for भाव) —[b]) B7 सृजते, D1 श्रूयते (for सू°) K6 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6 8 यदा, K7 V1 B0 6-9 Da3 a4 D4 5 9 तदा; D7 T1 G1 2 परान्, T2 G3 6 M1 5-7 परा (M5 °रा) (for सदा) —[c]) Da4 मुक्तम् (for -युक्तम्) D6 इद; T2 तत (for अत°) K4 6 V1 B0 7 Dn1 n4 D8 D2 3.6 8 पूर्वं (for सर्वं)

24 [a]) G1 दीप्य (for दीपा°) —[b]) D4 प्रवर्तत D2 [ऽ]थ सर्वश (for सहस्रश°) —[c]) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T2 G1-3 6 M1 सूयते (for सृजते) —[d]) D7 T1 G2 3 6 M5 6 अनतान् (for आनन्त्यान्) Ś1 K1 2 D4 आनंत्यायोपचीयते; D6 दान पात्राय दीयते; T2 G1 M1. 7 अनंतानपचीयते.

25 [a]) K1 अन्य कु, K6 B6 7 8 (marg as in text) Dn1 n4 D2 5 8 Cn.p अव्यक्तात्, K7 D8 (before corr) 4 9 °क्ता (for °क्त). ❀ Ca अव्यक्त कर्मजा प्रकृतिक्षोभजा । ❀ —[c]) M1 6 7 आकाशश् (for °श) K6 D4 वापि, G3 याति (for चापि). V1 D7 T G1-3 अहकारो (for °काराद्)

26 [a]) Ś1 K1 2 4 6 V1 D6 तथा (for ततश्) K6 7 D4 5 7 9 T G1-3 6 M1 7 स्वापस् (for चा°) —[b]) K7 D4.9 ताभ्यो, V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D8 D2 3 5 6 8 T G3 6 M1 5 6 अद्भ्यो (for त्वद्भ्यो) K6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 [ऽ]थ (for हि) Da4 G2 वसुधोद्गता —[c]) K6 B6 (marg) ह्येता, B0 D2 8 ह्यष्टौ, D5 चैता; D7 T1 G1-3 6 [ऽ]ष्टौ तु (for ऽष्टौ ता)

27 Ś1 K1 2 4 om 27[ab] —[c]) T2 विकारा (for विषया) Ś1 K2 7 चैकत्व, D4 वैकत्व; D6 पचैक, D9 चैक त्व (for चैक च) K1 विषया पचकत्त्व च; D7

2 7671 2 210 29 2 212 42 विषयाः पञ्च चैकं च विकारे षोडशं मनः ॥ २७
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं पञ्चेन्द्रियाण्यपि ।
पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक्कर्मणामपि ॥ २८
शब्दः स्पर्शोऽथ रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
विज्ञेयं व्यापकं चित्तं तेषु सर्वगतं मनः ॥ २९
रसज्ञाने तु जिह्वेयं व्याहृते वाक्तथैव च ।
इन्द्रियैर्विविधैर्युक्तं सर्वं व्यस्तं मनस्तथा ॥ ३०
विद्यात्तु षोडशैतानि दैवतानि विभागशः ।
देहेषु ज्ञानकर्तारमुपासीनमुपासते ॥ ३१
तद्वत्सोमगुणा जिह्वा गन्धस्तु पृथिवीगुणः ।
श्रोत्रं शब्दगुणं चैव चक्षुरग्नेर्गुणस्तथा ।
स्पर्शं वायुगुणं विद्यात्सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ ३२
मनः सत्त्वगुणं प्राहुः सत्त्वमव्यक्तजं तथा ।
सर्वभूतात्मभूतस्थं तस्माद्बुध्येत बुद्धिमान् ॥ ३३
एते भावा जगत्सर्वं वहन्ति सचराचरम् ।
श्रिता विरजसं देवं यमाहुः परमं पदम् ॥ ३४

T1 G1-3 6 शब्दादिविषया पञ्च. —^{d}) K6 विकार, K7 D4, 7 9 T G1-3 6 M1, 5-7 विकारा, Da3 a4 °र (for °रे).

28 With 28, cf Manu 2 90 —^{a}) Da3 D7 श्रोत्र (for श्रोत्रं) G1 तच् (for त्वक्). —^{b}) K6 प्राणं (for घ्राणं). V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 5-8 T G1-3 6 M6 ज्ञानेन्द्रियाणि (for पञ्चे°). K6 7 B0 6 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 T G2 3 6 M1 5-7 अथ (for अपि) —^{c}) Ś1 K1 पायूर्. D7 T G1-3 6 M1 6 7 उपस्थं —^{d}) K6 lacuna, V1 B0 7 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 -कर्मणी (for °णाम्).

29 ^{a}) Da4 शब्द. K7 D6 स्पर्शे K4, 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 M1 5-7 च (for ऽथ). — K1 om. (hapl) 29^{c}-30^{b}. K7 repeats 29^{cd} after 30^{ab}. —^{c}) K7 जिज्ञेय; D7 विज्ञेय, T2 इन्द्रिय (for विज्ञेयं). — After 29, Kumbh. ed ins

568* बुद्धीन्द्रियार्था इत्युक्ता दश संसर्गयोनयः ।
सदसद्भावयोगे च मन इत्यभिधीयते ।
व्यवसायगुणा बुद्धिरहंकारोऽभिमानकः ।
न बीज देहयोगे च कर्मबीजप्रवर्तनात् ।

30 K1 om. 30^{ab} (cf. v. l 29) —^{a}) K6 रस ज्ञान D4 तु (for तु) —^{b}) K6 व्याहृत (for °ते) V1 B0 6-9 Dn1, n4 D8 D2 3 6, 8 [उ]च्यते (for [ए]व च) Da3 a4 व्याहृते व्यक्तयोच्यते. — After 30^{ab}, K7 repeats 29^{cd} —^{c}) D7 T1 G3 6 M5 6 द्विविधैर् (for वि°). D7 T1 G1, 2 उक्तं (for युक्तं). —^{d}) D5 6 सर्वे; D7 T G1 2 M7 सर्वैर्, G3 6 व्यस्तं (for सर्वं) K4 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-6 8 9 M1 5-7 व्यक्तं (for व्यस्तं) G2 (*sup lin*) तदा (for तथा).

31 ^{a}) K1 4 Da3 D6 G1 विद्या; M1 6 विद्यां (for विद्यात्) D4 तु (for तु). ❀ Cv एतानि मनसा सह दशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राश्चेति षोडश । ❀ —^{b}) Ś1 K1 चैव तानि, K2 सैव तानि (for दैवतानि). —^{c}) K6 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da4 D5 6 देह° (for ज्ञान) ❀ Cn ज्ञानकर्तारं विज्ञानात्मानम् । ❀ —^{d}) Ś1 K1 2 Cp उदासीनम्; Cn Cpp उपा° ❀ Cn उपासीनम्, अर्थात्परमात्मानम् ॥ Cp सन्निधिमात्रेण ज्ञानकर्तारम् । ❀

32 D7 T G1-3 6 M5 7 transp. 32^{ab} and 32^{cd} —^{a}) K1 सौमगुणा; K2 साप°; K6 रस°; D7 T1 G1-3 6 वारिगुणा (G1 2 °णं); T2 सौम्य° (for सोम°) ❀ Ca सोमगुणा जलमयी । ❀ —^{b}) D7 T G1-3 6 M5 घ्राण (for गन्धस्) K1 7 पृथिवीगुणा. — M7 repeats 32^{cd} after 32^{ef}. —^{c}) K7 D4 9 M1, 6 7 (second time) श्रोत्रे, G1 श्रोत्र (for श्रोत्रं) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 नभोगुणं; K7 D4 9 G3 6 M7 (first time) शब्दगुणे (G3 6 °णाश्च; M7 °णो); M1 6 7 (second time) वायुगुणे (for शब्दगुणं) M7 (first time) विद्याच् (for चैव) —^{d}) T2 गुण (for गुणस्) — M1 6 om 32^{ef}.

33 ^{b}) K7 D4, 9 T G1-3 6 अव्यक्तकं (for °जं). —^{c}) K6 -भूतस्थे; T2 भूतस्थस् (for °स्थ). —^{d}) B1 बुध्यत, B9 Dn1 D8 D5 6 8 बुध्यति (for बुध्येत).

34 ^{a}) V1 एतद्भावं. —^{b}) K7 V1 D4 9 वदंति (for वहन्ति) —^{c}) D7 T1 G1 2 श्रिया (for श्रिता) D7 दैव, M6 देहे (for देवं). ❀ Cn विरजसं सर्वप्रवृत्तिशून्यं कूटस्थम् । ❀ —^{d}) M7 तम् (for यम्) B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 6 8 यमाहुः प्रकृतेः परं.

नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् ।
व्याप्य शेते महानात्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ ३५
अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्ताव्यक्तोपदेशवान् ।
व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः ॥ ३६
यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् ।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥ ३७
सोऽत्र वेदयते वेद्यं स शृणोति स पश्यति ।
कारणं तस्य देहोऽयं स कर्ता सर्वकर्मणाम् ॥ ३८

अग्निर्दारुगतो यद्वद्भिन्ने दारौ न दृश्यते ।
तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ॥ ३९
नदीष्वापो यथा युक्ता यथा सूर्ये मरीचयः ।
संतन्वाना यथा यान्ति तथा देहाः शरीरिणाम् ॥ ४०
स्वप्नयोगे यथैवात्मा पञ्चेन्द्रियसमागतः ।
देहमुत्सृज्य वै याति तथैवात्रोपलभ्यते ॥ ४१
कर्मणा व्याप्यते पूर्वं कर्मणा चोपपद्यते ।
कर्मणा नीयतेऽन्यत्र स्वकृतेन बलीयसा ॥ ४२

C. 12. 7587
B. 12. 210. 45
K. 12. 212. 60

35 Ś1 K1. 2. 4 om. 35[ab] — [a]) D5 T2 नवद्वार (for °द्वारं) ✿ Cs विषयै पूर्यते दुःखायासत इति पुर शरीरम् । देवाधिष्ठितत्वात्पुण्यम् । ✿ — [b]) D4 T2 सम न्वितं (T2 °त°) — [c]) Ś1 K1. 2 पुमानात्मा, D7 महा त्मासौ; G3. 6 महांस्तात (for महानात्मा)

36 [a]) K7 V1 B7. 9 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 च्याम रश्च (for सोऽम°) — [b]) K6. 7 D9 G2 व्यक्ताव्यक्ताप (for °व्यक्तोप) ✿ Cp व्यक्ताव्यक्तयो कार्यकारणयो°, उपदेश° तत्प्रेरणम्, तद्वान् । ✿ — [c]) K1 सगुणे; K2. 4. 7 V1 B0 Dn1. n4 D5 D1–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 स गुणी, B6. 7. 8 (marg as in text) °णै (for सगुण°) Ś1 K1. 6 B6. 8 (both marg) Da3. a4 D5 [ऽ]सूक्ष्म (for सूक्ष्म°) — [d]) B6–9 Da3. a4 Dn4 D8. 6 द्रव्य भूत (B9. 9 Da4 °भूतो, Da3 °सूतो) (for सर्वभूत)

37 [a]) G2 दीपं — [b]) Da4 ह्रस्वौ (for ह्रस्वो) — [c]) Da3. a4 ज्ञात्वात्मानं (for ज्ञाना°)

38 [a]) K4 स्रोत्र, K6 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 6. 8 श्रोत्रं; K7 D4. 9 स तु (for सोऽत्र) D4 वेदयते (for वेद°) — [c]) T1 G3. 6 M5. 6 करण (for का°). K6 यस्य — [d]) K7 सर्वकर्तृषु कर्मणां.

39 [a]) G3. 6 तरुगतो (for दारु°) — [b]) K6. 7 D4. 5. 9 दारुभेदे, G2 भिन्नो दारौ (for भिन्ने दारौ) — D5 om. (hapl) 39[cd] — [d]) V1 B8 (marg) D4. 9 M7 ऋते योगाश्च, B0. 6 (marg) 8. 9 Da3. a4 Dn4 Ds1 s2 (by corr) D2. 3. 6. 8 भिन्ने देहे न, T G1. 3. 6 M5 भेदे वैवात्र (for योगेनै°) K6 तु, K7 B6 Dn1 Ds2 (before corr) D5 [ऽ]नु (for [ऽ]त्र) — After 39, K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh ed ins.

569* अग्निर्यथा ह्युपायेन मथित्वा दारु दृश्यते ।
तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ।

[K7 Da4 G1 om (hapl) line 1 — (L 1) K6 B8 G3 [अ]भि , T1 G3. 6 [अ]पि (for ह्वि) T1 G1. 3. 6 [अ]त्रैव (for दारु) — M1 om. (hapl.) line 2 — (L 2) K7 शतयोगान्न दृश्यते (for the post half)]

40 D4 om 40[a] — [c]) K1 संतत्वास्स, K4. 6 B0. 7. 8 (marg) 9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 6. 8 संत तत्वाद्; K7 स तत्वाना (for सतन्वाना) D7 T G1–3. 6 M7 सदा, M1. 5. 6 पया (for यथा) Ds2 याति; G3. 6 यातास् (for यान्ति) — [d]) B6 Ds1 शरीरिण° (Ds1 °णी)

41 [a]) Ś1 (also as in text) Da4 D4 स्वप्नयोगे, T1 स्वप्ने योगे (for स्वप्नयोगे) B0 G1 तथैव — [b]) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg) 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6 समा युत, B8 °हत°; D8 °समन्वित°, D7 T1 G1. 2 समा गम° (for °गत°) D8 शरीरस्थ° समायुत° — [c]) K7 जाति (for याति) — [d]) Ś1 K1 [अ]त्रैव (by transp), K4. 6. 7 D2. 4. 5. 8. 9 [ए]वात्मा. D6 M7 [उ]पलक्ष्यते (for °लभ्यते)

42 K7 om (hapl.) 42[ab] — [a]) K6 Dn1 D2. 6 वा(K6 च)ध्यते, V1 B0. 6. 7. 8 (marg as in text) 9 Dn4 D5 D8. 6. 8 चोद्यते; Da3 M1 Cpp त्याज्यते, Da4 व्याप्यते, D7 T1 G1. 2 वाच्यते, T2 G3. 6 वाप्यते (for व्या°). K6 B7 Dn1. n4 D2. 3. 5 रूप, G1 lacuna (for पूर्वं) ✿ Cp व्याप्यते इति पाठे त्याज्यते । ✿ — [b]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 [ए]व (for च) K4. 6 B0. 9 Dn1. n4 D5 D2–6. 8. 9 [उ]पलभ्यते, Cpp [उ]पपाद्यते (gloss देहान्तर प्राप्यते) (for °पद्यते). ✿ Ca व्याप्यते पूर्वं- देह त्याज्यते । उपपद्यते देहान्तर नीयते । ✿ — 42[cd] is damaged in B7 — [c]) Da3. a4 M7 तत्र; Ds2 यत्र (for ऽन्यत्र) — [d]) Da4 Ds1 सुकृतेन (for स्व°).

88 0 46 2 61 स तु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वान्यं प्रतिपद्यते । तथा तं संप्रवक्ष्यामि भूतग्रामं स्वकर्मजम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

गुरुरुवाच ।
चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानि च ।
अव्यक्तनिधनं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः ॥ १
यथाश्वत्थकणीकायामन्तर्भूतो महाद्रुमः ।
निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात्संभवस्तथा ॥ २
अभिद्रवत्ययस्कान्तमयो निश्चेतनावुभौ ।
स्वभावहेतुजा भावा यद्वदन्यदपीदृशम् ॥ ३
तद्वदव्यक्तजा भावाः कर्तुः कारणलक्षणाः ।
अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभिसंहिताः ॥ ४
न भूः खं द्यौर्न भूतानि नर्षयो न सुरासुराः ।
नान्यदासीदृते जीवमासेदुर्न तु संहितम् ॥ ५

---

43 a) Da1 D4 नु (for तु) D8 देवो, D7 T G1-3 6 M5 देही (for देहाद्) — b) M1 6 7 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा) K6 [अ]न्यत् (for [अ]न्य) D5 त्यक्त्वा सम्प्रतिपद्यते — c) K6 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 [अ]न्य, D5 ते (for तं) — d) G3 ग्राम (for -ग्राम) K1 6 D5 स्वकर्मभि॰ (K1 ॰ण)

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds2 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2-6 8 9 G2 M7 वार्ष्णेयाध्यात्म; K4 वार्ष्णेयव्याख्यानं; M1 6 वार्ष्णेयाध्यात्मे इन्द्रियोत्पत्ति, M5 ॰याध्यात्मे शरीरात्मविवेक — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 37, Dn4 Ds2 D8 36, D8 M1 6 7 35, T2 G2 51 — *Śloka no* Da4 D8 48, Dn1 47, Dn4 46.

204

1 K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 G2 M1 6 7 भीष्म (for गुरुर्) — a) B9 चतुर्भूतानि (for ॰विधानि) K7 om भूतानि. — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 Cv लक्षण, D6 मक्षय (for निधन) — f) B7 om. कं मन॰ T1 G1 2 अव्यक्तात्मकृत मन॰; G3 6 ॰त्मात्मकर्मणां (sic). ❀ Cn अव्यक्तात्मात्मकं, अव्यक्तो य आत्मा तदात्मकं, द्वितीयेन्दुवत्तत्रैव कल्पितम् । ❀

2 a) B7 om श्वत्थकणीकायां K6 स्वल्प; T2 M1 6 [अ]श्वत्य (for [अ]श्वत्थ) T2 कर्णिकायाम् (for ॰कणी॰) — b) D7 (by corr as in text) महात्मन (for ॰द्रुम) — d) Ś1 K1 अध्यात्मात् (for अव्यक्तात्). — After 2, Kumbh ed ins

570* आत्मानमनुसंयाति बुद्धिरव्यक्तजा तथा ।
तामन्वेति मनो यद्वल्लोहवर्मणि सन्निधौ ।

3 b) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 5. 6-8 अयो निश्चेतन यथा — c) K1 D5 हेतुजाद्भावात् — d) Ś1 K1 2 तद्वद्; B8 9 Da3. a4 Ds2 T1 M7 यथद् (for यद्वद्) D5 अन्यम् (for अन्यद्)

4 a) Ds1 यद्वद् (for तद्वद्) — b) K2 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 D6 7 T2 कर्तृं; D5 कथं (for कर्तुः). Ś1 K2 D7 (marg) T G1-3. 6 करणलक्षणा॰ (for कारण॰) — Ś1 reads 4c-6d on marg — c) K1 corrupt, D8 D2 5 6 चेतयितुं (for चेतयितु॰) — d) K6 अभिसंमता॰, V1 B6-9 Dn1 D6 7 G1-3 6 M1 5-7 ॰सगता॰; B0 Da3 a4 Dn4 D8 D2 6 8 T अभि(Ds2 ॰ति)सहता (T2 ॰हृता॰) (for ॰संहिता॰)

5 Ś1 reads 5 on marg — a) B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 6-8 T1 transp खं द्यौर् and न — b) V1 ऋषयो (for नर्षयो) T1 नासुरासुरा॰. — c) M5 अन्यद् (for नान्यद्) Da3 a4 जीवाद् (for जीवम्) ❀ Cv जीव, जीवयतीति जीवो नारायण । ❀ — d) K6 D4 नु; V1 D8 M5 च, G2 हि (for तु) M5 संहार्वं (for . Ś1 हेतुमत्यंतसहितं ❀ Cn

सर्वनीत्या सर्वगतं मनोहेतु सलक्षणम् ।
अज्ञानकर्म निर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणम् ॥ ६
तत्कारणैर्हि संयुक्तं कार्यसंग्रहकारकम् ।
येनैतद्वर्तते चक्रमनादिनिधनं महत् ॥ ७
अव्यक्तनाभं व्यक्तारं विकारपरिमण्डलम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं स्निग्धाक्षं वर्तते ध्रुवम् ॥ ८

स्निग्धत्वात्तिलवत्सर्वं चक्रेऽस्मिन्पीड्यते जगत् ।
तिलपीडैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसंभवैः ॥ ९
कर्म तत्कुरुते तर्षादहंकारपरिग्रहम् ।
कार्यकारणसंयोगे स हेतुरुपपादितः ॥ १०
नात्येति कारणं कार्यं न कार्यं कारणं तथा ।
कार्याणां तूपकरणे कालो भवति हेतुमान् ॥ ११ C 12 7703 B 12.211 11 K 12.213 16

सहव अज्ञानोपाधिं जीवम् । एते राजानं भृत्या इव नाभ्या-सेद्दुः, पश्चादपि नासादितवन्त । ※

6 Ś1 reads 6 on marg — a) K4 सर्वनीत्य, K6 पूर्वनित्य; V1 B0 6–9 (B3 8 marg as in text) Dn1. n4 Ds1 D2 3 5–8 Cv पूर्वं नि(D6 पूर्वाचि)त्य, Da3 a4 सर्वरीत्या; T G1–3 6 M5 6 Cs सर्वं नित्य (for सर्वं नीत्या) ※ Cs सर्वं नित्यमिति । सर्वेण प्रमाणेन सर्वैर्ज्ञातम् ॥ Cv पूर्वं नित्यमित्यत्र नित्यं प्रवाहतो नित्यम् । ※ — b) K3 4.6 B0 6 Dn1 n4 D3 5 8 मनोहेतुमलक्षण, G1–3 6 °हेतु स्वलक्षणं; M1 °हेतु सलक्षण — D5 om (hapl) 6cd

7 a) Ds1 D6 8 त (for तत्) D1 T G2 3 M1 न कारणेना(M1 °न)सयुक्तं, G1 नारायणेन सयुक्त, M1 5 6 न कारणैरसयुक्त (M6 °रसंसृष्ट) — b) Da4 D1 T1 G1 3 M5 7 कार्यं (for कार्यं) B1 Da3 °कारण, Da4 सारण (for °कारकम्) — c) Dn1 D1 T G1–3 6 M1 तद् (for [ए]तद्). ※ Cn येन संग्रहेण तत् तादात्म्य वर्तते, अनुवर्तते । वासनावशात्कर्म कर्मवशाच्च वासना इति चक्र चक्रवदनवरतप्रवाहम् । ※ — d) V1 reads from अनादि up to अस्मिन् (in 9a) on marg — After 7, Kumbh ed Cv ins

571* येन स्वभावसद्भाव हेतुभूता सकारणा ।
एव प्राकृतविस्तारो ह्याश्रित्य पुरुष परम् ।

[(L 2) ※ Cv प्राकृतविस्तार । पर पुरुषमाश्रित्य हि कर्म तत्तज्जीवस्वभावाधीनम्। स च स्वभाव परमपुरुषाधीन । अत स एव सर्वस्यापि मूलकारणमिति भाव । ※]

8 V1 reads 8 on marg — a) K1 D4 9 M5 अव्यक्तनाभि, G1. 2 अव्यक्तवाहं (for अव्यक्तनाभं) — b) Ś1 K1. 2 M1 6 विकारं (for विकार)

9 V1 reads up to अस्मिन् on marg — a) T1 G1 2 कीलवत् (for तिलवत्) — c) K4 T2 तिलपिण्डैः; G1 2 कीलपिण्डैर् (for तिलपीडैर्) — d) K6 भौमैर् (for भोगैर्) — After 9, Kumbh ed Cv ins

572* प्राणेनाय हि शान्ते तु विरोधाप्रतिपालनम् ।
देहस्येपून्य आस्ते य शुद्धोऽचिन्त्य सनातन ।
आमयश्चेयतो (sic) याति कालचक्रसमन्वित ।
भूतानि मोहयन्नित्य चक्रस्य च रयं गत ।
स्नेहद्रव्यममायोगे क्षेत्रपाच न वस्तुषु । [5]
तिलवत्पीडिते चक्रे ह्याधियन्त्रनिपीडिते ।
वह्निश्चाधिष्ठिते यद्वज्ज्ञानिनां कर्मसंभवम् ।

[(L. 1) ※ Cv प्राणो पूर्वोक्त कालचक्रस्य प्रकृष्टचेष्टारूप जननमरणादिहेतुर्न्यापार । ※ — (L 2) ※ Cv देहस्य प्राकृतदेहस्य, इषु इच्छा, तया ऊन न्यून शून्यमिति यावत्, यज्ज्ञान तत्सबन्धि । देहस्येपून्य य आस्ते । ※ — (L 7) Cv वह्निशाधिष्ठिते मामे ज्ञानिनामिष्टसाधनम् ।]

10 a) V1 D5 तत्कर्म (by transp), T1 कतरत्. D1 T G1–3 6 M5 तेषाम् (for तर्षाद्) — b) K6 7 B3 9 D1 5 9 °परिग्रहात्, B0 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 6 8 परिग्रह (for °हम्) — c) Ś1 K1 2 कार्यकारणसयोग — d) M1 6 7 उपपादक — After 10, Kumbh ed Cv ins

573* यथाकर्ण्यं च तच्छिन्ध्यस्त्वत्वज्ञानमनुत्तमम् ।
[Cv यथा चाकर्ण्य]

11 a) K3 4 6 B0 6–9 Dn1 n4 D2 3 5 8 नाभ्येति; K7 नान्येति, D6 7 T1 G1 2 नान्वेति; Cs नात्येति (as in text) Dn4 कार्ये (for कार्यं) ※ Cs नात्येति । कारण जीव कार्यशरीर नात्येति, शरीरप्रवाहो न विच्छिद्यते । ※ — b) Da3 ज्ञानसंभवै (for कारण तथा) — c) Cnp as in text Ś1 K1. 2 4 कार्याण्यनेन (K1 2 4 °नून) करणात्; K7 D4 9 कार्याणां मूलकरणे; V1 Dn1 कार्यव्यक्तेन करणे; Da4 Dn1 Ds2 D2 5 6 8 कार्याणा रूपकरणे, T1 कर्माण्यननुकरणे; T2 कार्ये अनूनकरणे, G1–3 5 M1. 6 7 कर्मण्य(G2 6 M1 6 7 कार्ये ह्य)नूनकरणे, M5 कार्ये ह्यनूनं करणे — d) D1 T G1–3 6 कारणं (for हेतुमान्).

12 17 हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परम् ।
अन्योन्यमभिवर्तन्ते पुरुषाधिष्ठिताः सदा ॥ १२
सरजस्तामसैर्भावैश्च्युतो हेतुबलान्वितः ।
क्षेत्रज्ञमेवानुयाति पांसुर्वातेरितो यथा ।
न च तैः स्पृश्यते भावो न ते तेन महात्मना ॥ १३
सरजस्कोऽरजस्कश्च स वै वायुर्यथा भवेत् ।
तथैतदन्तरं विद्यात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्बुधः ।
अभ्यासात्स तथा युक्तो न गच्छेत्प्रकृतिं पुनः ॥ १४
संदेहमेतमुत्पन्नमच्छिनद्भगवानृषिः ।
तथा वार्तां समीक्षेत कृतलक्षणसंमिताम् ॥ १५
बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संबध्यते पुनः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

---

12 a) K4 om (hapl.) from हेतुयुक्ता up to हेतु (in 13b). — b) K7 D4 9 विकारांश्च; T1 विकारश्च; G3 प्रकाराश्च (for विकाराश्च). — c) M1 6 7 अभिवर्धंते (for °र्तन्ते). — d) Ś1 K1 2 पुरुषाधिष्ठित. M1 तदा (for सदा). B9 पुरुषाधिनतिष्ठता (sic).

13 K4 om up to हेतु (cf. v. l. 12). — a) K6 7 V1 Dn1 n4 D2 4 5 8 9 राजसस्तामसैर्भावैश्च. D7 T1 G1 सत्त्वं रजस्तमोभावैश्च; T2 Cv सत्त्वरजस्तामसैर्भावैश्च (hypermetric), G3 6 सत्त्व रजस्तामसैश्च. — b) Ś1 युतो; D7 T2 G1 3 6 युक्तो; G2 यातो (for च्युतो). K6 D5 D8 7 T1 G1 M1 5 हेतुर् (for हेतु). D6 -बला न्विता; G2 M1 6 7 -बलान्वितै G3 6 भावैर्युक्तो बला न्वित. ❀ Cn च्युत पूर्वदेहाद्विभ्रष्टो जीव । ❀ — c) D8 (before corr.) एषानुयाति; G2 एवानुयाती; M6 एवानुयाति. — d) K6 7 V1 B6 7 Da3 a4 Dn4 Ds1 D1-6 8 पांशुर् (for पांसुर्). — e) D7 T G1-3 6 M1, 5-7 स (for च). K1, 6 सूच्य (K6 दृश्य)ते, V1 G3 स्पृश्यते; Da3 स्पृश्यतो; D4 स्पृश्यतो (for स्पृश्यते). K6 7 D4 5 9 देही; Dn1 n4 D3 7 T G1-3 6 M1, 5-7 भावैर् (for भावो). — f) K7 D4 9 न च तेन, Da4 स तेन (submetric), Ds2 न स्वेतेन.

14 a) K7 रजस्कोऽप्यरजस्कश्च; Dn4 सरजस्कारजस्कश्च; D4 9 रजस्को ह्य (D9 °स्कोय)रजस्कश्च; D6 सरजस्को रजश्चैव. — b) V1 B0 6 8 9 Da3 a4 D5 D2 3 6 8 M6 सैव; B7 [अ]सत्त्व, Dn1, n4 M1 नैव; D7 T G1-3, 6 M6 स च (for स वै). V1 B0 6-8, Da3 a4 भवेद्यथा (by transp.), Dn1 n4 D2 3 6 8 भवेत्तथा. Ś1 K1, 2 4 वायुरेको यथा भवेत्. — c) B8 9 [ए]वम् (for [ए]तद्). K7 कुर्यात् (for विद्यात्). — d) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D1-9 T G1 3 6 M6 6 Cv सत्त्व (G1 °त्वं) (for क्षेत्र). ❀ Cv सत्त्वस्य जीवराशे । ❀ — e) D6 अभ्यासात्मतया, D7 T1 G1-3, 6 अभ्यासात्स (D7 G1 °त्स) तत्तं. — f) B6-9 Da3 a4 त (B7 ग) त (for पुन).

15 V1 reads 15a-16b on marg. — a) K6 7 V1 B0 6 9 Ds2 D5 7 T G1 3 6 M7 एतद् (for एतम्). — c) K6 Da3 a4 M7 यथा वार्ता, K7 D4 5 7 9 T G1-3 6 M5 यथा (D4 °था) वत्ता (D5 °त्वात्) (for तथा वार्तां). Ś1 K1 2 परीक्षेत, Ds2 समीक्षे तु (for समीक्षेत). Da3 lacuna for क्षेत. B7 3 तथा वार्तान्विते क्षेत्रे. — d) Da3 lacuna for कृतल. Ś1 K1 D2 -संमतां, K7 B3 (marg.) 3 (marg. as in text) D4 6 8 9 समित; Da4 समिता; D8 D7 T G1-3 6 M1, 5-7 सविदं; D5 संमितान् (for समिताम्).

16 V1 reads 16ab on marg. — a) Da4 D6 -रुग्धानि (for दग्धानि). — c) D7 ज्ञानदग्धैस. — d) K6 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 6 8 9 सपद्यते; K7 D4 9 संयुज्यते; G1 सबुध्यते (for संबध्यते).

Colophon — *Sub-parvan*: Ś1 K1 4 6 7 B0 7 Da3 Dn1 n1 D5 D1-4 8, 9 T G1-3, 6 M1 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1 4 B0 7 Da3 D1-4 8 9 वार्ष्णेयाध्यात्मं; M1 6 7 क्षेत्रज्ञाधिष्ठानोपदेश; M5 देहाना कर्महेतुकत्वप्रतिपादन. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 38, Dn4 Ds2 37, D8 36, T2 G2 52. —*Śloka no.*: Da4 17, Dn1 D8 18.

२०५

गुरुरुवाच ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथायमुपपद्यते ।
तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ॥ १
दुर्लभा वेदविद्वांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः ।
प्रयोजनमतस्त्वत्र मार्गमिच्छन्ति संस्तुतम् ॥ २
सद्भिराचरितत्वात्तु वृत्तमेतदगर्हितम् ।
इयं सा बुद्धिरन्येयं यया याति परां गतिम् ॥ ३
शरीरवानुपादत्ते मोहात्सर्वपरिग्रहान् ।
कामक्रोधादिभिर्भावैर्युक्तो राजसतामसैः ॥ ४
नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीप्सन्देहयापनम् ।
कर्मणो विवरं कुर्वन्न लोकानाप्नुयाच्छुभान् ॥ ५
लोहयुक्तं यथा हेम विपक्वं न विराजते ।
तथापक्वकषायाख्यं विज्ञानं न प्रकाशते ॥ ६
यश्चाधर्मं चरेन्मोहात्कामलोभावनु प्लवन् । C. 12 7713 B 12 212. 7 K 12 214 10

205

1 B7 om. the ref Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0. 6. 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 M1 6 7 भीष्म (for गुरुर्) — a) T2 G2 M1 7 निवृत्ति (for प्रवृत्ति) Da4 प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे — b) K6 B9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D3. 5 6 T2 M5 यथा समुप ; D7 T1 G1–3 6 M1. 6 7 येषां समुप- (for यथायमुप-) B0 6 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds1 D2 3 5 6 8 लभ्यते (for पद्यते) — c) Da3 a4 G3 अज्ञान (for विज्ञान) Ca तथाविज्ञाननिष्ठानाम् (gloss अनध्यात्मविदां) — d) K1 7 अन्य (for अन्यत्) T2 तत्त्वान् (for तत्त्व)

2 a) K2 देव ; B9 lacuna (for वेद). — b) D7 T G1–3 6 M1 5–7 वेदान्तेषु (for वेदोक्तेषु) G1 व्यवस्थित. — c) K1 प्रयोजनसतास्तत्र ; K6 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 3 6 8 °जन(Da3 Dn1 n4 D6 8 °न)महत्त्वात्तु ; K7 D4 5 7 9 T G1–3 6 M1 5–7 °मत (D5 7 G1 °ह)त्त्व तु ; B8 (marg) °परं ते तु — d) M1 5 6 नेच्छति (for इच्छन्ति) K1 सस्तुतां, D5 संश्रुत, D7 T G1–3 6 M7 सत्कृतं, M6 संस्कृत (for संस्तुतम्) — After 2, Kumbh. ed ins

574* वेदस्य न विदुर्भाव ज्ञानमार्गप्रतिष्ठितम् ।

3 a) G2 सद्भिराचरितत्व तु, G6 असद्भ्याचरितत्वात्तु (sic) — b) K7 D9 मतम्, D4 व्रतम् (for वृत्तम्) Ds2 नगर्हितं (for अग°) — c) M1 स्व (for सा) K6 B0 Dn1 D8 D2 3 6 8 अभ्येत्य ; K7 D4 5 9 इत्येवं, V1 B6–9 अप्येव ; Dn4 अत्यत्ति, D7 T G1–3 6 M1 5–7 अन्यैव (for अन्येय) — d) K1 6 B9 D6 यथा, D5 यां यां (for यया) Ś1 K1 2 7 V1 Ds1 D4 5 8 9 यांति, D6 T2 यायात् (for याति) T2 परमां (for परां) Dn4 G1 3 ययातिपरमां गतिं ; M1 5–7 ययेयात्परमां गतिं

4 a) D6 शरीर चानुपादत्ते — b) V1 B0 6–9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 सर्वान् (for सर्वं) T G1 3 6 M1 5–7 -परिग्रह (for °ग्रहान्) — c) K4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–6 8 9 क्रोधलोभादिभिर्भावैर् (D4 °व) — d) D6 मुक्तो (for युक्तो)

5 b) K6 7 D4 9 यापनां ; B0 पावनं, Ds1 पापन, D6 7 पातन (for -यापनम्) — c) K1 कर्माणां ; K4 V1 Dn1 n4 D2 3 8 Cn कर्मणा (for °णो) K2 खिव रान् ; T3 G3 6 विचयं (for विवर) — d) K7 D4 5 9 प्राप्नुयात् ; Ds2 नाप्नु° (for आप्नु°) B7 शुभ (for शुभान्)

6 a) B9 लोभयुक्त (for लोह°) Ś1 (*sup lin* as in text) K1 तथा (for यथा) K1 corrupt, M1 हेम — b) K7 D4 9 अपक्व (for वि°) ❀ Cn विपक्वम् पाकहीनम्, भावे निष्ठा । ❀ — c) G2 यथा (for तथा) — After 6, Kumbh ed Cv ins

575* केचिदात्मगुणं प्राप्तास्ते मुक्ताश्चक्रबन्धनात् ।
इतरे दुःखसद्भावास्तथा दुःखपरायणाः ।
शुकाकर्मानुरूपं ते जायमानाः पुनः पुनः ।
क्रोधलोभमदाविष्टा मूढान्तःकरणाः सदा ।
यथा सच्छाया नास्ति नित्यतया पुरा । [5]
गुणानेव तथा चिन्त्या सन्त्येति च विदुर्बुधाः ।

[(L 1) ❀ Cv आत्मगुणं परमात्मानम् । ❀ — (L 3) शुका° (?)]

7 G1 om. 7ab — a) Ś1 K1 4 G2 यथाधर्मं ; D6 धर्मं यथा (for यश्चाधर्मं) K4 6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 लोभात् (for मोहात्) — b) K6 7 V1 B0 7–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2–6 8 9 कामक्रोधाव् (B9 °द्), B6 Da4 कामात्क्रोधाद् (Da4 °व्)

धर्म्यं पन्थानमाक्रम्य सानुबन्धो विनश्यति ॥ ७
शब्दादीन्विषयांस्तस्मादसंरागादनुप्लवेत् ।
क्रोधहर्षौ विषादश्च जायन्ते हि परस्परम् ॥ ८
पञ्चभूतात्मके देहे सत्त्वराजसतामसे ।
कमभिष्टुवते चायं कं वा क्रोशति किं वदेत् ॥ ९
स्पर्शरूपरसाद्येषु सङ्गं गच्छन्ति बालिशाः ।
नावगच्छन्त्यविज्ञानादात्मजं पार्थिवं गुणम् ॥ १०
मृन्मयं शरणं यद्वन्मृदैव परिलिप्यते ।
पार्थिवोऽयं तथा देहो मृद्विकारैर्विलिप्यते ॥ ११
मधु तैलं पयः सर्पिर्मांसानि लवणं गुडः ।
धान्यानि फलमूलानि मृद्विकाराः सहाम्भसा ॥ १२
यद्वत्कान्तारमातिष्ठन्नौत्सुक्यं समनुव्रजेत् ।
श्रमादाहारमादद्यादस्वाद्वपि हि यापनम् ॥ १३
तद्वत्संसारकान्तारमातिष्ठञ्श्रमतत्परः ।

(for कामलोभाद्). Ś1 K2 अनाप्नुवन्; B8 उपप्लवन् (for अनु प्लु°). K4 T1 कामलोभानवाप्नुवन्; G2 °लोभा दुपप्लवम् —e) K6 7 V1 धर्मं; D7 G1 2 धर्मं (for धर्म्यं) K6 7 D5 0 T2 G8 6 M1 5-7 Cnp उत्क्रम्य, T1 G1 2 उत्क्रुत्य, Cn आक्रम्य (as in text) —d) C8 सानुबंध; Csp सानुबन्धो (as in text). — After 7, Kumbh ed ins.

576* अचलं ज्ञानमप्राप्य चलचित्तश्चलानियात् ।

8 Dn4 om 8. —a) M6 शब्दादि (for °दीन्) —b) Ś1 K1 असंरागान्; K4 असरागाम्; B0 6. 8 9 Dn1 D8 D2 8 6 8 नसंरागाद्; B7 damaged (for असं°) K4 6 B0 6 8 9 Da8 a4 D5 8 9 अनुव्रजेत्; K7 Dn1 D8 D2 8 6 8 अयं व्रजेत्, V1 D7 T G1 8 6 उपप्लवेत् (for अनु°) G2 मोहलोभादुपप्लवेत्. —c) K4 6 V1 B0 6 7 Da8 a4 Dn1 D8 D2 8 5.6 8 M5 क्रोधो हर्षो (for क्रोधहर्षौ) B8 (marg as in text) 9 विवादश्च, D7 G1 2 द्विपादश्च; M1.6 विषाद —d) K6 जीर्यंते, K7 जायते K1 V1 B0 7-9 Da8 a4 Dn1 Ds3 D2 8 7 8 Cn हृ, K6 B6 G3 च; K7 Ds1 lacuna (for हि) K4 6 V1 B0 7 8 (marg) Dn1 D8 D2 8.6-8 T1 G1-8 6 M5 परस्परात् (for °रम्) — After 8, Kumbh ed ins

577* गुणा कार्या क्रोधहर्षौ सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
द्वन्द्वान्यथैवमादीनि विजयेच्चैव सर्ववित् ।

9 b) K4 B0 6-9 Da8 Dn1 n4 Ds3 D2 8 6 8 सत्त्वे (for सत्त्व) K6 7 D4 5 9 रजःसत्त्वतमोमये —c) B8 (marg) Dn1 Ds3 M1 किम्; M7 सम् (for कम्) K1. 2 7 वार्यं (for चायं). D8 कर्मभिष्टूयते चायं; D7 T1 G1-8 6 कर्मभिर्वध्यते चायं. —d) B9 7.9 D8 4 6-9 T1 G1-8 6 किं वा, Dn1 D5 किं च; M6 को मा; M7 कस्माद् (for कं वा) Dn1 D5 [आ]क्रोशति (for क्रो°) Ś1 K1 2 कं वदेत्; K7 V1 B6-9 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 4 6 8 9 T2 M1. 5-7 किं वदन् (for किं वदेत्)

10 a) Ś1 K1. 2 4 Da8 a4 शब्द; D4 स्पर्शं; T2 स्पृशन् (for स्पर्श-) —b) D5 7 गच्छति K1 वा लिशा°, M1 5 6 [अ]बालिशा° —c) Da4 D5. 6 नाव गच्छति K1 (before corr as in text) 4 B7 Dn1 n4 D8 D2 8 8 C1 Cn विज्ञानाद् K6 [अ]व° (for [अ]वि°) ꕥ Cn विज्ञानाद्विषययद्बुद्धेः । ꕥ —d) K4 V1 B0 7 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 आत्मान (for आत्मजं) B9 आत्मानं ज्ञानमुत्तम

11 a) Ds1 T2 G1 2 मृण्मयं. K7 D4 9 विद्वन् (for यद्वन्) —b) K7 B0 D4 मृदेव Dn4 परिविप्यते; G1 °कल्प्यते (for °लिप्यते) — K2 4 7 om (hapl.) 11cd, Ś1 reads it on marg 11c is damaged in B7 —c) T2 तदा; M1 यथा (for तथा). —d) K6 V1 B0 6-9 Da8. a4 Dn1 n4 D8 D2 8. 5 6 8 M1 5 7 मृद्विकारान् (D5 °रो) (for °कारैर्) K6 न लिप्यते; B0 M1. 6 न पश्यति, B7 8 Da8 a4 Dn1. n4 D8 D5 7. 8 T G1-3 6 M7 न (Dn4 च) नश्यति, M6 न दृश्यते (for विलिप्यते)

12 a) D7 T1 G1 2 तैल (for तैलं) K6 Da4 Ds1 सर्पि, G1 सर्पी —b) K1 D9 गुरु, K2 M1 गुर्णं, D7 T G1-3 6 गुड, M5-7 गुळं (for गुडः).

13 a) K7 D4 9 आतिष्ठेन् (for °ष्ठन्) ꕥ C8 कान्तारम् अध्वायभावस्थलम् । ꕥ —b) K1. 6 7 D9 G8 नौत्सुक्य; M7 (sup lin) नौत्सुक्यात् (for °क्यं) M7 °मजन् (for °व्रजेत्). ꕥ C8 औत्सुक्य स्वाद्वाहाराभिला षम् । ꕥ —c) K6 V1 B0 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 8 5 6 8 आम्यम्; K7 Da8 a4 D4 9 आमाद्, T2 क्रमाद् (for श्र°) Da4 आसाद्य (for आदद्याद्) —d) K2 असमाद्वपि (sic), Da8 अद्याद्वापि; Da4 दद्याद्वापि, G1 नस्वाद्वपि (for अस्वा°) K6 D5 पावनं, D7 यापयेद्; G1 धापयन् (for यापनम्) D8 अस्वाद्यमपि यापनं; G2 अस्वाद्वपशदे पुन (sic) ꕥ Cn· यापनम् देहनिर्वाप कम् । ꕥ

यात्रार्थमद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा ॥ १४
सत्यशौचार्जवत्यागैर्यशसा विक्रमेण च ।
क्षान्त्या धृत्या च बुद्ध्या च मनसा तपसैव च ॥ १५
भावान्सर्वान्यथावृत्तान्संवसेत यथाक्रमम् ।
शान्तिमिच्छन्नदीनात्मा संयच्छेदिन्द्रियाणि च ॥ १६
सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः ।
चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यज्ञानाज्जन्तवो भृशम् ॥ १७
तस्मात्सम्यक्परीक्षेत दोषानज्ञानसंभवान् ।
अज्ञानप्रभवं नित्यमहंकारं परित्यजेत् ॥ १८
महाभूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ।
त्रैलोक्यं सेश्वरं सर्वमहंकारे प्रतिष्ठितम् ॥ १९
यथेह नियतं कालो दर्शयत्यार्तवान्गुणान् ।
तद्वद्भूतेष्वहंकारं विद्याद्भूतप्रवर्तकम् ॥ २०
संमोहकं तमो विद्यात्कृष्णमज्ञानसंभवम् ।
प्रीतिदुःखनिबद्धांश्च समस्तांस्त्रीनथो गुणान् ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च निबोध तान् ॥ २१ C 12 7728 B 12 242 26 K. 12. 214 31

14 [a]) Ca एव (for तद्वत्) — [b]) D5 7 क्षातिष्ठेच् (for °छन्) G1 श्रितमत्पर, M1 6 श्रमत पर, M7 श्रमतत्पर K1 च स, K3 B1 Da1 T3 G3 Cp शम, B6 सम (for श्रम) — [c]) K7 यत्रार्थम् (for या°) — [d]) K1 व्यादितो (for व्याधितो) Dn4 भैषज K6 B8 Da2 तया (for यथा) — After 14, Kumbh ed ins

578* भक्षणे श्वापदैर्मार्गादिति चार करोति चेत् ।
एव ससारमार्गेण यात्रार्थं विषयाणि च ।
न गच्छेन्द्योगविज्ञानादुन्मार्गे पद्यते तदा ।
तस्माद्दुःखतो मार्गमाश्रित्यक्षमनुसरेत् ।
नानापर्णफला वृक्षा बहव सन्ति तत्र हि । [5]
मोक्षारो मुनयश्चैव तस्मात्परतर वनम् ।
अनुमानैस्तथा शास्त्रैर्यशसा विक्रमेण च ।

15 D4 repeats 15[a] after 16[ab] — [a]) G2 सत्य (for सत्य) M1 6 7 शीलार्जव (for शौचा°) Ś1 K1. 2 4 शौचसत्यार्जवत्यागैर्, D4 (second time) सत्या शौचार्जवत्यागो — G1 om 15[b]–17[a] — [b]) K4 6 B6 (marg as in text) Da3 Dn1 n4 D8 Cn वर्चसा; B7 9 वयसा, Da1 D5 D5 7 T G3 8 6 M1. 5–7 Cs वचसा (for यशसा) ❀ Cs वचसा प्रियवचनेन । ❀ — K6 om 15[c]–16[d] — [c]) D7 T1 G2 8 6 मत्या (for बुद्ध्या) V1 [म]य (for च) Ś1 K1 2 4 7 D4 5 9 T2 क्षान्त्या (Ś1 K1. 2 4 सर्वे) बुद्ध्या च धृत्या च — [d]) M1 8 7 ह (for च)

16 K6 G1 om. 16 (cf v l. 15) — [a]) D8 सर्वा न्भावान् (by transp), D8 भावान्भावान् V1 B0 6–9 Da1 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 5 6 8 उपावृ(V1 D5 °द)त्तान् (for यथा°) — [b]) K4 संवशेत, K7 B5 (marg) D4 9 स(B5 स)सेवेत; D7 T G2 8 6 M1 5–7 सहरे(T2 M1 5–7 °सहे)त (for संवसेत) V1 B0 6–9 Da1 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 5 6 8 समीक्ष्य (Da1 a1 Dn1 °क्ष) विषयात्मकान् — After 16[ab], D4 repeats 15[a] — [c]) Ś1 K1. 2 इच्छेद् (for इच्छन्) — [d]) K7 सदिच्छेद् (for संय°) M1 6 7 अपि (for च)

17 G1 om 17[abc] (cf v l 15) — [a]) B7 तत्त्वेन (for सत्त्वेन) — [b]) G2 च वि (for चैव) K1 Da1 T1 मोहित — [d]) T2 विज्ञानाज् (for ह्यज्ञा°)

18 [a]) Ds1 D8 परीक्ष्ये(D8 °क्षे)तु — [c]) B0 7 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 दुःखम् (for नित्यम्)

19 After 19[ab], Kumbh ed ins

579* देहमूल विजानीहि नैतानि भगवान्त ।
उपायत प्रवक्ष्यामि सं च मृत्यु दुरासदम् ।

— [c]) B0 Dn1 n4 D8 D8 कर्म (for सर्वम्) — [d]) D1 2 अहकार (for °कारे) D2 प्रतिष्ठिते

20 [a]) D7 T1 G1 2 M6 यथैव; G8 6 यथा हि (for यथेह) V1 B0 6–8 Da3, a1 Dn1, n4 Ds1 D2 8 6–8 T G1–8 6 M1 5–7 नियत, B3 (marg) 8 (marg) 9 D5 निरत, Ds2 निहत (for नियत) — [b]) K1 G2 दर्शयंति — [d]) T2 विंद्याद् (for वि°) B0 6–9 Da3 (also as in text) a1 Dn1. n4 D8 D2 8 6 8 कर्म- (for भूत) K4 प्रवर्तनं (for °र्तकम्)

21 [a]) K3 Da1 स मोहकं, T1 समोहन D8 विंद्यात् — [b]) Da3 a1 कृष्णमज्ञानमुत्तम — After 21[ab], Kumbh ed ins

580* प्रकृतेर्गुणसजातो महानहक्रिया सम ।
अहकारात्पुन पश्चाद्भूतग्राममुदाहृतम् ।
अव्यक्तस्य गुणेभ्यस्तु तद्गुणांश्च निबोध तान् ।

— [c]) Ś1 K1 2 Ds1 G2 निर्बधांश्; Da1 Cp निब द्धांश् (for निबद्धांश्) — [d]) T2 समतांस् (for सम स्तांस्) K7 तथा; D7 अथो (for अथो) — [e]) K1 राजसस् (for र°). Da1 सत्त्व रजस्तमश्चैव.

1720 112 22 114 32 प्रमोहो हर्षजः प्रीतिरसंदेहो धृतिः स्मृतिः ।
एतान्सत्त्वगुणान्विद्यादिमान्राजसतामसान् ॥ २२
कामक्रोधौ प्रमादश्च लोभमोहौ भयं क्लमः ।
विषादशोकावरतिर्मानदर्पावनार्यता ॥ २३
दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुरुलाघवम् ।
विमृशेदात्मसंस्थानामेकैकमनुसंततम् ॥ २४
शिष्य उवाच ।
के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुद्ध्या शिथिलीकृताः ।
के पुनः पुनरायान्ति के मोहादफला इव ॥ २५
केषां बलाबलं बुद्ध्या हेतुभिर्विमृशेद्बुधः ।

---

22 a) K1 प्रमोदे; K6 V1 B0 6-9 Da3 n1 Dn1 n4 D8 D2, 3 5-8 T G1-3 6 M1, 6-7 प्रसादो; K7 D1, 9 प्रमोदो (for °हो) L6 D7 Dn1 n1 Ds1 D2 5 8 M1 हर्षजा; T2 °ज; G2 °ज (for °ज). — b) M1, 5-7 क्षमा (for स्मृति). D7 T G1-3 6 असमोह स्मृतिर्मे(T2 °र्धे)तिः. — c) K7 D1 9 इमान् (for एतान्) — d) Ś1 K1 2 अन्यान्; D5 एतान्, T2 धीमान्; G2 सात्व (for इमान्) — After 22, Kumbh ed ins.

581* असंतोषोऽक्षमा धैर्यमतृप्तिर्विषयादिषु ।
राजसाश्च गुणा ह्येते तत्पर तामसाञ्शृणु ।
मोहस्तन्द्री तथा दुःख निद्रालस्य प्रमादता ।
विषादी दीर्घसूत्रश्च तत्तामसमुदाहृतम् ।

23 a) K6 काम क्रोध-; K7 Da1 D7 G1 कामक्रोध; V1 B6 8 0 Da3 D3 5, 9 T1 G2, 3 6 M1 5-7 काम• क्रोध, T2 काम क्रोध° (for कामक्रोधौ). Da1 G1 2 प्रसादश्च (for प्रमा°). — b) K1 2, 4 6 D1 0 लोभो मोहो; K7 लोभो मोह, G1 लोभमोह- (for °मोहौ) K4 भय (for भय). — c) D2 विशाद- (for विषाद) Ś1 K1 2 4 विमान(Ś1 °शाद्; K1 °वाद्)शोकविरतिर् (K1 °र्ति); D6 M6 विषादशोकोपरतिर् — d) M5, 7 मद (for मान). Ś1 K1 2 अमान्यता, T2 अकार्यता; M6 अनात्मता (for °र्यता) V1 मानं दर्पावमानिता; Da3 मानदर्पं***ता; D9 (before corr as in text) मान दर्पविनार्यता.

24 a) D7 दोषाणामेव दीनानां. — b) K7 D1 0 विचार्य (for परीक्ष्य). K2 Da1 गुण- (for गुरु) — c) Ś1 K1 2 V1 B0 6-9 Dn4 D3 6 विमृषेद्, K4 °ष्येद्, Da1 Ds2 °श्येद् (for °शेद्). Ś1 K1 2 संस्थानाद्; K6 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 5 6 8 T2 M7 संस्थानम् (for °नाम्). — d) T2 M5 एकैकाम् (for °कम्). Ś1 (before corr) K1, 2, 4 B0 (marg) मनुसंभवं, D7 T1 G1-3 6 °संचितं; T2 M1 5 °सततिं (for °तम्) D6 एकैकशमनुत्तमं. — After 24, Kumbh. ed ins

582* यस्मिन्प्रतिष्ठितं चेदं यस्मिन्सज्ज्ञाननिर्गतिः ।
सर्वभूताधिकं नित्यमहंकारं विलोकयेत् ।
विलोकमानः स तदा त्वयुक्त्या सूक्ष्मया पुनः ।
तदेव भाति तद्रूपमात्मना यातुनिर्मलम् ।

25 Ś1 K1 2 4, 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1, n4 Ds2 D3-6 8, 9 M1 6 7 युधिष्ठिर (for शिष्य). — a) G1 को (for के). G2 6 मानसाद् (for मनसा) K7 त्यक्तया; D3 G1, 2 युक्ता°. D7 T1 सक्ता (for त्यक्ता) — b) B0 8 (both marg as in text) 9 Da1 D5 दोषा (for बुद्ध्या) K1 om (hapl) from शिथिली up to बुद्ध्या (in 26a). — D7 T G1-3 6 repeat 25cd after 27ab — c) D7 T G2 3 6 (all second time) ते (for के) — Da3 reads 25d twice — d) D7 (second time) T1 (both times) 2 G2, 3 6 (last four second time) ते (for के) Da3 (second time) a1 दोषाद् (for मोहाद्). K6 V1 Da1 D1 T G1-3 6 (last seven both times) M7 (sup lin) अचला, B0 6 7 8 (marg as in text) D5 D8 6 अवला, D6 प्राकृता (for सफला). D7 T1 G1-3 6 (all first time, G1 both times) इति (for इव) Da1 (first time) के महापर्वता इव

26 K1 om 26a (cf. v l 25) — a) Da3 a1 तेषां, D6 कथ (for केषां). K2 बलवता (for बलाबल). K2 Da1 G1 2 बुद्धा; D7 T1 G3 6 बुद्धा (for बुद्ध्या). — b) Ds1 om. from मृशे up to प्रभो (in 26d) K1 2 4 V1 B0, 6-9 D2 8 8 विमृषेद् (for °शेद्). D7 T1 G1-3 6 पुन° (for बुध°) — c) K6 7 D1 9 सम विभो (for समाचक्ष्व) V1 D7 T G1-3, 6 M1 5-7 एतन्मे संशयं तात (T2 तावत्); B0 6-8 Da3 a1 Dn1 n4 Ds2 D2, 3, 5 6 8 एष मे संशयस्ता(Da1 °यं ता)त. — d) K6 7 D1 9 सम्यगाख्यातुमर्हसि; V1 B0 6-8 Da3, a1 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 6 8 तन्मे ब्रूहि पितामह, D7 T G1-3 6 M1 5-7 छेत्तुमर्हस्यशेषतः (M1 5-7 °संशय) — After 26, Kumbh ed Cv ins

583* सत्यं शुश्रूषवे विद्वन्वक्ष्येतद्बुद्धिनिश्चितम् ।
शान्तत्वादपरागत्वाच्च आरम्भादपि चैकतः ।
मोक्षो ह्यत्र यथा हेतुरेवमाहुर्मनीषिणः ।

एतत्सर्वं समाचक्ष्व यथा विद्यामहं प्रभो ॥ २६
गुरुरुवाच ।
दोषैर्मूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्मा विमुच्यते ।
विनाशयति संभूतमयस्मयमयो यथा ।
तथाकृतात्मा सहजैर्दोषैर्नश्यति राजसैः ॥ २७
राजसं तामसं चैव शुद्धात्माकर्मसंभवम् ।
तत्सर्वं देहिनां बीजं सर्वमात्मवतः समम् ॥ २८
तस्मादात्मवता वर्ज्यं रजश्च तम एव च ।
रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तं सत्त्वं निर्मलतामियात् ॥ २९
अथ वा मन्त्रवद्ब्रूयुर्मांसादानां यजुष्कृतम् ।
हेतुः स एवानादाने शुद्धधर्मानुपालने ॥ ३०
रजसा धर्मयुक्तानि कार्याण्यपि समाप्नुयात् ।
अर्थयुक्तानि चात्यर्थं कामान्सर्वांश्च सेवते ॥ ३१
तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते । C 12. 7739 B 12 212 32 K 12 214 49

[(L 1) ꣸ Cv वश्चि वृद्धि । यत्र परिभाषणे इति धातोर्वृद्धि मध्यमपुरुषवचनम् । ꣸ — (L 2) ꣸ Cv अपरान्नात् अपरेषां ज्ञानिनामन्नात् समीपात् । तेषां समीपे वासान्निर्भं । अत्र हेतु मोक्ष — आरम्भात् पुण्यकर्मणामारम्भात् । ꣸]

27 Ś1 K1. 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 M1. 6 7 भीष्म (for गुरुर्) — After the ref, M1 6-7 ins

584* गौरवं तु गुणानां स्यात्तद्धेतूनां बलाबलात् ।

— B7 om 27[ab] — [a]) Bo 6 8 9 Dn4 D3 6 उपच्छिन्नैर्, G1. 2 M1 6 7 अवि° (for अव°) — After 27[ab], D7 T G1-3. 6 repeat 25[cd] — [c]) T2 विनादायति, G2 °श इति (for °शयति) Cv सद्भूतम् (for सम्भूतम्) — [d]) Ś1 K1. 2 4 अयोमयम्, Da1 अयास्मयम्; M1 ग्रय° (for अय°) — After 27[cd], D7 T G1-3 6 M1 Kumbh. ed. ins

585* सहजैरविशुद्धात्मा दोषैर्नश्यति राजसैः ।

— G2 om. (hapl) 27[cd] — [e]) M1. 6 [अ]कृतात्म (for °तात्मा) — [f]) D6 नश्यति K4 सत्त्वमैः, K6 Dn1 n4 D5 7 T G1 3 6 M6 तामसैः (for राजसैः)

28 [a]) Ś1 K1. 2 4 तामस राजसं चैव — [b]) D5 D7 T G1-3. 6 M1 6-7 शुद्धात्माकाल (for °कर्म) M7 °सभव° K6 7 B9 Dn1 n4 D4 8 9 शुद्धात्मकमकल्मष, D6 विद्धि तत्कर्मसभव — After 28[ab], D7 T G1-3 6 M1 6-7 Kumbh ed ins

586* शमयेत्सत्त्वमास्थाय स्वबुद्ध्या केवलं द्विज ।

[G2 म (for स). T2 M5 7 Kumbh ed बुद्ध्या कैवल्यान्वित (T2 Kumbh ed °या द्विज°); M1 6 बुद्ध्या कैवल्यमक्षया (for the post half)]

M8 Kumbh ed cont

587* त्यजेच्च मनसा चैतौ शुद्धात्मा बुद्धिमास्थित ।
[Kumbh ed. चेत (for चैतौ)]

— [d]) Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 6 8 सत्त्वम् (for सर्वम्) M6 क्षम (for समम्) Ds2 D7 T G1-3 6 M1 6 7 सर्वं (Ds2 °त्त्व) मात्मवता क्षर (Ds2 T2 M1 5 7 °म)

29 [a]) K7 D9 आत्मवतां D7 वर्जं — [b]) D5 राजस तामस तथा — [c]) G2 नियुक्ता — [d]) K7 D4 9 सर्वं (for सत्त्व) K1 इयत् (for इयात्) — After 29, D7 T G1-3 6 M1 6-7 Kumbh ed ins

588* आहारान्वर्जयेच्चैव राजसांस्तामसानपि ।
[M1 आहाराद्]

Kumbh ed cont

589* ते ब्रह्म पुनरायान्ति न मोहादचला इव ।

30 K4 om (hapl) 30[c]-31[b] — [a]) D7 T1 G1 2 तत्र यद् (for मन्त्रवद्) — [b]) K7 B8 (marg) D5 D2-4 7 9 T1 G1 3 6 M7 C8 मांसादानं (for °दानां) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 (marg) 5 6 8 Cn p आत्मादाना(D6 °त्मदाता)य दुष्कृत ꣸ Cn आत्मदानाय बुद्धिवशीकाराय ॥ Cp आत्मादानाय आत्मन सर्वत शोधनाय । Cv यजुष्कृतमित्यत्र यजुःपदेन यज्ञ कथ्यते । ꣸ — [c]) K6 7 V1 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2-9 T1 G1-3 6 M6 7 Cn स वै हेतुर्; Bo 6-9 Da1 Ds1 T2 M1 6 Cnp सैव हेतुर् (for हेतु स एव) K7 D4 9 अनादेय (for °दाने). ꣸ Ca p स एव वेद एव अनादाने पशुमारणपूर्वकस्य मांसस्य त्यागहेतु । Ca (cont) अपवर्गादिकारिणा प्रति वेदान्तवाक्यैरेव हिंसादित्यागस्य विशुद्धधर्मरूपस्य विहितत्वात् । ꣸ — [d]) K7 D4 7 9 T1 G1-3 6 कर्मानु; D6 धर्मोनु (for धर्मानु)

31 K4 om. 31[ab] (cf v l 30) — [b]) Bo Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 समाप्नु(Ds1 D6 °स)ते; D7 T1 G1 2 M7 समश्नुयात् (for समाप्नु°) — [c]) T2 अर्थं, G1 अथ (for अर्थं). Bo वा (for च) — [d]) D7 T1 G1-3 6 transp कामान् and सर्वांश्च Bo स (for च).

7740 .212.32 214 49 हिंसाविहाराभिरतस्तन्द्रीनिद्रासमन्वितः ॥ ३२
सत्त्वस्थः सात्त्विकान्भावाञ्शुद्धान्पश्यति संश्रितः ।
स देही विमलः श्रीमाञ्शुद्धो विद्यासमन्वितः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

गुरुरुवाच ।
रजसा साध्यते मोहस्तमसा च नरर्षभ ।
क्रोधलोभौ भयं दर्प एतेषां साधनाच्छुचिः ॥ १
परमं परमात्मानं देवमक्षयमव्ययम् ।
विष्णुमव्यक्तसंस्थानं विशन्ते देवसत्तमम् ॥ २
तस्य मायाविदग्धाङ्गा ज्ञानभ्रष्टा निराशिषः ।
मानवा ज्ञानसंमोहात्ततः कामं प्रयान्ति वै ॥ ३
कामात्क्रोधमवाप्याथ लोभमोहौ च मानवाः ।

---

32 V1 reads 32^ab on marg G2 reads 32^ab twice. — ^b) D4 5 क्रोधजानिव सेवते — ^c) K6 -विहारानि; Ds2 विदाराभि (for -विहाराभि). B8 -रत — ^d) K6 तद्रा (for तन्द्री). M1 6 7 तंद्रीनिद्रावशो (M7 °सितो) भवेत्

33 ^a) Ś1 K1 2 D7 G1 सत्त्वस्था, D6 °स्य (for °स्थ) — ^b) Da1 पश्यति K4 Ds1 सश्रिता, K7 B8 D4 9 शासित, V1 B7 9 Da3 a1 D5 सशित, D7 T G1 3 6 M1, 5–7 [अ]मोहित°, G2 सश्रुत (for सश्रित) Ś1 K1 2 शुद्धा पश्यति सश्रिता — ^c) D5 दैव (for देही) G1 2 M7 विमल- (for °लः) — ^d) K6 V1 B0 6 (marg as in text) 7–9 Da3, a1 Dn1, n4 Ds D2 3 5 6 8 M1 6 श्रद्धाविद्या, D7 T G1–3, 6 M5 7 योग (T2 M5 7 °गी) बुद्धि- (for शुद्धो विद्या-) G2 समन्वित

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds2 D2–4 6–9 T G1, 2 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 Ds D2–6 8, 9 M5 वार्ष्णेयाध्यात्म; M1 6 वार्ष्णेयाध्यात्मे रजःशमनोपदेशः; M7 °ध्यात्मे रजःशमोपदेश — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 Ds2 38, Dn1 D7 T1 G1, 3 6 M5 39, D8 M1 6 7 37, T2 G2 53 — *Śloka no* Da1 35, Dn1 n4 33, Ds1 D8 34

206

1 G2 om the ref. Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds D2–6 8, 9 M1 6 7 भीष्म (for गुरुर्). — ^b) B7 damaged Ś1 K1 2 4 B0 8 Ds1 D8 5–7 T1 G1–3 6 M1 6 7 तमश्च, B6 (marg as in text) Da3 तर्पसा, B9 तर्पश्च, Da4 हर्षश्च (for तमसा) Ś1 K1 2 4 V1 B0 6 8 9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds D2 3 5–8 T1 G1–3 6 M1 6, 7 भरतर्षभ (for च नर°) T2 M5 तम श्चैव द्विजर्षभ. — ^c) D5 लोभक्रोधौ; G2 क्रोधमोहौ; M5 क्रोधो लोभो (for क्रोधलोभौ) B0 चौर्यम् (for दर्प) — ^d) K6 D5 7 त्यागवान्, B0 7 8 (marg) Ds1 C8 शमनात्; Dn1 n4 Ds1 D8 6 8 सादनात्, Ca v साध° (as in text) Da3 शोधनापशमनाच्छुचि

2 ^a) D7 T1 G1 2 परमः (for परम) Ś1 K1, 2 4 पदमात्मानं (for पर°) Cnp परमात्मानमात्मान. — ^b) M7 एवम् (for देवम्) M1 6 अक्षरम् (for अक्षयम्). B6 M5 देवमव्ययमक्षयं; D7 T G1–3 6 दिव्यमक्षरमव्ययं. — ^c) Ś1 K1, 2 7 D4 9 विष्णुमव्यक्तमस्थानं; M1 °क्तमा त्मानं — ^d) K6 Dn1 D8 विदुस्तं; K7 V1 B0, 6–9 Da3 a1 Dn4 D8 D2–4, 6 9 विभु तं; D6 विशुद्धं (for विशन्ते) D7 T G1–3 6 M1 5–7 विशुद्ध देव(D7 T1 G1 2 °ह)माप्नुयात्

3 ^a) Ś1 (before corr as in text) V1 B0, 6 8 Da3 a1 Dn1 n4 Ds D2 3 6–8 T G1–3 6 M1 5–7 Ca p मायापिनद्धागा; B7 °विबद्धांगा, B9 °घनद्धांगा (for °विदग्धाङ्गा) — ^b) K6 D5 नष्टज्ञान; B9 ज्ञाम दृष्टा (for °भ्रष्टा) K6 B0 7 Dn1 n4 Ds D2 3 (by corr) 8 विचेतस°; D8 (before corr) निसेशिष° (for निरा°) — ^c) ❀ Cv (reading माननाशज्ञानसंमोहात्): मानन मान अहंकार । ❀ — ^d) D7 T1 G1 2 तत्तद् (for तत) K6 V1 B0 6–9 Da3, a1 Dn1, n4 Ds

मानदर्पादहंकारमहंकारात्ततः क्रियाः ॥ ४
क्रियाभिः स्नेहसंबन्धः स्नेहाच्छोकमनन्तरम् ।
सुखदुःखसमारम्भाज्जन्माजन्मकृतक्षणाः ॥ ५
जन्मतो गर्भवासं तु शुक्रशोणितसंभवम् ।
पुरीषमूत्रविक्लेदशोणितप्रभवाविलम् ॥ ६
तृष्णाभिभूतस्तैर्बद्धस्तानेवाभिपरिप्लवन् ।
संसारतन्त्रवाहिन्यस्तत्र बुध्येत योषितः ॥ ७
प्रकृत्या क्षेत्रभूतास्ता नराः क्षेत्रज्ञलक्षणाः ।
तस्मादेता विशेषेण नरोऽतीयुर्विपश्चितः ॥ ८
कृत्या ह्येता घोररूपा मोहयन्त्यविचक्षणान् । C 12. 7730 B. 12. 213 9 K. 12. 215 12

D2 8 5 6 8 M1 6 7 क्रोध (for काम) D5 च, M1 6.7 ह (for वै)

4 a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 5 6 8 M1 6 7 क्रोधात्कामम् (for कामात्क्रोधम्) — b) T1 G1-3 6 मोह (for क्षोभ) K6 7 B9 D4 5 T G1-3 6 M1. 6-7 मानौ (for मोहौ) D6 7 शोकमानौ समाप्नुयु° —c) K6 V1 B6 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 मान दर्पाद्; K7 D4 9 मानाद्दर्पाद्; B7 damaged, B9 D7 T G1-3 6 M1 6-7 मानादर्पम्, D5 नानादर्पम् (for मान दर्पाद्) D5 G1 अहकाराद्; G2 lacuna —d) Dn1 D4 °कारम् (for °कारात्) Dn4 D7 G1 2 तम (for तत) K1 म्रिया (for क्रिया).

5 a) B7 8 (marg as in text) क्रियादि, Da1 T2 G1 2 M5 7 क्रियाभि; M1 6 क्रिया हि (for क्रियाभि) V1 क्रोध (for स्नेह) K6 V1 B0 6 (marg) 7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 सयधात्, K7 D4. 7 9 T1 G1-3 6 M5 संवध, B9 सबधा; D5 शयल, T2 M1 6 सबध (for °सबन्ध) —b) K6 T1 G1-3 6 M1. 6 7 अनतक (for °न्तरम्) Ś1 K1 2 4 शोक (Ś1 °क, K1 °का) स्नेहादनतर —c) D7 T1 G1-3 6 M1 6-7 क्षय (for सुख) K6 समारभा, V1 B0 6-9 Dn1 n4 Ds1 s2 (before corr) D2 3. 8 °क्रियारभाज्, Da3 a4 Ds2 (by corr) D6 क्रियारभा; D5 °क्रियावर्तो; G1-3 6 समारभान् (for °रम्भाज्) —d) K7 V1 B0 6 7 Ds2 D2 (before corr as in text) जन्माजन्म, B8 (marg) जन्माञ्जन्म, D7 T2 G2 M1 5-7 जराजन्म, G3 6 जराजन्म (for जन्माजन्म) Ś1 K1 2 7 D4 9 M7 कृत (K1 °ता, K7 °तं) क्षण, B6 8 (marg) °क्षणान्, D6 °लक्षणा (hypermetric), D7 G3 6 M5 °श्रमा; T2 कृताश्रमा; G2 कृतश्रम (for °क्षणा) T1 जराजन्मा कृतश्रमा; G1 जराजन्माकृतश्रम ꙮ Cn जन्माजन्म कृतक्षणा जन्ममरणयो कृतस्वीकारा । ꙮ

6 a) Ś1 K1. 2 जगतो; Da3 a4 Ds1 D7 T G1-3 6 C8 जन्मनो (for जन्मतो) G3 भग (for गर्भ) D6 वासस् (for वास) ꙮ C8 जन्मन इति पञ्चमी । ꙮ —b) D7 T G3 6 M1 5 6 शुक्ल (for शुक्र) D6 समव —c) Da3 Dn4 D8 G2 पुरीप K1 मूल; T2 मात्र (for मूत्र) K4 विक्लेश°, K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2-4. 6 8 9 वि(K6 स)क्लेदं (for विक्लेद) —d) D6 शोणित Ś1 K2 प्रभवाविल; K7 °प्रभयाविल; Da4 प्रतया°, D4 °प्रतरा°, T2 °प्रभवा निलं (for °विलम्)

7 a) Ś1 K1 B0 तृष्णाभिभूतैस्, B0 दृष्टाभिभूतस् (for तृष्णाभि°) B0 om. तैर् K1 D7 क्षुद्रस्, V1 विद्धस् (for बद्धस्). —b) B6 8 Da4 Ds1 तान्येव (for तानेव) T G3 6 M1 6-7 [भ]नु (for [भ]भि) D8 6 पर (for परि) Ś1 K1 2 क्षुवन्, B6-9 Da3 a4 D6 7 क्षुत°, M5 7 (sup lin as in text) प्लवं (for प्लवन्) G1. 2 तानेव परिपप्लवन् —After 7ab, Kumbh ed Cv ins

590* तथा नरकगर्तस्थस्तृष्णारज्जुभिराचित ।
पुण्यपापप्रणुन्नात्मा जायते स यथा कृमि ।
मशकैर्मत्कुणैर्दष्टस्तथा चित्रवधार्दित ।
नानाव्याधिभिराकीर्णः कथंचिद्यौवनं गत ।
कूर्मोत्सृजति भूयश्च रज्जु स्वस्वसुखेप्सया । [5]
योषितं नरकं गृह्य जन्मकर्मवशानुग ।
पुरक्षेत्रनिमित्त यद्दु ख वक्तुं न शक्यते ।
कस्तत्र निन्दकश्चैव नरके पच्यते भृशम् ।
वार्धक्यमनुलङ्घेत तत्र कर्मारभेप्सुन ।
भगवान्सस्तुत पश्चात्किं प्रवक्ष्यामि ते भृशम्। [10]

[(L 10) ꙮ Cv भगवान्सस्तुत पश्चादित्यत्र सस्तुत सकल श्रुतिस्मृतिभि सम्यक्स्तुतो भगवान्नारायण येन पश्चात्पूर्ण एव कृत । त ते किं प्रवक्ष्यामि । मम वक्तुमपि लज्जेति भाव । ꙮ]

—c) D7 T1 G1 2 संसारे V1 B0 6-9 (B6 8 marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 5 6 यत्र°; D7 T1 G1 2 तत्र; M1 °तंतु; Cn °तन्त्र (as in text) ꙮ Cn ससारतन्त्रवाहिन्य ससारपटस्य तन्त्रमिव तत्र तन्तुवितान तन्तुवायवद्वहन्ति । ꙮ

8 a) V1 B0 Da3 Dn1 n4 D2 6 8 G2 प्रकृत्या, G1 प्रकृता (for प्रकृत्या) —b) K2 नर (for नरा) G2 क्षेत्रज (for °ज्ञ) —c) B7-9 Da4 सहस्रेण (for विशेषेण) B0 6 (marg as in text) Da3 D2. 8

13 रजस्यन्तर्हिता मूर्तिरिन्द्रियाणां सनातनी ॥ ९
तस्मात्तर्पात्मकाद्रागाद्बीजाज्जायन्ति जन्तवः ।
स्वदेहजानस्वसंज्ञान्यद्वदङ्गात्कृमींस्त्यजेत् ।
स्वसंज्ञानस्वजांस्तद्वत्सुतसंज्ञान्कृमींस्त्यजेत् ॥ १०
शुक्रतो रसतश्चैव स्नेहाज्जायन्ति जन्तवः ।
स्वभावात्कर्मयोगाद्वा तानुपेक्षेत बुद्धिमान् ॥ ११
रजस्तमसि पर्यस्तं सत्त्वं तमसि संस्थितम् ।
ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं बुद्ध्यहंकारलक्षणम् ॥ १२
तद्बीजं देहिनामाहुस्तद्बीजं जीवसंज्ञितम् ।
कर्मणा कालयुक्तेन संसारपरिवर्तकम् ॥ १३
रमत्ययं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव ।
कर्मगर्भैर्गुणैर्देही गर्भे तदुपपद्यते ॥ १४
कर्मणा बीजभूतेन चोद्यते यद्यदिन्द्रियम् ।
जायते तदहंकाराद्रागयुक्तेन चेतसा ॥ १५
शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।
रूपरागात्तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धचिकीर्षया ॥ १६

तस्मादेवाविशेषेण — ^{d}) Ś1 K1 2 4 B8 न नातीयुर्, K6 न चाभीयाद्, K7 B7 Da3 a4 D5 9 न चातीयुर्, V1 Bo 6 9 Dn4 Ds2 D3 6 8 Cn न चाभी°; Dn1 चती याच, Ds1 न वाभीयुर्, D3 नरोतीयाद्, D4 न चाती· युर्; D7 T G1–3 6 M1. 5–7 नरा नेयुर् (for नरोऽतीयुर्) K6 D2 विशेपत· (for विपश्चित)

9 ^{a}) Da4 Ds1 कृता (for कृत्या). — ^{b}) K7 D4 9 रमयति (for मोह°) D8 D5. 7 T G1–3. 6 M5 6 अविचक्षण — ^{c}) Ś1 K1 2 4 रजसा(K1 °स)तर्हिता मूर्तिर्; K7 रजोप्य°; V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn4 Ds1 D3 8 6 रजो ह्य°; D7 T1 G1. 2 रजसा निहि(G2 °ह)ता मूर्तिर् — ^{d}) Dn1 M1 सनातना.

10 ^{a}) B8 (marg) तस्यां (for तस्माद्) K6 Dn1 तदात्मकाद् (for तर्पा) — D4 om (hapl) 10^c–11^b V1 reads 10^{cd} on marg — ^{c}) D5 स्वसज्ञाय (sic), D7 T1 G1 2 अस्वसज्ञाद् (for °सज्ञान्) ❀ Cv अस्वा इति सज्ञा येषा ते अस्वसज्ञा । ❀ — ^{d}) K6 अन्यान्; K7 Ds1 अगान्; D7 T G1–3 6 M5 6 दुःखात् (T2 °न्) (for अङ्गात्) K1 B8 क्रिमींस्, K7 क्रमींस् (for कृमींस्) — B6 om (hapl) 10^{ef} — ^{e}) K6 7 Dn1 n4 D2 6 8 9 T1 G1–3 6 अस्वकांस् (for °जांस्) Ś1 K1 2 4 तावत् (for तद्वत्) V1 Bo 7 D8 स्वसज्ञानस्वसंज्ञांस्तत्; D7 स्वयज्ञान· स्वकांस्तद्वत् — ^{f}) K6 7 D9 पुत्र (for सुत) K1 B8 क्रिमींस्, K7 क्रमींस् (for कृमींस्)

11 D4 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) Ds2 D7 T G2 8 6 M1 5–7 शुक्लतो (for शुक्रतो). Ś1 K1 2 T2 रक्तश्च, K7 B6 रजतश्च; Ds1 D9 G1 रजसश्च, G2 रेतसश्च (for रसतश्च) — ^{b}) V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 8 5. 6 8 M1 5 देहाज्; M6 7 बीजाज् (for स्नेहाज्) — ^{c}) Ś1 K1 2 D5 संयोगाद् (for ·योगाद्वा). ❀ C8 वा शब्द· समुच्चये । ❀ — ^{d}) Ś1 K1 2 वा तान्मोक्षेत, D5 सानुपेक्षेत (for तानु°)

12 ^{a}) M7 तदपि (for तमसि) D7 T1 G1 2 M5 6 रजस्तमोविपर्यस्तं — ^{b}) K6 V1 D5 रजसि (for तमसि). Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 सत्त्व च रज(B6 D8 तम)सि स्थितं — ^{c}) K1. 4 7 ज्ञानधिष्ठानम्; K6 Bo 6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 6 7 T G1–3 6 M1. 5–7 ज्ञानाधि(G2 °दि)ष्ठितम् (for °ष्ठानम्). V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 6. 8 अव्यक्त (for अज्ञान) D5 ज्ञानाधिष्ठानसज्ञान — ^{d}) K4 बुद्धिहकार; B6 (marg) विद्ध्यह°, M1 बुद्ध्याह° (for बुद्ध्यह°) Da3 a4 दर्शनं (for लक्षणम्)

13 ^{a}) Da3 a4 प्राहुस् (for आहुस्) — ^{b}) K6 M5 6 ज्ञान, D7 T1 G1 2 सत्त्व, T2 G3 6 जीव, M7 जात (for बीजं) K6 Cnp बीज, B7 बीजम्, Dn1. n4 देहि-, D8 6 G1 2 देह (for जीव). B7 अव्ययं, D7 T G1–3 6 वचन (for सज्ञितम्) — ^{c}) M5 कर्मण — ^{d}) V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 परिवर्तनं (for °वर्तकम्)

14 Ds1 om 14 — ^{a}) K1 असत्यय; K7 D4 9 रम(K7 °म)ते हि, D7 T G1–3 6 M5 6 रमतेयं (for °त्ययं). — ^{b}) K2 B8 गृहवान् (for देह°) B7 2 D8 M7 इह (for इव) — ^{c}) D5 कर्मजैस्तु (for °गर्भैर्) K6 7 D2 9 गर्भे (for देही) — ^{d}) K6 7 D2 4 9 तथा स (D2 सम्) (for गर्भे तद्) K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 उपलभ्यते (for °पद्यते)

15 ^{a}) Bo जीव, D8 (marg as in text) देह (for बीज) — ^{b}) D5 नोद्यते (for चोद्य°) — ^{c}) K1 जयते (for जायते) G1 यद् (for तद्).

16 M5 6 transp 16^b and 16^c — ^{b}) Ds1 नायते (for जायते) — Ś1 K1 ins after 16^{ab}, K2 after

स्पर्शनेभ्यस्तथा वायुः प्राणापानव्यपाश्रयः ।
व्यानोदानौ समानश्च पञ्चधा देहयापना ॥ १७
संजातैर्जायते गात्रैः कर्मजैर्ब्रह्मणा वृतः ।
दुःखाद्यन्तैर्दुःखमध्यैर्नरः शारीरमानसैः ॥ १८
दुःखं विद्यादुपादानादभिमानाच्च वर्धते ।
त्यागात्तेभ्यो निरोधः स्यान्निरोधज्ञो विमुच्यते ॥ १९
इन्द्रियाणां रजस्येव प्रभवप्रलयावुभौ ।
परीक्ष्य संचरेद्विद्वान्यथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २०
ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान्नोपसर्पन्त्यतर्षुलम् ।
ज्ञातैश्च कारणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥ २१ C 12 7763 B 12.213 21 K 12.215 25

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

592* Ms 6 after 16[a]

591* स्पर्शरागात्त्वगेवास्य जायते भावितात्मन' ।
[Ms 6 त्वगिन्द्रिय (for त्वगेवास्य) K1 जायती (for जायते) Ms 6 om. the post half]

— c) K7 ·रागस्, G2 ·रागात् (for रागात्). K7 D4 9 तदा (for तथा) Ś1 K1 2 रूपरागाच्चक्षुरस्य — d) K1 गधि ; T2 गध (for गन्ध) M1.7 जिघृक्षया (for 'चिकीर्षया) — K1 ins after 16 K2 after 16[ab]. M8 6 after 16[abc]

592* रसरागात्तथा जिह्वा जायते भावितात्मन' ।
[Ms 6 om the post half]

17 a) V1 B0 6-8 Da3.a4 Dn1.n4 D6 D2 3 5 6 8 स्पर्शने त्वक् ; B9 स्पर्शेन त्वक, D7 T G1-3 6 M1. 6-7 सस्पर्शेभ्यस् (for स्पर्शनेभ्यस्) — b) Da3 G3 6 व्यानो दान' ; D4 7 9 T1 G2 'दान (for 'दानौ) D2 om from नश्च up to अभिमा (in 19[b]) D1.7 9 T1 G1. 8 समानाश्च (for समानश्च) — d) K6 सायन' (sic), K7 D5 7 T2 G1. 2 M6 यापन' ; V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 6 8 T1 G3 6 Cn p ·यापन, D4 9 M5 7 यापना' ; Ca यापना (as in text)

18 D2 om 18 (cf v 1 17) — a) K1 4 सजाते ; K7 T2 M1 5 6 7 (*sup lin* as in text) स जातैर्, D7 T1 G2 3 6 सदा तैर्, D8 सघातैर्, G1 सदा ते (for सजातैर्) — b) K4 T1 G1 ग्राह्मणा, K6 कर्मणा, B0 Da3 a4 Dn1. n4 D6 D3 5 8 वर्म्मणा (for ब्रह्मणा) Cnp जायते ब्रह्मणा सह — c) D7 T1 G1 2 सुखाद्यतैर् (for दुःखा') — d) M1 नरं (for नर')

19 D2 om up to अभिमा (cf v 1 17) — a) G2 विद्याम् (for विद्याद्) — b) Ś1 K1 2 अभिमानश्च (for 'मानाच्च). D7 व्यवर्धते, G1 2 विव' (for च व') — c) K6 त्याग (for त्यागात्) D5 विरोध' (for नि') — d) D5 निरोधाद्विप्रमुच्यते

20 a) B8 (marg) एव (for एव) — b) M1 प्रभाव (for प्रभव) T G1 2 M1. 5 6 प्रळयाव् (for 'लयाव्) K7 V1 B0 6 7 8 (marg as in text), Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5 6 8 G3 6 प्रलय(Da3 a4 'लय')प्रभवावुभौ

21 Da3 a4 om 21[ab] — a) D7 T G1 2 6 M7 ज्ञात्वेंद्रियाणि (for ज्ञानेन्द्रि') K6 D3 6 [इ]द्रियात्मा, K7 D4 9 'यार्था (for 'र्थान्) D5 इन्द्रियाणींद्रियार्थे च — b) B6 (marg) 7 सज्जति (for सर्पन्ति) K6 अत पर, K7 अतुपुल, D52 G2 अतर्प(D52 'पुं)ण, G1 अत*ळ, G3 6 उतम्मल (sic) (for अतर्षुलम्) T1 नोपसर्पत तेष्वल ❀ Ca अतर्षुलम्, रजस्तमोरहित पुरुषम् ॥ Cn अतर्षुल तृष्णाहीनम् ॥ Cs अतर्षुलो विषयपरतारहित' । ❀ — c) K4. 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5 6 8 M5 6 (both before corr as in text) Cv हीनैश्च, K7 D4 9 गतै स्व- (for ज्ञातैश्च) K4 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5-8 T G1-3 6 M5-7 Cv करणैर् (for कार')

Colophon om. in G1 (K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent) — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2-4 6-9 T G2 3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 D6 D2-6 8 9 M6 वार्ष्णे याध्यात्म, M1 6 7 'ध्यात्मे निरोधोपदेश — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 D52 39, Dn1 D7 T1 G3. 6 M5 40, D2 21, D8 M1 6 7 38, T2 G2 54 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 D2. 8 21,

२०७

7754 14 1 16 1 गुरुरुवाच ।
अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा ।
तद्विज्ञानाच्चरन्प्राज्ञः प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १
सर्वेषामेव भूतानां पुरुषः श्रेष्ठ उच्यते ।
पुरुषेभ्यो द्विजानाहुर्द्विजेभ्यो मन्त्रवादिनः ॥ २
सर्वभूतविशिष्टास्ते सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
ब्राह्मणा वेदतत्त्वज्ञास्तत्त्वार्थगतिनिश्चयाः ॥ ३
नेत्रहीनो यथा ह्येकः कृच्छ्राणि लभतेऽध्वनि ।
ज्ञानहीनस्तथा लोके तस्माज्ज्ञानविदोऽधिकाः ॥ ४
तांस्तानुपासते धर्मान्धर्मकामा यथागमम् ।
न त्वेषामर्थसामान्यमन्तरेण गुणानिमान् ॥ ५
वाग्देहमनसां शौचं क्षमा सत्यं धृतिः स्मृतिः ।
सर्वधर्मेषु धर्मज्ञा ज्ञापयन्ति गुणानिमान् ॥ ६
यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतम् ।
परं तत्सर्वभूतेभ्यस्तेन यान्ति परां गतिम् ॥ ७
लिङ्गसंयोगहीनं यच्छरीरस्पर्शवर्जितम् ।

207

1 Ś1 K1 2, 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–6 8 9 G2 M1 7 भीष्म (for गुरुर्) —^{a}) K6 पुत्रोपायं (for अत्रो°) —^{b}) D5 ज्ञान (for शास्त्र) K6 7 D4 9 यथा विज्ञानचक्षुषा —^{c}) K1 4 V1 B0 8 Dn1 Ds2 तद्धि ज्ञानाच्, K6 D2 तत्त्वज्ञानाच्; B6 9 Da3 a4 D5 तद्विद्वानाच्, D7 T1 G1–3 6 तद्विज्ञान (for °नाच्) K7 D4 9 नरो; Da4 G2 चरद्; D5 चरेद् (for चरन्) K4 राज्ञ, K6 7 V1 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D2–9 T G1–3 6 M1 5–7 राजन् (for प्राज्ञ°) —^{d}) D7 T G1–3 6 M1 5–7 प्राप्नोति (for प्राप्नुयात्).

2 ^{b}) G1 2 M7 पुरुष, M1 °षं (for °ष°). M1 श्रेष्ठम् —^{d}) D4 द्विजन्यो (for द्विजेभ्यो) K1 वाचिन, K6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–9 T G1–3 6 M1 5–7 दर्शिन°, V1 °वेदिन (for वादिन)

3 ^{a}) V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2 3 6 8 सर्वभूतात्मभूतास्ते — 3^{bcd} is partly damaged in B7 —^{b}) K4 सर्वज्ञ G1 2 M7 सम् (for सर्व) G3 6 दर्शना° —^{c}) V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 6 8 °शास्त्रज्ञास् (for तत्त्वज्ञास्) —^{d}) K6 M1 तत्त्वार्थे (M1 °र्था), Da3 a4 शुद्धात्म (for तत्त्वार्थ) Ś1 K2 4 6 Dn1 Ds D2 3 6 8 M1, 5–7 गत°; K7 D9 °कृत, Dn4 गम (for °गति°) Ds1 निश्चय

4 ^{a}) D7 T1 G1–3 6 ह्येतत् (for ह्येक°) —^{b}) B0 [ऽ]ध्वमा (for ऽध्वनि) —^{c}) K2 ज्ञानहीनास्, G1 °भिज्ञस् (for °हीनस्) K6 B3 D4 लोकस् (for लोके) —^{d}) D4 [ऽ]धिकः

5 ^{a}) K1 ते तान्; K7 तथा (for तांस्तान्) —^{b}) Ś1 K1 2 V1 धर्मकामौ (V1 °मो); K7 कर्मकामा; Da4 D5 धर्मकामाद् (D5 °न्), D6 °काय (for °कामा) K6 यथा मम, B6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 D7 G3 6 यथागत; D5 °गतान् (for °गमम्). —^{c}) Ś1 K1, 2 7 D4 9 पार्थे; Da3 a4 अथ; D7 T1 G1 2 तत्र (for अर्थ) ❀ Ca सामान्यं समानधर्माश्रयणम् । समानत्वं धर्मस्य सर्वाचरणीयत्वम् ॥ Cn सामान्यं फलसाम्यं मोक्षाख्यं निरतिशयम् । ❀

6 ^{a}) K1, 2 4 B6 8 (marg as in text) °मानस, D5 मानसा, G1 M1 मनसा (for मनसा) —^{b}) Ś1 K1 स्मृतिर्, Da4 D7 T2 G1 2 M7 धृति (for धृतिः). Ś1 K1 वृति (for स्मृति°) ❀ Cs स्मृति° देवतानुध्यानम् । ❀ — 6^{cd} is partly damaged in B7 —^{c}) Ś1 K1 2 धर्मज्ञ —^{d}) D5 शुभान् (for गुणान्) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 शुभान्; D5 गुणान् (for इमान्)

7 ^{a}) G1 ब्राह्मणो (for ब्र°) —^{b}) B9 इदं (for इति) Da4 स्मृति (for स्मृतम्) —^{c}) Ś1 K1 2 पर यत्; G3 पुरत° (for पर तत्) K4 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D3 6 8 M1 7 धर्मेभ्यस् (for भूते°) —^{d}) Da4 स्वेन (for तेन) G1 याति

8 ^{a}) G2 लिंगं (for लिङ्ग) M7 तत् (for यत्) —^{b}) K4, 6 D5 7 T G1 3 M5–7 शरीर (for °र) V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 शब्दस्पर्शविवर्जितं — K7 D4 9 om (hapl) 8^{c}–9^{b} —^{c}) D7 T G1–3 6 M5 [अ]श्रवण (for श्रवणं) B0 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D6 5 G6 चैतच् (for

श्रोत्रेण श्रवणं चैव चक्षुषा चैव दर्शनम् ॥ ८
जिह्वया रसनं यच्च तदेव परिवर्जितम् ।
बुद्ध्या च व्यवसायेन ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ॥ ९
सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयान्मध्यमः सुरान् ।
द्विजाग्र्यो जायते विद्वान्कन्यसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १०
सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायं तत्र मे शृणु ।
संप्रवृत्तमुदीर्णं च निगृह्णीयाद्द्विजो मनः ॥ ११
योषितां न कथाः श्राव्या न निरीक्ष्या निरम्बराः ।
कदाचिद्दर्शनादासां दुर्बलानाविशेद्रजः ॥ १२
रागोत्पत्तौ चरेत्कृच्छ्रमह्नस्त्रिः प्रविशेदपः ।
मग्नः स्वप्ने च मनसा त्रिर्जपेदघमर्षणम् ॥ १३
पाप्मानं निर्दहेदेवमन्तर्भूतं रजोमयम् ।
ज्ञानयुक्तेन मनसा संततेन विचक्षणः ॥ १४
कुणपामेध्यसंयुक्तं यद्वदच्छिद्रबन्धनम् । C 12 7716 B 12.214 15 K 12 216 15

चैव). — [d]) M1 चापि, M7 [अ]पि न (for चैव). D7 T G1-3 6 M6 8 चक्षुषा चाप्यदर्शनं — After 8, Ś1 K1 2 4 ins

593* त्वचा च स्पर्शनं यच्च नासया घ्राणमेव च ।

[K2 त्वया (for त्वचा) K1 यश्च (for यच्च)]

9 K7 D4 6 om. 9[ab] (cf v l 8). — [a]) K1 जिह्वाया K1 4 यश्च (for यच्च) V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5-8 T G1-3 6 M1 5-7 वाक्तस्मापाप्त वृत्त यत् (D7 T G1-3 6 °प्रवृत्ता च, M7 °निमित्त च). — [b]) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5, 6 8 M1 5-7 तन्मन ; D7 G1 3 सर्वत ; T G2, 6 यन्मन (for तदेव) V1 परिकीर्तितं ; G3 M7 °वर्जित (M7 °जेत) — 9[cd] is partly damaged in B7 — [c]) K6 Dn1 D2 3 8 बुद्ध्या चाप्यवसीयीत (K6 °येत, D8 °यी च), K7 बुद्ध्या वा व्यवसायी च; V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 D2 5 6 9 बुद्ध्या चाप्यवसायी च (B3 [orig] °यं च), D8 D7 T G1-3 6 M1 5-7 बुद्ध्या चाप्य(D8 M1 5-7 °ध्यानध्य)वसायश्च — [d]) Ś1 K1, 2 4 मकल्पयत् (for °ल्मषम्)

10 [a]) K1 D7 G1 वृत्ति ; Da3 a4 वृत्तिर् (for वृत्तिर्) — [c]) K6 जीयते, D4 जायेत (for जायते). — [d]) Ś1 कनिसीं; K1 2 4 कनिष्ठां (K1 °ष्ठा); K7 D1 6 न निंदां; D7 T1 G1-3 6 राजसीं; T2 M1 कन्यासीं (T2 °सि), M6 सन्यासीं (for कन्यसीं). Ś1 K1, 2 B1 D6 T1 G3 आश्रित (G3 °ता) (for आस्थित) ❀ Cv. (reading सन्यसीं) सम्यक्सर्वं न्यस्यतीति सन्यसी । तां वृत्तिमास्थित इति योजना । ❀

11 [b]) Ds1 मन्त्र; D5 तं च (for तत्र) V1 सदुपाय च मे शृणु — [c]) K7 संप्रवर्तम्, B3 7 8 (marg) 9 Ds1 °दीतम् (for °वृत्तम्) K1 सम्प्रवृत्ति सुदीर्णां य (sic), D4 सम्प्रवृत्तमुदीर्णेव — [d]) Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D2 3 द्विजो रज ; D8 M1 7 (inf lin) द्विजोत्तम ; D8 धियो रज (for द्विजो मन). Ś1 K1, 2, 4 गृह्णीयाद्विचल मन ; K7 D4 5 9 गृह्णीयाद्द्विजसत्तम

12 [a]) Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 6 8 योषितो (for °तां) K6 7 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-9 T1 G1-3 6 M1 5-7 कथा (for कथा) K7 D4 9 गाया (for श्राव्या) — [b]) K7 निरीक्षा Ds1 निरवरा; G3 दिगंबरा . — [c]) K7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6-9 T G1-3 6 M1 6 7 कथंचिद् (for कदा°) M6 कथंचिद्दर्शने तासां — [d]) Ś1 K1, 2 4 6 7 V1 Bo Da3, a4 Dn4 D2 6 8 T2 दुर्बला(Da4 °लंसा)नां विशेद्रज (Ś1 K1 2 4 °स)

13 [a]) V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D2 3, 6 8 रागोत्पन्नश्च (for °त्पत्तौ) D4 चरेत् (for च°) — [b]) Bo Dn4 अहस्त्रि; B6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 D7 अह्ना त्रि°, Dn1 D2 महार्ति°, G1 M1 अह्नस्त्री; Cnp °स्त्रि (as in text) ❀ Cn महार्ति शुक्रवृद्ध्यात्यन्तं पीडित । ❀ — [c]) K1 मग्ना, V1 नग्न (for मग्न) D6 स्वपेश्च; D7 T1 G3 6 स्वप्नेव, T2 G1 2 M5 (inf lin as in text) 6 7 स्वप्नेश्च (for स्वप्ने च) B6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 तमसा (for मनसा). — [d]) K4 निर्वपेद्, K6 त्रिज° (for त्रिर्ज°) ❀ Cs अघमर्षणम् । अघमर्षणाख्येन ऋषिणा दृष्टं, ऋतं च सत्यं च (Rv 10 190) इत्यादिकम् । ❀

14 [b]) Bo 7 9 Da3 Dn1 n4 D6 8 M1 अतर्भूत (for °र्भूतं) — K1 om 14[c]-15[b] — [c]) Ś1 K2 7 D2 9 राग (for ज्ञान) ❀ Cn रागयुक्तेनेत्यपपाठ । ❀ — [d]) B1 D4 विचक्षणा

15 K1 om 15[ab] (cf v l 14). — [b]) B3 D7 T1 G1, 3 यथद् (for यद्वद्) Ds1 D5 अच्छिन्न (for °द्र) D6 om बन्धनम् Ś1 K1 यद्वच्छिद्रमबधनं, Ds1 °दच्छिन्नमथर — [c]) Ś1 K1 2 4 एव गत; D7 T G1, 3 6 देहगतिं, G3 °विधिं (for °गत) — [d]) K4 om (hapl) from स्मान up to विद्या (in 17[a]) K6 D2 आत्मनो (for आत्मानं) T2 वर्धनं (for बन्धनम्).

तद्वद्देहगतं विद्यादात्मानं देहबन्धनम् ॥ १५
वातपित्तकफात्रक्तं त्वङ्मांसं स्नायुमस्थि च ।
मज्जां चैव सिराजालैस्तर्पयन्ति रसा नृणाम् ॥ १६
दश विद्याद्धमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः ।
याभिः सूक्ष्माः प्रतायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः ॥ १७
एवमेताः सिरानद्यो रसोदा देहसागरम् ।
तर्पयन्ति यथाकालमापगा इव सागरम् ॥ १८
मध्ये च हृदयस्यैका सिरा त्वत्र मनोवहा ।
शुक्रं संकल्पजं नृणां सर्वगात्रैर्विमुञ्चति ॥ १९
सर्वगात्रप्रतायिन्यस्तस्या ह्यनुगताः सिराः ।
नेत्रयोः प्रतिपद्यन्ते वहन्त्यस्तैजसं गुणम् ॥ २०
पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यते खजैः ।
शुक्रं निर्मथ्यते तद्वद्देहसंकल्पजैः खजैः ॥ २१
स्वप्नेऽप्येवं यथाभ्येति मनःसंकल्पजं रजः ।

— After 15, Kumbh ed ins.

594* अमेध्यपूर्णं यद्भाण्डं श्लेष्मान्तकलिलावृतम् ।
नेच्छते वीक्षितुं भाण्ड कुत स्प्रष्टु प्रवर्तते ।
देहभाण्ड मलै पूर्णं वहि स्वेदजलावृतम् ।
बीभत्स नरनारीणा ज्ञानिनां नरक मतम् ।
छिद्रकुम्भो यथा स्राव सृजते तद्वत दृढम् । [5]
अन्तःस्थ स्रंसते तद्वज्जल देहेषु देहिनाम् ।
श्लेष्माश्रुमूत्रकलिलं पुरीषं शुक्रमेव च ।
कफजालविनिर्यासः सरसश्चित्त मुञ्चय ।

16 K4 om 16 (cf v. l 15). —a) V1 वातं पित्त. K1 -कफात्रयं, K7 V1 -कफं रक्तं; Dn1 D8 D6 कफाद्रक्त, D5 -कफेद्रिक्त, D7 -कफासक्त, T G1-3. 6 M1 5-7 -कफा रक्तं (for -कफात्रक्तं) —b) M1 त्वङ्मांस K6 7 B1-9 Da3 D2-5 7-9 T G2 3 6 M1. 5-7 स्नायु चा (D2 3 या)स्थि, V1 B6 Ds2 D6 स्नायुरस्थि, Da4 °धारि (for °मस्थि). —c) K7 B8 D4 9 मज्जान च; V1 D7 T G1-3 6 M1 5-7 मज्जा चैव, B0 D8 6 मज्जा देह-; B6. 8 (marg) 9 मज्जामेद-; B7 D8 D5 मज्जा देह- (Ds2 °हं), Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 मज्जा देहं (Dn1 °हे) (for मज्जां चैव). K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-6 8 9 शिराजालैस् (for सिरा°). —d) D7 T G1-3. 6 M5-7 रस (for रसा)

17 K4 om up to विद्या (cf. v l. 15). —a) D7 T2 G6 विद्यार्थं(T2 °र्धं)मन्यो. K7 विंद्याद् (for वि°) —b) K1 गुणावह; Dn4 °वला (for °वहा). —c) K7 D9 साम्य, B6 7 8 (marg as in text) 9 Da4 यत्र; D4 सान्या; D5 याम्य (for याभिः) K1 सूक्ष्मः, K7 D9 शूक्ष्मा. K6. 7 B0 Ds2 D4-7 G1 प्रजायते; Ds1 प्रवी° (for प्रता°). —d) T2 G1 यमन्यो (for ध°) K1 [s]न्य.

18 a) K4. 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-6. 8 शिरा, D9 शरा (for सिरा) K7 G1 नाड्यो (for -नद्यो) —b) K7 Da3 D4 9 रसादा (for रसोदा) G1 देश (for देह-). — B9 om (hapl.) 18cd

19 a) K2 D4 G1 2 हृदयस्येका, M5 6 °स्यैक (M6 °क) —b) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-6. 8 शिरा (D5 °रस्); D9 शरा (for सिरा) K6 V1 B0 6 7 Dn1 n4 D8 D2 3 5-3 T G1-3 6 तत्र (for त्वत्र) Ś1 K1 2 मनोगता, B9 °वहा (for °वहा) —c) K7 Ds2 D4 7 T G1-3. 6 M1 5-7 शुक्ल (for शुक्र) D8 om. (hapl.) from नृणा up to स्पर्शजं (in 22c) Some MSS नृणां. —d) D7 T1 G1-3 6 सर्वगात्रे (for °गात्रैर्) Da3. a4 विमुंचते, G1 विशचति (sic).

20 D8 om 20 (cf v. l 19). —a) K6 Da4 D8 D2 6 प्रतापिन्यस्; G1 प्रदायि° (for -प्रतायि°). —b) Ś1 K1 2 तस्य, M5 6 तस्यां (for तस्या) G3 5 भिन्नगता (for ह्यनु°). K4 6 7 V1 B0 7-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 5 6 शिरा, D4 9 शरा (for सिरा) —d) K2 6 चह(K6 °ह)तस् (for वहन्त्यस्) D4 तेजस

21 D8 om 21 (cf v l 19). —a) B6 (marg. as in text) 7 9 अतर्गत (for °र्हितं) —b) G1 यद्वन् (for यद्वन्) K1 गुणै (for खजै) ❀ Ca n s खजैः मन्थनदण्डैः । ❀ — K7 Da4 om (hapl.) 21cd Ds1 reads 21cd on marg sec m —c) D7 T G1-3. 6 M1 5-7 शुक्ल (for शुक्रं). —d) Ś1 K2 T2 M7 देहे; B9 देह (for देह) K4 संकल्पतै; M1 सस्पर्शजै (for सकल्पजै) Da3 om खजै

22 D8 om up to स्पर्शज (cf v l. 19) 22ab is partly damaged in B7 —a) K7 [s]प्येव; B0 6 8 9 Dn4 Ds2 D2 8. 6 ह्येव; Da4 [s]प्येवं; Ds1 [s]स्येवं; D6 ह्यथो (for s्प्येवं) Ś1 K1. 2. 4 V1 D4 9 M1 7 तथा; M5 6 तदा (for यथा). G3. 6 ह्येति, M7 (sup. lin) [अ]स्येति (for [अ]भ्येति). —b) Ś1 K2 4 मन सकल्परंजक; K1 °स्प*जक, D7

शुक्रमस्पर्शजं देहात्सृजन्त्यस्य मनोवहा ॥ २२
महर्षिर्भगवानत्रिर्वेद तच्छुक्रसंभवम् ।
त्रिबीजमिन्द्रदैवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते ॥ २३
ये वै शुक्रगतिं विद्युर्भूतसंकरकारिकाम् ।
विरागा दग्धदोषास्ते नाप्नुयुर्देहसंभवम् ॥ २४
गुणानां साम्यमागम्य मनसैव मनोवहम् ।
देहकर्म नुदन्प्राणानन्तकाले विमुच्यते ॥ २५
भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रतायते ।
ज्योतिष्मद्विरजो दिव्यमत्र सिद्धं महात्मनाम् ॥ २६
तस्मात्तदविघाताय कर्म कुर्यादकल्मषम् ।
रजस्तमश्च हित्वेह न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ २७
तरुणाधिगतं ज्ञानं जरादुर्बलतां गतम् । C. 12 7791 B 12.214 28 K 12 216 33

T G1–3 6 °ल्पजैर्द्धि(T2 °वह्नि)ज — c) Ds2 D7 T G1–3 6 M1 5–7 शुक्रम् (for शुक्रम्) K4 6 7 V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 सकल्पजं, D4 5 सस्पर्शज (for अस्प°) — d) Ś1 K2 मृजति; K1 मृतति, K4 B7 Da4 Dn1 D2 6 7 T2 G1. 2 6 M1. 5–7 सृजति (for सृजन्ती) Ś1 K1 2 मनोजवा°; K6 V1 Bo 6 8 9 Da3 a4 Ds D3 5 8 T1 G8 °वहा, D7 °वहात् (for °वहा). K7 D4 9 सृज त्यश्च मनोवहा

23 a) T1 मत्र (for भत्रिर्) — b) T1 वेद (for वेद्) D7 T G2 3. 6 M1 5–7 शुक्र (for शुक्र) K2 Dn4 D6 -समव°. — D6 om. (hapl) 23c–24d — c) K6 7 D4 7 9 T G1–3 6 M1 5–7 नृबीजम् (for त्रि°) Da4 दैवत्यैस, G1 2 M7 देवत्वं

24 D6 om 24 (cf v l 23) — a) D7 T G1–3 6 M1 5–7 शुक्र (for शुक्र-) K1 -गत (for गतिं) K2 विद्वन् (for विद्युर्) — b) K1 रूप (for भूत) K1 -सकार, K2 सग्रह; K6 सस्कार, Bo 6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) Da3 सहार-, D7 T G1–3 6 M1. 5–7 -संघात (for -सकर) Da4 G2 -कारिकं (for -कारिकाम्) — c) Ś1 K1 2 Dn4 विराग, K7 D4 9 G8 6 विरागाद् (for °गा) Ś1 K1 2 -देहास; G2 दोषस (for -दोषास्)

25 25ab is partly damaged in B7 — a) V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn4 Ds D2 5 8 आगत्य, D7 T G8 6 M5 6 आपा(T1 °सा)द्य, G1. 2 आपद्य; M1 7 उत्पाद्य (for आगम्य) — b) Ds D7 T G1–3. 6 M1 5–7 मन स्येव (for °सैव) K6 मनोवर्ह्यं; K7 B8 (marg) Da4 D4 9 मनो वहन्, D7 T G1–3 6 M1. 5–7 मनो दधत् (for मनोवहम्) — c) K7 D4. 9 दहन् (for देह) K1 2 4 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3. 5–8 कर्मा (for कर्म) D6 नुदत् (for नुदन्) — d) B6 विमुचति

26 a) B6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 सविता (for भ°) D5 मनसि (for °सो) — b) K7 D4 9 तत, M1 5–7 अत (for मन) Ś1 K1. 2 4 D4 9 एतत् (for एव) K4 प्रतायेते; K6 7 V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2–4 6–9 T1 G1–3 6 प्रजायते, Ds1 D5 प्रती° (for प्रता°). — c) K7 D4 9 ज्योतिमद् (for °ष्मद्) Ś1 K1 देय्यम्; K2 दे*म्; K4 देव्य; K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D2 3 5 6 8 नित्य; D7 T1 G8 6 M7 दिव्य (for दिव्यम्) — d) Ś1 K1 2 B8 (marg as in text) G1 2 M1 5 6 अत्र सिद्धिर्, K4 6 7 V1 Bo 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2–4 6–9 मत्रसिद्ध (K6 D7 °द्धिं), B9 Da4 Ds2 (marg) D5 मन सिद्ध (B9 °द्धिं), T G8 6 M7 मत्रसिद्धिर् (for अत्र सिद्ध) K1 महा त्मन

27 a) B7 तु (for तद्-) K6 V1 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 अभिघाताय, B6 उप°, B7 परि° (for अवि°) Da4 तस्मादत्र विघाताय — b) Ś1 K1. 2 4 अकल्पन, Bo D2 3 6 T2 अकल्मष (T2 °षा) — c) Ś1 K1 2 4 D7 T1 G1 2 हित्वैव; V1 हित्वेव; G6 भित्त्वेह, M1 हत्वेह (for हित्वेह) — d) K6 7 Dn1 D4. 5 9 यथेष्टां (for न तिर्यग्) Ś1 K1 2 4 ब्राह्मीं गति मवाप्नु(K1. 4 °माप्नु)यात्; V1 G2 तिर्यग्गतिमवाप्नुयात्

28 a) Ś1 K6 7 D4 9 तारुण्ये(Ś1 °णा)धिगतं (K6 °त), K1 तरुण्याधिगतिं; D5 तारुण्ये विगत K6 D5 -ज्ञानो (for ज्ञान) — b) M7 रजो (for जरा). K6 B7 D8 गत (for गतम्) — c) Hypermetric K4 6 7 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2–6 8 9 M5 6 विपक्व; D7 G2 परिपक्वो (G2 °क्व) (for परिपक्व) K7 Da4 D7 G2 बुद्धि, M5 6 -बुद्धे (for बुद्धि) G1 परिपक्वाद्धि कालेन — After 28, Kumbh ed ins

595* एव पुत्रकलत्रेषु ज्ञातिसबन्धिबन्धुषु ।
आदत्ते हृदये काम व्याघा[ध्या]दिभिरभिद्रुत ।
यतस्तत परिपतन्नविन्दन्सुखमण्वपि ।
बहुदु खसमापन्न पश्चान्निर्वेदमास्थित ।

B 14 28 C 6 33 परिपक्वबुद्धिः कालेन आदत्ते मानसं बलम् ॥ २८
सुदुर्गमिव पन्थानमतीत्य गुणबन्धनम् ।
यदा पश्येत्तदा दोषानतीत्यामृतमश्नुते ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

२०८

गुरुरुवाच ।
दुरन्तेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
ये त्वसक्ता महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १
जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मनसः क्लमैः ।
दृष्ट्वेमं संततं लोकं घटेन्मोक्षाय बुद्धिमान् ॥ २
वाङ्मनोभ्यां शरीरेण शुचिः स्यादनहंकृतः ।
प्रशान्तो ज्ञानवान्भिक्षुर्निरपेक्षश्चरेत्सुखम् ॥ ३
अथ वा मनसः सङ्गं पश्येद्भूतानुकम्पया ।
अत्राप्युपेक्षां कुर्वीत ज्ञात्वा कर्मफलं जगत् ॥ ४
यत्कृतं प्राक्शुभं कर्म पापं वा तदुपाश्नुते ।

ज्ञानवृक्षं समाश्रित्य पश्चान्निर्वृतिमश्नुते । [5]

29 a) K7 सुदुर्गतिम् (hypermetric), B9 सदुर्गम् (for सु°) D7 T G1-3 6 M6 इह (for इव) — b) D7 T G1-3 6 आश्रित्य (for अतीत्य) B0 6 (marg as in text) Da3 a4 D7 T G1-3 6 वर्धनं (for बन्धनम्). — c) K7 B9 तथा (for तदा) D4 लोकान् (for दोषान्). K6 V1 B0 6 7, 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 T G1-3 6 M1 5-7 यथा पश्येत्तथा दोषान् — d) M6 अनीत्य (for अतीत्य) V1 अश्नुयात् (for अश्नुते)

Colophon om in K7 D4 9 (K8 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent) — *Sub parvan.* Ś1 K1 2 4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 T G1 2 6 M1, 5-7 मोक्षधर्मे — *Adhy name* Ś1 K1, 2 4 6 V1 B0 6 8 9 Da3, a4 Dn1 Ds1 D2 3 5 6 8 G2 वार्ष्णेयाध्यात्मं, M1 7 °ध्यात्मे शुक्रसंभवोपदेशः; M5 6 °ध्यात्मे ज्ञानाद्युपायः — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 Ds2 G1 40, Dn1 Ds1 D7 T1 G2 6 M5 6 41, D8 M1 7 39, T2 G3 55 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 Ds1 29, D8 26.

208

1 Ś1 K1 2 4 6, 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 G3 M1 7 भीष्म (for गुरुर्) — b) Da4 °सक्ता°; D7 सता; G2 सक्त (for सक्ता) Da3, a4 ते जना (for जन्तव)

2 a) G2 om. मृत्युजरा — b) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 मानस, D7 T1 G1 3 6 मनस (for °स) Da4 D5 C8 क्रमै (for क्लमै). — c) K4 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 T1 दृष्ट्वैव (V1 B7 8 Da4 D7 T1 °व), G1 दृष्ट्वैत, G2 दृष्टै*; G3 6 दृष्ट्वैम (for दृष्ट्वेम) Ś1 K1, 2 6 सतत (for सं°). G1 लोके (for लोकं) — d) D7 वदन्, T1 G1 घटन् (for घटेन्)

3 b) Da4 G1, 2 M7 शुचि (for शुचिः). B9 अनहङ्कृतः. — c) K7 D9 प्रशांते, Da4 पश्यतो (for प्रशान्तो). V1 मानवान्, M1 ध्यान° (for ज्ञान°). D7 T1 G1 चक्षुर् (for भिक्षुर्) — d) B8 (marg as in text) Da3 a4 महीं (for सुखम्) ❀ Ca 8 निरपेक्षः ममतारहितः । ❀ — After 3, Kumbh. ed. Cv ins

596* यशा मोक्षपतां पाशास्तासां रूपं प्रदर्शकम् ।
दुर्मेह पश्यमानोऽपि मन्यते मोहितस्तदा ।
एव पश्यन्तमात्मानमनुध्यातं हि बन्धुषु ।
अयथात्वेन जानामि भेदरूपेण संस्थितम् ।
[(L 3) Cv पश्यस्तम् (for पश्यन्तम्)]

4 a) ❀ Cv मनसः सङ्गं, भूतादिकम् । ❀ — b) K6 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 6 8 पश्यन् (for पश्येद्). — c) K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 तत्र (for अत्र) Da4 उपेक्षा. D6 कुर्वंति, M7 कुरुते (for कुर्वीत) ❀ Ca यावाच्छिष्यावबोधमेव कृपां कृत्वा तत्र उपेक्षया वर्तितव्यम् । परमात्मचिन्तनप्रती

तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्याद्वाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ ५
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
क्षमा चैवाप्रमादश्च यस्यैते स सुखी भवेत् ॥ ६
यश्चैनं परमं धर्मं सर्वभूतसुखावहम् ।
दुःखान्निःसरणं वेद स तत्त्वज्ञः सुखी भवेत् ॥ ७

तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् ।
नापध्यायेन्न स्पृहयेन्नाबद्धं चिन्तयेदसत् ॥ ८
अवाग्योगप्रयोगेण मनोज्ञं संप्रवर्तते ।
विवक्षता वा सद्वाक्यं धर्मं सूक्ष्ममवेक्षता ।
सत्यां वाचमहिंस्रां च वदेदनपवादिनीम् ॥ ९ C 12.7603 B 11 215 10 K 12 217 14

पत्वात्कृपाया । ❀ — d) K7 D2 4 6 9 ज्ञान (for ज्ञात्वा) D7 T G1-3 6 वश, M5 6 -पर (for फलं)

5 a) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 स्यात् (for प्राक्) — b) B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 3 5 6 पाप वा यदि वाश्नुते (B0 7 9 Da4 वाप्नुते, D5 वा कृत), B8 (marg) पाप वा तदवाप्नुते — d) K7 V1 B0 6-9 Ds2 D3 5-7 9 G1-3. 6 M1 7 वा (for वाग्-)

6 With 6ab, cf 3 198 69ab, B 13 141 25ab — b) K6 आर्जव (for चा°) — c) K1 क्षमां, K4 क्षमश्च (for क्षमा) D7 T1 G1-3 6 दया (for चैव) D5 [अ]प्रसादश्च (for [अ]प्रमा°) — After 6, Kumbh ed Cv ins

597* अनक्षसाध्य तद्ब्रह्म निर्मल जगत परम् ।
स्वात्मप्रकाशमग्राह्यमहेतुकमचञ्चलम् ।
विवेकज्ञानवाचिस्थो ह्याशुरूपेण सस्थित ।
वैकारिकाण्यदृश्यते गैरिके मधुधारवत् ।

[(L 3) ❀ Cv विवेकज्ञानवाग्मिश्र (for the prior half) Cv मिश्र सर्वजगद्व्याप्त । आशु, आ समन्तात् शु सुखशील रूप तेन । ❀]

— After 6, V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 read 8ab (V1 B0 6-9 Dn1 n4 Ds D2 3 8 for the first time, repeating it in its proper place)

7 K2 4 6 D5 om (hapl) 7, Ś1 reads it on marg — a) Ś1 K1 B8 (marg) Da3 यश्चेमं; M1 यश्चैत (for °न) K7 (marg) वेद (for धर्मं) — c) K1 V1 B7-9 Da3 a4 Dn4 Ds D3 7 8 दुःख (for दुःखान्) D7 T1 G1 2 निवारण, G3 6 निःसारण (for निःस°) — d) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 6 8 सर्वज्ञः स, Ds स सर्वज्ञ, D7 T1 G1 2 तत्त्वज्ञ स (by transp), G3 6 तत्त्ववित्स

8 Da3 a4 Ds read 8ab after 6, while V1 B0 6-9 Dn1 n4 Ds D2 3 8 read it for the first time after 6 — a) D7 T1 G1-3 6 तस्मात्समाहितो भूत्वा — b) B6-9 (all second time) धारयन् (for °येत्) — c) D7 T1 G1-3 6 नावध्यायेन् (for नाप°) ❀ Cs नापध्यायेत् दुष्टेन मनसा भूतानि न पश्येत् । ❀ — d) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Ds D3 5 6 8 न (D5 8 ना) बुद्ध्या, D4 नावल (for नाबद्ध) D7 T1 G1. 2 नावल (T1 °द्ध) चिंतयेत वै (D7 G1 °ये तव) ❀ Ca अवद्ध असंबद्ध निरर्थकम् ॥ Cn स्वस्यायोग्यम् । ❀

9 K6 Dn1 read 9ab twice — a) K1 2 4 अवा योग, K6 Dn1 (both first time) D7 T2 G1-3 6 M1 5-7 अथामोघ- (T2 G3. 6 M5 °घे, M1 °घं); K6 (second time) 7 B0 Dn1 (second time) n4 Ds D2 3 6 8 Cnp वाचामोघ ; B7 सुरागाघा , Da3 a4 अवागोघ , D4 9 अवाश्चोघ-, D5 सद्वा योग ; T1 तथा मोघे; Cnp (also) अवागोघ (for अवाग्योग) Ś1 K2 4 B0 7 D2 5 8 9 -प्रयोगेन; K1 प्रणेयेन, K6 (both times) Dn1 (second time) D7 T G1-3. 6 M1 5-7 प्रयत्नेन, Dn4 Cnp प्रयासेन (for -प्रयोगेण). V1 B6 8 9 अरागो मोघयोगेन ❀ Ca वाग्योगो वहुजल्पनम् । तद्विपरीतेन मितवाक्प्रयोगेन ॥ मनोज्ञ निर्वाणम् ॥ Cn अवागोघप्रयोगेणेति पाठे, वागिति वागादीन्द्रियव्यापारो लक्ष्यते । ओघ इति 'स्वयमेव ज्ञानाख्याचित्तपरिणामो भविष्यति, किमुत्तत्तया' इत्युपदेशे या श्रेयोबुद्धि सा कालाख्या तुष्टिरोघशब्दार्थ । तदुभय यत्र नास्ति तादृशो यम नियमादीना योगाङ्गाना प्रयोगस्तेन । ❀ — b) K6 (second time) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 (second time) n4 Ds D2 3 5 6 8 तत्; K7 स (for स) K6 Dn1 (both first time) D7 T G1-3 6 M1 5-7 मनो ज्ञाने (M1. 7 °न) प्रवर्त(K6 Dn1 M5 6 निवेश , T2 प्रवर्ध)येत् — D7 T2 G1. 2 M5 6 read, T1 G3 6 repeat, 9cd after 10ab — c) K6 D5 विवक्षित; B8 (marg) °क्षितो; G1 °क्षिता (for °क्षता) K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 च; D7 T1 (second time) G1-3 6 (last two second time) हि (for वा) Ś1 K1 2 B9 D7 T1 (second time) 2 G1 2 3 6 (last two second time) सद्वाच्यं; K6 V1 B0 6 8 Da3 a4 Ds D2 3 5 8 यद्वाक्य (for स°) T1 G3 6 (all first time) विवेचयित्वा सद्वाक्य — d) K6 7 B9 Dn1 T1 G3 6

C 12. 7803 B 12. 218 11 K. 12. 217 15

कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ।
ईदृगल्पं च वक्तव्यमविक्षिप्तेन चेतसा ॥ १०

वाक्प्रबुद्धो हि संरागाद्विरागाद्व्याहरेद्यदि ।
बुद्ध्या ह्यनिगृहीतेन मनसा कर्म तामसम् ।
रजोभूतैर्हि करणैः कर्मणा प्रतिपद्यते ॥ ११

स दुःखं प्राप्य लोकेऽस्मिन्नरकायोपपद्यते ।
तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरेद्धैर्यमात्मनः ॥ १२

प्रकीर्णमेषभारो हि यद्वद्धार्येत दस्युभिः ।
प्रतिलोमां दिशं बुद्ध्वा संसारमबुधास्तथा ॥ १३

तानेव च यथा दस्यून्क्षिप्त्वा गच्छेच्छिवां दिशम् ।

(last three both times) M1 धर्मसूक्ष्मम्, B8 धर्म्यं सूक्ष्मम्, G1. 2 पर धर्मम् (for धर्मं सूक्ष्मम्) K2 अवेक्षता; K6 B6 9 T2 अवेक्ष(K6 °क्ष्य)ता; D4 °क्षत; D5 T1 G3 6 (last three first time) °क्ष्य च; G1 °क्ष्यत (for °क्षता) D7 धर्मं पुनरवेक्ष्यता. — e) B6 9 सत्यं (for सत्यां). Da4 वाक्यम् (for वाचम्). Ś1 K1 2 4 D4 6 आहिंसा (K2 D6 °सा) (for अहिंस्रां). — f) B6 7. 8 (marg as in text) अनुपपादि(B8 °यि)-नीं; D7 T G1–3. 6 M1 5–7 अनपकारिणीं (for °वादिनीम्).

10 Da4 om. 10ab — a) B6 (marg as in text) T1 कल्पा(T1 °ल्पा)पेताम्, D7 कल्पो°, M7 अकल्क काम् K1 D7 अपुरुषाम् (for अप°) M1 अकल्का मप्यपरुषाम् ❀ Cn कल्कापेता शाठ्येन हीनाम् । ❀ — b) D7 G1 2 अनृशस्याम् K1. 7 अपैशुन —After 10ab, D7 T2 G1. 2 M5 6 read and T1 G3 6 repeat 9cd — d) B8 (marg) अविक्लिष्टेन, D4 आधिक्षिप्तेन (for अवि°)

11 a) B8 (marg) M1 Ca प्राक् (for वाक्) K4 प्रबुध्ये हि, K6 प्रवचोनु-; K7 D4 9 प्रबोधस्य; B7 Da3 Dn1 n4 Ds2 D8 -प्रबद्धो हि, B8 (marg) प्रवृद्धो हि, D6 7 प्रवचेन; T1 G1. 2 प्रवधान्हि; T2 -प्रसंग हि; G3 6 M7 प्रवर्षं हि; M1 5 6 प्रवचे(M1 प्रयद्धे)हि; Cp प्रबुद्धो हि (as in text). Ś1 K1. 2. 4 यो रागाद्, K6 V1 Bo. 6. 7 8 (marg as in text). 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 6 8 ससा(Da4 °स्का)रो; K7 संगाद्धि; D7 संरागान्, T1 G1 2 6 संरोपाद् (for सरागाद्) ❀ Ca प्राक् प्रबुद्ध प्रथम प्रबुद्ध' विरागो भूत्वा । वाक्प्रबुद्ध इति केचित्पठन्ति । व्याचक्षते च — प्रबुद्ध प्रबोध' तत्र वागेव लिङ्गमिति । तदशा ब्दमसंगतम् । ❀ — b) D7 विरागान्; T1 G1 2 6 विरुद्धान् (for विरागाद्) D6 आहरेद् (for व्या°) Ś1 K2 हृदि; D4 5 9 अपि (for यदि) — c) V1 Bo 9 ह्यनु, B6–8 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 6 8 Cp [ह्य]प्युनु- (for ह्यनि). — d) B6 तामय; B8 (marg as in text) मानस (for तामसम्). — e) K2 4 रजोद्भूतैर् (for °भूतैर्) K6 D5 तु (for हि). Da3 a4 करण; D5 करणै — f) K6 7 D4 5. 9 राजसं; Dn1 n4 T2 G3 6 M7 (sup lin.) कर्मणि; D7 T1 G1 2 तत्क्षणं, M5. 6 कर्माणि (for कर्मणा) Ds1 प्रतिपाद्यते; G6 प्रत्यपद्यते.

12 B6 om (hapl) 12ab; V1 reads it on marg — a) D4 मदु खं (for स दु:ख). D7 T1 G1–3. 6 दु:खं प्राप्य च लोकेस्मिन्. — b) T1 नरकं वा (for °काय) Ś1 K1. 2 प्रपद्यते (for [उ]प°) — c) D7 T1 G1 3 6 -शारीरैर् (for -श°) — d) D4 (marg as in text) 7 T1 G1–3. 6 धर्मम् (for धैर्यम्).

13 a) K6 प्रकीर्णमिव; V1 Ds2 D5 7 प्रकीर्णं एव; Ca प्रकीर्णमोप (for प्रकीर्णमेष) K6 7 V1 Bo 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 T2 Cn -भार, G2 द्वारो (for -भारो) B6 8 (both marg as in text) Da4 T1 (marg) Cp प्रकीर्णामिषभार (Da4 °व) हि, T1 G1. 3 6 प्रकीर्णमापभा(G1 °द्दा)रो हि ❀ Ca (reading प्रकीर्णमोप°) प्रकीर्णोऽतिबहुलो मोषस्य लोप्त्रस्य चोरितस्य भार' ॥ Cn प्रकीर्णमेष' आमिषमित्यर्थ' । भारम्, क्लीबत्व मार्षम् ॥ Cp (reading प्रकीर्णामिष°) प्रकीर्ण' इतस्तत क्षिप्त' आमिषस्य लोभ्यस्य वस्तुनो भारो मानविशेषो यत्र ॥ ❀ — Dn4 om (hapl) 13cd. — c) Da3 प्रतिलोमी (for °लोमां) Da4 दिशां K2 गत्वा; D5 बद्ध्वा (for बुद्ध्वा) ❀ Ca 8 प्रतिलोमां चोरसहितामेव दिशम् । ❀ — d) K7 V1 D7 T G1–3 6 अबुधस् (for °धास्) Ś1 K1. 2 Da3 a4 संसारोप्य(Da3 a4 °रो ह्य)बुधैस्तथा; K4 समारोप्य बुधैस्तथा — After 13, Kumbh ed ins

598* ससारमार्गमापन्न' प्रतिलोम विवर्जयेत् ।

14 a) Ś1 (before corr as in text) तेनैव; K2 6 Dn1 n4 D5 6 त(Dn4 ता)मेव (for तानेव) D2 om च Ś1 (before corr as in text) K1 2 यथा; B8 तथा (for यथा) K1 4 दस्यू; K6 V1 Bo 7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 दस्यु (for दस्यून्) — b) K7 क्षिप्ता Da4 *र्मा; D7 T1 G1–3. 6 शुभां (for शिवा) B6 दिशां — cd) Ś1 K1 2 -कार्याणि; Da4 -कर्मान्, D7 G3 कर्मा (G3 °र्मं) हि; G1 कर्मणि (for -कर्माणि). K6 7 D8 D4 5 9 शुभ; Dn1 शिवं, Dn4 D2 3 स्वय (for सुखम्)

तथा रजस्तमःकर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयात्सुखम् ॥ १४
निःसंदिग्धमनीहो वै मुक्तः सर्वपरिग्रहैः ।
विविक्तचारी लघ्वाशी तपस्वी नियतेन्द्रियः ॥ १५
ज्ञानदग्धपरिक्लेशः प्रयोगरतिरात्मवान् ।
निष्प्रचारेण मनसा परं तदधिगच्छति ॥ १६
धृतिमानात्मवान्बुद्धिं निगृह्णीयादसंशयम् ।
मनो बुद्ध्या निगृह्णीयाद्विषयान्मनसात्मनः ॥ १७
निगृहीतेन्द्रियस्यास्य कुर्वाणस्य मनो वशे ।
देवतास्ताः प्रकाशन्ते हृष्टा यान्ति तमीश्वरम् ॥ १८
ताभिः संसक्तमनसो ब्रह्मवत्संप्रकाशते ।
एतैश्चापगतैः सर्वैर्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १९
अथ वा न प्रवर्तेत योगतन्त्रैरुपक्रमेत् ।
येन तन्त्रमयं तन्त्रं वृत्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् ॥ २०
कणपिण्याककुल्माषशाकयावकसक्तवः । C 12. 7815 B. 12 215 22 K 12 217 28

15 ᵃ) Ś1 K1 2 निसंदेहम् (for निःसंदिग्धम्). B6-9 अमोहो (for अनीहो) Ś1 K1 2 4 वा (for वै) D7 T1 G1-3 6 निःसंदिग्धमनोभावैर्. — ᵇ) Ś1 K1 2 4 मुक्त सर्वपरिग्रह (K4 °है.) — ᶜ) B8 विमुक्त (for विविक्त) Ś1 K1, 2 -सेवी, Da4 -चारि-, D4 corrupt (for -चारी) Ds1 लघ्वाशा (for लघ्वाशी) — ᵈ) K4 तापसैर् (for तपस्वी)

16 ᵃ) K7 Ds1 ज्ञानदग्धे (Ds1 °ग्ध) (for °दग्ध) M7 -परिक्लेश (for °क्लेश) — ᵇ) K7 -मतिर्; B3 (marg as in text) D1 9 Cp (also as in text) गतिर् (for -रतिर्). D9 चात्मवान् (for आत्म°) Ś1 K1 2 प्रयाति गतिमात्मवान् ❀ Ca. प्रयोगरतिः प्रकृष्टयोगे अत्यर्थमासक्त । ❀ — ᵈ) G3 3 6 अभि (for अधि-)

17 ᵃ) D7 T G1-3 6 M5 6 आत्मविद् (for °वान्) Ś1 K1, 2 4 V1 B0, 8 9 D5 D3 6 M1 बुद्धो, B6 7 Da3 a4 बुद्धौ (for बुद्धिं) — ᵇ) Ś1 K1 न (for नि) D7 T1 G1-3 6 M6 असंशय (for °यम्) — Ś1 reads 17ᶜ–18ᵈ on marg — ᵈ) M5 विषय (for °यान्) T G6 मन आत्मना, M7 मानसात्मन (for मन°). D7 G1 2 विषयात्मानमात्मन. — After 17, Kumbh. ed Cv ins.

509* योजयित्वा मनस्तत्र निश्चलं परमात्मनि ।
योगाभिसंधियुक्तस्य ब्रह्म तत्संप्रकाशते ।
ऐकान्त्यं तदिदं विद्धि सर्ववस्त्वन्तरस्थिति ।
विशेषहीनं गृह्णन्ति विशेषां कारणात्मिकाम् ।
अथ वा न प्रभुस्तत्र परमात्मनि वर्तितुम् । [5]
आगामितत्त्वं योगात्मा योगतन्त्रमुपक्रमेत् ।

18 Ś1 reads 18 on marg. — ᵇ) Ś1 K1 वशं (for वशे) — ᶜ) K6 Dn1 तत्; V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 D2, 3, 6 8 सं; D5 तु (for ताः). D8 D7 T G1-3 6 M1 6-7 प्रसीदति (for प्रकाशन्ते). ❀ Ca p देवता इन्द्रियाणि । सप्रकाशन्ते प्रकाशयन्ति (Cp प्रकाशं यान्ति) ॥ C8 देवताश्च ता महदहंकारभूतमात्राद्यभिमानिन्यः शरीरस्थिता वेदितव्याः । ❀ — ᵈ) K1, 2 तुष्टा, D1 घृष्टा (for हृष्टा) T1 G1 2 ईश्वरा

19 ᵃ) K1 ससुक्त-, K6 B7 Dn1 D5 7 T G1-3 6 M1 6-7 सयुक्त; B9 प्रसक्त (for संसक्त) — ᵇ) K4 B6 8 (marg.) Da3 Dn1, n4 D5 7 T G1-3 6 M1 6-7 ब्रह्म तत् (for ब्रह्मवत्) — ᶜ) K6 Da3 D5 7 T G1-3 6 M7 ज्ञानैश्; B6-9 Da4 M1 5 6 स तैश् (for एतैश्) K6 Da3 D6 चापगते (K6 °त), K7 D1 7 9 T G1-3 6 M1, 6-7 चोपगते (K7 D1, 9 °तैः), B7 9 चार्थगते (for चाप°) K6 B6 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 D5 7 T G1-3, 6 M1 6-7 सत्त्वे (for सर्वैर्) — ᵈ) Da4 ब्रह्म भूताय (for °भूयाय)

20 ᵃ) K4 D5 प्रवर्तत; V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D3 6 8 प्रकाशेत; G3 6 Cnp प्रकल्पेत (for प्रवर्तेत) — ᵇ) K1 युग (for योग) Ś1 K1, 2 4 D5 उपक्रमे; Da3 अपक्रमेत्, Ds1 उपा° (for उप°) ❀ Cv तन्त्रैः उपायैः । ❀ — ᶜ) D5 D7 T G1-3 6 M1 6-7 Ca योग (for येन) K6 Dn1, n4 तत्रयतस्, K7 D1 9 मत्रमय (for तन्त्र°). V1 B0 9 D5, 6 8 तन्त्रैर्, Ds1 तत्र, D2 संत्र- (for तन्त्र) ❀ Ca योगतन्त्रैः अध्यात्मशास्त्रोदितैर्यमनियमादिभिः । ❀ — ᵈ) Da3 a4 वृद्धि°, D7 T1 G1-3 6 वृत्त (for वृत्तिः) M1 यद्वृत्तं तत्तदाचरेत्; M5-7 प्रवृत्त स्यात्तदाचरेत् ❀ Cv वृत्तिः जीवनोपायः । ❀

21 ᵃ) D7 T1 G3 6 गुल्माष (for कुल्माष). K6 7 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D1-6 8 9 M1 6-7 क(Da3 च)णकुल्माषपिण्याक (D9 °के) — 21ᵇᶜᵈ is partly damaged in B7 — ᵇ) K4 -यावेक, Da4 -यावक्त (for -यावक-) K1 B0 6 Ds1 D5 6 -शक्तव (for -स°). Da3 (also) °शिथिलौदन सक्तवः ❀ C8. सक्तव इति द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ Cv क्षेत्रे अवहननादौ पतिता व्रीह्यादयः कणाः । कुल्माषो वनमाष । ❀ — ᶜ) V1

C 12.7815
B 12 215 22
K 12 217.28

तथा मूलफलं भैक्षं पर्यायेणोपयोजयेत् ॥ २१
आहारं नियतं चैव देशे काले च सात्त्विकम् ।
तत्परीक्ष्यानुवर्तेत यत्प्रवृत्त्यनुवर्तकम् ॥ २२
प्रवृत्तं नोपरुन्धेत शनैरग्निमिवेन्धयेत् ।
ज्ञानेन्धितं ततो ज्ञानमर्कवत्संप्रकाशते ॥ २३
ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं त्रीँल्लोकानधितिष्ठति ।
विज्ञानानुगतं ज्ञानमज्ञानादपकृष्यते ॥ २४
पृथक्त्वात्संप्रयोगाच्च नासूयुर्वेद शाश्वतम् ।
स तयोरपवर्गज्ञो वीतरागो विमुच्यते ॥ २५
वयोतीतो जरामृत्यू जित्वा ब्रह्म सनातनम् ।
अमृतं तदवाप्नोति यत्तदक्षरमव्ययम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

B6 9 Ds2 मूल (for मूल) Da4 D5 फलैर् (for फल) K6 7 V1 B0 Da4 Dn1 n4 D5 D6-6, 8 9 G3 भैक्ष्य (for भैक्षं) — d) Ś1 K1 कल्पते, V1 -जायते (for योजयेत्). ❀ Ca पर्यायेण यथालाभमेषामेकतमेन । ❀

22 a) V1 B6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 5 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 आहार (for °र) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 5 6 8 M1 5-7 नियमं; D7 T G1-3 6 M7 (also) नियम(G1-3 6 °मैं)श् (for नियत) — b) V1 B0 Da3 a4 Dn4 T2 G6 देशकाले, D5 काल देशे; M6 6 देशकालौ (for देशे काले) D7 T G1 3 6 M1 5 6 सात्विक (M5 °कौ) — c) K7 Dn4 Ds2 परीक्षानु (for °क्ष्यानु) Da4 तत्परीक्षा न कुर्वीत. — d) B0 7 9 Dn1 n4 D5 D2 3 6, 8 वत् (for यत्) B5 (marg) Da4 D5 प्रवृत्त्यानु; Cpp Cs प्रवृत्तानु (for °त्त्यनु) K4 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 पूर्वकं, T1 वर्तन (for व्रर्तकम्)

23 a) Ś1 K1 2 4 प्रवृत्ति (for °त्त) K6 Da3 a4 D5 D6 7 T G1-3, 6 M5-7 नोपरु(K6 °स)धीत; K7 D4, 9 °रुध्येत (for °रुन्धेत) ❀ Ca प्रवृत्तस्य ज्ञानस्य अनुवर्तकम्, नोपरुन्ध्यात् प्रत्युत वर्धयेत् । ❀ — b) Da4 शरम् (for शनैर्). V1 G1 M1 अग्निर् (for अग्निम्) Ś1 K1 2 इवैधयेत् — c) Ś1 K2 6 7 B0 D4 9 M1 ज्ञानेधितं; K1 °धिते (sic), B7 ज्ञान धित, D5 D2 3 T2 G3 6 ज्ञानान्वितं, D6, 7 ज्ञानाधीनं; T1 G1 2 M5-7 ज्ञानैधि(G1 °धी)त (for ज्ञानेन्धित). V1 B0, 6-9 Da3 a4 Dn1 a4 D5 D2 3 6 8 M1 5 6 तथा (for ततो) — d) D4 कर्म यत् (for अर्कवत्) M1 स्व (for स).

24 a) D7 T G1-3, 6 M7 ज्ञाना(G1 °न)धिष्ठितम्; Cp °धिष्ठानम् (as in text). D5 आज्ञान — b) Da4 श्री; D7 T1 G1-3 6 त्रि· (for त्रीँल्) B7 अति; D4 अनु (for अधि). — 24cd is damaged in B7 — c) B9 गता; G3 इतं (for गतं) ❀ Cp विज्ञानानुगत शास्त्रानुप्राप्तम् । अथ वा विज्ञानेन दूरदर्शनादिना योगलब्धेनानुगत सहितम् । ❀ — d) K1 न ज्ञानाद्; K6 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 अज्ञानेन (for °नाद्). K7 D4 9 अवकृष्यते; B9 M5 6 अनु° (for अप°). B5 (marg) प्रभूतमपकर्षति, Cp अज्ञानमपकर्षति.

25 a) Ś1 K1, 2 4 पृथक्च (for °क्त्वात्) K1, 4 सम्प्रयोगाद्य ❀ Ca पृथक्त्वात् भेददर्शनात् । संप्रयोगात् सम्प्रयोज्ये योगे प्रकर्षात् । ❀ — b) K7 D4 3 9 न चासौ; Dn4 T2 G6 6 नासुयुर्; D5 नाशयुर्. D7 नाशपुर्; Cv नासूयुर् (as in text). D5 शास्वतं, M7 शाश्वत. — c) Da3 a4 अपवर्गार्थी; Cnp रूपवृत्तज्ञो (for अपवर्गज्ञो).

26 a) Ś1 K1 2 4 रजोतीतो; K6 D5 Cnp ततो वीत, K7 D4 6 ततोतीव (for वयोतीतो) K6 जरामृत्युर्; K7 D4 9 जन्ममृत्युर् (K7 °त्यु); D4 रजो मृत्यु (for जरामृत्यू) ❀ Cn वयोतीत जितकाल । ❀ — c) K6 7 D4 9 ज्ञात्वा, D7 T1 G1-3 6 त्यक्त्वा, M5 6 हित्वा (for जित्वा) — d) B5 (marg as in text) शाश्वतम् (for अक्षरम्)

Colophon V1 reads the colophon on marg. — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6, 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-4 6-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1, 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 D5 D2-6 8 9 वार्ष्णेयाध्यात्म; M1 7 °ध्यात्मे आहार नियमविधि; M5 6 °ध्यात्मे योगोपदेश — *Adhy. no* (figures, words or both): B7 Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 42, Dn4 Ds2 41, Ds1 43, T2 G2 56, M1 6 7 40 — *Śloka no.* Da4 Dn4 27, Dn1 29; D5 28.

२०९

गुरुरुवाच ।

निष्कल्मषं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा ।
निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ॥ १

स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चाभिभूयते ।
देहान्तरमिवापन्नश्चरत्यपगतस्मृतिः ॥ २

ज्ञानाभ्यासाज्जागरतो जिज्ञासार्थमनन्तरम् ।
विज्ञानाभिनिवेशात्तु जागरत्यनिशं सदा ॥ ३

अत्राह को न्वयं भावः स्वप्ने विषयवानिव ।
प्रलीनैरिन्द्रियैर्देही वर्तते देहवानिव ॥ ४

अत्रोच्यते यथा ह्येतद्वेद योगेश्वरो हरिः ।
तथैतदुपपन्नार्थं वर्णयन्ति महर्षयः ॥ ५

इन्द्रियाणां श्रमात्स्वप्नमाहुः सर्वगतं बुधाः ।
मनसस्तु प्रलीनत्वात्तत्तदाहुर्निदर्शनम् ॥ ६

कार्यव्यासक्तमनसः संकल्पो जाग्रतो ह्यपि । C. 12. 7828 B 12. 216 7 K. 12. 218 10

209

1 D4 9 om the ref. Ś1 K1. 3 4. 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D2 3. 5 6 8 M1. 7 भीष्म (for गुरुर्) — a) K4 D4 निष्कल्मख (D4 °ष) (for °ल्मष) ॐ Ca निष्कल्मष, अन्तरायानुपहतम् ॥ Cn निष्कामम् ॥ Cs रागानुपहतम् । ॐ — b) K6 इच्छती, D5 इच्छामि (for इच्छता) K1 M6 चरित, D1 चरितु; D7 T1 G1 2 च पर (for चरितुं). — G3 om 1cd — d) K7 D4 9 G3 स्वप्ने (for स्वप्न) B6 Dn4 D8 D2 5-7 T G1. 2 6 M6-7 दोषम् (for दोषान्). K6 अपेक्षता (for अवे°)

2 a) Ś1 (before corr, *sup lin* as in text) K2 6 [ऽ]पि (for हि) — b) K4 M7 वा (for च) — c) V1 B0 6 (marg as in text) 7 8 (marg. as in text) 9 Da2. a4 D5 M1 7 दे(D5 द)शांतरम् (for देहा°) — d) K7 चरति, G2 6 पतति (for चरति). B9 [उ]प-गत (for [अ]प°) Ś1 (before corr) K1. 3 4 V1 B0 6. 7 8 (marg as in text) 9 Da2. a4 Dn1. n4 D5 D2 1 6 °स्पृह° (B9 °हा°) (for स्मृति)

3 a) B9 अनभ्यासाज् (for ज्ञाना°) K6 7 Dn1 n4 D2 (by corr) 4 5 8 9 जागरण, V1 B0 Da3 a4 D8 D2 3 (before corr) 6 °रितो, B6 7 M1 °रता, D7 T G1-3 6 M6-7 °रिवा (G3 6 °ताज्) (for °रतो). ॐ Ca ज्ञानाभ्यासादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तेन ज्ञानाभ्या समुद्दिश्य जागरत । ॐ — b) Da4 विज्ञानार्थम् (for जि ज्ञासार्थम्) D7 T1 G1-3 6 निरतर (for अनन्तरम्) — c) D6 विज्ञानाधि (for विज्ञानाभि) K4 निवेसात् (for निवेशाद्). B7 9 च (for तु) — d) K6 7 B7 D6-8 9 Cv स जागर्ति (for जागरति) K7 Da4 D4 9 तदा (for सदा) D7 T G1-3 6 M6-7 जागर्त्यन्व(T1 G3 °र्त्यंश; T2 °र्त्यप्य; G6 M6-7 °र्ति श)निश सदा; M1 जागर्त्यनिशं सदा ॐ Cv अनिश निशाभावो यथा भवति तथा सदा जागर्ति । ॐ

4 a) K7 अत्राह K7 D9 कोप्यय, M1 को न्वह (for °य). K1. 3 4 तावत्, D5 भाव (for भाव°). — b) G3 स्वप्नो (for स्वप्ने). G1. 3 इति (for इव)

5 a) B9 तथा (for यथा). Da1 lacuna for ह्येत. — b) Ś1 K1 3 4 7 D4 9 T2 M1 7 योगीश्वरो (for योगे°). — c) Da4 तथैव तदुपन्नार्थं (sic)

6 a) K7 D4 9 श्रमात् (for श्र°) — b) K1 बुध°, D7 T G1-3 6 M1 6-7 मन° (for बुधा) — After 6ab, Kumbh ed. Cv ins

600* तन्मयानीन्द्रियाण्याहुस्तावद्गच्छन्ति तानि वै ।
अत्राहुस्त्रितय नित्यमतथ्यमिति चेन्न न ।
प्रथमे वर्तमानोऽसौ त्रितय वेत्ति सर्वदा ।
नेतराद्युपसर्गस्य विजानाति कथचन ।
स्वप्नावस्थागतो ह्येष स्वप्न इत्येव वेत्ति च । [5]
तदप्यसदृश युक्त्या त्रितय मोहलक्षणम् ।
यदात्मत्रितयान्मुक्तस्तदा जानात्यसस्कृत ।

[(L 2) ॐ Cv त्रितयम् अर्थज्ञानप्रयत्नाख्यम् । सुखदुःख तद्भोगाख्य वा । ॐ — (L. 3) Kumbh ed चेति (for वेत्ति)]

— c) Ś1 K1 3 तत्, K7 D4 9 स, D5 च (for तु) V1 B0 6-9 Dn1. n4 D7 8 T G1-3 6 M1 6-7 अप्रलीन-त्वात् (for प्रली°) — d) K7 D4 9 एतद् (for तत्तद्).

7 a) K4. 6 V1 B0 6-8 Dn1. n4 D8 D2. 3 5-8 T G1-3 6 M1 6-7 कार्ये (for कार्य). D7 T G1-3 6 M1 6-7 चा(G3 M7 च)सक्त (for °व्यासक्त) K7 D4 9

S 12. 7826
B 12. 216 7
K 12. 216 10

यद्वन्मनोरथैश्वर्यं स्वप्ने तद्वन्मनोगतम् ॥ ७

संसाराणामसंख्यानां कामात्मा तदवाप्नुयात् ।
मनस्यन्तर्हितं सर्वं वेद सोत्तमपूरुषः ॥ ८

गुणानामपि यद्यत्तत्कर्म जानात्युपस्थितम् ।
तत्तच्छंसन्ति भूतानि मनो यद्भावितं यथा ॥ ९

ततस्तमुपवर्तन्ते गुणा राजसतामसाः ।
सात्त्विको वा यथायोगमानन्तर्यफलोदयः ॥ १०

ततः पश्यत्यसंबद्धान्वातपित्तकफोत्तरान् ।
रजस्तमोभवैर्भावैस्तदप्याहुर्दुरन्वयम् ॥ ११

प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यद्यत्संकल्पयति मानसम् ।
तत्तत्स्वप्नेऽप्युपरते मनोदृष्टिर्निरीक्षते ॥ १२

व्यापकं सर्वभूतेषु वर्ततेऽप्रतिघं मनः ।
मनस्यन्तर्हितं द्वारं देहमास्थाय मानसम् ॥ १३

यत्तत्सदसदव्यक्तं स्वपित्यस्मिन्निदर्शनम् ।

कार्येष्वासक्तमनस° — ^{b}) K6 सकल्प; T M1 5-7 °त्वे; G2 °त्पाज् (for °त्पो)

8 ^{a}) K6 D5 8 संस्काराणाम् (for संसारा°) Ś1 K1 2 4 असंख्याने, K6 अशेषाणां; D53 अनेकानां (for असंख्यानां) — ^{b}) D1 T G1-3 6 M1 5-7 उपाश्नुते (for अवाप्नुयात्) — ^{c}) B6 (marg as in text) 7 9 मनसा; Da4 नमसि (for मनसि) — ^{d}) Ś1 K1, 2 तु (K1 भू) त्तम, T2 M1 5-7 सोंवर (for सोत्तम) K4 6 7 D2 4, 9 स वेदोत्तमपूरुष°

9 ^{a}) Ś1 K1 2 4 एव (for अपि) K1 यश्ये तु (sic), K7 D4 9 यद्व (D9 °घ)त्स्यात्, V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 यद्येतत्, D7 यद्वत्तत्, G1 यद्वत्त, G3 यद्यत्ते (for यद्यत्तत्) — ^{b}) K6 Dn1 n4 कर्मणा वा (Dn4 चा)प्युपस्थितं; K7 D4 9 कर्मजाना सुप°; B1-9 °जानां सुप°, D2 5 कर्मज्ञानात्यु (D6 °दु)प°; D8 मनो जानात्युप° — M6 6 om (hapl) 9^{cd} — ^{c}) B6 8 9 Da4 D3 6 यद्वत्, D5 एतत्, D1 T1 G1 2 न तत् (for तत्तत्) Da4 ससति, T2 M1 शसति T2 M7 भूत यन् (M7 च) (for भूतानि) Cs तदाशसति भूतानि — ^{d}) K6 lacuna for the first य T2 G1-3 6 M1 भावि तत् (for भावित). K6 तदा; B6 (marg) D8 D4 7 9 T G1-3 6 M1 7 तथा, D5 यदा (for यथा)

10 ^{a}) K7 D4 9 तमनु-; D1 T G1-3 6 M1 तदुप (for तमुप) K6 D5 सर्पति, V1 B6 (marg as in text) 7-9 D4 वर्तंति (for वर्तन्ते) — ^{b}) B1 तामस° D5 गुणास्तामसराजसा — ^{c}) K4 6 V1 B6 6-3 Dn1 n4 D8 D2 5-8 T G1-3, 6 M1 5-7 सात्त्विका (for °को) — ^{d}) B6 8 9 Da3 a4 आनन्त्याय (for आनन्तर्यं) K6 V1 Dn1 फलोदयं, B6 D6 7 T G1-3 6 M1 5 7 °दया (for °दयः) ❀ Cn आनन्तर्यफलोदयम्, अनन्तरमेव सुखाद्युदयो यथा स्यात्तथा ॥ Cs आनन्तर्यफलोदय° विलम्बितफलोदय° । ❀

11 D5 om (hapl) 11^{a}–12^{b} Da4 reads 11-15 after 12 211 18 — ^{a}) K4 7 V1 B6 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2-7 9 T1 G3 6 पश्यंति, K6 पश्यतु (for पश्यति) K4 7 V1 B6 9 Dn1 n4 D3 4 9 असंबुद्धा (K7 D4 9 °द्धा); K6 B1 D8 M1 7 °बंधाद्; D2 सबद्धा; D6 असंबद्धा; D6 °बाधा; Kumbh ed °बंधान् (for °बद्धान्) — ^{b}) K6 Da3 कफोत्तरात्; B9 Da3, a4 °द्भवान् (for °त्तरान्) — ^{c}) G1 तेजस् (for रजस्) V1 T2 G3, 6 M1 -तमोद्भवैर्, B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5 6 °गतैर् (for °भवैर्) M7 तयो रजोद्भवैर्भावैस्· — ^{d}) Ś1 K1 2 तम् (for तद्) K6 अस्य (for अपि) K1 G1 3 द्वि (K1 द्व)रन्वय, K6 Da4 Dn1, n4 दुरत्यय; D5 °न्वयं (for °न्वयम्) ❀ Ca· दुरन्वय विपरीतफलम् ॥ Cn दुरत्ययम्, प्राग्वासनाप्राबल्याद्योगं विना अपरिहार्यम् ॥ Cs प्रबुद्धेन कथयितुमशक्यम् । ❀

12 For the sequence in Da4, cf v. l. 11 D5 om. 12^{ab} (cf v. l. 11) — ^{a}) Ś1 K1, 2 यत्तत्, Dn4 D5 यद्वत् (for यद्यत्). — ^{c}) K7 (sup lin as in text) D4, 9 यत्तत्, Da4 यत्र, G3 6 तद्वत् (for तत्तत्) K4, 6 7 Dn1 n4 D2 4 8 9 M7 उ (Dn4 अ)पगते; D5 उपादत्ते, Cs उपरते (as in text) — ^{d}) K7 D4 9 दृष्ट; Dn4 द्रष्यन्; D8 बुद्ध; D6 7 T1 G1-3 6 M1, 5-7 बुद्धिर् (T1 G1-3 M1 °द्धिं) (for दृष्टिर्) K6 B1 Da4 Da3 D5 T2 M1 निरीक्ष्यते (for °क्षते)

13 For the sequence in Da4, cf v 1 11 — ^{b}) K7 D6 यत्कृते, D4 ये कृता (for वर्तते) D4 om from ऽप्रतिघ up to भूता (in 14^{c}) K6 [ऽ]प्रतिघ, K7 V1 D5 6 9 [ऽ]प्रतियं (V1 D5 °मं; D6 °रवं) (for °घ). Ś1 K1, 2, 4 D2 वर्ततेप्रविघः स (Ś1 K1 °घस)र°, D7 G1, 2 Kumbh ed °ते दीपवन्मन° ❀ Ca व्यापक तया मूर्तत्वेऽप्यप्रतिघलक्षणया अव्याहतगतित्वात् ॥ Cn व्यापक उपादानत्वात् । अप्रतिघ प्रतिघातशून्यम् । ❀ — After 13^{ab}, V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 6 8 G3 read 15^{cd} (V1 B6 8 [marg] Da3 a4 Dn1,

सर्वभूतात्मभूतस्थं तदध्यात्मगुणं विदुः ॥ १४
लिप्सेत मनसा यश्च संकल्पादैश्वरं गुणम् ।
आत्मप्रभावात्तं विद्यात्सर्वा ह्यात्मनि देवताः ॥ १५
एवं हि तपसा युक्तमर्कवत्तमसः परम् ।
त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तपसा तं महेश्वरम् ॥ १६
तपो ह्यधिष्ठितं देवैस्तपोघ्नमसुरैस्तमः ।
एतद्देवासुरैर्गुप्तं तदाहुर्ज्ञानलक्षणम् ॥ १७
सत्त्वं रजस्तमश्चेति देवासुरगुणान्विदुः ।
सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावासुरौ गुणौ ॥ १८
ब्रह्म तत्परमं वेद्यममृतं ज्योतिरक्षरम् । C. 12 7839 B 12 216 19 K. 12 210 27

---

n1 D2 D2 3 6 8, all for the first time, repeating it in its proper place) G2 om 13^c–15^b B6 8 repeat while B7 reads 13^cd after 15^ab — ^c) D7 संवर्हित, G1 °र्हिते (for °र्हितं) — ^d) K7 B0 6 (both times) Da3 a1 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 मानुष (for मानसम्)

14 For the sequence in Da1, cf. v l 11. D1 om. up to भूता, G2 om 14 (for both, cf v l 13) D5 om. 14^a–15^b. — ^a) K4 V1 B0 8 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 यद्यत्; M1 तत्तत् (for यत्तत्). K1 यत्तत्सदमप्यक्तत्य (sic) — ^b) B6 8 9 स्वपितु (for °ति) B3 8 9 सन्; M5 एव, M7 एतन् (for अस्मिन्) — After 14^ab, Kumbh ed Cv ins

601* व्यक्तभेदमतीतोऽसौ चिन्मात्र परिदृश्यते ।
[❀ Cv व्यक्तभेद जीवात्मपरीभूतभेद चिन्मात्रम् । ❀]

— ^c) K7 B0 6–9 Da3, a1 Ds D1 9 T2 M5 -भूतत्व (for भूतस्थ) Ś1 (by corr) K1, 2 सर्वभूतात्मक तत्त्व — ^d) K7 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1, n4 Ds D2–4 6 8 9 T2 M1, 5 6 तम् (for तद्). G3 6 तस्मादध्यात्मक विदु

15 For the sequence in Da1, cf v l 11 D5 G1 om 15^ab (cf. v l 14, 13) — ^a) K6 7 D1 7 9 T G1 6 M1 7 यच्च, V1 B^-9 Da3 a1 Ds D6 M5 यद्यत्; B0 D3 M6 यद्वत्; M5 (sup lin) य च (for यश्च) — ^b) B7 ईश्वर (for ऐ°) Ś1 K1 2 4 7 D1 9 मन (for गुणम्) — After 15^ab, B6 8 repeat and B7 reads 13^cd. V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds D2 3, 6 8 G2 (V1 B0 8 [marg] Da3 a1 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8, all for the first time) read 15^cd after 13^ab — ^c) K4, 6 B0 (second time) 8 (marg, both times) Da3 a1 Dn1 D2 D3 (all second time) 4 6 (second time) M5 6 आत्मप्रसादात्, Dn1 D2 3 (all second time) °प्रसाद (for °प्रभावात्). K2 4 D6 तद् (for त). D7 T G1, 2, 6 M5 6 विंदेत् (for विद्यात्) — ^d) M7 सर्व मात्मनि. V1 (first time) D7 T1 G3 वेदिता (for देवता) ❀ Cp देवता इन्द्रियाणि । ❀

16 ^a) Ś1 K1 2 D5 7 G1, 2 M1 तमसा; B6 (marg) मनसा (for तपसा) B3 (marg) युक्तया; D7 T G1–3 6 M7 युज्याद् (for युक्तम्) — ^b) K7 अर्क वत् (for अर्कवत्) — ^c) B7 partly damaged. K7 B3 (marg) Da3 a1 Ds D4 7 9 T G1–3, 6 M7 Cv प्रकृति (for प्रकृतिर्) ❀ Cv त्रैलोक्यप्रकृतिं त्रैलोक्य कारणम् । ❀ — ^d) K6 7 V1 B0 6 8 9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds D1–9 T G1–3 6 M1 5–7 तम (K6 ताम, B0 G3 तप) सेवे (for तपसा त) K6 Dn1 Ds महेश्वर, C8 °श्वरम् (as in text)

17 ^a) K7 D4 9 G1 तमो (for तपो) B6 (marg) ह्यनुष्ठित, G1 ह्यति (for ह्यधि°). — ^b) B6 (marg as in text) D8 D7 T G1–3, 6 तमोघ्नम् (for तपो°) Ś1 K1 2 4 तप°, D8 D6 7 T1 G1 2 तत (for तम°) K7 D4 9 तमो ह्यसुरोत्तमान् — ^c) D6 G3 एत (for एतद्) — ^d) D7 T G1–3 6 M1, 5–7 Csp ज्ञाना ज्ञानस्व (T2 M1, 5–7 °नस्य) लक्षणं

18 ^a) Ś1 K1, 2 M5 6 चैव (for चेति). — ^b) K1, 2 6 D4 7 T1 G2 -गणान् (for गुणान्) — ^d) K1 असुरो D4 अपि (for गुणौ) — After 18, Kumbh ed. Cv ins

602* सत्त्व मनस्तया बुद्धिर्देवा इत्यभिशब्दिता ।
तैरेव हि वृतस्तस्माज्ज्ञास्यैव परम ** ।
निद्राविकल्पेन सता ** विशति लोकवत् ।
स्वस्थो भवति गूढात्मा कलुषैः परिवर्जित ।
निशादिका ये कथिता लोकाना कलुषा मता । [5]
तैर्हीन यत्पुर शुद्धं बाह्याभ्यन्तरवर्तिनम् ।
सदानन्दमयं नित्यं भूत्वा तत्परमन्वियात् ।
एवमाख्यातमत्यर्थं ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ।
सर्वसयोगहीनं तद्विष्णवाख्य परम पदम् ।
अचिन्त्यमद्भुत लोके ज्ञानेन परिवर्तते । [10]
[(L 9) Cv सर्वस्य योगहीन (for सर्वसयोग°)]

19 ^a) Ś1 K2 4 विद्याद्, K1 विद्याम्, K6 B0 6–9 Da3, a1 Dn1 n4 Ds D2 3, 5 6, 8 ज्ञानम् (for वेद्यम्) — ^b) D7 T G1–3 6 उत्तम (for अक्षरम्) — ^c) D7 T1 G1, 2 ये विदु सात्त्विकात्मानस्. ❀ Cp

C 12.7810 B 12.210 19 K 12 216 27 ये विदुर्भावितात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १९
हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ।
प्रत्याहारेण वा शक्यमव्यक्तं ब्रह्म वेदितुम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

२१०

गुरुरुवाच ।
न स वेद परं धर्मं यो न वेद चतुष्टयम् ।
व्यक्ताव्यक्ते च यत्तत्त्वं संप्राप्तं परमर्षिणा ॥ १
व्यक्तं मृत्युमुखं विद्यादव्यक्तममृतं पदम् ।
प्रवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत् ॥ २
अत्रैवावस्थितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
निवृत्तिलक्षणं धर्ममव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ३
प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।

भावितात्मानो ध्यानसंस्कृतात्मान ॥ Cs (also) तपसा शुद्धबुद्धय । ❀ — d) B8 Da8 तेपि यां(Da8 या)ति (for ते यान्ति) B6 परां (for परमां) B9 Da4 तेपि यां(Da4 या)ति परां गतिं; D7 T1 तेषां यांति परां गतिं

20 a) K7 D4, 9 हेतुमच्छक्तिमत्ख्यातम्, D5 हेतुमक्षयमाख्यातुम्; D7 T1 G1–3, 6 हेतुमच्छुक्रमाख्यातम् — b) K6 लक्षणं (for चक्षुषा). — c) K6 च; T2 वै (for वा) K6 [अ]शक्यम् (for श°) ❀ Cp प्रत्याहारेण, बाह्यविषयादुपरतेष्विन्द्रियेषु ॥ Cs प्रत्याहारेण योगेन ॥ Cv प्रत्याहारेण विषयेभ्यो निवृत्त्या । ❀ — d) B0 7 Dn1 n4 D8 D2 3 6, 8 अक्षर, B6 (marg) अशक्य (for अव्यक्त) D8 D6 सेवितुं (for वेदितुम्). D7 T1 G1–3 6 व्य(G3 यु)क्त ब्रह्म च वेदितुं

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6, 7 B0, 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2–4 6–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्मे — *Adhy name*. Ś1 K1 2, 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 D8 D2–6 8 9 G2 वार्ष्णेयाध्यात्मं, M1 7 °ध्यात्मे निद्रात्यागविधि°, M5 6 °ध्यात्मे स्वरूपोपदेश° — *Adhy. no* (figures, words or both) B7 Dn4 Ds2 42, Dn1 D7 T1 G1 3, 6 M5 43, Ds1 D6 44, T2 G2 57, M1, 6 7 41 — *Śloka no* Da4 15, Dn1 n4 20, D6 19.

210

1 Ś1 K1, 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 M7 भीष्म (for गुरुर्) — a) Ś1 (by corr as in text) K1 (also as in text) V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 5–8 T1 G1, 2 ब्रह्म (for धर्मं) — b) ❀ Ca चतुष्टयम् सत्त्वरजस्तमांसि आत्मा चेति ॥ Cn चतुष्टय पूर्वोक्त दृष्टान्तभूतं स्वप्नसुषुप्त्याख्य द्वय, दार्ष्टान्तिकं च सगुणनिर्गुणब्रह्मभावाख्य द्वयमिति चतुष्टयम् ॥ Cp चतुष्टय गुणपुरुषदेहप्रकृतिरूपम् ॥ Cv चतुष्टय वेदचतुष्टयम् । ❀ — c) K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D8 D2 3, 5 6 8 व्यक्ताव्यक्तं (for °व्यक्ते). M1, 5–7 प्रवृत्त च (for च यत्तत्त्वं) G1, 2 तत् (for यत्) K6 सत्त्वं (for तत्त्वं) — d) K6 V1 B6 Da3 Dn1, n4 D8 D2, 3 5–8 T G1–3, 6 Cp संप्रोक्तं; B8 (marg) तत्प्राप्तं (for संप्राप्तं) B0 7–9 Da4 संप्रयुक्त महर्षिणा; M1 5–7 निवृत्तं (M7 °त्तिं) धर्ममुत्तम· ❀ Ca n p परमर्षिणा नारायणेन (Ca, p add कपिलरूपेण)। ❀

2 ab) D8 D5, 7 T G1–3, 6 M1, 5–7 पदं (for मुख). D5 अव्यक्तममृतोपमं ❀ Cs व्यक्तमिन्द्रियग्रामं मृत्युपदम्, अव्यक्तमात्मतत्त्वम् । ❀ — c) V1 B0 6 8 (marg as in text) Da3 a4 D8 D3 (marg) 7 T G1–3 6 M1 5–7 निवृत्ति·; B7 damaged, Ca प्रवृत्ति (as in text) D5 om (hapl) from धर्मं up to लक्षणं (in 4a). ❀ Cs प्रवृत्तिलक्षण, कार्यलक्षणात्मक ससारजातम् । ❀

3 D5 om 3 (cf. v l 2) K6 om. (hapl) 3a–4b B6–9 D7 T G1–3 6 read 3ab after 4ab — a) K7 V1 B0 6 8 (last two marg as in text) Da4 Dn1 n4 D8 D2–4 6 8 9 तत्र (for अत्र) B6 8 (both marg as in text) 9 Da4 [उ]पस्थित (for [अ]वस्थितं) — c) M1 7 प्रवृत्ति (for निवृत्ति). Da3 सर्वम्; M1 7 व्यक्तम् (for धर्मम्). — d) D8 धर्म· (for ब्रह्म) M1, 7 ब्रह्म तद्वेद शाश्वत·

प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः ॥ ४
तां गतिं परमामेति निवृत्तिपरमो मुनिः ।
ज्ञानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिदर्शकः ॥ ५
तदेवमेतौ विज्ञेयावव्यक्तपुरुषावुभौ ।
अव्यक्तपुरुषाभ्यां तु यत्स्यादन्यन्महत्तरम् ॥ ६
तं विशेषमवेक्षेत विशेषेण विचक्षणः ।
अनाद्यन्तावुभावेतावलिङ्गौ चाप्युभावपि ॥ ७
उभौ नित्यौ सूक्ष्मतरौ महद्भ्यश्च महत्तरौ ।
सामान्यमेतदुभयोरेवं ह्यन्यद्विशेषणम् ॥ ८
प्रकृत्या सर्गधर्मिण्या तथा त्रिविधसत्त्वया ।
विपरीतमतो विद्यात्क्षेत्रज्ञस्य च लक्षणम् ॥ ९
प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् ।
अग्राह्यौ पुरुषावेतावलिङ्गत्वादसंहितौ ॥ १०
संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मजा गृह्यते यया ।
करणैः कर्मनिर्वृत्तैः कर्ता यद्यद्विचेष्टते ।
कीर्त्यते शब्दसंज्ञाभिः कोऽहमेषोऽप्यसाविति ॥ ११ C. 12.7833 B 12.217 11 K 12.219 12

4 K6 om 4ab, D6 om up to लक्षणं (cf v l 3, 2) Dn4 om 4c–11d —a) K7 M1 7 निवृत्ति (for प्रवृत्ति) —b) K7 Da4 प्रजापतिम् (for °पतिर्) D8 ऋषिर्नारायणोऽब्रवीत् (= 2d) — After 4ab, B5-9 D7 T G1-3 6 read 3ab —c) D9 om पुनरावृत्ति —d) D4 मति° (for गति°)

5 Dn4 om 5 (cf v. l. 4) —a) G1 परमात्मेति (for °मामेति) —b) K7 निवृत्ति° (for निवृत्ति) —d) D6 -प्रदर्शक°, D7 T1 G1-3 6 निदर्शन, T2 M1, 7 °र्शन (for °र्शक°)

6 Dn4 om. 6 (cf v. l 4) D7 T G1-3 6 M5 6 read 6ab after 7ab —a) Ś1 K1 2 इति (for एतौ) Da1 ततो देवमतौ विज्ञेयाव् —c) K6 7 Ds2 D4 6 9 च (for तु) —d) Ś1 K1 2 अन्यस्स्यान् (by transp)

7 Dn4 om 7 (cf. v l 4) —a) K7 निर्देशम् (for विशेषम्) K6 Ds1 अवेक्ष्येत; D9 आचक्षेत (for अवे°) —b) B3 (marg) Ds1 D7 G2 विशेषण (for °षेण) D7 G1 विचक्षण — After 7ab, D7 T G1-3 6 M5 6 read 6ab —d) K6 7 वा (for च) ❀ Ca n अलिङ्गौ मानान्तराविषयौ ॥ Cs अशरीरौ । ❀

8 Dn4 om 8 (cf. v l 4) —a) K6 अतिचलौ, K7 V1 Bo 6 (marg) 1-9 Dn1 Ds D2-6 8 9 अनिचलौ, B· 8 (marg) अनुत्तरौ, Da3 a1 अणुतरौ; D7 T G1-3 6 M5 6 अनुचरौ; M1 7 वनचरौ (for सूक्ष्मतरौ) —c) T2 समानम्, M1 समास्यम् (for सामान्यम्) —d) T2 अन्य (for अन्यद्).

9 Dn4 om 9 (cf v l 4) —a) K1 मार्ग, K7 V1 D4 6 सर्व; G1 स्वर्ग (for सर्ग) Ś1 धर्मिन्या —b) K· 7 V1 Bo 6 7 8 (marg) 6 Da3 a1 Dn1 Ds D2-6 T G1-3 6 M1 6-7 C8 त्रिगुण, B3 चिगुण (for त्रिविध) K6 Dn1 Ds2 D2 8 6 8 -धर्मया, Ds1 D7 T1 G1-3 6 -सत्तया; T2 -शक्तया, M1 6-7 सक्तया (for सत्त्वया) — D2 om 9c–10d —c) Da4 D7 T G1, 3 6 अथो (for अतो) K7 D8 विंद्यात् (for विद्यात्). —d) G2 क्षेत्रजस्य (for °ज्ञस्य) K6 [इ]ह; K7 V1 Bo 6-8 Da3 a1 Dn1 Ds D8-9 T G1-3 6 M1 6-7 तु, B3 सु° (for च)

10 Dn4 D2 om 10 (cf v l 4, 9) —a) D4 प्रकृतिश्च (for °तेश्च) —b) K4 अगुणात्मक (for °न्वितम्) — After 10ab, D7 T G1-3 6 M5 6 Kumbh ed ins:

603* क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवं तु कर्तारं गुणसंवृतम् ।

Kumbh ed cont

604* अग्राह्य येन जानन्ति तज्ज्ञानं दर्शितश्च तत् ।
तेनैव दर्शितो नित्य न गुण परिभूयते ।

—d) K6 B1 9 Dn1 D6 Cn असहतौ; B3 (marg) Da3 a1 च सहितौ; D7 T G1-3 6 M5 6 असंगिनौ (for °हितौ) ❀ Ca अलिङ्गत्वात्, परस्परं विशेषकधर्मरहितत्वात् । असमाहितौ पृथग्भूत्वा पश्चान्मिलितौ ॥ Cn असंहतौ अत्यन्ताविविक्तौ । ❀

11 Dn4 om 11abcd (cf v l. 4) —a) T2 G3 6 समाख्य (for संयोग). —b) Ś1 K1 2 4 6 7 V1 (sup lin) B3 (marg) 9 Dn1 D2 4 5 7-9 कर्मणा (for कर्मजा) K7 D4 9 दृश्यते (for गृह्यते) Ś1 K1 2 4 Bo 6 (marg) 7 Da4 Cpp मया; K6 Ds1 तया, K7 तयो°, V1 B5 Da3 Ds2 Dn1 D2 4 6 8 T2 G1 यया, D4 9 [ऽ]नयो°; G2 ययौ (sic) (for यया) —d) Ś1 K1 2 7 V1 B5 7 9 Da3 a1 D4 कारणै (for करणै°) D5 M1 कर्मभिर् (for कर्मनिर्°) K· B1 Dn1 D2 · 5 8 निर्वृत्त (for निर्वृत्तै) —e) K4 7

C 12 7853
B 12 217 12
K 12 219 14

उष्णीषवान्यथा वस्त्रैस्त्रिभिर्भवति संवृतः ।
संवृतोऽयं तथा देही सत्त्वराजसतामसैः ॥ १२
तस्माच्चतुष्टयं वेद्यमेतैर्हेतुभिराचितम् ।
यथासंज्ञो ह्ययं सम्यगन्तकाले न मुह्यति ॥ १३
श्रियं दिव्यामभिप्रेप्सुर्ब्रह्म वाङ्मनसा शुचिः ।
शारीरैर्नियमैरुग्रैश्चरेन्निष्कल्मषं तपः ॥ १४
त्रैलोक्यं तपसा व्याप्तमन्तर्भूतेन भास्वता ।
सूर्यश्च चन्द्रमाश्चैव भासतस्तपसा दिवि ॥ १५
प्रतापस्तपसो ज्ञानं लोके संशब्दितं तपः ।
रजस्तमोघ्नं यत्कर्म तपसस्तत्स्वलक्षणम् ॥१६
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ।
वाङ्मनोनियमः साम्यं मानसं तप उच्यते ॥ १७
विधिज्ञेभ्यो द्विजातिभ्यो ग्राह्यमन्नं विशिष्यते ।
आहारनियमेनास्य पाप्मा नश्यति राजसः ॥ १८

D4 9 यद्वद्, D7 T G1. 2 यत्तद्, G3 6 यद्धि (for यद्वद्). Ś1 K1 2 विशे(K1 °शि)ष्यसे, G2 विवेष्टते (for °चेष्टसे) — f) B6 D7 T1 G1–3 6 M1. 5–7 एष हि, D5 एकोपि; T2 एषाम् (for एषोऽपि) B8 (marg) कोयं सोयमसाविति. — After 11, Kumbh ed ins

605* ममापि कायमिति च तदज्ञो नित्यसवृत ।

12 a) G1 तथा (for यथा) — b) K4 सद्वस', G3 सुवृत (for संवृत) ❀ Ca त्रिभि परिधानाच्छादनो ष्णीषै ॥ Cn त्रिभि स्थूलसूक्ष्मकारणदेहै ॥ Cp परिधे योत्तरीयोष्णीषै । ❀ — c) Da4 [ऽ]ह; G3 यत् (for ऽय). D5 जायते (for ऽयं तथा) — d) K7 D4 9 सात्व (for सत्त्व) — After 12, Kumbh ed. Cv ins.

606* भेदवस्तु स्वभेदेन जानाति स यदा पुमान् ।
तदा पर परात्मासौ भवत्येव निरञ्जन ।
क्रियायोगे च भेदाख्ये बहु सक्षिप्यते क्वचित् ।
वसुरुद्रगणाद्येषु स्वानुभोगेन भोगत. ।
एवमेष पर सत्त्वो नानारूपेण सस्थित । [5]
सक्षिप्तो दृश्यते पश्चादेकरूपेण विष्ठितः ।

[(L. 5) Cv परस्तत्त्वो (for पर सत्त्वो).]

13 a) ❀ Cn चतुष्टय द्वे पुम्प्रधानयो साधर्म्यवैधर्म्ये द्वे जीवेश्वरयोश्च साधर्म्यवैधर्म्ये इति । ❀ — b) K6 7 V1 B6 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D5 D2–6 8 9 M5 6 आवृतं (for आचितम्) — c) Ś1 K1. 2 4 V1 (*sup lin.*) B6 6–9 Da3 a4 D3 5 6 8 यदा, T G2 3. 6 M5–7 तथा (for यथा) B3 (marg as in text) Cpp सज्ञी (for -सज्ञो) — d) B6 न मुचति; M7 (*sup lin.*) विमुच्यते (for न मुह्यति) — After 13, Kumbh ed ins

607* वायुर्विघो यथा भानुर्विप्रकाशं गमिष्यति ।

14 a) B7 देश्याम्, D5 देवीम्; M1. 5. 7 दीप्ताम् (for दिव्याम्) D7 T1 G1 6 श्रिय दिव्याश्रयां दिव्याम् ❀ Ca दिव्या लक्ष्मीम्, ब्रह्मैकत्वम् ॥ Cn दिव्यां दिवि हार्दाकाशे ब्रह्मणि भवाम् । ❀ — b) Ś1 (*inf lin*) K3 4 ब्रह्मवान्, B9 Da3 Dn1 n4 D2 8 M6 Cn (gloss देहवान्) वर्ष्मवान्, D5 D8 5 6 वर्ष्मवाङ्, M1 कर्मवाङ् (for ब्रह्म वाङ्) M1 7 मनसां (for -मनसा) D7 T1 G1–3 6 अभिप्रेप्सुमना (G3 6 °प्सु सदा) शुचि — c) B6 Dn4 शरीरैर् (for शा°). B6–9 Da4 D5 D2 8 6 इन्द्रियैर् (for नियमैर्)

15 a) K1 चन्द्रमसाश् (for च चन्द्रमाश्) D5 चैव (for चैव) K7 V1 D4 7 9 T1 G1–3 6 सूर्या(G1 °र्ये) चन्द्रमसौ चैव — d) Ś1 K1 2 भासेते, V1 D7 T1 M5 7 भास्वतस्; Da4 भासत (for भासतस्). — After 15, Kumbh ed. ins

608* अन्यच्च धर्मसाम्य यत्तपस्तत्कीर्त्यते पुन ।

16 a) K6 Dn1 n4 D2. 8 8 प्रकाशस्, K7 D9 प्रभावस्, D4 प्रलासस् (*sic*), T2 प्रसादस्, Ca प्रतापस् (as in text) — b) K4 लोकं, V1 Da4 D6 लोक (for लोके). D5 लोके शसंति तत्त्वत — d) K6 D5 7 T1 G1–3 6 च, B9 Da3 a4 सु (for स्व). — After 16, Kumbh. ed ins

609* त्रितयं ह्येतदाख्यात यद्यसान्नासितुं पुन ।
स्वभासा भासयश्चापि चन्द्रमा ह्यत्र वर्तते ।
सूर्ययोगे तु य संधिस्तप सर्वं प्रदीप्यते ।

17 17^{ab} = 6 39 14^{cd}. D5 om (hapl) 17^{ab}. V1 reads 17^{cd} on marg. — c) Da3 a4 नियमै (for नियम.) K4 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 6 8 M1. 5–7 सम्यक्, D7 T G1–3 6 सौम्य (T2 G6 °म्य) (for साम्य) — d) Ś1 K1 2 वाङ्मय (for मानसं)

18 a) Ś1 K1. 3 4 द्विजाद्ये(Ś1 K1 °द्रे)भ्यो (for °तिभ्यो). — b) M1 अन्य (for अन्न). Ś1 K1 2 विशे ष्य(K1 °ष)ते; Da4 न विद्यते; D7 T G1–3 6 M1. 5–7

वैमनस्यं च विषये यान्त्यस्य करणानि च ।
तस्मात्तन्मात्रमादद्याद्यावदत्र प्रयोजनम् ॥ १९
अन्तकाले वयोत्कर्षाच्छनैः कुर्यादनातुरः ।
एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं तदुपपद्यते ॥ २०
रजसा चाप्ययं देही देहवाञ्शब्दवच्चरेत् ।
कार्यैरव्याहतमतिर्वैराग्यात्प्रकृतौ स्थितः ।
आ देहादप्रमादाच्च देहान्ताद्विप्रमुच्यते ॥ २१
हेतुयुक्तः सदोत्सर्गो भूतानां प्रलयस्तथा ।
परप्रत्ययसर्गे तु नियतं नातिवर्तते ॥ २२
भवान्तप्रभवप्रज्ञा आसते ये विपर्ययम् ।
धृत्या देहान्धारयन्तो बुद्धिसंक्षिप्तमानसाः ।
स्थानेभ्यो ध्वंसमानाश्च सूक्ष्मत्वात्तानुपासते ॥ २३ C 12. 7856 B. 12. 217 24 K. 12. 219 31

तपस्विभि (for विशिष्यते) — d) K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 6 8 9 शाम्यति (for नश्यति)

19 b) B3 9 Ds1 D2 T2 M1 यान्त्यस्य; D5 (marg) जात्यस्य, T1 G1-3 6 यावस्य (for यान्त्यस्य) B1 फार णानि Ś1 K1 2 4 [अ]पि (for च) — c) T2 मत्रम् (for °मात्रम्) — d) K6 7 D4 अस्य; D7 T1 G3 दद्यात्; T2 अस्य, G2 अद्यात् (for अत्र) ❀ C3 यावदत्र प्रयोजन, यावता शरीरधारणम् । ❀

20 a) K6 D5 अत' काल (for अन्तकाले) Ś1 (marg as in text) K1 2 4 6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 5 6 8 T3 G3 M1 5-7 Cpp (gloss बलाभावात्) यत्लोत्कर्षात् (Ds1 °पं), D7 T1 G1 3 6 च नोपेक्षा (for वयोत्कर्षात्) ❀ Ca आर्प' सलोप । नित्यत्वाच्च साधि' । ❀ — b) K3 4 अनात्तर', G1 °दर' (for °तुर') — d) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 6 2 T3 M1 5-7 यदुप, D7 T1 G1-3 6 समुप (for तदुप) Ś1 K1 2 4 B0 लभ्यते (for पद्यते)

21 a) K6 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da4 Dn1. n4 D3 D2 3 6 8 T2 M6 6 7 (sup lin) Cn (gloss बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिशून्य) रजोवर्ज्यो (B0 D5 D6 °र्जो); D7 T1 G1-3 6 रसवर्ज्यो (G1 2 °र्जो), M1 7 रसो वर्ज्यो (for रजसा च) K6 D7 T G1-3 6 M1 5-7 ह्यय (for [अ]प्यय) — b) Ds1 T2 देहवत् (for °वान्). B3 (marg) शब्दसच्, D5 D7 T G1-3 6 शब्दवान् (for °वच्) ❀ Ca रजसेति, चकारात्तमसा चेति बोद्धव्यम् । यदि रजस उद्रेकात्तत्त्वज्ञान नोदेतु लभते । शब्दवद्देदवधया विधिर्भवति तथा स्वरेत् । ❀ — c) K6 कार्येषु; D7 G1-3. 6 कार्यैर्; T1 कामैर् (for कार्यैर्) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D3 D2 3 5-8 T G1-3 6 M1 5-7 अस्याहत, C3 अव्या' (as in text) — d) V1 B0 6 7 8 (marg as in text) Ds1 D3 6 वैराग्य (for वैराग्यात्) B0 6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D5 6 8 प्रकृति, Ds2 D3 प्रकृति'; M1 7 आत्मनि (for प्रकृतौ) B0 Dn4 D2 3 6 8 स्थिर' (for स्थित) — e) V1 D5 अद्रोहाद्, D6 7 T1 G1 2 अदे',

G6 अदा' (for आ दे') K1 2 अप्रमादाश्च; D6 आप्र मादाच्च (for अप्रमा') — f) D7 T G1-3 6 M5 6 देहाते (for देहान्ताद्) D6 देहांतावद्विमुच्यते (sic)

22 M5 6 om 22 — a) K6 Dn1 D2 3 6 8 सदा सर्गो, V1 B6 7 8 (marg as in text) Ds1 D5 Cp सदो' त्सर्गे, G1 सहोत्सर्गो (for सदो') ❀ Cn हेतुर्मूलाज्ञानं तदनाशात् । Cp सदोत्सर्गे दैनदिनप्रलये । ❀ — b) B6 8 (marg as in text) प्रलयात्, B7 damaged, Ds2 T2 G1 2 M1. 7 प्रलयस्, D7 8 प्रलयं (for प्रलयस्) Da3 a4 तदा (for तथा) — c) B8 9 Da3 a4 प्रलय (for प्रत्यय) G6 ससर्ग' (for °सर्गे तु) ❀ Cn परप्रत्यय सर्गे शुद्धप्रज्ञासाक्षात्कारोदये ॥ Cv परमात्मज्ञानोदये । ❀ — d) K7 V1 B0 6 Da3 Dn1 n4 D5 D4 9 M1 7 निय तिर्, B7-9 Da4 D6 नियतिं, D7 T1 G1 2 नियमश्च, T2 G3 6 °तश्च (for °त) K1 (sup lin as in text) Ds1 82 (by corr as in text) नाभिवर्तते; K6 नानु', D5 वानु', T2 M7 चाति', G1-3 6 च वि' (for नाति')

23 a) K1 भवतु; K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 Ds1 D3-6 8 9 Ca n p s भावांत, Dn4 Ds2 भावांत'; D2 स्वभावात (hypermetric), D5 (by corr) स्वभा वात् (for भवान्त) K6 7 Dn4 D4 6 9 प्रभवा, V1 B6 7 8 (marg as in text) 9 D5 D8 प्रभवा', B0 Da4 प्रभव; G1 (by corr) प्रभवान् (for प्रभव) V1 B0 6-8 Da3 a4 D8 प्राज्ञा (for प्रज्ञा) D7 T G1-3 6 M1 5-7 एव तत्प्र(M7 देहांतप्र)भवां प्रज्ञाम् ❀ Ca s भावान्तेति । भावानां सुखदुःखादीनामन्ते विनाशे ॥ Cn भावानां महदादीनां अन्तप्रभवयोर्नाशोदययोरेव प्रज्ञा बुद्धिर्ये षाम् । ❀ — b) K1 2 आसेते K6 यो; K7 lacuna (for ये) K6 M5 6 विपर्यये, D6 °र्यय', Ca s [s]विपर्ययं (gloss मिथ्याज्ञानविरोधिनं तत्त्वज्ञानम्) (for विपर्ययम्) — c) G2 धृत्वा; G3 6 धृत्वान् (for धृत्वा) K6 D7 T G1-3 6 M5 6 देह (for देहान्) ❀ Cn धृत्वा आत्मनाधप्रच्युत्या । ❀ — d) D7 T1 G1-3 6 सकल्प (for संक्षिप्त) B0 6-9 Da4 Dn1. n4 D8 D2 3 6-8 T

C 12. 7866 B 12. 217. 25 K 12. 219. 32

यथागमं च तत्सर्वं बुद्ध्या तन्नैव बुध्यते ।
देहान्तं कश्चिदन्वास्ते भावितात्मा निराश्रयः ।
युक्तो धारणया कश्चित्सत्तां केचिदुपासते ॥ २४
अभ्यस्यन्ति परं देवं विद्युत्संशब्दिताक्षरम् ।
अन्तकाले ह्युपासन्नास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ २५
सर्व एते महात्मानो गच्छन्ति परमां गतिम् ।
सूक्ष्मं विशेषणं तेषामवेक्षेच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २६
देहं तु परमं विद्याद्विमुक्तमपरिग्रहम् ।
अन्तरिक्षादन्यतरं धारणासक्तमानसम् ॥ २७
मर्त्यलोकाद्विमुच्यन्ते विद्यासंयुक्तमानसाः ।
ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति परां गतिम् ॥ २८
कषायवर्जितं ज्ञानं येषामुत्पद्यतेऽचलम् ।

G1-3 6 M1 5-7 चेतस॰ (for मानसा॰) —e) Bo 6-9 Da4 Dn4 Ds D2 3 5, 6 Cs ह्रसमानाश् (for ध्वस॰) ⊛ Cn ध्वसमाना च्युता त्यक्तान्नमयकोशा॰ ॥ Cs ह्रसमाना निष्कामन्त॰ । ⊛ —f) K2 6 नानुपासते, Ds2 तमु॰; D1 T G1-3 6 M1 5-7 तदु॰ (for तानु॰)

24 a) B9 यथाकामं, D7 ॰गतश्; G1. 2 ॰गत (for ॰गमं) K6 गतव्य, Bo 7 8 (marg) Da3 n4 Ds2 D3 3 6 मत्वा वै, B8 9 Dn1 n4 Ds1 D5 8 Cpp गत्वा वै (for तत्सर्वं). —b) D5 बुध्य, M7 बुद्धा (for बुद्ध्या) K4 Da4 Dn1 n4 D8 D2 8 तत्रैव; K6 ते नैव, D6 च नैव, D7 T1 G1-3 6 तन्नाव (for तन्नैव) M7 बुध्यति —c) D2 5 देहांते —d) K7 Dn4 भावितात्म (for ॰तात्मा) K4 6 Bo. 8 (marg) Dn1 n4 Ds1 D2 3 6 8 Cp निराश्रय; D7 ह्यथाश्रय॰; T1 G1-3 6 ह्यध शय (for निराश्रय॰). ⊛ Cp निराश्रय इति पाठे कामार्थाघनाश्रय॰ । ⊛ —D7 T G1-3 6 om 24ef —e) K6 युक्त्या, V1 Dn1 n4 Ds D2 8 युक्त; D8 युक्त (for युक्तो) K6 Dn1 n4 D2 3 5 8 सम्यक (for कश्चित्) —f) K1 सुतां, K4 Bo Da3 n4 M1 सतां, K6 सत, V1 B6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 Ds D2 8 Cp सत; D3 तस॰, D6 अत॰; T2 सक्तां (for सत्तां) V1 Bo 6-9 Da4 Ds D8 कश्चिद् (for केचिद्) ⊛ Cp सत इति पाठे सज्जात्वात्सदभिन्नतया सर्वे पदार्थाः सन्त एवेति परिणाममतमवलम्ब्योपासत इत्यर्थः । ⊛

25 a) B6-9 अभ्यसते, Dn4 क्रोधस्यंति (sic), D5 अप्यमेह (sic); T2 अभ्यसति; G1 ॰स्यंत, G3 6 अभिसत्य; M1 7 अभ्यसते (for ॰स्यन्ति) V1 Bo 7 8 D3 4 G2 परे, B9 परो, D4 पद, D7 T G1 M5 6 [अ]परे (for पर) B8 8 (marg as in text) 9 देह, B7 चैव; D7 T1 G1 2 चैवं, M5 6 वेदं (for देव). —b) K7 D8 D7 T G1 2 M1 5-7 विद्या, D9 विद्यात् (for विद्युत्) G3 6 विद्यया शब्दिताक्षय —c) D8 अत्र (for अन्त). K6 V1 Bo 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 ह्युपासते, K7 D4 M6 ॰संत, D7 T G1-3 6 M1 7 [ऽ]प्युपासतस् (D7 G1 ॰तं, G2 ॰ते, G3 6 ॰त), M5 ह्युपासतस् (for ॰सन्नास्) —d) K6 7 D1 9 कल्मषा॰ (for ॰किल्बिषा).

26 a) B7 एव (for एते). —V1 reads 26c-28d on marg —c) K7 D4 9 शूक्ष्मं (for सूक्ष्मं). —d) K6 corrupt, K7 अवेक्षे, Da3 अवेक्ष्येत्, D5 अवेक्ष्य (for ॰क्षेत्)

27 V1 reads 27 on marg. 7ab is damaged in B7. —a) Ś1 K1 2 4 देहं तु; Dn1 n4 Cn देहात, M5 7 देहे तु (for देहं तु). D7 T G1-3 6 Cp चरमं (for प॰) T2 विंद्यात् (for विद्यात्). ⊛ Cn॰ देहान्तमव्यक्तरूपाधिष्ठानम् । देह तु इति पाठे अव्यक्तमेव ॥ Cp देह विमुक्त जीवन्मुक्तम् । ⊛ ⊛ Cp चरम चरमकालभवम् । । परममिति पाठे साधकतमम् । ⊛ —b) Ds1 विरक्तम् (for विमुक्तम्). B8 (marg as in text) 9 Da3 n4 D5 विपरिग्रहात् —c) K7 Bo 6-9 Ds1 अंतरीक्षाद् (for ॰रिक्षाद्). Ś1 K1 2. 4 अन्यतमं (for ॰तर) ⊛ Cn अन्तरिक्षादन्यतरम्, आकाशवदवस्थितम् ॥ Cn अन्तरिक्ष हार्दाकाश॰ । तमारभ्यान्यतरं ईशं सूत्रात्मानं वा । ⊛ —d) V1 ॰मानुस॰; D7 T G1-3 6 M1. 5-7 ॰चेतस (M6 ॰सा, M7 ॰स) (for मानसम्).

28 V1 reads 28 on marg —b) K6 7 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 Ds D2-9 T1 G1-3 6 M6. 7 संसक्त; Da4 ॰संस्कृत; T2 ॰ससिक्त॰ (for सयुक्त) V1 Bo 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D2, 3 6 8 G1 चेतस॰ (Dn1 ॰सं, G1 ॰सा) (for मानसा) —d) D8 D7 T G1-3 6 ते यांति परमां गतिं —After 28, V1 Bo 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 T G3 6 M1. 5-7 Ca n p s ins

610* एवमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदो जना ।
यथाज्ञानमुपासन्त सर्वे यान्ति परां गतिम् ।

[(L. 1) G3 6 एकांतिकं (for एकायन) D5 T1 एकमेवायन धर्मम् (for the prior half) T G3 6 M1. 5-7 धर्मविदो (for वेद॰) ⊛ Cp एकायनम्, अपुनरावर्तकम् । ⊛ —(L 2) B8 (marg) उपासन्ना, Da4 ॰सते (for ॰सन्त॰)]

ते यान्ति परमाल्लोकान्विशुध्यन्तो यथाबलम् ॥ २९
भगवन्तमजं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसंज्ञितम् ।
भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानतृप्ता निराशिषः ॥ ३०
ज्ञात्वात्मस्थं हरिं चैव निवर्तन्ते न तेऽव्ययाः ।
प्राप्य तत्परमं स्थानं मोदन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ३१
एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च ।
तृष्णाबद्धं जगत्सर्वं चक्रवत्परिवर्तते ॥ ३२
बिसतन्तुर्यथैवायमन्तस्थः सर्वतो बिसे ।
तृष्णातन्तुरनाद्यन्तस्तथा देहगतः सदा ॥ ३३
सूच्या सूत्रं यथा वस्त्रे संसारयति वायकः ।
तद्वत्संसारसूत्रं हि तृष्णासूच्या निबध्यते ॥ ३४
विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।
यो यथावद्विजानाति स वितृष्णो विमुच्यते ॥ ३५
प्रकाशं भगवानेतदृषिर्नारायणोऽमृतम् ।
भूतानामनुकम्पार्थं जगाद जगतो हितम् ॥ ३६ C 12 7880 B 12. 217 38 K 12 219 46

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

---

29 ᵃ) G1.6 कृपापर्वान्तज्ञान — ᵇ) T1 कृपाम् (for येषाम्) K2 7 V1 B2 (marg) 8 Da3 a4 D1 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 [s]मल (for ऽचलम्) — ᶜ) K6 7 B0 D2 यान्ति तेपि (hypermetric), D1 9 यांति ते (by transp) K4 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6-8 T G1-3 6 M1.-7 यांति तेपि (B3 Da3 a4 तेपि यांति) परांल्लोकान् — ᵈ) K1 V1 विशुध्यते, K4 Dn1. n4 D8 D2 5 6 8 विमुच्यते (K4 °तो) (for विशुध्यन्तो) B0 6-8 (B6 8 marg as in text) Cpp फल (for बलम्)

30 ᵃᵇ) D1 T1 G1-3.6 द्रुम (for मज) K6 7 D1 5 8 transp दिव्य and विष्णुम् M1 7 सन्नय (for अव्यक्त) Ś1 K1 2 4 D5 °सञ्जक (for संज्ञितम्) — ᶜ) Ś1 K1 2 तृप्ता ये; K6 D5 सिद्धा ये, K7 D4 6 तृप्तांते; D8 ते शुद्धा (for शुद्धा ये)

31 ᵃ) D1 [आ]त्मान (for [आ]त्मस्थं) D1 T G1-3 6 M1.5-7 परं (for हरिं) K7 D1 9 देव (for चैव) — ᵇ) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-3 6 C3 न निवर्तंति ते(Da3 ये)व्यया (K7 D4 5 9 °यात्) — ᶜ) Ś1 K1 2 ते (for तत्) — ᵈ) B0 मक्षम् (sic) (for ऽक्षरम्)

32 ᵃ) K7 D3 M7 एव (for एतद्) — ᵇ) V1 D4 5 9 transp च and न ⊛ Cn अस्ति सत्तया निरु च्यते । एतदेव च नास्ति अन्यस्याप्यावृत्तिमुखेन अस्थूलमन ण्वित्यादिना वेदान्तेषूच्यते ॥ Cn अस्ति च नास्ति चेत्यनि र्वचनीयमित्युक्तम् ॥ C8 (also Ca) ईश्वरानुगृहीतानामस्ति ततोऽन्येषां नास्ति । ⊛ — ᶜ) K7 D9 यथा, Da3 T2 M7 -बंध (for बद्ध)

33 ᵃ) K4 7 Da3 a4 Dn1 D1 9 विषा; B9 बिष (for बिस) — ᵇ) K7 D1.9 मतस्त (for मन्तस्थ). D1 T G1-3 6 M1 5-7 सततो (D1 G1 2 °ते) (for सर्वतो) K7 V1 Da4 D4 5 9 वि(Da4 वि)शेत्; B0 Da3 विशे (for बिसे) — ᶜ) K6 अनाद्योय (for अनाद्यन्तस्). — ᵈ) T2 तदा (for सदा)

34 ᵃ) K7 D4 9 शूच्या, G2 सूयां (for सूच्या) G1 सूच्य (for सूत्र) Dn1 वस्त्र — ᵇ) K7 सचारयति B0 वायक; B9 सायक, T2 यावक, G2 याचक (for वायक) — ᶜ) K6 7 D4 5 9 च (for हि) K1 तत्सर्वं सारसूत्र हि — ᵈ) K7 -शोच्या; D1 9 शूच्या (for सूच्या) K7 निबोध्यते, M7 (sup lin) [अ]नया नयेत् (for निबध्यते). — After 34, Kumbh ed ins

611* इतस्तत समाहृत्य रूप निर्वर्तयिष्यति ।

35 ᵃ) Dn1 प्रकृतिश् (for °कृतिं) — ᶜ) Dn4 विजानीयात् (for °नाति) — ᵈ) Ś1 K1 2 6 7 D4 9 वितृषो (for °तृष्णो) D1 om from विमुच्यते up to जगतो (in 36ᵈ)

36 D1 om up to जगतो (of v l 35) — ᵃ) Dn1 प्रकाशो (for °श) K7 एतम् (for एतद्) B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 प्रकाशक तु भूतानां — ᵇ) B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 विष्णुर् (for ऋषिर्) — ᶜ) D8 D5 T G1-3 6 M5-7 अनुकपार्थं (for °कम्पार्थं). D1 भूतानुकपार्थं तथा — ᵈ) Da4 परमो (for जगतो) B0 Da3 a4 Dn1 n4 D2-4 6 8 गति (for हितम्)

Colophon. — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6-9 G1 2 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2-6 9 वार्ष्णेयाध्यात्म समाप्तं; B9

२११

C 12. 7881
B 12. 218
K 12. 220

युधिष्ठिर उवाच ।

केन वृत्तेन वृत्तज्ञो जनको मिथिलाधिपः ।
जगाम मोक्षं धर्मज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
येन वृत्तेन वृत्तज्ञः स जगाम महत्सुखम् ॥ २
जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः ।
और्ध्वदेहिकधर्माणामासीद्युक्तो विचिन्तने ॥ ३
तस्य स्म शतमाचार्या वसन्ति सततं गृहे ।
दर्शयन्तः पृथग्धर्मान्नानापाषण्डवादिनः ॥ ४
स तेषां प्रेत्यभावे च प्रेत्यजातौ विनिश्चये ।
आगमस्थः स भूयिष्ठमात्मतत्त्वे न तुष्यति ॥ ५
तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः ।
परिधावन्महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामपि ॥ ६

वार्ष्णेयाध्यात्मे, D7 T1 G1 2 मुमुक्षू(G2 °क्षो)पदेश° (D7 G1 adding वार्ष्णेयाध्यात्म समास [G1 °स°]), D8 वार्ष्णेयाध्यात्मोध्याय° संपूर्णमस्तु, T2 मुक्त्युपदेश° ; G3 वार्ष्णेयाध्याय° समास° । वार्ष्णेयाध्यात्म° समास° ; G6 अन्यापदेशः । वार्ष्णेयाध्याय° समास ; M1 7 वितृष्णा (M1 °ष्णु)मुक्त्युपदेशः । वार्ष्णेयाध्यात्मं समास, M6 6 वार्ष्णेयाध्यात्मे तत्त्वचतुष्टयवेदन । समासं च वार्ष्णेयाध्यात्म — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 43, Dn1 D7 T1 G1, 3 6 M5 44, D6 8 45 ; G2 58 ; M1, 6 42. — *Śloka no.* Da4 Dn4 D8 39, Dn1 40 ; D6 45

211

☞ 12 211–212 are substantially the same as the Nārada Sanaṁdana dialogue given in the Bṛhannāradīya Purāṇa, adhy 45, st 5–87 The variants from the Purāṇa are listed in Appendix II (No 2).

1 D5 om. the ref. — a) V1 B0, 6–8 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2–4, 6 8 9 M1 5–7 वृत्तज्ञ (for °ज्ञो) — K1 om (hapl.) 1bc — b) K7 मिथिलाधिप ; Ds1 D5 G1 °लापति., G2 °लापक° (for °लाधिप) — G1 om (hapl) 1c–3b — c) M5 मोक्ष- (for मोक्षं) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 M7 मोक्षज्ञो (for धर्मज्ञो) — d) K1 मानुषं ; D7 T G2 3 6 M5–7 बुद्धिमान् (for मानुषान्)

2 G1 om 2 (of. v 1. 1) — c) K6 B9 D5 धर्मज्ञः (for वृत्तज्ञ°) — d) V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 5 6 8 Ca जगाम सु (for स जगाम) K6 भोगा नुत्सृज्य मानुषान् (= 1d) ❀ Cp सुख मोक्ष, मोक्षस्य महासुखात्मकत्वात् । यो वै भूमा तत्सुखमिति श्रुते° । ❀

3 G1 om 3ab (of v. l. 1) — a) G3 om (hapl) जनको. ❀ Cn. जनकवंश्य° नाम्ना जनदेव° ॥ C8 जनदेवनामा । ❀ — b) K6 G3 6 जनाधिप. — c) K7 Da4 D4 5 7 9 ऊर्ध्व- (for और्ध्व). Ś1 K1 2 6 D9 -दैहिक (for -देहिक) Ś1 K1, 2 4 7 D7 -कर्माणाम् (for धर्मा°). — d) Ds1 विचेतने ; D8 विचिन्मनो (for विचिन्तने)

4 a) D6 शत K4 आचार्यै — d) K1 2 -पापाड (for पाषण्ड). Ś1 K1 -वासना° ; K3, 4 7 B6 8 (both marg) Da3 a4 D4 9 M1 Ca np Cp sp -वासिन°, D8 D6 वाचिन° ; Cpp वादिनः (as in text). K6 Dn1, n4 D2 3 8 नानाश्रमनिवासिन ❀ Ca 8 पाषण्डवासिन° पाषण्डानां वासना आच्छादका स्तम्भकारा° । वस आच्छादने वसु स्तम्भने धात्वो° । (Ca यद्वा निःश्रेयसं प्रति विमुखत्वेन पाषण्डवासनावन्त° । तथा च पञ्चशिखचार्वाकबौद्धान्राजासौ पूर्वपक्षकारिणो मन्यते) ॥ Cn पाषण्डवासिन इति पाठे पाषण्डान्वासयन्ति आच्छादयन्ति तिरस्कुर्वन्ति ते तथा । ❀

5 a) Ds1 D7 T G1–3 6 M5 Cnp C8 न तेषां, D8 एतेषां ; Cpp स तेषां (as in text) K1 प्रेति° ; T2 पूर्व- (for प्रेत्य-) Ś1 K1, 2, 4 [ऽ]पि ; V1 D4 M5 6 न (for च) — b) Da4 प्रेत (for प्रेत्य) K4 -जात्यौ ; B9 भावौ ; D6 ज्ञातौ (for -जातौ). K5 6 7 B6–8 D4 5, 9 T2 M1, 6 7 च निश्रये ; V1 विनिश्चय ; D7 T1 G1–3 6 च निश्चय (for विनिश्चये). — c) K6 D6 M7 आगमज्ञः (D6 °मिष्य° ; M7 °मस्थ), K7 D4 9 शासनस्थ° (for आगमस्थ°) B8 (marg) 9 स्म, M7 तु (for स) D8 G1 2 भूयिष्ठा (D8 °ष्ठ) — d) G1 2 नात्म तत्त्वेन, Cnp C8 आत्मतत्त्वेन (for °त्त्वे न). M1 7 Csp आत्मतत्त्व न वक्ष्यति. ❀ C8 आत्मतत्त्व स्वरहस्य । ❀

6 a) Da3 a4 T1 G1–3, 6 अत्र, M6 तत (for तत्र) K7 पंचशिषो ; Ds1 °शिरो, D7 G1 °शिखा (for °शिखो). D4 om. from नाम up to तत्त्वज्ञा (in 7b) — b)

सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये ।
सुपर्यवसितार्थश्च निर्द्वंद्वो नष्टसंशयः ॥ ७
ऋषीणामाहुरेकं यं कामादवसितं नृषु ।
शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्स सुदुर्लभम् ॥ ८
यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् ।
स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥ ९
आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।
पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥ १०
तं समासीनमागम्य मण्डलं कापिलं महत् ।
पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं निबोधयत् ॥ ११
इष्टिसत्रेण संसिद्धो भूयश्च तपसा मुनिः ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः ॥ १२ C 12. 7893 B 12. 218 13 K 12 220 13

K1 D4 कपिल(D4 °लो)यो, T1 कापिलेय —c) Dn4 समधावन्; D7 G1 2 परिधाय (for °धावन्) V1 सर्वां (for कृत्स्नां) ❀ Cn परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् । ❀ —d) B0 Da3 Dn1, n4 D5 D2 3 6 8 अथ (for अपि) K6 7 V1 B6-9 Da4 D4 9 जगाम मिथिलाधिपं (B7 °प)

7 D4 om up to तत्त्वज्ञा (cf v 1. 6) —a) C5 स च (for सर्व) ❀ Ca सर्वसन्यासा — वेदसन्यास, काम्यनिषिद्धसन्यास, और्ध्वदैहिकव्यतिरिक्तकर्ममात्रसन्यासा श्चेति प्रकारा । ❀ —b) K1 तत्त्वे (for तत्त्व) —c) K3 4 7 B5 (marg as in text) D5 D4 9 G1, 2 स(B6 D8 स्व, G1 2 स)पर्यवसितार्थश्च, D7 सुपर्यवसितार्थं च

8 a) T2 M1, 6-7 transp आहुर् and एक D4 एक*, D7 T1 G1-3 6 आचार्यं (for एक य) ❀ C5 एक प्रधानम् । ❀ —b) D3 त्रिषु (for नृषु) D5 जितकामवृत नृषु, Bom ed. यं कामानावृत नृषु ❀ Ca कामादवसित त्यक्तकाममित्यर्थ ॥ Cn कामादवसितमिति पाठे यदृच्छया स्थितम् ॥ C5 कामात्स्वेच्छया नृष्ववसित मनुष्येषूषितम् । ❀ —c) G8 हृच्छतम् (for अत्यन्तम्) —d) K4 6 Da4 Dn1, n4 D5 D2 7 8 T G1 3 6 M6-7 अन्वि(K6 °नि)च्छंतं, B0 अनिच्छन्स, G2 अन्विष्यतं, M1 °च्छत (for °च्छन्स)

9 a) Da4 ययाहु (for यमाहु) Dn4 कपिला, D4 M1 कापिल —b) Da4 Ds1 D4 9 परमार्षे, G1 °मेष्ठिं (for °मर्षिं) —c) B9 स एव, D7 T G1-3 6 M1 समेत्य; M5 6 स एत्य (for स मन्ये) K7 D4 9 [ऽ]नेन (for तेन) D4 सम स्वेन शरीरेण —d) K7 D4 9 न; M1, 6 वा (for हि) D7 T G1-3 6 M5 (sup lin as in text) विस्मापयि(D7 °य)तवान्स्वय

10 a) B9 G1 आसुरै, T1 °रा (for °रे). —b) D4 9 स्वाहुश्च (for आहुश्च) Ś1 K1 2 जीवित (for जीविनम्) —c) K6 7 B0, 7 D4 9 पचश्रोतसि ❀ Ca, 5 पञ्चस्रोतसि पञ्चनदीसङ्गे सगमे ॥ Cn पञ्चस्रोतांसि विषयकेदारप्रणालिका यस्य तस्मिन्मनसि । Cp 3 यद्वा अपाने प्राण, प्राण मनसि, मनो बुद्धौ, बुद्धिश्च प्रकृतौ, प्रकृतिश्च पुरुषे ॥ Cp सत्राणलक्षणत्वात् सत्रम् । ❀ —d) K6 7 Dn4 D7 T G1-3 6 M5 6 सहस्रक (for °स्रिकम्)

11 a) K6 D5 M5 6 तमासीन समागम्य (M5, 6 °मस्येत्य), K7 D4 9 समासीनं समागम्य; B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3, 6 8 यत्र चा(Da4 D2 8 था)सीन मागम्य —b) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 2-7 transp मण्डल and का(Da3 a4 Ds1 D5 क)पिलं D8 कपिलशिष्यमडल —K6 Dn1, n4 D2 Cal Kumbh. ed ins after 11ab B9 D6 after 15 Da3 after 18 Da4 (cf. v 1. 18) after 12 209 15 D8 Ca after 19

612* पञ्चस्रोतसि निष्णात पञ्चरात्रविशारद ।
पञ्चज्ञ पञ्चकृत्पञ्चगुण पञ्चशिख स्मृत ।

[(L 1) Dn4 स्रोतति, Ds1 D6 थोतसि B7 पचशास्त्रे विनिष्णात (for the prior half). Ds2 Dn4 -विशारद —(L 2) Ca पञ्चकृत्य पञ्चगुण (for the prior half). D2 स्मृता; D8 कृत]

— After 612*, Da3 a4 read 13ab (Da4 for the first time, repeating it in its proper place)

—c) ❀ Cn पुरुषा अन्नमयादय पञ्च अवसन्नतया बाधिततया तिष्ठन्त्यस्मिनिति पुरुषावस्थम् ॥ Cp पुरुषावस्थ पुरुषे अवस्था अवस्थितिर्यस्य मण्डलस्य । पुरुषान्न पर किंचित्सा काष्ठा (Katha Up I 3 11) इति श्रुते । ❀ —d) K7 Da3, a4 पुरुषार्थं; D8 परमात्मं (for °मार्थं) Ś1 K1 3, 4 D4 9 निबोध त (D9 तत्); K6 D5 7 T G1-3 6 M1 6-7 अबोधयत्, V1 B0 6-9 Da4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 Cap न्यवेदयत्, B5 (marg) Da3 Cpp बुबोध तत् (for निबोधयत्) ❀ Ca कापिलं कपिलप्रणीत ज्ञान मण्डलं तेजोमण्डलधारितया पुरुषाकृत्या . बोधयामास । ❀

12 a) K1 इष्ट्रि, K6 7 Dn1, n4 D2 3 8 M1 7 Cn इष्ट, D7 T G1-3, 6 M5 6 Kumbh ed. इष्ट्वा (for इष्टि) K6 पुत्रेण (for °सत्रेण) K6 Dn1 संपृष्टो; B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 6 8 सयुक्तो (for ससिद्धो) ❀ Cn इष्टसत्रेण आत्मयज्ञेन । हेतौ तृतीया अध्ययनेन वसतीतिवद् । संपृष्ट सम्यक्पृष्ट प्रश्नो यस्य संपृष्ट, आत्मज्ञानार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थ । ❀

C 12 7894
B 12 218 14
K 12 220 14

यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।
आसुरिर्मण्डले तस्मिन्प्रतिपेदे तदव्ययम् ॥ १३
तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः ।
ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत्कुटुम्बिनी ॥ १४
तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ ।
ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम् ॥ १५
एतन्मे भगवानाह कापिलेयाय संभवम् ।
तस्य तत्कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम् ॥ १६
सामान्यं कपिलो ज्ञात्वा धर्मज्ञानामनुत्तमम् ।
उपेत्य शतमाचार्यान्मोहयामास हेतुभिः ॥ १७
जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।
उत्सृज्य शतमाचार्यान्पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ॥ १८

— ^{b}) M6 भूयांश्च K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5–7 T G1–3 6 M1 5 6 [आ]सुरि', D8 [आ]सुरी, M7 [आ]सुरीं (for मुनि') — ^{c}) K3 D7 व्यक्त; K7 व्यक्तिद् (for व्यक्तिं) ❀ C8 व्यक्तिं विवेकदर्शनमिति यावत् । ❀ — ^{d}) B0 6–9 Da3 a4 D3 D5, 6 Cpp देह (for देव-). Dn4 दर्शनं; D5 7 T G1–3 6 M6 6 दर्शनात् (for दर्शन) B8 (marg) बुबुधे तेन योधित'. ❀ Cp (reading अदेहदर्शन) अदेहदर्शन असहत्तारमज्ञानवान् । अथ वा आदौ देहदर्शने तपसा भूयो बुबुधे । ❀

13 B7 reads 13^{ab} after 18 Da3 a4 read 13^{ab} (Da4 for the first time) after 612* — ^{a}) D7 तत् (for यत्) ❀ C8 एकमवृत्तिविषयम्, अद्वयमविकारम् । ❀ — ^{b}) B6 (marg as in text) नानाकार (for 'रूप). — B7 ins after 13^{ab} (which follows 18) Da3 ins after 13^{ab} Da4 Ca after the second occurrence of 13^{ab} following 612*

613* तन्मे ब्रूहि द्विजश्रेष्ठ त्वं हि वेत्तास्य तत्त्वतः ।
एवं पृष्टः पञ्चशिखः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
[B7 om. line 2],

while Kumbh ed ins after 13^{ab}

614* बोधायनपरान्विप्रानृषिभावमुपागत ।

— V1 reads 13^{c}–14^{b} on marg. — ^{c}) K1 आसुरिं, K3 7 Dn4 आसुरि (K7 'री); B0 Da3 a4 Ca v आसुरेद् (B0 'रैद्) (for 'रिर्) ❀ Cp मण्डले शास्त्रे । ❀ — ^{d}) K1 3, 4 D2 3 तम् (for तद्)

14 V1 reads 14^{ab} on marg 14^{ab} is partly damaged in B7 — ^{a}) K4 Da4 Ds1 पंचशिप — ^{b}) Ś1 K3 मानुष्य'; K1, 4 V1 B0 6, 8 9 Da3 a4 D3 5 8 'ष्या; K7 Dn4 D4 9 'षी, D7 T1 G1 मनुष्यो, G2 मानुषो; G3 6 M5 6 मनुष्य (for मानुष्या) D7 T G1 2 M1 5–7 वयसा (for पयसा) K7 D4 7 T G1–3 6 M1, 5–7 धृत; D6 वृत्त (for भृत.). — ^{c}) V1 B0 Ds1 कापिली; Ds2 D3, 8 कापिला (for क'). — ^{d}) M1, 5 6 कुटुम्बिनी.

15 ^{b}) K4 स्त्रिय'; D7 G1–3 6 विष्णु (for स्त्रिया) K2 4 V1 B6 8, 9 Da3 a4 स्म (for स) — ^{c}) Ś1 K1 2 4 यत (for तत) Ds1 om स — ^{d}) K6 वृद्धिं (for बुद्धिं) — After 15, B9 D8 ins 612*

16 ^{a}) K1 G3 एत मे, T2 तमेव (for एतन्मे) ❀ Ca n p 8 भगवान् मार्कण्डेय सनत्कुमारो वा । ❀ — ^{b}) K6 7 V1 B0 6 (marg as in text) 7–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 M1 5–7 Cap Cpp C8 कापिलेयस्य, D7 T G3 6 'य' स्व, G1 2 'यस्व (for 'याय) ❀ Ca p कापिलेयायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ❀ — ^{d}) D6 सर्वसत्त्वम् (for 'वित्त्वम्) D7 T G1–3 6 च भारत; M1 अनुसरन् (for 'त्तमम्)

17 ^{a}) K1 स मान्यं, B6 (orig) सामात्य, B6 (marg) सुमहत् (for सामान्यं) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1–3 6 M1 5–7 Cp जनक (K7 V1 B8 [marg] D4, 9 Cp 'को) (for कपिलो). Ś1 K1 2 4 भूत्वा (for ज्ञात्वा) ❀ Cn सामान्यं सर्वेष्वाचार्येषु समबुद्धिम् । ❀ — ^{b}) T2 G2 धर्मज्ञानम् (for 'ज्ञानाम्) Ś1 K1 2, 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 धर्म(Ś1 K1 2 7 Ds1 D4 9 सर्व)ज्ञो ज्ञानमुत्तमं, M1 7 धर्म जि(M7 'र्मजि)ज्ञासुरु(M7 'सु)त्तम. — ^{c}) B7 Da4 उत्पत्य (for उपेत्य) D8 स तम् (for शतम्) Cpp उत्पतत्त्वरया गत्वा — After 17, Kumbh ed ins

615* निराकरिष्णुस्तान्सर्वांस्तेषा हेतुगुणान्बहून् ।
श्रावयामास मतिमान्मुनि पञ्चशिखो नृप ।

18 ^{a}) K7 जगतस् (for जनकस्) Da4 स्त्वनु (for स्त्वभि') K7 D4 9 -सबद्ध; D6 संयुक्त (for संरक्तः). — ^{b}) T2 कापिलेयस्य (for 'लेयानु). K6 -दर्शने, K7 D4 शासनात् (for -दर्शनात्). — ^{c}) D6 उत्सर्य (for उत्सृज्य) — ^{d}) T2 तु (for तम्) — B7 reads, after 18, 13^{ab} followed by 613* Da3 ins after 18, 612*, followed by 13^{ab}, and

तस्मै परमकल्याय प्रणताय च धर्मतः ।
अब्रवीत्परमं मोक्षं यत्तत्सांख्यं विधीयते ॥ १९
जातिनिर्वेदमुक्त्वा हि कर्मनिर्वेदमब्रवीत् ।
कर्मनिर्वेदमुक्त्वा च सर्वनिर्वेदमब्रवीत् ॥ २०
यदर्थं कर्मसंसर्गः कर्मणां च फलोदयः ।
तदनाश्वासिकं मोघं विनाशि चलमध्रुवम् ॥ २१
दृश्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके ।
आगमात्परमस्तीति ब्रुवन्नपि पराजितः ॥ २२
अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युः क्लेशो मृत्युर्जरामयः ।
आत्मानं मन्यते मोहात्तदसम्यक्परं मतम् ॥ २३
अथ चेदेवमप्यस्ति यल्लोके नोपपद्यते ।
अजरोऽयममृत्युश्च राजासौ मन्यते तथा ॥ २४
अस्ति नास्तीति चाप्येतत्तस्मिन्नसति लक्षणे ।
किमधिष्ठाय तद्ब्रूयाल्लोकयात्राविनिश्चयम् ॥ २५
प्रत्यक्षं ह्येतयोर्मूलं कृतान्तैतिह्ययोरपि ।
प्रत्यक्षो ह्यागमोऽभिन्नः कृतान्तो वा न किंचन ॥ २६ C 12.7907 B 11 216 27 K 12 120 28

---

thereafter ins 613*, Da4 reads after 18, 12 209 11–15 followed by 612*, the second occurrence of 13ab and then 613*

19 a) K6 B0. 6 (marg as in text) 7–9 Dn4 D8 D5. 6 कल्याण (for कल्याय). ❀ Ca परमकल्याय दद्ाय ॥ Cn समर्थाय । ❀ —b) K7 D4. 9 प्रवणाय, B3 Da3 a4 प्रयताय (for प्रण°) —c) D6 परमो (for °म) —d) D7 T G1–3. 6 M1. 6–7 यत (for यत्तत्) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 3. 6. 8 Cn सांख्ये (for सांख्यं) K4 B6 Dn1. n4 D2. 3. 6 [ऽ]भि° (for वि°) ❀ Cn (reading सांख्ये) उपनिषत्काण्डे । विधीयते अपूर्वतया ज्ञाप्यते, न तु युक्त्या उन्नीयते । ❀ — After 19, D8 Ca ins 612*.

20 a) D4 ज्ञाति, D6 याति (for जाति) K6 तु, V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6 स (for हि) D5 वैराग्यजननक्त्वा स (sic). —b) V1 उक्तवान् (for अब्रवीत्) — B9 D5 G3. 6 om (hapl) 20cd —c) K7 V1 D4. 7. 9 T1 G1. 2 M7 हि; Da4 D8 स, M1 [अ]थ (for च)

21 a) K3. 7 D4. 9 G3. 6 M1. 5 (sup lin as in text) 6. 7 सर्वं, K4 V1 B6–9 Dn1 n4 D2. 3. 5. 6. 8 धर्मं (for कर्म) K1 ससर्गा; G3 M7 ससर्गं —b) Da4 कर्मणा —c) K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 M1 तम् (for तद्) K6 अनाश्वासिक, Da1 D5 °श्वासित, D7 T G1–3 M1. 6–7 °श्वासकं (for °श्वासिक) K4. 6 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6–7 Ca मोह; K7 V1 D4. 9 देहं; D7 T G1–3. 6 मोहो (for मोघ). ❀ Cn तं मोहमब्रवीदिति पूर्वेणान्वय । ❀ —d) D7 G1 विनाशी. Da4 अध्रुवन् (for अध्रुवम्) T1 विनाशी च मलध्रुव

22 a) M1. 7 हि (for च). —d) Da2 C8 न हि; M7 अति (for अपि). M6 Cv ब्रुवन्यदपराजित ❀ Cs न हि पराजित साधु पश्यतीत्यर्थ । ❀

23 a) M1 ह्यात्मना (for °नो) K6, मधु, D7 T1 M1. 7 क्लेश, T2 क्लेशो, G1. 2 क्लेश; G3. 6 क्लेश्यो; M5. 6 मृत्यु (for मृत्यु) —b) K6 Dn4 D8 मृत्यु (for मृत्युर्) B0. 6. 8 (marg as in text) Da3 a4 D6 Cp (Cpp as in text) अना(Da3 °या)मय (for जरा°) D7 T G1–3. 6 M1. 7 जन्ममृत्युजरामयं (T2 G3. 6 °य); M5. 6 क्लेशजन्मजरामयं ❀ Cp (reading अनामयो) अनामयो महाव्याधि । पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहि । पाठान्तरे, जरा वयोहानि, आमयो रोग । ❀ —d) Cpp असम्यक्करम्

24 a) K7 D9 अन्यम्, D7 T1 दैवम्, G1 दैवम् (for एवम्) —b) K6 लोको (for लोके) —d) Da1 राजसौ, D7 T G3. 6. 6 M1 रा(G8 र)जसो; M7 राजसे (for राजासौ) V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 3. 6. 8 यथा (for तथा) ❀ Cn यथा राज्ञोऽजरत्वामरत्वाद्याशीरुपचार एव दृष्टसुखे एव स्वर्गोपचार । ❀

25 a) B3 D5. 4 M1. 5. 7 वा (for च) M1. 5 एवं; M6 एव (for एतद्). —b) D5 वसति (for असति) V1 लक्षणं, B6. 7. 8 (marg as in text) Da4 Cp लक्ष्यते (for लक्षणे) ❀ Cp अस्ति नास्तीति लक्ष्यते । काक्वा नेत्यर्थ । ❀ —c) T1 G1 कम् (for किम्) D7 T G1. 2 M1. 5. 7 तु, G3. 6 M6 त (for तद्) Da4 भूयो; D4. 9 भूयाल् (for ब्रू°) —d) B0. 8 Da3 a4 Cp लोकत्रय; Cpp °यात्रा (as in text)

26 a) Ś1 K1. 2 एतयोर्; D7 T1 G1. 2 हि तयोर् (for ह्येतयोर्) ❀ Ca एतयो अस्तिनास्तिपदयो । ❀ —b) K1. 2 कृततैतिह्ययोरपि, K6 कृतो नैति ह्रयो°; K7 D4. 9 कृतांतो हि ह्रयो°, V1 B0. 6. 7. 8 (marg as in text) 9 Da4 °तो ह्येतयोरपि; D7 T1 G1–3. 6 °तश्च तयो°; M1. 5 दृष्टांतैतिह्ययो° —c) K4. 6 B3 Da3 Dn1 n4

C. 12 7808 B. 12.210 28 K 12.220 29

यत्र तत्रानुमानेऽस्ति कृतं भावयतेऽपि वा ।
अन्यो जीवः शरीरस्य नास्तिकानां मते स्मृतः ॥ २७
रेतो वटकणीकायां घृतपाकाधिवासनम् ।
जातिस्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोऽम्बुभक्षणम् ॥ २८

प्रेत्य भूतात्ययश्चैव देवताभ्युपयाचनम् ।
मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः ॥ २९
न त्वेते हेतवः सन्ति ये केचिन्मूर्तिसंस्थिताः ।
अमर्त्यस्य हि मर्त्येन सामान्यं नोपपद्यते ॥ ३०

Ds2 D2 3 5 8 M5 (inf lin) 6 प्रत्यक्षेण; D7 T G1-3 6 °क्षस्य; M1 °क्ष हि; M5 (orig) 7 °क्षे हि (for °क्षो हि) Bo 7 [ऽ]ध्यागमो (for ह्या°). —d) D7 T G1-3 6 M1. 5-7 कश्चन (for किंचन)

27 a) Ś1 K1 3 4 B6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 G1 M1 यत्र (for तत्र) D7 T G1-3. 6 अनुमान (for °माने). K4. 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-6. 8 9 M1. 5-7 [ऽ]स्मिन्, D7 T G1-3 6 वा (for ऽस्ति) —b) Dn4 कृतौ; D7 T G1-3 6 M5 6 कथ (for कृतं) K4 B6 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 Cn भावयतो (for °यते) K7 D9 [ऽ]थ (for ऽपि) K6 Bo 6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2 3 5. 6 8 च; Da4 lacuna (for वा) M1 7 कृत भावयतामपि ❀ Cn भावयत कृतं, अलम् । भावनयालमित्यर्थः ॥ Cp कृतमनित्यमचेतन शरीर भावयते साधयति, हेतुरिति शेषः । शरीरस्यैव वक्ष्यमाणन्यायेन चलनादि सिध्यति । तस्माच्छरीरादन्यो जीव इत्यास्तिकानामात्मास्तित्ववादिनां मते यः स्मृतः स न भवति । ❀ —c) K4 Bo Da3 Dn1 n4 D2 3 5 6 8 G3 6 M1 5 6 Cn नान्यो (for अन्यो) V1 Bo 3 (marg as in text) Da4 D5 7 T1 G1 2 M1 5-7 शरीराद्धि (D5 °त्तु) (for °रस्य) —d) B3 (orig) स्मृता; B3 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 स्थित°; D7 T G1-3 6 M5 6 मत°; M7 मता (for स्मृत°). Bo Ca प्रत्यक्षं ह्येतदुच्यते, M1 नास्तिकानामतो मता

28 a) M5 (sup lin as in text) 6 धातुर् (for रेतो) D4 9 वटः, Ca Cpp [ऽ]वट (gloss योनौ) (for वट-) Dn4 कर्णिकायां, T2 M5 6 -कणीका च (for कणीकाया) D7 T1 G1-3 6 रेतो च(G3 वि)टस्य कणिका ❀ Cv रेतोधातुर्वटकणिका । ❀ —b) Ś1 K1 घृतं, D6 घत, D7 T1 G1 2 कृत (for घृत) K7 D9 पाकेधि; D7 T1 G2 3 M5 (inf lin) 6 Cv -धूमाधि-; T2 धूमादि; G1 धूमाति-, M1 -पाकोधि (for -पाकाधि) Ś1 K1 2 4 6 7 D9 -वासितं (K7 D9 °नां) (for -वासनम्) D4 क्षतपाकविवासनो —c) K4. 6 7 Da3 Dn1. n4 D2 4 6 8. 9 G6 M1 5 6 जाति°; Ds1 जातिं; T2 जात; Cpp याति (gloss देहं प्राप्नोति) (for जाति) ❀ Cn स्मृतिरिति । यथा तर्कमते जडयोरप्यात्ममनसोर्योगादजडं स्मृत्यादिरूपं ज्ञानं जायते तद्वदत्रापि भविष्यति । ❀ —d) Bo G3 6 -भक्षण°; D5 3 लक्षण D7 T1 G1. 2 सूर्यकाताग्निभ(G1 3 °मो)क्षण ❀ Cs अम्बुभक्षण वह्निः विशेषेण वडवाग्नेरिव, तप्तवालुकादयो वा जल संहरन्ति । ❀

29 a) K1 प्रेत; D8 प्रेत्ये (for प्रेत्य) Bo. 6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da4 D6 Cp भूताप्रियश्च; Ds1 D7 T1 G3 6 M1. 5 6 Cv भूता(D7 T1 G3. 6 °त्वा)व्ययश्च; T2 भूत्वाव्ययं, G1 भूत्वावयश्च, G2 भूत्वोव्ययश्च (for भूतात्ययश्च) Dn1 Cn प्रेतीभूतेत्ययश्चैव; M7 प्रेत्य भूताव्ययस्त्वाश्च. ❀ Cn (reading प्रेतीभूते). प्रेतीभूते देहे चैतन्यात्ययो देहातिरिक्तात्मास्तित्वे प्रमाणमित्यध्याहृत्य योज्यम् । प्रेत्य भूतात्यय इति पाठे, मृत्वा भूतनाशः, यस्मिन्सति देहो न नश्यति असति च नश्यति स देहादन्य इत्यर्थः ॥ Cp (reading भूताप्रियः) भूतानामप्रियो मरणक्षण ॥ Cs भूतात्ययः भूतस्य शरीरस्य प्रलयो भवति । ❀ —b) K4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 M1 Cn देवताद्युपयाचनं; K6 °भ्युपपावन, K7 D4 9 °भ्युपयाच्चनां, V1 Ds2 Cv °ता ह्युपयाचन, Bo 6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 D5 Cp (gloss आराधनं) °भ्युप(Bo 7 °ह्युप)पादनं; D6 °ता यूपयाचन —c) Da3 Cpp ऋते (for मृते). K1. 2 7 T G3 6 M1. 5-7 Cpp कर्मणि (for कर्मनि) G1 निवृत्तश्च (for °त्तिश्च) ❀ Cs पाठान्तरे ऋते सत्ये भूतदयादौ कर्मणि वृत्तिः प्रवृत्तिश्च । ❀ —d) D7 T G3 3 6 प्रमाणत्वे कथ भवेत्

30 a) Ś1 K2 4 न त्वेतद्-; K1 नन्वेतद्-; K6 V1 Bo 7 8 Da4 Dn1 D8 D3 5 नन्वेते; M1 न चैते (for न त्वेते) —b) Ds1 D9 यत्किंचिन् (for ये के°) G2 मृति (for मूर्ति) D7 T G1-3 6 M1 5 (inf lin as in text) 7 सहिता (for -संस्थिता°) —c) Da4 मर्त्तेन; D6 मर्त्येण, K6 Ds2 D5 T G1-3 6 M1. 5-7 Cv अमूर्त(G2 °मृत)स्य हि मूर्ते(T1 G2 त्तं)न, B7 lacuna, D7 अमूर्तस्याहितस्तेन. —d) V1 lacuna, Bo Dn1 n4 D8 D2 6 नोपलभ्यते; D8 °लक्ष्यते (for °पद्यते) ❀ Cs अतो अमूर्तस्यात्मन मूर्ते न सामान्यमित्यर्थः ॥ Cv अमूर्तस्य देहव्यतिरिक्तादृष्टादेः मूर्तेन देहेन सामान्य नोपपद्यते । ❀

31 a) D7 T1 G1. 3 6 M5 6 Cs भविद्या (for °द्या) Ś1 (sup lin) K2 4 -कर्मणश्चेष्टा, K1. 7 V1 Bo 1-9

अविद्याकर्मचेष्टानां केचिदाहुः पुनर्भवम् ।
कारणं लोभमोहौ तु दोषाणां च निषेवणम् ॥ ३१
अविद्यां क्षेत्रमाहुर्हि कर्म बीजं तथा कृतम् ।
तृष्णासंजननं स्नेह एष तेषां पुनर्भवः ॥ ३२
तस्मिन्व्यूढे च दग्धे च चित्ते मरणधर्मिणि ।
अन्योऽन्याज्जायते देहस्तमाहुः सत्त्वसंक्षयम् ॥ ३३
यदा स रूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः ।
कथमस्मिन्स इत्येव संबन्धः स्यादसंहितः ॥ ३४
एवं सति च का प्रीतिर्दानविद्यातपोबलैः ।
यदन्याचरितं कर्म सर्वमन्यः प्रपद्यते ॥ ३५
यदा ह्ययमिहैवान्यैः प्राकृतैर्दुःखितो भवेत् ।
सुखितैर्दुःखितैर्वापि दृश्योऽप्यस्य विनिर्णयः ॥ ३६ C. 12. 7917 B 12. 216. 37 K. 12. 220 28

Da4 Ds2 D4 5 9 M7 °चेष्टा (V1 D4 9 °ष्टां) च, B5 °चिंता च, B5 (marg) Ds1 D7 T1 G1-3 6 M1 5 6 °तृष्णा (B5 Ds1 M1 °ष्णा) च; Dn1 n4 D2 3.6 8 °तृष्णानां (for °चेष्टानां) —b) Da3 a4 किंचिद् (for के°) Da3 Dn1 n4 Ds1 D5 7 T1 G1-3 6 M6-7 पुनर्भवे, Ds2 Csp °र्भवेत् (for °र्भवम्) —c) K4 ते; K6 7 D4 5 7 9 T G1-3 6 M1, 6-7 च (for तु) —d) Bom. ed तु (for च) K2 निषेचन, K4 Ds1 D6 °वन

32 a) K1 B7 Dn1 D4 5 9 T2 अविद्या (for °द्यां) D5 वै (for हि) —b) M1 यथा (for तथा). —c) K1 ससजन, D7 T1 G2 3 6 सजनित (for °नन). B5 7 8 (marg.) शोकम्, B5 (orig) D7 T G1-3 6 स्नेहम् (for स्नेह)

33 a) B5 (marg as in text) अस्मिन् (for त°). K4 6 B7 Dn1 D2 8 गूढे; V1 Bo 6 (marg. as in text) 8 (marg as in text) 9 Dn4 Ds1 D6 7 T2 G1 मूढे; T1 G3 6 ऊढे, G2 ऊढं (for व्यूढे) Ś1 K1 D6 दिग्धे (for दग्धे) —b) K6 B7 Dn1, n4 D2 8 8 भिन्ने, Ds1 D4 विन्ते, D7 T G1-3 6 M1, 6-7 देहे (for चित्ते) Da4 -धर्मिणी —c) K1 अन्योन्या; V1 Bo 6 (marg) 8 9 Da3 a4 Dn4 Ds2 D2 3.8 अन्योसाज्; B5 (orig) D5 6 अन्यस्माज्; B7 damaged, D7 T G1-3 6 M1 6-7 अन्योसौ (for अन्योऽन्याज्) K1 ज्ञायते; T1 G2 3 6 म्रियते (for जा°) D7 T1 G1-3 6 M6-7 प्रेतस्य, T2 प्रेत्य, M1 स्नेहस् (for देहस्). —d) G1 तदाहु (for तमाहु) B5 D7 T1 G1, 3 6 M1, 5 6 त (B5 M1 स)त्त्वमक्षय, D4 सर्वसक्षय, D6 सत्त्वलक्षणं; T2 G3 सत्त्वसप्लवं (for °संक्षयम्) ❀ Cn सत्त्वसक्षय मोक्षम् । सत्त्वस्य धीधातो सक्षय सम्यगैश्वर्यं निर्विषयप्रवाहित्व कैवल्यमित्याहु । ❀

34 a) Ś1 K1, 3 4 6 Cv यत°; Da3 a4 सदा, T2 यथा (for यदा) K6 V1 Da3 Dn4 D2 4-6 8 G3 6 M1, 5 6 Cv स्व (for स) M7 रूपकस्(for °तश्) Dn1 स्वान्यो, D7 T1 G2 चान्ये (for चान्यो) ❀ Cv रूपत अणुरूपत्वत, स्थूलरूपत्वत । ❀ —b) Da4 जातित (for °त.) K2 4, 7 V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) Dn4 D2-6 8 9 श्रुतितो; Dn1 शुभतो (for श्रुतितो) Ś1 [ऽ]स्वर, K1 [ऽ]घन; K3, 4 [ऽ]धर, Bo 6 7 Da3 M7 (inf lin) [ऽ]स्वन, Da4 [ऽ]ध्वज (for ऽर्थत) ❀ Cn जातित आलय विज्ञान बाह्यविज्ञानमिति तेषामन्यत्वम् । । अर्थत बन्ध मोक्षत विज्ञानाना पृथक्त्वम् ॥ Cv जातित चेतनत्वजडत्व जातित । । अर्थत सुखभोक्तृत्वतदभावाख्यप्रयोजनाद्य । ❀ —c) Ś1 K1 3 6 अस्मि (for अस्मिन्) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 D5 इ (Da3, a4 हे)त्येव; K7 D4 एत्येव (for इ°). —d) D7 T G1-3 6 M1, 5 6 संबोध, Bom ed सर्वं वा (for सबन्ध) Dn1 n4 Cn (gloss अनभिसहित) असहितं ❀ C8 असहित असानिकृष्ट । ❀

35 a) B5 (marg) Da3 transp सति and च —b) Ś1 (inf lin as in text) K1 B8, 9 Da4 ज्ञान (for दान) K1 तपोबल; M1 7 -तपोर्जने (for °बलै) —c) K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 5 6 8 यदस्याचरितं; D7 T G1-3 6 M1, 5-7 यद्य दा° (for यदन्या°) —d) K4 7 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 4-6 8 9 T2 G1 M1 5-7 अन्यत्; D7 तत्र, T1 G2 3 6 अत्र (for अन्य) K6 Dn1 D4 7 T1 G2 3 6 M5 (inf lin as in text) प्रवर्तते (for प्रपद्यते)

36 a) B7 damaged K4, 6 7 Bo 6 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 Cn अपि, V1 B8 (marg) Da3 a4 D4, 7 9 T G1-3 6 M1, 5-7 यदि (for यदा) Ś1 K1 ह्यहम् (for ह्ययम्) K6 चान्यै, D5 [ए]वार्थै, D7 T1 G3 8 6 [ए]वान्यो (for °न्यै) —b) Dn1 प्राक्तनैर्; D7 T G1-3 6 M6-7 दुःखितैर् (D7 °तो) (for प्राकृतैर्) V1 दुःकृतो (for दुःखितो) — G2 om (hapl) 36c–37b. —c) T G1, 2 6 M1 5-7 Cn सुखितो (for दुःखितैर्) K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 6-8 सुखितो दु (D7 सु)खितो वापि —d) K6 7 B6 (marg) D4 5 9 दृश्यो ह्यस्य, V1 Bo 6-8

C 12. 7913 B 12. 210 38 K. 12 220 39

तथा हि मुसलैर्हन्युः शरीरं तत्पुनर्भवेत् ।
पृथग्ज्ञानं यदन्यच्च येनैतन्नोपलभ्यते ॥ ३७
ऋतुः संवत्सरस्तिष्यः शीतोष्णे च प्रियाप्रिये ।
यथातीतानि पश्यन्ति तादृशः सत्त्वसंक्षयः ॥ ३८
जरया हि परीतस्य मृत्युना वा विनाशिना ।
दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं गृहस्येव विनश्यति ॥ ३९
इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं मांसमस्थि च ।
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति स्वं धातुमुपयान्ति च ॥ ४०
लोकयात्राविधानं च दानधर्मफलागमः ।
यदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ॥ ४१
इति सम्यङ्मनस्येते बहवः सन्ति हेतवः ।
एतदस्तीदमस्तीति न किंचित्प्रतिपद्यते ॥ ४२

Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 दृश्यादृश्य, D7 T G1 8 6 M1 5-7 दृष्टो ह्रास (for दृश्योऽप्यस्य). ❀ Cn दृश्य स्पष्ट । ❀

37 G2 om. 37ab (of v. l 36). — a) K7 V1 B0 7-9 Da4 D8 D4 5 9 M7 C8 v यथा (for तथा) K1, 4 मुसुलैर्; K6 7 V1 B0 6 9 Da3 D4-6 9 मुश (V1 B0 6 9 Da3 °ष)लैर्, Da4 मुदालैर् (for मुस°) D7 T G3 6 M1 5 6 यदा हि (T2 °दा ह, M1 5 6 °दाह) मूलतो हन्यात्, G1 यदा हि मुसलैर्हन्यात् — b) Ds1 त, D5 7 T G1 3 6 M1 5-7 न (for तत्). — c) Ś1 K1 2 जाति (for ज्ञानं) Ś1 K1 यदन्यश्च, B8 (marg) यथान्यच्च ❀ Cv (reading यदन्यस्य) अन्यस्य देहादन्यस्य प्रेतयोनिं प्राप्तस्य ज्ञान „मामय हिंसितवा निति ज्ञान पृथगस्ति तेन कारणेन । ❀ — d) D7 तेन तन्; T G1-3, 6 M5 6 तेनैतन् (for येनै°) K6 B8 (marg) Da4 D4 5 7 T G1-3 6 M5-7 पद्यते (for लभ्यते)

38 a) K7 D6 T2 M1 5-7 Cv सवत्सरास् (for °रस् रस्) K1 G2 तिष्य, G1 तीर्थ (for तिष्य). K4 6 ऋतुसवत्सर(K6 °रा)स्तिष्य; V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 Cn 8 ऋतुसवत्सरौ तिष्य (B0 D5 8 तिष्य, B0 8 9 तिष्ये, Da3 a4 तिष्ये) ❀ Cn (reading तिष्य) तिष्य कलिरिति युगानामुपलक्षणम् । ❀ — b) B0 7-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 [ऽ]थ; B8 D5 वा (for च). — After 38ab, G2 reads 42c-43a for the first time, repeating the same in its proper place — c) Da3 a1 तथा (for यथा) D8 G2 Cv नश्यंति (for प°) K7 D4 9 यथानीतानि नश्यति, T G1 2 6 M5 6 यथा हीमानि न° ❀ Cv ऋतुरवाथ वस्था गच्छति, कालस्तु न नश्यति, तथा जीव इति भाव । ❀ — d) B8 (marg) Da4 तादृशं D7 T G1-3, 6 M8 सर्वं (for सत्त्व) ❀ Cv सत्त्वसक्षय जीवसंक्षय । ❀

39 a) K1 जरायां; B7 damaged (for जरया) K7 D4 9 वा, V1 B0 6 8 9 Da3 a1 Dn1, n4 D8 D2 3 5-8 T G1-3 6 M5-7 [अ]भि (for हि) Da1 परितस्य; D7 परीतश्च — b) K6 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 च; D5 हि (for वा) K6 7 V1 B6-8 Ds2 D4 5 7 9 T G1-3 6 M6 विनाशिन (V1 D7 T1 G2 °त) (for °शिना) — c) K7 D4 9 शरीरं; V1 दुर्लभं (for the first दुर्बल) D5 om the second दुर्बल. — d) D5 गृहस्थे च, D7 T1 G2 गृह एव, G1 गृहस्यैव (for °स्येव)

40 c) Ds1 ऋतुपूर्व्या; T G1-3 6 मानुपूर्व्याद् (for °पूर्व्या) — d) Ś1 K2 6 7 Ds1 D4 9 G3 6 स्व, K1 सु (for स्वं) ❀ C8 स्व धातुमुपयान्ति स्वस्वकारणे लीयन्त इत्यर्थ । ❀

41 a) Ś1 K1 2 4 विधातस्य, K6 -विधानस; K7 D4 9 विधात स्याद्; V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1, n4 D2 8 6 8 -विधात(Da1 °ता)श्च (for -विधानं च) — b) Da3 दानधर्मे, Ds2 °कर्म (for °धर्म). Ś1 K1 2 4, 6 7 V1 B0 6-9 Da3, a1 Dn1 n4 D2-6 8 9 फलागमे (for °गम) — c) K6 V1 B0 6-8 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 T G1-3 6 M1 5-7 तदर्थं (for य°) Ś1 K1 2 4 -शास्त्रं च; K7 D8 D4 9 शब्दार्थं; D5 -शब्दश्च (for शब्दाश्च) — d) T2 तार्किका (for लौकिका) Ś1 K1 2 4 व्यव हारश्च लौकिक

42 a) Ś1 K2 च नश्यंते, K1 च एते हि; D7 G2 मतस्यैते, T1 G3 मनस्यैते, T2 °स्येति; M7 मतस्येते (for मन°) D6 इति वाङ्मनसस्येते — b) ❀ C8 हेतव कर्मानुष्ठानकारणानि श्रुतिस्मृतिसदाचाररूपाणि । ❀ — G2 reads 42c-43a for the first time after 38ab — c) G2 (first time) इदम् (for एतद्) D5 एतदस्तीविम स्तीद (sic), G1 एतदासीन्ममास्तीति — d) D5 न च (for न) T2 G1, 2 (first time) 8 6 M5 6 कश्चिद् (for किंचित्) B0 Dn1, n4 Ds2 D2 3 6 8 प्रति(D2 8 °त्य)दृश्यते (for °पद्यते)

43 For the first occurrence of 43a in G2, of v l 38 — a) Ś1 K1, 2 विसृज्यताम्; K4 V1 B0 6-9 D2, 8 6 विसृपताम् (D6 °दृ), G1 निर्विशताम्;

तेषां विमृशतामेवं तत्तत्समभिधावताम् ।
क्वचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वृक्षवत् ॥ ४३
एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजन्तवः ।
आगमैरपकृष्यन्ते हस्तिपैर्हस्तिनो यथा ॥ ४४
अर्थांस्तथात्यन्तसुखावहांश्च
लिप्सन्त एते बहवो विशुल्काः ।
महत्तरं दुःखमभिप्रपन्ना
हित्वामिषं मृत्युवशं प्रयान्ति ॥ ४५
विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य
किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।
विहाय यो गच्छति सर्वमेव
क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ॥ ४६
भूव्योमतोयानलवायवो हि
सदा शरीरं परिपालयन्ति ।
इतीदमालक्ष्य कुतो रतिर्भवे-
द्विनाशिनो ह्यस्य न शर्म विद्यते ॥ ४७
इदमनुपधि वाक्यमच्छलं
परमनिरामयमात्मसाक्षिकम् ।
नरपतिरभिवीक्ष्य विस्मितः
पुनरनुयोक्तुमिदं प्रचक्रमे ॥ ४८ C. 12 7920 B. 12 218 49 K 12 220 51

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

G2 (second time) विमर्शताम् (for विमृश°) K1 2 4 B0 7 8 (orig) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 6 8 T2 G1 2 M1 एव (for एवं) —b) Ś1 K1. 2 7 D4 9 तत्सर्वमभि ; D5 T2 यत्तत्समभि° (for तत्तत्स°) K1 corrupt, M1. 7 °मापतां (for धावताम्) —c) V1 B0 D7 T1 G3. 6 Csp न विद्यते, D5 निवसते, D6 G1 निर्विशते (for निविशते) ❀ Cs निविशते स्थिरा भवति। न विशते इति वा पाठः। ❀ —d) B5 (marg. as in text) तत्र (for तत्र) K1 7 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 Dn4 D8 D2-5 9 जीर्यंति (for जीर्यति). D4 om from वत् up to अर्थांस्त (in 45a) D6 वृद्धवत्; M1 काष्ठ° (for वृक्ष°) ❀ Cs वृक्षवत् वातान्दोलितवृक्षवत्। ❀

44 D4 om 44 (cf v l 43) —a) K7 D8 एव मर्थेषु सर्वेषु —b) B5 उप (for अप) B8 (marg) °पद्यते (for कृष्यन्ते) ❀ Cs आगमैः काम्यकर्मविधिभिः। ❀ —d) K6 B1-9 Da3 a4 Dn1 D6 7 T G1-3. 6 M1. 6-7 हस्तिनो हस्तिपैर् (by transp) — After 44, Kumbh. ed. ins.

616* न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।

[Cf Manu 2 94, 1. 693*, lines 6-7, 840*, lines 1-2, Visnu P 4 10 9-10]

45 D4 om अर्थांस् (cf v l 43) —a) K7 अर्थान्स (for अर्थांस्) K1 [अ]भ्यत, B6-8 ये तु (for [अ]त्यन्त) B5 °दुःखावहांश् (for सुखा°). —b) V1 लिप्सति, Ds1 लप्सत, G1 ईप्सत K6 एके; V1 चैते; G2 एव ते (for एते) K1 6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3. 5-8 T G2 3 6 Cs (gloss दुःखकृशा) विशुष्काः; K7 D4 9 विसुग्घा, V1 विशुद्धा, G1 M1 [अ]पि शुष्का (for विशुल्का) —c) Da3 Dn1 n4 D2 3 8 अनु, D6 अति (for अभि) —d) D8 D5 6 M1 6-7 [अ]मृतं, D7 T G1-3 6 सुख (for [आ]मिष) M1 मृत्युमुख (for °वश) K7 Da4 प्रयाति

46 a) K6 [अ]त्यध्रुव; T1 ह्यध्रुव (for ह्यध्रुव). —b) Ś1 K1 2 मृत्यु; K4 Dn1 n4 D2 8 भिन्न (for मित्र) —d) K7 D6 विहाय (for क्षणेन) B6 G2 वि- (for न) K6 वा (for च)

47 a) K6 7 D4 6 9 ख भूमि; B0 T G1-3 6 M6 भूव्योम, Da4 पृथ्व्योम (for भूव्योम) K1 V1 तोयानिल (for तोयानल) B0. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 5 6 8 [अ]पि, D7 T1 G2 वा (for हि) —b) Ś1 K1 2 7 Da3 a4 D4. 9 यदा; G1 तदा (for सदा) V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 5 6 8 प्रति (for परि) —c) K1 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 6-8 T G1-3 6 M1 6-7 transp कुतो and रति° D4 रतिर्भवेन्न वा —d) K4 6 B0 7 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 [अ]प्यस्य (for ह्यस्य) G1 om न V1 D7 T G1-3. 6 M1 6-7 Cs (Cs p as in text) कर्म (for शर्म)

48 a) D7 इति (for इदम्) Da4 अनुपधिप, D7 G1 2 अनुविधि (for अनुपधि) D8 (marg) अक्षर (for अच्छलं) ❀ Cn. अनुपधि, भ्रमविप्रलम्भादिरहित

२१२

C 12 7930 B 12 219 1 K 12 222 1 भीष्म उवाच ।

जनको जनदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा ।
पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवाभवौ ॥ १

भगवन्यदिदं प्रेत्य संज्ञा भवति कस्यचित् ।
एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति ॥ २

सर्वमुच्छेदनिष्ठं स्यात्पश्य चैतद्द्विजोत्तम ।
अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति ॥ ३

असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिषु ।
कस्मै क्रियेत कल्पेन निश्चयः कोऽत्र तत्त्वतः ॥ ४

तमसा हि प्रतिच्छन्नं विभ्रान्तमिव चातुरम् ।
पुनः प्रशमयन्वाक्यैः कविः पञ्चशिखोऽब्रवीत् ॥ ५

उच्छेदनिष्ठा नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते ।
अयं ह्यपि समाहारः शरीरेन्द्रियचेतसाम् ।
वर्तते पृथगन्योन्यमप्यपाश्रित्य कर्मसु ॥ ६

वेदमूलकत्वात् । अच्छल वैदिककर्मकाण्डवन्न मायामूलकम् ॥ Cs अनुपधि । उपाधिरुपालम्भ , तद्रहितम् । ❀ — ^{b}) Da4 आत्मसाधिक (for °साक्षिकम्) — ^{c}) K6 D5 M1 अनुवीक्ष्य (for अभि°) K1 विस्मिता ; B8 (marg) सत्वर . — ^{d}) G1 उपयोक्तुम् (for अनु°) K7 D9 असुं (for इदं) K1 प्रचक्षमे (for °क्रमे).

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6-9 T G1-3 6 M1, 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 D8 D2-4 6 8 9 पंचशिख(K7 Da3 a4 °प)वाक्य, M1 जात्यादिनिर्वेद ; M5 6 जनकपचशिखसंवादे जातिनिर्वेद , M7 निर्वेदकथन. — *Adhy no.* (figures, words or both) B7 48, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 45, Dn4 Ds2 44, Ds1 46, T2 G2 59, M1 6 7 43 — *Śloka no* Dn1 49, Dn4 48, D8 47 —After 12 211, Kumbh ed Cv ins a passage given in App I (No 18)

212

1 ^{a}) K6 7 D4 9 नरदेवस् (for जन°) — ^{b}) Dn1 n4 ज्ञ(Dn4 जा)पिता (for ज्ञापित) — ^{c}) B9 [अ]थ (for [अ]नु-) — After 1^{abc}, G3 reads 5^{bc} for the first time, repeating it in its proper place — ^{d}) Ś1 K1 2 सा(Ś1 स)पराय (for °राये) V1 [ऽ]ब्रवीत्तु वै ; D4 कथ भवेत् (for भवाभवौ) ❀ Ca 8 सांपराये तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धिनि सशये ॥ Cv सांपराये मोक्षविषये । मोक्षसाधनाय मोक्षबाधनाय चेत्यर्थ । ❀

2 Before 2, MSS ins जनक उवाच — ^{a}) K6 7 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2 3 5 6 8 Cn p s यदि न (Da4 न), D4 9 यदिय, Ca °द् (as in text) D7 T G1-3 6 M1 5-7 प्रोक्तं (for प्रेत्य) — ^{d}) Da4 om ज्ञानं ❀ Ca एतद्यदि कस्यचिदपि भवति तदा शेषाणा ज्ञानमज्ञान वा किं करिष्यति । ❀

3 D7 om (hapl) 3. 3^{ab} is partly damaged in B7 — ^{a}) K2 सर्वमुच्छेदनिष्टस्य — ^{b}) K6 पश्यन् (for पश्य) Da4 द्विजोत्तमः — ^{d}) V1 B7 8 T2 G1 2 M1, 5-7 क (for किं).

4 ^{a}) G1 वि (for हि) — ^{b}) K1 स सर्गो (for ससर्गो) — ^{c}) K4 B0 7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 कल्प्येत ; K6 V1 B6 (marg) Cp कल्पेत ; B6 (orig) D6 7 T G1-3 6 तत्त्वेन ; B9 कल्येन, D4 9 M1 5 6 कल्प्येन, D6 कल्येत (for कल्पेन) ❀ Cpp पटुना कल्पेन शास्त्रेण । ❀ — ^{d}) Ds1 निश्चया

5 Before 5, MSS ins भीष्म उवाच — ^{a}) Ds1 तपसा (for तमसा) K6 T2 M5-7 [अ]भि , D7 T1 G1 2 [अ]पि (for हि) D6 प्रतिच्छिन्नं (for °च्छन्न) — G3 reads 5^{bc} for the first time after 1^{abc}. — ^{b}) Da3 a4 G1 विश्रांतम्, G2 (first time) विभूत्तम् (for विभ्रान्तम्) K1 2 चात्तरं, D4 वातुर (for चा°) ❀ Cp आतुरम् उक्तिमत्युक्तिशून्यम् ॥ Cs कर्तव्यता मूढम् । ❀ — V1 om 5^{c}-12^{d} 5^{cd} is damaged in B7 — ^{c}) Da4 प्रशमयैर् ; G2 (first time) प्रथमचन् (for प्रशमयन्)

6 V1 om 6 (cf. v l. 5). — ^{a}) K7 उच्छेदनिष्ठं ; Ds1 °निष्ठो (for °निष्ठा). G1 देहेस्ति, G3 देहस्य (for नेहास्ति) — ^{c}) D5 त्वपि (for ह्यपि) K2 B0 6 8 (marg as in text) T1 (marg) समाचार , Cpp °हार (as in text) ❀ Cp सम्यगाचरणम् समाचार । ❀ — ^{d}) D7 T1 G2 3 6 जानि(D7 जानी)तेंद्रिय ; M1 शारीरै°. — ^{e}) D7 T G1-3 6 M1 5 (before corr) इत्येवम् (for अन्योन्यम्). — ^{f}) Ś1 अभ्युपाश्रित्य ; K1 2 7 D4 9 G1 2 M1 Cpp अन्यपा(K7 °पो)श्रित्य (K7 °त), D7 अप्युपा° (for अप्यपा°). G1 क सुधी (for कर्मसु) B6-9

धातवः पञ्चशाखोऽयं खं वायुर्ज्योतिरम्बु भूः ।
ते स्वभावेन तिष्ठन्ति वियुज्यन्ते स्वभावतः ॥ ७
आकाशं वायुरूष्मा च स्नेहो यच्चापि पार्थिवम् ।
एष पञ्चसमाहारः शरीरमिति नैकधा ।
ज्ञानमूष्मा च वायुश्च त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ ८
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ।
प्राणापानौ विकारश्च धातवश्चात्र निःसृताः ॥ ९
श्रवणं स्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च ।
इन्द्रियाणीति पञ्चैते चित्तपूर्वंगमा गुणाः ॥ १०
तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा वेदना ध्रुवा । C 12 7911 B 12 210 11 K 12 222.14

Da2 a1 व्यपाश्रित्य च कर्मसु ❀ Cn अन्यतरनाशेऽपि सर्वातनाश इत्यन्योन्यमपाश्रित्येत्यस्यार्थ ॥ Cs कर्मसु निमित्तसप्तमी । ❀

7 V1 om. 7 (cf v 1 5) —ᵃ) D7 T2 G2 यात्रव (for धातव) K6 7 Ds2 D4 9 -भूतेषु, B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n1 Ds1 D2 3 5 6 8 Cnp धा तोय, D1 T G1-3 6 M1 5-7 तेषां तु (for -शाखोऽय) ❀ Cn धीयते निलीयते कायमेभिरिति धातव उपादानानि ॥ Cp धातव सर्वेषा कार्याणां विधारका । ❀ —ᵇ) Ds2 स्त्र (for स्व) Ś1 K1 3 7 D4 9 अव्भुव, Da1 मप्वरा ; Ds2 Cs अव्धरा, D1 अवुमि (for अम्बु भू) K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n1 Ds1 D2 3 5 6 8 ख वायुर्ज्योतिपो (B0 °पी, D. °पा) धरा. —ᶜ) K3 तेन स्वभावेन (hypermetric), B1 9 तेष्वभावेन (for ते स्व°) B8 (marg) Da3 a1 Cp (Cpp as in text) युज्यंते (for तिष्ठन्ति) ❀ Cn स्वभावेन इति साख्यमताभिप्रायेण, तेषामीश्वरकालयोरभावात् जीवाना चोदासीनत्वात् अदृष्टस्य च कार्यत्वेन कारणाप्रवर्तकत्वात् स्वभावत एव गुणाना प्रवृत्तिरिति मतम् ॥ Cp स्वसादात्मनो भाव उद्भवो येषा ते स्वभावा कर्माणि । कर्मभ्य । स्वभावत अविद्याया, न स्वकर्मवशेन ॥ Cs स्वभावेन स्वकर्मणा । ❀

8 V1 om 8 (cf v 1. 5) —ᵃ) K6 Dn1 D7 8 T G1-3 6 M5 6 आकाशो (for °श) — 8ᵇᶜᵈ is damaged in B7 —ᵇ) Ś1 K1 4 B0 6 8 9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 5 6 8 T2 यश्चापि (for यच्चापि) K4 B0 6 8 9 Da3 a1 Dn1 n1 Ds2 D2 3 5 6 8 G3 Cp पार्थिव ; K6 Ds1 D4 7 T1 G2 °व (for °वम्) —ᵈ) M1 शारीरम् K6 7 B0 6 8 9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 5 6 8 M1 5-7 अपि (for इति) Da1 नेकधा, D5 पचधा ; D7 T1 G1 3 6 नैकया (for °धा) — After 8ᶜᵈ, Kumbh ed Cv ins

617* अहवाच्य द्विजाना यद्विशिष्ट बुद्धिरूपवत् ।
वाचामगोचर नित्य ज्ञेयमेव भविष्यति ।
ज्ञानं ज्ञेय तथाज्ञानं त्रिविध ज्ञानमुच्यते ।

[(L 1) ❀ Cv अहवाच्यम् अहमिति शब्देन वाच्यम् । विशिष्ट विशिष्ट चैत्रम् । ❀ —(L 3) ❀ Cv ज्ञान सामान्य ज्ञान परोक्षज्ञान च । ज्ञेय ज्ञानविषय ब्रह्म । असम्यग्ज्ञान विशिष्ट ज्ञानमपरोक्षज्ञान च । ❀]

—ᵉ) K7 Da1 Ds1 T2 उष्मा, D8 अग्निश् ❀ Ca ऊष्मा तेज, भुक्तान्नपाकादिना शरीरपालक । ❀ —ᶠ) G1 त्रिविधा B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1. n1 Ds2 D2 3 6 8 M7 (sup lin) कार्य (for कर्म) G1 समग्रहा ❀ Ca तस्य कर्मणा गमनागमनादीनां सग्राहकत्वात्कर्मसग्रहाख्या । ❀

9 V1 om 9 (cf v 1 5) —ᵃ) D5 [इ]द्रियार्थेषु (for °र्थाश्च) —ᵇ) K6 मम (for मन) D5 स्व स्वभावश्च नामत ❀ Ca स्वभावश्च स्वस्माद्भावो न त्वन्यस्मादिति स्वभावो नित्य आत्मा । ❀ ❀ Cs चेतना निश्चयात्मिका बुद्धि । ❀ —ᶜ) K1 7 D4 9 M1 5-7 विकाराश्, G1 विधानश् (for विकारश्) —ᵈ) G3 6 यावतश् (for धातवश्) K1 4 निस्सृता, K7 D4 9 विसृता ; T2 निसृता, G2 निर्वृता, M1 7 (inf lin) समृता, M5 6 निर्मृता (for निःसृता) ❀ Cp धातव शरीरधारका इत्यर्थ । यद्वा 'मासासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुविण्मूत्रसज्ञका' सप्त । ❀ — After 9, Kumbh ed Cv ins

618* प्राणादयस्तथा स्पर्शा न संबाधगतास्तथा ।
पुत्राधीनं भविष्येत चिन्मात्र स पर पुमान् ।

10 V1 om 10 (cf v 1 5) —ᵃ) Ds2 श्रवण (for °ण) —ᶜ) Ś1 K1 2 पूर्वं वै (for पञ्चैते) —ᵈ) Ds1 D4 वित्त (for चित्त) K6 Dn1 D2 8 Cn पूर्वंगता, K7 D4 9 °गमाद्, D6 G1 3 6 M5 6 पूर्वगमा, D7 T G2 पूर्वाग (T2 °स)मा (for पूर्वंगमा) Ds2 D5 चित्तपूर्वं गुणागमा ❀ Ca चित्त पूर्वं गमयति प्रेरयति एतान् इति । गुणभूता आत्मार्थत्वादेते गुणा ॥ Cn (reading चित्तपूर्वंगता) चित्त पूर्वकारण यस्यार्थगणस्य तं चित्तपूर्वं चित्तमात्रोपादानक गता प्राप्ता गुणा गुणकार्यभूता ॥ Cp चित्त पूर्वं गमयन्ते, चित्तपूर्वं गच्छन्ति वा । मनोनुगा इत्यर्थ । आत्माधीनत्वाद्गुणा । ❀

11 V1 om 11 (cf v 1 5) —ᵃ) K4 [अ]विज्ञान (for विज्ञान) T1 G3 6 M7 सयुक्तास् —ᵇ) Ś1 K1 2 4 6 B0 7 9 Dn1 n1 Ds2 D2 3 6 8 Kumbh

C 12 7941 B 12 219 11 K 12.222 14

सुखदुःखेति यामाहुरदुःखेत्यसुखेति च ॥ ११
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च मूर्त्यथ ।
एते ह्यामरणात्पञ्च षड्गुणा ज्ञानसिद्धये ॥ १२
तेषु कर्मनिसर्गश्च सर्वतत्त्वार्थनिश्चयः ।
तमाहुः परमं शुक्रं बुद्धिरित्यव्ययं महत् ॥ १३
इमं गुणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः ।
असम्यग्दर्शनैर्दुःखमनन्तं नोपशाम्यति ॥ १४
अनात्मेति च यद्दृष्टं तेनाहं न ममेत्यपि ।
वर्तते किमधिष्ठाना प्रसक्ता दुःखसंततिः ॥ १५
तत्र सम्यग्मनो नाम त्यागशास्त्रमनुत्तमम् ।
शृणु यत्तत्र मोक्षाय भाष्यमाणं भविष्यति ॥ १६
त्याग एव हि सर्वेषामुक्तानामपि कर्मणाम् ।

---

ed Cv चेतना; G1 देवना (for वेदना). K6 ध्रुव, G1 3 6 M7 ध्रुवा (for ध्रुवा) —c) K1 दुःखे हि (for दुःखेति). —d) K6 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D8 D3 3 5, 8 अदुःखाम् (for °खेति). K4 D6 सुखेति (for असुखेति) D4 वै (for च). Da3 a4 अदुःखा सुखमेव च, M1 तथा दुःखसुखेति च, M7 अदुःखा चासुखेति च.

12 V1 om 12 (of v l 5). —a) Da4 Dn4 D6 T2 G1. 2 M7 शब्द (for शब्दः) K6 7 Da4 Dn1 D5 M1 स्पर्शं (for स्पर्शश्च) D7 G8 रूपश्च (for रूपं) —b) K4 6 7 B0 6 8 Da3. a4 Dn1 n4 Ds2 D2-4 6 8 9 मूर्तय; B7 मूर्त्यथ, B8 (orig as in text) 9 मूर्तिमान्; D5 7 मूर्तित, T1 पचम; G2 मर्त्यय, G8 6 मत्यथ (for मूर्त्यथ) ❀ Cn मूर्तय रूपाश्रयद्रव्याणि, वाय्वाकाशयोरमूर्तत्वश्रुतेर्ग्राह्येन्द्रियाग्राह्यत्वात् । पञ्च शब्दाद्या मूर्तिभिः सह षड्गुणा विषया । ❀ —c) Ś1 (before corr) ह्यात्मगुणात् (for ह्यामरणात्) D7 T G1-8 6 M1 5-7 युक्ता (for पञ्च) —d) K7 D4 9 कर्मसिद्धये (for ज्ञान°) ❀ Cv (reading षड्गुणज्ञानसिद्धये). मनसा सह षण्णां ज्ञानेन्द्रियाणां गुणभूतं यज्ज्ञानं तस्य सिद्धये । ❀

13 a) K6 -निसर्गाश्च; Da3 a4 Dn1 Ds1 D3 5, 8 T2 Ca n -विसर्गश्च (for नि°) Ś1 K1 3, 4 तेषु कर्म(K1 °र्मा)णि सर्व(K1 °र्गं)श्च, B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn4 D8 6 तेषु कर्मणि सिद्ध(B8 Dn4 °द्धि)श्च ❀ Ca (reading -विसर्गश्च) विसर्गो विशिष्टा पुण्यार्था सृष्टिः ॥ Cn कर्म स्वर्गसाधनम्, विसर्गः सन्यासो सर्वतत्त्वार्थनिश्चयो मोक्षहेतु । ❀ —b) K3 तत्त्वाय (for तत्त्वार्थ). D7 T1 G2 दर्शन, G3, 6 (before corr. as in text) दर्शिन (for -निश्चयः). —c) K6 यथाहुः, Da3 a4 D5 यमाहुः; D7 T1 G2 तत्राहुः, M7 तदाहुः (for तमाहुः) B6 M1 7 (inf. lin) शुद्ध; B8 9 Da3 D8 Ca 8 शुक्र, D5 युक्त; D7 धर्म, T1 G2 कर्म (for शुक्र) ❀ Cn शुक्रं मोक्षबीजम् । ❀ — After 13abc, Kumbh ed Cv ins :

619* पारं च रजसः प्रभुम् ।
विरागाद्वर्तते यस्मिन्मनो रजसि नित्यगम् ।
तस्मिन्प्रसन्ने सपश्येद् .

—d) ❀ Ca अव्ययत्वं अव्ययस्यात्मनो बोधहेतुत्वात् । महत् महदाख्या । ❀

14 a) K7 D4 इदं; D6 एवं (for इमं) ❀ Cv गुणसमाहार ज्ञानादिगुणसमाहारवन्त परमात्मानम् । ❀ —b) M7 आत्माभावेन Ds1 पश्यता, D5 °त; G3 6 °ति (for °त) —c) K6 -दर्शनं; K7 D4 7 9 T G1-3 6 M7 -दर्शिनो (G1 °ना); V1 B0 6 9 D5 M1, 5 6 -दर्शने (for °नैर्) —d) K1 शाम्यते. — After 14, Kumbh ed Cv ins

620* तस्मादेतेषु मेधावी न प्रसज्जेत बुद्धिमान् ।

15 a) T2 अनात्मेति च, Ca अनात्मे हीति (for °त्मेति च) K6 om च D5 अदृष्ट च; D7 T G1-3 6 M1 5-7 यदा (T2 °था) दृष्ट, Cnp ह्यनिष्टं च (for च यद्दृष्टं) ❀ Cn यद्दृष्ट तदनात्मेति संबन्धः तेन कारणेन अहमिति ममेति च न वर्तते ॥ Cv आत्मा जीवः स्वयं न भवतीत्यनात्मा । यद्दृष्ट द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुतिषु दृष्टम् । तद्ब्रह्मस्वरूपमहं न । ❀ —b) K6 D7 T G1-3 6 M1 5-7 Cnp नाहं न च, B9 चेतनाहं; D5 नाहं तेन; Cv तथाहं न (for तेनाहं न). Ś1 K3 च; K7 D4 9 [अ]यं (for [अ]पि). —c) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3 5-8 M1, 5 7 किमधिष्ठानात्, T2 °ष्ठानं (for °ष्ठाना) —d) M1 प्रतिष्ठा (for प्रसक्ता). ❀ Ca प्रसक्ता अविच्छेद्या ॥ Cn प्रतीयमाना । ❀

16 a) K6 Dn1. n4 D3 5 8 अत्र, D7 T G2 M5 6 तत्तु; G1 स तु; M1 तत (for तत्र) Da4 -मुखो; Dn1 D3 Cn वधो; D7 T G1-3 6 M5 6 मत; M7 (sup lin) मतो (for मनो) Ds1 नामन् (for नाम). K7 D9 एवं सति समाख्यातं ❀ Cn हन्तिर्गुणनार्थे ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः । सम्यग्वधो गुणनं पुनः पुनरभ्यस्यन्ते तत्त्वान्यस्मिन्निति सम्यग्वधो नाम साङ्ख्यशास्त्रम् । सम्यङ्मन इति पाठे सम्यक् संदेहनिर्मुक्तं मनो येनेति । ❀ —b) V1 त्यागः;

नित्यं मिथ्याविनीतानां क्लेशो दुःखावहो मतः ॥ १७
द्रव्यत्यागे तु कर्माणि भोगत्यागे व्रतान्यपि ।
सुखत्यागे तपोयोगः सर्वत्यागे समापना ॥ १८
तस्य मार्गोऽयमद्वैधः सर्वत्यागस्य दर्शितः ।
विप्रहाणाय दुःखस्य दुर्गतिर्ह्यन्यथा भवेत् ॥ १९
पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्त्वा मनःषष्ठानि चेतसि ।
मनःषष्ठानि वक्ष्यामि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तु ॥ २०
हस्तौ कर्मेन्द्रियं ज्ञेयमथ पादौ गतीन्द्रियम् ।
प्रजनानन्दयोः शेफो विसर्गे पायुरिन्द्रियम् ॥ २१
वाक्तु शब्दविशेषार्थं गतिं पञ्चान्वितां विदुः ।
एवमेकादशैतानि बुद्ध्या त्ववसृजेन्मनः ॥ २२
कर्णौ शब्दश्च चित्तं च त्रयः श्रवणसंग्रहे ।

C 12 7883
B 12.219 22
K. 12 222.25

D7 T1 G3 स्याग (for त्याग) M6 Cv ·मात्रम् (for ·शास्त्रम्) —[c]) B8 सत् (for यत्) T2 तद्मोक्षाय (for तव मोक्षाय) —[d]) K7 भाष्यमान

17 [a]) Ś1 K1 2 4 एवे(K4 °ते)ह (for एव हि) —[b]) K6 B6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D2 5 M7 Cn युक्तानाम्; Ds1 D8 G3 मुक्ता° (for उक्ता°) ❀ Cn. युक्ताना मुक्त्यर्थं नित्योद्युक्तानां पुंसाम् । ❀ —[c]) D7 T G1-3 6 M1. 5 8 Cs नित्य(T2 M1 Cs नित्यं) दुःख (for नित्यं मिथ्या) Da4 ·व्यतीयायां —[d]) Da3 a4 क्लेशा; T2 M1 6 क्लेश (for क्लेशो). K4 6 7 V1 B0 5-9 Dn1 n4 Ds2 D3 3 5 8 दुःखवहो, Da4 दुःखावहे (for °वहो). D7 T1 G2 3 6 M6 7 क्लेशदुःखापहो मत; G1 क्लेशदुःखोपमो हत, Kumbh ed. श्रेयो दुःखवहो हत

18 [a]) D6 कार्याणि (for कर्माणि) —[c]) K4 6 7 V1 B0 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 तपोयोग, Cap Cpp °योग (as in text) ❀ Cp (reading मनोयोग) मनोयोगो विषयान्तरनिरपेक्षेण मनसा आत्मन सबन्ध । ❀ —[d]) Ś1 K2 4 T2 समापन; K1 सम परा; Da4 समापनी; D6 शमायना (for समापना). ❀ Ca समापना शरीरापगमात्ससारसमाप्ति ॥ Cn त्यागस्य समापना समाप्ति ॥ Cs समापना ससारनिवृत्ति ॥ Cv समापना सम्यगापना भगवत्प्राप्तिर्भवति । ❀

19 [a]) K3 त्यागो; Dn1 योगो (for मार्गो) K1 द्वद्वेग, K7 D4 6 9 अद्वैत; T G1. 3 6 अद्वैध्य (for °ध) —[b]) G3 6 ·त्यागश्च (for ·त्यागस्य) B6 (marg as in text) दर्शन, B7-9 दर्शनं, Da4 दर्शिन (for °त) —[c]) K2 D6 विप्रह(D6 °ही)णाय (for °हाणाय) T G1-3 6 दुःखाना (for दुःखस्य) —[d]) B6 8 (marg) 9 Cp (Cpp as in text) दुर्गतेर् (for °तिर्) Ś1 K1 2. 4 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 D6 हि त(Ś1 K2 4 य)था, K7 B7 Dn1 n4 D8 D2-5 9 स्वन्यथा (for ह्य°) — After 19, Kumbh. ed. ins

621* मोक्षे जरामृत्युभयैर्विमुक्त
क्षीणे पुण्ये विगते च पापे ।
तपोनिमित्ते विगते च निष्ठे
फले यथाकाशमलिङ्ग एव ।

20 [a]) K6 यानींद्रियाणि, K7 पञ्चें° (for ज्ञानें°) K6 माहुः, G2 उक्त (for उक्त्वा) K1 T2 पच ज्ञानेंद्रिया युक्त्वा (T2 °या मुक्त्वा) —[b]) T2 चेतसा (for °सि) —[c]) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6 8 9 M4-7 Ca p s बल· (for मन) ❀ Ca बलषष्ठानीति बलमूलत्वात्कर्मण षष्ठ कर्मेन्द्रियैरवश्यं बलमपेक्षणीयम्, मन इव बुद्धीन्द्रियै । ❀ —[d]) K7 V1 D4 9 च; B8 Da3 a4 D5 7 T G1-3 6 M1. 6-7 [अ]पि (for तु)

21 [b]) K6 अथ पादो, K7 पादौ चाथ Ś1 Da4 गतें(Da4 °तिं)द्रिय (for गतीन्द्रियम्) —[c]) D4 repeats from शेफो up to न्द्रियम्, after शब्दवि (in 22[a]). Ś1 शेषो, K1 चासौ, Dn1 n4 M1 5-7 शेपो; Ds1 शेको; D4 शोफा (for शेफो) —[d]) K6 7 D7 G6 विसर्गं; B6 विषर्गे; B9 Dn4 Ds1 D3 8 निसर्गे; Da3 a4 विमर्दे (for विसर्गे) G1 वायुर् (for पायुर्)

22 For the repetition in D4, of v 1 21. —[a]) K6 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 च (for तु) D7 T G1-3 6 M6 9 विवेकार्था (T2 °र्थे); M1. 7 ·विशेषार्था (for °र्थं) —[b]) K1 गति, K7 D4 9 मतिं; D7 T G1-3 6 कृतिं (for गतिं) D7 T G1-3 6 M1. 5-7 पचात्मि(T1 °त्म)कां (for °न्वितां) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 इति पचान्वित विदु —[d]) Da4 lacuna, Ds1 D6 7 T1 G3 6 मुक्ता (for बुद्ध्या) K1 तव सृजेन्, K4 Dn1. n4 D2 5 8 [आ]शु विसृजेन्; K6 मुवि स°, K7 D4 9 चैवाश्रितं, V1 B0 8 D6 तु (D6 सु) विसृजेन्, B6 7 9 Da3 a4 बुध्वा सृज(B6 °जे)न्; D9 [अ]नुविसृजेन्; D5 त्ववसृत, D7 स्वपहृत; T G2 3 6 M5 6 [अ]नु(T1 नू, G6 °नू)पहृतं, G1 *महृत, M1 7 (inf lin) [अ]नुपहृत, M7 (orig) रूपहृत (for त्ववसृजेन्)

23 [a]) Da4 कर्णौ, D4 कर्णे; D7 T1 G2 3 6 कर्णा (for कर्णौ) K1 शब्दस्य, Da4 Ds1 G1 शब्द च (for

C. 12. 7933 B 12. 219 23 K 12. 222. 20 तथा स्पर्शे तथा रूपे तथैव रसगन्धयोः ॥ २३
एवं पञ्चत्रिका ह्येते गुणास्तदुपलब्धये ।
येन यस्त्रिविधो भावः पर्यायात्समुपस्थितः ॥ २४
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चैव ते त्रयः ।
त्रिविधा वेदना येषु प्रसृता सर्वसाधना ॥ २५
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।
अकुतश्चित्कुतश्चिद्वा चित्ततः सात्त्विको गुणः ॥ २६
अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाक्षमा ।
लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुतः ॥ २७
अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ।
कथंचिदपि वर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥ २८
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।

शब्दश्च). Da4 चित्तस्य, D7 T1 G2,3 6 तृप्तिश्च (for चित्तं च) — ^{b}) D7 T G2 3.6 M6 त्रयं; G1 त्रिधं (for त्रय॰) Da4 श्रवण Da4 D6 विग्रहे (for ॰सं॰) — ^{c}) K6 7 D4 9 तथा रूपे तथा स्पर्शे — ^{d}) D7 T1 G2 तथा च (for तथैव). Da4 D4 गंधय (D4 ॰या). — For 23^{cd}, Ś1 K1 2.4 subst

622* चक्षू रूपं तथा चित्त त्रयो दर्शनसंग्रहे ।
नासा गन्धस्तथा चित्तं त्रयो घ्राणस्य सग्रहे ।
त्वच स्पर्शं तथा चित्त त्रय स्पर्शनसग्रहे ।
जिह्वा रसस्तथा चित्तं त्रयो रसनसग्रहे ।

[The sequence in K1 is line 3, line 1, line 3 (r), line 4, line 2. — (L 2) K1 4 गधास् (for गन्धस्) — (L 3) K1 (both times) त्वद॰ (for त्वच) — (L 4) K4 तयो (for तथा)]

24 ^{a}) D6 पंच (for एवं) K4 पचात्रिको; G1 पचात्मिकाश् (for पञ्चत्रिका) D6 स्वेते; D7 T1 G1 चैते (for ह्येते) T2 एवं पंचत्रिकाण्येते ❀ Ca यद्यपि मन एकमेव सर्वत्र तथापि उपाधिभेदाभिन्नमिति भाव । ❀ — ^{b}) Da4 M1 गुणस् — D6 om 24^{c}–25^{b} — ^{c}) V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 येनाय; D7 T G1-3 6 तेन यस् (for ये॰) Dn4 D8 D2 3 त्रिविधो पाय (for ॰धो भाव॰) ❀ Cs त्रिविधो भाव॰ अहं कार । ❀ — ^{d}) Dn1 Cs प्रत्ययात् (for पर्या॰) K6 D6 समवस्थित॰, B6 (marg as in text) समुदाहृत॰, G1 समुपस्थित Da4 पर्यया च समुस्थित (sic) ❀ Cs प्रत्ययात् विषयग्रहणनिमित्तम् । ❀

25 D6 om 25^{ab} (cf v l 24) — ^{a}) Ś1 Da4 राजसाश् K4 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 चापि (for चैव) — ^{b}) Ś1 K2 T2 चेति, K4 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 चापि (for चैव) — ^{c}) Ś1 K1 2 चेतना (for वेदना) Ś1 K2 ह्येषु (for येषु) ❀ Ca वेदना वेद्यमान॰ प्रीत्यादि॰ । ❀ — ^{d}) K1 प्रसूना, K4 6 7 Dn1 D2 4 6 8 9 प्रसूता, B8 T1 G1-3 6 M6 6 प्रसृता; Da4 प्रसूतां, T2 प्रभूता (for प्रसृता) Ś1 K1 2 धर्मं (for सर्वं). K4 Da4 Dn1 D2 4 8 9 साधना.; K6 V1 B0 3 (marg) D2 D3 7 M1 6–7 ॰साधनी (K6 ॰नी); Dn4 साधन, D6 ॰साधिनी; D7 T G1-3 6 ॰सादिनी (for साधना)

26 ^{a}) M6 6 प्रसाद॰ (for प्रहर्ष). K7 G2 आनद, ❀ Ca प्रहर्ष रोमाञ्चादि॰ । आनन्द॰ अन्यविषयव्यावर्तक सुखम् । ❀ — ^{b}) Da4 शातय (for संशान्त) K1 D4 ॰वित्तता (for चित्तता) — ^{d}) K4 6 Dn1 n4 D2 5 8 Cn (Cnp as in text) चिंतित॰ (K6 ॰त), Dn1 D4 वित्तत॰ (for चित्तत). K1 7 V1 Da4 D2 7 T G1-3 6 M1 6–7 सात्त्विका (K1 Da4 D4 ॰को) गुणा

27 ^{a}) Da4 अतुष्टि. K6 D6 पर (for परि॰) Dn1 अतुष्टिस्तापक्रोधश्च (sic) — ^{b}) T2 transp शोको and लोभस्. B6 (marg as in text) 8 9 Da4 क्रोधो (for शोको). K7 लोभात्; Da4 लाभस् (for लोभस्). G1 यदा (for तथा) Da4 [अ]क्षम. — ^{c}) K6 रजमज्ञानि (for ॰स्तानि) — ^{d}) K3 हेतत्र, K7 Dn4 D2 5 9 ॰हेतुभि॰ (for ॰त)

28 ^{a}) B6 (marg as in text) 9 अविविक्तता (hypermetric), B8 अविविक्तस्, T2 M1 6–7 ॰विक्त (for ॰वेकस्) K7 M7 तथा मोह (M7 ॰ह), V1 च मोहश्च — ^{b}) K3 M7 प्रमाद; K6 प्रसाद॰ K7 D9 वद्रता, Da4 Dn1 तद्रिता॰ — ^{c}) K6 7 V1 B6–9 Da3 a4 D3 5 7 9 T G1-3 6 M6–7 अभि (for अपि) The portion from वर्तन्ते up to ताम (in 35^{b}) is lost in D5 on missing fol D4 वर्तंत — ^{d}) D6 त्रिविधास् (for वि॰) K3 4 त(K4 ता)मसो (for तामसा).

29 = (var.) 12 187 30 With 29–31, cf. Manu 12 27–29 as also B 12. 248[47] 20–22 D5 missing (cf v l 28) — ^{a}) K7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D2 3. 6 8 अत्र (for तत्र) G6 प्रति (for प्रीति) — K3 4 D4 om (hapl) 29^{b}–30^{a}, D7 om (hapl) 29^{b}–31^{a} Ś1 reads 29^{b}–30^{a} on marg — ^{b}) K1 काले (for काये) — V1 reads

वर्तते सात्त्विको भाव इत्यपेक्षेत तत्तथा ॥ २९
यत्तु संतापसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
प्रवृत्तं रज इत्येव ततस्तदभिचिन्तयेत् ॥ ३०
अथ यन्मोहसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३१
तद्धि श्रोत्राश्रयं भूतं शब्दः श्रोत्रं समाश्रितः ।
नोभयं शब्दविज्ञाने विज्ञानस्येतरस्य वा ॥ ३२
एवं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
स्पर्शे रूपे रसे गन्धे तानि चेतो मनश्च तत् ॥ ३३
स्वकर्मयुगपद्भावो दशस्वेतेषु तिष्ठति ।
चित्तमेकादशं विद्धि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ॥ ३४
तेषामयुगपद्भावे उच्छेदो नास्ति तामसः । C. 12 7959 B. 12.2 9 35 K 12. 222. 40

29ᵉ–31ᵇ twice. —ᵈ) K1 V1 B6 Da3 a4 T G1-3 6 M1 6-7 उपेक्षेत (for अपे°) K6 B7-9 Da3 a4 T2 G1-3 6 तं तथा, B8 वै तदा; M5 6 तत्तदा, M7 त स्वय (for तत्तथा) K7 D9 तद्गुणस्तेन तेज(D9 चेत)सा

30 = (var.) 12 187 31 For the repetition in V1, cf v l 29 D5 missing (cf. v l 28) K3 4 D4 om 30ᵃ, D7 om 30 (for both, cf v l 29) Ś1 reads 30ᵃ on marg —ᵃ) K6 यत्र (for यत्तु) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 यत्त्वसंतोषसंयुक्तम् —ᶜ) M1 प्रवृत्त (for °त्त) K4 6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6 8 9 M1 इत्येवं, V1 B6 8 (last two marg) इत्येतत् (for इत्येव) —ᵈ) D8 D9 तमस् (for ततस्) B0. 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2. 6 8 T G1 2 M1 6-7 अपि, Dn4 अधि; D8 उप; G3 6 अवि (for अभि) V1 B8 (marg) Ca तत्र सरम्य चिंतयेत् ❀ Ca न संरम्य न यत्न कृत्वा । ❀

31 = (var.) 12 187. 32 For the repetition in V1, cf v l 29 D5 missing (cf. v l. 28) D7 om. 31ᵃ (cf v l 29) —ᵃ) M1 तत्र (for अथ) —ᵇ) K1 काले (for काये) T2 चाभवेत् K6 7 D1. 9 अव्यक्तविषयात्मक —ᶜ) Ca दुष्प्रतर्क्यम् (for अप्र°) K2 अविज्ञेयम् ❀ Cv अविज्ञेय ज्ञातुमनर्हम् । ❀ —ᵈ) M1 तवस् (for तमस्). B8 Da3 a4 लक्षयेत् (for धार°) K6 7 D1 9 तमस्तदभिचिंतयेत्

32 D5 missing (cf. v l 28) —ᵃ) B7 partly damaged M1 5 6 स च (for तद्धि) K7 V1 D1 9 M5 6 श्रोत्राश्रितं (D1 °तो) (for °श्रय) D4 om (hapl) from भूतं up to श्रित (in 32ᵇ) Ś1 K1 2 4 7 D9 भूमे° (for भूत) K6 D7 T G1-3 6 M1 स श्रोत्रमाश्रित भूत, B0 6 8 9 Da3 a4 D8 D2 3 6 बुद्धिश्रोत्राश्रि(Da4 °सि)त भूत (B6 भाव; Da4 रूप), Dn1 n4 D8 श्रोत्र व्योमाश्रित भूत —ᵇ) K7 Da4 Ds1 G1 शब्द (for शब्द°) Ś1 K1 2 4 शब्द° श्रोत्रसमन्वित —ᶜ) Ś1 K2 T2 -विज्ञान (for -विज्ञाने) ❀ Ca नोभयं शब्द° श्रोत्र च समर्थम् । C8 नोभय श्रोत्राकाशद्वयमपि । ❀ —ᵈ) Da4 om विज्ञान K7 D1 9 विज्ञातस्य (for °नस्य) K4 7 B8-9 Da3 a4 Dn4 Ds1 D9 च (for वा) D7 T1 G1 2 विज्ञाने स्वेतरस्य वा ❀ Cv सुषुप्तिदशायामज्ञानस्य जाग्रदवस्थायां विज्ञानस्येति भाव° । ❀

33 D5 missing (cf v l 28) —ᵃ) K7 D9 श्रोत्र (for एव) K1. 2 (sup lin) 4 6 Da3 a4 वाक्, D7 G1. 2 6 त्वच्, G3 तु (for त्वक्) —ᵇ) D4 नासिका K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 6 8 चेति (for चैव) —ᶜ) M1 शब्दे (for स्पर्शे) K1 तापे (for रूपे) B9 Da4 तथा (for रसे). —ᵈ) Ś1 K1. 2 7 D1 9 वाचि (for तानि) K6 चित्त (for चेतो) Ds1 चरन्, Cv च यत् (for च तत्). ❀ Cv यच्चेतस्तदेव मन° । ❀

34 D5 missing (cf v l 28) —ᵃ) K2 4 स्वकर्मा (for स्वकर्म) —ᵇ) B6 (marg as in text) दशाप्त्वेतेषु, Da4 °मेतेषु (for °स्वेतेषु) — B9 om. 34ᶜᵈ —ᶜ) K1 Da4 चित्रम् (for चित्तम्) Da4 एकादशा —ᵈ) K1 G1 बुद्धि° T2 द्वादशमो (for °शमी) T1 बुद्धिर्वा द्वादशी भवेत् ❀ Cn द्वादशमी, द्वादशी । आर्षो मत्प्रत्यय° । ❀

35 D5 missing up to ताम (cf. v l 28) —ᵃ) D7 T1 G1-3 6 भावाद्; T2 भावम्, Cn भाव[ ] (gloss पञ्चम्यर्थे प्रथमा) (for भावे) — K6 om. (hapl) 35ᵇᶜ ❀ Ca अयुगपद्भावेऽमेलके एषां शरीरायभावे उच्छेदो मोक्ष° । ❀ —ᵇ) D9 मोक्षो वा (for उच्छेदो) Ś1 K1 वास्ति (for नास्ति) D7 T1 G1-3 6 मानस°; M1 7 (sup lin as in text) नामत°, Bom. ed तामसे (for तामस) ❀ Ca तामसो नास्ति । उपलक्षणतया राजसोऽपि नास्ति । सात्त्विक एव रागाद्यपगमात् सम्भवतीति भाव° । ❀ —ᶜ) K6 अस्थितो, G3. 6 आस्थिते Ś1 K2 4 6 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 भावो (for भावे) —ᵈ) Da4 व्यवहारे ❀ Cn तेषां द्वादशाना ज्ञातृज्ञेयज्ञानयौगपद्याभाव° तामस° निद्रारूपतमोमय सुषुप्तिकालीनस्तस्मिन्सत्यपि आत्मन उच्छेदो

C 12.7859
B 12.210.35
K 12.222.40

आस्थितो युगपद्भावे व्यवहारः स लौकिकः ॥ ३५
इन्द्रियाण्यवसृज्यापि दृष्ट्वा पूर्वं श्रुतागमम् ।
चिन्तयन्नानुपर्येति त्रिभिरेवान्वितो गुणैः ॥ ३६
यत्तमोपहतं चित्तमाशु संचारमध्रुवम् ।
करोत्युपरमं काले तदाहुस्तामसं सुखम् ॥ ३७
यद्यदागमसंयुक्तं न कृत्स्नमुपशाम्यति ।
अथ तत्राप्युपादत्ते तमो व्यक्तमिवानृतम् ॥ ३८
एवमेष प्रसंख्यातः स्वकर्मप्रत्ययी गुणः ।

नास्ति । । अयुगपद्भाव एवात्मनो वास्तव तत्त्व, युगपद्भावस्तु स्वप्नवदज्ञानकृत ॥ Cs आस्थित इति । अयुगपद्भाव इति पदम् । तेषामयुगपद्भावे आस्थित प्रमूढ' आरोपित स उच्छेद लौकिक' लोकप्रसिद्धो व्यवहार । ❀

36 [a]) Ś1 K1.2.4 Cpp अवसृज्यानि; K6 B0.6 (marg) 7.9 Dn1.n4 D8 D2.3.5.6.8 Cn 8 अपि सूक्ष्माणि; K7 बहून्याथ (sic), B8 (orig) 8 अपि सृज्यानि, B8 (marg) एव सृज्यापि, D78 a4 Ca अथ मृज्यापि, D4.9 corrupt, D1 T G1-3.6 M1.6-7 उप (M1 अपि) सृत्यापि (for अवसृज्यापि) — [b]) K4.6 V1 B0.6-8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.6.8 T G3.6 M1.6-7 Cpp Cs पूर्व-, B9 lacuna (for पूर्वं) K4.6 Dn1.n4 D8 D2.5.8 M1 श्रुतागमान्; V1 B0.6-9 D1 T G1-3.6 M6-7 -श्रु (B6 श्रि) तागमन्, Da4 °मय, D6 सुता' सुमान्, Cpp श्रुतागम' (for श्रुतागमम्). K7 D4.8 विषयेभ्योथ वा मन — [c]) K6 चित्तवन्; Da4 सतयन् (for चिन्त') V1 B0.7-9 Da3.a4 D5 D8.6 T2 Cs अनु, Dn4 D1 T1 G1-3.6 न तु (for नानु) D5 वितयवनुपर्येति. ❀ Cn चिन्तयन्नानुपर्येति । ना पुरुष' स्वप्नदर्शी त्रिभिर्गुणै सत्त्वादिभिर्युक्तः अनुपर्येति जाग्रदवस्थामनुसंचरति स्वप्ने । काये (Cn v l for काले in 37[c]) इत्युत्तरादपकृष्यते, स्वे शरीरे ॥ Cs अनुपर्येति स्वकर्मफलान्यनु सतत पर्यायेण गच्छति । ❀

37 [a]) K4 B9 तत्, K7 D4.9 यस् (for यत्). V1 तमोभिहत, Da3 a4 °पहितं (for °पहत) D1 T G1-3.6 M6.6 यस्तु मोहाग (T2 G3.6 M5.6 मोहग; G1 मोहाद्) तं चित्तम् — [b]) K1.2.4.6 B0.6.8 Da4 D2.7.8 T1 G1.2 संसारम्, V1 B7 Da3 Dn1 n4 Ds1 D8.5 M1.7 Cn सहारम् (for सचारम्) K7 D9 आशु संचारसंभवं; T2 °चरते ध्रुवं — [c]) K7 D9 विव (D9 °घ) सं; D8 D1 T G1-3.6 [उ]परत (for °रम) K6 कार्ये; K7 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2-9 T G1-3.6 M5.6 (both inf lin) Cn 8 काये, B6.8 (both marg) Ds1 कार्ये (for काले) ❀ Cv उपरम रतिम् । ❀ — [d]) V1 D1 T G1-3.6 M1.6-7 तमाहुस् (for तदा°) V1 सुख, B0.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.5.6.8 सुखा; D1 T G1-3.6 M1.5-7 गुण (for सुखम्) ❀ Cn तत्सुख तामसमज्ञानप्रधान शरीर एव सुषुप्तावनुभूयते ॥ Cs काये उपरत कायमेवांशत्वेन निर्णीतं करोति । तमोपहतस्त्वा स्वस्वरूपमात्मनो न जानातीत्यर्थ' । ❀

38 [a]) Ds1 यत्तद्; D1 G1.2 यद्वद् (for यद्यद्). — [b]) K4.6 Dn1 Cn कृच्छ्रम्; V1 T2 G1.2 M1.5-7 कृच्छ्राद्, B0.6-9 Da3 a4 Dn4 D8 D2.3.5-8 T1 G3.6 Cnp Cs किंचिद् (for कृत्स्नम्) K6 Dn1 Cn अनुपश्यति, Da3 a4 उपशाम्यते, Dn4 Cnp अनुशाम्यति (for उप°). ❀ Cn यस्मिन्कृच्छ्रे दैवसुख नानुपश्यति । ❀ — [c]) B7 damaged. ❀ Cs अथ कर्मकरणानन्तरम् । ❀ — [d]) K7 D9 मनो; B6.7.8 (marg).9 Da4 D5 ततो (for तमो). M1 व्यक्तिम्, Cn v [s]व्यक्तम् (for व्यक्तम्). K6 इवाहत; K7 D9 इवोद्धृतं, V1 B0.6-9 Da3 D5 D2.3.5.6.8 इहानृ (B8 °मृ) त; Da4 इवानत, Dn4 इहागतं, D4 इया मृत; M5 (inf lin.) 6 Cv इवावृत (for °नृतम्) ❀ Cp व्यक्तं कार्यशरीरम् । ❀ ❀ Cv' आवृतमव्यक्तमिव अन्धकारमिव तम तमोगुणमुपादत्ते जीव' । ❀

39 [a]) B0 (marg as in text).7.8 (marg as in text) 9 तदेव (B9 °प) स, D6 G1.3.6 एवमेव (for एवमेष) K7 D1 T2 G1.3.6 प्रसंख्यात (for °ख्यात) — [b]) D1 स्वधर्म (for स्वकर्म). K4.6.7 B0.6.7.8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2-6.8.9 Cn p प्रत्ययो (for °यी) K1 Da4 D1 गुणा', M1 गुण (for गुण) ❀ Ca एष तमोलक्षणो गुण' स्वकर्मप्रत्ययी, स्वकर्म व्यापारं प्रति अयी गमनशील' ॥ Cn (reading स्वकर्मप्रत्ययो) स्वकर्मप्रत्यय' कर्महेतुकाविर्भाव' ॥ Cp: स्वकर्मप्रत्ययः । स्वकर्मणा प्रतिकूलागमनशील' ॥ Cs स्वकर्मप्रत्ययी स्वकर्मपराधीन' । ❀ — [c]) Ś1 K1.2 Dn1 केषांचिद् (for कथंचिद्) ❀ Cp कथंचित् नामकर्मणा श्रीरामचरणस्मरणसौभाग्येन वा । ❀ — [d]) B0.9 Da3 a4 Ds1 D2.3.5.6.8 Ca निवर्तते (for न व°) K6 Dn4 केषांचिद्वर्तते (Dn4 °द्विष) ते न हि, V1 Dn1 Ds1 °चिद्विनिवर्तते; Cpp केषाचिद्वा निवर्तते. ❀ Ca वा शब्द' पुनरर्थे । तेन केषांचित्पुनर्निवर्तते । ते सर्वं त्यजन्ति दृष्ट्वात्मानमित्यर्थ । ❀ — After 39, Kumbh ed. Cv ins.

623* अहमित्येव वै भावो नान्यत्र प्रतितिष्ठति ।
यस्य भावो दृढो नित्य स वै विद्वांस्तथेतरः ।
देहधर्मस्तथा नित्य सर्वभूतेषु वै दृढ' ।

कथंचिद्वर्तते सम्यक्केषांचिद्वा न वर्तते ॥ ३९
एवमाहुः समाहारं क्षेत्रमध्यात्मचिन्तकाः ।
स्थितो मनसि यो भावः स वै क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ४०
एवं सति क उच्छेदः शाश्वतो वा कथं भवेत् ।
स्वभावाद्वर्तमानेषु सर्वभूतेषु हेतुतः ॥ ४१
यथार्णवगता नद्यो व्यक्तीर्जहति नाम च ।
न च स्वतां नियच्छन्ति तादृशः सत्त्वसंक्षयः ॥ ४२
एवं सति कुतः संज्ञा प्रेत्यभावे पुनर्भवेत् ।
प्रतिसंमिश्रिते जीवे गृह्यमाणे च मध्यतः ॥ ४३
इमां तु यो वेद विमोक्षबुद्धि-
मात्मानमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
न लिप्यते कर्मफलैरनिष्टैः
पत्रं बिसस्येव जलेन सिक्तम् ॥ ४४
दृढैश्च पाशैर्बहुभिर्विमुक्तः C 12 7975 B 12 219 45 K 12 222 55

एतेनैवानुमानेन त्याज्यो धर्मस्तथा ह्यसौ ।
ज्ञानेन मुच्यते जन्तुर्धर्मात्मा ज्ञानवान्भवेत् ।
धर्मेण धार्यते लोकः सर्वं धर्मे प्रतिष्ठितम् ।
सर्वार्थजनकश्चैव धर्मः सर्वस्य कारणम् ।
सर्वो हि दृश्यते लोके न सर्वार्थः कथचन ।
सर्वत्यागे कृते तस्मात्परमात्मा प्रसीदति ।
व्यक्तादव्यक्तमतुलं लोकेषु परिवर्तते ।

[(L 1) ❀ Cv नान्यत्र स्वस्मादन्यत्र जीवान्तरे परमब्रह्मणि च यस्याहमिति भावः न तिष्ठति । ब्रह्माहं, सर्वे जीवाश्चाहं इति यस्य बुद्धिर्नेत्यर्थः । ❀ —(L 2) Cv अत्रे (gloss परमात्मनि) (for यस्य) —(L 4) ❀ Cv एतेनानुमानेन सुखदुःखवैचित्र्याख्यानुमानेन अमी धर्मः अभेदाख्यो धर्मः दहनतुहिनाभेदवत्त्याज्यो हि । ❀]

40 a) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 4 6 8 Cn एवदाहुः, D7 T1 G1-3 6 तेषामाहुः; T2 ते तमाहुः, M1. 7 तमाहुस्तु, M5 6 एतमाहुः (for एव°) G1 समाहार ❀ Cn समाहारम्, भूतादिसमुदायम् । ❀ — b) Da4 क्षेत्रे (for क्षेत्रम्) — c) D7 T1 G1. 2 स्थिते (for स्थितो) D8 (marg as in text) वै (for यो) — d) Dn4 सर्वं; D7 सर्वं (for स वै) ❀ Ca यो भावः अभावव्यावृत्त आत्माख्यः । एतेन चार्वाकमतमपास्तम् । नात्मनोऽभावः, मानसप्रत्यक्षस्योक्तत्वात् । नापि ज्ञाननिवृत्तिरूपो यथा बौद्धमतम् ॥ Cp भावयति प्रवर्तयति इन्द्रियाणि तेषु तेषु विषयेष्विति भावः स्वपरप्रकाश आत्मा ॥ Cv भावयति सर्वं देहव्यापारमिति भावः साक्षी । ❀

41 a) K6 कुरुच्छेद (sic), K7 D4. 9 कथ छेद; Da3 कुतोच्छेदः; Da4 तु नोच्छेदः (for क उ°) ❀ Cp मिथ्यमिलने तत्त्वज्ञानमन्तरेण क उच्छेदः । ❀ — b) T2 शाश्वते ❀ Cv जीवः शाश्वतः शश्वदेकप्रकारः नारायणः कथं भवेत् । ❀ — c) K7 स्वभावो (for °वाद्) K7 Da4 वर्धमानेषु (for वर्त°) — d) K7 D4. 9 कर्मतः; M5 (inf lin) 7 हेतुषु (for °तः).

42 a) D7 T G1-3 6 यथार्णव (for °र्णव) K4 गतो, M5 शता (for गता) — b) D8 D5 7 T G1-3 6 M6-7 C9 व्यक्तिं (for व्यक्तीर्) K4 नाम हि (for नाम च) — c) D7 T G1-3 6 तु (for च) B6 (marg) 8 स्वता, M5 6 स्वका (for स्वतां) K1 वियच्छति K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 Cn नदा(D6 °द)श्च ता निय(B0 °ग)च्छति, D5 न च सत्त्वानि गच्छति — d) M1 सत्त्व (for सत्त्व) ❀ Ca न पुनर्भवेवेति प्रतिपादयितुमाह—न च स्वता नियच्छन्ति ते हि माषराशिप्रविष्टमलीगुडिकावदापाततस्तद्रूपतया पृथगनवभासमाना न माषत्वमेवापद्यन्ते । एवमात्मानोऽपि पृथग्ब्रह्मभूताः कथमैक्यमासादयेयुः व्यक्तीर्देहांस्त्यजन्तोऽपि । ❀

43 b) K3 7 D4 9 प्रेत्यभाव (for °भावे) D81 D7 T G1-3 6 M5 6 पुनर्भव (for °र्भवेत्) — c) Da3 Ca मति (for प्रति) G2 समश्रिते (for °समिश्रिते) D5 G3 M7 बीजे (for जीवे) — d) K7 D4 9 गृह्यमाणो तु (for °माणे च) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 Cp सर्वत (Dn4 °श); K7 D4 9 मध्यग (for °त) ❀ Cp : सर्वत सर्वेण कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना । ❀

44 a) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G1 2 च (for तु) D5 विमुक्ति (for विमोक्ष) G1 बुद्धिर् (for बुद्धिम्) — b) D4 9 वा (for च) — d) D7 G1 2 पूर्वं (for पत्र) K1 भिसस्येव; Da3 D4 9 विश°, Da4 विशिस्यैव; D81 विपस्येव, T2 विस° (for बिस°) D4 जहाति, G1 जवेन (for जलेन) Dn1 सक्त, D4 मुक्त (for सिक्तम्)

45 a) B6 गूढैर्, D5 G2 मूढैश्च (for दृढैश्च) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D82 D2 3 6 8 Cn हि (for च) K1 2 B7-9 Da3 a4 विपक्त (K2 °क्ता), K7 D6 विशस्त, B0 विवक्त, B6 विसक्तः; D4 G1 2 विमुक्तं (D4 °क्तां) (for °क्त). — b) B9

C 12 7873
B 12.219 45
K 12.222 58

प्रजानिमित्तैरपि दैवतैश्च ।
यदा ह्यसौ सुखदुःखे जहाति
मुक्तस्तदाग्र्यां गतिमेत्यलिङ्गः ।
श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च
शेते जरामृत्युभयादतीतः ॥ ४५
क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे
ततोनिमित्ते च फले विनष्टे ।
अलेपमाकाशमलिङ्गमेव-
मास्थाय पश्यन्ति महद्ध्यसक्ताः ॥ ४६
यथोर्णनाभिः परिवर्तमान-
स्तन्तुक्षये तिष्ठति पात्यमानः ।
तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं
विध्वंसते लोष्ट इवाद्रिमृच्छन् ॥ ४७
यथा रुरुः शृङ्गमथो पुराणं
हित्वा त्वचं वाप्युरगो यथावत् ।
विहाय गच्छत्यनवेक्षमाण-
स्तथा विमुक्तो विजहाति दुःखम् ॥ ४८
द्रुमं यथा वाप्युदके पतन्त-
मुत्सृज्य पक्षी प्रपतत्यसक्तः ।
तथा ह्यसौ सुखदुःखे विहाय

Ds1 देवतैश् ❀ Ca p प्रजानिमित्तै आधिभौतिकै । ❀ —c) T2 यथा (for यदा) Dn1 स्वसौ (for ह्यसौ). K6 7 B6 7 9 Da4 D4 9 T G1.2 M1 5–7 दुःखसुखे (M7 °ख) (for सुखदुःखे). M7 प्रहाति (for ज°) —d) B9 Ds2 युक्तस् (for मुक्तस्) T2 सदाग्र्यां; M1 तदग्र्यां D7 T2 G3 6 M1 5–7 अलिंगां, T1 G1 2 लिंगां (for अलिङ्ग). ❀ Cn अलिङ्ग', पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियात्मकलिङ्गहीन ॥ Cp त्यक्तलिङ्गशरीराभिमान' ॥ Cs अलिङ्ग' निरुपाधिक' । ❀ —e) G3 6 -प्रमाणागवि (for °गम) T2 G1 मगलैश् ❀ Ca p मङ्गलै' यज्ञेशाच्युतगोविन्दमाधवानन्तकेशवेशेत्यादिभगवन्नामकीर्तनै' ॥ Cn मङ्गल साधन शमादि ॥ Cs मङ्गलानि निगमविशेषाः । ❀ —f) D7 T G1–3 6 M1 5–7 युक्तो (for शेते). K1 अहीन'; K6 7 V1 B0 6 8 9 Da3 n4 Dn1 n4 Ds2 D2–5 8 9 अभीत (for अतीतः)

46 a) V1 [s]थ (for च) G3 6 च (for वि). T2 पाते (for पापे). —b) B9 D8 D7 T1 G1–3 6 M1 5–7 तयोर्नि(D7 °थोर्नि)मित्ते; Ca स्वतोनिवृत्ते (for ततोनिमित्ते) K7 B8 G1 2 निविष्टे (for विनष्टे) ❀ Cn निमित्ते मोहोत्थे फले सुखदुःखमोहात्मके महति बुद्धितत्त्वेऽस्मितामात्रे पश्यन्ति । तत्रैव हि सांख्यानां गुणपुरुषान्तरज्ञानमस्माकं च प्रतीचो ब्रह्मभावागम प्रसिद्ध । ❀ —c) K7 D4 9 एकम्; M7 (inf lin as in text) एतम् (for एवम्) ❀ Cp अलिङ्गम् अहंकारममकारलिङ्गरहितमात्मान पश्यति ॥ Cv अलिङ्गम्, लिङ्गदेहरहितम् । ❀ —d) Ś1 (before corr as in text) K1 7 B7 9 D4 9 महाद्वि(K1 °द्य)मुक्ता'; K2 4 °द्य(K4 °ध)सक्ता, K6 °स्यसक्ता; B0 Dn1 n4 D8 D2 8, 6 6 8 Cv °त्यसक्ता', B6 (marg) 8 9 (marg) Da3 n4 T2 G2 M1 Ca p °ध्र्यमक्ता'; D7 °द्वि सक्ता' (for °द्ध्यसक्ता') ❀ Ca महद् आत्मस्वरूप पर ब्रह्म वा । महद्ध्यंसक्ता इति पाठे महद्धीत्यात्मविशेषणम् । आत्मानमेव सर्वैश्वर्यमाज सृष्टिप्रलयसमर्थं पश्यन्तीत्यर्थं ॥ Cv (reading महत्यसक्ता) महति ससारे । ❀

47 a) ❀ Cs शरीरान्तरे परिवृत्ति. शीलमस्येति परिवर्तमान. । ❀ — B6 om (hapl.) 47b —b) K7 पश्यमानः (for पात्य°) —c) T2 विमुक्तं, M1 प्रमुक्त M5 6 विजहाति (for प्र°) —d) K1 विध्वसते; B5 (marg) विश्रु°, G1 विध्वसिवे (for °सते) T2 लोष्टम्. K6 अद्रिगच्छन्; B6 अत्रिमच्छन्, Da4 अद्रिमर्छयत्, Dn1 n4 D8 D2 8 8 M1 5–7 Cn अद्रिमृच्छन् (M1 °च्छेत्), T2 अद्रिपृष्ठे (for °मर्च्छन्) D7 T1 G3 8 6 विध्वसते लोष्टमिवाप्रती(D7 °ति)च्छन्

48 a) K7 B9 रुरु (for रुरु) Da4 शृगमिथो (for शृङ्गमथो) —b) Ś1 K1 2 च (for वा) V1 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 यथा च; Da4 रथा च; D7 T G1–3 6 M1 5–7 यथैव (for यथावत्) —c) Ś1 K1 2 7 B0 6–8 Da3 n4 Ds1 D3 4 9 अनवेक्ष्यमाणस्, T2 M7 °पेक्षमाणं (M7 °णस्) (for °वेक्षमाणस्) —d) T2 विमुक्तं.

49 a) D7 T1 G1–3 6 हि (for [अ]पि) —b) K6 उत्तक्ष्य (for उत्सृज्य) Ś1 K1 2 V1 प्रजहाति, K4 7 Dn1 n4 D8 D2 3, 6 8, 9 निपतति (for प्रपतति). K7 B7–9 Da3 n4 D4 9 G2 असक्त, V1 शक्त (for असक्त) —c) K7 यथा; T2 तदा (for तथा) K6 7 B6–9 Da4 D4 5 7 9 T1 G1, 3 6 M1 5 6 दुःखसुखे (for सुखदुःखे) —d) V1 D8 D7 T1 G1 3 6 युक्त (for मुक्त). K1 पराव्यां, K7 पराध्यां; D7 °घ्यां G2 एतु (for एति). K1 लिंग., D7 T1 G1 3 6 [अ]लिंगां, G2

मुक्तः पराद्ध्यां गतिमेत्यलिङ्गः ॥ ४९
अपि च भवति मैथिलेन गीतं
नगरमुपाहितमग्निनाभिवीक्ष्य ।
न खलु मम तुषोऽपि दह्यतेऽत्र
स्वयमिदमाह किल स भूमिपालः ॥ ५०
इदममृतपदं विदेहराजः
स्वयमिह पञ्चशिखेन भाष्यमाणः ।
निखिलमभिसमीक्ष्य निश्चितार्थं
परमसुखी विजहार वीतशोकः ॥ ५१
इमं हि यः पठति विमोक्षनिश्चयं
न हीयते सततमवेक्षते तथा ।
उपद्रवान्नानुभवत्यदुःखितः
प्रमुच्यते कपिलमिवैत्य मैथिलः ॥ ५२ C 12. 7983 B. 12. 219 52 K 12. 212 63

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

लिंगां (for अलिङ्गः) — After 49, Kumbh ed Cv ins

624* इमान्स्वलोकाननुपश्य सर्वा
न्त्रजन्त्यथाकाशमिवासकाम ।
इमां हि गाथां प्रलपन्त्यथाखि
समस्तसंकल्पविशेषमुक्त ।
अह हि सर्वं किल सर्वभावे [5]
अह तदन्तर्ह्यहमेव भोक्ता ।

[(L 2) Cv व्रजति (for व्रजन्) ❀ Cv आकाशम्, आ समन्तात्काशनात् आकाशनामान परमात्मानम् । ❀ — (L 5) Cv अय (for अह) and सर्वभाव (for °भावे) ❀ Cv अय परमात्मा । सर्व भावयति उत्पादयतीति सर्वभाव । ❀]

50 With 50, cf 12 17 18, 171 56, B 12 276 4 Jātaka 339, Gāthā 125, Dhammapada 200, Uttarādhyayana S 9 14 D7 T G1.3 6 M5 6 transp 50 and 51 Before 50, T2 ins भीष्म उवाच — b) D3 उपहितम्, D7 T G1 उपा(G1 °प)गतम्; D6 °हिता; M7 उपासितम् (for °हितम्) D5 निरीक्ष्य (for [अ]भिवीक्ष्य) — c) K7 रुपो (for तुषो) D7 T G1.3 6 M1.5–7 वि (for ऽपि) K6 न खलु मम कोपि दह्यति, V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 न खलु मम हि (B6 °मेह) दह्यतेत्र किंचित् — d) D6 किं स (for किल) K1 4 Da4 स, K6 अत्र, D7 T1 G1 3 6 [अ]स्य (for स)

51 D7 T G1.3 6 M5 6 transp 50 and 51 — a) B3 (marg) अनृत ; G3 6 अमल (for अमृत-) Bo 6–9 Da3 a4 Ds D2 3 6 8 निशम्य राजा (for विदेहराज) ° Ś1 K1 2 4 V1 इदमनृ(K2 4 °ति)तपनं (V1 °द) विहाय राजा ❀ Cp अमृतपद मोक्षवाचकं तत्प्राप्तिहेतुक वा । ❀ — b) K6 पचशिषेण K7 भाष्यमान Ś1 K1 2.4 स्वयमिह पचशिख सुभाषितेन, V1 °शिखस्य भावितेन — c) D7 T1 G1 3 6 अपि (for अभि) K4 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5–8 T G1–3 6 M1 5–7 निश्चितार्थं (Da4 °र्था) (for °तार्थं) — d) D5 परसुखयुग्, T2 परमसुखं (for °सुखी)

52 a) K6 G2 इमां (G2 °मा) हि; K7 एव हि, D6 इम च; D7 T G1 3 6 इम (T2 °दं) तु (for इम हि) K1.4 Da4 Dn1 n4 D2 4 8 9 मोक्ष- (for विमोक्ष-) — b) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Ds3 D2 3.5 6 8 महीपते (Da4 °यते); Dn1 Ds1 महीपते, G3 6 न हीयसे (for °यते) K7 Bo Da4 Ds1 D6 7 G3 अवेक्ष्यते; G2 °क्षित (for °क्षते) — c) K7 उपद्रवो, D7 T1 G1–3 6 °द्रव (for °द्रवान्) — d) K6 7 D4 9 विमुच्यते Cp कापिलम् (for क) K7 V1 Bo 6 9 Dn4 Ds D2 3 (by corr) 6 T G2 Cp इवेत्य, B7 damaged (for इवैत्य) Da4 मैथिला

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–4 6–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4. 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 Ds D2–6 8 9 M1 7 पचशिखवाक्य (K6 7 °खावाक्य; V1 Bo 6–9 Da3 a4 Ds D2 3 6 8 °खवाक्यानि); M5 6 जनकपचशिखसवाद — *Adhy. no* (figures, words or both) B7 Dn4 Ds2 45, Dn1 D7 T1 G1. 3 6 M5 46, D3 43, T2 G2 60, M1 6 7 44 — *Śloka no* Dn1 54, Dn4 Ds1 D8 53 — After 12. 212, Kumbh ed Cv ins a passage given in App I, (No 19)

२१३

C. 12 7984
B 12 220 1
K 12 225 1

युधिष्ठिर उवाच ।

किं कुर्वन्सुखमाप्नोति किं कुर्वन्दुःखमाप्नुते ।
किं कुर्वन्निर्भयो लोके सिद्धश्चरति भारत ॥ १

भीष्म उवाच ।

दममेव प्रशंसन्ति वृद्धाः श्रुतिसमाधयः ।
सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ २
नादान्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते ।
क्रिया तपश्च वेदाश्च दमे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३
दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उच्यते ।
विपाप्मा निर्भयो दान्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ४
सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ।
सुखं लोके विपर्येति मनश्चास्य प्रसीदति ॥ ५
तेजो दमेन ध्रियते न तत्तीक्ष्णोऽधिगच्छति ।
अमित्रांश्च बहून्नित्यं पृथगात्मनि पश्यति ॥ ६
क्रव्याद्भ्य इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।
तेषां विप्रतिषेधार्थं राजा सृष्टः स्वयंभुवा ॥ ७
आश्रमेषु च सर्वेषु दम एव विशिष्यते ।
यच्च तेषु फलं धर्मे भूयो दान्ते तदुच्यते ॥ ८

213

☞ The subject-matter of this adhy is allied to that of 12 154.

1 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 दुःखम् (for सुखम्) — ^{b}) Ś1 K1 2 4 सुखम् (for दुःखम्). Ś1 K1 2 4 T2 आप्नुते; K6 7 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 आप्नुयात्, M5 6 आवसेत् (for आप्नुते) Da4 कुर्वन्दुःखमवाप्नुयात् — ^{c}) Ś1 K1 अभयो (for निर्भयो) — ^{d}) Da4 भारत

2 With 2, cf 12 154 7 Da4 om the ref — ^{a}) K7 दम; Da4 D8 इमम्; D5 इदम् (for दमम्) — 2^{cd} is damaged in B7 — ^{b}) D7 T1 G1-3 6 विप्रा (for वृद्धा) Ś1 K1 2. 4 7 D9 श्रुत- (for श्रुति-) K1 -समादय; K6 D4 5 °हिता, Da4 °श्रय (for °धय). ❀ Cn श्रुतिसमाधय वेदद्रष्टार ॥ Cp श्रुतौ वेदान्ते समाधिश्चित्तैकाग्र्य येषाम् । ❀ — ^{d}) B0 ब्राह्मणाना (for °णस्य).

3 3^{ab} = 12. 154. 8^{ab} — ^{a}) B7 damaged, D5 मादवस्य; D8 नातावस्य (for नादान्तस्य) — ^{b}) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-6 8 9 पद्यते (for -लभ्यते) — D5 reads 3^{c}-4^{b} after 5^{ab} — ^{c}) D7 T G1-3 6 M7 क्रियास् (for क्रिया) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 सत्य, D7 G1 2 देवाश् (for वेदाश्). K7 क्रियते यश्च वेदाश्च — ^{d}) Da4 सर्वे (for सर्वं)

4 = (var) 12 154 9 For the sequence in D5, cf v. 1 3. — ^{a}) G1 विवर्धयति (hypermetric) (for वर्धयति). — ^{b}) Da4 D4 मद (for दम) D4 उद्यते (for उच्यते) D5 दमो वर्धयते यशः — ^{c}) K6 D4 9 विभयो (for निर्भयो).

5 = (var) 12 154 12. — ^{a}) Ś1 K1 2 प्रस्वपति (for °पिति) K7 D4 6 सुख च दांत स्वपिति — ^{b}) Da4 -बुध्येते; D7 T1 G1 3. 6 -पद्यते; T2 -बोध्यते (for -बुध्यते). — After 5^{ab}, D5 reads 3^{c}-4^{b}. — ^{c}) K7 D4 सुख- (for सुखं). K6 7 B6 D2. 4 8 9 G2 लोक (for लोके) K1 [s]पि पर्येति; K2 [s]धिप° (for विप°). ❀ Cn विपर्येति विशेषत सचरति । ❀

6 ^{a}) Da4 मदेन (for दमेन). B7 damaged, Da4 ध्रीयते, D4 ध्रियते; D9 त्रियते; T2 भ्रियते (for ध्रि°) — ^{b}) K1 G1 2 न तं; K4 Da3 a4 Dn1 D8 D2. 5 6 8 तत्र, V1 B0 6 8 9 Dn1 D8 तत्र (by transp), B7 damaged. K7 D9 दातो (for तीक्ष्णो) K6 न गच्छति (for ऽधिग°) — ^{c}) D5 7 अमित्राश; T2 °ताश; G1 °त्र (for °त्राश). — ^{d}) D4 om. from पृथगा up to राजा स (in 7^{d}) V1 दृश्यते (for पश्यति)

7 D4 om. up to राजा स (cf v 1 6) — ^{b}) D9 अदांतेभ्य प्रसीदति — ^{c}) K7 D9 तेषा विप्रतिषेधाय; B6-9 Da3 a4 तेषा प्रतिनिषेधार्थं — ^{d}) Da4 पृष्ट, M7 सृष्टि (for सृष्ट)

8 With 8^{ab}, cf 12. 154 14^{ab} — ^{a}) Ds1 धर्मेषु (for सर्वेषु) — ^{b}) Ds1 दम (for दम) — After 8^{ab}, Kumbh ed ins

तेषां लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ।
अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्दधानता ॥ ९
अक्रोध आर्जवं नित्यं नातिवादो न मानिता ।
गुरुपूजानसूया च दया भूतेष्वपैशुनम् ॥ १०
जनवादमृषावादस्तुतिनिन्दाविवर्जनम् ।
साधुकामश्चास्पृहयन्नायाति प्रत्ययं नृषु ॥ ११
अवैरकृत्सूपचारः समो निन्दाप्रशंसयोः ।
सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मवान्बुधः ।
प्राप्य लोके च सत्कारं स्वर्गं वै प्रेत्य गच्छति ॥ १२
सर्वभूतहिते युक्तो न स्मयाद्द्वेष्टि वै जनम् ।
महाह्रद इवाक्षोभ्य प्रज्ञातृप्तः प्रसीदति ॥ १३
अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
नमस्यः सर्वभूतानां दान्तो भवति ज्ञानवान् ॥ १४
न हृष्यति महत्यर्थे व्यसने च न शोचति । C 12 7789 B 12.220 16 K 12.225 16

625* धर्मं संरक्ष्यते तैस्तु यतस्ते धर्मसेतव ।

— c) K1 यश्च V1 धर्मं (for तेषु) K6 7 D4 9 धर्म्यं, Dn4 M1 धर्मं, D6 T1 G2 6 धर्मो, M7 धर्म्यो (for धर्मे) — d) K1 Da4 उच्यते K7 D4 9 भूयो दान्तेषु चोच्य(K7 D4 चोद्य)ते, V1 भूयो दान्ते विशिष्यते, D8 भूयो दान्तेषु लभ्यते

9 9^{ab} = (var) 12 154. 14^{cd} — a) D7 T1 G1-3 6 M1. 6-7 वक्ष्यामि लिंगानि (by transp) — b) K6 समुदयेद्, T1 G1 °दये (for °दयो) — 9^{cd} = (var) 12 154 16^{ab} — c) ❀ Cn असंरम्भोऽनभिनिवेश । ❀

10 a) D6 7 अक्रोधम् (for °ध) T1 आर्जवो V1 चेति, M6 6 सत्यं (for नित्यं) — b) K7 चातिवादो, B3 अभिवादो, Ds1 वाभि°, T2 नातिमानो (for °वादो) V1 Bo 6 9 Dn1. n4 Ds D2 3 6 M1 [ऽ]भिमानिता, D6 [ऽ]धि°, T G1 3 6 M6-7 विमा° (for न मा°) — 10^{cd} = (var) 12 154 17^{ab} — c) K3 4 सदा कार्या, K6 D3 [अ]नुसूया.

11 11^{ab} = (var) 12 154 17^{cd} T G1-3 6 om 11^{ab} — a) K6 क्रूरवादो, Ds1 M1. 6 जनवादो (M6 °दे), D7 क्रतवाचो (for जनवाद) K1 D8 D5 7 °मृषावाद° (for °वाद°) ❀ Cn जनवादो राजादिवार्ता । ❀ — b) K3 विवर्जित, K4 °र्जिता°; B3 (before corr) °र्नित, Da3 a4 °निवर्तन (for °विवर्जनम्). — c) Ś1 K1. 3 4 साध्वाचारश्च, K7 D4 9 G1 साधुकामाश्च; B3 (marg) Da3 a4 Ca °कार; Cap °कामश्च (as in text) K6 B9 Dn1. n4 D2 3 8 च स्पृहयेन्, K7 V1 Bo 6-8 D8 D4 6 9 G1 च स्पृहयन्, D6 7 स्पृहा चैव (for चास्पृहयन्) G2 साधुकामापयास्पृहयन् (sic) — d) K4 V1 Bo Dn1. n4 D2 3 6 8 Cn नायतिं, K6 नायत्यां, B2-3 D6 7 मानृते, B9 Cp आयति; Da3 D8 T G1-3 6 M1. 6-7 Ca नायति; Da4 तापति (for नायाति) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 D8 D5-7 T G1-3 6 M5 6 प्रत्ययो नृषु, Dn1 n4 D2 3 8 प्रत्ययेषु च (for °य नृषु). ❀ Ca आयतौ उत्तरकाले प्रत्ययोऽस्येति आयतिप्रत्यय । आयतिमान्प्रत्ययोऽस्येति दीर्घदर्शी वा ॥ Cn नायतिं प्रत्ययो नृषु इति पाठे फलसंवादेन विश्वस्तो नृषु आदर न कुर्यात् किंतु प्रागेवाकृतकार्येषु साधुष्वविश्वासो न कर्तव्य इत्यर्थ ॥ Cp आयत्यामुत्तरकाले प्रत्यय, तदात्वे दुःखसहिष्णुता ॥ Cs आयतिप्रत्यय दीर्घदर्शी । ❀

12 a) G2 सोपचार° (for सूप°) Da4 अवैकृत रूपचार° — With 12^{cdef}, cf. 12 154 23 — c) K6 7 D4. 6 7 9 सद्वृत्त (K7 °त्त); B6 स्ववृत्त; Da4 T2 सुवृत्त; M1 सुवृत्ति (for °त्त°) — d) K6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 प्रभु°, V1 T G1-3 6 M1 6-7 शुचि° (for बुध°) — e) K7 D6 9 संस्कार; D6 सत्कार्यं (for °र) M1 प्राप्येह लोके सत्कार — After 12, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 Cn Kumbh ed ins

626* दुर्गम सर्वभूताना प्राप्य यन्मोदते सुखी ।

[V1 Da3 Dn1. n4 D2 8 Cn Kumbh ed. प्रापयन्, (Cn supplying अन्नादि as object)]

13 a) Da3 a4 युक्ता (for युक्तो) — b) K4. 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 6-7 न (T2 G1 2 ना) स यो (for न स्मयाद्) K4 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3. 6 8 T G1-3 6 M1 5-7 द्विषते (D8 °तो) (for द्वेष्टि वै) ❀ Cn स इति पृथक्पदम् । ❀ — c) Da3 a4 D8 महाद्रुम (for °ह्रद) — d) T1 G1-3 6 प्राज्ञस् (for प्रज्ञा) M7 तृप्ति° (for तृप्त°) Da4 प्रशीदति, D8 T G1-3 6 M1 5-7 प्रसिध्यति (for प्रसीदति)

14 With 14^{ab}, cf. 12 154. 26^{ab}, 185 4^{ab}. V1 reads 14^{a}-15^{b} on marg — a) Dn1 प्रभयं (for अ°) K6 7 V1 Bo 7 8 (marg) Da4 Dn1 n4 D8

C 12.7989 B 12.220.16 K 12.225.16

स वै परिमितप्रज्ञः स दान्तो द्विज उच्यते ॥ १५
कर्मभिः श्रुतसंपन्नः सद्भिराचरितैः शुभैः ।
सदैव दमसंयुक्तस्तस्य भुङ्क्ते महत्फलम् ॥ १६
अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
सत्यं दानमनायासो नैष मार्गो दुरात्मनाम् ॥ १७
कामक्रोधौ वशे कृत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
विक्रम्य घोरे तपसि ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
कालाकाङ्क्षी चरेल्लोकान्निरपाय इवात्मवान् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

D2-5 7-9 M1.7 यस्य (for सर्व॰). — b) K6 7 D4.5 9 भूतानाम् (for सर्वेषाम्) B9 पुन, M7 (sup lin as in text) कर (for यत) — d) K6 7 D4 5 7 9 धर्मवित्; B9 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 बुद्धिमान्; T G1-3 6 M1 5-7 मानव॰ (for ज्ञानवान्).

15 V1 reads 15ab on marg — a) K6 हृष्येत; T1 G1-3 6 प्रहृष्येन् (for हृष्यति). — b) B9 Da4 transp च and न K6 शोचते — c) K6 D4 9 सदा, K7 तदा; Da3 a4 यो वै (for स वै) K3 परिमिता (for ॰मित॰) K1 ॰प्राज्ञः (for प्रज्ञ॰). D7 सदा परमिदं प्राज्ञ॰; T G1-3 6 M5-7 यश्चा(T2 M5-7 स चा)परिमितप्रज्ञ — d) Da4 प्रदांतो (for स दान्तो).

16 a) K7 V1 B8 D4.9 T2 G1.2 M7 (sup lin) श्रुति॰, G3 6 शुचि; M1 7 (orig) शुभ (for श्रुत) — b) Da3 a4 Dn1.n4 D8 आचरित॰ (Da4 ॰रते) (for ॰रितै) B9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 शुचि (for शुभै॰) — c) T2 स दैवे (for सदैव) Da4 मद॰ (for दम) — d) Ś1 (by corr) K1 सोम्य (for तस्य) K4 भुंक्ष्वे, Da3 a4 तूक (for भुङ्क्ते) Ś1 K1 2 4 6.7 Dn1 n4 D8 D2-9 महाफल (for महत्फलम्).

17 a) K7 अनुसूया — c) Ś1 K1 2 T1 G1-3 6 सत्त्वं, B8 (marg as in text) T2 M1 5-7 सात्वं, Cp (Cpp as in text) श्रद्धा (for सत्य) — d) Ś1 (sup lin as in text) K2 4 दुरात्मवान्, G3 6 ॰त्मना (for ॰त्मनाम्) — After 17, K6 7 V1 B6-9 Da3.a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 Kumbh ed ins

627* कामक्रोधौ च लोभश्च परस्येर्ष्या विकत्थना ।

[K6 Ds1 T G1-3 6 काम क्रोधश्च (K6 ॰धौ च) लोभश्च (for the prior half). K6 Da3 a4 Dn1.n4 Ds1 D2 3 M7 परस्येर्षा, T2 मोहास्तेर्षा, G1 2 परस्यैषा (for ॰स्येर्ष्या) K6 विकल्पना; K7 D4 9 ॰त्थन, Da3 a4 ॰त्थने (for ॰त्थना)]

T1 G1-3 6 M5 6 cont

628* दम्भो दर्पश्च मानश्च नैष मार्गो महात्मनाम् ।

[T1 G3.6 दमो (for दम्भो)]

For 628*, Kumbh. ed subst

629* अतुष्टिरनृतं मोह एष मार्गो दुरात्मनाम् ।

18 b) K6 ब्रह्मवादी; Da4 ॰चारि॰ — c) Dn1 D4 घोर (for घोरे) K4 6 Dn1 n4 Ds1 D2 3 (by corr) 6 8 तमसि (for तपसि) — d) K7 D3 4 7 9 शासित (for संशित) — e) Ś1 T2 G2 3 6 M1.6 कालकांक्षी; Cp काला॰ (as in text). — f) D4 निपारय (for निरपाय) T1 G1-3 6 M5-7 इह (for इव) Ś1 K1 2 4 V1 B8 (marg) आत्मन॰; B8 (marg as in text) 7 8 (orig) Da3.a4 आत्मनि (for ॰वान्) D6 निष्पाप इव चात्मन ❀ Cp निरपाय॰ मनोदौःस्थ्यरहित॰ । ❀

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B7-9 Da3 Dn1 D8 D2-6 8 9 दांताध्याय॰; Da4 दानाध्याय॰; M1 7 दमस्तुति॰; M5 6 दमप्रशासन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 D7 T1 G1.3 6 M5 47, Dn4 Ds2 D8 46, Ds1 48, T2 G2 61, M1 6 7 45. — *Śloka no* Dn1 n4 Ds1 D8 20

२१४

युधिष्ठिर उवाच ।
द्विजातयो व्रतोपेता यदिदं भुञ्जते हविः ।
अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अवेदोक्तव्रतोपेता भुञ्जानाः कार्यकारिणः ।
वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्जनाः ।
एतत्तपो महाराज उताहो किं तपो भवेत् ॥ ३
भीष्म उवाच ।
मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।
आत्मतन्त्रोपघातः स न तपस्तत्सतां मतम् ।
त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्यते तप उत्तमम् ॥ ४
सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी सदैव च ।
मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो दैवतं च सदा भजेत् ॥ ५
कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च भारत । C 12. 6009 B. 12 221 6 K. 12 216 6

214

☞ This adhy = (var) B 13 93 1-17, the v l from which are given in App II (No 3)

1 a) G1 व्रतोभृता (for °पेता) — b) B3 (marg) अद्य (for अन्न) K1 ब्राह्मण्य (for °ण) G2 कामाश्च (for -कामाय) ❀ Ca ब्राह्मणकामाय ब्राह्मणेच्छानुरोधात् ॥ Cs अस्मिन् दैवे पैत्र्ये वा क्षण कर्तव्य इति ब्राह्मणापेक्षया । ❀ — d) G2 पितामह°

2 a) K6 D2, 6-7 द्विजातयो, B6 (marg as in text) 8 (marg) अवेदोक्तैर् (for °दोक्त) K2 व्रता पेता, Ds1 D2 T2 व्रतोपेते (D2 °तो); M1 °पेतो (for °पेता) — b) B3 युजाना°, D7 भुजान· V1 काम्य ; B9 Da3 n1 T G1-3 6 M1, 6-7 Ca Cpp Cs काम, D6 7 कर्म (for कार्य) Da1 G1 रूपिण°, T G2 a, c M6 6 Cs चारिण (for °कारिण) ❀ Ca n कार्यकारिण कामाचरवन्त° ॥ Cp कार्यकारिण अभीष्टसपादका । ❀ — D4 reads 2c twice — c) D3 T2 M6-7 तु (for च) D7 भुजानो G3 6 देवयुक्तेषु भुजाना — d) K4 व्रतलुप्ते, K6 7 B3 (marg) 7 8 (marg) Dn1 Ds1 D2-7 °लुब्धा, B0 T G1-3 6 M1, 6-7 °युक्ता (for °लुप्ता) ❀ Ca व्रतलुप्ता लुप्तव्रता एवेत्यर्थ° । व्रतयुक्ता° व्रतलुब्धा इति च पाठे पूर्वापरवाक्ययो प्रश्नानुगतत्वमाकुलमिव ॥ Cn व्रतलुब्धा दीक्षोक्तफलातुरागिण स्वर्गं प्राप्य पतिष्यन्तीत्यर्थ । ❀ — After 2, K7 D4 9 ins

630* उपेतव्रतशौचा ये भुञ्जन्ते ब्राह्मणा क्वचित् ।
तदन्नममृतं भूत्वा यजमान प्रपद्यते ।

3 D7 om 3 T1 G1 2 om the ref — a) Dn1 तपम् — b) T2 उपवास — c) K7 महाप्राज्ञ, M6-7 °भाग (for °राज) — d) T1 G1 2 नातोन्यत्तु, T2 G3 6 उताहोन्यत् (for °हो किं)

4 D6 7 T1 G1-3, 6 om the ref — a) K6 7 D4 5 7 9 पक्षमासोपवासेन, Dn1 वासयज्ञो° — b) Ds1 मन्यते B0 9 Ds1 M6 6 ये तपो, D6 7 9 यतयो (for यत्तपो) — c) K6 आत्मा (for आत्म) D7 मन्त्रोप (for तन्त्रोप) K4 6 B0, 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 5 6 8 तु, D7 T1 G3 6 सन् (for स) ❀ Ca आत्मतन्त्र आत्मप्रकाशक शास्त्रं, तत्र प्रतिपादितं प्राणायामादि नित्यनैमित्तिकादि च, तन्त्रमिव साधकत्वादात्मज्ञानस्य ॥ Cn आत्मतन्त्र आत्मविद्या ॥ Cp तन्त्र्यते ज्ञायते येन तत् प्राणायामादि प्रणवजपादि वा ॥ Cs आत्मतन्त्रोपघात शरीराद्यन्यधर्मपरिकरपीडनम् ॥ Cv (reading आत्मतन्त्रोपघातस्य) आत्मनस्तन्त्रेण उपायेन उपघातस्य परघातकस्य । आत्मन परमात्मन , तत्र पूजा, तस्योपघातस्य उपघातकस्य । उपवासव्याजेन देवब्राह्मणपूजादिनित्यनैमित्तिककर्मत्यागिन । ❀ — d) K1 सम, Da1 lacuna (for सतां) Da1 मते (for मतम्) Da3 न त*स्तपसां मत, D6 7 न तप समत सता — e) T G1, 2, 6 सततिश्च (for सन्न°) T G1-3, 6 M1 6-7 चापि (for चैव) ❀ Ca त्याग मानसो विषयस्य रागत्याग । सन्नतिर्विनीतत्वं शास्त्रोपदेशनिष्ठत्वम् ॥ Cn भूतभयकरकर्मसन्यासस्त्याग । सन्नति भूताराधनम् ॥ Cp त्याग रागादे । सन्नतिर्विनीतत्वम् ॥ Cs त्याग कर्मफलत्याग । सन्नतिरनहकार । ❀

5 a) K4 6 B0 Da1 Dn1 n1 Ds D2 3 5 7 8 स (for च) — b) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 6-7 सदा भवेत् (for सदैव च) — B0 om (hapl) 5cd — d) K4 6 7 V1 B0 6-8

C 12 8010
B 12 221 7
K 12 226 7

अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्रं च सदा जपेत् ॥ ६
अमृताशी सदा च स्यान्न च स्याद्विषभोजनः ।
विघसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् ।
विघसाशी कथं च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ८

भीष्म उवाच ।

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।
सदोपवासी च भवेद्यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ९
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ।
ऋतवादी सदा च स्याज्ज्ञाननित्यश्च यो नरः ॥ १०
अभक्षयन्वृथामांसममांसाशी भवत्युत ।

Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1–3 6 M1, 6–7 भवेद (for भजेत्).

6 K7 D4 9 om (hapl) 6 6^{ab} is damaged in B7 —^{a}) Ś1 K1 2 कौटुंबिको; T1 G1, 2 6 M1 6–7 कुटु°; T2 कुटुंबी वा, G3 कुर्डि*को (for कुटुम्बिको). T G1–3 6 M6 0 C8 धर्मपर°, M7 (*sup lin*) °कर (for °काम°). K4 कौटुंबिधर्मकाम सन् ❀ Cs धर्मपरः तडागायत नादिनिर्माणयुक्त । ❀ —^{b}) K3 सदासुखश् (for °स्वभश्) Da4 भारत. —^{c}) K6 B6 8 Dn1 n4 D2 3, 6, 8 अमा सादी; Da3 a4 अप्रमादी (Da4 °दि) (for अमांसाशी). D6 चेत् (for च). —K3 4 om (hapl) $6^{d}–7^{c}$ G1 om (hapl.) $6^{d}–7^{a}$ Ś1 reads $6^{d}–7^{c}$ on marg —^{d}) Dn1 n4 D2 6 7 8 M1 पवित्रश्; D8 T G2 3 6 M6–7 Cs °श्री (for °त्रं) K6 V1 B6 7 8 (marg as in text) Dn1, n4 D8 D2 3 6–8 T G3 3, 6 M1 6–7 Cs भवेत् (for जपेत्) ❀ Cp पवित्रम्, ॐकारादि । ❀

7 K3 4 om 7^{abc}, G1 om 7^{a} (for both, cf v l 6). Ś1 reads 7^{abc} on marg —^{a}) K6 स स्यात्; G3 वा स्यान्; G3 (also) चैव (for च स्यान्). —V1 reads 7^{b} on marg —^{b}) B6 स; T1 G1 2 M7 तु (for च) K1 D4 विपभाजन° (for °भोजन). K6 सदा चैवातिथिव्रत, B6 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 देवतातिथिपूजक° —^{c}) Da4 G1 विघासाशी, D1 विघसा°शी (sic). K1 कथ (for सदा) —^{d}) V1 B6 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 6 8 व्रत (for प्रिय) K6 देवतातिथिपूजक. —After 7, K6 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 6–8 Kumbh ed ins

631* श्रद्दधान सदा च स्याद्देवताद्विजपूजक ।

[K6 सदैव (for सदा च). K6 V1 Da3 Dn1 D8 D7 Kumbh. ed देवता (Da3 D7 °त), Da4 दैवत (for °त). D7 रक्षक° (for पूजक°)]

8 ^{b}) T1 om (hapl) from ब्रह्म up to कथं च (in 8^{c}) K1 ब्रह्मचारि G3 M6 सदा (for कथं) —^{c}) D4 9 अमांसाशी (for विघ°) D7 G1 सदा (for कथं) G1 वा (for च) —^{d}) K7 D4 9 M1 6, 6 कथं (for सदा) K6 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 6 8 व्रत (for -प्रिय)

9 ^{a}) D6 प्रातराशी, D7 T1 °राशश्, T2 °राशिश् (for °राशं). —^{b}) K6 B6 सायमाशं; D6 7 °माशी, T2 °माशस् (for °माशं) Ś1 K1 3, 4 च भारत (for तथैव च) —^{c}) K6 7 V1 B6 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2–4 6, 8 9 M7 स; Da4 M6 6 न, D7 G1–3 6 तु (for च) —^{d}) D7 T1 G1–3, 6 transp न and भुङ्क्ते K6 7 B6–9 D4 7 9 T G1–3 6 M1 6–7 कदाचन (for कथंचन) B6 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6, 8 न भुक्तेतरा पुन°

10 ^{a}) Da4 भार्या T2 गच्छेद् (for गच्छन्). —^{b}) Ś1 K1 3 4 7 V1 B6 D4 9 सदा (for ऋतौ) K6 7 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2–6 8 9 C8 वै (K6 7 D4 9 च, D6 स; C8 वा) द्विज° (for ब्राह्मण°) —^{c}) K1 ऋतवाची (for °वादी) K6 7 B6, 8 9 Da4 D4 6 7 9 T1 G3 3 6 च (B6 8, 9 D6, 7 T1 G3 3 6 स) भवति; B7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3, 6 8 G1 भवेन्नित्य (G1 °न्मौनी), T2 M1 सदा भवति (hypermetric), M7 सदा भाति (for सदा च स्याज्). —^{d}) Dn4 दाननित्यश्; T1 G3 3 6 M6 (*inf lin* as in text) 6 मौन°; G1 नित्ययुक्तश् (for ज्ञाननित्यश्) ❀ Ca ऋतवादि त्वस्यामांसाशित्व अनृतवदने या परहिंसा तत्परिहाराय लाक्ष णिकम् । ❀

11 ^{a}) V1 B6 7 Dn1 n4 Ds1 D2 3, 6 8 न भक्षयेद्, B6 8, 9 Da3 a4 D4 9 न भक्षयन्, Ds2 न भवेच्च (for अभक्षयन्). K6 तथा (for वृथा) ❀ Cn वृथा देव पितृशेष विना ॥ Cs वृथामांसमयज्ञशिष्टम् । ❀ —^{b}) K6 Da4 अमासासी (Da4 °दि), T G1–3, 6 अमृताशी (for अमांसाशी) V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 भवत्यपि, D7 T1 G1–3 6 भवेत्तदा (for भवत्युत). —^{c}) G3 दाननित्य (for °नित्य°) K7 Da4 D4 7 9 T G1–3 6 M1 6–7 पवित्री; B6 D6 °त्र (for °त्रश्). D7 T G1–3, 6 M1, 6–7 स्याद् (for च),

दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवास्वपन् ॥ ११
भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु सदा स ह ।
अमृतं सकलं भुङ्क्त इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १२
अभुक्तवत्सु नाश्नानः सततं यस्तु वै द्विजः ।
अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १३
देवताभ्यः पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।
अवशिष्टं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ १४
तेषा लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणा सह ।
उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परियान्ति दिवौकसः ॥ १५
देवताभिश्च ये सार्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ।
रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १६ C 12. 8020 B 12. 221. 17 K 12. 228. 17

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

Da4 corrupt —[d]) Ś1 K1 2 4 वयास्वप्नो (for अस्वप्नश्च) K6 D6 7 T1 [अ]दिवा (for दिवा) G1 अस्वप्नो दिवि वास्वपन्

12 [a]) D7 T G1 3 6 भृत्यादिषु च यो भुक्ते —After 12[a], T1 ins 632*, om. 12[b]–13[b] —[b]) Ś1 K1 2 4 B6 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 सदा सता; K6 सदा मम, K7 समाहित, V1 B3 D7 T2 G1–3 6 M1 6–7 सदा नर, B1–3 Da3 a4 D6 सदाशन (for सदा स ह) —[c]) K4 7 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–9 T2 G1–3 6 केवल, K6 M1 6–7 स केवल (hypermetric) (for सकल) —[d]) K4 Da4 युधिष्ठिर

13 T1 om 13[ab] (cf v l 12) —[a]) K6 7 Dn4 D4 6 9 नाश्नीयात्, D7 T2 G1–3 6 M1 6–7 भुञ्जानो (G1 °ने) (for नाश्नान) D6 भुक्तवत्सु च नाश्नीयात् —[b]) K6 समवेत्तस्य वै द्विज, D4 9 समवेक्षस्य वै द्विज; D7 T2 G1–2 6 M1 6–7 विषमश्नाति वं द्विज —D7 T2 G1–3 6 M4 6 Kumbh ed ins after 13[ab] T1 after 12[a]

632* अदत्त्वा योऽतिथिभ्योऽन्न न भुङ्क्ते सोऽतिथिप्रिय ।
अदत्त्वाश्च दैवतेभ्यो यो न भुङ्क्ते स दैवतम् ।

[(L. 1) T1 om the prior half —(L 2) T2 M4 6 Kumbh ed अदत्त्वा देवतेभ्यश्च (for the prior half)]

14 [a]) Ś1 K1 2 4 [ऽ]तिथिभ्यश्च (for पितृ°) Da1 देवताभि पितृभिश्च —[b]) K1 भृतेभ्यो; B6 8 (both marg as in text) Da3 T2 G1 2 भूतेभ्यो; Dn4 तृप्तेभ्यो (for भृत्येभ्यो) T1 तथा (for सह) —[c]) B8 अवशिष्टस् V1 M6 च, G2 हि (for तु) —[d]) Ds1 D6 विघसासि(D6 °शासि)न, T2 °शिन, M7 °शन

15 K6 om 15–16 M5 6 transp 15 and 16 —[a]) Ś1 K1 2 4 Ca नां(K2 4 अं)तवत (for ह्यपर्यन्ता) ❀ Ca नान्तवन्त । अत्र मतुप्प्रत्ययोऽतिशयेन । ❀ —[b]) D7 T1 G1–3 6 स्वदते (for सदने) Da4 ब्रह्मणा K7 D4 9 सदने ब्रह्मण सदा —[c]) D7 T1 उपस्थितश्च Ds transp च and अप्सरोभि —[d]) Da4 परिपात (sic), D7 T1 परियाति

16 K6 om 16 (cf. v l 15) M5 6 transp 15 and 16. —[a]) D7 T1 G1–3 6 ते (for ये) —[b]) B8 पितृभ्यश्च (for °भिश्च) D4 चाप, T2 चापि; G1 योप, M1 5 6 चैव (for चोप) —[d]) K1 D4 मनुत्तम (D4 °मा)

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–4 6–9 T G1–3 6 M1 6–7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2 4 अमृत प्राशनिक; K6 °प्रकाशिक, K7 D4 6 9 M7 °प्राशिक; V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 Ds1 D2 3 6 8 °प्राश्निक, M1 °प्रकाशकः, M4 तपोलक्षण —*Adhy. no* (figures, words or both) B7 47 Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 48, D8 45, T2 G2 62, M1 6 7 46 —*Śloka no* Dn1 n4 Ds1 D8 17 —After 12 214, Kumbh ed Cv ins a passage given in Appendix I, (No 20).

२१५

C 12 8021
B. 12. 232 1
K 12 2.9 1

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं कर्म लोकेऽस्मिञ्शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पुरुषं योजयत्येव फलयोगेन भारत ॥ १
कर्ता स्विचस्य पुरुष उताहो नेति संशयः ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ३
असक्तं धूतपाप्मानं कुले जातं बहुश्रुतम् ।
अस्तम्भमनहंकारं सत्त्वस्थं समये रतम् ॥ ४
तुल्यनिन्दास्तुतिं दान्तं शून्यागारनिवेशनम् ।
चराचराणां भूतानां विदितप्रभवाप्ययम् ॥ ५
अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमप्रियेषु प्रियेषु च ।
काञ्चने वाथ लोष्टे वा उभयोः समदर्शनम् ॥ ६
आत्मनिःश्रेयसज्ञाने धीरं निश्चितनिश्चयम् ।
परावरज्ञं भूतानां सर्वज्ञं समदर्शनम् ॥ ७
शक्रः प्रह्लादमासीनमेकान्ते संयतेन्द्रियम् ।
बुभुत्समानस्तत्प्रज्ञामभिगम्येदमब्रवीत् ॥ ८

215

1 ^{c}) B9 पुरुषो (for °ष) Da1 एव (for एव). — ^{d}) G2 फल (for फल). D8 भोगेन (for -योगेन).

2 ^{a}) K4 [अ]सि; K6 V1 B0 6–9 Dn1 n4 D5 D2, 3 5–8 G1 [अ]स्ति; K7 D4 9 श्चित्; Da3 a4 [अ]स्मि, M1 7 किं (for स्वित्). K4 तुल्य (for तस्य) — ^{b}) K1 4 तता(K4 °तो)हो (for उताहो) — ^{d}) D7 T G1–3 6 M1 5–7 transp त्वत्त and श्रोतु D7 T G1–3 6 M5–7 वदस्व मे (for पितामह).

3 ^{c}) Ś1 K1 2, 4 7 B7 Ds2 D5–8 T G2 3 6 M1, 5–7 प्रह्लादस्य — ^{d}) Da1 युधिष्ठिर

4 ^{a}) K7 D7 असक्त-, Ds1 अनासक्त (hypermetric) Ś1 K1 2 4 D4 9 धुत-, D6 पूत- (for धूत) K1 -पाप्माना (for पाप्मान) — ^{b}) Dn1 कुल (for कुले) D4 मनस्विन (for बहुश्रुतम्). — ^{c}) K4 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2–6, 8 9 M1 अस्तब्धम् (for °म्भम्). — ^{d}) T2 G1 6 M1, 5–7 संयमे रत, Cp समये मत (gloss अकालाकाङ्क्षिण) (for समये रतम्)

5 Ś1 K2 repeat 5^{ab} after 6 — ^{b}) K1 T1 शून्यागारं, D7 °कार; G1 शूराकार; G2 शून्याकार (for °गार) K6 7 D4 5 9 समाश्रयं; D8 D7 T G1–3 6 M1 5–7 Cpp Cs समाकृतिं (for -निवेशनम्). Ś1 K2 (both second time) तथा शीतोष्णयो॰ समं ❀ Cp अहंताममताकर्तृत्वभोक्तृत्वादिशून्यमागार गृह शरीर यत्र निवेशन प्रवेशो यस्य तम् । ❀ — G1 2 om 5^{c}–7^{c} — ^{c}) D5 चराचरज्ञं (for °चराणां) — ^{d}) K4, 6 7 B0 6 7 9 Da3, a4 Dn4 D8 D2 3 8 T2 M1 5–7 प्रभवाप्ययं (for °प्ययम्) ❀ Cn विदितप्रभवाप्ययम् । विदित प्रभवश्चासौ अप्ययश्चेत्यपरिणाम्युपादानभूत परमात्मा येन तम् । ❀

6 G1 2 om 6 (cf v 1 5) — ^{a}) K4 Da1 अक्रु (Da1 °त्रु)ध्यतम् (for अहृ°). — ^{c}) Da1 [अ]पि (for [अ]थ) Da1 [अ]लोष्टे वा, D7 T G3 6 वा लोष्टे (by transp) — ^{d}) Ś1 K1 2 चोभयो॰; K7 D4 9 [अ]प्यु° (for उ°). Da3 a4 D7 T1 G3 6 दर्शिन (for -दर्शनम्) — After 6, Ś1 K2 repeat 5^{ab}

7 G1, 2 om 7^{abc} (cf v. 1 5). V1 reads 7 on marg — ^{a}) B6 Da3 a4 D8 नि श्रेयस (D8 °सि) (for °यस). K1 4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 6 T1 G3 6 M1 7 Cn आत्मनि श्रेयस (Dn1, n4 Ds2 D3 8 Cn °सि) ज्ञाने; K6 7 B0 Ds1 D7 T2 M5 6 °नि श्रेयसज्ञाने. — ^{b}) B7 8 (marg) 9 दर्शन (for निश्चयम्). — ^{d}) Da3 सर्वंश्र (for सर्वज्ञं) K6 B6–9 Da3 a4 D8 T1 G3 6 सर्व- (for सम) B6 7 9 Da3 a4 D4 5 7 9 T G2 3 6 M1 5–7 -दर्शिन (for दर्शनम्) — After 7, Kumbh. ed ins

633* अध्यक्षात्मनि गोविन्दे वासुदेवे महात्मनि ।
हृदयेन समाविष्ट सर्वभावप्रियंकरम् ।

Kumbh. ed cont. D7 T G1–3 6 M1 5–7 ins. after 7

634* भक्त भागवत नित्य नारायणपरायणम् ।
ध्यायन्त परमात्मान हिरण्यकशिपो॰ सुतम् ।

8 ^{a}) D6 शुक्र॰, G1 शुक्र- (for शक्र॰). Some

यैः कैश्चित्संमतो लोके गुणैः स्यात्पुरुषो नृप ।
भवत्यनपगान्सर्वांस्तान्गुणाँल्लक्षयामहे ॥ ९
अथ ते लक्ष्यते बुद्धिः समा बालजनैरिह ।
आत्मानं मन्यमानः सञ्श्रेयः किमिह मन्यसे ॥ १०
बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्द्विषतां वशमागतः ।
श्रिया विहीनः प्रह्राद शोचितव्ये न शोचसि ॥ ११
प्रज्ञालाभात्तु दैतेय उताहो धृतिमत्तया ।
प्रह्राद स्वस्थरूपोऽसि पश्यन्व्यसनमात्मनः ॥ १२

इति संचोदितस्तेन धीरो निश्चितनिश्चयः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा स्वां प्रज्ञामनुवर्णयन् ॥ १३
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च भूतानां यो न बुध्यते ।
तस्य स्तम्भो भवेद्बाल्यान्नास्ति स्तम्भोऽनुपश्यतः ॥ १४
स्वभावात्संप्रवर्तन्ते निवर्तन्ते तथैव च ।
सर्वे भावास्तथाभावाः पुरुषार्थो न विद्यते ॥ १५
पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चित्स्वकारकः ।
स्वयं तु कुर्वतस्तस्य जातु मानो भवेदिह ॥ १६ C 12. 8036 B 11 272 16 K 12 229 21

MSS प्रह्रादम् $M_{5\ 6}$ प्रह्रादमिंद्रस्त्वासीनम् — ^{c}) T_1 (*inf lin* as in text) अबुत्समानस् (for बुभु°) M_1 वं (for तत्) K_7 M_1 प्राज्ञम् (for प्रज्ञाम्)

9 Before 9, $Da_{3\ a4}$ T_2 ins इन्द्र°, T_1 $G_{2\ 3\ 6}$ शक्र°, G_1 शुक्र° — ^{a}) $K_{6\ 7}$ V_1 $B_{0\ 6\ 7\ 8}$ (marg as in text) $_9$ $Da_{3\ a4}$ Dn_4 Ds_2 $D_{2-6\ 8}$ T G_1 $M_{1\ 5\ 6}$ कश्चित् (for कै°) K_2 $D_{4\ 9}$ G_2 स मतो; D_6 सर्वतो, D_7 सगतो (for समतो) $G_{1\ 2}$ लोको (for लोके) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सदैव (for भवति) V_1 अनयगान् (for अनप°) $Da_{3\ a4}$ भग(Da3 om ग)वत्यनपान्सर्वांस् ॐ Cn p. भवति त्वयि अनपगान् स्थिरान् । ॐ — ^{d}) Da_4 G_1 om. तान् D_7 T_1 G_2 गुणाल्लँक्षणयामहे

10 ^{a}) K_7 V_1 Da_4 लक्षते — ^{b}) $Ś_1$ बालजजैर्, $K_{1.2\ 4}$ T_2 °जदै, T_1 $G_{3\ 6}$ °जलैर्; G_2 $M_{5\ 6}$ °जळैर् (for °जनैर्) $K_{2\ 4}$ B_3 (marg as in text) सह (for इह) $M_{1.7}$ समा बाला (M_7 °ल) जने(M_7 °ळे)ष्विव — ^{c}) D_4 आत्मानो; G_1 आत्मन (sic) Dn_4 प्रत्यमान (for मन्य°) K_7 $D_{4\ 9}$ स (for सन्) Ca आत्मान मन्यमानस्य (gloss आत्मज्ञस्य) — ^{d}) K_6 D_8 D_7 T $G_{1-3\ 6}$ $M_{1.5-7}$ श्रेयं; Da_4 श्रेय (for श्रेय°) Da_3 कम् (for किम्)

11 ^{a}) Da_4 शत; T_2 च्युतै; M_7 च्युत (for च्युत°) — ^{c}) Da_4 Ds_1 M_7 विहीन, D_4 विहीत°, D_6 हीनोति; D_7 विहीना°, G_2 °नं (for °न) Some MSS प्रह्राव, $K_{1\ 4}$ M_7 प्रह्राद, B_9 प्रह्राद° — ^{d}) K_2 D_7 G_1 शोचितव्यो (for °तव्ये)

12 ^{a}) Ds_2 (marg) $G_{3\ 6}$ M_7 नु (for तु) $K_{1\ 2.7}$ $D_{4\ 9}$ दैत्येय, D_6 दैत्येंद्र (for दैतेय) — ^{b}) Da_4 उत्तमा (for उताहो) D_1 धृतिमत्तया. — ^{c}) Some MSS प्रह्राद; K_7 प्रह्राद°; D_7 प्रह्राद° Da_3 $Dn_{1\ n4}$ $D_{2\ 3\ 6\ 8}$ सुस्थ, T_1 G_2 स्वस्व; G_1 सस्थु (for स्वस्थ) T_1 हि (for ऽसि) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ V_1 Bo $G_{1\ 2}$ पश्य (for पश्यन्)

13 Before 13, Kumbh ed ins भीष्म उवाच — ^{a}) D_4 संवोदितस् (for सचो°) — ^{b}) T_1 वीरो (for धीरो) V_1 -मानस° (for निश्चय°) — ^{d}) D_6 स्व (for स्वां). K_7 V_1 $B_{0\ 9}$ $Da_{3\ a4}$ $D_{4\ 5\ 9}$ वर्तयन् (for वर्णयन्)

14 Before 14, some MSS ins प्रह्राद (v l प्रह्लाद) उवाच — ^{b}) D_6 नु (for न) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ बुध्यति — 14^{cd} = 26^{cd} 14^{cd} is partly damaged in B_7 — ^{c}) K_1 तत° (for तस्य) ॐ Ca स्तम्भ कर्तव्यतामोह° । ॐ — ^{d}) G_1 न (for ऽनु°) K_7 पश्यत, B_8 पश्यति — After 14, Kumbh ed. ins

635* गहन सर्वभूतानां ध्येयं नित्य सनातनम् ।
अनिग्रहमनौपम्यं सर्वाकार परात्परम् ।
सर्वावरणसभूत तस्मादेतत्प्रवर्तते ।
तन्मया अपि सपश्य नानालक्षणलक्षिता° ।
स वै पाति जगत्स्रष्टा विष्णुरित्यभिशब्दित° । [5]
पुनर्दर्शति संप्राप्ते सुरेश्वर° (sic) ।

15 ^{a}) K_1 सप्रवर्तेते — G_1 repeats 15^{bc} after 17^{abc}. — ^{b}) V_1 नराधिप (for तथैव च) — ^{c}) Da_4 सर्वो (for सर्वे) D_6 तथालाभा° (for °भावा°) — ^{d}) $B_{7\ 8}$ (marg) $_9$ Cp दृश्यते (for विद्यते)

16 ^{a}) Da_3 या भावे, D_4 वाभावि; D_6 चाभावो; D_7 T_1 G_2 वाभावे (for चा°) — ^{b}) D_7 T_1 $G_{1-3\ 6}$ काचित् (for कश्चित्) Da_3 स कारक°; $Dn_{1.n4}$ $D_{2\ 3.8}$ च कारक°, D_6 सुकर्मक°; D_7 T $G_{1-3\ 6}$ स्वकारति° (T_2 °त°) (for स्वकारक°) — ^{c}) K_6 स्वीय (for स्वय) K_6 $B_{0\ 6-9}$ $Da_{3\ a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2\ 3\ 5-8}$ न (for तु) V_1 T_1 $G_{3\ 6}$ [अ]कुर्वतस् (for °तस्) B_6.

C 12.8037
B 12.222.17
K 12.229.22

यस्तु कर्तारमात्मानं मन्यते साध्वसाधुनोः ।
तस्य दोषवती प्रज्ञा स्वमूर्त्यज्ञेति मे मतिः ॥ १७
यदि स्यात्पुरुषः कर्ता शक्रात्मश्रेयसे ध्रुवम् ।
आरम्भास्तस्य सिध्येरन्न च जातु पराभवेत् ॥ १८
अनिष्टस्य हि निर्वृत्तिरनिवृत्तिः प्रियस्य च ।
लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थस्ततः कुतः ॥ १९
अनिष्टस्याभिनिर्वृत्तिमिष्टसंवृत्तिमेव च ।
अप्रयत्नेन पश्यामः केषांचित्तत्स्वभावतः ॥ २०
प्रतिरूपधराः केचिद्दृश्यन्ते बुद्धिसत्तमाः ।
विरूपेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यो लिप्समाना धनागमम् ॥ २१
स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविशन्ते गुणा यदा ।
शुभाशुभास्तदा तत्र तस्य किं मानकारणम् ॥ २२
स्वभावादेव तत्सर्वमिति मे निश्चिता मतिः ।
आत्मप्रतिष्ठिता प्रज्ञा मम नास्ति ततोऽन्यथा ॥ २३

---

7 9 Da3. a4 कस्य (for तस्य) K1 स्वय भुक्तवतस्तस्य — [d]) T1 इति (for इह)

17 [a]) Dn4 यस्य (for यस्तु) — [b]) K6 V1 B0 7 Dn1 n4 D8 D2 8 5-8 T1 G1-3, 6 साध्वसाधु वा ; B6 8 9 Da3 a4 °साधुनि (B6 9 °नी) (for °साधुनो) — 17[cd] is damaged in B7 After 17[abc], G1 repeats 15[bc] — [d]) K4 6 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 T2 M1 5-7 Cap Cp अ(B9 Da3 a4 D5 T2 Cp न)तत्त्वज्ञा ; D7 T1 G1-3 6 न तु प्रज्ञा, Cpp स्वमूर्त्यज्ञा (as in text) ❀ Ca स्वमूर्त्यज्ञेति स्वामेव मूर्तिं शरीर स्वयंकृतमजानती मूढा । ❀

18 [b]) B6 (marg) शक्र स्व ; Da4 शक्रात्प ; Ds1 शक्रात्मा ; Ds2 (before corr) शक्स्यात्म-, G1 2 शक्रान्मे (G2 °न्ये) (for शक्रात्म-) K7 D4 5 9 T2 श्रेयसि ; M1 5 6 श्रेयसो (for °से) — [c]) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 सिध्ये(K6 7 Ds1 D6 °द्धे)युर्, T1 विध्येरन्, M1 7 सिध्यते (for सिध्येरन्) — [d]) K6 7 B0 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2-9 G3 6 तु (for च)

19 [a]) K6 D8 M5 6 अप्रियस्य ; B0 D7 T1 G1 2 अरिष्टस्य, D9 अनिपुस्य (sic) (for °ष्टस्य) Ś1 K1 2 4 T2 च, K7 Ca [अ]पि, D4 9 M5 6 [अ]भि, D7 T1 G1 2 न (for हि) K6 Dn1 D4 निवृत्तिर् — D5 om (hapl) 19[b]-20[a], V1 reads it on marg ❀ Ca निर्वृत्ति असिद्धि । ❀ — [b]) Ś1 K1 2 अप्रवृत्ति, V1 B9 Da4 D8 D7 9 T2 G1 M1, 7 अनिर्वृत्ति K6 वा (for च) K7 प्रियस्याप्राप्तिरेव च ❀ Ca अनिवृत्ति सिद्धि । ❀ — [c]) K1 B8 लक्षते — [d]) Da4 पुरुषार्थं B6 8 (both marg as in text) 9 Da3, a4 फलं (for तत) D2 om कुत

20 D5 om. 20[a] (cf v 1. 19). V1 reads 20[a] on marg — [a]) Da4 हि, Ds1 lacuna (for [अ]भि). K6 Dn1 निवृत्तिर् (Dn1 °म्), D8 निर्वृत्तिर्. D7 T G1-3 6 M1, 5 6 अनिष्टस्याप्यनिर्वृत्ति(G2 °वृत्ति, M1 °र्दिष्ट)म् — [b]) K6 B6 D8 -सवृत्तिर् ; D7 T G3, 6 M5 6 निर्वृत्तिम्, G1, 2 -निवृत्तिम् (for संवृत्तिम्) — [c]) Ś1 K1 2 अप्रवृत्तेन ; B9 अथ यत्नेन, G1 अप्रयत्ने च (for °त्नेन) D7 T G1-3 6 M1 5-7 पश्यामि (for °म) — [d]) Dn4 केषां वै (for केषाचित्) Ś1 K2 तु, D5 वै, D7 T1 न (for तत्).

21 [a]) K6 अति-, B6-9 अभि (for प्रति) K1 रूपवत, K6 V1 B0 7 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 6-8 M1 5-7 Ca 8 रूपतराः ; K7 B6 8, 9 D4 5 9 °तमाः (for °धरा) — [b]) K1 D5 7 T G1-3 6 M5 6 मत्तमा ; K6 V1 B0 6 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 मत्तरा, M7 -संमता (for -सत्तमा) — [c]) B6 निरूपेभ्यो (for विरू°).

22 [a]) B0 स्वभावात् (for स्वभाव) Ś1 K2 4 प्रसृता (for -प्रेरिता) — [b]) K7 D9 निर्विशते ; V1 B6 D5 निवसंते, Dn1 न विशते, Cp विविशते (for निवि°) D6 यदा यदा, D7 T G2 3 6 यया गुणान् (T2 °णा), G1 यदा गुणा (by transp.). ❀ Cn गुणा सुखदु खादय । ❀ — [c]) Ś1 K1, 2 शुभाशुभस ; D7 T1 G2 °शुभं, G3 6 °शुभांस (for °शुभास). B9 Da3, a4 तात (for तत्र) — [d]) K4 6 7 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 कस्य किं, Da3, a4 कस्यचिन् (for तस्य किं). Ś1 K2 मम ; K1 सम ; V1 B6 (marg as in text) D5 7 T1 G2 3 6 नाम ; T2 G1 काम (for मान)

23 [a]) D7 T G1-3, 6 M5 6 ते सर्वे (for तत्सर्वम्). — [b]) D6 इति मे निश्चयामृति (sic) — [c]) V1 B0, 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D2 3 6 8 आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वा ; D7 T1 G2 3 6 °प्रतिष्ठा वि(G3 °ष्ठप्र-, G6 °ष्ठा प्र)ज्ञानाद्. — [d]) D7 T1 G2 3 6 पर (for मम)

24 [a]) Ś1 K1, 2 4 7 D4 9 त्वमि (for त्विह). K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 5 6 8 मन्ये

कर्मजं त्विह मन्येऽहं फलयोगं शुभाशुभम् ।
कर्मणां विषयं कृत्स्नमहं वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २४
यथा वेदयते कश्चिदोदनं वायसो वदन् ।
एवं सर्वाणि कर्माणि स्वभावस्यैव लक्षणम् ॥ २५
विकारानेव यो वेद न वेद प्रकृतिं पराम् ।
तस्य स्तम्भो भवेद्बाल्यान्नास्ति स्तम्भोऽनुपश्यतः ॥ २६
स्वभावभाविनो भावान्सर्वानेवेह निश्चये ।
बुध्यमानस्य दर्पो वा मानो वा किं करिष्यति ॥ २७
वेद धर्मविधिं कृत्स्नं भूतानां चाप्यनित्यताम् ।
तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ २८
निर्ममो निरहंकारो निरीहो मुक्तबन्धनः ।
स्वस्थोऽव्यपेतः पश्यामि भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ २९
कृतप्रज्ञस्य दान्तस्य वितृष्णस्य निराशिषः ।
नायासो विद्यते शक्र पश्यतो लोकविद्यया ॥ ३०
प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषे ।
द्वेष्टारं न च पश्यामि यो ममाद्य ममायते ॥ ३१　C 12. 8051 B 12. 222 31 K 12 229 36

(Da4 °न्य)ते (for मन्येऽहं) — b) K7 B6–9 Da3 a4 D4 5 9 पृथग्विध, D7 T1 G2 शुभावह (for °शुभम्) — c) D5 कर्मणा Ś1 K1 2 सर्वम्, D2 कृष्णम् (for कृत्स्नम्) — d) Ś1 K1. 2 ते (for तत्)

25 a) B7 यदा, D7 T1 G2 तथा (for यथा) T1 किंचिद् (for कश्चिद्) G1 3 6 यत्र प्रमोदते कश्चिद् ❀ Ca वेदयते, ओदनं भक्त लभ्यमधुनेति सूचयति, न तु स एवोदनदाने कर्ता ॥ Cs वेदयते जिह्वादशादिना वेदनां प्राप्नोति । ❀ — b) Ds1 D7 T G1–3 6 M7 पायस; M6 वायस (for °सो) Ś1 K1 2 4 नव, K6 V1 Dn1 n4 Ds D2 3. 5 7 T G1–3 6 M7 Cs v ह्यदन्, K7 D4 9 ह्यटन्; M6 ह्यसन् (for वदन्) — c) D6 कर्माणि सर्वाणि (by transp) K6 Ds1 भूतानि (for कर्माणि) — d) K7 D4 9 एष (for एव) ❀ Ca लक्षणम् अनुमापकम् । ❀

26 K1 om 26. — a) K4 विकारादेव, Dn1 G2 3 6 °श्चैव, D5 °वेव, D7 °रांते च (for °रानेव) — b) Da4 प्रकृति (for °तिं) D4 5 परा (for पराम्) — 26[cd] = 14[cd] — d) K4 स्तम्भौ

27 a) D7 T G1–3 6 M1 6–7 -भावितान् (for भाविनो) — b) D7 G2 एवाह (for एवेह) K6 B0. 6–9 Dn1. n4 D2 6 8 निश्चयात्, K7 D4. 9 °य, Da3 a4 D5 7 T1 °य; D8 D8 °यान् (for °ये) — c) K7 बुध्यमान स्व, Da4 युध्यमानस्य, D6 बुध्यमानश्च (for °मानस्य) D6 गर्वो वा; D7 T G1–3 6 M1 7 वा दर्पो (by transp) — d) K4 मान्ये वा; K7 D4. 9 हर्षो वा, Da4 वा मानो (by transp), D5 वा मानी

28 a) D5 7 T1 G2 3 6 कर्म (for धर्म) G2 कुर्वन् (for कृत्स्न) — b) K6 वा (for च) Da4 भूतानां चास्य नित्यशं (sic) — d) Da4 सर्वे (for सर्वं) Ś1 K1. 2 एव, B6 (marg as in text) 7–9 M6 चैव (for ह्येव) D6 सर्वं ह्येवेदमत्रवित् (sic)

29 Da3 om 29[a] — a) D4 निरहकारा — b) K6 7 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–6 8 9 निराशीर्, T1 निरीहा (for °हो). — c) B3 स्वच्छो; Da3 a4 व्यस्थो, G2 स्वस्थो (for स्वस्थो) K6 B0 D8 D8 5 T1 [s]प्यपेत, G1 [s]प्यवेद (for sव्यपेत) ❀ Cn स्वस्थ, अव्यपेत देहाद्यनभिमानेन स्वरूपादप्रच्युत । ❀ — d) D4 om from प्रभवा up to विद्यया (in 30[d]) K7 B0 प्रभवाव्ययौ

30 D4 om. 30 (cf. v l 29) — a) D5 घृत; D6 कृत्स्न (for कृत) Da4 प्रज्ञास्य (for -प्रज्ञस्य) B8 (marg) शांतस्य (for दान्तस्य) — b) K6 B8 (marg as in text) Dn1 Ds1 D5 6 T G1–3 6 M1 5 6 वितृप्तस्य, Ds2 D8 °प्यस्य (for °ष्णस्य) — c) D7 T1 G2 3 6 तस्य (for शक्र) — d) G1 3 योग (for लोक) G1 वित्तया, M7 (inf lin as in text) निश्चय (for विद्यया) K7 Dn1 n4 D2 9 पश्यतो लोकमव्ययं ❀ Ca लोकविद्यया, लोकस्वभावाद्यवबोधकं ज्ञानं लोकविद्या । [अ]लोकविद्यया ब्रह्मज्ञानेन सार्वज्ञफलेनेत्यकारप्रश्लेषो वा । ❀

31 a) K6 प्रकृते (for °तौ) Ds1 D5 प्रकृते(D5 °तो)व विकारेव (sic) ❀ Cn प्रकृतौ विश्वकर्म्याम् ॥ Cs प्रकृतौ पुरातने, विकृते [°कारे] इदानींतने । ❀ — b) B9 D6 बुद्धिर् (for प्रीतिर्) B9 मे (for च) B7 द्विषो, G1 द्विषि K7 D4 5 9 प्रीतिर्द्वेषोपि वा न मे — c) K6 B0 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 6 8 transp न and च B0 शोचामि (for पश्यामि) — d) Ś1 K2 ममापि, K1 समाप्य; K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 मामद्य, K7 D4 9 मामपि, Da3 a4 ममेत्य (for ममाद्य) Ś1 K2 [अ]म (K2 °म)मायते, K7 D4 9 [अ]वसादयेत्, B3 न मन्यते, D5 7 न जायते, D6 समायते, T1 G3 6 विद्

C. 12. 8052 B 12. 222. 32 K 12. 230 37

नोर्ध्वं नावाङ्न तिर्यक्च न क्वचिच्छक्र कामये ।
न विज्ञाने न विज्ञेये नाज्ञाने शर्म विद्यते ॥ ३२

शक्र उवाच ।

येनैषा लभ्यते प्रज्ञा येन शान्तिरवाप्यते ।
प्रब्रूहि तमुपायं मे सम्यक्प्रह्लाद पृच्छते ॥ ३३

प्रह्लाद उवाच ।

आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवत्तया ।
वृद्धशुश्रूषया शक्र पुरुषो लभते महत् ॥ ३४

स्वभावाल्लभते प्रज्ञां शान्तिमेति स्वभावतः ।
स्वभावादेव तत्सर्वं यत्किंचिदनुपश्यसि ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो दैत्यपतिना शक्रो विस्मयमागमत् ।
प्रीतिमांश्च तदा राजंस्तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ३६
स तदाभ्यर्च्य दैत्येन्द्रं त्रैलोक्यपतिरीश्वरः ।
असुरेन्द्रमुपामन्त्र्य जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

ध्यति, G1 महाद्युते (for ममायते). T2 यो मे माद्याम मधते (sic) ❀ Cn p s. ममायते ममेवा(C8 ममत्व मिवा)चरति । ❀

32 a) K1 नोव; Da4 सोर्द्ध; Ds1 नोद्ध. K3 4 6 B0. 6 7 9 Dn1 Ds D2, 3 5 6 8 G1 नाचाङ्ग; K7 D4 9 नाधो (for नावाङ्) K7 D4 9 G1 ति(K7 ती)र्यक्वा, D7 तिर्यच, T2 तिर्यक्ष (for °क्च) — b) Ś1 K1. 2 4 क्वचिच्छक्र न कामये — c) K6 7 B0. 6–8 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2–5 7–9 T G2 3 6 M1, 5–7 हि ज्ञेये, D6 हि ज्ञाने, G1 हि ज्ञेन (for विज्ञाने). K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–9 T G1–3 6 M1 5–7 विज्ञाने (B0 D5 °नं) (for विज्ञेये). — d) B6 8 Da4 Dn1 Ds1 D2 5, 6 न ज्ञाने, Da3 lacuna (for नाज्ञाने) K7 B7 Dn1 n4 D2–5 8, 9 Cn (Cnp as in text) कर्म (for शर्म). D7 T G1–3 6 M1 5–7 नाज्ञा(G2 ना जा ; M7 न ज्ञा)ने विद्यतेंतर ❀ C8 नाज्ञाने, आज्ञाने प्रकृतिमहदहंकारभूत तन्मात्राख्ये । ❀

33 a) B9 Da4 लभते (for लभ्यते) G1 प्राज्ञा — b) G1 येनैषा शांतिराप्यते — d) Some MSS प्रह्लाद. K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 पृच्छत° (D2 °ता) (for °ते)

34 Some MSS प्रह्लाद B9 reads 34–36 twice — a) Da4 [अ]प्रसादेन. — b) D4 प्रमादेन (for प्रसा°) V1 [आ]त्मवित्तया ❀ Cn प्रसादेन बुद्धेर्नैर्मल्येन । ❀ — c) D7 T1 G3 6 M1 5–7 गुरु (for वृद्ध-) K7 Da4 -शुश्रुषया — d) Ś1 K1 2 4 विंदते, B9 (both times) लभ्यते (for लभते) K6 Ds1 लभते पुरुषो महत्

35 For the repetition in B9, cf. v l 34 — a) K2 लभ्यते G1 प्रज्ञा — b) G1 येन शांति (for शान्तिमेति). — d) K6 B7 8 (marg as in text) Ds1 पश्यति (for °सि). — After 35, Kumbh ed Cv ins a passage given in App I, (No 21)

36 For the repetition in B9, of v l. 34 Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1, n4 Ds D2–6 8 9 M1. 5–7 om the ref — a) K1 दैति (for दैत्य). — b) K1 आगतं; B8 Da4 D5 आगत (for °मत्) — c) Ś1 K2 स्म; K1 स (for च) D7 T G1–3 6 M1 5–7 ततो (for तदा) — d) K6 T2 प्रतिपूजयत् (K6 °न्); Da3 a4 सम° (for प्रत्य°)

37 D4 reads 37ab twice — a) Da4 G1 दैत्येंद्र, D7 देवेंद्र T1 G2 3 6 स तदा सर्वदेवेंद्रस् — b) D4 (first time) त्रैलोक्यं प्रत्यपूजयत् — c) Ś1 K1 2 4 सुरें द्रस्तमुपामन्त्र्य — d) Ś1 K1 4 स्व (for स्वं)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6, 7 V1 B0 5–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–4, 6–9 T G1, 2 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2, 4 D6 8 शक्र प्रह्लादसंवाद°, K6 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2 8 G1 6 M1, 5–7 °प्रह्लादसंवाद°; K7 D4 5 9 प्रह्लाद शक्रसंवाद°; D7 G2 इन्द्रप्रह्लादसंवादः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 D7 T1 G3 6 M5 49, Dn4 Ds2 48, D8 45, T2 G2 63, G1 62, M1, 6 7 47. — *Śloka no* Dn1 n4 Ds1 D8 37.

२१६

युधिष्ठिर उवाच ।

यया बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्रीर्विचरेन्महीम् ।
कालदण्डविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासवस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ २

पितामहमुपागत्य प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
सर्वानेवासुराञ्जित्वा बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ ३

यस्य स्म ददतो वित्तं न कदाचन हीयते ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ४

स एव ह्यस्तमयते स स्म विद्योतते दिशः ।
स वर्षति स्म वर्षाणि यथाकालमतन्द्रितः ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ५

स वायुर्वरुणश्चैव स रविः स च चन्द्रमाः ।
सोऽग्निस्तपति भूतानि पृथिवी च भवत्युत ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

नैतत्ते साधु मघवन्यदेतदनुपृच्छसि ।
पृष्टस्तु नानृतं ब्रूयात्तस्माद्वक्ष्यामि ते बलिम् ॥ ७

उष्ट्रेषु यदि वा गोषु खरेष्वश्वेषु वा पुनः । C 12 60 6 B 12 223 9 K 12 230 9

216

1 The ref is damaged in B7 — a) K4 Da4 D8 T G1 2 यथा (for यया) K1 सर्वपालो (for मही°) — b) M7 विंदवे (for विचरेन्) — c) T2 कालदंडे (for °दण्ड) D7 T1 G2 विनिष्पिष्ट (for °ष्पिष्टस्) ❀ Ca कालो जन्मान्तरीयसुकृतदुष्कृतसहकारी, तस्य दण्डो दुष्कृतफलदानम् । ❀

2 d) Ś1 K2 बडेर्, Ds1 D6 7 बलैर् (for बलेर्) Ds2 (before corr) बलेर्वैरोचनो बली

3 a) K6 B0 Dn1 n4 Ds D2 3 5–8 T G1–3 6 M1 5–7 उपागम्य, V1 B6–9 °श्रित्य (for °गत्य) — 3cd is damaged in B7 — d) Ś1 न्यर्डिं, G3 बल (for बलिं) G1 राघव° (for वासव°)

4 a) B7 damaged K6 पश्य (for यस्य) — b) B8 कदाचिद्धि, D6 G1 °चिन्न (for °चन) Da3 a4 न हीये(Da4 °जे)त कदाचन, T2 न कदा च महीयते — c) Ś1 वर्डिं, Da4 बल (for बलिं) K7 D4 9 नाव (for नाधि) — d) D8 भाचक्ष, G1 भागच्छ (for भाचक्ष्व) Ś1 वार्डिं, T1 G3 बल

5 K4 om (hapl) 5 K6 T1 om (hapl) 5–6 Dn1. n4 D2 3 G2 transp 5 and 6 — a) Ś1 K1 2 M7 एवम्, D7 G2 3 6 एष (for एव) Ś1 K1 2 भस्तमयते, K7 D4 9 ह्यस्तमभ्येति (for °मयते) — b) B8 न (for स) K7 च, D3 (marg as in text) स (for स्म) Ś1 K1 2 G1 स विद्योतयते दिश°, D7 T2 G2 3 6 स स्म द्योतयते रवि (T2 दिश°) — c) G1 हि, G2 त्रि (for स्म) M1 सर्वाणि (for वर्षाणि) D7 G3 6 स च वर्षति वर्षाणि — e) Ś1 वर्डिं (for बलिं) — f) Ś1 वार्डिं, D8 बलीं

6 K6 D6 8 T1 M1 om. (hapl) 6 (for K6 T1, cf. v l 5) Dn1 n4 D2 3 G2 transp 5 and 6 — a) Ds1 वरुणाश्च — b) M6 स मय (for स रवि) — c) B8 पचति (for तपति) — d) K4 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 7 T2 G1 3 M6–7 जल च स; D5 G2 6 स जल चं (D5 स) (for पृथिवी च) K7 D4 9 स (for च) V1 वहति (for भवति) — e) Ś1 वार्डिं (for बलिं) K4 om (hapl) from नाधि up to बलिम् (in 6f) — f) Ś1 वर्डिं

7 a) D6 स्व (for ते) D2 5 G2 भगवन् (for मघ°) Ś1 K1 2 4 नैतत्ते म(K2 4 भ)गवन्साधु — b) K6 एतम्; K7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 T2 M1 5–7 एनम्; V1 D7 T1 G1–3 6 एवम् (for एतद्) T2 पृच्छति (for °सि) — c) B9 Da4 च (for तु) K6 B8 (marg as in text) D4 9 ब्रूयां, D0 (also) ब्रह्मन् (for ब्रूयात्) — d) K7 D4 9 त (for ते) Ś1 बर्डिं, D8 बलीं, T1 बल

8 a) G2 इष्टेषु (for उष्ट्रेषु) — b) D4 6 9 यदि; D7 T1 G3 6 श्वसु (for अश्वेषु) D7 T G1 2 6 M1 5–7 [अ]नघ (for पुन) — c) D5 प्रविष्टो (for वरिष्ठो) — d) D7 T G1–3 6 M1 5–7 शून्यागारप्रतिश्रय

C. 12. 8066
B. 12. 223 9
K. 12 230 9
वरिष्ठो भविता जन्तुः शून्यागारे शचीपते ॥ ८

शक्र उवाच ।

यदि स बलिना ब्रह्मञ्शून्यागारे समेयिवान् ।
हन्यामेनं न वा हन्यां तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥ ९

ब्रह्मोवाच ।

मा स शक्र बलिं हिंसीर्न बलिर्वधमर्हति ।
न्यायांस्तु शक्र प्रष्टव्यस्त्वया वासव काम्यया ॥ १०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तो भगवता महेन्द्रः पृथिवीं तदा ।
चचारैरावतस्कन्धमधिरुह्य श्रिया वृतः ॥ ११

ततो ददर्श स बलिं खरवेषेण संवृतम् ।
यथाख्यातं भगवता शून्यागारकृतालयम् ॥ १२

शक्र उवाच ।

खरयोनिमनुप्राप्तस्तुषभक्षोऽसि दानव ।
इयं ते योनिरधमा शोचस्याहो न शोचसि ॥ १३

अदृष्टं बत पश्यामि द्विषतां वशमागतम् ।
श्रिया विहीनं मित्रैश्च भ्रष्टवीर्यपराक्रमम् ॥ १४

यत्तद्यानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः ।
लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ १५

त्वन्मुखाश्चैव दैतेया व्यतिष्ठंस्तव शासने ।

---

9 D2 om (hapl) 9–12. — a) Ś1 K1. 2 V1 B8 (marg as in text) यद्यह, K7 यद्यस्मिन्; D4 9 य द्यस्मि (for यदि स). Ś1 बडिना, G1 हि बलिर् (for बलिना) — b) Ś1 K1 2 4 D8 समीयि(K1 °य)वान्; K6 समायिवान्, V1 शमीयी°; Da4 समेयी°; G2 समाधिमान् (for समेयिवान्) — c) G2 M1 हन्याद् K7 D4 9 चैनं, B8 (marg) मित्रं; D8 (by corr as in text) 7 G3 8 6 एव; D5 एत (for एन) D5 वै (for वा) G2 हन्यात् — d) M5 6 विद्वन् (for ब्रह्मन्) G8 om अनु K7 अनुबोधि (for °शाधि) Da4 G3 मा (for माम्)

10 D2 om 10 (of v 1 9) — a) K7 ना स्म; B8 (marg as in text) मा स्व (for मा स). Ś1 बडिं (for बलिं) B8 (marg) हन्यान्, Da4 हिंसिर्; Dn1 हसीर् (for हिंसीर्) — b) Ś1 बडिर् (for बलिर्) G1 व्ययम् (for वधम्) — c) K6 7 V1 B0 6–9 Dn1 n4 D8 D8–9 T G1–3 6 न्यायस् (for न्यायांस्) K7 Da4 D4 9 M1 प्र(K7 पृ)ष्टव्य; T2 द्रष्टव्यस् (for प्र°)

11 D2 om. 11 (of v. 1 9) M5 6 om the ref — b) Da4 महेंद्रं. Da4 Dn4 Ds1 पृथिवी (for °वीं) B7 9 तथा, T1 तत° (for तदा) — c) Ś1 K1 2 4 ऐरावण (for °वत). K2 स्कदम् B8 (marg) जगाम स गजस्कधम् — d) K2 4 प्रिया (for श्रिया) K4 Ds1 वृत्त°, D4 सह, D9 [अ]न्वित , G3. 6 ज्वलन् (for वृत°)

12 D2 om. 12 (of v 1 9). — a) M5 6 च (for स) Ś1 बडिं (for बलिं) — b) Ś1 K1 2 4 B0 6–8 D6 8 -वेशेन; K6 Ds1 -वेषेन; B9 वेशेण, Dn4 वेश्मेन; G6 वर्षेण (for वेषेण) G1 सयुतं (for संवृतम्)

13 a) T2 खरवेषम् (for °योनिम्) T1 अनुप्राप्य (for °प्राप्तस्) — b) Da4 -भक्ष्योसि, D6 -भक्षेषु (for भक्षोऽसि) Da4 M7 [ऽ]सि दानव°, G3 6 सदानघ — c) G2 इमं (for इयं) D7 T1 G1–3 6 असमा (for अधमा) T2 शोच्यतामात्मनश्चास्य — d) Ś1 K1 2 शोच्यो(K1 °च्य)स्याहो; Da4 शोचस्याहो, D7 T1 G2. 3 6 °नार्हो (for °स्याहो) Da4 शोचति.

14 a) V1 B8 G2 च न (for बत) — b) D7 T1 G3 6 द्विषतं (for द्विषतां) Da4 वश्यम् (for वशम्). K7 आगतां D6 द्विषतां च समागत — c) Da4 श्रिया विहीनमत्रैश्च — d) K7 B9 D8 (marg as in text). 4 5 7 9 T1 G1–3 6 M7 भ्रष्टैश्वर्यं (for भ्रष्टवीर्यं). T2 प्रभ्रष्टैर्य° पराक्रम°

15 = 12 217 2 D7 T G1–3 6 om. 15. — a) Ś1 K1 2 4 यत्तु (K1 °त्वं) दति , Da1 यत्र ध्यान (for यत्तद्यान-) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–6 8 9 सहस्रैस्त्वं (Da4 °स्त्वां) (for °स्रेण) — c) B8 (marg as in text) लोकांस्तु (for लोकान्प्र) D4 प्रतारयन् (for °पयन्) — d) Ś1 K1 2 न वितर्कयन् (for अवितर्कयन्).

16 a) Da4 T2 तन्- (for त्वन्-) K2 D8 मुखाच् (for मुखाश्) V1 B0 6–9 चापि, D8 एव (for चैव) Da4 दैतेयान् — b) Dn1 व्यातिष्ठस्, G1 व्यतिष्ठंस् Da4 शासनैः; G2 शासनं — c) D6 प्रहृष्ट (for अकृष्ट). B0 7 9 -सस्या; B6 (marg as in text) शस्या, D6 शय्या (for -पच्या) K6 7 V1 B0 6 (marg. as in text) 7 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–6 8. 9 च मही; G1 पदवी (for पृथिवी). ❀ Cn. अकृष्ट-

अकृष्टपच्या पृथिवी तवैश्वर्ये बभूव ह ।
इदं च तेऽद्य व्यसनं शोचस्याहो न शोचसि ॥ १६
यदातिष्ठः समुद्रस्य पूर्वकूले विलेलिहन् ।
ज्ञातिभ्यो विभजन्वित्तं तदासीत्ते मनः कथम् ॥ १७
यत्ते सहस्रसमिता ननृतुर्देवयोषितः ।
बहूनि वर्षपूगानि विहारे दीप्यतः श्रिया ॥ १८
सर्वाः पुष्करमालिन्यः सर्वाः काञ्चनसप्रभाः ।
कथमद्य तदा चैव मनस्ते दानवेश्वर ॥ १९
छत्रं तवासीत्सुमहत्सौवर्णं मणिभूषितम् ।
ननृतुर्यत्र गन्धर्वाः षट्सहस्राणि सप्तधा ॥ २०
यूपस्तवासीत्सुमहान्यजतः सर्वकाञ्चनः ।
यत्राददः सहस्राणामयुतानि गवां दश ॥ २१
यदा तु पृथिवीं सर्वां यजमानोऽनुपर्ययाः ।
शम्याक्षेपेण विधिना तदासीत्किं नु ते हृदि ॥ २२ C 12 8081 B 12 223 24 K 12 230 24

पच्या कर्षण विना धान्यप्रसू । ❀ — ^{d}) Da₁ तस्य (for तव) G₃ ₆ [ऐ]श्वर्याद् (for °र्ये) — D₇ T G₁₋₃ ₆ om. 16^{cd} — ^{e}) Da₃ a₁ इम (for इद) V₁ तेति, B₃ (marg) तेत्र (for तेऽद्य) K₁ B₃ Da₁ वसनं, D₆ व्यसनस्य (hypermetric) (for °नं) — ^{f}) Ś₁ K₁ ₂ शोचोस्याहो (sic), K₄ शोषस्याहो (for °स्याहो)

17 ^{a}) Ś₁ K₁ ₂ यदतिष्ठ°, K₆ T₂ G₃ ₆ M₁ ₇ यदा तिष्ठन्, K₇ D₁.₉ यच्च तिष्ठन्, D₇ T₁ G₂ यदा(T₁ °था)तिष्ठद् (for °तिष्ठ°) — ^{b}) Ś₁ K₁ ₂ ₄ D₉ पूर्वे कूले (K₁ ₄ कूपे), Da₁ पूर्वकाले, Dn₁ पूर्णकूले (for पूर्व°) Ś₁ K₁.₂.₄ विभूषित, K₇ B₆ (marg as in text) Da₃ D₁.₉ [ऽ]विलेलिहन्, V₁ विलेखित°; Dn₁ [ऽ]वले लिहन्; D₇ T₁ G₁₋₃ ₆ C₅ विलेलिखन् (for °लिहन्) T₂ पूर्वकूले बले रिहन् ❀ Cp विलेलिहन् दीप्यमान ॥ Cs विलेलिखन् शासनानि पुन पुनर्विलिखन् । विलेलिह न्निति पाठे तालुग्रस्त जगत् कुर्वन्नित्यर्थ । ❀ — ^{c}) K₇ D₁ ₉ विसृजन्; Da₁ वितजन् (for विभ°) Dn₁ ज्ञातीन्विभजतो वित्त

18 ^{a}) T₂ सहस्रममिता; Cn सहस्रसमिता (for °समिता) — ^{b}) Ś₁ K₁ (before corr) ₂ ननंदुर् (for ननृतुर्) — ^{c}) K₇ युगानि (for °पूगानि) — ^{d}) B₃ विहरे (for विहारे) Da₃ a₁ G₆ M₁.₅ दीप्यते; T₂ दीयंते; G₁ ₂ M₇ दी(G₁ दि)व्यत° (for दीप्यत°)

19 ^{a}) B₇ D₈ कांचन; Da₁ पुष्कल (for पुष्कर) — ^{b}) Da₁ सर्व- (for सर्वा°). B₇ D₂ ₈ पुष्कर- (for काञ्चन-) D₆ सुप्रभा° (for °सप्रभा°) — ^{c}) K₁ भस्य (for अद्य) Da₁ D₅ ₇ T G₁₋₃ ₆ तथा (for तदा) — ^{d}) G₂ मनसे (for मनस्ते)

20 ^{a}) D₇ T₁ G₁₋₃ ₆ चित्रं (for छत्रं) B₃ D₇ T G₁₋₃ ₆ M₇ तदा (for तव) — ^{b}) Da₁ सौवर्णे (for °र्णं). K₄.₆ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₁ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃.₈ रत्न (for मणि) D₇ T₁ G₃ ₆ सौवर्णमणि भूषित° (T₁ °त) — D₇ T G₁₋₃ ₆ M₆ ₆ transp 20^{cd} and 21^{ab} — ^{c}) V₁ Bo ₆ ₇ ₈ (marg as in text) ₉ Da₃ a₁ Dn₁ n₄ D₈₂ D₂ ₅ ₆ ₈ M₁.₇ तत्र (for यत्र). — ^{d}) ❀ Cn सप्तधा नृत्त नाट्यमत्र । यदाह भरतमुनि (Nāṭyaśāstra 24 [Chaukh] 58), quoted also by Cp—प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च तथा कालकृतास्रय° । आत्म स्थश्च परस्थश्च प्रकारा सप्त नाट्यगा° ॥ अन्ये तु षट् सप्तधा [द्वि]चत्वारिंशद्वेत्यर्थ इति व्याचक्षते तदतीव तुच्छ नृत्तवि शेषावचनात् ॥ Cs नृत्तस्य सप्तधा प्रयोगा गान्धर्ववेदिभि रुक्ता । शुद्ध नृत्य करणाङ्गविहारानुगतं तालानुगतं वाद्यानुगत ललनावर्तनात्मक चेति । ❀

21 D₇ T G₁₋₃ ₆ M₆ ₆ transp 20^{cd} and 21^{ab} — ^{a}) B₃ D₃.₅ ₇ T G₁₋₃ ₆ M₁.₅ ₆ तदा (for तव) — ^{b}) K₆ व्यजन°, Da₁ यजन° (for °त°) K₁ -काचनै — ^{c}) K₁ ₇ D₁₋₇ ₉ T₁ G₁ ₃ ₆ M₅₋₇ यत्राददा° (for यत्राददः°) K₆ Bo ₇ ₈ (marg as in text) Dn₁.n₄ D₈ D₂ ₃ ₆ ₈ सहस्राणि (for °स्राणाम्) — ^{d}) K₄ ₆ Bo ₉ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅₋₈ T₁ G₃ ₆ अयुतानां (for °नि). — After 21, M₇ reads 22^{ab} for the first time, repeating it in its proper place Ś₁ K₁ ₂ ₄ ₆ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₁ Dn₁.n₄ D₈ D₂ ₃ ₅₋₈ T G₁₋₃ ₆ Kumbh. ed ins after 21 M₇, after the first occurrence of 22^{ab}

636* अनन्तर सहस्रेण तदासीद्दैत्य का मति° ।

[V₁ D₅ निरंतर (D₅ °र) (for अनन्तर) K₄ गति! (for मति°)]

22 M₇ reads 22^{ab} for the first time after 21 — ^{a}) K₄ यथा (for यदा) K₆ ₇ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₁ Dn₁.n₄ D₈ D₁₋₄ ₆ ₈ ₉ M₁.₅₋₇ च (for तु). V₁ कृत्स्ना (for सर्वां) — ^{b}) Ś₁ K₂ जयमानो (for यज°) D₂.₆ [ऽ]न्व (for ऽनु) Ś₁ K₁.₂ ₄ पर्यय°; K₆ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₁ Dn₁ n₄ D₈ D₂.₃ ₆ ₈ M₇ (both times) Cn -पर्यगा; M₆ ₆ -चर्यया (for -पर्यया°).

C 12 8082
B 12 223 25
K 12 130 25

न ते पश्यामि भृङ्गारं न छत्रं व्यजनं न च ।
ब्रह्मदत्तां च ते मालां न पश्याम्यसुराधिप ॥ २३
वलिरुवाच ।
न त्वं पश्यसि भृङ्गारं न छत्रं व्यजनं न च ।
ब्रह्मदत्तां च मे मालां न त्वं द्रक्ष्यसि वासव ॥ २४
गुहायां निहितानि त्वं मम रत्नानि पृच्छसि ।
यदा मे भविता कालस्तदा त्वं तानि द्रक्ष्यसि ॥ २५
न त्वेतदनुरूपं ते यशसो वा कुलस्य वा ।
समृद्धार्थोऽसमृद्धार्थं यन्मां कत्थितुमिच्छसि ॥ २६
न हि दुःखेषु शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति चर्द्धिषु ।
कृतप्रज्ञा ज्ञानतृप्ताः क्षान्ताः सन्तो मनीषिणः ॥ २७
त्वं तु प्राकृतया बुद्ध्या पुरंदर विकत्थसे ।
यदाहमिव भावी त्वं तदा नैवं वदिष्यसि ॥ २८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

—^{c}) K2 G2 शम्याक्षेपेन; Cal ed साम्याक्षेपेण ❀ Ca शम्या युगकीलकनिभ यज्ञपात्र तस्याक्षेपो यावति देशे यत्त स्तावति देशे निरन्तर यज्ञ कुर्वन्ति ॥ Cn 8 सूक्ष्माग्र स्थूलमूल' षट्त्रिंशदङ्गुलो दण्ड शम्या । सा बलवता (Cs ब्रह्माख्येन ऋत्विजा) क्षिप्ता यावद्दूरे पतेत्तावदेक देवयजनम् ॥ Cv शमी समिधा, तस्या यज्ञरक्षार्थं दशदिक्षु आक्षेपो यत्र तेन विधिना । ❀ —^{d}) D7 कदा; T2 चद (for तदा). Da3 a4 न; Dn1 D0 तु (for तु).

23 ^{a}) B0 transp न and ते. V1 D7 8 शृंगार (for भृङ्गार) —^{b}) K4 B7 Dn1 n4 D2 8 8 G1 M1, 5 6 व्यज(G1 °जि)ने (for °नं) B8 [ए]व च (for न च) —^{c}) D5 ते च (by transp), D6 G1 च मे K6 ब्रह्मदत्ता च ते माला. — After 23, D7 T G1–3 6 Kumbh. ed. ins

637* भीष्म उवाच ।
तस' प्रहस्य स वलिर्वासवेन समीरितम् ।
निशम्य मानगम्भीर सुरराजमथाब्रवीत् ।
अहो हि तव बालिश्यमिह देवगणाधिप ।
अयुक्त देवराजस्य तव कष्टमिद वच. ।

[(L 1) D7 प्रसह्य (for प्रहस्य) — G2 om lines 3–4, D7 T G3 6 ins. the same after the ref in stanza 24]

24 Ś1 reads 24 on marg Ś1 K1, 2 बद्दिर् (for बलिर्) After the ref, D7 T G3 6 ins lines 3–4 of 637* —^{a}) K4 पश्यामि; V1 द्रक्ष्यसि (for पश्यसि) V1 शृंगारं (for भृङ्गार) —^{b}) G1 छत्रि (for छत्र) K4 Dn1 n4 D2, 8 5 8 G1 व्यजने (for °नं) G3 तथा (for न च). —^{c}) G2 तु (for च) Da3 Dn1, n4 D2, 8 G1 ते (for मे) —^{d}) D7 T G2, 3, 6 M1 7 न तु; G1 अनु (for न त्वं) Ś1 K1, 2 4 7 B0 6 D4, 5 9 पश्यसि (for द्रक्ष्यसि) Da1 वासव'

25 ^{a}) V1 निहतानि K2 Da4 T2 G1 गुहायो (Da1 °या) निहिता नित्य. ❀ Cn. गुहाया मूलप्रकृतौ निहितानि अन्तर्हितानि ॥ Cp गुहा देवगुहा तस्यां अज्ञानकर्मजनितेश्वर प्रसक्तौ, अपूर्वसृष्टौ वा, परमप्रकृतौ वा । अप्रतीयमानस्यापि नासत्त्व, भुवि मण्डूकदेहस्येव । ❀ —^{c}) K1 (*sup lin*) यदासी (for यदा मे). —^{d}) D5 मे (for त्व). M1 7 (*sup lin* as in text) तात (for तानि) K5 D8 पश्यसि; D7 T1 G1–3 6 M1 द्रक्ष्यसे (for °सि) — After 25, Kumbh ed. ins

638* न जानीषे भवान्सिद्धिं शुभाङ्गस्वरूपरूपिणीम् ।
कालेन भविता सर्वो नात्र गच्छति वासव ।

26 T1 reads 26^{a}–28^{b} twice —^{a}) K1 अनु रूपे D5 च (for ते) —^{b}) Dn1 यशसा (for °सो). K7 D1, 9 बलस्य (for कु°) Da3 Dn1, n4 D2 5 G3 (before corr) च (for वा). —^{c}) M1 समृद्धार्थे —^{d}) Da2 तन् (for यन्) K1 M1 मा (for मां) V1 B0 Da3 a4 D5, 7 T G1–3 6 M7 कथितुम्; Da1 M1 कल्पितुम् (for कत्थि°) V1 D4, 7, 9 T G1–3, 6 M1 5–7 अर्हसि (for इच्छसि).

27 For the repetition in T1, of v. l 26 —^{a}) D7 G1 2 दु:खेन (for °षु) K6 7 B0 6–9 Dn1, n4 D8 D2–4 6 8 9 शोचसे (for शोचन्ति). —^{b}) K4 शोचति; K6 D5 M1 5–7 वृद्धिषु; D7 चार्थिषु (for चर्द्धिषु) —^{c}) M5 6 ज्ञानतृप्तास्तु (for °तृप्ता') —^{d}) K6 दांता; K7 D4 5 9 समा'; B6 (marg) शांता (for क्षान्ता')

28 For the repetition in T1, cf. v 1 26 —^{a}) B6, 9 Da3, a4 अपि; B6 (marg) D7 T G1–3 6 M1 7 एव (B6 G1 °च) (for इव) Da1 T2 G1, 2 M1 7

२१७

भीष्म उवाच ।

पुनरेव तु तं शक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
निःश्वसन्तं यथा नागं प्रव्याहाराय भारत ॥ १
यत्तद्यानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः ।
लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यसानवितर्कयन् ॥ २
दृष्ट्वा सुकृपणां चेमामवस्थामात्मनो बले ।
ज्ञातिमित्रपरित्यक्तः शोचस्याहो न शोचसि ॥ ३
प्रीतिं प्राप्यातुलां पूर्वं लोकांश्चात्मवशे स्थितान् ।
विनिपातमिमं चाद्य शोचस्याहो न शोचसि ॥ ४

बलिरुवाच ।

अनित्यमुपलक्ष्येदं कालपर्यायमात्मनः ।
तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ ५　C 12 8012 B 12 224 8 K 12 231 7

भावि; D7 भासि (for भावी) K6 Bo 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 स्यास् (for स्व) — ^{d}) M1 नैव (for नैव) Bo D7 T G1-3 6 भविष्यसि, D9 वदिष्यति — After 28, D7 T G1-3 6 Kumbh ed ins

639* ऐश्वर्यमदमोहेन स त्व किं नानुबुध्यसे ।
कालेन बुध्यसे राजन्विनिपातेन योजित ।

[(L 1) T2 Kumbh ed मत्तो मां (for मोहेन) D7 किं नाव ; T2 किं च न, Kumbh ed किंचिन्न (for किं नानु) — (L 2) D7 G1 2 विनीता त (D7 त्व) तु नादित (D7 °त) (for the post. half) Kumbh ed राज्याद्विनिपतानेन सोह न त्वपराजित (810)]

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo. 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6-9 T G1-3 6 M1 5 7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1. 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-9 G1-3 6 M5 6 बलि(Ś1 °डि) वासवसवाद, M1 7 °सवादे ऐश्वर्यानित्यता — *Adhy no* (figures, words or both) B7 D8 46, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 50, Dn4 Da3 49, T2 G2 64, M1 6 7 48 — *Śloka no* Dn1. n4 30, D8 28

217

1 D9 om the ref — ^{a}) K6 शक्र स (for तं शक्र) — ^{c}) Some MSS निश्वसत — ^{d}) K1 2 4 7 Da3 D4-6 9 Ca p v प्रत्याहाराय, Da1 C8 अव्या°, D7 T1 G1 2 प्रत्याहरत (T1 G1 °य) (for °हाराय) Da4 भारत°. ❀ Ca p v प्रत्याहाराय कथायोगाय (Cp प्रकृष्टकथायोगाय ; Cv पुन सस्मरणाय) ॥ Cn प्रव्याहाराय प्रकृष्टोक्तये ॥ C8 अव्याहाराय अवचनप्रदानाय । ❀

2 = 12 216 15 Before 2, Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo. 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 T M1 6 7 ins शक्र उवाच 2^{ab} is damaged in B7 — ^{a}) K6 Da1 यद्यद् ; D7 T1 G1-3 6 उद्यद्- (for यत्तद्) — ^{b}) D5 वाजिभि (for ज्ञातिभि) — ^{d}) Da4 अवितर्कयेत्, D7 T1 G1-3 6 अव(T1 °वि)शातयन् (for अवितर्कयन्)

3 Da4 repeats 3 after 4^{ab} — ^{a}) K6 सु ; K7 च (for सु) Da4 -कृपणा, Dn1 -कृपणं (for °णां) D4 च माम् (for चेमाम्) — ^{b}) Ś1 K1 (before corr) बडे, K4 वलिं (for बले) — ^{d}) K1 शोच स्यहो, K2 शोच्योस्याहो ; Da4 शोच्य ह्याहो ; G2 शोच नाहो (for °स्याहो)

4 K1 2, 6 7 D7 9 G1-3 6 om (hapl) 4, Ś1 reads it on marg — ^{a}) T2 [अ]मला (for [अ]तुलां) D6 प्राप्यातुलां श्रिय पूर्वं — After 4^{ab}, Da4 repeats 3 Da4 om (hapl.) 4^{cd} — ^{c}) B9 इदं (for इमं) K4 B6 Da3 Dn1 n4 D2 3 वाद्य, B8 याद्य, D4 प्राप्य (for चाद्य)

5 Ś1 K2 वडिर् ; G2 बल (for बलिर्) — After the ref , Kumbh ed ins

640* गर्वं हित्वा तथा मान देवराज शृणुष्व मे ।
मया च त्वानु सद्भाव पूर्वमाचरितं महत् ।
अवश्यकालपर्यायमात्मन परिवर्तनम् ।
अविदल्लोँकमाहात्म्य ******** ।

— ^{a}) K7 D9 मत (for उप) Ś1 (before corr as in text) K6 Bo Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 लक्ष्ये (Dn4 °क्ष्ये)ह ; K1 4 लक्ष्येह, K7 D9 वीक्ष्येम, V1 B6 8 T1 G2 3 6 M5 6 लक्ष्येम, D7 -लक्ष्येय ; T2 लक्षेद्, G1 चक्षेम (for लक्ष्येद्) M1, 7 अनित्यता च दृष्ट्वाह — ^{b}) G1 2 आत्मनि (for °न) K6 Bo 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 कालपर्यायधर्मत — 5^{cd} is damaged in B7 — ^{c}) D5 om. (hapl) from न शोचामि up to शक्र (in 6^{c}) — ^{d}) Ś1 K2 4

]

C 12. 8093
B 12. 224. 6
K 12. 231. 8

अन्तवन्त इमे देहा भूतानाममराधिप ।
तेन शक्र न शोचामि नापराधादिदं मम ॥ ६
जीवितं च शरीरं च प्रेत्य वै सह जायते ।
उभे सह विवर्धेते उभे सह विनश्यतः ॥ ७
तदीदृशमिदं भावमवशः प्राप्य केवलम् ।
यद्येवमभिजानामि का व्यथा मे विजानतः ॥ ८
भूतानां निधनं निष्ठा स्रोतसामिव सागरः ।
नैतत्सम्यग्विजानन्तो नरा मुह्यन्ति वज्रभृत् ॥ ९
ये त्वेवं नाभिजानन्ति रजोमोहपरायणाः ।
ते कृच्छ्रं प्राप्य सीदन्ति बुद्धिर्येषां प्रणश्यति ॥ १०
बुद्धिलाभे हि पुरुषः सर्वं नुदति किल्बिषम् ।
विपाप्मा लभते सत्त्वं सत्त्वस्थः संप्रसीदति ॥ ११
ततस्तु ये निवर्तन्ते जायन्ते वा पुनः पुनः ।
कृपणाः परितप्यन्ते तेऽनर्थैः परिचोदिताः ॥ १२
अर्थसिद्धिमनर्थं च जीवितं मरणं तथा ।
सुखदुःखफलं चैव न द्वेष्मि न च कामये ॥ १३
हतं हन्ति हतो ह्येव यो नरो हन्ति कंचन ।
उभौ तौ न विजानीतो यश्च हन्ति हतश्च यः ॥ १४

एव (for ह्येव) K1 अवकृत्, K3 4 अग्रवत् (for अन्तवत्).

6 D5 om up to शक्र (cf v l 5). V1 reads 6 on marg — b) K6 वसुधाधिप; V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 च सुरा° (for अमरा°) — c) G1 2 नैव (for तेन)

7 = (var) 461*, lines 5-6. — a) Da4 जीवति (for जीवितं). B8 D3 om च — b) K6 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 6 8 G1 जात्यैव; K7 D4, 9 जातानां; D5 जात्या च, D7 T G2 3 6 M1 5-7 जात्या वै (for प्रेत्य वै) — d) V1 सदैवोभे (for उभे सह). K4 विनश्यति; Da4 विपश्यत°, G1 विना° (for विन°). — After 7, K7 reads 9^{ab}

8 a) K6 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 T G1-3, 6 M1 5-7 न हीदृशम्; Da4 तदावदम् (for तदीदृ°) K6, 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-6 8 9 M7 मदं, D7 T G1-3 6 M1, 5 6 इम (for इद) B6 7 Da3 a4 D5 तावद् (for भावम्). — b) B0 6 7 9 Da3 a4 D2, 6 प्राप (for प्राप्य) Da4 केवले — c) K4 6 B0 Dn1 D5 D2 3 5 6 8 T2 M5-7 यदेवम्; K7 B6 8 9 Da3, a4 Dn4 D4, 9 G2 M1 यदैवम्; V1 D7 सदेवम्; B7 damaged, T1 G1 3 6 सदैवम् (for यद्ये°) K6 अव (for अभि).

9 K7 reads 9^{ab} after 7 — a) D2 3 (before corr) हृदयं (for निधन) ❀ Cn निष्ठा परा गति । ❀ — b) K6 7 B0 D4 9 श्रोतसाम् — c) K4 व्यजानंत; Da3 a4 G1 विजानते — d) Ś1 K1 2 4 परा (for नरा) K6 7 V1 B0 6-9 Dn1, n4 D8 D2-4 6-9 T1 G3 6 वज्रधृक्; Da3, a4 वाज्रिवत्, D5 वासव; T2 वज्रधृत् (for °भृत्)

10 a) D81 यत् (for ये) Da4 °जानाति; D7 T1 G1-3 6 जानतो (for °नन्ति) — b) Da3 परायण°. — d) K7 D4 5 9 तेषां; D7 T G1-3 6 M5, 6 ह्येषां (for येषां) D6 विनश्यति (for प्रण°)

11 a) K6 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 T G1-3 6 M1 5-7 लाभात्तु, V1 B0 6-9 Da3 a4 D5 लाभाद्धि (for °लाभे हि) — b) K4 सर्वं (for सर्वं) K6 7 B0 (marg) Da4 Dn4 D2 3 तुदति (for नु°) — d) K3 D4 स (for सं).

12 a) B7 ते (for तु). K7 D4 9 ते (for ये). K7 D4 M1 विवर्तंते — b) D7 T G1-3 6 च (for वा) — c) K7 D4 9 परिवर्तंते, D5 °पच्यते (for °तप्यन्ते) — d) K1 B6 (marg as in text) 9 Da4 M1 5-7 ते नार्थैर्; K6 7 B7 Da3 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 तैर् थैर्; B8 ते चार्थैर्, D6 ते लुब्धैर् (for तेऽनर्थैं) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3, 6 M1, 5-7 अभि (for परि). K4 चोदित°; D5 नोदिता°.

13 a) K3 अर्थसिद्धिर्, K6 °सिद्धम् — c) D3 T2 सुखदुःख; D5 °दुःखे (for °दुःख). V1 Da3 Dn4 फले; Dn1 मूल, D9 फला; G1 भयं (for फल) — d) K3 4 6 T2 M7 द्वेष्टि, K7 D4 9 द्विषेत्; Da4 corrupt (for द्वेष्मि). K7 D4 5 9 कामयेत्

14 a) K3 हते, D8 हतं, M7 न तं (for हतं). D5 नरो (for हतो). Ś1 K1 2 4 B8 [s]प्येवं, K7 D4, 9 ह्येन, D81 [s]प्येव; D82 [s]न्येव; D5 ह्येषां (for ह्येव) ❀ Cn हत निर्जीव देहम् । एतेन देहस्यात्मत्वं निरस्तम् । ❀ — b) K7 D4 9 नर (for नरो) K4 B9 T1 G3 कश्चन, M1 किंचन — c) K1 7 Da4 D7 T1 G3 M7 विजानीतौ (for °नीतो) — d) D4 om. हन्ति Da4 न हति च (for हतश्च य).

हत्वा जित्वा च मघवन्यः कश्चित्पुरुषायते ।
अकर्ता ह्येव भवति कर्ता त्वेव करोति तत् ॥ १५
को हि लोकस्य कुरुते विनाशप्रभवावुभौ ।
कृतं हि तत्कृतेनैव कर्ता तस्यापि चापरः ॥ १६
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
एतद्योनीनि भूतानि तत्र का परिदेवना ॥ १७
महाविद्योऽल्पविद्यश्च बलवान्दुर्बलश्च यः ।
दर्शनीयो विरूपश्च सुभगो दुर्भगश्च यः ॥ १८
सर्वं कालः समादत्ते गम्भीरः स्वेन तेजसा ।
तस्मिन्कालवशं प्राप्ते का व्यथा मे विजानतः ॥ १९
दग्धमेवानुदहति हतमेवानुहन्ति च ।
नश्यते नष्टमेवाग्रे लब्धव्यं लभते नरः ॥ २०
नास्य द्वीपः कुतः पारं नावारः संप्रदृश्यते ।
नान्तमस्य प्रपश्यामि विधेर्दिव्यस्य चिन्तयन् ॥ २१
यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत् ।
स्यान्मे हर्षश्च दर्पश्च क्रोधश्चैव शचीपते ॥ २२
तुषभक्षं तु मां ज्ञात्वा प्रविविक्तजने गृहे ।
विभ्रतं गार्दभं रूपमादिश्य परिगर्हसे ॥ २३ C 12 8110 B 12.224 23 K. 12.231 25

---

15 a) G1 2 हित्वा (for हत्वा) V1 भगवन्, Dn4 Ds2 मयवन्; D5 मववान् — b) ❀ Cp पुरुषायते परिपूर्णोऽहमित्याचरति । ❀ — c) B6 पुरुष (for भवति) — d) K6 V1 B6 8 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 4. 5-3 ह्येव, K7 D4 9 त्वेव, B5 ह्येव; Ds1 ह्येक (for त्वेव) K1 त; K7 D4 9 यत् (for तत्)

16 c) M6 (sup lin as in text) 6 7 कृत हि योमिमन्येत ❀ Cp कृतेन प्राक्तनेन कर्मणैव कृतम् । ❀ — d) T2 चापर (for °र)

17 a) Dn1 n4 D2 3 6 8 ज्योतिर् (for वायुर्) Dn4 आकाश — b) Dn1 n4 D2 3 6 8 वायुश् (for ज्योतिश्) M7 पंचम° — d) D7 9 T2 G1 6 वेदना (for देवना)

18 a) K4 विद्यस्य, M1 विद्यो वा (for विद्यश्च) — b) K4 सुबलश् (for दुर्ब°) K7 D4 6 9 तथा (for च य°) — Da4 D7 om. (hapl) 18cd V1 reads 18cd on marg — d) G1 2 दुर्बलश् (for दुर्भगश्)

19 a) Da4 सर्वकाल (sic), D7 T1 G1 2 साहकार° Ś1 K1 समाधत्ते (for °दत्ते) — b) D4 गभीर° K2 4 सर्वं (for स्वेन) K4 तेजस — c) M1. 6-7 तस्मात् (for तस्मिन्) K6 B6. 6 7 9 D8 D2 3. 5 6 8 काले च स (Ds2 D2 6 श), V1 Dn4 T1 G2 काले वश, Da3 a4 कालेय स (for कालवश) — d) K4 का वृथा, Da4 काम्यका (for का व्यथा) K2 व्यजानत (for विजा°)

20 D6 reads 20a twice — a) D6 (second time) हतम् (for दग्धम्) D7 T1 G1-3 6 जड(T1 G3 6 °ग्ध)मेवानुभवति — b) D7 T1 G2 3 6 मतम्; T2 हत, G1 मितम् (for हतम्) K6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 T2 M1. 6-7 हन्यते; D7 T1 G1-3 6 मन्यते (for हन्ति च) — c) Dn4 om नश्यते K6 D8 [अ]घ (for [अ]ग्रे)

21 a) K1 Da4 तस्य, D7 T1 G1-3 6 नाधैर् (for नास्य) B9 M1 द्वीपं; G1 दीप° (for द्वीप°) Dn1 n4 D2 पारो (for पार) ❀ Cp द्वीप° त्राता ॥ Cs मध्ये विश्रामस्थानम् । ❀ — b) Ś1 K1 2 4 नागाध; K6 D8 D6 नापार°, K7 D7 9 T1 G3 6 नापार; V1 B6 8 9 Cpp नावार, B7 Da3 D6 Cp नाधार°, Da4 धातार°; D4 नो पर, T2 न पार, G1 2 M7 नापरं; M1 5 6 न पर (for नावार°) K1 अप्यते; D6 दर्शितं (for दृश्यते) — d) Ś1 K1 2 4 विधिं, Da3 a4 विधिर् (for विधेर्) Ś1 K1. 2 4 दिष्टस्य; T2 दैवस्य (for दिव्यस्य)

22 a) Da4 D6 ते (for मे) Dn1 काले (for कालो) — b) D7 G1-3 6 च (for न) — c) D7 T1 G1-3 6 न (for स्यान्) D5 om दर्पश्च B9 स्यान्मे दर्पश्च हर्षश्च — d) Da4 क्रोधस्यैव (for °श्चैव) K7 D4 6 9 सुराधिप (for शचीपते)

23 a) Da4 D4 तुप; D8 रुप (for तुष) K2 4 भक्षे, M1 6 भक्षं (for भक्ष) D7 T G1-3 6 हि (for तु) T2 ते (for मां) — b) K7 D4 9 विविक्ते विजने गृहे, Da4 प्रतिविक्तजने ग्रहे (sic), D6 M7 प्रविष्ट (M7 °प) विजने गृहे — c) Ds1 D4 9 T2 M1 विभ्रत; G1 यलिं त; G6 M7 विभ्रत (for वि°). K7 गार्धभ (for गार्दभ) — d) K6 V1 B6 6-9 Dn1. n4 D8 D2 3 6 8 G1 M1 7 Cp आगत्य, K7 Da3 a4 D4 6 9 आदित्य; D7 T G2 3 6 M5 6 आगम्य (for आदिश्य) K4 V1 B7 Da4 D8 D7 T G1-3 6 M7 गर्हसि, K6 -गर्हति (for गर्हसे)

C 12 8111 B 12 224. 24 K 12 231 25
इच्छन्नहं विकुर्यां हि रूपाणि बहुधात्मनः ।
विभीषणानि यानीक्ष्य पलायेथास्त्वमेव मे ॥ २४
कालः सर्वं समादत्ते कालः सर्वं प्रयच्छति ।
कालेन विधृतं सर्वं मा कृथाः शक्र पौरुषम् ॥ २५
पुरा सर्वं प्रव्यथते मयि क्रुद्धे पुरंदर ।
अवैमि त्वस्य लोकस्य धर्मं शक्र सनातनम् ॥ २६
त्वमप्येवमपेक्षस्व मात्मना विस्मयं गमः ।
प्रभवश्च प्रभावश्च नात्मसंस्थः कदाचन ॥ २७
कौमारमेव ते चित्तं तथैवाद्य यथा पुरा ।
समवेक्षस्व मघवन्बुद्धिं विन्दस्व नैष्ठिकीम् ॥ २८
देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
आसन्सर्वे मम वशे तत्सर्वं वेत्थ वासव ॥ २९
नमस्तस्यै दिशेऽप्यस्तु यस्यां वैरोचनो बलिः ।
इति मामभ्यपद्यन्त बुद्धिमात्सर्यमोहिताः ॥ ३०
नाहं तदनुशोचामि नात्मभ्रंशं शचीपते ।
एवं मे निश्चिता बुद्धिः शास्तुस्तिष्ठाम्यहं वशे ॥ ३१

---

24 ^{a}) K6 न हि (for अहं) — ^{b}) K1 विविधा त्मन ; D5 बहुधा पुन — ^{c}) G1. 2 विभूषणानि (for विभी°). K7 D5 7 9 यानीह, B9 जानाहि; T1 G1 2 यान्येक्ष्य; M1 येनेह (for यानीक्ष्य) — ^{d}) K1 पलयेयास, K3 4 G3 पालयेथा(K4 °पा)स्; D6 पलायेथास. — After 24, M5 6 read 26^{ab}

25 ^{a}) K1 सर्वे (for सर्वं). Ś1 K1 समाधत्ते (for °दत्ते) —^{c}) K1 विवृतं, K6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 6 8 विहितं, G1 विकृत (for विधृतं) — ^{d}) Da4 शाक्रं (for शक्र).

26 M5 6 read 26^{ab} after 24 — ^{a}) D7 T G1-3 6 M7 सर्वे (for सर्वं) K4 च पूयते; K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2 3. 6 8 प्रव्यथित; K7 D1 5 9 °थति, Da4 व्यवसित, D7 G1-3. 6 प्रद्रवते; T1 प्रद श्यंते; T2 प्रतप्यंते, M1 5-7 प्रव्ययते (for °थते) — ^{b}) Da4 अपि (for मयि) K7 Da4 Dn4 पुरदर — After 26^{ab}, Kumbh ed ins

641* विद्रवन्ति त्वया सार्धं सर्व एव दिवौकस ।

— ^{c}) K6 D4 अवेमि; K7 अदैमि (for अवैमि) K7 D4 9 तस्य; Da4 त्यस्य (for त्वस्य) — ^{d}) G1 शक्र (for शक्र)

27 ^{a}) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 T G2 3 6 M1. 5 6 अवेक्ष(B8 Da4 °क्ष्य)स्व (for अपे°) — ^{b}) D2 om (hapl) from मात्मना up to वेक्षस्व (in 28^c) K6 Da1 मात्मनो (for मात्मना) K4 D7-G1 M7 गत (for गम) — ^{c}) B7 is partly damaged. M5 6 प्रभावश्च (for प्रभ°) K2 प्रणाशश्च, D5 [अ]व्यव्ययश्च (for प्रभावश्च) V1 B6 (marg) 9 Da3 a4 Cp प्रभवश्चाप्य(B6 [orig] Cp °श्चाप्य ; Da4 °स्याप्य)यश्चैव; D7 T G1-3 6 M1. 7 प्रभावश्चा(M1 7 °श्च पा)प्रभावश्च (M1 7 °व च). ❀ Cn प्रभव ऐश्वर्य प्रभावस्तदाविष्करणम् । ❀ — ^{d}) K1 नात्म संस्थान्, Da4 M7 °सस्थं (for °संस्थ°).

28 D2 om up to समवेक्षस्व (cf v l. 27). —^{a}) D1 G2 कोमारम् (for कौ°) B0 8 इव (for एव) D6 तच्, D7 मे (for ते). Da4 कौरमेव च ते चित्र. — ^{b}) V1 B8 यथैवाद्य तथा पुरा — ^{c}) K1 समवेक्षश्च; V1 °क्ष्यस्व; B8 (marg) समपेक्षस्व; G2 समावे° (for समवे°) D5 समवेक्षस्वमप्येवं — ^{d}) ❀ Cp. नैष्ठिकीं बुद्धिमात्मविधाम् । ❀

29 ^{c}) B6 9 Da3 a4 D5 आसीत्सर्वं; D6 आसन्सर्वे (for °न्सर्वे). B8 यथापूर्वं (for मम वशे) — ^{d}) Da3 वेत्सि (for वेत्थ) D5 तत्सर्वं हि सुराधिप

30 ^{a}) D4 मनस (for नमस). K7 D1. 9 M1 हि (for ऽपि) D7 T G1-3 6 M5-7 नमस्तस्यै दिशायै तु — ^{b}) Ś1 K4 G1 वैरोचनिर् (for °चनो) Ś1 बलि (for बलि°) — ^{c}) K7 D1. 9 ये तु (for इति). K3 4 अभ्य (K4 °भि)पद्यते, K7 D1 5 9 अवमन्यंते (D5 °त); B6 9 Da3. a4 अनु(B9 °न्व)मन्यंत, B7 अभ्य***; D7 G1. 2 अभ्य(G2 °भि)नदंति, T M5 °नंदंत; G3 6 °नंदतो; M1 6 7 °मन्यंत (for °पद्यन्त). — ^{d}) B7 damaged D4 om from बुद्धि up to दृश्यते (in 32^a). B8 पर्याय (for मात्सर्य-) K1 बुद्धिमात्मावमोहिता; K6 °मात्सर्वमो°; D6 °मात्स विमो°.

31 D4 om 31 (cf. v l 30) — ^{a}) D7 T1 G1. 2 तानतु ; M1 तथातु (for तदनु) — ^{b}) D7 T1 G1-3 6 न स्मरामि; M1 7 चात्मभ्रश (for नात्म°) — ^{c}) B8 इति (for एव) M5. 6 भाविता (for निश्चिता) — ^{d}) K1 शास्तुस; K7 B9 D9 सास्तुस; V1 सा तु; Da3 a4 शंभोस, D5 सम्यक; D7 T1 G1-3 6 विभेस् (for शास्तुस)

दृश्यते हि कुले जातो दर्शनीयः प्रतापवान् ।
दुःखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३२
दौष्कुलेयस्तथा मूढो दुर्जातः शक्र दृश्यते ।
सुखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३३
कल्याणी रूपसंपन्ना दुर्भगा शक्र दृश्यते ।
अलक्षणा विरूपा च सुभगा शक्र दृश्यते ॥ ३४
नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम् ।
यत्त्वमेवंगतो वज्रिन्यद्वाप्येवंगता वयम् ॥ ३५
न कर्म तव नान्येषां कुतो मम शतक्रतो ।
ऋद्धिर्वाप्यथ वा नर्द्धिः पर्यायकृतमेव तत् ॥ ३६
पश्यामि त्वा विराजन्तं देवराजमवस्थितम् ।
श्रीमन्तं द्युतिमन्तं च गर्जन्तं च ममोपरि ॥ ३७
एतच्चैवं न चेत्कालो मामाक्रम्य स्थितो भवेत् ।
पातयेयमहं त्वाद्य सवज्रमपि मुष्टिना ॥ ३८
न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः ।
कालः स्थापयते सर्वं कालः पचति वै तथा ॥ ३९
मां चेदभ्यागतः कालो दानवेश्वरमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च कमन्यं नागमिष्यति ॥ ४० C 12. 8127 B 12 224 40 K 12 231 42

---

32 D4 om दृश्यते (cf v l 30) —a) G1 दृश्यते D7 ज्ञातो (for जातो) —b) B3 दशग्रीव, Da4 दर्श मीय (for °नीय) —c) D6 जीवेत् (for जीवन्) Da4 D4 महामात्यो; D7 T1 G1 3 सहामात्यैर् (for °मात्यो) —d) K7 V1 B6-9 Da3 a4 D4 5 9 transp हि तत् and तथा

33 D7 T G1-3 6 om (hapl) 33. V1 reads 33 on marg —a) Ś1 K1 3 4 D4 दुष्कुलेयस्; Da4 दौष्कुल्येयस्, Ds1 दोष्कुले° —b) K1 दुष्कृत°; K7 D4 9 M1, 6-7 दुर्जन°, B3 दुर्ज्ञान°, Da4 दुर्ज्ञात (for दुर्जात) —K7 om (hapl) 33c-34b. Ś1 reads 33c-34d on marg —c) D4 दुःख (for सुख) D6 जीवेत् (for जीवन्). Da4 D4 महामात्यो (for सहा°) —d) K1 महत्तथा, B5 9 Da3, a4 तथा तु तत्, D4 6 9 तथा हि तत् (by transp), D3 हि त तथा

34 K7 om 34ab (cf. v l 33) Ś1 reads 34 on marg —a) Da4 कल्याणरूपसपन्नो —b) Ds1 दुर्भगा —c) Da4 निरूपा (for वि°) —d) K6 7 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 सुभगा दृश्यते परा (K6 Ds1 तथा, B8 Da4 पुरा, D6 पुन)

35 a) B6 कृते (for कृतं) —b) D4 om (hapl.) from क्र त्वया up to शत (in 36b) B3 नेद (for नैतत्) G1 अस्मत् (for शक्र) Ds1 कृता. —c) G2 न त्वम्, M1 तत्त्वम् (for यत्त्वम्) K1 एव गतो, Da4 एव कृतो —d) K4 6 B6 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6 8 G1 च (for वा) Da4 एव कृता (for एवगता)

36 D4 om up to शत (cf v l 35) —a) D5 तावन् (for तव) M1 7 च (for न) K6 B6 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 न कर्म भव (D8 °वि) ताप्येतत् —b) K6 B6 Dn1 n4 D8 D2 3, 5 8 कृत; D7 कृतो (for कुतो) —c) T2 G2 बुद्धिर्, G1 ऋद्धिम् (for °द्धिर्) D7 T G1-3 6 M1 7 अप्यथ वा, M5 6 अप्यन्यथा (for वाप्यथ वा) K7 B6 (marg as in text) 9 D4 7 9 T1 G1-3 6 M1 5-7 [अ]नृद्धि°; T2 [अ]वृद्धि° (for नर्द्धि°) D6 ऋषेर्वाक्याद्यथा वज्रिन् —d) D7 T G1-3 6 गतम् (for कृतम्)

37 a) K1 4 6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 T2 G1 M5 6 त्वां (for त्वा) D7 T1 G1 2 चिराच्चात, M7 विराजते —b) G2 इव (for अव) —c) Da4 श्रीमत D6 श्रुतिमत; G1 द्विति° (for द्युति°) —d) K6 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 गर्जमान (for °न्त च)

38 D6 om 38 —a) K6 7 V1 B6 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6-9 T G1-3 6 M5-7 एवं (for एतच्) K4 Da4 G2 चैव, K6 7 V1 B6 6-9 Da3 D9 T2 M6-7 चैतन्; Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 नैव, Ds1 D4 वैतन्, D6 एव (for चैवं) K6 Ds1 मे (for चेत्) —b) V1 Da3 Dn1 Ds1 s2 (before corr) D6 T2 G2 3 6 ममाक्रम्य, M7 मा मा शक्र (for मामाक्रम्य) D4 स्थिता; T1 G1-3 6 [आ]स्थितो (for स्थितो) K6 भवान्; Da4 [ऽ]भवत् (for भवेत्) —c) Da4 यातयेयम्, G1 पातयेहम् —d) K6 सर्वज्ञम् (for सवज्रम्) T2 इव (for अपि)

39 a) K7 D4 न नु (for न तु) K1 विश्राम (for विक्रम) D4 om ऽय —b) Dn1 n4 शांति, D2 3 8 क्षय (for क्षमा) —c) D6 तापयते (for स्थाप°) K1 सर्वां —d) T2 G2 काल (for कालः) D6 कर्षति, M7 चलति (for पचति) K6 प्रजां; Da4 D5 यथा, T1 M7 (also as in text) तदा (for तथा)

40 b) K4 6 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 दानवेश्वरपूजितं

C. 12 8118 B 12 224 41 K 12 231 43 द्वादशानां हि भवतामादित्यानां महात्मनाम् ।
तेजांस्येकेन सर्वेषां देवराज हृतानि मे ॥ ४१
अहमेवोद्वहाम्यापो विसृजामि च वासव ।
तपामि चैव त्रैलोक्यं विद्योताम्यहमेव च ॥ ४२
संरक्षामि विलुम्पामि ददाम्यहमथाददे ।
संयच्छामि नियच्छामि लोकेषु प्रभुरीश्वरः ॥ ४३
तदद्य विनिवृत्तं मे प्रभुत्वममराधिप ।
कालसैन्यावगाढस्य सर्वं न प्रतिभाति मे ॥ ४४
नाहं कर्ता न चैव त्वं नान्यः कर्ता शचीपते ।
पर्यायेण हि भुज्यन्ते लोकाः शक्र यदृच्छया ॥ ४५
मासार्धमासवेश्मानमहोरात्राभिसंवृतम् ।
ऋतुद्वारं वर्षमुखमाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ४६
आहुः सर्वमिदं चिन्त्यं जनाः केचिन्मनीषया ।
अस्याः पञ्चैव चिन्तायाः पर्येष्यामि च पञ्चधा ॥ ४७

—ᵉ) Dš1 गर्वत, D4 गर्जतं. K7 B8 D8 7 T प्रपतंत, D4 damaged (for प्रतपन्तं) —ᵈ) T2 किम् (for कम्) Ś1 K1. 2 नाधिगच्छति (for नागमिष्यति).

41 ᵃ) K6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3. 6 8 M8 तु भव ताम्; K7 D4 9 हि तपता (K7 °सा)म्, B9 भगवताम् (for हि भव°) —ᵇ) M1 महामना° (for °त्मनाम्) —ᶜ) D7 T G1–3 6 एतानि (for एकेन) K7 B8 D4 9 सर्वाणि (for सर्वेषां) —ᵈ) K7 D4. 6 9 हृतानि, V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 8. 6 8 T2 M1 6 धृतानि (for हृ°).

42 ᵃ) T2 M1 एक (for एव) M1 वहामि (for [उ]द्व°). Ś1 K1 2 4 उद्वहाम्यहमेवापो. —ᵇ) Ś1 K1. 2. 4 मानद; Da4 वासव. —ᶜ) D4 om. from चैव up to नियच्छामि (in 43ᶜ) —ᵈ) D6 विद्योताम् (for °तामि).

43 D4 om 43ᵃᵇᶜ (cf v l. 42). —ᵃ) K6 V1 B0 6 7 9 Da4 Dn1 Ds1 D8 5 6 संरक्ष्यामि (for °क्षामि) Ds2 D7 T G1–3 6 M1 5–7 विमुचामि (for विलुम्पामि) — B8 om (hapl.) 43ᵇᶜ —ᵇ) K7 तथाम्यहम्, T2 अदामहम्; M7 दमाम्यहम् (for ददा°) D6 [आ]ददं (for °दे). Da4 लोकेषु प्रभुरीश्वर°. —ᶜ) Ś1 K1 2 4 विसुंचामि, Da4 corrupt (for नियच्छामि).

44 ᵃ) D6 अन्य; D7 G1 2 अन्यद् (for अद्य). Da4 इति वृत्त; D5 विनिवृर्त्ति. —ᵇ) Ś1 K1 2. 4 अमरे श्वर°; Da4 अमराधिप —ᶜ) G2 काले (for काल-). K7 D4 9 गूढस्य (for गाढस्य) —ᵈ) K1 सर्वं न प्रतिभामि चे.

45 ᵃ) K6 न हि, K7 नाह (for नाहं). Ds1 न वा; D5 च न (by transp.). —ᵇ) K7 नान्यद् (for नान्य) —ᶜ) T1 [अ]पि; T1 (also) [अ]भि (for हि) Da4 युज्यंते; Ds1 भुंज्यंते; Ds2 G2 भुंजते

46 ᵃ) K1 मासानवास; Dn1. n4 मासमासार्धं, D2 8 मासार्धं मास (for °र्धमास) B0. 6 (marg) 9 Cpp -वर्म्माणम् (for -वेश्मानम्) K7 मासार्धमासमेवा श्मान् —ᵇ) Ś1 K1. 2 4 अहोरात्रादि, K6 Da4 °रात्रीभि (for °रात्राभि) T2 संवृतः, G1. 2 -सवृतां. —ᶜ) K1 वृत्तद्वारं; B9 ऋतुद्वोरं; G2 ऋतुद्वारां (for °द्वारं). V1 B8 7 Da4 Dn1 D8 D4. 7 T G1–3 6 M1. 5–7 Cn. p वायु- (for वर्ष). K6 -सुखम्, T1 -मुख्यम्; G2 -मुखाम् (for मुखम्). Cp वर्म्माणं वर्षमुखं ❀ Cs -वायुमुख मित्यपपाठ कालोपाधित्वाभावात् ॥ Cn वायु सूत्रात्मा 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्' (Br. Up 3. 7 2) इति श्रुतिप्रसिद्ध । वर्षमुखमिति पाठे, वर्षतीति वर्षो धर्ममेघाख्यं ध्यानं तदेव मुखं यस्य ॥ Cp ° वायु सप्तस्कन्ध आवहप्रवहादिरूपो मुखमा दिर्यस्य तमीश्वरमाहु° ॥ Cs वायुमुखं वायुशब्दात्संवत्सर उच्यते, वायुवत्सततगामित्वात् । संवत्सरो हि कालस्य प्रधानोऽवयव°, तेन तस्य मुखत्वेन निरूपणम् । ❀ —ᵈ) K6 Dn1 Ds1 आयुर् (for आहुर्) D7 G1 वेद कदा चन, G2 वेद न कश्चन

47 ᵃ) K6 प्राहु° (for आहु°). Da4 D5 चिंत्य (for चिन्त्यं). —ᵇ) K7 D9 यदृच्छया; D7 T G1–3. 6 M1 5–7 मनीषिण° (T2 °ण) (for °षया). — After 47ᵃᵇ, Kumbh. ed. Cv ins..

642* अनित्यं पञ्चवर्षाणि षष्ठो दृश्यति देहिनाम् ।

[Kumbh. ed. अनित्य (for °त्यं).]

—ᶜ) G2 अस्यां (for अस्याः) G2 चिंतायां. B8 आस्पद चैव चिंताया°. —ᵈ) K7 D7 9 T2 G1. 2 M5–7 पर्येष्या (G3 °ष्या)मि; Da4 T1 °पामि (T1 °णि) (for °ष्यामि). ❀ Cn अस्याश्चिन्तायाः पञ्चैव चिन्त्यान्विषयान् अन्नमय प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोशान् पञ्चधा प्रत्येक पञ्चप्रकारान् पक्षद्वयशिरोमध्यदेशपुच्छाख्यपञ्चावयवविशिष्टान् पर्येषामि श्रुत्वावगच्छामि । ❀ — After 47, T2 reads 53ᶜᶠ, while Kumbh. ed Cv ins. after 47

643* ततस्तानि न पश्यामि काले तमपि वृत्रहन् ।

गम्भीरं गहनं ब्रह्म महत्तोयार्णवं यथा ।
अनादिनिधनं चाहुरक्षरं परमेव च ॥ ४८
सत्त्वेषु लिङ्गमावेश्य नलिङ्गमपि तत्स्वयम् ।
मन्यन्ते ध्रुवमेवैनं ये नरास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ४९
भूतानां तु विपर्यासं मन्यते गतवानिति ।
न ह्येतावद्भवेद्गम्यं न यस्मात्प्रकृतेः परः ॥ ५०
गतिं हि सर्वभूतानामगत्वा क्व गमिष्यसि ।
यो धावता न हातव्यस्तिष्ठन्नपि न हीयते ।
तमिन्द्रियाणि सर्वाणि नानुपश्यन्ति पञ्चधा ॥ ५१
आहुश्चैनं केचिदग्निं केचिदाहुः प्रजापतिम् ।
ऋतुमासार्धमासांश्च दिवसांस्तु क्षणांस्तथा ॥ ५२
पूर्वाह्णमपराह्णं च मध्याह्नमपि चापरे ।
मुहूर्तमपि चैवाहुरेकं सन्तमनेकधा ।
तं कालमवजानीहि यस्य सर्वमिदं वशे ॥ ५३ C 12 8141 B 12 224 54 K 12 231 58

---

48 T2 om. 48–49 —a) B3 गम्भीर, D5 गम्भीर Ś1 K1 2 4 गंभीर गहनासह्य —b) Da1 तोयार्णवे ❀ Cn महत्तोयार्णव पारावारशून्यार्णवतुल्यम्, सलिल एको द्रष्टा भवति (Br Up 4. 3 32) इति श्रुत्या ॥ Cs महद्ब्रह्मेति मूलप्रकृतिरुक्ता । । अक्षरशब्दः पुरुषवचनः । पुरुषः व्यष्टिभूतो जीवात्मा । प्रकृतिः व्यष्टिभूतः प्रपञ्चः । ❀ —c) Da1 वाहुर्, D7 T1 G1–3 6 M5 6 प्राहुर् (for चाहुर्) —d) Da1 मक्षर ; M7 अक्षय (for °र) K6 7 B0 6 7 9 Da3 a1 Dn1 n1 D3 D2–9 T1 G1 2 क्षरम् (for परम्)

49 T2 om 49 (cf v 1 48) —a) V1 तत्त्वेषु (for स°) K6 V1 B0 6 9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 6 8 M1 5–7 आविश्य, D7 T1 G1–3 6 आविश्य (G3 6 °पश्य)म् (for आवेश्य) K7 सत्त्वेषु लिंगमानेप —b) K4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2–6 8 9 M1 5–7 निर्लिंगम्, D7 T1 G1–3. 6 अलिंगम् (for नलिङ्गम्) V1 B3 इह (for अपि) —c) Da1 Ds1 मन्यते D7 T1 G1–3 6 M1 5–7 [ए]तद् (for [ए]न) ❀ Cv मन्यन्तेऽध्रुवमेवैनमित्यत्र, एन जीव अध्रुव मन्यन्ते । ❀ —d) K6 B0 6–9 Da3 a1 Dn1. n1 D8 D2 3 5 6 8 M6 जनास्; Cp [ऽ]जनास् (gloss भागवता) (for नरास्) G3 सत्त्व (for तत्त्व) —After 49, D7 T1 G1 2 M5 Kumbh ed. (for the first time, repeating it in its proper place) read 51cd, while G3 6 read 51e–53f

50 a) K1 भू, K7 D4 9 च (for तु) K7 D4 9 विपर्यासे, B1 °र्यये (for °र्यास) D5 भूतानां शुचि पर्याय —b) K1. 2 4 7 D4 9 मन्यते (for मन्यते) K6 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 5. 6 8 कुरुते भगवानिति; D7 T G1–3 6 M1 6–7 मन्यंते गति (G3 तत्त्व, M1 5 6 गत)निश्चयात् (M1 5 6 °या) —c) D7 T G1. 2 6 M1. 5–7 Cv ग्राह्य; G3 कार्यं (for गम्य) —d) D7 T1 G1–3 6 Cv (gloss प्रकृते) यस्मा, T2 यस्मा (for यस्मात्) K7 D4 9 प्रव्रजेत्, Dn1 प्रभवेत्, T2 प्रकृत° (for °ते). K1 पुर ; K6 7 V1 B6–9 Dn1. n1 D8 D2–4 6 7 (marg as in text) 8 9 T G1–3 6 M1 5–7 पुन, B6 (marg) D5 पर (for पर)

51 a) K1 7 D4 5 गतिर्, K6 B6 (marg as in text) 7 Da3 a1 Ds1 D2 6 8 गत (for गतिं) —b) Ś1 K1 2 4 आगता; K6 आगत्वा (for अ°) Da1 [अ]पि, G1 त्व (for क्व) K7 B7 9 Da3. a1 D4 8 9 T2 गमिष्यति (for °ष्यसि) D7 T1 अ(D7 त्व)गत्वा त्वगमिष्यसि (sic) —c) G6 यावता (for धा°) D6 हातव्यं, G1 हातव्यास् —d) V1 B3 तिष्ठतापि (for °न्नपि) G3 हन्यते, Cpp तिष्ठति (for हीयते) —T2 om 51cd D7 T1 G1 2 M5 Kumbh ed (for the first time) read 51cd after 49. G3 6 read 51e–53f after 49 —e) B6 7 Da3 a1 तदींद्रियाणि, B3 न हींद्रि°, D7 T1 G1–3 6 M5 6 Kumbh ed (first time) यमिंद्रि° (for तमिन्द्रि°) —f) D5 पठिता° (for पञ्चधा) ❀ Cn पञ्चधा पञ्चभिः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृत्याख्यैः प्रकारैः । ❀ —After 51, D7 T1 G1. 2 M5 Kumbh ed (for the first time, repeating it in its proper place) read 53cd

52 For the sequence in G3 6, cf v 1 49 —b) K7 D4 9 एन (for आहु) Da1 प्रजापतिः —c) K6 Dn1 D8 T1 G6 M5 ऋतून्; B0 D8 5 7 9 G1. 2 ऋतुं, D2 ऋतु (for ऋतु) D8 5 मासाश् (for मासांश्) Ś1 K1 2 4 तु (for च) —d) K4. 6 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 5 6 8 दिवसांश्च; K7 D4 9 °सास्तु; D7 T G1–3 6 M1 5–7 °सानि (for °सांस्तु) K7 क्षपास्; Da1 गणास्, D5 क्षपा, D4. 9 क्षिपास् (for क्षणांस्)

53 For the sequence in G3 6, cf v 1 49. Da3. a1 om 53ab —a) G1 चापराह्ण K6 7 D6 पूर्वाह्णमपराह्णं च —b) K6 Ds1 M7 इति (for अपि) —c) K7 V1 Da1 D4 9 एव; D5 एके (for अपि) —d) K6 एके (for एकं) Ds2 D7 T1 G1 अनेकधा (for °कधा). —D7 T1 G1 2 M5 Kumbh ed. (for the

C. 12. 8142 B 12. 224 53 K 12. 231 59 बहूनीन्द्रसहस्राणि समतीतानि वासव ।
बलवीर्योपपन्नानि यथैव त्वं शचीपते ॥ ५४
त्वामप्यतिबलं शक्रं देवराजं बलोत्कटम् ।
प्राप्ते काले महावीर्यः कालः संशमयिष्यति ॥ ५५
य इदं सर्वमादत्ते तस्माच्छक्र स्थिरो भव ।
मया त्वया च पूर्वैश्च न स शक्योऽतिवर्तितुम् ॥ ५६
यामेतां प्राप्य जानीषे राजश्रियमनुत्तमाम् ।
स्थिता मयीति तन्मिथ्या नैषा ह्येकत्र तिष्ठति ॥ ५७
स्थिता हीन्द्रसहस्रेषु त्वद्विशिष्टतमेष्वियम् ।
मां च लोला परित्यज्य त्वामगाद्विबुधाधिप ॥ ५८
मैवं शक्र पुनः कार्षीः शान्तो भवितुमर्हसि ।
त्वामप्येवंगतं त्यक्त्वा क्षिप्रमन्यं गमिष्यति ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

---

first time) read 53ef after 51 T2 reads 53ef after 47 —e) K6 V1 B0 6 7 Da3 Dn1.n4 D8 D2 3.5 6 8 T2 G1 M1.6 7 Kumbh ed (both times) इति; K7 एव, B3 9 D7 T1 G2 3 6 M5 अभि (for अव-)

54 b) K7 वासव. —d) K7 तथैव. Ś1 K1.2 4 शतक्रतो (for शचीपते).

55 a) Da4 त्वम् (for त्वाम्). K6.7 V1 B0.6 7.9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–4 6 8 9 T2 G3 6 M1.5–7 शक्र (for शक्रं) —b) Da3 a4 D2 7 8 T G1–3 6 M1 6 देवराज; D6 °राज्यं (for °राजं). V1 महाद्युतिं (for बलोत्कटम्). —c) B8 Da4 T2 महावीर्ये; D7 T1 G1–3.6 °वीर्यैः, M1 7 °वीर्यं (for °वीर्यः) —d) G2 काले (for कालः). K6 Ds1 D8 स शमयिष्यति; K7 संदम°, G1 स्वकम°; M1 6 संशमयिष्यते (for °यिष्यति).

56 a) V1 Da4 यदिदं, D6 स इमं, D7 T1 G1 य इमं (for य इदं) —b) Ds2 स्थितो (for स्थिरो). Da4 भव —d) M1 7 च (for स). Ds1 शाक्ये (for शक्यो). B8 Ds2 D7 T1 G1–3.6 नि (for ऽति-) K7 V1 D4–6 9 स शक्यो विनिवर्तितुं.

57 B7 damaged —a) T2 यम् (for याम्). D5 येमां, T1 एतान् (for एता) D7 T1 G2 3 6 अपि, G1 अनु (for प्राप्य). —b) B6 (marg as in text) Dn1 T2 राज्यश्रियम् (for राज°) K1 अनुत्तमं; B8 इहोषतां. —c) T2 M1 स्थिरा (for स्थिता) K7 D5 यन् (for तन्) —d) M1 नैका (for नैषा). K1 (before corr. as in text) क्वापीह; D5 नैकत्र; D7 T1 G1–3 6 M5 [अ]न्ये° (for ह्ये°)

58 a) D7 T1 G1–3 6 तु (for हि) —b) D5 इह (for इयम्) —c) K1 मा (for मां) K7 D4 9 मां लोला संपरित्यज्य —d) G1 माम् (for त्वाम्). Ś1 K2 7 D4.9 T1 G1 3 6 आगाद् (for अ°) K4 Da4 विबुधाधिपः.

59 a) Ś1 K1.2 4 मन° (for पुन°) K6 कार्यं; Ds1 कार्यं° (for कार्षी°) —b) Ds1 भवतुम् K6 M1 (also as in text) अर्हति (for °सि). —c) G2 त्वम्. V1 B0 Da3.a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6 8 T2 एवंविधं, B6 7 D5 °गता (for °गतं) K6 B0 Da3 Dn1.n4 D8 D2 3 6 8 ज्ञात्वा; D7 T1 G1–3 6 M1 5–7 हित्वा (for त्यक्त्वा). —d) Da4 गमिष्यसि. —After 59, Kumbh. ed. ins

644* कालेन चोदिता शक्र मा ते गर्वं शतक्रतो ।
क्षमस्व कालयोगं तमागत विद्धि देवप ।
निर्लज्जश्चैव कस्मात्त्व देवराज विकत्थसे ।
सर्वासुराणामधिप सर्वदेवभयंकर ।
जितवान्ब्रह्मणो लोक को विषादागतं गतिम् । [5]

Colophon. —*Sub parvan* Ś1 K1 2.4 6 7 V1 B0 7–9 Da3.a4 Dn1 n4 D8 D2–4 6–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 7–9 Da3 a4 Dn1 Ds1 D2–6 8.9 M5 बलिवासवसंवाद°; M1 6.7 बलिवासवसंवादे लक्ष्मीचापलोक्ति°. —*Adhy. no.* (figures, words or both) B7 Dn4 Ds2 50, Dn1 D7 T1 G1.3 6 M5 51, Ds1 52, T2 G2 65, M1.6 7 49. —*Śloka no.* Dn1 Ds1 60, Dn4 D8 59,

२१८

भीष्म उवाच ।
शतक्रतुरथापश्यद्बलेर्दीप्तां महात्मनः ।
स्वरूपिणीं शरीराद्धि तदा निष्क्रामतीं श्रियम् ॥ १
तां दीप्तां प्रभया दृष्ट्वा भगवान्पाकशासनः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनो बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ २
बले केयमपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।
त्वत्तः स्थिता सकेयूरा दीप्यमाना स्वतेजसा ॥ ३
बलिरुवाच ।
न हीमामासुरीं वेद्मि न दैवीं न च मानुषीम् ।
त्वमेवैनां पृच्छ मा वा यथेष्टं कुरु वासव ॥ ४
शक्र उवाच ।
का त्वं बलेरपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।
अजानतो ममाचक्ष्व नामधेयं शुचिस्मिते ॥ ५
का त्वं तिष्ठसि मायेव दीप्यमाना स्वतेजसा ।
हित्वा दैत्येश्वरं सुभ्रु तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ ६
श्रीरुवाच ।
न मा विरोचनो वेद न मा वैरोचनो बलिः ।
आहुर्मां दुःसहेत्येवं विधित्सेति च मां विदुः ॥ ७ C. 12 8154 B 12 225.7 K 12.232.7

218

1 a) T2 तया (for अथ) — b) D4 बलदीप्तां, G1 बले दीप्तिं — c) Da4 स्वरूपिणां; M7 सुरूपिणीं — d) Ś1 निष्क्रामतीं; K4 निष्क्रामतीं (for °मतीं) Da4 श्रियं (for श्रियम्) K6 7 Dn1, n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 6-7 निष्क्रामं (Da1 °ष्क्राम, D5 6 °ष्क्रमं) तीं तदा (D7 T G1-3 6 M5 7 °त°) श्रियं.

2 a) Ś1 K1, 2 समयं (K2 °यां); K4 समया (for प्र°) K4 दीप्तां (for दृष्ट्वा) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-6 8 9 तां दृष्ट्वा प्रभया दीप्तां. — d) Ś1 K1 (before corr) 4 बर्लि (for बलिं)

3 Before 3, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1-3 6 M1, 6 7 ins शक्र उवाच; K7 D4, 6 9 शतक्रतुरु° — a) Ś1 K1 (before corr) 4 बडे (for बले) M6 7 अपाक्रांता (for अप°) — D7 G2 om. (hapl) 3^{c}–5^{b}. G1 reads 3^{cd} on marg M1, 6 7 repeat 3^{cd} after 5^{ab} — c) T1 G3 6 त्वयि (for त्वत्त°) Ś1 K1 सु (for स)

4 D6, 7 G2 om 4 (for D7 G2, cf v l 3) T1 om (hapl) 4^{a}–6^{b} G1 om 4^{a}–5^{b} K2 बडिर् (for बलिर्) — a) D8 om from मासुरीं up to तया (in 31^{c}) D5 मानुषीं (for आसुरीं) — b) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn4 D8 4 देवीं (K6 Da4 °वी) (for दैवीं) K6 7 Dn1 T2 G3, 6 M7 च न (by transp.), V1 नैव — c) Da4 D5 [ए]तां (for [ए]नां) Ś1 K1, 2 4 पृच्छमानो (for पृच्छ मा वा) K6 7 Da3 Dn1, n4 D8 D2-4 9 M1 6 त्वमेनां पृच्छ वा मा वा

5 D7 G1 2 om 5^{ab} (cf v l. 3, 4) D8 T1 om. 5 (cf v l 4) D6 reads 5^{ab} twice — a) Ś1 बडेर् D6 (first time) उपाक्रांता; D6 (second time) अपा° (for अप°) — b) V1 B6 (marg) 9 राजमाना (for रोच°) D6 (first time) [अ]नु मानुषीं; D6 (second time) शिखडिनि ❀ Ca शिखण्डिनी तनु तरकेशवती ॥ Cp उन्नतकेशबन्धवती ॥ Cv रम्यचूडा वती । ❀ — After 5^{ab}, M1 6 7 repeat 3^{cd} — d) K1 om from शु up to चक्ष्व (in 6^{d})

6 K1 om. up to चक्ष्व (cf v l 5) D8 om 6, T1 om 6^{ab} (for both, cf v l 4) — a) D7 T2 G1 2 नानु; G3 6 M1, 5-7 का नु (for का त्व) Dn1 D8 मामेव; Dn4 D2 5 मामेव (for मायेव) — b) G1 स्वचेतसा (for स्वतेजसा) — c) Bom., Kumbh ed दैत्यवरं (for दैत्येश्वर) T1 तत्र; G2 सुष्ठु (for सुभ्रु) — d) D7 T1 G1-3 6 त्व (for तन्) K6 7 Dn1, n4 D2 7 T G1-3 6 M1, 5-7 पृच्छत° (for तत्त्वत).

7 D8 om. 7 (cf. v l 4) K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्) — a) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-7 9 T G1-3 6 M1 5-7 मां (for मा) G1 विरोचने — b) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-7 9 T G1-3 6 M1, 5-7 नाय (for न मा) G1 वैरोचने Ś1 K1 (before corr) वडि°, D7 G2 3 6 बली — After 7^{ab}, M5 reads 8^{cd} — c) Ś1 K1, 2 Da1 मा (for मां). T1 G1-3, 6 M5-7 दुष्पहा (G2 °ह) (for दुःसहा). K7 D4, 6 7 9 T1 G1, 3, 6 M1 5 6 [इ]त्येव; G2 चेति (for

C 12. 8155
B 12. 225. 8
K 12. 232. 6

भूतिर्लक्ष्मीति मामाहुः श्रीरित्येवं च वासव ।
त्वं मां शक्र न जानीषे सर्वे देवा न मां विदुः ॥ ८

शक्र उवाच ।

किमिदं त्वं मम कृते उताहो बलिनः कृते ।
दुःसहे विजहास्येनं चिरसंवासिनी सती ॥ ९

श्रीरुवाच ।

न धाता न विधाता मां विदधाति कथंचन ।
कालस्तु शक्र पर्यायान्मैनं शक्रावमन्यथाः ॥ १०

शक्र उवाच ।

कथं त्वया बलिस्त्यक्तः किमर्थं वा शिखण्डिनि ।
कथं च मां न जह्यास्त्वं तन्मे ब्रूहि शुचिस्मिते ॥ ११

श्रीरुवाच ।

सत्ये स्थितास्मि दाने च व्रते तपसि चैव हि ।
पराक्रमे च धर्मे च पराचीनस्ततो बलिः ॥ १२
ब्रह्मण्योऽयं सदा भूत्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
अभ्यसूयद्ब्राह्मणान्वै उच्छिष्टश्चास्पृशद्घृतम् ॥ १३

[इ]त्येव) ❀ Cp दुःसहा, यस्या योगात् शत्रूणां दुःसहो भवति, अथ वा सर्वैर्दुःखेन सह्यते । ❀ —d) Ś1 K1.2.4.7 D7.9 T G1.3.6 विवित्से(K1 °त्सि)ति; D5 विधित्सति, M1.5–7 वि(M5 श्री)वत्सेति (for विधि°). D5 न (for च) V1 B0 पुन° (for विदु°). Da4 विधित्सेवित्तमां विदु°. ❀ Cp विधित्सेति च यस्या योगात् कर्तुमिच्छायां सत्यां दक्षः स्यात् ॥ Cs लब्धुमिष्यत इति विधित्सा । ❀

8 D8 om. 8 (cf v l. 4) —a) M1.6 भूति (for भूतिर्) Ś1 K1.2.4 श्रीरिति (for लक्ष्मीति). —b) Ś1 K1.2.4 विवित्सेति, D5 श्रीर्विधेति (for श्री रित्येवं) K7 Da3.a4 D4.6.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 एव (for एवं). K4 Da4 वासव, D7 T1 G1–3.6 M5 मामत; T2 M1.6.7 मानद (for वासव) —Ś1 K1.2.4 om 8cd, M5 reads it after 7ab. —c) Ds2 transp त्व and मां.

9 D8 om 9 (cf v. l 4) —b) Ś1 K1 (before corr.).2.4 वै यदे° (for बलिन°) —For 9ab, K7 D4.6.9 subst.

645* यद्गुणेषु च लुब्धासि बलेरपनयस्तु कः ।

—c) T G1–3.6 M1.5–7 दुःषहे (for दुःसहे) D6 यज्जहासि, G1.2 विजहाति (for °हासि) —d) K6 T2 चिरं; G1 M7 चीर° (for चिर°) K7 °संवासनी; Da3.a4 संवादिनी (for °सिनी). G1 सति

10 D8 om 10 (cf v l 4.) T2 om (hapl) 10–11 K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्) —a) Dn1 नो (for the first न) K7 D4.9 च; D7 T1 G1–3.6 M1.5–7 वा (for मां) —b) Da4 कथं च न —c) D6 कामस् (for कालस्). K2.4.6 V1 B0.7–9 Dn1.n4 D8 D2.3 M1.5–7 पर्यागान्, K7 D4.9 °य (for °यान्). D7 T1 G1–3.6 काले तु पर्यगामेवं —d) D7 T1 G2.3.6 मैव (for मैन). K7 D4.6.9 मा मन्ये° थास्त्वमन्यथा।

11 D8 T2 om. 11 (cf v l. 4, 10) G2 om the ref —a) Ś1 K1 (before corr) बडिस्त्यक्त; D7 T1 G1–3.6 परित्यक्त. —b) K2.4 B6.7.9 Da3.a4 Dn4 G1 M7 शिखडिनी —c) V1 D7 T1 G1–3 न (for च) K1.2 M1.6.7 मा (for मां) V1 च (for न).

12 D8 om 12 (cf v l 4). T2 G2 om the ref K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्) —a) K7 D4.9 वचसि (for स्थितास्मि). D4 दामे (for दाने). —b) Da4 भ्रंजे (for व्रते). Da4 Ds1 वा (for च) K6.7 V1 B0.7.8 Da4 D8 D2–6.9 G6 ह (for हि) —d) V1 B8 परिहीनस्, B0 D5 पराधीनस्; Da4 पराङीवस् (sic) (for °चीनस्). Ś1 K1.2 स्वत्तो (for ततो). Ś1 K1 (before corr.) बडि° (for बलि°).

13 D8 om 13 (cf v. l. 4). Da3.a4 om 13ab —a) Ds1 [ऽ]ह (for ऽय). K6 V1 B0.6.7.9 Dn1.n4 D8 D2.3.5 M5 पुरा, K7 D4.9 यदा (for सदा). —b) D4 यतेंद्रिय (for जितेन्द्रिय°). —c) K6 Ds1 T2 M1.5–7 अभ्यसूयन्, K7 D4.9 अभ्या(K7 °भ्य)सूया(D9 °य)द्; D7 T1 G1–3.6 अभित्रय. Ś1 K1.2 ब्राह्मणेभ्य; K4.6 B6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3 °णानाम् (for °णान्वै) D7 यैर् (for वै) —d) D6 उच्छिष्ट च; D7 T1 G1–3.6 उपासि(G1 °य)त्वा (for उच्छिष्टश्च) Ds1 [अ]स्पृशन् K6 T1 G3.6 व्रतं; G1 दिवं (for घृतम्)

14 D8 om 14 (cf v. l 4). —a) K7 गत (for यज्ञ). K1 परो, K6 V1 B6.7.9 Da4 Dn1 n4 D8 D2.3.5 सदा, Da4 यदा (for पुरा) —b) K6 B9 D8 G2 M1.5–7 स्वय; K7 Da3.a4 D6.7.9 (also as in text) G1 स्मय, T1 G3.6 [ऽ]न्वह; T2 स्वयं (for [इ]त्ययम्) K1 मामेव जयतेभ्यय. —c) K6 लोक;

यज्ञशीलः पुरा भूत्वा मामेव यजतेत्ययम् ।
प्रोवाच लोकान्मूढात्मा कालेनोपनिपीडितः ॥ १४
अपाकृता ततः शक्र त्वयि वत्स्यामि वासव ।
अप्रमत्तेन धार्यास्मि तपसा विक्रमेण च ॥ १५
शक्र उवाच ।
अस्ति देवमनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् ।
यस्त्वामेको विषहितुं शक्नुयात्कमलालये ॥ १६
श्रीरुवाच ।
नैव देवो न गन्धर्वो नासुरो न च राक्षसः ।
यो मामेको विषहितुं शक्तः कश्चित्पुरंदर ॥ १७
शक्र उवाच ।
तिष्ठेथा मयि नित्यं त्वं यथा तद्ब्रूहि मे शुभे ।
तत्करिष्यामि ते वाक्यमृतं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १८
श्रीरुवाच ।
स्थास्यामि नित्यं देवेन्द्र यथा त्वयि निबोध तत् ।
विधिना वेददृष्टेन चतुर्धा विभजस्व माम् ॥ १९
शक्र उवाच ।
अहं वै त्वा निधास्यामि यथाशक्ति यथाबलम् ।
न तु मेऽतिक्रमः स्याद्वै सदा लक्ष्मि तवान्तिके ॥ २०
भूमिरेव मनुष्येषु धारणी भूतभाविनी । C 12 8168 B 12 225 21 K 12 232 21

T1 लोभान् (for लोकान्) B9 मूलात्मा (for -मूढात्मा). M1, 6-7 तत प्रहाय मूढात्मा —[d]) D6 काले च (for कालेन) K2 [उ]परि (for [उ]पनि) B9 -पीडिता

15 D8 om 15 (cf v 1 4) —[a]) K4 अपाकृतां; Da4 अपराकृता (sic), D5 अपाहृता; D7 T G1-3 6 अपक्रांता (D7 °तस्) (for अपाकृता) D4 9 शाक्रस —[c]) K7 V1 B6-8 Da4 D1-7 9 T G1-3 6 M1, 6-7 अप्रमादेन (for °मत्तेन)

16 D8 om 16 (cf v 1, 4) —[a]) Ś1 K1 2 4 6 V1 B8 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 नास्ति; D7 T G1-3 6 M1 6-7 कोस्ति (for अस्ति) —[b]) D5 पूर्वे (for सर्वे) —[c]) G6 कस् (for यस्) Da3 त्वम् (for त्वाम्) K6 B6-8 Dn1 n4 Ds1 D8 विसहितुं (for विष°) —[d]) K7 कमलालया

17 D8 om 17 (cf v 1 4) K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्) —[a]) K7 D6 9 न स (for नैव) Ś1 K4 दैवो (for देवो) —[b]) K7 D9 सुरो; Da4 [अ]सूरो. Da4 transp न and च G3 राक्षसी B8 नासुरोरगराक्षसा —[c]) K6 B6 7 Dn1 Ds1 D2 विसहितुं —[d]) B6-9 Da3 a4 D7 T G1-3 6 M1 6-7 transp श(B8 यु)क्त and कश्चित् Da4 पुरदर

18 D8 om 18 (cf. v 1 4) —[a]) Ś1 (*sup lin* as in text) K2 4 मम (for मयि) Da4 D4 G2 नित्यत्वं; Ds1 त्वं नित्य (by transp) —[b]) K1 यथा वा; V1 B0 यथावद्, G3 6 यथा हि (for यथा तद्) —[d]) K4, 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-6 9 M1 ऋतं तद् (M1 त), D7 T1 G1-3 6 नानृत (for ऋत त्व) Ś1 K1 2 B6 (marg as in text) कर्तुम् (for वक्तुम्)

19 D8 om 19 (cf v 1 4) K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्) —[a]) D5 दैत्येंद्र (for देवेन्द्र) —[b]) M1 निबोधत (for °ध तत्) —[c]) Ś1 K1 2 T2 M1 6 देव (for वेद°) —[d]) Ś1 K1, 2 मा; Da4 corrupt (for माम्)

20 D8 om 20 (cf. v 1 4) V1 reads the ref on marg —[a]) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-7, 9 T G1-3 6 M1 5 6 त्वां (for त्वा) K7 V1 B8 (marg) 8 Ds1 (before corr) D4 5 9 M1 6 7 Ca विधास्या(D9 °स्या)मि, Da4 विधास्यति (for निधास्यामि) ❀ Ca विधास्यामि साधयिष्यामि। ❀ —[b]) Da4 विधास्यति, D7 T1 G1-3 6 यथातत्त्व (for °शक्ति) K1 यथा फलं, D5 बलाबल (for यथाबलम्) —[c]) Da4 न तु (for न तु) —[d]) D7 T G1-3 6 तथा (for सदा) D7 T1 G1-3 6 M1 6 लक्ष्मीस् (for लक्ष्मि) K2 4 G1 2 तथा (for तव)

21 D8 om. 21 (cf v 1 4) —[a]) Da4 भूमेर् B6 (marg) एषा; T2 एषु; G1 2 एष (for एव) —[b]) K4, 6 V1 B8 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 G1 2 धारिणी; K7 D2 5, 9 M6 7 धरणी (for धा°) D7 T G1-3 6 सर्वे (for भूत) K1 -भाविणी; K7 D2 6 9 T G2 3, 6 M5-7 भावनी (for भाविनी) M1 व्रतत्त्यपरिधारिणी —[c]) M1 तास् (for सा) K6 पादे, G1 पद् Da4 तितीक्षेत, M1 तितिक्षताम्, M7 तितिक्षेते — M1 om (hapl) 21[d]–23[c] —[d]) Da3 इति (for हीति) T2 त्रुति (for -मति)

22 D8 M1 om 22 (cf v 1 4, 21). K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्) —[a]) K4 D6 G1 2 निहत (G1 °ता);

C 12.8168 B 12.225.21 K 12.232.21 सा ते पादं तितिक्षेत समर्था हीति मे मतिः ॥ २१

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयं भूमौ प्रतिष्ठितः ।
द्वितीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २२

शक्र उवाच ।

आप एव मनुष्येषु द्रवन्त्यः परिचारिकाः ।
तास्ते पादं तितिक्षन्तामलमापस्तितिक्षितुम् ॥ २३

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयमप्सु प्रतिष्ठितः ।
तृतीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २४

शक्र उवाच ।

यस्मिन्देवाश्च यज्ञाश्च यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
तृतीयं पादमग्निस्ते सुधृतं धारयिष्यति ॥ २५

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयमग्नौ प्रतिष्ठितः ।
चतुर्थं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २६

शक्र उवाच ।

ये वै सन्तो मनुष्येषु ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
ते ते पादं तितिक्षन्तामलं सन्तस्तितिक्षितुम् ॥ २७

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयं सत्सु प्रतिष्ठितः ।
एवं विनिहितां शक्र भूतेषु परिधत्स्व माम् ॥ २८

शक्र उवाच ।

भूतानामिह वै यस्त्वा मया विनिहितां सतीम् ।

M_6 विहित (for नि°). — b) Bo सत्सु (for भूमौ) G_2 प्रतिष्ठितं — c) Bo तृतीयं (for द्वि°). V_1 transp पादं and मे — d) K_2 7 स (for सु-)

23 D_8 om 23 (of v. l. 4) M_1 om 23[abc] (of v. l 21) — b) K_7 D_2 9 द्रवत्य°; D_7 T G_{1-3} 6 द्रवंति K_6 V_1 B_6 (marg as in text) 8 Da_3 Dn_1 n_4 D_8 D_2 3 5 Cp -चारिणी°, Bo 7 9 चारिणी; D_7 T G_{1-3} 6 M_5 7 धारणे; M_6 धारिणी (for चारिका°) — c) K_1 तितिक्षवम्, D_6 तितीक्षंताम् — d) D_7 तितीक्षितुं.

24 D_8 om. 24 (cf v l 4) Da_4 om. the ref — a) D_4 om from हित° up to यस्मिन् (in 25a) D_6 G_2 निहत° (for निहित) K_7 पादौ (for पादो) — b) K_4 प्रतिष्ठिता°. — c) M_1 द्वितीय (for तृतीय) K_4 चक्र (for शक्र). V_1 transp पाद and मे.

25 D_8 om. 25 (cf v l 4) D_4 om up to यस्मिन् (of v l 24) — a) K_4 6 V_1 Bo 6-9 Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_8 D_2 3 5 T_2 M_5 वेदाश्च; D_7 T_1 G_{1-3} 6 यज्ञाश्च (for देवाश्च) K_7 D_4 6 7 9 T_1 G_{1-3} 6 वेदाश्च (for यज्ञाश्च) — b) K_6 Bo 6-9 Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_8 $D_{2,3}$ 5 7 T $G_{2,3}$ 6 M_5 देवा°; K_7 D_4 6 9 G_1 यज्ञा° (for वेदा) — c) K_7 तृतीय (for °यं). B_9 om पाद $Ś_1$ K_1 2 च (for ते) — d) B_6 स्वधृतं, D_7 T_1 G_{1-3} 6 सुवृत्तं; T_2 सुभृतं (for सुधृत)

26 D_8 om. 26 (cf v. l 4). — a) Da_4 ते (for मे) K_4 निहित, D_6 G_2 निहत° — c) G_2 चक्र (for शक्र) K_6 यदि मे, V_1 मे पादं (by transp). — d) K_7 सं- (for सु).

27 D_8 om 27 (of v l 4). — a) $Ś_1$ K_1 3 Da_4 D_6 ब्राह्मणा (Da_4 °ण; D_6 °ण्या°) (for ब्रह्मण्या°) — c) D_5 ते वै, D_7 ये ते, T_1 G_{1-3} 6 एते; M_6 ततो (for ते ते) M_6 वादं (for पाद) K_6 तितिक्षंतीम् — d) K_6 तितीक्षितुं

28 K_1 D_8 om 28 (for D_8, of v l. 4) — a) Dn_4 निर्मित°, D_6 निहत°, M_7 निहितं (for °त°) — b) G_1 प्रतिष्ठितं — c) $K_{4,6}$ Bo Da_3 Dn_1 n_4 D_8 D_2 3 M_1 7 हि; D_7 T G_{1-3} 6 सु (for वि) K_6 T_2 निहितं, D_7 T_1 G_3 M_1 6 -निहिता (M_6 °त°), G_1 निहता° (for -निहितां) — d) $Ś_1$ K_2 विनिधत्स्व; D_4 G_1 परिधश्च (G_1 °स्व) (for °धत्स्व)

29 D_8 om 29 (of v l 4). K_1 om the ref — After the ref, Kumbh. ed Cv ins

646* भूमिशुद्धिं तत° कृत्वा मङ्भि° संतर्पयन्ति ये ।
भूतानि च यजन्त्यग्नौ तेषां त्वमनपायिनी ।
ये क्रियाभि° सुरक्ताभिर्हेतुयुक्ता° समाहिता ।
ज्ञानवन्तो विवत्सायां लब्धा माधान्ति योगिन ।

[(L 4) ❀ Cv माधन्ति सतोप कुर्वन्ति । ❀]

— a) K_6 V_1 Bo 6-9 Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_8 D_2 3 transp वै and यस्. K_1 4 V_1 Bo 6-9 Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_8

उपहन्यात्स मे द्विष्यात्तथा शृण्वन्तु मे वचः ॥ २९

भीष्म उवाच ।

ततस्त्यक्तः श्रिया राजा दैत्यानां बलिरब्रवीत् ।
यावत्पुरस्तात्प्रतपेत्तावद्वै दक्षिणां दिशम् ॥ ३०
पश्चिमां तावदेवापि तथोदीचीं दिवाकरः ।
तथा मध्यंदिने सूर्यो *अस्तमेति यदा तदा ।
पुनर्देवासुरं युद्धं भावि जेतास्मि वस्तदा ॥ ३१
सर्वाँल्लोकान्यदादित्य एकस्थस्तापयिष्यति ।
तदा देवासुरे युद्धे जेताहं त्वां शतक्रतो ॥ ३२

शक्र उवाच ।

ब्रह्मणास्मि समादिष्टो न हन्तव्यो भवानिति ।
तेन तेऽहं बले वज्रं न विमुञ्चामि मूर्धनि ॥ ३३
यथेष्टं गच्छ दैत्येन्द्र स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ।
आदित्यो नावतपिता कदाचिन्मध्यतः स्थितः ॥ ३४
स्थापितो ह्यस्य समयः पूर्वमेव स्वयंभुवा ।
अजस्रं परियात्येष सत्येनावतपन्प्रजाः ॥ ३५ C 12 8163 B 12 225 33 K 12 212 40

D2 3 7 T G1-3 6 M1 6-7 त्वां (for त्वा) K7 D4-6 9 भूतेषु तु मया यस्त्वाम् —b) K7 D4-6 9 एव (for मया) D4 सु (for वि) K4 7 निहतां (for निहि-तां) —c) B8 ते (for मे) K4 6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 घ्रप्यस्, K7 D4 6 7 9 T G1-3 6 M1 6-7 द्वेप्यस्, V1 B5 हिंस्यस्; B6 (marg) D5 वध्यस् (for द्विष्यात्). —d) K7 D4-6 9 तस्मात् (for तथा)

30 D8 om. 30 (cf v l 4) K6 7 B0 6 7 9 Dn1 n4 D8 D2-6 9 M5 om the ref —After the ref, Kumbh ed Cv ins

647* तथेति चोक्त्वा सा भ्रष्टा सर्वलोकनमस्कृता ।
वासवं पालयामास सा देवी कमलालया ।

[(L 1) Cv वत्सा (gloss कुमारी श्रीवत्सरूपा वा) (for भ्रष्टा)]

—a) K7 D4 6 9 राजन् (for राजा) —b) K7 D4, 6 9 पतिर् (for बलिर्) —Before 30cd, K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 9 T2 M1 6 7 ins बलिरुवाच —c) D6 प्रतिपत् (for प्रतपेत्)

31 D8 om up to तथा (cf v l 4) —a) Da4 पश्चिमा —b) Da4 तयो दिवि (for तथोदीचीं). —c) D8 मध्य (for मध्य) Ds1 -दिन (for दिने) —d) Ś1 K1, 2 चास्तम्, K4 B6 (orig) Da4 T G1 3 M1 6-7 Cv [s]थास्तम्, K6 7 V1 B0 6 (marg) 7-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 Ca p नास्तम्, D7 G6 [s]थास्तम्; G2 यथा (for *अस्तम्) T G1 यथा (for यदा) D9 om तदा ❀ Ca p मध्यंदिने नास्तमेति, न शान्तकिरणो भविष्यति, अत्यन्ततेजोमाली लोकदाहाय भावी ॥ Cv सूर्योऽथास्तम्, उदयमारभ्यास्तमयपर्यन्त चक्षु दिक्षु तपन्सूर्यो यदा मध्यंदिने अस्त, प्रभाया अल्पतामेति तदा काले। स कालो विपरीतत्वादसुरजयकाल इति भाव । ❀ —e) Ś1 K1 2 4 पुरा (for पुनर्) K7 देवासुरे B9 om युद्धं —f) M7 (sup lin as in text) भवेज् (for भावि) K7 D4, 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 वै, B8 ते (for वस्)

32 a) K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1, 5-7 सर्वं (for सर्वाँल्) D5 T2 M1 6 यथा (for यदा) —b) K4 एकत, D7 T G1-3 6 M1 5-7 मध्यस्थ (for एकस्थस्) K4 6 7 Da4 T G1 2 6 M6 स्थापयिष्यति (for ताप°) —c) D7 T1 G1-3 6 तस्मिन् (for तदा) B9 देवासुरैर् —d) Ś1 K1 2 4 V1 वि जेताह, B6-9 M1, 6 जेताह वै (B8 ते; M1 6 त्वा), D7 T G1-3 6 नेता त्वाह (for जेताहं त्वा)

33 a) K7 ब्राह्मणोस्मि (for ब्रह्मणास्मि) G2 सदा दिष्टो (for समादिष्टो) —c) Ś1 K1 (before corr) वद्धे (for बले) —d) K7 D4 6 9 मुंचाम्यद्य, D7 T1 G1-3 6 मुचामि हु (for विमुञ्चामि)

34 a) Ś1 K1, 2 यथेच्छं; Da4 यथेंद्रं (for यथेष्ट). Da4 दैत्येंद्र —b) Ś1 K1 2 4 तिष्ठ वा त्व (for स्वस्ति तेऽस्तु) Da4 D4 महासुर (D4 °रं). —c) Dn1 नैव; D7 T G1 3 6 M5 (sup lin), 7 नाति; G2 M1 5 (orig) 6 नाभि, Ca नाव (as in text) —d) Ś1 K1 2 मध्यग; T2 °वत् (for °त) K7 D4 7 9 T1 G1 3 6 कदाचिन्मध्यमास्थित

35 b) Dn1 Ds1 परिपाति (for परियाति) T G3 M5 7 अर्कस्, G1 एकस् (for एष) Ś1 K1 2, 4 अ जस्रं परियायाद्धि, D7 G6 °स्रमपयादर्कस्, G2 M1, 6 °स्र पर्यंट (G2 °या) त्यर्कस् —d) B0 [अ]वतपत्, B8 वितपन्; D5 6 [अ]त (D6 °ता) पयन् (for [अ]वतपन्) Ś1 K1 2 4 इत्यंते नातपत्प्रजा; K7 D4 9 एति वा तापयन्प्र जा; D7 T G1-3 6 M1 5-7 तेजसा प्रतपन्प्रजा.

C 12 8184 B 12. 225 36 K 12 222 40 अयनं तस्य षण्मासा उत्तरं दक्षिणं तथा ।
येन संयाति लोकेषु शीतोष्णे विसृजन्रविः ॥ ३६
भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्तु दैत्येन्द्रो बलिरिन्द्रेण भारत ।
जगाम दक्षिणामाशामुदीचीं तु पुरंदरः ॥ ३७
इत्येतद्बलिना गीतमनहंकारसंज्ञितम् ।
वाक्यं श्रुत्वा सहस्राक्षः खमेवारुरुहे तदा ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

भीष्म उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शतक्रतोश्च संवादं नमुचेश्च युधिष्ठिर ॥ १
श्रिया विहीनमासीनमक्षोभ्यमिव सागरम् ।
भवाभवज्ञं भूतानामित्युवाच पुरंदरः ॥ २
बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्द्विषतां वशमागतः ।
श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्याहो न शोचसि ॥ ३
नमुचिरुवाच ।
अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति नास्ति शोके सहायता ॥ ४

---

36 ^{a}) K2 अनय; B6 9 अयने (for °नं) Ś1 K1 2 पाण्मास; K4 V1 B0 6.7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3. 6 8 षण्मासान्, K7 D4 6 9 T2 M7 षण्मासम्, G1 °साद् (for °सा) — ^{b}) B6 तदा (for तथा) — ^{c}) D7 T1 G1–3.6 M7 तेन (for येन). K7 संयाति — ^{d}) K3 4 शीतोष्णो, Da4 शितोष्णे. K7 B0 7 9 Da3 a4 D2 6 9 M1 5 6 विभजन् (for विसृ°)

37 ^{b}) Da4 भारत — ^{c}) D6 आसम् (for आशाम्). — ^{d}) K7 Da4 उदिची (Da4 °चि) D4 पुरदर ❀ Cs दक्षिणामाशां पाताल उदीचीं स्वर्गम् । ❀

38 ^{a}) K6 Ds D8 एवं (for एतद्) Ś1 वडिना (for बलिना) — ^{b}) Ś1 K1 संयुत, K3 (*sup lin.*) सयंतं, B6 9 Da3 a4 G1 सज्ञक (G1 °त); Ds1 -संज्ञिते; D5 संज्ञिकं (for °तम्) — ^{d}) K7 तथा, D5 तत (for तदा) K6 V1 B0 D5 D8 स्वर्गमारुरुहे तदा

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K1 3 4 6.7 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2–4 6–9 T G1 3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1. 3 4 V1 B0 6 9 Dn1. n4 Ds D2 3 8 M7 श्रीसंनिधानं, K7 शक्रबलिसंवाद°, B7 Da3 a4 बलिवासवसंवादे श्रीसंनिधान, D2 9 बलिवासवसंवादे श्रीसंनिवेश°; D5 6 श्रीवासवसंवाद°, D7 G3 3.6 बलिवासवसंवाद° समाप्त°; M1 6 बलिवासवसंवादे श्रीनिधान; M5 बलिवासवसंवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 52, Dn4 Ds2 51, Ds1 53, T2 G2 66, M1 6 7 50 — *Śloka no* Dn1 38, Dn4 37

219

Before 1, Kumbh ed ins

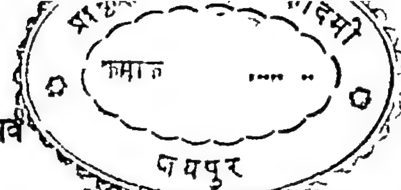
648* युधिष्ठिर उवाच ।
व्यसनेषु निमग्नस्य किं श्रेयस्तद्ब्रवीहि मे ।
भूय एव महाबाहो स्थित्यर्थं तं ब्रवीहि मे ।

1 ^{a}) V1 B6–9 Da4 [अ]पि (for [ए]व) — ^{d}) Da4 युधिष्ठिर.

2 K7 D4 9 om. (hapl) 2^{a}–3^{b} Da4 repeats 2^{ab} after 3^{ab}. — ^{a}) Da4 (second time) आश्रीनम् (for आसी°) — ^{c}) ❀ Ca n भवाभवज्ञं उत्पत्तिप्रलयज्ञम् । ❀ — ^{d}) B7 पुरंदर.

3 K7 D4 9 om 3^{ab} (cf v. 1 2) Before 3, D5 6 T2 M1. 6 7 ins शक्र उवाच. — ^{a}) T2 बद्धं, G3 बद्द (for बद्ध) K6 परैश् (for पाशैश्) K4 श्रुत; M1 च तद् (for च्युत°) — After 3^{ab}, Da4 repeats 3^{ab} and om. 3^{cd} — ^{c}) K6 विहीन (for °नो) — ^{d}) K3 D7 T1 G3 6 शोच्योस्याहो; G1 शोचोस्यहो (for शोचस्याहो)

4 D8 नमुचिर् (for नमु°) — ^{a}) K7 अनिवार्यं; Da4 D4 G6 मनवाप्य; M1 6 7 (*sup lin* as in text)

तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ।
संतापाद्भ्रश्यते रूपं धर्मश्चैव सुरेश्वर ॥ ५
विनीय खलु तद्दुःखमागतं वैमनस्यजम् ।
ध्यातव्यं मनसा हृद्यं कल्याणं संविजानता ॥ ६
यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तदैवास्य प्रसीदन्ति सर्वार्था नात्र संशयः ॥ ७
एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता ।
तेनानुशिष्टः प्रवणादिवोदकं
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ८
भावाभावावभिजानन्गरीयो
जानामि श्रेयो न तु तत्करोमि ।
आशासु धर्म्याः सुहृदां सुकुर्व-
न्यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ९
यथा यथास्य प्राप्तव्यं प्राप्नोत्येव तथा तथा ।
भवितव्यं यथा यच्च भवत्येव तथा तथा ॥ १०　C. 12. 8197 B 12. 226. 10 K 12. 233. 11

°वाप्यस्रु (for °वाप्य) K4 6 V1 B6 6 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D8 D2 3 4 6 8 अनिवार्येण (B9 °वाप्येन) शोकेन —^{b}) K6 B7 8 (marg) पद्यते; K7 D4 9 ताप्यते; D7 T G1-3 6 M1 6-7 शुप्यति (for तप्यते) —^{c}) Ś1 K2 4 प्रतुप्यति (for प्रह्र°) —^{d}) K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3.4 8 transp नास्ति and शोके D4 9 सहायिता (for °यता) ❀ Cn सहायता शोकस्य दुःखापनोदे हेतुत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ Cs नष्टस्यैश्वर्यादेः प्राप्तौ न शोकः सहकारी । ❀

5 ^{a}) B6 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 D8 तस्मिन् (for तस्मात्) —^{b}) Ś1 K1 2 एव (for ह्येव) —^{c}) K7 भ्रश्यते —After 5^{abc}, K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 ins

649*　　संतापाद्भ्रश्यते श्रियः ।
　　संतापाद्भ्रश्यते चायुर्
　　　[(L 1) B6 श्रिय]

—^{d}) G2 धर्मं K7 D4 6 9 सुरोत्तम (for सुरेश्वर)

6 ^{a}) Da4 T2 तं, Dn1 तु (for तद्) D6 विमोक्षय नु ते दुःखम् ❀ Cn p s विनीय निरस्य (Cp खण्डयित्वा) । ❀ —^{b}) Ś1 K2 4 वै मन स्यक, K1 D7 T G1-3 6 M1 6-7 वै मनःसुम्नं; Da3 a4 वैमनःस्वज (for °स्यजम्) —^{c}) T2 यतव्य (for ध्या°) V1 B6 7 Da3 कृत्य, Da4 नृत्य, Dn1 दृप्य (for हृद्य) —^{d}) V1 B8 सु-, D7 T1 G1-3 6 वं (for सं) D6 विधानता

7 ^{a}) K6 B6 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 यदा यदा (for यथा यथा) —^{c}) K1 D4 6 9 तदेवास्य; K6 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तदा तस्य; D7 T G1-3 6 M1 6-7 तथैवास्य (for तदै°) K6 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G1-3 6 M1 6-7 प्रसिध्यन्ति (for प्रसीदन्ति) V1 B6-9 Da3 a4 D8 तथा तथा हि (V1 B6 [marg] 7-9 °थास्य) सिध्यंति; B6 तदा तदास्य सि° —^{d}) Ś1 (sup lin as in text) K2 4 यथार्था, B9 सर्वथा (for सर्वार्था)

8 = (var) 2 57 8 —^{b}) D6 शयन (for शयान) Da4 गर्भे शयानाच्छ्रेयो न तु तद्धि करोमि आशा (8.10) —^{c}) D4 om from शिष्ट up to न तु (in 9^{b}) K6 7 B6 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 9 युक्त (for °शिष्ट) Ś1 K1 2 4 प्रवहाद्, D6 प्रक्षणाद्, G1 प्रणवाद् (for प्रवणाद्) ❀ Cn प्रवणात् निम्नात् निम्नमुद्दिश्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । ❀ —^{d}) B7 damaged, D6 [ऽ]स्ति (for ऽस्मि) K7 M5 करोमि, D7 T1 G1, 3 6 M1 6 7 भवामि (for वहामि)

9 D4 om up to न तु (of v l 8) K7 Da4 D5 7 om (hapl) 9, V1 reads it on marg —^{a}) K4 D6 भवाभव, B6 Da3 Dn1 D8 Cn भवाभवौ, D6 भवाभवैश्च, Cnp भावाभावाव् (as in text) K4 6 V1 B6 6-8 Da3 Dn1, n4 D8 D2 3 8 9 त्व (D9 त्वा) भिजानन्; B8 (marg) 9 त्यजति जानन् (B9 जनो); D6 चाभिजा° (for अभिजा°) Ś1 K1 2 भावा भवस्याभिजन्य गरीयो —^{b}) D6 ज्ञानाद्धि, M1, 5 6 ज्ञानात् (for जानामि) K1 श्रियो K4 Cs तद्धि (for तत्) K6 B6 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 ज्ञानाच्छ्रेयो न तु तद्धि करोमि —^{c}) Ś1 K2 आशा सुशर्म्या, K1 आशा. सुशाश्च; K4 B6 (marg) 9 आशासु शर्म्या, D4 9 °सु सर्वा, D6 M5 °सु धर्मा; T1 G3 6 आशा सुधर्म्याः; T2 आशास्तु धर्म्या, G1 2 आशा सुधर्म्यो (G2 °र्मो); M6 आशासु हर्म्या (for °सु धर्म्याः) K6 B6 6-8 Da3 Dn1 n4 D8 D2-4 6 8 9 सुप (B7 °क) रा, B9 T2 M1 6-7 सुहृदा (for °दां). K1 उक्तव कुर्वन् (8.10), B9 [आ]शु कु°, T1 G3 6 स कु° (for सुकु°) —^{d}) D4 6 9 M5 करोमि, T2 G1 2 M1 6 7 भवामि (for वहामि).

10 V1 om (hapl) 10^{ab} —^{b}) Da4 एवं (for एव). D6 यथा यथा. —K6, 7 Da1 om (hapl.) 10^{cd},

C 12 8198
B 12 226 11
K 12 233 12

यत्र यत्रैव संयुङ्क्ते धाता गर्भं पुनः पुनः ।
तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ॥ ११
भावो योऽयमनुप्राप्तो भवितव्यमिदं मम ।
इति यस्य सदा भावो न स मुह्येत्कदाचन ॥ १२
पर्यायैर्हन्यमानानामभियोक्ता न विद्यते ।
दुःखमेतत्तु यद्द्वेष्टा कर्ताहमिति मन्यते ॥ १३
ऋषींश्च देवांश्च महासुरांश्च
त्रैविद्यवृद्धांश्च वने मुनींश्च ।
कान्नापदो नोपनमन्ति लोके
परावरज्ञास्तु न संभ्रमन्ति ॥ १४
न पण्डितः क्रुध्यति नापि सज्जते
न चापि संसीदति न प्रहृष्यति ।
न चार्थकृच्छ्रव्यसनेषु शोचति
स्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाचलः ॥ १५
यमर्थसिद्धिः परमा न हर्षये-
त्तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् ।
सुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं
निषेवते यः स धुरंधरो नरः ॥ १६
यां यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छे-
त्तस्यां रमेतापरितप्यमानः ।

V1 Ds2 read 10cd on marg. — d) M1 पुव (for पुत्र).

11 a) K3 4 सयुक्तं; K6 V1 B0 1 3 Dn1 n2 D8 D2 3, 5 7 8 T G1-3 6 °क्तो; B6 Dn1 स युक्ते (for संयुङ्क्ते). — b) K6 V1 B0, 7 8 Ds2 Dn1 n2 D8 D1-4 8 धात्रा गर्भे; B6, 9 Ds1 D5 धाता गर्भे; D7 T G1-3 6 धात्रा गर्भ° (D7 T1 °र्भं) (for धाता गर्भं) K1 om. from the first पुन up to भवितव्य (in 12b) — c) B1 9 Ds2 वसते (for वसति) — d) B1 partly damaged Ds2 D7 T1 G1-3 6 तत्र (for यत्र).

12 K1 om up to भवितव्य (cf v. l 11) — a) K7 D1 9 सोहमेवम् (for भावो योऽयम्). — b) D7 T G1-3, 6 M3 7 मया; M1 6 मयि (for मम). — c) V1 तस्य (for यस्य). — d) K1 transp न and स. K7 V1 B0 7 8 (marg as in text) 9 Ds2 n1 D1 5 7 9 T G1-3, 6 M1 6, 7 शोचेत् (for मुह्येत्). D6 कदा मम (for कदाचन).

13 With 13, cf. 12 220. 33 — a) D1 पर्यायो (for पर्यायैर्). — b) Ś1 K1 2 4 अभिदाक्ता; K6 V1 D8 D7 T G3 3, 6 M1, 5-7 C8 °यंगो; K7 D1 9 परित्राता; Ds1 अभिमोक्ता, D2 °युक्ता (for °योक्ता) K3 नमंति वै (for न विद्यते) ❀ Ca (reading अभिपक्ता) अभिपक्ता अपकर्ता ॥ C8 v अभिपक्ष पराभव° (Cv अभिपक्ष एकस्थान एव सबन्ध°)। ❀ — c) M1 6 7 सुखम् (for दुःखम्) B3 (marg) Dn1 D5 पुव (for एतत्) K1 2 D2 यो; B8 तद् (for यद्) B8 D6 द्वेषात् (for द्वेष्टा). — d) T2 मन्यसे.

14 b) G2 त्रैविद्या (for त्रैविद्य) D7 T G1-3 6 महा (for वने). — c) Ś1 K1 2 4 Ds1 T2 G2, 6 M1 कानापदो; D7 T1 G1 2 ताना (for कान्ना°) V1 नोपपतति; B3 नो (marg यो) पनयंति; D7 T2 G1-3 6 नाभिभवति (for नोपनमन्ति) K7 D1 6 9 काले (for लोके) — d) V1 च (for तु). K1 न नम्रसंति; Dn1 न शभ्रमति ❀ Cn परावरज्ञा सदसद्वस्तुविद° ॥ C8 सुरनरादिकर्मपराधीनभूता । ❀

15 a) Ds1 स (for न). D2 क्रुध्यति; G3 कुप्यति (for क्रुध्यति) Ś1 K1, 2 4 नाभियुज्यते; K6 V1 नाभिसज्जते; K7 D1 7 9 T G1-3, 6 M1, 5-7 नाभिपद्यते; Ds1 corrupt, Dn1 D8 नाभिपद्यते; Ds1 नाभिमज्जते; Ds2 नाभिपज्जते, D1, 8 नोपसज्जते; D5 नापि पद्यते (for नापि सज्जते). — c) B3 (orig) चापि; B3 (marg.) चार्थ, Dn1 चाति (for चार्थ). D5 कृच्छ्र; T2 कृच्छ्रे (for कृच्छ्र) Ds1 -व्यसनेषु; T2 व्यसनेन (for -व्यसनेषु) K4 6 V1 B0 6 7, 9 Ds2 n1 Dn1 n2 D5 D2 3 5 8 M1 6 7 शोचते; D6 शोचिते (for शोचति) — d) Ś1 K1, 2 V1 B3 T2 G1 2 स्थिर°; D7 G6 6 स्थिर (for स्थित°) K1 2 हि सर्वान् (for हिमवान्). B6 (marg as in text) स्थिर° (for [अ]चल°)

16 a) K4 यमार्थं, B3 (marg as in text) यदर्थं; Ds1 यमर्थं (for °र्थ). G1, 2 परम (for °मा). Ds2 Dn1 n2 मोहयेत् (for हर्ष°). — b) D8 5 काल (for काले). Ds2 व्यसने G1 मे भवेत् (for मोहयेत्) — c) K7 D1, 9 मध्यगं (for °मं) — d) Ds1 तिषेव्यते K4 सु (for स) B3 transp. धुरंधरो and नर°.

17 a) K2, 7 D1, 9 या; D7 T G1-3 6 यो (for यां). — b) T2 रमेता (for रमेत). V1 -वर्तमान° (for -तप्यमान°). — c) K7 D1-6, 9 T G1 2 प्रवृत्तं, G3, 6 M1

एवं प्रवृद्धं प्रणुदेन्मनोजं
संतापमायासकरं शरीरात् ॥ १७
तत्सदः स परिषत्सभासदः
प्राप्य यो न कुरुते सभाभयम् ।
धर्मतत्त्वमवगाह्य बुद्धिमा-
न्योऽभ्युपैति स पुमान्धुरंधरः ॥ १८
प्राज्ञस्य कर्माणि दुरन्वयानि
न वै प्राज्ञो मुह्यति मोहकाले ।
स्थानाच्च्युतश्चेन्न मुमोह गौतम-
स्तावत्कृच्छ्रामापदं प्राप्य वृद्धः ॥ १९
न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा ।
अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥ २०
यदेवमनुजातस्य धातारो विदधुः पुरा ।
तदेवानुभविष्यामि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥ २१
लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।
प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥ २२ C 12. 8210 B 12. 226 22 K 12 233 23

प्रवृत्त (for प्रवृद्ध) Ś1 K1 प्रनुदेन्, K4 प्रणुदेद्, K6 Da3 Dn1 n4 D8 D2. 3 5 M6 °दन् (for °देन्) D8 D7 7 G1 C3 मनोजव, M1 5 °ज्ञ (for °ज) ❀ C3 (reading मनोजवम्) अविवेकम् । ❀ —d) K2 4 6 7 B0 8 (marg as in text) Da3 Dn1. n4 Ds1 D2 6 8 T2 M1 5-7 सतापयामास (for °मायास) K6 D8 D2 शरीर, D5 °स्थान् (for °रात्) D7 T1 G1 3 सतापनीयं सकल शरीरात् (D7 T1 °स्थान्)

18 a) K4 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G3 6 M1 5 म तत्सद; D6 सत्सद; D7 सुसद; T1 सत ससद; T2 सवरसद, G1 स्वसत्सद; G2 सुसत्सद; M6 स तत्सद; M7 ससरमद (for तत्सद) K4 Da3 Dn1 n4 D2 6 8 सत्परिषत्, K6 B6 D8 D8 सपरि°, K7 Da4 D5 5 9 सुपरि°, B0 परि°; D7 T G1-3 6 M6 प(M5 पा)रिषद, M7 स परिषद (for स परिषत्) K6, 7 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 सभा च सा (K7 यां); Da4 स्वभावसा (for सभासद) —b) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 D8 D2 3 5 6 8 प्राप्य यां न (Ds2 न); D7 T G1-3 6 सप्राप्य यो न (D7 T1 G1 2 तु) (for प्राप्य यो न) K1 सता भय, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 T G1-3 6 M1 5-7 सदा भयं; K7 D2 9 महाभय (for सभाभयम्) —c) D7 T G1-3 6 M1 5-7 सद्ध(D7 M1. 6 स ध)र्मं (for धर्म) —d) T2 यो हि, G1 नो, G3 6 योपि, M5 सर्वो; M6 सर्वो हि; M7 ज्ञेयो (for यो) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 धुरंधरो नर; Bom. ed धुरधर पुमान् (by transp)

19 a) D7 T1 G1-3 6 प्रज्ञाय; T2 प्राज्ञस्व- (for °स्य) K1 दुरथयानि; Da4 दुरत्वयानि, Ds1 °न्वयाणि, D5 7 T1 G1-3 6 °त्ययानि (for °न्वयानि) —b) M7 नैव (for न वै). Ś1 K1 2 4 मुचति (for मुह्यति). —c) B0 स्थाने (for स्थानाच्). Da4 च्युतस्य (for °श्चेन्) B7 corrupt, B3 (marg as in text) सेन, D7 T1 G1-3 6 च न (for चेन्न) Da4 गौतमे, D6 चोत्त मस्, Ca np 8 गौ° (as in text) —d) Ś1 K2 4 T2 तदा, K7 D1 9 तां तां, D7 T1 G1-3 6 M5 तथा (for तावत्) ❀ Cn गौतम इति पाठे, अहल्याजारस्य इन्द्रस्य त्रपाजननार्थं मर्मोद्घाटनम् । गौतमस्य च दारापहारेऽपि धैर्यवर्णनम् । ❀

20 a) D7 G1-3 6 न शौर्येण न वीर्येण —b) V1 B0 6 7 8 (orig) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 च (for वा) B3 (marg) पौरुषेणौपधेन च —After 20ab, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 9 Kumbh ed. ins

650* न शीलेन न वृत्तेन तथा नैवार्थसपदा ।

—c) K6 अवश्य (for अलभ्य) —d) Ś1 (*sup lin* as in text) B7 8 D1 7 9 परिवेदना (for °देवना)

21 G1 om 21-22 —a) K1 ये देवम् (for यदेवम्) K7 V1 B0 6-9 Da3 a4 D4-7 9 T2 G2 3 6 M1. 5-7 यदेव मम जा(K7 D6 °व मम जा, B7 °व मम या; D5 °वमय जा)तस्य; T1 ययैव मम जा° —b) M1 6 फल (for पुरा) Ś1 K1 2 4 धाता वै मे व्यधात्पुरा ❀ C3 धातार इति बहुवचन पूजायाम् । ❀ —c) B7 partly damaged K6 V1 B0 6 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 चरिष्यामि (for भवि°) —d) D6 किं मे मृत्यु; D7 T1 G2 3 6 मृत्यु किं नु; T2 किं मे मन्यु (for किं मे मृत्यु)

22 G1 om 22 (cf v l 21) —a) Da4 लब्ध वान्ते च (sic), T2 °व्यानेव —b) Ś1 K1 गतव्यानीव; Da4 Ds1 °व्यानेव (for °व्यान्येव) —c) Ś1 K1 प्राप्तव्यानीव; K6 Da4 °व्यानेव (for °व्यान्येव) K4 6 V1 B0 6 9 Da3. a4 Dn1 n4 D2 3 5 6 8 चाप्नोति (for प्रा°), D7 T1 G2 3 6 प्राप्तव्य च (T1 °स चैव) प्रापयते; T2 M1 6 7 °व्यानि प्रापयते; M5 प्राप्यान्येव प्रापयते. —d)

C 12 8210 B 12.228 23 K 12 233.24 एतद्विदित्वा कार्त्स्न्येन यो न मुह्यति मानवः । कुशलः सुखदुःखेषु स वै सर्वधनेश्वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

युधिष्ठिर उवाच ।

मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य हि ।
बन्धुनाशे महीपाल राज्यनाशेऽपि वा पुनः ॥ १
त्वं हि नः परमो वक्ता लोकेऽस्मिन्भरतर्षभ ।
एतद्भवन्तं पृच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ २

भीष्म उवाच ।

पुत्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन च ।
मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप ॥ ३
धैर्येण युक्तस्य सतः शरीरं न विशीर्यते ।
आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विन्दते श्रियम् ॥ ४

Ś1 K1 2 सुखानि च दुःखानि च

23 c) K6 V1 B0 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 कुशली (for °ल°) K6 7 B0 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5–8 सर्वं (for सुख) — d) K1 Ds1 सर्वैः (for स वै) K1 सर्वं, K2 D4 सर्वं, K6 D8 D5 6 धर्म (for सर्वं) K4 6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 धनो नर°, K7 V1 B6–9 Da3. a4 D4 6. 7 9 G1–3 6 M1 6. 7 °धनी नर°, T1 धनीश्वर ; T2 M5 -सुखी नर° (for -धनेश्वर).

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 D8 D2–6 8 9 G6 M5 शक्रनमुचिसंवाद°; M1 6 7 शक्रनमुचिसंवादे मोहननिंदा — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn1 D7 T1 G1, 3 6 M5 53, Dn4 52, Ds1 54, D8 48, T2 G2 67, M1 6 7 51 — *Śloka no* Dn1 n4 23, D8 25.

220

1 The ref is damaged in B7 — b) V1 D7 T G1–3 6 M1 6 7 ह (for हि) — B8 Da3 a4 repeat 1cd after 3ab. — c) K7 महाबाहो; B6 7 9 Da3 a4 (last two both times) महाभाग (for महीपाल) — d) Ds1 नाशो (for नाशे). Dn4 [ऽ]थ (for ऽपि).

2 b) K2 कुले (for लोके) Ś1 K2 3 4 D4 0 पुरुषर्षभ (for भरत°) Da4 लोकेषु भरतर्षभ — c) M1 6 एत (for एतद्). — d) K1 M5 7 त्व (K1 त्वं) मे, B7 त्वं तद् (for तन्मे). K6 B0 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 5 7, 8 T1 G1–3, 6 तन्मे त्व वक्तुमर्हसि; B6 9 Da3 a4 तद्वक्तु त्वमिहा°.

3 a) K2 पुत्रैर् (for पुत्र) T2 सुतैश् (for सुखैश्) — b) B8 (marg as in text) Da3 a4 विमुक्तस्य (Da4 °श्च), M1 6 वियुक्तश्च (for °क्तस्य) K7 V1 B0 7 Dn1 n4 D8 D2, 3 8 वा (for च). — After 3ab, B8 Da3 a4 repeat 1cd — c) B7 damaged from मग्नस्य up to शरीर (in 4b) B8 (marg) घोरे (for कृच्छ्रे). — d) D5 भवेद् (for नृप) ❀ Ca धृतिर्विवेकज्ञानम्। ❀

4 B7 is damaged up to शरीर. — a) B0, 6 9 Da3 a4 सदा; D6 तत° (for सत°). K6 B8 Dn1, n4 D8 D2, 3 5 8 धैर्येण युक्त सततं — b) K6 न विपर्यये; V1 नाविशीर्यते; B6 नाशु° (for न वि°) — K6 B0 6 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5, 8 Kumbh ed ins after 4ab B7 8 after 652*

651* विशोकता सुखं धत्ते धत्ते चारोग्यमुत्तमम् ।
[Da3 lacuna, Da4 मम (for the second धत्ते).]

— B7 8, on the other hand, ins after 4ab

652* यश्या भवन्ति धैर्येण न वा राज्ञो न संशयः ।
धैर्यवाञ्श्रियमाप्नोति धैर्याद्धर्मो विवर्धते ।

— After the above, B7 8 ins 651* — c) K1 4 D4 आरोग्याश्च; K7 D0 °ग्यश्च; D7 T G1–3 6 M1, 5–7 °ग्यात्तु (for °ग्याच्च). K7 D9 शरीरेण (for °रस्य). — d) D7 T1 G1 विद्यते (for विन्दते) Ds2 (by corr. as in text) पुनर्विंदति मे श्रियं

5 a) K1 B0 9 D0 नरस् (for नरास्) K4, 6 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2–5 7–9 T G1–3 6 M1 7 यश्च प्राज्ञो नरस्तात — b) K1 B0 Ds2 सात्त्विकी; D2 सात्त्विकीं; D8 सात्त्विको (for सात्त्विकीं) K6 7 Dn1 n4 D8 D2 3 5, 7–9 T G1–3, 6 M1, 7 आस्थित°; V1 B6–9 D4 6 आश्रिता°

यस्य राज्ञो नरास्तात सात्त्विकीं वृत्तिमास्थिताः ।
तस्य स्थैर्यं च धैर्यं च व्यवसायश्च कर्मसु ॥ ५
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बलिवासवसंवादं पुनरेव युधिष्ठिर ॥ ६
वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यदानवसंक्षये ।
विष्णुक्रान्तेषु लोकेषु देवराजे शतक्रतौ ॥ ७
इज्यमानेषु देवेषु चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थिते ।
समृध्यमाने त्रैलोक्ये प्रीतियुक्ते स्वयंभुवि ॥ ८
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यामपि चर्षिभिः ।
गन्धर्वैर्भुजगेन्द्रैश्च सिद्धैश्चान्यैर्वृतः प्रभुः ॥ ९
चतुर्दन्तं सुदान्तं च वारणेन्द्रं श्रिया वृतम् ।
आरुह्यैरावतं शक्रस्त्रैलोक्यमनुसंययौ ॥ १०
स कदाचित्समुद्रान्ते कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ।
बलिं वैरोचनिं वज्री ददर्शोपससर्प च ॥ ११
तमैरावतमूर्धस्थं प्रेक्ष्य देवगणैर्वृतम् ।
सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रो न शुशोच न विव्यथे ॥ १२
दृष्ट्वा तमविकारस्थं तिष्ठन्तं निर्भयं बलिम् ।
अधिरूढो द्विपश्रेष्ठमित्युवाच शतक्रतुः ॥ १३
दैत्य न व्यथसे शौर्यादथ वा वृद्धसेवया ।
तपसा भावितत्वाद्वा सर्वथैतत्सुदुष्करम् ॥ १४
शत्रुभिर्वशमानीतो हीनः स्थानादनुत्तमात् ।
वैरोचने किमाश्रित्य शोचितव्ये न शोचसि ॥ १५
श्रैष्ठ्यं प्राप्य स्वजातीनां भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
हृतस्वबलराज्यस्त्वं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ १६　C 12 8236 B. 12. 227 16 K 12 234 16

(for आस्थिता) —^{c}) M1. 6 तत्र (for तस्य) K6 V1 B0 6 (marg as in text) 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 [ऐ]श्वर्यं (for स्थैर्यं) B7 damaged, B8 (marg) धर्मं; Da4 दार्यं (sic) (for धैर्यं) —^{d}) T2 G1 व्यवसाय (for °सायश्च) ❀ C9 व्यवसायो निर्णय । ❀

6 ^{a}) G2 अत्रापि (for अत्रैव) —^{c}) Ś1 K1 (by corr as in text) वद्धि (for वलि) T2 वले॰ शक्रस्य सवाद

7 ^{a}) K7 वृत्रे (for वृत्ते) M6 दैवासुरे —^{d}) K1 देवराज (for °राजे)

8 ^{a}) Da3 D1 9 ईज्यमानेषु (for इज्य°) —^{b}) Da4 D53 M1 6 चातुर्वर्णे (for °र्वर्ण्ये) —Dn1 om 8^{c}–9^{d} —^{c}) Ś1 K3 4 6 B0 6 Da4 G2 समृद्धमाने, Da3 Dn4 °द्धमात्रे, D6 संवृद्धमाने (for समृध्य°) —^{d}) T2 स्वयभुवे, G1 °भुव॰ (for °भुवि)

9 Dn1 om 9 (cf v l. 8). —^{b}) K6 V1 B0 7. 8 (marg as in text) D8 D2 3 8 च सुरर्षिभि॰; G2 इव च॰ (for अपि च°) —^{c}) B8 (marg as in text) भुजगैश्चान्य॰; Dn4 भुजगेंद्रेण; D7 T G1–3 6 M1. 5–7 गै॰ सिद्धैर् (for °गेन्द्रैश्च) —^{d}) D7 T G1–3 6 M1. 5–7 दिव्यैश् (for सिद्धैश्).

10 ^{a}) Ś1 K1. 3 4 च दांत (for सुदान्त) —^{c}) Some MSS [ऐ]रावणं

11 ^{a}) Ś1 वर्हि, Da4 वलि॰ (for बलिं) B0 Dn1 T2 वैरोचनं. —^{d}) D7 G1 3 [अ]पससर्पं (for [उ]पस°)

12 ^{a}) Some MSS ऐरावण D7 T1 G1–3 6 M1 5–7 मूर्धस्थ (for °मूर्धस्थ) —^{b}) D81 प्रेत्य (for प्रेक्ष्य) —^{c}) D7 T G1–3 6 अपि (for इन्द्र)

13 ^{a}) Da4 अविकारेस्थ (for °रस्थ) —^{b}) Ś1 वर्हि —^{c}) B6 9 Da3 a4 अभिरुह्य, Dn4 अभिरूढो (for अधि°) —^{d}) V1 पुरदर॰ (for शतक्रतु॰)

14 ^{a}) K3 4 विव्यथे, Da4 व्यवसे, G1 व्यथते (for °से) B3 (marg as in text) D6 धैर्याद्; Dn4 सूर्याद् (for शौर्याद्) —^{c}) Dn4 भावितत्वाय, G3 °त्वाद्वापि (for °तत्वाद्वा) T1 च (for वा) —^{d}) K7 D3 9 सर्वमेतत् (for सर्वथैतत्)

15 ^{b}) D6 महा (for हीन॰) —^{c}) K1 वैरोचन —^{d}) Da4 शोचितत्वे, D6 °तव्य, D7 T2 G8 °तव्यो (for °तव्ये)

16 ^{a}) K1 4 श्रेष्ठं; D3 श्रेष्ठ्य; D4 श्रेष्ठ्ये (for श्रैष्ठ्य) —^{b}) K6 B0 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 8 महा॰; V1 मुक्त्वा (for भुक्त्वा). —^{c}) K6 Dn1 n4 D8 D2 3 8 9 रत्न (for बल) D4 राज्य (for राज्यस्) Ś1 K2 स; K1 सन्, B6 (marg) D2 च, D4 स्व (for स्त्व) B6 (marg as in text) 7 9 Da3. a4 कु(B6 9 ह)त च स्व (Da4 स्व) बले राज्य, G1 3 हृतस्वश्चल॰ राज्यस्त्वं

17 B9 D6 G1 M1 om (hapl) 17–18 K1 transp

C 12. 8228
B 12. 227. 17
K 12. 234. 17

ईश्वरो हि पुरा भूत्वा पितृपैतामहे पदे ।
तत्त्वमद्य हृतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि ॥ १७

बद्धश्च वारुणैः पाशैर्वज्रेण च समाहतः ।
हृतदारो हृतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ १८

भ्रष्टश्रीर्विभवभ्रष्टो यन्न शोचसि दुष्करम् ।
त्रैलोक्यराज्यनाशे हि कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत् ॥ १९

एतच्चान्यच्च परुषं ब्रुवन्तं परिभूय तम् ।
श्रुत्वा सुखमसंभ्रान्तो बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥ २०

निगृहीते मयि भृशं शक्र किं कत्थितेन ते ।
वज्रमुद्यम्य तिष्ठन्तं पश्यामि त्वां पुरंदर ॥ २१

अशक्तः पूर्वमासीस्त्वं कथंचिच्छक्ततां गतः ।
कस्त्वदन्य इमा वाचः सुक्रूरा वक्तुमर्हति ॥ २२

यस्तु शत्रोर्वशस्थस्य शक्तोऽपि कुरुते दयाम् ।
हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तं चैव पुरुषं विदुः ॥ २३

अनिश्चयो हि युद्धेषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराभवम् ॥ २४

मा च ते भूत्स्वभावोऽयं मया दैवतपुंगव ।
ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ॥ २५

नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम् ।
यत्त्वमेवंगतो वज्रिन्यद्वाप्येवंगता वयम् ॥ २६

17 and 18 —[c]) D_6 तं, G_2 न (for तद्). D_6 मत्यन्द्रुत (for अद्य हृतं). —[d]) Bom ed. तु (for न).

18 B_0 D_5 G_1 M_1 om 18 (cf. v. l. 17). $Ś_1$ $K_{2\,4}$ om (hapl) 18 K_1 transp. 17 and 18. V_1 reads 18 on marg —[a]) K_0 B_8 (marg) D_8 घद्धैव (for बद्धश्च). —[b]) G_8 समाहृत॰. ❀ Ca (reading रुद्रेण for वज्रेण) च शब्द इवार्थे । तेन निर्जीव इवेत्यर्थः ॥ ❀ —[c]) D_4 घृतधनो (for हृत॰). D_{s1} D_8 हृतदारो हृतधनो

19 [a]) K_6 $B_{0.\,6-9}$ D_{a3} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_{s1} $D_{3\,8\,5}$ (marg) $_8$ नष्टश्रीर् (for भ्रष्ट॰). D_{n4} -श्रेष्ठो (for -भ्रष्टो). —[b]) D_{a4} यत्र (for यन्न). D_{s2} दुस्वरं (for दुष्करम्) —[c]) K_7 D_{a4} G_1 नाशो (for नाशे) D_5 [ऽ]पि (for हि). —[d]) $K_{1.\,2}$ B_0 D_7 M_7 उत्सहे, D_{a4} उत्सृजेत् (for उत्सहेत्).

20 Before 20, $Ś_1$ $K_{1.\,2\,4}$ T_2 ins. भीष्म. —[a]) K_1 D_{a4} [अ]न्यं (for [अ]न्यच्) K_1 (by corr. as in text) B_0 D_{a4} D_{n4} D_{s2} $D_{8\,6\,9}$ (by corr as in text) G_1 $M_{1.\,6}$ पुरुषं (for परुषं). —[b]) K_2 परिभूरि तं, D_{a4} ॰भूयतां (for ॰भूय तम्). —[d]) $Ś_1$ बलिर्. K_4 बलिर्वैरोचन भवेत् (sic).

21 Before 21, $K_{6\,7}$ $B_{0.\,6-9}$ D_{a3} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_5 $D_{3\,8\,5-8}$ T $G_{8\,6}$ ins बलि॰. —[a]) G_1 भ्रश (for भृश). —[b]) $Ś_1$ $K_{2\,4}$ $B_{6\,9}$ D_{s1} D_8 $M_{1.\,7}$ कथितेन; K_1 कथ तेन (sic), D_6 T G_2 कत्थनेन, D_7 $G_{1\,8\,6}$ कथनेन (for कत्थितेन) D_7 T_1 G_2 च (for ते) —[d]) T_1 $G_{8\,6}$ M_1 त्वा (for त्वां)

22 [b]) $D_{4\,9}$ M_5 शक्रतां; D_7 $G_{1-3.\,6}$ शक्तितां (for शक्ततां). —[c]) $Ś_1$ $K_{1\,2.\,4}$ त्वदन्या (for त्वदन्य). $K_{4\,6\,7}$ $B_{0\,6\,7\,8}$ (marg) $_9$ D_{a3} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{2.\,5\,7\,8}$ T_1 $G_{1-3\,6}$ $M_{1\,5\,6}$ इमां वाचं (for इमा वाचः). —[d]) $K_{4\,6\,7}$ $B_{0\,6\,7\,8}$ (marg) $_9$ $D_{a3.\,a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{3.\,5\,8}$ $M_{1\,5\,6}$ सुक्रूरां; D_7 T_1 $G_{1-3\,6}$ सुस्थिरो, T_2 संक्रूरा (for सु॰). D_{a4} D_{n4} T_2 मर्हसि.

23 [a]) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ यस्य शत्रुर् (K_1 also ॰क्र; K_4 ॰त्रु) (for यस्तु शत्रोर्). K_7 वधस्थस्य; B_6 (marg. as in text) वशास्तस्य, D_7 T_1 $G_{1-3\,6}$ वधं कर्तुं (for वशस्थस्य). —[b]) M_6 विकुरुते (for ऽपि कु॰) —[c]) D_5 हस्तं (for हस्त) K_6 D_{s1} D_3 -प्राप्यस्य (for प्राप्तस्य) $B_{6\,9}$ $D_{a3.\,a4}$ नीचस्य, M_6 धीरस्य (for वीरस्य). —[d]) $D_{3\,6\,7\,9}$ T $G_{1-3.\,6}$ $M_{1\,6-7}$ तमेव (for तं चैव) B_6 (marg. as in text), $_9$ D_5 सुकरं; G_1 परुषं (for पुरुष)

24 [a]) D_{a3} $_{a4}$ अनिश्चये M_1 [ऽ]पि (for हि).

25 [b]) K_0 V_1 B_{3-9} D_{a3} $_{a4}$ $D_{n1.\,n4}$ $D_{3\,5\,8}$ इति; B_0 अति- (for मया) Bom. ed. ते देव (for दैवत) K_7 $D_{3\,9}$ मया दानवपुंगवः; D_7 T $G_{1-3.\,6}$ $M_{1\,5-7}$ मयि दानवपुंगवे (G_2 ॰व). —[c]) D_7 T $G_{1-3.\,6}$ ईश्वरे —[d]) D_7 T_1 $G_{1\,3\,6}$ जिते बलाद्; T_2 जितेच्छया (for जितो बलात्).

26 [a]) D_6 न तद् (for नैतद्). D_{s1} मसत्कारं; M_1 ॰स्कृत (for ॰स्कृतं) D_8 M_5 कर्म (for शक्र) —[b]) D_7 T_1 $G_{1-3\,6}$ कृच्छ्र (for शक्र) K_6 V_1 $B_{0\,6-9}$ $D_{a3.}$ $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{3\,5.\,8}$ कृतं त्वया (by transp). —[c]) $K_{6\,7}$ $B_{0\,6}$ (marg as in text) $_{7\,8}$ (marg) $_9$ $D_{n1.\,n4}$ D_8 $D_{4-6\,9}$ T_2 M_7 यस् (for यत्). D_{a4} कृतो (for

अहमासं यथाद्य त्वं भविता त्वं यथा वयम् ।
मावमंस्था मया कर्म दुष्कृतं कृतमित्युत ॥ २७
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति ।
पर्यायेणासि शक्रत्वं प्राप्तः शक्र न कर्मणा ॥ २८
कालः काले नयति मां त्वां च कालो नयत्ययम् ।
तेनाहं त्वं यथा नाद्य त्वं चापि न यथा वयम् ॥ २९
न मातृपितृशुश्रूषा न च दैवतपूजनम् ।
नान्यो गुणसमाचारः पुरुषस्य सुखावहः ॥ ३०
न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः ।
शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ॥ ३१
नागामिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि ।
शक्नुवन्ति प्रतिव्योढुमृते बुद्धिबलान्नराः ॥ ३२
पर्यायैर्हन्यमानानां परित्राता न विद्यते ।
इदं तु दुःखं यच्छक्र कर्ताहमिति मन्यते ॥ ३३
यदि कर्ता भवेत्कर्ता न क्रियेत कदाचन ।
यस्मात्तु क्रियते कर्ता तस्मात्कर्ताप्यनीश्वरः ॥ ३४
कालेन त्वाहमजयं कालेनाहं जितस्त्वया ।
गन्ता गतिमतां कालः कालः कलयति प्रजाः ॥ ३५ C 12. 8247 B 12. 227 35 K 12 234 35

गतो) Da4 वज्री (for वज्रिन्) —^{d}) G2 एव ह्वा (for एवंगता)

27 ^{b}) Bo तया (for यथा) B6 (marg as in text) ह्यह (for वयम्) B9 भविता त्व च वासव —^{c}) D4 om. from स्था मया up to पर्यायेणासि (in 28^{c}) D8 G1 यया (for मया) G2 मावमास्था ययाकाम —^{d}) K6 7 V1 Bo 6 8 Ds2 D8 5. 6 T2 G1. 2 M1. 6–7 दुष्करं, B1 damaged (for दुष्कृत).

28 D4 om up to पर्यायेणासि (cf v l 27) —^{a}) Ś1 K1. 2. 4 दुखौ हि, T2 दुखेषु (for दुःखे हि) —^{c}) D5 D3 5 T1 G2 3 शक्रस्त्व (for शक्रत्व) — K7 om. 28^{d}–29^{c}.

29 K7 om 29^{abc} (cf v l 28) —^{ab}) M5 कालान्; Ca काले (as in text glossed as विनाशकाले) D7 T G1–3. 6 M1. 6 7 कालो नयति मा त्वा (G2 त्व) च काल Ś1 K2 काले (for कालो) B1 (marg as in text) अपि, T2 अघ, G2 अमु (for अयम्) —^{c}) D6 तेन हि (for तेनाह) B3 (marg as in text) तेनाद्य त्वं यथा नाह, D7 T G1–3 6 M1. 5–7 तेनाह च (M5 न, M7 त्व) यथाद्य त्व —^{d}) K6 त्व वापि न, K7 भविता त्व; Da4 त्व न चापि, D7 T1 G1–3 6 त्व च वीर; T2 तत्त्व चापि (for त्व चापि न) D4 तथा (for यथा).

30 ^{c}) B9 मान्यो (for नान्यो) M1 6 समाहार (for °चार)

31 ^{b}) M1 5 6 मित्राणि न च वाधवा —^{c}) B1 शक्नुवते, Da4 न शक्नुवति (for शक्नु°) — G2 reads 31^{d}–32^{c} twice —^{d}) K6 Bo नर, D8 नरा (for नरं) B8 (marg as in text) कालप्रपीडितं, T2 कालोपपी° (for कालेन पी°)

32 For the repetition in G2, cf v l 31 —^{a}) K2 Bo न गामिनम्; Ds1 (by corr as in text) अगा°; D6 न यामितम् (for नागामिनम्) —^{c}) B1 शक्नुवते (for °वन्ति) Ś1 K1 2 4 प्रतिव्यूढम्, K7 Da4 प्रति वोढुम्; B6 G3 6 परिव्योढुम्, B6 (marg) परिव्यूढम्, B1 परिप्राप्तुम्, B3 (marg as in text) परित्यक्तुम्; T2 प्रतिच्छेत्तुम्, G2 (both times) परित्रातुम् (for प्रतिव्योढुम्) ❀ Ca प्रतिव्योढुमिति वोढुमिति वा छान्दसं प्रतिव्यूहितमित्यर्थः । ❀ —^{d}) K6 बुद्धिवतां, K7 V1 Bo 6 8 9 Da3 a4 Dn1 D1–6 9 M5 °बल (for °बलान्) K7 D1 5 9 नर, T2 M7 नर (for नरा°) D3 नरं कालेन पीडित (= 31^{d})

33 ^{a}) K7 V1 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da1 D1 6 9 M1 6 वध्यमानानां (for हन्य°) —^{b}) Ś1 K1 (by corr as in text) विद्यति —^{c}) K7 दुःख तु (by transp), D7 T1 G1–3 6 हि दुःख Ś1 K1 2 4 शत्रु (for शक्र) —^{d}) K7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 Ds2 D2–6 8 9 M7 मन्यसे

34 ^{a}) K7 D4 9 न हि (for यदि) M1 (*inf lin* as in text) 7 भर्ता (for the first कर्ता) D7 T G1–3 6 यदि स्यात्पुरुष कर्ता —^{b}) Da1 क्रियते, C8 क्रियेत (as in text gloss विक्रियेत) —^{c}) D7 G1 2 तस्मात् (for कर्ता) ❀ Ca क्रियते, ईश्वरेण कर्मणि प्रेर्यते । ❀ —^{d}) D7 सर्वे; G1 चर, G2 न च (for तस्मात्) Da3 a4 ह्यनीश्वर, Dn1 [अ]प्यनिश्चय, D7 T G1–3 6 M5 7 न हीश्वर (for [अ]प्यनी°)

35 ^{a}) Bom ed [अ]ह त्वाम् (for त्वाहम्) —^{c}) B9 D5 G2 मतिमतां (for गति°). B8 (marg as in text) नित्य (for काल) ❀ Ca v गन्ता गमयिता। ❀

C. 12 8248 B 12 227 35 K. 12. 234 36 इन्द्र प्राकृतया बुद्ध्या प्रलपन्नावबुध्यसे ।
केचित्त्वां बहु मन्यन्ते श्रैष्ठ्यं प्राप्तं स्वकर्मणा ॥ ३६
कथमस्मद्विधो नाम जानँल्लोकप्रवृत्तयः ।
कालेनाभ्याहतः शोचेन्मुह्येद्वाप्यर्थसंभ्रमे ॥ ३७
नित्यं कालपरीतस्य मम वा मद्विधस्य वा ।
बुद्धिर्व्यसनमासाद्य भिन्ना नौरिव सीदति ॥ ३८
अहं च त्वं च ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः ।
ते सर्वे शक्र यास्यन्ति मार्गमिन्द्रशतैर्गतम् ॥ ३९
त्वामप्येवं सुदुर्धर्षं ज्वलन्तं परया श्रिया ।
काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव ॥ ४०
बहूनीन्द्रसहस्राणि दैतेयानां युगे युगे ।
अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४१
इदं तु लब्ध्वा त्वं स्थानमात्मानं बहु मन्यसे ।
सर्वभूतभवं देवं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ ४२
न चेदमचलं स्थानमनन्तं वापि कस्यचित् ।
त्वं तु बालिशया बुद्ध्या ममेदमिति मन्यसे ॥ ४३
अविश्वास्ये विश्वसिषि मन्यसे चाध्रुवं ध्रुवम् ।
ममेयमिति मोहात्त्वं राजश्रियमभीप्ससि ॥ ४४

—d) Da3 a4 D7 T G1.3 6 M1 6–7 कालयति (for प्रल°)

36 Ds1 om 36 —b) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn4 Ds2 D2 3 5 6 8 M1 6 प्रलय, Dn1 प्रलाप, G1 प्रलापन् (for प्रल°) Ś1 K1. 2 4 न च, K7 D4 6 9 नानु (for नाव) —c) Ś1 K1 2 4 यदि, D3 कचित् (for केचित्). Ś1 K1 2 M1 त्वा (for त्वां) —d) K7 V1 B6. 7 8 (marg as in text) 9 D4–6 9 यदृच्छया (for स्वकर्मणा).

37 a) D7 T1 G1–3 6 त्वसद्विधो (for अस्म°) B9 लोको (for नाम) —b) K1 जाने (for जानँल्). D5 प्रवर्तन, D7 T1 G1–3 6 प्रवृत्तिजान् (for °त्तय) Da4 जानंतोमकवृत्तय (sic) ❀ Ca लोकप्रवृत्तय इति विभक्तिव्यत्ययश्छान्दस । ❀ —c) B9 (marg as in text) [अ]भ्यागत (for °हत°) K1 7 शोचे, Da4 Dn4 शोचन्;° D6 शौचेन् (for शोचेन्) —d) Ś1 K2 4 विभ्रमे (for -संभ्रमे) K6 V1 B0 6. 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 3 5 8 मुह्येद्वाप्यथ विभ्रमेत्

38 a) K7 कले; D7 9 T G1–3 6 M6 7 कथं (for नित्य) Da4 D2 3 परिवस्य (for परी°) —b) G3 त्वद्विधस्य (for मद्वि°) Da3 च (for वा) —c) Ś1 (sup lin as in text) K2 विस्मयम् (for व्यसनम्) —d) K1 भिरत्रा; M1 छिन्ना (for भिन्ना) D2 अत्र (for इव)

39 b) B3 (marg as in text) करिष्यंति (for भवि°). K7 D4 9 सुराधिप (for °धिपाः) —c) M2 सर्वे ते (by transp) M1 6 7 शक्र सर्वे (by transp) B3 (marg as in text) संयांति (for यास्यन्ति) —d) K4 गतिं; M1 6 वृत (for गतम्).

40 a) Ś1 K2 सुदुर्दर्शं (for °र्धर्षं). —c) D2 6 काल° (for काले) B3 परिणत° D6 9 (by corr as in text) काले (for काल°) —d) B7 9 Da4 Ds2 (before corr as in text) D3 7 G3 6 कलयिष्यति

41 a) Da4 D6 बहूनिंद्र (for °नीन्द्र). —b) K4 B6 (marg) D6 दैत्येयानां, K6 B0 8 Dn1. n4 Ds D2 3 8 दैवतानां (for दैतेयानां) —c) B8 (marg) Da3 अत्यतीतानि, Da4 D4 अत्य°; D7 अभ्यतीता हि (for °तीतानि).

42 a) T2 इमं (for इदं) Ś1 K1. 2. 4 स्थानं त्वम् (by transp); K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 सस्थानम्, M1 6 स्वत्स्थानम् —b) Da4 मन्यते —c) K2 दैवं (for देव). —d) K6 ब्रह्माणम मितौजसं

43 a) K7 G3 6 वेदम् (for चेदम्) K1 Da4 G3. 6 अचल (for अचल) —b) Ś1 K1 2 अपि, V1 चापि (for वापि)

44 a) Ś1 K1 2 G1 अविश्वासे, K4 °द्वासे, K6 V1 B0 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2 3 5 8 °श्वस्ते, Da4 अनिश्वसे (sic), D7 अविश्वस्ये (for °श्वास्ये) B0 विश्व सिति, M1 5 6 °ससि (for °सिषि) —b) K4 V1 B0 6 8 9 D2–4 6 7 T G1–3 6 चाध्रुवे, K6 वाध्रुव, K7 B7 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D5 8 वाध्रुवे (for चाध्रुव). — After 44ab, Ś1 K1 2 4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 3 5 6 8 M6 Kumbh. ed. ins

653* नित्य कालपरीतात्मा भवत्येव सुरेश्वर ।

[B7 Da4 -परितात्मा (for -परी°) M6 भवस्येव (for °त्येव).]

—c) B3 (marg as in text) ममेदम् (for °यम्).

नेयं तव न चास्माक न चान्येषां स्थिरा मता ।
अतिक्रम्य बहूनन्यांस्त्वयि तावदियं स्थिता ॥ ४५
कंचित्कालमियं स्थित्वा त्वयि वासव चञ्चला ।
गौर्निपानमिवोत्सृज्य पुनरन्यं गमिष्यति ॥ ४६
राजलोका ह्यतिक्रान्ता यान्न संख्यातुमुत्सहे ।
त्वत्तो बहुतराश्चान्ये भविष्यन्ति पुरदर ॥ ४७
सवृक्षौषधिरत्नेयं ससरित्पर्वताकरा ।
तानिदानीं न पश्यामि यैर्भुक्तेयं पुरा मही ॥ ४८
पृथुरैलो मयो भौमो नरकः शम्बरस्तथा ।
अश्वग्रीवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितध्वजः ॥ ४९
प्रह्लादो नमुचिर्दक्षो विप्रचित्तिर्विरोचनः ।
ह्रीनिषेधः सुहोत्रश्च भूरिहा पुष्पवान्वृषः ॥ ५०
सत्येषुर्ऋषभो राहुः कपिलाश्वो विरूपकः ।
बाणः कार्तस्वरो वह्निर्विश्वदंष्ट्रोऽथ नैर्ऋतः ॥ ५१ C 12 8204 B 12 227 52 K 12 234 52

Da4 ममेयमितिहासत्व (sic) —^{d}) K6 V1 B8 (marg as in text) D7 T G1 3 6 M1 6-7 राज्य (for राज) D7 अवाप्स्यसि (for समीप्ससि)

45 ^{a}) M1 च नास्माक (for न चा°) B8 (marg as in text) सा नेय तव नास्माक —^{b}) B0 8 (marg as in text) M6 स्थिता (for स्थिरा) K6 B0 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सदा (for मता) — Da4 (hapl) om 45^{cd} —^{d}) D7 T1 G1 3 6 इह (for इय) K6 B0 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 8 गता (for स्थिता)

46 ^{a}) K7 V1 Da4 Dn1 D9 किंचित् (for कचित्) K7 D6 भय (for इय) —^{c}) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D8 D2 2.6 8 T2 M1 6-7 गौर्निवासम्, D7 T1 G1-3 6 जी(G1 की)र्णं वासम् (for गौर्निपानम्) —^{d}) D4 7 (by corr as in text) गमिष्यसि

47 K7 D4 9 om 47 —^{a}) D6 0 राजानो ये (for राजलोका) D7 T G1-3 6 M6 7 सुरेशा ये त्वति(T2 ह्यति; M7 ह्यप)क्रांता, M1 6 राजानो ह्यत्यति° — G2 repeats 47^{b}–54^{d}, followed by the repetition of 12 221 63^{a}–71^{c}, after 12 222 18 —^{b}) K4 यन्; D6-7 T G2 (first time) 3 6 M6 7 तान्, M1 तन् (for यान्). —^{c}) G2 (second time) त त्वत्तो बहुतरा श्चासन्ये (sic) —^{d}) Ś1 K1 4 पुरदरा°; B3 M6 सुरेश्वरा (for पुरदर)

48 For the repetition in G2, cf v l 47 —^{a}) B9 सु (for स) K7 D4-6 9 -रत्नौघा; D7 T G1 2 (both times) 3 6 M1 6-7 गुल्मेय (for रत्नेय) —^{b}) D2 8 (before corr as in text) पर्वतातरा, D8 °ता घरा (for °ताकरा) Dn1 n4 सहसत्त्व(Dn4 °त्व)वना करा; D7 T1 G1 2 (first time) 3 6 ससरिद्गिरिकानना —^{c}) K7 T2 M1 6-7 तानीदानीं, D7 T1 G1 2 (first time) 3.6 नेदानीं तां, G2 (second time) तानि तानि (for तानिदानीं) —^{d}) Ś1 K2 T2 (also as in text) वसुधरा; Ś1 (*sup lin*) K1 G2 (second time) मही पुरा (by transp)

49 For the repetition in G2, cf v l 47 —^{a}) Ś1 K2 पृथुरिर्लो, K1 °रिलो, K7 D4 9 पुरेल्वलो, V1 पृथुरिल्वो, D6 °वैण्यो, D0 °रील्वो, D7 T1 G1 3 6 °वेल्लो, T2 G2 (first time) M6 7 °रिल्वलो (hyper metric), M1 6 °त्वलो (for °रैलो) B7 8 Dn1 गयो (for मयो) K6 B0 6 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 भीमो, M1 भौमौ (for भौमो) G2 (second time) पृथुलिल्वरो लोमयोता (sic) ❀ C8 पृथुर्नाम कश्चिदसुरो, न वैन्य° । ❀ —^{b}) V1 B0 7 शंबरस् — D6 om 49^{c}–50^{b} —^{c}) G2 (second time) प्रलोमा, M1 सुलोमा (for पु°) —^{d}) D7 T G1 2 (first time) 3 6 M6 7 प्रभ (for ध्वज°)

50 For the repetition in G2, cf v l 47 D6 om 50^{ab} (cf v l 49) —^{a}) Some MSS प्रह्लादो Ś1 K1 2 4 वृत्रो (for दक्षो) —^{c}) K4 ह्री निषेद, V1 B0 6 (marg as in text) 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 6 8 M1 Cap °षेव; G2 (second time) श्रीनिषेध (for ह्री°) K7 D4 0 7 9 T G1 2 (both times) 3 6 M1 6-7 च होत्रश्च; B8 च हेतिश्च, Da4 सहोत्रश्च (for सुहो°) —^{d}) D6 7 भूरिद°, T1 G3 6 °पा, G1 2 °पा (for °हा) D6 7 पुण्यवान्, M6 वृषा वान् (for पुष्प°) B8 (marg as in text) नृप, T2 नृपु; G1 2 (second time) ऋषि° (for वृष).

51 For the repetition in G2, cf v l 47 —^{a}) K1 6 Da4 D7 T G1 3 6 सत्येपु, M1 शमेपुर् (for सत्ये°) Ś1 K1 2 D6 T G1 2 (first time) वृषभो (for ऋषभो) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 बाहु° (for राहु°) —^{b}) D6 7 कपिलाख्यो; T1 G1 2 (first time) 3 6 M7 °क्षोश्वो, G2 (second time) कपूलाक्षो (for कपिलाश्वो) G2 (second time) om विरूपक —^{c}) K1 कातस्वरो; T2 G2 (first time) का(T2 क)र्तां° (for कार्तं°) K7 D4 9 बर्हिर् (for वह्निर्) —^{d}) K1 2 4 नै(K1 नो)र्ऋत; K6 V1 B0, 6 8 9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3 8 नैर्ऋति.;

C 12 8264
B 12 227 52
K 12 234 52

रित्याहुत्यौ वीरताम्रौ वराहाश्वो रुचिः प्रभुः ।
विश्वजित्प्रतिशौरिश्च वृषाण्डो विष्करो मधुः ॥ ५२
हिरण्यकशिपुश्चैव कैटभश्चैव दानवः ।
दैत्याश्च कालखञ्जाश्च सर्वे ते नैर्ऋतैः सह ॥ ५३
एते चान्ये च बहवः पूर्वे पूर्वतराश्च ये ।
दैत्येन्द्रा दानवेन्द्राश्च यांश्चान्याननुशुश्रुम ॥ ५४
बहवः पूर्वदैत्येन्द्राः संत्यज्य पृथिवीं गताः ।
कालेनाभ्याहताः सर्वे कालो हि बलवत्तरः ॥ ५५
सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः ।
सर्वे धर्मपराश्चासन्सर्वे सततसत्रिणः ॥ ५६
अन्तरिक्षचराः सर्वे सर्वेऽभिमुखयोधिनः ।
सर्वे संहननोपेताः सर्वे परिघबाहवः ॥ ५७
सर्वे मायाशतधराः सर्वे ते कामचारिणः ।
सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः ॥ ५८
सर्वे सत्यव्रतपराः सर्वे कामविहारिणः ।
सर्वे वेदव्रतपराः सर्वे चासन्बहुश्रुताः ॥ ५९

B7 damaged, T2 नैर्युध, G3 (first time) नैज्जत, G3 (second time) नेत्रव (for नैर्ऋत).

52 For the repetition in G3, cf v l 47 — a) K3 रित्याहुत्यौ बीरताम्रौ; K6 B3 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 सफोचोय व(K6 प)रीताक्षो (B9 °क्ष्यो), K7 हत्याहत्यो परीतात्मा, V1 विष्टोत्स्थीतो वीरताम्रो, B0 ऋकेथागांशौ (sic) वीरताम्रौ; B3 कृत्याकृत्यौ परीताक्षौ (marg. °क्षो), B7 ***** रीवाख्यो, B8 (marg) ऋच्छोद्गायौ वीरताम्रौ, D4 9 हत्याहत्यो परीतात्मा; D6 ऋक्षहुक्शौ वीरताम्रौ, D8 हुत्वाहुत्वौ वरीताम्रौ; D7 T1 G1 2 (first time) 8 6 भृत्योद्भुवो हरीवाहो (T1 G8 6 °भावो); T2 हृद्योद्भुतो हरिद्राभो; G3 (second time) भृत्याभुत्यौ परीताम्रौ, M1 6 हृताहुको (M6 °हवौ) हरीताहो, M5 हुत्याहुत्यौ परीताभो, M7 भृत्याहुको हरीताभो. — b) K4 वराहाक्षो, K7 D4 9 T2 M1 6 7 वराहोश्व ; V1 B0 6 (marg) 7 9 Da3 a4 Dn4 D8 6 व(Da4 वा)राहोश्वो, D7 T1 G1 2 (first time) 8 6 वाराहोश्व-, M5 मारवाश्वो (for वराहाश्वो) Ś1 K1 2 4 रुचिस्तथा; K6 B0 Dn1 n4 Ds1 D2 8 °प्रभ, B7 Ds2 D8 रुचि प्रभ°; Da3 a4 रुचि शुचि, D6 M6 रुचिप्रभु° (for रुचि° प्रभु°) G3 (second time) नराहो यारुच प्रभु°. — c) B9 अश्वजित् (for विश्व°) Ś1 K1 2 4 प्रविसौरिश्च; K6 V1 B0 8 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M1, 6 °रूपश्च; K7 D4 9 °सारश्च; D6 °सौरश्च (for °शौरिश्च) — d) K3 4 वृषाडो; K7 D4 5 9 विशांडो; B6 7 9 (orig) T2 विपांडो; Da3 a4 विपाक्षो, D6 घृसांडो; D7 T1 G1 2 (first time) 8 6 वृपाश्वो, G3 (second time) M1 5–7 पापडो (for वृषाण्डो) Ś1 K1 वृक्षरो; K2 4 वृक्षवो; K6 B6 9 (both marg) Dn1 Ds1 विस्करो, K7 B6 (orig.) 8 (marg as in text) 9 (orig) Da3 a4 D4–6 9 G3 (second time) M1 5–7 विक्षरो; Dn4 विश्वरो; D7 T1 G8 6 घृप्करो; G1 2 (first time) पुष्करो (for विष्करो) K4 मधु (for मधु)

53 For the repetition in G3, cf v l 47 — b) Ś1 K1 2 टीटिभश्च, K4 lacuna (for कैट°) K4 lacuna, K7 D9 चापि, D5 नाम (for चैव) G3 (second time) कैट******* — c) Ś1 K1 कालखजश्च, V1 B6–9 Da3 a4 °कंजाश्च; D4 °पंजाश्च; D7 T G1 2 (both times) 8, 6 M1 5–7 °केया हि (T2 G3 [second time] M1 5–7 °याश्च) (for °खञ्जाश्च). K6 7 B0 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 8 8 दैतेया (B0 °त्याश्च) दानवाश्चैव

54 For the repetition in G3, cf v l 47 — a) T2 ये ते (for एते) — b) Da3 a4 पूर्वं (for पूर्वे). K7 D4 9 पूर्वतरे (for पूर्वतराश्च) — d) B8 (marg as in text) प्रति, Da3 a4 नानु (for अनु). K7 D5 D4 6 7 9 T G1 2 (both times) 8, 6 M1 5–7 -शुश्रुम (for शुश्रुम).

55 a) M6 7 देवेंद्रा (for दैत्येन्द्रा°) B7 9 Da3 a4 बहवो दैत्यपूर्वेंद्रा°, G3 ऐश्वर्यं बहव पूर्वं — d) B8 कालोति(marg कालो हि)दुरतिक्रम°

56 b) K7 Da4 D4 9 तत्त्वम् (for न त्वम्) G1 एव; G3 एव (for एक°). D7 T1 G1 8 6 शतक्रतो. — c) G1 धर्मचराश्च (for °पराश्च) — d) M1 8 6 सतत (for सतत)

57 a) K7 V1 B0 6–9 Ds1 अंतरीक्ष (for °रिक्ष) — b) Ś1 (by corr as in text) K3 4 [ऽ]भिमत ; D7 T G1–3 6 सतत (for ऽभिमुख-) — Da4 om. (hapl) 57d–58a

58 Da4 om. 58a (cf. v l 57) — b) Ś1 K1 2 4 वै (for ते) K6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 M1 5–7 रूपिण ; V1 -योधिन° (for -चारिण°)

59 a) B6 (marg. as in text), 7 9 Da4 G1 M1 5–7 -व्रतधरा ; T1 G8 6 °धरा°, G3 व्रताचारा° (for -व्रत

सर्वे संहतमैश्वर्यमीश्वराः प्रतिपेदिरे ।
न चैश्वर्यमदस्तेषां भूतपूर्वो महात्मनाम् ॥ ६०
सर्वे यथार्थदातारः सर्वे विगतमत्सराः ।
सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथावत्प्रतिपेदिरे ॥ ६१
सर्वे दाक्षायणीपुत्राः प्राजापत्या महाबलाः ।
ज्वलन्तः प्रतपन्तश्च कालेन प्रतिसंहृताः ॥ ६२
त्वं चैवेमां यदा भुक्त्वा पृथिवीं त्यक्ष्यसे पुनः ।
न शक्ष्यसि तदा शक्र नियन्तुं शोकमात्मनः ॥ ६३
मुञ्चेच्छां कामभोगेषु मुञ्चेमं श्रीभवं मदम् ।
एवं स्वराज्यनाशे त्वं शोकं संप्रसहिष्यसि ॥ ६४
शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च मा हृषः ।
अतीतानागते हित्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्तय ॥ ६५
मां चेदभ्यागतः कालः सदायुक्तमतन्द्रितम् ।
क्षमस्व नचिरादिन्द्र त्वामप्युपगमिष्यति ॥ ६६
त्रासयन्निव देवेन्द्र वाग्भिस्तक्षसि मामिह ।
संयते मयि नूनं त्वमात्मानं बहु मन्यसे ॥ ६७
कालः प्रथममायान्मां पश्चात्त्वामनुधावति ।
तेन गर्जसि देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि ॥ ६८
को हि स्थातुमलं लोके क्रुद्धस्य मम संयुगे ।
कालस्तु बलवान्प्राप्तस्तेन तिष्ठसि वासव ॥ ६९ C 12.8262 B 12.227 70 K 12 234 69

परा) $D_{5\,7}$ अतरिक्षचरा सर्वे (= 57^{a}) — ^{b}) $D_{5\,6}$ -परायणा (for विहारिण) B_6 (marg as in text) सर्वे चासन्बहुश्रुता (= 59^{d}) — ^{c}) G_8 देव (for वेद) B_3 श्रुतपरा, B_9 Da_1 T_2 व्रतधरा, $G_{1\,2}$ -व्रता सर्वे; $M_{1,\,6-7}$ -व्रतस्नाता (for °परा) — ^{d}) K_6 Bo Dn_1 n_4 D_5 $D_{2\,3\,8}$ चैव (for चासन्) B_6 सर्वे च जनसमता ; B_8 सर्वे शिष्टानुवर्तिन

60 D_4 om (hapl) 60 — ^{a}) K_6 सवृतम्, K_7 V_1 Bo $_{6-9}$ Da_3 a_4 Dn_1 n_4 Ds_2 $D_{2-4\,6\,8\,9}$ सम°, G_1 सहस्रम्; M_1 सगतम् (for सह°) — ^{b}) D_7 T_1 $G_{1-3\,6}$ ईश्वरात् (for ईश्वरा) V_1 $B_{7\,8}$ (marg as in text) $_9$ Da_3 a_4 सप्रपेदिरे (for प्रति°) — D_7 T_1 G_2 om (hapl) 60^{e}–61^{d} — ^{c}) $M_{3\,6}$ न चैश्वर्यमतस्तेषा — ^{d}) $M_{1,\,5\,6}$ भूतपूर्वं (for °पूर्वो)

61 D_7 T_1 G_2 om 61 (cf v. l 60) — ^{a}) K_6 V_1 Bo $_{6-9}$ Da_3 a_3 Dn_1 n_4 D_5 $D_{3\,5\,8}$ T_2 $G_{1\,3\,6}$ $M_{1,\,6-7}$ यथार्ह (for यथार्थ)

62 ^{c}) B_8 (marg) च तपंतश्च; D_2 प्रतपतस्त (for °पन्तश्च) — ^{d}) Da_4 -सस्कृता (for °हृता)

63 ^{a}) B_8 शक्र, B_8 (marg also as in text) वै च (for चैव) Ds_1 $D_{7\,9}$ T_1 $G_{2\,3\,6}$ यथा (for यदा) $G_{1\,8}$ भुंक्त्वा, $M_{5\,7}$ शक्र (for भुक्त्वा) — ^{b}) K_1 Da_4 पृथिवी त्यक्षसे पुन — ^{c}) V_1 शक्ष्यते (for शक्ष्यसि) — ^{d}) K_6 D_5 लोकम् (for शोकम्)

64 ^{a}) $K_{3\,4}$ B_6 मुचेमा (for मुञ्चेच्छां). — ^{b}) D_5 मुमुच्य (for मुञ्चेम) M_7 मुचेद श्रीमद भर्व — ^{c}) $B_{6\,8}$ (both marg as in text) स्व राज्य, D_5 स्वाराज्य (for स्व°) — ^{d}) Bo सप्रहायिष्यति; Da_4 °हरिष्यसि; G_3 °भविष्यसि (for °सहिष्यसि)

65 ^{b}) K_7 $D_{4\,9}$ हृप (for हृष) — ^{c}) K_6 Bo $_{6\,7\,9}$ Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_5 $D_{2\,3\,8}$ अतीतानागत, D_5 व्यतीतानागते (for अती°) — ^{d}) G_3 reads from वर्तय up to बहु (in 67^{d}) twice Ś$_1$ K_1 वर्तये; $K_{3\,4}$ वर्तये, Da_4 वृत्तय, D_4 वर्तया; D_6 वर्तयन् (for वर्तय)

66 G_3 reads 66 twice (cf v l 65). — ^{a}) T_2 मां चेदभ्यागत काले. — ^{b}) Da_3 a_4 सदायुक्तम्; Dn_1 °मुक्तम् (for °युक्तम्) $K_{6\,7}$ Bo Dn_1 D_5 $D_{2\,3\,8}$ अतन्द्रित — ^{c}) Da_4 यमस्व (for क्षमस्व) — ^{d}) M_1 अपगमिष्यति; M_6 अव (for उप°)

67 G_3 reads up to बहु twice (cf v l 65). — ^{a}) D_7 T_1 $G_{3\,6}$ त्रासयतीव, M_5 °यन्निह (for °यन्निव) Da_4 देवेंद्रो — G_1 om (hapl) 67^{b}–68^{c} — ^{b}) Da_4 वाग्भिस् (for वाग्भिस्) $M_{1\,6}$ तक्ष्यसि D_7 T_1 $G_{2\,3\,6}$ वाक्सतक्ष्य (D_7 °तर्प-; G_3 [both times] °त्यक्ष ; $G_{8\,6}$ °तक्ष)ति मामिह — ^{c}) K_7 $D_{4\,9}$ संगते (K_7 °त) (for सयते)

68 G_1 om 68^{abc} (cf v l 67) — ^{a}) K_7 $M_{6\,7}$ आयान्मा, T_1 आत्माम (for आयान्मां) — ^{c}) M_1 गर्जति (for गर्जसि) D_5 दैत्येंद्र — ^{d}) K_1 (before corr. as in text) $_7$ Dn_1 पूर्वे (for पूर्वं)

69 ^{b}) $K_{6\,7}$ V_1 Bo $_{6-9}$ Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_5 $D_{2-6\,8}$ मम क्रुद्धस्य सयुगे — ^{c}) K_7 च (for तु) Da_4 तेन (for प्राप्तस्). — ^{d}) $M_{1\,6}$ तिष्ठति Da_4 तिष्ठ तिष्ठेति वा पुन

70 ^{a}) K_4 Dn_4 सहस्रांते (for °स्रान्त) — ^{b}) V_1 $B_{6\,8}$ Ds_2 $D_{2\,3,\,5}$ तूर्णं (for पूर्णं) Da_4 $D_{4\,9}$ अर्हसि

C 12. 8282
B 12. 227 70
K 12 234 70

यत्तद्वर्षसहस्रान्तं पूर्णं भवितुमर्हति ।
यथा मे सर्वगात्राणि नस्वस्थानि हतौजसः ॥ ७०
अहमैन्द्राच्च्युतः स्थानात्त्वमिन्द्रः प्रकृतो दिवि ।
सुचित्रे जीवलोकेऽस्मिन्नुपास्यः कालपर्ययात् ॥ ७१
किं हि कृत्वा त्वमिन्द्रोऽद्य किं हि कृत्वा च्युता वयम् ।
कालः कर्ता विकर्ता च सर्वमन्यदकारणम् ॥ ७२
नाशं विनाशमैश्वर्यं सुखदुःखे भवाभवौ ।
विद्वान्प्राप्यैवमत्यर्थं न प्रहृष्येन्न च व्यथेत् ॥ ७३
त्वमेव हीन्द्र वेत्थास्मान्वेदाहं त्वां च वासव ।
विकत्थसे मां किं बद्धं कालेन निरपत्रप ॥ ७४
त्वमेव हि पुरा वेत्थ यत्तदा पौरुषं मम ।
समरेषु च विक्रान्तं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७५
आदित्याश्चैव रुद्राश्च साध्याश्च वसुभिः सह ।
मया विनिर्जिताः सर्वे मरुतश्च शचीपते ॥ ७६
त्वमेव शक्र जानासि देवासुरसमागमे ।
समेता विबुधा भग्नास्तरसा समरे मया ॥ ७७
पर्वताश्चासकृत्क्षिप्ताः सवनाः सवनौकसः ।
सटङ्कशिखरा घोराः समरे मूर्ध्नि ते मया ॥ ७८
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्कालो दुरतिक्रमः ।
न हि त्वां नोत्सहे हन्तुं सवज्रमपि मुष्टिना ॥ ७९

— c) Da4 गायत्रि (for °गात्राणि). — d) V1 Bo Dn1 n4 Ds2 D2 8 8 °सुस्थानि (for स्वस्थानि) K6 V1 Bo 6 (marg) 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 8 महौजस° (for हतौ°)

71 71^{ab} is damaged in B7 — b) Ś1 K1, 2 Ds1 T2 इंद्र (for इन्द्र) K2 Bo 8 9 Da4 a4 D2 5 प्राकृतो; K4 प्रार्थतो; D7 G1–3 6 प्रकृतौ (for प्रकृतो) — After 71^{ab}, K7 reads for the first time 72^{cd}, repeating it in its proper place — c) K6 सुचित्ते; Bo सुचित्ते; D7 T G2 8 6 सुचित्रो; M7 विचित्रे (for सुचित्रे). B9 G1 देव (for जीव-) — d) Ś1 K1 2 4 अपाय; V1 Bo 6 (marg as in text) 9 D5 उपाय° (for उपास्य). K7 B6–9 Da3 a4 D1–7 9 T G1–3 6 M1 5–7 °पर्यय° (Da4 °या) (for पर्ययात्)

72 a) K7 D4 9 नु (for हि) B8 T2 इन्द्र — b) K6 7 V1 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D2–9 T1 G3 6 किं वा; T2 G2 M1, 6 7 किं च, G1 किंचित् (for किं हि). K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–9 T G1–3 6 M1 5–7 वय च्युता (by transp) — K7 reads 72^{cd} for the first time after 71^{ab}

73 a) ❀ Ca 8 नाशमदर्शनम्, विनाश निधनम् (Cs अत्यन्तोच्छेदो विनाश) । ❀ — b) K6 Bo 7 8 Dn1 n4 Ds D2 8 6 8 G1, 2 सुख दु°खं (for सुखदु°खे) — c) Ś1 K1 2 M7 प्राप्यैव, D5 प्राप्येह, M1 6 प्राप्नोति (for प्राप्यैवम्) Ś1 K1 2 D5 M1 6 7 मर्त्यत्वं, B7 damaged, D4 9 अन्यत्व; D7 T G1–3 6 M5 अत्यत — d) D7 T G1–3 6 न च हृष्येन् (for न प्रहृ°) Da3, a4 न प्रहृष्येत न व्यथेत्

74 a) Ś1 K1 2 त्वमेवेंद्रेह; K6 Ds1 G2 त्वमेव इन्द्र (G2 °ह इन्द्र) (for °व हीन्द्र) D7 T G1–3 6 M6 7 (also as in text) मां वेत्थ (for वेत्थास्मान्) — b) Ś1 K1 (by corr as in text) 2 त्वं (for त्वा). Ś1 K1 2 4 वासव, B7 भारत; Da4 वासव° (for वासव). — c) K6 V1 Bo 7 Dn1 n4 Ds D2, 8, 8 किं कत्थसे (for विक°) K6 V1 Bo 6 8 Dn1 n4 Ds D2–4 8 मां किं च त्वं, G1 मां किं वर्धं, M7 किमाबद्ध° (for मां किं बद्धं). — d) Da4 T G2 8 6 निरपत्रप°

75 a) G1 एव च (for एव हि) Ś1 K1 2 सदा, G1 2 यथा, M7 पर (for पुरा) — b) G1 तथा, G2 तावत् (for तदा) — c) G3 6 निष्क्रांतं (for विक्रान्तं). — d) G1 पर्यंतं (for पर्याप्तं)

76 b) Ś1 K1 2 ऋषिभि° (for वसुभि°) D5 वसुभि° सह गुह्यका° — c) G2 [अ]पि (for वि). K7 Bo 8 Dn1 n4 D2–9 T G1–3 6 M1 5–7 पूर्वे (for सर्वे). — d) Da4 सयुतस्य (for मरुतश्च) V1 विशां पते (for शचीपते)

77 a) D4 जानामि — cd) D5 ध्वस्तास् (for भग्नास्) D7 T G1–3 6 समेता हींद्र विबुधा भग्नास्ते हि रणे मया

78 K7 om (hapl.) 78 — a) Da4 G1 सकृत् (for [अ]सकृत्) — c) Ś1 K2 सपद्व, K1 सपटु°; Da4 कंटक°; Dn4 सकट, D7 T G1 8 6 सशृग; G2 सटीक (for सटङ्क). K6 Bo 8 Dn1 n4 Ds D2 8 8 भग्ना° (for घोरा°) ❀ Ca सटङ्काशिखरा° टङ्कच्छिन्नवदगम्यशिखरवन्त° । ❀

79 b) K1 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2,

न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः ।
तेन त्वा मर्षये शक्र दुर्मर्षणतरस्त्वया ॥ ८०
त्वं मा परिणते काले परीतं कालवह्निना ।
नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकत्थसे ॥ ८१
अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य दुरतिक्रमः ।
बद्ध्वा तिष्ठति मां रौद्रः पशुं रशनया यथा ॥ ८२
लाभालाभौ सुखं दुःखं कामक्रोधौ भवाभवौ ।
वधो बन्धः प्रमोक्षश्च सर्वं कालेन लभ्यते ॥ ८३
नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः ।
सोऽयं पचति कालो मां वृक्षे फलमिवागतम् ॥ ८४
यान्येव पुरुषः कुर्वन्सुखैः कालेन युज्यते ।
पुनस्तान्येव कुर्वाणो दुःखैः कालेन युज्यते ॥ ८५
न च कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचितुमर्हति ।
तेन शक्र न शोचामि नास्ति शोके सहायता ॥ ८६
यदा हि शोचतां शोको व्यसनं नापकर्षति ।
सामर्थ्यं शोचतो नास्ति नाद्य शोचाम्यहं ततः ॥ ८७
एवमुक्तः सहस्राक्षो भगवान्पाकशासनः ।
प्रतिसंहृत्य संरम्भमित्युवाच शतक्रतुः ॥ ८८
सवज्रमुद्यतं बाहुं दृष्ट्वा पाशांश्च वारुणान् ।
कस्येह न व्यथेद्बुद्धिर्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ ८९ C 12 8302 B 12.227 90 K.12.234 89

---

8 8 कालो हि (for यस्कालो) —[e]) K2 D4 9 T2 M1 6 7 स्वा (for त्वा)

80 [b]) Dn4 क्षमाकोपसमागत° —[c]) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8, 6-8 त्वां, G2 ते (for त्वा) Da4 शर्मये (for मर्षये) —[d]) Ś1 K1 2 दुर्धर्षण, T2 सुदुर्धर्ष (for दुर्मर्षण) D7 T1 G1 8 6 सुदुर्धर्षतरो मया

81 [a]) K4 B9 Dn1 n4 Ds2 D2 8 8 तं मा, K6 Ds1 तम्मां, K7 D4 9 T2 G2 M1 5-7 त मा; V1 B0 6-8 Da3 a4 D5 त्व मां; D6 *मां; D7 T1 G1, 8 6 एव (for त्व मा) D4 9 परिगते; D5 °कृते (for °णते) —[b]) Da3 G1 परित, M6 चरित (for परीतं) D5 7 वज्रिणा (for -वह्निना) —[d]) D6 बद्ध°; T2 वध (for बद्धं)

82 [a]) K1 अये (for अय) Ś1 K1 (before corr) 2 4 मे, K1 (by corr) मां; V1 हि (for स) ꕥ Ca कालस्य श्यामत्व बन्धनसामर्थ्याद्दुरत्ययोतकम्, न तु वर्णं श्यामस्तस्य। ꕥ —[b]) M1 6 7 लोके संहरति प्रजा (M7 क्रम°) —[c]) G1 तिष्ठसि T2 G1-3 6 मा (for मा) K6 Da4 रौद्र —[d]) Some MSS रसनया

83 [a]) Ś1 K1 2 लाभालाभ, B3 7 Da3 a4 भावा भावौ (for लाभालाभौ) —[c]) K2 6 B0 Dn1, n4 Ds D2 8 8 वधबंध, Da4 बद्धो वध, D6 M7 वधो वध; D7 वधो बद्ध° (for वधो बन्ध°). K2 प्रमोक्षैश्च, K6 Dn1 Ds1 s2 (by corr) °क्षाश्च; K7 D4 5 6 9 G2 प्रमोहश्च, Da3 Dn4 Ds1 (before corr) M7 प्रमोक्ष च (for प्रमोक्षश्च) —[d]) K2 सर्वे; K7 सर्वं (for सर्वं) D2 लभते

84 [b]) Ś1 K1 2 यस्तु कर्ता (by transp) V1 विभु° (for प्रभु°) —[c]) Ś1 K1 2 मां कालो (by transp) —[d]) Ds1 वक्ष्ये (for वृक्षे) K7 D4 6 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 आहित; B6 (marg as in text) 9 आनत (for आगतम्)

85 [a]) Ds1 यास्येव (for यान्येव) —[b]) V1 मुह्यते (for युज्यते) — K4 om (hapl) 85[cd] —[d]) T2 दुःख° (for दुःखै). V1 मुह्यते; B7 युज्यति (for °ते)

86 [a]) Ds1 D9 (by corr as in text) कालज्ञा (for °ज्ञ°) —[d]) K2 लोके (for शोके)

87 [a]) D7 यदासि (for यदा हि) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 शोचत, D7 T1 G1 3 6 शोचता (for शोचता) K6 Ds कालो (for शोको) K7 यदा हि शोचतोशोच्य (sic). —[b]) B7 M7 व्यसनान् (for व्यसन) Da3 a4 नापकर्षते D7 T1 G1-3 6 व्यसने नापकृष्यते —[c]) Ś1 K2 शोचिते, K1 शोचते, K7 D4 9 M5 शोचतां, D6 शोचता (for शोचतो) —[d]) T2 M1 5-7 नैव, G1 [इ]त्यप (for नाद्य) K1 इत (for तत°) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-4 6 8 9 G2 [इ]त्यतोह (B6 D4 9 G2 ततोह, B8 तेनाह) नाद्य (V1 नास्ति, B0 माद्य) शोचिमि (K7 D4 9 °ता, G2 °तु); D5 ततोह नासि शोचिता, D7 T1 G3 6 देव शोचाम्यह न च

88 Before 88, B9 D5 T2 M5 ins भीष्म° —[c]) D7 T1 G1, 3 6 प्रतिसंगृह्य (for °संहृत्य) —[d]) T2 प्रत्युवाच (for इत्यु°)

89 [a]) B9 सवज्रक्षतत स्वाहु (sic), D7 T1 G1 3 6 वज्रमुद्यम्य चायांतं —[b]) K7 D4 6 9 प्रचेतस°, D7 T

C 12 8302
B 12.227 90
K 12.234 90

सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
ब्रुवन्न व्यथसे स त्वं वाक्यं सत्यपराक्रम ॥ ९०

को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभृत् ।
कर्तुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा संप्रस्थितं जगत् ॥ ९१

अहमप्येवमेवैनं लोकं जानाम्यशाश्वतम् ।
कालाग्नावाहितं घोरे गुह्ये सततगेऽक्षरे ॥ ९२

न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृष्टस्य कस्यचित् ।
सूक्ष्माणां महतां चैव भूतानां परिपच्यताम् ॥ ९३

अनीशस्याप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा ।
अनिवृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते ॥ ९४

अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जागर्ति देहिषु ।
प्रयत्नेनाप्यतिक्रान्तो दृष्टपूर्वो न केनचित् ॥ ९५

पुराणः शाश्वतो धर्मः सर्वप्राणभृतां समः ।
कालो न परिहार्यश्च न चास्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९६

अहोरात्रांश्च मासांश्च क्षणान्काष्ठाः कला लवान् ।
संपिण्डयति नः कालो वृद्धिं वार्धुषिको यथा ॥ ९७

इदमद्य करिष्यामि श्वः कर्तास्मीति वादिनम् ।
कालो हरति संप्राप्तो नदीवेग इवोडुपम् ॥ ९८

इदानीं तावदेवासौ मया दृष्टः कथं मृतः ।
इति कालेन ह्रियतां प्रलापः श्रूयते नृणाम् ॥ ९९

G1 सुदारुणान्, G3 M1 5 6 च दा°; G2 6 दुरासदान् (for च वारुणान्) —c) G3 कस्याद्य (for कस्येह) B7 बुद्धिं. —d) K1 मन्योर् (for मृत्योर्). G1 जिघासता.

90 a) D5 तु (for न) —c) K6.7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T1 G3 6 ध्रुव (for ब्रुवन्). G1 व्ययते K6 Da3 Dn1 n4 D8 D3 8 8 [S]थ त्वं; B5 त्वं वै; D7 T1 G1-3, 6 M5 सत्त्वाद्; T2 M6 सत्य (for स त्वं) —d) K6 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D3 5, 6 8 धैर्याद्, K7 D4 6 9 सत्यं (for वाक्य). K4 6 7 D4 6 9 -पराक्रम (for °क्रम)

91 c) D7 दृष्ट्वा (for लोके) —d) D7 (marg) तथा (for दृष्ट्वा) ❀ Ca. संप्रस्थित विनश्वरम् । ❀

92 a) G1 पुनम् (for एवम्) K7 D4 6 9 [इ]म; V1 [इ]ह; D5 [ए]तं, D7 T1 G1-3 6 [ए]तद् (for [ए]न) —b) K2 G1 शाश्वतं (for अशाश्वतम्) —c) D5 कालाश्यवहिते घोरे; G1 3 °मिवाहितं घोरे —d) Dn4 मुह्ये सततगे क्षुरे (sic), D6 गुह्ये वनुगगह्वरे

93 b) B7 काल°, D4 काले (for काल) K6 Da1 a2 (by corr as in text) D5 M5 सृष्टस्य; M1 6 -दृष्टस्य (for -स्पृष्टस्य) K1 (marg) D4-6 9 कर्हिचित् (for कस्य°) —Da4 om 93cd —c) K7 D4 9 शूक्ष्माणा —d) K1, 2 4 परिप(K1 °व)श्यता, K7 D4-6, 9 °पालनं (D5 °ने), Da1 °व्यश्यता (sic) (for °पच्यताम्)

94 a) K7 D4 9 ईश्वरस्य, B7 damaged (for अनीशस्य) G2 M1 6 7 अनिश ह्य(G2 स्मा)प्रमत्तस्य —b) K1 पदत°; B7 damaged, D8 (sup lin as in text) सचत°; T2 परत (for पचत°). —c) K1 अतिवृत्तस्य; T2 अनिर्घृत्तस्य (for °वृत्तस्य) D4 कामस्य (for कालस्य) —d) Ś1 K1 2 4 यत्तं; K7 D4 6 8 मु(K7 सु)स्त (for क्षयं) Da4 D3 मुह्यते (Da4 °ति) (for मुच्यते).

95 b) G1 लोके (for कालो) —c) K6 V1 B0 Dn1, n4 D8 D2 8 8 अपक्रान्तो (for अति°). B6, 7 Da3 a4 यत्नेनाप्यनुपक्रान्तो —d) G1 दृष्टपूर्वेण (for °पूर्वो न)

96 b) K7 सर्वे (for सर्वं) D5 धर्म (for प्राण). B7 8 (marg as in text) 9 Da3, a4 वर (for सम°) —d) K7 D4 वा (for च) K2 Da4 [अ]पि (for [अ]स्य)

97 a) K7 D4 6, 7 9 T G2, 6 अहोरात्राणि (for °रात्रांश्च) G2 अहोरात्रान्क्षणान्काष्ठा —b) K4 6 Dn1 n4 क्षणा°, T2 क्षणं (for क्षणान्) G1 3 काष्ठान् (for काष्ठा°) K6 Dn1 n4 लवा कला°, K7 B0 6-9 Da3 D3-6 8 9 लवान्कला° (by transp) V1 कला° काष्ठा स्तथा लवान्; D7 T1 G3 क्षणान्काष्ठान्कलान्लवान्, G2 कला° सवत्सरानपि —c) K6 Da3 Dn1, n4 Da2 D3 8 T2 G2 सपीडयति; K7 Da1 D2 स पिंड°, D7 T1 G1 3 6 स वर्धं° (for सपिण्ड°). K6 B8 (marg) Dn1, n4 D8 D3 8 8 य° (for न°) —d) Da1 बुद्धिर् (for वृद्धिं). G1 वार्धिषिको; M1 वार्ध्यु° (for वार्धु°).

98 a) M1 इदमन्यत्करिष्याम° —b) G1 य° (for श्व°). K6 7 D4-6 9 वादिन°; Dn4 वादिनां (for वादिनम्) —c) B8 हसति (for हरति) —d) K7 D4 9 [उ]लुपान्; B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 8 8 द्रुमं; D4 6 द्रुमान् (for [उ]डुपम्)

99 a) D7 इद तु (for इदानीं) Ś1 K1 इदानीमेव सजातो; K2 4 °नीमपि यातोसौ —c) K1 2 4 ह्रियते (K1 °तौ); V1 D8 ह्रीयतां, B6 7 Da4 क्रियतां; D7

नश्यन्त्यर्थास्तथा भोगाः स्थानमैश्वर्यमेव च ।
अनित्यमध्रुवं सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः ।
उच्छ्राया विनिपातान्ता भावोऽभावस्थ एव च ॥ १००
सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
अहमासं पुरा चेति मनसापि न बुध्यसे ॥ १०१
कालेनाक्रम्य लोकेऽस्मिन्पच्यमाने बलीयसा ।
अज्येष्ठमकनिष्ठं च क्षिप्यमाणो न बुध्यसे ॥ १०२
ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च ।
स्पृहामोहाभिमानेषु लोकः सक्तो विमुह्यति ॥ १०३
भवांस्तु भावतत्त्वज्ञो विद्वाञ्ज्ञानतपोन्वितः ।
कालं पश्यति सुव्यक्तं पाणावामलकं यथा ॥ १०४
कालचारित्रतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
वैरोचने कृतात्मासि स्पृहणीयो विजानताम् ॥ १०५
सर्वलोको ह्ययं मन्ये बुद्ध्या परिगतस्त्वया ।
विहरन्सर्वतोमुक्तो न क्वचित्परिषज्जसे ॥ १०६
रजश्च हि तमश्च त्वा स्पृशतो न जितेन्द्रियम् । C 12.8320 B 12 227 109 K 12 224 109

T G1–3 6 M1, 5 म्रियतां (G2 °ता), M7 ह्रियता (for ह्रियतां) K7 D4 6 9 कालेन ह्रियमाणानां —d) G1 3 6 प्रताप°, M7 विलाप° (for प्रलाप°)

100 a) K7 नृत्यति, B6 9 न सति (for नश्यन्ति) Dn4 तात, D7 T1 G1, 3 6 च ते (for तथा). G1 भागा° —b) K6 Dn1 n4 D8 D3 वा (for च) —K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 transp 100cd and 100ef G2 M7 read 100cd twice —e) Da3 corrupt —After 100cd, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 Kumbh ed ins

654* जीवितं जीवलोकस्य कालेनागम्य नीयते ।
[Da4 लोकनाथस्य (for जीवलोकस्य)]

while K7 D9 ins

655* अहं सुखीति नित्यं च मनसापि न चिन्तयेत् ।
[Cf. 101cd K7 च (for [अ]पि)]

—e) K6 Dn1 D8 D3 7 T G2 M1 7 उच्छ्र्या; K7 उत्थाया (for उच्छ्राया) —f) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 [ऽ]भाव° स (for ऽभावस्थ) D6 भावाभाव स एव च; T2 भावोभाव स्यैव च

101 b) G3 6 सत्त्व (for तत्त्व) —c) G1 अयम् (for अहम्) B8 (marg as in text) 9 D4 वेति (for चेति) —d) B8 (marg) न तु (for [अ]पि न) K6 बुध्यते; K7 V1 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 D4 6 7 9 T G1–3 6 M1 5–7 मन्यसे, D5 मन्यते (for बुध्यसे)

102 a) D5 [आ]गम्य (for [आ]क्रम्य) K7 D6 9 लोकोय (for लोकेऽस्मिन्) —b) K1, 2 पश्यमाने, K7 Ds2 (by corr as in text) D4, 6 9 G2 M1 7 पच्यमानो (for °माने) —c) K7 D9 वा (for च) D4 ज्येष्ठं वापि कनिष्ठं वा; T1 G1 3 6 अतो ज्येष्ठ कनिष्ठ च —d) K7 Dn4 D4 6 8 9 T1 G1 3 6 क्षिप्यमानो; T2 °माणे (for °माणो) K7 Dn1 Ds2 D4, 7 9 T G1 3, 6 M5 7 बुध्यते

103 a) G2 M1, 7 ईर्ष्यातिमान; G3 6 ईर्ष्या(G6 °र्ष्ये)मानेषु (for °भिमान). Da3 लाभेषु, Dn4 -लोकेषु (for -लोभेषु) —c) K7 V1 B6 (marg as in text) D4–6 9 मोहातिवादेषु, B9 लोभाभिमानेषु; D7 T G1, 3 6 M1 5 7 -मोहातिमानेषु (for मोहाभि°) —d) B7–9 शक्तो (for सक्तो) K7 D4, 6 7 9 T G1, 3 6 M1 5–7 न बुध्यते (M5 °से); B9 G2 विमुह्यते; D8 न मुह्यति, D5 न मुच्यते (for विमुह्यति)

104 a) K2 B9 भावा(B9 °वा)स्तु; B0 भवांश्च; D7 T G1 3 6 M5 7 स भवान् (for भवांस्तु) K7 D4, 6 9 M1, 5 भव; T2 M7 भूत (for भाव) —b) B8 (marg as in text) विशुद्धात्मा (for विद्वाञ्ज्ञान°). Dn4 -तपोव्रत (for तपोन्वित°) —c) Ś1 K1 काल° (for कालं) Da4 वक्ष्यति; G3 6 पश्यसि (for पश्यति). K1 स व्यक्त —d) Ś1 क्षमलकं (for आम°)

105 a) K6 Ds1 -चरित; K7 D4, 9 -चेष्टित (for -चारित्र) —b) G1 M7 विशारद M5 सर्वशास्त्रार्थकोविद° —c) K6 Ds1 विरोचने, Da3, a4 वैरोचन, Dn1 n4 विवेचने (for वैरो°) Da4 D7 T G1 3 6 M1, 5–7 कृतार्थो (for कृतात्मा) —d) Dn4 D6, 7 T1 विजानता

106 a) Da3 ह्यह; Da4 ह्यदं (for ह्ययं) —b) K2 4 परिणतस् (for °गतस्) —c) B8 सर्वदा (for सर्वतो) —d) K4 परिपजसे, K6 B6 Ds1 °सजते; V1 °मुह्यसे; B0 7 Da3 a4 Dn1, n4 Ds2 D2 3 8 °सज्जसे; D6 °पज्यते, D7 T2 G1 3 6 M5 7 च (D7 त्वं) विषीदसि, M1 6 परिपज्यसे (for °पज्जसे)

107 a) Ś1 K1 3, 4 चापि (for च हि). K4 6 V1

C. 12 8321 B. 12. 227 109 K. 12 224 108 निष्प्रीतिं नष्टसंतापं त्वमात्मानमुपाससे ॥ १०७
सुहृदं सर्वभूतानां निर्वैरं शान्तमानसम् ।
दृष्ट्वा त्वां मम संजाता त्वय्यनुक्रोशिनी मतिः ॥ १०८
नाहमेतादृशं बुद्धं हन्तुमिच्छामि बन्धने ।
आनृशंस्यं परो धर्मो अनुक्रोशस्तथा त्वयि ॥ १०९
मोक्ष्यन्ते वारुणाः पाशास्तवेमे कालपर्ययात् ।
प्रजानामपचारेण स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ॥ ११०
यदा श्वश्रूं स्नुषा वृद्धां परिचारेण योक्ष्यते ।
पुत्रश्च पितरं मोहात्प्रेषयिष्यति कर्मसु ॥ १११
ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पादधावनम् ।
शूद्राश्च ब्राह्मणीं भार्यामुपयास्यन्ति निर्भयाः ॥ ११२
वियोनिषु च बीजानि मोक्ष्यन्ते पुरुषा यदा ।
संकरं कांस्यभाण्डैश्च बलिं चापि कुपात्रकैः ॥ ११३
चातुर्वर्ण्यं यदा कृत्स्नमुन्मर्यादं भविष्यति ।

Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D3 5 6 7.8 G3 6 M6 त्वां, G1 [अ]पि (for त्वा) K7 D4 6 9 रजस्तमश्च शूरं त्वां — b) K7 स्पृशते. K6 M6 जितेंद्रिय°, K7 D4 9 यतें द्रियं (for जिते°). — c) K6 न प्रीतिं, Da4 निष्पीष्टं (sic), D6 T2 M1. 6-7 निष्प्रीतिर्; D7 T1 G1 3 6 सुप्रीतो (for निष्प्रीतिं). K6 D6 म च (for नष्ट). — d) K6 V1 Bo Dn1 n4 D8 D2. 3 6 आत्मान त्व(V1 स)म् (by transp). Ś1 K1. 2 4 निषेवसे; Da1 G1 M1 उपासते (for °ससे).

108 a) D6 हृदयं (for सुहृदं) — b) B9 D7 T G1-3 6 M1 6-7 -चेतसं (for मानसम्). — c) T2 G1 3 M1 6 7 त्वा (for त्वां). G1 मनु (for मम) T2 संज्ञाता; G1 सघाता (sic) (for सजाता) — d) K7 Da4 D4 -क्रोशनो, M1 क्रोशने (for -क्रोशिनी).

109 D4 om. 109-110. — a) T2 सोहम् (for नाहम्) Ś1 K1 2 B8 (marg) वृद्ध; Da4 शुद्धिर्; Dn1 D6 7 T2 G1, 3. 6 यद्धं; Dn4 युद्धिं; G2 बंधुं; M1 7 वधं (for बुद्धं) — b) G1 अहम् (for हन्तुम्) D7 T2 G1 3. 6 M7 बधने. ❀ Ca बुद्धम्, उत्पन्नतत्त्वज्ञानम् । बन्धने, स्थितमिति शेषः । ❀ — c) K6 7 Da4 आ(Da4 अ)नृशस्य (for °शस्य). G2 धर्मे (for धर्मो). — d) Ś1 K1. 2 4 त्वनुक्रोशस्; K6 7 V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2-4 3. 9 M6 ह्यनु° (for अनु°) K6 Bo 7 8 Da3 Dn1 n4 D8 D3 3 3 च मे; K7 D7 T G1 3 6 M6 7 [ऽ]स्ति मे; V1 B6 9 Da4 G2 M1 6 हि मे; D4 6 9 [ऽ]पि मे (for तथा)

110 D6 om. 110 (cf v. l. 109). — a) K4 7 V1 Bo 7 Da4 मोक्षंते (for मोक्ष्यन्ते) K7 वारुणे; Da4 वरुणा° — b) K6 Da1 कार्ये (for काल) — c) B6 (marg) अविचारेण; B8 (marg) अपकारेण, Bom. ed उपचारेण (for अप°) — d) K7 Da4 G1 महासुर°; Da3 (by corr as in text) °रमुर (for °सुर)

111 a) K7 D9 श्वश्रू°, Da1 D7 श्वश्रू (for श्वश्रूं) Ś1 K1 (by corr as in text) 4 6 B1 Da3 Dn1 Da1 a3 (by corr as in text) D2 3 (by corr as in text). 5. 6 8 T2 G1 M1 6 6 स्नुषां (for स्नुषा). K7 D4. 6 T2 वृद्धा — b) M1 6 अविचारेण (for परि°). K7 D4. 9 मोक्ष्यते; B3 योक्ष्यति; B9 मोक्षते; D3 योक्षते, M1. 6 7 (sup lin as in text) मोक्ष्यसे (for योक्ष्यते). Ś1 K1 2 4 परिचारे नि(K1 न)योक्ष्यते — d) G1 प्रेषयिष्यति

112 b) T2 वृषलान्, G2 वृषळः (for वृषला°). G1 पद (for पाद-). — c) K1 शुद्राश्च; B3 (marg) शूद्रश्च (for शूद्राश्च) Bo Da4 D4 ब्राह्मणी, G1 ब्राह्मणं (for ब्राह्मणीं) — d) D7 निर्भयात् B3 (marg) उपयास्यति निर्भय° — After 112, T2 ins :

656* ब्राह्मणाश्चापि शूद्राश्च भोगार्थे कल्पयन्त्युत ।

113 a) K6 B7 Da3 Dn1 n4 D8 D3 5 6.3 विमोक्ष्यति (D6 °ते); K7 V1 Bo 6 8 9 Da4 D4 9 G2 M1 6-7 च मोक्ष्यंति (K7 D4 9 °क्ष्यते; B9 °क्षति) (for च बीजानि) — b) Ś1 K4 मोक्षते; K6 7 V1 B5-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D3-5 6 8 9 G2 M1. 6-7 बीजानि; Bo D4 बीर्याणि (for मोक्ष्यन्ते) Ś1 K1. 2 4 पुरुषाधमा (for °षा यदा) — c) Da1 कांश्य (for कांस्य°) ❀ Ca कांस्यैः पानपात्रैः । भाण्डैः मृत्पात्रैः ॥ Cv. कांस्यभाण्डैर्भोजनपात्रादिकांस्यभाण्डैः । संकरं नानावर्णानामन्नदानादिकम् । ❀ — d) K6 7 V1 Bo 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 चैव (for चापि) K6 7 D1. 7 9 T1 G1-3 6 कुपात्र(K6 °त्रि)के, Dn4 D8 D3 3. 8 °त्रिकैः (for °त्रकैः) ❀ Ca कुपात्रैः भोजनपात्राद्यपवित्रपात्रैः, बलिं देवपूजाम् । ❀

114 a) B9 D3 कृच्छ्रम् (for कृत्स्नम्) — b) Dn1 n4 D7 T G1-3 6 अमर्यादं (for उन्म°) — c) B3 एकैकस्तु; T2 G2 °कशस्; M1 °कास्ते (for °कस्ते) D7 महा (for तदा) T2 पाशं, M1 पाशा (for पाश°) — d) K6 Bo 9 Dn1 n4 Da3 D3 3 6-3 T G1-3 6 M1

एकैकस्ते तदा पाशः क्रमशः प्रतिमोक्ष्यते ॥ ११४
अस्मत्तस्ते भयं नास्ति समयं प्रतिपालय ।
सुखी भव निराबाधः स्वस्थचेता निरामयः ॥ ११५
तमेवमुक्त्वा भगवाञ्शतक्रतुः
प्रतिप्रयातो गजराजवाहनः ।
विजित्य सर्वानसुरान्सुराधिपो
ननन्द हर्षेण बभूव चैकराट् ॥ ११६
महर्षयस्तुष्टुवुरञ्जसा च तं
वृषाकपिं सर्वचराचरेश्वरम् ।
हिमापहो हव्यमुदावहंस्त्वरं-
स्तथामृतं चार्पितमीश्वराय ह ॥ ११७
द्विजोत्तमैः सर्वगतैरभिष्टुतो
विदीप्ततेजा गतमन्युरीश्वरः ।
प्रशान्तचेता मुदितः स्वमालयं
त्रिविष्टपं प्राप्य मुमोद वासवः ॥ ११८ C 12 8332 B 12 227 119 K 12. 234 119

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

---

s, 6 परिमोक्ष्य(D2 s G1 °क्ष)ते, B7 Da3 प्रतिमोक्ष्यति, B8 (marg) प्रविमोक्ष्यते, Da4 परिमोक्ष्यति, D81 परिमोक्ष्यसे (for प्रतिमोक्ष्यते)

115 a) D7 T1 G1 s 6 अस्मात्तव, T2 अस्मत्तोत्र (for °त्तस्ते) — b) D5 7 T G1-3 6 M1 परिपालय — d) K6 B6 D81 क्षुब्धचेता, K7 D4 6 9 स्वस्थो भव (for स्वस्थचेता) Ś1 K2 4 निराश्रय°; K1 °सव° (sic), M6 °मय (for °मय°).

116 Before 116, Dn4 D5 M5 ins भीष्म° — a) G2 अमरान् (for असु°) D7 असुरान्बहूंस्तदा, T1 असुराधिपान्बहून्, T2 °धिपान्बली, G1 सुरास्त्वरान्बहून् (sic), G3. 6 असुराधिपान्बलान् (for असुरान्सुराधिपो) — d) D7 T1 G1 s 6 ननाद; M7 ननर्द (for ननन्द). D7 T1 G1. 8. 6 देवराट् (for चैक°)

117 a) D2 om (? hapl) from ष्टुवुरञ्जसा up to सर्वगतैरभिष्टु (in 118a) — b) D6 वृषाकपि° — c) V1 B5 (marg.) s (marg as in text) हुताशनो (for हिमापहो) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D8 s उद्वह (B0 °ह) चाध्वरे (K6 °र); K7 D4 9 G2 M7 उदावहद्ध्व° (K7 °द्ध)र; D5 उदारहव्यपर; D6 उवाह चावस; D7 T1 G3. 6 उपावहस्तव; G1 उपावहत्पुरस्, M1 उदावह चर; M5 °हद्वरस् (sic) (for °हंस्त्वरस्) — d) G1 तथा वरं; G3. 6 स्व चामृत (for तथामृत) Ś1 K1 2 B8 D5 7 G2 M7 चापि तम्, T G1 3 6 M6 चामृतम्; M1 6 चापितद् (for चार्पितम्) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D8. 8 ईश्वरोपि हि, B6 (marg) °राय च; B8 °रो नृप; D5 7 °र महत्, T1 G1. 3 6 °रावह (for °राय ह) G2 हि; M6 lacuna (for ह) K7 D4 6 9 तथामृतं चा(K7 वा)प्यमि(K7 °मृ)तं तदीश्वर°.

118 D2 om up to रभिष्टु (of v l 117) — a) K7 D4-6 9 तत्र गतैर्, V1 T2 G2 M1 5 सत्रगतैर्; B0 8 M6 7 सत्रशतैर्, D7 T1 G1 3 6 मन्त्रिगणैर् (for सर्वगतैर्) — b) Ś1 K1 2 प्रदीप्त (for वि°) D7 T G1 3 6 शात (for गत) — c) G2 -तेजा (for चेता) B9 सुरालय (for स्वमा°) — d) K4 निविष्टप; K7 B7 त्रिपि° (for त्रिवि°)

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K1 2. 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1 3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2 4 बलि(Ś1 K1 °दि) नमुचि(K1 °दि)संवाद°; K7 V1 B0 7 8 Da3. a4 Dn1 D8-9 G6 बलिवासवसंवाद°, B6 9 M5 पुनर्बलिवासवसंवाद°, T2 इन्द्रबलिसंवाद°; M6 7 द्वितीयबलिसंवाद°. —*Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 D82 53, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 54, T2 G2 64, M1 6 7 52. —*Śloka no* Dn1 119, Dn4 118, D8 121.

२२१

C 12 8333
B 12 228(8) 1
K 12.236 1

युधिष्ठिर उवाच ।
पूर्वरूपाणि मे राजन्पुरुषस्य भविष्यतः ।
पराभविष्यतश्चैव त्वं मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ।
भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव नभविष्यतः ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
श्रिया शक्रस्य संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३
महतस्तपसो व्युष्ट्या पश्यँल्लोकौ परावरौ ।
सामान्यमृषिभिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ४
ब्रह्मैवामितदीप्तौजाः शान्तपाप्मा महातपाः ।
विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ॥ ५
कदाचित्प्रातरुत्थाय पिस्पृक्षुः सलिलं शुचि ।
ध्रुवद्वारभवां गङ्गां जगामावततार च ॥ ६

221

☞ The Bom (GK) ed wrongly omits No 228 in counting its adhyāyas, so that its adhy 229 is really 228 The mistake continues to the end of the Śāntiparvan In the marginal C-B-K references, the correct adhy. number (given in the Chitrashala edition) is, from this adhy onwards, enclosed within square brackets

1 a) K6 Ds1 पूर्वं; Dn4 पूर्वें (for पूर्व). G2 ब्रह्मन् (for राजन्) — b) K7 D4 भविष्यता (D4 °ता°) — B9 om (hapl) 1c–2d. V1 reads 1c–2d on marg — c) ❀ Ca भविष्यत कल्याणफलभाज । पराभविष्यत दुःखभाज । ❀ — d) K4 6 7 V1 B0 6–8 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–6, 8 9 G2 M1, 6, 7 तन् (for त्व)

2 B9 om. 2 (of v 1 1) V1 reads 2 on marg D6 om the ref — a) D7 T1 G1 3 6 तप (for मन). — c) Ś1 (before corr) K2 भविष्यति च; K1 °ष्यतश्च Ś1 K3 भद्रांते (for भद्रं ते) — d) Ś1 K1, 2 4 चि(K4 च)करिष्यत°; V1 विभवि° (for नभवि°).

3 c) Da3 सभावं; Da4 संवादस — d) K1 Dn1 D8 T2 G1, 2 M1 तं (for तन्)

4 a) K1 महतास्. K6 वुद्ध्या; Dn4 व्युष्टा; D5 व्युष्य (for व्युष्ट्या). Da4 महतास्तपनो वुद्ध्या ❀ Ca व्युष्ट्या फलेन ॥ Cs व्युष्ट्या क्रियया, प्रकाशनेन । ❀ — b) K1 पुरावरौ, B3 Da4 परापरौ (for °परौ) T G1 3 6 पश्यँल्लोकान्सनातनान्; G2 M1, 5–7 °कान्प(M6 °न्व)राव (M1 °न्प; M6 °न्व)रान् — c) K1 मासान्यम्, D4 सोमा° (for सामा°). M7 मुनिभिर् (for ऋषिभिर्) Da3 a4 श्रुत्वा (for गत्वा) K7 D5 6 9 सार्धं महर्षिभिर्गो(D4 °र्गो)त्वा. ❀ Ca सामान्यं समत्वम् ॥ Cr. सम सहेत्यर्थ । ❀

5 a) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–6 8 9 T G1–3 6 M1 6–7 महोव (for मह्यैव) K1 Da4 (before corr) D4 [म]सित; G1 [म]भूत (for [म]मित) Da4 दीप्त्यौजा°; D4 दीप्तोजा. — b) K4 6 महातपा (K6 °प). — c) D6 विचारयन् (for विचचार). D7 T G1, 3 6 यथाकालं (for °कामं)

6 K1 om 6 — b) Ś1 K4 7 D4 9 पिस्प्रक्षु°, B4 [म]पस्पृक्षु°, Da3 पिस्पष्टुः, Da4 विस्फुटु (sic), D5 T1 सिस्पृक्षु°; D7 G1 विस्पृक्षु; G2 विविपु°; M5 पस्प्रक्षु°; M7 विस्प्रक्षु (for पिस्पृक्षु) K7 शलिल K4 7 Da3 a4 D2 6 7 9 G1, 3 6 M1 5 6 शुचि° (for शुचि) — c) Da3 (before corr, marg as in text) शुभ; M1 5 6 ध्रुत्र (for ध्रुव) K6 Da1 C5 -वहा; G2 6 -पथां (for भवां) D4 ध्रुवस्वारिचरो गगां (sic). ❀ Ca ध्रुवद्वारभवां [ध्रु]वस्थनारायणपदाङ्गुष्ठप्रभवाम् ॥ Cp श्रीविष्णुपदात् ध्रुवद्वारात् प्राप्ताम् ॥ Cs ध्रुवद्वारवहां ध्रुवनक्षत्रमार्गगामिनीमाकाशगङ्गाम् । ❀ — d) Da3 a4 वितवार, T2 च ततार (for [अ]वत°) G2 जगाम यदतां वर — After 6, Kumbh ed Cv ins

657* मेरुपादोद्भवां गङ्गां नारायणपदच्युताम् ।
स वीक्षमाणो हृष्टात्मा तं देशमभिजग्मिवान् ।
य* देवजवा[?ना]कीर्णं सूक्ष्मकाञ्चनवालुकम् ।
गङ्गाद्वीपं समासाद्य नानावृक्षैरलंकृतम् ।
सालतालाश्वकर्णानां चन्दनानां च राजिभिः ।
मण्डितं विविधैः पुष्पैर्हंसकारण्डवायुतम् ।
नदीपुलिनमासाद्य स्नात्वा संतर्प्य देवता° ।
जजाप जप्यं धर्मात्मा तन्मयत्वेन भास्वता ।

सहस्रनयनश्चापि वज्री शम्बरपाकहा ।
तस्या देवर्षिजुष्टायास्तीरमभ्याजगाम ह ॥ ७
तावाप्लुत्य यतात्मानौ कृतजप्यौ समासतुः ।
नद्याः पुलिनमासाद्य सूक्ष्मकाञ्चनवालुकम् ॥ ८
पुण्यकर्मभिराख्याता देवर्षिकथिताः कथाः ।
चक्रतुस्तौ कथाशीलौ शुचिसंहृष्टमानसौ ।
पूर्ववृत्तव्यपेतानि कथयन्तौ समाहितौ ॥ ९
अथ भास्करमुद्यन्तं रश्मिजालपुरस्कृतम् ।
पूर्णमण्डलमालोक्य तावुत्थायोपतस्थतुः ॥ १०
अभितस्तूदयन्तं तमर्कमर्कमिवापरम् ।
आकाशे ददृशे ज्योतिरुद्यतार्चिःसमप्रभम् ॥ ११
तयोः समीपं संप्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत ।
तत्सुपर्णार्कचरितमास्थितं वैष्णवं पदम् ।
भाभिरप्रतिमं भाति त्रैलोक्यमवभासयत् ॥ १२ C 12. 8245 B 12. 220[6]. 13 K 12. 235 18

[(L 8) ❀ Cv तन्मयत्वेन तत्प्रधानत्वेन भास्वता मनसा । ❀]

7 b) V1 Da3 सवर, D4 शवर (for शम्बर) D7 T G1, 3, 6 M1 5-7 -वृत्रहा (for पाकहा) — c) Bo -युष्टायास् (for जु°) M1 6 तस्यां देवर्षिजुष्टायां

8 a) K7 D4 9 तावाप्लुतौ, Da4 Dn4 तावप्लुत्य (for तावा°) K7 D9 ययान्याय, D5 7 T1 G1, 3 6 महात्मानौ (for यता°) — b) B6 D5 कृतकृत्यौ, Da4 भूतकृतौ, Dn4 कृतवप्यौ (for °जप्यौ). Ś1 K1 2 4 6 V1 Bo 6 Dn1 n4 D2 3 8 समासत°; Ds1 °वृत, Ds2 °वृतौ (for °सतु°) — c) T2 नद्यां D7 T G2 3 6 पुलिनम् — d) K7 D4 9 शूक्ष्म, D7 T1 G1 मुक्ता-, M6 सूक्ष्मं (for सूक्ष्म) G1 कचन (for -काञ्चन)

9 a) M1 पुण्य (for पुण्य) K7 D4 9 कर्मिभिर् (for -कर्मभिर्) ❀ C3 पुण्यकर्मभि° भरतभगीरथादिभि° कथानायकैर्हेतुभिराख्याता° प्रवर्तिता° । ❀ — b) V1 B6 7 8 (marg as in text) 9 -चरिता ; Da4 कथिता (for °ता) Da3 तथा, Da4 कथा — c) Da4 चक्रतुसौ (sic) (for °तुस्तौ) K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 तथा(Da4 D5 °दा)सीनौ, K7 ययाशीलौ, B8 (orig) तथाशीलौ, D6 कथासीनौ (for °शीलौ) — d) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 महर्षि(K7 V1 B8 [orig] D4 5 9 G2 M1 5 [inf lin] 6 7 ब्रह्मर्षि)कथिता स्तया (D5 °ता कथा°, D7 T1 G1, 3 6 M1 6 7 °तास्तदा) — e) K1 2 पूर्ववृत्तव्युपेतानि, Bo 9 Da3 a4 °त्तान्य (Da4 °व्य)पेतानि; B6 D7 T1 G1 3, 6 °त्तान्यतीतानि, T2 M1 5-7 °त्व्यतीतानि

10 b) Ś1 K1 2 G3 6 परिष्कृत, K7 D4 6 9 -समावृत (for पुरस्कृतम्). B7 रश्मिजालमुपस्कृत — c) Da4 पूर्वं (for पूर्णं) K7 D4 9 आवृत्य (for आलोक्य) — After 10, Kumbh ed ins

658* विविक्ते पुण्यदेशे तु रममाणौ मुदा युतौ ।
ददृशातेऽन्तरिक्षे तौ सूर्यस्योदयनं प्रति ।

ज्योतिर्ज्वालसमाकीर्णं ज्योतिषां गणमण्डितम् ।

11 ab) Da4 Dn4 Ds1 तुदयत K7 D4 9 तदर्काद् (for तमर्कम्) K4 मर्थम्, G2 अर्के (for अर्कम्) G1 [अ]पर° (for °रम्) D7 T G3, 6 अर्कमर्क इवापर° — c) K1 सदृश°, D5 सदृश, T1 G1 सदृशो (for ददृशे) Bo 6-9 आकाशे तौ ददृशतुर्, Da3 °शे तौ ददर्शतुर्, Da4 °शे तौ दृढशतुर् (sic) — d) Ś1 K1 2 4 उद्यदर्के, K6 Da4 Ds1 उद्यतार्चि, K7 D6 M1, 6 उद्यदर्चि ; D4 9 °दर्चि°, D7 T1 G1 3 6 °तार्क° (for °तार्चि°) Ś1 K1, 2 4 महाप्रभं (for सम°). — After 11, K7 B6-9 Da4 D4 6 7 9 T G1-3 6 M1, 5-7 Kumbh ed ins

659* अर्कस्य तेजसा तुल्यं तद्भास्करसमप्रभम् ।

[K7 D4 9 G2 M1 6 7 ज्वलद्भास्करसंनिभ (M1 6 7 °सप्रभ) (for the post half)]

12 a) D7 T G1, 3 6 M1 5-7 सप्राप्य (for °तं) — b) D9 दर्शित (for दृश्यत) K7 D4 भास्वर, B9 Da4 भारत ; D6 भासुर — c) K6 D5 सुवर्णार्क (for सुप°) B8 (marg) रचितम् (for -चरि°) — d) D6 आस्थितैर् (for त) ❀ Ca p v वैष्णवं पदम्, आकाशम् । ❀ — e) K1 अप्रतिमां (for °मं) T2 ताभिस् (for भाति) K7 D4 6 9 M7 भाभिरप्रतिरूपाभिस् ; B6 7 9 Da4 Ds2 (before corr) भास्क(B9 marg as in text)रप्रतिम भाति (Da4 °भिस्) ; D7 T1 G1 3, 6 भाभिरप्रतिमां ताभिस्, M1 5 6 °मा भाभिस् — f) D5 इव, T2 अय (for अव) K4 भासयेत् ; K7 V1 D8 M7 भासयन् (for °यत्) K1 त्रैलोक्यमभवामयन् (sic) — After 12, Kumbh ed ins

660* स दृष्ट्वा तौ तु विक्रान्तौ प्राञ्जली समुपस्थितौ ।
क्रमात्संप्रेक्ष्यमाणौ तौ विमानं दिव्यमद्भुतम् ।
तस्मिंस्तदा सर्वां कान्तां लोककान्तां परां शुभाम् ।
धात्रीं लोकस्य रमणीं लोकमातरमच्युताम् ।

C 12 8346
D 12 220(?). 14
K 12 235 21

दिव्याभिरूपशोभाभिरप्सरोभिः पुरस्कृताम् ।
बृहतीमंशुमत्प्रख्यां बृहद्भानोरिवार्चिषम् ॥ १३
नक्षत्रकल्पाभरणां ताराभक्तिसमस्रजम् ।
श्रियं ददृशतुः पद्मां साक्षात्पद्मतलस्थिताम् ॥ १४
सावरुह्य विमानाग्रादङ्गनानामनुत्तमा ।
अभ्यगच्छत्त्रिलोकेशं शक्रं चर्षिं च नारदम् ॥ १५
नारदानुगतः साक्षान्मघवांस्तामुपागमत् ।
कृताञ्जलिपुटो देवीं निवेद्यात्मानमात्मना ॥ १६
चक्रे चानुपमां पूजां तस्याश्चापि स सर्ववित् ।
देवराजः श्रियं राजन्वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १७
का त्वं केन च कार्येण संप्राप्ता चारुहासिनि ।
कुतश्चागम्यते सुभ्रु गन्तव्यं क्व च ते शुभे ॥ १८

श्रीरुवाच ।

पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजङ्गमाः ।
ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ॥ १९
साहं वै पङ्कजे जाता सूर्यरश्मिविबोधिते ।

---

13 ^{a}) K6 D4 9 तत्राति ; K7 V1 B0 6 8 (last two marg as in text) Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 तत्राभि ; B7 9 Da3 D5 तत्रापि (for दिव्याभि). D7 T G1-3 6 दिव्याभिरभिरूपाभिर् — ^{b}) Ś1 K1 3 विर स्कृतं ; K4 V1 G2 M1 6 7 पुरस्कृतं ; K7 D4 6 9 अल कृतां (K7 °तं) (for पुरस्कृताम्) — ^{c}) K1 Da4 बृह स्पती(Da4 °ति)म् (hypermetric) (for बृहतीम्). K1 G1 प्रख्य ; D6 प्रक्षां (for -प्रख्यां) — ^{d}) Dn4 [अ] र्पिकं ; D6 [अ]र्चिषां.

14 ^{a}) G2 कल्पाभरणं (for °भरणां) — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 Dn1 ताराकल्प , K7 V1 D7 T G1 3. 6 M1. 6-7 तारापङ्क्ति- (for °भक्ति). K1 D4 -समप्रजं ; T2 समुत्स्रजं ; M1 सहस्रज (for -सम°). — ^{c}) K1 दद शत- (for °शतु) G1 प्राप्तां (for पद्मां) D7 T1 G3. 6 श्रिय ददर्शतु प्राप्तां — ^{d}) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn4 D8 D2 3 5 6 8 दल- ; D7 G1 M6 दले ; T G2 3. 6 -दले , M1 6 -सले (for तल) K1 सत्पद्म तलसंस्थितां ; K6 साक्षात्पदमवस्थितां ; Dn1 °त्पद्मदला स्थितां

15 ^{a}) D6 साविरुह्य (for साव°) B0 Dn1 M6 विमानाग्र्याद् ; G2 °नाग्राम् (for °नाग्राद्) — ^{b}) Da4 सवगानाम् (for अङ्गनानाम्) K6 D4 अनुत्तमं (D4 °म) — ^{c}) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2-5 8 T1 G3 M6 अभ्यागच्छत् (for अभ्य°) Dn4 त्रिलोकेद (for °केश). — ^{d}) K7 D4 9 देवर्षिं , D7 G1 3 6 च ऋषि- (for चर्षिं च) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 3 5 6 8 देवर्षिं चापि नारदं

16 Da3 reads 16 on marg — ^{a}) B9 नारदानु गतं ; D7 T G1 3 6 M1 5 6 °गत (for °गत) — ^{b}) K6 Ds1 मघवा ताम् , D7 T G1 3 6 M6 7 मघवंतम् (for °वांस्ताम्) D5 तान् (for ताम्). Da4 उपागमन् — ^{d}) Dn1 कृतांजदि (for कृताञ्जलि). Ś1 K2 D7 T2 G1 M7 पुटा (for पुटो) Ś1 K3. 6 D7 T2 G1 M7 देवी ; G2 भूत्वा , G3 6 देवो (for देवीं). — G1 om 16^{d}–18^{e}

17 G1 om. 17 (cf. v l 16). T1 om. (hapl) 17–19 — ^{a}) Ś1 K1. 2 4 सानुपमां , K6 V1 Ds1 चामुत्तमां ; K7 Da4 चानूपमां ; M1 च परमां (for चानु पमां) Dn4 पूजा — ^{b}) B3 (marg as in text) भूत्वापि ; Da4 [श्र]पि सर्व ; G2 सत्कृत्य (for चापि स) D7 G3 6 सर्वजित् (for °वित्). M1 5-7 देव्या सत्कृत्य सर्ववित् — ^{c}) Da4 श्रिया (for श्रियं). D7 G3. 6 देवीं ; T2 चेदं (for राजन्) — ^{d}) Da4 तेदम् , D7 T2 G3. 6 राजन् (for चेदम्).

18 G1 om 18^{abc} (cf v l 16) T1 om 18 (cf v l 17) Before 18, MSS ins शक्र उवाच — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 कासि (for का त्वं). K4 om. च — ^{b}) K6 7 Da4 Ds1 D5 7 (before corr) T2 G2 M1. 7 चारु हासिनी — ^{c}) Ś1 K1 3 Da4 चागमन (Da4 °ने) (for °म्यते) D7 कुतश्चात्रागता देवि- — ^{d}) D7 G1 कार्य वा किं (for गन्तव्यं क्व) K1 शुचे , D6 शुभं.

19 T1 om 19 (cf. v l 17). — ^{a}) D7 G1 3. 6 पुण्येन (for पुण्येषु) Ś1 K1 4 तत्र (for त्रिषु). — ^{c}) K4 7 D4 9 मामात्म ; B0 ममार्थं ; B9 ममात्म ; D6 ममानु- (for ममात्म-) Ds1 -नावम् , D7 G1. 3 6 भवम् (for -भावम्) Da3 a4 इच्छंति — ^{d}) K6 भजते (for यतन्ते) D7 G3 6 चिरम् ; G1 चितम् (for परम्) ❀ Cv (reading परमात्मना as one word) परमात्मना परमप्रयत्नेन । ❀

20 ^{b}) Da4 सूर्ये (for सूर्य) Ś1 K1 2 4 -निबो धिते ; B8 (marg) विराजिते ; D4 9 विबोधिता ; D7 T G1 3 6 M1 5-7 -प्रबोधिते (M1 °ता) (for विबो°). — ^{d}) K6 Da4 Ds1 पद्मा श्री ; K7 D4 6 9 पद्माक्षी (K7

भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी ॥ २०
अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्रीश्चाहं बलसूदन ।
अहं श्रद्धा च मेधा च सन्नतिर्विजितिः स्थितिः ॥ २१
अहं धृतिरहं सिद्धिरहं त्विड्भूतिरेव च ।
अहं स्वाहा स्वधा चैव संस्तुतिर्नियतिः कृतिः ॥ २२
राज्ञां विजयमानानां सेनाग्रेषु ध्वजेषु च ।
निवासे धर्मशीलानां विषयेषु पुरेषु च ॥ २३
जितकाशिनि शूरे च संग्रामेष्वनिवर्तिनि ।
निवसामि मनुष्येन्द्रे सदैव बलसूदन ॥ २४
धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि ।
प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम् ॥ २५
असुरेष्ववसं पूर्वं सत्यधर्मनिबन्धना ।
विपरीतांस्तु तान्बुद्ध्वा त्वयि वासमरोचयम् ॥ २६

शक्र उवाच ।

कथंवृत्तेषु दैत्येषु त्वमवात्सीर्वरानने ।
दृष्ट्वा च किमिहागास्त्वं हित्वा दैतेयदानवान् ॥ २७

श्रीरुवाच ।

स्वधर्ममनुतिष्ठत्सु धैर्यादचलितेषु च । C 12. 8361 B 12.229(6) 29 K 12 235 36

°क्ष्मीं) (for पद्मा श्री°) K7 पद्ममालिनीं

21 a) K7 D4 9 भूमि°, Ds1 भूति — b) D6 अह श्रीर्, M7 श्रीरहं (for श्रीश्चाह) B9 मधु , D7 बलि-, T1 G2 3, 6 M1, 5–7 वल (for बल-) K6 Da4 सूदन° — d) K2 7 D4 6 7 9 T1 G1, 2 M1 6 सतति; Da4 सप्ततिर्; T2 संस्मृतिर् (for सन्नतिर्) Da4 विजित° D7 T1 G1, 3 6 स्मृति°, T2 धृति (for स्थिति) K1 4 विजितिस्थिती

22 a) K7 D8 वृत्तिर्; D7 T1 G3 6 रतिर्; G1 कृतिर् (for धृतिर्) G1 बुद्धिर् (for सिद्धिर्) — b) K4 स्वद्, K6 V1 B0 6 7 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 त्वद्, K7 D4 6 9 वाग्, B8 भूर्, Da4 स्व, D7 T1 G1 3 6 सं, M1 तीग् (sic) (for त्विड्) — c) G3 वसा (for स्वाहा) K2 G2 सुधा (for स्वधा) Ś1 K1, 2 चाहं (for चैव) — d) K2 (sup lin) G2 सस्थितिर्, K6 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 T1 G1 सन तिर्, B7 T2 सस्मृ°, Da4 समू°, D7 G3, 6 M1, 5–7 सत° (for सस्तु°) K1 2 4 स्थिति, K6 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1, n4 D8 D2 3 5 8 स्मृति° (for कृति)

23 a) K7 यज्ञा, D4 9 येषां (for राज्ञां) — b) Ś1 M1 6 सग्रामेषु (for सेनाग्रेषु) — c) B0 Ca (Cap as in text) निवासी, D4 7 T1 G2 3 6 M1 6 7 निवसे, G1 निवसेद् (for निवासे). ❀ Ca निवासी निवासिनी । ❀ — d) K2 4 D7 G1, 3 6 परेषु (for पुरेषु)

24 V1 reads 24ab on marg — a) K1 D4 9 जितकासिनि, Da4 °काशीनि; Ds1 M7 °काशिनी — b) K1 Da4 Dn4 [अ]नि(Dn4 नि)वर्तिनी; B6 [अ]पलायिनि, D3 [अ]निवर्तनि; M1 6 °वर्तिषु (for °वर्तिनि) — c) K1 6 Ds1, s2 (before corr) D3 6 G2 मनुष्येंद्र, M6 7 °ष्येषु (for °ष्येन्द्रे) — d) D3 सदैवं K7 T G3 3 6 M1 6 7 बल-; K7 (sup lin) सुलि; D7 वलि (for बल) K8 Da4 -सूदन°

25 a) K6 Ds1 D5 धर्मनिष्ठे (for °नित्ये) T2 -बुद्धे (for बुद्धौ) — b) Da4 ब्रह्मणे Da4 G1 M7 -वादिनी (for °नि) — c) K7 D4–6 9 प्रसूते, D7 T1 G1 प्रणते (for प्रश्रिते) — After 25, K7 D4–6 9 ins

661* अहिंसानिरते नित्यं सत्यवाक्ये यतेन्द्रिये ।

[D5 6 जितेंद्रिये]

26 a) B0 च वस (for अवस) — b) G1 सत्यधन (for °धर्म) K4 -निबंधन°, Da4 °धनी; D5 G2 M5 °धन; D7 T G1 3 6 M7 °धनात् (for °धना) — c) B0 च (for तु) V1 B8 ज्ञात्वा, B6 7 9 Da4 D5 7 T G1, 3, 6 M1, 6 7 दृष्ट्वा, M5 (inf lin as in text) त्यक्त्वा (for बुद्ध्वा) — d) B9 वाचम् (for वासम्) K1 अरोचयत्; D2 °जय (for °चयम्) M1 त्वयि वासव रोचय

27 K7 D4 6 9 इंद्र (for शक्र) — b) Ś1 K2 अत्रासीर्; K1 4 अवासी; Da4 अवाश्रीर्; Dn4 M1 6 ए(Dn4 अ)वासीद्, Ds1 अवाप्सीर् (for °त्सीर्) — c) Ś1 K1, 2 4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) D7 (before corr) T1 इहागस् — d) K2 दैत्येय B7 Da4 दानव (Da4 °वा)

28 b) Ś1 [अ]धैर्याद् K7 D4 6 9 धैर्यवत्स्वाहिताग्निषु, D7 T G1–3 6 M1, 5 6 धैर्यादुद्धारि(T2 G1 °द्वरि ; G2 °द्वर्ये)ताग्नि(T2 G3 6 °रि)षु — c) K7 D4, 6 9 सत्य (for स्वर्ग) M5 कामेषु (for -रामेषु) — d) V1 B7–9 Da4 D5 M1 6 Cp सत्येषु; B6 सत्त्वे हि, D7 T1 M7 दैत्येषु (for सत्वेषु) Ś1 K1 2 4 D7 T1 M1, 7 [अ]भिरता; V1 B6 9 Da4 [अ]नुरता; B0 नितरा; M6

C. 12. 8361
B. 12. 229(d) 29
K. 12. 235 36

स्वर्गमार्गाभिरामेषु सत्त्वेषु निरता ह्यहम् ॥ २८

दानाध्ययनयज्ञेज्या गुरुदैवतपूजनम् ।
विप्राणामतिथीनां च तेषां नित्यमवर्तत ॥ २९

सुसंमृष्टगृहाश्वासञ्जितस्त्रीका हुताग्नयः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ३०

श्रद्दधाना जितक्रोधा दानशीलानसूयकाः ।
भृतपुत्रा भृतामात्या भृतदारा ह्यनीर्षवः ॥ ३१

अमर्षणा न चान्योन्यं स्पृहयन्ति कदाचन ।
न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥ ३२

दातारः संगृहीतार आर्याः करुणवेदिनः ।
महाप्रसादा ऋजवो दृढभक्ता जितेन्द्रियाः ॥ ३३

संतुष्टभृत्यसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः ।
यथार्थमानार्थकरा ह्रीनिषेधा यतव्रताः ॥ ३४

नित्यं पर्वसु सुस्नाताः स्वनुलिप्ताः स्वलंकृताः ।
उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ॥ ३५

नैनानभ्युदियात्सूर्यो न चाप्यासन्प्रगेनिशाः ।

ह्रि रता (for निरता) K6 ह्यय (for ह्यहम्). K7 D4 6 9 दैत्ये (D4 देव्ये ; D6 सत्त्वे) ष्वभिरमाम्यह ; T2 G1–3, 6 M5 दैत्येष्वभिरवास्म्यह.

29 a) Ś1 K2 -यज्ञेच्छा ; B0 8 -यज्ञेषु ; D7 T G1, 3 6 M5 -यज्ञाढ्या (T2 °ढ्य), M7 यज्ञेभ्यो (for °ज्या) — b) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 पितृ- ; D6 -पैतृ (for गुरु) D7 T G1, 3 6 M1 5–7 पूजका° (T2 °कां) (for °नम्) — c) K6 7 V1 B0, 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 G2 M1, 6 7 गुरूणाम् (for विप्राणाम्) D4 तु (for च) — d) Dn1 n4 D2 8 सत्यम् (for नित्यम्). Da4 अवर्तत्तां K7 D4, 9 वेपा नित्यप्रवर्तन ; B9 (marg) 8 येषां नित्यानुवर्तनं, D7 T G1 3, 6 M1 5–7 तेषां नित्यानुवर्तका° (M7 °तां)

30 a) D81 स (for सु) G2 -गवाश्व (for गृहाश्व). — b) K6 जितह्रीका (for °स्त्रीका). ❀ C8 जितस्त्रीका° अनुगुणकलत्रा । ❀ — c) K1 -शुश्रूषया ; K4 6 B0 7 8 Da4 Dn1 n4 D8 D2, 3 8 °षका, G1 °षवे (for °षवो). — d) K1 B9 Da4 D4 ब्राह्मण्याः (for ब्र°)

31 b) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G1–3 6 M1 5–7 शीलानसूय (M7 °यं) वः (for °यका°) — c) D8 भृता ; G1 धृत (for भृत-) Da4 मता मात्या ; Dn1 भृतापत्या (for °मात्या) Ś1 K1, 2 4 भृत्यपुत्रा भृत्यामात्या. — d) Ś1 K1 2 4 भृत्यदारा (for भृत°) K1 ह्यनीर्षय° (sic), Da3 a4 D4 9 T G1 M6 7 ह्यनी (Da4 °नि) र्ष्यव° ; D81 ह्यनिर्षव°, G2 ह्यदीप्सव°

32 a) Ś1 K1 2 4 स्वमर्षणा ; Dn1 D8 असर्षेण ; D5 °र्षान्मा ; D7 G1 नामर्षवो ; T1 G3 6 नामर्षिणो, T2 M6 नामर्षणा (for अम°) Dn1 च न (by transp), D4 न वा — b) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2, 3 5 8 स्पृह (B0 °हा) यते ; G1 °यंती (for °यन्ति)

— c) K2 4 D4, 8 न वै (for न च). K6 Dn1 n4 D81 D8 -तप्यंति (for -तप्यन्ते) Da4 न च जामूय तप्यते (sic), D7 T1 G1 3 6 न जातु परितप्यते — d) K7 D4–6 9 वीरा (for धीरा).

33 a) B6–8 सम्रहीतार ; Da3 सद्गृहीतार ; Da4 स गृहीतार, D81 संगृहीतारा, M7 सगृभीतार. — b) K6 D81 D7 T G1 3 6 M1 6 7 C8 कार्यकारणवेदिन° ❀ Ca, p करुणवेदिन° सकरुणचित्ता° । ❀ — Ś1 K1 2 4 om (hapl) 33^{c}–34^{b} — c) Da4 ऋतवो (for ऋजवो) — d) D6 दृष्ट (for दृढ) K7 -भक्त्या (for भक्ता) K7 D9 यतेंद्रियां ; Dn4 जितेंद्रिय°.

34 Ś1 K1, 2 4 om. 34^{ab} (cf. v l 33). D5 om (hapl) 34^{c}–35^{d}. — c) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2–4 6, 8 9 C8 यथार्ह (for यथार्थ). Ś1 K1, 2, 4 नामार्थकरा, Da4 G2 -माता° (for माना°) — d) K6 V1 B0 6–8 Da3 a4 Dn1, n4 D2 3 6 8 Ca p ह्रीनि षेवा, K7 विनिषेधा ; Cpp ह्रीनि° (as in text) K7 D4 6 9 जितव्रता° ; D7 T1 G1 3 6 जितेंद्रिया, M1, 6 धृतव्रता. (for यत°) ❀ Ca, p ह्रीरकार्याभिवृत्ति° सैव निषेधो येषां ते ह्रीनिषेवा । ❀

35 D5 om 35 (cf v l 34) — a) K2 स्व- ; G2 च (for सु) — d) D7 T1 G1 3 6 व्रतिनो (for प्रतीता) M1, 6 -चारिण° (for -वादिन)

36 V1 reads 36^{a}–37^{b} on marg, D7 T1 G1, 3, 6 repeat 36^{a} after 37^{ab} — a) K4 नैनाम् ; K6 D81 D7 T1 G1, 3 6 (last five first time) M1 6 7 नैतान् ; D7 T1 G1 3 6 (all second time) तैर्न च (for नैनान्). Ś1 K1 2, 4, 7 V1 B6 Da4 D82 (before corr) D4 7 (both times) 9 T1 (both times) 2 G3 6 (both both times) भ्यु (K1 °त्यु) दयात् ; G1 (first time) रज्ञ्युदियात् ; M5 मत्यु° (for भ्यु°) — c) K7 चाभि ;

रात्रौ दधि च सक्तूंश्च नित्यमेव व्यवर्जयन् ॥ ३६
काल्यं घृतं चान्ववेक्षन्प्रयता ब्रह्मचारिणः ।
मङ्गलानपि चापश्यन्ब्राह्मणांश्चाप्यपूजयन् ॥ ३७
सदा हि ददतां धर्मः सदा चाप्रतिगृह्णताम् ।
अर्धं च रात्र्याः स्वपतां दिवा चास्वपतां तथा ॥ ३८
कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोषिताम् ।
दायं च संविभागं च नित्यमेवानुमोदताम् ॥ ३९
विषण्णं त्रस्तमुद्विग्नं भयार्तं व्याधिपीडितम् ।
हृतस्वं व्यसनार्तं च नित्यमाश्वासयन्ति ते ॥ ४०
धर्ममेवान्ववर्तन्त न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुकूलाश्च कार्येषु गुरुवृद्धोपसेविनः ॥ ४१
पितृदेवातिथींश्चैव यथावत्तेऽभ्यपूजयन् । C 12 8375 B 12. 229(a) 43 K 12 235 50

D4 चापि, T2 चाति (for चापि) K6 B7 Dn1 n4 D8 D2. 3 7 8 T1 G1. 3 6 C5 प्रगेशया, G2 प्रगोनिशा (for प्रगे°) Da3 a4 न चाप्यनिद्रणे निशा ❀ Ca p प्रगेनिशा प्रातर्दिने निशा। ❀ — c) G2 M1 6 transp दधि and च K7 B0 3 9 शक्तून्; Da4 Dn4 G1 सक्तून् (for सक्तूंश्च) G2 M1 6 ते (for च) M7 ते रात्रौ दधि सक्तूंश्च — d) Ś1 K1. 2 D4 विवर्जयन् (D4 °येत्); K7 B0 3 9 D4 7 9 T G1 व्यस°; D6 M1 च (M1 त्य) वर्जयेत्; G2 [ऽ]पवर्जयन् (for व्यव°)

37 V1 reads 37^{ab} on marg — a) K6 D8 D6 6 कल्ये, K7 B0 6 (marg) 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 कल्यं; D4 कात्य (for काल्य) Da4 घृते (for घृत) Ś1 K2 4 B6-8 चान्ववेक्षन्; K6 Da4 वा(Da4 चा)न्ववेक्ष्यन्, K7 D4 6 7 9 T1 G1-3 6 M4 7 चान्ववेक्ष्य; Ds1 T2 M1 6 °वेक्ष्यन् (for °वेक्षन्) — b) Ś1 K1 2 G1 प्रयाता (for प्रयता) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1 3 6 M5 6 वादिन (for चारिण°) — After 37^{ab}, D7 T1 G1 3 6 repeat 36^{a} D7 T1 G1 3 6 read 37^{c} twice — c) Ś1 K1 2 4 D6 G2 मगलान्यपि, K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 G1 (first time) M1. 5 6 म(K6 Ds1 मां)गल्यान्यपि, K7 T2 M7 °ल्यानपि, D4 °लामपि, D7 T1 G3 6 (all first time) °ळान्यपि (for °लानपि) D7 T1 G1 3 6 (all first time) चापठन् (for चापश्यन्) D7 T1 G1 3 6 (all second time) देवानृषीन्पितॄंश्चैव — d) M1 6 7 चाभि (for चापि) K7 D4 9 ब्राह्मणाश्चापि पूजितान्

38 a) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 हि वदतां, K7 D4 9 विदधतां, D7 T G1 3 6 हि ददते (T2 °तो) (for °दता) K4 6 7 V1 B0 6 (marg) 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 G2 M5 धर्मं, B6 (orig) सत्य, D7 T1 G1 3 6 दान; T2 धर्म्यं (for धर्मं) — b) Da4 चाप्रति; T2 [अ]प्यप्रति, G2 च प्रति (for चाप्रति) K6 7 D6 गृह्णतां, D4 corrupt (for गृह्णताम्) D7 T1 G1 3 6 य(D7 G1 स)दा न प्रति(G1 °त्य)गृह्णत — c) B7 अर्धं (for अर्धं) B7 Ds1 om च K1 रात्र्य°, B0 6 (marg as in text) 7 9 T2 M1 6 रात्र्या, G1 रात्रौ (for रात्र्या) K7 D4 9 अर्धं रात्रे च स्वपतां ❀ Ca अर्धं च रात्र्या स्वपता, प्रथमपश्चिम यामयो जाग्रतां, स्वाध्यायावश्यकार्थम्। ❀ — d) D4 वा, G2 तु (for च) D7 T G1 3 6 M1 6 7 सदा, M5 तदा (for तथा)

39 = (var) 12 78 18, 87 24 39^{ab} = 12 87. 34^{ab} Cf Agni Purāna 225 25^{ab}, Matsya P 214. 61^{ab} — a) B3 (marg) 7 भृत्यानां (for वृद्धानां) K7 कृपणानाप्यवृद्धाना, Da3. a4 °नां च भृत्याना, G1 °नाथ वृद्धानां — After 39^{ab}, K7 reads 40^{cd} for the first time, repeating it in its proper place — c) K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 T2 G2 M7 दयां, Da4 दान (for दाय) D7 T1 G1 3 6 सता च सविभज्याश्च — d) B9 अनमोदता (sic), Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 अन्वमोदतां (for अनु°) B8 कुर्वतामनुमोदतां — After 39, T2 G2 M1 6-7 Kumbh ed ins

662* कालो यात सुखे चैव धर्ममार्गे च वर्तताम् ।

[G2 M7 Kumbh ed सुखेनैव (for सुखे चैव)]

40 a) B9 om from विषण्ण up to हृतस्व (in 40^{c}) K6 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5 8 त्रस्त (Da3 a4 भ्रष्ट) विषण्णम् (by transp), G2 M7 विषण्ण त्रस्तम् — b) K6 B0 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 भयार्तं व्याधित कृश (Ds1 °त कृष) — K7 reads 40^{cd} for the first time after 39^{ab} — c) K7 (both times) D4 6 9 दुर्बल; Dn1 हृतस्व (for हृ°) K4 व्यसनार्ते (for °नार्तं) — d) V1 ये, B8 (marg) [ऽ]त (for ते) K7 (first time) D4 6 9 नित्यमाश्वासयश्च ते; D7 T1 G1 3 6 °मेवाभिरक्षतां (G1 °क्षितं, G3 6 °क्षत)

41 a) K2 7 B0 6 9 Da3 a4 D4-7 9 T G1 3 6 M1 6-7 एवानु (for °न्व) K6 B0 D5-7 T G1 3 6 M1 6-7 वर्तेते, K7 D4 9 वर्तंतो (for वर्तन्त) — b) Ś1 K1 2 नाहिंसत, K7 D4 6 9 न हिंसत°, D7 T1 G1 नासे

C. 12 8375 B 12.229(6) 43 K. 12.235 50 अवशेषाणि चाश्नन्ति नित्यं सत्यतपोरताः ॥ ४२

नैकेऽश्नन्ति सुसंपन्नं न गच्छन्ति परस्त्रियम् ।

सर्वभूतेष्ववर्तन्त यथात्मनि दयां प्रति ॥ ४३

नैवाकाशे न पशुषु नायोनौ न च पर्वसु ।

इन्द्रियस्य विसर्गं तेऽरोचयन्त कदाचन ॥ ४४

नित्यं दानं तथा दाक्ष्यमार्जवं चैव नित्यदा ।

उत्साहश्चानहंकारः परमं सौहृदं क्षमा ॥ ४५

सत्यं दानं तपः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।

मित्रेषु चानभिद्रोहः सर्वं तेष्वभवत्प्रभो ॥ ४६

निद्रा तन्द्रीरसंप्रीतिरसूया चानवेक्षिता ।

अरतिश्च विषादश्च न स्पृहा चाविशन्त तान् ॥ ४७

साहमेवंगुणेष्वेव दानवेष्ववसं पुरा ।

प्रजासर्गमुपादाय नैकं युगविपर्ययम् ॥ ४८

ततः कालविपर्यासे तेषां गुणविपर्ययात् ।

षति (for न हिंसन्ति) —d) Dn4 om from गुरु up to श्नन्ति सु (in 43a) Da1 -सेविना ; M7 -सेविनं

42 Dn4 om. 42 (cf v l 41) —a) K6 Bo Dn1 D3 6 8 पितृन्, D7 T G1 3 6 गुरु (for पितृ) K1 Da3 देवातिथीश्, T2 °तिर्थिं (for °तिर्यांश्) K7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 D4-6 9 G2 M1 5-7 चापि (for चैव) —b) K1 तेन्व ; V1 चान्व-; B9 चानु- (for तेऽभ्य) M1 6 ब्राह्मणानभिपूज्य च, M5.7 यथावत्तेभिपूज्य च —c) T2 G1 अविशेषाणि, M1 अवशेष्याणि (for °शेषाणि) Ds1 D4 वा (for च) —d) B9 G2 नित्य (for नित्य) K1 G2 तपोमता , K6 Bo 6 8 Dn1 D3 D2 3 8 °धृता , K7 D4 6 9 °युता ; V1 B9 D5 °वृता , B6 (marg) 7 Da3 a4 °भृता°, D7 T1 G1 3 6 -पयोध(G1 °म्थि)ता , T2 M1. 5-7 -तपोन्विता° (for °रता°)

43 Dn4 om up to श्नन्ति सु (cf v l 41). —a) B9 om from नैके up to नैवाका (in 44a) K1 नैके च्छति, M1 5 6 नैकोश्नति (for नैकेऽश्नन्ति) Ś1 K1 2 च ; B6 (marg) M1. 5 7 स (for सु) D7 T G1. 3 6 नैते ह्य(G1 °तैह्यं)श्नत्यस(T2 °ति स)पन्न —b) K6 B6 Da3 Dn1 न गच्छंत (Da3 °त), Da4 Dn4 Ds1 नाग च्छत (Dn4 °ति) (for न गच्छन्ति) —c) K1 Da4 T2 वर्तंत (T2 °ते) (for [अ]वर्तन्त) —d) K7 D9 तथा (for प्रति)

44 B9 om up to नैवाका (cf v l 43) —a) K1 G3 नैव काशे (for नैवाकाशे) V1 B3 (marg) तथा नाप्सु; D7 T1 G1. 3 6 न च पशौ (for न पशुषु) G2 नैवावकाशे पशुषु —b) K4 7 B9 Da3 Dn1 n4 D2 4 6 8 9 वियोनौ ; D7 T1 G1 3 6 न चाग्नौ (for नायोनौ) K6 Dn1 Ds2 G2 च न (by transp), K7 D4-6 9 नैव B3 (marg) न वियोनौ न पर्वसु —c) K6 B3 विस र्गांते (for °र्गं ते) Da4 इंद्रियाण्यविसर्गं ते, G1 इति यस्य विसर्गस्ते —d) K4 6 V1 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1. n4 D3 D2 3, 5 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 रोचयति

(Da3 a4 °तु), K7 D9 °यश्च (for °यन्त) Da4 कदा च न

45 a) D7 नित्य (for नित्यं) K7 दाक्षम्; Da4 दाक्ष्यम्, Dn4 दीक्ष्यम्, D7 दाक्ष्यंम् (for दाक्ष्यम्) —b) Ds1 आर्जन (for °व) — D6 reads 45c–46d on marg —c) K7 उत्साहे, G2 M1 6 °ह (for °हश्) K6 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 [ऽ]थ (for च) —d) K6 क्षमा

46 D6 reads 46 on marg —a) D7 T G1 3 6 M5 नित्यस्नान (for सत्य दान) K1 शौच , D4 शोच, D6 चैव (for शौच) —d) G1 अभवन् K7 D4-6 9 पुरा, M7 प्रभो° (for प्रभो)

47 a) Da4 D2 तद्रिर् D4 9 असप्रीतिर् (for असं°) K7 निद्रा तंद्रारसप्रीतिर्, D5 7 निद्रा तद्रात्मस°; T G1 2 °द्री च स(G2 ह्यस)प्रीतिर् — 47bcd is damaged in B7 —b) K6 V1 Bo 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 असूयाथ; K7 B3 D4-6 9 अभ्य(B3 D5 °न) सूया (for असूया च) Da4 [अ]नवेक्षिता°, G2 M1. 5-7 [अ]नवेक्षता (for °क्षिता) —c) D8 G1 [अ]विपादश्च (for विपा°) —d) V1 वाविशश्च ; B3 चाविशश्च, D7 T G1 M5 च विशति, G2 M1. 6 7 चाविशति, G3 6 ते विशंति (for चाविशन्त) K4 6 Bo 6 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 5. 8 स्पृहा चाप्य विशश्च तान् (K6 °शस्व तान्, D8 °पण्णता), K7 D4 6 9 न स्पृहा वा(D6 चा)भवत्तदा

48 a) V1 सोहम्, Dn4 G1 सहम् (for साहम्) Dn4 पुव (for एव) Ś1 K1 विषेषु; K7 गुणापि (for गुणेषु) K1 एव, D7 T G1 3 6 एषु (for एव) —b) Da4 अवरं (for अवस) —c) Da4 -सर्वम् (for -सर्गम्) ❀ Ca प्रजासर्गमुपादाय प्रजासृष्टिमारभ्याद्य यावत् । ❀ —d) B3 (marg. as in text) नैनान्; Ds1 D4 नेकं; M1 6 नैवं (for नैकं) B3 (marg as

अपश्यं विगतं धर्मं कामक्रोधवशात्मनाम् ॥ ४९
सभासदां ते वृद्धानां सत्याः कथयतां कथाः ।
प्राहसन्नभ्यसूयंश्च सर्ववृद्धान्गुणावराः ॥ ५०
यूनः सहसमासीनान्वृद्धानभिगतान्सतः ।
नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यां यथापूर्वमपूजयन् ॥ ५१
वर्तयन्त्येव पितरि पुत्राः प्रभवताऽऽत्मनः ।
अमित्रभृत्यतां प्राप्य ख्यापयन्तोऽनपत्रपाः ॥ ५२
तथा धर्मादपेतेन कर्मणा गर्हितेन ये ।
महतः प्राप्नुवन्त्यर्थांस्तेष्वेषामभवत्स्पृहा ॥ ५३
उच्चैश्चाप्यवदन्रात्रौ नीचैस्तत्राग्निरज्वलत् ।

C 12 8387
B 12. 229(8) 55
K 12. 235 62

in text) विपर्यये, G3 विपर्यय° D7 T G1 3 6 M5 एव गुणविपर्यये

49 ^{a}) M7 तत्र (for तत°) Ś1 K1 काल (for काळ) K7 D4 6 9 विपर्याये (for °र्यासे) B9 तत° सर्गविपर्ययम् —^{b}) B8 (marg) G2 M1 6 7 गुणां(G2 °णे, M1 6 °णा)स्तेषां (for तेषां गुण) K7 D4 9 °विपर्यये, V1 °र्यय, B6 (marg as in text) °र्ययान्, B9 °र्ययन् (for °र्ययात्) —^{c}) K6 Ds1 अपश्यन् (for अपश्य) K4 6 Da3 Dn1 n4 Ds D8 निर्गत (for विगत) V1 Bo 6–9 Da4 D2 3 अ(Da4 आ)पश्यन्नि° र्गतान्सर्वान्

50 ^{a}) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 च, G2 M5 6 वै (for ते) K7 D4 6 9 सभासदाना वृद्धाना, D7 T G1 3 6 सदा (D7 °ता) सभां वै वृ° — 50^{bcd} is damaged in B7 —^{b}) K6 Bo 6 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 सतां, V1 सत्यां, B8 D7 सम्या, T G1–3 6 M5–7 सभ्या (for सत्या) —^{c}) Dn1 T2 M7 प्रहसन्; G2 प्राहरन् (for °सन्) Da4 प्रभ्यसूयश्, G1 अभ्यसूयाश् —^{d}) Da4 M5 सर्वे (for सर्व) B5 (marg as in text) भूतान् (for वृद्धान्) K7 D4 6 9 गुणाकरान् (D6 °रा); B9 G3 °वर° D7 T G1 3 6 M1 6 7 सर्वान्वृद्धान्गुरून्प (M6 °न्व)रान्.

51 ^{a}) Ś1 K1 2 4 यूना (for यून) K4 G3 M1 समासीना (for °सीनान्) K6 7 Bo 6 (marg) 8 Dn1 n4 Ds D2–6 8 9 युवानश्च समा(B6 °हा)सीना (D6 °नान्), B6 7 9 Da3 यूनश्चैव सहासीनान्; Da4 कतश्चैव सहा° —^{b}) K1 आभि; Da4 D2 8 अपि, D8 अधि, M1 6 7 अनु (for अभि) B8 (marg as in text) गतास्तथा, B9 °गतान्सदा; Da3 a4 गतानत°, G2 °गतासत° (for गतान्सत) —^{c}) Ś1 K1 2 4 प्रत्युत्था नाभि; B7 G2 अभ्युत्थानाभि, Da4 नाभ्युत्थानाति (for °नाभि) M1 वाद्याभ्या (for वादाभ्या) G1 वामभ्युत्थानाभिवाधां —^{d}) G2 यथापुरम् (for °पूर्वम्) K3 अभ्यपूजयन्; M1 6 अपूजयत्

52 ^{a}) K3 4 V1 Bo 6–9 Dn1 n4 Ds1 D3 5 6 7 8 T G1–3 6 M1, 5–7 वर्तयति, K6 °यिति (for °यन्ति) K4 एप, D2 अपि (for एव) D4 repeats from पितरि up to त्मन° after 53^{a} —^{b}) Ś1 K1 2 पुत्रा° प्रभव आत्मन, K4 6 Bo 6 7 9 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 पुत्र° प्रभवते तथा, K7 D4 (both times) 6 9 पुत्रा[ ] प्रभुव- दात्मना, V1 B8 G2 M1 5–7 पुत्र प्रभवतेत्मनि (G2 M7 °न°, M1 5 6 °ना), D7 T G1 3 6 पुत्र° प्रभवतात्मना; text as in Da3 a4 Ca ✿ Ca यथा आत्मन प्रभव- [°वन्त] केचित्कांश्चिद्भृत्यादीन्प्रति आचरन्ति, एवं पुत्रा° शास्त्र दृशा अप्रभवो[वन्तो]ऽपि वर्तयन्ति । प्रभव[त] इति नलोप श्छान्दस, एवमाकारेऽपि तत्त्वम् । ✿ —^{c}) K4 6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 अभृत्या भृत्यता प्राप्य, V1 D7 T1 G1 3 6 M1, 6 7 अमित्रा इव(M1 6 7 आत्) ता प्राप्य, T2 पुत्रा भृत्यतर प्राप्य, M5 अमित्रा भृत्यता प्राप्य —^{d}) K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–6 8 9 G2 ख्यापयति, D7 ख्यापयते, T G1 3 6 M5 ख्यापयते (for °यन्तो) ✿ Ca ख्यापयन्तो, वयमेतस्से वया समृद्धा° सेति । ✿

53 For the repetition in D4, cf v 1 52 —^{a}) Dn1 G3 6 यथा, G2 तेषा (for तथा) D4 अपेतेव K1 तथा धर्मविपेतेन —^{b}) G1 गर्हतेन D6 ते (for ये) —^{c}) G2 प्राप्नुवति M1 6 7 महत प्राप्नुयुश्चार्थास् —^{d}) K4 6 V1 Bo 8 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 8 तेषां तत्र; B6 (marg as in text) 7 9 D5 तयैषाम्; Da4 तथैवम् (for तेष्वेषाम्) M1 6 तेष्वेवात्समभव स्पृहा

54 ^{a}) Da3 a4 Ca चाति, Dn1 n4 D2 8 M7 चाभि (for चापि) D6 अभवन् (for अवदन्) B8 (marg) चरन्नार्येश्चाभ्यचरन्; G1 उच्चैश्च व्यवदन्रात्रौ, G3 °श्चाप्य वदन्कासौ —^{b}) K1 नीचस् (for नीचैस्) T2 [अ]ग्निम् Da4 Ds1 अजज्वलन्; D6 T2 G2 उज्ज्वलन् (for अज्व लत्) D7 T1 G1 3 6 नीचैस्तत्रापि (T1 °हि) सल्प (G1 °प्लव)न् — D7 om (? hapl) 54^{c}–55^{d} —^{c}) K6 B6 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 8 अत्यचरन्; B8 T G2 3 6 M1 6 7 अत्यवदन्; Ds1 मत्य चरन्; D5 अभ्यचरन्, M5 चाभ्यवदन् (for अभ्य°). Da4 पुत्रा पितृषु नृत्य चरन् (hypermetric); G1 पुत्रा भ्राता नत्यवदन् —^{d}) B8 T G3 3 6 M5–7 चात्यवदन्;

C. 12. 8387 B 12. 229(6) 55 K 12. 235 62 पुत्राः पितॄनभ्यवदन्भार्याश्चाभ्यवदन्पतीन् ॥ ५४

मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
गुरुवच्चाभ्यनन्दन्त कुमारान्नान्वपालयन् ॥ ५५
भिक्षां बलिमदत्त्वा च स्वयमन्नानि भुञ्जते ।
अनिष्ट्वा संविभज्याथ पितृदेवातिथीन्गुरून् ॥ ५६
न शौचमनुरुध्यन्त तेषां सूदजनास्तथा ।
मनसा कर्मणा वाचा भक्तमासीदनावृतम् ॥ ५७
विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमूषकभोजनम् ।
अपावृतं पयोऽतिष्ठदुच्छिष्टाश्चास्पृशन्घृतम् ॥ ५८
कुद्दालपाटीपटकं प्रकीर्णं कांस्यभाजनम् ।
द्रव्योपकरणं सर्वं नान्ववैक्षत्कुटुम्बिनी ॥ ५९
प्राकारागारविध्वंसान्न स ते प्रतिकुर्वते ।
नाद्रियन्ते पशून्बद्ध्वा यवसेनोदकेन च ॥ ६०
बालानां प्रेक्षमाणानां स्वयं भक्षानभक्षयन् ।

B6 (marg) चात्यचरन्, D5 चास्य चरन् (for चाभ्य वदन्) K6 D31 नार्यश्च व्यचरन्पतीन्, V1 B0 M1 नार्यं श्चात्यवदन्प°; B5 7. 9 Da3 a1 Dn1 n1 D33 D2 8 6 8 नार्यश्चात्य(D5 °भ्य)चरन्प°.

55 D1 om 55 (cf v l 54). —b) K7 D3 9 अतिथीन् K7 D4 6 0 G3 गुरून् — D1 om (hapl) 55c–56d —c) K4, 6 B0 6 7. 8 (marg) 9 Da3 a1 Dn1 n1 D5 D2 8 6 0 8 गुरुत्वान् (for °वन्). K7 D3 9 वदंत, V1 B6 (marg) वर्तंत, T1 G3 6 चादत; G1 वाचत (for नन्दन्त) —d) K1 चान्व; V1 B0 9 Da4 D5 M1, 6 नानु; T2 नाभ्य (for नान्व).

56 K1 D4 om 56 (for D1, cf v. l 55) —a) Ś1 K2 7 D9 भिक्षा Ś1 K3, 4 अकृत्वा, G1 अतरवाच्; G2 कृत्वा (for अदत्त्वा) ❀ Cs बलिमदत्त्वा श्वशूकरच ण्डालादीना बलिमदत्त्वा । ❀ —b) D7 T1 G1 8. 6 अस च (for अन्नानि) T2 M7 [अ]भुजते (for भुञ्जते) —c) B8 अन्न, D81 [ष]र्थ (for [अ]थ) —d) Ś1 K1 6 7 D9 T2 पितॄन् (for पितृ)

57 a) K7 D4 शोचम् (for शौचम्) Ś1 K1 4 अनुरुधते; K7 B6 (marg as in text) Da1 D4–7 9 T G1–8 6 M1 8 7 अन्वरुध्य(Da4 M1 °रुधं)त, B9 M6 अनुरुधंत (for °रुध्यन्त) —b) K6 D31 शूद्र, K7 D4 9 सुत, D5 शूद्र (for सूद-) M1 -जनास् K7 D4–6 9 तदा (for तथा) —d) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8. 5, 6 8 भक्ष्यम्, K7 D4 9 भोज्यम्; G1 भुक्तम् (for भक्तम्) ❀ Ca मनसा वाचेति द्वयोपादनमनावरणे भक्तस्य प्रत्यवायशङ्कापि तेषां नासीदिति ज्ञाप नार्थम् । ❀ — After 57, Kumbh ed Cv ins a passage given in App I, (No 22)

58 a) G2 सं (for वि-) —b) Some MSS मूषिक —Dn4 om (hapl) 58c–59b —c) B9 अपामृत; D4 °द्रतं, T2 अनावृतं (for अपा°) Ś1 K1 2 D31 [s]तिष्ठन्; D5 7 तिष्ठेद्; G1 [s]धिष्ठाद् (for ऽतिष्ठद्) Da1 अपरेशमयोतिष्ठ (sic); G3 अपावृत पयोनिष्ठम् —d) T2 उच्छिष्टैश्च, G2 °ष्टांश्च V1 B0 6 9 T2 M1 [अ]स्पृ शद्; D4 9 स्पृशन् (for [अ]स्पृ°) T2 कृत (for घृतम्).

59 Dn4 om 59ab (cf v l 58) —a) K1 6 B0 7 9 Da3 a1 Dn1 D8 D2–3 8 9 M1 कुद्दाल (for °ल) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 D8 D2–6, 8 9 T2 G3 M1 6–7 दात्र(K7 V1 B5 8 D6 T2 G3 M6–7 -दात्र; Da1 D2 8 दातृ)पिटक (D31 M1 6 °ठकं; T2 °टकान्; M8 °ठं; M7 °टं), D7 G1 2 6 मात्रपि(G1 °पि) टकान्; T1 -मातृपिटकान् (for -पाटीपटकं) ❀ Cs (reading पिटकं) पिटक भोजनपात्राधार मृन्मय पात्रम् । ❀ —b) D4 प्राकीर्णं K7 काश्य- (for कांस्य). K2 4 Da4 D2, 7 T G2 6 M1 भोजनं; D5 6 -दोहन (for भाजनम्). —c) Da1 M7 कारण (for करण) —d) K1 नानुवैक्षत्; K6 D31 G1 नान्यवेक्षेत्; K7 D4 9 नावेक्षेत; Da1 नान्ववैक्ष्य, D4 नैवेक्षेत; D5 नावेक्षत; D7 T G2 2 6 M1 6 7 नान्ववेक्षत् (M1 °न्) (for °वैक्षत्). T1 G3 6 M1 2–7 कुटुंबिनी

60 a) K1 Da4 प्रकरागार, K7 D4 9 प्रा(D4 प्र)कार द्वार-, T1 प्राकारकार (for प्राकारागार). G1 विध्वस्तान् (for विध्वसान्) ❀ Ca (reading विध्वंस) विध्वंस वृष्ट्यादिना पतनम् । ❀ —b) Ś1 K1 2 4 D4 च; T2 ते (for स). K7 D4, 9 तद्; T2 स (for ते). Ś1 K1 2 4 प्रत्यकुर्वते (K1 °त) — After 60ab, Kumbh ed Cv ins

663* क्षुद्रा संस्कारहीनाश्च नार्यो ह्युदरपोषणा ।
शौचाचारपरिभ्रष्टा निर्लज्जा भोगवञ्चिता ।
उभाभ्यामेव पाणिभ्यां शिरःकण्डूयनान्विता ।
गृहजालाभिसंस्थाना ह्यासंस्तत्र स्त्रियः पुनः ।
श्वश्रूश्वशुरयोर्मध्ये भर्तारं कृतकं यथा ।
प्रेक्षयन्ति च निर्लज्जा नार्यः कुलजलक्षणाः ।

—c) Ś1 K1 2 Da3 नाद्रियत (Da3 °ति); K7 D4, 9

तथा भृत्यजनं सर्वं पर्यश्नन्ति च दानवाः ॥ ६१
पायसं कृसरं मांसमपूपानथ शष्कुलीः ।
अपाचयन्नात्मनोऽर्थे वृथामांसान्यभक्षयन् ॥ ६२
उत्सूर्यशायिनश्चासन्सर्वे चासन्प्रगेनिशाः ।
अवर्तन्कलहाश्चात्र दिवारात्रं गृहे गृहे ॥ ६३

अनार्याश्चार्यमासीनं पर्युपासन्न तत्र ह ।
आश्रमस्थान्विकर्मस्थाः प्रद्विषन्ति परस्परम् ।
संकराश्चाप्यवर्तन्त न च शौचमवर्तत ॥ ६४
ये च वेदविदो विप्रा विस्पष्टमनृचश्च ये ।
निरन्तरविशेषास्ते बहुमानावमानयोः ॥ ६५

C. 12 8399
B 12. 229(8) 67
K 12 235 88

नादयत (D₄ °ते) (for नाद्रियन्ते) K₇ D₂ ₉ वद्वान् (for वद्धा) — [d]) B₀ यथमेनोकदाचन (sic)

61 [a]) K₆ ₇ Da₄ Dn₁ D₅ प्रेक्ष्य (for प्रेक्ष) K₆ ₇ Ds₁ मानाना (for -मागाना) Ds₂ बालानां प्रेक्ष मागा च, G₁ बाल्कानां प्रेक्षमागा ꣸ Cp बालानामि थनादरे षष्ठी । ꣸ — [b]) K₄ ₆ B₀ ₈ (marg) Da₃ Dn₁ ₙ₄ Ds₁ D₂ ₃ ₈ मक्ष्यम्, B₃–₅ D₆ G₂ भक्ष्यान, Ds₂ D₂ मक्षम् (for भक्षान्) Ś₁ K₁ ₂ B₉ Da₄ स्वय मक्ष्याण्य(Da₄ °नि)भक्षयन् — K₇ D₂ om (hapl) 61[c]–62[d], Ś₁ reads the same on marg — [c]) G₂ M₁ ₆ सदा (for तथा) Da₄ भृत्य, D₇ हृष, T₁ G₁. ₂ ₆ हृष (for भृत्य) — [d]) K₄ ₆ V₁ B₀ ₆ ₇ ₉ Da₃ ₐ₄ Dn₁. ₙ₄ D₅ D₂ ₃ ₆ ₈ असतर्प्य; D₇ T₁ G₁ ₂. ₆ पर्यतीत्य; T₂ °टति (for °श्नन्ति) Ś₁ K₁ ₂ T₃ M₃ स्म (for च) Da₄ मानवा, Ds₁ दानव B₈ पर्यम्याभति दानवा; D₁ °श्नैव दा°; G₃ M₁ ₆ ₇ उप यंश्नति (M₃ °त) दा°.

62 K₇ D₂ om 62 (cf v 1 61). Ś₁ reads 62 on marg — [a]) K₆ B₇ Ds₁ कृपर; V₁ B₀ ₆ Da₃ ₐ₄ D₁ ₆ ₈ कृशार (for कृसर) Ś₁ K₁ ₂ ₄ मामानि (for मांसम्) ꣸ C₄ कृशार तिलमिश्र भक्तम् ॥ C₅ कृशर[म]र तिलतण्डुलमिश्र शष्कुपकाम्नम् । ꣸ — [b]) D₅ अपूपमपि; G₁ °पान्यय (for °पानथ) K₆ T₂ M₁ ₇ शष्कु(T₂ शुष्क)लीन्, Da₄ शकुली, Dn₄ G₁ शष्कुलि, Ds₁ शष्कुलीं, G₂ शष्कुलिं (for °ली) — [c]) V₁ अपाचन्, G₂ अवापयन् (for अपाच°) D₇ T G₁ ₂ ₆ M₃ अपच ग्रात्मनोर्थाय — [d]) T₁ G₃ ₆ वृद्धा; G₂ तथा (for वृथा) Da₄ अभक्षयत् V₁ B₃ वृथामासम(B₃ °सानि) भक्षयन्

63 D₂ om 63[ab] G₂, after 12 222 18, repeats 63[a]–71[c], which follows the repetition of 12 220 47[b]–54[d] — [a]) K₁ ₂ उत्सूर्यं, K₇ D₂ ₉ उत्सूर (for उत्सूर्य) B₂ स्त्रामन्, Da₄ स्वा° (for चा) — [b]) D₃ सर्वत्र G₂ (both times) शौचा°, M₃ चापि (for चासन्) Dn₁ D₇ T₁ G₁. ₂ ₆ प्रगेशया; T₂ तथा निशा; G₂ (second time) M₇ प्रगेनिशा (for °निशा)

꣸ C₅ प्रगेनिशा प्रात काले निशिकृत्य कृतवन्त । ꣸ — [c]) K₄ ₆ D₈ M₁ ₆ आवर्तन्, D₇ T G₁. ₂. ₆ आ(T₁ अ) वृत्त, M₇ अनृत्त (for अवर्तन्) B₀ D₆ T₂ G₂ (second time) कलहश्च K₇ D₂ ₉ कलहाश्चाप्यवर्तत; C₅ आवर्तयन्कलहान् — [d]) G₁ दिवारात्रौ (for °रात्र)

64 For the repetition in G₂, cf. v 1 63 — [a]) K₁ अनार्यश्च D₃ om (hapl) from श्चार्य up to श्च ये (in 65[b]) B₃ D₇ T G₁ ₂ (first time) ₃ ₆ M₁ ₅ ₆ न्नार्या(T₂ °र्य)श्चानार्यमासीनं, G₂ (second time) आर्य श्चार्यमा°, M₇ अनार्यमार्याश्चा° — [b]) B₀ ₆ (marg as in text) ₇ Ds₁ D₅ ₇ T G₁ ₂ (both times) ₃ ₆ M₁. ₅–₇ पर्युपासत (T₂ M₅ °सत, M₇ सति) (for °सन्न) B₆ (marg as in text) Da₃ ₐ₄ वृद्धवत्, B₇ वृहरत् (sic), B₉ यथवत्, G₁ मत्रहा (for तत्र ह) — [c]) K₆ Da₄ आश्रमस्थ; Da₃ Dn₄ D₈ °स्था (for °स्थान्) K₆ V₁ B₃ (marg) ₈ Da₃ Dn₁ ₙ₄ D₅ D₃–₆ ₈ ₉ विधर्मस्था; B₀ ₆(orig) ₇ ₉ Da₄ अधर्मज्ञा (for विकर्मस्था) — [d]) K₁ ₆ ₇ V₁ B₀ ₆–₉ Da₃ ₐ₄ Dn₁ ₙ₄ D₅ D₃–₆ ₈ ₉ M₇ प्राद्विषत, D₇ T G₁ ₂ (both times) ₃ ₆ M₁ ₆ प्रद्वि षत; M₅ प्राद्विषन्ते (for प्रद्विषन्ति) — [e]) K₇ शक राश्च K₆ B₀ ₇ ₉ Da₃. ₐ₄ Dn₁ ₙ₄ D₅ D₃ ₈ G₂ (both times) M₁ ₆ चाप्यवर्त(G₂ [second time] °र्ध)त; B₃ सम° (for चाप्य°) — Da₄ om (hapl) 64[f] — [f]) K₆ Ds₁ अकुर्वत (for अवर्तत) K₇ न चाशौच मवर्तत

65 For the repetition in G₂, cf v 1 63 — [a]) K₇ येन (for ये च) G₁ विप्र (for विप्रा) — [b]) Da₄ T₂ विसष्टम् (for विस्पष्टम्) B₇ D₇ T₁ G₁ ₂ (second time) ₆ अनृता(B₇ G₂ °त)श्च (for °चश्च) G₂ (second time) om च Ś₁ K₁ ₂ D₆ विस्प(K₁ °स्पृ)ष्टमतयश्च ये; G₃ दोषस्पृष्टानृताश्च ये — [e]) M₁. ₆ ₇ निरतराविशेषास्ते ꣸ C₅ निरन्तरविशेषा वेदविदा मवेदविदां बहुमानावमाने च भेदरहितप्रकारा इत्यर्थ । ꣸

66 For the repetition in G₂, cf v 1 63 — [a]) K₄ V₁ B₀ ₆ ₇ ₉ Da₃ Dn₁ ₙ₄ D₂ ₃ ₈ द्वारम्; K₆ ₇ D₅ D₄ ₅. ₇ ₉ T G₁ ₂ (both times) ₃. ₆ M₁ ₆ ₇ भावम्;

C 12. 8399 P 12. 229(3) 67 K 12. 135 69 हावमाभरणं वेषं गतिं स्थितिमवेक्षितुम् ।
असेवन्त भुजिष्या वै दुर्जनाचरितं विधिम् ॥ ६६
स्त्रियः पुरुषवेषेण पुंसः स्त्रीवेषधारिणः ।
क्रीडारतिविहारेषु परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ६७
प्रभवद्भिः पुरा दायानर्हेभ्यः प्रतिपादितान् ।
नाभ्यवर्तन्त नास्तिक्याद्वर्तन्तः संभवेष्वपि ॥ ६८
मित्रेणाभ्यर्थितं मित्रमर्थे संशयिते क्वचित् ।
वालकोट्यग्रमात्रेण स्वार्थेनाघ्नत तद्वसु ॥ ६९
परस्वादानरुचयो विपण्यव्यवहारिणः ।
अदृश्यन्तार्यवर्णेषु शूद्राश्चापि तपोधनाः ॥ ७०
अधीयन्तेऽव्रताः केचिद्वृथाव्रतमथापरे ।
अशुश्रूषुर्गुरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः ॥ ७१

B8 एवम् (for हावम्) Ś1 K1 2 4 6 V1 B0 6-9 Ds1 D8 वेश; M6 चेष्ट (for वेषं) Da4 हारमावरणे वश, D6 हाराभरणवश च — [b]) K1 G2 (first time) अवेक्षित, D3 °क्ष्य च, D7 T2 M8 °क्ष्यते; · G2 (second time) अवेक्षितें, M1 6 °क्षण (for °क्षितुम्) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-4 6 8 9 गत (K7 °त) स्थितमवेक्षित, T1 G1 8 6 गतिं मतिमवेक्ष्यते, M7 गोवधानवेक्षण (sic) — [c]) Ś1 K1. 2 4 आसेवते, K7 V1 D1 6. 9 आसेवत (for असेवन्त). — [d]) Ds1 दुर्जनाचरिते विधिं.

67 For the repetition in G2, cf. v 1 63 — [a]) Ś1 K1 2. 4 B0 6-9 Dn4 -वेशेन, Da4 वेषेन (for वेषेण). — [b]) Ś1 K1 2. 4 7 B8 D1-6 9 नरा (for पुंस). Ś1 K1 2 6 V1 B0 6-9 Ds1 D5 वेश (for वेष). Da4 धारिणा; D6 वादिनि. —[c]) G1 8 6 रत (for रति-) T1 G1 विहारे तु (for °रेषु) — [d]) V1 B7 D6. 7 T1 G1 8 6 अवाप्नुयु; Da4 G2 (second time) °प्नुयात् (for °प्नुवन्) T2 परमामुदमाप्नुवन्

68 For the repetition in G2, cf v 1 63 — [a]) B6 (marg) 8 प्रवदद्भि°, T1 प्रभवद्भय (for प्रभवद्भि). G2 (second time) [आ]दाय (for दायान्) K7 D4 9 प्राभवत पुरा दाया, G1 8 6 भवद्भय परमा दायान् — [b]) T2 अर्होभ्य; G2 (second time) 8 6 न ह्येभ्य (for अर्हेभ्यः). K7 V1 D4 6 प्रतिपादिताः — [c]) K7 D4 9 अभ्यवर्तत; V1 D7 T1 G1 2 (first time) 8 6 M1 5-7 नान्व°; T2 तान°, G2 (second time) नाभ्यवर्तन् (for नाभ्यवर्तन्त) Ś1 K1. 2 न चाप्यत्यतनास्तिक्याद् ❀ Ca (reading नात्यवर्तत) पूर्वजदत्तानाच्छिद्य जगृहु । ❀ — [d]) K1 वर्तत°; K6 7 D4 9 वर्तत, G2 (both times) M7 °ते (for °न्त°) D6 सभवैरपि (for °वेष्वपि) ❀ Ca संभवेष्वपि सति वित्तादौ निर्वाहयोग्येऽपि ॥ Cp: सभवेषु सम्यगैश्वर्येषु वर्तन्तो वर्तमाना अपि । ❀

69 For the repetition in G2, cf. v 1. 63 — [a]) Ś1 K1 2 मित्रेषु; G1 मत्रेण (for मित्रेण) D7 T G1 2 (both times) 8 6 M1 5-7 द्रव्यम् (for मित्रम्) — [b]) K6 7 V1 B0. 6 7 9 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 8 6 8 8 G2 (first time) अर्थ, Da4 अर्थं (for अर्थे) K4 7 D4 6 9 सशयते, K6 ससयिते (for सश°) Ds1 अर्था सश्रयते क्वचित्, D7 T G1 2 (second time) 8. 6 M1-7 अर्थी (T2 G1 M5 °र्थि) सश्र(G2 शुश्रु)यते क्व°; M1 अर्थिसंश्रयित क्व° — [c]) Some MSS वाल°, B8 9 याण (for वाल) T1 G1 8 6 मात्रेपि (for मात्रेण) K6 वालकोट्योपमात्रेण, Da4 वालक्रीडाम°, Dn4 वालकोपाग्र°, D7 वालको व्यग्रमात्रेपि, T2 पालकोक्षिप्रमात्रेण (sic) — [d]) K1 Ds1 [अ]घ्नत; K6 [आ]त्त च; D5 [अ]घ्नतु (for [अ]घ्नत) B8 ते (for तद्) K7 D4 9 नार्थे नोपचरेष त, D6 स्वार्थेन घ्नतु तद्वसु, D7 T G1 8 6 M6 अ(T2 M6 स्वा)र्थेनाघा(M6 °घा)तयद्वसु

70 For the repetition in G2, cf v. 1 63 — [a]) G2 (second time) निधयो (for रुचयो) — [b]) K4 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D2 8 8 G1 विपण; D6 विपन्न (for विपण्य) K6 त्रिपण्यस्व्यवहारिण ❀ C8 विपण्य प्रतिषिद्ध लवणपक्वान्नादि विक्रयिण । ❀ — [c]) B7 damaged D7 अदृश्यतो (for °श्यन्त) D6 [अ]य; T2 [आ]च (for [आ]र्य) D3 D8 अदृश्यन्नार्यवर्णेषु. — [d]) T2 चाल्प; M1 6 7 चाति (for चापि)

71 For the repetition in G2, cf v 1 63. — [a]) Ś1 K1 2 6 B0 अधीयते; B6 8 9 Da3 a4 D4 6 G2 (first time) M1. 6 7 °यंता, G2 (second time) आधीयता (for अधीयन्ते) T2 G8 6 om (hapl) व्रता केचि Ś1 K1 2 [ऽ]व्रतान्, Da4 क्वचित्; D7 T1 G1 [ऽ]पि वा, G2 (second time) प्रात° (for ऽव्रता°) — [b]) K6 Ds1 अथाचरन्, D7 T G1 2 (both times) 8 6 M1 5-7 उपासते (for अथापरे) K7 D1-6 9 वृथाव्रतपरास्तथा; V1 B6-9 Da3 a4 °ध(V1 °प)रा परे — [c]) Ds1 शिष्या° — G2 reads 71[d]–78[a] twice — [d]) V1 D4 6 शिष्य° (for शिष्य) Ś1 K1 -सुखो; K2 सुख; K6 D6 9 सखा; D4 तथा; G1 2 (second time) सुखो (for -सखो)

पिता चैव जनित्री च श्रान्तौ वृत्तोत्सवाविव ।
अप्रभुत्वे स्थितौ वृद्धावन्नं प्रार्थयतः सुतान् ॥ ७२
तत्र वेदविदः प्राज्ञा गाम्भीर्ये सागरोपमाः ।
कृष्यादिष्वभवन्सक्ता मूर्खाः श्राद्धान्यभुञ्जत ॥ ७३
प्रातः प्रातश्च सुप्रश्नं कल्पनं प्रेषणक्रियाः ।
शिष्यानुप्रहितास्तस्मिन्नकुर्वन्गुरवश्च ह ॥ ७४
श्वश्रूश्वशुरयोरग्रे वधूः प्रेष्यानशासत ।
अन्वशासच्च भर्तारं समाहूयाभिजल्पती ॥ ७५
प्रयत्नेनापि चारक्षच्चित्तं पुत्रस्य वै पिता ।
व्यभजंश्चापि संरम्भाद्दुःखवासं तथावसन् ॥ ७६
अग्निदाहेन चोरैर्वा राजभिर्वा हृतं धनम् ।
दृष्ट्वा द्वेषात्प्राहसन्त सुहृत्संभाविता ह्यपि ॥ ७७ C 12 8411 B 12.229(8) 79 K 12.235 100

72 For the repetition in G3, cf v 1 71 —[a]) G3 (second time) चैव (for चैव) Da4 पिताश्चैव जनित्रि च (sic) —[b]) K6 Ds1 श्रातौ, D7 श्रांतौ (for श्रान्तौ) K7 D3 नृत्यो (D3 °त्सो) त्सवात्; G3 (first time) युद्धौ° (for वृत्तो°) —[c]) K1 अप्रतत्त्वे; K7 B3 D1 6 9 अप्रमुत्व (for °भुत्वे) G3 (second time) अप्रमुक्ते स्थिता वृद्धाव् (sic) —[d]) D7 T1 G3 6 वन (for अन्न) D8 प्रार्थयते, M7 प्राक्षयत (for प्रार्थ) B3 (marg) सुत, G1 सुरान् (for सुतान्)

73 For the repetition in G3, cf v 1 71 —[a]) G3 (first time) वेदे (for वेद) K3 4 प्रज्ञा, D3 विप्रा (for प्राज्ञा) —[b]) K4 G3 (first time) ग (G3 ग) मीरे, G1 गामीर्ये K4 सागरोपम —[c]) M7 अभवत् B8 शक्ता, D8 शक्त्या (for सक्ता) G3 (second time) कृष्यादिष्यामवन्सक्ता (sic) —[d]) K7 D1 6 9 मूर्खा श्राद्ध च भुजते; D5 7 T1 G1 2 (both times) 3 6 °द्धानि (G1 द्धा वि) भुजते (D5 °त)

74 For the repetition in G3, cf v. 1 71 —[a]) D7 T1 G1 3 6 M7 साय (for the first प्रात) T2 M6 सायं (for प्रातश्च) B3 T1 च सप्रश्न, B8 (marg) च सुस्वप्न, Ds2 D3 च सुप्रश्न, D1 सुप्रशस्त, D2 G3 (both times) सुगप्रश्न, T2 च सुप्रश्न (for °प्रश्न) ※ Ca सुप्रश्न, सुगमा रात्रिर्भवतामिति । ※ —[b]) M1. 5 6 कल्पनां (for °नं) K6 प्रेषणा, K7 Ds2 D1-6 9 G1 प्रेषणं, Da4 प्रेषणां; T1 प्रेक्षण (for प्रेषण) K7 यथा; Da4 श्रिया, D1 6 9 तया; G3 (both times) क्रिया, M1 5-7 क्रियां (for क्रिया) ※ Ca कल्पनम् केशप्रसाधनादि । ※ —[c]) K6 B0 7 8 Da3 Dn4 D8 D6 तेषाम् (for तस्मिन्) Ś1 K1 D6 G3 (both times) शिष्यानुपहिता (D6 °नप्रहित, G3 [first time] °नुपहता; G3 [second time] °नुपहित) स्मिन्, B6 Da4 Dn1 D2 3 8 शिष्यानप्रहितास्तेषाम्; B3 (marg as in text) शिष्या प्रहिष्वतां तेषाम् —[d]) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 स्वय, B3 (marg) च ये (for च ह) B3 (orig) नाकुर्वत च क्षमा

75 For the repetition in G3, cf v 1 71 —[a]) Ds1 श्वश्रु (for श्वश्रू) Ś1 K1 3 4 मध्ये (for अग्रे) Da4 corrupt —[b]) Da1 Ds1 वधू K7 D1 9 अशास्ति (D1 °स्त) वै (for °सत) —[c]) K3 4 अन्वशासश्च, K6 D7 T1 G1 3 6 °शासत, K7 D1 6 9 शासंत, G3 (first time) °शास्य च, G3 (second time) °शास्य च (for °शासच्च) —[d]) K6 B6 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 3 समाह्वाय (for °हूय) K7 V1 Ds1 D1-7 9 T G3 6 M1 5-7 [अ]ति, B6 9 Da4 [इ]ति, G1 [अ]नु (for [अ]भि) K7 जल्पते, Dn4 जल्पता, D5 D2 5 7 8 G1 2 (both times) M1 7 जल्पति (for °ती)

76 For the repetition in G3, cf v 1 71 —[a]) D8 प्रयत्नाद् (for °त्नेन) Ś1 K1 3 4 Dn1 [अ]भि, T2 वि; M5 हि (for [अ]पि) Ś1 K1 D6 G3 (both times) चारक्षश्च, D7 T1 G3 6 ना (T1 नो) वेक्षेच, T2 M1 5-7 नारक्षच्च, G1 नापेक्षे (for चारक्षच्च) —[b]) B8 (marg) Ds2 D6 वित्त (for चित्त) —[c]) K4 6 V1 B0 6 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 G1 3 6 M6 व्यभजच्च, K7 विलज्जश्च; B7 T2 व्यभजश्च, D1 9 विभजश्च, T1 विजयश्च, G3 (second time) सभजश्च (for व्यभ°) G3 (second time) चैव (for चापि) B6 (marg as in text) 9 D6 Cp ससार, Dn1 सरभो (for सरम्भाद्) G3 (first time) सहजुष्टापि सरमाद् ※ Cp पाठान्तरे सरम्भात् क्रोधात् ॥ C8 सरम्भात् पुत्रस्यापराधात् । ※ —[d]) K4 दु:खवाश; K7 V1 Da4 D1 9 दु:खावास, Ds1 दु:खवामीस्; Ds2 दु:खावासात्, D6 दुष्टवास; T2 M6 दु:खावामास्; G3 (second time) दु:ख वास, M1 दु:खभाव (for दु:खवास) K6 V1 B8 Da3 Dn1 n4 D8 D2-4 6 8 9 G3 (second time) M1 5 6 तथावसत्; Da4 G3 (first time) तथाभवत् (for तथावसन्) D7 T1 G1 3 6 दु:ख वा (T1 °खावा; G1 °खवा) सानयावसन्

77 For the repetition in G3, cf v 1 71 —[a])

C 12 8411
B 12 228(a) 78
K 12 235 101

कृतघ्ना नास्तिकाः पापा गुरुदाराभिमर्शिनः ।
अभक्ष्यभक्षणरता निर्मर्यादा हतत्विषः ॥ ७८
तेष्वेवमादीनाचारानाचरत्सु विपर्यये ।
नाहं देवेन्द्र वत्स्यामि दानवेष्विति मे मतिः ॥ ७९
तां मां स्वयमनुप्राप्तामभिनन्द शचीपते ।
त्वयार्चितां मां देवेश पुरोधास्यन्ति देवताः ॥ ८०
यत्राहं तत्र मत्कान्ता मद्विशिष्टा मदर्पणाः ।
सप्त देव्यो मयाष्टम्यो वासं चेष्यन्ति मेऽष्टधा ॥ ८१
आशा श्रद्धा धृतिः कान्तिर्विजितिः सन्नतिः क्षमा ।
अष्टमी वृत्तिरेतासां पुरोगा पाकशासन ॥ ८२
ताश्चाहं चासुरांस्त्यक्त्वा युष्मद्विषयमागता ।
त्रिदशेषु निवत्स्यामो धर्मनिष्ठान्तरात्मसु ॥ ८३

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तवचनां देवीमत्यर्थं तौ ननन्दतुः ।

Ś1 K1.2 Da4 D8 D4.6.9 चौरैर्वा, D5 चौरेण (for चोरैर्वा) —b) K2 व्याहृतं, Dn4 वाहवद् (for वा हृतं) G2 (second time) राजभिर्वा सुहितं धनं (hypermetric) —c) Ś1 K2 द्वेष्यान्, K1.6 द्वेषान्, Dn1 दोषाद् (for द्वे°). B6 प्राहषत, D6 व्याहसत; D7 T1 प्राहस(T1 °सं)त°, G1 प्रहसत°, G2 (first time) प्राहसतं, G2 (second time) °स्य त; G8.6 °रत°; M1.5 प्रहासंस (for प्राह°) T2 दृष्ट्वा पृष्ट्वा प्रहास्य च —d) Ś1 K1.2.4 अपि (for ह्यपि)

78 For the repetition in G2, of v.1 71 —b) K4 गुरुदाराभिमार्शिनि, K6 °मर्षिणा, V1 B0.6–9 Da3.4 Dn1 n4 Ds1 D2.3.5 °मर्षिण ; D7 T1 G1.3.6 °मर्शना°, M1 °मर्शन° —c) K7 V1 B0.7.8 Da4 Ds1 D6.9 अभक्ष, D2 क्ष** (for अभक्ष्य) T1 (inf lin as in text) 2 G3.6 M5.7 -परा; G1 तरा (for रता) —d) K4 नमर्यादा (for निर्मर्यादा) V1 B0.6.9 Da3 D6.7 T G1 हृताद्विष° (for °त्विष°). —After 78, Kumbh ed ins

664* श्वशुरानुगता सर्वे ह्युत्सृज्य पितरौ सुता ।
स्वकर्मणा च जातोऽहमित्येववादिनस्तथा ।

79 a) K6 एवमाद्यन् (for °मादीन्) Da4 G2 corrupt —b) K7 विचार्यये (for विप°) K6 अच रज्जुविपर्यये —c) D7 T1 G1.3.6 न हि (for नाह). Da4 वत्सामि —d) T1 मानवेषु (for दा°) K6 ये (for मे)

80 a) K2.4 तासां, K6 B0.6.7.9 Da3.4 Dn1 n4 D8 D2.3.5.8 G2 तन्मां, V1 B3 M7 त्वं मां (for तां मां) —b) B8 (marg) अभिवद (for °नन्द) —c) Da4 D4 त्वयार्चिता (D4 °त), D7 त्व याचितां; G1 त्व यापि कां (sic), G2 तवाचितां (for त्वयार्चितां) K4 G1.2 मा (for मां) —d) G1.2 पुरा (for पुरो) K7 -धीप्यति, B9 -चास्यति, Da4 धास्यस्व; G1 यास्यति (for धा°)

81 a) D4 om. तत्र. Ś1 K1.2.4 स(K1 म)त्कर्ता, K7 D6.7.9 मे कांता (for मत्कान्ता) —b) Da4 Dn1 मदर्पणा. —c) D6 देव्या (for देव्यो) Ś1 K1.2.4.6 V1 B0.6.7.8 (marg. as in text) 9 Da3.4 Dn1 n4 D8 D2.3.5.6.8 जयाष्टम्यो, D4 मया शून्यो, D7 T2 G1.3.6 मये(D7 G1 °मे)ष्टव्या; T1 मतिमष्टव्या; G2 M1.5–7 मयाष्टम्या (for °ष्टम्यो). —d) K6.7 V1 B0.6–9 Da3.4 Dn1 n4 D8 D2–9 T1 G1.3.6 M5 एष्यंति; M7 चैष्यति (for चेष्यन्ति). K6 B0.6–9 Da3.4 Dn1 n4 D8 D2.3.5.6.8 ते; D7 T G1.3.6 M1.5–7 च (for मे).

82 a) Da4 घृति (for धृति°) K4 काशा; K6.7 B0.6–9 Da3.4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G3.6 M6.7 क्षांतिर्; B8 (marg) शांतिर् (for कान्तिर्) —b) Ś1 K1.2.4 अजिति ; B0 विचिति°, Da4 G2 M1 विजित°; T2 M5 विभूति (for विजिति°). B9 Da4 सचिति°; Ds2 G1 सक्षति (for °ति°) K6 Da4 D7 क्षमा°; K7 D4.9 कृति°; G2 क्षया (for क्षमा). —c) Dn4 अष्टमा K7 D4–6.9 कीर्तिर् (for वृत्तिर्). D7 T G1–3.6 M1.5–7 अष्टमीं (T2 M1.6 °मां, G2 °मी) विद्धि मां तासां (G2 °म्यां) —d) K6 पुरोगात्; Da3 D5 °गा°; D7 T G1.3.6 M1.5–7 °गां (for °गा). Da3.4 पाकशासने (Da4 °न).

83 a) Ś1 K1.2 D5 M7 तांश्; T2 तच् (for ताश्). Ś1 K1.2 असुरांस्; K6 चासुरीस्; D7 T1 G1.3.6 °रैस्; G2 च सुरा (for चासुरांस्). —b) K1.4.7 B0.6–8 Da3 Dn1 Ds2 D2–4.6–9 T1 G1.3.6 M1.5.6 आगता°, B9 G2 °त (for °ता) Da4 युद्धाद्विषयतागजा° (corrupt). —c) K2 त्रिदिवेषु (for त्रिदशेषु) K1 V1 G2 नि(G2 नृ)वत्स्यामि (for °त्स्यामो) —d) D7 G3.6 धर्मे (for धर्मं)

84 Ś1 K1.2.4.6 V1 B0.6–9 Da3.4 Dn1 n4 D8 D2.3.8 T1 G1–3.6 M1.6.7 om the ref. —a) K6 G1 वचना, Da1 -वचनीं, G2 -वचनं; M7 वचनान् (for

नारदश्च त्रिलोकर्षिर्वृत्रहन्ता च वासवः ॥ ८४
ततोऽनलसखो वायुः प्रववौ देववेश्मसु ।
इष्टगन्धः सुखस्पर्शः सर्वेन्द्रियसुखावहः ॥ ८५
शुचौ चाभ्यर्चिते देशे त्रिदशाः प्रायशः स्थिताः ।
लक्ष्म्या सहितमासीनं मघवन्तं दिदृक्षवः ॥ ८६
ततो दिवं प्राप्य सहस्रलोचनः
श्रियोपपन्नः सुहृदा सुरर्षिणा ।
रथेन हर्यश्वयुजा सुरर्षभः
सदः सुराणामभिसत्कृतो ययौ ॥ ८७
अथेङ्गितं वज्रधरस्य नारदः
श्रियाश्च देव्या मनसा विचारयन् ।
श्रियै शशंसामरदृष्टपौरुषः
शिवेन तत्रागमनं महर्द्धिमत् ॥ ८८
ततोऽमृतं द्यौः प्रववर्ष भास्वती
पितामहस्यायतने स्वयंभुवः ।
अनाहता दुन्दुभयश्च नेदिरे
तथा प्रसन्नाश्च दिशश्चकाशिरे ॥ ८९
यथर्तु सस्येषु ववर्ष वासवो
न धर्ममार्गाद्विचचाल कश्चन ।
अनेकरत्नाकरभूषणा च भूः
सुघोषघोषा भुवनौकसां जये ॥ ९०
क्रियाभिरामा मनुजा यशस्विनो C 12. 8485 B 12. 221(?) 93 K 12. 233 115

°ना) Da1 देवी —b) K4 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 प्रीत्यर्थं (for जत्यर्थं) K4 6 B0 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 8 च, V1 B5–9 Da4 D4–7 9 T G1–3 6 M1 6–7 वै (for तां) B9 ववदतु° (for ननन्द°) —c) G2 नारदस्य (for °श्च) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 [अ]त्र (B5 9 Da4 °य) देवर्षिर् (for त्रिलोकर्षिर्) —d) B3 [अ]थ (for च) D7 T G1 3 6 वृत्रहा चापि वासव

85 a) G1 सुम्यो (for सन्तो) —b) Da4 प्रवरौ (for °वौ) B0m ed वरमसु (for वेश्मसु) —c) Da4 D7 इष्टगध (for °गन्ध°) —d) K7 Dn1 G3 सुखावह; Da4 °वहा, G2 °वह

86 a) Ś1 K1 2 4 आर्दौ; K7 शुभौ (for शुचौ) K6 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 G1 M1 6–7 वा (Da4 Dn1 D6 G1 M1 6–7 चा)भ्यर्थिते; T1 वाभ्यार्चितो; T2 च हृचिते (sic) (for चाभ्यर्चिते) K4 देवो (for देशे) —b) Da4 त्रिदश° Da4 प्रायत, D4 9 प्रायम —c) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 लक्ष्मी (for लक्ष्म्या) Ś1 K1. 2 4 लक्ष्म्या सह समासीन —d) Ś1 K1. 2 4 दिदृक्षया, Dn1 द्दि दक्षव (sic)

87 a) G2 प्राप (for प्राप्य) —b) Ś1 K1 2 4 प्रियोपपन्न°; Da3 Dn4 D6 G1 स्त्रियो°; Da4 श्रियोपपन्ना, T2 श्रेयोपपन्न (for श्रियो°) G2 om सुहृदा K1 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–4 6 8 9 G3 6 महर्षिणा; D7 T1 G1 मह° (for सुर°) D6 श्रियोपपन्न गुहन्नोप्यहर्यंयान् —c) Da4 हर्यश्च (for हर्यश्व) T1 युपा (for -युजा) Ś1 K1 2 M1 6 रथर्षभ, K6 सुरर्षभाः —d) Ds1 -सत्कयो (for सत्कृतो)

88 a) Dn4 वज्रभरस्य (for °धरस्य) —b) Ś1 K1 2 4 6 Da3 a4 Ds D2 6 8 श्रिया; V1 B7 Dn4 D6 G2 M1. 6 7 श्रियश्च; D7 T1 G1 3 6 मनश्च (for श्रियाश्च) M1 6 विचिंतयन् (for विचार°) —c) K6 B8 श्रिये, K7 D4 6 9 श्रिय (for श्रियै) Da4 शासस D8 [अ]मरु (for [अ]मर) D7 T G1–3 6 M1 6–7 -राजपौरुष (for दृष्टपौरुष°) —d) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Ds D2 3, 8 महर्षि°, V1 Dn1. n4 महर्षिभि° (for °र्द्धिमत्)

89 a) K7 D4 9 भास्वत (for °ती) —b) K1 G3 स्वयभुवा —c) B7 अनाहतां, G1 °गता, G2 हना हता (sic) (for अना°) K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2 3 8 [अ]थ (for च) —d) D8 प्रसन्नाय, D8 G2 °न्नाय (for °न्नाश्च) G2 दिशा B8 (marg) प्रकाशिरे, Da3, a4 Ds1 D4 6 9 चकाशि(Ds1 °रि)रे

90 a) K4 अयर्तु; Da4 ययार्तु (for यथर्तु) V1 B3 शस्येषु, B6 सश्येषु, G2 सम्येषु (for सस्येषु) —b) D7 नाधर्म (for न धर्म) Ś1 K1 न चचाल, D7 विचचार (for °चाल) —c) Da4 अनेन (for अनेक) M1 6 om च K6 भु, Da4 भू —d) M1 6 सघोष (for सुघोष) K7 Da4 घोषां; T2 -घोषा; G1 lacuna (for घोषा) K7 D4 6 9 च दिवौकसां, D7 T G1–3 6 M1 6–7 त्रिदिवौ° (for भुवनौ°) ❀ Ca सुघोषघोषा शोभनगिरादीनां घोषो येषु गोकुलेषु सा सुघोषघोषा । ❀

91 a) Da4 क्रियाभिरामो; T2 G2 श्रियाभिरामा (for

C 12.8485
B 12.229(a) 93
K 12 235 118

बभुः शुभे पुण्यकृतां पथि स्थिताः ।
नरामराः किंनरयक्षराक्षसाः
समृद्धिमन्तः सुखिनो यशस्विनः ॥ ९१

न जात्वकाले कुसुमं कुतः फलं
पपात वृक्षात्पवनेरितादपि ।
रसप्रदाः कामदुघाश्च धेनवो
न दारुणा वाग्विचचार कस्यचित् ॥ ९२

इमां सपर्यां सह सर्वकामदैः
श्रियाश्च शक्रप्रमुखैश्च दैवतैः ।
पठन्ति ये विप्रसदः समागमे
समृद्धकामाः श्रियमाप्नुवन्ति ते ॥ ९३

त्वया कुरूणां वर यत्प्रचोदितं
भवाभवस्येह परं निदर्शनम् ।
तदद्य सर्वं परिकीर्तितं मया
परीक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हसि ॥ ९४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

क्रिया॰). K6 7 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-6, 8 9 मनस्विनो (for यश॰) — b) B7 partly damaged Da4 बभू, Dn4 बभु, G3 बहु॰ (for बभु॰) M7 बभूविरे (for बभु शुभे) B8 (marg) 8 शुभा; D7 T G1 8 6 M1 5 6 शुभै॰ (for शुभे) D7 T1 G1, 8 6 पुण्यकृत॰ (for ॰कृतां) Ś1 K1, 2 4 बभु॰ शुभा॰ पुण्यकृतो निरामया — c) K1 वरामरा, D6 lacuna (for नरामरा) — d) M5 सुखिना (for ॰नो). V1 B8 (marg) G2 M1 5, 6 मनस्विन, T2 M7 तप स्विन॰ (for यश॰). K6 7 B0 6 7 8 (orig) 9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-6 8 9 समृद्धिमंत॰ सुमनस्विनोभवन्, D7 T1 G1, 8 6 ॰मंत सुखितास्तपस्विन

92 a) D7 T G1 8 6 M5 transp कुत॰ and फल — b) D81 वृक्षान् G1 पवनेरिवाद् (sic) (for पवने रिताद्) — c) K6 Da4 M7 रसप्रदा; D9 घृतप्रदा (for रस॰). K6 B0 Da4 Dn1 D8 D5 कामदुहश्, B9 ॰दुह, T2 M5 6 ॰दुहाश् (for ॰दुघाश्)

93 a) M1 -कामै॰ (for -कामदैः) — b) K7 D4 6 7 9 T G2 8, 6 M7 श्रिया; V1 श्रियश् (for श्रियाश्). Ś1 K1 2 4 V1 शक्रस्य च सर्वै (for शक्रप्रमुखैश्च) V1 B0 7 D81 D2 7 T1 G2 M1 देवतै॰ — c) Da4 विप्र सद्॰, D7 T G1 8 6 M1, 5-7 ब्रह्मसद्॰ (for विप्र॰) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 समा (D81 ॰आ) गता॰ (for ॰गमे) — d) K7 D4 6 9 समृद्धकामा; V1 M1 5-7 समृद्धिकामा॰ K7 Da4 lacuna, T2 हि (for ते)

94 a) Ś1 K1, 2 4 गुरूणाम् (for कु॰) D81 वद यत्, D4 वरयन्; T2 M1 6 7 ऋषभ, G2 प्रवर (for वर यत्) — b) D7 T1 G1 [प्]त्र, G8 6 [इ]व (for [इ]ह) Da4 om निदर्शनम् — c) D7 T1 G1 8 6 तदत्र, T2 तदस्य (for तदद्य) — d) Dn4 परीक्ष, D2 परिक्ष्य; M7 समीक्ष्य (for परीक्ष्य) Da4 परिकृतत्त्व D7 G1 मर्हति — After 94, Kumbh ed ins a passage given in App I, (No 23)

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3, 6 M1 5-7 मोक्ष धर्म — *Adhy name*. Ś1 K1 2 4 B0 D8 श्रीवासव॰ संवाद॰ समाप्त, K7 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 D2-7 9 G2 6 M7 श्रीवासवसंवाद॰, M5 श्रीशक्रवासवसंवाद॰, M6 श्रिया वासवसंवाद॰ — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 D82 54, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 55, D8 50, T2 69, G2 67, M1 6, 7 53. — *Śloka no* Dn1 D8 96, Dn4 95.

२२२

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपरायणः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

मोक्षधर्मेषु नियतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
जैगीषव्यस्य संवादमसितस्य च भारत ॥ ३
जैगीषव्यं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४
न प्रीयसे वन्द्यमानो निन्द्यमानो न क्रुप्यसि ।
का ते प्रज्ञा कुतश्चैषा किं चैतस्याः परायणम् ॥ ५
इति तेनानुयुक्तः स तमुवाच महातपाः ।
महद्वाक्यमसंदिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ॥ ६
या गतिर्या परा निष्ठा या शान्तिः पुण्यकर्मणाम् ।
तां तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि वै द्विज ॥ ७
निन्दत्सु च समो नित्यं प्रशंसत्सु च देवल ।
निह्नुवन्ति च ये तेषां समयं सुकृतं च ये ॥ ८ C 12.8436 B 12.230(29).8 K 12.236 9

222

1 a) K1 किंशील (for °ल°) — b) Dn1.n4 D8 किंपराक्रम°, G3 °रायण (for °रायण°) — c) K1 D4 प्राह्मण° (for ब्रह्मण°) — d) B3 transp. यत् and पर

2 K6 D4 om (hapl.) 2 — a) M7 °धर्मे तु (for °धर्मेषु) V1 B6 (marg) 9 D6 7 9 T G1-3 6 M1 6-7 निरत°, D8 निष्णातो (for नियतो) — b) Dn1 लब्धाहारो, D7 T G1 3 6 सदाचारो (for लघ्वाहारो) —G3 om 2cd — d) K4 B0 6 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 तत्पर (for य°)

3 a) G3 3 om from प्युदा up to पु (in 3b) — Dn1 om (hapl) 3cd — c) K7 जैगीपस्य च; B0 °सव्यस्य, G1 जैगिषस्यैव — d) K1 Da4 असित(Da4 °सी)तस्य (for असि°) G1 सितस्य च (for च भारत) — After 3, Kumbh ed Cv ins

665* महादेवान्तरे वृत्त देव्याश्चवान्तरे तथा ।
यथावच्छृणु राजेन्द्र ज्ञानदं पापनाशनम् ।

[ꕥ Cv अन्तरे अवकाशे उमाभ्यामप्यवकाशं कृत्वा कश्चित् स्थित मति । ꕥ]

4 a) G3 om from जैगीषव्य up to किं चै (in 5d) K1 जंगीषव्य, B1 °सव्य K4 V1 B3 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 8 T3 G1 M7 महाप्रज्ञः; K7 B3 (marg as in text) D4 6 9 °स्मान (for °प्राज्ञ) — b) Da4 आगमागम, D6 T3 °तागत (for °गमम्) ꕥ Ca p आगतागमम्, आगतो ज्ञात आगमो ज्ञापक वेदादि [Ca °चरितादि] येन । ꕥ — d) Ds1 देवलो

5 G3 om up to किं चै (cf v l 4) Before 5, Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1.3 6 M6 7 ins देवल उवाच — a) K7 Ds1 प्रायसे, Da4 G1 M6 प्रियसे Ś1 K2 नद्यमानो (for वन्द्यमानो) — b) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 कुप्यसे (D8 °ते) (for °सि). — c) Da4 काले प्राज्ञा, D7 G1 का प्रतिज्ञा (for का ते प्रज्ञा). D5 तपश्च (for कुतश्च) — d) K1 D4 M1 6 वै तस्या, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn4 D8 D2 5 6 8 ते तस्या°, V1 हि तस्या°, D7 T G1 3 6 च तस्या° (for चैतस्या°)

6 Before 6, MSS ins. भीष्म उवाच — a) Da4 D4 [अ]नुयुक्ता, G3 °युक्त — c) D7 T1 G1-3 6 एतद् (for महद्) K6 असंदिग्ध° — d) K2 पुष्करार्थ-, D8 °ल्लार्थ- (for °लार्थ) K7 V1 B9 D4 9 शुचि°, M1 शुचि D7 T1 G1.3 6 पुष्कलार्थमिद वच

7 Before 7, MSS ins जैगीषव्य उवाच — a) Dn1 n4 D8 काष्ठा (for निष्ठा) — b) V1 B8 (marg) Da3 a4 मति°, B9 गति° (for शान्ति°). B6 (marg) -कर्मिणां — c) Ś1 K1 2 4 तास्त (for ता) K6 अहं (for तेऽहं) Ds1 प्रसवक्ष्यामि (for सप्र°) — d) D7 T1 G3 6 यां (for यन्) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 महती(Dn4 °ता)मृषिसत्तम (Da4 °र), K7 D4 6 9 महर्ती (K7 °तां) मुनिसत्तम; G1 यां प्रमच्छासि वै द्विज, G2 M1 6 7 य(G2 स)त्पर प्रति सत्तम

8 a) K7 निंद्यत्सु, B6 निंदत्स्व (for निन्दत्सु) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3.5 T G3 6 समा; Ds1 समां, D4 स नो, D6 सदा; D7 G1 सम (for

C 12 8437
B 12 230(29) 9
K 12 236 10

उक्ताश्च न विवक्षन्ति वक्तारमहिते रतम् ।
प्रतिहन्तुं न चेच्छन्ति हन्तारं वै मनीषिणः ॥ ९
नाप्राप्तमनुशोचन्ति प्राप्तकालानि कुर्वते ।
न चातीतानि शोचन्ति न चैनान्प्रतिजानते ॥ १०
संप्राप्तानां च पूज्यानां कामादर्थेषु देवल ।
यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तः कृतव्रताः ॥ ११
पक्वविद्या महाप्राज्ञा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
मनसा कर्मणा वाचा नापराध्यन्ति कस्यचित् ॥ १२
अनीर्षवो न चान्योन्यं विहिंसन्ति कदाचन ।
न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥ १३
निन्दाप्रशंसे चात्यर्थं न वदन्ति परस्य ये ।
न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विक्रियन्ते कदाचन ॥ १४
सर्वतश्च प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रताः ।
न क्रुध्यन्ति न हृष्यन्ति नापराध्यन्ति कस्यचित् ।

समो) — ᵇ) Da4 देवल॰; Ds1 देवत — ᶜ) K6 विह्नुवति, K7 B1 9 Dn1 n4 D2 3 5 8 T2 निह्नवंति, G3 निनात्वावति (sic) (for निह्नुवन्ति) D8 स्वेषा, D7 T1 G1 दोष; T2 न्वेषा, G8 6 दोषान् (for तेषां). — ᵈ) Da4 स च य, G2 M1 5–7 समोह (for समय). K6 दु॰कृतं, B8 Da3 a4 स्वकृतं; G2 M1. 5 6 सुकृतश्च (for ॰त) Ś1 K1 2 4 B8 च मे, K6 B1 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G1 3 6 च यत्, D5 समे; G2 च ते (for च ये)

9 ᵃ) K6 V1 B0 6 7. 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 वदिष्यति, B8 (orig) D9 M7 विव क्ष्यंति, D7 T1 G1 3 6 च वक्ष्यंति (for विवक्षन्ति) — ᵇ) V1 B8 (marg) Dn1 अहित K6 हत, V1 B8 (marg) नरं; B7 Dn1 D8 D2. 3 7. 8 T1 G3. 6 हित; Dn4 lacuna, D6 रज (for रतम्) — ᶜ) D4 om (hapl) from न्तु up to च्छन्ति ह Da4 न चेप्संति, G3 निवेच्छति (for न चेच्छन्ति). — ᵈ) D7 T1 G1 3 6 M6 ते; T2 तैर् (for वै)

10 ᵃ) B8 7 9 Da3 D8 5. 6 T1 G1–3 6 न प्राप्त (G1 ॰प्ति)म्, D7 प्राप्तप्राप्तम् (for नाप्राप्तम्) G3 अनि (for अनु) M6 नाप्राप्तान्यनुशोचति. — K2 4 om (hapl) 10ᵇᶜ, Ś1 reads it on marg — ᵇ) D6 ॰कालानु (for कालानि) D9 कुर्वति. — ᶜ) D4 चानीतानि (for चाती॰) — ᵈ) K1 चैतां; K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 चैव, K7 D4 9 प्राप्तान्, D6 चेप्यां; D7 T G1. 3 6 M6 तानि, G2 M1 6 7 चैतान् (for चैनान्)

11 ᵃ) D4 ते प्राप्तानां; D7 T1 G1 संप्रदानं; G3 6 संप्रार्थनं (for सम्प्राप्तानां) K7 D9 तु; D4 नु (for च) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 8 सम्प्राप्तायां च पूजायां — ᵇ) K7 D4 6 9 कामान् (for ॰द्) B8 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 G3 6 कामार्थे (Da3. a4 ॰र्थि)पु च देवल (Da4 ॰क); D5 कामितार्थेषु दे॰ — ᶜ) Da4 G3. 6 यथोपपत्ति; D5 ॰यांति (for ॰पत्तिं) — D4 reads 11ᵈ (second time) after reading 12ᵃᵇᶜ twice — ᵈ) Da4 कृतिमत (for शक्ति॰) D7 T G1 3 6 M5 7 धृतव्रता (for कृत॰)

12 D4 reads 12ᵃᵇᶜ twice and reads 11ᵈ (second time) after it. — ᵃ) Ś1 K1 2 4 सर्वे (for पक्व) K2 6 7 V1 B6 8 Da3 a4 Dn1 n4 D4 (both times) 3 9 M5 महाप्रज्ञा, D7 ॰प्राज्ञ (for ॰प्राज्ञा) — ᵇ) K7 D4. 9 यतेंद्रिया॰. — ᵈ) G1 न पराध्यति. K6 Dn1. n4 D8 D2 3 5 8 कर्हिचित् (for कस्य॰)

13 Da3 a4 om (hapl) 13ᵃ–15ᵈ, D6 reads the same after कुर्वते (in 17ᵃ) — ᵃ) K2 D8 4. 9 T1 G2 3 6 M1. 5 6 अनीर्ष्यवो (G3 ॰यो) (for ॰र्षवो) — ᵇ) K1 Ds1 विहिसंति, K2 6 विहं॰, D7 T1 G1 3 6 न हिं॰ (for विहिं॰) — ᶜ) D5 तु (for च) G1 न जातु तप तप्यंते (sic)

14 For the sequence in D6, cf v l 13 Da3. a4 om 14 (cf v l 13) — ᵃ) B9 वाप्यर्थं, Ds1 D4 वात्यर्थं, G3 चात्मार्थं (for चात्यर्थं) — ᵇ) Ds1 परस्परे, D7 T G1 3 6 परस्य च (for ॰स्य ये). — ᶜ) T2 पर (for न च) — ᵈ) Dn4 विक्रीयते

15 For the sequence in D6, cf v l 13 K7 Da3 a4 D4 9 om 15ᵃᵇᶜᵈ (for Da3 a4, cf v l 13) — ᵃ) K4 प्रशांतार्थां; K6 प्रशसा ये (for प्रशान्ता ये). — ᶜ) D5 न कुप्यंति, G2 न न क्रुध्य (for न क्रुध्यन्ति) — ᵈ) Dn1 n4 कर्हिचित् (for कस्य॰) — ᵉ) K7 D4 9 विमुक्त; D7 T G1. 3 6 विसृज्य (for विमुच्य) K6 V1 B0 3. 9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 5–7 T G1 3 6 M5 7 ॰अर्थि (for ॰मर्थांश्) G3 corrupt — ᶠ) K4 चंक्र म्यते; K6 D8 D2 3 चक्रामति, K7 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D4–6 3 9 चंक्रमति; G3 M6 चक्रमते (for चक्रम्यन्ते) V1 यथाक्रमं (for ॰सुखम्)

विमुच्य हृदयग्रन्थींश्चङ्क्रम्यन्ते यथासुखम् ॥ १५
न येषा बान्धवाः सन्ति ये चान्येषा न बान्धवाः ।
अमित्राश्च न सन्त्येषां ये चामित्रा न कस्यचित् ॥ १६
य एवं कुर्वते मर्त्याः सुखं जीवन्ति सर्वदा ।
धर्ममेवानुवर्तन्ते धर्मज्ञा द्विजसत्तम ।
ये ह्यतो विच्युता मार्गात्ते हृष्यन्त्युद्विजन्ति च ॥ १७
आस्थितस्तमहं मार्गमसूयिष्यामि कं कथम् ।
निन्द्यमानः प्रशस्तो वा हृष्येयं केन हेतुना ॥ १८
यद्यदिच्छन्ति तन्मार्गमभिगच्छन्ति मानवाः ।
न मे निन्दाप्रशंसाभ्यां ह्रासवृद्धी भविष्यतः ॥ १९
अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य तत्त्ववित् ।
विषस्येवोद्विजेन्नित्यं संमानस्य विचक्षणः ॥ २०
अवज्ञातः सुखं शेते इह चामुत्र चोभयोः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो योऽवमन्ता स वध्यते ॥ २१ C 12.8410 B 12.231(230).22 K 12 236 23

---

16 Dn om 16ᵉ–17ᵇ — ᵃ) Da₁ तेषां, D₇ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ चैषा (for येषा) D₈ om सन्ति — ᵇ) D₇ T G₁ ₂ ₆ M₁ ₅₋₇ ते (for ये) D₆ येषा चान्ये न बांधवा, G₂ तेषा नैवान्यथा — D₆ repeats 16ᶜᵈ after 19ᵃᵇ — ᶜ) D₆ (second time) मित्राणि (for अमित्राश्च) Ś₁ K₁ ₂ ₄ येषा न सन्त्यमित्राणि (K₄ ˚श्च) — ᵈ) K₇ D₇ न, B₂ D₆ (first time) ₆ ₉ T G₁ ₂ ₆ M₁ ₅₋₇ ते, G₃ lacuna (for ये) K₄ चामित्रे, B₃ मित्राणि (for चामित्रा) Da₁ येषां मित्रा न कस्य चित्; D₆ (second time) ते न मित्राणि कस्यचित्

17 Dn om 17ᵃᵇ (cf v. l 16). — ᵃ) D₇ स, T₁ G₁ त (for य) Da₁ कुर्वंते, D₃ कुरुते; G₂ वर्तंता, M₁ ₆ ₇ वर्तते (for कुर्वते) After कुर्वते, D₆ reads 13ᵉ–15ᵈ. G₂ M₁ ₆ ₇ मर्त्यं (for मर्त्याः) Ś₁ K₁ ₂ ₄ यतंत एव ये मर्त्या — ᵇ) B₃ स्वयं (for सुखं) V₁ ते सदा (for सर्वदा) M₁ ₆ ₇ स वै जीवति सर्वदा — ᶜ) K₇ Dn₁ n₄ D₃ ये धर्मं च; D₇ य ममेव (for धर्ममेव) K₆ ₇ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₃ D₂₋₉ T G₁ ₂ ₆ M₁ ₅₋₇ [अ]नुरु(G₁ ˚मु)र्ध्यते (M₁ ˚तो); G₂ [अ]नु निन्य ते (for [अ]नुवर्तन्ते) — ᵈ) Da₁ D₂ ₉ M₁ ₆ ₇ सत्तमा — D₁ ₃ ₉ repeat 17ᵉᶠ after 20 — ᵉ) K₇ D₆ (both times) ह्येते (for ह्यतो) G₁ [ऽ]पि (for वि) T₂ मार्गास् (for मार्गात्) — ᶠ) B₃ (marg) D₇ T₁ G₁ ₂ ₆ द्विष(G₆ ˚ज)ति (for [उ]द्विजन्ति)

18 ᵃ) T G₁ ₂ ₆ M₇ आस्थितस्त्व (T₁ ˚स्ते) महामार्गम् — ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ तत्, D₆ M₇ त (for क) T₃ असूयिष्यति क कथं — ᶜ) B₉ Da₁ G₂ निंदमान Da [ऽ]ह (for वा) — ᵈ) K₆ B₇ Da₁ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₅ ₆ ₈ T₁ G₁ ₂ ₆ M₇ हृ(Dn₁ हे)ष्येह (for ˚य) — After 18, G₂ repeats 12 220 47ᵇ–54ᵈ, followed by the repetition of 12 221 63ᵃ–71ᵃ

19 The portion from 19ᵃ up to the end of 12 233 is lost in G₃ on missing fol — ᵃ) K₁ ₇ D₁ ₉ तं मार्गम्, K₆ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₅ ₆ ₈ M₆ तत्तसाद्, D₆ तत्पार्श्वम्, D₇ T G₁ ₂ ₆ M₅ ते तत्त(T₂ ˚द्व)द्, M₁ ₇ तत्तन्माम् (for तन्मार्गम्) — ᵇ) B₃ इति, Da₃ Dn₁ D₈ अपि, T G₁ ₂ ₆ M₆ अधि (for अभि) K₆ ₇ Bo ₆ ₇ ₈ (marg as in text) ₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₆ ₈ ₉ T G₂ ₆ M₁ ₅ ₆ गच्छतु (for गच्छन्ति) D₇ असूयिष्यामि त कथ (cf 18ᵇ) — After 19ᵃᵇ, D₆ repeats 16ᶜᵈ — ᵈ) D₆ हानि (for ह्रास) Da₁ G₁ वृद्धिर् (for वृद्धी) B₃ (marg as in text) कदाचन (for भविष्यत)

20 With 20, cf Manu 2 162 G₃ missing (cf. v 1 19) — ᵃ) K₁ सतृप्साद्, K₄ ˚प्सो; Da₁ सवप्येद्, M₁ ₆ ₇ सतुप्येद् (for सतृप्येद्) — ᵇ) D₁ निंद्यमानस्य, G₁ एव मानस्य (for अवमानस्य) — K₁ om 20ᶜᵈ — ᶜ) V₁ om from विष up to संमा (in 20ᵈ) D₆ च (for [ए]व) K₇ B₈ ₇ ₈ (marg) ₉ Da₃ a₄ D₁₋₇ ₉ T G₁ ₂ ₆ M₁ ₅₋₇ चैव (for नित्यं) — ᵈ) K₆ ₇ D₈ D₁ ₉ सन्मानस्य (for समा˚) K₇ D₁ ₉ विचारक (for विचक्षण) — After 20, D₁ ₃ ₉ repeat 17ᵉᶠ

21 With 21, cf. Manu 2 163 G₃ missing (cf v 1 19) — ᵃ) D₈ प्रावज्ञात; G₂ अवि˚ (for अव˚) — 21ᵇᶜᵈ is damaged in B₇ — ᵇ) K₆ V₁ Bo ₆ ₈ ₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₅ ₆ ₈ चोभयं, M₇ बोभयो (for चो˚) — ᶜ) K₇ अमुक्त; D₁ ₉ वियुक्त, D₇ T₁ G₁ ₂ ₆ अमुक्त (for वि˚) K₄, ₆ V₁ Bo ₆ ₈ ₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₅ ₆ ₈ -दोषेभ्यो (for -पापेभ्यो) — ᵈ) Ś₁ K₂ ₄ ₇ Da₁ D₉ स बाध्यते; Bo Dn₁ n₄ Ds₁ D₂ ₅ ₆ T₂ स वध्यते; G₁ स तु˚, M₁ [अ]न्वतु˚ (for स व˚) K₁ योवमततमवाध्यते

22 G₃ missing (cf v 1 19) — ᵃ) D₈ परां गतं; D₇ T G₁ ₂ ₆ M₁ ₅₋₇ गतिं परां (by transp) D₇ T₁ G₁ ₂ ₆ तु (for च) — ᵇ) K₇ D₁ ₆ ₉ M₇ प्रार्थयं

C. 12. 8441
B 12. 230(231) 23
K 12. 236 24

परां गतिं च ये केचित्प्रार्थयन्ति मनीषिणः ।
एतद्व्रतं समाश्रित्य सुखमेधन्ति ते जनाः ॥ २२
सर्वतश्च समाहृत्य क्रतून्सर्वाञ्जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २३
नास्य देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
पदमन्ववरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गतिम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

२२३

युधिष्ठिर उवाच ।
प्रियः सर्वस्य लोकस्य सर्वसत्त्वाभिनन्दिता ।
गुणैः सर्वैरुपेतश्च को न्वस्ति भुवि मानवः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि पृच्छतो भरतर्षभ ।
उग्रसेनस्य संवादं नारदे केशवस्य च ॥ २
उग्रसेन उवाच ।
पश्य संकल्पते लोको नारदस्य प्रकीर्तने ।
मन्ये स गुणसंपन्नो ब्रूहि तन्मम पृच्छतः ॥ ३
वासुदेव उवाच ।
कुकुराधिप यान्मन्ये शृणु तान्मे विवक्षतः ।
नारदस्य गुणान्साधून्संक्षेपेण नराधिप ॥ ४

(M7 °य)ते (for °यन्ति) —c) K6 श्रुत; T G1 3 6 M1 6–7 वृत्तं (for व्रत) K1 उपाश्रित्य, K6 Bo 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 समाहृत्य, B6 (orig) °सृत्य; B6 (marg) °कृत्य, G1 °श्रुत्य (for °श्रित्य) —d) D4 एध्यति.

23 G2 missing (cf v l 19) —b) T2 क्रमान् (for क्रतून्) D7 G1 ब्रह्म; T G3 6 M1 6 7 ब्रह्मान् (for सर्वान्). D4 यतेंद्रिय —c) B6 (marg as in text) परम (for ब्रह्मण) —d) B6 (marg) तत् (for यत्) K6 प्रकृतिर् K1 ध्रुव (for ध्रुवम्)

24 G2 missing (cf v l 19) —a) M1 नु (for the second न) —c) K7 अन्वाव, B8 अन्वधि (for आन्वव) —d) G1 परम. —After 24, Kumbh ed Cv ins a passage given in App I, (No 24)

Colophon G2 missing, K3 5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2–4 absent —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D4 6–9 T G1 3 6 M1 6–7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1, 2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2–9 T1 G6 M1 6–7 जैगीषव्यासितसंवाद: —*Adhy no* (figures, words or both). B7 Dn4 Ds 55, Dn1 D1 T1 G1 3 6 M5 56, T2 70, M1, 6 7 54 —*Śloka no.* Dn1 24, Dn4 Ds 25

223

☞ This adhy is missing in G2 (cf. v l 12 222. 19).

1 Da4 om the ref —a) D6 7 T1 G1, 3, 6 प्राय (for प्रिय) —b) B8 -लोकाभि- (for -सत्त्वाभि-). K6 Ds D4 6 7 9 T G1 3 6 M1 6–7 -नंदित; B9 D3 निंदिता, Da4 वदिता (for -नन्दिता).

2 a) Ś1 K1 2 4 वर्णयिष्यामि; K7 D4 9 कीर्त° (for वर्त°) —b) K4 पृच्छति: K7 D4 5 7 9 T G1 3 6 M1 6–7 °ते (for °तो) Da4 भरतर्षभ.

3 a) K2 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–6 8 9 Cs यस्य, D7 T1 G3, 6 M7 वश्य, T2 M1, 5 6 पश्य, G1 पृच्छे (for पश्य) K1 2 4 7 D9 सकपतो, Ds3 D7 T1 G3 6 M1 Cs संकल्पतो; D4, 5 सप्रीयते, T2 G1 संकल्पितो, M7 °ल्प्यते (for °ल्पते) Dn4 लोके; D4 लोका (for लोको) —b) Da4 प्रकीर्तते, D7 °र्तसे, G1 °र्त्संसे (for °र्तने) —c) D6 मन्ये सर्वे गुणोपन्नो; D7 T G1, 3 6 मन्यसे गुणसंपन्नं —d) K1 V1 Bo (marg as in text) D7 T G3 त, K4 तान् (for तन्)

4 T2 श्रीकृष्ण (for वासुदेव) —a) Ś1 K1 Da1, a2

न चारित्रनिमित्तोऽस्याहंकारो देहपातनः ।
अभिन्नश्रुतचारित्रस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ५

तपस्वी नारदो बाढं वाचि नास्य व्यतिक्रमः ।
कामाद्वा यदि वा लोभात्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ६

अध्यात्मविधितत्त्वज्ञः क्षान्तः शक्तो जितेन्द्रियः ।
ऋजुश्च सत्यवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ७

तेजसा यशसा बुद्ध्या नयेन विनयेन च ।
जन्मना तपसा वृद्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ८

सुखशीलः सुसंभोगः सुभोज्यः स्वादरः शुचिः ।
सुवाक्यश्चाप्यनीर्ष्यश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ९

कल्याणं कुरुते बाढं पापमस्मिन्न विद्यते ।
न प्रीयते परानर्थैस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १० C 12 8464 B 12. 231(0) 11 K 12. 237 11

(before corr) T2 M1 7 कुक्कु(T2 M1 °रु)राधिप, K2 कुकुरान्विप, B6 कुकुरेश्वर (for °राधिप). K6 7 D4-6 9 M1 यन् (for यान्) —b) K6 7 Dn1 D2-5 8 9 तन्मे, B3. 9 Da1 तान्वै; M1 6 7 मे तान् (by transp) Da1 विचक्षत; D7 विवक्षिता (for °क्षत) G1 श्रूयता मे विचक्षण — After 4ab, B9 ins

666* यच्छ्रुत्वा पारमेष्ठ्येन भवेद्धाप्यमला मति ।

—c) M1. 7 साधो (for साधून्). —d) K1 Da1 नराधिप

5 a) D7 G3 6 न च मित्रममित्रोस्य, G1 न चामित्र ममित्रे स्याद् —b) G1 [अ]हंकारे K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D2 3 8 देहवापन ; Da1 D8 D4 °यावन , D5 देव कश्चन; D6 देहमानव , T1 देवपालन , C5 (gloss . आयुःक्षयकर) देहयापन (for देहपावन) —D4 om. (hapl) 5c–6d. —c) D6 अगूढ-; D7 T1 G6 न हि न; T2 M6 महीन , G1. 3 न हीन (for अभिन्न) K7 D9 शुचि ; B1 D5 -श्रुति (for श्रुत) —d) D5 lacuna, D7 T1 G1 भवति (for सर्वत्र) — After 5, D7 T G1. 3 6 M5 read 8 K6 ins after 6ab. K7 V1 B0 6-9 Da3 n1 Dn1 n4 D8 D2. 3 5 6 8 9 Kumbh ed after 5 D7 T G1 3 6 M6 after 8

667* अरति क्रोधचापल्ये भय नैवानि नारदे ।
अदीर्घसूत्र शूरश्च तस्मात्सर्वत्र पूजित ।

[(L 1) Da2 D8 कोप (for क्रोध) K7 D9 नैवास्ति, Da1 ते नानि, D8 नैवानि, D6 चैनानि (for नै) B0 नारद, Da3 n1 नारद , T2 नादरे (for नारदे) —(L 2) Da1 अदीर्घं गुरुसूत्रश्च (for the prior half)]

6 Da1 D4 G1 M6. 7 om (hapl) 6 (for D4, cf v. 1 5) M1 om (hapl) 6–8 V1 reads 6 on marg —a) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5-9 T G3 6 M5 उपास्यो (K7 °स्ये) (for तपस्वी) —b) V1 यतो (for वाचि) — After 6ab, K6 ins 667* —c) K4 6 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 कामतो (for कामाद्वा)

7 K7 M1 om (hapl) 7 (for M1, cf v 1, 6) V1 om 7ab —a) K6 निधि (for विधि) —b) Da3 क्षावा ; Ds1 ज्ञात , D6 शात , T2 क्रांत (for क्षान्त) K1 2 4 B0 8 (marg as in text) D3 7 T1 G1. 3 6 शातो, B3 (marg also) 9 T2 Cpp (gloss विगतरागादिमल) शुक्तो, D5 क्षातो, Cpp (also) सक्तो (for शक्तो) ※ C5 शक्तो मधुरवाक् । ※ — V1 reads 7c–8d on marg — After 7, D7 T G1. 3 6 read 15.

8 D6 M1 om (hapl) 8 (for M1, cf v 1 6) D7 T G1 3 6 M5 read 8 after 5 V1 reads 8 on marg —a) B3 (marg) वृद्ध्या (for बुद्ध्या) —b) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 n1 Dn1 n4 D8 D2 3 8 ज्ञानेन (for नयेन) —d) D2 पूजिता — After 8, D7 T G1 3 6 M5 ins 667*

9 a) K7 D9 सुसवेप , D4 सुखवेप (for सुसंभोग) K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 सुशील सुखसवेश (B7 °पक्ष ; D6 °वेप), D7 T G1. 3 6 M1 5-7 सुखशील सुसवेष (M6 °क , M6 °श) —b) K1 स्वसोव्य ; K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1. n4 D8 D2-6 8 9 सुभोज (Da1 °ग), D7 T G3 6 M1 5-7 सुतेजा ; G1 सुवेपा (for सुभोज्य) K7 V1 B0 9 Da3 a1 D4 9 M7 स्वाचर ; D6 स्थावर , D7 स्वातर , G1 स्वादन ; M1 6 सुचर (for स्वादर) —c) B6 स्ववाक्यश्च (for सु°) K6 चापनीर्ष्यश्च; K7 D2 6 7 9 च सुचक्षुश्च; V1 Ds1 चाप्यनीर्षश्च; B6 7 9 Cp (gloss परिमापणानभिज्ञ) चाविव(B6 °वि)क्षुश्च; B8 (marg as in text) च विवक्षुश्च, Da3 चाविवुक्षश्च; Da1 च पिपिक्षुश्च, D6 चासुचक्षश्च (for चाप्यनीर्ष्यश्च). M1 6 अमात्सर्योप्यनीर्ष्यश्च, M7 अमात्सर्ये तु ह्यनीर्ष्यश्च. — After 9, T1 reads 12

10 Ś1 K1 om (hapl) 10, D7 om (hapl) 10–11, G1 om. (hapl) 10–14 —a) Dn1 कुरुतो. M1 6 गूढ (for बाढ). —b) D6 यस्मात्, M1 6 7 अत्र (for अस्मिन्). —c) D4 9 प्रीयेत (for प्रीयते) M1 च तानर्थैस् (for परा°) — After 10, D6 reads 21

C. 12. 8443 B 12. 231(0) 12 K 12 237 11 वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषते ।
तितिक्षुरनवज्ञश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ११
समत्वाद्धि प्रियो नास्ति नाप्रियश्च कथंचन ।
मनोनुकूलवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १२
बहुश्रुतश्चित्रकथः पण्डितोऽनलसोऽशठः ।
अदीनोऽक्रोधनोऽलुब्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १३
नार्थे न धर्मे कामे वा भूतपूर्वोऽस्य विग्रहः ।
दोषाश्चास्य समुच्छिन्नास्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १४
दृढभक्तिरनिन्द्यात्मा श्रुतवाननृशंसवान् ।
वीतसंमोहदोषश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १५
असक्तः सर्वसङ्गेषु सक्तात्मेव च लक्ष्यते ।
अदीर्घसंशयो वाग्मी तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १६
समाधिर्नास्य मानार्थे नात्मानं स्तौति कर्हिचित् ।
अनीर्ष्युर्दृढसंभाषस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १७
लोकस्य विविधं वृत्तं प्रकृतेश्चाप्यकुत्सयन् ।
संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १८

---

11 D7 G1 om. 11 (cf v 1 10) —a) G6 दैव (for वेद) —b) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–4 6, 8 9 Cp -जिगीषति (for °षते) D5 अन्यास्मात्र जिगीषति ❀ Cp अभिजिगीषति तिरश्चिकीर्षति । ❀ —c) B6, 8 9 Da2 D3 5 T1 G3 6 तितुक्षुर् (for तिति°). K6 V1 B0 6 8 (marg as in text) 9 Da4 Ds1 D5 M1, 6 7 अनव(Ds1 °भि)ज्ञाता, K7 B7 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2–4 8, 9 Cp °ज्ञातस् (for °ज्ञश्च)

12 K1 G1 om (hapl.) 12 (for G1, cf. v 1 10) T1 reads 12 after 9 —a) K4 सुमत्वाच्; D4 समस्वान् (for समत्वाद्) K4 6 B0 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 8 च; K7 V1 B6 8 9 Da4 D4–6 9 M1 6 7 न (for हि) K1 B6 8 9 Da3 a4 D4 6 9 M1 6 7 न्यस्य (for नास्ति). —b) B3 नाप्रियस्य; D8 न प्रियश्च; D7 T1 नास्ति कश्चित् (for नाप्रियश्च) B6–9 Da3 a4 कदाचन (for कथं°).

13 G1 om 13 (cf v 1 10) —a) K4 बहुश्रुतिश् (for °श्रुतश्). —b) K6 V1 B0 6–8 Da3 Dn1, n4 D8 D2 8, 8 [ऽ]लालसो; K7 B9 Da4 D4–6 9 [ऽ]नालसो (K7 °शो; Da4 °को) (for ऽन°) K4 [ऽ]शव°, K6 Ds1 [ऽ]सठः (for ऽशठः) —c) K7 D4 5 9 न दीनो; Da4 आदित्यो; D7 T1 G3 6 अघनो (for अदीनो)

14 D7 T G1 3 6 om (hapl) 14 (for G1, cf. v. l. 10). —a) Da4 धर्मे (for नार्थे) K4, 6 V1 B0 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–4, 6 8, 9 M7 धने वा (M7 धनेव); K7 न धने वा (hypermetric), B6 8 धर्मे (B6 [marg.] °ने) वा; D5 धर्मे च, M1 ह धर्मे (for न धर्मे) M5 transp कामे and वा. ❀ Ca (reading धने च) अर्थपदं प्रयोजनपरं, धने चेति पृथगुपादानात् । ❀ —b) Ś1 K1 निग्रह, V1 स° (for वि°). ❀ Ca विग्रहो विशिष्टो ग्रह । ❀ —c) Ś1 K1 2 चात्र (for चास्य) K7 D4 9 सुविच्छिन्नास्, D6 समुच्छन्नास् (for °च्छिन्नास्) — After 14, B7 reads 17

15 D7 T G1 3 6 read 15 after 7 —a) B0 अनिंद्यात्मा; D7 T1 G1 3, 6 अदीनात्मा; M1 6 7 अचिंत्यात्मा (for अनिन्द्यात्मा) —b) D5 छिन्नशसवान्; D7 T G1 3 6 M5 आनृशंस्य(G1 °स)वान्

16 K1 2 D5 om (hapl) 16. D7 T G3 6 read 16 after 18 T1 repeats 16[ab] after 19 —a) B7 9 Ds1 अशक्तः D7 T G1, 3 6 भूतेषु (for °सङ्गेषु) —b) B0 सक्तार्थेव, Ds1 °न्येव; D7 T G1 3 6 सर्वात्मेव; Ca शक्रात्मेव (for सक्ता°) Dn4 D9 लक्षते. V1 प्रसक्तात्मेव लक्ष्यते —c) B6 संचयश्; Da4 सशय B6 9 Da3 a4 चैव (for वाग्मी).

17 B9 om 17[ab] D2 G1 om (hapl) 17–18 B7 reads 17 after 14 —a) T G3 6 समाधि D7 T1 G3 6 चास्य (for नास्य) K4, 6 V1 B0 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5 6 8 कामार्थे, D7 T1 G3 6 मानार्था (for °र्थे) —b) K4 कस्यचित्, K7 B8 (marg) D4, 6 9 केनचित् (for कर्हि°) —c) K1 4 7 B0 6 7 9 Dn1 D8 D5 8 अनीर्षुर्, K6 अनीर्ष्यो (for अनीर्ष्युर्) K2 4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 7, 8 T1 G3 6 मृदु, K7 B6 (marg) D4 5 9 M1 6–7 मित; D6 प्रिय, T2 मृत्यु (for दृढ) K6 Dn1 n4 D8 D3 8 सवादस् (for सभाषस्).

18 D2 G1 om 18 (cf v 1 17) K1 reads 18 on marg —a) K6 7 B0 6 7 8 (marg as in text), 9 Da3, a4 Dn1 D8 D3 5 8 चित्तं; Dn4 चित्ते (for वृत्त). —b) K6 7 B0 6–9 Dn1 n4 Ds2 D3–5 7–9 T G3 6 M1 6–7 प्रेक्षते; V1 Da3 a4 Ds1 D6 प्रेक्ष्यते (for प्रकृतेश्) K7 Da4 D4 9 वापि; Ds1 चाथ (for चापि) Ds1 कुत्सयन् —c) K7 स सर्ग, B6 (marg) D6 गंधर्व; Dn1 n4 Ds1 सवर्ग; Ds2 संपर्ग, D5 स सर्व; T2 स स्वर्ग (for ससर्ग) B8 (marg as in text) मन्त्रविद्यासु

नाप्ययत्यागमं कंचित्स्वं तपो नोपजीवति ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १९
कृतश्रमः कृतप्रज्ञो न च तृप्तः समाधितः ।
नियमस्थोऽप्रमत्तश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २०
सापत्रपश्च युक्तश्च सुनेयः श्रेयसे परैः ।
अभेत्ता परगुह्यानां तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २१
न हृष्यत्यर्थलाभेषु नालाभेषु व्यथत्यपि ।
स्थिरबुद्धिरसक्तात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २२
तं सर्वगुणसंपन्नं दक्षं शुचिमकातरम् ।
कालज्ञं च नयज्ञं च कः प्रियं न करिष्यति ॥ २३ C. 12 8477 B 12 231(0) 26 K 12 237 27

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

कुशलस ❀ Ca ससर्गविद्या गीतादिविद्या, तत्र हि सस्ज्यन्ते प्रायो जना ॥ C3 प्राणविद्याकुशल°, सर्वेषामनुप्रवेशकुशलो वा । ❀ — After 18, D7 T G3 6 read 16

19 D7 om (hapl) 19–20 — a) Da3 a4 नासूयाति K6 आश्रम, D5 आत्मना (for आगम) K7 B0 Da3 G1 M1 6 किंचित्, D6 काश्चित् (for कचित्) — b) K6 corrupt, K7 B0 7 Dn1 n4 D8 D2 3 4 6 8 स्वनयेन, V1 B6 8 9 Da3 a4 D5 स्व(B6 सु)तपो न, D1 स्वतापो न, M7 स्वातपो न (for स्व तपो न) — c) K1 अवध्य, D4 अवध्य (for अवन्ध्य) G6 काले (for कालो) Ś1 K1 2 व(K1 व)ध्यश्च, G1 वध्यात्मा (for वश्यात्मा) ❀ C3 अवन्ध्यकाल° सदा कल्याणकारी । ❀ — After 19, Ś1 K1 2 4 read 22 T1 repeats 16ab after 19

20 D6 7 om (hapl) 20 (for D7, cf v l. 19) K7 D1 5 9 transp 20 and 21. — a) K7 कृत (for the second कृत) Da4 कृतप्रज्ञो न च प्रद्यो — b) B3 (marg as in text) T1 G1 3 6 M6 7 ज्ञान (for न च) B3 (marg) दृप्त (for तृप्त°) B3 (marg as in text) T G1 3 6 M1 6 7 समाहित° (for °धित) — c) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T2 M6 नित्ययुक्तो, K7 D4 9 G1 नित्ययज्ञो, T1 G3 6 M1 6 7 नित्ययत्नो (for नियमस्थो) Da4 [ऽ]प्रसन्नश्च, G1 [ऽ]प्रयत्नश्च (for ऽप्रमत्तश्च)

21 T1 om (hapl) 21 K7 D1 5 9 transp 20 and 21 D5 reads 21 after 10 — a) K6 7 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 6 6 नापत्रप(Da4 °य)श्च (for साप°) — b) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 नियु(B9 °युं)क्त°, D6 सुनय, T2 G3 6 M1 5–7 विनेय, G1 विनय (for सुनेय°) Da4 श्रेयस Dn1 पर°, Ds1 परे, D4 परे — c) K1 आवेत्ता (for अभेत्ता) Ś1 K1 सर्व (for पर)

22 Ś1 K1 2 4 read 22 after 19 — a) Ś1 K1 अर्थे, T1 अत्र (for अर्थ) V1 °लाभेपि; Dn1 लाभे तु (for लाभेषु) — b) K6 B7 Dn1 D8 D2 3 6–8 T1 G3 6 नालाभे तु, D4 lacuna (for °भेषु) D7 T1 व्यथति (for व्यथति) — c) B3 D5 अशक्तात्मा (for असं°)

23 a) D5 सयुक्त (for सपक्ष) — b) Da4 दक्ष्यं. K2 अकारक, K4 अकर्तरं, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 अनामय, D6 M1. 7 अनातुर, T G1 3 6 अनाकुल, M5 6 अनादर (for अकातरम्) — c) K4 6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 प्रियज्ञ (for नयज्ञ) — After 23, Kumbh ed ins a passage given in App I, (No 25)

Colophon G2 missing, K3. 5 B1–5 Da1 a2 Dn2 3 D1 G4. 5 M2–4 absent — *Sub-parvan* Ś1 K1. 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T1 G1 3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 वासुदेवोग्रसेनसवाद° समाप्त°, K6 B7 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 6 7 वासुदेवोग्रसेनसवाद°, K7 V1 B0 6 9 Da3 a4 D4–6 9 केशवोग्रसेनसवाद°, B8 नारदकेशवोग्रसेनसवाद°, D7 G6 उग्रसेनकृष्णसंवाद°, M5 उग्रसेनवासुदेवसंवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) K7 B7 Dn4 D8 D6 9 56, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M6 57, D5 52, T2 71, M1. 5 7 55 — *Śloka no.* Dn1 n4 D8 24

२२४

C 12 8478
B 12 231[1] 1
K 12 236 1

युधिष्ठिर उवाच ।

आद्यन्तं सर्वभूतानां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
ध्यानं कर्म च कालं च तथैवायुर्युगे युगे ॥ १
लोकतत्त्वं च कार्त्स्न्येन भूतानामागतिं गतिम् ।
सर्गश्च निधनं चैव कुत एतत्प्रवर्तते ॥ २
यदि तेऽनुग्रहे बुद्धिरस्मास्विह सतां वर ।
एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३
पूर्वं हि कथितं श्रुत्वा भृगुभाषितमुत्तमम् ।
भरद्वाजस्य विप्रर्षेस्ततो मे बुद्धिरुत्तमा ॥ ४
जाता परमधर्मिष्ठा दिव्यसंस्थानसंस्थिता ।
ततो भूयस्तु पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
जगौ यद्भगवान्व्यासः पुत्राय परिपृच्छते ॥ ६
अधीत्य वेदानखिलान्साङ्गोपनिषदस्तथा ।
अन्विच्छन्नैष्ठिकं कर्म धर्मनैपुणदर्शनात् ॥ ७
कृष्णद्वैपायनं व्यासं पुत्रो वैयासकिः शुकः ।
पप्रच्छ संदेहमिमं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ८

224

☞ This adhy is missing in G3 (cf v 1 12 222 19)

1 a) K7 आद्यत, B3 (marg as in text) अत्यक्त, D2 3 G1 3 अद्य त (for आद्यन्त). ❀ Cn p आदिं संसारहेतु (Cp कर्तारं), अन्त लयस्थानं (Cp अन्तस्थान, यद्वा भूतानामादिरन्तश्च यस्मात्तमुपादानकारणमित्यर्थः) । ❀ —b) K6 V1 B6 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn3 n4 D5 D7 3 5 6 8 M7 ज्ञातुम् (for श्रो°) Ś1 K1 2 4 V1 भारत, Da1 D5 केशव (D5 °वं) (for कौरव). —c) B7 damaged Ś1 K1 B3 (marg) D7 T G1 2, 6 च कर्म (by transp), D4 9 धर्म च —d) K7 D4 8 [आ]द्यौ (for [आ]युर्) Da4 युगायुगे

2 a) K6 Da4 कार्त्स्नेन —b) K3 अगतिं, B6 6 9 चागतिं (for आगतिं). —c) K7 D6 सर्गस्य; B6 6 (marg as in text) 8 9 D7 T G2 6 M4–7 सर्गं च, Da4 सर्वं च; G1 स्वर्गं च (for सर्गश्च) —After 2, Kumbh ed ins·

668* भेदक भेदतत्त्वं च तथान्येषां मतं तथा ।
अवस्थात्रितयं चैव यादृशं च पितामह ।

3 a) Da4 तु गृहे (for ऽनुग्रहे) —b) B3 (marg as in text) वद (for इह) Da4 चर, D4 वर· —c) Ś1 K1 2 4 एवं (for एतद्) —T1 om. (hapl) 3d–5a —d) Ś1 K1 2 4 तथ्यथावद्ब्रवीतु मे

4 T1 om 4 (of v 1 3) —a) K2 7 D4 5 7, 8 G3 6 भारद्वाजस्य Da4 देवर्षेस् (for विप्र°) —d) B3 (marg) [s]भूद् (for मे)

5 T1 om 5a (cf v 1 3) —a) Ś1 K1 2 4 संवृत्ता (for धर्मिष्ठा) —b) Ś1 K1, 2 4 दिव्यं (K2 4 °व्य) सस्थानमास्थिता (K4 °त) ❀ Cn दिव्यसंस्थान संस्थिता अलौकिकस्वरूपनिष्ठावती ॥ Cs दिव्यरूपा । ❀ —c) Ś1 K1 2 अतो (for ततो). Ś1 K1, 2 B1 D4–5 8 च (for तु). —d) K6 7 Da4 Dn1 n4 D12 (before corr) D6 G1 अर्हसि (for °ति) D3 तत्त्वान्प्रब्रवीतु मे

6 a) G3 om from ते up to पुरात (in 6b). Ś1 K1 3 वर्णयिष्ये (for वर्त°) D1 T G1 6 M4 कथाप्युदाहरंतीमम् —c) G1 भवतो (for भगवान्)

7 a) K7 आधीत्य; Da4 अधित्य Ś1 K1 3 D3 निखिलान्; B6 Da3 M4 6 सखि°; G1 अधिकान् (for अखिलान्). —b) K3 संगोप (for साङ्गोप) K6 V1 B6–8 Da3 a4 Dn D7 3 4 T2 M1 6 7 निपदो (K6 °दा)स्; K7 निपधस् (for निपदस्) G2, 6 सदा (for तथा) —c) B3 (marg as in text) अन्वैच्छन्; Dn4 अवि° (for अन्वि°) Ś1 K1 2 4 V1 B6 Da4 धर्मं (for कर्म) —d) V2 D7 T G3 6 M4 कर्म; G1 lacuna (for धर्म) Da3 a4 Dn4 D8 D6 7 G1 नैपुण्य (for °नैपुण) K7 D4 6 9 °दर्शन; D3 दर्शन (for दर्शनात्). B3 (marg) नैपुण च निदर्शनात्

8 a) Da4 व्यास° (for व्यास). —b) K3 M1 6 वैयासक°, D4 T1 G1 2, 6 °सिकि; D7 °सिक°; G1 °सकी (for °सकि). G3 6 शिशु°; M1 शुभ° (for शुक°) ❀ Ca व्यास एव व्यासक°, संज्ञायां कन् । तस्य अपत्य वैयासकि° (cf Vār to Pāṇini 4 1 97 and the

भूतग्रामस्य कर्तारं कालज्ञाने च निश्चयम् ।
ब्राह्मणस्य च यत्कृत्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ९
तस्मै प्रोवाच तत्सर्वं पिता पुत्राय पृच्छते ।
अतीतानागते विद्वान्सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १०
अनाद्यन्तमजं दिव्यमजरं ध्रुवमव्ययम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥ ११
काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव
त्रिंशत्तु काष्ठा गणयेत्कलां ताम् ।
त्रिंशत्कलाश्चापि भवेन्मुहूर्तो
भागः कलाया दशमश्च यः स्यात् ॥ १२
त्रिंशन्मुहूर्तश्च भवेदहश्च
रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रणीता ।
मासः स्मृतो रात्र्यहनी च त्रिंश-
त्संवत्सरो द्वादशमास उक्तः ।
संवत्सरं द्वे अयने वदन्ति
संख्याविदो दक्षिणमुत्तरं च ॥ १३
अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषलौकिके ।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ १४　　C 12 8492 D 12.22?(1) 13 K 12 238 48

Mahabhāsya on the same) ॥ Cp व्यासस्यापत्य वैया सकि । ❀ — c) D7 T G1 2 6 सशयम् ; M1 सदेशम् (for °इम्) — d) G1 छ्य , M3 भिन्न (for छिन्न-) K7 D4 6 9 सशय (D4 या) (for -सशयम्)

9 Before 9, MSS ins शुक उवाच — b) T2 कालाज्ञाने K6 B6 8 (last two marg) Dn1 n4 D5 D8 8 -ज्ञानेन ; G1 ज्ञानवि- (for ज्ञाने च) K6 D6 निश्चित, K7 D4 9 M1.6 नैष्ठिक ; B6 Dn1 n4 D8 D3 8 8 Cn 8 निष्ठित (for निश्चयम्) — After 9ab, Kumbh ed ins

660* ज्ञानं ब्रह्म च योग च गवात्मकमिद जगत् ।
त्रितये त्वेनमायाति तथा छेपोऽपि वा पुन ।
केनैव च विभाग स्याच्चतुरीयो लक्षणैर्विना ।
ज्ञानज्ञेयान्तरे कोऽसौ कोऽस्य भावस्तु भेदवत् ।
यज्ज्ञानं लक्षण चैव तेषा कर्तारमेव च ।　[5]

— c) Da4 Da1 ब्रह्मणस्य (for ब्रा°) — d) K7 Da4 D4 6 9 T2 अर्हसि (for °ति) B9 भगवान्वक्तुमर्हति

10 Before 10, MSS ins भीष्म उवाच — b) M1.6 पुत्राय परिपृच्छते — c) Da3 a4 अतीतानागतो — d) B9 धर्मज्ञ (for सर्वज्ञ) D6 तत्त्ववित् (for -धर्म°) — After 10, Kumbh. ed Cv ins a passage given in App I, (No 26)

11 Before 11, MSS ins व्यास उवाच — b) V1 B8-9 Da3 a4 D5 M1.6 7 अव्य(B9 °स)क्तमजर ध्रुव — c) Da4 अति- (for अवि) — d) Da4 ब्रह्माज्ञे (for ब्रह्माग्रे) K4 समवर्तते ; K6 B6 8 (marg) Dn1 n4 D8 D3 8 8 M1 6-7 सप्रवर्तते , K7 V1 B8-9 Da3 a4 D4-6 9 समकाशते, D7 T1 G3 6 अप्रवर्तत (for सम°)

12 b) B8 9 Da3 a4 च (for तु) K6 D8 काष्ठा (for काष्ठा) B6-8 Da1 D5 7 T1 G3 6 गणेयेत्, M1 गुण° (for गण°). Da4 काला, Ds1 D6 कला, T2 कलां (for कला) Ś1 K1 2 4 Dn1 ता, D7 T1 G1 2 6 M6 ता° (for ताम्) — c) K3 4 6 7 B6 Da3 Dn1 n4 D3-6 8 9 M1 5 6 -कलश्च, T2 -कलाश्च (for कलाश्च) D7 मुहूर्ता (for °र्तो) — d) K3 भागा Da4 कलया (for कलाया) Da4 दशमस्य या, Dn4 °म च य° ; Ds1 दशपमो य , D7 T G1 2 6 दश पच च (for दशमश्च य°) M1 न (for य) ❀ Cn भाग°, भग सूर्यस्तत्सबन्धी कलाया दशमोऽश°, तेन सहित° त्रिंशत्कलो मुहूर्त° । स च सूर्यस्य उदयादुदयान्तरपर्यन्त यावान्कालस्तस्य षोडशोऽश° पादोननाडीचतुष्टयात्मक° । तस्यापि दशमाश सार्धद्वाविंशतिपलात्मक° । ❀

13 a) K4 6 V1 B6 8 9 Dn1.n4 D8 D3 3 5 6 8 T1 M1 5-7 त्रिंशन्मुहूर्तं, B7 Da3 a4 °र्ता° (for °र्तश्च) K4 6 B6 8 Dn1 n4 D8 D3 8 6-8 T G1 3 6 M1 5-7 तु (for the first च) — b) K7 B9 Da3 D6 9 रात्रेश्च ; G1 रात्र्यश्च (for रात्रिश्च) D3 सख्य (for सख्या) K1 6 7 Da4 D4 7 9 प्रणीता (for °ता) — c) K7 D4 6 9 त्रिंशत् (for मास°) K2 स्मृतौ M6 रात्र्यहानि K7 D4 9 तु ; D7 T1 G1 8 6 तु ; M6 lacuna (for च) K7 D4 6 9 मास° (for त्रिंशत्) — d) V1 Dn1 Ds1 D4 9 T1 सवत्सरे (T1 °रो) (for त्सरं) Ś1 K1 2 4 V1 B6 8-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds3 D3 3 6-8 T1 G3 6 M1 5-7 त्वयने (for अ°) — f) Da4 साख्यो- विदो (sic), T2 सख्याविधौ D7 दक्षिण (for °णम्)

14 = Manu, 1 65 — a) K1 आहोरात्रे T2 विभजिते (for °जते) — b) Da3 सूर्यं (for सूर्यो). Da3 मनुप ; D5 दैविक ; G1 मानस (for मानुष-) Ś1 K1.2.4.7 B8 D4 6 9 दैविके ; Dn1 -लौकिक ; D3

C 12.8493
B 12.224(1) 16
K 12.238 49

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः ।
कृष्णोऽहः कर्मचेष्टायां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ १५
दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥ १६
ये ते रात्र्यहनी पूर्वे कीर्तिते दैवलौकिके ।
तयोः संख्याय वर्षाग्रं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहःक्षपे ॥ १७
तेषां संवत्सराग्राणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा ॥ १८
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ १९
इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन संयान्ति सहस्राणि शतानि च ॥ २०
एतानि शाश्वताल्लोकान्धारयन्ति सनातनान् ।
एतद्ब्रह्मविदां तात विदितं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ २१
चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।
नाधर्मेणागमः कश्चित्परस्तस्य प्रवर्तते ॥ २२

-मानुष (for लौकिके) ❀ Cp मानुषलौकिके मानुष लोकव्यवहारे। अनुशतिकत्वादुभयवृद्धि । दैविक इति प्रमाद° । दैव इति (st 17) वक्ष्यमाणत्वात् । ❀ — c) Da4 रात्रौ (for रात्रि°) D7 T G1 3 6 M1 5–7 सयाति (for भूतानां). — d) B9 चेष्टाये. K4 कर्मणा सह

15 = (var) Manu 1 66 — a) K4 सिद्ध्यै (for पित्र्ये). Da4 राज्यहनि, Dn4 रात्रहनी. T2 मास (for मास°). — b) Da4 तत° (for तयो°) — B9 D4 om (hapl) 15c–16b — c) Ś1 K1 7 शुक्लाह, K2 4 6 B0 7 Dn1, n4 D8 D2 3 5 8 9 शुक्लोह° (for कृष्णोऽह) K2 कृष्ण (for कर्म) B0 6 7 Da3 a4 D8 चेष्टाया°, B6 (marg) D7 T G1 3 6 M5–7 -चेष्टायै; D5 चेष्टाया (for °यां) V1 B8 कर्मचेष्टा अह° शुक्ल° (B8 कृष्ण), M1 (also) कर्मेत्याह° कर्मचेष्टायै (sic) — d) Ś1 K1, 2 4, 6 7 V1 B1 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 9 कृष्ण°, D7 G1 कर्म (for शुक्ल°) Da4 कृष्णाय (for स्वप्नाय)

16 = Manu 1 67 Ś1 K1 2 4 B9 D4 om 16ab (for B9 D4, cf v l. 15) — a) T1 देव- (for दैवे) Dn4 राज्यहनि V1 वर्ष°, D7 T G1 3 6 M1 5–7 ह्यब्द° (for वर्षं) — b) Da4 प्रतिभागस्, G1 विप्रभागस् (for प्रवि°) Da4 तत° (for तयो) — c) Ś1 K1 2 तस्य (for तत्र)

17 a) Ś1 K1 2 4 6 Dn4 T2 G1 M6 एते (for ये ते) Da4 राज्यहनि K7 D4 8 9 M6 पूर्वं, B6 7 Da3 a4 पार्थ; B6 (marg) पुरे, T2 पूर्वैं (for पूर्वे) — b) Ś1 K1 4 कथिते (for कीर्तिते) Ś1 K1, 4 देव; K6 7 B0 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D3 D2 3 6 8 M1 6 जीव (for दैव) D2 om from वर्लौ up to सयान्ति (in 20c) K2 कथिते लौकिके च ते — c) D6 रात्रि (for तयो°) K7 सख्याय, D7 सख्या च (for सख्याय) K6 वर्गाग्रं, K7 B3 D4 6 9 वर्षाद्य — d) B0 Dn4 Ds1 G3 6 माह्ये, Da4 ब्रह्मो; D6 ब्राह्म्य (for ब्राह्मे) Dn4 वक्षा मि Ś1 K1, 2 अह (K2 °ह)क्षये, K6 V1 Da4 Dn4 D6 अह क्षये, D4 9 अह क्षिपे, D5 अशेषत° (for अह क्षपे)

18 D2 om 18 (cf v l. 17) — a) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D8 6 8 पृथक् (for तेषां) B8 D5 सवत्सराग्र्याणि — d) K7 D4 6 9 M1 6, 7 [s]थ (for च) D5 युगे (for तथा)

19 = Manu 1 69 D2 om 19 (cf v l 17). — c) Dn4 तावच्छता (for °ती). Da3 सध्यां — d) M1 6 7 (*sup lin* as in text) तत° परं (for तथाविध) ❀ Cn संध्यांश° युगान्तरयोरन्तरम् ॥ Cs सध्यांश° युगावसानकाल° । ❀

20 = (var) Manu 1 70 D2 om 20abc (cf v l 17) K4 om 20ab — a) K1 2 Dn4 G3 च (for स) — b) Da4 सु (for स) B0 ततस् (for च) K6 B7 8 (marg) Dn1 n4 D5 D8, 8 सध्यांशेषु ततस्त्रि (B8 °था त्रि)षु — 20cd is damaged in B7 — c) K4 D6 9 संयाति, Ds2 हीयते, D4 वर्तंते (for संयान्ति) K6 V1 B0 6 8 9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds1 D3 5 8 एकपादेन ही (Da4 हि)यंते ❀ Cs. एकापायेन एक सहस्रलोपेन । ❀

21 a) Ds1 गतानि (for ए°) K7 शाश्वतो (for °ताल्ँ) — b) D9 सनातनात् (for °तनान्) — c) Ś1 K1 2 4 तत्र (for तात). B7 एतद्विदां ब्रह्म तात, D7 G1 इति तु ब्रह्म विद्यात; T1 G3 6 इति तत्त्वविदा स(T1 त)त्त्व — d) G1 विदित्वा (for °तं)

22 = (var) Manu. 1 81 — a) Da4 सकुलो (for सकलो) — c) Da4 [आ]गत°, D4 °मत् (for °म°) D7 T1 G3 6 नाधर्मो नागम° कश्चित् — d) V1 B6–9 Da3 a4 D5 मनुष्याणा; D7 T G1 3 6 M1 5–7 युगे तस्मिन् (for परस्तस्य). S1 K1, 2 4 मनस्तस्यातिवर्तते

23 = (var) Manu 1 82 — a) D7 T1 G1 3 6

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोप्यते ।
चौरिकानृतमायाभिरधर्मश्चोपचीयते ॥ २३
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतादिष्वेतेषा पादशो ह्रसते वयः ॥ २४
वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीति च नः श्रुतम् ।
आयूंषि चाशिषश्चैव वेदस्यैव च यत्फलम् ॥ २५
अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ २६
तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमम् ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥ २७
एतां द्वादशसाहस्रीं युगाख्यां कवयो विदुः ।
सहस्रं परिवृत्तं तद्ब्राह्मं दिवसमुच्यते ॥ २८
रात्रिस्तावत्तिथी ब्राह्मी तदादौ विश्वमीश्वरः ।
प्रलयेऽध्यात्ममाविश्य सुप्त्वा सोऽन्ते विबुध्यते ॥ २९ C 12. 8507 B 12. 232[1] 20 K 12 228 63

क्रमाद् (for आगमाद्) — b) Da4 Dn1 यादशस्, M7 पादांशस् (for पादशस्) V1 Bs (marg as in text) ० रोपित, T2 ॰रोच्यते, M1 6 रोह्यते (for रोप्यते) — After 23^{ab}, D7 T G1 3 6 M1 6-7 Kumbh ed ins

670* सत्य शौचं तथायुश्च धर्मश्चापैति पादशः ।

— c) K4 6 Dn1 n4 D5 D8 चौर्यकानृत ; D6 चौरका नृत , D7 T G1 3 6 चोरकानृत (for चौरिका॰) ❀ Cn (reading चौर्यकानृत)· चौर्यं च कानृतं च कुत्सितमनृतम् ॥ Cs चौरस्य भावश्चौर्यकम् । ❀ — d) G1 अधर्मेश (for ॰मेश्च) D6 चाव॰ (for चोप)

24 = (var) Manu 1 83 — a) K2 अरोग॰ G1 सिद्धाश्च (for सिद्धार्थाश्च) — c) D5 कृत (for कृते) K4 7 B6 Da3 a4 D4 5 9 स्वेषां ; D6 तथा (for [ए]तेषा) K6 V1 Bo 7-9 Dn1 n4 D5 D2 3 7 8 T G1 3 6 M1 6-7 कृते (D7 T1 G1 3 6 ॰त) त्रेतायुगे स्वेषां (K6 ॰गेष्वेवं ; V1 D7 T G1.3 6 ॰गे सेषां, D5 ॰गे स्वेव ; M1 6 ॰गे चैषां) — d) K7 D4 6 9 पादतो, Dn4 यादशो (for पादशो) T2 वशः (for वयः) M5 वयो ह्रसति पादशः

25 25^{ab} = B 12 261[60] 7^{cd} With 25, cf Manu 1 84 — a) K1 4 ॰वेदाश्च, B6 (marg) विवाश्च, B6 ॰वादाश्च (for ॰वादाश्च) — b) K4 Ds1 D2 5 8 M1.6 [ह्र]ह, K6 B7 Dn4 Ds2 D3 ह, K7 V1 Bo.6 9 Da3 a4 Dn1 D4 6 9 M5 हि; T1 न (for च) T1 च (for न) — c) K7 Da4 D2 आयु (K7 ॰यु)षि D4 वाशिषाश्च — d) Da4 om वेदस्यैव Ś1 K1 चैव (by transp), D6 [अ]पि च

26 = B 12 261[60] 8 = (var) Manu 1 85, (var.) Parāśarasaṁhitā 1 22 — a) Da3 धर्मस्. — c) Ds1 कलियुग K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D5 D2 3.8 M5 नृणां (for धर्मा) — d) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D5 D2 3 8 युग (K6 om युग)ह्रासानुरूपत

27 = (var) Manu 1 86, (var) Parāśara 1 23, Vāyu P 8 64 — a) D1 तपपरे (for तपः परं) — b) B6-9 Da3 a4 उच्यते (for उत्तमम्) — V1 reads 27^{cd} on marg — c) M1 6 दानम् (for यज्ञम्) T2 इति (for एव) — d) M1 6 शौचम् (for दानम्) K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn4 D5 D2-6 8 9 एक (for एव) Da4 कलि (for कलौ) Da3 युग; D7 T G1 3 6 M7 पर (for युगे).

28 With 28^{ab}, cf Manu 1 71^{cd} — a) Ś1 K1 2 4 B8 (marg) 9 D4 6 9 एव ; G1 M6 एतद् (for एतां) K7 Da4 D7 साहस्त्री; Dn4 साहस्रां, T2 ॰साहस्रं (for ॰स्रीं) — With 28^{cd}, cf. Manu 1 73^{ab} — c) K4 6 7 V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 T2 M6 सहस्र (for ॰स्रं) K6 Bo Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 परिवर्त (for ॰वृत्त) K6 D5 त, K7 B8 (marg as in text) D4-6 9 तु (for तद्) M1 6 7 सहस्रपरिवर्तेषा — d) K7 B8 D4-7 9 T1 G1.3 6 M1.6 7 ब्राह्मो दिवस उच्य(D4 ॰च्य)ते

29 a) V1 B8 (orig) D7 T G1 3 6 M1 6-7 तु (V1 B8 M5 च) तावती (for तावत्तिथी) K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 रात्रिमे(B6 8 ॰रे)तावतीं (Da4 Ds1 ॰ती) चैव, K7 D4 6 9 रात्रिश्च तावती चैव — b) D7 तदादन्, T1 तदा तद्, G3 6 तदाद्यौ (for तदादौ) K7 D4 9 देवम् (for विश्वम्) K6 ईदृश॰ (for ईश्वर॰) — c) K2 प्रलयी, T G3 6 M1 7 प्रळये K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 ध्यानम्, M6 [ऽ]ध्यात्मानम् (for ऽध्यात्मम्) B7 T2 M1 6-7 आवेश्य, D7 T1 G1 3 6 एवास्ते (for आविश्य) — d) Da4 सुप्ता K2 सुप्ते, Ds1 यौते (for सोऽन्ते) T1 न वुध्यते (for विबु॰)

30 = 6 30 17 With 30, cf Manu 1 73 — b) Ś1 K1.2 B9 ये, K7 D4 6 9 वै (for यद्) — c) K2 Da4 रात्रि ; D7 T1 रात्रि (for रात्रिं) Ś1

C 12. 8508 R. 12. 232(1) 31 K. 12 238 64 सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ३०
प्रतिबुद्धो विकुरुते ब्रह्माक्षय्यं क्षपाक्षये ।
सृजते च महद्भूतं तस्माद्व्यक्तात्मकं मनः ॥ ३१
ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् ।
एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३२
अहर्मुखे विबुद्धः सन्सृजते विद्यया जगत् ।
अग्र एव महाभूतमाशु व्यक्तात्मकं मनः ॥ ३३
अभिभूयेह चार्चिष्मद्व्यसृजत्सप्त मानसान् ।
दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ॥ ३४
मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दो गुणो मतः ॥ ३५
आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ।
बलवाञ्जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ ३६

G_3 सहस्रांत; K_1 D_7 I_1 °स्राता, D_5 स्रांते (for °स्रान्ता). —[d]) M_7 अहोरात्र (for तेऽहोरात्र) D_{a1} गेहे रात्रविदो जना, D_7 T_1 $G_{1\,3\,6}$ तेहोरात्र विदुर्जना°

31 With 31, cf Manu 1 74[cd] —[a]) D_7 T_1 $G_{3\,6}$ स प्रबुद्धो, M_1 प्रतियन्द्धो (for °बुद्धो). —[b]) $K_{3\,6}$ ब्रह्माक्षय्य, K_7 ब्रह्मा चैव; D_5 ब्रह्माक्षय्यौ, $M_{1\,6\,7}$ ब्रह्माव्यक्त (for ब्रह्माक्षय्य) K_1 क्षमाक्षये, K_6 D_6 क्षयाक्षये, $D_{4\,9}$ क्षिपा° (for क्षपा°) —[c]) K_7 $D_{4,9}$ ज्ञानं; D_{a3} तत्त्वं (for भूत) —[d]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ सर्वात्मक (for व्यक्ता°) K_7 $D_{4\,9}$ व्यक्ताव्यक्तात्मक मन —After 31, $K_{4\,6\,7}$ D_{n1} n_4 D_8 D_{2-9} T $G_{1\,3\,6}$ $M_{1\,6-7}$ ins an addl colophon [*Sub-parvan* $K_{4\,6\,7}$ D_{n1} n_4 D_5 $D_{4-7\,9}$ T $G_{1,3\,6}$ $M_{1\,6-7}$ मोक्षधर्म. —*Adhy name* K_4 D_{n1} n_4 D_5 M_4 शुकानुप्रश्न, K_6 D_8 व्यासशुक सवाद°; $M_{1\,6\,7}$ शुकानुप्रश्ने कालविभागः —*Adhy no* (figures, words or both) K_7 D_{n4} D_{s2} 57, D_{n1} D_7 T_1 $G_{1\,3\,6}$ M_4 58, D_8 53, T_2 72, $M_{1\,6\,7}$ 56 —*Śloka no* $D_{n1,n4}$ D_8 32], while $M_{1\,6\,7}$ Kumbh ed read 35-38 for the first time after 31, repeating the same in the proper place

32 $Ś_1$ $K_{1\,2}$ V_1 $B_{0\,7-9}$ D_{a3} Kumbh ed om. the ref. —[a]) B_6 D_7 T_1 शुक्र (for शुक्रं) ❀ Cn ब्रह्म महत्तत्त्वम् ॥ Cp ब्रह्म व्यापकम् ॥ Cs ब्रह्म चैतन्याधिष्ठितमज्ञानम् । ❀ —[b]) K_7 $D_{4\,6\,7\,9}$ T_1 $G_{1\,3\,6}$ $M_{1\,6-7}$ रस; T_2 रसं (for जगत्). —K_6 om (hapl) 32[c]–33[b] —[c]) $Ś_1$ $K_{1,2}$ एकत्व; B_6 (marg as in text) $_{7,8}$ Cp एतस्य (for एकस्य) D_8 D_7 T $G_{1\,3\,6}$ Cs ब्रह्म (for भूत) ❀ Ca एकस्य भूतम्, एकस्माज्जातम् । ❀ ❀ Cs ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मचैतन्याधिष्ठितस्य । ❀

33 K_6 om 33[ab] (cf v l. 32) D_7 om 33–34 —[a]) $K_{1\,4}$ अहन्मुखे (for °र्मुखे) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_{a1} विबुध; K_7 $D_{4\,6\,9}$ T $G_{3\,6}$ $M_{1,6\,7}$ विबुद्ध (D_6 °ध) (for °द्ध°) K_7 $D_{4\,9}$ T $G_{3\,6}$ $M_{6\,7}$ तत्; D_6 सत्, M_4 स (for सन्). —[b]) Ca n p [s]विद्यया (for विद्यया) ❀ Ca अविद्यया गुणत्रयमय्या प्रकृत्येत्यादिवाच्यया ॥ Cn अविद्ययेति महत्तत्त्वस्यापि कारणमुक्तम् । ❀ —[c]) $K_{4\,6}$ $B_{0\,6\,7\,9}$ D_{a3} a_4 D_{n1} n_4 D_5 $D_{2\,3,5\,8}$ T $G_{1\,3\,6}$ M_4 महद् (for महा) ❀ Ca महाभूत महतो जात मनस्तत्त्वरूप विराडाख्यम् ॥ Cn (reading महद्भूत) महत् महत्तत्त्वम्, भूत उद्भूतम् ॥ Cs महद्भूतम्, महदहकारात्मकाव्यक्तात्मक प्रपञ्चतन्मात्रात्मकम् । ❀ —[d]) B_8 आत्म, $D_{4\,9}$ आशु, D_6 महा, G_8 आहुर्, Cs (gloss शीघ्रगामि) आशु (as in text) B_0 व्यक्तात्मनं, D_{a1} त्यक्तात्मक (for व्यक्ता°) ❀ Cn व्यक्तात्मकं वियदादिरूपम् । आशु इति साङ्ख्याभिमत सृष्टिक्रमो निरस्त । युगपत्सृष्टिरेव हि शास्त्रतत्त्वमिति दृष्टिसृष्टिवादिना घण्टाघोष । ❀

34 D_7 om 34 (cf v l 33) —[a]) K_3 इ (for [इ]ह) K_6 $B_{0\,6}$ (marg as in text) $_{7-9}$ D_{a7} a_4 D_{n4} D_5 $D_{3\,8}$ T_2 M_4 Cnp Cpp (gloss ईश्वर) चार्चिष्मान् (D_{n4} °द्); $D_{1\,6}$ चार्चिष्मन् (for °ष्मद्) T_1 अभिभूते भवार्चिष्मान्; $G_{3\,6}$ अथ भूयोपि चार्चिष्मान् ❀ Cp अभिभूय, अविद्यया सह आत्मवश विधाय ॥ Cs अभिभूय क्षोभयित्वा । ❀ —[b]) T $G_{3\,6}$ M_6 असृजत् (for व्यसृ°) D_{n1} व्यसृजत स मानसान् ❀ Ca सप्त बुद्ध्यहकारपञ्चमहाभूताख्यान् ॥ Cs सप्त महदहकारपञ्चतन्मात्रमज्ञान् । ❀ —[c]) K_3 दूरगं, $D_{1\,9}$ पूरग (for दू°) D_{n4} बहुधागामी —[d]) D_{n4} प्रार्थया (for प्रार्थना) K_3 सयथात्मक (for सशया°)

35 = (var) Manu 1 75 $M_{1\,6\,7}$ Kumbh ed read 35–38 for the first time after 31 —[a]) D_7 T_1 $G_{3\,6}$ स्पृष्ट; T_2 सृष्ट; G_1 स्पृष्टा (for सृष्टिं) —[b]) D_5 नोद्यमान (for चोद्य) —[c]) D_7 T $G_{1\,3\,6}$ M_6 आकाशो (for °श) —[d]) K_7 $D_{4\,6\,9}$ transp गुणो and मत. B_8 स्मृत (for मत) K_6 V_1 $B_{0\,6\,7\,9}$ D_{a3} a_4 $D_{n1,n4}$ D_5 $D_{2,6\,8}$ तस्य शब्द (K_6 °ब्द) गुण विदु

36 = (var) Manu 1 76 For the repetition

वायोरपि विकुर्वाणाज्ज्योतिर्भूतं तमोनुदम् ।
रोचिष्णु जायते तत्र तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ३७
ज्योतिषोऽपि विकुर्वाणाद्भवन्त्यापो रसात्मिकाः ।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिः पूर्वैषा सृष्टिरुच्यते ॥ ३८
गुणाः पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ।
तेषां यावत्तिथं यद्यत्तत्तावद्गुणं स्मृतम् ॥ ३९
उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणात् ।
पृथिव्यामेव तं विद्यादापो वायुं च संश्रितम् ॥ ४०
एते तु सप्त पुरुषा नानावीर्याः पृथक्पृथक् ।
नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य सर्वतः ॥ ४१
ते समेत्य महात्मानमन्योन्यमभिसंश्रिताः ।
शरीराश्रयणं प्राप्तास्ततः पुरुष उच्यते ॥ ४२

C 12 8520
B 12 233(2) 11
K 12 238 79

---

in M1 c - Kumbh ed , cf v l 35 K3 om (hapl) 36 —d) D7 T G1 7 6 M1(second time) . 6 (second time) 7 (first time) तस्य स्पर्शं (M1 6 °र्शं) गुण विदु

37 = (var) Manu 1 77 For the repetition in M1 c 7 Kumbh ed , cf v l 35 —a) Da1 विकुर्वाणो, D3 °र्वाणान् (for °र्वाणाज्) —b) K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 2 5 8 M1 6 (both first time) 7 (second time) ज्योतिर्भवति भास्वर (Da4 Ds1 भास्कर , D6 शाश्वत° , M1 6 भास्वर), M1 6 (both second time) 7 (first time) ज्योतिर्भूत तमोनुद —c) Ś1 K1 2 ज्योति स , V1 B3 (marg as in text) D6 प्रकाशो (B3 °श); B1 Dn1 Ds1 T2 G1 6 M6 (second time) 7 (first time) रोचिष्णुर्, Da4 °ष्णु, D7 ज्योतिष्णुर् (for रोचिष्णु) K4 6 Bo 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 8 M1 (second time) शुक्र, V1 B3 (orig) D. तस्मात्, B6 8 (marg) शुक्र (for तत्र) K7 D4 6 9 M1 6 (last two first time) 7 (second time) रोचन ज(D4 9 °जन ज , M1 6 [second time, inf lin] °चयज)नयच्छुक —d) K7 Da3 D4 6 9 G1 3 6 रूप (for रूप) G1 M1 6 (last two second time) गुण

38 = (var) Manu 1 78 For the repetition in M1 6 7 Kumbh ed , cf v l 35 —a) K7 ज्योतिषापि विकुर्वाणो —b) M1 6 (both second time) 7 (first time) संभवति (for भवन्त्यापो) K2 7 रसात्मक° , D6 T2 M1 6 7 (last three both times) °त्मका (for °त्मिका) —c) M7 (first time) om गन्ध K6 B1 Dn1 n4 D8 D2 5 8 गंधवत्या; T2 M1 6 (last two second time) °वहा (for °गुणा) —d) K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 2 T2 M1 (first time) 5 6 7 (last two first time) पूर्वेषां, K7 Dn4 D4–6 8 9 M1 6 (last two second time) सर्वेषां (for पूर्वैषा) K2 सष्टिम्, K6 सृष्टम्

39 Before 39, K7 ins व्यास उवाच With 39, cf. Manu 1 20 —a) B3 गुणान्, B3 (marg) गुण (for गुणा°) K7 D4–6 9 सर्वस्य (for the first पू°). —b) K2 नाप्नुवति V1 B3 (marg as in text) उत्तरोत्तरा (B3 °र); Dn4 D6 °त्तम —c) K7 D4 9 एषां (for तेषां) K2 7 D4 9 यावति य, V1 यावद्गुण, Bo 6 9 Da3 D5 °द्यथा, D7 T1 G1 3. 6 °द्विध (for °त्तिथ) K6 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 M1 5–7 ते(D6 ए)षां यावद्यथा य(Dn1 Ds1 D2 6 8 °थाव)च्च —d) D5 तावत्तत्तद् (for तत्तत्तावद्)

40 a) K6 D4 वै, B9 ते; D5 त (for चेद्). —b) K2 6 7 B8 Dn1 अनैपुणान् (B8 °णं); D7 T G1 3 6 M7 °पुणा (for °पुणात्) —c) M1 5 6 पृथिव्या Ś1 K1 2 इव (for एव) M7 तद् (for त) T2 विंद्याद् (for वि°) —d) K6 V1 Bo 6 (marg) 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5. 8 M5 अपां वायोश्च, D4 अपो वायुं, D7 G1 3 6 M1 7 आपो वायुश्च (for °यु). K6 सश्रित , V1 B3 (marg as in text) संश्रय; B6 (marg) सश्रय° , B1 ससृतं, M5 संश्रयात् (for संश्रितम्)

41 a) K7 D4 6 9 त एते, B8 (marg) तत्र ते; D7 T G1 3 6 M1 5–7 एते वै (for एते तु) K2 transp सप्त and पुरुषा K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 8 एते (Da4 तत°) सप्तविधात्मानो —b) G3 6 बुद्धि° (for नाना). Da3 om the second पृथक् —c) B6 (marg as in text) 9 अशक्नुवन् (for नाश°) K7 Da4 स्रष्टुम् (for स्रष्टुम्) —d) Ś1 K1 2 समभागम्य (for असमा°) K6 Bo 8 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1 3 6 कृत्स्नश° , K7 V1 B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D4 6 9 M1 5–7 सर्वशः (for °त)

42 a) K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds1 D2 3 5 8 महात्मानो (for °त्मानम्) —b) K4 6 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 ह्यन्योन्यम्, V1 B8 स्वन्यो° (for अन्यो°) Ś1 K1 2 संवृता (for संश्रिता) ❀ Cp (reading अभिसंवृता). संसर्गिणः शरीररूपमाश्रयं संप्राप्ता । ❀ —c) K2 प्राप्तस् (for प्राप्तास्) Bo 6 8 (marg) शरीराश्रयसंप्राप्तास्; Da3 a4 Ca °तां प्राप्तास्

C 12 8321
B 12.235(2) 12
K 12 236. 81

श्रयणाच्छरीरं भवति मूर्तिमत्षोडशात्मकम् ।
तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मणा ॥ ४३
सर्वभूतानि चादाय तपसश्चरणाय च ।
आदिकर्ता महाभूतं तमेवाहुः प्रजापतिम् ॥ ४४
स वै सृजति भूतानि स एव पुरुषः परः ।
अजो जनयते ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् ॥ ४५
लोकान्नदीः समुद्रांश्च दिशः शैलान्वनस्पतीन् ।
नरकिंनररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ।
अव्ययं च व्ययं चैव द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४६
तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ४७
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मे ऋतानृते ।
अतो यन्मन्यते धाता तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ४८
महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु ।

— d) D4 उच्यवो (for उच्यते) ❀ Cs पुत्रत्वेन शरीरत्वेन शायितु शक्या इति पुरुषा । ❀

43 a) K6 B6 (marg as in text) 9 Da3. a4 Dn1 Ds2 शरीरा(K6 B6 °र)श्रयणाद् ; B0 Dn4 Ds1 D2. 8 6 8 शरीरं श्रयणाद् (by transp) D5 7 अर्वाक् ; M7 श्रवणात् (for श्रय°). G1 अभवत् (for भवति) — b) D6 भूतिमत् ; M1 6 मूर्तिमान् (for °मत्) Ds T G1 8. 6 मूर्तिमान्षोडशात्मक° ❀ Cn षोडश, पञ्च स्थूलभूतानि समनस्कान्येकादशेन्द्रियाणि । ❀ — 43cd = (var) Manu 1 18ab — c) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 6–8 T G1 8 6 M1 6–7 तम् (for तद्). K7 D4 9 आविशति, T2 आदिशति (for आवि°) ❀ Cp त पुरुषम् । तदिति पाठे लिङ्गशरीरम् । ❀ — d) K7 ,D4 9 कर्मभि , Dn4 कर्मणा ❀ Cn भूतानि सूक्ष्माणि, महान्ति महत्तरवानि भुक्तावशिष्टकर्मसंहितानि । बहुत्व प्रतिपुरुषं मह दादीनां भिन्नत्वप्रतिपादनार्थम् । ❀

44 a) Bom Kumbh ed [उ]पादाय (for चादाय) ❀ Cs सर्वभूतानि चतुर्विंशतितत्त्वानि । आदाय शरीरत्वेन स्वीकृत्य । ❀ — b) Ś1 K1 2 शरणाय, D6 तर° (for चर°) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 6 8 ह, M1 वै ; Bom ed हि (for च). — c) M7 आदिकर्तृं K4 7 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 8 6 8 स भूतानां ; M1 6 7 महद्भूत (for महाभूत) — d) Da4 प्रजापति°

45 a) K7 D4 9 भूतात्मा (for °नि) — b) T2 G1 M1 एष (for एव) D4 पुरुषा° K1 M1 पुर°, D7 T1 G1 8. 6 M7 वर° (for पर) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 स्थावराणि च(Ds1 क)राणि च (K6 वा) ; B8 (marg) त्रसानि स्थावराणि च — c) K7 D4–6 9 जनयति (for °यते) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 तत स सृजति (B9 Da3 a4 °ते) ब्रह्मा ; B8 (marg) तत ससृजते ब्रह्मा — d) K4 मानव ; B6 (marg) Da3 a4 D7 T G1 8 6 M1 6 (inf lin) 7 °दानवान् (for मान°)

46 a) Da4 नदा — c) Da4 नर° (for नर). D6 °यक्षाश्च (for रक्षांसि) — d) D6 पक्षिपशु , T2 पशुपक्षि (for वय°पशु). M7 गणोरगान् (for °मृगोरगान्) — e) T2 अाय चैव (for अव्यय च) Da3 om (hapl) च व्यय ❀ Cs · यावत्कल्पावस्थायि गगनादिकमव्ययम् । व्यय दशमशकादि । ❀ — f) B1 lacuna ; D5 जगत्, D7 T G1 8 6 M1 6–7 सर्वं (for द्वयं)

47 With 47, cf Manu 1 28 — a) D8 (marg) च, D5 ते (for ये) — b) K6 प्राक्सृष्ट्या, D4 6 9 °सृष्टा°, D7 T2 G1 8. 6 °सृष्टौ ; M1 5–7 °सृष्टे° (for °सृष्ट्यां) Ś1 K1 2 7 V1 B3 (marg as in text) प्राक्सृष्टानि प्रपेदिरे ❀ Ca · प्राक्सृष्ट्यां प्राग्जन्मनि ॥ Cs प्राक्सृष्ट्यां पूर्वकल्पे ॥ Cn प्रतिकल्प सृष्टिवैरूप्ये कृतहाना कृताभ्यागमौ प्रसज्येताम् । ❀ — c) M1. 6 तान्येवे (for °व) K4 पद्यते ; B0 7 Dn1 n4 D2 8 8 पार्यंते (for °पद्यन्ते) D7 T G1 8 6 तान्येव ते प्रपद्यते — d) K1 7 सृज्य(K1 °ज)मान , Da4 सृजमाना° Ds1 om the second पुन

48 48ab = (var) Manu 1 29. — a) D4 हिंस्राहिंस्र (for °हिंस्रे) V1 Da3 मृदु° (for मृदु) Dn1 खरे (for °क्रूरे) — b) K6 धर्माधर्मान्, K7 V1 B0 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 5 6 8 9 T2 M5–7 °धर्मा वृ, D4 °धर्मौ (for °धर्मे) K7 ऋतेनृते ; D6 G1 ऋ (G1 वृ)तावृते, D7 व्रतावते, T1 रतानृते (for ऋता°) — M1 6 7 read 48cd twice — c) K7 D4 9 यतो, M1 (both times) 6 7 (both second time) ततो (for अतो) K1 T2 G1 य, D6 नु (for यन्) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 M6 6 7 (last two first time) तद्भाविता प्रपद्यते — d) K7 D4–6 9 यस्मात् (for त°) V1 तस्य च (for तत्तस्य) Da3 रोच्यते M1 6 7 (all second time) यस्मिंस्तत्तस्य जायते

49 a) K7 भूतत्वम्, D5 नान्य° (for नाना°) ❀ Cp महाभूतेषु महाभूतकार्येषु देहेषु । ❀ — b) Da4 मुक्तिषु (for मूर्तिषु) — c) B1 partly damaged Da4

विनियोगं च भूतानां धातैव विदधात्युत ॥ ४९
केचित्पुरुषकारं तु प्राहुः कर्मविदो जनाः ।
दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥ ५०
पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः ।
त्रय एतेऽपृथग्भूता नविवेकं तु केचन ॥ ५१
एवमेतच्च नैवं च यद्भूतं सृजते जगत् ।
कर्मस्था विषमं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ५२
तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं दमः शमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति यान्कामान्मनसेच्छति ॥ ५३
तपसा तदवाप्नोति यद्भूतं सृजते जगत् ।
स तद्भूतश्च सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः ॥ ५४
ऋषयस्तपसा वेदानध्यैषन्त दिवानिशम् ।
अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥ ५५
ऋषीणा नामधेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः । C 12 8535 B 12 231(2) 25 K 12 238 94

विधियोग, T2 निनियोगश्च ❀ Cn विनियोग भोक्तृभोग्य भावेन सबन्धम् । ❀ —d) D6 M1 7 वै, T2 [ए]त्र (for [ए]त्र) Ś1 K1 2 4 धातैव न्यव(K4 °ध)धात्स्वयं, K6 Da4 °व विदधात्युन

50 With 50, cf 12 230 4 —a) V1 च, B8 (marg) तं (for तु). —b) D9 om. (hapl) from विदो up to कर्म (in 51a). K1 जन K6 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 5 8 M1, 6 7 प्राहु॰ कर्मसु मानवा —c) K2 विद्या, V1 B8 (marg as in text) प्राहु॰ (for विप्रा). —d) Ś1 K1 2 4 स्व(K2 सु)भावमिति चापरे ❀ Ca न हि पुरुषकारदैवसहस्रेणापि शिलास्वङ्कुरप्रसव । तस्मात्स्वभावोऽपि कारण पृथक् । ❀ ❀ C8 भूतचिन्तका लोकायतिका । ❀

51 = (var) 12 230 5 D9 om up to कर्म (cf. v 1 50) B7 damaged —a) K1 चैव; G1 रूप (for दैवं) K7 D4–6 9 M1 6 7 तु (for च) —b) Ś1 K1, 2 4 फलवृद्धि; K6 D5 7 T G1 °वृत्ति; B8 °वश्च; Dn1 °वृत्ति, G3 6 फल वृत्ति (for फल वृत्ति) —c) G1 यत्र (for त्रय) D6 एता (for एते) D5 त्रयमेते पृथग्भूतम् ❀ Cn अपृथग्भूता इति पदच्छेद । ❀ —d) K6 Ds1 D5 6 T2 M7 अविवेक (Ds1 T2 °कस्, D5 °कात्), Ds2 M8 नविवेकस् (for °वेक) K2 om तु V1 M1 6 किंचन, Da4 क च न; Dn4 के च न॰; D8 T2 [अ]किंचन (Ds1 °न), D6 केन च, M2 कश्चन (for केचन) K7 D4 9 न विशे षस्तु कश्चन, D7 T1 G1 3 6 अपि लोकोक्ति किंचन

52 = (var) 12 230 6 —a) K4 Ds2 D8 7 T1 G8 6 C8 एतमेतच्च; K7 Da3 a4 D4, 6 9 एवमेव, B6 7 9 D5 एतद्देवं, Dn1, n4 एतमेवं; D2 3 एतमेव; C8 एवमेव (for एवमेतच्च) K7 D4 9 तु (for च) K7 D4 6 9 नै(K7 चै)व तु; Da4 चैन च; D7 T G1 3 6 M8 दैव च (for नै॰) —b) K6 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 C8 न चोभे नानुभे (Da3 a4 °भूवे) म च (B8 तया). —K2 4 D4 om. (hapl) 52c–54b, Ś1 reads the same on marg —c) K1 6 Bo 6–9 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5–8 T G1 3 6 M1 5 6 Cp (gloss विषयत्वावच्छिन्न कर्म) (Cpp as in text) विषय; K7 D9 °यान् (for °म) Da3 a4 प्राहु॰, D8 कुर्यु॰ (for ब्रूयु॰) ❀ Ca ये कर्मस्था ऐहिकपारलौकिककर्मप्रधानास्ते विषम नाना रूप जगत्कारण प्राहु॰ ॥ Cn. कर्मस्था इत्यार्हतानां यौगिक नाम । ते हि कर्माष्टकवशादेव जीवानां बन्ध॰, तप्तशिलारोह णादिना निर्जराख्येन च धर्मेण मोक्ष इति वदन्ति । ❀ —d) Da3, a4 स्वस्थाश्च (for सत्त्वस्था) V1 -दर्शना (for दर्शिन॰)

53 K2 4 D4 om 53 (cf v 1 52) Ś1 reads 53 on marg 53ab is damaged in B7 —a) K6 Da3 Dn4 ततो (for तपो) Some MSS निश्रेयस Da3 a4 जतो, G1 तेजो —b) K6 V1 Bo 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1 3 6 M1 5–7 transp दम and शम॰ —53cd = (var) 12 230 9cd K7 D6 9 om (hapl) 53d–54a —d) D7 T G1 3 6 M1, 5–7 transp यान् and कामान्

54 = (var) 12 230 10, K2 4 D4 om 54ab (cf v 1 52) K7 D6 9 om 54a (cf v 1 53) Ś1 reads 54ab on marg —a) M1 6 तपस (for °सा) Ś1 K1 तपसा च तदाप्नोति —b) ❀ C8 यद्भूत परमा त्मा । ❀ —c) D5 समुद्भूतश्च, T2 सर्वभूत (for स तद्भूतश्च) —d) K7 D4, 9 भविता (for भवति)

55 b) Ś1 K1 2 G1 M7 अध्यैषत; K6 B8 (marg) Ds1 °ध्यत; V1 B6 7 9 Da3, a4 D5 T2 अध्येष्यति; B8 अधीयते (for अध्यैषन्त) ❀ Cn अध्यैषन्त, प्राग्ज न्मन्यधीतान्योगबलेनैव स्मृतवन्त॰ । ❀ —c) Ś1 K1 2 4 निधनान् Ś1 K1, 2 नित्यान्, K6 Bo 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3, 5 8 दिव्या; K7 V1 B6 (marg) 8 D4, 6 9 M5 7 दिव्या (for नित्या) —d) Ś1 K1 2 वागुत्सृष्टान् ❀ C8 उत्सृष्टा स्मृत्वोच्चारिता । ❀ — After 55, M1, 5–7 ins.

671* आदौ वेदमयी दिव्या यत सर्वा प्रवृत्तय ।

C 12. 8537 B 12. 233(?) 26 K. 12. 236 95 शर्वर्यन्तेषु जातानां तान्येवैभ्यो ददाति सः ॥ ५६
नामभेदस्तपःकर्मयज्ञाख्या लोकसिद्धयः ।
आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्रोच्यते दशभिः क्रमैः ॥ ५७
यदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददृष्टिभिः ।
तदन्तेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ५८
कर्मजोऽयं पृथग्भावो द्वंद्वयुक्तो वियोगिनः ।
आत्मसिद्धिस्तु विज्ञाता जहाति प्रायशो बलम् ॥ ५९
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

[M5 निलया (for दिव्या) — Cn refers to the above line as उत्तरार्धं of 55[cd], quoted as such by Śaṁkara in Brahmasūtrabhāṣya on 1 3 28]

56 56[ab] is partly damaged in B1 — [b]) B9 Cp (Cpp as in text) देवेषु, D7 T G1 3 6 M1 6–7 लोकेषु (for वेदेषु). S1 (sup lin) K1 2 B0 Da3 a4 Cp दृष्टय, K7 D4 6 9 वृत्तय (for सृष्टय) ❁ Cp देवेषु देवसर्गरूपा । ❁ — After 56[ab], K2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2–9 T G1–3, 6 M1 6–7 Cn, p s Kumbh ed ins .

672* नानारूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्मिमीते स ईश्वरः ।
नामधेयानि चर्षीणां याश्च वेदेषु सृष्टयः ।

[(L. 1) V1 B8 नानारूपाणि, B8 (marg) T2 G1 M7 Kumbh. ed नाम रूपं च (for नानारूपं च) Dn4 प्रवर्तिता, D4 °र्तने (for °र्तनम्) — D5 om from the post half of line 1 up to the post half of line 3 — (L 2) K2 वेदशब्देव एव स (for the prior half) K2 4 निर्ममे तन्, Da4 Dn4 निर्मिमि(Dn4 °मा)ते, Ds1 निमिमीते (for निर्मि°) K2 4 7 V1 D2 4, 6 7 9 T G1, 3 6 M6 महेश्वर (for स ईश्वर) — (L. 3) K2, 4 वेदानां, Dn1 n4 Ds1 वर्णानां, D7 T G3 6 M5 (inf lin) 7 वर्णानि, G1 सर्वाणि, M1, 5 6 चार्षाणि (for चर्षीणां). K2 यच्च, K6 Ds Cs वर्णा (for याश्च) B0 9 देवेषु, T G1 3 6 लोकेषु (for वेदेषु) K2, 4 Da3 a4 D9 Cp 8 दृष्टय, D4 वृत्तय (for सृष्टय) ❁ Cp पाठान्तरे वेदेषु दृष्टय, वेदप्रोक्तानि ज्ञानानि । ❁]

— D5 om 56[c]. — [c]) Dn1 n4 D2, 3 8 T1 G6 शर्वे यंवें सु; D7 G1 श(D7 स)र्वेस तेषु (for शर्वर्यन्तेषु) K7 D7 जातानि; B8 भूतानां, T2 सृष्टानां (for जातानां). V1 शर्वयंते प्रसूतानाम् ❁ Cn शर्वर्यन्ते सर्गादौ ॥ Cs शर्वर्यन्तेषु पूर्वकल्पेषु । ❁ — [d]) K7 D4 9 तानि तेभ्यो (for तान्येवैभ्यो). M1, 6 दधाति D7 T G1 3 6 M7 [अ]ज (for स). K6 V1 B0 6–9 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 M5 अ(B0 3 9 Ds D5 M5 ता)न्येभ्यो विदधात्यज (B8 °वि स; D5 °त्पुन), Da3, a4 नान्या विदधात्यज, D6 तान्येभ्यो ददाति स ह.

57 [a]) V1 B8 8 Da3 a4 D6 नाममेद, B0 7 Dn1 n4 Ds2 D3 8 6 8 °मेद , B8 (marg) 9 धेय, Ds1 D7 T G1 3 6 °भेदास् (for °भेदस्) K7 D4 9 तु य, T1 तत (for तप-) — [b]) K7 D9 -यज्ञास्यो, M1 यज्ञाख्या (for °ख्या) K2 कर्म (for लोक) K6 7 Ds D4 5 7 9 T G1 3 6 M1 6–7 सिद्धये (for °य) Cn यज्ञाख्यालोकसिद्धय. — [c]) K6 Ds D7 T G1, 3 6 M5 C8 -सिद्धेस, B9 -सिद्धस्; Da3 -सिद्धीस (for सिद्धिस) G1 देवेषु; M1 6 7 लोकेषु (for वेदेषु) ❁ Cn आत्म सिद्धि आत्मनो मुक्तिः ॥ Cp आत्मसिद्धि शरीरादिवैलक्षण्ये नावस्थानम् ॥ Cs (reading °सिद्धे) आत्मसिद्धेः वेदेषु सिद्धस्वरूपे । ❁ — [d]) T2 प्रोच्यते ❁ Cp दशभि क्रमै मण्डलै । ❁

58 = (var) 12 230 11 — [b]) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 दर्शिभि, G1 M1 स दृष्टिभि (for दृष्टिभि) — [c]) M7 तदन्ते च (for तदन्तेषु). K6 Ds यदुक्त च (D8 यत्), K7 D9 यथा योग; B8 D7 T G1 3 6 M5 6 (inf lin as in text) 7 °दृष्ट; B9 lacuna, D5 च यदुक्त (for यथायुक्त). ❁ Cn p अन्तेषु वेदान्तेषु, उपनिषत्सु । ❁ — [d]) G1 कर्म (for क्रम). K2 योगो न; D5 M1 6 योगेषु (for योगेन) Dn4 लक्षते, M7 लभ्यते ❁ Cn क्रमयोगेन पूर्वोक्तेन नामादिदशकेन ॥ Cp अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा पादमेन ॥ Cs सप्रदायसंबन्धेन । ❁

59 = Maitrā Up 6 22 — [a]) ❁ Cn पृथग्भाव पृथक्त्व, द्वैतदर्शनमिति यावत् । ❁ — [b]) K2 तन्म युक्तो (for द्वंद्व) K6 B0 6 7 Dn1 n4 Ds D2 3 8 Cn p(gloss देहाभिमानवत) 8 [s]पि देहिन; V1 B8 D7 T G1 3 6 M1 6–7 हि देहिनां (V1 B8 °न) (for वियोगिन) ❁ Ca वियोगिन योगाप्राप्तिमत । ❁ — [c]) K4 6 B0 6–9 Da4 Dn4 Ds D2 5 6 8 T2 M1 6–7 विज्ञानाज् (for °ता) Dn1 तमात्मसिद्धिर्विज्ञानाज् — [d]) B9 (marg as in text) 9 Da3 a4 Cn बलात्; Cp [अ] बलात्, Cpp [अ]बलम् (for बलम्) K6 B0 7 8 Dn1 n4 Ds D3 8 8 जहाति पुरुषो बलात् ❁ Cn आत्म सिद्धि शरीरादिवैलक्षण्येनावस्थानम् । सा विज्ञाता सती बल कर्मबल शबलितात्मदर्शनफल जहाति त्यजति । प्रायोग्रहणात् जीवन्मुक्तावस्थायां भोक्तव्य कर्मफलमनुजानीते । भाविकर्म फलं विलीयते, ऊपर इव बीजवपनमिति ॥ Cp अबलात्, अनिर्वाच्यादेरज्ञानात् । ❁

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६०
आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशस्तथा ।
परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु तपोयज्ञा द्विजातयः ॥ ६१
त्रेतायुगे विधिस्त्वेषां यज्ञानां न कृते युगे ।
द्वापरे विप्लवं यान्ति यज्ञाः कलियुगे तथा ॥ ६२
अपृथग्धर्मिणो मर्त्या ऋक्सामानि यजूंषि च ।
काम्यां पुष्टिं पृथग्दृष्ट्वा तपोभिस्तप एव च ॥ ६३
त्रेतायां तु समस्तास्ते प्रादुरासन्महाबलाः ।
संयन्तारः स्थावराणां जङ्गमानां च सर्वशः ॥ ६४
त्रेतायां संहता ह्येते यज्ञा वर्णास्तथैव च ।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ ६५
दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः । C 12. 8549 B 12 233(2) 36 K. 12 238 108

---

60 ^{a}) D4 द्वि (for द्वे) K1 ब्रह्मणे, K4 ब्राह्म*, G1 ब्रह्मणि —^{c}) K2 निष्कात ; K7 D4 9 M1 6 7 तत्त्वज्ञ (M1 6 7 °ज्ञा) (for निष्णात) —^{d}) Ś1 K1 4 पर (for परं) M1. 6 7 परं ब्रह्माभियाति वै

61 = (var) 12 230 12 —^{a}) K6 Da3 Dn1 n4 D8 M5 Cn (gloss पशुहिंसा) आलभ (for आरम्भ-) Ś1 K1. 2 4 यज्ञ (for यज्ञा) K6 B0 7 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 क्षत्राश्च, V1 B6 8 क्षत्रा स्युर्, D7 T G1 3 6 M5 राजानो (for क्षत्रस्य) —^{b}) Ś1 K1 2 4 हविर्यज्ञो (for °र्यज्ञा) K4 विधास्, D5 M1 6 विशां (for विशस्) K6 V1 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G1. 3 6 स्मृता , K7 D4 6 9 तदा, Da4 स्मृत (for तथा) ❀ Cp हविरिति पाकयज्ञोपलक्षणम् ॥ Cs हविर्यज्ञा कृषिगोरक्षादिना हविरुत्पादका । ❀ —^{c}) Hypermetric K2 यज्ञ (for -यज्ञा). K1 श्रद्धास्तु, K6 7 B9 Da4 Ds1 D4 6 7 9 T G1 3 6 शूद्राश्च, D5 शूद्राणा (for °स्तु) —^{d}) K2 तपोयज्ञ (for °यज्ञा)

62 ^{a}) Ś1 K1. 2 4 त्रेतायुग (for °युगे) K6 V1 B0 6 (marg as in text) 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 त्वेष, D6–7 T G1 3 6 M1 6 7 तेषा (for त्वेषां) ❀ Ca त्रेतायुगे कामप्रवणे मनसि विधिरधिकारिलाभात् । न तु कृते निष्कामत्वात् ॥ Cn विधिरप्रवृत्तप्रवर्तनम् । तच्च त्रेतायामेव न तु कृते । स्वत एव तत्र तत्सिद्धे ॥ Cs (reading [अ]विधिस्) अनुष्ठानविलयम्, यथावदनुष्ठानाभाव । ❀ —^{b}) Da4 corrupt —62^{cd} = 12 230 15^{ab} —^{c}) V1 B6 (marg) सप्लव, Dn4 विस्तव (for विप्लव) —^{d}) D6 कृत (for कलि)

63 = (var) 12. 224 8 —^{a}) K1 अप्रथगू D7 T1 G1 3 6 -कर्मिणो (for -ध°) Ś1 K1 विप्रा, D6 यज्ञा (for मर्त्या) ❀ Cn अपृथग्धर्मिणोऽद्वैतनिष्ठा । ❀ —^{c}) K6 7 Ds1 D4 9 काम्या पुष्टि (K6 °ष्टी, Ds1 °ष्टा), Dn1 काम्यामिष्टिं, Ds2 D7 T G1. 3. 6 M5 काम्या इष्टि (Ds2 T2 °ष्टी); M1 काम्या व्युष्टी , M6 7 काम्यां व्युष्टिं (for काम्यां पुष्टिं) K2 Ds1 T G1 6 दृष्टास्, K7 D4 9 दृष्टा, G3 वृष्टास् (for दृष्ट्वा) ❀ Cn पृथग्दृष्ट्वा तत्फल अनात्मभूतस्वर्गादिरूप दृष्ट्वा । ❀ —^{d}) D7 T G1 3 6 Cs तपद्भिस् (for तपोभिस्) M1 5–7 तप कृत्स्न उपासते

64 = (var) 12 230 14 —^{a}) T2 कृतायां (for त्रे°) K6 lacuna, B6 9 Da3 a4 वै, D4 नु (for तु) M1 6 7 सुयज्ञास् (for समस्तास्) B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5 8 चे, M1 6 तु (for ते) ❀ Ca समस्ता सर्वे ते यज्ञादय । ❀ —^{b}) M1. 5–7 महाफला (for °बला) ❀ Ca महाबलत्व यज्ञादीनां मूलस्य कामस्य दार्ढ्यात् । अत एव स्थावरजङ्गमाना सयन्तार । ❀ —^{c}) K6 Ds1 स यतार, B6 (marg) सयतार, D6 नियतार (for सयन्तार) B6 D5 M1 6 7 Cp (Cpp as in text) सयुक्ता (M7 °यत्ता) स्थावराणां च ❀ Cn संयन्तारो धर्मशास्तार । ❀ —^{d}) M1 6 7 सृष्टय (for सर्वश)

65 = (var) 12 230 14 —^{a}) K7 D4 M1 स हता, V1 सयता; Dn4 सहिता, T2 स हिता (for संहता) K6 V1 B0 7–9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T1 G3 6 M1 5–7 वेदा; Da3 a4 यज्ञा; D6 श्रमा; T2 G1 वर्णा (for ह्येते) —^{b}) K1 यज्ञो वर्णास्, Da3 a4 ह्येते यज्ञास्; D5 वर्णयज्ञास्; D7 T1 G1 3 6 वेदा यज्ञास् (for यज्ञा वर्णास्) K6 V1 B0 8 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 यज्ञा वर्णाश्रमा (D6 om श्रमा) स्तथा —^{c}) K2 सरोदाध्, K7 स रोधाद् K1 ते ते (for त्वेते) Ds1 आत्मवत्सु तपोवत्सु ❀ Cs सरोधात् ह्रासात् । ❀ —^{d}) K1 व्यसते, K4 6 B7 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 भ्रश्यते; Da3 भ्रसते (for व्यस्यन्ते) V1 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 पुन, Da4 युत (for युगे)

66 = (var) 12 230 15^{c}–16^{b} —^{a}) D4 दृश्यत K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 न च; M7 न वि (for नापि) — 66^{bc} is partly damaged in B7 —^{b}) K7 D4 6 9 किल, T2 G1 3 6 M5 तथा (for ऽखिला) —^{c}) K2 Dn4 उत्सादते, B6 8 9 Da3 a4 M1 6 उत्सी (B8 °च्छी) दंति (for °दन्ते) B9 न (for स) —^{d}) K6 7 B0 6 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D2–6 8 9 M1 6 7 पीडिता (for -सेतव) ❀ Cp (reading

C. 12. 8547
B 12. 233(2) 36
K 12. 238 105

उत्सीदन्ते सयज्ञाश्च केवला धर्मसेतवः ॥ ६६
कृते युगे यस्तु धर्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते ।
आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुतवत्सु प्रतिष्ठितः ॥ ६७
अधर्मव्रतसंयोगं यथाधर्मं युगे युगे ।
विक्रियन्ते स्वधर्मस्था वेदवादा यथायुगम् ॥ ६८
यथा विश्वानि भूतानि वृष्ट्या भूयांसि प्रावृषि ।
सृज्यन्ते जङ्गमस्थानि तथा धर्मा युगे युगे ॥ ६९
यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहरात्रिषु ॥ ७०
विहितं कालनानात्वमनादिनिधनं तथा ।
कीर्तितं यत्पुरस्तात्ते तत्सूते चात्ति च प्रजाः ॥ ७१
दधाति प्रभवे स्थानं भूतानां संयमो यमः ।
स्वभावेनैव वर्तन्ते द्वंद्वयुक्तानि भूरिशः ॥ ७२
सर्गः कालः क्रिया वेदाः कर्ता कार्यं क्रिया फलम् ।
प्रोक्तं ते पुत्र सर्वं वै यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७३
प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि शर्वर्यादौ गतेऽहनि ।

केवलाधर्मपीडिता)' केवलेन सपूर्णेनाधर्मेण पीडिता । ❀

67 ᵃ) Ś1 K1 2, 4 transp य॰ and तु Da4 धर्म्यो (for धर्मो) — Da3 repeats 67ᵇ–68ᵃ after 68ᵃᵇᶜ —ᵈ) D7 T G1 3 6 श्रुतिमत्सु, M1 5–7 धृतिमत्सु (for श्रुतवत्सु) Dn4 प्रतिष्ठिते; Ds1 °ष्ठिता

68 With 68, cf 12 230 17. For the repetition in Da3, of v l 67 —ᵃ) K6 D8 G1 M5 Cs स धर्मं, K7 B0 6 (marg as in text) 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D2 3 5 7 8 T G3 6 M7 Cp सधर्मं (T2 °र्मे), V1 M1 6 स्वधर्म- (for अ°) K4 श्रुत-, K6 प्रति, V1 धर्मं, D8 D7 T G1 3 6 M5 प्रैति (for व्रत). Ś1 संयोयो, K1 B6 (marg) Da3 (both times) a4 संयोगे, K2 4 7 D4 6 9 -संयोगो; M1, 6 7 -सयोगाद् (for °ग) ❀ Cp सधर्मव्रतसंयोग यथा स्यात्तथा । ❀ —ᵇ) D6 तथाधर्मं; G1 यथाकर्म —ᶜ) K6 V1 Dn1 n4 D2 8 7 T G3 6 विक्रीयते, B0 8 9 D4 विक्रि(D6 °क्री)यते; D8 Cs विक्रियते (for विक्रियन्ते) D5 स्वधर्मस्य, M6 स्वभावस्था (for स्वधर्मस्था) ❀ Cs विक्रियन्ते, बहुला भवन्ति । ❀ — Da3 om 68ᵈ–69ᶜ —ᵈ) K7 D4 6 9 सर्वे वर्णा, Da4 वेदवाद; D6 °धर्मा, M1 °पाठा (for °वादा) K4 om यथा K6 Da4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 यथागम (for °युगम्)

69 With 69, cf 12 230. 18 Da3 om 69ᵃᵇᶜ (cf v 1 68). B7 partly damaged. —ᵇ) K2 स्पष्टा, K6 D8 दृष्ट्वा; Da4 देष्ट्या; D2–4 G1 दृष्ट्या, T2 सृष्ट्या (for वृष्ट्या). K2 भूतांसि (for भूयांसि) —ᶜ) M1 6 जगति (for जङ्गम) ❀ Cs जङ्गमस्थानि मत्स्यमण्डूकखद्योतादीनि, तृणवीरुधौषधादीनि । ❀ —ᵈ) K6 D8 धर्मे, B0 8 धर्मो (for धर्मा)

70 With 70, cf. Manu 1. 30 —ᵃ) K1 corrupt, K2 यथा तुष्वर्तु; K4 यथातात्वृत्त (sic), K6 B6 8 (marg) 9 Da3 a4 D8 यथ(K6 °था)र्तावृतु, V1 B0 7 यथर्ता(B0 °तुं)वृत्त; D5 यथर्तुषु च; G6 अथर्तुष्वृतु- (for यथ°). D7 T1 G1 लिंगेषु (for लिङ्गानि) —ᵈ) K7 D4–6 9 तथा भावा युगादिषु; V1 B6 7 D2 7 G1 M1 5–7 Cv तथा ब्रह्माहरादिषु; Da3 a4 तथा ब्रह्म दिने (Da4 हि ते)षु च; Dn1 n4 D8 T G3 6 तथा ब्रह्महरादिषु ❀ Cv ब्रह्माहरादिषु ब्रह्मण अहानि, दिनानि तेषामादिषु । ❀

71 =(var) 12. 230 19 —ᵇ) D6 निधने. M1, 6 यथा (for तथा) —ᶜ) K4 6 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 5, 8 तत्, G1 य॰ (for यत्) —ᵈ) D6 यत् (for तत्) K2 चार्ति; K6 चांति, Da4 चास्ति; D4 चात्ति, M7 चाति (for चात्ति)

72 =(var) 12 230 20 —ᵃ) Ś1 K1 2 4 ददाति, K6 D8 D7 T G1 3, 6 M5 7 Cs प्रतद्धि (for दधाति) K6 7 B7 9 Da3 a4 D8 D4 6 7 9 T G1 3 6 M5 7 Cs प्रभव, B0 Dn1 n4 D2 3 8 भवति, B6 8 (marg) D8 प्रभव (for प्रभवे) B8 यदा प्रभवते स्थान ❀ Cs प्रतद्धि प्रतत्कालनानात्वम् । । कालपर्यायेण जायन्ते वर्धन्ते म्रियन्ते च । ❀ —ᵇ) K7 D4 9 दम॰, D6 यम (for यम॰) K6 B0 Dn1 n4 D2 3 8 भूतानां समये (Dn1 D2 °यो) मतं — 72ᶜᵈ is partly damaged in B7 —ᶜ) K6 om व ❀ Cp स्वभावोऽविद्या । तेनैव भगवद्वीक्षितेन । ❀ —ᵈ) D7 T1 G1 सर्वश॰ (for भूरिश॰)

73 =(var) 12. 230 21 —ᵃ) K4 6 7 B0 Dn1 n4 Ds1 D2 5 8 8 M1 6 सर्ग (for सर्ग) Ś1 K1, 2 4 6 B0 Da4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 6 8 काल (for काल॰) —ᵇ) Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 कार्यं (for कार्यं) D8 कृतं (for फलम्) —ᶜ) K7 D4–6 9 च; V1 ते (for वै) —ᵈ) K2 M7 मा (for मां) Ś1 K1 2, 7 D4–6 9 अनु (for परि)

यथेदं कुरुतेऽध्यात्मं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः ॥ ७४
दिवि सूर्यास्तथा सप्त दहन्ति शिखिनोऽर्चिषा ।
सर्वमेतत्तदार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते जगत् ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

२२५

व्यास उवाच ।
पृथिव्यां यानि भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥ १
ततः प्रलीने सर्वस्मिन्स्थावरे जङ्गमे तथा ।
अकाष्ठा निस्तृणा भूमिर्दृश्यते कूर्मपृष्ठवत् ॥ २
भूमेरपि गुणं गन्धमाप आददते यदा ।
आत्तगन्धा तदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥ ३
आपस्ततः प्रतिष्ठन्ति ऊर्मिमत्यो महास्वनाः । C 12 8350 B 12 234(3) 8 K 12 239 6

74 K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 Kumbh. ed Ca n p s read 74–75 after the ref in 12 225 1 V1 reads 74–75 on marg —a) G1 प्रत्याहारे (for °हार) D5 प्र° (for तु) Dn4 व क्षामि —b) K1 गतेम द्वि (for गतेऽहनि) —c) Ś1 K1 2 4 यथैनं, Da3 a4 G2 6 यथेदं (for °द) —d) K7 D4 9 सुसूक्ष्म Dn4 आचर, T2 ईश्वर

75 For the sequence in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 Kumbh ed Ca n p s, cf v l. 74 V1 reads 75 on marg —a) Ś1 K1 B7 8 Ds2 D2 3 (before corr) 5 8 सूर्यस् (for सूर्यास्) —b) K4 6 7 V1 B0 7 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 [ऽ]र्चिष° —c) K7 D4 6 9 एव (for एतद्) K2 D2 3 T2 G1 M1 तयार्चिर्भि , V1 B0 8 9 Da3 a4 Ds1 D6 M7 तद° (for तदा°) K6 सर्वमेवेदमर्चिर्भि° —d) K7 D4. 6 9 तूर्णं, D5 7 T1 G1 3 6 पूर्वं (for पूर्णं) K4 7 D4 जाज्वलते V1 इम (for जगत्)

Colophon om in K7 D4 9, G2 missing, K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4. 5 M2-4 absent —*Subparvan* Ś1 K1. 2 4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5-8 T1 G1. 3 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1. 2 4 शुकप्रश्न°, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 3 5 7 8 T1 G6 M5 शुकानुप्रश्न°, M6 7 शुकानुप्रश्ने सर्गकथन —*Adhy no* (figures, words or both) B7 M1 6 7 57, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 59, Dn4 D8 58, D5 54, T2 73 —*Śloka no* Dn1 43, Dn4 45

225

☞ This adhy is missing in G2 (cf v l 12 222 19)

1 K7 Ds1 D4 9 om. the ref After the ref, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3. 5 6 8 Kumbh ed Ca n. p s read 12 224 74–75 —b) K7 D4 6 9 [अ]चराणि; B8 M7 स्थिराणि, Da3 ध्रुवानि M1 6 7 स्थावराणि चराणि च —c) B7 अन्ये, D7 T G1. 3 6 M5 7 आदौ (for अग्रे) K7 प्रलीयते —d) Dn4 ते (for च) ❀ Ca भूमित्वमुपयान्ति, प्रलयानल दग्धानि भूम्येकशेषाणि भूमौ लीनानि भवन्ति । ❀

2 a) K2 प्रलीन (for °ने) Da4 सर्वस्मिन् —b) V1 reads from मे तथा up to ऽर्चिष° (in 6b) on marg — K1 om 2c–3b —c) K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 निर्वृ(K6 °वृ)क्षा, Da4 निर्वृक्षा (for अकाष्ठा) —d) K3 मृश्यते (for दृ°) K6 पृष्टिवत् (for पृष्ठ°)

3 K1 om. 3ab (cf. v l 2) V1 reads 3 on marg —b) Ś1 K2 4 T2 यथा (for यदा) — D7 om (hapl) 3c–5b —c) Ś1 K1 T2 यदा; K3 यथा, Ds2 तथा (for तदा) —d) T G3 6 M7 प्रळयत्वाय K7 D4 6 9 प्रलयायोपकल्पते

4 D7 om 4 (cf v. l 3) V1 reads 4 on marg —a) Ś1 K1. 2 4 तात; K6 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2 3. 5 6 8 तत्र (for तत°) Ś1 K1 2 4 M6 प्रति-

C. 12. 8560
B 12. 234(3) 6
K. 12. 239 6

सर्वमेवेदमापूर्य तिष्ठन्ति च चरन्ति च ॥ ४
अपामपि गुणांस्तात ज्योतिराददते यदा ।
आपस्तदा *आत्तगुणा ज्योतिष्युपरमन्ति च ॥ ५
यदादित्यं स्थितं मध्ये गूहन्ति शिखिनोऽर्चिषः ।
सर्वमेवेदमार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥ ६
ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुराददते यदा ।
प्रशाम्यति तदा ज्योतिर्वायुर्दोधूयते महान् ॥ ७
ततस्तु मूलमासाद्य वायुः संभवमात्मनः ।
अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश ॥ ८
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते यदा ।
प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठति नानदत् ॥ ९
आकाशस्य गुणं शब्दमभिव्यक्तात्मकं मनः ।

ष्ठते, D6 प्रसप्यति (for प्रविष्ठन्ति) — b) Ś1 K1 2 4 V1 ऊर्मिमत्तो (K1 °त्ती); Da4 °मत्ते, Dn1 °मत्यो, Dn4 °मत्तो (for °मत्यो) Dn1 Ds1 महास्वन — d) K7 V1 D4 6 9 T2 M1 5-7 वि (for the first च).

5 D7 om 5ab (cf v l 3) V1 reads 5 on marg —a) K2 4 B9 M1 6 गुणास्, K6 7 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 T2 M5 7 गुण (for गुणांस्) —b) Da4 तदा (for यदा) — D4 T1 om (hapl) 5c-7b —c) M6 7 तथा (for तदा) Ś1 K1 [आ]यात्त, K2 4 6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 6 8 M1 त्वात्त, K7 M7 चात्त, V1 [ठ]पात्त, Ds1 [आ]त्त (submetric), D9 M5 6 चात्त (for *आत्त) Da4 corrupt, D7 T2 G1 3 6 आपस्तथा (T2 °दा) चात्तरसा —d) K6 V1 B0 9 Da4 Dn1 n4 Ds2 D8 (before corr) 5 ज्योतिःषु, Da3 ज्योतींषि, Ds1 D8 (by corr) ज्योतिःसु; D2 8 ज्योतिस्तु (for ज्योतिषि) K6 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 5 6 8 T2 M1 5-7 वै (for च) K2 ज्योतिरप्सु रमति च; D7 G1, 3 6 ज्योतिस्तु (G3 6 °र्षीषि) प्रचरति वै

6 D4 T1 om 6 (cf v l 5). V1 reads 6ab on marg —a) Ś1 K1 2 4 Da3 a4 M6 यदा नित्यं (for यदादित्य) K2 मध्य (for मध्ये) D7 T2 G1 3 6 M5 यदा रसगुणास्ता(T2 M5 °णं ता)सां —b) K2 गुहति, K7 गृहति, D7 T2 G1 3 6 M5 ग्रसति, M1 6 7 दहति (for गूहन्ति). Ds1 D7 G1 [s]र्चिषा —c) G3 सर्वे (for सर्वम्) V1 तद् (for [इ]दम्) K1 Da4 G1 आर्चिमि° (for अर्चिर्भि°). —d) Ś1 K1 2 सर्वं प्रज्वाल्यते नभ° (K2 जगत्)

7 D4 T1 om 7ab (cf v l 5) —a) Ds1 ज्योतिषा D5 गुणो (for गुण) —c) K1 प्रशास्यति (for °म्यति) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-4 6 8 ततो (for तदा)

8 a) Ś1 K1, 4 Da3 D6 T2 M1 5-7 तुमुलम्, K6 B7 Dn1 n4 Ds D3 8 8 तु स्वनम्, K7 D4 9 तु गुणम् (for तु मूलम्) D7 T1 G1 3 6 ततस्तौ मू(G1 मु)ल्यमापाद्य —b) Da4 वायु- (for वायु) —d) B7 6 Da3 दोधू(B7 °धु)यति, T2 दोद्धवीति (for °दोध°) K7 Da4 दशः; Da3 दश (for दश).

9 a) Ś1 K1 2 4 M1 7 गुण (for गुणं) K1 स्पर्शाम् D7 स्पर्श —b) B9 यथा (for यदा) —c) K1 प्रशास्यति (for °म्यति) B9 ततो (for तदा). —d) V1 च (for तु) K6 7 V1 B0 6 (marg as in text) 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-4, 6 8 9 Cn p s नादवत्, T2 नाददत् (for नान°) D6 ख तिष्ठति निना दवत् — After 9, K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2-9 T G1 3 6 M1 5-7 Cp s Kumbh ed ins:

673* अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्तिमत् ।
सर्वलोकप्रणदितं खं तु तिष्ठति नानदत् ।

[(L 1) G1 अगध च अमूर्तिमत् (for the post. half) — (L 2) B8 Ds G1 M7 Cs -प्रणुदित; D5 प्रमु° (for प्रण°) D4 9 नु, M1 lacuna (for तु). K6 7 B0 6 (marg) 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 T2 G1 M7 नादवत्, V1 B7 नाददत् (for नान°)]

10 a) Da4 om (hapl) शस्य गुणं G1 स्पर्शम् (for शब्दम्) T1 आकाशस्य गुण शब्द° —b) K7 D4 9 अति (for अभि) ❀ Cn अभिव्यक्तात्मकं शब्दादिस्थूलसर्वदृश्यरूपम् ॥ Cs अभिव्यक्तात्मक अभिव्यक्त महत्त्वमात्मस्वरूप यस्य तत् मन°, अहंकारशब्द, ग्रसतीत्यनुषङ्ग । ❀ — After 10ab, Kumbh ed Cv ins

674* ग्रसते च यदा सोऽपि शाम्यति प्रतिसंचरे ।

—c) D5 ब्रह्मणो (for मनसो). ❀ Ca मनसो यदव्यक्तमपि रूप तदव्यक्त इन्द्रियाग्राह्यम् । ❀ —d) Ś1 K1 2 ब्रह्मा, K6 वाह्य, D7 T1 G1, 3 6 ब्रह्म (for ब्राह्मः). Ś1 K2 4 7 B0 6 8 Da3 Dn1 Ds1 s2 (before corr) D2-4 8 9 T G1 3 6 M1 सप्रति (for स प्रति) ❀ Cs (reading स प्रतिसचर°) स एव भूताना तद्गुणानां च मनसि लयरूप प्रतिसचर प्रलय, ब्राह्म° ब्रह्मनैमित्तिक° ब्रह्मशयनसमयभावित्वात् ॥ Cp ब्राह्मो ब्रह्मदिनान्ते भवः ॥ C9 ब्राह्म हैरण्यगर्भ° । ❀

मनसो व्यक्तमव्यक्तं ब्राह्मः स प्रतिसंचरः ॥ १०
तदात्मगुणमाविश्य मनो ग्रसति चन्द्रमाः ।
मनस्युपरतेऽध्यात्मा चन्द्रमस्यवतिष्ठते ॥ ११
त तु कालेन महता संकल्पः कुरुते वशे ।
चित्तं ग्रसति संकल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमम् ॥ १२
कालो गिरति विज्ञानं कालो बलमिति श्रुतिः ।
बलं कालो ग्रसति तु तं विद्वान्कुरुते वशे ॥ १३
आकाशस्य तदा घोषं तं विद्वान्कुरुतेऽऽत्मनि ।
तदव्यक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमम् ।
एवं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैव प्रतिसंचरः ॥ १४
यथावत्कीर्तितं सम्यगेवमेतदसंशयम् ।
बोध्यं विद्यामयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः ॥ १५
एवं विस्तारसंक्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः ।
युगसाहस्रयोरादावह्नो रात्र्यास्तथैव च ॥ १६ C. 12. 8574 B 12. 234(3) 19 K. 12. 239 19

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

---

11 [a]) K7 D5 6 T2 M1 6 7 यदात्म, D4 9 यदा मे (for तदात्म) — [b]) Da4 तनो (for मनो) D5 ग्रसति K7 चंद्रमा ❀ C3 मनो महत्तत्त्वम् — मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वर इति स्मृते — चन्द्रमा मूलप्रकृति, आत्मगुण स्वस्मिन्नाकारभूत महत्तत्त्व आविश्य ग्रसति । ❀ — [c]) K4 B0 Dn1, n4 D2 8 8 चापि, K6 D3 D5 7 T G1 3 6 M5 7 चात्मा, K7 V1 B5–9 Da3 a4 D4 6 9 M7 6 [ऽऽ]त्मापि (for ऽध्यात्मा) — [d]) K4 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 6–8 M1 5–7 उप (for अव) B7 9 Da3 a4 M1 5–7 विष्ठति (for ते) Ś1 K1 2 चद्रम स्येवतिष्ठते ❀ C3 मनसि महत्तत्त्वे उपरते मूलप्रकृतिग्रस्ते सति, आत्मा हिरण्यगर्भ क्षेत्रज्ञ चन्द्रमसि मूलप्रकृताववतिष्ठते । ❀

12 [a]) Ś1 K1 2 B9 D7 M6 तत्तु; K4 तत; D6 तत्र (for त तु) ❀ C3 तं चन्द्रमसम् । प्रकृतिसंहार परमात्मज्ञानादेवेति ध्वनयति महता कालेनेति । ❀ — [b]) K4 Da4 संकल्प, B0 7 8 Dn1 n4 D32 D3, 8 5 7 8 G1 °ल्प (for °ल्प) — [c]) B5 (marg) 9 D7 T G1 3 6 M1 5–7 संकल्पं (for °ल्पस्) ❀ C3 चित्त प्रद्युम्न । ❀ — [d]) Ś1 K1 2 Da3, a4 D6 तत्त्वज्ञानम्; B0 8 T2 तद्वि°, B5 7 तं वि° (for तच्च ज्ञा°)

13 [a]) K6 ग्रसति, G1 M7 हरति (for गि°) G1 विज्ञान — [b]) K4 6 7 V1 B6 (orig) 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 4 6–9 T G1 3 M1 5–7 काल (for कालो) — [c]) D7 T G1 2 6 बल (for बलम्) Ś1 K1 2 4 स्मृत; B6 (marg) श्रुत (for श्रुति) ❀ C3 बल संकर्षण । ❀ — [e]) D7 T1 G1 3 6 काल बले; M1 5–7 बले काल (for बलं कालो) B3 स; D4 9 तु (for तु) D6 बलं च ग्रसते कालस्, T2 काल बल च ग्रसते ❀ C3 बले च धर्माधर्मयोर्जनकत्व काल एव ग्रसति । ❀ — [d]) G3 6 तद् (for त) K7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 (also as in text) 6 M1 5 6 7 (inf lin) C3 विद्या, V1 D5 विश्व (for विद्वान्). K7 D4 9 वश (for वशे)

14 D7 T G1 3 6 M5 om. 14[ab] — [a]) K7 D4, 6 9 M6 7 यदा; D5 यथा (for तदा) B9 वैर (for घोष). — [b]) B8 9 D4 M1, 7 विद्या, D6 विद्वत् (for विद्वान्) D5 मन (for ऽऽत्मनि) D5 इति व्यक्तात्मक मन — [c]) D6 तदाव्यक्त (for तद°) — [f]) D6 ब्रह्मण, D6 ब्रा ह्मोर्य (for ब्रह्मैव). D7 T G1 3 6 M1 5–7 सहरेत् (for सचर)

15 [a]) D5 यथावत्कथितं सध — [b]) D5 सारम्, D7 G1 M5–7 एतद् (for एवम्) M5–7 एवम् (for एतद्) K6 Ds1 D7 (by corr) T2 असशय — [c]) Ś1 तेजो, K1 4 तेष्यो, K7 बौध्य, B7 बोध्या, Dn4 बोध्य (for बोध्य) B8 विद्वानय (for विद्यामय) Dn4 दृश्य (for दृष्ट्वा) ❀ C3 विद्यामय परमात्मानम् । ❀ — [d]) Da4 T2 परमात्मनि (for °त्मभि)

16 [a]) K7 D4, 9 G1 विस्तर (for विस्तार) K2 D4 सक्षेपो — [b]) Ś1 K1, 2 ब्रह्माव्यक्त°; K7 V2 B8 D4 9 व्यास्ते; B6 7 9 °यते; Da3 a4 °यतो, D5 °यत्ते, D7 T1 G1 3 6 °व्यक्त (for °व्यक्ते) — [d]) K2 B7 T G1 3, 6 M5 अहोराव्यास्, K6 B0 Da3 a4 Ds1 D3 अहोरात्रास्, K7 D9 अहोरात्रे; B3 अह्नो रात्रे, B9 अह्नो रात्रास्; Dn1 n4 Ds1 D3 3, 6 M7 अहोरात्रस्; D5 अह्नो राज्यस्; M1 6 अहोरात्री (M6 °त्रि)स् (for अह्नो राज्यास्)

२२६

C 12 8375
B. 12 235(4) 1
K 12 240 1

व्यास उवाच ।
भूतग्रामे नियुक्तं यत्तदेतत्कीर्तितं मया ।
ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छते ॥ १
जातकर्मप्रभृत्यस्य कर्मणां दक्षिणावताम् ।
क्रिया स्यादा समावृत्तेराचार्ये वेदपारगे ॥ २
अधीत्य वेदानखिलान्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
गुरूणामनृणो भूत्वा समावर्तेत यज्ञवित् ॥ ३
आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।
आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥ ४
प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः ।
वने गुरुसकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ॥ ५
गृहस्थस्त्वेव सर्वेषां चतुर्णां मूलमुच्यते ।
तत्र पक्वकषायो हि दान्तः सर्वत्र सिध्यति ॥ ६
प्रजावाञ्श्रोत्रियो यज्वा मुक्तो दिव्यैस्त्रिभिर्ऋणैः ।
अथान्यानाश्रमान्पश्चात्पूतो गच्छति कर्मभिः ॥ ७
यत्पृथिव्यां पुण्यतमं विद्यास्थानं तदावसेत् ।

Colophon. G2 missing, K3 5 B1-5 Da1, a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-4, 6-9 T G1, 3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1 2 4 6 Ds1 शुकप्रश्न°, K1 D4 6 शुकानुप्रश्ने सहारवर्तन; V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds2 D2 3 5 8 शुकानुप्रश्न°, M5 शुकानुप्रश्ने संहारकथन; M6 7 शुकानुप्रश्ने प्रत्याहारकथन. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K7 Dn4 Ds2 59, B7 M1 6 7 58, Dn1 Ds1 D7 T1 G1 3 6 M5 60; T2 74. — *Śloka no.*: Dn1 20, Dn4 D8 19.

226

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v.l. 12. 222. 19).

1 a) M1, 5-7 भूतग्राम (for °ग्रामे). D7 T G3 6 [ऽ]नुयुक्त; G1 न युक्त (for नियुक्तं). K2 य, B6 9 Da3 a4 D5 वै (for यत्). ❀ Ca. भूतग्रामे नियुक्तं सबद्ध, भूतकर्तृकालनिश्चयरूपम् ॥ C8 नियुक्त प्रष्टम् । ❀ — b) B6, 9 Da3 D5 यदेतत् (for तदे°). — c) D4 9 तु; T1 G3 6 च (for तु). — d) Dn4 वक्षामि. K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 तच्छृणु; D7 T G1 3 6 M1, 5-7 सांप्रत (for पृच्छते).

2 a) Da4 corrupt. — b) K2 7 B9 Da3 a4 D4 7 9 कर्मणा (for °णां). B9 Da3 a4 D4 9 दक्षिणावता. — c) G3 आसमावृत्तोर्; G6 °वृत्तैर् (for आ समावृत्तेर्). K1 क्रिया स्याच्च समावृत्तेर्. — d) Ś1 K1 2 4 ब्राह्मणे, K1 D9 आचार्यैर्; B0 नाचार्ये (for आ°). K7 D9 °पारगै (for पारगे).

3 b) T1 तत. (for रत). — d) K7 D4 9 समावर्तेन (for °वर्तेत).

4 b) T2 आश्रय (for °मम्). — c) K1 D6 अविमोक्षात्; D5 आ विमोक्षे. — d) Dn1 n4 D8 (marg.) सोन्वासिष्ठेद्; D2, 8 (by corr.) सर्वमेतद् (for सोऽनुतिष्ठेद्). K7 D9 यथा विधि°.

5 a) M1 6 7 (*sup. lin.* as in text) दानैश् (for दारैश्). — c) D8 (also as in text) °प्रकाशे (for सकाशे).

6 a) Ś1 K1, 2 4 B0 8 Dn4 स्त्वेष, D7 T G1 3 6 चैव (for स्त्वेव). K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 धर्माणा, K7 D9 वर्णानां (for सर्वेषां). — b) K6 Ds1 पूर्वेषां; K7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds2 D2 3 8 9 सर्वेषा; D4 वर्णानां (for चतुर्णां). D5 सर्वेषां भूतिरिष्यते. — c) K4 7 V1 B0 8 Dn1 n4 Ds2 D2-4 6 8 9 M1 5 6 यत्र; D5 तत (for तत्र). K2 तत्र कषायो हि धातुर्. — d) K2 सातु (for दान्त°). D7 T1 G1 3 6 तिष्ठति (for सिध्यति).

7 7a = 12. 231. 2a. — b) K7 V1 D4 9 युक्तो (for मुक्तो). K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 एव, D7 यज्ञैस् (for दिव्यैस्). K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-6 8 9 T2 M1, 5-7 ऋणैस्त्रिभि° (by transp.). — c) Ś1 K1 2 Ds1 यथा, V1 तथा (for अथ). K7 अथान्यानासमान्याश्चात् (sic), D7 T G1 3 6 अथान्यमाश्रम प(T2 °मास्प)श्चात्. — d) D6 पूजा (for पूतो). K4 6 V1 B0 7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 3 M5 गच्छेत (for गच्छति). B6, 9 Da3 a4 पूतो गच्छे स्स्वकर्मभि

यतेत तस्मिन्प्रामाण्यं गन्तुं यशसि चोत्तमे ॥ ८
तपसा वा सुमहता विद्यानां पारणेन वा ।
इज्यया वा प्रदानैर्वा विप्राणां वर्धते यशः ॥ ९
यावदस्य भवत्यस्मिँल्लोके कीर्तिर्यशस्करी ।
तावत्पुण्यकृताल्लोकाननन्तान्पुरुषोऽश्नुते ॥ १०
अध्यापयेदधीयीत याजयेत यजेत च ।
न वृथा प्रतिगृह्णीयान्न च दद्यात्कथंचन ॥ ११
याज्यतः शिष्यतो वापि कन्यया वा धनं महत् ।
यद्यागच्छेद्यजेद्दद्यान्नैकोऽश्नीयात्कथंचन ॥ १२
गृहमावसतो ह्यस्य नान्यत्तीर्थं प्रतिग्रहात् ।
देवर्षिपितृगुर्वर्थं वृद्धातुरबुभुक्षताम् ॥ १३
अन्तर्हिताभितप्तानां यथाशक्ति बुभूषताम् ।
द्रव्याणामतिशक्त्यापि देयमेषां कृतादपि ॥ १४
अर्हतामनुरूपाणां नादेयं ह्यस्ति किंचन । C 12.8329 B 12.235(4) 15 K 12.240 13

---

8 [b]) K4 6 7 V1 B0 6 (marg as in text) 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2-4 6 8 9 M5 Ca (Cap as in text) वि द्यात् (for विद्या) B9 G1 तथावसेत्, D5 तदस्य°; M1.6 समाव° (for तदाव°) —[c]) K6 B0 6 (marg) Dn4 Ds1 गते तु, K7 D4 9 यजेत (for यतेत) Ś1 K1 2 4 B6 (marg as in text) 9 Da3 a4 D5 प्रामाण्ये (for °ण्यं) D7 T1 G1 3 6 यद्दे(G1 °ते)तदस्मिन्प्रामाण्यं —[d]) K1 lacuna for गन्तुं यशसि Ś1 K2 4 धर्मे चैव सदोत्तमे

9 [a]) Da4 om वा T2 सुमहता —[b]) B9 D5 7 पारगेन (for °णेन) Ś1 K1 2 च (for वा). Da4 विद्यानां पारमेणम° (sic) —[c]) K6 ईज्यया —[d]) V1 B6 (marg as in text) विद्यानां (for विप्राणां)

10 [a]) D4 भवसि; D5 भवेद् (for भवति) —[b]) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-8 T G1 3 6 M1.5-7 transp लोके and कीर्तिर् K1 यशकरी, D5 यशस्विनी (for °स्करी) —[d]) K1 आनंतान्; Da3 अनत°; M1.6 अनत्यान्, M7 आनत्यान् (for अनन्तान्) V1 D6 पुरुषोत्तमे (for °षोऽश्नुते)

11 [a]) Ś1 K1 2 अधीयेत —[b]) K3 याजमेय; K7 D1.9 याजसीत, Dn4 योजयेत (for याज°) K7 B6 7 9 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 T G1 3 6 M1 5-7 वा (for च) —[c]) Da3 a4 परि (for प्रति-) K6 7 Ds1 गृह्णीयान् —[d]) D5 प्र (for च) Da3 यद्यत्, Da4 सद्यत् (for दद्यात्)

12 K2 4 om (hapl) 12 Ś1 reads 12 on marg —[a]) Da4 ऽयाज्यत° (for याज्यत°) D7 चापि (for वापि). —[b]) K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1.3 6 कन्याया (for कन्यया) K7 Da3 a4 D4 7 9 T G1 3 6 M1 5-7 सह; D5 यथा (for महत्) ❀ Cs याज्यतः यागार्हायजमानात् । (Cv adds यज्ञद क्षिणारूपेण, शिष्यतः गुरुदक्षिणारूपेण, कन्यया सह वर दक्षिणारूपेण) । ❀ —[c]) K1 यस्यागच्छेद्, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 यदा(V1 D5 °या) गच्छेद्; D6 यद्यग° (for यद्याग°) D4 अजेद् (for य°) —[d]) D4 नैका; M1 नैते (for नैको)

13 [a]) D5 7 गृहान् (for गृहम्) B0 आवसते Da4 D7 T1 G1 3 6 यस्य (for ह्यस्य) —[b]) Da4 G1 M1 6 नान्य (for नान्यत्) Ś1 K1 2 B8 (marg) D4 परि ग्रहे (D4 °हात्), K7 Da4 प्रतिग्रहान्, D6 °ग्रहे; D7 T G1.3 6 M1 5-7 उदाहृतं (for प्रतिग्रहात्) —[c]) K2 -पित्र्य (for -पितृ) Ś1 K1 गुर्वर्थे (for °र्थं) D7 T1 G1 3 6 देवर्षिगुरुपित्र(D7 °तृप्त्य; G1 °पित्र्य, G3 °पित्रा)र्थं. —[d]) K7 D4 9 बुभुक्षितान्, B7 M1.6 बुभू(B7 °भु)षतां, Da3 बुभुक्षता

14 M1 6 7 om (hapl) 14[ab] —[a]) Ś1 K1 4 7 D6 9 अतर्हिताभितृप्तानां; K2 6 Dn4 D8 D2 4 8 °रित (K2 °ऽय; D4 °तृ)प्ताना; V1 B6 (marg) अतर्हितां घितृप्ताना, B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D8 5 अनर्हता विसृष्टा(B0 D8 वितृप्ता, B7 विशिष्टा, D5 च तृप्ता) नां, Dn1 अतर्हिताधितप्ताना ❀ Ca अन्तर्हिता भूता इय ॥ Cs अन्तर्हिताभितप्ताना वैरिभिरपहृतद्रव्याणाम् । ❀ —[b]) K7 D4 7 9 T1 बुभुक्षतां (for बुभूषताम्) —[c]) D5 7 (before corr as in text) देवानाम् (for द्रव्या णाम्) Ś1 K1 2 V1 अभि, B7 8 Da4 Dn4 D5 7 अपि; D8 अथ (for अति) K2 [अ]भि; K7 D4 6 9 च, M1 6 7 हि (for [अ]पि). —[d]) K7 Da3 एषा V1 कृतावपि, M1 5-7 कृत (M5 7 °ते) सदा (for कृतादपि) ❀ Cn कृतात्पक्वान्नादपि । ❀

15 [a]) K2 अर्यताम्, T2 असताम् (for अर्ह°) M1 6 7 अभि(M7 °नु)तप्तानां (for अनुरूपाणां) —[b]) B6 (marg) न देयं (for नादेय) —[d]) Ds1 प्रापनीयं Da3 सता D7 T G1 3 6 M1 5-7 काश्यपाय महात्मने — After 15, D7 T G1 3 6 M1 5-7 Kumbh. ed ins

674* दत्त्वा जगाम ब्रह्मादौ लोकान्दैवैरभिष्टुवान् ।

[Kumbh. ed महादो (for ब्रह्मादौ) M1 6 अभिष्टुत (for °ष्टुवान्)]

C 12 8589
B 12 23(4) 15
K 12. 240 15

उच्चैःश्रवसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः ॥ १५
अनुनीय तथा काव्यः सत्यसंधो महाव्रतः ।
स्वैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान्परित्राय दिवं गतः ॥ १६
रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।
अपः प्रदाय शीतोष्णा नाकपृष्ठे महीयते ॥ १७
आत्रेयश्चन्द्रदमयोरर्हतोर्विविधं धनम् ।
दत्त्वा लोकान्ययौ धीमाननन्तान्स महीपतिः ॥ १८
शिबिरौशीनरोऽङ्गानि सुतं च प्रियमौरसम् ।
ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ १९
प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय नयने स्वके ।
ब्राह्मणायातुलां कीर्तिमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ २०
दिव्यं मृष्टशलाकं तु सौवर्णं परमर्द्धिमत् ।
छत्रं देवावृधो दत्त्वा सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥ २१
सांकृतिश्च तथात्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।
उपदिश्य महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २२
अम्बरीषो गवां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।
अर्बुदानि दशैकं च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥ २३
सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः ।

---

16 ᵃ) B6 अर्थनीय; T2 अनुज्ञीय (for °नीय) Ś1 K1.2.4 यथा काव्य; K6 यथा काव्यं; K7 V1 B0 6–9 Da4 Dn1 n4 D2–6. 8 9 यथाकाम, Da3 D5 यथा काव्य°; M1 6 महाकाव्यः, Ca s v तथा काव्य (as in text) ❀ Ca s काव्य शुक्रवशप्रभव (Cs शुक्र)। ❀ — ᵇ) K7 D4. 6 9 धृतव्रत., B8 महाबल°, D5 दृढव्रत°, M8 जितेंद्रिय° (for महाव्रत) — ᶜ) V1 B0 G1 M1 6 ब्रह्मण°; Da4 ब्रह्मणा° (for ब्राह्मण) ❀ Cv ब्राह्मण प्राणान् स्वोदरगतकचाख्यबृहस्पतिपुत्रप्राणान्। ❀ — ᵈ) V1 B6–9 Da3 a4 परित्राय्य; B0 D8 5 °त्राप्य (for °त्राय) D5 पर (for दिवं)

17 With 17, cf B 13 137 6 — ᵃ) Ds1 इति देवश्च; Ds2 (marg as in text) रतिदेवस्य; G1 रंति वेदश्च V1 B0 सकृत्यो — ᵇ) K7 V1 B7–9 वशिष्ठाय — ᶜ) K2 आप, B9 तप (for अप) — ᵈ) K2 नाकपृष्ठी, B0 °पृष्ठो (for °पृष्ठे).

18 With 18, cf B 13 137. 3 — ᵃ) T G1 8 6 अत्रये; M6 आत्रेये (for °यश्च) K1 चद्र*मयोर्, K2 °दयमोर्, K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D2 8 5 7 8 T2 M5 चं(K6 D8 D5 T2 M5 च)द्रदमन (D5 7 °ने), V1 चंद्रमनो, T1 G1. 8 6 इन्द्रदमनस् (for चन्द्रदमयोर्). K7 D4 6 9 आत्रेयार्येद्रदमनो ❀ Ca चन्द्रदमनौ विप्रौ। ❀ — ᵇ) K6 7 V1 B0 6–9 Dn1. n4 D5 D2 8 5 7 8 ह्यर्हते, Da3 a4 ह्यर्हतो, D4 6 9 M1 6 अर्हते; T G1 8 6 M6 स्वर्हते (for अर्हतोर्). Ś1 K1 2 विधि यधन; Da3 विधिवद्धन, Da4 M7 विधिवर्धन (for विविध धनम्) — ᶜ) D7 T G1 8 6 दत्त्वा धीमान्ययौ लोकान्

19 = (var) B 13 137 4 For the incident, cf 3 131 — ᵃ) Da3 a4 शिबिरैशीनरोंगानि, Ds2 शिबिरौशि° — ᵇ) Ś1 K1. 2. 4 पुत्रं, Da4 श्रुतं (for सुत) — ᶜ) Da4 ब्रह्मण्यर्थम् (for ब्राह्मणा°) K6 B0 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 उपाहृत्य; B8 (marg) समुत्सृज्य; M1 अपाकृत्य (for उपा°) — ᵈ) V1 B8 उपागत, D6 इवागत. (for इतो गत°)

20 = (var.) B 13 137 5 — ᵃ) K2 Da4 प्रातर्दन. K1 4 काशिपति°, K2 काश° — ᵇ) K2 प्रादाय Da4 स्वक, T2 उभे (for स्वके) — V1 om 20ᶜ–22ᵃ. Ds2 reads 20ᶜᵈ on marg — ᵈ) K6 वामुत्र, Da4 त्वामुत्र (for चा°) K7 इह चामुत्रमश्नुते (sic)

21 = (var) B 13 137. 7. V1 om 21 (cf v. l 20). — ᵃ) Ś1 K1 2 4 पृष्ट, K6 7 B0 6–9 Dn1 n4 D5 D2–6 8 9 अष्ट°, T2 मृष्टं, G1 मृष्टिं (for मृष्ट) ❀ Ca मृष्टशलाक सुवर्णरसलिप्तशतशलाकम्। ❀ — ᵇ) Ś1 K1 M6 परमृद्धिमत्; K2 परिमर्द्धिमत्, T2 परमर्द्धिवत् (for °मत्). — ᶜ) D7 G1 चित्र (for छत्रं) Ś1 देववृधो; K1 2 देववधो (K2 °दो), D2 8 देवा वृधो, D7 T1 G1 देवप्रियो, G8 6 देवावृधे, M1 5–7 °धृयो (for °वृधो) — ᵈ) Ds1 सराष्ट्रे. D7 व्यगमद्; T1 G1. 8 6 M1 5–7 [ऽ]भ्यगमद्, T2 ह्यगमद् (for ऽभ्यपतद्)

22 = (var.) B 13. 137 3 V1 om 22ᵃ (cf. v l. 20). — ᵃ) Ś1 K1 2 4 T G1 8 6 संकृतिश्च, Da4 Dn4 साकृतिश्च; D7 सकृतिश्च (for सा°) G1 तथाश्रेय° (for °त्रेय°) — ᵈ) K7 D4 6 9 गतो लोक मनुत्तमं, V1 °कादनुक्रमात्

23 With 23, cf B 13 137 8 — ᵃ) Ś1 K1. 2 4 [ऽ]पि गा (K4 गां) (for गवां). — ᶜ) K1 अन्यु दानि; K2 4 अर्बुधानि Da3 a4 तु (for च) — ᵈ) D7 T1 G1. 8 6 M1. 5–7 [ऽ]भ्यगमद्, T2 ह्यगमद् (for

ब्राह्मणार्थे परित्यज्य जग्मतुर्लोकमुत्तमम् ॥ २४
सर्वरत्नं नृपादर्भो युवनाश्वः प्रियाः स्त्रियः ।
रम्यमावसथं चैव दत्त्वामुं लोकमास्थितः ॥ २५
निमी राष्ट्रं च वैदेहो जामदग्न्यो वसुंधराम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयश्चोर्वीं सपत्तनाम् ॥ २६
अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि चासकृत् ।
वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २७
करंधमस्य पुत्रस्तु मरुत्तो नृपतिस्तथा ।
कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥ २८

ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा बुद्धिमतां वरः ।
निधिं शङ्खं द्विजाग्र्येभ्यो दत्त्वा लोकानवाप्तवान् २९
राजा मित्रसहश्चापि वसिष्ठाय महात्मने ।
मदयन्तीं प्रियां दत्त्वा तया सह दिवं गतः ॥ ३०
सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशाः ।
ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३१
सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्मयम् ।
मुद्गलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ॥ ३२
नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान् । C 12 8607 B 12 23 [4] 33 K. 12 240 33

S+ददवदू

24 With 24, cf B 13 137 9 —^{a}) Da_{4} सावित्रि, $D_{4.6.9}$ °त्र (for °श्री) T_{2} मढले (for कुण्डले) —^{c}) $Da_{3.4}$ ब्राह्मगाय (for °णार्थे) —^{d}) K_{7} $D_{4-6.9}$ गतो ($D_{4.9}$ °सौ) लोकाननुत्तमान्, B_{9} Da_{4} जग्मुर्लोकमनुत्तम

25 With 25, cf B 13 137 10 —^{a}) K_{7} $D_{4.6.9}$ सर्वराष्ट्र (for °रत्नं) K_{1} नृपादतो, K_{6} V_{1} $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ Dn_{1} n_{4} Ds_{1} $D_{2.3.5.8}$ M_{7} °दर्भिर्, Ds_{2} T_{2} °दर्वी; G_{1} °दर्वो (for °दर्भो) —^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1.4}$ Ds_{1} यवना(Ds_{1} °मा)श्व°, D_{6} यौव°, G_{1} युवानश्वो, M_{7} युवनाश्व (for °नाश्व°) D_{7} T_{1} G_{1} वर, T_{2} $G_{3.6}$ वरा (for प्रिया) K_{2} स्त्रिया —^{c}) K_{1} तस्य (for रम्यम्) Da_{4} आवसर्थं, Dn_{4} °शय; D_{7} °सथं —^{d}) K_{4} B_{9} $Da_{3.4}$ स्व, K_{6} $B_{0.7.8}$ Dn_{1} n_{4} D_{8} $D_{2.6.8}$ स्वर्-, B_{6} (orig) [अ]र्यं, B_{6} (marg) [अ]श्ये (for [अ]मुं) D_{5} दत्त्वा स्वर्लोकसस्थित

26 With 26^{a}, cf. B 13 137 11 —^{a}) K_{1} निमे D_{4} corrupt, M_{6} वैदर्भो (for वैदेहो) — With 26^{b}, cf. B 13 137 12^{ab} —^{b}) Da_{4} ग्रामदस्यो वसुधारां (sic) —^{c}) D_{7} गयश्च (for ददौ) K_{6} चापि; K_{7} $D_{4-6.9}$ राजा; D_{6} (marg) कन्या (for चापि) —^{d}) D_{7} ददौ (for गयश्च) D_{7} T_{2} M_{7} सपट्टणां (D_{7} M_{7} °नां).

27 = (var) B 13 137 13 —^{b}) K_{6} $B_{0.6.8}$ (marg) $Da_{3.4}$ Dn_{1} n_{4} D_{8} $D_{2.3.5.8}$ $M_{1.6-7}$ भूतकृत्, V_{1} B_{6} (marg) $_{7.8}$ (orig) $_{9}$ भूतभृत् (for चासकृत्) K_{7} सर्वभूतनिवासकृत्, D_{6} °भूताभिरामकृत् —^{c}) K_{7} V_{1} $B_{5.8.9}$ वशिष्ठो; D_{9} प्रसिष्ठो ❀ Ca जीवयामास प्रजापतिरिव वृष्ट्या ॥ Cp मेघो भूत्वा वृष्ट्या । ❀

28 = (var) B 13 137 16 —^{a}) Da_{4} Dn करधर्मस्य, D_{2} करवमस्य, D_{7} कारंडमस्य, T_{1} $G_{3.6}$ कारधम(G_{6} °र्म)स्य (for कर°) D_{5} च (for तु) —^{b}) K_{6} Dn_{4} D_{2} कुतात्मा, Dn_{1} D_{8} $D_{3.8}$ रुतात्मा (for मरुत्तो) $Dn_{1.}$ n_{4} मरुतस् (for नृपतिस्) —^{c}) K_{1} अग्निरसे, D_{7} अगिरसो

29 With 29, of B 13 137 17 —^{a}) Da_{3} ब्राह्मदत्तश्, D_{7} ब्रह्मदत्त $Ś_{1}$ $K_{2.4}$ पचाल्यो —^{c}) K_{6} विधिं, K_{7} Da_{4} D_{9} निधि (for निधिं) D_{7} शस्रो $Ś_{1}$ $K_{1.2.6.7}$ Da_{4} Ds_{1} $_{s2}$ (before corr) T_{2} M_{1} द्विजाग्रेभ्यो, B_{9} $D_{4.5}$ °तिभ्यो (for °ग्र्येभ्यो) —^{d}) D_{6} अवाप्नुयान् (for अवाप्तवान्).

30 = (var) B 13 137 18 For the inoident, of. 1 173, 113 21–22 —^{a}) K_{2} चैव (for चापि) —^{b}) $K_{6.7}$ V_{1} $B_{6.7.9}$ वशिष्ठाय —^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ $B_{0.8}$ Da_{4} T_{2} G_{1} $M_{1.6}$ Cal ed दमयन्तीं (for मदयन्तीं) V_{1} हित्वा, Da_{4} दृष्ट्वा (for दत्त्वा) —^{d}) V_{1} वन (for दिव)

31 = (var) B 13 137 20 —^{a}) Ds_{1} lacuna, D_{5} तु (for च) —^{b}) Da_{4} प्राणदिष्टान् (for प्राणानिष्टान्) —^{c}) $Da_{3.4}$ ब्राह्मणाय, Dn_{1} D_{7} T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ °णार्थं (for °णार्थे) —^{d}) B_{3} गता (for गतो) K_{1} अनुत्तमा, K_{6} Ds_{1} °क्रमान् (Ds_{1} °त्)

32 =(var) B 13 137 21 D_{7} G_{1} om (hapl) 32–33 —^{a}) D_{5} सपत्न (for संपूर्णं) —^{c}) Dn_{4} मुद्गलाय (for मुद्ग°)

33 = (var) B 13 137 23 Dn_{4} D_{7} G_{1} om 33 (for D_{7} G_{1}, cf v. l 32) —^{a}) D_{4} तान्त्रा, D_{5} राजा (for नाम्ना) Da_{4} नामा (for नाम) —^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.6.9}$ T_{2} $M_{1.5-7}$ साल्वराज (for शाल्व°) Da_{4}

C 12. 8?07
B 12. 23?(4) 33
K 12. 240 33

दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३३
मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरभिष्टुतान् ॥ ३४
लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
ऋश्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ॥ ३५
दत्त्वा शतसहस्रं तु गवां राजा प्रसेनजित् ।
सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३६
एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह ।
महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३७
तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।
दानयज्ञप्रजासर्गैरेते हि दिवमाप्नुवन् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

२२७

व्यास उवाच ।
त्रयीविद्यामवेक्षेत वेदेषूक्तामथाङ्गतः ।
ऋक्सामवर्णाक्षरतो यजुषोऽथर्वणस्तथा ॥ १
वेदवादेषु कुशला ह्यध्यात्मकुशलाश्च ये ।

प्रतापत. (for °वान्) —d) K1 रति (for गतो) K6 Ds1 अनुक्रमात् (for °त्तमान्)

34 =(var) B 13 137 24 K7 om 34 Editions transp 34 and 35 —b) K2 दत्त्वा कन्या स्वमध्यमान् (sic). —d) B8 transp लोकान् and देवैर् B9 अनुत्तमान्; D4 6 9 अभिष्टुत (for °ष्टुतान्)

35 = (var) B 13 137 25 Editions transp 34 and 35 —a) K7 मदिराश्वश्च, D7 T G1 3 6 M5 रोमपादस (for लोम°) B8 D7 T G1 3 6 M7 तु (for च) —b) K2 शता, K7 Da3 शाता (for शान्ता) —c) Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B6–9 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2–5 7–9 T1 G3 6 ऋष्यशृंगाय —d) K7 Da4 अयुज्यत

36 = (var) B 13 137. 27 —a) T2 दद्दा (for दत्त्वा) D7 T1 G1 3 6 सहस्रे (for सहस्र) —b) D4 गवा —c) K2 सवत्मांना, D5 सवत्साख्या, G6 उत्सवानां

37 = (var) B 13 137 28., —a) K1 चान्यं (for चान्ये) —b) K4 सह, K6 B6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 [ए]व च, V1 B8 [ए]व ह (for च ह) K7 D4–6 9 राजानो भूरिदक्षिणा° —c) K1 महात्मनो Da4 गत° —d) K7 D4 6 9 जितात्मनो; G3 6 निष्टा° (for शिष्टा°)

38 38ab = B 13 137. 29ab —b) Ś1 K1 मीदिनी (for मे°) —38cd = (var) B 13 137 30cd —c) K7 D4–6 9 क्रियासर्गै(D5 °र्वै)र्; V1 क्रियासर्गैर् (for प्रजा°) —d) Ds2 एतैर् (for एते) M7 च (for हि) Da4 Ds2 आप्नुयात् (for °वन्) G1 एते दिवसमाप्नुवन्; M1 6 एते दिवमवाप्नुवन्.

Colophon G2 missing, K3 5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2–4 absent —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 7–9 T G1 3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2 4 शुकप्रश्न°; K6 V1 B6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 शुकानुप्रश्न°, K7 दानप्रशंसा, D4 6 9 शुकानुप्रश्ने दानप्रशंसा, M5 6 शुकानुप्रश्ने ब्राह्मणसत्कृत्य (M6 °णकृत्य), M7 शुकानुप्रश्ने ब्राह्मणकृत्यकथन —*Adhy no* (figures, words or both) K7 70, B7 56, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 61, Dn4 Ds2 60, Ds1 62, T2 75, M1 6 7 59 —*Śloka no* Dn1 38, Dn4 D8 37

227

☞ This adhy is missing in G2 (cf v 1. 12 222 19)

1 a) K6 7 Dn1 n4 Ds D2 4 6 8 9 T2 M1 5 7 त्रयीं (for त्रयी) K7 Ds1 अवेक्ष्येत् ❀ C3 त्रयी विद्या, अकारादिवर्णत्रयात्मिका प्रणवविद्याम् । ❀ —b) Da4 देवेषु (for वेदेषु) B9 यथागत, Da3 अथागत°; D5 सतां मता (for अथाङ्गत°) K6 Ds D7 T G1 3 6 M7 C3 वेदेषूक्त(K6 °शक्त; G1 °पूक्त)मतां गत°, Dn4 °षूक्तार्थतां गत°, M1 5, 6 °पूक्ता (M5 °क; M6 °का) तथागत°. —c) ❀ C3 वर्णात् स्वरत, अक्षरात् व्यञ-

सत्त्ववन्तो महाभागाः पश्यन्ति प्रभवाप्ययौ ॥ २
एवं धर्मेण वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ।
असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः ॥ ३
सद्भ्य आगतविज्ञानः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः ।
स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणः सत्यसंगरः ॥ ४
तिष्ठत्येतेषु गृहवान्पट्सु कर्मसु स द्विजः ।
पञ्चभिः सततं यज्ञैः श्रद्दधानो यजेत च ॥ ५
धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।
वीतहर्षभयक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ६
दानमध्ययनं यज्ञस्तपो ह्रीरार्जवं दमः ।
एतैर्वर्धयते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ॥ ७
धूतपाप्मा तु मेधावी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ ८
अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताः प्रणमेत च ।
वर्जयेदुशतीं वाचं हिंसां चाधर्मसंहिताम् ॥ ९
एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । C 12.8522 B 12.236[5] 10 K 12.241 10

नात् । ꕥ —d) D7 T G1 3 6 M5 [ऽ]वर्णत(M5 °क)स (for ऽयर्वणस्) —After 1, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3.5 6 8 ins

675* तिष्ठत्येतेषु भगवान्पट्सु कर्मसु संस्थित ।

[B5 Da3, a4 D6 तिष्ठते तेषु, B9 °ति तेषु (for °त्ये तेषु) D2, 8 [अ]वस्थित (for स°)]

2 a) D7 T G1 3 6 M5 -वेद्येषु (for वादेषु) —b) D5 मध्यात्म-, M7 आध्यात्म (for ह्य°) Ś1 K1 4 ते, D5 वै (for ये) —d) B6 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 D5 पश्यत (for °श्यन्ति) K7 B0 9 Da3 Dn4 प्रभवाप्ययो ; Dn1 °प्यय (for °प्ययौ).

3 a) K1 D6 वर्तते (for वर्तेत) —b) K6 V1 B0 6 7 8 (orig) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 क्रियां (for क्रिया) D5 आचरन् (for °रेत्) —d) G1 वृद्धिं (for वृत्तिं) K1 2 D8 लिप्सेत K2 द्विजा

4 D6 om (hapl) 4a–5b —a) D7 T G1, 6 सम्य (for सद्भ्य) —b) K6 Dn1 T2 शिष्ट (for शिष्टः) —c) K6 D5 M5 क्रिया लोके ; M7 क्रियावांश्च (for क्रिया लोके) —d) K4 कुर्वाणा ; B6 (marg), 8 कर्मस्थ , Da3 a4 धर्मस्थ , M1 6 7 कुर्वाणा (for °ण) K1 सत्यसगत ; B8 T2 M1 5–7 सोप्य- (B8 सत्य)संकर , D7 T1 G1 3 6 सोप्युपायत (for सत्यसगर) K6 7 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Dn1, n4 D5 D2–4 8 9 कर्मसत्त्वस्थसचर (K7 D4 9 °चर , D5 °कर); D5 कर्मठुस्वरतत्पर

5 D6 om 5ab (cf v 1 4) —a) K4 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 तिष्ठते तेषु ; K6 तिष्ठेत्येतेषु , K7 D4, 9 तिष्ठेदे° , D7 T G1 3 6 M1, 5–7 निष्ठि(M7 विष्ठ)तस्तेषु (for तिष्ठत्येतेषु) —b) K2 [अ]कर्मसु (for क°) K7 Da4 D4, 7, 9 T G1, 3 6 वै ; B9 D. च (for स) ꕥ C3 षट्सु कर्मसु, अध्ययनाध्यापनादिषु । ꕥ —c) K7 समत (for सततं) —d) B7 यजेत्सि ; D5 यतेति (for यजेत) K7 य (for च)

6 b) Da3 a4 शातो (for दान्तो) K2 धर्मविधात्मवान् . —c) K6 B0 6 7 8 (marg) Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T1 G1, 3 8 M7 मद , B9 -दम , Da4 मद (for भय)

7 7cd = (var) 12 232 11ab Ś1 reads 7cd on marg —c) Da4 ववर्धते, D5 7 T G1, 3 6 M6 7 विवर्धते (for वर्धयते) —d) K1 पाप्माना K1 चाप कर्शति ; D7 प्रापकर्षति, G1 च प्रकर्षति (for चाप°)

8 = (var) 12 232 12 —a) K2 Dn1 धुत , V1 B8 धृत- (for धूत) K4 6 V1 B0 7 8 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3, 5 8 च (for तु) —b) K6 7 G1 लब्धाहारो (for लघ्वा°) K2 जितेन्द्रिया —d) Da4 निषिद्धे, D7 निनिषेद् K2 महाणा Dn1 पर (for पदम्).

9 = (var) 12 232 8 —a) K2 मग्नीश्च ; Da4 D7 आग्नि Da3 ब्राह्मणश्च Da4 चर्चे ; D4–6 9 चैव, G1 चान्ये (for चार्चेद्) —b) K7 Da4 Dn1 देवता D7 प्रणमेन (for °मेत) —c) K6 B6 8 Dn1 n4 Dn1 D8 8 8 T1 G1 3 6 उशतीं (Dn1 °ता), K7 Da3 D4 7 9 T2 M1 5–7 रुश(K7 °शि)तीं ; V1 B0 7 9 Da3 a4 उपर्तीं, D5 उप्यर्तीं ; D6 असतीं (for रुषतीं) ꕥ C3 उषती, अकल्याणी । ꕥ —d) K1 4 7 Dn1 D4 9 हिंसा (for हिंसां) K1 सहित ; K6 Dn1 -संज्ञिता, K7 B6 (marg) D4–6 9 -संयुता (for -संहिताम्)

10 a) K6 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3 8 पूर्वगता, K7 D9 ह्यर्थतरा, D4–6 पुरातनी ; D7 T1 G1 3 6 हि पूर्वे(G3 6 °र्वि)का (for पूर्वतरा) ꕥ C3 पूर्वतरा अविमुक्त्या । ꕥ —c) Da3 a4 ज्ञानागमन ; Dn4 °शमेन ; M1 °गमेण ; M7 °गमे च (for °गमेन)

C 12.8523 B 12.236(5) K 12.241 10 ॥ ज्ञानागमेन कर्माणि कुर्वन्कर्मसु सिध्यति ॥ १०
पञ्चेन्द्रियजलां घोरां लोभकूलां सुदुस्तराम् ।
मन्युपङ्कामनाधृष्यां नदीं तरति बुद्धिमान् ॥ ११
काममन्यूद्धतं यस्मान्नित्यमत्यन्तमोहितम् ।
महता विधिदृष्टेन बलेनाप्रतिघातिना ।
स्वभावस्रोतसा वृत्तमुह्यते सततं जगत् ॥ १२
कालोदकेन महता वर्षावर्तेन संततम् ।
मासोर्मिणर्तुवेगेन पक्षोलपतृणेन च ॥ १३
निमेषोन्मेषफेनेन अहोरात्रजवेन च ।
कामग्राहेण घोरेण वेदयज्ञप्लवेन च ॥ १४
धर्मद्वीपेन भूतानां चार्थकामरवेण च ।
ऋतसोपानतीरेण विहिंसातरुवाहिना ॥ १५
युगह्रदौघमध्येन ब्रह्मप्रायभवेन च ।
धात्रा सृष्टानि भूतानि कृष्यन्ते यमसादनम् ॥ १६
एतत्प्रज्ञामयैर्धीरा निस्तरन्ति मनीषिणः ।
प्लवैरप्लववन्तो हि किं करिष्यन्त्यचेतसः ॥ १७

D5 धर्माणि (for क°) — d) D5 कर्माणि (for कर्मसु) Da4 विध्यति (for सि°). D6 कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यति

11 b) T2 लोभकुल्या ; M1 6 7 लोभावर्ता (for लोभकूलां) D6 दुरासदा (for सुदुस्तराम्) D4 लोभकूलो सुदुस्तरो — c) Ś1 K1 2 4 M1 6 मृत्यु (for मन्यु). K2 अनाधृष्टा, K6 °धृष्या (for °धृष्या)

12 a) K6 B0 7 Dn1. n4 D8 D2. 3 5 8 काल(Ds1 °म)मन्युधत ; K7 D9 कर्म चात्युद्धत ; B9 कालमन्यूद्धत, D1 T1 G1 3. 6 M7 काममन्यूद्यतां (for °द्धत) K6 V1 B0 6 7 9 D8 D3 5. 8 M1 5–7 पश्य ; K7 B8 D4 6 9 यस्य, Da3 a4 यस्यां ; Dn1. n4 D2 G1 पश्येन्, D1 T G3 6 पश्यन् (for यस्मान्) — b) K6 7 D4. 9 नित्यमत्यतमाहित ; Dn1 n4 Ds1 °मोह(Ds1 °हि)न, D1 T1 G1. 3 6 °कोविद°. — d) D1 T G1 3 6 M1 5–7 बलिना (for बलेन) — e) Da4 स्वभावे (for °व) K6 7 D4 9 श्रोतसा D1 T G1 3 6 नित्यम्, M1 5–7 सर्वम् (for वृत्तम्) ❀ Ca स्वभावस्रोतसा स्वीयप्रागभवीयवासनया स्रोतसेव । ❀ — f) K1 2 D1 T1 G3 6 ऊह्यते ; K6 उह्यसे (for °ते) Dn1 सकलं (for सतत)

13 Da4 reads 13^{c}–14^{b} after 15^{ab} — b) K1 वर्षावर्तेन (for °वर्तेन) D5 वर्षवातेन सहतं — c) Ś1 K1 2 D1 T G1. 3 6 मासोर्मिणा (Ś1 K2 D1 °ण, K1 °णां) तु वेगेन, D5 °र्मिऋतुवेगेन — d) Ś1 K1 2 6 7 D4 6 9 पक्षोडुप , B6 9 D5 7 Cp (Cpp as in text) पक्षावर्त , Da4 पक्ष्योलप , Dn1 Ds2 T2 M7 पक्षोपल , Dn4 यज्ञोत्यय , G1 पक्षोलव , M1 6 क्षपोडुप (for पक्षोलप) K6 वा (for च) B3 (marg as in text) कलाकाष्टामृतेन च ❀ Ca उलप हरित, तृणं सामान्यम् । ❀

14 For the sequence in Da4, cf v l 13 D6 om 14^{ab} K7 D4 9 read 14^{ab} after 15^{ab} — a) B0 7 9 D5 T2 निमिषोन्मेष (for निमेषो°) K1 6 B9 Ds1 D5 -फेणेन, Da4 -केतेन (for -फेनेन) — b) B7 अहोराज (for °रात्र-) Ś1 K1 2 4 B0 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T1 G1 3 6 जलेन, B7 द्रवेण (for -जवेन) — D6 reads 14^{c} after 15^{ab} — c) Ds1 -ग्राहेन K2 घोषेण (for घोरेण) — d) K7 देव (for वेद)

15 For the sequence in Da4, cf v l 13. — b) Ś1 K1 2 4 कामकर्म , K6. 7 V1 B6–8 Da3 a4 D8 D4–6 9 M1 6 7 अर्थकाम ; D1 T G1. 3 6 M5 धन° (for चार्थ°) Ś1 K1 2 4 V1 Da3 a4 -जवेन, K6 7 B0 6 7 9 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 M1 6 7 Ca -जलेन (for -रवेण). K6 वा (for च). ❀ Ca° जलेन, अविशी तत्वाद्दुस्तरेण । ❀ — After 15^{ab}, K7 D4 9 read 14^{ab}, while D6 reads 14^{c} K1 om 15^{c}–16^{b} — c) Dn1 सत (for ऋत) K6 7 V1 B0. 6–9 Dn1 n4 D8 D2–4 6 8 9 T G1 3 6 M1 5–7 -वाद्मोक्ष (for -सोपान) Da3. a4 ऋतवो मोक्षतीरेण ; D5 7 ऋतुपक्षोर्मिती°. — d) G3 6 विविस्सा (for विहिंसा) K6 D8 तनु (for तरु). D1 T1 G1 विवत्सातरुवह्निना

16 K1 om 16^{ab} (cf. v l. 15) — a) D1 T G1 3 6 M1 5–7 स्रोतसा युगभूतेन — b) K2 ब्रह्मपाय ; B6 (marg as in text) 7 8 ब्रह्मोपाय , Da3 a4 ब्रह्मापा (Da4 °प्रा)य , D5 ब्रह्मप्राणि (for ब्रह्मप्राय) K6 वा (for च) ❀ Cn 8 ब्रह्मप्रायभवेन ब्रह्मकार्यभूतेन । ❀ — c) K2 Da4 सृष्टान्नि (for सृ°) — d) K6 घृष्यंते, K7 D9 नीयते (for कृष्यन्ते) K2 D4 साधन ; M7 सादने (for सादनम्)

17 a) Ś1 K1 2 4 एतै , M1. 6 7 एन (for एतत्) Ds1 प्राज्ञमयैर्, M1 6 प्रज्ञाप्लवैर् (for °मयैर्) K6 धीमन्, Da4 धीरो (for धीरा) — D4 om (hapl) 17^{b}–18^{a} — b) K7 निस्तरती — c) K7 D6 9 अनुप्लवतो, Da4 अप्लववतो ; D1 T G1 3 6 °यतो (for

उपपन्नं हि यत्प्राज्ञो निस्तरेन्नेतरो जनः ।
दूरतो गुणदोषौ हि प्राज्ञः सर्वत्र पश्यति ॥ १८
संशयात्मा स कामात्मा चलचित्तोऽल्पचेतनः ।
अप्राज्ञो न तरत्येव यो ह्यास्ते न स गच्छति ॥ १९
अप्लवो हि महादोषमुह्यमानोऽधिगच्छति ।
कामग्राहगृहीतस्य ज्ञानमप्यस्य न प्लवः ॥ २०
तस्मादुन्मज्जनस्यार्थे प्रयतेत विचक्षणः ।
एतदुन्मज्जनं तस्य यदयं ब्राह्मणो भवेत् ॥ २१
त्र्यवदाते कुले जातस्त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् ।
तस्मादुन्मज्जनस्तिष्ठेन्निस्तरेत्प्रज्ञया यथा ॥ २२
संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य कृतात्मनः ।
प्राज्ञस्यानन्तरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ॥ २३
वर्तते तेषु गृहवानक्रुध्यन्ननसूयकः ।
पञ्चभिः सततं यज्ञैर्विघसाशी यजेत च ॥ २४ C 12. 8637 B 12. 236[5] 25 K 12 241 25

°वन्वो) K6 ये (for हि) D5 प्लवैरपि प्लववो वै — d) K1.4 अचेतसा (K4 °स), K3 अल्पचेतस (hypermetric).

18 D4 om 18a (cf v l 17) — a) D6 उपपन्नो (for °पन्नं) D5 तत् (for यत्) — b) M1 नैतरो (for ने°) K1 जना K6 निस्तरेतेतरो जन°, Da4 निरस्ते ते नरो जना° (sic) — c) Da4 दोष, D4 M1 6 -दोषो (for -दोषौ) B8 च (for हि) — d) T2 तत्रैव (for सर्वत्र).

19 a) K2 4 T G1 3 6 M5 7 सशयात्तु, K6 Dn1 n4 D5 D2 3 8 संशय स (K6 D5 तु) (for °यात्मा) V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1.n4 D2 3 6 8 M1.6 तु, B3 D5 7 च (for स) T2 कालात्मा, M7 कामो वा (for कामात्मा) — b) Da4 चल°, Dn1 चलच् (for चल) Ds1 D4 -चित्तो (for -चित्तो) Da3 चेतना, Da4 Ds1 चे(Ds1 वे)तस°, D4 8 -वेतन° (for चे°) — c) Ś1 K1 G3 अप्रज्ञो K1 D4 तरति K4 6 V1 B0 6-8 Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 M1 6 एव, K7 D5 7 एव; Da4 एत (for एव) — d) G1 यो ह्यासस्तेन गच्छति

20 V1 Ds2 read 20ab on marg — a) D5 7 अप्लवे K7 D9 महानेष, D4 T2 G1 महान्दोषो (D4 °ष); D5 7 T1 G3 6 महादोषो, D6 °नया, M1 6-7 °दोषैर् (for °दोषम्) — b) Ś1 K2 T2 M1 6 ऊह्यमानो; K4 Dn1 n4 D5 D2-8 मुह्य° (for उह्य°) K1 [ऽ]धिगच्छति, K4 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D3 8 6-8 T2 Ca नियं(B0 D5 Ca °ग)च्छति, K6 Dn4 D8 [ऽ]पि य(D8 ग)च्छति; K7 D4 9 M1 5 6 हि ग(K7 हि य ; M1 5 6 न ग)च्छति; M7 न यच्छति (for ऽधिग°) T1 G1 3 6 मोहमात्मनि य(G3 6 ग)च्छति — c) K6 ग्राही, D6.7 ग्रह, D9 ग्राह्य, M1 6-7 क्रोध- (for ग्राह) Da4 ग्रहीतस्य (for गृ°). — d) T1 G1 3 6 मतिर् (for ज्ञानम्)

21 a) K1 उमंजनस्य (sic), K7 उन्मज्जतस्य; D6.7 उत्सृज्य तस्य — b) Dn4 G1 प्रयते च (for °तेत) — c) K7 D4 5 7 9 ह्यस्य, D6 यस्य (for तस्य) — d) K4 यदाय (for यदय) G1 3 6 [ऽ]भयत् (for भवेत्). D4-7 ब्राह्मणो यदय भवेत्

22 a) K1 3 4 6 7 V1 B0 6 8 Da3 a4 Dn4 D8 D2-9 G6 अवदाते, G1 त्र्यवजाते (for °दाते) Dn1 अवदातेषु सजाते ❀ Ca त्रीण्यवदातानि विद्यायोनिकर्मरूपाणि यस्य ॥ Cp ब्राह्मणत्रौवमौखैरमले । ❀ — b) T G1 नि सदेहस् D5 7 नि स्नेहस्त्रिकर्मकृत् ❀ Ca त्रिसदेह ध्याह, कथ दुःखी, केन वद्ध°, इति मुमुक्षो° सदेहत्रयम् ॥ Cn त्रिषु अध्यापनयाजनप्रतिग्रहेषु सदेहवान्, तत्राप्रवृत्त । त्रिकर्मकृत् स्वाध्याययजनदानकृत् ॥ Cp नित्यनैमित्तिककाम्येषु सदेह° । ❀ — c) K6 7 Dn1, n4 D8 D2-4 6 9 उन्मज्जने, B0 D5 7 M1 6-7 °जितस्, T1 G1 3 6 °ज्जन, T2 °जतस् (for °जनस्) D8 तस्मादुन्मज्जनस्यार्थे — d) K2 प्राज्ञया K7 D9 M1 6 स्वया; T1 G1 3 6 तथा, T2 M7 यया (for यथा) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 7 प्रज्ञया निस्त(Ds1 नि स)रेद्यया (Da4 °या), D8 प्रयतेत विचक्षण°

23 a) K4 सस्कृत*, T1 स तु तस्य, G1 सस्कृत* (for °तस्य) B3 च (for हि) — b) K2 नियतस्य, V1 निह°, D7 नियमस्य (for °तस्य) K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 यतात्मन (for कृता°). Da4 corrupt — c) K2 प्रज्ञस्य, D5 7 प्रज्ञया

24 Da4 om 24 — a) Dn1 T2 G1 3 6 M1 5 6 वर्तेत; M7 वर्तेते (for वर्तते) G1 ग्रहवान् D5 7 एव वर्तेत गृहवान् — b) K3 7 D8 D4 7 9 T2 G6 M1 5 6 न क्रुध्यन् (for अक्रु°) K6 D8 D4 अनु, D5 7 मानु, T2 नान (for अन) — M1 om (hapl) 24c–27b — d) K6 यतेत (for यजेत) D5-7 य (for च)

25 M1 om 25 (cf v 1 24) — a) Dn4 स्तुतं (for सततं) K6 7 V1 B0 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8

C 12 8639 B 12 236(?).25 K 12.241 26 सतां वृत्तेन वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ।
असंरोधेन धर्मस्य वृत्तिं लिप्सेदगर्हिताम् ॥ २५
श्रुतिविज्ञानतत्त्वज्ञः शिष्टाचारो विचक्षणः ।
स्वधर्मेण क्रियावांश्च कर्मणा सोऽप्यसंकरः ॥ २६
क्रियावाञ्श्रद्दधानश्च दाता प्राज्ञोऽनसूयकः ।
धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्तरम् ॥ २७
धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।
वीतहर्षभयक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ २८
एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानवित्त्वेन कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ २९
अधर्मं धर्मकामो हि करोतीहाविचक्षणः ।
धर्मं चाधर्मसंकाशं शोचन्निव करोति सः ॥ ३०
धर्मं करोमीति करोत्यधर्म-
मधर्मकामश्च करोति धर्मम् ।
उभे बालः कर्मणी न प्रजान-
न्स जायते म्रियते चापि देही ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

D2 8.5 7 8 धर्मेण (for वृत्तेन) T G1 3 6 M6 7 धर्मेण (for वर्तेत) —[b]) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds2 D2 3 5 7 8 क्रियां, K7 Ds1 D6 क्रिया (for क्रिया') —[c]) K7 D9 असरोधन ; T1 G1 3 6 असु-रोधेन (for अस°) K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1 3 6 M5-7 लोकस्य (for धर्मस्य). —[d]) K7 D4 9 नगर्हितां, D5 अगर्हितं K1 Da4 D5 वृत्तिं लिप्सेत गर्हितां (Da4 °त).

26 M1 om. 26 (cf v l 24) —[a]) K4 श्रुतिं, K6 B0 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 3 T1 G1. 3 6 M5 6 श्रुत (for श्रुति) K2 °तत्त्वज्ञो°, Da3 तत्त्वज्ञा, Da4 °ज्ञ . —[b]) K7 D4 9 M6 7 शिष्टाचार°, T1 G1 6 शिष्ट शास्त्र, T2 G3 शिष्टशास्त्र (for शिष्टाचारो). — B9 om (hapl) 26[c]–30[b] —[c]) T G1 3 6 M5 क्रियालोके (for क्रियावांश्च) —[d]) K7 D4 5 7 9 M7 कर्मणां, T G1. 3 6 M5 कुर्वाण (for कर्मणा) K2 सोपि सकर°, K7 Da4 D4-7 9 नास्य (Da4 प्रोप्य) सकर .

27 M1 om. 27[ab] (cf v l 24) B9 om. 27 (cf. v l 26) —[a]) K6 V1 B0 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 हि (for च) —[b]) K7 दात , Dn1 n4 D2 4-9 दात° ; G1 तदा (for दाता) —[c]) Da4 विशेषज्ञा —[d]) Da3 a4 दुष्कृतं (for दुस्तरम्)

28 B9 om 28 (cf v l 26) —[a]) M7 प्रीति मान् (for धृति°) —[b]) Da3 a4 धर्मभृद् (for °विद्) —[c]) K6 7 V1 B0 6-3 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-6 8 9 M1 6 7 मद (for भय)

29 B9 om 29 (cf. v. l 26) —[a]) K6 V1 B0 6-3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7. 8 T1 पुरातनी (for पूर्वतरा) - K1 वृत्तिं —[c]) K2 6 V1 B0 Dn4 D2 6 6 8 ज्ञान वित्त्वे (V1 °द्धे)व, K7 D4 5 9 °वित्त्वैव, B6-8 M7 °वानेव, Dn1 °वत्त्वे च ; D1 T G1. 3 6 M1. 5 6 °वृत्त्यैव (for °वित्त्वेन) —[d]) T2 सिध्यते K6 कुर्वन्सिद्धिमवा प्स्यसि ❀ Ca . उत्पन्नतत्त्वज्ञानेन किं हेयं कर्म । नेत्याह । ❀

30 B9 om 30[ab] (cf v l 26) —[a]) Da4 अधर्मे (for °र्मं) —[b]) Dn1 D1 T G1 3 6 M5 हि, Da4 स (for [इ]ह) K6 Dn4 विचक्षण° (for [अ]वि°) —[c]) K4 6 B7 Da4 Dn1. n4 D8 D2 3 5 6 8 वाधर्मं , K7 D9 च धर्मं (for चाधर्मं) D7 सकाश (for °शं) —[d]) K7 D8 9 स वेत्ति च, D5 बुध्यन्निव; G1 मोच° (for शोच°)

31 [a]) D1 T1 करोति (for °मि) —[b]) D5 न धर्मं (for अधर्मं) D7 कामे Da4 lacuna, Dn4 तु (for च) K2 D7 [अ]धर्मं (for धर्मम्) —[c]) K4 बाला°, K6 Ds1 D8 बाल°, B9 भाल°, D7 बल°; M1 बाल (for बाल°) K7 D6 कर्मणा ; D1 °णि (for °णी) K2 प्रकुर्वन् (for प्रजानन्) —[d]) K7 Dn4 D4 6 9 M1 5-7 सं ; Da3 a4 प्र- (for स) B0 D8 वापि देही; D1 T1 G1 3 चापदेति (G3 °देही), G6 जायते हि (for चापि देही)

Colophon G2 missing, K3. 5 B1-5 Da1 a2 Dn2. n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G1 3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 Ds1 शुकप्रश्न ; K7 D4 6 9 शुकानुप्रश्ने प्रश्नालभतुर्य ;

२२८

व्यास उवाच ।
अथ चेद्रोचयेदेतद्द्रुह्येत मनसा तथा ।
उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान्प्लववान्भवेत् ॥ १
प्रज्ञया निर्मितैर्धीरास्तारयन्त्यबुधान्प्लवैः ।
नाबुधास्तारयन्त्यन्यानात्मानं वा कथंचन ॥ २
छिन्नदोषो मुनिर्योगान्युक्तो युञ्जीत द्वादश ।
दश कर्मसुखानर्थानुपायापायनिर्भयः ॥ ३
चक्षुराचारवित्प्राज्ञो मनसा दर्शनेन च ।
यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या य इच्छेज्ज्ञानमुत्तमम् ।
ज्ञानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ ४
एतेषां चेदनुद्रष्टा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
यदि वा सर्ववेदज्ञो यदि वाप्यनृचोऽजपः ॥ ५

C 12 8650
B 12. 237(6) 5
K 12 242 6

V1 B0 6 8 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2 3 6 8 शुकानुप्रश्न, B7 शुकानुप्रश्नशासन, M5 शुकानुप्रश्ने ज्ञानकर्मसमुच्चयोद्देश, M6 7 शुकानुप्रश्ने शिष्टाचारकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 Ds1 D7 T1 G1 3 6 M5 62, Dn4 Ds2 61, D8 M1 6 7 60, T2 76 — *Śloka no* Dn1 n4 32

228

☞ This adhy. is missing in G2 (cf v l 12 222 19)

1 a) Ś1 K1 Ca द्रोहयेद्; K6 रोचये हि; B0 6 (marg) 8 रोहयेद् (for रोचयेद्) — b) K1 द्रुहेत, K4 M1 Cp उह्येत; K7 D4 9 बुध्येत, D5. 7 G6 द्रुह्यते; D6 मुह्येत, T1 G3 ऊह्येते; T2 M6 ऊह्यते; G1 मुह्यते, M1. 5 उह्यते (for द्रुह्येत) T2 सह, G3 तदा (for तथा) K6 V1 B0 6 (marg as in text) 7 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 उ(B0 6 द्रु-; Dn1 D8 D8 ऊ)ह्येत स्रोतसा यथा, Da3 a4 द्रु(Da4 ऊ)ह्येत स्वयमेव वा — c) K4 निर्मज्जन् (for उन्म°) — d) Da4 दान (for ज्ञान) Ś1 K1. 2 4 7 Da3 a4 D4 6 9 Ca लाभवान्, D5 लोभ° (for प्लव°)

2 a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 निश्चि(B8 °छि)ता (for निर्मितैर्) — c) B8 एवान् (for अन्यान्) — d) B0 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D8 6. 7 T1 G1 नात्मान (for आ°) B8 (marg as in text) Dn1 M5 कदाचन, Da4 कथं च न.

3 a) D7 T G1 3 6 M5 हीन, M7 भिन्न (for छिन्न) K6 Da3 रोषो, B7 M7 योगो (for दोषो) D6 मुनेर् K7 B3 D4 9 योग, B7 दोषान्; D7 T1 G1 3. 6 योगाद् (for °न्). — b) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6. 8 T2 मुक्तो (for युक्तो) D7 T1 G1. 3 6 वा दश (for द्वादश) B8 युजीत द्वादशीं कला ❀ Ca p द्वादश योगान् मनोनियमनप्रकारान् (Cp दशेन्द्रियमनोबुद्धिनियमलक्षणान्) ॥ Cn द्वादश देशादीन् ॥ Cs शरीरस्य नवद्वारे आकाश, स्वक्पाण्यो वायु, जठराग्नौ चक्षुषि अग्निं, रुधिरादिद्रवे जल, घ्राणादादिषु (sic) भूमिं, मनसि चन्द्र, श्रोत्रे दिश, पादयो उपेन्द्र, वाचि अग्निम्, गुदे पितर, मेण्ढ्रे प्रजापतिं ध्यायेत् — एते द्वादश योगा' । तथा च मनु' (12 120-121, with v l बले हरिम्, which Cs omits in counting) ॥ Cv द्वादश — यजनादिषट्कर्माणि कामादिषड्वर्गनिग्रहाख्यषट्कर्माणि, स्नानशौचतपःसत्यदयातितिक्षाख्यानि वा षट्कर्माणि । ❀ — K6 om 3^cd — c) K7 B6-9 Da3 D8 D5 M1 देश- (for दश). V1 B8 -स्वकान्, B6 स्वयान्; D4. 5 गुणान्, G3 -सुतान् (for सुखान्) Dn1 n4 D2 3 8 देशकर्मानुरागा (D2 3 °गान)र्थान्, Cs (also as in text) दश कर्मानुगानर्थान् — d) B8 Da3 a4 अपायापाय K4 निर्भर°, V1 B0 6-9 Da3 a4 D8 D6 7 T1 G1 3 6 M1 5-7 Cs -निष्क्रिय°, Dn1 n4 -निश्चयै°, D2 3 5 8 T2 निश्चय° (for -निर्भय°). ❀ Cs उपायापायनिष्क्रिय', आदानत्यागयोरविशेष' । ❀

4 a) Ś1 K1. 4 चक्षुराचर; K7 Dn1 n4 D3 D2-5 8 9 Cs °राहार (for °राचार) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 सहारैर्; D7 T G1 3 6 M1 5-7 Cv समाहै(T1 °हौ, G1 Cv °हे)र् (for वित्प्राज्ञो). — b) K7 D6 9 मनसो (for °सा) — With 4^cdef, cf Katha Up 1 3 13 — c) Da4 वाङ्मनसि; D7 T1 G1 वाच मनो, T2 G3 6 वाङ्मनसे (for °सी) — B0 om. (hapl) 4de — d) M1. 5-7 तां यच्छेज् (for य इ°) — e) K4 इच्छेद् (for य°) ❀ Cn 8 v आत्मान बुद्धिम् । ❀ — f) Ś1 K1 2 G1 (marg as in text) ज्ञानम् (for शान्तिम्)

5 a) K1 ये तेषां; D6-7 इत्येषां (for एतेषां). Da4

C.12. 8350
B 12 237(6) 6
K.12.242 6

यदि वा धार्मिको यज्वा यदि वा पापकृत्तमः ।
यदि वा पुरुषव्याघ्रो यदि वा क्लैब्यधारिता ॥ ६
तरत्येव महादुर्गं जरामरणसागरम् ।
एवं ह्येतेन योगेन युञ्जानोऽप्येकमन्ततः ।
अपि जिज्ञासमानो हि शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ७
धर्मोपस्थो ह्रीवरूथ उपायापायकूबरः ।
अपानाक्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबन्धनः ॥ ८
चेतनाबन्धुरश्चारुराचारग्रहनेमिवान् ।
दर्शनस्पर्शनवहो घ्राणश्रवणवाहनः ॥ ९
प्रज्ञानाभिः सर्वतन्त्रप्रतोदो ज्ञानसारथिः ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुरःसरः ॥ १०
त्यागवर्त्मानुगः क्षेम्यः शौचगो ध्यानगोचरः ।

D4 चेद् (for चेद्) K1 अनुद्रष्टा, Da4 °दृष्टा; D5 7 M1 5-7 °ख्याता (for °द्रष्टा). —[b]) G1 om from सुदारुण up to एव ह्ये (in 7[c]) M7 [ह्]ह (for सु). —[d]) K4 अनृतौ (for °चो) K6 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D2 5 6 8 द्विज°, K7 D4 9 भवेत्, D6 स्थित (for ऽजप).

6 G1 om 6 (cf v l 5) The portion from 6[a] up to 31[f] is lost in K7 on missing fol —[a]) Da4 जित्वा, D4 5 9 विद्वान्, D6 वरश (for यज्वा) —[c]) Ds1 पुरुषो (for °प) —[d]) K2 क्लैव, B0 6 (marg as in text) 7 9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds1 D2 5 8 क्लेश (for क्लैब्य) K4 B0 7, 9 Dn1 n4 D8 धारित; K6 धारकः, B6 (marg as in text) D2 8 वारित, Da4 धारिता; D8 D7 T G3 6 M1 5-7 धार(D8 D7 °रि)ण; D5 वादिना (for धारिता)

7 K7 missing (cf v l 6) G1 om up to एव ह्ये (cf v l 5) —[a]) K4 6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 5 8 एव (for एव) Ś1 K1 2 महद्दुःख; Dn1 गुहादुर्गं; M5 7 महादुःखं (for °दुर्गं) —[b]) D5 सागराद् (for सागरम्) —[d]) K6 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D8 (before corr). 4 6 9 ह्येकम्, B7 Ds1 D2 8 (by corr) 8 Cn ह्येवम्, D7 T G1 3 6 M1 6 7 [ऽ]प्येवम् (for °कम्) ❀ Cv एकम्, मन इत्यौ युञ्जान° । ❀ —[e]) K6 B7 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1 3 6 M1 5-7 [ऽ]पि (for हि) —[f]) K6 D4 ब्रह्मा नि; Dn4 M1 -ब्रह्मापि; M6 -ब्रह्माभि (for °ति)

8 K7 missing (of v l 6) —[a]) Ds1 धर्मापस्थो K1 ह्रीवरूथा, K4 °रूप, Da4 जीवरूप्यम्; D7 ह्रीवरुध, Ca ह्रीनिषेध (gloss रथगुप्ति°, Cap as in text) (for ह्रीवरूथ) ❀ Ca उपस्थो रथमध्यम् ॥ Cn उपस्थं सारथेरुपवेशनस्थानम् । ❀ —[b]) M1 5-7 दानध्यान (submetric) (for उपायापाय) Ś1 K1 2 Ds1 D4 कूवर°; Da4 कुरव, D7 कुद्दर° (for -कूबर) ❀ Cn कूबरौ धूर्दण्डौ । ❀ —[c]) D2 8 पान (for प्राण) ❀ Ca अक्षश्चक्रधारक काष्ठम् । ❀ —[d]) K1 6 G8 प्रज्ञायु, V1 B0 Da3 a4 D7 T1 G6 M7 प्रज्ञायुग् (for °युर्) D6 प्रज्ञारज्जुनिबधन ❀ Ca प्रज्ञायुक् प्रज्ञा योक्त्र । ❀

9 K7 missing (cf. v l 6) —[a]) Da4 D5 T2 G1 8 M5 बधनश् (for बन्धुरश्). K6 Ds1 चातुर् (for चारुर्) ❀ Ca बन्धुर सारथिस्थानम् ॥ Cn बन्धुर° फलकद्वयसंश्लेष° । ❀ —[b]) D5 om आचा Ś1 K1 2 चारुविग्रह°, Da3 Ca खविनिग्रह, Da4 खमितिग्रह, Dn1 स्वाचारग्रह, D2 8 M7 चाचारग्रह; D7 T1 G1 आचारग्राह (for °ग्रह) K2 -नेविमान्; K6 B6 9 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 2 8 T2 G1 M1 5 6 -नेमिमान्; M7 मेदिवान् (for नेमिवान्) ❀ Ca (reading खविनिग्रह) खनिग्रहा इन्द्रियसयमा एव नेमिश्चक्रप्रान्तो यस्य । ❀ —[c]) D4 om. स्पर्शन K6 वाहो (for वहो).

10 K7 missing (of v l 6) —[a]) D7 T G1, 3 6 M5 धर्म (for सर्व) Ś1 K1, 2 4 6 B7 D2 3 5 6 T1 G1 M1 5 6 तत्र°; B0 6 (marg as in text) 9 तंतु; D8 (marg) तत्त्व (for तन्त्र) ❀ Cn नाभिर्मध्यभाग°, रथिन उपवेशनस्थानम् । ❀ —[b]) Ś1 K1, 2 4 प्रबोध, M5 प्रतोद (for प्रतोदो) —[c]) Ś1 K1 2 V1 वीर°, D7 T G1 3 6 M5 7 धैर्य° (for धीर°). —[d]) B8 D5 पुरस्कृत° (for पुर सर°)

11 K7 missing (of v l 6) —[a]) Dn1 गत्या, Dn4 स्याग° (for त्याग) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 5 8 सूक्ष्मानुग°, V1 D7 T G1 3 6 M5 -रश्म्य°; B6 8 (both marg) धर्मो°, D4, 6 9 श्रेष्ठ°, M1, 6 7 -रोपा° (for -वर्त्म°) Da4 M7 क्षेम्य- (for क्षेम्य°) D5 योगधर्मानुगक्षेमः —[b]) Dn4 D4 9 शोचगो M5 ध्वानु (for ध्यान) D4 6 9 -तत्परः; M7 गोचर (for गोचर) ❀ Cv (reading शौचगाध्वानगोचर°) ° शौचगा° शौचरता मुनय°, तेषामध्वा गोचरो विषयो यस्य । ❀ —[c]) Da4 दिव्ययुक्तो, D8 जीवन्मुक्तो; D7 T1 G1, 3 6 जययुक्तो, T2 M5 जव° (for जीव°) K6 G1 रथे (for रथो) —[d]) K1 D7 G1 ब्रह्मलोको; D6 °युक्तो (for °लोके) T2 विराजिते.

जीवयुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोके विराजते ॥ ११
अथ संत्वरमाणस्य रथमेतं युयुक्षतः ।
अक्षरं गन्तुमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रगम् ॥ १२
सप्त यो धारणाः कृत्स्ना वाग्यतः प्रतिपद्यते ।
पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्या यावत्यस्ताः प्रधारणाः ॥ १३
क्रमशः पार्थिवं यच्च वायव्यं खं तथा पयः ।
ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यमहंकारस्य बुद्धितः ॥ १४
अव्यक्तस्य तथैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपद्यते ।
विक्रमाश्चापि यस्यैते तथा युङ्क्ते स योगतः ॥ १५
अथास्य योगयुक्तस्य सिद्धिमात्मनि पश्यतः ।
निर्मथ्यमानः सूक्ष्मत्वाद्रूपाणीमानि दर्शयेत् ॥ १६
शैशिरस्तु यथा धूमः सूक्ष्मः संश्रयते नभः ।
तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूपं भवत्युत ॥ १७
अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनम् ।
जलरूपमिवाकाशे तत्रैवात्मनि पश्यति ॥ १८
अपां व्यतिक्रमे चापि वह्निरूपं प्रकाशते । C 12. 8184 B 12 237(?) K 12 242 19

12 K7 missing (cf v l 6) —a) Ś1 K1.2.4 [अ]स्य, B6 (marg as in text) च, Dn1 D5 स (for सं) Ś1 K1 त्वरमानस्य Dn1 त्वचमाघ्यरपारस्तु (sic), D7 T1 G1 अय सत्य समासाय —b) K6 Dn1 D8 D2 पच; B0 8 Dn1 D2 8 M1 6 पृच; D7 T G1 8 6 M5 पृन (for पत) M7 युयक्षत —d) D2 बुद्धिं (for विधिं) D7 शीघ्रगां, T2 °ग

13 K7 missing (cf v l 6) —a) Ś1 K1 2 4 D9 ये; Dn1 D4 M2-7 या; D8 lacuna, M1 सा (for यो) K4 Dn1 D5 धारणा, Ds1 °णां, T1 °णे; M7 °ण (for °णा) K6 सूक्ष्मा; Ds1 सूक्ष्मा, D4 9 ज्ञात्वा; D4 कृत्या (for कृत्स्ना) —b) Ś1 K1 2 धा न्यता; K6 धाम्यत; D7 T G1 8 6 धायत (for वाग्यत) Ś1 K1 2 4 पेदिरे; T1 पाद्यते (for पद्यते) — K6 D4 om (hapl) 13c–15b —c) G2 6 प्राण थांश्च; M1.6 7 प्राश्वि(M1 °णि)तांश्च (for पार्श्वतश्च) D7 G1 चान्ये ❀ Cn पृष्ठत पार्श्वत इति । एता सप्त प्रधानभूता.. शेषास्तु पृष्ठत इव पार्श्वत इव गौण्यो मनोनिय मनमात्रफला । ❀ —d) Da2 n1 D6 7 T1 G1 यावत्यस, Dn1 n4 D2 8 M5 तावत्यस् (for या°) D5 प्राण, D9 9 ताश्च (for ता प्र) K4 Dn1 धारणा ❀ Cn मोक्षस्याहस्य साधिका सप्तेति भाव । अत एव शेषा प्रधारणा । ❀

14 K7 missing (cf v l 6) K6 D4 om 14 (cf v l 13) —a) Ś1 K1 2 4 यश्च (for यच्च) —b) ❀ Cn पय पयस जलस्य । पष्ठ्यर्थे प्रथमा । ❀ —c) V1 तथैश्वर्यम्

15 K7 missing (cf v l 6) K6 D4 om 15ab (cf. v l 13) —a) Da4 तव; D7 G1 8 6 M1 5 7 यथा (for तथा) —c) K6 D8 D7 T G1 8 6 C8 (gloss पूर्वोक्तस्य क्रमस्य विपरीतक्रमेण) व्युत्क्रमाच् (for विक्रमाश्च) B8 (marg) D8 धापि (for चापि) B6 7 9 Da3 n1 M1 5-7 विक्र(M5 7 व्युत्क्र)माद्धा यथा क्षेवे (B7 °धा रोवत्, M1 6-7 °धाम्येति) ❀ Cn विक्रमा उद्य मविशेषा ॥ Cn अनुभवक्रमा । ❀ —d) K6 Dn1 n4 D8 D2 यया (for तथा) K1 V1 T2 G1 8 6 M1 5 युक्ते स, K4 6 B0 6 9 Da3 n1 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M6 7 युक्तेषु, D7 युक्ते स्व, T1 युक्त स (for युङ्क्ते स) B7 तथा युक्ते युगो गत (sic)

16 K7 missing (cf v l 6) —a) V1 D7 T1 G1 8 6 तथास्य (for अ°) K6 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 a.8 त(B8 अ)था योगस्य युक्तस्य —c) B0 6 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D2-6 8 9 M1 5-7 Cn निर्मु(D6 °र)च्यमान (for निर्मथ्य°) K6 सूक्ष्म सन्, D8 सूक्ष्म स, D4 9 शूक्ष्मत्वाद्, T1 G8 6 सूक्ष्मात्मा (for सूक्ष्म त्वाद्) —d) D7 T1 G1 8 6 [ए]तानि (for [इ]मानि) K4 शमंयेत्, K6 B0 6 7 9 Dn1. n1 D8 D2 8 8 पश्यत, D4 6 9 निर्दिशेत्, D5 दर्शयन् (for °येत्).

17 K7 missing (cf v l 6) —a) K6 सैशिरस्; Da3 n1 शैशिर —b) Da1 सूक्ष्म, D4 9 शूक्ष्म D7 संश्रियते Ś1 K1 2 4 सूक्ष्म(K4 °क्ष्म)सश्रयणे (K2 °ने) रत —c) B8 D9 यथा; Cv तस्य (for तथा) K1 चेहाद् (for दे°) M1 6 विभक्तस्य, M6 वियु° (for विमु°) —d) K1 2 पूर्वं (for पूर्वं) V1 Da1 भवे त्पुन (for भवत्युत)

18 K7 missing (cf v l 6) —a) T2 देहस्य (for धूमस्य) M1 6 अय धूमव्युपरमे —b) Ś1 K1 2 V1 B3 D6 धूम (for रूप). —c) K4 जालरूपम्; D7 T G1 8 6 ज्वाला° (for जल°). —d) K4 6 V1 B0 6-9 Da2 n1 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 तथैव (for तत्रैव)

19 K7 missing (cf v l 6) —a) D7 T1 G1 8 6 पर (for अपां). M1 व्यतिक्रमे (for व्यति°) K6

C 12. 8564
B 12. 237(6) 20
K 12. 242 20

तस्मिन्नुपरते चास्य पीतवस्त्रवदिष्यते ।
ऊर्णारूपसवर्णं च तस्य रूपं प्रकाशते ॥ १९
अथ श्वेतां गतिं गत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्यजः ।
अशुक्लं चेतसः सौक्ष्म्यमव्यक्तं ब्रह्मणोऽस्य वै ॥ २०
एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ।
जातस्य पार्थिवैश्वर्ये सृष्टिरिष्टा विधीयते ॥ २१
प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः शरीरात्सृजति प्रजाः ।
अङ्गुल्यङ्गुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा ॥ २२
पृथिवीं कम्पयत्येको गुणो वायोरिति स्मृतः ।
आकाशभूतश्चाकाशे सवर्णत्वात्प्रणश्यति ॥ २३

V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M5 चास्य, D4 वापि, D5 चैव (for चापि) — ^{b}) K6 Ds2 पूर्वं, Ds1 पूर्वं (for वह्नि) ❀ Cs वह्निरूप पिङ्गलो वर्ण । ❀ — ^{c}) B8 यस्मिन् (for त°) K6 Dn1 [s]जोस्य, Da4 चापि; Ds1 वास्य (for चास्य) — After 19^{abc}, D7 T G1 8 6 M5 ins

676* वायव्य सूक्ष्ममप्यथ ।
रूप प्रकाशते तत्र

— ^{d}) D7 T1 G1 8 6 वर्णवद् (for वस्त्र°) K6 B0 6-9 Da3 D8 D8 M6 अप्यज (B6 9 Da3 °ज), D4 9 अप्युत, D6 अच्युत, D7 T G1 8 6 M5 अप्यजे (for इष्यते) Da4 त शास्त्रवदव्यंजन, Dn1 n4 D2 8 Cn पीतशस्त्र (Dn4 D2 8 °वर्ण) प्रकाशते; M1 7 पीतवस्त्रप (M7 °व)दव्यज (M7 °द°) ❀ Cn पीतशस्त्रवत् — पीतानि गिलितानि शस्त्रवह्निच्छेदकत्वाद्वृक्षागारपर्वतादीनि शस्त्राणि येन तद्वत् । ❀ — After 19^d, D7 T G1 8 6 M5 ins

677* तस्मिन्नुपरते रूपमाकाशस्य प्रकाशते ।

— T2 om (hapl) 19^{ef} — ^{e}) K1, 4 तू(K4 ऊ)र्णा रूपम्, K6 वर्णोरूप, B6 (marg. as in text) 8 9 D8 उदका°, M1 6 ऊर्णरूप (M6 °प) (for ऊर्णारूप) K1 4 श्रवर्णं च; K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 4 8 9 M1 7 सवर्णस्य, Da4 D6 M6 सुवर्णस्य; D5 सुवर्णं स; M5 -सवर्णं तत् (for °र्णं च) D8 ऊर्णास रूपवर्णस्य, D7 T1 G1 8 6 ऊ(D7 औ)र्णास(T1 G1 °सु) वर्णरूप तत् D4 om (hapl.) from च up to सवर्ण (in 23^d) — ^{f}) V1 रूपं तस्य (by transp), Dn4 न स्वरूप, D5 तथा रूप

20 K7 missing (cf v 1 6) D4 om 20 (cf v 1 19) — ^{a}) K4 Dn4 अथ स्वेता (sic), D7 T1 G1 8 6 ततश्वे(G8 6 °श्वे)तां, T2 तत श्वेता (for अथ श्वेतां) B9 ज्ञात्वा (for गत्वा) ❀ Ca श्वेतामुपाधिशून्यां रूप मात्रप्रतिनिर्मलामिति वा । ❀ — ^{b}) Ś1 K1 2 4 अप्यज, K6 Dn1 n4 D8 D2 8 8 अप्युत (for अप्यज) D7 T G1 8 6 M5 सोहकारे प्रकाशते — After 20^{ab}, D7 T G1 6 M5 ins.

678* तस्मिन्नुपरते चास्य बुद्धिरूपं प्रकाशते ।
[G1 बुध (for बुद्धि)]

— G8 om 20^c-21^d — ^{c}) Ś1 K1 2 B9 Da3, a4 अशुक्ल, D8 T G6 M1 6-7 सुशुक्ल (M1 6 7 °क्ल), G1 सुशक्यं (for अशुक्ल) B6 (marg) 8 (marg as in text) तेजस; D5 चेतस (for चेतस°) Ś1 K1 2 M1 6 7 सूक्ष्मम्; K6 B0 9 Da3 a4 D8 D6 Cnp (gloss प्रसादकर) सौख्यम्, D5 7 9 T G1 6 सौस्यम् (for सौक्ष्म्यम्) — ^{d}) K6 V1 B0 Dn1 n4 D8 D2 8 8 अप्युक्त, T1 G1 6 अव्यक्तो, T2 °क्ते (for °क्त) K4 ब्राह्मणोस्य; K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 5 8 G1 6 M1 6 7 ब्राह्मणस्य, Da4 D7 T1 ब्रह्मणस्य (for °णोऽस्य) M1, 6 हि (for वै) Cpp अव्यक्तं प्रतिपाद्यते

21 K7 missing (cf v 1 6) D4 G8 om. 21 (cf v 1 19, 20) — ^{a}) M7 तातेषु (for जा°) — ^{c}) V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6-9 T1 G1 6 M1 5 Cp पार्थिवैश्वर्यैं, B8 पटमैश्वर्ये (for पार्थिवै°). — ^{d}) Ś1 K1, 2 4 यष्टिर् (for सृष्टिर्) B8 एषा, Da3 Dn1 अत्र (for इष्टा).

22 K7 missing (cf v 1 6) D4 om 22 (cf. v 1 19) — ^{b}) D7 T1 G1 8 6 शारीरा° (for शरीरात्) K6 ससृजे, V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 9 M1 6 7 सृजते (for °ति). — After 22^{ab}, D7 T G1, 8 6 M5 read 24 — ^{c}) D7 T G1 8 6 M5 अगुल्यां (T2 °ल्यं)गुष्ठमात्रेण — ^{d}) D7 T1 G1. 8 6 स हि (for हस्त) Ś1 K1 2 पुन°, G6 तया (for तथा)

23 K7 missing (cf. v 1 6) D4 om. up to सवर्ण (cf v 1 19) — ^{a}) T2 पृथिवीं क्षपयत्येते — ^{b}) Ś1 K1 2 गुणा (for गुणो) Ś1 K1 2 4 D6 इव (for इति) Ś1 K1 2 4 स्मृता, K6 V1 B0 8 Dn1. n4 D8 D2 8 8 M5 श्रुति°, B6 7 9 Da3 a4 श्रुत°; D5 स्थित°, D9 स्थिति (for स्मृत°) — ^{c}) K1 भूताद्य; K6 D8 G1 M1 -भूत (for भूतश्च) — ^{d}) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5 6 8 M5 प्रकाशते; D7 T G1 8 6 M1, 6 7 न दृश्यते (for प्रणश्यति).

वर्णतो गृह्यते चापि कामात्पिबति चाश्रयान् ।
न चास्य तेजसा रूपं दृश्यते शाम्यते तथा ॥ २४
अहंकारस्य विजितैः पञ्चैते स्युर्वशानुगाः ।
षण्णामात्मनि बुद्धौ च जितायां प्रभवत्यथ ॥ २५
निर्दोषा प्रतिमा ह्येनं कृत्स्ना समभिवर्तते ।
तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते ॥ २६
यतो निःसरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः ।
तत्राव्यक्तमयीं व्याख्यां शृणु त्वं विस्तरेण मे ।
तथा व्यक्तमयीं चैव संख्यां पूर्वं निबोध मे ॥ २७
पञ्चविंशतितत्त्वानि तुल्यान्युभयतः समम् ।
योगे सांख्येऽपि च तथा विशेषांस्तत्र मे शृणु ॥ २८
प्रोक्तं तद्व्यक्तमित्येव जायते वर्धते च यत् ।
जीर्यते म्रियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतम् ॥ २९
विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतम् ।
द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ॥ ३०
चतुर्लक्षणजं त्वन्यं चतुर्वर्गं प्रचक्षते । C. 12. 8677 B. 12. 237(6). 32 K 12 242. 33

---

24 K7 missing (cf v l 6) D7 T G1 3 6 M8 read 24 after 22ab — a) K6 Ds1 वर्णता (for °तो) Bo 6-8 Dn1 n4 Ds2 D2 8 8 गुह्यते (for गृ°) V1 Bo 6 9 Da3 a4 नापि, B3 D6 वापि, D8 सोपि, D7 T G1 3 6 M7 चाप्सु, M1 6 8 नाप्सु (for चापि) — b) Ś1 K1 2 B3 (marg as in text) D8 D4 6 9 कामान्, D7 T G1 3 6 M1 6-7 नाप° (for कामात्) Ś1 K1 3 D7 T G1 3. 6 M8 C3 (gloss पिपासया) चा शया; V1 B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D5 वापय°; Bo 8 चाश्रयात्, Dn1 n4 D3-4 8 9 Ca (gloss समुद्रादीन्) चाश्रयान्, D8 M1. 6 7 वा (M6 7 चा) शयात् (for चाशयान्) — c) D4 9 वास्य (for चास्य) Da3 a4 तेजसो, Dn1 D8 8 °सां (for °सा) Ś1 K1. 2 4 न चास्य तेजो रूप च° — d) V1 Bo 6-9 Da3 a4 D4-7 9 T G1 3 6 M1 6-7 दह्यते (for दृश्यते) Ś1 K1 चाप्यते, K2 चाम्यते (for शाम्यते) V1 च वा, D6 [ऽ]पि वा, M6 [ऽ]थ वा (for तथा)

25 K7 missing (cf v 1 6) — a) K4 6 B6 8 Dn1 n4 D8 D2 3. 5 8 अहंकारेस्य; D4 6 9 °रे तु (for °रस्य) K3 4 6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-6 8 9 विजिते, V1 D7 T G1. 3 6 M1 6-7 विजये (for विजितै°) — b) B3 9 Da3 a4 [ऽ]स्य (for स्युर्) — c) T1 बुद्ध्या D4-7 9 T G1 3 6 M1 6-7 तु (for च) — d) Da3 जिताया, D4 9 जितानां (for °यां) B8 प्रभवति K3 अपि, Da4 अप°; D4 7 9 T G1 3 6 M1 6-7 उत (for अथ)

26 K7 missing (cf. v 1 6) — a) K4 6 Bo 8 Dn1. n4 D8 D3 8 8 निर्दोष ; D5 °पाद्, M1 6 °प° (for °पा) K6 प्रतिमा, M1 6 प्रातिमा (for प्र°) D5 T3 ह्येना, M1 6-7 ह्येषा (for ह्येनं). — b) ❀ C3 कृत्स्ना सर्वव्यापिनी । ❀

27 K7 missing (cf v 1. 6) — a) K4 6 Da4 Ds2 D8 निःसरतो; Dn1 n4 विस्मरते (Dn4 °तो); D5 G3 6 निःसा (D6 °स) रितो (for निःसरते) D7 T1 G1 सतो निःसारितो लोके (G1 °को) — b) M1 मुक्त° (for व्यक्त) Ś1 K1 2 4 संज्ञित° (K2 °ता), D4 6 9 (before corr) T2 °संज्ञिक° (for संज्ञक°) — After 27ab, M1 6-7 read 32cd for the first time, repeating it in its proper place — c) D5 अत्र (for तत्र) K6 B8 Ds1 व्यक्तिमयीं; V1 Bo 6 7 9 Da3 Dn4 Ds2 D5 6 G3 6 M1 6-7 व्यक्तमयीं; D3 8 [क्त] व्यक्तिमयीं (for °क्तमयीं). K6 दिव्यां; Bo 7 8 Dn1 n4 D8 D2 8 8 विद्यां; B8 (marg) Da3 a4 संख्यां (for व्याख्यां) — d) G1 तं (for त्वं) K4 ते; V1 Bo-9 Da3 a4 D4 6 7 9 T G1. 3 6 M6 7 वै (for मे) — e) Dn1 यथा; D5 6 अथ (for तथा) K4 Bo 6 9 Dn4 D2 8 8 व्यक्तमय (for °मयीं) — f) K6 V1 Bo 6-9 Ds1 D6 7 9 T G1. 3 6 M1 6-7 संख्या, Dn1. n4 Ds2 D2 3 5 8 सांख्ये (for संख्यां) Ds1 ते; D5 वै (for मे)

28 K7 missing (cf. v. 1 6) — a) D8 तत्त्वेन (for तत्त्वानि) — c) G3 योग (for योगे) G1 तदा (for तथा) — d) K4 6 Bo 9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M1 6 7 विशेष (for °षांस्) B7 विशेष शृणु तत्र मे

29 K7 missing (cf v 1 6) — a) D4-6 9 यद् (for तद्) Ś1 K1 द्वितीय; Da4 Dn4 इत्येव (for °व) — b) D6 ज्ञायते (for जा°) D8 [ऽ]पि (for च) D4-6 9 तत् (for यत्) — c) Ś1 K1. 2 4 हीयते; K6 D8 D2 (by corr) जायते, Dn4 जीयते (for जीर्यते). K1 प्रियते, Dn4 ह्रीयिते (sic) (for म्रियते) D4 ह्येव (for चैव) — d) Da4 G1 युतं (for युतम्)

30 K7 missing (cf v 1. 6) — a) D6 7 G1 यस्तु, G3 6 वस्तु (for यत्तु) — c) K2 देवेषु (for

C 12.8677 B. 12.237(6) 32 K 12.242 33 व्यक्तमव्यक्तजं चैव तथा बुद्धमथेतरत् ।
सत्त्वं क्षेत्रज्ञ इत्येतद्द्वयमप्यनुदर्शितम् ॥ ३१
द्वावात्मानौ च वेदेषु विषयेषु च रज्यतः ।
विषयात्प्रतिसंहारः सांख्यानां सिद्धिलक्षणम् ॥ ३२
निर्ममश्चानहंकारो निर्द्वंद्वश्छिन्नसंशयः ।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृता भाषते गिरः ॥ ३३
आक्रुष्टस्ताडितश्चैव मैत्रेण ध्याति नाशुभम् ।
वाग्दण्डकर्ममनसां त्रयाणां च निवर्तकः ॥ ३४
समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमभिवर्तते ।
नैवेच्छति न चानिच्छो यात्रामात्रव्यवस्थितः ॥ ३५
अलोलुपोऽव्यथो दान्तो न कृती न निराकृतिः ।
नास्येन्द्रियमनेकाग्रं नातिक्षिप्तमनोरथः ।
अहिंस्रः सर्वभूतानामीदृक्सांख्यो विमुच्यते ॥ ३६
अथ योगाद्विमुच्यन्ते कारणैर्यैर्निबोध मे ।

वेदेषु) —d) Dn4 उदाहृत B9 स्मिद्धाते चाप्युदाहृतौ.

31 K7 missing (cf. v. l 6) —a) Ś1 K1 3 त्वन्यश्च, K6 V1 B0 6 7 9 Da3 Dn1. n4 D5 D2 3 6 8 त्वाद्य; B8 त्वन्ये; Da4 ह्याद्य, D7 T G3 6 M1 5–7 त्वन्यच् (for त्वन्य) D5 चतुर्लक्षणसंख्यायां —b) Ś1 K1 2 4 चतुर्वेग, D7 °लक्ष (for °वर्ग) D31 प्रचक्ष्यते, D6 प्रशास्यते (for प्रचक्षते) —c) M1 6 च व्यक्तज, M7 चाव्य° (for अव्य°) Da3 a4 चान्ये (for चैव) —d) T2 तदा (for तथा) D7 T G1 3 6 M1 5–7 बुद्धिर् (for बुद्धम्) K1 4 D4 6 9 अथेतर, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5. 8 अचेतन (for अथेतरत्). —e) D6 सत्त्व (for सत्त्व) B3 D5 एव (for एतद्) —f) Ś1 K1 2 B8 D4–6 9 अप्यत्र, V1 अन्यत्र (for अप्यनु) B6 -दर्शनं (for -दर्शितम्) D7 T G1 3 6 M1. 5–7 द्वयमव्यक्तदर्शन (M5 °र्शित).

32 a) D6 अप्यात्मानौ (hypermetric) (for आत्मानौ). T2 देवेषु (for वेदेषु) —b) K6 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3. 8 [अ]नु; B6 (marg as in text) 7 9 तु (for च) D5 विषयेषु दुरत्यत. —M1 5–7 read 32cd for the first time after 27ab —c) K6 विधयात्, K7 विपय, Da3 n4 D4–6 9 M1 5 6 (last three first time) 7 (both times) विषय, D7 T G1 3 6 M6 (second time) विषयान् (for °यात्) —d) K4 संख्यानां, D5 पचाना, D6 संख्याने (for सांख्याना) Ś1 K1 2 4 V1 B0 6–9 Dn1 n4 D2 3 8 त्रिद्धि (for सिद्धि) T2 लक्षण, M7 (first time) -कारण (for -लक्षणम्)

33 b) D6 निर्द्वंद्व (for निर्द्वंद्वश्) —d) K7 D4 6 9 नानृतां, M1 5–7 °त (for °ता) K7 गिरां, D4 6 9 गिर. M1 5–7 गिरा (for गिर)

34 a) K1 आक्रष्टस्, D31 T2 आकृ°, D5 अक्रुष्य; D7 G1 अक्रुष्टस् (for आ°) K7 स्ताडितश्च (sic), V1 वानितश्च; D7 M1 ताधि(D7 °सि)तश्च (for -ताडितश्च). D7 T G1 3 6 M1. 5–7 चापि (for चैव) —b) Da3 a4 मित्रेण (for मै°) D4 om from ध्याति up to ब्रह्माण (in 35b). Ś1 K1 2 4 ध्येति; K6 [आ]ध्याति (for ध्याति). K7 नाध्रुव (for नाशुभम्) D6 7 T G1. 3 6 M1. 5–7 मैत्र्यां (D6 °त्रो, G6 °त्रं) ध्यायति नाशुभं —c) K6 D31 वाग्दद (for वाग्दण्ड). K6 -मनसा (for °सां) D7 T G1 3 6 M5 वाङ्मन-कायदंडानां —d) M1 6 7 वि (for नि)

35 D4 om up to ब्रह्माण (cf. v l 34). —a) K4 सम; D31 समा (for सम°) —b) K2 6 Dn1 ब्राह्मणम् (for ब्रह्मा°) K6 7 B0 7–9 Da3 D5 D4 6 7 9 T G1 6 M5 7 अति, Da4 हृति; G3 lacuna (for अभि-) G3 lacuna for वर्तते. —c) K1 इच्छति K6 वाविष्टो; D4 वानिच्छो; D6 चानिच्छे; G3 6 °च्छा (for °च्छो)

36 b) K1 न ह्यती (sic), K6 न कृतीर्; Da4 न कृतिर्; D8 D5 7 T G1 3. 6 M1 5–7 नाकृतिर् (for न कृती) B7 9 निराकृत (for °कृति°) —c) D5 T2 अनैकाग्रं; D7 T1 G1 अनेकाग्र्य (for °काग्रं) K7 D4–6 9 नास्येंद्रियमनोव्यग्र —d) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 M1 6 नाविक्षिप्त (M1 6 °प्तो); D5 न विक्षिप्त; D7 T G1 नातिक्षिप्तो, M7 नावक्षिप्त (for नाति°) Da3 a4 मनोरथा G3 6 नाक्षिप्तो नामनोरथ —After 36cd, K7 Da2 D4–6 9 Kumbh ed ins

679* सर्वभूतहितो मैत्र समलोष्टाश्मकाञ्चन ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति ।
अस्पृह सर्वकामेभ्यो ब्रह्मचर्ये दृढश्च य ।

[Lines 1–2 = (var) 6 36 24 —(L 1) D5 -समो, Kumbh ed मद्दृङ् (for हितो) —(L 2) K7 तुल्या (for तुल्य) —(L 3) K7 Da2 D4 Kumbh ed ब्रह्मचर्यं (for °चर्ये) D5 Kumbh. ed -दृढव्रत (for दृढश्च य)]

—e) K4 Da3 आहिंस; Da4 °सा, D7 °सु (for °स्र). —f) Ś1 K1 2 एष (for ईदृक्) Da3 a4 स ख्या, Dn4 सख्यो, D8 सांख्ये D7 G1 सा(G1 स)ख्याद्

योगैश्वर्यमतिक्रान्तो योऽतिक्रामति मुच्यते ॥ ३७
इत्येषा भावजा बुद्धिः कथिता ते न संशयः ।
एवं भवति निर्द्वंद्वो ब्रह्माणं चाधिगच्छति ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

२२९

व्यास उवाच ।
अथ ज्ञानप्लवं धीरो गृहीत्वा शान्तिमास्थितः ।
उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ १
शुक उवाच ।
किं तज्ज्ञानमथो विद्या यया निस्तरति द्वयम् ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति चैव हि ॥ २
व्यास उवाच ।
यस्तु पश्येत्स्वभावेन विना भावमचेतनः ।
पुष्यते च पुनः सर्वान्प्रज्ञया मुक्तहेतुकः ॥ ३
येषां चैकान्तभावेन स्वभावः कारणं मतम् । C 12 8691 B 12 23d(7) 4 K 12 243 4

(for साख्यो) K7 यमुच्यते (for विमु°)

37 T1 om (hapl) 37 — a) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 यया (for अथ) Ds2 योगैर् (for योगाद्). K7 D4 9 विमुच्येत (for °च्यन्ते) — b) D7 G1 करणैर् (for का°) K1 Da4 निर्वोधसे (Da4 °नात्) (for °ध मे) K6 B0 6-9 Da3 Dn1, n4 Ds D2 3 8 तत् (for मे) — d) Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 निष्क्रामति (for ऽतिक्रा°) Dn1 n4 स मुच्यते (for मुच्यते)

38 a) K7 Ds D4 7 9 T G3 6 M6 7 C8 (gloss सांख्ययोगजा) [ऽ]भयजा; Da4 भावना, G1 M1 5 भयजा (for भावजा) Ś1 K1 2 4 शुद्धि°, K7 D4 5 9 सिद्धि (for बुद्धि°) D6 इत्येषामात्मजा सिद्धि — b) M1 6 कथिता — D5 reads 38cd twice — c) D5 (second time) कर्मणा मनसा युक्तो — d) K7 D4 9 ब्राह्मण (for ब्रह्माण) B6 (marg) 8 (marg as in text) D6 (second time) T2 M1 6 7 ब्रह्माणं चातिवर्तते; D1 T1 G1. 3 6 ब्रह्म (G1 ब्रह्मा, G3. 6 ब्राह्म)णश्चातिवर्तते

Colophon G2 missing, K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7, B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-4 6 9 T G1 3 6 M1, 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 शुकप्रश्न; K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 5 8 M6 शुकानुप्रश्न, K7 D4 6 9 शुकानुप्रश्ने योगोपदेश, M1, 6, 7 मोक्षोपायविधि — *Adhy no* (figures, words or both) K7 5, Dn1 Ds1 D7 T1 G1 3 6 M5 63, Dn4 Ds2 62, D8 M1 6 7 61, D8 58 — *Śloka no* Dn1 39, Dn4 40

229

☞ This adhy is missing in G2 (cf v l 12. 222 19)

1 D5 om the ref — a) G1 धीमान् (for धीरो). D5 अथ ज्ञानलव कर्तुं — b) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 5 6 8 आत्मन॰ (for आस्थित॰) D6 गृहीशांतिमवस्थित॰ — d) D7 T G1 3 6 M5 विद्याम् (for ज्ञानम्)

2 Da4 व्यास (for शुक) — a) K7 D4 6 9 तु (for तज्) M5 अहो, Cap अथो (as in text) Ś1 K1. 2 V1 Ca (Cap as in text) विद्याद्, Da4 विप्र; Dn1 n4 Ds1 D2 5 8 C8 विद्यां (for विद्या) ✿ Ca ज्ञान ज्ञानकारण, ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या । ✿ — b) Ś1 K1. 2 V1 येन; K4 तेन, B0 Dn1 n4 Ds1 D2 5 G1 3 यथा (for यया) K2 4 विस्तरति, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 5 6 8 M1 6 7 निस्तरते (for °रति) — c) Ds1 प्रकृति (for प्रवृत्ति). — d) K1 निर्वृत्तिर्, G1 निवृत्तिम् (for °त्तिर्) G3 इद, M7 अथ (for इति) K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 5 8 वा वद, K7 D4 6 9 चोच्यते; Da4 वाहव (sic), M1 5-7 चैव ह (for चैव हि) — After 2, G1 reads 10

3 After the ref., D7 T G3 6 read 10 — a)

C 12. 8681 B 12. 226(7). 4 K 12. 243. 4 पूत्वा तृणबुसीकां वै ते लभन्ते न किंचन ॥ ४
ये चैनं पक्षमाश्रित्य वर्तयन्त्यल्पचेतसः ।
स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेयः प्राप्नुवन्ति ते ॥ ५
स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्ममनोभवः ।
निरुक्तमेतयोरेतत्स्वभावपरभावयोः ॥ ६
कृष्यादीनि हि कर्माणि सस्यसंहरणानि च ।
प्रज्ञावद्भिः प्रक्लृप्तानि यानासनगृहाणि च ॥ ७
आक्रीडानां गृहाणां च गदानामगदस्य च ।
प्रज्ञावन्तः प्रवक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिताः ॥ ८
प्रज्ञा संयोजयत्यर्थैः प्रज्ञा श्रेयोऽधिगच्छति ।
राजानो भुञ्जते राज्यं प्रज्ञया तुल्यलक्षणाः ॥ ९
पारावर्यं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते ।

Bo 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 8 8 पश्यन् (for पश्येत्) D5 य· पश्येत्स्वस्वभावेन — b) K7 B6 (marg as in text) D1-6 9 T2 G3 अचेतन (for °न) B8 (marg as in text) स विना भावचेतन·, Da4 corrupt — c) Ś1 K1 2 B6 पश्यते , K7 V1 D4 5 9 T2 G3 6 M1. 5-7 पुष्णाति, Da4 उच्यते, D6 7 T1 G1 मुष्णाति (for पुष्यते) K7 न; D7 T G1 3 6 M1 5 6 स (for च) K7 D4-6 9 M1 6 भाव (for सर्वान्) — d) K1 प्रज्ञाया K6 Bo 7 8 D8 युक्त , K7 B6 (orig) D4 9 मुक्ति , B6 (marg) युक्ति ; Ca त्यक्त (for मुक्त) K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 D2 8 8 हेतुकान्, B8 T2 M7 -हे(M7 है)तुक, Da4 हेतुमान् (for हेतुक·)

4 a) D7 T G1 8 6 M1 एषा (for येषा) D4 वा (for च) — b) Bo 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 स्वभावात्; M7 °व (for °व) K6 मन , V1 B6 9 Da3 a4 मत , D7 T G1 8 6 महत् (for मतम्) — c) K3 4 पूत्वा (K4 °र्वा) तृणवसीका वै, K6. 7 (marg) Bo 8 (marg) 9 Dn4 D8 श्रु(Bo पू)त्वा तृ(B8 9 Dn4 D8 नृ)णामृषीणां वा, K7 दूर्वातृणांबुमी कान्वै; V1 B7 Da3 a4 Dn1 D2 5 8 Ca पूत्वा तृणमि षीकां वा (B7 °काया), B6 8 क्षुद्वा (B6 [marg] पूत्वा) तृणमिषीका वा (B8 °काणा); D8 दूर्वातृणवृषीका वा, D6 श्रुत्वा तृणमृषीणां वै; D7 T G1 8 6 Cv दूर्वातृणम्र (T2 °घृ)सीका वै; M1 5-7 भूत्वा तृणबुसीका वै ❀ Cv (reading दूर्वातृणवृसीका ये) परवञ्चनार्थं दूर्वातृणादिकृत वृसीकमासन येषा ते । ❀ — d) K4 च किंचन, D7 T1 G1 कथचन

5 a) B6 (marg) 8 (marg as in text) चैव (for चैन) — b) K4 B7 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 8 निवर्तति, B8 D7 T1 G1 8 6 वर्तयते; Da4 corrupt, D5 वर्णयति (for वर्त°) Dn1 n4 D2 8 8 G1 मेधस (for चेतस·) — c) K7 D4. 9 स्वभावे (for °व) — d) T1 नि (for न) K7 D4 9 च (for ते)

6 b) D8 मोहकर्मा (for °कर्म) K7 D4 6 9 समु द्भव ; D7 T G1. 8. 6 मनोभवं (for °भव·) ❀ Ca मोहकर्ममनोभव , मोहेनाज्ञानेन, कर्मणा पुण्यपापलक्षणेन मन सा चाहकारादिमता जन्यते इति । ❀ — c) Ś1 K1 2 Da3 a4 G3 6 एव, D7 T G1 M5 एवं (for एतत्) — d) Dn1 n4 D81 D2 3 8 M5 परि , M7 वर (for पर)

7 a) K2 कृष्टादीनि (for कृष्या°) K6 Bo 6-8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 5 7 8 T1 G1 3 6 M1 6 [इ]ह, B9 Da4 ह (for हि) Dn4 कर्मा च (for कर्माणि) — b) K6 यस्य, V1 शस्य (for सस्य) K4 -संहारणा नि, D7 T1 G1 3 6 M1 6 संग्रह(G1 °र)णानि; T2 M7 -संधार° (for संहर°) — c) D81 प्राज्ञावद्भि°, G1 प्रजा° (for प्रज्ञा°) K6 Dn4 D4 प्रकृप्तानि, B3 प्रक्लृ प्तानि, B8 (marg) प्रकुप्तानि; Da4 प्रक्लृप्ताभिर् (for प्रक्लृप्तानि). — d) B9 पानापन (for यानासन) Ś1 K1 4 D6 -गृहानि, Da4 ग्रहाणि (for गृ°)

8 a) K1 अक्रीडाना, K7 आक्रीडाणां, Da4 आक्री डना (for °डाना) Ś1 K1 2 D5 गृहानां, Da4 ग्रहाणा (for गृ°) — b) K6 पद्मानाम् (for ग°) D7 T1 G1 8 6 गवानामागतस्य च — c) Da4 प्रज्ञावत (for °वन्त) K4. 6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 प्रयोक्तारो (for प्रव°) — d) D3 ज्ञानविद्भिर् (for °वद्भिर्) G3 6 M7 अनुष्ठित (M7 °तां)

9 a) D5 प्राज्ञा, D6 प्रज्ञा Ś1 K1 2 4 सचोद यति; Da3 सयोजयति; D5 संयोगयति, M7 सयाज° (for सयोज°) Dn4 D4 अर्थे; D6 अर्थे (for अर्थैः) Da4 प्रज्ञान योजयत्यर्थैं — b) K7 प्रजा, M7 प्राज्ञ° (for प्रज्ञा) — c) K3 भुज्यते, M1 भुंजितो· — d) Da2 लक्षण ; D7 T1 G1 लक्षण

10 D7 T G3 6 read 10 after the ref of stanza 3, G1 after st 2 — a) K1 3 4 7 V1 Bo 8 D4 9 परावर्यं; B3 7 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 8 प(Da3 पा) रावर; Ca v पारावर्यं (as in text) K2 च (for तु) — b) K7 D4 6 9 मन्यते (for -लभ्यते). K3 प्रज्ञा मेनैव लभ्यते — c) B6 (marg) चानु (for तान) K7 मृष्टानां ; B8 (marg as in text) सृष्टानि, D7 G1. 3 6

विद्यया तात सृष्टानां विद्यैव परमा गतिः ॥ १०
भूतानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधम् ।
जराय्वण्डमथोद्भेदं स्वेदं चाप्युपलक्षयेत् ॥ ११
स्थावरेभ्यो विशिष्टानि जङ्गमान्युपलक्षयेत् ।
उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत *विशेष्ययोः ॥ १२
आहुर्द्विबहुपादानि जङ्गमानि द्वयानि च ।
बहुपाद्भ्यो विशिष्टानि द्विपादानि बहून्यपि ॥ १३
द्विपदानि द्वयान्याहुः पार्थिवानीतराणि च ।
पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यन्नानि भुञ्जते ॥ १४
पार्थिवानि द्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि च ।
मध्यमानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणात् ॥ १५
मध्यमानि द्वयान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणि च ।
धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ॥ १६
धर्मज्ञानि द्वयान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च । C 12 8704 B 12 K 12 243 17

स्ष्टानां, T1 घृ° (for सृ°) —^{d}) D7 T1 G1 हि (for [ए]व) K4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 विद्यैवेह (K7 D4 6 9 °व हि) परा (Da4 °रां) गति° •

11 ^{a}) Ś1 K1 2 4 चैव (for जन्म) —^{b}) Da4 चतुर्विधां —^{c}) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 जरायुजांडजोद्भिज्ज (K6 7 B8 D4–6 9 °द्भेद), D7 T1 G1. 3 6 जरा चांडमयोद्भेद —^{d}) K4 6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 °स्वेदज (K6 °प) च, K7 D4. 5. 9 °स्वेदजेति, B3 (marg) °स्वेदजांश्च; D6 स्वेदजानि; D7 T G1 3 6 M1. 5–7 स्वेद इति (for स्वेदं चापि)

12 K2 om 12^{a} —^{a}) B9 विसृष्टानि (for विशि°) — K2 reads 12^{b} after द्व (in 13^{b}) and repeats there after from उपपन्न (in 12^{c}) up to द्व (in 13^{b}) —^{b}) K6 7 V1 B8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–4, 6 8 9 M1 6 7 °धारयेत्; B0 6 (marg as in text) 7 9 D5 लक्षय (D5 °ये) (for लक्षयेत्) —^{c}) K7 D4 6 9 तु (for हि) Ś1 K1 2 (first time) 4 M7 यश्चेष्टा, D7 T1 G1 3 6 यच्चेष्टे, T2 °ष्ट (for °ष्टा) —^{d}) K2 (first time) विशिशेत (sic), K2 (second time) विशेषित; Dn1 D2 8 विशेष्येत; T2 विशिष्टेन (for °ष्येत) Ś1 K1 2 (both times) 4 B3 (marg) विशेषयो°; K6 V1 विशिष्ययो°; B0 6 7 9 Da3 a4 D5 6 M6 विचेष्टया; B8 (orig) विचेष्टया; Dn1. n4 D8 D2 3 8 M1 विशेष्य या (M1 °ष्यत°), D7 T1 G1 3 6 M5 विचेष्टकः (M5 °त°), T2 विशेषत° (for *विशेष्ययो°) K7 D4 9 M7 विशेष्ये (M7 °शिष्यै)त्वविचेष्टया (M7 °त°)

13 For the repetition in K2, cf v l. 12 —^{a}) B6 7 9 Da3 D5 चतुर् (for आहुर्) Ś1 K2 (both times) द्विविध; K4 6 7 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 वै बहु; B3 (marg) Da3 हि बहु; D7 9 T1 G1. 3 6 द्विबाहु (for द्विबहु) D4. 9 °पादीनि (for पादानि) M7 आहुर्द्विबहुपादीनि —^{b}) K6 Da3 a4 तु यानि; B6 M1 च यानि (for द्वयानि) K6 7 B0 6–8 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1 3 6 M1 5–7 तु (for च) — K2 om (hapl) 13^{c}–14^{b} —^{c}) Ś1 K1 D5 M7 बहुपद्भ्यो, D7 T G1 3 6 द्विपा(G1 3 6 °प)दानि (for बहुपाद्भ्यो) —^{d}) Ś1 K1 B9 Da4 D5 द्विपदानि; Da3 lacuna, D4 9 M1 6 7 द्विपादीनि (for °दानि) D7 T G1 3 6 M6 जातिधर्माव(M5 °र्मोप)धारणात्

14 K2 om 14^{ab} (cf v l 13) —^{a}) K7 D4 9 M1 6 7 द्विपादीनि; Ds1 D2 6 7 T G3 6 M5 द्विपादानि (for द्विपदानि) Ś1 K1 Ds1 बहूनि; Da4 द्वयाणि; T2 च यानि —^{b}) D5 मध्यमान्युत्तराणि च — K1. 2 om (hapl) 14^{d}–15^{c}, Ś1 reads the same on marg D4 repeats 14^{d}–15^{a} after 16^{abc} —^{d}) D5 यानि (for तानि) B6 (marg as in text) कृत्स्नानि; M1 चान्नानि (for ह्य°)

15 For the repetition in D4, cf v l 14 K1 2 om 15^{abc} (cf v l 14) Ś1 reads 15^{abc} on marg —^{a}) D9 पार्थिवाणि —^{b}) K7 D4 6 9 अधमानि, D5 उत्तराणि (for °मानि) K4 B8 Dn1. n4 D8 D2 3 8 तु (for च) —^{c}) Ś1 V1 D7 T G1 3 6 उत्तमानि; D5 मध्यस्थाने (for °मानि) —^{d}) B3 (marg) जातिधर्माव (for °धर्मोप)

16 D6 om (hapl) 16 —^{a}) D7 T G1 3 6 M5 उत्तमानि (for मध्य°) V1 B7 D8 7 T1 G3 6 द्वयानाहुर् (for °न्याहुर्) — D4 repeats 16^{bc} after the repetition of 14^{d}–15^{a} —^{b}) D9 reads from तराणि up to ज्ञानि (in 16^{c}) on marg — Ś1 K1 2 4 om (hapl.) 16^{c}–17^{b} D4 om (hapl) 16^{d}–17^{c} —^{d}) T2 कार्याकार्याव (for °कार्योप) G1 °कारणात् (for धारणात्)

17 Ś1 K1. 2 4 om 17^{ab}, D4 om. 17^{abc} (for both, cf. v l 16) —^{b}) M7 वेदज्ञान्यपराणि च — K2 om. (hapl) 17^{d}–18^{c}, K1 reads the same

C 12. 8704 B 12 238(?) 17 K 12 243 17 वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठितः ॥ १७

वेदज्ञानि द्वयान्याहुः प्रवक्तॄणीतराणि च ।
प्रवक्तॄणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ॥ १८

विज्ञायन्ते हि यैर्वेदाः सर्वधर्मक्रियाफलाः ।
सयज्ञाः सखिला वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिःसृताः ॥ १९

प्रवक्तॄणि द्वयान्याहुरात्मज्ञानीतराणि च ।
आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्माजन्मोपधारणात् ॥ २०

धर्मद्वयं हि यो वेद स सर्वः सर्वधर्मविद् ।
स त्यागी सत्यसंकल्पः स तु क्षान्तः स ईश्वरः ॥ २१

धर्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातं परे च कृतनिश्चयम् ॥ २२

अन्तःस्थं च बहिष्ठं च येऽधियज्ञाधिदैवतम् ।
जानन्ति तान्नमस्यामस्ते देवास्तात ते द्विजाः ॥ २३

तेषु विश्वमिदं भूतं साग्रं च जगदाहितम् ।

---

twice — d) K7 (orig) देवो; K7 (marg) वेदा, T2 G1 वेदे (for वेदो) Ś1 K1 (both times) 4 येषु, Da3 a4 D5 ह्येप (for ह्येषु)

18 For the repetition in K1 and om of 18abc in K2, of v. l 17 — a) B9 वेदज्ञान (for °ज्ञानि) T2 [द्व]तराणि (for द्वयानि) — b) K7 D9 प्रवक्षाणि, B6 °हूणि; D4 °क्रणि (for °क्तॄणि) — c) K7 प्रवक्ष्यीणि, B6 °हूणि; Dn4 प्रचक्षणीर्; Ds1 D9 प्रवक्त्रानि; D4 प्रवक्रणि (for °क्तॄणि) — d) K2 6 ज्ञा(K6 जा)ति धर्मोप, K7 D4 6 9 वेदज्ञानोप; Da4 सर्वे धर्मोप, M1. 6 7 धर्माधर्मोप (for सर्व°) G1 -कारणात् (for धा°).

19 a) K2 ह, M1 6 [ऽ]पि (for हि) K7 D4. 6 9 तैर् (for यैर्). — b) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 सधर्मा स, K7 D4 6 9 स यज्ञा स, M1 6 सर्वधर्मा, M5 सहधर्मे (for सर्व°) B0 फलक्रिया (for -क्रियाफला°) D7 T G1 3 6 सह धर्मफलक्रिया — c) K2 D5 7 सर्वज्ञा, Da3 lacuna, Dn1. n4 D8 D2 3.8 सधर्मा (for सयज्ञा) Ś1 K1 4 चाखिला; K2 च खिला; K7 D4–7 9 सफला; Dn1 n4 D2 निखिला, Ds2 स्व° (for स°) T2 प्रज्ञायते हि यैर्वेदा°. — d) Ds1 प्रवेक्तृभ्यो K1 4 विनिस्सृता, K2 °गता; D5 विनिश्रिता (for विनिःसृता) K7 D4. 7 9 T G1 3 6 M1 5–7 प्रवक्तृष्वभिनिःसृता (D7 G1 °तान्).

20 a) K7 Dn4 प्रवक्षाणि (for °क्तॄणि). K1 द्वया नाहुर् (for °न्याहुर्) — b) K1 आत्मज्ञानेतराणि च, Da4 °जातीतराणि च — d) Ś1 K1 2 4 धर्माधर्मोप, B8 जन्मजन्मोप, D6 जन्मकर्मोप-, D7 T1 G1 3 6 जन्म मोक्षोप (for जन्माजन्मोप-) G1 कारणात् (for -धा°)

21 b) B9 M1 5 धर्मज्ञ°; D7 T1 G1 3.6 सर्वज्ञ° (for स सर्व°) K6 V1 B0 6–8 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 M6 7 स धर्मज्ञ स सर्व(B0 7 M6 7 धर्म)वित्; K7 D4–6 9 T2 स सर्वज्ञ स धर्मवित्; D2 8 स सर्वज्ञ स सर्ववित् — c) K7 D9 सत्यागी, D7 T G1. 3 6 M1. 5–7 सत्याशी° (for स त्यागी) — d) K6 7 V1 B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D4–7 9 T G1 3 6 M1 5–7 सत्य क्षांतिर् (V1 B8 °त°), B0 8 (orig) Dn1. n4 D2 3 8 सत्य° शुचिर् (for स तु क्षान्त) K6 B0 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 [अ]य (for स)

22 a) K6 B6–9 Da3 Dn1 n4 D2 3 8 ब्रह्म, D5 सर्व (for धर्म) Dn4 विशिष्टं; D7 T1 G1. 3. 6 -प्रतिष्ठा, T2 प्रतिष्ठां (for °ष्ठ) — b) Da4 ब्रह्मणं, M1 ब्राह्मणो (for °ण). — c) K2 निष्क्रांत, Dn4 निस्नातं, M1 6 7 निष्णाता° (for °त). — d) M1 6 तु (for च). G1 M1 6 निश्चया° (G1 °य)

23 a) G1 अंतस्थश् (for अन्तःस्थं) Ś1 K1. 2 6 B0 Da3 Dn1 D9 T1 बहिःस्थ; G1 बहिष्ठश् (for बहिष्ठ). — b) K6 7 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–9 साधि, B8 पंच, T1 ये च (for येऽधि) M7 यज्ञाति (for यज्ञाधि). — c) Ś1 K1 2 4 न पश्यामस्, V1 नमस्यति (for नमस्यामस्) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 ज्ञानान्विता हि पश्यति; B8 (orig) जानाति ते नमस्याश्च, D5 ज्ञानान्वितान्नमस्यामस् — d) K6 transp देवा° and ते K7 D4 9 ते च वै; D6 तात न (for तात ते)

24 a) D5 येषु, M1 6 7 तेषा (for तेषु) — b) K2 साग्रजं, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D2 3 6 8 सर्व (for साग्रं) — c) T G1 3 6 महात्म्य (T2 G6 °त्म; G1 °त्मा) (for माहात्म्य)

25 a) K4 6 V1 B0 6. 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 6 8 आद्य ते; K7 D4 9 अर्हते, B8 आद्यतो, D5 विज्ञेय, D7 T1 G1. 3 6 आद्यत; T2 आद्यं त (for आदि ते). — b) D7 T1 G1. 3 6 धर्म (for कर्म). Da4 चातित्य, Ds1 D7 T1 G3 6 M1. 6 चाधी(Ds1 °धि)त्य (for चातीत्य) K7 D4 6 9 सर्वत (for °श°) — d) Da4 सर्वदेवा, D7 M1 6 सर्वस्येदा°, G1 धर्म

तेषां माहात्म्यभावस्य सदृशं नास्ति किंचन ॥ २४
आदिं ते निधनं चैव कर्म चातीत्य सर्वशः ।
चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वस्येशाः स्वयंभुवः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

२३०

व्यास उवाच ।
एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ १
तत्र चेन्न भवेदेवं संशयः कर्मनिश्चये ।
किं नु कर्म स्वभावोऽयं ज्ञानं कर्मेति वा पुनः ॥ २
तत्र चेह विवित्सा स्याज्ज्ञानं चेत्पुरुषं प्रति ।
उपपत्त्युपलब्धिभ्यां वर्णयिष्यामि तच्छृणु ॥ ३
पौरुषं कारणं केचिदाहुः कर्मसु मानवाः ।
दैवमेके प्रशंसन्ति स्वभावं चापरे जनाः ॥ ४
पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः । C 12.8717 B 12.239(8) 5 K 12.244 5

स्येशा D7 G1 स्वयप्रभु (for °भुव) ꕥ Cv स्वय भुव°, स्वय स्वतन्त्र° परमात्मा, भू° स्थानमेषा वे वयोक्ता । ꕥ

Colophon G3 missing, K8 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent —*Sub-parvan* Ś1 K1 3 4.6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6-9 T G1 3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2 4 शुकप्रश्न°, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3 5 8 M1 6 शुकानुप्रश्न°, K7 D4 6 9 शुकानुप्रश्ने ज्ञान प्राधान्य, M5 शुकानुप्रश्ने ज्ञानप्रशंसा, M7 शुकानुप्रश्ने आत्म ज्ञानप्रशंसन —*Adhy no* (figures, words or both) K6 D8 M1 6 7 62, K7 D4 6 9 6 (sic), Dn1 D7 T1 G1 2.6 M5 64, Dn4 D82 63, D8 59, T2 78 —*Śloka no* Dn1 n4 D8 25

230

☞ This adhy is missing in G2 (cf v l 12 222 19)

1 Da1 om the ref. —a) K7 D4 9 पूर्वकृता (for °तरा) —b) ꕥ Ca ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञानीय प्रवृत्तस्य । ꕥ —c) B8 (marg) ज्ञानवानिव, D8 °न्येव —d) T2 सिध्यते

2 a) K6 B0 न चेत्तत्र (for तत्र चेन्न) Ś1 K1 2 देव; B8 एव; D4 7 9 T G1 एव (for एवं) —b) B8 (marg as in text) सर्वे (for कर्म) K7 Dn1. n4 D2-6 8 9 सिद्धये (for निश्चये) —c) K4.7 B8 (marg) Da3 Dn1 n4 D2 5-8 T2 G1 तु (for नु) D7 T G1 3 6 M7 धा, M5 चो (for ऽयं) —d) Ś1 K1.2 M1 6 ज्ञान, D7 T G1 3 6 M5 दैव (for ज्ञानं).

3 D81 om 3ab —a) Ś1 K1.2 4 देह (for चेह) K6 B0 चेज् (for स्याज्) V1 B8 D6 तत्र वे(V1 चे) दविधित्सा स्याज्, B6 7 9 त(B7 अ)त्र चेदाविर्हिंसा स्याज्; Dn1 n4 D82 D2 3 8 तत्र वेदविधि° स स्याज्, D7 T1 G1 3 6 M1.6 7 तत्र वेदविवि(M1 6 दि)त्सार्थं (M1 6 7 °र्थ); T2 किं तत्र वेदवित्साध्य —b) Da3 a4 कृत्या (for ज्ञान) Ś1 K1 2 6 B0 Da3 a4 सत्, V1 सत्, D7 T G1 3 6 M5 यत् (for चेत्) D4 6 9 पूरुषं

4 With 4, cf 12 224 50 D6 repeats 4ab after 4 —a) K7 D4 6 7 9 T2 G1 3 6 M1. 5-7 पुरुषं (for पौ°) —b) T2 G3 केचित् (for आहु°) K6 7 V1 D4.5 9 कर्म च, T2 G3 6 कर्मेति (for कर्मसु) —c) G1 देवम् (for दैवम्) K7 D4 9 एक, D6 7 T1 G1 एव (for एके) —d) K7 D4 9 स्वभाव K4 B0 9 Da4 Dn1. n4 D8 D2 5.7 8 T1 G1.6 अपरे, K6 7 V1 B6-8 Da3 D4 6 9 इतरे (for चापरे) D8 स्वभावं भूत चिंतका°

5 = (var) 12 224 51 —a) Da4 पुरुषं, M7 पौरुष° Ś1 K1.2 4 6 7 B0 6-9 Da3 a4 D8 D5-6. 8. 9 M1.7 तु (for च) —b) Ś1 K1 2 D81 फलवृत्ति°;

C. 12 8717
B 12 239(8) 5
K 12 244 5

त्रयमेतत्पृथग्भूतमविवेकं तु केचन ॥ ५
एवमेतन्न चाप्येवमुभे चापि न चाप्युभे ।
कर्मस्था विषमं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ६
त्रेतायां द्वापरे चैव कलिजाश्च ससंशयाः ।
तपस्विनः प्रशान्ताश्च सत्त्वस्थाश्च कृते युगे ॥ ७
अपृथग्दर्शिनः सर्वे ऋक्सामसु यजुःषु च ।
कामद्वेषौ पृथग्दृष्ट्वा तपः कृत उपासते ॥ ८
तपोधर्मेण संयुक्तस्तपोनित्यः सुसंशितः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ९
तपसा तदवाप्नोति यद्भूत्वा सृजते जगत् ।
तद्भूतश्च ततः सर्वो भूतानां भवति प्रभुः ॥ १०
तदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददर्शिभिः ।
वेदान्तेषु पुनर्व्यक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ११
आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशः स्मृताः ।

K7 D4 6 9 फल वृत्ति-, B7 8 Dn1 n4 D8 D2 8 8 कालवृत्ति (Dn4 °त्ति); D7 T1 G1 फलवृत्ति; T2 G6 फलवति (for °वृत्ति) —^{c}) B6 द्वयम्; D3 वयम् (for त्रयम्) D4 पृथग्भूते —^{d}) V1 D7 T G1 8 6 M6 च (for तु) K6 केन च, G1 M6 किंचन (for केचन) ❀ Cn अविवेक समुच्चयम् ॥ Cs अविवेक विवेकरहितं मूढभाषितमित्यर्थ । ❀

6 = (var) 12 224 52 —^{ab}) K7 D3 9 एव; D4 7 T1 G8 6 एव, T2 एतं (for एतन्). — K1 om (hapl) 6^{b}–7^{a} —^{b}) K7 D4 9 चैव, T2 M6 एव (M6 °व) (for चापि) V1 उभे वापि न चाप्युभौ; D6 उभे चैव न चाशुभे; D7 T1 G1 8 6 M1, 6 7 उभावेव (T1 G1 8 6 °व) न चाप्युभौ (M7 °भे). K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5 8 एतदेव च नैव (Da4 च दैव, D5 न चैवं) च न चोभे नानुभे (D5 चाप्युभे) तथा (B8 न च) —^{c}) K7 D4 9 कर्मस्थ, D5 एकस्था (for कर्मस्था) K4 6 7 B0 6–9 Dn1 n4 D82 D2–6 8 9 M6 Cn विषय (for °म) Da3 a4 प्राह (for ब्रूयु) ❀ Cn कर्मस्था आर्हता । ❀ —^{d}) K7 Da4 सत्त्वस्था Ś1 K2 4 दर्शना (for दर्शिन)

7 K1 om 7^{a} (of v l 6) K7 om 7 —^{b}) K6 कलिजाघ, B0 °जश्च Ś1 K1 2 4 कलौ (K1 उभे) चापि न संशय, D5 T2 कलिजाश्च न संशय; D7 G1 °जाताश्च सशया (G1 °य) — For 7^{ab}, K6 (also) B6–9 Da3 a4 subst

680* त्रेतायुगे विधिस्त्वेष धर्माणा न कृते युगे ।

— Da4 om (hapl) 7^{cd} —^{c}) K4 प्रशांत्यश्च (for प्रशान्ताश्च) D4–6 हि (for च) ❀ Cn प्रशान्ता निःसंशया । ❀ —^{d}) K2 कृते (for युगे)

8 = (var) 12 224 63 —^{a}) K6 B0 Dn1 n4 D82 D2 8 6 3 दर्शना, D81 दर्शनात् (for -दर्शिन) — K7 reads 8^{b} twice —^{b}) K7 (first time) D8 om सु K6 V1 B0 7 8 D8 D2, 8 6 G8 6 यजुःसु (for यजुःषु). D7 T1 G1 अपि (for च). K2 ऋक्सामस्वयजस्व च; K7 (second time) ऋक्सामयजूंषि च —^{c}) B3 कामक्रोधौ (for °द्वेषौ) K7 D4 9 यतो (for पृथग्). K2 सृष्टा, K7 Dn1 n4 D2 4 2 9 कृत्वा, Da4 दृष्टा; D81 दृष्ट्या (for दृष्ट्वा) —^{d}) M1 6 कृतम्

9 ^{a}) K7 D4 6 9 M7 सयुक्तास्; G8 6 °क्त (for °क्तस्). —^{b}) K1 ततो नित्य; K4 D2 8 तपोनित्य, D8 °निष्ठ (for °नित्य) K6 Da3 D82 D5 सुशसित; V1 सुसयत, B8 °स्कृत, Da4 °सति, D7 T1 G1 8 6 °हित (D7 T1 °सं) (for सुसशित). K7 D4, 9 तपो यज्ञसुसंशित, D6 °नित्या सुशासिता —9^{cd} = (var) 12. 224 53^{cd} —^{c}) Ś1 K1 2 सर्वम् (for सर्वान्). —^{d}) B0 काम्यान्यान्, Da4 काम यान्, D7 T1 G1 यान्कामान् (by transp)

10 = (var.) 12 224 54. —^{b}) D8 D7 T G1 8 6 M1 5–7 यद्भूत (for °त्वा). K7 D4 6 9 भूत सृजति यज्जगत् —^{c}) K6 B3 (marg) Da4 D5 उद्भूतश् D82 तप (for तत) K4 Da4 Dn4 सर्वे; Dn1 सर्व (for सर्वो). D7 T1 G1, 8 6 सत्य तपश्च भूतानां; T2 M1 6 7 स तद्भू(M1 6 तु भू)तश्च भूतानां, M5 स तद्भूत च सर्वेषा —^{d}) D7 T G1 8 6 M1, 6, 7 सर्वेषां (for भूताना)

11 = (var) 12 224 58 —^{a}) K7 D4 6 9 यदुक्त; B9 तमुक्त (for तदुक्तं) K7 पादेषु (for -वादेषु) —^{b}) K7 D4–6 9 तत्त्व (for वेद-) D8 -वादिभि (for दर्शिभि) ❀ Cn गहनं, गहनमिव क्लेशात् दर्शितम् । ❀ —^{c}) Ś1 K1, 2 4 पदांतेषु, D5 वेदांगेषु (for वेदान्तेषु) K6 [अ]पुनर् Ś1 K1 2 व्यस्तं (for व्यक्त). —^{d}) K6 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D81 D2 8 5 8 Cn कर्म (for क्रम) Da3 योगं न, D5 -योगे च (for योगेन) K6 B6 (marg as in text) 7 Da3 a4 युज्यते; Dn4 लक्षते; D5, 6 T2 G1 8 6 M1 6 7 लभ्यते (for लक्ष्यते).

परिचारयज्ञाः शूद्राश्च जपयज्ञा द्विजातयः ॥ १२
परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन द्विजो भवेत् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १३
त्रेतादौ सकला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा ।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ १४
द्वापरे विप्लवं यान्ति वेदाः कलियुगे तथा ।
दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते कलेरन्ते पुनः पुनः ॥ १५
उत्सीदन्ति स्वधर्माश्च तत्राधर्मेण पीडिताः ।
गवां भूमेश्च ये चापामोषधीनां च ये रसाः ॥ १६
अधर्मान्तर्हिता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः ।
विक्रियन्ते स्वधर्मस्थाः स्थावराणि चराणि च ॥ १७
यथा सर्वाणि भूतानि वृष्टिर्भौमानि वर्षति ।
सृजते सर्वतोऽङ्गानि तथा वेदा युगे युगे ॥ १८
विसृतं कालनानात्वमनादिनिधनं च यत् ।
कीर्तितं तत्पुरस्तान्मे यतः संयान्ति यान्ति च ॥ १९
धातेदं प्रभवस्थानं भूतानां संयमो यमः ।　C 12. 8732　B 12. 230(a). 20　K 12. 244 20

12　= (var) 12 224 61　— a) Dn1 Ds D3 आलंभ (for आरम्भ)　Ś1 K1 2 यज्ञ (for °यज्ञा) K6 B0 6 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 क्षत्राश्च, B7 8 T2 क्षत्रा स्युर्, D5 क्षत्रा हि, G1 कंत्रस्य (for क्षत्रस्य)　K4 आरम्भक्षत्रयज्ञश्च ❀ Cs आलम्भ° पश्वालम्भ । यद्वा पाठान्तरे रक्षाहेतुषु युद्धादिषु आरम्भ यज्ञा । ❀　— b) Ś1 K1 2 M7 यज्ञो (for यज्ञा)　M1 6 7 विशां (for विश°)　Ś1 K1 2 4 स्मृत (for स्मृता)　— c) Hypermetric　K2 यज्ञ° (for यज्ञा°)　K7 D4 6 7 9 T G1 8 6 M1 6 7 तु (for च)　— d) Ds तपोयज्ञा (for जप°).

13　a) B7 Da3 a4 निश्चित (for निष्ठित)　— b) Dn4 स्वाध्यायो न, M6 °ये यो (for °येन)　B6 (marg) द्विजोत्तम (for द्विजो भवेत्)　K7 D4–6 9 स्वाध्यायेनैव ब्राह्मण°　— 13^{cd} = Manu 2 87^{cd}　— c) K2 6 अन्य न, Da4 Dn1 अन्यत्र (for °न्न)

14　= (var) 12 224 65　With 14^{ab}, cf 1 209 5^{ab}, 5 App I (No 3), line 28　— a) D6 त्रेतादे; D7 T G1 8 6 त्रेताया (for °दौ)　K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 6 8 केवला, D7 T1 G1 8 6 सहिता; M5 सखिला (for सकला)　— b) K2 यज्ञ (for यज्ञा)　Ds1 वर्णाश्रमास्　K7 D4 6 9 वेदधर्मास्तथाश्रमा°, D5 यज्ञा वर्णास्तथाश्रम°　— c) K1 सरोधाद्　Ś1 K2 4 स्वेद, K1 स्वेह (for स्वेते)　M1 मरोधास्त्वायुषस्त्वेते　— d) K7 D4 6 9 तथा (for युगे)

15　15^{ab} = (var) 12 224 62^{cd}　— a) Da4 विप्लुव; D8 विफल (for विप्लव)　— b) D7 देवा (for वेदा°)　— 15^{cd} = (var) 12 224 66^{ab}　— c) M7 दृश्यते. K6 चापि (for नापि)　Ds1 दृश्यते　— d) Da4 कालेरत° (for कलेरन्ते)　B0 Dn1 n4 D8 D2 8 8 किल (for the second पुन).

16　16^{ab} = (var) 12 224 60^{cd}　— a) G1 स्वकर्माश्च (for स्वध°)　— D6 om (hapl) 16^{b}–17^{a}　— b) D4 नात्र (for तत्र)　D7 G1 धर्मेण (for [अ]धर्मेण)　— c) Da4 भूतेषु (for भूमेश्च)　K7 D4 9 हीयंते, D5 पयसाम्; D7 ये पापा (for ये चापाम्)　— d) Ds1 M1 6 7 औषधीनां (for ओ°)

17　With 17, cf 12 224 68　D6 om 17^{abc} (of v l 16)　17^{ab} is partly damaged in B7　— a) Ś1 K1 2 4 अधर्मांतरिता; Da4 °तर्हितो, D5 अधर्मांतर्हितो　— b) D4 वेदधर्मस्तथाश्रम°　— c) B6 Dn1 n4 Ds D5 T1 G1 8 6 विक्रीयते　K7 D4, 9 स्वधर्माढ्ढे; D7 T G1 8 6 M1 5–7 °र्माश्च (M6 °श्च) (for °र्मस्था°)　— d) M1 5 6 त्रसानि (for चराणि)

18　With 18, cf 12 224 69　— a) K6 यथा भूतानि सर्वाणि　— b) B8 यच्छाति (for वर्षति)　D7 T G1 8 6 M1 5–7 वृष्ट्या तृप्यति प्रावृषि　— c) Ś1 K1 2 सृजति, D7 T1 G1 8 6 M6 सृज्यते, T2 M7 सृजते (for सृजते)　D7 T G1 8 6 वेदतो (for सर्वतो).　— d) Da4 यथा, D0 यतो (for तथा)　Da3 a4 भावा; D4 9 वेदाद् (for वेदा)　M7 कृते (for the first युगे)　Da4 D5 om the second युगे

19　= (var) 12 224 71　— a) K1, 4 विसृत्व, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 a4 Ds D2 8 5 8 निश्चित, K7 D4 6 9 विस्तृतं, D7 T G1 8 6 M5 विहित (for विसृत)　— c) K4 6 7 B0 7 Da4 Dn1 n4 Ds D2–4 6 8 9 यत् (for तत्)　B8 (marg as in text) D6 7 T G1 8 6 M1, 5–7 ते (for मे)　— d) M7 यत्र (for यत°)　K7 D7 T1 G8 6 सयाति (for संयान्ति)　K7 D4 6 7 9 T G1 8 6 M1 5–7 च प्रजा° (for यान्ति च)　K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2 8 5, 8 सूते पश्चास्ति (K6 यश्चांति; V1 यथांति) च प्रजा

C 12 8732
B 12.231(e). 20 स्वभावेन प्रवर्तन्ते द्वंद्वसृष्टानि भूरिशः ॥ २०
K 12 244 20
सर्गः कालो धृतिर्वेदाः कर्ता कार्यं क्रियाफलम् ।
एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तोऽभिप्रशस्यैतत्परमर्षेस्तु शासनम् ।
मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १
शुक उवाच ।
प्रजावाञ्श्रोत्रियो यज्वा वृद्धः प्रज्ञोऽनसूयकः ।
अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २
तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वत्यागेन मेधया ।
सांख्ये वा यदि वा योगे एतत्पृष्टोऽभिधत्स्व मे ॥ ३
मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं समवाप्यते ।
येनोपायेन पुरुषैस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४

---

20 = (var.) 12. 224. 72 — a) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 यच्चेद ; D7 T1 G1 6 यातेदं (G1 °त), G3 सा तेद (for धातेद) Da3 a4 प्रभव, Dn1 °च (for °व) — c) B7, 8 (marg.) Dn1, n4 D8 D2 3 8 स्वभावेनैव वर्तते. — d) K6 B0 6 (marg. as in text) 9 Da3, a4 D5 ब्रह्म (for द्वंद्व). Ś1 K1 2 शस्त्राणि ; K7 D4–6 9 -युक्तानि (for सृष्टानि) B8 (marg.) सर्वश (for भूरिश)

21 = (var.) 12. 224. 73 — a) K7 सर्गं ; B8 (marg.) G3 स्वर्ग, Da4 D8 सर्गा (for सर्ग) B8 (marg.) कामो (for कालो) D6 भृतिर् ; D7 T G1, 3 6 M5 क्रिया (for धृतिर्) — b) K3 काला (for कर्ता) K7 कार्यं (for कार्यं) — c) B6 (marg.) 8 (marg. as in text) सर्वं (for तात). — d) M1 6 7 मा (for मां) G3 पृच्छति.

Colophon : G3 missing, K3 5 B1–5 Da1, a3 Dn3 n3 D1 G4, 5 M3–4 absent. — *Sub-parvan* : Ś1 K1 2 4 6 7 B0 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2–4 6–9 T G1 3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1 2 4 शुकप्रश्न ; K6 V1 B0, 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 5, 8 M5 शुकानुप्रश्न, K7 D4 6 9 शुकानुप्रश्ने धर्मानुख्यापनं, M1 6 क्रियाफलप्रतिपादन, M7 क्रियाफलविपाकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 M1 6 7 63, K7 7, Dn1 D7 T1 G1, 3 6 M5 65, Dn4 Da3 64, D8 60, T2 79. — *Śloka no.* : Dn1, n4 D8 21.

231

☞ This adhy. is missing in G3 (cf. v. l. 12. 222. 19)

1 Da4 व्यास (for भीष्म) — a) K7 D4 6, 9 [ऽ]थ ; B9 तु, D7 T1 G1 3 6 हि (for ऽभि) — b) B9 च (for तु). — c) K6 -चयार्थ (for ध र्मार्थ). M1 सहितम् (for -संयुक्तम्) — d) B6 इमं, B7 इति (for इदं). B6 (marg. as in text) 7 8 प्रश्न, B8 (marg.) वक्तु (for प्रष्टु) D5 इद वचनमब्रवीत्

2 a) K4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T1 G3 प्रज्ञावान् (for प्रजा°) — b) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3 5 6 8 कृत, T2 M5 वृद्ध ; M7 वृद्ध (for वृद्ध) K1 2 4 7 D4 7 9 T1 G1 3 6 M1 5–7 प्राज्ञो (for प्रज्ञो) — c) D5 अनागतमते तिष्ठन् ❀ Ca अनागत, प्रत्यक्षादिप्रमाणानवधृतम्। अनैतिह्यं, इति हासादावश्रुतम् । ❀

3 b) Ś1 K1 2 4 संग (for सर्वं) D7 मे यथा (for मेधया) — c) K7 D4 6 9 सांख्यो ; D7 T1 G1 3 6 सांख्य (for सांख्ये) D4 6 9 योगी ; D7 T1 G1 3 6 योग (for योगे). — d) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 वदस्व ; D7 T G1, 3, 6 M1 5–7 ब्रवीहि (for ऽभिधत्स्व)

4 a) K7 D5 वा (for च) — b) K4 एकाग्रं. K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2, 3 5, 8 यथैका

व्यास उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र सर्वसंत्यागात्सिद्धिं विन्दति कश्चन ॥ ५
महाभूतानि सर्वाणि पूर्वसृष्टिः स्वयंभुवः ।
भूयिष्ठं प्राणभृद्ग्रामे निविष्टानि शरीरिषु ॥ ६
भूमेर्देहो जलात्सारो ज्योतिषश्चक्षुषी स्मृते ।
प्राणापानाश्रयो वायुः खेष्वाकाशं शरीरिणाम् ॥ ७
क्रान्ते विष्णुर्बले शक्रः कोष्ठेऽग्निर्भुक्तमर्छति ।
कर्णयोः प्रदिशः श्रोत्रे जिह्वायां वाक्सरस्वती ॥ ८
कर्णौ त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
दर्शनानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहारसिद्धये ॥ ९
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं रसं गन्धं च पञ्चमम् ।
इन्द्रियाणि पृथक्त्वर्थान्मनसो दर्शयन्त्युत ॥ १०
इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते वश्यान्यन्तेव वाजिनः ।
मनश्चापि सदा युङ्क्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः ॥ ११
इन्द्रियाणां तथैवेषां सर्वेषामीश्वरं मनः ।　C 12 8745 B 12.240(239).12 K 12 245 12

र्यम(Da4 °भ्रम , D5 °र्याद)वाप्यते, K7 D4 6 7 9 T G1 3 6 M1 6-7 पे(K7 D4 9 [अ]प्ये)काश्य यदि वा(D4 9 °दि चा°, M1 6 6 °दृवा)प्यते, B3 (marg) यथैकाश्य समश्नुते — c) D6 केन (for येन) B3 (marg) पुरुषस्, Da4 °पौ (for °पैस्) — d) Ś1 K1 2 त च, K4.6 7 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-5 8 9 तत्त्व, V1 तन्मे (for तच्च) Da4 Dn4 अर्हति

5 a) ✠ C9 तप सात्त्विको निवृत्तिधर्मं । ✠ — b) Ś1 K1 -विग्रहात् (for नि°) — c) D7 T G1 3 6 M1. 6 7 लोभ- (for सर्व) Ś1 K1 सन्यासात्; K2 सध्यासात् (for सत्यागात्) — d) D5 सर्वं (for सिद्धिं) V1 B2 (marg) D5 मानव ; Da4 कश्च न

6 a) B8 (marg as in text) महान्त्येतानि (for महाभू°) — b) K2 B1 पूर्वा सृष्टि , K6 पूर्वसृष्टिं, K7 पूर्वं सृष्टि°, Bo पृथक्सृष्टि°, B3 (orig., marg as in text) भूतसृष्टि , B8 (also marg) Dn4 D8 D2 8 पृथक्सिद्धि°, D6 सर्वसृष्टिं ; D7 T1 G1 8 6 पूर्वं सृष्टौ (for °सृष्टि°) — c) D7 T G1 8 6 M7 काये (for ग्रामे) K2 भूयिष्ठिं प्राणभूद्ग्रामे (sic), K7 D4 6 9 °ष्ट भूत(D6 प्राण)सघाते ; D5 °ष्ठ प्राणभिद्धाहैर् — d) K1 निर्विष्टानि, K2 विनि°, Bo विवि° (for निवि°)

7 G3 om 7a-8b — a) Ds2 D7 T G1 6 देहा (for देहो) K4 7 D4 6 9 स्वेदो, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 8 8 स्नेहो ; D6 7 T G1 6 M1 6-7 स्रोतो (for सारो) — b) D7 T1 G6 स्रुते (for स्मृते) — c) D9 वायु V1 Da4 D8 प्राणापानाश्रितो (Da4 °समो) वायु° — d) Ds1 सं च, D4. 6 9 खानि (for खेषु) D7 T G1 6 M7 आकाश° (for °श)

8 G3 om 8ab (cf v l 7) — a) D7 G1 काते (for क्रान्ते) K2 Da3 विष्णुर्बले , Da4 Dn4 M5 विष्णुवले (Da4 °हे) — b) K1 कौष्टे ; K2 4 V1 Ds2 काष्ठे (for कोष्ठे) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5 8 भोक्तुम् ; B8 (marg) भुजम्, D7 T1 G1. 6 भुक्तिम् (for भुक्तम्) K4 6 V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5-8 T1 G1 6 M1 इच्छति (Dn4 °सि), B8 (marg) T2 M6-7 ऋच्छति (for अर्छति) — c) Dn1 M6 7 च (for प्र) Ś1 K1 2 4 Dn1 D8 D2 8 8 श्रोत्र (for श्रोत्रे) K7 D4 9 कर्णमूले दिश° श्रोत्रे — d) K7 D4 9 च (for वाक्) Ds1 शरीरिणी (for सरस्वती)

9 a) D5 दर्शतानि, D7 T G1 8. 6 M1. 5 6 दृशतानि (for दर्शनानि) K6 Bo 6 (marg) 7 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 दर्शनीयेंद्रियोक्तानि. — d) K1 आवार , D7 T G1 3 6 आहार्यं (for आहार)

10 a) K1 4 7 T1 शब्दस्पर्शं, K6 Bo. 6 7 8 (marg as in text) Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 5 8 शब्द° स्पर्शस् ; B9 Da4 शब्दस्पर्शस्, M1 6-7 शब्द° स्पर्शौ (for शब्द स्पर्शं) — b) K4 6 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5 8 M7 रसो गंधश्च पचम (K4 °मं) — c) V1 Bo 6-8 Dn1 n4 D8 D2 8 8 इन्द्रियार्थान् (V1 °र्थे) (for °याणि) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 8 5 8 विद्याद्, K7 D4 6 9 चार्थान् ; D7 T G1 8 6 M1 5-7 स्वार्थान् (for त्वर्थान्) — d) K6 V1 B6 7 Da3 D7 T G1 3 6 M1 6-7 मनसा (for °सो) Bo 8 9 Dn1. n4 D8 D2 8 5 8 इन्द्रियेभ्यस्तु (B9 °श्र) नित्यदा, Da4 मनसादर्शयस्पुन

11 a) K1 Da4 Dn4 युक्ते — b) B6 8 वश्मीन् (for वश्यान्). Da3 a4 D7 यते च (for यन्तेव) — c) K4 6 Da4 Dn4 सदा युक्ते, B7 समायुंक्ते — d) M1 भूतानां (for °त्मा) Ś1 K1. 2 हृदयस्थित , K4 °यसस्थित° (hypermetric), D7 T1 G1 8. 6 °ये स्थित (for °याश्रित°)

12 a) K4 6 B9 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2, 8 तथैवैषां ;

C. 12 8745 B 12 240(39) 12 K 12. 245 12 नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मनसस्तथा ॥ १२

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ।
प्राणापानौ च जीवश्च नित्यं देहेषु देहिनाम् ॥ १३

आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणशब्दो न चेतना ।
सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान्वै कदाचन ॥ १४

एवं सप्तदशं देहे वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १५

न ह्ययं चक्षुषा दृश्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ।
मनसा संप्रदीप्तेन महानात्मा प्रकाशते ॥ १६

अशब्दस्पर्शरूपं तदरसागन्धमव्ययम् ।
अशरीरं शरीरे स्वे निरीक्षेत निरिन्द्रियम् ॥ १७

अव्यक्तं व्यक्तदेहेषु मर्त्येष्वमरमाश्रितम् ।
योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ १८

विद्याभिजनसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १९

स हि सर्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु ध्रुवेषु च ।

K7 V1 D4 6 9 M5 य(V1 श)थैतेषां; D7 T G1 8 6 यथा तेषां; M1 6 तथैतेषा; M7 तथा तेषां (for तथैवेषा) —^{b}) B8 (marg as in text) ईश्वरो — Ś1 K1 2 4 om. (hapl.) 12^{c}–13^{b}. —^{d}) Da3 Dn1 n4 D2 8 मानसस् (for म°). D5 तदा (for तथा). ❀ Ca भूतात्मा अहंकार' ॥ Cn ° बुद्ध्युपाधिर्जीव' । ❀

13 Ś1 K1, 2 4 om. 13^{ab} (cf v l. 12) D4 reads 13 twice. —^{c}) D5 om from जीव up to देहेषु (in 13^{d}) K6 जीवस्तु, K7 D4 (both times) 6 9 देही च, Da3 a4 जीवस्य (for °श्च) —^{d}) M7 नित्य (for नित्यं) M1 6 7 भूतानि (for देहेषु)

14 ^{a}) K6 आश्रमो, T2 G1 (before corr) आश्रये (for °यो). D4 M1, 5 6 नाति (for नास्ति) Ś1 K1 2 4 शब्दस्य; T1 देहस्य; G1 तत्त्वस्य (for सत्त्वस्य). ❀ Ca आश्रय' उपादानकारणम् । सत्त्वस्य आत्मन' ॥ Cn सत्त्वस्य बुद्धेराश्रय प्रागुक्तो देह ॥ Cv सत्त्वस्य प्राणिसमूहस्य । ❀ —^{b}) K4 Da4 गुणशब्दे, B7–9 Dn1 n4 D8 D2 8 C8 गुणा शब्दो (D8 °ब्दे), D8 गुण शब्दो (for गुणशब्दो) K6 Bo Da3 a4 चेतन (for °ना). D7 T G1 8 6 M1 5–7 गुण सत्त्वस्य चेतना ❀ Ca गुणत्वेन कार्यत्वादिना शब्द्यत इति गुणशब्दो बुद्ध्यादिर्विषयान्त । ❀ —^{c}) Dn4 सत्त्वे (for सत्त्व) M7 चेत (for तेज) ❀ Ca सत्त्वमात्मा तेजो बुद्धिं सृजति ॥ Cn तेज वासना सत्त्व सृजति, न तु गुणान् ॥ C8 तेज दर्शनस्पर्शनादिसामर्थ्यम् । ❀ —^{d}) K4 [अ]गुणान्; Cap गुणा' (for गुणान्) K7 V1 Bo 6 8 Dn1 n4 D2–6 8 9 कथंचन (for कदा°)

15 ^{a}) Dn4 सप्तदशे V1 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 D7 T G1 8 6 देह, Da4 स्नेह (for देहे). —^{b}) K6 धृतं; K7 Da4 D4 9 वृत्त (for वृतं) ❀ Ca सप्तदशमात्मानं षोडशभिर्विकारैर्भूतैरेकादशेन्द्रियै ॥ Cn सप्तदश चिदात्मान, षोडशभि' पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रियार्था स्वभावादयश्च षट् तै ॥ C8. षोडशभि' एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतै । ❀ —^{c}) D. मनीषा (for षी°) K7 विप्र, D5 व्यग्र —^{d}) Ś1 K1. 2 Bo D5 Cp (gloss स्वरूपेण) आत्मना (for °नि)

16 ^{a}) Da3 a4 चक्षुषो, T2 °षां K1 दृश्येन्, M4 ग्राह्यो (for दृश्यो) —^{b}) D8 हि (for च) —^{c}) K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–6 8 9 मनसा तु प्रदीपेन; D7 T G1 8 6 M1 5–7 °सा दीपभूतेन. —^{d}) Da4 महात्मा न (for °नात्मा).

17 With 17, cf Katha Up 1 3 15, 2 22 —^{a}) Ś1 K1 2 रूपस्पर्शं (for -स्पर्शरूप) D7 च, T G1 8 6 M1 6 7 तम् (for तद्) —^{b}) D7 मनसा गंधमव्ययं. —^{c}) B8 (marg) अशरीरी (for °रीर) K2, 4 6 V1 Bo 7 8 (marg as in text) Dn1. n4 D8 D2 3, 7 8 T G1 8 6 M5 शरीरेषु; K7 D4–6 9 °रस्य, B6 9 °रे स्व (for °रे स्वे) —^{d}) K6 7 Dn1 D8 T1 M1 निरींद्रियं (M1 °य), M6 7 निरिंद्रिय'

18 ^{a}) K6 7 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1 8 6 M1 5–7 सर्वे (for व्यक्त) T1 G8 6 देवेषु, M5 भूतेषु (for देहेषु). —^{b}) B8 (marg) सत्त्वेषु (for मर्त्येषु) K1 4 6 7 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 परम्, K2 अपरम्, D7 T G1 8 6 M7 अमृतम् (for अमरम्) D7 T G1, 8 6 आहितं (for आश्रितम्) V1 मर्त्येषु शरणाश्रित —^{c}) Da4 यो न Da4 D5 M6 सं- (for स). —^{d}) Ś1 K1, 2 D5 भूतये, Da3 -भूयते (for भूयसे)

19 = (var) 6 27 18. —^{a}) K7 D4 6 7 9 T G1 8 6 M5 (inf lin as in text) विद्याविनयसंपन्ने, Da3 D8 5 °विजनसपन्ने —^{d}) ❀ Cv समदर्शिन' सम नारायणं पश्यतीति समदर्शिन । ❀ — After 19, K7 reads 22^{a} followed by 20^{d}–21^{d} for the first time, repeating the same in the proper place.

20 For the repetition in K7, cf v. l. 19. K7

वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥ २०
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २१
यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि ।
य एवं सततं वेद सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २२
सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ २३
शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य वा ।
यथा गतिर्न दृश्येत तथैव सुमहात्मनः ॥ २४
कालः पचति भूतानि सर्वाण्येवात्मनात्मनि ।
यस्मिंस्तु पच्यते कालस्तं न वेदेह कश्चन ॥ २५
न तदूर्ध्वं न तिर्यक्च नाधो न च तिरः पुनः ।
न मध्ये प्रतिगृह्णीते नैव कश्चित्कुतश्चन ॥ २६
सर्वेऽन्तःस्था इमे लोका बाह्यमेषां न किंचन ।
यः सहस्रं समागच्छेद्यथा बाणो गुणच्युतः ॥ २७
नैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्यान्मनोजवः ।
तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति स्थूलतरं ततः ॥ २८
सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । C. 12. 8762 B 12. 240[13]. 28 K 12. 245 28

reads 20 on marg — a) D7 T1 G1.3.6 च (for हि) D3 om भूतेषु — c) D7 T1 G1.3.6 महात्मा तु (for °नात्मा) — d) G1 तत (for ततम्)

21 With 21, cf. 6 28 29 For the repetition in K7, cf v l. 19 — a) Dn4 -भूते हि (for भूतेषु). — Ś1 K1.2.4 om (hapl.) 21c–22b.

22 Ś1 K1.2.4 om. 22ab (cf. v l. 21) — a) D7 T G1.3.6 M1.6.7 मे ह्यात्मा (for वेदात्मा) ❀ Cs वेदात्मा वेदपुरुष । आत्मा जीवात्मा । परमात्मनीति विवेक स्यादिति योग्यपदाध्याहार । यावद्यावद्वेदाभ्यासो भवति ताव त्तावदात्मविवेकबुद्धिर्भवतीति भाव । ❀ — c) K6 D4 एव (for एवं) — d) K6 यो (for सो)

23 With 23, cf. B 12 262 32, 269 22 B 13 113 7 Quoted in Br Sūtra Bhāṣya under iv 2 14. — a) D3 भूतात्मा, D4 lacuna. — b) Bom ed. विभोर् (for सर्व-) D4 वा (for च) — c) Ś1 K1.2 M1.6.7 (sup lin as in text) च, G1 वि (for [अ]पि) T2 मुह्यते V1 देवा अपि विमुह्यति — d) Ś1 K1.2 चापदस्य; K4 शापा°, M1.6.6 ह्यप° (for अप°). ❀ Cs अपदस्य पदन्यासरहितस्य, पदन्यासलक्षण रहिते ब्रह्मणि वर्तमानस्य, मार्गागम्ये परमात्मनि पदैषिण पद न्यासं कर्तुमिच्छन्त ॥ Cv अपदस्य, पद्यते ज्ञायते अनेनेति पद प्राकृतदेह तद्रहितस्य । ❀

24 With 24, cf. 12 174 19, B 12 323[2] 19 — a) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1.n4 D5 D2 3 8 श(Dn4 स)कुंतानाम्, K7 D4–6 9 शकुनानाम् (for °नीनाम्) — b) K7 D4–6 9 T G1.3.6 च (for वा) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3.8 मत्स्याना मिव चोदके — c) K7 तथा (for यथा) V1 दृश्यते (for दृश्येत) — d) D5 [अ]स्य (for सु) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1.n4 D5 D2 3 8 तथा ज्ञानविदां गतिः

25 a) ❀ Cn काल उक्तरूपो जीव । ❀ — c) K1 2 4 पश्यते (for पच्यते) — d) Dn4 ते (for तं) K6 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 transp न and वेदेह Da4 कश्च न

26 D5 om. (hapl.) 26a–27b — a) D7 T G1.3.6 M5 नात, M1 6 7 न चैव (for न तद्) — b) K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3.a4 Dn1 n4 D5 D2.3 8 पुन ; B5 (marg) पुर (for तिर). K7 D4.9 तु न (for पुन). D6 नाधस्ताच्चापि पार्श्वत, D7 T G1 3 6 M5 7 नाधश्चरति वा पु(M7 यत्तु)न ; M1.6 नाधस्ताच्च कुतश्चन — After 26ab, M1.6 7 ins

681* इन्द्रियैरपि बुद्ध्या वा गृह्यते न कदाचन ।

— c) D4.6 9 परि- (for प्रति) K2 गृह्णेत; K7 Da3 D4 6 9 -गृह्णीत (K7 °ता); D7 T G1.3 6 M1.6–7 -गृह्णाति (for गृह्णीते) — d) K6 B5 Da3 a4 नैवं; D7 T1 G1 3 6 न तु (for नैव) K6 Bo 6–9 Da3 Dn1.n4 D5 D2 3 8 किंचित्, Da4 किं स्वित् (for कश्चित्) Da4 कुतश्च न

27 D5 om. 27ab (cf. v l. 26) — a) D7 सर्वे- तर्था Da4 हीमे (for इमे) — c) K6.7 V1 Bo 6 8 (marg).9 Dn1.n4 D2 3 5 8 यद्यजस्रं (for य सहस्र) — d) Dn1 बाणोर् K2 Da3 T G1.3 6 गुणाच्च्युत, Da4 गुणोच्युत (for गुण°)

28 a) D5 [ए]य (for [इ]याद्) — b) B1 3 (marg as in text) यद्यदि; D7 T1 G1 3 6 यदि च (for यद्यपि) Ds1 मनोजवा. — c) K2 6 7 D4.6 7 9 T G1.3.6 M1 6–7 तस्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति — d) K2 सूक्ष्मात् (for नास्ति) D7 T1 G1 3 6 स्थूलतमं (for °तरं). K6 यथा, B3 9 Da4 तथा; G1 तम (for तत).

C 12 8762
B 12 240(39) 29
K 12 245 29

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २९
तदेवाणोरणुतरं तन्महद्भ्यो महत्तरम् ।
तदन्तः सर्वभूतानां ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ ३०
अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।
क्षरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं ह्यमृतमक्षरम् ॥ ३१
नवद्वारं पुरं गत्वा हंसो हि नियतो वशी ।
ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ ३२
हानिभङ्गविकल्पानां नवानां संश्रयेण च ।
शरीराणामजस्याहुर्हंसत्वं पारदर्शिनः ॥ ३३
हंसोक्तं चाक्षरं चैव कूटस्थं यत्तदक्षरम् ।
तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनी ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

---

29 = (var.) 6. 35 13 — ^{a}) Da4 Dn1 पादं सं; D7 T G1.3 6 M1.6-7 ॰पादं तत् (for पादान्तं) ❀ Cs सर्वत इति सार्वविभक्तिकस्तसि सर्वेषां पाणय: पादाश्च यस्य। ❀ —^{c}) D8 लोक (for लोके).

30 ^{a}) K6 अणवतरं, K7 (also as in text) Ds1 अनुतरं —^{b}) D7 T G1.3 6 महद्भ्यश्च महत्तर —^{c}) Da4 सदांत॰. —^{d}) T2 ध्रुवस् (for ध्रुव) Ś1 K1 2 4 सर्वं (for तिष्ठन्) G1 दृश्य च (for दृश्यते).

31 ^{a}) D5 चाक्षर (for च क्षरं) D7 T G1 3 6 अक्षरश्च क्षरश्चैव —^{b}) Da4 द्वैधि (for द्वैधी) —^{c}) Ś1 K1 2 M5 क्षरं (for क्षर) —^{d}) D7 T G1.3 6 M5 दिवि (for दिव्य) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D8 6 8 स्वमृतम्; K7 Dn4 D2.4 9 तमृतम् (for ह्यमृ॰) Ś1 K1 2 4 अव्ययं; K7 D1.6 9 अक्षयं (for ॰रम्) D5 दिव्य स्वक्षरमव्ययं.

32 ^{a}) Ds1 om. (hapl.) र पु. — V1 reads 32^b–34^a on marg —^{b}) K7 D8 D1-6.9 T M5 6 Cs वि, D7 G1 3 6 M1 7 [s]पि (for हि) D4 नियता, M7 नयते (for नियतो) ❀ Cs विनियतो वद्ध॰। ❀ —^{c}) Da3 om. सर्वे K7 D4-6 9 य ईश सर्वभूतस्य; V1 B0 8 (marg) Dn4 D7 T1 G1 3 6 M7 ईश्वर॰ (B8 ईदृश) सर्वभूतस्य

33 V1 reads 33 on marg —^{a}) K7 D9 ही(D9 हा)नानांग; B0 8 (marg as in text) D4 6 हानेनांग; B7 हानिभंग, T2 एतेनांग (for हानिभङ्ग॰). D7 T1 G1 3.6 M1.6-7 भावे(M1 6-7 हाने)न ग(M5 ह)त कालानां; Cs पातेनाज विकल्पानां —^{b}) Da4 नराणां (for नवानां). K4 6 B0-9 Dn1 n4 D8 D2.6 7 8 T G1 3 6 M1 6-7 सचयेन; V1 B0 समयेन (for ॰येण) —^{d}) Ś1 K1 M6 पर; Dn4 पाद (for पार)

34 V1 reads 34^{abc} on marg —^{a}) K4 Da3 हंसोक्ते (for ॰क्तं) B0 7-9 Da4 Dn4 D3 M7 च क्षर; Da3 त्वक्षरं; D7 T G1 3 6 M1 5 6 Cs यत्क्षरं (for चा क्षरं). —^{b}) D9 कूटक (for ॰स्थ) B3 (marg) कूट स्थत्वात्तदक्षरं —^{c}) K4 प्राप्तो; B3 (marg) ब्रह्म (for प्राप्य). —^{d}) Ś1 K1 2 4 मृत (for प्राण) K6 ॰क मंणी; B7 ॰जन्मनां; Da4 Dn4 Ds1 जन्मनि (for ॰नी). D7 T G1 3 6 M1.6-7 जरान्मरणजन्मनी (D7 T1 G1 ॰नि) — After 34, D7 T G1 3.6 M1 6-7 read 12. 232. 2^{cdef} for the first time, repeating the same in the proper place

Colophon G3 missing, K3 5 B1-5 Da1.a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1 3 6 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 शुक प्रश्न॰; K6 7 V1 B0 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D1-6. 8 9 M5 शुकानुप्रश्न; M1.6 ब्रह्माभिगमनाभ्युपायन (M6 ॰पायं); M7 ब्रह्माधिगमाभ्युपायकथन. — *Adhy. no* (figures, words or both) K6 D8 M1 6 7 64, K7 8, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 66, Dn4 Ds1 65, D8 61; T2 80 — *Śloka no* Dn1 34, Dn4 D8 33.

२३२

व्यास उवाच ।
पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावदिह तत्त्वतः ।
सांख्यन्यायेन संयुक्तं यदेतत्कीर्तितं मया ॥ १
योगकृत्यं तु ते कृत्स्नं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वशः ।
आत्मनो व्यायिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥ २
तदेतदुपशान्तेन दान्तेनाध्यात्मशीलिना ।
आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ॥ ३
योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ।
कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ॥ ४
क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ।
सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ ५
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुः श्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ ६
अप्रमादाद्भयं जह्याल्लोभं प्राज्ञोपसेवनात् ।
एवमेतान्योगदोषाञ्जयेन्नित्यमतन्द्रितः ॥ ७
अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताः प्रणमेत च ।
वर्जयेदुद्धुपितां वाचं हिंसायुक्तां मनोनुगाम् ॥ ८　C. 12 8776 B 12 241[40] 9 K 12.246 9

232

☞ This adhy is missing in G2 (of v l. 12 222 19) — With this adhy., of Brahmapurāṇa (Ānandāshram) 235 36–68

1 a) K1 2 4 मत्पुत्र (for सत्पुत्र) — b) Ds2 D8 5 7 सत्त्वत˚; T2 सत्पर (for सत्त्वत˚) — c) K4 G1 सांख्य (for सांख्य-) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2 3 8 -ज्ञानेन (for न्यायेन). Ś1 K1 2 M5 युक्त यत्, K7 D4, 6 9 युक्त च (for संयुक्तं) — d) Ś1 K1 2 V1 B9 D5 M5 सदेतद् (for यदे˚)

2 a) Da4 कृत (for -कृत्यं) K6 च; D4 नु (for तु) D7 G1 3 6 वत्, T1 यत् (for ते) — b) K1 3 4 6 D5 वर्णयिष्यामि; M5 कीर्त˚ (for वर्त˚) — D7 T G1 3 6 M1, 5–7 read 2cdef for the first time after 12 231 34 — c) K6 एकस्त्वं (for ˚त्व) K1 मानसोर् (for म˚) ❀ Cn एकत्व बुद्धिमात्रेणावस्थानम्, बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत् । ❀ — e) K2 ध्यायनस्; K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2 3 5 8 व्यापिनस्; D7 T1 G1 3 (all second time) व्यधि˚, D7 T1 (both first time) 2 (both times) G1 3 (both first time) 6 (both times) M1 (second time) 5–7 (all both times) [ऽ]व्ययि˚; M1 (first time) [ऽ]प्ययिनस् (for व्यायि˚) — f) T2 ज्ञानमेव तदुत्तम

3 b) Dn4 -शालिना (for शी˚) T2 दांतेनाध्यात्मनि स्थित ❀ Cs अध्यात्मशीलिना देहात्मविवेकतत्परेण । ❀ — c) Ds D7 T G1 3 6 M1, 5–7 शुद्धेन (for बु˚) ❀ Cn बुद्धेन अविचलता सत्त्वज्ञानात् । ❀ — d) K7 श्रुति; D7 T1 G1 3 6 शुद्ध- (for शुचि)

4 a) K2 समुच्छ्रित्य; K7 D4 9 ˚त्सृज्य, D7 T G1 3 6 M7 समुच्छिद्यात् (for ˚च्छिद्य) — 4b is damaged in B7 — b) D7 T1 G1 पचधा (for पञ्च यान्) — c) Bo Da4 काम (for कामं) — d) D6 om (hapl) from पञ्चमम् up to पाद च (in 6b).

5 D6 om 5 (cf. v l 4) — a) K7 D4 9 दमेन (for शमेन) — c) K6 सत्य; Da4 G3 सत्त्व (for सत्त्व) ❀ Cn सत्त्वसंसेवनात् सत्त्वेन बुद्ध्या संसेवन परिशीलनमर्थानां तेन । ❀ — After 5, D7 T G1 3 6 M5 read 7

6 D6 om up to पादं च (cf. v l 4) — a) V1 रक्ष्येत् — b) Da4 पादस्य; T2 पादौ च; M1 6 -पादश्च (for पाद च) — c) D7 T1 G1 3 6 श्रोत्रं (for श्रोत्रे) — d) M1 6 वाचश्च (for वाच) D5 बुद्धिमान्, D7 T G1 3 6 M1 5–7 विषया (for कर्मणा). D4 6 8 9 मनोबुद्धिसमाधिना ❀ Cn कर्मणा यज्ञादिना । ❀

7 D7 T G1 3 6 M5 read 7 after 5 — a) K1 अप्रसादाद् (for अप्रमा˚) — b) Ś1 K1 2 4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 दर्भं; D6 दम (for लोभ) D7 T1 G1 3 6 M1 प्रज्ञोप- (for प्राज्ञोप)

8 = (var) 12 227 9 — a) Ś1 K1 2 Da4 D5 अग्निं च (for अग्नींश्च) D5 7 T G1 3 6 अर्चेद् (for चा˚) — b) Da4 M1 6 प्रणमेन (for ˚मेत). G3 6

C 12.8776
B 12.241(40) 9
K 12.246 9

ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः ।
एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ९
ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ।
शौचमाहारसंशुद्धिरिन्द्रियाणां च निग्रहः ॥ १०
एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ।
सिध्यन्ति चास्य सर्वार्था विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ ११
समः सर्वेषु भूतेषु लब्धालब्धेन वर्तयन् ।
धुतपाप्मा तु तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ १२
मनसश्चेन्द्रियाणां च कृत्वैकाग्र्यं समाहितः ।
प्राग्रात्रापररात्रेषु धारयेन्मन आत्मना ॥ १३
जन्तोः पञ्चेन्द्रियस्यास्य यदेकं छिद्रमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ १४
मनस्तु पूर्वमादद्यात्कुमीनानिव मत्स्यहा ।

या (for च) —[e]) K2 रुपिता; K6 V1 B0 6 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Ds1 D5 Cp (gloss दाहिकां, परोपतापिनीं) उषतीं; K7 Ds2 D8 4 7 9 T G1 3 6 M1 6-7 रुशतीं, B7 Dn4 उशतां, Dn1 D2, 8 Ca (Cap कृपतीं) Cn (gloss कामप्रधानां, विटगोष्ठीरित्यर्थः) उशतीं; D6 असतीं (for रुषितां) —[d]) Da4 D5 हिंसायुक्तं; Ds1 °युक्तो; D4 9 °युक्ता (for °युक्तां) K6 मनोनुग°; K7 D4 6.9 मनस्तुदां; B0 8 Dn1 n4 Ds2 D3 8 8 Cn (gloss मनोभङ्गकारिणीं) मनोनुदां; D5 मनस्तथा; G1 मनोयुगम, M1 6 7 अनर्थिका (for मनोनुगाम्)

9 [a]) D7 T1 G1 3.6 M1.6 7 शुक्लं (for शुक्रं) —[b]) D7 T G1 3 6 यस्मिन् (for यस्य) D5 T2 (sup lin) M1 7 रस; D7 T2 (orig) G3 6 तत, G1 तत° (for रस) —[c]) V1 B0.8 (marg) Da3 Dn1 n4 D5 D2 8 6-8 एतस्य (for एकस्य) K6 7 D4 9 नून, T1 सर्वं, M1 5 6 भूत (for भूतं) Dn1 D2 भव्यस्य (for भूतस्य) ❀ Ca भूत सत्य न तु विवर्तवादिनामिवासत्यम् । भूतस्य सिद्धस्याकल्पितस्य । ❀ —[d]) K4 6 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 6 8 द्दष्ट (for द्वय)

10 [a]) Ś1 K1 2 दानम् (for ध्यानम्) Ś1 K1 ध्यान; D5 lacuna (for दान) —[b]) Da4 सत्क्रिर् (for सत्यं ह्रीर्). —[c]) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 आचार (for आहार) Ś1 K1, 2 4 D8 (marg as in text) 6 °संसिद्धिर् (for °संशुद्धिर्). —[d]) K6 संग्रह°, Dn1 वि° (for नि°)

11 11[ab] = (var) 12 227 7[cd]. —[a]) K7 D4 9 विवर्धयस् (for °र्धते) D4 om from तेज up to वर्तयन् (in 12[b]) —[b]) D7 पापानां (for पाप्मानं) D4 चापि (for चाप) —K7 M1 6 7 om 11[cd] —[c]) B0 सर्वात्मा (for °र्था) —[d]) G1 प्रज्ञान (for वि°). B8 (marg) प्रवर्धते; D7 T G1 3 6 प्रकाशते (for प्रवर्तते) ❀ Ca. विज्ञान साक्षात्कारलक्षणम् । ❀

12 D4 om 12[ab] (cf v 1 11) —[a]) D5 स्थिरस (for समः) —[b]) K6.7 D6 9 यथालब्धेन (for लब्धाल°) K3 M1 7 वर्धय (M1 °ये)त्, K6 B0 Dn4 D5 D7 T G1 3 6 M5 6 वर्तयेत् (for °यन्). —[c]) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 6 8 T G1 3 6 M1 5-7 धूतपाप्मा; D7 हृत° (for धुत°) Ds1 lacuna, Ds2 T2 च (for तु) —[d]) G1 M1 लब्धाहारो (for लघ्वा°) D4 यतेन्द्रिय° (for जितेन्द्रिय°). —D7 G1 om 12[c]-13[d], G3 om (? hapl) 12[c]-14[b] Ds1 reads 12[c]-13[b] on marg —[e]) K1 2 Da4 D4 कामक्रोधो (K1 °धा) (for °क्रोधौ) —[f]) ❀ Ca निनीषेत्, निदिध्यासनेनेच्छेत् ॥ Cn निनीषेद् वशीकर्तुमिच्छेत् । Cs निनीषेद् आत्मानमिति शेषः । ❀

13 13[ab] = (var) B 12 251[50] 4[ab] D7 G1.3 om 13 (cf. v 1 12) Ds1 reads 13[ab] on marg —[b]) K3 Da4 D4 T2 कृत्वैकाग्रं (for °ग्र्यं) K1 समाहित —[c]) K6 7 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 Cp पूर्वरात्रापरार्धे (K7 D4 9 °त्रे) च; Da3. a4 प्राग्रात्रेपररात्रे च; T पूर्वरात्रेपररात्रे च; G6 M1 6 7 पूर्वरात्रेपररात्रे च, M6 पूर्वरात्रेपरारात्रे, Cpp प्राग्रात्रापररात्रे च. Ca cites प्राग्रात्रेर् —[d]) Ś1 K1, 2 4 B0 धारयन् (for °येन्) Ś1 K1 2 4 आत्मवान्; K6 7 V1 B0 8 Dn1, n4 D5 D2-6, 8, 9 G6 आत्मनि (G6 °न) (for °ना).

14 = (var) 5 33 65, (var) Manu 2 99 G3 om. 14[ab] (cf v 1 12) T1 reads 14[ab] twice —[a]) D7 T1 (second time) G1 6 तत (for जन्तो°). —[b]) B6 यद्येक (for यदेक) K4 इन्द्रिय ❀ Ca छिद्रं विषयासक्ति । ❀ —[c]) K4 [s]सि (for ऽस्य) K6 7 D6 श्रवति (K6 °ते); V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 M1 6 7 स्रवते (for °ति). —[d]) D5 गिरे; D7 T1 G3 6 द्रुते; G1 मृते (for दृते) K2 4 पात्राद् (for पादाद्) K6 इवोधक (sic) ❀ Cn दृते चर्मकोशस्य । ❀

15 [a]) Ś1 K1 2, 4 विषयान् (for मनस्तु) K7 D4-6 9 तत (for तु) D5 सर्वम् (for पूर्वम्). —[b])

ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वां घ्राणं च योगवित् ॥ १५
तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः ।
तथैवापोह्य संकल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत् ॥ १६
पञ्च ज्ञानेन संधाय मनसि स्थापयेद्यतिः ।
यदैतान्यवतिष्ठन्ते मनःषष्ठानि चात्मनि ।
प्रसीदन्ति च संस्थाय तदा ब्रह्म प्रकाशते ॥ १७
विधूम इव दीप्तार्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ।
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे पश्यत्यात्मानमात्मना ।
सर्वं च तत्र सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ॥ १८
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
धृतिमन्तो महाप्राज्ञाः सर्वभूतहिते रताः ॥ १९
एवं परिमितं कालमाचरन्संशितव्रतः ।
आसीनो हि रहस्येको गच्छेदक्षरसात्म्यताम् ॥ २०
प्रमोहो भ्रम आवर्तो घ्राणश्रवणदर्शने । C 12 8790 B 12. 241[40].23 K 12 246 23

K6 के मीनम्, V1 Dn1 n4 D8 D3 3 5 8 T2 M1 5–7 Cn. 8 कुमीनम्, B0 6 7 8 (marg) 9 कूर्माणाम्, D7 T1 G1 3 6 कुळीरम्, D9 के मीनान् (for कुमीनान्) ❀ Ca कुमीनान् क्षुद्रमत्स्यान् ॥ Cn कुमीनम् जालदश क्षमम् ॥ Cp (reading कूमीलान्) कूमीन् लान्ति गृह्णन्तीति कूमीला मत्स्या । तान्यथा उपायेनैकचित्ततया बध्नाति । ❀ — c) T2 अत्र, M1 तत्र (for तत) D7 T G1 3 6 च चक्षुश्च; M1 5–7 त्वच चक्षुर् (for ततश्चक्षुर्). — d) Da4 M7 जिह्वा- (for जिह्वां) K1 प्राण (for घ्राण)

16 b) K1 नमसि (for मनसि) K6 ध्यापयेद् (for स्थाप°) B7 9 Da3 a4 यदि, D7 T1 G1 3 6 व्रती (for यति°) ❀ Ca मनसि स्थापयेत् विषयविमुखानि कुर्यादित्यर्थः । ❀ — After 16^{ab}, K7 reads 17^{cd} for the first time, repeating it in its proper place K1 G6 om. (hapl.) 16^{c}–17^{b} — c) B3 (marg as in text) [आ]योज्य (for [अ]पोह्य) T2 सकल्पं — d) K6 [ऽ]ध्यात्मनि; Da3 a4 आत्मनि; D5 [ऽ]प्यात्मनि (for ह्यात्मनि) K1 धारये, M6 (*sup lin* as in text) सारयेत् (for धार°)

17 K1 G6 M5 om. 17^{ab} (for K1 G6, cf v l 16) — a) D7 T1 G1 3 त च; T2 तत्त्व (for पञ्च) M1. 6 7 स्थानानि (for ज्ञानेन) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 पञ्चेंद्रियाणि सधाय (B6 m 3 [marg as in text] °यें) ❀ Ca (reading पञ्चज्ञानेन) पञ्चविषयनिष्ठेन ज्ञानेन । ❀ — b) Ś1 K2 D7 T G1 3 मन स (for मनसि) B9 Da3 a4 Cpp यदि, D7 T1 G1 3 व्रती (for यति) — K7 reads 17^{cd} for the first time after 16^{ab} — c) K7 (both times) D4 7 9 T G1 3 6 M7 यदेतानि, V1 M1 तदै°; Da3 a4 यदि तानि (for यदैतानि) D4 5 एव (for अव) K1 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 M1 5–7 -तिष्ठति (for तिष्ठन्ते) — d) D4 वा (for च) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 मन पष्ठान्यथात्मनि — e) D5 प्रसीदति K6 B3 Da3 D8 संस्थाप्य, B6 (marg as in text) 7 8 (marg) 9 °यां (for °य) ❀ Ca सस्थाय सम्यग्रूपेणा त्मप्रवणतया स्थित्वा ॥ Cn सस्थाय नाशं प्राप्य । प्रसीदन्ति सकल्पज कालुष्य त्यजन्ति । ❀ — f) T1 G1 3 6 तथा (for तदा)

18 a) B9 दीप्तार्चिर्, Da3 a4 D7 T G1 3 6 सप्ता र्चिर् — b) K4 दीप्तमान्; D5 7 T1 G1 3 6 मूर्ति° (for दीप्ति°) — c) Ś1 K1 2 V1 B0 वैद्युताग्निर् (for °तो ऽग्निर्) — d) D7 G1 3 6 पश्यति (for पश्यति) K7 V1 D2–7 9 T G1 3 6 M1 6 7 आत्मनि (for °ना) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 दृश्यतेत्मा तथात्मनि, M5 दृश्येतात्मा तदात्मनि — e) Dn1 D2 3 8 सर्वस् (for सर्वं) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 D8 D2–4 6–9 T G1 3 6 M1 5–7 तत्र स, D5 सत्र च (by transp) Dn4 सप्रह्मत्रसमर्वत्र (sic) — f) T2 व्यापकत्व (for व्यापकत्वाच्). D5 M1 6 7 न (for च)

19 19^{ab} = B 12 251[50] 7^{cd} — a) D5 ते (for त) G1 पश्यती — b) Dn4 D8 ब्राह्मणाय (for °णा ये) — c) K3 महायशा, K6 B7 8 Dn1 D2 7 °प्रज्ञा; G3 °प्राज्ञ (for °प्राज्ञा). — d) M7 सर्वभूते (for °भूत)

20 b) Da4 यच्चरन् (for आचरन्) B6 संसित; B7 Dn4 D8 D3–5 9 शासित, M1 6 सशित (for °स). M1. 8 सदा (for व्रत°) — c) Ca रसस्य (for रहसि) — d) Dn4 रक्षेद्, Ca इच्छेद् (for गच्छेद्) K4. 6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 M1 Cn p (Cpp as in text) सात्म्यतां, B6 (marg) 8 D7 T G1 3 6 M5 सात्मतां (for सात्म्यताम्) ❀ Cn (reading सात्म्यता) समतां लक्षणभेदाभाव, स्वार्थे ष्यञ् । ❀

21 a) B7 9 आमोहो, Da4 D4 G3 6 प्रमोदो; T1 G1 प्रमादो (for प्रमोहो) K2 भ्रुम (sic), Da4 भ्रम; D6 भ्रंश (for भ्रम) D6 आवर्ते (for °र्तो). ❀ Ca आवर्तो वातविकार । उदरमलादीनामावर्तनं शरीर-

C 12 8780 B 12.241(40).23 K 12.245.23 अद्भुतानि रसस्पर्शे शीतोष्णे मारुताकृतिः ॥ २१
प्रतिभामुपसर्गांश्चाप्युपसंगृह्य योगतः ।
तांस्तत्त्वविदनादृत्य स्वात्मनैव निवर्तयेत् ॥ २२
कुर्यात्परिचयं योगे त्रैकाल्यं नियतो मुनिः ।
गिरिशृङ्गे तथा चैत्ये वृक्षाग्रेषु च योजयेत् ॥ २३
संनियम्येन्द्रियग्रामं गोष्ठे भाण्डमना इव ।
एकाग्रश्चिन्तयेन्नित्यं योगान्नोद्वेजयेन्मनः ॥ २४
येनोपायेन शक्येत संनियन्तुं चलं मनः ।
तं तं युक्तो निषेवेत न चैव विचलेत्ततः ॥ २५
शून्या गिरिगुहाश्चैव देवतायतनानि च ।
शून्यागाराणि चैकाग्रो निवासार्थमुपक्रमेत् ॥ २६
नाभिष्वजेत्परं वाचा कर्मणा मनसापि वा ।
उपेक्षको यताहारो लब्धालब्धे समो भवेत् ॥ २७
यश्चैनमभिनन्देत यश्चैनमपवादयेत् ।
समस्तयोश्चाप्युभयोर्नाभिध्यायेच्छुभाशुभम् ॥ २८
न प्रहृष्येत लाभेषु नालाभेषु च चिन्तयेत् ।

स्यैव भ्रमणमिव वा ॥ Cp आवर्तो विषयान्तररसास्वाद । ❀ —[b]) Ś1 K1 3.4 V1 Bo Ds1 M1 घ्राण; K7 घ्राण, Da4 घ्राण (for घ्राण). D5 दर्शनै —[c]) Ś1 K1 2 V1 Bo 8 रसस्पर्शौ; D7 T1 G1 रसै स्पर्शे; T2 M5 रसे स्पर्शे (for रसस्पर्शे) —[d]) Da3 a4 शीतोष्ण, D7 T1 G1 °ष्णो (D7 °ष्णौ) (for °ष्णे) K2 मरुताकृति

22 [a]) Ś1 K1.7 D4 6 9 प्र(K1 D4 6 9 प्रा)तिभान्, K3 4 प्रतितान् (for °भाम्) Ś1 K1 2 4 उपसंसर्गाद् (for °सर्गांश्च). D7 T1 G1 3 6 प्रतिहारापस(G1 °व)र्गांश्च ❀ Ca प्रतिभा कवित्वोत्कर्ष ॥ Cn सकलशास्त्रार्थभानम् । ❀ —[b]) Ś1 K1 2 4 उप (for [अ]प्युप). D7 T G1 3.6 M1 5–7 प्रतिसहृत्य योगत —[c]) K6 Dn4 तास् (for तांस्). K3 अनामृत्य (sic), Ds1 D4 7 9 T1 G1 3 6 °वृत्य (for °दृत्य) —[d]) K4 Da3 a4 D8 D2 3.8 आत्मन्येव; K6 आत्मने च, V1 Bo 6–9 D4 स्वात्मनेव; D7 T G1.3 6 M5 मनसैव; M1.6 7 सोत्मनैव (for स्वा°). D4 [अ]भि (for नि-) D5 वर्धयेत् (for -वर्त°).

23 [a]) D7 आर्यात् (for कु°) K1.2 परिचर; Da4 °चयो (for °चयं) Ś1 K1.2 योगी (for योगे) —[b]) K4 6 7 Bo 6–9 Dn1 n4 D8 D2–4 8 9 M5 6 Cn त्रैकाल्ये; Da3 a4 °ल्य; D5 °लो, D6 °ले; M1 °ल्यो (for °ल्य) ❀ Cn त्रैकाल्ये, प्रात पूर्वरात्रे अपररात्रे च ॥ Cp त्रैकाल्ये, त्रिकालनिर्वाह्ये । ❀ —[d]) M1 वृक्षाग्र्येषु

24 [b]) K6 कोष्ठ; K7 B6 (marg as in text) 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cn (gloss हृदयपुण्डरीके) Cp (gloss गृहाभ्यन्तरे; Cpp as in text) Cs कोष्ठे (for गोष्ठे) D7 T G1 3 6 M5 भाड मनाग् (for भाण्डमना) K2 गोष्ठे गोपोर्जुनीमिव; M1 6 7 कोष्ठे भांड (M7 कांढे) यथापि च. ❀ Ca गोष्ठे गोसमूहस्य मध्ये यथा दुग्धादिपूर्णभाण्डे अनेकेभ्यो गोभ्य एकमना रक्षितु चिन्तयत्येवमनेकोपसर्गपराहतमात्मतत्त्वमेकाग्रश्चिन्तयेत् । ❀ —[c]) K3 4 6 Bo 8 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T1 G1 6 M1 6 एकाग्र (for °ग्रश्) K6 विनयेन्; G1 च जयेन् (for चिन्तयेन्). —[d]) K2 उद्वेजयेन्; V1 B8 D4 9 नोद्वेच° (for नोद्वेज°).

25 Ś1 K1 3 4 om (hapl) 25[ab], V1 reads the same on marg —[b]) K6 सनियंत. D6 चलेन् (for चलं). B8 नियत्तु चचल मन. —[c]) K4 6 V1 Bo 6 7 9 Da3.a4 Dn1 D8 D2 3 8 त च, B8 तत्व; Dn4 तच, D7 T G1 3 6 M1 5–7 तत्तद् (for तं त). K4 B1 Dn1 D8 D2 3 8 मुक्तो (for युक्तो). —[d]) K6 निश्चलेत्; T2 विपरेत्; M7 विमलेत् (for विच°).

26 [a]) M1 6 शून्यागार (for शून्या गिरि) D3 गुहा (for गुहाश्). —[b]) Dn1 दैवतायतनानि च — D5 om (hapl) 26[cd] —[c]) Da4 चैकाग्रे; Ds1 D4 चैकाग्रो M1 6 क्षेत्रारण्यानि चैकाग्रो —[d]) G3 निवासाग्रम् (for °सार्थम्) K7 D4 9 उपाक्रमेत् (for उप°).

27 [a]) K6 नाभियजेत्, Dn1 D8 Cp (gloss आत्मीयत्वेन न गृह्णीयात्) °स्वजेत्, Dn4 °सज्येत्, D4 9 °ष्यजेत्, M5 °षज्येत् (for °ष्वजेत्) Ś1 K1 4 परां (K4 °र) वाच (for परं वाचा) ❀ Ca नाभिष्वजेत् न पीडयेत् । ❀ —[b]) K7 D4–6 9 T2 M1 5–7 तथा, V1 गिरा; Ds1 D8 [अ]पि च (for [अ]पि वा) D7 T1 G1 3 6 मनसा कर्मणा तथा —[c]) K7 D4 6 9 जिताहारो (for यता°) —[d]) K1 लुब्धालुब्धे; D7 T G1.3 6 M1 5–7 लब्धालब्ध (for °लब्धे)

28 [a]) Ś1 K1 4 न (for यश्) Ś1 K1.2 D7 T1 G1 3 6 अभिनिंदेत (for °नन्देत) —[b]) B7 अति; Da4 अपि; D7 T1 G1 3.6 अभि, Ca अव (for अप). K7 D9 वाहयेत् (for वादयेत्). ❀ Cn अपवादयेत्

समः सर्वेषु भूतेषु सधर्मा मातरिश्वनः ॥ २९
एवं सर्वात्मनः साधोः सर्वत्र समदर्शिनः ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ३०
वेदनार्ताः प्रजा दृष्ट्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
एतस्मिन्निरतो मार्गे विरमेन्न विमोहितः ॥ ३१
अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वा धर्मकाङ्क्षिणी ।
तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥ ३२
अजं पुराणमजरं सनातनं
यदिन्द्रियैरुपलभते नरोऽचलः ।
अणोरणीयो महतो महत्तरं
तदात्मना पश्यति युक्त आत्मवान् ॥ ३३
इदं महर्षेर्वचनं महात्मनो
यथावदुक्तं मनसानुदृश्य च ।
अवेक्ष्य चेयात्परमेष्ठिसात्म्यतां
प्रयान्ति यां भूतगतिं मनीषिणः ॥ ३४ C 12 8803 B 12 241[40] 36 K 12 246 36

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

निन्देत्, स्वार्थे णिच् । ❀ —[e]) B5 (marg) मनस्त्रयोश्च (for सम°) Dn4 चाशु; D5 वापि (for चापि)

29 [a]) M1 6 7 प्रहृष्येत्तु (for °दयेत्त) —[b]) K4 lacuna for नालाभेषु K7 D4 6 9 M1 5–7 वि-; D7 T1 G1 3 6 [अ]य, T2 [अ]व (for च) Ś1 K1. 2 4 V1 B5 (marg as in text) D6 सञ्चरेत्; B6 (marg) चिर तपेत् (for चिन्तयेत्) —[d]) K2 मातरिश्वना, D6 °रि ष्वन° ❀ Ca मातरिश्वनो वायो° सधर्मा सदृश । सर्वं स्पृशन्नपि शुचि° गमनशीलो वा । ❀

30 [a]) Ś1 K1 2 D5 सर्वात्मना, K6 B0 9 सुस्था त्मन°; V1 B6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 स्वस्था°, M7 धर्मा° (for सर्वा°) B8 Da4 Dn4 साधो —[b]) K2 दर्शिस° (for °नः) —[c]) Da4 Dn4 D8 षण्मासा (for °सान्) —[d]) Ś1 K2 V1 ब्रह्माभि, K1 ब्रह्मादि (for °ति-)

31 [a]) K1 वेदनांता, D8 °नार्ते, D7 T1 G1 3 6 जनताश्च (for वेदनार्ता) V1 परान् (for प्रजा) Da1 दृष्टा; D6 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) —[c]) Ś1 K1 2 6 V1 B5 7 9 Da3 M7 एकस्मिन् (for एत°) V1 B0 7–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 विरतो, Da4 विस्तरे, D5 अतरे; G1 अंतरतो (hypermetric) (for निरतो) Da1 D8 मार्गो (for मार्गे) —[d]) B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 च (for the second वि) K7 D4 5 9 विहरेद् (D5 °त) विमोहित, D6 विहारादवमो°

32 [a]) Ś1 K1 2 D8 (marg as in text) धर्माप, K6 V1 D7 9 T G1 3 6 M7 वर्णाप (for वर्णाव) Ś1 कृष्टस, Ca कृष्टा तु (for कृष्टस्तु) ❀ Ca वर्णाव कृष्टा° शूद्रा संकीर्णजातयो वा । ❀ —[b]) D6 नाडी (sic) (for नारी) —[d]) Da3 गच्छेते, Da4 °त्य (for तां) D4 (also as in text) पद (for गतिम्). D7 T G1 3 6 M1 5–7 गच्छेवा परम पद

33 [a]) Dn4 अंतं (for अजं). K7 B8 (marg as in text) D4 5 7 9 T1 G1 3 6 परमं (for अजरं) —[b]) K6 D5 यदींद्रियैर्, D7 T G1 3 6 यतेंद्रि° (for यदि-न्द्रि°) K1 B8 Dn1 n4 D8 D2 6 5 8 उपलभेत; K6 V1 °लभ्यते; B6 7 9 Da3 a4 लभ्यति वा; D7 T G1 3. 6 M1 5–7 उपलभ्येत (for °लभते) K6 V1 B0 च निश्चलै°; B8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T2 G3 6 M1 5–7 निश्चलैः, Da4 [आ]त्मनोप्कल°, D5 नरोवलं; D7 T1 G1 निश्चये (for नरोऽचल) K7 D4 6 9 यदिंद्रियैरनुपलभ्यमीश्वरे. —[c]) Ś1 K1 2 4 M1 6 अणोरणीयान् (for °णीयो) K2 मरुतो (for महतो) Ś1 K1 2 4 महत्तरस् —[d]) K6 B7 9 Da3 D5 6 Cp (Cpp as in text) तमात्मना, M7 तमात्मान (for तदात्मना) K6 B0 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3. 8 सुक्तम्, B8 D7 T1 G1 3 6 युक्तम् (for युक्त).

34 [a]) Ś1 K1 2 4 Da3 a4 इमं (for इदं) Da3 a4 महर्षिर् —[b]) M1 6 यथा यदुक्त (for यथावदुक्त) Ś1 K1 2 4 7 विमृश्य (K1 2 °ष्य); D4 6 9 [अ]नुमृश्य, G3 6 M7 [अ]नुपश्य (for °दृश्य) B0 8 (marg as in text) ते (for च) Dn4 यथावदुक्तमनुदृश्यते च ❀ Cn अनुदृश्य गुरुवचनमनु शब्दतोऽर्थतश्च ज्ञात्वा । ❀ —[c]) K4 6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5. 8 चेमां, B8 चैनां, B3 (marg) ते मां; D7 T1 G1 3 6 चैतत् (for चेयात्) K2 4 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T1 G1 M1 6 7 -साम्यतां; K6 सात्वतां, V1 B8 D5 T2 G3 6 सात्मतां (for सात्म्यतां) —[d]) K4 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 चाभूत; D6 वां भूत, D4 6 यां तत्त्व (for यां भूत) D2 गतिर्,

२३३

C. 12. 8633
B 12. 242(1) 1
K 12. 247 1

शुक उवाच ।

यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
कां दिशं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ १
एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ।
एतत्त्वन्योन्यवैरूप्ये वर्तते प्रतिकूलतः ॥ २

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराशरसुतः सुतम् ।
कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ ॥ ३
यां दिशं विद्यया यान्ति यां च गच्छन्ति कर्मणा ।
शृणुष्वैकमनाः पुत्र गह्वरं ह्येतदन्तरम् ॥ ४
अस्ति धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत् ।
तस्य पक्षस्य सदृशमिदं मम भवेदथ ॥ ५
द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषितः ॥ ६
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ ७

D7 मतिर्; T1 मतिं; G1 पतिं; M7 मतीर् (for गतिं) Da3 मनीषिणा ❀ Ca (reading चाभूतगतिं) अभूतगतिं तत्त्वगतिम् । ❀

Colophon G2 missing, K3 5 B1–4 Da1. a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2–4 absent —*Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–9 T G1 3 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2 4 शुकप्रश्न; K6 7 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–6 8 9 M5 शुकानुप्रश्न, M1 6 शुकानुप्रश्ने ब्रह्मप्रतिपादन, M7 ब्रह्मप्रतिपादन —*Adhy no* (figures, words or both) K6 D3 M1 6 7 65, Dn1 D5 D7 T1 G1 3 6 M5 67, T2 81 —*Śloka no* Dn1 n4 35, D5 36.

233

☞ This adhy is missing in G2 (cf v l 12. 222 19) —With this adhy, cf Brahmapurāṇa (Ānandāshram) 236 1–20.

1 a) T1 इतीद, G1 य इदं (for यदिद) Da4 देव (for वेद) —After 1ab, D7 T G1 3 6 M5 read 2cd. —c) D4 9 गतिं (for दिश) D7 T G1 3 6 याति (for यान्ति) —d) Da4 का वा; D7 T1 G1 3 6 यां च (for कां च) T2 गच्छति

2 D7 reads 2–4 on marg —a) Da3 वेदितुम् (for वै श्रोतुम्) —b) K7 D4 6 9 भगवा(D6 °व)न् (for तद्भवान्) —D7 T G1 3 6 M5 read 2cd after 1ab —c) K4 6 B6 7 8 Dn1 n4 D5 D3 5 7 8 चान्योन्य; K7 V1 D4 6 9 T2 G1 3 6 M1 अन्योन्य; B5 T2 M5–7 ह्यन्योन्य; B9 वान्योन्य (for त्वन्योन्य). D5 7 T G1. 3 6 वैरूप्य (for °प्ये) —d) K4 B6 6–8 Dn1 n4 Dn2 D3 5. 8 वर्तेते (for वर्तते).

3 B9 om 3–5 D7 reads 3 on marg Ś1 K1 2 T1 G1 om. the ref. —a) G1 इत्युक्तं. —c) D7 चैतौ (for एतौ).

4 B9 om. 4 (cf v l. 3) D7 reads 4 on marg —a) T G1 3 6 याति (for यान्ति) —b) K7 Da4 D4 6. 9 गच्छति च (by transp), T2 G1 च गच्छति. —Before 4cd, D7 T1 G1 3 6 ins. व्यास —c) D7 T G1. 3 6 शृणु च (for शृणुष्व). K6 विप्र, B6 3 (marg) Dn1. n4 D5 D3 5. 6 8 वत्स; B3 (orig) भूत्वा (for पुत्र) K7 D4 5 9 शृणु त्वमेकाग्रमना (D4 °ता) —d) Ś1 K1 2 4 गुह्यमेतदनंतर, K7 T1 G1. 3. 6 गह्वर ते तदंतरं; D7 गह्वरं तदनतर.

5 B9 om 5 (cf v l 3). —a) B3 (marg) स्व स्ति (for अस्ति). B3 कर्म (for धर्म) K6 B6–3 Da3 a4 D5 6 ह्युक्तं, K7 D4 7 9 T G1. 3 6 M1 5–7 ह्युक्त्वा (for प्रोक्त) —b) V1 B3 (marg as in text) तत्रैव; D7 T2 G3 6 [इ]त्यत्र च (for °त्रैव) Da4 नास्तित श्चैव यो वदेत्, T1 नास्तीत्यत्र वचो वदेत् —d) D6 इम (for इद) K4 T1 यथा, T2 अपि (for अथ).

6 a) K7 D4 6 9 तात; D5 अत्र; M5 अपि (for अथ) —d) B3 (marg) सु; B9 स्व° (for च) K6 7 B6–9 D4. 5 9 Cp (gloss विस्पष्टतया भाषित°) विभाषित, D6 सुभावत°, D7 T G1 3 6 M1 5–7 व्यवस्थित (for सुभाषित°) ❀ Ca (reading स्वभावित°) स्वभावित, स्वय मयोक्त इत्येके पाठमर्थं च मन्वते, तन्नि न्त्यम् । ❀

7 D7 G1 3. 6 om 7a–8b —a) Da4 बाध्यते (for ब°) —b) K6 V1 B7. 9 Da3 D4 6 तु वि; K7 B9

कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान्षोडशात्मकः ।
विद्यया जायते नित्यमव्ययो ह्यव्ययात्मकः ॥ ८
कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धितरा नराः ।
तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ॥ ९
ये तु बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यां पिबन्निव ॥ १०
कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ ।
विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ११

यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ।
न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते ॥ १२
यत्र तद्ब्रह्म परममव्यक्तममजरं ध्रुवम् ।
अव्याहतमनायासममृतं चावियोगि च ॥ १३
द्वंद्वैर्यत्र न बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा ।
समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ १४
विद्यामयोऽन्यः पुरुषस्तात कर्ममयोऽपरः ।
विद्धि चन्द्रमसं दर्शे सूक्ष्मया कलया स्थितम् ॥ १५ C. 12. 8818 B 12 244(1) 15 K. 12 247 15

D5 9 T M5 च वि ; Da4 मुवि, D8 M1. 6 7 च प्र (for तु प्र) —d) Dn4 D5 पर (for पार) K2 4 दर्शन°, K7 D9 -स्मन (for दर्शिन°)

8 D7 G1 3 6 om. 8ab (cf v l 7) —c) Da4 विद्यायां (for विद्यया) D8 व्यक्तम् (for नित्यम्) —d) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5 8 मव्यक्तं (for मव्ययो) K6 B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D5 ह्यक्षरात्मक° (B9 °जं), K7 V1 D4. 6 7 9 T G1. 3 6 M1 5–7 ह्य(M7 [ऽ]न्य)क्षरात्मक°, Bo 8 (orig) Dn1 n4 D8 D2 3. 8 ह्यव्ययात्मकं (for °त्मक°)

9 a) K4 त्वेक, D7 T1 G1. 3 6 त्वेते (for त्वेके) —b) Ś1 K1 2 चाल्प, Da3 a4 अल्प° (for स्वल्प°) K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 -बुद्धिरता, B8 (orig) -बुद्धितमा; D7 T G1. 3 6 M5 °तया (for °तरा)

10 a) K4 6 Bo Dn1 n4 D8 D2 3 8 9 स्म (for तु) Da4 D4 बुद्धि (for बुद्धिं) —b) K7 D4 6 9 धर्मे, Da4 कर्म (for धर्म) K7 D4 6 9 निपुण, V1 Bo 6 (marg as in text) 7 9 Dn4 D8 G1 M7 -नैपुण (for °ण्य) V1 -दर्शना (for दर्शिन°) ❀ Cs धर्मनैपुण्यदर्शिन, धर्मयो° प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपयोर्नै पुण्य ससारप्रदानमोक्षप्रदानशक्तित्वं, तत् पश्यन्त । ❀ —c) V1 M1 transp न and ते D7 T G1 3 6 M5–7 ते कर्म न प्रशंसति —d) Ś1 K1 2 4 नद्यां कू(K1 रू)प (by transp), K6 कूपे नद्यां, D4 9 T1 G1 3 6 रूप नद्यां; T2 M1 5–7 कूपं नद्या° Bo पिबन्नपि; D2 8 पिबति च, D6 7 °ति ये (for °पिबन्निव)

11 D5 om. 11a–12b —a) Da4 Dn1 D7 T2 कर्मणा (T2 °णां) (for °णः) —b) D4 सुखदुःख (for °दुःखे) —c) T2 विद्यायास —d) Da4 om (hapl.) from न up to गत्वा (in 12b)

12 Da4 om up to गत्वा, D5 om 12ab (for both, cf v l 11) —a) Ś1 K1 2 4 म्रियेत (for म्रियते) —b) Da4 वर्धते (for जायते) —c) K4 जीर्यते K6 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 न पुनर्जाय(K6 Bo 9 °जीर्य)ते यत्र —d) M7 तत्र (for यत्र) K6 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 वर्तते, Bo वर्तयेत् (for वर्धते)

13 a) D5 तत्र (for यत्र) M1. 5 6 तद्याति (M6 °द्याति) (for यत्र तद्) D7 T G1 3 6 M7 तद्याति (G1 °द्यामि, M7 °द्याति) परम ब्रह्म —b) D7 T G1. 3 6 पुराणम् (for अव्यक्तम्) K6 7 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 अचलं (for अजरं) —c) Ś1 K1. 2 4 अनाहतम्; K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 अव्याकृतम्, K7 D6 °हृतम् (for °हतम्) —d) Da3 a4 अनृतं, Dn1 D8 D2 6 8 Cn (Cnp as in text) अव्यक्त (for अमृत) Bo च वियोगि; Da4 M1. 5 6 चापि योगि; D8 D6 अवियोगि, D4 वावि° (for चावि°) D7 T1 G1 3 6 अमृतत्व च विंदति

14 a) D7 G1. 3 6 द्वंद्वे (for द्वद्वैर्) K4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D2–6 8 9 न यत्र (by transp), B6 (marg) न नित्य; D7 G1 यत्र नि B7 वध्यते, D4 7 T2 G1. 3 6 M5 वध्यते (for बा°)

15 a) K2 य (for ऽन्य°) —b) D8 [ऽ]क्षर° (for ऽपर°) —c) K1 चद्रसम (for °मसं) K7 D4 9 स्पर्शे, Da4 दृशे (for दर्शे) —d) Ś1 K1. 2 4 वृत (for स्थितम्) — After 15, D7 T G1 3 6 Kumbh ed ins

682* विद्यामय तं पुरुष नित्य ज्ञानगुणात्मकम् ।

16 a) K6 V1 Bo 8 यदेतद्, Da4 तदेव, M7 तदैतद् (for तदे°) ❀ Ca ऋपिणा वेदेन ॥ Cn वृद्द

C 12. 8819 B 12. 242(?). 16 K 12. 247 16 तदेतद्दृषिणा प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते ।
नवजं शशिनं दृष्ट्वा वक्रं तन्तुमिवाम्बरे ॥ १६
एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
मूर्तिमानिति तं विद्धि तात कर्मगुणात्मकम् ॥ १७
देवो यः संश्रितस्तस्मिन्नब्बिन्दुरिव पुष्करे ।
क्षेत्रज्ञं तं विजानीयान्नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ १८

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ।
जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ॥ १९
सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

दारण्यक (1. 5 14) दर्शिना याज्ञवल्क्येन । ❀ — b) D7 T1 G1 नीयते (for मीयते) — c) K6 न च तं; B7 8 D7 T G1 8 6 M6 नव च (B7 8 तु); Da4 नरज (for नवज). K2 नवजशिशिन दृष्ट्वा (sic) — d) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5 8 T2 M1 5–7 वक्रततुम्, D7 T1 G1 8 6 शतक्रतुम् (for वक्रं तन्तुम्).

17 a) ❀ Ca भूतानि पञ्च पडिन्द्रियाणि इत्येकादश विकाराः । ❀ — b) Da4 कथा, D7 G1 8 6 M7 काल (for कला) K7 समात्र (for सभार) K1 सभृता, K2 -सभृत, K7 D5 सवृत, Da4 सस्मृत, Ds1 सघृत (for सभृत) — c) K6 V1 इव (for इति). — After 17, D7 T G1 8 6 M1 5–7 Kumbh ed Cv ins

683* तस्मिन्य सस्थितो ह्यग्निर्नित्य स्थाल्यामिवाहित ।
आत्मान त विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ।

[(L. 1) D7 T1 G8 6 तन्व्यां हि; G1 तस्यां हि (for तस्मिन्य) G1 8 6 ह्यग्नि G8 6 [आ]हित, M1 6 [अ]र्पित — (L 2) T2 तु (for त) T2 ज्ञान (for त्याग)]

18 a) K2 व (for य) Ś1 K1 4 सशितस, V1 B8 (marg as in text) D4 5 9 M7 सस्थितस्; D6 ससृतस (for संश्रितस) D7 T1 G1 8 6 ह्यस्मिन् (for त') Cp देवोपम' श्रितो ह्यस्मिन्. — b) K6 विंदुम् (for बिन्दुर्) — c) B8 (marg) क्षेत्रज्ञस्, Da4 क्षेत्रे ज्ञ Dn4 स (for तं) K7 D4 5 7 9 T G1 8.6 विजानीहि (for 'यान्) — d) G1 M1.6 नित्य- (for नित्य) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1.n4 D2 8 6 8 योग; T2 G8 M1 5–7 ज्ञान (for त्याग) K7 D9 -गुणात्मक (for जिता') D5 नित्य त्यागायतात्मक

19 K7 om (? hapl) 19ab D4 transp 19ab and 19cd — b) D7 T1 G1 चैव (for जीव) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1 8 6 M5 -गुणात्मक (G1 'क) (for गुणानिमान्) — c) Da4 आत्मगुणे (for 'गुणं) K7 D6 विंद्याद् (for वि')

20 a) D7 T G1.8 6 M1 5–7 अचेतन (for स') B6 8 (both marg) Ca (Cap as in text) -गण (for गुण). ❀ Ca जीवगुण जीवगुणेन चैतन्येन युक्तम् ॥ Cv जीवगुणमचेतनम् स्वनिष्ठचैतन्यस्यापि परमाधीनत्वादचेतनमिव जीवगुण वदन्ति । ❀ — B9 om (hapl) 20bc — b) Ś1 K1 2 4 यश्च, T2 न (for स) K6 B0 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 जीवयते (for चेष्ट') — c) D7 T G1 8 6 अत (for तत) Ś1 K1 2 4 क्षेत्रविद, D4 'विदा (for 'विदो) — d) K6 प्रावर्तयन्, V1 B0 6 (marg) 7 8 (marg.) 9 Dn1 n4 D2 8 7 8 T G1 8 6 M1 7 प्राकल्पयद् (for प्रावर्तयद्)

Colophon G2 missing, K8 5 B1–5 Da1 a2 Dn2. n3 D1 G4 5 M2–4 absent — *Sub-parvan* Ś1 K1. 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–5 7–9 T G1 8 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 शुकप्रश्न', K6 7 V1 B0.6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 शुकानुप्रश्न; M1 6 7 शुकानुप्रश्ने विद्याकर्मफलभेद'; M5 शुकानुप्रश्ने क्षराक्षरविवेक' — *Adhy no* (figures, words or both) K6 D8 M1 6 7 66, Dn1 D7 T1 G1.8 6 M5 68, Dn4 D82 67, D81 6 (sic), T2 82 — *Śloka no.* Dn1 n4 D8 20.

२३४

शुक उवाच ।
क्षरात्प्रभृति यः सर्गः सगुणानीन्द्रियाणि च ।
बुद्ध्यैश्वर्याभिसर्गार्थं यद्ध्यानं चात्मनः शुभम् ॥ १
भूय एव तु लोकेऽस्मिन्सद्वृत्तिं वृत्तिहैतुकीम् ।
यया सन्तः प्रवर्तन्ते तदिच्छाम्यनुवर्णितम् ॥ २
वेदे वचनमुक्तं तु कुरु कर्म त्यजेति च ।
कथमेतद्विजानीयां तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३
लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञः पूतोऽहं गुरुशासनात् ।
कृत्वा बुद्धिं वियुक्तात्मा त्यक्ष्याम्यात्मानमव्ययः ॥ ४
व्यास उवाच ।
यैषा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयम् ।
एषा पूर्वतरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः ॥ ५
ब्रह्मचर्येण वै लोकाञ्जयन्ति परमर्षयः ।
आत्मनश्च हृदि श्रेयस्त्वन्विच्छ मनसात्मनि ॥ ६ C 12 85 B 12 24: K 12 24

234

1 ^{a}) G2 पुरा (for क्षरात्) V1 प्रभृत्य (for °ति य). Ś1 K1 2 यत्सर्व (for य सर्ग) ❀ Cn क्षरात् प्रधानात्। ❀ — ^{b}) K1 Dn1 सगुणान् (for °णानि) — ^{c}) K6 B0 6 7 Dn1 D7 8 G2 M1 5 7 बुद्ध्यैश्वर्याति (D7 G2 M5 7 °दि) (for °र्याभि) K6 B0 6-8 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 सर्गोयं, V1 B9 सर्गोथ, D7 T G1-3 6 M1 5-7 संसर्ग (for सर्गार्थं) Da3 a4 बुद्ध्यैश्वर्येवि(Da4 °नि)सर्गार्थं ❀ Ca बुद्ध्यैश्वर्यमणिमादि। ❀ — ^{d}) K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2-5 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 प्रधानश्च (D4 T G1 3 6 M6 7 °न) (for यद्ध्यान) D7 T1 G1-3 6 चात्मना (for °न) K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2-8 T G1-3, 6 M1 5-7 श्रुतं (for शुभम्)

2 ^{a}) K7 भूत (for भूय). — ^{b}) Da4 सद्वृत्त (for °त्तिं) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Cp काल, D6 मोक्ष- (for वृत्तिं) Ś1 K1 2 4 7 D9 M5 -हेतुकीं (M5 °कां); B7 Dn4 हैतुक (Dn4 °का) (for -हैतुकीम्) D7 T G1-3 6 सद्वृत्तिं है(D7 G1 °त्तिं हे; G2 °त्तिहे)तुकीं (G2 °की) क्रियां (G2 °या) ❀ Cn कालहैतुकीं युगानुसारिणीम्। ❀ — ^{c}) K2 सर्वोत (hypermetric) (for सन्त) — ^{d}) K2 तद्यच्छामि; D7 T G1 3 6 M5 7 तामि (for तदि) K4 7 B0 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 G1 -वर्तितु, K6 B7 8 (orig) 9 Da3 a4 D7 T G3 6 M1 5 7 -वर्णितु, V1 B0 -वर्तित (for -वर्णितम्) G2 तामिहाधानुवर्णय

3 ^{a}) K2 वेदैर् (for वेदे) Da3 a4 तद् (for तु) — ^{b}) K6 धर्म (for कर्म). — ^{c}) D7 विजानीयाद् (for °यां) — ^{d}) D8 तत्त्व; D4-6 9 तन्मे (for तच्च) K6 अर्हति D7 T G1-3 6 M1 5-7 तद्भवान्वक्तुमर्हति (G2 °सि)

4 ^{a}) K4 -कर्तांश्च (for वृत्तान्त) K6 B3 8 Da3 a4 -तत्त्वज्ञ, Dn4 तत्त्वज्ञात्, D7 T G1-3 6 M1 5-7 -वृत्तज्ञ (for तत्त्वज्ञ) — ^{b}) Ś1 K1 2 4 तव (for गुरु) — ^{c}) K4 6 V1 B6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 T2 G3 M1 5-7 विमुक्तात्मा; K7 D4 6 7 9 T1 G1 3 6 विशु (D6 °शु)द्धात्मा, B0 स युक्तात्मा (for वियु°) — ^{d}) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D82 (before corr as in text) D2 3 5, 8 द्रक्ष्यामि, D4 लक्ष्यामि (for त्यक्ष्यामि) K7 D4 9 अव्यय; V1 B8 (orig) D7 T G1-3 6 M1 6 7 आत्मना, B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 अव्ययं, B6 (marg) आत्मनि; D6 अव्यय (for °य) K6 विमुक्तात्मानमव्यय

5 ^{a}) K4 6 B0 6 7 9 Da4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 यथा; V1 M1 येषां, Da3 D7 T G1 3 6 M7 एषा, G2 एका, Ca यैषा (as in text) Ś1 K1 2 बुद्धि (for वृत्ति). — ^{b}) Ś1 K2 परस्ताद्, G2 प्रय° (for पुर°) Ś1 K1 2 D7 G1 2 ब्रह्मण (K2 °णा°), K4 ब्राह्मण (for ब्रह्मणा) — ^{c}) M1 5 6 सैषा (for एषा) M1 6 पूर्वतरा, M7 °परै (for °तरैः) K6 G2 सिद्धिर् (for सद्भिर्)

6 ^{a}) Da3 ब्रह्मचर्यं च (for °चर्येण) — ^{c}) K6 7 V1 B0 6 (marg) 7-9 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 तत्र; B6 Da3 a4 तथा (for हृदि) K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D2 3 8 श्रेयांसि, Da4 श्रेयाणि; D6 श्रेयान् (for श्रेयस्) — ^{d}) K4 त्वन्विच्छन्; K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5 7 8 T G1 3 6 M5 7 अन्विच्छ(B0 °च्य)न्; K7 D4 6 9 ह्यन्विच्छन्; D8 चान्विच्छन्, M1 6 तन्विच्छन् (for त्वन्विच्छ) G2 आसिअन्मनि स्वात्मन

C 12 8830
B 12.245[2] 7
K 12.249 7

वने मूलफलाशी च तप्यन्सुविपुलं तपः ।
पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ॥ ७
विधूमे सन्नमुसले वानप्रस्थप्रतिश्रये ।
काले प्राप्ते चरन्भैक्षं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ ८
निःस्तुतिर्निर्नमस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे ।
अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाशितः ॥ ९

शुक उवाच ।

यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुध्यते ।
प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ १०
इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
कर्मणामविरोधेन कथमेतत्प्रवर्तते ॥ ११

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गन्धवत्याः सुतः सुतम् ।
ऋषिस्तत्पूजयन्वाक्यं पुत्रस्यामिततेजसः ॥ १२
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
यथोक्तकारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १३
एको य आश्रमानेताननुतिष्ठेद्यथाविधि ।
अकामद्वेषसंयुक्तः स परत्र महीयते ॥ १४

---

7 ^{a}) G2 तेन (for वने) —^{b}) Ś1 K1 तप्यस्य; K2 तस्य सु; K4 तप्ये स्व, K7 D4-8 9 तहवा सु-, B8 D7 T G1-3 6 M7 तप्यस्व (for तप्यन्सु-) B7 M7 विमल, D7 T G1-3 6 परम (for विपुल) —^{d}) D6 अवहिंसक° (for अवि°)

8 With 8, cf. 12 9 22, Manu 6 56 —^{a}) Ś1 सन्नमुसले; K1 2 4 सन्नमुसुले; K6 V1 B6-9 Da3 °मुषले; K7 °मूशले; Da4 °मुखले, D1-6 9 °मुशले (D6 °ल) (for °मुसले) —^{b}) Ds1 G1 वानप्रस्थ°; G2 °प्रस्थै. (for °प्रस्थ) Ds1 प्रतिश्रयेत् —^{c}) K7 D4 5 7 9 T G1-3 6 M1 6 चरेद् (for चरन्) K4 7 V1 B6-8 Da4 Ds D2-6 8 9 G2 भैक्ष्य (for भैक्ष) —^{d}) Ś1 K4 G3 M7 (inf lin) कल्पसे; K1 2 कल्प मे, Da4 लक्ष्यसे, M7 (orig) कल्पने (for °ते) Ś1 K1 2 4 -भूतये (for भूयसे)

9 With 9, cf Māṇḍūkya-Kārikā 2. 37 —^{a}) K2 4 निःस्तुतिं (for निःस्तुतिर्) G2 निस्वय निर्नमस्कार —^{b}) K2 4 परित्यक्त, M1 °त्यज (for °त्यज्य) Ś1 शुभाशुभ° K1 परित्यक्तशुभाशुभ°. —^{c}) K7 D4 9 अ (K7 आ)रण्यचरणे(D4 9 °र ए)काकी —^{d}) K6 अशित, D5 आश्रित, D6 आसित° (for आशित°)

10 ^{a}) Da4 देव (for वेद) —^{b}) T2 लोके वादो; G2 लोकवाचा (for °वादे). K1 निरुध्यते —^{c}) K4 B6 Da3 a4 Dn1 Ds1 D2 8 9 वा (for the first च) B6 Da3 a4 वा (for the second च) Dn4 प्रमाणे वा विरुध्येत, D5 अप्रमाणे प्रमाणे वा —^{d}) K4 विरुते; Dn4 lacuna (for विरुद्धे) K2 विरुद्धे शाश्वतोर्थत°, B6-8 °द्धे शाश्वतं गत° (B8 °ते); D7 T G2 3 6 °द्धे शाश्वत कुर्त (T2 कथ)

11 ^{a}) B7 Da3 एतत्ते (Da3 °त्तु) (for इत्येतत्). —^{b}) D7 T G1-3 6 M6 भगवन्, M7 तत्त्ववान् (for भगवान्) K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 प्रमाण तु(K6 V1 B6 8 9 Da3 a4 °णमु; D6 °णे तु)मर्यं कथ (Da3 a4 कुत°) —^{d}) K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 मोक्ष (for एतत्) D7 G1 प्रवर्धते (for °र्तते)

12 G3 om the ref —^{b}) Da4 D6 गधवत्या —^{c}) Da4 हृदि (for ऋषिस्) K7 Ds1 s2 (marg as in text) पूजयद्; M1 6 7 पूज्य सद् (for पूजयन्) —^{d}) Ds1 पुत्राय (for पुत्रस्य) D8 °तेजसा°

13 Before 13, Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B6 6-9 Da3 Dn1, n4 Ds D2-9 T G3 6 M1 5-7 ins व्यास उवाच —^{a}) K6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 M5 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च (Da4 °स्थ) —^{c}) K6 V1 B6 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 चारिण (for कारिण) Dn4 सर्व (for सर्वे) —^{d}) ❁ Ca परमां, तत्त्वसाक्षात्कारलभ्याम्। एतेन कर्मणो ज्ञानेनाविरोधो दर्शित°। या तु कर्मनिन्दैव सा उक्तविधया काम्यनिषिद्धपरतया द्रष्टव्या । ❁

14 ^{a}) D4 9 [ऽ]यम्, D6 तथा (for य). K4 6 B6 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 8 वाप्याश्रमान् (for य आश्र°) G1 एकान् (for एतान्) —^{b}) K4 6 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 योनुतिष्ठेद्, K7 D4 9 अनुतिष्ठन्, D8 उपतिष्ठेद्; D7 T G1-3 6 आधि° (for अनु°) D6 यथा विधिः —^{d}) K6 B6 Dn1 n4 D8 D2 3 8 विधीयते; D7 T1 G1-3 6 न हीयते (for मही°)

15 15^{ab} = (var) 12 20 4^{ab} D5 om (hapl.) 15 —^{a}) K7 Dn1 Ds2 चतुष्पदा, Ds1 D4 9 M1 5-7 °ष्पादी; D7 T1 G1 °ष्पदे (for °ष्पदी) M1 7 8

चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
एतामाश्रित्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५
आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्मचार्यनसूयकः ।
गुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्धर्मार्थकोविदः ॥ १६
कर्मातिरेकेण गुरोरध्येतव्यं बुभूषता ।
दक्षिणो नापवादी स्यादाहूतो गुरुमाश्रयेत् ॥ १७
जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि ।
यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥ १८
कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत पार्श्वतः ।
किंकरः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥ १९
शुचिर्दक्षो गुणोपेतो ब्रूयादिषुरिवात्वरः ।
चक्षुषा गुरुमव्यग्रो निरीक्षेत जितेन्द्रियः ॥ २०
नाभुक्तवति चाश्नीयादपीतवति नो पिबेत् ।
न तिष्ठति तथासीत नासुप्ते प्रस्वपेत च ॥ २१

C 12 8844
B 12 242(3) 21
K 12 248 21

(for हि) Ś1 Da3 D4 6 T2 G2 M1 निश्रेणी, D7 निःश्रेणिर् Dn1 चतुष्पदादिनिःश्रेणी —^{b}) Da4 D8 प्रतिष्ठिता —^{c}) K4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2–4 6 8 9 M1 3, 8 ध्यारुह्य (for आश्रित्य) K1 Da4 निःश्रेणी, D4 6 T2 G2 निश्रेणीं, D7 निःश्रेणिं

16 ^{a}) Da3 a1 आयुष (for °षस्). K2 D5 च (for तु) —^{b}) K6 Ds1 s2 (before corr) D4 6 अनुसूयक (for अन°) Ś1 K1 Da4 T1 G1 3 M1 6 ब्रह्मचर्य (Da4 T1 M6 °र्या)नसूयक —^{d}) B3 (marg) चरेद् (for वसेद्)

17 K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2–9 T G1–3 6 M1, 6–7 read 17 after 19 —^{a}) Ś1 K1 3 4 धर्मातिरेकेण (K3 °केन, K4 °के च) गुरोर्, K6 V1 Bo 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 6 8 कर्मातिशेषेण (B3 °देशेन) गुराव् (V1 Bo °रोर्); D5 कर्माविरोधेन गुरोर्; D7 T G1–3 6 M1 6–7 कर्मशेषेण तु गुरोर् —^{c}) Ds2 D8 T2 G1 M1 6–7 दक्षिणे (for °णो) K4 V1 Bo 7–9 Da3 a1 Dn1 n1 D2 3 5 6 8 [ऽ]नप (B3 D6 °य) वादी, Ds1 [ऽ]नपसादी, Ds2 T G1 नोपमादी (T °दि-); D7 M1 6–7 नोपवासी, G3 6 नोपवादी (for नाप°) G2 दक्षिणेनोपत्तादिस्वाद् —^{d}) Da3 a1 आहुवो, M6 आमूतो. T G1–3 6 M1 6–7 आव्रजेत् (for आश्रयेत्) — After 17, M6 reads 22^{a}–23^{b}.

18 ^{a}) Da4 G1 जघन्यशायि —^{b}) K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 6 8 T2 G2 M1 3 6 उत्थाय (for °यी) Da4 वेश्मनी D6 आहूवो गुरुमाश्रयेत् (= 17^{d}) —^{c}) K1 यश्च; D5 पूर्वं (for यच्च) —^{d}) Da4 दानेन (for दासेन)

19 ^{a}) Ś1 K1 4 कृत्यम् (for कृतम्) T1 तं (for तत्) D6 पूर्वं (for सर्वं) D6 कृतकृत्य च तत्सर्वं —^{b}) K7 D4 9 तिष्ठेच (for °त) —^{c}) Da4 Dn1 सर्वंकारि K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 4 8 स्याद्; D6 lacuna (for च). — After 19, K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2–9 T G1–3 6 M1 6–7 read 17.

20 G3 om 20^{a}–21^{b} Ds1 reads 20^{a}–21^{b} twice. —^{a}) K7 D4 दीक्षा (for दक्षो) —^{b}) Ś1 K1 3 भूयाद् (for ब्रू°) K6 7 V1 Bo 6–9 Dn1 n1 D8 D2 3 5 8 G2 M1 3 6 Cp इष्टम्, Da3 a1 D4 7 9 T G1 6 M1 इषुम् (for इषुर्) K6, 7 V1 Bo 6 7 9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 5–8 T G1 3 6 M1 6 7 Cp इवात्तरा (V1 Da4 D6 °रा), B3 इवांतर, D4 9 इवातुर; M6 इवातर (for इवात्वर) ❀ Ca इषुरिवान्तर इति यथा ईश्वरोऽन्तर्गत एवमन्तर्मति भूत्वा ब्रूयात्, न तु बाह्यवचनं वक्तव्यमित्यर्थ ॥ Cp (reading इष्टमिवांतरा, Cpp as in text) अन्तरा निकटे इष्ट प्रिय शनैर्ब्रूयात् । ❀ — Bo om 20^{c}–21^{b}

21 For the repetition of 21^{ab} in Ds1, cf v l 20 Bo G3 om 21^{ab} (cf v l 20) —^{a}) D4–6 9 अभुक्तवति (for नाभु°) B3 Ds2 D5 6 9 नाश्नीयाद् (for चाश्नी°) K1 नानुकुर्वति चाश्नीयाद्; Da4 नाभुक्तवती यथाश्नीयाद् (sic) —^{b}) D5 अपीतमपि, D7 T G1–3 6 M1 6 न (G1 2 M1, 6 ना) पीतवति (for अपीत°). D7 चापिबेत्, G2 वा पि° (for नो पि°) —^{c}) Ś1 K1 3 अतिष्ठति, K4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2–6 8 9 M7 Cv नातिष्ठति (for न तिष्ठति). Ś1 K1 3 4 च नासीत; K7 D4, 5 9 तथा तिष्ठेत्, B1 D6 तथाशीत; Da4 यथासीत; M1 6 तथासीनो (M6 °ने) (for °सीत) ❀ Cv अतिष्ठति, निद्रात उत्थानमकुर्वति सति, तथा, यथा निद्राभङ्गो न भवति तथा, आसीत । ❀ —^{d}) Ds2 नास्वपे (for नासुप्ते) K7 D4 9 M1 6 प्रस्वपेत्त च, D8 6 °पीति च; T2 °पेदपि; G2 °पेद्गुरौ (for °पेत च)

22 With 22, cf. Manu 2 72. For the sequence in M6, cf v l 17 —^{b}) D6 मृदुः (for मृदु) T2 स्पृशान् (for स्पृशेत्) —^{c}) D7 दक्षिणां (for °ण). Da4 दक्षिण दक्षिणे चैव —^{d}) K6 वामं (for सव्य) K1

C 12 8545 B 12. 241[?] 22 K 12. 240 22 उत्तानाभ्यां च पाणिभ्यां पादावस्य मृदु स्पृशेत् ।
दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत् ॥ २२
अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीष्व भगवन्निति ।
इदं करिष्ये भगवन्निदं चापि कृतं मया ॥ २३
इति सर्वमनुज्ञाप्य निवेद्य गुरवे धनम् ।
कुर्यात्कृत्वा च तत्सर्वमाख्येयं गुरवे पुनः ॥ २४
यांस्तु गन्धान्रसान्वापि ब्रह्मचारी न सेवते ।
सेवेत तान्समावृत्त इति धर्मेषु निश्चयः ॥ २५
ये केचिद्विस्तरेणोक्ता नियमा ब्रह्मचारिणः ।
तान्सर्वाननुगृह्णीयाद्भवेच्चानपगो गुरोः ॥ २६
स एवं गुरवे प्रीतिमुपहृत्य यथाबलम् ।
आश्रमेष्वाश्रमेष्वेवं शिष्यो वर्तेत कर्मणा ॥ २७
वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषो गते ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावर्तेद्यथाविधि ॥ २८
धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य धर्मतः ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधिव्रती भवेत् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

सव्येप (for °न) M1. 5–7 पाणिना (for पीडयेत्)

23 For the sequence in M5, cf. v. l. 17. D6 om. 23^{b}–24^{a}. — ^{b}) K7 V1 B0. 7 8 D4 9 अधीये; Da4 अधिष्व, Dn1 अधीस्व, D5 M1 °स्व (for °ष्व). Da4 G2 भगवान्. K6 अपि (for इति). — ^{d}) K7 D4 वा (for च). D5 transp. कृत and मया. — After 23, K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5, 8 Kumbh. ed. ins.:

684* महांस्तदपि कर्तासि यत्नवान्वक्ष्यते पुन ।

[B8 (marg.) यदपि (for त°). K6 वक्षते, D5 वांछते. K4 यत्नवान्कर्तुमर्हसि (for the post. half).]

24 D6 om. 24^{a} (cf. v. l. 23). K7 D4 9 transp. 24^{ab} and 24^{cd}. — ^{a}) D8 repeats from सर्वं up to ख्येय (in 24^{d}), after इति (in 25^{d}). D5 इद कर्मम् (for इति सर्वम्). K7 D4 9 अनुप्राप्य (for °ज्ञाप्य). — ^{b}) V1 B0 8 (marg.) Dn1, n4 D8 D2–4 8 (both times) निवेद्य च यथाविधि. — ^{c}) V1 तत° (for च तत्). — ^{d}) D4 M5 7 तत° (for पुन.)

25 For the repetition in D8, cf. v. l. 24. — ^{a}) K7 D4 9 यस्तु (for यांस्तु). D5 धिय गंधान्रस चापि. — ^{c}) K6 Da4 D7 G3 सेवते (for सेवेत). V1 समावृत्य (for °वृत्त). — ^{d}) D3 om. from धर्मेषु up to चारिण° (in 26^{a}). Ś1 K1 3 सर्वेषु; D7 T1 G1 3 6 धर्मसु (for धर्मेषु). T2 निश्चय.

26 D3 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^{c}) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तान्सर्वानाचरेन्नित्य. — ^{d}) K1 2 4 भवेद्य (for भवेच्). K1 चानापगो; Dn3 च नियमो; D3 9 वानपगो; G1 चानु° (for चान°) D6 7 I1 G3 6 भवेद्वानुपमो गुरौ (D5 °रौ, G3 6 °रु); G2 निवेद्य चांतिके गुरु, M1 5–7 भवेच्चानुवशो (M5 °शे) गुरौ (M6 7 °रो). ❀ Ca अनपग समीपस्थ ॥ Cp नित्यानुवर्ती । ❀

27 ^{a}) D5 एव च (for स एवं). — ^{b}) K6 7 B6 D4–6 उप(K6 °पा)कृत्य, B0 7–9 Da3 a4 Dn4 D8 D2 3 7 8 T G1–3 6 M7 उपाहृ(D7 °हृ)त्य (for उप°). — ^{c}) K6 V1 B6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6, 8 आश्रमाद्; K7 D4, 5 9 अगत्वा च; B0 अग्राम्येषु; D7 T G1–3 6 M1 5–7 अग्राम्येण (for the first आश्रमेषु). K6 7 V1 B0 6 7 9 Dn1, n4 D8 D2–4 6 8 9 एव (for एवं).

28 ^{a}) K2 T1 देव (for वेद). Ś1 K1 3 4, 7 D4 9 योगे(Ś1 °जे)न; D5 वासी च (for -वासेन). — ^{b}) M1 चतुर्थंच् (for °र्थे). Da4 Dn1 D7 चायुषे; D2 त्वायुषो (for चा°). — ^{c}) T1 G1 3 6 दद्यात् (for दत्त्वा). — ^{d}) B0 Da4 समवर्तेद् (for समा°).

29 = (var.) 12. 235. 1. D6 7 om. 29. — ^{a}) B9 कर्म (for धर्म). Ś1 K1 लुब्धो (for -लब्धैर्). K1 दाने (for दारैर्). — K4 om. (hapl.) from 29^{b} up to 12. 235. 1^{c}. — ^{b}) T1 G3 6 अग्निम् (for अग्नीन्). D8 D6 आहृत्य (for उत्पाद्य). K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D2 3 8 T G1–3 6 M1 5–7 यत्नत°; D8 सुव्रत (for धर्मत°). — V1 reads from 29^{c} up to 12. 235. 1^{d} on marg. — ^{c}) B8 चायुषो (for आ°). K2 Da4 द्वितीय मायुषो भाग. — ^{d}) K2 मेधिव्रतो, V1 B6 7 9 T G1–3 6 M1 5–7 मेधी व्रती (G1 M1 °तो), B8 मेधे व्रती, Da4 मेधी वृतो (for -मेधिव्रती). K7 B0 Dn1 n4 D8 D2–4 8 9 गृहमेधी भवेद्व्रती (K7 D4 9 °द्विति); D6 °मेधी गृहे वसेत्

२३५

व्यास उवाच ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत् ।
धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य सुव्रतः ॥ १
गृहस्थवृत्तयश्चैव चतस्रः कविभिः स्मृताः ।
कुसूलधान्यः प्रथमः कुम्भीधान्यस्त्वनन्तरम् ॥ २
अश्वस्तनोऽथ कापोतीमाश्रितो वृत्तिमाहरेत् ।
तेषां परः परो ज्यायान्धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ३
षट्कर्मा वर्तयत्येकस्त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रे व्यवस्थितः ।
गृहमेधिव्रतान्यत्र महान्तीह प्रचक्षते ॥ ४ C 12 8858 B 12 244(5) 5 K 12 249 5

Colophon om in K4, K8 6 B1-5 Da1 a3 Dn1 n2 D1 G1. 6 M1-4 absent V1 reads the colophon on marg — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 6-7 मोक्षधर्म॰ — *Adhy name* Ś1 K1 2 शुकप्रश्न, K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 शुकानुप्रश्न, M1. 6 7 ब्रह्मचारिवृत्त, M5 शुकानुप्रश्ने ब्रह्मचर्याश्रमधर्मोपदेश — *Adhy no* (figures, words or both) K6 Dn1 Ds3 G2 68, Dn1 Da1 D7 T1 G1 3 6 M5 69, D3 M1 6 7 67, T2 83 — *Śloka no* Dn1 D8 30, Da3 29

235

1 = (var) 12 234. 29 With 1[ab], cf Manu 4 1[cd] K4 om 1[abs] (cf. v l. 12 234 29). K7 D1 9 om 1 V1 reads 1 on marg G2 वेदव्यास (for व्यास) D7 G1 transp 1[ab] and 1[cd] —[a]) D5 om भाग K1 2 द्वितीयामायु(K1 ॰तु)षो भो(K2 भा)ग, M6 7 ॰ये स्वा(M7 ॰येष्या)षुषे भाग (M7 ॰गे) —[b]) D6 गृही (for गृहे) D6 मजेत्; T1 G1-3 6 वसन् (for वसेत्) Ś1 K1 2 गृहमेधिव्रतं चरेत्; D7 ॰मेधिमती भवेत् — K1 reads 1[cd] twice —[c]) Ś1 K1 (both times) G2 लुब्धैर्यं(G3 ॰युं)तो (for लब्धैर्युतो) —[d]) D1 7 अग्निम् K6 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 आहृत्य (for उत्पाद्य) Ś1 K1 (both times) 2 4 चार्चयेत; Ds1 सुव्रत; D7 T G1-3 6 M1 6-7 यत्नत (for सुव्रत)

2 [a]) K7 D1 6 9 त्वेवाद्य, T2 चैवाद्य, M6 दाना (for चैव) —[b]) Ś1 K1 स्मृत (for स्मृता) G2 प्रदामाश्र विधिस्सता — With 2[cd], cf Manu 4 7[ab] —[c]) K7 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 a2 (by corr as in text) D4-6 2 9 Cp कुशूल (for कुसूल) Ś1 K1 2 4 ॰धान्या; G3 धान्य (for ॰धान्य) Ś1 K1. 2 4 D6 प्रथमा, G1-3 6 M7 प्रथम (for ॰म) ꙮ Cp कुशूल कुठ्ठेलेति प्रसिद्ध । ꙮ —[d]) K4 कुम्भीद्; K6 V1 B1 Dn1 n4 D2 3 9 कुम, D6 कुंभी (for कुम्भी) D8 स्वत पर, D6 T2 M1 स्वनतर (for ॰रम्) Ś1 K1 2 कुमीधान्यास्त्वनतरा, G2 ॰न्यमनतर ꙮ Cp कुम्भी क्षुद्र कलश । ꙮ

3 With 3[ab], cf Manu 4 7[cd] —[a]) D6 अश्व तनो, G2 ॰स्थनो (for ॰स्तनो) ꙮ Cn कापोतीम् उञ्छवृत्तिम् । ꙮ —[b]) D7 T G1 3 6 M1 6-7 आस्थितो (for आश्रितो) K6 V1 B6 7 9 Da4 D6 D7 T G1-3 6 Cp आहरन्, K7 D1-6 9 M1 आचरेत् (for आह॰) ꙮ Cp. वृत्तिमाहरन्, कालमतिवाहयन् । ꙮ — With 3[cd], cf Manu 4 8[cd] —[c]) D7 T G1-3 6 एषा (for तेषां) K6 परापरो, M6 पर परो (for पर परो) —[d]) D1 धर्मको, T1 G1 धार्मिको (for धर्मतो) Dn1 n4 D2 3 8 धर्म (for लोक) K6 Dn1 D2 3 वित्तम (for जित्तम)

4 With 4[abcd], cf Manu 4 9 —[a]) K7 V1 षट्कर्म ꙮ Cn षट्, यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहा ॥ Cp (also) षट्कर्माणि शिला[? लोञ्छ]याचित कृषिवाणिज्यकुसीदरूपाणि । ꙮ —[b]) D7 अन्या; T2 अन्य (for अन्य) D6 प्रवर्तयेत् (for ॰र्तते) ꙮ Cp त्रिभि उत्पानयाचितायाचितैर्वा । ꙮ — K7 reads 4[cdef] on marg G1 reads 4[e] twice —[c]) K1 एकाश्र् G1 (first time) त्रिभिरन्यो (for चतुर्थस्तु) Da4 D7 T1 G1 (second time) 2 3 6 च (for तु) ꙮ Ca n द्वाभ्या यागा(Cn दाना)ध्ययनाभ्याम् । ꙮ ꙮ Ca चतुर्थ कापोतीं वृत्तिमाश्रितो गृहस्थ । ꙮ —[d]) K6 7 D4 5 9 Cpp ब्रह्मसत्ये (K6 ॰स्त्वे) (for ॰सत्रे) D4 व्यवस्थिता Ś1 K1 2 4 गुरु(K2 4 ब्रह्म)शुश्रूषणे रत, V1 B8 (marg) ब्रह्मसत्य(B8 ॰त्ये)व्रते स्थित ꙮ Ca. ब्रह्मसत्रं वेदजप, आत्मचिन्तनमित्यन्ये ॥ Cp पाठान्तरे ब्रह्म तत्त्वज्ञान सदैव सत्य तत्र स्थित ॥ Cs ब्रह्मसत्रे अध्यापने ॥ Cv ब्रह्मसत्रे ब्राह्मणं क्रियमाणसत्रयागे । ꙮ —[e]) K6 T1 G1 6 गृहमेधी; B0 ॰मेध; B8 (marg as in text) ॰मेधे (for ॰मेधि) —[f]) Ś1 K1. 2 4 सुमहांति (for महान्तीह) B0 D6 प्रचक्ष्यते; G2 प्रवर्तयेत्

C 12 8858 B 12 244[3] 5 K 12.249 5 नात्मार्थं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
प्राणी वा यदि वाप्राणी संस्कारं यजुषार्हति ॥ ५
न दिवा प्रस्वपेज्जातु न पूर्वापररात्रयोः ।
न भुञ्जीतान्तराकाले नानृतावाह्वयेत्स्त्रियम् ॥ ६
नास्यानश्नन्वसेद्विप्रो गृहे कश्चिदपूजितः ।
तथास्यातिथयः पूज्या हव्यकव्यवहाः सदा ॥ ७
वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।
स्वधर्मजीविनो दान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ।
तेषां हव्यं च कव्यं चाप्यर्हणार्थं विधीयते ॥ ८
न खरैः संप्रयातस्य स्वधर्माज्ञानकस्य च ।
अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोर्वालीककारिणः ॥ ९
संविभागोऽत्र भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ १०
विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।
अमृतं यज्ञशेषं स्याद्भोजनं हविषा समम् ।
भृत्यशेषं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ ११

---

5 ^{a}) K₂ ₄ नात्मान; K₆ B₀. ₆ ₇ ₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₇ ₈ T G₁–₃ ₆ M₆ ₇ ना(G₂ आ)त्मार्थे (for °र्थं). — ^{b}) Da₃ घातयेन् K₁ फल (for पशून्). — ^{c}) ❀ Ca प्राणी विहितहविर्मध्ये पशुः, अप्राणी पुरोडाशादिः ॥ Cn प्राणी छागादिः, अप्राणी अश्वत्थादि ॥ Cv: प्राणी पैतृकार्थमानीतः प्राणी, अप्राणी नित्यभोजनार्थमानीत व्रीह्यादिकम् । ❀ — ^{d}) B₇ partly damaged B₈ (marg) सघाविद् (for संस्कार) D₇ T₁ G₁ विदुषा, M₁ ₆ यजुषो (for °षा). D₆ सस्कारं यजुहार्षति (sic)

6 ^{a}) Ś₁ K₂ प्रसुपेज् (for प्रस्वपेज्) — ^{b}) K₆ V₁ B₀ ₆–₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃, ₈ रात्रिषु (for रात्रयो) — ^{c}) K₇ D₄ ₆ ₉ भुज्याद् (for भुञ्जीत). ❀ Ca अन्तरा सायप्रातर्भोजनद्वयमध्ये । ❀ — ^{d}) T₁ नानृताम्.

7 With 7^{ab}, cf Manu 3 105^{cd}, 4 29 — ^{a}) K₆ V₁ B₀ ₆–₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ गृहे (for वसेद्) G₂ नानानस्वपन्विप्रो (sic) — ^{b}) K₆ V₁ B₀ ₆–₉ Da₃ a₄ Dn₁, n₄ D₈ D₂, ₃, ₈ वसेत् (for गृहे) — ^{c}) Da₃ अथ (for तथा) Ś₁ K₁ ₂ ₄ उपास्यास्तिथयः पूज्या, K₇ D₄–₆ ₉ पूज्या ह्य(D₅ °ज्यास्त्व)तिथयस्त(D₄ ₉ °स्व)स्य — ^{d}) M₇ कव्यं (for -कव्य)

8 With 8^{abef}, cf Manu. 4 31 — ^{a}) K₇ -व्रत स्नाताः, Dn₄ व्रतस्नात (for °स्नाताः) — ^{e}) K₇ V₁ D₄–₇ ₉ T G₁–₃ ₆ M₁ ₆–₇ स्वकर्म, B₆ Da₄ सधर्म (for स्व°). — ^{e}) Ś₁ K₁ कव्य (for हव्य) K₁ हव्यं (for कव्य) K₆ V₁ B₈ वा (for च) — ^{f}) K₂ [अ]प्यर्ह नार्थं; T₂ [अ]भ्यर्हणार्थं; G₂ प्रहर्षार्थं (for [अ]प्यर्हणार्थं)

9 ^{a}) K₁ नावरैः, G₂ ते नरैः (for न खरैः) D₇ T₁ G₁ सप्रधा(T₁ °खा)तस्य (for °यातस्य) ❀ Cn नखरैः नखैः, दम्भार्थं नखलोमधरस्य । ❀ — ^{b}) K₁ स्वध र्माज्ञातकस्य, K₄ V₁ B₀ ₆ (marg) Da₃, a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ Ca Cpp स्वधर्म(K₄ °धर्मा; V₁ °कर्म)ज्ञाप कस्य; K₆ (orig) ₇ D₄ ₅ ₉ स्वक(K₆ [sup lin] ₇ D₉ °ध)र्मोज्झितकस्य, K₆ (before corr) B₆ (orig) ₉ Cp स्व(Cp अ)कर्मजनितस्य; B₈ D₇ T G₁ ₃, ₆ M₁, ₆–₇ स्वक(B₈ [marg] T₂ °ध)र्मख्या(G₁ °ख्या)पकस्य, D₆ स्वकर्मार्जितस्य, G₂ स्वकर्मख्यापितस्य (for स्वधर्माज्ञान कस्य) K₆ B₀. ₆ ₇ ₉ Da₃ a₄ D₈ D₈ T G₁–₃ ₆ M₁ ₆–₇ वा (for च) ❀ Ca स्वधर्मज्ञापकस्य, ममैता वान्धर्म कृत इति कथकस्य ॥ Cp अकर्मजनितस्य, अकर्म लब्धवृत्ते । ❀ — ^{d}) K₆ वाफल; T₂ G₂ M₇ वाळीक (for वालीक) D₅, ₇ -धारिणः (for -कारिणः)

10 With 10, cf. Manu 4 32 — ^{b}) T₁ G₁ अव (for एव) K₇ D₄ ₅ ₇ ₉ शस्यते, Da₄ सिष्यते (for शि°) — ^{c}) K₂ M₁ ₆ ₇ अथ वा (for तथैव) Da₄ G₂ पाच(G₂ पव)मानेभ्यः, D₆ ₇ [अ]पच्यमाः ❀ Cn p ₈ अपचमानेभ्य ब्रह्मचारिसंन्यासिभ्यः (Cp °भिक्षुभ्यः; C₈ °परिव्राजकेभ्यः) । ❀ — ^{d}) K₄ मेधिनः, Dn₄ -मेधिनां

11 With 11, cf 3 2 58 B 13 93 8 D₈ om 11 11^{ab} = (var) Manu 3 285^{ab} — ^{a}) K₆ विघ शासो, Da₄ °साशि (for °साशी) — ^{b}) K₆ ₇ D₄ ₆ वाम्रुत (for चा°) Dn₄ G₁ ₃ ₆ -भोजनं (for °न) — ^{c}) Da₄ अनृतं (for अमृत) Ś₁ M₇ शेषः स्याद्; T₁ G₁ ₃ ₆ -शेषस्य (for -शेषं स्याद्) — ^{d}) T G₁ ₃ ₆ भोजनं हविषः स्मृत — ^{e}) G₂ भुक्त- (for भृत्य). D₄ ₉ नु (for तु) M₅ [ऽ]श्नीयात् (for ऽश्नाति) — ^{f}) K₇ विघसासिनं — After 11, K₆ V₁ B₀ ₆–₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₇ ₈ Editions ins

685* विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमथामृतम् ।

[= (var) Manu 3 285^{cd} D₈ विघसा (for °सं) Da₃ om (hapl) प तु यज्ञशे B₆ Da₃ a₄ तथा (for अथ)]

स्वदारनिरतो दान्तो ह्यनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ॥ १२
वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः ।
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ॥ १३
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ।
एतान्विमुच्य संवादान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४
एतैर्जितैस्तु जयति सर्वाँल्लोकान्न संशयः ।
आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ॥ १५

अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ।
जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवे तु ज्ञातयः ॥ १६
संबन्धिबान्धवा दिक्षु पृथिव्यां मातृमातुलौ ।
वृद्धबालातुरकृशास्त्वाकाशे प्रभविष्णवः ॥ १७
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ।
छाया स्वा दासवर्गस्तु दुहिता कृपणं परम् ॥ १८
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेन्नित्यमसंज्वरः ।
गृहधर्मरतो विद्वान्धर्मनित्यो जितक्लमः ॥ १९ C 12. 8674 B 12.244(3) 21 K 12 249 21

---

12 [a]) M7 नित्यम् (for दान्तो) — [b]) K1. 2 Da3 ह्यनसूयु, D4 ह्यनुसूयुर्, M7 ह्यसूयुर् (for ह्यन°) K7 D4 5 यतेंद्रिय°, G3 जितेंद्रिय (for जितेन्द्रिय) — 12[cd] = Manu 4 179[ab] — [c]) K7 -पुरुहिताचार्यैर्; G1 पुरोहिताचार्य (for °चार्यैर्) — [d]) D. सम्मृतैः, D1 -सस्रुतै° (for संश्रितै°) Da3 मातुलाति समन्वितै°

13 = Manu 4 179[c]-180[b] — [a]) K3 -वालातुरा K7 वार्यैर् (for वैद्यैर्) T G1-3 6 M1 6-7 बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर् — [b]) D5 G1 M1 सबंध (for -संबन्धि) — [c]) D5 7 जामात्रा; D6 जानीभिर्; T1 ज्ञातीभिर्, G1 जामि°; G2 जानाभिर्, M7 (sup lin as in text) जाती° (for जामी°) ❀ Ca (reading यामीभि°) यामी कुलस्त्री ॥ Cn जामीभि° सगोत्रस्त्रीभि° । ❀ — [d]) K4 Da1 G2 भ्राता (for भ्रात्रा)

14 = (var) Manu 4 180[c]-181[b] — [a]) K2 दुहित्र्या, G2 °ता (for °त्रा) T1 वास, G3 सास (for दास) — [b]) D5 7 न विवा(D5 °पा)द तु योजयेत्, T G1-3. 6 M1. 6-7 विवाद ना(T2 °दाना)नुयोजयेत्. ❀ Ca (reading विवादान्) संरम्भपूर्वकवादान् । ❀ — [c]) Dn1 T G1-3 6 एतैर् (for एतान्) K4 सवायुन् (for °दान्) ❀ Cn संवादान् क्षत्रायर्थं कलहान् । ❀ — [d]) K6 B0 6 7 9 Da3 Dn1 n4 D2 5 6 8 M7 विमुच्यते (for प्रमु°)

15 = (var) Manu 4 181[c]-182[b] — [a]) K4 7 V1 B5 (marg) 8 Dn1 D8 D2 5 6 8 T2 G1. 3 6 जितस्, G2 जित (for जितैस्) — [d]) K4 D4 प्रजापत्ये, B1 प्राजापत्य (for °पत्ये) D2 8 तथा (for पिता)

16 = (var) Manu 4 182[c]-183[b] — [a]) K1 स्त्विंद्रि- (for स्त्विन्द्र) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 -लोकस्य (for लोकेशो) — [b]) K1 चर्त्विजा — In Ś1, the portion from 16[c] up to 12 236 19[a] is written sec m — [c]) D7 यामयो, G1. 3 6 ज्ञातयो (for जामयो) — [d]) B6 (marg) लोक° (for वैश्व) K1 देव तु, D2 दैवे तु, T1 G1-3 6 -देवेषु; M1 6 7 देवस्य (for -देवे तु) D7 G2 6 (sup lin) जातय; G3 जामय° (for ज्ञातय.)

17 17[ab] = (var) Manu. 4 183[cd] — [a]) Ś1 समधि, D8 सबंध- (for संबन्धि) — [b]) Ds1 मातुलै° (for मातुलौ) G2 पृथिव्यां मातुला मता — [d]) Ś1 K1 2 G2 स्थाकाशे, D4 5 स्वाकाशे; M1 स्वाकाश (for °शे)

18 = (var) Manu 4 184[c]-185[b] — [a]) Ś1 भ्रात्रा Ś1 ज्येष्ठा; G2 ज्येष्ठ (for ज्येष्ठ) B0 पिता; Ds1 पुत्रा; G2 पुत्रो (for पित्रा) — [b]) G2 भ्रातृ- (for भार्या) K7 T2 G1 2 M7 पुत्र (for पुत्र°) M6 तया (for स्वका) — With 18[cd], of Śānkhāyana Ś Sūtra 15 17 12 — [c]) K7 छायां (for छाया) K7 वा, Da3 a4 D2 3 (before corr) 5 7 T2 G3 6 स्व; G2 स्व, Ca (gloss आत्मीय°; Cap as in text) स्व° (for स्वा) K4 वर्यस्तु; K6 V1 B0 7-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2. 3. 8 M6 -वर्गो(Ds1 °र्गा)श्च, Da1 -वर्गस्य; D5 7 -वर्गोस्ति (for वर्गस्तु). T1 छायासमा दासवर्गा; G1 स्वदासवर्गस्तु सदा — [d]) K1 कृपणा; Dn4 M1 कृपणां; T1 रोपण (for कृपण) Da4 पुरं (for परम्). ❀ Ca कृपण कृपापात्रम् । ❀

19 19[ab] = (var) Manu 4. 185[cd]. — [a]) G2 तस्मात्तैरधि(sup lin °भि)त क्षिप्ता — [b]) T1 G1 3 6 स्मपज्वर°; M6 मस° (for मस°) — [c]) K6 D4 5 कर्म (for धर्म) K6 V1 B0. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 8 परो, D8 रथो (for -रतो) D5 7 धीमान् (for विद्वान्) — [d]) K7 D0 धर्मे (for धर्म)

C 12. 8375
B. 12. 244(3). 22
K. 12 249 22

न चार्थबद्धः कर्माणि धर्मं वा कंचिदाचरेत् ।
गृहस्थवृत्तयस्तिस्रस्तासां निःश्रेयसं परम् ॥ २०
परस्परं तथैवाहुश्चातुराश्रम्यमेव तत् ।
ये चोक्ता नियमास्तेषां सर्वं कार्यं बुभूषता ॥ २१
कुम्भीधान्यैरुञ्छशिलैः कापोतीं चास्थितैस्तथा ।
यस्मिंश्चैते वसन्त्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥ २२

दश पूर्वान्दश परान्पुनाति च पितामहान् ।
गृहस्थवृत्तयस्त्वेता वर्तयेद्यो गतव्यथः ॥ २३
स चक्रचरलोकानां सदृशीं प्राप्नुयाद्गतिम् ।
यतेन्द्रियाणामथ वा गतिरेषा विधीयते ॥ २४
स्वर्गलोको गृहस्थानामुदारमनसां हितः ।
स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः ॥ २५

K6 V1 B0 6–8 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D2, 3, 5–8 शीलो, K7 नित्ये (for नित्यो)

20 ^{a}) K1 तदार्थं, K6 न चातु, B6 (marg as in text) न चात्म- (for न चार्थ) Da4 Dn4 -बद्ध-, D6 वृद्ध°, T1 G1–3 6 वध, T2 M1 6 बंध°, M5 बंध (for बद्ध°) D5 7 आत्मवद्धर्मकर्माणि —^{b}) K6 7 B7 8 Dn1 n4 Ds2 D3–5 7–9 धर्मवान् (for धर्मं वा) K4 7 V1 Da3 a4 D2–4 9 T G1 3 6 M1 6, 7 किंचिद्, Dn1 n4 Ds2 D8 (also) 5 कश्चिद् (for कंचिद्) —^{c}) Ds1 गृहस्थस्य (hypermetric) (for गृहस्थ) G2 गृह-वृत्तिरनिवृत्तिस —^{d}) Da4 D4 निश्रेयस; G2 स्वस्त्य यनं Ś1 K1 2 4 मतं, K7 D4 6 9 फल (for परम्)

21 ^{a}) Da3 a4 Dn1 D8 परं परं (for परस्पर). G3 [आ]स्यै (for [आ]हुश्) ❀ Cn° परस्परमित्यपपाठ । पर पर श्रेय ॥ Cs परस्पर तथैवाहु° प्रत्येक नि श्रेयसमाहु° । चातु राश्रम्यमेव तद्वृत्तिचतुष्टयम् । ❀ —^{b}) D6 चातुराश्रमम्, G2 हेतुराश्रम्यम् K7 D4 6 9 तु; G3 सा (for तद्) G1 चतुराश्रम्य वै तत् (sic) —^{c}) Ś1 अथोक्ता; K1, 2 4 Dn1, n4 Ds D8 यथोक्ता, G2 यच्चोक्ता (for ये चोक्ता) K1 नियमस् —^{d}) K1 4 Dn4 सर्वकार्यं; K7 D4 9 T2 सर्वे कार्या, B0 6 7 9 Da4 D6 7 T1 G1 3 6 सर्वं कार्यं (for सर्वं कार्यं) K6 बुभुत्सतां; B6 7 9 Da4 Ds1 D6 बुभूषतां (for °षता)

22 ^{a}) K1 Da4 Dn1 Ds1 D2–4 8 9 कुंभ (for कुम्भी) Ś1 K2 4 धान्या (for धान्यैर्) Dn4 D6 उच्छ (for उञ्छ) Ś1 K2 4 शिला, K1 G2 M1 5–7 सिलै, V1 B6–9 Da4 Dn4 Ds D2 8 शीलैः, G1 सिसै° (for शिलै°) ❀ Cs उञ्छशी[शि]लै उञ्छ° धान्यश° आदानम्, शी[शि]ल° शिलापृष्ठपतितस्यादानम् । ❀ —^{b}) B7 Da3 D8 कापोती (for °तीं) K6 7 B9 Da3 a4 D5 7 वास्थितैस्, B8 Ds2 आस्थि°, Dn1 D2 चास्थितास् (D2 °तिस्), D4 6 °ते (for° तैस्) D5 M1 तदा (for तथा) Ś1 K1, 2 4 कापोतीवृ(Ś1 °पोतीं वृ)त्तिमाश्रिता (K1 °स्थितै) —^{c}) G1 चैव (for चैते) D5 7 G3 भवंति (for वसन्ति) K2 D2 5 G3, 6 अर्थास्; Da4 अर्हास्, G2 आशु° —^{d}) G2 अनु (for अभि) G3 M6 -वर्तते (for वर्धते).

23 ^{a}) Ś1 K2 T1 दश पूर्वा; K4 6 B7 Da3 a4 D2 3 8 पू(K6 स)र्वान्दश (by transp), B0 6 9 Dn1 n4 Ds M1 6 पूर्वापरान् K7 परा (for परान्). Cv पूर्वा परान्दश परान् (gloss: परान् अन्यूनान्) —^{b}) T1 G2 3 6 पुनंति, G1 पुनती (for पुनाति) G3 स्व- (for च) —^{c}) Ś1 K2 4 -वृत्तीर्यस्तु, K1 वृत्तीभिस्तु; K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 वृत्तीश्चापि (for -वृत्त-यस्तु) M1 एतान् (for एता). B8 गृहस्थवृत्तीस्त्वे-ताश्च; T G1–3 6 °वृत्तिं चा(G1 °द्धिं चा-; G2 °त्ति यो)प्येतां, M5 °वृत्तिश्चाप्येता; M7 °वृत्तिमेता वै —^{d}) Ś1 K1, 2 4 वर्तयेत, G2 याति यो वै (for वर्तयेद्यो)

24 ^{a}) T2 शक्र- (for चक्र-). K1 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2 3 5–8 -धर-; T G1–3 6 -चार- (for -चर-) ❀ Ca चक्रधरा° सदा शकटेन चक्रवता तीर्थयात्राशीला ये चरन्ति ते । गन्धर्वादयो वा ॥ Cn चक्र-धराश्चक्रवर्तिनो मान्धात्रादय° ॥ Cp चक्रधरो विष्णु° । चक्र-धराः सूर्यादयो गणदेवा° ॥ Cs चक्रधरलोकानां ग्रहनक्षत्रतार-कादिलोकानाम् । ❀ —^{b}) K4 7 V1 B0 3 Da3 Dn1, n4 D2–4, 6 8 9 T2 M1, 5–7 आप्नुयाद् (for प्रा°) —^{c}) V1 B0 6 (marg) 8 Dn1 n4 Ds D2 3 5–8 T1 G2 3 6 जितेंद्रियाणाम् (for यतेन्द्रि°) —^{d}) Dn1 M1 6 एषां; Ds1 एव (for एषा).

25 D7 om (hapl) 25. D4 reads 25 twice —^{a}) D5 स्वर्गो (for स्वर्ग-) K1 T2 G2 3 6 M1 5 6 -लोके; K6 G1 -लोक- (for -लोको) — G2 om. (hapl) 25^{b}–26^{a} D6 reads 25^{b}–26^{b} on marg —^{b}) B0 (marg) -मनसो, M7 -मनसा (for -मनसां) K1 हिताः; K4 हितां, K7 D4–6 9 स्मृत°; B3 (marg) गतिं, T G1 6 M5 इह; G3 इव (for हित°) —^{c}) K1, 6 स्वर्गे (for स्वर्गो) —^{d}) T2 देव- (for वेद-). Ś1 दृष्टिपु; K1 -दृष्टि° सु-; K2 -दृष्टि° स- (for -दृष्ट सु-) K7 D4 9 स्वयंभुवा (K7 °व), B8 (marg as in text) Da4 सुपूजित, M1, 5 (inf lin) 6 7 स(M5 7 सु)कल्पितः

स्वर्गलोके गृहस्थानां प्रतिष्ठा नियतात्मनाम् ।
ब्रह्मणा विहिता श्रेणिरेषा यस्मात्प्रमुच्यते ।
द्वितीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ २६
अतः परं परममुदारमाश्रमं
तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरम् ।
वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं
शृणुष्वैतत्क्लिष्टशरीरकारिणाम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

२३६

भीष्म उवाच ।
प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहिता या मनीषिणाम् ।
तदनन्तरमुक्तं यत्तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १
क्रमशस्त्ववधूयैनां तृतीयां वृत्तिमुत्तमाम् ।
संयोगव्रतखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमौकसाम् ॥ २
श्रूयतां पार्थ भद्रं ते सर्वलोकाश्रयात्मनाम् । C 12. 8686 B 12 245(4) 3 K 12. 250 3

(for सुपुष्पित) D5 वेदसृष्ट स्वयमुवा

26 G2 om 26^a (cf v l 25) D8 reads 26^ab on marg —^a) B6 स्वर्गो (for स्वर्ग-) K6 B1 Dn1 n4 D5 D2 3 7 8 M1 5–7 लोको, G1 -लोक- (for लोके) —^b) Ds1 नियतात्मना —^c) K2 Da4 ब्राह्मणा (for ब्र°) K1 निहिता (for वि°) K6 B3 (marg) Dn1. n4 D8 D2 3 8 योनिर्; K1 B1 Da4 T1 G1 3 M6 7 श्रेणीर् (for श्रेणिर्) D6 ब्रह्मणा विहिता रेखा —^d) M7 ह्येषा (for एषा) T G1–3 6 यस्मिन् (for यस्माद्) K6 B0 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 8 विधीयते, K1 D4 5 7 9 प्रवर्तते, V1 M1. 5 6 विमुच्यते; B6 9 प्रपुच्यते (for प्रमुच्यते) D6 corrupt — Ś1 K2 4 om. 26^ef —^e) D4 7 द्वितीयो (for °य) —^f) G2 स्वर्गो (for स्वर्ग-)

27 ^b) G1 त्रितीयम् M1 6 त्यजत (for °तां) T2 G2 M7 कलेवर —^c) D6 -मतिनाम् (for -पति°) K1 D4 7 9 अनतर, D5 निरंतर, T1 अनुत्तमा (for °त्तम) ❀ Cn गृहपतिनाम्, इस्वत्वमार्षम् । ❀ —^d) T G1–3 6 M1 5–7 शृणु त्वम् (for शृणुष्व) K4 6 B6 7 9 Da8 तत्क्लिष्ट, K1 B3 (marg) D4 9 त क्लिष्ट-, V1 सक्लिष्ट-; B0 8 Dn1 n4 D5 D2 8 8 साक्लिष्ट-, Da4 *क्लिष्ट-, D5 7 तच्छिष्ट-, D8 यत्क्लिष्ट-, T G3 6 M1 5 6 अक्लिष्ट, G1 M7 अक्लिष्ट; G2 अक्लेश- (for [पु]तत्क्लिष्ट-) K2 Ds2 D6. 7 T2 G2 -कारणं, G1 -कारिणं, M7 -कारिण (for -कारिणाम्)

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 B0 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K2 4 शुकप्रश्न; K1 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 शुकानुप्रश्न; M1. 5–7 शुकानुप्रश्ने गृहस्थवृत्त (M5 °धर्म, M7 °वृत्ति) — *Adhy no* (figures, words or both) K6 Dn4 Ds2 G2 69, Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3 6 M5 70, D8 M1 6 7 68, T2 84 — *Śloka no* Dn1 30, Dn4 31, D8 29.

236

☞ Ś1 is written *sec m* up to 12 236 19^a

1 Da4 व्यास (for भीष्म) —^a) Da4 प्रोक्तां G2 या (for ते) —^b) Da4 विहितां, M1 गादिता, M6 (*inf lin*) गलिता (for विहिता) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G1–3 6 M5–7 मनीषिभि°; M1 5 6 (last two *inf lin*) °षिणा (for °षिणाम्) —^c) T1 हि (for यत्) K6 तदनन्तरयुक्त यत् — After 1, T2 Kumbh ed ins

286* व्यासेन कथित पूर्वं पुत्राय सुमहात्मने ।
[T2 सुताय (for पुत्राय)]

2 ^a) Ś1 K1. 2 4 7 D4 9 अवधूयते; K6 अवभूयैनां; B0 8 (orig, marg as in text) D8 D2 8 °धूयैतां; D5 7 T G1–3 6 M1 5–7 विधीयेत (for अवधूयैनां) —^b) K2 D9 उत्तम, D5 उत्तमा (for °माम्). Ds1 तृतीयां वृत्तिसत्तम; D7 T G1–3 6 M1 5–7 तृतीया वृत्तिरु(D7 °मु)त्तमा —^c) Dn4 मयोगे (for °ग-) Ś1 K6 7 Da4 -धृत, T1 G1–3 6 -वृत्ति-; M1 -प्रति- (for व्रत-) ❀ Ca संयोगाय सम्यग्योगाय यानि व्रतानि तै खिन्नानाम् ॥ Cn संयोग सहधर्मचारिणीसंयोगस्तत्र यद्व्रत तेन खिन्नानाम् । ❀ —^d) K1 D4 वानप्रस्थाश्रमोकसां; Da4 °प्रस्थवनौकसां.

3 ^a) G2 om from श्रूयतां up to लोकाश्र (in 3^b).

C 12.8885
B 12.245(4).3
K 12.230.3

प्रेक्षापूर्वं प्रवृत्तानां पुण्यदेशनिवासिनाम् ॥ ३

व्यास उवाच ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदाश्रयेत् ॥ ४
तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ।
तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानो दिवौकसः ॥ ५
नियतो नियताहारः षष्ठभक्तोऽप्रमादवान् ।
तदग्निहोत्रं ता गावो यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ॥ ६
अकृष्टं वै व्रीहियवं नीवारं विघसानि च ।
हवींषि संप्रयच्छेत मखेष्वत्रापि पञ्चसु ॥ ७
वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः ।
सद्यःप्रक्षालकाः केचित्केचिन्मासिकसंचयाः ॥ ८
वार्षिकं संचयं केचित्केचिद्द्वादशवार्षिकम् ।
कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतन्त्रार्थसिद्धये ॥ ९
अभ्रावकाशा वर्षासु हेमन्ते जलसंश्रयाः ।
ग्रीष्मे च पञ्चतपसः शश्वच्च मितभोजनाः ॥ १०

Bo 8 Dn1. n1 D8 D2.8 8 पुत्र, T2 तत्र (for पार्थ). —[b]) Ś1 K1 2 4 सर्वलोकाश्रमौकसां, K6 V1 Bo 6 (marg) 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 8 M6 (*inf lin* as in text) 7 Cpp °लोकाश्रमात्मनां (M6 Cpp °श्रमात्मक, M7 °श्रयात्मकं), C3 as in text —[c]) K1 Da4 प्रेक्ष्यापूर्वं, K6 प्रेक्षापूर्व-, M1 °पूर्वा (for °पूर्वं) K7 प्रवृत्तीनां; D5 7 T G1-3 6 M5 निवृत्ताना, M1 परां वृत्तां (for प्रवृत्तानां). —[d]) D6 पुण्यं (for पुण्य-) G2 -देह-, M1.6 7 -लोक- (for देश)

4 = (var) Manu. 6 2 T2 om the ref G2 देवा (for व्यास). —[a]) Ś1 K1 2 च (for तु) K6 सदा, Da4 तदा (for यदा) —[b]) Da4 om वली —[c]) Ś1 T1 om व K7 D3 [ह्]व; T2 G1 8 6 [अ]पि; G2 च (for [ए]व) G2 वा (for च) —[d]) K1 नवम् (for वनम्) Ś1 K2 समाश्रयेत् (for तदा°)

5 [a]) K1 तृतीयाम्; G1 त्रितीयम् D6 भागे (for भागं) —[b]) Ś1 K1 2 4 वनवासाश्रमे, Da4 G1 M6 वानप्रस्थाश्रमो (for °श्रमे) K1 (*sup lin* as in text) Da4 भवेत् (for वसेत्) —[c]) K1 स्थाने वाग्नीन् (for तानेवा°) ❀ C3 तानेव, न पुनराधान कार्यमित्यर्थ । ❀

6 [a]) K1 नियतो निद्दताहार —[b]) T2 M7 -भुक्तो (for -भक्तो) K6 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 8 C3 [ऽ]प्रमत्तवान्; V1 [अ]तरांतरा; D7 [ऽ]प्रतापवान् (for ऽप्रमाद°) G2 शदभक्ते देवमानवान् (sic) —[c]) Da2 a1 तदाग्नि- (for तदग्नि). G2 नाभावो (for ता गावो) —[d]) K2 om च

7 [a]) K6 7 V1 B6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 C3 अफालकृ(D6 6 °क)ष्ट; Bo अपच्यकृष्ट, B9 (marg) अकालदष्ट, D7 अपालकृत् (for अकृष्ट वै) K7 व्रीहिजवं (for °यव) —[b]) Da4 निवारं M1 6 7 च विसानि (for विघसानि) Dn4 नीवारं वियसानिव —[d]) G1 मघेषु (for मखेषु) B8 D7 एवेषु (for अत्रापि) D6 मशेपत्रीणिपचक (sic)

8 [a]) Ś1 वानप्रस्थाश्रमम्, K1 2 lacuna (for °श्रमे) Ś1 B8 (marg) [ऽ]स्यैताश्च; K4 7 D4 6 9 T2 M1 6 7 ह्येताश्च; B8 (marg as in text) 9 पूताश्च; G2 [ऽ]प्येकाश्च (for ऽप्येताश्च) —[b]) K7 स्मृत G2 चतस्रो वृत्तसकृता — With 8[cd], cf Manu 6 18[ab] —[c]) T2 G2 साद्य- (for सद्य) M5 प्रक्षालिकः; M7 °ळका (for °लका) —[d]) Ś1 om (hapl) केचि D8 क्वचिन् (for केचिन्). M5 सचय

9 [a]) K7 D4-7 9 षण्मासससचया केचित्, M1 7 वार्षिकसचया के° —[b]) K2 om from केचिद् up to मित (in 10[d]) K1 lacuna, K7 B8 (marg as in text) Ds2 D4 6 9 T2 G2 M5 6 मासिकं; D5 7 T1 G1 8 6 M1 7 मासिका (for -वार्षिकम्) —[c]) G2 पूर्वं चातिथिपूजार्थं —[d]) K1 तत्त्वार्थं (for तन्त्रार्थं) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 6-7 यज्ञ(Dn4 यक्ष, G2 प्रजा)तन्त्रार्थमेव वा (B8 D8 D5 7 T G1-3 6 M5 च)

10 With 10, cf Manu 6 23 K2 om up to मित (cf v l 9) —[a]) Ś1 K1 4 अत्या(Ś1 °भ्या) वकाशाः; B6 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 D2 G1 2 M1 6 7 अभ्रा(B7 °त्रा, M1 7 °भ्या)वकाश (D2 G2 °शे, G1 °श-) (for °काशा) Da4 सर्वासु (for वर्षासु, ❀ C3 अभ्रावकाशा अगृहवर्तिन । ❀ —[b]) Da4 मेहते (metathesis for हेमन्ते) Da4 -संचया (for -संश्रया) —[c]) Ds1 भीष्मे च; G2 ग्रीष्मे तु, M5 ग्रीष्मेषु (for ग्रीष्मे च) Ś1 तपसा, G2 तपसा (for °स). K1 ग्रीष्मे च पर्वतमस —[d]) K1 lacuna, K6 7 B7 9 Da3 D4-7 9 चामृत, B6 G2 चामित (for च मित) Dn4 -भोजना; G8 भोजन

भूमौ विपरिवर्तन्ते तिष्ठेद्वा प्रपदैरपि ।
स्थानासनैर्वर्तयन्ति सवनेष्वभिषिञ्चते ॥ ११
दन्तोलूखलिनः केचिदश्मकुट्टास्तथापरे ।
शुक्लपक्षे पिबन्त्येके यवागूं क्वथितां सकृत् ॥ १२
कृष्णपक्षे पिबन्त्येके भुञ्जते च यथाक्रमम् ।
मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढव्रताः ॥ १३
वर्तयन्ति यथान्यायं वैखानसमतं श्रिताः ।
एताश्चान्याश्च विविधा दीक्षास्तेषां मनीषिणाम् ॥ १४
चतुर्थश्चौपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ।
वानप्रस्थो गृहस्थश्च ततोऽन्यः संप्रवर्तते ॥ १५
अस्मिन्नेव युगे तात विप्रैः सर्वार्थदर्शिभिः ।
अगस्त्यः सप्त ऋषयो मधुच्छन्दोऽघमर्षणः ॥ १६
सांकृतिः सुदिवा तण्डिर्यवान्नोऽथ कृतश्रमः ।
अहोवीर्यस्तथा काव्यस्ताण्ड्यो मेधातिथिर्बुधः ॥ १७ C. 12. 8900 B 12. 245[4] 17 K 12. 250 17

---

11 With 11, cf Manu 6 22 —[b]) ❀ Ca प्रपदैः, पादाग्रावस्थानैः सूर्याभिमुखं गमनैरवस्थानैर्वा । ❀ —[c]) K6 Da3 a4 Dn4 Ds1 स्थानाशनैर् (for °सनैर्) ❀ Ca स्थानाशयेन आसनतयावस्थितिभिः वर्तयन्ति । ❀ ❀ Cp स्थानैः स्थाणुसदृशैः, आसनैः वीरासनादिभिः । ❀ —[d]) M6 वसनेषु (for सव°) K6 श्नति (for अभि) Ś1 सेचनैः, K1. 2 Da3 a4 D6 -षेचनैः; V1 D5 7 -षिंचनैः (for -षिञ्चते)

12 With 12[ab], cf Manu 6 17[cd] —[a]) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-9 M1 5-7 द(M1. 6 दा)तोलू(D6 °लू.)खलिका (K6 °लका, K7 Da4 D6 °लिका), G1 2 दंतोलु(G2 तत्तोलू)खलिनः (for दन्तोलू°) D6 om केचि ❀ Cs दन्तैरेव उलूखलकार्यं येषां ते दन्तोलूखलिनः, सतुषमोजिनः । ❀ —[b]) Ś1 K1 2 अश्म-कुट्टास्, Da3 a4 °कुदास्, Dn4 °कुट्टीस् (for °कुट्टास्) — With 12[cd], cf Manu 6 20[cd] D5 reads 12[cd] twice —[c]) K1 शुक्लापक्षे, D5 (second time) कृष्ण°; D7 शुक्ल° (for शुक्ल°) K1 पिबति; Da4 पिबति —[d]) K1 यवगु; K6 Dn4 यवागू, Da4 यवागु; Dn1 °गुं, G2 बहागु (for यवागूं) K1 Da4 Dn1 G2 क्वथित; Dn4 क्वथकां (for क्वथिता) B7 शकृत् (!) B8 (marg as in text) यवागू केपि चासकृत्

13 With 13[ab], cf Manu 6 20[ab] —[a]) G2 भवति (for पिबन्ति) K6 Bo 6-9 Dn1 D2 3 5 7 8 अन्ये; Da3 a4 एते, Dn4 इमे (for एके) —[b]) K6 भुंज्यते K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 M1 5-7 वा (for च) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2-9 M5 यथागम, Ds T G1 3 6 M1 6 Cs °गतं; G2 °सुख, M7 °तथ (for °क्रमम्) —With 13[cd], cf Manu 6 21[ab] —[c]) G2 क्षीडैरेकै (for मूलैरेके) Ś1 एक- (for एके) T2 फलैर् (for फलैर्) —[d]) K1 पुष्पैरेको, Da4 °रेक-, D6 lacuna (for °रेके). K4 दृढव्रता, Dn4 दृढैर्व्रता

14 [a]) K7 D1 6 9 प्रवर्तते (D1 6 ति) (for वर्तयन्ति) Ś1 K2 यथा न्यायय (for यथान्याय) ❀ Ca यथान्यायम्, यथागम कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतबोधकागमानतिक्रमेण । ❀ —[b]) K7 Da4 D1 6 9 वैषा(Da4 °ख्या)-नस-, D7 वैश्वानर- (for वैखानस-) K1 7 D1 9 M1 6 -मर्ति, K2 T G1-3 6 M5 -मते, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 -गति (K6 °ति-); D6 -मिति; M7 -विधि (for -मत) K2 T G1-3 6 M5 स्थिता; D6 स्मृता (for श्रिता) —[c]) Ś1 K1 2 वै प्रोक्ता (for विविधा) Dn4 एताश्चान्या विधा दीक्षास् —[d]) K7 D1-7 9 महात्मना; G6 मनीषिग (for °षिणाम्) Dn4 तेषा चैव मनीषिणां.

15 [a]) K1 Da4 D6 M1. 6 चोपनि(K1 °रि)षदो, K7 D1 5 7 9 श्चौप° (for चौप°). —[b]) D5 7 मत° (for स्मृत) —[c]) B6 8 (marg as in text) Ds1 वानप्रस्थाद् (B6 °स्था) (for °प्रस्थो) K6 V1 Bo 7 9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 G2 वानप्रस्थाद्ग(Da3 a4 °स्था गृ; G2 °स्थगृ)हस्थाच्च (Da4 G2 °श्च) —[d]) Da4 [ऽ]न्ये; Ds1 [ऽ]न्या; D4 [ऽ]न्यं (for ऽन्य).

16 [a]) V1 B6 (marg) D6 7 T1 तस्मिन् (for अ°) —[b]) K2 D1 विप्रे D5 7 विप्रा सर्वार्थदर्शिन —[c]) D6 आगस्त्य B7 8 (marg) 9 Da3 a4 सर्वे (for सप्त) Ś1 K1. 2 4 चार्षेया; B6 7 9 वार्ष्णेयो, B8 (marg) M1. 6 7 चर्षेयो; Da3 a4 वार्ष्णेया, D1 9 वार्षेयो, D6 चर्षेयो (for ऋषयो) —[d]) K1 4 मधुच्छदौ, D1 9 °धृंदो, G2 °च्छदा (for °च्छन्दो) Ś1 [ऽ]वमर्शिण; K1 2 4 °वर्षिण, G2 °मर्षणा (for °मर्षण).

17 [a]) D7 G1 साकृत (for °ति) Da4 सुदीना; D7 G2 तुदिवा (for सुदिवा) K4 Da4 तडी, D5 7 तद्री, T G1 3 6 तस्थिर्, G2 तस्मिन्, M7 दिव्ये (for तण्डिर्) —[b]) K1 यथाप्तोथ; K6 Bo Dn1 n4 Ds D2 3 8 यथावास; K7 D1 6 9 यवप्रोय- (D6 °य), V1 ये चान्येय, B6 यवाश्रोय; B7 9 °श्रोथ; B8

C 12. 8801
B. 12. 245[4] 18
K 12 230 17

शलो वाकश्च निर्वाकः शून्यपालः कृतश्रमः ।
एवंधर्मसु विद्वांसस्ततः स्वर्गमुपागमन् ॥ १८
तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरा गणाः ।
ऋषीणामुग्रतपसां धर्मनैपुणदर्शिनाम् ॥ १९
अवाच्यापरिमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः ।

वैखानसा वालखिल्याः सिकताश्च तथापरे ॥ २०
कर्मभिस्ते निरानन्दा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।
गताः प्रत्यक्षधर्माणस्ते सर्वे वनमाश्रिताः ।
अनक्षत्रा अनाधृष्या दृश्यन्ते ज्योतिषां गणाः ॥ २१
जरया च परिद्यूनो व्याधिना च प्रपीडितः ।

°शोय, Da3 °श्रोथ, Da4 °न्मोय, D5 यवस्रोता, D7 यवश्रोता°, T G1–3 6 M1 5–7 यवक्रीत (G3 °ता) (for यवाश्वोऽथ) K1 कृतश्रमा ; K4 °क्रम°, Da3 a4 कृत° (Da4 °त) कृश° — c) K1 काशस्, K7 D4 6 9 ताड्य° ; B6 7 9 Da3 a4 D6 7 काम्यस्, Dn4 काव्ये, Ds2 कायस्, G2 कार्यं (for काव्यस्) Ś1 K2 अहोवी- (Ś1 °हों वी)र्यश्च काश्यश्च, K4 °वीर्यस्य काश्यपश्च (hypermetric) — After 17abc, M5 (inf. lin) reads 18b for the first time, repeating it in its proper place — d) K1 संडो ; K2 तंडौ ; K4 M5 (with dittography for तथा) तंड्यो ; K6 स्वाद्यो, K7 D4–7 9 T1 G1–3 6 कण्वो (for ताण्ड्यो). D7 घुधा ; T1 G1 2 6 कुश, T2 स्मृत°, G2 M7 कृश° ; M1 6 वसु° (for वुध°)

18 a) Ś1 शिलो ; K7 D4 6 9 बलो ; T2 M1 5–7 पलो ; G2 वहो (for शलो) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 3 8 वलवान्कर्ण(V1 °फर्ण-, B8 °फर्म- ; B9 °फद)निर्वाकः (Da4 °र्घात°, Ds1 D2 °र्वाप°) ; B8 (marg) उपहु° कर्णनिवांत, D5 वालोकें° कोश्विनिर्वाक° ; D7 वाल° काकोश्विनीवाक° ; T1 G1 3 6 स्मृतपालश्च निर्वाक°. —M5 (inf lin) reads 18b for the first time after 17abc — b) Ś1 K1 2 4 V1 शून्य(K4 °न्या)- वाक° ; K6 शून्यापाल°, K7 Da4 शून्यपाल-, B6 8 (marg as in text) °पाणि°, G1 M5 (both times) शूलपाल° (for शून्य°). Dn1 कृताश्रम, D6 कृतक्रम°, T G1–3 6 M1 5 (both times) 6 7 श्रु(G2 प्र)तश्रवा° (for कृतश्रम°) — c) M1 6 एतद्- (for एव-) D4 6 9 एवंधर्मा(D6 °र्म)स्तु, T एतद्धर्म सु- ; G1 2 एत धर्म सु-, G3 6 एतं धर्मसु, M5 एतद्धर्म सु-, M7 एते धर्म सु- (for एवधर्मसु) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 3 8 एनं ध(B5 9 एत ध-, B7 8 एतद्-, Da3 श्रुत ध- ; Ds1 D2 एव ध)र्मं कृतवंतस् ; V1 एतं सुधर्मं विद्वांसस् — d) K4 स्वत (for तत°) K7 D4 6 9 M1 5–7 अवाप्नुवन्, Da4 Dn4 Ds1 उपागमत् (for °मन्) D5 7 तत स्वर्गं समाप्नुयु° ; T G1–3 6 ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन्

19 a) K6 7 ताव, G1 तत° (for तात) Ś1 K1 2 -धर्मेण ; D5 7 T G1–3 6 -कर्माणस् (for धर्मा°). —The portion from 19b up to 12. 240 16a is lost in Ś1 on missing fol — b) K7 Da4 यायावरां, M1 6 जायावरा (for याया°) G1 गुणा (for गणा) ❀ Cs गृहस्थसमभिक्षुसमवानप्रस्थाश्रमयुगले विद्येते येषा ते यायावराः यायावरनामान प्रत्यहं याच्य यथोपलब्धवार्तिन° । ❀ — c) K6 -तपसो (for °सां) G1 ऋषीणामृद्धितपसा — d) K2 4 Da3 a4 Ds D5, 6–7 G1 2 नैपुण्य (for -नैपुण) Da3 a4 दर्शिन, D5, 7 -दक्षिणा° (for -दर्शिनाम्)

20 Ś1 missing (cf. v l. 19) — a) K6 B0 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 7 8 अन्ये च, V1 B5 अन्येपि ; B7 Ds2 अन्ये घा (for अवाच्या[ ]) K2 ते (for च) — b) K1 Da3 ब्रह्मणा (for ब्रा°) K1 धर्मम् (for वनम्) K6 B7 9 D5 7 आस्थिता° (for आश्रिता°) K2 सर्वे घनमुपाश्रिता° — K2 7 om. (hapl) 20c–21d — c) K6 V1 B0 8 Da3 a4 Ds1 D4 6, 9 वालिखिल्या (K6 °ला°) (for वाल°) — d) K4 B0 8 Dn1 n4 Ds D2 3 8 सैकताश्च, D5 7 सिकर्तश्च (sic), T1 G1 3 6 विदिताश्च (for सिक°).

21 Ś1 missing (cf v l 19). K2 7 om 21abcd (cf v. l 20) — a) K1 कर्मिभिस् (for कर्म°) Da4 तन्, D7 तैर् (for ते). D6 निरानद- (for °नन्दा) G2 कर्मभिर्जनितानदा ❀ Cn निरानन्दा° कृच्छ्रचान्द्रायणादिपरत्वात् । ❀ — b) D4 7 जितधर्मो (for धर्मनित्या) G2 (also as in text) तथा परे (for जितेन्द्रिया.) — c) M1 गणा (for गता). K1 4 -धर्माणास् (for -धर्माणस्) — d) D5 7 ये पूर्व (for ते सर्वे) — e) K1 अनक्षत्रस् ; B0 8 (marg as in text) D7 स्वनक्षत्रा ; B6 9 अनक्षरा (for अनक्षत्रा) K1, 4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 T G2 3 6 M1 5–7 स्वनाधृष्या, K2 स्वनादृष्टा, G1 स्वनाधृष्या (for अना°) K7 D4 6 9 सुनक्षत्रास्तथाधृष्या (K7 °ष्टा) ❀ Cn अनक्षत्रा° नक्षत्रताराभ्योऽन्ये अपांतरतम°प्रभृतय° । अनाधृष्या निर्भया । ❀ — f) Da4 गुणा° (for गणा°) M1 6 7 (inf lin) दृश्यते ज्योतिषो गता°

22 Ś1 missing (cf v l 19) — a) K7 D4, 6 9 मनसा ; B0 9 T1 G3 जरसा, Da4 रजया ; D5 7 क्षुधया (for जरया). K1, 2 4 B0 D8 (also) 4–7 T G1, 3 6 M1,

चतुर्थे चायुषः शेषे वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् ।
सद्यस्कारां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ॥ २२
आत्मयाजी सोऽऽत्मरतिरात्मक्रीडात्मसंश्रयः ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य त्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान् ॥ २३
सद्यस्कांश्च यजेद्यज्ञानिष्टीश्चैवेह सर्वदा ।
सदैव याजिनां यज्ञादात्मनीज्या निवर्तते ॥ २४
त्रींश्चैवाग्नीन्यजेत्सम्यगात्मन्येवात्ममोक्षणात् ।
प्राणेभ्यो यजुषा पञ्च षट् प्राश्नीयादकुत्सयन् ॥ २५
केशलोमनखान्वाप्य वानप्रस्थो मुनिस्ततः ।
आश्रमादाश्रमं सद्यः पूतो गच्छति कर्मभिः ॥ २६ C. 12. 8910 B. 12. 245(4). 27 K. 12. 250. 26

ᴰ⁻ᴵ तु; K₇ D₉ G₂ [अ]पि, V₁ [अ]ति (for च) ᴰ⁷ T₁ K₁ ₄ B₅ ₈ (marg) ₉ Ds₁ D₈ (by corr) ᴰ⁷ T₁ K₁ ₄ B₅ ₈ ... °क्षुण्णा, M₁ ₆ °न्यूना, M₇ परिघूना, B₃ (orig) °क्षुण्णा, M₁ ₆ °न्यूना, M₇ परिघूना, B₃ (orig) ... K₁.₂ ₇ D₄₋₆ ₀ चापि; V₁ °न्यूनो (for °धूनो) — ᵇ) K₁.₂ ₇ D₄₋₆ ₀ चापि; V₁ वा प्र, D₇ च सु, T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅ ₆ परि, M₇ वा॰ वा प्र, D₇ च सु, (for च प्र) K₁ ₆ V₁ B₀ ₆ ₈ ₉ Ds₁ D₅ ₇ T₁ M₁ ₆ (for च प्र) — ᶜ) K₁ ₂ ₄ T G₂ ₃ ₆ M₅ -पीडिवा (for -पीडित°) — ᶜ) K₁ ₂ ₄ T G₂ ₃ ₆ M₅ त्वायुष°, D₈ चायुषा (for °ष°) Ds₁ दोष (for शेषे) Da₁ चतुर्थमायुष शेषे, G₁ चतुर्थेष्वायुष शेते — ᵈ) Ds₁ वानप्रस्थाश्रमे M₁ त्यजन् (for त्यजेत्). — With 22ᶜᵈ, cf. Manu 6. 38ᵃᵇ — ᵉ) K₁ सम्यस्कारां, K₆ सत्यक्षरां, B₉ Da₃ Ds₂ D₅ सद्यस्कारां, Da₁ °स्करो, D₈ सत्यस्कारां, T G₁₋₃ ₆ माद्यस्कां म, M₁ ₅₋₇ सद्य- स्कां स (M₇ च) (for °स्कारां) K₁ G₁ निरूपेष्टिं, G₃ निकृष्टेष्टिं (for निरूप्येष्टिं) ❀ Ca सद्यस्कारामेकाह- निर्वर्त्यामिष्टिं प्राजापत्याख्याम् । ❀ ❀ Cp निरूप्य त्यक्त्वा । ❀ — ᶠ) K₁ ₂ ₇ B₀ ₆ ₇ ₈ (marg. as in text) ₉ D₂₋₇ ₉ Cn (described as अपपाठ) Cpp सर्वान्वे (D₅ ₇ °वेदे)दान्सदक्षिणान्, Ds₁ सर्ववेदन्वदक्षिणां (sic), Cv सार्ववेदां (gloss सर्ववेदेषु विहिताम्) सदक्षिणां

23 Ś₁ missing (cf. v. l. 19) — ᵃ) K₁ ₂ ₄ D₄ ₆ वात्मरतिर्, K₆ ₇ V₁ B₅ ₈ ₉ Da₃ ₄ D₅ ₇ ₉ चात्म°; Ds₁ सात्म°; T G₁₋₃ ₆ वत्सेत्कर्म (T₂ °र्मा), M₁ सोमर तिर् (for सोऽऽत्म°) ❀ Cn आत्मयाजी जीवच्छ्राद्धा- दिकृत् । ❀ — ᵇ) K₆ B₈ (marg. as in text) ₉ Da₃ ₄ आत्मचार्यात्म, Dn₁ Ds₂ D₈ (before corr) °क्रीडार्थ-, D₅ ₇ °क्रीडामि, D₉ M₅ ₇ °क्रीडोत्म (for °क्रीडात्म) K₄ Da₁ -सदाय°, D₆ सश्रय (for °य°) K₁ आत्मक्रीतोत्मसंश्रया; T G₁ ₃ ₆ रति(T₂ °ति)क्रीडा त्मसश्रय — With 23ᶜᵈ, cf. Manu 6. 38ᶜᵈ — ᶜ) Dn₁ अग्रात्, M₁ अग्नि (for अग्नीन्) K₁.₄ ₇ D₄ ₆ ₉ समा धाय; K₂ °दाय (for °रोप्य) — ᵈ) Dn₁ त्यक्ता; D₉ त्यक्ता° (for त्यक्त्वा) B₈ (marg. as in text) सर्वान् (for सर्व) D₆ -परिग्रहाव

24 Ś₁ missing (cf. v. l. 19) — ᵃ) B₀ सत्य- स्कांश्; B₇ ₉ D₈ T G₂ साद्य° (for सद्य°) Dn₁ n₄ त्यजेद् (for य°). K₇ याजीन्, D₅ ₇ अन्यान् (for यज्ञान्) — ᵇ) K₁ ₂ इष्ट्वा, Da₄ इष्टिश्; Ds₁ D₇ T₁ G₁ इष्टींश्, D₆ इष्टांश् (for इष्टीश्) K₆ B₆ (marg. as in text) ₇ ₉ Da₃ ₄ T G₁ ₂ ₆ M₁.₅ (inf. lin. as in text) ₆ ₇ सर्वश° (for °दा) G₂ इष्टाश्चैव सहस्रश° — ᶜ) V₁ B₉ Dn₁ D₂ ₃ ₈ यदेव, G₃ ₆ M₁ सदेव (for सदैव) K₁ याजिन; D₆ यज्ञिनां (for याजिना) K₁ ₂ ₄ ₆ ₇ B₉ Da₄ D₆ ₉ यज्ञान्, D₄ M₆ यज्ञा; T₁ याज, T₂ G₁₋₃ ₆ M₁ ₆ ₇ यज्ञ (for यज्ञाद्) ❀ Ca सदैव आत्मन्येवानिशम् । ❀ — ᵈ) K₆ आत्ममीज्या, V₁ °यज्ञा, Ds₁ D₆ °नाज्या, Ds₂ °निष्ठा, M₁ ₆ ₇ Cap नात्मनीज्या (for आत्म°) B₇ Dn₁. n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ प्र, M₇ हि (for नि) K₁.₂ ₄ आत्मेज्या विनिवर्तते; D₇ आत्मनीत्यादि वर्तते; T G₁ ₃ ₆ M₅ तथैवात्मनि वर्तते; G₂ तदैवात्मनि दृश्यते (also वर्तते).

25 Ś₁ missing (cf. v. l. 19) — ᵃ) K₁ ₄ त्रीश्चैवा- ग्नीन्, D₆ त्रींश्च अग्नीन्, G₁₋₃ ₆ तां(G₂ य)श्चैवाग्नीन् (for त्रींश्चैवा°) K₁ ₂ ₄ ₆ ₇ V₁ B₆₋₉ Da₃ ₄ D₅ ₇ T₁ G₁.₃ ₆ त्यजेत्, G₂ त्यजे° (for यजेत्) ❀ Cn आत्मनीज्याया स्वरूपमाह—त्रीनिति । 'हृदय गार्हपत्यो मनोऽ न्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय' इति वैश्वानरविद्योक्तप्रकारेण (Ch. Up. 5. 18. 2) । ❀ — ᵇ) B₈ (marg.) आत्म- यज्ञ (for °न्येव) K₇ B₆ (marg.) D₄ ₆ ₉ M₁.₆ ₇ [अ]विमोक्षणाव्, B₈ (marg.) विमो°, D₅ ₇ [अ]भिमो° (for [आ]त्ममो°) — ᶜ) K₁ ₄ ₆ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ ₄ Dn₁ n₄ D₂ ₃ ₈ M₁ ₆ यजुष°, K₇ D₄ ₆ ₉ T₂ G₁ °पां (for °पा) — ᵈ) K₁ ₂ D₆ प्रश्नीयाद्; D₅ ₇ अश्नी°, T G₁.₃ ₆ M₁ ₅₋₇ चाश्नी° (for प्राश्नी°) G₂ पञ्चाश्नी- यादतत्सयन् (sic)

26 Ś₁ missing (cf. v. l. 19) — ᵃ) K₇ Da₃ केशान् (for केश) V₁ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ -रोम-; Da₃ ₄ न्याप्य (for लोम) K₇ D₄ ₆ ₉ कृत्वा; D₅ भूत्वा, M₆ वापि (for वाप्य) D₇ केशलोमनखी भूत्वा. ❀ Ca केशलोमनखान् वानप्रस्थाश्रमे धृतान् । ❀ ❀ Cp वाप्य वापयित्वा । ❀ — ᵇ) K₇ वनप्रस्थो. K₆ B₈ (marg. as in text) Da₄ स्थित; T₁ G₃ ₆ सदा, G₁ तथा (for तत°) K₂ वानप्रस्थमुप- स्थित — ᵉ) B₀ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ पुण्यं (for

C. 12 8911 B 12 245(4).28 K. 12.250 27 अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा प्रव्रजेद्द्विजः ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ २७
सुशीलवृत्तो व्यपनीतकल्मषो
न चेह नामुत्र च कर्तुमीहते ।
अरोषमोहो गतसंधिविग्रहो
भवेदुदासीनवदात्मविन्नरः ॥ २८
यमेषु चैवात्मगतेषु न व्यथे-
त्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमन्त्रविक्रमः ।
भवेद्यथेष्टा गतिरात्मयाजिनो
न संशयो धर्मपरे जितेन्द्रिये ॥ २९
ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणै-
रधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तमुत्तमम् ।
चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु
प्रकीर्त्यमानं परमं परायणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

सद्य°). —^{d}) Da_4 भवति, G_2 यच्छति (for ग°).

27 = (var) Manu 6. 39 Ś1 missing (of v l 19). —^{b}) K_1 ये दत्त्वा, K_4 V_1 $B_{0,7}$ Dn_1 n_4 $D_{2,3,8}$ दत्त्वा य (by transp), D_8 दत्त्वा स; G_3 यो दद्यात् K_1 प्रवणेद्; $D_{5,7}$ व्रजते (for प्रव्रजेद्). T_1 $G_{1-3,6}$ पुन: (for द्विज) —^{c}) K_7 तेजोमयात् (for °मयास्) —^{d}) G_6 चानंतम् (for चानन्त्यम्).

28 Ś1 missing (of v l 19) —^{a}) D_4 सुशीलल; T $G_{1-3,6}$ M_5 सुनीत (for सुशील-). $K_{6,7}$ $D_{4,9}$ G_1 M_7 [ऽ]प्यपनीत, T_2 ह्यप° (for व्यप°). Dn_1 किल्बिषो; G_2 कल्मष (for °षो) —^{b}) D_4 वेह, D_7 चैव (for चेह) V_1 B_9 $D_{5,7}$ T_1 $G_{1-3,6}$ चामुत्र (for ना°). G_1 om च Da_4 कर्ममीहते, $D_{5,7}$ कर्म चेहते, T_1 $G_{3,6}$ कर्म हीहते; T_2 G_1 M_5 कर्म हीयते, $M_{1,6}$ स स हीयते, M_7 सोंतमृच्छति (for कर्तुमीहते). —^{c}) Da_3 आरोप; D_6 अद्वेष (for अरोष) G_2 मोहा (for -मोहो) —^{d}) K_2 उपासीन (for उदासीन) V_1 Ds_2 वदात्मवा(Ds_2 °व)न्; D_5 -वति स्मृति; D_7 वती स्मृतिर् (for वदात्मविन्). D_8 मुनि° (for नर°)

29 Ś1 missing (of. v l 19) —^{a}) K_4 Da_3 a_4 $Dn_{1,}$ n_4 D_8 $D_{2,3,8}$ चैवानु (for चैवात्म) K_1 -रतेषु, G_2 -गते च (for -गतेषु) Da_4 Dn_4 D_9 व्यथे; D_7 व्यघे; G_2 स्वथेत् (for व्यथेत्) —^{b}) K_1 सुशास्त्र (for स्व°) K_2 मात्राहुति, $B_{7,8}$ (marg as in text) M_1 सुताहुति; T_2 सूत्राह्वति (for -सूत्राहुति-) $K_{1,2,4,6,7}$ V_1 $D_{4,6,9}$ Ca -मात्र- (for मन्त्र°). T_1 $G_{1,3,6}$ विक्रमात् (for विक्रम°) $D_{5,7}$ स्वशांत(D_7 °ति)मन्वाहुतिमन्त्रविक्रम; G_2 स्वशास्त्रवाभूवितमंत्रविक्रमै ❀ Ca स्वशास्त्र यतिशास्त्र तदेव, अनुष्ठानाद्यशक्यत्वात् सूत्र, तत्र या आहुतिपदोपलक्षिता क्रिया तन्मात्रविक्रम: आत्मा यस्येत्यर्थ ॥ Cn स्वस्य सन्यासविधे: शास्त्रम् तत्रस्थं सूत्रम्—इमं लोकममु च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्येवंरूपम् ॥ Cv स्वशास्त्रेषु सूत्रेषु या आहुतय: ये मन्त्रा: तेषु विक्रम: क्रमरहित । ❀ —^{c}) D_5 सर्वेष्वथेष्टा; D_7 भवेष्वधेष्टा (for भवेद्यथेष्टा) Da_3 a_4 ययेच्छा; D_6 यजेष्टा, T_1 $G_{1-3,6}$ अथैपा (G_2 °पि); T_2 अयेष्टा (for य°) K_1 -याजिने, K_6 V_1 B_8(marg) $_9$ Da_3 a_4 $D_{5,7}$ Cpp -चेतसो, K_7 B_6 (marg) $D_{4,6,9}$ याजिनां, $B_{0,6}$ (orig) चेतनो; B_7 D_8 D_8 वेदिनो, Dn_1 n_4 $D_{2,8}$ वेदिनि (Dn_4 °नी) (for याजिनो) —^{d}) K_1 सश्रयो; K_2 सचयो; T_1 सशये (for °यो) D_8 धर्मपरो $D_{5,7}$ जितेंद्रिय: ❀ Cn यथेष्टा चिरजीविता वा, सद्योमुक्तिर्वा क्रममुक्तिर्वा इच्छया भवतीत्यर्थ: । ❀

30 Ś1 missing (of v l 19) —^{a}) $K_{2,4}$ D_8 T $G_{1-3,6}$ M_5 अत (for तत°) Da_4 श्रेयस् (for श्रेष्ठम्) —^{b}) K_2 अधीष्ठितं, D_4 अनु°. Da_4 om (hapl) ष्ठितं त्रीनधि Ds_1 T_2 G_2 $M_{5,7}$ अति-; $D_{5,7}$ अभि-, $M_{1,6}$ अपि (for अधि) K_4 V_1 $B_{0,6-9}$ Da_3 a_4 Dn_1 n_4 $D_{2,3,8}$ $M_{1,6}$ -वृत्तिम् (for -वृत्तम्) $B_{0,6,8,9}$ Da_3 a_4 Ds_1 D_2 $M_{1,6}$ उत्तमां; T_2 $G_{2,3,6}$ M_5 आश्रमान् (for उत्तमम्) T_1 G_1 अधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तमत्सरात् (G_1 °रान्) ❀ Ca त्रीनाश्रमानधि, त्रिभ्योऽप्याश्रमेभ्योऽधिकं वृत्त यतिसमाचार: । ❀ —^{c}) K_1 परमाशु मां; G_2 °मात्मक (for °माश्रम) —^{d}) K_2 प्रकीर्तिमान; D_7 G_2 °र्यमाण

२३७

शुक उवाच ।
वर्तमानस्तथैवात्र वानप्रस्थाश्रमे यथा ।
योक्तव्योऽऽत्मा यथा शक्त्या परं वै काङ्क्षता पदम् ॥१

व्यास उवाच ।
प्राप्य संस्कारमेताभ्यामाश्रमाभ्यां ततः परम् ।
यत्कार्यं परमार्थार्थं तदिहैकमनाः शृणु ॥ २

कषायं पाचयित्वा तु श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु ।
प्रव्रजेच्च परं स्थानं परिव्रज्यामनुत्तमाम् ॥ ३

तद्भवानेवमभ्यस्य वर्ततां श्रूयतां तथा ।
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥ ४

एकश्चरति यः पश्यन्न जहाति न हीयते ।
अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ॥ ५ C 12 6919 B 12 241(5) 5 K 12 251 5

Colophon Ś1 missing, K3 5 B1-5 Da1 a1 Dn1 n3 D1 G4 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 B0 6 7 9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K2 4 शुकप्रश्न, K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 शुकानुप्रश्न, M1 6 7 शुकानुप्रश्ने वानप्रस्थाश्रमवृत्तिकथन, M5 शुकानुप्रश्ने वानप्रस्थधर्म — *Adhy no* (figures, words or both) K6 80, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 71, Dn4 Ds2 G2 70, D3 66, D8 65, T2 85, M1 6 7 69 — *Śloka no* Dn1 D8 31, Dn4 26

237

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf v l 12 236 19)

1 a) K1 7 D9 वर्तमानास्, G2 °माने (for °मानस्) D2 om वात्र — b) K7 D4 6 7 9 तथा, D5 M1 सदा (for यथा) K3 G3 व(G3 वा)नप्रस्थाश्रमे (G3 °मो) यथा, G2 वानप्रस्थाश्रमेण च — c) K1 2 4 5 D4 6 9 योज्य आत्मा, B9 Ds1 D7 G2 M1 5 6 योक्त्यात्मा (for °व्योऽऽत्मा) K6 B0 6 7 9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G1-3 6 M5 Cp 8 कथ (for यथा) K1 2 4 -शक्ति, T1 G1-3 6 शक्य (for शक्त्या) — d) K1 2 4 6 B8 9 दम चेत् (K6 B8 9 वै), V1 दमे वै, B0 6 Da3 a1 पदं वै, B7 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M5 वैद्य वै; M7 वरं वै (for परं वै) K3 कांक्षिता; Ds1 वांछता, Ds2 कक्षता K4 6 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 8 परं (for पदम्) D5 7 पद कांक्षस्त पर, D6 पर चैकस्तत पर

2 G1 om 2-3 — a) B6 (marg as in text) 8 (marg) Da3 a1 सत्कारम् (for संस्का°) G2 एकाभ्याम् (for एता°) ❀ Cn सत्कार, चित्तशुद्धिम् । ❀ — b) K1 om. आश्रमाभ्यां B0 8 (marg as in text) यथाक्रमं (for तत परम्) — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2-4 8 T1 G2 3 6 यत्कार्यं परमार्थं तु (B6 9 °र्थं सत्, B8 [marg] °स्मार्थं, T1 °र्थं च, G2 3 6 °र्थं स्व) — d) G2 3 6 तम् (for तद्)

3 G1 om 3 (cf. v l 2) — a) D3 कापाय G2 पालयित्वा, M5 (*inf lin*) वर° (for पाच°) K4 6 V1 B0 6 7 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 (also) 7 8 [श्रा]शु, K7 D4 6 9 T G2 3 6 M1 6 7 Cv च (for तु) ❀ Cv (reading कापायाम्बरयित्वा) कापायाम्बरधन्त कृत्वा । ❀ — b) K1 2 6 B1, 8 Da3 a1 श्रेणी-, D7 G2 श्रोणि- (for श्रेणि-) D5 7 वर्विषु; T1 G3 6 [इ]ति त्रिषु; G2 सधिषु (for च त्रिषु) D6 ब्रह्मचर्यादिषु त्रिषु ❀ Ca श्रेणिस्थानेषु पङ्क्तिक्रमेण स्थितेषु । ❀ — c) K1 2 प्रवजा (K2 °ज)श्च, K7 Ds2 D4 6 9 प्रव्रजेत (for प्रव्रजेच्च) K6 D5 7 प्रव्रजेदपर (D5 °रे) स्थान ❀ Ca (reading परस्थान) त्रिभ्योऽधिकफलत्वाद्यत्याश्रमस्य परत्वम् । ❀ — d) K2 परिव्रजाम्, K4 D9 7 °व्रज्यम्, K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 D8 D2 3 8 Cp पारिव्राज्यम्, Dn1 परिव्राज्यम्, Dn4 पारिव्रज्यम् (for परिव्रज्याम्) K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2-8 अनुत्तमं; Da3 a1 अनंतर (for अनुत्तमाम्). G2 प्रव्रज्यामनुसुत्तमां (sic)

4 a) G2 तद्भावान् (for तद्भ°) K7 D4 9 अभ्यचर्य, B6 8 (both marg) अन्विष्य (B6 °स्य) (for अभ्यस्य) — b) K6 वर्तता — 4[cd] = Manu 6 42[ab] — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T G1 3 6 Cp धर्म (for नित्य) G2 एकमेवाचरेद्धर्म

5 With 5[ab], cf Manu 6 42[cd] — a) K1 यत् (for य) ❀ C8 पश्यन् परमात्मान ध्यायन् । ❀ — b) G1 अजहति (for न जहाति) — 5[cd] = Manu 6 43[ab] V1 reads 5[c]-7[d] after 11 — c) T1 G1-3 6 निराग्निर् (for अन°) K7 इति केत (for अनिकेत) K4 6 V1 B0, 6-9 Da3 a1 Dn1, n4 D8 D2 3 8 च (for स्याद्),

C 12. 8920
B 12. 241(3) 6
K 12. 251 6

अश्वस्तनविधानः स्यान्मुनिर्भावसमन्वितः ।
लघ्वाशी नियताहारः सकृदन्ननिषेविता ॥ ६
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्भिक्षुलक्षणम् ॥ ७
यस्मिन्वाचः प्रविशन्ति कूपे प्राप्ताः शिला इव ।
न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ ८
नैव पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातु कस्यचित् ।
ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथंचन ॥ ९
यद्ब्राह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् ।
तूष्णीमासीत निन्दायां कुर्वन्भेषजमात्मनः ॥ १०
येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ।
शून्यं येन जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ११
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
यत्रक्वचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १२

— d) Da4 आचरेत् (for आश्रयेत्) K1 Dn4 ग्रामस्वा(Dn4 °मात्रा)र्थमाश्रयेत्

6 For the sequence in V1, cf v 1 5 — a) G2 अवस्थान- (for अश्वस्तन-) K6 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 8 8 विधाता ; D6 निवास ; T1 G1–3 6 M1. 6–7 -निधा(G2 °दा)न (for -विधान) ❀ Cs श्वोभव विधानमन्नादिसंपादनं यस्य नास्ति सोऽश्वस्तनविधान । ❀ — b) Da4 G1 मुनिमाव . K6 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3, a4 Dn1, n4 D6 D2 8 6–8 -समाहित (for -समन्वित) ❀ Cs भावसमन्वित' प्रत्यगात्मनि विहितदिनकृत्य । ❀ — c) Dn1 लघ्वाशी ; Dn4 लघ्वाशा (for °शी) — d) K1 2 B6 8 D7 T G1–3 6 अस्त्र (for अन्न-) D7 T1 G3, 6 निषेविते ; T2 G1 2 निषेवते, M1 6 निषेवता (M6 °ता) (for °विता)

7 = (var) Manu 6 44 For the sequence in V1, cf v 1 5 — a) G2 कपाले (for °ल) ❀ Cp कपाल भिक्षापात्रम् । ❀ — b) K6 7 B8 Dn1 D3–7 9 Cn कुचैलम्, V1 B6 (marg) कौचेयम् ; Dn1 (marg) विवर्णम्, Ds1 D3 कुवेलम्, G1 कचेलम्, M1 कुलेचम् (for कुचेलम्) K7 D9 असहायिता (for °यता) Da4 कु*लसहसायतान् ❀ Cn कुचैलम् काषायवस्त्रम् । ❀

8 a) K2 V1 Da4 प्रविश्यति ; K6 Bo 6, 7 9 Da3 Dn1 D2 8 8 प्राविशति, K7 D8 D4–7 9 T G1–3 6 M1 6–7 प्रणश्य(G2 °श्य)ति ; Dn4 प्रविशति (for °शन्ति) ❀ Cv वाच परकृतनिन्दावाच । ❀ — b) T2 कुले (for कूपे) K1 2 4 प्राप्तास्ति (K4 °सि) मा, V1 प्राप्तद्विपा, Bo 6 (marg) 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 त्रस्ता (Ds1 °स्या) द्विपा, B6 (orig) भ्रष्टा द्विपा, B8 (marg) मग्ना द्विपा ; D6 7 प्राप्य शिला, T1 G1–3 6 M1 6–7 प्रास्ता (G2 °स्त) शिला (for प्राप्ता शिला) — c) K1 नैव द्वार ; G3 8 6 नवद्वार (for न वक्तार) K7 Dn4 G3 6 पुनर्याति, G2 पुर हति

❀ Cn पुनरुत्तरायदानेन कोपायआवान् वक्तार यान्ति । ❀ — d) M1 वैकल्याश्रमे (for कैवल्या°)

9 b) K1 2 नावाच्यं ; T1 G2, 6 न वाच्य ; G2 न वाच (for अवाच्य). — c) T1 G2 3 6 ब्राह्मणानविशेषेण — d) B3 M1 6 नैवं (for नैव) K1 2 4 B7 9 कदाचन ; Da4 कथ च न . G2 नैव ज्यायान्कथचन

10 a) D1–7 9 ब्राह्मणाना (for °णस्य) — b) D6 7 वचन (for सतत) T1 वसेत् (for वदेत्) — c) D6 भिक्षाया (for निन्दायां) — d) Da4 पूर्वं (for कुर्वन्) K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7 8 M1 भैषज्यम्, B8 (marg) विजयम् (for भेषजम्) ❀ Cs भेषजं ब्राह्मणनिन्दाश्रवणप्रतिक्रियां श्रोत्रपिधानम् । ❀

11 a) T G1–3 6 M1 स्वेन (for येन) Da4 पूर्वम् (for पूर्णम्) ❀ Cp आकाश शून्यस्थानम् । यद्वा, ब्रह्मभावापन्नेन आकाशमिव व्यापकम् । ❀ — b) D6 7 वदति, T2 भवति D6 एतेन (for एकेन) K3 Da4 भवेदेकेन सर्वदा — c) T G1–3 6 M1 6–7 यस्य (for येन) K6 जलाकीर्ण (for जना°) Da4 a4 सर्वभूतेष्व भयदस् (= 14c) ❀ Cs यस्य जनाकीर्णं स्थान शून्यमिव निर्जनस्थानमिव भवति । ❀ — d) K1 G1 तदेव, G2 तदेया (sic) (for तं देवा) K1 4 ब्राह्मणा (for °ण) ❀ Cn ब्राह्मण ब्रह्मिष्ठम् । ❀ — After 11, V1 reads 5c–7d

12 K7 D3 4 9 om (hapl) 12 K3 reads 12 twice — a) Da3 om केन G2 आच्छिन्नो (for आच्छन्नो) — b) K4 आश्रिता, K6 Bo 3 आसित' ; Da4 आशिन', D6 7 आश्रित' ; D6 आस्थित' (for आशित') T1 G2 M1 3 6 यस्य कस्यचिदाशि(M1 °सि)त' — c) Da4 शायि ; T1 वासी T G1–3, 6 M1 6 स्याद् (for च) — After 12, D3 reads 14 for the first time, repeating it in its proper place

13 K4 transp 13 and 14 K7 reads 13 on marg — a) K1 अहीरिव K2 असी', Da4 अहो' ;

अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १३
न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः ।
सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १४
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ १५
अनभ्याहतचित्तः स्यादनभ्याहतवाक्तथा ।
निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किं भयम् ॥ १६
अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ १७
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ॥ १८
एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपिधीयते ।
अमृतः स नित्यं वसति योऽहिंसां प्रतिपद्यते ॥ १९ C 12. 8933 B 12 241(6).19 K 12 251 19

G1 यो हरीव (for अहेरिव). K1 गुणाद्; G2 जनाद् (for गणाद्) G1 भीता (for भीत°) ❀ Cs गणात् लोकपमूहात् । ❀ — b) D5 7 सुहृदो, M1 सौहित्य (for °त्यान्). K7 D1 6 9 G1 सन्मानान्मरणादिव ❀ Ca सौहित्यादत्यन्तभोजनजन्यायास्तृप्तेः । Cn मिष्टान्न जनिततृप्तेः ॥ Cs सौहित्यं मैत्री, तस्याः पक्षपातो वा । ❀ — c) B5 (marg as in text) D5 7 राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यस्

14 K1 D6 om (hapl.) 14 K4 transp 13 and 14 D4 reads 14 for the first time after 12 — a) Dn4 क्रुध्येन्, T G1-3 6 M7 क्षुभ्येन् (for क्रुध्येन्) M6 च (for प्र) B3 (marg) मैपजच् (for प्रहृष्येच्) K2 4 न च क्रुध्ये(K4 °न्द्रे)न्न प्रहृष्येन्, K7 D1 (both times) 6 7 9 न प्रहृष्येन्न च क्रुध्येन् — b) Da4 om (hapl.) तोऽमानि — c) K2 भयदस्, D4 (both times) T1 G2 3 6 अभयद् (for °यदस्)

15 = (var) Manu 6 45 — a) K1 2 4 V1 D1 9 G1-3 6 नाभिनिंदेत (for °नन्देत) K4 om (hapl.) from मरण up to नन्देत (in 15b) — b) G1 2 नाभिनिंदेत B7 D0 जीवनं (for जीवितम्) — c) K7 कालमेव B0 प्रतीक्ष्येत — d) K1 निवेश, K4 T2 निर्देश; B0 6 8 (marg as in text) Ds1 T1 G1-3 6 M5-7 Cap (gloss भृतिः) Cs (gloss वृत्ति कालं) निर्वेश, M1 निर्वेरे, Ca n (gloss आज्ञां) निदेश (as in text) K2 Dn4 भूतको (for भृ°)

16 a) B3 (marg) D3 अनभ्याहत (for अनभ्या°) ❀ Ca अनभ्याहतमप्रतिघाति, न विद्यतेऽभ्याहतमस्मादिति व्युत्पत्त्या ॥ Cn अभ्याहत दोषाक्रान्तम् । ❀ — b) B3 (marg) D3 Cs (gloss अपराभूतं) अनभ्याहत (for अनभ्या°) K4 (also as in text) यथा; K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 G3 भवेत् (for तथा) — c) B3 विमुक्त (for निर्मुक्त°) — D5 7 om (hapl.) 16d-17a — d) T1 G3 6 निरमित्रोकुतोभय, G2 °मित्रकयोभय°

17 With 17, cf Manu. 6 40 D5 7 om 17a (cf v l 16) G2 om 17ab — a) K1, 2 4 7 D1 6 9 यस्य (for सर्व) — b) Dn1 तत, D5 7 -कर (for यत) V1 न भूतानां भय यत — c) K4 6 V1 B0 6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1, n4 D3 D2 3 8 मोहाद्, G2 देवाद् (for देहाद्) — d) Da4 कुतश्च न

18 a) B0 6 (marg) Da3 a4 M7 (*sup lin.*) Ca (gloss प्रसिद्धौ) नाम, M7 (orig) नाक (for नाग) Da3 a4 -पदा (for पदे) — b) B3 -यामिनां (for गामिनाम्) — c) K1 2 परी(K2 °रे)यंते; K4 [अ]परी°; K7 [अ]प्यधीयते; Da4 [अ]विधीयंते; D6 विधी°; G1 [अ]पि ली°, G3 3 6 M7 [अ]भिधी°; M1 6 [अ]वही° (for [अ]पिधी°) — d) K1 2 पदे (for पद-) K4 कौंतरे, Da4 कैंजरे, D8 कौंतते G2 पदका*नि**रे. ❀ Cn कौञ्जरे, कुं पृथिवीं शरीररूपां जरयतीति कुञ्जर समाधिस्थो योगी तस्य स्थाने कौञ्जरे पदे ॥ Cp कुं भुवं जरयतीति कुञ्जरो गजेन्द्र । ❀

19 b) B6 (marg as in text) Da4 Cp (Cpp as in text) धर्मागम्, D8 धर्माख्यम् (for °र्थम्) B0 अवधीयते, B6 Da4 D8 T1 G1-3 6 M1 6 अभि°; D5 7 अपि दृश्यते (for अपिधीयते). — c) Hypermetric K4 T G1, 3 6 M5 मृत; D4 5, 7 M1, 6 7 अमृते (for °त) D4 lacuna, M1 न (for स) K1 2 4 D6 9 T G1, 3 6 M5 भवति, K7 भवेद् (for वसति) B6 8 (marg) Da3 a4 अमृत (B8 °ते) स वसेन्नित्यं; B8 (orig) °ते वसते नित्य; G2 नित्य मतस्थो भवति — d) K1 यो हि मां; Da3 a4 योहिंसा (Da4 °स°), D5 7 हिंसा न (for योऽहिंसां) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 न प्र (for प्रति-). D6 यो हिंसायां प्रपद्यते

20 a) K1 2 G1 M5 स स्याद्; K6 सयो; T2 तस्य;

C. 12. 8914
B 12. 246(3). 20
K 12. 251 20

अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान्नियतेन्द्रियः ।
शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २०
एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भयस्य मनीषिणः ।
न मृत्युरतिगो भावः स मृत्युमधिगच्छति ॥ २१
विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत्स्थितम् ।
अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २२
जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मोऽरत्यर्थमेव च ।
अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३
निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २४
सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते
सर्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसन्ति ।
तेषां भयोत्पादनजातखेदः
कुर्यान्न कर्माणि हि श्रद्दधानः ॥ २५

M7 च स्याद् (for सत्यो). T1 G2 3 6 अहिंसक स्यान्मतिमान् —b) G2 मतिमान् (for धृति°). D6 7 विजितेंद्रिय ; G2 निर्जितें° (for नियतेन्द्रिय) —c) Dn4 शरण्यं, D4 °ण्या —d) K4 D4, 6 9 प्राप्नोति (for आ°) D2 9 अनुत्तम

21 a) G2 तस्य (for एव). V1 विज्ञान, D6 7 वाज्ञान ; G2 प्रज्ञानु- (for °न) K6 -हृष्टस्य (for -तृप्तस्य) ❀ Cn प्रज्ञानैमात्मानुभव । ❀ —b) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2-9 निराशिष (for मनीषिण°) —c) Dn4 M6 मृत्युम् T G1-3 6 M1 6 7 C3 अधिको (for अतिगो) K6 भावं, D7 भाग, T G1-3 6 भावात् (for भाव°) ❀ Cn न मृत्युरतिगो भाव, न मृत्युलक्षणो भावोऽतिक्रम्य त वर्तते ॥ Cn तम्य अतिगो अतिक्रम्य गन्ता न भवति ॥ Cs (reading न मृत्युरधिको भाव) भावादभिप्रायादधिको मृत्युर्न । मनीषी स्वयमेव मृत्यु कामयते, ससारस्यानित्यत्वात् ॥ Cv न मृत्युमतिगो, मृत्युमति देहे गच्छतीति मृत्युमतिग°, भावो यस्य नेति योजना । ❀ —d) Ds2 G2 M7 मृत्युर्, G1 मुक्तिम् (for मृत्युम्) K2 4, 7 V1 D4 6 अव, Dn1 n4 T2 अभि ; D6 7 अति ; G1 उप (for अधि) D6, 7 -वर्तते (for -गच्छति)

22 a) K7 D4 9 वियुक्त, Ds1 M1 6 7 (*sup lin.* as in text) विमुक्त° (for °क्तं) —b) V1 M7 (*sup lin* as in text) मुनिर् (for मुनिम्) M1 6 7 (*sup lin* as in text) स्थित (for स्थितम्) G2 मुनिमाशय स्थित (submetric) ❀ Cn आकाशवत्, निर्विषयत्वात् ॥ Cs केवल सङ्गरहितम् । ❀ —c) K4 V1 B9 Dn4 D2 3 अश्वम् ; K6 7 D4-7 9 स्वस्थम् ; G1 अलम् (for अस्वम्) K1 2 एव पर (for एकचर) M1 6-7 दात (for शान्त) T G3 6 आकाशशरणे शां(T2 दां)त ; G2 अस्तगे शरण शांते ❀ Cn अस्व निर्द्रव्यम् । अत एव एकचर ज्ञातृज्ञेयशून्यज्ञानमात्रम् । ❀ —d) D6 देवाना (for तं देवा)

23 K2 4 D5 7 om (hapl) 23. G1 M1 om (hapl) 23–24 K1 transp 23 and 24. —a) B1 जीवित्तु ❀ Cn धर्मार्थे, धर्ममेघाख्य (Yogasūtra 4 29) निर्विकल्पकसमाधिजपुण्योत्पत्त्यर्थम् । ❀ —b) K1 ज्ञान्यार्थम् ; K7 D4 6 9 T G2 3 6 M6 7 ज्ञानार्थम्, B1 3 (marg as in text) Dn1 D3 (marg as in text) Cn हर्य°, Da3 n4 Dn4 हृत्य° (for ऽरत्य°). ❀ Cn (reading हर्यर्थं) हरन्ति ते हरय, तत्समीपवर्तिन । रत्यर्थमिति पाठे परेषां सुखार्थम् ॥ Cp रत्यर्थं सुखार्थं, दु'खसभिन्नसुखार्थमित्यर्थ ॥ Cv रत्यर्थं विष्णुप्रीत्यर्थम् । ❀ —c) T G2 3 6 M7 अहोरात्र (for °रात्राश्च) ❀ Cn पुण्यार्थं लोकशिक्षार्थम् । ❀

24 G1 M1 om 24 (of v l 23) K1 transp 23 and 24 —a) K1 2 निरारभ (for अनारम्भ) —b) G2 आस्तिक (for अस्तुतिम्) —c) K6 V1 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 निर्मुक्त बधनै सर्वैस् ❀ Cs अक्षीणम्, अदीनमनसम् । ❀

25 a) K1 Da4 मुखे, T G1-3 6 सुखं (for सुखे). K6 B1 9 रमति, Da3 रज्यते (for रमन्ते). —K4 om (hapl) 25b–26a —b) B9 दु'खेस्य, D9 दु'खे च ; G1 M1 6 7 दु'खानि (for दु'खस्य). B3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 त्रसते, D8 7 तरति (for त्रसन्ति) —c) K1 भयोत्सादन- ; Cp भयोत्पाटन (for °त्पादन). D7 T1 G2 -जातखेद ; G6 Cp -जातवेद° (for °खेद°). —d) Ds1 कुर्याणि (for कुर्यान्न) K7 कर्मानि, B6 (marg as in text) रूपाणि Dn4 D7 ह, G1 lacuna (for हि) K6 B6 7 9 Da3 हि जातवेद° ; Ds2 हि श्रद्धाना, G2 वहिरश्रद्दान (for हि श्रद्धान°) Da4 कुर्यान्नेदं कर्मणि जातखेद° ❀ Cv कर्माणि देहयात्राकर्माणि । ❀

26 K4 om 26a (of v l 25) —a) V1 च (for हि) K7 D9 M1 -दक्षिणा या, T G1 3 °णायां (for °णाया°) —b) K1 सर्वान्यदानानि ; T1 G3 6 दानानि सर्वाणि (by transp), G2 दान हि सर्वाणि D5 7 अव, G2 अनु (for अधि) G1 om तिष्ठ K7 हि (for [इ]ह).

दानं हि भूताभयदक्षिणायाः
सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह ।
तीक्ष्णां तनुं यः प्रथमं जहाति
सोऽनन्तमाप्नोत्यभयं प्रजाभ्यः ॥ २६
उत्तान आस्येन हविर्जुहोति
लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा ।
तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतं च
वैश्वानरः सर्वमेव प्रपेदे ॥ २७
प्रादेशमात्रे हृदि निश्रितं य-
स्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोति ।
तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं
सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ॥ २८
दैवं त्रिधातुं त्रिवृतं सुपर्णं
ये विद्युरग्र्यं परमार्थतां च ।
ते सर्वलोकेषु महीयमाना
देवाः समर्थाः सुकृतं व्रजन्ति ॥ २९
वेदांश्च वेद्यं च विधिं च कृत्स्न-
मथो निरुक्तं परमार्थतां च । C 12.8944 B 12.246(5) 30 K 12.251 30

— ^{c}) K3 M1 तीक्ष्णांतर, Da4 तीक्ष्ण तनु, G1 तृष्णां तनुं (for तीक्ष्णां तनुं) G2 प्रथमां (for °म) ❀ Cn तीक्ष्णा तनु, हिंसामय धर्मम् ॥ Cv तनुमल्पामपि तीक्ष्णां क्रूरवाचम् । ❀ — ^{d}) K4 V1 B8 Dn1. n4 D2 8 6 8 G2 M6 7 सोनत्यम् (for सोऽनन्तम्) K3 भयं (for [अ]भय)

27 ^{a}) T G3 6 M1 5 6 Cv स दत्तम्; G1 यद्दत्तम्, G2 M7 संदत्तम् (for उत्तान) B0 आस्येति, Ds1 हास्येन, T1 G2 8 6 आज्येन (for आस्येन) T2 हरिर् (for हविर्) ❀ Cp जुहोति, प्राणाय स्वाहा, इत्यादिना। ❀ — ^{b}) D7 ताभिर् (for नाभिर्) K7 जगति (for °त:) D2 प्रविष्टां; G3 °ष्ठा; M7 °ष्ठिता (for °ष्ठा) — ^{c}) K6 तस्यायमगानि; K7 D4 9 तस्यांगसगानि, D5 7 °यज्ञानि, G2 तस्यागमंहासि (sic) (for तस्याङ्गमङ्गानि) K1 कृत कृतं च; D5 7 हुताहुतानि (for कृताकृतं च) K7 D4 6 9 वै (for च) ❀ Cn कृताकृतम्, वैकल्पिकम्, न तु समुच्चितम् । ❀ — ^{d}) Ds1 D8 (before corr. as in text) विश्वानर° (for वैश्वा°) K7 D9 इव, V1 B0 8 Dn1 n4 D8 D2 8 8 इद (for एव) K3 प्रपद्ये; D5 7 प्रवेद (for प्रपेदे).

28 Da3 a4 om. 28^{ab} — ^{a}) K1. 2 4 V1 B0 9 निश्रितं; K7 D4 9 मिश्रित, B0 7 8 Dn1. n4 D8 D2 8 8 Ca नि सृत, D5 धिष्ठित; D8 सश्रिते (for निश्रित) D7 आदेहमात्रं हृदि धिष्ठितं यत्; T G1-3 6 M1 5-7 प्रादेशमात्रेण हृदि स्थि(M1 6 श्रि)त यत् ❀ Cs अङ्गुष्ठतर्जन्यो॑ प्रसृतयोरन्तर प्रादेशः । ❀ — ^{b}) G1 स्थित (for तस्मिन्) — ^{c}) K1. 2 आज्यसस्य (for आत्म°) — ^{d}) K6 B0. 6 7 9 Da3 a4 D8 G2 M1 6 7 सदैवकेषु, Dn1 n4 D2-4 8 सदेवके(D4 °ते)षु (for सदैवतेषु)

29 ^{a}) K2 B0 D4. 7 9 T1 G2 8 M1 5-7 देवं; D8 देह (for दैवं) K1 7 D4 6 9 Ca वि(D6 त्रि)धात्र, K2 V1 B7 9 Da4 D8 (before corr) विधातु, Cap Cn Cpp Cs (gloss सत्त्वादिगुणत्रयात्मकम्) Cv त्रिधातुं (as in text) K1 Dn4 त्रिवृतं, K6 त्रिवृत्त, B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 G1 2 Cp (Cpp as in text) त्रिविधं (for त्रिवृत) K3 स्वर्णं; K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D8 D5 7 T1 G2 6 Cap (also) सुवर्णं, D8 (marg as in text) सुदेवं (for सुपर्णं) ❀ Ca (reading विधात्र) विदधातीति विधात्रं, सर्वधातुभ्य॰ ष्ट्रणि रूपम्, (Pāṇ. 3 2 181, Uṇādi 608) । त्रिधातुमिति पाठे त्रिविधा धातवो वातपित्तश्लेष्माणो धारका यस्य । पक्षे साकारशुद्धत्रिविधध्यानान्येव धातवोऽभिव्यञ्जका यस्य ॥ Cp त्रिधातुमिति पाठे तेजोवत् त्रिकारणम् । सुवर्णमिति पाठे अन्याभास्यत्वे सति भासमानम् ॥ Cv सुपर्णं सम्यक्पूर्णं, दैवं नारायणम् । ❀ — ^{b}) K1 यो (for ये) K3 विद्युरग्र्य, K4 D6 °रग्र; V1 B7 8 Dn1 n4 D8 D2 8 8 G1 M1 6 7 विद्युरग्र्यां (Ds1 °दग्र्यां, G1 °दग्र्यं); Da4 D5 7 °रग्निं, T1 °रन्य, G3 °रेकं (for °रग्र्य) K7 परमार्थता; B7 Dn1 n4 D8 D2 8 °सर्ता (for °र्थतां) — ^{c}) K1 T1 G2 8 6 सर्वेषु (for ते सर्व) Dn4 महीपमाना; G3 महीयमानो (for महीयमाना) — Da3 a4 read 29^d twice. — ^{d}) K6 V1 B0 6-9 Da3 (first time) D2 8 8 समर्था ; Dn1 समं वै, Dn4 समन्या॰, T1 G3 समस्ता (for समर्था॰) K1 स्वकृतं; V1 D8 D5 T G1-3 6 M1 5-7 अमृत; Da3 a4 (both second time) सुहुत, D4. 6 9 अकृतं; D7 अमृतान् (for सुकृत) K6 B8 M7 वहंति; V1 B0 7-9 Da3 (first time) Dn1 D8 Cn (Cnp as in text) वदति; D8 भवंति, D5 7 सृजति; T1 G1 8 6 M5 भजति, T2 G2 भजते, M1 6 वहते (for व्रजन्ति) Da4 (first time) स वा देवपत्न्या सुकृत वदति ❀ Cn व्रजन्तीति पाठे सुकृत ब्रह्मानन्दम्—'यद्वै तत्सुकृतं रसो वै स॰' इति

C 12 8944
B 12 246[9] 30
K 12 251 30

सर्वे शरीरात्मनि यः प्रवेद
तस्मै स देवाः स्पृहयन्ति नित्यम् ॥ ३०
भूमावसक्तं दिवि चाप्रमेयं
हिरण्मयं योऽण्डजमण्डमध्ये ।
पतत्रिणं पक्षिणमन्तरिक्षे
यो वेद भोग्यात्मनि दीप्तरश्मिः ॥ ३१
आवर्तमानमजरं विवर्तनं
षण्णेमिकं द्वादशारं सुपर्व ।
यस्येदमास्ये परियाति विश्वं
तत्कालचक्रं निहितं गुहायाम् ॥ ३२
यः संप्रसादं जगतः शरीरं
सर्वान्स लोकानधिगच्छतीह ।
तस्मिन्हुतं तर्पयतीह देवां-
स्ते वै तृप्तास्तर्पयन्त्यास्यमस्य ॥ ३३

श्रुते (Tait Up 2 7 1) । ❀

30 ᵃ) K1 Ds1 Cs (gloss कर्मप्रकाशकमन्त्रान्) देवांश्च, B8 (marg) विद्यांश्च; D7 T2 G2 वेदांश्च (for वेदांश्च). K4 V1 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 तु (for the second च) D8 तु (for the third च). — ᵇ) K1 2 4 अहो; K7 Dn4 D4 6 9 अर्थो, D7 T1 G3 6 मिथो, G1 अधो; G2 विधिं (for अथो) B8 (marg. as in text) परमात्मतां (for °र्थतां). ❀ Cn निरुक्तं शब्दैकगम्यम् ॥ Cs शब्दवचनपूर्वकमर्थवादवाक्यम् । ❀ — ᶜ) Dn1 सर्वे (for सर्वे) G1 या (for य°) K1 2 4 तु वेद, Da4 प्रवेदस्; D8 T G1-3 6 Cs प्रपेदे, M5 च वेद (for प्रवेद) ❀ Cv. शरीरात्मनि शरीरान्तर्यामिणि नारायणे । ❀ — ᵈ) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 8 तस्यैव; K7 D4 6 9 तस्मै च; D8 T G1 2 3 M1 5-7 तस्य स; G2 तस्यास (for तस्मै स) K2 देव, Dn4 चैव, G2 देहे (for देवा°)

31 ᵃ) K1 om from वसक्त up to यो (in 31ᵈ) D7 भूमावसक्तिं (for °सक्त) K6 D4 G2 वा (for च) ❀ Cp भूमौ शरीराधोभागे, दिवि ब्रह्मरन्ध्रे असक्तम्, हृदयाकाशगतत्वात् । ❀ —ᵇ) K2 योजजम्, K6 (marg) 7 B8 D4 9 चचलम्, B8 (marg as in text) M6 सोंडजम्; Da4 पों°; D6 7 प्रोहितम्; T G1-3, 6 M5 चाडजम्; M1 सोंचजम्; M7 सांडजम् (for योऽण्डजम्) B7 तु मध्ये (for अण्डमध्ये) ❀ Cs अण्डमध्ये परमाकाशे, अण्डज हिरण्यगर्भं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तम् । ❀ — ᶜ) K2 7 B0, 8 Da3 a4 D4, 6 9 प्रदक्षिणं, G3 पतत्रिणां (for °त्रिण) K2 पक्षणम्, G1 पत्रिणम् (for पक्षिणम्) K6 7 B0 6 9 Ds1 अन्तरीक्षे; G2 चांतरिक्षे (for मन्त°) ❀ Cs पतत्रिणं इहलोकपरलोकपतनशीलम् । ❀ ❀ Cp पक्षिणं पक्षाभ्यां शुभाशुभकर्मभ्यां युक्तम् । ❀ — ᵈ) B8 (marg as in text) D4 6 9 भोगात्मनि; B9 भोग्यमुनि (sic), G2 योध्यात्मनि, M1 6 7 योग्या° (for भोग्या°). K6 B0 6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 रश्मिदीप्त°, K7 D8 D4 9 T G2 8 6 M5 दीप्त(T2 °प्ति)रश्मिः; D6 दीप्तिरश्मि° (for दीप्त°) ❀ Cs भोग्यात्मनि, दृश्यप्रपञ्चस्यात्मनि, परमात्मनि । ❀ ❀ Cn (reading रश्मिदीप्त°) रश्मिभिरिव प्रसृमरैश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्दीप्त° ॥ Cs दीप्तरश्मिम् इन्द्रियद्वारा विषयग्राहकम् । ❀

32 ᵃ) K6 आवर्तं मानम् D6-7 विरजं, T1 G3, 6 अरज (for अजर) B9 D6 7 निवर्तन (for विव°). ❀ Cn विवर्तनं, परिवर्तनधर्मकम् ॥ Cs एकस्मिन्वत्सरे दृष्टाना दिवसपक्षमासऋतूनां वत्सरान्ते दर्शनमावर्तनम् । परिणामरहित विवर्तनम् । ❀ — ᵇ) K1 2 M7 षण्णेमि च, K2 Dn1, n4 D2 8 Cn षण्णाभिक; K6 षण्णोर्मिक, D7 षण्णेर्मिक, T G1-3 6 M1 6 षण्णेमिन, M5 °मिवद् (for °मिकं) K1 Da8 द्वादशार (for °शारं). K6 7 B8 सुपर्वा, B0 (marg as in text) सपर्वे, Da4 सुपर्ण°, D6 स पर्व°, T1 G1-3 6 M1 6 7 सुपर्व (for °र्वं) B8 (marg) षण्णेमिक द्वादश पर्वसंधि — ᶜ) K4 6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 7 8 आ(K6 अ)स्योपरि, M7 आधे परि (for आस्ये परि) T1 G2 3 6 परिधा(G6 °या)य (for °याति)

33 ᵃ) B8 (marg as in text) यदा° (for य° सं) K4 सप्रदानं; K7 D4 6 9 °वेद; B7 °वोदं, Ds1 D5 सप्रसाद, T1 सप्रजाना, T2 M6 संप्रजानाञ्, G1, 3 6 °जानां; G2 M1 6 7 °जानम् (for °साद) T1 सुजत° (for जगत) ❀ Cn सप्रसाद, सम्यक् प्रसादक प्रकाशक शरीरम् ॥ Cn सप्रसीदत्यस्मिन्निति सप्रसाद° सुषुप्तम् । ❀ — ᵇ) T1 सर्वासु, T2 सर्वान् (for सर्वान्स) — ᶜ) K6 B0 7 9 Da3 D7 Cp यस्मिन् (for त°) K1 2 4 6 V1 B0 8 Dn1 n4 Ds1 D2 हि स, B6 (marg.) Da4 हि तत्, B7 Da3 Ds2 D8 5 हित; D8 हि स; G1 न वान् (for हुत) D8 तर्प्ययति. K6 Ds2 G3 देवास (for देवांस्) G2 यस्मात् तत्तर्पयतीह देवास ❀ Cn देवान् इन्द्रियाणि । ❀ — ᵈ) T2 चैव, G2 देवास (for ते वै) K6 देवास; D7 नितृप्तास (for तृप्तास) D6 7 अस्यमास्य (D6 °स), G1 आस्यमध्ये (for °मस्य)

तेजोमयो नित्यतनुः पुराणो
लोकाननन्तानभयानुपैति ।
भूतानि यस्मान्न त्रसन्ते कदाचि-
त्स भूतेभ्यो न त्रसते कदाचित् ॥ ३४
अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्या-
न्स वै विप्रः परमात्मानमीक्षेत् ।
विनीतमोहो व्यपनीतकल्मषो
न चेह नामुत्र च योऽर्थमृच्छति ॥ ३५
अरोषमोहः समलोष्टकाञ्चनः
प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
अपेतनिन्दास्तुतिरप्रियाप्रिय-
श्चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

२३८

व्यास उवाच ।
प्रकृतेस्तु विकारा ये क्षेत्रज्ञस्तैः परिश्रितः ।
ते चैनं न प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि ॥ १
तैश्चैष कुरुते कार्यं मनःषष्ठैरिहेन्द्रियैः ।

C 12 8852
B 12. 247(6).2
K 12 252. 2

---

34 a) D5 तेजोमय (for °मयो) K1.2 नित्यतत, K4 नित्यमत°, K6 B0 6-9 Da3 a4 D5 D2 3 C5 (gloss षड्भावशून्य) °मज, Dn1 n4 D5 °मय (for °तनु) ❀ Cp तेजोमहगे ज्ञानाद्युपलक्षणम् । ❀ — b) M6 अनत्यान्. K1.2 उत यान्, Dn1 D8 उभयान् (for अ°) — c) K6 7 D4-7 9 नोद्विजते, G2 नेत्रसद्दै (sic) (for न त्रसन्ते) — G2 om (hapl) 34d — d) K4 Da3 a4 सर्वे°; B0 D6 7 स (for स) K1 2 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D2 3 8 भूतानां (for भू तेभ्यो) Ds1 G1 M1 त्रस(G1 सत्रं)ते (for त्रसते)

35 a) K2 अहर्गणीयो, Da3 a4 अगर्हणीया (for °णीयो) T1 G3 गर्हतो B9 (marg) [ऽ]न्यन् (for ऽन्यान्). — b) T G1 3 6 ऋच्छेत्; G2 इच्छेत् (for ईक्षेत्) — c) K1 2 व्यपेत, Ds1 निवीत (for विनीत) Da3 a4 मोह (for मोहो) K7 D4 6 7 9 [ऽ]प्यप नीत, T1 G1 3 6 ह्यपनीत, G2 ह्यविनीत (for व्यप°) — d) D7 चात्र (for चेह) K4 V1 Dn1 D8 सोऽत्रम्, K6 B0 6-8 Da3 a4 सोर्थम्, Dn4 Ds2 D8 M1 6 7 सोंतम्, T2 लोभम्, M8 योंतम् (for योऽर्थम्) K4 7 V1 B0 6 Dn1 n4 D2 8 अर्च्छति, K6 अर्चति, B7 अर्च्यति, B8 Da3 a4 D6 7 अर्हति, G2 3 6 इच्छति (for ऋच्छति) B9 सोनुकर्षति, Ds1 C5 (gloss [न] अनुमर्छति, विनाश गच्छति) सोनुमर्च्छति ❀ Cn न अस्य अदनीय भोग्य लोक अर्छति । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' (Bṛh Up 4 4 6) इति तस्य गत्यभावश्रुते । ❀

36 a) K7 Da3 a4 D4-7 9 T1 G1-3 6 M1. 5-7 अरो षणो य (for °षमोह) — b) K1 2 4 6 7 D6. 7 प्रहीन, Da3 a4 प्रक्षीण (for प्रहीण) K6 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn4 Ds1 D2 C5 कोपो, Dn1 Ds2 D8 5 कोशो; D8 कोपौ (for -शोको). — c) Dn4 अप्रियश्च च (for °याप्रियश्च) — d) K1. 2 T2 चरेद् (for चरन्). D6 एक, G2 3 6 [ए]व (for [ए]ष) Da3 भिक्षु° (for भिक्षुक)

Colophon Ś1 missing, K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent —*Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 B0 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* K2 4 शुकप्रश्न; K6 7 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 M5 शुकानुप्रश्न°, M1 6 7 शुकानुप्रश्ने यतिवृत्तकथनं —*Adhy no* (figures, words or both) K6 81, Dn1 Ds1 D7 T1 G1 3 6 M5 72, Dn4 Ds2 G2 71, D8 M1 6 7 70, D5 66, T2 86 —*Śloka no* Dn1 n4 D8 36

238

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf v l. 12. 236 19)

1 a) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-9 प्रकृत्यास् (for °तेस्) — b) K1 क्षेत्रज्ञोसौ, K2 °ज्ञैस्तैर्, B7 9 Da3 a4 °ज्ञास्ते (for °ज्ञस्तै°). K1 B7 परिस्रुत. (B7 °ता); K2 4 उपप्लुता°; K6 B6 (orig) 9 Da3 a4

C 12 8932
B 12. 247(6) 2
K 12. 252 2

सुदान्तैरिव संयन्ता दृढैः परमवाजिभिः ॥ २
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ ३
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्परतोऽमृतम् ।
अमृतान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ४
एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५
अन्तरात्मनि संलीय मनःषष्ठानि मेधया ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ६
ध्यानोपरमणं कृत्वा विद्यासंपादितं मनः ।
अनीश्वरः प्रशान्तात्मा ततोऽर्छत्यमृतं पदम् ॥ ७
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः ।
आत्मनः संप्रदानेन मर्त्यो मृत्युमुपाश्नुते ॥ ८
हित्वा तु सर्वसंकल्पान्सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् ।

परिस्मृता (K6 °त), K7 °श्रित, V1 B6 6 (marg) 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 अधिष्ठित (for परिश्रित). ❀ Ca परिश्रु[सु]त, समारनथा प्रवाहित । ❀ —c) K4 Da3 Dn1 n4 D2 3 न, B8 (orig) ये; M7 त (for ते) D8 वैतन् (for चैनं) K4 Dn1 D2 3 ते (for न) K1 2 B8 (marg) ते चैन प्रतिजान(K1 °याध)ति ❀ Ca प्रतिजानन्ति, प्रतिशब्द प्रातिकूल्ये, [प्रातिकूल्ये]न जानन्ति । अन्तर्गतणयर्थम् । ते चैनमेते प्राकृता महदहकारादय प्रतिकूल बोधयन्ति, अहितमेव हितवया दर्शयन्ति । ❀ —d) K6 स च; V1 न स; D6 स न (for स तु) K1 2 7 B6 Da3 a4 D1 5 9 Ca न (B6 प्र) जाना(Da4 °न)ति स तानपि (B6 °छ्रप), D7 T G1 3 6 M1 6-7 स विजाना (M1, 6 °न)ति तानिह, G2 सविज्ञानोपि तानिह.

2 a) K6 V1 B9 D6 7 T G1-3 6 चैव, B6 7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 चैव; B6 Da3 a4 चापि, M1 6 च पद् (for चैप) —b) D8 इव (for इह) —c) B6 स (for सु-) K2 स यता, K7 Da3 Dn4 D1 9 स(D4 स)यत्ता (for °न्ता) G2 सुदर्शनैरिव संयातो (hypermetric) —d) T1 G1 3 6 दृढ; G2 धृढै (for दृढै) Dn4 -वाजिन (for °भि)

3 3-5 = (var) Katha Up 1 2 10-12 3 = (var) 6 25 42 —a) K2 पुरा, K7 B7 Dn1 n4 Ds2 D2-4 8 9 परे, Ds1 पर (for परा). —b) K6 7 D8 D1 7 9 T G1-3 6 च परं (for परम) V1 reads मन मनसस्तु on marg —c) V1 हि (for तु) —d) Da4 om बुद्धे K7 D4-6 9 यो बुद्धे परतस्तु स ❀ Ca आत्मा, अहमास्पदत्वादहकार । ततो महान् पर इति समुच्चयो द्रष्टव्य । ❀

4 G3 reads 4a twice —a) Da4 om. (hapl.) तमव्य —b) G6 M1 6 परमो (for °तो) D6 [ऽ]मृर्ती, Ca (gloss मरणहीनो नित्य आत्मेत्यर्थ) [ऽ]मृत (for °तम्) Da4 व्यक्ता परतरी मृते. —c) G6 नामृतान् (for अमृतान्) K1 2 Dn4 नापर, G3 6 परम (for न पर) G2 कश्चित् (for किंचित्) —d) K7 D4 9 या, Da4 D8 स (for सा) K7 D4 9 सा महा, D8 M1 6 परमा (for सा परा)

5 b) K1 2 V1 B6 7-9 Da4 D8 D2 4 9 M1 6 7 गूढात्मा, D7 T1 G2 3 6 निगूढो (for गूढोऽऽत्मा) Da4 G1 न (for न) B6 गूढात्मनि प्रकाशते —c) K1 दृश्यते, D2 दृश्येते. K4 Da4 Dn1 Ds1 D2 6 8 त्वग्रया, T2 त्वग्रिया; G1 त्वग्र्या* (for त्वग्र्यया). —d) K7 D4 9 शूक्ष्मया; D6 श्लक्ष्णया, D7 T G1-3 6 M1, 6 7 महात्मा (for सूक्ष्मया) K4 6 V1 B6 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 सूक्ष्म- (for तत्त्व). Da4 -दर्शभि

6 a) K1 आंतरात्मनि D7 G3 6 संधीय; T1 G1 सधाय, G2 सवीय (for सलीय) —b) K6 पष्ठीनि (for पष्ठानि) ❀ Ca मेधया तत्त्वज्ञानस्थैर्येण । ❀ —c) K1 G2 [इ]न्द्रियार्थं च, K6 7 V1 Dn1 Ds1 D8 6 7 M1 6 °र्थाश्च, D4 हितार्थं च; D6 [इं]द्रियार्थेभ्यो, D9 हिता यांश्च (for [इ]न्द्रियार्थांश्च) B6 (marg as in text) Da3 a4 इद्रियार्थांश्च सुबहून् —d) D4 om (hapl) चिन्त्यम Dn4 D6 T2 G3 M1 6 7 अचिंतयत् (for °यन्)

7 a) K6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4, 6 8 9 G3 6 Cs ध्यानेनोपरमं कृत्वा; D6 °नोपश मान्कृत्वा —b) K1 -सवादित; G2 -सपादितो; M1 °दित (for °दितं) —c) D7 T G1-3 6 M6-7 अनिश्वरत् (D7 °र्) (for अनीश्वर). V1 Da3 a4 प्रसन्नात्मा; G3 प्रसातात्मा (for प्रशान्तात्मा) —d) V1 B6 (marg as in text) Da3 a4 ततो याति, B6 ततो यांति, D6 7 ततदस्य, D7 तातार्छति; T G1 3 6 M1 6-7 तदच्छति (for ततोऽर्छति). K2 मृतं (for अमृत) V1 T1 G3 6 परं (for पदम्). G2 तादृश च पर पदं

8 a) K1 2 4 च (for तु) —b) K2 Da3 Dn4 चलित; K6 D4 9 चकित (for चलित). K2 सुवि:

सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालंजरो भवेत् ॥ ९
चित्तप्रसादेन यतिर्जहाति हि शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ १०
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कम्पते ॥ ११
एवं पूर्वापरे रात्रे युञ्जन्नात्मानमात्मना ।
सत्त्वाहारविशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १२
रहस्यं सर्ववेदानामनैतिह्यमनागमम् ।
आत्मप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पुत्रानुशासनम् ॥ १३
धर्माख्यानेषु सर्वेषु सत्याख्यानेषु यद्वसु ।
दशेदमृक्सहस्राणि निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् ॥ १४
नवनीतं यथा दध्नः काष्ठादग्निर्यथैव च ।
तथैव विदुषां ज्ञानं पुत्रहेतोः समुद्धृतम् ।
स्नातकानामिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्रानुशासनम् ॥ १५ C 12 8916 B 12 247(6) 16 K 12 252 16

(for स्मृति) — [c]) K2 B5 (marg as in text) D5 सप्रसादेन, K7 D4 9 °मोदेन, V1 °काशेन (for °दानेन) — [d]) K6 मर्त्या K1 2 मृतम् (for मृत्युम्) K1 Da4 G3 अपाश्नुते, G2 इहाश्नुते (for उपा°) D5 जहातीह शुभाशुभ

9 V1 reads 9–10 on marg — [a]) K6 B5 विहृत्य, K7 D4–6 9 विहाय, B1 9 विहृत्य, B3 अपेत्य, Dn1 n4 D5 D2 8 8 G2 M1 6 7 आहृ(Ds1 M1 [sup lin] °हृ)त्य (for हित्वा तु) K1 Bo च, Da3 a4 हि (for तु) K7 D4 6 9 सर्वान् (for सर्वे) B5 सस्कारान् (for सकल्पान्) B5 (marg) अपाहृत्य स सकल्पान् — B3 om (hapl) 9[b] — [b]) K1 सत्त्व (for सत्त्वे) G3 सत्त्वेच्छतन्यवेशयेत् (sic) — [c]) K1 Da3 समावेश्य; Da4 सनिवेश्य (for समा°) — [d]) D6 7 G3 कालजयो, T2 कालकरो (for कालजरो)

10 = (var) 12. 180 29 With 10, cf 3 203 35, Kāṭha Up 1 3 12 V1 reads 10 on marg — [a]) Da3 यतीद्, D4 यातिर् (for यतिर्) — [b]) Da3 a4 जुहोति, G2 निहृति (for जहाति) K6 7 V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 5 8 T2 M1. 5 6 [इ]ह, G2 च (for हि) — [c]) D6 प्रसन्नात्मनि स्थित्वा च — [d]) K3 आनतिम्, K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 8. 7 8 T1 G1 8 6 अत्यतम्, Ds1 अव्यक्तम्, M1 6 7 अव्ययम् (for आनन्त्यम्)

11 = (var) 3 203 36 — [a]) K6 न क्षण, Da4 आलक्ष्यं, D6 लक्षणा (for °ण) — [b]) K3 M1 सुप्त, K4 6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 स्वमे; M5 स्वस्थ (for तृप्त) — With 11[cd], cf 6 28 19[ab] — [c]) K3 D6 निवातो (D6 °वांते) वा, Da3 a4 निवातस्थो (for °ते वा) D4 corrupt — [d]) K6 काल्यते (for कम्पते)

12 = (var) 3 203. 37 : 12. 180. 28 — [a]) Da3 पूर्वापर, D7 T1 G1. 3 6 °परौ, G2 पर (for परे) K6 7 D4 रात्रेर्, Bo 8 (marg) Dn1 n4 D5 D2 8 8 काले, D7 T G1–3 6 M1 5–7 रात्रौ (for रात्रे) — [b]) K4 G3 आत्मन, K6 V1 Bo 7 8 Dn1 n4 D5 D2 8 8 आत्मनि (for °ना) — [c]) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D2 8. 5 7 8 T G1–3 6 M1 5–7 लब्ध्वा(Dn1 n4 G2 °ब्धा)-हारो (for सत्त्वाहार) K7 विहारात्मा, Ds1 विमुक्तात्मा (for विशुद्धात्मा) — [d]) D9 पश्यतु (for °ति) K1 2 D7 T1 G1 8 6 आत्मना (for °नि) K6 G3 पश्यन्नात्मानमात्मनि (G3 °ना)

13 [a]) D5 M1. 6 7 (sup lin as in text) -भूतानाम्, G1 देवानाम् (for वेदानाम्) — [b]) G3 नैऋतिह्यम् (for अनै°) K7 Bo 7 9 D4 6 7 9 T G1–3 6 M1 5–7 अनागत, V1 Bo Ds1 D3 °गम, D6 अनागतिं (for अनागमम्) — After 13[ab], D5 reads 16[ab], for the first time, repeating it in its proper place — [c]) K1 2 D7 प्रत्यायक, K7 Ds1 D4 9 प्रत्यवि(Ds1 °यि)क, T G1 2 M7 प्रत्यायिक (for प्रत्य°) — [d]) K7 D4 6 9 M1 6 7 वाच्य (for इद) M1 6 7 -शासनात् (for -शासनम्) K1 2 इदमु(K2 °मा)त्रानुशासन — After 13, K7 D4 9 read 16[ab] for the first time, repeating it in its proper place

14 [a]) D5 धर्मास्यानेषु (for °ख्यानेषु) — [b]) V1 Bo 7. 8 (marg) 9 Dn1 n4 D2 8 6 8 सत्याख्याने च, T G1–3 6 चित्राख्यानेषु (for सत्या°) K2 यत्वस्व (sic), B7 यज्वसु, M7 तद्वसु (for यद्वसु) — [c]) K1 2 4 सर्वं शास्त्र, Da4 corrupt, Ds1 व्यसेदमृक्, D7 दश चाष्ट; G1 दशे ददत्, G2 दर्शनाना (for दशेदमृक्) ❀ Cv (reading दशैतदृक्सहस्राणि) दशा इत युक्त दशेत । ❀ — [d]) K1 2 उध्यत, Da4 उद्धृत Dn4 G3 निर्मथामृतमुद्ध(G3 °द्धृ)त

15 [b]) K7 Da4 D4. 9 तथैव (for य°) D7 T G1. 3 6 इ, G2 हि (for च) D6 तथेद मथितं मया — D6

C 12. 8966 B 12.247[6] 16 K 12.252.16 तदिदं नाप्रशान्ताय नादान्तायातपस्विने ।
नावेदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च ॥ १६
नासूयकायानृजवे न चानिर्दिष्टकारिणे ।
न तर्कशास्त्रदग्धाय तथैव पिशुनाय च ॥ १७
श्लाघते श्लाघनीयाय प्रशान्ताय तपस्विने ।
इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय च ।
रहस्यधर्मं वक्तव्यं नान्यस्मै तु कथंचन ॥ १८
यद्यप्यस्य महीं दद्याद्रत्नपूर्णामिमां नरः ।
इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित् ॥ १९
अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषम् ।
यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टं वेदान्तेषु च गीयते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

---

om 15ᶜᵈ — ᶜ) K1 2 D5 M7 विदुषा (for °षा) — ᵈ) K1 समुध्यता; K2 Da4 °द्धतं, K4 °द्भुत (for °द्धतम्) — ᶠ) K2 इदं; D5 वाक्य (for वाच्यं)

16 K7 D4 9 read 16ᵃᵇ for the first time after 13, D5 reads the same for the first time after 13ᵃᵇ — ᵃ) D5 (first time) नाप्रशस्ताय (for °शान्ताय) — ᵇ) Da3 om दान्ता K1.6 7 D4 9 (last three second time) तपस्विने, K2 [अ]तपस्विनी (for [अ]तपस्विने) D4 9 (both first time) नाधर्मज्ञाय वोच्य(D9 चोच्य)से — K2 4 om (hapl) 16ᶜ–18ᵇ — ᶜ) K6 G1 विदुषो (for विदुषे) — ᵈ) K1 Da3 a4 Ds1 G2 नानगताय (for नानु°)

17 K2 4 om 17 (of v l 16) — ᵃ) Da3 न्नजये (for °वे) K6 नासूयकाननृजवे — V1 om 17ᵇ — ᵇ) D1 वा (for च). G2 निर्दिष्ट (for [अ]निर्दिष्ट) K1 न चैवानृतकारिणे — ᶜ) K1 न हेतुवाचमुग्धाय; D7 न तर्कुशास्त्रदग्धाय, G2 न तच्छास्त्रविदग्धाय

18 K2 4 om 18ᵃᵇ (of v l 16) K7 om 18ᵃᵇᶜᵈ — ᵃ) K6 B0 6 7 9 Da3 Dn4 Ds D2 6 8 श्लाघिने, Da1 श्लाघतीये (sic); Dn1 श्लाघने, D5 G2 श्लाघयते (for श्लाघते) B9 श्लाघिनेयाय — ᵇ) D1 तपस्विन (for °स्विने) — ᶜᵈ) D5 विप्राय (for प्रियाय) D7 T1 G1-8 6 transp. पुत्राय and शिष्याय — ᵉ) V1 धर्म्यं (for -धर्मं) K7 D4 6 9 धर्म्यं (D4 °र्म्यं; D6 9 °मं) रहस्य वक्तव्य, D5 धर्म्यं रहस्यमव्यक्त, M1 6 रहस्यं धर्म्यं(M6 °मं)मव्यक्त — ᶠ) Da4 तान्यस्मै (for ना°) B8 च; Ds1 तत् (for तु) K1.2 4 G2 कदाचन (for कथं°)

19 ᵃ) T2 यदपि (for यद्यपि) — ᵇ) D6 अन्न- (for रत्न) K7 D1 6 9 M7 इमां पर (M7 °रा); D7 इवापर (for इमा नर) — ᶜ) T1 G1 8 6 तदा (for ततः) — ᵈ) K4 G2 तत्कचित्; V1 B8 (marg as in text) M1 5-7 धर्मवित्, T1 G1 न कचित् (for तत्त्ववित्) D6 7 मन्य(D7 °न्य)से सर्वधर्मत

20 ᵃ) M7 गुह्याद् (for अतो) Ds1 गुह्यभरार्थं (for °तरार्थं) K1 T G1-8 6 यद्, K2 4 वा (for तद्). — ᶜ) K1 तं; G1 तु (for तन्) K6 जुष्ट; G2 दिष्ट (for दृष्ट) — ᵈ) K1 चीयते, Da4 गीयते, Dn4 गायते (for गी°) T1 G1 वेदांते च प्रगीयते — ᵉ) Da4 तनेदं (for तत्तेऽह) K1 2 T G1-2.6 M1 6 7 तत्तेह वर्तयि(K1 2 °र्णयि-, G2 °पयि)ष्यामि — ᶠ) K1 2 T G1-8 6 M1.5-7 यदि मा; Dn4 यन्मा त्व (for यन्मां त्व) Ds1 पृच्छति (for °सि) — After 20, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5-8 T G1-3 6 M1. 5-7 Kumbh ed ins

687* यच्च ते मनसि वर्तते पर
यत्र चास्ति तव संशयः क्वचित् ।
श्रूयतामयमहं तवाग्रत
पुत्र किं हि कथयामि ते पुन ।

[(L. 1) Ds1 (also as above) मे (for ते) K6 परे (for पर) — (L 2) D7 यच्च (for यत्र) K6 नात्र, Ds1 G2 नास्ति, D7 वास्ति (for चास्ति). —(L. 3) K6 परमह, V1 G1 अहमय (by transp) K6 वचाग्रत (for तवा°) — (L 4) D6 [इ]द, T G1 2 6 M1 5 6 प्र (for हि) T G1-8 6 M1. 5-7 [ऽ]पर (for पुन).]

Colophon Ś1 missing, K8 5 B1-5 Da1. a2 Dn2 n8 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1. 3 4 6 7 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-4 6-9 T G1-8 6 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 6 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 8 5 8 M5 शुकानुप्रश्न; K2 4 शुकप्रश्न, M1 6 7 शुकानुप्रश्ने प्रकृतिविकारकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1

२३९

शुक उवाच ।
अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व मे ।
यदध्यात्मं यथा चेदं भगवन्नृषिसत्तम ॥ १
व्यास उवाच ।
अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषस्येह विद्यते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु ॥ २
भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
महाभूतानि भूतानां सागरस्योर्मयो यथा ॥ ३
प्रसार्येह यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तद्वन्महान्ति भूतानि यवीयःसु विकुर्वते ॥ ४
इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
सर्गे च प्रलये चैव तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ ५
महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।
अकरोत्तात वैषम्यं यस्मिन्यदनुपश्यति ॥ ६
शुक उवाच ।
अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत् । C. 12. 8980 B 12 246[7] 7 K 12 232 7

D7 T1 G1 2 6 M5 73, Dn4 Ds2 G2 72, D8 M1 6 7 71, D5 69, T2 87 — *Śloka no* Dn1 D8 23, Dn4 22

239

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf v 1 12 236 19) — With adhy 239–241, cf 12 187 and B 12 286[5]

1 = B 12 286[5] 1 With 1, cf 12. 187. 1 —[b]) Da1 एवं (for पुन) —[c]) K3 G1 यदाध्यात्म (for यद°) D3 om from यथा up to तथा (in 3[a]) K7 D4 6 8 यतश् (for यथा) K5 B8 Dn1 n4 Ds2 D5 8 T G1–3 6 वेद, M6 वेद (for चेदं) Da4 यद्ध्यात्म समा चेद —[d]) K1 Da4 D7 T G1–3 6 M1. 5 6 भगवान् (for °वन्) B7 Da4 T2 M1 5 6 सत्तम (for सत्तम)

2 With 2, cf. 12 187 2, B 12 286[5] 2 D3 om 2 (cf v. 1 1) —[a]) Da1 यदि त (for यदिद) K7 D4–7 9 अध्यात्म नाम यदिद —[b]) K6 पद्यते, K7 Bo 6–9 Da3 a4 D5 D2–9 M1 6 पश्यते, G2 damaged (for विद्यते) —[c]) K6 Bo 6 7 9 Da3 a4 D6 D8 तत्तेद वर्तयिष्यामि —[d]) K1 Da4 वाख्याम् (for व्याख्याम्) K4 इमे (for इमां) K7 D4 8 9 यथावदिह दर्शन

3 3[ab] = 12 187 4[ab], B 12 286[5] 3[ab] D3 om up to तथा (cf v 1. 1) —[a]) T G1–3 6 M1 6 7 वायुर् (for ज्योतिर्) —[b]) Dn1 Ds2 D2 8 8 आकाश (for °शम्) T G1–3 6 M1 6 7 आकाशं ज्योतिरेव च — 3[cd] = 12 187 5[cd], (var) B 12 286[5] 5[cd] —[c]) D3 lacuna, D7 G3 M6 भूतानि; T1 G1 8 6 पचैव (for भूताना) —[d]) Dn4 यदा (for यथा) ❀ Cn भूतानां जरायुजादीनां सागरोर्मिन्यायेन प्रतिजीव भूम्यादय पृथक् कल्पित्वा सन्तीत्यर्थ । ❀

4 With 4, cf 12 187 6, B 12 286[5] 6 —[a]) K1 प्रसावेह, M7 प्रसार्यैव (for °र्येह) —[b]) Da4 कर्म (for कूर्म) —[c]) Bo om. भूतानि K2 तद्वति महाभूतानि; Da4 तद्वन्महति भूतानां —[d]) V1 यवीयांसो, Da4 यवियःसु; T1 G1. 8 6 यवीयांसि; G2 ईश्वरो वै (for यवीयःसु) K2 यवीयःस्वपि कुर्वते ❀ Cn यवीयःसु स्वल्पेषु शरीराकारेषु महाभूतेषु स्थित्वा विकुर्वते, सृष्टिलयाख्य विकार जनयन्ति । ❀

5 T1 reads 5[a]–7[b] on marg —[a]) D5 7 अकरोत्स्वयमेवेद —[c]) K1 Da4 सर्वे; K6 स्वर्गे (for सर्गे). T2 G2 M7 प्रलये — D6 om (hapl) 5[d]–6[a] —[d]) K6 Bo 6–9 Da3 Dn1. n4 D5 D2 3 5 7 8 G3 6 यस्मिन् (for तस्मान्) K1 निर्देश्यते, G2 निवृत्यते (for निर्दिश्यते)

6 = (var) 12 187 7, B 12 286[5] 9 D6 om 6[a] (cf v 1 5) T1 reads 6 on marg —[b]) B3 सर्वे (for सर्वे) —[c]) D7 तानि, T G1–3 6 M5 तेषु (for तात) —[d]) K7 D3 6 7 9 योस्मिंस्त्वद्, D5 यास्मिस्त्वद्, T1 G1 योप्यन्यद्, T2 G2 8 6 M1 5–7 यो स्मिन्यद् (M1 °न्यम्) (for यस्मिन्यद्) B3 नेद न (for यदनु-)

7 T1 reads 7[ab] on marg —[a]) K7 D6 9 T1 G1–3 6 य (for यद्). —[b]) K7 V1 Da3 D4 9 M1 5–7 Cpp C8 लक्षये, B6 लक्ष्यते (for लक्षयेत्). T1 G1–3 6 सर्वं समुपलक्ष्य(G1 °स्य)ते, T2 कथं समुपल

C 12. 8880
B 12. 246(7) 7
K 12 253 7

इन्द्रियाणि गुणाः केचित्कथं तानुपलक्षयेत् ॥ ७

व्यास उवाच ।

एतत्ते वर्तयिष्यामि यथावदिह दर्शनम् ।
शृणु तत्त्वमिहैकाग्रो यथातत्त्वं यथा च तत् ॥ ८
शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवम् ।
प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणास्त्रयः ॥ ९
रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते ।
रसोऽथ रसनं स्नेहो गुणास्त्वेते त्रयोऽम्भसाम् ॥ १०
घ्रेयं घ्राणं शरीरं च भूमेरेते गुणास्त्रयः ।
एतावानिन्द्रियग्रामो व्याख्यातः पाञ्चभौतिकः ॥ ११
वायोः स्पर्शो रसोऽद्भ्यश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते ।
आकाशप्रभवः शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृतः ॥ १२
मनो बुद्धिश्च भावश्च त्रय एतेऽऽत्मयोनिजाः ।
न गुणानतिवर्तन्ते गुणेभ्यः परमा मताः ॥ १३

क्षये — K2 Da4 om (hapl) 7^{cd}, B8 reads the same on marg — ^{c}) K6 7 D1-7 9 M1 6 7 इंद्रियाणां (for °याणि) K1 D5-7 M5 6 के च (for केचित्). — ^{d}) Ds1 D8 तद्, G1 ताम् (for तान्) K7 Dn4 D9 T G1 3 6 M1 6-7 -लक्षये (for -लक्षयेत्)

8 G1 om 8-9 — ^{a}) K1 2 4 एतत्ते दर्शयिष्यामि — ^{b}) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 8 M5 अनु (for इह) B0 3 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 पूर्वश; Da3 a4 शासनं; D5 7 वर्धन, G2 दर्शितं (for दर्शनम्) — ^{c}) M7 शृणुष्वेह तदव्यग्रो — ^{d}) K6 यथावत्त्व (for °तत्त्व) K1 2 यथाक्रमं, B8 तथा च यत्, D5 7 यथार्थवत् (for यथा च तत्)

9 With 9, cf 12 187 8, B 12 286[5] 10^{ab}, 12^{ab} G1 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) K7 शब्द, G2 शब्द् (for शब्द) K1 श्रोतु, D4 श्रोत्रे (for श्रोत्र) K1 ख्यानि, Da4 ख्याति, G2 छानि (for खानि) — ^{b}) Da4 यत्र माकाश* भवं (sic) — ^{c}) D6 7 प्राणाश्च; G3 प्राण (for प्राणश्च) K6 D4 6 7 9 G2 चेष्टास्, Ds1 चैष्टा (for चेष्टा) K1 2 स्पर्शो, G2 स्पर्शम् (for स्पर्श) — ^{d}) B8 T G2 3 6 स्मृता', D4 त्रया' (for त्रय)

10 With 10, cf 12 187 9, B 12 286[5] 11^{ab}, 10^{cd} V1 reads 10^{a}–11^{b} on marg — ^{a}) G2 रापं चतुर्विभाग च (sic) — ^{b}) B6 द्विधा, D8 D4 6 9 तथा, G2 क्रिया (for त्रिधा) — ^{c}) K1 2 4 स्नपन (for रसन) K7 स्नेह (for स्नेहो) — ^{d}) Da4 सतो (for त्रयो). K4 Da4 D0 [अ]भसा; K6 B0 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 M1 5 6 °स (for ऽम्भसाम्)

11 With 11^{ab}, cf 12 187 10^{ab}, B 12 286[5] 11^{cd} V1 reads 11^{ab} on marg — ^{a}) K1 2 transp घ्रेय and घ्राण D5 च शारीर (for शरीर च) — ^{b}) K1 2 4 transp गुणास् and त्रय' Da4 गुणस्

— After 11^{ab}, T G1-3 6 M5 Kumbh ed ins

688* श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

[G1 च (for त्वक्).]

— ^{c}) K1 Da4 इंद्रियाग्राम्यो (Da4 °मो), K4 Dn1 n4 Ds D2. 3 8 °यग्रामैर्, D6 °ग्रामे (for °यग्रामो) — ^{d}) K1 2 6 G1 पचभौतिक', Da3 lacuna, M7 पांचभौतिकं

12 ^{a}) K1 2 4 प्राणो (for स्पर्शो) — D1 om (hapl) 12^{b}–13^{a} — ^{b}) K2 ज्योतिरूपविमुच्यते (sic) — D7 om 12^{c}–13^{a} — ^{c}) B0 Dn4 आकाश', G1 °श (for °श) Da4 प्रथम' (for -प्रभव') M1 आकाशस्य गुण शब्दो — ^{d}) Da4 गण, Ds1 गुणा.

13 D4 7 om 13^{a} (cf v l 12) — ^{a}) K4 om (hapl) from the first श्च up to बुद्धि (in 14^{c}) D9 बुद्धेश्च. K6 Dn1 n4 D2 8 T1 G1 3 6 Cn (gloss पूर्ववासना) स्वभावश्च, K7 भवेश्चात्र; Da3 lacuna (for च भावश्च) — ^{b}) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 एते स्व-; K7 D4-7 9 G2 एवात्म (for एतेऽऽत्म) K6 -योनघ', B0 Dn4 -योनिता, D4 6 9 -योनय (for योनिजा) K1 2 त्रय एतेत्मजा निजा ❀ Cn स्वयोनिजा' तत्तत्संस्कारवशिवाधिष्ठितादाविर्भूता' । ❀ — ^{c}) Da3 ते गुणान्, M1 6 7 निर्गुणान् (for न गुणान्) K1 7 D6 T2 G6 M1 6 7 अनि, K6 अभि-, B7 अनु, Da4 इव (for अति) G2 न गुणा विनिवर्तते — ^{d}) Da4 D7 G2 परमां (for °मा) K1 मत', K3 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5 7 8 गता', D8 T G1 3 6 M5 गति, G2 गतिं (for मता') — After 13, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 Kumbh ed read 17–19

14 With 14, cf. 12 187 11, B 12 286[5] 15 K4 om up to बुद्धि (of v l 13) — ^{a})

इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठं तु मन उच्यते ।
सप्तमीं बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमम् ॥ १४
चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ।
बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ १५
रजस्तमश्च सत्त्वं च त्रय एते स्वयोनिजाः ।
समाः सर्वेषु भूतेषु तद्गुणेषूपलक्षयेत् ॥ १६
यथा कूर्म इहाङ्गानि प्रसार्य विनियच्छति ।
एवमेवेन्द्रियग्रामं बुद्धिः सृष्ट्वा नियच्छति ॥ १७

यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्ध्नश्च पश्यति ।
एतस्मिन्नेव कृत्ये वै वर्तते बुद्धिरुत्तमा ॥ १८
गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ १९
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्षयेत् ।
प्रशान्तमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २०
यत्तु संतापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
रजः प्रवर्तकं तत्स्यात्सततं हारि देहिनाम् ॥ २१ C 12. 8894 B 12 246[7] 21 K 12 253 21

K1 परे ; Da3 D5 [इ]तरे, T G1-3 6 M7 तथा (for नरे). Da4 श च (for पञ्च) —ᵇ) D4 उच्यते (for उच्यते) —ᶜ) Da4 सप्तमिं ; Dn4 °मा G8 इति (for एव) K7 D1-7 9 G2 सप्तमी बुद्धिरित्याहु° —ᵈ) T G1-3 6 M1 6 7 क्षेत्रज्ञ° पुनरष्टम°.

15 = (var) 12 187 12, B 12 286[5] 17 —ᵃ) K6 चकुर् (for चक्षुर्) K7 B6 Da4 D3-5 7 9 T1 G2 3 स्वालोकनाय (for °चनाय) G1 चक्षुपालोचनायैव —ᶜ) K1 2 4 7 D4 9 बुद्धिरध्यवसायाय —ᵈ) Da4 साक्षि (for साक्षी).

16 ᵇ) D7 T1 G1 6 M7 एतेरम, G2 3 एवात्म- (for एते स्व-) D6 T2 त्रय एव [T2 °ते] स्वयोनिजा ❀ Cp स्वयोनि° प्रकृति, तज्जा° आकाशादिगतसात्त्विकांशेभ्य उत्पन्ना इत्यर्थ । ❀ —ᶜ) K1 2 4 Ds1 D6 7 सम, T2 मन° (for समा) Da4 समानसर्वो भूतेषु —ᵈ) T1 G1-3 6 म (for [उ]प) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n2 D8 D2 3.5 8 वान्नु(D6 तद्गु)णानुपलक्षयेत्

17 K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 Kumbh. ed read 17-19 after 13 —ᵃ) K1 कूर्मा K1 6 7 V1 Ds1 D2 6 9 T2 G1 M1 6 इव, K2 यथा (for इह) M6 7 यथैव कूर्म स्वांगानि —ᶜ) T1 एतम् (for एवम्) G1 -ग्राम- (for -ग्राम) —ᵈ) K6 V1 B3 9 Da3 a4 Dn4 Ds1 D7 8 सृष्टा, Dn1 सत्वा; Ds2 (before corr) सृष्ट्या; D6 स्त्रष्टा; T1 G1 स्पृष्टा; T2 G3 6 स्पृष्ट्वा; G2 स्पृष्ट, M6 (sup lin as in text) दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा) D6 7 [स]नुय(D7 °ग)च्छति (for निय°)

18 18ᵃᵇ = (var) 12 187 13ᵃᵇ, B. 12 286[5] 14ᵃᵇ For the sequence in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 Kumbh ed, cf v l 17 —ᵃ) K1 2 य; K4 यया (for यद्) D6 7 चोर्ध्वं (for ऊर्ध्वं) D6 यदूर्ध्वं पादतलाद् (submetric) —ᵇ) K2 4 D6 अर्वाग् (for अवाङ्) K1 2 4 Da3 a4 Dn1 M6 ऊर्ध्वं, K6 7 V1 B6 7 8 (marg as in text) 9 D4 7-9 चोर्ध्वं, G2 नामेश् (for मूर्ध्नश्) G2 पश्यसि (for °ति) ❀ Cp पादतलयोरूर्ध्वं मूर्ध्नश्चार्वागिति शरीरमुच्यते । ❀ —ᶜ) Dn1 n4 Ds1 D2 3 7 8 G8 कृत्ये तु; D5 कृत्येषु, T1 G1 2 6 कृत्ये च (for कृत्ये वै) —ᵈ) Da4 वर्तते बुद्धिरात्मन.

19 = 12 187 16, (var) B 12 286[5] 18ᶜᵈᵉᶠ For the sequence in K6 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds1 D2 3 8 Kumbh ed., cf. v l 17 —ᵃ) T1 G1-3 6 M7 नि(M7 नै)नीयते (for ने°) Cap स्वार्थं (for बुद्धिर्) K1 2 4 7 D4 5 9 Ca Cpp गुणांते (D5 °णार्थे) नीयते बुद्धिर्, D7 गुणार्थे वर्तते बुद्धिर् ❀ Ca गुणान्वे विषयसमीपे नीयते इन्द्रियादिभिर्जन्यते ॥ Cs गुणान् सत्त्वादीन्, नेनीयते पुन° पुन° प्रवर्तयति ॥ Cv गुणान् वैराग्यादिगुणान् । ❀ —ᵇ) K2 M6 7 बुद्धेर्, K7 lacuna (for बुद्धिर्) G6 च (for अपि) T1 G1 3 सुहृदैर्वे- (G3 °ढैरे)न्द्रियाणि च, G2 स्वबुद्धिर्येन्द्रियाणि च —ᶜ) D3 (marg as in text) भूतानि; T1 G1, 3 6 [इ]न्द्रियाणि (for सर्वाणि) —ᵈ) K7 transp कुतो and गुणा°. ❀ Ca कुत इति सार्वविभक्तिक° तसि तस्मै इत्यर्थे । बुद्धिं विना निष्प्रयोजनत्वात् । ❀

20 With 20, cf 12 187 30, B 12 286[5] 29 K6 om 20 —ᵃ) D7 तस्तद् (for तत्र) G2 सत् (for यत्) —ᵇ) Da4 कांचिद् (for किं°) M7 पश्यति (for लक्षयेत्) —ᶜ) Da4 प्रज्ञांतम् (for प्रशान्तम्) Da4 उप-; G2 अथ (for इव) —ᵈ) B8 (marg as in text) transp सत्त्व and तद् G2 ससुप (for तदुप)

21 K7 G2 om 21-22 Da4 om. 21ᵃᵇ —ᵇ) K1 काले, K4 कार्ये (for काये) T G1 3 6 M7 अप्रीतिकरमात्मन —After 21ᵃᵇ, M1, 6 (om 21ᶜᵈ) read

C. 12. 8995
B 12. 249[7]. 22
K 12. 258 22

यत्तु संमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधार्यताम् ॥ २२
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः साम्यं स्वस्थात्मचित्तता ।
अकस्माद्यदि वा कस्माद्वर्तते सात्त्विको गुणः ॥ २३
अभिमानो मृषावादो लोभो मोहस्तथाक्षमा ।
लिङ्गानि रजसस्तानि वर्तन्ते हेत्वहेतुतः ॥ २४
तथा मोहः प्रमादश्च तन्द्री निद्राप्रबोधिता ।
कथंचिदभिवर्तन्ते विज्ञेयास्तामसा गुणाः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

22^{cd} for the first time, repeating it in its proper place Da4 reads 21^{cd} twice — ^{c}) D5 7 G3 6 तस्मात् (for तत्स्यात्) — ^{d}) K1 चारि, D4–7 9 सर्वे (for हारि) T1 सत्त्वसहारि देहिनां — For 21^{cd}, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 (both times) Dn1 n4 D8 D2 3 8 M7 subst

689* प्रवृत्त रज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत् ।

[K6 सवृद्ध (for प्रवृत्त) M7 इत्येव M7 ततस्तदपि चिंतयेत् (for the post half).]

22 With 22, cf. 12 187 32, B 12 286[5] 31 K7 G2 om 22 (cf. v l 21) — ^{a}) B8 (marg) यत्तत्, M7 अथ (for यत्तु) D5 7 यच्च प्रकाशसयुक्तम् — ^{b}) K2 Da3 a4 D5 7 अव्यक्तं (for °क्त) M7 कपे मनसि वा भवेत् — M1 6 read 22^{cd} for the first time after 21^{ab} (om 21^{cd}) — ^{d}) M1 6 (both first time) रजस् (for तमस्) K1 3 4 Da3 a4 D4 9 T G1–3, 6 M1 (both times) 5 6 (both times) 7 धारयेत्, D8 -धार्यते (for धार्यताम्)

23 With 23, cf 12 187 33, B 12 286[5] 25^{c}–26^{b} — ^{b}) K1 3 4 सौम्य, V1 शांति, B8 D8 D4 C8 स्वाम्य, T1 G1 3 6 साम्र, G2 स्पार्श (for साम्य) K6 सुस्थात्म, Dn1 स्वास्थ्यात्म (for स्वस्थात्म) K1 -चित्तदा; K7 D4 9 चिंतना, Da3 चित्तया; Da4 -चिंतया, G1 चिंतता (for चित्तता) ✤ C8 स्वाम्य सर्वत्र सत्तया वर्तमानत्वम् । स्वस्थात्मचित्तता, अक्षुभितान्तःकरणता । ✤ — ^{d}) K1 4 V1 वर्तते (for वर्तते) M7 गुणा K6 B3 7 9 Da3 a4 वद्(K6 °र्त)ते सात्त्विकान्गुणान्, K7 B0 8 Dn1 n4 D8 D2–9 M1 6 वर्त(D7 °र्तं)ते सात्त्विका गुणा

24 With 24, cf 12 187 34, B 12 286[5] 26^{c}–27^{b} — ^{a}) K7 Da3 a4 Ds2 D5–7 T G1–3 6 M5 7 अतिमानो; D4 9 M1 6 अविवादो (for अभिमानो) T1 G1 3 6 मृषा इवा; G2 मृषावाचो (for °वादो) — ^{b}) K7 लोभदमस्, D4–7 9 लोभस्तमस्; G3 6 मोहो लोभस् (by transp) B9 तथैव च, Da4 तत क्षमा (for तथाक्षमा) — ^{c}) K2 तात (for तानि) — ^{d}) K1. 2 D7 वर्तते D5 T1 G1 हेत्वहेतुभि (for °हेतुत) G2 वर्तते गुणहेतव ✤ C8. हेत्वहेतुत दृष्टहेतोरदृष्टहेतोश्च । ✤

25 With 25, cf 12 187. 35, B 12 286[5]. 28 — ^{a}) D6 ततो; T1 G1. 3 6 अथ, M6 यथा (for तथा) K7 D4 9 मोह (for मोह) K6 प्रसादश् (for प्रमादश्) G2 असंमोह प्रमादश्च — ^{b}) K4 तंडी निद्रा, Da3 D5–7 तद्रा निद्रा; Dn1 n4 D8 D2 8 निद्रा तद्रा, D8 निद्रा तद्री (by transp) Da4 [अ]बोधिता; Ds1 [अ]प्रबोधिता, Ds2 D2 °धता; D7 [अ]प्रमादिता (for [अ]प्रबोधिता) — ^{c}) Da3 D9 अति; Da4 इति (for अभि) D7 वर्धंते (for वर्तन्ते). — ^{d}) K2 तमसा (for ता°)

Colophon Ś1 missing; K3 5 B1–5 Da1 a2 Dn3 n3 D1 G4 5 M2–4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds1 D2–4 6–9 T G1–3 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1. 4 6 7 V1 B0 6 8. 6 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 6. 8 9 M5 शुकानुप्रश्न, K2 शुकप्रश्न, M1 6 7 इन्द्रियग्रामकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) K6 83, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 74, Dn4 Ds2 G2 73, D8 M1 6 7 72; T2 88 — *Śloka no* Dn1 25, Dn4 26

२४०

व्यास उवाच ।
मनः प्रसृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी ।
हृदयं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना ॥ १
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परो मतः ॥ २
बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनोऽऽत्मिका ।
यदा विकुरुते भावं तदा भवति सा मनः ॥ ३
इन्द्रियाणां पृथग्भावाद्बुद्धिर्विक्रियते ह्यणु ।
शृण्वती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्श उच्यते ॥ ४
पश्यन्ती भवते दृष्टी रसती रसनं भवेत् ।
जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ॥ ५
इन्द्रियाणीति तान्याहुस्तेष्वदृश्याधितिष्ठति । C 12. 9034 B 12. 242[6] 6 K 12. 254 6

240

1 Ś1 is missing up to 16ᵉ (cf v 1 12 236 19) —ᵃ) B0 मसृजते, B2 प्रसूयते, Dn1 विसृजते, D2 प्रसृजेते, G2 प्रस्वजते, C3 प्रसृ° (as in text) ⊛ Cn (reading विसृजते) विविधमुत्पादयति । ⊛ ⊛ Ca भाव मविकृपमं ज्ञानादि । ⊛ —ᵇ) K1 4 Ds1 M1 6 बुद्धिरध्यवसायिनी (M1 6 °की), B0 Da1 °रध्यवसायिनी (Da1 °सायिनि) —ᶜ) Hypermetric Dn1 पुत्र, Ds1 D3 चित्त, D 1 मन° (for हृदय) K1 D –7 9 वेत्ति (for वेद) K1 2 4 प्रियाप्रिये च हृदय, D4 चित्त प्रियाप्रियो वेत्ति ; G2 हृदय प्रियाप्रियादेव —ᵈ) D3 त्रिविधा°, G3 °धं (for °धा) G2 धर्मं (for कर्मं) D8 D4 T G1–2 6 M1 8–7 नेदना, D5 नोदना, D7 °चोदना (for °ना)

2 = (var) Katha Up 1 3 10 Ś1 missing (cf. v 1 1) —ᵃ) K7 D3 M1 6 परे (for परा) D5 ह्यर्थाम् —ᵇ) K1 2 T1 G2 8 च परं (for परम) — D5 reads 2ᵈ twice —ᵈ) K7 D4 6 (second time) 6 बुद्धिर् (for बुद्धेर्) K7 Da1 D5 मन°, M1 6 7 स्मृत (for मत) G2 बुद्धेरात्मा महान्नर

3 Ś1 missing (cf v 1 1) —ᵇ) B0 D1 बुद्धेर् (for बुद्धिर्) K1 2 4 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 [आ]त्मना (for °नो) K7 Dn1 n4 D5 D2–9 [आ]त्मनि, M7 °त्मन, Ca p ऽऽत्मिका (as in text) V1 बुद्धिरेवात्मनो निजा, T G1–3 6 °वमनात्मनि ⊛ Ca आत्मिका आत्मीया, तया शेषाणां व्यापारणात् । ⊛ —ᶜ) T2 G3 यथा (for यदा) —ᵈ) T2 G1 2 तथा (for तदा) K3 transp भवति and सा K6 सा पुन°, Da1 सामन ; D8 सन्मन, G2 मानन° (for सा मन)

4 Ś1 missing (cf v 1 1) —ᵃ) K6 -भावान् ; D5 भावा, G2 भाव (for भावाद्) —ᵇ) K1 2 4 विकुरुते, T1 विक्रीयते (for विक्रि°) K6 B0 1 8 Dn1 n4 D2 8 8 व्रत V1 B5 9 Da3 a4 D5 7 ह्यनु, D5 यत°, D4 6 9 ह्यणु°, T G1–8 6 M1 8–7 [ऽ]सकृत् (for ह्यणु) —ᶜ) D7 शृण्वती, G2 शृण्वते B7 Da4 G1 भवती (for °ति) Da1 स्रोत्रे, T1 G1 श्रोत्रे ; G6 श्रोत्र (for श्रोत्रं) —ᵈ) K1 3 Da1 Dn1 G1 2 स्पृशति, Dn1 स्पर्शती, D 1 M1 6 6 स्पृशती (for स्पृशती)

5 Ś1 missing (cf v 1. 1) —ᵃ) K6 7 V1 B0 6 7 9 Dn1 n4 D8 D2–5 3 8 9 T2 M1 पश्यती ; Da3 पश्यति, Da1 पश्यति (for पश्यन्ती) K2 B6 7 9 Ds2 T G1–3 6 M1 6 7 भवती, K7 B3 (marg as in text) D1–7 9 च भवेद्, Da1 भवति (for °ते) Da1 दृष्टिं ; T2 G1 2 दृष्टि (for दृष्टी) M6 दृष्टिर्भवति पश्यंती —ᵇ) K1 2 D6 T1 G1–3 6 M1 5 6 रसती, Da1 रसति, (for रसती) K1 रसत ; K7 B9 Da3 a4 D4 6 9 रसना, B0 रसना, B6 8 (marg) रसता (for °न) D8 रसक्षी रसनोच्यते, D5 7 रस(D7 °स)ती रस उच्यते. —ᶜ) K6 जिघ्रतेर्, Da4 जिघ्रमा, D6 7 T1 G1–3 6 M1 5 6 जिघ्रती (for जिघ्रती) K6 B5 9 D5 भवते, G2 8 °ती (for °ति) M1 6 घ्राणो (for घ्राण). —ᵈ) D7 बुद्धि (for बुद्धिर्) T1 विक्रीयते

6 With 6, cf 12 187 20ᶜ–21ᵇ, B 12 286[5] 21ᵉ–22ᵇ Ś1 missing (cf v 1 1) —ᵃ) K2 6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 8 T1 G1. 3 6 तु (for [इ]ति) K1 2 7 V1 D4 6 9 T G1 2 M7 यानि (for तानि) —ᵇ) K1 2 6 B0 दृश्यो, K4 V1 B6–8 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 5 8 अदृश्यो, M7 °श्ये (for °श्या) D7 च (for [अ]धि) —ᶜ) K1 B3 (marg as in text) D4 6 7 9 M6 तिष्ठती ; K3

C 12. 8004
B. 12. 249[5] 6
K 12. 254 6

तिष्ठती पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ॥ ६

कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचते ।
न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ॥ ७

सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ।
सरितां सागरो भर्ता महावेलामिवोर्मिमान् ॥ ८

यदा प्रार्थयते किंचित्तदा भवति सा मनः ।
अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या पृथगेतानि संस्मरेत् ।
इन्द्रियाण्येव मेध्यानि विजेतव्यानि कृत्स्नशः ॥ ९

सर्वाण्येवानुपूर्व्येण यद्यत्रानुविधीयते ।
अविभागगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
प्रवर्तमानं तु रजः सत्त्वमप्यनुवर्तते ॥ १०

ये चैव भावा वर्तन्ते सर्व एष्वेव ते त्रिषु ।
अन्वर्थाः संप्रवर्तन्ते रथनेमिमरा इव ॥ ११

प्रदीपार्थं नरः कुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिसत्तमैः ।
निश्चरद्भिर्यथायोगमुदासीनैर्यदृच्छया ॥ १२

एवंस्वभावमेवेदमिति विद्वान्न मुह्यति ।

तिष्ठते, Da4 तिष्ठति; Dn4 तिष्ठता (for तिष्ठती)

7 = (var) 12 187 21c–22b, B 12 286[5] 22c–23b Ś1 missing (of v l 1) —b) M5 अनु, M7 अभि (for अपि) K1 2 4. 7 V1 B3 D4–7 9 T1 G2, 3 6 M1 5–7 शोचति; G1 रोचति (for शोचते). —c) K1 नु (for the second न) —d) K1 2 4 7 D4–7 9 अपि (for इह) K1 वर्तते; B3 (marg as in text) मुह्यते; D5 7 मुच्यते; G2 सज्जते (for युज्यते)

8 = (var) 12 187 23, B 12 286[5] 23c–24b Ś1 missing (of v l. 1) —a) T1 G1–3 6 एव (for सेयं) D5 7 भावात्मिकान्; G2 °त्मका (for °त्मिका). K2 भावं; K6 भावास्; B3 (marg as in text) बुद्धिस् (for भावांस्) ❀ Cp भावात्मिका, उत्पत्तिस्व भावा ॥ Cv भावात्मिका भगवद्भक्त्यात्मिका। ❀ —b) B6, 9 तान् (for त्रीन्) D4 om. (hapl) from तान् up to तदा भव (in 9b) K2 V1 B6 8 (marg as in text) Da3 M5 नाति-; Da4 नाभि; D8 अभि; D5 7 T G1–3 6 अनु; D9 अनि- (for अति) —c) T2 नदीनां, G1 सरिता (for °तां). —d) D9 [ऊ]र्मिवान् (for °मान्) K7 corrupt, T G1–3, 6 वेलामिव महोर्मिमान्

9 Ś1 missing (of v l 1) D4 om up to तदा भव (cf. v l 8) —a) M7 यथा (for यदा) —c) B3 (marg) साधि- (for अधि) Da4 अधिष्ठात्मनि (for °नानि) K4 D2 बुद्ध्यां; T G1–3 6 M1 5–7 बुद्धे (for बुद्ध्या). ❀ Cn अधिष्ठानानि इन्द्रियगोलकानि। ❀ —e) K1 [इ]व (for एव) K4 [इ]व स्तव्यानि, Da4 एव मेधानि; D4 T G1–3 6 M1 5–7 एवमेतानि (for एव मेध्यानि) ❀ Cn मेध्यानि, मेधा रूपादिज्ञानं, तत्र हितानि ॥ Cp मेधायै प्रज्ञायै हितानि। ❀ —f) K6 B6 7, 9 Da3 a4 D5 7 विषे (D5 7 °ज्ञे) तव्यानि; D4 6 वेदि° (for विजे°) ❀ Ca विजेतव्यानि, रागानपेक्षवृत्तितया। ❀

10 Ś1 missing (cf v l 1) —a) K2 4 6 7 B6 Da4 Ds1 [अ]नुपूर्वेण (for °पूर्व्येण) —b) K4 6 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 6 8 Ca यद्यदानु, K7 D4 9 यद्यत्रानु, D8 यद्रा नानु; D5 7 यत्तदानु (for यद्यत्रानु) —10cdef = (var.) 12 187 24, B 12 286[5] 24c–25b —c) B7 अभिभाग, D6 प्रविभाव, D7 अधिभाग, T1 G1–3 6 साविभाग, G2 साविभाव्य (for अविभाग) M7 °गत (for गता) Ds2 अविभागतया बुद्धिर्. —d) K2 भावो (for भावे) D3 T G1, 2 M5 तमसि (for मनसि) —K4 B6 Dn1, n4 Ds1 D2 3 8 om (hapl) 10ef —e) Da4 प्रवर्त्स्यमान, G2 °र्तक न (for °र्तमान). T1 G1–3 6 M1 5–7 मन (for रज). —f) V1 B6 7–9 Ds2 D4–7 9 अति; Da3 a4 अभि (for अनु)

11 11ab = (var) 12 187 26ab Ś1 missing (of v l 1) —a) T2 ये वै भावाश्च वर्तते —b) K1 2 4 सर्वतस्त्वेव ते त्रिषु; Da4 सर्वं एतेषु ते त्रिषु —c) Da4 अन्यार्थे; D8 मिलिता; T1 G1 3 6 अन्वर्थं, T2 M7 °र्थान् (for °र्था) G2 ये चैनमनुवर्तते —d) K2 रथा; K6 7 रथे; D4 रथो (for रथ-) K2 4 नेमिपरा; D7 °चरा (for °मरा)

12 Ś1 missing (of v l. 1). —a) K4 प्रदीपार्थे; B8 °स्वार्थं (for °पार्थं). K6 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D3 D2 3 5 7 8 T1 G1 2 6 मन (for नर) ❀ Cs प्रदीपार्थं, प्रदीपमात्रप्रयोजनं, कुर्यात् । ❀ —b) K6 B6 6–9 Da3 a4 सभवै; D5 7 मत्तमै (D7 °रै) (for सत्तमै) —c) Da4 यदा योगम्; D9 यथायोगे (for यथायोगम्) —d) K1 2, 4 उच्चरद्भिर्; B6 (marg as in text) 9 Da3 a4 उपासीनैर्; Dn4 उदासीन-; T G1–3 6 °सीनो (for °सीनैर्).

अशोचन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ १३
न ह्यात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः ।
प्रवर्तमानैरनये दुर्धरैरकृतात्मभिः ॥ १४
तेषां तु मनसा रश्मीन्यदा सम्यङ्नियच्छति ।
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीप इव ज्वलन् ।
सर्वेषामेव भूतानां तमस्यपगते यथा ॥ १५
यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ।
एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् ।
असज्जमानः सर्वेषु न कथंचन लिप्यते ॥ १६
त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म रतिर्यस्य सदात्मनि ।
सर्वभूतात्मभूतस्य गुणमार्गेष्वसज्जतः ॥ १७
सत्त्वमात्मा प्रसवति गुणान्वापि कदाचन ।
न गुणा विदुरात्मानं गुणान्वेद स सर्वदा ॥ १८
परिद्रष्टा गुणानां स स्रष्टा चैव यथातथम् । C 12. 9019 B 12. 249(8) 21 K 12 254 21

---

13 = (var) 12 187 47, B 12 286 [5] 39 Ś1 missing (cf v 1 1) —b) M7 मुह्यते (for °ति) —c) K1 अशोच्यन्, G2 नशोचन् K2 न प्रहृष्टं (for अप्रहृष्यन्) K4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 हि (for च)

14 = (var) 12 187 56ab Ś1 missing (cf v 1 1) —a) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 8 घात्मा (for ह्यात्मा) —b) D4 6 9 कर्म- (for काम) —c) V1 B0 D6 प्रवृत्तमानैर्; D7 प्रवर्ध° (for प्रवर्त°) K1 4 अनिश, K2 अचित, K6 B0 6 7 9 Dn1 n4 D2 3 8 M1 अनयैर्, V1 B3 Da3 D5 7 T G1-3 6 M6 7 अनयैर्, Da4 अयनैर् (for अनये) —d) K7 D4 9 T G1 8 6 दुर्धर्षैर्, Dn1 D2 8 दुष्कृतैर्, M7 दुर्धार्यैर् (for दुर्धरैर्) D4 अक्षतात्मभि° (for अकृता°)

15 15abcd = (var) 12 187 44 Ś1 missing (cf v 1 1) —a) D4 नु (for तु) —c) K4 V1 B1 8 Dn1 n4 Ds1 D2-3 [ऽ]स्यात्मा, K6 ह्यर्था, K7 Ds2 स्वात्मा (for ह्यात्मा) —d) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 3 8 दीपदीप्ता यथाकृति, K7 V1 D4-7 9 G2 6 घटे दीपो ज्वलन्निव, T G1 2 M1 6-7 दीपो दीप्यन्निवा(G2 °प्यनरा, M7 °प्यानिवा)कृति —f) K6 T G1-3 6 M1 6-7 उपरते, B0 9 Da3 a4 टपगते (for अपगते) V1 D6 तथा, G2 यदा (for यथा) — After 15, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 3, 6-8 Cn Kumbh ed ins

690* प्रकाश भवते सर्वं तथेदमुपधार्यताम् ।

[Da3 D7 8 (by corr as above) 8 लभते (for भवते) B8 तदेवम् (for तथेदम्) Dn1 धार्यते (for धार्यताम्)]

16 16abcd = (var) 12 187 46 Ś1 is missing up to 16abc (cf v 1 1) —a) K1 lacuna, G2 तथा (for यथा) —b) K1 2 7 D4-7 9 लिप्यते न (for न लिप्यति) K7 तरत, D4 वरन्, G2 चर° (for चरन्) — After 16ab, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 3 6 7 8 Kumbh ed ins

691* विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ।

[B9 वियुक्तात्मा (for विमु°) B0 यथा (for तथा)]

—c) K2 कृताप्रज्ञो, Da4 कृत प्रज्ञो —d) G2 सदोषैर्विपयैश्चरन् —e) K1 असज्जमाना; Dn4 M7 असक्त (M7 °ज्य)मान (for असज्ज°) Ś1 K1 2 4 सर्वत्र, D5 सर्वोपि, M7 सगेषु (for सर्वेषु) —f) B0 7 Dn1 n4 D8 D2 8 कथचन न (by transp), T2 G2 न कदाचन, G6 न कचन न V1 reads from लिप्यते up to कदाचन (in 18b) on marg

17 With 17, cf 12 187 45 V1 reads 17 on marg —b) G1 मितिर् (for रतिर्) B7 यदात्मनि, G2 परा° (for सदा°) —c) Ds1 T1 G1-3 6 M7 भूत°स, D6 7 भूतेषु; T2 भूतात्मा, M6 भूत सन् (for -भूतस्य) —d) M7 गुण° (for गुण) K4 7 B0 6 7 Dn1 n4 D2-4 6 8 9 वर्गेषु, K6 V1 B9 Da3 a4 D6 7 M1 6 7 -सर्गेषु, B8 सगेषु (for मार्गेषु) K1 V1 B0 6 (marg) 9 सज्जत, D7 [अ]सयुत, M1 6 7 [अ]सज्जति (M7 °ति) (for [अ]सज्जत) D5 T G1-3, 6 M6 गुणस(T1 G1 8 6 °ण स)र्गे न सज्जति (D5 G2 °ते)

18 With 18ab, cf 12 187 43cd, B 12 286[5] 36cd V1 reads 18ab on marg —a) K2 प्रवसति, K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 प्रसरति, K7 D4-7 9 प्रभवति, T G1-3 6 M7 प्रसृजति (M7 °हे); M1 6 प्रस्रवति (for प्रस) —b) K7 D4 6 9 T G1-3 6 M6 अपि (for वापि) Ś1 K1 2 कथचन; K6 Da4 कदा च न° (for कदाचन) —18cd = (var) 12 187 40ab, B 12 286[5] 35ab —c) G2 स (for न) M6 गुणान् (for गुणा) ❁ Cv गुणा अप्रधानभूता जीवा । ❁ —d) D6 7 वै वेद, G2 स्वयं (for वेद स) K1 सर्वदा (for °दा) Da4 M6 7 सगुणान्वेद सर्वदा.

C 12 9020 B 12 240'(c).21 K 12 234 21 सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ॥ १९
सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।
पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥ २०
यथा मत्स्योऽद्भिरन्यः सन्संप्रयुक्तौ तथैव तौ ।
मशकोदुम्बरौ चापि संप्रयुक्तौ यथा सह ॥ २१
इषीका वा यथा मुञ्जे पृथक्च सह चैव च ।
तथैव सहितावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

---

19 19^{ab} = (var) 12 187 40^{cd}, B 12 286[5] 35^{cd} K2 4 D7 om (hapl) 19–20 Ś1 reads 19–20 on marg —^{a}) V1 अपि द्रष्टा, B8 (marg as in text) परिस्रष्टा, G2 °पुष्ट (for °द्रष्टा) K6 7 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 8 9 प्र (for स). —^{b}) Ś1 सह **, K6 B7 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 परिस्र(Dn4 °सृ)ष्टा; K7 V1 B3 T G1–3 6 स्पृष्टा (K7 सृष्टा; V1 B8 द्रष्टा, T2 स्पृष्ट्वा) चैव, B0 6 9 Da3 a4 परिद्र (Da3 °प्र)ष्टा (for स्रष्टा चैव) Ś1 यदृच्छया, T G1–3 6 M6 यथा भवेत्, M1 6, 7 यथा तथा (for यथातथम्). —19^{cd} = (var) 12 187 37^{ab}, B 12 286[5] 33^{ab} —^{c}) K1 सर्वं, V1 सत्त्व, B7 9 Da3 a4 साक्षि; T G1–3 6 Cvp क्षेत्र (for सत्त्व-) T G1–3 6 एवम् (for एतद्) —^{d}) T1 G1 अनत (for अन्तर) G2 ध्येव (for विद्धि) K7 D4 9 शूक्ष्मयो°; G2 गूढयो° (for सूक्ष्मयो)

20 = (var) 12 187 37^{cd}, 39^{ab} B 12 286[5] 33^{cd}, 34^{ab} K2 4 D7 om 20 (cf. v l 19), Ś1 reads the same on marg —^{a}) D5 6 सृजति B1 Dn1 n4 Da2 D8 (before corr) 5 6 T2 M1 6 [ऽ]त्र; Da3 a4 हि; G2 च, M7 त्रि (for तु) T2 एकम् (for एक) —^{b}) K1 एके (for एको) G1 om न. D2 om from ते गुणान् up to ष्ठितौ (in 22^{d}) K7 D4–6 9 एक सृजति नो गुणान्. —^{c}) K7 भूतो, G2 भूमौ (for भूतौ). Ś1 K1 B9 Da3 M5 [ए]तौ; K7 [आ]दौ; D5 [उ]भौ (for तौ) Da4 पृथग्भूतैश्च कृत्यैतौ (sic) —^{d}) D4 सप्रमुक्तौ, D9 °युक्तस्

21 21^{ab} = (var) 12 187 39^{cd}, B 12 286[5] 34^{cd} D2 om 21 (cf. v l 20) —^{a}) Ś1 K1 अन्यस्य, K2 अन्योन्य-, K4, 6, 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5–8 अन्य स्यात् (for अन्य सन्). —^{b}) Ś1 K1 3 4 T G1–3 6 M6 संप्रयुक्तस् (for °युक्तौ). D7 तथैव ते; G1 तयेतरौ —21^{cd} = (var) 12 187 38^{ab} —^{c}) Ś1 K1 2 मषकोदुम्बरद्; K7 D4 6 9 G2 मश(K7 °स)कोदुम्बरे; B0 8 मश(B0 °स)कोडुवरौ, B6 9 Da3 a4 मशकोदुं(B9 °कोडु, Da3 °कौदु)वर; Dn4 G1 °कौदुंबरौ (for °कोदुम्बरौ) K4 6 B0 7 8 Dn4 D8 D3 8 T G1–3 6 M1 5–7 वापि; Dn1 वान्यौ (for चापि) —^{d}) K1 2 सप्रयुक्तो; B0 सयुक्तौ च (for सप्रयुक्तौ) K7 V1 D7 9 T G1–3 6 M6 7 तथैव हि (K7 V1 M7 तौ; M5 इ), Dn1 तथा सह; M1 6 तथेह तौ (for यथा सह)

22 D2 om 22 (cf v l 20). —^{a}) B8 इषिका; Da4 इतिका, Dn4 इपाका (for इषीका) K1 T2 G1–3 6 या; K7 D4 6 9 च; M6 या (for वा). K2 मुजी; T2 G2 M6 मुंज; G1 3 मुंजा (for मुञ्जे). T1 इषीकया यथा मुजा —^{b}) K7 Da2 (before corr) D4 6 9 पृथक्त्वे (for °क्च) G2 हि सहैव (for सह चैव) K6 Da3 a4 T2 G1 2 M1 5–7 इ, T1 G3, 6 हि (for च) —^{d}) D6 T2 अन्योन्यस्य (for °न्यस्मिन्) G2 परिस्थितौ (for प्रतिष्ठितौ)

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K1, 2 4 6 7 B0, 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1, 6, 7 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D3–9 शुकानुप्रश्न, K2 4 शुकप्रश्न, M1 6 शुकानुप्रश्ने क्षेत्रक्षेत्रज्ञकथनं; M5 शुकानुप्रश्ने अध्यात्मज्ञानोपदेश, M7 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागकथन —*Adhy no* (figures, words or both) K6 84, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 75, Dn4 Da3 74, D8 M1 6 7 73, D8 69, T2 89, G2 77 —*Śloka no* Dn1 n4 D8 25

२४१

व्यास उवाच ।
सृजते तु गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञस्त्वनुतिष्ठति ।
गुणान्विक्रियतः सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥ १
स्वभावयुक्तं तत्सर्वं यदिमान्सृजते गुणान् ।
ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं सृजते तन्तुवद्गुणान् ॥ २
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ।
एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ॥ ३
उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति ।
अनेनैव विधानेन भवेद्गर्भशयो महान् ॥ ४
अनादिनिधनं नित्यमासाद्य विचरेन्नरः ।
अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ ५
इत्येवं हृदयग्रन्थिं बुद्धिचिन्तामयं दृढम् । C 12 9029 B 12 250(49).6 K 12 215 6

241

1 1^{ab} = (var) 12 187 42^{ab}, B 12. 286[5] 37^{ab} —^{a}) K3 T2 हि, D4 9 G2 3 6 नु, D5 7 च, D6 [ऽ]ति, M1 5 (inf lin) 6 7 त्रि (for तु) ❁ Cp सत्त्व प्रधानम् ॥ Cv सत्त्व जीवसमूहम् । ❁ —^{b}) K1 2 4 6 B0 8 Dn1 n4 D2, 3 8 स्वधि-, D5 7 तत्र (for स्त्वनु) M7 क्षेत्रज्ञस्त्वानुपश्यति —^{c}) Ś1 K1, 2 4 विकुरुते, K7 B9 Dn4 विक्री(K7 °क्र)यत, G3 विक्रियते (for °यत)

2 = (var) 12 187 48, B 12 286[5] 40 —^{a}) K1 सुभाव-, Dn4 स्वाभाव, D4 स्वनाव (for स्वभाव-) K7 D4 6 9 T1 G1, 3 6 M7 सत्त्व; D7 सर्वे (for सर्वं) —^{b}) Ś1 K1 2 G1 यदीमान् (for यदि) — D5 7 om. (hapl) 2^{cd} —^{c}) K1 तूर्णनाभिर् (for ऊर्ण°) Da3 a4 सूत्रे, T G1 3 6 सत्त्वं (for सूत्र) ❁ Cn अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनाय ऊर्णनाभिदृष्टान्त । ❁ —^{d}) G2 M7 गुणा° (for गुणान्) K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1, n4 Ds1 D2 3 8 सृजते तद्गुणांस्तथा, Da4 °ते तु गुणास्त्वय

3 = (var) 12 187 49^{ab}, 50^{ab}, B 12 286[5] 42 —^{a}) G1 प्राध्वस्ते, G2 वयस्ता (for प्रध्वस्ता) Da4 D5 7 न तु, G2 न तु (for न नि) Ś1 K4 निव र्तेत, D4 विवर्तंते (for निव°) K3 Dn1 Ds1 प्रध्व स्तानिवर्तंते (K3 °र्तेत) ❁ Cn एते गुणास्तत्त्वज्ञानेना दर्शनं गता सन्तो न निवर्तन्ते, घटादिवन्न नश्यन्ति, किं तु रज्जूरगादिवद्बाध एवात्र प्रध्वंसपदार्थ ॥ Cs न निव र्तन्ते, न पुन क्षेत्रज्ञ बध्नन्ति । ❁ —^{b}) K1 प्रवृर्त्ति, T1 G1, 6 M7 निवृत्तिर्; T2 G2 3 M1 5 6 निवृत्ति (for प्रवृत्तिर्) ❁ Cn निवृत्तस्य हि घटादे कपालादिरूपेण प्रवृत्तिर्लभ्यते, अत्र घटो ध्वस्त इति । इह तु तादृक्प्रवृत्त्यदर्श नान्निरन्वयनाश एव गुणानामित्यर्थ । ❁ — After 3^{ab}, M5 ins. (= 12 187 49^{ab}) :

692* प्रत्यक्षेण परोक्ष तदनुमानेन सिध्यति ।

—^{c}) G2 एक (for एके) —^{d}) D5 M1 6 निवृत्तिम्, T1 न वृत्तिर् (for निवृत्तिर्) D7 इव (for इति) D4 वा (for च)

4 4^{ab} = 12 187 50^{cd} —^{a}) G1 6 मप्रथा(G6 °सा)र्य (for °धार्य) —^{b}) K6 अध्ययस्यद्, B9 व्यव स्येत, Dn4 अध्यवश्येद् (for °वस्येद्) B9 Da3 Dn4 G3 M1 6 7 ययामति° (G3 °ति), D6-7 °विधि (for °मति) K3 corrupt — After 4^{ab}, D8 T G1-3 6 M5 read 6 —^{c}) D6 अनेन त्रिधिना चैव —^{d}) K3 न तद् (for भवेद्) K2 4 गर्भचयो, K7 Dn1, n4 D8-6 9 आत्माश्रयो; B8 Ds1 D7 गर्भाश(D7 °श्र)यो; G2 स्वच्छाशयो, M1 6 गर्त° (for गर्भ) ❁ Ca अनेनैवोभयपक्षकस्वीकारलक्षणेन संशयेन प्रवर्तमानस्तत्त्वज्ञाना भावाद्गर्भशय संसारी बाल इव महान् ज्ञानहीनो भवति ॥ Cs गर्भशय संसारी अनेन प्रकारेण महान्भवेत्, परमात्मैव स्यात् । ❁

5 ^{a}) M1 6 अनाद्य (for अनादि) Ś1 K1 2 4 देवम् (for नित्यम्) K6 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 8 अनादिनिधनो ह्यात्मा —^{b}) K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 त बुद्ध्वा, Da3 a4 त (Da4 तु) बुद्ध्वा (for आसाद्य) Ś1 K1 2 4 प्रचरेन्, K6 B7 8 (marg) 9 Da3 a4 Cp विहरेन्, D4 विचरन् (for °रेन्) T1 नर (for नर°) — After 5^{ab}, G1 ins a passage given in App I, (No 27) G2 om 5^{cd} —^{c}) K3 अक्रुद्यन्, M7 नक्रुध्यन् Da4 corrupt —^{d}) G1 व्यगत (for विगत)

6 = (var) 12 187 51, B 12 286[5] 42 D8 T G1-3 6 M5 read 6 after 4^{ab} —^{a}) D8 T G1-3 6 M5 इतीम; D4, 9 इत्येव (for °व) K7 D4 हृदय (for °य) —^{b}) Ś1 K1 4 D6 7 विद्धि, Da4 बुद्धिं (for बुद्धि), Ś1 K1, 2 4 -चित्तमयं (for चिन्ता°) ❁ Cn:

C 12.9039
B 12.250(49) 6
K 12 255 6

अतीत्य सुखमासीत अशोचंश्छिन्नसंशयः ॥ ६
तप्येयुः प्रच्युताः पृथ्व्या यथा पूर्णा नदीं नराः ।
अवगाढा ह्यविद्वांसो विद्धि लोकमिमं तथा ॥ ७
न तु ताम्यति वै विद्वान्स्थले चरति तत्त्ववित् ।
एवं यो विन्दतेऽऽत्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ॥ ८
एवं बुद्ध्वा नरः सर्वां भूतानामागतिं गतिम् ।
समवेक्ष्य शनैः सम्यग्लभते शममुत्तमम् ॥ ९
एतद्वै जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणम् ॥ १०
एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
विज्ञायैतद्विमुच्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ११
न भवति विदुषां महद्भयं
यदविदुषा सुमहद्भयं भवेत् ।
न हि गतिरधिकास्ति कस्यचि-
द्भवति हि या विदुषः सनातनी ॥ १२
लोकमातुरमसूयते जन-

बुद्धिधर्माश्चिन्तादयस्तत्प्रधान बुद्धिचिन्तामयम् ॥ C3 बुद्धि चिन्तामय सशयबहुलम् । दृढ तर्केण दुश्छेद्यम् । ꣸ —c) Ś1 K1.2.4 V1 विमुच्य (V1 °च्य), K6 B0.6-9 Da2 a4 D5 D6.8 अनित्य, Dn1 अतीत, Dn4 D2 °त, D7 अनीत°, D7 G2 अधील्य (for अतील्य) K1 Ds1 G1 आसीन (for °त) —d) K1.2 ह्यशोचश्च; K7 Dn4 D9 अशोचश्च, T G1-3.6 नशोचश्च (for अशो°). G2 भिन्न (for छिन्न)

7 With 7, of 12 187 52, B 12 286[5] 43 T1 G1.3.6 om 7-8 G2 om 7-14. —a) K4 तर्प्येयु°, K7 B6.8 (marg as in text) Dn1 D5 D2.8 (before corr) 8.9 T2 M1 6-7 Cp 8 तास्येयु°, Da4 सास्येपु, Dn4 सामेयु°, D5.7 तान्येयु°, Cn तपेयु (for तप्येयु) B9 D5 प्रच्युतां K6 B0.6.8.9 Da3 a4 D2.8 T2 M1.6 पृथ्व्यां, K7 Ds1 पृथ्वी, B8 (marg) बुद्ध्वा; D2.6.7 पृथ्वीं (for पृथ्व्या) D6 तरेयुरच्युता मह्यां. —b) D5.7 यदा (for यथा). D6.7 तूर्णं, D6 M7 पूर्णा (for पूर्णां) K4 Da4 D6 नदी —c) D5.7 अवि(D7 °ति)गाढा (for अव°) Dn4 अवगाढास्मवि द्वासो ꣸ Cn अविद्वांसस्तरणविद्याहीना ॥ C8 गाधप्रदे शानभिज्ञा । ꣸ —d) T2 तदा (for तथा)

8 With 8, of 12 187 53, B 12 286[5] 44. T1 G1-3.6 om 8 (of v 1 7) —a) Ś1 K1.2.4 तप्यति; K6 ताप्यति, D6-7 ताम्याति (for ताम्यति) K7 D5-7 विद्वांस, B8 विद्वान्वै (by transp), D2.9 M6 विद्वांस्तु —b) Ś1 K1.2.4 मूले, K6 स्थाने; K7 D2.6.9 तथा (for स्थले) —c) K7 विदिते, Da1 निंदते (for विन्दते) Ś1 K1.2.4 एकं विं(K4 वि)देच आत्मान, D7 य एवं विंदतात्मान —d) D5.7 M7 केवल- (for °ल) M7 आत्मवान् (for आत्मन)

9 = (var) 12 187 54. G2 om 9 (of. v 1 7). —a) D2 om from एव up to ज्ञान (in 10c) K4 बुद्धा; Da4 बुधा (for बुद्धा) K7 D2.6.9 M1.6.7 नरा (for नर) K1 B0 Dn1 D5 D2-5.8 M1.6 सर्वं, K7 D6.9 M7 सर्वे, Dn4 D7 सर्वं, T G1.2.6 M8 सर्वो (for सर्वां) —b) Ds1 D4 आगतां, T1 G1.6 अभय (for आगतिं) —c) Ś1 K1.2.4 ज्ञानं सर्वं; K6 B0.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2.8 च धेपम्य (for ज्ञानं सम्यग्) —d) B9 भजते, D2.9 लभते, M1.6 वहते (for लभते) Ś1 K2 Da2 a4 Ca लभते शमनुत्तम, T G1.2.6 लभते गतिमुत्तमा

10 G2 om 10 (cf v 1 7) D2 om up to ज्ञानं (of v 1 9) G1.2.6 om 10-11 —a) K7 D8 D4-7.9 साफल्य, B5 T2 M1 6-7 C3 सामथ्य (for सामर्थ्यं) Ś1 K1.2.4 एतदेवात्मसामर्थ्यं, T1 एतद्वै मम सामथ्य —c) D5.7 आत्मज्ञान (for °ज्ञानं) K6 V1 B7.8 D5.7 समश्च, T M7 शम (for शमश्च) K2.4.6 V1 B0.6.9 D5.7 T M1 6-7 चेह (for चैव) —d) D4-7 पर्याप्त तन्निदर्शनं ꣸ C3 पर्याप्त परायण, पूर्णोपाय परमाप्ताविल्यर्थं । ꣸

11 = (var) 12 187 57 11ab = B 12 286[5]. 32cd G1-3.6 om 11 (cf v 1 7, 10) —a) K1 B6.7 Dn1 D5 D2.3.6.8 शुद्ध° (for बुद्ध°). —b) D6.7 T1 बुद्धि (for बुद्ध) —c) K1 विज्ञावैतद् (for °यैतद्) Dn4 विमुच्येते

12 = (var.) 12 187 58, B 12 286[5] 45 G2 om 12 (cf v 1 7) —b) T1 यत्तद् (for यद्) V1 om सु V1 B0.6-9 Da2 a4 Dn1 n4 D5 D2.3.5.7.8 T G1.2.6 M1 6-7 परत्र (for भवेत्) —c) D2 काचिद्, D7 काचिदेषा (for कस्यचिद्) —d) K1 यो, Da4 यदि; T1 चा (for या) K6 V1 B0.3.9 Da3 D5.7 T G1.2.6 M1.6.7 विदुषां (for °ष) K7 D2.9 M1.6 सनातना (K7 M6 °ना); Da4 °तनीं; G1 °तनानि (for °तनी)

स्तत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते ।
तत्र पश्य कुशलानशोचतो
ये विदुस्तदुभयं कृताकृतम् ॥ १३
यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं
तच्च निर्णुदति यत्पुरा कृतम् ।
न प्रियं तदुभयं न चाप्रियं
तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

२४२

शुक उवाच ।
यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन ।
यो विशिष्टश्च धर्मेभ्यस्तं भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १
व्यास उवाच ।
धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम् ।
विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ॥ २
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः ।
सर्वतो निष्पतिष्णूनि पिता बालानिवात्मजान् ॥ ३
मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ४ C 12 9041 B 12 251[50] 4 K 12. 256 4

13 = (var) 12. 187 60 G2 om 13 (cf v 1 7) G1 3 6 om 13-14 K7 D4 6 9 read 13ab twice —a) T1 आतुरम्, M1 6-7 आतरम् (for आतुरम्) K7 D4 6 9 (all second time) लोक आतुरजना न्विराविणम् ‡ Cn लोक्यते इति लोको भोग्यं रूपादि। तमातुर दोषाक्रान्त जन असूयते दोषेण पश्यति भोगवैकल्यात् ॥ Cv (reading लोकमातुरसु-) लोकमातु प्रकृते सकाशात्। ‡ —b) K7 D4 6 (all first time) त त(K1 तत्त)दैव च, D4 7 तत्र चैव वि (for तत्तदेव च) D6 (second time) शोचत, T M1 6-7 शोचति (for °ते) K7 D4 9 (all second time) तत्तदेव यद्धु लभ्य शोचत —c) K2 असूयतो; D2 अशोचता (for °चतो) D3 7 तत्र पश्य कुशलो न शोचते —d) K1 यो (for ये) T1 विदुषस् (for विदुस्) D4 तदभय (for तदु°) K6 कृताकृतिं (for कृताकृतम्)

14 = (var) 12 187 59, B 12 286[5] 46 G1-3 6 om 14 (cf v 1 7, 13) —a) D8 D6-7 T य (for यत्) Da1 अनधि-; Da2 अमिन (for अनभि-) —b) Ś1 K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 D31 32 (marg as in text) D2 3 (by corr) 4-9 T M7 6 Cn p निर्नुदति, K1 निनुदति, Da1 निर्मु° (for निर्णु°). V1 B1 Da2 D3 तद् (for यत्) —c) D7 T M7 नाप्रिय (for न प्रिय) D6 om तदुभय D4 5 7 न चाप्रियं, T कृत प्रिय; M7 न च प्रियं

Colophon —*Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1 3 6 M1 6-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 6 7 V1 Bo 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 शुकानुप्रश्न°, K2 4 शुकप्रश्न°, M1 6 ब्राह्मणजन्ममामग्र्य; M6 शुकानुप्रश्ने अध्यात्मज्ञानोपदेश°, M7 ब्राह्मणजन्मसामग्र्यकथन —*Adhy no* (figures, words or both) K6 85, Dn1 Ds1 D7 T G1 3 6 M6 76, Dn4 Ds2 75, D3 G2 M1 6 7 74, D8 70, T2 90 —*Śloka no* Dn1 n4 D8 14

242

1 a) K1 परे (for परो) —b) D6 7 हि न (for नेह) —c) Ś1 K1 2 को, K4 किं (for यो) Da3 a4 विशेषश्च (for विशिष्टश्च) B3 (marg as in text) M1 6 7 स्व (for च) K6 Bo D8 भूतेभ्यस्, D7 सर्वेभ्यस् (for धर्मे°) —d) K3 7 B3 D4, 6 7 9 M1 6 7 तद् (for तं)

2 a) G1 तेह (for ते स) —b) G3 सुराणाम् (for पुराणम्) K1 सत्तम, T2 सत्कृतं, G1 सत्कृत (for संस्तुतम्) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 पुराणमृषिभि कृत —c) M1 6 भूतेभ्यस् (for -धर्मे°) —d) Dn4 Ds2 तद्, M7 त्वम् (for तम्). Da4 तमिहैकामिहा शृणु (sic)

C 12 9042
B 12 231(30) 5
K 12 236.5

तानि सर्वाणि संधाय मनःषष्ठानि मेधया ।
आत्मतृप्त इवासीत बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ५
गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थास्यन्ति वेश्मनि ।
तदा त्वमात्मनात्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतम् ॥ ६
सर्वात्मानं महात्मानं विधूममिव पावकम् ।
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ ७
यथा पुष्पफलोपेतो बहुशाखो महाद्रुमः ।
आत्मनो नाभिजानीते क्व मे पुष्पं क्व मे फलम् ॥ ८
एवमात्मा न जानीते क्व गमिष्ये कुतो न्वहम् ।
अन्यो ह्यत्रान्तरात्मास्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥ ९
ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना ।
दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित् ॥ १०
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ।
परां बुद्धिमवाप्येह विपाप्मा विगतज्वरः ॥ ११
सर्वतःस्रोतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिनीम् ।
पञ्चेन्द्रियग्राहवतीं मनःसंकल्परोधसम् ॥ १२

---

3 b) D1 बुद्ध्या (for बुद्ध्या) T G1-3 6 M6 सयच्छ (for सयम्य) V1 B8 (marg as in text) सरयस ; G1 यत्तत (for यत्नत) — c) K1 6 निष्पतिष्णु (K6 °स्तू)नि, B8 (marg) निष्प्रतिष्ठश्च, T2 निपतिष्णूनि — d) Ś1 K1, 2 4 [औ]रसान् (for [आ]त्मजान्)

4 a) K6 Ds1 D8-5 7 वा (for च) — b) K2 V1 B6 T1 G2 3 6 ह्येकाग्र्य ; K4 6 7 B1-9 Dn1 n4 D5 D2-9 [अ]प्यैकाग्र्य (K4 °ग्रं) ; B5 Da3 a4 T2 ऐकाग्र्य (for ह्यै°) D-7 रमत (sic) ; D4 परम ; D6 7 मनसस् (for परम) — c) K2 सज्जाया, Da4 सत्याज (sic), G1 3 6 सज्ज्योति ; G2 तद्देव (for तज्ज्याय) D5 -कर्मेभ्य (for -धर्मेभ्य) — d) K6 सधर्मा ; Da4 स भर्म ; M1 6 सयोग ; M7 यो धर्म (for स धर्म) D6 7 परम् (for पर) D4 उच्यते (for उच्यते) G2 तप. परमुच्यते

5 a) K4 Ds1 G2 सध्याय, K7 D4 6 9 सयम्य (for सधाय) — c) M1 6 7 मधु (for आत्म) D6 7 इवासीनो, T2 इहासीत, G2 8 उपासीत (for इवा°) K6 V1 B6 7 8 (marg) 9 Da3 अ (B6 स्व) तृप्त इव चासीत. — d) G2 चिंताम् (for चिन्त्यम्) K1 M7 अचिंतय (M7 °यत्) G1 बहु चिंत्य विचिंतयन्

6 a) Da3 a4 निमित्तानि (for निवृ°) — b) K2 यदि (for यदा) Da4 स्थास्यंति, D9 स्थाल्यति (for स्थास्यन्ति) Ś1 K1 2 4 स्वानि ते ; Ds1 वेष्मनि, T G1-3 6 वेश्मसु (for °नि) — c) K6 तदायम् ; B9 सदात्मम् (for तदा त्वम्) Da3 ज्ञान (for [आ]त्मान) — K2 om (hapl) 6d-7a — d) K1 द्रक्ष्यामि ; K6 7 द्रक्षसि ; G2 पश्यसि (for द्रक्ष्यसि).

7 K2 om 7a (cf. v l 6). — a) Da3 om (hapl) म महात्मा — D6 om 7b — c) B8 (marg as in text) यं ; Da4 न ; Dn4 ते (for त). K7 पश्यति. Ś1 K1, 2 महात्मानं (for °त्मानो) M1 6 पश्यति हि महात्मानो — d) D4 ब्रह्मगाय (for ब्राह्मणा ये) B1 (marg) ते (for ये) Ś1 K1 2 4 विपश्चित (for मनीषिण)

8 a) K4 यदा (for यथा) — b) K7 D2 यथा द्रुम (for महाद्रुम). — V1 reads 8cd twice — c) K6 नात्मनो, B5 (marg) आत्मान (for आत्मनो) D6, 7 नाति (for नाभि) — d) K4 om पुष्प D6 द्रुमे पुष्प द्रुमे फल.

9 V1 Ds1 om 9ab. — a) M4 जानाति (for जानीते) — b) K4 6 क्वतो (for कुतो) K7 Bo Dn1, n4 Ds2 D2-4 6 8 9 त्वहं ; D6 7 T1 ह्यह (for न्वहम्) — c) K2 T1 G1 अन्योन्यत्र (for अन्यो ह्यत्र) Ś1 K1 [अ]सि (for [अ]स्ति). G2 ह्यन्यो ह्यत्रावरात्मानस — d) B3 स्वमम् (for सर्वम्). G2 त्रिय समनुपश्यति

10 a) K1 2, 4 दीपेन (for दीप्तेन) K6 ज्ञानदीप प्रदीपेन. — b) D9 पश्यतु, M1 6 पश्यति K7 Dn1 D2 4-9 Cn (Cnp as in text) आत्मनि (for °ना) Dn3 n4 पश्यन्नात्मानमात्मना (Da3 °नि) ❀ C9 आत्मना बुद्ध्या । ❀ — c) K6 Bo Da4 D6 7 तम् (for त्वम्) — d) Da4 om. भव D4 6 9 तत्त्ववित् (for सर्व°) K6 निरात्मान च सर्ववित् ❀ Cv निरात्मा निर्गताहंकारः । ❀

11 b) Ś1 K1 2 4 G1 विमुक्तत्वग् (K1 °त्वच ; K4 °त्वम्) ; Da3 a4 G2 M5 मुक्तस्त्वच (M5 °चम्) ; T2 M7 त्वच त्यक्त्वा ; M6 मुक्तस्त्यक्त्वा (for मुक्तत्वच) T2 M6 7 यथा (for इव). — c) Da4 परा (for परां) — d) Da4 निपाप्मा (for वि°).

12 a) K1 B9 D5 स्रोतसां ; K6 7 Bo D4 9 -स्रोतसं, Ds1 corrupt, D7 T G1 3 M5 7 प्रभवां (G1 °वं) ; G2 6 M1 6 प्रवहां (for -स्रोतसं) G1 घोरं. — b)

लोभमोहतृणच्छन्नां कामक्रोधसरीसृपाम् ।
सत्यतीर्थानृतक्षोभां क्रोधपङ्कां सरिद्वराम् ॥ १३
अव्यक्तप्रभवां शीघ्रां दुस्तरामकृतात्मभिः ।
प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामग्राहसमाकुलाम् ॥ १४
संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तराम् ।
आत्मजन्मोद्भवां तात जिह्वावर्तां दुरासदाम् ॥ १५
यां तरन्ति कृतप्रज्ञा धृतिमन्तो मनीषिणः ।
तां तीर्णः सर्वतोमुक्तो विपूतात्मात्मविच्छुचिः ॥ १६
उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयं गमिष्यसि ।
संतीर्णः सर्वसंक्लेशान्प्रसन्नात्मा विकल्मषः ॥ १७
भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्थो निशामय ।
अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्च ननृशंसमतिस्तथा ।
ततो द्रक्ष्यसि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ १८
एवं वै सर्वधर्मेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः ।

C 12 9056
B 12 251(50) 19
K 12 256 19

Ś1 K1 2 4 D5 T G1-3 6 M5 लोभ (for लोक) —[c]) Da4 ग्राहवतीम्; G1. 2 -ग्रहवतीं —[d]) Da4 मत- (for मन°) D1 -रोषसां

13 [a]) K6 तृणाच्छन्नां, Ds1 -तृणच्छन्नी —[b]) K2 4 सरीसृप (K4 °पौ), B0 -शरीसृपा, Da4 -सरि सृपा —[c]) K1 क्षोभ (for -क्षोभा) —[d]) K1 क्रोध पंक, Da3 कामपका; Da4 क्रोधपका, D7 कोपक्रोध (for क्रोधपङ्का) K7 D1-7 9 दुरासदां (for सरिद्वराम्)

14 [a]) Da4 अव्यक्त° (for °क्त-) G2 घोरां (for शीघ्रां) ❀ Cn अव्यक्तप्रभवा, सांख्यदर्शनानुसारात् प्रकृतिजाताम् । ❀ — K6 V1 B6-9 Da4 transp 14[b] and 14[d] —[c]) B8 प्रस्तर स्व (for प्रतरस्व) D1 बुद्धा —[d]) K6 D6 7 कामक्रोध, M1 6 7 कर्मग्राह- (for काम°). K4 D8 समाकुल

15 [a]) Da3 a4 सागरशया; Dn4 °यमां (for °गमां) —[b]) T G2 3 6 -पाताळ (for -पाताल) ❀ Cn योनि वासना ॥ C3 योनिशब्देन गर्भप्रवेशो लक्ष्यते । ❀ — D6 om 15[cd] —[c]) V1 B0 Da3 a4 -कर्मोद्भवां (for -जन्मोद्भवां) —[d]) K2 जिह्वा वर्ता, D5 T1 G1 2 6 M7 जिह्मव(G1 °भ)र्तां, D7 गुह्यावर्तां (for जिह्वा°) Ś1 K1 2 4 7 D4 9 सुदुस्तरां (for दुरासदाम्)

16 [a]) G1 सरंतीं —[b]) Ś1 K1 2 4 बुद्धिमतो (for धृति°) —[c]) K6 7 Ds1 D4 9 सर्वतोयुक्तो (for °मुक्तो) —[d]) K6 7 D4 6 9 Cp (gloss विशेषेण धूतो वशीकृत आत्मा येन) विधूतात्मा, V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 विधृतात्मा, T G1-3 6 M1. 5-7 पूतात्मा हि (for विपूतात्मा) K6 B6 9 [आ]त्मवान्; B8 (marg) भवेत्, D4 [आ]त्मवत् (for °वित्) K7 [आ]त्मविच्छवि°

17 [a]) K6 B6 Da3 a4 प्रीतिम् (for बुद्धिम्) —[b]) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1. n4 D2 3 5 7 8 M1. 6 7 ब्रह्मभूयान् (for °भूय). K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1 3 6 M1 6 7 भविष्यसि (Da3 a4 Ds1 °ति), G2 M5 भजि° (for गमि°) B8 (marg as in text) ब्रह्मभूयाय यास्यसि —[c]) B9 D5 D6 7 स तीर्णः, D6 सोत्तीर्णः (for संतीर्णः) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2 3 8 संसा राद् (for संक्लेशान्). K4 संतीर्णः सर्वे मे क्लेशान् (sic), Da4 संकीर्णभूतसंसारान् —[d]) B8 प्रशांतात्मा, Ds2 प्रसपन्ना, G1 सर्वज्ञात्मा (sic) (for प्रस°)

18 With 18, cf 3 198 93, 12 17 19, Yogasūtrabhāṣya on 1 47, Ahirbudhnyasaṁhitā 15 71[c]-72[b], Mahāvagga 1 5 7, Dhammapada 28, Milinda (Treckner) 387 —[a]) K6 मुविस्थानि; K7 D4 6 9 M1 6 7 भूमिस्थानि, D8 °ष्ठानां (for °ष्ठानि). Da4 ह, Ds1 च (for [इ]व) —[b]) K2 G1 सर्व- तस्थो, K7 पर्वतस्था (for °तस्थो) Ś1 K1 निशामये (K1 °ये), K2. 4 °मय; K6 B6 7 9 Da3 a4 विलोकय, T G1 3 6 M6 निशामयेत् (for °मय) G2 सर्वरत्नानि कामयेत् —[c]) K2 अक्रुध्येन्; T1 G1 3 6 नक्रुध्यन् (for अक्रु°) K2 न प्रहृष्ट; K6 7 V1 B0 6 (marg as in text) 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D1-8 9 न प्रसीदंश्च (for अप्रहृष्यंश्च) K4 अकृष्ट न प्रहृष्टश्च; D7 अक्रुध्यंश्च प्रसीद च —[d]) T G1-3 6 अनृशंस- (for ननृ°) K7 D9 गतिस् (for मतिस्) D6 ननृशंसमभिस्तथा —[e/f]) D8 तमो (for ततो) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 9 T G1-3. 6 M1 5-7 transp भूतानां and सर्वेषां K6 T G1 3 6 M1. 5 प्रभवाप्यय, B0 7 9 Da3 a4 Ds1 D5 G2 M6 7 °वा(G2 °वो)व्यय; B6 D4 6 °वाव्ययौ; D6 °वाल्प*; D7 प्रविकल्पकं (for प्रभवाप्ययौ)

19 [a]) K6 B7 M1 5-7 एत, K7 V1 B9 Da3 a4 Dn1. n4 D4 6 8 9 T G3 6 एन (for एवं) G2 om वै Dn1 n4 D2 3 8 M6 -भूतेभ्यो (for -धर्मेभ्यो) —[b]) D6 7 इतरे (for मेनिरे) Ś1 K1 2 4 7 D4 6 7 8 जना (for बुधा) —[c]) K1 धर्मं, D2 धर्मे (for

C 12 8057
B 12 231(50) 19
K 12 236 19 धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १९
आत्मनोऽव्ययिनो ज्ञात्वा इदं पुत्रानुशासनम् ।
प्रयताय प्रवक्तव्यं हितायानुगताय च ॥ २०
आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ।
अब्रुवं यदहं तात आत्मसाक्षिकमञ्जसा ॥ २१
नैव स्त्री न पुमानेतन्नैव चेदं नपुंसकम् ।
अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकम् ॥ २२
नैतज्ज्ञात्वा पुमान्स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुयात् ।
अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्धर्मं विधीयते ॥ २३
यथा मतानि सर्वाणि न चैतानि यथा तथा ।
कथितानि मया पुत्र भवन्ति न भवन्ति च ॥ २४
तत्प्रीतियुक्तेन गुणान्वितेन
पुत्रेण सत्पुत्रगुणान्वितेन ।
पृष्टो हीदं प्रीतिमना हितार्थं
ब्रूयात्सुतस्येह यदुक्तमेतत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

धर्मं) D5 om (hapl) धर्मं K4.6 V1 B0.6-9 Da3.4 Dn1.n4 D5 D7.8 T1 G3.6 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) —d) K6 B6.7.9 Da3.4 सत्य; D5 सत्त्व- (for तत्त्व) K6 B7 वादिन (for दर्शिन)

20 a) K2 [ऽ]व्ययनो; K7 B6.8 D4.9 व्यापिनो (K7 °न), V1 B0.7.8 Dn1.n4 D5 D7.8.8 व्यापिनो; G1 व्यधिनो; G2 ज्ञानिनो, M1.6.7 [ऽ]व्ययिनं (for °यिनो) K4 B0.7.8 Dn1.n4 D8 D7.8.8 T G1-3.6 M8 ज्ञानम्; V1 B6.8 (marg) 9 तात (for ज्ञात्वा) K6 Da3.4 D6.7 आत्मानं व्यापिनस्तात —c) Da3 प्रव ध्याय; Da4 प्रसन्नाय (for प्रयताय) T G1.2.6 M1.6.7 प्रदातव्य (for प्रवक्तव्य) G2 यत प्रदाय दातव्य —d) K2 [अ]नुचराय (for °गताय)

21 b) M7 -धर्मं- (for गुह्य-) G2 सर्वगुह्यमहं महत् —c) D5 अध्रुव, M1.6.7 अमर (for अब्रुवं) G1 यद्दिदं (for यदहं) K1 om तात. —d) Da4 corrupt, G1.2.6 -साक्षिणम् (for -साक्षिकम्) G2 सांजसा (for अञ्जसा)

22 22ab = (var) Śvetāśvatara Up 5 10ab —a) K7 न च (for न) B3 (marg as in text) चैव; Da4 lacuna, D6.7 एते; T G1.2.6 M8 चापि, G3 एष (for एतन्) Ś1 K1.2 नैव स्त्री पुरुषो नैतन् —b) Ś1 K1.2 न च, D8 नैतच् (for नैव) Ś1 K1.2 [ए]चेद, K4 D2.8.8 चेद; K7 Da3 D6.8 चैतन्, Da1 D4 चैतन्, D6.7 वेद; G3 चाय (for चेद) G2 नपुंसक° — G3 om (hapl) 22cd. —c) Da4 महत्; T G1.2.6 M1.6-7 चैव (for ब्रह्म) —d) T G1.2.6 M1.5.6 ब्रह्मभूत (M1.6 °त-) (for भूतभव्य) M7 ब्रह्म तत्त्वभवात्मकं. ✻ Cn: भूतभव्ययोरेव उत्पत्ति कारण भवात्मकम् । ✻

23 a) Ś1 K1.2.4 नैतं, G1 M8 नैव (for नैतज्). T G1.2.6 श्रुत्वा, G2 त्यक्त्वा (for ज्ञात्वा) —b) B0.7 Dn1.n4 D8 D7.8.8 भवाप्नुते (for °नुयात्) T2 पुनर्भवमवाप्नुयात् —c) Ś1 K1.4 D1.6.7.8 अभाव, K7 अभाव, T G1-3.6 M1.5-7 स्वभाव (for अभव) ✻ Cn: अभवप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्जन्मनिवृत्तये ॥ Cn: अभव, अनुत्पत्तिरात्मा, तस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ Cs: अभवो मोक्षः, तत्प्रतिपत्त्यर्थम् । ✻ —d) K4.7 D1.8 महत्; K6 V1 B0.6-9 Dn1.n4 Da3.4 D5 D7.8.6-8 T G1.2 M1.5.6 धर्मं, G3.6 धर्म्यं (for परमं)

24 a) Da1 मतानि; D6.7 गतानि (for म°). M8 धर्माणि (for सर्वाणि) G2 यथात्मा तानि सर्वाणि —b) K4.6 B0.6-9 Da3.4 Dn1.n4 D2.8.5.7.8 तथा, K7 D4.9 तत्, V1 D5 यथा; T1 तच्च (for न च). K7 V1 D4.6.9 T1 G1.2.6 M1.6.7 तथा तथा (for यथा तथा) —d) V1 transp भवन्ति and न

25 Before 25, K6.7 D5 D6-7.9 ins भीष्म उवाच —a) D6.7 यत् (for तत्) Ś1 K1.2 -युक्तात्म (for -युक्तेन) D4.9 पिता महाधिया (for गुणान्वितेन) —b) K7 पिता महाधिया, V1 B0.6-9 Da3.4 Dn1.n4 D5 D2.8.6.8 गुणान्वितेन, D7 T1 G1-3.6 M8 मनोनुगेन; T2 मनोगतेन (for गुणान्वितेन) —c) B3.9 (also as in text) D6.7 दृष्ट्वा, Da4 पृष्टा; Da1 पृष्टे (for पृष्टो) K4.6 B1 Da3 Dn1.n4 D8 D7.8.6.8 M7 हि स-; K7 D4.9 M8 हीम; V1 B0.8 [ऽ]सि सं-; B6.9 Da1 D6.7 हित, M1 मया (for हीदं) K6 Dn1 T G1-3.6

२४३

व्यास उवाच ।
गन्धान्रसान्नानुरुन्ध्यात्सुखं वा
नालंकारांश्चाप्नुयात्तस्य तस्य ।
मानं च कीर्तिं च यशश्च नेच्छे-
त्स वै प्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य ॥ १
सर्वान्वेदानधीयीत शुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान् ।
ऋचो यजूंषि सामानि न तेन न स ब्राह्मणः ॥ २
ज्ञातिवत्सर्वभूतानां सर्ववित्सर्ववेदवित् ।
नाकामो म्रियते जातु न तेन न च ब्राह्मणः ॥ ३
इष्टीश्च विविधाः प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।
नैव प्राप्नोति ब्राह्मण्यमभिध्यानात्कथंचन ॥ ४
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति । C 12.9068 B 12.252(1).8 K 12.257.5

M2 7 प्रीति(T2 G1-3 प्रीत)मना, K7 D4 5 7 9 प्रीतियुक्त (for °मना) K7 D4-7 9 महार्थं, Dn1.n4 T G1-3 6 M8 यथार्थं (for हितार्थं) —d) G2 भूयात्; G3 6 भूया° (for भूयात्) K1 युक्तम् (for यदुक्तम्)

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 Bo 6.9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-9 T G1-3 6 M1.6-7 मोक्षधर्मे —*Adhy name* Ś1 K1 6 7 V1 Bo 6 8 9 Da3 a4 Dn1.n4 D5 D2-9 T2 M1 6 शुकानुप्रश्न, K2 4 शुकप्रश्न°, M6 शुकानुप्रश्ने अध्यधर्मकथन, M7 शुकानुप्रश्ने धर्मकथनं —*Adhy no* (figures, words or both) K6 86, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M8 77, Dn4 76, D8 G2 M1 6 7 75, D8 71, T2 90 —*Śloka no* Dn1 D8 26, Dn4 29

243

☞ G2 om this adhy

1 a) K2 अनुरुध्यात्; K7 B8 (marg) D8 T1 G1 3 6 ना(B8 अ)नुरुध्ये(K7 D8 °ध्या)त्; T2 M8 °रुध्येत्; M1 6 °रुध्यत् (for °रुन्ध्यात्). —b) M1 6 7 नालंकार (for °कारांश्च) K2 आप्नुयात्, K7 D4-7 9 प्राप्नु° (for चाप्नु°) D6 कृत्स्नतश्च (for तस्य तस्य) —c) G1 om the first च B8 (marg) कीर्तिंश्च (for कीर्तिं) Da1 om the second च. Ds2 D6 नैच्छेत् —d) ❀ Cn प्रचारो व्यवहार° ॥ Cp आचार° ॥ Cs अनुष्ठानम् । ❀ ❀ Ca पश्यतो विदुष° । ❀

2 a) Ś1 K1 2 सर्ववेदानधीयेत, Da4 सर्वदा च न धीयीत —b) K1 शुश्रूषु —c) K7 यजुंषि K1 मानानि, K2 मासानि (for सामानि) —d) K4 B6 7 9 Dn1 n4 D5 D2 3 5-8 यो वेद न स (D4 7 स च, D8 न च) वै द्विज; K6 V1 Bo 8 Da3 a4 यो न (V1 Da3 a4 हि) वेद न वै (V1 न स; Da3 a4 स वै) द्विज°; K7 D4 9 न तेन ब्राह्मणो भवेत्, T G1 3 6 M1.6-7 वेदवेदाङ्गपारग°

3 D8 reads 3 after 5 T G1 3 6 M8 transp 3 and 4. —a) K6 7 ज्ञाति(K7 °न)वित्, Da3 a4 D5 D6 T G3 ज्ञाता य° (D6 च), D2 3 G6 ज्ञातय°, D4 जनिज°, D9 जानिवित्; G1 ज्ञायत; M1 6-7 ज्ञातियै° (for ज्ञातिवत्) D5 7 -भूतानि, T G1 3 6 भूतात्मा (for -भूताना) —b) Ś1 K1 2 4 V1 देहवित्, T G1 3 6 भूतकृत्; M1 6 7 भूतवित् (for वेद°) —c) K6 धर्मकामो (hypermetric), K7 D4 9 T2 स(T2 न)कामो; T1 G1 3 6 नाकाले (for °मो) D6 प्रीयते (for म्रि°) T1 जतुर् (for जातु) ❀ Ca नाकाम° नानभिसहितफल कर्ता म्रियते, मुक्त एव भवतीत्यर्थः । ❀ —D6 reads 3[cd] twice —d) T1 G1 3 6 देवो, T2 दैवो, M8 वेदे (for तेन) Ś1 K1 2 4 D7 न स; Bo च न (by transp) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 (first time) 8 वै द्विज (for ब्राह्मण). D5 6 (second time) 7 न तेन ब्राह्मणो भवेत्

4 T G1 3 6 M8 transp 3 and 4 —a) Ds1 D6 इष्टींश्च K2 विविरा, T2 °धान् —b) K1 क्रतूंश्च, K7 क्रतूश्च M7 चापि (for चैव) K2 [आ]त्म; G1 [आ]त्त- (for [आ]प्त) —c) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 transp नैव and प्राप्नोति G3 नैप (for नैव) K2 नैव प्राप्तो ब्राह्मणस्य —d) K1 4 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1.n4 D2 3 5 6 8 अविधा(K1 °ध्या)नात्, D8 T G1 3 6 M8 अविज्ञाता (M8 °त), D7 अभिवादात्, Cpp अभिधानात् (for °ध्यानात्) ❀ Ca अभिध्यानात् फलाभिध्यानात् ॥ Cn (reading अविधानात्) दयानैष्कर्म्ययोरननुसरणात् ॥ Cs (reading अविज्ञाता) परमात्मज्ञानरहित । ❀

5 = (var) 12 168 42, Śānti. App I, (No. 4), lines 27–28, B. 12 326 33, Harivaṁśa I 30 41 5[ab] = (var) 12 21 4[ab] —a) T2 यथा (for यदा) D4 7 T1 G1 वाय (for चायं) Da4 Ds1 D8 7

C 12 9036
B 12 251(1) 8
K 12.257 5
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ६
कामबन्धनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनम् ।
कामबन्धनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ७
कामतो मुच्यमानस्तु धूम्राभ्रादिव चन्द्रमाः ।
विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण वर्तते ॥ ८
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
स कामकान्तो न तु कामकामः
स वै लोकात्स्वर्गमुपैति देही ॥ ९
वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषद्दानं दानस्योपनिषत्तपः ॥ १०
तपसोपनिषत्त्यागस्त्यागस्योपनिषत्सुखम् ।
सुखस्योपनिषत्स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषच्छमः ॥ ११
क्लेदनं शोकमनसोः संतापं तृष्णया सह ।
सत्त्वमिच्छसि संतोषाच्छान्तिलक्षणमुत्तमम् ॥ १२
विशोको निर्ममः शान्तः प्रसन्नात्मात्मवित्तमः ।

G_{8} विभ्येति (for विभेति) $Ś_{1}$ $K_{1\,2\,4}$ न विभेति यदा चाय —^{b}) Da_{4} चास्मान्न, D_{7} T_{1} G_{1} वास्मान्न, M_{7} चास्मान्न (for चास्मान्न) K_{1} (also as in text) विभ्यते (for विभ्यति) —^{c}) M_{7} च (for the second न) — After 5, D_{8} reads 3.

6 = (var) 12. 168 44, B 12 326 34, Śānti App I, (No 4), lines 29–30, Harivaṁśa 1 30 40 $K_{1\,2\,4}$ D_{7} *om* (hapl) 6 D_{8} reads 6 on marg —^{b}) T_{2} M_{7} पावक, G_{1} पापक (for °कम्) — 6^{cd} = 12 21 5^{cd}

7 B_{0} om (hapl) 7^{ab}. —^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2\,7}$ $D_{4\,6\,9}$ कामो; D_{8} काम (for काम) T $G_{1\,3\,6}$ $M_{1\,5-7}$ [इ]द (for [ए]क). —^{b}) G_{1} नाद्यद् (for नान्यद्). —^{c}) Da_{3} om (hapl) कामबन्धन B_{8} कामबंधविमुक्तो हि.

8 ^{a}) $M_{1\,6}$ विप्रमुक्तस् (for मुच्यमानस्) $D_{4\,5\,7\,9}$ हि (for तु) —^{b}) K_{1} D_{4} धूम्राभ्राद्; $K_{6\,7}$ D_{9} T_{1} $G_{1\,3\,6}$ M_{7} धूमा° (for धूम्रा°) K_{7} Da_{4} चद्रमा —^{c}) K_{1} B_{9} विराजा (for विरजा°) B_{0} कामम् (for कालम्) D_{7} आकांक्षी ✿ C_{s} काल शरीरपतनकालम् । ✿ —^{d}) M_{1} वीर्यो (for धीरो)

9 9^{ab} = 6 24 70^{ab} —^{a}) K_{2} आपूर्यमानम्; Dn_{4} आपूर्यमाणम् Ds_{1} अचल (for अचल) Da_{4} प्रविष्ट (for -प्रतिष्ठ) —^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} [ऽ]भि, $M_{1\,6\,7}$ [ऽ]नु (for प्र) — $K_{6\,7}$ V_{1} B_{8} Dn_{1} n_{4} D_{8} $D_{2-4\,6\,8\,9}$ Cn ins after ($K_{6\,7}$ $D_{4\,9}$ subst for) 9^{ab} $D_{5,7}$ ins after 9^{c}

693* तद्वत्कामा य प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकाम° ।

[= (var) 6. 24 70^{cd} $D_{5\,7}$ om line 1 V_{1} B_{8} om line 2. —(L 2) K_{7} D_{8} $D_{4-7,9}$ कामकामी (for °काम)]

— V_{1} B_{8} om (hapl) 9^{c} D_{3} reads 9^{cd} on marg —^{c}) $D_{5\,7}$ अकाम; M_{7} स काम्य (for स काम) D_{8} $D_{5\,7}$ T $G_{1\,3\,6}$ $M_{1\,5-7}$ कामो (for कान्तो) K_{1} lacuna, M_{7} कामी (for काम) ✿ Cn कामैः सकल्पमात्रोपनतैः कान्तः मनोहर । ✿ — $D_{5\,7}$ om (hapl) 9^{d}. —^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ लोकान्; K_{4} V_{1} B_{6-9} Da_{3} a_{4} Dn_{1} n_{4} D_{8} $D_{2\,3\,6\,8}$ कामात् (Da_{4} D_{8} °न्), T $G_{1\,3\,6}$ $M_{1\,5-7}$ लोक (for लोकात्) G_{3} देहि

10 With 10–11, cf B 12 300[299] 13 —^{a}) $D_{5\,7}$ सत्य°, D_{9} सत्ये (for सत्यं) —^{d}) K_{1} तम°; V_{1} lacuna (for तप°).

11 V_{1} reads 11 on marg —^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} तपस्युप; $K_{2\,4}$ $D_{4\,5}$ तपस्योप (for तपसोप-) Da_{4} सर्ग° (for त्यागस्) —^{b}) Da_{4} सर्गस्य (for त्यागस्य) —^{c}) K_{6} स्पर्श°; $M_{1,5}$ स्वर्ग (for स्वर्ग) —^{d}) K_{6} स्पर्शस्य (for स्वर्गस्य). B_{3} (marg) क्रम°, Da_{4} सम (for शम) ✿ Cn शम° निर्गुणब्रह्मभाव° । ✿

12 ^{a}) D_{8} T $G_{1\,3\,6}$ तमसो° (for -मनसो°) ✿ Cv (reading क्लेदने) क्लेदने, अन्योन्यमिश्रणे निस्तीर्णे सतीति शेषः । ✿ —^{b}) K_{6} $B_{6\,9}$ Da_{3} a_{4} $D_{5\,7}$ T_{1} सतोषस्, T_{2} $G_{1\,6}$ M_{5} सं(G_{1} स)तीर्णस्, $M_{1\,6\,7}$ सतीर्णं (for संतापं). $Ś_{1}$ $K_{1\,2\,4}$ सताप मर्षयाम्यहं; K_{7} $D_{4,6\,9}$ तृट्संतापभयापहं ✿ Cn सताप सताप्य क्लेदन विक्लित्ती करणम् । सतापमिति णमुलन्तम् । ✿ — D_{3} reads 12^{c}–18^{d} on marg —^{c}) $K_{6\,7}$ D_{8} $M_{1\,6\,7}$ इच्छति; Da_{4} इच्छामि; $D_{5\,7\,9}$ इच्छति, T $G_{1\,3\,6}$ M_{5} ऋच्छति (for इच्छसि) ✿ Cn इच्छति, इच्छेत — पञ्चमलकारोऽयम् । ✿

13 D_{3} reads 13 on marg —^{a}) G_{1} विशोषो (for विशोको) Da_{4} $M_{1\,6}$ निर्मलः (for निर्मम°)

पञ्चिर्लक्षणवानेतैः समग्रः पुनरेष्यति ॥ १३
पञ्चिः सत्त्वगुणोपेतैः प्राज्ञैरधिकमत्रिभिः ।
ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिहस्थांस्तांस्तथा विदुः ॥ १४
अकृत्रिममसंहार्यं प्राकृतं निरुपस्कृतम् ।
अध्यात्मं सुकृतप्रज्ञः सुखमव्ययमश्नुते ॥ १५
निष्प्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वतः ।
यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्यमतोऽन्यथा ॥ १६
येन तृप्यत्यभुञ्जानो येन तुष्यत्यवित्तवान् ।
येनास्नेहो बलं धत्ते यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १७
संगोप्य ह्यात्मनो द्वाराण्यपिधाय विचिन्तयन् ।
यो ह्यास्ते ब्राह्मणः शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते ॥ १८
समाहितं परे तत्त्वे क्षीणकाममवस्थितम् । C. 12. 9083 B 12 252[1] 20 K 12 257 20

— b) K6 7 V1 B6 8 (marg as in text) 9 Da1 Dn1 D4 6 9 T1 G1 प्रशावात्मा (for प्रसन्नात्मा) K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3.5 7 8 G3 6 विमस्सर, T G1 M1 5-7 [श्रा]त्मविच्छुचि (for °वित्तम). — Ś1 K1 2 4 V1 om (hapl) 13cd — c) B8 (marg) सद्भिर् (for पञ्चिर्). ⊛ Cn पञ्चि, सत्वोपसाहितैर्विशोकत्वादिभि । ⊛ — d) D8 T G1 3 6 M8 समग्र (for °ग्र) K6 Bo 6-9 D2 3 6 दृप्यते (D8 °से), Da1 Dn1 दृप्यति, Dn1 n4 एप्यते (for °ति). K7 D4 5 7 9 समग्र (D4 °यं, D6 7 °ग्र) प्रतरिष्यति

14 D2 reads 14 on marg — a) B7 8 (marg as in text) सद्भि (for पञ्चि) D1 गुणोपेतो (for °पेतै) ⊛ Cn पञ्चि पूर्वोक्तै सत्यदमदानतपस्त्यागशमाख्यै । ⊛ — b) Ś1 K1 अधिग (for अधिक) K4 6 V1 Bo 7-9 Dn1 n4 D2 3 6.8 प्राज्ञैरधि(K6 °पि)गतं (K6 °त) त्रिभि; B6 Da3 a1 °रधि(Da1 °भि)ष्ठित त्रिभि — c) K7 D4 7 7 9 नैव च (D4 वा), D8 T G1 3 6 M1 5 7 प्रत्यग् (for प्रेत्य च) ⊛ Cn प्रेत्य जीवत्यपि देहे देहाभिमानादुत्थाय । ⊛ — d) Ś1 K1 तान्सह्यविदु, K7 D4.5 7 9 T1 G3 6 तान्मृतान्विदु, D8 T2 G1 M1 5-7 अमृतान्विदु (M1 6 7 °त विदु) (for वास्तथा विदु) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D2 3 6 3 इहस्थं तं गुण विदु.

15 D2 reads 15 on marg — a) K7 आकृत्रिमम्, M7 अकर्तृकम् K2 असचार्यं; D7 °हार्ये (for °हार्यं) ⊛ Ca असहार्यम्, अविनाशि ॥ Cn स्वभावसिद्धम् । ⊛ — b) D7 मीरूपस्कृत (for निरुप°) ⊛ Ca (reading अनुपस्कृतं) अनुपस्कृत, विकारैरुपचयादिभिस्त्यक्तम् ॥ Cn निरुपस्कृत, गुणाधानमलापकर्षणात्मकसंस्कारहीनम् । ⊛ — c) T1 G1 अध्यात्म- (for °त्म) D8 स्व (for सु) K7 -प्रज्ञ, T1 G1 6 प्रज्ञ (for प्रज्ञ) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D2 3 6 7 8 T2 अध्यात्म (D8 °त्म्य) सुकृत (V1 °तिं) प्राप्त (V1 D6 7 T2 °प्त).

16 D2 reads 16 on marg — a) T1 G1 3 6 निष्प्रचारे (for °चारं). — b) K4 6 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 Da3 D2 3 5 7 8 T सर्वश (for °त) — c) K2 4 M5 यामलं, D6 यामिय (for यामय) K1 7 तुष्टि, M1 दृष्टि (for तुष्टिं) — d) Ś1 शक्यामतो; K2 B8 (orig) Da3 a1 D5-7 M5 7 शक्या ह्य(D6 त)तो, K6 7 Bo 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 6 8 शक्यात्मनो; B6 9 G1 शक्यमितो; M1 °मनो (for °मतो)

17 D2 reads 17 on marg — a) D5 7 तुप्यति (for तृप्यति) Da3 G1 अभुजाना (G1 °ने) K4 Da1 D4 येन तु(K4 त)प्यत भुजानो — b) K4 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3.8 T1 G1 3 6 तृप्यति (for तुष्यति) K1 D5 7 वित्तवान्, V1 Bo 8 अवित्तमान्, T1 G1 3 6 अपीतवान् (for अवित्त°) Da1 येन तृप्यत्सवीर्यवान् — c) K7 D9 यो नि(D9 नि°)स्नेहो; Bo ययास्नेहो; Da1 D4 5 7 T2 येन स्नेहो (for येनास्नेहो) K1 7 D4 9 दत्ते (for धत्ते) ⊛ Cv येन परमात्मना, अस्नेह तैलघृतादिस्नेहरहितोऽपि बल धत्ते । ⊛ — d) D5 om स वेद

18 D2 reads 18 on marg — a) Bo 8 Dn1 n4 D2 3 8 Cn सगुह्यानि, D8 C9 स सगृह्य, D6 सगुह्यभि, D7 सगो ह्यपि; T G1 3 6 M6 असगो हि, M7 सगोप्येह (for °प्य हि) G1 आत्मने D7 T1 G1 3 6 द्वारम् (for द्वाराणि) — b) K1 अधिधाय, Da1 अवि°; Dn1 Dn1 अभि° (for अपि°) M7 [अ]विधिंतयन् — K2 4 om 18c-19b, Ś1 reads the same on marg — c) K7 D8 D4 9 T2 M6 ब्र(K7 T2 ब्रा)ह्मणा (for ब्राह्मण) K7 क्लिष्ट; Dn1 D4 7 9 T2 M1 5 6 क्लिष्ट (for शिष्ट). ⊛ Ca शिष्टस्तदेकनिष्ठ । ⊛ — d) M6 सोऽत्मा (for स आत्म)

19 K2 4 om 19ab (of v 1 18). Ś1 reads 19ab on marg — a) K1 समाहिता; D8 °हित (for °हित) Da1 Dn1 परं (for परे) — b) Da1 अवस्थितिं D8 क्षीणकामो व्यवस्थित — c) K7 D4-7 9 अभ्येति (K7 °त्य) (for अन्वेति). — d) D5 7 वायुश् (for वपुश्) Ś1 K1 4 7 D4 5.7 9 M1 5 6 चंद्रमस (for चान्द्र°) D6 तथा (for यथा) Ś1 (sup lin)

C 12 8083
B 12 252(1).20
K 12 257 20

सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥ १९
सविशेषाणि भूतानि गुणांश्चाभजतो मुनेः ।
सुखेनापोह्यते दुःखं भास्करेण तमो यथा ॥ २०
तमतिक्रान्तकर्माणमतिक्रान्तगुणक्षयम् ।
ब्राह्मणं विषयाश्लिष्टं जरामृत्यू न विन्दतः ॥ २१
स यदा सर्वतो मुक्तः समः पर्यवतिष्ठते ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च शरीरस्थोऽतिवर्तते ॥ २२
कारणं परमं प्राप्य अतिक्रान्तस्य कार्यताम् ।
पुनरावर्तनं नास्ति संप्राप्तस्य परात्परम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

२४४

व्यास उवाच ।
द्वंद्वानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः ।
वक्त्रा गुणवता शिष्यः श्राव्यः पूर्वमिदं महत् ॥ १
आकाशं मारुतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पञ्चमी ।

यथा चांद्रमस पुर

20 [a]) K2 सविशेषेण, B0.8 Da3 Dn1 n4 D2.8.8 Cn (Cnp as in text) अविशेषाणि (for सवि°). ❀ Cn विशेषा स्थूलपृथिव्याद्य एकादशेन्द्रियाणि च। अविशेष पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्च। लिङ्गमात्र महत्तत्त्वम्, अलिङ्ग प्रधानम्। तत्र पूर्वपूर्वत्यागेनोत्तरमुत्तर प्रतिपद्यमानो योगी गुणानपि त्यजति। सविशेषाणीति पाठे भूतशब्देन पञ्चतन्मात्राण्येव स्वकार्यस्थूलभूतसहितानीत्यर्थ। ❀ — [b]) Da4 गुणश्च, D6 गुणाद्य Ś1 K1.3.4 D6 भजते (D6 °तो); K6 V1 B0.6–9 Da3 n4 Dn1 n4 D2.8.8 जहतो, K7 D3.9 G6 [अ]भुजतो (for [अ]भजतो). Ś1 K1.3.4.7 B8 D5.7 T1 G1.8 मुने, B6 स्वने (for मुने) — [c]) K2 सुखे नोपहृते दुःखे (sic)

21 [a]) Ś1 K1.2 B8 धर्माणम् (for कर्माणम्). — [b]) Da3 om क्रान्त K7 D3.6.9 गुणक्रिय, V1 °श्रिय, M1 गुण चय (for गुणक्षयम्) — [c]) K1.2 T1 G1.3.6 ब्राह्मण विषयाचि(K1.2 °क्लि)ष्ट — [d]) K1 Da4 G1 जरामृत्यु; D6 जरान्मृत्यू G1.6 विद्यत (for विन्दत) D4 जरामृत्युरविंदत

22 [a]) K1 सर्वदा; Da4 सर्वं य (for स यदा) D7 युक्त (for मुक्त) — [b]) B8 शम, D6 सम; T1 G1.6 तम (for सम) B6.7.9 Da4 T1 G1.2.6 तिष्ठति, D6 -तिष्ठत (for °ते) — [c]) Dn1 Ds1 D4 [इ]न्द्रियार्थाश्च; D5.7 °र्थेभ्य (for °र्थांश्च) — [d]) M5–7 शारीरस्थान् (for °रस्थो) K6 B8 (marg as in text) Da4 D5–8 G8 M5–7 निवर्तते (D8 M8 °र्तयेत्); T1 G1.6 [ऽ]नु°; T2 न व° (for ऽतिव°)

23 [a]) D4.6.9 प्रथमं; G1 lacuna (for परम). M1.6 प्राप्यम् T2 कारण प्राप्य परमम् — [b]) Ś1 K1.2 ह्यतिक्रांतस्य (for अति°) Da2 a4 कार्यता; M1.6 कार्यवत् (for °ताम्) ❀ Ca कार्यताम्, उपाधिवशात् जन्म सबन्धम् ॥ Cn कार्यताम्, अव्यक्तताम्। ❀ — [c]) K6 आवर्तना (for °नं) — [d]) K6.7 B6.9 D4.6.9 सप्राप्त स्यात् (for °प्तस्य) K6 B0.7.9 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2.8.8 पर पद; B5 परम पद (hypermetric), M1 परां पर (for परात्परम्). Da4 प्राप्त स्यात्परम पदं

Colophon G3 missing, K8.5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n2 D2 G4.5 M2–4 absent — *Sub parvan* Ś1 K1.2.6.7 B0.6.7.9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1.2.6 M1.5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1.6.7 V1 B0.6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 M5 शुकानुप्रश्न, K2.4 शुकप्रश्न; M6 शुकानुप्रश्ने सर्वनिवृत्तिप्रशंसन; M7 सर्वनिवृत्तिप्रशंसन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 Dn4 Ds2 77, Dn1 D7 T1 G1.3.6 M8 78, D8 M1.6.7 76, T2 92 — *Śloka no* Dn1 n4 D8 29.

244

1 [a]) K2 दुर्मतिमोक्ष-, K6.7 Da3 a4 D8 D4.6.9 G2 M5.7 Ca B द्वंद्वनिर्मोक्ष, B8 T G1.3.6 M6 द्वद्वानि° (for द्वद्वानि मोक्ष) K4 -विज्ञासुर् (for जि°) — [b]) D8 कामान् (for धर्माव्) Dn1 T1 G1.3.6 अधिष्ठित; G2 अतिष्ठत, M1 अनुष्ठितो (for °ष्ठित) — [c]) K6 Da4 G1 M1.6 वक्ता (for वक्त्रा) Ś1 गुणवत; K6 °वतां;

भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पञ्चसु ॥ २
अन्तरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियम् ।
तस्य शब्दं गुणं विद्यान्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ॥ ३
चरणं मारुतात्मेति प्राणापानौ च तन्मयौ ।
स्पर्शनं चेन्द्रियं विद्यात्तथा स्पर्शं च तन्मयम् ॥ ४
ततः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्चक्षुश्च तन्मयम् ।
तस्य रूपं गुणं विद्यात्तमोऽन्ववसितात्मकम् ॥ ५
प्रक्लेदः क्षुद्रता स्नेह इत्यापो ह्युपदिश्यते ।
रसनं चेन्द्रियं जिह्वा रसश्चापां गुणो मतः ॥ ६
संघातः पार्थिवो धातुरस्थिदन्तनखानि च ।
श्मश्रु लोम च केशाश्च सिराः स्नायु च चर्म च ॥ ७
इन्द्रियं घ्राणसंज्ञानं नासिकेत्यभिधीयते । C 12 9093 B 12.253(1).8 K 12 258.8

G3 °स्रता (for °वता) K3 शिष्ट, D5 7 M1 शिष्या (for शिष्य) — d) Da4 श्राव्य (for श्राव्य°) Ś1 K1 सर्वम् (for पूर्वम्) K1 मत, T1 G1 3 6 वच (for महत्)

2 a) Ś1 K1 2 4 आकाश (for °श) Ś1 K2 मा (K3 °म)रुतौ; D6 मरुतो (for मा°) M1 वह्निर् (for ज्योतिर्) — b) D2 om from प° पृथ्वी up to न्मूर्ति (in 3d) K7 D4 6 9 तु, D5 7 [ह्]ति (for च) Da4 n4 पंचम (for °मी) — c) M1 6–7 भावोभावश् (for भावाभावौ) — d) Da3 a4 पूर्वं (for सर्वं) K7 D4 6 9 सर्वदा (for पञ्चसु) Ś1 K1 2 सप्रयुक्तेषु पचसु

3 D2 om up to न्मूर्ति (of v l 2) — a) T1 G1 3 6 अंतराकाशमाकाश ❀ Cn अन्तरात्मकम् अवकाशात्मकम् । ❀ — b) Da4 गोत्रम् (for श्रो°) — c) D6 विंद्यान् (for वि°) — D7 om (hapl) 3d–5c — d) Ś1 K1 2 मोक्ष-, Dn1 मूर्तिमान् (hypermetric), D5 मूर्तं; T G3 6 M1 6–7 मुनि; G2 *न (for मूर्ति) ❀ Cn मूर्ति शरीरं तस्य शास्त्रं स्वरूपप्रकाशकं विधानं यद्वेदवाक्य तद्विद्, मूर्तिशास्त्रविधानविद् । ❀

4 D7 om 4 (cf v l 3) — a) Da3 a4 मरुतात्मा (for मा°) K6 Dn4 चरणं मारुतोन्वेति — b) K7 प्राणौ पानौ (sic) (for प्राणापानौ) G2 तन्मया (for °यौ) — c) Da4 T1 G3 विद्या; D6 विंद्यात्, G2 विद्यास्, G6 विद्यां (for विद्यात्) Ś1 K1 2 इंद्रिय स्पर्शनं विद्यात् — d) Da4 शब्द (for स्पर्शं) G2 तथा स्पर्शं चरन्मय

5 D7 om. 5abc (cf. v l 3) — a) V1 तेज, Dn1 D5 D2 8 6 T G1 3 6 M1 6–7 ताप°, Dn4 तप; G2 ताप (for तत°) Da4 पाक (for पाक°) K1 तत पाकप्रकाशश्च, K7 D4 6 9 तेज पाक° (K7 °कं; D4 °क) प्रकाश च (K7 °शं तु), Da4 ताप पाकप्रकाशस — b) Da4 om चक्षु K6 Bo 8 (marg as in text) Dn1. n4 D5 D2 8 8 पचम, Da3 a4 तन्मय° (for तन्मयम्) — c) D4 तेस्य; G2 न च; M6 तस्य (for तस्य). Da3. a4 G1 2 M6 6 रूप (for रूपं) D6 विंद्याद् (for वि°) — d) K7 [ऽ]न्व°, D4 स्व- (for ऽन्व-) K3 तथा स्पर्शं च तन्मयं, K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 6–8 M1 7 ताम्रगौरासि (K6 D6–7 M7 °रसि, M1 °रसु) वात्मक, T G1–3 6 M6 6 तमोताशकमात्मवान्

6 a) D4 प्रक्लेदा, T1 °दे; M1. 6 प्रस्वेदं (M6 °द°) (for प्रक्लेद). D5 T G1 3 6 M6 द्रवता; G2 भवत (for क्षुद्रता) ❀ Cn क्षुद्रता, अन्त प्रविश्य पार्थिवावयवश्लथीकरणेन सूक्ष्मता । ❀ — b) D5 7 ह् (D7 लि) त्यपां (for इत्यापो) K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–4 6 8 9 इत्यपामुपदिश्यते, G2 इत्यापो न ह्युदीर्यते. — After 6ab, V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6–8 ins

694* असृङ्मज्जा च यच्चान्यत्स्निग्धं विद्यात्तदात्मकम् ।

[B3 सर्पि (for स्निग्ध). D6 विंद्यात् (for वि°) D1 नयात्मक.]

— G1 om 6cd — d) K2 चाप, B6 (marg as in text) चापो (for चापां)

7 a) G2 सयात° (for सघात) — b) D7 अक्षि (for अस्थि) — c) Da4 transp लोम and च K4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–4 8 9 T1 G1 3 6 M1 6–7 रोम, D6 रोम; T2 रोमा (for लोम) M1 6 केशांश् (for केशाश्) K2 श्मश्रुलोमनखकेशा — d) K6 7 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D5 D2–9 M1 6 8 शिरा, T1 सिर; T2 G1–3. 6 M7 सिरा (for सिरा) K2 Da4 D6 T1 G1 स्नायुश्, K3 धर्मं च; Da4 सर्वश, G2 कर्म च (for चर्म च)

8 a) K6 V1 Bo 8 9 (last two marg) Da3 Dn1. n4 D5 2 D2 8 8 M1 6 7 -सज्ञातं, B3 9 (both orig) Da4 D7 -सवातं (D7 °तो) (for -सज्ञान) — b) D4 reads from नासिके up to सर्वं (in 9b) twice D4 (both times) 9 नासिका K6 V1 अपि (for अभि) K6 V1 Bo 6–9 Dn1. n4 D5 D2 8 8 सज्ञिता; K7 D4 (both times) 6 9 -संज्ञित, Da3 a4 विश्रुता; D5 7 T2 M7 शब्दिता; T1 G1–3 6 M1 5 6 शब्दितं (for

C. 12. 8096 B 12 250.21.9 K 12 259 8 गन्धश्चैवेन्द्रियार्थोऽयं विज्ञेयः पृथिवीमयः ॥ ८
उत्तरेषु गुणाः सन्ति सर्वे सर्वेषु चोत्तराः ।
पञ्चानां भूतसंघानां संततिं मुनयो विदुः ॥ ९
मनो नवममेषां तु बुद्धिस्तु दशमी स्मृता ।
एकादशोऽन्तरात्मा च सर्वतः पर उच्यते ॥ १०
व्यवसायात्मिका बुद्धिर्मनोव्याकरणात्मकम् ।
कर्मानुमानाद्विज्ञेयः स जीवः क्षेत्रसंज्ञकः ॥ ११
एभिः कालाष्टमैर्भावैर्यः सर्वैः सर्वमन्वितम् ।
पश्यत्यकलुषं प्राज्ञः स मोहं नानुवर्तते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

-धीयते) — [c]) D_6 गधाद्य T_2 M_5 यो (for ऽय) T_1 G_{1-3} $_6$ गंधैश्च चेंद्रियार्थो (G_1 $_2$ °र्थे) यो. — [d]) D_{a1} विज्ञेय' पृथिवीमिव, M_7 °य पृथिवीमयं

9 For the repetition in D_4, of v. 1 8. — [a]) G_2 उत्तरेण (for °षु) K_6 गुणान् (for गुणा') — [b]) K_1 सर्व (for सर्वे) $D_{6\ 7}$ सत्त्वेषु च, T G_{1-3} $_6$ M_7 पूर्वेषु न (for सर्वेषु च) K_6 V_1 $B_{0\ 6-9}$ D_{a3} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{2\ 3}$ सर्वस(K_6 °त)त्त्वेषु चोत्तरा , D_8 पूर्वे पूर्वे*नतरा , $M_{1,5\ 6}$ सति (M_5 पूर्वे) पूर्वेषु नोत्तरा — [c]) K_4 -सखानां, K_7 -सघातानां (hypermetric), D_{s1} सज्ञानां (for सघानां) B_8 पचानामपि भूतानां — [d]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सति ते ; K_7 सनतिं, D_{a1} D_6 सततिर् ; $D_{4\ 6\ 9}$ सततं ; T_2 संततीं ; G_1 संतत ; $M_{1\ 6}$ संततीर् (for संततिं). D_{a4} सुमनो ; D_6 सुधियो, D_7 तु धियो (for मुनयो)

10 [a]) K_7 $D_{1-7\ 9}$ एतेषां (for एषां तु) K_2 मने ननममेयां तु (sic), T G_{1-3} $_6$ $M_{1\ 6\ 7}$ मनस्तु नवम चै ($M_{1\ 6}$ °मस्ते)षां — [b]) K_7 स्मृता ; D_5 मता — [c]) K_6 $B_{0\ 7\ 9}$ D_{a3} D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{2\ 3\ 8}$ $M_{5\ 6}$ त्वनतात्मा, K_7 V_1 $B_{6,8}$ D_{a4} $D_{1-7\ 9}$ T $G_{1\ 3,6}$ $M_{1\ 7}$ त्वतरात्मा, G_2 त्व परात्मा (for ऽन्तरात्मा च) — [d]) K_7 V_1 $B_{0\ 6-9}$ D_{a3} $_{a4}$ $D_{n1,n4}$ D_8 D_{2-9} T $G_{2\ 3\ 6}$ $M_{1\ 5-7}$ स सर्व' (K_7 $D_{4\ 6\ 9}$ T $G_{2\ 3\ 6}$ M_7 °र्व); G_1 न सर्व (for सर्वत.) $D_{5\ 7}$ परम्

11 [a]) D_{a4} बुद्धीर्. — [b]) K_7 मनोव्याकरणात्मक', V_1 T_1 $G_{1\ 3\ 6}$ मनो व्याकरणात्मकं. ❀ C_8 : अव्याकरणात्मकमिति । अव्याकरणं संशय' ॥ C_v (reading व्याकरणात्मकं) व्याकरणात्मकं विकारात्मकम् । ❀ — [c]) G_1 विज्ञेय (for °य') G_2 कर्मानुगात्मा विज्ञेयो — [d]) D_7 साक्षी च, G_2 जीवस्तत् (for स जीव) D_6 क्षेत्रि (for क्षेत्र) K_7 $D_{4-7\ 9}$ T $G_{1-3\ 6}$ $M_{1\ 5-7}$ -सज्ञित' (G_2 °त) (for सज्ञक')

12 [a]) K_6 V_1 $B_{0\ 6\ 7\ 8}$ (marg as in text) $_9$ D_{a3} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_5 $D_{2\ 3\ 6-8}$ कालात्म(D_{s1} D_6 °ष्ट)कैर् (for °ष्टमैर्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भागैर् (for भावैर्) — [b]) $Ś_1$ K_2 सर्व (for सर्वै) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_8 सत्त्वम् (for सर्वम्) V_1 D_{s2} $D_{5\ 7}$ T_1 G_1 सर्वै' सर्व(V_1 °त्त्व)समन्वितं, D_6 य सर्वै सुसम° — [c]) K_4 अकलुषा, K_6 V_1 D_{4-7} $M_{1\ 6}$ अकल्मष ; K_7 $D_{4\ 9}$ T $G_{1-3\ 6}$ M_7 °ल्मष' ($D_{4\ 9}$ °ष); M_5 °लुषो (for °लुषं) K_6 सत्त्व, K_7 $D_{4,9}$ प्रज्ञ', V_1 $B_{0\ 6\ 7\ 8}$ (marg) $_9$ D_{a3} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{2\ 3\ 8}$ कर्म, T $G_{1-3\ 6}$ $M_{1\ 5-7}$ बुद्ध्या (for प्राज्ञ') — [d]) $K_{1\ 4}$ शमोहं ; K_2 मनोह ; B_8 समोहं (for स मोह)

Colophon om in G_2, $K_{3\ 5}$ B_{1-5} D_{a1} $_{a2}$ D_{n2} $_{n3}$ D_1 $G_{4\ 5}$ M_{-4} absent — *Sub-parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4\ 6\ 7}$ $B_{0\ 6\ 7\ 9}$ D_{a3} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 D_{2-9} T $G_{1\ 3\ 6}$ $M_{1,5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy name* $Ś_1$ $K_{1\ 6\ 7}$ V_1 $B_{0\ 6-9}$ D_{a3} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 D_{2-6} M_5 शुकानुप्रश्न ; $K_{2\ 4}$ शुकप्रश्न', $M_{6\ 7}$ शुकानुप्रश्नेतरात्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) D_{n1} D_{s1} D_7 T_1 $G_{1,3\ 6}$ M_5 79, D_{n4} D_{s2} 78, D_8 $M_{1\ 6\ 7}$ 77, D_3 73, T_2 93 — *Śloka no.* D_{n1} $_{n4}$ D_8 12.

२४५

व्यास उवाच ।
शरीराद्विप्रमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणम् ।
कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रचेतसः ॥ १
यथा मरीच्यः सहिताश्चरन्ति
गच्छन्ति तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः ।
देहैर्विमुक्ता विचरन्ति लोकां-
स्तथैव सत्त्वान्यतिमानुषाणि ॥ २
प्रतिरूपं यथैवाप्सु तापः सूर्यस्य लक्ष्यते ।
सत्त्ववांस्तु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं प्रपश्यति ॥ ३
तानि सूक्ष्माणि सत्त्वस्था विमुक्तानि शरीरतः ।
स्वेन तत्त्वेन तत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः ॥ ४
स्वपतां जाग्रतां चैव सर्वेषामात्मचिन्तितम् ।
प्रधानद्वैधयुक्तानां जहतां कर्मजं रजः ॥ ५
यथाहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाहनि ।
वशे तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिनाम् ॥ ६
तेषां नित्यं सदानित्यो भूतात्मा सततं गुणैः । C. 12. 9107 B. 12. 254(3). 7 K 12. 259. 7

245

1 Ds2 om the ref — a) K2.4.7 V1 Dn1 D2-4.6.8.9 त्रिप्रयुक्त; Da1 °मुक्ति (for °मुक्तं) — b) K2 सूक्ष्मे, K7 D5.9 शूक्ष्म (for सूक्ष्म) — c) G1 दृश्यति (for पश्यन्ति) — d) Da3 a1 सर्वं; Ds1 शात, Ds2 T G2.3.6 शात, G1 शाति (for शास्त्र) K6 Bo.6.7.8 (marg as in text) 9 Da3 a1 Dn1 n1 D2.3.4 वेदिन (for चेतस)

2 a) G3 तथा (for यथा) K2.4 मरीच्या, Da1 मरिच्य Ś1 K1.2.4 सवितुश्च (for सहिताश्च) — b) K6 सर्वत्र, Bo.6-9 Da3 a1 Dn1 n1 Ds D2.3.5.7.8 सर्वत्र (for गच्छन्ति) G2 गच्छति (for तिष्ठन्ति) K1 D7 दृश्यमान K7 D4.9 सर्वत्र गच्छति च पश्यमाना — c) K7 D6 दोर्पद् (for देहैद्). T2 M1.6-7 वियुक्ता (for विमुक्ता) Ś1 K2.7 Dn1 D2.4.8.9 विमु(K7 D5.9 °यु) क्तानि चरति K6 Da1 लोकास् — d) T1 G1.3.6 तत्त्वानि (for सत्त्वानि) K6 अतिमानसानि (for °मानुषाणि)

3 a) G2 इति (for प्रति-) Ds1 M1.6 -सूर्यं (for रूप) K2 यथा वाप्सु; K4.6 D7.9 तथैवाप्सु; G2 यते — b) B8 (marg) ताम्र, Da1 पाप, Ds T G1-3.6 M7 तावद्, M1.5.6 तावान् (for ताप) Ds कार्त्स्न्येन (for सूर्यस) K2 लक्ष्यते, V1 लक्षण, M1 लक्ष्यसे (for °ते) — c) Ś1 K1.2 सत्त्वमतस्, K1.6 V1 Bo.6-9 Da3 a1 Dn1 n1 Ds D2.3.8 सत्त्ववस्तु; Cap सत्त्ववतस् (for °वांस्तु). K7 D5.6.9 तद्, D5.7 हि (for तु) K6 T2 G2 यथा, K7 तयो (for तथा). T2 Cap सत्त्व- (for सत्त्व) ❀ Cv सत्त्ववान् ज्ञानसत्त्ववान् । सत्त्व जीवराशिम् । ❀ — d) Bo.6.7.9 Da3 a1 Dn1.n1 Ds D2.3.7.8 स (for प्र)

4 a) B8 (marg) Da1 नाति (for तानि) K1 Ds1 सूक्ष्मानि; K7 D4.9 शूक्ष्माणि, G2 सर्वाणि (for सूक्ष्माणि) K6 सर्वाणि, K6 (also) Bo.7 Da3 Dn1 n1 Ds D2.3.8 सत्त्वानि, B8 (marg as in text) तत्त्वानि (for सत्त्वस्था) ❀ Ca सत्त्वस्था आत्मनिष्ठा । ❀ — b) Da1 D5 शरीरिण (for °रत) Da8 विमुक्ता न शरीरिण — c) T G2.3.6 तेन, G1 नैतत् (for स्वेन) D6 सत्त्वेन (for त°) K1 तत्त्वज्ञ; G1 सज्ज्ञान K4 Bo.6-9 Da3 a1 Dn1 n1 Ds D2.3.5.7.8 स्वेन सत्त्वेन सत्त्वज्ञा (Ds °स्था) — d) D4 पश्यति K4 Ds1 नियतेंद्रिय

5 a) T1 चापि; Bom ed चैव (for चैव) — b) K2.4.7 D5.6.9 T G1-3.6 -चिंतन; D8 D6 चिंतित (for चिन्तितम्) — c) V1 B6.8 (marg) 9 प्राधान्य (V1 B9 °न्य), T2 प्रधानं (for °न) M7 द्वैत (for द्वैध) K7 Bo D4.6.9 Cv मुक्ताना (for युक्तानां) K4 Bo.7 Dn1 n1 Ds D2.3.8 T1 G1.6 प्रधाना(B7 °न्या)-द्वैधयु(Bo Ds1 °यु)क्तानां, D5.7 प्रधानाश्चैव युक्तानां, G2 °नेन वियुक्तानां — d) K2 D7 महतां, Ds1 जहती; D5.6 जयता, T1 G1.3 दहने, T2 G2.6 दहते (for जहतां) K1 जहता कर्मण रत (sic)

6 a) Ds1 यथाहानि (for °हनि) — b) G1 तथा (for यथा) D8 om या रात्रौ — c) Ś1 K1.2.4 D3 M8 तत्त्वात्मा; T G1-3.6 तत्रात्मा (for सत्त्वात्मा) ❀ Cn सत्त्वात्मा लिङ्गदेह । ❀ — d) ❀ Cs योगयोगिना ध्याननिष्ठानाम् । ❀

7 a) G2 ते नित्येव (for तेषां नित्य) Ś1 K1.2 स चानित्यो, Da1 यदा नित्यो, T2 सतां नित्यो (for सदा नित्यो) — b) K1.2.4 स्वार्चितः; Da1 स्वनित, D7

C 12. 9167 B 12 234(3) 7 K. 12 239 7 सप्तभिस्त्वन्वितः सूक्ष्मैश्चरिष्णुरजरामरः ॥ ७
मनोबुद्धिपराभूतः स्वदेहपरदेहवित् ।
स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ॥ ८
तत्रापि लभते दुःखं तत्रापि लभते सुखम् ।
क्रोधलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमर्छति ॥ ९
प्रीणितश्चापि भवति महतोऽर्थानवाप्य च ।
करोति पुण्यं तत्रापि जाग्रन्निव च पश्यति ॥ १०
तमेवमतितेजोंशं भूतात्मानं हृदि स्थितम् ।
तमोरजोभ्यामाविष्टा नानुपश्यन्ति मूर्तिषु ॥ ११
शास्त्रयोगपरा भूत्वा स्वमात्मानं परीप्सवः ।
अनुच्छ्वासान्यमूर्तीनि यानि वज्रोपमान्यपि ॥ १२
पृथग्भूतेषु सृष्टेषु चतुर्ष्वाश्रमकर्मसु ।

तत्त्वत', G2 स्वन्विते (for स्वन्वित) Dn4 सूक्ष्मश्च, D9 सूक्ष्मैश् ❀ Ca सप्तभि' पञ्चभूतमनोबुद्धिभि' । ❀ — d) G3 अमराजर'; M5 अजरोमर ❀ Cs चरिष्णु' नानाविधयोनिषु सचरणशील । ❀

8 a) K7 V1 B0 मनोवुद्धि (for 'बुद्धि) G1 -परा भूत (for 'भूत) — b) D8 स्वदेहे (for 'ह-). D6 देहवत् (for 'वित्) ❀ Ca स्वदेहपरदेहवित्, न सत्त्व व्यतिरिक्तात्मदर्शी । ❀ — c) Ś1 K1 2 स्वप्ने च, K7 D4 6 9 स्वप्नेपि, B8 (marg) स्वप्ने तु (for स्वप्नेषु) Ś1 K1 B8 (marg) Da3 a4 D4 6 9 [अ]भि, K3 वि (for [अ]पि) D7 एषा, G1 एषु, M1 एव (for एष) — d) K2 विज्ञात., K7 Da4 D9 विज्ञाना, G3 'म (for 'ता)

9 b) B8 (marg as in text) सुख तत्रापि विंदति· — c) B8 D7 च (for तु) D4 क्रोधलाभौ तु तत्रापि, T G1-3 6 M1 5-7 काम (T1 M1 5-7 'म) क्रोध (M1 6 'धौ) च त' — K1 repeats 9d after 10abc. — d) K1 (first time) दमनम् (for व्यसनम्) D5 7 अर्हति; T G1 3. 6 M1 5-7 ऋच्छति, G2 इच्छति (for अर्छति).

10 a) B8 (marg as in text) सुप्रीतश्, Da4 प्रीतितश्; Dn1 प्रीणतश्; D8 (before corr) T2 G2 प्रणीतश् (for प्रीणितश्) V1 B8 (marg) तत्रापि (for भवति) — b) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds1 (before corr as in text) s2 D2 3 5 8 T2 G2 M1 5-7 हि; K7 D4 6 9 तु (for च) — After 10abc, K1 repeats 9d. — d) Ś1 K1 2 4 V1 जाग्रदेव, B7 Dn1 n4 D8 5 जीवन्निव (for जाग्र') D7 जागर्ति च स पश्यति — After 10, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5-8 Cn s ins

695* महोष्मान्तर्गतश्चापि गर्भस्त्वं समुपेयिवान् ।
दश मासान्वसन्कुक्षौ नैषोऽन्नमिव जीर्यते ।

[(L 1) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Cn (gloss अहेति प्रसिद्धयर्थमव्ययम्) Cs अहो (Da4 यथो) ष्मांतर्गतश्चापि; D8 महोष्मांतर्गते चापि (for the prior half) B8 (marg as above) गर्भस्थानमुपेयिवान् (for the post half).]

11 a) K6 B0 6 7 9 Da3 Dn1 n4 D2 8 एतम्, D3 एनम् (for एवम्) Ś1 K4 तेजिष्ट; V1 B8 (orig) तेजस्क, D5 7 M1 5-7 -तेजांस (for तेजोंश) K1 2 तमेवमभिते (K2 'तो) ज्येष्टं; T G1 3 6 तमोघ्नमतितेजांसं (T2 'सि); G2 स तमोघ्नमतितेजांस (hypermetric) — b) T G1-3 6 भूतानां हृदये स्थितं — T G1-3 6 M5 repeat 11cd after 12ab — c) K1 D5 7 9 G2 (first time) आविष्ट; T G1 3. 6 (all first time) आविष्टो; T G1-3 6 M5 (all second time) निर्मुक्तास् (for आविष्टा) — d) T G1-3 6 M5 (all second time) त प्र (for नानु-) K2 D5 7 -पश्यति. T G1-3 6 (all first time) नान्यं पश्य (G3 'श्य) ति मूर्तिषु

12 a) Ś1 M7 शास्त्रयोगं, K1 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 Ca s योगशास्त्र (for शास्त्रयोग) K7 T1 G3 6 -परो (for परा) — b) K4 6 V1 B0 6-8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तमात्मानं; B9 Da3 a4 D5 7 भूता' (for स्वमा') Da4 परिप्सव', T G1. 3 6 अमी' (for परी') G2 स्वात्मानमनसीप्सव'. — After 12ab, T G1-3 6 M5 repeat 11cd — c) K6 निरुच्छ्वासानि, M7 अनिच्छ्वासीनि (for अनुच्छ्वासानि) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 T1 G3 6 Cp अमूर्तानि (for 'र्तीनि) — d) G2 पङ्कजोपमानि (for वज्रो'). ❀ Cn वज्रोपमानि प्राकृप्रलयेऽप्यविनाशीनि कारणशरीराणि ॥ Cs वज्रोपमान्यपि हिंसात्मकतया क्रूराण्यपि । अनुच्छ्वासो विच्छेदः तद्रहितानि सतत कर्तव्यानीत्यर्थ । अत एव अमूर्तानि, फलरागवैकल्यात्पुन' शरीरमकुर्वन्ति । ❀

13 a) B7 9 (marg as in text) -गतेषु (for -भूतेषु) Ś1 K1 2 7 V1 Da4 D4 6 9 दृष्टेषु; G2 हृ' (for सृ') — b) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 5-7 चतुर्थाश्रमकर्मसु; T2 G1-3 6 चतुराश्रम' — c) Da4 D8 M1 6 [पृ]तं, T G1 3 6 M5 7 [पृ]र्पा, G2 [पृ]प (for [पृ]वत्) — d) Da4 शाडिल्ये (for शाण्डिल्य') Ś1 K1 2 6 B7 3 D3 7 समम् (for शामम्)

समाधौ योगमेवैतच्छाण्डिल्यः शममब्रवीत् ॥ १३
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् ।
प्रधानविनियोगस्थः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

२४६

व्यास उवाच ।
हृदि कामद्रुमश्चित्रो मोहसंचयसंभवः ।
क्रोधमानमहास्कन्धो विवित्सापरिमोचनः ॥ १
तस्य चाज्ञानमाधारः प्रमादः परिषेचनम् ।
सोऽभ्यसूयापलाशो हि पुरादुष्कृतसारवान् ॥ २
संमोहचिन्ताविटपः शोकशाखो भयंकरः ।
मोहनीभिः पिपासाभिर्लताभिः परिवेष्टितः ॥ ३
उपासते महावृक्षं सुलुब्धास्तं फलेप्सवः । S 12. 9119 B. 12. 253(4). 4 K. 12. 260. 4

Ś1 भात्रवीत् G2 शाडिल्योत्तममब्रवीत्

14 [a]) K7 D4 9 शूक्ष्माणि, Da4 सूक्ष्मादि- ❀ Ca सप्त पञ्चभूतमनोबुद्ध्याख्यानि । ❀ — [c]) T2 प्रदान- (for प्रधान) Ś1 K1 2 Da4 D4 6 7 9 -विधियोगस्थ, K6 विनियोग य; K7 -विधियोगस्तु, Dn1 n4 विनियोगस्य; D8 T1 G1-3 6 M5 (sup lin) °ज्ञ (for -विनियोगस्थ) ❀ Cn (reading °विनियोगज्ञ) प्रधान त्रिगुणात्मकम् ज्ञानं तस्य विनियोगो विपरिणाम इद जगदिति जानन् ॥ Cv प्रधानस्यान्त करणस्य विनियोग, तस्मिन् स्थ स्थिरो योगी । ❀ — [d]) D4 पर (for पर) K6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 7-9 M1 5-7 Cn p [अ]नुपश्यति (for [अ]धिगच्छति) ❀ Cn अनु, गुरुवेदवाक्यमनुध्यानेन, पश्यति साक्षात्करोति । ❀

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K1 2 6 7 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3-9 शुकानुप्रश्न, K2 शुकप्रश्न, M5 6 शुकानुप्रश्ने ब्रह्मदर्शनोपायकथन, M7 ब्रह्मदर्शनोपायकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 80, Dn4 Da3 79, D8 M1. 6 7 78, T2 94, G2 76 — *Śloka no* Dn1 n4 D8 15

246

1 [a]) Dn1 G1 द्रुहश्च, T2 हतश्च (for द्रुमश्च) — [b]) Da4 -सशय; G1 -संभव (for -सचय) D5 मोहं चयसमुद्भव — [c]) G1 -नाम (for मान) K2 महास्कदो, K7 महास्कंधौ, B9 -महान्स्कघो — [d]) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-8 M7 Cn. p (gloss कर्तुमिच्छा) विधित्सा, K7 D9 विलिप्सा, T1 G1 3 विवत्सा; Ca (gloss लिप्सा) विवित्सा (as in text) K1 मोचना, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 M1 6 7 पेचन; K7 D4 9 -चारित, B8 (marg) -पेचक; D5 7 पेचन; T G1-3. 6 M5 -वेषण (for -मोचन) ❀ Cn 3 परिषेचनम् आलवाल । ❀

2 [a]) Da4 चाज्ञातम्, M6 चात्मानम् (for चाज्ञा°) Bo आचार, G2 आधार (for °र) D4 तस्य चाज्ञानमाध्यर (sic) — [b]) K1 6 प्रसाद, Da4 प्रमाद, T1 G1-3 6 प्रधानं (for प्रमाद) D2 पेचन; D7 पेवना — [c]) K7 सा° (for सो°) M6 [ऽ]भि (for हि) G2 सोमसूर्योपलाशोभि, M1 सोभ्यसूयाफलाशो हि ❀ C8 पलाश रश्मीनिव परगुणानभ्यसूयति तिरस्करोति तेनाभ्यसूयापलाशवानित्युक्तम् । ❀ — [d]) K6 वासरा (for -सारवान्) ❀ C3 सारो बलम् । द्रुमो यथा सारेण हमनं सहते तथायमपि पूर्वदुष्कृतेनेति तस्य सारता । ❀

3 [b]) K4 शोकशाखि; K7 (orig) °शापो; K7 (marg) °पाशो; D6 T1 G1-3 6 °शाखा (for °शाखो) K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6. 8 9 M7 भयांकुर (for भयकर) — [c]) Ś1 K1 2 V1 G1 2 मोहिनीभि, Da4 T2 मोहनाभि (for °नीभि) — [d]) K2 लूताभि, B7 नुताभिर्; D5 व्रता°, G2 स्वकाभि (for लताभि) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 M1 5-7 अनु- (for परि).

C 12.9119
B 12.255[4] 4
K 12.260 4

आयासैः संयतः पाशैः फलानि परिवेष्टयन् ॥ ४
यस्तान्पाशान्वशे कृत्वा तं वृक्षमपकर्षति ।
गतः स दुःखयोरन्तं यतमानस्तयोर्द्वयोः ॥ ५
संरोहत्यकृतप्रज्ञः संतापेन हि पादपम् ।
स तमेव ततो हन्ति विषं ग्रस्तमिवातुरम् ॥ ६
तस्यानुशयमूलस्य मूलमुद्ध्रियते बलात् ।
त्यागाप्रमादाकृतिना साम्येन परमासिना ॥ ७
एवं यो वेद कामस्य केवलं परिकर्षणम् ।
वधं वै कामशास्त्रस्य स दुःखान्यतिवर्तते ॥ ८
शरीरं पुरमित्याहुः स्वामिनी बुद्धिरिष्यते ।

---

4 ^{a}) D8 उपासंते K1 महावृक्ष°; D6 °वृक्ष . — ^{b}) K2 4 D6 सुलब्धास (for सुलु°). Dn1 n4 D8 G2 M1 5-7 तत्, Ds1 स, T1 G3. 6 ते (for त). — ^{c}) K2 आयमै, K4 6 V1 B0 6-8 Da1 Dn1 n4 D2. 3, 5 6 9 T1 G3 6 M1 5 6 आयसै°, B0 आयसि; D8 T2 G1 M7 आयतै°; G2 आयस्ये (for आयासै) K4 B6 Dn1 n4 D2. 7 8 T1 G3 6 संयुता; K6 V1 B0 7-9 Da3 a4 D8 D3 5 6 M6 सयता (for °त). D9 प्रासै (for पाशै) — ^{d}) K4 6 B0. 6 7 8 (marg.) 9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Cp फलदं; K7 D4 7 9 फलवान्, V1 B3 (orig) Da3 a4 Cpp फलदा° (for फलानि) K4 वेष्टयत्, K6 V1 B0. 6-9 Da3 Dn4 D8 D2 3 5 8 -वेष्ट्य तं; Da4 वेद्य तां; Dn1 -वेष्ट्य ते; D7 -वेष्टवान्; D9 वेष्टिता; T G1 3 6 M6 -भक्षयन् (T2 °येत्) (for -वेष्टयन्) M1 6. 7 फलदाभिः फलान्वितैः.

5 ^{b}) B9 lacuna, Da4 उपकर्षति, G2 परि° (for अप°) — ^{c}) Da4 गतं, G1. 2 तत (for गतः). Ś1 (inf lin) K1 3 4 G1 2 6 M7 सु- (for स) — ^{d}) K4. 6 7 V1 B0 6 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2-9 त्यज(B0 त्याज; B9 Da4 त्यज्य)मानस्, Ds1 त्यक्त° (for यत°). T G1 3 6 M1 5-7 जरामरणयोर्द्वयो° (M1 5 6 °नैर°); G2 एकमासतयोर्द्वयो

6 ^{a}) D4 स रोहति (for संरोहति) Da4 G1 [अ]कृत (for °त). K4 प्रज्ञा°; Da4 -प्रज्ञ (for प्रज्ञ°) — ^{b}) K6 7 B0 6 (marg as in text) 7 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cap सदा येन, Cp स्वभावेन; Cpp (gloss स्वपरिणामेन) स्वदायेन (for सतापेन). V1 [अ]प (for हि) D7 पादप° T G1. 3 6 ससत्त्वो (G3 °स्वा) इति पादप, G2 स समो इति पा°, M1 6 सत्त्वेन इतपादप°; M6 7 सत्त्वमोहनपादप (M7 °पं) ❀ Ca संतापेन संतापहेतुना रागादिना । सदा येनेत्यपपाठ । ❀ — ^{c}) K1 D6 om स K3 सव्यम् (for स तम्) V1 D4 M1 6 हतो; Ds1 तमो, D4 6 9 हतं; D7 हितो; T1 G1. 3 6 M5. 7 [आ]हतो (for ततो). G2 स तमो वाहत इति. — ^{d}) K6 7 B0 6-9 Dn4 D8 D2 5-9 विषमंथिर्; Da3 a4 Dn1 D8 विषग्रथिम्; G2 M1. 5 6 विषमस्तम् (for विषं ग्रस्तम्). K4 इर्वातरं

7 ^{a}) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3-9 T G1-3 6 M1 5-7 अनुगत (for °शय). — ^{b}) D7 फलम्, D9 lacuna (for मूलम्). K3 उद्धूयते, D7 उद्गि°, G1 उच्छ्रि°; M1 उद्धी° (for उद्ध्रि°) G2 फलानि भ्रियते बलात् — ^{c}) K4 B0 6-9 Dn1 n4 Ds1 D2 3. 5 7 8 योग(D5 7 पर)प्रसादाकृतिना, K6 Da4 G3 त्यागाप्रसा(Da4 G3 °मा)दाकृ°, K7 Ds2 D4 9 त्यागप्र(K7 त्याग° प्र)सादाकृतिना; B6 (marg) Da3 G1 त्याग(Da3 °गा)प्रमादाकृ(G1 °दाकृ)तिना; D6 त्यागाच्छमादाकृतिना ❀ Ca त्याग प्रमादश्च आकृति° शरीर यस्य । योगप्रसादाकृतिना इति पाठो लेखकप्रमादात् । ❀ — ^{d}) Ś1 K2. 4 Da3 a4 D7 सौम्येन, K1 सोम्येन, K7 D4 6 9 शमेन, T1 G1. 3 6 सत्येन (for साम्येन) B7 परमादिना, Ds2 °आत्मना, G1 °आत्मसु (for °आसिना).

8 ^{b}) K7 D4 9 समग्रं (for केवलं) K7 B3 D4 6 9 T G1-3 6 M1 5-7 -सर्पणं (for कर्षणम्). K6 B0. 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5-8 केवलस्य निवर्तनं — ^{c}) K4 B0 6 (marg) 8 (marg as in text) Da3 Dn1 D8 D2. 3 8 Cn (gloss बन्धकत्वम्) वधं वै; K6 Dn4 बलं वै; Da4 संबधै°, T G1-3. 6 M5 (orig) 6 7 एतस्य (G2 °तु) (for वधं वै). Ś1 K1 2 4 V1 B0 Ca शास्त्रकामस्य, T G1-3 6 M5 (orig). 6 7 शास्त्र कामस्य (for कामशास्त्रस्य). K7 D4 6 9 विवेदिता तु (D9 तु) कामस्य; D5 7 विद्धि हिंसा तु कामस्य; M1. 5 (inf lin) एव श(M5 वधश)श्च कामस्य ❀ Cn वधमिति पाठे त्यागम् । ❀ — ^{d}) M6 सु- (for स) Da3. a4 अभि- (for अति-) K7 D4-7 9 स दुःखात्प्रवि(D5. 7 °ति)मुच्यते, Ds1 *दुःखाप्यतिवर्तते

9 ^{a}) D9 शरीर (for °रं). G1 om from पुर up to पौरा (in 12^a) K1. 2 4 G3 परम् (for पुरम्). — ^{b}) Ds1 M1 उच्यते (for इष्यते) — ^{c}) K6 B6 8 (orig.) 9 Da3 a4 तत्तु, B0 7 8 (marg) Dn1. n4 D8 D2 3 8 Cn तत्र, G2 तस्य (for तत्र). B3 (marg as in text) Cpp बुद्धि°; G2 बुद्धि (for बुद्धे°) D5 7 समीपस्थं (for शरीरस्थं). ❀ Cn तत्त्वबुद्धे निश्चयात्मि

तत्र बुद्धेः शरीरस्थं मनो नामार्थचिन्तकम् ॥ ९
इन्द्रियाणि जनाः पौरास्तदर्थं तु परा कृतिः ।
तत्र द्वौ दारुणौ दोषौ तमो नाम रजस्तथा ॥ १०
यदर्थमुपजीवन्ति पौराः सहपुरेश्वराः ।
अद्वारेण तमेवार्थं द्वौ दोषावुपजीवतः ॥ ११
तत्र बुद्धिर्हि दुर्धर्षा मनः साधर्म्यमुच्यते ।
पौराश्चापि मनस्त्रस्तास्तेषामपि चला स्थितिः ॥ १२
यदर्थं बुद्धिरध्यास्ते न सोऽर्थः परिपीदति ।
यदर्थं पृथगध्यास्ते मनस्तत्परिपीदति ॥ १३
पृथग्भूतं यदा बुद्ध्या मनो भवति केवलम् ।
तत्रैनं विवृतं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते ॥ १४
तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह संगतम् ।
तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति ॥ १५ C 12.9130 B 12.238(4).14 K 12.260.15

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

काया बुद्धेः स्वामिन्या । ❀ — d) K6 B8 (marg) मानार्थ ; K7 D4.6.9 नानार्थ-, D5 वामार्थ (for नामार्थ-)

10 G1 om 10 (cf. v. l. 9) — a) Dn4 D3 इन्द्रियार्थं (D8 °र्थे-) (for °याणि) K6 B0.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3.6 मन-, K7 Ds1 (also) D4.9 जन (for जनाः). K1.7 D4.6.7.9 पौरस् (for पौरास्). ❀ Cn (reading मनःपौराः) मनसा अमात्येन प्रवर्त्या इति मनःपौरा इत्युच्यन्ते । ❀ — b) Ds1 तदर्थे; M1.6.7 तदर्थास् (for °र्थं). K6 B9 M1.7 पुरा; D6 पुरात् (for परा) K7 D4.9 तदर्था (D9 °र्थो) पुरस्कृतिः, D6.7 °र्थं तु पुरस्कृता ; D8 T G2.3.6 M8 °र्थास्तु पुरोहिता ❀ Ca (reading पुराकृतिः) तदर्थमिन्द्रियार्थं पुरस्य शरीरस्य आ समन्ततोभावेन कृतिः करणं ॥ Cn परा कृतिः महती क्रिया प्रवृत्तिः । ❀ — c) K1 द्वारणो; K7 दारुणो (for °णौ) — d) Da4 जरस्; G2 तमस् (for रजस्)

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 9) — a) K7 D4.7 ये (K7 यं) चार्थम्; B0.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2.3.5.6.8 तदर्थम्; D9 य वार्थम्; T G2.3.6 M1.6-7 Ca (gloss पुरुषार्थं, मोक्ष) यमर्थम् (T1 °र्थं) (for यदर्थम्) — b) K1.2 पौरः; G2 पर (for पौराः) K6 V1 B0.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3.6.8 M1.7 सह पु(D8 प)रेश्वरैः, K7 D6.7 सहपुरःसरौ; D4 °पुरश्वरौ, D9 °पुरश्वरौ (for °पुरेश्वराः) ❀ Ca n पुरेश्वरैः मनोबुद्ध्यहंकारैः । ❀ — c) B1 एवान्व, D4 °र्थे ❀ Ca अद्वारेण चोरवत् । ❀ — d) T G2.3.6 तौ (for द्वौ) K1 D4.7 दोषान्, T2 दोषा (for दोषाव्) K2 D7 जीवितः (for -जीवतः)

12 G1 om up to पौराः (cf. v. l. 9) G2 om 12c–13b. — a) K1.2.4 D8 साधर्मे; K7 °र्मम्; V1 B6 (marg as in text), 7.8 (marg as in text) 9 Da3 D7 Cpp (Cp as in text) सामर्थ्यम्, B0 Dn1 n4 D8 D2.3.5.8 सामान्यम् (for साधर्म्यम्). D8 अश्नुते (for उच्यते) ❀ Ca (reading मनःसाधर्म्यम्) मनसोऽपि साधर्म्यं बुद्धिसादृश्यं रजस्तमोनभिभवनीयत्वमुच्यते ॥ Cn (reading मनःसामान्यम्) दुर्धर्षापि दोषकलुषितेन मनसा सह समानत्वं भजते । ❀ — c) K1 (also as in text) तत्र; K4 त्रासास्, B6-9 -स्तंभास्; D8 T G1.3.6 -तृतास् (for -त्रस्तास्) — d) K1 B9 Da4 Ca अपि-, K6 अधि- (for अपि) D8 दृढा, G1 स्थित (for स्थितिः).

13 G2 om 13ab (cf. v l. 12) — a) K7 समर्थं, D5 D4.6.9 T1 G1.3.6 M1.6-7 यमर्थं (for यदर्थं) B8 (marg) पृथग् (for बुद्धिर्) — b) K4.6 B0.6.7.8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2.3.8 सोनर्थं ; B9 मनसत् (for न सोऽर्थः) K6.7 B0 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 M1.6-7 परिसीदति (for °पीदति) T G1.3.6 सोर्थं परिविपीदति. — After 13ab, T G1.3.6 M1.6-7 ins

696* पौरमत्रविपुक्ताया सोऽर्थं ससीदति क्रमात् ।

[M1 पौरमत्रि- (for °मत्र-) T2 पौरमत्रिवियुक्तोय (for the prior half)]

— Ś1 K1.2.4.7 B8.9 Da3 a4 D4-7.9 om (hapl) 13cd — c) T G1.3.6 M6.7 यमर्थम् (for यदर्थम्) V1 D8 बुद्धिर् (for पृथग्). — d) V1 न सोर्थं (for मनस्तत्) K6 B0 Dn1.n4 D5 D2.8 M1.6-7 परिसीदति (for °पीदति).

14 a) K6.7 B0.6.9 D6.7 T1 G1.3.6 यथा, B7 Da3 Dn1 n4 D8 D2.3.8 मनो (for यदा) — c) G1 अत्र (for तत्र) Ś1 K1.2 V1 [ए]क, K7 B8 (marg as in text) D4.9 [ए]व; D5-7 [ए]व, M8 [ए]वद् (for [ए]न). K4.6 V1 B0.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2.3.8 Ca

२४७

C 12. 9131
B. 12. 236(b). 1
K. 12 261 1

भीष्म उवाच ।

भूतानां गुणसंख्यानं भूयः पुत्र निशामय ।
द्वैपायनमुखाद्भ्रष्टं श्लाघया परयानघ ॥ १
दीप्तानलनिभः प्राह भगवान्धूम्रवर्चसे ।
ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्र निदर्शनम् ॥ २
भूमेः स्थैर्यं पृथुत्वं च काठिन्यं प्रसवात्मता ।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः ॥ ३
अपां शैत्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ।

Cpp विघ्रत ; D8 T G1-3 6 विकृतं (for विघ्रत) ❀ Cn पुनम् आत्मानम् । विघ्रत प्रतिबिम्बरूपेण स्थापितम् । ❀ —d) K7 B7 Ds2 D4 6. 9 तिष्ठति (for तिष्ठते).

15 a) K4 उन्मन· (for तन्मन·) K2 साध्य, K7 सत्य (for सख्यं). —b) B8 संगमं (for संगतम्). —c) K1 ते ; T2 तच् (for त). K4 घा (for च). K6 Ds1 जनः (for जनं) B0 D8 D9 पौरो ; G2 भारं (for पौर). —d) Ś1 K1 स (for सं-). K6 प्रयच्छसि (for °च्छति). T2 रजसैन प्रयच्छति

Colophon. —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 B0 6 7 9 Ds3. a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म· —*Adhy name* Ś1 K1 6 7 V1 B0 6-9 Ds2 a4 Dn1 D8 D2-5 7-9 शुकानुप्रश्न· ; K2 4 शुकप्रश्न ; M5-7 शुकानुप्रश्ने काम(M6 °स्य)त्यागोपायकथन· —*Adhy no* (figures, words or both) Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 81 ; Dn4 Ds2 80, D8 76 ; T2 95 ; G2 77 ; M1. 6 7 79 —*Śloka no* Dn1 n4 14 ; D8 17.

247

1 Ś1 K1 2. 4 व्यास (for भीष्म). —a) K4 V1 B0. 6 (marg. as in text) 7-9 Ds3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 परि (for गुण-) K1 G1 3 सख्याना ; K2 सख्यात ; K7 D6 -संस्थान (for सख्यानं). —b) Ś1 K1 2 4 चात्र (for पुत्र). K4 निशामय.. —c) T1 G1 3 6 -मुखोत्सृष्ट, G2 -मुखात्सृष्टं (for °भ्रष्टं). K6 न्नष्टु (for भ्रष्ट) —d) Ś1 K1 2 4 नृप ; Ds4 [अ]नघ ; G3 5 तव (for [अ]नघ). D5 7 श्लक्ष्णा मधुरयानघ ❀ Cs श्लाघया श्रद्धया । ❀

2 a) K4 दीप्तोनल ; K6 दीर्घानिल· (for दीप्तानल-). B8 (marg) सम (for -निभ). —b) K4 D5 7 T1 G1-3 6 धर्म· ; K6 7 V1 B0 6-9 Ds2 Dn1 n4 D8 D2-4. 6 8 9 M7 Cn. p धूम- ; M1. 6 भूरि· (for धूम्र-) T1 G1. 3. 6 वत्सल ; T2 G2 -वर्चस· (for °से). ❀ Cn धूम्रवर्चसे, आत्मज्ञानाभावादनतिनिर्मलतेजसे शुकाय । ❀

—c) Ś1 K1 धृति (for अपि) —d) Ś1 K1. 2 4 तत्र (for पुत्र). D4. 5 7 निशामय (for निदर्शनम्)

3 Before 3, M5 ins व्यासः —a) G2 भूयस्त्वैक्यं (for भूमेः स्थैर्यं). K4 प्रभुत्वं ; K6 7 B0 6-9 Ds3. a4 Dn1 n4 D8 D2. 3 5. 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 Cn गुरुत्वं (for पृथुत्वं). —b) K7 काठिन्य (for °न्य) V1 B0 6 8 9 D8 D2 5 7 प्रसरात्मता, B7 Dn1 n4 D3. 8 Cn °वार्यता ; Ds4 °वात्मना (for °वात्मता). ❀ Ca प्रसवात्मता तृणादिजनकता ॥ Cn (reading प्रसवार्यता): प्रसवो धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता । ❀ —c) D4 पुरुत्वं ; T1 G1. 3 6 भावश्च, T2 M1 5-7 भारश्च (for गुरुत्व) B8 (marg) सक्तश् (for शक्तिश्) G2 यथा भावं च शक्तिश्च ❀ Ca (reading सक्तिश्) सक्तापिण्डीभाव ॥ Cn शक्ति गन्धग्रहणसामर्थ्यम् । ❀ —d) Ś1 K1. 2 Ds3 a4 D6 Ca (gloss अनलदाहादिविलय) सहार· (Ds4 °र-) ; K6 7 T2 G1 M1 5-7 सघात- ; D8 सताप· ; G2 सभूत- (for सघात). Ś1 K1 2 4 7 D4 9 कृति. ; K6 स्मृति ; M7 स्मृति (for धृति·) ❀ Cn स्थापना मनुष्याद्याश्रयत्वम् । धृतिशब्देनात्र भूतान्तरप्रवेशस्यानत्वमुच्यते । ❀

4 a) Ś1 K1 2. 4 7 V1 B8 (marg) D4 9 अद्य (for अपा). K6 B8 सत्वं, B7 सैत्यं, Ds1 G2 शैत्य (for शैत्यं) K1 रसा· ; G2 M7 रस (for रस). —b) K1 -सोम्यते ; T G1-3. 6 -सौम्यते (for सौम्यता) —c) K4 Ds4 Ds1 D2 विस्य(Ds4 °स्प)दनी ; K6 7 B6 7 9 Ds2 Ds2 D4-7. 9 विस्रं(K6 °स्प)दिनी ; V1 B0. 6 (marg) 8 D8 निस्यदिनी ; Dn1 D8 विस्रंदनं, Ds4 विस्रंदिनं, T G1-3 6 M1 5 6 विष्यंदनं, M7 विष्यन्दिन (for विष्यन्दिनी) Dn1. n4 D8 D2 3. 6 8 चापि ; M1 5 6 Cv (gloss भूयस्त्व) भूमा (for चैव) —d) K4 B0. 6-9 Ds3 Dn1 n4 D8 D2. 3 6 8 Cp भौमानां श्रव (K4 Cp स्रव- ; B0 8 [marg] D8 8 श्रय- ; B7 Dn1 Ds1 D2 8 श्रप)ण तथा, K6 भौमानाश्रयण तथा ; K7 D4 9 Ca भौ(D4 भू)मान्यास्र(K7 °श्र)वणानि च ; V1 भूमान्या श्रवणं तथा ; Ds4 भूताना श्रवणं तथा ; D5 7 भौमानां अ*णानि च, T G1 3 6 M7 भूमावा(M7 °मा मा)स्रवण

जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमाप्यास्रवणं तथा ॥ ४
अग्नेर्दुर्धर्षता तेजस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।
शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ॥ ५
वायोरनियमः स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं शैघ्र्यं च मोहश्च चेष्टा कर्मकृता भवः ॥ ६

आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥ ७
अप्रतीघातता चैव भूतत्वं विकृतानि च ।
गुणाः पञ्चाशतं प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभाविताः ॥ ८
चलोपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा । C 12 9139 B. 12 236(5). 9 K 12. 261 9

तथा, G2 भूमा चाश्रवण तथा, M1 6 देहेद्रवा(M6 °द्रवा)-स्रापणं तथा, M5 देहे चास्रवण तथा, C5 सौम्यतास्पन्दन तथा (gloss सौम्यता शान्तिः, विस्पन्दन लालादिकम्)

5 G2 om 5–6 — a) Da1 दुर्धर्षता, D5 7 उर्ध्वं गता K6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–9 ज्योतिस्, T G1 2 6 दीप्तिस् (for तेजस्) — b) K6 शोक°, M1 6 पाक (for पाक°) D6 प्रकाशन ❀ C5 प्रकाशन चक्षुरिन्द्रियम् । ❀ — c) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 शोको, D7 M1 शौच- (for शौच) B5 (marg as in text) 9 M1 रोगो (for रागो) Ś1 K1 2 4 सौक्ष्म्य; K6 7 तैक्ष्ण, B8 स्थैर्य, D5 9 तैक्ष्य (for तैक्ष्ण्य) — d) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 सतत; K7 D9 प्रशमश्च, B8 (marg) प्रशमात्र, D4 6 दशमी, D7 सतत; T1 G1 3 6 दशमश्च (for °म) K3 चोवु-, Da1 a4 चोर्ध्वं-; D4 वर्द्धि- (for चोर्ध्वं-). V1 Dn4 D5 -भाविता, B0 Dn1 D5 6 7 भासिता, D2 8 (marg) -भापिता (for भागिता)

6 G2 om 6 (cf v 1 5) — a) K6 7 B3 7 Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 Cn p अनियम, B9 °यत; T1 G1. 3 6 तिर्यग्गति, T2 M1 5–7 अनियत (T2 M7 °ति) (for °यम) T2 स्पर्शा, M1 स्वर्गो (for स्पर्शो) ❀ Ca अनियम अनुष्णाशीत इत्यर्थः । ❀ — b) K3 वादस्थान, B6 9 D6 वाद स्थानं, D5 नाद (Da3 °द) स्थान; D5 7 वादस्थानं; T1 G1 3 6 पांसुस्थान, M1 6 वासस्थान (for वाद) D6 च स्वत्रता, G6 स्वतन्त्रिता ❀ Cn वादस्थान वागिन्द्रियगोलकानि । ❀ — c) Da4 बाल; Dn4 वक्षं; D4 बले, G1 6 चल (for बल) K1 D4 शैघ्र्यं, K3 4 G1 शैघ्रं, K6 B5–9 शौर्यं; Da4 स्थैर्यं (for शैघ्र्य) G1 om च मोहश्च K6 7 B6–9 Da4 D5 D2 (by corr) 4 6 9 T1 मोक्षश्च, B0 Da3 Dn1. n4 D2 3 (before corr) 7 8 T2 G6 M1 5–7 मोक्ष (for मोहश्च) Da3 om च G3 चल शैघ्र्यविमोक्ष च ❀ Cn (reading मोक्षं) मोक्षो मूत्रादेः । ❀ — d) K7 D1–7. 9 T2 M1. 5–7 कर्मात्मता; T1 G3 6 कर्माश्रया; G1 कर्म तथा (for कर्मकृता) D5 7 भ्रमः; T G1 3 6 M5 तथा; M1 6 तत, M7 मता (for भव) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 कर्म चे(B8 धर्मचे-, D8 कर्म दु)ष्टात्मता भवः (V1 °ता नव, D5 °ना भव) ❀ Cn भवो जन्ममरणे । ❀

7 a) Da3 गुण (for गुणः) — b) K6 व्यापित्वं; G2 व्याप्तिश्च (for व्यापित्व) B5 (marg) G2 तथा (for [अ]पि च) T1 G1 3 6 व्यापिताच्छिद्रि(G1 °च्छादि)तापि च — c) M7 अनाश्रमम् (for °श्रयम्) Ś1 K1 अनालम्बम्, Dn4 सनील च (for अनालम्बम्) ❀ C5 अनालम्बनत्व यथा शरीरे भूतान्तरं भूतान्तरस्यालम्बनं, न तथाकाश । ❀ — d) D5 (marg as in text) अविभाविता; M1 °कारता ❀ Cn अविकारिता द्रव्यान्तरानारम्भकत्वम् ॥ C5 एकस्वरूपता । ❀

8 a) B0 अजाती (for अप्रती) B0 8 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 7 8 T2 घाविता; T1 G1–3 6 -काश(G1 °शि)ता (for -घातता) — b) K1 भूतत्व, T1 श्रोतृत्वं; T2 G2 M5 7 श्रुतत्व; G1 श्रोत्रत्व, G3 6 श्रोत्रत्व- (for भूतत्व). D5 T G1–3 6 M5 7 C5 (gloss आस्यादिद्वाराणि) विवराणि; D4–7 9 वैकृतानि (for विकृ°) ❀ Ca (reading भूतत्वविकृतानि च) भूतद्वारकृत उत्पातः ॥ Cn भूतत्वं श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात् । विकृतानि देहान्तर्गत छिद्राणि । ❀ — c) V1 G5 पचादश, Da4 M6 पचशत, T1 G6 पचाशत (for °शत) Ś1 K1 2 4 7 D4–7 9 गुणा पंचाशदेवो(K7 D4–7 9 °विस्यु)क्ता ❀ Cn. p: पञ्चाशतमित्यार्षम् । ❀ — d) V1 B8 (marg as in text) D5–7 M1 भाविनः (for °ताः) T G1–3 6 M7 पचभूतविभाविता (G2 °का, M7 °न) ❀ Cn पञ्चभूतात्मभाविताः, पञ्चाना भूतानामात्मा, प्रातिस्विक स्वरूप, तत्र लक्षिता । ❀

9 a) K1. 4 Da4 G2 M7 चलोपपत्ति, K6 B0 6 (marg as in text) 7–9 Da3 Dn4 D2 3 5–8 चलोपपत्तिर्, Dn1 Cn (gloss ऊहापोहकौशलम्) धैर्यो (for चलो°) Da3 युक्तिश्च; Da1 युक्तश्च, Cn (gloss स्मरणम्) व्यक्तिश्च (as in text) ❀ Ca चला चलनम्, उपपत्तिः युक्तिः, व्यक्तिः ज्ञानकारणत्वम् ॥ Cp चलशब्दश्चलत्वे, उपपत्तिर्युक्तिः निश्चययोग्यता, व्यक्तिः पदार्थज्ञानम् । ❀ — b) K1. 2 विमर्श; D14 D6 विसर्गं (for °र्गः) B7 क्षमः;

C 12. 9139 B. 12. 246(?). 9 K 12. 251 9 सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ ९

इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः समाधिता ।
संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धौ पञ्चेह ये गुणाः ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चेन्द्रिया गुणाः ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सूक्ष्मज्ञानं पितामह ॥ ११

भीष्म उवाच ।

आहुः षष्टिं भूतगुणान्वै
भूतविशिष्टा नित्यविपक्ताः ।
भूतविपक्ताश्चाक्षरसृष्टाः
पुत्र न नित्यं तदिह वदन्ति ॥ १२

तत्पुत्र चिन्ताकलितं यदुक्त-

Da4 क्षमा, M7 समा (for क्षमा). ❀ Ca.p विसर्ग' न्यास' (Cp त्याग') अनपेक्षितस्य, कल्पना नामजात्यादि, क्षमा क्रोधादिशमनम् (Cp सहनम्) ॥ Cn विसर्ग. विपरीत. सर्गो भ्रान्ति, कल्पना मनोरथवृत्तिः । ❀ — c) K1.2 M1 सदसश्; G2 यदा सच् (for सदसच्) K1 2 4 6.7 B6 D8.5.7 चाशुभा, B8 (marg as in text) चाशुता, Da4 चाशुताश्, D8 चाशुभश्; D6 चातता Ś1 K1 2 4 भावा (for चैव). T1 G1-3.6 सदसत्त (G1 'त्ता)जुता चैव; M5 7 'त्ताशुता चैव ❀ Ca सत् प्रकाशकत्वात् भासनं, असदप्रकाशकत्वादभासनम् ॥ Cn सत् वैराग्यादि, असत् रागद्वेषादि, आशुता अस्थिरत्वम् । ❀ — d) D6 च (for वै).

10 Before 10, Ś1 K1 2 4 V1 ins युधिष्ठिर उवाच B9 om (hapl.) 10a–11b — a) K2 इष्टानिष्टा-; G1 'नीष्ट (for 'निष्ट). K4 विकल्पाश्, B6 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cn (gloss नाश', निद्रारूपा वृत्ति) -विपाचिश् (for -विकल्पश्) — b) K1 व्यवसाया; K7 V1 Da4 'साय-; G2 'सायी (for 'साय') K7 D4 समाधिना; Da4 M1 7 'धिता', Dn4 समन्विता (for समाधिता). — Before 10cd, M1.6.7 ins युधिष्ठिर'. — c) K1 सश्रय, D6 G1-3 6 M7 सशय, T2 'य (for 'य) — d) K4 वधौ; D6 T1 G3 6 बुद्धे', G2 बुद्धे (for बुद्धौ) K7 D4.6.9 वै (for ये) K6 V1 B0 6-8 Da3.a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5.7.8 बुद्धे' पच गुणा न्विदु' (V1 'श्च ये); G1 बुद्धे. पंचभये गुणा (sic)

11 B9 om 11ab (of v l 10) K7 D4 9 T1 G1-3 6 om 11 Ś1 K1 2.4 T2 om (hapl) 11ab — For 11ab, M1 5-7 subst.

697* एतेभ्य एते निर्वृत्ता स्वगुणात्मनोपि वा ।
[M7 स्युर् (for स-)]

— c) B8 (marg) एतन्ममाचक्ष्व पर; T2 'से सर्वमा' ख्यातं. — d) Da4 पितामह, T2 मयानघ. D6 सूक्ष्म शांतिपितामहः (sic)

12 K7 D4.9 T G1-3 6 om the ref. — a) K7 D4 9 चतु (for आहु') D4 9 पष्टि; G1 सृष्टिं (for षष्टिं) K6 B0 6 (marg as in text) 7.8 (marg as in text) 9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 5.7 8 Cn p बुद्धि, C8 भूत (as in text) D4 -गणान्; G1 -गुणा (for गुणान्) G1 lacuna, G2 च (for वै) ❀ Ca भूतानां पञ्चाशत्, मनसो नव, बुद्धेरेकोऽध्यवसाय एवेति षष्टिरेव गुणा ॥ Cn (reading बुद्धिगुणान्वै) पञ्च भूतान्यपि बुद्धेरेव गुणा, पूर्वे च पञ्चपञ्चाशदिति षष्टिं बुद्धि गुणानाहु' । ❀ — b) Da4 विशिक्ता, M1 6 7 Cp -विपक्ता (for -विशिष्टा) Ś1 K1 -विपिक्ता; K2 lacuna (for विपक्ता) K7 D4 8 7 9 नित्य(D7 'त्यं)विपक्ता भूतविषि(D7 'सृ)ष्टा'; D8 T G1 3 6 M5 भूतविपक्ता' (G1 'वि*त्ता) प्रकृतिविसृष्टा; G2 'विपक्ता' प्रीतिविशिष्टा ❀ C8 नित्यविपक्ता' यावद्द्रव्यभाविन' । ❀ — c) K2 lacuna, B0 भूति-, D6 भूतिर्; T G1-3 6 M5 नित्य; M1.6 सूक्त; M7 सूक्ष्म (for भूत) K6 -विभक्ताश्; K7 Da4 D4 5 7 9 -विभूताश्; V1 B0.6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Cn विभूती(D8 D6 'ति)श्; T1 G1 3 6 -विमुक्ताश् (for विपक्ताश्). K6 7 B0 D4-7.9 Cp (gloss अक्षरस्या तस्य कारणत्वात्) चाक्षरसंस्था; T1 चाक्षविसृष्टा, G1 M6 चाक्षरवि(M6 'नि)सृष्टा (M6 'ष्ट'), M1 चाक्षरसृष्टि (for 'सृष्टा) ❀ Ca. भूतविपक्ता' सदा सबद्धा' । चकारान्मनोबुद्ध्योरपि एते सर्वे अक्षरेण ईश्वरेण सृष्टा ॥ Cn (reading भूतविभूतीर्) भूतानि पञ्च तद्विभूतयश्च मनोबुद्धिभ्यां सह उक्ता एकषष्टिरित्येकसप्तति पदार्था नक्षरेण ब्रह्मणा प्रशासित्रा, सृष्टान्वदन्ति । ❀ — d) D7 पुनर्नित्यं; T G1-3 6 M5 सर्वमनित्य (for पुत्र न नित्य) Ś1 K1 2 तदपि, D7 G3 तदिद (for तदिह) K7 D4 9 भवति; Da4 वदित, D2 वहति (for वदन्ति) ❀ Ca न नित्यम्, तेषां प्रलये मोक्षे च विलयात् । ❀

13 a) K6 G1 यत् (for तत्) G2 3 om. चिन्ता K6 B0 6 7.8 (marg as in text) 9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 Ca (v l) Cn -कलिल, T G1 3 6 M1 लयन; G2 पालनं, M1.6 कलय (for कलितं) B6 7 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3.8 M6 सदुक्तम् (for यदु'). ❀ Cn चिन्ताकलिलम्, विचारतो दुष्टम् ॥ Cp: चिन्ता

मनागतं वै तव संप्रतीह । भूतप्रभावाद्भव शान्तबुद्धिः ॥ १३
भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

२४८

युधिष्ठिर उवाच ।
य इमे पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले ।
पृतनामध्य एते हि गतसत्त्वा महाबलाः ॥ १
एकैकशो भीमबला नागायुतबलास्तथा ।
एते हि निहताः संख्ये तुल्यतेजोबलैर्नरैः ॥ २
नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे पुरा ।
विक्रमेणोपसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः ॥ ३
अथ चेमे महाप्राज्ञ शेरते हि गतासवः । C. 12. 9147 B. 12. 237(6). 4 K 12. 262. 4

कलित चिन्तनीयम् । ❀ — ᵇ) K₂ अनागा; D₈ आनागत; T G₁₋₃ ₆ M₅ मनोगत (for अनागत) B₅ (marg as in text) ते तत्र; B₉ स वै तव, T G₁, ₃ ₆ M₁, ₅₋₇ तेन च (for वै तव) K₁ D₄ ₆ ₉ साप्रत च (for संप्रतीह) ❀ Cn अनागतम्, अनागम वेदविरुद्धम् अन्यै र्वादिभिरुक्तम् ॥ Cv अनागतम्, केनाप्यज्ञातम् । ❀ — ᶜ) Ś₁ K₁ भूतार्थतत्त्वेव; B₅ Ca °तस्त्वं, D₅ ₇ Ca (v l) °त्मत्व(Ca °त)त्त्वं, T₁ G₃ ₅ ₆ °र्थसत्त्व (for °तत्त्व). G₂ तदावाप्य (for तद°). T₁ G₁ सत्त्व (for सर्वं) K₂ भूतार्थतत्त्वेव तव त्यापि सर्वं; K₇ °तत्त्वज्ञमवाप्य सर्वं, V₁ B₅ (marg as in text) D₄, ₉ °तत्त्वत्त्वमवाप्य सर्वं — ᵈ) T G₁, ₃ ₆ प्रवाहाद्; G₂ -प्रवाह (for -प्रभावाद्). G₃ तव (for भव) K₁ D₃ शाति (for शान्त-) ❀ Cn भूतप्रभावात् माहैश्वर्यात् । ❀

Colophon. — *Sub-parvan* Ś₁ K₁ ₂ ₄ ₆, ₇ V₁ B₀ ₆ ₇ ₉ Da₃ a₄ Dn₁, n₄ D₅ D₂₋₉ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś₁ K₁, ₂ ₄ ₆ ₇ V₁ B₀ ₆ ₇ Da₄ Dn₁ D₅ D₂₋₅ ₇ ₉ T₁ G₃ ₆ M₁ ₅ ₆ शुकानुप्रश्न (Ś₁ K₄ ₆ B₇ Da₄ Dn₁ °श्ना) समाप्त (Ś₁ K₄ ₆ B₇ Da₄ Dn₁ °प्ता); B₅ ₉ Da₃ D₅ शुकानुप्रश्न; D₆ शुकानुगमन समाप्तं, T₂ व्यासशुकसवाद समाप्त, G₂ M₇ शुकानुप्रश्नं समाप्त, M₅ ₇ (also) शुकानुप्रश्ने भूतगुणाख्यानं. — *Adhy no* (figures, words or both) K₆ D₃ M₁, ₆ ₇ 80, Dn₁ Da₁ D₇ T₁ G₁ ₃ ₆ M₅ 82, Dn₄ Da₂ 81, D₅ 76, T₂ 96, G₂ 78. — *Śloka no* Dn₁ D₅ 13, Dn₄ 12.

248

☞ Adhy. 248–250 from Śāntiparvan seem to have been repeated (*mutatis mutandis*) in the Dronaparvan (B 7 52–54) in all versions except the ŚK They are given as an Appendix passage in the Critical Edition of the Dronaparvan

1 ᵃ) D₃ भूतानां (for पृतना) D₄ -मध्यपते; T G₁₋₃ ₆ M₅ -मध्यगास्ते (for मध्य एते) D₆ ₇ पृतनामध्यपतिता — ᵈ) Da₄ गता; G₂ कृत (for गत). K₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂₋₉ M₁ ₅₋₇ -सत्त्वा (for सत्त्वा) Da₁ महाहवा (for °बला)

2 ᵃ) G₁ भूमिपाला (for भीमबला) — ᵇ) D₄ -बलस् (for -बलास्) — ᶜ) K₇ D₄ ₉ M₇ वि (for हि) Da₄ विगता; Da₁ निहिता; G₂ नियता: (for निहता). T₁ M₁ ₅ ₇ सख्ये, G₁, ₃ M₆ सर्वे (for संख्ये)

3 ᵃ) K₂ तेषां (for नैषां) K₁ T₁ G₁ ₃ ₆ हर्तारं; T₂ G₂ भर्तारं (for हन्तारं) — ᵇ) B₅ (marg) भूतानां, T G₁ प्राणानां (for प्राणिनां). K₆ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁, n₄ D₅ D₂ ₃ ₈ परं (for पुरा) — ᶜ) K₂ विक्रमेन; K₇ D₄, ₆ ₉ पौरुषेण (for विक्रमेण) T G₁₋₃ ₆ [ए]व संपन्नास्, M₁ ₆ [उ]पपन्नास्ते (for °संपन्नास्). — ᵈ) G₁ मदान्विता (for -समन्विता)

4 ᵃ) K₇ च मे, T₂ चैमे (for चेमे) K₂ ₆ ₇ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁, n₄ D₅ D₂₋₉ T G₁ ₃ ₆ M₅ महाप्रा (K₆ B₉ Da₃ a₄ °प्र)ज्ञा, B₅ (marg) °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) — ᵇ) Ś₁ K₁, ₂ ₆ B₅ D₆ ₇ M₁ ₇ तु, K₇ च; B₅ [s]त्र (for हि) Da₄ शेरते गृहतासव (sic) — ᵈ) Ś₁ K₁ ₂ ₄ भवति; Dn₁ D₆ ₇ T वर्तते (for वर्तंति) K₂ B₇ M₁ ₆ ₇ [ए]व, D₅ ₇ हि, T₁ G₁, ₃ ₆ M₅ [ए]व, T₂ च (for [ए]तु) K₁ गतासतु (sic), K₄ ₇ Da₃ D₄ ₆ ₉ M₁ ₆ ₇ गताध्वसु, K₆ °सुपु; B₉ lacuna, Da₁ °त्मसु

C. 12. 8147 B. 12. 257(6) 4 K. 12. 262. 4 मृता इति च शब्दोऽयं वर्तत्येषु गतासुषु ॥ ४

इमे मृता नृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः ।
तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति ॥ ५

कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः ।
हरत्यमरसंकाश तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६

भीष्म उवाच ।

पुरा कृतयुगे तात राजासीदविकम्पकः ।
स शत्रुवशमापन्नः संग्रामे क्षीणवाहनः ॥ ७

तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले ।
स शत्रुभिर्हतः संख्ये सबलः सपदानुगः ॥ ८

स राजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः ।
यदृच्छयाशान्तिपरो ददर्श भुवि नारदम् ॥ ९

स तस्मै सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं जनेश्वरः ।
शत्रुभिर्ग्रहणं संख्ये पुत्रस्य मरणं तथा ॥ १०

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः ।
आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ॥ ११

राजञ्शृणु समाख्यानमद्येदं बहुविस्तरम् ।
यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयापि वसुधाधिप ॥ १२

प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः ।
अतीव वृद्धा बहुला नामृष्यत पुनः प्रजाः ॥ १३

(for °सुषु) Da4 corrupt.

5 a) M5 हृता (for मृता). — b) K7 प्रयासा, Da4 D4 9 प्रायसो — c) K2 सशवो (for °यो) — d) M1 6 संज्ञो (for संज्ञा) D8 मृताय वे (for मृता इति)

6 Da2 reads 6 on marg — a) B8 कश्च; T G1-3 6 M7 क स (for कस्य) — b) Ś1 K1 2 4 V1 इति; T G1, 3 6 M5 इमा (for इह) K1 2 4 प्रभो (for प्रजा) — c) T1 G1-3 6 अमृत- (for अमर-). K1 2 Da1 सकाशं, T G1-3 6 M7 -सकाशस् (for °श) — d) K7 D4 9 ततो (for तन्मे). Da4 पितामह

7 a) D4 9 युगे कृते (for कृतयुगे) — b) Dn1 ह्यासीद् (for [आ]सीद्) K1 अविकपका, K4 °कल्पक; K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 M1 6 Ca अनुकपक (B0 6 [marg] 8 9 Da4 Dn1 D8 D5 7 °न), K7 D4 6 9 अविक्रपन (for °कम्पक) T G1-3 6 M5 7 राजा ह्या(T2 आ)सीदकपन. — c) Da1 आपन्ना

8 a) K4 हरेर् (for हरिर्) — b) K1 वल Da4 नारायणसतो रणे — c) Da1 om स G1 2 M1 6 सचे; M5 7 सखे (for सख्ये) V1 D4 5 7 स शत्रुनिहत सख्ये — d) Ś1 K1, 2 4 सबल सहवाहन

9 b) T2 पुत्र (for पुत्र) K1 समन्विता, K7 D4 6 9 -समाहत; D7 वशानुग (for -समन्वित) — c) ❀ C8 अशान्तिपर इति पदम् । ❀ — d) T1 G1 3 6 ददशो (for ददर्श) D5 मुनि (for भुवि)

10 a) K6 B0, 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n1 D8 D2 3 3 तस्मै स (by transp), G2 स तस्मिन् G1 आदिष्ट, M1 7 आचष्टे (for °ष्ट) — b) G2 3 6 जनेश्वर — c) Da4 हरण (for °ग्रहणं). G2 M1, 6 सचे, M5, 7 संखे (for संख्ये)

11 a) T1 G1 3, 6 ततस्, G3 स तु (for तस्य). — b) K7 D4 9 [ऽ]स्य, M5 स (for ऽथ). Dn4 परे धन; D5 महातपा; G2 तपोधना — c) M1 6 एतम् (for इदम्) T1 G1-3 6 M1, 6 7 आचष्टे (for °ष्ट). — d) T1 G1 3 6 -शोकहरं (T1 °रं), T2 लोकापहं; G2 -शोकनतस् (for -शोकापह). K7 D4, 9 T G1-3, 6 तथा (for तदा)

12 Before 12, Ś1 K1, 2 4 6 V1 B0, 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 ins नारद उवाच — a) K2 4 V1 transp राजन् and शृणु. Ś1 K1 B9 ममाख्यानम्; V1 T G1-3 6 M1 5-7 महाख्यान (for समा°). — b) Ś1 K1, 2 4 अथेह, K6 अथैवं, B9 T G1-3 6 ममेद; D5 7 अयेद (for अद्येदं) — d) Ś1 K1, 2 4 च, K6 B8 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 [इ]द; Da4 हि (for [अ]पि) G1 मया चैव सुराधिप

13 a) K7 प्रजा K6 B6, 7 9 Da3 a4 दृष्ट्वा, K7 सृष्टा (for सृष्ट्वा) K7 महातेजा. — b) K7 G1 प्रजा सर्गे; G2 पूर्वसर्गे (for प्रजा°) K1 D9 पितामह. — c) Da3, a4 अतिप्र- (for अतीव) Da2 वृद्धि; D5 7 वृद्ध्या (for वृद्धा) Ś1 K1 2 बहला, T G3 6 बहुला (for °ला). G2 अभिवृद्धाश्च बहुला — d) K1 न मृष्यत, D5 7 नामृष्यत T2 M5 तत (for पुन) B8 पुन (for प्रजा) T1 G1 3 6 न मृताश्च तत पुन, G2 नामून्मृत्युस्तत प्रजा

न ह्यन्तरमभूत्किंचित्क्वचिज्जन्तुभिरच्युत ।
निरुच्छ्वासमिवोन्नद्धं त्रैलोक्यमभवन्नृप ॥ १४
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूपते ।
चिन्तयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतुकारणम् ॥ १५
तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ।
तेन सर्वा दिशो राजन्ददाह स पितामहः ॥ १६
ततो दिवं भुवं खं च जगच्च सचराचरम् ।
ददाह पावको राजन्भगवत्कोपसंभवः ॥ १७
तत्रादह्यन्त भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
महता कोपवेगेन कुपिते प्रपितामहे ॥ १८
ततो हरिजटः स्थाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः ।
जगाद शरणं देवो ब्रह्माणं परवीरहा ॥ १९
तस्मिन्नभिगते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया ।
अब्रवीद्वरदो देवो ज्वलन्निव तदा शिवम् ॥ २०
करवाण्यद्य कं कामं वरार्होऽसि मतो मम ।
कर्ता ह्यस्मि प्रियं शंभो तव यद्धृदि वर्तते ॥ २१ C 12 9164 B 12.257[6].21 K 12 262 21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

14 [a]) G2 न ह्यतरमगमन्द्भूमि (hypermetric) —[b]) Dn1 किंचिज् (for क्वचिज्) K7 Da3 D5 7 9 T2 M1, 5 6 अच्युत (Da3 °त°), V1 B7 Ds1 D8 अच्युत° Da4 क्वचिर्जंतुरभिच्युत°, G2 पूर्वा प्राणिभिरच्युत —[c]) B7 8 (marg) इवोत्पन्नं, G2 °न्मन्नं (sic) (for °न्नद्ध) —[d]) Ds1 त्रैलोकाम् (for °क्यम्) B7 तदा (for नृप)

15 [a]) G1 3 6 कस्य (for तस्य) Da4 समुत्पन्ना°, D8 °न्नद्वा —[b]) K7 D4 6 9 मानद (for भूपते) Ś1 K1, 2 4 संहारायापि भूपते (K4 °भिभूतये) —[c]) K1 3 G1 नाध्यगच्छन्, D6 नाधिगच्छत्, M1 6 नाभ्य° (for नाध्य°) K7 D4 6 9 T G1–3 6 M6 स (for च) D5 7 चिंतयन्नाभ्युपागच्छत् —[d]) K7 D4–7 9 हृत (for हेतु-)

16 [a]) G2 रोष (for रोषान्) Da3 a4 महातेजो; D8 °राजन् (for °राज) —[b]) Ś1 K1 2 4 उदतिष्ठत; Da4 उदतिष्ठत° (for °तिष्ठत) B8 (marg as in text) मुखेभ्योभिरजायत —[c]) Da3 दश, G1 सर्वान् (for सर्वा). —[d]) K1 M7 पितामह

17 [a]) B6 9 तदा (for ततो) —[b]) M5 जगत्स ह चराचर —[c]) K7 D4–7 9 अदहत् (for ददाह) —[d]) K1 2 4 7 B0 Dn1 D3 4 9 भगवान्; K6 Da4 Ds1 s2 (before corr) D2 6 8 M1 6 7 °वन् (for °वत्-) T1 G1, 3 6 क्रोध- (for -कोप-)

18 [a]) K1 [अ]दहति, Da3 a4 [अ]दह्यत, G1 [अ]दैह्यंत (for [अ]द°) —[b]) K1 ध्रुवानि —[c]) K4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D2–9 M1 6 क्रोध (for कोप-). K1, 2 -वेगेण —[d]) T1 सु (for प्र) G1 कुपितेन पितामह

19 [a]) Da4 मनो (for ततो) K7 D4 9 हरिज्जट°, Da4 °जरा, Dn1 D8 D2 Cn (Cnp as in text) [s] ध्वरजट°; D7 T G1 3 6 M7 हरो जटी, G2 हराजभि (sic), M1 5 6 हरिर्जटी (for हरिजट°) ❀ Cn अध्वर 'ध्वृ हिंसायां' अहिंसैव जटा इव शिरसि धार्यत्वेन मान्या यस्य सोऽध्वरजटो दयालु° ॥ Cs अध्वरा ज्योतिष्टोमादय सप्त, त एव जटा मूर्धस्था केशा यस्य। अनेन यज्ञरूपत्वमुक्त भवति। ❀ —[b]) M1 6 7 देवो (for वेद°) K2 [अ] धन (for [अ]ध्वर) D5 -परि°, D7 -पर (for -पति) Ś1 K1 वेधा धनपति शिव, T G1–3 6 M5 श्मशाननिलय° शिव° —[c]) M1 6 7 देव (for देवो) — K1 om (hapl) 19[d]–20[c] —[d]) K6 ब्राह्मण (for ब्रह्माण) T G1–3 6 M1 5–7 ब्रह्माणं परमेष्ठिनं

20 K1 om. 20[abc] (cf v l 19) —[a]) K2 अभ्यागते, K6 अनिगते; Ds1 अति°, Ds2 आधि°; G2 अतर्हिते (for अभिगते) K6 स्थासौ, K7 स्याणो°, D8 स्थाणुं (for स्थाणौ) —[c]) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5 8 G2 M1 6 7 परमो, B3 (marg) परम (for वरदो) K7 D4 6 9 देव (for देवो) —[d]) D7 हुताशन, G1 सदाशिव (for तदा शिवम्)

21 [a]) Ds1 M1 5 6 किं (for कं) M5 कार्यं (for कामं) M7 करवाणि कृत काम —[b]) K4 Da4 G1 M7 वराहोसि (G1 °स्ति) (for °र्होऽसि) K2 गतो, B9 Da3 a4 मतिर्, T1 G2 6 ततो (for मतो). —[c]) B3 [अ]स्मि च (for ह्यस्मि).

२४९

C. 12. 9165
B. 12. 256. 1
K. 12. 263 1

स्थाणुरुवाच ।
प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमां प्रभो ।
विद्धि सृष्टास्त्वया हीमा मा कुप्यासां पितामह ॥ १
तव तेजोग्निना देव प्रजा दह्यन्ति सर्वशः ।
ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा कुप्यासां जगत्प्रभो ॥ २
प्रजापतिरुवाच ।
न कुप्ये न च मे कामो न भवेरन्प्रजा इति ।
लाघवार्थं धरण्यास्तु ततः संहार इष्यते ॥ ३
इयं हि मां सदा देवी भारार्ता समचोदयत् ।
संहारार्थं महादेव भारेणाप्सु निमज्जति ॥ ४
यदाहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या बहु विचारयन् ।
संहारमासां वृद्धानां ततो मां क्रोध आविशत् ॥ ५
स्थाणुरुवाच ।
संहारान्तं प्रसीदस्व मा क्रुधस्त्रिदशेश्वर ।

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K1, 2, 4, 6, 7 V1 B0, 6, 7, 9 Da3, n4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1, 2, 6 M1, 8 मोक्षधर्म —*Adhy name*: Ś1 K1, 2, 4, 6, 7 V1 B0, 6–9 Da3, n4 Dn1 n4 Ds1 D2–6, 8, 9 मृत्युप्रजापतिसंवाद°, G6 अकंपननारदसंवादे मृत्यूत्पत्तिकथनं; M4 मृत्युप्रजापतिसंवादे प्रजाकोप, M6 मृत्युप्रजापतिसंवादे प्रजापतिकोप; M7 मृत्युप्रजापतिकोप —*Adhy no* (figures, words or both) K6 M1, 6, 7 81, Dn1 T1 G1, 3, 6 M8 83, Dn4 Ds1 82, T2 97, G2 79. —*Śloka no.*: Dn1 n4 D8 21

249

1 [a]) K1 प्रजासर्गा; Da4 °सर्गे (for °सर्ग°) T G1–3 निमित्तां; G6 निमित्तान् (for °त्त) G3 हि (for मे). —[b]) K4 कार्यवर्ताम्; Da4 °मित्राम् (for °वत्ताम्). G2 इह (for इमां) K1 प्रभो, B6 (marg) विभो ❀ Cn p कार्यवत्ताम् अर्थिता(Cp °त्व)म् । ❀ —G1 om. (hapl) 1[c]–2[a]. —[c]) G3 विधिं; M7 विधि (for विद्धि) B8 (marg as in text) D6 सृष्टां (for सृष्टास्). G3 त्रयो (for त्वया). B8 (marg. as in text) D6 M7 हीमां, M1, 6 भीमां (for हीमा) —[d]) K7 D4, 9 कुप्यासां, D7 कुप्यसि, T G3, 8, 6 कुप्यस्व (for कुप्यासां). M8 (inf lin., orig as in text) तत स ह (for पितामह).

2 G1 om 2 (of v 1 1) D8 reads 2 on marg —[a]) M1, 6, 6 भवत्- (for तव) —[b]) D6 दह्यत°; G2 दह्यति, M1, 6 दहति (for दह्यन्ति). Ś1 K1, 2, 4 दह्यंते (K2 °त) सर्वत प्रजा° —[c]) K7 D4–6, 9 G2, 3, 6 तद्; Ds1 M1, 6 तां; D7 T2 त; T1 M7 तान् (for ता) Ś1 K1, 2 T1 कारुण्यान् (for °ण्यं). —[d]) D7 कुप्यसि; T1 कुप्यस्व; G2 कुप्यस्तु; G3, 6 कुप्यस्वं (for कुप्यासां). K1 M7 जगत्प्रभो; V1 B3 (marg) प्रजापते; Da4 D8 जगत्पते (for °प्रभो). T2 मामकुप्यास्त्व जगत्प्रभो.

3 Ś1 K1, 2, 4 M8 ब्रह्मा (for प्रजापतिर्). —[a]) T1 G1–3, 6 [ऽ]हं न (for न च). B3 कामो मे (by transp), G1 lacuna, M1, 6 मे कामान् —[b]) K6, 7 B0, 6, 7, 8 (marg. as in text) 9 Da3, n4 Dn1 n4 D8 D2–6 G3 भवेयु (for भवेरन्) K2 प्रजापति° (for प्रजा इति). —[c]) Ds1 लाघवार्थे.

4 [a]) K2 om हि. G1 हीमां; G3 हि सा. M7 धरा (for सदा) —[b]) K1, 2 भारोता (for भारार्ता) K1 समयोदयत्; Da4 Ds1 °चोदयन्; D2 °नोदयत्. —[d]) K6 भावेन (for भारेण) K4, 6, 7 V1 B0, 6–9 Dn1, n4 D8 D2–9 T1 G2, 6 M8 निमज्जती (for °ज्जति)

5 [a]) D4, 6, 9 G3 यद्यहं; T1 G1, 2, 6 यदह; T2 तदह (for यदाह) G3 च (for न). —[b]) G2 बुद्ध्या बहुमिवाचरन् —[c]) K1, 2 आसं; G1 पूपा (for आसां). —[d]) D6 तात (for ततो). K2 T G1, 6 M1, 6–7 मा (for मां) D2, 7 रोष; G1 क्रोधम्. M6 आविशं (for °शत्).

6 K7 D4, 6, 9 देवदेव (for स्थाणुर्). —[a]) K6, 7 V1 B0, 6–9 Da3, n4 Dn1 n4 D8 D2–9 M1, 6, 7 संहारार्थं (for °रान्तं). T G1–3, 6 M8 संहारार्थं (G2 °र्थे) निवर्तस्व —[b]) Da4 Ds1 M1, 6 क्रुद्धो; D2 क्रोधो; D7 T G1, 3, 6 कुप्यस्व (for क्रुधस्). K6 V1 B0, 6–9 Da3, n4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 5, 8 M1, 6–7 विबुधेश्वर (Da4 °र°) (for त्रिदशे°) —[c]) Da4 D6 G2 प्रजा, G1 प्रजां (for प्रजा°). K1 स्थावरे; T G1, 3, 6 स्थावरांश्; G2 स्थावरा (for °रं) —D7 om. (hapl.) 6[d]–7[a] —[d]) T G1–3, 6 जगत्सांश् (for जङ्गम) K2, 4, 6, 7 B3, 7 D4, 9

मा प्रजाः स्थावरं चैव जङ्गमं च विनीनशः ॥ ६
पल्वलानि च सर्वाणि सर्वं चैव तृणोलपम् ।
स्थावरं जङ्गमं चैव भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ७
तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत्सर्वमुपप्लुतम् ।
प्रसीद भगवन्साधो वर एष वृतो मया ॥ ८
नष्टा न पुनरेष्यन्ति प्रजा ह्येताः कथंचन ।
तस्मान्निवर्त्यतामेतत्तेजः स्वेनैव तेजसा ॥ ९
उपायमन्यं संपश्य प्रजानां हितकाम्यया ।
यथेमे जन्तवः सर्वे निवर्तेरन्परंतप ॥ १०
अभावमभिगच्छेयुरुत्सन्नप्रजनाः प्रजाः ।
अधिदैवनियुक्तोऽसि त्वया लोकेष्विहेश्वर ॥ ११
त्वद्भवं हि जगन्नाथ जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रसाद्य त्वां महादेव याचाम्यावृत्तिजाः प्रजाः ॥ १२

नारद उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं देवः स्थाणोर्नियतवाङ्मनाः ।
तेजस्तत्स्वं निजग्राह पुनरेवान्तरात्मना ॥ १३ C. 12. 9177 B. 12. 285. 13 K. 12. 293. 13

T G1 6 व्यनीनशः, V1 B0 8 9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D7 3 5 8 G5 व्यनीनशत् (Dn1 G3 °न्) (for विनीनशः).

7 D7 om. 7[abc] (cf. v l 6) — [a]) K2 पल्व लाणि — [b]) D5 चैतत् (for चैव) K1 [उ]लपलोलप; K4 तृणोपम; K7 D4 5 9 °लुपं; V1 Dn1 D6 T2 G1 2 °पल; Da4 Dn4 तृणो(Dn4 °णा)लय (for °लपम्) ❀ Cn उलपमपि तृणविशेषः । ❀ — [c]) M6 चेद् (for चैव) — [d]) D5 भूत चैव (for भूतग्रामं) ❀ Cs ग्रामशब्दस्य नपुंसकत्वमार्षम् । ❀

8 [a]) D6 ततस्तद्, M6 अकाले (for तदेतद्) M1 6 भस्मसंभूत (for °साद्भूतं). — [c]) K6 7 Da4 Ds2 D2 7 भगवान् (for °वन्). K7 D5 साधुर्; D4 6 T1 G1-3 6 साधु (for साधो) — [d]) G3 वृत एष वरो मया

9 [a]) K2 एष्यंति — [b]) K7 प्रज्ञा (for प्रजा) Ś1 K1. 2 4 हीमा (for ह्येता) — [c]) K4 6 B0 3 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 3. 8 T1 G1. 2 6 निवर्तयास्, G3 निवृत्य° (for निवर्त्य°) — [d]) Da4 तेन (for तेज°)

10 V1 reads 10-12 on marg — [b]) K4 6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D7 3 8 भूतानां (for प्रजानां) — [c]) K4 7 B0 3 (marg as in text) Dn1. n4 D5 D7-9 ययामी (for यथेमे) — [d]) K1 निर्वृत्तेरन्, D6 7 म दृश्येत (for निवर्तेरन्) Da4 D5 पितामह (for परंतप) K6 B0 6-9 Dn1 n4 D5 D7 8 न दह्येर (B0 8 both marg as in text) न्पि(Dn4 °त पि)तामह; Da3 Cs निवर्तेरन्पितामह ❀ Ca निवर्तेरन्, जन्ममरणप्रवन्धेन पुनः पुनरावर्तेरन् । दह्येरन् इति पाठश्चिन्त्यः ॥ Cs (reading निवर्तेरन्) युगपत्संहारान्निवर्तेरन् इत्यर्थः । ❀

11 V1 reads 11 on marg — [a]) K7 D4 9 अभावे; B3 प्रभावं (for अभावम्) K3 अधि-; K6 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D5 D7, 8 8 हि न, K7 D4. 6 9 T G1-3 M5 नाधि; V1 D5 7 G6 नाभि, M1. 3 (inf lin) न च, M6 7 न हि (for अभि) — [b]) K4 Dn1. n4 Ds2 D7 8 उच्छिन्न; K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Ds1 D2 4 उच्छन्न, D5-7 M1 उत्पन्न-; G1 उत्सन्न (for °न्न) K1 प्रजा; B3 (marg) नरा (for प्रजा). — After 11[ab], M5 ins

698* पर्यायेणाभ्युपायेन नेया मृत्युवशं सदा ।

M5 cont. T G1 3 6 ins after 11[ab]:

699* पुत्रत्वेनानुसंकल्प्य त्वयाहं तपसाप्यज ।
[M5 तपसा प्रजा (for °साप्यज)]

— D6 G2 om (hapl.) 11[c]-12[d] — [c]) K1 6 Da3 Dn1 n4 D5 D7 8 8 Cn (gloss अहंकाराधिष्ठातृत्वे) Cs (gloss अधिपतित्वे) अधिदैवे, K2 °देव-, K7 V1 B6 Da4 D4 9 T2 G1 3. 6 M5 7 Cp °दैव, B9 °दैवैर् (for °दैव) — [d]) M1 6 7 लोकेषु हि (for °ष्विह). K7 D4 9 [ई]श्वर (for °र) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds2 D2 3 5 7 8 त्वया लोकेश्वरेश्वर (V1 °श ह्रीश्वर, Da4 °श्वरेश्वर; Dn4 °श्वरेति च); Ds1 त्वया लोके सु**र, T G1 3 6 M5 लोकानां हितकारणात्

12 D6 G2 om 12 (cf v l 11) V1 reads 12 on marg — [b]) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 एतत् (for जगत्) — [c]) Ś1 K1 G1 M6 7 त्वा (for त्वां) T G3 6 अहं देव, M1 5 अहो (M5 °हो) देव (for महादेव) ❀ Ca महादेवेति रुद्रेण ब्रह्मसंबोधनम् । ❀ — [d]) G1 वाचामि (for याचामि) V1 आवर्तिताः (for आवृत्तिजाः) K1 6 Da3 a4 Dn4 याम्यान्या(K1. 6 °स्या)वृत्तिजाः प्रजाः ❀ Cn आवृत्तिजाः, आवृत्त्या जाताः । मृत्वा मृत्वा पुनर्जायन्तामित्यर्थः । ❀

13 K7 D4 6, 9 T G1-3 6 M1 5 6 om the ref M7 भीष्म (for नारद). — [a]) B3 M4 तद् (for तु). D9

C. 12 9176 D 12 25(7) 14 K 12 263 14 ततोऽग्निमुपसंगृह्य भगवाँल्लोकपूजितः ।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कल्पयामास वै प्रभुः ॥ १४
उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा ।
प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यः खेभ्यो नारी महात्मनः ॥ १५
कृष्णा रक्ताम्बरधरा रक्तनेत्रतलान्तरा ।
दिव्यकुण्डलसंपन्ना दिव्याभरणभूषिता ॥ १६
सा विनिःसृत्य वै खेभ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशम् ।
ददृशातेऽथ तां कन्यां देवौ विश्वेश्वरावुभौ ॥ १७
तामाहूय तदा देवो लोकानामादिरीश्वरः ।
मृत्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ॥ १८
त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च ।
तस्मात्संहर सर्वास्त्वं प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ १९
अविशेषेण चैव त्वं प्रजाः संहर भामिनि ।
मम त्वं हि नियोगेन श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २०

T2 M7 देव, G2 देव (for देव) — b) G1 स्थाणुर् (for स्थाणोर्) K3 B3 (marg) नियम ; K7 निहत (for नियत) Da3 G2 व्याघ्रन — c) K6 lacuna, B0 6-9 Da3 Dn1, n4 D8 D2 3 8 सं (for स्व) D4 7 तेज स्कन्न निजमाह. — d) Ś1 K1 2 4 सते (for ष्व) K6 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1-3 6 M4 [सं]वरात्मनि, M1 6 7 [सा]त्मनात्मनि (for [अ]न्तरात्मना).

14 a) D7 [s]ग्निस्तूप (for ऽग्निमुप). T G1-3 6 M1 5 6 संहृत्य (for सगृह्य) — b) B3 (marg) T G1-3 6 भावन (for पूजित) — c) K6 अवृत्तिं (for प्र°). ❀ Cn प्रवृत्तिं जन्म, निवृत्तिं मरणम् । अनेन नात्यन्त प्रजानामुच्छेदो नाप्यत्यन्त भूमेर्भार इति दर्शितम् । ❀ — d) D4 7 कल्पयामास वै पुन

15 b) K1, 6 Da3 अग्नि, Da4 असि (for अग्निं) G1 भेषज (for रो°). V1 B0 (marg as in text) T2 M1 5-7 तथा (for तदा) — c) T G1-3, 6 M7 विश्वे शान् (for °भ्य) ❀ Ca विश्वेभ्य खेभ्य सर्वेभ्यो मुख नासिकादिभ्य । ❀ — d) ❀ Cs खेभ्यो नारीत्यनेन कृष्णो मृत्युरभ्योत्तरम् । ❀

16 a) K3 V1 B0 6 7 9 Dn1 n4 D82 D2 3 5 7 8 T1 G1 3 6 M1 6 कृष्ण (for कृष्णा) M1 रक्तापल (for रक्ताम्बर). K6 कृष्णवर्णाम्बरधरा — b) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1, n4 D81 D2 3 8 कृष्ण (for रक्त). Dn1 D7 लताम्बरा, Dn4 तरांतरा, G1 तदा तदा (for तलान्तरा) — c) G2 दीर्घ- (for दिव्य) K6 -कुंडल (for कुण्डल) — d) T1 G1 3, 6 सर्वा भरण (for दिव्या°)

17 a) Ś1 K1 2 4 विनिर्गत्य ; T2 G1 विनिसृ(G1 °र्जि)त्य ; M1 6 7 विनि पत्य (for विनिःसृत्य) B3 (also as in text) T G1-3 6 M1 5-7 खेभ्योस्य, Da4 दैवेभ्यो ; D5 7 विश्वेभ्यो (for वै खेभ्यो) D6 विनिसृत्य सा खेभ्यो (submetric). — b) K7 D4 9 आगता ; D81 आश्रितां, T G1-3 6 M1 6, 7 आश्रयद् (for आश्रिता) — c) K2 3 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-8 M1, 5-7 च तां, T1 G2 6 तथा, T2 [ऽ]थ तां ; G1 तदा (for ऽथ तां). G3 तादृशा ते तथादन्या (sic) — d) Da4 देवौ, G3 देयो (for देवौ) G1 देवौ विश्वेश्वरौ तदा.

18 a) K6 7 आहूय ; D7 T1 G1, 3, 6 आहाय, T2 M1 5-7 आहूयत ; G2 आदाय (for आहूय) D5 सर्वां (for देवो). — b) B3 देवानाम् (for लोका°). K7 D4 6 7 9 लोकानामीश्वरेश्वर ; D8 लोकानापारीश्वरेश्वर (sic), M1 6 लोकानामीश्वर प्रभु — c) Ś1 K1, 2 व्याजहार ; B1 Da4 D2 G6 मृत्योरिति G1 महीपालं — d) D2 तर्हि (for जहि) G3 चेमां (for चेमा). D7 प्रजापति (for प्रजा इति)

19 a) Da4 संसार- (for संहार-) T G1-3, 6 संहा रयुक्ता (G3 °रसाध्या) मे (G3 द्वे) कन्ये — b) D5 वै (for च) G3 चिंतिते रुषितेन च — c) K3 D81 सहार (for संहर) M1 6 सर्वांस् (for सर्वास्). — d) Da4 सर्वज्ञ, D4 7 मूर्खाश्च ; T G1-3, 6 M1 5-7 सजल (T2 °ज) (for सजड)

20 b) K1, 2 Da4 D4 प्रजा (for प्रजा) D81 संहार K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 5 7 8 कामिनि ; V1 B3 (orig) भाविनि (for भामिनि) K7 D6 9 स्वर चा(D6 9 स्वरस्वा)शु शुभानने — d) K3 प्रेय (for श्रेय).

21 a) Ś1 G1 M1 उक्त्वा (for उक्ता) — b) T1 G1-3, 6 कनक- (for कमल) D4 7 लोचना (D7 °नी) (for मालिनी) — d) Ś1 K1, 2 साश्रुपातम्, D2 अश्रु°, T G1-3 6 M7 मात्र° (for साश्रु°) K6 V1 B0, 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 8 च, M5 तु (for हि)

22 a) Ś1 K1 एव ; B3 (marg) प्रति ; T G1-3 6 साथ (for चैव) — b) Ś1 K1 अस्तुणि ; K2 अश्रुनि K3 V1 B0, 6-9 D82 D3-7, 9 T G1-3, 6 M5 जनेश्वर ; M1

एवमुक्ता तु सा देवी मृत्युः कमलमालिनी ।
प्रदध्यौ दुःखिता बाला साश्रुपातमतीव हि ॥ २१

पाणिभ्यां चैव जग्राह तान्यश्रूणि जनेश्वरः ।
मानवानां हितार्थाय ययाचे पुनरेव च ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

नारद उवाच ।

विनीय दुःखमबला सा त्वतीवायतेक्षणा ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेवावर्जिता तदा ॥ १
त्वया सृष्टा कथं नारी मादृशी वदतां वर ।
रौद्रकर्माभिजायेत सर्वप्राणिभयंकरी ॥ २
बिभेम्यहमधर्मस्य धर्म्यमादिश कर्म मे ।
त्वं मां भीतामवेक्षस्व शिवेनेश्वर चक्षुषा ॥ ३
बालान्वृद्धान्वयःस्थांश्च न हरेयमनागसः ।
प्राणिनः प्राणिनामीश नमस्तेऽभिप्रसीद मे ॥ ४
प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्च भ्रातॄन्मातॄः पितॄनपि ।
अपध्यास्यन्ति यद्देव मृतांस्तेषां बिभेम्यहम् ॥ ५
कृपणाश्रुपरिक्लेदो दहेन्मां शाश्वतीः समाः । C 12 9192 B 12.259(?) 6 K 12 264.6

---

c 7 महेश्वर (for जनेश्वर) ❀ Cn मृत्योरश्रुपाते युगपत्सर्वभूतक्षयो मा भूदिति भाव । ❀ —d) K7 B8 D4–7 8 हि; V1 B0 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 8 M1 6 7 ह; T G1–2, 6 M5 सा (for च).

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn4 D8 D2–5 7–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1, 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2–9 M5 मृत्युप्रजापतिसंवाद; M6 कोपप्रशमनं, M7 प्रजापतिकोपप्रशमन —*Adhy no* (figures, words or both) K6 D8 M1, 6 7 82, Dn1 D7 T1 G1, 3 6 M5 84, Dn4 D83 83, D8 76, T2 98, G2 80 —*Śloka no* Dn1, n4 22, D8 21

250

1 K6 7 B8 7 8 (marg as in text) Da3 a4 D4–7 9 T G1–3 6 M1 5–7 भीष्म (for नारद) —a) K6 विनिय; G2 द्वितीय (for विनीय) ❀ Cn विनीय प्रमार्ज्य । ❀ —b) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 सात्मनैव, K7 D4 6 9 सात्विता च (for सा त्वतीव) —d) Da4 जलेव, Dn1 तमेव (for लतेव) T2 G2 तया (for तदा) ❀ Ca आवर्जिता प्रणता ॥ Cn ऋजुभूता ॥ Cp भूमौ पतिता । ❀

2 Before 2, G2 ins कन्या —Da4 om 2cd. —c) V1 T2 M7 रौद्र (for रौद्र॰) Da3 रौद्रकर्माणि जातैव; D5 7 रौद्रं कर्म करिष्यामि —d) Ś1 K1 2 4 V1 B6 (marg as in text) 7 T2 G3 भयंकर, M7 ॰भयंकर (for ॰करी)

3 a) K1 Da4 बिभेसि (for ॰मि) —b) K6 V1 B0 Dn1 n4 D81 D4–7 T1 G1 धर्मम् (for धर्म्यम्). G1 आविश (for आदिश) —c) K7 अवेक्ष्यस्व —d) K6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T2 [ई]क्षस्व (for [ई]श्वर) Ś1 K1, 2 4 शिवेन स्वेन कर्मणा

4 a) M7 बालावृद्धान् Da3 a4 Dn1 (marg) वय स्थांश्च (for वयःस्थांश्च) —b) K1 2 अनागम; D8 ॰गत (for ॰गस) —d) K7 मनस्ते (for नमस्ते) K4 6 7 V1 B0 6–9 D83 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1–2, 6 ऽस्तु, M7 हि (for ऽभि) Da4 नमस्तु सुप्रसाद मे

5 a) Da4 विप्रान् (for प्रियान्) D5 7 वयस्यांश्च (for ॰स्यांश्च) —b) V1 D6 M1 6 भ्रातृन्मातृन्, Da4 भ्रातृन्मातृ; T1 G1 3 6 भ्रातृमातृ (for भ्रातॄन्मातॄः) D5 अथ (for अपि) —c) B7 अपि, B8 अभि॰, T G1 3 6 अनु॰; G2 अन (for अप) Ś1 K1 2 T2 ध्यायंति, B9 ॰धास्यति (for ध्यास्यन्ति) K1, 7 B6 (marg) यथैव; K4 V1 B0 7 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2–4 8 9 यथैव, K6 B6 9 Da4 D5 7 यथेषां; T G1–3, 6 M1 5–7 ये (G2 ते) देव (for यद्देव) ❀ Cn, p

C 12 92 B.12 284(cl.6 K.12 254 6 तेभ्योऽहं बलवद्भीता शरणं त्वामुपागता ॥ ६
यमस्य भवने देव यात्यन्ते पापकर्मिणः ।
प्रसादये त्वा वरद प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७
एतमिच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह ।
इच्छेयं त्वत्प्रसादाच्च तपस्तप्तुं सुरेश्वर ॥ ८
पितामह उवाच ।
मृत्यो संकल्पिता मे त्वं प्रजासंहारहेतुना ।
गच्छ संहर सर्वास्त्वं प्रजा मा च विचारय ॥ ९
एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्यथा ।
क्रियतामनवद्याङ्गि यथोक्तं मद्वचोऽनघे ॥ १०
नारद उवाच ।
एवमुक्ता महाबाहो मृत्युः परपुरंजय ।
न व्याजहार तस्थौ च प्रह्वा भगवदुन्मुखी ॥ ११
पुनः पुनरथोक्ता सा गतसत्त्वेव भामिनी ।
तूष्णीमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरेश्वरः ॥ १२
प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मवान् ।
स्मयमानश्च लोकेशो लोकान्सर्वानवैक्षत ॥ १३
निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्यपराजिते ।

अपध्यास्यन्ति शप्स्यन्ते । ❀ — d) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 8 5–8 M1, 5 6 मृतास्; K7 D4 9 स्मृत्वा (for मृतास्) T G1–3 6 M1 5–7 तेभ्यो (for तेषां) K2 विभीमि; M7 विभेमि

6 a) K1 om. from कृपणा up to सुपा (in 6d). Ś1 K2 D4 कृपणास्तु- (D4 °श्रु-), K6 D8 कृपणां (K6 °णा)स्तु (for °णाश्रु-). Ds2 G2 -परिक्लेशो; D6 -परिच्छेदो (for °क्लेशो) — b) Ś1 K1 2 T2 G2 M1 5–7 मा (for मां). K7 Da4 शाश्वती. — c) Da4 हि (for ऽह)

7 a) T2 M7 भवनं (for °ने) D4 देवी (for देव). — b) Ś1 K2 यांत्येते; K4, 6 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds1 D2 3 6 8 M7 पात्यते; K7 D4 9 पीड्यते; D6 यास्येते, D7 पच्यंते, T1 G1 6 M7 (inf lin) यांत्यंते; G3 यांत्यन्ये, G8 योज्यंते (for यात्यन्ते) Ś1 K3 भाव ; K1 भावि , D2 पुण्य (for पाप-) B0 धार्मिण , B6 D7 9 कर्मण; G3 6 कर्मणि; M1, 6 -कारिण (for कर्मिण). — c) T2 G1 2 M6 निवेदये (for प्रसा°) K4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D3 D2–9 त्वां (for त्वा) — d) K2 Da4 प्रभो; K7 D6 9 T G1–3 6 M7 विभो (for प्रभो).

8 a) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 5 7 8 T G1–3, 6 एतद्, K7 D4 6 9 एवम् (for एतम्) T1 G1–3 6 कर्म (for काम) — G2 om 8cd — c) B8 (marg.) इच्छेहं K1 2 प्रसादाश्च; B0 7 8 (marg.) Da3 Dn1 n4 D3 D2 3 5 7 8 °दार्थं (for °दाच्च) — d) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2, 3 8 महेश्वर (Da4 °र) (for सुरे°).

9 Dn1 प्रजापतिर्; G2 M6 ब्रह्मा (for पितामह) — a) M1 5 6 मृत्यु (for मृत्यो) K1 मे त्वां; Da4 D3 मेयं; D2 [अ]सि त्वं (for मे त्वं). — b) Da3, a4 संहर (for -संहार). M1 6 -बुद्धिना (for हेतुना) — For 9ab, D7 T G1–3 6 M7 subst ·

700* त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च ।

— c) T G1–3 6 M7 तस्मात् (for गच्छ) K2 संहार (for संहर) Da4 T1 सर्वांस् — d) K7 D4 6, 9 सा; B0 lacuna, B8 वै; D6 7 मा (for च). T2 विचारणा (for °रय)

10 a) D6 7 एवमेवम्; T G1–3 6 एवमेतद् (by transp.). Da4 T अपश्य (for अवश्य). B3 अवश्यमेतदेव हि — b) Da4 भविता ते तदान्यथा — c) Da4 G1 अनवद्यांगी. — d) B9 यथेदं (for यथोक्त). T G1–3 6 मम च (for मद्वचो) Da4 [ऽ]नघ; D3 [ऽ]नघे (for ऽनघे)

11 MSS om. the ref — a) Ś1 K1, 3 4 उक्ते; M7 उक्त्वा (for उक्ता). — b) K2 -पुरंजव; K4 Da4 °जय; T1 G1 3, 6 °जया (for °जय) — c) G1 तस्थस्व (810) (for तस्थौ च). — d) G2 तया (for प्रह्वा). K6 V1 B3 9 Ds1 प्रह्वाभवदुदङ्मुखी, K7 D4 6 9 Cp (Cpp as in text) प्रह्वाभवदधोमुखी; D6, 7 प्रह्वाभवदवाङ्मुखी

12 a) B8 (marg. as in text) [पु]नोक्ता (for [उ]क्ता सा) M1 6 7 तत पुनस्त्वदेवोक्ता. — b) K6 सत्वे च (for सत्त्वेव). K6 V1 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 D2 3 भाविनी (for भामिनी) — c) M7 आस (for आसीत्). M1 तदा (for ततो) — d) T G1–3, 6 M7 लोकानाम् (for देवा°) D2 देवानामादिरीश्वर, M6 (inf lin. as in text) °मीश्वर प्रभु.

13 a) Ds1 आससाद (for प्रस°) V1 B3 प्रसादमकरोद्ब्रह्मा — b) Dn1 n4 D3 D2 3 8 [आ]त्मनि (for °वान्) T1 G1, 3 6 स्वमेवात्मानमात्मवान्. — d) K4, 7

सा कन्यापजगामास्य समीपादिति नः श्रुतम् ॥ १४
अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा ।
त्वरमाणेव राजेन्द्र मृत्युर्धेनुकमभ्ययात् ॥ १५
सा तत्र परमं देवी तपोऽचरत दुश्चरम् ।
समा ह्येकपदे तस्थौ दश पद्मानि पञ्च च ॥ १६
तां तथा कुर्वतीं तत्र तपः परमदुश्चरम् ।
पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ १७
कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादृत्य सत्वरा ।
तथैवैकपदे तात पुनरन्यानि सप्त सा ॥ १८
तस्थौ पद्मानि षट्चैव पञ्च द्वे चैव मानद ।
भूयः पद्मायुतं तात मृगैः सह चचार सा ॥ १९
पुनर्गत्वा ततो राजन्मौनमातिष्ठदुत्तमम् ।
अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकं च पार्थिव ॥ २०
ततो जगाम सा कन्या कौशिकीं भरतर्षभ ।
तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः ॥ २१
ततो ययौ महाभागा गङ्गां मेरुं च केवलम् ।
तस्थौ दार्विव निश्चेष्टा भूतानां हितकाम्यया ॥ २२
ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः समीजिरे । C 12 9209 S 12 251(a).23 K 12 264 23

मवेक्ष्यत; Da4 मवैक्षत; Dn4 D4 6 G2 M1 जवे-(D6 °पे)क्षत (for अवै°).

14 a) M1 निवृत्ति (for निवृत्त) — c) K6 Bo 6 7 9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 7 8 [अ]थ, K7 M1 6 [उ]प, T G1-3 6 [अ]पि, M8 च (for [अ]प) — d) B6, 9 Da3, a4 D6 7 सकाशाद्; M1 6 7 (inf lin) समीपम् (for °पाद्) T G1-3 6 M1 6 7 श्रुति (for श्रुतम्)

15 a) Ś1 (sup lin. as in text) उपसृत्य (for अप°) G2 [अ]प्रतिसृत्य — b) D8 D2 -संहरणात् (for °रणं) Ś1 K1, 3 4 तत°, K7 D4-7 9 प्रभो (K7 D9 °भो°); Bo 8 T G1 3 6 तथा (for तदा) K6 Bo Da3 a4 प्रजापहरणं तदा — c) Da4 च, G2 [S]पि (for [इ]व) — d) Ś1 K1 3 धेनुवद्, K4 धेनवम्, K7 हेतुकम्; M6 धेनुगम् (for °कम्). K3 4 अत्यगात्, K6 V1 Bo, 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G2 3 6 अभ्यगात्; G1 अप्यगात् (for अभ्ययात्). ❀ Ca 8 धेनुकं धेनुकाश्रमम् ॥ Cn p धेनुकं गोतीर्थे मायान्तर्वर्ति । ❀

16 b) G2 तपश्चरत — c) K7 D4, 6 9 ह्येकपदा, G2 °पदौ (for °पदे) — d) V1 B8 (both marg as in text) चाष्टौ च (for पद्मानि) ❀ Ca पद्म त्रयो दशाङ्क एवैकस्मादशगुणवृद्ध्या । पञ्चदशोऽङ्कः पद्म इत्यपरे । ❀

17 G2 M1, 6-7 om. 17c–18b — a) K1 तं (for तां) K1 7 Da4 कुर्वती K3 तात (for तत्र).

18 G2 M1 6-7 om. 18ab (cf. v l. 17) — b) G6 तदानादृत्य. Ś1 K1 3, 4 तद्वच; K7 D4 9 सत्वत (K7 °ता), D6, 7 तत्परा (for सत्वरा). — c) G2 तदा (for तथा). K7 D4, 6 9 [ए]कपदा (for °पदे). K3 तथैव मपदी तात, D6, 7 तथैवैकपदेनिच्छत् (sic). — d) K1, 3 4 Da1 D6 7 सप्तमा, V1 Dn4 सप्तधा (for सप्त सा)

19 a) V1 B8 (marg) सप्तैव (for षट्चैव). D2 तथोपयानि षट्चैव — b) K1 षट्च (for पञ्च) D4 3 वैव (for चैव) K7 Da4 मानद°. — c) K1 पद्मयुत, K3 पद्माधूतं G2 जात (for तात) — d) T1 G1, 3 (before corr. as in text) 6 इ (for सा). — After 19, K6 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3 6-8 ins.:

701* द्वे चायुते नरश्रेष्ठ वाय्वाहारा महामते ।

[Da4 D7 वा (for च) D5 7 महाराज (for नरश्रेष्ठ) K6 वाय्वहारा, B8 (marg as above) D7 वाय्वाधारा, Da3 °हार (for °हारा). D7 महीपते (for महामते)]

20 a) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 8 एव, T2 गता (for गत्वा). D5 7 महाराज; T G1 3 6 M6 ततो नद्यं (T2 °द्ये), G2 ततोनस्य (for ततो राजन्) — b) K4 उत्तर (for उत्तमम्). — d) Da4 पार्थिव°, D6 °व; M5 सावसत्

21 b) K1 कौशिकी; D7 G1 3 °क; G6 °किं (for °कीं). K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 कौशिकीं (Da4 °कि) नृपसत्तम (Da4 °म°). ❀ Cn कौशिकीं गण्डकीं नदीम् । ❀ — c) Da4 तत्र वा जलजाहारस्. — d) V1 B8 (marg as in text) G3, 6 नियुत; T1 G1 3 नियत (for °म)

22 a) K7 transp ततो and ययौ Da4 D6 G1 महाभाग (D6 °गां) (for °भागा) — b) D7 एकां (for मेरुं). K7 D8 D4 9 केवला — c) K6 दार्विर-; G2 स्त्रैत्र (for दार्विव) — d) K6 V1 Bo, 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2, 3 8 T G1-3, 6 M1, 6-7 प्रजानां (for भूतानां).

C. 12. 9210
B. 12. 259(61).24
K. 12. 264. 24

तत्राकुष्ठेन राजेन्द्र निखर्वमपरं ततः ।
तस्थौ पितामहं चैव तोषयामास यत्नतः ॥ २३
ततस्तामब्रवीत्तत्र लोकानां प्रभवाप्ययः ।
किमिदं वर्तते पुत्रि क्रियतां तद्वचो मम ॥ २४
ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहम् ।
न हरेयं प्रजा देव पुनस्त्वाहं प्रसादये ॥ २५
तामधर्मभयत्रस्तां पुनरेव च याचतीम् ।
तदाब्रवीद्देवदेवो निगृह्येदं वचस्ततः ॥ २६
अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संयच्छेमाः प्रजाः शुभे ।
मया ह्युक्तं मृषा भद्रे भविता नेह किंचन ॥ २७
धर्मः सनातनश्च त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यते ।
अहं च विबुधाश्चैव त्वद्धिते निरताः सदा ॥ २८
इममन्यं च ते कामं ददामि मनसेप्सितम् ।
न त्वा दोषेण यास्यन्ति व्याधिसंपीडिताः प्रजाः ॥ २९
पुरुषेषु च रूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि ।
स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव तृतीयेषु नपुंसकम् ॥ ३०
सैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिरुवाच ह ।
पुनरेव महात्मानं नेति देवेशमव्ययम् ॥ ३१

---

23 K1 om. (hapl.) 23ᵃ–24ᵇ. — ᵇ) Dn4 समाजिरे; D6.7 M1.6 समीयिरे; D8 ससीजिरे; G2 समीहिरे (for °जिरे). — ᵈ) Da4 निचर्षम् (for निखर्वम्). K3 अापर; T1 G1.3.6 अचरत्; T2 G2 परम (for अपर). K7 D4–7.9 पुन, B3 T G1–3.6 M1.6–7 तप° (for तत°). ❀ Ca निखर्वं द्वादशोङ्क । ❀ — ᶠ) K7 D4.9 G1 यत्ततः, D7 सतत° (for यत्नत°).

24 K1 om. 24ᵃᵇ (cf. v. l. 23). — ᵃ) K6 B5.9 Da3.a4 D6.7 राजन् (for तत्र). — ᵇ) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn4 D8 D3.7 Ca (v. l.) लोकानां प्रभवाव्यय° (Da3 D3.7 °वोऽव्यय°); K7 D4.6.9 लोकसंप्रभवाप्यय (K7 °य); T G1–3.6 M1.6–7 लोकाना प्रपितामह (M6 प्रभुरव्यय°). — V1 reads 24ᶜᵈ on marg. — ᶜ) B3 क्रियते; D6.7 वर्तसे (for °ते). Da4 पुत्री, G2 पुत्र; M7 पुत्र (for पुत्रि). Ś1 K1.2 किमेव वर्तसे पुत्रि (K1 °त्र). — ᵈ) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D3.5.6.7.8 T G1–3.6 M1.6–7 क्रियता मम तद्वच.

25 ᶜ) Ś1 K1.2 नाहरेयं (for न ह°). — ᵈ) K6 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D3.5.6.7.8 M1 चाहं (for त्वाहं). Ś1 K1.2.4 प्रसीद मे; T1 प्रसादय (for °दये).

26 ᵃ) K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D3.5.6.7.8 M1.6–7 भयाक्रान्तां, G1 -भयत्रस्ता° (for °त्रस्तां). — ᵇ) K4 V1 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 D8 D3.5 T2 M1.6–7 प्रयाचतीं; K6 प्रधावतीं, Da4 प्रयावती, D2 प्रजावर्ती; D6.7 T1 G1–3.6 प्रजापति° (for च याचतीम्). — ᶜ) Da4 D4 ततो (for तदा). K3 देवदेवं (for °देवो). — ᵈ) Ś1 K1.2 M7 निगृह्यैवं; G1 निगृह्यैनं, M6 न गृह्येदं. K6 V1 B0–9 Da3.a4 D5.7 तदा (for तत). M1 न ह्येद वचनं तव.

27 ᵃ) M1.6.7 यं (for ते). — ᵇ) Da3 सयच्छेम; G1 M6 सा (M6 नि) यच्छेमा°; G2 संयच्छेमां (for °च्छेमा). K3 Da4 प्रजा; D4 प्रजां. D3 इति (for शुभे). — D3 om. 27ᶜ–29ᵈ. — ᶜ) Ś1 K1.2 T G1–3.6 [अ]प्युक्त; B0 युक्त (for ह्युक्त). — ᵈ) G2 न हि (for नेह).

28 D3 om. 28 (cf. v. l. 27). — ᵃ) D6 धर्मश्च शाश्वतश्च त्वाम्. — ᵇ) K1 इवैह (for इहैव). Ś1 K1.2.4 [अ]यं; D6 [आ]शु (for [अ]नु). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 D8 D3.5.7.8 T G1–3.6 M1.6–7 प्रवेक्ष्य(Dn1 °क्ष)ति; Dn4 °क्षते (for °क्ष्यते). — ᶜ) K7 D9 चेमे (for चैव).

29 D3 om. 29 (cf. v. l. 27). — ᵃ) Ś1 K1.2.4 V1 M6 अहम्, B6.9 D6.7 G2 M7 इदम्; D4.6.9 स्वयम् (for इमम्). K4 अन्ये; M7 अन्यच् (for अन्यं). — ᵇ) V1 B0.8 Dn1.n4 D2.8 M7 ददानि (for °मि). G2 मनसीप्सित. — ᶜ) K4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–7.9 G2 त्वा (for त्वा). Ś1 K1 च्यास्यति; K3 दास्यंति (for यास्यन्ति). — ᵈ) D6.7 व्याधिना (for व्याधिस). K7 Da4 -सपीडिता; G1 सापीडिता°. K6 शुभे (for प्रजा°). ❀ Ca (reading व्याधिनिष्पीडिता) व्याधिनिष्पीडिता इति वदन् व्याधेरेव दूषण दास्यन्ति न तवेति ब्रह्मा स्वाभिप्रायमाविश्चकार । ❀

30 ᵃ) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 स्व; B8 (marg.) तु (for च). — ᵇ) K2 Da4 G2 पुरुषस्य (for °षस्त्वं). K4 G2 भविष्यति. — ᶜ) Da4 स्त्रिषु; G1 स्त्रिषु. — ᵈ) K6 B7.9 Da3.a4 T G1–3.6 M1.6–7 तृतीये च; V1 °येन (for °येषु). M1.6 नपुंसके.

31 ᵃ) Ś1 D6 सैवमुक्त्वा (D6 °क्तो); D7 सैव युक्ता (for सैवमुक्ता). — ᵇ) K1 कृताञ्जलिम्; M1.6.7

तामब्रवीत्तदा देवो मृत्यो संहर मानवान् ।
अधर्मस्ते न भविता तथा ध्यास्याम्यहं शुभे ॥ ३२
यानश्रुबिन्दून्पतितानपश्यं
ये पाणिभ्यां धारितास्ते पुरस्तात् ।
ते व्याधयो मानवान्घोररूपाः
प्राप्ते काले पीडयिष्यन्ति मृत्यो ॥ ३३
सर्वेषां त्वं प्राणिनामन्तकाले
कामक्रोधौ सहितौ योजयेथाः ।
एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयो
न चाधर्मं लप्स्यसे तुल्यवृत्तिः ॥ ३४
एवं धर्मं पालयिष्यस्यथोक्तं
न चात्मानं मज्जयिष्यस्यधर्मे ।
तस्मात्कामं रोचयास्यागतं त्वं
संयोज्याथो संहरस्वेह जन्तून् ॥ ३५
सा वै तदा मृत्युसंज्ञापदेशा-
च्छापाद्भीता बाढमित्यब्रवीत्तम् ।
अथो प्राणान्प्राणिनामन्तकाले
कामक्रोधौ प्राप्य निर्मोह्य हन्ति ॥ ३६ C. 12. 9223 B 12. 256[8].37 K 12. 264 38

कृत्वाञ्जलिम् —ᶜ) T3 पुनरेवेदमात्मान

32 ᵃ) G3 तम् (for ताम्) Ś1 K1. 2 M6 ततो (for तदा) —ᵇ) G1 मृत्यो (for मृत्यो) K3 समार, Da1 सहार (for सहर) —ᶜ) K2 अधमस् (for °मस्) —ᵈ) Ś1 K1 Ds2 दास्यामि, V1 B9 D5 7 M7 धास्यामि (for ध्या°) K2 तथा दयामह शुभे — After 32, T G1-3 6 M5 ins

702* त्व हि यत्ता च युक्ता च पूर्वोत्पन्ना च भामिनी ।
अनुशिष्टा च निर्दोषा तस्मात्त्व कुरु मे मतम् ।

[(L 1) T1 om हि T3 G3 6 M5 शक्ता, G2 तज्ज्ञा (for यत्ता) —(L 2) M5 निर्दोषात् (for °षा)]

33 ᵃ) Ś1 K1 2 4 6 अस्त्रु (for अश्रु) Da1 M7 बिंदून् (for बिन्दून्) K6 पतिताम् Ś1 K1 2 4 अपश्य (for °श्यं) —ᵇ) Ś1 K1 2 4 पाणिभ्यां ये (by transp), G2 यत्पाणिभ्या K2 दारितास, K6 धावि°, Da1 मावि° (for धारि) —ᶜ) K1 2 व्यादयो (for व्याधयो) D7 M7 घोररूपान् (for °रूपा) —ᵈ) T1 G1. 6 प्राप्ता°, G8 प्राप्त (for प्राप्ते) K4 6 B0 6 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 Cn. p (gloss मारयिष्यन्ति) कालयिष्यति (for पीड°) D6 मृत्यो

34 ᵃ) D6 lacuna, M5 त्वां (for त्वं) Da1 मतकाल°, T1 G1-8 6 अंतकाले (for अन्त°) —ᵇ) K6 काल (for काम) K1 2 G1 M1 6 7 सहितौ (for स°) K1 2 योजयेया (for येथा) —ᶜ) K1 उपैस्यति, K7 Da1 Dn1 D8 D4 6 9 T1 G3 6 M7 उपेष्यति (for उपै°) T G1-3. 6 अमोघो (for अमेयो) —ᵈ) D4 7 9 वा (for च) D5 धर्मं (for [अ]धर्मं) B9 Da1 लप्स्यते (for °से) Ś1 K1 तुल्यवृत्तिः V1 धर्मं वृत्ति, T1 धर्मतुल्य, G2 तुल्यवृत्तिं, M1 °वृत्त° (for °वृत्ति°)

35 ᵃ) K6 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 एतद्, M1 6 एवैद्, M5 7 एत (for एव) Ś1 K1 4 पालयिष्यन्, K7 D4 9 यतीम्, B9 Da4 G2 पालयिष्य (G2 °ष्य)ति, D6 पालयता (for °यिष्यसि) Ś1 K1 4 7 Da1 D4 6 9 यथोक्त, K6 B0 6 8 (marg as in text) Da3 Dn1 n4 D5 D7 8 5 8 M1 6 अथो त्व, B9 अमेयो, G2 अमोघ (for अथोक्त) —ᵇ) D4 वा (for च) D8 मज्जयिष्यति (for °ष्यसि) —ᶜ) M1 6 7 धर्मं (for काम) K7 D4-7 9 रोपम्, Ds1 रोचये (for रोचय) Ś1 K1 2 स्वागत, K6 [अ]धागतं, T1 G1 3 6 [अ]स्यागता (for गत) Ds1 M5 त्वा, M1 6 त्वा (for त्व) ※ Ca काममसदभिमतम् । अस्यागत य प्रजा सहार° तम् ॥ Cp अस्यागत अयाध्यत्वेन प्राप्तम् । ※ —ᵈ) Ś1 K1 2 4 7 D4-7 9 सत्यज्या (K3 °ज्य)यो, K6 समो हाथो; T G1-3 6 M1 6 सत्य साधो, M5 सा त्व सर्वान्, M7 मा त्व साधो (for सयोज्याथो) The portion from स्वेह up to निषेवितान् (in 12 255 41ᵈ) is lost in Ś1 on missing fol Da4 Ds1 सहरस्वेह, D6 स्वेव, D7 °स्वेह, G2 °स्वेव (for °स्वेह)

36 Ś1 missing (cf v l 35). —ᵃ) M5 तद् (for सा) M6 तया, M7 ततो (for तदा) K1 2 7 D4-7 9 -सज्ञोपदेशात् (K7 D4 6 °न्), T G1-3 6 M7 सज्ञा कृता सा (M7 तु), M5 सज्ञानुशिष्टा (for सज्ञापदेशात्) —ᵇ) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 transp शापात् and भीता K1 वाचम् (for बाढम्) K1 2 4 तु (for तम्) —ᶜ) K7 D4 6 7 9 अथ, T G1-3. 6 M7 तेषा (for अथो) K1 4 प्राणा (for प्राणान्) Da4 om. (hapl) from

C 12. 9124
B 12. 25(0). 36
K 12. 264 39

मृत्योर्ये ते व्याधयश्चाश्रुपाता
मनुष्याणां रुज्यते यैः शरीरम् ।
सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणनान्ते
तस्माच्छोकं मा कृथा बुध्य बुद्ध्या ॥ ३७

सर्वे देवाः प्राणिनां प्राणनान्ते
गत्वा वृत्ताः संनिवृत्तास्तथैव ।
एवं सर्वे मानवाः प्राणनान्ते
गत्वावृत्ता देववद्राजसिंह ॥ ३८

वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः
सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभृतः ।
नानावृत्तिर्देहिनां देहभेदे
तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः ॥ ३९

सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टाः
सर्वे मर्त्या देवसंज्ञाविशिष्टाः ।
तस्मात्पुत्रं मा शुचो राजसिंह
पुत्रः स्वर्गं प्राप्य ते मोदते ह ॥ ४०

एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजाना
प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् ।
तस्याश्चैव व्याधयस्तेऽश्रुपाताः
प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

मन्तकाले up to प्राणिनां (in 37ᶜ) $K_{6.7}$ $B_{6.8}$ (marg) $_{9}$ $D_{4.6.9}$ $M_{1.6.7}$ Cp प्राणनाते, T_{1} $G_{1-3.6}$ मत्यकाले (for अन्त°) M_{6} अयो प्राणान्प्राणनाते —ᵈ) K_{2} प्रापि (for प्राप्य) $D_{5.7}$ निर्मोहयती; T $G_{1-3.6}$ M_{7} नित्य निहति (for निर्मोह्य हन्ति)

37 $Ś_{1}$ missing (cf v 1 35) D_{a4} om up to प्राणिना (of v 1 36) —ᵃ) $K_{6.7}$ V_{1} $B_{0.9}$ D_{n1} $D_{4-7.9}$ T $G_{1.3.6}$ मृत्यो; B_{8} (marg as in text) M_{1} $_{5.6}$ मृत्युर् (for मृत्योर्) K_{2} G_{2} हे ते, $K_{6.7}$ V_{1} $B_{0.6.7.8}$ (marg) $_{9}$ $D_{4-7.9}$ T $G_{1.3.6}$ ह्येते, B_{8} ह्येष; M_{1} $_{5-7}$ ह्येषा (for ये ते) $K_{1.2}$ चास्नुपाता; D_{8} चाश्रुपातान् —ᵇ) D_{7} मानुष्याणा $K_{1.2.4.7}$ B_{7} D_{a3} $D_{4.6.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.6}$ युज्यते, K_{6} B_{9} मुह्यते (for रुज्यते) K_{1} शरीरै —ᶜ) $K_{6.7}$ B_{9} om वै $D_{5.7}$ ते भवति, G_{2} प्राणिनांते (for प्राणनान्ते) — V_{1} B_{9} om (hapl) 37ᵈ–38ᵃ —ᵈ) K_{2} सा (for मा) G_{2} लुब्ध (for बुध्य)

38 $Ś_{1}$ missing (cf v 1 35) V_{1} B_{9} om 38ᵃ (of v 1 37) —ᵃ) K_{7} $D_{4.6.9}$ देवा सर्वे (by transp), G_{1} सर्वे वेदा, Bom ed सर्वे जीवा $D_{6.7}$ प्राणनात (for °नान्ते) ❀ Cn देवा इन्द्रियाणि ॥ Cs देवा आजानदेवा कर्मदेवाश्च । ❀ — $K_{1.2.4}$ om. (hapl) 38ᵇᶜ —ᵇ) M_{7} हित्वा (for गत्वा) K_{7} $D_{4.6.9}$ जाता; G_{1} वृत्ता, $M_{1.6}$ वृद्धा, M_{7} वृद्धान् (for वृत्ता) D_{5} reads from स्तथैव up to वृत्ता (in 38ᵈ) twice — G_{6} om. 38ᶜᵈ —ᶜ) K_{6} $D_{4.6.9}$ मानुषा (for मानवा) D_{3} प्राणिनांते; D_{7} प्राणनात —ᵈ) T_{2} [आ]वृत्तौ (for °वृत्ता) K_{2} जीववद्, T_{1} G_{1-3} देवता (for देववद्) D_{7} राजसिंह°, G_{2} °सिंहा, M_{7} °सिंह (for सिंह).

39 $Ś_{1}$ missing (cf v 1. 35). —ᵃ) $K_{1.4}$ D_{s1} D_{4} M_{7} वायु- (for वायुर्) ❀ Cn वायु पञ्चवृत्ति प्राण । ❀ —ᵇ) $B_{0.6.7}$ D_{a3} D_{n1} $_{n4}$ D_{8} $D_{2.3.8}$ स सर्वेषां (for सर्वेषां च) $K_{1.2.4}$ B_{5} वै; K_{6} B_{9} D_{a4} lacuna, G_{2} न (for च) —ᶜ) K_{1} नानावृत्ति, $K_{2.6}$ T_{2} °धृत्ति-, D_{a3} $_{a4}$ मनोवृत्तिर्, $D_{5.7}$ नानावृत्ते, G_{1} °वृष्टिर्, M_{6} अनावृत्तिर् (for नाना°) —ᵈ) B_{8} निविष्ट, D_{a4} वसिष्ट, D_{s1} विशिष्टा

40 $Ś_{1}$ missing (cf v 1 35) D_{6} om. (hapl) 40ᵃ —ᵇ) D_{a4} देवा मर्त्ये (for मर्त्या देव). —ᶜ) D_{n1} पुत्रे (for पुत्रं) D_{a4} D_{7} राजसिंह° (D_{7} °ह); D_{s1} पुत्र सिंह —ᵈ) $K_{1.2}$ सर्वं, K_{4} सोह; D_{a3} D_{n4} $D_{2.6.8}$ M_{1} सर्गं (for स्वर्गं) D_{6} वै (for ते). $K_{1.2.4}$ मोदतीह, D_{6} मोहते ह, D_{7} मोहदेह (for मोदते ह) B_{0} तु; T $G_{1-3.6}$ हि (for ह)

41 $Ś_{1}$ missing (cf v 1 35) —ᵃ) K_{1} D_{4} एव (for एवं) $K_{1.2.4}$ G_{1} देवसृष्टा (K_{4} °ष्ट°), D_{n1} °सृष्टा; G_{2} प्राप्य सृष्टा (for देवसृष्टा) — $K_{1.2}$ om (hapl) 41ᵇᶜ —ᵇ) K_{6} प्राप्तं (for प्राप्ते). K_{6} $D_{4.6.9}$ $M_{1.5}$ संहरित्री, T_{2} संहरित्रीर् (for संहरन्ती).

२५१

युधिष्ठिर उवाच ।

इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रति विशङ्किताः ।
कोऽयं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
धर्मो न्वयमिहार्थः किममुत्रार्थोऽपि वा भवेत् ।
उभयार्थोऽपि वा धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।
चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणम् ॥ ३
अपि ह्युक्तानि कर्माणि व्यवस्यन्त्युत्तरावरे ।
लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ।
उभयत्र सुखोदर्क इह चैव परत्र च ॥ ४
अलब्ध्वा निपुणं धर्मं पापः पापे प्रसज्जति ।
न च पापकृतः पापान्मुच्यन्ते केचिदापदि ॥ ५
अपापवादी भवति यदा भवति धर्मवित् । C 12.9234 B 12 250[59] 6 K 12.265 6

— c) D5 7 चैवं (for चैव) D3 (marg as in text) ये: D6 7 T G1-3 6 M7 च (for वे) K6 [ऽ]स्रुपात (for ऽश्रुपाता) — D7 om 41d — d) K1 सहरि त्रीह (sic), K2 D6 सहरस्ते (D6 °ते)ह (for °न्तीह).

Colophon Ś1 missing K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2, n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 B6 6-9 Da2 a1 Dn1 n4 D5 D2-9 T G1-2 6 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 V1 B6 6-9 Da1 a1 Dn4 D5 D2 3 8 G1 M1 6-7 मृत्युप्रजापतिसंवादः ; K7 मृत्यूरपत्ति समाप्तः, Dn1 D4-7 9 T1 G2 मृत्युप्रजाप तिसंवाद समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) K6 B7 83, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 85, Dn4 Ds2 84, D8 79, T2 99, G2 81 — *Śloka no* Dn1 42, Dn4 45, D8 32

251

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf v 1 12 250 35)

1 a) Da1 इति वै, G1 य इमे (for इमे वै) G2 मानुषे (for मानवा) K1 2 4 गत, K7 सर्वा, G2 लोके (for सर्वे) — d) Da1 D6 पितामह

2 K4 Ds1 D6 om (hapl) 2, K7 reads the same on marg — a) Da2 धर्मा-, D6 धर्मे (for धर्मो) K1 B6 [ऽ]य यम्, K6 चायम्, K7 Da2 a1 D4 5, 7 9 त्वयम् ; Dn1 n4 D2 3 T G1 3 6 M1 5-7 त्वयम्, G2 इह (for न्वयम्) Da1 इचार्थं, G1 इहार्थं — b) K1 2 म सुत्रार्थो, K7 तु मु ; Da1 अमु-त्रार्था (for °त्रार्थो) V1 यो ; D5 7 हि ; G1 स्मा (for वा) G2 corrupt — c) B7 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5-7 G2 हि (for ऽपि)

3 K2 भीम (for भीष्म) — a) K2 T1 G1 3 6 सदाचारा, Da1 Ds1 °चार (for °चार:) K2 Ds1 वेदस् — b) D1 लक्षणे (for °णम्) K4 त्रिविध लक्षण पर — K1 2 4 B6 G2 om (hapl) 3cd — c) V1 D7 T G1 3 6 M1 5 7 अपि (for इति) ❀ Cs अर्थमर्थशास्त्र दण्डनीत्याख्यम् । ❀ — d) V1 B8 -दर्शन (for लक्षणम्).

4 a) Da1 अपि युक्तानि, D8 D7 T G1-3 6 Cs अपित्यु(G2 °हु)क्तानि, D6 अपीत्यु° (for अपि हु°) K6 B8 (orig) सर्वाणि, B0 9 Da1 Ds1 Ca Cal ed धर्माणि, B3 7 8 (marg) Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 5 6 7 8 धर्म्याणि (for कर्माणि) ❀ Cs (reading अपि-त्युक्तानि) विधिर्वेदः, तदन्यो बुद्धागमोऽविधि:, तेनोक्तानि चैत्यवन्दनादीनि । ❀ — b) K7 V1 B8 D4 6 9 उत्तरा धरे, Ds1 उपरेवरे ; Ds2 उत्तरेवरे, D5 उत्तरावले ; D7 T G1-3 6 M1 5-7 उत्त(G1 °क्त)मूपरे, Ca उत्तरावरे (as in text) K2 व्यवस्युत न नापरे, K6 B6 7 9 Da3 a1 व्यवसन्यु(B7 Da1 °न्मु)क्तमाचरेत् — c) G2 एवाह (for एवेह) — d) K1, 2 D5 7 धर्म' स, K4 7 D1 6 9 M1 6 7 धर्मस (for धर्मस्य) Da1 च सम, G2 नियत (for °म) B8 (marg as in text) स्मृत (for कृत) — e) G2 उभयस्य (for °यत्र) K6 B6 9 शुभोदर्कं, Da3 a1 श्रुतो ; Ds1 सुखोदर्कं (for °दर्क) — f) K6 7 D5-7 लोके (for चैव)

5 a) K1 Ds1 अलब्धा; Dn4 D6 अलुब्ध्वा (D6 °ब्वा) (for अलब्ध्वा) K1 2 निपुणो, B9 नियम; D5 7 विपुल (for निपुण) — b) K4 D6 पापं ; M7 पापे (for पापे) K1 4 6 7 V1 B6 7 8 (orig) 9 Da3 a1 D4-7 9 प्रसज्ज(Da1 D7 °ज्य)ते, B6 8 (marg)

C 12. 9235
B 12. 260(259).7
K. 12. 253 6

धर्मस्य निष्ठा स्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोत्स्यसे ॥ ६
यदाधर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तस्करः ।
रमते निर्हरन्स्तेनः परवित्तमराजके ॥ ७
यदास्य तद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ।
तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ ८
अभीतः शुचिरभ्येति राजद्वारमशङ्कितः ।
न हि दुश्चरितं किंचिदन्तरात्मनि पश्यति ॥ ९
सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
सत्येन विधृतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १०
अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा पृथक्पृथक् ।
अद्रोहमविसंवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ।
ते चेन्मिथोऽधृतिं कुर्युर्विनश्येयुरसंशयम् ॥ ११
न हर्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः ।
मन्यन्ते बलवन्तस्तं दुर्बलैः संप्रवर्तितम् ।

प्रयुज्यते, Dn1 n4 D8 D2 3 8 न युज्यते; M7 प्रसज्यति (for प्रसज्जति) T1 G1 3 6 पाप (G1 °प) पापेषु सज्जति —^{d}) V1 मुच्यते, Dn1 मुच्यंते, G2 मुह्यते (for मुच्यन्ते) Da4 G1 किंचिद् (for के°).

6 ^{b}) Dn4 lacuna for यदा भवति K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 5 7 8 G2 यथा; K7 सदा (for यदा) Da3 D8 धर्मकृत्; G1 कर्मवित्; Cn धर्मकृत् (for धर्मवित्) —^{c}) K6 7 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D2 3 5 8 M6 स्वाचारस्, Da3 a4 आचारस्; M1 सा (for स्वा°) T1 G1-3 6 धर्मनिष्ठ सदाचारस् (G2 °वासस्). ❀ C8 निष्ठा निर्णय । ❀ — K2 om 6^{d}-7^{d} —^{d}) K1 4 स्वम् (for तम्) K1, 4 बोत्स्यसे, K6 7 D4 5 8 9 मोक्ष्यसे, B9 भोत्स्यति; Da4 °ते, Ds1 नोत्सहे, D6 7 मोक्ष्यसे; T G1 3 6 M1 5-7 चावसेत्; Ca (gloss ज्ञास्यसि) भोत्स्यसे (as in text) G2 तमेवाश्रम्यथावसेत् — After 6, T G1-3 6 M5 read 10^{a}-13^{b}

7 K2 om 7 (of v l 6) T G1-3 6 M1 5-7 read 7^{ab} after 8^{ab} —^{a}) K1 Dn1 n4 Da3 D8 यथा (for यदा) D5 7 [अ]धर्मं (for °र्मे) B8 (marg as in text) -समादिष्टो, M7 °विष्ट (for °विष्टो) G2 यथा धर्मंस्वमाविष्टो —^{b}) T2 G2 M5-7 रौद्रं; G1 रौद्रौ; M1 रौद्रो (for धन) K6 गृह्णाति, M6 गृह्णत G2 6 M1 5-7 तस्कर (for °र°) — V1 reads 7^{c}-8^{b} on marg —^{c}) K1 विहरन्, Da4 D5 7 निर्हरस्; T2 M6 [s]-पहरन्; G2 च रहस्, M1 7 हि हरन्; M6 [s]भिभरन् (for निर्हरन्) K1 B0 D5 7 T2 G2 तेन, M5 पाप° (for स्तेन) K6 न च पापकृतस्तेन°, V1 रमते निरभिस्नेह°; T1 G1 3 6 रमते परहस्तेन —^{d}) K1 परिपक्वम्, K6 परिवित्तम्, Da4 परवित्तम् (sic) (for °वित्तम्)

8 V1 reads 8^{ab} on marg —^{a}) B8 यदा च, G1 यथास्या (for यदास्य) K2 तदहति (for तद्धरन्ति) Da4 D8 एते; D5 7 अन्यस्, Ca (gloss बलवत्तरा चोरा.) अन्ये (as in text). —^{b}) T2 G2 तथा (for तदा) T1 G1 3 6 ऋच्छति (for इच्छति) — After 8^{ab}, T G1-3 6 M1 5-7 read 7^{ab} —^{c}) G2 तथा, M1 यदा (for तदा) K7 D4 6 7 9 स्पृहयति (for °यते) —^{d}) D7 ते (for ये) K7 (*sup lin* as in text) रुष्टा°, Da4 दुष्टा (for तुष्टा)

9 ^{a}) Da4 Ds1 T1 G6 M6 7 अमित° (for अभीत). K2 अमीत्य; Da4 अपेति (for अभ्येति) D5 7 अभी-(D7 °भि)त शुभमस्येति —^{c}) T2 तस्य (for न हि)

10 10^{ab} = (var) 3 203 42^{ab} = 8 49 27^{ab} 12 110 4^{ab} T G1-3 6 M5 read 10^{a}-13^{b} after 6 —^{a}) K7 च धन (for वचन) —^{c}) Da4 सत्येव (for सत्येन) B8 विहितं (for विधृत) G2 साधु (for सर्वं) —^{d}) D4 सर्वसत्ये, D5 lacuna, D7 सत्यसर्व (for सर्वं सत्ये)

11 For the sequence in T G1-3 6 M5, of v l 10 —^{a}) V1 अति- (for अपि) Da4 पाप° कृता; Ds1 पापकृतौ, D6 °कृता, G2 चारकृता; Ca पापकृता° (for पापकृतो) K4 रात्रा° (sic) (for रौद्रा°) —^{b}) K7 D4 6 9 ज्ञात्वा (for कृत्वा) K1 2 7 B8 (marg) D4, 6 9 T2 G1 M1 5-7 मिथ° कृतं, V1 T1 G6 6 मिथ° पृथक्, G2 मित° कृत (for पृथक्पृथक्) Da3 a4 सत्येन समय तदा —^{c}) V1 इव, B7 Dn1 T G1 2 6 M7 अपि (for अवि) —^{d}) D4 6 9 M1 6 तदाश्रयात् (for °श्रया°) —^{e}) B9 केचिन्; D5 7 ते च, T1 G1 2 6 तेपि (for ते चेन्) K6 B0 Ds1 T2 M1, 5-7 मिथ्या धृतिं (K6 °ति°), K7 D4 9 मिथ्याकृत; T1 G1-3 6 मिथ्या विधिं (for मिथोऽधृतिं) ❀ Cn अधृतिं समयत्यागम्। ❀ —^{f}) K2 असशिव, B8 न सशय°, Da4 नसशयं

12 For the sequence in T G1-3 6 M5, of v l 10 —^{a}) K2 हतव्य, M6 भर्तव्य (for ह°) —^{b}) K7 D4 6 9 एष (for इति). T G1-3 6 M5 इति धर्म विदो विदु . —^{c}) K7 सत्य ते; Da4 D2 मन्यते (for

यदा नियतिदौर्बल्यमथैषामेव रोचते ॥ १२
न ह्यत्यन्तं बलयुता भवन्ति सुखिनोऽपि वा ।
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथंचन ॥ १३
असाधुभ्योऽस्य न भयं न चोरेभ्यो न राजतः ।
न किंचित्कस्यचित्कुर्वन्निर्भयः शुचिरावसेत् ॥ १४
सर्वतः शङ्कते स्तेनो मृगो ग्राममिवेयिवान् ।
बहुधाचरितं पापमन्यत्रैवानुपश्यति ॥ १५
मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः सदा ।
न हि दुश्चरितं किंचिदात्मनोऽन्येषु पश्यति ॥ १६
दातव्यमित्ययं धर्म उक्तो भूतहिते रतैः ।
तं मन्यन्ते धनयुताः कृपणैः संप्रवर्तितम् ॥ १७
यदा नियतिकार्पण्यमथैषामेव रोचते ।
न ह्यत्यन्तं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ॥ १८
यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः ॥ १९
योऽन्यस्य स्यादुपपतिः स कं किं वक्तुमर्हति ।　C 12.9249 B 12.260(59).2 K.12.265 21

मन्यन्ते) G2 बलवत Ds1 D7 T G1 3 6 M6-7 तद्, G3 सद्, M1 तु (for त) —d) K2 दुर्लभं, G2 दुर्बल (for °र्लं) —e) T2 G2 यथा (for यदा) D5 (marg) कालेन, T1 G1 3 6 [अ]नीयत, T2 G2 M8 नियंत- (G2 M8 °ति), M1 नियतु , M7 नीयंति (for नियति-) ❀ Ca नियतिर्दौर्बल्यम् भाग्यहान्युपस्थानम् । ❀ —f) V1 न तेषाम् (for अथैषाम्) D5 6 अपि; D7 अति (for एव). K2 रोपते (for रोचते)

13 For the sequence in T G1-3 6 M., cf v 1 10. —a) K1 2 4 D2 बलवतो, K6 °मतो, Dn1 n4 °यंतो; Ds1 D2 6-8 °यता; G2 लघु याता (for बलयुता) —c) T G1 3 6 M1 6-7 अर्थार्जने (for अनार्जवे) G2 तस्मादर्थादस्रबुर्द्धि (sic) —d) K2 कार्यं ते; G3 कार्येत K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 कदाचन (for कथंचन)

14 a) B5 (marg as in text) न साधुभ्यो (for असा°) B5 तु न, Da4 च न; G1 न हि (for ऽस्य न) —b) K1, 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-8 चौरेभ्यो (for चो°) —c) K4 6 7 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1. n4 D2-8 नाकिंचित्, D5 न कश्चित् (for न किंचित्) T1 G2, 6 कस्य च, G1 कस्य वा (for कस्यचित्) Da3 a4 सर्वं; T1 G3 6 [अ]कुर्वन् (for कुर्वन्) —d) K1 2 4 निर्भय शुचिमा(K2 °रा)विशेत्.

15 a) G2 शाकत, M1 6-7 शाकित (for शङ्कते) —b) G1 मृगे (for मृगो) Dn4 D5 D8 उपेयिवान् (for इवेयि°) B8 मृगो ज्ञानमिवेजिवान् —c) G3 नापि (for पापम्) D8 T2 M6, 7 बहुला(T2 °ला) चरितं पापम् ❀ Cs (reading बहुला°) बहुलाचरित बाहुल्येन कृतम् । ❀ —d) K2 4 अन्यश्चैव; K7 D5 6 9 मनस्ये(D4 °न्यस्ये ; D8 °न्यमे)व, V1 आत्मन्येव, D6 7 इह चैव, T G1-3, 6 M1 6-7 अन्यस्मै(G2 °स्मे)व (for °त्रैव). T1 G1 3 6 [अ]धिगच्छति (for [अ]नुपश्यति)

16 K1 2 4 om. (hapl) 16 —a) Ds1 अप्येति (for अभ्येति) —b) T1 G1 3 6 तदा, G2 तथा (for सदा) —c) T2 दुश्चरित —d) M7 ह्येष (for ऽन्येषु) Dn4 आत्मकेन्येषु पश्यति

17 a) K1 य धर्मम्, M1 6 यद्धर्मम् (for [अ]य धर्म) —b) G2 इति (for उक्तो) D4-7 9 धर्मे (for भूत-) Ds2 G2 रत (for रतै) —c) Da4 M7 तन् (for त) G1 मान्यते, G3 मन्यते Da4 धनयुतं; T1 G1 3 6 धने लुब्धा , G2 धनयुत (for °युता) —d) K6 B6 7 9 Da3 a4 G2 -कीर्तित, B8 -कीर्तिता; M7 वर्तित (for -वर्तितम्)

18 a) K6 मियति (sic), T G1 3 6 [अ]नीयंत, G2 नियद ; M1 6-7 नीयति (for नियति) —b) K6 अथैवाम्, T1 G1-3 6 तदे(G2 °दै)षाम् (for अथै°) —c) K6 7 ह्यत्य (K6 °त) त K1 2 B6 (marg) 8 (marg as in text) D4 6 9 धनयुता; B0 6 D5 D6, 7 धनवतो, Da4 °वति (for °वन्तो) T G1 3 6 M1 6-7 धनवतो न चा(T1 G1 3 6 °तोपि ना)स्यत, G2 न च्यवते यथायत —d) Da4 om भवन्ति

19 a) D6 यदान्यैर् (for यद°) Dn4 वितत ; D6 नियत (for विहित) D5 D8 नैतद् (for नेच्छेद्) —b) D5 D8 आत्मना (for °न) Da4 पुरुष, D4 9 पूरुषं, D6 M1 6 पौरुष (for पूरुष) M7 आत्मन पापकर्मक —c) K6 कुर्वंति (for कुर्वीत) D5 न तत्परे प्रकुर्वीत, G2 corrupt —d) Da4 न जानन्प्रियम्; D8 जानत प्रि° (for जानन्नप्रि°)

20 a) K1 2 4 योप्यन्य (for योऽन्यस्य) Da4 M1 5 6 उपपत्ति (for °पति) T1 G3 3 6 योन्यस्य स्वादु वद्वाक्ति; T2 °स्य स्यात्साधुपति ; G2 यो ह्यन्यस्यामुपावृत्तिः, M7 योस्य स्वादुपपत्तिस्तु ; Cv यो न स्वादुपरतः

C 12 9150 B 12 260(*0).21 K 12 265 21 यदन्यस्तस्य तत्कुर्यान्न मृष्येदिति मे मतिः ॥ २०
जीवितुं यः स्वयं चेच्छेत्कथं सोऽन्यं प्रघातयेत् ।
यद्यदात्मन इच्छेत तत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥ २१
अतिरिक्तैः संविभजेद्भोगैरन्यानकिंचनान् ।
एतस्मात्कारणाद्धात्रा कुसीदं संप्रवर्तितम् ॥ २२
यस्मिंस्तु देवाः समये संतिष्ठेरंस्तथा भवेत् ।
अथ चेल्लाभसमये स्थितिर्धर्मेऽपि शोभना ॥ २३
सर्वं प्रियाभ्युपगतं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
पश्यैतं लक्षणोद्देशं धर्माधर्मे युधिष्ठिर ॥ २४
लोकसंग्रहसंयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा ।
सूक्ष्मधर्मार्थनियतं सतां चरितमुत्तमम् ॥ २५
धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्ते कुरुसत्तम ।
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथंचन ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

(gloss उपरमयान् शान्त इत्यर्थं). —b) K1.4 B3.7.8 D4.8 क स (by transp), K5 Da3 n1 किं स; K7 M1 ε-7 क स, D6.7 कोसौ D8 कश्चित् (for क किं) K1 D4 अर्हसि (for °सि) V1 B3 (marg as in text) किं कर्तुं (B3 चकु)मिहार्हसि (submetric), T G1-3.6 कस्त हिंसितु(G3 विहित)मिच्छति —c) K3 अभ्यन्यस्त; K7 D4.8 जघन्यस्य; Da3 n1 D5 यद्यान्यस्य, G3 यदन्य (for °न्यस्त) K6 V1 B0.6-9 Dn1 n1 D3 D2.3.8 यद(B3 °दा)न्यस्य तत कुर्यान् —d) K1.4 B2 (marg) मृष्येद्, K6 B6-9 D5.7 हृष्येद्; D8 D6 मृश्येद् (for मृष्येद्)

21 a) K1.6.7 V1 B3.7.8 Da1 D4.6.8 T1 G1.2.6 जीवित (for °तु) D3 चेत् (for यः) K1.6.7 B6.9 D4-7.8 हीच्छेत्, K4 Da1 इच्छेत्, M6 चेयें (sic) (for चेच्छेत्) G3 जीवित स्वस्य य चैच्छेत् —b) K4 अन्यं; G1.2 सैन्य (for सोऽन्य) K6 V1 D8 प्रपातयेत् (for प्रघात°) —c) G1 यम्, G3 तद् (for the second यद्) K6.7 V1 B0.6-9 Da3 n1 Dn1 n1 D8 D2-8 T1 G3.6 यद्यदात्मनि चेच्छे(K7 B3 [orig] D4-7.8 घाते, Da3 n1 यच्छे)त

22 a) Ds1 T G1-3.6 अतिरिक्त° (G2 °क) (for °रिक्तैः) B0 Da3 n1 सुवि(Da1 तु वि)भजेद्, D1 सविभजते, G2 °विभ्यद् (for °भजेद्). —b) Da3 n1 D5 भागैर्; G2 बोधैर् (for भोगैर्) K1 अर्किचनात्, Da1 अचिंतयन् (for अकिंचनान्) M1.6 भोगै रन्यैर्न किंचन —c) K1 एकस्माद् (for एत°) D8 धारणाद् (for कार°) D7 राज्ञा (for धात्रा) ❀ Cs: एतस्मात्कारणात् संविभागकरणहेतो । ❀ —d) K6.7 B0 D4.8 कुशीद; B6.9 कुपीदं, T2 कुत्सित; M6 कुसीद° (for °द) K7 षि; B8 (marg) D4-7.8 वै (for स°). T1 G1 M1.6 सम्प्रकीर्तित (for °वर्तितम्) ❀ Cn: कुसीद वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः । स दीनपोषणार्थमेव कार्यो न धन मात्रवृद्ध्यर्थम् ॥ Cp: कुसीद वृत्तिधनम् । केवललोभेन कुसीदं न प्रावर्त्यमित्यर्थः । ❀

23 a) K1.4.7 D4-7.8 हि (for तु) ❀ Cs (reading देवसमये): देवोपासनसंकल्पकाले । ❀ —b) B7 D4.7 M5 तदा; M1 सदा (for तथा) D7.8 घमेत्, M1 [भा]रभेत् (for भवेत्) T G1-2.6 सर्वोरभ्यसना(T2 °रन्नमा)रभेत् —c) V1 B0.6-9 Da3 n1 Dn1 n1 D8 D2.3.8 वा (for चेद्) K7 D4-7.8 T G1.2.6 M1.4.6 लोभ (for लाभ) G3 मघरे लोकसमये. —d) K1.4 D6.7 स्थिति (for स्थितिर्) V1 धर्मो; Da1 सर्वे; Ds1 धैर्ये (for धर्मे) B3 (marg) M1 ε-7 [ऽ]ति (for ऽपि) Dn1 [ऽ]पि शोभनी; T1 G1.2.6 ह्यशोभना (G1 °न); T2 [ऽ]प्यशोभना, G3 स शोभिता (for ऽपि शोभना)

24 a) B0 D4.6.8 सर्वे (for सर्वं) K1.4 सर्वं मयाभ्युपगत ❀ Cs: प्रियाभ्युपगतं परस्य प्रियत्वेनाभ्युपगतम् । ❀ —b) B7.8 धर्म्यम्, T G1-3.6 M1 पुण्यम् (for धर्मम्) —c) K1 M1.6.7 पश्यैतद्, K3 पश्येत; K7 पश्येम, B3 (marg as in text) D4.8 पश्येम, B6 T2 पश्ये तं, D8 पश्येन; D6 पश्येरस, D7 T1 G1.2.6 पश्येदं (for पश्यैत). G3 पश्येत लक्षणात्तस्मै —d) K1.2.4 धर्माधर्मं (for °धर्मे). Da1 युधिष्ठिरं

25 a) B3 (marg) Ds1 M1 ε-7 लोकसंग्रहण युक्त —b) K1.4.7 B3 (marg) D4.6 T G1-3.6 M1 ε-7 विधातृ- (for विधात्रा) —B0 om 25cd —c) K7 D4.8 श्लक्ष्म (for सूक्ष्म) T G1.2.6 M1 ε-7 -तत्त्वार्थं (for धर्मार्थं) —d) T G1-3.6 M1 ε-7 सदा (for सतां) K1.2.4.7 D4-7.8 चा(K7 च)रित्रम् (for चरितम्).

26 b) T G1-3.6 M1 ε-7 इद (for एतत्) —c) K6 अन्यार्जवे; G2 अनादरे (for °र्जवे) —d) K6 V1

२५२

युधिष्ठिर उवाच ।
सूक्ष्मं साधु समादिष्टं भवता धर्मलक्षणम् ।
प्रतिभा त्वस्ति मे काचित्तां ब्रूयामनुमानतः ॥ १
भूयांसो हृदये ये मे प्रश्नास्ते व्याहृतास्त्वया ।
इममन्यं प्रवक्ष्यामि न राजन्विग्रहादिव ॥ २
इमानि हि प्रापयन्ति सृजन्त्युत्तारयन्ति च ।
न धर्मः परिपाठेन शक्यो भारत वेदितुम् ॥ ३
अन्यो धर्मः समस्थस्य विषमस्थस्य चापरः ।
आपदस्तु कथं शक्याः परिपाठेन वेदितुम् ॥ ४
सदाचारो मतो धर्मः सन्तस्त्वाचारलक्षणाः । C 12. 9261 B 12 261(10).5 K 12 266 5

Bo 6-9 Da2 a1 Dn1 n4 D8 D2 2 8 ते कार्या (by transp), D7 कार्यं ते; M1 6 कुर्यास्ते M1 5-7 कदाचन (for कयचन)

Colophon om in Ds1, Ś1 missing K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub parvan* K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2-9 T G1 2 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 धर्मलक्षण समाप्त, K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 D2-9 G6 M5 6 धर्मलक्षण (M6 °ण), M7 धर्मलक्षणोद्देश — *Adhy no* (figures, words or both) K6 B7 M1 6 7 84, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 86, Dn4 Ds2 85; D8 80, T2 100, G2 82 — *Śloka no* Dn1 n4 D8 27

252

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf v l 12 250 35)

1 B8 (marg as in text) भीष्म (for युधिष्ठिर) — a) K2 4 7 Da3 D4 6 9 सूक्त, K6 माक्ष्य, Da4 युक्त (for सूक्ष्म) K1 2 4 समाविष्ट; K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 3 समुद्दिष्ट (for समादिष्ट) — b) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 नियत (for भवता) K1 2 4 धर्ममुत्तमम्; B7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 8 ब्रह्मलक्षण; B9 धर्मरक्षण (for धर्म लक्षणम्) — c) K6 प्रतिमा (for °भा) D4 न्वस्ति; T1 G1 3 6 ह्यस्ति; T2 त्वस्य, G2 स्वस्ति (for त्वस्ति) — d) B8 (marg as in text) त्वां, T G1-3 6 M6 प्र (for ता) B9 Da4 D4 ब्रूयाद् (for ब्रूयाम्) K1 4 अनुमानित, K4 °मागत, D7 °मानवान् (for °मानत)

2 a) K1 भूयांसौ G2 भूयांसो व्याहृता ये ते — b) K6 तया (for त्वया) G2 प्रश्नास्त्वाभ्यां हृतास्त्वया — c) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 G3 इद (for इमम्) K1 2 4 7 D1-7 9 अर्थं, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 त्वन्यत् (for अन्य) — d) K4 विग्रहाम्, K6 7 B6 7 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cp निग्रहाद् (for विग्र°) D4 9 lacuna for दिव G2 न तान्विग्राहृती इव ❀ Cn (reading निग्रहात्) कुतर्काग्रहेण । ❀

3 a) K1 4 7 B8 Da3 a4 D4 9 Ca (also प्रार्थयते) Cpp प्रार्थयति, K6 प्रापयति, Dn1 n4 D2 3 6 8 G2 Cn (gloss जीवयन्ति) प्राणयति, Cp (gloss बोधयन्ति) प्राप° (as in text) K2 इमानि प्रार्थयते न; D5 7 इमानि ह प्रापयत्ते, T1 G1 3 6 इमे हि पालयतीह, T2 M1 5-7 इमानि प्रापयतीह ❀ Cs इमानि, पूर्वाध्याये सदाचार स्मृतिर्वेदो दण्डनीतिरिति यान्युक्तानि । ❀ — b) D6 मृजति, G2 सृजत (for सृजन्ति) B6 (marg as in text) उद्धारयति, Cn (gloss देहाकाराद्व्यावयन्ति) Cs (gloss कुतर्कपङ्काद्दुद्धारयन्ति) उत्तार (as in text) K1 2 नराश्चातरयति च, K4 7 Da3 a4 D4 9 सृजत्यं (K4 सृजत्र)तरयति च, D5 7 सृजयत्युत्तपयति च (sic) ❀ Ca सृजन्ति, विपर्ययेन कर्मसु मज्जयन्ति । ❀ — G2 om 3cd — c) K6 न च (hypermetric) (for न) V1 B7 9 Da4 धर्मं, Da3 धर्मं, Dn1 धर्मं (for धर्मः) — d) K1 2 4 B9 Da3 a4 शक्य (for शक्यो) D5 7 भवति (for भारत) K1 वेदित

4 a) D4 T2 G1 2 धर्म- (for धर्मः) K2 4 7 D4 9 समर्थस्य, Ds1 G2 °स्तस्य (for °स्थस्य) K1 अन्योन्य धर्मा समर्थस्य (hypermetric) — b) K6 वापर°, G1 2 चापर (for °रः) K7 D4 6 9 धर्म आपदि चा (D4 वा) पर — c) T1 G1 3 6 अतस्ते (for आपदस्) K1 शक्य°; Da4 शक्या — d) G2 प्रतिपातेन (for परिपाठेन)

5 a) K1 धर्मा . — b) D4 9 चाचार-; T1 स्वाचार, G1 साचार (for स्वाचार) G2 लक्षणां — d) D2 तु, T1 G1 3 6 [s]पि (for हि) K1 2 M1 6 7 लक्षण, K4 6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T2 Cv (gloss लक्षितुमशक्य°) अलक्षण.

C 12.9281 D 12.261(60).5 K 12.266 5 साध्यासाध्यं कथं शक्यं सदाचारो ह्यलक्षणम् ॥ ५
दृश्यते धर्मरूपेण अधर्मं प्राकृतश्चरन् ।
धर्मं चाधर्मरूपेण कश्चिदप्राकृतश्चरन् ॥ ६
पुनरस्य प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ।
वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीति ह नः श्रुतम् ॥ ७
अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ ८
आम्नायवचनं सत्यमित्ययं लोकसंग्रहः ।
आम्नायेभ्यः परं वेदाः प्रसृता विश्वतोमुखाः ॥ ९
ते चेत्सर्वे प्रमाणं वै प्रमाणं तन्न विद्यते ।
प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ १०
धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
या या विक्रियते संस्था ततः सापि प्रणश्यति ॥ ११
विद्म चैवं न वा विद्म शक्यं वा वेदितुं न वा ।

(for °क्षणम्) B5 (orig) G2 सदाचारोप(G2 °स) ह्लक्षणं ❀ Ca अन्योन्याश्रयकपलितत्वाच्च सदाचारोऽपि ह्यलक्षणम् । ❀

6 a) K1 3 D5 G3 दृश्यते (for दृश्यते) Bom ed दृश्यते हि धर्मरूपेण (hypermetric) — K1 om (hapl.) 6ab, V1 reads the same twice — b) K1 3 4 चाधर्मं; K6 Da5 a1 स्वधर्मं; B5 (marg) M1 अधर्मं, D6-7 विधर्मं, T G1-3 6 ह्यधर्मं (for अ°) — Ds2 D4 om (hapl) 6cd. B6 reads 6cd twice — c) Ds1 lacuna, D5 7 चाधर्मं (for चाधर्मं) M1 6 धर्म्यं चाधर्म्यरूपेण — d) T1 G1 3. 6 ह्यचिद् (for कश्चिद्) K1 अप्राकृतात्र, G2 अप्रकृतस्त

7 a) G1 वेदवेदाश्च (for °वादाश्च) D5 7 वेदवाद स्त्वनुयुग — d) K1 प्रसवति; K7 D9 न सति; T1 G1 3 6 स्रवति; G2 भवति (for ह्रसन्ति) K1 2 4 6 7 V1 Da4 D5 6 9 T1 G1-3 6 हि; D2 lacuna, D7 [इ]ति; T2 च (for ह) K6 7 T2 न (for न) T2 श्रुति (for श्रुतम्) ❀ Cp ह्रसन्ति, आयुरादिवत् । तेन वेदमूलत्वं श्रुतीनां प्रतिभामूलत्वं वेति संशयग्रस्तत्वादप्रमाणमेव । ❀

8 = (var) Manu 1 85 — a) D4 धर्मस्य — b) Ds1 D5 8 युगे (for ऽपरे). — c) D6 काले (for कलि) — d) V1 B6 8 (marg as in text) 9 Da3 a1 M6 7 इति; B1 [अ]हंति (for इव)

9 a) D5 7 आम्नानु; D6 मास्थाय; G2 आसेय (for आम्नाय) K1 अम्नायावचन सत्यम् — b) Ds1 लोकसमह ❀ Cn लोकसमह । लोकरञ्जनमात्रम् । ❀ — Ds2 reads 9cd on marg — c) K6 V1 B6 6-9 Da3 Dn1 n4 D5 D2 8 8 T G1-3 6 M1 5-7 पुनर् (for पर). — d) B1 8 (marg as in text) 9 Da3 Ds1 प्रसृता; D5 7 प्रश्रुता (for प्रसृता) K6 V1 B6 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 T G1-3 6 M1 5-7 सर्वतो; D7 विश्रुता (for विश्वतो) ❀ Ca p विश्वतोमुखा सर्वदर्शनानुगामिन । Ca यद्वा, अनेकशाखत्वेन प्रायो बहुलोच्छिन्नप्रमाणविशिष्टा । ❀

10 a) D5 7 सर्वेऽतत् (hypermetric), G2 ते च (for ते चेत्) K7 D1 6 M1 6 सर्वे; T6 3 Da3 Dn1 n1 D5 D2 1-6 C7 सर्वं (for सर्वे) D5 lacuna for प्रमाणं वै. K1 D6-7 6 हि (for वै) — b) K1 3 4 Da3 यत्र; V1 B6 6-9 Da3 Dn1 n4 D5 D2 7 8 M1 6 7 तत्र; D7 7 यत्र; T2 M1 तत्र, G2 भूप (for तत्र) B5 8 Da3 a1 Dn1 मिद्यते T1 G3 1 6 नाप्रमाणं तु विद्यते — c) D2 [ऽ]पि; D5 वा (for the second च) K1 प्रमाणे चाप्रमाणे च; B6 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D5 D2 6 8 Cpp प्रमाणेष्वप्र(B6 7 8 °णेपि प्र-; D5 Cpp °णे चाप्र)माणेन, T G1-3 6 M1 5-7 °णे चेत्प्र(M1 6 7 च प्र)माणेन — d) K6 निरुद्धे; T2 G1 3 M1 6 7 विरुध्येत् (for °द्धे) K1 शास्त्रत (for °ता)

11 a) K6 V1 B6 6 7 8 Da3 a1 Dn1 n4 Ds1 D7 7 8 Cp क्रियमाणस्य; K7 T2 G1 हृ(T2 G1 ह्री)यमाण(G1 °ण)स्य G2 धर्मस्याद्रियमाणस्य — c) K1 3 G1 यथा, D1 T G1 1 6 M1 यदा; M1 6 यया (for या या) T1 विशीयते; G1 [अ]पक्रियते; G2 विश्रमते; Cp [आ]विष्क्रियते; Cpp विद्रियते (as in text) M6 संस्यस D5 पापा विद्रियते सस्या — d) G1 3 6 तदा; G2 तथा (for ततः) G1 7 6 M6 7 वि- (for [अ]पि) V1 B5 (marg) प्रभिद्यते; D6 प्रणस्यति T1 तदा सा प्रविणश्यति·

12 a) K1 M6 चैत; K3 V1 Da4 M7 Cp चैन (for चैव) V1 चाविद्म, D6 M6 वा विद्म D5 7 विद्मश्चैनं न वा विद्म, T G1-2 6 विद्मो वै(T2 नै)न न वा विद्म (T2 G2 °द्म) — b) B5 (marg as in text) स्याद् (for वा) K1 B6 वेदितं (for °तु) G2 तत्र (for न वा) — c) D5 7 क्ष(D7 क्षु)रधारायां (for °रायां) K3 अजीर्याकुरधारायां — d) Da4 गरियान् K6 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 M1 6 7 अपि पर्वतात् (by transp), D5 7 पर्वता इव

अणीयान्क्षुरधाराया गरीयान्पर्वतादपि ॥ १२
गन्धर्वनगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते ।
अन्वीक्ष्यमाणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनम् ॥ १३
निपानानीव गोभ्याशे क्षेत्रे कुल्येव भारत ।
स्मृतोऽपि शाश्वतो धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते ॥ १४
कामादन्ये क्षयादन्ये कारणैरपरैस्तथा ।
असन्तो हि वृथाचारं भजन्ते बहवोऽपरे ॥ १५
धर्मो भवति स क्षिप्रं विलीनस्त्वेव साधुषु ।
अन्ये तानाहुरुन्मत्तानपि चावहसन्त्युत ॥ १६
महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मं समाश्रिताः ।
न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रदृश्यते ॥ १७
तेनैवान्यः प्रभवति सोऽपरं बाधते पुनः ।
दृश्यते चैव स पुनस्तुल्यरूपो यदृच्छया ॥ १८
येनैवान्यः प्रभवति सोऽपरानपि बाधते । C 12 9275 B 12.261(60).19 K 12.260 19

13 [a]) M7 नगराकार (for °कार:) — [b]) K1 प्रथम स प्रदृश्यते, G3 पादमासां प्रदृश्यते — [c]) Da4 M1 6 अन्विष्य(Da4 °क्ष्य)माण, D4-5 G2 अन्वीक्ष° (for अन्वीक्ष्य°) — [d]) K1 गच्छति, D5 G2 गच्छतु (for गच्छति) G2 दर्शनं (for अदर्शनम्)

14 [a]) Da4 नियाग्रानि, D6 निऽागनि; T1 विपानानि, G1 निता°, G3 निवातानि (for निपानानि) T2 च (for [इ]व) K1 गोत्रा ये, K3 7 D1 9 Ca गोभ्याये, K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 6 3 गोभ्योपि, D5 गोधीये, G2 कोशादिं, M8 (inf lin) शौंडिये (for गोभ्याशे) ❀ C4 यथा निपानेषु, जलाधारेषु प्रथम दृष्टं जल गोभ्यायेन, गवा निश्चयेन आद्ये आगमने सति पीत मत्त्रोपलभ्यते ॥ Cs गवादीनामुपभोगार्थं कूपादेरुद्धृतोदक यत्र ध्रियते तन्निपानम् । ❀ — [b]) D5 lacuna, D7 क्षेत्र (for क्षेत्रे) K2 कुलेव, K3 6 B5 (marg) 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D2 6 8 T2 M1 6-7 कुल्ये च (for कुल्येव) Da4 भारत G2 क्षेत्रज्ञस्यैव भारत ❀ Ca कुल्या कृत्रिमा नदी प्रणालिकया क्षेत्रे प्रविष्टा शुष्यमाणत्वान्न दृश्यते । ❀ — [c]) B0 8 Dn1 n4 Ds1 D2 8 8 स्मृतिर्, D6 स्मृतेर् (for स्मृतो) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 8 6 8 M1 6-7 हि (for ऽपि) B8 (marg) सन्धूपि (sic) (for स्मृतोऽपि) K7 D1 9 शास्वतो (for शाश्वतो) — [d]) K1 3 4 6 7 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 D8 D2 4-7 9 विप्रहीनो (for °हीणो) Da3 a4 [ऽ]पि (for न)

15 [a]) K4 कामम् (for कामाद्) Da om the first दन्ये D5 7 क्षु(D7 क्ष)मादन्ये (for क्षया) V1 B8 Dn1 n4 D8 D2 8 8 कामादन्येच्छया चा(V1 °याद्)न्ये, T G1 3 6 कामादपेक्षया चान्ये ❀ Cn (reading अन्येच्छया) भृतकाध्यापनादि । ❀ — [b]) G1 कारणाद् (for °णैर्) K1 3 4 अपरे (for °रैस्) — [c]) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1-3 6 M1 6-7 [ऽ]पि (for हि) D5 7 वृथाचा(D6 °का)रान्, T G1-3 6 °चारा (for °चार) ❀ Cn वृथा, श्रद्धाराहित्यात् । ❀ — [d]) G3 भजथि K4 सजतो बहवो जना (sic)

16 [a]) G3 धर्मं (for धर्मो) Da4 सक्षिप्र, D7 सक्षिप्त, T1 G1 3 6 M5 7 न क्षिप्र, T2 G2 M6 न क्षिप्र (for स क्षिप्र) — [b]) K4 विलेपस्, K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 Cp (gloss जडा एव इति) प्रलापस्, K7 Da3 a4 D1 9 M1 6 7 विलोपश्, B6 (marg) D6 विलापश् (for विलीनस्) K7 D4.6 9 चैव, M1 6 7 तेषु (for स्त्वेव) T G1-3 6 विलोमस्ते स्वमा(G2 °षु सा)धुषु (G8 °वत्) — [c]) K6 V1 B0 6-9 M1 6 7 अप्येतान्, Dn1 n4 D8 D2 8 8 अथैतान् (for अन्ये तान्) B0 Da4 D8 उरपन्नान्, G3 उन्मत्ता (for उन्मत्तान्) — [d]) K6 चापि, K7 V1 Da4 वाव-, B8 M6 6 वाचा, T G1-3 6 M1 7 वाच (for चाव) D5 7 अपि जागदमयुत

17 [a]) K1 2 वृथावृत्ता; K6 [अ]भ्युपावृत्ता, K7 D1 9 ह्वयपावृत्त, Da3 Dn4 Ds1 ह्यपावृत्ता, Ds2 D6 6 [अ]नुपावृत्ता (D6 °त्त-), D7 [अ]प्युपा° (for ह्युपा°) T G1-3 6 M1 6-7 महाजनाद्(M1.6 7 °ह्यु)पावृत्ता ❀ Cn महाजना, द्रोणाचार्यादयः । ❀ — [b]) K6 B6-9 Da3 a4 D2 G2 राजधर्मं (D2 °र्मे), G1 °धर्म; M1 6 7 °धर्मा (for °धर्मं) G2 समादृता (for समाश्रिता) ❀ Ca p राजधर्मं, अर्थशास्त्रोक्तं, अर्थैकप्रकरणत्वात् (Cp अर्थेषु तत्पर्यात्) ॥ Cs राजधर्मं श्रेष्ठ धर्मं, प्राकृतजनानुमताद्धर्मादभिवृत्तम् । ❀ — [c]) T G1 3 6 च (for हि) B0 धर्म-, D2 सर्वे (for सर्व) T G1-3 6 गत (for हित) D6 कैश्चिद् — [d]) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5 7 8 G1 वर्तते (for दृश्यते)

18 [a]) V1 B8 (marg as in text) D5 7 M7 येन (for तेन) G1 2 [अ]न्य (for [अ]न्यः) K6 B9 Da3, a4 Cp (gloss समृद्धो भवति) सभवति; Cpp प्र° (as in text) — [b]) K7 D1 6 9 यो पर (for सोऽपर) K1 मन (for पुन) — [c]) K1 दृश्यंते — [d]) D8 स्थूल-

C 12 9275
B 12 261(60) 19
K 12 266 19

आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामेव लक्षयेत् ॥ १९
चिराभिपन्नः कविभिः पूर्वं धर्म उदाहृतः ।
तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

२५३

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मे जाजलिना सह ॥ १
वने वनचरः कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः ।
सागरोद्देशमागम्य तपस्तेपे महातपाः ॥ २
नियतो नियताहारश्चीराजिनजटाधरः ।
मलपङ्कधरो धीमान्बहून्वर्षगणान्मुनिः ॥ ३
स कदाचिन्महातेजा जलवासो महीपते ।
चचार लोकान्विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ४
स चिन्तयामास मुनिर्जलमध्ये कदाचन ।
विप्रेक्ष्य सागरान्तां वै महीं सवनकाननाम् ॥ ५
न मया सदृशोऽस्तीह लोके स्थावरजङ्गमे ।

रूपो (for तुल्य॰)

19 a) D6 7 [अ]स्य (for [अ]न्य). B1 Ds2 D8 स (for प्र) — b) K4 याच्यते — c) Da4 आचारानाम्, K1 2 अनैकार्यं; D4 G1 2 अनेकाग्र्यं (G2 ॰ग्रं) — d) K4.6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn2 n4 D8 D2 3 5 7 8 उप (for एव) K1 लक्ष्यते, K2 T G1–3 6 M5 लक्षये (for लक्षयेत्)

20 Before 20, T G2 3 6 ins भीष्म — a) Ds1 D4 T1 G1 3 6 वी(Ds1 D4 चि)राभिपन्न, G2 चिरापि॰ (for चिराभि॰) T2 कतिभि॰ (for कविभि) ❀ Cs चिराभिपन्न, अविगीतानादिप्रवृत्त ॥ Cs दीर्घकालानुष्ठित । ❀ — b) K7 D4 6 9 स वै, D6 7 G2 पूर्त्रे; M1 पूर्वें (for पूर्वं) B9 जन्म (for धर्म) — c) K7 D4 9 सूक्ष्मेण (for पूर्वेण) — d) K2 शाश्वती

Colophon om in K1 2, Ś1 missing · K3 5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M3–4 absent — *Sub-parvan* K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K4 Dn1 D6 7 युधिष्ठिरप्रश्न॰; B6 7 9 Da3 a4 तुलाधारजाजलिसंवाद, M6 आचाराणामनैकाग्र्य; M7 आचारानेकाग्र — *Adhy no* (figures, words or both) K6 D8 M1 6 7 85, K7 D4 6 9 84; Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 87, Dn4 Ds2 86, D3 81, T2 101; G2 83 — *Śloka no* Dn1. n4 D8 20

253

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf v 1 12 250. 35).

1 a) G3 om from प्युदा up to पुरात (in 1b) — c) K1 तुल्याधारस्य, D3 तुलाधरस्य K7 D4 6 7 9 M1 5 (inf lin) 6 सवाद (for वाक्यानि) — d) K4 ज्वाज्वलिना, G1 जांज॰

2 a) K7 D4–7 9 तु (D4 9 नु, D4 7 च) विचरन्; G1 वने चरन् (for वनचर॰) — b) G1 जांजलिर् — d) K1 2 महातप॰, K7 D4–7 9 ॰यशा (for ॰तपा)

3 a) Da4 नीयतो नियताधारश् (sic) — d) V1 B6 9 Da4 बहु (for बहून्) K7 (marg as in text) -गणान्वित (for ॰न्मुनि॰)

4 b) K1 जालावासो, K7 B8 (marg) Da4 D4 7 9 जलवासान्; B8 Da3 D4 6 G2 ॰वासा (G2 ॰स) (for ॰वासो) — c) G2 चकार (for चचार) — d) K4 6 7 B0 7 Da4 D8 D4 5 9 G1 प्रेक्ष्यमाणो (K7 ॰नो) (for प्रेक्ष॰) K1 ममोजवाः; T G1–3 6 M1 5–7 महा॰जव (G1 ॰व) (for मनो॰).

5 a) G3 न (for स). K3 तदा (for मुनिर्). — b) K4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cn जलवासे (for ॰मध्ये). Da4 कदा च न — c) Da4 विप्रेक्ष; G2 प्रवेश (for विप्रेक्ष्य) K1 7 G2 सागरांता ❀ Cn जलवासे महीं

अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽन्यः सहेति वै ॥ ६
स दृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्येऽवदत्ततः ।
अब्रुवंश्च पिशाचास्तं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७
तुलाधारो वणिग्धर्मा वाराणस्यां महायशाः ।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥ ८
इत्युक्तो जाजलिर्भूतैः प्रत्युवाच महातपाः ।
पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुलाधारं यशस्विनम् ॥ ९
इति ब्रुवाणं तमृषिं रक्षांस्युद्धृत्य सागरात् ।
अब्रुवन्गच्छ पन्थानमास्थायेमं द्विजोत्तम ॥ १०
इत्युक्तो जाजलिर्भूतैर्जगाम विमनास्तदा ।
वाराणस्यां तुलाधारं समासाद्याब्रवीद्वचः ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

किं कृतं सुकृतं कर्म तात जाजलिना पुरा ।
येन सिद्धिं परां प्राप्तस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२

भीष्म उवाच ।

अतीव तपसा युक्तो घोरेण स बभूव ह । C. 12 9289 B 12 261[1]. 19 K 12 267 13

विप्रेक्ष्य, तपोबलाद्दूरदर्शनादिसिद्धिं प्राप्य । ❀ — ^{d}) K1 2 4 7 Dn4 D4 8 9 सनग-, B3 (marg) सगिरि- (for सवन-) B3 (marg as in text) पत्तना, Ds1 कानन; G1 पर्वतां (for -काननाम्)

6 ^{a}) G2 मनया (for न मया) — ^{b}) G2 M1 5 6 सस्थाणु (for स्थावर-) — ^{c}) Dn4 अक्षु, D5 अस्तु; D7 अस्ति (for अप्सु) Da3 a4 वैयायस, T1 G1 3 6 वैहायसान् (for °यस) T G1-3 6 M5 गच्छन् (for गच्छेन्) ❀ Ca वैहायस नक्षत्रादि ॥ Cn आकाशगत ग्रहनक्षत्रादि । गच्छेदवगच्छेत् ॥ Cs वैहायस, आकाशव-द्ावसाहित्यम् ॥ Cv अप्सु वैहायस, पवनोद्बन्धनेन जलोपरि-सचारम् । ❀ — ^{d}) K2 4 मया योन्य, Ds1 मया योज्य°, M5 महायोग्य° (for मया योऽन्य°) K7 D9 सहैति (for सहेति) K1 मयान्योन्यसहेवि वै (sic), T G1-3 6 महायोग्यस्मि ही (T2 है) वि वै — After 6, Da3 a4 read 42^{ab} for the first time, repeating it in its proper place

7 ^{a}) K2 4 7 Dn1 n4 Ds2 D3-6 8 9 G2 ब्र (G2 न) दृश्यमानो, D2 स दृश्यमाणो (for °मानो) — ^{b}) V1 Bo 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 3 8 वदंस्तथा (V1 °त), D5 7 भवस्युत, T G1-3 6 M1 5-7 च भारत (for ऽवदत्तत) K6 B7 9 Da4 तथा; Bo 8 (marg) Da3 सदा (for तत°) — After 7^{ab}, T G1-3 6 M5 read 41^{cd} for the first time, repeating it in its proper place — ^{c}) K2 B7 अब्रुवश्, K6 अस्तुवश्, T1 G1 3 6 स; G2 तु (for च) K2 पिशाचस् K2 Ds1 तां, D9 च, T1 G1-3 6 तु (for त) — ^{d}) K1 Bo Da4 D8 M1, 5-7 नैव (for नैव) T1 G1-3 6 नैव वक्तुमिहार्हसि

8 = (var) 43 — ^{a}) K2 तुलाधरो, B9 °धारेण (hypermetric) (for °धारो) K2 7 वनिग्- (for वणिग्-) K7 T1 G2 3 6 धर्मो (for -धर्मा) — ^{b}) K2 Bo 6 8 Ds2 D3 5 7 T1 G2 3 6 M1 5 6 वारणस्यां (for वारा°) — ^{c}) Da4 पृत (for एव) G1 नार्हसे — ^{d}) V1 तथा (for यथा) G3 वा (for त्व) Da4 यथा त्व द्विजसत्तम°

9 Before 9, K7 D4 9 ins भीष्म उवाच K1. 2 4 G2 om (hapl) 9-10 — ^{a}) Ds1 इत्युक्ता — ^{c}) G1 तु (for तम्) B1 D5-7 T G1 3 6 M1 5-7 महा- (for अह)

10 K1 2 4 G2 om 10 (of v 1 9) — ^{b}) K7 B8 D1 9 T G1 3 6 M1 5-7 उत्थाय (for उद्धृत्य) — ^{d}) D6 आस्थायेमां; T1 G1 3 6 आस्था येत्ते, T2 आस्थायेति, M6 येम (for °येम) K7 द्विजोत्तमं, Da4 त्तम°

11 ^{a}) K4 जाज्वालिर् — ^{b}) T1 G1 3. 6 तथा (for तदा) — ^{c}) K2 M1 5 6 वारणस्या Da4 तुलाधारे, M1 तुराधार (for तुला°) — ^{d}) B8 (marg as in text) समागत्य (for °साद्य) K1 वचा, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 हृद (for वच) M1 6 दिदृक्षु पांडुनदन

12 ^{ab}) D9 विकृत (for किं कृत) K6 V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2-4 6 8 9 T2 M1 5 6 दुष्कर; K7 Da4 Ds1 दुष्कृत (for सुकृत) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तात कर्म (by transp), D6 कर्मजात, M1 6 कर्म कृत K4 जाज्वालिना K2 परा, Dn4 सदा (for पुरा) — ^{c}) K6 M6 पुरा; D6 परा (for परां) T2 G3 6 येन सिद्धिं पु (T2 प) रा प्राप्ता — ^{d}) K6 अर्हति K1 (*sup lin sec m* as in text) तन्मे ब्रूहि पितामह

13 ^{a}) Da4 तेजसा (for तपसा) — ^{b}) Da4 स-, T1 G1-3 6 च (for स) — ^{c}) K2 नस्युप; K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 6. 8 तयोप; K7 D5

C 12.9259 B 12.262.13 K 12.267.13 नद्युपस्पर्शनरतः सायं प्रातर्महातपाः ॥ १३
अग्नीन्परिचरन्सम्यक्स्वाध्यायपरमो द्विजः ।
वानप्रस्थविधानज्ञो जाजलिर्ज्वलितः श्रिया ॥ १४
सत्ये तपसि तिष्ठन्स न च धर्ममवैक्षत ।
वर्षास्वाकाशशायी स हेमन्ते जलसंश्रयः ॥ १५
वातातपसहो ग्रीष्मे न च धर्ममविन्दत ।
दुःखशय्याश्च विविधा भूमौ च परिवर्तनम् ॥ १६
ततः कदाचित्स मुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः ।
अन्तरिक्षाज्जलं मूर्ध्ना प्रत्यगृह्णान्मुहुर्मुहुः ॥ १७
अथ तस्य जटाः क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिताः प्रभो ।
अरण्यगमनान्नित्यं मलिनो मलसंयुताः ॥ १८
स कदाचिन्निराहारो वायुभक्षो महातपाः ।
तस्थौ काष्ठवदव्यग्रो न चचाल च कर्हिचित् ॥ १९
तस्य स स्थाणुभूतस्य निर्विचेष्टस्य भारत ।
कुलिङ्गशकुनौ राजन्नीडं शिरसि चक्रतुः ॥ २०
स तौ दयावान्विप्रर्षिरुपप्रैक्षत दंपती ।

°ष्वप, V1 D7 नद्युप-, D3 तस्योप, G2 इत्युप (for नद्युप). D82 -वर°, T G1-3 6 M1 5-7 पर (for -रत) K4 न नद्यस्पर्शनरत, D1 corrupt — d) K2 महातप°

14 a) G1 2 M5 अग्निं (for अग्नीन्) — b) G2 मुनि (for द्विज) — c) K7 D4 9 विहारज्ञो, D6 विधानेन (for °नज्ञो) — d) K1 जाललिर्, K4 जाज्वलिर् K2 7 G1 M1 5 ज्वलित, G2 8 ज्वलन- (for ज्वलित°) G1 क्रिया, G2 8 °प्रिय° (for श्रिया)

15 a) G1 तत्त्वे; M1 6 वन्ये (for सत्ये) K1 4 7 M1 6 [अ]विष्टन् (for तिष्ठन्) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 5 7 8 M5 7 वने तपस्यतिष्ठत्स — b) K4 स च, D6 7 न वै (for न च) K7 D4 6 9 चाहारम्; T G1 3 6 M1 5 7 चाधर्मम् (for च धर्मम्) D5 T1 M5 अवेक्षत, G1 3 6 अवे° (for अवै°). G2 न वा वर्षमवेक्षत ❀ Cn न च धर्ममवैक्षत, धर्मवानस्मीति मानं न प्रापेत्यर्थः ॥ Cs कामक्रोधादियुक्ते मनसि न धर्मो बभूवेत्यर्थः । ❀ — c) K6 वर्षासु (for °सु) K1 -यायी (for शायी) — d) D6 संश्रया (for °य)

16 a) B2 (marg) पञ्चाप (for वातातप) G2 वातातपसहोनीहो — b) D2 7 वा (for च) K2 चर्मम् D51 T G1-3 6 M1 5 6 [अ]धर्मम् (for धर्मम्) Da4 अविंदत° ❀ Ca धर्मानाचरन्नपि अशाश्वत धर्म विवेद [न शाश्वतम्] । Cs (reading [अ]धर्मम्) वाक्कायाभ्यां न किंचिन्पाप कृतवान् । ❀ — c) K2 B0 D3 दुःखशय्या, T G1-3 6 दुःख(G1 °ख)शय्या (for °शय्याश्च) D3 om from च up to वर्तनम् (in 16d) T2 G1-3 6 विविधो (for °धा) — d) D51 M5 वि (for च) K6 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D81 D2 5 7 8 -वर्तते (for वर्तनम्)

17 a) K6 7 V1 B0 6 7 9 अतरीक्षाज्. K1 2 7 D4-7 9 मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना) — d) K6 7 प्रत्यगृह्णाद्, D5 7 प्रपतत (for प्रत्यगृह्णान्) B8 (marg as in text) मुनिर् (for मुहुर्)

18 a) D2 om अथ तस्य जटा° K6 7 B1 D3 D9 M1 6 जटा — b) K7 D4 6 व्यथिता (for ग्रथिता°) K1 2 4 7 D4-7 9 विभो; V1 इव, Da4 M1 प्रभो (for प्रभो) — For 18ab, T G1-3 6 subst

703* क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिता आप्लुतस्य जटा प्रभो ।

— c) K1 2 वासिनो, T1 G1-3 6 -गमनो (for -गमनान्) — d) K7 जाजलो, B6-9 Da4 D5 7 M1 7 मलिना, D3 8 9 जटिलो (for मलिनो) K7 Dn1 n4 D8 D2 4 6 8 T G1-3 6 -संयुत, M1 -सवृता° (for संयुता°)

19 b) K2 महातप — d) D4 स (for च)

20 a) K6 तस्य स्व-, B9 तत्र स, D81 तस्य च; D8 (marg as in text) स्थितस्य (for तस्य स) K7 [अ]स्थाणु- (for स्थाणु-) — c) K2 तुलिंग-, K4 D3 9 भुलिंग-; K6 D2 2 8 G2 Cs कालिंग, K7 D6 भूलिंग, T2 कुलिंग, Cp Csp कुलिङ्ग- (as in text) K1 शकुनो; K7 D3 6 9 T2 शकुनी, G2 °ना (for °नौ) — d) Da4 निड, T2 हृदं, M1 6 7 नीळ K2 नीड चिरस्य चक्रतु ❀ Ca कलिङ्गशकुनौ धूम्यारपक्षिणौ । कुलिङ्गशकुनाविति पाठे कपोतपक्षिणौ ॥ Cs कुलिङ्गश्चटक । ❀

21 a) D2 7 ततो; G2 न तौ (for स तौ) Da4 यथावान् (for दयावान्) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M1 6-7 ब्रह्मर्षिर्, T G1-3 6 स मुनिर् (for विप्रर्षिर्) — b) K7 B6 9 G2 उपप्रेक्षत; V1 उदैक्षत (submetric), B3 (marg as in text) M1 6 उदप्रै(B3 °पे)क्षत, Cs (gloss उपैक्षत) उपप्रैक्षत (as in text) — e) Da4 नाडक, M1 6-7 निलय (for नीडक).

कुर्वाणं नीडकं तत्र जटासु तृणतन्तुभिः ॥ २१
यदा स न चलत्येव स्थाणुभूतो महातपाः ।
ततस्तौ परिविश्वस्तौ सुखं तत्रोषतुस्तदा ॥ २२
अतीतास्त्वथ वर्षासु शरत्काल उपस्थिते ।
प्राजापत्येन विधिना विश्वासात्काममोहितौ ॥ २३
तत्रापातयतां राजञ्शिरस्यण्डानि खेचरौ ।
तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्रः संशितव्रतः ॥ २४
बुद्ध्वा च स महातेजा न चचालैव जाजलिः ।
धर्मे धृतमना नित्यं नाधर्मं स त्वरोचयत् ॥ २५
अहन्यहनि चागम्य ततस्तौ तस्य मूर्धनि ।
आश्वासितौ वै वसतः संप्रहृष्टौ तदा विभो ॥ २६
अण्डेभ्यस्त्वथ पुष्टेभ्यः प्रजायन्त शकुन्तकाः ।
व्यवर्धन्त च तत्रैव न चाकम्पत जाजलिः ॥ २७
स रक्षमाणस्त्वण्डानि कुलिङ्गानां यतव्रतः ।
तथैव तस्थौ धर्मात्मा निर्विचेष्टः समाहितः ॥ २८
ततस्तु कालसमये बभूवुस्तेऽथ पक्षिणः ।
बुबुधे तांश्च स मुनिर्जातपक्षाञ्शकुन्तकान् ॥ २९
ततः कदाचित्तांस्तत्र पश्यन्पक्षीन्यतव्रतः । C 12. 9306 B. 2. 262[1].30 K 12 267 30

---

22 a) Da4 सदा (for यदा) K6 V1 Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 D2 5 8 M1 6 7 न स (by transp) Bo 8 (marg as in text) एष (for एव) — b) K1 स्थाणुभूतौ K1 B1 महातप — c) T2 M1 ततस्थौ (for °स्तौ) Bo Dn1 n4 D8 D2 8 8 सुख (for परि) K6 -विश्रस्तौ, D6 विस्वस्तौ, G2 -वर्तस्थौ (for -विश्वस्तौ)

23 a) K6 G1 अतीतापु, Da4 अतिवासु B8 च (for [अ]थ) — b) T1 G1–3 6 उपस्थित (for °स्थिते) — c) G2 प्रजापत्येन — d) K2 विश्वास्मात्, D6 °स्ये (for °सात्) D6 क्षाम- (for काम-)

24 a) M5 तस्य (for तत्र) D7 T G1–3 6 M5 [उ]त्पादयतां, M1 6 पातयतां (for [अ]पात°) — b) K2 चिरपदानि खेचरौ, V1 शिरश्चा — c) G2 न तस्य विप्रियं चक्रे — d) K1 4 सश्रित-, Ds1 D4 6 9 शासित- (for संशित-)

25 a) K1 2 4 Da4 D6 T2 G2 बुद्ध्या, D2 बुद्धिं; M1 यद्धा (for बुद्ध्वा) K1 2 4 Dn4 T2 G1 2 M5 सु- (for स) — b) Da3 Dn1 n4 D8 (before corr) च, T G1–3 6 स (for [ए]व) K4 जाज्वलि — K1 reads 25^c–27^d twice — c) K4 6 Bo 6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 कृतमना, G8 धृतिमता (for धृतमना) K1 (both times) 2 धृतधर्ममना नित्य — d) G1 न धर्मं K1 (both times) 2 व्यरोचयत्, K7 D4 6 9 [ऽ]न्व°; T1 G2 3 6 ह्य, T2 M1 5–7 [ऽ]भ्यरोचयत् (M1 °पयेत्) (for त्वरो°)

26 For the repetition in K1, cf. v l. 25 — a) K1 (both times) D6 चागस्य (sic), K6 चाप्यस्तौ, Dn1 n4 Ds2 D8 चागत्य (for °म्य) — b) T1 G1–3 6 अस्य (for तस्य) — c) Da4 आश्वासतौ, T2 विश्वासितौ (for आश्वा°) K4 6 7 Bo 8 Dn1 n4 D8 D2 8 निवसत (D8 °तां), D8 निवसितौ; D4 धै सतत, D9 परौ नित्य, T G1–3 6 च सतत (for वै वसत) D5 वा, M1 5–7 च (for वै) — d) Da4 स, D6 त (for स) K1 (both times) Da4 तदा विभौ; D6 स चाभिभो

27 For the repetition in K1, cf v l 25 — a) K7 त्वाथ (for त्वथ) K1 (both times) 2 4 पुष्पभ्य (for पुष्टेभ्य) G2 अण्डेभ्यस्तावद्दुष्टेभ्य — b) K2 4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–4 6 8 9 T2 M7 प्राजायत, D5 7 प्रापतत, G2 प्रीणयत (for प्रजा°) — G1 om (hapl) 27^c–29^d — c) K7 न्यवर्धत (for व्यवर्धन्त) — d) K6 चाकल्पत (for °म्पत) K4 जाज्वलि

28 G1 om 28 (cf. v l 27) — a) T2 G2 M1 6 7 स (for स) K1 2 7 रक्षमानस्, B8 Da4 D8 D5 7 9 रक्ष्यमाणस् (for रक्ष°) — b) K1 4 7 D4 6 9 सु(K7 सू)लिंगानां; K2 तुलिंगानां; K6 D2 8 8 G2 कलिंगाना, D8 कुलिंगानि, T2 कुलिंगानां (for कुलिङ्गानां) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 धृतव्रत (for यत°) — G2 repeats 28^{cd} after 30^{ab}. — c) G2 (second time) सदैव

29 G1 om 29 (cf v l. 27) — a) M1. 6 7 काले (for काल-) — b) K6 Da3 a4 T G2 3 6 स्वय; K7 D4. 6 9 ते तु (for तेऽथ) — c) K4 6 7 Dn1 n4 D8 D2–4 6 8 9 M5 तु (for च) — d) K6 D8 कलिंगजा(D8 °का)न्, V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8

C 12 9306
B 12 261(1) 30
K 12.267 30
बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमतां वरः ॥ ३०
तथा तानभिसंवृद्धान्दृष्ट्वा चाप्नुवतां मुदम् ।
शकुनौ निर्भयौ तत्र ऊपतुश्चात्मजैः सह ॥ ३१
जातपक्षांश्च सोऽपश्यदुड्डीनान्पुनरागतान् ।
सायं सायं द्विजान्विप्रो न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३२
कदाचित्पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति संततम् ।
त्यक्ता मातृपितृभ्यां ते न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३३
अथ ते दिवसं चारीं गत्वा सायं पुनर्नृप ।
उपावर्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तकाः ॥ ३४
कदाचिद्दिवसान्पञ्च समुत्पत्य विहंगमाः ।
षष्ठेऽहनि समाजग्मुर्न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३५
क्रमेण च पुनः सर्वे दिवसानि बहून्यपि ।
नोपावर्तन्त शकुना जातप्राणाः स्म ते यदा ॥ ३६
कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहंगमाः ।

D2 8 कु(B6 [marg]क)लिंगका(Da4 °ता)न्; D5 सकुत° (for शकुन्त°)

30 K1 om 30 — a) Da3 a4 Ca p पक्षैर्वि(Da4 कुक्षैर्वा)पचतस्तांस्तु ❀ Ca पक्षैर्विपञ्चत: पक्षसघोद्गमा दुड्डीयमानान् ॥ Cp पक्षैरुद्गतैरितस्ततो गतानित्यर्थः । ❀ — b) K2 7 B3 (marg) D4–7 9 पक्षैर्, Da4 पक्षिन्, M1 6 विप्रो (for पश्यन्) K2 विवर्धन, D6 यतस्वत (for यवव्रत) — After 30ab, G2 repeats 28cd — c) D6 प्रीतिस् (for प्रीतस्) — d) M5 तथा (for तदा) K2 D6 वर (for वर:)

31 K1 reads 31 twice — a) B3 तदा, T G1–3. 6 M1 6 7 ततस् (for तथा) K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 अपि; D4 T2 M1 5–7 अति, T1 G1–3 6 इह (for अभि). K4 संवृक्षान् (for °द्धान्) — b) K1 (first time) सृष्ट्वा, D4 lacuna (for दृष्ट्वा) K1 (both times) 2 4 प्राप्नवतो; V1 B3 9 Da3 a4 चाप्नुवतो, D5 7 प्रापयता, T G1 3 6 M1 6 चैवाप्नुवन्, G2 M7 चैवाप्नवान्, M6 प्राप परा, M5 (sup lin) चैवा मुवा (for चाप्नुवता) K2 मद (for मुदम्) — c) K7 D4 6 9 T G2 3 6 M1 6 7 शकुनी, G1 °निर् (for °नौ) K7 D4 6 9 निर्भय; G1 निर्ययौ (for निर्भयौ) — d) K1 (second time) तूपतुश्, K2 घु° (for ऊ°) T2 G1 2 चोड्जै (for चात्मजै) K1 (first time) तदा मतिमतां वर (=30d)

32 a) T2 ख्यात (for जात-) T1 G1–3 6 च यान्, M5 तथो (for च सो) T1 G1–3 6 पश्यन् (for ऽपश्यद्) — b) K1 उडीनान्; K2 उत्थितान्; K4 उदीनान्, K7 उर्द्दी°, D4 9 उद्दीनान्; T2 G3 M1 5–7 वि(G2 नि)ड्डी°, M5 (sup lin) विनीडान् (for उड्डी नान्) B3 (marg) पुरतो गतान् (for पुनरा°). — c) T G1 3 6 M1 5–7 साये साये (for सायं साय) — d) K4 जाज्वलि K2 न सोकपत जाजलि:. — After 32, M1 5 7 read 36 for the first time, repeating it in its proper place

33 K1 2 D7 om (hapl) 33 K4 om (hapl.) 33–37, G1 om (hapl.) 33–35 V1 reads 33–35 on marg — a) K7 D4 6 9 आयांति; B3 (marg as in text) आगत्य (for अभ्येत्य) — b) Ds1 G2 गच्छति (for गच्छन्ति) V1 सत्वर, G2 सगति, M1 6 सगता (for सततम्) — c) T2 M1 6 त्यक्त्वा (for त्यक्ता) K7 V1 Bo 6–3 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 माता- (for मातृ) Da3 a4 तु, M1 तौ (for ते) — d) D4 चाकपत; T1 च कपत

34 K4 G1 om 34 (cf v l 33) V1 reads 34 on marg — a) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 तथा (for अथ) T G3 6 दिवसे, M5 °सौ (for °स) K7 Dn1 D2–4 6 8 9 M6 चापि, Ds2 चारी, D5 7 चापि, T1 G2 3. 6 M7 चार; T2 चायं; M1 चारिर्, M5 वार (for चारीं) K1 अथ ते दिवि सचारी; Ds1 तथा दिवससचारी — b) V1 Bo 6 3 (marg) 9 Da3 a4 T G3 6 M1 5–7 साये (for साय) D6 नृप: — d) K6 सकुतका

35 K4 G1 om 35 (cf v. l 33), V1 reads the same on marg — b) D8 गत्वा साय (for समुत्पत्य) — c) T2 G2 M5 पुनर्जग्मुर् (for समाजग्मुर्) — d) G2 त न (for न च)

36 K4 om 36 (cf. v l 33). M1 5 7 read 36 for the first time after 32 — a) K1 क्रमेन — b) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 दिवसान्युबहूनथ (V1 °पि) — c) K2 Ds1 T1 नोपतवंत (sic) — d) Ds1 यासप्राया स्म, D7 T G1–3 6 M5 (both times) जातपक्षाश्च (M5 [both times] °स्तु) (for °प्राणा: स्म) K6 D7 T1 G1 3 6 तदा (for यदा)

37 K4 om 37 (cf. v l 33) — a) G2 जात (for मास-) T1 G1 3 6 कदाचिज्जातपक्षास्ते — b) K6 समुत्पाद्य (for °त्पत्य) — c) B6 (marg) [म]ति

नैवागच्छंस्ततो राजन्प्रातिष्ठत स जाजलिः ॥ ३७
ततस्तेषु प्रलीनेषु जाजलिर्जातविस्मयः ।
सिद्धोऽस्मीति मतिं चक्रे ततस्तं मान आविशत् ॥ ३८
स तथा निर्गतान्दृष्ट्वा शकुन्तान्नियतव्रतः ।
संभावितात्मा संभाव्य भृशं प्रीतस्तदाभवत् ॥ ३९
स नद्या समुपस्पृश्य तर्पयित्वा हुताशनम् ।
उदयन्तमथादित्यमभ्यगच्छन्महातपाः ॥ ४०
संभाव्य चटकान्मूर्ध्नि जाजलिर्जपतां वरः ।
आस्फोटयत्तदाकाशे धर्मः प्राप्तो मयेति वै ॥ ४१
अथान्तरिक्षे वागासीत्तां स शुश्राव जाजलिः ।
धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ॥ ४२
वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः ।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं भाषसे द्विज ॥ ४३
सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया ।
पृथिवीमचरद्राजन्यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ ४४
कालेन महतागच्छत्स तु वाराणसीं पुरीम् ।
विक्रीणन्तं च पण्यानि तुलाधारं ददर्श सः ॥ ४५
सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायान्तं भाण्डजीवनः ।
समुत्थाय सुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ४६

तुलाधार उवाच ।

आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मन्न संशयः ।
ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ ४७ C 12 9323 B 12 262(1) 47 K 12 267 47

एस् (for [आ]गच्छस्) K1 2 7 D4 6 9 तदा (for ततो) — d) K1 7 G1.8 प्रतिष्ठत (for प्राति°)

38 a) K1 2 प्रनीदेषु, K4 प्रलीढेषु, K6 प्रहीणेषु, V1 B3 (marg) Dn4 D4 6 9 M5 प्रहीनेषु, M1 प्रयातेषु (for प्रलीनेषु) — b) G2 जाजली K4 -विस्मित°, K7 B3 8 D6-7 T1 G8 6 विश्मय (for -विस्मय) — d) D81 तस्माच्च (for त मान)

39 a) K1 2 4 सर्वथा, T1 G3 8 6 स तु तान्, T2 स तदा, G1 सानुगान् (for स तथा) D4 अनिर्गतान् (sic) (for निर्ग°) K1 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) — b) V1 शकुनान् (for °न्तान्) K1 व्रता — c) K1 2 समाव्ये (for °व्य) K7 D4 9 साभिमानी कृतमना ❀ Cn सभाव्य, वर्धयित्वा ॥ C8 जीवन्त्येते इति दृष्ट्वा । ❀ — d) K7 D4 9 गाढ (for भृश) K6 V1 B0 6-9 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 प्रीत(V1 °ति)मना, D6 प्रीत्य तदा (for प्रीतस्तदा) K3 B0 भवेद् (for [अ]भवत्)

40 a) G1 स नद्या स उपस्पृश्य — c) Da4 उदरच (for उदयन्तम्) — d) K6 V1 B0 6-9 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 उपा(K6 Da4 °प)विष्टन् (for अभ्यगच्छन्)

41 a) K1 D6 चटका, Da4 चटाकान्; M6 च जटान् (for चटकान्) — b) K4 जाज्वलिर् Da4 जयतां (for जपतां) — T G1-3. 6 M5 read 41[cd] for the first time after 7[ab] — c) Dn1 n4 D2 3 8 G1 (second time) तथा (for तदा) — d) K6 धर्म (for धर्म) D2 प्राप्ते T G1-3 6 (all second time) च (for वै)

42 Da8 a4 read 42[ab] for the first time after 6 — a) Da4 (first time) तथा (for अथ) K6 7 V1 B0 6-9 Da4 (both times) D81 अतरीक्षे — b) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da8 a4 (both both times) Dn1 n4 D82 D3 8 8 च (for स) Da4 (both times) सुश्राव K4 जाज्वलि° D6 7 सां शुश्राव स जाजलि° — c) T2 त (for त्व) — d) K4 जाज्वले; D6 जाजले

43 = (var) 8 — a) K3 B0 8 D8 5 7 T G8 6 वारणस्या B0 महाप्रज्ञस्, G2 °भागस; M1 7 °प्राज्ञ (for °प्राज्ञस्) — b) Da3 प्रतिष्ठत — d) Da4 द्विज B8 यथा त्व द्विज भाषसे

44 a) K1 Da4 आपन्नास्; G1 °न्ने (for °न्नस्) — c) K6 अभवद्, Da4 अचलद् (for अचरद्) G2 पृथिवीचद्रमा राजन्

45 a) K6 7 Da4 T1 G1 8 6 गच्छन् (for [अ]गच्छत्) — b) K1 M1 5 वारणसीं, K7 वारानसीं — c) K1 पुण्यानि, K3 4 पन्यानि (for पण्यानि) K7 D4 6 9 विक्रीणान तु पण्यानि, Da4 निक्रिणं स च पुण्यानि; G2 विशीर्णंत च पुण्येन (sic). — d) D5 7 ह (for स)

46 a) B7 विप्रैव (for दृष्ट्वैव) — b) D8 आसीनं (for आयान्तं) B7 8 G1 2 जीविन (for जीवन). ❀ Ca: भाण्डैः नानाविधैः पण्यैः जीवनं जीविका यस्य । भाण्डशालिक इत्यर्थः ॥ Cn भाण्ड मूलधन, तेन जीवन यस्य । 'स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने' इति विश्व' (also

C 12. 9324
B 12. 252(1).46
K 12. 267 48

सागरानूपमाश्रित्य तपस्तप्तं त्वया महत् ।
न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथंचन ॥ ४८
ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्र शकुन्तकाः ।
क्षिप्रं शिरस्यजायन्त ते च संभावितास्त्वया ॥ ४९
जातपक्षा यदा ते च गताश्चारीमितस्ततः ।
मन्यमानस्ततो धर्मं चटकप्रभवं द्विज ।
खे वाचं त्वमथाश्रौषीर्मां प्रति द्विजसत्तम ॥ ५०
अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह ।
करवाणि प्रियं किं ते तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

---

quoted in Cp) ॥ Cs भाण्डानि चन्दनकुङ्कुमादीनि, तेषां विक्रयेण जीवन यस्य । ❀ — c) B8 (marg as in text) स्वय; D4 स स (for सुसं) — d) K2 [अ]भि (for [अ]म्य) K7 Da3 a4 D6 पूजयन् (for °यत्).

47 T1 G1-3 6 om the ref — a) K1 2 D4 9 T2 M1 5-7 आ(K2 अ)यस्तेव, K4 Da4 आयात्ते(Da4 °ते)न; K6 7 आयास्तेव, D7 T1 G1-3 6 आगतेन (for आयानेव) K6 [अ]पि; Dn4 [आ]स (for [अ]सि) — b) K1 सम (for मम) K2 मम ब्रह्मणसशय° (sic) — c) G2 अब्रवीद् (for ब्रवीमि) — d) Da4 द्विजोत्तमः

48 a) Da4 सागरात्परमाश्रित्य, D7 °रातरमाश्रित्य; G1 °रानुपमाश्रित्य ❀ Cn सागरानूप, सागरसमीपस्थं सजलप्रदेशम् । ❀ — b) K2 तु या; G1 मया (for त्वया) G2 मुहु° (for महत्) — c) K1 2 तु (for च) K1 Da4 संज्ञास्त्व; B8 (marg as in text) संस्था त्व, D7 T1 G1-3 6 सस्थान (for सज्ञां त्व) — d) Da4 कथं च न T1 G1. 3 6 त्व पुरा वेत्थ किंचन

49 a) G2 तप- (for तत°). K1 2 4 ततश्च वसतप सस् — b) Ds1 न च (for तव) — c) K4 अजायते — d) K1 2 4 सतापितास् (for संभावि°) Da4 चेतसं भावितास्त्वया

50 a) T1 G1-3 6 तथा, T2 M1 6 7 तदा (for यदा) — b) K1 4 गतश् K7 D4 9 चारम् (for चारीम्). D7 T G1-3 6 M1 5-7 गताश्च च(G3 om च) रितु तत° — c) K1 2 4 B8 (marg) तु त; Da4 तपो° (for ततो). G2 मन्यमानस्तमेवातो — d) D4 चदक ; G1 चकट ; G2 धर्मं च (for चटक) B9 D4 G3 प्रभव (for °व) K1 2 द्विज° Da4 corrupt ❀ Cs चटकप्रभव, चटकोत्पत्तिहेतुभूतनिश्चलावस्थानप्रभवम् । ❀ — e) K1 2 4 Ds1 D5 वाचो (for वाच) K1 2 4 अथ त्वम् (by transp), Da4 M1 6 तमय, D7 T1 G3 6 त्व तदा K1 2 अश्रौषीन् V1 B0 खे च वाच त्वमश्रौषीर्, Dn1 खे वाचमथमश्रौ°, G2 खे वाच त्ववशाश्रौष्य (sic) — f) Da4 सत्तम°.

51 K2 om (hapl) 51, V1 reads it on marg — a) K4 अमर्श° (for अमर्ष) — b) G2 तत्र° (for तत°) K1 6 इति (for इह) — c) G2 करवाणि प्रियोह ते — d) K1 तद्ब्रूहि त्वं (hypermetric) (for तद्ब्रूहि) K4 6 B0 6 7-8 (marg) 9 Da3 a4 D5 7 T2 M5 7 त्व द्विजोत्तम (for द्विजसत्तम) B8 (orig) M1 6 तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम, T1 G1 3 6 तत्प्रब्रूहि द्विजोत्तम, G2 तव ब्रूहि द्विजोत्तम

Colophon Ś1 missing K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 2, 4 6 7 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2-5 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy. name* K1 2 4 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3, 5 7 8 M5 7 तुलाधारजाज(K4 °ज्व)लिसंवाद°, K6 जाजलितुलाधारसवाद°; K7 D4 6 9 तुलाधारजाजलिसवादे विस्मय, G6 तुलाधारजाजलि°, M6 तुलाधारजाजलिसवादे तुलाधारसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) K6 D3 M1 6 7 86, K7 85, Da3 Dn1 Ds1 D7 T1 G1 3 6 M5 88, Dn4 Ds2 87, D8 82, T2 102, G2 84 — *Śloka no* Dn1 D3 52, Dn4 50,

२५४

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता ।
प्रोवाच वचनं धीमाञ्जाजलिर्जपतां वरः ॥ १
विक्रीणानः सर्वरसान्सर्वगन्धांश्च वाणिज ।
वनस्पतीनोषधीश्च तेषां मूलफलानि च ॥ २
अध्यगा नैष्ठिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतम् ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं निखिलेन महामते ॥ ३
एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना ।
उवाच धर्मसूक्ष्माणि वैश्यो धर्मार्थतत्त्ववित् ।
जाजलिं कष्टतपसं ज्ञानतृप्तस्तदा नृप ॥ ४
वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनम् ।
सर्वभूतहितं मैत्रं पुराणं यं जना विदुः ॥ ५
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले ॥ ६
परिच्छिन्नैः काष्ठतृणैर्मयेदं शरणं कृतम् ।
अलक्तं पद्मकं तुङ्गं गन्धांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ ७ C 12.9346 B 12 261[2] 7 K 12.266 7

254

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf v l 12. 250 35).

1 B9 om. 1–3 G3 om the ref —ᵃ) Da4 सदाते च (for तदा तेन) —ᵇ) K1.2.4 वै द्विज; K7 D4–7.9 जाजलि (for धीमता) —ᶜ) G1.3.6 उवाच (for प्रो°) —ᵈ) K4 जाज्वलिर्; K7 D4.6.9 महर्षिर् (for जाजलिर्) K1.2.4 B8 (marg as in text) सद्वतां; Da3.a4 Dn4 D6 जयतां (for जपतां) D3 वर.

2 Before 2, K1.2.4.6 V1 B6.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2.3.5–8 T G1.2.6 M1.6–7 ins जाज(K4 °ज्व)लिरुवाच B9 om 2 (cf. v l 1) —ᵃ) K2 विक्रीणावान्; Da3.a4 Dn1.n4 D5.7.8 G3 M7 विक्रीण(Da4 °णा, G3 °णी)व; M1.6 °णात (for °णान°) M1 बहु- (for सर्व) —ᵇ) K7 Da4 D9 G3 M8 वाणिज; D4 °जा (for °ज) —ᶜ) D6 वनस्पतीर् (for °स्पतीन्) K6 D3 D7 T1 G1.2.6 M1.6 ओषधींश्; D6 औषधीश् (for ओ°) K4 वनस्पती षोपधीश्च (sic) —ᵈ) Da3 मूल (for मूल-)

3 B9 om 3 (cf. v l 1) —ᵃ) K7 D9 M1.6–7 अध्यगान् K6 नैष्ठिकं; K7 Da4 D7 G3 °की (for °कीं) D7 G3 -बुद्धि (for बुद्धिं) B8 (marg as in text) D4.5 T2 अध्यगान्नैष्ठिकी बुद्धि —ᵇ) K1 त्वम् (for त्वाम्) B8 आगता (for °तम्) T G1.3.6 M1.6–7 कुतस्त्वामियमागता (M6 °त), G2 कुतस्त्वामिजाकृता (sic) —ᶜ) K1 आचक्ष्वसे (for °क्ष्व मे) G3 मनसा (for मे सर्वं).

4 Before 4, K1.2.4.6.7 V1 B6.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2–9 T G1.3.6 M1.6.7 ins भीष्म उवाच. —ᵃ) Da4 उक्तास —ᵇ) B8 तपस्विना (for यश°). —ᶜ) K6 Da4 -सूक्ष्मानि, K7 D4.9 -शूक्ष्माणि (for -सू°) — Bom. Kumbh ed om 4ᶜᵈ —ᵉ) K7 D4.9 M1.6.7 काष्ठ; T G1–3 क्लिष्ट-, Cp कष्ट (as in text) —ᶠ) K4.7 B6–8 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2–5.7–9 G6 ज्ञानवृस, K6 °दृष्ट, B9 °हृस (for °तृप्तस्) Da4 सदा नृप; D5.7 तदानघ; M1.6.8 महामति; M7 तथा नृप (for तदा नृप)

5 Before 5, MSS ins तुलाधार उवाच. —ᵃ) K4 जाज्वले (for जाजले) —ᶜ) V1 B9 मित्रं; C8 (gloss मित्रस्य कर्म) मैत्रं (as in text) T1 G1–3.6 सर्वभूतेषु मैत्रस्व —ᵈ) T1 G1 सज्जना; M6 यज्जना (for यं जना) K1.2.4 transp जना and विदु

6 With 6, cf 3 281 34 12 156 21, Manu 4. 2. —ᵃ) K2 अद्रोहेन —ᶜ) K7 D4.9 सा परो; Da3 सफलो (for स परो) —ᵈ) K4 जाज्वले (for जाजले)

7 ᵃ) K6 Da3 Dn1.n4 D3 M6.8 पर (for परि). K1.2.4 तृणकाष्ठैः परिच्छिन्नैर् —ᵇ) T1 G1–3.6 मम (for मया) —ᶜ) K1.2 अलका; K7 D4.6.9 वालक; B6 (marg) Da3.a4 Ca.p अलक; Da3 अलक्त; T1 G1.3.6 M1.6–7 अलावं, G2 समित (for अलक्त). G1 M7 पद्मग (for °क) K2 तुग, Da4 तुङ्ग (sic), G2 तुम्य (for तुङ्ग) ❀ Cp अलक लाक्षा, पद्मकं पद्मकाष्ठं, तुङ्ग रसविशेषम् ॥ C8 अलक उल्मुक, पद्मक गजमर्द, तुङ्ग चन्दनभेदम् । ❀ —ᵈ) K6.7 B6–9 Da3.a4 D4.7.9 T G1.3.6 M1.6–7 अपि, D6.7 इह (for तथा) G2

C 12. 9347
B 12. 259. 8
K 12 260 8

रसांश्च तांस्तान्विप्रर्षे मद्यवर्जानहं बहून् ।
क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ॥ ८
सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हिते रतः ।
कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजले ॥ ९
नाहं परेषां कर्माणि प्रशंसामि शपामि वा ।
आकाशस्येव विप्रर्षे पश्यँल्लोकस्य चित्रताम् ॥ १०

नानुरुध्ये विरुध्ये वा न द्वेष्मि न च कामये ।
समोऽस्मि सर्वभूतेषु पश्य मे जाजले व्रतम् ॥ ११
इष्टानिष्टविमुक्तस्य प्रीतिरागबहिष्कृतः ।
तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाजले ॥ १२
इति मां त्वं विजानीहि सर्वलोकस्य जाजले ।
समं मतिमतां श्रेष्ठ समलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ १३

सदश्लोष्मावचानि च

8 ^{a}) K1 2 4 च सर्वान्, V1 B8 तांस्तांश्च (by transp), T3 च तानि M1 6 सुबहून् (for विप्रर्षे). G3 राजश्च तांस्तां विप्रर्षे. — ^{b}) K3 मध्यवर्णान्; K4 सत्यवर्जान्; K6 V1 B6 7 Dn1 D3 D2 8 8 M6-7 मद्य वर्ज्यान्; K7 B8. 9 Da3 a1 D1-7 T1 G1. 3 6 °वर्जम्; D9 lacuna, G2 corrupt (for °वर्जान्). K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D2 8 9 बहूनहं (by transp.), M1. 6 अहं सदा — ^{c}) B6 8 9 Da4 D5 7 क्रीत्वाहं; D9 क्रोषा वै, T G1 3 6 क्रीत्वा तु; M8 क्रीत्वा च (for क्रीत्वा वै) K3 क्रीत्वा यै प्रेतिविक्रेण (sic), G3 पीत्वापि प्रविविक्रीणन्; M7 क्रीत्वा चैव प्रतिक्रीणे — ^{d}) K4 परहस्ताम्; G1 °हस्तम् (for °हस्ताद्).

9 ^{a}) Cp पूर्वेषा (for सर्वेषा). K3 व°; G1 2 यत् (for य°). K1 2 स्वहृन् (for सुहृन्). — ^{c}) D9 damaged — ^{d}) Dn1 lacuna, G3 न (for स). D8 [म]धर्मं (for धर्मं). K4 जाज्वले.

10 B9 om (hapl) 10. V1 B6 8 Dn1 n4 D5 D2 8. 8 transp 10 and 11 — ^{a}) K3 partly damaged. K6 द्रव्यानि; V1 B6 6-8 Da3. a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 कृत्यानि (for कर्माणि) — ^{b}) K6 B6 7 Da3 a4 D5 7 क्षिपामि वा (Da4 D5 7 च), V1 B6 8 Dn1 n4 D5 D2. 8 8 न गर्हये, G3 वदामि न (for शपामि वा). K7 D9 9 च (for वा) — After 10^{ab}, M8 reads 11^{ab} T2 reads 10^{cd} twice — ^{c}) D5 7 T1 G1-3 6 [प्]व (for [इ]व) K4 6 7 V1 B6 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 विप्रेन्द्र, T1 2 (second time) G1-3 6 M8 लोकस्य, M1 6 पक्षस्य (for विप्रर्षे) T2 (first time) M7 आमकस्यै (M7 आम्रकस्ये) व पक्षस्य. — ^{d}) D9 damaged B6 Da3 a4 Ds1 D5 M1 6 पश्य (for पश्यँल्). D9 चित्रता. T1. 2 (second time) G1-3 6 M8 जाजले पश्य चित्रतां; T2 (first time) आकाशस्यैव जाजले; M7 लोके पश्यामि चित्रतां ❀ Ca चित्रता गन्धर्वनगरालोकनादौ ॥ Cp लोकस्य स्वप्रकाशस्यात्मन । ❀

11 V1 B6 8 Dn1. n4 D5 D2. 8. 8 transp 10 and 11. M8 reads 11^{ab} after 10^{ab}. — ^{a}) K4 वानुरुध्ये; B8 (marg as in text) नानुरुधे; B9 कानुरुध्ये; T2 नाप° (for नानु°). K3 D5 नानुरुद्धे विरुद्धे वा; K7 D4 9 °रुंधे विरुद्धं वै; G3 नास्मि मध्ये विरुद्धे च. —B7 reads 11^{c}-19^{b} twice. — ^{c}) K4 B8 (marg) Dn1 n4 D2 8 [s]हं; B6 Ds1 (also as in text) D8 G3 हि (for ऽस्मि). Da4 सम° सर्वेषु भूतेषु. — ^{d}) K4 जाज्वले. — After 11, K1 reads 13^{c} for the first time, repeating it in its proper place.

12 For the repetition in B7, cf. v l. 11. K4 V1 B6 6 Da3 Dn1. n4 D5 D2. 8 8 om 12^{ab}. K1, 2, 6. 7 B7 (both times) 8 9 Da4 D1-7 9 T G1-3 6 M1, 6-7 transp 12^{ab} and 12^{cd}. — ^{a}) G3 तुष्टानिष्ट (for इष्टा°) K1 -बहिःस्यस्य; K3 -बहिःस्यं च; B9 T G1-3. 6 M1 6-7 वियुक्तश्च (B9 T2 M1 6 7 °स); D5 7 विमुक्तश्च (for °स). K6 B7 (both times) इष्टानि ष्टानियुक्तस्य — ^{b}) K3 प्रीतियुक्त, B8 (also as in text) रागद्वेष (for प्रीतिराग). K1 6 B7 (both times) 9 बहिष्कृता; K3 -बहिःकृतं (for °त) T G1-3 6 M8 प्रियद्वेषविवर्जित (T2 °न); M1 6 7 प्रियद्वेष (M7 °ष्य)-बहिष्कृता (M7 °ता) — D4 reads 12^{cd} twice. 12^{cd} is damaged in D9 — ^{d}) B9 Ds1 समं; G1 समस; M8 समां (for समा) - Da4 भूतेषु (for तिष्ठति). K4 जाज्वले.

13 For the repetition in B7, cf. v l 11 — ^{a}) D9 M7 मा (for मां) — ^{b}) M8 -भूतस्य (for -लोकस्य) K4 जाज्वले. — K1 reads 13^{c} for the first time after 11. — ^{c}) K1 (both times) 2 मत; D9 lacuna, T G3 8 6 समो; G1 समे (for समं) K3 lacuna, G1 श्रेष्ठ.. — ^{d}) G1 समो (for सम-). Da4 D5 6 T G1-3 6 M8 -कांचन (for °नम्).

14 For the repetition in B7, of v l 11. — ^{a}) Da4 यथाय (for यथान्ध) K1 यथांधबहिरोमेत्ता (sic), G1 °बधिरे मत्ता; G3 °धो बधिरो मत्त — ^{b}) B7 (both times) Da4 Ds1 परमा; G1 परमः (for °मा). G3

यथान्धबधिरोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा ।
देवैरपिहितद्वाराः सोपमा पश्यतो मम ॥ १४
यथा वृद्धातुरकृशा निःस्पृहा विषयान्प्रति ।
तथार्थकामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा ॥ १५
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि तदा सिध्यति वै द्विजः ॥ १६
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १७

न भूतो न भविष्यश्च न च धर्मोऽस्ति कश्चन ।
योऽभयः सर्वभूतानां स प्राप्नोत्यभयं पदम् ॥ १८
यस्मादुद्विजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव ।
वाक्क्रूराद्दण्डपारुष्यात्स प्राप्नोति महद्भयम् ॥ १९
यथावद्वर्तमानानां वृद्धानां पुत्रपौत्रिणाम् ।
अनुवर्तामहे वृत्तमहिंस्राणां महात्मनाम् ॥ २०
प्रनष्टः शाश्वतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ।
तेन वैद्यस्तपस्वी वा बलवान्वा विमोह्यते ॥ २१

C 12.9360
B 12 [illegible]
K 12 260 21

इहार्पं परम सदा, M1 उच्छ्वासपरमास्सदा ✲ C8 उच्छ्वासपरमा प्राणधारणमात्रपरा । ✲ — 14ᶜᵈ is damaged in D1 — ᶜ) M1 दैवैर् K1 द्वार ; Da4 Dn1 D4 द्वारा (for द्वारा) T G1 3 e M1 दैवैव नि(T1 M1 °न नि)हित(G1 e °ता)द्वारा ; M1 देवैरपिहितद्वारा — ᵈ) K6 सोपमा ; K1 B6 सोलपा (for सोपमा)

15 For the repetition in B1, cf v l 11 — ᵃ) K1 कृशा, M1 कृशान् (for कृशा) — ᵇ) T1 G1-3 e विषयं (for °यान्) — D4 om (hapl) 15ᶜ-16ᵇ — ᶜ) K6 D1 2 यथार्थ (for त°) B1 तथार्थभोगकामेषु (marg °रि) ; T G1-3 e M1 1-7 तथा कामा(G1 °मा)र्थभोगेषु — ᵈ) Da4 at ममापि (for ममापि) Bo Da4 विगत ; B1 (both times) °तो ; Dn1 D3 विषय (for विगता) G1 स्पृह (for स्पृहा).

16 16-17 (var) Śānti App I, (No 4, lines 27-30). For the repetition in B1, cf v l 11 D4 om 16ᵃᵇ (cf v l 15) — ᵃ) D1,3 T1 G3 6 बिभ्येति (for बिभेति) K1 3 न बिभेति (K3 °भ्येय) यदा चायं — ᵇ) B1 (both times) चास्मायं (for °स्म) — ᵈ) T1 G1 3 e तथा (for तदा) K1 D1-3 T G1-3 e M1-3 द्विज (for द्विज) K4 6 V1 Bo e 1 (both times) 3 6 Da4 at Dn1 n1 D4 D3 3 6 ब्रह्म संपद्यते तदा

17 = (var) Nārada Parivrājaka Up 3 22 With 17, cf Bhāgavata P 9 19 15 For the repetition in B1, cf v l 11 — ᵃ) D3 lacuna for यदा न कु K1 न कुरु (for कुरुते) — ᵇ) T3 पावक (for पापकम्).

18 For the repetition in B1, cf v l 11 — ᵃ) D4 भूयो, Cp भूतो(?) (for भूतो). K6 V1 Bo e 1 (both times) 3, 9 Da4 at Dn1 n1 D4 D3 3 3 M1 e 1 भविष्योस्ति, B3 (marg) °ष्यति ; D4 1 °ष्य च, T G1 3, e M1 °ष्योत्र, Cp °ष्येस्ति (for °ष्यश्च). — ᵇ) K1 D1 6 स (for च) D3 1 [अ]धर्मो (for धर्मो) Da4 न G3 [ऽ]स्तु (for ऽस्ति) — ᶜ) K1 भय, Da4 corrupt, T1 G1 3 6 [ऽ]भयत्, M1 1-7 यत (for ऽभय) — ᵈ) D1 T G1 3 6 M1 6 1 संप्राप्नोति (T1 G1 3 6 °प्नोति) (for स प्राप्नोति) Dn1 पर (for पदम्) K3 न भयात्भयास्पद (sic), K4 स प्राप्नोत्य भयास्पद ; G3 स प्राप्नोत्यभयव्रत

19 19ᵃᵇ = (var.) 25ᵃᵇ, 30ᵃᵇ With 19ᵃᵇ, cf. 3 29 21ᶜᵈ For the repetition in B1, cf v l 11 — ᵃ) K1 corrupt, K6 B3 M1 e तस्माद् (for य°) K3 उद्विज्यते ; T3 उद्वजति — ᵇ) G3 M1 सर्वे (for सर्वो) K1 D4 3 भयाद् (for मुखाद्). — After 19ᵃᵇ, B1 reads 25ᶜᵈ, for the first time, repeating it in its proper place D4 repeats 19ᶜ-25ᵇ after उद्विजते (in 26ᵃ) — ᶜ) D3 वाक्क्रूराद् K1 पुरु ष्यात् ; K4 पारुष्यात् ; K6 V1 B3 3 9 Da4 Dn1 Da1 D3 3 3 -परुषात् ; Bo 1 Da4 Dn4 पुरुषात् ; M1 परु ष्यात् (for पारु°) D1 T1 G1 3 6 क्रूरवाक्यो दण्डपर° ; T3 G3 क्रूरो वाग्दण्डपर° — ᵈ) D1 T1 G1 3 6 स (for स)

20 For the repetition in D4, cf v l 19 — ᵃ) G3 च (for वद्). B3 वर्तमानानां (for °मानानां) — ᵇ) K1 वृद्धाणां. — ᶜ) K3 G1 अनुवर्तामहे ; Da4 D3 D4 1 M1 °वृत्तामहे (for °वर्तामहे) K6 वृत्तिम् (for वृत्तम्) — ᵈ) D4 1 अहिंसानां.

21 For the repetition in D4, cf v.l 19 — ᵃ) K1 4 6 B3 Da1 T3 G1 3 प्रणष्ट (for प्रनष्ट) ✲ Cp शाश्वत, अपारमार्थिक, अन्धपरंपरयानुष्ठीयमान । ✲ — ᵇ) K1 3 समाचारेण ; D4 1 स्वना° (for सदा°). K1 मोहिता. ✲ Cp सदाचारेण इत्युपहासे । असतामाचारेणेत्यर्थः ॥ C8 सदाचारेण, अपवनसदाचारेण । ✲ — ᶜ) K1 D4 (both times) 6 3 येन (for तेन). K1 वैद्यास्

C 12 9360 B 12.262[2].21 K 12.268 22 आचाराज्ञाजले प्राज्ञः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् ।
एवं यः साधुभिर्दान्तश्चरेदद्रोहचेतसा ॥ २२
नद्यां यथा चेह काष्ठमुह्यमानं यदृच्छया ।
यदृच्छयैव काष्ठेन संधिं गच्छेत केनचित् ॥ २३
तत्रापराणि दारूणि संसृज्यन्ते ततस्ततः ।
तृणकाष्ठकरीषाणि कदाचिन्नसमीक्षया ।
एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः ॥ २४

यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किंचित्कथंचन ।
अभयं सर्वभूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने ॥ २५
यस्मादुद्विजते विद्वन्सर्वलोको वृकादिव ।
क्रोशतस्तीरमासाद्य यथा सर्वे जलेचराः ॥ २६
सहायवान्द्रव्यवान्यः सुभगोऽन्योऽपरस्तथा ।
ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्त्युत ।
कीर्त्यर्थमल्पहृल्लेखाः पटवः कृत्स्ननिर्णयाः ॥ २७

D5 च (for वा) ❀ Ca n p वैद्य°, विद्यावान् । ❀ —^{d}) D8 T G1-3 M ज्ञानवान्; D5 7 शील° (for चल°) K4 विमोक्ष्यते; K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D3 8 8 G3 विमुह्य(Da3. a4 °च्य)ते; K7 D4 (both times) 6 9 [अ]पि मोह्यते; D5 7 विमुह्यति; T1 G1 8 6 [अ]पि मुह्यते (for विमो°) B8 (marg) बलवान्विप्रमुच्यते

22 For the repetition in D4, cf. v l. 19. T G1-3 6 transp 22^{ab} and 22^{cd}. —^{a}) Da4 G3. 6 आचारान् (for °राज्). K4 जाज्वले; D7 जायते. K7 Da4 Da3 D9 T1 G1 प्राज्ञ; M1 6 7 प्राप्त (for प्राज्ञः). —^{c}) D5. 7 स (for य). M1 6 साधुकृद् (for °भिर्) M7 युक्तश् (for दान्तश्). T1 G1-3 6 एवं य' साधु दांतश्च ❀ Cp साधुभि कर्मभि' । ❀ —^{d}) D9 मद्रोहं (for °ह)

23 With 23, cf 12 28 36, 168. 15, Rām 2 105 26, Hitopadeśa IV 73. For the repetition in D4, cf. v. l 19 —^{a}) K1 D7 नद्या K4 यथा दहे; K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3 5 7 8 चेह यथा (by transp), D4 (both times). 9 यथा वेह; M1. 6 इव यथा; M7 यथेह वै T1 G1-3 नद्या वेगाद्यथा काष्ठम् —^{b}) M6 ऊह्यमानं —^{c}) K1 D4 (both times) G1 2 यदृच्छयेव. —^{d}) T2 सिद्धिं. G2 न सं- (for संधिं)

24 For the repetition in D4, cf v 1. 19 —^{a}) D6 सथा, G1 अत्र (for तत्र). K1 2 4 काष्ठानि (for दारूणि) —^{b}) K2 ससृजते, K6 B8 संगृह्यते; K7 संमृज्यते (for सस°) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 3 8 परस्पर; D7 T G1. 3 6 यतस्तत' (for तत°) —^{c}) K1 तृणकष्टा'; G1 °काष्ठे (for °काष्ठ-) K1 Da4 -करिषाणि —^{d}) Da4 न ससिक्षया; G2 न विमोक्षया ❀ C9 कदाचित्, कृतयुगात्यये । ❀ — After 24^{cd}, K6 reads 27^{ab}, while G1 reads 27^{cdef}. M5 om 24^{ef} K6 B6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D2 3. 5 7. 8 M1 6 7 read 24^{ef} after 26, while K7 D8 D4 (both times) 6 9 repeat the same after 26 B0 G1 read 24^{ef} after 25. —^{f}) V1 ततस्तत — After 24, T G2 3 6 read 27

25 = (var) 30 For the repetition in D4, cf. v 1. 19. B8 om (hapl.) 25 K7 om. 25^{ab} K1. 2 4 V1 read 25^{ab} after 26 —^{a}) K6 तस्मान् (for य°) — B7 reads 25^{cd} for the first time after 19^{ab} T2 G2 repeat 25^{cd} after 27 —^{c}) V1 B0 सोभय; B7 (first time) स°; G2 (second time) न भयं (for अभय) —^{d}) K7 D4-7 9 प्राप्नोति स (by transp), V1 B0 T1 2 (second time) G1. 2 (second time) M1 5-7 संप्राप्नोति; B7 (first time) समाप्नोति K1 4 7 V1 B0 7 (first time) D4-7 9 महा मुने; D8 D2. 8 तदा मुने; T1. 2 (both times) G1. 2 (both times) 3 6 M1 5-7 महामते (for सदा मुने) — After 25, B0 G1 read 24^{ef}

26 B0 G1 om 26 —^{a}) Da4 तस्माद् (for य°) K7 D4 6. 9 नोद्विजते (for उद्वि°). After उद्विजते, D4 repeats 19^{c}–25^{b} K2 भूतं, K4 6 T1 G2 3 6 विद्वान्; K7 D4-7 9 चैव, V1 (also as in text) लोका (for विद्वन्) —^{b}) V1 सर्वें (for सर्वे) —^{c}) K2 क्रोपतस्; D4 9 G3 6 क्रोशतस —^{d}) T2 जलाचरा. — K1. 2 4 V1 read 25^{ab} after 26 K6 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5. 7 8 M1 6. 7 read 24^{ef} after 26, while K7 D8 D4 (both times) 6 9 repeat the same after 26

27 M5 om. 27^{a}–28^{b} V1 om 27^{ab} K6 reads 27^{ab} after 24^{cd}. T G2. 3 6 read 27 after 24 —^{a}) D8 D2 च (for य') —^{b}) K1 स्वभगो (for सु°) K6 B6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3. 8 [ऽ]य; B0 Da4 वा (for ऽन्यो). D5 7 सुभागयोन्यो परतप' ❀ Cn पर' परलोकहेतु' । ❀ — G1 reads 27^{cdef} after 24^{cd} —^{c}) K1 2 अतस (for ततस) Da1 ताम्, D5 7 तम् (for तान्) —^{d}) D6 शास्त्रेपि, T2 °ण (for °षु). Da4 प्रभवंत्युत (for प्रवदन्त्युत). ❀ Cp

तपोभिर्यज्ञदानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ।
प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यत्फलमिहाश्नुते ॥ २८
लोके यः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणाम् ।
स सर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणाम् ।
न भूतानामहिंसाया ज्यायान्धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ २९
यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किंचित्कथंचन ।
सोऽभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने ॥ ३०
यस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ।
न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ ३१
सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ३२
दानं भूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमम् ।
ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्दधस्व च जाजले ॥ ३३
स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः । C 12. 9374 B. 12. 263(2).24 K 12 268 23

तानेव अन्धपरंपरया प्रवदन्ति, प्रकृष्टान् वदन्ति । ꕥ — ^{e}) B7 अन्य· (for अल्प) K1 लेख· T1 G1 3 6 कृत्यर्थं मर्यं हृल्लेखा (G1 °खा), T2 कीर्त्यर्थमदहृल्लेखा , G2 कृत्यर्थामर्थंदृल्लेखा (sic), M1 6 7 कीर्त्यर्थमस्य(M1 °ष)- सुल्लेखा ꕥ Ca p अल्पहृल्लेखा क्षीणप्रायान्त करण(Cp °प्रायमलो)मला , तत्त्वदर्शिन· ॥ Cn अल्प वाह्यसुखं हृदि लेखेन प्रतिष्ठित येषा ते, बहिर्मुखा ॥ Cp कीर्त्यर्थं, न तु परार्थम् ॥ Cs हृदयगतालेखा तत्र पटव , कामितार्थप्राप्तिसमर्था । ꕥ — ^{f}) K1. 2 4 7 D2 4 6 9 [ऽ]कृष्ण (for कृत्स्न) T1 G1 3 6 -निर्णय (for °या) ꕥ Ca कृत्स्न निर्णया निर्मलज्ञाना ॥ Cn कृत्स्न ब्रह्म, तन्मूलक निर्णयो येषाम् ॥ Cp कृत्स्ननिर्णया· भूमप्राप्तिनिश्चया ॥ Cs कृत्स्ननिर्णया· कालत्रयाभिज्ञा । ꕥ — After 27, T2 G2 repeat 25^{cd}.

28 ^{a}) G2 तपो हि (for तपोभिर्) T G1-3 6 M5 वा (for च) — ^{b}) K1 G2 वाच्य (for वाक्यै·) B9 प्रज्ञास्थितैस् (for °श्रितैस्) ꕥ Cp प्रज्ञाश्रितै प्रतीकोपासनाश्रितै· । ꕥ — K4 om 28^{cd} — ^{c}) D1. 9 T G1-3 6 M5 7 (*sup lin*) नाप्नोति (for प्रा°) — ^{d}) K1 2 यत्तत् , K7 D6 9 यथा ; D5 7 यदा (for यद्यत्) K1 2 7 D1-7 9 T G1-3 6 उपाश्नुते (for इहा°)

29 ^{a}) Dn1 लोको (for लोके) K7 D4 9 च (for य) — ^{b}) G1 ददामि (for °ति) K7 दक्षिण — K2 7 D4 7 9 G1 om. (hapl.) 29^{cd} — ^{e}) K1. 4 B0 8 (marg) T G2 3 6 M1 5-7 सत्य- (for सर्वं) K1 ईजाना ; K6 ईजमान · — ^{d}) K1 भय- (for अभय) — ^{f}) T2 जायान् ; G1 अन्यो (for ज्यायान्) K4 Da4 Dn4 कश्च न ; B9 किंचन — After 29, M1. 6 read 30^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

30 = (var) 25 K6 om 30 B9 om. 30^{ab} — ^{a}) K7 D4 6 9 M1. 6 7 भीतो , T G1-3. 6 M5 दीनो (for भूत) — D6 om. 30^{b}–31^{a} — ^{b}) K7 D4 9 T G1-3 6 M1 5-7 कश्चित् (for किंचित्) Da4 कथं च न ; Ds2 कदाचन — M1 6 read 30^{cd} for the first time after 29 — ^{c}) Da4 योभय ; D4 5 7 9 G1 अभयं (for सोऽभय). — ^{d}) K2 समाप्नोति , K7 D4 7 9 स प्राप्नोति ; D5 प्राप्नोति स (for सप्राप्नोति) G2 महामते (for °मुने)

31 31^{ab} = (var) 12 123 16^{cd} D6 om 31^{abc} (cf v l 30) — ^{a}) K1 2 यस्माच्चोद्विजते लोक· — ^{b}) K1 (*sup lin* as in text) वेश्म — ^{c}) G2 M5 न च धर्मम् , M7 अथाधर्मम् (for न स धर्मम्)

32 = (var) 12 231 23 , 261 21 B 13 113 7 Quoted in Śaṁkara's Br Sū Bhāṣya under iv 2 14 — ^{b}) B6 Da3 Dn4 T2 सर्वं (for सम्यग्) ꕥ Cp सम्यक्, ब्रह्माभिपन्नतया ॥ Cs सम्यक्, साम्येन । ꕥ — ^{c}) D6 देवो (for देवा) K1. 2 हि, G1 वि (for [अ]पि) T2 अस्य (for मार्गे) K1 युज्यति, Da4 मुह्यंते (for मुह्यन्ति) — ^{d}) K1 2 चापदस्य ; K7 B8 (marg as in text) D9 M1 6 द्व° (for अ°) ꕥ Cp अपदस्य, अनाश्रयस्य, आत्मप्रतिष्ठस्य ॥ Cs अपदस्य, अविद्यमाननामरूपस्य परमात्मन , पदैषिण स्थानमिच्छन्त· ॥ Cv अपदस्य स्थानरहितस्य विरक्तस्य, पदैषिण· मार्गमिच्छन्त । ꕥ

33 ^{a}) G2 नावां (for दान) B6 8 दान भूताभयं प्राहु· — ^{b}) B6 (marg as in text) 7 9 Da4 सत्यं (for सर्वे-) B9 Da4 दानस्य (for दानेभ्य) — ^{c}) K1 ब्रवीसि (for °मि) B6 (marg) M1 6 सर्वम् (for सत्यम्) K2 ब्रवीमि ते सत्यमोद (sic), G2 °मि ते न त्वमिद — ^{d}) K1 2 4 तच्छ्रद्द(K4 °द्दा)स्व च , K7 तच्छ्रद्दस्वैव ; D4 6 9 तद्बुध्यस्वैव , T1 G1-3 6 श्रद्धत्स्व यत , T2 M1 5 6 श्रद्धत्स्वाथ च , M7 श्रद्दधस्वाथ (for °स्व च) K4 जाज्वले ; G2 जाळये

34 ^{a}) T1 M7 व्यावृत्तिं , G1 व्यापत्तिं (for °त्तिं). K6 क्षप्त्वा (sic) (for दृष्ट्वा) — ^{d}) K7 D4-7 9 T1 जुगु-

C. 12 9374 B 12 263.33-34 K 12. 266 35 व्यापत्तिं कर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जनाः सदा ॥ ३४
अकारणो हि नेहास्ति धर्मः सूक्ष्मोऽपि जाजले ।
भूतभव्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ३५
सूक्ष्मत्वान्न स विज्ञातुं शक्यते बहुनिह्नवः ।
उपलभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ॥ ३६
ये च छिन्दन्ति वृषणान्ये च भिन्दन्ति नस्तकान् ।
वहन्ति महतो भारान्बध्नन्ति दमयन्ति च ॥ ३७
हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान्कथं न विगर्हसे ।
मानुषा मानुषानेव दासभोगेन भुञ्जते ॥ ३८
वधबन्धविरोधेन कारयन्ति दिवानिशम् ।
आत्मना चापि जानासि यद्दुःखं वधताडने ॥ ३९
पञ्चेन्द्रियेषु भूतेषु सर्वं वसति दैवतम् ।
आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्ब्रह्मा प्राणः क्रतुर्यमः ॥ ४०
तानि जीवानि विक्रीय का मृतेषु विचारणा ।

प्सते (T1 °स) (for °प्सन्ति)

35 a) K1 2 4 सकर्मणां; G3 अकारणा (for °रणो) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2, 3 6 8 M1 नैव; D4 तेन (for नेह) ❀ Cs अकारण फलरहित । ❀ — b) K7 D4 9 शूक्ष्मो (for सूक्ष्मो) K7 V1 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 T1 G1-3 6 हि (for ऽपि) K4 जाज्वले — c) D4 om from भूत up to उपल (in 36c) M1. 6 -वृद्ध्यर्थम् (for -भव्यार्थम्). T2 भूत मप्यर्थमेवेह (sup lin as in text) ❀ Ca भूत कारणं, प्राक्सिद्धत्वात् । भव्यमुत्पाद्य कार्यम् । तदर्थं, यज्ञादेर्धर्मकारणत्वप्रदर्शनार्थमेव ॥ Cn भूत ब्रह्म, भव्य स्वर्गादि । उभयार्थमेव ॥ Cp भूतार्थं ब्रह्मज्ञानार्थम्, भव्यार्थं स्वर्गाद्यर्थम् ॥ Cs भूतानां भव्य शोभन, तदर्थम् । ❀ — d) K2 धर्मं (for धर्म·)

36 D4 om up to उपल (of v 1 35). — a) K7 D9 शूक्ष्मत्वान्. M1 5 6 च (for स) G3 सूक्ष्मं च सम्यग्विज्ञातं — b) Da4 न शक्ये; T1 G1 3 6 शक्यसे; G2 °स्तु (for शक्यते) T1 G1 3 6 निर्णय; G2 -निर्णय (for -निह्नव) ❀ Ca बहुनिह्नव, शब्दवैषम्यादर्थवैषम्याच्च दुर्ज्ञेयार्थं ॥ Cs बहुभिर्धर्मान्तरार्थवादै तिरस्कृत । ❀ — c) T G1 3, 6 M7 [अ]तरे (for [अ]न्तरा) K1. 2 चान्यो, D6 चान्यम्; M7 स्वन्यान् (for चा°) — d) D9 आचार (for आचारान्) K6 V1 D5 7 T G2 3 6 M7 Ca नाव; K7 D6 न च (for अव) K2 -बध्यते (for बुध्यते) ❀ Cp आचारानवबुध्यते, मूलकारणानुसधान न बुध्यते । ❀

37 With 37, cf 12 15 51 — a) K1 ये के (for ये च) K2 D4 छिंदसि T1 G1 3 6 वृक्षाणां (for वृषणान्) G3 ये च विंदत्यृषिगणान्. — b) K1 2 4 B9 D5 G2 3 6 M1 5-7 छिंदति; D4 छिंदति; T2 चिन्वति (for भिन्दन्ति) K1. 2 4 M1 5-7 न(M1 6 ने)स्तुकान्; K6 7 B9 Da4 D2 4, 6 7-9 मस्तकान्, D8 नस्तकं, T1 G1-3 6 संस्थितान्; T2 नस्तुशान् (for नस्तकान्). — c) K1 3 4 V1 T G1-3 6 M7 कृषति (for वहन्ति). G2 6 (before corr) राजन् (for भारान्) K7 D4-7 9 कर्षयति महाभारान् ❀ Cp वहन्ति, वाहयन्ति । ❀ — d) G2 बध्याति (for बध्नन्ति)

38 a) D6 पादति K1 हत्वा खादति सत्त्वानि — b) G1 च (for न) — c) K2 मानुष्या; M1 6 7 मनुष्या (for मानुषा). K2 मानुष्यान्, K7 °पाद्. — d) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5-8 G3 भावेन, D6 (also) -भाग न (for -भोगेन) K7 भुजते.

39 a) V1 B7 Dn1 n4 Da3 D8 T G1-3, 6 M1 5-7 -निरोधेन, D6 -नियोगेन (for विरोधेन) K7 D4 9 वधबधनयोगेन — b) B6 धारयति, D5 7 कर्षतीव (for कारयन्ति) ❀ Cp. कारयन्ति, कर्माणीति शेष । ❀ — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 T1 G1. 3 6 आत्मनश्च, G2 आत्मान (for आत्मना) K1. 2 4 7 D4 6 9 चामि (for चापि) K1 6 V1 B0 6-9 Da3 जानामि; K4 Da4 Dn1 n4 Ds D2 3. 8 M5 जानाति, K7 D4 6 9 जानति; G2 सानासी (sic) (for जानासि) — d) K7 या (for यद्). D6 दु·खे (for दु·खं) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn4 Ds D2 3 8 बंधने, Dn1 -बधजं (for ताडने). G3 यद्दु ख हि विलायते

40 a) Da1 देवेंद्रियेषु (for पञ्चे°) — b) Da4 वदति; T G1 3 6 M5 भवति (for वसति) Da4 दैवते — d) D5 ब्रह्म K2 6 V1 B0 8 प्राणा (for प्राण·) ❀ Cp आदित्यश्चक्षुषि, चन्द्रमा मनसि, वायुस्त्वचि, ब्रह्मा आत्मा, वायु प्राण, क्रतु प्राणाहुतिसाध्यो यज्ञ, यम क्रोधो मनोधर्म ॥ Cs आदित्यो दक्षिणभागे चरति, चन्द्रमा वामभागे । तथा योगयाज्ञवल्क्य —इडायां चरते चन्द्र पिङ्गलायां तु भास्कर, इति । वायुर्व्यानादि, ब्रह्मा आत्मा, प्राण प्राणवायु । क्रतुरपानवायु, अपान क्रतुरिति ब्राह्मणम् । यम परमात्मा । ❀

का तैले का घृते ब्रह्मन्मधुन्यप्स्वौषधेषु वा ॥ ४१
अदंशमशके देशे सुखं संवर्धितान्पशून् ।
तांश्च मातुः प्रियाञ्जानन्नाक्रम्य बहुधा नराः ।
बहुदंशकुशान्देशान्नयन्ति बहुकर्दमान् ॥ ४२
वाहसंपीडिता धुर्याः सीदन्त्यविधिनापरे ।
न मन्ये भ्रूणहत्यापि विशिष्टा तेन कर्मणा ॥ ४३

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा च वृत्तिः सुदारुणा ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ।
तथैवानडुहो युक्तान्समवेक्षस्व जाजले ॥ ४४
अघ्न्या इति गवां नाम क एनान्हन्तुमर्हति ।
महच्चकाराकुशलं पृषध्रो गालभन्निव ॥ ४५
ऋषयो यतयो ह्येतन्नहुषे प्रत्यवेदयन् । C 12.9368 B 12 263(2).48 K 12 268 49

---

41 ^{a}) K7 यानि, T G1 8 6 तान्हि; G2 यान्वा (for यानि) V1 B0 6 M5 7 जीवानि, B2 8 (both marg) Da3 a4 जैवानि, T G1-3 6 जीवति (for जीवानि) Da4 विक्रिय, D5 7 जीवति; G2 जीर्यते (for विक्रीय) M5 तानि विक्रीय जीवति ❁ Ca जीवानि, जीवसमूहान् । जैवानीति पाठो युक्तः । समूहार्थेऽण् । ❁ —^{b}) K1. 2 Da4 D5 7 नृतेषु (sic), K6 च तेषु (for मृतेषु) G2 विचारण —After 41^{ab}, K7 Dn1. n4 D8 D4 6 9 ins

704* अजोऽग्निर्वरुणो मेषः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ।
धेनुर्वत्सश्च सोमो वै विक्रीयैतन्न सिध्यति ।
[(L 2) D9 वत्सश्च (for वत्सश्च)]

—^{c}) K7 T2 तैल (for तैले) D7 नृते (for घृते). G2 काले वै कल्पते ब्रह्मन् —^{d}) K7 मधूनि K7 Dn1 n4 D2 4 9 अपि (for अप्सु) K1 2 4 B3 औष-धीषु, K7 D4 9 °धेषि; T G1-3 6 M1 5 6 ओषधीषु (for औषधेषु) K1. 2 4 Ds1 D6-7 G2 च (for वा)

42 ^{a}) K3 अदप-, K4 अदश, D1 आदेश (for अदंश) K1. 4 मषके, Da4 -मकरे (for मशके) —^{b}) K4 6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 8 T2 M1 5 सुख (for सुखं) T G1-3 6 M5 (inf lin as in text) 6 7 बहून् (for पशून्) —^{c}) D6-7 चास्मन् (for च मातुः) K3 प्रिय (for प्रियान्) K1 2 4 ज्ञात्वा, K6 V1 B0 Da3 a4 जातान्, D5 7 अज्ञान्, D6 अन्यान्; T1 G1 8 6 धुर्यान्, G2 जातु; M1 6 7 ज्ञातान् (for जानन्) —^{d}) K1 2 4 प्राक्रम्य (for आ°) K1 D5 7 नर —^{e}) K4 देशकुशान्, K6 दशाकुशान्, K7 D4 6 9 -दशमशान्, B7 9 Dn1 n4 D8 D2 5 8 7 8 -दशा(B9 D5 7 °श)कुलान्; T G1-3 6 M1 5-7 दशकु-(M7 °यु)लान् (for कुशान्)

43 G2 om. 43-44 —^{a}) K6 वहु, B3 D5 7 M7 Cp (Cpp as in text) वाहु (for वाह) K6 7 धूर्या, Da4 सूर्या Dn1 निवासपीडिता धुर्या ❁ Cs वाहसपीडिता वाहनसपीडिता । ❁ —^{b}) ❁ Cs अवि धिना, विधिमतिक्रम्य, तुरुष्कबहुले देशे । ❁ —^{c}) K6 Da7 a4 तान् (for न) K1 2 4 6 Da3 a4 -हत्याया (for °पि) —^{d}) K6 Da3 विशिष्टांस्; Da4 °ष्टास् (for °ष्टा). K1 2 4 विशिष्टानेव कर्मिण (K4 °र्मणा)

44 44^{abcd} = Manu 10 84 G2 om 44 (cf. v l 43) T1 om 44^{ab} —^{a}) D5 6 मन्यति M1. 5-7 कृषिं साध्वी(M7 °ध्वि)ति मन्यते —^{b}) D6 घृत्ति (for वृत्ति) —^{c}) D6 M1. 6 भूमिशयाश्च; T1 G1 8 6 प्रमायश्च V1 चापि (for चैव) ❁ Cn भूमिशयान् सर्पादीन् । ❁ —^{d}) Dn4 अयोमुखे, D8 °मय (for °मुखम्) T G1 8 6 M1 5-7 हंति काष्ठैरयोमुखैः ❁ Cn काष्ठमयोमुख, लाङ्गलम् । ❁ —^{e}) K1 2 B6 (marg) D2 5 7 T1 G1 8 6 अनुडुहो; B6 अर्थदुहो; B7 [अ]-नड्वाहो (for °डुहो) —^{f}) K7 Da4 D6 समवेक्ष्यस्व; V1 समीक्षस्व (submetric). K4 जाज्वले T G1 8 6 क्षुत्तृष्णाश्रमकर्शितान्

45 ^{a}) K1 अघ्या, K3 अद्या; K6 अंघा; V1 D7 9 G2 8 6 M1 5 7 अर्घ्या, B6 Da4 अघ्ना, T1 G1 अर्घ्याः; T2 आर्याः, M6 अन्या (for अघ्न्या) K6 भवान्; T1 भव (for गवां) —^{b}) K6 7 V1 B6 8 Da3 a4 Ds1 D6 T G1. 2 6 M1 5-7 एतान्, B0 एन, B7 9 Dn1 n4 Ds3 D2 5 5 7 8 G2 एता (for एनान्). —^{c}) K1 4 T2 महश्च (for महच्च) Da4 T1 G2 कुशलं (for [अ]कु°) Ds1 महचाकाशकुशल (sic), Ds2 °ञ्चाचारकुशल —For the incident, cf 12 260 6ff. —^{d}) K1 पृथाघ्नो; K2 पृथग्भो, K4 6 Dn4 वृषघ्नो, K7 B6 Dn1 D8 D2-4 6 8 9 वृष गां, Da3 पृषघ्नो, Da4 पृषघ्रो, D5 घृषघ्रो, T2 पृथद्रो, M1 6 7 वृषध्रो; M5 पृषघ्नो, Ca पृषध्रो (as in text) K1 2 4 V1 B3 9 D5 M7 गां लभन्निव; K6 गां चालभन्निव (hyper-metric), K7 D4 6 9 चालभघृप; B6 Dn1 n4 D2 8 8 वालमेत्तु य; D8 वाल्मेत्तु (Ds2 °व)य, T2 गां महन्निव; M1. 6 गाश्चलन्निव; M5 गां लभंति ह (for गालभन्निव). D7 T1 G1 8 6 वृथा (D7 °धा) यो गां निहंति ह; G2 पृथारोगान्महानिह ❁ Ca. पृषध्र

C 12. 9388
B 12 263(2).46
K 12 268 49

गां मातरं चाप्यवधीर्वृषभं च प्रजापतिम् ।
अकार्यं नहुषाकार्षीर्लप्स्यामस्त्वत्कृते भयम् ॥ ४६
शतं चैकं च रोगाणां सर्वभूतेष्वपातयन् ।
ऋषयस्ते महाभागाः प्रजास्वेव हि जाजले ।
भ्रूणहं नहुषं त्वाहुर्न ते होष्यामहे हविः ॥ ४७
इत्युक्त्वा ते महात्मानः सर्वे तत्त्वार्थदर्शिनः ।
ऋषयो यतयः शान्तास्तरसा प्रत्यवेदयन् ॥ ४८
ईदृशानशिवान्घोरानाचारानिह जाजले ।
केवलाचरितत्वात्तु निपुणान्नावबुध्यसे ॥ ४९
कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्न लोकचरितं चरेत् ।
यो हन्याद्यश्च मां स्तौति तत्रापि शृणु जाजले ॥ ५०
समौ तावपि मे स्यातां न हि मे स्तः प्रियाप्रिये ।

इक्ष्वाकुपुत्र' होमधेनु हत्वा शूद्रतामागमदिति इतिहास ॥ Cn वृषघ्नो गां लभन्निव इति पाठे, गां वृषघ्नो बाण' लभन् स्पृशन्निव, व्याघ्रभ्रान्त्या निसृष्टो बाणो गवि पतितो, न तु गवि विसृष्ट इत्यर्थ । ❀

46 a) G2 एष ते (for ऋषयो) D4 ह्यतयो (for य'). T1 G1.3.6 M5.7 ह्येते; T2 G2 ये ते; M1 ह्येव, M6 ह्येव (for ह्येतन्) — b) K1 नहुषे; K6 T1 G1.3.6 नहुषं, D4 नघुषे, D6 नयुषे (for नहुषे). K3 प्रत्यवेभवन्; V1 M6 'वेदयत्; G1 'वेगवान्. G2 न हि प्रेक्ष्यत्यवेदयन् — c) G1 गा (for गां). K1 अप्यवधीर्; K2 चापि वधीर्; K6 च न्यवधीर्; D5.7 त्वम वधीर् (for चाप्य') G2 मा भ्रातरं चाप्यतिथिं. — d) K4 प्रजाधर्वि; D8 'पति' ❀ C8 प्रजापतिम्, पितृ सदृशम् । ❀ — e) K2 अकार्ष (for 'र्यं) K1 नहुषो; D4.6 नघुष; G2 नाहुष — f) K7 D4.9 शप्स्यामस, Da4 लप्स्यते; G2 लक्ष्याम्यस् (for लप्स्यामस्). K1.2.7 D4.6.9 तत्कृते; G2 मत्कृते (for त्वत्कृते). K1.3.6.7 D2.4.6.9 वय; K4 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D8 5 8 व्यर्था (for भयम्)

47 a) G2 गतं (for शत) K6 रोगानां — b) K1 V1 Bo T1 G3.6 पातयन्, K7 D4.5.7.9 अपातयं; Da4 D8 G2 M1.6 'तयत् — D8 om (hapl) 47e-48b. — d) K6 अजास्वेव, D7 प्रजास्ते वै (for 'स्वेव). K4 जाज्वलि B8 प्रजास्वेवेति जाजले, T G1.3.6 M5 प्रशस्ता स्तेन जा'; G2 प्रजास्ते तेन जा' — T1 G2 om (hapl) 47e-49b — e) K1 घ्रूणह (sic), K2 भ्रूणहं (sic), Bo Dn1 भ्रूणहा; D7 T2 G1.3.6 M6 (inf lin as in text) भ्रूणघ्नं (for भ्रूणह) D4.6 नघुषं (for नहुषं) K7 Dn1 D8.4.6.9 M1.6 प्राहुर्; D7 G1.3.6 चाहुर् (for त्वाहुर्). K6 B6-9 Da3 a4 D5 भ्रूणहा नहुष त्वं (B6.7 Da3 a4 'षस्त्वं) हि; M5.7 भ्रूणहं नहुषेत्याहुर्. — f) K1 हेप्यामाहे (sic), K2 होषामहे, K6 D5.7 T2 G1.3.6 C8 (Csp as in text) भोक्ष्या' (for होष्या'). T2 G3.6 M1.5-7 वयं (for हवि.).

48 D8 om. 48ab, T1 G2 om. 48 (for both, cf. v 1 47) — a) K4 D5.7 इत्युक्तास् (for 'क्त्वा). K1.2.4 महाभागा (for 'त्मान). — b) K2 Da4 T2 G1.3.6 सर्व- (for सर्वे). K2 -दर्शन. — c) Da4 तपय (for यतय). K1.2.4 दांतास् (for शान्तास्). — d) K6 V1 Bo.6.7.9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3.7.8 तपसा, T2 प्रशास्ता; M5 सहसा (for तरसा). T2 G3.6 M5 प्रत्यपे(T2 'यो)घयन् (for 'वेदयन्) ❀ Cp प्रत्यवेदयन्, प्रतिकूलतया ज्ञापितवन्त । ❀

49 T1 G2 om. 49ab (cf. v 1 47) — a) K7 Da4 इदृशा(K7 'शी)न्. K6 घोपान्; K7 वारान् (for घोरान्) — b) K4 जाज्वले. K2 आचाराणि इ जाजले; D7 G1.3.6 आचरंतीह जा'. — c) D5.7 T1 G1-3.6 केवलाचरित त्वं तु (D7 'तत्त्व तु, G1 'तं त्वा तु; G2 'त कर्म); D6 'लाचरितत्वात्तु; T2 केवला धीरतत्वात्तु. ❀ Cp केवलाचरितत्वात्, श्रुत्याद्यप्रतिपादितत्वात् ॥ Cs आचरितत्वमेवात्र हेतुर्नान्य इत्यर्थ । ❀ — d) K4 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2.3.5-8 निपुणो, K6 Ds1 निपुनो, K7 D4.9 G2 निपुण (K7 'न), T1 G1.6 M5.7 C8 नैपुणान्; T2 M1.6 नैपुण्यान्; G3 नैपुण्य (for निपुणान्) D8 G1 नावबुध्यते, D5.7 न विबुध्यसे, G3 नाम बु' (for नावबु')

50 a) T2 G3 कारणं (for 'णाद्) T G1-3.6 M1.7 अन्विच्छन् (for 'च्छेन्) ❀ Ca कारणात् श्रुते' ॥ Cp श्रुत्यादे' । ❀ — b) K1.2.6 D5 लोकाचरित; K7 लोकचरिते; Da4 लोके चरित; T G1-3.6 M1.5-7 लोकं वि- (T2 'क वी-, G1 'कान्वि; M1.5.6 'कवि)रस (for लोकचरित) — c) G1 ये (for यो) G3 हन्यां (for हन्याद्) — d) K4 जाज्वले

51 a) G1 मेघस्यान् (for मे स्याता) — b) K4 V1 Bo 6.7.9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2.3.5.8 [s]स्ति; K6.7 B6 (marg) G1 स्त (for स्त). Bo.7 Da4 Dn1 n4 D8 D2-4.6.8 प्रियाप्रिय (for 'प्रिये). — c) D4.6.7.9 एतम्; T G3.6 M1.6 एवम् (for एतद्). K1.2.6.7 D5.7 कर्म; G3 कर्म (for धर्म). — d) K7 प्रसशति; Da4

एतदीदृशकं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ५१
उपपत्त्या हि संपन्नो यतिभिश्चैव सेव्यते ।
सततं धर्मशीलैश्च नैपुण्येनोपलक्षितः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

२५५

जाजलिरुवाच ।
यथा प्रवर्तितो धर्मस्तुला धारयता त्वया ।
स्वर्गद्वारं च वृत्तिं च भूतानामवरोत्स्यते ॥ १
कृष्या ह्यन्नं प्रभवति ततस्त्वमपि जीवसि ।
पशुभिश्चौषधीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज ॥ २
यतो यज्ञः प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि ।
न हि वर्तेदयं लोको वार्तामुत्सृज्य केवलम् ॥ ३
तुलाधार उवाच ।
वक्ष्यामि जाजले वृत्तिं नास्मि ब्राह्मण नास्तिकः ।
न च यज्ञं विनिन्दामि यज्ञवित्तु सुदुर्लभः ॥ ४ C 12 9399 B 12 264[3].4 K 12 269 4

दासवी च

52 a) Da1 उपपन्ना (for °पत्त्या) Da2 a1 T G3 6 [अ]भि, M1 6 [अ]पि (for हि) D6 सपत्तौ (for °न्नो) — b) T1 G1-3 6 चेह (for चैव) T1 G2 6 सेवते — c) K1 शील्प्र — d) K6 V1 B0 6-9 Da2 a1 Dn1, n1 D5 D2 3 6 7 3 T G1 3 6 M1 6 6 Cp नि(B3 6 Da3 a1 Cp नै)पुणेन, G2 M7 निपुणा (M7 °णो) न (for नैपुण्येन) B3 T1 G1-3 6 [उ]पलक्ष्यते, Da3 a1 °लक्षिता

Colophon Ś1 missing K6 6 B1-5 Da1, a2 Dn1 n3 D1 G1 5 M1-4 absent — *Sub parvan* K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D5 D2-5 7 8 T G1 3 6 M1. 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D5 D1-4 8 तुलाधारजाजलिसंवाद, K7 D6-7 9 तुलाधारजाजलिसंवादे वृत्तिविगर्हा, V1 जाजलिसंवाद, M5 जाजल्युपाख्याने हिंसारहितधर्मप्रश्न, M6 तुलाधारजाजलिसंवादे धर्मकथनं, M7 तुलाधारजाजलिसंवादे सत्कथन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 B1 M1 6 7 87, K7 86, Dn1 Da1 D7 T1 G1 3 6 M5 89, Dn1 Da1 88, D8 83, T2 103, G2 85 — *Śloka no* Dn1 n1 56, D8 54

255

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf v l 12 250 35)

1 B0 om the ref K1 जाजवलिर् B0 lacuna for 1a — a) K1 6 V1 B0 6-8 Da3, a1 Dn1 n1 D2 3 5 7 8 तथ (for यथा) G2 प्रवर्तते (for °र्तितो) — b) K1 7 D6 T M1 6 7 तुल (for तुला) D1 धारयिता, T2 धारयथा, M1 °यतस् (for °यता) G1 तुलाधरघ्नास्त्वया (sic) ❀ C6 तुला धारयता, सर्वभूतेषु समत्व कृत्वा । ❀ — c) B0 सुकुमार (for स्वर्गद्वारं) K1 धृत; T1 G1 M7 वृत्तिश्च (for वृत्तिं) Dn1 न (for च) T2 स्वर्गद्वारप्रवृत्तिश्च — d) G1 वृतानां (for भूतानाम्) D6 एव; G1 सम, G3 अप; M1 6 7 उप- (for अव-) K1 रोप्स्यसे, K2 V1 B0 7 9 Da2 a1 D1 5 7 9 G3 रोत्स्यसे, T2 रोप्स्यते, G2 रस्यते, M1 6-7 रोध्यते (for रोत्स्यते)

2 a) K1 कृपा, Da1 कृष्णा (for कृष्या) T2 M1 6 7 च (for प्र) T1 G1-3 6 कृषि(G2 °षे)स्योन्न च (G1 स्योन्नश्च) भवति — b) V1 अभि, Da4 T1 G1-3 6 उप, M7 वि (submetric) (for अपि) G2 जीवति — c) K1 7 T2 G1 M1 6 चौषधीभिश्च — d) V1 T2 G1 वाणिज

3 a) K6 7 V1 B0 6-9 Da2 a1 Dn1 n1 Da1 D2 8 6-8 G3 6 ततो (for यतो) D6 धर्म (for यज्ञः) T1 G1 3 6 च (for प्र) — b) G2 तस्मात्त्वम् (for नास्तिक्यम्) K1 V1 B6-9 Da3 a1 D1 9 M1 6-7 अभि, T G1-3 6 इह (for अपि) V1 जल्पसे ❀ Cn नास्तिक्यम्, हिंसात्मकत्वेन यज्ञनिन्दा । ❀ — d) K6 7 V1 B0 6-9 Da1 a1 Dn1 D5 D2-5 8 T1 M1 6-7 केवलां; D7 °लीं (for °लम्) ❀ C6 वार्तां, कृषिगोरक्षवाणिज्यादिरूपाम् । ❀

4 a) K1 जाजवले T2 M1 6 7 वृत्त, G2 तुभ्य

C. 12. 9400 B 12 264(3).5 L 12. 269 5

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ।
स्वयज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षात्रं यज्ञमिहास्थिताः ॥ ५
लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मन्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।
वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतम् ॥ ६
इदं देयमिदं देयमिति नान्तं चिकीर्षति ।
अतः स्तैन्यं प्रभवति विकर्माणि च जाजले ।
तदेव सुकृतं हव्यं येन तुष्यन्ति देवताः ॥ ७
नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ।
पूजा स्याद्देवतानां हि यथा शास्त्रनिदर्शनम् ॥ ८
इष्टापूर्ताद्साधूनां विषमा जायते प्रजा ।

(for वृत्ति) —ᵇ) K₇ नास्मिन्, Da₄ T₂ G₁ ₂ M₁ नास्ति (for नास्मि) K₁ B₀ नास्तिका ; G₁ °क (for °क°) —ᶜ) K₄ ₆ B₀ ₆₋₉ Da₃ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ transp च and यज्ञ Da₄ न यज्ञ न च विंदामि, G₂ न च वृत्ति च निर्विंदामि (hypermetric) —ᵈ) D₆ ₇ यज्ञवृत्ति सुदुर्लभा ❀ Cn यज्ञवित्, 'यज्ञो वै विष्णु' इति श्रुतेर्यो यज्ञमोंकार परमात्मान वेद स दुर्लभ' । ❀

5 ᵃ) T₂ न मे (for नमो) ❀ Ca ब्राह्मणोऽय ब्राह्मणो यज्ञ', आत्मज्ञानसाध्य' ॥ Cn ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां यज्ञ', ब्रह्माग्नौ जीवहविषस्त्याग' ॥ Cp ब्रह्माण इद ब्राह्मण, तत्त्वज्ञान, तदेव यज्ञ' ॥ Cs ब्राह्मणानां मैत्राणा, 'मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' इति स्मृते (Manu 2 87, 11 35) । ❀ —ᵇ) K₁ यज्ञाविदो —ᶜ) K₂ M₁ ₆ ₇ स्व यज्ञ, B₀ सुयज्ञ, D₆ ₇ स्वय हि (for स्वयज्ञ) T₁ G₁ ₃ ₆ ब्राह्मणो (for °णा) —ᵈ) K₂ V₁ D₆ ₇ क्षात्र, B₀ ₆ Dn₁ n₄ D₈ D₂, ₈ ₈ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ क्षत्र (for क्षात्र) D₆ इहा-स्थित'; T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅ (inf lin) ₆ ₇ अनुष्ठित', M₆ (orig.) समास्थिता' (for इहा') K₁ क्षात्र यज्ञ हि मा स्थित (sic) ❀ Ca क्षात्र, हिंसाप्रधानत्वात् । ❀

6 K₄ om 6ᵃᵇ —ᵃ) D₇ लुब्धैर् (for लुब्धैर्) M₆ वृत्त (for वित्त-) —ᵇ) K₆ च; D₆ ₇ तु (for स) Ds₁ सप्रवर्तित, G₁ ₂ °कीर्तित —ᶜ) V₁ B₀ वेद वेदान् (for वेदवादान्) K₁ वेदो देवान्परिज्ञाय, K₂ विधीन्वेदान्परि°; K₄ वेदो वेदान्परि°, K₇ वेदवादापरि°; D₈ वेदवाद न वि°; D₄ ₉ वेदा देवा परि°, T₂ वेद मासमिव ज्ञान, G₁ वेदवेदा सविज्ञान (sic), G₂ वेदा वेदपरिज्ञान; M₁ ₅ ₇ वेदादेवाव(M₇ °प)विज्ञानं, M₆ वेदवादावविज्ञानं ❀ Cn वेदवादान् अर्थवादान् । तेषां स्तुतिमात्रे तात्पर्यमित्यविज्ञाय । ❀ —ᵈ) D₄ सत्या-भासम्, M₆ सत्याभावम् (for °भासम्) K₁ ₂ ₄ अना मृत; M₇ इवाहृत (for °नृतम्) ❀ Cs हिंसायुक्तो यज्ञो वेदविहितोऽपि कृतयुगे पुरुषैर्नानुष्ठित' । त्रेतायुगेषु पुन-र्लुब्धै प्रवर्तित इत्यभिप्राय' । ❀

7 ᵃ) D₂ om (hapl) मिद देय —ᵇ) G₁ इद (for इति) V₁ T G₁ ₂ M₁ ₅₋₇ नान्यच्; D₈ चाय (for नान्तं) K₇ B₆ (marg) D₄ ₉ T₁ G₂ M₇ चिकीर्प(M₇ °र्ष)ते; T₂ G₁ च कीर्त्य(G₁ °र्ष)ते (for चिकीर्षति) K₆ B₀ ₆ (orig) ₇ ₈ (orig, marg as in text) ₉ Da₃ ₄ Dn₁ n₄ D₂ ₃ ₅ ₇ ₈ G₃ ₆ इति चाय (K₆ चाय, D₇ वाच) प्रशस्यते (D₂ °ति) — After 7ᵃᵇ, K₇ Dn₄ D₈ D₃, ₆ ₉ Cs ins

705* दैवं प्रवर्तितं क्षेत्र विद्धि धर्मं च जाजले ।
अपरा ह्यनवस्थैषा नास्माकं बुद्धिरीदृशी ।
[(L 1) D₃ दैवे (for दैवं)]

—ᶜ) V₁ तत° (for अत) K₁ ₂ ₄ स्तेय; G₂ तेम्य' (for स्तैन्य) K₆ om प्र T₁ भवति हि (for प्रभ वति) ❀ Cn स्तैन्य, लुब्धस्य यजमानस्य, सामर्थ्ये सति यथोक्तदक्षिणामददत । ❀ —ᵈ) K₄ जाजले, Da₄ जायते; D₆ जाजले M₁ ₅₋₇ कर्मणा च हि (M₇ °णामिह) जाजले —ᵉ) K₆ B₀ ₆₋₉ Da₃ ₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₈ T₁ G₃ ₆ Cp यदेव; D₄ ₉ तद्देव, D₇ यदैव (for तदेव). B₈ (marg as in text) सुहुत (for सुकृत) G₂ भव्य (for हव्य) —ᶠ) K₄ ₆ B₀ ₆₋₉ Da₃ ₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₇ ₈ तेन (for येन) G₃ ₆ तुष्यति (for तुष्यन्ति)

8 ᵃ) ❀ Cs हविषा गोघृतादिना । ❀ —ᵇ) K₁ औषिधैस; K₂ ओषधैस, K₆ चौष° (for औष°) K₇ D₄ ₆ ₉ M₁ ₅ ₆ स्वाधायेनाद्भिरौषधै G₁ M₇ येनौ षधिस्तथा ❀ Cp औषधै ओषधिभवैर्निर्जीवैरित्यर्थ । ❀ —ᶜ) K₁ पूज्या (for पूजा) B₀ Da₃ ₄ D₆ ₇ दैव तानां (for दे°) —ᵈ) B₈ (marg as in text) निबंधन; D₈ निदर्शनात् (for °र्शनम्) G₁ यथा शास्त्र हि दर्शिन

9 K₁ ₂ read 9ᵃᵇ twice —ᵃ) K₁ (second time) ₂ (both times) ₄ V₁ B₆ (marg as in text) ₇ ₈ (marg as in text) ₉ Da₃ ₄ Ds₁ D₆ ₇ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅ (inf lin as in text) ₆ ₇ इष्टापूर्तांश्च (T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ °तु) साधू(M₆ धातू)नां, K₁ (first time) इष्टा पूर्ताश्च मा' ❀ Cv असाधूनां, केवल स्वर्गकाम्यया कीर्तिकाम्यया वा प्रवृत्तिकर्मनिरतानाम् । ❀ —ᵇ) K₆ विषगा; K₇ V₁ विषमाज्, B₀ ₆₋₉ Da₃ Dn₁ n₄ D₂ ₃ ₈ विगुणा; B₈ (marg) विद्याज्, Da₄ विषया; D₈ सगुणा; T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ विदुषां (for विषमा) K₄ ₇ Da₄ Ds₁ D₄ T₂ G₁ M₁ ₅₋₇ प्रजाः. —ᶜ) M₁, ₅₋₇ लुब्धा' (for

लुब्धेभ्यो जायते लुब्धः समेभ्यो जायते समः ॥ ९
यजमानो यथात्मानमृत्विजश्च तथा प्रजाः ।
यज्ञात्प्रजा प्रभवति नभसोऽम्भ इवामलम् ॥ १०
अग्नौ प्रास्ताहुतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुपतिष्ठति ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ११
तस्मात्स्वनुष्ठितात्पूर्वे सर्वान्कामांश्च लेभिरे ।
अकृष्टपच्या पृथिवी आशीर्भिर्वीरुधोऽभवन् ।
न ते यज्ञेष्वात्मसु वा फलं पश्यन्ति किंचन ॥ १२
शङ्कमानाः फलं यज्ञे ये यजेरन्कथंचन ।
जायन्तेऽसाधवो धूर्ता लुब्धा वित्तप्रयोजनाः ॥ १३
स स्म पापकृतां लोकान्गच्छेदशुभकर्मणा ।
प्रमाणमप्रमाणेन यः कुर्यादशुभं नरः ।
पापात्मा सोऽकृतप्रज्ञः सदैवेह द्विजोत्तम ॥ १४
कर्तव्यमितिकर्तव्यं वेत्ति यो ब्राह्मणोभयम् । C 12 9411 B 12.264(3) 16 K 12 269 16

लुब्ध) — d) M1 ε-7 समा (for सम)

10 a) K6 V1 Dn1 n4 D2 8 M4 यजमानास् ; T1 G1 3 6 M1 6 7 °मान, T3 याजमानो (for यजमानो) K1 V1 यथात्मा वै ; K2 °त्मैव, K6 Bo 8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 5 7 8 M1 ε-7 Cv तथा(Da4 °दा) त्मानम, T G1 3 6 यथा चाहुर्, G2 यथापोहम् (for यथात्मानम्) — b) K1 ऋत्विजाश्च, M1 ज K6 Bo ε-9 D4 (also as in text) G2 M1 6 यथा (for तथा) K1 D4 प्रजा — c) K1. 2 V1 सर्वे (for प्रजा) Bo यज्ञा यस्मिन्प्रभवति ; Da4 यज्ञात्प्रजा प्र° ; G1 यज्ञा प्रजायां भवति, G2 यज्ञ प्राज्ञात्प्रभवति, M1 6 7 यज्ञात्प्र जा संभवति ✿ Cp यथा आत्मानं प्रति यजमानो यज्ञो पाधिरेव, यथा ऋत्विजश्च क्रतुयजनोपाधिकास्तथा प्रजननोपाधिका प्रजा यज्ञात्प्रभवति । ✿ — d) Da4 नभसोस्त ; M2 6 °सोमा (for °सोऽम्भ) K3 4 V1 इवामलात् ; T G1-3 6 M1 ε-7 यथामल (for इवामलम्)

11 = (var) Manu 3 76 — a) D4 6 9 आग्नि (for अग्नौ) K1 3 7 D4 6 9 T3 M1 (before corr) 5 सम्यग् (for ब्रह्मन्) — b) K6 V1 Bo ε-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 5 6 7 8 T G1-3 6 M7 गच्छति ; M1. 5 तिष्ठते (for तिष्ठति) — d) G1 वृष्टेनान्न (for वृष्टेरन्न)

12 a) T G1-3 6 M1 ε-7 यज्ञात् (for तस्मात्) K1 3 4 Bo 6 7 8 (marg) Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 8 Cn (gloss यज्ञमात्रनिष्ठा, न तु कामपरा) सुनिष्ठिता (B6 [orig] Da4 °तात्) ; K6 V1 B6 Da4 D5 स्वनुष्ठिता (for °ष्ठितात्) K2 सर्वान् ; D6 पूर्वं ; T1 सर्वे (for पूर्वे) ✿ Cn पूर्वे वसिष्ठादय कृतयुगभवा ब्राह्मणा । ✿ — b) K1 कामाश्च K2 कामान्पूर्वं च लेभिरे — c) K1 2 अकृष्टपश्या, G2 अकृष्टापच्या ✿ Cn अकृष्ट पच्या, यथा च कर्षणाभावाश्च गवां, भुवो, भूमिशयाना वा हिंसा भवति । ✿ — d) K2 आशीर्भिर् ; G1 आशामिर् (for आशीर्भिर्) K2 वीरधो, K4 Da4 Ds1 विरुधो (K4 °धे) (for वीरुधो) K4 G2 भवेत्, K7 Da4 [ऽ] भवत् ✿ Cn आशीर्भि, जगत शुभानुध्यानेन । ✿ — e) G1 om न B5 अतो (for न ते) V1 च ; T G1 3 6 यत् (for वा) K3 7 B6 न ते यज्ञे स्वात्मसु वा, G2 पूते यजेष्वात्मासु यत् (sic)

13 a) K1 शकमान, T2 G1-3 6 शसमाना (G2 °ना) — b) Da3 a4 प्रजेरन् (for यजे°) K7 D4 9 कदाचन (for कथ°) K1 2 4 योजयेरन्कथचन (K4 °थ च न), D5 7 यजते ये कथचन. — c) Ds1 जानते (for जायन्ते) B6 [ऽ]वृत्ता (for धूर्ता) K1 2 4 V1 B5 (marg as in text) C8 जानत (K1 °ता) साध्व था(K2 धुया, V1 °ध्वयो)साधु, K7 D4 6. 9 ये जा (D4 ज्ञा)नतोध्वर कुर्युर्, T G1 3 6 जानतश्च य(T2 °त स त)था साधु, G2 ज्ञानार्हस्त्वद्विजो लुब्धो, M1 5-7 जानत सर्वथासाधु (M1 6 °धुर्) — f) K1 4 D7 G1 लब्धा, Da4 लुब्ध्वा (for लुब्धा)

14 a) K1 2 4 समा, K7 D4 6 9 तस्मात् ; D5 7 T1 G2 3 6 M6 7 ते स्म ; T2 ते तु ; G1 ये स्म, M1 5 ते च (for स स्म) K2 पापकृत ; K7 B5 (marg. as in text) Ds1 D4 6 9 T2 M1 6 7 °कृताल्लँ, G2 क्षयाल्लँ (for °कृतां) D4 om लोका — b) K1 -कर्मणां K7 D4-7 9 T G1-3 6 M1 5-7 गच्छेयु पाप कारिण (D5 G2 °कर्मण, T G3 6 M5 °कर्मिण ; G1 °कर्मणा ; M1. 6 °कर्मिणां) — c) K7 Dn4 D5 4 6 9 प्रमागे नप्र(Dn4 D5 °णमप्र)माण च ✿ Cn अप्रमाणेन, अनुगतेन विपर्ययज्ञानेन, प्रमाण वेदादिक अन्यथा व्याख्याय अशुभमिति मन्वान ॥ Cn प्रमाण वेद, अप्रमाणेन कुतर्केण । ✿ — d) K2 नरा — Da3 a4 om 14cd — e) T G1-3 6 स पापात्मा (by transp) — f) K2 G1 द्विजोत्तम

15 a) K1 G2 M7 इत्यकर्तव्य (for इतिकर्तव्य) — b) K1. 2 यो वेत्ति (by transp), Bo 7 8 Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 M1 5 6 वेत्ति वै K1 2. 4 ब्राह्मणो ह्यय ;

C. 12 9412
B 12. 254(3). 16
K 12. 219 56

ब्रह्मैव वर्तते लोके नैति कर्तव्यतां पुनः ॥ १५
विगुणं च पुनः कर्म ज्याय इत्यनुशुश्रुम ।
सर्वभूतोपघातश्च फलभावे च संयमः ॥ १६
सत्ययज्ञा दमयज्ञा अलुब्धाश्चात्मतृप्तयः ।
उत्पन्नत्यागिनः सर्वे जना आसन्नमत्सराः ॥ १७
क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः ।
ब्राह्मं वेदमधीयन्तस्तोषयन्त्यमरानपि ॥ १८
अखिलं दैवतं सर्वं ब्रह्म ब्राह्मणसंश्रितम् ।
तृप्यन्ति तृप्यतो देवास्तृप्तास्तृप्तस्य जाजले ॥ १९
यथा सर्वरसैस्तृप्तो नाभिनन्दति किंचन ।

K6 °ण भय, G1 °णोदय; G2 °णा वय; Cn °णो भय (कर्माकरणे इति शेष॰) (for °णोभयम्) — c) K2 D4 9 ग्रह्मेव, D1 T G1-8 6 M5 ग्राह्मे स (G1 8 6 स) (for ब्रह्मैव) — d) K1 2 G2 नेति, K6 Bo 6-9 Da8 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 8 5 7 8 T1 G1 M6 नैव (for नैति) K1 2 V1 B3 D5 7 G8 6 कर्तव्यता (for °व्यतां) ❀ Cn (reading नैव कर्तव्यतां) कर्तुर्नर्ह॰ामन॰मनि, वर्णा भ्यासपूर्वक कर्तृत्व नैव वेत्ति । ❀

16 a) D6 विगुणा, D7 °णे, M1 6 Cp (also as in text) द्विगुण, Ca निर्गुण (for विगुण) D5 7 स (for च) — b) B8 (marg as in text) पाप, G1 जाय (for ज्याय) K4 7 Da8 Ds1 D4-7 9 T G1 8 6 M1 6 7 शुश्रुम (for °म). — c) K1 घाताश्च, Ds1 T G1-8 6 M5 कारश्च (for घातश्च) K7 D4 6 9 सर्वभूता(D4 °त)विघातश्च — d) K1 2 7 B3 D4 6 9 G2 Cpp फलाभावे, K6 B7 9 Cp लाभालाभे, B8 (marg as in text, orig) भावाभावे; Cn (gloss उपघातफलस्य इद कर्म मे अनेनोपघातेन नष्टमिति बुद्धिसत्त्वे) फलभावे (as in text) K1 2 मशय, K4 सचय, B7 सयमे (for °म) Da4 फलाभावेन सयम

17 a) K1 सत्ययज्ञ; G8 6 °यज्ञाज् (for °यज्ञा) K7 दमो यज्ञा, D5 7 त्वलुब्धाश्च; T G1-3 6 M1 5-7 जप(G8 6 °पा)यज्ञा (for दम°) — b) K2 4 सलुब्धश्च K7 Bo D4 6 0 T G2 8. 6 M6 7 Cs वृत्तय (for -तृप्तय) B6 7 Dn1 n4 D8 D2 8 8 अर्थलुब्धार्थतृप्त(D8 °त्मवृत्त)य; D5 7 सर्वे चैवात्मवृत्तय; G1 अलुब्धात्मप्रवृत्तय ❀ Cp अलुब्धा स्वर्गेनि स्पृहा ॥ Cs (reading आत्मवृत्तय) परमात्मन्येव तत्स्वभावतया वर्तनशीला । ❀ — c) M5 पूर्वे (for सर्वे) ❀ Cn उत्पन्नत्यागिन, श्वस्तन सग्रहमकुर्वन्त । अमत्सरा, इति पदच्छेद ॥ Cp उत्पन्नत्यागिन, परोपस्थापितविषयवितृष्णा । ❀ — d) Da4 [ऽ]जरा (for जना) Da8 a4 स्वासन्नमत्सरा, D5 7 त्वासन्न° (for आसन्न°) ❀ Cp अमत्सरा, परोत्कर्षप्रीतिमन्त । ❀

18 a) K2 क्षेत्रे, D7 क्षिप्र (for क्षेत्र) K2 तत्त्वज्ञ M5 क्षेत्रज्ञा क्षेत्रतत्त्वज्ञा — b) Da8 a4 सुयज्ञा; T G2 8 6 M1 5-7 स्वयज्ञे; G1 यज्ञे स्व- (for स्वयज्ञ-) ❀ Ca स्वयज्ञे आत्मयज्ञे निरता ॥ Cn स्व यज्ञो, योग ॥ Cp 'मयि सर्वमहं सर्वं मत्तोऽन्यन्नास्ति किंचन' इति ज्ञानवन्त । ❀ — c) K1 ब्राह्म, D5 7 ब्रह्म (for ब्राह्मं) K2 देवम् (for वेदम्) K1 2 Dn4 अधीयानास; T1 °यन्थे, G1 8 6 °यते (for °यन्तस्) ❀ Cp ब्राह्म वेदम्, आरण्यकादि ॥ Cs ब्राह्म वेद, प्रणवम् । ❀ — d) G2 दोषयति (for तो°) K1 6 V1 Bo 6 (marg as in text) 7 9 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2 8 5 7 8 T2 G1 2 अपरान् (for अम°) B8 (marg as in text) तोषयत परानपि

19 a) K1 2 आसुरं (for अखिलं) M1 देवत B9 स्वर्गं (for सर्वं) K4 असुर दैवते सर्वे — b) K4 ब्रह्मा; D1 T G1-8 6 M5 7 ब्रह्मन् (for ब्रह्म) K6 V1 Bo 6-9 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5-8 T G1-8 6 M5 7 Cn (gloss ब्रह्मविदि) ब्रह्मणि (for ब्राह्मण) K7 Dn1 D4 6 7 9 संस्थित, V1 -संवृत, B6 (marg as in text) 9 Da8 a4 Cp (gloss गत) -संसृत; G1 -संश्रुत (for संश्रितम्) — c) K6 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 D8 D2 8. 5 7 8 Cp तुष्यति, T2 तृप्यति; Ca तृप्यन्ति (as in text) V1 B7 8 (marg) तुष्यतो; B8 (orig) तर्पिता (for तृप्यतो) Da8 a4 देवांस् (for देवास्) — d) Ds1 तृप्तांस्, D5 7 तृप्यास्, G2 तृप्तस् B6 8 (marg as in text) 9 Da8 a4 D5 7 तृप्यति (for तृप्तस्य) K1 जायते; Da4 जाजते (for °ले). K4 6 Dn4 D2 6 8 तृप्तातृप्तस्य जाजले (K4 °ज्वले, D8 °यते) ❀ Cn तृप्तस्य, सप्तम्यर्थे षष्ठी — ब्रह्मविदि तृप्ते सति । ❀

20 a) D6 सर्वैं (for सर्वे) G1 सुरैस् (for रसैस्) T1 G2 तृप्ता, G1 8 6 तृप्तान् (for तृप्तो) — b) Da3 a4 नाति, G1 8 6 अभि- (for नाभि) K2 Dn4 T1 G2 8 6 नदति, K6 D8 -निंदति, Da3 a4 विंदति; G1 -निंद्रति (for नन्दति) — c) G2 यथा (for तथा) — d) K4 Bo 6-8 Dn1 n4 D8 D2 8. 5. 7 8 T2 G2 M6 7 नित्य, K7 नित्ये (for नित्य). K2 Da3 Ds1 D6 तृप्ति (for तृप्ति°) K6 7 Da4 D6 M1 6 सुखोदया; G1 सुखोयदा (sic) ❀ Cp सुखोदया, सुखानामिन्द्रियजन्यानामुदयो यस्या — एतस्यैवानन्दस्य मात्रा मन्यानि भूतानि जीवन्ति (Br Up 4. 3 32) इति श्रुते ॥ Cs सुखोदया, परमानन्दजननी । ❀

तथा प्रज्ञानतृप्तस्य नित्यं तृप्तिः सुखोदया ॥ २०
धर्मारामा धर्मसुखाः कृत्स्नव्यवसितास्तथा ।
अस्ति नस्तत्त्वतो भूय इति प्रज्ञागवेषिणः ॥ २१
ज्ञानविज्ञानिनः केचित्परं पारं तितीर्षवः ।
अतीव तत्सदा पुण्यं पुण्याभिजनसंहितम् ॥ २२
यत्र गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति व्यथन्ति च ।
ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ॥ २३
नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः ।
सतां वर्त्मानुवर्तन्ते यथाबलमहिंसया ॥ २४
वनस्पतीनोषधीश्च फलमूलं च ते विदुः ।
न चैतानृत्विजो लुब्धा याजयन्ति धनार्थिनः ॥ २५
स्वमेव चार्थं कुर्वाणा यज्ञं चक्रुः पुनर्द्विजाः । C. 12 9422 B. 12 264[3] 27 K. 12 269 27

---

21 a) K1 G2 धर्मरामा (G2 जो); Bo 8 (marg) Dn1 n4 D2 3 8 Cn (gloss धर्मैकाश्रयाः) धर्माधारा, D8 T G1 3 6 M5 धर्मारा(G1 ध)मो (for रामा) D3 धर्मसुख, T G1 2 M5 °पर, M7 °पर (for °सुखा) — b) K2 D7 कृच्छ्र, D8 T2 M6 7 कृत्स्न, D5 कृच्छ्र (for कृत्स्न-) D3 T G1-3 6 M5 व्यवसित्तस्, D9 सिनस्, M7 सित (for °सितास्) ❀ Cn कृत्स्नं कार्याकार्यं व्यवसितं निश्चितं यैः ईदृशा वयं स्म ॥ Cp कृत्स्नव्यवसिताः, सर्वेद सप्तुलोदकस्थानीयभागवतधर्मप्राप्तिनिश्चया ॥ Cs कृत्स्नं परिपूर्णं सुखं प्राप्तुं व्यवसिता । ❀ — c) D6 आस्थिषा, G1 असतस् (for अस्ति नस्). D4 9 अस्ति नास्ति स्वतो भूयः; G2 अस्ति नास्तीत्यतो भूय (sic) — d) K1 इति प्रज्ञावावेपिण (sic), K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 5 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 इति प्राज्ञस्त्व(Da4 प्राज्ञास्त्व, G1 प्रज्ञा त्व)वेक्षते (Da4 वेक्ष्यते, D5 °वैक्षत, G2 पेक्षते); K7 D3 6 9 इति प्राज्ञोन्ववैक्षत (K7 °त) ❀ Cp इदं समामनन्ति, भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः (Chh Up 7 23) इति । ❀

22 a) G8 विज्ञानिन (for °निन) ❀ Ca ज्ञानमेव विज्ञानं शिल्पं येषां ते, ज्ञानविज्ञानैकरसिकाः । Cn ज्ञानं शास्त्रजं, विज्ञानमनुभवस्तद्वन्त ॥ Cp ज्ञानं परोक्षं, विज्ञानमपरोक्षम् ॥ Cs ज्ञानं परमात्मविषयं, विज्ञानं तदभ्यसनान्वितम् । ❀ — b) K7 D2 8 पर (for परं) Da3 a4 om पारं T1 G3. 6 निनीषव, G2 तितीर्षते (for °र्षवः) ❀ Cs परं पारं, मूलप्रकृतिम् । ❀ — c) K6 Bo Dn1 n4 D3 D2 3 8 पुण्यद; K7 V1 B6-9 Da3 a4 D4-7 9 G3 6 तत्पद; T2 M1 5-7 तत्सद (for °दा) D4 om पुण्य K1 अतीवत्सद पुण्य, K4 अतीवत्सा तदा पुण्य, G2 अपेतमत्सर पुण्य — d) K7 om जन D3 -शोभिन, T G1-3 6 M5 शोभित (for संहितम्)

23 a) K4 अत्र, D7 तत्र (for यत्र) — b) B8 (marg as in text) T2 G2 M1 5-7 न च्यवते; Da3 a4 व्यवस्यति, G1 न व्ययते (for न च्यवन्ति) D7 G1 व्ययति (for व्यथन्ति) K2 न; K6 V1 Bo 6 7 9 Dn1 D3 D2 8 वा (for च) — c) B8 (marg as in text) ते तत्र, G2 ते तुलो (for ते तु तद्) T2 G1 ब्राह्मण (for ब्रह्मण) — d) G1 स (for [इ]ह) ❀ Cp इह, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, इहैव समवलीयन्ते (Br Up 4 4 6) इति श्रुतेः । ❀

24 b) V1 जनयति, T1 न जयति, G1 न नयति (for न यजन्ति) Ds1 D6 7 T2 G2 M6 7 Cs यशोधना (G2 °ना), T1 G1 3 6 तपोधना (T1 °न) (for यशोधनैः) ❀ Cn (reading यशो धनैः) यशो ब्रह्म, धनैर्धनसाध्यैः कर्मभिः । ❀ — c) D6 सत्य (for सतां) V1 वर्त्मनि, B3 (marg as in text) धर्मेनु, B9 D6 धर्मानु (for वर्त्मानु) K6 Bo 6 8 (marg) 9 Da4 D8 5 -वर्तेतो (for वर्तन्ते) ❀ Ca सतां सदेकरूपाणां जन्ममरणप्रबन्धहीनानां यतीनां । ❀ — d) Ca (gloss ज्ञानानुसारेण) यथावर्णम् (for °बलम्) K2 यथाबलविहिंसया; K4 6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 5 7 8 यजते स्व(K4 D2 8 °ते चा-, K6 B6 7 Da4 °ति स्व)विहिंसया

25 a) K1 6 Da3 a4 G1 ओपधींश्च, D8 D3 4 6 9 औपधी(Ds1 °धीं)श्च (for ओ) — b) K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 5 6 8 फलं (for फल) T G1-3 6 मूलानि (for मूलं च) K2 तते, K6 वने (for च ते) ❀ Cn विदुः हविष्ट्वेन ॥ Cp ते छागादि न जानन्ति । ❀ — c) K2 Bo 6-9 Da3 D3 M6 7 चैनान् (for चैतान्) G2 न चैवान्याद्विजानति — d) Da3 a4 योजयति; G2 अज (for याज) K6 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D3 D2 3 8 T2 फलार्थिनः; G2 धनादिना (for °र्थिनः)

26 a) Dn1 वार्थं (for चार्थं) K7 विकुर्वाणा (hypermetric) (for कु) V1 स्वयमेवार्थं विकुर्वाणा (hypermetric), D5 T G1-3 6 M1 5-7 Cs स्वमेवार्थं विकु ❀ Cn स्वमात्मानमेव अर्थं यज्ञोपकरणसामग्रीं संकल्पसमकालोत्थितां कुर्वाणा मानसिकं यज्ञं चक्रुः ॥ Cs स्वमेवार्थं स्वभोक्तव्यमेव विषयं विकुर्वाणाः, जतुपुरोडाशादिरूपेण भावयन्तः । ❀ — b) K1 2 4 Bo 9 पुनर्द्विज (K4 Bo °ज); D8 पुरा द्विजाः; M1 5-7 पुरर्त्विज (for पुनर्द्वि-

C 12 9423 B 12 2 ([3] 27 K 12 269 27 परिनिष्ठितकर्माणः प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ २६
प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गं स्वधर्मचरणेन वै ।
इति मे वर्तते बुद्धिः समा सर्वत्र जाजले ॥ २७
प्रयुञ्जते यानि यज्ञे सदा प्राज्ञा द्विजर्षभ ।
तेन ते देवयानेन पथा यान्ति महामुने ॥ २८
आवृत्तिस्तत्र चैकस्य नास्त्यावृत्तिर्मनीषिणाम् ।
उभौ तौ देवयानेन गच्छतो जाजले पथा ॥ २९
स्वयं चैषामनड्वाहो युज्यन्ति च वहन्ति च ।
स्वयमुस्राश्च दुह्यन्ते मनःसंकल्पसिद्धिभिः ॥ ३०
स्वयं यूपानुपादाय यजन्ते स्वाप्तदक्षिणैः ।
यस्तथाभावितात्मा स्यात्स गामालब्धुमर्हति ॥ ३१
ओषधीभिस्तथा ब्रह्मन्यजेरस्ते नतादृशाः ।

जा) T G1 2 6 यज्ञांश्चक्रुरनृत्विज , G2 यज्ञांश्चकु पुन क्षिज (sic) — c) Da1 a1 Ca परिनिश्रितकुर्वाणा (Da1 Ca 'कर्माण'); G1 'निष्ठविकर्माण . — d) K1 D1 6 9 परानुग्रह , G2 प्रज्ञा' (for प्रजा) K6 V1 B3 9 Da3 a1 कांक्षया, T1 G1-3 6 M6 7 -कांक्षिण , T2 कर्मणा, M1 6 कारिण (for काम्यया) — After 26, K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D6 D2 5 8-3 ins

706* तस्मात्तानृत्विजो लुब्धा याजयन्त्यशुभान्नरान् ।

[V1 B0 6-9 Da3 a1 Ds1 D8 लुब्धाः (for लुब्धा) Da3 a1 याजयति शु(Da1 'त्यशु)भात्नरान् (sic), D6 7 'यत्यशुभा शुभान्, D6 'यत्यशुभद्विजान् (for the post half)]

27 a) G1 प्रजायेयु (for प्राप') K1 G1 प्रजा (for प्रजाः) Dn1 n1 Ds1 D2 8 स्वर्गे (for स्वर्गं) — b) G8 6 स (for स्व) K4 7 B1 8 Dn1 n1 D6 D2-9 T2 स्वधर्मा(K4 Ds1 'र्मे)चरणेन वै, G1 'र्मचरेण वै (submetric) — c) M7 वे (for मे) K3 इति वर्तत ते बुद्धि — d) K6 Ds1 M1 समा (for समा) K4 जाज्वले; D6 G3 जायले (for जाजले).

28 a) G3 प्रयुज्यते T1 G1 2 6 येन (for यानि) K1 2 4 सदा, M1 6 यज्ञै' (for यज्ञे) K6 B3 (marg) युजते यानि यज्ञेषु, B0 6 (marg) 8 (orig) यानि यज्ञेषु ह्रो(B0 'व्यह्रो)ष्यति, B6 (orig) 7 9 Da3 a1 Dn1 n1 D6 D2 8 8 यानि यज्ञेष्विहेज्यंति (Da3 a1 'ते) ❀ Cp यानि यज्ञेषु, यज्ञो वै विष्णुरिति विष्ण्वर्थम् । ❀ — b) K1 2 4 महाप्राज्ञा (K2 'ज्ञ), K6 सदा प्राज्ञो; K7 B3 (marg as in text) D2 5 7 9 सदा महान् (B3 'ह्म); B9 G8 6 सदा प्रज्ञा; D6 सदा माया; T1 G1 सदा (G1 'मा) प्राप्ता; G3 सर्वप्रज्ञा, M1 6 सदा प्रज्ञान्; M7 यथाप्रज्ञ (for सदा प्राज्ञा) K6 7 B0 8 Da3 Dn1 n1 D8 D2-9 द्विजर्षभा (for 'र्षभ) ❀ Cn प्राज्ञा कर्मठा उपासका वा । ❀ — c) D7 तेनैव तेन पापेन — d) G3 सदा, M6 यथा (for पथा) T2 मुने सदा (for महामुने)

29 a) V1 D5 D1 6 8 तस्य (for तत्र) K3 D1 चैकस्य, T G1-2 6 चैते(T2 'के)षां, M1 6 चैकेषां; M7 केषांचिद्; M7 चैतेषां (for चैकस्य) — b) T1 G1 2 6 नास्ति वृत्तिर् (for नास्त्यावृत्तिर्) K4 7 V1 B6 8 Dn1 n1 D2-9 G3 Cn मनीषिण (for 'षिणाम्) ❀ Cn मनीषिण मनोरोधशीलस्योपासकस्य । ❀ — c d) K3 गच्छते, D7 7 गच्छेतां M7 गच्छेते (for गच्छतो) K4 जाज्वले K4 6 7 V1 Da3 a1 Dn1 n1 D6 D2 5 1-3 T1 G1-3 6 यथा, B3 तथा (for पथा) ❀ Cn देवं धूमाद्या- द्विभिरातिवाहिकैः सह यान्त्यस्मिन्निति देवयान, तेन दिव्येन मार्गेण । ❀ — After 29, K1 reads 31ab for the first time, repeating it in its proper place

30 a) K1 D7 T G1-3 6 M1 6 7 अनड्वाहो (G1 'स्वाहो; M1 6 'ड्वाहौ); K3 अनुड्वाहो, B3 D3 अनु ड्डुहो (for अन') — b) K1 2 युज्यते; K6 युज्यति; D6 युजति, T G3 6 M3 युजंति (for युज्यन्ति) G1 जयति (for वहन्ति) G3 य जयति वहति च — c) K1 2 उस्र स, K7 उस्रास्त्व; V1 B0 6 8 (marg as in text) 9 D3 6 M1 6 7 उस्रा स; D2 8 (before corr) उम्राश्च, D6 उष्णाश्च; G3 उद्राश्च (for उस्राश्च) K7 M6 दुह्यते, V1 B0 दुह्यति, B3 (marg) युज्यति, Ds2 दह्यते, T G1-3 6 M1 8-7 दुह्यते (for दुह्यन्ते) D5 7 स्वयमेव च मुह्यते. — d) T1 G1-3 6 मन सकल्प सिध्यति

31 K1 reads 31ab for the first time after 29 — a) D6 स्वय यूपाम्, G1 स्वयभुवो (for स्वय यूपान्) — b) D1 यजत; M1 यजते B0 भाप्त ; D6 7 स्वाप्त , G1 M7 स्वास्त (for स्वाप्त) T G1 2 6 M1 6-7 -दक्षिणा (for 'णै) G3 यजस्वावाप्तदक्षिणा — c) T1 G1 -भवितात्मा, C5 [अ]भावितात्मा (for -भावि') ❀ Cn भावितात्मा योगाभ्यासशोधितचित्त ॥ C5 अभावितात्मेति पदम् । ❀ — d) B6 (marg as in text) 9 Da3 a1 स ताम्, D6 7 स तान् (for स गाम्) K1 2 भालब्धुम् (K2 'ब्दम्); K6 भारब्धम्; B6 (marg as in text) 9 Da3 M1 6 7 आरब्धुम् (for भाल'). T1 G1-3 6 स कामाद्यैलब्धुमर्हति.

बुद्धित्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि ते ॥ ३२
निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३
नाश्रावयन्न च यजन्न ददद्ब्राह्मणेषु च ।
ग्राम्यां वृत्तिं लिप्समानः कां गतिं याति जाजले ।
इदं तु दैवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ॥ ३४

जाजलिरुवाच ।
न वै मुनीनां शृणुमः स्म तत्त्वं
पृच्छामि त्वा वाणिज कष्टमेतत् ।
पूर्वे पूर्वे चास्य नावेक्षमाणा
नातः परं तमृषयः स्थापयन्ति ॥ ३५
अस्मिन्नेवात्मतीर्थे न पशवः प्राप्नुयुः सुखम् । C 12.9474 B 12.264[3] 37 K 12.269 37

---

32 a) K2 D5 7 औषधीभिस्, D8 तृष°, T1 ओषधीषु T1 G3 तदा (for तथा) — b) Bo न यादृशा, D9 च तादृशा (for नतादृशा) — c) K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 5 7 8 Ca इति त्याग; T1 G1–3 6 M1 5 6 श्रद्धयाह (M1 5 6 °या गा), T2 श्राद्धयाग, M7 श्रद्धायाग (for बुद्धित्याग) — d) K1.2 त(K2 ठ)इत तद्; K7 D4 तच्च तत्त्व, V1 B3 (marg) तादृश तद्, D5 7 यादृश यद्, D7 तदतत्त्व, D9 तव तत्त्व, T2 M7 तद्दत प्र, G1 तादृश प्र (for श प्र)

33 With 33, cf 12 234 9, 237 24, 261 2 — a) V1 B8 9 निरामिषम्, Cs (gloss फलाभिसंधिरहितम्) °शिषम् (as in text) Ds1 अनालभ (for रम्भ) — b) B8 निर्नमस्कारम्(marg as in text)स्तुतिं ❀ Cs परमात्मन्यतिरिक्तां काचिद्देवतां नमस्कारेण स्तुत्या वाप्ययजन्तम् । ❀ — c) D8 अतीक्ष्ण तीक्ष्णकर्माण ❀ Cs अक्षीण, पशुहिंसाया इव क्षीणफलमभावयन्तम् । क्षीणकर्माण, क्षीणसंसारम् । ❀

34 a) K1 2 4 B6 नाप्ययजन्, K7 D5 9 न चा K7 वा)यजन्, V1 Da3 a4 नापजयन्, Bo नापवदन्; B8 अप्ययजन्; B9 नापि यजन्; Dn4 न च वदन्, D7 न च जपन्, G1 न यज्ञदेद् (sic), M1 5–7 न तु यज(M6 °च्छ)न् (for न च यजन्) D6 नाश्रावयेन्न चायजेन्; G3 नाश्रूयन्न च यज्ञैश्च ❀ Cp नाश्रावयन, नाध्यापितवान् । ❀ — b) K1 6 7 V1 Bo 6 8 9 Da3 a4 D5 7 9 चाददद् (K1 B8-[marg] D5 7 न्), K2 नाजपन्, Dn1 न ददन्; D6 नाददुर्, T2 G2 6 M7 न नदन्; G1 दिवेषु; G2 न दाम (for न ददद्) K2 ब्रह्मणेषु (for ह्मा) M1 6 गा, M6 गा°, M7 [इ]ह (for च) — c) K4 Da3 ग्राम्यं; Dn1 n4 Ds2 D8 8 Cn काम्या; D5 6 याम्यां; T2 ग्राम्य, G2 कामा (for ग्राम्यां) K1.2 4 7 D5 6 9 M7 लिप्समाना (M7 °न); K6 लिप्स्यमान; V1 लप्स्यमाना (for लिप्समान°) ❀ Cp ग्राम्यां, आहारमैथुनादिरूपाम् । ❀ — d) K3 किं (for कां) K1 2.4 7 B8 D4 6 9 यांति (for याति) K4 जाज्वले — K1 2 4 read and K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–4.6 8 9 M6 repeat 34ef after 38ab — e) T G1 2 M1 5 (first time) 6 7 इष्ट (for इद) — f) G2 यदा, M5 (second time) पशु- (for यथा) Bo (second time) यज्ञान्, K6 B6 7 9 (all second time) समाप्नुवन्, V1 (second time) समाप्नुयात् (for अवा°) ❀ Cn यज्ञ परमात्मानम् । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुते । ❀ — After 34, T G1–3 6 M1 5–7 read 38cd

35 D7 M6 Cv Kumbh ed repeat and T G1–3 6 read 35a–36b, followed by the repetition of 38ab, after 12 256 16ab, M7 repeats 35, followed by the repetition of 38ab, after 12 256 16cd — a) D7 (second time) T1 G1 2 6 चेन् (for वै) K2 Da4 D4 T2 G2 M7 (second time) शृणुम, B8 (marg) शृणोमि, D9 शृणु न° (for शृणुम) D4 7 (first time) स्वतत्त्व, D7 (second time) T1 G1 3 6 च तत्त्व; M1 सतत्त्व; M5 (first time) ससत्य, M5 (second time) स्म सत्य, M6 समरव (for स्म तत्त्व) ❀ Ca (reading अशृणव) शृणुम इति पाठे आत्मनि गौरवाधानात् । ❀ — b) K4 6 7 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 7 (second time) 8 T G1–3 6 M5 7 (last two second time) ते, D4–6 7 (first time) 9 स्वा (for त्वा) D7 (second time) T G1–3 6 M5 (both times) 7 (second time) तत्त्वम् (for कष्टम्) — c) Da1 पूर्वं (for the first पूर्वे) K1 2 नास्य, B3 (marg as in text) D4 साम्य (for चास्य) K1 2 4 नोत्प्रेक्षमाणा, K7 B6 (marg) 8 (marg) Da3.a4 D4–6 7 (first time) 9 नोपेक्ष(B8 D4 9 °क्ष्य)माणा (K7 °ना), Bo 8 (orig) Ds1 D8 नावेक्ष्य (for नावेक्ष°) D7 (second time) T1 G1 3 6 पूर्वे हि पूर्वेप्यनवेक्ष(D7 G1 °क्ष्य)माणा, T2 G2 M5 (both times) पूर्वे पूर्वेप्यनवेक्ष(M5 [both times] °क्ष्य)माणा, M7 (second time) पूर्वे पूर्वे चाप्यनवेक्षमाणो — d) G2 नास्मत् (for नात) D5 7 (first time) पूर्वं (for पर) K1 2 7 V1 D5 6 7 (first time) 9 ते नृपा, B8 (marg) 8 (marg as in text) न नृपा, D4 ऋषय°, D7 (second time) T G1–3 6 ते ऋषय; M1 5 (first

C. 12. 9434
B. 12. 264(3) 37
K. 12. 269 37

अथ स्वकर्मणा केन वाणिज प्राप्नुयात्सुखम् ।
शंस मे तन्महाप्राज्ञ भृशं वै श्रद्दधामि ते ॥ ३६

तुलाधार उवाच ।

उत यज्ञा उतायज्ञा मखं नार्हन्ति ते क्वचित् ।
आज्येन पयसा दध्ना पूर्णाहुत्या विशेषतः ।
वालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ॥ ३७
पत्नीं चानेन विधिना प्रकरोति नियोजयन् ।
पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनां मेध्य उच्यते ॥ ३८

---

time) 6 7 (both times) तद्य(M7 [first time] °ष्ट)य°, M5 (second time) तेच्चूपय° (for तमृपय°)

36 For the repetition in D7 M5 Cv Kumbh ed and the sequence in T G1-3 6, of v l 35 M1 6 om 36[ab] M7 reads 36[ab] after the repetition of 35 — [a]) K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 8 5 7 (both times) 8 T G1-3 6 M5 (both times) 7 यस्मिन् (for अ°) K1 2 एवानुतीर्थे च, K7 D4 6 8 एव सुतीर्थे ते (D6 °र्थे न), V1 T2 G2 M5 (both times) एव तु तीर्थे न, B6 8 9 Da3 a4 D5 7 (first time) ए (B6 8 9 दे)वानुतीर्थे न (Da4 °र्थे च), D7 (second time) T1 G1 3 6 एव तु तत्त्वेन, M7 एवात्मतीर्थे वै (for °तीर्थे न) ❀ Cn (reading यस्मिन्) यस्मिन् इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं यदर्थे । आत्मतीर्थे — आत्मैव तीर्थं यज्ञभूमिः । ❀ — [b]) K4 Bo 7 8 (marg) Dn1 n4 Ds D2 3 7 (first time) 8 मख (for सुखम्) V1 प्राप्तव्य पशवः सुख (sic) ❀ Cn पशवः पशुप्राया मन्दमतयो, मखं मानसिकं क्रतुं न प्राप्नुयुः । तत्प्राप्तेर्बहुपुण्यसाध्यत्वात् । ❀ — Before 36[cd], T1 G1-3 6 ins जाजलिरुवाच V1 reads 36[cd] on marg — [c]) K4 6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 T1 G1 3 6 M7 अथ स्म, T2 अधर्म, G2 lacuna (for अथ स्व) K7 B3 (marg as in text) D4-7 9 M5 तेन (for केन) — [d]) K1 2 6 7 B7 9 D4 G2 वा(K1 G2 व)णिज°, T1 G3 6 वाणिज, G1 वाणिज, M1 5 6 पशव°, M7 जवव (for वाणिज) K3 7 D4-7 9 M1 5-7 प्राप्नुयु (for °यात्) B8 मख (for सुखम्) ❀ Cn प्राप्नुयात् प्राप्नुयुः । वचनव्यत्यय आर्षः । ❀ — [e]) K3 यस; K7 सश (for शंस) V1 स्व (for तन्). B8 (marg as in text) महाभाग, B9 Da4 °प्रज्ञ T G1-3 6 M1 5-7 महाप्राज्ञ वदस्वतद् — [f]) K1 श्रद्दामि, G1 2 श्रद्दयामि (for °धामि)

37 = (var) 12 260 27[abef] — [a]) K1 उत यज्ञ न वा यज्ञ, K2 Da3 a4 D4 6 7 9 Cap उभ(K2 तत)यज्ञानुपायज्ञा, K7 उभयतुपाये यज्ञा (sic); D5 उत यज्ञानुपायज्ञाः T G3 6 M5 7 उभयस्यानुपायज्ञो; G1 उभयं स्यादुपायज्ञो, G2 उभावस्यानुपायज्ञो, M1 6 उता (M1 °पा)यज्ञोनुपायज्ञो, Cpp (gloss उभयं द्वयं आत्मनोऽकर्तृत्वं कर्मणामाविद्यत्वं) उभयज्ञा उतायज्ञा, Csp (gloss यज्ञो भवेन्न भवेदिति संदिहानः) उत यज्ञो न यज्ञो वा ❀ Ca उत पक्षव्यावृत्तौ । यज्ञस्य उपायं हि ये न जानन्ति । अत्र उभयज्ञा इति तकारस्थाने प्रमाद् भकारं कृत्वा केचित्पठन्ति, व्याचक्षते च, उभयं कर्म मखं चेति । तत्प्रकृतानुगुणमशास्त्रं चेति हेयम् । ❀ — [b]) K1 सुप; K2 D5 7 Cp (Cpp मृगा) Cv (Cvp as in text) सुख; Bo मखा, D6 मखे, Ca अर्थं (for मख) K1 नार्हन्ति T G1-3 6 M1 5-7 नैव यज्ञमयार्हति — [d]) K4 मृढा हत्या (sic), D5 7 पूर्णाहुत्य (for °हुत्या) T G3 6 M1 6 7 शकृता मिक्ष(T2 M6 7 °मीक्ष)या त्वचा; G1 कृशतामीक्षया त्वचा; G2 शकृतामिषयाद्धि च; Cv Kumbh ed सत्कृत्यामिक्षया त्वचा — [e]) K1 2 4 शृगेन Bo पाशेण, B3 (marg) पादैश्च (for पादेन) K6 V1 B6-9 Da3 a4 D7 T G1-3 6 M7 वालैः (G2 पादैः) पादैश्च (K6 B6-9 Da3 a4 D7 °देन) शृगेण — [f]) K4 V1 Bo 6 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2-4 8 9 T2 M1 6 7 समर (T2 °र)ति, K7 सरंभ्येति (for समवति) K6 Ds1 गोर्मख; K7 V1 Ds2 D5 7 G2 गोमुख, B3 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 Dn4 D9 T1 G1 3 6 M1 5-7 गौर्मुख, T2 गोमुख (for गौर्मखम्) ❀ Ca न हि पशवो यज्ञे [न] उपकुर्वन्तीति ब्रूमः, किं तु न मांसद्वारेति भावः । वालैः यज्ञोपवीताग्रैः, शृङ्गेण कृष्णविषाणाग्रेण कण्डूयन, पादेन सोमक्रयण्याः 'पदं जुहोति', 'सप्तमं पदं गृह्णाति' इति, यज्ञमुपकरोति ॥ Cn वालैः गोपुच्छे पितृतर्पणादिना, शृङ्गेण गोशृङ्गेणाभिषेकादिना, पादेन पादरजसा ॥ Cv मरणानन्तरं त्वचा वालैः पादैः शृङ्गैश्च यद्दानं संभवति । ❀

38 For the repetition in D7 T G1-3 6 M5 7, of v l 35 — [a]) K6 वाप्तेन (for चानेन) K7 D4-6 7 T1 (last two both times) 2 G1 (both first time) 2 3 6 (all both times) M1 6 7 (both times) पत्नीव्रतेन विधिना, T2 G1 M5 (all second time) पतिव्रतेन वि°, M5 (first time) पत्नीं व्रतेन वि° — [b]) K1 प्रकारोति; K3 Dn4 प्राकरोति, G2 (second time) प्रकरोपि (for °रोति) K6 नियोजन; K7 Dn4 D4-6 7 T1 (last two both times) G2 (first time) 3. 6 (both both times) नि(D6 त्रि)योजयेत् (for नियोजयन्) G1 (first time) उपकारो वियोजयत् ❀ Ca पत्न्यपि यज्ञे सहाय हविरवेक्षणादिना, न तु मांसद्वारा ॥ Cn पत्नीं च मानसीमेव करोति । श्रद्धामिति शेषः । ❀

सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।
जाजले तीर्थमात्मैव मा स्म देशातिथिर्भव ॥ ३९
एतानीदृशकान्धर्मानाचरन्निह जाजले ।
कारणैर्धर्ममन्विच्छन्न लोकानाप्नुते शुभान् ॥ ४०

भीष्म उवाच ।
एतानीदृशकान्धर्मांस्तुलाधारः प्रशंसति ।
उपपत्त्या हि संपन्नान्नित्यं सद्भिर्निषेवितान् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

२५६

तुलाधार उवाच ।
सद्भिर्वा यदि वासद्भिरयं पन्थाः समाश्रितः ।
प्रत्यक्षं क्रियतां साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ॥ १
एते शकुन्ता बहवः समन्ताद्विचरन्ति हि । C 12 9443 B 12.26 [4].2 K 12.270 2

— After 38[ab], K1 2 read and K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–4 6 8 9 M6 repeat 34[cf] T G1–3 6 M1 5–7 read 38[cd] after 34 — c) Some MSS पुराडोशो — d) ❀ Ca एव गौरपि घृतादिभिः, न च पशुना, [इति] पुरोडाशसामर्थ्यादवगन्तव्यम् । तस्मादेकेनाज्यादिना यज्ञसिद्धावल बहुगवेषणयेति । ❀

39 a) K1 2 4 नद्या K2 4 G1 M7 सरस्वत्या — b) K2 पुण्य (for पुण्या) K1 4 शिलोश्च(K4 °श्र)या, Da4 त्वया (for °च्चया) — c) K4 जाज्वले ❀ Cv आत्मा, परमात्मा । ❀ — d) Da4 मात्म ; D6 7 मा मा (for मा स्म) K1 2 4 तीर्थातिथिर्, G2 देशाविधिर् (for °तिथिर्) T G1–3 6 भवेत् (for भव)

40 B9 om 40[ab] — a) D6 7 एतादृशानि धर्माणि, G1 एतानि दृशिकर्माणि, G2 एतादृशांश्च धर्मांस्तु — K4 om (hapl) 40[b]–41[a] — b) K1 2 D4 7 Cpp आचरंति हि, K7 D6 8 9 T1 G1–3 6 M1 5–7 रतीह, T2 °रति ह (for °रन्निह) — c) ❀ Ca कारणैः स्वर्गपुत्रधनकामनादिभिः अन्तवत्फलैः ॥ Cs फलरागैः ॥ Cv पुत्रपश्वादिप्रापकैः । ❀ — d) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 स (for न) K6 आप्नुवे, D6 7 आप्नुयात्, T2 G1 M1 5–7 प्राप्नुते, G2 प्राप्नुयात् (for आप्नुते)

41 K4 om 41[a] (cf v 1 40) D5 om 41 — a) D7 एतानीदृशधर्मांस्तु; G1 एतानिदृशिकान्धर्मांस् (sic) — b) K6 B5 7 9 D7 प्रशसते — c) D6 उपपत्त्या (for °पत्त्या) K6 [अ]पि; V1 B5 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–4 7 8 T1 G1–3 6 M6 [अ]भि (for हि) K1 2 4 M1 6 सपन्नो, G1 न्न (for न्नान्) — d) K1 2 M1 6 निषेवित

Colophon Ś1 missing K3 5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2–4 absent — *Sub-parvan* K1 4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 7 8 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–4. 7 8 M6 6 तुलाधार जाज(K4 ज्व)लिसवादः, K7 D6 तुलाधारजाजलिसवादे सन्न्यासयोग, D9 तुलाधारजाजलिसवादे सत्यात्मयोगः, M7 तुलाधारजाजलिसवादे बुद्धिसाम्यप्रशसन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 B7 M1 6 7 88, K7 87, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M6 90, Dn4 Da2 89, D8 84, T2 104, G2 86 — *Śloka no* Dn1 D8 46, Dn4 45

256

1 Ś1 resumes after the lacuna, but is partly damaged for the first few lines — b) V1 B0 6 7 वय (for अय) K1 2 4 7 D4 6 9 G2 सनाहित ; V1 B5 8 9 Da3 a4 श्रिता, T2 G3 6 M6 °स्थित°, G1 श्रुत (for °श्रित) B3 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 5 M1 6 7 पयानमिममास्थित (M1 6 7 °श्रिता) — c) D6 7 प्रत्यक्षी ; D6 °क्षा (for °क्ष) K7 D4 9 प्रत्यक्ष क्रियया साधुर् — d) K7 D4 9 अतो (for ततो) Dn4 G2 ज्ञास्यति; D8 ज्ञास्यामि (for ज्ञास्यसि) K6 B5 9 Da3 a4 T G1 3 6 M1 5–7 यद्यथा, B7 यद्यदा, D8 तच्छृणु (for तद्यथा)

2 Ś1 partly damaged — a) D8 इते (for एते) — b) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 M1 6 7 ह (for हि) — c) M1 5–7 उत्तमांगात् (M7 °न्) (for °माङ्गे) K1 सद्भूवा — d) D4 सेनाग्र, D6 9 सर्वाग्र

C. 12. 9443 B 12. 265(4) 2 K 12. 270 2 तवोत्तमाङ्गे संभूताः श्येनाश्चान्याश्च जातयः ॥ २
आहूयैनान्महाब्रह्मन्विशमानांस्ततस्ततः ।
पश्येमान्हस्तपादेषु श्लिष्टान्देहे च सर्वशः ॥ ३
संभावयन्ति पितरं त्वया संभाविताः खगाः ।
असंशयं पिता च त्वं पुत्रानाहूय जाजले ॥ ४
भीष्म उवाच ।
ततो जाजलिना तेन समाहूताः पतत्रिणः ।
वाचमुच्चारयन्दिव्यां धर्मस्य वचनात्किल ॥ ५
अहिंसादिकृतं कर्म इह चैव परत्र च ।
स्पर्धा निहन्ति वै ब्रह्मन्सा हता हन्ति तं नरम् ॥ ६
श्रद्धावृद्धं वाङ्मनसी न यज्ञस्त्रातुमर्हति ।
अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ ७
शुचेरश्रद्दधानस्य श्रद्दधानस्य चाशुचेः ।
देवाश्चित्तममन्यन्त सदृशं यज्ञकर्मणि ॥ ८

(for श्येनाश्) Ds 1 चान्ये (for चान्याश्).

3 Ś1 partly damaged. —a) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 Ds2 D2 3. 5 7 8 आहूय; Ds1 आहृत्य (for आहूय) Ś1 K1 2 4 7 Da4 Dn1 Ds D6 7 T2 [ए]तान्; K6 G1 M7 [ए]नां; G2 [इ]मान् (for [ए]नान्) K7 महान् (for महा) T G1–3 6 M1 5–7 -प्राज्ञ (for -ब्रह्मन्). —b) Dn4 विषमानांस्, G1 विश्व (sic) (for विशमा नांस्) ❀ Cp विशमानान्, निविश्यमानान् । ❀ —c) K1 2 पश्येम, K7 V1 B3 D4 6 9 पश्यैं (V1 D4 °श्ये) तान्, B3 (marg) पश्यैमान्, M7 पश्यैनान् (for पश्ये मान्) K6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 Cp 8 -पादैश्च, T G1–3 6 M1 5–7 पादेन (for पादेषु) D6 7 पश्येमा दुष्टपादैश्च ❀ Cs हस्तपादैः, पक्षिणां हि पक्षा एव हस्तपादाः । ❀ —d) K6 B0 T1 G1 3 6 शिष्टान्, K7 क्लिष्टान्, D4 श्रिष्टान्, D6 7 दृष्ट्वा, G2 शीर्णा (for श्लिष्टान्) K6 7 V1 B3 Da3 Dn1 n4 Ds D2–4 6 8 9 देहेषु; T G1–3 6 M1 5–7 देहेन (for देहे च) V1 नित्यश°, Da4 Ds1 G2 सर्वत° (for °श°) ❀ Cp हस्तैः पादैश्च देहे सर्वशः श्लिष्टान् आकुञ्चितान् । त्वद्दर्शनसंकुचित हस्तपादत्व गुरुत्वमवगमयति । ❀

4 Ś1 partly damaged. —a) T2 पितरस् (for °र) —b) K1 सङ्गाविता (for सभा°) —c) B7 सिता (for पिता) K4 6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 वै; K7 D3 4 6 9 [इ]व; V1 त्वं (for च) V1 च, M6 [अ]सि (for त्व) —d) K4 6 7 V1 B0 7–9 Dn1 Ds2 D2 3 5 7–9 Cp (Cpp as in text) आहूय; Da3 आह्वाय (for आहूय) K4 जाज्वले, Da4 जायले; D6 जाजले

5 Ś1 partly damaged —a) K4 जाज्वालिना K7 V1 B3 (marg) D4 9 ते तु; T G1–3 6 M1 5–7 तत्र (for तेन) —D6 7 om 5cd —c) D9 प्रत्या हरन् (for उच्चारयन्) K6 7 V1 B0 6 7 8 (marg, orig. as in text) 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8 9 Cp वाचमुच्चारयति स्म; G1 °रणं दिव्यं —d) ❀ Cs धर्मस्य, तुलाधारस्यानुष्ठितस्याहिंसालक्षणस्य धर्मस्य साधनात् ॥ Cv धर्मस्य वचनात्, धर्मशास्त्रात् । ❀

6 Ś1 partly damaged —a) K7 D4 6 9 धर्मम् (for कर्म) T2 अहिंसादीनि सर्वाणि —b) K1 Dn4 T2 M7 इहैव च, K4 इत्र चैव; K7 D4–7 9 इह लोके (for इह चैव) G2 शुद्धा वै सात्त्विकी क्रिया ❀ Cn इह परत्र च, प्रत्यक्षफलमिति शेषः । ❀ —c) K4 6 V1 B0 6–9 Da4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 Cv श्रद्धां, Da3 Cpp (gloss अहमेवैतत्करोमीत्यहंकार) श्रद्धा; T1 G1. 3 6 हिंसा; M6 स्पर्धां (for स्पर्धा) D1 T G1 3 6 M1 6 7 वै धर्मं; M6 धर्मं वै (for वै ब्रह्मन्) K7 D4 6 9 श्रद्धा वै वर्धते धर्मं; G2 कृत सर्वं सद्भावे (submetric) ❀ Cn हिंसा श्रद्धा निहन्ति इत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ Cp (reading श्रद्धां) श्रद्धां हन्ति, सत्त्वशुद्धिं जनयित्वा कर्मण्यनधिकारता मावहति । ❀ —G2 om 6d —d) K1 सा हतो, K2 सा हता, D7 T G3 6 M1 5–7 स हतो (D7 °ता); G1 स ततो (for सा हता) M6 (sup lin) वै (for त) Cv साहंकारस्य वा पुनः ❀ Cp (reading न हरन्ति) तमश्रद्दधानं न हरन्ति, न पीडयन्ति, श्रद्धारहित कर्मणो निष्फलत्वात् । ❀ — K6 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 read 20a–22b after 6, D6 reads 20a–22b for the first time after 6, repeating it in its proper place T G1 3 6 M1 5–7 read st. 20 for the first time after 6, repeating it in its proper place, followed by 21a–22b

7 7ab is partly damaged in Ś1 —a) Ś1 K1 2 4 श्रद्धावृत्त, B3 °वृते, D4 5 7 9 °हीन; D6 M6 °श्रद्ध; G2 श्रद्धापिद (for श्रद्धावृद्ध) K1. 2 Ca वाङ्मनसे; D7 °नसं, T G1–3 6 °नसि (for °नसी) —b) K2 यज्ञास; G2 यज्ञैस; Bom ed कर्म (for यज्ञस्). K4 अर्हसि. —c) K7 D4 9 तत्रात्र (hypermetric), G2 अथ (for अत्र) Ds1 M6 ब्रह्मगीता —d) Da4 पुराविद; Ds1 G2 °विदा ; G3 पुरा विदु ❀ Cs ब्रह्मगीताः, वेदप्रोक्ताः । ❀

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ ९
प्रजापतिस्तानुवाच विषमं कृतमित्युत ।
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।
भोज्यमन्नं वदान्यस्य कदर्यस्य न वार्धुषेः ॥ १०
अश्रद्दधान एवैको देवानां नार्हते हविः ।
तस्यैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ ११
अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रमोचनी ।
जहाति पापं श्रद्धावान्सर्पो जीर्णामिव त्वचम् ॥ १२
ज्यायसी यापवित्राणां निवृत्तिः श्रद्धया सह ।
निवृत्तशीलदोषो यः श्रद्धावान्पूत एव सः ॥ १३
किं तस्य तपसा कार्यं किं वृत्तेन किमात्मना ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ १४
इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्धर्मार्थदर्शिभिः ।
वयं जिज्ञासमानास्त्वा संप्राप्ता धर्मदर्शनात् ॥ १५
स्पर्धां जहि महाप्राज्ञ ततः प्राप्स्यसि यत्परम् । C 12. 9450 B 12 265[4] 19 K 12 270 16

---

8 [b]) K1 lacuna for श्रद्दधानस्य K2 7 वाधुचे, K6 V1 Da1 D1 T1 G1 2 6 वाधुचे, B1 धाधुमे — [c]) K1 पित्तम्; K6 D5 7 चित्रम्, K7 B6 8 Da3 Dn1 n1 D3 D2 8 8 0 M1 Cp (Cpp as in text) वित्तम्, B3 (marg) धान्यम्, D4 6 T G1-3 6 वृत्तम् (for चित्तम्) D5 धमन्यते, G2 धनन्यस्त (for धमन्यन्त) — [d]) D5 7 °कर्मग (for °णि)

9 = Manu 4 224 — [a]) Ś1 K1 2 वदन्यस्य K1 वाधुषे K2 वाधुषे K4 वार्धषे, B1 D4 वाधुषे — [c]) K1 मेमांसित्व भय दवा (sic) — [d]) K1 D5 6 G2 अन्नम्; D5 7 संतम् (for अन्नम्) K6 D5 7 अक पयन्; K1 Da1 M1 अकल्पयत D6 सममत्र व्यकल्पयेत्

10 With 10, cf Manu 4 225 — [a]) D6 ताम् (for तान्) — [b]) K6 विषय (for विषम) Da3 a4 कृ च (for कृतम्) — [c]) K1 श्रद्धापूर्त (for °पूत) K1 2 4 वदन्यस्य, B3 (marg as in text) वदानस्य — D1 6 om (hapl) 10[cd] — [d]) D5 7 हतमश्रद्धयेवर — K7 D6 om 10[ef] — [e]) G1 8 भोज्यमान (for °मन्न) Ś1 K1 2 वदन्यस्य — [f]) K1 कदर्यस्य न, D5 7 T G1-3 6 M1 न कदर्यस्य (by transp) K4 8 B1-3 Da3 M1 6 Cv च (for न) K1 4 वाधुषे, K2 वाधुषे, Dn1 च द्विष, D4 वार्धुषं (for वार्धुषे)

11 [a]) K1 2 Da1 अश्रद्दधान K2 वै एको (for एवैको) — [c]) Ś1 K1 2 नास्यैवान्न; T1 G1-3 5 तस्य चान्न (for तस्यैवान्न) K2 हि भोक्तव्यम्; Da1 D6 अभो° (for न भो°)

12 [a]) T1 M1 5-7 परम (for °म) T2 G1-3 M1 5-7 पाप्मा (for पाप) — [b]) Ś1 K1 2 4 विशोधि (K4 °ध)नी, V1 D5 7 G3 6 प्रमोचिनी; D2 °चनि — [d]) Da1 जीर्णम् (for जीर्णाम्)

13 [a]) K2 Da1 वा B1 D1 T G1-3 6 M5 सा (for या) K6 या परिणामान्; M1 6 7 चापवित्राणा (for यापवि°) — [b]) K1 2 T2 निर्वृत्ति, G1 निवृत्त (for निवृत्ति) T G1-3 6 M7 हि सा (for सह) ❀ Cv श्रद्धया सहिता या निवृत्तिः, निवृत्तिमार्गः, सा पवित्राणा मध्ये ज्यायसी । ❀ — [c]) K1 निवृत्त, K2 निर्वृत्त, D4 M1 निवृत्ति (for निवृत्त) V1 reads from य up to पुरुषो यो (in 14[c]) on marg D5 7 निवृत्तिश्रितदोषो य; T G1 निवृत्तदोषशी(G1 °प शी)लो य G अनिर्वृत्तिर्दोषशील° ❀ Cv शीलदोष°, स्वभावदोष, आशारूपो दोषः । ❀ — [d]) K4 पूर्व; B8 (marg) मुक्त (for पूत)

14 D6 transp 14 and 15 V1 reads up to पुरुषो यो on marg — [b]) M1 6 किमात्मन (for °त्मना) ❀ Cs आत्मना, आत्मज्ञानेन । ❀ — 14[cd] = 6 39 3[cd]. — [d]) Ś1 K1 6 7 T2 य° (for यत्) Da3 a4 च (for स)

15 D6 transp 14 and 15 — [a]) D5 7 इति सद्भि° समाख्यात — [b]) D4 6 °वेदिभि° — After 15[ab], M1 5-7 read 22[cd] Before 15[cd], B6 ins तुलाधार उवाच — [c]) Ś1 K1 2 T G1-3 6 एव (for वय) T1 G1 2 6 जिज्ञासमानस् K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 D1-7 9 M5 7 त्वां; Dn1 n4 D8 D2 8 8 तु, T G1 2 6 त्व, G2 त (for त्वा) ❀ Cp वय इति पाक्षि वाक्यम् । ❀ — [d]) T1 G1-3 6 समागतो (for °प्ता) M7 शासनात् (for °दर्शनात्) M1 6 धर्मेणोक्ता इहा गता ❀ Cn धर्मदर्शनात्यानमुने° । ❀

16 [a]) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 8 5 7 8 Cp श्रद्धां कुरु; Cvp स्पर्धां जहि (as in text) K2 महा प्राज्ञा, B6 Da4 D6 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) — [b]) D7 यत (for तत) K6 प्राप्स्यति V1 G2 तत् (for यत्) — D7 M6 Cv Kumbh ed repeat, while T G1-3, 6

C 12.9460
B 12.261[4] 19
K 12.270 16

श्रद्धावाञ्श्रद्दधानश्च धर्मांश्चैवेह वाणिजः ।
स्ववर्त्मनि स्थितश्चैव गरीयानेष जाजले ॥ १६
एवं बहुमतार्थं च तुलाधारेण भाषितम् ।
सम्यक्चैवमुपालब्धो धर्मश्चोक्तः सनातनः ॥ १७
तस्य विख्यातवीर्यस्य श्रुत्वा वाक्यानि स द्विजः ।
तुलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवान्वपद्यत ॥ १८
ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च ।
दिवं गत्वा महाप्राज्ञौ विहरेतां यथासुखम् ।
स्वं स्वं स्थानमुपागम्य स्वकर्मफलनिर्जितम् ॥ १९
समाना श्रद्दधानानां संयताना सुचेतसाम् ।

---

read, 12 255 35–36^{b}, followed by the repetition of 12 255 38^{ab} after 16^{ab} M1 6 om 16^{cd} M7 repeats 16^{cd} after the repetition of 12 255 35–36^{b} and 38^{ab} after 16^{cd} — ^{c}) Da3 D6 श्रद्दधानस्य (for °नश्च) — ^{d}) K2 वाणिज M7 (second time) धर्मज्ञ K4 7 D4 6 G2 M5 धर्मश्चै(M5 °र्मं चै)वेह वाणिन, K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 7 7 8 धर्मश्चैव हि (D5 7 °वेह) जाजले (V1 वाणिज, D8 जायले); T G1 3 6 यास्यह याहि वाणिज (G1 °ज), M7 (first time) धर्म्यश्चैव विवर्षति — B9 Dn1 om (hapl) 16^{ef}, Da3 reads it on marg — ^{e}) Ś1 K1 2 4 स्वधर्मेव-, B8 सुवर्त्मनि (for स्व°) Da3 a4 स्थिताद्य (for स्थितश्च). K7 D4–7 9 चैव (for चैव). — ^{f}) K1 2 T G1–3. 6 M1 6 Ca वरीयान् (for ग°) K6 इव, V1 B6 7 9 Da3 a4 Dn1 Ds D2 8 7 8 M5 एव (for एष) K4 जाजले; D6 जाजले; T G1–3 6 M5 भूतले (for जाजले) M7 गरीयानिति मे मति ❀ Ca वरीयान् वरतर । ❀ — After 16, K7 V1 Bo Dn1 n4 Ds D2–4 6 8 9 T G1–3 6 M1 6 7 read 19

17 Before 17, K6 Da3 a4 M5 ins भीष्म K6 Bo 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 6 7 8 repeat 17^{ab} after 18 — ^{a}) Ś1 K1 महार्थं, K2 समर्थं, K4 6 (first time) 7 Bo (first time) 6 7–9 (last three first time) Da4 (both times) Dn1 n4 Ds D2 8 8 7 8 (all first time) विधार्थं; D7 (second time) -मतार्थे (for मतार्थं) D5 7 तु (for च) — V1 om 17^{c}–18^{d} — ^{c}) K6 7 Da1 D4 9 चेदम्, Bo 7 8 Da3 Dn1 n4 D2 8 5–8 M1 6 7 चेदम्; B6 9 Da4 स्विदम्; T1 G1 3 6 चैनम्, G2 क्षेमम् (for चैवम्) K6 B9 Da4 D5 7 उपालब्ध, B8 उवाचेद

18 V1 om 18 (of v l 17) — ^{a}) K7 D4.9 M1 6 ख्याख्यात, T G1–3 6 M5 7 प्रख्यात (for वि ख्यात) K6 B9 Da3 a4 D5 7 शब्दस्य (for वीर्यस्य) — ^{b}) Da3 a4 D5 7 श्रद्धा (for श्रुत्वा) K2 4 वीर्याणि; D5 7 वाक्यन (for वाक्यानि) T G1–3 6 M1 5–7 जाजलि (for स द्विज) — ^{d}) K2 B6 D7 [श]नु (for [श]न्व-) — After 18, K6 Bo 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 7 8 repeat 17^{ab}

19 Before 19, V1 Bo 6 9 Dn1 n4 Ds D2 8 5, 7 8 T G1–3 6 M1 5–7 ins भीष्म उवाच B3 om 19^{abcd} K7 V1 Bo Dn1 n4 D8 D2–4 6 8 9 T G1–3 6 M1 6 7 read 19 after 16 — ^{b}) Ś1 K1 4 चैव हि, K2 V1 एव हि, K6 एव वा; D7 एव तु — ^{c}) K7 D2 7 9 M1 6 7 महाप्राज्ञो, D8 °प्राज्ञैर्, D4 °प्रज्ञौ, T2 °प्राज्ञ, G3 प्राज्ञा (for °प्राज्ञौ) — ^{d}) Ś1 K1 2 T1 G1 3 6 M5 स्या(M5 स्य)हरेता; B3 (marg as in text) विचरेता, D5 7 विजहार, M1 6 विहरेत (for °रेता) — ^{e}) K7 D4 9 उपागत्य (for °गम्य) — ^{f}) K6 स्वकर्म (for स्वकर्म) Da3 a4 G1 निर्मित (for -निर्जितम्) K4 Bo Dn1 n4 Ds D2 3 5 स्वकर्मपरिव (Bo °नि)र्जित

20 K4 om 20^{a}–22^{b} K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 read 20^{a}–22^{b} after 6, D6 reads 20^{a}–22^{b} for the first time after 6, while T G1 3 6 M1 5–7 read 20 for the first time, after 6, followed by 21^{a}–22^{b} — ^{a}) D7 समाना, G3 °न (for °नां) — ^{b}) V1 Bo 6–9 Da3 a4 Ds D5 7 T1 G3 6 M1 –7 (last seven first time) Cp समतानां; T2 (first time) समिताना, Cn (gloss दान्तानां) सयताना (as in text) K6 स्वचेतसा, Dn1 Dn1 सु(Dn1 स्व)चेतसा Ś1 K1 2 7 D4 6 (second time) 9 तन्मता(D4 तन्मती, D6 9 सन्मती)नां यथा यल, T G1 (all second time) 2 3 6 M1 5–7 (last six second time) युक्ताना च यथायल — ^{c}) K1 Da4 कुर्वतां Ś1 K1 2 7 D4 6 (second time) 9 यज्ञम् (for यज्ञ) K6 V1 Bo 8 Dn1 n4 D8 D2 3 6 (first time) इत्येवं (for °व) ❀ Cv यज्ञ इत्येव कुर्वतां, न तु कीर्त्यर्थं कुर्वतामित्यर्थः । ❀ — ^{d}) G1 (second time) M5 (first time) नायज्ञो; M1 6 (both first time) न यज्ञे (for न यज्ञो) K7 यातु (for जातु) Ś1 K1 2 नेच्छति, D7 T1 (first time) 2 (second time) G1 (first time) 2 3 6 (last two first time) चेष्यते, M1 (first time) ह्येष्यते, M5 (second time) जे° (for ने°) V1 यज्ञो जातु न नेष्यते ❀ C3 नयज्ञो यज्ञाभाव । नकारानुबन्ध

कुर्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेष्यते ॥ २०
श्रद्धा वै सात्त्विकी देवी सूर्यस्य दुहिता नृप ।
सावित्री प्रसवित्री च जीवविश्वासिनी तथा ॥ २१
वाग्वृद्धं त्रायते श्रद्धा मनोवृद्धं च भारत ।
यथौपम्योपदेशेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

२५७

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रजानामनुकम्पार्थं गीतं राज्ञा विचख्नुना ॥ १
छिन्नस्थूणं वृषं दृष्ट्वा विरावं च गवां भृशम् ।

C 12 9468
B 12 256(5) 2
K 12.271 A

रङ्छिउममन्नग्याव्यज्ञ इत्यत्र लोपाभाव ॥ Cv यज्ञ नेष्यत इति न, किं तु इष्यत एव । ❀

21 For the sequence in K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D5 D2 3 6-8 T G1 3 6 M1 5-7, cf v l 20 K4 om 21 (cf v l 20) —a) B1 3 D8 वैवस्वती (for वै सात्त्विकी) K5 B0 6 9 Da3 a1 Dn1 n4 D2 3-6 (first time) 7 8 श्रद्धा (D2 8 श्रुता) वैवस्वती मेयं (D. 7 चेय), G3 सात्त्विकी क्रिया देवी (sub metric) ❀ Cn (reading वैवस्वती) विवस्वान् प्रकाशरश्मिस्तस्मा तस्मयन्तिघनी, यज्ञविशयिगीति यावत् । ❀ —b) B3 दयिता (for दुहिता) K6 B0 6 (marg as in text) 7 8 Dn1 n4 D5 D2 3 5 6 (first time) 7 8 द्विज, T G1-3 8 M. (sup lin) 7 नृपु (for नृप) ❀ Cn सूर्यस्य, सूर्यवत्प्रकाशधर्मिणः तत्त्वस्य दुहितेव दुहिता, सात्त्विकीत्यर्थं । ❀ —c) T1 G1-2 6 सवित्री, M5 पवित्री (for सा°) Cpp तद्वादिरूपा सावित्री ❀ Cn सावित्री, सूर्यस्य प्रज्ञातेजोमयस्य दुहिता, तदनुग्रहप्रभवात् । प्रसवित्री, तत्त्वोपाधिवशात् स्वर्गादिजनिका ॥ Cn (reading सा+अवित्री) पालयित्री । प्रसवित्री, विशुद्धजन्मप्रदा । ❀ —d) K7 D4 6 (second time) 9 -विश्वापनी (for °सिनी) K6 V1 B0 6-8 Da3 a1 Dn1 n4 D5 D2 3 5 6 (first time) 8 M1 6-7 वह्नि(M1 6-7 हवि)र्वाङ्मनसी (D5 °सां) तत°, B3 वह्निमां मनसा तत°, T G1 3 6 हविर्धानमयी तत (T2 °र्याति च, G1 °धी तत), G2 हविर्वा शमने तत

22 For the sequence in K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D5 D2 3 5-8 T G1 3 6 M1 6-7, cf v l 20 K4 om 22ab (cf v l 20) —a) ❀ Cn वाग्वृद्ध, वाचा स्वरवर्णविपर्यासेन यद्दुष्ट, छिद्र नष्ट मन्त्राद्युच्चारणे ॥ Cp वागितीन्द्रियोपलक्षकम्, मन इति बुद्ध्याद्युपलक्षकम् ॥ Cv वाग्वृद्ध, विद्यावृद्धम् । ❀ —b) Ś1 K1 2 तथैव च, D5 7 च भावत, T G1-3 6 M5 7 च जाजले (for च भारत) ❀ Cn मनोवृद्ध, मनसा व्यग्रेण यद्दुष्ट देवताध्यानादि । ❀ — T G1-3 6 om 22cd, M1 6-7 read it after 15ab —c) K6 सथा (for यथा) B3 (marg as in text) यथातथ्योपदेशेन; Da1 यथौ यस्योप°; D2 4 यथौपम्यौप°, D5 7 °पम्येन देशेन ❀ Cn यथौपम्योपदेशेन, इह यथोपदिश्यते तथैषा साधयति । ❀ —d) B0 Da1 D9 इच्छति

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D5 D2-4 7-9 T G1-3 6 M1 6-7 मोक्षधर्मे —*Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D2 3 8 G1-3 6 M1 5 6 तुलाधारजाज(K4 °जा)लिसंवादः समाप्त (K2 6 V1 B0 7-9 Da3 a1 Dn4 om. समाप्त), K7 D4-7 9 तुलाधारजाजलिसंवादे श्रद्धाप्रशंसा, M6 (also) 7 श्रद्धाप्रशंसा —*Adhy no* (figures, words or both) K6 M1 6 7 89; K7 88, B1 86, Dn1 D7 T1 G1 3. 6 M5 91, Dn4 Da2 90; D8 85, T2 105, G2 87 —*Śloka no* Da4 25, Dn1 n4 D8 24

257

1 Before 1, T1 G2 6 read 12-13 and D7 G1 read 13 for the first time, repeating the same in proper place K4 7 Da3 Dn1 n4 D7 8 T1 G1. 3 6 om. the ref —a) Ś1 K1 2 [पु]व (for [प्य]पि) G8 om from प्युदा up to पुरा (in 1b) —c) T G1-3 6 प्रजानामुपकारार्थं —d) Da4 गीतां, M6 गीता (for गीत) G1 प्राज्ञा (for राज्ञा) K4 D9 त्रिवक्षुना, K6 B8 Dn4 D2 3 (marg) 3 T G1-3 6 M1

C 12 9458
B 12 256(D).2
K 12 271 4

गोग्रहे यज्ञवाटस्य प्रेक्षमाणः स पार्थिवः ॥ २
स्वस्ति गोभ्योऽस्तु लोकेषु ततो निर्वचनं कृतम् ।
हिंसायां हि प्रवृत्तायामाशीरेषानुकल्पिता ॥ ३
अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः ।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुकीर्तिता ॥ ४
सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।
कामरागाद्विहिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्नराः ॥ ५
तस्मात्प्रमाणतः कार्यो धर्मः सूक्ष्मो विजानता ।
अहिंसैव हि सर्वेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी मता ॥ ६
उपोष्य संशितो भूत्वा हित्वा वेदकृताः श्रुतीः ।

5–7 विचक्नुना ; K7 V1 B0 Ds1 विचक्षुणा ; B8 विच-क्षु(marg °क्षु)ना ; Da3 चरक्नुना, Da4 विचरक्नुना ; Ds2 विवक्षुणा, D8 विचन्कुना ; D4 6 विवकुना ; D5 विच*ना, D7 विचक्षिणा (for °क्नुना)

2 ᵃ) K1 छिन्नस्तूण, K2 °स्थून ; K7 °स्थूणां, Ds1 भिन्नस्थूण, D4 9 छिन्नस्थूण-, D5 7 T1 G1 3 6 भि(D6 7 छि)न्न स्थूल, T2 G2 भिन्न स्थूल , M1 5–7 छिनस्थूर ; Cpp छिन्नज्ञान (for °स्थूण) K1 वृषे, K2 विष ; D5 वृक (for वृष) ❀ Ca स्थूणा कण्ठ-देश , तत्र छिन्नम्, स्थूणीकृतकण्ठमित्यर्थं । अथ वा स्थूणायां यूपसमीपे छिन्नमित्यर्थं ॥ Cn छिन्ना, विशस्ता स्थूणा, प्रतिमा शरीरं यस्य ॥ Cp छिन्ना स्थूणा यूपो यस्मै स ॥ Cs मखकार्यार्थं शिलादिना ताडितम् ॥ Cv छिन्नस्थूण छिन्नशृङ्गम् । ❀ — ᵇ) K4 विरावे, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 7 8 T1 विलापं (for विराव) D6 गवा Ds1 वृष (for भृशम्) — ᶜ) K2 M1 गोगृहे, T G1 3 6 जगर्हे ; G2 जग्रहे (for गोग्रहे) K2 यस्य (for यज्ञ) K1 -वाक्यस्य ; K7 Ds2 D4 6 9 T G1 3 6 -वाटस्य ; Ds1 -वाटस्थे ; D5 7 M1 5–7 -वाटे च (for वाटस्य) ❀ Ca गोग्रहे पशुनिग्रहे । ❀ — ᵈ) K7 B1 8 Da4 D1–3 9 प्रेक्ष्यमाण (K7 °न), Ds1 प्रेष्य° (for प्रेक्ष°) G2 प्रेक्षमाणस्य पार्थिव

3 3ᵃᵇ is damaged in Ś1 — ᵃ) K6 B8 9 Da3 a4 [ऽ]थ, V1 B7 D8 G1 [ऽ]स्ति ; G2 च (for ऽस्तु) D5 लोकस्य (for °षु) — ᵇ) B8 om कृतम् ❀ Ca n निर्वचन, निश्चित वचनम् । ❀ — ᶜ) Ś1 K1 2 च, Da3 a4 T G1 3 6 तु (for हि) K2 प्रवृत्तां वा ; T1 G3 6 प्रवृत्ते (G3 °त्तौ) च, G1 प्रवर्ते च (for प्रवृत्तायाम्) G2 हिंसया तु प्रवर्ते च — ᵈ) K7 D4 9 आसीद् (for आशीर्) K1 2 T2 [अ]नुकपि T2 °प)ता, K4 6 B0 6 (marg , orig as in text) 7 8 (marg) Da3 a4 Dn1 D5 D2 3 8 तु कल्पिता, K7 D4 6 9 [अ]नु(D6 सु)-वर्णिता ; V1 B8 प्रकल्पिता ; B9 तु कंपिता (for [अ]नु-कल्पिता) D5 7 पशूनां यज्ञकर्मणि ; T1 G1–3 6 आशिषो (G2 °पे) मान्वकपता

4 4ᵃᵇ is damaged in Ś1 — ᵃ) B8 (marg) अव्य-वस्थित , D6–7 अनव° (for अव्यव°) — ᵇ) B7 नास्ति किं (for °स्तिकैर्) — ᶜ) B8 (marg) उद्युक्तैर्, D6 7 T G1 M1 6 अव्ययैर् (for अव्यक्तैर्) G2 सशयाद्विकर व्यक्तैर् ❀ Cn अव्यक्तैर्यज्ञादिद्वारैव ख्यातिमिच्छद्भिः ॥ Cs अप्रसिद्धैः । ❀ — ᵈ) K7 B0 8 (marg) Dn1 n4 D8 D1–3 5 8 9 M1 6 7 वर्णिता ; B8 (orig , marg as in text) कल्पिता, D5 7 M5 -वर्तिता ; T G1–3 6 दर्शिता (G2 °ता) (for कीर्तिता)

5 Ś1 is partly damaged — ᵃ) B8 (marg as in text) D6 कर्माणि (for °सु) K1 2 अहिंसा (K2 °सा) च ; K7 V1 Da3 D4 9 T1 G6 M7 अहिंसा हि, D8 हिंसा हि, D5 7 हिंसायां (for अहिंसा हि) Dn1 G2 सर्वकर्मस्त्व(G2 °र्मं त्व)हिंसा (G2 °सां) हि — ᵇ) B8 (marg as in text) धर्मज्ञो , G1 2 धर्मार्था (G2 °र्थां) (for °त्मा) — ᶜ) K4 7 B0 6 7 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2–9 T G1–3 6 M5 कामकाराद् (for °रागाद्) K6 विहसन्ति — ᵈ) D5 बहून् (for बहिर्) Ś1 K2 4 वेदिं, K1 वेद, V1 B8 (marg as in text) D7 T G1–3 6 वेद्या ; Dn1 वैद्यां, D4 9 -वेद्यान्, D5 वैद्या (for वेद्यां) D4 पशूनरान् ; G2 पशुस्वरान्

6 Ś1 is partly damaged — ᵇ) K7 T1 G1 2 M7 धर्मं (for धर्मः) K7 D4 9 शूक्ष्मो, G2 सूक्ष्म, M7 सूक्ष्माद् (for सूक्ष्मो) — ᶜ) K6 7 V1 B8 8 9 Da3 a4 D4–7 9 T G1–3 6 M1 5–7 transp एव and हि B8 G2 धर्मेभ्य (for सर्वेभ्यो) B0 7 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 8 अहिंसा सर्वभूतेभ्यो — ᵈ) B8 G2 सर्वेभ्यो (for धर्मेभ्यो) M6 तथा (for मता)

7 Ś1 is partly damaged — ᵃ) M1 उपोषी (for °ष्य) K1 सशिरो : K2 B7 सश्रितो ; K7 संयतो, B6 D8 D2 4 9 शमितो ; Da4 [अ]सशितो (for सं°) ❀ Cn उपोष्य, उप समीपे ग्रामस्य वासं कृत्वा । सशित , तीक्ष्णव्रत । ❀ — ᵇ) K7 D4 6 9 M5 -कृता ; D8 -कृतां (for कृताः) D8 M5 शुचि° ; D5 शुची , Cn (gloss फलश्रुती) श्रुती (as in text) D7 T G1–3 6 दैव(T2 वेद-; G2 देव)कृताञ्शुचे , M1 6 7 देव(M7 वेद)कृता (M7 °तां) श्रुति — ᶜ) T1 G3 M7

आचार इत्यनाचाराः कृपणाः फलहेतवः ॥ ७
यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपांश्चोद्दिश्य मानवाः ।
वृथा मांसानि खादन्ति नैष धर्मः प्रशस्यते ॥ ८
मांसं मधु सुरा मत्स्या आसवं कृसरौदनम् ।
धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितम् ॥ ९
कामान्मोहाच्च लोभाच्च लौल्यमेतत्प्रवर्तितम् ।
विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः ।
पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम् ॥ १०
यज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु परिकल्पिताः ।
यच्चापि किंचित्कर्तव्यमन्यच्चोक्षैः सुसंस्कृतम् ।
महासत्त्वैः शुद्धभावैः सर्वं देवार्हमेव तत् ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

शरीरमापदश्चापि विवदन्त्यविहिंसतः ।
कथं यात्रा शरीरस्य निरारम्भस्य सेत्स्यति ॥ १२ C 12.9 79 B 12.266[5].12 K 12.271 1.14

आचारा K2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-9 T2 G1 M1. 5 6 अनाचार°, M7 °र — d) ꕥ C5 कृपणाः प्रार्थनाबहुलत्वात् कृपणा । ꕥ

8 Ś1 is partly damaged — a) D7 T G1 3 6 छिंदति (for यज्ञांश्च) K1 वृक्ष्यांश्च, B5 8 वेदांश्च — b) ꕥ Cv उद्दिश्य, व स्याग्रेणोक्त्वा । ꕥ — c) K4 Da3 Dn4 Ds2 D2 3 8 मास न (for मांसानि) — d) K1 धर्मा K7 प्रसह्यते, G1 प्रपश्यते

9 Ś1 is partly damaged — a) K6 V1 B0 8 9 Da4 M1 5 सुरा (B8 °रां) मत्स्या मधु मा(M5 °धुमां)सम्, K7 B7 Da3 Dn1 n4 D5 D2-5 6 8 9 M7 सुरा (K7 Ds1 D4 6 9 °रा) मत्स्यान्मधु मासम्, B6 T G1-3 6 सुरा मत्स्यो मधुमां(B6 G2 6 °धु मां)सम्, D5 7 मधु मत्स्या सुरा मांसम्, M1 6 सुरा मत्स्या मधु मांसा ꕥ C5 सुरा पैष्टी, आसवो गौडी । ꕥ — b) K7 B0 D5 6 9 T G1-3 6 M6 आसव, M1 6 सक्तव (for आसव) K1 कृसरौचन; K2 °रोधन, K7 V1 B0 7 Da3 a4 D2 4 6 9 कृशरौ(K7 D5 6 9 °रो)दन, B5 9 Ds2 कृपरौ°; Ds1 कृपरो°, T2 G1 2 M1 5-7 कृमरो (for कृसरौ°) ꕥ Cn कृसरौदनम्, तिलमिश्रौदनम् ॥ Cv सूपतिलमुद्गादिमिश्रोदनम् । ꕥ — c) K3 धूर्तं प्रवृत्तितमतन् (sic), T1 G1-3 6 धूर्तैः प्रवर्तिता ह्येते — d) Ds2 D5 7 न वद् (for नैतद्)

10 Ś1 is partly damaged B0 reads 10ab twice — a) K6 B0 (first time) 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 मानान् (for कामान्) K2 4 7 B6 8 D4-7 9 transp मोहाच्च and लोभाच्च — b) K6 7 B0 (second time) 6 8 (marg as in text) 9 Da4 D4-7 9 T G2 3 6 M1 5-7 C5 (v 1, gloss स्वर्गादिलोकप्रापक) लौ(B0 T1 G3 6 लो)क्यम् Ds1 लौप्यम्; G1 लोकम् (for लौल्यम्) K7 B8 D4-7 9 प्रकीर्तित; B0 (first time) Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 8 प्रकल्पित (for प्रवर्तितम्) — c) T G1-3 6 M1 5-7 यजंतीह (for [अ]भिजानन्ति) — f) Ś1 K1 2 [अ]भि-, T2 G1 2 M1 5 7 एव; M6 [ए]व (for [अ]पि) T G1-3 6 M1 6 कृत (for स्मृतम्)

11 Ś1 is partly damaged — a) V1 T G1 M5 7 याज्ञियाश्च; D7 G3 6 M1 6 याज्ञी; G2 याज° (for यज्ञि) K1 वृद्धा (for वृक्षा) — b) V1 देवेषु परिर क्षिता — c) K1 यश्चापि, D5 7 जहत्वापि — d) Ś1 K1 2 अन्यश्च, B5 (marg as in text) अन्यैश्च, D5 अस, G2 अनु- (for अन्यच्च्) Ś1 K1 2 चाक्षैः; K6 7 B5 (the last two marg as in text) 8 (marg) 9 D7 चोक्तैः; Da4 चेक्षे, Ds1 चोद्दैः, Ds2 M5 7 C5 8 चौक्षैः, G2 वृक्षैः (for चोक्षैः) D5 7 सुसंस्कृतैः (for °स्कृतम्) ꕥ C5 चौक्षैः शुद्धैः, हिंसाशून्यैः ॥ Cv (splitting into च उक्षैः) उक्षैः प्रोक्षणैः । ꕥ — e) K4 B0 7 Da4 Dn1 n4 D2 3 8 महत् (for महा) V1 सत्त्व-, D5 7 T1 महा- (for शुद्ध-) — f) K7 G2 सर्व, D4 सर्वैः (for सर्वं) B5 (marg as in text) G2 वेदार्हम्, Da3 lacuna, G1 देहार्हम् (for देवा)

12 T1 G3 6 read 12-13 for the first time before 1 Ds1 om the ref G3 6 (both second time) भीष्म (for युधिष्ठिर) — a) B8 T1 (first time) 3 G1 3 8 6 (last two both times) M1 7 चैव (for चापि) — b) Ś1 K1 2 6 Da3 a4 C5 वित्त(Ś1 C5 तु)दति, D5 7 विरदति (for विवदन्ति) K2 विहिंसत; K7 D4 अविहिंसिन, D6 °हसत°, D9 °हिंसना°; G2 °हिंसित°, G3 (both times) 6 (second time) °हिंसका°, M1. 6 °हिंसक°, M7 हिंमिक (for हिंसत°) ꕥ C5 शरीरमापदो नाशयितुमुत्सहन्ते । ताश्च नाशयितु शरीर यतते । अतो विवादो भवति । ꕥ — d) K6 निराहारस्य; T1 (first time) G1 3 6 (last two first time) M5 निरालम्भस्य (for °रम्भस्य) K4 6 V1 Da3 Dn1. n4 D5 D2 3. 5 7 8 T2 G2 3 6 (last two second time) M7 सेत्स्यते (for °ति).

C 12 9480
B 12.266[5] 13
K 12.271 2.15

भीष्म उवाच ।
यथा शरीरं न ग्लायेन्नेयान्मृत्युवशं यथा ।
तथा कर्मसु वर्तेत समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वाथ चिरेण वा ।
सर्वथा कार्यदुर्गेऽस्मिन्भवान्नः परमो गुरुः ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चिरकारेस्तु यत्पूर्वं वृत्तमाङ्गिरसे कुले ॥ २

चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।
चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्मसु ॥ ३

चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत्सुतः ।
चिरं हि सर्वकार्याणि समेक्षावान्प्रपद्यते ॥ ४

चिरं संचिन्तयन्नर्थांश्चिरं जाग्रच्चिरं स्वपन् ।
चिरकार्याभिसंपत्तेश्चिरकारी तथोच्यते ॥ ५

---

13 For the repetition in T1 G3 6, of v l 12 D7 G1 read 13 for the first time before st. 1 G3 6 (both second time) om the ref — a) K1.6 लग्ना-येन्, D7 T1 G1 3 6 (all second time) न ग्लायेन्, G1 (first time) न ग्रीयेन्; G2 न श्रेयो (for न ग्लायेन्) — b) D7 T1 G1 3 6 (all second time) नैव मृत्युवश भवेत् — c) Ś1 K1 2 धर्मं प्र, G1 (first time) कामसु (for कर्मसु).

Colophon om in T2 G2 K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4.6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2-9 T1 G1 3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 विचख्नु(K1 विदख्नु, K2 मिवर्जु, K4 विविङ्क्षु)गीता समाप्ता, K6 7 B6 Da4 Ds2 D5 विचख्नु(D5 °क्ष)गीता, V1 Bo 8 Dn1 D2 8 विचख्युगीता, B7 9 विचख्नुगीता, Da3 D8 विचक्नुगीता, D4 6 9 विवक्नुगीता, G6 हिंसा-निंदन; M5 6 विचख्युगीत; M7 विचाख्युगीति — *Adhy no* (figures, words or both) K6 M1 6 7 90, K7 89, B7 60, Dn1 D7 T1 G1 3 6 M5 92, Dn4 Ds2 91, D8 86. — *Śloka no* Da4 Dn1.n4 D3 14.

258

☞ With this adhy, cf Skānda Purāna, Māheśvara khanda, adhy 266, the variants from which are included in Appendix II, (No 2)

1 a) T2 कार्ये; M1.6 कार्ये (for कार्यं) — b) K7 D4 6 9 T1 G3 शी(K7 D9 शौ)घ्रेण (for शीघ्रं वा). V1 च (for वा) D8 शीघ्रं वाप्यचिरेण वा — c) D7 सर्वधा (for °था)

2 B7 om the ref — a) G3 om from प्युदा up to पुरा (in 2b) — c) B7 Dn1 चिरकालेस्तु, D5 7 °कालेन; D6 °कारस्य (for °कारेस्तु) K6 7 पूर्वं (for पूर्वं) — d) C3 वृत्तस्य (for वृत्तम्) D7 T G1-3 6 M1 5-7 अ(T2 G3 M1 5-7 आं)गिरसा

3 3ab = 51ab T1 om (hapl) 3ab — a) K7 D4 9 चिरकारक, G1 चिचकारीह (sic) — b) K7 D4.9 चिरकारक, G1 °कारिका B5 (marg as in text) चिर-कारिककारिका — c) K4 चिरकारो (for °कारी) K6 [इ]ति; K7 इ (for हि) K3 महाप्राज्ञो (for हि मेधावी) — d) K1 नापराध्यति, Da3 °राध्यतु; M1 °राध्यसि (for °राध्यति) K6 धर्मसु (for कर्मसु)

4 D7 om (hapl) 4ab — a) K3 हि मेधावी, G2 महाप्राज्ञा (for °प्राज्ञो). — b) K7 B7 गोतमस्य; G2 शुकमस्य. M7 भवेत् (for [अ]भवत्) — d) K1 समीक्षायान्; K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D3 D2 3 8 विमृश्या(Da4 Dn1 Ds2 D8 8 °श्या)र्थान् (for समेक्षावान्) K4 7 D1-7 9 M6 विमृश्य प्र(K4 °मर्शन्प्र-; D5 7 °मर्शाप्र)तिपद्यते, T G1 3 6 M5 7 विमर्शाप्रत्य पद्यत (T1 G3 °ते), G2 विमृशन्प्रत्यपद्यत, M1 विमार्गा न्प्रतिपद्यते

5 D5 om (hapl.) 5a-6b — a) M6 स (for स) D6 अर्थे K4 6 V1 Bo 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2

अलसग्रहणं प्राप्तो दुर्मेधावी तथोच्यते ।
बुद्धिलाघवयुक्तेन जनेनादीर्घदर्शिना ॥ ६
व्यभिचारे तु कस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्यापरान्सुतान् ।
पित्रोक्तः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति ॥ ७
स तथेति चिरेणोक्त्वा स्वभावाच्चिरकारिकः ।
विमृश्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चिरम् ॥ ८
पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथम् ।
कथं धर्मच्छले नास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् ॥ ९
पितुराज्ञा परो धर्मः स्वधर्मो मातृरक्षणम् ।
अस्वतन्त्रं च पुत्रत्वं किं नु मां नात्र पीडयेत् ॥ १०
स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत् ।
पितरं चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ॥ ११
अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारणं मातृरक्षणम् ।
युक्तक्षमावुभावेतौ नातिवर्तेतमा कथम् ॥ १२

C 12 9483
B 12 267[6] 13
K 12 272 13

M1 6 7 चिर सचि(K1 Da3 a4 Dn1 n1 D1 8 M1 6 स चि)तयत्यर्थाश्च (K6 Da4 °र्थाश्च: G2 °त्यत्त), D3 °चय यत्यर्थाश्च, D7 T1 G1 3 5 °जनयत्यर्थं — [b]) K7 चिरा (for चिर) K1 2 जाग्रश्चिर; Dn1 Ds1 s2 (before corr) D3 7 T G1 2. 6 जार्ग्रश्चिर; G2 जाग्राश्चिरं, M1 6 जाग्रं चिर (for जाग्रश्चिर) ❀ Cs चिरं जाग्रत्. चिरेण निरूपक । चिरेणार्थेष्यश्च निवर्तक । ❀ — [c]) K4 Bo 8 9 Da3 Dn4 D8 D2 3 7 8 T G1-2. 6 चिरं (for चिर) K4 V1 सपत्निश्च; K6 Bo 6-9 Da3 a4 D5 D8 7 T G1-3 6 M1 6 पत्तिश्च, Dn1 n1 D1 8 पर्सि च; M6 पत्तेश्च, M7 परया च (for संपत्तेश्च) — [d]) K6 चिरं कार्यायं उच्यते, B3 7 9 चिरकार्येय (B6 °र्येत) उच्यते, Da3 a4 °कार्यं तदुच्यते

6 D5 om 6[ab] (of v 1 5) — [a]) K4 D3 अल स, Bo 8 (orig) 9 (marg) D2 3 अल स, B8 (marg) Dn4 Ds1 G1 M1 अलस्य, G2 अय सं (for अलस) K4 प्राप्ते, V1 प्राज्ञो, Ds1 प्राप्तौ (for प्राप्तो) ❀ Cn गृह्यते उपादीयते लोकेऽनेनेति ग्रहण नामधेयम् । ❀ — [b]) M1 6 यथा (for तथा) K7 B3 9 Dn1 n1 Ds1 D2-4 9 दुर्मेधावीत्ययोच्यते; D7 T G1-3 6 M6 7 °धा इति सो(T2 M6 7 चो , G2 ज्ञो)च्यते — [c]) Da3 a4 वृद्धि- (for बुद्धि-) — [d]) K2 जवेन (for जनेन)

7 [a]) Ś1 K1 धृयितावा (sic), K2 व्ययितेन; D1 व्यभिवारे; D6 व्यतिचारे (for व्यभि°) D1 नु (for तु) — [b]) K4 व्यतिक्राम्य (for °क्रम्य) D6 7 G1 M1 6 परान् (for [अ]परान्) — [c]) D7 पित्रोक्ति (sic), T1 G1 पित्राति- (for पित्रोक्त) G2 पित्रोक्तमखिलेनाथ — [d]) K2 Da4 जहि मा (for जहीमां) Da3 अत ; Dn4 इव (for इति) — After 7, D6 7 editions ins

707* इत्युक्त्वा स तदा विप्रो गौतमस्तपतां वर ।
अविमृश्य महाभागो वनमेव जगाम ह ।

[(L 1) Editions जपतां (for तपतां) —(L 2) Editions स- (for ह)]

8 [a]) D1 तथेति D 7 M1 6 [उ]क्त (for [उ]क्त्वा) — [b]) K1 2 स्वभावा(K2 °व)श्च (for °वाच्) K7 D1 8 चिरकारक (D1 °का°); M7 °कारिका — [c]) Ś1 K1 6 V1 Bo. 8 7 9 Da4 Ds1 विमृट्य, K7 विसृट्य (sic) (for विमृश्य)

9 [a]) Ś1 K1 3 4 T1 G1. 3 6 अहं, V1 तथा (for कथं) — [b]) K7 T G1 8 6 नि (for न) — D8 om 9[c]-10[b] — [c]) Ds1 धर्मबले (for °च्छले) K2 ह्यस्मिन् (for ना°) — [d]) Ds1 न (for नि) M7 असाधुवान्

10 D8 om 10[ab] (of v 1 9) — [ab]) Da3 om (hapl) धर्मं स्व K2 रक्षिणं, G1 लक्षणं (for -रक्षणम्) — M7 repeats 10[c]-12[b] after 13 — [d]) K1. 2 4 7 Da3 a4 Dn1 n1 Ds1 D3 8 9 T2 G1 तु (for नु) K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Dn1 n1 D8 D2 5 5 6 8 मा नानु ; Da3 a4 मां नाव , D7 T G1-3 6 मामत्र, M1 5 6 7 (first time) नामात्र (for मां नात्र)

11 For the repetition in M7, of v 1 10 K4 om 11 — [b]) Ś1 K1 2 G2 नु, G1 न; M7 (second time) [s]पि (for हि) — [c]) B3 (marg as in text) D1 9 वा (for च) T2 चापि (for चापि) — [d]) M7 (second time) कं (for क)

12 For the repetition in M7, of v 1 10 — [a]) K6 मुक्ता (for युक्ता) — [b]) K7 D1 6 9 कारण, T G1-3 6 M5 स्वधर्मो (for धारण) K1 -रक्षन, M6 लक्षण (for रक्षणम्) — [c]) K6 B3 Dn4 युक्तक्षेमाव्, D1 युक्तिक्षमाव् (for युक्त°) K7 D9 अनुद्येयौ गुणा वेतौ; D6 7 युक्त क्षम द्वय (D7 द्वय क्षम) ह्येतन्, T2 G1 2 युक्तक्षमाम्(T2 °स्व)भावौ (G2 °वे) तौ — [d]) Ś1 K1 3 4 चा(K4 ना)तिवर्तेय वा कथ; K6 D1 9 नातिवर्तेत मा (D1 9 वै) कथं; D6 7 नाभिवर्तेतमां कथं, T G1-3. 6 M6 नानुवर्त्यौ कथं मया ❀ Cn कथमहमेतौ नातिवर्तेतमाम्, अतिशयेन नातिवर्ते (Pāṇini 5 4 11) । ❀

C. 12. 9494 B 12. 28.[6] 14 K 12. 272. 14 पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञियामिति ।
शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ॥ १३
सोऽहमात्मा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः ।
विज्ञानं मे कथं न स्याद्बुबुधे चात्मसंभवम् ॥ १४
जातकर्मणि यत्प्राह पिता यच्चोपकर्मणि ।
पर्याप्तः स दृढीकारः पितुर्गौरवनिश्चये ॥ १५
गुरुरग्र्यः परो धर्मः पोषणाध्ययनान्वितः ।
पिता यदाह धर्मः स वेदेष्वपि सुनिश्चितः ॥ १६
प्रीतिमात्रं पितुः पुत्रः सर्वं पुत्रस्य वै पिता ।
शरीरादीनि देयानि पिता त्वेकः प्रयच्छति ॥ १७
तस्मात्पितुर्वचः कार्यं न विचार्यं कथंचन ।
पातकान्यपि पूयन्ते पितुर्वचनकारिणः ॥ १८
भोगे भाग्ये प्रसवने सर्वलोकनिदर्शने ।
भर्त्रा चैव समायोगे सीमन्तोन्नयने तथा ॥ १९

---

13 a) K1 6 B9 Da4 आदत्ते (for आधत्ते) — b) K1 जज्ञुशाम्, K2 जनयाम्, K6 7 B0 6–9 Dn1 n4 D8 D2–9 जज्ञिवान्, V1 यज्ञवान्, B8 (marg) Ca (gloss उत्पत्तिमवाम्) जज्ञुषाम्, Da3 a4 जज्ञुषाम्, M1 6–7 जायताम् (for जज्ञियाम् as in Ś1 K4 only) T G1–8 6 माता भस्त्रा ह्य(G2 °स्त्री स)निंदिता — c) G2 चिर (for शील-) D1 चरित्र (for -चारित्र) G2 योत्रस्य (for -गो°) — After 13, M7 repeats 10c–12b.

14 a) K4 6 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 8 6–8 T1 G2. 6 M6 सोह मात्रा, G2 सो महात्मा (for सोऽहमात्मा). Da3 a4 पित्र्य- (for पित्रा) — b) D8 G2 पुत्रत्वेन कृत, T1 G1 8 6 °त्वे च कृत; M1 7 (*sup lin* as in text) °त्वे प्रकृते (for °त्वे प्रकृत°) M7 (*sup lin* as in text) पुरा (for पुन) — c) V1 G1–8 6 मृतस्किं (for मे कथं) K2 नु (for न) ❀ Cv (reading विज्ञानं मे यथा) विज्ञान विरुद्धं ज्ञानम् । ❀ — d) K1 बोबुधे, V1 B0 6 (marg) Da3 a4 D8 Ca (gloss अतिशयेन बुध्ये) बोबुध्ये; Dn1 n4 D2 8 बौबुध्ये; M1. 6 स्वबुद्धे; Kumbh ed द्वां बुद्धे (for बुबुधे) M1 6 सभव° (for सभवम्) K7 D3–6 9 बुध्ये चैवात्मसभव

15 a) M1 6 कर्माणि (for -कर्मणि). K1 त्यत् (for यत्) D4 प्रोद् (for प्राह) — b) K1 2 D6 यच्च (for यच्) ❀ Ca उपकर्मणि, जातकर्मण कर्मान्तर कर्मणि । ❀ — c) G1 पर्याप्ता (for °प्त) K6 7 Da4 सुदृढीकार°, Dn4 D6 स दृढाकार; G2 M1 सदृशीकार° (G2 °ल°) (for स दृढी°) — d) K4 D4 6 9 लिप्स या (for निश्चये)

16 a) T G1–8 6 M1 5 6 गुरोर् (for गुरुर्) G1 अग्र्य, G2 उग्र; M6 अग्र्य (for अग्र्य°) — b) K4 6 7 V1 B0 7 8 Dn1 n4 D8 D2–6 8. 9 M1 पोषणा ध्याप(D4 M1 °य)नान्वि(K7 B8 [marg as in text] D4 6 9 M1 °द्वि)त, B6 9 Da3 a4 D7 T G2. 8 6 M5–7 °णाध्यय(T G8 6 M5–7 °णाप्याय, G2 °णोप्याय) नान्वितं (M6 °द्वित, M7 °द्वित) — c) M6 यमाह (for यदाह) V1 B0 M1 6 धर्मस्य, D6 7 धर्मं वै (for धर्मः स) — d) D8 वेदश्चापि (for वेदेष्वपि) K6 B9 Da3 a4 सुनिष्ठित, K7 B0 D4 6 7 9 विनिश्चित (B0 D7 °त), B1 स्वनुष्ठित, D6 हि निश्चित; G1 सुनिश्चय (for °श्चित)

17 a) Ds1 -मात्र (for मात्र) — b) K7 सर्वं (for सर्वं) — c) Ś1 K1 2 सर्वाणि (for देयानि)

18 b) K2 विकार्यं (for विचार्यं) K6 7 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 T G1–8 6 M1 5–7 कदाचन (for कथंचन) — c) D2 पातकामपि; G1 पता कान्यपि, G2 पतगा° (for पातका°) Da4 युज्यते, Ds1 पूर्यते, T1 G1 8. 6 दूयते (for पूयन्ते). — d) K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 8 8 T G1–8. 6 M1 5–7 शासन (for वचन) V1 -कारका; D7 कारणात्; M1 6 7 -कारिणि (for °ण). — After 18, M6 reads 21cd

19 M5 om 19 — a) K4 6 भोग्ये (K6 °ज्ये) भाग्ये, K7 Dn1 n4 Ds1 D4 8 9 भोग्ये भोज्ये; V1 B0 8 D8 भोज्ये भोग्ये; B6 7 9 Da3 a4 Ds2 भोज्य भोग, D6 भागे भोग्ये, D9 भाग्यभोज्ये, D7 T1 G1 भाग्यभोग, T2 G2 भो(G2 भा)ग्यभोगे; G8 6 भाग्य भोग्य; M1 6 7 भाग्याभोग्ये (for भोगे भाग्ये as in Ś1 K1 2). K4 G2 प्रवसने; K6 7 V1 B0 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9 प्रवचने, M1 6 7 प्रसवगे (for °वने) D2 भोग्ये प्रवचने चैव — G1 om (hapl) 19b–20c. — b) K1 सर्वलोकानिदर्शने, D2 °लोकनिदर्शनं — c) Ś1 K1 2 B1 कर्त्रा, K7 V1 D4 6 7 9 T भर्ता; G2 हत्वा (for भर्त्रा) M1 6 समायोगो (for °योगे) — d) K7 [s]पि च; Dn4 D2 8. 8 तदा (for तथा) — After 19, T G2 8 6 read 21ab,

पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता परमकं तपः ।
पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वाः प्रीयन्ति देवताः ॥ २०
आशिषस्ता भजन्त्येनं पुरुषं प्राह याः पिता ।
निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यदभिनन्दति ॥ २१
मुच्यते बन्धनात्पुष्पं फलं वृन्तात्प्रमुच्यते ।
क्लिश्यन्नपि सुतस्नेहैः पिता स्नेहं न मुञ्चति ॥ २२

एतद्विचिन्तितं तावत्पुत्रस्य पितृगौरवम् ।
पिता ह्यल्पतरं स्थानं चिन्तयिष्यामि मातरम् ॥ २३
यो ह्ययं मयि संघातो मर्त्यत्वे पाञ्चभौतिकः ।
अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथारणिः ।
माता देहारणिः पुंसां सर्वस्यार्तस्य निर्वृतिः ॥ २४
न च शोचति नाप्येनं स्थाविर्यमपकर्षति । C 12 9507 B 12 267[6] 27 K 12 272 27

20 G1 om 20^{a-c} (cf v l 19) — ^a) K5 चैव, M1 स्वर्गं (for स्वर्ग॰) K4 B0 7 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 T1 G2 8 6 पिता धर्मः पिता स्वर्गः (Da4 om स्वर्गः, G2 स्वर्गं) — B0 om (hapl) 20^b–22^c — ^b) K6 B7 7 8 (marg as in text) 9 Da4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 7 8 हि परम; Da3 हि वचन (for परमक) — ^d) K1 Da4 प्रियति, T2 G1 प्रीणाति K6 B1 8 (marg) M4 प्रीयते सर्वदेवता

21 B0 om 21 (cf v l. 20) G1 M5 om 21^{ab} T G2 8 e read 21^{ab} after 19 — ^a) Da4 आशिष D1–7 तु (for ता) K1 भजति (for भजन्ति) G2 आशिषोस्त भजत्यपा — ^b) Ds1 D5 परुष (for पु॰) Ś1 K1 V1 G3 0 M1 6 य; K6 B5–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 6–8 यत्, G2 मा (for या). — M5 reads 21^{cd} after 18 — ^c) Da4 निष्कृति-, D5 G1 8 6 निकृति, D1 निष्कृति, M1 6 निष्कृत (for निष्कृति) M1 6 पाप्मानां (for पापानां). — ^d) K6 V1 B5–8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 चाभि, B7 चापि (for अभि)

22 B0 om 22^{abc} (cf v l 20) — ^b) G1 फल (for फलं) K1 2 वृत्तात्, K6 कृतात्, B9 वृदात्, Da4 Dn1 n4 D5 वृक्षात्, G1 2 वृत्तात् (for वृन्तात्) Ś1 K1 2 7 D6 9 T G1–3 6 M1–7 च; D4 5 7 वि (for प्र) D5 -मुचति (for मुच्यते) — ^c) K7 Ds1 कृ (Ds1 क्लि)श्यन्नपि; D9 क्लिश्य॰, M1 6 7 क्लिश्यंतोपि (for क्लिश्यन्नपि) K4 B3 (marg) Dn1 n4 D7 8 सुत, B8 (orig) पिता; Ds1 सुत, T G1 3 6 M5 7 पितु (for सुत) K6 T G1 8 6 M1 5 6 स्नेह॰, D7 M7 स्नेहात्, G2 स्नेह (for स्नेहैः) — ^d) B3 पुत्र, T1 पितृ-; T2 G1–3 6 M1, 5–7 पुत्र- (for पिता) K4 6 V1 B0 Dn1 n4 D5 D7 8 8 पुत्र, B5 (marg as in text) 7 9 पुत्रान्; B3 स्नेहान्; Da3 a4 पुत्रा, D9 lacuna, M1 6 7 स्नेहो (for स्नेह) K3, 7 G2 मुच्यति (for मुञ्चति)

23 ^a) M1 6 7 हि (for वि). Ś1 K1, 2 4 तात; V1 राजन् (for तावत्) — ^b) D5 7 -गौरवात् (for -गौरवम्) — ^c) D6 7 T G1–3 6 M1 5–7 पितुर् (for पिता) K2 ह्यल्पतर, K4 7 Dn1 n4 D1–4 6, 8 9 नाल्पतर, V1 B5 (marg as in text) 9 D5 7 ह्यनुत्तरं (V1 D1 ॰मं); Ds1 ह्यल्पांतर; T1 G1–3 6 M7 अल्पातर (G3 ॰र), T2 अल्पतर; M1 5 6 अल्पतर, C8 (gloss पितृकल्पाम्) अल्पांतरी (for ह्यल्पतर) B9 स्थाणुं (for स्थान)

24 ^a) Da4 सघातो G2 यो ह्यधर्मविसघातो — ^b) K2 पच; G1 गां च (for पाञ्च) Da4 D6 -भौतिकं (for ॰कः) — ^c) D5 7 M1 तस्य (for अस्य) K1 जनने; M6 जीवनी (for जननी) — ^d) D6 पापकस्य (for पाव॰) K1 ययारिण॰, M6 ॰रणी॰ — ^e) M6 देहारणी Ds2 D1 6 9 पुस॰ (for पुंसां) — ^f) K1 4 [अ]तस्य, K2 G1 [आ]त्तस्य; K6 [आ]वृत्ति, B8 (marg as in text) [अ]र्थस्य (for [आ]र्तस्य) K1 4 निवृति — After 24, K4 7 Dn1 n4 D5 D8–7 9 editions ins

708* मातृलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये ।

[D6 मातृत्वात्तु (for ॰लाभे)]

25 ^a) M1 स (for न) K4 V1 B0 6–9 Da4 D4 6 9 T G1–3 6 M5 7 स, M1 न (for च) Ds1 शोचामि; M7 शोचति K6 नान्येन, K7 Ds1 D6 7 M1 नाप्येव, D1 9 चाप्येव, T G1–3 6 नाप्येष (G3 ॰व) (for ॰नं) M6 स शोचति समाप्येव — ^b) K1 2 स्थावर्यम्, D1 7 न धीर्यम्; T G1–3 6 M1 5–7 स्ववीर्यम् (for स्थाविर्यम्). B9 अपि (for अप) — ^c) B7 8 (marg as in text) M1 प्रिया; M6 स्त्रिया (for श्रिया) D8 योगेपि (for हीनोऽपि) B8 (marg as in text) M6 हि, M1 6 चि (for ऽपि) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 3 8 T2 M1 5–7 गेहम् (for गेहे) G3 श्रिया हीनो वियोगेन — ^d) Ś1 K1 2 4 स्त्वयेति; V1 सन्वेति; B9 मन्वेति, G3 धर्मे ह (for अन्वेति) Da3 a4 प्रतिपाद्यते ❀ Cp प्रतिपद्यते, गृहं गच्छति । ❀ — After 25, D5 7 ins

C.12 8807
B.12 267(6) 27
K.12 172 27

श्रिया हीनोऽपि यो गेहे अम्बेति प्रतिपद्यते ॥ २५
पुत्रपौत्रसमाकीर्णो जननीं यः समाश्रितः ।
अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवच्चरेत् ॥ २६
समर्थं वासमर्थं वा कृशं वाप्यकृशं तथा ।
रक्षत्येव सुतं माता नान्यः पोष्टा विधानतः ॥ २७
तदा स वृद्धो भवति यदा भवति दुःखितः ।
तदा शून्यं जगत्तस्य यदा मात्रा वियुज्यते ॥ २८
नास्ति मातृसमा छाया नास्ति मातृसमा गतिः ।
नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रपा ॥ २९
कुक्षिसंधारणाद्धात्री जननाज्जननी स्मृता ।
अङ्गानां वर्धनादम्बा वीरसूत्वेन वीरसूः ॥ ३०
शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूर्माता देहमनन्तरम् ।
चेतनावान्नरो हन्याद्यस्य नासुषिरं शिरः ॥ ३१
दंपत्योः प्राणसंश्लेषे योऽभिसंधिः कृतः किल ।

709* प्राप्नुयादेव हर्षं स चिन्तात्मा मानुष स्वयम् ।

[D5 चित्या* (for चिन्तात्मा).]

26 a) K7 V1 D4-7 9 T G1-3 6 M1, 5-7 समापन्नो (M1. 6 °न्नां) (for °कीर्णो). K6 B0 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3 8 8 पुत्रपौत्रोपपन्नोपि (B8 D8 °न्नो हि). — b) K1. 4 6 G1 जमनी (for °नीं) G1 समाश्रियः (for °श्रितः) — c) K3. 4 T3 -सहस्रांते (for -शत स्यान्ते) — d) K1 2 6 द्विहायनव(K6 °र)श्च (for °वच्) K1 चयेत्; Dn1 भवेत् (for चरेत्). B6 9 द्विहायन स वर्तते; B7 स द्विहायनमाचरेत्; D6 7 पुत्रत्वेनाभिवर्तते; T G1-3 6 M1 5-7 हायनत्वे स वर्तते

27 a) B3 (marg) च (for the first वा). K7 B8 (marg) D4 9 च (for वा) — b) K7 D8 च (for वा) K1 कृतं वाप्यकृत तथा; V1 B6 (marg). 7-9 Da3 a4 कृश (B6 [orig] 9 स्थूल) वाकृशमेव च (B6 7 Da3 a4 वा) — c) Ds1 D5 7 एव (for एव). — d) K3 पौष्टा (for पोष्टा) T G1-3 6 M1 5-7 तथाविध (G2 °द) (for विधानत.)

28 a) G2 तत्र (for तदा). K6 M1. 6 7 (sup lin as in text) समृद्धो; T1 (also as in text) प्रवृद्धो (for स वृद्धो) — c) B8 (marg) D7 यदा (for तदा) Ś1 K1 3. 4 तदा तस्य जगच्छून्य. — d) Da4 माता V1 [म]पि (for वि) B7 विमुच्यते (for वियुज्यते)

29 K1 reads 29 twice — a) K1 (first time) कुक्षि (for नास्ति) D9 मात्रा (for मातृ) T1 G1 3 6 सम; G2 सम (for समा) G3 प्रेया (for छाया) ❀ Cp छाया आह्लादहेतु । ❀ — b) D9 G1 मात्रा; G2 पितृ- (for मातृ) ❀ Cp गति आश्रय । ❀ — c) B0 -समा तुल्या (for सम त्राणं). — d) K7 सम, D4 7 सम; D8 समं (for समा). K4 6 7 V1 B0. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3 6 8 9 प्रिया; D4 7 प्रिय; G1 प्रभा; G3 द्विता (for प्रपा)

30 a) D7 T G1-3. 6 M1 5-7 कुक्षौ (for कुक्षि). G1 संभरणाद् (for संधा°). — b) D4 8 9 तथा (for स्मृता). — d) K4 Da4 वीरसू ते(Da4 °सूक्ते)न, M1 6 7 °सूत्वेव (for °सूत्वेन) ❀ Cs वीरो गर्भ । ❀

31 a) Ś1 K1 शश्रूर; K6 स्वश्रूर; V1 B0 6-9 D8 7 T G2 3. 6 M1, 5-7 Cp श्वश्रूर; D5 स्वस्रूर (for शुश्रूर). — b) K3 गाता; T G1-3 6 M5 मातृ- (for माता). — c) Ś1 (orig as in text, by corr) Ca तु नो; K1 ततो; T G1 3 6 M5 स को; G2 स ते (for नरो). — d) G3 तस्या; M1 7 यस्या (for यस्य). K1 4 नासुशिरं; K2 नासुचिरं; K6 B0 8 Ds1 D2 8 नाशुशिरं; K7 V1 B3 7. 8 Da3 a4 Ds3 D4 6. 9 नाशुषिर; Dn4 D8 नाशु स्थिरं, D5 नासुस्पिर, G3 नु सुषिरं (for नासु°) K6 शिव; Dn4 D8 मन (for शिर). ❀ Ca नासुषिरं, अपि तु ससुषिरं, चक्षुरादिवत् दर्शनश्रवणादिकारीत्यर्थः ॥ Cn यस्य शिरः, सुषिर मेदोमज्जादिना रिक्तं, शुष्कालाबुवत् पथि पतितम् । तद्विपरीतमसुषिरं स्यात् ॥ Cp नासुषिरं श्रोतृच्छिद्रयुक्तम् ॥ Cs नासुषिरं, कर्णनासादिसुषिरहीनमसुषिरम्, तथा यस्य शिरो न भवति, यः शृणोति, पश्यति, जिघ्रति, भक्षयति ॥ Cv यस्य शिरः असुषिर न, किं तु सुषिरमेव, यस्य शिरः सहस्रधा भिद्यते स एव मातरं हन्यादिति भावः । ❀

32 a) G3 दंपत्यौ (for °त्योः). B6 (marg. as in text) 7. 8 (marg as in text) 9 D8 D5 7 T G3 6 M1 5-7 पाणि; G1. 2 प्राणि- (for प्राण). Ś1 K3. 4 7 B0 D4 9 सक्लेशे (K4 °शो); T1 G1 सश्लेषी; G2 °शो (for °षे) — b) G3 M1. 6 हि (for ऽभि) G3 संधी- (for संधि). K6 T1 G3 6 कृता (for कृत). — c) K4 से; D8 T2 G1 तन् (for त). K4 B8 (marg as in text) Da3 Dn1 n4 D2 3 8 9 G3 च, D4 lacuna (for चा) D4 lacuna, D9 G3 [अ]पिता (for पिता). K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9

तं माता वा पिता वेद भूतार्थो मातरि स्थितः ॥ ३२
माता जानाति यद्गोत्रं माता जानाति यस्य सः ।
मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः ॥ ३३
पाणिबन्धं स्वयं कृत्वा सहधर्ममुपेत्य च ।
यदि याप्यन्ति पुरुषाः स्त्रियो नार्हन्ति याप्यताम् ३४
भरणाद्धि स्त्रियो भर्ता पात्याच्चैव स्त्रियाः पतिः ।
गुणस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्ता न पतिः पतिः ॥ ३५
एवं स्त्री नापराध्नोति नर एवापराध्यति ।
व्युच्चरंश्च महादोषं नर एवापराध्यति ॥ ३६
स्त्रिया हि परमो भर्ता दैवतं परमं स्मृतम् ।
तस्यात्मना तु सदृशमात्मानं परमं ददौ ।
सर्वकार्यापराध्यत्वान्नापराध्यन्ति चाङ्गनाः ॥ ३७ C 12 9 20 B 12 267(8) 40 K 12 272 40

Da4 Da5 M1 6-7 वेत्ति; K7 Da1 D4 6 9 T G1 3 6 वेत्ति, Bo (also) 8 (orig) D1 चा (Bo वा)पि, Da3 Dn1 n4 D2 3 6 8 G2 चेति (for वेद) —d) K1 भूताक्तो; Da3 a4 °रमा; D4 1 भूताते (for भूतार्थो) G1 स्थिति (for स्थित) G3 भूतार्था मातरस्थिता

33 a) G3 गात्र (for गोत्रं) —b) K4 यश्च; B3 तस्य (for यस्य) K3 V1 B7, 8 (marg) 9 Da3 a4 D5 1 य°; K6 च (for स°) —c) T1 G1-3 6 मरण (for भ°) —d) Ś1 K1 2 Da4 D4 G1 प्रीति (for प्रीतिः) K4 प्रजा

34 b) D5 स च (for सह) —c) B9 यत्रा (for यदि) Ś1 K1 याप्यति; K3 याप्यंति; K6 B5 7 9 Da3 D1 2 M6 7 याप्यति; K7 D4 9 याज्यति, V1 Bo 8 Dn1. n4 D8 D2 4 T2 M1 यास्यति, Da4 याच्यति; D3 वाच्यंति, Ca (gloss याप्य निन्दामाचरन्ति) याप्यन्ति (as in text) —d) Ś1 K1 3 6 7 V1 Bo. 6-9 Da4 D1-7 9 [S]पि; G3 वा (for न) M6 [अ]स्यति (for [अ]र्हन्ति) Ś1 K1 याप्यता, K3 याप्यता, K4 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 M1 6 7 याप्यतां, K6 पाल्यता, K7 D4 9 याजमतां; B6 (marg) याचनां; D8 वक्ष्यतां, D5 1 [अ]याच्यता (for याप्यताम्)

35 a) Ś1 K1 2 4 भरणाच्च (K1 2 °श्च) (for °णाद्धि) K6 7 V1 Bo 8 9 Da4 D4 6 9 T G1-3, 6 स्त्रिया (for स्त्रियो) —b) K1 पत्योश्चैव, K2 4 पत्याश्चै(K4 °चै)-व; K7 V1 B5 (orig) T G1-3 6 M1 6-7 पाल(M1 व)नाच्च (M7 °द्धि); Bo 6 8 (marg) 9 Da3 D3 4 पात्या चैव; Da1 D9 पत्या चै(D9 °त्यश्चै)व; D4 7 पात्याश्चैव (for पात्या°) K3 Dn4 D2 स्त्रिय पति, B7 D8 D2 स्त्रिया पति; D5 7 प्रिय पति; T G1-3 6 M1 4 6 पतिस्त्रया; M7 पति स्त्रिया (by transp) ※ Cn पत्युर्भाव कर्म वा पात्य, पालयितृत्व, तस्मात् । ※ —c) K6 7 V1 B5 8 (marg as in text) 9 D4 6 4 च (for तु). —d) K6 7 V1 B6-9 Da3 a4 D4-7 9 T G1-3 6 M1, 6-7 पतिस्तया; Bo Dn1 n4 D8 D2 3 8 पुम पति (for पति पति).

36 K6 7 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T2 G1-3, 6 M1 6-7 repeat 36^{ab} after 37^{cd} —a) M1 6 7 (all first time) नापराध्नाति K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-4 6 8 9 T G1-3 6 M1 6-7 (all second time) नापराधोस्ति नारीणा; D6 7 (both second time) न चापरोस्ति नारीणां —b) D6 7 (both second time) न च, G2 (first time) पर (for नर) G2 (second time) नारीणा ह्यपराध्यति (sic) —Da3 a4 om (hapl) 36^{cd} T1 om 36^{c}–37^{d} —c) K1 न्युश्चरश्च; K3 corrupt, K4 व्युचरेश्च, D9 व्यचरश्च; G2 व्युच्चारंश्च (for व्युच्च°) K4 महादेशो; K7 D4 9 सदा योपा (D9 °पां) (for महादोषं) —d) G2 नरा एवाभिराध्यति (sic) ※ Cn व्युच्चरन् आचरन्, महादोषं पारदार्यम् । यदि प्रार्थयितैव न स्यात्तर्हि नायं दोष प्रसज्जेत । अत प्रथमप्रवृत्ते पुरुषेवाय दोष इत्यर्थ । ※

37 T1 om 37^{abcd} (cf v. l 36) —a) Ś1 K1 2 4 G1 3 स्त्रियो (for स्त्रिया) —b) Ś1 K1, 2 4 transp दैवत and परम K6 V1 B6 9 Da3 a4 M5 7 च पर (for परम) —c) B3 (marg as in text) [अ]र्थलाभ, M1 6 7 [आ]त्मनात्म (M7 °ना स्म) (for °ना तु) K° तस्यात्मना सदृशत्वम् —d) M6 अपरं (for परमं) T2 आददत्, G1 ददेत्, G2 दधौ (for ददौ) —After 37^{cd}, K6 7 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D2-9 T2 G1-3 6 M1 6-7 repeat 36^{ab} —e) Ś1 K1 2 4 सर्वा (K4 °र्वं) एवापराध्यत्वात्, T G1-3 6 M4 सर्वकार्यपराधीना; M1 6 7 °कार्योप(M7 [sup lin] °र्यानु)रोधत्वात्. —f) Bo 9 Da4 नापराध्यति K7 B6 7 9 D6 7 चांगना; Da4 D4 सांगना. ※ Ca आत्मान देहं, तस्य आत्मानुरूप यत्समर्पणम् । स्वशरीरमभृति तदधीनं कुर्वाणा अङ्गना नापराध्यन्तीत्यन्वय । ※

38 a) K4 V1 Bo 8 Da3 Dn1 n4 D5 D2 3, 6 7 8 T G3 3 6 M1 6 C4 Kumbh ed यश्चनोक्तो(D7 °क्ते)य; K6 B5 7 9 Da4 M7 यश्चनोक्तोथ; G1 यश्चनोक्तो न (for °नोक्तो हि). B8 (marg as in text) निर्दोष°; T G1-3 6 M4 निर्वेश (for निर्देश) K7 D4 6 9 यश्च

C 12. 9321 B. 12. 297(6).41 K 12. 272 41 यश्चनोक्तो हि निर्देशः स्त्रिया मैथुनतृप्तये ।
तस्य स्मारयतो व्यक्तमधर्मो नात्र संशयः ॥ ३८
यावन्नारीं मातरं च गौरवे चाधिके स्थिताम् ।
अवध्यां तु विजानीयुः पशवोऽप्यविचक्षणाः ॥ ३९
देवताना समावायमेकस्थं पितरं विदुः ।
मर्त्यानां देवतानां च स्नेहादभ्येति मातरम् ॥ ४०
एवं विमृशतस्तस्य चिरकारितया बहु ।
दीर्घः कालो व्यतिक्रान्तस्ततस्तस्यागमत्पिता ॥ ४१
मेधातिथिर्महाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थितः ।
विमृश्य तेन कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमम् ४२
सोऽब्रवीद्दुःखसंतप्तो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।
श्रुतधैर्यप्रसादेन पश्चात्तापमुपागतः ॥ ४३
आश्रमं मम संप्राप्तस्त्रिलोकेशः पुरंदरः ।
अतिथिव्रतमास्थाय ब्राह्मणं रूपमास्थितः ॥ ४४

भोगार्थनिर्देश ❀ Cn यश्चनेति, चनशब्दोऽप्यर्थे । ❀ —b) K6 क्रिया, M1 6 स्त्रियो, M7 स्त्रिया (for स्त्रिया) B6 (marg. as in text) T1 G1 6 मिथुन (for मै°) Ds1 T G1-3 6 M1 5-7 Cv -वृत्तये, Kumbh ed वृद्धये (for तृप्तये) ❀ Ca मैथुनतृप्तये नोक्तो निर्देश, प्रत्युत याथाकाम्यमेवासा विहितम् । तेन कामप्रवणत्वमपि नास्य दोष । ❀ —c) S1 K1 2 6 तस्या (for तस्य) K7 D4 9 चास्मरतो, Ds T2 G2 मार(G3 °न)यतो (for स्मार°) —d) K1 स धर्मो (for अधर्मो) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-4 8 नास्ति, M5 [s]सि न (for नात्र)

39 a) K6 या च, Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 एव (for यावन्) K1 2 4 Da4 D6 G2 M1 नारी (for नारीं) D5 7 वा (for च) ❀ Cn यावन्नारीं, कृत्स्ना नारीम् । ❀ —b) K7 वाधिके, Da4 ना° K4 स्थित; D5 स्थित K2 गौरवी चाधिकी स्थिता —c) S1 K1 2 प्रति, K7 D4 9 मुवि (for तु वि) —d) G1 [अ]वि लक्षणा

40 a) K2 दैवताना S1 K7 T G1-3 6 M5 समा वापम्, K6 °वायम्; B0 Ds D2 8 (marg) °धाय; D8 M1 6 7 °वासम्, D5 7 °धानम्, Cn (gloss सघात) °वायम् (as in text) —b) G2 सा न सा (for एकस्थ) —c) K2 दैवताना K6 वा (for च) —d) G2 M5 ऽत्येति; Cv (gloss अधिकमेति) अध्येति (for अभ्येति). K6 स्नेहात्सात्येति मातरं, K7 D4 6 9 पूगो नात्येति मा°

41 a) S1 K1 2 6 B0 6 8 9 D8 विमृपतस, K4 D5 7 °च्यतस; G1 विमर्शितस; G2 विमर्शतस (for विमृशतस). —b) K7 चिरकारितयां; G2 °कारी** K2 7 बहु°, K6 सह (for बहु) —c) K7 V1 B0 8 9 Da4 D4, 5 7 9 T G2 3 6 M5 7 दीर्घ- (for दीर्घ°) G1 [s]प्यतिक्रातस; M1 6 7 व्यतिक्रामत् (for °क्रान्तस) —d) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 ततोस्याभ्यागमत्पिता, K7 D4 9 ततोया(K7 °प्या)स्यागम°; D6 ततोप्यभ्यागमत्पथि, T G1-3 6 M5 7 तथास्योप(G1. 2 M5 7 °पा)गमत्पिता; M1 6 ततोप्यस्या(M6 °तोस्याप्या)गम°

42 a) Dn1 D4 मेध्यातिथिर् B6 -प्रज्ञो (for प्राज्ञो) —b) K1 2 गोतमस् B1 स्मृत (for स्थित°) D6 गौतमश्च तप स्थिति ❀ Cp मेधातिथिर्नामा, गौतमो गोत्रत । ❀ — G2 om (hapl) 42c–44d T1 reads 42c–43b twice. —c) S1 K1 2 4 6 7 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn4 Ds1 s2 (before corr) D2 8 विमृष्य (K1 °ष्ये), T1 (both times) G1 3 6 सं(G1 स)मृश्य (for वि°) K1 काल्येन —d) K1 Da4 पत्न्य°; K7 D4-7 9 पत्न्या; M1 7 (inf lin) पत्या (for पत्न्या°) T1 (both times) G3 6 सस्या, T2 G1 तस्य (for संस्था) D5 7 सस्थाव्यतिक्रम (for °क्रमम्) ❀ Cn सस्थाव्यतिक्रम मरणानौचित्यम् ॥ Cv सस्था, मरण तस्य व्यतिक्रम, अभाव । ❀

43 For the repetition in T1, of v. l 42 G2 om 43 (of v l 42). —a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 भृश- (for दुःख) K1 D4 9 सम्प्राप्तो, M5 संत्रस्तो (for -संतप्तो) —b) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 दुःखेनाश्रूणि (for भृशम°) B8 D5 7 T2 M1 अवर्तयन् (T2 °यत्); D6 वर्तयत् (for °यन्) M7 भृशमश्रू हि(sup lin °श्रू हि)वर्तयन् —c) D5 7 सुत, T1 G1, 3 6 भूत (for श्रुत) T1 -धैर्यं (for -धैर्य-) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 D5 7 प्रभावेन, T1 G1 3 6 प्रसादश्च (for °देन). —d) B7 उपागता. ❀ Cv. पश्चात्तापमुपागत इत्यत्र पश्चात्ताप, तापस्य पश्चाद्भाग, तापाभावमित्यर्थ । ❀

44 G2 om 44 (of v l. 42) —a) S1 K1 2 M7 (sup lin as in text) समनु, V1 मे हि स°; B8 (marg as in text) परमं, D7 T1 G1 3 6 प्रति स° (for मम सं) D4 -प्राप्ता, M1 7 (sup lin as in text) प्राप्य (for -प्राप्तस्). —c) B8 (marg as in

समया सान्त्वितो वाग्भिः स्वागतेनाभिपूजितः ।
अर्घ्यं पाद्यं च न्यायेन त्वयाभिप्रतिपादितः ॥ ४५
परवत्यस्मि चाप्युक्तः प्रणयिष्ये नयेन च ।
अत्र चाकुशले जाते स्त्रियो नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६
एवं न स्त्री न चैवाहं नाध्वगस्त्रिदशेश्वरः ।
अपराध्यति धर्मस्य प्रमादस्त्वपराध्यति ॥ ४७
ईर्ष्याजं व्यसनं प्राहुस्तेन चैवोर्ध्वरेतसः ।
ईर्ष्यया त्वहमाक्षिप्तो मग्नो दुष्कृतसागरे ॥ ४८
हत्वा साध्वीं च नारीं च व्यसनित्वाच्च शासिताम् ।
भर्तव्यत्वेन भार्यां च को नु मा तारयिष्यति ॥ ४९
अन्तरेण मयाज्ञप्तश्चिरकारी ह्युदारधीः ।
यद्यद्य चिरकारी स्यात्स मां त्रायेत पातकात् ॥ ५० C 12.9533 B 12.257[6].53 K 12.272.53

---

text) स्वतिथिद् (for °थि-) T1 तूत्तम् (for °यतम्) — d) K2 T G1 6 M5 ब्रह्मणो, M1 6 7 Cp (gloss ब्राह्मणस्येद) ब्राह्मण्य (for °ण) K1 परम् (for स्तपम्)

45 Da4 reads 45ab twice — a) Ś1 K1 2 स तया (for समया) V1 B0 3 शांत्वितो D4 (both times) वाग्भि (for वाग्भि°) G3 स तदा महितैर्वाक्यै — b) T1 G1.3 6 समयेन (for स्वागतेन) K1 पूजिता — c) K7 Da4 Ds1 D4 6 अर्घं (for अर्घ्यं) K2 om च K6 V1 B0 6–8 Da3.n4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 7 8 य(B1 Dn1 त)थान्याय, K7 D4 6 9 च मा चैव (for च न्यायेन) — d) K4 M6 मयाभि, K6 B0 6 7 8 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2 3 4 7 8 C8 मया च, K7 D4 6 8 न्यायेन, V1 B3 M1 6 मया स- (M1 6 स), T G1–2 6 M7 मया हि (for त्वयाभि as in Ś1 K1 2) B3 (marg as in text) D2 7 T G1–3 6 M1 6 7 प्रतिपादित (for -प्रतिपादित)

46 a) K4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–8 T G1–3 6 M1 6–7 Cp 8 परवानस्मि (for °वत्यस्मि) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 4 5 8 T G1–3 6 M1 6–7 चेति, D4 वापि, D7 वेति (for चापि) K7 D4 6 9 T2 उक्त (for उक्त°) — b) K4 7 V1 B0 6–8 Da3 Dn1.n4 Ds D2–4 6 8 9 T2 G3 M1 6 6 C8 प्र(V1 B6 7 Da3 प्री)णयि(G3 °शि)ष्यति तेन च (K7 D2 9 तेनच, B3 तेन स), K6 प्रीणयिष्यति च तेन च (hypermetric), B0 Da4 M7 प्र(B0 प्री)णयिष्येति तेन च, D5 7 प्रीणयिष्ये प्रिया(D6 °ष्येतिथी)निति, T1 G1.3 6 अनुशिष्टोस्मि तेन च ✿ Cv (reading प्रणयिष्येति तेन च) तेन अकृतोपचारेण प्रणयिष्यतीति मत्वा परवानस्मीति मयोक्त । ✿ — c) B1 Da3 तत्र (for अत्र) Da3 a4 D4–7 T2 M7 वा (for च) K4 कुशले (for [अ]कु°) G3 अमजा कुशलो के स्त्री (sic) — d) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 Ds D2 3 6 7 8 T2 M1 6–7 स्त्रिया, G3 यस्य (for स्त्रियो) D7 नाति- (for नास्ति)

47 a) D6 transp न and स्त्री — b) K6 नाध्वगास्, K7 D4 9 नागरस्, D6 न*गस्, D7 नास्वागस (for नाध्वगस्) K1 M1 6 7 त्रिदशे(M7 °दिवे)श्वरा (M1 6 °र, M7 °र°) ✿ Cp त्रिदशेश्वर, दशधर्मगतत्वात् । ✿ — c) K1 7 D4 6 9 T1 G1–2 6 M7 (sup lin) अपराध्यति (for °ध्यति) D5 7 धर्मेण (for धर्मस्य) — d) K1 4 प्रमादस् (for प्रमा°)

48 a) K7 इर्ष्याज, D6 ईर्षाज M1 6 ईर्ष्यं जन्म व्यसु प्राहुर् — b) Ś1 स्तत्वोर्ध्व-, K1 2 स्तत्वौर्ध्वं, K7 D4 6 9 यत्चूर्ध्वं, M7 वोर्ध्वं- (for चैवोर्ध्वं) K2 -चेतस (for -रेतस) — c) K1 G1 ईर्ष्यया, K6 7 ईर्ष्यया K2 आक्षिप्तो, Cp (gloss पातितो) आक्षिप्तो (as in text) — d) K1 मग्न, T1 G1 6 M1 मनो (for मग्नो) B1 दुष्कृति (for °त)

49 a) K2 हंतु, Da4 a4 हृष्टा (for हत्वा) Ś1 V1 G1 transp साध्वीं and नारीं K1.4 हत्वा नारी च साध्वी च — b) K1 2 व्यसनित्वाद्, D6 व्यसनत्वाद्; M1 7 वसु नीरजा (for व्यसनित्वाच्) K1 2 Da3 a4 D7 T2 G2 3 6 च (G3 om च) शासित (Da3 a4 °ता), K4.6 B0 6–9 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 Cp (gloss दोषैराच्छादितां, Cpp as in text) च वासिता (K6 °ना), K7 D4 6 9 वशे स्थितां (K7 °त), T1 च शासितु, M1 6 7 च नाशिता (M7 °तां), M5 च शमत (sic) (for च शासिताम्) — c) K7 M1 भर्तव्यत्वे च, Da3 a4 °व्यात्वेन, T G2 3 6 M5 हतव्यत्वेन (for भर्तव्य°) K4 च मार्या, D6 नार्यां च (for भार्यां च) — d) K6 मावयिष्यति, M1 6 7 धा(M7 sup lin as text)रयिष्यति (for तार°) G3 को न मता नयिष्यति

50 D6 om 50–52 — a) K7 D9 सोंतरेण, D4 7 M1 6 7 सत्वरेण (for अन्त°) D4 त्वया (for मया) Ś1 K1 2 T1 G3 6 [आ]क्षिप्तश्, G1 M1 7 प्राप्तश् (for [आ]ज्ञप्तश्) ✿ Cn अन्तरेण, प्रमादेन ॥ Cp अन्तरेण विना । ✿ — b) D3 lacuna, T G1–3 6 M1 6 7 चिरकारि(G1 2 °री)र् (for कारी) K6 B0 6 7 9 Dn1 n4 Ds D2 3 7 8 M5 [इ]ति (for हि) — D7 om 50cd — c) Ś1 K1 2 यद्यपि, K6 यद्यसि, K7

C 12 9534
B 12 267(6).54
K 12 272 '54

चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।
यद्यद्य चिरकारी त्वं ततोऽसि चिरकारिकः ॥ ५१
त्राहि मां मातरं चैव तपो यच्चार्जितं मया ।
आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिकः ॥ ५२
सहजं चिरकारित्वं चिरप्राज्ञतया तव ।
सफलं तत्तवाद्यास्तु भवाद्य चिरकारिकः ॥ ५३
चिरमाशंसितो मात्रा चिरं गर्भेण धारितः ।
सफलं चिरकारित्वं कुरु त्वं चिरकारिक ॥ ५४
चिरायते च संतापाच्चिरं स्वपिति वारितः ।
आवयोश्चिरसंतापादवेक्ष्य चिरकारिक ॥ ५५
एवं स दुःखितो राजन्महर्षिर्गौतमस्तदा ।
चिरकारिं ददर्शाथ पुत्रं स्थितमथान्तिके ॥ ५६
चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः ।
शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादायोपचक्रमे ॥ ५७

D5 6 9 यद्द्य, T G1 2 6 अद्य यच् (G1 य) (for यद्यद्य) Ś1 K1 2 6 [अ]चिरकारी (for चिर°). — d) Bo G2 समं; M7 स मा (for स मां) K6 शायेत (for त्रा°). D9 lacuna, G1 वा पुन; M1. 6 7 पापकात् (for पात°)

51 51ab = 3ab D5 om 51 (cf v l 50) — a) Da4 चिरकारीक — b) K4 om भद्र ते K1 7 Da3 a4 D6 T2 G1 चिरकारिक (D6 T2 G1 °का) — K7 D7 om (hapl) 51c–52d — c) Ś1 K1. 2 यद्यपि, K6 यद्यति, D5 6 9 T1 G3 6 यद्द्य; M6 यद्यस्ति (for °द्य) Ś1 K1 6 [अ]चिरकारी, D9 lacuna (for चिरकारी) G2 स्यात् (for त्व) T2 G1 M1. 7 यद्यद्य (T2 G1 यदद्य) चिरकारित्व — d) K4 V1 D6 T2 M1. 7 चिरकारिक (M7 °का).

52 K7 D5 7 om 52 (cf v l 50, 51) K4 om (hapl.) 52–53 V1 reads 52a–55b on marg — a) Ś1 K1 2 पाहि (for त्राहि) — b) Da1 वशो; D9 lacuna (for तपो) K1 यश् (for यच्). B7 9 Da1 महत्; D8 तथा; M1 6 त्वया (for मया) K2 तपो यश्च मयार्जित — c) M1 6 आत्मानं पातकाच्च त्वं. — d) K1 तवाद्य, Da3. a4 भवति; T G1–3 6 M5 ततोद्य (for भवाद्य). Ś1 K1. 2 V1 Da3 D3 T G1 2 चिरकारिक (K1 °रक, G2 °रित), Da3. a4 [अ]चिरकारिक

53 K4 D8 om 53 (for K4, cf v l 52) V1 reads 53 on marg — a) Da4 सहज-; M1 °जश् (for °ज) — b) K6 अभिप्रज्ञतया, K7 V1 D4–7 9 चिरप्रज्ञ°; Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 G3 6 अतिप्रज्ञ°, T M5–7 अतिप्राज्ञ°; G1 अप्रतिज्ञ°, G2 मुनिप्रज्ञा°; M1 महिप्राज्ञ° (for चिरप्राज्ञ°) K7 D4 6 9 तथा (for तव) — After 53ab, M7 ins

710* आवयोश्चित्तसंताप न ह्यसत्फलतस्तथा ।

— c) D8 सकलं (for सफल) K6 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5. 7 8 तथा ते; T1 G1. 3 6 तदद्य, T2 M1 6–7 तथाद्य, G2 प्रदद्य (for तवाद्य) — d) Da1 D5–7 M1 6 चिरकारिक.

54 V1 reads 54 on marg — a) Ś1 K1 2 4 6 V1 D7 T1 G2 3 6 Cp (gloss प्रार्थित) आशासितो; Bo 7 Da3 D8 5 आसंसि(D8 5 °शि)तो, D6 आशंसिता (for °सितो) Ś1 K1. 2 4 7 D4 6 9 Ca Cpp धात्र्या (for मात्रा) — b) Da4 चिर- (for चिरं) K6 गर्भे सा, M1 6 गर्हेण (for गर्भेण) — d) M7 भव (for कुरु) K6 7 D4 M7 चिरकारिक

55 V1 reads 55ab on marg — a) M7 चिरायिते Ś1 K1 2 7 V1 M1 6 7 न, T G1–3 6 M5 तु (for च) K1 2 सतापा(K2 °प)श्; K6 सपातात्, T G1. 2 6 सत्यात्मा; G2 संज्ञात्मा; M1 6–7 सत्रात्मा (M5 6 °त्माच्) (for संतापाच्) — b) K7 V1 Bo. 6 (marg) 7 Dn1 n4 D8 D2–4 6 8 9 M1 6 धारित, T2 तारित (for वा°). Ś1 K1 2 4 चिर स्वपितवानित°, G3 चरस्वेपि निवारित° — c) T G1–3 6 M7 आवयोश्चिरसतापम् (T2 °पान्) — d) D6 M7 अवेक्ष; M5 अवेक्षेश् (for अवेक्ष्य). K6 7 D4 T2 G1. 2 चिरकारिक (T2 °कं, G1 °का)

56 a) K7 B7 D4 9 G1 दु- (for स). G1 राजा (for राजन्) — b) Da4 om. from महर्षि up to ततो (in 57c). Ś1 K1 2 4 तत; K6 B9 Da3 D5 7 T G1 M1 6 तथा (for तदा) — c) K7 V1 D4. 5. 7 9 M1 6 7 चिरकारिक (D5 7 °ण) (hypermetric), B5 (marg) °कारिद्, G1 °कारीं; G2 °कारी (for °कारिं) — d) T G1–3 6 M1. 5–7 transp पुत्रं and स्थितम् K7 D4 9 उपांतिके, D6 इवांतिके; T1 G1–3 6 तथांतिके; M1 6 अथाग्निके (for अथान्तिके)

57 Da4 om up to ततो (cf v l 56) — a) K2 G2 चिरकारे (for °कारी) Ś1 K1 2 4 परमं (for पितरं). — b) D5 7 तं मृदा (for परम-) — c) K7

गौतमस्तु सुतं दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि ।
पत्नीं चैव निराकारां परामभ्यगमन्मुदम् ॥ ५८
न हि सा तेन संभेदं पत्नी नीता महात्मना ।
विजने चाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ॥ ५९
हन्यात्त्वनपवादेन शस्त्रपाणौ सुते स्थिते ।
विनीतं प्रश्रयित्वा च व्यवस्येदात्मकर्मसु ॥ ६०
बुद्धिश्चासीत्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम् ।
शस्त्रग्रहणचापल्यं संवृणोति भयादिति ॥ ६१
ततः पित्रा चिरं स्तुत्वा चिरं चाघ्राय मूर्धनि ।
चिरं दोर्भ्यां परिष्वज्य चिरं जीवेत्युदाहृतः ॥ ६२
एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिहर्षसमन्वितः ।
अभिनन्द्य महाप्राज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६३
चिरकारिक भद्रं ते चिरकारी चिरं भव ।
चिरायमाणे त्वयि च चिरमस्मि सुदुःखितः ॥ ६४ C 12 9347 B 12 267(61)47 K 12.272 67

D4 6 9 स्थितो, T1 G3 6 तदा, G1 तथा (for ततो) — d) T2 स (for [उ]प-)

58 a) K6 V1 B0 8 9 Da4 Dn1 n4 D5 D2 7 8 M1 6 7 (*sup lin* as in text) सं (for सु) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 सतो (for सुत) — b) T2 सिरसा (for शि°) — c) Da1 D4 पत्नी (for पत्नीं) Da1 निराकारी; G2 चिराकारां, G2 6 [क्ष]निरा°; M5 निराकार; Cp निराकारां (as in text) Ś1 K1 2 निर्विकारां च पत्नीं स्वां, D5 7 पत्नीं च निर्विकारां स्वां ❀ Cn निराकारां, लज्जया पाषाणभूताम् ॥ Cp निराकार[रां], समग्राङ्गीं, अव्यग्रां, क्रोधभयाद्यावेशशून्याम् ॥ Cv निराकारां, निवरामाकारा यस्यास्ताम् । ❀ — d) Da3 G3 6 परम् (for पराम्) K4 B1-9 Da2, a4 Dn1 n4 D2 8 M1, 6-7 धम्या(M1 °धा)गमन् (for भ्यग°) M1 (*sup lin*) मुनिं (for मुदम्) K2 परां मुदमुपागमत्; G2 मुखमभ्यगमत्पूर्वं

59 a) Da4 हिंमा, G2 हि सौ (for हि सा) K3 समीदं (for समेदं) B9 न हि ते मानसंभदं ❀ Cn p समेदं, स्वाभिप्रायप्रकटनेन मनोदौस्थ्यम् ॥ Cp दौर्मनस्यं ॥ Cs तेन पुरन्दरेण भवत पत्नी समेदं मगमं न नीता । ❀ — b) Ś1 K1 नेता (for नीता) G2 पद्यानीतमहात्मना (hypermetric) — c) K6 B0 8 (marg) Dn1 D8 D8 वा (for च) B1 8 (marg as in text) 9 [आ]श्रमस्ते(B8 °मे ते)न; T G1-3, 6 M5 °स्थाने (for °स्थेन) — d) D4 7 तेन (for चापि)

60 a) K1 D4 6 9 इति न सा वेद (for त्वनपवादेन) K6 B3 Dn1, n4 D5 D2 2 8 हन्या इति समा(B3 [marg] मदा)देश°; V1 B6 7 9 Da3 a4 D5 7 हन्या इ(V1 न्यामि)ति न वाग्वेग°, T G1 3 6 M1 5-7 °मिति न वाचेति (T2 वा वेति; G1 वा नेति, M1 6 वापेति), G2 इन्यत्ते सेति वाचेति — b) Ś1 K1 2 4 7 D4 6 9 स्थिते (K7 °तौ) सुते (by transp), T1 च सुस्थिते, G1 चिर स्थिते — c) K6 7 B8-9 Da4 D4-6 T G1-3 6 M1, 5 6 विनीत V1 B0 Da3 Dn1, n4 D5 D2 8, 8 Kumbh ed ते; M7 °स (for °सं) K6 प्रसरत्वाच, K7 D4 9 प्रश्रयत्वाच्च; B0 Dn1 n4 D8 D2 8 8 Kumbh ed प्रसवत्यर्थे; B6-9 Da4 T G1-3 6 M1 5 6 प्रसवत्वाच्च; D5 7 प्रसभत्वाच (for प्रश्रयित्वा च) — d) K2 विवस्येदात्म, K4 विघसेदात्म, K6 B8 9 Da4 D5 7 विनाशे चा(K6 वा)त्म; V1 B0 7 8 Da3 Dn1 n4 D5 D2 8 8 T1 G3 6 M1 Cv विवा(B7 Dn4 °ना)से चात्म; D6 विनाभावात्स्व; T2 G1 2 M6-7 नियासे चात्म (for व्यवस्येदात्म). ❀ Cv आत्मकर्मसु विवासे विशेषेण वासे कुर्वेति, बहुकालं विचार्य तिष्ठतीत्यर्थः । ❀

61 a) B8 तु (for च) Ś1 K2 सु त; K1 सदं (sic) (for सुतं) — b) K4 नितं (for नतम्) — c) G1 -शापल्यं (for चापल्यं) — d) D1 T2 G1-3 6 भयादिभि (for °दिति) ❀ Cv संवृणोति, अङ्गीकरोति । ❀

62 a) T1 G2 3 6 तत्र (for तत) B3 (marg as in text) सुतं (for चिर) D6 श्रुत्वा; G2 स्तित्वा; M5 स्थित्वा (for स्तुत्वा) G1 तत्र पित्वा चिरस्थित्वा (sic) — b) G2 पिता (for चिर) Ś1 K1 2 आदाय (for चा°) G1 चिराघ्राय च मूर्धनि — c) Ds1 चिर (for चिर) — d) K2 जीवीति, G1 देवेति (for जीवेति) G2 उदास्मृतं (for हृत°)

63 D5 om 63. K7 om (hapl) 63ab — a) B1 transp पुत्रं and स K1 6 M7 गोतम° — b) K4 6 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D2, 8 7 8 गुणैर्युत°, D5 गुणान्वित°; D4 8 9 T G1 3 6 M1 5-7 -मुदा युत (M1 6 °तं) (for समन्वित) G2 प्रीतिहर्षमुपागतं — c) D2 8 महाप्रज्ञ; D4 (also as in text) भयादिति; D6 महाप्राज्ञं (for °प्राज्ञ)

64 Da3 a4 om (hapl) 64ab — b) Ś1 K1 चिरकारे; K2 °कारि; T2 °चारिन् (for °कारी) V1 स्थिरी (for

C 12. 9546 B 12. 267(c).66 K 12. 272 66

गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान्गौतमो मुनिसत्तमः ।
चिरकारिषु धीरेषु गुणोद्देशसमाश्रयात् ॥ ६५
चिरेण मित्रं बध्नीयाच्चिरेण च कृतं त्यजेत् ।
चिरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ॥ ६६
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥ ६७
बन्धूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च ।
अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥ ६८
एवं स गौतमस्तस्य प्रीतः पुत्रस्य भारत ।
कर्मणा तेन कौरव्य चिरकारितया तया ॥ ६९
एवं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पुरुषस्ततः ।
चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ॥ ७०
चिरं धारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति ।
पश्चात्तापकरं कर्म न किंचिदुपपद्यते ॥ ७१
चिरं वृद्धानुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् ।
चिरं धर्मान्निषेवेत कुर्याच्चान्वेषणं चिरम् ॥ ७२

चिर) B8 (marg) D8 (marg as in text) भद्र ते चिरकारिक — ᵉ) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T2 G1 M1 5.6 चिराय यदि वे सौम्य, K7 D4 6 9 M7 चिरायितेन वे सौम्य, V1 °यमानेस्वपि च, D5 7 °य यत्कृत सौम्य (D7 कर्म), T1 G2 3 6 °ययादि ते सौम्य (G2 °दि तेनाद्य). — ᵈ) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 5-7 M6 अस्मि न (B0 च); K7 D4 9 अस्त्यसु, Ds1 D2 8 अस्ति न, Ds2 M1 7 अस्मिन्त, G1 M5 अस्मिन्सु, G2 अस्मै सु (for अस्मि सु)

65 ᵃ) T2 गाथां, G2 यदा (for गाथाश्) D6 [अ]स्यापि, T G1-3 6 M5 चात्र, M1. 6 7 चैव (for चापि) K2 4 आब्रवीद् — ᵇ) K7 D4 मुनिसत्तम (D4 °मा); D8 °रुत्तम — 65ᶜᵈ is damaged in G2 — ᶜ) Ś1 K1 2 चिरकार(K2 °रि)क, K7 Da4 Dn4 G1 °कारीषु (for °कारिषु) B0 वीरेषु, D2 lacuna, D4 धीयेत, G1 धीतेषु (for धीरेषु) — ᵈ) K7 V1 Da3 a4 Ds1 D4-7. 9 गुणोद्देश (Da3 a4 °शे) (for °देश) K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 T2 G1 M5 7 समाश्रया; K7 D4 6 9 समाश्रयेत्, V1 D7 समाश्रित; D5 T1 G3 6 समाश्रय (for °श्रयात्)

66 ᵃ) D8 [अ]मित्र (for मित्र). K1. 2 बध्नीयाश्; K7 D4 6 9 सधीयाच् (K7 °यान्), G3 बुध्नी° (for बध्नी°) — ᵇ) M1 6 तु (for च) Ś1 K1 2 परि (for कृत) — ᶜ) K7 D4-7. 9 विहि(K7 °दि)त, T G1-3 6 च कृत (for हि कृत) D5 7 चित्रं (for मित्रं) — ᵈ) D5 7 वारणम् (for धा°) G1 चिरकारणमर्हति

67 ᵃ) D8 lacuna, G1 राग- (for रागे) T1 G1-3 6 गर्वे (for दर्पे) M1 6 मोहे (for माने) — ᵇ) G2 पापी; M7 चापे (for पापे) G1 कर्मण; G2 lacuna — ᶜ) G3 damaged K2 चापि (for चैव). — ᵈ) Ś1 K1 चिरकाले; K2 °कालं, K4 °कार (for °कारी)

68 Ś1 K1 2 4 D2 4 8 om (hapl) 68 — ᵃ) T2 सुहृद — ᵇ) T2 मान्याना (for भृत्याना) K6 स्व (for स्त्री-) Ds2 वा (for च) — ᶜ) K6 अप राध्येषु, B1 °राधेसु ❀ Cp अव्यक्तेषु, प्रमाणान्तरा परिशुद्धेषु । ❀

69 ᵃ) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 तत्र (for तस्य) — ᵇ) D5 7 प्राप्त (for प्रीत°) — ᶜ) G2 damaged Ś1 K1 2 4 राजेंद्र, B8 T G1 3 6 M1 5-7 कौंतेय (for कौरव्य) — ᵈ) B7 Da4 M1 चिरकारीतया (for °कारितया) K2 4 7 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 4 6 8 9 तथा (for तया)

70 ᵃ) Ś1 K1 2 4 भूतेषु (for कार्येषु) — ᵇ) Ś1 K1 2 4 7 V1 B0 6-9 Dn4 Ds1 D2 8 विमृष्य (K1 °प) (for °श्य) K6 तदा, K7 D4-7 9 स्वय; B6 (marg as in text) तथा (for तत°) — ᶜ) G2 चिरकारेण (hypermetric) (for चिरेण) M1 6 गत्वा (for कृत्वा) — ᵈ) D6 चिरेण (for चिरं न) K7 D4-7 9 T G1-3 6 चिरेण (T2 G1 °र च) प्रतिपद्यते

71 ᵃ) K1 G1 चिर- (for चिरं) Da3 a4 धा(Da4 का)रयता, T2 G2 3 6 M5 धा(G2 का)रयतो; G1 कारयते (for धार°) — ᵇ) G2 चिर (for चिरं) D8 T G1 3 6 M5 नियच्छत, G3 निय** (for °च्छति) — ᶜ) G2 damaged Ś1 K1. 2 कृतं (for कर) — ᵈ) M1 6 उपलभ्यते (for °पद्यते)

72 ᵃ) D5 7 विद्यास् (for वृद्धान्) K6 B5 7 9 वृद्धानुपासीत चिरं — ᵇ) T1 G2 3 6 M1 5-7 मान्यांश्च, T2 आर्यांश्च, G1 अन्यांश्च (for अन्वास्य) — ᶜ) B0 कर्मान्; B0 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G1-3 6 M1 5-7 धर्मं (for धर्मान्) — ᵈ) K1 2 कुर्याश् (for कुर्याच्) Ś1 K1 2 चान्वेक्षण, K7 D4 6 °पणे (for °पण).

चिरमन्वास्य विदुषश्चिरं शिष्टान्निषेव्य च ।
चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनवज्ञताम् ॥ ७३
ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितम् ।
चिरं पृच्छेच्चिरं ब्रूयाच्चिरं न परिभूयते ॥ ७४
उपास्य बहुलास्तस्मिन्नाश्रमे सुमहातपाः ।
समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं राजा प्रजा रक्षेन्न च किंचित्प्रतापयेत् ।
पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
द्युमत्सेनस्य संवादं राज्ञा सत्यवता सह ॥ २

C 12 9560
B 12 268(?) 2
K. 12 273 2

---

73 a) K7 Da4 D4 9 विदुष, V1 D6 T G1-3 6 M1 6-7 विद्वांस, B9 विदुषां (for °षश्). — b) Ś1 K1 2 4 इष्टान्, D7 शिष्ट (for शिष्टान्) K7 D4 9 निषेव(D4 °ध)येत्, D6 7 °वतु (for °व्य च) — c) G2 damaged K7 चिर (for चिरं) K6 विलीय, G1 निनीय (for वि°) — d) D7 M6 यांति, G1 यामि (for याति) B9 अनवद्यतां, Da4 °ज्ञातां, Ds1 °ज्ञतं (for °ज्ञताम्)

74 74[ab] is damaged in G2 — a) Ś1 K1 2 4 स्वात्मनश्, D6 कुर्वतश् (for ब्रुव°) Da3 परश्चापि (for °स्यापि) — b) B9 वाक्य (for वाक्यं) B6 (marg as in text) D6 7 धर्मार्थे (for धर्मोप-) B3 (marg as in text) -शोभित, Da3 -सेवित; T2 समित (for सहितम्) — c) T2 वाक्य (for चिर) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 पृ(Da4 दृ)ष्टोपि (K6 °सि) च, V1 पृष्टेच न; D6 7 पृष्टश्च चि-, T G1-3 6 M1 6 8 पृष्टो हि यो (G1 च) (for पृच्छेच्चिर) K7 D4 6 9 च ब्रूयाच (for चिरं ब्रूयाच्) M7 चिर पृष्टो हि ब्रूयाच — d) K4 6 B0 6 (marg as in text) 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 तप्यते (for -भूयते)

75 a) G2 चिरास्य, Cpp (gloss उषित्वा) उपोष्य, Cp (gloss क्षिप्त्वा) उपास्य (as in text) G1 यस्मिन् (for त°). — b) Ś1 K1 4 6 7 B6-9 Da3 Ds D.-7 M1 6 7 आश्रमेषु, K2 °मे च, V1 T G1 3, 6 M8 °मे स (for °मे सु) Ś1 K1 2 4 म(K2 स)हर्षय (for महातपा°). G2 आश्रमे बहुल तप — c) Ś1 K1 2 4 ययुः; T2 स हि; G1 M7 समा, G2 समं (for समा°) D7 स्वर्गं (for स्वर्गं) Ś1 K1 2 ततो विप्र, D7 गतो विप्र (for गतो विप्र°) — d) K2 सहतास् (sic) (for सहितस्)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-9 T G1 3 6 M1 6-7 मोक्षधर्मे — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 7 V1 B0, 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-9 G1 2 6 M6 7 चिरकारिकोपाख्यान; M8 चिरकार्युपाख्यान — *Adhy. no* (figures, words or both) K6 B7 M1 6 7 91, Dn1 Ds1 D7 T1 G1 3 6 M8 93, Dn4 Ds2 92, D8 87, T2 106, G2 88. — *Śloka no*, Da4 76, Dn1 n4 77, Ds1 39, D8 75

259

☞ The portion from st 1 up to end of 12. 285 is lost in G6 on missing folios

1 a) D4 प्रजा, G3 lacuna (for प्रजा) K7 D4 6 9 M1 6-7 रक्षन् (for रक्षेन्) — b) K6 वा; D6 7 हि (for च) K6 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 Ds D2 8 4 (before corr) 6 7 G3 प्रघातयेत्, Dn4 प्रपात°, D8 प्रधार° (for प्रताप°) Ś1 K1 2 न किं(K1 क)चित्परितापयन्, K4 न किंचित्परिपालयन् — c) K7 Da4 प्रच्छामि Ś1 K1 2 G1 M7 त्वा (for त्वां) — d) G2 damaged

2 G2 is partly damaged. Da3 om 2[cd] — c) Da4 द्युमशेनस्य. — d) K7 Ds1 D6 9 M6 7 राज्ञ°, Da4 राज°, D4 राजा (for राज्ञा) G1 राज्ञ सत्त्ववत° सह.

C. 12. 9361
B 12. 258. 3
K 12. 272 3

अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतम् ।
वधाय नीयमानेषु पितुरेवानुशासनात् ॥ ३
अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मताम् ।
वधो नाम भवेद्धर्मो नैतद्भवितुमर्हति ॥ ४

द्युमत्सेन उवाच ।

अथ चेदवधो धर्मो धर्मः को जातुचिद्भवेत् ।
दस्यवश्चेन्न हन्येरन्सत्यवन्संकरो भवेत् ॥ ५
ममेदमिति नास्यैतत्प्रवर्तेत कलौ युगे ।
लोकयात्रा न चैव स्यादथ चेद्वेत्थ शंस नः ॥ ६

सत्यवानुवाच ।

सर्व एव त्रयो वर्णाः कार्या ब्राह्मणबन्धनाः ।
धर्मपाशनिबद्धानामल्पो व्यपचरिष्यति ॥ ७
यो यस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीत वै द्विजः ।
अयं मे न शृणोतीति तस्मिन्राजा प्रधारयेत् ॥ ८
तत्त्वाभेदेन यच्छास्त्रं तत्कार्यं नान्यथा वधः ।
असमीक्ष्यैव कर्माणि नीतिशास्त्रं यथाविधि ॥ ९

---

3 [a]) Ś1 K1 2 B1 अव्याहृतं, D1 °हृतं; M1 6 7 °हृत्य (for °हृतं) ❀ C4 अव्याहृत, पितर प्रति शिक्षा रूप वचन पुत्रेण व्याहर्तुमयोग्यमपि ॥ Cn अव्याहृतं, दण्डानामप्यदण्ड्यत्वं, प्राक्कनचिदनुक्तम् ॥ C8 केनाप्यनुक्तपूर्वम् । ❀ — [b]) K7 D6 विश्रुत; T1 G1-3 न श्रुति (T1 °त) — After 3[ab], T2 reads 9[c]–10[b], repeating 9[ab] in its proper place — [c]) K6 [अ]न्वीयमानेषु; K7 V1 B0 6-9 Da1. a1 Dn1 n4 D8 D2-9 M1 6 [उ]न्नी (K7 °न्नि)यमानेषु (D8 °नस्य); T G1-3 M5 7 नीयमानस्य (G1 °ने तु); Ca °मानेषु (as in text) — [d]) D5 7 [अ]स्य (for [अ]नु). K4 शासनं

4 Before 4, T G1 M1.6 7 ins सत्यवान्. G2 partly damaged — [a]) Da3 a4 अधर्मिता — [b]) K6 यात्यधर्मेष्वधर्मतां; Da4 धर्मो यात्यपि ध°; M1 6 यात्यधर्मं च ध° — [c]) M7 यदि (for नाम). K7 [अ]भवद्. T1 धर्मे (for धर्मो).

5 [a]) M1 चेदवधे. Ś1 K1.2 अथ तमस्य (Ś1 K1 lacuna for तमस्य) धावास ; T1 G3 कथंचित्ववधो धर्मो; G2 कथ च तद्विधो धर्मो — [b]) K1 (before corr) धर्मा; Da1 D6 [S]धर्म (for धर्मः) Ś1 K1 2 4 7 V1 D1.9 जातु (K1 त) यो; B8 जातु किं; Da4 जातुविद् (for °चिद्). ❀ Ca को जातुचिद्भवेत्, न कोऽपीत्यर्थः । ❀ — K2 om (hapl) 5[cd] — [c]) K6 हत्येरन्, D5 7 हन्यते (for हन्येरन्) — [d]) G2 damaged. K6 7 D8 5 7 M1 6 सत्यवत्; D6 T1 G3 6 °वान् (for °वन्) V1 सत्यधर्मं कथं भवेत्

6 G1 partly damaged. — [a]) Ś1 K1 2 4 नश्येत; K7 मास्यैतत्; T G3 M1 5-7 चाप्येतत्; G1 माप्ये° (for नास्यै°) — [b]) B0 8 9 D5 7 प्रावर्तत; B1 Da3 a4 प्रावर्तेत; T G2 3 M1 5-7 प्रवर्तते — [c]) D4 (before corr) लोके (for लोक-). D6 मद्य (for न) M1 [अ]स्याद् (for स्याद्). — [d]) K2 अथ चेदकुशंसनः; K6 अथ चेद्रूप्यसंशयः; G1 अथ चेद्रेत्थ शासनं.

7 [a]) K1 सर्वम्, D5 सत्य, D7 सत्यम् (for सर्वे) Da3 Dn1 n4 D5 3 D8 8 एते (for एव) K1 चयो वर्णाः; K4 त्रयो माला, D4 त्रयो वर्णे; G2 अत्र वर्णा — [b]) K4 कार्यो; M1 कार्याद् K1 ब्रह्मणबंधना; K6 बंधनिबं°; B8 Da3 a4 Dn4 ब्रह्मनिबं°; D6 7 ब्राह्मण बंधुना ❀ Ca n° ब्राह्मणबन्धना ब्राह्मणाधीना । ❀ — [c]) K6 सर्वे; G1.3 कर्म (for धर्म) D6 -विबद्धानाम्; G1 मिबंधानाम् (for निबद्धानाम्) — [d]) K1 corrupt G2 damaged Ś1 अल्पा, B8 (marg.) अन्यो M1 6 कश्चिद्; M5 माल्पो (for अल्पो) K6.7 V1 B0-9 Da3 a4 D5 6 9 [S]प्यपचरिष्यति; D5 7 व्यभिच° (for व्यपच°). B0 Dn1 n4 D2 3 8 अन्योऽप्येवं चरिष्यति; T1 G3 माल्पो व्यतिच°; T2 G1 माल्पोऽप्यतिच (G1 °क)रि°; M7 एको नापचरिष्यति (also °सि). ❀ Ca अल्पो, क्षुद्रो व्यपचरिष्यति, अपचारं करिष्यति । ❀

8 [a]) G2 partly damaged K6 यस्तु; M7 यं (for यस्). B8 (marg) T2 अतिचरेत्, G3 *पि च ते; M1.6 अभिचरेत् (for अप°). — [b]) K2 D8 M1 आचक्षेत; G1 °क्षीत्तु (for °क्षीत) T2 (also as in text) ब्राह्मण (for वै द्विज) G2 मा च कांक्षीत वै द्विज — [c]) T1 G1.3 अधर्मेण; T2 अधर्मो न (for अयं मे न). — [d]) Ś1 K1 2 प्रधावयेत; K6 7 D1-7 9 [उ]पधारयेत्; Ca (gloss दण्डं धारयेत्) Cp (gloss प्रकृष्टं शासनं प्रणयेत्) Cs (gloss अपचारमवधारयेत्) प्रधारयेत् (as in text).

9 T2 reads 9[c]–10[b] after 3[ab], repeating 9[ab] here. — [a]) K6 सद्वा भेदेन, K7 Da3 a4 Dn4 D4 6 7 तत्त्व (K7 °त्वे, Da3 a4 °त्त्वं)भे°; D5 T1 G2 3 M1 Cnp C8 सत्त्वमे°; T2 (first time) सत्यभे°; T2 (second time) M1.6 7 त(M7 [sup lin] स)त्वभावेन (for तत्त्वाभेदेन). M1 यच्छस्त्रं ❀ Cn तत्त्वात्मकत्वात् सर्वं शरीरं

दस्यून्हिनस्ति वै राजा भूयसो वाप्यनागसः ।
भार्या माता पिता पुत्रो हन्यते पुरुषे हते ।
परेणापकृते राजा तस्मात्सम्यक्प्रधारयेत् ॥ १०
असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा ।
साधोश्चापि ह्यसाधुभ्यो जायतेऽशोभना प्रजा ॥ ११
न मूलघातः कर्तव्यो नैष धर्मः सनातनः ।
अपि खल्ववधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १२
उद्वेजनेन बन्धेन विरूपकरणेन च ।
वधदण्डेन ते क्लेश्या न पुरोऽहितसंपदा ॥ १३
यदा पुरोहितं वा ते पर्येयुः शरणैषिणः ।
करिष्यामः पुनर्ब्रह्मन्न पापमिति वादिनः ॥ १४
तदा विसर्गमर्हाः स्युरितीदं नृपशासनम् ।
बिभ्रद्दण्डाजिनं मुण्डो ब्राह्मणोऽर्हति वासनम् ॥ १५
गरीयांसो गरीयासमपराधे पुनः पुनः । C 12 9574 B 12 258[7] 16 K 12 273 16

(सत्त्वेति पाठे जन्तु), तस्य अभेदेन, अविनाशेन यत्प्रवृत्त शास्त्रम् ॥ C3 (reading सत्त्वभेदेन) उन्मार्गप्रवृत्तबुद्धि निवृत्त्यर्थम् । ❀ ❀ Ca 8 शास्त्रं, शासन दण्ड । ❀ —b) K2 बुध, B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 3-8 विघ (B6 °धि), G2 भवेत् (for वध) —c) G3 damaged B0 7 8 (marg) 9 सुसमीक्ष्य K7 G1 [इ]त्र; D5 न (for [पु]व) ❀ Ca कर्माणि, अपराध हेतुभूतानि, असमीक्ष्य, अविचार्य । ❀ —d) K1 नीतिशास्त्र यथा विधि; K6 B0 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 M5 °शास्त्रविधिं तथा.

10 For the sequence in T2, cf v l 3 —a) Ś1 K1.2 4 B0 7 8 (marg) Dn1.n4 D3 D2-3 6 8 9 निहंति (for हिनस्ति) —b) D4 9 भूयशश्च, D5 7 भूयसा, M1.6 7 भूयांसश्च; Ca (gloss बाहुल्येन) भूयसो (as in text) K1 T2 नाप्यनागस, K7 D6 9 M1 6 चाप्य°; B7 वा अनागस, D4 चाप्यनागमा —d) K4 7 Da3 Dn4 D4-9 M1 6-7 हन्यते, T1 G3 दह्यते K4 Dn1 n4 D82 D8 8 पुरुषेण ते (for षे हते) —c) Ś1 K1 [अ]पकृते; K7 V1 Da4 Dn1 n4 D52 D2 3 8 °कृतो; D5 7 [अ]पि कृत (for [अ]पकृते) —f) Ś1 K1 2 4 सर्वं (for सम्यक्) Ś1 K1 2 प्रधावयेत्, V1 प्रताप°, D6 7 प्रकाश° (for प्रधार°)

11 a) G3 damaged Ś1 K1 नसाधुश्च (for असा°) —b) K2 लभेत, T वहते (for लभते) G2 एकधा —c) D9 स्वसाधुभ्य K6 V1 B6 7 9 T2 G2 8 M5-7 असाधुश्चैव (G3 M7 °भ्यश्च; M5 6 °श्चापि) साधुभ्य, B8 (marg as in text) असाधोश्चैव सा°, B8 (also marg) Da4 M1 साधो(M1 °धु)श्चैवाप्यसा, D5 7 साधुभ्यश्चाप्यसा°, D6 ससाधुभ्यश्चापि सा° (hypermetric), T1 साधुश्चैव ह्यसा°; G1 असाधुभ्योपि पुरुषो —d) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T1 G1-3 M1 6-7 C8 शोभना (G2 °नो) जायते (for जायतेऽशोभना) K7 Da4 Dn1 D4 9 G2 M1 6 प्रजा T2 शासनाज्जायते प्रजा ❀ Cp साधुभ्य सकाशादसाध्वी प्रजा शोभना जायते । ❀

12 a) K7 D9 स (for न) G2 मूलभूत (for °घात) —b) D2 8 नैव (for नैष) —c) K4 Da3 a4 Dn1 D81 D2 8 M1 5 6 स्वल्पवधेन (for खल्व°.) D9 [पु]प (for [पु]व) G2 न हि खल्ववधश्चैव (810)

13 b) Da4 विरूपकारणेन च —c) Ś1 K1 2 वध-बधेन, G1.2 पददडेन (for वध°) D4 9 न, G2 वै (for ते). Da3 D6 क्लेशा, Dn1 n4 D2 8 T2 क्लिश्या —d) K1 2 4.6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2-9 G2 8 Cpp न (K7 D4 9 G3 स) पुरोहितससदि (K7 °पदि, B0 6 7 9 Cpp °पद°) ❀ Cp पुरोहितसंपद पुरोहिताधिकारादपि । पाठान्तरे ससदि सभायाम् ॥ C8 पुरोऽहितसंपदा अहितसंपदा, अपराधादातिशयेन हेतुना पुर प्रथम न वधदण्डेन क्लेश्या इत्यर्थ । ❀

14 a) G1 दया; G2 यथा (for यदा). —b) Ś1 पर्यैपु°; K1 पर्येष्व; K2 पर्येपु°; K6 T1 G1-3 पर्ययु°; Dn4 धर्मेयु°. —c) K7 करिष्याम, M1 6 7 °ष्यामि. —d) Da4 वादित°

15 a) G2 partly damaged T2 तथा (for तदा). K4 विमर्शमर्हा, T G1 3 M1 5-7 विसर्जनार्हा —b) T2 इदानीं (for इतीद) K6 7 B0 6-8 Dn1 n4 D8 D2-9 T2 M1.5-7 Cap Cp (Cpp as in text) C8 धातृ-शासन (B8 °लक्षण) (for नृपशा°) T1 G1 3 इति दण्डानु(G3 °म्र)शासनं, G2 नीतिविद्भोत्र शासन ❀ Cp धातृशासनं ब्रह्मशास्त्रम् । राज्ञामदण्ड्यो नास्तीत्याह—नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति य स्वधर्मे न तिष्ठति—मनु (8 335cd) । ❀ —c) Ś1 K1 2 दंडा(K2 °ड)जिने (for °जिन). K1 मडो, T2 G3 मुंडी; G1 मुर्द; M1 5 6 दण्ड्यो (for मुण्डो). —d) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3 5 7.8 T1 G1-3 Cn शासनं; D6 चामनं, T2 वा धन (for वासनम्).

16 a) Ś1 K1 M1 6 गरीयांस; K2 °यस-, K7 °यसी; D4 9 °यसि; D6 °यसा; G2 °यान्सो (for °यासो).

B. 12.9575
C 12 ... 16
K 12.273 16
तथा विसर्गमर्हन्ति न यथा प्रथमे तथा ॥ १६

द्युमत्सेन उवाच ।

यत्र यत्रैव शक्येरन्संयन्तुं समये प्रजाः ।
स तावत्प्रोच्यते धर्मो यावन्न प्रतिलङ्घ्यते ॥ १७
अहन्यमानेषु पुनः सर्वमेव पराभवेत् ।
पूर्वे पूर्वतरे चैव सुशास्या अभवञ्जनाः ॥ १८
मृदवः सत्यभूयिष्ठा अल्पद्रोहाल्पमन्यवः ।
पुरा धिग्दण्ड एवासीद्वाग्दण्डस्तदनन्तरम् ॥ १९
आसीदादानदण्डोऽपि वधदण्डोऽद्य वर्तते ।
वधेनापि न शक्यन्ते नियन्तुमपरे जनाः ॥ २०
नैव दस्युर्मनुष्याणां न देवानामिति श्रुतिः ।
न गन्धर्वपितॄणां च कः कस्येह न कश्चन ॥ २१
पद्मं श्मशानादादत्ते पिशाचाच्चापि दैवतम् ।
तेषु यः समयं कुर्यादज्ञेषु हतबुद्धिषु ॥ २२

V1 D5–7 गरीयासो, G1 2 °यांसो; C3 (gloss मोघरहित) °यासम् (as in text) ❀ Ca गरीयान् पूज्या, विद्याभिजनतप सम्बन्धेनोत्कृष्टा ॥ Cs विद्याशीलादिभिर्गरीयासो ब्राह्मणा । ❀ —b) V1 D6 ह्यपराद्धे, D5 7 [ऽ]प्यप°, G1 2 अपराधा (G2 °धात्) —c) K4 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–9 तदा (for तथा) K1 अर्हति G2 तदा द्वितीयसर्गास्तु (sic) —d) G2 damaged. D5 7 तथा (for यथा) D5 7 यथा, T1 G1 3 नरा (for तथा) ❀ Cs प्रथमे पुरुषा यथा विसर्गमर्हन्ति, न तथा गरीयांस इत्यर्थ । ❀

17 G2 partly damaged Dn4 युधिष्ठिर (for द्युमत्सेन) —a) K6 V1 B3 (marg as in text) 9 Da4 D8 तत्रैव K1 D4 9 क्षिप्येरन्, V1 सज्जे°; T G1–3 शक्यते (for शक्येरन्) —b) K1 सयत, K3 संवतु; B3 (marg) सपन्न, Da4 सयतुं, D6 सयत Ś1 K1, 2 नियते, D8 समरं, D5 7 श(D7 स)मयेत् (for समये) D6 प्रजा (for प्रजाः) —c) K4 B0 8 (marg) Dn1 n4 D5 D8 8 M5 6 Cs तावान् (for तावत्). K6 V1 B3–9 Da3 a4 उच्यते, Da1 मो°, G3 रो°, M1, 6 प° (for प्रो) —d) K6 B5 7 8 (marg as in text) 9 Da4 T2 Cp व्यतिलङ्घ्यते (B7 °ति), T1 G1–3 ह्यति° (for प्रति°) ❀ Cs धिग्दण्डेन समये नियन्तु न शक्येरश्चेदर्थदण्डो धर्म । तत्रापि न शक्येरश्चेद्वधदण्डो धर्म इत्यर्थ । ❀

18 a) G2 हन्यमानेषु न पुन —b) D4 om (hapl) from भवेत् up to पुरा (in 19c) —c) K6 7 D9 पूर्वतरे, G1 पूर्वपदे K6 ये वै (for चैव) —d) Ś1 K1 6 चाशा(K1 °शा)स्या, K2 वाशास्या, Da3 a1 प्र°, D5 स्व°, D7 M1 6 शा°, T1 G3 शा°; T2 ह्य°; M5 7 स° (for सु°) K4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 6–9 M1 7 ह्यभवन् (Dn4 °ज्)(for अभ°) K7 Da1 D8 (marg sec m) 6 प्रजा (for जना) G1 corrupt.

19 D4 om up to पुरा (cf v 1 18) —a) G2 partly damaged K4 मृदेव, T1 G1 3 जतव°, T2 ऋजव (for मृदव) K7 D6 9 M1 5–7 सत्त्व (for सत्य) —b) G1 अल्पद्रोहोदर (for °द्रोहाल्प) —cd) K4 दिग्, G2 [ब]नु (for धिग्) K2 om (hapl) एवासीद्वाग्दण्ड G2 एवास्ति (for °सीद्) and दण्डस् (for वाग्दण्डस्) G1 समनतर ❀ Cs वाग्दण्ड दुरात्मन्नित्यादिपरुषभाषणरूप । ❀

20 a) K2 lacuna for दान D4 आसीद्वाद*दडेपि —b) K1 वधदण्डो, K2 वधदडो (sic) K3 [ऽ]भ्यवर्तते, B8 (marg) [ऽ]पि व°, D5 7 ष्यव°, G2 [ऽ]पि दृश्यते —c) G2 पथेन (for वधेन) —d) Ś1 K1 2 ये परे; K1 इतरे (for अपरे) K2 om जना

21 D5 T G1–3 M5 transp 21 and 22 —b) B0 न वेदानाम्, G1 नैवेदानीम् (for न देवानाम्) —c) K7 D4 6 9 तु (for च) K4 6 न च गधर्वपितृणां, V1 गंधर्वाणा पितृणां च —d) K2 यस्येह K1 (also as in text) च (for न) T G1–3 M5 कश्च च न (for न कश्चन) Ś1 K1 4 न कः कस्येह कश्चन, M1 6 7 न यक्षोरगर(M1 °रा)क्षसां ❀ Cn दस्युवधे तन्नायांदीनां वधो नास्तीत्यर्थ । ❀

22 M1 6 om 22ab D5 T G1–3 M5 transp 21 and 22 —a) K7 D4 पद्म; Da1 D6 यम, D2 8 पुन; G1 8 पात्रं; M1 (sup lin as in text) Cv पक्ष; Ca n (gloss शवालंकारं) पद्मं (as in text) Ś1 K1 2 पिशाचाद्, K6 श्मसानाद्; D9 स्मशा° (for श्मशा°) Ś1 K1 M7 आदित्ये; V1 B8 (marg) Csp आदित्य, D8 आयते (for आदत्ते) ❀ Cp आदत्ते इति काक्का ॥ Cv पक्ष श्मशानादादत्ते इत्यत्र, हतश्चोर पिशाचो भूत्वा दैवत, देवतामयन्ति । पक्षं, मरणदिनादारभ्य दशमेऽह्नि, दक्षिणपार्श्वे यमाय, उत्तरपार्श्वे रुद्राय, मध्ये प्रेतराजायेति दत्त पक्ष पिण्डायत्त श्मशानादादत्ते, अपहरति । इदं चोपलक्षणम् । तत्रागता प्रजाश्च आविश्य बाधते । ❀ —b) Ś1 K4, 7

सत्यवानुवाच ।

तान्न शक्नोपि चेत्साधून्परित्रातुमहिंसया ।
कस्यचिद्भूतभव्यस्य लाभेनान्तं तथा कुरु ॥ २३

द्युमत्सेन उवाच ।

राजानो लोकयात्रार्थं तप्यन्ते परमं तपः ।
अपत्रपन्ति तादृग्भ्यस्तथावृत्ता भवन्ति च ॥ २४
वित्रास्यमानाः सुकृतो न कामाद्घ्नन्ति दुष्कृतीन् ।
सुकृतेनैव राजानो भूयिष्ठं शासते प्रजाः ॥ २५
श्रेयसः श्रेयसीमेवं वृत्तिं लोकोऽनुवर्तते ।
सदैव हि गुरोर्वृत्तमनुवर्तन्ति मानवाः ॥ २६

C 12 9585
B 12 26?(?) 26
K 12. 273 26

D1-3 9 M1 पिशाचान्; D5 °चान्, D7 Cv °चरा J G1-3 M च (for चान्) K2 Da3 अधि, K1 1 D1-6 9 चाधि, B2 चैव (for चापि) G2 देवत (for दैवतम्) Ś1 (sup lin) K1 6 B5 (marg) Da1 Cpp पिशाचान्य Da1 दव)ाादैवत, Cp पिशाचा देवयोनय ❀ Cp जीर्णदेवायतनस्था देवप्रतिमा पिशाचैराक्रम्यन्त इत्यागम । ❀ —c¹) Ś1 (sup lin) K1 Dn1 n1 D2 2 7 व (for च) K1 समये K4 6 B0 6-9 Da1 a1 D5 D2 8 T G1-3 M1 5 6 कश्चित्कुर्यात् (T2 °र्वते) (for कुर्वीतकेषु) M1 गत (for हत) ❀ Cv यथा ग्रमता नाजात पश्च न देवायतनेषु नधिकुरुते कश्चित्तथा तन्मश्रय गर्हिता नोपादीयते यथा आदित्यप्रतिमा। यत्र पिशाचादि अधि दैवत जीर्णदेवकुले च प्रतिमा च किल पूज्यमाना च पिशाचा अधिभुञ्जते इत्याशय । एवमाशयगर्हितेषु भावेषु क समय व्यवहार कुर्यात् ॥ Cn पिशाचात् पिशाचोपहतान्, आदत्ते चैलादिकमिति शेष । दैवत समय देवतादापयादिरूपम् ॥ Cs तेषु समय शास्त्रमर्यादां य कुर्वीत स कुणपनिर्माल्य गृह्णाति, पिशाचान्देवत्वेन गृह्णाति । ❀

23 K6 7 B6-9 Da1 a1 D1 6 9 om the ref —a) T1 G1-8 तात (for तान्न) Ś1 K1 4 न शक्नोमि; K2 अशक्योमि (sic), Da1 अशक्नोपि (for न श) T G1-8 M1 6-7 साधु K1 D4 6 सत्यव (K1 °वां) साधु शक्नोमि, D 1 तान्शक्नोमि न चेत्साधून् —b) Ś1 K1 परिज्ञातुम् (for °त्रातुम्) —c) Ś1 भूतभाव्यस्य, K1 3 6 1 D1-6 9 °भावस्य, G1 °सवस्य, Ca (gloss चक्षुरादे) °भव्यस्य (as in text) —d) G2 partly damaged K1 लामे नान्य, D3 (marg as in text) लाभ स्यात्तत्, T1 G1 3 लाभेनाथ, T2 M1 5-7 लोभेनांत D6 कुत (for कुरु) K1 D4 6 7 9 लाभस्यांतस्तथा भवेत् ❀ Ca अन्त दण्डम् । ❀ ❀ Cp कस्यचिद्भूतभव्यस्य, पृथिव्याद्यन्यतरकार्यस्य चक्षुर्घ्राणपादहस्तादेरेकैकस्यान्त कुरु, दस्योर्लाभेन । यद्वा दस्योर्लाभे सति नान्त कुरु, किं तु एकाङ्गवधेनान्येषामङ्गाना रक्षण कुरु ॥ Cs भूतानां भव्यस्य क्षेमस्य कस्यचिल्लाभे। लाभहेतो ॥ Cv भूतभव्यस्य जगत लाभेन तद्रक्षणार्थमित्यर्थ । ❀

24 Before 24, Ś1 K1 4 Ca p give the ref (as in text) —a) Ds1 राजान ❀ Ca लोकयात्रा, लोकस्य स्वधर्मे व्यवस्था ॥ Cp जनतास्वधर्मोपदर्शनार्थम् ॥ Cs दण्डमन्तरेण लोकरक्षार्थम् । ❀ —b) Ś1 K1 2 तपते K1 तपा —c) K4 6 B0 8 Da1 Dn1 Ds1 D2 3 8 तेपत्रपति (for अप°) K2 अतादृग्भ्यस् —d) Ś1 (sup lin) K1 2 4 B5 (marg) तथाभूता; B1 Da3 तथा वृत्या, Ds1 तदावृत्ता Da3 a1 ह (for च) ❀ Ca चोरा अपत्रपन्ति, यथावृत्तो राजा तथाप्रवृत्ता भवन्ति ॥ Cn राजानस्तादृग्भ्य स्तेनेभ्योऽपत्रपन्ति, तथावृत्ता, प्रजाना निर्लोपत्व कामयमाना पितर इव तपस्विनो भवन्ति ॥ Cs तथावृत्ता स्वयमदण्डार्हवृत्ता भवन्ति । ❀

25 a) Ś1 K1 4 D4 Ca वित्रासमान (D6 मानान्, Ca [gloss अस्मानकमपि एव दण्डोऽपरावे मति भवतीति चिन्तयन्] °माण), K2 त्रासमानो हि, V1 Ds2 D5 1 वित्रास्यमान (Ds1 °नान्), T G1-3 M1 5-7 वित्रायमाणा (T1 G3 °ना) Ś1 K1 2 4 V1 सुकृती (K1 °ते), D4 ता; T1 G1 3 वैर; Ca (gloss शोभनकर्मप्रवृत्ता) °तो (as in text) —b) G2 damaged T G1 3 M1 कामान् K6 7 B0 9 Da3 a1 D1 6 7-9 T1 G1 3 Ca (gloss हन्तिर्गत्यर्थ छान्दसत्वात्) इति (for घ्नन्ति) D8 D2 8 दुष्कृतान्, D1 6 9 T G1 2 M1 5 6 °दृत्त (M1 6 °तिं), D5 1 °ष्कृता (D6 °ती) Ś1 K1 2 4 निक्रामा द्वृति दुष्कृत —c) Cp स्वकृतेन (for सु°) K6 V1 B1 9 Da3 a1 हि, B5 8 (marg as in text) [अ]पि, D1 [इ]व (for [ए]व) Ś1 K1 2 4 6 V1 B1 8 (marg) 9 Da1 D6 D8 राजापि, B5 8 राजा हि, M1 6 राजाभिर —d) D4 भूयिष्टे B5 7 8 (marg) 9 Da8 a1 T G1-3 M5-7 शासति, B8 पालयेत्, D5 1 शाश्वते (for शासते)

26 a) V1 B8 (marg) श्रेयसीं, Ds1 C9 श्रेय स्व D1 श्रेय (submetric), T G1 8 श्रेय सु (for श्रेयस) K6 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 8 6 8 T G1-3 M1 6-7 श्रेयसो (M1 °मे) (for °सीम्) K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 T1 M1 [S]त्रैनं, K1 D4 6 7 9 T1 G1 8 M6-7 ह्येन, G2 ह्येव (for एव) ❀ Ca श्रेयस अपि श्रेयसीं, अत्युत्कृष्टाम् । ❀ —b) B1 7 8 (marg) 9 Dn1 n1 D8 D2 8 6 8 M1 6-7 वृत्त (for

C 12 9566
B 12 26(?) 27
K 12 273 27

आत्मानमसमाधाय समाधित्सति यः परान् ।
विषयेष्विन्द्रियवशं मानवाः प्रहसन्ति तम् ॥ २७
यो राज्ञो दम्भमोहेन किंचित्कुर्यादसांप्रतम् ।
सर्वोपायैर्नियम्यः स तथा पापान्निवर्तते ॥ २८
आत्मैवादौ नियन्तव्यो दुष्कृतं संनियच्छता ।
दण्डयेच्च महादण्डैरपि बन्धूननन्तरान् ॥ २९
यत्र वै पापकृत्क्लेश्यो न महद्दुःखमर्छति ।
वर्धन्ते तत्र पापानि धर्मो ह्रसति च ध्रुवम् ।
इति कारुण्यशीलस्तु विद्वान्वै ब्राह्मणोऽन्वशात् ॥ ३०
इति चैवानुशिष्टोऽसि पूर्वैस्तात पितामहैः ।
आश्वासयद्भिः सुभृशमनुक्रोशात्तथैव च ॥ ३१
एतत्प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगेऽभजत् ।
पादोनेनापि धर्मेण गच्छेत्त्रेतायुगे तथा ।
द्वापरे तु द्विपादेन पादेन त्वपरे युगे ॥ ३२

वृत्तिं) G₃ प्रतिकूलोनुवर्तते — ᶜ) K₁ स चैव; D₄ T₁ G₁ सदेव (for सदैव) T₁ G₁ ₂ [इ]ति (for हि) Ś₁ K₁ ₂ गुणैर् (for गुरोर्) T₁ G₁₋₃ M₅ वृत्तिम् — ᵈ) T₁ G₁ ₃ अन्ववर्तत (for अनुवर्तन्ति).

27 Before 27, T G₁ ₃ ins द्युमत्सेन°. G₂ damaged — ᵃ) K₃ असमादाय; T₁ G₁ ₃ च (G₃ चा) समाधाय (for अस°). — ᵇ) D₃₈ as M₆ समाधित्संति K₄ T₁ G₁ पुमान्; K₇ D₄₋₇ ₉ G₃ पर (for परान्) — ᵈ) B₈ (marg) Ca (gloss. अभिभवन्ति) प्रसहंति, T₃ पातयसि.

28 Before 28, Ś₁ K₁ ₂ ₄ V₁ ins द्युमत्सेन T G₁₋₃ M₇ transp 28 and 29. — ᵃ) D₃₁ यद् (for यो) D₄ ₉ राज्ञा; D₅ ₇ राजा; D₆ [ऽ]शक्तो (for राज्ञो) K₆ B₈ ₈ (marg as in text) ₉ D₃₄ दमयोगेन; T₁ G₁₋₃ M₁ ₅ ₆ दमभमोहेन (for दम्भ°). — ᵇ) G₁ कार्याद् (for कु°) Ś₁ K₁ ₂ कुर्यात्किंचिदसांप्रत ❀ C₈ असांप्रत, प्रजाहिंसनम् । ❀ — ᶜ) K₁ ₂ सम; B₈ (marg) स्याद् (for स) — ᵈ) K₇ D₃ D₄ ₆ ₉ यथा (for तथा).

29 T G₁₋₃ M₇ transp 28 and 29 — ᵃ) K₁ निवर्तव्यो, K₇ नियतान्या (for नियन्तव्यो) — ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ D₃₄ दुष्कृत; M₁ °तिं; M₇ °तीन् K₇ सयनि च्छाता (sic), D₃₇ D₅₂ D₂ संनियच्छति (D₂ °तां) — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ दण्डयेश्; K₇ °ये (for °येच्च) T₂ G₁ ₂ M₆ तथा; M₁ महान् (for महा) G₃ -दण्डो (for दण्डैर्) — ᵈ) B₇ अनतरा; G₂ च नेतरान् ❀ Cn अनन्तरान्, पुत्रसोदर्यादीन् । ❀

30 Before 30, M₇ ins द्युमत्सेन. — ᵃ) K₂ यत्रैव; T G₁₋₃ यो राज्ञ (for यत्र वै). B₈ (marg as in text) पापक° (for °कृत्) K₆ V₁ B₀ ₆₋₉ D₃₁ D₅₁ D₆₋₇ क्लीशो, D₃₂ Dn₁ n₄ D₂ ₃ ₈ नीचो; T G₁₋₃ क्लेश; M₁ ₅₋₇ क्लेशान् (for क्लेश्यो). — ᵇ) T₂ महा (for महद्) K₂ ₄ B₈ (marg as in text) D₃₄ D₅ ₇ अर्हति; B₇ मर्षति; D₃₂ T₁ G₁ ₃ इच्छति, D₅ D₆ T₂ G₂ M₁ ₅₋₇ ऋच्छति (for अर्छति) — ᶜ) K₂ वर्धते, D₃₄ वर्धते; T G₁₋₃ वर्त(T₂ °र्तं)ते T G₂ ₃ वा पाप (for पापानि) — ᵈ) D₃₁ D₅ हसति; T₁ G₁ ₃ प्र° (for ह्र°). T₁ G₁ ₃ तं; T₂ वै; M₁ तद्; M₆₋₇ तु (for च). — Before 30ᶜᵈ, M₁ ₆ ins द्युमत्सेन — ᵉ) T G₁₋₃ M₁ ₅₋₇ वै (for तु). D₅₁ इति कारुणीशीलस्तु — ᶠ) T₁ G₁₋₃ यो विद्वान् (for विद्वान्वै) M₁ ₆ ₇ मा (for वै) K₂ ब्रह्मणो K₇ ब्राह्मणानवशात् (hypermetric), T G₁₋₃ °णानुग° (for °णोऽन्वशात्) K₄ M₆ [ऽ]नुगात् (M₆ °ग°); D₃₁ [ऽ]वशात्, D₅ ₇ M₆ [ऽ]न्वगात्

31 ᵃ) D₃₄ तिष्टो (for शिष्टो). — ᵇ) D₃₄ पिता मह — ᶜ) V₁ damaged, G₃ आश्वासयन्हि (for °यद्भि°). D₈ सुकृत(D₃₁ °ता)म्; T₂ सततम्; G₃ सुहृदम् (for °भृशम्) — ᵈ) D₆ ₇ अनुक्रोश. G₃ ये (for च).

32 ᵃ) K₇ D₄₋₇ ₆ पूर्वेण (for प्रथम). ❀ Cp: एतत्, राज्यम् । ❀ ❀ Cn प्रथमकल्पेन, मुख्येनाहिंसामयेन दण्डेन ॥ C₈ सर्वभूतहिंसावर्जनधर्मेण । ❀ — ᵇ) D₃₁ D₄ राज्ञा (for राजा) D₄ कृत्यं (for कृत) K₂ D₆ ₉ [ऽ]भवत्, K₆ B₈ यजेत; K₇ Cpp भवेत्; V₁ B₀ ₆ ₇ ₈ (marg) ₉ D₃₂ as Dn₁ n₄ D₃ D₂ ₃ ₅ ₇ ₈ G₂ M₁ ₅₋₇ जयेत्; D₄ युगे; T₁ G₁ ₃ [ऽ]जयत्, T₂ लभेत् (for ऽभजत्) — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ ₃ पा(K₄ प)-देनैकेन धर्मेण; G₃ पादेनापि न ध° — ᵈ) K₇ D₄ ₃ गते (for गच्छेत्) D₃₁ त्रेतायुगं. D₆ [ऽ]नघ (for तथा). — ᵉ) B₈ (marg as in text) द्वापरे तु तदर्धेन, M₁ ₆ ₇ °रे तदुपार्धेन — ᶠ) K₂ D₇ T₁ G₁ ₃ तु परे; K₇ B₈ D₃₂ as D₃ D₄₋₆ ₉ M₇ स्ववरे; V₁ B₀ ₈ (marg). ₉ Dn₁ n₄ D₂ ₃ ₈ T₂ त्वधरे (for त्वपरे).

33 ᵃ) ❀ C₈ प्राप्ते, प्रवृत्ते । ❀ — ᵇ) G₂ damaged Ś₁ K₁ ₄ ₇ B₀ D₇ T₁ G₁ ₃ राज्ञा; K₂ D₃₂ ₃₄ M₁ ₆

तथा कलियुगे प्राप्ते राज्ञां दुश्चरितेन ह ।
भवेत्कालविशेषेण कला धर्मस्य षोडशी ॥ ३३
अथ प्रथमकल्पेन सत्यवन्संकरो भवेत् ।
आयुः शक्तिं च कालं च निर्दिश्य तप आदिशेत् ॥ ३४
सत्याय हि यथा नेह जह्याद्धर्मफलं महत् ।
भूतानामनुकम्पार्थं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

युधिष्ठिर उवाच ।
अविरोधेन भूतानां त्यागः षाड्गुण्यकारकः ।
यः स्यादुभयभाग्धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
गार्हस्थ्यस्य च धर्मस्य त्यागधर्मस्य चोभयोः ।
अदूरसंप्रस्थितयोः किं स्विच्छ्रेयः पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
उभौ धर्मौ महाभागावुभौ परमदुश्चरौ ।
उभौ महाफलौ तात सद्भिराचरितावुभौ ॥ ३ C 12.9598 B 12.281(8).2 K 12.274.2

राजा; Dn1.n4 D8 D2.5.6.8 T2 M7 राज्ञो B6-9 Da3 a4 D5.7 च (for ह). — c) B7.9 Da3 a4 तावत् (for भवेत्) K7 D4.6.9 कालावशेषेण (for कालवि°) — d) Dn1 काला; G1.2 काल- (for कला) Dn4 धर्मेण. K3 शोडषी, Dn1 G3 शोडशी.

34 a) T1 मत (for अथ). T1 G1.3 प्रथमकल्पे तु (for °कल्पेन) — b) K6.7 Da4 D3.4.5.6.8 G1.2 M1.5-7 सत्यवत्, T1 G3 M7 (sup lin) °वान् (for सत्यवन्) — d) G2 partly damaged Ś1 (sup lin as in text) K4 तत, K1 तत (for तप). K2 T G1-3 M1.6 आविशेत्; B3 D4 (by corr) आदिशत् ❀ C5 निर्दिश्य, निश्चित्य । ❀

35 a) B3 (marg as in text) सत्येन Ds1 M6.7 तेन (for नेह) D7 T G1-3 सत्यायन (T1 °य हि) तथा तेन (D7 नेह). — b) K3 Da3 a4 जह्या; T1 G1.3 तस्माद् (for जह्याद्) B6 धर्मफले; G3 °बल (for °फल) ❀ Cn धर्मफल महत्, ज्ञानम् । स्वर्गादि क्षुद्रत्वात् । ❀ — c) K6 -कल्पार्थं (for -कम्पार्थं). — d) K1 मन°. D8 यति स्वायंभवोब्रवीत्

Colophon G3 missing K3.5 B1-5 Ds1 a3 Dn3 n3 D1 G4.5 M1-4 absent — *Sub-parvan* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B6.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3-9 T G1-3 M1.5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1.2.4 सत्यवतो संवाद; K6 B6.7.9 Da3 a4 D8 सत्यवद्द्युमत्सेनसंवाद; K7 D4.6.7.8 द्युमत्सेनसंवाद, V1 B3 D2 M1.5-7 द्युमत्सेनसत्यवत्संवाद; B6 Dn1 n4 D3 D5.8 द्युमत्सेनसत्यवद्वाक्यं — *Adhy no.* (figures, words or both) K6 B7 M1.6.7 92, Dn1 D7 T1 G1.3 M5 94, Dn4 Da3 93, Ds1 84, D8 88, T2 107, G2 damaged — *Śloka no* Da4 Dn1 37, Dn4 35, Ds1 27, D8 36.

260

☞ This adhy is missing in G6 (cf v l 12.259.1)

1 a) D8 अविशेषेण भूतानां — b) K4.6 B6.6-9 Dn1 n4 Ds1 D2.5.8 योग (for त्याग). K1.7 Da4 G1 षड्गुण्य (K7 °ण) (for षाड्गुण्य). T G1-3 कारित (for कारक) ❀ C4 षाड्गुण्यकारक, षण्णां ज्ञानैश्वर्यबलवीर्यतेजःशक्तीनां गुणानामीश्वरे नियतानां जीवेऽपि कारक इति निश्चित्य ज्ञात मया । अधुना तु य उभयभाक् ज्ञानकर्मसमुच्चयान्वयी स्यात्त मे ब्रूहि । ❀ — c) G1 स्याम् (for स्याद्). D8 उभयथा (for °भाग्). — d) Ś1 K1 Dn1 G3 तं (for तन्).

2 K2.4 D5.7 G3 om (hapl) 2 — a) K1 गार्हंस्त्यस्य; K7 B6.6 Da4 Ds1 D8 T1 G3 गार्हस्थ्यस्य (for °स्थ्यस्य) D8 lacuna, T1 G1.3 स्व (for च). — b) K7 D4.6.9 न्यास; B6.7.8 Dn1 n4 D5 D2.5.8 योग- (for त्याग) — V1 reads 2c-4b on marg. — c) K7 D4.9 अदूरस्थं D8 T G1.3 Cp (Cpp as in text) C5 सु (Ds1 सू)दूरसंप्रस्थितयो ❀ C5 अत्यन्तभिन्नप्रस्थानयो । ❀ — d) K7 Dn4 D4.9 किंचित्; D8 कच्चित् (for किं स्वित्)

3 V1 reads 3 on marg K3 Da4 om the ref

C 12 9590
B 12.259.3-4
K 12 274 4

अत्र ते वर्तयिष्यामि प्रामाण्यमुभयोस्तयोः ।
शृणुष्वैकमनाः पार्थ छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ४

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कपिलस्य गोश्च संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५

आम्नायमनुपश्यन्हि पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
नहुषः पूर्वमालेभे त्वष्टुर्गामिति नः श्रुतम् ॥ ६

तां नियुक्तामदीनात्मा सत्त्वस्थः समये रतः ।
ज्ञानवान्नियताहारो ददर्श कपिलस्तदा ॥ ७

स बुद्धिमुत्तमां प्राप्तो नैष्ठिकीमकुतोभयाम् ।
स्यरामि शिथिलं सत्यं वेदा इत्यब्रवीत्सकृत् ॥ ८

तां गामृषिः स्यूमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत् ।
हंहो वेदा यदि मता धर्माः केनापरे मताः ॥ ९

G3 om. (hapl.) 3ab. — a) Da4 T G1.3 महाभाग (for °भागाद्). — b) T G2 M1 6 7 दुर्धरौ (for दुश्चरौ) — c) T1 G1.3 महत्- (for महा). K4 Bo Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G1-3 तौ तु (for तात) B9 उभौ महाफलोपेतौ.

4 V1 reads 4ab on marg — a) G1-3 पुत्र (for अत्र) K4 om ते Ś1 K1.2 4 वर्णयिष्यामि (for वर्त°) — b) K1 प्रमाण्यम्; T1 G1 3 माहात्म्यम. V1 अपि; Bo तथा (for तयो°). — c) T G1.3 M1 5-7 राजन्; G2 lacuna (for पार्थ) — d) T2 शृणु (for छिन्न-) B8 (marg as in text) D5 संशयः; T1 -संश्रय (for -संशयम्)

5 T1 om. 5a-6b — a) Hypermetric (Cn. अक्षराधिक्यमार्षम्) Ś1 K1 2 6 7 Bo 8 om. च. D4 9 कपिलगोश्च सवाद; D5 7 कपिलर्षेश्च सं°; G1 3 कपिलस्य च गोभ्यश्च; G2 °स्य यतेश्चैव — d) G1-3 सवादं वं निबोधय

6 T1 om 6ab (cf. v l 5) — a) G1.3 आत्माथम्; G2 आत्मानम् (for आम्नायम्) Da3.n4 D5 7 पश्यति; G2 पश्यामि (for पश्यन्हि) K6 om हि ❀ Ca आम्नाय श्रोत्रियागमने मधुपर्कार्थे पशोर्मारणप्रशंसकम् । ❀ — 6bc is damaged in G2 — b) Da1 प्रामाण्य; T2 प्रमाणं (for पुराणं) — c) D4 नघुष D4 9 M6.7 आरेभे (for आलेभे) — d) T G1 3 M1 5-7 पष्टु (for त्वष्टुर्) D7 माम् (for गाम्). K7 D4 म (for न°) Da3 त्वष्टुगार्हमिति श्रुतं, G2 इष्टां गविमिति श्रुति° ❀ Cp त्वष्टु, त्वष्टार देवमुद्दिश्येत्यर्थ । ❀

7 a) K1 4 ता, D4 9 ताम्; T1 G1 3 गां; G2 तं (for तां). G2 नियुक्तम् ❀ Cn नियुक्तां, हन्तुं पुरस्कृताम् ॥ Cs नियुक्तां यूपे बद्धाम् । ❀ — b) D5.7 सत्पथ (for सत्त्वस्थ°). K7 V1 Bo 6-9 Da4 Dn1 n4 D8 D2-4 6 8 T2 M5 7 संयमे (for समये). G2 नर° (for रत) — c) Da4 मिहताहारो (for नियता°) — d) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 T2 तथा (for तदा).

8 a) Da4 Cp सं (for स). Ś1 K1 3.4 मतुलां (for उत्तमां). ❀ Cp संबुद्धिं सम्यग्बोधम् । ❀ — b) K1 D4 नेष्ठिकीम्, G1 नैष्ठिकम् K1 Ds1 भयं; K7 D4 9 भय° (for -भयाम्). ❀ Cp नैष्ठिकीं प्रामाणिकत्वेन दृढमूलत्वात् ॥ Cs नैष्ठिकीं, मोक्षविषयाम् । ❀ — c) K6 D4.9 Cp स नाम (for स्मरामि). K6 शैत्यं (for सत्यं) K7 Da3 a4 D7 सता(Da3 °ती)मशिथिल सत्यं; V1 Bo 6-9 Dn1.n4 D8 D2 3 5 6.8 T G1.3 M1 5-7 C8 सता(B9 सत्या-; Dn1.n4 D2 3 6 8 सती-; D8 T G1 3 M1 5-7 Cs [gloss औपनिषदीं] परा)मशिथिलां सत्यां; G2 परमां शिथिलां सत्यां ❀ Ca अशिथिलां, शिथिलवचनं तु दयापरम् ॥ Cp (reading स नाम शिथिल)° शिथिल, शनै° । सत्यं वचनम् । वेदा एवमेव प्रतिपादयन्तीत्यभिप्रायेण सत्यपदप्रयोगः ॥ Cs अशिथिलां, तर्कैश्चालयितुमशक्याम् । सत्यां, नित्यफलाम् ॥ Cv (reading स्वरेण शिथिलोऽसत्या). तर्कैर्वंकु भीत्या अल्पस्वरो भूत्वा, गोमेधस्यापि विधानात्, वेदा असत्या इति सकृदब्रवीत् । ❀ — d) Ś1 K1.2 7 D4. 5 7 9 T1 G1 3 M1 6 वेद (for वेदा). ❀ Cn (reading वेदा३) वेदा३ इति गर्हायां प्लुति ॥ ❀

9 a) K7 D4 9 G1 3 स्यूतरश्मि°, Some MSS. स्यूमरस्मि°; D8 सस्मृशन्स; G2 सूर्यरश्मि° (for स्यूम°) — b) T1 G2 यतिर् (for यतिम्) — c) K6 T2 अहो; B8 (marg) ह भो; D5 7 भो न; T1 G3 अहो; Cs (gloss अयथार्थत्वेन) दंभो; Cv (gloss. पापहेतुत्वात्) अह्न (for हहो) D5 7 आभि° (for यदि) G1 3 अभो वेदा यते धर्मो. ❀ Ca तर्हि के नाम संसारमोचका अन्या । न केऽपीत्याक्षेपार्थ ॥ Cn (reading वेदा३) अत्रापि गर्हार्थाया प्लुतेरनुवाद° । ❀ — d) K1 धर्म°. G1.3 धर्म° केन परो मत Cp वेदा यदि मता अवमता इत्यर्थ° । तदा केन प्रकारेण प्रमाणेन अपरे भवदभिमता शमदमादयोऽपि धर्मा मता. । तत्रापि वेदानामेव प्रामाण्यस्वीकारादित्यर्थ ॥ Cs अपरे त्वदीया सत्यादय° के धर्मा दम्भत्वेन मता । सर्वाणि शास्त्राणि दम्भत्वेन मतानीत्यर्थ । ❀

तपस्विनो धृतिमतः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः ।
सर्वमार्षं हि मन्यन्ते व्याहृतं विदितात्मनः ॥ १०
तस्यैवं गततृष्णस्य विज्वरस्य निराशिषः ।
का विवक्षास्ति वेदेषु निरारम्भस्य सर्वशः ॥ ११
कपिल उवाच ।
नाहं वेदान्विनिन्दामि न विवक्षामि कर्हिचित् ।
पृथगाश्रमिणां कर्माण्येकार्थानीति नः श्रुतम् ॥ १२
गच्छत्येव परित्यागी वानप्रस्थश्च गच्छति ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छतः ॥ १३
देवयाना हि पन्थानश्चत्वारः शाश्वता मताः ।
तेषां ज्यायःकनीयस्त्वं फलेषूक्तं बलाबलम् ॥ १४
एवं विदित्वा सर्वार्थानारभेदिति वैदिकम् ।
नारभेदिति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयते श्रुतिः ॥ १५
अनारम्भे ह्यदोषः स्यादारम्भेऽदोष उत्तमः ।
एवं स्थितस्य शास्त्रस्य दुर्विज्ञेयं बलाबलम् ॥ १६
यद्यत्र किंचित्प्रत्यक्षमहिंसायाः परं मतम् । C. 12. 9612 B 12. 259(a) 17 K 12. 274 17

---

10 a) Ś1 K1 2 4 धृतियुता ; B3 Dn1 D2 8 9 °मत (for °मतः) — b) K1 D5 6 T1 G1. 2 M1 6 7 श्रुत (for श्रुति) K1 D9 विज्ञात- (for °ज्ञान-) — c) Dn1 पूर्वम् ; M1 6 7 सत्यम् (for सर्वम्) Ś1 K1 2 4 च ; M1 तु (for हि) — d) K2 4 व्याकृत ; Dn4 D4 व्याहृते ; G1 व्याघृतं ; G2 व्यावृत (for व्याहृत) Ś1 K1 2 4 7 D4 5 7 9 विदितात्मना (K1 °त्मवान्) ; G2 °त मन° (for °तात्मन) ※ Cn विदितात्मन°, नित्यज्ञानवतः परमेश्वरस्य । ※

11 a) Ś1 K1 2 4 Ds1 D8 M1 6 तृतस्य (for °तृष्णस्य) — b) K1 विज्वरस्य ; K2 विज्ञु° ; D2 विद्रु° (for विज्व°) B3 (marg) गताशिषः (for निरा°). — c) K4 G2 का विवक्ष्या ; G1 अविवक्षा M1. 6 देवेषु ; M2 Cv देहेषु (for वेदेषु) — d) K6 V1 B0 6-9 Ds3 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 सर्वतः ; T2 योगिनः (for सर्वशः) ※ Ca निरारम्भस्य मुमुक्षोः वेदेषु कर्मप्राशस्त्यदर्शकेषु का विवक्षा अस्तीत्यर्थः ॥ ※ Cn तस्य ईश्वरस्य न वैषम्यविवक्षया वेदवचनं संभवति ॥ Cp तृष्णावन्तो हि कामज्वरसंतप्ताः पापिष्ठा विषयलोलुपतया वेदान्विनिन्दन्ति, स्वाभिप्रायेणार्थं कल्पयन्ति । भवांस्तु न तथेत्यर्थः ॥ Cv निरारम्भस्य, यज्ञाद्यारम्भरहितस्य तव देहेषु का विवक्षास्ति । अत एवेदं विनिन्दसीति भाव । ※

12 a) T1 G1-3 वेद न (for वेदान्वि-) — b) M6 के (for न) K7 V1 B6-9 Ds4 Dn1 D8 D1-5 8 Cn (gloss विषमान्वक्ष्यामि) विवक्ष्यामि, T1 G1-3 M1 6-7 Cp 2 विवक्षा(G2 °क्ष्या)स्ति (for °क्षामि) ※ Cp विवक्षा वेदस्य तात्पर्यार्थः । ※ — c) K6 B0 8 9 Ds1 D2 आश्रमिण (for °णां) Ds4 धर्माणि ; G1 3 कर्म (for कर्माणि) — d) G1 कार्मार्थानि (sic), G2 मैका° ※ Cv एकार्थानि, एकस्वर्गाख्यफलानि । ※

13 a) K7 D1 9 एव (for एव). Ds1 परित्यागो (for °त्यागी) ※ Cp गच्छति, परां गतिं गच्छति ॥ Cv गच्छति, परलोकम् । ※ ※ Ca परित्यागी, भिक्षुक । ※ — b) Ds1 वानप्रस्थस्य (for °स्थश्च) — d) Ds2 अपि-; T1 M1 6 अभि (for अपि) M5 तावुभावपि गच्छत .

14 a) K2 देवयानाय ; K7 D4 9 °यानादि ; G2 °यानानि (for °याना हि) — b) Ds1 स्वाचार° (for चत्वार°) Ds1 शाश्वतो Ś1 K4 शुभा ; K1 शुभां ; Ds1 मत (for मता) — D6 om 14c-15d ; D7 reads the same on marg — c) K6 V1 B0 6-9 Ds3 a4 Dn1 n4 D2 3 6. 8 M6 एषां, B3 (marg) एते ; D8 D7 T G1-3 M5 मेषां (for तेषां) — d) Ś1 K1 बलेषु (for फलेषु) ※ Cp फलेषु, अवान्तरप्रयोजनेषु स्वत्वशुद्ध्यादिषु बलाबलत्वं, ज्यायःकनीयस्त्व नाम । ※ — After 14, D8 reads 17, for the first time, repeating it in its proper place.

15 D6 8 om. 15 (for D6, cf. v. l. 14) D7 reads 15 on marg — a) Ds4 सर्वास्मान् ; D7 G1 °स्मा (for °र्थान्) — b) K6 B0 6-9 Ds3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 6 T1 M4 आर(M6 °ल)भेतेति, K7 D4 9 आरंभे(K7 °से)दिति ; T2 G2 3 आलभे° (for आरभे°). K7 D4 वेदिक ; T2 वै मत D7 G1 सर्वार्थानारभेदिति ※ Ca आरभेत, आश्रमविहितं, फलाभिसंधिं विना कर्मेत्यर्थः । ※ — c) K6 B0 6-8 Ds3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 T1 G1 3 M4 भार(G3 M6 °ल)भेतेति ; T2 G2 नालभेदि(G2 °भेथे)ति ; M7 नालभेनेति (for नारभेदिति) D8 यान्यत्र ; G2 तान्यत्र (for चा°) D7 वैदिक नारभेतेति — d) B6 7 9 सतत ; B6 (marg) नैष्ठिकात् (for °की) ※ Cn नैष्ठिकीत्यनेनैतस्याः सिद्धान्तत्वं दर्शितम् ॥ Ca नैष्ठिकी, मोक्षविषया । ※

16 a) B3 (marg) M1 6 अनारम्भो ; T2 °लंभे (for °रम्भे). B3 M1 6-7 हि दोष° (for ह्यदोष°) — b) Ds3 a4 आरम्भो ; T2 आलंभे (for आरम्भे) G2 उत्तमं ※ Ca दोष°, अनिर्मोक्षरूप । ※ — c) G2

C 12 9512
B 12.2 ...17
K 12 274 17

ऋते त्वागमशास्त्रेभ्यो ब्रूहि तद्यदि पश्यसि ॥ १७

स्यूमरश्मिरुवाच ।

स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः ।
फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः प्रतायते ॥ १८

अजश्चाश्वश्च मेषश्च गौश्च पक्षिगणाश्च ये ।
ग्राम्यारण्या ओषधयः प्राणस्यान्नमिति श्रुतिः ॥ १९

तथैवान्नं ह्यहरहः सायं प्रातर्निरुप्यते ।
पशवश्चाथ धान्यं च यज्ञस्याङ्गमिति श्रुतिः ॥ २०

एतानि सह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् ।
तेन प्रजापतिर्देवान्यज्ञेनायजत प्रभुः ॥ २१

ते स्मान्योन्यंचराः सर्वे प्राणिनः सप्त सप्त च ।
यज्ञेषूपाकृतं विश्वं प्राहुरुत्तमसंज्ञितम् ॥ २२

एवमस्थितशास्त्रस्य.

17 D8 reads 17 for the first time after 14 — [a]) B8 (marg) 8 (marg as in text) 9 यद्यत्र, D81 D6 7 T G1-8 M8 यदत्र (for यद्यत्र) — [b]) T1 G1 8 हिंसाया परमं मत — [c]) T2 भूते (for ऋते) G3 त्वमथ (for त्वागम-). D8 (second time) एषां ज्याय कनीयस्त्वं. — [d]) D8 (second time) फले (for ब्रूहि) K1 तस्य हि, Dn1 D8 D2 8, 6 8 (both times) यद्यदि (for त°) K2 पश्यति

18 T1 G1-8 om. the ref. K4 धुमरश्मि; K7 D4 8 स्यूत°; D5 स्थूम°, D6 स्युम°; D7 स्थूण° (for स्यूम°). — [a]) B1 -कालो (for -कामो) K2 यजेतीति, K6 प्रजेतेति (for यजे°). — [c]) K1 D6 प्रकल्प-, K6 B6 7 9 प्रत्यक्ष- (for प्रकल्प्य) K7 [अ]पूर्वं (for पूर्वं) D5 7 फल कल्पयते पूर्वं; T1 G1-8 सफल कल्प (G2 °ल्प्य) पूर्वं हि. — [d]) K4 7 B1 9 D6 प्रतीयते; K6 B8 (marg) D8 D4 T2 G2 8 प्रजा° (for प्रता°).

19 [a]) D7 T1 G1 अजाश् (for अजश्) K2 T1 चाश्वाश्; D2 G2 च भश्; M8 छागाश् (for चाश्वश्). K7 om the second च D5 अजश्चाश्वमेषश्च (sic) — [b]) K6 गोश्च; D5 पशो (for गौश्च) G2 -गुणाश् (for -गणाश्) M1 6 7 गोश्च पक्षिण एव च. — [c]) K4 6 B8 (marg) ग्रामारण्या; D2 lacuna, M1 6 ग्राम्यारण्याद् (for °रण्या) K6 V1 B0 6-9 Da8 n4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 चौषधय, K7 D4 9 M1 7 औष° (for ओष°) — [d]) K7 इत (for इति) D5 प्राणार्थमिति न श्रुति, D7 प्राणश्चार्यमिति श्रुति

20 D8 om. (hapl) 20 — [a]) B8 (marg as in text) यथा (for तथा) G2 [अ]न्या (for [अ]न्न) Ś1 K1 2 4 अहरह; B8 (marg as in text) त्वह°. D8 ह्यहरह (for °रह°). — [b]) K6 7 V1 B0 6-9 Da8 n4 Dn1 n4 D2-5 7-9 T1 G1-8 M1 8 निरूप्यते, D8 निहूयते (for निरुप्यते) — [c]) D5 7 चापि (for चाथ) D81 M1 6 धान्यश्च; T G1 8 M8 धान्यानि (for धान्य च) — [d]) B8 (orig) 8 [अ]न्नम्; B8 (marg) [अ]न्नम्, D2 5 7 [अ]र्थम् (for [अ]ङ्गम्)

21 [a]) D5 7 यज्ञानि (for यज्ञेन). — [b]) K4 D81 अकल्पयेत्; D2 °यन् (for °यत्) — [c]) D5 7 तत (for तेन) D81 येदान् (for देवान्). — [d]) K6 7 M1 6 [अ]यजत; G2 M7 यजत (M7 °त) (for [अ]यजत).

22 [a]) K6 V1 B0 6-9 Da8 D8 D2 6 7 8 तस्मा (V1 तेस्मा; D5 7 तस्मा) न्योन्यच' B1 D8 °व) रा' सर्वे; K7 D2 तस्माद्येन्ये परा' सर्वे; Da4 D8 (marg) तदन्योन्यचरा सर्वे; Dn1 ते ह्यन्योन्यचरा सर्वे, Dn4 तस्मा द्योन्यतये पर्वे, D8 6 तस्माद्योन्यतरा सर्वे; D4 तस्माद्यो न्यचरा' सर्वे, T1 G1 8 तेन्योन्य च प्रजा सर्वे; T2 तस्मा न्योन्यपरा' सर्वे, G3 तेन्यान्यां च परा सर्वे, M1 6 तस्मा त्सोन्यवरा सर्वे; M8 तेस्मान्योन्यवरा सर्वे; M7 तस्माद ग्परा' सर्वे ❀ Ca (reading अन्योन्यचरा') परस्पर भक्षजा ॥ Cs अन्योन्यचरा', अन्योन्यस्माद्विशिष्टा' । ❀ — [b]) T1 G1 2 तत्र (for the first सप्त) Ś1 (sup. lin) K4 6 B0 8 (marg) Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 2 8 सप्तधा (K4 °त'); D6 सप्त वा (for सप्त च). — After 22[ab], T1 G1 2 Kumbh ed ins

711* गौरजो मनुजो मेष' अश्वाश्वतरगर्दभा ।
एते ग्राम्या समाख्याता पशव सप्त साधुभि' ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।
महिषी वानराश्चैव सप्तारण्यास्तथा स्मृता' ।

[(L 1) Kumbh ed श्वा वा (for मेष) G1 उष्ट्रा श्वतर (for अश्वा°) — (L 3) G8 सिंहव्याघ्र (for सिंहा व्याघ्रा). — (L 4) Kumbh ed हरिण' शल्लाश्चैव (for the prior half)]

— [c]) B0 T2 [उ]पाहृत (for °कृतं) ❀ Ca उपाकृतम्, अभिमन्त्रितम् ॥ Cs उपाकृत, विनियुक्तम्, उपयुक्तमिति यावत् । ❀ — [d]) D7 प्राहुरुपसमन्वित; G2 पशु रत्तमसंज्ञित

23 [a]) Ś1 एतश्च, K1 एतैश्च; K2 4 B6 7 9 ततश्च (for एतच्च). D2 -ज्ञात-; D4 M7 (sup. lin) -ज्ञान

एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं पूर्वैः पूर्वतरैस्तथा ।
को जातु न विचिन्वीत विद्वान्स्वां शक्तिमात्मनः २३
पशवश्च मनुष्याश्च द्रुमाश्चौषधिभिः सह ।
स्वर्गमेवाभिकाङ्क्षन्ते न च स्वर्गस्त्वृते मखम् ॥ २४
ओषध्यः पशवो वृक्षा वीरुदाज्यं पयो दधि ।
हविर्भूमिर्दिशः श्रद्धा कालश्चैतानि द्वादश ॥ २५
ऋचो यजूंषि सामानि यजमानश्च षोडशः ।
अग्निर्ज्ञेयो गृहपतिः स सप्तदश उच्यते ।
अङ्गान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः ॥ २६
आज्येन पयसा दध्ना शकृतामिक्षया त्वचा ।
वालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ।
एवं प्रत्येकशः सर्वं यद्यदस्य विधीयते ॥ २७
यज्ञं वहन्ति संभूय सहर्त्विग्भिः सदक्षिणैः ।
संहत्यैतानि सर्वाणि यज्ञं निर्वर्तयन्त्युत ॥ २८
यज्ञार्थानि हि सृष्टानि यथा वै श्रूयते श्रुतिः ।
एवं पूर्वे पूर्वतराः प्रवृत्ताश्चैव मानवाः ॥ २९ C 12. 9625 B 12. 269(?) 29 K 12. 274 33

(for ज्ञातं) —b) V1 सदा, B7 यथा, D5 7 तदा (for तथा) —c) V2 के (for को) G1 पिचिह्नीत (sic) ❀ Cn विचिन्वीत, कर्तव्यतया निश्चिन्वीत । ❀ —d) K1 2 4 विद्वान्वा; Da4 विद्वान्स्वं, D2 विदित्वा, G1 विद्वान्स्वान् (for °न्स्वां) K7 D4 9 स्वात्मना (for °न) D5 7 विद्वान्स्वां (D5 °न्स्व) शक्तिमात्मनः: G2 °न्स्वाशिषमात्मन° ❀ Cn शक्तिं, द्रव्यादिसंपत्तिम् ॥ Cs स्वां शक्तिं, मयेदं कर्तुं शक्यमिति यावत् । ❀

24 b) K6 द्यौषधिभि, K7 G2 M1 6 चौष° (for चौष°) —c) G2 हि (for [अ]भि). K7 V1 D4 6 7 8 कांक्षति; Ds1 कांक्षते (for -काङ्क्षन्ते) —d) B6 7 Dn4 D2 स्वर्गम्, D8 स्वर्गो (for स्वर्गस्) K6 7 B3 D4 9 T1 G1 2 M1 7 [ऽ]स्यृते, B6 Da3 D6 स्मृते B3 7 9 Dn4 D8 4 7 ऋते; Da3 D8 [ऽ]स्ते; Da4 corrupt, Dn1 Ds1 D2 हतो, T3 [ऽ]घ ते, G2 [ऽ]स्तु वे; M6 6 [ऽ]स्त्वृते (for स्तृते) K2 सुख; K6 B6 6–9 Da3 a4 Dn2 D8 D2 2 6–8 T G1–3 M1 4 6 मखात (D2 T3 °घात्; M6 [inf lin] खे); Dn4 सुख; M7 मन्वान् (for मखम्) V1 न च स्वर्गो मखादृते

25 a) Some MSS औषध्य —b) K4 वीरदाज्य, Da4 विरुद्धाज्य; D2 6 वीरुदा(D6 °धा)ध्य, D8 वीतु धाज्य; T G3 वीरुत्राज्य-, M1 6 °घाज्य (for °दाज्य) K1 Da4 दधि —c) Ś1 K1 2 4 यहिर् (for हविर्) K1 भूमि (for भूमिर्) G1 दिशा G1 मूर्धा, G2 शाका (for श्रद्धा) —d) Da4 द्वादश

26 a) K2 यजूषि; Ds1 यजूंमि K1 समानानि (sic) M7 मत्यानि (for सामानि) K4 ऋच यज्ञापि सामानि —b) D4 om from यजमान up to मिति (in 26f) Ds1 यजमानाश्च V1 B6 6 8 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2–9 षोडश T G1–3 M1 4–7 ऋत्विजश्चापि षोडश —e) Dn1 D8 ऑग्निश्चैषा; D6 7 यज्ञस्याग्नं; T1 G1 अग्नि चेयो; G2 अग्निश्च यो (for अग्निर्ज्ञेयो) D8 गार्हपति°; G1 ग्रह° (for गृह°) —d) B9 स; T1 G1 lacuna, M7 सु (for स) —f) K2 T1 यज्ञे; B7 Ds2 D8 G2 यज्ञ; D4 2 G3 सोमो (for यज्ञो)

27 27abcd = (var.) 12. 255. 37 K6 om. (hapl.) 27a–29b —b) K2 V1 D6 मकृता (for शकृता) Ś1 K1 2 4 [अ]मितया; K7 D4 9 यकृता; B8 मेदसा; Da4 [आ]मिक्षता, T1 M6 [आ]मीक्षया; M6 [आ] मिषया (for °क्षया) Ds1 *या (for त्वचा) —c) K1 B8 9 Da2 वालै°; G2 हवै°; M7 पालै° (for वालै°) K2 Da4 शृगेन; T2 G1 2 M7 शृगैश्च (for शृङ्गेण) B8 पादैश्च (for पादेन) —d) B9 (marg.) Da3, a4 Dn4 D8 D3–4 9 M1 6–7 समरति; Dn1 सरमति; D2 lacuna, T2 समरति; G2 समरति; Cp (gloss संभावयति, उत्पादयति) संभवति (as in text) Ś1 K1 गो-; Da3 गौ; T2 गोर् (for गौर्) B6 6 (marg.) 7 9 Da3 D6 7 T G1–3 M1 4–7 सुख (for मखम्) —e) G2 प्रत्यक्त (for कश) Ś1 K1. 2 स्वर्ग; V1 B6 6 8 Da3 a4 Dn4 D4 मर्वे (for सर्वं) —f) Ś1 K1 2 7 D4 9 यद्यञ्चस्य; B5 (marg. as in text) Da4 यद्यस्य, G2 यद्यदन्यद् (for यद्यदस्य).

28 K6 om. 28 (cf. v. l. 27) —a) K7 D4 9 वहति; T G1–3 M7 वहाति (for वहन्ति) —b) K1 2 corrupt (for सहर्त्विग्भि°) —c) K1 7 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 2 6 सहत्य (for संहत्य) D4 7 मभूय (for सर्वाणि) —d) D2 G6 निर्वर्तयति; G2 निवृत्तयति (for निर्वर्त°)

29 K6 om. 29ab (cf. v. l. 27) —a) Ś1 K1 2 4 यथार्थानि (for यज्ञा°) V1 D6 7 G2 ह, B6 7 8 (marg. as in text) 9 Da4 T G1 2 M1. 6 7 [इ]ह (for हि) G2 इष्टानि (for सृ°) —b) K2 4 यथैव,

C. 12. 9626
B. 12. 269(6) 21
K. 12. 274. 24

न हिनस्ति नारभते नाभिद्रुह्यति किंचन ।
यज्ञो यष्टव्य इत्येव यो यजत्यफलेप्सया ॥ ३०
यज्ञाङ्गान्यपि चैतानि यथोक्तानि नसंशयः ।
विधिना विधियुक्तानि तारयन्ति परस्परम् ॥ ३१
आम्नायमार्षं पश्यामि यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
तं विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ॥ ३२
ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्मणार्पण एव च ।
अनु यज्ञं जगत्सर्वं यज्ञश्चानु जगत्सदा ॥ ३३
ओमिति ब्रह्मणो योनिर्नमः स्वाहा स्वधा वषट् ।
यस्यैतानि प्रयुज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि ॥ ३४
न तस्य त्रिषु लोकेषु परलोकभयं विदुः ।
इति वेदा वदन्तीह सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ३५
ऋचो यजूंषि सामानि स्तोभाश्च विधिचोदिताः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि बहिरेव स वै द्विजः ॥ ३६

K7 D4.5 7.9 यथैषा; V1 B0 Da3 Dn1.n4 D2.3 6.8 यथार्था, B6-9 Da4 T1 G1 3 यथा हि; D8 M5 7 यथार्पी (Da1 °र्पी); T2 G2 यथर्पे (T3 °र्पि); M1 6 यथार्पे (M6 °र्पे) (for यथा वै) Ś1 K1.2 4 हवि° (for श्रुतिः) — c) K6 V1 B5.7 9 Da3 a4 D5 7 T1 G1-3 M5 सर्वे (for पूर्वे). M4 पूतरा° (for पूर्व°). K7 B0 3 (marg) Dn1 D8 D2 3 6 8 पूर्व पूर्वतरा° सर्वे (D2 °र्वे). — d) K1 प्रवृत्तश्च K6 B6-9 Da3 a4 [अ]पि हि; T G1-3 M1 6 7 चापि (for चैव).

30 a) K6 हि नास्ति K7 Da1 D4.9 नालभते; V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds2 D2 3.5 6 8 M1 6 7 (also as in text) नार°; D7 T G1 3 M5 ह्याल° (for ह्यार°) G2 न हिंसेत्या*लभेते. ❀ Ca न हिनस्तीति । न तु हिंसा तत्र क्रोधफलम् । ❀ — b) T G1 3 M1.6 नापि (for नाभि) K1 -द्रुह्यंति, D5 7 द्रुह्येत (for -द्रुह्यति). Ś1 K1 2 4 Da1 कचन; D5 T1 G1 3 कश्चन (for किंचन). G3 नाभ्रविद्रुयेत किंचन (sic). — c) K6 V1 B3 7 9 D5 7 T G1.3 M1.5-7 यज्ञैर् (for यज्ञो) K6 V1 B9 Da3.a4 T G1 3 M4 7 Cp यष्टव्यम् (for °व्य). B3 Da3.a4 एवं (for एव). B8 (marg) यजेयष्टव्यमित्येव; G2 यज्ञैरिष्टांगमित्येव — d) K6 Dn1 T2 G2 योजयति (for यो यजति) K6 7 Da4 Da1 D4.9 अफलेच्छया (for °प्सया).

31 a) T2 G2 येतानि (sic) (for चैतानि). — b) K6 7 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 Dn1 n4 D2 3 6 यज्ञोक्तानि; D8 मयो° (for यथो°). K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 अनुप(B0 °स)वंश°; K7 D4 5 7 9 M1 5-7 अत्र सवंश°; V1 B8 (marg) अत्र सं(B3 अनुसं)पश°, B8 (orig) T G1-3 अपि सवंश° (for नसशय°). — c) M1 विनियुक्तानि (for विधि°). Ś1 K1.2 4 V1 कर्मणा विधियुक्तेन; G1 विधिना विधिना युक्तस्. — d) K4 वरयति; K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 धार° (for तार°)

32 a) G3 आम्नानम् (for °यम्) D5 7 नाम्नायमर्षं पश्यामि; M7 आम्नायमार्गं प° — c) K6 B6-9 Da4 D5 7 ते; Da1 T G1-3 M1 5-7 तद् (for तं). K6 B6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 D5.7 T G1-3 M1. 5-7 न मुह्यंति (for ऽनुपश्यन्ति). — d) ❀ Ca. ब्राह्मणस्य विधिविधायकवेदभागस्य अनुदर्शनादुपदेशात् । ब्राह्मणजातीयस्य गुरोरिति वा ॥ ❀

33 a) G1 ब्राह्मण° (for °ण). Ś1 K1.2.4 धर्मो (for यज्ञो) D5.7 ब्राह्मणप्रभवा यज्ञा — b) B7 9 Da3 a4 D5 7 ब्राह्मणार्पणमेव च (B7 ह); T2 °णा ब्रह्म एव च; Cp °णार्पण एव च (as in text) — c) D8 अत्र- (for अनु) Da3 ज्ञानं (for यज्ञं). T1 स्वर्गं (for सर्वं). ❀ Ca अनु यज्ञं, यज्ञनिमित्तम् ॥ Cp यज्ञ लक्ष्यीकृत्य ॥ Cs यज्ञाधीनम् । ❀ — d) K7 D4 9 यज्ञस्य; D5 7 यज्ञांश्च (for यज्ञश्च). B3 (marg as in text) [अ]नुजगत्तया (for °नु जगत्सदा). K2 यज्ञश्च जगदत्सदा (sic). ❀ Ca अनु जगत्, जगन्निमित्त ॥ ❀

34 a) K1 B9 G3 ब्राह्मणो (for ब्र°). G2 ओमिति ब्राह्मणा नित्य ❀ Cs योनि आविर्भावस्थानम् । ❀ — b) K4 त्रुम ; Da1 मन° (for नम°). Ś1 K1 वौषट् (for वषट्). — c) K6 7 D4 9 प्रसज्यते; D5 7 प्रयुंजीत; D6 प्रयुंज्यंते; M1 6 प्रयुजंते (for प्रयुज्यन्ते). — d) D5 7 यथैतानि (for यथाशक्ति). D7 कृतानपि (for °न्यपि).

35 b) K7 D4.9 T2 G1-3 परलोके (for °लोक) M1 6 7 ब्राह्मण्य विप्रणश्यति — c) K6 वदंति; K7 वदति Da4 ह (for [इ]ह) — d) K1 2 T G1 3 M1 5-7 वृद्धाश्च; Da1 सिद्धश्च, G2 दृष्टाश्च (for सिद्धाश्च).

36 a) K6 G1 स्तोमाश्च; Da1 स्तोताश्च, G3 यज्ञाश्च (for स्तोभाश्च) K7 D8 9 विधि(K7 °दि)नोदिता (for °चोदिताः) ❀ Ca स्तोभा गीत्याधारभूतान्यक्षराणि ॥ Cn सामपूरकाक्षराणि, हाऽऽयि, हाऽऽवु, इत्यादीनि । ❀ — c) T G1 3 M1.5-7 यामानि; G2 इम्यानि (for

अग्न्याधेये यद्भवति यच्च सोमे सुते द्विज ।
यच्चेतरैर्महायज्ञैर्वेद तद्भगवान्स्ततः ॥ ३७
तस्माद्ब्रह्मन्यजेतैव याजयेच्चाविचारयन् ।
यजतः स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं महत् ॥ ३८
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञानां परश्चेति विनिश्चयः ।
वेदवादविदश्चैव प्रमाणमुभयं तदा ॥ ३९

C 12. 9638
B. 12.269(a).40
K 12.274.43

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

सर्वाणि) —d) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 9 8 भवतीह (Da4 °ति ह) (for यदिहैव) K6 7 द्विज D5 7 भवति म ह वै द्विज

37 a) K6 अन्न्याधये (sic), Da4 Dn1 अग्नाधे- (Da4 °घ)ये; G3 अज्ञाधेये (for अग्न्या°). D3 भवति —b) Ś1 K1 3 4 यद्; K7 Bo 8 तच् (for यच्) Ś1 K1 2 सोम (for सोमे) D5 7 सुत, M1.6 सुधे (for सुते) K1 V1 Dn4 D6 द्विज, Dn1 Ds1 D2 8 द्विज (for द्विज) T1 G1-3 यत्र (G3 य च) सोमे स्थित जगत —c) Ś1 K1 3 4 यद् (for यच्) K4 D4 चेतरे, Da4 G3 चैतरैर्, G3 च वेदैर् (for चेतरैर्) ❀ C3 महायज्ञैः, अश्वमेधादिभिः पञ्चमहायज्ञैः । ❀ —d) K7 वेदस्, T G1-3 वेदैस् (for वेद) K5 Bo 8 (marg) 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 पुन, K7 D4 8 तत, B3 7 प्रभु, D8 पुत; T1 तदा, T3 G1-3 M4 तथा, M1 6 7 अपि (for स्वत°) D6.7 वेदवांश्च ततस्तत

38 a) B9 D5 7 T3 Ca ब्रह्म (for ब्रह्मन्). K6.7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D8 D1-8 M1 4-7 यजेथ, T3 मजेत (for य°). G3 [ए]व (for [ए]व) K1.4 तस्माद्ब्रह्मण्यजे(K4 °ने)तैव —b) T3 योजयेच् (for याज°) K6 Bo 6 8 (marg) 9 Da3 a4 त्रिधारयन्; V1 [अ]पि धारयन्; B1 [अ]विधा°; Dn4 D7 विचा° (for [अ]वि°) D2 याजये वापि धारयन् ❀ Ca (reading ब्रह्म) ब्रह्मैव यजेत, ब्रह्मार्पणविधया यजेत । यजमानवदृत्विजोऽपि ब्रह्मार्पणन्यायेन याजनं कुर्युः । ❀ —c) K6 Bo 6 7.9 Da3 a4 यजते; B8 D8 यजेत (for यजत°). K6 B8 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 प्रेत्य, V1 Bo Dn4 D8-8 7 9 T G1-8 M1.4-7 यज्ञ- (for स्वर्ग°). —d) B3 (marg as in text) यथा (for प्रेत्य)

39 a) = (var.) 6 26 31a G1 यज्ञानां (for [अ]य°) —b) D7 परंश्च; G1 परस्य (for परश्च) K3 परश्चेत्यविनिश्चय°, G3 पर लोकाश्च निश्चयः. —c) T G1-3 M6 7 वेदा वेद (for वेदवाद्) Ds1 ·विधिदः (for विदश्च) D8 M1 6 चैवं (for चैव). —d) T1 G1-3 M4 उभये (for °य) K6 7 B3 9 Da3 a4 D1 T3 G3 M1 4-7 तथा (for तदा) ❀ Ca उभय, कर्मकरणं कर्मत्यागश्च । ❀

Colophon G6 missing K3 5 B1-5 Da1 a3 Dn3 n3 D1 G4 5 M3-4 absent —*Sub-parvan* Ś1 K1 3 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3-8 T G1-3 M1 4-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 3 V1 Bo 8 D8 D6 8 गोकापिली(Ś1 K1 3 °ले)य; K6 B6.7.9 Da3 a4 D3 8 गोकपिलीय; K7 D4 8 9 गो(K7 om गो)कापिलीयप्रशंसा, D7 गोकापिलीयसंवादे यागप्रशंसा; G3 कपिलगायत्रीसंवादायोश्रैष्ठ्य (sic), M4 गोकपिलीये यज्ञप्रशंसा, M6 कपिलगोसंवादे श्रैष्ठ्यकथनं; M7 कपिलगो- संवादे यागश्रैष्ठ्यकथन —*Adhy no* (figures, words or both) K6 B7 M1 6 7 93; Dn1 Ds1 D7 T1 G1.3 M5 95, Dn4 Da3 94, D8 89, T3 108; G3 90. —*Śloka no* : Da4 D8 40, Dn4 41, Ds1 28

२६१

C 12 9738
B 12 [illegible]
K 12 278.1

कपिल उवाच ।

एतावदनुपश्यन्तो यतयो यान्ति मार्गगाः ।
नैषा सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रमः ॥ १
निर्द्वंद्वा निर्नमस्कारा निराशीर्बन्धना बुधाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यश्चरन्ति शुचयोऽमलाः ॥ २
अपवर्गेऽथ संत्यागे बुद्धौ च कृतनिश्चयाः ।
ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतालयाः ॥ ३
विशोका नष्टरजसस्तेषां लोकाः सनातनाः ।
तेषां गतिं परां प्राप्य गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनम् ॥ ४

स्यूमरश्मिरुवाच ।

यद्येषा परमा निष्ठा यद्येषा परमा गतिः ।
गृहस्थानव्यपाश्रित्य नाश्रमोऽन्यः प्रवर्तते ॥ ५
यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
एवं गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्त इतरेऽऽश्रमाः ॥ ६
गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्किंचिदेजते ॥ ७

261

☞ This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 a) Ds1 D2 8 T1 G1 Cn -पश्यंति; Cp s -पश्यन्तो (as in text). — b) Ds1 यति (for यान्ति) T1 मार्गका; G1 मार्गिता (for मार्गगा) ❀ Cn मार्गगा, मार्गे सविशेषावस्थायां स्थिता. ॥ Cp मार्गगा सत्पथगा मिन ॥ ❀ — c) K4 D4.9 तेषां; G2 नेह; M6 नैतां (for नैषां). Ś1 K1.3.4.7 D6 8 7 9 भूतेषु (for लोकेषु). — d) ❀ Cn व्यतिक्रम, मिथ्यासंकल्प ॥ Cp विगानम् । ❀

2 With 2, cf. 12 234. 9; 237. 24. — a) B8 निर्द्वंद्वो K4 निनमस्कारा; D6 7 निर्मन (for निर्नम). ❀ Cn निर्नमस्कारा न कंचिन्नमस्कुर्वन्ति ॥ Cs फलेच्छया देवतानमस्कारादिरहिता । Cv स्वात्मानं प्रति परैः क्रियमाण नमस्काराशारहिता । ❀ — b) K1 निराशी; K3.7 G1 शी (for शीर्). K1 धर्मना; K7 बचमा; Dn3 बधुना (for बन्धना). G2 युधा; M7 शुभा. (for बुधाः). — d) Dn4 [ऽ]मता (for लाः)

3 K3 4 om 3a–4b. — a) Ś1 K1 अपवर्गेण; B8 वर्गेत; Da4 D8 4 9 M1.5–7 वर्गे च; Dn1 G2 वर्गेषु; D6 वर्गोथ (for वर्गेऽथ). K6 V1 B6 7.8 (marg as in text) 9 Da3 a4 D5 7 Cp सन्यासे; Dn1 [अ]सत्यागे; G2 सत्यागो (for गे). ❀ Cs सत्यागे, अपवर्गविरोधिनां कर्मफलानां त्यागे । ❀ — b) Ś1 K1.6 B6 (marg).7 Da4 निश्रमाः (for निश्चया) — c) Da4 ब्रह्मणा. D5 7 ये (for च). — d) D3 कृतालय. ❀ Cp: ब्रह्मण्येव कृतालया, न तु गार्हस्थ्यचिन्तापरा । ❀

4 K3 4 om 4ab (cf. v. l. 3) — a) Da3 a4 विशोक (for का) Da4 रजपास — b) T3 तेषां लोक सनातन — c) T3 पर (for परां). Da4 om. प्राप्य. — d) V1 गार्हस्थं; B6 स्थे; Da4 D5 8 स्थ (for स्थ्ये)

5 G1 om. the ref. K6 D8 स्युमरश्मिर; K7 D4 8 स्यूत, D6 स्यूत; D7 स्यूण; T1 G2 3 यतिर् (for स्यूमरश्मिर). — a) T G1–3 एषां (for एषा) B1 om परमा. K7 Dn1 n4 D3–5 7–9 काष्ठा (for निष्ठा). — b) D4 T G1 3 एषां (for एषा). — D6 7 om 5cd. — c) Ś1 K3 एव चाश्रित्य; T3 अनपाश्रित्य; G1 3 अनुपा; G2 न ह्युपा; M1.5–7 च व्यपा (for अव्यपा). — Ś1 K3 4 M1.6 7 om (hapl.) 5d–6a — d) K3 नाश्रमे.

6 With 6, cf. Manu 3 77, Vāsiṣṭha Dharmaśāstra 8 16 Ś1 K3 4 M1 6.7 om 6a (cf. v. l. 5) — b) V1 जीवते सर्वजंतव — With 6cd, cf. Manu 3 77cd, 6 90cd — c) D3 एवं; G3 तथा (for एवं). K6 V1 B6.6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1.n4 D3 5.8–9 T G1–3 M1 6 7 गार्हस्थ्यम् (B6 Da4 D3 T2 स्थम्) (for गृहस्थम्). — d) K4 वर्तत; K7 Ds1 D4 9 वर्तते (for वर्तन्त). Ś1 K1 3 4 6 B6 Dn1 D8 T G1–3 M1.5–7 इतराश्रमा.

7 K1 om. 7ab — a) G1 गृहस्था (for स्थ). — b) V1 D6 7 तपते (for तप्यते). — c) K1 गृहस्थम्, K7 Ds1 गार्हस्थम्; Da4 corrupt, D6.7 ग्रहस्थस (for गार्हस्थ्यम्) D6 7 तस्य; T1 G1 3 उक्तं (for अस्य). T G2 3 M1 5–7 सर्वस्य (for धर्मस्य). — d) Ś1 K1.3 7 D4.9 Cn. p s किंचन (for किंचिद्). K7

प्रजनाद्ध्यभिनिर्वृत्ताः सर्वे प्राणभृतो मुने ।
प्रजनं चाप्युतान्यत्र न कथंचन विद्यते ॥ ८
यास्ताः स्युर्बहिरोषध्यो बह्वरण्यास्तथा द्विज ।
ओषधिभ्यो बहिर्यस्मात्प्राणी कश्चिन्न विद्यते ।
कस्यैषा वाग्भवेत्सत्या मोक्षो नास्ति गृहादिति ॥ ९
अश्रद्दधानैरप्राज्ञैः सूक्ष्मदर्शनवर्जितैः ।
निराशैरलसैः श्रान्तैस्तप्यमानैः स्वकर्मभिः ।
श्रमस्योपरमो दृष्टः प्रव्रज्या नाम पण्डितैः ॥ १०
त्रैलोक्यस्यैव हेतुर्हि मर्यादा शाश्वती ध्रुवा ।
ब्राह्मणो नाम भगवाञ्जन्मप्रभृति पूज्यते ॥ ११

C 12. 9647
B 12. 270(69) 12
K 12. 275 12

D1. 9 पुगति, V1 B8 C8 (gloss चलति, व्यवहरति) पुजति, B8 (marg) पुषति; D5 7 पुक्षति, T G1-3 M5 पुव हि; M1. 6 7 इंहति, Cn Cap Cs पुजते (as in text) ❀ Cn पुजते, यत्किंचित्सुखार्थी चेष्टते । ❀

8 a) K4 पूजनादि-, K6 V1 B6-9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 6 7 8 T G2 3 प्रजनादि-; Da1 प्रजानादि (for प्रजनाद्धि) K4 B0 अति; M7 अधि (for अभि) G2 -निर्वृत्त (for °त्ता) K7 D1-6 9 M5 प्रजनादभिनिर्वृत्ताः; G1 प्रजानामभि° — b) K7 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da1 D5 9 सर्व-, Ds1 सर्व (for सर्वे) Ś1 K1 2 4 B0 Dn1 n4 Ds D2 3 6-8 जना; G2 मुने (for मुने) — c) K6 यजनश्च, B0 T2 G1 8 प्रजनश्च (for °न) D7 वाप्युत, T1 M1 7 चाप्यतो, G1 3 चान्यतो, G2 चापि वो, M5 6 चाप्युतो (for चाप्युत) — d) D5 7 तत् (for न) T1 क्वचन न, G2 कथं चापि (for कथंचन)

9 K7 om 9 — a) K1 यास्त; V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds D2 3 6 7 8 यास्तु, D7 T G1-3 M5 यथा (for यास्ता) K4 6 Da3 a1 Dn1 D2 6 8 G1 3 M7 Cn बर्हिर्, Ds1 बहुर् (for बहिर्) D8 औषध्यो ❀ Cn (reading बर्हिरोषध्य) बर्हीपि तृणानि, ओषध्यो धान्यानि, बहिरन्या ओषध्योऽद्रिजा सोमपूतिकाद्या । तासां मूलं वृष्ट्यादिर्गार्हस्थ्यमेव । तथा ह्याह—अग्नौ प्रास्ताहुति (Manu 3 76) ॥ Cp बर्हिरोषध्य°, यज्ञाद्बहिर्भूता अय ज्ञीया ॥ Cs ओषधिशब्देनात्र अन्न विवक्ष्यते । ❀ — b) K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds D2-4 6 9 बहिर°न्यास्, T G1 2 M1 6-7 बहिरन्यस् (for बह्वरण्यास्) B0 Da3 G1. 2 M5 7 द्विज, B8 (marg) Dn1 Ds2 D2 3 7 [अ]द्रिजा, Dn4 Ds1 D6 8 द्विजा, T1 G8 [अ]द्रिज° (for द्विज) D5 हिरण्यायास्तथा द्विज (sic) — c) T2 M7 ओषधीभ्यो T1 G1-3 ओषधीभ्योऽप्यबर्हिष्मान् (G1 °हिष्मान्, G2 °र्हिष्यन्) ❀ Cn ओषधिभ्य° प्राणादिति समानाधिकरणे पञ्चमी । ❀ — d) K6 D8 प्राणान्, Dn1 D8 D2 3 Cn प्राणात्, D2 6 प्राणा (for प्राणी) D5 T1 G1 3 M5 कश्चन (for कश्चिन्न) K6 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds D2 3 6-8 दृश्यते (for विद्यते) — e) G1 2 तस्य (for कस्य) Da3 वाग्मवेत्; Ds1 वास्तवेत् (for वाग्भ°) K7 सत्यो, G1 सत्यान् (for सत्या) D6 कस्यैषा चाप्युतान्यत्र — f) B6 8 (marg as in text) 9 Da1 [s]स्ति नगृहादिति, Da3 ते नगृहादिति

10 a) K7 D1 अश्रद्दधानैर्, T1 G8 नश्रद्दधानैर् K1. 4 7 T G1 3 अप्रज्ञै°, G2 अप्रयमै° (hypermetric) (for अप्राज्ञै°) — b) K1 सूक्ष्मादर्शन, D1 9 शूक्ष्म° (for सूक्ष्म°) Ds2 -दर्शितै (for वर्जितै°) ❀ Cs यज्ञीया हिंसा न हिंसेति ज्ञानं सूक्ष्मदर्शनम्, तद्वर्जितै° । ❀ — c) K6 Da3 a1 Dn1 n4 D2 7 8 Cn (gloss अप्रतिष्ठै) निरासैर् (for °शैर्) D2 असलै° (for अलसै°) Ś1 K1 2 4 चैव (for श्रान्तैस्) K7 D1 9 T1 G3 अलसैर्निरसैरल्पै (D9 °न्यै-, T1 G3 °ज्ञै)स्, D5 अलसैर्निर्धनै रज्ञैस्, T2 M1 6 7 अलसैर्निराशैरप्राज्ञैस् (T2 °रल्पज्ञैस्; M7 °रप्रज्ञैस्), G1 अलसैर्निरसैर्यज्ञैस् — d) G2 तप्यमाने (for °मानै) — e) K1 शरस्य, K2 4 V1 B0 6 8 Dn1 n4 Ds D2 3 6-8 G2 M1 6 7 (sup lin as in text) शमस्य, B7 समस्य, D1 9 शम स (for श्रमस्य) G1 [उ]परतो, G2 °रमैर् (for °रमो) G1 सृष्ट (for दृष्ट°) ❀ Ca श्रमस्य, जन्ममरणप्रबन्धजन्यस्य ॥ Cp परगृहे भोजनसिद्धेरुपार्जनादिश्रमो नास्तीति । ❀ — f) K2 प्रव्रज्या; G1 2 प्रवृत्त्या (for प्रव्रज्या) K4 पूर्वंज्यान्यास पंडितै° (sic), K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 Ds D2 3 6-8 Cap प्रव्रज्या(K6 °वर्ज्या)यामपंडितै°, D5 G3 °यां (G3 °ना) च पंडितै । ❀ Ca श्रद्दधाना वेदवचसि कृताश्वासा° पुनर्गृहस्थस्यापि मोक्ष सुखविषयेच्छन्तीत्यर्थः । नामपण्डितैरिति सोपहासम् । ❀

11 The portion from 11a up to 57f is lost in Ś1 on missing fol — a) K1 4 V1 M1. 6-7 [ए]प; K2 Da1 [ह्]व; K7 D1. 9 [ए]वम् (for [ए]व) K2 हेतुर्वि; K7 D1 9 एव हि, D8 हेतुमिद् (for हेतुर्हि) — b) K4 ध्रुव; K7 Da1 ध्रुवा°, G1 ध्रुव (for ध्रुवा) — c) K1 2 4 ब्रह्मणो (K4 °णा); D4 ब्राह्मणौ (for °णो) Dn1 D8 T2 M1 6-7 भगवन्; G1 बलवान् (for भग°)

12 Ś1 missing (cf v l. 11) — a) G2 स्त्री (for प्राग्) K2 Dn1 D5 T G1-3 M1 6-7 गर्भाधान (for °धानान्) T G1 8 -संत्राद्; M1 6 मन्त्रैर् (for मन्त्रा) — b) D5 वर्तते च (for प्रवर्तन्ते) T1 G1 8 द्विजातय

C 12. 9648
B 12. 270(69) 13
K 12. 275 13

प्रागगर्भाधानान्मन्त्रा हि प्रवर्तन्ते द्विजातिषु ।
अविश्रम्भेषु वर्तन्ते विश्रम्भेष्वप्यसंशयम् ॥ १२
दाहः पुनः संश्रयणे संस्थिते पात्रभोजनम् ।
दानं गवां पशूनां वा पिण्डानां चाप्सु मज्जनम् ॥ १३
अर्चिष्मन्तो बर्हिषदः क्रव्यादाः पितरः स्मृताः ।
मृतस्याप्यनुमन्यन्ते मन्त्रा मन्त्राश्च कारणम् ॥ १४
एवं क्रोशत्सु वेदेषु कुतो मोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।
ऋणवन्तो यदा मर्त्याः पितृदेवद्विजातिषु ॥ १५
श्रिया विहीनैरलसैः पण्डितैरपलापितम् ।
वेदवादापरिज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥ १६

(for °तिषु). — G2 om (hapl) 12^{c}–15^{d} — a) K1 B1 Dn1 अविस्रम्भेषु, K2 B6 9 °स्रब्धेषु, K6 M1 6 7 °स्रस्तेषु; K7 D4 9 °श्रस्तेषु; D8 D8 6 T G1 8 M5 Ca p (gloss [both] जीवत्सु) °श्वस्तेषु; D6 °श्रद्धेषु (for °श्रम्भेषु) B9 D1 om from वर्त up to विश्रम्भे (in 12^{d}) Dn4 वर्तत ❀ Ca s (reading अविश्वस्तेषु) [Ca अविश्वस्तेषु, जीवत्सु । Cs कर्मविश्वासहीनेषु सन्यासिष्वपि, वर्तन्ते प्रवर्तन्ते मन्त्रा] ॥ Cn अविश्रम्भेषु, मानान्तरागम्येषु स्वर्गादिषु । ❀ — d) K1 2 B6 विस्रब्धेषु, K4 विश्रब्धेषु, K6 विस्रस्ते च; K7 D9 विश्रस्तेषु, V1 B0. 7 Dn1 विस्रम्भेषु, Dn4 D8. 6 T2 G1. 8 M5 Ca p (gloss [both] मृतेषु) विश्वस्तेषु; Ds1 विश्रवेषु, D5 विश्रम्येषु, M1 6 7 विस्रस्तेषु (for विश्रम्भेषु) D8 D8 8 [अ]सशय; T G8 संश्रिता; G1 संश्रता (for [अ]संशयम्) ❀ Cn विश्रम्भेषु ऐहिकेषु वृष्ट्यादिषु साध्येषु । ❀

13 Ś1 missing (cf. v l 11). G2 om 13 (cf. v l. 12). — a) K1 दाहा, Dn1 Ds2 D8 (before corr) 6 दाहे; T G1 8 दानं; Cn p (gloss अन्त्येष्टिरूप) s दाह (as in text) K1 4 सश्रयेण; K7 °यण, D8 T G1 8 Cs (gloss अस्थिसचयन) सग्रहणं; D4 9 सश्रवण; D6 7 °वणे, M1 6–7 संचयनं, Cn p सश्रयणे (as in text) ❀ Ca दाहो मन्त्रवान् अन्त्येष्टिविषया प्रथम सस्कार । तत सश्रयणे सपिण्डने पितृभाव सस्कारसाध्य । ❀ — b) K1. 2 4 7 D4 9 T2 सश्रिता, K6 V1 B0 6–9 Da8 a1 D6 7 सश्रित; Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 Cn संश्रिते; T1 G8 सश्रिता, G1 संश्रता (for सस्थिते) K1 पत्रि-, K4 पत्र-; M1 6 वात्र, M5 चात्र (for पात्र) Dn1 n4 D2 8 6 8 M6 Cn भोजने, T2 भोजना (for -भोजनम्) ❀ Cn देहे पुन संश्रिते सति पात्र जलं, भोजनं च, ते उभे तर्पणनित्यश्राद्धादिरूपेण देये ॥ Ca. p प्रतिवर्षं मृताहनि पात्रभूतानां (Ca °भूतस्य) ब्राह्मणानां (Ca °णस्य) भोजनम् । ❀ — K7 om 13^{cd} — c) Dn1 n4 Ds2 D2 6 8 दाने (for दानं) B6 s (marg as in text) 9 Da4 D4 9 M1 6–7 च; T G1 8 हि (for वा) K1 2 4 दान शु(K2 °न श्व, K4 °हं शु)नां गवां चैव, D6 7 Ca दान गवां शुनां चैव ❀ Ca गवामित्युत्तमसंप्रदानलक्षक, शुनामिति नीचवर्णस्योपलक्षणम् ॥ Cn गवा वैतरण्यादीनां, पशूनां वा गोवृषादीनामुत्सर्ग ॥ Cp दानं गवां, गोभ्य पिण्डादीनां दानमित्यर्थ । पशूनां छागादिभ्य । अप्सु वा मज्जनम् । तदुक्तम्—पिण्डास्तु गोजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा । ❀ — d) K2 Dn1 n4 अप्सु; K6 Ds1 D2 4 वाप्सु, D6 7 च सु- (for चाप्सु) K1 निमज्जन (hypermetric), Dn1. n4 Ds2 D8. 6 मज्जने; G1 भोजन (for मज्जनम्)

14 Ś1 missing (cf v l 11) G2 om 14 (cf v l 12) — a) K1 आर्चिश्म(*sup lin* as in text)-तो, Da4 °ष्मांतो, Ds1 °ष्मतो, G1 °ष्मदो (for °ष्मन्तो). — b) K1 2 4 D7 9 क्रव्याद; K6 काव्यदा; D2 कव्यादा (for क्र°) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5–8 तथा (for स्मृता) — c) T1 G1 भूतस्य (for मृतस्य) K1. 2 4 उपपद्यते; K6 7 D4 5. 7 9 अनुवर्तते (for °मन्यन्ते) — d) K1 2 4 V1 विधि (for मन्त्रा) Dn1 D8 M5 -मन्त्रश्च; T2 मन्त्रस्य (for मन्त्राश्च) ❀ Cs (reading मन्त्रामन्त्रश्च) मन्त्रैरामन्त्र आमन्त्रण मांसभक्षणार्थं पितॄणाम् ॥ Cv (reading मन्त्रामन्त्राश्च) मन्त्रा मन्त्रसहितकर्माणि, अमन्त्रा मन्त्र विना तूष्णीं क्रियमाणकर्माणि, उपवीतस्य सव्यापसव्यकरणादीनि । ❀ ❀ Ca कारण, धर्माचरणयो । ❀

15 Ś1 missing (cf v l 11) G2 om. 15 (cf v l 12) — a) D7 क्रोशत्सु, G1 क्रोशात् (for क्रोशत्सु) G1 om सु D4 9 G2 M6 देवेषु, D5. 7 सर्वेषु (for वेदेषु) — b) Ds1 तु (for ऽस्ति). — c) B0 ऋणमंतो (for °वन्तो) T2 यथा (for यदा) K1. 2 4 विप्रा; Da4 D6 मर्त्ये (for मर्त्या)

16 With 16, cf 12 10 20 Ś1 missing (cf v l. 11) — a) G1–8 क्रिया (for श्रिया) K1 2. 4 चपलै (for अलसैः) ❀ Cp श्रिया विहीनैरलसैरिति विशेषणाभ्यां कर्मासामर्थ्यं सूचितम् । ❀ — b) M5 पिण्डितैर् (for पण्डितैर्) K4 D4 9 अपलायितं (D4 9 °तै), K6. 7 V1 B0 6–9 Da8 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5–8 सम्प्रवर्तित (K7 °र्तनं); M7 अल्पलापितान् (for अपलापितम्) T1 G1 8 पितरो ह्यपलापि(G1 °वि)ता, T2 पिंडदानपलापितान्; G2 पितरो न पलायिता ❀ Cp पण्डितैरिति विशेषणाद्यौक्तिकत्व सूचितम् ॥ Cv (reading पण्डि

न वै पापैर्ह्रियते कृष्यते वा
यो ब्राह्मणो यजते वेदशास्त्रैः ।
ऊर्ध्वं यज्ञः पशुभिः सार्धमेति
संतर्पितस्तर्पयते च कामैः ॥ १७
न वेदानां परिभवान्न शाठ्येन न मायया ।
महत्प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्म ब्रह्मणि विन्दति ॥ १८

कपिल उवाच ।
दर्शं च पौर्णमासं च अग्निहोत्रं च धीमताम् ।
चातुर्मास्यानि चैवासंस्तेषु यज्ञः सनातनः ॥ १९
अनारम्भाः सुधृतयः शुचयो ब्रह्मसंश्रिताः ।
ब्रह्मणैव स्म ते देवांस्तर्पयन्त्यमृतैषिणः ॥ २०
सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः । C 12 9657 B 12 27(60).22 K 12 275 22

तैश्चपलायितम्) चपलायित चञ्चलीकृतम् । ❀ —c) K1 वेदवादापविज्ञात; K2 °परिज्ञात; V1 Cp (gloss अप्रामाणिकस्व सूचितम्) °वादपरिज्ञानं; D3 9 M1 6–7 वेदा देवापविज्ञानं (D3 9 °नं), T1 G1–8 वेदा (G1 °द) वेदापवि(G2 6 °रि)ज्ञानं; T2 वेदा देवाश्च विज्ञान —d) D3 lacuna, D5 7 G3 सत्यमाप(D1 °प)म् (for सत्या°)

17 Ś1 missing (cf v. 1 11) —a) G2 पात्रे (for पापैर्) K6 कृष्यते; D8 T2 M1 6 हीयते, D5 7 Cp (gloss वशीक्रियते) क्रियते; T1 G1–8 श्रूयते (for ह्रियते) K1 2 4 लिप्यते; K6 ह्रियते, K7 D4 9 वूयते, V1 रिप्यते, T G2 3 C8 गृह्यते, G1 ग्रहते, Cp (gloss धर्ममार्गादाकृष्यते) कृष्यते (as in text) —b) K6 यद्; Ds1 lacuna (for यो) B8 वा यजते; M1. 6 7 नी(M1 नि)यते (for यजते) K2 देव (for वेद) ❀ Ca वेदशास्त्रैः, वेदैरेव शास्त्रैः। अथ वा वेदैः ऋगादिभिः, शास्त्रैः स्मृतिप्रधानेतिहासमीमांसान्यायादिभिः ॥ Cs वेदशास्त्रैः, वेदचोदनाभिः । ❀ —c) K1 तूर्ध्वं; D6 ऊर्ध्वं (for ऊर्ध्वं) K1 Da3 a4 D5 7 M7 यज्ञात्; K4 यज्ञाः; Dn1. n4 D2 5. 6 8 यज्ञैः; T G1–3 M5 यजन्, M1 6 यज्ञ (for यज्ञः) D6 lacuna, D7 सार्धमेभि (for °मेति) —d) K7 D4 9 स त पुनस्; V1 न तं पुनस् (for संतर्पितस्) K7 D4. 5 7 9 तर्पयतीह (for °ते च) B6 च कामं; M1 6 7 न काम (M7 °मान्) (for च कामैः) K1 2 4 न त पुरस्त(K4 °स्ता)र्कयते च कामः, T G1–3 M5 तत्र पुनस्तर्कि(T2 M5 °स्तर्क)यते न काम

18 Ś1 missing (cf. v 1 11) —a) V1 B6 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Cp देवानां (for वेदानां) K2 M7 परिभावान् (for °भवान्) ❀ Cn. परिभवात्, अनादरात् ॥ Cp वञ्चनात् ॥ Cs निन्दनात् । ❀ —b) K1 B6 सा(K1 शा)ठ्येन, Ds1 D4 9 शाठ्येन (for शाठ्येन) G2 माययन् (for मायया) K2 न शाठेन म* यया, D6 7 शाठ्येन न च मायया —d) B6 Da3 Dn1 n4 D6 ब्रह्मणि (Dn4 °णे) ब्रह्म (by transp), D8 D2 3 8 M5 Cv ब्राह्मणो ब्रह्म M1 6 ब्रह्मन् (for ब्रह्म) K2 ब्रह्मण; K4 °नि (for °णि), K4 वर्धते (for विन्दति). ❀ Cp 8 ब्रह्मणि वेदे साक्षात्प्रतिपादितम् (C8 प्रकाशितम्) ब्रह्म, परमात्मानम् (C8 कैवल्यम्) । ❀

19 Ś1 missing (cf. v 1 11) T1 G2 om. the ref —a) K1 2 दार्शं, K4. 7 Da4 D2 4 5 7 9 T G1–3 M5 दर्शंश् (for दर्शं) B6 D5 7 T G1–3 M5 पौ(T2 G2 M5 पू)र्णमासश्, Ds1 पूर्णमास; M1 6 7 पौर्णमास्य (for °मास). —b) K2 त्वग्निहोत्र, D2 अग्निहोत्रे; M5 [अ]प्यग्निहोत्रं (for अग्नि°) B6 Da3 Dn1 n4 D2 5. 6 8 धीमत°; T G1–3 °ता (for °ताम्). —c) K2 चातुर्मासानि G2 चैवाह (for °सन्) —d) K1 2 4 येषु; K7 D4. 9 M7 (sup lin) एष (for तेषु). K4 यज्ञ; K6 B6 6–9 Dn1 D2 3 5–8 धर्मः, Da3 ब्रह्म; Da4 Dn4 धर्मं; T1 G1 यज्ञे (for यज्ञः).

20 Ś1 missing (cf v 1 11). —a) K4 अनारभे; Da4 आ*रंभा K2 सुध्यतय; K4 सुवृत्तय (for सुधृतय). ❀ Cp सुधृतय, शोभना धृतिः बहिर्विक्षेपराहित्य येषाम् । ❀ —b) K6 V1 B3 7 9 Da3 a4 संस्थिताः; B6 8 (marg) Dn1 n4 D5 D2 3 5–8 M1 6 -संज्ञिताः; G1 संश्रता (for संश्रिताः) B8 शुचयो ब्रह्मणि स्थिता —c) K7 ब्राह्मणा K1 2 स (for स्म) Ds2 तान् (for ते) Dn1 Ds1 D4 देवास् (for देवांस्) T G1–3 M5 ब्रा(T1 G3 ब्र)ह्मणा एव तान्देवांस् —d) D6 7 तर्पयति K1 2 4 Cp (Cpp as in text) अमृतैरपि; K7 D4. 9 T G1–3 M5 Ca °रिव, D8 मनीषिण (for [अ]मृतै°) ❀ Cp अमृतैषिणः, अविनश्वरफलार्थिनः । ❀

21 = (var) 12 231 23, 254 32 B 13 113 7 Quoted in Śaṃkara's Br Sū Bhāṣya under iv 2 14 Ś1 missing (cf v.1 11) D6 om. (hapl) 21 —b) T2 G2 M5 सर्वे, M1 6 7 सम्यग् (for सर्वे). T G1–3 M5 ज्ञानेन (for -भूतानि) D4 पश्यति (for °त) —c) K1 2 4 हि (for [अ]पि) ❀ Ca इवार्थे अपिशब्दः । ❀ —d) K1 2 चापदस्य; T1 G1–3 M5 ह्यपदस्य (for अ°). ❀ Cp. अपदस्य त्यक्तमिथ्यावलम्बस्य, पदैषिण परमपुरुषार्थस्य [एषिणः] ॥ Cv अपदस्य लौकिक-

C. 12 9637
B 12. 270(69). 22
K 12 275 22

देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ २१

चतुर्द्वारं पुरुषं चतुर्मुखं
चतुर्धा चैनमुपयाति निन्दा ।
बाहुभ्यां वाच उदरादुपस्था-
त्तेषां द्वारं द्वारपालो बुभूषेत् ॥ २२

नाक्षैर्दीव्येन्नाददीतान्यवित्तं
न वायोनीयस्य शृतं प्रगृह्णेत् ।
क्रुद्धो न चैव प्रहरेत धीमां-
स्तथास्य तत्पाणिपादं सुगुप्तम् ॥ २३

नाक्रोशमर्छेन्न मृषा वदेच्च
न पैशुनं जनवादं च कुर्यात् ।
सत्यव्रतो मितभाषोऽप्रमत्त-
स्तथास्य वाग्द्वारमथो सुगुप्तम् ॥ २४

नानाशनः स्यान्न महाशनः स्या-

स्थानाशारहितस्य, पदैषिणः मुक्तिपदैषिण । ꕥ

22 Ś1 missing (cf v I. 11). — a) G2 om. चतु K1 2 4 हि पुर, K6 पुरुष च; G2 परं* (for पुरुष) K4 तु चतुर्मुखं (for चतुर्मुख) ꕥ Cn p चतुर्द्वारं, चत्वारि बाहुवदनोदरोपस्था (Cp °पस्थरूपाणि द्वाराणि) द्वारमिवानर्थस्य । ꕥ — b) Ds 7 चतुर्थाश्च (for °र्धा). T G1 M6 चतुर्मुखे(G1 °खो)नैनम्; G2 8 °मुखेनैवम्; M1 6 7 °मूर्धैवैनम् (for °र्धा चैनम्) K1 एतम्; K3 4 एनम्; K7 D4 9 एवैनम् (for चैनम्). K1 Da4 Ds 7. 9 M1 उपयांति (for °याति) K6 B6 7–9 बाधा; B0 8 9 (last two marg) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 वाचा; Ds 7 G3 नित्य, D6 चैव; M1 6 निष्ठां; M7 निष्ठा (for निन्दा). Kumbh ed चतुर्मुखो नैनमुपैति निंदा. ꕥ Cn चतुर्धा विराट्सूत्रान्तर्यामिशुद्धरूपेण। ꕥ — c) K1 वच; K6 Ds2 D6 वाचम्; D5 चानु; T1 G1 2 M1 5 6 चैवम्, T2 G3 चैनम् (for वाच) K4 6 Ds1 उदाराद् (for उद°) Ds 7 उपास्यते (for उपस्थात्). M7 वाशब्या तुभ्यामुपरामुदस्था (sic) ꕥ Cs उदरादुपस्थादिति तृतीयार्थे पञ्चमी । ꕥ — d) K6 तेषा द्वारैद्; T1 वाचैवैतद्, T2 M5 वाचा चैव; G1–3 वाचैव; M1 6 तेषां च द्वार (for तेषां द्वार). K4 द्वारपाले (for °पालो). Ds 7 तेषां द्वार द्वारपालै सुगुप्त ꕥ Cp बुभूषेत संवृणुयात् । ꕥ

23 Ś1 missing (cf v I 11) — a) K4 साक्ष, K6 नाक्षौ (for नाक्षैर्) K2 देवीन्, K4 दैव्या; K6 क्षेव्येन्, K7 G1 दिव्यैर्; B7 दीव्येर्; B9 M7 दीव्यैर्, Ds1 दिव्येन् (for दीव्येन्) K1 2 नाददेत, G2 °धीत (for °दीत). G2 om from न्यवित्त up to भाषो (in 24c) K6 [अ]ज्यवित्त, D8 [अ]न्यवृत्त, Ds 7 [अ]थ वित्तं, G1 [अ]न्यवित्ता (for °वित्त) — b) K1 2 6 7 V1 B6 8 9 Da4 Ds2 D8 9 च (for वा) K2 [अ]प्ययनीयस्य, Da3 a4 [अ]योनियस्य; Cv °निजस्य (for °नीयस्य) K1. 2 B6 8 9 स्रुच; K6 V1 Da4 Ds1 Cs श्रुव; K7 B0 7 Ds2 D1–4 6 9 श्रुतं; Cv सुतां (for शृत) K1 2 4 V1 प्रगृह्णेत्; B0 °ह्णीयात्, Dn1 Ds2 D2 8 Cn प्रगृह्णात्; Dn4 D8 °ह्णन्, Ds1 °ह्णान् (for °ह्णेत्) Ds 7 न (D5 om) गृह्णीयाद्धीनयोने श्रुतं च, T G1 8 M5 ना(T1 G8 न; G1 [अ]न्य)योनिजस्येह ध्रु(T2 M5 स्रु)व प्रगृह्णेत्, M1 6 नायोनिजस्यैव स्रुव प्रगृह्णेत्, M7 न योनिहीनस्येह ध्रुव प्रगृह्णेत् ꕥ Cn शृत, हविः प्रगृह्णात्, प्रतिगृह्णीयात् । पञ्चमलकारोऽयम् ॥ Cs (reading श्रुव) हीनजन्मानं न याजयेदित्यर्थः । ꕥ — c) B9 [s]पि (for न) K1 2 चेह; K6 B6 Ds 7 T G1 3 M1 5 6 [प्]न, K7 D9 चैवं, B9 नैव (for चैव) K6 प्रहरेद् (for °रेत) K6 V1 B8–9 Da4 Ds 7 T G1 3 M1 5–7 विद्वास् (for धीमांस्) — d) B0 तस्यास्य (for तथास्य) K7 Da4 D9 [अ]स्य स्यात्; B6 चास्य; B9 Ds 7 ह्यस्य; D4 [अ]स्य सत्, T1 G1 8 तस्य (for [अ]स्य तत्) D4 पाणिपदे, T G1 8 पाणि(G1 °ण्य)द्वारं (for °पादं) K4 सुतस (for सुगुप्तम्) K6 तथा ह्यस्य स्यात्पाणिपादं प्रसुप्त ꕥ Cp पाणिपादमित्युक्ते पादगुप्तिरपि कुत्सितदेशगमननिवृत्त्या विवक्षिता । ꕥ

24 Ś1 missing (cf v I 11) G2 om up to भाषो (cf. v I. 23) K7 om (hapl) 24 — a) K6 B6. 7. 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 ना(K6 न)क्रोधम्; T2 lacuna (for नाक्रोशम्). K4 D8 5 9 आच्छें(D8 °छें)न्; B6 (marg) T1 G1 3 M1 5–7 इच्छेन्, B9 अर्हेन्, Dn1 n4 D8 D2 T2 ऋच्छेन्; D8 ऋछेंन् (for अर्छेन्). B0 8 (marg) Dn1 Ds2 D8 5–7 वृथा (for मृषा) ꕥ Cp (reading न क्रोधमर्छेत्) क्रोधपूर्वं न वदेदित्यर्थः । ꕥ — b) D8 पेशुन; M6 पैशुन्य (for पैशुन) K1 2 4 परवादं; Da3 a4 नानु° (for जन°) T1 G1 3 M1 6 7 न (for च) ꕥ Cp जनवाद जनैः सह ग्राम्यकथाम् । ꕥ — c) T1 G1 तस्य (for सत्य) T1 वृत्तम्, G3 व्रतम् (for -व्रतो) T G1 3 [अ] मितभाषी; M1 6 मितभाषे (for °भाषो) G2 [s] प्रमत्तास् — d) M1 तथास्यो (for °स्य) Ds 7 तथास्य वाग्जातमथो नु गुप्त.

दलोलुपः साधुभिरागतः स्यात् ।
यात्रार्थमाहारमिहाददीत
तथास्य स्याज्जाठरी द्वारगुप्तिः ॥ २५
न वीरपत्नीं विहरेत नारीं
न चापि नारीमनृतावाह्वयीत ।
भार्याव्रतं ह्यात्मनि धारयीत
तथास्योपस्थद्वारगुप्तिर्भवेत ॥ २६
द्वाराणि यस्य सर्वाणि सुगुप्तानि मनीषिणः ।
उपस्थमुदरं बाहू वाक्चतुर्थी स वै द्विजः ॥ २७
मोघान्यगुप्तद्वारस्य सर्वाण्येव भवन्त्युत ।
किं तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्मना ॥ २८
अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनम् ।
बाहूपधानं शाम्यन्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २९
द्वंद्वारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः ।
परेषामननुध्यायंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३०
येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या । C 12 9667 B. 12. 27C[69].32 K 12 275 32

---

25 Ś1 missing (cf v 1 11) — a) K4 नामा मन°; T2 नानाशना (for °शन) — b) K1 2 नलोलुप (for अलो°) K1 2 4 7 D4 9 साधुरिहागत , V1 °भि संगत°, T G1 3 M1 5-7 °रनागस°, Cp साधु निरागस° (for साधुभिरागत°) G2 अलोलुप सादरनागस स्यात् — D4 reads 25^{e}–26^{b} twice — c) K6 V1 B6. 8 Da4 D5 7 भयाददीत, B9 उपा°, D6 इहाददान (for °ददीत) — d) M7 तदा (for तथा). D5 7 तत्तस्या (for तथास्य स्याज्). K1 2 4 7 D9 M1 6 सा, T1 G1-3 तज्; M7 स्या (for स्याज्) Ds1 जागरी, D4 (both times) जावरी, T G1-3 M5-7 जठर ; M1 जठरे (for जाठरी) K1 द्वारावप्तिः; G3 द्वारगुप्त (for द्वारगुप्ति°).

26 Ś1 missing (cf v 1 11) For the repetition in D4, cf v 1. 25 — a) Da4 पत्नी (for पत्नीं) ❀ Cn हे वीर, युधिष्ठिर(!)। पत्नीं यज्ञसयन्धवर्तीं नारीं न विहरेत, न विभजेत, तदुपरि कयन्तरकरणेन धर्मार्थकामेषु तां विभागवर्तीं न कुर्यात् ॥ Cp वीरपत्नीमन्यपूर्वां न विवहेत्, न परिगृह्णीयात् । ❀ — b) T G1 3 M5 चैव (M6 चापि) भार्याम् (for चापि नारीम्) K1 D6 अनृता; K2 °त, K6 °ते; Da1 D8 अमृताव्; D4 (both times) 7 अनृताम् (for अनृताव्) K1 4 च (K4 चा) ह्वयेत, K6 B6 9 Da3. a4 D6 चाह्वयीत; K7 D4 (both times) 9 T G1. 3 M5 आह्वयेत (K7 °ति), B7 चाभूयीत (for आह्व°) G2 तद्वेद भार्यामभृतावाह्वयेत — c) K1. 2 D5 °व्रतस्य, T1 व्रत्त हि; G2 -वृत्त हि (for व्रत हि) K6 V1 B6 9 Da4 चात्मनि; D8 ह्यात्मना (for °नि) K1. 2 7 B6 (marg as in text) 7 Da1 D3 9 T G1-3 M5 धारयेत (B6 °त्); D5 7 °रयेत्तया (D7 om तथा) (for °यीत) ❀ Cn भार्याव्रत, परस्त्रीवर्जनम् । ❀ — d) Da4 [अ]स्योपस्था ; T1 G3 तस्योपस्थ- (for [अ]स्यो°) G2 द्वाम (for द्वार) K7 D4 9 भवेच; Da1 D8 भवेन् (for भवेत) D5 7 यथास्योपस्थ(D7 यथा स्योपस्थ)द्वारगुप्तिं समेति.

27 = (var) B 12 300[299] 28. Ś1 missing (cf v 1 11) — a) M5 चत्वारि (for द्वाराणि) D5 7 चास्य (for यस्य) K1 2 4 गुप्तानि; M5 द्वाराणि (for सर्वाणि). — b) K1 2 4 सर्वानि (K2 °णि) हि (for सुगुप्तानि) — Da3 a4 om 27^{cd} — c) K1 2 पाद, T2 G1 3 M5 पाणिर्, M1 6 7 पाणी (for बाहू) — d) K6 V1 B6 6-9 च स; Dn1 n4 D8 D2. 6 8 भवेद्, T2 G2 च वै (for स वै) K4 7 B8 Dn1. n4 Da2 D2-6 8 9 T3 द्विज (for द्विज°) ❀ Cp स वै द्विज°, कर्माण्यकृत्वापि । गुप्त्यभावे कर्मणां कृतानामपि वैयर्थ्यम् । ❀

28 Ś1 missing (cf v 1 11) — a) K7 यो याति, D4 9 यो यानि; D9 (marg sec m) यान्यस्य (for मोघानि) D5 7 मोहादगुप्तद्वारस्य — b) K2 सर्वानि (for °णि) — c) D6 तपस (for °सा) — d) K2 अज्ञेन; K6 B6. 7 9 दारेण, Da4 द्वारेण (for यज्ञेन) K1 2 4 आयुषा (for आत्मना)

29 Ś1 missing (cf v. 1 11) — b) K1 2 4 G1 अनुपस्तीर्य (for °स्तीर्ण) K2 -शायितं; D5 साधन (for -शायिनम्) — c) K1 D7 बहूपधानं, K2 बाहूपदान (for °पधानं) K1 साम्यतं (for शाम्यन्त) T1 G1-3 बाहूपशायिन शांत — d) K2 ब्रह्मण (for ब्रा°) — After 29, K6 reads 32

30 Ś1 missing (cf v 1 11). K2 4 om (hapl) 30. — a) K1 द्वारारामेषु, G2 द्वद्व° (for द्वंद्वा°). ❀ Ca द्वद्वारामेषु, सुखदुःखादौ बद्धरतिषु संसारिषु मध्ये ॥ Cp शीतोष्णादौ बद्धरतिषु ॥ Cs सहायरतेषु । ❀ — b) D5 7 य एव, G2 यश्लोको (for य एको) K1 वसते (for रमते) V1 B6-9 Da3 a4 बुध (for मुनि°). — c) K7 D4. 9 अनभि , B6 अनुप°; M1 6 अनव- (for अननु). K7 D9 -ध्यायस् (for -ध्यायस्).

C. 12 9667 B 12. 270(69).32 K 12. 275 32

गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१
अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
सर्वभूतात्मभूतो यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२
नान्तरेणानुजानन्ति वेदानां यत्क्रियाफलम् ।
अनुज्ञाय च तत्सर्वमन्यद्रोचयतेऽफलम् ॥ ३३
फलवन्ति च कर्माणि व्युष्टिमन्ति ध्रुवाणि च ।
विगुणानि च पश्यन्ति तथानैकान्तिकानि च ॥ ३४
गुणाश्चात्र सुदुर्ज्ञेया ज्ञाताश्चापि सुदुष्कराः ।
अनुष्ठिताश्चान्तवन्त इति त्वमनुपश्यसि ॥ ३५

स्यूमरश्मिरुवाच ।

यथा च वेदप्रामाण्यं त्यागश्च सफलो यथा ।
तौ पन्थानावुभौ व्यक्तौ भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ ३६

---

31 Ś1 missing (cf v 1 11) K1 om (hapl) 31–32 D7 transp 31 and 32. — a) G1 एन (for येन) K2 G1 बद्ध, B9 सर्वे; Da4 युद्ध; D5 7 विश्व (for बुद्धं) — b) K7 प्रकृति-; Da4 प्रवृत्ति; D7 प्रकृति (for °तिर्) Ds1 या; D5 7 य° (for या) ❀ Cp प्रकृतिर्ब्रह्ममात्रम्, विकृतिर्मायाहेतुकं द्वैतजातम् । ❀ — c) K2 गतिज्ञ, K6 मतिज्ञ°; M5 गतिश्च (for °ज्ञ).

32 Ś1 missing (cf. v 1 11) K1 om 32 (cf v 1. 31). K3 4 om (hapl) 32 K6 reads 32 after 29. D7 transp. 31 and 32. With 32[ab], cf. 12. 21 4[ab], 168. 42[ab], B 12 326 33[ab], 12 App I (No 4), line 27, Harivaṁśa 1. 30 41[ab]. — a) B0 Ds2 D8 अभय° (for °यं) B8 (marg.) यस्य (for सर्वे). K7 D4 5 7 9 M7 अभयं यस्य सर्वेभ्य°. — b) Da3, a4 कुत° (for यत°). — c) K7 यं (for यस्)

33 Ś1 missing (cf v 1. 11) Before 33, V1 B0 6–9 Da4 D6 Cp ins कपिल उवाच. — a) D6 नांतरे न T G1 8 M5 7 जानाति (for -जानन्ति) — b) K3 4 G2, 8 देवानां (for वेदानां) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5–8 Cp 8 दान(V1 वेद) यज्ञ- (for वेदानां यत्) T G1–8 M1 5–7 य°; B8 (marg) तु (for यत्) M7 Cp 8 क्रिया° (for क्रिया-). ❀ Ca वेदानामिति वेदानित्यर्थे, छान्दसत्वात् । कर्मणो वेदान्विना क्रियाफलमपि न जानन्तीति अवश्य वेद° सर्वं प्रमाणतया अभ्युपगम्य° । ❀ — K7 om (hapl) 33[cd], V1 reads the same on marg — c) Dn1 n4 D8 D2–4 6, 8 9 आविज्ञाय (for अनु°). V1 अननुज्ञाय तत्सर्वम् — d) Dn1 दोहयते (for रोचयते) ❀ Ca मुमुक्षु° पुन तत्सर्वमभ्यनुज्ञायापि अफलमेवाखिल कर्म रोचते, ब्रह्मार्पण विधया ॥ Cp यद्यपि पूर्वकाण्डे फलमन्तरेण दानयज्ञक्रिया° नानुजानन्ति तथापि तत् फलरागिणं प्रत्यनुज्ञाय उत्तरकाण्डे फलमन्तरेण तेषामेव दानादीनां अन्यत्फलं विविदिषाख्यं रोचयते । ❀ — After 33, K1, 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1, 8 Ca p v editions read for the first time 12. 262. 16[c]–18[b] (K7 D4 9 16[c]–17[d]), repeating the same in proper place.

34 Ś1 missing (cf v 1 11). — b) K7 D4, 5, 7 9 पुष्टिमं(D7 °वं)ति (for व्युष्टि°) T2 G1 M5–7 C8 [क्ष]ध्रुवाणि, Cp (gloss. बहुकालव्यवस्थापिफलहेतुत्वात्) ध्रुवाणि (as in text) Da4 व्युच्छितं निष्कवाणि च (sic). ❀ Ca व्युष्टिमन्ति, ब्रह्मलोकादिप्राप्त्या ॥ Cn. व्युष्टि° पारमैश्वर्यं, तद्वन्ति ॥ Cp व्युष्टिमन्ति वैदिकत्वाद्बुद्धिजनकानि ॥ C8 व्युष्टिमन्ति, परिणामवन्ति ॥ Cv व्युष्टि° विभाग, तद्वान्ति । ❀ — c) K1 निगुणानि, K7 D4, 5 7 9 निर्गु°; Ds1 विगृ°, G2 विपु° (for विगु°) ❀ Cp. विगुणानि, हिंसाबहुलतया दोषवन्ति ॥ C9 विगुणानि, अन्यूनानति रिक्ततया कर्तुमशक्यानि । ❀ — d) B3 न (for च) K1 2 4 D8 D4 9 T G1 M1, 5, 6 तथाने(D8 D9 T1 G1 °नै)कानि केचन (K2 4 T1 G1 केन च); G2 तथा सत्राणि केचन; G3 तथा नैकानि केनचित् — After 34, K7 D4 9 read 12 262 18[ab], for the first time, repeating it in its proper place

35 Ś1 missing (cf v 1 11) — a) K6 चास्य (for चात्र) T G1–8 M1 6 7 तु; M5 हि (for सु-). K1 सुदज्ञेया (sic), K7 सदुर्ज्ञेयो. ❀ Ca. गुणा°, यज मानस्य ऋत्विजा च मन शुद्ध्यादय. । ❀ — b) K6 B0 6–9 Da3 a4 ज्ञातारोत्र, V1 °रोपि; Dn1 n4 D8 D2 3 8 °श्चात्र; D5 7 M1 6 7 °रश्च; G2 ज्ञाता*पि (for ज्ञाता श्चापि) K1 सुदुष्कर°; D5 7 सुदुष्करं, M7 °लंभा°. D6 ज्ञातारश्चात्र दुष्करा° — d) B6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) Da3 a4 T G1–8 M1 5–7 अपि (for अनु) K6 Da4 -पश्यति (for °सि).

36 Ś1 missing (cf v 1 11) K7 D4, 9 om. (hapl) 36–37. G1 2 om. the ref K6 B9 स्युमर° श्मिर्; D5 स्थूम°; D7 स्थूण°; M7 स्यूमरमी (for °रश्मिर्) — a) K6 तथा (for यथा). Da4 प्रामा ण्यस्. K1, 2 यथा प्रमाण (K1 om ण) वेदाश्च; T1 G1–8 यथा च देव(T1 वेद)ब्राह्मण्यम् — b) Da4 त्यागस्य; D5 न्यासश्च, D7 न्यायश्च (for त्यागश्च) K1, 2 T2 M1 5–7 सकलो; K4 सफले (for °लो) T1 G1–8

कपिल उवाच ।

प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।
प्रत्यक्षं तु किमत्रास्ति यद्भवन्त उपासते ॥ ३७

स्यूमरश्मिरुवाच ।

स्यूमरश्मिरहं ब्रह्मजिज्ञासार्थमिहागतः ।
श्रेयस्कामः प्रत्यवोचमार्जवान्न विवक्षया ।
इमं च संशयं घोरं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३८

प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।
किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्तो यदुपासते ।
अन्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य आगमाच्च यथागमम् ॥ ३९

आगमो वेदवादस्तु तर्कशास्त्राणि चागमः ।
यथागममुपासीत आगमस्तत्र सिध्यति ।
सिद्धिः प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयात् ॥ ४०

नौर्नावीव निबद्धा हि स्रोतसा सनिबन्धना । C 12. 9880 B. 12. 270(69).45 K 12. 278. 45

सत्यागश्च कलौ यथा — ᶜ) K6 B6 ₉ Da4 D8 (by corr as in text) स्यक्त, M1 ₆ ₇ तावद् (for स्यक्तौ) — ᵈ) K1 भगवांस, G1 उभयं M1 ता (for तद्) D8 ब्रवीमि, T G1–3 वदस्व (for ब्रवीहि) D8 ते (for मे)

37 Ś1 missing (cf v 1 11) K7 D4 ₉ om 37 (cf v 1 36) T G1 om the ref — ᵃ) B6 ₇ ₈ (marg. as in text) ₉ Da4 अपि, Dn1 T G1 ₈ M1 ₆–₇ इव, G2 एव (for इह) K1 ₂ ₄ पश्यामि, D6 ₇ T G1–3 M1 ₆–₇ पश्यतो (for °ति) — ᵇ) K1. ₂ ₄ शाश्वते (K2 °ती) (for भवन्त) K2 सत्पर°, B6 ₇ ₉ Cp (gloss कर्ममार्गे) स्वपथे; Da3 a4 सुप्र(Da4 °प)थे; M1 ₆ सत्पथि, M7 सत्वति (for सत्पथे) K1 ₂ स्थित ꙮ Cs: सत्पथे स्थिता, त्यागपथमसत्पथ पश्यन्त इव कर्मपथे स्थिता इत्यर्थः । ꙮ — After 37ᵃᵇ, M1 ₆ ₇ read 39ᶜᵈ for the first time, repeating it in its proper place G1 ₈ M6 om (hapl) 37ᶜ–39ᵇ M1 ₆ ₇ om (hapl) 37ᶜᵈ — ᶜ) V1 प्रत्यक्ष च; T1 °क्षक (for °क्ष तु). B6 ₉ Da3 a4 अत्रास्ते, D6 अत्रापि (for °स्ति) G2 प्रत्यगेकं यदत्रास्ति — ᵈ) Dn1 यदा (for यद्) G3 यदंत (for भवन्त)

38 Ś1 missing (cf v 1 11). G1. ₈ M6 om 38 (cf. v 1 37) T G2 M1 om the ref K6 B6 Dn1 D8 स्युमरश्मिर्; K7 D6 स्यूत°; D6 स्यूम°; D7 स्थूण° (for स्यूम°) V1 reads 38ᵃ–39ᵇ on marg — ᵃ) K1. ₆ B6 Dn1 स्यु(K1 सू)मरश्मिर्, K7 D9 स्यूत°; Da3 स्यूमरश्मिम्, D6 स्यूमरश्मिर्; D7 स्थूण° (for स्यूम°) T M7 विद्वन्; G3 विद्वान् (for ब्रह्मन्) — ᵇ) G2 [आ]त्मन (for [आ]गत°) ꙮ Cn s इहागत, गति प्रविष्ट । ꙮ — ᶜ) Da4 श्रेयस्कामे; D6 ₇ °स्काम; G3 श्रीयस्काम° G2 M6 प्रत्यवोचन् (for °वोचम्) — ᵈ) Da4 विवक्षुयात, Dn1 °क्षतो (for °क्षया) B6 ₈ M7 आर्जवानु(B6 [marg as in text]) विवक्षया; G3 मा जही न विवक्षया ꙮ Cn विवक्षया, स्वपक्षनिर्वाहेच्छया । वहतेरिद रूपम् । न प्रातिमत्वेनेत्यर्थः ॥

C8 न विवक्षया, विवादेच्छया । ꙮ — ᵉ) G2 मत्तं (for इम) K1 ₂ ₄ तु; D6 स (for च) K7 D4 ₉ सशिवं; G2 सशय (for संशयं) — ᶠ) Da4 प्रभूवितु (sic) (for प्रब्रवीतु)

39 Ś1 missing (cf. v 1 11) G1 ₈ M6 om 39ᵃᵇ (cf v 1 37) V1 reads 39ᵃᵇᶜᵈ on marg — ᵃ) Dn1 T G2 M1 ₆ इव (for इह) — ᵇ) K7 D4 ₉ M1 ₆ ₇ सत्पथि (for °थे) — M1 ₆ ₇ read 39ᶜᵈ for the first time after 37ᵃᵇ — ᶜ) K7 प्रत्यक्षकृत, Dn1 °क्ष**; D6 M6 °क्षमत (D6 °तमे) (for °क्षतम) — ᵈ) K7 भवतो यद्; B0 ₈ (marg) D6 भगवान्यद्; T G1–3 M1 (both times) ₆ ₆ ₇ (last two both times) भगवत (G2 ₈ °तम्) (for भवन्तो यद्) K1 ₂ [ऽ]न्यद्; K4 [ऽ]न्ये, Dn1 D2 यम् (for यद्) K6 B6–9 Da3 a4 D6 ₇ दृश्यत्यागमनिश्चयात् (B6 °नुत्तमात्; Da3 a4 °निश्चय°) — ᵉ) K1. ₂ ₇ D4 ₉ तस्य; V1 T1 G1. ₈ धर्मे; B6 (marg as in text) D6 ₇ Cp (Cpp as in text) तंत्र; G2 कर्म- (for तर्क) — ᶠ) B0 Dn1 n4 D8 D2 ₈ ₆ ₈ आगमार्थं; D6 ₇ °मश्च; G1 °माश्च (for °माच्च) D6 ₇ यथागत°; T G2 ₈ यथा मम; G1 यथाक्रम (for °गमम्)

40 Ś1 missing (of v 1. 11) — ᵃ) K2 देव (for वेद) K1 ₂ ₄ -शास्त्र; K6 Da3 Dn4 Ds2 D8 ₈ M1 वादास्, D7 मार्गस् (for वादस्) — ᵇ) K2 देव; K4 वेद; K6 B6 (marg as in text) ₉ Da3 a4 Cp (Cpp as in text) तत्र- (for तर्क-) G1 ₈ -सुत्राणि, G2 -सूक्ष्माणि (for -शास्त्राणि) M7 चागमा° — ᶜ) B0 ₆ ₇ ₈ (marg) ₉ Da4 Dn1. n4 Ds2 D2 ₈ ₆–₈ यथाश्रमम् (for °गमम्). M7 उपासीना° (for °सीत) — ᵈ) B6 ₇ ₉ Da3 a4 D6 ₇ तात (for तत्र) G1 विध्यति (for सि°) M7 सिध्यंति ब्रह्माणि ब्रिवा ꙮ Cp सिध्यति फलभाग्भवति । ꙮ — ᵉ) K7 सिद्ध-, G1 ₈ बुद्धि- (for सिद्धिः). Da4 प्रत्यक्षरूपां — ᶠ) K1 ₂ ₄ ₇ D4 ₉ दृश्येत; G1 सूदयति (for दृश्यति)

C. 12.9881
B 12 270(69).45
K. 12. 273 45 ह्रियमाणा कथं विप्र कुबुद्धींस्तारयिष्यति ।
एतद्ब्रवीतु भगवानुपपन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ४१
नैव त्यागी न संतुष्टो नाशोको न निरामयः ।
न निर्विवित्सो नावृत्तो नापवृत्तोऽस्ति कश्चन ॥ ४२
भवन्तोऽपि च हृष्यन्ति शोचन्ति च यथा वयम् ।
इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ॥ ४३
एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।
एकमालम्बमानानां निर्णये किं निरामयम् ॥ ४४
कपिल उवाच ।
यद्यदाचरते शास्त्रमथ सर्वप्रवृत्तिषु ।
यस्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयम् ॥ ४५
सर्वं पावयते ज्ञानं यो ज्ञानं ह्यनुवर्तते ।

---

41 Ś1 missing (cf v 1 11) — a) T2 M7 गौर् (for नौर्). K7 V1 B8 (marg as in text) D4 9 M6 7 नान्येव; D6 7 नावेव; G1 नाविव (for नावीव) K2 निरुद्धा हि, Da4 निबद्धानि, G2 विवाध्यानि (for निबद्धा हि) Cpp अधस्येवांधलग्नस्यम् — b) K6 7 V1 B0 Da4 D4 9 श्रोतसा (for स्रो°) K7 D4 9 T G2 8 M6 सं, G1 त, M1 वि (for स-) T2 नियघता (for °बन्धना) K1 2 4 D6 7 स्रोतसामनि वंधने (D6 7 °ना), Cs (gloss अज्ञे पुरुषे सबद्धा) स्रोतसासन्निवंधना. — c) K1 7 ह्रियमाना, V1 B0 7 क्रिय माणा; Dn4 D8 6 T1 G1 ह्रीय°; D6 7 क्रिइयमाना (for ह्रियमाणा) V1 विद्वन् (for विप्र) — d) K6 कुबुद्धीस्, K7 D9 दुर्बुद्धींस्, V1 B0 6-9 D2 8 6-8 कुबुद्धिस्; Da4 Ds2 T G1-8 M1 6 7 °द्धिं (for °द्धींस्) — T G1-3 M6 Kumbh ed read 41cd after 44 — e) D8 वृहद् (for एतद्) V1 B6-9 Da4 ब्रवीहि (for °तु) K2 V1 B6-9 M7 भगवन् (for °वान्) — f) K6 B6-9 उपसन्नो, K7 D9 उपासको (for उप पन्नो) M1 6 हि (for ऽस्मि) K1 2 4 7 D4 9 [अ]-धीष्व भो (K1 4 भो), V1 वै विभो; Da8 Dn1 n4 D8 D2 6 T2 M1 6 अधीहि भो (for °हि भो) D6 7 उपपन्नाय ब्रूहि मे, G2 °पन्नोसदीह्यभो° (sic)

42 Ś1 missing (cf v 1 11). Before 42, V1 B0 6 7 9 Da3 (marg) a1 Cpp ins कपिल उवाच ❀ Cp अत्र कपिल उवाचेति क्वचिद्दृश्यते पाठ । स च प्रमादलिखितो ज्ञेय । ❀ — a) T2 त्यागे (for त्यागी) — b) K2 B0 7 Ds2 D8 T1 G2 8 नशोको; K6 विशोको, K7 D4 9 नामोहो; D6 7 न मोही (for नाशोको) K6 वा (for न). K6 B7 9 D6 7 निराश्रय°; B6 lacuna (for °मय) — c) K1 2 D8 नानिर्विवित्सो, K4 V1 B0 7 8 Dn1 n4 D2 2 6 8 T1 नानिर्विविधि(K4 T1 °च)-त्सो; B6 lacuna, B9 Da8 a1 T2 Cn न निर्विधि-(T2 °च)त्सो, Ca नानिर्जिघृक्षो (for न निर्विवित्सो) K1 2 4 नावृद्धो; K6 नातिवृत्तो (hypermetric) (for नावृत्तो) K7 D4 9 नावि(K7 om. वि)वित्सो नाति-वृत्तो; G3 न निर्वर्चो नापवृत्तो. ❀ Cn ना पुरुष, निर्विधित्स चिकीर्षाशून्य, आवृत्त सङ्गाविमुख ॥ C8 विवित्सा लब्धुमिच्छा, तद्रहित न । नावृत्तो, रागादिभ्योऽभिवृत्त । ❀ — d) K1 2 4 नाप्युत्पन्नो, K6 B0 6-8 Dn1 Ds2 D8 5 Ca (gloss न योगप्रवृत्तिमान्) नोप(D5 °पा)वृत्तो, V1 निर्विहिंसो; Ds1 G1 नाप्रवृत्तो; D8 lacuna (for नाप वृत्तो) D7 T1 G1 8 [s]स्मि (for ऽस्ति)

43 Ś1 missing (cf v 1 11). — a) K6 B6 8 9 हि, K7 lacuna (for च) M1 मृष्यति (for हृष्यन्ति) Da8 a1 भगवतोपि हृष्यति — b) K1 शोदयति (for शोचन्ति च). — c) K1 तु; K2 हि (for च)

44 Ś1 missing (cf v 1 11) V1 reads 44ab on marg — b) K1 2 4 T G1.8 च वृत्तिषु; D8 च जन्तुषु, G2 च धर्मिषु (for प्रवृत्तिषु) — c) Da4 आलब्य (for आलम्ब) — After 44, T G1-3 M6 Kumbh ed read 41cd

45 Ś1 missing (cf v 1 11) B1 om the ref — a) K1 आचरणे, K7 D4 9 समाचरेत्; Ds2 D8 6 7 आचरिते (for °रते) K4 Da8 a1 शास्त्रे (for शास्त्रम्) ❀ Cp आचरते, प्रतिपादयति । ❀ — b) K1 2 B6 7 D4 9 अर्थं; K4 Dn1 D8 T G2 8 M6 C8 (gloss अर्थादनपेतं) अर्थ्यं; Dn4 G1 M1 6 अर्थ (for अथ) K1 2 D4 9 शास्त्र, D6 7 सर्वं (for सर्व) K7 आश्रमाणां प्रवृत्तिषु — c) B9 (marg) यत्र (for यस्य) K1 2 7 V1 D4 9 तस्य तस्य; B8 Ds2 M1 6 यस्य (Ds2 °त्र) यस्य; Dn1 G2 यस्य ह्यत्र, M7 यस्य यद्यद् (for यस्य यत्र) K1 M7 अनुष्ठान; K7 यदनु° (hyper metric), M1 6 चानु° (for ह्यनु°) — d) T1 G1 8 M6 तस्य तत्तु; T2 G2 तस्य तत्र (for तत्र तत्र) T2 निरामय.

46 Ś1 missing (cf v 1 11) — a) K7 D4 9 M1 6 7 पावयति, B8 (marg) Cpp (Cp as in text [gloss अविद्यामलनिराकरणेन पूतं करोति]) पारयते; Da8 a1 D6 7 Ca प्लावयति; T2 M6 प्रापयति (for पावयते) K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 2 6 8 Cp 8 ज्ञान प्ला(K6 पा-; C8 प्लु)वयते सर्वं. ❀ Ca. प्लावयति । यथा मृदा

ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ॥ ४६
भवन्तो ज्ञानिनो नित्यं सर्वतश्च निरागमाः ।
ऐकात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदाचिदभिपद्यते ॥ ४७
शास्त्रं ह्यबुद्ध्वा तत्त्वेन केचिद्वादबला जनाः ।
कामद्वेषाभिभूतत्वादहंकारवशं गताः ॥ ४८
याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः ।
ब्रह्मस्तेना निरारम्भा अपक्वमतयोऽशिवाः ॥ ४९

वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुयुञ्जते ।
तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणम् ॥ ५०
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः स्याद्वशानुगः ।
तस्य द्वेषश्च कामश्च क्रोधो दम्भोऽनृतं मदः ।
नित्यमेवाभिवर्तन्ते गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ ५१
एतद्बुद्ध्वानुपश्यन्तः संत्यजेयुः शुभाशुभम् ।
परां गतिमभीप्सन्तो यतयः संयमे रताः ॥ ५२ C 12. 9693 B 12.270(69).56 K 12 278 56

दिक जलेन प्लावित जलाकार भूत्वा द्रवीभावे कठिनतास्यागेन विलीयते, मृदिति न ज्ञायते, तद्वत् ॥ Cn प्लावयते, ससार नाशयति ॥ Cp समारमागराद्‌त्तारयति । ❀ —b) D5 om यो ज्ञान K1 2 Dn1 D8 अनु ; D6 7 परि (for प्रानु) D1 वर्तते, D7 -वर्तिते K4 अनुज्ञान प्रवर्तते —c) K7 V1 B6 (marg) D4 9 T G1-3 अपेता (for °त्य) Da2 a4 बुद्धि (for वृत्ति). —d) Da1 स वि , T1 सापि (for सा वि)

47 Ś1 missing (cf v l 11) B3 om 47a–50b —a) Da3 a4 T G1-3 भवति (for भवन्तो) K6 V1 Bo 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 Cp व्यक्त (for नित्यं) —b) K1 सर्वशाय K6 B3 Dn1 n4 D8 D2 3, 6–8 T G1-2 M6 7 निरामया (for °गमा) ❀ Cn निरागमा, अगृहीतागमतत्त्वार्था ॥ Cp वैदिकज्ञानशून्या । ❀ —c) K1 4 6 7 Da1 D4 6 7 8 T1 एकात्म्य (K1 °त्म्यो ; K6 °त्म) (for ऐ°) D7 कं विद्धि (for कश्चिद्धि) —d) K5 V1 Bo 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 6, 8 Cpp उप- (for अभि)

48 Ś1 missing (cf v l 11) B9 om 48 (cf v l 47) —a) T1 G1-3 शास्त्राणि (for शास्त्रं हि) K5 हि बुध्वा ; Dn4 स्वबुध्वा (for ह्य°) —b) K2 वादमला, K7 D4 9 °परा, V1 Bo 6–8 D8 D8 6–7 T G1, 2 M6 °बलाजू, Cn (gloss शुष्कतर्ककपरा) °बला (as in text) —c) K1 2 4 दोषाभि , T1 -द्वेषोप-, G1 -द्वेषश्च (for -द्वेषाभि) G2 कामवेगोद्भूतत्वाद् (submetric) —d) B8 वशागमा ; Da1 वश गत

49 Ś1 missing (cf v l 11) B9 om 49 (cf v l 47) —a) K1 2 4 G2 ययातथ्यम् ; K6 7 Da3 T G3 M6 यथातथ्यम् ; B6–3 Da2 D8 6 7 यातातथ्यम् ; Dn4 यथा तथा (for याथातथ्यम्) —b) Da1 दस्यव , G2 -दस्युवत् ❀ Cs शास्त्रदस्यव , शास्त्रार्थापहारका । ❀ —c) K1 ब्रह्मसेना ; K6 Bo 6 7 8 (marg as in text) D6 7 T1 ब्राह्मणास्ते (for ब्रह्मस्तेना). B8 (marg) निरा नदा, G1 3 [अ]तिसरभा (for निरारम्भा). ❀ Cn निरारम्भा, शमाद्यारम्भशून्या ॥ Cs श्रवणादिहीना । ❀ —d) K1 2 4 अपेत (for अपक्व) G1 -मनयो, M1 6 7 -मनसो (for मतयो) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6–8 Cpp दम्भमोह वशानुगा

50 Ś1 missing (cf v l 11). B8 om 50ab (cf. v l 47) —a) K6 Bo 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6–8 Cn p 8 नैर्गुण्यम् (for वैगुण्यम्) D8 अनु (for एव) K7 D9 पश्यत्यो (D9 °तो) (for °ति) —b) B8 उप , M6 अनि (for अनु) K7 युज्यते, Bo. 7 8 भुजते ; Da4 भजते ; Dn1 G3 युज्यते (for युञ्जते) —c) K6 Bo 8 T1 G1 2 अस° (for तम°) K2 प्रविष्टानां (for शरीराणां) —d) T1 अत्त (for तम)

51 Ś1 missing (cf v l 11) G2 om 51ab —a) K1, 2 4 यथा च (for यो यथा) M1 6 लभते (for -प्रकृतिर्) —b) T1 G8 प्रकृत्या , T2 G1 M1 6–7 °त्या (for °ते) K4 Bo वशानुगा°, T1 वश गत —c) K6 प्रद्वेष , D6 द्वेषस्य ; T1 G1-3 क्रोधश्च (for द्वेषश्च) —d) K6 B8 G1 क्रोधदं(G1 °ड)भो ; T1 लोभो दम्भो, G2 क्रोधारम्भो, G8 क्रोधो डम्भो (for क्रोधो दम्भो) K1 [ऽ]वृत, M1 5, 6 [ऽ]नृतो (for °त) K1 तथा, K2 4 यथा ; K7 V1 D4 9 तम , B8 M1 6 दम° (for मद°) —e) T2 G1 2 [अ]नु (for [अ]भि) K6 B9 Dn4 D2 8 वर्धते (for वर्तन्ते)

52 Ś1 missing (cf v l 11) —a) Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 एव (for एतद्) Da3 Dn1 n4 D2 8 ध्यात्वा, T2 G1 M6 बुद्धा (for बुद्ध्वा). Bo 6 8 9 तु, G1 न (for [अ]नु) K6 पश्यत ; D6 -पश्यत्स ; T2 पश्यंति — Bo om 52c–54d —c) D6 7 सता (for परां). —d) K6 7 B6–9 Da3 a4 Dn4 D8 D2 4 6–9 समये, G2 सशमे (for समये) D6 यतय° समरे यता — After 52, M6 ins ,

C 12 9694
B 12 270(9).57
K 12 275 57

स्यूमरश्मिरुवाच ।
सर्वमेतन्मया ब्रह्मञ्शास्त्रतः परिकीर्तितम् ।
न ह्यविज्ञाय शास्त्रार्थं प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ५३
यः कश्चिन्न्याय्य आचारः सर्वं शास्त्रमिति श्रुतिः ।
यदन्याय्यमशास्त्रं तदित्येषा श्रूयते श्रुतिः ॥ ५४
न प्रवृत्तिर्ऋते शास्त्रात्काचिदस्तीति निश्चयः ।
यदन्यद्वेदवादेभ्यस्तदशास्त्रमिति श्रुतिः ॥ ५५
शास्त्रादपेतं पश्यन्ति बहवो व्यक्तमानिनः ।
शास्त्रदोषान्न पश्यन्ति इह चामुत्र चापरे ।
अविज्ञानहतप्रज्ञा हीनप्रज्ञास्तमोवृताः ॥ ५६
शक्यं त्वेकेन मुक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः ।
पिण्डमात्रं व्यपाश्रित्य चरितुं सर्वतोदिशम् ।

712* यत्र स्वरूपतश्चान्यो जातित श्रुतितोऽर्थत. ।
कथमस्मिन्स इत्येव संबन्ध स्यादसंहित ।

53 Ś1 missing (of v. l 11). Bo om. 53 (cf. v l. 52) K6 B9 Da1 D6 8 स्युमरश्मिर्; K7 D9 स्यूत॰; D5 स्यम॰, D7 स्यूण॰; G1 नूम॰ (for स्यूमरश्मिर्) —a) T1 एव (for एतन्) K2 महा; T G1-3 M5 त्वया; M1 6 मम (for मया) D8 राजन् (for ब्रह्मन्) —b) K1 2 सम्र (for परि). D7 कीर्तित॰; M7 कल्पित (for -कीर्तितम्) —c) K2 विज्ञाय (for [अ]वि). —d) Da1 G1 प्रवर्तय (for प्रवृत्तयः).

54 Ś1 missing (of v. l 11). Bo om 54 (cf v l 52) —a) K1 2 6 Dn1 Ds2 D4 T2 G1 2 M1 6 7 न्याय, K7 त्याज्य (for न्याय्य). K6 आधार (for आचार) —b) K1 2 सर्वे, Ds1 सर्वं; Ds2 D8 5 6 G2 सर्वं, T2 स वै (for सर्वं) G2 स्थिति (for श्रुतिः). —c) K7 D4 9 यद्यन्या(K7 ॰न्या)य्यम्; Dn1 D8 6 G1 M1 6 यदन्यायम्; G2 यथान्यायम् (for यदन्याय्यम्) K2 यदन्याय्यमहाशास्त्रम् —d) K2 एषा; G1 एषां K1 2 4 शाश्वती; K6 V1 B6-9 Da3 a4 D5 7 वैदिकी (for श्रूयते).

55 Ś1 missing (of v l 11) K1, 2 4 om (hapl) 55. —a) M6 अप्रवृत्तिर् —b) K6 काश्चिद् (for काचिद्) B6 D5 7 इ (for [इ]ति). —c) T2 वेप (for वेद) —d) B6 तद्वच्छास्त्रम्, B9 तत्तच्छा॰; Da3 a4 तत्र शास्त्रम्; D5 7 T G1 3 M1 5-7 तदुच्छास्त्रम्, G2 कुत शास्त्रम् (for तदशास्त्रम्) B8 (marg) तच्छास्त्रमिति न श्रुतिः

56 Ś1 missing (of. v l. 11) Before 56, D8 ins. कपिल उवाच —a) K1 2, 4 V1 D4 9 अपेत्य, T2 अपेता (for ॰तं) G2 भ्रश्यति (for पश्यन्ति). — B1 om (hapl) 56b c. —b) B3 (marg as in text) मुक्त॰; T1 G1 3 M1, 5-7 [ऽ]नर्थं, T2 G2 व्यर्थं (for व्यक्त॰) D6 -गामिन (for -मानिन॰) D5, 7 बहवोत्यक्तमाश्रित

❀ Ca व्यक्तमानिन॰, व्यक्त एवाय वेदार्थं इति भ्रान्त्वा ॥ Cn व्यक्त प्रत्यक्षसिद्धं, तदेव मन्यन्ते । ❀ — T1 om 56c-58b Da3 Dn1 n4 transp 56cd and 56ef —c) G1 शास्त्रे (for शास्त्र). K2 Ds1 दोषा; G1 2 M5 7 दोष (for दोषान्). K1 पश्यत, D5 7 पश्यामि (for पश्यन्ति). —d) K4 D4 5 7 8 वा (for the first च) D4 5 7 वा (for the second च). Bo 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 8 6 शोचति च यथा वय — After 56cd, Bo, 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 6 Cn Kumbh ed ins

713* इन्द्रियार्थाश्च भवतां समाना सर्वजन्तुषु ।
एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।
एवमालम्बमानानां निर्णये सर्वतोदिशम् ।

[Bo om line 2, Da3 om. lines 2-3]

—Bo 8 D8 D2 8 6 Kumbh ed. cont after the above, while G2 ins after 56cd, 714*. B1 D2 om. 56ef —e) D5 7 अविज्ञात- (for ॰ज्ञान) —f) D7 हीने (for हीन) K1, 2 4 7 B6 9 Da4 D4 5 7 9 M7 -ज्ञानास् (for प्रज्ञास्)

57 Ś1 missing (of v l 11). T2 om 57 (cf. v l 56) —a) K7 D5 7 9 M7 शक्यते केन (for शक्यं त्वे॰) K6 सुक्तेन, V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6-8 युक्तेन (for मु॰) ❀ Ca एकेन द्वैतादर्शिना आत्मैकनिष्ठेन योगारूढेन । ❀ —b) K2 4 कृतकृतेन (for ॰कृत्येन) —c) K7 D6 9 समाश्रित्य; T1 G1 उपा॰; G2 उपासित्वा; G3 अपाश्रित्य (for व्यपा॰) —K1, 2 4 Bo om (hapl) 57de —d) B7 वित्त (sic), Da3 a4 चरित, G2 चरत (for चरितु) M7 सर्वतो दिश॰. B8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 6 8 चरितुं विजितात्मना. — K6 7 V1 B6 7 9 D3-5 7 9 T1 G2 (also) 3 M1 5-7 Kumbh ed. (also) ins after 57cd Bo 8 D8 D2 8 (also) 6 Kumbh ed after 713* G2 after 56cd

714* आनन्त्यं वदमानेन शक्तेन विजितात्मना ।

[K6 7 तेनाधि, D5 तेनाति, D7 T1 G1 3 Kumbh.

वेदवादं व्यपाश्रित्य मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुम् ॥ ५७
इदं तु दुष्करं कर्म कुटुम्बमभिसंश्रितम् ।
दानमध्ययनं यज्ञः प्रजासंतानमार्जवम् ॥ ५८
यद्येतदेवं कृत्वापि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।
धिक्कर्तारं च कार्यं च श्रमश्चायं निरर्थकः ॥ ५९
नास्तिक्यमन्यथा च स्याद्वेदानां पृष्ठतःक्रिया ।
एतस्यानन्त्यमिच्छामि भगवञ्श्रोतुमञ्जसा ॥ ६०
तथ्यं वदस्व मे ब्रह्मन्नुपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ।
यथा ते विदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितुम् ॥ ६१ C 12. 9706 B 12. 270(69). 66 K 12. 275. 68

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

---

ed (second time) नात्यत, G2 (second time) M6 नानत्य (for आनन्त्य) B6 वदमाने च, Kumbh ed (second time) वदमानेन (for वदमानेन) D8 (second time) 4 9 तेनाविवदमानेन (for the prior half) K7 सक्तेन (for शक्तेन) K6 अशक्तेन यथात्मना; B6 इह चामुत्र चापरे, B8 8 9 Da4 Dn1. n4 D8 D2 8 (first time) 6-8 G2 (first time) श(B7 स)क्तेनावर्जितात्मना, B7 शक्तेन विदितात्मना, D2 9 न सक्तेन जितात्मना, T1 G1. 8 M6 स(T1 अस)क्तेनाविदितात्मना, G2 (second time) सत्येनाविदितात्मना (for the post. half)]

— e) K6 7 D2 9 वेदवाक्यं (for °वाद) T1 G1-8 M1 6-7 समाश्रित्य (for व्यपा°). — f) K1 6 V1 B7 D8 G1 M7 प्रभाषित, K2 °शितुं, Da8 a4 °वित (for °षितुम्) — After 57, K6 V1 B6. 6-9 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6-7 Kumbh ed ins

715* अपेतन्यायशास्त्रेण सर्वलोकविगर्हिणा ।

[Da4 अपेत्य (for °त-). D8 शस्त्रेण (for -शास्त्रेण). V1 B6 Ds2 विगर्हणा (for °र्हिणा).]

58 Ś1 resumes from 58 T2 om 58ab (cf v 1 56) — a) K2 दुष्कृतं, Da4 पुष्कर (for दु°) — b) K1 2 कुटुंबमम्, Dn4 कुटंबम्, G8 कुडु° K2 -संश्रितुं, G1 -संश्रुत — c) T1 अध्यापनं (for अध्ययन) G1 M7 यज्ञं (for यज्ञ). — d) K6 7 B8 D6 7 प्रजा° (for प्रजा-) T2 सतान (for °नम्)

59 Before 59, D8 T1 G1. 8 ins स्यू(D8 स्यु)-मरादिम°. K1 om 59 — a) D8 यथा (for यदि) K7 D1. 6 9 एव (for एव) Ś1 K2 4 वै, G2 [अ]स्ति (for [अ]पि) — b) M7 हि (for न) K7 D2 8 कश्चन (K7 °न) (for कस्यचित्) — c) G2 काम (for कार्यं) ꙮ Ca धिक्कर्तार, एतत्कर्तारं धिक् । ꙮ — d) T2 G1. 2 श्रम (for श्रमश्च). T1 G1-8 चात्र; T2 छाया (for चाय) G2 निरर्थक

60 a) G2 नात्यक्यम् (sic) (for नास्ति°) Ś1 K2 4 7 D1 1 9 G8 चास्य; K1 वास्य; B6 Da8 a4 चेस्याद् (for च स्याद्) — b) Ś1 K2 4 देवानां (for वेदानां) B8 (marg) अन्यथा (for पृष्ठत°) Ś1 K1 कृता°; V1 Da8 a4 Dn1 n4 Ds1 D8 G1 M7 -क्रियाः. ꙮ Ca पृष्ठत क्रिया, वेदानामप्रामाण्यमापद्येत । ꙮ — Ś1 reads 60c–61d on marg — c) ꙮ Ca आनन्त्य, शाश्वतफलप्रदत्वम् । ꙮ — d) K7 भगवान्

61 Ś1 reads 61 on marg 61ab partly damaged in Ś1. — a) Ś1 K1 2 4 सत्य; K6 B6 8 Dn1 n4 D8 D2 8 6. 8 G2 8 तत्त्वं, G1 तथ्या (for तथ्य) K1 वचस्व (for वदस्व) — b) Ś1 K1 2 Da8 a4 Ds2 D8-6 7 9 T G1. 8 M7 उपपन्नो, K7 उप*न्नो (for °सन्नो) K7 [ऽ]सि (for ऽस्मि) K1 अधीष्व; K2 अधीपु; K6 अधो हि; G2 अधीश (for °हि) K7 Dn1 Ds2 D6 T2 G8 M1 भो (for भो) — c) K2 विपदो; V1 विहितो, Da4 विदिते (for °तो) — d) G1 अप (for उप) D6 7 तथेदमुपशिक्षितु

Colophon G6 missing K8 6 B1-6 Da1. a2 Dn2 n8 D1 G1 5 M2-4 absent — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 B6 6-9 Da8 a4 Dn1 n4 Ds1 D2-9 T G1 2 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 B6 7 9 Da8. a4 D2. 8 8 M1 गोकपिलीयं, K2 4 6 V1 B6 8 Dn1 D8 D6 6 गोकापिली(K2 4 °ले)यं; K7 D2 9 गोकपिलीये त्यागप्रशसा; D7 त्यागप्रशसा; M6 गोकपिलसवाद; M7 कपिलसंवादे मोक्षप्रशंसन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 B7 Dn4 M1 6 7 94, Dn1 D7 T1 G1 8 M6 96, Ds2 95, D8 90, T2 109, G2 91 — *Śloka no* Da4 66, Dn1 68, Dn4 67, D8 69.

२६२

C 12. 9707
B 12. 271(70). 1
K 12. 276. 1

कपिल उवाच ।
वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतःकृताः ।
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १
शरीरमेतत्कुरुते यद्वेदे कुरुते तनुम् ।
कृतशुद्धशरीरो हि पात्रं भवति ब्राह्मणः ॥ २
आनन्त्यमनुयुङ्क्ते यः कर्मणा तद्ब्रवीमि ते ।
निरागममनैतिह्यं प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ ३
धर्म इत्येव ये यज्ञान्वितन्वन्ति निराशिषः ।
उत्पन्नत्यागिनोऽलुब्धाः कृपासूयाविवर्जिताः ।
धनानामेष वै पन्थास्तीर्थेषु प्रतिपादनम् ॥ ४
अनाश्रिताः पापकृत्याः कदाचित्कर्मयोनिवः ।
मनःसंकल्पसंसिद्धा विशुद्धज्ञाननिश्चयाः ॥ ५
अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।

262

☞ This adhy is missing in G6 (cf v l. 12. 259 1)

1 [a]) D[1] 6 प्रमाणा. Dn[1] प्रामाण हि तु लोकानां (sic). —[b]) K[1] वेद B8 (marg as in text) Da3 a1 -क्रिया (for कृता). —1[cdef] = Maitrā Up 6 22, quoted in the Vākyapadīya under 1 22 —[c]) G1 वेद् (for द्वे) K1 (by corr) ब्रह्मणो; Dn1 Dn4 G1 ब्रह्मणि (Da1 °णा) —[d]) K2 7 तत् (for यत्). —[e]) Da1 शब्दो (for शब्द). K2 निष्क्रांत (for °ष्णात). M7 शब्दब्रह्मविनिष्णात. ❀ Ca शब्द ब्रह्म, वेद । ❀ —[f]) D1 om (hapl) from ह्माधि गच्छति up to ब्राह्म (in 2[d])

2 D1 om up to ब्राह्म (cf. v 1 1) —[b]) Dn1 पदद्वे; T1 G2 यद्वै तत्, G3 यद्वेदात् (for यद्वेदे) T1 M1. 6 7 मति (for तनुम्) D7 G1 यद्वै ते कुरुतेति स. ❀ Ca वेदे कुरुते तनुं, वेदार्थं शरीर उपनयनद्वारा ब्राह्मणशब्दवाच्य कुरुते ॥ Cn गर्भाधानविधिना उत्पाद यति ॥ Cp उपनयनेन वेदाध्ययनयोग्यं शरीर कुरुते ॥ Cs यदुपनयनसस्कारं कुरुते तद्द्वितीयं जन्म । ❀ —[c]) V1 B8 (marg as in text) वेद; Da3 a1 T2 M7 कृत. Ś1 K1 Da3 शुद्धि; K2 बुद्धि (for शुद्ध) T2 G2 [s]पि (for हि) —[d]) K6 Bo 6 8 9 Da3 a1 Ds2 D5-7 वेदे (for पात्र).

3 [a]) K6 Bo 6-9 Dn1 n4 D2 8 6 8 अत्र युङ्क्ते (K6 B9 °ङ्क्ते)द; V1 अनुयुक्तोयं, B8 (marg) Da3 a1 °युक्तं यत्; T1 G1 8 M6 °चित्यैव (G1 °च), T2 °चित्येद; G2 °चिंत्यं च; M1 6 °चिंतेयं; M7 °चिंत्याह (for °युङ्क्ते य) K1 D1. 9 यत् (for य) ❀ Cs आगन्त्य, मुक्तिफलत्वम् । ❀ —[b]) B1 Dn1 n4 D3 D2 5 6 8 T2 M6 7 कर्मणां; T1 G1-3 °णस्. K1 D1 5 यद्; Da3 प्र (for तद्). Da1 D3 ब्रवीतु मे (for °मि ते). ❀ Cn कर्मणां फलमानन्त्य मोक्षोपयोगि चित्त शुद्धिरूपम् । ❀ —[c]) Dn1 D5 अनागमम् (for निरा°) K4 अनविक्षु; D1 अनैतिर्ष्य (for °तिह्य) ❀ Cp इति हेति स्मृतिहेतुरवादेतिह्यमनुमानं, तत्र भवतीत्यनैतिह्यम् ॥ Cv निरागमं, प्रवृत्तिकर्मप्रतिपादकागमे श्रद्धां विना । ❀

4 [a]) K7 [s]यज्ञान्; T1 G1. 3 यज्ञ (for यज्ञान्). —[b]) Da3 नराशिष. —[c]) K2 [s]लुब्ध. ❀ Cp उत्पन्नत्यागिन, उपस्थितफलत्यागिन । ❀ —[d]) T1 क्रियासूया; G1 2 कोपा°; M6 कृता° (for कृपा°). —[e]) K7 T2 धन्यानाम्; T1 G2 दाना° (for धना°) T1 G2 पात्रं (for पन्थास्). —[f]) D6 प्रतिपादिनं. ❀ Ca तीर्थेषु, उपरागादिषु ॥ Cn सत्पात्रेषु । ❀

5 [a]) K2 अनाश्रित्या°; K7 D9 न लिप्यंते; D4 अनासृता; G1 °श्रुता (for °श्रिता) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 पाप(K6 °क)कर्म; K1 D1 °कृत्यात्; T1 G1 M6 °कृत्यां; T2 G2 °कृत्य; M7 °कृता (for °कृत्या) —[b]) K4 7 Bo 8 Dn1. n4 D8 D2 8 6-8 Cp कर्मयोगिन; K6 अपि योनिव; B6. 7 Da3 a1 कर्ममानिन; D1 कार्ययोगिन°; D9 कर्मयोगत°, T1 G1-3 ब्रह्मयोनित°; T2 कर्मयोगित (for कर्मयोनित°) —[c]) D1 6 संशुद्धा; D7 संशुद्धिर —[d]) K1 7 V1 Dn4 D4 6 T G1-3 M7 विशुद्धा (for °द्ध) T2 निश्चये

6 [a]) Da3 नक्रुध्यतो B8 [s]नु (for ऽन). —G1 om 6[cd] K6 B6-9 Da3 a1 D5-7 repeat 6[cd] after 7 —[b]) T1 (also as in text) सुशुद्धाश्च; G1 सुशुक्लाश्च (for त्रि°) K6 (first time) V1 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3. a1 (all first time) ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः;

ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ ६
आसन्गृहस्था भूयिष्ठमव्युत्क्रान्ताः स्वकर्मसु ।
राजानश्च तथा युक्ता ब्राह्मणाश्च यथाविधि ॥ ७
समा ह्यार्जवसंपन्नाः संतुष्टा ज्ञाननिश्चयाः ।
प्रत्यक्षधर्माः शुचयः श्रद्दधानाः परावरे ॥ ८
पुरस्ताद्भावितात्मानो यथावच्चरितव्रताः ।
चरन्ति धर्मं कृच्छ्रेऽपि दुर्गे चैवाभिसंहताः ॥ ९

संहत्य धर्मं चरतां पुरासीत्सुखमेव तत् ।
तेषां नासीद्विधातव्यं प्रायश्चित्तं कदाचन ॥ १०
सत्यं हि धर्ममास्थाय दुराधर्षतमा मताः ।
न मात्रामनुरुध्यन्ते न धर्मच्छलमन्ततः ॥ ११
य एव प्रथमः कल्पस्तमेवाभ्याचरन्सह ।
अस्यां स्थितौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
दुर्बलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२ C. 12 9720 B 12 271(70)14 K 12.275 14

K6 B6-9 Da3 a4 D5-7 (all second time) त्रिशुक्ला ज्ञाननिष्ठास्ते (B3 °श्च) ❀ Cn त्रिशुक्ला, जन्म कर्म विद्या चेति त्रीणि शुक्लानि येषाम् ॥ Cs योनिविद्याकर्मभिः शुद्धा ॥ Cv (reading त्रियुक्ता) त्रिभिर्वेदैर्युक्ता । ❀

7 ^{a}) D8 गृहस्थ G1 भूयिष्ठं — ^{b}) D9 अव्युत्क्रांता; T1 G1-3 ह्युपक्रांता, T2 M1 अभ्युत्क्रांता (for अव्यु°) ❀ Cn p अव्युत्क्रान्ता आदरवन्त । ❀ — ^{c}) Ś1 K3 ईजानाश्च; K6 B3 9 Da3 a4 ब्राह्मणाश्च (for राजानश्च) K6 V1 B6-9 Da3 a4 तपोयुक्ता — ^{d}) K3 ब्रह्मणाश्च, K6 B9 9 Da3 a4 राजानश्च K4 6 B1 Da3. a4 D4 य(B1 त)था विधि; T1 तयाविधि. — After 7, K6 B6-9 Da3 a4 D5-7 repeat 6^{cd}

8 ^{a}) K6 सममार्जव, T2 शमाद्या° (for समा ह्या°) — ^{b}) G2 विशुद्धा (for संतुष्टा) T2 ज्ञाननिश्चये — K2 4 om 8^c-9^d — ^{c}) K6 धर्मे (for धर्मा) ❀ Cs प्रत्यक्षधर्मा°, प्रत्यक्षीकृतधर्मफला । ❀ — ^{d}) K1 श्रद्धधाना Ś1 K1 B3 (marg as in text) M1 परापरे; D8 °वरा°, T1 G1-3 तपोधन° ❀ Cs (reading परावरान्) उच्चावचान्धर्मान् । ❀

9 K2 4 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) G1 भविता त्मानो ❀ Cp पुरस्तात्, जन्मान्तरे ॥ Cs भाविता त्मान°, परमात्मध्यानपरा । ❀ — ^{b}) B1 प्रजा (for व्रता) — ^{c}) Da3 चरित (for चरन्ति) Da4 धर्मे Ś1 K1 कृच्छ्रेण, D4 कृच्छ्रोपि; G2 कृच्छ्रेषु — ^{d}) D4 दुर्गो (for दुर्गे) D4 9 चै(D4 चे)व, T1 G1 3 चापि, G2 M1 6-7 वापि (for चैव) K6 7 V1 D4 7 9 Ca (gloss कृताभिसंबंध°) Cp [अ]भिसंहिता; Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D4 6 8 [अ]पि संहता (for [अ]भिसं°) ❀ Cs (reading सुसंहिता) सम्री[? सध्री] भूय स्थिता । ❀

10 G3 om 10-11 — ^{a}) Ś1 K1. 7 D4 9 संहित्य. K4 मांहित्य (sic), D8 संहत्य Bo धर्मात्र् (for धर्मं) Ś1 K1 4 चरत (for चरतां) K3 सांहित्य धर्मे चरता (sic), V1 संहत्य चरतां धर्मं — ^{b}) Da4 सुखम् (for सुखम्) — V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 Cp Cal Bom. ed repeat 10^{cd} after 12^{ab}, while D7 repeats 10^{cd} after 12^{ef} — ^{c}) Dn4 Ds1 (both second time) T1 G1 आसीद्, G2 आसन् (for नासीद्) Dn1 (second time) विधातव्ये — ^{d}) K4 6 V1 (both times) Bo 6 7 Da3 (all first time) a4 (both times) Dn1 n4 D8 D2 3 (all first time) 5 6 (first time) 7 (both times) 8 T2 G2 M1 6 7 Cal. Bom ed (both first time) कथंचन (for कदा°).

11 G3 om 11 (of v l 10) D5 om 11^c-12^b — ^{a}) G1 M5 संहत्य (for सत्य हि) D8 सर्वम् (for धर्मम्) K3 आश्रित्य (for आस्थाय) T2 ते हि धर्मं समस्थाय — ^{b}) K3 गता, D7 नरा; M1 मतां (for मता°) — ^{c}) M1 अनुरुध्यते ❀ Ca p मात्राम्, इन्द्रियम् ॥ Cn मीयन्ते विषया अनयेति मात्रा बुद्धि । तां नानुरुध्यन्ते, अपि तु शास्त्रमेव ॥ Cs मात्राम्, विषयपराम् । Cv मात्राम्, रूपरसादिकम् ॥ ❀ — ^{d}) K7 Da4 Ds2 D4 7 9 T1 G1 2 न धर्मच्छ(T1 °र्मस्य)लनं तत° ❀ Cs अन्तत कारणकालेऽपि । ❀

12 D5 om 12^{ab} (of. v l. 11) — ^{a}) T2 एष; G2 स च; M1 6 एव. K3 प्रथमा, Da3 प्रथम — ^{b}) Ś1 K3 4 [अ]प्याचरेत्; K1 D4 9 [अ]न्वाचरन् (K1 रेत्); Da3 [अ]थाचरन्; Da4 [आ]चरन् (submetric), D7 T G1-3 M1 3-7 [अ]त्राचरन् (for [अ]भ्याचरन्) K7 D4 9 सदा; D7 T G1.3 M5 सहान्, G2 महत् (for सह) — After 12^{ab}, D7 reads 12^{ef} followed by repetition of 10^{cd}, while, V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 Cp Cal Bom ed repeat 10^{cd} — ^{c}) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5-8 तस्मिन्विधौ (for अस्यां स्थितौ) G2 अन्यान्स्थिरासितानां हि (sic) — ^{ef}) Ś1 K1 3 4 7 D4 9 T G1-3 M5 यदा च (T G1-3 M5 तु) दुर्बलात्मान. प्रायश्चित्तं सदा (G1 तथा) भवेत्.

C 12 9721
B. 12. 271(70) 15
K 12 276 15

यत एवंविधा विप्राः पुराणा यज्ञवाहनाः ।
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।
यजन्तोऽहरहर्यज्ञैर्निराशीर्बन्धना बुधाः ॥ १३
तेषां यज्ञाश्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमम् ।
आगमाश्च यथाकालं संकल्पाश्च यथाव्रतम् ॥ १४
अपेतकामक्रोधानां प्रकृत्या संशितात्मनाम् ।
ऋजूनां शमनित्यानां स्थितानां स्वेषु कर्मसु ।
सर्वमानन्त्यमेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः ॥ १५
तेषामदीनसत्त्वानां दुश्चराचारकर्मणाम् ।
स्वकर्मभिः संवृतानां तपो घोरत्वमागतम् ॥ १६
तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
अशक्नुवद्भिश्चरितुं किंचिद्धर्मेषु सूचितम् ॥ १७

---

13 a) K2 अत, K7 D4 9 एत (for यत) G1 M7 प्राहु॰ (for विप्रा) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 8 5-8 एवं बहुविधा विप्राः, T G2 8 M1 5 8 एत एवंविधा॰ (M1 6 ॰ध॰) प्राहु॰ — b) B0 6 पुराणे; T G1-3 M1 ब्राह्मणा, Cp (gloss पूर्वयुगभाविन) पुराणा (as in text) ❀ Ca p. यज्ञवाहना, यज्ञनिर्वाहका ॥ Cs: तस्मिन्बहुपयज्ञे समासीना । ❀ — d) B0 वृत्तमंतो; M1. 6 7 व्रतवंतो — e) K7 D8 D4 9 T G1 8 यजते; D5 यततो K4 यज्ञो. — f) K2 G1 2 M1 6 7 निराशी॰. D5 वधनाद्. K4 वधा॰, D8 च्युता॰ (for बुधा॰).

14 a) Da3 a4 येषा. K1 2 यज्ञश्च; G1 8 M1 यज्ञांश्च (for यज्ञाश्च) G1. 8 वेदांश्च — b) B0 स्वकर्माणि; Da3 a4 D4 कर्मणि च, D8 धर्माणि च. K7 ययागस; G2 ॰गतं, M1 6 ॰गम — c) K7 आगसाश्च, T2 G1. 2 M5 ॰मश्च (for ॰माश्च) Dn1 T G1-3 M1 5-7 Kumbh ed यथाकामं (M1 ॰म); Bom ed यथाकाले (for ॰कालं). — d) K4 D6 T G1 2 संकल्पश्च, V1 कल्पाश्च हि; B6 (marg) सकर्माश्च; G1 सकल्पय (for ॰ल्पाश्च) K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5-8 यथाक्रम; B8 M7 ॰गम (for ॰व्रतम्)

15 a) Da4 अपेत, M1 7 व्यपेतं T2 काम॰. — After 15a, K6 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5-8 editions read 16b for the first time followed by 16a, second time, repeating the same in the proper place — b) K7 अकृत्या Ś1 K2 सश्रितात्मना; K4 6 B6 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6. 8 9 शसि(Da3 ॰शि)ता॰; D5 शशिता॰, G1 सशितात्मन॰ — M1 6 7 om 15c-16b — c) K2 यजूनां; Da3 a4 धातूनां, Dn1 lacuna, D7 ऋतूना; G2 साधूनां (for ऋजूनां) Ś1 (sup. lin as in text) K1 2 4 कृतविद्यानां; K7 V1 B0 9 Da3 a4 D5 6 Cp (gloss साम्येनैव व्यवहाररतानां) समनि(K7 ॰नी)त्यानां; B8 (marg) समवृत्ताना (for शमनित्यानां) — d) K6 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6. 8 स्वेषु कर्मसु वर्तता — e) K4 इव (for एव) Da3 a4 सर्वमातत्यामवासीद् (sic). ❀ Ca आनन्त्यम्, अनन्ताय हितमानन्त्यम् ॥ Cp आनन्त्यम् अनन्तफलम् ॥ ❀ — f) K2 इत्यत॰ (for इति न॰)

16 M1 6 7 om 16ab (cf v l 15). — a) Ś1 K1 4 अधीन ; K7 D4 9 अहीन (for अदीन) Dn4 ॰सत्वानो. — K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8. 5-8 editions read 16b for the first time after 15a. — b) D8 (both second time) ईश्वराचारकर्मणां; T2 दुश्चराचारकारिणां — K1 2 4 7 D4. 9 T G1. 8 Ca p v read 16c-18b (K7 D4 9 read 16c-17d) for the first time after 12 261. 33, while K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5-8 editions read 16c for the first time after 12. 261 33, for the second time after 12 262 15a, reading 16d-18b for the first time after 12 261 33 — c) K4 (second time) सु (for स्व). K1 2 (both first time) Dn4 D7 (both second time) T G8 (all first time) M1 6 7 सशितानां, K4 6 (both first time) V1 (first and third time) B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5-8 G1 Ca p v. (all first time) सश्रितानां, K6 V1 B7-9 Da3 a4 (all second time) शासिताना, K6 (third time) संस्कृतानां, K7 D4 9 (all first time) नाम तेषां (K7 [also] फलं), B0 6 Dn1 D8 D2. 8 8 (all second time) editions (both times) शसितानां, B0 6 8 (marg) Dn1 n4 D2 8 6 8 (all third time) सभृ॰; D5 (second time) सश्रि॰ (for सवृ॰) D81 82 (before corr.) (both third time) स्वकर्मिणां तपो घोर — d) Cp as in text K1 4 (both second time) तमो (for तपो) K2 Da4 (both second time) घोर (Da4 ॰रे) त्वम् (for घोरत्वम्) V1 (*first time*) *B8* (*marg as in text*) (*second* time) T G1 8 (all first time) आगमत् (for आगतम्) D5 7 (both first time) तपो घोरं समागतं ❀ Cp तत्कर्माख्य तप॰ ससारजनकत्वेन घोरत्वमागतम् । ❀

17 For the repetition in K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1 8 Ca p v editions, of v l 16. — a) D5 7 (both second time) सत् (for तं). D4 (second time) सदावारम्; M1 समा

निरापद्धर्म आचारस्त्वप्रमादोऽपराभवः ।
सर्ववर्णेषु यत्तेषु नासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ १८
धर्ममेकं चतुष्पादमाश्रितास्ते नरर्षभाः ।
तं सन्तो विधिवत्प्राप्य गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १९
गृहेभ्य एव निष्क्रम्य वनमन्ये समाश्रिताः ।
गृहमेवाभिसंश्रित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः ॥ २०
धर्ममेतं चतुष्पादमाश्रमं ब्राह्मणा विदुः ।
आनन्त्यं ब्रह्मणः स्थानं ब्राह्मणा नाम निश्चयः ॥ २१
अत एवंविधा विप्राः पुराणा धर्मचारिणः ।
त एते दिवि दृश्यन्ते ज्योतिर्भूता द्विजातयः ॥ २२ C. 12 9730 B 12. 271[70] 24 K 12 278 26

चारम् Ś1 K1 2 (last two both times) 4 (first time) आचार, K6 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 6–8 Ca p v editions (all first time) आश्रित्य, V1 (first time) आचार्यं (for आश्रयं) —ᵇ) K6 B8 8 9 Da3 a1 (all first time) पुराणे (for °ण) D6 (second time) शाश्वती V1 (second time) सम (for ध्रुवम्) ❀ Cp त प्रसिद्धं सदाचार त्रिराचमनस्नानादिरूपम् । पुराण शाश्वतं ध्रुव मह्यैव कूटस्थमनाश्रयेदिति भाव । ❀ —ᶜ) K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D8 D2 8 6–8 Ca p v editions (all first time) अशक्नुवतश्, B3 (marg as in text) (second time) अशक्तवच्छिश्, Da3 a1 (both first time) अशक्यवतश्, T2 अशक्नु वच्चश् (for °वच्छिश्) K1 (first time) रचित्व, B8 (marg) 7 8 T1 G1 (all first time) 2 चरित (for °तु) —ᵈ) G2 किं च, M1 कश्चिद्; M7 कचिद्, Cv किं स्विद् (for किंचिद्) Ś1 K1 2 4 (last three second time) T2 (both times) धर्मेण (for °षु) Ś1 K1 2 (last two first time) 4 (both times) 6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 6–8 T1 G1. 8 Ca p v editions (all first time) सूचित्स; K6 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 (all second time) सूक्ष्मतां, D5 7 (both second time) तत्त्वतां (for सूचितम्)

18 For the repetition in K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1. 8 Ca p v editions, cf v l 16 K7 D4 9 read 18ᵃᵇ for the first time after 12 261 34 —ᵃ) T G1 8 (all first time) निरापद्धर्ममाचारम् (G1 °रो), Cv (gloss चिच्छिदाख्या पद्धर्मरहित) अनापद्धर्म आचार ❀ Cp अयमेव धर्मो निरापद्, अन्यस्तु सकामो धर्म आपद् । ❀ —ᵇ) K2 (both times) 6 (second time) स्वप्रसादो, K4 (both times) 7 (second time) V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 (all first time) D2 8 (both both times) 6–7 (all first time) 8 9 (both second time) Ca p v editions (all first time) ह्यप्रमादो, K6 (first time) ह्ययमादो (sic), K7 D9 (both first time) सोऽप्रमादो, Dn1 n4 D8 D4 6 (all second time) T (both both times) G1 (second time). 2 8 (both times) M1 6–7 अप्रमादो; D4 (first time) सप्रमादा, G1 (first time) प्रमादो (for त्वप्रमादो) ❀ C8 अपराभव धर्मान्तरे णापरिभूत । ❀ —ᶜ) Da3. a1 सर्वे (for सर्व) K6 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 6–8 जा(D8 ज्ञा)तेषु, T1 G3 यत्नेषु (for यत्तेषु)

19 ᵃᵇ) G1 2 ये (for ते) T G1–8 M1 6–7 नरा प्रभो (for नरर्षभा) K6 B0. 6–9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 5 (also as in text) 6 7 8 (also as in text) Cp Cal Bom ed व्यस्त(K6 वृत्त)मेकं च(Ds1 D2 °कश्च)- तुर्धा हि ब्राह्मणा आश्रम वि(Ds1 °मान्वि)दु (cf 21ᵃᵇ). —ᶜ) K2 4 ते (for त) K1 अत (for सन्तो)

20 ᵃ) T2 एव —ᵇ) K6 वलमन्ये, D5 7 वन मध्ये, G2 °मेते (for °मन्ये). —ᶜ) Ś1 K2 4 6 D7 [अ]भिसस्(Ś1 *sup lin* °सह्)त्य; G2 [अ]भवश्रित्य ❀ Cp स्थिता इति शेष । ❀ —ᵈ) K6 धर्मचारिण, M7 ब्रह्मचारिण (for °चारिण)

21 Dn1 D8 D2 8 8 Cal Bom ed om (hapl) 21ᵃ–22ᵇ —ᵃ) K1 धर्ममेति, K2 धर्म संतश्; K4 धर्ममत; K7 B8 D4 6 7 9 Cp °मेवं; V1 D6 °मेतच्; B0 °मेक, B8 °मेकश् (for °मेतं) B0 6–9 Da3 a1 D8 चतुर्धा तु, Cp °त्पादम् (as in text) T G1 8 M1 6–7 Kumbh. ed व्यस्तमे(M1 6 °स्त ए)कं चतुर्धा तु —ᵇ) K1 आश्रमां, K2 °मान्; G1 ह्याश्रम K2 4 Da1 Cp (gloss वेदेन, Cpp as in text) ब्रह्मणा, B8 9 ब्राह्मणं Kumbh ed ब्राह्मणा आश्रम (by transp) D4 om (hapl) from णा विदु up to धर्म (in 22ᵇ) G2 ह्याश्रय ब्रह्मण पद —ᶜ) K2 7 आनत्य-(K2 °त) K2 7 Da3 D9 ब्राह्मण , B7 ब्रह्मणे T G1–3 M1 6–7 Kumbh ed. सर्वे (T1 °र्वं) सर्वत्र विप्रतो —ᵈ) Cp as in text. Ś1 K1 2 4 V1 B8 D5 7 ब्राह्मणो Ś1 निश्रया . K7 D9 ब्राह्मणानां स निश्चय, D6 ब्रह्म नाम निराश्रय, T G1–8 M1 6–7 Kumbh. ed गच्छति परमां गतिं

22 Dn1 D8 D2 8 8 Cal Bom. ed om 22ᵃᵇ D4 om up to धर्म (in 22ᵇ) (cf v l 21) —ᵃ) K6 7 B0 7 Da1 Dn4 D6 9 G2 M1 6–7 Kumbh ed एत, D5 7 येन, T1 G1. 8 यत, T2 एतम् (for अत) D5 7 चैव (for एव) T G1–3 M1 6–7 Kumbh ed.

C 12. 9751 B 12. 271(70). 23 K 12. 276. 23 नक्षत्राणीव धिष्ण्येषु बहवस्तारकागणाः ।
आनन्त्यमुपसंप्राप्ताः संतोषादिति वैदिकम् ॥ २३
यद्यागच्छन्ति संसारं पुनर्योनिषु तादृशाः ।
न लिप्यन्ते पापकृत्यैः कदाचित्कर्मयोनितः ॥ २४
एवं युक्तो ब्राह्मणः स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत् ।
कर्मैव पुरुषस्याह शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ २५
एवं पक्वकषायाणामानन्त्येन श्रुतेन च ।
सर्वमानन्त्यमेवासीदेवं नः शाश्वती श्रुतिः ॥ २६
तेषामपेततृष्णानां निर्णिक्तानां शुभात्मनाम् ।
चतुर्थ औपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ॥ २७
स सिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ।
संतोषमूलस्त्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते ॥ २८
अपवर्गगतिर्नित्यो यतिधर्मः सनातनः ।
साधारणः केवलो वा यथाबलमुपास्यते ॥ २९

प्राहु॰ (for विप्रा॰) Cp येन चैवंविधा विप्राः. —b) Da4 पुराणे; Cp (gloss पूर्वकालीनाः) पुराणा (as in text) K6 7 B0 7-9 Da3 a4 D4, 6 9 T G1-3 M1 5-7 Kumbh ed ब्रह्मचारिण; B6 ब्रह्मचारिणं (for धर्म चारिण॰). ❀ Cp ब्रह्मचारिण॰, मांसमैथुनत्यागपरा । ❀ —c) K6 7 D4 9 एते तु (for त एते) D8 (before corr) भुवि (for दिवि) K2 दृशतो. ❀ C8 एते, नारदप्रमुखा । ❀ —d) K7 D4 9 द्विजोत्तमा, D6 7 हि जातय॰ (for द्विजा॰).

23 a) B8 (marg as in text) D6 7 नक्षत्राणां B8 हि; D6-7 च (for [इ]व) Da3 विधिष्ण्येषु, Da4 [इ]व धिष्णेषु. ❀ Cp धिष्ण्येषु, विमानेषु । ❀ —b) Dn1 तारकागण; G2 3 M7 ॰गुणा —c) D7 इति (for उप) Da3 a4 आनंत्य च पद (Da4 ॰द-) प्राप्ता. —d) K2 [अ]वैदिकं. T1 G1-3 वसंतो दिवि देववत्

24 a) K2 T1 G1 यदा; B8 (marg as in text) ये; D6-7 यया, G2 3 तद्वा (for यदि). G2 तरति (for [आ]गच्छन्ति) Da3 ससारे —b) Da3 a4 तादृश॰; D6 7 तादृश —c) M7 नि (for न) K7 Dn4 लिप्यते; G3 लुप्यंते (for लि॰). K1 पापकृत्ये, K6 7 B6 9 Da3 M1 5-7 ॰कृत्या; Da4 ॰कृता, D4 9 ॰कृत्यात्, D6 7 ॰तस्तु; T1 G1-3 ॰कृन्नि (for ॰कृत्यै) —d) B8 (marg as in text) कर्हिचित् (for कदा॰). K7 D4 9 पापयोगिन; Da3 a4 कर्मयोगत॰, D6 7 ॰योगिन॰ (for ॰योनित॰). — After 24, K6 7 V1 B0, 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 editions ins

716* एकमेव ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्घोरनिश्चय॰ ।

[B9 एतद् (for एव). K7 D4 9 गुरु- (for घोर)]

25 K2 om (hapl.) 25 —a) D6 7 एवमुक्तो, G2 एवंविधो (for एवं युक्तो) K1 ब्रह्मण॰ —b) T1 G1-3 नब्राह्मणो (for ब्राह्मणको). D6 7 पर॰ (for भवेत्). ❀ Cp ब्राह्मणको ब्राह्मणाधम॰ । निन्दायां क॰ प्रत्यय॰ । ❀ —c) B0 6 7 9 Dn1 D8 D2 5, 8 कर्मैव; T1 G1 कर्मैव T G1-3 [आ]हु॰, M1 6 7 [इ]ह (for [आ]ह) —d) D6 7 शुभं वाशुभमेव वा.

26 a) K1 2 4 सर्व (for पक्व) Some MSS. कषायानाम्; K7 -कषायेण —b) Da3 आनंतेन, M7 संयमेन (for आनन्त्येन) Ś1 K1 2 4 व्रतेन, K7 D4 9 ध्रुवेण (for श्रुतेन) K6 Da3 a4 D8 D4 वा (for च). —c) Dn4 सर्वे (for सर्वम्) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5, 6 8 आसीद्धै (D6 ॰द्धा); D4 corrupt (for एवासीद्) —d) B8 एषा, T G1-3 M1 5, 6 इति; M7 इयं (for एवं). M1, 6 श्रूयते (for शाश्वती).

27 a) D9 (before corr) आपेत, G1 अप्येत —b) K1 निर्निधानां; K2 4 Da4 निर्नक्तानां; K6 D4 T2 G1 निर्नि॰; D6 7 निर्मु॰ (for निर्णि॰) K7 शुभा त्मानां —c) K6 V1 B0 6-9 D2, 3 6 8 Cp चतुर्थोप निषद्धर्म॰, G2 ॰र्थंकोपनिषदो ❀ Cp चतुर्थ॰ चतुर्थाश्रम॰ साध्य॰ । ❀ —d) K4 साधारणा॰ K1 (before corr) 4 स्मृता॰, D6 मत॰, D7 श्रुत॰ (for स्मृत) V1 B0, 6-9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 साधारण इति स्मृति॰ (V1 स्मृत॰, B6 8 Ds1 D8 श्रुति), Da3 साधारण निषद्धीत (sic)

28 a) K4 स सिद्धौ, K6 B6 Da3, a4 Cp (gloss॰ मोक्ष) संसिद्धि॰; K7 B7 8 D8 D3 7 9 M1 5 6 संसिध्यै, V1 दसिन्स; B0 9 Dn1 n4 D2 4 6 8 T G1-3 M7 editions संसिद्धै॰; D6 समिध्यौ (for स सिद्धै॰). T G1-3 M1 5-7 Kumbh ed सेव्यते (for साध्यते) —c) K4 6 संतोषमूल, D6 ॰मूल (for ॰लस्). —d) K6 D6 ज्ञानधिष्ठानम्, K7 D4 9 T2 G2 M5 7 Kumbh. ed ज्ञानाधिष्ठान; G1 ॰नुष्ठानम्

29 a) K4 6 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds1 D2 3 5-8 G3 M1 6 7 editions -मतिर्; Ds1 T1 G1 2 M5 -मतेर्; T2 मतो (for -गतिर्). —b) Ds1 यतिधर्मा॰, D4 ॰धर्मे; G2 यदि धर्मं —c) Da3 a4 Dn1 D2

गच्छतो गच्छतः क्षेमं दुर्बलोऽत्रावसीदति ।
ब्रह्मणः पदमन्विच्छन्संसारान्मुच्यते शुचिः ॥ ३०

स्यूमरश्मिरुवाच ।

ये भुञ्जते ये ददते यजन्तेऽधीयते च ये ।
मात्राभिर्धर्मलब्धाभिर्ये वा त्यागं समाश्रिताः ॥ ३१
एतेषां प्रेत्यभावे तु कतमः स्वर्गजित्तमः ।
एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्यथा तथ्येन पृच्छतः ॥ ३२

कपिल उवाच ।

परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतोऽभ्युदयाश्च ये ।
न तु त्यागसुखं प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि ॥ ३३

स्यूमरश्मिरुवाच ।

भवन्तो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मनिश्चयाः ।
आश्रमाणां च सर्वेषां निष्ठायामैक्यमुच्यते ॥ ३४
एकत्वे च पृथक्त्वे च विशेषो नान्य उच्यते ।
तद्यथावद्यथान्यायं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३५

कपिल उवाच ।

शरीरपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।
पक्वे कषाये वमनै रसज्ञाने न तिष्ठति ॥ ३६ C 12.9745 B 12 271(70).38 K 12 275 39

साधारण —d) B6 Da3 Dn1 उपासते, M6 °स्वसे (for °स्वते)

30 a) Kumbh ed गच्छते T1 G2 M6 7 भवति, T2 G1 3 Kumbh ed चलिन, M1 8 भवत (for गच्छत) K6 B9 Da3 n4 गच्छता गच्छता क्षेम, B0 6 8 (marg) Dn1 n4 D2 3 6 8 °ता गच्छता क्षेम —b) K4 दुर्बल न, Da3 a4 °लो न, D4 लाद्य (for °लोऽत्र) —c) K7 Da4 G1 2 M1 7 ब्राह्मण (for ब्र°) G1 पादम् D6 अन्विच्छत्

31 K7 D9 स्यू(D9 स्यु)तरश्मिर्, D4 श्रूम°; D6 स्थूम°, D7 स्थूव (for स्यूम) —a) K1 2 भुञ्जा-(K2 °ज)ते, D4 भुजते —b) Ś1 K1 2 4 6 D4 क्षमते (D4 °त), Da3 यजतो, Dn1 n4 यजते (for यजन्ते) K6 प्रीयते, G2 दीयते (for ऽधीयते) —c) Da4 सत्त्राभिर्; D2 यात्रा°, D6 पात्रा (for मात्रा) Ś1 K4 6 B7 8 धर्मलुब्धाभिर्, Dn1 n4 Ds2 D2 8 उपल° (for धर्मल°) —d) K7 च (for वा) D6 9 G1 चात्याग (G1 °ग) (for वा त्याग) Da3 समाश्रित (for °ता)

32 a) B8 (marg as in text) Dn4 D6 7 प्रेत्य-भावेषु —b) D6 7 G3 कतमा°, G1 कतमे Ś1 K1 सर्वजित्तम, Da3 स्वर्ग उत्तम°, D6 7 स्वर्गवित्तमा°, T1 G1 3 °जित्तमा°; G2 सर्गकितमा ❀ Cp तत्त्वज्ञानपरिपाक एवात्र स्वर्गं, स्वर्गः सत्त्वगुणोदय इति भगवद्वचनात् । ❀ —c) K1 आचक्ष्वसे D6 7 सर्वं (for ब्रह्मन्) —d) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 यथा तत्त्वेन, D4 5 7 9 T1 G3 M1 Kumbh ed याथातथ्येन V1 B7-9 Da3 a4 D6 7 T2 M6 7 पृच्छते

33 a) K4 परिगृह्य; D6 7 °प्राप्ता ❀ C6 परिग्रहा कर्माणि । ❀ —b) G1-3 M1 6-7 ते (for ये) Ś1 गृणते अभ्युपागता, K1 2 4 गुणतोभ्यु(K1 °तेस्यु)-दयाश्च ये (K1 ते), K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 गुणतामभ्युपागता ❀ C8 सत्त्वादिगुणेभ्योऽभ्युदय फल येषां ते गुणतोऽभ्युदया । ❀ —c) K7 त्याग सुख; G2 त्यागशुभं G1 2 प्राप्त —d) T1 G1 3 एव, G2 एव (for एतत्) K7 D4 9 अनु-; G2 अभि-(for अपि) Dn1 Ds1 पश्यति

34 K6 B9 स्युमरश्मिर्, K7 D9 स्यूत°, D4 श्रूत°, D1 स्यूण° (for स्यूम°) —a) K4 भवतो G2 ज्ञाननिष्ठायै —b) D8 G8 ज्ञान, T2 G2 धर्म (for कर्म) M7 गृहस्था ज्ञानकर्मणा —c) K7 D9 M1 6 तु; D4 नु (for च) —d) G2 या निष्ठा मोक्ष उच्यते

35 a) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2-9 एकत्वेन (D4 9 त्वे च) पृथक्त्वेन (Ds2 °क्त्वे च, D9 °क्तेन) —b) K4 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5-8 नात्र दृश्यते, K6 नात्र गम्यते, M1 6 ना(M6 वा)न्य उच्यतां —c) K6 7 G2 यद् (for तद्) V1 यथै तद्, M1 यथा तद् (for यथावद्) Ś1 K1 7 D4 9 T2 यथा न्यायय G1 यथा यथयथा नाय —d) M1 6 भगवन् K2 प्रभवीतु

36 Quoted in Śaṁkara's Vedāntasūtrabhāṣya under 3 4 26 —a) K1 Ca शरीरपक्ति-, K2 4 °पथि; K6 7 B9 Da3 a4 Dn4 Ds D4 6 7 9 °पक्ति (D9 °क्ति), D5 पत्ति, T G1 2 C8 (gloss रागद्वेषादिविपाकसाधन) कषायप(T2 °प)क्ति (for शरीरपक्ति) ❀ Ca शरीरपक्तिकर्माणीति, शरीराधिष्ठानस्य चित्तस्य वातश्लेष्मादीनां धातुसंज्ञानां नाडीनिरोधकानां पक्तिः पाकः निर्दोषता, तदर्थानि कर्माणि । ❀ —c) Ś1 K1 2 4 पक्वै कषायैर् K1 4 वसनैर्, D4 9 कर्मभ्यो, T G1-3 M1 6-7 C8 (gloss

C. 12. 9746 B 12 271(70) 39 K 12 273 40 आनृशंस्यं क्षमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवम् ।
अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा शमस्तथा ॥ ३७
पन्थानो ब्रह्मणस्त्वेते एतैः प्राप्नोति यत्परम् ।
तद्विद्वाननुबुध्येत मनसा कर्मनिश्चयम् ॥ ३८
यां विप्राः सर्वतः शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः ।
गतिं गच्छन्ति संतुष्टास्तामाहुः परमां गतिम् ॥ ३९
वेदांश्च वेदितव्यं च विदित्वा च यथास्थिति ।
एवं वेदविदित्याहुरतोऽन्यो वातरेचकः ॥ ४०
सर्वे विदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ॥ ४१
एषैव निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ।
एतदन्तं च मध्यं च सच्चासच्च विजानतः ॥ ४२

विशिष्टज्ञान) विज्ञान (for वमनै) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 4-8 कषाये कर्मभि॰ पक्के (Ds1 ॰क्कै) — d) Ś1 (sup lin as in text) K1 2 4 न स (K1 स) ज्ञानेन; B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 रसज्ञाने च, T G1-3 M1 4-7 य ग ज्ञानेन (for र॰ ज्ञाने न) V1 ज्ञाने च परिनिष्ठिते ❀ C4 रसज्ञाने न तिष्ठति, रागाधीनज्ञाने न तिष्ठति, मध्यस्थो भवतीत्यर्थः ॥ Cn रस प्रीतिर्ब्रह्मानन्द॰ । Cs यथा रसज्ञाने, रसो वै स॰, इति शुद्धकैवल्ये तिष्ठति । ❀

37 a) V1 Da3 आनृशंस (Da3 ॰स्या); Da4 D6 अनृशस्य — b) Ds1 D2 क्षां(D2 क्ष)तिर् (for सत्यम्) — c) Ś1 K2 [ऽ]नभिमानश्च, K7 नाति (for नाभि॰) — d) D5 7 समस्, T G1-3 M1 4-7 ग(G1 घ)तिस् (for शमस्) ❀ Cs ह्री, अकार्यान्मनसो निवृत्ति । ❀

38 a) D4 पथानां, G2 राजानो (for पन्थानो) K2 G1 2 ब्राह्मण(G2 ॰णा)स्त्वेते; K7 D3 4 9 T1 ब्राह्मणस्यैते, D5 7 ब्राह्मणा ह्येते — b) D8 ह्येतै॰, G2 युक्त॰; M7 एते Da3 a4 G2 (also as in text) यत्पद्, Dn4 सत्वर (for यत्परम्) — c) G1 विद्वन् K7 D4 9 तद्विद्वासोनुमन्यते, D5 7 तद्विज्ञान न बुध्येत — d) ❀ Cs कर्मनिश्चयम्, कर्मणामन्त करणशुद्धिद्वारेण ज्ञानहेतुत्व-निश्चयम् । ❀

39 a) D6 G2 M1 6 ये, G1 3 य (for या) Ś1 K1 2 4 सिद्धा (for विप्रा) — b) Ś1 K1 विशुद्धा; T G1-3 विशुद्ध॰ — c) K2 इच्छति; G1 तिष्ठति (for गच्छन्ति) D5 7 सत्त्वस्थास् (for संतुष्टास्) — d) G1 तम् (for ताम्) Da3 परमा गति

40 a) K6 Dn1 Ds1 G2 वेदाश्च Da3 a4 वेदितव्ये, M1 6 वेदवेद्य (M1 ॰द्यां) (for वेदितव्य) — b) M1 6 7 वेदित्वा (for वि॰) K4 B6 Dn1 D4 8 T1 G1 3 यथास्थितिं, K6 B7 3 Da3 a4 Dn4 D8 D2 T2 M6 तथास्थितिं (B3 ॰ति), K7 V1 B9 D4 5 7 9 G2 M7 यथास्थित (V1 ॰ति); B0 M1 6 तथा स्थित (for यथा-स्थिति) — G2 om 40cd — c) Ś1 K1 2 B3 9 Da3 a4 D5 7 एव वेदविद(K1 Da3 ॰दि)त्याहुर्, K6 7 D4 6 9 एव (D6 पृच्छा [sic]) वेदविद॰ (K7 ॰धि, D4 9 ॰धिं) प्राहुर् — d) Ś1 (before corr) K1 2 B7 3 (marg) अतोन्ये, D4 M6 अतान्यो (M6 ॰न्या), D6 अनन्यो, T2 कुतोन्ये (for अतोऽन्यो) Ś1 (by corr as in text) K1 2 4 वातरेतक॰, K7 Dn1 n4 D5 D7 4 9 ॰रेचक॰, B6 8 (marg) ॰रेटका, Da3 a4 Cnp ॰वेट (Da4 ॰द)क॰, D5 7 चेतरे गुणा, D6 चात्मवेदक॰; D8 M6 6 वेदवादक॰, T G1 3 वेदवादका॰, M1 वेद पाठक॰, M7 वेदघातक॰ (for वातरेटक॰) ❀ Ca वातरेटका॰ वातवशात्प्रलापिन ॥ Cn वातरेचक॰, भस्त्रापरनामा चर्मकोश॰ । वातवेटक इति गौडा पठन्ति, व्याचक्षते च वातवशात् वेटक॰ भाषक । वेट् परिभाषणे इति धातु॰ । Cpp अतोन्ये वातवेटका इति बहुवचनान्तमपि क्वचिद्दृश्यते ॥ Cs वातरेचक॰, वेदपाठक । ❀

41 a) K6 D4-7 सर्वे, K7 Dn4 सर्वं, T1 G1 3 एव (for सर्वे) Da3 विविदु वेदविदोस्ते (sic) — b) V1 सर्वं वेदे (by transp), Ds1 वेदे सर्वं — D4 M1 6 om (hapl) 41c-43b — c) D6 T1 G2 M7 वेदो Dn1 ह (for हि) G2 सर्वत्र (for ॰स्य) — d) D6 यमुदास्ति (for यद्य॰) D5 T G1 3 न चास्ति (for च नास्ति) ❀ Cs अस्तीति वर्तमानस्य निर्देशो, नास्तीति भूतभविष्यतो । ❀

42 D4 M1 6 om. 42 (cf v l 41) K4 B9 D5 7 T G1-3 M6 7 om (hapl) 42ab V1 reads from 42a up to end of adhy on marg — a) K6 Da3 a4 च, B6 हि (for [ए]व) K6 7 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 D8 D2 6 8 9 सर्वत्र (for ॰स्य) — b) K6 7 B0 7 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 6 8 यत्तद्, D8 एतद् (for यद्यद्) B0 न चास्ति, Dn4 lacuna (for च नास्ति) — c) G2 नव्य (for मध्य) — d) D5 7 सत्यासत्यं, G2 यद्वा सर्वं; M6 यदसच्च (for सच्चासच्च). Ds1 विधानत॰; G1 विजानता.

समस्तत्याग इत्येव शम इत्येव निष्ठितः ।
संतोष इत्यत्र शुभमपवर्गे प्रतिष्ठितम् ॥ ४३
ऋतं सत्यं विदितं वेदितव्यं
सर्वस्यात्मा जङ्गमं स्थावरं च ।
सर्वं सुखं यच्छिवमुत्तमं च
ब्रह्माव्यक्तं प्रभवश्चाव्ययश्च ॥ ४४
तेजः क्षमा शान्तिरनामयं शुभं
तथाविधं व्योम सनातनं ध्रुवम् ।
एतैः शब्दैर्गम्यते बुद्धिनेत्रै-
स्तस्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

युधिष्ठिर उवाच ।
धर्ममर्थं च कामं च वेदाः शंसन्ति भारत ।
कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
कुण्डधारेण यत्प्रीत्या भक्तायोपकृतं पुरा ॥ २ C 12 9738 B 12 272(1).2 K 12.277 2

---

43 D4 M1 6 om 43[ab] (cf v 1 41) V1 reads 43 on marg — [a]) Ś1 K1 समस्तु, K6 B1 6 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6-8 T1 G1 2 M 1 समाप्त, K2 V1 P1 D T2 समाप्त (for समस्त) Da3 इत्येव I (om) समाप्त योग इत्येव — [b]) Ś1 K1 2 4 7 P6 D1 2 सम Da4 शाम (for शम) K1 6 7 B6 8 (marg) Da3 a4 G1 निष्ठित (K1 °तर) K4 निपुण, D1 7 निष्ठित, T1 M5 निश्चय, T2 G2 4 M1 निश्चित (for निष्ठित) Bo 1-6 Dn1 n4 D4 D2 3 8 सर्वं (Bo Dn4 Da3 वं) नेषु निष्ठित; D6 स महात्मन्निष्ठित — [c]) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 M5 सत्त्वगात्र, K2 D 1 8 तत्र गुणत्र, T G1-3 M1 तत्सत्र(M1 °ति)त्र् (for अत्र शुभम्) — [d]) K1 corrupt, K2 अपवर्गं G1 °र्गं V1 प्रतिष्ठित

44 V1 reads 44 on marg — [a]) Da4 च सत्य, M1 6 सर्वं, M2 सत्य (for सत्य) G1 वेदितव्य, G2 lacuna (for विदित) G4 C4 ऋतशब्द परोक्षयन्तु- वचन । — [b]) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 T G1-3 M1 6-8 स्थावर (Da3 M1 °र) जगम (by transp) — [c]) T2 सर्व (for सर्वं) D3 सुखे, G1 2 सुख (for सुखं) G3 इदम (for शिवम्) B1 8 (marg) Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 उत्तर, T G1 2 M1 चोत्तर; G3 M1 6 7 चोत्तम (for उ) — [d]) V1 ब्रह्म ब्रह्म; B1 (marg as in text) ब्रह्मास्यय; Dn1 °व्यक्त T1 G1 2 °प्युक्त (for °व्यक्त) Ś1 K1 2 4 V1 प्रभवद्, Dn1 D5 M6 7 प्रभव (for °वश्) K6 B5 (marg as in text) D1 5 T1 G1 Cp [अ]व्ययम् (K6 °य), Dn1 n4 D5 D8 M1 6-7 [अ]व्यय

45 V1 reads 45 on marg — [a]) Ś1 K1 lacuna for शान्तिर् शुभ T G1-3 अनामयत्र् (for °य) K2 4 6 D5 6 सुख, T G1-3 M1 6-7 च (for शुभ) — [b]) G3 तथाशम; M1 तथादिव D6 शुभ (for ध्रुवम्) — [c]) K4 7 V1 Bo 8 9 Dn1 n4 D5 सर्वैर; G3 शुभैर् (for शब्दैर्) K7 Da3 a4 D1 9 बुद्धिनेत्रे, D1 7 °तत्रे — [d]) G3 om ब्रह्मणे Ds1 ब्राह्मणाय च

Colophon V1 on marg, G6 missing K3 5 B1-5 Da3 a4 Dn1 n4 D1 G1 5 M2-5 absent — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-9 T G1-3 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 4 6 D5 गोका(K1 °का)पिलीय, K2 V1 Bo 6-9 Da3 a4 D2-4 5 गोकपिलीय; K7 D6 7 9 M6 गोकपिलीये (D6 7 °य) ज्ञानप्रशंसा, Dn1 Ds2 कापिलीय, Dn1 गोकापिलीय सवाद, M1 6 7 कपिलगो सवाद — *Adhy no* (figures, words or both) K6 Dn1 M1 6 7 95, Da3 96, D7 T1 G1 M6 97, D8 91, T2 110, G2 92 — *Śloka no* Da4 Dn1 48, Dn1 D5 47

263

☞ This adhy. is missing in G6 (cf v 1 12. 259 1)

1 [b]) K1 वेद K7 V1 Bo सशवि (for शसन्ति) — [c]) Da3 a4 कस्मा; T1 G2 8 कश्च (for कस्य) Ś1

C 12 9737
D 12 272(1).3
K 12 277 3

अधनो ब्राह्मणः कश्चित्कामाद्धर्ममवैक्षत ।
यज्ञार्थं स ततोऽर्थार्थी तपोऽतप्यत दारुणम् ॥ ३
स निश्चयमथो कृत्वा पूजयामास देवताः ।
भक्त्या न चैवाध्यगच्छद्धनं संपूज्य देवताः ॥ ४
ततश्चिन्तां पुनः प्राप्तः कतमद्दैवतं नु तत् ।
यन्मे द्रुतं प्रसीदेत मानुषैरजडीकृतम् ॥ ५
अथ सौम्येन वपुषा देवानुचरमन्तिके ।
प्रत्यपश्यज्जलधरं कुण्डधारमवस्थितम् ॥ ६
दृष्ट्वैव तं महात्मानं तस्य भक्तिरजायत ।
अयं मे धास्यति श्रेयो वपुरेतद्धि तादृशम् ॥ ७
संनिकृष्टश्च देवस्य न चान्यैर्मानुषैर्वृतः ।
एष मे दास्यति धनं प्रभूतं शीघ्रमेव च ॥ ८
ततो धूपैश्च गन्धैश्च माल्यैरुच्चावचैरपि ।
बलिभिर्विविधैश्चापि पूजयामास तं द्विजः ॥ ९

K1 2 4 क(K1 त)स्य लोभो विनष्टोऽत — K1 reads 1[d] twice

2 [a]) Ś1 K1 2 4 6 अत्र ते वर्णयिष्यामि; K7 D1 6 T2 G1 M1 अत्र ते वर्तयिष्येहम्; V1 अत्राप्युदाहरन्तीमम् —[b]) Ś1 K1 2 4 चेतिहास (for कृति°) —[c]) M1 यं (for यत्) —[d]) Da3 a1 D8 भक्तयायोप; G1 2 भक्त्या चोप (for भक्तायोप) K7 B1 Da1 D2 7 G3 हृत (for °कृत)

3 [a]) Da3 a1 प्रधानो (for अधनो) Da1 ब्राह्मण —[b]) D8 T G1-3 धनम् (for धर्मम्) K7 D1 M1 अवेक्ष(K7 °क्ष्य)त, D8 अवैक्ष्यत ❀ Cn कामाद्धर्ममवैक्षत, फलकामनया धर्मं करिष्यामीति चिन्तितवान् । ❀ —[c]) D6 यथार्थं (for यज्ञार्थं) M1 6-7 तदा (for ततो) T G2 3 न(G3 स)यज्ञार्थमतोर्थी तु(T2 °तोर्थी स, G3 °तोप्यर्थी), G1 यज्ञार्थमर्थतोर्थी तु —[d]) B9 तप्य, T1 तनो (for तपो) G3 तयोरभ्यत्तदारुण

4 [a]) T G1-3 ज्ञात्वा (for कृत्वा) —[b]) K7 D3 देवता —[c]) K4 [अ]ध्यगच्छद्, K6 V1 B0 D5 7 T2 M1 6-7 [अ]भ्य°, D1 [अ]ध्यगच्छन् (for °गच्छद्) Da1 भक्त्या सुमनसा चैव, T1 G1-3 भक्त्या नैवाध्यगच्छतद् (G1 °च्छ तद्, G2 °च्छाय) —[d]) Ś1 K1 2 4 धर्मं, D6 7 अथ (for धन) Da1 देवता

5 [a]) K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 6-8 अनु (for पुन) Da1 प्राप्ता, M7 प्राप्य (for प्राप्त°) —[b]) K7 V1 B9 Dn4 D1 5 7 9 T G2 3 M1 6-7 कतम (for °मद्) D1 G2 देवत (for दैवत) K3 सनु; K4 न तत्; K6 7 V1 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 8 0 T G2 3 तु तत्; B0 8 D6 7 महत्, B1 तु स (for नु तत्) G1 कतम दैव तत्कृत —[c]) K6 V1 तन् (for यन्) Da4 द्रुते, G3 श्रुत (for द्रुत) —[d]) K1 मानुष्यैर्, T1 G1-3 मनुष्यैर् (for मानुषैर्) K1 Da1 अजनी; T1 G3 अजलै°, T2 अजलि, G1 M1 6-7 अजळी, G2 अजम° (for अजडी) T2 कृत (for °तम्) ❀ Cp मानुषैरतपस्प्रार्थनया न जडीकृत वरदानेन मान्य न प्रापितम् ॥ Cs जडीकृत, मुहुर्मुहुरभ्यर्थ्यमाने कृतवैमनस्यम् । ❀

6 [a]) K8 D3 9 Da1 a1 म च; B0 7 8 Dn1 n1 D2 D2 3 6 8 सोम (for अथ) Ś1 K1 सोम्येन, G3 सौमेन K6 7 V1 B1 6-9 Da1 a1 Dn1 D5 D2 3 6 8 T3 मनसा, Dn1 सा देवा, M1 6 रूपण (for वपुषा) —[b]) Ś1 K1 2 4 दे(K1 दै)वानुचरति के, G1 °नतुचरति के; G2 °नुपनमति के —[cd]) Ś1 K1 2 कुडाधरम् Da1 सवस्थिता D8 कुण्डधारवशे स्थित (D8 °त) ❀ Cs जलधर मेघशरीरम् । कुण्डधार, कुण्डानि जलाधारपात्राणि कापायवस्त्राणि वा धारयन्तम् । ❀

7 [a]) K1 तत (for त) B0 Dn1 n1 D8 D2 3 6 8 महाबाहुं (for °त्मान°) —[b]) T1 G1-3 बुद्धिर् (for भक्तिर्) —[c]) D1 अयाय (for अयं मे) Ś1 K1 2 B8 D7 T G1-3 M1 दास्यति (B8 T2 °ते), D2 ध्यसति (for धा°)

8 [a]) M1 स (for स) K1 6 B1 Da1 a1 D1 7 8 Cp सनिकृष्टस्य, B8 ष्टोस्य, D4 °ष्टस्तु, T1 G1 3 °ष्ट हि, G2 °ष्ट च (for °ष्टश्च) K1 D1 6 (before corr) देवश्च, T G1-3 M1 देवानां. Cp (gloss कुबेरस्य) देवस्य (as in text). —[b]) D1 चान्यैर् (for चान्यैर्) T1 G3 मृत; G1 वृत; G2 स्मृत (for वृत) —[c]) G3 एत (for एष) B3 D3 धास्यति (for दा°) —[d]) Ś1 K1 2 4 क्षिप्रम्; G3 घृतम् (for शीघ्रम्) D1 9 वा (for च) Da1 शीघ्रमेव तथैव च

9 [a]) B1 D9 transp धूपैश्च and गन्धैश्च K3 धूमैश्च (for धूपैश्च) D1 reads, after जलध (in 10[b]), the portion from च माल्यै up to धर (in 10[b]) twice —[b]) G1 माल्ये (for माल्यैर्) —[c]) M1 6 7 चैव (for चापि) K6 V1 B0 6-9 Da1 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 6 8 बलिभिर्विविधाभिश्च —[d]) D2 द्विज; D1 द्विजा°

ततः स्वल्पेन कालेन तुष्टो जलधरस्तदा ।
तस्योपकारे नियतामिमां वाचमुवाच ह ॥ १०
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ११
आशायास्तनयोऽधर्मः क्रोधोऽसूयासुतः स्मृतः ।
पुत्रो लोभो निकृत्यास्तु कृतघ्नो नार्हति प्रजाम् ॥१२
ततः स ब्राह्मणः स्वप्ने कुण्डधारस्य तेजसा ।
अपश्यत्सर्वभूतानि कुशेषु शयितस्तदा ॥ १३
शमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः ।
शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत ॥ १४
मणिभद्रं स तत्रस्थं देवतानां महाद्युतिम् ।
अपश्यत महात्मानं व्यादिशन्तं युधिष्ठिर ॥ १५
तत्र देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि च धनानि च ।
शुभैः कर्मभिरारब्धाः प्रच्छिदन्त्यशुभेषु च ॥ १६
पश्यतामथ यक्षाणां कुण्डधारो महाद्युतिः ।
निष्पत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ ॥ १७
ततस्तु देववचनान्मणिभद्रो महायशाः ।
उवाच पतितं भूमौ कुण्डधार किमिष्यते ॥ १८

C. 12. 9772
B 12. 27[1] 18
K 12. 277 18

10 For the repetition in D1, cf v 1 9 — ^{a}) V1 धनस् (for तत) K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8-9 T1 G1 3 M1 6 7 स्वल्पेन G2 स्व कल्पेन (hypermetric) (for स्वल्पेन) — ^{b}) Ś1 K1 V1 B1 T2 तथा (for तदा) — ^{c}) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7-9 T1 G3 Ca.n [उ](Da3 a4 [स])पकार (for °कारे) Da3 निकारम्, D1 -विग्रमाम्, T1 -निरताम्, G1 निवराम्, M1 नीयताम् (for नि) — ^{d}) M1 6-7 गायाम् (for वाचम्)

11 = 12 166 24, 12 449*, lines 32–33, = (var) 5 105 10, Rām. 4 34 12, Pañcatantra 3 157 — ^{a}) K1 ब्रह्मघ्ने — ^{b}) Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 6 8 9 G1 चौरे (for चोरे) K3 भग्नव्रतेम् (for °व्रते) D8 शठे (for तथा) — ^{c}) T1 निकृतिर्

12 ^{a}) Ds1 तनया, M2 मेनयो (for त°) K6 [ऽ]धर्म — ^{b}) G2 तथा (for स्मृत) — ^{c}) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 6 3 लोभ पुत्रो (by transp), K7 D4 9 पुत्रो लाभो Dn1 निकृत्याया, D4 °त्यामु; G1 निष्कृताश्च; G2 निकृत्याश्च (for °त्यास्तु) — ^{d}) D1 माईति (for ना°) V1 B3 T2 G1 M1 7 प्रजा°, Dn1 प्रजा (for प्रजाम्)

13 ^{a}) K2 ब्रह्मण; G1 ब्राह्मण — ^{b}) Ś1 K3 कुडाधारस्य, K6 दद° D3 तेजसी (for °सा) — ^{c}) D4 अपश्यन् D8 -भूतार्दि (for °नि) — ^{d}) Da4 कुलेषु (for कुशेषु) Dn4 Ds1 शापितस्; G2 शादितस् (for शायितस्) K6 Da3 तथा (for तदा)

14 ^{a}) Da3 a4 स तेन (for शमेन) — ^{b}) Da4 भक्ता (for भक्त्या) K1 Da3 निरपस्कृता ; K4 °स्थित G3 भक्त्या चारु परिष्मत (sic) ॐ C3 निरुपस्कृत ब्रश नादिरहित । ॐ — ^{c}) K4 ब्राह्मग, Ds1 D5 ब्रह्मणो; G1 ब्राह्मणौ (for °णो)

15 ^{a}) K4 मणि भद्र, Bo 6 9 Da3 a4 Ds1 D4 8 9 T1 G1-3 M1 6-7 माणिभद्र (for मणि°) G2 तत्रस्त (for °स्थ) — ^{b}) D5 7 द्युति, D3 द्युत (for द्युतिम्) — ^{c}) Ś1 K1 2 अपश्यत्त, D2 °श्यत (for °श्यत) — ^{d}) K3 व्याधिशत, D6 व्यादिश्यत, D7 गा दिशत, G2 व्यादिशत (for °शन्त) Da3 a4 Dn1 D3 युधिष्ठिर, D2 °ष्ठिर ॐ Cn व्यादिशन्त, देवेभ्य फल याचकान्निवेदयन्तम् । ॐ

16 ^{a}) G2 तव (for तत्र) — ^{b}) K7 D4 9 रत्नानि (for राज्यानि) D3 5 7 विविधानि (for च धनानि) — ^{c}) K1 आरब्ध, K2 Da3 a4 आरब्धै, Dn4 येराब्धा (sic), D 7 आयद्धा, T G1-3 आराद्धा (for आरब्धा) — ^{d}) K4 V1 Bo 6-9 Da4 Dn1 n4 D3 D2 3 8 T2 G1 3 प्रच्छिदन्ति, K6 7 D4 9 T1 M1 6-7 प्रयच्छति, D6 प्रच्छिदति, G प्रच्छदति (for प्रच्छिदन्ति) D6 7 अशुभानि (for °भेषु)

17 G3 om (hapl) 17^b–18^c — ^{b}) Ś1 K3 कुडाधारो B3 Da3 a4 G2 महामति (for महाद्युति) — ^{c}) K7 Dn1.n4 D3 5 7 9 निपत्य, D6 निष्पतत् (for निष्पत्य)

18 G3 om 18^{abc} (cf v 1 17) — ^{a}) Bom ed तदेव (for तु देव) M2 यजनान् (for वचनान्) V1 तत्र देवस्य वचनात्; G2 ततस्तवस्तु देवानां — ^{b}) K7 Bo 6-9 Da3 a4 Ds1 D2 4 8 9 T G1 M1 6-7 माणिभद्रो (for मणि°) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 6-8 महामना, D2 °रमन (for °यशा). — ^{c}) M1 6-7 वचनं (for पतित) — ^{d}) Ś1 K3 कुडाधार (K2 °र), K4 7 V1 D4 9 कुडधार (for कुण्ड-

C 12 9773
B 12 274.13 20
K 12 277 19

कुण्डधार उवाच ।

यदि प्रसन्ना देवा मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो मम ।
अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किंचित्सुखोदयम् ॥ १९

भीष्म उवाच ।

ततस्तं मणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् ।
देवानामेव वचनात्कुण्डधारं महाद्युतिम् ॥ २०
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कृतकार्यः सुखी भव ।
यावद्धनं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सखा तव ।
देवानां शासनात्तावदसंख्येयं ददाम्यहम् ॥ २१
विचार्य कुण्डधारस्तु मानुष्यं चलमध्रुवम् ।
तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ २२

कुण्डधार उवाच ।

नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद ।
अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतम् ॥ २३
पृथिवीं रत्नपूर्णां वा महद्वा धनसंचयम् ।
भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः ॥ २४
धर्मेऽस्य रमतां बुद्धिर्धर्मं चैवोपजीवतु ।
धर्मप्रधानो भवतु ममैषोऽनुग्रहो मतः ॥ २५

मणिभद्र उवाच ।

यदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च ।

धार) K1 किमिष्यत, K2 करिष्यते; K7 D4 9 किमद्य ते, B6 T G1-3 M1 5-7 कि(M1 क)मिच्छसि, Dn1 D6 किमिष्यसे (D6 °ति), D8 कमिष्यते (for कि°)

19 K2 कुडाधार — ^{a}) K4 ये (for मे) — ^{b}) K2 ब्रह्मणो (for ब्रा°) — ^{c}) K1 अन्यानुग्रहम् D2 4 om (hapl) मिच्छा — ^{d}) D4 corrupt

20 MSS om the ref — ^{a}) G1 स, M1 5-7 स्तु (for स) K7 B6 6-9 Da4 Dn4 D4 8 9 T1 G1-3 M1 5-7 माणिभद्रस (for मणि°) M1 5 6 त (for तु) — ^{c}) D4 दिक्षानाम् (for देवा°) K7 वचन (for °नात्) — ^{d}) K2 कुडाधार; K6 दंड°, G1 2 कुंडधार (for °धार) Da3 a4 महाद्युति (Da3 °ति), G1-3 °मते (for °द्युतिम्)

21 Before 21, K6 V1 Dn1 n4 D8 D3 5-7 ins मणिभद्र उवाच, B6 6-9 Da3 a4 D2 8 माणि° — ^{b}) K1 कार्या ; K6 V1 B6 6-9 Da4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 कृत्य, Da3 कल्प (for कार्य°) K1 सुखो (for सुखी) — K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 G1 editions ins after 21^{ab} D5 7 M1 5-7 after 21^{cd}

717* धनार्थी यदि विप्रोऽस्य धनमस्मै प्रदीयताम् ।

[Da3 Ds1 धनार्था (for °र्थी) Da3 विमाय, M1 5 6 विद्वान्स, M7 विद्वांस (for विप्रोऽस्य) Ds1 तस्मै (for अस्मै)]

— ^{c}) D6 प्रार्थये ते — ^{d}) T1 य° (for ऽय) D6 सुखी भव (for सखा तव) — ^{e}) Ś1 K1 2 वचनात् (for शास°) T G1-3 तस्माद् (for तावद्).

22 ^{a}) G2 om from विचार्य up to ब्राह्मण (in 22^{d}) K2 कुडाधारस M1 5-7 तं (for तु) — ^{b}) K2 मानुष B3 धनम् (for चलम्) D7 मानुष्य च चल ध्रुवं, T °ष्यफलमध्रुव, G1 °ष्यसफल ध्रुव — ^{c}) Ś1 K1 2 4 T2 आदत्त, B3 आधत्ते; G1 आयत (for आधत्त) — ^{d}) K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 युधिष्ठिर, D7 तपस्विन° (for यश°)

23 K1 कुडधर, K2 कुडाधार — ^{a}) K6 याचामि, D5 7 दास्यामि (for याचा) — ^{b}) T1 G2 3 ब्राह्मणस्य (for °णाय) K7 Da3 D4 9 धनप्रदा (Da3 °दा); B3 (marg as in text) वरप्रद; D7 धन सदा, T G1, 2 M1 5 6 धन(G1 °न)प्रद°, G3 धनप्रिय° (for °प्रद) — ^{c}) K1 अहम्, B6-9 M1 5-7 अन्यद् (for अन्यम्) Ś1 K1 2 [अ]न्यम् (for [अ]हम्) — Ds1 G1 om (hapl.) 23^{d}–24^{c} — ^{d}) D5 7 भक्तानुग्रहणं कुरु

24 Ds1 G1 om 24^{abc} (cf v 1 23) — ^{a}) K2 7 पृथिवी; Da3 a4 पृथिव्या K4 7 D4 5 7 9 T1 G3 M1 5-7 -सपूर्णां; Da3 a4 पूर्णायां (for पूर्णां वा) — ^{b}) D5 अह (for महद्) K6 V1 B6 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6 8 रत्न (for धन-) M1 5 6 सपद, M7 -सपद° (for -संचयम्) — ^{c}) G2 भक्ताय नाभिजानामि — ^{d}) K1 अस, T2 एव (for एष) K7 D4, 9 सु- (for तु) K1 धार्मिका ; B3 D4 धार्मिक

25 ^{a}) K2 G2 धर्मस्य, D5 7 धर्मे च (for धर्मेऽस्य) G2 om. from ता up to भव (in 25^{c}) D4 6 रमता (for °तां). K6 धर्मस्य बुद्धिं रमतां — ^{d}) D4, 7 [ए]व (for [ए]ष) K1 तम° ; G2 lacuna, M1 5 6 कृत° (for मतः)

26 K7 B6 7 9 Da3 a4 Ds1 D4 8 9 T1 G1-3 M1, 5-7 माणिभद्र — ^{a}) K4 6 B6 8 Dn1, n4 Ds D2 3,

फलान्येवायमश्नातु कायक्लेशविवर्जितः ॥ २६
भीष्म उवाच ।
ततस्तदेव बहुशः कुण्डधारो महायशाः ।
अभ्यासमकरोद्धर्मे ततस्तुष्टास्य देवताः ॥ २७
मणिभद्र उवाच ।
प्रीतास्ते देवताः सर्वा द्विजस्यास्य तथैव च ।
भविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मे चाधास्यते मतिः ॥ २८
भीष्म उवाच ।
ततः प्रीतो जलधरः कृतकार्यो युधिष्ठिर ।
ईप्सितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः सुदुर्लभम् ॥ २९

ततोऽपश्यत चीराणि सूक्ष्माणि द्विजसत्तमः ।
पार्श्वतोऽभ्यागतो न्यस्तान्यथ निर्वेदमागतः ॥ ३०
ब्राह्मण उवाच ।
अयं न सुकृतं वेत्ति को न्वन्यो वेत्स्यते कृतम् ।
गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मेण जीवितुम् ॥ ३१
भीष्म उवाच ।
निर्वेदाद्देवतानां च प्रसादात्स द्विजोत्तमः ।
वनं प्रविश्य सुमहत्तप आरब्धवांस्तदा ॥ ३२
देवतातिथिशेषेण फलमूलाशनो द्विजः ।
धर्मे चापि महाराज रतिरस्याभ्यजायत ॥ ३३ C 12.9788 B 12 272[1] 34 K 12.277 34

---

c 8 सदा, K7 D4 9 T1 G2 3 यथा (for यदा) —b) Da3 om त्रिविधानि —c) G1 फलान्नेव (for °न्येव) M1 तु (for [अ]यम्) G2 श्नायातु (for अश्नातु) —d) K1 काल (for काय-)

27 M5 om (hapl) 27–28 —a) K3 Dn4 तु देव, K6 ते देव, T G1 3 तमेव, G2 तमेव (for तदेव) D6 यहुप —b) K2 कुडाधारो Da1 महायशा, Da4 महा यशा —c) D5 धर्मस् —d) Da4 D5 7 तुष्टास्य, D6 T G2 3 °स्तु (for °स्य) Ś1 K1 2 4 तुष्टास्तस्याय (K4 °स्य च) देवता

28 M5 om 28 (cf v l 27) K7 B6 6 7 9 Da3 a4 Dn1 D4 8 9 T G1–3 M1 6 7 माणिभद्र (for मणि°) —a) D8 D5 7 T2 प्रीतात्मा, G2 प्रियस्तु —c) K2 भविष्यति, Dn1 °ष्येति, T1 G1–3 °ष्यते (for °ष्यति) Ś1 K1 T1 G1–3 च, K2 T2 lacuna, K4 स; Da3 D1 M1 [ए]व; Dn4 [ए]क- (for [ए]ष) —d) D4 8 वा (for च) K1 Dn1 चाध(Dn1 °धी)स्यते; T G1–3 M1 6 7 चास्य स्थिता (M1 6 7 °रा) (for चाधास्यते) Ś1 K1. 3 6 7 V1 B6 6–8 D1–7 9 मतिं (for मतिः)

29 Some MSS om the ref —b) G2 युतकार्यो (for कृत°) Da3 a4 D9 युधिष्ठिर — After 29ab, B3 ins

718* ब्राह्मण स च सतशो राज्यलोभादरिंदम ।

—c) K7 D9 इप्सितं, Da3 ईप्सीत, Da4 ईप्सितो G1 3 मनसा (for °सो) —d) G2 परम् (for वरम्)

30 b) K7 D4 9 श्लक्ष्माणि (for सू°). K4 B7 सत्तम, Dn1 सत्तमा, D5 सत्तम — G1 om (hapl) 30c–32b —c) K3 [ऽ]भ्यागत, K6 B6 8 9 Dn1 D5 °सतो, K1 Dn1 n4 Da3 D3 8 8 M1 °यातो, B6 (marg) °सता (for °गतो) B9 [अ]भ्यस्तानि (for न्यस्तानि) K1 4 B6 7 Da3 a4 D4 9 पार्श्वतोभ्यागतान्यस्तानि, D5 7 पार्श्वतोभ्यागतान्पश्यन् (D7 °तान्यस्य), T G2 3 न्यस्तानि पार्श्वतो दृष्ट्वा —d) D5 7 सोथ; T2 ततो (for अथ) T1 G3 तत्रैमां मतिमागत, G2 तत्रैव ** मागत

31 Ś1 K1 2 om the ref Dn4 G1 om. 31 (for G1, cf v l 30) —a) K7 D4 6 न, D5 7 च (for न) T1 G3 मत्कृत (for सुकृत) —b) K6 कोन्योन्यो, V1 B5 Da3 a4 Dn1 D8 कस्त्वन्यो; D5 7 कोन्योर्थं, T1 G3 का (G3 को) न्वत्र; M1 6–7 कोन्यो वै (for को न्वन्यो) Da3 वेत्सते, Dn1 D9 वेस्यते, T1 G3 [क्षा]त्रिस्यते (for वे°) D5 7 सुख (for कृतम्) —c) T2 धनम् (for वनम्) —d) K6 B6 9 Da3 a4 चरन्, T1 G3 पर (for वर) Da3 a4 धर्मेन K1 2 V1 B6 7 8 D5 D8 9 T2 G2 M1. 6–7 जीवित; Da3 जीवति (for जीवितुम्)

32 Ś1 K1 2 4 Dn4 T G1–3 M1 om the ref G1 om 32ab (cf v l 30) —a) K4 Da3 a4 Dn4 Dn1 निर्वेदा (for °दाद्) —b) K3 6 प्रमादात् (for प्रसा°) K6 च (for स). Da4 द्विजोत्तम K7 D4 9 T1 G2 3 प्रसादाद्विजसत्तम —d) B6 D5 7 T2 G3 सया (for तदा).

33 a) K1 7 D4 9 दे(D9 दै)वतानि विशेषेण, K3 देवतातिथिचेशेण (sic) —b) Da4 D4 मूलाशतो (for °शनो) D9 द्विज — K6 om. (hapl.) 33c–34b,

C 12 9789
B 12 2.. (i). 35
K 12. 277 35

त्यक्त्वा मूलफलं सर्वं पर्णाहारोऽभवद्द्विजः ।
पर्णं त्यक्त्वा जलाहारस्तदासीद्द्विजसत्तमः ॥ ३४
वायुभक्षस्ततः पश्चाद्बहून्वर्षगणानभूत् ।
न चास्य क्षीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३५
धर्मे च श्रद्दधानस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ।
कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ॥ ३६
तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्यदि दद्यां महद्धनम् ।
तुष्टः कस्मैचिदेवाहं न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ३७
ततः प्रहृष्टवदनो भूय आरब्धवांस्तपः ।
भूयश्चाचिन्तयत्सिद्धो यत्परं सोऽभ्यपद्यत ॥ ३८
यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित् ।
स भवेदचिराद्राजा न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ३९
तस्य साक्षात्कुण्डधारो दर्शयामास भारत ।
ब्राह्मणस्य तपोयोगात्सौहृदेनाभिचोदितः ॥ ४०

— c) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 चास्य; D4 वापि (for चापि). B7 महात्मानो, G1 °राजन् — d) K2 [अ]भिजायत, T G2 3 M1 5-7 [उ]पजायते (for [अ]भ्यजायत) K7 D4 9 रतिस्तस्य व्यजायत, V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 दृष्टा बुद्धिर् (D5 7 °द्धिर्ये) जायत

34 K6 om. 34[ab] (cf v l 33) — a) D8 मूल (for मूल) — b) T1 G1 2 द्विजोत्तम, G3 द्विजो भवत् (by transp) — c) K1 पर्णे, K2 पूर्णं, B8 पर्णान् (for पर्णं) D5 जलाहार; G1 °धारस, M1. 3 6 फलाहारस (for जला°) — d) M1 5 6 तथा (for तदा) K7 D4 9 T G1-3 M1 5-7 स द्वि (G1 तद्वि) जोत्तम (for द्विजसत्तम) D5 सत्तम K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 पुनरासीद्द्विजस्तदा (D8 °था)

35 a) B8 (marg) [ऽ]भवत्, T1 G1 3 तु तत् (for तत) — b) B8 (marg) अथ (for अभूत्) T G1-3 अभूद्वर्षगणान्बहून् — c) D9 वास्य (for चास्य) Ś1 K1. 2 [अ]क्षीयत (for क्षीयते) D8 (marg as in text) पर्णस् (for प्राणस्) — d) K1 Dn4 अद्भुतम् T2 भवेत् (for [अ]भवत्)

36 a) D8 धर्म (for धर्मे) T G1-3 M1 5-7 श्रद्दधानस्य धर्मे च — b) D8 तपस्यति (for तपस्युग्रे) K6 प्र- (for च) D4 9 वर्तिन; D6 वर्तते (for °त) K7 तपस्युग्रेण वर्तिनः — d) T1 G2 दिव्य- (for दिव्या) Da3 अजायते

37 a) K7 D4 9 प्रादुरभूद् (for °रासीद्) — After 37[a], G1 ins

719* राज्य वा मम सतुष्टो नष्टोऽह स्यां न सशय ।

— G1 om 37[b] — b) K6 दद्याद् (for दद्यां) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T1 G3 M7 अहं (for महद्) G3 यदिद्याज महाप्रतं (sic), M1 6 यदि दद्याम्यह धन — c) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 कस्यचिद्, G2 3 कस्मै च, M5 6 कस्मिंश्चिद् (for कस्मैचिद्) K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 एवेह; T1 G1-3 देवाय (for एवाह) — d) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 मिथ्या वाङ्ग (by transp), T G1 3 M7 न मिथ्या तद्; G2 समृद्ध्या तद्

38 K6 B6-8 Da3 a4 repeat 38[ab] after 39 — a) K6 (both times) 7 प्रकृष्ट-, Dn4 प्रहुष्ट (for प्रहृष्ट-) K1 वचनो (for वदनो) — b) K7 D4 9 पुनर् (for (for भूय) G2 चारब्धवास् (for आ°) — c) T1 G1 3 चिंतयेत् (for [अ]चिन्तयत्) K7 D4 5 7 9 विप्रो, G2 सिद्ध्या (for सिद्धो) — d) K2 यत्पर K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 सोभिमन्यते; K7 D4 9 सोभ्यमन्यत; D5 7 सौम्य मन्यत; T G1-3 M1 5-7 सोभिपद्यते (for सोऽभ्यपद्यत)

39 a) K6 दद्याद् (for दद्याम्) G2 यदि दद्या महाराजन्; M1 6 °द्याम्यह राज्य — b) G2 कद्दा (for तुष्टो) D8 [ऽ]ह (for वै) — c) M1 6 राजन् (for राजा) T स हि वेद चिराद्राजा; G2 3 स ह देव चिराद्राजा — d) B9 transp न and मिथ्या वाग् B8 (marg) वचनं (for वाग्भवेन्) — After 39, K6 B6-8 Da3 a4 repeat 38[ab]

40 a) D4 9 M1. 5-7 तं स्म (for तस्य) G1 कुड धरो — G1 om (hapl) 40[b]-42[a] — b) K1 ब्रह्म- णस्य D6 ततो (for तपो) Ds1 -घोरात् (for योगात्). — d) Ś1 K1 सौहृद्येन, D5 7 सौहार्देन B0 T G2 3 M1. 6 7 [अ]पि (for [अ]भि-) D5 -नोदित, D7 रोदिता (for -चोदित)

41 G1 om 41 (cf v l 40) — a) Ś1 K1 2 च (for स) — b) Dn4 पूना (for पूजा) K1 यथा विधि — c) T G3 कुण्डधारस्य — d) D5 7 विस्मृतद्य

समागम्य स तेनाथ पूजां चक्रे यथाविधि ।
ब्राह्मणः कुण्डधारस्य विस्मितश्चाभवन्नृप ॥ ४१
ततोऽब्रवीत्कुण्डधारो दिव्यं ते चक्षुरुत्तमम् ।
पश्य राज्ञां गतिं विप्र लोकांश्चावेक्ष चक्षुषा ॥ ४२
ततो राज्ञां सहस्राणि मग्नानि निरये तदा ।
दूरादपश्यद्विप्रः स दिव्ययुक्तेन चक्षुषा ॥ ४३
कुण्डधार उवाच ।
मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः ।
कृतं मया भवेत्किं ते कश्च तेऽनुग्रहो भवेत् ॥ ४४
पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत्कथं नरः ।
स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ॥ ४५

भीष्म उवाच ।
ततोऽपश्यत्स कामं च क्रोधं लोभं भयं मदम् ।
निद्रां तन्द्रीं तथालस्यमावृत्य पुरुषान्स्थितान् ॥ ४६
कुण्डधार उवाच ।
एतैर्लोकाः सुसंरुद्धा देवाना मानुषाद्भयम् ।
तथैव देववचनाद्विघ्नं कुर्वन्ति सर्वशः ॥ ४७
न देवैरननुज्ञातः कश्चिद्भवति धार्मिकः ।
एष शक्तोऽसि तपसा राज्यं दातुं धनानि च ॥ ४८
भीष्म उवाच ।
ततः पपात शिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिणे ।
उवाच चैनं धर्मात्मा महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥ ४९　C 12. 9804 B 12. 272[1] 50 K 12. 277 50

(for विस्मि°) K7 D4 9 स्त्वभवन्, T2 चाभवत् D5 7 नृप, T2 तदा

42 G1 om 42ᵃ (cf v l 40) Da4 repeats 42ᶜᵈ after 43 —ᶜ) Da4 (second time) lacuna for पश्य राज्ञां ग G1 राज्य (for राज्ञां) K4 om (hapl) from गतिं up to राज्ञां (in 43ᵃ) D1 रतिं (for गतिं) —ᵈ) K7 B0 6 7 9 Da3 a4 (both times) Dn1 n4 D3 D2 3 8 8 चैव नु, K7 V1 B3 D5 7 T1 G1-3 M1 5-7 चावेक्ष्य (for °क्ष)

43 Before 43, Ś1 K1 ins भीष्म॰ K4 om up to राज्ञा (cf v l 42) —ᵃ) M7 तदा (for ततो) K5 7 V1 B0 6 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 8 6 8 राज, D4 रा* (for राज्ञां) —ᵇ) G2 निमग्नानि (hypermetric) (for मग्नानि) K6 विषये; D5 निरय (for निरये) K6 - तथा (for तदा) —ᶜ) T1 G1 3 आराद्, G2 आदाद् (for दूराद्) Ś1 K1 2 विप्रर्षिर् (K1 °र्षि), Da3 T2 विप्रस्य, M1 °स्तु (for विप्र॰ स) — After 43, Da4 repeats 42ᶜᵈ

44 K3 4 om (hapl) 44-46 Ś1 reads 44-46 on marg K1 B1 om the ref —ᵃ) Da3 a4 या (for मा) —ᵇ) B3 transp त्व and दुःख K1 त्वा; D4 त्वा (for त्व) K1 Da4 T2 G2 M6 7 आप्नुयात्, M1 °यु (for °या) —ᶜ) G1 कृतत्रयी (for कृत मया) —ᵈ) K6 Da4 कश्चित् (for कश्च)

45 K3 4 om 45 (cf v l 44) Ś1 reads 45 on marg —ᵇ) Da3 a4 नराः (for नर) K7 D4 9 T1 G1-3 कामानिच्छन्क (T1 G1 3 °च्छेच्छे॰ क, G2 °नृच्छेत्क) यचन —ᶜ) Da4 सक्रुद्ध (for संरुद्ध) —ᵈ) D8 मनुष्येषु, T G1-3 मनुष्याणां; M1 5-7 मानुषाणां (for °षेषु)

46 K3 4 om 46 (cf v l 44) Ś1 reads 46 on marg Ś1 K1 T1 G1-3 M1 5-7 om the ref —ᵃ) V1 [s]पश्यत; D4 °श्यन्स G2 स (for च) —ᵇ) M6 7 मुद (for मदम्) —ᶜ) B0 D5 M1 5-7 निद्रा (for निद्रां) K6 तद्री, K7 V1 B0 D7 9 तद्रा, B7 तर्भ्री, D5 छद्रा (for तन्द्रीं) B8 (marg as in text) तदा, Da3 a4 lacuna, M1 5 6 भय (for तथा) K7 D4 9 [आ]लभ्यम् (for °स्यम्) —ᵈ) Ś1 K1 आविश्य; D7 ह्यावृत्य (for आ॰) D. पुरुषस्, D7 °प, M6 °पा (for °पान्) K1 स्थित; D5 7 तया, G1 स्थितां (for स्थितान्)

47 K3 कुडाधार (for कुण्ड॰) —ᵃ) M1 5 6 लोकांस् (for लोका॰) T G1-3 M1 5-7 तु (for सु) Ś1 K1 4 D8 सुसरब्धा, K7 D4 5 7 9 नद्धा (for °रुद्धा) —ᵇ) G1 वेदानां (for देवानां) K1 मधुपाद्, G2 मानुष (for °पाद्) —ᶜ) Ś1 K1. 2 ते चैव, K7 B6 (orig) D4 5 7 9 M6 तथैते (for तथैव) G1 दैव- (for देव) —ᵈ) T1 G1 3 विघ्ना सर्पति सर्वश

48 ᵃ) D4 6 ज्ञाता (for -ज्ञात) D5 7 एवदेवैर॰ नुज्ञात, D8 न च देवैस्तनु॰ —ᵇ) K1 धार्मिका॰ —ᶜ) K6 D5 शक्नोषि; Da3 G1 शक्नोति; D7 T1 G2 3 शक्नोति; T2 शक्तोसि, M1 शक्तो हि (for शक्तोऽसि) —ᵈ) K6 7 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4

C. 12. 9803
B 12. 272(1). 51
K 12. 277. 51

कामलोभानुबन्धेन पुरा ते यदसूयितम् ।
मया स्नेहमविज्ञाय तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५०
क्षान्तमेव मयेत्युक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्षभम् ।
संपरिष्वज्य बाहुभ्यां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५१
ततः सर्वानिमाँल्लोकान्ब्राह्मणोऽनुचचार ह ।
कुण्डधारप्रसादेन तपसा योजितः पुरा ॥ ५२
विहायसा च गमनं तथा संकल्पितार्थता ।
धर्माच्छक्त्या तथा योगाद्या चैव परमा गतिः ॥ ५३
देवता ब्राह्मणाः सन्तो यक्षा मानुपचारणाः ।
धार्मिकान्पूजयन्तीह न धनाढ्यान्न कामिनः ॥ ५४
सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मे रता मतिः ।
धने सुखकला काचिद्धर्मे तु परमं सुखम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

D8 D2-9 M1 6-7 transp राज्य and दात्

49 Ś1 K1 3 G1 3 M1 6-7 om. the ref — a) B7 om पपात T1 सहसा (for शिरसा) K7 D3 5 7 9 पपात शिरसा तत्र (D5 7 भूमौ) — b) D8 ब्राह्म-णास् Ś1 K1 3 4 कुढ (for तोय) Ś1 K1 3 4 7 D3 9 धारिण॰; D5 7 -धारिण (for ॰णे) — c) M1 6-7 वाचं (for चैनं) — d) K1 महासु ते ग्रह॰ कृत॰ (sic)

50 a) T G1 3 -भोगानु, G2 भोगेनु (for लोभानु-). G1 गबेन (for बन्धेन) — b) K7 D3 9 असूचित, G1 असूसुच (for असूयितम्) D5 7 G3 पुरा ते य(D5 तद्य-, D7 तु य)दि सूचित, G3 पूर ये दससूयिनं (sic) — c) Dn3 corrupt D8 महा (for मया) Da3 a4 अति- (for अवि) — d) Dn3 तद्य, D5 7 तस्व (for तत्र). K6 मर्हति

51 a) Ś1 K1 उक्त (for उक्त्वा) — b) K1 दढ धारो — c) T G1-3 M7 परिष्वज्य च बाहुभ्या

52 a) Da3 a4 सर्वास् K6 ततो; K7 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 तदा (for इमाल्ँ) K2 तत॰ सर्वाणि मां लोकान् — b) K7 D3 9 स, D6 7 स (for ऽनु) — The portion from 52c up to 12 282 26ab is lost in Ś1 on missing fol — c) K2 कुढाधार — d) K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 तपसा सिद्धि(D6 ॰सामधि)-मागत॰

53 Ś1 missing (cf v l 52) — a) K2 विहा यसाय गमन — b) K1 D6 तत, K2 तदा, K4 यथा (for तथा) K1 2 4 D5 6 M1 6 7 सकल्पितार्थिता (K4 ॰र्थिता; M1 7 [inf lin] ॰स्थिता); B6 ॰तास्मता, Ds2 ॰तार्थता; T1 G1-3 ॰सार्थत (for ॰तार्थता) — c) K1 धर्मा॰, K4 धर्मं; Ds1 धर्मान्, D4 धर्म॰ (for धर्माद्) K1 2 7 D4 9 T2 M1 6-7 शक्य, Da3 a4 शक्त्या, T1 G1 3 शक्यस् (for शक्त्या) K2 तपोयो गाद्, T G1-3 तथा योगो — d) Ds1 सा (for या) T1 G1 3 योगाचैव परा गति, G2 योगादेव परा गति॰

54 Ś1 missing (cf v l 52) — a) K1 G1 ब्राह्मण॰, G3 मानुप Da3 a4 सता (for सन्तो) — b) K1 2 4 V1 B6 7 9 Da3 a4 Ds2 D5 7 T1 M7 यक्ष (for यक्षा) Da3 -मानुष्य (for मानुप-). K1 7 D3 9 चारिण (K1 ॰णा) (for चारणा॰) — c) D2 om from धार्मिका up to परम (in 55d) D6 7 T G1-3 धार्मिकं (for ॰कान्) — d) D7 T G1 3 M1 6-7 धनाढ्य (for ॰ढ्यान्) K7 नु (for न) D7 M1 6 8 कामिन; T1 कामुक, T2 G1 कामिक, G2 3 कार्मुक (for कामिन॰) D6 न धनायांतकामिन॰

55 Ś1 missing (cf v l 52) D2 om up to परमं (cf v l 54) — a) K7 om ते G1 देव (for देवा) — b) B9 या तु, T G1-3 M7 यतो (for यत्ते) K1 3 D5 7 धर्मं (for धर्मे) — c) D6 धर्मे (for धने) T1 G1-3 कावि (for काचिद्) — d) Da3 च (for तु)

Colophon Ś1 G6 missing K3 5 B1-6 Da1 a4 Dn3 n3 D1 G1 5 M3-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 Ds2 कुढाधारोपाख्यानं समाप्त; K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D3-9 M6-7 कुढाधारोपाख्याने — *Adhy no* (figures, words or both) K6 B1 M1 6 7 96, Dn1 Ds1 D7 T1 G1 3 M6 98; Dn4 Ds2 97, D8 92; T2 111, G2 93 — *Śloka no* Da4 57, Dn1 D8 56, Dn4 55.

२६४

युधिष्ठिर उवाच ।
बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह ।
धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्तितम् ।
उञ्छवृत्तेः पुरावृत्तं यज्ञार्थे ब्राह्मणस्य ह ॥ २
राष्ट्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेष्वभवद्द्विजः ।
उञ्छवृत्तिरृषिः कश्चिद्यज्ञे यज्ञं समादधे ॥ ३
श्यामाकमशनं तत्र सूर्यपत्नी सुवर्चला ।
तिक्तं च विरसं शाकं तपसा स्वादुतां गतम् ॥ ४
उपगम्य वने पृथ्वीं सर्वभूताविहिंसया ।
अपि मूलफलैरिज्यो यज्ञः स्वर्ग्यः परंतप ॥ ५ C 12.9813 B 12.273(2) 5 K 12.276.5

264

☞ This adhy is missing in Ś1 G6 (cf v l 12 263 52, 259 1)

1 ᵇ) K7 D9 परतप (for पितामह) —ᶜ) B9 मधर्मार्थं, Da3 n1 Ca (gloss विष्णो प्रीत्यर्थं) Cp (Cpp as in text) यज्ञार्थं न, M1 धर्मार्था न (for °र्थं न) K1 2 4 सुखार्थाय, D5 7 °र्थं च, Cp सुखात्मार्थं (for °र्थार्थं) B0 धर्मार्थिता मवेदत्र; Dn4 धर्मार्थार्थं न सुखार्थं ❀ Cp यज्ञार्थं, विष्णौ समर्पणार्थम् । यद्वा यज्ञार्थे, विधि पालनद्वारा सत्त्वशुद्ध्यर्थम् । ❀ —ᵈ) ❀ Cs कथ समाहित, किंप्रकारया मनोवृत्त्यानुष्ठित । ❀

2 G2 om the ref —ᵃ) K1 2 4 D8 वर्जं (D8 °र्दं) यिष्यामि; V1 कीर्तं°, B8 (marg) D5 7 कथ° (for वर्तं°) —ᵇ) B0 प्रमापित, T2 [अ]न्वकीर्तित (610), Cp [अ]नुवर्तित (for [अ]नुकी) K1 नारदे वानुकीर्तित — After 2ᵃᵇ, K1 reads (hapl) 3ᶜᵈ for the first time, repeating it in its proper place —ᶜ) K1 D2 4 उच्छ (for उञ्छ) —ᵈ) G2 om from यज्ञार्थे up to उञ्छवृत्तिर् (in 3ᶜ) K1 2 Ds3 D5 7 यज्ञार्थे, Ds1 कामार्थं (for यज्ञार्थे) K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 8 6–8 M7 च, K7 D9 T1 G1 3 हि (for ह)

3 Before 3, MSS ins नारद उवाच G2 om up to वृत्तिर् (cf v l 2) —ᵇ) K1 भवद् (for [अ]भवद्) B0 द्विज Dn4 विदर्भेष्वभवेद्विज (610) — K1 reads 3ᶜᵈ for the first time after 2ᵃᵇ —ᶜ) K1 (both times) उच्छ (for उञ्छ) K1 (both times) 2 द्विज (for ऋषि) T1 G2–8 तस्मिन् (for कश्चिद्) —ᵈ) K4 6 7 Dn1 n4 D8 D2–5 8 9 यज्ञ यष्टुं (Ds1 °ष्ट); D6 यज्ञ यज्ञे (by transp), D1 यज्ञ प्रष्टु, T G1–3 स च यज्ञं, M7 यश्च यज्ञ K1 (first time, also as in text) समाधमे (for °दधे) M1 5 6 यो यज्ञे यज्ञमादधे Cp as in text ❀ Ca यज्ञे, विष्णौ ॥ Cp यज्ञे, विष्णौ । यद्वा यज्ञनिमित्तम् । ❀ ❀ Cb समादधे, समाहितोऽत्रहितोऽभवत् । ❀

4 ᵃ) M1 5 6 यत्र; M7 यस्य (for तत्र) K6 D4 8 T2 G1 2 श्यामाकश(D9 °कश ; G2 °काश)मनं तत्र Ca p as in text (gloss Ca श्यामाक, शाकप्रायम् । Cp यद्वा, कदन्नम्) — After 4ᵃ, B6–8 D6 read for the first time 7ᵈ–8ᶜ, repeating the same in the proper place, while D5 7 for the first time read 7ᵈ followed by 8ᶜ, also repeating it in its proper place —ᵇ) G2 सूत, Ca सूर्यं (for सूर्य-) K6 7 V1 B0 Da4 Dn1 D2–4 8 Cn पर्णी; Ca पत्री (for पत्नी) ❀ Cp 8 सूर्यपत्नी सुवर्चलेति शाकविशेषौ । Cp मायूरी सूर्यपत्नी च विरसा मधुरा तथेति मधुमाधवी । ❀ —ᶜ) K2 रिक्त (for तिक्त) K2 विरम (for विरस) Da4 शाका, G2 कोश, M7 शाकस् (for शाक) —ᵈ) Cp तपसा स्वादुमागत

5 ᵃ) K1 2 उपविश्य, G2 उपागम्य, M1 5 6 उपास्य स (for उपगम्य) V1 मुनि (for वने) B6 8 D5 7 T1 G1 पृथ्वी, Dn1 n4 D8 D2 8 6 सिद्धि, D8 शुद्धि, G2 वृद्धि (for पृथ्वीं) K6 7 D4 9 वाचास्य प्रययुस्तुष्टि ❀ Cp पृथ्वीमुपगम्य, भारतवर्षे लब्धजन्मेत्यर्थः । ❀ —ᵇ) K2 4 G1 सर्वभूतविहिंसया, K7 D4 9 °तान्यहिंसया —ᶜ) G1 मूत (for मूल) D4 कालैर् (for फलैर्) K4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 इष्टो, K7 D4 9 इज्यैर्, T G1 8 इज्या, M1 5 6 इज्ये; M7 इंजे (for इज्यो) —ᵈ) K7 Da3 स्वर्गं°, Da4 D5–7 M7 स्वर्ग्यं (for स्वर्ग्यः) K6 7 B0 D4 9 M1 परतप T G1–8 यज्ञ स्वर्गपरो (G1 °र्गं परो, G2 °र्गफलो) मत.

C 12 9816 B 12 27[2].6 K 12 278 6

तस्य भार्या व्रतकृशा शुचिः पुष्करचारिणी ।
यज्ञपत्नीत्वमानीता सत्येनानुविधीयते ।
सा तु शापपरित्रस्ता न स्वभावानुवर्तिनी ॥ ६
मयूरजीर्णपर्णानां वस्त्रं तस्याश्च पर्णिनाम् ।
अकामायाः कृतं तत्र यज्ञे होत्रानुमार्गतः ॥ ७
शुक्रस्य पुनराजातिरपध्यानादधर्मवित् ।
तस्मिन्वने समीपस्थो मृगोऽभूत्सहचारिकः ।
वचोभिरब्रवीत्सत्यं त्वया दुष्कृतकं कृतम् ॥ ८
यदि मन्त्राङ्गहीनोऽयं यज्ञो भवति वैकृतः ।
मां भोः प्रक्षिप होत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमतन्द्रितः ॥ ९

---

6 [a]) Ds1 कृपा (for कृशा) — [b]) K2 शुचि (for शुचि) K1 2 4 दुष्कर (for पुष्कर) K6 कारिणी, B6 8 (marg) Da1 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 धारिणी; T G1-3 M1 5-7 मालिनी (for चारिणी) ❀ Ca पुष्करचारिणी, पुष्करवन्निर्लेपत्वेन चरणच्युति ॥ Cp पुष्करचारिणी, सञ्ज्ञा । यद्वा पुष्करतीर्थचरणशीला । ❀ — [c]) G3 M1 5 7 यज्ञे (for यज्ञ-) K1 D3 पत्नीं त्वम्, D6 परिनत्वम् (for पत्नीत्वम्) T2 आधीता (for आनीता) K7 Dn1 n4 Ds D2-4 9 यज्ञपत्नी समानीता — [d]) K6 B6 Ds T2 G3 M1 5 6 Ca p s (gloss यज्ञ) सत्य न; K7 D4 9 नित्य न; B6-9 Da3 a4 T1 G1 सत्याच्च, M7 सा त न (for सत्येन) K6 [त्स]न्वं (for [त्स]नु). D5 7 सत्यात्मानुविधायिनी ❀ Cn सत्ये, सत्यसंज्ञे भर्तरि । नानुविधीयते, अहिंसायज्ञमश्रेयस्त्वेन मन्यमाना अनुविधान आनुकूल्य न करोति ॥ Cp तद्धर्मे तस्या रुचिर्नास्तीत्यर्थः । ❀ — [e]) K2 D6 मा (sic) (for सा). Da3 a4 D4 Ca नु (for तु) B9 -भ्रष्टा (for -त्रस्ता) — [f]) K6 7 V1 B6 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-9 Ca p s तत् (for न) D5 वर्तना (for वर्तिनी) B9 तस्युताधानु° (sic)

7 For the repetition in B6-8 D5-7, of v 1 4 — [a]) Ds T1 G1-3 मायूर-, T2 M1 Cs मा(M1 म)यूर (for मयूर) — [b]) T1 G1 3 तु (for च) K6 B6 6-8 Dn1 n4 Ds D2 3 5-8 T1 G1 3 वर्णित, D9 पर्णितां; T2 M1 5-7 वर्णिनां; Ca (gloss वृक्षाणां) पर्णिनां (as in text) G3 वसुतेस्युतेस्युश्च पर्णता (corrupt) ❀ Cn मयूरपिच्छैः सन्निवेशविशेषेण गुम्फितैस्तस्या वस्त्र वर्णितम् ॥ Cp मयूरात्परिणामेन गलितपक्षाणां, पर्णिनां वृक्षादीनां च ॥ Cs मायूर, मयूरवृत्तं कृत्रिममित्यर्थ । यथा मयूरस्य पृथक्पत्राणि परस्पर सम्भूयीभूय तिष्ठन्ति तद्वत्तस्या पर्णं वस्त्रमित्यर्थ । ❀ — [c]) B6 6 7 8 (marg) Dn1 n4 Ds D2 3 5-8 T1 G3 Cp अकामया (for °मायाः) K6 V1 B6 6-8 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 कृतस् (for कृत) G3 कृतस्तेयं (for कृत तत्र) — [d]) K4 B6 6 (both times) 7 (second time) 8 (both times), 9 Dn1 n4 Ds D2 3 5-7 (last three both times) 8 T G1 3 M1 5-7 यज्ञो, K7 V1 D4 9 यज्ञ (for यज्ञे) B6 8 (second time) 9 (marg as in text) Dn1 D8 (before corr as in text) 6 (second time) 8 होत्रनु, B6-8 D5 7 (all first time) होत्र तु (B7 8 नु), D5 6 (first time) होत्रस्तु (for होत्रानु) K7 D2 4 9 Cs शासन, B7 D5 (both second time) मागत, Dn1 n4 Ds D8 6 (second time) 8 शासनात् (for मार्गत) ❀ Ca p होत्रानुमार्गत, होत्रस्यानुष्ठानानुसारत (Cp अकामया कृता तत्र यज्ञे । होत्रानुमार्गत इति पाठस्त्वनार्ष) । ❀

8 For the repetition in B6-8 D5-7, of v 1 4 — [ab]) K7 D2 4 9 M1 5 6 शक्रस्य (for शुक्रस्य) K1 पुरुर् (for पुनर्) K4 7 D2 4 8 9 Cn (Cnp as in text) आज्ञाभि; B7 (second time) D5 7 आयाति (B7 °तिर्); M1 आजाविर्, Ca (gloss वशजा) Cnp आजातिर् (as in text) D8 शुक्रस्य न पुरा जाति°, Cp शुक्रस्य प्रवरा जाति (for 8[a]) K1 2 4 D5 7 परध्यानाद्, B8 (second time) T1 G1 3 M1 5 6 अ(M1 न)व; Ca p s अप° (as in text) K2 अधर्मवत् K7 D2 8 (before corr) 4 8 9 पर्णा(K7 °र्णं)दो नाम धर्मवित्. Dn1 n4 Ds शुक्रस्य चा(Ds1 वा)पध्यानात्तु (Ds1 °त्तु) पुनराजाति(Dn1 °ज्ञाभि)धर्मवित्, G3 शुक्रस्य पुनराविद्धेदध्यनादधर्मवित् (sic) ❀ Cp क्वचिदपराधेऽपध्यानादधर्मवित् ॥ Cs पुनराजाति, पुनरावृत्य जननयुक्तो धर्मोऽभवत् । ❀ — [c]) B6-8 D5-7 (all first time) समीपस्था; G3 स कालेन (for समीपस्थो) — [d]) K6 सहचारिण°; B9 Dn1 n4 D2 8 6 8 Ca °वासिक°, Ds T °चारक°; G3 सचरावर (for सहचारिक°) — [e]) K1 2 4 मनोभिर् (for वचो°) B9 सत्त्व; Ds1 सत्ये (for सत्य) ❀ Ca वचोभिरिति बहुवचन, वार वारमनेन बहुधोक्त निश्चयायेति सूचनाय ॥ Cs वचोभि° मानुष्यवाग्भि । ❀ — [f]) G1 मया (for त्वया) T2 दुष्कारक, M5 वै दुष्कृत (for दुष्कृतक) K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5-8 Ca p त्वयेदं दुष्कृत (K6 D8 °ष्करं) कृतं

9 [a]) K6 यादि; M1 6 इति, M7 विधि- (for यदि) — [b]) Ds D2 वै द्विज (for वैकृत). — V1 reads 9[c]-10[d] on marg — [c]) Ds1 D6 G3 भो (for

ततस्तु यज्ञे सावित्री साक्षात्तं संन्यमन्त्रयत् ।
निमन्त्रयन्ती प्रत्युक्ता न हन्यां सहवासिनम् ॥ १०
एवमुक्ता निवृत्ता सा प्रविष्टा यज्ञपावकम् ।
किं नु दुश्चरितं यज्ञे दिदृक्षुः सा रसातलम् ॥ ११
सा तु बद्धाञ्जलिं सत्यमयाचद्धरिणं पुनः ।
सत्येन संपरिष्वज्य संदिष्टो गम्यतामिति ॥ १२

ततः स हरिणो गत्वा पदान्यष्टौ न्यवर्तत ।
साधु हिंसय मां सत्य हतो यास्यामि सद्गतिम् ॥ १३
पश्य ह्यप्सरसो दिव्या मया दत्तेन चक्षुषा ।
विमानानि विचित्राणि गन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥ १४
ततः सुरुचिरं दृष्ट्वा स्पृहालग्नेन चक्षुषा ।
मृगमालोक्य हिंसाया स्वर्गवासं समर्थयत् ॥ १५ C 12.9828 B 12 272(2).16 K 12.276 16

मो॰) K6 7 V1 B6-9 Ds D2-5 7 9 Cp प्रक्षिप्य Dn4 यज्ञो, Cn (gloss हूयतेऽस्मिन्निति स्रुगस्या अग्नौ) Cp Cs (gloss होमे) होत्रे (as in text) —d) K6 7 V1 Bo 6 7 9 Da4 Dn1 n4 Ds D2-9 Cp आनिंदि(K1 °द)त; Da4 corrupt, T1 अतन्द्रित G3 गच्छ स्वर्गंहतचित (sic)

10 V1 reads 10 on marg —a) D7 तमस (sic) (for ततस्) Da3 a4 च यज्ञे, Ds यज्ञेय, G3 नु यज्ञ (for तु यज्ञे) D2 lacuna, D4 सवित्री, Ca (gloss सवितृदेवता) Cp (gloss वेदमाता) सावित्री (as in text) —b) B7 तस्मात् (for साक्षात्) B8 (marg as in text) सत्यं, T G1-3 त च (for त स) K6 Da3 a4 साक्षात्तं सत्य(Da3 °स्य)मन्त्रय(K6 °ये)त् ❀ Cp सन्य मन्त्रयत, एव कुर्वित्यनुमतिं दत्तवती ॥ Cs यज्ञे तेनैव मृगेण यजने सन्यमन्त्रयत् । ❀ —c) T1 प्रयुक्ता, M1 प्रत्यु क्त्वा —d) K1.6 Da3 a4 Ds1 G1 सहवासिनो, T1 °वासिनीं (for °वासिनम्) G2 न हन्या हनवाहन (sic)

11 a) K7 B8 (marg as in text) D7 M1 7 उक्त्वा (for उक्ता). T G1 3 प्राक्, M1 6-7 वाक् (for सा) —b) K7 प्रविष्टा, T G1-3 M1 5 6 प्रवृत्ता (for प्रविष्टा). Ds1 T G1 3 M1 5 6 -पावकात्; G2 पावका (sic), M7 पावक (for पावकम्) —c) Da3 Ds1 D9 T2 M1 6-7 किं तु; Da4 वितु (sic), T1 G2 3 किं च, G1 किंचिद्; Cp किं स्विद् (for किं नु) ❀ Cn 'किं नु' इति समीपवर्तिभूतजनोत्प्रेक्षानिर्देशः । रसातलं दिदृक्षुः सा यज्ञपावकं प्रविष्टेति संबन्धः । ❀ —d) D5 7 T1 G1.2 स (for सा) K1 रसातन (sic) (for °तलम्)

12 a) K7 Bo 6-9 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 स, Ca p मा (as in text) D4 नु (for तु) G2 तन्तु (for सा तु) B8 (marg as in text) Dn1 T G1-3 M7 Cv बद्धांजलिं K1 4 7 D4 9 सम्यग्, K5 corrupt, K6 सख (sic), Ds2 (by corr as in text) प्राह; M1. 6 7 सत्वम् (for सत्यम्) ❀ Cn सत्यं सत्यमज्ञम् । ❀ —b) K2 *याचद्, D5 7 मया च, D6 सयावद् (sic) (for अयाचद्) K6 7 Bo 7 9 Dn1. n4 Ds D2-9 हरिणं, T2 हरणीं, Cp हरिणं (as in text) Da3 कृपा, Dn1 कृश (for पुनः) K4 अयाचद्धर्मचारिणं —c) Dn1 स तेन (for सत्येन) K4 7 D2-4 6 9 स, M7 सा (for स) D5 परिगृह्य (for °ष्वज्य) G1 सत्येन परिष्वज्य ❀ Cu परिष्वज्य, स्पृष्ट्वा । एतेन आलम्भादिपर्यग्निकरणान्तं लक्ष्यते । पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीति शास्त्रदृष्ट्या । ❀ —d) T1 G1 3 सतुष्टो; T2 सविष्टो, G2 स शिष्टा (for संदिष्टो) K1 अस्मितास् (sic), K2 दास्यताम्, K3 वास्यताम्; K7 स्वास्य°; D4 9 [ऽ]न्वास्य, T1 सोव्ययान्, T2 [ऽ]योच्यताम्, G1 सोव्ययाम्, G2 शोच्यताम्; G3 [ऽ]योच्य°, M1. 6-7 युज्य° (for गम्य°)

13 b) K1 पदानष्टौ (for °न्यष्टौ) Da3 D9 (by corr as in text) न्यवर्तते, Dn4 न वर्तत ❀ Cs पदान्यष्टाविति । यः शपथं त्वं कुरु इति प्राड्विवाकेनोक्तः शपथमहं करिष्ये इत्युक्त्वा पदान्यष्टौ गच्छति, स कृतशपथ एव भवतीति भावः । ❀ —c) Ds1 साधुर् (for साधु) T2 हिंसाय (for हिंसय) T G1-3 M1 5-7 मा (for मां) K1 2 4 V1 Da4 D8 5 T2 M7 सत्य; K6 सख (sic), T1 G1 3 [आ]नाथ, G2 नित्य (for सत्य) —d) K1 4 V1 B5 Da4 D8 5 7 ततो; K2 lacuna, K6 B8 (marg as in text) 3 T1 G3 M1 6-7 हुतो; Bo T2 G1 2 हुते (for हतो) K1 यास्यासि, K2 यास्याम (for यास्यामि) K4 मद्गतिं; Dn4 मद्गति, G2 सद्गति

14 a) Bo यथा (for पश्य) K2 हिप्सरसो (sic), Ds1 ह्यप्सरसौ; D5 7 M6 चाप्सरसो (for ह्यप्स°) T G1-3 पश्येमा अ(G1 पश्येममा, G2 पश्येमाम)प्सरा (G2 °रो) दिव्या — G1 om (hapl) 14^{c}–15^{b}, Ds2 reads it on marg (*sec m*) V1 repeats 14^{cd} after 15^{ab}

15 G1 om 15^{ab} (cf v l 14) Ds2 reads 15^{ab} on marg —a) K6 Bo 7 9 D5 7 M7 स रुचिरं, K7 D4 9 T2 स (D4 सु) रुचिरा, V1 B5 G3 स रुचिरा; Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6 स सुचिरं; Ds1 D8 स तु चिरं, T1 सु*चिरां, G2 M1 5 6 स रुचिरान्, Cp

C 12 9827
B 12 273(2). 17
K 12. 278 17
स तु धर्मो मृगो भूत्वा बहुवर्षोषितो वने ।
तस्य निष्कृतिमाधत्त न ह्यसौ यज्ञसंविधिः ॥ १६
तस्य तेन तु भावेन मृगहिंसात्मनस्तदा ।
तपो महत्समुच्छिन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया ॥ १७
ततस्तं भगवान्धर्मो यज्ञं याजयत स्वयम् ।
समाधानं च भार्याया लेभे स तपसा परम् ॥ १८
अहिंसा सकलो धर्मो हिंसा यज्ञेऽसमाहिता ।
सत्यं तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनाम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

सुरुचिरं (as in text) — ^{b}) K7 D4 9 -लुप्ते (K7 °त्ने) न; G2 लब्धेन (for लब्नेन) —After 15^{ab}, V1 repeats 14^{cd} — ^{c}) K1 4 उल्लोक्य, K2 उलोक्य, B8 (marg) उदोप्य; Da3 a4 Cp (gloss छित्वा, लुप्ल छेदने इति धातो) उल्लोप्य (for आलोक्य) K6 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 5-7 G2 M7 Cp हिंसाया — ^{d}) K1 स्वर्गवासे K6 B6 6-9 Cp सम (B9 °मा) र्पयत्; K7 D4 9 समर्थयन्; V1 °न्वयत्, Da3 a4 °र्थयेत्; D6 °प्र्ययत्, G8 °र्चयत् (for °र्थयत्)

16 ^{a}) D4 नु (for तु) — ^{b}) K2 4 T2 वर्षोषिते (for °पितो) G2 बहुवर्षेण तेन च — ^{c}) G2 निष्क्रितम्, Cp (gloss समाप्तिं) निष्कृतिम् (as in text) K2 6 Ds2 आदत्त, K7 B6 Dn4 D4 9 आधत्ते; T1 आसक्त, G2 आयता (for आधत्त) ❀ Cv निष्कृतिं, तस्य अविधिना कृतस्य यज्ञस्य पुण्यह्रासाख्यपरिहारम् । ❀ — ^{d}) D8 तु (for हि) M7 -साविधि (sic) (for संविधि°) G2 ह्यसौ यज्ञवसविधि (sic) ❀ Cp यज्ञसंविधि, यज्ञपूर्णताहेतु ॥ Cs यज्ञसंधन्धिप्रायश्चित्तम् । ❀

17 ^{a}) K6 हि, K7 B8 Dn1 n4 D2-4, 6 8 9 [ल]नु (for तु) — ^{b}) G1 सिंहात्मनस् (for हिंसा°) K7 D4 9 T1 G1-3 तथा (for तदा) — ^{c}) B7 M7 ततो (for तपो) D7 G1-3 -व (G3 -ध)न (for महत्) — ^{d}) K2 विज्ञिया (sic), K7 यज्ञिया°, D2 7 T1 G1, 3 याज्ञिया, M1 5-7 याज्ञिका (for यज्ञिया) G1 तस्मा द्धिंसा मदाजया (sic) ❀ Cv (reading हिंसानयज्ञिया)° अयज्ञिया न भवतीति अनयज्ञिया । यज्ञियैव हिंसा प्रशस्ते त्यर्थ । ❀

18 D7 om. (hapl) 18^{b}-19^{a} — ^{b}) K1 यज्ञो, K2 4 यज्ञे (for यज्ञ) K7 Cp याजयते; D6 °यत°, T2 °यत (for °यत) M1 5 6 स्वक (for स्वयम्) Ds1 D4 9 यज्ञेनायाजयस्स्वय° ❀ Cn याजयत । अहभाव° आर्य° । ❀ — ^{cd}) B9 Cnp समाधाने. Dn4 स (for च) K1 2 7 V1 D4 9 G3 भार्यायां D4 लोभे (for लेभे) Ds1 सा (for स) Dn1 T2 G3 तपसा, T1 G1 2 तपता (for तपसा) T1 G1-3 M7 वर°, T2 वर; M1 6 पर (for परम्) ❀ Cp समाधाने चेति पाठे, यज्ञसमाधाने सति । भार्याया इति तृतीयार्थे षष्ठी । भार्यया सह तपसाहिंसात्मकेन स ब्राह्मण परं परमात्मान सत्त्व शुद्धितत्त्वज्ञानद्वारा लेभे । ❀

19 D7 om 19^{a} (cf. v 1 18) — ^{a}) K1 2 4 D7 8 सफलो, K7 D4 5 9 T G1-3 6 M1 5-7 परमो (for सकलो) — ^{b}) K6 यज्ञा, K7 धर्मं; D4 9 धर्मे, G2 यज्ञ, M1 5 6 यज्ञ (for यज्ञे) K7 Da3 D4 9 M1 5 6 समाहित; T1 G1 2 समाहिता (for ऽसमाहिता) K4 Dn1 n4 D8 D2 8, 3 हिंसाधर्मस्तथाहित ❀ Cp (reading समाहिता) समाहिता अर्पिता, लोलुपानां कामलाभाय मोक्षप्रतिबन्धाय च कपटेनारोपितेत्यर्थ । ❀ — ^{c}) K6 V1 B6 7 8 (marg) धर्मं (for सत्य) D4 तेद; D9 (before corr) ते व°, D9 (by corr) तेत्र; G2 स्वह (for तेऽह) — ^{d}) K4 Dn4 Ds1 D2 3 Cn नो; Dn1 सो (for यो) ❀ Cn यो धर्म इति पाठे, किं तत्सत्यम्, य सत्यवादिना धर्म । य इति विधेयापेक्ष पुंस्त्वम् । ❀

Colophon Ś1 G6 missing K3 5 B1-6 Da1, a3 Dn3 n8 D1 G4 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 D8 विनिंदा, K6 V1 B6 7-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 5 6 M1 6 7 यज्ञनिंदा; K7 D4 9 हिंसाविगर्हा, B6 यज्ञनिंदन; D5 हिंसाविगर्हणं; M5 अधर्मयज्ञनिंदा — *Adhy no* (figures, words or both) K6 96, Dn1 D7 T1 G1 3 M5 99, Dn4 M1 6 7 97, Ds2 (marg) 98, T2 112; G2 94 — *Śloka no* Da4 Dn1, n4 D8 20.

२६५

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा ।
केन निर्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ॥ १
भीष्म उवाच ।
विदिताः सर्वधर्मास्ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ।
शृणु मोक्षं सनिर्वेदं पापं धर्मं च मूलतः ॥ २
विज्ञानार्थं हि पञ्चानामिच्छा पूर्वं प्रवर्तते ।
प्राप्य ताञ्जायते कामो द्वेषो वा भरतर्षभ ॥ ३
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते पुनः ।
इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च चिकीर्षति ॥ ४
ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ५
लोभमोहाभिभूतस्य रागद्वेषान्वितस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ६
व्याजेन चरतो धर्ममर्थव्याजोऽपि रोचते ।
व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु कुरुनन्दन ॥ ७
तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति ।
सुहृद्भिर्वार्यमाणोऽपि पण्डितैश्चापि भारत ॥ ८

C 12 9838
B 12 274[3] 8
K 12. 279 8

265

☞ This adhy is missing in Ś1 G6 (cf v l 12 263 52, 259 1)

1 Ds1 reads 1 with the ref on marg — a) K1 2 G1 (before corr) धर्मात्मा (for पापात्मा) — b) D6 पाप (for धर्मं) K6 7 Ds1 D5 7 च (for वा) B8 (marg as in text) कथ भवति धार्मिक — c) B8 (marg) कथ (for केन). B6 8 9 Dn4 D8 D2 3 6 8 आधत्ते, D5 7 आप्नोति (for आदत्ते)

2 Ds2 reads the ref. on marg — a) D1 विहिता K1 सर्वे धर्मास्, V1 सर्वकर्मास्; D7 G3 सत्यधर्मास् — b) G3 स्तुत्यर्थम् (for स्थि°) K6 V1 B6 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 2 6 त्व तु (D2 न) पृच्छसि, K7 B8 D4 त्वनुपृच्छसि, B7 (marg) D9 त्व (D9 तु) तु पृच्छसि, G1 अनुपृच्छति (for अनुपृच्छसि) B7 स्थित्यर्थं त्व तुमर्हसि (sic) — c) K1 (before corr) च धर्मं च; K1 2 च धर्मज्ञ (for सनिर्वेद) — d) K1 2 सर्वं, K7 D4 9 पाप ; G1 पापान् (for पाप) D6 मूलता

3 St 3-13 = (var) 3 201 2-11 — a) K1 3 4 B8 Dn1 n4 D2 4 6 9 G2 Ca p विज्ञायार्थं, Cs v विज्ञानार्थं (as in text) K1 2 B8 च, K7 G2 lacuna, Dn1 तु (for हि) ❀ Cp (reading विज्ञाय अर्थं) विज्ञाय, विशिष्टत्वेन, इष्टसाधनत्वेनानिष्टसाधनत्वेन वा, ज्ञात्वा । ❀ — c) D8 Cn [ए]क (for तान्) K1 3 4 D5 7 वर्धते; K7 V1 B8 (marg) D4 9 T G1-3 M7 वर्तते (for जायते) — d) T1 G1 2 M1 दोषो (for द्वेषो)

4 a) K6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 तदर्थं B8 (marg as in text) D5 यजते, D7 त्यजते (for यतते) — b) G3 वा लभते (for चारभते) K6 7 B6 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 2 5-8 Cp महत् (for पुन°) — c) T G1 3 M7 शब्दाना, M1 इच्छानां (for इष्टाना) — d) T1 G1 मानस (for अभ्यास) D3 4 विकि(D3 °क)र्षति (for चिकी°)

5 K7 repeats 5^{ab} after 8^{ab} — a) D5 7 प्रभवते — b) B8 (marg) मोहश्च, G3 दोषाश्च (for द्वेषश्च) — K7 B9 Da3 a4 D7 9 T1 G2 om (hapl) 5^{cd} Ds1 reads 5^{cd} on marg

6 c) B8 धर्मे न (by transp), G2 न धर्मो — d) K2 Da3 a4 Dn4 व्याजाधर्मं, K7 व्याजकर्मं, D4 9 व्याजधर्मं K2 वै, M1 6 वा (for च)

7 a) K7 Da3 a4 Dn1 n4 D2 5-7 M1 5 6 चरते, M7 चरितो — b) K7 V1 Da3 a4 अर्थव्याजेन (K7 °जेपि); Dn1 n4 D2 3 5-8 अर्थं व्याजेन, Ds1 M1 अर्थं (Ds1 [by corr] र्थो) व्याजोपि K1 रेचते, D6 सेवते; T2 रोच्यते K4 अर्थव्याजिपरीचते (sic) — c) K2 सेव्यमानेषु; Da3 a4 G1 सिद्ध°; Ds1 सिध्यमाने तु, D7 विध्यमानेषु — d) Da3 lacuna, T G1-3 धर्मेषु (for धनेषु) G1 कुलनदन, G3 (also as in text) भरतर्षभ

8 Ds1 reads 8-13 (sec m) — b) B8 (marg as in text) करोति च, D4 विकीर्षति (for चि) — After 8^{ab}, K7 repeats 5^{ab} — c) K2 7 Ds1

C. 12. 9839 B 12. 274. 9 K 12. 279. 9

उत्तरं न्यायसंबद्धं ब्रवीति विधियोजितम् ।
अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागमोहजः ॥ ९
पापं चिन्तयते चैव प्रब्रवीति करोति च ।
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान्पश्यन्ति साधवः ॥ १०
एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ।
स नेह सुखमाप्नोति कुत एव परत्र वै ॥ ११
एवं भवति पापात्मा धर्मात्मानं तु मे शृणु ।
यथा कुशलधर्मा स कुशलं प्रतिपद्यते ॥ १२
य एतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुखदुःखानां साधूंश्चाप्युपसेवते ॥ १३
तस्य साधुसमाचारादभ्यासाच्चैव वर्धते ।
प्रज्ञा धर्मे च रमते धर्मं चैवोपजीवति ॥ १४
सोऽथ धर्माददवाप्तेषु धनेषु कुरुते मनः ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ १५
धर्मात्मा भवति ह्येवं मित्रं च लभते शुभम् ।
स मित्रधनलाभात्तु प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १६
शब्दे स्पर्शे तथा रूपे रसे गन्धे च भारत ।
प्रभुत्वं लभते जन्तुर्धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ १७

धीर्यमानो —d) Ds2 पठितश्चापि, B2 श्चेव

9 a) Da1 उत्तमं, D4 5 7 9 M7 उत्तर K4 7 Dn8 D4 5 7 8 T2 G1 M1 6-7 न्यायसबध (D6 7 °धे), D8 न्याजमबद्ध, G2 चापि सबध ❀ Cp न्यायपवद्ध, न्यायाभासम् ॥ Cv उत्तरन्यायसबद्धं, कुतर्कान्यायसबद्धम् । ❀ —b) B8 याजित, Da3 n4 योजित°, Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 M1 5 6 Cv -चोदित (M1 6 Cv [gloss° विपरीतया चोदित, इद न कुर्वित्युक्त°] °त) K1 2 4 7 D4 9 प्रब्रवीति वि(K7 D4 नि)योजित; T1 G1-8 प्रब्रवीति प्रचोदित°, M7 ब्रवीति श्रुतिगोचर° ❀ Cp विधियोजित, दुर्दैवेनोपस्थापितम् । ❀ —c) ❀ Cn त्रिविध°, कायिको वाचिको मानसश्च । ❀ —d) Da1 ऽर्धत, M7 वर्तते K4 रोगमोहज, K6 राजमोहित°, B8 D6 7 रागमोहव

10 a) V1 पापान् D81 चैव, T G1-3 M7 कर्म —b) B8 ब्रवीति न, Dn1 प्रब्रवीमि; M1 6-7 ब्रवीति च, Cp (gloss अन्यस्मै उपदिशति) प्रब्रवीति (as in text) —c) G1 धर्मं (for [अ]धर्म) —d) Da8 दोषा°; G1 दोष; M1 6 7 गुणा (for दोषान्). K1 2 Da3 M1 6 7 नश्यं(Da3 °स्य)ति (for प°)

11 b) Ds1 भजते K1 2 4 B9 D9 G1 2 पापकर्मण —d) K1 2 4 Da4 च (for वै)

12 a) K7 धर्मात्मा (for पापात्मा) —b) K7 पापात्मान (for धर्मा°) T2 च (for तु) —c) K1 2 यदा (for यथा) K6 V1 B6 7 9 Da8 n4 D5 7 -धर्मात्मा, T G1-8 M1 6-7 धर्मा सन् (for धर्मा स) B8 यथा स कुशलो धर्मात् — After 12, B6 6 7 Da8, n4 Dn1 n4 D8 D2 8 6-8 editions ins

720* कुशलेनैव धर्मेण गतिमिष्टां प्रपद्यते ।
[Da4 इदं]

13 b) G1 अनुशासति (for °पश्यति) D3 प्रज्ञयानु व्यवस्यति; M1 सर्वांश्चैवानुपश्यसि —c) D4 7 G1 कुशल K7 D4 5 7 9 M8 सुखदुःखेषु, T G1-2 M1 6 7 तु सुखार्थाय —d) Dn1 n4 अय, D4 अप (for उप)

14 a) Da4 सर्वं, Dn1 साधू M1 6 समाचाराम् —b) K1 2 अभ्याशास्; Da4 आभासात् K2 प्रवर्धते; G1-8 M7 [ए]व वर्तते —d) T1 G1-3 om च. T2 समुपजीवति (for चैवोप°)

15 a) K7 D4 9 धर्मलाभाद् (for सोऽथ धर्माद्) Da8 अवाप्तते; Da4 °हेव —b) B6 6 7 T G1-3 M1 5-7 कुरुनन्दन (for कुरुते मन°) — D7 om 15c–16b —c) Ds1 तस्यैवं K1 2 6 7 D4 9 M7 [आ]सिंचते G1 om मूल —d) Ds1 पश्यत, T1 G2 8 पश्यति K1 2 4 7 B8 D4, 9 T G1-3 M7 च (for वै)

16 D7 om 16ab (cf v l 15) —a) D5 [इ]त्येव; T1 G1 8 ह्येषः G2 ह्येषु —b) K6 सुख (for शुभम्) —c) K7 D7 -लाभेषु, D4 9 -लाभेन (for लाभात्तु) G2 स मित्रजनलाभ तु —d) Da1 निंदति (sic)

17 G2 om 17–20 K4 7 B6 6-9 Dn1 n4 D2-4 6 8 9 T G1 8 repeat 17ab after 19ab —ab) K4 (both times) D4 शब्द (for शब्दे) K1 2 4 (both times) 7 (second time) च रूपे च (for तथा रूपे) K6 B6 6-7 9 (last four first time) Da3 a4 Dn1 n4 (last two first time) D8 D2 8 6 8 (last four first time) transp तथा and रसे V1 transp तथा रूपे and रसे गन्धे T1 G1 8 (all first time) transp रूपे and गन्धे K4 (both times) रस (for रसे) B6 6-9 Dn1 n4 D2 8 6 8 (all second time) Cn न च भावयते मन° ❀ Cn भावयते, चिन्तावश करोति । ❀

स धर्मस्य फलं लब्ध्वा न तृप्यति युधिष्ठिर ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ १८
प्रज्ञाचक्षुर्यदा कामे दोषमेवानुपश्यति ।
विरज्यते तदा कामान्न च धर्मं विमुञ्चति ॥ १९
सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षाय यतते नानुपायादुपायतः ॥ २०
शनैर्निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धर्मात्मा चैव भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ २१
एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
पापं धर्मं तथा मोक्षं निर्वेदं चैव भारत ॥ २२
तस्माद्धर्मे प्रवर्तेथाः सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।
धर्मे स्थितानां कौन्तेय सिद्धिर्भवति शाश्वती ॥ २३ C 12 9854 B 12 274(3).24 K 12 279 24

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

— c) ❀ Cn प्रभुत्व, सकल्पसिद्धत्वम् । ❀ Da3 n1 [s]शं तु (for जन्तुर्)

18 G3 om 18 (cf v l 17) — a) K4 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 n1 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 सु धर्मं (for धर्मस्य) — b) Dn1 n4 D2 3 (sup lin as in text) 6 8 हृष्यति (for तृप्यति) — After 18ab, T G1 2 ins (cf 23cd)

721* धर्मे स्थितानां कौन्तेय सर्वभोगप्रियासु च ।

— c) MSS अतृप्यमानो, Da3 n1 अदृश्यमानो — d) B0 आधत्ते

19 G3 om 19 (cf v l 16) — a) K6 Da3 n1 D6 कामो for कामे) — b) V1 B9 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 रमे गधे न (D6 च) रज्यते — After 19ab, K4 7 B0 6-9 Dn1 n4 D2-4 6 8 T1 G1 2 Cn repeat 17ab — c) K7 V1 B6 D4 5 7 9 M1 4-7 विरज्यति B0 8 9 Da1 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 विमुच्यते; B7 विवज्यते V1 D8 यदा, D7 यथा, T2 M7 तथा (for तदा) T G1 तथा(G1 दा)कामो; G3 दोषकामो, M1 6 तदा काम — d) D6 7 धर्मं च (by transp) D7 विमुच्यति

20 G2 om 20 (cf v, l 16) — a) K4 सर्वं, B0 Dn1 D5 D2 3 6 8 धर्मं, Dn4 धर्मं (for सर्वं) V1 D6 न (for च) B8 (marg as in text) यजते — B9 om (hapl) 20bc — c) K1 तत्र (for ततो) K1 2 मोक्षे च (for मोक्षाय) B3 T G1 8 M1 6-7 ततो मोक्षे प्रयतते, Dn4 ततो मोक्षापि यतते (sic) — d) K7 तानुपायाद्, B8 (marg as in text) तानुपायान् M1 अपायत (for उपा°) ❀ Cn न अनुपायात्, उपायानुष्ठानात्, किं तु उपायत एव । ❀

21 b) K1 2 4 Dn1 T1 G1-3 पापकर्म (T1 °र्मं)

22 a) K7 D4 5 7 9 राजन् (for तात) — b) Da3 तन्मां, M1 6 7 यन्मा — c) D6 7 धर्मात् (for धर्मं) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 पाप धर्मस्तथा (Da3 n4 °पो) मोक्षो — d) K4 निर्वेदे, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 निर्वेदश्च

23 a) V1 धर्माद् (for तस्माद्) D4 9 वर्मे; D5 धर्मात् (for धर्मे) K7 प्रवृत्तेथा — b) T G1-3 सर्वावस्थो D4 युधिष्ठिर — d) D2 शाश्वती

Colophon Ś1 G6 missing K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn* n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub parvan* K1 2 4 6 7 V1 (marg) B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-9 T G1-3 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K7 चातुप्रश्निक; Dn1 n4 D5 6 चतु प्राश्नि(D6 °श्नि)क, Ds1 D2 8 चतु प्रासिक, D4 5 चातु प्राश्निक, M5 6 मोक्ष निर्वेदधर्म(M6 om धर्म)कथन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 Dn4 M1 6 7 98, B7 97, Dn1 Ds1 D7 T1 G1 8 M5 100, Ds2 99, T2 113, G2 94 — *Śloka no* Da4 23, Dn1 n4 D8 24, Ds1 12

२६६

C 12 9853
B 12 27 [4] 1
K 12 260 1

युधिष्ठिर उवाच ।

मोक्षः पितामहेनोक्त उपायान्नानुपायतः ।
तमुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ १

भीष्म उवाच ।

त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञ युक्तं निपुणदर्शनम् ।
यदुपायेन सर्वार्थान्नित्यं मृगयसेऽनघ ॥ २

करणे घटस्य या बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सानघ ।
एवं धर्माभ्युपायेषु नान्यद्धर्मेषु कारणम् ॥ ३

पूर्वे समुद्रे यः पन्था न स गच्छति पश्चिमम् ।
एकः पन्था हि मोक्षस्य तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ४

क्षमया क्रोधमुच्छिन्द्यात्कामं संकल्पवर्जनात् ।
सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ ५

अप्रमादाद्भयं रक्षेच्छ्वासं क्षेत्रज्ञशीलनात् ।
इच्छां द्वेषं च कामं च धैर्येण विनिवर्तयेत् ॥ ६

भ्रमं प्रमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ।
निद्रां च प्रतिभां चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ॥ ७

266

☞ This adhy is missing in Ś1 G6 (cf v l 12 263 52; 259 1).

1 ^{a}) Dn4 उक्तम्, Ds1 उक्ता — ^{c}) K2 न्याय्य (for -न्याय) G2 तमुवाच तथा न्याय्यं — ^{d}) K6 7 B7 Da3 a4 D4 5 7 9 तत्त्वतः (for भारत).

2 G1 om the ref — ^{a}) K1 3 4 T1 G1–3 तवैव, Da3 Dn4 D2 6 8 त्वय्येव, D5 7 त्वया च (for त्वय्येव) K7 महाभाग; B6 6 8 9 D2 8 °प्रज्ञ, Da4 °प्राज्ञो (for °प्राज्ञ) — ^{b}) K6 मुक्तं (for युक्तं) K2 निर्वाण-, K7 B9 Ds1 निपुन (for °ण) Dn4 दर्शने (for °नम्) — ^{c}) K6 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5–8 येनोपायेन (for यदुपायेन) B6 7 Dn1 Ds D2 3 5.7.8 सर्वार्थं (for °र्थान्) — ^{d}) K7 [अ]नित्य (for नित्य). D7 मृगयते (for °से) B7 कथं (for ऽनघ)

3 K3 4 om. (hapl) 3^{ab}. — ^{a}) Hypermetric B7 9 हरणे (for क°) Dn4 om या K7 D4 5 7 9 T1 G1.3 घटस्य क(D5 7 ह-; T1 G3 का)रणे बुद्धिर्, G2 क्षीणे घटस्य वा बुद्धिर् — ^{b}) K7 D4 9 पटोत्पत्तौ, T G1–3 M1 5–7 घ(G1 वि; M7 प)टोत्पत्त्या (for °त्पत्तौ) T1 G1–3 तु (for न) K7 मानघ, V1 B6 Dn1.n4 D8 D2 3 6.8 सा मता; T1 G1 3 मानसी, T2 M7 सा भवेत्, G2 तामस° (for सानघ) — ^{c}) B7 एतद् (for एव) K6 B8 Da3 a4 Ca एव धर्माद्यु(B8 °भ्यु)पायेन (K6 Da4 Ca °षु); K7 Ds1 D4 9 M1 5 6 एवं धर्मोऽभ्यु(M1.5 6 °प्यु)पायेन (Ds1 M1 5.6 °षु), M7 एवं धर्मो ह्युपायेन — ^{d}) K1.2 Da3 a4 Dn4 D2 6 7 T1 G3 नान्य; K4 नाना, Ds1 नान्यो (for नान्यद्) T1 G1 3 -धर्माद्धि, T2 धर्मो हि, G2 धर्मोऽस्ति (for धर्मेषु) ❀ Cn धर्मेषु, मोक्षधर्मेषु । ❀

4 ^{a}) G2 पूर्वं (for पूर्वे) D4 या (for य) — ^{b}) D2 transp न and स — ^{c}) Da3 D7 G1 एक (for एक°). K1 पक्षा, D6 पथा (for पन्था) — ^{d}) K1 3 निगदत (for विस्तरत°)

5 ^{a}) K1 3 4 उच्छिद्य (K3 °स्य); Dn1 D6 उच्छि द्यात् (for °न्द्यात्) — ^{b}) K3 कर्म, G1 M1 काम (for कामं) —After 5^{ab}, K7 D9 read 6^{cd}. — ^{c}) K7 सत्त्व (for सत्त्व-). B6 -ससेचनाद् (for °वनाद्). D9 वीरो (for धीरो) G2 सर्वं ससवनाद्विद्धि — ^{d}) K4 उच्छेदुम्, Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 च च्छेत्तुम्, G2 आच्छेत्तुम् (for उ°) Dn4 अर्हसि

6 ^{a}) T2 रक्ष (for रक्षेत्) K1 3 4 अहिंसया भयं (K1 °क्ष) रक्षेत् ❀ Cn भय लोकापवादजा लज्जाम् । ❀ — ^{b}) D5 7 क्षेत्र, Ca (gloss प्राणक्रियां) श्वास (as in text) G2 क्षेमाज्ञ (for क्षेत्रज्ञ) K1 3 4 Ca सेवनात्, M1 दर्श° (for -शील°). ❀ Ca क्षेत्रज्ञसेवनात्, आत्मन्येव मनोनिवेशनात् मन सहचरस्य वायोरपि निवृत्ति सुकरा । तेन वायुनिरोधादपि मनसा आत्मनि निवेशनम् । ❀ — G1 om (hapl) 6^{c}–8^{b} K7 D9 read 6^{cd} after 5^{ab}. — ^{c}) K3 Da3 Dn4 T2 G2 M1 इच्छा (for इच्छां) — ^{d}) K1 3 D4 9 धर्मेण, Da3 धैर्येन K3 [ए]व, Dn4 च (for वि)

7 G1 om. 7 (cf v l 6) Ds1 D2 5 8 G3 om (hapl) 7^{ab} — ^{a}) B8 श्रास, D4 भ्रमे, T1 G3 सर्वं, T2 श्रमं (for भ्रमं). K4 6 B6 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D8 6 7 समोहम् (for प्र°) ❀ Cn.

उपद्रवांस्तथा रोगान्हितजीर्णमिताशनात् ।
लोभं मोहं च संतोषाद्विषयांस्तत्त्वदर्शनात् ॥ ८
अनुक्रोशादधर्मं च जयेद्धर्ममुपेक्षया ।
आयत्या च जयेदाशामर्थं सङ्गविवर्जनात् ॥ ९
अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधं योगेन पण्डितः ।
कारुण्येनात्मनो मानं तृष्णां च परितोषतः ॥ १०
उत्थानेन जयेत्तन्द्रीं वितर्कं निश्चयाज्जयेत् ।
मौनेन बहुभाष्यं च शौर्येण च भयं जयेत् ॥ ११
यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषा ।
ज्ञानमात्मा महान्यच्छेत्तं यच्छेच्छान्तिरात्मनः ॥ १२
तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ।
योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ॥ १३
कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ।
परित्यज्य निषेवेत तथेमान्योगसाधनान् ॥ १४ C 17 9668 B 12. 273[4] 14 K 12 260 14

आवर्तं, आ समन्ताद्वर्तत इति व्युत्पत्त्या अनेककोटिस्पर्शिनं संशयम् । ❀ —b) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn4 D3 D4 7 T1 G3 हि (for धि) D8 वर्जयेत् (for -वर्त°) —c) D4 8 T2 वा (for च) K7 T1 G3 M1 [अ]प्रतिभां; D1 प्रतिमां (for भा) ❀ Ca प्रतिभा कवित्वहेतु आत्मज्ञानप्रदीपः ॥ Cn प्रतिभां, अन्यानुसंधानम् ॥ Cs प्रतिभा, समाधिवेलायां बाह्यस्मृतिः । ❀

8 G1 om 8ab (cf. v 1 6) —a) K1 युक्ताहारात्; K3 4 ज्ञानाभ्यासात्, K7 D4 9 उपद्रव; B1 °द्रवाम् D4 7 घोरान्, G3 लोकान् (for रोगान्) —b) M1 हित (for हित-) K1 2 हित जीर्णादिवाशनात्, D2 हितजीर्णामिता° —c) G3 lacuna; M6 लोभ (for लोभं) Da3 न (for च) G2 संतोष —d) T1 G1 2 विनयांस् (for विष°)

9 a) K1 च धर्मं, B3 (marg) न धर्मं (for अधर्मं) —b) Da3. a4 जायेद्; D1 जपेद् (for जयेद्) K1. 2 4 B0 8 (marg) D5 7 T1 अपेक्षया; Da3 Dn1. n4 D8 D2 2 6 8 Cn (gloss परिपालनेन) अवे° (for उपे°) ❀ Ca उपेक्षया, फलानभिसंधानेन । ❀ —c) D5 आयत्यां (for °त्या) D1 वर्धयेद् (for च जयेद्) ❀ Ca आयत्या, उत्तरकालभाविफलेन दोषदर्शनया ॥ Cv आयत्या, आसमन्तात्, अयत्या, अप्रयत्नेन । ❀ —d) K7 Da3 a4 M1 6 अर्थं (for अर्थं) K1 -विवर्तनात्; M1 विसर्ज° (for विवर्ज°) B9 अनर्घं संगवर्जनात्; D1 अर्थं संग च वर्जयेत्; G3 अर्थं संभववर्जनात्

10 a) Da3 अनितत्वेन —b) K4 क्षुधा; K6 7 V1 B0 6-8 Dn1 n4 D8 D2 8 6-8 M6 क्षुधां (for क्षुधं) T2 पठित ❀ Cn योगेन, वायुनिग्रहेण ॥ Cs योगेन, आत्मदर्शनेन । ❀ —c) T2 ज्ञान (for मान) —d) K7 Da3. a4 तृष्णा. K1 M1 6 7 परितोषित°

11 a) Da3 उद्वानेन; D4 9 उच्छ्रा° (for उत्था°) K2 यजेद्; Dn1 जपद् (for जयेत्) K7 तद्री; D6. 7 तद्रा (for तन्द्रीं) —b) T2 त्रितर्कान् K7 D4 9 निर्णयाज्, Dn4 निश्चयो (for निश्चयाज्) M6 त्यजेत् (for जयेत्) T1 G1 2 विवक्षा मूलतो जयेत्; G2 त विवक्षा छित्वा जयेत् — Da3 om (hapl) 11cd; B8 reads it on marg —c) K2 बहुमाप; T1 G1. 2 °माषा (for °भाष्य) —d) K7 D4 9 धैर्येण (for शौर्येण) K1 (also as in text) भवेत्, K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg) 6 Da3 Dn1 n4 D8 D2 2 6-8 T2 G2 त्यजेत् (for जयेत्).

12 With 12, cf Kaṭha Up 1 2 13 —a) K4 इच्छेद्, B8 D4 7 जयेद्; G1 यजेद्; G2 गच्छेद् (for यच्छेद्) K6 मनस —b) K4 ता; G2 त्वां (for (for ता) D4 7 जयेज् (for यच्छेज्) D81 यां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषां; M1 मनो ज्ञानेन चक्षुषा ❀ Cs ज्ञानचक्षुषा, प्रत्यगात्मरूपेण । ❀ —c) G2 आत्मन् (for आत्मा) ❀ Ca महान् अशेषविशेषालोचकः । ❀ —d) D1 तां जयेत् (for त यच्छेत्) T1 G1-3 ज्ञानम्; M1 5 6 शांत (for शान्तिर्) M1 6 आत्मनि (for °न) T2 यच्छेच्छांत्या नमात्मनः — For 12cd, Dn1 n4 D8 D2 2 8 Cn s subst while D7 ins after 12cd

722* ज्ञानमात्मावबोधेन यच्छेदात्मानमात्मना ।

13 a) T1 G1-3 एवम्, T2 एनम् (for एतद्). —b) G2 शुद्ध, M6 तु वि (for शुचि) D2 4 कर्मणी (D4 °ण), D9 °णां —c) Da4 G1 -दोषात् (for दोषान्) K2 समुच्छिद्य, T G1-3 M5-7 समुद्धि (T1 G3 °च्छि)द्यात्, M1 °च्छिद्य (for °च्छिद्य). —d) T1 G1 पचधा, G2 पचता (for पञ्च यान्)

14 a) B8 (marg) भय लोभ (for च लोभं च) —b) K1 भये, B8 (marg) तथा (for भय) M1. 6-7 मोह (for स्वप्नं) —c) G2 परिप्वज्य (for °त्यज्य) —d) B0 Dn1 n4 D8 D2 6 6 8 यतवाग्, G2 तदेमान्; M6 यये° (for तथे°) Da4 D5 7 शासनात् (for -साधनान्). K1 2 तदिदं योगसाधन

C 12 9881
B 12.276(?).8
K 12 261 8

ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ।
शौचमाहारतः शुद्धिरिन्द्रियाणां च संयमः ॥ १५
एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानमपहन्ति च ।
सिध्यन्ति चास्य संकल्पा विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ १६
धूतपापः स तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ १७
अमूढत्वमसङ्गित्वं कामक्रोधविवर्जनम् ।
अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगो व्यवस्थितिः ॥ १८
एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः ।
तथा वाक्कायमनसां नियमः कामतोऽन्यथा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

भीष्म उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च ॥ १
आसीनं देवलं वृद्धं बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरः ।

---

15 a) K1 मौनम्, K3 4 मानम्; K7 D4.9 दानम् (for ध्यानम्) K7 D9 ध्यान, D6 ध्याने (for दान). — b) K1 सत्ये (for सत्य). — c) K3 आहरत°; K6 B6 7 9 Da4 आचा(Da4 °च)रत°, D6.7 च मनस, T1 G3 आचारस, T2 G1 2 M1 5-7 आहारस° (for °रत) K3 सिद्धिर्, G2 शुद्धिम् (for शुद्धिर्) — d) K7 D4 9 संयम, Da4 सयश.

16 a) K1 2 4 जंतु (for तेज) — b) K4 7 B6 7 Dn1 n4 D8 D2-9 उपहंति (for अप°). — c) K7 सिद्ध°, D4 5 7 9 तस्य; G2 चान्य (for चास्य) — d) T1 प्रवर्तयेत्

17 a) K1.4 D5.7 M1 5-7 धू(K1.4 धु)तपाप्मा स, K3 6 धुतपाप स; K7 D4 6 धुतपाप्मा सु° — c) K3 om कृत्वा — d) K1 निनेषेद्; D6 निषीदेद्; D7 निळीयाद्; G2 निवीपेद् (for निनी°). K1 G3 [illegible] ण (for ब्र°). ❀ Cn निनीषेत्, नेतुमिच्छेत्, आत्मानम् । कुत्र, ब्रह्मण पदम् । ❀

18 a) K6 अगूढत्वम् (for अमू°). B7 अनदत्व, B9 अशाकित्व, Da3.a4 Dn4 असंग(Dn4 °गी)त्व (for °सङ्गित्व). — b) K6 B7.8 T1 G1 विवर्जित, D7 G3 विवर्जित° (for °र्जनम्) — c) G2 अनैत्यम् (for अदैन्यम्) B9 अन (for अनु) B8 (marg as in text) अपैशुन्यमदीनत्वम् — d) T1 G1 अनुद्योगो (for °द्वेगो) K1 2 V1 B9 D6.7 व्यवस्थित° (for °स्थिति°)

19 a) T G1.3 वि- (for हि) — c) Dn4 Ds1 मनसा (Ds1 °सी) (for °सां) T1 G1-3 तथा विधेयो (T1 °धो यो; G2 °धाय) मनसा. — d) K6 7 V1 B6 8-9 Da3 a4 D4 6 9 नियमा° (for °म°). Da3 कामततो; Da4 कामयतो; T1 G1-3 M1 5-7 कापयो (for कामतो) K1.2 यथा (for ऽन्यथा) ❀ Cn कामतोऽन्यथा, कामवैपरीत्येन, निष्कामः नियम°, योग° कर्तव्य । ❀

Colophon Ś1 G6 missing K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 B6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 M7 चतुष्प्रातिक°, K3.4 V1 B6 8 M6 6 चतुष्प्रासिक°, K6 B6 7 9 Da3 a4 चतुष्प्राश्निक°, K7 Dn1 n4 D8 D4 9 योगा(Dn4 गोपा)चारानुवर्णन; D2 3 8 योगाचारानुवर्णन चतुष्प्रासि(D8 °ति)क, D5 योगाचारवर्णन — *Adhy. no* (figures, words or both) K6 B7 Dn4 M1 6 7 99, Dn1 Ds1 D7 T2 G1 3 M5 101, Da3 100, T3 114, G2 95. — *Śloka no* Da4 Dn1 D8 19, Dn4 20.

267

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf v l. 12 263 52; 259. 1)

1 a) K7 [उ]दाहरति. — c) Da4 संवादे — d) D5 7 देवलस्य च भारत

2 a) T G1-3 असितं K1 2 D4 9 बुद्ध; K6 B6.9 Da3 a4 D5 7 दृष्ट्वा, T G1-3 बुद्ध्वा; M1 5-7 बुध्वा (for वृद्ध). — b) K1.2 7 D4 9 बुद्धो, V1 Dn4 lacuna, D8 बुद्ध्वा; M1.5-7 Cp (gloss बोधयुक्त)

नारदः परिपप्रच्छ भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ २
कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३
असित उवाच ।
येभ्यः सृजति भूतानि कालो भावप्रचोदितः ।
महाभूतानि पञ्चेति तान्याहुर्भूतचिन्तकाः ॥ ४
तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदितः ।
एतेभ्यो यः परं ब्रूयादसद्ब्रूयादसंशयम् ॥ ५
विद्धि नारद पञ्चैताञ्शाश्वतानचलान्ध्रुवान् ।
महतस्तेजसो राशीन्कालषष्ठान्स्वभावतः ॥ ६
आपश्चैवान्तरिक्षं च पृथिवी वायुपावकौ ।
असिद्धिः परमेतेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंशयम् ॥ ७
नोपपत्त्या न वा युक्त्या त्वसद्ब्रूयादसंशयम् ।
वेत्थ तानभिनिर्वृत्तान्षडेते यस्य राशयः ॥ ८ C. 12. 9859 B 12. 278(4). 15 K 12 280 15

बुद्ध (for बुद्धा) D4 5 7 9 मतिमतां (for बुद्धि°) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 4 6 8 9 वर —c) Da3 नारद, G1 नारद K7 Dn4 परिपृच्छ; Da3 प्रतिपप्रच्छ —d) K1 2 T3 प्रभवाप्ययौं, B7 Ds1 D5 Cap Cpp ([last two] gloss आ, समन्ततो व्यय लयस्थानम्) प्र(D5 च)भवाव्यय

3 =(var) 12 175 1, 12 502* Before 3, K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 5-8 T G1-3 ins नारद उवाच —a) Da3 कुता (for कुत) K3 सृष्टम्, B5 सृष्टिम् T3 सर्वं (for विश्व) ❀ Cn कुत इत्यवान्तरकारणप्रश्न । ❀ —b) Da3 a4 M7 ब्रह्म, T G1-3 जगत् (for ब्रह्मन्) —c) T G1-3 किमभ्येति (for कमभ्येति) ❀ Cn कमभ्येतीति पार्यन्तिकोपादानकारणप्रश्न । ❀ —d) Da4 यद्भवान्, T G1-3 भग° (for तद्भ°)

4 T G1-3 M1 5-7 देवल (for असित) —a) K4 पृभि; T1 G1 अद्भ्य (for येभ्य) K3 सृजति —D5 om (hapl) 4b-5a, V1 reads the same on marg —b) K4 Dn1 D2 (before corr) काले B7 भाव, G3 न्याय (for भाव) D1 9 प्रणोदित K3 7 V1 D2 काल आत्मप्रचोदित (=5b), G1 2 का(G1 क)लोद्धाय प्र ❀ Cn कालश्चतुर्युगात्मा । अधर्मे रत, अधर्मे तिर्यक्षु, धर्मारम्भी, धर्मे रत इति चतुर्विध कलिद्वापरत्रेताकृतयुगसज्ञ । ❀ ❀ Cp भावप्रचोदित, भावेन परमात्मना प्रचोदित । ❀ —D2 om (hapl.) 4c-5b —c) Da3 T3 पचैते —d) K7 भूतपचमा (for °चिन्तका)

5 D8 om 5a, D2 om 5ab (cf v 1 4) V1 reads 5a on marg —a) K1 2 Da3 G2 येभ्य; K4 पृभि, T1 G1 एभ्य —b) B8 (marg as in text) स्वार्य°, Dn4 T1 G1-3 आत्मा; M1 5-7 आत्म —M1.6 om. 5cd M5 reads 5cd after 7ab —c) K3 एते येभ्य, K7 D4 5 7 9 भूतेभ्यो य G1-3 M5 Cv यत् (for य) Dn4 पादम्, M5 ब्रूयस् (sic) (for ब्रूयाद्) K6 B5 7 9 तेभ्यो य परम ब्रूयाद् ❀ Ca पर, प्रकृत्यादि ॥ Cn चेतनमीश, अचेतन प्रधान वा ॥ Cv परमन्यदज्ञानकारण ये ब्रूयु ते असत्य ब्रूयु । ❀ —d) Dn4 corrupt D2 M7 om (hapl) दसद्ब्रूया D4 अस्य (for असद्) D7 सशयी M5 तेसद्ब्रूयुरसशय

6 a) G2 वेत्सि, M1 5-7 तद्धि (for विद्धि) Ds1 पचैनान् (for °तान्) —b) G2 शाश्वतानां च बांधवान् ❀ Cp शाश्वतान्, नित्यान्, कार्यप्रवाहरूपेण । ❀ —c) K6 रूपान्; K7 D1.9 T2 G1-3 M1 5-7 रश्मीन् (for राशीन्) ❀ Cn महत, महत्तत्त्वाख्यस्य बुद्धिसूक्ष्मस्य । तेजस, सत्त्वप्राधान्येन प्रकाशमयस्य । ❀ —d) G2 कालषष्ठान्

7 a) K6 V1 B0 6-9 [अ]तरीक्ष; K7 D8 °री(D8 °रि)क्षञ्च —b) K7 (before corr) वायुरेव च; Da3 a4 क्षुपपावकौ, T2 G1 2 पावकानलौ —After 7ab, M5 reads 5cd —c) B6-9 असिद्धे, D5 7 ससिद्धि; D6 नासीच्च, T1 असिद्धि, T2 असद्धि; Cnp आ सिद्धे (for असिद्धि) V1 Dn1 n4 D5 D2 5.8 G2 Cn (Cnp as in text) ना(G2 आ)सीद्धि परम तेभ्यो —d) K6 नात्र सशय, T2 G2 मुक्तिसशय, Cp मुक्तमशय.

8 D2 om 8 K1 2 4 om (hapl) 8ab V1 reads 8ab on marg —a) D5 D7 T G1-3 M1 5-7 सोप (for नोप) D7 T1 G1 2 तु (for वा) K7 D7 T G1-3 M5-7 युक्त्यासद् (T2 G2 °न्); V1 D5 युक्त्या वा (by transp), D4 9 M1 युक्त्या स —b) D8 त्वसद्भूयाद्; D4 9 M1 6-7 असद्ब्रूयाद्, D7 T G1-3 ब्रूयादसद् (for त्वसद्ब्रूयाद्) —Da4 om. 8cd —c) K4 वेत्स्यैतान्, K6 विद्ध्यैतान्, K7 D4 9 विद्ध्येतम्; G1 वेत्तुं तान्, G2 वेदानाम् (for वेत्थ तान्) K7 D4 9 अभिनिर्वृत्त, Cv °नवृत्तान् D5 7 यस्यैवानय निवृत्ता —d) T2 षडैते.

C 12.9882 B 12.276(8) 9 K. 12.281 9 पञ्चैव तानि कालश्च भावाभावौ च केवलौ ।
अष्टौ भूतानि भूतानां शाश्वतानि भवाप्ययौ ॥ ९
अभावाद्भावितेष्वेव तेभ्यश्च प्रभवन्त्यपि ।
विनष्टोऽपि च तान्येव जन्तुर्भवति पञ्चधा ॥ १०
तस्य भूमिमयो देहः श्रोत्रमाकाशसंभवम् ।
सूर्यश्चक्षुरसुर्वायुरद्भ्यस्तु खलु शोणितम् ॥ ११
चक्षुषी नासिकाकर्णौ त्वग्जिह्वेति च पञ्चमी ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां ज्ञानानि कवयो विदुः ॥ १२
दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनं तथा ।
उपपत्त्या गुणान्विद्धि पञ्च पञ्चसु पञ्चधा ॥ १३
रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः ।
इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पञ्चधा पञ्च पञ्चभिः ॥ १४
रूपं गन्धं रसं स्पर्शं शब्दं चैतांस्तु तद्गुणान् ।
इन्द्रियाणि न बुध्यन्ते क्षेत्रज्ञस्तैस्तु बुध्यते ॥ १५
चित्तमिन्द्रियसंघातात्परं तस्मात्परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः क्षेत्रज्ञो बुद्धितः परः ॥ १६

K1 2 T G1-3 M1 7 तस्य (for यस्य) Dn1 धातव, D5 7 हेतव, T G1-3 M1 7 रश्मय (for राशय)

9 a) K1 2 4 7 D4 5 7 9 T2 चै(K4 चं)तानि; B5 8 9 Da3 Cp [पु]वैतानि, Da4 [पु]व तानि, T1 G1-2 भूतानि; M1. 5-7 [पु]तानि हि (for [पु]व तानि). K1 (before corr.) कालाश्च; Da3. a4 काल च; Dn4 कालस्य, G2 °श्चेद् (for °श्च) — b) K1 2 4 V1 केवलं; Da3 a4 कारणी ❀ Cn भावो, भावन, पूर्वसंस्कार । अभावोऽज्ञानम् ॥ Cv भवत्येभ्यो जगदिति भाव, सुकृतदुष्कृतात्मक कर्म । अभाव प्रागभाव । ❀ — d) K1 2 4 7 D4 9 भवाप्यये; V1 B6-8 D5 7 °स्यये, B0 9 Dn1 D8 D3 3.8 °स्ययौ; Da3 a4 भवत्यये; M5 6 भवाव्ययौ D6 शाश्वताश्चाभिवाप्यये

10 a) K1 4 Da3 a4 स्वभावाद्; V1 B5-9 D6 अभाव (for °वाद्) T1 G1-3 भावितेष्वेषु, M5 °त चैव (for °तेष्वेव) Dn1 n4 D8 D3 3 5 7 8 अभाव यो(D5 °वाद्यो)सि तेष्वेव (D8 भूतानि); T2 अयायुग्छा वितेष्वेषु (sic) ❀ Cv अभावः नाश, तेन भाविता उत्पत्ति, अभावभाविता । ❀ — b) Dn4 भूतेभ्य; D9 (marg) त्रयश्च (for तेभ्यश्च) K1 2 4 V1 B7 9 G1 2 प्रभवति — c) Da3 विनष्टे, G1 विनिष्टो Da4 Bom Kumbh. ed [ऽ]प्यनु (for ऽपि च) T2 तान्येवं (for °व) G2 अपि शिष्टो विचेतान्ये — d) ❀ Ca पञ्चधेति वचन प्रत्यक्षदृष्टत्वार्थम् । ❀

11 a) K2 भूमिशयो G2 देह — V1 reads 11b-13d on marg — b) K2 Ds1 श्रोतुम् (for श्रोत्रम्) — c) Dn4 corrupt K1 T2 सूर्याश्च, K4 V1 B3 Dn1 Ds1 s2 (before corr) D3 3 6-8 T1 G3 सूर्याच् (for सूर्यश्च) B5 अभूद् (for असुर्) K1 4 6 V1 B0 6-9 Da4 Dn1 D8 D3 2 6-8 T G1-3 वायोर् (for वायुर्). — d) D7 अव्यक्तः; T1 G1 3 अग्निस्तु (for अद्भ्यस्तु). T1 G1-3 लघु (for खलु).

12 V1 reads 12 on marg — a) B7 चक्षुर्या; Dn4 °पा V1 D3 नासिके, Da3 G1 नाशि(G1 °दि)का (for नासिका) K1 2 4 -श्रोत्रे (for -कर्णौ) — b) K7 V1 B5 7 Da3 a4 D4 9 पचम D5 7 त्वच जिह्वेति पचम — D7 om (? hapl) 12c-13d — d) K2 ज्ञानिना, G3 भूतानि (for ज्ञानानि) ❀ Cv ज्ञानानि, ज्ञायन्ते येभ्यस्तानीति व्युत्पत्त्या ज्ञानकरणानि । ❀

13 D7 om 13 (cf v l 12) V1 reads 13 on marg — a) Da4 दर्शन K1 7 G2 प्राण (for घ्राण) — b) D3 तदा (for तथा) — c) Da4 corrupt G2 उपपत्य (for °त्त्या) — d) B9 पचम (for पञ्चधा)

14 a) T1 G1-3 M7 चैव (for स्पर्श) — b) G2 शब्दं, M7 स्पर्शश्च (for शब्दश्च) K1 4 [इ]ह, D5 7 [अ]स्तु (for [अ]थ) Da3 a4 D3 T1 सद्गुण — d) D3 3 पच वा (for पञ्चधा) Da3 om (hapl) पञ्च

15 D5 7 om (hapl.) 15ab — a) G2 गंधरस (for गन्धं रस) T1 रस (for रसं) G1 3 रूपगंध(G3 °धं)रसस्पर्श — b) Da4 M7 शब्दश्च K6 V1 B0 6-8 Dn1 n4 D8 D3 3 6 8 M1 5-7 [पु]वाथ; Da3 a4 [पु]तास्तु K7 Da3 तद्गुणा T1 G1 3 शब्दांश्चैतांश्च तद्गुणान्; G2 corrupt — c) ❀ Cv न बुध्यन्ते, स्वशक्त्या न बोधयन्ति । ❀ — d) Da3 क्षेत्रज्ञैस, Ds1 क्षेत्रज्ञं B8 तांस्तु; G2 तु वि (for तैस्तु) K7 D6 3 बुध्यति

16 D4 om 16 — a) G1 3 वित्तम् G2 -संभूतात् (for -संघा°) — b) T1 परस् Da3 om (hapl.) तस्मात्पर T G1-3 M7 मन परं (G3 °र) (by transp) — d) Ds1 D3 3 6 8 T2 G1 3 पर

17 a) Ds1 D6 चिंतयते (for चेत°) Da4 D9 जन्तुर्. ❀ Ca चेतयते, विषयदर्शनमात्रं चेतना । ❀ — b) K1 2 इंद्रियान्विषये पृथक् — d) K6 असद् (for अथ). — K7 D6 om (hapl.) 17ef — e) D3 T

पूर्वं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान्पृथक् ।
विचार्य मनसा पश्चादथ बुद्ध्या व्यवस्यति ।
इन्द्रियैरुपलब्धार्थान्सर्वान्यस्त्वध्यवस्यति ॥ १७
चित्तमिन्द्रियसंघातं मनो बुद्धिं तथाष्टमीम् ।
अष्टौ ज्ञानेन्द्रियाण्याहुरेतान्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ १८
पाणिपादं च पायुश्च मेहनं पञ्चमं मुखम् ।
इति संशब्द्यमानानि शृणु कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ १९
जल्पनाभ्यवहारार्थं मुखमिन्द्रियमुच्यते ।
गमनेन्द्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ ॥ २०
पायूपस्थौ विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी ।
विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चाभिकामिके ॥ २१
बलं षष्ठं षडेतानि वाचा सम्यग्यथागमम् ।
ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वे संशब्दिता मया ॥ २२
इन्द्रियाणां स्वकर्मभ्यः श्रमादुपरमो यदा ।
भवतीन्द्रियसंन्यासादथ स्वपिति वै नरः ॥ २३
इन्द्रियाणां व्युपरमे मनोऽनुपरतं यदि ।
सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ २४
सात्त्विकाश्चैव ये भावास्तथा राजसतामसाः । C 12 9898 B. 12.276[5].25 K 12.261 25

G1-3 उपलब्धार्थान्, M1 5-7 °लभ्यार्थान् —f) K1 2 4 दत्वा यस्, D4 5 7 8 M1 6 मत्वा यस्, T G1 3 M6 मत्वा य; M7 बुद्ध्या य (for सर्वान्यस्) V1 मत्वा यस्तु व्यवस्यति, Bo सत्यथास्तु व्य°, Dn1 n4 Ds D2 3 बुद्धिमांस्तु व्य°, G2 मत्वा यस्त्वव्यवस्थित

18 a) D4 वित्तम् K3 इन्द्रिय K3 lacuna, D4 7 सस्थानं (for संघात) —b) K7 V1 Bo 6 Dn1 n4 D4 5 7 9 T1 G1 3 बुद्धिस K1 4 7 Bo Dn1 n4 [अ]ष्टम, D8 D4-7 9 T G1 3 [अ]ष्टमी —d) K6 अतानि (for एतानि) K1 ऽध्यास्म, K6 ऽध्यात्म

19 a) D4 9 T G1 3 M7 पाणिं (for पाणि) K6 पायूश्च, K7 D9 T G1-3 M7 पायु, Dn4 पादुश्च (for पायुश्च) —b) K1 Da3 a4 Dn4 मुख (for मुखम्) —c) K1 3 4 एव (for इति) K1 शशम्यमानानि, K2 4 7 D8 सशब्द°; K6 साचित्य°; Da3 a4 D2 6 सशब्द°, T2 मकल्प्य°, G2 सशास्य° (for संशब्द्य°) —d) T G1-3 पंच (for शृणु) Ds1 reads कर्मेन्द्रियाण्यपि twice G2 च (for [अ]पि)

20 a) K3 जल्पनाभ्यवहार्यं च, K4 D6 T2 G1 3 °नाभ्य(T2 °काद्व्य-; G3 °नाद्व्य)वहारार्थं, Da3. a4 °ना(Da4 °ता)भ्यवहारोय; G2 ज्वलनाभ्यवहारार्थं —b) Da3 a4 मुखम् (for मुखम्) D4 om from च्यते up to न्द्रिये तु (in 21b) —c) Hypermetric G1 मनेंद्रिय; G2 गमनेंद्रिये T2 यथा; G2 तदा (for तथा) —d) Da1 कर्मणा; T1 G1. 3 कर्मणां

21 D4 om up to न्द्रिये तु (in 21b) (cf. v l 20) —a) V1 Dn4 D2 3 6 8 पायूपस्थ; Bo Dn1 °पस्थं, T2 M1 5-7 पायूपस्थे B3 (orig) विसर्गार्थे, B3 (marg) M1 5-7 °र्गार्थे (for °र्गार्थम्) —b) K4 6 (before corr) Dn1 n4 Ds2 D2 3 G3 M1 तुल्यकर्मणि, Bs1 कर्मणां —c) D4 9 विसर्गं च, D6 7 °र्गों चै (for °र्गे च) —d) K7 विसर्गश्च, B3 विषये Bo D4 चा (for च) K6 V1 Dn1 n4 D2 3 5 6 8 [अ]पि (for [अ]भि) K6 D6 कामुके (for कामिके)

22 a) K1 बले, D6 7 मन (for बल) K1 षष्ठे D4 षडेतानि T G1-3 मनःषष्ठान्यथैता(G2 °तीका)नि, M1 5-7 बलषष्ठान्यथैतानि ❀ Cn बलं पञ्चवृत्तिः प्राणः । एतेन, सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च (सां का 29) इति सांख्यानां समतः प्राणस्येन्द्रियानतिरेकपक्षः परास्तः । ❀ —b) Dn1 यथा मम, T1 G1 य(G1 अ)थागत; M7 ऽयथागम (for यथा°) —c) B3 Da3 Ds2 D2 5-7 M7 ज्ञान (for ज्ञान) K2 G2 ज्ञान (G2 इति) चाष्टेंद्रियगुणाः; V1 Bo D6 ज्ञाने चार्पीद्रि —d) K1 2 4 Bo D2 3 (before corr) 6 T G1 2 सर्वेषां शब्दितां मया (Da3 माया)

23 a) K3 6 Dn4 स्वकर्मेभ्यः —b) K7 यथा (for यदा) —c) D6 भवतींद्रिय, G2 भवामिंद्रिय (for भवतीन्द्रिय) V1 Bo Dn4 D6 सयोगाद्, Dn1 Ds D2 3 8 सत्यागाद् (for संन्यासाद्) —d) D4 om. (hapl.) from स्व up to तद्विद्यात् (in 24d) V1 मन (for नरः)

24 D4 om up to तद्विद्यात् (in 24d) (cf v l 23) —a) T G1-3 उपरमे (for व्युप°) —b) K6 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 M6 7 Cn (gloss अभ्युपरतमिति च्छेदः) [ऽ]भ्युपरत (Bo D6 °मं); M1 5 [ऽ]प्युपरत (M5 °म) (for ऽनुपरत) G2 मने रूपरम यदि (sic) —c) K1 सर्वे ते (for सेवते) Da3 a4 विषये (Da3 °या) नैव, G2 °यादेव Bo D8 D2 3 6 एवं (for एव) —d) K4 Bo Dn1 D8 D2 3 6 8 तं वि(D6 विं)द्यात्; Dn4 न दिधात् (sic), G2 विदध्यात्

C 12 9882
B 12.276(8) 9
K 12 281 9

पञ्चैव तानि कालश्च भावाभावौ च केवलौ ।
अष्टौ भूतानि भूतानां शाश्वतानि भवाप्ययौ ॥ ९
अभावाद्भावितेष्वेव तेभ्यश्च प्रभवन्त्यपि ।
विनष्टोऽपि च तान्येव जन्तुर्भवति पञ्चधा ॥ १०
तस्य भूमिमयो देहः श्रोत्रमाकाशसंभवम् ।
सूर्यश्चक्षुरसुर्वायुरद्भ्यस्तु खलु शोणितम् ॥ ११
चक्षुषी नासिकाकर्णौ त्वग्जिह्वेति च पञ्चमी ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाना ज्ञानानि कवयो विदुः ॥ १२
दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनं तथा ।
उपपत्त्या गुणान्विद्धि पञ्च पञ्चसु पञ्चधा ॥ १३
रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः ।
इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पञ्चधा पञ्च पञ्चभिः ॥ १४
रूपं गन्धं रसं स्पर्शं शब्दं चैतांस्तु तद्गुणान् ।
इन्द्रियाणि न बुध्यन्ते क्षेत्रज्ञस्तैस्तु बुध्यते ॥ १५
चित्तमिन्द्रियसंघातात्परं तस्मात्परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः क्षेत्रज्ञो बुद्धितः परः ॥ १६

K1. 2 T G1-3 M1 7 तस्य (for यस्य). Dn1 धातव ; D5 7 हेतव ; T G1-3 M1 7 रश्मय (for राशय)

9 a) K1 2 4 7 D4 5 7 9 T2 चै(K4 धै)तानि; B5 8 9 Da3 Cp [प]चैतानि; Da4 [प]व तानि, T1 G1-3 भूतानि; M1. 6-7 [प]तानि हि (for [प]व तानि). K1 (before corr.) कालाश्च ; Da3. n4 कालं च; Dn4 कालस्य, G3 °श्चेद् (for °श्च). — b) K1 2 4 V1 केवलं; Da3 n4 कारणौ ॐ Cn भावो, भावन, पूर्वसंस्कार । अभावोऽज्ञानम् ॥ Cv भवत्येभ्यो जगदिति भाव, सुकृतदुष्कृतात्मक कर्म । अभाव प्रागभाव । ॐ — d) K1 2 4 7 D4 9 भवाप्यये ; V1 B6-8 D5. 7 °प्यये ; B0 9 Dn1 D8 D2 3. 8 °प्ययौ ; Da3 n4 भवत्यये ; M5 6 भवाव्ययौ D6 शाश्वताश्चाभिवाप्यये

10 a) K1 4 Da3 n4 स्वभावाद्, V1 B6-9 D3 अभाव (for °वाद्) T1 G1-8 भावितेष्वेपु ; M5 °त चैव (for °तेष्वेव) Dn1. n4 D8 D2 3 5 7 8 अभावयो(D5 °वार्यो)ति तेष्वेव (D8 भूतानि) ; T2 अयायुक्ता वितेष्वेपु (sic) ॐ Cv अभाव नाश , तेन भाविता उत्पत्तिः, अभावभाविता । ॐ — b) Dn4 भूतेभ्य , D9 (marg) त्रयश्च (for तेभ्यश्च) K1 2 4 V1 B7 9 G1 3 प्रभवति. — c) Da3 विनष्टे, G1 विनिष्टो Dn4 Bom Kumbh ed [ऽ]प्यनु (for ऽपि च). T2 तान्येवं (for °व). G3 अपि शिष्टो विचेतान्ये — d) ॐ Ca पञ्चधेति वचन प्रत्यक्षदृष्टत्वार्थम् । ॐ

11 a) K2 भूमिशयो G3 देहं. — V1 reads 11b-13d on marg — b) K2 Ds1 श्रोतुम् (for श्रोत्रम्) — c) Dn4 corrupt K1 T2 सूर्याश्च, K4 V1 B3 Dn1 Ds1 s2 (before corr) D2 3 6-8 T1 G3 सूर्याच् (for सूर्यश्च) B6 अभूद् (for असुर्). K1 4 6 V1 B0 6-9 Da4 Dn1 D8 D2 3 6-8 T G1-3 वायोर् (for वायुर्). — d) D7 अव्यक्तः ; T1 G1 3 अग्निस्तु (for अद्भ्यस्तु) T1 G1-3 लघु (for खलु).

12 V1 reads 12 on marg — a) B7 चक्षुषी; Dn4 °षा V1 D3 नासिके ; Da3 G1 नासि(G1 °दि)का (for नासिका) K1 2 4 श्रोत्रे (for -कर्णौ) — b) K7 V1 B6 7 Da3 n4 D4 9 पञ्चमं D4 7 त्वच जिह्वेति पचम — D7 om (? hapl) 12c-13a — d) K2 ज्ञानिना, G3 भूतानि (for ज्ञानानि) ॐ Cv ज्ञानानि, ज्ञायन्ते येभ्यस्तानीति व्युत्पत्त्या ज्ञानकरणानि । ॐ

13 D7 om 13 (cf v. l 12) V1 reads 13 on marg — a) Da4 दर्शन . K1 7 G2 प्राण (for घ्राण) — b) D2 तदा (for तथा) — c) Da3 corrupt. G3 उपपत्य (for °त्त्या) — d) B9 पंचम (for पञ्चधा)

14 a) T1 G1-3 M7 चैव (for स्पर्श) — b) G2 शब्द, M7 स्पर्शाश्च (for शब्दश्च) K1 4 [इ]ह ; D4 7 [अ]स्तु (for [अ]थ). Da3 n4 D3 T1 सद्गुण — d) D2 3 पच धा (for पञ्चधा) Da3 om (hapl) पञ्च

15 D4 7 om (hapl) 15ab — a) G3 गधरस (for गन्धं रस) T1 रस (for रसं) G1 3 रूपगध(G3 °धं)रसस्पर्श — b) Da3 M7 शब्दश्च K6 V1 B0 6-8 Dn1. n4 D8 D2 3 6 8 M1 4-7 [प]वाय ; Da3 n4 [प]तास्तु K7 Da3 तद्गुणा T1 G1 3 शब्दांश्चैतांश्च तद्गुणान् ; G3 corrupt — c) ॐ Cv न बुध्यन्ते, स्वशक्त्या न बोधयन्ति । ॐ — d) Da3 क्षेत्रज्ञैस ; Ds1 क्षेत्रज्ञं B5 तांस्तु, G2 तु वि (for तैस्तु) K7 D6 9 बुध्यति.

16 D4 om 16 — a) G1 2 चित्तम् G2 -समूहाद् (for संघा°). — b) T1 परस् Da3 om (hapl.) तस्मात्पर. T G1-3 M7 मन पर (G3 °र) (by transp). — d) Ds1 D2 3 6 8 T2 G1 2 पर

17 a) Ds1 D6 चिंतयते (for चेत°) Da3 D6 जंतुर्. ॐ Ca. चेतयते, विषयदर्शनमात्रं चेतना । ॐ — b) K1. 2 इंद्रियान्विषयै पृथक् — d) K6 असद् (for अथ). — K7 D6 om. (hapl) 17ef. — e) D8 T

पूर्वं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान्पृथक् ।
विचार्य मनसा पश्चादथ बुद्ध्या व्यवस्यति ।
इन्द्रियैरुपलब्धार्थान्सर्वान्यस्त्वध्यवस्यति ॥ १७
चित्तमिन्द्रियसंघातं मनो बुद्धिं तथाष्टमीम् ।
अष्टौ ज्ञानेन्द्रियाण्याहुरेतान्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ १८
पाणिपादं च पायुश्च मेहनं पञ्चमं मुखम् ।
इति संशब्द्यमानानि शृणु कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ १९
जल्पनाभ्यवहारार्थं मुखमिन्द्रियमुच्यते ।
गमनेन्द्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ ॥ २०
पायूपस्थौ विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी ।
विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चाभिकामिके ॥ २१
बलं षष्ठं षडेतानि वाचा सम्यग्यथागमम् ।
ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वे संशब्दिता मया ॥ २२
इन्द्रियाणां स्वकर्मभ्यः श्रमादुपरमो यदा ।
भवतीन्द्रियसंन्यासादथ स्वपिति वै नरः ॥ २३
इन्द्रियाणां व्युपरमे मनोऽनुपरतं यदि ।
सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ २४
सात्त्विकाश्चैव ये भावास्तथा राजसतामसाः । C 12 9898 B 12.276(5).25 K 12.281 25

G1-3 उपसृष्टार्थान्, M1 6-7 °लभ्यार्थान् —f) K1 2 4 दत्वा यस्, D4 5 7 8 M1 4 मत्वा यस्, T G1 3 M8 मत्वा य, M7 बुद्ध्या य (for सर्वान्यस्) V1 मत्वा यस्तु व्यवस्यति, Bo सत्वयास्तु व्य°, Dn1 n4 D8 D2 8 बुद्धि मास्तु व्य°, G2 मत्वा यत्वव्यवस्थित°

18 a) D4 त्रित्तम् K2 इन्द्रिय K3 lacuna, D4 7 संस्थान (for संघात) —b) K7 V1 Bo 9 Dn1 n4 D4 5.7 9 T1 G1 3 बुद्धिस K1 4 7 Bo Dn1 n4 [अ]ष्टम, D8 D4-7 9 T G1 3 [अ]ष्टमी —d) K6 मतानि (for एतानि) K1 आध्यास्य, K6 आध्यात्म

19 a) D4 9 T G1 3 M7 पाणि (for पाणि) K6 पायूस्, K7 D2 T G1-3 M7 पायु, Dn4 पादुश् (for पायुश्) —b) K1 Da2 a1 Dn4 मुख (for मुखम्) —c) K1.2 4 एव (for इति) K1 शंशस्यमानानि; K3 4 7 D8 सशब्द°; K6 सचिन्त्य°; Da2 a1 D2 6 सशब्द°, T2 सकल्प्य°; G2 सशास्य° (for संशब्द्य°) —d) T G1-3 पच (for शृणु) Ds1 reads कर्मेन्द्रियाण्यपि twice G2 च (for [अ]पि)

20 a) K2 जल्पनाभ्यवहार्थं च, K4 D6 T2 G1 3 °नाभ्य(T2 °काद्व्य-, G3 °नाद्व्य)वहारार्थं, Da2 a1 °ना(Da1 °ता)भ्यवहारोय, G2 ज्वलनाभ्यवहारार्थं —b) Da2 a1 मुखम् (for मुखम्) D4 om from च्यते up to न्द्रिये तु (in 21b) —c) Hypermetric G1 मनेन्द्रिय, G2 गमनेन्द्रिये T2 यथा; G2 सदा (for तथा) —d) Da1 कर्मणा, T1 G1 3 कर्मणां

21 D4 om up to न्द्रिये तु (in 21b) (cf. v l 20) —a) V1 Dn4 D2 3 6 8 पायूपस्थ, Bo Dn1 °पस्थ, T2 M1 6-7 पायूपस्थे B3 (orig) विसर्गार्थे, B3 (marg) M1 6-7 °गार्थं (for °गार्थम्) —b) K4 6 (before corr) Dn1 n4 Ds2 D2 3 G3 M1 तुल्यकर्मणि, Ds1 °कर्मणां —c) D4 9 विसर्गं च, D6 7 °र्गो वै (for °र्गे च) —d) K7 विसर्गश्, B3 विषये Bo D4 वा (for च) K6 V1 Dn1 n4 D2 3 5 6 8 [अ]पि (for [अ]भि) K6 D6 कामुके (for कामिके)

22 a) K1 चले, D6 7 मन (for बल) K1 पष्ठे D5 षडैतानि T G1-3 मन षष्ठान्यथैता(G3 °तीका)नि, M1 6-7 बलषष्ठान्यथैतानि ❀ Cn बल पञ्चवृत्ति प्राण । एतेन, सामान्यकरणवृत्ति प्राणाद्या वायव पञ्च (सां का 29) इति सांख्यानां समत प्राणस्येन्द्रियानतिरेकपक्ष परास्त । ❀ —b) Dn1 यथा मम, T1 G1 य(G1 अ)थागत; M7 स्यथागम (for यथा°) —c) B3 Da3 Ds2 D2 6-7 M7 ज्ञान (for ज्ञान) K3 G3 ज्ञान (G3 इति) चाष्टेन्द्रियगुणा, V1 Bo D8 ज्ञाने चापीन्द्रि° —d) K1 3 4 B6 D2 3 (before corr) 6 T G1 3 सर्वेषा शब्दिता मया (Da3 माया)

23 a) K3 6 Dn4 स्वकर्मभ्य —b) K7 यथा (for यदा) —c) D6 भवतींद्रिय, G2 भवामिंद्रिय- (for भवतीन्द्रिय) V1 Bo Dn4 D6 संयोगाद्, Dn1 D5 D2 3 8 सत्यागाद् (for सन्यासाद्) —d) D4 om (hapl) from स्व up to तद्विद्यात् (in 24d) V1 मन (for नर)

24 D4 om up to तद्विद्यात् (in 24d) (cf v l 23) —a) T G1-3 उपरमे (for व्युप°) —b) K6 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 M6 7 Cn (gloss अभ्युपरतमिति च्छेद) [ऽ]भ्युपरत (B9 D5 °मं), M1 5 [ऽ]प्युपरत (M5 °म) (for ऽनुपरत) G2 मने रूपरम यदि (sic) —c) K1 सर्वे ते (for सेवते) Da2 a1 विषये (Da3 °या) नैव; G2 °यादेव Bo D8 D2 3 6 एव (for एव) —d) K4 Bo Dn1 D8 D2 3 6 8 त वि(D6 वि)द्यात्, Dn4 न द्विधात् (sic), G2 विदध्यात्

C 12 9889
C 12 276[3] 15
K 12. 281 25

कर्मयुक्तान्प्रशंसन्ति सात्त्विकानितरांस्तथा ॥ २५
आनन्दः कर्मणां सिद्धिः प्रतिपत्तिः परा गतिः ।
सात्त्विकस्य निमित्तानि भावान्संश्रयते स्मृतिः ॥ २६
जन्तुष्वेकतमेष्वेवं भावा ये विधिमास्थिताः ।
भावयोरीप्सितं नित्यं प्रत्यक्षगमनं द्वयोः ॥ २७
इन्द्रियाणि च भावाश्च गुणाः सप्तदश स्मृताः ।
तेषामष्टादशो देही यः शरीरे स शाश्वतः ॥ २८
अथ वा सशरीरास्ते गुणाः सर्वे शरीरिणाम् ।
संश्रितास्तद्वियोगे हि सशरीरा न सन्ति ते ॥ २९
अथ वा संनिपातोऽयं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ।
एकश्च दश चाष्टौ च गुणाः सह शरीरिणाम् ।
ऊष्मणा सह विंशो वा संघातः पाञ्चभौतिकः ॥ ३०
महान्संधारयत्येतच्छरीरं वायुना सह ।
तस्यास्य भावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदने ॥ ३१

(for तद्वियात्) D8 स्वल्पदर्शन

25 D4.9 repeat 25 after 27 — a) G2 lacuna for ये भावास D4 9 (both second time) इंद्रियाणि च भावाश्च — b) K1 तामस ; K4 तापसा Dn1 n4 D81 D2 3 6 8 सथा तामसराजसा — c) K7 D4 9 (last two both times) T G1–3 कर्मयुक्ता K7 प्रस शति — d) G3 सात्त्विकीन् D9 (marg sec m [first time]) इतरे K6 B6–9 Da3 a4 T G1 2 M1 5–7 सात्त्विकाने(B9 Da4 M1 5 6 °काने)तरां(G1 2 M7 °रा)स्तथा, D4 9 (both second time) सात्त्विका निर्मला स्तथा.

26 a) K1 कर्मणा — b) D81 M7 पराह्वति (for परा गति) — c) M1 5–7 सात्त्विकान्यनिमित्तानि — d) D5–7 M1 6 भावात् ; G2 गाव (for भावान्) K2 सश्रियते (sic), B7 9 Da3 सश्रयति K7 श्रुति , Dn1 मति ; D6 7 यदि (for स्मृति). V1 भावान्याश्रयते स्मृति ; Dn4 भावानां सश्रये स्मृति

27 a) K7 D4 9 एकतमेप्येव, V1 D6 °मेष्येष, T G1–3 °मेष्येकं ❀ Cv एकतमेषु, अत्यन्तभिन्नेषु जन्तुषु । ❀ — b) Da3 a4 भवा, D82 भावाद् K7 D8 D4 6 9 विधिमाश्रिता ; V1 विधिना स्थिता T1 M7 भाव यो हि (M7 यद्धि) समास्थित, T2 G1–3 भाव यो हि (T2 योभि) समास्थिता (T2 G2 °त, G1 [before corr] °तान्) — c) M1 5–7 भावयेद् (for °योर्) Da3 a4 इप्सित ❀ Cn भावयोरिति द्वित्व जात्यभिप्रायम्, जाग्रद्भावजातीयस्य स्वाप्नभावजातीयस्य च । ❀ — d) K7 V1 B6 7 9 Da4 Dn1 n4 D8 D2–5 8 9 T1 G1–3 प्रत्यक्ष K2 तथा ; V1 B0 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 6 9 तयो (for द्वयो) ❀ Cv द्वयो ऐहिकपारत्रिकयो । ❀ — After 27, D4 9 repeat 25

28 a) D81 इन्द्रियाणां Dn4 [इ]व, D4 lacuna (for च) Da3 a4 lacuna for च भावा D5 7 भावाश्च ; Cv (gloss भावना, ज्ञानम्) भावश्च — K2 4 om. (hapl) 28b–29a. — b) K7 सप्तदश ❀ Ca इन्द्रियाण्येकादश, भावा प्रयत्नचेतनाबुद्धय, गुणा सत्त्वरजस्तमांसीति सप्तदश ॥ Cn पूर्वोक्तानि चतुर्दशेन्द्रियाणि, त्रय सात्त्विकादयो भावा, एते सप्तदश गुणा भोक्तुरष्टादशस्यात्मनो भोग्या । ❀ — c) K7 अष्टादशा ; M5 6 अष्टदशो Dn4 देहि — d) K7 स देहस्य, Dn4 शरीरेषु, D6 °रेण (for °रे स) G2 यच्छरीरे स च श्रित

29 K2 4 om 29a (cf v l 28) — a) G2 स्व (for स) — b) G2 सर्वे B6 9 शरीरिण, D5 °रिण — K7 repeats 29cd after 30cd — c) G2 सश्रितां K7 (both times) D4 5 7 9 तद्वियोगेन, D6 तद्धि योगो हि, T1 तद्वियोगेपि (for °गे हि) — d) V1 स नात्तिके, G2 न यांति ते (for न सन्ति ते)

30 a) Da3 a4 स तया (for अथ वा) D6 च (for वा) T2 om from संनिपातो up to यथैवोत् (in 32a) K1 3 4 6 7 V1 D4 9 संनिवासोय, D8 T1 G1–3 सविभागे(G2 °वे)न ; M1 5–7 स(M7 स)विभागोयं (for सनिपातोऽय) — b) K1 Dn4 D4.9 शरीरे K1.2 पचभौतिक ; K7 Dn4 D4 9 पांचभौतिक (Dn4 °के) ; G1 °भूतिकं — c) K1 2 4 G2 M7 एकस्य, Cv एक च D82 वा (for च) — d) G3 सर्वे (for सह) Dn1 D4 9 G1 2 शरीरिणा, D2 3 8 °रिण — After 30cd, K7 repeats 29cd — e) Da3 a4 Dn4 उष्मणा ; Cv (gloss देहेन) वर्ष्मणा K1 2 D82 D8 विंशोना , Dn4 वशो वा, D4 9 विशो न, T1 G1–3 विंशेन — f) K1 2 4 सघाता ; T1 G1 3 °स, G2 सभूत K1 (before corr) 2 4 पच (K4 पांच-) भौतिका, T1 G1–3 पांचभौतिक

31 T2 om 31 (cf v l 30) — a) K1.2 सधारयति, K7 D4 9 तु धार (for सधार) K6 [ए]त ; K7 D4 9 [ए]व (for [ए]तत्) T1 G1 3 महांतं धारयत्येतत् (G3 °यते ते) — c) K6 B3 Da3 a4 Dn1 n4

यथैवोत्पद्यते किंचित्पञ्चत्वं गच्छते तथा ।
पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापसमीरितम् ।
देहं विशति कालेन ततोऽयं कर्मसंभवम् ॥ ३२
हित्वा हित्वा ह्ययं प्रैति देहाद्देहं कृताश्रयः ।
कालसंचोदितः क्षेत्री विशीर्णाद्वा गृहाद्गृहम् ॥ ३३
तत्र नैवानुतप्यन्ते प्राज्ञा निश्चितनिश्चयाः ।
कृपणास्त्वनुतप्यन्ते जनाः संबन्धिमानिनः ॥ ३४
न ह्ययं कस्यचित्कश्चिन्नास्य कश्चन विद्यते ।
भवत्येको ह्ययं नित्यं शरीरे सुखदुःखभाक् ॥ ३५
नैव संजायते जन्तुर्न च जातु विपद्यते ।
याति देहमयं भुक्त्वा कदाचित्परमां गतिम् ॥ ३६
पुण्यपापमयं देहं क्षपयन्कर्मसंचयात् ।
क्षीणदेहः पुनर्देही ब्रह्मत्वमुपगच्छति ॥ ३७
पुण्यपापक्षयार्थं च सांख्यं ज्ञानं विधीयते ।
तत्क्षये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिम् ॥ ३८ C 12. 9613 B 12 276[5] 38 K 12 281 38

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

D1 2 6 8 तत्त्व प्रभावयुक्तस्य, K7 D4 5 7 9 तस्य प्रभावो नामैतद्, V1 B0 6 7 9 तस्याप्यभावयुक्तस्य — d) Da3 a4 D5 7 देहभेदेन पालने (D5 7 'न)

32 T2 om यथैवोद् (cf v l 30) — a) K6 तथैव, T G1-3 यद्दे(T2 'द्दे)व (for यथैव) K1 (sup lin sec m) ह्युत्पद्यते, Ds2 उत्पाद्यते K1 2 4 D2 जन्तु, V1 लोके (for किंचित्) K7 D4.9 सोर्यवाप्ना ल्यते कश्चित् — b) Ds1 यदा; T1 G1-3 सदा (for तथा) — c) V1 om. पुण्यपापवि K7 D4 9 पुण्य पापानि नश्यति, Da2 a4 'पापविनाशासे, G3 'पापादि नाशाते — d) K1 2 4 समीहित, Dn1 n4 D8 'रित; T1 G1 2 -समन्वित; G3 M1 5-7 -समाहित (for समी रितम्) K7 D4 9 यदा भोगेन देहिन' — e) Ds1 विनाशति (hypermetric), D5 6 G3 विशति, G2 विरति — f) K6 तत्, K7 D4 9 यत् (for ऽय) M1 5-7 कर्मसमव

33 a) D4 om one हित्वा K2 भृशं प्रेत्य, Da3 a4 ह्यसप्रेति, T1 ह्यय प्रेत्य, G1 स्वय प्रैति D4 om. from प्रैति up to तप्यन्ते (in 34a) — b) G1-3 देह (for देहं) K7 D5 7 9 क्रियाश्रय, Da4 M1 कृताशय (for 'श्रय) ❁ Cn कृताश्रय अविद्या कामकर्मभिर्निष्पादितदेहान्तर । ❁ — c) K2 4 काले (for काल-) D7 T1 G1 -सचोदित K2 G3 क्षेत्र — d) B7 विशीर्णाद् K6 चागृहाद् (for वा गृ') M7 गृण (for गृहम्) G3 विशीर्णाज्याकृत गृह ❁ Ca विशी- र्णाद्वा, वाशब्द उपमायाम् । ❁

34 D4 om. 34a (cf v l 33) — a) T1 कृते, T2 G1-3 M1 5-7 तं तु (for तत्र) D5 [प्]ते न (for नैव) — K2 4 om (hapl) 34bc — b) K1 (sup lin sec m) 7 D5 M1 प्रज्ञा-; Da4 प्राज्ञं T1 G1 2 निश्चयात् — c) K7 G1 कृपणस् K6 B6 9 Da3 a4 त्वनुतप्यति, K7 'तृप्यते, D8 संप्रतप्यते — d) T1 G1-3 मन (for जना') K4 7 (marg sec m) V1 B6-9 Da2 a4 M1 संबधमानिन (Da3 a4 'त'); B8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 5 6 8 'दर्शिन

35 a) K7 ह्येवं, D5 चाय (for ह्यय) M1 5-7 किंचिन् (for कश्चिन्) — b) G1 कश्चिन्न (for कश्चन) — c) B0 नित्य (for नित्य) — d) K4 D5 8 शरीर-; D6 घारीर V1 B6-9 सुखदुःखभुक्, B0 Dn1 n4 D5 D2 5 6 8 'कृत् (for 'भाक्)

36 a) B9 नैव; M1 5-7 न वै — b) K1 2 नैव; K6 B6 8 9 Da3 a4 D5 7 T1 G1-3 न स (for न च) — c) G1 यानि (for याति) K4 Da4 भुक्ता, Da3 (before corr) Dn4 G1 मुक्त्वा; T G2 3 हित्वा (for भुक्त्वा) — d) Da4 गति'.

37 b) K1 6 क्षमयन्; K7 D4 9 क्षिप'; V1 पक्ष' (by metathesis), D5 T G1-3 क्षपयेत्. K1 2 4 पाप (for कर्म). K1 सचयेत्, K7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D1-4 6-9 T G1-3 सक्षयात्, D5 7 -सचय — c) G1 क्षीणदेह — d) Da3 a4 ब्रह्मण्यम् (for 'त्वम्) ❁ Cv ब्रह्मत्वं, बृहद्बृहद्बृद्धाविति धातो' स्वयो ग्यसुखरूपसुखेन पूर्णत्वम् । ❁

38 a) D7 क्षयार्थे K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 5 6 8 हि (for च) — b) K1 सख्यां, K2 सांख्यां; K6 B0 6 7 9 Dn1, n4 Ds2 D2 3 5-7 T1 G3 Ca सांख्य-; Da3 a4 हिंसा-; D4 साक्षं (for सांख्य) — c) D4 न (for तत्-) T G1-3 M1 5-7 ह्यपि (for

२६८

C 12 9914 B 12 277(6) 1 K 12.282 1

युधिष्ठिर उवाच ।

भ्रातरः पितरः पुत्रा ज्ञातयः सुहृदस्तथा ।
अर्थहेतोर्हताः क्रूरैरस्माभिः पापबुद्धिभिः ॥ १
येयमर्थोद्भवा तृष्णा कथमेतां पितामह ।
निवर्तयेम पापं हि तृष्णया कारिता वयम् ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं विदेहराजेन माण्डव्यायानुपृच्छते ॥ ३
सुसुखं बत जीवामि यस्य मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन ॥ ४
अर्थाः खलु समृद्धा हि बाढं दुःखं विजानताम् ।
असमृद्धास्त्वपि सदा मोहयन्त्यविचक्षणान् ॥ ५
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ६

ध्नस्य) —^{d}) K1 2 D8 D5 7 Cv ग्राह्ये (for ग्रह्य). K7 D4 9 ग्रह्यभावात्मिकां गतिं ※ Cv ग्राह्ये भावे, ग्रह्यसबन्धिविज्ञाने सति । ※

Colophon Ś1 G6 missing K3 5 B1-5 Da1, a2 Dn2, n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 3 4 6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 M1, 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 3 4 6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 M5 6 नारदासितसवाद; D7 G2 नारददेवलसंवाद; M7 नारदासितसवादे लोकसृष्टिकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 B7 Dn4 M1 6 7 100, Dn1 D7 T1 G1 3 M5 102, Ds2 (marg) 101; D8 99, T2 105, G2 96 — *Śloka no* Dn1 38, Dn4 Ds1 39, D8 40

268

☞ This adhy is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12 263. 52, 259 1)

1 ^{a}) K6 B6 6-8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 पौत्रा (for पुत्रा) M7 ज्ञातय सुहृद पुत्रा —^{b}) K7 सुहृद्दास् K6 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 सुता (for तथा) M7 भ्रातर पितरस्तथा —^{c}) G2 (also as in text) मूढैर् (for क्रूरैर्) —^{d}) K6 V1 B6 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 M1 5 6 कर्मभि (for बुद्धिभि)

2 ^{a}) K1 3 4 B8 सेयम्; D6 योयम् (for येयम्) G2 एवमर्थेभवत्तृष्णा —^{b}) Da4 एत; T G1 3 M1 5-7 एतां, G2 एषां (for एतां) —^{c}) Dn1 n4 D8 D2 3 M7 निवर्तयेयं; D5 7 निवर्तेय च; D6 °र्तेतेम (for °र्तयेम) K1 पापे हि; K2 या मोहे; K6 B6 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 6-8 पापानि (for पाप हि) —^{d}) K1, 2 तृष्णाया

3 = (var) 12 171 55 —^{a}) V1 भत्रैव (for अत्रापि). G3 om. from ष्युदा up to पुरा (in 3^{b}) —^{c}) K2 -राजेंद्र (for -राजेन) —^{d}) K3 मडव्याय, K7 माट°, D7 मांडव्येन D6 [अ]न्व- (for [अ]नु-) K7 पृच्छति

4 = (var) 12 17 18, 171 56 Cf. 12 212. 50, Jātaka 539, Gāthā 125, Dhammapada 200. Uttarādhyayana Sūtra 9 14 —^{a}) K6 स्वसुख; Dn4 T G1 3 स° (for सु°) K1 2 यत; D7 तब (for बत) G2 सुख भवति जीवामि —^{b}) Dn4 पश्य, D7 यश्च (for यस्य) K4 किंच न — K3 4 B6 om (hapl.) 4^{cd} V1 reads 4^{cd} on marg —^{d}) K1 G1 दह्यति, T1 G3 [s]दह्यत G1 कचन K7 D9 दह्यते मे न किंचन; D4 ह्यमेनं वदसे किन (sic)

5 ^{a}) V1 दुःख- (for खलु) Da3 समृद्धादि; Ds1 °द्धो हि, D4 5 7 9 विमृद्धा हि —^{b}) K1 2 T2 G1 2 गाढ, K4 गाढ़, D6 वादे, D7 गाढ; G2 सदा (for बाढ) —^{c}) K1 2 4 तेपि (for स्त्वपि) —^{d}) K7 Da3 a4 D5 7 G1 अविचक्षणाद् G3 मोहयंत विचक्षण

6 = 12 168 36, 171 51, Vāyu P II 31 100 Quoted in Śaṁkara's Bhāṣya on Br Up 4 3 33, in Yogasūtrabhāṣya on 2 42. —^{a}) K4 यस्य (for यच्च) K1 2 4 7 B3 (marg as in text) D4 9 ग्राम्य; G1 कर्म, G3 कामं (for काम) —^{b}) B3 महा (for महत्) —^{c}) G2 त्याग (for क्षय) T2 G3 M1 5-7 [ए]तत् (for [ए]ते) —^{d}) K1 2 नार्घतः (K1 °त्ता) (for नार्हत) K3 षोडशी. V1 T G1-3 M1 5-7 कला (T2 °लां) नार्ह (V1 T1 G1 3 °र्ह)ति षोडशीं.

यथैव शृङ्गं गोः काले वर्धमानस्य वर्धते ।
तथैव तृष्णा वित्तेन वर्धमानेन वर्धते ॥ ७
किंचिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
तदेव परितापाय नाशे संपद्यते पुनः ॥ ८
न कामाननुरुध्येत दुःखं कामेषु वै रतिः ।
प्राप्यार्थमुपयुञ्जीत धर्मे कामं विवर्जयेत् ॥ ९
विद्वान्सर्वेषु भूतेषु व्याघ्रमांसोपमो भवेत् ।
कृतकृत्यो विशुद्धात्मा सर्वं त्यजति वै सह ॥ १०
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ प्रियाप्रिये ।
भयाभये च संत्यज्य संप्रशान्तो निरामयः ॥ ११
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् १२
चारित्रमात्मनः पश्यंश्चन्द्रशुद्धमनामयम् ।
धर्मात्मा लभते कीर्तिं प्रेत्य चेह यथासुखम् ॥ १३
राज्ञस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिमानभवद्द्विजः ।
पूजयित्वा च तद्वाक्यं माण्डव्यो मोक्षमाश्रितः ॥ १४ C 12 9927 B 12 277(6) K 12 282 14

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

---

7 With 7, cf B 13 93 45 — a) D6 यथैव (for यथैव) Da3 Dn4 शृंग (for शृङ्ग) M1, 5 6 यथा शृग स्तो काले — b) D5 7 (before corr) T1 वर्तते (for वर्धते) — K2 4 B0 6 9 om (hapl) 7cd — c) Da3 a4 वि(Da3 वृ)त्तस्य; Dn1, n4 चित्तस्य (for वित्तेन) — d) K6 वर्धमानस्य वर्धते

8 = (var) 12 168 41 — a) G3 कश्चिद् (for किंचिद्) T1 G1 2 एव (for एव) K1 Da3 a4 सम त्वेन (for म°) — b) Da2 T2 G2 यथा (for यदा) K1 कल्पिता — c) K1 M1, 6 तदैव; T2 तथैव (for तदेव)

9 a) B8 अकामान् (for न का°) G2 अनुकूरयैतद् (for °रुध्येत) — b) K1 2 B5 दुःखा (for दुःखं) K6 कामेन; Da4 कालेषु (for कामेषु) D6 वैरित (for वै रति). — c) K7 D4 5 7 9 [अ]र्थान् (for [अ]र्थम्) K1 2 अनु (for उप) K2 -युजेत; B8 (marg as in text) 9 D5 7 -भुंजीत (for -युञ्जीत) — d) Da3 a4 Ds1 D2 T1 G1, 3 M7 धर्मं; T2 धर्म्यं (for धर्मे) K4 कामाद् B8 (marg as in text) निवर्तयेत्, Da3 Dn1, n4 Ds1 D3 विसर्ज° (Dn4 °र्ग°); M6 विवर्ध° (for विवर्ज°) D4 धर्मेषु च विवर्जयेत्

10 K2 D5 7 om. 10ab — b) Dn1 n4 D2 3 8 आत्मना सोपमो भवेत् ❀ Ca व्याघ्रमांसोपम, यथा व्याघ्रस्य मांसे प्राप्ते उपयोगो मांसानुध्यानवर्जनम्, एव योग्य-पदार्थेषु यत्नप्राप्तेषु उपभोगं कुर्यात्, न तेषु सततं सतृष्ण स्यात् ॥ Cp व्याघ्रस्वीकृत मांसमन्य कोऽपि मम भोगसाधन भविष्यतीति नाभिमन्यते, तद्वद्विद्वस्तु यथा कोऽपि नाभिमन्यते तथा निष्कामो भवेदित्यर्थ ॥ Cs व्याघ्रमांसोपम, व्याघ्र-मांस शीतलमित्यर्थ । ❀ — d) K1 नै स्पृह, K6 V B0 6 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 चैव ह (K6 हि), K7 D4 वै पुन, B8 (orig) पापकं, D5 7 वै मुनि, D9 वै नर, T G1-3 M1, 3-7 वै स्वय (for वै सह)

11 = (var) 12 168 43 — a) D7 त्युक्त्वा (for त्यक्त्वा) — b) Ds1 प्रियाप्रियौ — c) K1 भयाश्र ये, B0 Da3 Dn1, n4 D8 D2 3 8 भयाभय, D6 तथा भयं; T1 G1-3 भावाभावौ (for भयाभये) D7 वस त्यस्य (for च सत्यज्य) — d) K7 Ds2 D2 4 6 8 स प्रशां(K7 °सां)तो; D5 7 सप्रसन्नो, T G1-3 M7 भव शांतो (G1 3 °तौ) (for संप्रशान्तो)

12 = Ādi, 840*, lines 5-6 3 2 35 12 168 45 B 13 7 21, Harivaṁśa I 30 42 =(var) Bhāgavata P 9 19 16, Vāyu P II 31, 91 — b) K1 जीर्यति Da3 जीर्यत (for °त) D8 जीर्यतो या न जीर्यति — c) K1 2 या (for यो) K1 रोगास, K2 रागस, Ds1 भोगस (for रोगस्)

13 K7 Ds1 D2 om (hapl.) 13 — a) D6 T2 चरित्रम् (for चा°) — b) T मनाश्रय (for मयम्) G2 चद्र शुभमनाश्रय — c) D5 7 कीर्ति (for कीर्तिं) — d) V1 B8 T2 G2 3 M1 6 transp च and इह V1 D4 5 7 9 T G1-3 M7 (inf lin as in text) तथा सुख (for यथासुखम्).

14 Before 14, T2 ins भीष्म — a) K2 राजस (for राज्ञस्) — c) K1 2 6 7 B5 (marg) D4 9 T G1-3 M7 तु (for च) — d) K1 मडव्यो D5 7 T G1-3 M1 5-7 आस्थित (for आश्रित)

२६९

C 12. 9967 B 12 279[6].1 K 12 284 1

युधिष्ठिर उवाच ।
किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपरायणः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
मोक्षधर्मेषु निरतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २
स्वगृहादभिनिःसृत्य लाभालाभे समो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ३
न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि ।
न प्रत्यक्षं परोक्षं वा दूषणं व्याहरेत्क्वचित् ॥ ४
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतिश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ५
अतिवादांस्तितिक्षेत नाभिमन्येत्कथंचन ।
क्रोध्यमानः प्रियं ब्रूयादाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥ ६

Colophon. Ś1 G6 missing K8 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4. 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name*. K1 2 4 6 7 V1 B6 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 M6-7 मांडव्यजनक सवाद (K1 4 °द समास) — *Adhy no* (figures, words or both) K6 B7 Dn4 M1 6 7 101, Dn1 Ds1 D7 T1 G2 3 M6 103, Ds2 102, T2 116, G3 97 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 D8 14.

☞ B 12 278[77], which is om in the Crit. Ed, is a repetition (with minor changes) of 12 169 It is om in this place by K1. 2 4 7 Dn1 n4 Ds1 D2 4 6 8 9 T G1 3 Cp s v, Ś1 G6 missing K8 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent. The 18 MSS which repeat this adhy as B 12 278[77] (viz, K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Ds2 D8 5 7 G2 M1 5-7) have their variants included under the Crit App of 12 169

269

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf v. l. 12 263. 52, 259 1)

1 =(var) 12 222 1 — b) D4 किंपरायण — c) K6 D4 6 ब्राह्मण (for ब्र°) — d) K1 6 Da3 a4 G1 प्रकृते (for °तेर्) D7 पर (for ध्रुवम्).

2 =(var) 12 222 2 K7 T2 G1 om the ref K1 2 4 7 om (hapl) 2 — a) V1 B8 (marg) D4 5 7 9 कुशलो (for निरतो) — b) K6 Dn1 D8 लब्धा हारो (for लघ्वा°) — c) K6 V1 B8 Da3 a4 D4 5. 7 9 T G1-3 M1 5-7 ब्र(K6 D4 ब्रा)ह्मण (for परम). — After 2, T G1-3 ins

*723 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
हारीतेन पुरा गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

3 =(var) Manu 6 41. — a) B6 D7 स (for स्व-). D6 अपि (for अभि). K1 4 निस्सृत्य, K7 T2 G3 -निसृत्य (for -निःसृत्य) — b) B7 Dn1 D8 5 7 लामे लाभे; T2 G2 3 M1 5 7 लामालाम (for °लाभे) G1 मुनि. — c) K1 5 कार्येषु, K7 lacuna, B8 (marg as in text) कालेषु (for कामेषु) D7 T1 G1-3 समो दु-(G2 °मदु-)खेषु कामेषु, T2 समुखेषु च का°; M7 समूखेषु च का° ❀ Cn s समुपोढेषु, उप स्थितेषु (Cs संमुखेषु) । ❀ — d) K7 निरपेक्ष्य.

4 b) M7 वाचा वा (for न वाचा). K1 2 4 अथ; K7 D4 7 9 T G1-3 M1. 5-7 परं (for अपि) — c) K7 प्रत्यक्ष — d) K7 व्याहरेद् (for व्या°)

5 =(var) 3 203 45 B 12 330[29] 18 Ds2 reads 5 on marg With 5ab, cf 12 151 27cd; 182. 12ab. — D7 om 5ab — b) B6 मित्रायण (for मैत्रा°) V1 B6 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D6. 8 M1 5-7 Cn -गत(M7 °ता)श्च, D5 T1 G1 3 -गतं (for गतिश्च) G2 मैत्राय गुणतश्चरेत् ❀ Cn मैत्रायण-गत । मित्र सूर्यस्तस्येद मैत्र, तदयन गमनं, तत्र मैत्रायण, तत्र गत सूर्यवत्प्रत्यह विभिन्नमार्ग, अनिकेत, ग्रामैकरात्र विधिना चरेदित्यर्थ ॥ Cp मैत्रायणगत, मैत्रीमापन्न ॥ Cs आनुकूल्यमागत । ❀ With 5ab, cf Manu. 6 47cd, Bhāgavata P 12 6 34cd — c) G2 असत्य मिदमासाद्य. — d) K1 कस्यचित् (for केन°).

6 With 6ab, cf Manu 6 47ab, Bhāgavata P 12 6 34ab With 6cd, cf Manu 6 48ab — a) K1 2. 4 अपवादास्, D8 अविवादास् (for अति°). Dn4 D7 M1 तितीक्षेत — b) T2 G1-3 M7 नाति- (for

प्रदक्षिणं प्रसव्यं च ग्राममध्ये न चाचरेत् ।
भैक्षचर्यामनापन्नो न गच्छेत्पूर्वकेतितः ॥ ७
अवकीर्णः सुगुप्तश्च न वाचा ह्यप्रियं वदेत् ।
मृदुः स्यादप्रतिक्रूरो विस्रब्धः स्यादरोषणः ॥ ८
विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीते पात्रसंचारे भिक्षां लिप्सेत वै मुनिः ॥ ९
अनुयात्रिकमर्थस्य मात्रालाभेष्वनादृतः ।
अलाभे न विहन्येत लाभश्चैनं न हर्षयेत् ॥ १०
लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ।
अभिपूजितलाभं हि जुगुप्सेतैव तादृशः ॥ ११ C 12. 9977 B 12. 279(8) 11 K 12. 284 12

नामि) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-9 नामि(K6 B3 9 D7 7 °व, Ds1 °धि)मन्येत क(K7 V1 Da3 किं)चन — c) K1 2 4 क्षुध्यमान°, Ds3 क्रोध°, G2 M1 6-7 क्रोध्यमान (for °मान°) — d) Da3 आक्रुष्ट, D8 D7 T2 आकृष्ट, D5 आकुष्य° (for °ष्ट)

7 a) K4 V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 6-8 च सव्य (Dn1 °स्य) (for प्रसव्य) ❀ Ca प्रदक्षिण ब्रह्मणो विशेष°, प्रसव्यमनुकूलं चेष्टाविशेष° ॥ Cp प्रदक्षिण प्रसव्य च, ग्राममध्येन न, स्त्रीदर्शनभिया । ❀ — b) K3 ग्राममद्दे, Ca याममध्ये (for ग्राममध्ये) K4 7 D1 9 G3 न वा; K6 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 च न (by transp), T1 G1 3 सदा, T2 तथा K1 [आ]चलेत्, K3 [आ]दरेत्, M7 [आ]प° (for [आ]च°) — K1 om 7c-8b — c) K3 V1 Da4 D6 9 भैक्ष्यचर्याम्, K7 भैक्षा°, D7 G1 3 भैक्षचर्यम् (for °चर्याम्) K3 अवापन्नो (for अना°) — d) K2 कीर्तितं, K4 D7 T G1 3 °केतन, G2 M7 केतन (for केतित°) ❀ Cn पूर्वकेतित प्राङ्निमन्त्रित ॥ Cp निमन्त्रणपूर्वकमेकभिक्षाग्रहणमापत्काल एवानुमतमित्यर्थ° । ❀

8 K1 om 8ab (cf v l 7) — a) K2 4 न विकीर्ण°, M7 अवि° (for अव°) B9 सुगुत, D6 सगुप्तश्च, M7 सुगुप्तिश्च ❀ Cn अवकीर्ण मूढै पांशुभिश्छन्न°, धिक्कृत इत्यर्थ° ॥ Cs पांशुपटलादिभिश्छन्न° । सुगुप्त गर्भगृहादिषु निरुद्ध° । ❀ — b) K7 (also as in text) वा; B5-8 Da3 a4 D5 7 T G1-3 M1 6-7 [अ]पि (for हि) K7 D1, 9 T1 G1-3 M7 चरेत् (for वदेत्) — c) K1 Ca अप्रतिकूलो, B9 °तिकरो, D6 °विक्रूरे; T G1-3 M1 6-7 °तीकारो (for °तिक्रूरो) ❀ Ca p द्वेषिणं प्रति प्रतिक्रियार्थं क्रौर्यमनाश्रित अप्रतिकूल° (Cp °क्रूर°) । ❀ — d) K1 विस्रब्धा°, K7 V1 Bo 8 Dn1 n4 D4 6 9 विश्रब्ध° (K7 °द्ध°), D5 विश्रम°, D7 G3 विस्रम; G1 विस्रब्य, G2 विस्रब्धय; Cs (gloss निर्भय°) विस्रब्ध° (as in text) K7 Bo 8 (marg) Dn1 n4 Ds D2-4 6 8 9 अकत्थन° (for अरोषण)

9 = (var) 12 9 22, 234 8. B 13 141. 118, Śaṁkha saṁhitā 7 2 Cf Manu 6 56 — a) K1 2 मुसुले, K6 V1 D4, 6 8 9 °मुशले; K7 मूशले, Bo, 6-9 Ds1 मुषले (for मुसले) D5 विधूमे न्यस्तवद्दीप° — b) Da3 a4 [ऽ]त्यगारे, G2 [ऽ]प्यगोरे (for व्यङ्गारे) K6 भक्तवज्जने, K7 भुक्तव्यजने, D4 7 T1 G1 M7 °वर्जने; T2 G3 °वर्जिते (for °वज्जने) — c) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Ds D6 7 T G1-3 M1 6-7 Ca अतीत° (for °ते) ❀ Ca पात्रसचार, उच्छिष्टपात्राणां प्रक्षेप । ❀ — d) K7 D6 भिक्षा (for भिक्षां) M1 6-7 द्विज° (for मुनि°) B8 (marg) भिक्षां नित्य यतिश्चरेत्

10 = (var) Manu. 6 57 — a) K1 Ca प्राणया° (Ca °पा)त्रिकम्, B6 9 आत्मया°; M1 6-7 Cs (gloss अनुगता शरीरयात्रा यत्र तदनुयात्रिक -यथा तथा स्यात्) आनुयात्रि(M7 °त्र)कम् (for अनु°) B7 9 Da3 a4 अन्नस्य; D7 T G1-3 M1 6-7 अर्थी स्यात् (for अर्थस्य) K6 अनुयात्रिकयात्रार्थं; V1 Bo 8 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 प्राण(Ds D5 आनु)या(Ca °पा)त्रिकमात्र° (V1 °त्र) स्यात् ❀ Ca (reading प्राणपात्रिकम्) प्राणपात्रिक°, आत्मगतं प्राणधारणमात्रफल यथा भवति । ❀ — b) B9 लाभालाभे* (for मात्रालाभेषु) K1 अनादृता, K3 Bo, 7 8 नादृत°, Ds1 D5 अनादृत (for °दृत°) D8 मात्रा लाभे ध्वनादृत° ❀ Cn मात्रा, आहारपूर्ति तत्राप्यनादृत° ॥ Cs मात्रालाभेषु, परिकरालाभेषु । ❀ — c) K3 4 [प्र]व (for वि) G1 विहस्येत (for °न्येत) — d) D6 लाभाच्च (for लाभश्च) Dn1 चैव, D6-7 चैव (for चैनं) B6 लाभस्चैनं न हर्षयेत् — After 10, D8 reads 12cd for the first time, repeating it in its proper place

11 = (var) Manu 6 58 G1 om (hapl) 11-12. D8 om 11ab — a) ❀ Cp साधारण, सर्वलोकसामान्य नेच्छेत्किं तु लोकोत्तर मोक्षलाभमिच्छेत् । ❀ — b) K2 Dn1 भुंजेत, K6 युंजीत K3 D6 7 [अ]ति° (for [अ]भि). D6 °पूजिता — c) K1 M6 लाभा, K3 D6 7 °लाभान्; T G2 3 लाभे (for °लाभं) K7 D4 9 तु, D5 7 च (for हि) — d) B7 D4 M7 [इ]व (for [ए]व) K7 B8 D4 9 M1 तादृश; D5 7 तादृशान् (for °श°)

12 G1 om, 12 (of v 1 11) — a) K6 चान्नं°;

C 12 9978
B 12 279[6] 12
K 12 284 13

न चान्यदोषान्निन्देत न गुणानभिपूजयेत् ।
शय्यासने विविक्ते च नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ १२
शून्यागारं वृक्षमूलमरण्यमथ वा गुहाम् ।
अज्ञातचर्यां गत्वान्यां ततोऽन्यत्रैव संविशेत् ॥ १३
अनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः ।
सुकृतं दुष्कृतं चोभे नानुरुध्येत कर्मणि ॥ १४
वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं
विवित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।
एतान्वेगान्विनयेद्वै तपस्वी
निन्दा चास्य हृदयं नोपहन्यात् ॥ १५

D2 8 6 चानु ; D5 T3 G2 चान्य (for चान्न) K1 G2 निर्देत, K6 D6 विंदेत, K7 D4 9 निगद्वेन् (for निन्देत) — T1 G2 om (hapl) 12ᶜᵈ, D8 reads it for the first time after 10 —ᶜ) D5 7 आप्यासने (for शय्या°) B9 विविक्तेषु, Da3 विवक्ते च —ᵈ) B8 (marg) एवानु- (for °भि-). K7 D4,9 -संश्रयेत्, V1 -पूजिते, B7 -प्रश्रयेत् (for पूज°) D8 (first time) निर्जिताभिपूजित. (submetric)

13 V1 reads 13 on marg. —ᵃ) G2 अन्यागार (for शून्या°) —ᵇ) K7 D4 गृह; D51 गुही; D4 गुहं; T G1 2 M7 गुहा (for गुहाम्) —ᶜ) B7 प्राज्ञात- (for अज्ञात) G1 चर्यं, G2 -चर्या (for चर्यां). K1 4 त्यक्त्वा (for गत्वा) K1, 2 4 7 B8 D4 5 7 9 तु; Da3 a4 यां; T1 G1 3 [अ]न्यत्; G2 [अ]न्या (for [अ]न्यां). —ᵈ) D5 7 नात्र (for ऽन्यत्र) G2 सशयेत् (for संविशेत्)

14 ᵃ) T1 G1-3 अनिरोध (for अनु°). M1 5 6 -निरोधाभ्या (for -वि°) ❀ Cn अनुरोधो योगस्य, विरोध सङ्गस्य, ताभ्यां सम ॥ Cp. येन अनुरुध्यते, येन वा विरुध्यते, उभयोरेव, तुल्य स्यात् । ❀ —ᵇ) M1, 5 6 समं (for सम) Da3 T1 M7 ध्रुवं (for ध्रुव) —ᶜ) D4 घोमे, D7 चैव (for चोभे) —ᵈ) K3 6 नानुरुंध्येत; D5 नाविरुद्धेन; D7 नानुरुध्येन V1 Dn4 D4 7 9 T3 M4 7 कर्मणी; Bo 1-9 Dn1 D8 D2 2 6 8 कर्मणा (for °णि) — After 14, K6 7 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 M7 Ca n p editions ins

724* नित्यतृप्त सुसंतुष्ट प्रसन्नवदनेन्द्रिय ।
ध्यानजप्यपरो मौनी वैराग्य समुपाश्रित ।
अस्वन्तं भौतिक सर्गं पश्यन्भूतात्मिकां गतिम् ।
नि स्पृह समदर्शी च पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
आत्माराम प्रशान्तात्मा लब्धाहारो निरामय । [5]

[(L 1) Bo नित्यतुप्त, G2 3 नित्य(G3 °त्य)तुष्ट (for °तृप्त) D51 सुख तुष्ट, D5 7 G3 सुसतृप्त, T2 ससतुष्ट, G1 सुसतुष्टं —(L 2) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D51 D2 8 6 8 Cn p (gloss द्वितीयासत्त्वनिश्चयात्) editions विभीर् (for ध्यान) D51 जपो, D4 -जाप्य, G1, 2 -जल्प (for -जप्य-) B7 9 समुपस्थि(B9 °श्रि)त, M7 पाश्रित —(L 3) K7 अश्नन, V1 Bo Da3 a4 Dn1 n4 D8 D8 8 Cn editions अभ्यस्त, B9 D5 6 अश्नत, D7 T G1-3 M7 अव्यक्त, Cp असन्त (as above) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 2 6 8 पश्यन्, B8 (orig) सम्यग्, D5 7 T2 G1 3 M7 स्वर्ग (for सर्ग) K6 V1 Bo 6, 7 9 Da3 a4 Dn1 D8 D2, 8 6, 8 Cn p भूतानामागतिं गतिं; B8 पश्यन्भूतगतागतिं; Dn4 भूतानां गतिं च वै (submetric), D5 7 T G1-3 M7 पश्यन्भूता(G1 3 M7 °त्कृता, G3 °न्भूत)गतिं गतिं (for the post half) —(L 4) T G1-3 M7 विस्मित (for नि स्पृह°) K7 D4 9 सर्व (for सम-) K7 पक्वापक्वेण, Cap Cpp पक्षापक्षेण Da4 D5 5 9 T G1-3 वर्तये(Da4 D5 °य)त् (for °यन्) ❀ Ca p पक्षापक्षेण वर्तयन्निति देवबोधपादा । व्याचक्षते च, पक्षो मित्रम्, अपक्षोऽमित्रस्तयो सम । ❀ —(L 5) K6 V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 8 6 8 editions आत्मना य (B8 च) (for आत्माराम) V1 B8 (marg as above) D8 प्रसन्नात्मा (for प्रशान्तात्मा) Dn1 D8 लब्धाहारो (for लब्धा°) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 जितेंद्रिय (for निरामय)]

15 ᵃ) K6 D8 वचोवेगं; K7 वाचो वेग; G2 वाचोद्योग (for वाचो वेगं) K7 मनस; T2 °सा, G3 मानस (for मनस) —ᵇ) K6 V1 Bo, 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8, 6 8 हिंसावेगम्; B8 (orig) जिह्वा°, B8 (marg) विचिरिसा°; G2 विवत्सा°; M5 विचिकित्सा° (for विवित्सा°). —ᶜ) K1 3 4 विषये ष्वस, K6 Dn4 D51 D2 2 7 8 विसहेद्वै; V1 Bo 6 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 D52 D6 6 विषहेद्वै; B7 धारयद्वै (for विनयेद्वै) —ᵈ) K6 D51 निंदां चास्य; D52 D5, 7 निंदावेगं, G2 निंदान्यस्य, M1, 5 6 निद्रा चास्य (for निन्दा चास्य) V1 Bo हृदयान्; D51 D5, 7 हृदये (for °य) M1 योप (for नोप-)

16 ᵃ) B9 द्रव; D6 एव (for एव) K1 तिष्ठते —ᶜ) M7 एत (for एतत्) —ᵈ) Da3 a4 M7 परि व्राजकम्; D51 पारिव्राजक; D52 पारिव्राज्यक G1 repeats from श्रमे up to दान्त (in 17ᵃ) after आ (in 18ᵈ) D4 आश्रम; T G1-3 M1 5-7 आश्रयेत्.

मध्यस्थ एव तिष्ठेत प्रशंसानिन्दयोः समः ।
एतत्पवित्रं परमं परिव्राजक आश्रमे ॥ १६
महात्मा सुव्रतो दान्तः सर्वत्रैवानपाश्रितः ।
अपूर्वचारकः सौम्यो अनिकेतः समाहितः ॥ १७
वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित् ।
अज्ञातलिप्सां लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत् ॥ १८
विजानतां मोक्ष एष श्रमः स्यादविजानताम् ।
मोक्षयानमिदं कृत्स्नं विदुषां हारितोऽब्रवीत् ॥ १९
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद्गृहात् ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य तथानन्त्याय कल्पते ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

युधिष्ठिर उवाच ।
धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मान्प्रवदन्त्युत ।
न दुःखिततरः कश्चित्पुमानस्माभिरस्ति ह ॥ १
लोकसंभावितैर्दुःखं यत्प्राप्तं कुरुसत्तम । C. 12. 9990 B 12 285(79).2 K 12 285 2

17 For the repetition in G1, of v l. 16 — a) K7 महाता (for महात्मा) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 सर्वतो (for सुव्रतो) — b) K2 [अ]नुपाश्रत, B7 8 T1 G1 M7 [अ]नुपाश्रित — c) K1 2 T2 G1 न(T2 G1 अ)पूर्वाचारक; B8 M1 5 6 अपूर्वचारिक K1 D4 सोम्यस्, Da3 शौम्यस्, G2 साम्ये (for सौम्यो), ❀ Cn अपूर्वचारक, पूर्वाश्रमी येषु देशग्रामादिषु चरतीति, तदन्य ॥ ❀ — d) K1 2 6 V1 B6 8 9 Da3 a4 स्वनिकेत, K7 D4 5 7 8 T G1 3 M1 5-7 ह्य (for अ) Da3 a4 समागम (for हित)

18 For the repetition in G1, of v l 16 — b) K1.2 सयुज्येत, K6 B8 Da3 a4 सप्; D1 6 G3 ससृजेत (for ज्येत) K6 Da3 a4 केनचित् (for कर्हि) — c) Da1 अजात- (for अज्ञात) K4 Da4 lacuna, B8 चर्या; G1 -लिप्सो, Bom ed. -लिप्स (for लिप्सां) G2 अज्ञातविद्य लिप्सेत ❀ Cp अज्ञातस्य त्मतत्वस्य ज्ञानेन लिप्साम् । ❀ — d) K1 2 वैर; K4 वैरैर्; Dn4 वैल (for चैन) K1 2 6 Da1 हर्षम् (for हर्ष) Da1 D2 आविशत्

19 a) Da1 नजानतां, G2 विजानता K1 2 D7 T एव; Da1 एषां; D4 पथ, M1 5-7 यानं (for एष) — b) D6 धर्मं स्यादभिजानतां — c) G2 मोक्ष वान (sic) (for मोक्षयानम्) K1 2 नर; T G1-3 नृणां (for इद) G1 कृत्स्नां — d) V1 om विदुषां Da1 हरितो

20 = (var) 12 236 27 With 20, of Manu 6 39 20ab = (var.) 12 185 4ab — a) Bo 6 8 (marg as in text) सत्त्वेभ्यो (for -भूतेभ्यो) — b) Dn1 गृहान्, D6 G1 गृहेत् (for गृहात्) — c) K2 तेमोजयास् (for मयास्) G2 स प्र (for तस्य) T1 G1 3 लोक(G1 ह)स्तेजोमयस्तस्य — d) K2 स च (for तथा) Da3 [अ]नताय

Colophon Ś1 G6 missing K3 5 B1-5 Da1. a1 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1. 2 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn4 D5 D2 3 5. 7 8 T G1-3 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1. 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 M5-7 हारी (K4 V1 Bo Dn4 D5 रि)तगीता (K1 2 4 ता) — *Adhy no* (figures, words or both) K6 2; B7 Dn4 M1 6 7 103, Dn1 Ds2 D7 T1 G1 3 104; T2 117; G2 99; M5 105 — *Śloka no* Da4 D8 23; Dn1 n4 22

270

☞ This adhy is missing in Ś1 G6 (of v 1 12 263 52, 259 1)

1 G2 भीष्म (for युधिष्ठिर) — a) D6 धन्या इति जना लोके — c) D5 7 न च दुःखी नर कश्चित् — d) K1 M7 अस्ति हि; K7 अस्त्विह D5 पुमानस्तीह कश्चन

2 a) Cp देवसंभावितैर् (for लोक). B9 संभाविते;

C. 12. 9991
B 12 260(7912)
K 12 222 2

प्राप्य जातिं मनुष्येषु देवैरपि पितामह ॥ २
कदा वयं करिष्यामः संन्यासं दुःखसंज्ञकम् ।
दुःखमेतच्छरीराणां धारणं कुरुसत्तम ॥ ३
विमुक्ताः सप्तदशभिर्हेतुभूतैश्च पञ्चभिः ।
इन्द्रियार्थैर्गुणैश्चैव अष्टाभिः प्रपितामह ॥ ४
न गच्छन्ति पुनर्भावं मुनयः संशितव्रताः ।
कदा वयं भविष्यामो राज्यं हित्वा परंतप ॥ ५

भीष्म उवाच ।
नास्त्यनन्तं महाराज सर्वं संख्यानगोचरम् ।
पुनर्भावोऽपि संख्यातो नास्ति किंचिदिहाचलम् ॥ ६
न चापि गम्यते राजन्नैष दोषः प्रसङ्गतः ।
उद्योगादेव धर्मज्ञ कालेनैव गमिष्यथ ॥ ७
ईशोऽयं सततं देही नृपते पुण्यपापयोः ।
तत एव समुत्थेन तमसा रुध्यतेऽपि च ॥ ८

T1 G1.2 °वित (for °विलैर्) K1 दुःखैर् (for दुःख). — ^{b}) Da4 सत्तम, Dn4 सत्तमं — K6 om. (hapl) 2^{e}–3^{d} V1 reads 2^{e}–3^{d} on marg — ^{c}) K1 नावि ; K2 नापि (for प्राप्य) K1.2 जातु, V1 जन्म (for जातिं) — ^{d}) K1.2 कदाचन, D6 सुदुर्लभा; G1 पितामह

3 K6 om 3 (of v. l 2) G2 om (hapl) 3–4 V1 reads 3 on marg. — ^{a}) K2 व्यय (for वय) G1 कन्या वय ग्रहीष्याम (sic) — ^{b}) K2 सन्यासं; Da3 a4 सन्नास (sic) (for सन्यासं) K1.2 नाशनं; K7 Ds2 (before corr) D4.9 -सञ्जिक; D6 संगरं, D7 T G1.3 भेषज, M7 संज्ञक (for °कम्) ❀ Ca सन्यास दुःख संज्ञकम्, दुःखसन्यास, दुःखत्यागमित्यर्थः । यद्वा दुःखसाध्यत्वेन भज्ञानमित्यर्थः ॥ Cp दुःखसज्ञक, अन्तर्भूतणिजर्थोऽथ प्रयोग । पकारलोपो वा, दुःखसज्ञपकम् । सपूर्वस्य ज्ञाधातो छेदनेऽपि प्रयोगदृष्टे, यथा पशुं सज्ञपयतीति, दुःखच्छेदक वा । ❀ — ^{c}) D6.7 एव (for एतत्) — ^{d}) D8 धारणां

4 G2 om 4 (of v l 3) — ^{a}) K1.7 Ds1 D8 G1 M1.5.6 विमुक्त, Da3 वियुक्त (for विमुक्ता) — ^{c}) K7 D4.9 एव (for चैव) — ^{d}) K1 ह्यष्टाभि, K2.4 ह्यष्टाभि, V1 अष्टभिश्च K6 B6.8.9 Da3 a4 तु; V1 Bo.7 Dn1 n4 D8 D2.3.6.8 T G1.3 च (for प्र).

5 ^{a}) K1.2.4 वसति ये (K2 om ये), B8 गच्छति न (by transp), B9 सगच्छति; D4.9 विशति ये T G1–3 M1.5–7 व्रजन्ति येपुनर्भाव — ^{b}) K1.2 B7 साश्रित, B8 D3.4.9 शासित, Ds1 ससित- (for सशित) — ^{c}) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3.6.8 G2 गमिष्यामो, T1 G1.3 करि° (for भवि°) D5.7 कथ तप करिष्यामो — ^{d}) K7 D4.9 राष्ट्र; D8 G1–3 C8 रागं, T2 रोग (for राज्य) D6.7 त्यक्त्वा, G1 गत्वा (for हित्वा) ❀ C8 सशितव्रता इति काय नियम, मुनय इति वाङ्नियम, राग हित्वेति मनो नियम । ❀

6 ^{a}) G2 न्यायानत, M6 नास्त्यंतर, M7 नास्त्यत्यंतं (for नास्त्यनन्तं) — ^{b}) K2 B7 Dn4 D8 T2 G2 M1 सर्वं, M7 सर्वा (for सर्वं) K6 V1 Bo.8 D1 संख्यात (for °न) Da4 Dn4 D8 D2.6.8 गोचरः (for °रम्) Da3 सर्वंसख्यामगोचर — ^{c}) K6 B7 Da3 पुनर्भावोस्ति; V1 °वेन, B6.8 (marg).9 °वोति (for °वोऽपि) K6 संख्यानां, V1 विख्यात; Bo.6.7.8 (marg).9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2.3.6.8 विख्यातो (for स°) — ^{d}) B7 इहागत, Dn4 °वय; G1 °चलः

7 ^{a}) G1.2 वापि; M7 चाधि (for चापि) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg).9 Da3 a4 Dn1. n4 D2.8 मन्यसे, D8 D8.6 मन्यते (for गम्यते) — ^{b}) K1.2.4.7 D4.9 G2 M7 एष (for नैष) Ds1 D4.9 T2 G1.2 M1.5–7 दोष (for ष) — ^{c}) K4 Bo.7.8 Dn1 n4 D8 D2.8 T1 G1.3 M7 धर्मज्ञा; D5.7 सर्वत्र, T2 धर्मज्ञ (for °ज्ञ) ❀ Cp धर्मज्ञेति सबोधनादुद्योगहेतुरपि धर्म एवेति सूचितम् । ❀ — ^{d}) K1 [ए]व; K7 D4.9 [ए]त, D6.7 [ए]न, D8 [इ]व (for [ए]व) Da3 a4 गमिष्यथ; T2 °ष्यसि (for °ष्यथ)

8 ^{a}) K1.2.4 एषोह; K6 V1 Bo.6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D2.3.7 (marg. as in text).8 Cp नेशोयं, T G2.3 ईदृशो; G2 तादृशो (for ईशोऽयं) K4 स सतो, T G1–3 यतते (for सतत) ❀ C8 ईश स्वतन्त्र कर्तृ स्वाभिमानी । ❀ — ^{b}) K7 D4.9 भूपते; T G1–3 सतत (for नृपते) — ^{c}) K2 T2 एव; K7 D3.5.7.9 G3 [S]ज्ञान (for एव). K1 समुत्थेन; K4 समर्थेन (for समुत्थेन) — ^{d}) K6 V1 Bo.7–9 Da3 D5.7 तपसा (for तमसा) K4 विध्यते, K7 D4.9 रुंध्यते; V1 Bo.6.8 (marg).9 Da3 a4 सिध्यते (for रु°) T1 G1–3 तमसा रुद्ध एव च

9 ^{a}) K4 om अन K4 मये; D6 T2 -चयो, G1 M1.5–7 -चय; G2 -जयो; G3 -मयं (for -मयो)

यथाञ्जनमयो वायुः पुनर्मानःशिलं रजः ।
अनुप्रविश्य तद्वर्णो दृश्यते रञ्जयन्दिशः ॥ ९
तथा कर्मफलैर्देही रञ्जितस्तमसावृतः ।
विवर्णो वर्णमाश्रित्य देहेषु परिवर्तते ॥ १०
ज्ञानेन हि यदा जन्तुरज्ञानप्रभवं तमः ।
व्यपोहति तदा ब्रह्म प्रकाशेत सनातनम् ॥ ११
अयत्नसाध्यं मुनयो वदन्ति
ये चापि मुक्तास्त उपासितव्याः ।
त्वया च लोकेन च सामरेण
तस्मान्न शाम्यन्ति महर्षिसंघाः ॥ १२
अस्मिन्नर्थे पुरा गीतं शृणुष्वैकमना नृप ।
यथा दैत्येन वृत्रेण भ्रष्टैश्वर्येण चेष्टितम् ॥ १३
निर्जितेनासहायेन हृतराज्येन भारत ।
अशोचता शत्रुमध्ये बुद्धिमास्थाय केवलाम् ॥ १४
भ्रष्टैश्वर्यं पुरा वृत्रमुशना वाक्यमब्रवीत् ।
कच्चित्पराजितस्याद्य न व्यथा तेऽस्ति दानव ॥ १५
वृत्र उवाच ।
सत्येन तपसा चैव विदित्वा संक्षयं ह्यहम् । C.12 10003 B 12.280(79).16 K.12 285 16

K_6 वाहु (for वायु) G_3 यथा वनजयो वायु ❀ C_a अञ्जन कज्जल, तन्मय ॥ C_p स्वतो नीरूपोऽपि वायुस्तमस उपमानम् । ❀ — b) $K_{3\,6\,7}$ D_{a1} मानशिल, $D_{5\,7}$ मानाविल, D_8 G_3 C_a मनःशिल; G_1 मेनःशिल (for मानःशिल) D_3 गज, G_2 व्रज (for रज) ❀ C_a मनःशिल रजस्तु रजस । ❀ — c) K_2 तद्गुणो; D_{a3} तद्वर्णे, $D_{5\,7}$ तद्वर्णैर्; G_2 सद्वर्णो (for °र्णो). — d) V_1 दिश्यते (for दृ°) K_2 रंजयुर् (for रञ्जयन्). G_2 दृश्येरञ्जनयन्दिश.

10 a) D_{n4} यथा; G_2 कथ (for तथा) G_1 -पर्यैर्; G_2 फल (for -फलैर्). K_2 lacuna, D_9 देहा — b) $M_{1\,5\,6}$ तपसा (for तमसा) K_4 [आ]वृत्त K_2 रंजितस्तामस कृत — c) ❀ C_a विवर्ण, स्वभावेन चिन्तारहित । वर्ण, तमोरजोवर्णम् । ❀ — d) $D_{5\,7}$ -वर्धते (for वर्तते).

11 a) G_2 अनेन (for ज्ञानेन) K_6 $B_{0\,6\,9}$ D_{a3} $D_{n1\,n4}$ D_{a1} $D_{2\,6\,8}$ सदा, $D_{5\,7}$ तदा, G_2 यथा (for यदा) — b) D_3 -प्रभवस् K_1 तप (for तम) — c) K_2 व्यपोहत्य (for °हति) G_2 तथा (for तदा). G_2 M_7 महान् — d) $K_{4\,6\,7}$ V_1 $B_{0\,6-9}$ $D_{a3\,a4}$ $D_{n1\,n4}$ D_5 D_{2-9} प्रकाशति (for °शेत). G_2 प्रकाशेन सनातन.

12 a) K_7 $D_{4\,9}$ सुयत्न (for अयत्न-) ❀ C_n अयत्नसाध्यं; कर्मप्राप्य न, अनित्यत्वापत्ते ॥ C_8 ब्रह्मप्राप्तेर्ज्ञानमेव साधनं, न कर्मेत्याह—अयत्नसाध्यम् । ❀ — b) K_6 V_1 $B_{0\,6\,7\,8}$ (marg as in text) $D_{a3\,a4}$ D_{a1} C_8 (gloss रागद्वेषरहिता ज्ञानिन) युक्तास् (for मु°) D_{a1} मु; T_1 G_{1-3} तद् (for त) K_2 उपासितव्य; K_4 उपाशितव्या (sic), $D_{5\,7}$ उपासितायाः. — c) D_{a3} त्वचापि, G_2 त्वयापि (for त्वया च). D_{a3} लोको न (for लोकेन) K_1 च सापरेण, G_2 सहामरेण (for च सामरेण) ❀ C_p सामरेणेत्युक्त्वा मुक्ताना सर्वोत्कर्षकथनम् । ❀ — d) K_1 न शाम्यति, K_7 $D_{4\,9}$ नमस्यामि (for न शाम्यन्ति) K_7 $D_{4\,5\,7\,9}$ सघान् (D_7 °त्) (for -सघा).

13 a) G_2 गीत (for गीत). — b) $M_{1.5\,6}$ शृणुष्वेक D_4 मता (for मना) $K_{1\,2\,4}$ मम, K_7 $D_{4\,9}$ स्थित (for नृप). — c) K_2 B_0 यदा (for यथा). K_2 om. वृत्रेण. T G_{1-3} यथा वृत्रेण दैत्येन — d) G_2 मृष्टैश्वर्येण

14 a) D_5 G_2 सहायेन; M_7 [अ]पहा° (for [अ]सहा°). — b) D_{a1} D_7 हत, D_6 गत (for हृत) — c) B_8 (marg) नशोचता (for अशो°) D_5 पुत्र- (for शत्रु) G_2 अशोचत मुनिमध्ये — d) $K_{1\,4}$ $D_{a3\,a4}$ D_{n4} D_{a2} $D_{6\,8}$ T_3 केवल.

15 a) K_1 भ्रष्टैश्वर्या; D_7 भ्रष्टैश्वर्ये; G_2 मृष्टैश्वर्यं (for भ्रष्टै°) G_8 पुत्रम् (for वृत्रम्) — b) G_2 व्यशना (for उ°) — c) $K_{1\,2\,4\,6}$ V_1 B_7 T_2 G_8 कश्चिद्; $D_{a3\,a4}$ कचिद्, $D_{n1\,n4}$ D_8 $D_{2\,5\,6\,8}$ काचिद् (for कच्चिद्). K_2 ते; T_1 G_2 [अ]स्य (for [अ]द्य). — d) D_{a1} D_8 (by corr) $_8$ [ऽ]ति (for ऽस्ति). $K_{1\,2}$ मानद (for दानव)

16 a) $K_{1\,2\,4\,6}$ V_1 $B_{6\,8\,9}$ $D_{a3\,a4}$ C_a (gloss विशिष्टोत्पादेन देहस्य) सर्गेण; K_7 $D_{4\,9}$ धर्मेण; $D_{5\,7}$ परेण, $M_{5\,6}$ स्वर्गेण (for सत्येन). D_4 वा (for च). — b) K_1 संव्ययं; K_2 साक्षय, K_6 $B_{0.6\,7\,9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1\,n4}$ D_8 $D_{2\,3\,5\,7\,8}$ G_2 सशयं (for संक्षय). D_8 ह्ययं (for ह्यहम्). K_4 $D_{4\,9}$ विदित्वा सक्षयोदय. — c) K_4 शोचसि (for शोचामि). K_1 मृष्यामि (for हृ°).

C 12 10005
B 12.280(79).16
K 12.285 16

न शोचामि न हृष्यामि भूतानामागतिं गतिम् ॥ १६
कालसंचोदिता जीवा मज्जन्ति नरकेऽवशाः ।
परिदृष्टानि सर्वाणि दिव्यान्याहुर्मनीषिणः ॥ १७
क्षपयित्वा तु तं कालं गणितं कालचोदिताः ।
सावशेषेण कालेन संभवन्ति पुनः पुनः ॥ १८
तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
निर्गच्छन्त्यवशा जीवाः कालबन्धनबन्धनाः ॥ १९
एवं संसरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान् ।
यथा कर्म तथा लाभ इति शास्त्रनिदर्शनम् ॥ २०
तिर्यग्गच्छन्ति नरकं मानुष्यं दैवमेव च ।
सुखदुःखे प्रियद्वेष्ये चरित्वा पूर्वमेव च ॥ २१
कृतान्तविधिसंयुक्तं सर्वलोकः प्रपद्यते ।
गतं गच्छन्ति चाध्वानं सर्वभूतानि सर्वदा ॥ २२

भीष्म उवाच ।

कालसंख्यानसंख्यातं सृष्टिस्थितिपरायणम् ।
तं भाषमाणं भगवानुशना प्रत्यभाषत ।

K7 V1 D4 5 7 9 न हृष्यामि न शोचामि (by transp) — d) K2 आगति ; Dn1 D4 अगतिं

17 b) D5 7 गच्छति, M1 5 6 मज्जते (for °ज्जन्ति) K7 [ऽ]शठा ; Da3 [ऽ]वशा. — c) K2 T G1 भ्रष्टानि; K4 6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5–8 G3 -तुष्टानि (for -दृष्टानि) T G2, 3 भूतानि (for सर्वाणि) — d) Dn4 दिव्याणि.

18 a) B6 (marg. as in text) 8 (marg.) क्षय यित्वा; D4, 9 क्षिप°; T1 G1 क्षेप° (for क्षप°) T2 कृत (for तु त) V1 कालं तं (by transp) — b) K1 -चोचिता°; D5 -नोदितैः; D7 -चोदितैः — c) Da3 a4 सविशेषेण; D5 7 अवि°; G2 हृत° (for साव°) — d) K1 2 सत्त्वापत्ति ; D4 संभवति, T G1–3 M1 5–7 सधावंति (for सम°)

19 b) K7 D4, 9 नीत्वा (for गत्वा) Dn4 नरक (for °कम्) — K1 2, 4 om. (hapl) 19c–21b — d) B6 (marg) 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6 8 Cn काम (for काल) K6 B6 7 Da3 a4 T G1–3 बंधनिबंधना° (for -बन्धनबन्धना)

20 K1 2 4 om. 20 (of v. l. 19) — a) K6 V1 B6 (marg as in text) D5, 7 संरभमाना(V1 B6 °णा)-नि; K7 Ds1 ससरमानानि; B0 संरब्धमाणानि, G1 3 ससार° (for ससर°) — b) K7 D4 9 भूतानि (for जीवानि) K6 B6 8 (both marg) जीवानीहास्मि दृष्टवान्, T G1–3 M1, 5–7 अ(M1 5 6 चा)द्य भूतानि दृ(G2 पृ)ष्टवान्. ❀ Cn जीवानि, जीववन्ति भूतानि। अदृष्टवान्, न दृष्टमदृष्ट, व्यवहितमतीतमनागतादि च।" तत् याति गच्छति प्राप्नोतीति जानातीत्यदृष्टवान्, अतीन्द्रियज्ञानी ॥ Cp जीवानीति पण्ढत्व छान्दसम् । ❀ — c) G1 यस्य (for यथा). T1 G2 धर्मस्, G1 [अ]धर्मस् (for कर्म). T2 यथा (for तथा). T2 लाभम् — d) D8 शास्त्रेषु (for शास्त्रनि)

21 K1, 2 4 om 21ab (of v. l. 19). — a) T1 G1 3 तिर्यग्गतिं तु गच्छंति — b) T1 मनुष्य D5 देवम्, D7 देहम् (for दैवम्) D4, 7 9 वा (for च) — G2 om. (hapl) 21cd. — c) D5 7 -दुःख (for दुःखे). K7 V1 Da3 D5–5 9 G3 M1 प्रिये; M5 6 प्रिय (for प्रिय). K1 द्वेष्य; K4 -स्वेध्ये; K6 Dn1 n4 Ds D2 6, 8 -द्वेषे; Da3, a4 द्वेष्यो (for द्वेष्ये) — d) K6 V1 B0, 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6, 8 ह; B6 हि (for च)

22 a) K1 2 बुद्धि (for विधि-) K7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3, 5–8 T G1–3 -सयुक्त° (for °क्त) — b) V1 B0 Dn1 Ds D2 5 6 8 T2 G2 सर्वो (for सर्व). K1 2 4 -लोका. T1 G2, 3 प्रवर्तते (for प्रपद्यते). — c) D6 गच्छ (for गत) Da4 M7 गच्छति K1 6 D9 चाधानं; D4 G1 वाध्वान — d) K6 D4 9 सर्वश (for °दा)

23 a) D6 om ख्यान T1 सख्येन (for संख्यान) K6 संख्यान; Ds T G1–3 M1, 5–7 -सख्येय (Ds2 °सं); D6 सज्ञान (for -संख्यातं) — b) B7 9 स-; G1 तद् (for त) D4 7 उशना (for भगवान्) — d) K1 उदना.; K2 उपना°; K4 उशन ; Da3 a4 Ds1 D1–9 G1–3 उशाना ; Dn4 उपना (for उशना) K2 -भाषत. D5 7 प्रत्यभाषत भारत. — e) K1, 2 4 B0 D9 धीमान्; K7 V1 B7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 Ds D1–4 6 8 Cs धीमन्, D5 7 एतांस्; T G1–3 इमान् (for मीमान्) K1 पुष्ट-, D5 7 स्वाष्ट्र-; T1 G1 3 धृष्ट ; T2 दृष्ट- (for दुष्ट-) K2 T1 G1 -प्रलापास्; K6 -प्रालपांस् (for -प्रलापांस्). — f) D4 9 तत (for तात) K1, 2, 4 न (for प्र) G1 भापते (for °से)

24 a) T1 G2 3 एव (for एतद्) D5 7 भवतां;

भीमान्दुष्टप्रलापास्त्वं तात कस्मात्प्रभापसे ॥ २३

वृत्र उवाच ।

प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथान्येषां मनीषिणाम् ।
मया यज्ञयलुब्धेन पुरा तप्तं महत्तपः ॥ २४
गन्धानादाय भूतानां रसांश्च विविधानपि ।
अवर्धं त्रीन्समाक्रम्य लोकान्वै स्वेन तेजसा ॥ २५
ज्वालामालापरिक्षिप्तो वैहायसचरस्तथा ।
अजेयः सर्वभूतानामासं नित्यमपेतभीः ॥ २६
ऐश्वर्यं तपसा प्राप्तं भ्रष्टं तच्च स्वकर्मभिः ।
धृतिमास्थाय भगवन्न शोचामि ततस्त्वहम् ॥ २७
युयुत्सता महेन्द्रेण पुरा सार्धं महात्मना ।
ततो मे भगवान्दृष्टो हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ २८
वैकुण्ठः पुरुषो विष्णुः शुक्लोऽनन्तः सनातनः ।
मुञ्जकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामहः ॥ २९
नूनं तु तस्य तपसः सावशेषं ममास्ति वै ।
यदहं प्रष्टुमिच्छामि भवन्तं कर्मणः फलम् ॥ ३० C 12.10020 B 12 250(79) 30 K 12 265 30

D6 भगवस् (for भवतस्) —b) D5 om from मनीषिणाम् up to भास्मिन् (in 12 271 8c) K1 मनीपिना —c) D7 तु (for यज्) G2 जन (for जय) K2 मखा यज्जवलब्धेन (sic), B1 मया जज्ञयंलुब्धेन (sic), D8 महातपोपलब्धेन —d) G2 महातपा (for महत्तप॰)

25 D5 om 25 (cf v l 24) —a) K6 आघाय (for आदाय) —b) M1. 5 6 अह (for अपि) V1 M7 रसांश्च विविधानि च —c) K7 D4 9 अधोर्ध्वं (K7 ॰र्द्धं); B6 (orig) अवर्पं, B6 (marg) अरसस्, B9 अवर्द्धं, Da3 n3 Ds1 अवर्धत्, T2 अवर्धस्, G3 अवध्यस् (for अवर्धं) K6 तान्; Da4 lacuna (for त्रीन्) T1 G1 अवध्य(G1 ॰व्यक्त)स्त्रीनि वाक्रम्य; G2 अवर्धेति समाक्रम्य ❀ Cn अवधं हिंसितवान् । ❀ —d) K7 D4 7 9 T1 G1 स्वेनैव (for वै स्वेन)

26 D5 om 26 (cf v l 24) —a) B3 (marg as in text) हस, Dn4 ज्वाल (for ज्वाला) —b) G1 वैहायच (for ॰यस) K1 2 4 ॰गमस्; T G1-3 M7 ॰गतिस् (for चरस्) K6 Da3 n4 तदा; M7 चरन् (for तथा) D7 वैहायसमवस्थया —c) K2 अजेव॰, Ds1 ॰या —d) G2 आसगित्वम् (for आसं नित्यम्) V1 अपीतभी॰, Da4 अपेतर्धा॰

27 D5 om 27 (cf v l 24) —a) K4 ऐश्वर्ये (for ॰र्यं) M1 5 6 तपस॰ (for ॰सा) G2 प्राप्य (for प्राप्तं) —b) K1. 4 भ्रष्टतश्च, D7 भ्रष्ट चैव, G2 हृष्यतश्च; G3 भ्रष्ट त च (for भ्रष्ट तच्च) D7 स्वकर्मणा (for ॰र्मभि॰) —c) K1 Da3 G1 भगवान् —d) T2 तपस्; M1 5-7 गतस् (for ततस्) G2 न चोमि सतत त्वह (sic)

28 D5 om 28 (cf v l 24) —a) K4 6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 n4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6 8 युयुत्सुना; Ds1 G2 युयुत्सतो (for ॰त्सता) D4 माहेन्द्रेण —b) Bom ed पुंसा (for पुरा) K7 D4 9 साक (for सार्धं) K1 महात्मन॰ —c) T1 G1 हि (for मे) K2 भगवन् K1 (sup lin) सृष्टो, K2 पृष्टो (for दृष्टो) —d) B8 (marg as in text) विभु॰ (for प्रभु) ❀ Cp नारायण नरसमूहस्य जीववर्गस्य प्रेरयिता । ❀

29 D5 om 29 (cf v l 24) —a) Da4 G1 M7 वैकुठ (for वैकुण्ठ॰) K6 V1 Bo 6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da3 n4 Dn1. n4 D8 D2 3 6 8 [ऽ]नत॰, D7 त्राण (for विष्णु॰) ❀ C8 विकुण्ठोऽवगुण्ठन, द्यावाभूम्योरेकीकरण, स करोतीति वैकुण्ठ॰ । तथा च नामनिर्वचनाध्याये वक्ष्यति—सश्लेपिता मया भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना । वायुना चैव तेजश्च वैकुण्ठत्व ततो मम ॥ इति । ❀ —b) K4 Da3 शुक्ले, K6 D8 T2 G2 C8 शुक्रो; V1 Bo 6-9 D2 3 6 8 M1 5 6 शक्रो; D7 कृष्णो, Cap शुक्ला (for शुक्लो) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 विष्णु॰ (for ऽनन्त॰) K7 D4 9 अनत स (K7 om स) सनातन॰ —c) D6 कुजकेशो, D7 T2 मुजि॰, G1 मुच॰ (for मुञ्ज॰) K6 हरि॰श्मश्रु॰, D4 हरिस्मश्रु॰, D6 हरश्मश्रु॰. ❀ Ca n मुञ्जवत्सुदीर्घा (Cn पीता) केशा अस्येति । ❀ —d) K7 Da3 पितामह

30 D5 om 30 (cf v l 24) —a) K6 तद्; V1 च (for तु) G1 नून तु तपसा नैव —b) K1 2 D4 9 सावशेपो; K6 सत्त्वशेषम् K4 6 7 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 इह (for मम) T2 विशेप मम नास्ति वै. —c) Dn1 तद् (for यद्) K2 प्रेष्टुम्, B8 (marg as in text) D6 द्रष्टुम् (for प्र॰) —d) K1 2 4 भवत॰, K6 V1 Bo 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 भगवन्, M1 5 भवत॰ (for भवन्त)

C 12. 10021 B 12 260(78).31 K 12 265 31 ऐश्वर्यं वै महद्ब्रह्मन्कस्मिन्वर्णे प्रतिष्ठितम् ।
निवर्तते चापि पुनः कथमैश्वर्यमुत्तमम् ॥ ३१
कस्माद्भूतानि जीवन्ति प्रवर्तन्तेऽथ वा पुनः ।
किं वा फलं परं प्राप्य जीवस्तिष्ठति शाश्वतः ॥ ३२
केन वा कर्मणा शक्यमथ ज्ञानेन केन वा ।
ब्रह्मर्षे तत्फलं प्राप्तुं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३३
इतीदमुक्तः स मुनिस्तदानीं
प्रत्याह यत्तच्छृणु राजसिंह ।
मयोच्यमानं पुरुषर्षभ त्व-
मनन्यचित्तः सह सोदरीयैः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

उशनोवाच ।
नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे ।
यस्य पृथ्वीतलं तात साकाशं बाहुगोचरम् ॥ १
मूर्धा यस्य त्वनन्तं च स्थानं दानवसत्तम ।

---

31 D5 om. 31 (cf v l 24) — ^{a}) K6 हि, K7 D4 7 9 सु·; D5 च (for वै) Dn1 n4 D2 8 ब्रह्म (for ब्रह्मन्) — ^{b}) K3 कस्मिन्वले, K6 ब्रह्मैकस्मिन्, V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D3 5 6 8 वर्णे कस्मिन् (by transp). Ds1 वर्णं (for वर्णे) Ds1 प्रतिष्ठित — ^{c}) D7 निवर्तते; G2 निवर्तिते K6 B8 9 Da3 a4 Dn4 वापि; M7 [s]पि च (for चापि) — V1 reads 31^d–32^b on marg

32 D5 om 32 (cf v l 24). V1 reads 32^{ab} on marg — ^{a}) T2 G2 तस्माद् (for क°) B8 (marg) जीवानि (for जीवन्ति) M1 5-7 कस्माद्भवति भूतानि — ^{b}) K4 Da4 Dn1 यथा, K6 7 B0 6-9 Da3 Dn4 D5 D2-4 6-9 G2 M7 तथा; T1 G1 3 पुन· (for ऽथ वा) — ^{c}) G1 सा (for वा) Ds2 T G1-3 transp फल and प(G2 पु)र M1 5 6 प्राप्य लोके (for पर प्राप्य) B8 (marg) किं वा फल प्राप्य जीवास् — ^{d}) G2 जीव K2 शाश्वत B8 (marg) जीवास्तिष्ठति शाश्वता·, B8 (also marg) तिष्ठंतीह च शाश्वत

33 D5 om 33 (cf v. l 24) — ^{a}) Da3 a4 कर्मणे — ^{b}) G2 कथ (for अथ) K6 कर्मणा (for केन वा) — ^{c}) M7 पर (for फल) K1 4 D7 T G1-3 M7 प्राप्तं (for प्राप्तु) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 5 6 8 तदवाप्तु (B5 °प्राप्तु, B9 °वाप्त) फल विप्र — ^{d}) D8 तस्मै (for तन्मे)

34 D5 om. 34 (cf v l. 24). — ^{a}) T G1-3 तदाह (for °नीं). — ^{b}) G1 तद् (for यत्) Ds4 राजसिंह, D7 °सिंह· — ^{c}) K4 मयेच्यमान (for मयोच्य°) G2 पुरुषस्य तत्त्वम् (for °र्षभ त्वम्). — ^{d}) D7 अनन्यचित्तै

Colophon om. in D5. Ś1 G6 missing K3, 5 B1-5 Da1, a3 Dn2, n3 D1 G4 6 M2-4 absent —*Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 B6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-4 6-9 T G1-3 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1, 2 4 6 7 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D2-4 6-9 G2 M7 वृत्रगीता (K1 2 4 °ता·), M1, 5 6 वृत्र गीति·. — *Adhy no* (figures, words or both) K6 5, B7 103, Dn1 Ds2 D7 T1 G1 3 105, Dn4 M1 6 7 104, T2 118, G2 100. — *Śloka no*: Da4 D8 35, Dn1, n4 34.

271

☞ This adhy is missing in Ś1 G6 (cf v l 12 263 52, 259 1). D5 om up to कस्मिन् (in 8^c) (cf v l 12 270. 24)

1 K1 2 T1 G3 M5 6 उशना·, Ds1 D4 उशना उवाच; G1 उशन· — ^{b}) B8 (marg as in text) विष्णवे (for देवाय) — ^{c}) Da3 पृथिवीतल; D6 पृथ्वीतले (for °तल) Da3 जात; D8 T2 पादाद्; T1 G1-3 पादम् (for तात) ❀ Cp (reading पृथ्वी तल) तलं, पादतलमित्यर्थ । ❀ — ^{d}) K7 D9 आकाश; D8 T G1-3 आशा वै (T1 G1 3 यद्) (for साकाशं) G1 M7 बहु (for बाहु-) B7 Dn1 D7 -गोचर·;

तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ २

भीष्म उवाच ।

तयोः संवदतोरेवमाजगाम महामुनिः ।
सनत्कुमारो धर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ॥ ३
स पूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनिनोशनसा तथा ।
निषसादासने राजन्महार्हे मुनिपुंगवः ॥ ४
तमासीनं महाप्राज्ञमुशना वाक्यमब्रवीत् ।
ब्रूह्यस्मै दानवेन्द्राय विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ५
सनत्कुमारस्तु ततः श्रुत्वा प्राह वचोऽर्थवत् ।
विष्णोर्माहात्म्यसंयुक्तं दानवेन्द्राय धीमते ॥ ६
शृणु सर्वमिदं दैत्य विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ।
विष्णौ जगत्स्थितं सर्वमिति विद्धि परंतप ॥ ७
सृजत्येष महाबाहो भूतग्रामं चराचरम् ।
एष चाक्षिपते काले काले विसृजते पुनः ।
अस्मिन्गच्छन्ति विलयमस्माच्च प्रभवन्त्युत ॥ ८
नैष दानवता शक्यस्तपसा नैव चेज्यया ।
संप्राप्तुमिन्द्रियाणां तु संयमेनैव शक्यते ॥ ९
बाह्ये चाभ्यन्तरे चैव कर्मणा मनसि स्थितः । C. 12. 10034 B. 12. 281(80) 10 K 12. 286 10

Dn_4 गोचरे, T $G_{1,3}$ -गोचरा, G_2 गोचरै° (for °रम्) D_4 आकाश बहुविस्तरं ❀ Cp साकाश, आकाशेन शून्यप्रदेशेन सह वर्तमान मध्यमोत्तरं भवनम् । ❀

2 D_5 om. 2 (cf v l 1) — ^{a}) $K_{1.2}$ मूर्ध्नि; Dn_1 मूर्ध्ना, G_1 आशा (for मूर्धा) $K_{4,6}$ B_7 $D_{2,8}$ स्वनन्तश्च, K_7 $D_{4,9}$ °तं तु; B_3 (marg) D_8 T G_{1-3} Cs °तस्य (for स्वनन्तं च). ❀ Cn अनन्तं स्थान मोक्ष° ॥ Cp अनन्त स्थान, ब्रह्मलोकस्वर्गस्थानम् ॥ Cs अनन्तस्य, आकाशस्य स्थानं, सीमा । ❀ — ^{b}) Da_4 D_4 G_1 स्थान (for स्थानं) T_1 $G_{1.3}$ -नंदन (for -सत्तम). — ^{c}) K_1 तस्य हे (for तस्याह) G_2 वै (for ते) Dn_4 प्रवक्षामि — ^{d}) K_6 माहात्ममम्; Da_3 महात्म्यम्

3 D_5 om. 3 (cf v l 1) MSS om the ref — ^{a}) K_1 सवादवोर् (for संव°) — ^{b}) M_7 महीपते (for महामुनि) — ^{c}) ❀ Cp सनत्कुमार°, निवृत्तिधर्मप्रवर्तयिता । शुक्रस्य आधिकारिकत्वेन बहिर्मुखत्वात् तादृश संशयच्छेदनसामर्थ्यं नास्तीति सूचितम् । ❀

4 D_5 om 4 (cf v l 1) — ^{a}) $K_{1,2,4,6,7}$ V_1 B_0 Da_3 a_4 Dn_4 स-, D_6 सु (for स) — ^{b}) K_6 [उ]मनसा B_7 Da_3 a_4 T_1 तदा (for तथा) — ^{c}) K_2 मुने (for [आ]सने) — ^{d}) K_2 महार्यें (for °र्हे) K_4 पुगव; Da_3 a_4 पुगवा°, G_2 (also as in text) पूजित°

5 D_5 om. 5 (cf v l 1) K_7 om 5^{ab} — ^{a}) Da_3 a_4 उपासीन (for तमा°) V_1 B_7 Da_3 Dn_4 Ds_1 $D_{2,6,8}$ -प्रज्ञम् (for -प्राज्ञम्) — Before 5^{cd}, T G_{1-3} ins उशना° (T °ना) — ^{c}) D_7 असौ (for अस्मै) — ^{d}) Da_3 महात्म्यम्

6 D_5 om 6 (cf v l 1) $K_{1,2}$ om (hapl) 6^{c}–7^{b} — ^{a}) G_{1-3} वच (for तत°) — ^{b}) T G_{1-3} चाह (for प्राह) K_4 वचा, K_6 G_1 ततो (for वचो) — K_4 om 6^{c}–7^{b}

7 D_5 om 7 (cf v l 1) $K_{1,2,4}$ om 7^{ab} (cf v l 6) Before 7, B_8 G_8 ins सनत्कुमार उवाच — ^{a}) G_2 श्रुत्वा (for शृणु) G_2 दैत्यो — ^{b}) Da_3, a_4 विष्णुर् K_6 माहात्ममम्, Da_3 महात्म्यम् — ^{c}) $K_{1,2,7}$ G_2 विष्णोर् (for विष्णौ) G_3 महत् (for जगत्) Da_4 सर्वे, T_1 lacuna ❀ Cp स्थित, सृष्टे° पूर्वम् । ❀ — ^{d}) K_4 बुद्धि (sic) (for विद्धि) — After 7, T G_{1-3} read 8^{ef}

8 D_5 om up to अस्मिन् (cf v l 1) — ^{a}) Da_3 सृज्यति; Da_4 सजति — ^{b}) Dn_4 भूतग्राम- (for °ग्रामं) — ^{c}) K_1 सक्षिपते; K_7 $D_{4,6,9}$ वाक्षि°; D_7 च क्षीयते — ^{d}) B_8 वै सृजते; Da_3 विसृज्यते — T G_{1-3} read 8^{ef} after 7 — ^{e}) $B_{0,3}$ (marg) D_6 T_1 G_{1-3} तस्मिन् (for अ°) B_8 निलयम्; Da_3 विज° (for विल°) — ^{f}) T G_{1-3} तस्माच्च (for अस्माच्च) T_1 $G_{1,3}$ हि, T_2 [अ]पि; G_2 च (for [उ]त)

9 ^{a}) B_7 नैषा; $M_{1,5-7}$ नैव (for नैष) $K_{4,6,7}$ $B_{0,6-9}$ Dn_1 n_4 D_8 $D_{2,3,6,8}$ Cs ज्ञानवता; T_1 $G_{1,3}$ दानकृता; Ca °वता (as in text) Da_3 a_4 शक्य (for शक्यस्) — ^{b}) Da_3 Ds_2 T_2 चैव (for नैव) Da_4 चैज्यया; M_7 नेज्यया — ^{c}) $K_{1,4}$ B_9 D_7 सप्राप्तम्, Ds_1 $D_{2,3,6,8}$ °प्यम् (for °प्तुम्) K_6 V_1 च (for तु) — ^{d}) K_2 तपसा न, G_2 समयेन (for संयमेन) K_6 $B_{0,7,9}$ Da_3 a_4 $D_{3,6,8}$ $M_{1,5-7}$ [ए]ष (for [ए]व)

10 ^{a}) $K_{1,2,4}$ बाह्यान्तरे, D_6 वाभ्य° (for चाभ्य°) Ds_1 D_8 चैव; D_4 वैव — ^{b}) $K_{1,2}$ D_6 कर्मणो, K_4 Dn_1 n_4 D_8 $D_{2,3,8}$ कर्मणोर् (for कर्मणा) $K_{6,7}$ Ds_1

C 12 10033
B. 12 281(601).10
K 12.286 10

निर्मलीकुरुते बुद्ध्या सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ १०
यथा हिरण्यकर्ता वै रूप्यमग्नौ विशोधयेत् ।
बहुशोऽतिप्रयत्नेन महतात्मकृतेन ह ॥ ११
तद्वज्जातिशतैर्जीवः शुध्यतेऽल्पेन कर्मणा ।
यत्नेन महता चैवाप्येकजातौ विशुध्यते ॥ १२
लीलयाल्पं यथा गात्रात्प्रमृज्यादात्मनो रजः ।
बहु यत्नेन महता दोषनिर्हरणं तथा ॥ १३
यथा चाल्पेन माल्येन वासितं तिलसर्षपम् ।
न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत्सूक्ष्मस्य दर्शनम् ॥ १४
तदेव बहुभिर्माल्यैर्वास्यमानं पुनः पुनः ।
विमुञ्चति स्वकं गन्धं माल्यगन्धेऽवतिष्ठति ॥ १५
एवं जातिशतैर्युक्तो गुणैरेव प्रसङ्गिषु ।
बुद्ध्या निवर्तते दोषो यत्नेनाभ्यासजेन वै ॥ १६
कर्मणा स्वेन रक्तानि विरक्तानि च दानव ।
यथा कर्मविशेषांश्च प्राप्नुवन्ति तथा शृणु ॥ १७
यथा च संप्रवर्तन्ते यस्मिंस्तिष्ठन्ति वा विभो ।

D4 7 9 स्थित, D6 T2 स्थिर, M1 6–7 स्थिर॰ (for स्थित॰). — c) D8 (before corr) G2 निर्मलीं (for ॰ली-) — d) Da3 a4 [अ]न्त्यतम्, Ca s (gloss मोक्षम्, अपवर्गम्) आनन्त्यम् (as in text)

11 a) ❀ Cn हिरण्यकर्ता, स्वर्णकार । ❀ — b) Dn4 रूपम्; D6 7 तप्तम् (for रूप्यम्) — c) G1 बहुशोति-, M1 5 6 महताशु. D4 9 [ऽ]भि- (for ऽति॰) — d) B7 8 (marg) 9 Da4 महता सु; M1 5 6 बहुशोल्प, M7 महताल्प (for ॰त्म) K6 B6–8 Da4 T G1–3 M1. 6–7 च, K7 D4 9 वै, D6 7 वा (for ह).

12 a) D6 तद्वच्छाति, D7 तद्वांछाति; G2 तद्विजा* (for तद्वज्जाति-) K7 Da4 -शनैर् (for -शतैर्) — b) K1 2 V1 शुध्यति (for ॰ते) K6 7 B9 D8 6 [ऽ]न्येन, Dn1 n4 D2 [ऽ]नेन; D8 [ऽ]नेक; T2 G2 स्वेन (for ऽल्पेन) Dn4 कर्मसु (for ॰णा) — d) K1 एतज्जातौ; K7 एका॰, G2 स्वेक॰ (for एक॰) K4 7 Ds1 D4 9 विशुध्यति; Ds2 (before corr) G2 विशुद्ध्ये; D6 7 विशिष्यते (for विशुध्यते) K6 अप्येकजातेन शुध्यता, Ca एकजातेन (gloss जन्मना) शुध्यते

13 a) K7 लालयाल्पं; Ds1 लीलया स्व (for ॰याल्प). G1 2 यदा (for यथा) D6 7 गात्रं (for गात्रात्) — b) K1 प्रसृज्याद्, G1 प्रव॰ (for प्रमृ॰) — c) D7 मनसा (for महता) T G2 3 बहु (G2 [also] इह) चा(G3 जा)तिप्रयत्नेन; G1 पिप जातिप्रयत्नेन; M7 बहुशोतिप्रयत्नेन — d) K2 -निर्हारणं

14 a) K6 तथा (for यथा) K7 D4 8 वाल्पेन, B7 धान्येन (for चाल्पेन) K1 मालेन; D6 7 गधेन (for माल्येन) — b) G1 वालित (for वासित). K1 वासितं सितमर्षप — c) K6 मुंचते. K1 2 स्वज (for स्वकं) — K1 om (hapl.) 14d–15c — d) K2 4 7 B8 (marg.) D4 6 7 9 T G1–3 तथा (for तद्वत्) K1 (also as in text) सूक्ष्मं च, D4 9 शुक्ष्मस्य (for सू॰) Bo लक्षण (for दर्शनम्).

15 K1 om 15abc (of v l 14) — a) B7 तदैव K2 तदेव बहुनिर्माल्यैर् — c) K2 4 T1 G1–3 M1 5–7 विमुच्य तं (K4 ॰च्यत) (for विमुञ्चति) K2 4 स्वज (for स्वक) — d) K2 4 माल्ये; K7 Da3 Dn4 माल्य (for माल्य) K2 गधो (for गन्धे). K4 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2 3 (before corr as in text) 5 7 8 च, D6 न (for ऽव) K7 D4 9 T G1–3 M1 5–7 तिष्ठते (for ॰ति).

16 a) K7 एव. K7 D6 7 याति शनै(K7 ॰तै)र् (for जातिशतैर्). K1 2 4 गुसो, G2 युक्ते (for युक्तो) — b) M1 5 6 7 (sup lin as in text) गुणेष्वेव (for गुणैरेव) K2 M7 (sup lin) प्रसंगिभि॰, T1 G1 2 प्रशसति (for प्रसङ्गिषु) ❀ Cv प्रसङ्गिषु, प्रकृष्टभगवत्सङ्गवत्सु । गुणै स्नेहादिगुणै॰ । ❀ — c) D8 om from दोषो up to वर्तन्ते (in 18a). D4 6 7 दोषा (for दोषो). — d) G1 यज्ञेन (for यत्नेन) K6 Bo 6–9 Da4 च, V1 lacuna, Da3 Dn1. n4 D5 D2 3 6 ह (for वै) K2 corrupt

17 D8 om. 17 (of v l 16). K2 7 om 17ab — a) K4 Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 स्वनु- (for स्वेन). — b) Da3 a4 lacuna, D6 7 वै रक्तानि (for विर॰) D4. 9 स्वेन वै (for दानव) ❀ Ca विरक्तानीति सामान्यतो जीवपरो नपुंसकनिर्देश॰, भूतानीत्यध्याहारो वा । ❀ — c) D6 7 चर्म- (for कर्म) K1 D5 विशेषाश्च, K7 D6 ॰पांस्तु; T G1–3 ॰पाश्च (for ॰पांश्च) M1 5 6 यथा कर्मगुणैर्जीवा — d) M1 5 6 संभवति (for प्राप्नु॰) M6 यथा (for तथा)

18 D8 om 18a (cf. v l 16). D6. 9 om (hapl.)

तत्तेऽनुपूर्व्या व्याख्यास्ये तदिहैकमनाः शृणु ॥ १८
अनादिनिधनः श्रीमान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।
स वै सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ १९
एष सर्वेषु भूतेषु क्षरश्चाक्षर एव च ।
एकादशविकारात्मा जगत्पिबति रश्मिभिः ॥ २०
पादौ तस्य महीं विद्धि मूर्धानं दिवमेव च ।
बाहवस्तु दिशो दैत्य श्रोत्रमाकाशमेव च ॥ २१
तस्य तेजोमयः सूर्यो मनश्चन्द्रमसि स्थितम् ।
बुद्धिर्ज्ञानगता नित्यं रसस्त्वप्सु प्रवर्तते ॥ २२
भ्रुवोरनन्तरास्तस्य ग्रहा दानवसत्तम ।
नक्षत्रचक्रं नेत्राभ्यां पादयोर्भूश्च दानव ॥ २३
रजस्तमश्च सत्त्वं च विद्धि नारायणात्मकम् ।
सोऽऽश्रमाणा मुखं तात कर्मणस्तत्फलं विदुः ॥ २४
अकर्मणः फलं चैव स एव परमव्ययः । C. 12. 10049 B 12 281[60] 25 K 12 265 25

---

18 — a) K6 7 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 D5 D1-4 यथावत्; T1 G1.2 तथा च (for यथा च) D7 मे (for स) — b) D7 G2 तास्मिस् (for य°) K4 B6 9 Dn1, n4 D5 D2 3 8 T1 G2 3 तिष्ठवि (for तिष्ठन्ति) K1 4 चामिभो (K4 °भो), K3 D3 चाविभो, K7 D1 9 तानि भो, T1 G1-3 वानिश, T2 M1 6-7 चानिश (for वा विभो) — D8 reads 18c-19d twice — c) K1.2 4 T2 तथा; D7 यत्ते, T1 G1-3 तदा (for तत्ते). K7 Da3 Ds1 s2 (before corr) -पूर्वा, T G1-3 पूर्व्यादू (for पूर्व्या) K1 व्याख्यासे, G1 °स्ये — d) K4 [ए]कमन ·

19 For the repetition in D8, cf. v 1 18 — a) Dn4 अनादि (for °दि) K7 निधन (for °न) — b) M7 (sup lin) मुनिर् (for हरिर्) — D4 reads 19c-20d twice. — c) Dn1 D2 देव (for स वै) — d) T G1-3 चराणि स्थावराणि च

20 For the repetition in D4, cf v 1. 19 — a) Dn1 स वै; D6 एषु, M1 5 6 एव (for एष) — b) K1 क्षराश्च ❀ C8 क्षरांश प्रकृति, अक्षरांश पर मात्मा । ❀ — c) K6 एकदेश (for एकादश) K1 2 4 7 D4 (both times) 9 -विशु(K1 om. शु)द्धात्मा (for -विकारात्मा) — d) ❀ Cp रश्मिभि°, इन्द्रियवृत्तिभि । ❀

21 a) D2 ददौ, G1 पदौ (for पादौ) M1.5 6 सस्य (for तस्य) — b) K6 B6 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 M7 इत्युत, V1 अप्युत (for एव च) — V1 reads 21c-23b on marg — c) K1 2.4 बाहू यस्य; V1 B3 बाहवश्च. B1 दैत्य

22 V1 reads 22 on marg — a) G1 3 तेजोमय; G2 सेयोमय D6 7 तस्य देवस्य कृत्स्नश्च. — b) T2 स्थित — c) K1 2 G1 बुद्धि (for बुद्धिर्) V1 ज्ञान गत.; D8 G2 °वता, T1 G1.3 °वतां (for °गता) V1 श्रीमान् (for नित्यं). — d) D6.7 रजस; G2 रस (for रसस्). K1 2 चाप्सु, G2 ह्यप्सु (for त्वप्सु) B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 प्रतिष्ठित (Ds1 °त) (for प्रवर्तते) K6 वसस्त्व सुप्रतिष्ठित (sic).

23 V1 reads 23ab on marg — a) Ds1 D7 9 भुवोर् (for भ्रुवोर्) K1 V1 अवरतस्, K3 अतगंतस्; K4 Da3.a4 अनंतरस्; B8 (marg) निरतरास्; T G1-3 एवांतरं (T1 °रे; G1 3 °रा), M1 5 6 अतरगास्; M7 अतगतास् (for अनन्तरास्) B8 स्वस्य (for तस्य). — b) Da4 ग्रह (for ग्रहा) K1.2 4 V1 ग्रहाया (K4 °म्या) वसवश्चया — c) K1 चक्रे; K3 चद्रं; G2 -चक्र- (for चक्रं). T G1-3 M1 नेत्रं च, M6-7 नेत्रास्तम् (for नेत्राभ्यां) — d) Da3 दानव K6 पाणयोभूष दानव (sic), T G1-3 चास्यमग्निश्च (G1 °ग्नि च) दानव; M1 चास्य चाग्नि च दा°, M6-7 अग्निर्दानवसत्तम — After 23, T G1-3 Kumbh. ed ins

725* स विश्वभूत विश्वाद्रिं परमं विद्धि चेश्वरम् ।
[G2 विश्वरूप (for °भूत)]

On the other hand, M1.6-7 ins. after 23

726* पादयोर्भू सपाताला ह्यसूर्यस्यैव मण्डलम् ।

24 a) T G1-3 M7 सत्त्व रजस्तमश्चैव — b) K1.2 B8 (marg) D4 6 7 9 T G1-3 M7 सर्व, K4 7 सर्वे (for विद्धि). ❀ Cv नारायणात्मक, नारायणेन व्याप्तम् । ❀ — c) K1.2 4 6 Ds1 C8 आ(K6 Ds1 C8 सा)श्रमाणां (for सोऽऽश्र°) K1 B0 C8 सुखं, K6 7 B0 7 8 (marg) Da3 Dn1 n4 Ds2 D2-9 फलं; B6 Da4 चल (for मुख) ❀ C8 मुखम्, उत्पत्तिस्थानम् । ❀ — d) Da4 M7 कर्मणा; D6 7 °णां (for °णस्). T G2.3 त (for तत्).

25 a) T1 G2 3 अकर्मिणा. K1 2 4 मोक्ष, B8 (marg. as in text) तात (for चैव) ❀ Cp. अकर्मण°, ज्ञानस्य । ❀ — b) T1 एष (for एव). K1 2.6 V1 B3 T2 परमोव्यय, K7 D1.9 °मात्ययः, T1 G1-3

C 12 10050
B 12 281(80).25
K 12 286 25

छन्दांसि तस्य रोमाणि अक्षरं च सरस्वती ॥ २५
बह्वाश्रयो बहुमुखो धर्मो हृदि समाश्रितः ।
स ब्रह्मपरमो धर्मस्तपश्च सदसच्च सः ॥ २६
श्रुतिशास्त्रग्रहोपेतः षोडशर्त्विक्क्रतुश्च सः ।
पितामहश्च विष्णुश्च सोऽश्विनौ स पुरंदरः ॥ २७
मित्रश्च वरुणश्चैव यमोऽथ धनदस्तथा ।
ते पृथग्दर्शनास्तस्य संविदन्ति तथैकताम् ।
एकस्य विद्धि देवस्य सर्वं जगदिदं वशे ॥ २८
नानाभूतस्य दैत्येन्द्र तस्यैकत्वं वदत्ययम् ।
जन्तुः पश्यति ज्ञानेन ततः सत्त्वं प्रकाशते ॥ २९
संहारविक्षेपसहस्रकोटी-
स्तिष्ठन्ति जीवाः प्रचरन्ति चान्ये ।
प्रजाविसर्गस्य च पारिमाण्यं
वापीसहस्राणि बहूनि दैत्य ॥ ३०
वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः
क्रोशं च गम्भीरतयावगाढाः ।

पुरुषोऽव्यय (G2 °य), M1 परमव्यय. K4 सर्व एव परोऽव्यय — c) K1 2 4 यथास्ति (for छन्दांसि). K1. 2 4 चास्य; V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 0 8 G1-3 यस्य (for तस्य) B9 पर्णानि (for रोमाणि) K6 तथा छंदांसि रोमाणि — d) K1 2 4 6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1 n4 D5 D2-9 ह्यक्षर, T2 अक्षरश्च (for °र). ❀ Ca.n p अक्षरं प्रणवो (Ca p वेदो वा)। ❀

26 a) K1.7 D5 बहुसुखो (for °मुखो) — b) Dn4 धर्मा K6 बहु (for हृदि). K1.2 4 Da3 a4 D5 T2 M1 समास्थित, K7 B8 (marg) D4 7 9 सदास्थित. (for समाश्रित) — c) K1 2 4 V1 तद्; K7 D4 9 सद् (for स). K6 धर्म (for धर्मस्) B8 (marg as in text) एवद्ब्रह्मपरो धर्मस्. — d) K1 2.4 तत्तप; K7 D4 9 सत्तप, V1 B7 9 Da3 a4 तप स; D6.7 T G1 3 M1 6-7 स तप. (for तपश्च). K1.2 4 7 D9 तद्; B8 यद्; D8 य (for सः). B8 (marg.) तपः स सदसत्तु सः; G2 स तपस्वी तपश्च स.

27 a) B8 (marg. as in text) स्तुतिशास्त्र; Ds1 श्रुतिस्तोत्र; Ds2 C8 (gloss स्तोत्र साम प्रगीतमन्त्रकं, शस्त्रं, अप्रगीतमन्त्रकम्) शस्त्रस्तोत्र-; T G1-3 M1 6-7 स्तोत्रशस्त्र- (G3 °च्छ, M7 °स्त्रं) (for श्रुतिशास्त्र) K6 -ग्रहोपेत-; B0 °पेय; Da4 Dn4 -गृहोपेत (for -ग्रहो°). — b) Da3 चतुश्च; T2 -क्रमश्च (for -क्रतुश्च) — c) D8 (marg as in text) सोमश्च, D8 T G1-3 रुद्रश्च (for विष्णुश्च). — d) K1 अश्विनो; K2 ह्य°; M7 सोश्विना K1.2 B7 Da3.a4 G2 च (for स)

28 a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 0 8 [s]थ; K7 B8 (marg.) D4.6 7 9 T G1.2 M6-7 स (for च). — b) K2 च; D6.7 [s]पि (for sथ) G1 सदा (for तथा) — c) D6 7 G3 ये (G3 ते) पृथग्दर्शनात्तस्य — d) K1 B0 8 स विदति; K2.4 6 B9 Da4 T2 G1 2 M1 6-7 स (G2 न) विंदति; K7 D4.9 संविशंति; Cp सवदति (for संविदन्ति). K1 2 4 V1 G2 तदे(V1 °दै)कतां; B9 तथैकत; D6 7 M1 स(D7 य)थैव ता — e) M6 एतस्य (for एकस्य) — f) K7 सर्वं (for सर्वं) K2 पश्ये, M1.6 वशेद् (for वशे). B8 (marg) सर्वं स्थावरजगम

29 a) Da3 -भूतेस्य (for भूतस्य). B9 दैत्यस्य (for दैत्येन्द्र). — b) K1 7 D9 त(K1 य)दव्यय, K2 D4 वदत्यय, Da3 a4 वदस्व य; D6 7 तदाव्यय; T G1-3 M1 6-7 वदति हि (M1 6-7 °त्यपि) (for वदत्ययम्). — c) B8 (marg) यं तु; D7 यत्तु (for जन्तु) K6 V1 B6 7 8 (marg. as in text) Da3 a4 वै ज्ञानात्; B0.9 Dn1.n4 D5 D2 8 0 8 विज्ञानात् (for ज्ञानेन). — d) K6 V1 B0 6 7 8 (orig) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 6 8 Cpp ब्रह्म; K7 D9 M1 6-7 सर्वं (for सत्त्व).

30 a) K6 -कोटी; Da3 a4 D5 -कोटिस्, G2 -कोट्यास् (for -कोटीस्) ❀ Cn. संहारविक्षेपशब्दाभ्यां जगल्लयोदयकाल कल्पसंज्ञक उच्यते ॥ C8 संहारो मरणम्, विक्षेपो जन्म ॥ Cv संहारे सति विक्षेप स्वोदरनिक्षेप । ❀ — b) K6 G2 चैव; G1 देवा (for जीवा) K6 B6 7.9 Da3 a4 प्रवदति (for प्रचरन्ति) V1 काम्ये; Da3 चान्य, D4 वान्ये (for चान्ये) ❀ Cv प्रचरन्ति, प्रकृष्टकर्माण्याचरन्ति । ❀ — c) T G1-3 -निसर्गस्य (for -विसर्गस्य) G2 om च K1 2 पारिमाणं (K2 °णे), G2 परिमाण्यस् ❀ Cn p पारिमाण्य, स्वार्थे तद्धितः (Pāṇini 5 1. 124) । ❀ — d) Da3 a4 वापि, G2 तथा (for वापी) M1 6-7 शतान्यशीतिं (M7 °ति) (for बहूनि दैत्य). Dn4 दैत्य

31 a) K4 वाप्या; D4 वाप्या K6 योनज (for योजन) K1 2 4 -सभृतास्, Da3 Dn4 -विस्तृतास् (for -विस्तृतास्). T1 G1-3 च (for ता) K1 (also) वाप्य पुनर्योजनतः समृद्धा. — After 31a, K1 reads 32a. — b) K4 क्लेशं; B8 (marg as in text) 8

आयामतः पञ्चशताश्च सर्वाः
प्रत्येकशो योजनतः प्रवृद्धाः ॥ ३१
वाप्या जलं क्षिप्यति वालकोट्या
त्वह्ना सकृच्चाप्यथ न द्वितीयम् ।
तासां क्षये विद्धि कृतं विसर्गं
संहारमेकं च तथा प्रजानाम् ॥ ३२
षड्जीववर्णाः परमं प्रमाणं
कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यम् ।
रक्तं पुनः सह्यतरं सुखं तु
हारिद्रवर्णं सुसुखं च शुक्लम् ॥ ३३
परं तु शुक्लं विमलं विशोकं
गतक्लमं सिध्यति दानवेन्द्र ।
गत्वा तु योनिप्रभवानि दैत्य
सहस्रशः सिद्धिमुपैति जीवः ॥ ३४
गतिं च यां दर्शनमाह देवो
गत्वा शुभं दर्शनमेव चाह ।
गतिः पुनर्वर्णकृता प्रजानां
वर्णस्तथा कालकृतोऽसुरेन्द्र ॥ ३५ C 12 10010 B 12. 281(80).35 K 12 283 35

(marg) ; Da3 a4 क्रोशाच् (for क्रोश) G1 गांभीर तया D7 च गावा, G2 [म]विगावाः — c) T G1.2 पंचशतैश्च (for °शताश्च) K7 सर्वा; D5 (marg as in text) सर्वे ❀ Cn पञ्चशता इति लिङ्गव्यत्यय आर्षः । ❀ — d) Ds1 प्रत्येकतो K1 योजनवा; G2 या जगत. K1 2 7 D4 9 समृद्धा.; D5 7 प्रवृद्धा (for °द्धा). T1 G1.3 प्रत्येकशो योजनविस्तृताश्च (G2 °स्ता)

32 K3 reads 32c after 31a — a) K7 D4 9 वाप्य; Dn4 M1 5-7 वाप्यां; D5 7 वाप्यो (for वाप्या) K1.3 क्षिप्यते; K7 B3 D4 5 7 9 M1 5-7 क्षीयति; T2 क्षिप्यतु (for °ति) K6 T1 G1.3 वा(G1 या)लकोट्यस; D4 वालकोट्या; G2 यालको हि; Ca (gloss वालाग्रेण) वालकोट्या (as in text) ❀ Cv वालकोट्या, शिशुमार देवस्य वालाग्रेण जलं क्षिप्यते । शिशुमारवालकोट्या ज्योतिश्चक्रस्य पौनःपुन्येनावर्तने सति स्वविहितायुषोऽवसाने ततोऽन्यत्रापि गच्छति । यथा वापीजलस्थशिशुमारेण तज्जलं कस्मिंश्चित्काले उच्छलद्वालकोट्या अन्यत्र क्षिप्यते तद्वत् । ❀ — b) K1 द्वह्ना, K7 D8 [अ]प्यह्ना, Da3 त्वह्ना, Ds2 त्वद्धा, T1 G3 महा, G1 स्म हा; G2 स हा (for त्वह्ना) K1.3 सकृच्च; K6 यकृच् (for सकृच्) K3 om न D4-7 चाप्यथ न, T1 चाप्यविनि-; G1 चाप्यथिनं; G2 चास्य दिन (for चाप्यथ न) D5 7 G3 द्वितीया (G3 °यां). — G2 repeats 32c after 33abc — c) K1 6 ता सक्षये; Da4 आसां क्षये; Dn4 तासां क्षयं K6 बुद्धि°, B6 9 Da1 वृद्धि (for विद्धि) K4 कृतविसर्गे; B6 7 8 Dn1. n4 D8 D2 3 5-8 T1 G1.2 (both times) 3 पर विसर्गं; T2 तमेव सर्गं, M1. 5-7 विसर्गमेकं (for कृतं विसर्गं) — d) D5 7 संचारम् (for संहारम्) K1. 3 4 T G2 3 एव (for एकं).

33 a) D5.7 तद् (for षड्) K7 -वर्णं (for वर्णाः) K1 B6 (marg as in text) प्रयाणं, D7 प्रमानं (for प्रमाण) G2 षड्जीर्णवर्णावरमप्रिमाण (sic) ❀ Cv षड्जीववर्णा ईषत्तामस - अतितामस - ईषद्राजस - अतिराजस - ईषत्सात्त्विक - अतिसात्त्विकभेदेन । ❀ — b) Ds1 धूपो (for धूम्रो) B6 अयानु; D5.7 अप्यस्य; M1. 5-7 अयापि (for °स्य). T1 G1-3 कृष्णं नील धूम्रमसह्य (G2 °थाप्य; G3 °थास्य)वर्णं, T2 कृष्ण नीलं धूम्रमथान्यमध्य — c) G2 रुक्त (for रक्त) K1 2 पुर (for पुन) B8 (marg) पट्टतर; Da3 a4 सद्य° (for सह्य°) K1 मुख; T1 G1 3 पर (for सुख). K1. 2 4 7 D4 5 7 9 च (for तु). — After 33abc, G2 repeats 32c — d) K1 कर्णं; Ds1 घर्णं; T2 -वर्णा (for -वर्णं) K6 B8 स्वसुखं, B7 प्रसुख, B9 D5 7 सुसुख; G1 ससुख (for सु°) B8 T G1.3 M1 5-7 तु (for च).

34 a) K4 परे (for परं) K4 तु सुक्तं; K7 D4 9 पराणां; B8 च शुक्लाद् (for तु शुक्ल) D8 विफल; D2 lacuna (for विमल) — b) D5 M7 गतक्रमं (for °क्लमं) Da4 सिध्यति; G2 विध्यति K4 दानवेंद्रं, Da4 °विंद्र — c) K3 lacuna for गत्वा तु योनि. D4. 9 तु, T2 कु (for तु) D6 योगि (for योनि) V1 B6 7-9 Dn1 n4 Ds2 D3. 8 प्रभवाणि दैत्य; D7 T G1-3 °वानती (G2 °दी)त्य (for °वानि दैत्य). — d) M7 जीव (for जीव°)

35 a) Ds1 G2 गतिश् (for गतिं) K1 2 4 चार्यं; G2 च या (for च यां) K1 2. 4 V1 D6 एव, K7 D4 9 एष; D8 D7 T G1-3 आप (for आह) K3 वेद; K4 देव; K7 D4 5 7 9 T G1-3 जीवो (for देवो) — b) K6 पुनर् (for शुभं) K6 वापि; B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6. 8 चापि; D7 T G1.3 चाप; G2 चार्प (for चाह). ❀ Cv:

: 12.10061
: 12.281(60).36
: 12.285.38

शतं सहस्राणि चतुर्दशेह
परा गतिर्जीवगुणस्य दैत्य ।
आरोहणं तत्कृतमेव विद्धि
स्थानं तथा निःसरणं च तेषाम् ॥ ३६

कृष्णस्य वर्णस्य गतिर्निकृष्टा
स मज्जते नरके पच्यमानः ।
स्थानं तथा दुर्गतिभिस्तु तस्य
प्रजाविसर्गान्सुबहून्वदन्ति ॥ ३७

शतं सहस्राणि ततश्चरित्वा
प्राप्नोति वर्णं हरितं तु पश्चात् ।
स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो
युगक्षये तमसा संवृतात्मा ॥ ३८

स वै यदा सत्त्वगुणेन युक्त-
स्तमो व्यपोहन्घटते स्वबुद्ध्या ।
स लोहितं वर्णमुपैति नीलो
मनुष्यलोके परिवर्तते च ॥ ३९

स तत्र संहारविसर्गमेव
स्वकर्मजैर्बन्धनैः क्लिश्यमानः ।

शुभं दर्शनम्, वैष्णवसिद्धान्तम् । ꙮ —c) K4 G3 M1 गति पुनर्; V1 पुनर्गतिर् (by transp). D4 ? धर्म; G1 सर्व (for वर्ण) K4 कृपा; G1 M1 e कृता; G3 कृत (for कृता). —d) D4 ? वर्णाम् K4 [s] सुरेम्य; Da3 a1 Da1 °रेम्

36 D4 om (hapl) 36–37 —a) K1 ? ? चतु र्दशाय; G3 °र्दशास्य (for °र्दशेह) —b) K6 Da3 Da1 गति (for गतिर्) K1, 3 4 ? V1 B1 D2 T G1–3 ‹गणस्य (for गुणस्य). —c) G1 अहोरण (for आरोहणं) K1 तत्रमसेव (sic), K3, 4 तस्य ममेव; K6 B6–9 Da1 D1–? तत्क्रममेव; K1 D6 तस्य (D6 °च) ममेव (for तत्कृतमेव) K3 बुद्धि; T1 G1 सिद्धि (for विद्धि) ꙮ Cs आरोहणं, पूर्वस्माद्धारिद्रवर्णात् शुक्लवर्णप्राप्ति । ꙮ —d) D8 स्थितिस् (for स्थानं) D3 om. (hapl) from निःसरण up to स्थानं (in 37c). K3 निस्सरणं (for निःस°). ꙮ Cp येन क्रमेणारोहणं स्थानं च, तत्क्रम मेव तेषां निःसरणम् । ꙮ — After 36, D4 ? T1 G1–3 Kumbh ed read 44ab (D4 ? Kumbh. ed repeating it in its proper place) — After the first occurrence of 44ab, Kumbh. ed. ins.:

727* अतिप्रसक्तो निरयाच्च दैत्य
ततस्ततः संपरिवर्तते च ।

37 D4 om 37; D3 om up to स्थानं (for both, cf. v l 36) —a) K1 कर्णस्य (for वर्णस्य) Da3 [अ]गतिर्; G3 गतिं (for गतिर्) K3 न कृष्णा; K4 न कृष्टा (for निकृष्टा) —b) K4 6 B1 Dn1 n1 D8 D3 5, 6 सज्जते; D4 मज्यते; G3 माजिते (for मज्जते). K1 ? पश्यमानः; D4 पच° (for पच्य°). —c) K1, 3 B6 D6 M1, 3–? यथा (for तथा) M1 om from स्थिति up to वर्णं (in 39c) K1 D6 दुर्ग-

तिभि(D? °भ)र् (for दुर्गति°). G? स्थानं तथा पुत्र गतिर्गतिस्तु —d) K1 D4 T G1–3 M1 विसर्गान्; D4 ? विसर्गं (for °र्गान्). D4 स (for सु) K3 corrupt. K3 प्रवदन्ति सुबहून् (for सुबहून्वदन्ति)

38 M1 om 38 (cf. v l. 37) —a) D4 reads from शतं up to क्षये (in 38d) twice M1, 4 तथा (for ततश्). D4 तरित्वा (for च°). —b) V1 B1 च; D4 (both times) lacuna (for तु) —c) K1 3 4 सदैव; Da3 स देव; G? स चैव (for स चैव) K3 4 अनीशो; Da3 °शो (for °शो) —d) T G1–? M1 ? युगक्षये (for °क्षये) K6 B6 (marg as in text) ? ? Da3 Dn1 n1 D8 D3 ? ? ? तपसा; V1 lacuna (for तमसा) — After 38, T G1–3 read 41cd

39 M1 om up to वर्णं (cf v l 37) —a) K? B1 Da1 सदा; B6 (marg as in text) यदा; T? यथा; G? यावत् (for यदा) T G1–3 पुत्र (for सत्त्व) G? ‹गणेन (for गुणेन) —b) G? ततो (for तमो). K? V1 B6 D4 ? व्यपोह्य (for °हन्) T3 ह; M1 ? च (for स्व) K1 तमो व्यपोह्य घटते सुबुद्ध्या; K? D1, ? तमो व्यपोह्य अतन्द्रितो वै — T G1–3 transp 39cd and 40ab —c) K? लोहित (for °तं) K? D4 ? उपे(K? °पे)त्य (for उपैति) K6 B6 c–3 (orig) ? Da3 a1 Dn1 n1 D8 D3 ? ? ? नीलान्; T G1–3 M1 ?–? जीवो (for नीलो) —d) G? पथि (for परि). D4 ? ‹वर्तेत (for °ते च).

40 T G1–3 transp. 39cd and 40ab —a) K1 3 4 सघात (for संहार). K? D1, ? ‹विकल्पम् (for ‹विसर्गम्). K6 V1 B6 ?–3 एवं; B? Dn1, n1 Da1 D? 5, 6, 8 T G1–3 M1 ?–? एकं (for एव). —b) K3 स्वकर्मणैर्; K4 B6 Da3 Dn1 n1 D8 D3–4 6 ? ? स्वधर्म-

ततः स हारिद्रमुपैति वर्णं
　संहारविक्षेपशते व्यतीते ॥ ४०
हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविसर्गा-
　न्सहस्रशस्तिष्ठति संचरन्वै ।
अविप्रमुक्तो निरये च दैत्य
　ततः सहस्राणि दशापराणि ॥ ४१
गतीः सहस्राणि च पञ्च तस्य
　चत्वारि संवर्तकृतानि चैव ।
विमुक्तमेनं निरयाच्च विद्धि
　सर्वेषु चान्येषु च संभवेषु ॥ ४२
स देवलोके विहरत्यभीक्ष्णं
　ततश्च्युतो मानुषतामुपैति ।
संहारविक्षेपशतानि चाष्टौ
　मर्त्येषु तिष्ठन्नमृतत्वमेति ॥ ४३
सोऽस्मादथ भ्रश्यति कालयोगा-
　त्कृष्णे तले तिष्ठति सर्वकष्टे ।
यथा त्वयं सिध्यति जीवलोक-
　स्तत्तेऽभिधास्याम्यसुरप्रवीर ॥ ४४　　C 12.10069 B 12.281(80) 44 K 12.266 45

जैद्; D5 7 स क° (for न्वक°) Dn4 क्लिश्यमान; D4 °माना — c) Da3 a4 स तत्र (for तत स) B7 D8 महारम्, G2 हानिद्राम् (sic) (for हारिद्रम्) — d) K6 निक्षेप, D5 7 -प्रक्षेप (for विक्षेप) K1 2 4 -गती (K4 °तीद्), T1 G1-3 -गतैद् (for -शते) K1 व्यप्रीत्य; K2 4 व्यतीत्य (for °ते). ❀ Cn व्यतीते, व्यतिगच्छति, कर्मव्यतिहारे तङ् (Pāṇini 1. 3 14) । गतिकान्त्यर्थस्य "वी"धातो अन्त्यप्रश्लिष्टस्य "इं"धातोर्व्यतिपूर्वस्येद रूपम् (cf Kaumudī on Pāṇini 6 4 66) । ❀

41 a) D8 हरिद्र; G2 हानिद्र (sic) (for हारिद्र) B3 (marg as in text) -वर्णं, T G1-3 M1 6-7 वर्णे (for वर्णस्) Da3 a4 D4 9 सु- (for तु) B0 सदा; D5 7 तथा (for प्रजा) K1. 2 4 विसर्गं, K6 B9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 विसर्गात्; V1 B3 (marg as in text) विसर्गां; D5 7 M1 6-7 विसर्गं (for °र्गान्) — T G1-3 read 41[cd] after 38 — c) K1 6 7 B0 7 9 Da3 a4 D4 9 T G1-3 अविप्रयुक्तो (for °मुक्तो) K1 3 7 B0 D4 6 7 9 निरयेन (K1. 7 [orig] °येण); T G1-3 नरकेण; M1. 6-7 निरयाच्च (for °ये च) D5 6 दैत्यस् (for दैत्य) — d) K1 2 4 B3 D5 7 T2 M7 दशावराणि; Da3 दश पराणि

42 a) K4 गती, K7 D9 जाती; B3 (marg) गता°; Da3 गीता, D4 जाती°, D5 7 तत°, T G1-3 M1. 6 7 गति° (for गती) M6 चर च (for च पञ्च) — b) Da3 चैव (for चैव) ❀ Cn सवर्तकृतानि, कल्पे कल्पे कृतानि ॥ C8 सवर्तकृतानि । सवर्त प्रलय°, कृत सृष्टि । जननमरणानीत्यर्थं ॥ Cv संवर्तकृतानि, महाप्रलयकृतानि । ❀ — c) K6 निर्मुक्तम् (for विमु°) K6 B6 (marg as in text) 3 (marg) एव; M7 एतन् (for एनं) G3 निरयश्च (for °याच्च). ❀ Cp निरयात्, पापात् । ❀ — d) Da1 om चान्ये K7 om च

43 a) Ds1 G1 2 दैवलोके (for देव°) K1 2 4 7 B3 (marg as in text) D4 9 T2 G1-3 विचरति, B9 विहरसि; T1 M7 विचरति (for विहरति) B3 (orig) अभीतस्; B3 (marg) अतीक्ष्ण; B9 G2 अभीक्ष्णा (for °क्ष्ण) — b) K1 2 4 ततो (for च्युतो) — K2 4 om (hapl.) 43[cd]. — c) G1 ततानि (for शतानि) D4 वाष्टौ (for चाष्टौ) — d) B0 9 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 तिष्ठत्यमृतत्वम् (for तिष्ठन्न°) K7 अमृतत्वे; T G1-3 अमलत्वम् (for अमृत°)

44 D5 7 T1 G1-3 Kumbh ed read 44[ab] (D5 7 Kumbh ed repeating it here) after 36 — a) T1 G1-3 यो (for सो) K6 7 अप, T2 अपि (for अथ) K3 भ्रशति, K6 D4 भ्रस्यति (for भ्रश्यति) D5 7 (both first time) योस्मादश भ्राम्यति कालयोगात्; G3 corrupt — G2 om 44[b] — b) K1 2 V1 कृष्णेतरे; K6 कृष्णे जने; K7 D4 9 कृष्णे यले; Ds1 कृष्ण तले, D5 7 (both first time) T G1 3 M1 6-7 कृष्णे वर्णे (for कृष्णे तले) K1 2 4 7 D2 सर्वकाष्टे; B9 Dn1 n4 Ds1 D8 °कृष्टे; Da3 a4 °कल्पे, D5 7 (both first time) °कृच्छ्रे, D5 7 (both second time) °कठे (for °कष्टे) — c) K6 तथा (for यथा) T2 त्वया (for त्वयं) K1 D4 मिध्यति; B6 (marg as in text) D8 D6 M1 5 6 तिष्ठति, G2 विध्यति (for सि°) K2 (also as in text) काललोके; B6 7 Da3 a4 D5 7 M1 6-7 Cp जीवलोके, D6 °लोकं, Cpp देवलोके (for जीवलोकस्) — d) D4 T G1. 3 ततो (for तत्ते) K1 [ऽ]भिधास्यसि, K2 [ऽ]मिदास्यामि, K4 °धास्य मे; Dn4 °वास्यामि Dn4 प्रवीर D6 स तेभिधास्याम सुरप्रवीर

45 a) D6 देवानि, T1 G1-3 Cv दैव्यानि (for

C 12 10070
B 12.281(80) 43
K 12 286 45

दैवानि स व्यूहशतानि सप्त
रक्तो हरिद्रोऽथ तथैव शुक्लः ।
संश्रित्य संधावति शुक्लमेत-
मष्टापरानर्च्यतमान्स लोकान् ॥ ४५
अष्टौ च षष्टिं च शतानि यानि
मनोविरुद्धानि महाद्युतीनाम् ।
शुक्लस्य वर्णस्य परा गतिर्या
त्रीण्येव रुद्धानि महानुभाव ॥ ४६
संहारविक्षेपमनिष्टमेकं
चत्वारि चान्यानि वसत्यनीशः ।
षष्ठस्य वर्णस्य परा गतिर्या
सिद्धा विशिष्टस्य गतक्लमस्य ॥ ४७
सप्तोत्तरं तेषु वसत्यनीशः
संहारविक्षेपशतं सशेषम् ।
तस्मादुपावृत्य मनुष्यलोके
ततो महान्मानुषतामुपैति ॥ ४८
तस्मादुपावृत्य ततः क्रमेण
सोऽग्रे स्म संतिष्ठति भूतसर्गम् ।

दैवानि). K7 सव्यूह (for स व्यूह). —b) D5 7 हरिद्रश्च, G2 °द्रेति (for °द्रोऽथ) K7 कृष्णः; B8 (marg) D4 5 7.9 कृष्ण (for शुक्ल°) — D9 reads 45c twice —c) K1 4 सभूत्य; K3 सभूति°; K7 D9 (both times) सद्वृत्य; B6 संस्मृत्य, B7 D5 7 T G1-3 संसृज्य; Da3 a4 सभूत्य; M1 6-7 Cpp (gloss प्राप्य) ससृत्य; Cp सश्रित्य (as in text) D8 T G1-3 शुक्ल (for शुक्लम्) K7 D8 D4 9 (both times) T G1-3 M7 एव, V1 B0 D5 7 एतद् (for एतम्) —d) K1 D5.7 G3 अष्टौ प(D5 य)रान्, K3 अष्टापदान्, K4 B0 Da3 Dn1 n1 D2 8 M1 6-7 Cv (gloss अष्टस्य° अवरान्, सप्तर्षिलोकान्) अष्टावरान्, K7 Ds3 D1.9 स(Ds3 य)थापरान्, T1 यष्टावरान्, T2 G2 यष्ट्वा(G3 °ष्टा)मरान्; G1 यष्ट्वावरान् (for अष्टापरान्). K7 D4 अर्च्य(K7 °स्य)तमास्म (D4 °न्स), B8 D5-7 T2 M1 6-7 अर्च्यतमा(M7 °रा)न्स, T1 G1-3 अस्य स(G3 त) मान्स (for अर्च्यत°). K1 सु (for स).

46 a) K7 om the first च. K1 शष्टौ; K6 B8 (marg as in text) Da3 a4 G3 M1 6 6 षष्टिश्च; T2 षष्टिश्च (for षष्टिं) K3 4 याति; Da1 चैव, D8 (also as in text) तानि, D5 7 T2 G3 M1 6 7 यांति (for यानि) —b) K1 3 V1 D5 7 T G1-3 -निरुद्धानि, D3 विशुद्धानि; Cv (gloss मरणकाले मनसा ध्यातान्) मनोनुरुद्धान् (for विरुद्धानि) B3 (marg. as in text) मतीनां, T G3 -द्युतीनि (for °नाम्). ❀ Cp मनोविरुद्धानि, मनस° क्षोभकानि । ❀ — After 46ab, T2 reads 47cd T2 G1 om 46cd —c) G3 कृष्णस्य (for वर्णस्य) Ds1 D3 (before corr) तथा (for परा) D3 गतिं (for गतिर्) — K1 3 4 7 D6 om (hapl) 46d-47a —d) V1 B3 (marg as in text) 7 Da3 a4 M6 त्रीण्यात; B3 (marg as in text) त्रीण्यत्र; D4 5 7.9 त्रीण्या(D7 °ण्या)वि; T1 G3 3 M7 तृष्णावि- (G3 °नि); M1 5 त्रीण्यापि (for त्रीण्येव) B7 8 Dn1 D31 D7 M1 5 6 महानुभाव°; T1 G1 3 °द्युतीनां (for °नुभाव) ❀ Cv (reading तृष्णाविरुद्धा) ° तृष्णा या अविरुद्धा, आकाङ्क्षितसकलफलदात्री । ❀

47 K1 3 4.7 D3 om 47a'b (cf v 1 46) D4 om (hapl) 47a-48a T G1-3 read 47ab after 48 —a) V1 B3 Da3 a4 T G3 विक्षेपनिविष्टम्, G1 °मनिष्टम् (for °मनिष्टम्). Da1 एके (for एकं). — V1 reads 47b on marg —b) K6 om. चान्यानि Ds1 D3 वसति ❀ Cn अनीश°, योगैश्वर्योपस्थापितान्द्रियान्भोगांस्त्यक्तुमसमर्थ° । ❀ — D5 7 om. 47c-48d T2 reads 47cd after 46ab —d) K1 सिद्धानि शिष्टस्य; K6 B6 8 (both marg) Da3 a4 सिद्धा (Da3 a4 °द्धो) च सिद्धस्य; K7 B3 (orig) 7 8 सिद्धावशि(B7 °सि)ष्टस्य; B0 9 Dn1 Ds1 D2 6 8 सिद्धावसिद्धस्य; T G1 3 सिद्धा विशिष्टस्य; Cv सिद्धा विशुद्धस्य (for सिद्धा विशिष्टस्य) Da3 a4 क्रमस्य (for क्लमस्य). ❀ Cn सिद्धाव सिद्धस्य, शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्ततामप्राप्तस्य । ❀

48 D4 om 48a, D5 7 om 48 (for both, cf. v.1 47) —a) K1 सप्तो तु; K3 सप्तोत्तरं; K4 सप्तोत्तरे (for सप्तोत्तर) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n1 Ds1 D2 3 6 8 तत्र (for तेषु) K1 वसति; K7 D9 चरति K4 अनीक्ष°, T1 G3 अनीशं ❀ Cv सप्तोत्तर, सप्तपातालछोकेभ्य उत्तरम् । ❀ —b) K4 विशेषं; D8 स्वशेषं; T G1 3 M7 सशेष —c) K1 उपावृत्त; D6 °कृत्य; T1 G1 3 अपावृत्य (for उपा°). K7 om. from मनुष्य up to मुपैति (in 48d) V1 B0 7 8 Dn1 D8 D2 3 6 8 G3 -लोके (for लोकं) —d) B0 T2 महा- (for महान्). — After 48, T G1-3 read 47ab.

स सप्तकृत्वश्च परैति लोका-
न्संहारविक्षेपकृतप्रवासः ॥ ४९
सप्तैव संहारमुपप्लवानि
संभाव्य संतिष्ठति सिद्धलोके ।
ततोऽव्ययं स्थानमनन्तमेति
देवस्य विष्णोरथ ब्रह्मणश्च ।
शेषस्य चैवाथ नरस्य चैव
देवस्य विष्णोः परमस्य चैव ॥ ५०
संहारकाले परिदग्धकाया
ब्रह्माणमायान्ति सदा प्रजा हि ।
चेष्टात्मनो देवगणाश्च सर्वे
ये ब्रह्मलोकादमराः स्म तेऽपि ॥ ५१
प्रजाविसर्गं तु सशेषकालं
स्थानानि स्वान्येव सरन्ति जीवाः ।
निःशेषाणां तत्पदं यान्ति चान्ते
सर्वापदा ये सदृशा मनुष्याः ॥ ५२
ये तु च्युताः सिद्धलोकात्क्रमेण
तेषां गतिं यान्ति तथानुपूर्व्या । C 12. 10078 B 12 281(80).53 K 12 266 54

49 Da3.4 om 49ab — a) D6 उपाकृत्य, T G1 3 अपावृत्य (for उपा°) — b) K6 सप्रेणम (sic), K7 D1 6 सोप्रै सम, V1 B0 7 9 Dn1 n1 D3 D2 3 5 6 8 सोप्रेण म, T G2 स्वर्गे स्म स, G1 स्वर्गे सम, G3 मोप्रेषु स- (for सोऽप्रे स्म स) B5 भूतसग, D5 7 M1 °सर्गे, T1 G2 °वर्ग; M1.5 6 °सर्ग (for °सर्गम्) — c) K3 Da3 -कृत्वाद् (for कृत्वश्च) D3 4 च परेति, T1 G1-3 समुपैति, M7 च उपैति (for च परैति) — d) K6 V1 B0 6-9 Da3 4 Dn1 n4 D3 D2 3 5-8 प्रभाव, D4 -प्रवासा (for °स)

50 a) K3 सहार (for °रम्) T2 उपप्लवांश्च (for °प्लवानि) K4 सप्तैव सहारवपप्लवानि ❁ Cn सहारम् इति णमुलन्तम् । सप्त भूरादिसत्यलोकान्वारॅलोकान्, मनोबुद्धिमहिवानि ज्ञानेन्द्रियाणि वा सहत्यैव, योधेन बाधित्वा ॥ Cs उपप्लवानि, मरणानि । सहारं यावत्सकृत्व । ❁ — b) D5 7 समाव्य यस् (for समान्य स) K6 1 V1 B0 6-9 Da3 4 Dn1 n4 D3 D2-3 M1 5 6 जीव (for सिद्ध) K7 D1 लोकः (for -लोके) ❁ Cs समाध्य, अनुभूय । ❁ — c) Dn1 [ऽ]व्यय (for °य) G3 एव (for एति) — d) K3 देवश्च; B9 दैवस्य (for दे°) D8 ब्राह्मणश्च (for ब्र°) — e) D5 7 चैकस्य; T G1-3 M1 5-7 देवस्य (for चैवाथ) ❁ Cn शेपस्य, सकर्षणाख्यस्य । ❁ — f) Ds2 चैव (for चैव)

51 a) Da3 4 M6 कायो, T1 G1 3 -देहा (for काया) ❁ Ca परिदग्धकाया, क्षीणमौविकलिङ्गैक देहा । ❁ — b) D4 आयाति T1 G1 3 तदा, G2 तथा (for सदा) — c) K3 चाष्टात्मनो, G1 द्रेष्टात्मनो, M7 चेष्टात्मानो (for °त्मनो). — d) Da3 य (for ये) T G1-3 M1 5-7 लोके (for लोकाद्) K1.2 4 B7.9 Dn1 n4 D3 D2 3 8 अपरा स (K1 म); T G1 3 M1 5-7 ह्यमरा स (M1.5 6 °राश्च); G2 [ऽ]समरा स (for अमरा स) D1 ते ते (for तेऽपि)

52 a) K7 V1 D1 5 7 9 M1 निसर्गं; Da3 4 D8 Cv विसर्गे, T G1-3 -निसर्गे (for विसर्गं) K6 D5 7 च; D1 9 नु (for तु) K1 2 4 सदेश-, K6 V1 D5 7 9 सदैव, K7 lacuna, D4 सदेव- (for सशेष) K4 काले, D8 T G1-8 M1 Cs v काला (for कालं) ❁ Cp प्रजाविसर्गं प्राप्य सशेपकाल, सशेषा, कर्मशेपर [स]हिता । विभक्तिलोप छान्दस ॥ Cv सशेपकाला, ससारानुभावककालशेपमहिता । ❁ — b) K6 सान्येव, K7 D9 चान्येव (D9 °न्ये च), B3 खान्येव; D4 वान्येव (for स्वा°) K3 D2 (marg as in text) चरंति, V1 B0 6 D8 T1 G1-3 M1 5 6 वसति, D4 सरति, D5 7 रमति (for सरन्ति) Da3 4 जीव — K6 om 52c-61d — c) Dn1 n4 D3 D2 8 8 Cs निःशेपतस्, T G1 3 M1 5-7 नि शेषा वै, G2 निश्रेष्टा वै (for निःशेपाणां) V1 B6 (marg) चान्ये; Ds1 (also as in text) चारमे; G2 ते वै (for चान्ते) — d) K7 B0 6-9 Da3 4 Dn1 n4 D1-9 Cp सर्वे देवा ये, V1 सर्वाश्च चाय, D8 T G1-3 M1 5-7 Cs (gloss श्वेतद्वीपवासिभि°) सर्वावदातै (for सर्वापदा ये) B7 सदृशा न; Da3 4 D4 सदशा (for सदृशा) K1 मनुष्य

53 K6 om 53 (cf v l 52) — a) K1 ये तु च्युता; D8 T2 C8 ये न च्युता, D1 9 येनुच्युता, D8 येवच्युता; T1 G1 3 ये च च्युता; G2 यच्छस्युतान् (sic) (for ये तु च्युता) K1 2 4 B0 7 Da3 सिद्ध(B0 द्धि)लोका, V1 T2 G1.2 सिद्ध(G1 °द्धि)लोकान्, D8 (marg as in text) स्वर्गलोकात्; M1 स्निग्ध° (for सिद्ध°) — b) V1 B0 6-9 Da3 4 Dn1 n4 D3 D2 5-8 T1 G3 यथा; M7 तदा (for तथा) K4 D6

C. 12 10079
B 12 28 (80).53
K 12 286 54

जीवाः परे तद्बलवेपरूपा
विधिं स्वकं यान्ति विपर्ययेण ॥ ५३
स यावदेवास्ति सशेषभुक्ते
प्रजाश्च देव्यौ च तथैव शुक्ले ।
तावत्तदा तेषु विशुद्धभावः
संयम्य पञ्चेन्द्रियरूपमेतत् ॥ ५४
शुद्धां गतिं तां परमां परैति
शुद्धेन नित्यं मनसा विचिन्वन् ।
ततोऽव्ययं स्थानमुपैति ब्रह्म
दुष्प्रापमभ्येति स शाश्वतं वै ।
इत्येतदाख्यातमहीनसत्त्व
नारायणस्येह बलं मया ते ॥ ५५
वृत्र उवाच ।
एवं गते मे न विषादोऽस्ति कश्चि-
त्सम्यक्च पश्यामि वचस्तवैतत् ।
श्रुत्वा च ते वाचमदीनसत्त्व
विकल्मषोऽस्म्यद्य तथा विपाप्मा ॥ ५६
प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षे

पूर्व्या ; Da4 पूर्वा ; D7 T1 G1 3 पूर्व्याद् (for पूर्व्या) — e) K7 Ds1 T2 जीवापरे, Da3 जीवाप्परे ; Da1 जीवाप्यतरे ; Dn1 जीव परे ; G2 जीवांयरे (for जीवा परे). K1.4 बलवेश , V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 Cp बलतुल्य ; G2 फलवेप ; M1 5 6 बलमेष (for °वेप) — d) K4 T2 विधिं स्वय, B0 6 Dn1. n4 D2 3 6 8 स्वं स्व (B0 D6 य य) विधिं ; D8 स्वक विधिं (by transp), G2 विधिं स्वका K4 कांति (for यान्ति) K4 विपर्ययेन

54 K6 om 54 (cf v 1. 52) — a) G2 एवास्त ; M1 5–7 एवास्य (for °स्ति) K3 सुशेष ; B6 (marg) D4–7 9 T G1–8 विशेष (for स°) K3 M1 5–7 भक्ते ; K7 Ds1 D2 6 सुक्ते, D5 7 भक्ते ; T G1–3 भाव ; Cv मुक्ति (for भुक्ते) K1 मयावदेवास्तिमशेषभक्ते (sic), Da3 a4 मयावदेव्यस्ति विशेष उक्ते ❀ Cs स°, सिद्धलोकप्रच्युतिराहित्याख्यविशेषभावो, वैशिष्ट्यप्राप्तिर्यावदस्ति । ❀ — b) K3 T1 G3 M5 देव्याश्च ; V1 D8 Cs दिव्ये च, B6 सभाव्य ; B6 (also) देवौ च ; D3 5 7 दैव्यौ च, T2 दिव्याश्च, G1 दैव्याश्च ; G2 देव्ये च (for देव्यौ च) T1 G1–3 च (for [ए]व) D7 सूक्ते (for शुक्ले) — c) K3 4 तथा तेषु, K7 B8 D1 9 तदा(B8 °था)त्वे सु , V1 B0 7–9 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 तदगे(B8 °ते)षु, T1 G1–3 तु नान्येषु ; T2 M1. 5–7 तत्स्येष (for तदा तेषु). G2 -भाव (for -भाव°) — d) K1 3 4 7 D1 5 7 9 एव (for एतत्)

55 K6 om. 55 (cf v 1 52) — a) D5 7 मति (for गतिं) K7 D4 9 transp तां and परमां K1 ता ; D7 मां (for तां) D8 T2 M7 प्रयाति ; D5 7 उपैति ; T1 G1 3 प्रयाति ; G2 प्रयति (for परैति) — b) K2 शुद्धेव (for °न) G2 सत्त्वं (for नित्यं) D6 विचिन्न (for °न्वन्) — c) K1 2 T2 M7 उपेत्य ; M1 5 6 उपैत्य (for °ति) K1 2 Da4 D5. 7 ब्रह्मन् (for ब्रह्म) ❀ Cp तत°, ज्ञानसमनन्तरमेव । ❀ — d) K4 M1. 5 6 दुष्प्राप्यम् (for °पम्) K3 मभ्येत्य ; Da4 अन्येति ; T1 G1 3 अन्येन, T2 अभ्येति ; G2 अत्येति (for अभ्येति) — e) G1 3 M1 5–7 आख्यानम् (for °तम्) B6 (marg as in text) 7 Da3 D5 7 T G1–3 M1 5–7 अदीन (for अहीन-) K1 7 V1 D5 6 7 9 T1 G1–3 -सत्य (for सत्त्व) — f) D4 9 फल (for बल).

56 K6 om 56 (cf v 1 52). G1 om the ref — After the ref , D5 7 ins

728* एवं स देवो भगवानुवाच
सनत्कुमारो मधुराभिभाषी ।

— a) B7 om. न G1 om ऽस्ति — b) D5 7 T2 M7 प्र (for च). Da3. a4 वरस् (for वचस्) B0 6 9 Dn1 D8 D2–4 6 8 तथैतत्, B7 D4 (also) तथैव, Dn4 तथैते ; D5 7 तदैव तत्, T1 G1 3 M7 तवेदं, T2 G2 तदेवं (G3 °ष) (for तवैतत्) — c) K4 B0 9 Dn1. n4 D2 3 6 8 तु (for च) K1 3 7 D4 9 T G3 3 M7 वाक्यम् ; Dn4 बाधम् (for वाचम्) K3 अहीन (for अदीन) K1 सत्त्वा ; D5 7 T1 G1. 3 -सत्त्वं (for सत्त्व) — d) K3 विकल्पदोषोस्म्यद्य, K4 विकल्मखो सद्य (sic), K7 D4 9 विनष्टदोषोयं (K7 °षोद्य) ; D5 विकल्म षौस्म्यद्य (for °षोऽस्म्यद्य)

57 K6 om. 57 (cf. v 1 52) — a) K7 प्रवर्तम् ; G8 वृत्त तम् (for प्रवृत्तम्) Ds1 M1 भगवान्, D5 7 गमन (for भगवन्) T1 G1. 3 महर्षेर् (for °र्षे) — b) D5 7 महामतेश्च ; G1 महद्युतेश्च (for महाद्युतेश्च) K1 2 4 शुक्रम् ; B6 (marg) चित्रम्, D5 7 चक्षुर् (for चक्रम्).

महाद्युतेश्चक्रमनन्तवीर्यम् ।
विष्णोरनन्तस्य सनातनं त-
त्स्थानं सर्गा यत्र सर्वे प्रवृत्ताः ।
स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै
तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७
भीष्म उवाच ।
एवमुक्त्वा स कौन्तेय वृत्रः प्राणानवासृजत् ।
योजयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८
युधिष्ठिर उवाच ।
अयं स भगवान्देवः पितामह जनार्दनः ।
सनत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान्पुरा ॥ ५९
भीष्म उवाच ।
मूलस्थायी स भगवान्स्वेनानन्तेन तेजसा ।
तत्स्थः सृजति तान्भावान्नानारूपान्महातपाः ॥ ६०
तुरीयार्धेन तस्येमं विद्धि केशवमच्युतम् ।
तुरीयार्धेन लोकांस्त्रीन्भावयत्येष बुद्धिमान् ॥ ६१
अर्वाक्स्थितस्तु यः स्थायी कल्पान्ते परिवर्तते ।
स शेते भगवानप्सु योऽसावतिबलः प्रभुः ।
तान्विधाता प्रसन्नात्मा लोकांश्चरति शाश्वतान् ॥ ६२
सर्वाण्यशून्यानि करोत्यनन्तः C. 12 10091 B 12. 281(80).64 K 12. 285 64

B5 (marg) मतुल्य (for अनन्त) D7 -वीर्ये —c) K1, 2, 7 B3 D4 8 अचिन्त्य(K1.7 °त)स्य (for अनन्तस्य) B5 सनातनस्य (for °नं तत्) T1 G1-3 यत् (for तत्) —d) K1 सर्वे, K2 सर्गे, B6 Da3 Dn3 D1-7 निसर्गा (Da3 °र्गाद्); B3 विसर्गा, Da4 सर्गाद्; Da3 ही सर्गा; M1.7 सर्गं (for सर्गा) K1 सर्गा, K2 सर्गं (for सर्वे) —e) K7 D4 9 [ऽ]च्युतो; T1 G1-3 [ऽ]सौ (for वै) —f) D6 7 तस्मै (for तस्मिन्) K2 B5.6 Da3 प्रविष्टं (for °ष्ठितम्).

58 K6 om 58 (cf v l 52) —a) M1 उक्त° (for उक्त्वा) T G1-3 तु (for स) —b) K1 वृत्रा, K7 वृत्र, T2 G1 वृत्र(G1 °त) (for वृत्र°) M1 2 6 अपासृजत् (for अवा°) —c) D2 (marg as in text) [आ]त्मना (for तथा) —d) K2 पर (for परं) D6 7 अवाप्नुयात् (for अवाप्तवान्) —After 58, B5 ins an addl colophon [*sub parvan* मोक्षधर्म]

59 K6 om 59 (cf v l 52) K1 reads 59 on marg K1 om. the ref —a) Da1 देवं; M1 देव (for देव) —d) D1, 6 T2 यं तम्, D6 यं तद् (for यत्तद्) T1 G1-3 यदुवाच पुरा तव

60 K6 om 60 (cf v l 52) —a) B6 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 महादेवो (for स भगवान्) K7 D4 9 च (for स) ❀ Ca मूलस्थायी, सर्वप्रधानभूत ईश्वर ॥ Cp मूलस्थायी व्यूहरूप । ❀ —b) K2 Da3 a4 स्वेनामतेन (sic), K4 स्वेमानंतेन; B6 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 भगवान्स्वेन; B5 D7 M7 स्वेनानत्येन; D6 °मल्पेन (for °नन्तेन) —c) K1 2 तत्स्था; D8 (before corr as in text) तत, T1 तस्थौ; G1 3 तत्स्थु (for तत्स्थ°). V1 सर्वान् (for भावान्) —d) K2 नानार्थपान्; D6 7 नानुरूपान् (for नाना°) K7 D4 महातपान्, V1 B6 6 9 Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 5-8 T2 G1 3 M1 5-7 °मना; B1 °बला; Da4 °प्रजा, T1 G2 °त्मन (for °तपा)

61 K6 om 61 (cf v l. 52) —a) D8 C8 v तुरीयांशेन; T1 G1 तुर्यार्धेन तु; T2 मदीयार्धेन; G2 तुष्टे चार्धेन; M1 तुरीमार्धेन (for तुरीया°) K7 D4 9 तस्यैव, D6 7 केशेन, T1 G1-3 तस्ये(G2 °स्यै)मे (for तस्येम) ❀ Ca n तुरीयार्धेन, अष्टमभागेन (Cn अष्टमांशेन) ॥ Cp अर्धपदमक्षपरम् । तुरीयांशेन ॥ C8 तुरीयांशेन, विश्वतैजसप्राज्ञाख्यमवस्थात्रयमपेक्ष्य तुरीयब्रह्मरूपेण । यद्वा अनिरुद्धांशेनेत्यर्थ । ❀ —After 61ab, T G1-3 M1 6-7 Kumbh ed ins .

729* तुरीयार्धेन ब्रह्माण तस्य विद्धि महात्मन ।

[G1 3 M1 5 6 तुर्यार्धेन तु, Kumbh ed तुरीयांशेन (for °यार्धेन) T1 G1 M1 5 6 महात्मना (T1 °ना) (for °त्मन)]

—c) K1 2 7 D4 9 स तु(K7 तू)र्यार्धेन, G1 तुर्यार्धेन च (for तुरीयार्धेन) —d) T G1-3 जयत्येष; M7 जनयति (for भाव°) K1 2 4 Da4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 [ए]व; T G1-3 हि (for [ए]ष)

62 a) K1 V1 B6 6 8 (marg) 9 Da3 a4 Ds1 D2 3 5-7 T G1-3 Cp अवाक्स्थि(B8 [orig] °बस्थि)तस्; K7 D4 9 अपामतस्, M1 5-7 अपां तेषां (for अर्वाक्स्थितस्) K2 7 G1 यत् (for यः) K6 शायी; B6 कायी

C 12. 10091
B 12. 281(80).64
K 12 286 64

सनत्कुमारः संचरते च लोकान् ।
स चानिरुद्धः सृजते महात्मा
तत्स्थं जगत्सर्वमिदं विचित्रम् ॥ ६३
युधिष्ठिर उवाच ।
वृत्रेण परमार्थज्ञ दृष्टा मन्येऽऽत्मनो गतिः ।
शुभा तस्मात्स सुखितो न शोचति पितामह ॥ ६४
शुक्लः शुक्लाभिजातीयः साध्यो नावर्ततेऽनघ ।
तिर्यग्गतेश्च निर्मुक्तो निरयाच्च पितामह ॥ ६५
हारिद्रवर्णे रक्ते वा वर्तमानस्तु पार्थिव ।
तिर्यगेवानुपश्येत कर्मभिस्तामसैर्वृतः ॥ ६६
वयं तु भृशमापन्ना रक्ताः कष्टमुखेऽसुखे ।
कां गतिं प्रतिपत्स्यामो नीलां कृष्णाधमामथ ॥ ६७
भीष्म उवाच ।
शुद्धाभिजनसंपन्नाः पाण्डवाः संशितव्रताः ।
विहृत्य देवलोकेषु पुनर्मानुष्यमेष्यथ ॥ ६८
प्रजाविसर्गं च सुखेन काले

(for स्थायी) —c) K4 कल्पते; D1 कल्पते (for कल्पान्ते) —a) K6 अशेते (for स शेते). K1 यत्नवान् (for भग°) K1.6 B6.8 (marg) 9 Da3 a1 वरस्य (for अप्सु) K2 अचेते यालवद्धरस. —d) D5 7 अतिबल; M1 °बल (for °यल) —e) K7 D4 9 T1 G1-3 सद्; D5 7 त (for तान्). D5.7 प्रसक्तोन्यो (for °ह्यात्मा). K6 तान्विधाय स सद्मात्मा —f) K1 3.4 Dn4 लोकाश्च. K1.4 शाश्वतं.

63 a) T G1-3 M1.5-7 शून्यानि (for [अ]शू°). M1 करोतु (for °ति). D5 7 अमत्त° (for अनन्त°). ❀ Cp अशून्यानि, पुत्रपौत्रादिद्वारा पूर्णानि । ❀ —b) K6 V1 B0 6-9 Da3.a1 Dn1.n4 D3 D2 3 5-8 सनातन (for सनत्कुमार°). K2 Da3 a1 G2 स चरते; T2 सचरंस्ये K1 3.4 D5 7 स; D4 वा (for च) —c) K2 B9 Da3 a1 D5 7 चानिरुद्धं (for °रुद्ध°). Dn4 सृजति —d) D5 T1 G1.3 तस्थौ; D7 तस्मै (for तत्स्थं). K1 3.7 Da4 पवित्रं; D5 7 च चित्र (for विचित्रम्).

64 D5 वृत्र (for युधिष्ठिर) —a) G3 वृत्रे च (for वृत्रेण). K6 B8 परमात्मज्ञ; K7 G2 °र्थेज्ञ; D5 7 °र्थेज्ञं; G3 °र्थज्ञे; M1 5-7 °र्थे च (for °र्थज्ञ) —b) K4 G3 दृष्ट्वा, G2 कृत्वा (for दृष्टा) K1 3 4 7 D4 6 9 T1 G2 3 M1 5-7 मनो- (for ऽऽत्मनो). T1 G3 गतिं, G2 -गतं (for गतिः). D5 7 दृष्ट्वा तत्र मनोगतिं —c) V1 M5 6 शुद्धा (V1 °द्धात्); B0 3 Dn4 Ds1 D8.5 7 शुभात्; M1 शुभौ (for शुभा) B3 (marg. as in text) समुत्थितो, Dn4 D3-5 7 स सुखिनो (D3 °ता) T G1-3 सुखादस्मादसुखि(G1 °हि)तो —d) M5.6 लोके न (hypermetric) (for न).

65 K1 om (hapl) 65 —a) Ds1 T2 G1.3 M1 शुक्ल (for शुक्लः) K4 -पाती य, G1 जातीय (for °य°). K2 शुक्लशुक्लपातपातीय (corrupt), D5.7 शुक्लाशुक्लं विजानीयात्. —b) K6 सध्या; K7 D1 8 सर्व्यां; B8 Da3 a1 Dn4 Ds3 D2 साध्या; D6 सांख्या, T2 सद्यो (for साध्यो). K7 [s]नव; T1 G1 3 [s] नघः. D5 7 ताभ्यामावर्तते जगत्. —c) D7 तिर्यंगतो (for °तेश्च) T2 निर्युक्तो.

66 a) K2 B8 T1 G1 हरिद्र (for हा°) K1.2 वर्णो (for वर्णे). K1.2 रक्तो; K6 वर्णे (for रक्ते). —b) K1 वर्तमानास् B8 य पुमान्; D4 9 पार्थिव. —c) K1 2 4 अनुपर्येति; D5 7 °वर्तते (for °पश्येत). —d) K6 तापसैर् (for तामसैर्). B3 (marg as in text) युत°; D5.7 वृता; G3 स्मृत

67 a) G1 भवम् (for भृशम्). Dn4 अरयन्ना (for आपन्ना) ❀ Cp आपन्ना°, आपद्ग्रस्ता । ❀ —b) Da3 a1 रक्त (for रक्ता) K1.4 काष्टसुखे, K6 V1 B0 6 7 9 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 M1 Cp दुःखसु(B9 D3 Cp °सु)खे, K7 D4 9 कष्टे सुखा; D5 7 कृष्ण सुखा; T G2 3 क(T2 का)ष्टा सुखे, G1 कष्टा सुखे; M5-7 काष्टसुखे (for कष्टसुखे). M5 न वै (for ऽसुखे) —c) Da3 D2 om प्रति. —d) D4 9 नीला; G3 समां (for नीलां). K1 2 4 कृष्णामथाधमां, K7 V1 D4 9 कृष्णां तथाधमां; D7 T G1-3 कृष्णां समामथ (for कृष्णाधमामथ) D5 नीलां कृष्णाधमा यथा. ❀ Cn (reading कृष्णामथाधमाम्) कृष्णया सहितामधमां कृष्णाधमाम् । ❀

68 a) T1 G1-3 शुक्लाभिजन (for शुद्धा°). —b) K1 2 सश्रित; Da3 a1 ससिने (sic), D8 D3-5 9 शंसित- (for संशित) —c) Ds1 किं हृत्य (for विहृत्य) —d) B0 6 7 Da1 Dn1.n4 D8 D2 3 T2 मानुषम् (for °ष्यम्) K1 2 7 D4.5 7-9 आप्स्यथ (for एष्यथ)

69 a) Ds1 प्रजाविसर्गे; D5 7 °विसर्गाच्च; T1 G1 °विसर्गं; T2 G2 3 M1 5-7 °निसर्गं (for °विसर्गं). B9

प्रत्येत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा । मा वो भयं भूद्विमलाः स्थ सर्वे ॥ ६९
सुखेन संयास्यथ सिद्धसंख्यां

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

२७२

युधिष्ठिर उवाच ।
अहो धर्मिष्ठता तात वृत्रस्यामिततेजसः ।
यस्य विज्ञानमतुलं विष्णोर्भक्तिश्च तादृशी ॥ १
दुर्विज्ञेयमिदं तात विष्णोरमिततेजसः ।
कथं वा राजशार्दूल पदं तज्ज्ञातवानसौ ॥ २
भवता कथितं ह्येतच्छ्रद्दधे चाहमच्युत ।
भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ३
कथं विनिहतो वृत्रः शक्रेण भरतर्षभ । C 12. 10101 B 12. 282(1). 4 K 12. 287 4

तु (for च) K₃ ₄ सुखेन (for सु°) Ds₁ T G₁₋₃ M₁ ₜ₋₇ लोके (for काले) —ᵇ) K₃ D₈ प्रेत्येत्य देवेषु, T G₁₋₃ M₁ ₜ₋₇ प्रेत्या(G₂ °त्य)न्यदेहे' T₂ °ये)तु (for प्रत्येत्य देवेषु) G₂ सुखेन (for सुखानि) K₄ Da₂ a₁ Ds₁ भुक्ता, K₆ D₂ ₈ भुक्त्वा, G₂ गत्वा (for भुक्त्वा) —ᶜ) K₆ Bo D₈ D₂ ₆ सिद्धसौख्यम्; K₇ Dn₁ D₂ ₀ °सख्या; Da₂ n₁ G₂ °सघा, D₇ ₇ °सघान्; T₁ G₁ सिद्ध(T₁ °द्धि)संघष (for °सख्यां) —ᵈ) G₂ न (for मा) K₃ यो K₇ D₀ वा (for वो) B₃ (marg) भूर् (for भूद्) K₁. ₂ ₄ विमलायंमगं (sic) (for °ला स्थ सर्वे) T G₁ ₃ M₁ ₜ₋₇ मा वो भय भवतु (M₁ ₜ₋₇ °ति) न योस्मि पाप (G₁ योस्तु पाप, G₃ योस्मि पाप'); G₂ मा वो भय यास्तु न वास्तु पाप

Colophon Ś₁ G₈ missing K₇ ₁ B₁₋₈ Da₁ a₂ Dn₂ n₃ D₁ G₆ . M₂₋₄ absent —*Sub-parvan* K₁ ₂ ₄ ₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₂ a₁ Dn₁ n₂ D₈ D₂₋₀ T G₁₋₃ M₁ ₜ₋₇ मोक्षधर्म —*Adhy name* K₁ ₂ ₄ ₆ Bo ₇ ₈ Da₂ a₁ Dn₁ n₁ D₈ D₂ ₈ ₆ ₈ वृत्रगीता समाप्ता, K₇ D₁ ₈ ₇ ₉ वृत्रगीतासु कर्मविपाक, V₁ B₂ ₀ G₂ वृत्र गीता, M₈₋₇ वृत्रगीतायां नारायणफलकथन —*Adhy no* (figures, words or both) K₆ 5, B₇ 104, Dn₁ Da₂ D₇ T₁ G₁ ₃ M₈ 106, Dn₄ M₁ ₆ ₇ 105, D₈ G₃ 100, T₂ 119 —*Śloka no* Da₄ 72, Dn₁ D₈ 71, Dn₄ 69

272

☞ This adhy is missing in Ś₁ G₈ (cf. v 1. 12. 263 52, 259. 1)

1 ᵃ) K₃ G₁ धर्मिष्ठिता B₃ (marg) T G₁ ₃ सत्य (for तात) —ᶜ) Dn₁ D₈ यज्ञ- (for यस्य) M₁ ₜ₋₇ अखिल (for अतुल) —ᵈ) K₁ ₆ Bo ₆₋₉ Dn₁ D₈ D₂ ₈. ₆ ₇ T₂ G₃ M₁. ₈ ₆ विष्णौ (for विष्णोर्) K₆ V₁ B₈ Da₈ शाश्वती; D₆ ₇ यादृशी; G₂ तादृशे (for °शी) . Da₁ विष्णौ समक्तिशाश्वती

2 ᵃ) K₆ ₇ Bo ₆₋₉ Da₂ a₁ Dn₁ n₁ D₈ D₂ ₈ ₆ ₈ पद (for इद). M₁. ₆ ₇ सत्य (for तात) —ᵇ) K₁ अस्य(*sup lin* as in text)त (for अमित) — V₁ reads 2ᶜ-5ᵇ on marg —ᶜ) K₁ ₂ तद्; Da₁ च; D₈ तु (for वा) —ᵈ) T₁ G₁ ₂ वद (for पदं) K₁. ₂ T₁ G₁ ₂ वि; K₄ ₆ V₁ Dn₁ n₁ D₈ D₂ ₈ ₂ तु, Da₁ lacuna, D₆ M₁ तं; D₇ वा (for तज्) K₁ ज्ञान- (for ज्ञात-) M₇ स्त्वसौ (for असौ)

3 V₁ reads 3 on marg —ᵃ) G₁ भवता K₁ ₂ एतत् (for ह्येतत्) —ᵇ) D₆ ₇ न (for च) K₄ ₆ Bo ₆ Dn₁ D₈ D₂ ₂ ₜ₋₃ अच्युत, D₄ °त ; T₂ अप्युत (for अच्युत) —ᶜ) B₃ T G₁ ₃ च (for तु) —ᵈ) K₇ -दर्शन, D₄ ₀ T G₁₋₃ M₁ ₈ ₇ दर्शना, M₈ °ना (for °नात्)

4 V₁ reads 4 on marg —ᵃ) K₇ D₄ ₀ कथं विन्; G₂ M₆ कथ हि (for कथं वि-) —ᵇ) K₆ V₁ Bo. ₆. ₇ ₈ (marg. as in text). ₀ Da₂. a₁ Dn₁. n₁ D₈ D₂. ₂. ₜ₋₃ G₂ M₁. ₜ₋₇ पुरुषर्षभ (Da₁ °भः) (for भरत°).

C 12.10101 B 12.281(?).4 K 12.287.4 धर्मिष्ठो विष्णुभक्तश्च तत्त्वज्ञश्च पदान्वये ॥ ४
एतन्मे संशयं ब्रूहि पृच्छतो भरतर्षभ ।
वृत्रस्तु राजशार्दूल यथा शक्रेण निर्जितः ॥ ५
यथा चैवाभवद्युद्धं तच्चाचक्ष्व पितामह ।
विस्तरेण महाबाहो परं कौतूहलं हि मे ॥ ६

भीष्म उवाच ।

रथेनेन्द्रः प्रयातो वै सार्धं सुरगणैः पुरा ।
ददर्शाथाग्रतो वृत्रं विष्ठितं पर्वतोपमम् ॥ ७
योजनानां शतान्यूर्ध्वं पञ्चोच्छ्रितमरिंदम ।
शतानि विस्तरेणाथ त्रीण्येवाभ्यधिकानि तु ॥ ८
तत्प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।
वृत्रस्य देवाः संत्रस्ता न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ९
शक्रस्य तु तदा राजन्नूरुस्तम्भो व्यजायत ।
भयाद्वृत्रस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमम् ॥ १०
ततो नादः समभवद्वादित्राणां च निस्वनः ।
देवासुराणां सर्वेषां तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ॥ ११
अथ वृत्रस्य कौरव्य दृष्ट्वा शक्रमुपस्थितम् ।
न संभ्रमो न भीः काचिदास्था वा समजायत ॥ १२
ततः समभवद्युद्धं त्रैलोक्यस्य भयंकरम् ।
शक्रस्य च सुरेन्द्रस्य वृत्रस्य च महात्मनः ॥ १३

— c) D2 8 धार्मिको; T G1-3 धर्मज्ञो (for धर्मिष्ठो) B9 -भक्तिश् (for -भक्तश्) T1 G1 3 स (for च) — d) K1 D6 यद्न्वये; K7 D4 9 परा°, Da1 यदा°; D7 T1 G1 8 तद° (for पदा°)

5 V1 reads 5ab on marg — a) K1 G3 एतं (for एतन्) — b) K1 पृयतो; B1 8 Dn1 n4 Ds2 D2 8 5-8 M7 पृच्छते; B9 प्रच्छसे (for पृच्छतो) D2 पुरुषर्षभ (for भरत°) — c) K1 2 4 V1 T G1, 3 M7 स, M1 6 च (for तु) — d) K1 स्वक्रेण (for श°).

6 b) K1 2 V1 Ds1 D8 (marg) 5 7 T2 तदाचक्ष्व, K7 B9 D4 9 T1 G1 M7 तथा°, G8 ममा° (for तच्चा°) — c) K1 2 महाराज (for °बाहो) — d) D5 7 मम (for हि मे)

7 Ds1 om the ref — b) K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 देव (for सुर) D5 सह (for पुरा) — c) K1 2 च (for [अ]थ) Da3 a4 [आ]गतो (for [अ]ग्रतो) — d) K4 7 Dn1, n4 D8 D2-6 8 9 धिष्ठित; G2 विष्ठित (for °त) Dn4 Ds1 D2 8 (marg) 5 8 पर्वतोत्तम; M7 °पम°

8 a) K1 2 शतान्येव; M8 C3 (Csp as in text) °तूर्ध्वं (for °न्यूर्ध्वं). — b) T2 अरिंदम — d) K1 2 तानि (for त्रीणि) K6 B6 9 Da3 a4 T G1 3 M1 5-7 च, G2 [प्]क (for [प्]व) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G3 वै; B8 च; T2 त (for तु)

9 a) K1, 2 4 तत्प्रेक्ष्य; Da3 Dn4 तत्प्रेक्ष; M7 तं प्रेक्ष्य. — b) K3 G3 त्रै(G3 त्रि)लोकेन; K6 °भयेण K7 [अ]भि (for [अ]पि) D4 दुर्जया. — c) G3 संतुष्टा; M1 5-7 तं काय (for सत्रस्ता)

10 a) T1 G1 3 शतक्रतोस् (for शक्रस्य तु) K1 3 4 तदा स्वेद्रो (K1 °दे), B3 (marg as in text) महाराज (for तदा राजन्) — b) Da3 उरुस्तंभो, D4 ऊरुस्कंद; G1 मरुस्तभो (for ऊरु°) K6 व्यराजत: T2 G3 [ऽ]प्यजायत, G1 प्रजा° (for व्यजा°) K1 3 4 महान्कपोऽभ्यजायत — c) D4 T G1, 3 तु (D7 स) तदा (for सहसा) — D8 repeats 10d-11b after 12a

11 For the repetition in D8, of v. l 10 — a) D4 (also as in text) मद (for नाद) — b) D4 9 तु (for च) K1 2 6 7 Da3 Dn1 n4 D2 4 6 8 (both times) T2 M1 5 6 निःस्वन (D8 [second time] M1 °न); T1 G3 निसृत, G1 निःसृत (for निस्वन) — d) K6 V1 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 T1 G1 3 M7 युद्धे तस्मिन् (by transp), D5 7 तस्मा युद्धम् D6 7 उपस्थितं

12 For the repetition in D8, of v l 10 D5 om 12ab — a) D6 अत्र (for अथ) T2 वृत्रस्तु (for °स्य) K1 3 4 कौंतेय (for कौरव्य) — D8 om 12bcd — b) K2 चक्रम् (for शक्रम्) K4 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 7 T2 G1 3 अवस्थित (for उप°) — c) M1 5-7 ह्री (for भी) — d) D6 आख्या (for आस्था) ❀ Ca आस्या, दृढ प्रत्यय जेतुमशक्योऽयमिति । ❀

13 b) K6 B6, 7, 8 (marg as in text) 9 Da3 भयावहं (for भयंकरम्). — c) G1 [अ]सुरेंद्रस्य (for सुरे°).

असिभिः पट्टिशैः शूलैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
शिलाभिर्विविधाभिश्च कार्मुकैश्च महास्वनैः ॥ १४
अस्त्रैश्च विविधैर्दिव्यैः पावकोल्काभिरेव च ।
देवासुरैस्ततः सैन्यैः सर्वमासीत्समाकुलम् ॥ १५
पितामहपुरोगाश्च सर्वे देवगणास्तथा ।
ऋषयश्च महाभागास्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ १६
विमानाग्र्यैर्महाराज सिद्धाश्च भरतर्षभ ।
गन्धर्वाश्च विमानाग्र्यैरप्सरोभिः समागमन् ॥ १७
ततोऽन्तरिक्षमावृत्य वृत्रो धर्मभृतां वरः ।
अश्मवर्षेण देवेन्द्रं पर्वतात्समवाकिरत् ॥ १८

ततो देवगणाः क्रुद्धाः सर्वतः शस्त्रवृष्टिभिः ।
अश्मवर्षमपोहन्त वृत्रप्रेरितमाहवे ॥ १९
वृत्रश्च कुरुशार्दूल महामायो महाबलः ।
मोहयामास देवेन्द्रं मायायुद्धेन सर्वतः ॥ २०
तस्य वृत्रार्दितस्याथ मोह आसीच्छतक्रतोः ।
रथंतरेण तं तत्र वसिष्ठः समबोधयत् ॥ २१

वसिष्ठ उवाच ।

देवश्रेष्ठोऽसि देवेन्द्र सुरारिविनिबर्हण ।
त्रैलोक्यबलसंयुक्तः कस्माच्छक्र विषीदसि ॥ २२
एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्प्रभुः । C 12. 10120 B 12 282(1) 23 K. 12 287 23

---

14 ^{a}) K1 2 पट्टिसै, T G1-3 M7 पट्टसै, M1. 5 6 पट्टशै (for पट्टिशै) K1 शूल्यै (for शूलै) — ^{b}) Dn1 मुद्गलै (for मुद्गरै) — ^{c}) G1 शिवाभिर् (for शिला)

15 D2 om 15^{c}–16^{b} — ^{a}) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 5 6-8 T1 G1 3 शस्त्रैश् (for अस्त्रैश्) — ^{b}) K2 पायवोल्काभिरेव च (sic) — ^{c}) M1 5-7 तथा (for तत) T1 G1 3 सर्वै (for सैन्यै) — ^{d}) D4 om (hapl) from समा up to गमन् (in 16^{d})

16 D2 om 16^{ab}, D4 om 16 (for both, cf v 1 15) — ^{a}) K6 पितामह पुरस्कृत्य — ^{b}) K6 Da2 सर्वं (for सर्वे) K4 G1 3 तदा (for तथा) — ^{d}) K6 तं, D6 7 ते (for तद्) Da3 युद्धम् (for द्रष्टुम्) K1 2 4 आगता (K4 °त); Da3 a4 मत्; G1 °तान् (for °मन्) B3 (marg as in text) तथा द्रष्टुमथा गता

17 K7 D9 T1 G1 om. (hapl) 17 — ^{a}) V1 B0 Da4 T2 G2 M1 5 6 विमानाग्रैर् — ^{c}) V1 B0 6-9 Da4 Dn4 Da2 D2 3 6-7 T2 G2 3 M1. 5 6 विमानाग्रैर् (for °ग्र्यैर्) — ^{d}) K1 2 4 6 B7 8 (marg) 9 Da3 a4 सहागमन् (for समा°)

18 ^{a}) K7 ततोंबरीक्षे, V1 B0 6-9 °रीक्षम्, Da3 Da1 °रिक्ष्यम् (for °रिक्षम्) — ^{b}) V1 D5 6 वर (for वर) — ^{c}) K7 D3 9 महता, V1 देवेंद्र (for देवेन्द्र) — ^{d}) K6 V1 B8-9 Da3 a4 D5 7 T G1-3 M1. 5-7 सर्वत, K7 D4 9 देवेंद्र (for पर्वतात्) Da4 D4 9 M7 समवाकिरन् (for °किरत्) B0 Dn1 n4 D5 D3 5 6 8 समाकिरदतिद्रुत

19 ^{a}) Da1 रुद्धा (for क्रुद्धा) — ^{b}) K2 शास्त्र, K4 B7 8 Dn1 n4 D5 D3 8 शर-; K7 D9 शक्ति- (for शस्त्र-) — D7 om 19^{c}–20^{d} — ^{c}) K6 अश्मवर्षेण मोहत, Da4 °वर्षमयोहत (sic)

20 D7 om. 20 (cf. v 1 19) — ^{a}) K4 D5 वृत्रस्य, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 T G1-3 M7 °स्तु (for °श्च) — ^{b}) D4 महामाया, M5 6 °कायो D3 महाबळ — ^{d}) D3 4 9 शुद्धेन; G1 lacuna (for -युद्धेन) K4 6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 6 8 T G1. 3 M7 सर्वश (for °त)

21 K1 2 4 om. 21^{ab} — ^{a}) B3 तत्र (for तस्य) — ^{b}) V1 D5 7 मोहम् (for मोह) — ^{c}) V1 B9 D5 7 T2 G1 3 रथातरेण; D3 M1 5 6 (*inf lin*) अथातरेण, Ca (gloss साम्ना) रथतरेण (as in text) D1 T G1 3 सत्रस्त (for त तत्र) — ^{d}) K7 B5-9 D6 वशिष्ठ

22 K1 2 4 G1 3 om the ref K6 7 B8 9 वशिष्ठ — ^{a}) K4 श्रेष्ठौ; B9 -सृष्टो (for श्रेष्ठो) V1 देवेश (for देवेन्द्र) — ^{b}) B0 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 दैत्या सुर°, T1 G1. 3 सुराराति- (for °रिवि) K1 2 4 V1 B3 Da3 a4 D5 7 9 T1 G2 3 M7 निवर्हण° (for °र्हण) — ^{c}) K6 सयुक्त, Da3 -सयुक्त; Dn1 सपन्न (for सयुक्तः) — ^{d}) Da3 तस्मात् (for क°) K4 विवी दसि; B0 विसी°, B3 (marg as in text) [अ]व सीदसि

23 ^{a}) T1 G1 3 एव (for एष) K4 ब्रह्मश् (sic) — ^{b}) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 जगत्पति (for °त्प्रभु) — ^{c}) G2 देव (for देव) — ^{d}) Da3 lacuna for सर्वे च — After 23, T G1-3

C. 12. 10110 B. 12. 282(283). 18 K 12. 287 23 सोमश्च भगवान्देवः सर्वे च परमर्षयः ॥ २३
मा कार्षीः कश्मलं शक्र कश्चिदेवेतरो यथा ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा जहि शत्रुं सुरेश्वर ॥ २४
एष लोकगुरुस्त्र्यक्षः सर्वलोकनमस्कृतः ।
निरीक्षते त्वां भगवांस्त्यज मोहं सुरेश्वर ॥ २५
एते ब्रह्मर्षयश्चैव बृहस्पतिपुरोगमाः ।
स्तवेन शक्र दिव्येन स्तुवन्ति त्वां जयाय वै ॥ २६

भीष्म उवाच ।

एवं संबोध्यमानस्य वसिष्ठेन महात्मना ।
अतीव वासवस्यासीद्बलमुत्तमतेजसः ॥ २७
ततो बुद्धिमुपागम्य भगवान्पाकशासनः ।
योगेन महता युक्तस्तां मायां व्यपकर्षत ॥ २८
ततोऽङ्गिरःसुतः श्रीमांस्ते चैव परमर्षयः ।
दृष्ट्वा वृत्रस्य विक्रान्तमुपगम्य महेश्वरम् ।
ऊचुर्वृत्रविनाशार्थं लोकानां हितकाम्यया ॥ २९
ततो भगवतस्तेजो ज्वरो भूत्वा जगत्पतेः ।
समाविशन्महारौद्रं वृत्रं दैत्यवरं तदा ॥ ३०
विष्णुश्च भगवान्देवः सर्वलोकाभिपूजितः ।
ऐन्द्रं समाविशद्वज्रं लोकसंरक्षणे रतः ॥ ३१
ततो बृहस्पतिर्धीमानुपागम्य शतक्रतुम् ।
वसिष्ठश्च महातेजाः सर्वे च परमर्षयः ॥ ३२
ते समासाद्य वरदं वासवं लोकपूजितम् ।

M1. 5–7 Kumbh ed ins

730* समुद्विग्न समीक्ष्य त्वां स्वस्तीत्यूचुर्जयाय ते ।

[G3 समुद्विग्न (for °द्विग्न). M1 5–7 त्वा (for त्वां)]

24 a) D5 7 देव, G3 शक्र — b) K7 एकतरो, Ds1 एवोतरो; T2 देवे° (for एवे°). — c) Ds1 बुद्धिं; M7 युद्धो (for युद्धे) B8 मन (for मतिं) — d) G3 ऋपि (for जहि) K2 शक्र; K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 5 6 8 G3 M1. 5–7 शत्रून् (for शत्रुं) K4 सुरेश्वर°; K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2 5 6 8 G3 सुराधिप T G1 2 जहि शक्रासुरेश्वर

25 K1 3 4 D5 om (hapl) 25 — c) Da3 a4 Ds1 D7 निरीक्ष्यते Da3 a4 T3 M5 6 त्वा, D4 वा (for त्वां) M1. 5 6 भगवंस् — d) V1 विशां पते; Da4 सुरेश्वर, Dn1. n4 Ds D2 5 6 8 सुराधिप (for सुरेश्वर)

26 a) K3 सर्वे (for चैव) — c) K1 स्तवने; B9 G3 स्तव्येन. K1 दिव्येन (sic) — d) G1 3 जयति (for स्तुवन्ति) K1. 3 4 D9 G3 M7 त्वा (for त्वां)

27 G3 M1 5 6 om the ref — a) T G1 3 M7 एवं संबोध्यमानस्तु (M7 [*inf lin*] as in text) — b) K6 7 V1 B9 Da3 D5 वशिष्ठेन

28 a) T G1 3 युद्धम् (for बुद्धिम्) K1 ततो बुद्धिपुरागम्य (sic). — d) K6 व्यपकर्षीत, K7 D4 9 संव्यकर्षत; T3 अप° (for व्यप°). K1 3 4 मायाम(K3 °सु)पचकर्ष ता

29 K1 om 29^{abcd} — a) K6 Da3 a4 D6 T2 G1 M1 5 6 ततोंगिर (K6 D6 °रा); B0 8 (both marg) बृहस्पति (B8 °ति) (for ततोऽङ्गिर) — b) V1 च सर्वे (for ते चैव) K6 V1 B0 6 7 8 (marg.) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 सुमहर्षय (for परम°) — c) D5 7 T1 G1 3 वृत्तांतम्, T2 विश्रांतम् (for विक्रान्तम्) — d) K4 6 7 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 4–9 T2 उपागम्य (for उप°). — e) K3 4 विनाशार्थे (for °र्थं) — f) T G1–3 M1 5–7 त्रैलोक्य (for लोकानां)

30 a) V1 B6 (marg) ततस्तु भगवान्स्थाणुर्; G3 तत स भगवान्देवो; M1 6 7 ततस्तु भगवत्तेजो — D5 om 30^{bc} — b) K3 4 7 V1 Da3 a4 D4 7 9 G1–3 जगत्पते; G2 °त्प्रभु — c) K7 D4 9 समाविशन्; Da3 a4 समाविश्य (for °विशन्). K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6–8 M1 5–7 तदा (M1. 5–7 °तो) रौद्रो; B8 महारौद्रो; T G3 ततो रौद्रं; G1 तदा रौद्रं; G2 तदा रुद्रो (for महारौद्रं). — d) K1 3 Da4 वृत्र (for वृत्रं) D8 T2 G1 3 दैत्यपतिं; Bom ed. लोकपतिं (for दैत्यवरं)

31 a) G2 चैव (for देव°)

32 a) G3 श्रीमान् (for धी°) — b) V1 B3 G3 उपगम्य (for उपा°) — c) K7 V1 B6 8 Da3 T2 वशिष्ठश्च; D2 वसिष्ठस्य

33 a) T2 समागम्य (for °साद्य). — c) M1. 5–7

ऊचुरेकाग्रमनसो जहि वृत्रमिति प्रभो ॥ ३३

महेश्वर उवाच ।

एष वृत्रो महाञ्शक्र बलेन महता वृतः ।
विश्वात्मा सर्वगश्चैव बहुमायश्च विश्रुतः ॥ ३४
तदेनमसुरश्रेष्ठं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।
जहि त्वं योगमास्थाय मावमंस्थाः सुरेश्वर ॥ ३५
अनेन हि तपस्तप्तं बलार्थममराधिप ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि ब्रह्मा चास्मै वरं ददौ ॥ ३६
महत्त्वं योगिनां चैव महामायत्वमेव च ।
महाबलत्वं च तथा तेजश्चाग्र्यं सुरेश्वर ॥ ३७
एतद्वै मामकं तेजः समाविशति वासव ।
वृत्रमेनं त्वमप्येवं जहि वज्रेण दानवम् ॥ ३८

शक्र उवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादेन दितिजं सुदुरासदम् ।
वज्रेण निहनिष्यामि पश्यतस्ते सुरर्षभ ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

आविश्यमाने दैत्ये तु ज्वरेणाथ महासुरे ।
देवतानामृषीणां च हर्षान्नादो महानभूत् ॥ ४०
ततो दुन्दुभयश्चैव शङ्खाश्च सुमहास्वनाः ।
मुरजा डिण्डिमाश्चैव प्रावाद्यन्त सहस्रशः ॥ ४१
असुराणां तु सर्वेषां स्मृतिलोपोऽभवन्महान् ।
प्रज्ञानाशश्च बलवान्क्षणेन समपद्यत ॥ ४२

C 12 10140
B 12 282[1].4
K 12. 207 42

अव्यग्र- (for एकाग्र) D_4 मनसा —d) B_9 इदं (for इति)

34 G_3 om. the ref B_7 शिव (for महेश्वर) —a) Dn_4 एवं (for एष) —b) K_1 वर्णेन (for बलेन) K_7 $D_{4,5,7,9}$ T_2 G_3 [स]न्वित॰ (for वृत) —d) K_1 Da_3 a_4 मायाश्च; T_1 G_2 -मायासु, G_1 -माया स (for -मायश्च) B_8 वीर्यवान्; Da_3 विश्रुता

35 a) T G_{1-3} $M_{1,6-7}$ तम् (for तद्) B_8 एवम् (for एनम्) —b) K_2 त्रैलोकेन Da_4 अभि (for अपि). — K_1 om 35c–36b —c) V_1 त (for त्वं) —d) B_8 Da_4 D_4 सुरेश्वर॰

36 K_1 om 36ab (cf. v l. 35) D_7 om. (hapl) 36–37. —a) D_5 महत् (for तपस्) —b) B_8 (marg as in text) वरार्थं च सुराधिप —c) $K_{1,4}$ B_9 D_2 षष्टि; $D_{4,5}$ T G_{1-3} षष्टिर् (for षष्टिं) M_7 सहस्राणां (for ॰णि). —d) B_9 G_2 ब्रह्म D_4 om. from चास्मै up to सुरेश्वर (in 37d) G_2 चास्य (for चास्मै) K_1 वरो

37 $D_{6,7}$ om. 37 (cf v l 36) —a) D_2 om from योगिनां up to प्येव (in 38c) T $G_{2,3}$ M_7 योगितां (for ॰नां) —b) $D_{5,6}$ -मायित्वम्; $G_{1,3}$ -मायात्वम् (for -मायत्वम्) —c) D_6 महाबल चैव तथा —d) Da_4 तेजसाग्र्य; G_1 ॰श्चार्यं

38 D_2 om 38abc (cf. v l 37) —a) K_6 Da_3 a_4 त्व; V_1 B_{6-9} Dn_{1} n_4 D_4 $D_{5,6,8}$ त्वां; $D_{5,7}$ त्वा (for वै). —b) $K_{1,2}$ त्वामाविशति; B_8 समाविशतु K_7 $D_{4,9}$ दानव (for वासव) —c) K_4 Dn_1 n_4 D_{8_1} $D_{4,8,9}$ व्यग्रम् (for वृत्रम्) K_6 V_1 B_7 Da_3 a_4 M_{5-7} एष, G_2 एव (for एन). B_8 (marg as in text) त्वमद्यैव; Dn_1 n_4 $D_{3,8}$ G_2 ॰प्येन, T_1 G_3 $M_{1,6-7}$ त्ववध्य तु (T_1 G_3 हि); T_2 त्वमध्य हि; G_1 अवध्य हि (for त्वमप्येव) —d) K_6 V_1 B_{6-9} Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_8 $D_{2,5,6,8}$ T G_{1-3} transp जहि and वज्रेण. K_1 चानव, $K_{4,7}$ $D_{4,9}$ वासव, $D_{6,7}$ माचिर (for दानवम्)

39 T $G_{1,3}$ इन्द्र (for शक्र) —a) D_4 om from न up to माने (in 40a) K_7 भगवन्स्त्वत्प्र * दाने —b) $D_{6,7}$ च (for सु) —c) V_1 हि (for नि) —d) $K_{1,2,4,7}$ $D_{5,7,9}$ सुरेश्वर, M_1 सुरर्षभ (for ॰र्षभ)

40 D_4 om. up to माने (cf v l 39) —a) K_6 आविश्यमान-; G_1 आदिश्यमाने (for आविश्य॰) V_1 G_2 $M_{1,5-7}$ दैत्येन्द्रे (G_2 ॰द्र) K_1 आविध्यमाने दैन्ये तु —b) $K_{1,2}$ वज्रेण; G_3 वरेण (for ज्वरेण)

41 D_6 om (hapl) 41bc —b) K_7 G_1 शस्त्राश्च; Da_3 a_4 शस्त्रश् K_6 $B_{8,9}$ Da_3 a_4 T_2 चैव; M_7 च स (for च सु) B_9 स्वन —c) $K_{1,2}$ मुरजा; B_9 मुरजो; T_1 $G_{1,3}$ मुरवा (for ॰जा) $K_{1,2}$ डिंडिमाश्च; B_7 Da_3 Dn_1 n_4 T_2 डिंडिमाश्च; $D_{4,9}$ डिडिमाश्च —d) M_7 प्रवाद्यत (for प्रावा॰) K_7 $D_{4,9}$ प्रावाद्यस्तत्र सर्वश; $D_{5,7}$ ॰द्यत च सर्वश॰, G_2 प्रापद्यश्च सहस्रश

42 a) V_1 B_8 $D_{4,7}$ T G_{1-3} च (for तु) —b) T $G_{1,3}$ धृति॰ (for स्मृति). K_6 V_2 $B_{6,7,8}$ (marg

C. 12 10141
B 12 281'(1)43
V 12 287 43

तमाविष्टमथो ज्ञात्वा ऋषयो देवतास्तथा ।
स्तुवन्तः शक्रमीशानं तथा प्राचोदयन्नपि ॥ ४३

रथस्थस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः ।
ऋषिभिः स्तूयमानस्य रूपमासीत्सुदुर्दृशम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३

भीष्म उवाच ।

वृत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः ।
अभवन्यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु ॥ १

ज्वलितास्योऽभवद्घोरो वैवर्ण्यं चागमत्परम् ।
गात्रकम्पश्च सुमहाञ्श्वासश्चाप्यभवन्महान् ।
रोमहर्षश्च तीव्रोऽभून्निःश्वासश्च महान्नृप ॥ २

शिवा चाशिवसंकाशा तस्य वक्त्रात्सुदारुणा ।
निष्पपात महाघोरा स्मृतिः सा तस्य भारत ।

---

as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T G1 3 M1 5–7 महानभूत् (for ऽभवन्महान्) —e) K4 6 7 V1 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 माया, G2 प्रजा- (for प्रज्ञा) —d) G3 समपद्यते

43 a) K6 B6 Da4 Dn1 n4 D8 D3 8 6 8 तथावि (D6 °दि)ष्टम्; Da3 समा°, T1 ततो दिष्टम्; T2 G1 3 M1 5–7 तमोविष्टम् (for तमा°) K3 ततो; K6 अथ (for अथो) —b) T2 G1 M7 मुनयो (for ऋषयो). M7 देवतां V1 D5 तदा (for तथा) —c) K1 3 4 अस्तुव (K4 °वन्) (for स्तुवन्त°) K6 आत्मान; B8 आसीन (for ईशान) D5 7 स्तुचव सुखमासीन —d) K1 प्रादोदयन्, K3 प्राचोदयान्; D4 9 प्रावोदयन्, D6 प्रानो°

44 a) G1 रथस्तस्य Da3 रथमास्थस्य शक्रस्य —c) Da3 a4 corrupt —d) T2 G1 3 M1 वपुर् (for रूपम्) K6 B3 (marg as in text) M6 सुदुर्लभ; K7 D4 9 सुदर्शन; Da4 D8 5 7 सुदुर्दश (for °र्दृशम्)

Colophon Ś1 G6 missing K3 5 B1–5 Da1, a3 Dn3 n3 D1 G4 5 M2–4 absent — *Sub parvan* K1, 2 4 6 V1 B6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–8 T G1–3 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 7 5–8 वृत्रवध°; K7 D4 9 वृत्रवधे ज्वरोत्पत्ति; M6 6 वृत्रसमोहन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 6, B7 M1 5–7 106, Dn1 Da1 D7 T1 G2 3 107; T2 120; G3 122.

— *Śloka no* Da4 D8 45; Dn1 n4 44

273

☞ This adhy is missing in G6 (cf v l 12 259 1)

1 Ś1 is missing up to 26ab (cf v l 12 263 52) K2 6 om the ref —a) D4 तु, D6 7 च (for तु) D7 T G1 3 तदा राजन् (for महाराज) —b) K1 Da4 D2 सर्वत (for °श) K3 ज्ञानावृष्टस्य सर्वत° —c) Da4 अभवद्

2 Ś1 missing (cf v l 1) —a) K1. 3 Da3 ज्वलित(Da3 °क्त)स्यो; Da4 ज्वलित्यस्यो; G2 M1 5–7 जृम्भितश्च (G2 °त च) (for ज्वलितास्यो) K4 Da3 a4 घोरे, G2 M1 5 6 घोर (for घोरो) —b) G1 वैवर्ण; G3 वैगुण्य; M6 वैवर्ण्यश्च (for °र्ण्यं) Da3 a4 Da1 चागमत्; G2 M1 5 6 चाभवत् (for चागमत्) —d) D7 निश्वासश्च, G2 उच्छ्वासश्च (for श्वासश्च) K1 3 4 7 Da3 D4 9 M7 चास्य; B6 D5 चैव, Da1 D6 चाथ (for चापि) B8 (marg as in text) T1 G1 3 अग मन् (for अभवन्) K1 3 4 7 D4 5 7 9 तदा; B8 (marg) सदा (for महान्) —f) Some MSS निश्वासश्च M1 5–7 नरोत्तम (for महान्नृप) T1 श्वासश्चाप्य गमन्नृप

3 Ś1 missing (cf v l 1). —a) T2 M6 शिवाश्च, Ca (gloss शृगाली) शिवा (as in text) D4 6 चाशिव (for चाशिव). Dn4 Da1 सकाशात्; T2 M6

उल्काश्च ज्वलितास्तस्य दीप्ताः पार्श्वे प्रपेदिरे ॥ ३
गृध्रकङ्कवडाश्चैव वाचोऽमुञ्चन्सुदारुणाः ।
वृत्रस्योपरि संहृष्टाश्चक्रवत्परिबभ्रमुः ॥ ४
ततस्तं रथमास्थाय देवाप्यायितमाहवे ।
वज्रोद्यतकरः शक्रस्तं दैत्यं प्रत्यवैक्षत ॥ ५
अमानुषमथो नादं स मुमोच महासुरः ।
व्यजृम्भत च राजेन्द्र तीव्रज्वरसमन्वितः ।
अथास्य जृम्भतः शक्रस्ततो वज्रमवासृजत् ॥ ६
स वज्रः सुमहातेजाः कालाग्निसदृशोपमः ।
क्षिप्रमेव महाकायं वृत्रं दैत्यमपातयत् ॥ ७
ततो नादः समभवत्पुनरेव समन्ततः ।
वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवाना भरतर्षभ ॥ ८
वृत्रं तु हत्वा भगवान्दानवारिर्महायशाः ।
वज्रेण विष्णुयुक्तेन दिवमेव समाविशत् ॥ ९ C 12. 10153 B 12. 28 (2) 11 K. 12. 288 11

-सकाशास् (for शा) Da₂ a₁ शिवा च शिवमाकाशा — [b]) D₋ तस्या (for तस्य) Da₂ M₂ वक्त्रा (for वक्त्रात्) K₂ सुधारुणा, Dn₂ सदारुणा, D₁ T₂ सुदारुणा", D₂ ₇ G₂ ₃ सुदारुणात् (for णा) — [e]) K₁ D₁ ₉ निरपात (for निप्प°) — [d]) K₁ स्मृति (for स्मृति) D₋ ₇ तस्य च, T G₁ ₃ नष्टास्य (for सा तस्य) — [f]) K₁ दीप्त K₁ ₃ D₃ ₅ ₇ पार्श्वे; B₁ पार्श्वे (for पार्श्वे)

4 Ś₁ missing (cf v 1 1) — [a]) D₁ ₇ गृध्राकका (for गृध्रकङ्क) K₂ ₄ D₅ ₇ वटाश्च, D₆ पटाश्च, T G₁₋₃ M₁ ₅₋₇ बलाश्च (for वडाश्च) K₁ गृध्रवकटाश्चैव, K₆ कका गृध्रा बलाश्चैव; V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₁ Dn₁ n₁ D₈ D₂ ₃ ₆ ₈ गृध्रा° कका बलाकाश्च (B₆₋₉ Da₃ a₁ बलाश्चैव) — [b]) K₂ वचो (for वाचो) K₁ M₁ ₇ [s]मुञ्चव Da₁ सुदारुण — [c]) Da₁ वृत्रश्च (for °स्य) K₁ ₆ B₀ ₆ ₇ ₈ (marg as in text) ₉ Dn₁ n₁ D₈ D₂ ₃ ₆ ₈ G₁ ससृष्टाश्च, K₁ D₁ ₉ सतुष्टाश्च; M₁ सहृष्टाश्च (for सहृष्टाश्च)

5 Ś₁ missing (cf v 1 1) — [a]) K₁ अथस् (for ततस्) B₁ (marg) D₁ ₇ G₁₋₃ तु (for स) G₂ रगम् (for रथम्) T₁ त्वरितम् (for त रथम्) — [b]) K₁ ₃ देवाप्याय(K₂ देवोप्याय)तम्; B₀ ₆ (marg as in text) ₈ Dn₁ D₂ ₃ ₆ ₈ M₆₋₇ देवाप्यायि(M₆ °यी)त (for °यितम्) — [d]) K₁ ₆ V₁ B₀ ₆ ₇ ₈ (marg as in text) ₉ Da₃ a₁ Dn₁ n₁ D₈ D₂ ₃ ₆ ₈ समवै(D₁ सुदै)क्षत, K₇ G₁ प्रत्यवेक्ष्य(G₁ °क्षि)त; G₂ अभिवीक्ष्यत (for प्रत्यवैक्षत)

6 Ś₁ missing (cf v 1 1) — [a]) D₈ महा, D₇ च यत् (for अथो) G₁ दान (for नाद) D₆ अमानुष च यन्नाद — [b]) K₂ ₆ B₈ Da₃ a₁ मुमोच स (Da₃ a₁ मु) (by transp). B₃ महास्वन; Da₁ °सुर — D₈ reads 6[c]–7[d] twice — [c]) K₄ ₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₁ Dn₁ n₁ D₈ D₂₋₄ ₆ (both times), ₆₋₉ व्यजृम्भच्च(Dn₁ भाच्चै)व (for जृम्भत च) T₁ G₁ व्य(G₁ वि)जृम्भत महाराज — [d]) B₁ (marg) समावृत (for समन्वित) — [e]) K₆ ₇ B₁ ₃ (marg) ₉ Da₃ a₁ D₁ ₆ (both times) ₇ तथास्य (for अथा°) Da₁ चक्रस्, T₁ G₁ ₃ तस्य (for शक्रस्) — [f]) T₁ G₂ ₃ शक्रो; G₂ M₆ तथा (for ततो) K₁ om (hapl) from मवासृजत् up to दैत्य (in 7[d])

7 Ś₁ missing (cf v 1 1) For the repetition in D₋, cf v 1 6 K₁ om up to दैत्य (cf v 1 6) D₅ transp 7[ab] and 7[cd] — [a]) T₁ G₁ ₃ स (for सु) K₇ Da₁ तेजा (for -तेजा°) — [b]) K₁ कालाग्निसदृशोपमा°; T G₁ ₃ कालांतकयमोपम, G₂ कालाग्निसमविग्रह — D₈ repeats 7[c] after 7 — [c]) D₈ महाभाग; D₈ (third time) महासुरो (for °काय) — [d]) K₂ D₁ ₆ (both times) ₇ ₉ M₇ दैत्य वृत्रम् (by transp), K₆ V₁ B₀ Dn₁ वृत्रदैत्यम्, K₇ दिव्य वृत्रम्; G₃ दैत्यवृत्रम् K₂ अपादयत्

8 Ś₁ missing (cf v 1 1) K₇ D₁ ₇ ₉ transp 8[ab] and 8[cd] Da₃ a₁ om 8[c]–9[a] D₅ om (hapl) 8[cd] — [c]) K₇ च, T₁ G₁ हि (for वि) — After 8, K₇ reads 12[c] for the first time, repeating it in its proper place

9 Ś₁ missing (cf. v 1 1) Da₃ a₁ om 9[a] (cf. v 1 8) — [a]) K₆ ₇ B₆ ₇ T₁ G₂ M₁ ₅ ₆ हत्वा तु (K₆ च) (by transp), G₁ निहत्वा K₁ भगवन्; B₀ Dn₁ D₂ ₆ ₈ मघवा, B₆₋₉ Dn₁ D₈ D₃ मघवान्; G₂ बल (for भग) — [b]) K₁ मानवारि; Da₁ दानवारि (for °वारिर्) — [c]) B₃ (marg) सुक्तेन (for युक्तेन) — [d]) K₇ Ds₁ D₆ विशम्, Da₁ Ds₂ G₁ M₁ ₆₋₇ विमम्, D₁ ₉ विशत्म् (for दिवम्) — After 9, B₆ ins an addl colophon [*Adhy name* वृत्रवध]

10 Ś₁ missing (cf. v. 1. 1). — [b]) K₁ ₄ M₇ अभिनिस्सृता (for °नि सृता). Da₃ शारीरादिभिनि.सृता.

C. 12. 10193
B 12. 283(2).11
K 12 289 11

अथ वृत्रस्य कौरव्य शरीरादभिनिःसृता ।
ब्रह्महत्या महाघोरा रौद्रा लोकभयावहा ॥ १०
करालदशना भीमा विकृता कृष्णपिङ्गला ।
प्रकीर्णमूर्धजा चैव घोरनेत्रा च भारत ॥ ११
कपालमालिनी चैव कृशा च भरतर्षभ ।
रुधिरार्द्रा च धर्मज्ञ चीरवस्त्रनिवासिनी ॥ १२
साभिनिष्क्रम्य राजेन्द्र तादृग्रूपा भयावहा ।
वज्रिणं मृगयामास तदा भरतसत्तम ॥ १३

कस्यचित्त्वथ कालस्य वृत्रहा कुरुनन्दन ।
स्वर्गायाभिमुखः प्रायाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ १४
विसान्निःसरमाणं तु दृष्ट्वा शक्रं महौजसम् ।
कण्ठे जग्राह देवेन्द्रं सुलग्ना चाभवत्तदा ॥ १५
स हि तस्मिन्समुत्पन्ने ब्रह्महत्याकृते भये ।
नलिन्यां विसमध्यस्थो बभूवाब्दगणान्बहून् ॥ १६
अनुसृत्य तु यत्नात्स तया वै ब्रह्महत्यया ।
तदा गृहीतः कौरव्य निश्चेष्टः समपद्यत ॥ १७

— ᵉ) K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 G2 M5-7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या) K1 G3 महाघोर (for °घोरा) — ᵈ) B6 (marg) 8 (marg as in text) D4 रौद्री K7 B1 भयावहा, T1 G3 भयकरा (for भयावहा) G1 रौद्रा घोरभयकरा.

11 Ś1 missing (cf v l. 1) K6 om (hapl) 11ᶜ–13ᵇ K7 repeats 11 after 13ᵃᵇ — ᵃ) T G2 3 M7 कराळ- (for °ल) K1 2 B6 (marg) 8 G2 M1 5 6 -वदना; K7 (both times) B6 (orig) 9 D5 7 T G1 8 दर्शना (for दशना) Da3 घोरा (for भीमा) — ᵇ) K1 पिंगला; T G2 3 पिंगळा — ᶜ) M6 विकीर्ण- (for प्र°) M1 5-7 चापि (for चैव)

12 Ś1 missing (cf v l 1) K6 om 12 (cf v l. 11) — ᵃ) Dn1 पालिनी; G3 -मालिका (for -मालिनी) — ᵇ) B6 8 (marg) Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 कृशयेव, B6 (marg) 7 कृष्णा च (for कृशा च) — K7 reads 12ᶜ for the first time after 8 — ᶜ) T1 G1 3 रुधिराक्ता (for °रार्द्रा) — ᵈ) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6-8 चीर(Da3 a4 चिर-, Dn4 Da1 वीर)वल्कलवासिनी (B6 °धारिणी), T G1 3 M1 5-7 चीरवस्त्रा वि(T1 °स्त्रवि)भीषणा

13 Ś1 missing (of v l 1) K6 om 13ᵃᵇ (of v l. 11) — ᵃ) T G1 3 तु वि(T2 नि)स्वस्य; G2 M1 5-7 सा हि निष्क्रम्य (for साभिनिष्क्रम्य) — ᵇ) D7 तादृग्भूता (for °रूपा) — After 13ᵃᵇ, K7 repeats 11 — ᶜ) B7 वज्रेण (for वज्रिण) — ᵈ) T2 तया; M6 सदा (for तदा) K1 B9 भारत (for भरत-)

14 Ś1 missing (of v l 1) — ᵇ) D5 रघु (for कुरु). — ᶜ) D7 T2 G1 3 [अ]भिमुख (for °मुख).

15 Ś1 missing (of. v. l. 1). — ᵃ) K6 B3. 9 D6 (before corr) विसान्; K7 V1 B6 7 D5 6 9 विशान्; B0 D5 D2 3 (by corr) वेगान्, Da3 a4 विशान्; Dn1 n4 सा वि, D7 T G1 3 सा तु (for विसान्) K6 7 निःसरमान; B9 °माणस, Da3 न स्मरमाण (for निःसर°) T G1. 3 तं (for तु) — ᵇ) K4 D3 महो जसं — ᶜ) G3 हत्या (for कण्ठे) K6 V1 B0 6 7 9 Da3. a4 जग्राह कंठे (by transp), Dn1. n4 D5 D2 3. 6 8 जग्राह वध्या — ᵈ) K3 स्वलग्ना; Da3 सुमग्ना (for सुलग्ना) G3 विमनाश्च भयसदा

16 Ś1 missing (of v l 1) — ᵃ) K3 स ह (for स हि) — ᵇ) K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 M5-7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या) K7 [ऽ]नघे (for भये) — ᶜ) V1 Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 5-8 T G1 3 M1 5 6 नलि(M6 °ळि)न्या (for °न्यां) K6 V1 B9 Da3 a4 D4 6 9 बिश; Da1 विश (for विस) — ᵈ) K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 6 8 उवास (for बभूव) Da3 Dn4 युगान् (for -गणान्).

17 Ś1 missing (of v 1 1) — ᵃ) M1 5 6 अभि (for अनु). K7 B8 D4 9 स यत्नात्तु; D5 7 सयत्नस्तु, T1 G1 3 [अ]नुयत्नेन, T2 तु यत्नेन (for तु यत्नात्स) M7 तु (for स) — ᵇ) K7 D6 9 तदा (for तया) — ᶜ) K7 V1 Da3 a4 Dn1 D5 (marg as in text) 4 9 M7 तया, T G1 3 कठे (for तदा) — ᵈ) K4 निश्चेष्टा; K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 निस्तेजा (for निश्चेष्ट) K7 D4 9 निश्चेष्टोया(D4 °ष्टाप्या)भवत्तु स (K7 °त्तदा)

18 Ś1 missing (of v 1 1) — ᵃ) D4 व्यपोहन, T1 G1 चापनये — ᶜ) K6 B6 7 8 (marg) Da3 a4 च; G2 तु (for तां) T1 G1 3 नाशकर्त्ता तु (G2 हि) देवेशो. — ᵈ) K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 M5-7 °वध्यां (for °हत्यां). B1 व्यपोहितां;

तस्या व्यपोहने शक्रः परं यत्नं चकार ह ।
न चाशकत्तां देवेन्द्रो ब्रह्महत्यां व्यपोहितुम् ॥ १८
गृहीत एव तु तया देवेन्द्रो भरतर्षभ ।
पितामहमुपागम्य शिरसा प्रत्यपूजयत् ॥ १९
ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं तु द्विजप्रवरहत्यया ।
ब्रह्मा संचिन्तयामास तदा भरतसत्तम ॥ २०
तामुवाच महाबाहो ब्रह्महत्यां पितामहः ।
स्वरेण मधुरेणाथ सान्त्वयन्निव भारत ॥ २१
मुच्यतां त्रिदशेन्द्रोऽयं मत्प्रियं कुरु भामिनि ।
ब्रूहि किं ते करोम्यद्य कामं कं त्वमिहेच्छसि ॥ २२

ब्रह्महत्योवाच ।

त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्तरि ।
कृतमेवेह मन्येऽहं निवासं तु विधत्स्व मे ॥ २३
त्वया कृतेयं मर्यादा लोकसंरक्षणार्थिना ।
स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्तिता ॥ २४
प्रीते तु त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकेश्वरे प्रभो ।
शक्रादपगमिष्यामि निवासं तु विधत्स्व मे ॥ २५

भीष्म उवाच ।

तथेति तां प्राह तदा ब्रह्महत्यां पितामहः ।
उपायतः स शक्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहत ॥ २६ C 12 10170 B 12 283[2] 26 K 12.288 26

Dn4 °हित

19 Ś1 missing (cf v l 1) —ᵃ) D2 om from तया up to संचिन्त (in 20ᵃ) K1 4 तदा; K7 lacuna, Da1 त्वया, D5 7 तथा (for तया) M1 गृहीतस्तु तया तत्र

20 Ś1 missing (cf v l 1) D2 om. up to संचिन्त (cf v l 19) —ᵃ) B0 Da3 Dn1 n4 D8 D3 6 8 स (for तु) V1 ज्ञात्वा शक्र गृहीत स —ᵇ) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G1–3 M1 5–7 वध्यया (for -हत्यया) —ᶜ) K6 7 D8 स (for स) —ᵈ) K4 तदा भरतर्षभ (submetric)

21 Ś1 missing (cf v l 1) —ᵃ) K2 D3 (before corr) तम् (for ताम्) K7 D5 6 7 9 T G1 8 महातेजा (for °बाहो) —ᵇ) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G2 M5 6 ब्रह्मवध्या (for °हत्या) K4 7 B7 9 Da3 D6 पितामह, G1 °मह (for °मह) —ᶜ) K2 मध्वरेण (for मधु) —ᵈ) B0 6 शांत्वयन्.

22 Ś1 missing (cf v l 1) —ᵃ) K6 त्रिदसेंद्रो —ᵇ) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 भाविनि, D7 G1 2 भामिनी (for °नि) —ᶜ) B7 अह (for अद्य) —ᵈ) K7 D5 9 काम त्व कम्; B7 Da4 Dn1 n4 D2 3 8 कामं किं त्वम्, B5 T2 काम त्व किम्; M1 5 6 क त्व कामम्

23 Ś1 missing (cf. v l 1) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G2 M5–7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या) —ᵃ) D5 om. (?hapl) from त्रिलोक up to प्रीते (in 23ᵇ) K2 4 V1 B7 8 (marg as in text) Da3 a4 D8 त्रैलोक्य (for त्रिलोक) Da3 -पूज्यते (for -पूजिते) K2 T1 देव (for देवे) —ᵇ) K1 प्रीत (for प्रीते) K6 कर्मणि, D5 7 -भर्तरि (for कर्तरि) —ᶜ) Dn1 D6 हि (for [इ]ह) K2 मन्योह, K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 मन्यामि (Da1 °नि), T1 G3 मन्या ह (for °न्येऽह) D5 7 कृतं मन्येहमे (D7 °न्ये ममे)वेह —ᵈ) G1 सु- (for तु) K2 4 निधंस्त्व मे; B9 विधत्सया; D5 7 वदस्व मे

24 Ś1 missing (cf. v l 1) —ᶜ) K7 D4 6 स्थापिता वै सु; B8 (marg as in text) स्थापनेय सु-, D5 °ना वै तु; T2 G1 °नायै सु; G3 °नायेह, M1 5 6 °ना सा सु, M7 °ना साधु (for °ना वै सु) —ᵈ) K1 2 भुवि, T2 G1 देव (for त्वया) K1 2 Da4 D5 7 T G3 प्रकीर्तिता (for प्रव°)

25 Ś1 missing (cf v l 1) —ᵃ) K1 corrupt Ds1 त्वपि (for त्वयि) K2 देवेश, B8 D5 7 धर्मज्ञे, G3 धर्मज्ञ (for °ज्ञ) —ᵇ) K1 सर्वे (for सर्व) K2 देवेश्वरे, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T G2 3 लोकेश्वर, G1 °श्वर (for °श्वरे) K1 D5 7 9 G1 M7 प्रभौ (for प्रभो) —ᶜ) K4 6 7 B8 (marg as in text) Da3 a4 Ds1 D8 T2 अपि; Dn4 अय (for अप) B8 (marg) क्रमिष्यामि (for गमि°) —ᵈ) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 Dn1 D8 D2 3 6 8 M1. 5–7 स-; Da4 lacuna, Dn4 स (for तु) K2 4 निधत्स्व; K7 D5 6 7 9 वदस्व (for विधत्स्व)

26 Ś1 missing up to 26ᵃᵇ (cf v l. 1) G1 M1 5–7 om the ref Da3 a4 om 26ᵃᵇ —ᵃ) K4 त्वां (for तां) K1 2 4 ब्रह्महत्यां; B8 तदा प्राह (by

C. 12 10171
B 12 283[3] 29
K 12. 286 29

ततः स्वयंभुवा ध्यातस्तत्र वह्निर्महात्मना ।
ब्रह्माणमुपसंगम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ २७
प्राप्तोऽसि भगवन्देव त्वत्सकाशमरिंदम ।
यत्कर्तव्यं मया देव तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २८
ब्रह्मोवाच ।
बहुधा विभजिष्यामि ब्रह्महत्यामिमामहम् ।
शक्रस्याद्य विमोक्षार्थं चतुर्भागं प्रतीच्छ मे ॥ २९
अग्निरुवाच ।
मम मोक्षस्य कोऽन्तो वै ब्रह्मन्ध्यायस्व वै प्रभो ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वतो लोकपूजित ॥ ३०
ब्रह्मोवाच ।
यस्त्वां ज्वलन्तमासाद्य स्वयं वै मानवः क्वचित् ।
बीजौषधिरसैर्वह्ने न यक्ष्यति तमोवृतः ॥ ३१
तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।
ब्रह्महत्या हव्यवाह व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ३२
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः प्रतिजग्राह तद्वचो हव्यकव्यभुक् ।
पितामहस्य भगवांस्तथा च तदभूत्प्रभो ॥ ३३

---

transp), T1 G1 3 प्राह ततो — [b]) K1 2 4 तदा प्राह, K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T2 G2 M6-7 ब्रह्मवध्यां (for °हत्यां) B9 om (hapl) from पितामह up to ब्रह्महत्यां (in 26[d]) K7 Ds1 D2 6 पितामह — [c]) K7 Ds8 D4 9 तु (for स) M7 उपायात्तस्य शक्रस्य — [d]) K6 V1 B0 6 (marg as in text) 7 8 Ds8 s4 Dn1 n4 D8 D2 3. 8 T2 G1 M6-7 ब्रह्मवध्यां (Ds8 °ध्या), K7 °वल्या (for °हत्यां) K1 व्यपोहतु, V1 D5 7 T1 G1 3 M1 5-7 °हितु, B0 Dn1 °हत , B6. 8 (both marg) 9 °हयत्; T2 °हितु (for °हत)

27 [a]) K1. 2 ध्यातस, K7 [स]ध्यास्ते (for ध्यातस) — [b]) K7 T1 G1 3 त्वग्निर्, G2 चाग्निर् (for वह्निर्) K1 D2 महात्मन D6 तत्र ब्रह्ममिहात्मना — [c]) K2 D2 ब्रह्मणम्, Ds8 ब्राह्मणम् (for ब्रह्मा°) K7 D4 9 संगत्य (for °म्य) — [d]) Ś1 K1 2 4 तदा (for ततो)

28 Before 28, K6 B7 8 Ds8 s4 ins अग्निरुवाच — [a]) K7 B0 Ds8 s4 D6 भगवान् (for °वन्) Ś1 K1 2 अथ प्राप्तोसि भगवस् — [b]) K1 अरिंदम, K6 7 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Ds8 s4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-8 M7 अनिंदित (K6 Ds4 D4 9 T1 G8 °त), M1 5 6 अनिंदित (for अरिंदम). — [c]) K2 G1 तत् (for यत्) D6 महादेव, M7 तथा देव (for मया देव) — [d]) D5 7 भवांस्तद् (by transp) K4 7 Ds4 Dn1 n4 D8 D2 4 6-9 G1 अर्हसि (for °ति)

29 [b]) K6 V1 B0 6-9 Ds8 s4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T2 M6-7 ब्रह्मवध्याम् (for °हत्याम्) — [c]) D6 T2 M1 5 6 [अ]स्य (for [अ]द्य) — [d]) K7 प्री*च्छ, Ds1 s2 (before corr) D6 7 प्रतीक्ष; M1 प्रयच्छ (for प्रतीच्छ)

30 D5 om the ref. — [a]) D6 मोक्षाय (for मोक्षस्य) K1 कौंतो वै; K2 4 कौंतेय, T1 2 (before corr as in text) G1 कालो वै; G2 तातो वै (sic); G8 काल वै (for कोऽन्तो वै) — [b]) Ds2 s4 त्रायस्व, D5 ध्यायसि (for ध्यायस्व) B8 T1 G1 3 तत्, T2 M1 5-7 मे (for वै) D6 विभो (for प्रभो) V1 ब्रह्महत्यास्वतप्रभो (sic), B6 (marg) ब्रह्मस्तद्व्याहर प्रभो, G2 ब्रह्मवध्यासु वै प्रभो — [c]) Ś1 K1 2 4 [अ]हं (for वि) D5 7 विज्ञातुमिच्छामि (by transp) — [d]) K1 पूजिता, K4 B0 7 Ds4 D4 9 पूजित (for °त) T G1 3 M7 स्वत्तो लोकप्रपूजित

31 [a]) Ś1 K1 2 यस्त्वा, M7 यो वै (for यस्त्वां) G1 यस्त्वांजलिं समासाद्य — [c]) M7 बीजौषधै (for °षधि) — [d]) K7 B8 Dn1 G1 यक्षति, D4 वक्ष्यति (for यक्ष्यति) Ds4 ततो वृत, D5 7 तमोगत , C8 °वृत (as in text)

32 [a]) K4 तमेषा, Ds4 corrupt, D6 तमेषो (for तमेषा) G8 तमेवास्यति क्षिप्र (submetric) — [b]) T G1 3 वि-, G2 lacuna (for च) D5 7 निवत्स्यते, G1 निवत्सति — [c]) K6 V1 B0 6-9 Ds8 s4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T G2 M6-7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या) V1 महाबाहो (for हव्यवाह) — [d]) M1. 5-7 स्यैतु T मनसो (for मा°) D1 व्यय (for ज्वर)

33 K2 6 7 B0 7-9 Ds8 s4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-8 M1 5-7 om. the ref V1 reads it on marg — [a]) K1 इत्युक्ता, K7 D4 9 क्ते; Ds4 °क्त (for °क्तः) — [b]) D4 तद्वचा D6 कव्यभाक्, G2 °वाड् (for °भुक्) — [d]) M6 7 तदा (for तथा). K1 प्रभोः; T G1. 3 M7 पुरा (for प्रभो)

ततो वृक्षौषधितृणं समाहूय पितामहः ।
इममर्थं महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ३४
ततो वृक्षौषधितृणं तथैवोक्तं यथातथम् ।
व्यथितं वह्निवद्राजन्ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ ३५
अस्माकं ब्रह्महत्यातो कोऽन्तो लोकपितामह ।
स्वभावनिहतानस्मान्न पुनर्हन्तुमर्हसि ॥ ३६
वयमग्निं तथा शीतं वर्षं च पवनेरितम् ।
सहामः सततं देव तथा छेदनभेदनम् ॥ ३७
ब्रह्महत्यामिमामद्य भवतः शासनाद्वयम् ।
ग्रहीष्यामस्त्रिलोकेश मोक्षं चिन्तयतां भवान् ॥ ३८

ब्रह्मोवाच ।

पर्वकाले तु संप्राप्ते यो वै छेदनभेदनम् ।
करिष्यति नरो मोहात्तमेषानुगमिष्यति ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

ततो वृक्षौषधितृणमेवमुक्तं महात्मना ।
ब्रह्माणमभिसंपूज्य जगामाशु यथागतम् ॥ ४०
आहूयाप्सरसो देवस्ततो लोकपितामहः ।
वाचा मधुरया प्राह सान्त्वयन्निव भारत ॥ ४१ C 12. 10185 B 12. 283[2]. 43 K 12. 288. 44

---

34 Ś1 K1.2.4 D4.5.7 om (hapl) 34, K7 D8 read it on marg — a) B9 तथा (for ततो) G1 वृक्षोपधि (for वृक्षौ°) D6 तृणा (for तृण) — b) Da4 Ds1 समाहुय, G1 °भूय (for °हूय) K7 D6 M7 पितामह — c) M1.2.6 इदम् (for इमम्) — d) T G1.3 एवोप (for समुप) — After 34, T G1.3 Kumbh ed ins (= 12 273 49)

731* इयं वृत्रादनुप्राप्ता ब्रह्महत्या महाभया ।
पुरुहूत चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ।

[(L 1) Kumbh ed पुत्राद् (for वृ°) T2 ब्रह्म वध्या भयावहा (for the post half) — (L 2) T1 G3 पुरुहूनाच् (for °हूत) T1 प्रतीच्छ न, T2 प्रयिच्छय (for प्रतीच्छत)]

35 a) G1 वृक्षोपधि (for वृक्षौ°) D6 तृणां (for तृण) — b) Ś1 K1.2 यथा तथा, M6 ततव्यय (for यथातथम्) — c) K1 व्यथित, K7 व्यतित (for व्यथित) T G1.3 द्युमवद् (for वह्निवद्)

36 a) K4.6 B0.6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2.6.8 T G1–3 M6–7 -वध्याया°, K7 V1 D3–5.7.9 M1 हत्याया° (for हत्यातो) — b) Ś1 K1.2 भागो, B9 Dn4 D6 कोंते (for कोऽन्तो) — c) K1 D4.9 स्वभावनिहितान्; K7 °निहतो; T1 G2.3 M1.5–7 स्वभावाभिहतान्, T2 °वाभि° (for °वनिहतान्) K4.6 V1 B0.6.7.9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2.3.5–8 दै(D5 दे)वेनाभिहता(B1 °पि हता, Dn4 °भिमहा)नस्मान् — d) D5.7 स्व (for न) D6 हेतुम् (for हन्तुम्) D6 अर्हति

37 a) Ś1 K1.2 M6 आग्निस् (for अग्निं) D5.7 सदा दीप्त (for तथा शीत) M7 हिव (for शीतं). — b) K4 वर्षे च; D5.7 वर्षेतं (for वर्षं च). — c) K6.7 B1.0 Da3 a4 D4.9 T G3 M1.5–7 सहाम (for °मः) K7 सतते (for °त) D5.7 G2 सहामहे सदा देव — d) Ds1 छेदेन (for छेदन) K6 V1 B0 Dn1 n4 Ds2 D2.8.5–8 भेदने (for °नम्) T1 G1 तथा भेद च (G1 °देन) छेदन

38 K4 om (hapl) 38c–39b — a) K6 V1 B0.6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2.3.6.8 T G1–3 M6–7 ब्रह्म वध्याम् (for हत्याम्) — b) G2 भगवत् (for भवत) Ś1 K1.2 स्वय (for वयम्) — c) K2.7 B6–8 Da4 D3.6.7 T1 G3 गृहीष्यामस् (T1 G3 °म); K6 V1 D5 ग्रहिष्यामस् (K6 °म) (for ग्रही°) — d) K2 मोक्षो (for मोक्ष) D5.7 G2 चिंतय नो (for °यतां) K7 D4.9 तथा छेदनभेदन (= 37d)

39 K4 om 39ab (cf v l 38) — a) V1 ब्रह्म काले; Da3 पूर्वं° (for पर्व°) D4 नु (for तु) G3 सप्राप्तो (for °प्ते) — b) Ś1 K1.2.7 D4.9 वश् (for वै) K6.7 V1 Dn4 D4.5.7.9 भेदने; Da4 T2 °न (for °नम्) — c) T1 G1.3 ततो (for नरो) — d) Ś1 K1.2.6 B8 T G1.3 एव (for एषा)

40 T2 om the ref — b) D9 एकम् (for एवम्) M1.6.7 उक्ते (for उक्त) M1.6 महात्मन — d) K7 D4.9 च, Da3 [आ]शुर् D5.7 यथासुख (for °गतम्)

41 b) G2 ब्रह्मा, M1.5.6 स्त्रियो (for ततो) Da4 लोका; D5 लोक (for लोक) D6 M7 पितामह — c) K7 lacuna for धुरया प्राह — d) B0 D6 शांत्वयन्

42 a) D6 इदम् (for इयम्) T G1.3 इन्द्रम् (for इन्द्राद्) — b) K4.6 V1 B0.6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8

C 12 10186 B 12 282(2) 44 K 12.286 45 इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्महत्या वराङ्गनाः ।
चतुर्थमस्या भागं हि मयोक्ताः संप्रतीच्छत ॥ ४२

अप्सरस ऊचुः ।

ग्रहणे कृतबुद्धीनां देवेश तव शासनात् ।
मोक्षं समयतोऽस्माकं चिन्तयस्व पितामह ॥ ४३

ब्रह्मोवाच ।

रजस्वलासु नारीषु यो वै मैथुनमाचरेत् ।
तमेषा यास्यति क्षिप्रं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

तथेति हृष्टमनस उक्त्वाथाप्सरसां गणाः ।
स्वानि स्थानानि संप्राप्य रेमिरे भरतर्षभ ॥ ४५

ततस्त्रिलोककृद्देवः पुनरेव महातपाः ।
अपः संचिन्तयामास ध्यातास्ताश्चाप्ययागमन् ॥ ४६

तास्तु सर्वाः समागम्य ब्रह्माणममितौजसम् ।
इदमूचुर्वचो राजन्प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ४७

इमाः स्म देव संप्राप्तास्त्वत्सकाशमरिंदम ।
शासनात्तव देवेश समाज्ञापय नो विभो ॥ ४८

ब्रह्मोवाच ।

इयं वृत्रादनुप्राप्ता पुरुहूतं महाभया ।
ब्रह्महत्या चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ॥ ४९

आप ऊचुः ।

एवं भवतु लोकेश यथा वदसि नः प्रभो ।

D2 5 6 8 T G2 M5–7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या) K4 वरांगना, B7 Dn1 D3 4 6 G1 °गना (for °गना) —[c]) V1 D5 7 तृतीयम् (for चतुर्थम्) Ś1 K1 2 4 अस्य, D6 अस्यां (for अस्या) K6 B6 8 (marg as in text) 7 8 (marg) Da3 n4 Dn1 n4 D5 D8 6 M1 6–7 भागांशं, D2 8 भागार्थे; G2 भाग वै (for भाग हि) K7 D4 9 चतुर्थभागमेवं हि; T1 G1 °र्थस्यास्य भाग हि —[d]) V1 मयोक्त; B7 Da4 D4 G1 °क्ता; Dn4 G2 °क्त (for °क्ता) V1 B6 (marg) 8 Dn4 D8 D4 5, 7 9 T G2 3 सम्प्रतीच्छय; D8 संप्रतीक्षती (for °च्छत).

43 [a]) M1, 5 6 सग्रहे (for ग्रहणे) —[b]) Ś1 K1 2 4 भगव(K1 4 °वा)न्; D8 देवेन्द्र (for देवेश) B6 कृत (for तव) —[c]) K1 मोक्षे (for मोक्ष). K4 Da1 समयते; B6 Ds2 D8 शमयतो (for सम) —[d]) Da4 पितामह°

44 [a]) Da4 रजस्वलास्तु K7 D4 9 नारीणां (for °षु) —[b]) K4 ये (for यो) T G1 8 आव्रजेत् (for आचरेत्) —[c]) Ś1 K1 6 तमेव (for °षा) K6 [आ] यास्यति (for या°) —[d]) K6 व्यत्तु, M1 6–7 व्यैतु (for व्येतु) Da8 a1 D5 से (for वो)

45 [a]) G2 तवेति K1 Ds1 D6 मनसा (for मनस) —[b]) K2 4 उक्ताश्च; K6 7 V1 B6 8–9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1 8 इत्युक्त्वा (for उक्त्वाथ) G2 M1, 5 6 ऊचुरप्सरसां गणा° —[d]) K6 7 V1 B6–9 Da3 a1 D4 5 7 9 G2 M1 6–7 पुरुषर्षभ (for भरत°)

46 [a]) G1 तु (for त्रि). Ds1 देव (for देव). —[b]) Ś1 K1 2 4 पितामह (K1 4 °ह) (for महातपा) —[c]) K4 आप° Dn4 सिंचिंतयामास (sic) —[d]) D5 7 धातास् (for ध्यातास्) Ś1 K1 2 4 अपि च, K6 B7 Da4 T1 चाप्युप (for चाप्यय).

47 [a]) T1 च (for तु) Dn1 तयागम्य (for समागम्य). —[b]) M7 अमितौजस° —[c]) D4 घोर (for राजन्).

48 Before 48, B5 ins आप ऊचु° 48[ab] is partly damaged in B5 —[a]) Ś1 K1 2 स्मो; T G1 8 तु (for स्म) Da3 a1 देव (for देव) —T1 om (hapl) 48[b]–49[a] V1 reads 48[b]–49[a] on marg —[b]) K7 D9 चतुर्मुख (D2 °ख); M1 6–7 अनिंदित (for अरिंदम) —[c]) K6 V1 B6 8 7 9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G2 M1 6–7 लोकेश; D4 देवस्य (for देवेश). —[d]) K1 (before corr) ममाज्ञापय V1 Ds1 D2 मे (for नो) B6 Dn1 n1 D2 3 5 8 T2 M1 6–7 प्रभो; D6 प्रभो°

49 T1 om 49[a] (of v l 48) V1 reads 49[a] on marg G1 om the ref —[a]) K1 (by corr) वृपाद्, T2 तावद्; G1 8 वधाद् (for वृत्राद्) —[b]) K2 G1 पुरुहूत (for °हूत) Ś1 K1 2 भयावहा, D4 महाप्रभा, G2 ममाज्ञया (for महाभया) —[c]) B6 7 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G2 M1 6–7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या) —[d]) G1 अस्य यूय (for अस्या यूय) V1 B6 6 8 Ds3 D4 7 9 T G2 M1 6 7 प्रतीच्छय, Ds1 D5 °क्षय; D6 °च्छता; D5 °क्षत (for °च्छत).

50 [a]) D8 T G1, 6 देवेश (for लोकेश), —[b])

मोक्षं समयतोऽस्माकं संचिन्तयितुमर्हसि ॥ ५०
त्वं हि देवेश सर्वस्य जगतः परमो गुरुः ।
कोऽन्यः प्रसादो हि भवेद्यः कृच्छ्रान्नः समुद्धरेत् ॥ ५१
ब्रह्मोवाच ।
अल्पा इति मतिं कृत्वा यो नरो बुद्धिमोहितः ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि युष्मासु प्रतिमोक्ष्यति ॥ ५२
तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।
तथा वो भविता मोक्ष इति सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ५३
भीष्म उवाच ।
ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्महत्या युधिष्ठिर ।
यथानिसृष्टं तं देशमगच्छद्देवशासनात् ॥ ५४
एवं शक्रेण संप्राप्ता ब्रह्महत्या जनाधिप ।
पितामहमनुज्ञाप्य सोऽश्वमेधमकल्पयत् ॥ ५५
श्रूयते हि महाराज संप्राप्ता वासवेन वै ।
ब्रह्महत्या ततः शुद्धिं हयमेधेन लब्धवान् ॥ ५६
समवाप्य श्रियं देवो हत्वारींश्च सहस्रशः ।
प्रहर्षमतुलं लेभे वासवः पृथिवीपते ॥ ५७
वृत्रस्य रुधिराच्चैव खुखुण्डाः पार्थ जज्ञिरे ।
द्विजातिभिरभक्ष्यास्ते दीक्षितैश्च तपोधनैः ॥ ५८
सर्वावस्थं त्वमप्येषा द्विजातीनां प्रियं कुरु । C 12 10203 B 12 283(2).61 K 12 288 62

Ds1 मोक्षे (for मोक्षं) Bo शमयतो, B7 काम॰ (for सम॰) — d) Ds1 स (for स-) G1 सचितयतुम् (sic)

51 a) B8 (marg) लोकेश (for देवेश) — b) V1 Bo Dn1 D8 D2 8 6 8 G2 M1 6-7 जगत॰ परमा गति॰; Dn4 ॰त कारण प्रभो — c) K6 7 V1 B8 Da3 n4 D4 5 7 9 T1 G1 8 M1. 6-7 प्रसाद्यो (for ॰दो) — d) Dn1 n4 यन् (for य॰). Dn1 n4 न कृच्छ्रात् (by transp), G1 कृच्छ्रं न.

52 a) K1 2 4 अल्प इति; T2 G1 अल्पायिति Dn1 मत (for मतिं) — d) K4 6 7 Da4 Dn4 D4 6 ॰मोक्षति (for मोक्ष्यति)

53 a) Ś1 K1 2 4 तमेव, K6 B1-9 Da3 a4 तत्रैषा; K7 तमेषां; Bo Dn1 n4 D5 D2 8 6 8 तमिय (Dn4 ॰म), G2 तमे* (for तमेषा) — Ds1 reads 53b twice — b) Ś1 तत्र चैव; K6 सा तत्रैव (for तत्रैव च) B1 विवत्स्यति, Da4 विनश्यति (for निवत्स्यति) — c) K2 यया; D8 D7 T G1 8 तदा (for तथा) — d) K1 [अ]सत्यं; D6 सत्त्व (for सत्य) K4 G1 च (for व॰) Dn4 इति सत्य ब्रवीह्य॰

54 Some MSS om. the ref. — a) G2 देवेंद्रो (for ॰वेन्द्र) — b) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 T G1 8 M1 6-7 ब्रह्मवध्या; G2 हत्यां (for ॰हत्या) — c) V1 Bo 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 G2 विसृष्ट, B9 -विसृष्टस् (for निसृष्ट). V1 आवासम्, Bo 7 Dn1 n4 D8 D2 3 8 8 T G1 8 M1 6-7 तं वासम्; B8 सवासम्; G2 स्वं वासम् (for तं देशम्). — d) -K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 अगमद्, K7 च्छेद्; G2 ॰च्छन् (for ॰च्छद्)

55 a) K2 D5 7 क्रमेण (for शक्रेण) — b) V1 Bo 8 (marg as in text) Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 T G1-8 M1 6-7 ब्रह्मवध्या (for ॰हत्या) G2 परतप (for जनाधिप) — c) K7 Da4 D2 6 9 अनुमाप्य, G2 M1 स्वनुज्ञाप्य (for अनु॰) — d) K1 2 मोप (K2 ॰चु) मेधम् (sic) (for सोऽश्व॰)

56 a) V1 Bo Dn1 n4 D8 D2 8 6-8 M1 6-7 च (for हि). B8 महाभाग (for ॰राज) — b) K6 सप्राप्तो (for ॰प्ता) D5 7 च (for वै) — c) K6 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T2 M6-7 ब्रह्मवध्या; G1 ॰वृध्या (for ॰हत्या) T1 G1 वृत॰, G8 गत (for तत) K2 सिद्धिं (for शुद्धिं) — d) Ś1 K2 4 सोश्व मेधादवासवान्, K1 सोश्वमेधमकल्पयत्

57 a) K1 श्रियं देहो (for श्रिय देवो) — c) D6 अतुल्य

58 b) Ś1 (by corr) K2 खर्खंडा; Ś1 (sup lin) हि खडा॰, K1 द्विडगडा (sic), K4 7 Dn1 n4 D2-4 8 9 शिखडा॰, B1 खुखुडा, D5 7 शिखडी॰, T G1 8 M7 बुद्बुदा॰, M1 बुकुडा (for खुखुण्डा॰) K1 Da4 यज्ञिरे (for जज्ञिरे) ꕥ Ca खुखुण्डा॰, बहिस्यछत्राका (sic) ॥ Cs खुखुण्डा मयूरा—मयूरो मेचक कुन्द खुखुण्ड पलिकस्तथा—इति मधुमती । ꕥ — c) K7 D4 9 सुरक्ष्या (K7 ॰क्षा)स; Bo Dn4 अभक्षास — d) D6 दीक्षि- तैश्च (for दी)

59 a) K1 सर्वावस्थे। B8 (marg) T G1. 8 ॰वस्थस्;

C. 12. 10203 B 12. 283(2) 61 K 12. 288 62 इमे हि भूतले देवाः प्रथिताः कुरुनन्दन ॥ ५९
एवं शक्रेण कौरव्य बुद्धिसौक्ष्म्यान्महासुरः ।
उपायपूर्वं निहतो वृत्रोऽथामिततेजसा ॥ ६०
एवं त्वमपि कौरव्य पृथिव्यामपराजितः ।
भविष्यसि यथा देवः शतक्रतुरमित्रहा ॥ ६१
ये तु शक्रकथां दिव्यामिमां पर्वसु पर्वसु ।
विप्रमध्ये पठिष्यन्ति न ते प्राप्स्यन्ति किल्बिषम् ॥ ६२
इत्येतद्वृत्रमाश्रित्य शक्रस्यात्यद्भुतं महत् ।
कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

२७४

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
अस्ति वृत्रवधादेव विवक्षा मम जायते ॥ १
ज्वरेण मोहितो वृत्रः कथितस्ते जनाधिप ।

D7 °वस्थां K4 तुमप्येषा (sic), K7 D4 9 त्वमेवैषां, Da4 त्वमन्येषां — b) K6 श्रिय, G3 lacuna (for प्रिय) — c) K1 (before corr) देहा (for देवा) — d) K6 प्रस्थिता°, K7 पृथिता°

60 a) K7 पुव (for एव) K1 क्रमेण (for शक्रेण) — b) K2 सोक्ष्यान्; K7 D4 9 -शौक्ष्यान्, Da4 Dn4 सौक्ष्मान्, D5 7 सूक्ष्म्यान्, G1 -सौक्ष्मां; M7 सौम्यान् (for सौक्ष्म्यान्) T1 महासुरा° — c) D6 पूर्व- (for पूर्वं) D5 7 उपाय° पूर्वविहितो; T2 उपायान्निहतो युद्धे — d) V1 वीर्येण (for वृत्रोऽथ) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6–8 T G2 3 M1 5–7 ह्यमित, V1 G1 ममित, B3 (orig) चामित-; D8 [ऽ]प्यमित (for ऽथामित-) D5 तेजस

61 a) Ś1 K1 त्वाम् (for त्वम्) B0 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G1 कौंतेय (for कौरव्य) — b) G1 प्रथिताम् (for पृथिव्याम्) K4 M1 ह्यपराजित — c) D4 om (hapl) from सि up to पठिष्य (in 62c) G1 M1 भविष्यति (for °सि) — d) G1 ममित्रह

62 D4 om up to पठिष्य (cf v l 61) — c) V1 B0 3 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T G1–3 M1 5–7 वदिष्यति (for पठि°) — d) Da3 a4 प्राप्नोति; Dn4 G1 प्राप्पति; M7 प्राप्यति D8 किल्बिषं

63 Before 63, T1 G3 ins भीष्म उवाच — a) G1 वृतम् (for वृत्रम्) T1 मासाद्य; G1 माश्रुत्य (for माश्रित्य) — d) K7 D9 मन्यत् (for भूय) G1 इच्छति (for °सि).

Colophon, G6 missing K3 5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2–4 absent — *Sub-parvan* Ś1 K1. 2 4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 5–8 T G1–3 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 वृत्रवधोपाख्यान समाप्त, K7 D4 5 7 9 वृत्रवधे ब्रह्महत्याविभाग; V1 M1 5–7 वृत्रवध°, B0 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G1 वृत्रवध समाप्त°, D4 9 (both also) समाप्त वृत्रवधोपाख्यान — *Adhy. no* (figures, words or both) B7 106, Dn1 D83 D7 T1 G3 108; Dn4 M1 6 7 107; D8 102, T2 121; G1 100; G2 123; M5 109 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 65; D8 68

274

☞ This adhy is missing in G6 (cf v l 12 259 1)

1 c) K4 B0 9 Dn1 n4 D8 D2 3 6, 8 T G1 3 मास्मिन्, M7 मत्र (for मस्ति) D6 क्षत्र (for वृत्र) K2 G2 वधे देव; T G3 वधे त्वेव, G1 वधे तात (for -वधादेव) — d) K7 विक्षया, Da4 विवक्ष्या Da3 a4 D5 7 समजायते (D5 7 °त) (for मम जा°) Ś1 K1 2 विवक्षा मम भारत

2 a) K1 त्वरेण (for ज्वरेण) Dn4 वृत्र, D6 विप्र° (for वृत्र) — b) Dn4 D81 M1 5 6 कथितं (for °तस्) — c) Dn4 D7 निहते (for °तो). Ś1 K1 वासवेण G2 M1 5 6 [अ]थ, M7 [आ]ह (for [इ]ह) — d) B3 [ए]व (for [इ]ति) K6 B0 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2 3, 6 8 तदा; D5, 7 सदा (for मम).

निहतो वासवेनेह वज्रेणेति ममानघ ॥ २
कथमेष महाप्राज्ञ ज्वरः प्रादुरभूत्कुतः ।
ज्वरोत्पत्तिं निपुणतः श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ ३
भीष्म उवाच ।
शृणु राजञ्ज्वरस्येह संभवं लोकविश्रुतम् ।
विस्तरं चास्य वक्ष्यामि यादृशं चैव भारत ॥ ४
पुरा मेरोर्महाराज शृङ्गं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यं सर्वलोकेषु भारत ॥ ५

तत्र देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते ।
पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो बभूव ह ॥ ६
शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वे स्थिता बभौ ।
तथा देवा महात्मानो वसवश्च महौजसः ॥ ७
तथैव च महात्मानावश्विनौ भिषजां वरौ ।
तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैरभिसंवृतः ॥ ८
यक्षाणामधिपः श्रीमान्कैलासनिलयः प्रभुः ।
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे ॥ ९
विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतौ ।　C 12. 10216 B 12. 284(3). 11 K 12 289 11

---

3 a) G1 कथ (for कथम्) D2 महाप्रज्ञ — b) K6 B3-9 Da3 a4 D5 7 T G1-3 M1 5-7 ज्वर प्रादुर्बभूव ह, K7 V1 Bo Dn1 n4 D8 D2-4 6 8 9 °दुर्बभौ कुत — c) ❁ Ca निपुणत, भावप्रधानो निर्देश । नैपुण्यादित्यर्थ । ❁ — d) K2 7 B3-9 Da3 a4 D1 9 T1 G1 विभो (for प्रभो)

4 a) K4 6 V1 Bo 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 [इ]म, B1 Da3 a4 [ए]व (for [इ]ह) — D1 repeats 4cd after 5ab — c) T G3 विस्तार (for विस्तर) Ś1 K1 2 4 चैव, Da4 वास्य (for चास्य) Dn1 वक्षामि — d) K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 7 (both times) 8 9 T2 G1. 3 M1 यादृशश् (for °श) G2 M1 चैष (for चैव)

5 St 5-17 = (var) Vāyu P, I 30 81-93 K2 om (hapl) 5 — a) K4 मेरौ (for मेरोर्) K7 महाराज, T G1 3 °भाग (for °राज) — b) Dn4 त्रैलोक (for °क्य) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 M1 5-7 पूजित (for -विश्रुतम्) — After 5ab, D7 repeats 4cd D7 om (hapl) 5cd — c) D5 ज्योतिष्मान् (for °ष्क) ❁ Ca p 8 सावित्र, सवित्राधिष्ठितम् । ❁ — d) T2 सर्व (for सर्वे) — e) K1 अनाद्य्य; D8 °ध्यय — f) G1 सिद्ध (for सर्व-) B8 लोकेन (for लोकेषु) — After 5, T1 G3 ins

732* स्यातमासीत्स्वतेजोभिरावार्यार्कप्रभ स्थितम् ।
[T1 अधिकार्क- (for आवार्यार्क-)]

6 a) K2 गिरिजटे (for °तटे) — b) Da3 a4 विभूषित (for °ते) — c) V1 पर्यंकम् T1 वभ्राजन्, G3 विभ्राजति; M1 वै भ्राजन् (for विभ्रा°) — d) G3 om ह

7 a) Ś1 K1 2 [अ]प्यस्य, Da3 [अ]थास्य, T1 पश्यन्, G3 M1 तस्य (for चास्य) — b) D5 7 M1 पार्श्व (for पार्श्वे) Ś1 K1. 2 बभूव ह, T G1 3 व्यवस्थिता (for स्थिता बभौ) — c) T1 G3 तत्र, G1 तदा (for तथा) Da4 देवो (for देवा) — d) K1 वासवश्च (for च°) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G2 [अ]मितौजस (for महौजस)

8 a) K7 om च D6 7 महाभागाव् (for °त्मानाव्)

9 a) K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 6 8 T G1-3 M1 6-7 ईश्वर (for अधिप°) — b) Bo Da3 a4 D4 6 8 9 कैलाश° (for °स) — After 9ab, T G1 3 M1 ins

733* शङ्खपद्मनिधी चोभौ ऋद्ध्या परमया सह ।
[T2 G1 M1 -निधिभ्या च (for निधी चोभौ). T2 G1 M1 लक्ष्म्या (for ऋद्ध्या)]

— T G1 3 M1 cont K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 G2 M1 5 6 ins after 9ab

734* उपासन्त महात्मानमुशना च महाकवि ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षय ।

[= (var) Vāyu P I. 30 85 K7 D4 9 उपासते; T2 G1-3 °सत (for °सन्त) G3 उशनाश् K6 V1 Bo 6-8 (6 8 marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 5 6 8 T2 महामुनि , D8 तथा मुनि (for महाकवि) — (L 2) M1 तथा चैव (for तथैव च)]

— c) K7 D4 9 आंगिर , Da4 अंगिरा-; T2 M1. 5 6 अगिर° (for °र) Da3 om प्रमुखा. — d) K7 D4. 9 [ऽ]पि च (for ऽपरे)

C 12 10219
B 12. 284(3). 11
K 12. 289 11

अप्सरोगणसंघाश्च समाजग्मुरनेकशः ॥ १०
ववौ शिवः सुखो वायुर्नानागन्धवहः शुचिः ।
सर्वर्तुकुसुमोपेताः पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ॥ ११
तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधनाः ।
महादेवं पशुपतिं पर्युपासन्त भारत ॥ १२
भूतानि च महाराज नानारूपधराण्यथ ।
राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ॥ १३
बहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणोद्यताः ।
देवस्यानुचरास्तत्र तस्थिरे चानलोपमाः ॥ १४
नन्दी च भगवांस्तत्र देवस्यानुमते स्थितः ।
प्रगृह्य ज्वलितं शूलं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १५
गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।
पर्युपासत तं देवं रूपिणी कुरुनन्दन ॥ १६
एवं स भगवांस्तत्र पूज्यमानः सुरर्षिभिः ।
देवैश्च सुमहाभागैर्महादेवो व्यतिष्ठत ॥ १७
कस्यचित्त्वथ कालस्य दक्षो नाम प्रजापतिः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन यक्ष्यमाणोऽन्वपद्यत ॥ १८
ततस्तस्य मखं देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ १९
ते विमानैर्महात्मानो ज्वलितैर्ज्वलनप्रभाः ।

---

10 [a]) D_{a8} (before corr) गंधर्वास् (for °वैस्)

11 [a]) K_7 V_1 $B_{0.6-8}$ D_{a8} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 D_{2-9} T_1 $G_{1.8}$ $M_{1.5-7}$ transp शिव and सुख. G_2 ववौ वायु सुखस्पर्शो — [b]) K_1 गधवहा — [c]) K_1 सर्वे तु, D_{s1} सर्वत्र (for सर्वर्तु) V_1 सुमनोपेता (for कुसुमो) — [d]) K_6 V_1 $B_{0.6.7.8}$ (marg) $_9$ D_{a8} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ G_2 द्रुमास्तथा (for महाद्रुमा)

12 [a]) D_6 सिद्धा (for चैव) — [b]) D_6 साध्याश् (for सिद्धाश्) D_{n4} om from तपोधना up to पिशाचाश्च (in 13[d]) B_6 तपोधन, D_{a4} ततो धना — [c]) D_{a4} तद्वा देव पशुपति — [d]) D_{a4} T_2 पर्युपासत K_4 सर्वदा; $D_{6.7}$ पांडव (for भारत)

13 D_{n4} om up to पिशाचाश्च (cf v l 12) — [b]) The portion from रूपधरा up to B 12 321 76[d] is lost in $Ś_1$ on missing fol — [c]) D_5 om (hapl.) from महा up to चाश्च (in 13[d]) B_8 (marg) महाराज (for °रौद्रा) — [d]) $K_{1.2.4}$ महोरगा (for महाबला)

14 $Ś_1$ missing (cf v l 13) — [a]) G_8 बधुरूप, T_2 बहुरूप (for °रूप) K_2 हृष्टा; B_9 कृष्णा (for हृष्टा) — [c]) D_{n4} दैवस्य (for दे°) — [d]) $K_{1.2}$ D_3 G_1 $M_{1.5.6}$ चानि(K_2 °नु)लोपमा; K_4 चानलोपम, K_7 $D_{4.9}$ G_2 M_7 चा($D_{4.9}$ वा)चलोपमाः, V_1 B_8 (marg) ह्यनलो° (for चानलो°)

15 $Ś_1$ missing (cf v l 13) — [a]) D_8 नदीश् (for नन्दी) T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.5-7}$ तस्य (for तत्र) — [c]) $K_{1.2.4}$ गृहीत्वा (for प्रगृह्य) B_9 विपुलं (for ज्वलितं) K_1 शून्यं (for शूलं) — [d]) K_1 दीप्यमाना; $K_{2.4}$ $B_{0.6.8}$ (marg) $_9$ D_{a8} D_{n1} $_{n4}$ D_{s1} $D_{2.3.6.8}$ °मान (for °मान)

16 $Ś_1$ missing (cf v l 13) — [a]) K_2 गगो, D_4 lacuna — [c]) K_1 पर्युपासुश्च; K_2 °पास्त च (for °पासत) K_7 $D_{4.5.7.9}$ देवेश, T $G_{1.3}$ M_7 त देवी (for तं देव) — [d]) $K_{1.3.4}$ सत्तम (for नन्दन)

17 $Ś_1$ missing (cf v l 13) — [a]) $K_{6.7}$ V_1 $B_{8.9}$ D_{a8} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_{s2} D_{5-8} स एवं (by transp), B_7 D_{s1} D_3 स एव — [b]) K_3 सुरर्षभि — [c]) $K_{1.3.4.7}$ $D_{4.5.7.9}$ दे(K_7 $D_{5.7.9}$ दै)वतैश्च (for देवैश्च सु). K_6 $B_{0.6.7.8}$ (marg as in text) $_9$ D_{a8} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ -महातेजा (for °भागैर्) — [d]) $D_{4.7}$ [ऽ]प्यतिष्ठत, G_8 [ऽ]ध्य° (for व्यति°) — After 17, B_6 ins an addl colophon [*Sub parvan* मोक्षधर्म — *Adhy name* ज्वरोत्पत्ति]

18 $Ś_1$ missing (cf v l 13) Before 18, B_6 ins भीष्म उवाच — [a]) K_4 कस्मिंचित् (for कस्य°) — D_{a4} om 18[d]–19[a] — [d]) K_7 यक्ष्यमानो; B_0 D_{n4} यक्षमाणो $K_{1.2}$ [ऽ]न्वबुध्यत; K_6 [ऽ]नुपद्यत; K_7 D_4 [ऽ]स्य° (for ऽन्व°)

19 St 19–20 = Vāyu P I. 30 95–96 $Ś_1$ missing (cf. v l 13) D_{a4} om 19[abc] (cf v l 18) — [a]) $K_{1.2.4.7}$ D_{n4} $D_{4.9}$ मखे; K_6 समं (for मख) G_1 श्रुत्वा दक्षस्य तु मख — [b]) G_1 देवा (for सर्वे) — [c]) G_1 $M_{1.5-7}$ गमने समुपागम्य — [d]) K_7 $D_{4.9}$ तत (for तदा) D_7 बुद्धिमेतामपेदिरे (sic)

20 $Ś_1$ missing (cf. v l 13). — [a]) G_1 देवैर् (hypermetric) (for ते). — [b]) B_8 (marg as in

देवस्यानुमतेऽगच्छन्गङ्गाद्वारमिति श्रुतिः ॥ २०
प्रस्थिता देवता दृष्ट्वा शैलराजसुता तदा ।
उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं पतिम् ॥ २१
भगवन्क्व नु यान्त्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।
ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयम् ॥ २२

महेश्वर उवाच ।

दक्षो नाम महाभागे प्रजानां पतिरुत्तमः ।
हयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकसः ॥ २३

उमा उवाच ।

यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं नाभिगच्छसि ।
केन वा प्रतिषेधेन गमनं ते न विद्यते ॥ २४

महेश्वर उवाच ।

सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितम् ।
यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पितः ॥ २५
पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि ।
न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मतः ॥ २६

उमा उवाच ।

भगवन्सर्वभूतेषु प्रभावाभ्यधिको गुणैः ।
अजेयश्चाप्रधृष्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥ २७
अनेन ते महाभाग प्रतिषेधेन भागतः । C 12 10237 B 12 284(3) 28 K 12 289 28

---

text) ज्वलद्भिर् (for ज्वलितैर्). K1 ज्वलित- (for ज्वलन). G1 -प्रभं (for प्रभा) K5 V1 B0 6 7 8 (orig) Da3 a4 Dn1, n4 D5 D3 8 6 8 G2 ज्वलनार्क समप्रभैः — c) K3 om (hapl) गच्छन् — d) D4 7 श्रुतं (for श्रुति)

21 Ś1 missing (cf v l. 13). — a) K6 B6–9 Da3, a4 G1 प्रस्थितान्दे(G1 °न्दे)वयानदृष्ट्वा.

22 Ś1 missing (cf v.l 13) Before 22, B1 ins उमोवाच. — a) K7 D5 भगवान्. D4 7 कुत्र (for क्व नु) B3 पार्श्वेते, D4 पार्श्वेते. — c) K1 2 G2 धर्मज्ञ (for तत्त्वज्ञ) — d) K6 B6 7 8 (marg as in text) 6 Da3 a4 D4, 7 समुत्थ (for महयम्).

23 Ś1 missing (cf. v. l. 13) K6 om (hapl.) 23–24 G1 om the ref. T1 देव; T2 रुद्र; G2 देवा, M7 ईश्वर (for महेश्वर). — a) D4 7 T2 M7 महाभाग (for °भागे).

24 Ś1 missing (cf v l 13). K6 om 24 (cf. v l. 23). K4 om. the ref. — a) B2 T2 एतन्; Dn4 D6 M7 एत (for एत). K7 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D5 D3–9 T G1–3 महादेव (for °भाग). K4 उमा यज्ञे महाभाग (sic). — b) K4 V1 B0 6–9 Da4 Dn1 n4 D5 D3, 8 6–8 T G1–3 नाधि (for नाभि-). B1 (marg) नेच्छसि, Dn4 D6 G1 गच्छसि (for °सि). — d) D5 D3 8 वा (for ते). B6 (marg. as in text) रोचते (for विद्यते).

25 Ś1 missing (cf v l. 13). D4 7 ईश्वर; T1 G1–3 देव; T2 रुद्र (for महेश्वर). — a) T1 G2 एवं (for एव). — b) K4 B7 Dn1 n4 D5 D3 6 7 8 पूर्वमेवद्; T1 G1, 3 यन्ममै°; T2 धर्ममे° (for सर्वमे°). — c) K1 2 4 G2 M7 यज्ञेषु मम सर्वेषु; D4, 7 यज्ञेषु सर्वभूतेषु — d) Dn4 M1, 6 भागम् (for भाग). D4 7 मम भागो न कश्चिद°.

26 Ś1 missing (cf. v. l. 13) K1 om. 26 — a) B3 (marg) पूर्वोक्तेनोपपन्नेन; Dn1 सर्वोपायोप°; M7 सर्वकालोप°. — d) K3 T2 धीमत°; Da4 कर्मत; T1 G3 धीमत; G1 धीमता (for धर्मत).

27 Ś1 missing (cf v. l. 13) — a) K6 -देवेषु; K7 V1 B0 6 7, 8 (marg) 9 Da3 a4 Ds1 D4, 6, 9 देवेषु; D5 -देवेभ्य (for -भूतेषु) — b) K1, 3 6 B0 Dn1 G2 प्रभवाभ्य(K1 °द)धिको गुणै, K4 Ds1 D4 7 प्रभावाभ्य°; T G1 3 M1 5, 6 प्रभुरभ्य(M1, 5, 6 °स्य)धिको गुणै. — c) K6 V1 B0 6 7 8 (marg) Da3 a4 Dn1, n4 Ds2 D3, 8 6 8 अजय्यश्च; B6 आपरश्च; Ds1 अपज्यश्च (for अजेयश्च). K7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D3 8–8 T1 G3 चाप्यधृष्यश्च; V1 चाप्यदेयश्च (for चाप्रधृष्यश्च) V1 reads from धृष्य up to दुःस (in 28c) on marg

28 Ś1 missing (cf v. l. 13) V1 reads up to दुःस on marg — b) G2 प्रतिषिद्धेन (for °षेधेन) — c) K6 B0 8 Da4 आपन्न; Dn4 उत्पन्ने (for °सं). — d) K1 कपथुम् (for वेपथुम्) B3 (marg as in text) महानयं, Da4 महानघ (for ममा°)

29 Ś1 missing (cf. v. l. 13). T G1 3 om the ref — a) Da4 Ds1 उक्ता (for उक्त्वा). K6 च; D4 तु (for तु). — b) Ds2 तदा (for देवं). — c) K1, 2 7 Da4 Dn4 D4 तूष्णी (for तूष्णीं-). — d) K9

C 12 10 37
B 12-274 (?) 29
K 12 219 29

अतीव दुःखमुत्पन्नं वेपथुश्च ममानघ ॥ २८

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा तु सा देवी देवं पशुपतिं पतिम् ।
तूष्णींभूताभवद्राजन्दह्यमानेन चेतसा ॥ २९
अथ देव्या मतं ज्ञात्वा हृद्गतं यच्चिकीर्षितम् ।
स समाज्ञापयामास तिष्ठ त्वमिति नन्दिनम् ॥ ३०
ततो योगबलं कृत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वरः ।
तं यज्ञं सुमहातेजा भीमैरनुचरैस्तदा ।
सहसा घातयामास देवदेवः पिनाकधृक् ॥ ३१
केचिन्नादानमुञ्चन्त केचिद्धासांश्च चक्रिरे ।
रुधिरेणापरे राजंस्तत्राग्निं समवाकिरन् ॥ ३२
केचिद्यूपान्समुत्पाट्य बभ्रमुर्विकृताननाः ।
आस्यैरन्ये चाग्रसन्त तथैव परिचारकान् ॥ ३३
ततः स यज्ञो नृपते वध्यमानः समन्ततः ।
आस्थाय मृगरूपं वै खमेवाभ्यपतत्तदा ॥ ३४
तं तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य सः ।
धनुरादाय बाणं च तदान्वसरत प्रभुः ॥ ३५
ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजसः ।
ललाटात्प्रसृतो घोरः स्वेदबिन्दुर्बभूव ह ॥ ३६
तस्मिन्पतितमात्रे तु स्वेदबिन्दौ तथा भुवि ।

B8 (marg) 9 Da3 a4 दूयमानेन; B5 (marg) क्षुभ° (for दह्य°) Dn4 D8 तेजसा (for चेतसा).

30 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K1 2 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) — b) K6 तच् (for यच्). D9 चिकीर्षिते. T1 हृद्गत किंचिदूर्जित — c) T1 तमाज्ञापयामास (submetric) — d) D5, 7 तिष्ठतम् (for तिष्ठ त्वम्). D -7 अपि (for इति) V1 नंदिनि; G1 नंदनं (for नन्दिनम्) K1 2 तिष्ठ त्व वरवर्णिनि

31 Ś1 missing (cf v l 13) — a) K1 योग बलाज्, K2 यज्ञबलाज्; K7 योगवर; D6 7 योग बलं (for योगबल) K1 2 B3 (marg) M1 5 6 ज्ञात्वा (for कृत्वा) — b) K2 सर्वयोगीश्वरेश्वर; T G1 3 M1 5-7 सर्वलोकमहेश्वर° (G1 °र), G2 सर्वयोगेश्वरो हर. — c) Dn1 n4 D6 8 T1 G1 3 स (for सु) — d) V1 B1 तथा, D3 (before corr.) T1 सह (for तदा) — e) Ds1 सहस्रा (for °सा) K4 पातयामास, D5 7 ज्ञापया°; D9 वातया° (for घातया°) — f) K1 2 4 पिनाकभृत् (for °धृक्)

32 Ś1 missing (cf v l 13) — a) K1 अमुचति, K3 7 न मुंचत; D4 अमुचत; D5 7 विमुचत°, T G1 3 M1 1-7 अकुर्वंत (for अमुञ्चन्त) — b) K1 2 4 यादांश्च; Da4 कामांश्च; D4 9 वासांश्च (for हासांश्च) D5 7 केचिद्धासांसि जहिरे — c) T G1 3 परे (for [अ]परे) — d) Da1 G1 समवाकिरत् K4 भीमैरनुचरैस्तदा (= 31d)

33 Ś1 missing (cf v l 13) — a) Da1 Ds1 D3 8 मुत्पाद्य; D3 5 7 समामाद्य; T G1 3 समुत्क्षिप्य (for °त्पाट्य) K1 2 4 के(K3 किं)चिद्यूपार्श्वमुत्पाट्य — b) K4 विभ्रमुर्, K6 बभ्रंमुर्, K7 D3, 9 G2 व्यभ्रमन्, T G1 3 M1 5-7 व्याक्षिपन् (for बभ्रमुर्) K1 विकृता नरा, D5 7 विकृतात्मन° (for °नना). — c) G1 आस्यैश्चान्ये. T1 G1 चाग्रसश्च; G2 °सस्तत्र (hypermetric) (for °सन्त). G3 आस्यैरन्यैरग्रसत. — d) K1 परिचाकरान्; G1 °चारिकान्.

34 Ś1 missing (cf v l 13) — a) Dn4 Ds1 D6 G1 नृपतेर् (for °ते) — b) K1 2 4 ततस्तत (for समन्तत) — d) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3, a4 Dn1 n4 D6 D2 3 6-8 [अ]भ्यगमत्; G3 M1 5, 6 °द्रवत् (for °पतत्).

35 Ś1 missing (cf v. l 13). — a) K7 न (for तं). — K1 reads 35cd on marg. sec m — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 6 8 याणेन, G3 सशर (for बाणं च) — d) K7 D9 ततो (for तदा). K2 [अ]नुसरत; K6 B0 Ds1 [अ]न्वसरत°, B8 (marg as in text) चान्वसरत्, B9 [अ]नुसरत; Ds2 D5 7 त्वन्वसरत (for [अ]न्व°) K1 2 4 M7 प्रभो (for प्रभु°). T1 G1 तमन्वसरत (G1 °त°) प्रभु°

36 Ś1 missing (cf v l 13). — b) K1 क्रोधादसिततेजसा° (sic) — c) M7 प्रस्रुतो (for प्रसृतो). — d) B8 (marg as in text) अजायत (for बभूव ह).

37 Ś1 missing (cf v l 13) — a) B0 अस्मिन् (for त°) Ds2 पातित (for प°) K4 V1 B0 6-9 Dn1 n4 Ds1 D2 3 6 8 T G1-3 M7 मात्रे च; K6 Da3 a4 Ds2 मात्रेण; K7 D4 मात्रे तु (for -मात्रे तु). — b) D8 श्वेत (for स्वेद-). K1 2 4 V1 B0 8

प्रादुर्बभूव सुमहानग्निः कालानलोपमः ॥ ३७
तत्र चाजायत तदा पुरुषः पुरुषर्षभ ।
ह्रस्वोऽतिमात्ररक्ताक्षो हरिश्मश्रुर्विभीषणः ॥ ३८
ऊर्ध्वकेशोऽतिलोमाङ्गः श्येनोलूकस्तथैव च ।
करालः कृष्णवर्णश्च रक्तवासास्तथैव च ॥ ३९
तं यज्ञं स महासत्त्वोऽदहत्कक्षमिवानलः ।
देवाश्चाप्यद्रवन्सर्वे ततो भीता दिशो दश ॥ ४०
तेन तस्मिन्विचरता पुरुषेण विशां पते ।
पृथिवी व्यचलद्राजन्नतीव भरतर्षभ ॥ ४१
हाहाभूते प्रवृत्ते तु नादे लोकभयंकरे ।
पितामहो महादेवं दर्शयन्प्रत्यभाषत ॥ ४२
भवतोऽपि सुराः सर्वे भागं दास्यन्ति वै प्रभो ।
क्रियतां प्रतिसंहारः सर्वदेवेश्वर त्वया ॥ ४३
इमा हि देवताः सर्वा ऋषयश्च परंतप ।
तव क्रोधान्महादेव न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ४४
यश्चैष पुरुषो जातः स्वेदात्ते विबुधोत्तम । C 12. 10255 B 12. 284(3) 47 K 12. 289 47

(marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 M7 तदा (for तथा) K1. 2 4 विभो, G1 भुव (for भुवि)

38 Ś1 missing (cf v l 13) —a) D6 7 ततस्तु (for तत्र च) —b) Da4 om. (hapl.) पुरुष° —c) K1 4 V1 B8 Da4 D6 7 T2 [ऽ]तिमात्रो, K6 B0 6 7 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 M7 °मात्र (for °मात्र) B8 (marg) पिंगाक्षो, G2 M1 6-7 रक्तांगो (for रक्ताक्षो) T1 G1. 3 अतिमात्रोतिरक्ताक्षो —d) K1 Da4 T1 G1 3 M5 हरिस्मश्रु, K6 °श्मश्रूर T1 M1. 5 6 विभूषण (for विभी°)

39 Ś1 missing (cf v l. 13) —a) K6 [ऽ]तिरो राग° (sic), Ds1 °रोमांच, T1 G1 °रिक्तांग (G1 °गे); G2 °रोमा च (for °लोमाङ्ग°) —b) K1. 2 B0 Da3 T M1. 6-7 श्येनान्(K1. 2 B0 लू)कस्; K4 श्येनान्येकस्, K7 D4. 9 स्वेदाज्जातस्, B9 D6 7 भी(D6 नी)षणागस्; Da4 शेनातूकस्; G1 श्येनोनूनस्, G2 श्येनानूरुस्, G3 श्येनानीकस् (for श्येनोलूकस्) — Da3 a4 D4 om (hapl.) 39cd, V1 reads the same on marg —e) K4 D2 3 कराल, T G2 3 M1 6-7 कराळ°, M1 °ळ (for °ल) G1 -वक्त्रश् (for -वर्णश्)

40 Ś1 missing (cf. v l 13) —a) K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5 8 G2 सु (for स) B6 (marg as in text) M1 5 6 महातेजा, G2 °तस्वो (for °सत्त्वो) T G1 3 M7 स त यज्ञं महातेजा —b) K6 V1 B0 6-9 D8 T G1 दहन् (for ऽदहत्) K1 2 4 कक्ष्यम् (for कक्षम्) B8 Ds2 D8. 5 7 इह (for इव) — After 40ab, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 ins

735* व्यचरत्सर्वतो देवान्प्राद्रवत्स ऋषींस्तथा ।

[B0 विचरत्; B3 (marg) Da4 Ds2 व्यचरन् (for °रत्)]

—c) Da4 देवश् K6 B6-9 Da3. a4 प्राद्रवन्; K7 D4 6 7 9 M1 5 6 व्यद्र°, Dn1 D2 3 8 [अ]प्या°; Ds2 T G1 3 M7 [अ]भ्य° (for [अ]प्य°) —d) G2 भीतो (for भीता)

41 Ś1 missing (cf v l 13) —a) T1 G1 3 ततस् (for तेन) M7 तस्मिन्विचरता तेन —c) K1 च चलद्, K4 6 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D8 6 8 व्यचल(Dn1 °र)द् (for व्यच°) —d) G2 अतीव त्वरित विभो

42 Ś1 missing (cf v. l 13) —b) M7 देवलोके (for नादे लोक) — For 42ab, K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 G3 subst

736* हाहाभूत जगत्सर्वमुपलक्ष्य तदा प्रभु ।

[K7 Da4 Dn1 Ds1 D4 6 9 उपलभ्य; Dn4 °रक्ष, G2 °वीक्ष्य (for °लक्ष्य) D4 सदा (for तदा)]

—c) K6 Da4 देवदेव; Ds1 महाबाहु (for °देव)

43 Ś1 missing (cf. v l 13) Before 43, K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 M7 ins ब्रह्मोवाच —a) K1. 2 भवते, D4 °ता (for °तो) T1 G1 वै (for ऽपि) —b) D4 भोगं, T1 G1 3 भागान् (for भागं) V1 D5 7 च (for वै) K1 प्रभो —d) M1 5 6 लोकेश्वर (for -देवे°). D6 तथा (for त्वया) D6 7 सर्वदेवेश्वरेश्वर

44 Ś1 missing (cf v l 13) —a) M7 एतानि (for इमा हि) —b) B9 परतप, D6 7 °तपा

45 Ś1 missing (cf v l 13) —a) T1 G1 एव, M7 चेह (for चैष) K2 4 राजन् (for जात°) —b) Ds1 स्वेदात् (for स्वे°) K2 4 B3 पुरुषोत्तम, B9 त्रिवु

C 12 10255
B 12. 284(3).47
K 12 289 47

ज्वरो नामैष धर्मज्ञ लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ४५
एकीभूतस्य न ह्यस्य धारणे तेजसः प्रभो ।
समर्था सकला पृथ्वी बहुधा सृज्यतामयम् ॥ ४६
इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते ।
भगवन्तं तथेत्याह ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ४७
परां च प्रीतिमगमदुत्स्मयंश्च पिनाकधृक् ।
अवाप च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भवः ॥ ४८
ज्वरं च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यसृजत्तदा ।
शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणु तच्चापि पुत्रक ॥ ४९
शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलाजतुः ।
अपां तु नीलिकां विद्यान्निर्मोकं भुजगेषु च ॥ ५०
खोरकः सौरमेयाणामूषरं पृथिवीतले ।
पशूनामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनम् ॥ ५१
रन्ध्रागतमथाश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ।

वित्तम (810), Da4 Ds1 विबुधोत्तम (Ds1 °मं); T2 G1 M1 5–7 विबुधाधिप; G2 °धोपम (for °धोत्तम) —c) Da4 जरो, D4 ज्वरा; D5.7 हरो (for ज्वरो) —d) T G1 8 M1 5–7 वि (for प्र). Dn4 प्रचरिष्यथ.

46 Ś1 missing (cf. v 1 13) —a) Ds2 (before corr, marg as in text) करी; T1 एष, G1 एकस्य (hypermetric), M1 5.6 एक (for एकी) Dn1 Ds1 D8 स्वस्य; Dn4 स्वस्य; G1 कस्य, G2 तस्या (for ह्यस्य). M7 नास्य वै एकभूतस्य —b) K7 धारणा, Dn4 °णं (for °णे) G1 चेतस (for तेजस) K7 D9 प्रभो —c) K2 समार्था, K7 Da3 a4 G2 समर्था; D5.7 सर्वस्य (for समर्था) —d) K1 2.4 सृजताम् (for सृज्य°). K6 G2 ह्यय (for अयम्)

47 Ś1 missing (cf. v. 1 13) Before 47, B8 ins. भीष्म उवाच. —a) K7 D4 9 इत्युक्ते (for °क्तो) B9 ब्राह्मणा —b) D4 वापि; G2 M1.5 6 चैव (for चापि) —c) T G1.8 M7 भगवांस्तु (T2 °वांश्च; M7 °वांस्तस्) (for भगवन्त) —d) D2 4 G2 अमितो (G2 °ते)जसं

48 Ś1 missing (cf v 1 13) —a) G8 पर (for परां) —b) K1 2 चस्मयन्; K6 G1 विस्मयं, T1 G8 विस्मयंश्च; T2 उत्स्मयं (for °यंश्च) K1 2 4 वै (for च) K1 2 4 पिनाकभृत्; T2 °धृत —c) G2 स (for च) B8 M7 तथा, T G1-8 यथा (for तदा) —d) K1 4 भस, K2 तव, K7 M7 भव; D5 7 भव (for भव.)

49 With 49–55, cf Vāyu Pur (Bibl Ind) I 30 296–302 Ś1 missing (cf v 1 13). —a) D6 ज्वरश्च D5.7 T G1 8 M7 तु (for च) K2.6 Da3 a4 -धर्मज्ञ (for °ज्ञो) —b) D5 7 व्यभवत्; T2 व्यसृजस्; G8 °जन्; M1 5 6 [अ]भ्यसृजत् (for व्यसृ°) T2 M7 तथा (for तदा) —c) Da3.a4 सर्वधर्मज्ञ; M7 °सत्वानां (for °भूतानां). —d) Ds1 तं चापि (for तच्चापि) K4 पुत्रक

50 Ś1 missing (cf. v 1. 13). —a) K1 2 4 शीर्षाभितापो (K2 °प); K7 B1 D4 9 °तिशापो; B9 °भिघातो, Da3 शीर्षाभिघापो. —b) K4.6 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 G2 8 शिलाजतु, T1 G1 Cv (gloss शिखायां विद्यमान जतुर्लाक्षा) शिखा जतु, T2 शिलाजितु; M7 °जतुं (for °जतु) —c) K2 हि, G2 च (for तु) Da4 नीलीका, Ca n (gloss Ca, जलमलम्; Cn, शैवालम्) नीलिकां (as in text) K2 7 D4 विंद्यान्; D6 वियां, T G1 8 M1.5–7 विद्धि (for विद्यान्). —d) G1 भुजकेषु ❀ Cs निर्मोक नाम दृष्टिप्रत्यवरोधन कियता कालेन भुजग शरीरात् पृथग्भवति । ❀

51 Ś1 missing (cf v 1 13) —a) K1 2 4 खो (K4 ख)र्कं, K6 T1 G1 M7 खौरक (T1 G1 °क); Dn4 कोरक; Ds1 क्षौरक, D4 घोरक; D7 घोरक; G2 क्षौरस, Cv क्षौरकं (for खोरक) K2.7 M1 5 6 सौरमेयानाम्, Ds1 सारमेयानां, D4 सोरनेयाणाम् ❀ Ca सौरभेयाणां, गवाम् । खोरक नीलिकापरपर्याय ॥ Cn खोरक पशूना पादरोग ॥ Cs खोरक, खुररोग । ❀ —b) K7 उपरं; B7 मृसरं; B8 (marg) 9 M1 5 6 ऊपर; Dn1 n4 Ds2 D2 8 8 ऊखर, Ds1 मुखर (for ऊषरं) —c) K4 पश्यताम् (for पशूनाम्) D9 धर्मज्ञे (for °ज्ञ) —d) M1.5 6 दृष्टि (for दृष्टि). V1 -प्रत्यवरोधक; M1.5 6 प्रत्यवरोधन

52 Ś1 missing (cf v. 1 13) —a) K1 2 4 7 D4 9 रध्रो (K2 °ध्रे)गतम्, K6 D5 7 Ca (gloss रन्ध्रा त्पश्चाज्जघनभागायसादकृतम्) रंध्रोद्ग (K6 °द्र)तम्, B1 रध्रगतम्, B9 रक्षा° (for रन्ध्रा°) D6 अपाश्वानां (for अथा°) T G1 8 M1 5–7 रंध्रोद्गम (T2 °ग्रह)मनश्वानां, G2 रंध्रोद्गम तथाश्वानां, Cv रध्रोद्भवश्च मध्यानां ❀ Cn p रन्ध्रागतं, अश्वगलरन्ध्रगतं मांसखण्डम् । ❀ —b) K1 2 शिरोभेदश्च; M7 शिखोञ्छेदं —c) K1 2 V1 B6–9 Da3 a4 Ds1 D2.4 6 9 नेत्रराग (for रोग) K4 6 7

नेत्ररोगः कोकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥ ५२
अब्जानां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतम् ।
शुकानामपि सर्वेषां हिक्किका प्रोच्यते ज्वरः ॥ ५३
शार्दूलेष्वथ धर्मज्ञ श्रमो ज्वर इहोच्यते ।
मानुषेषु तु धर्मज्ञ ज्वरो नामैष विश्रुतः ।
मरणे जन्मनि तथा मध्ये चाविशते नरम् ॥ ५४
एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः ।
नमस्यश्चैव मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ ५५
अनेन हि समाविष्टो वृत्रो धर्मभृतां वरः ।
व्यजृम्भत ततः शक्रस्तस्मै वज्रमवासृजत् ॥ ५६
प्रविश्य वज्रो वृत्रं तु दारयामास भारत ।
दारितश्च स वज्रेण महायोगी महासुरः ।
जगाम परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥ ५७
विष्णुभक्त्या हि तेनेदं जगद्व्याप्तमभूत्पुरा ।
तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णोः स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८
इत्येष वृत्रमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया ।
विस्तरः कथितः पुत्र किमन्यत्प्रब्रवीमि ते ॥ ५९
इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः C 12 10271 B. 12 284(3) 63 K 12 289 63

V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 कोकिलस्य (for °लानां) — d) V1 महात्मन, D6 7 °त्मनां

53 Ś1 missing (cf v l 13) — a) D6 reads the portion from नां up to च (in 54a) twice K1 2 4 अरीणां, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 (both times) 6-8 T G3 अवीनां, D2 अविनां, G1 भावीनां (for अब्जाना) K1 2 4 मित्र; V1 T G1 3 M1 चित्र, D7 8 पीत; G2 पत्र, M1 बीज (for पित्त) K6 7 Da4 D4.9 तु (for च) — b) K1 न (for न) V1 श्रुति°, D8 श्रुते — c) T2 शुष्का नाम् (for शुका°) M1 6 8 इति (for अपि) D6 (both times) 7 धर्मज्ञ (for सर्वेषां) K7 D4 9 शुना मपि च धर्मज्ञ — d) K1 आर्द्दिता, K3 तर्किका; K6 हिक्किका, V1 हिकिक्का, B9 D4 हिकिक्का, Dn4 D9 हिप्किका; D8 D6 हिप्काका, T1 G1 3 इंहि(T1 °ही) का, M6 एहिका (for हिक्किका) K1 प्रोद्यते, D4 प्रोच्यते (for प्रोच्यते) G2 इंहिकाप्येपोच्यते ज्वर ❀ Cv हिक्किका, क्षणे क्षणे मलम् । ❀

54 Ś1 missing (cf v l 13) For the repetition in D6, cf v. l 53 — a) B3 च, T1 G1-3 [अ]पि (for [अ]थ) — M1. 6-7 om (hapl) 54bc — b) D4 इहोच्यते — c) K6 [अ]नु, K7 Ds1 D4 9 च (for तु) K1 2 4 राजेंद्र, K7 D4 9 सर्वेषु (for धर्मज्ञ) — d) M1 6-7 श्रमो (for ज्वरो) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 6 8 G2 M1 6-7 भारत, T1 निज्वर (for विश्रुत) — f) D4 मध्य (for मध्ये) D4 T1 G1 3 वा (for च) K1 2 4 G2 सदा, T G1 3 तथा, M1 6-7 नृणां (for नरम्).

55 Ś1 missing (cf v l 13) — a) G1 एत; G2 एव (for एतन्) G3 महेश्वर (for माहे°) — b) K7 D4 5 7 9 [ए]व (for सु) K1 2 B3 (marg as in text) महासुर, B1 सुदारण. — c) K4 नमसश्च (for °स्यश्च) K7 सर्वज्ञ, D4 6 7 9 धर्मज्ञ, G2 पूज्यश्च (for मान्यश्च)

56 Ś1 missing (cf v l 13). — b) K6 D6 वर — c) K4 व्यजभत, Dn4 व्यजृंभत; D4 व्यजभस (for व्यजृम्भत) K2 B3 (marg as in text) T2 तदा (for तत°) K2 Da4 D4 G1 शक्र — d) T G1.3 M7 ततो (for तस्मै) K2 अथासृजत्; K7 T1 G1 समा°; B3 (marg) D5 7 तथासृ° (for अवासृ°)

57 Ś1 missing (cf v l 13) — a) K4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 वज्र, Da4 वज्रे (for वज्रो) K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 च (for तु) T G1 3 प्रविश्य वृत्र तु तदा — b) G2 मारयामास (for दार°) — c) K1.2 स हि, M1 6 8 चैव (for च स) — d) K1 4 महासुरा (K4 °र), T1 G1.3 स दानव. — f) V1 अतुल (for अमित)

58 Ś1 missing (cf v l 13) — a) K4 विष्णोर् (for विष्णु). T G1.3 भक्तो (for भक्त्या) — b) K6 महत् (for अभूत्) K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 तदा (for पुरा). — c) K1 2 4 स (for च) — d) D6 अवाप्नुयात् (for अवाप्तवान्)

59 Ś1 missing (cf v. l. 13) — a) K6 B6 7 8 (marg as in text) 9 एतद् (for एष). — b) Dn1 मयात्, D5 7 तथा (for मया) — c) K1 2 D4 T1 G1.3 विस्तार° (for विस्तर°) K1 (before corr) कथिता°; G1 M7 °स (for °त). — d) Da4 अन्यत्र, D6 अन्यरस (for अन्यत्प्र-). K1 प्रमवीसि.

C. 12. 10271
B 12. 284(3). 63
K 12 289 63

पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ।
विमुक्तरोगः स सुखी मुदा युतो
लभेत कामान्स यथामनीषितान् ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

युधिष्ठिर उवाच ।
शोकाद्दुःखाच्च मृत्योश्च त्रस्यन्ति प्राणिनः सदा ।
उभयं मे यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं समङ्गस्य च भारत ॥ २

---

60 = Vāyu Pur (Bibl Ind) I 30 303 Ś1 missing (cf v l 13) — [a]) D2 8 इम (for इमां). D6 अहीन (for अदीन). K6 V1 B6 8 (marg as in text) M1 6-7 चेतन , Da3 a4 चेतस (for -मानस) — [b]) T G1 8 तु (for सु). D4 सुसमाहिता. — [c]) Da4 विमुक्तरोगा K6 Dn4 D5 7 सु ; T2 च (for स) G3 भवेत्; M1 6-7 लभेत् (for सुखी) — [d]) T2 G3 च (for स). K1 2 मनसा (for स यथा). K1 2 यथेप्सितान्; K7 D1 9 समीप्सितान् (for -मनीषितान्) — After 60, M1. 6-7 ins

737* कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर ।
किमन्यत्कथयामीह तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

Colophon Ś1 G6 missing K3 5 B1-5 Da1. a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M1-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 M1 6-7 मोक्षधर्म । — *Adhy name* K1 2 4 6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 M5 6 ज्वरोत्पत्ति ; G3 ज्वरोत्पत्तिमाहात्म्यश्रवणवशात्त्त्च्छमनोपायनिरूपणं — *Adhy no* (figures, words or both) B7 107, Dn1 Ds2 D7 T1 G1 8 109, Dn4 M1. 6 7 108, D8 103, T2 122, G2 124, M5 110 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 63, D8 64

☞ After this adhy , N (Ś1 missing) reads a passage [B 12 285 [4] = C 12 10272–10345 and 10346–10484, = K 12 290] omitted in S (G6 missing), which is given as App I, (No 28)

— After App I, (No 28), N (Ś1 missing) reads a passage [B 12 286 [5] = C 12. 10485–10531 = K 12 291] omitted in S (except G2, G6 missing), given in Appendix II (No 1), which registers the v l of the repeating MSS (along with the v l of Bṛhan-Nār Pur 44 21–82) from the constituted text of 12 187

275

☞ This adhy is missing in Ś1 G6 (cf v l. 12. 274 13, 259 1).

1 [a]) K4 6 Da3 a4 D4 9 (by corr as in text) शोका, D2 8 (marg) सुख , D6 शोको ; M1. 6-7 शोक (for शोकाद्). K1. 2 4 G1 M1 दु.खाश्च, D6 दु खश्च (for दु खाच्च) Dn1 n4 D8 D8 सु(Dn1 सुख)-दु खाच्च सुमृत्योश्च — [b]) K6 B6 6 7 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3 6 8 त्रसते, B8 (orig) ग्रसंति ; B3 (marg) G2 M1 6-7 त्रसति, D5 ग्रसति (for त्रस्यन्ति). — [c]) K6 7 D4 9 भ(K6 उभ)य नोन्न, T G1 3 तद्भय नो (for उभय मे) K1. 2 4 वै (for मे) G3 भयं (for यथा)

2 [a]) K6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 G2 अत्रापि (for अत्रैव) — [d]) K1 2 4 सगमस्य ; D5 7 सुमगस्य ; T1 G1 3 स्व(G1 स्वा)गमस्य, T2 संगलस्य (for समङ्गस्य) B8 (marg as in text) युधिष्ठिर (for च भारत)

3 [a]) K2 4 तरसे(K2 'मे)व ; D8 उरसीव, D7 G1 मनसैव, T1 G3 मनसीव (for उरसेव) K1 प्राणमसे, K2 प्रणमस्वे; G3 प्रणुदसे (for प्रणमसे) ☸ Cn शान्ये शिरसा नमन्ति, त्व तु उरसा प्रणमसे, अत्यन्त विनीतोऽसीत्यर्थं ॥ Cp उरसा प्रणमसे इव, सर्वदान्तर्हृष्टोऽसीत्यर्थं ॥ Cs उरसि हृदये प्रणमसे, प्रकर्षेण नतो भवसि, गम्भीर

नारद उवाच ।

उरसेव प्रणमसे बाहुभ्यां तरसीव च ।
संप्रहृष्टमना नित्यं विशोक इव लक्ष्यसे ॥ ३
उद्वेगं नेह ते किंचित्सुसूक्ष्ममपि लक्षये ।
नित्यतृप्त इव स्वस्थो बालवच्च विचेष्टसे ॥ ४

समङ्ग उवाच ।

भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं सत्त्वेषु मानद ।
तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ५
उपक्रमानहं वेद पुनरेव फलोदयान् ।
लोके फलानि चित्राणि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ६
अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्च गतिमन्तश्च नारद ।
अन्धा जडाश्च जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ७
विहितेनैव जीवन्ति अरोगाङ्गा दिवौकसः ।
बलवन्तोऽबलाश्चैव तद्वदस्मान्सभाजय ॥ ८
सहस्रिणश्च जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
शाकेन चान्ये जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ९
यदा न शोचेमहि किं नु न स्या-
द्धर्मेण वा नारद कर्मणा वा । C 12. 10341 B 12. 287[6] 10 K 12 292 10

इत्यर्थः । ꕥ —b) D8 T2 C8 चक्षुर्भ्यां (for बाहुभ्यां) K1 2 4 उरसेव (for तरसीव) T1 G1 3 चक्षुर्भ्यां धीर मीक्षसे. ꕥ Cn बाहुभ्यां तरसीव भवनदीम्, अत्यन्त संकटेऽपि निरपेक्षोऽपीत्यर्थः ॥ C8 (reading चक्षुर्भ्याम्) यथा जलस्योपरि चरन् तदन्तर्गतं न वेद तथा चक्षुर्भ्यां विषयान्पश्यन्न तेषां स्वरूपं विवेचयसीत्यर्थः । ꕥ —d) K1 लक्ष्यते; K2 7 Dn1 D9 लक्षये (for लक्ष्यसे)

4 a) T2 उद्योगम् (for उद्वेगं). K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 G2 M1 6-7 न हि; D1 T G1, 3 अपि (for नेह) —b) K2 7 सुश्लक्ष्मम्; T2 सस्° (for सुस्°) D6 7 T1 G1 लक्ष्यते, D9 (by corr as in text) लक्ष्यये (for लक्षये) —c) K2 D5 इवास्वस्थो —d) K4 बालकश्च; D6 7 बाल वत्स (for °वच्च) K6 विचेष्टसि, D4 विवेष्टसे; T2 विशेष्टसे (for विचेष्टसे) ꕥ C8 बालविचेष्टन क्वचिदपि विषयसङ्गराहित्यम् । ꕥ

5 V1 reads the ref on marg K1 समग, K2 4 सगम, B6 समल, D6 सुमग, D7 सुमंगल, T1 G1 3 स्वगम; T2 संगल; G2 समत (for समङ्ग) —a) V1 भव्य भूत (by transp) K7 D4 9 भवद् (for भव्य) K6 V1 B0 3 (marg) Dn1 D8 D2 5–8 T1 G1 2 भविष्यं च (for °ष्यच्च) Dn4 भूतं भविष्य भव्य च —b) K2 सर्वं तत्त्वेषु; K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 सर्वमेतत्तु, K7 D4 9 T G1 3 M1 6–7 सर्वं भूतेषु, V1 B3 3 (last two on marg) सर्वंसत्त्वेषु; D6 सर्वमेव तु (for सर्वं सत्त्वेषु) K1 2 4 B8 मानत°, K6 7 B7 8 (marg) D5 D4 5 9 T G1 3 नारद (for मानद) G2 सर्वं वेत्समनुमानत (sic) —c) K7 D4 9 एषां (for तेषां) V1 तेषां जानामि तत्त्वानि —d) T1 G1 3 ह्यविमना (for न वि°) G1 [अ]स्म्यहं (for ह्यहम्)

6 K2 om. (hapl) 6 —a) K1 वेदं —b) K4 Ds1 D2 3 फलोदय, Da3 D4 °दयात् (for °दयान्) —c) Dn4 लोके फनिविचित्राणि (sic)

7 a) K2, 4 7 D4 5 7 9 अ(K4 D7 अ)गाश्चैव, D5 T G1–3 M1 6–7 C8 अना(Da1 °गा)याश्च (for अगाधाश्च) K1 अगाधात्र प्रतिष्ठाश्च (sic) ꕥ Ca अगाधा अनुधमा, अप्रतिष्ठा विद्यायभावादबद्धमूला ॥ Cn अगाधा निर्ग्रन्था मूर्खा, गाधः प्रतिष्ठा स्पर्शयोर्ग्रन्थे चेति स्मृते । अप्रतिष्ठा धनदारादिशून्या । ꕥ —b) K1 2 4 7 D4 9 शक्तिमतश्च; M1 6–7 गतिमंदाश्च (for °मन्तश्च) K6 B8 (marg as in text) 9 भारत (for नारद) —c) T G1–3 M1 6–7 जळाश्च

8 a) D4 विहितेनेव, G2 इह केचन (for विहितेनैव). — Da4 D2 om (hapl) 8b–9a, D8 om. (hapl) 8b–9c. —b) K1 2 4 चारोगांगा; Dn4 D6 आरो°; D5 गतरोगा; D7 नरा रोगाद्; T1 निरोगांगाद् (for अरोगाङ्गा) —c) K7 D4 [ऽ]बलश्च (for ऽबलाश्च) — G2 lacuna for 8d–9d —d) K6 V1 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 6 तस्माद् (for तद्वद्) B0 D9 अस्मात्

9 Da4 D2 om 9a, D8 om. 9abc, G2 lacuna for 9 (for all, cf v l 8) —a) K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 D8 D3 6 सहस्रिणोऽपि (for °णश्च) —c) K1 2 Dn1 M1 6–7 शोकेन, K7 D4 9 स्तोकेन (for शाकेन) K1, 2 4 [अ]न्ये च (by transp) D4 वान्ये

10 a) Da4 T2 M5 नु, G1 3 M6 7 तु (for the first न) K1 2 Dn4 ननु; K4 न न; K6 V1 B6 7 9 Dn1 Ds1 D2 3 6 T1 G1 3 M1 5 6 नु न, Da4 Ds1 तु न°; D8 2 T2 तु न, G2 तु मे (for नु न) D5 7 यदा न शोचेन्महता धृति सा (D5 स्याद्) ꕥ Cn न शोचेमहि, शोकमूलस्याज्ञानस्याभावात् । ꕥ —b) K6 B7 8

C 12 10541
B 12 287(8).10
K 12.292 10

कृतान्तवश्यानि यदा सुखानि
दुःखानि वा यन्न विधर्षयन्ति ॥ १०
यस्मै प्रज्ञां कथयन्ते मनुष्याः
प्रज्ञामूलो हीन्द्रियाणां प्रसादः ।
मुह्यन्ति शोचन्ति यदेन्द्रियाणि
प्रज्ञालाभो नास्ति मूढेन्द्रियस्य ॥ ११
मूढस्य दर्पः स पुनर्मोह एव
मूढस्य नायं न परोऽस्ति लोकः ।
न ह्येव दुःखानि सदा भवन्ति
सुखस्य वा नित्यशो लाभ एव ॥ १२
भावात्मकं संपरिवर्तमानं
न मादृशः संज्वरं जातु कुर्यात् ।
इष्टान्भोगान्नानुरुध्येत्सुखं वा
न चिन्तयेद्दुःखमभ्यागतं वा ॥ १३
समाहितो न स्पृहयेत्परेषां
नानागतं नाभिनन्देत लाभम् ।
न चापि हृष्येद्विपुलेऽर्थलाभे
तथार्थनाशे च न वै विषीदेत् ॥ १४
न बान्धवा न च वित्तं न कौली
न च श्रुतं न च मन्त्रा न वीर्यम् ।

Da3 a4 D5 7 M1 5-7 च (for the second वा) —K4 om 10cd. —c) T1 G1, 3 यथा (for यदा). —d) K7 Dn4 Ds1 G2 धा य न; B6 D5, 7 यावन्न; T G1, 3 M7 चार्याति (for वा यन्न) K7 D4 9 विकर्षयंति; D8 M6 विह° (for विध°) B1 दु खानि वा वियासयतिनि (sic)

11 a) K7 D4, 9 तस्मिन्; V1 D8 T G2, 3 M1, 5-7 यस्मिन्; B8 (marg) D7 तस्मै (for यस्मै). K6 B0 1-9 Da3 a4 Dn1, n4 D2, 3 5-8 G2 3 प्राज्ञा°, V1 B6 Ds2 प्रज्ञा; Ds1 T M5 प्रज्ञानं; M1 6, 7 प्रज्ञात (for प्रज्ञां) G1 यत्प्रज्ञान (for यस्मै प्रज्ञां). B6 कथयति M1 5-7 मनुष्यं —b) D2 T G1 प्रज्ञामूल (for °मूलो) V1 T1 G1 3 प्रमाद° (for प्रसाद°) —c) K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 6, 8 तयेंद्रियाणि; K7 D4 9 G2 च हीं°; Da3, a4 यये°, D5 7 न हीं°, T G1 3 हि स्वें°; M1 5 7 महींद्रियाणि (for यदेन्द्रि°). —d) K7 D4 5 7 9 नैव (for नास्ति) T1 G1, 3 मूढेंद्रियाणां (for °न्द्रियस्य)

12 a) D5 T G1, 3 मूढ (for मोह). K3 मूढस्य दर्पे पुनरेव मोहो. —b) T1 G3 चाय (for नायं). K1, 3 4 प(K4 न प)रो नास्ति (for न परोऽस्ति). —c) Da3, a4 यदा (for सदा) —d) K1 नो (for वा). Da3, a4 G2 लोभ (for लाभ)

13 a) K1, 3 4 सदात्मान; K7 Ds1 D4 9 G1, 3 Cn (Cnp as in text) भवात्मक; Cp भावा° (as in text). K1, 3 4 सपरिवर्तमानो —b) Da4 G2 मादृश (for मादृशः) B9 T G1 3 सज्वरं (for संज्वर). G1 ज्ञातु (for जातु). —c) Dn4 इष्टाञ्जभोगान् (for °न्भोगान्). K1 3 4, 6 B6 D5 7 नानुरुंधे (K6 °ध्ये), B6 (marg) Da3, a4 नानुरुध्ये, T1 न निरुध्ये, G2 नानु रुंध्यन् (for °रुध्येत्). —d) K2 नो (for न). K1 3, 4 6 Da3 a4 Ds1 D4, 9 G1, 3 M1 चिंतये (for चिन्तयेद्).

14 a) K1, 3 4 D7 समागतो; M1, 6 °हिते (for °हितो). K1 3, 4 B0, 6 7 9 Da3, a4 D5, 7 9 T G1 3 स्पृहये G2 च नैषां (for परेषां) —b) T1 न नागतं; M1 5-7 अना° (for नाना°). K1 B8 (marg) नाभि नदे च, K3 न स्पृहये च; K4 D3 नाभिनदेच्च; K6 B6 7, 9 चाभिनदामि; V1 B0 8 चाभिनदेत; Da3 a4 नापि नदामि; Dn1 n4 Ds2 D3 6 8 चाभिनदेच्च, Ds1 वाभिनदेच्च, D4 G2 चाभिमदेत, D5 7 नाभिनदे न; T2 नाभिनदेत्र (for नाभिनन्देत) T1 G1 3 नाभिनंदे किलाह —c) D4 9 T1 G1 3 चाति (for चापि). K1 2 B6 8 (marg) 9 Da3 a4 D5 7 T G1 3 हृष्ये (for हृष्येद्) K1 विपुलेथ; K6 V1 B0 6 (marg), 9 Da3 विपुलार्थे-; K7 D4 विपुलोर्थं (for विपुलेऽर्थे). —d) K1 तथा नाशे; G3 न चार्थनाशे (for तथार्थे°) B0 9 Da3 a4 D5 7 T1 G1 3 M1 5-7 न च (by transp) K1 विषेदे: (corrupt); K3, 4 B0 6 7 Da3 a4 D5 7 T G1 3 विषीदे; K6 D2 6 विसीदेत् (for विषीदेत्).

15 a) G1 बांधवान् M7 चित्त (for वित्त) K4 7 V1 Dn1 n4 D3 (before corr) 4 9 न कौ(D4 को)ल्य; K6 B0 6-9 Da3, a4 D8 D2 5-8 T1 G1, 3 कुलीन; D3 (by corr) न कुलील्य, G2 न काली (for न कौली). —b) K7 मंत्रार्थं; T G1-3 M1, 5-7 मंत्रो न (for मन्त्रा न) —c) Da3 a4 दुःखाक्रांतं (for °त्रातु) —d) K3 om. न Da4 D4 नु, D5 7 च (for तु) K7 T पाति, B3 (marg as in text) शास्ति (for यान्ति).

दुःखात्रातुं सर्व एवोत्सहन्ते
परत्र शीले न तु यान्ति शान्तिम् ॥ १५
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नायोगाद्विद्यते सुखम् ।
धृतिश्च दुःखत्यागश्चाप्युभयं नः सुखोदयम् ॥ १६
प्रियं हि हर्षजननं हर्ष उत्सेकवर्धनः ।
उत्सेको नरकायैव तस्मात्तं संत्यजाम्यहम् ॥ १७
एताञ्शोकभयोत्सेकान्मोहनान्सुखदुःखयोः ।
पश्यामि साक्षिवल्लोके देहस्यास्य विचेष्टनात् ॥ १८
अर्थकामौ परित्यज्य विशोको विगतज्वरः ।
तृष्णामोहौ तु संत्यज्य चरामि पृथिवीमिमाम् ॥ १९
न मृत्युतो न चाधर्मान्न लोभान्न कुतश्चन ।
पीतामृतस्येवात्यन्तमिह चामुत्र वाभयम् ॥ २०
एतद्ब्रह्मन्विजानामि महत्कृत्वा तपोऽव्ययम् ।
तेन नारद संप्राप्तो न मां शोकः प्रबाधते ॥ २१ C 12 10552 B 12 287(6). 21 K 12. 292. 31

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

V1 संत (for शान्तिम्).

16 a) K7 D4 9 अयुक्तानां — b) K1 2 M6 8 न योगाद्, T1 G1 3 नायोगो (G3 °गे) (for नायोगाद्) K6 V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 T1 G1 3 विंद्यते; Da4 विद्यते (for विद्यते) — c) K6 बुद्धि, T2 G1 सत्व; G2 M1 6-7 सम (for दुःख-). K1 2 6 B3 (marg as in text) 9 Da3 a4 D5 7 T G1-3 M1 6-7 योगश्च, B3 damaged (for त्यागश्च). K7 D4 9 धृतिश्च योगदुःखस्या ❀ Cn धृति, मनःप्राणेन्द्रियक्रियाणां स्तम्भसामर्थ्यम् । ❀ — d) K6 V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 [इ]त्युभयं, B3 damaged, T2 [अ]प्युभया (for [अ]प्युभयं) K1 च, K6 Bo 8 Dn1 n4 Ds D2 3 8 तु, K7 D4 9 हि, V1 B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D5 7 T2 G2 M1, 6-7 न, T1 G1 3 तत् (for न). Bo 3 9 Dn1 n4 Ds D2 3 8 सुख (D2 समं) नृप; T1 G1 3 सुखावह (for सुखोदयम्).

17 b) Dn1 Ds D2 6 8 T2 G3 M1 6 7 वर्धन — c) K2 वर्धनाय (for नरकाय). D4 [इ]व (for [ए]व) — d) K6 Bo 6, 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 (by corr as in text) 6 8 Cn तान्, D5 7 T G1 2 M6 8 तत् (for तं). K1, 2 4 तस्मात्त परिवर्जयेत्

18 a) D2 येतां (sic), D6 7 एतत्, G3 इतात्, M7 (sup lin) द्विषान् (for एतान्) K1 2 V1 -भयो द्वेगान्, K7 B3 (marg) D4 9 °द्विमान्; B6 (marg) Da4 तमोत्सेकान्; D6 7 -भवो° (for -भयो°). — b) K4 V1 Dn4 मोहनात्; D6 मोहयन् (for मोहनान्). — c) B7 लोको — d) K7 D4 9 विचेष्टितं; B3 (marg as in text) विचेतनात्; D6 7 विपर्ययात्; M1 6-7 [अ]विचेष्टनात् (for विचे°) ❀ Ca देहस्यास्येति निर्देशो नाहं देह इति निश्चयपूर्वकज्ञानविभावनाय ॥ Cn देहस्यास्य, आ अस्येति छेदः । अस्य देहस्य आ विचेष्टनादिति संबन्धः । ❀

19 a) D9 अर्थकामौ, T1 G1 3 °मोहं (for °मोहौ) K1 च सत्यज्य, K2 B3 (marg) परि°; B9 lacuna, D4 नु स° (for तु स°) — G1 om. 19d

20 a) Bo 7 Dn1 n4 Ds D2 6 8 न च मृत्योर् (for न मृत्युतो). K1 तदा, K7 D4 6 7 न वा (for न च) Da3 a4 D4 G1 [अ]धर्मौ (for [अ]धर्मान्) — b) K1 न लोभश्च, K2 नालोभाच्च, K4 न लोभाच्च (for °भान्न) — c) B7 पीतामृतास्य; T2 G1 पिता मृतस्य (for पीता°) D8 [ए]व, D5 च (for [इ]व) K7 D4 9 पीत्वामृतमिवात्यंतम् — d) K1 2, 4 7 Da4 D6 9 वामुत्र (for चा°) K6 V1 Bo, 6-9 Da3 a4 Ds2 D2 3 5 7 8 T1 G1-3 च भयं; K7 Ds1 D4 (before corr) 9 चोभयं, M1 6-7 मेभय (for वाभयम्)

21 a) K7 Ds1 D4 7 9 T G1-3 ब्रह्म; D5 ब्रह्मा (for ब्रह्मन्) K1 2 4 D5 विजानाति. M1 6-7 एत द्ब्राह्म विजानीहि (M1 °ह) — c) G2 नाकुल- (for नारद) T G1, 3 M1 6-7 संहर्षो (for °प्राप्तो) — d) K1 2 M1 5 6 मा (for मां) Ds1 प्रधावते (for °बाधते) D9 न मां क प्रतिबाधते.

Colophon Ś1 G6 missing K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-9 T G1-3 M1, 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4

२७६

C 12 10553
B 12.281(7).1
K 12 293

युधिष्ठिर उवाच ।

अतत्त्वज्ञस्य शास्त्राणां सततं संशयात्मनः ।
अकृतव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

गुरुपूजा च सततं वृद्धानां पर्युपासनम् ।
श्रवणं चैव विद्यानां कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गालवस्य च संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ ३
वीतमोहक्लमं विप्रं ज्ञानतृप्तं जितेन्द्रियम् ।
श्रेयस्कामं जितात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ॥ ४
यैः कैश्चित्संमतो लोके गुणैस्तु पुरुषो नृपु ।
भवत्यनपगान्सर्वांस्तान्गुणाँल्लक्षयाम्यहम् ॥ ५
भवानेवंविधोऽस्माकं संशयं छेत्तुमर्हति ।
अमूढश्चिरमूढानां लोकतत्त्वमजानताम् ॥ ६
ज्ञाने ह्येवं प्रवृत्तिः स्यात्कार्याकार्ये विजानतः ।
यत्कार्यं न व्यवस्यामस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७

नारदसमग(K1 °सग , K2 °संगम)संवाद ; K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-9 M6 8 स(D7 सु) मंगनारदसवाद° (Bo adds समास°) — *Adhy no* (figures, words or both) K6 11, Dn1 112, Dn4 Ds2 M6 111, D8 106, T1 G3 110, T2 123, G8 126, M1 6 7 109 — *Śloka no* Da4 19, Dn1, n4 21

276

☞ This adhy is missing in Ś1 G6 (cf v l 12 274 13, 259 1)

1 D2 om 1 — b) K6 7 Da4 Dn1 Ds1 D6 G1 सवत D7 सशयात्मनां· — c) ❀ Cn ° व्यवसाय°, आत्म दर्शनार्थं शमदमाद्यनुष्ठानम् । ❀ — d) Da1 corrupt G3 M1 6-7 तन्मे (for श्रेयो)

2 D2 om the ref — a) Ds1 D9 गुरुपूजां ❀ Cn गुरुपूजा, ईश्वरे चेत°प्रणिधानम् । ❀ — b) ❀ Ca वृद्धानां, ज्ञानवृद्धानाम् । ❀ — c) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 3 6 8 शास्त्राणां (for विद्यानां) — d) K1 कटस्व, K2 कुर्यास्वं ; K4 कटस्थ (for कूटस्थं) ❀ Ca कूटस्थं, सनातनं, सर्वाश्रमस्य साधारण्यात् ॥ Cs कूटस्थं, प्रधानम् । ❀

3 a) K1 गालकस्य ; Da4 °लस्य — d) K1 2 B8 (marg) Dn1 G1 महर्षेर् (for देव°) — After 3, G2 ins

738* स्वाश्रम समनुप्राप्तं नारद देववर्चसम् ।

4 a) M7 पीत- (for वीत-) D2 -क्रम (for क्लम) K7 D4 6 7 9 नित्यं (for विप्रं) — b) K4 Da4 Ds1 Ds जितेंद्रिय — c) K7 Da4 Ds1 D4 9 T G1 श्रेय स्कामो Dn1 मतात्मान ; D6 नारद च (for जिता त्मान). — d) D6 गालवो वाक्यमब्रवीत्

5 Before 5, B8 9 T G1, 3 ins गालव उवाच. — a) K4 7 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 Ds2 D2 3 G2 3 कश्चित् Dn1 n4 समतो, D6 समता, G2 पुरुषो (for समतो) — b) Dn1 n4 D2 6 च (for तु) K7 D9 परमो (for पुरुषो) K1 नृप, K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 मुने, B8 (orig) T G1 3 M1 6-7 भवेत् (for नृपु). — c) K2 अनपगैः ; Da4 Dn4 °यगान् ; D4 G2 °प(G3 °च)गात्, T1 G3 उपगतान् (for अनपगान्) — d) V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3, 6 8 लक्षयामहे T1 G1 3 गुणान्सलक्षयाम्यहं

6 a) G2 चैवविधो — b) Ds2 D4 6 7 अर्हसि. — c) G2 अमूढं K2 सर्वमूढानां ; K6 चिरमूलानां. — d) B8 (orig) T1 G1 3 लोके तत्त्वम्, B8 (marg) लोकतत्त्वम्. D5 7 विजानता (for अजा°) ❀ Cn लोकतत्त्वम्, आत्मयाथात्म्यम् । ❀

7 a) K1 2 4 ज्ञानं (for ज्ञाने) Dn4 D4 G1 2 ह्येव ; M1 6-7 [ऽ]प्येवं (for ह्येवं) — b) K2 T1 विजानता, K7 D4 [ऽ]वजानत ; D9 च जानत° (for विजा°) K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 कार्याणामविशेषत — c) K2 6 V1 B1 Da3 T1 G1 M1, 6-7 तत् (for यत्) T1 G1 3 M1 6-7 व्यवस्यामि ; G2 व्यपास्यामो, Cp (gloss निश्चिनुम) व्यवस्यामस् (as in text) — d) G2 भवान्सो (for तद्भवान्) K7 T2 अर्हसि.

भगवन्नाश्रमाः सर्वे पृथगाचारदर्शिनः ।
इदं श्रेय इदं श्रेय इति नानाप्रधाविताः ॥ ८
तांस्तु विप्रस्थितान्दृष्ट्वा शास्त्रैः शास्त्राभिनन्दिनः ।
स्वशास्त्रैः परितुष्टांश्च श्रेयो नोपलभामहे ॥ ९
शास्त्रं यदि भवेदेकं व्यक्तं श्रेयो भवेत्तदा ।
शास्त्रैश्च बहुभिर्भूयः श्रेयो गुह्यं प्रवेशितम् ॥ १०
एतस्मात्कारणाच्छ्रेयः कलिलं प्रतिभाति माम् ।
ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ११

नारद उवाच ।

आश्रमास्तात चत्वारो यथासंकल्पिताः पृथक् ।
तान्सर्वाननुपश्य त्वं समाश्रित्यैव गालव ॥ १२
तेषां तेषां तथा हि त्वमाश्रमाणां ततस्ततः ।
नानारूपगुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं पृथक् ।
नयन्ति चैव ते सम्यगभिप्रेतमसंशयम् ॥ १३

C 12 10566
B 12 282[7] 14
K 12 293 14

---

8 a) Dn4 G2 भगवान् ❀ Cn आश्रमा । नास्ति श्रमोऽनुष्ठानजो यस्मिन्नित्याश्रम ज्ञानम् । तस्येमे साधका आश्रमा, शास्त्राणि । ❀ — b) K1 2 T G1 3 दर्श (G3 °र्शि)ना ; K4 G2 दर्शनां — c) K1 इदश्रेया इदश्रेया — d) K6 V1 B3–9 सर्वे (for नाना). K1 2 4 ·प्रबाधिता (K4 °स); K7 ·प्रभाविता ; B6 ·प्रवारिता , D5 7 G2 प्रधाविन (G2 °त), T G1 3 M1 5–7 विधा गिर (for प्रधाविता) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 इति सर्वे प्रभाविता (D8 °तां).

9 a) Ds1 तां (for तांस्) K1 2 4 स्म विप्रस्थितान्; K7 अविप्र°; D4. 9 G2 अभिप्र°; T1 G3 तु विप्रद्रु तान्; G1 तु विप्रसृ° (for तु विप्रस्थि°) ❀ Cs विप्र स्थितान्, विविधमार्गप्रस्थितान् । ❀ — b) K1 4 शास्त्रै K7 D4 5 7 9 M1 5–7 शास्त्रै शास्त्राणि निंदित ; V1 °भिनिंदिन ; B3 (marg as in text) 7 °भिन(B6 °ना) दितान्; B9 शास्त्रै शास्त्रमनिंदितान् ❀ Cn शास्त्राभिन न्दिन , स्वे स्वे शास्त्रे अभिनन्दितु शील येषां तान् । ❀ — c) K4 V1 B3 Da3 a4 D8 D2 5 7 8 G2 परितुष्टाश्च — d) Dn4 य श्रेयो नोपभामहे (sic)

10 a) D5 शास्त्र G1 न वैदेक (sic) (for भवेदेक). — b) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 6 8 T2 G2 M5–7 श्रेयो व्यक्त (by transp), T1 G1 3 श्रेयो घृत्त T G1 3 M5–7 तदा (T2 °था) भवेत् (by transp) M1 श्रेयोप्येकतरं तदा — c) T1 G3 M5–7 तु (for च) T G2 श्रेयो ; G1 गृह्यो (for भूय) M1 भवे च्छास्त्रैस्तु बहुभि — d) K1 2 4 श्रेयो गुस, D4 गुह्य श्रेय (by transp), T G1 3 भूयो गुह्य· T1 प्रवे शित·

11 a) G1 कारणश्रेयो — b) K6 केन मां, D4 5 9 कतमस्, T G1. 3 M1 5–7 गहन (for कलिल) K6 तत्, K7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–4 6–9 मे, D5 ते, T G1–3 मा (for माम्) ❀ Cn कलिल, नानाशङ्काकुलम् । ❀ — c) D4. 9 ब्र(D9 ब्रु)- वीत ; G3 ब्रवीहि G3 M7 भगवस् T2 तस्मै (for तन्मे) — d) K1 2 V1 B8 Da3 a4 T2 G1 2 M7 उ(K2 ह्यु)पपन्नो (for °सन्नो) K1. 2 4 अधीष्व (for °हि) K4 6 7 B3 Dn1 n4 D4 6 8 9 T2 C3 M1 7 भो

12 a) Da4 आश्रम ; G2 आश्रमस् — b) K1 ·सकल्पित ; G1 °ल्पित, G2 ·सप्रस्थिता . — K6 om (hapl) 12c–13d — c) D8 om from तान्स up to श्रमाणां (in 13b). — d) D5 7 समासुत्य, G1 °श्रुत्य K6 B0 3 (marg) 9 Dn1 n4 Ds2 D2 3 6 [इ]ति; B6 7 Da3 a4 Ds1 [इ]ह, D5 7 [इ]व (for [ए]व) Dn4 D6 गालव·

13 K6 om 13abcd, D8 om up to श्रमाणां (in 13b) (for both, cf v l 12) · — a) D5 om (hapl) one तेषां K1 2 4 Dn1 D4 7 9 G2 M1 5–7 यथा (for तथा). K1 D5 7 G2 हि त्वाम्; K7 D9 तत्त्वम् (for हि त्वम्) B7 तेषा तेषां समाहित्य — b) D2 om from ततस्तत up to श्रमाणां (in 14b), while D8 reads the same portion after श्रमाणां (in 14b) G2 M7 यतस्तत (for तत°) — c) K1 6 V1 B0 7–9 Dn1 n4 D8 6 8 9 T G1–3 नानारूप D5 गुणो द्देशे, G2 गुणोदैशा (sic), M1 5–7 ग(M6 गु)णै र्देह ; D7 नानारूपा गुणोद्देशा — d) K4 विप्रस्थिते ; G2 °स्थितान् ❀ Cn विप्रस्थित, पृथग्विरुद्धेन प्रकारेण प्रस्थितम् । ❀ — e) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 (by corr) 4 5 7–9 Cn न यांति ; D8 मायति ; G2 नयसी (for नयन्ति) — f) K1 (before corr) अभिप्रीतिम्; B8 (marg) °प्रेत्यम् K1 om (hapl) from सशयम् up to चैवा (in 14d) K7 D4 9 गतिं प्रेत्य न सशय·

14 For the sequence in D8, cf v l 13 K1 om up to चैवा, D2 om up to श्रमाणां (for both, cf. v l. 13). — a) K4 ऋज्वपश्यस्, K6 V1 B0 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D8 अनुप°;

C 12 10566 B 12 288(?) 14 K 12 293 14

ऋजु पश्यंस्तथा सम्यगाश्रमाणां परां गतिम् ।
यत्तु निःश्रेयसं सम्यक्तच्चैवासंशयात्मकम् ॥ १४
अनुग्रहं च मित्राणाममित्राणां च निग्रहम् ।
संग्रहं च त्रिवर्गस्य श्रेय आहुर्मनीषिणः ॥ १५
निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
सद्भिश्च समुदाचारः श्रेय एतदसंशयम् ॥ १६
मार्दवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्जवम् ।
वाक्चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदसंशयम् ॥ १७
देवताभ्यः पितृभ्यश्च संविभागोऽतिथिष्वपि ।
असंत्यागश्च भृत्यानां श्रेय एतदसंशयम् ॥ १८
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दुष्करम् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ १९
अहंकारस्य च त्यागः प्रणयस्य च निग्रहः ।
संतोषश्चैकचर्या च कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २०
धर्मेण वेदाध्ययनं वेदाङ्गानां तथैव च ।
विद्यार्थानां च जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयम् ॥ २१
शब्दरूपरसस्पर्शान्सह गन्धेन केवलान् ।
नात्यर्थमुपसेवेत श्रेयसोऽर्थी परंतप ॥ २२

K7 D4 5 7 9 T G3 ऌपश्यतस्, B6 अन्वपश्यस्; Ds1 अजपश्यतैस् (sic), D8 Cn अन्येपश्यस्; G1 अन पश्यत्; G2 ऋजु पश्यास् (for ऋजु पश्यंस्). M1, 5-7 पश्यति ये (for पश्यस्तथा) K7 D9 तदा (for तथा). — b) D8 परा (Ds2 °रां) गति — c) K3 D8 यं तु; D5 7 अत्र (for यत्तु). Some MSS निश्रेयस — d) K6 B0 8 (marg) 9 Dn1 n4 D2 3 6 8 तथैव; K7 D4 9 यच्चैव, V1 तदेव (for तच्चैव).

15 ab) Da3 a4 om. (hapl) मित्राणाम. V1 शत्रूणां चैव (for अमित्राणां च) K7 D4 9 विनिग्रह (for च नि°) — c) K4 त्रिवर्गश्च, D6 °र्गास्य — d) K7 D4 9 प्राहुर् (for आहुर्)

16 a) K1 कर्मणा. — b) Da4 पुण्यशीलया; D5 M7 °शीलत° — c) Ds1 D5 7 समुदाचार

17 K7 om. (hapl) 17. D6 om. (hapl) 17–18 — a) G2 lacuna for मार्दवं. K6 सर्वभूतेस्य. — b) G3 om व्यवहारेषु — c) K4 त्वक् (for वाक्). D5 7 सत्या (for प्रोक्ता).

18 D6 om 18 (cf v l 17) B0 om (hapl) 18–21 D5, 7 om (hapl) 18 — a) K4 देवताश्च, K6 V1 B0 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds2 D2 3 8 T2 G1 2 M1 5-7 Cn दै(Dn4 दे)वतेभ्य, T1 G3 दैवताभ्य° K1 च पितृभ्य° (by transp) — c) B3 (marg.) अनुयोगश्च, Da3 a4 अनभ्यासश्च; G2 अनत्याशत्यं (sic), G3 अप्रत्यागश्च, Cn (gloss तानतिक्रम्य भोजनाभावः) अनभ्याशश्च (for असंत्यागश्च). G2 om भृत्यानां K7 D4 9 अवित्रासश्च भूतानां.

19 = (var) 3 203. 42 · B 12 329 13 B0 om 19 (cf v l 18). — a) K1 सत्येभ्यो; Dn4 ससत्य (for सत्यस्य). T1 चार्जव (for वचन). — After 19ab, Da4 erroneously reads सत्यज्ञानं श्रेय°. — b) G1 2 सत्य (for सत्य). K1 सु; V1 B3 D5 7 G3 च (for तु). T1 G1 3 पुष्कल (for दुष्करम्). — c) K4 भूताहितम् — d) Da3 a4 सर्वं (for सत्यं) G2 M1 5, 7 ते (for [अ]हम्)

20 B0 om 20 (cf v l 18) — a) T1 G2 3 त्यागं — b) K3 प्रणवस्य, K7 B0 Dn1 n4 Ds2 D2 (marg. as in text) 4 9 M6 प्रमादस्य. K6 संग्रहः; G1 M1 7 निग्रह — c) K1 Da3 a4 Dn4 Ds1 G1 चैव (for चैक) ❀ Cp एकचर्या, एकाकित्वेनाव स्थानम् । ❀

21 B0 om 21 (cf v l 18). — b) Dn1, n4 वेदांताना (for वेदाङ्गानां) — c) K3 7 B3 (marg) D2 4 9 वेदार्थानां, K6 V1 B6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D8 5-8 ज्ञाना(V1 Ds1 D8 °ता)र्थानां (for विद्या°). T1 G1 3 विद्यानामर्थजिज्ञासा — d) T2 अनुत्तमं (for असंशयम्) Dn4 श्रेय एव तदशय (sic).

22 a) K4 शब्दरूपमसंस्पर्शान् — b) K3 4 B3 (marg) केवल — c) K4 अपसेवेत — d) Ds1 श्रेय° सोर्थी, T G1-3 श्रेयसोर्थे K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 T1 G2 M1 5-7 कथंचन, T2 G1 3 परतप°

23 a) K6 Dn4 D3 6 G3 नक्तचर्या, Da4 Dn1 Ds1 नक्तचर्यां, D5 नक्तचय (sic); D7 T G1, 3 नक्तचर्या (for नक्तचर्यां) — b) K3 परं, K4 पदं, T G1, 3 महस् (for मदम्) — c) D2 om (hapl) योगम K1, 2, 4 V1 Da3 a4 D5 7 अभियोगम् (for अति°). Dn1

नक्तंचर्यां दिवास्वप्नमालस्यं पैशुनं मदम् ।
अतियोगमयोगं च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत् ॥ २३
कर्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषां परिनिन्दया ।
स्वगुणैरेव मार्गेत विप्रकर्षं पृथग्जनात् ॥ २४
निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसंभाविनो नराः ।
दोषैरन्यान्गुणवतः क्षिपन्त्यात्मगुणक्षयात् ॥ २५
अनुच्यमानाश्च पुनस्ते मन्यन्ते महाजनात् ।
गुणवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्पिताः ॥ २६
अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
विपश्चिद्गुणसंपन्नः प्राप्नोत्येव महद्यशः ॥ २७
अब्रुवन्वाति सुरभिर्गन्धः सुमनसां शुचिः ।
तथैवाव्याहरन्भाति विमलो भानुरम्बरे ॥ २८
एवमादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ।
ज्वलन्ति यशसा लोके यानि न व्याहरन्ति च ॥ २९
न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपि चापिहितः श्वभ्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ३०
असदुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति ।
दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम् ॥ ३१
मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं बहु ।
दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ३२ C 12 10585 B 12.269(?).33 K 12 292 33

अयोगश्च ❀ Ca अतियोगम् । अतिशयेन योग प्राणायामादिर्वातगुल्ममेहादिव्याधिद्वारा योग विग्रहरूप एव ॥ Cp अतियोगं, प्राणायामादेरत्यन्तसेवनम्, विषये वात्यन्तासक्तिम् ॥ Cs. अतियोग, कर्मस्वतिप्रसक्ति । अयोग, कर्मकरणेभ्यो निवृत्ति । ❀ — d) T1 G1 8 श्रेयोर्थी परिवर्जयेत्

24 a) K4 कर्मोत्कर्षे, K6 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 Cs आत्मोत्कर्षं, T G2 8 धर्मो (for कर्मो) T1 G2 8 तु (for न). Da3 a4 आत्मोत्कर्षणमार्गेत (sic) — b) K2 4 Bo 9 D6 परनिंदया; G1 अप्यनिं — d) K4 विप्रकर्षात्, Da4 D4 °र्षं, T2 °कष्ट, Ca p (gloss भेद [Cp अत्यन्तभेद]) °कर्षं (as in text). Ds1 D4 7 पृथग्जनान्

25 a) K1 3 4 निर्गुणेष्वेषु, K6 B3 (marg) °णैस्ते च, Da1 °णस्त्वेव, G2 °णाश्चैव — b) K7 Bo Dn1 n4 D5 D2-4 6 8 9 T G1-3 आत्मसंभाविता नरा (G2 °तो नर), D 7 आत्मान माविता नृणां — d) D6 7 क्षयान् K1 3 4 क्षिपन्त्याक्रंदनेच्छया ❀ Cn आत्मनो गुणा, क्षय ऐश्वर्यम्, तद्भयात् । गुणक्षयादिति समाहार । ❀

26 a) B5 8 Da3 a4 Dn1 D5 D2 6 8 तु (for च) K1 3 4 B3 (marg) 9 D6 7 अनुच्य(B3 [marg] 9 °मुच्य)मानाश्च (K1 °नश्च, B9 °नास्तु) पुनस; V1 Bo 7 Dn1 D8 G1 M5 Cn (gloss शिक्षमाणा) Cv (gloss अनुकूलतया उच्यमाना) अनूच्यमानाश्च (Bo °नस्तु; Dn1 D3 Cn °नास्तु) पुनस; G3 अनाच्यमानास्तु पुनस — b) G1 त (for ते) D6 7 नुदतु (D7 °ति); Bom. ed. मन्यंतु K1 V1 Dn4 D5 D2 3 4 7 महाजनान्; B9 °जना; T G1 3 पृथग्जना; G2 M56 महाजने; M1 7 °मुने (for °जनात्) — d) G2 तेन (for स्वेन) G1 दर्पित

27 = (var) 3 198 47 — a) Da3 Dn4 D7 अब्रु(Da4 °ब्र)वत्. — b) D5 7 आवर्तयन् (for अवर्ण°) — c) G2 गुणसंपन्न. — d) K1 3 4 कर्पत्ये(K3 °ते)व; K7 D4 9 G2 पश्यत्येव; G8 प्राप्नोत्येवं

28 a) Da3 G2 नाति (for वाति) — b) D5 7 गंध — c) Da1 यथैव D5 [अ]भ्याहरन् (for [अ]व्या°) G3 तथैवाभ्याहरज्जाति (sic) — d) K1, 3 4 विमले Dn4 एव च (for अम्बरे)

29 a) D4 वा (for च) — b) K3 [अ]परित्यक्तानि (for परि°) — d) D3 यांति (for यानि) D5 च, D9 (orig) मे; D9 (marg) ते (for न)

30 = (var) 3. 198 46 K4 om 30-34 — b) K6 7 D4 प्रसशया — c) K7 अति (for अपि) B8 D4 G3 वा (for च) G1 [अ]विहित (for [अ]पि°) K1 शुभे (sic), K3 लोके; Bo D6 स्वभ्रे (for श्वभ्रे) ❀ Cs अपिहित श्वभ्रे, गर्ते तिरस्कृत । ❀ — d) D4 कृतविद्या, G2 कृत सद्य.

31 K4 om 31 (cf v. l. 30). K3 om 31ab — a) Dn1 n4 D5 D2 3 5-8 असद्; M7 हसन्; Ca (gloss अयोग्य) असन् (as in text) K6 इव (for अपि) Dn4 प्रोक्ता — c) T G1 3 M1 5-7 ह्येव (for त्वेव) — d) K3 स्वभापित

32 K4 om. 32 (cf v l 30) K3 om 32ab. — a) B3 (marg as in text) T G1 3 M1 5-7 मूर्खाणाम् (for मूढा°). K7 D4 6 9 अविलु(D6 °लि)प्तानाम्;

C 12. 10583
B 12. 288(?). 34
K 12. 293. 34

एतस्मात्कारणात्प्रज्ञां मृगयन्ते पृथग्विधाम् ।
प्रज्ञालाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति माम् ॥ ३३
नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
ज्ञानवानपि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३४
ततो वासं परीक्षेत धर्मनित्येषु साधुषु ।
मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च ॥ ३५
चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्मव्यतिकरो भवेत् ।
न तत्र वासं कुर्वीत श्रेयोर्थी वै कथंचन ॥ ३६
निरारम्भोऽप्ययमिह यथालब्धोपजीवनः ।
पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाप्नुयात् ॥ ३७
अपामग्नेस्तथेन्दोश्च स्पर्शं वेदयते यथा ।
तथा पश्यामहे स्पर्शमुभयोः पापपुण्ययोः ॥ ३८
अपश्यन्तोऽन्नविषयं भुञ्जते विघसाशिनः ।
भुञ्जानं चान्नविषयान्विषयं विद्धि कर्मणाम् ॥ ३९

Dn4 Ds1 अबलि°. — b) T1 G1 आसुर (for असार). K1 बहु भाषित (by transp). — c) K1 Da3 Dn4 दर्शयति. T2 अंतरात्मानो. Da4 दर्शयतं तदात्मानम्; D5 7 °यंत्यवरात्मानम् — d) K1. 2 6 V1 B0 6 7 8 (orig) 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 3 5–8 Cn p अग्नि; B8 (marg) वह्नि°; G2 अभि°, G3 दिव्य (for दिवा). ❀ Cn (reading अभिरूपम्). यथा सूर्यः सूर्यकान्तयोगात्स्वस्यामिरूप दर्शयति, एवं क्षुद्रोऽपि कुशब्दयोगात्क्षुद्रमन्तरात्मानं दर्शयतीत्यर्थः । ❀

33 K4 om. 33 (cf. v. l. 30). — a) D2 ये तस्मात् (for एत°). K1 2 M5 प्राज्ञां; Ds1 D2, 8 (before corr.) 8 विद्यां; T G1–3 प्रा(G2 प्र)ज्ञा. — b) K2 D3. 4 पृथग्विधा (K2 °धान्); B8 9 Da3 T G1 3 °ग्विधा. — c) B8 (marg. as in text) लाभानाम् (for भूता°). — d) T2 उत्तम K6. 7 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 Ds D2–9 मे; Dn4 ते; T G1–3 मा (for माम्).

34 = (var.) Manu 2. 110. K4 om. 34 (cf. v. l. 30) — a) G3 न पृष्ट. Dn4 रूपान् (for ब्रूयान्). — b) K6 B0 6 9 Da3 a4 Dn1 Ds1 D2 3 5–8 G2 [अ]पि (for च). Dn4 नापक्ष्यायेन; Ds2 नाप्यन्योयेन (for न चान्यायेन). — c) K1 2 B8 (marg as in text) T G1. 3 जानन्नपि हि (T G1 3 च) मेधावी. — d) Dn4 जडवान्; T G1–3 M1 5–7 जळवल् (for जडवल्). K6 B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 समुपाचरेत्; V1 B0 Dn1 n4 Ds D3, 5, 6, 8 G2 M1 5–7 समुपाविशेत्, B8 मौनमाचरेत् (for लोकमा°)

35 a) D4 ज्ञातो (for ततो) K4 चासं; Cn वास (as in text) V1 परीक्ष्येत; Dn1 परिक्षेत. T G1 3 सदा वास परीप्सेत; Cal ed. ततो वा सपरीक्षेत — b) Ds1 धर्मनिष्ठेषु; G1 °निलेव. G1 om. (hapl.) साधुषु. — c) K2 धर्मज्ञेषु (for मनुष्येषु) K1 2 4 वदन्येषु — d) K1. 2 4 सर्वभूतानुकंपिषु; B8 (marg as in text) साध्वाचारेषु नित्यश°.

36 b) K6 धर्मव्यतिकरे; B0 6 7 9 Da2 a4 D5 D7, 8 5 7 8 T G1 3 कर्मव्यतिकरो — c) K6 कुर्वंति, Ds1 कुर्वीत. — d) K1 2 4 श्रेयसोर्थी; K6 7 श्रेयोर्था वै, D4 9 °र्थं वै. V1 च (for वै). B8 कदाचन (for कथं°)

37 With 37, cf. 3. 1 26 — a) D6 निरारभे; D8 °लभो; T1 G1 2 °लंबो; Cp (gloss यतिः) °रम्भो (as in text) K1 2 4 ह्यहम्, M1 5–7 ह्ययम् (for ऽप्ययम्). K1 2. 4 D4 5 7. 9 इति (for इह) — b) Da3. a4 लुब्धोप B9 D3 6 7 T G1. 3 M1 5–7 जीविन° — c) Da3. a4 पुण्ये; Dn4 पुण्य (for पुण्यं) B3 G2 विपुलं (for विमलं) — d) Da4 om पाप Da4 वा (for च)

38 a) D5 7 T G1–3 M1. 5–7 तथैवेंदो° (for तथेन्दोश्च) — b) Da3. a4 D5 7 G1 2 तथा (for यथा). — c) K1 2. 7 D4 9 मन्यामहे (for पश्या°) D5 7 स्पर्शान्.

39 a) K1 2 4 7 B6 (marg) 8 D4 9 अपश्यश्च; D5 7 अपथ(D7 °थं)श्च, T G1 2 अपश्यतो; G3 °श्यामो (for °श्यन्तो) K6 V1 B0 7 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds2 D3 3. 6 8 Cn p. 8 [ऽ]नु°, K7 D9 (before corr) [अ]न्य°, B9 [अ]नु, Ds1 D5 7 [अ]न्न; T G1 2 Cv (gloss विषयविरोधि दुर्विषयम् ।) न; G3 [ऽ]स्व, Ca [ना]स्म (for ऽन्न) ❀ Cn (reading अनुविषय) विषय विषयमनुवर्तत इत्यनुविषयो रस । तमपश्यन्त, इदं मधुरमिदं तिक्तमित्यनालोचयन्त ॥ Cp अनुविषयं प्रतिविषयम् — अस्य विषयस्यायं रस, अस्य विषयस्यायं रस, इति व्यक्तिभेदमनालोचयन्त । ❀ — b) K1 2 4 7 D4 5 7 9 भुजानो, K6 B6 भुजाना, T G1 3 भुजानान् (for भुञ्जते) K1 विघसाशय, K2 D4 9 Cs °शास(D4 °माश; D9 Cs °साश)न; K7 विघशासन°; B9 विघशासिन (for °साशिन°).

यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छताम् ।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणो धर्मं त्यजेत्तं देशमात्मवान् ॥ ४०
शिष्योपाध्यायिका वृत्तिर्यत्र स्यात्सुसमाहिता ।
यथावच्छास्त्रसंपन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् ॥ ४१
आकाशस्था ध्रुवं यत्र दोषं ब्रूयुर्विपश्चिताम् ।
आत्मपूजाभिकामा वै को वसेत्तत्र पण्डितः ॥ ४२

यत्र संलोडिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः ।
प्रदीप्तमिव शैलान्तं कस्तं देशं न संत्यजेत् ॥ ४३
यत्र धर्ममनाशङ्काश्चरेयुर्वीतमत्सराः ।
चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ४४
धर्ममर्थनिमित्तं तु चरेयुर्यत्र मानवाः ।
नताननुवसेज्जातु ते हि पापकृतो जनाः ॥ ४५ C 12 10598 B 12. 269[7].46 K 12 293 46

—c) K7 V1 B0 G3 भुंजानश्च, B9 Da3. a4 °नाश्च D5 7 चांत, Ca चार्थे (for चान्न) K6 B6 7 Dn1 n4 D8 D2 3. 6 8 G1 8 भुंजानाश्चारम(B6 °नु-, D82 G1 °न्य)विपयान्; B8 °नाश्चान्नविपर्यं, T1 °नन्याश्च विपयान्, T2 °नांश्चान्यवि° —d) K4 6 V1 B0 6 7 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6–8 T2 विपयान्, Da4 lacuna, T1 G1. 8 विपमान् (for विपय) B6 (marg) D8 Ca कर्मणा ❀ Ca अक्षविषय रमाद्यपश्यन्ननादराद्नालोचयन् यो भुञ्जान स विषसाशि[? °श]न इव श्रेष्ठ. । अर्थंविषयांस्तु निरूप्य भुञ्जानो विपयानिव कर्मणा यागादीनामोवीवि त्रिद्धि । ❀

40 a) G1 8 मत्र (for यत्र) K1 2 4 यत्रागमम(K4 °स)मानानाम्, K6 °गमयमज्ञानाम्; D5 7 °मगममानानाम् ❀ Cn आगमं प्रमाणज ज्ञानमात्मन इच्छताम्, आगमयमानानाम् । क्यजन्तस्य रूपम् ॥ Cp आगमयमानानां, सुवाह्यमेव प्रमाणीकुर्वताम् ॥ Cs आगमयमानानां, अवगमकुर्वताम्, ज्ञातुमिच्छताम् ॥ Cv अगमयमानानाम्, अजानताम् । ❀ —b) G1 corrupt, G2 असत्कारेण (for असत्का°) K1 पृच्छत —c) Dn4 ब्रूया यद्, T G1 8 न ब्रूयाद् (for प्रब्रू°) K6 B5 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D6 7 आत्मनो, V1 B0 8 Dn1 D4 6 9 T1 G3 M1 5 6 ब्राह्मणो —d) B9 D5 7 जेत्तु तं (for त्यजेत्तं) — After 40, D5 7 ins

739* दुर्वृत्तोऽपि वरो विप्रो न च शूद्रो जितेन्द्रियः ।
कः परित्यज्य गां दुष्टां दुह्येच्छीलवतीं खरीम् ।
पण्डितस्यापि शूद्रस्य सर्वशास्त्ररतस्य च ।
वचनं तस्य न ग्राह्यं शुनोच्छिष्टं हविर्यथा ।

41 a) K2 शिष्योपाध्यायका, M1 5–7 °ध्यायिकी- —b) G2 यस्य (for यत्र) K1 B0 Dn1 M1. 5 सु(K1 स)समाहित°, B7 M6 °हिता —c) K7 Dn1 D2 9 G3 -सपन्न° (G1 °न्न); M1 5–7 सपन्ना°.

42 G1 om (hapl.) 42–43 —a) B0 वरं, G2 ध्रु[ध्रु]वा (for ध्रुवं) K6 अकोशस्था ध्रुवा यत्र; D4 6 7 9 आकाशस्थो ध्रुवो (D5. 7 ध्रुवो) यत्र, T G2 M1 5–7 आकाश (T G2 °रं) गूहमाना ये ❀ Ca आकाशस्था° देवता ॥ Cn आकाशस्था°, निरालम्बना° । ❀ —b) D9 T G2 8 M1. 5–7 दोपान् D4 6 7 9 ब्रूयाद् (for ब्रूयुर्) B9 विपश्चित; D5 7 G2 °श्चित°, M1 7 °श्चितान् —c) K1. 2 4 कामेन; K7 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 D2 3 5 7–9 G2 कामो वै; B8 (marg as in text) माना वै (for -कामा वै) T1 G2 8 M1 5–7 ये (for वै). —d) K2 4 पठिता

43 G1 om 43 (cf v l 42) —a) K2 संलोकता; K4 °मिता, T G2 8 M1. 5–7 सलो(M1 5–7 °लु)ळिता; Ca (gloss लङ्घिता) Cn (gloss आकुलीकृता°) सलोडिता (as in text) —b) K4 B0 M1 धर्मसेवत°, Dn4 °संतय°; Ca (gloss मर्यादा°) °सेतव° (as in text). —c) G3 प्रदीप्त K4 Dn1. n4 D2 8. 9 चैलांतं; K7 V1 B0 6–9 Da3 a4 D5 7 T G2 8 M7 चेलांत, D4 corrupt, M1. 5 6 वेलांत (for शैलान्त) —d) B8 9 परित्यजेत् (for न संत्य°)

44 a) K1. 2 4 धर्मपराशका(K1 °क)श्च, G2 °मनिश्चकाश्च —b) K2 चारीयुर् (sic) (for चरे°) K2 4 om. (hapl) from वीत up to चरेयुर् (in 45b) K1 वीतमत्सर° —c) K7 D2. 9 समं तत्र; V1 चरेच्चैव, Da4 वरेत्तत्र, Dn1 D8 D2. 8 भवेत्तत्र; Dn4 स्वरेत्तत्र (for चरे°). —d) T G1 8 M1. 5–7 धर्मे (for पुण्य-)

45 K2 4 om. up to चरेयुर् (cf v l 44) —a) K1 B0 Da4 Dn1. n4 D8 D2 3. 6. 8 G2 (before corr) च (for तु) —b) T G2 यदि; G1 विधि (sic) (for यत्र) —c) K2 उदवसेज्, K7 D9 G2 उप°, B0 अनुवशेज् (for °वसेज्) —d) B8 ये (for ते) G2 तु (for हि) Da3. a4 पापकृता, G1 °कृते K1. 2 4 B8 T1 G1 8 नरा° (for जना°)

46 a) K6 पापेण —b) K1. 2 Da4 M1 5 6 वर्तते —c) B0 Ca (gloss अपसरेत्) व्यवधायेत्, D81 व्यपधावेत्; D6 व्यवधाने; M1 7 विधावेत K2 तूकं;

C 12. 10598
B 12 280(?). 47
K. 12 293 47

कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेप्सवः ।
व्यवधावेचतस्तूर्णं ससर्पाच्छरणादिव ॥ ४६
येन खट्वां समारूढः कर्मणानुशयी भवेत् ।
आदितस्तन्न कर्तव्यमिच्छता भवमात्मनः ॥ ४७
यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनन्तराः ।
कुटुम्बिनामग्रभुजस्त्यजेचद्राष्ट्रमात्मवान् ॥ ४८
श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारो धर्मनित्याः सनातनाः ।
याजनाध्यापने युक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ॥ ४९
स्वाहास्वधावषट्कारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः ।
अजस्रं चैव वर्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५०
अशुचीन्यत्र पश्येत ब्राह्मणान्वृत्तिकर्शितान् ।
त्यजेचद्राष्ट्रमासन्नमुपसृष्टमिवामिषम् ॥ ५१
प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेयुरयाचिताः ।
स्वस्थचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥ ५२
दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ५३
उपसृष्टेष्वदान्तेषु दुराचारेष्वसाधुषु ।
अविनीतेषु लुब्धेषु सुमहद्दण्डधारणम् ॥ ५४

D4 तूर्णं — [d]) D6 समर्थात्; G3 सनर्प (for ससर्पात्). D81 ससर्पाच्छरणानिव; T1 G1 सर्पं श(G1 स)-रणादिव

47 = (var) 5 39 27. — [a]) Cv खट्व (for खट्वां) K1 समारूढा; Cv 'रूढ (for 'रूढ) ❀ Ca खट्वां समारूढ', जरसा विकल ॥ Cn तीव्रदुःखग्रस्त ॥ Cp प्रमत्त ॥ C8 निद्रित' । ❀ — [b]) K6 कर्मणानुशयीत वै. ❀ Ca अनुशयी, पश्चात्तापान्वित । ❀ — [c]) K4 आदित्यत; K6 अर्हत्स K4 Da4 Dn1 n4 D4 तन्न (for तत्त). ❀ Cv येन पुरुषेण आदित खट्व, खट्वस्थितं वैरं समारूढ, मनसि निहितम् । कर्मणा अनुशयी, अनुकूल । तदीदृश गूढकपटं न कर्तव्यम् । ❀ — [d]) D81 (before corr) D6 T1 G3 भावम्, M1 7 शुभम्, Cn (gloss कल्याण) भवम् (as in text). K4 आत्मजा (for 'न)

48 [a]) K1 partly damaged. Da3 राज्य च; Da4 राज्यस्य (for राज्ञश्च) K2 4 यत्र यत्र नरा राज्ञ' (K2 'ज्ञी). — [b]) ❀ Ca प्रत्यनन्तरा, सदृशा' ॥ Cv प्रति गृह अन्तर, अन्तर्गृहमिति शङ्का नास्ति येषां ते प्रत्यनन्तरा । ❀ —[c]) T1 G3 M7 कुटुम्बिनाम् T1 G1 अग्रभुजां — [d]) T1 G1 3 देशम्; M1 5-7 राज्यम् (for राष्ट्रम्).

49 [a]) K6 स्वग्र T1 स्वगृहीतारो; G1 2 स्व(G2 तु)ग्रहीतारो (for 'भोक्तारो). — [b]) K4 धर्मनित्य; D81 'निष्ठा. G2 M1. 5-7 तपस्विन (for सनातना) — [c]) K6 Da4 G1 याजनाध्य(Da4 'ध्या)यने, D6 'ध्यापना — [d]) D5 7 राज्यम् (for राष्ट्रम्) B6 आविशेत्, D1 आचरेत् (for आवसेत्).

50 [b]) D4 सत्यम् (for सम्यग्) K4 B1 Da3 n4 अवस्थिता (for अनुष्ठिता) — [c]) K4 वर्तंयं (for वर्तन्ते). — [d]) D6 [स]पि चारयन्; G1 विचा'.

51 G3 om. (hapl) 51-55. — [a]) K1 3 4 आतुरान्. D5 अशुचीन् D1 पुत्र (for यत्र). — [b]) Some MSS वृत्तिकर्पितान्; K3 'कर्पतान्; T3 'गर्हितान् — [c]) T G1 3 M1 5-7 त्यजेत्(by transp) K7 B3 D1. 5 7 8 T1 आपन्नम् (for आस'). — [d]) K2 उपमिष्टम्, B3 उपकृ'; B6 Da4 Dn1 उपसृ' (Da4 'स्प'); Dn4 D8 'सन्नम् (for 'सृष्टम्) K3 [आ]-मिश ❀ Ca उपसृष्टम्, चण्डालादिस्पर्शदूषितम् ॥ Cn सविषम् । ❀

52 G3 om 52 (cf v l 51) — [a]) Some MSS प्रीयमाना, K4 'माणो — [b]) D4 om from प्रय up to कृ (in 53[a]) D7 प्रपधेयुर् (for प्रयच्छे') D3 अयाजिता — [c]) K6 B3 सुस्थचित्तो B6 प्रसेत, B3 (marg as in text) भवेत् (for वसेत्) T1 G3 अत्र (for तत्र) — [d]) D6 कृतकृत्यम्, D7 'कृत्या

53 G3 om 53 (cf v 1 51) D4 om up to कृ (cf v 1 52) — [a]) D5 7 दण्डो Dn4 दण्डोपत्ता विनीतेषु — [b]) D8 D2 सत्कारसु (for सत्कारश्च) — [c]) Da3 चरतात्र (for चरेत्तत्र) — [d]) Da3 n4 पुण्ये (for पुण्य)

54 G3 om 54 (cf v. l. 51) — [a]) Da4 corrupt K3 T1 G6 Ca उपसृष्टेषु, K7 'सृष्टेषु (for 'सृष्टेषु) K1 4 6 7 B6 7 9 Da4 Dn1 n4 D3 8 9 G1 दांतेषु; D5 दीप्तेषु (for [अ]दान्तेषु) ❀ Ca उपसृष्टेषु, उपहतबुद्धिषु । ❀ — [b]) G1 दुराचरेषु K1. 4 6 V1 B1 Dn1 n4 D5 D7 8 7 8 M7 साधुषु — [c]) K4 अविशीतेषु (for 'नीतेषु) Da4 लब्धेषु — [d]) D81 corrupt

यत्र राजा धर्मनित्यो राज्यं वै पर्युपासिता ।
अपास्य कामान्कामेशो वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५५
तथाशीला हि राजानः सर्वान्विषयवासिनः ।
श्रेयसा योजयन्त्याशु श्रेयसि प्रत्युपस्थिते ॥ ५६
पृच्छतस्ते मया तात श्रेय एतदुदाहृतम् ।
न हि शक्यं प्रधानेन श्रेयः संख्यातुमात्मनः ॥ ५७
एवं प्रवर्तमानस्य वृत्तिं प्रणिहितात्मनः ।
तपसैवेह बहुलं श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं नु मुक्तः पृथिवीं चरेदस्मद्विधो नृपः ।
नित्यं कैश्च गुणैर्युक्तः सङ्गपाशाद्विमुच्यते ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
अरिष्टनेमिना प्रोक्तं सगरायानुपृच्छते ॥ २ C 12 10613 B 12. 288(e). 2 K 12 294 2

---

55 G2 om 55 (cf. v l. 51) —a) Dn4 यश्च (for यत्र) D8 धर्मनिष्ठो (for °नित्यो). —b) K7 D9 परिपालयेत्; D4 T G1.3 M1 6-7 पर्युपासते (for °सिता). K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 राज्य धर्मेण पालयेत् —c) K3 4 कामेभ्यो, V1 B8 (orig) °च्छो; B8 (marg) °पु; T1 G1 3 क्रमशो, Ca (gloss जितकाम°) Cn (gloss सर्वसपत्निमान्) कामेशो (as in text). —d) Dn4 [s]वसत्, Ds1 संवसेत् (for वसेत्)

56 a) Da3 Ds1 यथाशीला, D5 7 तथास्थिता —b) M1 6-7 सर्वा. —c) G2 Bom ed योजयन्ति

57 a) Ds1 D8 गच्छतस् (for पृ°) T1 G1 3 तत्र (for तात). —c) B9 शक्यते; Da3 a4 हि सत्य (for हि शक्य) D8 प्रदानेन, Ca (gloss प्रतिव्यक्ति दर्शनेन) प्रधा° (as in text) —d) M1 6-7 आत्मना

58 B9 Da4 om (hapl.) 58[ab] —a) K1 2 4 प्रवद्मानस्य (for प्रवर्त°) —b) K1 2 4 Ds1 D2 3 (before corr as in text) 3 T2 वृत्ति, V1 T1 G1 3 वृत्तिः; B8 (marg) बुद्धिं (for वृत्तिं) K1 V1 Dn4 D8 D6 Cn (Cnp as in text) प्राणिहिसात्मन, B7 T1 प्राण°; M1 6-7 प्रणिहितात्मना (M1 °नां) —c) Ds2 तपस्यैवेह; T G1.3 °सा चैव K2 बाहुल —d) D8 [s]व्यक्त

Colophon. Ś1 G6 missing K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn3 n3 D1 G4 5 M2-4 absent —Sub-parvan K1.2 4.6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 M1 6-7 मोक्षधर्मे —*Adhy name* K1.2.4 नारदगालवसंवाद, K6 V1 B0 6.8 9 Dn1 n4 D8 D2-8 M6.6 श्रेयोवाचिक: (B0.8 9 D8 D4 6 7 °चिक, D8 °चक°), K7 श्रेयोवाधिकं; Da3 a4 D9 श्रेयोवाचिको नारदगालवसंवाद°; G1 श्रेयोनुवाचकं. —*Adhy no* (figures, words or both) B7 T1 G1 3 111, Dn4 M6 112, D8 107, T2 124, G2 127, M1 6 7 110. —*Śloka no* Da4 Dn3 D8 58, Dn1 59.

277

☞ This adhy is missing in Ś1 G6 (cf. v l 12 274 13, 259 1)

1 K2 om the ref —a) B6 9 Da3 a4 D5 8 तु, T G1 3 वि- (for नु) K7 मुक्तं, V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D2 3. 5 7 8 युक्त°; D4 मुक्ता (for मुक्त.) —b) B7 8 (marg) D4 9 G2 नृप; B8 (orig) T2 G3 नर° (for नृप°) K1 चरेद स द्विजो नृप° (sic), T1 G1 चरेदेवंविधो नर° —c) K1 2 च कैर् (by transp), Dn4 G1 कैश्चिद् B8 (marg as in text) मुक्त°, D5 7 युक्त (for युक्त°) —d) K4 हि (for वि-)

2 G1 om (hapl) from the ref. of 2 up to वेदितुम् (in 3[d]) —a) K1 2 4 वर्णयिष्येहम् (K2 °ष्यामि), V1 B8 (marg) 9 कीर्तयिष्यामि; B0 3 (orig) Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T2 M1 6-7 वर्तयिष्येहम्

C 12 10614
B 12. 285(e). 3
K 12 294 3

सगर उवाच ।
किं श्रेयः परमं ब्रह्मन्कृत्वेह सुखमश्नुते ।
कथं न शोचेन्न क्षुभ्येदेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविशारदः ।
विबुध्य संपदं चाग्र्यां सद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥ ४
सुखं मोक्षसुखं लोके न च लोकोऽवगच्छति ।
प्रसक्तः पुत्रपशुषु धनधान्यसमाकुलः ॥ ५
सक्तबुद्धिरशान्तात्मा न स शक्यश्चिकित्सितुम् ।
स्नेहपाशसितो मूढो न स मोक्षाय कल्पते ॥ ६
स्नेहजानिह ते पाशान्वक्ष्यामि शृणु तान्मम ।
सकर्णकेन शिरसा शक्यास्छेत्तुं विजानता ॥ ७
संभाव्य पुत्रान्कालेन यौवनस्थान्निवेश्य च ।
समर्थाञ्जीवने ज्ञात्वा मुक्तश्चर यथासुखम् ॥ ८
भार्यां पुत्रवतीं वृद्धां लालितां पुत्रवत्सलाम् ।
ज्ञात्वा प्रजहि काले त्वं परार्थमनुदृश्य च ॥ ९

(for °विष्यामि). — [b]) B1 पुरा कृतं (for पुरातनम्) — [e]) ❀ Ca तार्क्ष्यनाम्नो मुनेरपत्य, स एवारिष्टनेमिस्तार्क्ष्यं ॥ Cs तार्क्ष्य इति कश्यपस्य नामान्तरम् ॥ Cv · अरिष्टनेमि गरुड —अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम (Rv 10 178 1) इति श्रुते । ❀

3 G1 om 3 (of v 1. 2) G2 om. the ref — [b]) B8 (marg) एधते (for अश्नुते). — [c]) T1 नु (for न) D1 शोचन् (for शोचेन्). K1 2 क्षोभ्येद्; M1 5–7 कुप्येद् (for क्षुभ्येद्).

4 D6 7 अरिष्टनेमिर् (for भीष्म) — [a]) D0 एतद् (for एवम्). D8 उक्ते (for उक्तस्) K7 B6 8 D81 D4 7 तार्क्ष , T1 [त्वा]कर्ण्य (for तार्क्ष्य). — [b]) D6 सर्वशस्त्र (for °शास्त्र) K6 V1 B0 6 8 (marg) 9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 विदां वर', D6 मूर्वां वर (for विशारद) — [c]) K7 D4 9 विबुद्धि (sic), T2 °द्ध , G1 °ध्य (for °ध्य) D4 संपदां K1 7 D9 चाग्र्य, D4 चाग्र्यां, G2 चाग्रियां (hypermetric) (for चाग्र्यां) ❀ Ca अग्र्यां, मोक्षावस्थालक्ष्याम् ॥ Cs मोक्षजन्य सुखम् । ❀ — [d]) K1 D4 सद्वाक्यम्; K6 Da3 a4 तद्वा°, G2 M1 5–7 स वाक्यम् (for सद्वा°)

5 Before 5, B8 (orig) ins तार्क्ष उवाच, B8 (marg) 9 T1 G1 3 M7 अरिष्टनेमिर्, D6 तार्क्ष्य — [a]) D9 सुखे (for सुखं). — [b]) K1 लोके, K4 Dn1 n4 D8 D2 8 मूढो, D4 5 लोका (for लोको) V1 B8 (marg as in text) [ऽ]धिगच्छति (for ऽव°) Da4 न च लोका गमिष्यति (sic). — K1. 2. 4 D3 om 5[cd] — [c]) Dn4 प्रयुक्त' (for प्रसक्त') K7 शत्रु (for पुत्र) D8 -पशुषु (for °षु) — [d]) Da3 om धन- D4 समाकुला , D6 7 °कुल

6 [a]) Da4 corrupt K4 -शक्त , G1 सक्त' (for सक्त) — [b]) B1–9 om. स K4 स शक्यैश्च; B0 D5 7 च शक्यश्च; Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 Cn (Cnp as in text) शक्य तच् (for स शक्यश्च) B9 चिकित्सुक (for °त्सितुम्). — [c]) K1 7 पाशमितो; K6 °स्थितो; D8 पाशासितो; D3 -पाशशितो, D4 7 पाशान्वितो; T1 -पाशैर्हतो (for पाशसितो) — [d]) K1 3 च (for म)

7 [a]) Da4 G1 पश्यान् (for पाशान्) — [b]) K4 तन्; Dn4 यान् (for तान्) K1. 3 4 नृप; B8 (marg) अपि (for मम) — [c]) K1 2 4 M1. 7 (sup lin) नाक(M1 7 न क)र्णकेन, T1 G2 सकंटकेन; G1 सकुदकेन (for सकर्ण°). G2 रजसा (for शिरसा). ❀ Ca p सकर्णकेन, अवधानपूर्वक शुश्रूषुणा शिरसा ॥ Cn · सावधानेन जीवता ॥ Cs उपदेशश्रवणयुक्तश्रोत्रसहितेन शिरसा । ❀ — [d]) K2 7 B1 D8 D4 5 7 T G2 3 शक्या; K6 B6 Da3 a4 शक्यं, M1 5–7 शक्यश्च (for शक्याश्छ) Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 श्रोतुं; G2 जेतु (for छेत्तुं) B8 (marg as in text) श्रोतु शक्य (for शक्याश्छेत्तुं)

8 [a]) D6 संभाव्य; G2 समाप्य (for °व्य). D4 7 पा स्वेन; G2 काले तु (for कालेन) ❀ Ca समाप्य, अर्थविद्यादिना योजयित्वा । ❀ — [b]) ❀ Ca. p निवेश्य, विवाह्य ॥ Cn दारैः संयोज्य । ❀ — [c]) D4 समर्था; T1 G1 M1 7 °र्थं (for °र्थान्). K4 जीविने (for जीवने) — [d]) B0 मुक्तश्चर; G2 मुक्ता शक्तिर्

9 [b]) K4. 6 ललितां; G2 M1 5–7 लालितां — [c]) K1. 2 प्रजह्यात्; K7 B0 Da3 a4 D4 9 G2 M1 5–7 प्रजह; B8 (marg) प्रहर (for प्रजहि) B1 Dn1. n4 D8 D2 3. 6 8 कालेन; M1 5–7 काले तां (for काले त्व) — [d]) D2. 6 परास्मम् (for °र्थम्) K6 B1. 9 Da3 a4 D6 7 अनुस्मृत्य च, V1 °दृश्यत; B1 °सृत्य च (for °दृश्य च) T1 न परार्थमनुद्र च (sic), G2 परमार्थमदृश्य च ❀ Cn परार्थं, अन्तिमं पुरुषार्थं, मोक्षम् । ❀

10 [b]) D5. 7 सक्तश्च, G2 मुक्ताश्च — D8 om.

सापत्यो निरपत्यो वा मुक्तश्चर यथासुखम् ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थांस्त्वमनुभूय यथाविधि ॥ १०
कृतकौतूहलस्तेषु मुक्तश्चर यथासुखम् ।
उपपत्त्योपलब्धेषु लाभेषु च समो भव ॥ ११
एष तावत्समासेन तव संकीर्तितो मया ।
मोक्षार्थो विस्तरेणापि भूयो वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १२
मुक्ता वीतभया लोके चरन्ति सुखिनो नराः ।
सक्तभावा विनश्यन्ति नरास्तत्र न संशयः ॥ १३
आहारसंचयाश्चैव तथा कीटपिपीलिकाः ।
असक्ताः सुखिनो लोके सक्ताश्चैव विनाशिनः ॥ १४
स्वजने न च ते चिन्ता कर्तव्या मोक्षबुद्धिना ।
इमे मया विनाभूता भविष्यन्ति कथं त्विति ॥ १५
स्वयमुत्पद्यते जन्तुः स्वयमेव विवर्धते ।
सुखदुःखे तथा मृत्युं स्वयमेवाधिगच्छति ॥ १६
भोजनाच्छादने चैव मात्रा पित्रा च संग्रहम् ।
स्वकृतेनाधिगच्छन्ति लोके नास्त्यकृतं पुरा ॥ १७
धात्रा विहितभक्ष्याणि सर्वभूतानि मेदिनीम् ।
लोके विपरिधावन्ति रक्षितानि स्वकर्मभिः ॥ १८
स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य परतन्त्रस्य सर्वदा ।
को हेतुः स्वजनं पोष्टुं रक्षितुं वाहृढात्मनः ॥ १९ C 12.10630 B 12.285(?).19 K 12.294 19

(hapl) 10^{c}–11^{b} — c) K1 त्वाम्, D5 7 वा (for त्वम्). — d) T G1 3 यथासुखं (for °विधि)

11 D5 om 11^{ab} (cf v l 10) — a) K4 कृत; M1 5–7 गत (for कृत) ❀ Ca कृतकौतूहल°, मुक्त-भोग ॥ Cn छिन्नौत्सुक्य । कृ हिंसायां स्वादिस्तस्य निष्ठायां कृतमिति रूपम् ॥ Cs कृतकौतूहल°, अकृतान्वेषण । यथा भुक्तेषु कुतूहलाभाव° कर्तुं शक्य°, नाभुक्तेषु तथा । तस्माद्भुक्तेषु भुक्त्वा कुतूहल मुञ्च । ❀ — c) K1 2 7 D4 9 उपपत्त्यु-पलब्धेषु, Cp °त्युपपन्नेषु ❀ Cs उपपत्त्योपलब्धेषु, यदृ-च्छया प्राप्तेषु । ❀ — d) B3 (marg) लाभालाभे; Dn1 D8 D3 8 लोकेषु च; D3 (before corr) लोभेषु च (for ला°). K6 समा (for समो) Da1 G2 भवेत् (for भव).

12 b) K7 D4 संकीर्तिता — c) K7 मोक्षोर्यो, Da1 a1 मोक्षार्थी K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 M1 [अ]थ, D6 [अ]र्थे (for [अ]पि) D2 मोक्षार्थो विस्तरे वापि. — d) Da3 वक्षामि B6 (marg) 8 (marg as in text) त; T G1 3 मे (for तत्)

13 a) K1 2 4 युक्ता; K7 Da3 a4 D4, 7 9 T G1 3 मुक्त; G2 रक्ता (for मुक्ता) D7 T1 G1 3 लोभ (for वीत-) — b) B3 (marg as in text) T1 G1, 3 जना (for नरा) — c) K2 सक्तभार्या; K4 सक्तुभार्या (for सक्तभावा) — d) T2 जनास् (for नरास्).

14 a) T G1–3 M1 5–7 आहारसचये स(G1 श)क्ता — b) D4 6 7 9 T G2 3 M1 5–7 यया (for तया) Da4 पिपीलिका; Dn4 °लका — D2 om 14^{c}–15^{d}. — d) Da2 [अ]विनाशिन (for वि°)

15 D2 om 15 (cf v l 14). — a) K7 सयमे (for स्वजने) K7 D4 6 7 9 बुद्धि° (for चिन्ता) — b) K7 कर्तव्यो (for °व्या) D5 बुद्धिजा, G1 बुद्धया (for -बुद्धिना) — c) D6 माया (for मया) V1 Da1 इमे विना मया भूता — d) K1 2 V1 Bo 7 8 (marg) 9 D4 T2 G1 2 नु (for तु).

16 b) D5 7 विपद्यते (for विवर्धते) — c) B8 सुखं दुःख (for सुखदुःखे). Da4 G2 [आ]मृत्यु; D5 7 वृद्धि — d) T1 G1 3 [अ]भि (for [अ]धि). G2 om from धिगच्छति up to पित्रा (in 17^{b}).

17 G2 om up to पित्रा (cf v l 16) — b) M1 5–7 मात्रास्त्वपि (for मात्रा पित्रा) V1 सगर्ति; T1 G3 सग्रह° (for °हम्) — c) K4 6 V1 Bo 7 8 Da3 a4 Da1 D8 (before corr as in text) M7 सुकृतेन (for स्व°) T1 G1 3 [अ]भि (for [अ]धि) — d) K1 4 7 D4 9 कृत पुरा; K2 B8 (marg) पुरा कृत (for [अ]-कृत पुरा) D5 7 लोके नान्यत्कृतं पुन, G2 लोका नास्त कृत पुरा (sic)

18 a) M1 7 धाम्या (for धात्रा) M1 7 [अ]भिहित (for विहित) K7 Bo Dn4 D4 G2 -भक्षाणि; D5 -भक्षानि, D7 वक्षामि (sic) (for भक्ष्याणि) — c) D7 M7 [ऽ]पि (for वि)

19 a) ❀ Cs मृत्पिण्डभूतस्य, मृत्पिण्डवत्स्वयम किंचित्करस्य । ❀ — b) B8 (marg) सर्वथा (for °दा) — d) G1 रक्षित (for °तुं) Da1 D5 च (for वा). K1 [अ]दृढात्मना; G2 [अ]कृतात्मन Dn4 रक्षितं वाढमात्मन° ❀ Cs मद्दृढात्मन, मास्थिरशरीरस्य । ❀

C 12. 10634
B. 12 289(8) 20
K 12. 184 20

स्वजनं हि यदा मृत्युर्हन्त्येव तव पश्यतः ।
कृतेऽपि यत्ने महति तत्र बोद्धव्यमात्मना ॥ २०
जीवन्तमपि चैवैनं भरणे रक्षणे तथा ।
असमाप्ते परित्यज्य पश्चादपि मरिष्यसि ॥ २१
यदा मृतश्च स्वजनं न ज्ञास्यसि कथंचन ।
सुखितं दुःखितं वापि ननु बोद्धव्यमात्मना ॥ २२
मृते वा त्वयि जीवे वा यदि भोक्ष्यति वै जनः ।
स्वकृतं ननु बुद्ध्वैवं कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २३
एवं विजानँल्लोकेऽस्मिन्कः कस्येत्यभिनिश्चितः ।
मोक्षे निवेशय मनो भूयश्चाप्युपधारय ॥ २४
क्षुत्पिपासादयो भावा जिता यस्येह देहिनः ।
क्रोधो लोभस्तथा मोहः सत्त्ववान्मुक्त एव सः ॥ २५
द्यूते पाने तथा स्त्रीषु मृगयायां च यो नरः ।
न प्रमाद्यति संमोहात्सततं मुक्त एव सः ॥ २६
दिवसे दिवसे नाम रात्रौ रात्रौ सदा सदा ।
भोक्तव्यमिति यः खिन्नो दोषबुद्धिः स उच्यते ॥ २७

---

20 K1 om (hapl) 20. — a) K2 4 7 B8 (marg.) D4, 5 7 9 T G1 3 च (for हि) K3 4 D51 T2 G1 यथा, M1, 5–7 यतो (for यदा) K4 मृत्यु (for मृत्युर्) — b) K2 हते च, Da3, a4 हन्येत, T1 हंत्येवम्. K3 च वि; K7 B6 Da3 a4 D4 5 7 9 G2 भुवि; V1 परि-; T1 अभि; T2 इति; G3 [इ]ति वि (for तव). G1 हत्येवेति विचक्षण; M1, 5–7 हरत्ये वास्य पश्यत. — d) K2 नानु, K7 D4 9 तत्तु; D5 7 T G1–3 M1, 5–7 ननु (for तत्र) K2 यद्धव्यम्; Da1 G1 बोध°; D5 वोधयम्; T2 योद्धव्यम् (for बो°) B6 Dn4 D5, 7 T1 G3 आत्मन..

21 K7 D9 om (hapl.) 21–22. — a) K2 जीव तुम् (for °न्तम्). K4 चैनैनं (for चैवैन) — b) K2 रक्षिणे; D2 lacuna (for रक्षणे). D4 न रणे रक्षणे नय (sic). — c) D5 7 असमाप्तौ (for °माप्ते). — d) Dn4 D8 D4–7 G3 M1 5 6 मरिष्यति (for °सि)

22 K7 D9 om 22 (cf v l 21) — a) M1 5–7 यथा (for यदा) B6 D8 D2 5 7 8 G3 मृत (for मृतश्च). D8 D2 8 हि; T1 G1 3 तं, T2 स्व, M1 5–7 सन् (for च). Da3 a1 Dn4 मृतस्य (for मृतश्च) K2 सुजन; T2 जनन (for स्वजन). — b) K2 ज्ञासिति, D8 D4 5, 7 G3 M1 5–7 ज्ञास्यति (for ज्ञास्यसि) B6 Dn1 n4 D2 5 6, 8 कदाचन (for कथ°). — c) Da1 T1 च (for वा) K1, 2 4 दुःखित सुखित चैव (K4 वापि); D6–7 M1, 5–7 सुखिनं दुःखिन वापि (D5 7 चापि) — d) K2 नानु; B8 (marg) तत्र; Da3 a4 तेन; D4 तत्तु; G2 न तु (for ननु). Da4 Dn4 D4 बोधव्यम्. B8 T1 G1 आत्मन°.

23 a) K6 चापि (for वा) K1, 3 4 7 B8 (marg as in text) D4 5 7 9 यदि; D51 त्वपि; T1 त्वय; G2 त्वति (for त्वयि) K1 3 7 D4 5 7 9 वा जीवे (by transp), B8 (marg as in text) वा जाते; T2 जीवेद्वा. — b) K6 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 8 5–8 यदा (for यदि). Dn4 भोक्षति; D2 मो क्ष्यति (for भो°). D8 D2 मन (for जन°) — c) K6 सु (for स्व). G1 न तु (for ननु). K1, 3 4 M1, 6 7 बुद्ध्यैव; D51 [अ]बुद्ध्यैवं, T2 M5 बुद्ध्यैवं; G1 बोद्धेव (for बुद्ध्वैवं). — d) K4 आत्मना; M6 °ना

24 a) K4 विजाने, D6 विज्ञात; G1 विजानाल्लँ (for °नल्लँ). — b) Da1 कश्च (for कस्य). K2 विनि श्चित°; B7 8 (marg as in text) Da3 D4 [अ]ति°; D2 [अ]भिनिश्चय°, T G1–3 M1, 5–7 °संज्ञि (M6 °ज्ञ) त — c) D5 7 सवेशय (for नि°) G2 [आ]त्मानं (for मनो). — d) G3 भूताश् (for भूयश्).

25 b) D5 7 तस्य (for यस्य). — c) K1 मोहाद, K4 मोह (for मोह°) K7 B8 लोभमोहस्तथा क्रोध. — d) K1 सतत (for सत्त्ववान्) K6 युक्त (for मुक्त) D5 7 च (for स).

26 K7 D6 9 om. (hapl) 26 — a) G2 पाते (for पाने) — b) D4 reads from च यो up to सदा (in 27b) twice. G3 तु (for च). — c) D4 (first time) प्रमज्जति, D4 (second time) प्रसजति (for प्रमाद्यति) K1 2 4 यो (for सं).

27 For the repetition in D4, cf. v. l. 26. — b) Da4 om one रात्रौ K6 V1 B6 6 7, 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 पुमान्, K7 B8 (orig) D4 (both times), 5 7 9 T G1 3 M1 5–7 तथा (for the first सदा). — c) K1, 2 यत् (for य°). — d) K1 3, 7 D4 9 G1 मुच्यते; G2 चाप्यते (for उच्यते).

28 a) B8 (marg) M7 आत्मभावस्; Da3, a4 Ca. p (Cap Cpp as in text) °भावे (for °भावं). — b) K1, 2 Da1 M1 6 7 मुक्त; K6 V1 B6, 6–9 Da3 a4 D2

आत्मभावं तथा स्त्रीषु मुक्तमेव पुनः पुनः ।
यः पश्यति सदा युक्तो यथावन्मुक्त एव सः ॥ २८
संभवं च विनाशं च भूतानां चेष्टितं तथा ।
यस्तत्त्वतो विजानाति लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ २९
प्रस्थं वाहसहस्रेषु यात्रार्थं चैव कोटिषु ।
प्रासादे मञ्चकस्थानं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३०
मृत्युनाभ्याहतं लोकं व्याधिभिश्चोपपीडितम् ।
अवृत्तिकर्शितं चैव यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३१
यः पश्यति सुखी तुष्टो नपश्यंश्च विहन्यते ।
यश्चाप्यल्पेन संतुष्टो लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३२
अग्नीषोमाविदं सर्वमिति यश्चानुपश्यति ।
न च संस्पृश्यते भावैरद्भुतैर्मुक्त एव सः ॥ ३३
पर्यङ्कशय्या भूमिश्च समाने यस्य देहिनः ।
शालयश्च कदन्नं च यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३४ C 12.10645 B 12 289[8] 34 K 12.294 34

T1 G1 2 Cnp (gloss सङ्ग, भावे निष्ठा) Cp सक्तम्, Ds2 M5 सक्त, D6 युक्तम् (for मुक्तम्) B6 8 9 Da3 a4 Dn1 D5 7 G2 पृव (for एव) —c) T1 यं (for य॰) D6 तदा (for सदा) Dn4 मुक्तो (for युक्तो) —d) D5 7 यथावत्सुखमेव च, T1 G1 8 मुक्त एव न सशय॰

29 K4 om (hapl) 29–34 D6 8 om (hapl) 29 Ds2 reads 29 on marg K1 repeats 29ab after 29ef —b) K6 7 यथा (for तथा) —c) D5 7 [ऽ]भि- (for वि)

30 K4 om. 30 (cf. v l 29) —a) B6 वात्र; Dn4 वाढ (sic); G3 भार- (for वाह) G1 प्रस्थानं वा सहस्रेषु. ❀ Cn वाह॰, धान्यपूर्णशकट॰। प्रस्थ, पुरुषाहार परिमित धान्यम् ॥ Cv वाहसहस्रेषु प्रेष्यमाणेषु सत्सु पतित तण्डुलादिना स्वस्य प्रस्थ य पश्येत् । ❀ —b) K1 यथार्थं; K6 B6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 D3 6 7 Cv वस्त्रार्थं (D3 6 ॰र्थं), Dn4 पात्रार्थं (for या॰) V1 वापि (for चैव) ❀ Cs अश्वादि-यानकोटिषु स्वस्य यात्रार्थं गमनमात्रप्रयोजनमेकयान च य पश्यति ॥ Cv कोटिषु जीर्णपटखण्डेषु वस्त्रार्थं वस्त्रप्रयोजन य पश्येत् । ❀ —c) K1. 2 प्रमा(K2 ॰सा)दे, K7 D4 9 प्रा(D4 प्र)सादान्, T1 G1 ॰द (for ॰दे) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D4 6–8 T1 मचक, D2 ॰के (for ॰क-) D4 G2 स्थाने (for स्थान) ❀ Ca शतहस्तचतुरस्रे प्रासादे चतुर्हस्तमात्रमेव ममोपयोगि । ❀ —d) B8 (marg) पश्यति (for मुच्यते)

31 K4 om 31 (cf. v. l. 29) K1 2 om (hapl) 31 —a) D2 [अ]न्याहित, G1 ॰गत (for ॰हत) —b) B8 M1 5–7 चापि (for चोप) —c) T1 G1 8 प्रवृत्ति (for अ॰) K6 V1 B0 6–8 Dn1 n4 Ds1 D2 6 8 ॰कर्पितं; D8 कर्शितश् (for ॰त) —d) K7 D4 9 पश्यति (for मुच्यते)

32 K4 om 32 (cf v l 29). —a) K6 7 B6 (orig) 7 9 Da3 a4 D4 9 Cv सुखं; B8 (marg) स वै, Ds2 सम, G2 M1 5–7 सुखे (for सुखी) K6 B6 (orig) 8 (marg) 9 मुक्तो, V1 B7 Da3 a4 युक्तो; D4 तुष्टां, T2 कष्टो (for तुष्टो) B0 8 Dn1 n4 Ds1 D2 3 6 8 य॰ पश्यति स (B8 स्व; D8 सु) सतुष्टो, D5 ॰ति स तुष्टो हि —b) K7 D4 9 वा(K7 चा)पश्यंश्च; D7 ह्यपश्यंश्च, Cv नापश्यति (for नपश्यश्च) ❀ Cn नपश्यन् इत्येक पदम् । ❀ —c) K1 2 D5 यथा; D7 तथा (for यश्च) D5 (marg as in text) [अं]स्येन (for [अ]ल्पेन) Da4 सतुष्टो (for संतुष्टो) K7 D4 9 यथा ल्पेन सुसंतुष्टो

33 K4 om. 33 (cf. v l 29) G2 om (hapl) 33–34 —a) K2 Da4 अग्निषोमाविद; B0 अग्नीसो॰; D5 7 G3 ॰षोमात्मक D8 D2 8 (marg) विश्वम् (for सर्वम्) ❀ Ca यच्छरीरधारणादिकारणं तदग्निषोमावेव, क्षुधादियोधे पुष्ट्यादिहेतुत्वात् ॥ Cn अग्निर्जाठरो भोक्ता, सोमोऽन्न भोज्यम् । ❀ —b) D6 ऐंद्रिय वा (for इति यश्च) D8 (marg as in text) यश्चानुशासति; Cs यत्रानुपश्यति (for यश्चानुपश्यति) D5 7 इति वा(D7 चा)नु प्रपश्यति ❀ Cs अग्निशब्दो जीववचन, नानाविधा योनीर्गच्छतीति कृत्वा । सोमशब्द प्रकृतिवचन॰, सर्वं सूयत इति कृत्वा । तथा चानुगीतासु-यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वंद्वं यत्र सोम॰ सहाग्निना । व्यवायं कुरुते नित्य धीरो भूत्वा नि[भूतानि]धारयन् ॥ (B 14 20 10) इति । यत्रेति हृदयं परामृश्यते । इद सर्वं प्राणिजातमग्निषोमाविति य॰ पश्यति, प्रकृतिपुरुषमयं य पश्यति । ❀ —c) Ds1 om च K2 D5 G1 सस्पृशते —d) T1 अमुक्तैर्, G1 8 अमुक्तैर् (for अद्भुतैर्) ❀ Cp अद्भुतैर्भावै॰ सुखदु॰खादिभिरुत्कर्षापकर्षलक्षणै ॥ Cs. आश्चर्यरूपपदार्थदर्शने यो न विक्रियते । ❀

34 K4 G2 om 34 (cf v l. 29, 33) D5 7 om (hapl.) 34–36 —b) K1 2 7 D4 9 T G1 8 समाना (for ॰ने) Dn4 पश्य (for यस्य) —c) K1 शालवश्, B7 शालेयश्, T1 G1 8 शाल्यन्न (for शालयश्).

C 12. 10646
B 12. 288(6). 35
K 12 294 35

क्षौमं च कुशचीरं च कौशेयं वल्कलानि च ।
आविकं चर्म च समं यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३५
पञ्चभूतसमुद्भूतं लोकं यश्चानुपश्यति ।
तथा च वर्तते दृष्ट्वा लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३६
सुखदुःखे समे यस्य लाभालाभौ जयाजयौ ।
इच्छाद्वेषौ भयोद्वेगौ सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ३७
रक्तमूत्रपुरीषाणां दोषाणां संचयं तथा ।
शरीरं दोषबहुलं दृष्ट्वा चेदं विमुच्यते ॥ ३८
वलीपलितसंयोगं कार्श्यं वैवर्ण्यमेव च ।
कुब्जभावं च जरया यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३९
पुंस्त्वोपघातं कालेन दर्शनोपरमं तथा ।
बाधिर्यं प्राणमन्दत्वं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४०
गतानृषींस्तथा देवानसुरांश्च तथा गतान् ।
लोकादस्मात्परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४१
प्रभावैरन्वितास्तैस्तैः पार्थिवेन्द्राः सहस्रशः ।
ये गताः पृथिवीं त्यक्त्वा इति ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ४२
अर्थाश्च दुर्लभाल्लोके क्लेशांश्च सुलभांस्तथा ।
दुःखं चैव कुटुम्बार्थे यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४३

---

35 D5 7 om 35 (cf v. l 31). D6 om (hapl.) 35 — a) Da3 D4 कुशवीरं; T1 शरचीरं (for कुश°). — b) K1 2, 4 7 D1 8 G2 कौशिक; Da3 कैशेय; D1 कौसेयं — c) K7 क्षयिक. D8 Cv (gloss कार्पासवस्त्रम्) -वसन, G2 च समा (for च समं)

36 K6 D5 7 om 36 (for D5 7, cf v 1 34) — a) G2 पंचभूतं (for °भूत). D8 समायुक्तं; T G1 8 समुत्पन्न (for समुद्भूतं). — b) ❀ Cp: सर्वस्य भौतिकत्वाविशेषादुत्कर्षापकर्षौ कुतस्त्यावित्ति य पश्यति । ❀ — d) D8 स्यान् (for ऽस्मिन्).

37 b) K7 Da3 a4 लाभालाभे (for °लाभौ). Da3 a4 जयाजये, M1 6-7 प्रियाप्रियौ (for जयाजयौ). — c) G1 8 इच्छाद्वेषे G2 भयेद्वेगौ. — d) K1, 2 सर्वदा; G1 °था (for °था)

38 a) T G1 8 छर्दि-; G2 M1 6-7 श्लेष्म- (for रक्त). K1 मूल; K7 Da4 Dn1 -मुत्र (for -मूत्र-) — b) Da4 om दोषाणां K6 Bo 6 7, 8 (marg). 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 6, 8 संचयां (Da3 a4 D2 8 °या)स; D5 7 संशय (for सचय) ❀ Cs दोषाणा, वातपित्त श्लेष्मणाम् । ❀ — c) T2 बहुळ, G2 बाहुल्यं (for बहुल) — d) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 8 6, 8 चैव (for चेद्) D5 विमुचते

39 a) K1 कली; K4 Da4 बली, G1 विली (for वली-) K1 पलित-; Da4 -पलीत- D1 ससर्गं; D7 संयोग; G1 -संगागं (for सयोग) — b) B8 कार्ण्यं; D2 6 कार्यं; G2 काय (for काइर्यं). K1 वैक ल्पम्; K2 वैकल्यम्; Da4 वैचर्यम् (sic), G1 वैवर्णम् — c) K1 कुज्ज; K2 दुःख; K7 D5 9 कुष्ट; Dn4 ककु; G1 कुज- (for कुब्ज) M7 भावम् (for -भाव) T1 जायाया (for जरया) K6 B1 Da3 a4 कुब्जतो चैव जरया (Da3 रजया) — d) T1 G1 8 वि (for स) — After 39, G1 reads 42 for the first time, repeating it in its proper place

40 D5 7 om. (hapl) 40-41 G1 om (hapl) 40 — a) Da4 D5 पुस्त्वापघातं; G2 पुस्त्वोपकाल — b) Dn1 दर्शनोपरमम्. — c) K1 2 बाधर्यं (sic); Da3 बाधीर्यं, Dn1 बाधिर्यं (for °र्यं). K1 2 4 B3 (marg as in text) T1 G2 प्राण; Da3 a4 प्राणि (for प्राण). — d) T1 G2 य पश्यन्स विमुच्यते.

41 D5 7 om. 41 (cf v. 1 40) K1 2 4 om (hapl) 41 — a) B1 Da3 a4 D2 पुतान् (for गतान्) — d) G1 वि (for स)

42 T1 om (hapl) 42-43 G1 reads 42 for the first time after 39. — a) T1 G2 प्रतापैर् (for प्रभावैर्) B3 (marg) ते तु; Dn4 तैश्च; D2 lacuna (for तैस्तै). — b) K1 पार्थिवेंद्र- (for °वेन्द्रा) — c) K6 यो गता; G2 ये गत G1 (both times) 8 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा) — d) K1 2 चेति ज्ञात्वा; Da1 [इ]ति तत्वज्ञो; M1 6-7 तां ज्ञात्वापि (for इति ज्ञात्वा). B7 8 Da3 स (for वि).

43 T1 om 43 (cf. v 1 42) D1 5 om (hapl) 43 V1 reads 43 on marg — a) D7 विविधाँल्लो (for दुर्लभाल्लो) — G2 om (hapl) 43b–44a — b) K1 Da4 सुलभास्; D7 विविधांस — c) Dn1 सुखं; M7 दुःखम्. B3 (marg) कुटुंबार्थे; M1 8 6 कुटुंबार्थे — d) G1 वि (for स).

44 G2 om. 44a-b (cf. v 1 43) — a) K2 तु (for च) — b) K7 D5 5 7 9 T G1, 8 M1, 6-7 जन(G2 जनु;

अपत्यानां च वैगुण्यं जनं विगुणमेव च ।
पश्यन्भूयिष्ठशो लोके को मोक्षं नाभिपूजयेत् ॥ ४४
शास्त्राल्लोकाच्च यो बुद्धः सर्वं पश्यति मानवः ।
असारमिव मानुष्यं सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ४५
एतच्छ्रुत्वा मम वचो भवांश्चरतु मुक्तवत् ।
गार्हस्थ्ये यदि ते मोक्षे कृता बुद्धिरविक्लवा ॥ ४६
तत्तस्य वचनं श्रुत्वा सम्यक्स पृथिवीपतिः ।
मोक्षजैश्च गुणैर्युक्तः पालयामास च प्रजाः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

२७८

युधिष्ठिर उवाच ।
तिष्ठते मे सदा तात कौतूहलमिदं हृदि ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुपितामह ॥ १
कथं देवर्षिरुशना सदा काव्यो महामतिः ।
असुराणां प्रियकरः सुराणामप्रिये रतः ॥ २
वर्धयामास तेजश्च किमर्थममितौजसाम् । C 12 10661 B. 12. 280(89) 3 K 12 293 3

M1 6-7 घन)वैगुण्यमेव च — d) B8 (marg as in text) नाभिनदति, G8 चाभिपूजयेत् (for नाभि°).

45 a) K5 शास्त्रार्थं, D3 शास्त्र- (for शास्त्राल्) Da4 D6 G2 शास्त्राल्लोकाच्च K6 T2 बुद्धा, D8 D8 बुद्ध्या (for बुद्ध°) K2 शास्त्राश्च लोकात्यो बुद्ध° (sic), T1 G1 3 शास्त्राल्लोकक्षयं बुद्धा — b) K1 सर्वे, K3 स वै (for सर्वं) M1 6-7 मानुष° (for मानव°) — c) Dn1 n4 आमारम्, D8 M1. 5 6 अपारम् (for असारम्). T G1 3 इति (for इव) K1 2 4 इद ह्यसार मानुष्य — d) G1 सर्वधा (for °था)

46 a) G2 वशो (for वचो). — b) K4 मुक्तये (for मुक्तवत्) D4 9 भवांश्चर विमुक्तवत् — c) K1 गार्हस्थ्यं; K3 7 Da4 °स्थे, Dn4 °स्थ्यो, D4 गार्ह्य स्था, D6 7 M1 6-7 गार्हस्थ्याद्, D9 °स्थो (for °स्थ्ये) G2 न तु (for यदि) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G2 वा (for ते) Da1 मोक्ष (for मोक्षे) — d) Dn4 कृत्वा, G1 कृत- (for कृता).

47 Before 47, B5 8 9 T2 ins भीष्म उवाच — a) K6 तत्तस्तद्, D6 त तस्य; M6 तत्तस्मा (for तत्तस्य) G3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — b) K6 Da3 a4 सम्यक्च; T1 G1 स सम्यक् (by transp) — c) K1. 3 4 मोक्षमदैर्, K7 D4. 8 मोक्षदैस्तद्- (for °जैश्च) K1 °युक्ता — d) Da4 पाचयामास (for पाल°) K3 7 D4 6. 7 9 वै (for च) K7 D5 प्रजा

Colophon. Ś1 G6 missing K8 6 B1-6 Da1 a3 Dn3 n3 D1 G4. 6 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-3 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 स(K1 सा)गरारिष्ट(Da3 °रेरिष्ट, Da4 °रादिष्ट)नेमिसंवाद; D4 9 M6 6 सगरारिष्टसवाद°, G2 अरिष्टनेमिसगरसंवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) K6 13, B7 T1 G1 3 112, Dn1 114, Dn4 M6 113, T2 125, G2 128; M1. 6 7 111 — *Śloka no* K4 46, Da4 Dn1 47, Dn4 48

278

☞ This adhy is missing in Ś1 G6 (cf v l 12 274 13, 259 1)

1 a) K6 तिष्ठतो (for तिष्ठते) K3 तत्र, T1 G1 3 नाथ (for तात) — b) K4 B9 M7 हृम (for हृद)

2 G1 om (hapl.) 2-3 — a) D6 7 अथ (for कथ) K1 2. 4 B7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G3 उशाना — b) T1 [आ]कार्यो (for काव्यो) K1 2 4 D8 महामुनि°, K7 B8 D4 6 7 9 °द्युतिः, T2 महीपते (for महामति) — c) G3 हितकर (for प्रिय°) — d) K7 D4 9 T G3 चाप्रिये (for अप्रिये) T1 G3 स्थित° (for रत°)

3 G1 om. 3 (cf v l 2) — a) Da3 a4 तेजस्वी (for तेजश्च) ❀ Cn वर्धयामास, चिच्छेद । ❀ — b)

C 12. 10661 B. 12 290(89).3 K 12 295 3 नित्यं वैरनिबद्धाश्च दानवाः सुरसत्तमैः ॥ ३
कथं चाप्युशना प्राप शुक्रत्वममरद्युतिः ।
ऋद्धिं च स कथं प्राप्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ४
न याति च स तेजस्वी मध्येन नभसः कथम् ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं निखिलेन पितामह ॥ ५

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्नवहितः सर्वमेतद्यथातथम् ।
यथामति यथा चैतच्छ्रुतपूर्वं मयानघ ॥ ६
एष भार्गवदायादो मुनिः सत्यो दृढव्रतः ।
असुराणां प्रियकरो निमित्ते करुणात्मके ॥ ७
इन्द्रोऽथ धनदो राजा यक्षरक्षोधिपः स च ।
प्रभविष्णुश्च कोशस्य जगतश्च तथा प्रभुः ॥ ८
तस्यात्मानमथाविश्य योगसिद्धो महामुनिः ।
रुद्ध्वा धनपतिं देवं योगेन हृतवान्वसु ॥ ९
हृते धने ततः शर्म न लेभे धनदस्तथा ।
आपन्नमन्युः संविग्नः सोऽभ्यगात्सुरसत्तमम् ॥ १०

G3 lacuna for किमर्थम्. K1 2 अमिततेजसां; K4 इति तेजसः; K6 B6 7 9 Da3. a4 T1 G2 3 M1 6-7 अमित द्युति (B6 Da4 °ति), D6 T2 °तौजस (for °तोज साम्). — c) K1 2 G3 नित्य (for नित्यं). K1 वैर निरुद्धाश्च; Da4 वैरनिवृद्धाश्च, T1 G3 वैरानुबद्धा(T1 °बंधा)श्च (for वैरनि°).

4 a) D4 अथ (for कथं) Dn4 D4 चापि; G3 अपि (for चापि). K1 उशन°, K7 उशन, B6 Dn4 D5 D8 6.7 G1 3 उशना (for उशना) K6 T G1 3 प्राप्त°, Da3. a4 पाप; D4 प्रवि (sic), D6 7 प्राप्य (for प्राप) — b) T2 शुक्रत्वम्. K6 B9 Da3 a4 M1 6-7 अमि(Da4 °सि)त- (for अमर) — c) G1 M1 ऋर्षिं (for ऋद्धिं). K6 B6 (marg as in text) सकला (K6 °ल) (for स कथं) D6 7 T2 G1 3 प्राप, T1 प्राह (for प्राप्त°) — d) K1 2 4 7 D4 6 7. 9 वदस्व (for ब्रवीहि)

5 a) K1 2 V1 D6. 7 T1 स च (by transp) K6 न यातवसतेजस्वी (sic), K7 न यावितसते° (sic) ❀ Cs न याति चेति । साय प्रातश्च नभसोन्तर्भागयोर्दृश्यते न कदाचिदपि मध्ये । तच्च कस्मादित्यर्थः । ❀ — b) V1 D6 7 9 (marg) मध्ये च (for मध्येन) G2 नुनस (sic) (for नभस) ❀ Ca नभोऽत्र मूर्धाकाशं ब्रह्मरन्ध्रम् । ❀ — c) K2 विज्ञास्व (for विज्ञातुं) — d) K1 D2 G1 पितामह

6 V1 पितामह (for भीष्म) — a) M1 6-7 स्वव- हित° (for अव°) — b) D8 एव (for एतद्) K1 2 4 यथा तथा (for यथातथम्) — c) Da3 कथामति (sic) (for यथामति) B8 D6 तथा (for यथा) K7 D9 T2 चैव; D4 चेव (for चैतत्) — d) B8 T2 G1 श्रुतं (for श्रुत) Dn4 यथा (for मया)

7 b) Bo. 8 (marg as in text) Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 मान्यो (for सत्यो) — c) K4 6 B0 6. 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 सुराणां वि- (for असु राणां). — d) K1 नरुणात्मके (sic); K6 V1 B0 6 (orig) 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D2 3 6 8 G2 Cn Cpp (gloss ईश्वरेच्छा कारण तदात्मके) Cs (gloss प्रयोजनविशेषे) का(Da4 क)रणात्मके, B6 (marg) कुरुणा°, T G1 3 M1 6-7 कारणांतरे, Cp (gloss भाराधनवशात्) करणात्मिके (for करुणात्मके) ❀ Cn कारणात्मके, कारणा क्रिया तदात्मके । ❀

8 a) K7 D4 9 वरुणो, B6 (marg as in text) वरदो (for धनदो) T G1 3 राज्ञां (for राजा) ❀ Ca इन्द्र इति धनदविशेषणम्, पारमैश्वर्ययोगात् । ❀ — b) Da3 om रक्षो. K7 रक्षाधिप° (for रक्षो°) K1 2 तथा; K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6. 8 T2 सदा; V1 प्रभु°; D6 7 शुचि (for स च). — c) K1 2 4 लोकस्य; K6 B0 6-8 Da3. a4 Dn4 Ds1 D2. 3 5 6 8 कोषस्य; G1 कोशश्च (for कोशस्य) — d) K7 G2 यथा प्रभु°; T G1. 3 M1 6-7 प्रभुस्तथा (by transp)

9 a) T2 corrupt K1. 2 4 Da3. a4 तथा (for तस्य) K7 [आ]विश्य. — b) K1 (by corr as in text) योगसिद्धिमहामुने — c) K1 7 D2 9 (by corr as in text) रुद्धा; B9 वद्धा; Ds1 नुध्वा (sic), G3 क्रुद्ध (for रुद्ध्वा) K1 D4 धनपति- — d) K1 ह्रतवान् (sic), K6 कृतवान्, K7 B8 D4 9 T2 [आ] हृत° B8 M1 6 वसु

10 a) K7 D4 हृत, Da4 रुते (for हृते) K1 4 तदा, K2 तथा (for ततः) — b) K2 तत°; K6 7 V1 B0 6 9 D8 D5 (by corr sec m. as in text) 6. 8 9 G1 3 तदा; D7 सदा (for तथा) — c) K7 D4 9 मृत्यु° (for -मन्यु°) G2 सविघ्न° — d) K1 Da सोत्य गात्, T2 G1 3 सोन्व° (for सोऽभ्य°) K1 2 सुरसुत्तमः

निवेदयामास तदा शिवायामिततेजसे ।
देवश्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय बहुरूपिणे ॥ ११

कुबेर उवाच ।

योगात्मकेनोशनसा रुद्ध्वा मम हृतं वसु ।
योगेनात्मगतिं कृत्वा निःसृतश्च महातपाः ॥ १२

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धो महायोगी महेश्वरः ।
संरक्तनयनो राजञ्शूलमादाय तस्थिवान् ॥ १३
क्वासौ क्वासाविति प्राह गृहीत्वा परमायुधम् ।
उशना दूरतस्तस्य बभौ ज्ञात्वा चिकीर्षितम् ॥ १४
स महायोगिनो बुद्ध्वा तं रोषं वै महात्मनः ।
गतिमागमनं वेत्ति स्थानं वेत्ति ततः प्रभुः ॥ १५
संचिन्त्योग्रेण तपसा महात्मानं महेश्वरम् ।
उशना योगसिद्धात्मा शूलाग्रे प्रत्यदृश्यत ॥ १६
विज्ञातरूपः स तदा तपःसिद्धेन धन्विना ।
ज्ञात्वा शूलं च देवेशः पाणिना समनामयत् ॥ १७
आनतेनाथ शूलेन पाणिनामिततेजसा ।
पिनाकमिति चोवाच शूलमुग्रायुधः प्रभुः ॥ १८
पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुमापतिः ।
आस्यं विवृत्य ककुदी पाणिं संप्राक्षिपच्छनैः ॥ १९ C 12 10677 B 12 290(89) 19 K 12 295 19

K4 Da3 सुरसत्तम, D6 पुरसत्तम (for सुर°). D4 सोम्य गात्सुरसत्त (corrupt)

11 a) K7 B8 (marg) D4 5, 7 9 T G1–3 M1 5–7 तत°; Dn4 तथा (for तदा) — b) Dn4 -तेजसा (for तेजसे) — d) K1 2 सोम्याय Da3 (by corr as in text) वल- (for बहु)

12 K1, 2 4 6 7 V1 B6 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3–7 9 G1 2 M1, 5–7 om. the ref — a) K1 योगा त्मको न, D4 यागात्मकेन (for योगा°) — b) K4 7 Da4 रुद्धा (for रुध्वा) K7 Da3 कृत (for हृत) — c) K2 योगे नाम (for योगेनात्म-) K6 B6 6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1 n4 D8 5–8 M1 6 7 गत, G2 M5 कृत (for गतिं) ❀ C8 आत्मगतिं, निःसरणमार्गं रोमकूपादिकम् । ❀ — d) Da3 a4 निर्गतश्च (for निःसृतश्च) B8 (marg) सु (for च)

13 MSS om the ref. — a) G2 reads from तत क्रुद्धो up to बभौ ज्ञात्वा (in 14d) twice B8 वच° (for तत°) D6 शुद्धो (for क्रुद्धो) — b) K1 4 मया (sic) (for महा-) — c) M1 नयने (for -नयनो) G2 (both times) M1 5–7 रोषात्, G3 (by corr as in text) राजा (for राजन्)

14 For the repetition in G2, of v l 13 — a) G2 (both times) [क्व]याद् (for [क्व]साव्) — b) K6 B6 (by corr) Da3 a4 वरमायुध, B6 (before corr) वरमांवर (for परमायुधम्) — c) K1 2 7 D4 9 T2 G2 (both times) दूरगस् — d) K1, 2 ततो; K7 D4 9 गतो; T G1 3 M1, 5–7 बभूज् (for बभौ). K1 चिकीर्षितां ❀ Cn बभौ, आत्मानं दर्शितवान् । ❀

15 a) K6 योगिन (for योगिनो) K1 बुध्वा, D7 ज्ञात्वा (for बुद्ध्वा) — b) D5 7 रोष चैव (for त रोष वै) — c) D9 (marg as in text) मतिम् (for गतिम्) K1, 2 D8 D4 5, 7 9 चेति (for वेत्ति) — d) K1 2 4 D4 5 7 9 T G1–3 चेति; Dn1 n4 D8 चैव (for वेत्ति)

16 M1 5–7 om 16–17 — a) K1 2 Dn4 संचित्य; D4 सवित्य (for सचिन्त्य). K6 B6 8 (marg) 9 Da3 a4 D5 7 मनसा (for तपसा) — c) K7 D4 9 युक्तात्मा (for सिद्धात्मा)

17 M1 5–7 om 17 (of v l 16) — a) B7 D8 D8 5 7 T1 G1 3 विज्ञान (for विज्ञात) — b) K7 B6 8 (marg as in text) 9 Dn1, n4 D8 D2 3 6 8 -सिद्धोय (for -सिद्धेन). K1, 2 4 V1 हेतुना, T G1 3 चक्षुषा (for धन्विना) — c) K1 देवेश; Da3 a4 देवेन, G2 देवेशं (for देवेश°) — d) K7 B8 (marg) सममानयत्, Da3 समनानयत्

18 a) D6 आगतेन (for आन°) — b) V1 B6 7 9 Da3 a4 पाणिनाना(Da3 a4 °न)मितेन च, T G1 3 °मापामितौजस° (sic) ❀ Cv अमिततेजसा पाणिना इति तृतीया सप्तम्यर्थे । ❀ — d) T1 G1 उग्रायुध, M1 6 उग्रायुध°; M6 7 उग्रायुध (for °युध°) — After 18, T G3 ins

740* स तु प्रविष्ट उशना पाणिं माहेश्वर प्रभु ।

[T1 तत (for स तु)]

19 G1 om. (hapl) 19a–20b. — a) Da1 प्राणि (for पाणि). D5, 7 पाणिमभ्यागत दृष्ट्वा — c) Da4

C 12 10578 B 12 19 (19).10 K 12. 293 20

स तु प्रविष्ट उशना कोष्ठं माहेश्वरं प्रभुः ।
व्यचरच्चापि तत्रासौ महात्मा भृगुनन्दनः ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं व्यचरद्राजन्नुशना तस्य धीमतः ।
जठरे देवदेवस्य किं चाकार्षीन्महाद्युतिः ॥ २१

भीष्म उवाच ।

पुरा सोऽन्तर्जलगतः स्थाणुभूतो महाव्रतः ।
वर्षाणामभवद्राजन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ २२
उदतिष्ठत्तपस्तप्त्वा दुश्चरं स महाह्रदात् ।
ततो देवातिदेवस्तं ब्रह्मा समुपसर्पत ॥ २३
तपोवृद्धिमपृच्छच्च कुशलं चैनमव्ययम् ।
तपः सुचीर्णमिति च प्रोवाच वृषभध्वजः ॥ २४
तत्संयोगेन वृद्धिं चाप्यपश्यत्स तु शंकरः ।
महामतिरचिन्त्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा ॥ २५
स तेनाढ्यो महायोगी तपसा च धनेन च ।
व्यराजत महाराज त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ २६
ततः पिनाकी योगात्मा ध्यानयोगं समाविशत् ।
उशना तु समुद्विग्नो निलिल्ये जठरे ततः ॥ २७

भस्यं, T G3 भास्ये (for भास्य) V1 ककुदि; T1 G3 M6 भ्रुकुटी, T2 भ्रुकुटिं; M6 कुकटी, Csp (gloss सृधणी) कुकरी (for ककुदी). G2 भास्ये विवृत्याशुकटिं, M1 7 भास्ये विवृत्याकु(M7 °कु)कटी. ❀ Ca ककुदी, ककुदास्यग्रीवानिकटपृष्ठवशोच्चप्रदेशरूपलक्षणवान् ॥ Cn देवानां पट्टाधिपतिः । ❀ —d) K6 स (for स) K4 V1 B0 6.7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 Ds D2 3 6–8 पाणिना (V1 °भ्यां) प्रा(D7 प्र)क्षिपच्छनै

20 G1 om. 20ab (cf. v. l 19). —a) D6 7 प्रविश्य (for प्रविष्ट) K1 2 Da3, a4 D8 7 G3 उशना°. —b) T1 om प्रभु° —c) K1 2.4 व्यचरश्चापि (for °च्चापि) — After 20, B6 8 ins an addl colophon [*Sub-parvan* B6 8 मोक्षधर्म — *Adhy. name* B8 भवभार्गवसमागम°]

21 a) K2 विचरद्; Ds अच(Ds1 °घ)रद् (for व्यच°) —b) K1.2 Ds1 D2 4 7 उशनास् (for उशना) —d) K7 V1 D4 6 7 M1 6 8 वा (for च). B8 (marg) T1 G1 महामति; D2 °कृति°; D6 7 °त्मन (for °द्युति°)

22 T1 om the ref —a) T1 G1 3 च (for सो) G1 गतजल° (for जलगत°) —c) K1 2 अयुत (for अभवद्). —d) K1 मन्वभानि (sic) (for अर्बुदानि).

23 b) K7 B1 दुस्तर; V1 D6 7 दुष्कर; M7 दुश्चरम् (for दुश्चर) K6 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 G2 M5–7 च; B8 (marg) तु (for स) Da4 G2 महाह्रदान्; T2 °तपा (for °ह्रदात्) —c) K7 Ds D6 9 देवाधि-, D7 T G1–3 M1 6–7 देवादि (for देवाति) K1.2.7 D4 9 -देवं (for -देवस्). G2 तु (for तं) —d) K6 7 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D2–9 ब्रह्मा वै समसर्पत (D6 °सर्प्यत, D7 °तप्यत); D8 T G1 3 ब्रह्मा चैनं समर्चत (D8 °र्चयत्), G2 तद्ब्रवी स्तमुसर्पत, M1 ब्रह्माणमुपसर्पत

24 a) K2 D6 G3 ततो (for तपो). K1 2 G2 वृद्धम् (for -वृद्धिम्). K1 2.4 अपृच्छ(K1 °च्छ)श्च; D6 7 °च्छत्त, G2 °च्छत्स (for °च्छच्च) —b) Da4 शलभ (for कुशलं) K1 चैतम्, K6 चैव, V1 Dn1 n4 D2 3 6 7 9 (by corr. as in text) चैवम्, D4 वैनम् (for चैनम्) K6 नव्यय°, K7 B0 6 7 (marg as in text) 9 Da3 a4 Ds D2–9 अव्यय° (for अव्ययम्) —c) Dn1 तस° (for तप°). K7 B6 (marg) 7–9 Da3 a4 सचीर्णम् (for सुची°). M5 एवेति (for इति च). M1 6 7 स तप सुचीर्णमिति —d) K1 2 4 V1 B0 7 Da3 T2 M1 6–7 वृषभध्वजं; D4 6 °ध्वज

25 a) K6 G2 त (for तत्-) K6 B8 (marg as in text) Da3 a4 G2 M1 6–7 बुद्धिं; K7 वृद्ध, Cs (*gloss*. अणिमादिप्राप्तिं) वृद्धिं (as in text) K6 7 D4 वा (for च) —b) K1.2 4 V1 B8 D4 9 T G1.3 [अ]प्यपश्यत स शकर° (B8 [marg] महेश्वर°) —c) Da4 अतिचात्मा (sic) (for अचिन्त्यात्मा) —d) Ds T1 G3 रति°, M1. 6–7 -तपा (for -रतः). G1 तदा (for सदा).

26 a) K6.7 Da3 a4 Dn4 Ds1 D4 6 8 9 तेनाद्यो (Dn4 D4 °द्या), T G1 3 °नाभाप्य (for तेनाढ्यो). —b) K1 7 V1 D9 च दमेन; K2 चरमेन (for च धनेन) —c) K7 (also as in text) महाभाग (for °राज).

27 b) K1 Dn4 D6 7 -योग (for योग) B7 G3 समाविशेत्, D6 7 -समाधिना (for समाविशत्). —c)

तुष्टाव च महायोगी देवं तत्रस्थ एव च ।
निःसारं काङ्क्षमाणस्तु तेजसा प्रत्यहन्यत ॥ २८
उशना तु तदोवाच जठरस्थो महामुनिः ।
प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनररिंदम ॥ २९
तमुवाच महादेवो गच्छ शिश्नेन मोक्षणम् ।
इति स्रोतांसि सर्वाणि रुद्ध्वा त्रिदशपुंगवः ॥ ३०
अपश्यमानः स द्वारं सर्वतःपिहितो मुनिः ।
पर्यक्रामद्दह्यमान इतश्चेतश्च तेजसा ॥ ३१
स विनिष्क्रम्य शिश्नेन शुक्रत्वमभिपेदिवान् ।
कार्येण तेन नभसो नागच्छत च मध्यतः ॥ ३२
निष्क्रान्तमथ तं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव तेजसा ।
भवो रोपसमाविष्टः शूलोद्यतकरः स्थितः ॥ ३३
न्यवारयत तं देवी क्रुद्धं पशुपतिं पतिम् ।
पुत्रत्वमगमद्देव्या वारिते शंकरे च सः ॥ ३४

देव्युवाच ।

हिंसनीयस्त्वया नैष मम पुत्रत्वमागतः । C 12 10593 B 12 290(69).35 K 12 293 36

K1 2 Da3 a4 उशनास् (for उशना) K6 च, D4 तु (for तु) —[d]) K4 Da3 Dn1. n4 Ds1 D6 विलिल्ये, D2 G2 M7 नि(M7 न)लिल्ये (for निरिल्ये) K1 2 जठरे तया, K7 D4 9 °रातरे, V1 °रे रत, B6 (marg) °रे पुन° (for °रे तत°)

28 [a]) K7 D4 9 तदा (for महा) —[b]) T1 G1 3 रुद्र (for देव) T1 G1. 3 कुक्षिस्थ (for तत्र°) K7 D4 5 7 9 स°, B3 हि, G2 इ (for च) —[c]) K7 D4 9 नि:काश, Ds1 निसार, T G1. 3 नि:सर (for नि:सारं) K1 4 काङ्क्ष्यमाण(K1 °न)स्, K7 कांक्षमानस् (for °माणस्) K6 B6 8 च; B0 7 Dn1. n4 Ds D2 3 6 8 स (for तु) B9 नि:सारं काङ्क्ष्यमाणस्य, Da3 a4 °रणं कांक्षमाणस् ❀ Ca p नि:सार, ऊर्ध्वमार्गेण नि:सरणम् । ❀ —[d]) B6-9 Da3 a4 तेनासौ (for तेजसा) B0 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 M6 तेन स प्रतिहन्यते

29 [a]) K1. 2 4 उशनास् K6 B6 8 (marg) Da3 a4 Dn4 तं, K7 B9 T G1 3 च; D9 [अ]थ (for तु) K2 Da3 a4 T1 G1. 2 M1. 6-7 तत, B0 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 तथा (for तदा) G2 M1 6-7 प्राह (for उवाच) —[d]) D4. 9 G2 अरिंदम°.

30 [a]) D7 T1 G1 3 महातेजा (for °देवो) —[b]) G1 गच्छन् (for गच्छ) D5 7 छिद्रेण (for शिश्नेन) —[c]) K6 7 D4 9 श्रोतांसि (for स्रोतांसि) B0 7 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 सर्वाणि स्रो(B0 Dn4 Ds1 D6 श्रो) तांसि (by transp) —[d]) K2 दृष्ट्वा; K6 7 रुद्धा (for रुध्द्वा)

31 [a]) D4 9 अपश्यन्नथ, D5 °श्यमान (for °श्यमान) K6 7 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6-8 तद् (for स) —[b]) K7 D4 5 7 9 पिहित; M1 7 [s]पिहित, M6 6 त्रिहित (for पिहितो) —[c]) K1 2 4 अपाक्रामद्, Da4 पर्या°, D5 7 पर्यक्रमद्, M1 परिक्रामद् (for पर्य°) D7 वाह्यमान (for दह्य°) —[d]) K1 2 4 भारत; Ds2 चेतसा (for तेजसा)

32 [a]) B0 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 वै, T1 तु (for वि) —[b]) K7 प्रति, B0 इति; D7 अपि, T1 उप (for अभि) K7 D4 पादिवान् (for पेदि°) —[c]) G2 न हि सा (sic) (for नभसो) ❀ Cs कार्येण तेन, धनेश्वरधनापहारेण महेश्वरकोपेनाथ स्रोतोनि सरणेन्नेत्यर्थः । ❀ —[d]) V1 D5 7 G2 M1 6-7 न गच्छति (for नागच्छत) K6 V1 B0 7-9 Dn1 n4 Ds D2 3 6 स (for च) K6 G2 मध्यम (for मध्यत°). D8 T G1 3 Cn नाभ्यगच्छत मध्यत° — After 32, T2 ins

741* तत एव च देवेषु सम्प्रतिष्ठो महामुनि° ।
पौरोहित्यं च दैत्यानां चक्रे तेजोविवृद्धये ।

33 [a]) K7 D4 9 इव (for अथ) K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5-8 विनिष्क्रान्त तु (K6 B3 Da3 a4 च) तं दृष्ट्वा —[b]) K6 ज्वलत (for °तम्) D5 7 अथ (for इव) —[c]) G2 रोष° (for रोप) —[d]) Ds1 स्मृत° (for स्थित)

34 Ds2 reads 34[ab] on marg (*sec m*) —[a]) K1 निवारयत, K4 व्यापारयत, B0 8 (marg) Ds D2 3 6 अवारयत; Dn4 आवा° (for न्यवा°) K6 न्यवारयत्ततो देवी —[b]) Da4 तया, D5 lacuna, G2 पति (for पतिम्) —[c]) D5 आगमद् —[d]) D7 सति; T1 G1 3 स च; M1 6-7 तु स° (for च स°)

35 Da3 a4 om the ref —[a]) K1 D4 हिंस(D4 °म)नीयस्, Da4 सिंहनीयस्; G1 हिंसनीयास् (for नीयस्) Da4 त्वनैषच्य, Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 त्वया नैत्र (for त्वया नैष) —[b]) Ds1 आगति, D4 आगता —[c]) T1 G3 किंचिन् (for कश्चिन्) —[d]) The portion from छंति up to विद्वांश्चाशीलो (in 12 279 24[c])

C 12.10193 B 12.290(19).35 K 12 295 35 न हि देवोदरात्कश्चिन्निःसृतो नाशमर्छति ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

ततः प्रीतोऽभवद्देव्याः प्रहसंश्चेदमब्रवीत् ।
गच्छत्वेष यथाकाममिति राजन्पुनः पुनः ॥ ३६

ततः प्रणम्य वरदं देवं देवीमुमां तथा ।
उशना प्राप तद्धीमान्गतिमिष्टां महामुनिः ॥ ३७

एतत्ते कथितं तात भार्गवस्य महात्मनः ।
चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

युधिष्ठिर उवाच ।

अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तद्वदस्व मे ।
न तृप्याम्यमृतस्येव वचसस्ते पितामह ॥ १

किं कर्म पुरुषः कृत्वा शुभं पुरुषसत्तम ।
श्रेयः परमवाप्नोति प्रेत्य चेह च तद्वद ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा पूर्वं महायशाः ।
पराशरं महात्मानं पप्रच्छ जनको नृपः ॥ ३

---

is lost in D5 on missing fol. K1 उद्दृति (sic); K3 4, 7 B8 9 D4 6, 7, 9 T G1–3 M1, 5–7 अर्हति; Da3 D5 D8 ऋच्छति; Da4 अछति (sic), D2 ऋर्छति (for अर्छति).

36 D5 missing (cf. v. l 35) MSS om the ref — [a]) K1 भवेद्; K4 6 V1 B0 6–9 Da4 Dn1 n4 D8 6 8 T2 भवो, G2 महा (for ऽभवद्). K4 Da3 D2 7 8 T2 M1, 5–7 देव्या, K6 देव्यां (for देव्या°) K7 D4 9 देव्याः प्रीतस्ततो देव°. — [c]) K1 Da4 गच्छेत्वेष (for गच्छ°).

37 D5 missing (cf. v. l 35) — [b]) B8 देवं (marg °वी) रुद्रम्; T1 G1 देवदेवम् (for देव देवीम्) D4 उमा (for उमां) V1 D6 T1 G1 3 तदा (for तथा) — [c]) K1, 2 4 D8 D7 G1 3 उशना° T1 G3 तां (for तद्). — [d]) D7 महामतिः.

38 D5 missing (cf. v l. 35). — [a]) K4 तत्र (for तात) — [d]) Da3 M1 5–7 मा (for मां) K7 D9 परिपृष्टवान् (for °पृच्छसि).

Colophon Ś1 D5 G6 missing K3 5 B1–5 Da1 a3 Dn2, n3 D1 G4 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2–4, 6–9 T G1–3 M1 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy name* K1 2 4 शुक्रोत्पत्ति°, K6 V1 B6–9 Da3 D8 M5 6 भवभार्गवसंवाद°; K7 D4 7 9 काव्योपाख्यान, B0 Dn1 n4 D2 3 6, 8 भवभार्गवसमागम° (D6 adds समास°), Da4 भार्गवसंवाद°; G3 भार्गवचरितं — *Adhy no* (figures, words or both) K6 14, B7 T1 G1, 3 113, Dn1 115, Dn4 Da3 (marg see m) M5 114, D8 109, T2 126, G2 129, M1 6 7 112. — *Śloka no* Da3 Dn1, n4 D8 38.

279

☞ This adhy is missing in Ś1 G6 (cf 12 274 13; 259 1)

1 D5 is missing up to विद्वांश्चाशीलो (in 12 279 24[c]) (cf v l 12 278 35) — [a]) K6 तत° (for अतः) — [b]) K6 V1 B0, 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G2 ब्रवीहि (for वदस्व) M1, 5–7 न° (for मे) — [c]) K1 तृष्यामि (for तृप्यामि) G1 अत्र तस्यैव (for अमृतस्येव) M1 5–7 [इ]ह (for [इ]व)

2 D5 missing (cf. v l. 1) — [a]) K6 किंकर्म° (for किं कर्म) K7 पुरुष. — [b]) D6 कर्म च (for पुरुष) — [c]) G2 शुभं (for श्रेय°) — [d]) D4 M7 वेह (for चेह)

3 D5 missing (cf v l. 1). G3 om the ref — [a]) K1 4 Dn4 (marg) वर्णयिष्यामि. G3 अत्रैव

किं श्रेयः सर्वभूतानामस्मिँल्लोके परत्र च ।
यद्भवेत्प्रतिपत्तव्यं तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ४

ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानवित् ।
नृपायानुग्रहमना मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५

धर्म एव कृतः श्रेयानिहलोके परत्र च ।
तस्माद्धि परमं नास्ति यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ६

प्रतिपद्य नरो धर्मं स्वर्गलोके महीयते ।
धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिनां नृपसत्तम ।
तस्मिन्नाश्रमिणः सन्तः स्वकर्माणीह कुर्वते ॥ ७

चतुर्विधा हि लोकस्य यात्रा तात विधीयते ।
मर्त्या यत्रावतिष्ठन्ते सा च कामात्प्रवर्तते ॥ ८

सुकृतासुकृतं कर्म निषेव्य विविधैः क्रमैः ।
दशार्धप्रविभक्तानां भूतानां बहुधा गतिः ॥ ९

सौवर्णं राजतं वापि यथा भाण्डं निषिच्यते ।
तथा निषिच्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशानुगः ॥ १०

नाबीजाज्जायते किंचिन्नाकृत्वा सुखमेधते ।
सुकृती विन्दति सुखं प्राप्य देहक्षयं नरः ॥ ११

दैवं तात न पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनम् । C 12 10708 B 12 291[90] 13 K 12 296 13

कथयिष्यामि — b) G1 महा (for यथा) — d) K7 पप्रच्छे; Dn4 पपृच्छ K6 नृप.

4 D5 missing (cf v. l 1) Before 4, K6 V1 B1–9 Da3 a4 T G1 3 ins जनक उवाच — a) T G1–3 -लोकानाम् (for -भूता°). — V1 reads 4^{b}–5^{c} on marg — b) T G1 3 इह (for अस्मिँ°) — K3 4 om. (hapl) 4^{c}–6^{b} — c) K1 6 7 V1 B6 8 (marg) 9 D1, 9 G2 प्रतिकर्तव्यं; M5 °वक्तव्यं (for °पत्तव्यं) — d) K7 तद्भावान्; G1 भगवान् (for तद्भवान्).

5 D5 missing (cf v l 1) K1, 3 4 om 5 (for K3, 4, cf. v l 4) Before 5, B8 9 T G1 ins भीष्म°. V1 reads 5^{abc} on marg — b) Dn4 धर्मे (for -धर्म) G1 विनाशवित् (for विधान°) — d) Da4 वचनम् (for वाक्यमथ)

6 D5 missing (cf v. l 1) K3 4 om 6^{ab} (cf v l 4) Before 6, MSS ins पराशर उवाच — a) K1 M1 6 परं; D6 M5 पर (for कृत°) K7 M1 श्रेय (for श्रेयान्) — c) K6 V1 B7 8 (marg as in text) 9 Da4 D7 T1 G1 धर्माद् (for तस्माद्) T1 G1 सम्यधिक; G3 धर्मात्परं (for हि परम). — d) G2 तथा (for यथा)

7 D5 missing (cf. v l 1) — a) D4 नरा (for नरो) K1 धर्मे, K7 धर्मं (for धर्मं) — c) K6 निधिर् (for -विधिर्) D7 T G1 3 धर्मात्मक कर्म विद्धि (T2 °मंविधिर्). — d) T1 देहानां (for देहि°) — f) T G1–3 M1 5–7 स्वधर्मानिह (G2 °णि ह) कुर्वते

8 D5 missing (cf v l 1) — a) V1 B0 7 8 Dn1 n4 D8 D3 5 6 8 लोकेस्मिन् (for लोकस्य). — b) Dn4 विधीयते (for विधी°). — c) M6 एव (for यत्र) K1 M1 5–7 तिष्ठति (for तिष्ठन्ते) — d) K1 6 7 G2 कामान् (for कामात्)

9 D5 missing (cf v l. 1) — a) K1 स्वकृतासुकृतं; K2 सुकृतास्वकृतं; B6 स्वकर्मानुकृत; D7 G1 3 सुकृता हि कृत; G2 सुकृतात्सुकृत, M1 6 7 सुकृतं सुकृतं (for सुकृतासुकृत) — b) K6 V1 B6–9 Da3 a4 D8 G3 निषेव्य D4 क्रमे (for क्रमै°) — c) D4 दर्शाधं (for दशार्धं) K1 -विप्रभक्तानां, K6 B8 (marg) प्रतिभक्तानां; G3 -प्रविविक्तानां (for °भक्तानां) — d) D8 T1 G1 3 M1 5–7 विविधा (for बहुधा) K6 B7 9 Da3 a4 मति° (for गति°)

10 D5 missing (cf v l. 1). — a) Da4 सोवर्णं K2 D7 T1 G3 रजतं (for राजतं) K6 7 B1–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds1 D2 4. 6 8 9 चापि, G2 चैव (for वापि) — b) Dn4 तथा (for यथा) K1 निषध्यते, V1 B0 7–9 Da3 a4 निषेव्यते; D7 निहन्यते (for निषिच्यते) — c) K1 निषिध्यते; V1 B0 7–9 Da3 a4 निषेव्यते, G2 निषिध्यते (for °च्यते)

11 D5 missing (cf v l 1) — a) D7 T1 G1. 3 नाबीजं (for °जाज्) G2, 3 जन्तुर् (for किंचिन्) — b) K3 नाकृता (sic), G3 न कृत्वा (for नाकृत्वा) — c) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 6 8 G2 M1 5–7 सुकृतैर् (for सुकृती) K1 निंदति, K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–4 8 विंदते, D6 विदिते (for विन्दति) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–4 6 8 सौख्य (for सुख) — d) D7 T1 क्षयान्; D9 -क्षये (for -क्षय)

12 D5 missing (cf v. l 1) — a) K1 3 4 देव, K7 दैवात्; D4 देवात् (for दैव) Ds1 D2 8 दैवत तात पश्यामि; T1 G1 3 दैवतानिव (G1 °नीव, G3 °नि ह)

C 12 10709
B 12 291(90).13
K 12.296 19

स्वभावतो हि संसिद्धा देवगन्धर्वदानवाः ॥ १२
प्रेत्य जातिकृतं कर्म न स्मरन्ति सदा जनाः ।
ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधम् ॥ १३
लोकयात्राश्रयश्चैव शब्दो वेदाश्रयः कृतः ।
शान्त्यर्थं मनसस्तात नैतद्वृद्धानुशासनम् ॥ १४
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ १५
निरन्तरं च मिश्रं च फलते कर्म पार्थिव ।
कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते ॥ १६
कदाचित्सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ।
मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते ॥ १७
ततो दुःखक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते ।
सुकृतक्षयाद्दुष्कृतं च तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ १८
दमः क्षमा धृतिस्तेजः संतोषः सत्यवादिता ।
ह्रीरहिंसाव्यसनिता दाक्ष्यं चेति सुखावहाः ॥ १९
दुष्कृते सुकृते वापि न जन्तुरयतो भवेत् ।
नित्यं मनःसमाधाने प्रयतेत विचक्षणः ॥ २०
नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतं वापि सेवते ।
करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ २१
सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ।

पश्यामि — [b]) K1 2 4 Da4 D4 T1 G1-3 देवस्य (for दैवस्य) T1 G1-3 मानुषं (for साधनम्) — [c]) T1 G1-3 [ऽ]पि (for हि) — [d]) D8 मानवा (for दानवा).

13 D5 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K1 2 ये स्व, K4 प्रैत्य (for प्रेत्य) Dn1 यांत्यकृतं, D8 (marg) यांति कृत (for जातिकृतं) — [b]) G2 गता (for जना). — [c]) K2 तैर्, Dn4 D4 9 न (for ते) Ds1 तस्या; T G1 3 तस्यां (for तस्य). B8 (marg) तेनैतस्य (for ते वै तस्य) V1 फलप्राप्ता, D4.8 °प्राप्त; G1 यत्न प्राप्तौ; G2 फलं प्राप्ता; M6 फल प्राप्तौ — [d]) K6 D4 9 T1 G1 वा (for च)

14 D5 missing (cf v l 1) K7 om. (hapl.) 14[a]-15[b] — [a]) T G1-3 सुखस्य (for -श्रयश्च) B1 Da3 a4 T G1 3 M1 5-7 [ए]व; B8 (marg) [अ]सि; G2 [ए]षा (for [ए]व). — [b]) B8 सर्वं (for शब्दो) K1 M6 6 दैवाश्रय, K2 V1 B8 (marg as in text) G1 M1 7 देवा°; D7 यात्रा°; G2 वासश्रय (for वेदाश्रय) — [c]) K4 शांत्यर्थे K1 6 मनसा (for मनसस्) T2 तावन् (for तात)

15 D5 missing (cf v. l 1) K7 om. 15[ab] (cf v l 14).

16 D5 missing (cf v l 1) K2 4 om (hapl) 16-21. — [a]) D9 निरंतरे V1 विश्रब्ध (for मिश्रं च) — [b]) K1 M1 5-7 फल ते, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3.6 8 लभते (for फलते)

17 Quoted in Śaṁkara's Vedāntasūtra bhāṣya on III 1 8 D5 missing (cf. v. l 1) K2 4 om 17 (cf v l 16). — [b]) G1 3 करस्थम् (for कूट°) K7 V1 D4 इति (for इव) K6 तिष्ठते, B8 (marg as in text) पश्यति (for तिष्ठति).

18 D5 missing (cf v l 1) K2 4 om 18 (cf v l. 16). — [a]) Hypermetric D8 सुकृत; G1 कृत- (for सुकृत) D8 भयाच् (for क्षयाद्) Dn1 n4 D6 च दुष्कृतं (by transp.); D8 दुष्कृतश्च Da4 सुकृतक्षयदुष्कृतं. — [d]) Da4 त (for तद्).

19 D5 missing (cf. v l. 1) K2 4 om 19 (cf. v. l 16). — [a]) G3 दम — [b]) K1 सतोषा, D8 संतोषं — Da4 om 19[cd] — [c]) D4 G3 व्यवसिता; G2 [अ]वनतृता (sic) (for [अ]व्यसनिता) — [d]) K7 G1 दाक्षं; Dn4 दाक्षे (for दाक्ष्य) G2 चैतद् (for चेति) K1 B8 G2 सुखावहं, D4 °वहा (for °वहा).

20 D5 missing (cf. v l 1) K2 4 om. 20 (cf v l. 16) — [a]) K7 D4 9 सुकृते दुष्कृते (by transp.), D7 सुकृतं दुष्कृतं, T G1.3 M1 6-7 दुःखित सुखितो V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 6-8 च (for वा) — [b]) K1 जतुर्न (by transp), D7 न जतोर् K1 7 V1 B0 6 (marg) 7. 8 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T G1 3 नि(G1 नी)यतो; D7 अपरो (for अयतो) — [c]) D8 समाधाय; G1 -समाधेन (for °धाने)

21 D5 missing (cf v l 1). K2.4 om. 21 (cf. v l 16) — [a]) D7 परं च (for परस्य) Da4 सतत (for सुकृतं) — [b]) K6 B6 9 Da3.a4 Dn1 n4 Ds1 D8. 6-8 T1 G3 च (for वा). V1 दुष्कृत कर्मेमेव च

22 D5 missing (cf v l 1) — [a]) T2 G1 3

अन्येनैव जनः सर्वः संगतो यश्च पार्थिव ॥ २२
परेषां यदसूयेत न तत्कुर्यात्स्वयं नरः ।
यो ह्यसूयुस्तथायुक्तः सोऽवहासं नियच्छति ॥ २३
भीरू राजन्यो ब्राह्मणः सर्वभक्षो
वैश्योऽनीहावान्हीनवर्णोऽलसश्च ।
विद्वांश्चाशीलो वृत्तहीनः कुलीनः
सत्याद्भ्रष्टो ब्राह्मणः स्त्री च दुष्टा ॥ २४
रागी मुक्तः पचमानोऽऽत्महेतो-
र्मूर्खो वक्ता नृपहीनं च राष्ट्रम् ।
एते सर्वे शोच्यतां यान्ति राज-
न्यश्चायुक्तः स्नेहहीनः प्रजासु ॥ २५ C. 12. 10712 B 12. 291[90]. 26 K 12 198 26

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

समादाय, G2 °नीय (for °भाय) — b) K4 भप्येन (sic), T2 G1 सर्येन (for अन्येन) — c) K7 D4 9 सत्येन (for अन्येन) K1 सर्वा°, K7 सर्वे — d) Da3 D4 सगता (for °गतो) K1 D4 9 य° स, Da4 यस्य (for यश्च). K4 6 7 B0 6 8 9 Dn1 D2–4 6 8 9 G1 पार्थिव°

23 D5 missing (cf v l 1) — b) K6 V1 B0 6 8 (marg as in text) 9 Da3 D6 तद्व (by transp), Da4 Ds1 तत्र, D3 त न B0 8 D5 D2 6 जनेश्वर, G2 स्वय नर (for स्वय नर°) — c) K7 Da3 a4 ह्यसूयस्, T1 G1 8 [s]भ्यसूयु(T1 °य)स् (for ह्यसू°) K1 2 4 वयासक्त°; M1. 6–7 °युक्तं (for °युक्तः) Dn1 यो ह्यसूयवया युक्त° — G2 lacuna for 23c–24b — d) T G1 2 [s]पहास, M6 7 [s]व(M7 °प)हास्य (for ऽवहास) K7 D4 9 T G1 2 M1 6–7 निगच्छति

24 D5 missing up to विद्वांश्चाशीलो in 24c (cf v l 1) G2 lacuna for 24ab (cf v l 23) Before 24, Dn4 D8 D2 2 (marg sec m) 8 ins भीष्म उवाच — a) V1 भीतो (for भीरू). K1 2 4 B6 Dn1 D8 D2–4 6 -भक्ष्यो, D8 -भैक्ष्यो (for भक्षो) — b) T1 G1 [s]नीहो (for ऽनीहावान्) — c) K6 B6–9 Da3 a4 दुःशीलो (for चाशीलो) D6 7 T2 हीन वृत्त (for वृत्तहीन) Da4 G1 om. कुलीन° — d) B8 D4 6 7 9 सत्य; G1. 8 सत्वाद् (for सत्याद्). K4 7 B0 7 9 Dn1 Ds1 D2 8 6 8 G2 M6 विभ्रष्टो, Dn4 विभ्रष्टो (for भ्रष्टो) K4 6 Dn4 D2 6 8 T2 G1 2 M1 6–7 ब्रा(M1 ब्र)ह्मण, K7 D9 धार्मिक° (for ब्राह्मण°)

25 a) B0 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 (by corr as in text) युक्त°, D7 दुष्ट°; M1 5 6 मत्त° (for मुक्त°) K1 4 पाचमान, K2 Da3 a4 Ds1. s2 (by corr as in text) पचमान, K6 पवमानो (for पच°) K1 2 स्वहेतोर्; K6 [ss]त्मार्थहेतोर्, V1 B0 6 (marg as in text) [s]र्थहेतोर् (for ऽऽत्म°) G1 2 पच(G2 °व)मानात्महेतोर् — b) T1 G1 M7 मूढो (for मूर्खो) D6 lacuna, D7 युक्ता (for वक्ता) K6 हीनश्; Ds1 मान (for हीनं) — c) G2 येते (for एते) K2 7 Da4 यावि (for यान्ति). T1 (also as in text) येते सर्वे सशोच्यतां यांति राजन् — d) K1. 2 4 G2 च मुक्त°; D4 9 G1. 8 M1 6–7 चामुक्त° (for चायुक्त°) B7 प्रजायु°, D6 प्रजावान् (for प्रजासु)

Colophon om in D6, Ś1 G6 missing K2 5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2–4 absent — *Subparvan* K1 2 4. 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 7–9 T G1–3 M1 6–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 G2 M6 6 पराशर(K7 °शरी; B6 °सर)गीता; D4 6 7 9 पराश(D4 °स)रगीतासु (D7 °यां) धर्मप्रशंसा, M6 6 पराशरगीतासु श्रेयःसाधनकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 15, B7 T1 G1 3 114, B9 D8 110, Dn1 116, Dn4 D8 M6 115, T2 127, G2 130, M1 6 7 113 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 26, D8 22

२८०

C 12. 10723
B 12. 292 (1). 1
K 12 297 1

पराशर उवाच ।

मनोरथरथं प्राप्य इन्द्रियार्थहयं नरः ।
रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १
सेवाश्रितेन मनसा वृत्तिहीनस्य शस्यते ।
द्विजातिहस्तान्निर्वृत्ता न तु तुल्यात्परस्परम् ॥ २
आयुर्नसुलभं लब्ध्वा नावकर्षेद्विशां पते ।
उत्कर्षार्थं प्रयतते नरः पुण्येन कर्मणा ॥ ३
वर्णेभ्योऽपि परिभ्रष्टः स वै संमानमर्हति ।
न तु यः सत्क्रियां प्राप्य राजसं कर्म सेवते ॥ ४
वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा ।

280

☞ This adhy is missing in Ś1 G6 (cf. v 1. 12 274 13, 259 1)

1 D6 om. from the ref up to सेवा in (2ᵃ) M6 om the ref. —ᵃ) M6 om मनोरथ. K2 lacuna; D4 9 M1 5-7 प्राप्तं (for प्राप्य). —ᵇ) K3 4 चेंद्रियार्थं ; Da3 a4 इंद्रियार्थे, D7 °यार्थ, T G1 3 °यास्य ; M1 °यार्थो; M5 °यास्म (for °यार्थ) T G2 3 हयान्; G1 हर (for हय) K1 युत (for नर). —ᶜ) D5 7 सयुक्तैर्, T G1 3 संपातैर् (for संभूतैर्) —ᵈ) K1 गच्छति, K7 D8 D4 9 G2 M7 C8 (gloss नियच्छति) यच्छति (for गच्छति). ❀ Cn रश्मिभिश्चिद्वाभिर्गच्छति, विषयाश्रिन्मयत्वेनैव पश्यति ॥ Cp ज्ञानसंभूतैः सारासारविवेचकरूपैः । ❀

2 D6 om up to सेवा (cf. v 1 1). —ᵃ) K1 सेव्याश्रितेन; Da4 सेवासितेन; D5 7 °मृतेन; G1 °श्रतेन (for °श्रितेन) ❀ Cn सेवा, भक्तिध्यानरूपेश्वरप्रणिधानम् । [अ]श्रितेन, यत्किंचिदालम्बनमनाश्रितेन मनसा । ❀ —ᵇ) K1 2 G1 वृत्त ; B6 D5 7 M7 Cp वृत्तिर् (for वृत्ति) K1 2 4 V1 T2 G3 हीनेन, T1 G1 हीन स (for °हीनस्य) K1 शस्यते; K2 शाम्यति; K4 शास्यते (for शस्यते) ❀ Cp हीनस्य शूद्रस्य । ❀ —ᶜ) K2 corrupt, K6 द्विजाते, G2 सजाति (for द्विजाति-) K1 2 4 Dn4 T G1.3 हीनान् (for हस्तान्) K1 न वृत्ता, K2 निवृत्ता, K6 निवृत्तान्; Da4 निर्वृता; Dn4 D5 7 T2 G2 M1 5-7 निर्वृत्तान्, D8 नैवृत्तात् (for निर्वृत्ता). ❀ Cn हे द्विज । अतिहस्त', अतिक्रान्तकर्मा ब्रह्मवित् । त प्राप्य निर्वृत्ता निष्पन्ना । ❀ —ᵈ) D4 om from न तु up to पुण्ये in (3ᵈ). K1 म वै; K2 न च; Da4 G1.3 न तु; Dn4 न*; D8 त तु (for न तु) K1 तुल्य ; K3 4 V1 तुल्या', K6 तुल्यान्; G2 Cp (Cpp as in text) तुल्या (for तुल्यात्). K6 V1 B0 6 8 9 Dn1 Da1 D2 3.6 8 M1 7 Cpp परस्परात्, B7 Da3. a4 परपरात्; G3 परस्परान् (for °रम्) ❀ Cn परोक्षज्ञानिनां न परस्परोपदेशेऽधिकार, किं त्वपरोक्षज्ञान्येव उपदेष्टा युक्त इत्यर्थ ॥ Cp ते द्विजातय परस्परं तुल्या न भवन्ति । अत ब्राह्मणसेवायां संभवत्यां नान्यौ सेवनीयौ । ❀

3 D4 om up to पुण्ये (cf v 1.2) —ᵃ) K1 सुसुलं (sic) (for सुलभ). K1.2 4 त्यक्त्वा (for लब्ध्वा) —ᵇ) K1 यो व कर्षेद्; K3 4 योवकर्षेद्; K6 नाव*र्षेद्; B8 T G2 3 M1 5-7 नापकर्षेद्, Da3 नावकार्षेद्; Da4 corrupt, D5 7 नोपकर्षेद्; D8 योप°; G1 नापकर्षे (for नावकर्षेद्) ❀ Cn न अवकर्षेत्, विषयसेवनैर्न नाशयेत् ॥ Cp पापाचरणेन क्षीणं न कुर्यात् । ❀ —ᶜ) B8 (marg) Da3 a4 उत्कर्षार्थे; D5 7 °र्षाय (for °र्षार्थं). Ds1 Bom. Cal. ed प्रयतेत (for °तते). —ᵈ) K1 पुन (for नर). Da3 (also as in text) कर्म च (for कर्मणा) — After 3, D7 reads 5ᶜᵈ.

4 D6 om (hapl) 4ᵃ-5ᵇ. V1 reads 4ᵃ-5ᵇ on marg —ᵃ) B0 6 7. 8 (marg) D2 3 8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 हि; T2 G2 वि (for ऽपि) ❀ Cn वर्णेभ्योऽपि परिभ्रष्ट', वर्णसंकरजो वेत्यर्थः ॥ Cn वर्णेभ्यो, वृत्रगीतासूक्तेभ्य षड्भ्य, कृष्णधूम्रनीलरक्तहारिद्रशुक्लेभ्य, सत्त्वरजस्तमसां ह्रासवृद्धितारतम्यात्कल्पितेभ्य (cf 12 271 33ff) । ❀ —ᵇ) K4 6 7 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 न (for स) D5 7 हि (for वै) K6 सन्मानम्; K7 समानम् (for संमानम्) Da3 न वै स मानमर्हति; Da4 नावसमानमर्हति. —ᶜ) Da3 D4 G1 न नु, T1 नित्य (for न तु) G3 यत् (for य). K1 सत्क्रिया, Da3 a4 स क्रियां (for सत्क्रियां) ❀ Cp सत्क्रियां, ब्राह्मणसस्कारम् ॥ C8 उपनयनादिसंस्कार सत्क्रिया, ताम् । ❀ —ᵈ) T1 राजस्व (for राजस) B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3. a4 लोके सत्कर्म सेवते.

5 D6 om. 5ᵃᵇ (cf v 1 4). V1 reads 5ᵃᵇ on marg. K1, 2 4 7 D4. 9 T1 om (hapl) 5ᶜᵈ. D7

दुर्लभं तमलब्ध्वा हि हन्यात्पापेन कर्मणा ॥ ५
अज्ञानाद्धि कृतं पापं तपसैवाभिनिर्णुदेत् ।
पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतम् ।
तस्मात्पापं न सेवेत कर्म दुःखफलोदयम् ॥ ६
पापानुबन्धं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
न तत्सेवेत मेधावी शुचिः कुसलिलं यथा ॥ ७
किंकष्टमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मणः ।
प्रत्यापन्नस्य हि सतो नात्मा तावद्विरोचते ॥ ८
प्रत्यापत्तिश्च यस्येह बालिशस्य न जायते ।
तस्यापि सुमहांस्तापः प्रस्थितस्योपजायते ॥ ९
विरक्तं शोध्यते वस्त्रं न तु कृष्णोपसंहितम् ।
प्रयत्नेन मनुष्येन्द्र पापमेवं निबोध मे ॥ १०
स्वयं कृत्वा तु यः पापं शुभमेवानुतिष्ठति ।
प्रायश्चित्तं नरः कर्तुमुभयं सोऽश्नुते पृथक् ॥ ११ C 12 10734 B 12 292[1]41 K 12 297 11

---

reads 5cd after 3 Da4 G2 read 5cd twice — c) V1 Bo 6-9 Dn1 D8 G2 (both times) तमलब्ध्वा (Dn1 °ब्धो), T2 G1 3 M1 5-7 जन्म लब्ध्वा (M1 5 6 °ब्धा) (for तमलब्ध्वा). D5 7 दुर्लभ तु पुनर्लब्ध्वा; D6 दुर्लभं तमल लब्ध्वा — d) B1 पुण्यात् (for हन्यात्) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 G2 (both times) पुण्येन (for पापेन) D5 7 हत्यपुण्येन कर्मणा; T2 G1 3 M1 5 6 न हन्यात्पापकर्मणा ❀ Ca हन्यात्, गच्छेत् प्राप्नुयात् । ❀

6 a) D5 7 अज्ञानाधि, G1 3 अय बुद्धि (for अज्ञानाद्धि) — b) M1 5-7 आहिंमा (for तपसा) Da3 a4 D4 [ह]व (for [ए]व) K6 7 [अ]पि निर्नुदेत्, B8 (marg as in text) D5 7 T1 G1,3 [अ]भि(T1 G1 [अ]पि)निर्देहेत्, Da3 a4 Dn4 Ds1 D4 9 T2 G2 M1 [अ]भि(Da3 a4 °ति; G2 °हि)निर्नुदे(D4 °द)त्; D6 °निर्नुहेत् (for °निर्णुदेत्). ❀ Cs तपसा, प्रायश्चित्तरूपेण । ❀ — f) T पाप° (for दुःख). K1 फलोदय; B8 (marg) °फलप्रद (for फलोदयम्)

7 a) K7 D4 9 पापानुबाधि; D5 7 G3 °बद्धं (for °बन्धं) D6 सर्वं च (for यत्कर्म) G2 M1 5-7 पापानुबंधन कर्म — b) K3 फलोदय (for महाफलम्) — c) K4 Bo 7-9 Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 5-8 तन्न (by transp) — d) K7 D4 (also as in text) 9 हस° (for शुचि) K4 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 Cn (gloss कारुकं चण्डालविशेषम्) कुशलिन (for कुसलिल) K1 तथा (for यथा)

8 a) K7 D4 9 धिक् (for किं) ❀ Cn कुत्सितं च तत् कष्टं च किंकष्टम् ॥ Cs (reading किं कष्टमनुपश्यामि) कष्टमनु किं पश्यामि, कृच्छ्रमनुकृत्य वर्तमान पापस्य कर्मण फल किं पश्यामि, न किमपीत्यर्थ । ❀ — c) K1 3 4 7 Bo 9 Dn4 D5 D4 5 7 9 G2 प्रत्यासन्नस्य, G3 °नह्नस्य (sic) (for °पन्नस्य) K7 मतो; Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 G2 ततो; G1 यततो (hypermetric), G3 M1 5-7 यतो (for सतो). ❀ Ca प्रत्यापन्नस्य, तत्त्वज्ञानात्सयोगहेतुतो निवृत्तस्य ॥ Cp प्रत्यापन्नस्य, सर्वतो विरक्तस्य ॥ Cs प्रत्यापन्नस्य, अनुतापेन पापान्निवृत्तस्य ॥ Cv प्रत्यापन्नस्य, प्रत्यापत्तिमत, ज्ञानिन इत्यर्थ । ❀ — d) T2 नात्मना (for नात्मा) K3 ताबुद्धिरोचते (sic), K6 Ds2 D8 T G1-3 तावद्धि रो°, V1 तावद्धिमुच्यते, Da4 जाचद्विरोचते (sic), D4 तावद्धि राचते

9 a) K6 D6 Cp प्रत्याश(D6 Cp [gloss सशाराध्या विकूल्येन निवृत्ति, वैराग्यम्] °स,त्तिश्च (for °पत्तिश्च) D8 प्रत्यापन्नस्य चात्मापि ❀ Cn प्रत्यापत्ति, वैराग्यम् । ❀ — b) D4 बालिशश्च (for °शस्य) D5 7 तु (for न) D6 रोचते (for जायते) — d) ❀ Ca प्रस्थितस्य, मरणदशापन्नस्य ॥ Cn प्रस्थितस्य, योगे प्रवृत्तस्य, उत्तरभूम्यलाभात्तापो जायते । प्रस्थितस्य, मृतस्य वा तापो नरकज ॥ Cs प्रस्थितस्य, परलोक गतस्य । ❀

10 a) K7 D4 9 विराग (for विरक्तं). Bo सोध्यते (sic), D7 साध्यते (for शो°) ❀ Cn विरक्तं, स्वत शुद्ध तद्विपरीतेन रागेणाक्रान्तम् ॥ Cp विरक्त किंचिन्मलिनम् । कृष्णेन अत्यन्तमालिन्येनोपसंहितम् ॥ Cv विरक्तं, विशेषेण रजसा युक्तम् । ❀ — b) D4 न नु (for न तु). K6 कष्टोप-; G3 Cn कृष्णेन (for कृष्णोप) K3 4 बृहितं; K6 G2 सेवित (for -संहितम्) ❀ Cn. कृष्णेन, भल्लातकेन उपसहितं रक्तं न शोध्यते । ❀ — c) Ds1 प्रपक्षेन (for प्रयत्नेन) K1 3 7 D4 9 G2 मनुष्येण (for मनुष्येन्द्र) — d) K6 B9 Da3 a4 T2 G1 3 M1 5 6 एव (for एवं) T1 निबोधत (for °ध मे)

11 a) G2 य (for य) — b) G3 शुभमेव निबोध मे — c) G2 कृत्सुम् (for कर्तुम्) — d) K1 7 V1 D4 5 7 9 M6 अभय (for उभयं) K1 3 4 V1 B8 फल (for पृथक्).

12 a) Da3 a4 अज्ञानत्वे; D5 7 °नात्सु-; G1 अहिंसात्तु (for अज्ञानात्तु) K3,6 Da3 a4 Dn4 Ds1 कृता (for कृतं). — b) Ds1 अर्हितं. K1 3 4,7 D4 8

C 12 10724
B 12. 297. 12
K 17 297 12

अज्ञानात्तु कृतां हिंसामहिंसा व्यपकर्षति ।
ब्राह्मणाः शास्त्रनिर्देशादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२
तथा कामकृतं चास्य विहिंसैवापकर्षति ।
इत्याहुर्धर्मशास्त्रज्ञा ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १३
अहं तु तावत्पश्यामि कर्म यद्वर्तते कृतम् ।
गुणयुक्तं प्रकाशं च पापेनानुपसंहितम् ॥ १४
यथा सूक्ष्माणि कर्माणि फलन्तीह यथातथम् ।
बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह ॥ १५
भवत्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यमुल्बणम् ।
अबुद्धिपूर्वं धर्मज्ञ कृतमुग्रेण कर्मणा ॥ १६
कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।
नाचरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेत् ॥ १७
संचिन्त्य मनसा राजन्विदित्वा शक्तिमात्मनः ।
करोति यः शुभं कर्म स वै भद्राणि पश्यति ॥ १८
नवे कपाले सलिलं संन्यस्तं हीयते यथा ।
नवेतरे तथाभावं प्राप्नोति सुखभावितम् ॥ १९

[अ]प्यपकर्षति (for व्यप°). D6 व्यपकर्षति ब्राह्मण°, G2 तप. कृत्वापकर्षति. ❀ Cn अहिंसा, अहिंसया । तृतीया लोप आर्षः । ❀ — K7 om (hapl) 12c–13b. — c) K6 ब्रह्मणा, V1 B0.6 Da1 D5.7 G2 ब्राह्मण; B7–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D8 M1.6–7 Cn (gloss वेदसत्र निघन°) ब्रह्मण. D6 शस्त्र (for शास्त्र). Da4 निदेशो (for निर्देशाद्)

13 K7 om 13ab (cf v l 12). — a) K6 B1.8 (marg) Da1 Cp यथा, Ds2 तया; M1.6–7 कथा (for तथा) Da1 अपकृतं; D2 Cn कर्म कृतं, D6.7 G1.8 कामकृतां; T1 कर्मकृतां; Cv कामकृता (for कामकृत) K4 B0 Dn1 n4 D2.3.6.8 Cn नास्य; D4 वास्य; T1 चापि; G1.8 चैव; Cnp चास्य (as in text) — b) G1.8 ह्यहिंसा (for विहिंसा). Da1 D4 [ह्]व (for [ए]व). B0.8 (marg).9 Dn1 n4 D5 D2.3.6.8 [अ]नुकर्षति; D6 [उ]प°; D7 [उ]पपद्यति (for [अ]पकर्षति) ❀ Cp अपकर्षति, फलतो प्रशमयति । ❀ — c) B0 Dn1.n4 D8 D2.3.5.6.8 ब्रह्मशास्त्रज्ञा (for धर्म°).

14 a) B8 तात (for तावत्). — b) Da4 कथ (for कर्म) K1 यन्विदते, K2 यद्विंदते; K6.7 D5 यद्वर्तते; Da3 D4.9 यद्वर्ते(D4.9 °र्तं)ते, T1 द्वय कृत (for यद्वर्तते) K7 D4.7.9 शुभ; Da3.a4 पृथक् (for कृतम्) — c) G1 गुणयुक्त; C8 (gloss गुणो यथाविध्यनुष्ठान, तेन युक्तम्) °युक्त (as in text). K6 V1 B0.6.7.9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 (marg as in text).6 G2 वा (for च). ❀ Cn प्रकाशं, बुद्धिपूर्वक प्रकाश्य, ज्ञात्वा । णमुलन्तमिदम् । ❀ — d) T2 पाशेन (for पापेन) D8 पापमेवानुसंहित.

15 a) D8 T G1.8 C8 तथा (for यथा) K7 D9 सूक्ष्माणि — b) G2 फलन्ति (for फलन्तीह) K1.2.4 Da4 D4 यथातथा; B5 (marg) यथासुख; Ds1 C8 तथातथं; T1 तथा सुख (for यथातथम्). — c) K7 D4.5.7.9 बुद्धिपूर्वाणि; T तानि बुद्धानि (T1 °ज्ञाति) (for बुद्धियुक्तानि). D8 D2 T2 G1.8 यानि (for तानि).

16 a) K4 Da3 न भवत्यफलं कर्म; B5 (marg as in text) भवत्यपि°; Da4 Ds2 न भवत्यल्पफलं कर्म (hypermetric), D6 भवत्यस्य फ°; G2 फलत्यल्पफ°. — b) K1 सेवतो; K2 सेवते, G1–3 सेवितु (for सेवित) K1 अज्वलं, T1 G1.8 उद्भणं (for उल्बणम्) ❀ Cn नित्यम्, अव्यभिचारिफलम् । उल्बण, नरकावहम् । ❀

17 a) G2 तानि (for यानि) — b) K2 देवतैर् (for दैवतैर्). — c) Da4 Dn1 न चरेत्; Dn4 नाचरस् (for नाचरेत्). — d) K2 कृत्वा (for श्रुत्वा). D7 वा (for च). Dn4 कुत्सहेत्, G1 कुत्सये (sic) (for कुत्सयेत्).

18 a) D4 सचित्यं (sic), T1 पूर्वं तु (for संचिन्त्य). D6 स च सचित्य मनसा — b) Dn1 n4 ब्रवयम्; G1.8 शांतिम् (for शक्तिम्). — c) G1.8 यत् (for य°) — d) Da4 सर्वे; D9 सदा (for स वै). K1.2 कर्माणि (for भद्राणि) Da4 पश्यत

19 ab) K4 न वै, Da3 a4 D8 नरे; D4 नव (for नवे) T2 कपाते (for कपाले) K1.2.4 सन्यस्तं सलिल (by transp) K6 सदा, T1 G1.8 तथा (for यथा) — c) Dn4 Da1 D8.5.7 G1–3 C8 न चेतरे (for नवेतरे) K6 B5 (marg as in text) Ds2 D6.7 C8 यथाभावं; G2 M1.6–7 तथाभावान् (for °भाव) ❀ Cn तथाभावम्, यथा पूर्वरूप स्थितं तथारूपत्वमेव ॥ C8 इतरे पुराणे सन्यस्तं सलिलं यथा अभाव, हीनत्व नाप्नोति । ❀ — d) K1.2.4 करोति; V1 D4.9 T G1.8 नाप्नोति, B0.9 Da3 a4

सतोयेऽन्यत्तु यत्तोयं तस्मिन्नेव प्रसिच्यते ।
वृद्धे वृद्धिमवाप्नोति सलिले सलिलं यथा ॥ २०
एवं कर्माणि यानीह बुद्धियुक्तानि भूपते ।
नसमानीह हीनानि तानि पुण्यतमान्यपि ॥ २१
राज्ञा जेतव्याः सायुधाश्चोन्नताश्च
सम्यक्कर्तव्यं पालनं च प्रजानाम् ।
अग्निश्चेयो बहुभिश्चापि यज्ञै-
रन्ते मध्ये वा वनमाश्रित्य स्थेयम् ॥ २२
दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो
भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् ।
गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या
सत्येन शीलेन सुखं नरेन्द्र ॥ २३

C 12 10746
B 12.292[1].23
K 12 287.23

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

G2 (marg) M1, 6-7 मामोति (for प्रामोति) K7 सुग्गमाविनं; D5, 7 °माविते, G2 °मागिवि, M1 6-7 °माचिन (for °माविवम्)

20 K1 2 4 V1 B0 6-9 D2 3 6 8 Da3 a4 om (? hapl.) 20^c–21^b. K6 om 20 — ^a) K7 D4 9 सत्तोये (for सतोये) G1 तोयेन (for यत्तोयं) — ^b) K7 D4 9 T G1 3 प्रसिध्यति (T2 °ते) (for प्रसिच्यते) — ^c) Dn4 वृन्द; D5 वृद्धि, D7 T2 G1 3 M1 6-7 वाद्धि°, T1 G2 वद्धद् (for वृद्धे). D8 वृद्धम् (for वृद्धिम्) — ^d) K7 शलिले शलिल यथा; D4 6,7 सलिल सलिले यथा, T G1-3 M1 6-7 सलिल पुरुषर्षभ

21 K1, 2 4 V1 B0 6-9 D2 3 6 8 Da3 a4 om 21^ab (cf v l. 20) — ^a) G1, 3 जानीहि (for यानीह) — ^b) T2 G1, 2 M1 5 6 वृद्धि(M1 °द्ध)युक्तानि (for बुद्धि°). K6 7 Dn1 n4 D8 D4 5 7 9 पार्थिव (Da1 °च) (for भूपते) — ^c) K4 न समानो ह हीनाति (sic), K6 न समानि महीपाल; K7 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 स(D8 सा)मानि (Da4 °नी) चैव यानीह; B1 समा हि चैव जानीह, D4 5 7 9 न समानि न हीनानि; T1 G1 3 समानानीह (G1 °नि वि) हीनानि — ^d) K1 2 4 नाति, G2 यद्दु (for तानि). K2 V1 च (for [अ]पि)

22 ^a) K2, 7 राजा (for राज्ञा). K6 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D2 3 6-8 शत्रवश्च (for सायुधाश्च). ❀ C8 सायुधा, हिंसापरा । उन्नता, उत्पथगामिन । ❀ — ^b) B3 हि (for च) G2 द्विजानां (for प्रजानाम्) — ^c) K6 Da4 अग्नि (for अग्निश्). K7 चेज्यो, Da3 चेज्यो; D7 T G1 3 M1 6-7 चेतव्यो (for चेयो). D4 यज्ञे. — ^d) Da3 Dn1 n4 D2 3 8 अंत्ये (for अन्ते) K7 Da1 D4 9 याचम् (for वा वनम्) K7 D4 5 7 9 मास्थाय (for आश्रित्य) K1, 2 4 आसेवितव्यं, Da1 आश्रितस्ये (for आश्रित्य स्थेयम्). B7 स्तेय, D5 7 तिष्ठेत्, T1 सेव्य (for स्थेयम्).

23 ^a) Da4 यशान्वित; Dn4 D5 7 G1 दया°; G3 यदा° (for दमा°). D7 दानशीलो (for धर्म°). — ^b) K1 2 V1 D5 7 M1 [अ]नुपश्येत्, D81 [अ]नुपश्येत; T2 [अ]भिपश्येत् (for [अ]नु°) — ^c) K6 गरीयश; Da3 °यस्य (sic), D8 गरीय (for गरीयस). K1 2 पूजयन् (for °येद्) K7 V1 B3 7 Da3, a4 D4 5 7 9 T G1 3 M1 6-7 चात्मशक्त्या; B3 (marg) चापि शक्त्या (for आत्मशक्त्या) — ^d) B9 सुखान्, M6 सखे (for सुख) Da3 a4 D4, 5 7 9 G1 नरेंद्र, Da3 नरेंद्र.

Colophon Ś1 G6 missing K3 4 B1-5 Da1 a3 Dn2 n3 D1 G3 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 M1 6-7 मोक्षधर्म. — *Adhy name* K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 पराशरगीता; T1 पापक्षयलक्षणं; M5 6 पराशरगीतासु शुभकर्मप्रशासन — *Adhy no* (figures, words or both) B7 T1 G1 3 115, Dn1 117; Dn4 D81 M5, 6 116, D8 1011 (sic), T2 128; G2 131, M1 7 114 — *Śloka no* Dn4 23

२८१

C 12 10747
B 12 293(2).1
K 12 298 1

पराशर उवाच ।
कः कस्य चोपकुरुते कश्च कस्मै प्रयच्छति ।
प्राणी करोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्थमात्मना ॥ १
गौरवेण परित्यक्तं निःस्नेहं परिवर्जयेत् ।
सोदर्यं भ्रातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनम् ॥ २
विशिष्टस्य विशिष्टाच्च तुल्यौ दानप्रतिग्रहौ ।
तयोः पुण्यतरं दानं तद्द्विजस्य प्रयच्छतः ॥ ३
न्यायागतं धनं वर्णैर्न्यायेनैव निवर्धितम् ।
संरक्ष्यं यत्नमास्थाय धर्मार्थमिति निश्चयः ॥ ४
न धर्मार्थी नृशंसेन कर्मणा धनमर्जयेत् ।
शक्तितः सर्वकार्याणि कुर्यान्नर्द्धिमनुस्मरेत् ॥ ५
अपो हि प्रयतः शीतास्तापिता ज्वलनेन वा ।
शक्तितोऽतिथये दत्त्वा क्षुधार्तायाश्नुते फलम् ॥ ६
रन्तिदेवेन लोकेष्टा सिद्धिः प्राप्ता महात्मना ।
फलपत्रैरथो मूलैर्मुनीनर्चितवानसौ ॥ ७
तैरेव फलपत्रैश्च स माठरमतोषयत् ।

281

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf v 1 12 274 13; 259. 1)

1 Ds1 om the ref. —ᵃ) Ds.7 कस्से (for कस्य) Dn1 वा (for च) —ᵇ) G2 किल (for कश्च) G1 दस्सै (for कस्मै) —ᵈ) K1 2 4 B6 9 Ds2 D2 C6 (Csp as in text) आत्मानम् (for °र्थम्). D6 7 T G1 2 आत्मन (for °ना)

2 ᵃ) K2 गौरवेन —ᵇ) K7 B6-9 D2-5 7 9 T1 G3 निस्नेह —ᶜ) K6 D6 9 सौदर्यं (for सो°) T G1 3 वा सुतम् (for भ्रातरम्)

3 ᵃ) Ds1 विसिष्टस्य, Cp विशिष्टाय K1 2 4 M1 विशिष्टाश्च; Ds4 D1 °ष्टश्च, Ds1 विसिष्टाच् (for विशिष्टाच्). —ᵇ) G1 3 तुल्य; G2 तुल्ये (for तुल्यौ) B9 परिग्रहौ, Ds4 a1 -प्रतिश्रयौ, G2 प्रतिग्रहे —ᶜ) D5 7 तत, G3 तस्य (for तयो°) K7 पुण्येतर Ds4 गृहौ तयो पुण्यतरं —ᵈ) K1 2 त(K2 य)द्विषस्य; M1 6 7 सद्विजस्य (for तद्वि°) K6 प्रयच्छत, B1 °च्छति; D8 T G1 3 M1 6-7 प्रतीच्छत (for प्रय°).

4 ᵃ) K1 2 4 न्याय्यागतं, K6 न्यायायुत (for °गत) Ds3 धने (for धन) K6 B6 7 8 (marg) Ds3 a1 D2 3 G1 वर्णे, Dn1 n4 चैव, Ds1 lacuna, D6 वर्ण्यैर् (for वर्णैर्) —ᵇ) G2 विवर्धन (for °र्धितम्). —ᶜ) K7 संरक्ष्य, Ds4 Dn4 D3 4 7 °क्षन् (for °क्ष्यं) K7 D4 5 7 9 धर्मम्; G1 यज्ञम् (for यत्नम्) —ᵈ) D1 निश्चित°; T1 निश्चयं; G2 निश्चित (for निश्चय°)

5 ᵃ) Ds1 corrupt K7 D9 G2 धर्मार्थं, T धर्माय; Cp °र्थी (for °र्थी) K6 नृशस्येन —ᵇ) D1 धर्मणा (for क°). D6 अर्जेति; T2 G1 2 M1 मार्जयेत्. —ᵈ) D5 7 कुर्वन् (for कुर्यान्) V1 D1 वृद्धिम्, D5 बुद्धिम्; T1 G1, 3 सिद्धिम् (for नर्द्धिम्). K1, 2 4 अनुस्मरन्

6 ᵃ) K1 अहो; K7 Ds4 Dn4 Ds1 D6 आपो (for अपो) K1, 7 B5 (marg) D4 9 T G3 M1 [ऽ]पि; G1 2 M6 वि (for हि) K1 2 4 पूयत°; V1 B6 D5 D5 7 T2 G1 3 प्रयता, D6 प्रयित° (for प्रयत°) —ᵇ) K4 तापिरवा, D4 तोपिता (for तापिता) V1 D5 7 च (for वा) —ᶜ) G1 शक्तितोतिथियो दद्यात् (sic). —ᵈ) K7 श्नुते (for [अ]श्नुते)

7 For the incident, cf 12 226 17 B 13 137 6 B 14 90 97–98 —ᵃ) K7 B3 Ds4 a1 D4 5 9 लोकेषु (for °ष्टा) D1 चरंति देवलोकेषु. —ᵇ) Dn1 गति (for सिद्धि°) —ᶜ) K1 2 7 B1 Ds4 फलै° (for फल-) G1 पुत्रैर् (for पत्रैर्) —ᵈ) K6 B6 7 9 Ds4 a1 G2 तु स°; V1 B9 Dn1, n4 D2 D3 5, 6 8 M1 6-7 च स (for असौ) D1 मुनिमर्चितमानसौ (sic)

8 ᵇ) K1 2 4 D2 6 G2 स मातरम्, V1 B9 D1 स माचरम्; B9 समां परम्, Ds4 समावरम्; T G3 सम्यग्देवान् (for स माठरम्) K1 B1 अयोपयत्, Ds1 अतोपयेत् K7 D4 9 स साधून्स(K7 °धु स)मतोपयत्; G1 मनुष्यत्वमनुस्मरेत् ❀ Cn (reading समाठरम्) समाठरं, माठरेण पारिपार्श्विकेण सहितं समाठर सूर्यम् । माठर° पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशो° पारिपार्श्विका° इत्यमर° (1 31) ॥ Cs माठरो नाम कश्चिदपि° । ❀ —ᶜ) K7 लाभे, Ds4 लोमे; D9 लोक (for लेभे). K2 D4 पर, Ds4 परि- (for

तस्माच्छ्रेमे परं स्थानं शैब्योऽपि पृथिवीपतिः ॥ ८
देवतातिथिभृत्येभ्यः पितृभ्योऽथात्मनस्तथा ।
ऋणवाञ्जायते मर्त्यस्तस्मादनृणतां व्रजेत् ॥ ९
स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्मणा ।
पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च ॥ १०
वाचः शेषावहार्येण पालनेनात्मनोऽपि च ।
यथावद्भृत्यवर्गस्य चिकीर्षेद्धर्ममादितः ॥ ११
प्रयत्नेन च संसिद्धा धनैरपि विवर्जिताः ।
सम्यग्घुत्वा हुतवहं मुनयः सिद्धिमागताः ॥ १२
विश्वामित्रस्य पुत्रत्वमृचीकतनयोऽगमत् ।
ऋग्भिः स्तुत्वा महाभागो देवान्वै यज्ञभागिनः ॥१३
गतः शुक्रत्वमुशना देवदेवप्रसादनात् ।
देवीं स्तुत्वा तु गगने मोदते तेजसा वृतः ॥ १४
असितो देवलश्चैव तथा नारदपर्वतौ ।
कक्षीवाञ्जामदग्न्यश्च रामस्ताण्ड्यस्तथांशुमान् ॥ १५
वसिष्ठो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । C 12 10778 S 12 295(2) 16 K 12 288 16

पर) — d) K₇ शैव्या, V₁ सैब्यो, Da₄ शैव्या, D₇ सेब्यो (for शैव्यो). Da₄ G₁ पृथिवीपते

9 a) T G₁ ₃ देवर्ष्यतिथि (for देवता°) K₃ पित्रे भ्य°; B₀ ₉ D₈ भूतेभ्य°, T₁ °मर्त्येभ्य (for भृत्येभ्य°) — b) Bo ₇ ₈ (marg as in text) Dn₁ n₄ D₂ ₃ ₆. ₈ च (for ऽथ) D₈ पितृभ्यश्च तथात्मन — K₁ om 9c–10b — c) Da₄ मर्त्यस् (for मर्त्यस्) — d) G₂ corrupt

10 K₁ om. 10ab (cf. v 1 9) — a) D₅ ₇ मनुष्येभ्यो, G₁ ₃ मनीषिभ्यो (for महर्षिभ्यो) — c) K₃ श्राद्धधानेन, Dn₄ श्रद्दधानेन — d) K₁ अभ्यर्चयेनेन, K₆ B₅ ₆ Da₃ a₄ °र्चितेन; G₃ अध्ययनेन (for अभ्यर्च°)

11 a) B₅ (marg) ₇ ₉ Dn₁. n₄ M₁. ₆–₇ C₃ वाचा, T₁ पाक (for वाच°) K₁ corrupt, K₃ ₄ वाच° श्रेष्ठावहार्येण; K₇ D₄ ₆ वाचा शय्यासनाद्येन; Da₃ वाच शेषमहार्येण, D₆ ₇ Ca (gloss शेषापहारेण, प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहकत्वेन) वाचा (D₇ Ca °चो) शेषापहारेण, D₉ वाच शेषोपहार्येण, T₂ पाकशेषाप(sup lin °न्वा)हार्येण, G₁ पाकशेषावमार्येण; G₂ वाच शिषोपहर्येण (sic), G₃ पाकशेषान्वहार्येण ※ Cn वाचा, वेदशास्त्रमय्या, श्रवणमननादिना । शेषावहार्येण, पञ्चयज्ञशेषेणान्नेन ॥ Cp वाचा, प्रियवचनेन । शेषावहार्येण, देवतादिशेषभोजनेन । ※ — b) K₆ पाणिनेन, M₁ ₆–₇ पाव (for पाल°) Da₃ आत्मने K₇ D₃ ₄ वा (for च) ※ Ca पालनेन, शरीरधारणेन ॥ Cp शरीररक्षया । ※ — c) V₁ तथावद् (for यथा°) — d) K₁ D₉ धर्मं; K₆ Bo ₆ (orig) ₇ ₈ (orig) ₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₆ ₈ कर्मं; D₅ कर्मम् (for धर्मम्) Bo कर्मत°, B₆ ₇ ₉ Da₃ a₄ D₉ °चो(D₉ °नो)दित ; D₇ आहत , T G₁ ₃ M₁ ₆–₇ आत्मन , G₂ आश्रित (for आदित°)

12 a) K₁ D₃ ₉ तु, D₆ ₇ सु , M₁ ₆–₇ [ए]व (for च) Dn₁ मे सिद्धा, T₁ संसिद्धा — b) K₁ ₄ G₂ च (for वि) D₇ विवर्जित°. — c) G₁ ध्यात्वा (for हुत्वा) D₈ सम्यग्घुतवह हुत्वा.

13 For the incident, cf B 13 3 6 — a) G₃ विश्वमित्रस्य — b) V₁ reads from गमत् up to भागो (in 13c) on marg ※ Ca ऋचीकतनयो गालव ॥ Cn ऋचीकतनयोऽगमदित्यत्र अजीगर्तसुतोऽगमदिति पठनीयम् । ※ — c) K₁ ₃ ₇ V₁ D₄. ₉ T G₁. ₃ वाग्भि , Dn₁ D₈ अग्नि (for ऋग्भि°) D₈ तत्र (for स्तुत्वा) G₁ om. महा K₆ Bo ₆ ₇ ₈ (marg) ₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₆ ₈ महायशो, B₅ (orig) °भागान् (for °भागो) — d) D₃ om from वान्वै up to मोद (in 14d). Bo देवार्थे (for °न्वै)

14 For the incident, cf 12 278 37 D₄ om up to मोद (cf. v l. 13) — a) K₆ G₃ तत (for गत) Dn₄ चक्रत्वम् (for शुक्र°वम्) — b) B₅ (marg) महादेव- (for देव) B₇ प्रसाधनात्; T G₁. ₃ M₁. ₆–₇ °दत (for °दनात्) — B₇ reads 14c–18d on marg — c) K₆ ₇ V₁ B₅ (marg) D₆ ₇ ₉ T G₂ ₃ M₁ ₆–₇ च (for तु) K₇ गमने (for गगने) — d) Bo Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₆ ₈ ₉ यशसा (for तेजसा) K₄ स्मृत (for वृत) G₁ ₃ मोदते स्वेन तेजसा

15 B₇ reads 15 on marg — a) Dn₄ आसितो दैव*** — c) K₁. ₇ V₁ Bo.₆–₉ Da₃ a₄ Dn₁. n₄ D₈₁ D₂–₅ ₈ ₉ काक्षीवान्, G₁ कुक्षी° (for कक्षी°) — d) K₁. ₃ तद्दिस्, K₄ तुंड्डिस्, D₈₁ तांश्च, D₃ ₆ ₇ तद्ध्यस्; G₁ ताण्वस् (for ताण्ड्यस्) K₄ ₆ Bo Dn₁. n₄ D₈ D₂ ₃ ₆ ₈ [आ]त्मवान् (for [अ]ंशुमान्)

16 B₇ reads 16 on marg — a) K₆ ₇ V₁ B₆–₈ वशिष्ठो K₃ जामदग्निश्च, K₇ B₉ य(K₇ sup lin as in text)म , T G₁ ₃ वामदेवश्च — b) Dn₄ D₆ ₆ T₂ भार

C 12.10776
B 12.29(2).16
K 12.293.16

भरद्वाजो हरिश्मश्रुः कुण्डधारः श्रुतश्रवाः ॥ १६
एते महर्षयः स्तुत्वा विष्णुमृग्भिः समाहिताः ।
लेभिरे तपसा सिद्धिं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ १७
अनर्हाश्चार्हतां प्राप्ताः सन्तः स्तुत्वा तमेव ह ।
न तु वृद्धिमिहान्विच्छेत्कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ १८
येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् ।
धर्मं वै शाश्वतं लोके न जह्याद्धनकाङ्क्षया ॥ १९
आहिताग्निर्हि धर्मात्मा यः स पुण्यकृदुत्तमः ।
वेदा हि सर्वे राजेन्द्र स्थितास्त्रिष्वग्निषु प्रभो ॥ २०
स चाप्यग्न्याहितो विप्रः क्रिया यस्य न हीयते ।
श्रेयो ह्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रं न निष्क्रियम् ॥ २१
अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा ।
गुरुश्च नरशार्दूल परिचर्या यथातथम् ॥ २२
मानं त्यक्त्वा यो नरो वृद्धसेवी
विद्वान्क्लीबः पश्यति प्रीतियोगात् ।
दाक्ष्येणाहीनो धर्मयुक्तो नदान्तो
लोकेऽस्मिन्वै पूज्यते सद्भिरार्यः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

द्वाजो K₁ हरिश्मरक्ष (sic), K₇ °स्मश्रु — ^d) K₄ Da₄ Dn₄ D₄ कुंडधारा (Da₄ Dn₄ °र-), D₆ दडधीरः K₃ श्रुवश्रवा, K₄ श्रुतश्रुता, K₇ शुचिश्रवा, D₈ ₉ शुचिश्रवा ; M₁ ₅₋₇ श्रुतमत (for °श्रवा)

17 B₁ reads 17 on marg — ^a) D₆ सप्तर्षय (for मह°). — ^b) Da₄ Ds₂ अग्नि ; D₈ ₇ अग्निं ; T₁ धारिभ ; G₁ ह्यग्नि (for ऋग्भि) Ds₁ समाहित — ^c) D₅ ₈ ₇ ₉ तपसो ; T₂ °सां (for °सा) K₇ D₅ ₈ ₇ ₉ वृद्धिं (K₇ °द्धि) (for सिद्धिं) — ^d) Da₄ G₁ प्रमादात् (for प्रसा°) G₁ तव धीमता.

18 B₁ reads 18 on marg. — ^a) M₁ ₇ मनार्हाश्च — ^b) K₁.₂ ₄ ₇ D₄ ₅ ₇ ₉ T₁ G₁₋₃ हि ; B₅ (marg) च (for ह) — ^c) G₂ ननु (for न तु) B₀ वृद्धिम् ; T₁ G₁ C₈ (gloss स्ववर्गपोषणम्) वृत्तिम् (for वृद्धिम्) D₅ ₇ [अ]न्विच्छन्, D₉ [आ]गच्छेत् (for [अ]न्वि°). — ^d) D₉ सुगर्हितं (for जुगुप्सितम्)

19 ^a) Da₄ Ds₂ (by corr) M₁ यथा (for येऽर्था) G₁ ये (for ते) K₆ ₇ D₄ ₉ सेव्या ; T₁ सार्थो (for सत्या). — ^b) K₆ lacuna, Ds₁ वि (for ये). D₆ धिगस्ति (for धिगस्तु) — K₃ reads 19^c–20^b twice — ^c) D₆ शाश्वते — ^d) D₄ ₈ वन ; T G₁ ₃ M₁, ₅₋₇ वित्त- (for धन)

20 For the repetition in K₃, cf v 1, 19 — ^a) Da₄ अहिताग्निर्. K₁, ₂ (both times) ₄ च, G₂ तु (for हि) — ^b) K₁ या स ; K₃ (both times) व स ; B₁ Dn₄ य सु ; D₆ सदा ; D₅ ₇ यथा ; T G₃ यश्च ; G₁ यच्च (for य स). D₅ ₇ उत्तमं — ^c) K₇ D₄ ₅ ₇ ₉ T₁ G₁ ₃ देवा (for वेदा)

21 ^a) K₃ न (for स) K₆ Da₃ ₄ अग्न्यधिको ; K₇ B₅ (marg. as in text) D₉ अस्याधिको (for अग्न्याहितो). — ^b) Da₃ ₄ क्रियतेस्य ; D₆ क्रियाप्यरसा (sic) (for क्रिया यस्य) B₈ (marg) तस्य (for यस्य). — ^{cd}) K₃ यो यो (for श्रेयो) Da₄ om (hapl) त्वमग्नि. G₂ अनाहिताग्नित्वम् (for ह्यना°) T G₁, ₃ अग्निहोत्री (for °होत्रं) K₃ नष्क्रिय ; Dn₄ निष्क्रियं ; Ds₂ विष्क्रियं ; T G₃ निष्क्रिय (for °यम्).

22 D₅ ₇ om 22. — ^a) Da₄ om. the first च — ^d) K₁ ₃ परिचर्यो ; Da₃ ₄ °चार्या (for °चर्या) K₁ ₃ ₄ D₄ G₂ यथातथा (for °थम्).

23 ^a) K₆ वृद्धसेवि- — ^b) D₁ विशात् (for विद्वान्) K₁ Dn₁ T₁ G₂ M₁ अक्लीब , K₇ D₄ ₉ प्रवीत ; T₂ क्लीव (for क्लीब) K₁ पतित , Da₃ ₄ G₂ पश्यते (for °ति). D₃ om प्रीति K₆ V₁ B₈ ₇ ₉ Da₃ ₄ T G₁₋₃ M₁, ₅₋₇ योगं (for -योगात्) ꣸ Cn क्लीब, कामहीन ॥ C₈ मृदु । ꣸ — ^c) K₁ दाक्ष्येन ; K₆ दोषेण ; V₁ B₁, ₈ Dn₄ दाक्षेण (for दाक्ष्येण) K₆ B₆ ₇ Dn₃ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅₋₈ Cn p हीनो ; B₈ (orig) युक्तो (for [अ]हीनो) K₁ धर्मे युक्ते, K₄ ₆ V₁ B₆ ₆₋₉ Da₃, ₄ D₅₋₇ T G₂ M₁ धर्मयुक्ते (for °युक्तो) D₆ तु, G₃ [s]य (for न). G₂ दांते. K₇ D₄ ₉ दोषैर्विहीनो धर्मयुक्तश्च दांतो ; Cp Cpp दाक्ष्येण हीनोऽधर्म(Cpp दाक्षेण हीनो धर्म)युक्तेन दांत .

२८२

परादार उवाच ।
वृत्तिः सकाशाद्वर्णेभ्यस्त्रिभ्यो हीनस्य शोभना ।
प्रीत्योपनीता निर्दिष्टा धर्मिष्ठान्कुरुते सदा ॥ १
वृत्तिश्चेन्नास्ति शूद्रस्य पितृपैतामही ध्रुवा ।
न वृत्तिं परतो मार्गेच्छुश्रूषां तु प्रयोजयेत् ॥ २
सद्भिस्तु सह संसर्गः शोभते धर्मदर्शिभिः ।
नित्यं सर्वास्ववस्थासु नासद्भिरिति मे मतिः ॥ ३
यथोदयगिरौ द्रव्यं संनिकर्षेण दीप्यते ।
तथा सत्संनिकर्षेण हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ४
यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शुक्लमम्बरम् ।
तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमवेहि मे ॥ ५
तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन । C 12.10775 B 12.284(3)' 6 K 12.299 6

❀ Cn दाक्ष्येण स्पन्देन हीन, आयासशून्य सन् । मदान्व इत्येकं पदम् । दान आर्जवच्छेदनयोरित्यस्मात् कर्तरि क्त । तदन्यो नदान्व, हिंसाशून्य इत्यर्थ ॥ Cv दाक्ष्येण हीन इत्यत्र दाक्ष्यं कलासु कौशल्यम् । ❀ —d) Ds लोके ह्यस्मिन्; D1 7 8 वै (D1 om वै) लोकेस्मिन् (for लोकेऽस्मिन्वै) K7 आर्यते; Da3 a1 G1 आर्या, T1 आर्यं (for आर्यं).

Colophon Ś1 G6 missing K7.8 B1-3 Da1 a3 Dn2 n3 D1 G1 3 M1-4 absent. — *Sub parvan* K1 2.4 6 7 Bo 6 8 9 Da3 a1 Dn1 n3 Ds D1-3 T G1-3 M1 4-7 मोक्षधर्म. — *Adhy name* K1 2 4 6 7 V1 Bo.6-9 Da3 a1 Dn1 n3 Ds D1-3 पराश(B3 D4 °र, B9 °शु)रगीता; T1 क्रियाकांक्षेनशोहनं; M3 6 पराशरगीतासु दानप्रशंसा — *Adhy no* (figures, words or both) K6 17, B7 G1 3 116, Dn1 118, Dn3 Ds M6 117, D3 101, T1 16, T2 129, G2 132, M1 5 7 115. — *Śloka no* Da1 Dn1 n3 23, Ds1 14.

282

☞ This adhy is missing in Ś1 G6 (cf v l. 12. 274 13, 259 1)

1 a) G2 वृत्ति (for वृत्तिः) K1.2 4.6 V1 Bo 6-9 Da3 a1 Ds1 s2 (also as in text) D3 (marg sec m) 6 G3 वर्णे (G3 °र्णो) वै (for वर्णेभ्यस्). T1 परवृत्तिं स्वकाद्वर्णान् ❀ Ca अत्र वृत्तिर्वर्तनयोग्य धनम् ॥ Cn वृत्ति जीविका । ❀ —b) T1 नित्या, G1 3 M1, 4-7 Cv नित्यं (for त्रिभ्यो) K1 2 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a1 Ds1.s2 (also as in text) D3 (marg sec. m) 6 G3 हीने वा शोभनेपि (K1 °तेय, K2 4 °नेष) वा (G3 च) —c) K3 प्रीत्येपनेवा, Dn1 T1 प्रीतोप नीता (for प्रीत्योप°). ❀ Cp निर्दिष्टा, शास्त्रा देशिता । ❀ —d) K7 D1 5 7 8 G3 धर्मिष्ठ, B3 (marg as in text) Ds1 D2 8 धर्मिष्ठा, Ds2 धर्मिष्ठात् (for धर्मिष्ठान्) B8 (marg as in text) श्रयते (for कुरुते) Da2 a1 यथा (for सदा). T G1 3 M1 4-7 भूयिष्ठ कर्म कुर्वत

2 a) K7 D6 नैवास्ति (for चेन्नास्ति). —b) T M1 4-7 शुभा (for ध्रुवा) —c) D6 7 G1 न वृत्ति, G3 अवृत्तिं (for न वृत्तिं). K4 D6 7 8 T2 G1 मार्गे, Ds2 (by corr as in text) मार्ग° (for मार्गेत्) ❀ Cn परत, त्रैवर्णिकसेवाव्यतिरेकेण । ❀ —d) K7 D3 शुश्रुषां; Dn1 शुश्रूषा. K7 D4 नु; G3 तत् (for तु) D3 प्रयोजयत्

3 a) G1.3 सह तु (by transp) K1 समार्गे; G1 ससर्गं (for संसर्ग) —b) Dn1 भक्ष (for धर्म-). —c) T1 नित्य, G3 वृत्तिं (for नित्यं).

4 = (var.) Hitopadeśa, Prastāvanā, st 31. —a) K6 यथोदय; D3 यथोदयो (for यथोदय-). K6 द्रम्य, G1 3 द्रव्य (for द्रव्य). ❀ Cv द्रव्य, स्फटिकादि । ❀ —D1 7 om (hapl) 4cd. —c) K3 [आ]रम; V1 सत् (for सत्). K1.2 4 सनिधानेन (for °कर्षेण). T2 यथा सद्भिर्निकर्षेण. ❀ Cv सनिकर्षेण, सूर्यादिसंनिकर्षेण । ❀ —d) G3 °वर्णेन (for वर्णोऽपि). K6 दीप्यते

5 a) B8 (marg as in text) [द्व]ह (for हि) —d) K7 D1 9 एवमेतद् (by transp), T G1 3 एवमेवम्; M1 एतदेहम् B9 D1 6 9 G3 अवेहि मे; G1 अमेवहि (sic) (for अवेहि मे)

6 V1 reads 6^{a}–7^{b} on marg —a) T1 रम्येषु; G1.3 रमया (G3 °य); M1 राज्येथा (for रज्येथा). —d) K6 चलाचल; D6 7 चलाचल; G1 च लोचन (for चलाचलम्). ❀ Cv चलाचलम्, शरीरं चलम्,

C 12 10773 B 12 294.3 6 K 12 298 6 अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलम् ॥ ६
सुखे वा यदि वा दुःखे वर्तमानो विचक्षणः ।
यश्चिनोति शुभान्येव स भद्राणीह पश्यति ॥ ७
धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
न तत्सेवेत मेधावी न तद्धितमिहोच्यते ॥ ८
यो हृत्वा गोसहस्राणि नृपो दद्यादरक्षिता ।
स शब्दमात्रफलभाग्राजा भवति तस्करः ॥ ९
स्वयंभूरसृजच्चाग्रे धातारं लोकपूजितम् ।
धातासृजत्पुत्रमेकं प्रजानां धारणे रतम् ॥ १०
तमर्चयित्वा वैश्यस्तु कुर्यादत्यर्थमृद्धिमत् ।
रक्षितव्यं तु राजन्यैरुपयोज्यं द्विजातिभिः ॥ ११
अजिह्मैरशठक्रोधैर्हव्यकव्यप्रयोक्तृभिः ।
शूद्रैर्निर्माजनं कार्यमेवं धर्मो न नश्यति ॥ १२
अप्रनष्टे ततो धर्मे भवन्ति सुखिताः प्रजाः ।
सुखेन तासां राजेन्द्र मोदन्ते दिवि देवताः ॥ १३
तस्माद्यो रक्षति नृपः स धर्मेणाभिपूज्यते ।
अधीते चापि यो विप्रो वैश्यो यश्चार्जने रतः ॥ १४
यश्च शुश्रूषते शूद्रः सततं नियतेन्द्रियः ।

चैतन्यमचलम् । ❀

7 V1 reads 7[ab] on marg — [c]) G1 3 आचिनोति (for यश्चि°) — [d]) Da3 a4 न, G2 सु (for स) Dn1 Ds1 तत्राणीह; T2 G3 हि भद्राणि (for भद्राणीह) G1 सहस्राणीह पश्यति ❀ Cn (reading सत्राणि) सत्राणि, शास्त्राणि । ❀

8 [a]) D8 य° (for यत्) — [b]) K2 बल (for फलम्). — [c]) D4 तं (for तत्) — [d]) T न हि तद्धितमुच्यते, G1.3 न तद्धि तप उच्यते. — After 8, T G1.2 M1 5-7 ins :

742* धर्मेण सहितं यत्तु भवेदल्पफलोदयम् ।
सत्कार्यमविशङ्केन कर्मात्यन्तसुखावहम् ।
[(L 2) G1 कर्माण्यन्य (for °त्यन्त).]

9 G3 om 9 — [a]) K1 हित्वा; K6 कृत्वा; D5 T G2 Cv हत्वा, T G1 नित्यं; M1 5-7 दद्याद् (for हृत्वा). ❀ Cv हत्वा, प्रजापीडन कृत्वा । ❀ — [b]) M1 हृत्वा, M5 6 हित्वा; M7 हत्वा (for दद्याद्) Da4 नारक्षिता ; D6 च दक्षिणा, M1 5-7 ह्यरक्षित (for अरक्षिता) — [d]) K2 भास्कर° (for तस्कर°)

10 [a]) T G1 3 स्वयभुर् (for °भूर्) K1 B9 Da3 a4 त्वग्रे; K3 4 अग्रे, K7 D1 9 G1 3 स्वग्रे; B6 (marg) 8(marg as in text) D7 T G2 M1 5-7 ह्यग्रे (for चाग्रे). — [b]) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3 6 8 G2 सत्कृत (for पूजितम्) — [c]) K4 धात्रा (for धाता) Ds2 सृजन्; D6 सृजति (hypermetric) (for [अ]सृजत्) G2 योसृजत्पुत्रमेक वै ❀ Cn पुत्र, पर्जन्यदेवताम् ॥ Cv पुत्र, पर्जन्य धर्म वा । ❀ — [d]) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3, 5-8 G2 M1, 5-7 लोकानां (for प्रजानां) D6 सुत (for रतम्) Ds1 लोकानां धारणोत्तर.

11 [a]) G2 वैश्यास्तु — [b]) K1 अभ्यतम्; K2 अत्यंतम् (for अत्यर्थम्) D5 7 ऋद्धिमान् (for °मत्) K7 कुर्यादत्यर्थमूर्तिमत्, D8 °त्यर्थवृद्धिमत्. — [c]) K6 B8 (marg) T2 च, Ds2 सु- (for तु) K7 राजन्यो, D4 राजन्ये — [d]) K7 D4 9 उपयो(D4 °या)र्ग्यं; Ds1 °योक्ष्य, T1 M1 7 °योज्य; T2 °योज्या (for °ज्य).

12 K7 om. (? hapl) 12[ab] — [a]) K6 अजिह्वैर् (for अजिह्मैर्). K6 असठै क्रोधैर्, Da1 अशतक्रोधैर्; D8 T G1 3 C8 अजितप्रख्यै(Ds1 °क्षै ; T2 C8 °त्रै)र्, D5.7 विगतक्रोधैर् (for अशठ°) ❀ Cn अशठक्रोधै°, विसक्षाव्यक्रोधहीनै । ❀ — [c]) G1 शूरैर्, M7 शूद्रे (for शूद्रैर्) K7 निर्मंजनं; T1 धर्मार्जनं (for निर्मा°) ❀ Ca निर्माजन, भाण्डादीनां प्रक्षालन तदर्थंजलाद्याहरण वा ॥ C8 निर्माजनमिति शुश्रूषोपलक्षणम् । ❀ — [d]) T1 दुष्यति (for नश्यति).

13 [a]) K2 G2 अप्रणष्टे K1 धर्मो, G2 धर्म (for धर्मे) — [b]) K4 सुखित°; K6 B0 8 (marg as in text) Ca सुखिन ; D7 सुखत (for सुखिता°) — [d]) K2 D1 मोदसे K1 (1st lin, sec m) दिव्य (for दिवि).

14 [a]) K1 रक्षिति K4 6 G1 2 M1 नृप (for नृप°) — [b]) D5 7 सद्; T G1-3 स्व (for स) K6 [अ]ति, B6 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 [इ]ति, B8 (marg as in text) T2 G1 3 ह (for [अ]भि) K1 3 4 V1 B0 8 (orig).9 Da3 a4 युज्यते; B7 -युध्यते; B8 (marg) रज्यते (for -पूज्यते) K7 D4 9 प्रजाधर्मेण सयुत° — [c]) K2 अधीये (for अधीते)

15 [a]) K7 D4 9 तु (for च). K1 7 शुश्रुषते Da1 शूर (for शूद्र°). — [c]) K7 B6 8 (marg as

अतोऽन्यथा मनुष्येन्द्र स्वधर्मात्परिहीयते ॥ १५
प्राणसंतापनिर्दिष्टाः काकिण्योऽपि महाफलाः ।
न्यायेनोपार्जिता दत्ताः किमुतान्याः सहस्रशः ॥ १६
सत्कृत्य तु द्विजातिभ्यो यो ददाति नराधिप ।
यादृशं तादृशं नित्यमश्नाति फलमूर्जितम् ॥ १७
अभिगम्य दत्तं तुष्ट्या यद्धन्यमाहुरभिष्टुतम् ।
याचितेन तु यद्दत्तं तदाहुर्मध्यमं बुधाः ॥ १८
अवज्ञया दीयते यत्तथैवाश्रद्धयापि च ।
तदाहुरधमं दानं मुनयः सत्यवादिनः ॥ १९
अतिक्रमे मज्जमानो विविधेन नरः सदा ।
तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुच्येत संशयात् ॥ २०
दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु ।
धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दाक्ष्येण शोभते ॥ २१ C 12 10791 B 12 204(3) 21 K 12.209 22

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

---

in text) 9 Da3 a4 G1 3 ततो (for अतो) Da4 मनुष्येंद्र — d) Da1 परिभूयते

16 a) Dn1 प्राणामताप (for प्राण°) K6 Da4 G3 निर्दिष्टा, G1 निर्दिष्ट, M1, 3 6 निष्कृष्टा; M7 निर्विष्टा (for निर्दिष्टा) ❀ C3 प्राणसंतापनिर्दिष्टा, क्षुत्सगचे प्राणमल्पे देहीति याचिता । यद्वा, प्राणसताप सोढ्वापि निर्दिष्टा, दत्ता ॥ Cv कस्यचित्प्राणसतापे सति निर्दिष्टा, दत्ता । ❀ — b) K1 2 4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 6–3 Ca काकिन्योपि, T2 कारुण्योपि, G1 काकण्यापि, G2 कारण्योपि; G3 काक° (for काकि°). K3 T2 महाफल; K4 G1 °यल (for °फला) M1 6–7 काक्ण्यपि महाफला ❀ Ca काकिनी मापकचतुर्थांश, पणचतुर्थांशो वा ॥ Cn 3 विंशतिवराटिका । ❀ — c) K1 न्यायस्थेन. K4 T2 [उ]पार्जित (for °र्जिता) K4 दत्वा; Da1 दांतां (for दत्ता) D5 7 अन्यायोपार्जिता दांता — d) K1 2 4 D4 6, 7 9 न परार्था (K1 °मू, D5 7 °र्धा); G1 2 किमुतान्ये (for °तान्या) D4, 6 सहस्रधा

17 a) D5 सत्कृत्वा B0 7 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 हि (for तु) — b) B0 6 7 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1 3 नराधिप — c) K4 तादृश यादृशं (by transp). — d) K3 फलमार्जितं; D5 7 °पूजित; G2 °निर्जितं (for °मूर्जितम्)

18 a) Hypermetric K1 तुष्ट्वा (for तुष्ट्या) T2 M1 6–7 च (for यद्) K6 V1 B6–8 Da3 a4 Dn1 D8 D2 8 (by corr.) 8 अभिगम्य च (B3 तु) तत्तुष्ट्या; K7 Dn4 D2 (before corr) 4 6 7 9 °म्य च तुष्ट्या यद् (Dn4 D7 त; D3 4 च), B0 T1 °म्य दत्तुष्ट्या, B6 8 (both marg) 9 D6 °म्य च तं तुष्ट्या; G1 3 °म्य तु यद्दत्तं; G2 °म्य दत्ता सतुष्ट्या — b) K4 ध(ने)मम्; K6 V1 B0 8 9 Da3 a4 Dn4 D6 T G1 3 M1, 7 धर्मम्, K7 D5 7 Dn1 D2–4 7 8 दत्तम्, G2 यत्तद्; M6 8 धर्म्यंतु (for धन्यम्). D4 om (hapl) from भिष्टुतम् up to तदाहुर (in 19c) — c) K7 Da1 D9 याचितेन च, D5 7 °तेषु च (for °तेन तु) — d) B6 Da1 D8 तम् (for तद्) K1 2 4 पद्रं, T G1–3 M1 6–7 फल (for बुधा)

19 D4 om. up to तदाहुर (cf v. 1 18) — a) K2 Da4 (by corr as in text) अवज्ञाया (for °ज्ञया) — b) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 6 8 वा (for च) — c) K4 Dn1, n4 D8 D2 6 8 तम् (for तद्). G1 आह (for आहुर्). K3 मध्यम; Da4 अधर्मं (for अधम) K7 दत्त (for दानं)

20 a) K1 2 B0 8 (marg as in text) Dn1 n4 D2 3 (by corr as in text) 8 अतिक्रामे (K1 Dn4 °म)न्; K4 अतिक्र*; K7 B1 D8 D6 Cv °क्रमेन् (for °क्रमे) — b) K7 विविधैस्तु; V1 B0 6, 8 (marg) 9 Da3 a4 D4 6 7, 9 T °धे तु, D8 °धे च (for °धेन). K1 रत (for नर) G1 3 द्व(G3 वि)विधौ मा(G3 °धैर्मा) नर सदा ❀ Cv विविधेन नानोपायेन व्यसनार्णवे मज्जमान यथा अतिक्रमेत् । ❀ — c) V1 तदा — d) K7 संशय; B0 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 8 (marg sec m) 6 8 Cn (gloss गृहपाशात्) सश्रयात्, T G1 3 M1 6–7 किल्बिषात् (for संशयात्).

21 a) K1 2 4 दानेन (for दमेन) K6 दमेनाशोभते विप्र — b) K1 2 B8 D8 G2 M1 6 7 च, Da4 नु (for तु) — c) B8 (marg as in text) च (for तु). K7 धनेन शोभते वैश्य. — d) K1 शूद्रो (for नित्यं). K7 D6 T2 दास्येन; B8 Dn1 दाक्षेण (for दाक्ष्येण). ❀ C8 ° दाक्ष्येण, वर्णत्रयशुश्रूषायामनालस्येन । ❀

२८३ .

C 12 10791
B 12.283(4).1
K 12.300 1

पराशर उवाच ।

प्रतिग्रहागता विप्रे क्षत्रिये शस्त्रनिर्जिताः ।
वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ।
स्वल्पाप्यर्थाः प्रशस्यन्ते धर्मस्यार्थे महाफलाः ॥ १
नित्यं त्रयाणां वर्णानां शूद्रः शुश्रूषुरुच्यते ।
क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्तिः पतति द्विजः ।
शूद्रकर्मा यदा तु स्यात्तदा पतति वै द्विजः ॥ २
वाणिज्यं पाशुपाल्यं च तथा शिल्पोपजीवनम् ।
शूद्रस्यापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ॥ ३
रङ्गावतरणं चैव तथा रूपोपजीवनम् ।
मद्यमांसोपजीव्यं च विक्रयो लोहचर्मणोः ॥ ४
अपूर्विणा न कर्तव्यं कर्म लोके विगर्हितम् ।

Colophon. Ś1 G6 missing K3 5 B1-6 Dn1 n3 Dn2 n3 D1 G4 5 M3-4 absent — *Sub-parvan* K1 2, 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5-9 T G1-3 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 D5 D6 6-8 पराशरगीता ; K7 D4 9 पराश(K7 °स)रगीतायां स्वकर्मप्रशसा ; D5 पराशर गीताधर्मप्रशसा ; M6 6 पराशरगीतासु चातुर्वर्ण्यवृत्तिकथन — *Adhy. no* (figures, words or both) K6 Ds1 18, B7 T1 G1 3 117, Dn1 119, Dn4 Ds2 M5 118, D8 G2 113, T2 130, M1 6 7 116 — *Śloka no.* Da4 Dn1 n4 D8 21

283

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (of v.1 12. 274 13, 259 1).

1 D4 om the ref — a) B6 D7 विप्रा ;. D2 विप्र (for विप्रे) K1 2 7 V1 B6 (marg. in as text) D4-6, 9 G2 प्रतिग्र(K7 °गा)हार्जिता (D6 °हरता ; G2 °हार्जितो) विप्रे (D5 °प्रा ; G3 °प्र) ; Da4 Ds2 °ग्रहगता विप्रे ; D2 M5 °ग्रहागतं (M5 °तो) विप्रे, M1 °ग्रहाग्रहा विप्रे — b) D2 क्षात्रिय ; D5 7 °या°. V1 B0 6 7 8 (orig). 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D8 6 8 T1 G3 युधि ; T2 G1 M1 5-7 युद्ध (for शस्त्र) G2 क्षत्रियो युद्धनिर्जित° — K1 2 4 om (hapl) 1cd. D7 om 1cdef — c) K7 Da4 G3 वैश्यो B3 (marg as in text) न्यायगताश्, D6 न्यायागताच् ; G2 °र्जितश् ❀ C3 न्यायार्जिता°, क्रयविक्रयादिषु कूटमानादिराहित्येनार्जिता । ❀ — d) M1 5-7 शुश्रूषणार्जिता° G2 शूद्र° शुश्रूषयार्जित — e) K1 2 4 अल्पे ह्यर्था° ; B3 अन्येप्यर्था° ; Da3 a4 अल्पा°, D2 G3 स्वल्पा अ(G2 ह्य)र्था ; D4 T2 स्वल्पेप्यर्था, D6 स्वल्पे येर्था°, G1 स्वल्पे ष्यर्था (for स्वल्पाप्यर्था). Ds1 D2 G2 प्रशसते, D6 प्रशस्यति, T2 °इयते — f) K7 महाफल° D4 धर्मस्यास्यपसीफला (sic)

2 b) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D4 D2 3 6 8 C3 शुश्रूषु शूद्र उच्यते ❀ C3 ° त्रयाणां शुश्रूषुर्द्विजो यो नित्य नियत शूद्र उच्यते, शूद्रो भवतीत्यर्थ । ❀ — c) Ds1 (erroneously) reads वैश्यधर्मा twice. G2 क्षत्र धर्मो वैश्यधर्मो — d) K7 D4 9 ना(K7 नौ-, D9 नो) वृत्तात् ; T G1 2 आपत्तौ ; G2 M1 5-7 नाप(G2 °वृ)त्तौ (for नावृत्ति). B0 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G3 M1 5-7 पतते ; T G1 2 यतते (for पतति) — B9 om (hapl) 2ef — e) K4 6 B0 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 शूद्रधर्मा (for °कर्मा) T G1 2 च (for तु). — f) K1 2 हि पतति (for पतति वै).

3 a) M1 वाणिज्य . G2 M5-7 पशुपाल्य — b) V1 M1 7 -जीविनं ; G1 जीवितं ❀ Cn ° शिल्प, चित्र लेखनादि । ❀ — G2 M1 5-7 om (hapl) 3c-4b, V1 reads the same on marg K7 repeats 3cd after 4ab — d) K1 2 4 यथा ; D7 तदा (for यदा) K1 G1 वृत्ति, Cn (gloss सेवारूपा) वृत्तिर् (as in text). D7 मवाप्यते (for न जायते).

4 G2 M1, 5-7 om 4ab (of v.1 3) V1 reads 4ab on marg — a) K1 2 रक्षावतरण ; K7 रंगावता- रण ; Dn4 °घतरस्मा ; Ds2 °नुतरण ❀ Ca रङ्गावत रण, नृत्यादिरूपोपजीवनम् ॥ Cn रङ्गे रुपादिरूपेणावतरणम् ॥ Cv नाट्यरङ्गावतरणम् । मल्लभिरयादिषु रङ्गकरण वा । ❀ — b) D6 -जीविनं G1 तया जीवोपजीवित. ❀ Cn रूपो पजीवनम्, जलमण्डपिकेति दाक्षिणात्येषु प्रसिद्ध, यत्र सूक्ष्म वस्त्र व्यवधाय चर्ममयैराकारै राजामात्यादीनां चर्या प्रदर्श्यते ॥ C3 रूपवतीं भार्यां परेभ्यो दत्वा जीवन रूपोपजीवनम् । यद्वा, रामकृष्णादीनां रूप गृहीत्वा जीवन रूपोपजीवनम् । ❀ — After 4ab, K7 repeats 3cd. — c) K1 2 4 मध्य- ; D6 G1 3 मत्स्य- (for मद्य) B7 जीव (for जीव्य)

कृतपूर्विणस्तु त्यजतो महान्धर्म इति श्रुतिः ॥ ५
संसिद्धः पुरुषो लोके यदाचरति पापकम् ।
मदेनाभिप्लुतमनास्तच्च नग्राह्यमुच्यते ॥ ६
श्रूयन्ते हि पुराणे वै प्रजा धिग्दण्डशासनाः ।
दान्ता धर्मप्रधानाश्च न्यायधर्मानुवर्तकाः ॥ ७
धर्म एव सदा नृणामिह राजन्प्रशस्यते ।
धर्मवृद्धा गुणानेव सेवन्ते हि नरा भुवि ॥ ८
तं धर्ममसुरास्तात नामृष्यन्त जनाधिप ।
विवर्धमानाः क्रमशस्तत्र तेऽन्वाविशन्प्रजाः ॥ ९
तेषां दर्पः समभवत्प्रजानां धर्मनाशनः ।
दर्पात्मनां ततः क्रोधः पुनस्तेषामजायत ॥ १०
ततः क्रोधाभिभूतानां वृत्तं लज्जासमन्वितम् ।
ह्रीश्चैवाप्यनशद्राजंस्ततो मोहो व्यजायत ॥ ११
ततो मोहपरीतास्ते नापश्यन्त यथा पुरा । C 12. 10603 B 12. 295(4).13 K 12 300 13

—d) K2 G1 विक्रियो, K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 T2 विक्रयं, K7 विकपो (sic), Da4 विक्रमं (for °यो) Da3 a4 लोह K7 D4 9 धर्मणा

5 B1 damaged —a) K2 अपूर्विता; K6 V1 B3 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn4 Ds2 (by corr) D3 T2 Ca (gloss पूर्वपुरुषासेवितस्वधर्महीनेन) अपूर्वेण, D5 7 शूद्रेणापि, T1 अपूर्विक; Cp (gloss पूर्वपुरुषसेवाहीनेन) अपूर्विणा (as in text) ❀ Cs यस्य वर्णस्य रक्षावतरणादिकं पूर्वं न विद्यते सोऽपूर्वं । ❀ —b) K6 सर्व- (for कर्म) K7 Ds1 D4 9 T G1-3 M1. 6-7 लोक (for लोके). —c) Hypermetric K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5-8 Csp कृत(D5 7 °तं)पूर्वं, T कृतकर्मणस्, M1 °पूर्वणस् V1 च, G1 lacuna, Csp हि (for तु) T1 द्विजतो (for त्य°) K1 4 कृतपूर्वेणस्तु त्यजता (K1 °ज्यता) (sic) ❀ Ca कृतपूर्विण, पित्रादिभिरापदि सेवितपरधर्मस्य । ❀ —d) K7 D4 7 9 महा (for महान्)

6 a) K7 T1 G3 स सिद्ध°, Da4 Ds1 Cs (gloss दुष्कर्मत्वेन प्रसिद्धं) प्रसिद्धं, Dn4 Ds3 समृद्ध; Ds2 (marg) स शुद्ध° ❀ Cn ससिद्ध°, लब्धाज्ञत्वद्यादि । ❀ —b) K1 2 4 यदा भवति, G1. 3 यो वै चरति (for यदाचरति) K1 7 D4 5 7 9 पातक, K2 4 पातकात् (K4 °कृत्) (for पापकम्) —c) B8 (marg) च (for [अ]भि) K2 G1 प्लुतमना (for °मनास्) —d) B3 (marg) तत्तु, Da3 a4 तस्य (for तच्च) D4 उच्यते (for उच्यते)

7 a) D8 D7 T G1-3 M7 श्रूयते. K7 D4 7 (marg sec m) च; B3 (marg) वै (for हि) K4 पुराणो वै; V1 B8 9 Da3 a4 G3 M1 6 6 °णेपि; B0 7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T2 °णेषु; B8 (marg) °णे हि (for °णे वै) —b) K1 2 4 -शासिता°, D4 9 साधना, T G1 -शासनात्, G3 M7 -शासन° —c) K7 4 M1 शांता, G1 दांत (for दान्ता). K7 धर्मप्रधानश्च, B8 °धानाच् —d) D4 न्यायधर्मे K1 धर्मानुवर्तिका°, K2 Da4 Dn1 D2 °नुवृत्तिका°, K4 D7 °नुवर्तिका.

8 a) K4 7 Da3 D4 9 नृणाम् —b) D8 इति (for इह) D7 एव (for राजन्) K7 प्रपश्यते; G2 प्रदृश्यते (for प्रश°) —c) K7 D4 9 धर्मवृत्ता; B8 (orig) °वृत्त्या, B3 (marg) 9 Da3 a4 D4 7 °वुद्ध्या; Dn4 °वृद्धान्, T G1. 3 M1. 5-7 °वृद्ध्या (for °वृद्धा) K6 एवम् —d) K6 एवं ते हि नरा युधि

9 a) K6 V1 B0 7 Da3 a4 G1 तद्धर्मं, K7 धर्मं तम् (by transp) —b) K6 B3 (marg as in text) 9 Da3 a4 नाद्रियत (K6 °ते), Ds1 s2 (marg by corr) नामृश्यत, G3 मृष्यते न T G1-3 M1 6-7 नराधिप (for जना°) —c) D3 विवृद्धमाना°; G2 विवर्धमान —d) K2 D8 T1 G1-3 ते स्वाविशन्; K6 ते ह्यावि°; B8 (marg as in text) तेनावि°; Da3 a4 तेऽन्ववि°; D5 7 तत्रावि°, D6 तेयावि°, T2 ते न्यवि° (for तेऽन्वावि°).

10 a) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5-8 T1 G3 तासां (for तेषां) K2 धर्पं [मं.] —b) B9 Ds2 D8 6 T1 G1 3 M7 धर्मशासन° (G1 °नात्), G3 °नाशनात् —c) K1 धर्मात्मानां; K6 दृप्तात्मनां; B8 8 9 Da3 a4 दर्पान्मानस्, D7 G2 °त्मना; T G1 3 दर्पो मानस् (for दर्पात्मनां) T G1 3 यथा, G2 तदा (for तत°) B0 7 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 6. 8 पश्चात्, Da3 lacuna (for क्रोध) —d) K1 4 पुनरेषाम्, K6 B8 8 9 तत(B3 पुन)स्तासाम्, B0 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 क्रोधस्तासाम्, G3 M1 6-7 तदा तेषाम् (for पुनस्ते°)

11 a) G1 वशानां (for भूताना) —b) G2 वृत्ति. T1 G1. 3 च नश्यति, G2 समन्विता —c) K1 [अ]स्यानशद्, K2 [अ]भि°; K4 [अ]स्य° (for [अ]प्य°) D5 7 श्रीश्चैतान्य(D7 °स्य)नशद्राजस्, D6 corrupt, T G1 3 M1 6-7 ह्री(T G3 श्री)श्चापि व्यनशद्रा° —d)

C 12. 10603
B 12. 293(4) 13
K 12 303 13

परस्परावमर्देन वर्तयन्ति यथासुखम् ॥ १२
तान्प्राप्य तु स धिग्दण्डो नकारणमतोऽभवत् ।
ततोऽभ्यगच्छन्देवांश्च ब्राह्मणांश्चावमन्य ह ॥ १३
एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववरं शिवम् ।
अगच्छञ्शरणं वीर बहुरूपं गणाधिपम् ॥ १४
तेन स्म ते गगनगाः सपुराः पातिताः क्षितौ ।
तिस्रोऽप्येकेन बाणेन देवाप्यायिततेजसा ॥ १५
तेषामधिपतिस्त्वासीद्भीमो भीमपराक्रमः ।
देवतानां भयकरः स हतः शूलपाणिना ॥ १६
तस्मिन्हतेऽथ स्वं भावं प्रत्यपद्यन्त मानवाः ।
प्रावर्तन्त च वेदा वै शास्त्राणि च यथा पुरा ॥ १७
ततोऽभ्यषिञ्चन्राज्येन देवानां दिवि वासवम् ।
सप्तर्षयश्चान्वयुञ्जन्नराणां दण्डधारणे ॥ १८
सप्तर्षीणामथोर्ध्वं च विपृथुर्नाम पार्थिवः ।

K1 2 4 लोभो (for मोहो) K2 4 विजापव (for व्य°)

12 a) K1 4 D2 तमो (for ततो) K2 परेतास्ता; K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 5 6 8 परी (Dn4 °रि)वास्ता; Ds2 °वारमा (for °वास्ते). — b) Ds2 (by corr) नापश्यत, T1 °श्यति Ds1 पुरीं, T G1-3 M1 6-7 पुर — c) K3 परपरावमर्देन, T1 G1 2 परस्पर(T1 °र)विम° — d) K1 2 वर्तयतो; K4 7 V1 D5 D1 5 7 9 G2 वर्धयतो, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 6 8 वर्धयन्तो T G1 2 M1 6-7 विमोहिता (for यथासुखम्).

13 B5 partly damaged. — a) K1 तां, K6 lacuna, V1 ते, B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 ता (for तान्) K7 तान्प्राप्य तु सधिग्धो (sic), D5 7 तत प्राप्य तु धिग्दडो — b) K7 D9 अथो (for अतो) K1 7 B9 Da3 a4 Ds1 D4 भवेत्; K2 भय (sic) (for ऽभवत्) — c) K1 2 6 V1 Dn4 Ds2 D5 G2 8 [ऽ]भ्यगच्छद्, T1 [ऽ]ध्यगच्छद् T2 G1 8 वेदां (G1 °दा)श्च (for देवांश्च) — d) D5 7 [अ]वमन्यते; T °मत्य तान्; G1 व्यतिक्रमात्, G2 3 M1 6-7 [अ]वमत्य ह (G3 च) (for °मन्य ह). K2 ब्राह्मणानवमन्य च

14 a) G1 कालेन (for काले तु) — b) B8 (marg as in text) देवपर (for °वर) K7 D4 9 G2 देव(G2 °वा)देव पर शिव — c) K6 अगमत्; K7 °च्छत् K4 B1 Da4 D2 6-8 M1 5 धीर; B8 (marg) T G1 2 M6 7 देवं, Dn1 D8 धीर, Ds1 वीर (for वीरं) — d) K6 V1 B0 6 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6-8 T G3 M1 7 गुणाधिक (T1 °प), B8 (marg as in text) गुणात्मक, G2 (also as in text) पिनाकिन (for गणाधिपम्).

15 a) K1 2 4 V1 तेन स्म ते च (V1 तेम) गगनाद् — b) K1 2 4 असुरा, K6 D5 सपुरा; Dn1 T1 सपुर K1 4 7 D5 7 8 T G1-3 पतिता°. — c) K1 2 4 V1 B8 तथैव, K6 7 B5 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D1 5 7 9 त्रिधैव (for तिस्रोऽपि) In D6, the portion from केन बाणेन up to the end of the Mokṣadharmaparvan is lost on missing folios T G2 3 M1 6-7 त्रिदे(T G3 °दै)वत्येन बाणेन; G1 त्रिदशेदत्वेन बा° — d) Ds1 (by corr) [अ]प्यमित ; G2 [अ]प्यधित (for [आ]प्यायित) T1 G1 देवस्यामिततेजस ❁ Cn· देवैरिन्द्रियैराप्यायितेन तेजसा संस्कारशेषेण । ❁

16 D6 missing (cf v 1. 15) V1 reads 16a–17b on marg — a) T2 G1 2 अपि (for अधि) Da3 a4 तेषामधिपतिस्वामी — b) Ds1 भीतो; Cs (gloss भीमनामा) Cr (gloss महादेव) भीमो (as in text). B8 (marg) G2 M1 6-7 भीमको भीमविक्रम — d) K7 D4 9 (before corr) सहित (for स हत)

17 D6 missing (cf v 1 15) V1 reads 17ab on marg — a) D1 हतो K2 तु त; K4 स्थित, G1 कथं, G2 [ऽ]थ सद्, G3 तु स्वं (for ऽथ स्व) G1 पापं (for भाव) — b) K2 मानव°, Ds1 दानवा°, D2 मामका — c) K2 प्रवर्तत; K4 6 प्रावर्त(K6 °र्तं)ते, B0 Da3 Dn1 n4 D5 D2 5.8 प्राप्यंत (Ds1 °ते) D5 7 [अ]थ (for च) K6 B0 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 वेदाश्चै, D5 7 वेदाश्च, T1 M7 वै देवा°; T2 G1 M1 5 6 वै वेदा (by transp). — d) D5 7 यथासुख, G2 M1 6-7 यथापुर

18 D6 missing (cf v. 1 15) — a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 [ऽ]भिषिच्य, K7 D5 7 T2 G1 M5 [ऽ]भ्यषिंचद् (for °षिञ्चन्). K1 4 7 V1 D4 9 राज्ये च; K2 राज्ये*; D5 राजेंद्र; D7 राजा तु; M1 6-7 राज्ये तु (for राज्येन) — b) K2 देवानां धिच (sic), G2 देवा दिवि च (for देवानां दिवि). M1 वासव — c) K6 B5 Da3 a4 चायुज्यत; K7 D4 9 चान्ययुज्यन्; B8 [ऽ]न्वयुज्यन्त, B9 [ऽ]नुयुज्यते, M1 6-7 चाभ्ययुजन् (for चान्व°). — d) K2 B8 (marg) दडधारण; G1 °धारणै

राजानः क्षत्रियाश्चैव मण्डलेषु पृथक्पृथक् ॥ १९
महाकुलेषु ये जाता वृत्ताः पूर्वतराश्च ये ।
तेषामथासुरो भावो हृदयान्नापसर्पति ॥ २०
तस्मात्तेनैव भावेन सानुषङ्गेन पार्थिवाः ।
आसुराण्येव कर्माणि न्यषेवन्भीमविक्रमाः ॥ २१
प्रत्यतिष्ठंश्च तेष्वेव तान्येव स्थापयन्ति च ।
भजन्ते तानि चाद्यापि ये बालिशतमा नराः ॥ २२
तस्मादहं ब्रवीमि त्वां राजन्संचिन्त्य शास्त्रतः ।
संसिद्धाधिगमं कुर्यात्कर्म हिंसात्मकं त्यजेत् ॥ २३
न संकरेण द्रविणं विचिन्वीत विचक्षणः ।
धर्मार्थं न्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमुच्यते ॥ २४
स त्वमेवंविधो दान्तः क्षत्रियः प्रियबान्धवः ।
प्रजा भृत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मेणानुपालय ॥ २५
इष्टानिष्टसमायोगो वैरं सौहार्दमेव च ।
अथ जातिसहस्राणि बहूनि परिवर्तते ॥ २६
तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन । C 12.10818 B. 12.295(4).28 K 12.300 28

19 D6 missing (cf v l 15) —a) K6 7 D5 स्वर्योर्द्धं, G1 क्षयोर्ध्वं —b) Bo 9 त्रिप्रथुर्, T2 G1 M6 7 त्रिपृथु, G3 स पृथुर् (for त्रिपृथुर्) T G1 पार्थिव K6 7 D4 5 7 8 पृथुर्नाम च पार्थिव ✿ Ca त्रिपृथु, पृथुरेव विशिष्टो गुणैरित्यर्थ ॥ Cn त्रिपृथु, क्षितौ पृथु प्रथनादवयवोपचयात्पृथु शरीरम्, तद्रहितोऽशरीर परमात्मा । ✿ —c) K4 क्षत्रियश्च, K7 D4 7 रक्षिणश्च G1 राजानमभ्यषिंचन्वै ✿ Cn राजन्त इति राजान पद्मचक्राधिपा गणेशाद्या क्षत्रिया योगविघ्नविनाशिन । ✿

20 D6 missing (cf v l. 15) —a) Da4 संजाता, G2 ये ज्ञाता (for ये जाता) —b) K6 B8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 8 वृद्धा, D6 7 वृत्त (for वृत्ता) K1 पूर्वतरश्च, K7 B6 7 9 D4 9 °तर; D6 7 पूर्वं चरंश्च (for पूर्वतराश्च) Da4 ते (for ये) —c) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 4 9 अपि (for अथ) —d) Bo 7 8 (marg as in text) [अ]वसर्पति, Dn4 Ds1 G1 [उ]प°, G2 M1 6–7 [अ]पसर्पत

21 D6 missing (cf v l 15) —a) K1 च (for [ए]व) —b) K1 3 7 D6 7 G2 पार्थिव, Da3 a4 पार्थिव —d) K2 न्यापेवन्, K6 7 Bo 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 8 6–8 M6 °सेवन्, M1. 6 7 °षेधन् (for °षेवन्).

22 D6 missing (cf v l 15). —a) K7 V1 D4 6 7 9 T G3 प्रत्यतिष्ठत, B8 (marg as in text) प्रतितिष्ठति, G1 प्रत्यतिष्ठश्च (for °तिष्ठंश्च) M1 तान्येव (for तेष्वेव) K6 प्रत्यतिष्ठन्त तेन्वेषु (sic) —b) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 [अ]पि (for च) —c) K7 D4. 7 भजति, T भवति, G2 M6 6 भुजते K1. 3 4 तेन, B8 चापि; T [ए]तानि (for तानि) V1 चान्यानि (for चाद्यापि) —d) K6 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 M1. 6–7 बालिशतरा Dn4 जना (for नरा)

23 D6 missing (cf v l 15) —a) V1 इद (for अह) K2 T2 M1 6–7 स्वा (for त्वा) —b) T G1 3 राज्य (for राजन्) —c) V1 Bo 6 7 9 Da3. a4 D5 7 9 T G1–3 M1 6–7 समिद्धावा(D6 °द्धोधि, M7 °विद्धारा)गम कुर्यात् ✿ Cn ससिद्धो नित्यसिद्ध आत्मा, तदधिगमं आत्मज्ञान, आसुरभावनिवृत्तये सपादनीय मित्यर्थ । ✿ —d) Ds1 D6 सिहात्मक (by metathesis)

24 D6 missing (cf v l 15) —a) K1. 3 नासत्कारेण, K6 V1 न शकरेण, Dn4 निसं°; D8 सरस° (for न स°) —b) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 प्र(B8 [marg] also प्रा) चिन्वी(Da3 a4 °न्वि)याद्, D6 7 विचिन्वति; T G1–3 M1 6–7 °न्वीयाद् (for °न्वीत) —c) V1 B9 Dn4 D4 6 7 9 धर्मार्थे; G2 धर्मज —d) D6 कर्मार्थम्, D7 कामार्थम् (for कल्याणम्) D4 उद्यते (for उच्यते)

25 D6 missing (cf v l 15) —a) K7 D4 9 तत्त्वम्; T2 सत्यम्, G1 सात्वम्, G2 स तम् (for स त्वम्) —b) K1 6 क्षत्रिय Ds1 प्रियबांधव, G1 °बांधवा —c) K2 धर्मांश्च (for पुत्रांश्च) K1 प्रजा स्यस्याश्च पुत्रौश्च (sic), Dn1 G1 प्रजा पुत्रांश्च भृत्यांश्च —d) K1 सु (for स्व) D6 7 [अ]नुपालयन्

26 D6 missing (cf. v l 15) —a) K2 समायो*, V1 Da4 Dn1 n4 D8 8 T2 G1 °योगे, T2 तमोयोगे (for -समायोगो) —b) T2 वैरसौहृदमेव च —c) K4 अजाति च (sic), K7 D4 7 अपि जाति (for अथ जाति)

27 D6 missing (cf v l 15) Ds2 reads 27a–28b on marg —b) D6 D8 दुःखेषु (for दोषेषु) K6 कथ च न; V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 8 8 कथंचन (for कदाचन) —c)

C. 12. 10815
B 12. 292. 28
P 12. 300 28

निर्गुणो यो हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोऽरिरुच्यते ॥ २७
मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्ततः ।
न तथान्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ॥ २८
धर्मशीलो नरो विद्वानीहकोऽनीहकोऽपि वा ।
आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्यहिंसयन् ॥ २९
यदा व्यपेतहृल्लेखं मनो भवति तस्य वै ।
नानृतं चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

२८४

पराशर उवाच ।
एष धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्तितः ।
तपोविधिं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १
प्रायेण हि गृहस्थस्य ममत्वं नाम जायते ।

G2 निर्गुणेन (for °णो यो) K4 ये; B6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 [ऽ]पि; B6 स (for यो). Dn4 च (for हि) — d) T1 G1 8 आत्मना (for °न). K1 2 4 स निवर्तते, K6 V1 B1 9 Da3 a4 D6 7 T G1 8 सो- (V1 शो)विरिच्यते, B6 8 D8 D2 3 (marg) 9 सोनि (Da1 °नु)रुष्यते; B6 [ऽ]प्यभि(marg स नि)रुष्यते; B8 (marg) स विरुप्यते, Dn1 n4 D8 Cn (gloss अतीव दुष्टो भवति) सोविर(Dn4 °रि)ज्यते (for सोऽरि रुच्यते)

28 D6 missing (cf v l 15) Da2 reads 28ab on marg — a) K1, 2 4 D8 मानुष्येषु. — b) Da1 om धर्मा. K1 2 धर्मा(K2 °र्मं)धर्मे K1 2, 4 प्रवर्तक°; K6 7 प्रवर्तेत; G1 8 °र्तित — c) D6 7 धर्मेषु (for भूतेषु). — d) K1 2 T G1 मानुष्य. K2 इव (for इह)

29 D6 missing (cf v l 15) — b) K7 इहको; M7 इहवो (for ईहको) D2 ईहकालीहकोपि वा (sic). — c) ❀ Cv आत्मभूत°, आत्मनि परमात्मनि भूत जात । ❀ — d) D2 [ऽ]चरद्; G1 चर (for चरेद्) Da1 भूयानि (for भूतानि). K3 4 7 B6 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 3, 8 T2 G1, 3 अहिंसया (for °यन्)

30 D6 missing (cf v l 15) K2 om 30a — a) Da2 यथा (for यदा). V1 [अ]प्यपेत; B6 (marg as in text) 7 Da3 a4 चापेत- (for व्यपेत-). D9 (by corr. sec m) हृल्लास (for हृल्लेख) ❀ Cn हृदि लिख्यत इवेति हृल्लेखा वासना ॥ Cv हरतीति हृत्, दुःख, तस्य लेखा कला व्यपेता यस्माद् तत्तथोक्तम् । हृदय लिखति विदारयतीति हृल्लेख° कामो वा । ❀ — b) K2 om. (hapl) from तस्य वै up to भवति (in 30c). G1 2 तत्सुत्र (for तस्य वै) — c) K1 2 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 D2-4 7 8 G1 2 नानृत(K1 °ता)श्च G1 चेह (for चैव). ❀ Cn नानृतम्, अनृतमहङ्कारोऽज्ञान वा, तद्रहितम् । ❀ — d) K7 V1 B6 7-9 Da4 n4 Dn1 n4 D2-4 8 9 (by corr) अर्छति; D1 इच्छति (for ऋ°)

Colophon Ś1 D6 G6 missing K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn3 n8 D1 G1 5 M2-4 absent — *Sub parvan* K1 2 4 6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 7-9 T G1-3 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1, 2 4 6 V1 B6 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M6 पराशर- गीता; K7 D4 6 9 पराशरगीतासु धर्मप्रसिद्धि — *Adhy. no* (figures, words or both) B1 Da1 T1 G1 2 118, Dn1 M6 120, Dn4 Da2 119, D8 1014 (sic), T2 131, G2 130, M1 6 7 117. — *Śloka no*. Da3 a4 Dn1 n4 D8 31

284

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 G6 (cf. v l 12 274 13, 283 15, 259. 1)

1 a) D5 7 धर्मं एवविधस्तात — b) G2 गृहस्तस्य. — c) D7 तवो (for तपो) K6 विधिस, G1 विधींश (for -विधिं) K7 तु, T G1 8 च (for तु) Dn4 वक्षामि — d) K1 2 त (for तन्) K7 Dn4 निग दित° (for °दत)

2 a) K7 B6 Da4 Dn1 n4 D2 3 8 च; B6 (marg as in text) D4 5 9 M1, 6-7 [इ]ह (for हि). G2

सङ्गागतं नरश्रेष्ठ भावैस्तामसराजसैः ॥ २
गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च ।
दाराः पुत्राश्च भृत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ॥ ३
एवं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः ।
रागद्वेषौ विवर्धेते ह्यनित्यत्वमपश्यतः ॥ ४
रागद्वेषाभिभूतं च नरं द्रव्यवशानुगम् ।
मोहजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ॥ ५
कृतार्थो भोगतो भूत्वा स वै रतिपरायणः ।
लाभं ग्राम्यसुखादन्यं रतितो नानुपश्यति ॥ ६
ततो लोभाभिभूतात्मा सङ्गाद्वर्धयते जनम् ।
पुष्ट्यर्थं चैव तस्येह जनस्यार्थं चिकीर्षति ॥ ७
स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः ।
बालस्नेहपरीतात्मा तत्क्षयाच्चानुतप्यते ॥ ८
ततो मानेन संपन्नो रक्षन्नात्मपराजयम् ।
करोति येन भोगी स्यामिति तस्माद्विनश्यति ॥ ९
तपो हि बुद्धियुक्तानां शाश्वतं ब्रह्मदर्शनम् । C 12 10831 B 12 296[5] 10 K 12 301 10

गृहस्थस्य — ^{b}) $D_{4,9}$ समस्व (for ममत्व) K_7 $D_{4,9}$ गृहस्वस्य — ^{c}) K_6 $D_{s1,s2}$ (by G_1 नाभिजायते (for नाम जा°) — ^{e}) K_6 D_{s1} $_{s2}$ (by corr as in text, *sec m*) D_{n4} D_8 समागत, D_6 शमागतं (for सङ्गा°) D_9 om (hapl) from श्रेष्ठ up to नर (in 3^{d}) — ^{d}) $K_{1,2,4,6}$ B_0 D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{2,8,8}$ भावै राजमतामसै

3 D_9 om up to नर (cf v 1 2) — ^{a}) $K_{1,2,4}$ B_8 D_{a3} $D_{4,6,7}$ T_1 गृहानाश्रित्य G_1 भावश्च (for गावश्च) — ^{b}) D_{a3} विविधानि (for च धनानि) — ^{c}) $G_{1,8}$ प्रजाश् (for पुत्राश्) D_6 दारा भृत्याश्च पुत्राश्च, T_1 दारान्भृत्याश्च पुत्रांश्च — ^{d}) B_8 (marg) हि (for [इ]ह) K_2 न तस्य (for नरस्य)

4 ^{a}) B_3 (marg) भूत (for तस्य) — ^{b}) K_6 -पश्यत (for पश्यत°) — $K_{1,2,4}$ T_2 G_1 om (hapl) 4^{cd} — ^{c}) $D_{6,7}$ -द्वेषे; G_2 -द्वेषेण (hypermetric) (for द्वेषौ) D_{n1} विवर्धते; D_4 °र्धेत; $D_{6,7}$ T_1 G_8 $M_{1\,6-7}$ प्रवर्धेते (for विव°) — ^{d}) K_6 अपश्यत (for °श्यत) $B_{6,8}$ ह्यनित्यमनुपश्यत°; B_9 °त्यत्वमनुपश्यत° (hypermetric).

5 ^{a}) T_2 भूतश्च, G_1 -भूतस्य (for -भूतं च) — ^{b}) D_{a1} -वशानुग (for वशानुगम्) T_2 नरेन्द्रे ह्यवशानुग — ^{c}) D_{n4} -जात (for जाता).

6 ^{a}) K_4 भोगितो K_6 $B_{0\,6-9}$ कृ($B_{0\,6\,8}$ [marg] $_9$ र)त्यर्थं भोगिनां ($B_{0\,6}$ °नं) त्यक्त्वा, K_7 D_{s1} $D_{2,8}$ रत्यर्थं भोगिनस्त्य(K_7 °नोत्त्य)क्त्वा; V_1 D_{n1} (marg) $_8$ रत्यर्थं भोगिनस्त्य(K_7 °नोत्त्य)क्त्वा; V_1 D_{n1} $_{n4}$ D_{s2} $D_{8,6,7}$ C_n कृता(V_1 °त्य)र्थं भोगिन मत्वा ($D_{6,7}$ त्यक्त्वा); D_{a2} $_{a4}$ $D_{4,9}$ G_2 $M_{1\,6-7}$ C_a रत्यर्थे (D_{a3} हत्यर्थे [sic], $D_{4,9}$ कृत्यार्थं; C_a हत्यर्थं) भोगिनो-त्यक्त्वा, T G_1 कृतार्थंभागितां (G_1 °त) त्यक्त्वा; G_8 रत्यर्थं च धन त्यक्त्वा ❀ C_a भोगिनोत्यक्त्वा, ईश्वरान् अत्यक्त्वा, सेवित्वा । ❀ — ^{c}) $K_{1,2,4}$ V_1 B_8 (marg as in text) लोभाद्; T_2 लाम (for लाभ) K_7 $D_{4,9}$ प्राप्य; G_2 ग्राम (for ग्राम्य) K_1 V_1 B_8 (marg as in text) अन्यद् (for अन्य) — ^{d}) $D_{6,7}$ र(D_6 र)जितो (for रतितो) D_{a3} $_{a4}$ नाम्र; D_7 जातु (for नानु)

7 ^{b}) K_2 सघाद् (for सङ्गाद्) K_7 $D_{4,9}$ सगाद्वा रयते ध(D_4 ज)न, $D_{6,7}$ सगाद्वा जायते नर° — ^{c}) $K_{1,2}$ V_1 चापि; B_8 चेह (for चैव) $K_{1,2,6}$ $B_{6,7,8}$ (marg as in text) $_9$ D_{a4} $D_{6,7}$ तस्यैव, D_{n4} तस्येव (for तस्येह) K_7 $D_{4,9}$ पुष्ट्यर्थं तु ततस्तस्य, D_8 °र्थं तस्य चैवेह — ^{d}) C_n (gloss विक्षिपति, वृद्ध्यर्थं कुसीदव्यापार करोति) विकीर्षति (for चिकी°)

8 ^{a}) $D_{6,7}$ T_1 $G_{1,8}$ सजानन् (for स जानन्) B_8 (marg) चाल्पार्थम्, D_{s2} $D_{5,7}$ वाकार्यम् (for चाका°) — ^{b}) K_4 अयार्थे; B_8 $D_{6,7}$ मर्यार्थी; B_3 (marg) अकार्ये (for अर्थार्थं) G_2 $M_{1\,6-7}$ पुन° (for नर°). — ^{c}) B_3 $D_{n1,n4}$ D_8 वाल; $M_{1\,6-7}$ बाले (for बाल). — ^{d}) $D_{4,9}$ तप्यति (for तप्यते) $K_{1,2,4}$ तत्क्षयांश्चानुपश्यति

9 ^{a}) $K_{1,4}$ संसक्तो, K_2 °युक्तो; K_7 $D_{4,9}$ T G_{1-3} $M_{1\,6-7}$ °मतो (for °पन्नो). — ^{b}) $D_{6,7}$ रक्षत्यात्म (for रक्षन्नात्म) B_3 (marg) परामव (for °जयम्) — ^{c}) K_6 $B_{6,8}$ (marg) $_9$ D_{a3} $_{a4}$ $D_{6,7}$ मुच्येयम्, K_7 मुच्येरञ्च (hypermetric), V_1 T भोगी स्याद्; $D_{4,9}$ मुच्येञ्च (sic) (for भोगी स्याम्)

10 T_1 reads 10 after 12^{ab}, T_2 after 12^{cd} — ^{a}) D_{n1} यथा हि; D_{n4} D_4 तथा हि, $D_{6,7}$ ततो हि; T G_1 $M_{1\,6-7}$ तपसा; G_2 तेजो हि; C_p तपोभिर् (for तपो हि) K_4 बुद्धिर्; T_1 G_1 सिद्धि-; C_p वृद्धि (for बुद्धि) $B_{0,9}$ D_8 $D_{2,8}$ (marg. *sec m*) $_8$ तपोवृ(B_0 °पोवु, B_6 °तो वृ)द्धिप्रयुक्तानां; $B_{6,7}$ D_{a3} $_{a4}$ तपोभिर्वृद्धियु°; G_8 तप:संसिद्धियु°. — ^{b})

C 12 10631 B 12 296(5).10 K 12 201 10 अन्विच्छतां शुभं कर्म नराणां त्यजतां सुखम् ॥ १०
स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव ।
आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ॥ ११
निर्वेदादात्मसंबोधः संबोधाच्छास्त्रदर्शनम् ।
शास्त्रार्थदर्शनाद्राजंस्तप एवानुपश्यति ॥ १२
दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्शवान् ।
यो वै प्रियसुखे क्षीणे तपः कर्तुं व्यवस्यति ॥ १३
तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते ।
जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रदेशकम् ॥ १४
प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमसृजत्तपसा विभुः ।
क्वचित्क्वचिद्व्रतपरो व्रतान्यास्थाय पार्थिव ॥ १५
आदित्या वसवो रुद्रास्तथैवाग्न्यश्विमारुताः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्याः पितरोऽथ मरुद्गणाः ॥ १६
यक्षराक्षसगन्धर्वाः सिद्धाश्चान्ये दिवौकसः ।
संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥ १७
ये चादौ ब्रह्मणा सृष्टा ब्राह्मणास्तपसा पुरा ।
ते भावयन्तः पृथिवीं विचरन्ति दिवं तथा ॥ १८
मर्त्यलोके च राजानो ये चान्ये गृहमेधिनः ।

B8 (marg as in text) धर्मं (for ब्रह्म) K6 V1 B0 6 7 8 (marg). 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 -वादिनां, K7 D4 9 दर्शक, D7 दर्पणं (for -दर्शनम्) — ^{c}) D4 om from मे up to वेदम् (in 11^{d}). — ^{d}) K7 D9 गुणानां (for नराणां) K1 M1 5-7 नृ(K1 नॄ)णामस्य(K1 sup lin °स्य)सता (M1 °ता) सुखं; K2 नृणां सत्यज°, V1 G2 नृणां स त्यजतां सुख (G2 शुभ); B8 (marg as in text) नराणां भजतां शुभं.

11 D4 om up to वेदम् (cf. v l 10). — ^{a}) D5 7 नाशाय (for -नाशाच्च). — ^{b}) D5 7 नाशाय (for -नाशाच्च). Dn1 पार्थिव. — K2 lacuna for 11^{d}.

12 ^{a}) Ds1 संमोह°; G1 2 संबोधं; M1 7 संबोधा (for संबोध) — ^{b}) K1 संबोधा; K2 सततं (for संबोधात्). K2 G1 3 आत्म (for शास्त्र-). — After 12^{ab}, T1 reads 10 T1 G1 3 om 12^{cd}. — ^{d}) K4 D5.7 तत (for तप) K4 [अ]न्वपश्यति; M1 [अ]नुतप्यते (for °पश्यति). — After 12, T2 reads 10

13 ^{a}) K4 मनुष्येह (for °ष्येन्द्र) — ^{b}) K1 2 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3.8 Cp प्रत्ययमर्पवान्; K4 °मर्पनास्; K6 °दर्शवान्; B7 °सर्गवान्, M1 7 °मर्शवाक् (for °मर्शवान्) ❀ Cn प्रत्यवमर्शं, मनुप्रधानादि, तद्वान् ॥ Cn सारासारविवेकवान् । ❀ — ^{c}) D5 7 वाधीय; Cp वा प्रिय (for वै प्रिय) K1 2.4 B6.7 प्रिये; G1 M1 प्रिय (for प्रिय-). B0 रिपुस; Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 क्षीणस् (for क्षीणे). — ^{d}) D7 ततः (for तप°)

14 ^{a}) Da4 सत° (for तप°) D7 T G1 3 स्वर्गं (for सर्व). T1 G1 3 फलं (for -गत). — ^{d}) D7 फलं स्वर्गं (for स्वर्गमार्ग). K4 7 B0.8 (marg as in text) D5 D2 4 5 7-9 T G1 3 प्रदर्शक (T G1 °क°); V1 प्रवेशक, B6 -प्रदेशक°, B9 G2 M1 5-7 प्रदेशिक; Dn1 n4 D8 प्रवर्तक (for प्रदेशकम्).

15 ^{b}) K1 तपस, K6 B7 तु तथा (for तपसा) K1 2 Da3.a4 M1 प्रभु°; K6 (marg) विधि° (for विभु°). — ^{c}) K1 व्रतपरे; K2 चाप्यपरे, Da3 Dn1 Ds1 D8 यज्ञपरो (for व्रत°) — ^{d}) G1 व्रतानास्थाय (for व्रतान्या°) Da4 T1 पार्थिव°.

16 ^{a}) K1 आदित्यवसो[सवो] रुद्रास्. — ^{b}) B9 M1 5-7 [अ]श्व्यग्नि; Dn1 [अ]श्व्याग्नि; Ds1 [अ]श्वय; D5.7 [अ]न्ये(D7 °न्य)ग्नि-; D8 [अ]श्वपि; T G3 [अ]प्याग्नि; G1 *ग्निश्व (for [अ]ग्न्यश्वि) K6 D5 7 G1 मारुत°; K7 D1.9 वासवा°; T G3 मारुतौ (for मारुताः). — ^{c}) K2 4 सख्या° (for साध्या°).

17 ^{a}) G2 रासद्व (sic) (for -राक्षस). — ^{b}) K2 Ds1 D2 तथा; Ds2 (by corr as in text) साध्याश् (for सिद्धाश्). D4 दिवोकस, G2 द्विवौकज° (for °कस°) K4 ये चान्ये च दिवौकस° — ^{c}) K6 तापसास्; Da3 a4 तपसां (for तपसा). D9 ये ते (for तात). T G1 3 M1 5-7 ससिद्धास्तात तपसा.

18 ^{a}) G2 om ये चादौ. K1 2 4 T2 ब्राह्मणा; K7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 ब्राह्मणा° (for ब्रह्मणा). K7 स्रष्टा (for सृष्टा) — ^{b}) K1 ब्रह्मणास्, K2 Da4 ब्राह्मणा; K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 ब्रह्मणा; K7 ब्राह्मणस् (for °णास्) K2 परा. — ^{c}) Da3 a4 मापयंत°; Dn4 D5 7 G3 भावयति; G1 °यतीं (for °यन्त) — ^{d}) K4 विचरत, G1 संचरति (for विच°). V1 तथा दिव (by transp.), D5 7 यदृच्छया; G2 दिव यया.

महाकुलेषु दृश्यन्ते तत्सर्वं तपसः फलम् ॥ १९
कौशिकानि च वस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
वाहनासनयानानि सर्वं तत्तपसः फलम् ॥ २०
मनोनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः सहस्रशः ।
वासः प्रासादपृष्ठे च तत्सर्वं तपसः फलम् ॥ २१
शयनानि च मुख्यानि भोज्यानि विविधानि च ।
अभिप्रेतानि सर्वाणि भवन्ति कृतकर्मणाम् ॥ २२
नाप्राप्यं तपसा किंचित्त्रैलोक्येऽस्मिन्परंतप ।
उपभोगपरित्यागः फलान्यकृतकर्मणाम् ॥ २३
सुखितो दुःखितो वापि नरो लोभं परित्यजेत् ।
अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ॥ २४
असंतोषोऽसुखायैव लोभादिन्द्रियविभ्रमः ।
ततोऽस्य नश्यति प्रज्ञा विद्येवाभ्यासवर्जिता ॥ २५
नष्टप्रज्ञो यदा भवति तदा न्यायं न पश्यति ।
तस्मात्सुखक्षये प्राप्ते पुमानुग्रं तपश्चरेत् ॥ २६
यदिष्टं तत्सुखं प्राहुर्द्वेष्यं दुःखमिहोच्यते । C 12.10848 B 12 196(5) 27 K 12.201 27

---

19 b) G_1 ग्रहमेधिन॰ — c) K_7 $D_{4\,9}$ -कुले च (for -कुलेषु)

20 a) D_{s2} (before corr as in text) D_7 T $G_{1\,3}$ $M_{1\,5-7}$ कौशेयानि (for कौशिकानि) G_2 तु (for च) T $G_{1\,3}$ वार्मांसि (for वस्त्राणि) — b) K_2 शुभाणि (for शुभानि) — c) $K_{1\,2}$ $D_{a3\,a4}$ D_{s2} T $G_{1\,3}$ वाहनानि च (D_{s2} स), K_4 विमानानि च, B_3 (marg) वाहनाशन (for ॰सन) B_0 $D_{3\,8}$ पानानि, $D_{a3\,a4}$ सर्वाणि (for -यानानि) $D_{6\,7}$ वाहन शयन यान (D_6 om यान). — d) $K_{1\,2\,4}$ B_0 $D_{n1\,n4}$ D_8 $D_{2\,3\,5\,7}$ T_1 G_3 तत्सर्वं (by transp) D_4 तप फल (submetric). — After 20, B_6 reads 22

21 B_0 om (hapl) 21 — a) G_1 (by corr as in text) मनोनुकूल्या॰ — b) K_2 lacuna, K_7 $D_{8\,9}$ रूपवत्य॰ (K_7 ॰त्या) (for ॰वत्य॰) K_7 $D_{4\,9}$ स्वलंकृता॰ (for सहस्रश) — c) G_1 वास (for वास) $K_{1\,6}$ $M_{1\,6}$ प्रसाद (for प्रासाद) $K_{1\,3\,7}$ B_9 $D_{4\,9}$ G_1 पृष्ठेषु (for पृष्ठे च) — d) K_7 V_1 B_3 $D_{4\,9}$ T_3 $G_{1\,2}$ $M_{1\,6-7}$ सर्वं तत् (by transp) K_1 तपसा D_{a3} om. (hapl) from फलम् up to तपसा (in 23a)

22 D_{a3} om 22 (cf v l 21), B_6 reads 22 after 20 B_3 reads 22ab twice — a) B_3 (first time) कामिकानि च वस्त्राणि — b) D_4 भाग्यानि (for भोज्यानि) D_6 वा (for च) — c) D_6 अतिप्रेतानि G_2 कर्माणि (for सर्वाणि) — d) K_6 V_1 $B_{0\,6\,7\,8}$ (marg as in text) D_{a1} $D_{n1\,n4}$ D_8 $D_{2\,3\,5\,7\,8}$ T_1 G_3 शुभ (for कृत) B_0 $D_{n1\,n4}$ D_8 $D_{2,3\,8}$ कर्मिणा (for -कर्मणाम्)

23 D_{a3} om up to तपसा (cf v l. 21) — a) B_1 G_1 न प्राप्य (for नाप्राप्य). K_6 V_1 $B_{0\,6-9}$ D_{a1} $D_{n1\,n4}$ D_8 $D_{3,5\,8}$ तपसः (for ॰सा). — b) K_6 त्रैलोके (for त्रैलोक्ये) K_4 B_0 D_{a4} D_{n1} D_8 $D_{3\,8}$ $G_{1\,2}$ [ऽ]पि; T च (for ऽस्मिन्) K_3 त्रैलोक्ये प्यभवन्नृप, D_{n4} त्रैलोक्य पितर तप (sic) — c) T $G_{1\,3}$ (also as in text) परित्यक्त (for ॰त्याग) — d) D_8 D_2 -कर्मिणां (for -कर्मणाम्) K_6 D_9 T $G_{1\,3}$ फलानां कृतकर्मणां ❁ Cn अकृतकर्मणां, कृतकृत्यत्वहीनानामनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानां तपस फलानि उपभोगपरित्यागो, वैराग्यम् । ❁

24 a) B_7 प्रेक्ष्य, D_{a4} अवेक्ष्य; D_{n4} अवेक्ष (for अवेक्ष्य) B_9 अवेक्ष्य मनशाखार्य (sic). — d) T_2 G_1 $M_{1\,5-7}$ बुद्धा (for बुद्ध्या) T_1 नरसत्तम

25 25ab is damaged in K_3 — a) $K_{4\,6\,7}$ V_1 $B_{0\,6\,7\,8}$ (marg) $_9$ $D_{a3\,a4}$ $D_{n1\,n4}$ D_8 $D_{3-5\,7-9}$ [ऽ]सुखायेति, D_6 ॰खी चेति (for ऽसुखायैव) — b) $D_{n1\,n4}$ D_8 $D_{2\,3\,8}$ सम्भ्रम॰; Cp (gloss निरङ्कुशतया सर्वतो धावनम्) विभ्रम॰ (as in text) — c) K_3 नरस्य, T_1 मतोस्य, $G_{1\,3}$ ततो हि (for ततोऽस्य) — d) D_{n4} विविधाभ्यास, $D_{6\,7}$ विद्या चाभ्यास (for विद्येवा॰) K_7 वर्जिता D_{s1} विद्याभ्यासविवर्जिता

26 a) Hypermetric $K_{1\,2}$ यदा भाति, $K_{4\,7}$ V_1 B_3 $D_{4\,5\,7\,9}$ G_1 यदा च स्यात्; B_0 $D_{n1\,n4}$ D_8 $D_{2\,3\,8}$ यदा तु स्यात्; D_{a4} lacuna, T_1 G_3 यद्भवति (for यदा भवति) — b) K_1 न्याये, K_7 D_4 न्याय्य (for न्याय) G_2 अपश्यसि (for न प॰) — d) K_4 D_{a8} उग्र (for उग्र)

27 27ab is damaged in K_3 — a) T_2 दृष्ट, T_3 उग्र (for इष्ट) — b) K_7 G_1 द्वेष्यो; D_{a4} द्वेष्य, D_{n4} द्वेष्य (for द्वेष्य) B_0 $D_{n1\,n4}$ D_8 $D_{2\,3\,8}$ [दृ]-श्यते (for [उ]च्यते) — d) $K_{1\,3\,4\,7}$ V_1 $D_{4,5\,7\,9}$ पश्य(D_9 ॰श्ये,त), T $G_{1,3}$ पश्य(T_2 ॰श्य)सि (for पश्यस्व). $M_{1,6-7}$ यादृश.

C 12. 10848
B 12 296(5).27
K 12 301 27

कृताकृतस्य तपसः फलं पश्यस्व यादृशम् ॥ २७
नित्यं भद्राणि पश्यन्ति विषयांश्चोपभुञ्जते ।
प्राकाश्यं चैव गच्छन्ति कृत्वा निष्फलमपं तपः ॥ २८
अप्रियाण्यवमानांश्च दुःखं बहुविधात्मकम् ।
फलार्थी सत्पथत्यक्तः प्राप्नोति विषयात्मकम् ॥ २९
धर्मे तपसि दाने च विचिकित्सास्य जायते ।
स कृत्वा पापकान्येव निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३०
सुखे तु वर्तमानो वै दुःखे वापि नरोत्तम ।
स्ववृत्ताद्यो न चलति शास्त्रचक्षुः स मानवः ॥ ३१
इषुप्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगे रतिः स्मृता ।
रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विशां पते ॥ ३२
ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्क्षयात्पुनः ।
बुधा येन प्रशंसन्ति मोक्षं सुखमनुत्तमम् ॥ ३३
ततः फलार्थं चरति भवन्ति ज्यायसो गुणाः ।
धर्मवृत्त्या च सततं कामार्थाभ्यां न हीयते ॥ ३४
अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा ।
प्रयत्नेनोपगम्यश्च स्वधर्म इति मे मतिः ॥ ३५
मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचक्षुषाम् ।

---

28 ^{a}) K4 पश्यत — ^{b}) Ds1 भुज्यते (for भुञ्जते) — G1 om 28^{c}–30^{f} — ^{c}) K1 प्राकास्य, K2 प्राकाम्य, D7 T1 प्रकाश्य, G3 प्राकाश, Cn (gloss विख्याततां) प्राकाश्य (as in text)

29 G1 om 29 (cf v l 28) — ^{a}) T1 अप्रिय हि (for °याणि) K2 अवसानांश्च, K7 D4 9 T G8 अवमान च; Dn4 °मानाश्च (for °मानांश्च) K1 अप्रियान्यद्वमानाश्च (sic) — Da3 a4 D7 om (hapl) 29^{cd} — ^{c}) G3 फलानि (for फलार्थी) K6 सत्पथे, B8 M7 सत्पथ; D8 सत्पथा, T1 सत्फल (for सत्पथ) Dn1 n4 D8 T2 फलार्थी तत्फल (Dn4 T2 सत्फल, D8 सत्पथ) त्यक्त्वा — ^{d}) K1 2 4 6.7 D3 4 G3 विषयात्मक, T1 °त्मभि (for °त्मकम्)

30 ^{b}) K6 B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D8 8 Cn (gloss अविहितकार्यचिकीर्षा) Cpp विधित्सा च; V1 धिद्दिकित्सा (sic), D2 विधिधित्सा च (hypermetric) (for विचिकित्सा) — ^{c}) K4 6 B6 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 8 8 एव (for एव)

31 ^{a}) B8 (marg) सुखे वा, Ds1 सुखेति, D8 T1 G1 8 सुखेपि, D6 7 सुखेन (for सुखे तु) K2 D6 7 [ऽ]पि; G3 वा (for वै) — ^{b}) V1 B6 Da3 a4 G3 चापि, D6 7 न च, T G1 8 [ऽ]पि च (for वापि) K7 D9 T1 नरोत्तम — ^{c}) K4 B0 6 Dn1 n4 Ds D2 8 G1 2 सु-; G3 स (for स्व) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 G3 वृत्त्या (for -वृत्ताद्) K6 V1 B0 6 Da3 a4 Dn1 n1 Ds D2 8 8 G2 M1 6–7 चलते

32 ^{a}) G1 इक्षु, M1 इट्टु (sic) (for इषु) B8 (marg) 9 -प्रस्थान, Da4 प्रवाप (for प्रपात) K1 6 B6 (marg) Da3 a4 Ca मात्रे; K2 D6 7 G2 मात्रा (for -मात्रं). ❀ Ca इषुप्रपातमात्रे, अत्यल्पकाले । ❀ — ^{b}) K1 2 4 B3 योग (for योगे). K6 G1 स्मृवा; Da4 सृता, Ds1 D2 8 स्पृहा, M1 6–7 स्मृत (for स्मृता) — ^{d}) M6 7 [ऽ]पि (for च)

33 ^{b}) B0 तदिन्द्रयात् (for तत्क्ष°) D4 om from पुन up to ज्याय (in 34^{b}) — ^{c}) B0 8 (marg as in text) Dn1 n4 Ds D2 8 8 Cn (Cnp as in text) अबुधा न (for बुधा येन) K7 D9 त न; D6 7 तेन (for येन). — ^{d}) K7 मोक्षु (for मोक्ष)

34 D4 om up to ज्याय (cf v l 33) — ^{a}) K2 6 7 D9 T2 G8 M7 तप (for तत) K7 D9 फलात्तु, T1 फलोत्था, T2 G1 फलार्थो, G3 फलार्थ (for फलार्थं) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 6 7 9 T2 G1–3 सर्वस्य, T1 सर्वेभ्यो; Ca चरत (for चरति) — ^{b}) B6 9 Da3 a4 G3 M1 6–7 भवति (for भवन्ति) K4 ज्यायसा; V1 M1 6–7 Ca.p (both, gloss अधमस्य) [अ]ज्यायसो; B0 7 Dn1 n4 Ds1 s1 (before corr as in text) D2 8 8 ज्यायसे, Da4 ज्यायशो; D6 7 [अ]तिशया (D7 °यो) (for ज्यायसो) K4 7 B6 9 Da3 a4 D8 G2 M1 6 7 गुण (for गुणा) — ^{c}) T1 G1 M7 वृत्त्या (for वृत्त्या) K1 2 4 7 V1 B8 (marg) D4 6 7 9 G3 हि (for च)

35 ^{a}) K6 सर्वा (for सेव्या) ❀ Cn अप्रयत्नागता, प्रारब्धकर्मोपस्थापिता । ❀ — ^{b}) K6 G1 ग्रहस्थैर् V1 तथा (for सदा) — ^{c}) K1 2 4 7 D3 D4.9 सगम्य (for गम्यश्च) Dn4 प्रयत्नैनोपनीयश्च, T1 G2 प्रयत्ने नापि कर्तव्य; G1 अप्रयत्नोपभोग्याश्च — ^{d}) Dn4 स्वधर्मे; D8 स्वभाव; D6 7 धर्मश्च; G1 स्वधर्मा (for स्वधर्मे) D6 7 मो (for मे)

36 ^{b}) K7 नित्य (for नित्यं). K1 2 4 -क्षेत्रिनां;

धर्मक्रियावियुक्तानामशक्त्या संवृतात्मनाम् ॥ ३६
क्रियमाणं यदा कर्म नाशं गच्छति मानुषम् ।
तेषां नान्यदृते लोके तपसः कर्म विद्यते ॥ ३७
सर्वात्मना तु कुर्वीत गृहस्थः कर्मनिश्चयम् ।
दाक्ष्येण हव्यकव्यार्थं स्वधर्मं विचरेन्नृप ॥ ३८
यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

२८५

जनक उवाच ।
वर्णो विशेषवर्णानां महर्षे केन जायते ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १
यदेतज्जायतेऽपत्यं स एवायमिति श्रुतिः । C 12 10882 B 12 297(6) 2 K 12 102 2

Da_4 मानुषा (for चक्षुषाम्) —c) K_6 V_1 $B_{6.7.9}$ Dn_1 n_4 D_8 $D_{3.8}$ क्रियाधर्मविमु(V_1 B_6 Dn_1 n_4 D_8 °यु)क्तानाम्, B_8 Da_3 a_4 $D_{5.7}$ $G_{3.8}$ M_7 धर्मक्रियाविमु ($D_{6.7}$ M_7 °मियु, $G_{3.8}$ °नियु)क्तानाम् —d) K_1 अशक्त्या, Dn_1 T_2 अशक्या, Dn_4 अशाक्ता, G_1 शक्याना; G_2 अशक्य, G_3 शक्ताना, $M_{1.6.7}$ नाशक्यं, M_6 नाशक्य, Cv असमग्र (for अशक्त्या) ❀ Cn संवृतात्मनाम्, मूढमनसाम् ॥ Cv सम्यग्वृत' वशीकृत आत्मा चित्त येषा ते । ❀

37 a) $K_{1.2.4.7}$ Ds_1 क्रियमान, Da_3 a_4 ह्रियमाण (for क्रिय°) B_8 (marg) यथा (for यदा) —b) Da_3 a_4 T_2 गच्छति —c) Da_4 नान्यकृते, D_5 नान्यदृत, D_7 नान्यकृत (for नान्यदृते) —d) G_8 दृश्यते (for विद्यते)

38 a) D_8 स्वस्वात्मना (for सर्वा°) Dn_4 Ds_2 $D_{4.7}$ G_8 [अ]नु, Ds_1 न (for तु) K_6 कुर्वति (for कुर्वीत) — D_8 om (hapl) 38^b–39^c —b) K_1 गृहस्था (for °स्थ) $M_{1.6-7}$ धर्म (for कर्म) Ds_1 om from निश्चयम् up to श्रमिण (in 39^c) —c) V_1 $B_{7.8}$ Dn_4 दाक्षेण —d) $K_{6.7}$ V_1 B_{6-9} Da_3 a_4 Dn_1 n_4 $D_{2-5.7.9}$ T $G_{1.3}$ स्वधर्मे K_4 विविचेन्; V_1 $B_{6.8.9}$ Da_3 a_4 Dn_1 n_4 Ds_2 $D_{2.3.5.7}$ G_2 $M_{1.6-7}$ विचरन्, T_2 हि चरेन् (for विचरेन्)

39 = Manu 6 90, (var) Vasistha Smrti 8 15 Ds_1 om. up to श्रमिण, D_8 om 39^{abc} (for both, cf. v 1 38) —a) K_6 सर्व (for सर्वे) —b) $K_{1.4.6}$ Da_4 T_2 $M_{1.7}$ संस्थित — B_9 om (hapl) 39^{cd} —c) T_1 $G_{1.3}$ तथैवाश्रमिण सर्वे —d) K_1 T_2 $M_{1.7}$ संस्थित, B_7 संस्थिति (for संस्थितिम्)

Colophon Ś1 D_6 G_6 missing $K_{3.5}$ B_{1-5} Da_1 a_2 Dn_2 n_3 D_1 $G_{4.5}$ M_{2-4} absent — *Sub parvan* $K_{1.2.4.6.7}$ B_{6-9} Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_8 $D_{2-5.7-9}$ T G_{1-3} $M_{1.6-7}$ मोक्षधर्म — *Adhy name* $K_{1.2.4.6}$ V_1 $B_{6.8.9}$ Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_8 $D_{3.8.9}$ $M_{1.6}$ पराश(K_6 Da_4 °स)रगीता; K_7 $D_{4.5.9}$ $M_{5.7}$ पराश (D_4 °स)रगीतासु तपःप्रशंसा ($M_{5.7}$ °शसन) — *Adhy no* (figures, words or both) B_7 116, Dn_1 121, Dn_4 Ds_2 (marg *sec m*) M_5 120, D_8 1015 (sic), T_1 $G_{1.3}$ 119, T_2 132, G_2 135, $M_{1.6.7}$ 118 (M_7 18) — *Śloka no* Da_4 39, Dn_4 40

285

☞ This adhy is missing in Ś1 D_6 G_6 (cf v 1 12 274 13, 283 15, 259 1)

1 a) Da_4 G_2 $M_{1.6-7}$ वर्णे, D_8 (by corr) $_7$ वर्णा (for वर्णो) Ds_2 (by corr) T G_{1-3} $M_{1.6-7}$ विशेषो (for विशेष) K_6 $B_{6.7.8}$ (marg) Da_3 a_4 धर्माणा (B_7 °नां) (for वर्णानां) —c) K_6 V_1 $B_{6.7.8}$ (marg as in text) $_9$ Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_8 $D_{2.8}$ ज्ञातु (for श्रोतु) —d) Da_4 वर (for वर)

2 a) $K_{1.2.4}$ यदस्य, G_2 य एतज् (for यदेतज्) D_8 ज्ञायते (for जायते) $K_{6.7}$ V_1 B_8 (marg as in text) $_7$ $D_{4.5.7.9}$ सत्य (for ऽपत्य) —b) Dn_4

C.12 10862 D.12.29761.2 K 12 337 2 कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषग्रहणं गतः ॥ २

परशार उवाच ।

एवमेतन्महाराज येन जातः स एव सः ।
तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणतां गतः ॥ ३
सुक्षेत्राच्च सुबीजाच्च पुण्यो भवति संभवः ।
अतोऽन्यतरतो हीनादवरो नाम जायते ॥ ४
वक्त्राद्भुजाभ्यामूरुभ्यां पद्भ्यां चैवाथ जज्ञिरे ।
सृजतः प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः ॥ ५
मुखजा ब्राह्मणास्तात बाहुजाः क्षत्रबन्धवः ।
ऊरुजा धनिनो राजन्पादजाः परिचारकाः ॥ ६
चतुर्णामेव वर्णानामागमः पुरुषर्षभ ।
अतोऽन्ये त्वतिरिक्ता ये ते वै संकरजाः स्मृताः ॥ ७
क्षत्रजातिरथाम्बष्ठा उग्रा वैदेहकास्तथा ।
श्वपाकाः पुल्कसाः स्तेना निषादाः सूतमागधाः ॥ ८
आयोगाः करणा व्रात्याश्चण्डालाश्च नराधिप ।
एते चतुर्भ्यो वर्णेभ्यो जायन्ते वै परस्परम् ॥ ९

जनक उवाच ।

ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथम् ।

[अ]हम् (for [अ]यम्) — ^{c}) $K_{1\,2}$ कथ हि (K_2 वा) ब्राह्मणो जातो

3 ^{c}) $M_{1\,6-7}$ तपसस्तु प्रकर्षेण

4 ^{a}) K_1 स्वक्षेत्रश्च; K_2 $D_{5\,7}$ सुक्षेत्रश्च; K_6 स्वक्ष-श्राच्, D_{s1} D_8 स्वक्षे° (for सुक्षे°) $K_{1\,2\,4}$ $D_{5\,7}$ सुबीजश्च; D_{s1} D_8 स्वबीजाच् (for सुबी°) — ^{b}) T_2 पुत्रो; G_3 पुण्ये (for पुण्यो). — ^{c}) K_6 V_1 $G_{2\,3}$ वतो (for अतो) — ^{d}) B_{6-9} D_{a3} $_{a4}$ G_1 अधरो; G_2 अपरो (for अवरो) G_3 न स (for नाम)

5 ^{b}) M_1 [अ]भिजज्ञिरे (for [अ]थ ज°) — ^{c}) Hypermetric T_2 सृष्टि (for सृजत). K_7 D_9 ब्राह्मणो (for प्रजापतेर्) $B_{6\,8}$ (marg as in text) $_9$ D_{a3} $_{a4}$ लोका; T $G_{1\,3}$ जगाद् (for लोकान्)

6 ^{a}) $K_{1\,2}$ मुखतो (for मुखजा) K_2 ब्राह्मणो K_1 जातौ, K_2 जाता; $D_{6\,7}$ तत्र, T_1 $G_{1\,3}$ तावद् (for तात) — ^{b}) $K_{1\,2\,4}$ बाहुभ्या (for बाहुजा) T G_3 $M_{1\,6-7}$ क्षत्रबांधवा (for °बन्धव) K_6 B_7 D_{a2} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{2\,6,\,8}$ G_2 बाहुजा क्षत्रिया स्मृता; B_8 क्षत्रिया बाहुजा स्मृता — ^{c}) K_1 तरुजा, $K_{6\,7}$ D_{a4} D_{n4} उरुजा, D_{s1} उरूजा (for ऊरुजा) B_6 च विशो; T_2 G_1 $M_{1\,6-7}$ वणिजो (for धनिनो) — ^{d}) $M_{1\,5\,7}$ पादका (M_6 °त) (for पादजा) K_2 $B_{0\,6\,8}$ D_{s2} D_8 T G_3 परिचारिका, D_4 °चारका, $D_{6\,7}$ शूद्र-योनय (for परिचारका).

7 ^{a}) $K_{1\,2\,4}$ इति, B_8 (marg) अपि (for एव) — ^{b}) ❀ C_s आगम, उत्पत्ति । ❀ — ^{c}) D_4 corrupt K_1 $G_{1\,3}$ व्यतिरिक्ता; T_1 चाति° (for त्वति°) — ^{d}) K_2 G_2 सकारजा; T_1 $G_{1,\,3}$ संकीर्णजा (for संकरजा) $G_{1\,3}$ मता (for स्मृता)

8 ^{a}) D_{a4} D_{n1} $_{n4}$ $D_{2\,3}$ क्षत्रियाधिर्, G_1 क्षेत्रजातिर् (for क्षत्र°) $D_{a2,\,a4}$ अर्थोचष्टा (for अथाम्बष्टा) $K_{2\,4}$ क्षत्रजातिरथा सृष्टा ❀ C_s क्षत्रजातिरिति मूर्धाभिषिक्त, ब्राह्मणस्य राज्ञ्यामुत्पन्न । तथा च वैजयन्ती (Oppert, pp 72-76) — सवर्णं ब्राह्मणाद्राज्ञी सूते मूर्धावसिक्तकम् । वैश्या त्वम्बष्ठ निषाद तु शूद्रा पारशवश्च स ॥ वैश्याद्वैदेहक विप्रा क्षत्रकन्या तु मागधम् । सूत विप्रा नृपाद्वैश्या माहिष्य जवनश्च स ॥ चण्डाल ब्राह्मणी शूद्रात्क्षत्रियात्पारधेनुकम् । वैणवं सैव चौर्येण वैश्याच्चायोगव तथा ॥ विप्रा नापितमम्बष्ठादस्मिन्क्षापि श्वपाकवाक् । श्वपचश्चैव चण्डालाच्चर्मकञ्चुकजीवनम् । रथकार तु माहिष्यात्करणी महिषस्यकम् । पुल्कराच्चैव चण्डालारिकराव पल्गण्डुकम् ॥ इत्यादि द्रष्टव्यम् । ❀ — ^{b}) T_1 $G_{1\,3}$ इति; C_s (gloss परशव) उग्रा (as in text) K_7 V_1 D_{s1} $D_{4\,9}$ G_3 वैदेहिकास $K_{1\,2}$ स्मृता (for तथा) — ^{c}) K_1 श्वपाक°, K_2 श्वापका (for श्वपाका). K_2 पुल्कस, K_6 पुष्पसा, K_7 $D_{4\,5}$ पुष्कसा, V_1 पुष्कशा, $B_{0\,6\,7\,9}$ D_{s1} पुष्पशा; B_8 पुल्कशा, D_9 पुष्फसा (for पुल्कसा) K_8 स्तेन (for स्तेना) — ^{d}) G_1 निषधा (for निषादा)

9 ^{a}) $K_{4\,6}$ V_1 $B_{0\,6-9}$ D_{a3} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{3\,7\,8}$ T_2 अयोगा, D_4 अयागा; D_2 अयोष (for आयोगा). $K_{1,\,2}$ T_1 $M_{1\,7}$ कारणा; D_7 $G_{1\,3}$ केरला; M_6 कर्मणा (for करणा) — ^{b}) $K_{6\,7}$ V_1 $B_{8\,7\,9}$ D_{a3} $_{a4}$ D_8 $D_{2-5\,7\,8}$ चांडालाश्. $K_{1\,2\,4}$ नराधमा, D_{a4} D_4 °धिप (for °धिप) — ^{d}) K_6 V_1 $B_{0\,6-8}$ D_{a8} $_{a4}$ D_{n1} D_8 $D_{2\,6,\,8}$ परस्परात् (D_2 °रा)

10 ^{a}) D_{s1} D_5 T_2 G_2 Cnp ब्राह्मणा (for ब्र°) $K_{1\,2\,4}$ $M_{1\,6-7}$ ब्राह्मणै केन जाताना — ^{b}) $K_{1\,2\,4}$ B_9 गोत्रता (for गोत्रत) D_5 स्मृत, D_9 स्मृतं, G_2 पथ (for कथम्) — ^{cd}) K_7 B_8 D_4 T $G_{1\,3}$ बहूनीमानि; B_8 (marg.) D_{n4} °निह हि, D_{s2} °नीहेह, $D_{6,\,7}$ °नि

बहूनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम ॥ १०
यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः ।
शूद्रयोनौ समुत्पन्ना वियोनौ च तथापरे ॥ ११
पराशर उवाच ।
राजन्नैतद्भवेद्ग्राह्यमपकृष्टेन जन्मना ।
महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२
उत्पाद्य पुत्रान्मुनयो नृपते यत्र तत्र ह ।
स्वेनैव तपसा तेषामृषित्वं विदधुः पुनः ॥ १३
पितामहश्च मे पूर्वमृश्यशृङ्गश्च काश्यपः ।
वटस्ताण्ड्यः कृपश्चैव कक्षीवान्कमठादयः ॥ १४
यवक्रीतश्च नृपते द्रोणश्च वदतां वरः ।
आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मत्स्य एव च ॥ १५
एते स्वां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽऽश्रयात् ।
प्रतिष्ठिता वेदविदो दमे तपसि चैव हि ॥ १६
मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव ।
अङ्गिराः कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च ॥ १७
कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव ।
नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥ १८ C 12.10878 B 12.297[6].18 K 12.302.18

नाम, D9 बहुनामानि, G2 बहूनि खलु (for °नीह हि) K1 2 4 transp लोके वै and गोत्राणि B8 (marg as in text) T1 G1.3 [s]स्मिन् (for वै) Da4 D8 मुनिसत्तम°

11 a) D4 lacuna, D6 7 यत्र (for तत्र) ❀ C3 p यत्र तत्रेति, अनियतयोनौ। ❀ — b) K1 2 4 सुगोत्र; K6 स्वैयोनिं (sic), Da4 स्वयोनि-, G3 सुयोनिं (for स्व°) K7 यथा, B9 गत° (for गता°) — c) B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 शुद्रयोनौ, Da4 शुद्ध योनौ (for शूद्रयोनौ) K1 समुत्पन्नान्, M1 °त्पन्नौं — d) K1 नियोनौ (for वि°) Dn4 वा (for च) ❀ C3 वियोनौ, योन्यभावे कलशादौ। ❀

12 a) K1 2 6 B6-8 D3 4 T1 G1 2 M7 एतद् (for नै°) K6 7 D4 9 गुह्यम् (for ग्राह्यम्) — b) K1 2 4 अनिकृष्टेन, K7 D4 9 अव° (for अप°) V1 कर्मणा (for जन्मना) — c) K1 6 महात्मान (for °त्मना) D6 7 समुत्पत्ति — d) G1 भावितात्मन

13 ab) K1.2 4 transp मुनयो and नृपते Ds2 D8 जायते (for नृपते) K1 हि, T1 च, G1 3 ते (for ह) — c) Dn4 स्वेनैव; Ds1 स्वे स्वेनैव (hypermetric), T2 तेनैव (for स्वेनैव)

14 a) G2 corrupt D3 D8 च वै, D2 चैव (for च मे) ❀ C3 पितामह वसिष्ठो वरुणरेतसा कुम्भे जात। ❀ — b) K1 2 4 6 7 B0 6-8 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2 4 8 ऋष्यशृङ्गश्च, D9 ऋक्ष° (sic), G1 ऋश्या° (sic) (for ऋश्य°) K6 D6 7 कश्यप, G1 कश्यप — c) K4 वत्स, K6 वटु-, K7 B7 वटस्, B0 6 8 (marg) 9 D6 D8 वटुस्, B8 (also marg) पटस्, Da3.4 वट, Dn1 वेदस्, Dn4 वहुस्; D2 8 वटुस्; D7 वचश्; T1 G1 वसुस, T2 मनुस्; G2 पटस्; G8 वस्तुस, M1 6-7 वटुर् (for वटस्) K1 तड्य°, K2 तुड्य, K4 तड्य, Dn4 तांघ, Ds1 तांड्य°, D4 तांड्य-; D5 चाघ; D7 चाघा, G2 तड्य°; M1 6-7 यास्का (for ताण्ड्य°) — d) K1 V1 कांक्षीवत्-, K2 कार्पावत्, K4 B0 6-8 Da3 n4 Dn1 n4 D2 3 8 काक्षीवत्, K7 कांक्षीवान्; B9 D4 9 काक्षीवान्, D6 कश्यप°, G2 M1 6-7 कक्षीवत् (for कक्षीवान्) K1 2 4 कवचादय, Dn4 कर्मवा°, T G1-3 M1.6-7 कवपा° (for कमठा°)

15 D6 7 om 15ab — a) D9 क्रीवश्च (for क्रीतश्च) — b) K1 2 4 ददतां (for वदतां) T1 M1 6-7 वर (for वर) — c) D2 मतेगो (sic), D4 मतगा (for मतङ्गो) K6 मत्तश्च, K7 Ds1 D2 4 8 9 दक्षश्च, V1 दांतश्च, D6 7 मतुश्च (for दत्तश्च) — d) K2 द्रुपदो, Dn1 n4 D8 8 द्रुमदो; D4 द्रुपदा (for द्रुपदो) K7 दक्ष; V1 B0 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 मात्स्य (for मत्स्य)

16 a) K6 B7 D6 एतेषां (for एते स्वां) — b) K2 D4 वेदेह (sic), B7 विदेह (for वैदेह) Ds1 D2 8 (by corr) तपसा (for तपसो) B6 T2 [ऽऽ]श्रमात्, T1 [ऽ]प्रहात्, M1 6-7 बलात् (for ऽऽश्रयात्) — d) K7 V1 B8 D4 5 7 9 G1 M1 6-7 ह, G3 च (for हि). K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 दमेन तपसैव ह (B0 6 Dn1 n4 D8 D2 3 8 हि)

17 b) T2 G1 भारत (for पार्थिव) — K2 D4.7 G2 3 om (hapl) 17c–18b — c) K6 V1 B0 Dn4 D8 5 T G1 M1 6-7 काश्यपश्च — d) K6 7 B6 8 वशिष्ठो (for वसिष्ठो)

18 K2 D4 7 G2 3 om 18ab (cf v l 17) — d) B8 (marg) यानि; G1 3 नाम (for तानि) K2

C 12 10879
B 12 297(c). 19
K 12 302 19

जनक उवाच ।

विशेषधर्मान्वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम ।
तथा सामान्यधर्मांश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि ॥ १९

पराशर उवाच ।

प्रतिग्रहो याजनं च तथैवाध्यापनं नृप ।
विशेषधर्मो विप्राणां रक्षा क्षत्रस्य शोभना ॥ २०
कृषिश्च पाशुपाल्यं च वाणिज्यं च विशामपि ।
द्विजानां परिचर्या च शूद्रकर्म नराधिप ॥ २१
विशेषधर्मा नृपते वर्णानां परिकीर्तिताः ।
धर्मान्साधारणांस्तात विस्तरेण शृणुष्व मे ॥ २२
आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता ।
श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥ २३
स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ।
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप ॥ २४
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदां वर ॥ २५
विकर्मावस्थिता वर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः ।
उन्नमन्ति यथासन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥ २६

निग्रहण (for च प्र°) G2 सत्तम (hypermetric) (for सताम्) ❀ Cv ग्रहण सता, प्राज्ञानीत्यर्थ । ❀

19 G3 om the ref — a) D6 7 विशेषधर्मं (for °धर्मान्) — b) Ds1 प्रजा ब्रूहि (hypermetric) (for प्रब्रूहि) B3 (marg) वदतां वर (for भगवन्मम) — c) B0 8 Dn1 n3 Ds D2 3 8 तत, B6 damaged (for तथा) Ds1 धर्मेश्च, D9 धर्माश्च (for धर्मांश्च) B3 तु (for च) — d) G1 प्रब्रूहि (for सर्वत्र) Da1 शमलो (for कुशलो)

20 K1 पाराशरा (for पराशर) — a) D7 पालन (for याजन) K7 om च V1 B0 8 (marg) Da3 a4 G2 प्रतिग्रहोथ य(Da3 या)जन — b) K6 V1 D6 7 [अ]ध्ययन (for [अ]ध्यापन) — c) K1 4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n3 D8 D2 3 8 विशेषधर्मा; D6 7 °धर्म (for °धर्मो)

21 a) K4 Dn1 n3 Ds1 G3 M1 6-7 पशुपाल्य, K7 पाशुपाल्यश्च, D1 **पाल्य D4 om च — b) K3 वानिज्य, D4 वणिजा, D7 9 M1 5 6 वणिज्या (for वाणिज्य) K1 2 4 विशां प्रभो (K1 °भो) (for विशामपि).

22 a) D3 om from धर्मा up to सवि (in 23b) — b) D8 वर्णानां परिकीर्तित, G3 °नां च प्रकीर्तिता. — c) Ds1 साधारण; D4 °णास् (for °णास्) — d) K6 तत् (for मे)

23 D3 om up to सवि (cf v l 22) — b) K6 G1 M1 5-7 प्रमाद; K7 D4 5 7 प्रशम°, B3 (marg) प्रसाद°, D9 प्रथम (for [अ]प्रमाद°) K7 T2 G1 M1 5-7 सविभागता (K7 °गिता), Dn1 सवि भागिना (for सविभागिता) K1 2 [अ]प्यप्रमाद° स्व कर्मसु; K4 प्रमाद स्वकर्मसु (submetric) — c) K1 2 4 श्राद्ध कर्म; K6 श्राद्धधर्म, G1 श्रद्धाकर्म (for श्राद्धकर्म) T G1 2 M1 [आ]तिथेयत्व (M1 °श्च) (for °यं च) — d) B3 वा (for च)

24 b) K4 M6 शौच; K6 7 D4 5 शौर्य (for शौच) K7 D4 9 नित्यानसूयिता; Dn1 Ds1 D2 8 °नुसूयता — c) Da3 a4 आत्मा ज्ञान (for आत्मज्ञान) — d) M1 6 साधारणो (for °णा) Ds1 D2 स्मृता° (D2 °ता) (for नृप) K1 2 Ds1 D5 7 8 T2 G1-3 धर्म साधारणो (G1 °णे) नृप (Ds1 D3 स्मृत; D5 7 मत)

25 a) K1 2 4 ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्यस — b) D1 reads from त्रय up to द्विजा (in 28b) twice — c) K6 यत्र (for अत्र) K6 नाधिकारो (for अधी°) ❀ Cn अधीकार, उपसर्गे घञ्यमनुष्ये बहुलम् (Pāṇini 6 3 22) इति दीर्घ । ❀ — d) K7 Ds1 वर°

26 For the repetition in D1, cf v l 25 — a) K1 2 D7 विकर्मा चास्थिता, K4 B0 7 Da1 D9 विकर्म चास्थि°, K6 विकर्म वास्थि°, K7 विकर्मा च स्थि°; B3 (marg as in text) विकर्मसु स्थि°; Da3 D1 (both times) विकर्म वास्थि°, D6 विकर्मा वा स्थि°, T G1. 3 M1 5-7 विकर्मणि स्थि°; G3 विकर्मे च स्थि° (for विकर्मा वस्थिता) — b) K6 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n3 D8 D2 8 8 पतते (for पतन्ति) T1 G3 निरये (for नृपते). — c) K1 2 यथा वृत्तम्; B0 8 D5. 7 यथासत्वम्, B6 9 T G1 3 M1 5-7 Cn यथासन्नम्, B3 (marg) यथान्याय्यम्, D1 (both times) 3 9 यथा सत्यम्, G2 यथा यत्नम् (for यथासन्तम्) ❀ C3 यथासन्त, यथाविहितम् । ❀ — d) D6 7 आवृत्य (for आश्रित्य) Ds1 [इ]व (for [इ]ह) K1 सुकर्मसु; G3 M1 5-7 स्वकर्म

न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो
　न चापि संस्कारमिहार्हतीति वा ।
श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममाप्नुते
　न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं कृतम् ॥ २७
वैदेहकं शूद्रमुदाहरन्ति
　द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः ।
अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं
　विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् ॥ २८
सतां वृत्तमनुष्ठाय निहीना उज्जिहीर्षवः ।
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकीः क्रियाः ॥ २९
यथा यथा हि सद्वृत्तमालम्बन्तीतरे जनाः ।
तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च शेरते ॥ ३०

जनक उवाच ।

किं कर्म दूषयत्येनमथ जातिर्महामुने ।
संदेहो मे समुत्पन्नस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३१

पराशर उवाच ।

असंशयं महाराज उभयं दोषकारकम् ।
कर्म चैव हि जातिश्च विशेषं तु निशामय ॥ ३२ C 12. 10892 B 12. 297(e). 3 K 12 30 32

च (for स्वकर्मसु) K_2 आश्रित्य स्वेषु कर्मसु ॐ C_n आश्रित्य, अन्तरावरवर्णवृत्त्याश्रयणेन । ॐ

27 For the repetition in D_4, cf v l 25 —^{a}) K_7 वा (for च) G_2 [अ]ति (for [अ]पि) D_2 शूद्रा G_2 पतितश् (for पतति) K_1 न, Da_4 G_2 इ, G_2 च (for [इ]ति) —^{b}) D_4 (both times) वा (for च) $K_{1.2}$ V_1 B_{6-9} Da_2 n_1 $D_{2\ 4}$ (both times) $_9$ G_2 च; Dn_4 $D_{5\ 7}$ T $G_{1\ 3}$ M_7 lacuna (for वा) —^{c}) D_8 T G_1 $M_{1,\ 6-7}$ श्रुतिप्रयुक्त, D_7 श्रुतप्रवृत्त, G_8 श्रुतिश्च प्रयुक्त (for श्रुतिप्रवृत्त) D_4 (both times) नव, D_5 च न (by transp.) $D_{5\ 7}$ वृत्तम्, T $G_{1\ 3}$ कर्म (for धर्मम्) D_5 अश्नुते, T $G_{1\ 3}$ सोऽश्नुते (for आप्नुते) —^{d}) D_4 (both times) तत्रास्य धर्मे, G_2 न ह्यधर्मे (for न चास्य धर्मे) K_6 धर्म, K_7 धर्म, Da_4 धर्म (for धर्मे) K_7 प्रतिसाधन (for षेधन) ॐ C_n धर्मे, आनृशंस्यादि(st 23-24)त्रयोदशकरूपे । ॐ

28 For the repetition in D_4, cf v l 25 —^{a}) K_7 $D_{8\ 9}$ T_2 वैदेहिक, G_3 °ह त (for हक) $D_{5\ 7}$ वेद हि शूद्रा समुदाहरति ॐ C_n वैदेहक, विदेहेषु विदितम् । ये स्थूल शरीर त्यक्त्वा लिङ्गमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नास्ते विदेहा । [तेषां] मुक्तिर्जन्मद्वयेन व्यवहिता ॥ C_s वैदेहेति सत्बुद्धि । कशब्द प्रजापतिवचन । द्विजा क, प्रजापति, तत्मद्दशब्राह्मणमुदाहरन्ति ॥ C_v वैदेहक, वैदेहक ब्राह्मण्या वैश्याज्जात (Amara 2 10 3) । ॐ —^{b}) K_7 $D_{4\ 9}$ गुणोपपन्ना, $D_{5\ 7}$ गुणप्र° (for श्रुतोप) —^{c}) $G_{1\ 3}$ दैवत (for देव) —^{d}) T $G_{1\ 3}$ $M_{1\ 6-7}$ C_s प्रविष्टा (for प्रधानम्)

29 ^{a}) B_9 Da_3 a_4 G_2 वृत्तिम् (for वृत्तम्). $K_{6\ 7}$ $B_{0.7\ 8}$ Dn_1 n_4 D_8 $D_{2\ 3\ 5\ 8}$ G_1 अधिष्ठाय; Da_3 a_1 अनुध्याय; G_2 lacuna (for अनुष्ठाय) —^{b}) K_1 Dn_1 T_2 त्रिहीना, $K_{2\ 4}$ Dn_1 $D_{2\ 5\ 8}$ G_1 निहीनान्, K_6 V_1 $B_{0\ 6-8}$ Da_3 a_1 नि(B_8 marg त्रि)हीनानि; K_7 $D_{4\ 9}$ निहीनम्, D_7 हीनानपि, G_1 त्रिहीनाश्च, G_2 *हीनापि, G_3 निहीनश्च, $M_{1\ 6-7}$ निहीनापि, C_n (gloss शूद्रा) निहीना (as in text) $B_{5\ 7\ 9}$ Da_3 a_4 उज्जिहीर्षयेत्, Dn_1 n_4 C_n (gloss आत्मानमुद्धर्तुमिच्छव) उद्दिधीर्षव (Dn4 °या), $G_{1\ 3}$ च जिगीषव, C_{np} (gloss कामादीन्दोषानुच्छेत्तुमिच्छव), C_s (gloss शूद्रत्वादात्मानमुद्धर्तुमिच्छव) उज्जिहीर्षव (as in text) —^{c}) K_7 D_7 G_3 मन्त्रवर्जा; B_7 Da_3 यद्वा, Da_4 °वद्वा; $M_{1\ 6-7}$ °वर्ज्य (for °वर्जं) K_2 दुष्यति, K_7 दूष्यति (for दुष्यन्ति) —^{d}) D_2 कुर्वाणा $K_{6\ 7}$ $B_{0\ 7\ 9}$ पौष्टिकी; B_3 D_7 कीं, D_2 का, G_1 °क (for °की) B_3 D_7 क्रिया

30 ^{a}) B_7 om the first यथा K_7 सद्वृत्तान्, V_1 यद्वृत्तम्, G_2 सद्वृत्तिम् (for सद्वृत्तम्) —^{b}) $D_{5\ 7}$ आवर्तंति (for आलम्बन्ति) $B_{6\ 9}$ Da_3 a_4 आलम्बेदितरो जन, G_3 आलम्बन्तितरे जना —^{c}) K_7 प्राप (for प्राप्य) —^{d}) K_6 V_1 $B_{0\ 6-9}$ Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_8 $D_{2\ 7\ 8}$ C_n मोदते, $M_{1\ 6-7}$ शोभते (for शेरते) T $G_{1\ 3}$ नन्दति प्रेत्य चेह च

31 ^{a}) K_6 G_2 [ए]तम् (for [ए]नम्) — $M_{1\ 6-7}$ om (hapl) 31^{b}–34^{c} —^{b}) K_6 V_1 $B_{0\ 6-9}$ Da_3 a_4 Dn_1 n_4 D_8 $D_{2\ 3\ 5\ 7\ 8}$ T_1 अयो, T_2 $G_{1\ 3}$ उक्त (for अथ) T_2 जाति —^{d}) K_6 B_9 (marg as in text) $_9$ तत्तो (for तन्मे) K_1 Dn_4 D_{81} अर्हति (for अर्हसि)

32 $M_{1\ 6-7}$ om 32 (cf v l 31) V_1 reads 32-37 on marg —^{b}) K_2 उभय (for उभयं) $K_{1\ 2\ 4}$ V_1 B_9 Da_2 $D_{5\ 7}$ दोषकारण (for °कारकम्). —^{c}) K_1 कर्मे (for कर्म). D_4 [इ]व; G_2 [अ]पि (for [ए]व)

C 12 10683 B. 12 297(6). 33 K 12. 302 33 जात्या च कर्मणा चैव दुष्टं कर्म निषेवते ।
जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूरुषः ॥ ३३
जात्या प्रधानं पुरुषं कुर्वाणं कर्म धिक्कृतम् ।
कर्म तद्दूषयत्येनं तस्मात्कर्म नशोभनम् ॥ ३४
जनक उवाच ।
कानि कर्माणि धर्म्याणि लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ।
न हिंसन्तीह भूतानि क्रियमाणानि सर्वदा ॥ ३५
पराशर उवाच ।
शृणु मेऽत्र महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
यानि कर्माण्यहिंस्राणि नरं त्रायन्ति सर्वदा ॥ ३६
संन्यस्याग्नीनुपासीनाः पश्यन्ति विगतज्वराः ।
नैःश्रेयसं धर्मपथं समारुह्य यथाक्रमम् ॥ ३७
प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्याः सुसंशिताः ।
प्रयान्ति स्थानमजरं सर्वकर्मविवर्जिताः ॥ ३८
सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्य-
क्कृत्वा राजन्सत्यवाक्यानि चोक्त्वा ।
त्यक्त्वाधर्मं दारुणं जीवलोके
यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचारः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

K1 हृ; K2 V1 [ह्र]ह (for हि) K6 B3 0 Da2 n4 विजानीहि (for हि जातिश्च) —d) T2 विशेषश्च. D4 9 तु; D5 T2 च, D7 मे (for तु) Dn1 निशामय°, G3 निरामया (for निशामय)

33 M1. 6–7 om 33 (cf v l. 31) V1 reads 33 on marg —b) K2 7 Ds2 D5 7 G3 दुष्ट-; B6 दुष्ट (for दुष्ट) K6 B7 दुष्ट° (B7 °ष्ट) कर्मा(B7 °र्मं)णि सेवते; Dn1 n4 D2 8 8 दुष्ट कर्म न सेवते (Dn1 °से). — G2 om (hapl) 33cd —c) G1 यत् (for य) —d) K2 न करोप निशामय (sic).

34 M1 6–7 om 34abc (cf v l 31). V1 reads 34 on marg —a) D8 (by corr) प्रधान (for °न) K4 कुर्वाण (for पुरुष) —b) V1 निष्ठत; D6, 7 T1 G8 धिष्ठित, T2 G1 दुष्कृत (for धिक्कृतम्) K4 कर्म धिक्कृतं पर (submetric) —c) D6 7 स, T1 त, T2 G1 8 क (for तद्) —d) K1 कर्मैव, K2 कश्चैव, K7 D4 6 7 9 कर्म च; G3 कर्मैव (for कर्म न)

35 M1 6–7 om the ref V1 reads 35 on marg —a) G1 यानि (for कानि) K6 7 Da3, n4 D5 7 T2 धर्माणि; M1 6–7 [अ]हिंस्राणि (for धर्म्याणि) —b) D7 हिंसति K7 D4 6 7 9 हि, T2 ह (for [ह्र]ह) —d) K1 2 6 7 क्रियमानानि D5 सर्वशः (for सर्वदा)

36 V1 reads 36 on marg —a) K6 B6 7 9 Da2 D5 7 G8 तन् (for ऽत्र) B3 (marg as in text) शृणुष्वैतन्महाराज —b) M1. 6 7 मा (for मां) M6 [अ]र्थं (for त्वं). D9 परिपृच्छति; G1 पर्यपृच्छसि (for परि°). —d) T2 नरान्. Da1 साधयंति (sic) (for त्रायन्ति)

37 V1 reads 37 on marg —a) Da2 n4 Dn4 D9 T2 G2 सन्यस्य (for सं°) T2 G2 [अ]ग्निम् (for [अ]ग्नीन्). K1 corrupt, K2 उपासीनान्, K6 7 V1 B0 6–9 Dn1 n4 D8 D2–4 8 9 उदासीना° (D4 °मो); Da2 n1 उदासीनां; D6, 7 उपासीत; M1 7 °सीता (for °सीना°) G1 अन्येस्साग्निमुपासीनास् (sic). ꕥ Cn संन्यस्याग्नीन्, पारिव्राज्यं कृत्वेत्यर्थः । ꕥ —b) K1 2 4 मनसि (K1 °सा) विगतज्वर° (K4 °रा), V1 B7–9 न पश्यति गतज्वरा; B0 न पश्यति विगतज्वरा (hypermetric), Da2 n1 T G1 8 Cn तपस्यति गत°; D4 6 7 9 G3 M1 6–7 नमस्व (D5 G3 M1 6–7 नमस्या; D7 मनस्या) विगतज्वरा (D9 °र) —c) K6 V1 B0 6–9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 Cn (gloss योगम्) कर्मपथ (for धर्म°) —d) ꕥ Cn यथाक्रमम्, वितर्कविचारानन्दास्मिताख्यासु योगभूमिषु पूर्वपूर्वभूमिकां त्यक्त्वा उत्तरोत्तरभूमिकामारुह्य । ꕥ

38 a) D6 7 प्रथिता; Cn (gloss श्रद्धावन्त°) प्रश्रिता (as in text) K2 विनशोपेता; K4 विनियो°; G3 विनयोपेत-. K7 D4 9 प्रकृत्या क्षमयोपेता —b) D8 दमनिष्ठा (for °नित्या°) K1 2 4 D5 7 M6 सुसाश्रिता°, K7 D4 9 °घृता; V1 D2 8 सुशासिता.; B7 सुसंशित°, Cn (gloss अतिसूक्ष्मबुद्धय°) °ता (as in text) —c) D2 om from प्रयान्ति up to दारुणं जी in (39c) K7 प्रयाति D1 अरज (by metathesis), G1 (before corr) अचिर (for अजर) —d) K2 स्वर्गकर्म-; D9 सर्वकाम- (for °कर्म-). K7 समारुह्य यथाक्रमं (= 37d), ꕥ Cp: सर्वकर्मविवर्जिता°, संन्यासिनः । ꕥ

२८६

पराशर उवाच ।
पिता सखायो गुरवः स्त्रियश्च
न निर्गुणा नाम भवन्ति लोके ।
अनन्यभक्ताः प्रियवादिनश्च
हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् ॥ १
पिता परं दैवतं मानवानां
मातुर्विशिष्टं पितरं वदन्ति ।
ज्ञानस्य लाभं परमं वदन्ति
जितेन्द्रियार्थाः परमाप्नुवन्ति ॥ २
रणाजिरे यत्र शराग्निसंस्तरे
नृपात्मजो घातमवाप्य दह्यते ।
प्रयाति लोकानमरैः सुदुर्लभा-
न्निषेवते स्वर्गफलं यथासुखम् ॥ ३
श्रान्तं भीतं भ्रष्टशस्त्रं रुदन्तं
पराङ्मुखं परिबर्हैश्च हीनम् ।
अनुद्यतं रोगिणं याचमानं

C 12 10103
B 12. 288 (7) 4
K 12 303 4

39 D₃ om up to दारुण जी (cf v 1 38) —ᵃ) D₄ om (hapl) from र्याणि up to नात्र का in (39ᵈ) —ᵇ) K₂ कृत्या (sic), Ds₁ कृता (for कृत्वा). —ᶜ) K₆ V₁ Bo ₇ ₈ Cpp कर्म (Cp धर्मं) (for [अ]धर्मं) —ᵈ) K₇ D₇ याति (for यान्ति) Dn₄ स्वर्गे

Colophon Ś₁ D₆ G₆ missing K₃ ₅ B₁₋₅ Da₁ a₂ Dn₂ n₃ D₁ G₄ ₅ M₂₋₄ absent — *Sub-parvan* K₁ ₂ ₄ ₆ ₇ V₁ Bo ₆ ₇ ₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂₋₄ ₇₋₉ T G₁₋₃ M₁ ₅₋₇ मोक्षधर्म — *Adhy name* K₁ ₂ ₄. ₆ V₁ Bo ₆ ₈ ₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂₋₅ ₈ पराशरगीता; K₇ D₉ पराशरगीतासु वर्णधर्मः, D₃ परा * * गीता — *Adhy no* (figures, words or both) K₆ 21, B₇ T₁ G₁. ₃ 120, Dn₁ 122, Dn₄ Ds₂ M₅ 121, D₈ 1016 (sic), T₂ 133, G₂ 136, M₁ ₆ ₇ 119 — *Śloka no* Da₄ Dn₁ n₄ D₈ 39

286

☞ This adhy is missing in Ś₁ D₆ (cf v 1 12 274 13, 283 15)

1 G₆ resumes D₄ परामर (for °शर) —ᵃ) K₁. ₂ ₄ ₇ D₄ ₉ पितामहा (K₇ °हो) ये, V₁ T G₁ ₃ ₆ पिता सहाया (V₁ °यो) (for पिता सखायो) —ᵇ) K₁ निर्गुण नाम, K₆ B₃ ₇ Da₃ a₄ °णानां तु; Dn₁ Ds D₈ °णानां प्र, T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ °णाना हि (for °णा नाम) ꙮ Cn निर्गुणानाम्, भक्त्यादिहीनानाम् । ꙮ —ᶜ) K₂ अनन्यभक्त्या (for °भक्ताः) —ᵈ) D₅ ₇ वश्याश्च (for हिताश्च) K₁ कश्याश्च; K₄ G₆ वध्याश्च, D₅ ₇ गम्याश्च (for वश्याश्च) K₁. ₂ ₄ B₈ (marg) मवति (for तथैव)

2 ᵃ) Da₃ a₄ पितामह (for पिता पर) K₇ दैवत (for °त) K₁ नामवानां, G₂ lacuna (for मानवानां) —ᵇ) K₂ विहांत (for विशिष्ट) D₄ ₅ ₇ T G₁ ₂ ₆ परम (for पितर) B₁ वदते — D₅ ₉ T₁ transp 2ᶜ and 2ᵈ —ᶜ) T₂ परमाप्नुवति, G₃ ₆ परम स्तुवंति (for °म वदन्ति) — G₂ reads 2ᵈ twice —ᵈ) K₁ जितेंद्रियार्थे K₆ परमा वदति, G₂ (first time) परम * वति (for °माप्नुवन्ति)

3 ᵃ) G₂ M₁. ₇ यस्तु, M₆ यत्तु (for यत्र) K₂ शराय, G₁ नराग्नि (for श°) B₈ समरे (for -संस्तरे) —ᵇ) Dn₄ दह्मन (sic), D₄ दह्यत; T₂ दह्यते (for द) —ᶜ) G₆ M₇ प्रयाति K₁ असुरै, T₁ G₁₋₃ अपरै (for अमरै) —ᵈ) Ds₂ तथा सुख; D₄ यथा-सुख, T₁ G₁ ₃ सुदुष्कर, T₂ G₆ M₁ ₅₋₇ सुपुष्कल (for यथासुखम्)

4 ᵃ) Da₃ a₄ Ds₁ D₂ ₃ शांतं (for श्रान्त) K₂ भीरु, Ds₁ भीष्ट, D₈ भीम (for भीतं) B₈ (marg as in text) D₄ ₅ नष्ट, T G₁ ₃ ₆ M₁ ₅₋₇ व्यस्त- (for भ्रष्ट-) Ds₁ नुदत, D₈ तु° (for रु°) —ᵇ) Dn₁ Ds D₃ Cn पारिबर्हैश्च (for परि°) G₂ विहीन (for च हीनम्) ꙮ Ca. p परिबर्हैः, वाहनादिभिः परिकरैः ॥ Cn पारिबर्हैः, स्याभकवचादिभिः । ꙮ —ᶜ) Dn₁ Ds₂ D₈ ₈ अनुद्यत, Dn₄ अविद्यतं, G₆ अनुद्युक्त (for °द्यत) K₂ Dn₄ रोगिन, K₇ रोगिनां, M₇ रोहिणं (for रोगिण) K₆ पावमान (for याच°) —ᵈ) Da₃ a₄ नरो (for न वै) K₁ ₂ हिंसेद्, Da₃ D₄ हि स्याद्

C 12.10903
B. 12 281[?].4
K 12 103.4

न वै हिंसाद्बालवृद्धौ च राजन् ॥ ४
परिबर्हैः सुसंपन्नमुद्यतं तुल्यतां गतम् ।
अतिक्रमेत नृपतिः संग्रामे क्षत्रियात्मजम् ॥ ५
तुल्यादिह वधः श्रेयान्विशिष्टाच्चेति निश्चयः ।
निहीनात्कातराच्चैव नृपाणां गर्हितो वधः ॥ ६
पापात्पापसमाचारान्निहीनाच्च नराधिप ।
पाप एव वधः प्रोक्तो नरकायेति निश्चयः ॥ ७
न कश्चित्त्राति वै राजन्दिष्टान्तवशमागतम् ।
सावशेषायुषं चापि कश्चिदेवापकर्षति ॥ ८
स्निग्धैश्च क्रियमाणानि कर्माणीह निवर्तयेत् ।
हिंसात्मकानि कर्माणि नायुरिच्छेत्परायुषा ॥ ९
गृहस्थानां तु सर्वेषां विनाशमभिकाङ्क्षताम् ।
निधनं शोभनं तात पुलिनेषु क्रियावताम् ॥ १०
आयुषि क्षयमापन्ने पञ्चत्वमुपगच्छति ।
नाकारणात्तद्भवति कारणैरुपपादितम् ॥ ११
तथा शरीरं भवति देहाद्येनोपपादितम् ।

(for हिंसाद्) M1 5–7 बालवृद्धे (for °वृद्धौ)

5 a) K2 परिवर्यै; B8 Dn1 n4 D32 D8 5 पारिबर्हैं (for परि°) K2 समुत्पन्नम्, K4 B0 7 Dn1 n4 D5 D2 8 8 सुसंयुक्तम्; G2 M1 5–7 °यत्तम् (for °पन्नम्) — b) K1 अत्पत्त (sic), K2 Ds2 D4 5 7 G1 उद्यत, Da4 उद्यत (for उद्यत) G8 उद्यत तुल्यमागत — c) T G1. 8 6 M5 7 Cp अभि- (for अति) K6 7 Da8 D4 9 -क्रामेत; B0 7 Dn1 n4 D8 D2 8 8 -क्रमेत्त; Da4 कामेत्त; D5 7 क्रामेत्त; Cp (gloss तेन सह युद्धमीहेत) कामेत (for क्रमेत) — d) B9 Da4 क्षत्रियात्मक

6 a) K1 2 श्रीमा(K2 °या)न् (for श्रेयान्) — b) K6 B6 Da3 a4 वेति, D8 नेति, D5 चैव (for चेति) K1 2 न श्रुत (for निश्चय) K7 विशिष्टाच्च नराधिप — V1 reads 6^{c}–7^{d} on marg — c) K1 विहीनां, K2 Ds1 T G1 8 6 M1 5–7 विहीनात् (for नि°) B8 (marg as in text) G1 कारणाच्, T2 प्रहीताच्च (for कातराच्) — d) K6 7 B0 6–9 Da8 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 कृपणाद् (for नृपाणां) B0 गर्हिणो (for °तो)

7 V1 reads 7 on marg — b) K1 2 G1 8 6 M1 5–7 विहीनाच्, Da4 निहिनाच् (for निही°) — c) D5 वाध (sic), D7 वाम (for पाप) K4 B9 Dn1 n4 D8 8 एप, G2 येव (for एव) K2 बुध°, G1 [अ]धम°, G6 विधि (for वध°)

8 a) K1 2 D4 5 7 9 G2 त्रायते, Da4 त्राहि वै; Dn4 नास्ति वै (for त्राति वै) — b) K7 दिष्टांत, Ds1 दिष्टत, Cn (gloss मृत्यु) दिष्टान्त (as in text). Da4 वधम् (for -वशम्) V1 आगमत् (for °तम्) B8 दिष्टांतवशवर्तित — c) K6 B0 6 7 9 Dn1 D8 वापि (for चापि) D4 सावशेषायुध चापि; D5 7 सविशेषायुष चापि, G2 सावसेपायुष वापि (sic) — d) K1 2 4 न कश्चिद्; K6 कश्चिद्दैव; Dn1 n4 D32 D8 T G1 8 6 M1 5–7 कश्चिन्नैव, D5 7 °ह्मेह (for °देव) K7 B6 (marg as in text) [अ]व; B8 (marg) प, Dn4 [अ]य (for [अ]प). K1 कर्षति.

9 a) G1 समर्थै (for स्निग्धैश्च) K2 4 7 क्रियमानानि; K6 ह्रियमाणानि (for क्रिय°) — G2 om. (hapl) 9^{bc} — b) D2 कर्मानि. T G1 8 6 त्रि; M1 ह (for [इ]ह). D5 7 निवर्तयन्, M1 7 °र्तये — c) V1 सिंहात्मकानि (for हिंसा°). K4 7 B0 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D3–4 5 9 T G1 8 6 सर्वाणि; D5 7 तान्सर्वा (for कर्माणि). — d) K7 D4 9 पुरायुष°, T2 परायुष (for °युषा). ❀ Cp परायुषा, परप्राण्य मांसभक्षणेन न स्वजीवनमिच्छेत् ॥ Cv परायुर्नाशयित्वा स्वय न जीवेदित्यर्थः । ❀

10 a) K7 D9 T G1 8 6 च (for तु) — b) K2 -काङ्क्षितां ❀ Cn विनाश, बन्धक्षयम् । यद्वा, वि पक्षि° परमात्मा, तेन (इत्थंभावे तृतीया [Pāṇini 2. 3 21]) परमात्मभावेन, शं परमानन्दमभिकाङ्क्षतामित्यर्थः ॥ Cp. विनाश, स्वजीवनार्थं परनाशमाकाङ्क्षताम् । ❀ — Da3 a4 om (hapl) 10^{cd} — d) T2 G2 M1 5–7 पुळिनेषु

11 a) G2 आयुषी क्षयमापन्न — b) D5 7 अपि (for उप) — After 11^{ab}, T G1 8 6 read 13^{ab} — c) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 8 8 तथा ह्यकारणाद्भवति (hypermetric), K7 D4 9 तथास्या (D9 न चास्या)कारणाद्भ° (hypermetric), D5 7 अकारणाद्भगवति, T G1 8 M1 5–7 यथा ह्यगार भवति; G2 तथा ह्यकरुण हति ❀ Ca p [न]आकारणात् (Cp अकारणात्), प्रयत्नादिविना । ❀ — d) G1 M1 6 करणैर्, G2 करुणैर् (for कारणैर्) K2 उपसादितं; K6 B0 6–9 Da3. a4 Ds1 D2 8 (before corr as in text) 8 7 °पादितः (for °पादितम्) ❀ Ca कारणै°, ईश्वरादृष्टकालादिभिः,

अध्वानं गतकश्चायं प्राप्तश्चायं गृहाद्गृहम् ॥ १२
द्वितीयं कारणं तत्र नान्यत्किंचन विद्यते ।
तद्देहं देहिनां युक्तं मोक्षभूतेषु वर्तते ॥ १३
सिरास्नाय्वस्थिसंघातं बीभत्सामेध्यसंकुलम् ।
भूतानामिन्द्रियाणां च गुणानां च समागमम् ॥ १४
त्वगन्तं देहमित्याहुर्विद्वांसोऽध्यात्मचिन्तकाः ।
गुणैरपि परिक्षीणं शरीरं मर्त्यतां गतम् ॥ १५

शरीरिणा परित्यक्तं निश्चेष्टं गतचेतनम् ।
भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति ॥ १६
भावितं कर्मयोगेन जायते तत्र तत्र ह ।
इदं शरीरं वैदेह म्रियते यत्र तत्र ह ।
तत्स्वभावोऽपरो दृष्टो विसर्गः कर्मणस्तथा ॥ १७
न जायते तु नृपते कंचित्कालमयं पुनः ।
परिभ्रमति भूतात्मा द्यामिवाम्बुधरो महान् ॥ १८　C 12 10916 B 12.29[7].18 K 12.302 18

उपपादित, अर्जितम् ॥ Cn उपपादित, हठेन जलप्रवेशादिना सपादितम् । ❀

12 D5 7 G1 om (hapl) 12ab V1 reads 12ab on marg — a) B8 (marg) यथा (for तथा) Dn4 शरीरे (for °र) — b) K1 देहाद्यो न (sic), K4 °श्येन (sic), K6 °थेन, K7 Dn1 D4 9 °देव, Da3 a4 देहातेन (for देहाद्येन) Da4 उपपादिकं (for °पादितम्) M1 5-7 करणैरुपपादितं ❀ Cn देहात् (ल्यब्लोपे पञ्चमी [Vārttika on Pāṇini 2 3 28]) देह प्राप्य । ❀ — D9 reads 12c on marg — c) B9 Da3 a4 M1 5-7 अध्वान, G2 अध्वन (for अध्वान) K2 पतकश्; K7 D4 गतवाश्; D5 7 मृतकश्; T1 G1.6 च गतश्; M1 5-7 गतिकश् (for गतकश्) D4 वाथ (for चाय) D9 अध्वान च तथाध्वान ❀ Cs गतकः, कष्टप्रय क्रमायाम् । ❀

13 T G1 3 6 read 13ab after 11ab — a) K7 D4 9 चात्र, T1 G6 तात (for तत्र) — b) K7 D4 9 किंचित्तु (for किंचन) K6 B6 6-9 Da3 a4 D8 D2 G2 नान्यद्विद्यति (Da3 °द्येत) किंचन, T G1 3 6 M1 5-7 किंचिदन्य न विद्यते — c) K7 D4 5 7 तं देहं, D9 दद्देह (sic) (for तद्देह) Da3 a4 योगिनां (for देहिनां) Cp (gloss योगेन नियमित) युक्त (as in text) B8 T G2 8 M1 5-7 तद्देह देहिना मुक्त ❀ Cn तद्देहम्, क्लीबत्वमार्षम् । ❀ — d) K1 2 4 मुख्य, T G1-3 6 M1 5-7 पच (for मोक्ष) ❀ Cp मोक्षभूतेषु जीवन्मुक्तेषु यथा अपेक्षा विनैव शरीर तिष्ठति, तद्वदन्यस्यापीति भाव । ❀

14 a) K1 4 6 7 V1 B6 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7-9 T1 G6 शिरा, B8 (marg as in text) 9 शिर°, G1 सिर; G8 शिर- (for सिरा-) K1 स्नाय्वस्थि, K7 स्नाय्वास्थि, B9 Da4 स्नायूस्थि (for -स्नाय्वस्थि) B9 संहात (for संघात) D4 शिरास्ना वस्थित यात. — b) D5 बीभत्स्यामेध्य. D8 G2 M1 5-7 सयुत (for संकुलम्) — c) K7 D4 9 तु (for च) — d) K1 2 4 भूतानां वशमागत; D4 गुणा न तु समागमं ❀ Cp समागम, समाहारम् । ❀

15 a) T1 त्वग्गत, G1 अटस (for त्वगन्त) — b) Da3 a4 ध्यानचितका — c) K2 परीक्षीण — d) K7 D4 9 T G1-3 6 M1 5-7 महतां (for मर्त्यता)

16 a) Dn4 शारीरिणा, G1 °रिण (for °रिणा) — b) Dn1 निश्चेष्ट (for °ष्ट) D5 7 नि श्रेयो गतजीवित — c) K7 प्राकृतिम् (for प्र°) B9 D4 आपन्ने, D5 7 न्न (for न्नैस्). ❀ Cs प्रकृतिमापन्नै, महाभूतै स्वां योनिं प्राप्तै । ❀ — d) D5 7 तथा (for ततो).

17 a) D4 corrupt M1 7 तापित (for भावितं). — b) B9 8 (marg) Dn1 M1 5-7 यत्र (for the first तत्र) K1 2 4 च; T G1 हि (for ह) — K1 2 4 B9 Da3 a4 T1 om (hapl) 17cd — c) K7 शरीर (for °र) M7 वैदेह — d) Dn1 T2 G1 3 6 M6 7 भ्रियते (for म्रियते) K6 T2 G1 तत्र (for यत्र) K6 7 V1 B6-8 Dn1 D8 D4 5 7.9 G8 यत्र (for तत्र) K7 D4 5 7 9 च, G2 व (for ह) — e) K1 तत्र (for तत्स्व) K6 7 Da4 D4 9 G8 -प्रभावो (K6 °व), V1 -प्रवादो; T G1 6 M1 5-7 प्रयाते (M5 °तो) (for स्वभावो) K6 Da3 a4 दृष्ट्वा (for दृष्टो) B5 7 9 तत्पुरा (B7 तत्प्रसा, B9 तत्प्रवा)दपरो दृष्ट्वा, D5 7 तत्र भात्र परो दिष्टो — f) Dn1 D2 8 (marg) 8 विमर्दे; G2 निमर्ग (for वि°)

18 a) K6 7 B9 8 9 D4 9 न म्रि(K6 मृ)यते (for तु नृपते) — b) K2 6 7 B9 D4 G2 3 6 किंचित् (for क) K2 पुन (for अय) — d) B8 (marg as in text) नद्याम्, T1 G6 दिवीव (for द्यामिव) B6-9 Da3 a4 D7 यथा (for महान्) K6 यामिवाजघरो यथा (sic)

19 b) K3 4 6 प्राप्येन्न (for °ह) G2 तनयं (for

C 12 10918
B 12 290(7) 19
K 12 203 19

स पुनर्जायते राजन्प्राप्येहायतनं नृप ।
मनसः परमो ह्यात्मा इन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ १९
द्विविधानां च भूताना जङ्गमाः परमा नृप ।
जङ्गमानामपि तथा द्विपदाः परमा मताः ।
द्विपदानामपि तथा द्विजा वै परमाः स्मृताः ॥ २०
द्विजानामपि राजेन्द्र प्रज्ञावन्तः परा मताः ।
प्राज्ञानामात्मसंबुद्धाः संबुद्धानाममानिनः ॥ २१
जातमन्वेति मरणं नृणामिति विनिश्चयः ।
अन्तवन्ति हि कर्माणि सेवन्ते गुणतः प्रजाः ॥ २२
आपन्ने तूत्तरां काष्ठां सूर्ये यो निधनं व्रजेत् ।
नक्षत्रे च मुहूर्ते च पुण्ये राजन्स पुण्यकृत् ॥ २३
अयोजयित्वा क्लेशेन जनं प्लाव्य च दुष्कृतम् ।
मृत्युनाप्राकृतेनेह कर्म कृत्वात्मशक्तितः ॥ २४
विषमुद्बन्धनं दाहो दस्युहस्तात्तथा वधः ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च प्राकृतो वध उच्यते ॥ २५
न चैभिः पुण्यकर्माणो युज्यन्ते नाभिसंधिजैः ।
एवंविधैश्च बहुभिरपरैः प्राकृतैरपि ॥ २६
ऊर्ध्वं हित्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यकृता नृप ।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ॥ २७
एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रु-

[आ]यतन) K1 6 नृप , B3 (marg as in text) यथा, T G1 8 6 पुन (for नृप) — ^{c}) ❀ Cp मनस परम इति, मनोद्रष्टा इत्यर्थ । ❀

20 ^{a}) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5 7 8 T1 G1 8 M7 Cp 8 (gloss जङ्गमाजङ्गमभेदेन द्विप्रकाराणाम्) विविधानां (for द्विवि°) — ^{b}) K7 D4 9 मता (for नृप) — V1 reads 20^{cdef} on marg — ^{c}) D4 सदा (for तथा) — ^{d}) K1 द्विपाद ; K2 T1 G1 8 6 M7 द्विपादा ; D4 द्विपदा (for °दा) K4 परमं K1 2 4 नृप ; B8 तथा (for मता) — B9 om. (hapl) 20^{ef} D5 7 om (hapl) 20^{e}–21^{b} — ^{e}) K1 2 T1 G3 M1 6 7 द्विपादानाम् (for द्विप°) V1 द्विपदामेव च तथा — ^{f}) G2 तु (for वै) K1 2 गता ; K4 6 7 D4 9 G2 मता (for स्मृता.)

21 K1 2 4 D5 7 om (hapl) 21^{ab} (for D5 7, cf v l 20) — ^{b}) Da4 G2 प्रजावत (for प्रज्ञा°). — ^{c}) K1 6 7 Dn1 T1 G1 M1 6 7 प्रज्ञानाम् (for प्रा°) Da4 om (hapl) सबुद्धा D5 सबुद्ध ; D7 °द्धे (for °द्धा) — ^{d}) D6 7 अमायिन (for °निन)

22 ^{a}) K7 अभ्येति (for अन्वेति) — ^{c}) T2 प्रतप्यति (for अन्तवन्ति) K6 B9 वि (for हि) — ^{d}) D6 सेवते D8 (marg as in text) गुणिन (for गुणत) K4 प्रजा ❀ Cp गुणत विषयलोभात्, रजस्तमोगुणविशेषाद्वा । ❀

23 ^{a}) K1 भूतरा (for तूत्तरा) K2 आपन्नेर्यतुरा काष्ठां (sic), Da3 a4 °अमुत्तरां काष्ठां — ^{b}) T G1 8 गत (for व्रजेत्) D4 सूर्ये याति धन व्रजेत्. — ^{d}) Da3 a4 प्राप्य ; T1 G6 पूज्यो (for पुण्ये) Da3 सु (for स)

24 ^{a}) K7 D4 7 9 G3 सं(G3 आ)योजयित्वा (for अ°). — ^{b}) K1 2 विप्लाव्य, K6 7 Da2 (by corr) D4 5 7 9 T G3 8 6 M1 5 7 प्राप्य च; G1 प्रास्य च (for प्लाव्य च) — ^{c}) K1 Dn1 n4 D8 Kumbh ed Cs (gloss भृगुपतनाग्निप्रवेशादिना) [आ]त्मकृतेन, K6 D2 8 (marg.) 8 G3 [अ]प्र° ; Cv (gloss पूर्वकर्मस्वभावादागतेन) प्राकृतेन (for [अ]प्रा°) B3 [इ]ति (for [इ]ह) — ^{d}) Da4 मृत्यु (for कर्म) B3 T1 G6 तु (for [आ]त्म). K4 Da3 Dn1 n4 D8 D3 8 शक्तिभि (for °त)

25 ^{a}) G1 उद्बणन (for उद्बन्धन) K1 चाहो (for दाहो) — ^{b}) K7 हस्तास् (sic) (for हस्तात्) K3 क्षुध (for वध) — ^{c}) D9 T2 दंष्ट्रेभ्यश् K1 पशुभ्यांश्, G3 नखिभ्यश् Da1 om च — ^{d}) T1 G6 मृत्युर् (for वध)

26 ^{a}) Dn4 D4 वा (for च) — ^{b}) K4 6 V1 B0 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M1 5–7 चाभि , T G1 8 6 स्वभि (for नाभि) K4 सनिजै, D5 7 सधितै (for °जै) ❀ Ca अभिसधिजै, बुद्धिपूर्वकृतै ॥ Cs अभिसधिकृतै । ❀ — ^{d}) Ds2 अपरयै (for अपरै) Dn4 प्रकृतैर्

27 ^{a}) K6 7 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 5 7 8 T2 G6 M7 भित्त्वा, B3 (orig) कृत्वा, G1 गत्वा (for हित्वा) Da4 प्रतिष्ठते ; D5 7 प्रपद्यते — ^{b}) Ds1 पुण्या (for प्राणा) K6 V1 B0 6 7 9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 G1 पुण्यवतां ; T2 °कृतो (for °कृतां). — ^{c}) K6 गुण्यानाम् (for -पुण्यानाम्).

रज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ।
येनावृतः कुरुते संप्रयुक्तो
घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥ २८
प्रबोधनार्थं श्रुतिधर्मयुक्तं
वृद्धानुपास्यं च भवेत यस्य ।
प्रयत्नसाध्यो हि स राजपुत्र
प्रज्ञाशरेणोन्मथितः परैति ॥ २९
अधीत्य वेदांस्तपसा ब्रह्मचारी
यज्ञाञ्शक्त्या संनिसृज्येह पश्च ।
वनं गच्छेत्पुरुषो धर्मकामः
श्रेयश्चित्वा स्थापयित्वा स्ववंशम् ॥ ३०
उपभोगैरपि त्यक्तं नात्मानमवसादयेत् ।
चण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात दुर्लभम् ॥ ३१
इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीपते ।
आत्मा वै शक्यते त्रातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः ॥ ३२
कथं न विप्रणश्येम योनितोऽस्या इति प्रभो ।
कुर्वन्ति धर्मं मनुजाः श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३
यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यमिह वै नरः ।
धर्मावमन्ता कामात्मा भवेत्स खलु वञ्च्यते ॥ ३४
यस्तु प्रीतिपुरोगेण चक्षुषा तात पश्यति । C 12.10555 B 12 290[7] 35 K 12 203 35

---

28 [a]) V1 B0 om न — [b]) B3 (marg) अज्ञात ; D4 अजान (for अज्ञान) — [c]) M1 6 7 [अ]र्थवत् (for [आ]वृत) T2 G6 घोररूपो (for संप्रयुक्तो).

29 [a]) D2 प्रबाधनार्थं (for प्रबो) T G1-3 6 M1 श्रुत (for श्रुति-) K6 -कर्म (for धर्म) T G1 2 6 युक्तान् (for युक्त) — [b]) K1 V1 B0 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7 3 T G1 3 6 M6 उपास्य (for उपास्य) K6 V1 B0 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M6 प्र, D4 5 7 [ए]व, T G1 2 6 [इ]ह (for च) K1 D4 5 7 9 भवेच्च, Dn4 भवेन, T G1 3 6 भजेत, G2 M1 6-7 भवेत्तु (for भवेत) D8 यश्च, T1 G1 वृद्धं, T2 G2 6 वुद्धि (for यस्य) ※ Ca p वृद्धानुपास्य क्रियते यत्कर्म तद्वृद्धानुपास्यमिति तद्वित्तान्तम् । ※ — [c]) K1 D4 9 साध्योऽपि, T G1 3 6 -साध्येन (for साध्यो हि) D6 om हि K6 7 V1 B1 3 (marg) 9 Da3 a4 D3 D4 5 7 राजपुत्र (for पुत्र) — [d]) K4 प्राज्ञा, D5 7 प्रज्ञा (for प्रज्ञा) K1 प्रज्ञाशरैरोन्मथित K1 D4 9 परेति ; Cp (gloss अत्यन्तलय मोक्ष गच्छति) परैति (as in text) ※ Ca उन्मथित, ताडित । ※

30 [a]) B0m ed वेद (for वेदांस्) — [b]) V1 यज्ञांश्च, B0 प्रज्ञान, G6 यज्ञ च (for यज्ञान्) K6 7 V1 B0 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 संनिगृह्य, D6 सृष्ट्वा, D1 सृष्टा (for सृज्य) Da4 च (for [इ]ह) D5 7 एव (for पश्च) — [c]) K1 D4 9 वने (for वनं) — [d]) G2 lacuna for श्रेयश् K4 6 7 B0 6 (marg) Da4 Dn1 D8 D2 3 7 8 स्थित्वा, Dn4 स्थिता, T G1 3 6 M1 6-7 कृत्वा, G2 lacuna (for चित्वा) D6 स्ववशे ※ Cn (reading श्रेयःस्थित्वा) श्रेयोऽस्यर्थे तिष्ठति सनद्धो भवतीति श्रेयःस्थित्वा, मोक्षकाम । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति क्वनिबन्तोऽयं शब्दः (Pānini 3 2 74) । ※

31 [a]) K1 2 4 अभि, D5 7 9 परि (for अपि) — [b]) K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G1-3 6 M1 6-7 ना(Da4 मा)त्मान साद(D51 ध)येन्नर — [c]) K6 V1 चांडालत्वे ; T1 G2 3 6 चण्डालत्वे — [d]) D6 सर्वतस् K6 B0 6 (orig) 7 Da3 a4 Dn4 D8 D2 3 8 शोभते ; V1 B6 (marg) Dn1 T2 G1 2 M1 6-7 शोभन (for दुर्लभम्) T1 G3 6 सर्वथा तच्च (G3 तात) शोभन

32 [a]) G1 योनि (for योनि) — [b]) D4 यं (for यां) K1 पृथिवी (for जगती) K1 पते, D51 तले (for पते) — [c]) K1 B3 (marg as in text) D4 9 M1 6 7 ज्ञातु (for त्रातु)

33 [a]) Da3 T2 तु (for न) K1 3 V1 D4 7 T1 G1 6 विप्रण(K1 2 न)श्येत, K6 D9 स्येम, K1 म्येम, M1 श्येन्म (for श्येम) ※ Cp विप्रणश्येम, विपणाशो वृथाभोगेन निष्फलीकरणम् । ※ — [b]) B1 योनिमस्या, D4 यानिचोस्या (sic), D6 7 योनेस्तस्या (for योनितोऽस्या) — [c]) Dn4 मनुष्या (for जा). — [d]) Da3 a4 श्रुति, T G1 2 6 वेद (for श्रुति) G6 वेदनात् (for दर्शनात्)

34 [b]) G2 मानुष्ये ; G3 मनुष्य K6 B0 3 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G1 3 6 द्विपते, K1 D4 5 7 9 सतत ; B1 लभते ; G2 M1 6-7 प्रभव (for इह वै) — [c]) D5 7 धर्मात्मा न च कामात्मा — [d]) K2 D5 7 G6 transp. स and खलु. K1 2 4 पच्यते ; D1 वंचते ; T G1-3 6 M1 6-7 वचित (for वञ्च्यते).

C 12 10935 B 12 286(?).35 K 12.303 35 दीपोपमानि भूतानि यावदर्चिर्न नश्यति ॥ ३५

सान्त्वेनानुप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत ।

समदुःखसुखो भूत्वा स परत्र महीयते ॥ ३६

दानं त्यागः शोभना मूर्तिरद्भ्यो

भूयः प्लाव्यं तपसा वै शरीरम् ।

सरस्वतीनैमिषपुष्करेषु

ये चाप्यन्ये पुण्यदेशाः पृथिव्याम् ॥ ३७

गृहेषु येषामसवः पतन्ति

तेषामथो निर्हरणं प्रशस्तम् ।

यानेन वै प्रापणं च श्मशाने

शौचेन नूनं विधिना चैव दाहः ॥ ३८

इष्टिः पुष्टिर्यजनं याजनं च

दानं पुण्यानां कर्मणां च प्रयोगः ।

शक्त्या पित्र्यं यच्च किंचित्प्रशस्तं

सर्वाण्यात्मार्थे मानवो यः करोति ॥ ३९

धर्मशास्त्राणि वेदाश्च षडङ्गानि नराधिप ।

---

35 a) D1 यस्य; G2 स तु; G3 यस्त्र (for यस्तु). D5 प्रीत (for प्रीति) K3.4 पुरोगेन; Dn1 Ds1 D2.3 Cn (Cnp as in text) पुराणेन (Ds1 °णेति) (for पुरोगेण) ❀ Cn प्रीतिपुराणेन, प्रीत्या चिरतनेन। पुरोगेणेति पाठः स्वच्छः । ❀ — b) K1.3.4 चक्षुषा पाय यिष्यति; Cp चक्षुषा पाययिष्यति — c) ❀ Cs दीपो पमानि, दीपवत्स्नेहाधीनजीवनानि । ❀ — d) D7 यत्नाद् (for यावद्) K1.3 B3 (marg) जयाद्, K4.6.7 V1 Bo.7 Da1 Dn1 n4 D5 D2-4.5.6 जयति; B6.9 जयता न; B3 (orig) जयाद्; Da2 जयो न (for अर्चिर्न) K4.6.7 V1 B3 Dn1 n4 D5 D2.3.8.9 M1.6-7 पश्यति (M1.7 °सि) (for नश्यति) ❀ Cp (reading यावदर्चो नुपश्यति) [Cpp न पश्यति] यावन्मुक्तिस्तावत्पर्यन्त तदन न्वरसेन न पश्यतीति केचिद्व्याचक्षते । वस्तुतस्तु, तेन प्रीति पुरोगेण चक्षुषा सर्वाणि भूतानि योऽनुपश्यति । ❀

36 a) K3 सत्त्वेन; V1 Bo.6 शान्त्येन (for सान्त्वेन). K1.4 V1 Bo.7.8 Dn1 n4 D5.7.8 [अ]त; K6 B6.9 Da2 n4 D5 D2 [आ]त्म; D3 [अ]त्र (for [अ]नु) K6 D5 प्रसादेन (for प्रदानेन) — b) Da1 दानेन; Da2 दानैनं; G2 वाक्येन (for वादेन). K6 V1 D4 वा (for च) — c) K7 सुखे (for सुखो) — d) K1.3.4 Cpp (Cp as in text) न हीयते (for महीयते)

37 a) K1.3.4 Cpp दाने (for दानं) D5.7 त्याग (for त्यागः) Cp (gloss द्रव्यार्जनस्य त्याग) त्यागोऽस्य दानस्य (for दानं त्यागः) K1.3 G2 M7 शोभनो; T G1.6 शोभन, G3 स्वमन् (sic) (for शोभना) K1 B6 (marg as in text) Da2 n4 G1.3 M6-7 मूर्तिमद्भ्यो; K7 D4.6 प्रीतिरद्भ्यो, Dn4 मूर्तिमाप (sic), T1 G6 स्वस्तिमद्भ्यो (for मूर्तिरद्भ्यो). — b) B6 (marg as in text).7 Da2 n4 नृप; B9 Dn1 n4 D5 D2.3.8 Cn भूप (for भूय°). B6 (marg.) प्राप्य; B3 (marg as in text) पाप्य; Da2 प्लाव्य; D4 प्राप्यं; D6.7 ताप्यं; G2 प्राप्यं (for प्लाव्यं) — c) Da1 नैमिष; T G1-3.6 M1.6-7 नैमिश (for नैमिष) — d) K7 चान्ये; D4 चाप्यन्ये; D5.7 चान्ये वा; G1.3 ये चान्ये (for चाप्यन्ये). D4 पुण्य, D5 पुण (for पुण्य) G1 पृथिव्या

38 a) G1 ये पा, G3 एषाम् (for येषाम्). G2 स्यसव; G3 असम — D5 om 38c–39a. — b) K6 B3 (marg as in text).7.8 (marg as in text).6 Da1 n4 T G2 अथो; D2 यथा; D4 अर्थे (for अथो) Bom ed अथानिर्हरणं. D5 प्रशस्ते; G1 अप्रशस्त (for प्र°) — c) V1 यानेन; D4 याने च; D7 यौनेन (for यानेन) K1.3.4 पावनं (K4 °ने) च; T G1.2.3 पाठनं च (G1 °नायं) (for प्रापणं च) K6 श्मसाने — d) K1.3 शौचेनूनं; K6 B6.7.9 Da2 n4 शौ(B1 शो)चेन नूनं; K7 D4 प्राज्ञैर्हितैर्; B3 D2.7 शोचेन्(B3 °चे)न; T G1.2.3 शुचौ (G6 °चो) देशे; G3 M1.6.7 शौचेधन; M4 शौचं दान (for शौचेन नूनं). D5.7 विदिताच् (for विधिना). Da1 दाहा, G1 वाह (for दाह°).

39 D5 om 39ab (cf v.l 38) — a) K3 इष्टि°, Da1 इष्टि (sic); G6 इष्टं (for इष्टि) K7 पुष्टिर् (for पुष्टिर्). — b) K1.3 D5.7 पुण्यानां (D5.7 °नि) वै (for दानं पुण्यानां) K7 om च D5.7 प्रयोगा; G6 °ग (for °गः). — c) G1 शक्या (for शक्त्या) K1.3 यश्च (for यच्च) D5.7 शक्त्या किंचिच्च पित्र्यं प्रशस्त. — d) G1.3 सर्वं हि (for सर्वाणि) K1.3.4 Dn1 D4 आत्मार्थं (for °र्थे) K6 V1 Bo.6.7.9 Da1 n4 यत्; K7 B3 Dn1 n4 D5 D2-4.7-9 य (for यः).

40 a) K3.7 D5 G6 वेदांश्च — b) Da1 नराधिप. — c) K3 [ऽ]र्था; K7 D4.9 [ऽ]र्थे (for ऽर्थं) — d) Da1 क्लिष्ट (for [अ]क्लिष्ट).

41 a) D5.7 च (for वै). — b) G1 अमुना (for

श्रेयसोऽर्थे विधीयन्ते नरस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४०
भीष्म उवाच ।
एतद्वै सर्वमाख्यातं मुनिना सुमहात्मना ।
विदेहराजाय पुरा श्रेयसोऽर्थे नराधिप ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

भीष्म उवाच ।
पुनरेव तु पप्रच्छ जनको मिथिलाधिपः ।
पराशरं महात्मानं धर्मे परमनिश्चयम् ॥ १
किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मन्किं कृतं न विनश्यति ।
क्व गतो न निवर्तेत तन्मे ब्रूहि महामुने ॥ २

पराशर उवाच ।
असङ्गः श्रेयसो मूलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा ।
चीर्णं तपो न प्रणश्येद्वापः क्षेत्रे न नश्यति ॥ ३
छित्त्वाधर्ममयं पाशं यदा धर्मेऽभिरज्यते ।
दत्त्वाभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४ C 12.10945 B 12.290(?) 4 K 12.304 4

मुनिना) K4 B9 स (for सु) K7 B8 (marg as in text) D4.9 मुनिना धर्म(D4 °र्म)दर्शिना —c) K2 विधेह (for विदेह) —d) K1 [ऽ]र्थो; K7 D4.9 [ऽ]र्थं (for ऽर्थे) K6 V1 B6.7 Da3 a4 जना धिप (Da4 °प) (for नरा°)

Colophon. Ś1 D6 missing K3.5 B1–5 Da1.a3 Dn1 n8 D1 G4.5 M2–4 absent —*Sub-parvan* K1.3.4.6.7 B6.7.9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5.7–9 T G1–3.6 M1.6–7 मोक्षधर्म —*Adhy name* K1.2.4.6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 D8 D2.8.7.8 M5.6 पराशर गीता, K7 D4.9 पराशरगीतासु वैराग्योपदेश; G6 पराशरजनकसंवादे कर्मप्रशंसा —*Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 Da3 M5 122, Dn1 123, Da1 T1 G1.2.6 121, D8 1017, T2 134, G3 137, M1.6.7 120 —*Śloka no* Da4 Dn4 41, Dn1 D8 42

287

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l. 12. 274 13, 283 15)

1 a) K7 D4.9 च (for तु). —b) K6 मिथिला धिप, D5.7 °पति (for °धिप) —c) K1 पाराशर-

2 Before 2, MSS ins जनक उवाच —a) ❀ C8 गति परमगतिसाधनम् । ❀ —b) Dn4 कृते; G3 गतिर् (for कृत) —c) T G1.2.6 गत्वा; M7 गते (for गतो) K1 विवर्तते; K3 विवर्तेत, K6 T G1.2.6 निवर्तते (for °तेत) —d) K6 Bo.6.7.8 (marg) 9 Da4 Dn1 D8 D2.8 महामते; Da3 पिता मह, D3 पराशर, T G1–3.6 M1.5.6 द्विजोत्तम (for महामुने)

3 D4 परासर (for °शर) —b) Da3 om (hapl) ज्ञान K1.4 ज्ञानाज्ञान; K7 D4.9 ज्ञान नाम; M6 ज्ञानं ज्ञान (for ज्ञान ज्ञान) K6 पर; Da4 परा; D5.7 पर; M1.6–7 वरा (for परा) K2 ज्ञाज्ञा चयोगति पुरा (sic), T G1.2.6 ज्ञान चैव परा गति, G3 ज्ञान का न गतिं परा —c) Da1 चीर्णा; D2 चीर्णे (for चीर्णं) Da4 om न K1 प्रनश्येद्, K2 नश्येद्वा (for प्रणश्येद्) —d) K1.4 वास, K3.7 Bo 8 (marg as in text) Dn4 Da1 D3 Cnp बीज°; V1 D5.7 वास°; M1.6 वाच° (for वाप°) K2 Da2 क्षेत्रेण (for क्षेत्रे न) T G1.2.6 ससिद्धो न निवर्तते ❀ Ca क्षेत्रे तीर्थादौ, वापो दानम् ॥ Cn p वाप° दानम्, क्षेत्रे सत्पात्रे (Cn बीजमिति पाठे बीजमिव न्युप्तम्) । ❀

4 a) T G1.2.6 सगात्मकं (for [अ]धर्ममयं) —b) D5.7 T G1.2.6 यथा (for यदा) D8 धर्मेण, D5.7 G6 धर्मोऽभि, G1 धर्मे हि (for धर्मेऽभि) M1.6–7 न सज्जते (for ऽभिरज्यते) —c) G3 दत्ता (for दत्त्वा) G6 दत्त्वा भूतामय दानं; Cv दत्त्वाभय कृत ज्ञानं. —d) G1.2.6 तथा (for तदा) K6 V1 Bo.6.7.9 Da3 Dn1

C 12. 10946
B 12. 291(?). 5
K 12. 304. 5

यो ददाति सहस्राणि गवामश्वशतानि च ।
अभयं सर्वभूतेभ्यस्तद्दानमतिवर्तते ॥ ५
वसन्विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् ।
संवसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि ॥ ६
नाधर्मः श्लिष्यते प्राज्ञमापः पुष्करपर्णवत् ।
अप्राज्ञमधिकं पापं श्लिष्यते जतु काष्ठवत् ॥ ७
नाधर्मः कारणापेक्षी कर्तारमभिमुञ्चति ।
कर्ता खलु यथाकालं ततः सर्वमभिपद्यते ।
न भिद्यन्ते कृतात्मान आत्मप्रत्ययदर्शिनः ॥ ८
बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां हि प्रमत्तो यो न बुध्यते ।
शुभाशुभेषु सक्तात्मा प्राप्नोति सुमहद्भयम् ॥ ९
वीतरागो जितक्रोधः सम्यग्भवति यः सदा ।
विषये वर्तमानोऽपि न स पापेन युज्यते ॥ १०
मर्यादायां धर्मसेतुर्निबद्धो नैव सीदति ।
पुष्टस्रोत इवायत्तः स्फीतो भवति संचयः ॥ ११
यथा भानुगतं तेजो मणिः शुद्धः समाधिना ।

D5 D7 8 8 G2 M1 6-7 सवामुते (for °मुपात्). Da1 Dn1 तत° ममभिपद्यते ❁ Cn विद्धिम्, धाचितंन स्थानम् । ❁

5 ᵇ) B3 यथ, Da1 n1 दय (for सम) — V1 reads 5ᶜ-6ᵈ on marg — ᶜ) K1 2 1 D7 6 M1 यथा; Da1 स च (for सर्व). ❁ Cp अभयदान सन्यास । ❁ — ᵈ) K4 त दानम्, K6 B0 6-9 Da1 n1 Dn1 Da1 D2 8 T G1 सदा सम्, G2 3 स दानम् (for तद्दानम्) K6 B0 6 7 8 Dn1 D3 5 G2 अभि T1 G1 अनु; M6 इति (for अति)

6 V1 reads 6 on marg — ᶜ) D4 1 स (for स) — ᵈ) D5 अवसन् (for असत्सु) T1 च (for [अ]पि)

7 ᵃ) K1 न धर्म, Da1 नाधर्मा (for °र्म) K1 1 B6 D4 5 1 8 क्लि(D. [also]क्लि)ष्यति; K- 4 क्लिश्यति, B1 क्लिस्यति, Da1 D5 क्लिष्यते; T1 G1 इष्यते (for क्लि°) Da1 प्राज्ञ, M1 6 1 प्राज्ञे; M6 प्राज्ञैर् (for प्राज्ञम्) — ᵇ) B6 8 (marg as in text) Dn1 n1 D8 D7 8 8 पय°, M1 6-7 प्राप (for आप) K1 2 पत्रवत्, K4 पत्रवान् (for पर्णवत्) — ᶜ) Da1 n1 राजन् (for पाप) — ᵈ) K4 क्लिश्यते, Da1 श्रिष्यते; G1 शिष्यते (for क्लि°) ❁ Cn जतु लाक्षा, काष्ठे एव सज्जते । ❁

8 ᵃ) K6 D5 1 नाधर्म, M1 न धर्म K1 2 4 1 D4 8 कारणावेक्षी, B3 कारणात्पक्षी, Da1 D5 1 करणापेक्षी; G2 कारणप्रेक्षी, G6 °णापेक्ष° (for °णापेक्षी). ❁ Cn कारणा, फलदानात्मिका क्रिया, तन्निवृत्त्यपेक्षी ॥ Cs फलानुभवाख्य कारणापेक्षित्वम् । ❁ — ᵇ) K1 2 1 D4 1 8 अव-, Da1 अधि; D5 अनु (for अभि). T1 G1 पिंचति, G4 -गच्छति (for मुञ्चति) — ᶜ) D5, 1 यथाकाले; G2 °काम (for °काल). — ᵈ) B0 6-8 Da1 n1 Dn1 n1 D8 D7 8 8 तत° समभिपद्य(B3 D4 °पद्यते, G1 ततस्सममभिपद्यते — ᵉ) Da1 भिद्यते, Da1 भिद्यन्ति; D5 1 भिद्यते, G2 हि ईक्ष (for भिद्यन्ते) K1 8 कृतात्मानम्; Da1 °त्मा (for °त्मान) ❁ Cn भिद्यन्ते, स्वर्गतो न भ्रियन्ते ॥ Cp तेषां भेद बुद्धिर्न जायते ॥ Cs भिद्यन्ते, आत्मतत्त्वात पृथग्भवन्ति । ❁ — ᶠ) Da1 दर्शिनः; G1 दर्शन (for दर्शिनः) K1 आत्मप्रत्ययदर्शिन

9 ᵃ) K1 2 बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां हि, B1 Da1 n1 बुद्धि रा(B1 °द्रिया)णेन्द्रियाणां हि; Da1 कर्मेन्द्रियाणीह — ᵇ) K4 G1 ये (for यो) K1 2 [ऽ]नुबुध्यते; K4 न बुध्यते, K1 D4 8 न बुध्यति; G2 [ऽ]नुबुध्यते (for न बु°) ❁ Cn बुध्यते; बुद्धेरिन्द्रियमिति दोष ॥ ❁ — ᶜ) K4 शुभाशुभेषु K1, 2 1 V1 B3 D4 8 G1 Ca सक्तानां, K4 Dn1 n1 [अ]नन्तात्मा, K6 B0 शक्तात्मा, D7 1 युक्तानां, G2 सचात्मा (for सक्तात्मा) Da1 n1 D7 शुभाशुभे प्रसक्तात्मा — ᵈ) D5 स (for सु)

10 ᵃ) K6 पीतरागो, D4 °रागे (for °रागो) B3 (marg) भयक्रोध (for जित°) — ᶜ) B6 विषयैर् (for °ये) — ᵈ) K1 2 V1 लिप्यते (for युज्यते) B1 न स पापं स युज्यते

11 ᵃ) K2 B6 मर्यादाया K1 2 यथा (for धर्म). K6 -सेतु (for सेतुर्) — ᵇ) K6 निर्बंधो; Da1 n1 निबद्धो, Dn1 निर्बद्धो (for निबद्धो) K2, 1 D4, 8 1 8 T G1 2 6 नाव; B1 lacuna (for नैव) ❁ Cp मर्यादायां निबद्धो वर्धत एव ॥ Cv मर्यादायां रक्षितायाम् । ❁ — 11ᶜᵈ is damaged in B1. — ᶜ) K6 पुष्टास्रोत; K1 B0 पुष्टश्रोत; B6 पुष्ट° श्रोत; Da1 पुष्ट° स्रोत; D4 8 पुष्ट श्रोत; D5 1 पुष्ट स्रोत; G1 मध्यस्रोत; G6 पिष्टस्रोत (for पुष्ट°) K6 V1 B0 6, 8 8 Da1 n1 Dn1 n1 D8 D7 8 T G1-3 6 इवासक्त°; K1 D4, 8 8 इवायात°; D5 1 इवाजात°; Cv (gloss पुष्ट°) इवायत्त (as in

आदत्ते राजशार्दूल तथा योगः प्रवर्तते ॥ १२
यथा तिलानामिह पुष्पसंश्रया-
त्पृथक्पृथग्याति गुणोऽतिसौम्यताम् ।
तथा नराणां भुवि भावितात्मनां
यथाश्रयं सत्त्वगुणः प्रवर्तते ॥ १३
जहाति दारानिहते न संपदः
सदश्वयानं विविधाश्च याः क्रियाः ।
त्रिविष्टपे जातमतिर्यदा नर-
स्तदास्य बुद्धिर्विषयेषु भिद्यते ॥ १४
प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषु यो नरो
यो बुध्यते ह्यात्महितं कदाचन ।
स सर्वभावानुगतेन चेतसा
नृपामिषेणेव झषो विकृष्यते ॥ १५
संघातवान्मर्त्यलोकः परस्परमपाश्रितः ।
कदलीगर्भनिःसारो नौरिवाप्सु निमज्जति ॥ १६
न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो C 12. 10?9 B 12 19? [3] 17 K 12 204 17

text). —[d]) K1 2 7 B3 0 Da3 D1. 9 M1 6-7 स्फीतौ, Da4 G2 रिफवित्, T G1 3 6 स्थिरी (for स्फीतौ)

12 [a]) M7 यदा (for यथा) K1 मानुगते (for °गत) —[b]) K6 मणि, D2 G1 मुनि (for मणि) K7 Da4 D8 D1 9 G2 6 शुद्ध, D6 7 शुद्ध (for शुद्ध°) T1 G1 समाधिग (for °धिना) ❀ Cn समाधिना, नियमेन दृष्टान्ते । दार्ष्टान्तिके तु समाधिना, ध्यानेन ॥ Cp समाधिना विरक्तीकरणेन । ❀ —[c]) K6 सार्दूल (for शार्दूल) —[d]) K6 D8 यथा (for तथा)

13 G2 om (hapl) 13 —[a]) T1 G1 3 6 [म]नि त्यनाम् (for तिला°). K1 2 V1 इव (for इह) Bom ed पुण्य (for पुष्प) Dn4 D6 7 T1 सश्रय°; M7 सचयोद् (for संश्र°) —[b]) D6 7 यथा (for पृथग्). M1 7 भाति (for याति) K6 7 V1 B0 8 9 Da3 a4 D8 D1 9 T G8 M1. 6-7 गुणोपि; D6 7 गुणैश्च; G1 गुणोप (for गुणोऽति) K6 D2 सौम्यता, K7 शाम्यतां; Da1 D1 9 T2 G3 C3 (gloss पुष्पगन्धसमत्वम्) Cv (gloss एकप्रकारताम्) साम्यतां; Da2 साम्य (for °सौम्यताम्) ❀ Cn सौम्यतां, रम्यताम् । ❀ —[c]) V1 B0 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D1-4. 8 G6 सु वि (for भुवि) —[d]) B6 7 8 (marg) 9 Da3. a4 सर्वं; D6 7 सत्य- (for सत्त्व) ❀ Cn यथाश्रयं, पुन पुनर्वा सनाभ्यासाद्बहुल, सद्भावेऽल्प । ❀

14 Da3 reads 14[ab] on marg —[a]) Da4 ह्यारात्, G2 राजन् (for दारान्) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 च जहाति, K7 D1 9 विजहाति, V1 B3 (orig) इह याश्च, D6 7 इहतेपि; T G1 3 6 विविधां (T2 G1 °धा)श्च, G2 M1. 6-7 विहितेन (for इहते न) D6 7 सपदां; G2 M1 6-7 °दा (for °द). —[b]) K1 सदोश्च; K2 B8 D4 9 T2 G1 M7 सदश्व; K4 B7 Dn1 n4 D3 पद च; B0 6 9 Da3 a4 Da1 D2 8 सदा च, Da3 सतश्च (for सदश्व-) B0 6 7 9 Da3 a4 D8 D2 8 दान (for °यानं) K1 2 4 B0 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सत्-; Da3. a4 lacuna (for या). K6 सदावदान विविधाश्च सत्क्रिया° —[c]) K1 V1 B6-9 त्रिपिष्टपे, G1 M6 त्रिविष्टपो (M6 °पौ) (for °ष्टपे) K1 2 4 G1 यथा (for यदा) Dn4 om नर —[d]) K1 T1 G1 तथा (for तदा) T1 G1 सर्पिर् (for बुद्धिर्) K1 G2 वध्यते; Da4 विद्यते (for भि°) K2 4 तदास्य बुद्धिर्विषयेभिपद्यते. ❀ Cn भिद्यते, शब्दादिभ्यो व्यावृत्ता भवति । ❀

15 T1 om 15-16 V1 reads 15[ab] on marg. —[a]) K4 प्रमुक्त; D8 प्रसक्त- (for प्रसक्त) —[b]) T2 G1-3 6 M1 6-7 विंदते (for बुध्यते) G1 ह्यात्मपद; G2 °पदा (for °हित). K6 कदा च न; Da4 Dn4 कथचन (for कदाचन) —[c]) K1 2 4 पूर्वं (for सर्व-) —[d]) K2 नृपामिषेनेव; D6 7 यथामिषेणैव; T2 नृपामिषेणैव (for नृपामिषेणेव) K1 2 4 झषोवकृष्यते; G2 सदोपकृ° (for झषो वि°).

16 T1 om. 16 (of v 1 15). —[a]) B0 संहातवान्; Dn1. n4 D8 T2 G6 Cn संघातवग् (for °वान्). G1 संघातयन्मर्त्यलोक ❀ Cn सघातवत्, देहेन्द्रियादिसमुदायवत् ॥ C3 काष्ठादिसमूहवत् ॥ Cv पुत्रमित्रादिसमूहवान् । ❀ —[b]) K7 Da3 D1 9 M6 उपाश्रित°, Da3 a4 श्रया°, D6 7 उपाकृ(D7 °वृ)त (for अपाश्रित°) K2 परस्परसमाश्रित° ❀ Cn अपाश्रित, उपकारक° । ❀ —[c]) T2 G2 M7 कदली- (for °ली) K1 गर्त- (for गर्भ) G2 नि सारे (for °रो) —[d]) K1 2 नौरिव, T2 नारीव (for नौरिव) K2 निमज्जते; V1 स मज्जति.

17 [a]) T1 G1 2 कर्म (for धर्म) K2 4 Da3 काम° (for काल°) D7 पुरुषश्च (for °स्य) D4 निश्चिता; G2 °से (for °तो) —[b]) K1 2 4 चाप, Da3 चापि (for चापि). B0 प्रतीक्ष्यते. —[c]) K6 V1 B0 6 7 8

C 12 10959
B 12 291(a) 17
K 12,304 17

न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीक्षते ।
क्रिया हि धर्मस्य सदैव शोभना
यदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्तते ॥ १७
यथान्धः स्वगृहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति ।
तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति तां गतिम् ॥ १८
मरणं जन्मनि प्रोक्तं जन्म वै मरणाश्रितम् ।
अविद्वान्मोक्षधर्मेषु बद्धो भ्रमति चक्रवत् ॥ १९
यथा मृणालोऽनुगतमाशु मुञ्चति कर्दमम् ।
तथात्मा पुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते ।
मनः प्रणयतेऽऽत्मानं स एनमभियुञ्जति ॥ २०
परार्थे वर्तमानस्तु स्वकार्यं योऽभिमन्यते ।
इन्द्रियार्थेषु सक्तः सन्स्वकार्यात्परिहीयते ॥ २१
अधस्तिर्यग्गतिं चैव स्वर्गे चैव परां गतिम् ।
प्राप्नोति स्वकृतैरात्मा प्राज्ञस्येहेतरस्य च ॥ २२

(marg) 9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 5 G3 सदा; T1 G1 3 यदा (for क्रिया). V1 [ए]व (for हि). K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2, 3 T1 G1 3 क्रियैव; G2 क्रिया हि (for सदैव) T2 G6 M1 5-7 स(T2 G6 य)दा हि धर्मक्रिययैव शोभना (T2 G6 °न) —d) K6 D8 सदा; V1 यथा; T G1 3 6 तदा (for यदा) K4 मुखे नि; K1 D4 मुखेर; Dn4 मुखेषि; D6 7 मुखोमि; D9 मुखे वि; T G1 3 6 मुखासि; G2 मुखेति- (for मुखेऽभि)

18 a) M1 यदांध (for यथान्ध°). K1 D4 5 7 8 नित्यम् (for युक्तो). —b) K1 D4 5 7 9 T1 तस्या साद्, G1 स्यत्वा° (for ह्यभ्या°) —c) Da3 D2 यथा (for तथा) G1 महता (for मनसा). —d) D2 7 धर्मतां (for तां गतिम्)

19 a) K2 T1 G3 6 M1 प्रोक्त (for प्रोक्तं). G2 मरणाज्जन्मनिप्रोक्त (sic). ❀ Cn जन्मनि, जन्मनिमित्तम् । ❀ —b) K1 3 जन्म वा मरणाश्रय; G2 जन्म वै मरण श्रित —c) D2 सुविद्वान् (for अ°). G1 -धर्मेषु; G6 धर्मे च (for धर्मेषु) —d) G1 बधो, G2 बधो (for बद्धो). — After 19, K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2, 3 5 Cn p read 31c–35d for the first time, repeating the same in the proper place

20 a) K2 4 6 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2, 3 5 T G1 Cn यथा मृणाला(K2 मृनाला; T2 मृणाळा; G1 भ्रनाला)नुगतम्, G2 M1, 5-7 °लोनुगतम् ❀ Cn (reading मृणालानुगतम्) मृणालेति लुप्तविभक्तिकम् । ❀ —b) ❀ Cp मुञ्चति, अतिविच्छिन्नत्वात् । ❀ —c) T1 तदा (for तथा) —d) M1 मनस° (for °सा) B8 प्रति (for परि-) —e) K3 4 पुन (for मन) K1 प्रणयेत, K6 B8 (marg) D2 प्राणयते; T2 G1 M1 5-7 प्रयतते (for प्रणयते) Da3 a1 स्थान; D6, 7 प्रार्न (sic) (for ऽऽत्मान). ❀ Cn. प्रणयते, योगेऽनुगतं करोति ॥ Cp मृत्युबुद्धिर्मनोपहिते । ❀ —f) K1 V1 B3 (marg as in text) Dn1 D2 7 G1 स एवम्; Da1 T G1 3 6 तदा तम् (for स एनम्) K2 6 7 V1 B3 (marg as in text) D4 5 Cn अनु, Da1 अपि (for अभि) P3 -युनक्ति; Dn1 -श्रेजाति; D8 गच्छति; D2 7 मुञ्चति (sic) (for युञ्जति) K1 स एवानुमयुञ्जति (sic) ❀ Cn (reading अनुयुञ्जति). पश्चाद्योजयति ॥ Cn अभियुञ्जति, परस्यां काष्ठायां प्रविलापयति । ❀ — After 20, K6 V1 B0 6-8 Da3 a1 Dn1, n1 D8 D2 3 5 ins

743* युक्तो यदा स भवति तदा तत्परमं परम् ।

[Dn1 यदा (for यदा) B0 7 Dn1 n1 D8 D2 3 5 त (for °त्) K6 यदा (for °?)]

21 a) K1 3 4 परार्थं (for °र्थे) D2 G1 वर्तमान (for °मानस्). —b) B0 6 7 Da1 D2 3 5 स्व; G1 स्वे (for स्व) D4 7 -कार्ये (for -कार्यं) Dn1 D8 (marg as in text) न (for यो). T1 G2 [ऽ]ति मन्यते; T2 G3 M1 5-7 [ऽ]तिवर्तते; G1 निवर्तते (for ऽभिमन्यते) G2 स्वकार्याद्यो निवर्तते — K3 4 om. (hapl) 21cd —c) T2 G1, 6 परकार्येषु (for इन्द्रियार्थेषु). K1 B3 5 G3 M1 सक्त स, K6 Da1 a1 [अ]सक्त. सं; V1 B1 Dn1 D8 संयुक्त; B0 समासक्तः B3 Dn1 D8 D2, 5 ससक्त; D4, 7 युक्त स; G1 सक्ता सन् (for सक्त सन्). —d) B0 Dn1, n1 D8 D2 3 5 मुच्यते (for हीयते)

22 a) V1 T1 G6 अथ; D8 अथाध; D7 अथाद; G1 3 अयस् (sic) (for अधस्) K3 नरं; D8 T1 G6 गतिश्; D6 7 गतश्, G2 गत (for गतिं) —c) K1, 4 6 V1 B0 6 7 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3, 5 T G3, 6 सु (for स्व) K1 D4 5 7 9 प्राप्नोति सु(D4 9 स्व)कृतेनात्मा; G1 °ति सुकृतात्मा. —d) K1, 3 परस्य (for प्राज्ञस्य) T2 G1 6 [इ]च (for [इ]ह)

23 a) K4 6 Da1 T2 सूक्ष्मये (for सूक्ष्मये). Da1

मृन्मये भाजने पक्के यथा वै न्यस्यते द्रवः ।
तथा शरीरं तपसा तप्तं विषयमश्नुते ॥ २३
विषयानश्नुते यस्तु न स मोक्ष्यत्यसंशयम् ।
यस्तु भोगांस्त्यजेदात्मा स वै भोक्तुं व्यवस्यति ॥ २४
नीहारेण हि संवीतः शिश्नोदरपरायणः ।
जात्यन्ध इव पन्थानमावृतात्मा न बुध्यते ॥ २५
वणिग्यथा समुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम् ।
तथा मर्त्यार्णवे जन्तोः कर्मविज्ञानतो गतिः ॥ २६
अहोरात्रमये लोके जरारूपेण संचरन् ।
मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पन्नगो यथा ॥ २७
स्वयं कृतानि कर्माणि जातो जन्तुः प्रपद्यते ।
नाकृतं लभते कश्चित्किंचिदत्र प्रियाप्रियम् ॥ २८
शयानं यान्तमासीनं प्रवृत्तं विषयेषु च ।
शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा ॥ २९
न ह्यन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तर्तुं व्यवस्यति ।
दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्णवे ॥ ३० C 12 10975 B 12 259 31.32 K 12. 304 31

पक्के, T1 G1 वह्नौ (for पक्के) —[b]) K6 B6 7 Da3 a4 वि- (for वै) K7 दृश्यते, B0 8 9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 Cn न श्यति, B6 D4 9 G2 M5 6 नश्यते, T1 G1 3 शुष्यते; M1. 7 पश्यते (for न्यस्यते). K7 D4 9 G1 द्रव (for द्रव). ❀ Cn न श्यति, न क्षीयते न क्षरति इत्यर्थः । श्यतीति शो तनूकरणे इत्यस्य रूपम् । ❀ —[d]) K6 B9 Da3 a4 D5 7 तत्तद्, Dn4 सम्यं (for तप्तं) ❀ Cv अतप्तं चेद्विषयमश्नुते, तप्तं चेद्विषयद्रवं मुञ्चतीति दृष्टान्तानुसारी दार्ष्टान्तो द्रष्टव्यः । ❀ ❀ Cn विषयम्, ब्रह्मलोकम् ॥ Cs स्वर्गाख्यमपवर्गाख्यं वा सुखम् । ❀

24 [a]) G6 यत्तु (for यस्तु) ❀ Cn अश्नुते, आलोक इव व्याप्नोति, प्रकाशयति, साक्षी । ❀ —[b]) Da3. a4 स- (for स) K6 मोक्षति, D1 G8 मोक्ष्यति (for मो°) G3 6 असंशयः ❀ Cv न मोक्ष्यति, परत्र भोगाय भोक्ष्यति । ❀ —[c]) K1 2 7 V1 B6 (marg as in text) Da3 D4 5 7 9 यस्य (for यस्तु) D5 7 भोग; T1 G1 3 भोग्यं (for भोगांस्) —[d]) Ds1 सर्वे, G3 तस्य (for स वै) V1 भोग (for भोक्तु) Cnp विनश्यति (for व्यवस्यति) ❀ Cn विनश्यतीति पाठे, भोगार्थं जन्मान्तरलाभायैव म्रियते । ❀

25 [a]) Da3 a4 [अ]द्रि, T G1. 3 6 M1 6-7 [इ]व, G2 [अ]पि (for हि) ❀ Ca नीहारेण, अत्यन्तव्यवहारेण मोहेन । ❀ —[b]) Ds1 शिश्नोदय- (for °दर) —[c]) G1 जात्यत (for जात्यन्ध) K1 पंथानाम् —[d]) K7 D4 9 अवरात्मा; D5 7 संवृतात्मा (for आवृ°)

26 [a]) D5 om (hapl) from यथा up to कर्पति (in 31[d]) B8 D7 समुद्रे (for °द्राद्) ❀ Cs समुद्राद्, समुद्रं प्राप्य । ल्यब्लोपे पञ्चमी । ❀ —[b]) K3 यथार्थे, Cn (gloss मूलधनानुसारेण) Cs (gloss स्वमूलधनमनतिक्रम्य) यथार्थं (as in text) B8 (marg) फल (for धनम्) —[c]) Da3 a4 यथा (for तथा) T G1-3 6 M1. 6-7 मर्त्यार्णवाज् (for °र्णवे) K3 lacuna, T G1 2. 6 जतु (for जन्तो) —[d]) D7 विज्ञानको (for °नतो) K7 D4 7 9 T G1 3 6 गति (for गतिः) ❀ Ca कर्मविज्ञानत, कर्मविज्ञानाभ्यां मिलिताभ्याम् । न तु अकर्मणा अशुद्धसत्त्वेन ज्ञानमपीति भाव । ❀

27 D5 om 27 (cf v l 26) —[a]) K7 V1 B0 6 8 Da3 a4 Ds1 D2-4 7 9 -रात्रमयो; Ds2 -रात्रमयं (for °मये) —[b]) K4. 6 V1 B0. 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 8 ससरन् (for संच°) —[c]) K3 वसति (for ग्रसति) —[d]) Ds2 प्लवन, T G1 3 6 प्लवग (for पवन)

28 D5 om 28 (cf. v l 26) —[b]) K6 प्रपद्यते नर सदा —[c]) K4 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 a4 Ds2 D2 3 8 G3 M1 6-7 नाकृत्वा; K6 नाकृर्ति, Ds1 न कृत्वा (for नाकृत) K3 6 D4 7 9 किंचित्; G3 केचित् (for कश्चित्) —[d]) K7 कश्चिद्, B0 कंचिद्, D4. 7 9 क° (for किं°) Dn1 n4 D8 अस्ति (for अत्र) K7 प्रियाप्रिये; B8 (marg) क्रियाफल

29 K6 D5 om 29 (for D5, cf v l 26) —[a]) K3 शयन (for शयान) K1 शांतम्; K4 यातिम्, K7 यातम् (for यान्तम्) D7 सधानं पावमान च —[b]) G1 प्रवृत्त- (for °त्त) —[c]) T G1. 3 6 यथा (T1 °दा) कृतानि कर्माणि —[d]) G1 रस (for नरं)

30 V1 D5 om 30 (for D5, cf v l. 26) B0 om (hapl) 30-32 —[a]) K1 न ह्यतत्; D1 न ह्यय; G3 स ह्यन्यत् (for न ह्य°) ❀ Cs वेदान्तसांख्ययोगेभ्योऽन्यत्तीरम् । ❀ —[b]) Dn4 व्यवस्य च (for °स्यति) ❀ Cs न व्यवस्यति, नार्हति । ❀ —[c]) K6 D4 9 T G1 3 6 दुर्वलो; Cs दुर्लभो (as in text) G1 6 ह्यत्र, M6 यस्य (for ह्यस्य) K7 दुर्वलो ह्यस्य दृश्यते

31 B0 D5 om. 31 (cf v l 30, 26). —[a]) T1

C 12 10975 B. 12 285(c).33 K. 12 304 33 यथा भारावसक्ता हि नौर्महाम्भसि तन्तुना ।
तथा मनोऽभियोगाद्धि शरीरं प्रतिकर्षति ॥ ३१
यथा समुद्रमभितः संस्यूताः सरितोऽपराः ।
तथाद्या प्रकृतिर्योगादभिसंस्यूयते सदा ॥ ३२
स्नेहपाशैर्बहुविधैरासक्तमनसो नराः ।
प्रकृतिस्था विषीदन्ति जले सैकतवेश्मवत् ॥ ३३
शरीरगृहसंस्थस्य शौचतीर्थस्य देहिनः ।
बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ॥ ३४
विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः ।
परार्थं विस्तराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः ॥ ३५

यदा (for यथा) K6 B3 Dn1.n1 D5 D1-4 8 9 C3 भारा(B3 Dn1 °धा)वसक्ता, B6 7 8 (marg) भावा वसक्ता; D1 वातावसिक्ता; G1 6 M1 भारावसिक्ता; Cp भारावसक्ता (as in text) G3 यथा भारावसक्तानि — b) D1 गच्छति (for तन्तुना) — c) K1 यथा; D1 सतो (for तथा) K3 मनोति, D1 मनोनि; D1 मानाभि (for मनोऽभि) K1 3 या (for धि) ❀ Cv मन' अभियोगात्, स्नेहात् । ❀ — d) Dn1 G1 शरीरे (G1 °री) (for °र) K6 B3 (marg as in text) परिकर्षति; B6 (marg as in text) Dn1 D5 D2 3 8 Cn प्रचि कीर्षति; B1 9 विप्रकर्षति, Da3 Dn1 D1 प्र(D1 प्रा) विकर्षति; T G3 6 प्रतिकृष्यते; G1 विप्रकृष्यते (for प्रति कर्षति). ❀ Cn (reading प्रचिकीर्षति) अन्तर्भावित ण्यर्थोऽयम् । कारयितुमिच्छतीत्यर्थः । ❀

32 Bo om 32 (cf v 1 30) — a) K1 यदा, K2 6 तथा (for यथा) T1 साभिप्लुर् (for अभित°). — b) K1 2 सुस्यूता, K4 ससूता, K6 Dn1 D2 8 Cn सं(Dn1 स)श्रिता, K1 Da3 D6 T2 G1 2 ससृता; V1 B6-9 Dn1 D5 सस्मृता, Ds1 संवृता, D1 समृता, T1 असूता; G3 ससूता; G6 ससुता; Cp (gloss सतन्यमाना) सस्यूता (as in text) Da1 परितो (for स°) G2 परा; M1 [s]वरा (for sपरा). — c) K1 2 V1 Da1 D6 7 T G3 C3 v तथान्या; K6 Dn1 तथा या; K7 तथा*; B6 8 (both marg) तथास्य, D1 9 G1 6 तथात्मा, M1 6 7 तथा स्यात्; M6 तथाद्य (for °द्या). K2 G1 6 प्रकृतेर्; D1.6 7 9 °तीद् (for °तिर्). — d) K2 अपि; Dn1 M1 अति (for अभि). K2 G2 M1 6-7 Ca (gloss जनयति) ससूयते, K6 सस्तू°, K7 D1 9 सम्र°, Dn1 सधी°, Dn1 D2 सस्पृहते; Ds1 C3 सबध्यते; Ds2 सपद्यते; D1 8 Cn (gloss. मनसेति शेष) सश्रियते, D1 सधू°; T1 G3 -ससिच्यते; T2 ससिच्यते (sic), G1 -ससिच्यते, G6 ससेव्यते, Cp (gloss सतन्यमाना कार्याकारेण परिणमते) सस्यूयते (as in text). D1 परा; T2 सद्रा (for सदा).

33 a) G1 स्नेहपातैर् (for °पाशैर्) — b) K2 आसंव; B1 D6 असक्त-; Dn1 आसक्तैर् (for °क्त) — c) G1 (before corr as in text) कृतप्रस्था; Cn (gloss अज्ञानवशा) प्रकृतिस्था (as in text). K1 D1 7 9 T1 G1-3 6 M1 6-7 [अ]वसीदन्ति; Dn1 विशी°; Ds1 [अ]वपीदति (for विषी°) — d) K1 7 D1 8 जले (for जले) B1 Dn1 सैकत (for सै°) K1.2 -सेतुवत्, Da1.a1 -राशिम° (for वेश्म°).

34 a) Ds1 D1 T G1.6 ग्रह (for गृह). K1 7 V1 B6 (marg) 7 Dn1 n1 D5 D1-4 7-9 G1 2 M1 6-7 संस्थस्य; G3 संस्पर्श (for संस्थस्य). — b) ❀ Cn शौचमान्तर भावशुद्धि, यथा तु प्रसिद्धम् । ❀ — K6 V1 B6 6-9 Da1 a1 Dn1 n1 D5 D2 3 7 Cn p read 34c–35d for the first time after 19 — c) G1 बुद्धिर्; Cn (gloss आत्मज्ञान देवतानुपासनं वा) बुद्धि (as in text) K6 (first time) B6 8 (both second time) 6 (first time) Da2 a1 (both both times) D1 (first time) मार्गं, K1 -मार्गे (for मार्ग) K1 2 प्रवृत्तस्य (for -प्रयातस्य) D1 7 बुद्धिमार्गानुजातस्य — G3 om 34d–36c — d) B1 (second time) सुख चेह, T1 सुखिरवे च (for सुख त्विह). M1 परत्र ह K1.2 परत्रेह च (K2 ह) धि सुख

35 For the repetition in K6 V1 B6 6-9 Da1. a1 Dn1 n1 D5 D2 3.8 Cn p, cf v 1 34. G3 om. 35 (cf v 1 34) — a) K1 Dn1 (both times) D1 T G1 6 M1 6-7 विस्तार (for विस्तरा) ❀ Cn विस्तरा, वैतानिकाग्निहोत्रादीनि । ❀ — b) K2 सक्षेपस, D6 7 सक्षिपास (for संक्षे°) K1 2 सुखावह ❀ Cn सक्षेपा, त्यागादय ॥ Cp सक्षेपा, निर्वाहमात्रप्रयोजक परिग्रहा ॥ C3 सक्षेपा, कर्मत्यागा । ❀ — c) B3 (marg as in text) 9 (both second time) D5 7 T1 G1.6 परार्था; Da1 (first time) D6 °र्थे; Ds1 (second time) °र्थे; Cp (first time) सर्वार्थ (for परार्थं) — d) B6 9 Ds1 (all second time) योगम् (for त्यागम्) K1.2 आत्मसुख G1 त्या गतात्महित विदु (sic).

36 G3 om 36a-c (cf v 1 34) — a) D1 7 सकल्पतो (D1 °नो), D5 °जो (for °जो) — b) K1 2 कारणात्मक, Da2 a1 °त्मिका; D5 D1 8 C3 (gloss वितृमयन्धवर्जिता) क(D1.8 का)रणात्मका; Ca p

संकल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः ।
भार्या दासाश्च पुत्राश्च स्वमर्थमनुयुञ्जते ॥ ३६
न माता न पिता किंचित्कस्यचित्प्रतिपद्यते ।
दानपथ्योदनो जन्तुः स्वकर्मफलमश्नुते ॥ ३७
माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ।
अष्टापदपदस्थाने दक्षमुद्रेव न्यस्यते ॥ ३८
सर्वाणि कर्माणि पुरा कृतानि
शुभाशुभान्यात्मनो यान्ति जन्तोः ।
उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा
बुद्धिं तथा चोदयतेऽन्तरात्मा ॥ ३९
व्यवसायं समाश्रित्य सहायान्योऽधिगच्छति ।
न तस्य कश्चिदारम्भः कदाचिदवसीदति ॥ ४०
अद्वैधमनसं युक्तं शूरं धीरं विपश्चितम् ।
न श्रीः संत्यजते नित्यमादित्यमिव रश्मयः ॥ ४१ C 12 10926 B 12.291(?) 43 K 12 304 43

(gloss जन्मोपाधिजनितबन्धुभावा) कारणात्मका (as in text). —[c]) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 पुत्रश्च, K7 D4 5 7 9 M1, 6-7 दासश्च (for दासाश्च) K6 7 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 दासश्च, D4 5, 7 5 M1 6-7 पुत्रश्च (for पुत्राश्च) —[d]) K6 B9 Da3 T1 G1 8 M1 समर्थम्; K7 D4 9 T2 स्वधर्मम् (for स्वमर्थम्) K4 अनुयुज्यते, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 8 G8 Cn उपभुं (B7 8 [marg] 9 Da3 a4 °यु)ञ्जते, M1, 6-7 अनुपज्यते (for °युञ्जते). D6 7 अकार्यमनुयुज्यते

37 G1 om. (hapl.) 37-38 —[c]) Cn p as in text K1, 2 4 दानपथ्याशनो जन्तु; B6 8 Da3 a4 Dn1 D2 8 Ca दानपथ्यौदनो जन्तु (B6 [marg as in text] यस्तु), B9 Ds1 D4 G2 M1, 6-7 °थ्यदनो (Ds1 °ने) जन्तु, D6 7 °मात्रादनो जंतु, T G3 6 °पथ्यशनो जन्तु.

38 G1 om. 38 (cf v l 37) —[a]) K6 Da3 a4 Dn1 Ds1 पुत्र (for पुत्र). —[b]) K1 2 4 बन्धु- (for मित्र-) K7 D4 9 जनास् (for -जनस्) —[c]) K1 अष्टादप (for °पद). M1 6-7 स्थानेषु —G2 om 38[d] —[d]) B3 Dn1, n4 D2 3 8 दक्ष, Ds1 अक्ष, D6 7 स्वक्ष, T1 लाक्षा- (for स्वक्ष) K2 -मुद्रैव, K6 -सूत्रेव; Dn4 D2 8 सूत्रेन (D8 °ण) (for -मुद्रेव) K4 नक्ष्यते, K6 Da3 a4 लक्षते; K7 D4, 5 7 9 T G3 6 दृश्यते; V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 लक्ष्यते (for न्यस्यते) Cnp दक्षसूत्रेण लक्ष्यते ❀ Ca अष्टापद सारिफलस्तस्य पदस्थाने पट्टवा पञ्चकाष्ठिके स्वक्षत्रिके स्वक्षसूत्रेव चिह्नभूता रेखा॥ Cn अष्टापदपद सुवर्णकार्षापणस्तस्य स्थाने, हे दक्ष (v l in Cn for स्वक्ष), यथा मुद्रा रेखाविशेषास्तद्वत्। स्वर्णस्वस्वादृष्टमेव स्वाम्युदयहेतु, रेखावद्बान्धवादयो नाम मात्रम्। खर्परे रेखैव निर्दैवे मात्रादयो निष्फला इत्यर्थ। दक्ष सूत्रेण लक्ष्यते इति पाठे, सूत्रेण सूचकेन मुद्रयेति यावत्। यथा मुद्रया कार्षापणविशेषो लक्ष्यते, एव मात्रादिना जाति विशेष इत्यर्थ ॥ Cp अष्टापदं सारिफलं, तस्य पदस्थाने चिह्नस्थाने अक्षमुद्रेव चिह्नरेखेव मात्रादयो लक्ष्यन्ते। न तु हिताय केऽपि समर्था इति भाव ॥ Cs अष्टापद शरभ, तस्य पदस्थाने, पदन्यासे। अक्षमुद्रेव, द्यूतसाधनविधानकाष्ठ वत्, भ्रान्त्या गण्यत इत्यर्थ ॥ Cv अष्टापदपदस्थाने, सुवर्णाश्रयग्रन्थिस्थाने। ❀

39 [a]) V1 T1 (also as in text) कार्याणि (for कर्माणि). K1 2 4 D6 7 9 T G1, 3 6 पुरस्कृतानि (for पुरा कृतानि). —[b]) D6 om शुभा K6 M1 5 6 आत्मना (for °नो) K1 यानि, K2 7 T2 G8 याति; D6 [s]पीति (for यान्ति) T1 जन्तु, G8 जतु (for जन्तो) D7 शुभानि सर्वाण्यात्मनोप्रीतिजतो (sic). —[c]) K2 तपस्थित; Da4 उपस्थित; Ds1 °स्थित (for °स्थितं). —[d]) Da3 बुद्धिस् (for बुद्धिं) K1 2 यथा, K7 D4 9 T G1-3 6 तदा (for तथा) K6 Cp (gloss जनयति) वेदयते; D5 नोदयते; D7 चोदयते (for °यते) T1 रतात्मा (for ऽन्तरात्मा) Da4 बुद्धिस्थिता वेदयते नरात्मा

40 [a]) T2 G8 व्यवपायान्, Cn (gloss उद्योग) °साय (as in text) —[b]) K2 माहायान्; T2 सहायं (for °यान्) Ds1 योति, T1 नोधि (for योऽधि) D6 7 महायानुपपृच्छति, G2 स भावोन्योधिग —[c]) Ds1 T1 G3 कस्य (for तस्य) D9 om. (hapl) from दारम्भ up to विपश्चि (in 41[b]) D6 7 G2 आरम्भ.

41 D9 om up to विपश्चि (cf v l 40) —[a]) K7 D4 G2 M1 6-7 Cp अद्वैत, D5 साद्वैध, T1 अद्वैर (for अद्वैध) G8 मनसा (for °सं) M1 7 युक्त (for युक्तं) —[b]) K6 सूर; Da3 शूरे (for शूर). B0 D6 7 घीर (for धीर) —[c]) K2 6 श्री K1 Da3 सत्यज्यते, T2 °जिते (for °जते) G1 नीतम् (for नित्यम्). D6 7 न च श्री सत्यजेद्धित्य

42 [a]) D8 आस्तिका; G2 आस्थिक्य- (for आस्तिक्य) G2 व्यवसायाद्याम् (for °याभ्याम्) —[b]) Ds1

C 12 10937 B 12 290(6) 44 K 12 304 44 आस्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विस्मयाद्धिया ।
यमारभत्यनिन्द्यात्मा न सोऽर्थः परिसीदति ॥ ४२
सर्वः स्वानि शुभाशुभानि नियतं कर्माणि जन्तुः स्वयं
गर्भात्संप्रतिपद्यते तदुभयं यत्तेन पूर्वं कृतम् ।
मृत्युश्चापरिहारवान्समगतिः कालेन विच्छेदिता
दारोश्चूर्णमिवाश्मसारविहितं कर्मान्तिकं प्रापयेत् ॥ ४३
स्वरूपतामात्मकृतं च विस्तरं
कुलान्वयं द्रव्यसमृद्धिसंचयम् ।
नरो हि सर्वो लभते यथाकृतं
शुभाशुभेनात्मकृतेन कर्मणा ॥ ४४
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तो जनको राजन्यथातथ्यं मनीषिणा ।
श्रुत्वा धर्मविदा श्रेष्ठः परां मुदमवाप ह ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

धिय॰; D6 धित ; D7 द्विज॰ (for धिया). T G1-3 6 M1 5-7 उपायान्वि॰(G3 ॰योति)तया धिया ❀ Cn विस्मयात्, स्मयो गर्वं, तदभावात् । ❀ — c) B6 T G1 3 6 समारभति (for यमा॰). K1 2 4 नित्यात्मा; Da3 a4 T G3 6 अनिंद्यात्मा (for ॰द्यात्मा) K7 Dn1 n4 D6 D1-5 7-9 समारभे(K7 D4 9 ॰रभे ; D8 7 ॰रभ्ये) दनिंद्यात्मा — d) D6 7 न सोथ; T G6 न सोर्थे (for न सोऽर्थ) V1 B9 परिपीदति (for ॰सीदति).

43 a) K1 सर्वा स्वानि, B1 Ds1 सर्वस्वानि; D6 7 सर्वस्थानि (for सर्वः स्वानि) V1 G1 6 नियत॰; G2 सतत (for नियत) K6 जतुस्वजं (sic), Dm तनु स्वय — b) T G1 3 6 गर्भस्थ (T1 ॰स्थ) (for गर्भात्स) K1 2 6 B6 6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Dn4 D8 D5 7 G6 M5 (inf lin) यत्नेन (for यत्तेन) — c) M1 7 चापरिभारवान् (for ॰हारवान्) K1 2 4 समगतिक ; Da3 a4 समगतिं; Cp सममति, Cn (gloss समा गतिर्यस्य स , वायु॰) समगति॰ (as in text) K1 4 कालो न (for कालेन) K6 7 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D1-5 7-9 T G1 3 6 Cn (gloss जीवनगनाशकेन) विच्छेदिना (G1 ॰तो) (for ॰दिता) — d) K1 4 G3 6 दारोश्चूर्णम्; Da4 ॰श्चर्णम्, Ds1 D1 G2 दारा श्चूर्णम् (G2 ॰र्णं), T2 दारोच्चूर्णम्; G1 दारो पूर्णम्; M5 (inf lin) दारुश्चूनर्णम् (for दारोश्चूर्णम्) D4 इवाश्म सार (sic); G1 इव स्मसार , G2 समानसार ; G6 इवा- स्मसार (for ॰श्मसार) D5 निहत; D7 नियत (for विहित). K3 कर्मांतियत्; G1 कर्मतिकं, M1 कर्मातिग; Cn (gloss विष्टान्तं विनाशाख्य) ॰न्तिक (as in text) B1 9 पातयेत् (for प्राप॰) ❀ Cn यथा दारोरश्मसारेण लोहमयेन क्रकचेन पाटने कर्मान्तिक कर्माध्यक्ष प्रति काष्ठचूर्णं याति, एव कर्मणा विहितो मृत्यु काले प्राप्ते कर्मकारिण यात्येव ॥ Cn दारो काष्ठस्य चूर्णं अश्मसारविहितक्रकचकृत, समा गीतो गमनाम्यवती गतिर्यस्य स समगतिर्वायु॰ दारुचूर्णमिव मृत्युनैर कालेनान्तं प्रापयेदित्यर्थ ॥ Cp अश्मसारविहित क्रकचवि दारणजनितं दारो काष्ठस्य चूर्णं यथाध्यक्ष प्रति वायुर्नयति एवं मृत्युरपि ॥ Cs अश्मसारविहित, लोहप्रकृत, कर्मान्तिक कर्मकार प्रति तत्संमुख यथा गच्छति तद्वत् ॥ Cv अश्म सारेण अयसा, विहित उल्काकारेण द्विमुखतया कृतं, दारौ फलकद्वये, [उ]त्सृष्ट नियत यन्त्रमिव । ❀

44 a) K7 B3 D4 9 T1 M1 7 8 सुरूपताम्; G1 सरू॰ (for स्वरू॰) G1 आत्मिकृतं; G2 आत्म॰ (for आत्म॰). K1 विस्तार, Cn (gloss पुत्रमंडलादिपौष्क ल्यम्) विस्तरं (as in text) — b) K1 कुलान्वयी, K6 B3 8 9 Da1 ॰न्वित; G2 ॰न्वय (for ॰न्वयं). K1, 2 4 धर्मं, G1 6 सर्व (for द्रव्य) T1 G1 2 समृद्ध (for समृद्धि). — c) D1 नरा; G2 नरे (for नरो). K2 om हि K6 7 B6 (marg as in text) 7 8 Da3 a4 D6 7 सर्वं, G1 सर्वे (for सर्वो) Da3 यथाकृता (for ॰कृत). — d) Da4 शुभाधमेन (for ॰शुभेन) D1 आत्मकृतेव (for ॰कृतेन)

45 K1 2 7 D4 9 M1 5-7 om the ref. — a) V1 इत्युक्त; D4 ॰क्ता (for ॰क्तो) K6 7 D1 5 7 9 राजा (for राजन्) — b) K1 7 V1 B3 8 Da3 a4 Dn1 Ds1 s2 (before corr. as in text) D1-5 7-9 T1 G1 6 M6 7 याथातथ्यं (for यथा॰). B6 (marg as in text) M1 5-7 महर्षिणा; D6 8 9 मनीषिण (for ॰षिणा) — c) K1, 2 V1 G2 M1 5-7 धर्मभृतां (K1 ॰ता) (for ॰विदां) K6 G1 श्रेष्ठ. — d) K1 पुरां (for परां). B8 अवासवान्; T1 G1, 3 6 M1 5-7 ॰प च (for ॰प ह)

Colophon Ś1 D6 missing K3 6 B1-6 Da1 a3 Dn2

२८८

युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं क्षमां दमं प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह ।
विद्वांसो मनुजा लोके कथमेतन्मतं तव ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
साध्यानामिह संवादं हंसस्य च युधिष्ठिर ॥ २
हंसो भूत्वाथ सौवर्णस्त्वजो नित्यः प्रजापतिः ।
स वै पर्येति लोकांस्त्रीनथ साध्यानुपागमत् ॥ ३
साध्या ऊचुः ।
शकुने वयं स्म देवा वै साध्यास्त्वामनुयुज्महे ।
पृच्छामस्त्वां मोक्षधर्मं भवांश्च किल मोक्षवित् ॥ ४
श्रुतोऽसि नः पण्डितो धीरवादी
साधुशब्दः पतते ते पतत्रिन् ।
किं मन्यसे श्रेष्ठतमं द्विज त्वं C 12. 10898 B 12. 100(289).5 K 12. 305 5

---

n3 D1 G1 8 M2–4 absent — *Sub parvan* K1 2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–4 7–9 T G1 3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 V1 Bo 6–8 Dn1 Ds2 D2 8 8 T1 G3 M7 पराशरगिता (K1 °ता, Bo 6–8 D2 °त) समाप्ता (K1 Bo 6–8 D8 °प्ता, G2 °प्त); K6 B9 Da3 a4 Dn4 Ds1 पराशरगीता, K7 D4 5 9 पराशरगीतासु ज्ञानोपदेश समाप्त (K7 om. समाप्त), G1 6 पराशरजनकसंवादे कर्मफलनि(G6 om नि)वेदन, M1 5 6. 7 (also) कर्मप्रशंसन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 23, B7 T1 G1 3 6 122, B3 125, Dn1 124, Dn4 Ds2 M5 123, Ds1 112, D8 118, T2 135, G2 138, M1 6 7 121. — *Śloka no* Da4 Dn1 D8 49, Dn4 48

288

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l. 12 274 13, 283 15).

1 a) K6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D5 D2. 8 T G1–3 6 M1. 5–7 दमं क्षमां (Da3. a4 °यां) (by transp), K7 क्षमा दम,- D8 दम क्षमां — b) K6 Da4 प्रश सति; K7 प्रसंशति — d) K1 कथमेत, K7 कतमे- तन् (for कथ°) K1 2 4 मत मम; T1 G1–3 6 परं तप; T2 G2 (also) M1 5–7 पितामह (for मत तव)

2 a) K1 4 वर्णयिष्येहम्, K2 V1 D5 7 G1 वर्त (K2 °र्ण)यिष्यामि; Dn4 कथयिष्यामि (for वर्तयिष्येऽ- हम्). — c) K1 (sup lin) सध्यानाम्, K2 स्वाध्या नाम् (for साध्या°)

3 a) K1 2 हि (for [अ]थ) K1 सोवर्णस्; B8 सौपर्णस् (for सौव°). — b) G2 स्वजो (for स्त्वजो). D5 7 भूप, T G3 नित्य (for नित्य) — c) K1 M7 सर्वे (for स वै) K6 पर्यंति; D9 पर्यंत (for पर्येति) D9 om स्त्रीन् D4 5 7 स वै पर्यपतल्लोकान् — d) G3 स तु (for अथ) D2 om from मत् up to धीरवा (in 5c)

4 D2 om 4 (cf. v l 3). G1 om the ref — a) Hypermetric K7 G2 स्म वय (by transp) K6 V1 B3 (marg) 9 Da3. a4 हि, B8 lacuna (for स्म). K7 Da3 a4 देवा; B3 देवाश्च, B8 (marg) साध्या वै; G2 साध्या (for देवा वै) K1, 2 4 वय स्म देवा शकुने — b) B8 (marg) G2 देवास् (for साध्यास्) K7 त्वा, Dn4 त्वम् (for त्वाम्) K4 युंजहे, K6 D7 युम्महे; V1 Bo 7 8 Dn1 D3 8 9 M5 6 -युक्ष्महे, B6 Da3 a4 -युज्महे; B9 -युंजते, Dn4 -मुक्षहे; D8 T2 G3 6 C8 (gloss शिष्या भवाम) यामहे; M1 7 युग्महे (for -युज्महे) T1 स्त्वामनुनयामहे (sic); G1 साध्यास् साम नयामहे. — c) G1 8 पृच्छामि (for पृच्छामस्). K1, 2 D4 M1 7 त्वा (for त्वां) — d) Bo शुभांश्च; T1 स भवान् (for भवांश्च). M1 5–7 स्म (for च). K1 2, 4 खलु (for किल) Dn4 मोक्षवत्

5 D2 om up to धीरवा (cf. v l 3). — a) D5 7 धीरवान्हि (for °वादी) — b) K1 2 V1 B8 Ds2 (by corr) T2 साधु (for साधु-) G1 शब्द- (for -शब्द) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 8 8 चरते, Ds1 पतति; G1 पक्तसे (sic), G3 पतसे, G6 प्रथिते (for पतते) T2 प्रपतते (for पतते ते) Da4 a4 Ds1 G1 2 lacuna, M1, 5–7 वै (for ते) K7 साधु स शब्द पतते; D4 9 साधु सशब्द पतसे; D5. 7 हीसाधु दातः पत(D5 तप)से. — c) Bo.

C. 12 10396
B 12. 303(289).5
K 12. 303 5

कस्मिन्मनस्ते रमते महात्मन् ॥ ५
तन्नः कार्यं पक्षिवर प्रशाधि
यत्कार्याणां मन्यसे श्रेष्ठमेकम् ।
यत्कृत्वा वै पुरुषः सर्वबन्धै-
र्विमुच्यते विहगेन्द्रेह शीघ्रम् ॥ ६

हंस उवाच ।

इदं कार्यममृताशाः शृणोमि
तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः ।
ग्रन्थीन्विमुच्य हृदयस्य सर्वा-
न्प्रियाप्रिये स्वं वशमानयीत ॥ ७
नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ८
वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ९
परश्चेदेनमतिवादबाणै-
र्भृशं विध्येच्छम एवेह कार्यः ।
संरोष्यमाणः प्रतिमृष्यते यः
स आदत्ते सुकृतं वै परस्य ॥ १०

---

1 8 (marg) 9 Da3 a4 D5 7 G6 श्रेष्ठतर — d) Da4 यदात्मन् (for महा°).

6 a) K2 तनु°; K4 तत°, Ds1 तन्न (for तन्न°) D4 9 कार्ये (for कार्यं) D4 पक्षिवर°; G8 पक्षिराज (for °वर) V1 -प्रवरादिते (for वर प्रशाधि) — b) M1 7 य (for यत्) — d) Dn4 विमुक्त ते; D6, 7 प्रमुच्यते (for विमु°). K2 विहगेंद्रो ह; Da4 °गेंद्र (for °गेन्द्रेह)

7 a) Da4 कार्यो (for कार्यम्) K6 Da4 अमृताशा, D4 अमृताश्य, T1 अमृतांत, G2 अमृतकार्या, G6 मृतांतं (for अमृताशा°). D8 मुमुक्षवस; T G3 6 M1, 6–7 शृणुध्व (for शृणोमि). G1 अमृत शाशृणुध्व D5 7 इद कार्याशाममृताशः शृणोमि ※ Cn अमृताशा°, अमृत भुज° । ※ — b) K2 दमं; G3 शमो (for तपो). K1 4 T G1 6 दमं; K2 तप° (for दम). K1 2 4 T1 G1, 6 गुप्त; V1 B8 -गुप्ति (for गुप्ति°) — c) K1 गंतीन्; D7 T1 ग्रथीन्; G8 ग्रंथि (for ग्रन्थीन्) K6 विमुच्यते; G1 आन्मुच्य (for विमुच्य). K1 2 4 हृदय स्येह (for °यस्य) K7 सर्वा; Dn1 सर्वा; G8 सर्वं (for सर्वान्) ※ Cn n p ग्रन्थीन्, रागादीन् । ※ — d) D4 5 7 प्रियाप्रिय (for °प्रिये) D5 7 G8 स्व- (for स्वं) K1 आनयते; K2 °येति; K4 °येत; D7 मानयीत (for आन°).

8 With 8, cf Manu 2 161 — a) K4 Dn3 नारुंतुद°, Ds2 अरु° (for नारु°) G1 नृशस्य (for नृशस). ※ Cn अरुंतुद°, मर्मच्छित् ॥ Cs अतिदुर्जन वचन । ※ — b) K2 3 4 अभ्याददीत ※ Cn परम्, शास्त्ररहस्यम् । ※ — c) K1 4 Da4 यया (for यया) K4 परम; D6 परम् (for पर) Ds1 उद्विजेति, D9 °जेथ (for °जेत). — d) K1 2 4 Ds1 रुपतीं; K6 V1 B6 7–9 Dn1 n4 D2 3 5 7 8 Cn s (gloss अकल्याणीं, दाहकरीम्) उपतीं; B5 Da3 Ds2 (by corr as in text) T1 G1, 3 6 उशतीं, Da4 उशीतिं; D4 द्रुमहीं (sic), G2 उशतीं (for रुशतीं) D4 9 लोक्यां (for लोक्याम्). ※ Cn पापलोक्यां, नरकप्रदाम् ॥ Cs. नरकलोकनिमित्त भूताम् । ※

9 a) K1 वचनान् (for वद°). M1, 6–7 निष्पतंतो. — b) G2 आहरत° (for आहत). B6 शोचते — c) K1, 2 4 ते मर्मसु; V1 नो म°; T G3 6 वै म°, G1 वै क°; G2 हा म° (for नाम°) K1 2 4 वै (for ते). K7 पतंति (for पतन्ति). M1 6–7 परस्यानां मर्मसु ते पतंति — d) M1 6–7 परस्मै (for परेषु).

10 a) K2 G2 परश्छेद्; Dn4 परं चेद्; Ds1 पर स्चेद् (for परश्चेद्). Ds2 D8 (marg as in text) M1–7 अतिविध्येत बाणैर्. — b) K1 विधेत् (for विध्येत्) G1 शमम् (for शम) K7 om इह — c) K1, 2 D5 7 G8 सरोषमाण, Ds1 D4 सरोष्य°, G6 सरोष्यमाग (for °माण°) D4, 5 7 9 G2 M1, 6–7 परि (for प्रति) K2 मिश्रिते, K4 6 B1–9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds1 D2 3 8 हृष्यते, B6 6 -कृष्यते; Ds2 दुष्यते (for -मृष्यते) Da3 a4 च; G2 ह्य (for य) — d) K6 आदत्ते स (by transp), D5 7 सोप्यादत्ते. K2 स्वकृत वै; D4 वै सुकृत (by transp). K1 2 4 परेभ्य, V1 B8, 9 D2–5 परेषां (for परस्य).

क्षेपाभिमानादभिषङ्गव्यलीकं
निगृह्णाति ज्वलितं यश्च मन्युम् ।
अदुष्टचेता मुदितोऽनसूयुः
स आदत्ते सुकृतं वै परेषाम् ॥ ११

आक्रुश्यमानो न वदामि किंचि-
त्क्षमाम्यहं ताड्यमानश्च नित्यम् ।
श्रेष्ठं ह्येतत्क्षममप्याहुरार्याः
सत्यं तथैवार्जवमानृशंस्यम् ॥ १२

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषन्मोक्ष एतत्सर्वानुशासनम् ॥ १३

वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं
विवित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।
एतान्वेगान्यो विषहत्युदीर्णां-
स्तं मन्येऽहं ब्राह्मणं वै मुनिं च ॥ १४

अक्रोधनः क्रुध्यतां वै विशिष्ट-
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।
अमानुषान्मानुषो वै विशिष्ट-
स्तथाज्ञानाज्ज्ञानवान्वै प्रधानः ॥ १५

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ १६ C 12. 11007 B 12. 300(299) 16 K 12. 305 16

---

11 D1 5 om. (hapl) 11 V1 reads 11 on marg. — a) K1 क्षेमाभिमानाद्; K6 V1 B8 9 G2 क्षेपावमाण(K6 G2 °न)म्, K7 D9 M6 7 °वमानाच्, Bo 6 (marg) °पमान(Bo °ण)म्, B6 7 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 Cn (gloss अधिक्षेपकारिणम्) °यमाणम् (Dn1. n4 Ds1 °नम्); T G1 6 °वमानाद् (for °भिमानाद्). B1 अभिसग; Ds1 T G1 3 6 Cs (gloss परामवम्) °पंगं (for °पङ्ग-) K1 2 4 V1 T1 व्यली (T1 °व्या)कान्; K7 D9 व्यलीके; T2 G1-3 M6-7 -व्यलीकं (for -व्यलीकं) D1 क्षिप्ताभिमानाभिषंगी व्यलीकं, M1 क्षेपावमानाभिपन व्यलीक ❀ Cn अभिपङ्गव्यलीकम्, अभिनिवेशवशादप्रियम् । ❀ — b) K6 7 निगृह्णाति M7 मन्यु — c) B7 Dn1 D8 T1 अदृष्ट; G1 अदिष्ट (for अदुष्ट). B9 Ds2 मुदितोनसूय°, Ds1 D8 °नुसूयु°, G2 मुदितानुसूयं — d) B8 न (for स). K2 स्वकृत वै, K7 Da3 a4 वै सुकृतं (by transp). K6 B7 Da3 a4 परस्य (for परेषाम्)

12 a) K7 आक्रुश्यमाना, Bo आक्रुष्यमानो, Da3 a4 D1. 9 आक्रष्यमाणो, Ds1 D2 8 आकृश्य(Ds1 °ष्य)मानो; Ds1 (by corr as in text) आक्रुष्यमाणो (for आक्रुश्यमानो) — b) T2 क्षिपामि (for क्षमामि) K7 ताम्यमानश्च, D5 7 ताप्य° (for ताड्य°). — c) T G1. 2 6 श्रेष्ठ्य (for श्रेष्ठ). K6 Da3 Dn4 Ds1 D2 8 (by corr.) 3 यत्क्षमाम्, K7 D4 9 क्षमिणम्, B8 क्षेमम्; Da4 corrupt, D2 (before corr) यत्क्षमम्, D5 7 क्षमणम्; T G2 3 6 M1 क्षमम्; G1 M1 5 6 क्षमाम् (for क्षममपि) K7 D4 5 7 9 प्राहुर्. — d) G1 तवैव (for तथैव).

13 c) G2 त्याग (for मोक्ष). — d) K1 2. 4 सत्या नुशासन; G2 M5 7 सत्त्वा° (for सर्वा)

14 a) Bo वाच्य; D5 वचो (for वाचो) K7 G3 मनसा — b) K4 6 Bo 6 (marg). 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cn (gloss विशिष्टा पिपासा, पेद्द पाने अस्य रूपम्, तृष्णावेगमित्यर्थः) विधित्सा; G3 विवत्सा, Ca (gloss विदेर्लाभार्थरूपम्, लिप्सा) Cv (gloss विचार°) चिवित्सा (as in text). — c) K7 om यो. K6 V1 B5 Da3 a4 Dn1 D2 8 G2 विषहेद्; Bo विहसेद्; B7 विपयेद्, Dn4 Ds1 D8 विसहेद्; Ds2 विहंसेद्; G6 विपद्याति (for °हति) — d) G3 मुनिश्च (for मुनिं)

15 a) K7 B7 अक्रोधन, M7 °धन (for °धन) K1 7 B7 क्रुध्यता; Bo क्रोध्यतां, Da4 T G1. 3 6 क्रुध्यतो (for क्रुध्यतां) — K6 D5 om (hapl) 15^{bc} — c) D1 G2 अमानुषाणां (for °नुषान्) K7 मानुषो वै विशिष्टः; G2 मानुषाश्च प्रधानास् — d) Da3 Dn4 Ds1 [अ]ज्ञाना, D1 lacuna, D5 7 G2 M1 5-7 [अ]ज्ञानां (for [अ]ज्ञानाज्) V1 Bo 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 8 G1 2 M1 5-7 ज्ञानविद् (for °वान्) K1 4 V1 वै प्रधान, K2 Bo 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G1 3 6 M5 (before corr) वै (G1 यो) विशिष्ट°; D5 7 संप्रधान (for वै प्रधान)

16 a) K2 आक्रुच्यमानो, K4 आक्रुष्य°; B9 Da4 आक्रुाय्यमाणो (B9 °नो), D4 9 आक्रुश्यमाणो, Cs आक्रोश्यमानो (for आक्रुश्य°) K2 नाक्रुच्येन्, K4 Bo 6 9 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 7 8 T1 G3 6 °क्रुश्येन्, Ds1 °क्रुष्येन्; G1 3 °क्रोशे (for °क्रोशेन्) — b) Bo Dn1. n4 Ds1 D2 3 8 पुन, V1 Ds1 (by corr. as in text) एवं (for एव) V1 B8 (marg) तितिक्षति, T2 तिती

C. 14 11909
B 12. 300(.99) 17
K 12. 305 17

योमात्युक्तः प्राह रूक्षं प्रियं वा
यो वा हतो न प्रतिहन्ति धैर्यात् ।
पापं च यो नेच्छति तस्य हन्तु-
स्तस्मै देवाः स्पृहयन्ते सदैव ॥ १७
पापीयसः क्षमेतैव श्रेयसः सदृशस्य च ।
विमानितो हतोऽऽक्रुष्ट एवं सिद्धिं गमिष्यति ॥ १८
सदाहमार्यान्निभृतोऽप्युपासे
न मे विवित्सा न च मेऽस्ति रोषः ।
न चाप्यहं लिप्समानः परैमि
न चैव किंचिद्विषमेण यामि ॥ १९
नाहं शप्तः प्रतिशपामि किंचि-
द्दमं द्वारं ह्यमृतस्येह वेद्मि ।
गुह्यं ब्रह्म तदिदं वो ब्रवीमि
न मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किंचित् ॥ २०
विमुच्यमानः पापेभ्यो घनेभ्य इव चन्द्रमाः ।
विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण सिध्यति ॥ २१

क्षत (for तिति°). G2 मृत्युरावन्तितिक्षति (sic) —c) K1 Da3 अक्रोष्टारं (for आक्रो°) —d) K4 चाप; D4 8 वास्य (for चास्य)

17 a) K4 यो निरयुक्त° (sic), K7 Da4 यो नाम्युक्त°; D5 7 T1 येनात्युक्त°; G1 2 एनात्युक्तः (G2 °क्त) (for यो ना°) D5 7 तूष्णीं (for रूक्ष) Da3 a4 हित (for प्रिय) D4 9 रूक्षाप्रिय वा, T1 G1 6 रूक्षास्तु वाचो, G3 रूक्षां तु वाचं (for रूक्ष प्रिय वा). —b) B8 (marg as in text) यश्चाहतो; D8 **हतो, M1 6 7 यो हतो (for यो वा हतो) G2 वैरात् (for धैर्यात्). —c) D4 9 तु (for च). K7 प्रति (for तस्य). T2 G3 हंतु (for हन्तुस्). —d) K2 स चैव (for सदैव). K4 6 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तस्येह (K6 Bo 6 9 Da3 a4 °स्यैव, B8 °स्यै) देवा स्पृहयति (K6 B6 8 9 °तीह) नित्यं.

18 a) G2 पापीयस (for °यस°). G1 क्षिमेतैवं; M1, 6 क्षमतैव (for क्षमे°) K4 पापसक्षयमेवैव —b) K7 Dn4 D4 विमानिनो (for °नितो) K1 2 हत° क्लिष्ट; K6 B6 7 हताक्रुष्ट; V1 Bo 8 D8 5 7 हतोत्क्रुष्ट; B6 8 (both marg) [ऽ]थ वा क्रुष्ट; B9 हताक्लष्ट, Dn1 हतो क्रुष्ट (sic), D8 हतोत्क्रुष्ट; T G3 6 हत क्रुष्ट, G1 हता° क्रुष्ट (for हतोऽऽक्रुष्ट) —d) V1 सधिं (for सिद्धिं) K7 B6 D4 9 गमिष्यसि

19 a) G3 आर्यं (for आर्यान्). Dn4 निसृतो; M7 निभृत्य, Cs (gloss निश्चलबुद्धि°) निभृतो (as in text) K7 B8 D4 9 [ऽ]भ्युपासे, Da3 a4 T2 M1 5-7 ह्युपासे (for ऽप्युपासे) —b) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn3 n4 D8 D2 3 8 Cn (gloss तृष्णा) विधि(Da4 °धी)त्सा (for विवित्सा). K6 महते; K7 D4 9 महतो; V1 Bo सहते; B6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 8 Cn (gloss बलसति) [ऽ]त्सहते (for न च मे). D5 7 न मे विधि धर्महेतोर्न रोष.; T G1-3 6 M1 5-7 न मे वि(M6 नि)वित्सा संगतो (T1 °गते, G2 M1 5-7 °हतो) मोत (G3 नेह) याच°. ❀ Ca विधित्सा व्यधे रूपम्, ताडनेच्छेत्यर्थः । ❀ —c) K4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 वा (for च). Da4 [अ]स्यहं (sic), G2 [अ]प्यन्यं, M1 [अ]थ्यंगं (for [अ]प्यहं). G1 परैर्वा (for परैमि) D4 नावाप्यह लिप्समाना परेमि (corrupt) —d) K7 B8 D4 9 T G1-3 6 M1 5-7 चापि (for चैव) K2 Da3 D7 T G1, 3 6 विषमे नयामि; K7 B6 Dn1 n4 D82 D2 8 M7 विपयेण यामि, Da4 विपये मे नयामि, D81 D6 विपयेन यामि (for विषमेण यामि).

20 a) K1 शस्त°; D2 सस (for शप्त°) Dn4 यायामि, D82 शसामि (for -शपामि) K1 4, 7 Bo 6-9 Da3 Dn1, n4 D82 D2 3 5 7 8 कचिद् (for किंचिद्). —b) K4 D5 7 धर्मं, K6 7 D4 9 शम, B8 शम; T1 इम; G3 दमो, G6 इद (for दमं). K1 2 7 D4 9 T1 G6 M1 7 अमृतस्य (for ह्यमृ°) K1 2 4 [अ]पि; K6 D2 [इ]व; D8 [ए]व, D4 [अ]ह (for [इ]ह). Dn4 D81 वेत्सि, D4 वसि (sic) (for वेद्मि). —c) D5 7 ब्राह्म (for ब्रह्म) K1 4 B8 D2 8 lacuna, K2 वा; T1 वै; T2 यो (for वो) T2 ब्रवीति (for ब्रवीमि). —d) T G3 6 मानुष्यात्, G2 मानुप (for मानुषात्) K6 D4 9 श्रेष्ठतम (for °तर). M6 कश्चित्.

21 a) K7 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D82 D2 3 5 7, 8 निर्मुच्यमान° —b) K7 D4 9 मेघेभ्य (for घनेभ्य) K4 Da4 M7 चंद्रमा —c) M1 विरज° (for विरजा°).

22 Before 22, T1 ins. हस° —a) D5 7 ब्रह्मचारी (for ह्यर्चनीय). —b) K6 B5 9 उत्सेधवान्; K7 D4, 9 G1 उत्सेधने; V1 Bo 7 Dn1, n4 D8 D2, 3 8 °धन; B8 °द्न; D5 उत्सेध*; D7 उसेधश्च°;

य: सर्वेषां भवति ह्यर्चनीय
उत्सेचने स्तम्भ इवाभिजातः ।
यस्मै वाचं सुप्रशस्तां वदन्ति
स वै देवान्गच्छति संयतात्मा ॥ २२
न तथा वक्तुमिच्छन्ति कल्याणान्पुरुषे गुणान् ।
यथैषां वक्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमनुयुञ्जकाः ॥ २३
यस्य वाङ्मनसी गुप्ते सम्यक्प्रणिहिते सदा ।
वेदास्तपश्च त्यागश्च स इदं सर्वमाप्नुयात् ॥ २४
आक्रोशनावमानाभ्यामबुधाद्वर्धते बुधः ।
तस्मान्न वर्धयेदन्यं न चात्मानं विहिंसयेत् ॥ २५
अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य वै द्विजः ।
सुखं ह्यवमतः शेते योऽवमन्ता स नश्यति ॥ २६
यत्क्रोधनो यजते यद्ददाति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
वैवस्वतस्तद्धरतेऽस्य सर्वं
मोघः श्रमो भवति क्रोधनस्य ॥ २७
चत्वारि यस्य द्वाराणि सुगुप्तान्यमरोत्तमाः ।
उपस्थमुदरं हस्तौ वाक्चतुर्थी स धर्मवित् ॥ २८
सत्यं दमं ह्यार्जवमानृशंस्यं
धृतिं तितिक्षामभिसेवमानः ।　S 12 11020　B 12.100(?) 28　K 12 303 29

T1 G1.6 °वने, T2 °घनें; Cn (gloss उत्स्त्रमन फर, मज्ञाण्डमण्डपस्तम्भभूत) °घन (for उत्सेचने) K1 उत्सेचरे त(sup lin स्त)स्त इवाभिजात (sic). ❀ Cn: उत्सेचने, जलसारणीसमीपे स्तम्भो, वृक्ष । सति सेके संवर्धते शाखादिमत्त्वात् । ❀ —c) M1–7 तस्मै (for यस्मै). Dn1 वाच, D6 वाच (for वाच). K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D2 8 8 G3 सुप्रसन्नां (for °शस्ता). —d) K2 वेदान् (for देवान्). K3 G1 सत्य यात्मा (for संयतात्मा)

23 a) K3 4 7 D1 6 7 8 कल्याणं (for कल्याणान्). K1 2 4 पुरुषेवरान्; D1 9 °षे गुणं, D5 °षो जन; D7 °षे जना (for °षे गुणान्). —c) D1 तथैषां; T G6 यथैवं; G1 यथैव (for यथैषां). —d) V1 नैर्गुण्यं पाप चेतस. ❀ Cn अनुयुञ्जका, स्पर्धावन्त । ❀

24 With 24, cf. Manu 2 160 —a) K1 तस्य (for यस्य). D4 7 युक्ते (for गुप्ते) —b) K7 B3 (marg as in text) 7 Da3 a4 सम्यक्शुद्धे च सर्वदा —d) D4 7 धर्मम् (for सर्वम्). T1 G1.6 इदं सर्वमवा मुयात

25 a) K1.2 4 अक्रोध(K4 °श)नावमानाभ्याम्, B1 8 Da3 a1 Dn1 D5 D2 8 8 आक्रोशनविमा°, Dn1 आक्रोशविमा°, M1 6–7 इहाक्रोशावमा° —b) K3 4 अवधाद्; T2 अबुद्धाद्; M6 अबुद्ध्वा (for अबुधाद्) M1 धर्मते (sic) (for वर्धते) K1 युध (sic), K4 वध (for बुध) K6 V1 B0 6–9 Da3 ना(Da4 मा)-बुधान्वर्धयेद्बुध; K1 D4 9 अबुद्धो वर्धयेद्बुधान्, Da4 Dn1 D5 D2 8 (before corr) 8 ना(Da4 मा)बुधान्यो धयेद्बुध; Dn1 D2 नाबुधान्ना(Dn4 °ना)र्हयेद्बुध; D4 7 अबुद्धो गर्हयेत्परान्, T1 G1 2 6 अ(G3 [before corr] सा)बुद्धो व(G1 °द्धाद्; G8 °धो व)र्धते बुध (G1 °द्धा). —c) Dn4 Da3 (marg sec m) D5 (marg sec m as in text) 6 7 गर्हयेद् (for वर्ध°). M1 6–7 अन्यान् (for अन्य). G1 तस्मान्न वध्यते यथन् —d) K6 वा (for च) G1 न हिंसयेत् (for विहिं°)

26 ab) B6 transp अमृतस्येव and अवमानस्य B5 अमृतस्यैव (for °स्येव). D4 सपश्येद् (for °तृप्येद्). K1 2 4 वै बुध; K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 पण्डित (for वै द्विज). —c) K4 अमवत; G1 अवमित (for °मत) —d) K1 2 योवसता (for °मन्ता). — After 26, G3 ins. an addl. colophon [*Adhy no : 123*].

27 a) B7 9 Da3 a4 D9 य (for यत्). K6 क्रोशनो (for क्रोधनो) K4 Da4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 M4 यजति, D7 ददते (for यजते) K1 दधाति; Dn4 ददामि (for ददाति) M1 यत्क्रोधनो यजयेद्ददाति —b) D6 7 यद्यत्तपस; G1 यद्वात° (for यद्वा त°) D6 7 तपते (for तप्यति). —c) K1 2 हरेत (for हरते). K6 चास्य, D5 7 G1 तस्य (for ऽस्य) —d) Da3 Dn4 Ds1 M7 मोघश्रमो K4 V1 B0 6–9 Da4 Dn1 n4 D5 D2–5 7–9 G2 M1 भवति हि, K7 हि भवति (for भवति).

28 = (var) 12 261 27 —b) K1 4 सुगुप्तानि महात्मन; D5 7 °न्युत्तरोत्तर —c) M1 6–7 उपस्थ (for उपस्थम्) B3 (marg as in text) जिह्वा (for हस्तौ). —d) T1 च (for स).

29 a) V1 T G1.6 दमस (for दमं). K2.7 B8

C 12 11020
B 12 300(299) 29
K 12 305 29

स्वाध्यायनित्योऽस्पृहयन्परेषा-
मेकान्तशील्यूर्ध्वगतिर्भवेत्सः ॥ २९
सर्वानेताननुचरन्वत्सवच्चतुरः स्तनान् ।
न पावनतमं किंचित्सत्यादध्यगमं क्वचित् ॥ ३०
आचक्षेऽहं मनुष्येभ्यो देवेभ्यः प्रतिसंचरन् ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ३१
यादृशैः संनिवसति यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ ३२
यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ ३३
सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते
न मानुषं विषयं यान्ति द्रष्टुम् ।
नेन्दुः समः स्यादसमो हि वायु-
रुच्चावचं विषयं यः स वेद ॥ ३४
अदुष्टं वर्तमाने तु हृदयान्तरपूरुषे ।
तेनैव देवाः प्रीयन्ते सतां मार्गस्थितेन वै ॥ ३५

(marg as in text) G8 M6.7 चार्जवम्; K6 Da3.a4 T1 G1.6 स्वार्जे° (for ह्यार्जे°) K2 आनृशस्य, K6 G1 °शंस्य (for °शस्य) —b) K7 G1 घृतिस् (for घृतिं) K6 V1 B0.7.8 (marg) .9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3.6.7.8 मति; G2 M1.6-7 द्युति (for अभि). D6.7 -सेव(D7 °व्य)मानं (for °मान°) —c) G1 स्वाध्या निपिद्धो (sic) (for °यनित्यो) D5 om from स्पृहयन् up to स्तनान् (in 30b) D7 न स्पृहयेत्, G2 [s]स्वहर° (for ऽस्पृहयन्) —d) K1.2 -शीलो, T2 शय्यो (for शीली). K1.2 ह्यूर्ध्वे (for ऊर्ध्वं) B8 D9 मतिर् (for गतिर्). K6 B0.7.9 Da3.a4 T2 M1.6-7 भवेत (for भवेत्सः).

30 Before 30, T1 G1.6 ins. साध्या D5 om 30ab (of v l 29). —a) K1 स्वेनान्; K4 V1 B8 स्वेतान्; K6 Da3 a4 Dn1 n4 D2.3.8 चैनान्; B0.7.9 D7 -चैतान्; T G1.3.6 वेदान्, M1.7 लोकान्, M5.6 देशान् (for एतान्) K7 B9 परि (for अनु-). K6 चरन्; K7 D4.7.9 च(D4 व)रेद्, T2 -भवन् (for चरन्). B0 सर्वास्त्वेतअनुचरेन्; G2 सर्वं स्वेताननुचरन् —c) K1.6 corrupt, M1.6.7 स पावनमत° किंचित् —d) K1 अध्यगत; K2 अन्यगमं (for अध्य°).

31 Before 31, T1 G1.6 ins हस. —a) K7 G1 आचक्ष्ये; G2 °चक्ष्ये (for °चक्षे) K6 मानवेभ्यो; V1 B0.8.9 Dn1 Ds1 मानुषे(B8 Dn1 °ष्ये)भ्यो (for मनुष्येभ्यो) —b) T2 M1.6-7 प्रहितश्चरन्, G1 परिसचरन् (for प्रति°) —c) K6 B6 (marg as in text) Da3.a4 सयान; T2 सौपान (for सोपान)

32 a) K1.2.4 यादृशा° (for यादृशै) K1 स विवसते; K2.4 सनिवहते; K7 D4.9 सविवसते; D6.7 संनिवसते; T1 G6 वा सवदते; G1.3 M1.6-7 संविवदते; G2 स विवहते (for सनिवसति) T2 यो यादृशै° संवदते. —b) K1.2.4 चैव (for चोप-). —c) K1.2 इच्छेम, K6 D6.7 इच्छेत (for इच्छेच्च) —d) B9 Da4 पुरुष.

33 a) K6 V1 B0.7-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2.5.6.7.8 G2 M1.6-7 सेवति (for °ते) —b) T1 G1.6 वा यदि वा (for यदि वा) T1 स्तेयम् (for स्तेनम्). D5 एव च (for एव) —c) V1 B0 रगं, T G1-3.6 M1.6-7 राग (for रङ्ग) K1 वस; T1 वश° (for वश). —d) G1 वयम् (for वशम्).

34 a) K1.2.4 V1 यदि; B6 (marg. as in text) यदा; D6.7 यथा (for सदा). K2 सेवा° (sic); G1.3 देवः (for देवा°) K1 सहवंति; K2 संवदति; K4 संवहंति; K7 V1 D4.9 संवसति; B6-8 Da4 °संते; B9 सनमत, Dn4 संवदंतं; T1 G6 °संतो; G1.3 °दंतो (for सवदन्ते) —b) Da4 मानुषो (for °षं). D4 याति (for यान्ति). K1.6.7 B8 (marg as in text) D4.7.9 दुष्टं; D5 G3 दृष्टं (for द्रष्टुम्). K2 न मानुषो विशति **दुष्ट —c) K1.2.4 इन्द्र; V1 B0.6-9 Da3 a4 T G1-3.6 M1.6-7 नेंद्र; D6.7 नरेंद्र (for नेन्दु°) K1 समा°. K7 D4.9 असमा हि तस्य; D6.7 °मो हिव° स्याद् (for °मो हि वायुर्) ❀ Cn इन्दुर् मृतमयोऽपि न सम° किं तु उपचयापचयधर्मा । तथा वायुरप्यसम एव, मन्दमध्यमतीव्रभेदात् । ❀ —d) K2.6.7 D9 यश्च; D6.7 G2 M1.6-7 यस्य; Ca य° स (as in text). K7 वेदा°; M1.6.7 वेद° (for वेद).

35 a) K4 अनुष्टं; B6 Ds2 G6 अदृष्टं (for अदुष्टं). B6 वर्तमान, T1 G1.3.6 M7 °ते यस् (for °माने). K7 नु (for तु) K2 अदुष्टवर्तो माने तु; Ds1 °ष्टं वर्तमानेषु. —b) K7 D4.9 -पौरुषे; B9 -पुरुषे; Ds1 पूरुषः (for

शिश्नोदरे येऽभिरताः सदैव
स्तेना नरा वाक्परुषाश्च नित्यम् ।
अपेतदोषानिति तान्विदित्वा
दूराद्देवाः संपरिवर्जयन्ति ॥ ३६
न वै देवा हीनसत्त्वेन तोष्याः
सर्वाशिना दुष्कृतकर्मणा वा ।
सत्यव्रता ये तु नराः कृतज्ञा
धर्मे रतास्तैः सह संभजन्ते ॥ ३७
अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।
धर्मं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं
प्रियं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ ३८

साध्या ऊचुः ।

केनायमावृतो लोकः केन वा न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ३९

हंस उवाच ।

अज्ञानेनावृतो लोको मात्सर्यान्न प्रकाशते ।
लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ॥ ४०

साध्या ऊचुः ।

कः स्विदेको रमते ब्राह्मणानां
कः स्विदेको बहुभिर्जोषमास्ते ।
कः स्विदेको बलवान्दुर्बलोऽपि C 12 11032 B 12 200(299) 41 K 12 303 41

°पे) — c) G1 प्रीणते (for प्रीयन्ते) — d) K1 D5 7 मार्गे, Dn1 मार्गं (for मार्गे). Da3 a4 सतां मार्गमिति तेन वै.

36 a) Bo 8 [ऽ]पि (for ये). K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 निरता (for ऽभि°). — b) K1 2 B6 Dn4 T2 -पु(K2 -प्रू)रुषाश्च, Dn1 परुषाश्च (for °पाश्च) — c) K2 -देवान्; T G1-3 6 M1 6-7 -धर्मा (for दोषान्) ❀ Cn अपेतदोषान्, प्रायश्चित्तेनेति शेषः । ❀ — d) Da3 a4 Dn4 दूरा (for दूराद्).

37 a) T2 G6 सत्येन (for सत्त्वेन). T1 om न तो D5 7 न वै देवा हीनसत्त्वे मनुष्या°. — b) G1 सर्वाशना दुष्कृतं कर्मणा वा — c) K7 सत्य (for सत्य°). K1 नर° — d) K6 G3 से (for तै). K2 सहस्र (for सह सं). K7 D1 9 संवसंति, Da4 D8 संभजंति (Da4 °तं) (for °जन्ते).

38 a) D5 om. (hapl) from व्याहृता up to हृतं (in 38d) K6 व्याहृतान्; Dn4 °दात् (for °तात्) G1 अव्याहृत व्याहृताच्छ्रेयमाहु — b) Dn1 वेदे, G1 वदे (for वदेद्) K1 4 om (hapl.) from तद्द्वि up to व्याहृत (in 38d) G3 om. from तद्द्वि up to चतुर्थम् (in 38d) — K2 om 38cd V1 reads 38c on marg — c) Ds1 T1 G1 6 धर्म्यं (for धर्मं) B9 वेदेद् (for वदेद्) Dn4 तृतीये — d) Da4 तं (for (for तच्)

39 a) K1 corrupt D4 मावृता (for °तो) — b) K7 om. केन वा न — D5 om (hapl) 39d-40c.

40 D5 om 40abc (cf v l 39) K7 om 40a V1 reads 40 on marg — a) K1 लोके (for लोको). — b) B7 मात्सर्याच्चि प्रकासते — c) D7 त्यजति. — d) Da3 केन (for सङ्गात्)

41 The sequence of 41-42 in D4 is 41a, 42b, 41c, and 42d V1 reads the ref on marg — a) K1 का स्विद्, K7 Dn4 D1.5 7 9 कश्चिद्; T G1.3 6 किं स्विद् (for कः स्विद्). V1 न रमते (for रमते) —D4 om (hapl.) 41b — b) K4 T G1.3.6 किं स्विद्; K7 Dn4 D5 7 9 कश्चिद् (for कः स्विद्). B7 D5.7 योषम्; G1 दोषम् (for जोषम्) — G1 om (hapl.) 41c-42b. — c) K7 Dn4 D1.5 7 9 कश्चिद्; T G3 6 किं स्विद् (for कः स्विद्) K6 Bo Da3 a4 T G3 3 6 M1.6-7 एषां (for एको) T G3 6 वा (for ऽपि). — After 41c, Dn1 reads 42d for the first time, repeating it in its proper place. Dn1 om 41d D4 om. 41d-42a — d) K1 का स्विद्; K7 Dn4 D5 7 9 कश्चिद्, B6 कः स्विद्; Ds1 क स्विद्, T G3 6 किं स्विद् (for कः स्विद्) K7 D9 एक (for एषां). K2 Dn4 नानुवै(Dn4 °वे)ति; K7 D5 7 9 नाम्युपैति, Da3 a4 Ds1 नान्ववेति (for °वैति).

42 For the sequence in D4, cf v l 41 D4 om. 42a, G1 om. 42ab (for both, cf v l 41) G3 om. (hapl) 42 — a) Dn4 प्राज्ञम् (for प्राज्ञ). B7 om ब्राह्मणानां — b) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D8 D2.3 8 चैको (for एको) B7 D5.7 योषम् (for जोषम्). — c) Dn4 प्राज्ञम् K7 V1 B5 9 Da3 a4

C. 12 1032
B. 12. 20(299).41
K 12 305 41

कः स्विदेषां कलहं नान्ववैति ॥ ४१

हंस उवाच ।

प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां
प्राज्ञ एको बहुभिर्जोषमास्ते ।
प्राज्ञ एको बलवान्दुर्बलोऽपि
प्राज्ञ एषां कलहं नान्ववैति ॥ ४२

साध्या ऊचुः ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं किं च साधुत्वमुच्यते ।
असाधुत्वं च किं तेषां किमेषां मानुषं मतम् ॥ ४३

हंस उवाच ।

स्वाध्याय एषां देवत्वं व्रतं साधुत्वमुच्यते ।
असाधुत्वं परीवादो मृत्युर्मानुषमुच्यते ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ।
क्षेत्रं वै कर्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

D5 7 9 G1 M1 5–7 एषां (for एको) — D4 om (hapl) 42ᵉ. Dn1 reads 42ᵈ for the first time after 41ᵉ — ᵈ) K1 प्राज्ञा. Dn4 येषां (for एषां) K1 नान्ववति; K7 D4, 5 7 9 नाभ्युपैति; Da3 a4 Dn4 नान्ववेति (for °वैति).

43 G1 om. the ref — ᵃ) K3 ब्रह्मणानां K6 वेदस्य; Dn4 दैवत्वं; G1 देयत्वं (for देवत्वं) — ᵇ) K6, 7 किंचित्, Ds1 किं तु; Ds2 क्रिं तु (for किं च) G1 [अ]साधुत्वम् (for साधु°). B7 किं च साधु प्रमुच्युते. — Ds1 om (hapl) 43ᶜ–44ᵈ. D5 reads 43ᶜ–44ᵇ twice. — ᶜ) B7 Dn1, n4 असाधुत्वे (for °त्वं). K3 transp च and किं. — ᵈ) M1 7 तेषां (for एषां). K1 मानुष्यं; G1 °षीं (for °षं) T1 G6 मत (for मतम्)

44 For the repetition in D5, of v. l 43. Ds1 om 44 (of v. l 43). — ᵃ) K1 एषा; Dn4 येषां (for एषां) — ᵇ) B6 D2 एव च (for उच्यते) — ᶜ) Da4 D4 परीवादे, D9 °वाहो (for °वादो) — ᵈ) K1, 4 6 V1 B6 6–8 Da3 a4 D2 3 8 T G1, 3 6 मानुष्यम्, D5 7 मानुष, M7 °ष्य (for °षम्)

45 After the ref., T G1 3, 6 M1 5–7 ins

744* इत्युक्त्वा वरदो देवो भगवान्नित्य अव्ययः ।
साध्यैर्देवगणैः सार्धं दिवमेवारुरोह सः ।
एतद्यशस्यमायुष्यं पुण्य स्वर्गाय तु ध्रुवम् ।
दर्शित देवदेवेन परमेणाव्ययेन च ।

[(L 1) G6 इत्युक्तो (for °क्त्वा). T2 G1 3 परमो (for वरदो). — (L 3) T2 M1 5–7 च (for तु)]

— ᵃ) Ds1 अहं (for अयं) K6 Ds1 श्रेष्ठ; B7 lacuna (for श्रेष्ठ). T G1 3 6 सवादोयमय (T2 G1 °दोय नर) श्रेष्ठ° (T2 °ष्ठ). — ᵇ) D4 परिकीर्तिता° — ᶜ) D5 7 कर्मणो (for °णा) K3 भूमि°; Da3 योनी°; D5 7 G1 योनिं (for योनि°). ❀ Ca क्षेत्रं, शरीरम् ॥ Cn स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधम् । ❀ — ᵈ) K1 समावः; T2 सद्भाव; G1 सद्भावा. K6 B3 Da3 a4 D7 सत्वम् (for सत्यम्).

Colophon Ś1 D6 missing K3 5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2–4 absent — *Sub parvan* K1 3 4 6 7 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 7–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1, 3 4 6 7 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 7–9 G3 M1, 5–7 हंसगीता (B8 adds समाप्ता), T1 साध्यहंससंवाद°; G6 हससाध्यसवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) K6 24, B7 T1 G1 6 123, B8 126, Dn1 125, Dn4 Ds2 G3 M5 124, T2 136, G2 139; M1, 6, 7 122. — *Śloka no.* Da4 Dn1, n4 D8 45.

२८९

युधिष्ठिर उवाच ।
सांख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि ।
तत्र सर्वज्ञ सर्वं हि विदितं कुरुसत्तम ॥ १
भीष्म उवाच ।
सांख्याः सांख्यं प्रशंसन्ति योगा योगं द्विजातयः ।
वदन्ति कारणैः श्रैष्ठ्यं स्वपक्षोद्भावनाय वै ॥ २
अनीश्वरः कथं मुच्येदित्येवं शत्रुकर्शन ।
वदन्ति कारणैः श्रैष्ठ्यं योगाः सम्यङ्मनीषिणः ॥ ३
वदन्ति कारणं चेदं सांख्याः सम्यग्द्विजातयः ।
विज्ञायेह गतीः सर्वा विरक्तो विषयेषु यः ॥ ४
ऊर्ध्वं स देहात्सुव्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा ।
एतदाहुर्महाप्राज्ञाः सांख्यं वै मोक्षदर्शनम् ॥ ५
स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समर्थं वचनं हितम् ।
शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं त्वद्विधैः शिष्टसंमतैः ॥ ६
प्रत्यक्षहेतवो योगाः सांख्याः शास्त्रविनिश्चयाः ।
उभे चैते मते तत्त्वे मम तात युधिष्ठिर ॥ ७

C 12 11042
B 12. 301(300) 7
K 12. 306 7

289

☞ This adhy is missing in Ś1 D8 (cf v. l 12 274 13, 283 15)

1 After the ref, G2 reads 12 290 1 for the first time, repeating the same in its proper place G6 om. 1 —a) K1 6 Da4 सांख्य (for साख्ये) —b) Da4 D3 अर्हति (for °सि) —c) K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 धर्मज्ञ (for सर्वज्ञ) —d) B9 वेदित, M1.7 विहित (for विदित)

2 b) D6 7 योय (D1 योग) योगि; T1 G1-2. 6 योग योगा (by transp) —c) K4 B1 Dn1 n4 D8 D2 5 7 8 कारण, D8 °ण (for °णैः) K1. 2 4 V1 B3 (orig) Dn1. n4 D8 D3 8 9 श्रेष्ठ, Bo 8 (marg) 9 Da3 श्रेष्ठ्य, B1 lacuna, Da4 श्रैष्ठ्य, D4 श्रेष्ठ, D6 7 सर्वे (for श्रैष्ठ्य) —d) B1 lacuna for स्वपक्षो K1 D4 9 स्वपक्षोद्भासनाय; Ds1 स्वयज्ञोद्भावनाय; D6 स्वपक्षोद्भव°, G1 स्वपक्षोद्भावि° ❀ Cv (reading भाव नाद्भावनाय वै). भावनात्, इहलोकभावनात् ध्यानात् । भाव नाय, परलोकभावनाय । ❀

3 a) K1 अनीश्वरे; Da4 G8 °श्वरं (for °श्वर) —b) K1 एव; B8 एवत् (for एव) K1 2 V1 B6 8 9 Ds1 -कर्पण (K1 °ण); K4 B1 -कर्पणं; D2 कर्पन, D4 9 कर्शनं; T2 -कर्शन; G1 -सूदन (for -कर्शन) — D4 om (hapl) 3c–5d V1 reads 3cd on marg —c) K4 B3 Dn1 D8 D2 3 8 कारण; Bo 8 (marg as in text) Dn4 D5 7 कारण (for °णै) K1 B8 श्रेष्ठ, K2 6 Da4 श्रेष्ठं; B8 (marg) श्रेष्ठान्; Dn1 श्रैष्ठ; D6 7 साख्य (for श्रैष्ठ्य) —d) K1 2 6 B1 योगात्, B3 (marg) योगान्, D6 7 T1 G2 6 योग; D9 योगे (for योगाः)

4 D4 om 4 (cf v l 3) M1 5 om (hapl) 4ab —a) K6 7 वेद; Da4 देव, G1 ते तु (for चेद) —b) K1 साख्य; M6 7 साख्य (for सांख्याः) M6 मनीषिण (for द्विजातय) —c) T1 G6 विज्ञा यैव (for °येह) K1 गते, K6 Da4 G1 गति (for गतीः) G2 विज्ञायांतवती सर्वा —d) Ds1 विरक्ते, D6 7 विमुक्तो; M7 विरक्ता (for °क्तो) K6 (before corr as in text) विषये तु (for °येषु) K4 च (for यः)

5 D4 om 5 (cf v l 3). —a) K6 B1 9 स्व-; K7 D9 सु, T2 स (for स) K2 सुव्यक्तो; Da4 lacuna (for °क्त) G2 M1 6-7 ऊर्ध्वं स्वदे (G2 स दे) हमुत्सृज्य —b) K1 2 विमुच्येतेति नान्यथा; D6 7 मुच्येदिति मतिर्मम — D5 om. (hapl) 5d–7a —d) K1 G1 सांख्यो, K2 4 V1 Bo D9 T2 G2 6 M1. 6-7 साख्या (for साख्य) G1 योग- (for मोक्ष). Dn4 नाशनं, G8 दर्शिन (for दर्शनम्).

6 D6 om 6 (cf. v l 5) —a) K1 2 4 7 D4 7 9 स्वपक्ष (for °क्षे) K4 D2 करणं (for का°) — D7 om (hapl.) 6bc —b) K1. 4 7 D4. 9 समर्थे; B8 सपक्ष; Dn1 Ds1 D8 समये; Dn4 समत्वे (for (for °र्थं) K1 हितं, K4 हिते (for हितम्) —d) D7 G2 तद्विधै G1 -संहितै (for -संमतै)

7 D5 om 7a (cf v l 5) —a) T2 -हेतुतो

C 12 11043
B 12 301[300] 8
K 12 303 8

उभे चैते मते ज्ञाने नृपते शिष्टसंमते ।
अनुष्ठिते यथाशास्त्रं नयेतां परमां गतिम् ॥ ८
तुल्यं शौचं तयोर्युक्तं दया भूतेषु चानघ ।
व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं न समं तयोः ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

यदि तुल्यं व्रतं शौचं दया चात्र पितामह ।
तुल्यं न दर्शनं कस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १०

भीष्म उवाच ।

रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधं च केवलम् ।
योगाच्छित्त्वादितो दोषान्पञ्चैतान्प्राप्नुवन्ति तत् ॥ ११
यथा चानिमिषाः स्थूला जालं छित्त्वा पुनर्जलम् ।
प्राप्नुवन्ति तथा योगास्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥ १२
तथैव वागुरां छित्त्वा बलवन्तो यथा मृगाः ।
प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ॥ १३
लोभजानि तथा राजन्बन्धनानि बलान्विताः ।
छित्त्वा योगाः परं मार्गं गच्छन्ति विमलाः शिवम् १४
अबलाश्च मृगा राजन्वागुरासु तथापरे ।
विनश्यन्ति न संदेहस्तद्वद्योगबलादृते ॥ १५

(for हेतवो). —b) G2 सांख्य (for सांख्या) — B9 Da3 Da4 D8 om (hapl.) 7cd, V1 reads the same on marg —c) B0 स्वेते; G2 युक्ते (for तत्वे) — Ds1 Ds.7.8 om (?hapl) 7d–8a. —d) G3 om तात. K1 G3 युधिष्ठिर.

8 Ds1 Ds 7 8 om 8a (cf v. l. 7). D2 om. (hapl) 8ab. —a) B8 (marg as in text) उभे चैव, M7 उभावेते K4 6 B7–9 Ds2 Ds.9 ज्ञाते (for ज्ञाने) —b) M1 6–7 युक्ते वै (for नृपते). —c) K1 Ds 7 अनुतिष्ठे; K2.4 °शिष्टे (for °ष्ठिते). G1 यथा शास्त्रे

9 a) Ds 7 सत्य (for तुल्य) K1 Dn1 Ds1 Ds 6 7 8 तपो(K1 °यो)युक्त, K2 4 तयोरुक्त; K7 Ds 9 तयोर्व्यक्त; B6 9 तयोर्युक्त; B8 (marg) स्वयोर्युक्त। T G1 8 6 तयोरेका; G2 तयोर्ध्रैकं; M1 6–7 द्वयोरेक (for तयोर्युक्त) —b) K1 यदा (for दया). Dn4 वा (for च). —c) G1 भूतानां (for व्र°). —d) K2 य° (for न). Da1 दर्शन उत्तम तयो°, G1 °न नाम सतयो°. — After 9, T G1 2 6 ins.

745* तयोस्तु दर्शनं सम्यक्सूक्ष्मे भावे प्रसज्यते ।
[T2 G8 सूक्ष्मभावे; G1 सूक्ष्मामावो (for सूक्ष्मे भावे)]

— After 9, B8 ins an addl colophon [*Sub parvan* मोक्षधर्म — *Adhy namo* योगविधि)]

10 G8 om. the ref. —a) D4 G2 तुल्य- (for तुल्य) —b) G3 यथा (for दया). K4 Dn1 n4 D8 फल तथा (for पितामह). — K2 B9 om (hapl) 10cd D7 reads 10cd twice. —c) K4 6 Dn1 n4 D8 D1 2.3 T1 G1 3 6 न तुल्य (by transp.), T2 न तुल्य. —d) D6 तयोर् (for तन्मे). T2 महामते (for पितामह)

11 b) Da3 a4 शमं (for कामं). —c) G1 2 योगं (for योगात्) K1 2 4 [श]छित्वान्, K6 7 V1 B1 6 Da1 Dn1 n4 Da3 D3 3 (marg as in text) 4 5 7–8 T1 छतो (for [त्वा]दितो). —d) K6 पञ्च (for पञ्च). K1 4 तां; V1 T G1 2 6 M1 6–7 ते; B2 7 9 Da3 तान् (for तत्)

12 a) D7 तया (for यथा). K1.2 6 D1 4 7 वा; K4 7 B0 Dn1 n4 D3 D2 2.8 [ए]व (for च) K1 2 V1 B6–3 Da3 a4 D2 7 9 M1 8 6 स्थूल; T1 स्थूलो (for स्थूला) ❀ Cn n. s. अनिमिषा°, मत्स्या°। ❀ —b) B8 स्थित्वा (for छित्वा) —c) B3 3 T1 G1 6 तया योगात्; G1 तपोयोगात् (for तथा योगास्) ❀ Cn योगशब्दोऽत्र प्रायेण मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययान्त (Pānini 5. 2 127) योगिपर प्रकरणाज्ज्ञेय । ❀ —d) D2 7 प्रसत; G1 पदवीं (for तत्पद) K1 Da1 कल्मष°; K7 Ds 6 7 9 कल्मषं (for -कल्मषा) G2 पदवीं यांत्यकल्मषा.

13 a) Ds 7 यथैव (for त°) K1 वागुरौ; B3 M6 °राश्च, Da1 °र; M7 °रा (for °रां). ❀ Cn. n वागुरां, पाशवर्ती स्नायुरज्जुम् । ❀ —b) G2 पलायते (for बलवन्तो) D2 7 महा (for यथा) —c) G2 प्राप्नुवन् (for °युर्) K7 D1 9 G2 निर्मलं, T2 G1 विमला (for °लं). —d) K1 गच्छति; K7 D1 9 निर्मुक्ता°, M7 विमुक्त- (for °क्ता)

14 a) T2 G1 लोहजानि; M1 6–7 योग° (for लोभ°) —c) K1 2 V1 T1 G3.6 योगात् (for योगा) —d) K6.7 B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G1 2 6 M1.6–7 विमल; G3 परम (for विमला) V1 भृशं (for शिवम्)

15 a) G1 यथा (for मृगा) —b) K7 B3 Da3 D1 9 T G1 2.6 यथापरे (for तथा°) D2 7 वागुरासु° स्पथा परे —c) K6 7 G2 विनश्य(K6 °श्यं)ति; D2 7

बलहीनाश्च कौन्तेय यथा जालगता झषाः ।
अन्तं गच्छन्ति राजेन्द्र तथा योगाः सुदुर्बलाः ॥ १६
यथा च शकुनाः सूक्ष्मं प्राप्य जालमरिंदम ।
तत्र सक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १७
कर्मजैर्बन्धनैर्बद्धास्तद्वद्योगाः परंतप ।
अबला वै विनश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १८
अल्पकश्च यथा राजन्वह्निः शाम्यति दुर्बलः ।
आक्रान्त इन्धनैः स्थूलैस्तद्वद्योगोऽबलः प्रभो ॥ १९
स एव च यदा राजन्वह्निर्जातबलः पुनः ।
समीरणयुतः कृत्स्नां दहेत्क्षिप्रं महीमपि ॥ २०
तद्वज्जातबलो योगी दीप्ततेजा महाबलः ।
अन्तकाल इवादित्यः कृत्स्नं संशोषयेज्जगत् ॥ २१
दुर्बलश्च यथा राजन्स्रोतसा ह्रियते नरः ।
बलहीनस्तथा योगो विषयैर्ह्रियतेऽवशः ॥ २२
तदेव च यथा स्रोतो विष्टम्भयति वारणः ।
तद्वद्योगबलं लब्ध्वा व्यूहते विषयान्बहून् ॥ २३

C 12 11039
B 12.301(300). 23
K 12 305 23

निबध्यति　— ^{d}) M1 ε–7 यथा (for तद्वद्)

16 Da3 a4 om. 16^{ab}　— ^{b}) K4 7 Dn1 n4 D2 4 8 M5 जाळं, M1 7 बाल (for जाल)　— ^{c}) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 8 8 वध, K7 अंतर; Dn4 पृग (for अन्त)　D2 4 गच्छति, D5 गच्छते. D6 om from राजेन्द्र up to विपद्यन्ते (in 17^{c})　— ^{d}) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 2 8 G2 M1 ε–7 योगास्तद्वत् (for तथा योगा)　D8 सुदुर्लभा　T1 °र्बलात् (for °र्बला)　V1 योगहीना स्तथा जना; D7 तथा योगस्य दुर्लभा

17 D5 om 17$^{a'b}$ (cf v l 16)　K1 om. (hapl) 17　— ^{a}) K2 4 D5 T G1 8 6 सूक्ष्मा; K7 Da4 शूक्ष्म; D9 शूक्ष्मा (for सूक्ष्म)　— ^{b}) B8 transp. प्राप्य and जालम्　Da3 a4 अरिंदमं　— ^{c}) K6 Ds1 शक्ता (for सक्ता)　K3 विमध्यते, K4 विपद्यति; K7 °द्यते, Ds2 विपीदते (for विपद्यन्ते)　— ^{d}) K2 4 T2 G1 विमुच्यते, D5 7 विपद्यते (for मुच्यन्ते च)

18 K2 4 om (hapl) 18　— ^{a}) K7 T1 G1 8 6 यद्वा (for बद्धास्)　— ^{b}) K1 B8 (marg) तद्वद्योग, K7 B8 (orig) D5 7 गात् (for °गा)　K7 Da4 G3 परतप　— ^{c}) K6 B8 Da3 अबला हि; Dn4 °लायै (for °ला वै)　— ^{d}) K7 मुच्यते च; B8 T G1–3 6 M1 ε–7 विमुच्यते

19 ^{a}) Da4 स्वह्नि (for वह्नि)　K1 2 चाप्याति (for शाम्यति)　Ds2 दुर्लभ; G1 दुर्बला　— ^{c}) T G6 आक्रांतम् (for आक्रान्त)　T2 G1 वधनै; G8 चेंधनै (for इन्धनै)　— ^{d}) K1 योगो छला (sic), K2 6 V1 B5–9 D5 7 G2 8 M1 6 7 योगबल°, K7 G1 योगोबल (sic), T G6 योगबलं (for योगोऽबल°). K1 3 4 6 B5 7 9 Da3 a4 प्रभु°, K7 प्रमो (for प्रभो).

20 ^{a}) B8 पूर्व (for एव).　K1, 2 हि; K7 तु; D1 तु (for च)　K2 V1 T G1 8 6 M1 ε–7 यथा (for यदा)　— ^{b}) K7 ज्ञान; D4 ज्ञात, G1 ज्याति (for जात)　T2 घल (for बल)　K6 प्रभु (for पुन)　— ^{c}) D4 समीरणे (for °रण)　V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 8 8 गत (for युत)　K6 T2 M1 ε–7 कृत्स्न; B0 8 Dn1 n4 D8 D2 2 8 क्षिप्र, B8 9 Da3 G2 कृत्स्नान्, Da4 G1 कृत्स्ना (for कृत्स्नां)　K4 समीरण यथा क्षिप्रं (sic)　— ^{d}) B0 3 Dn1 n4 D8 D2 8 8 कृत्स्ना; D6 7 दीप्तो (for क्षिप्र)　K1 2 4 V1 B8 8 9 Da3 a4 महीमिमां; K6 महीपति; D7 °पते (for °मपि)

21 ^{a}) B0 जाति (for जात-)　D2 तद्वज्जातो बल योगा (corrupt)　— ^{b}) M1 7 दीप्ततेजो (for °तेजा) K3 महाबला　— ^{c}) K1 इवादित्या　— ^{d}) K1 कृत्स्नां K2 सशोषयेज्, B8 शोषयते, G1 सशोषयेज् (for °पयेज्)

22 ^{b}) K6 7 B0 Da3 a4 D4 9 श्रोतसा (for स्रो°) K2 नेयते, K8 V1 B0 7 क्रियते, T G1 ह्रीयते (for ह्रि°)　— ^{c}) K1 योगी, B8 योगाद्, G2 योगे (for योगो)　— ^{d}) D7 T G8 ह्रीयते, G1 स्तूयते, G2 स्मृयते (for ह्रियते)　Dn1 D4 M6 वश (for ऽवश°) K7 ह्रियते विषयैर्वशः

23 ^{a}) T1 G1.6 तथैव, G3 सदैव (for तदेव). K1 2 4 B8 (marg) तु; K7 D4 9 हि (for च)　Dn1 n4 Ds2 D2 5 7 8 T2 G8 6 महा (for यथा)　K6 7 Da3 a4 Ds1 D2 4 9 श्रोतो (for स्रोतो)　— ^{b}) K2 विष्टभयति; V1 B0 6 8 9 विष्कंभयति (for विष्टम्भ°) G1 शिष्ट भवति वारण　— ^{c}) K2 B0 D5 7 योगी, Da3 D4 T2 G1 योगो (for योग)　G3 वद्धा (for लब्ध्वा).　— ^{d}) K0 D3, 4 9 गूहते; K7 Ds1 गृहते; B8 व्यूहतो; G1 हूयते (for व्यूहते). ❀ Cn' व्यूहते,

C 12 11010
B 12.30 [300].24
K 12.306 24

विशन्ति चावशाः पार्थ योगा योगबलान्विताः ।
प्रजापतीनृषीन्देवान्महाभूतानि चेश्वराः ॥ २४
न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविक्रमः ।
ईशते नृपते सर्वे योगस्यामिततेजसः ॥ २५
आत्मनां च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
योगः कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ २६
प्राप्नुयाद्विषयांश्चैव पुनश्चोग्रं तपश्चरेत् ।
संक्षिपेच्च पुनः पार्थ सूर्यस्तेजोगुणानिव ॥ २७
बलस्थस्य हि योगस्य बन्धनेशस्य पार्थिव ।
विमोक्षप्रभविष्णुत्वमुपपन्नमसंशयम् ॥ २८
बलानि योगे प्रोक्तानि मयैतानि विशां पते ।
निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनस्तव ॥ २९
आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रति चाभिभो ।
निदर्शनानि सूक्ष्माणि शृणु मे भरतर्षभ ॥ ३०
अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः ।
युक्तः सम्यक्तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ३१

विक्षिपति तुच्छीकरोति ॥ Cv व्यूहते, विरोधितया तर्कं याति । ❀

24 a) K1 2 4 Da4 T G1 3 6 Ca चावशान्; D4 चावशा (for चा°) ❀ Cn अवशा, स्ववशा ॥ Cv अवशा विष्णुवशा, मृत्योरवशा वा । ❀ —b) B1 3 Dn1 n4 Ds2 D3 5 7 योगाद्, Da3 a4 G1 योगो, G2 योग, G6 योगान् (for योगा) D5 बलान्वित —c) D8 7 प्रजापतिर्ऋषिर्देवा —d) K7 चेश्वर (for °रा)

25 a) Da3 a4 धर्मो (for यमो). T G1 2 6 क्रूरो, G2 कालो (for क्रुद्धो). —b) K2 Da3 a4 Ds1 D4 9 मृत्यु°; Dn4 मृत्यु (for मृत्युर्) K4 विक्रम —c) K2.4 एप ते, K7 Ds1 ईशते (for ईशते) K7 नृपते K1 D9 सर्वो, K2.4 सर्गो; V1 सर्वं; T1 सत्त्वे (for सर्वे).

26 26–27 quoted in Śaṁkara's Br Sū Bhāṣya on 1 3 27 —a) K1 2 7 Ds2 D5 7 आत्मान (for आत्मनां) Br Sū Bhāṣya आत्मनो वै शरीराणि —c) K7 B9 Dn4 D8 D4 9 T G1 3 6 M1, 6–7 योगी; D5 योगे, D7 योग (for योग°) K1 2 4 महीं (for बलं) —d) K6 D4 सर्वे (for सर्वैर्) T2 M1 6–7 transp महीं and चरेत्

27 27ab is damaged in B6 —a) B0 विषय K4 V1 B7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M6 कश्चित्; K6 lacuna, B0 किंचित्, G2 तैश्च, Śaṁkarabhāṣya कैश्चित् (for चैव) —b) T G1 3 6 तपश्चोग्र पुनश्चरेत्; Cn Śaṁkarabhāṣya कै(Cn क)श्चिदुग्र तपश्चरेत् —c) K4 सक्षिपेश्च, K6 Da3 सहियेच्च, Dn4 सक्षिपे च, G1 संक्षिपेश्च (for सक्षि°) B0 7 8 (marg as in text) Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 7 8 स्तात; Ds1 तानि; M1 7 प्राप्त (for पार्थ). —d) K4 B0 Dn1 D5 8 9 गुणानि च (for गुणानिव). Śaṁkarabhāṣya सूर्यो रश्मिगणानिव.

28 a) K3 lacuna, K7 D5 7 तु; D4 तु; G1 च (for हि) —b) D5 lacuna, D8 बघलेशस्य; T1 G3 बघने तस्य (for °नेशस्य) D4 पार्थिव ❀ C3 बन्धनेशस्य, कामादिनियमनसमर्थस्य ॥ Cv बन्धने करणानां विग्रहे, ईशस्य समर्थस्य । ❀ —c) K7 B0 7 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T1 G3 6 विमोक्षे; G1 विमोक्ष (for °क्ष) —d) K1 2 D4 9 न सशय, K7 असशय

29 a) G1 बलस्य (for बलानि) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 G3 योग (for योगे). B7 Dn1 D8 D2 3 8 प्राप्तानि (for प्रोक्तानि) —b) K6 मयोक्तानि (for मयैतानि) —c) D5 निदर्शनार्थे; T G1 6 निदर्शितानि, G3 °र्शनानि (for °र्शनार्थं). D4 9 श्लक्ष्माणि —D5 7 om (hapl) 29d–30c, V1 reads the same on marg —d) K6 वक्षामि K7 D4 9 [इ]ह (for च) K1 3 4 D9 तथा (for तव)

30 D5 7 om 30abc (cf v 1 29) V1 reads 30abc on marg —b) K1 V1 B7 8 (marg) Da4 Cn धारणा, K2 धारणा°; K6 धाराणा, K7 Ds1 s2 (before corr) G2 6 M1 6–7 धारण; B9 धारणा (for धारणां) K1 7 D4 9 चाभिभो, K3 शाभिभो, K4 या विभो, K6 नादितो; V1 B6 7 9 Da3 a4 भाविता (Da4 °ना); B0 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 वा विभो (for चाभिभो). ❀ Cn धारणा, नाभ्याद्यन्यतमदेशे चित्तस्य स्थिरीकरणम् । ❀ —c) K1 2 4 निदर्शनार्थं (for °नानि) K3 सूक्ष्मानि, D4 9 श्लक्ष्माणि —d) T2 शृणु B0 भरतर्षभा°, B6 7 9 Da3 a4 मनुजर्षभ (Da4 °भ°)

31 a) K1 om (hapl) from धन्वी up to यथा (in 32a) —b) K7 V1 B0 6 8 9 Ds1 D2 4 7 9 T1 G1, 3 6 M1 6–7 लक्ष; Da3 वक्ष्यं (for लक्ष्य) —T1 om (hapl) 31c–37b —c) Ds1 युक्ता (for युक्तः) K6 Da4 यथा (for तथा). —d) K6 प्राप्नोति (for प्रा°). K3 सशयं; K7 B7 असंशय.

स्नेहपूर्णे यथा पात्रे मन आधाय निश्चलम् ।
पुरुषो यत्त आरोहेत्सोपानं युक्तमानसः ॥ ३२
युक्त्वा तथायमात्मानं योगः पार्थिव निश्चलम् ।
करोत्यमलमात्मानं भास्करोपमदर्शनम् ॥ ३३
यथा च नावं कौन्तेय कर्णधारः समाहितः ।
महार्णवगतां शीघ्रं नयेत्पार्थिव पत्तनम् ॥ ३४
तद्वदात्मसमाधानं युक्त्वा योगेन तत्त्ववित् ।
दुर्गमं स्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं नृप ॥ ३५
सारथिश्च यथा युक्त्वा सदश्वान्सुसमाहितः ।
देशमिष्टं नयत्याशु धन्विनं पुरुषर्षभ ॥ ३६
तथैव नृपते योगी धारणासु समाहितः ।
प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लक्षं मुक्त इवाशुगः ॥ ३७
आवेश्यात्मनि चात्मानं योगी तिष्ठति योऽचलः ।
पापं हन्तेव मीनानां पदमाप्नोति सोऽजरम् ॥ ३८ C 12 11074 B 12 301[300].38 K 12 305 28

32 With 33, cf 12 304 22–23 K1 om up to यथा, T1 om 32 (for both, cf. v l 31) —^{a}) Da4 पूर्वे (for -पूर्णे) ꕥ Cn पात्रे, शिरसि धृते। ꕥ —^{b}) B9 निश्चला; G6 °ल (for °लम्). —^{c}) K4 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 5 7 8 T2 युक्त, K6 मुक्त, Dn4 त्यक्त; D9 यत्न (for यत्त) —^{d}) M1 सोपाना (for °न) K3 मुक्त (for युक्त-).

33 T1 om 33 (cf v l. 31) —^{a}) K4 7 युक्ता, V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 6 7 8 युक्तस् (for युक्त्वा) D2 om from यमात्मान up to शीघ्र (in 34^{b}) B8 परात्मान (for [अ]यमात्मान) K6 मुक्तस्त्वयायमात्मान —^{b}) K6 Da3 a4 योग, K7 D4 9 T2 G1 3 6 योगी; B8 (marg as in text) योगात् (for योग) K1 निश्चला, K3 निश्चल°, B3 (marg as in text) निश्चय (for °लम्) —^{c}) K1 अमूलम् (for अमलम्) —^{d}) Da4 -दर्शन

34 T1 om 34 (cf v l. 31). D2 om 34^{abc} (cf. v l 33) —^{a}) K2 om च K7 D4 कौंतेय —^{b}) K3 समन्वित (for समाहित) —^{c}) K1. 3 4 महार्णवगत शीघ्र —^{d}) K3 निश्चल°; Dn1 n4 D8 D2–4 8 सत्तम, D5 7 यत्नत° (for पत्तनम्)

35 T1 om 35 (cf v l 31) —^{a}) K4 समाधार, M1. 5–7 समाधानाद् (for °धान) —^{b}) K4 Da4 युक्ता, K6 मुक्ता, Da3 मुक्त्वा, Ds1 M1 5–7 युक्तो; Ds2 युक्त्वा (for युक्त्वा) Da4 योगो न (for योगेन) K1. 3 6 7 V1 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 D4 5 7 9 G3 योगवित् (for तत्त्व°) —^{c}) Dn4 दुर्गम (for °म) Da4 आप्स्येति (for आप्नोति) K1 दुर्गसत्वानमाप्नोति, B8 (marg) दुर्गस्थानमवाप्नोति —^{d}) K3 मुक्त्वा; M1. 7 भित्वा (for हित्वा) Ds1 नृप

36 T1 om 36 (cf v l 31) —^{a}) G1 यदा (for यथा) K4 त्यक्ता, K6 युक्ता; K7 Ds2 युक्त्वा, D2 मुक्त्वा; G1 युक्तान्, G3 युक्त° (for युक्त्वा) —After 36^{ab}, K7 D4 9 read 37^{cd} K2 om (hapl) 36^{c}–37^{b} G3 om 36^{c}–39^{d} —^{d}) V1 धनिनं; B6 8 (marg) रथिन, D5 7 वेगेन (for धन्विनं) K1. 4 भरतर्षभ (K4 °भ°); B7 Dn4 Ds1 D2 8 पुरुषर्षभ, D6 7 °र्षभ° (for °र्षभ)

37 K3 T1 om 37^{ab} (cf v l 36, 31) G3 om 37 (cf v l 36) —^{a}) D2 तथैव —^{b}) K1 दारुणासु, M6 धारण सु- (for °णासु) —K7 D4 9 read 37^{cd} after 36^{ab} —^{c}) T G1 6 परम (for [आ]शु पर) —^{d}) K1 3 4 चाप, K6 जालान्; V1 B0 6 9 Da4 Dn1 D8 D5 7 8 लक्ष्य, D4 T1 G1 6 लक्ष, T2 G2 लक्ष्य (for लक्ष) K6 B8 (marg as in text) युक्त; Da4 मुक्तम्; D5 7 शर (for मुक्त)

38 G3 om 38 (cf v l 36) —^{a}) V1 B6 7 Da3 a4 आविश्य; B8 G1 अवेश्य, Dn1 n4 D8 5 7 अवेक्ष्य, D8 D2 8 Cn प्रवेश्य (for आ°) Da4 om त्मनि चा ꕥ Cn आत्मनि आत्मानं प्रवेश्य, वृत्तिसारूप्य त्यक्त्वेत्यर्थः । ꕥ —^{b}) K6 B6 (marg as in text) Da3 a4 M5 6 योगस्; M7 योय (for योगी) M6 तिष्ठति K6 B8 (marg as in text) योचल°; T1 योबल° (for योऽचल) —^{cd}) B6 (marg as in text) D5 7 पाश, T1 जाल, T2 G1 6 जल; Ca पापो (for पाप) K1 हतीव, K4 B0 D8 D2 8 हति च, K6 V1 B7 Da3 a4 D4 9 हत्येव; T1 भित्त्वेव; G1 फेनैव (for हन्तेव) D8 मीतानां; T2 G3 M7 मानानां (for मीनानां) K7 Dn1 n4 D8 Cn (gloss पुनीतानां, पवित्राणां सांख्यानामित्यर्थः) पापं हंति पुनीतानां D8 सोंतर; T2 सोजिर ꕥ Ca पापो हन्तेव मीनानामिति । यथा पाप पापाचारो हिंसारुचिर्मीनानां पद स्थान प्राप्नोत्येकाचित्त । ꕥ

39 G3 om 39 (cf v l 36) —^{a}) Da3 a4 पद्म्या (for नाभ्यां) K6 V1 B6 7 Da3 a4 transp कण्ठे and शीर्षे T1 कर्णे (for कण्ठे) —^{b}) K1 M1 वक्ष्यसि; B9 Da3 a4 चक्षुषि (for वक्षसि) D5 7

C 12 11075 B 12. 291.200 K 12. 291 39 नाभ्यां कण्ठे च शीर्षे च हृदि वक्षसि पार्श्वयोः ।
दर्शने स्पर्शने चापि घ्राणे चामितविक्रम ॥ ३९
स्थानेष्वेतेषु यो योगी महाव्रतसमाहितः ।
आत्मना सूक्ष्ममात्मानं युङ्क्ते सम्यग्विशां पते ॥ ४०
स शीघ्रममलप्रज्ञः कर्म दग्ध्वा शुभाशुभम् ।
उत्तमं योगमास्थाय यदीच्छति विमुच्यते ॥ ४१

युधिष्ठिर उवाच ।

आहारान्कीदृशान्कृत्वा कानि जित्वा च भारत ।
योगी बलमवाप्नोति तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भक्षणे ।
स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४३
भुञ्जानो यावकं रूक्षं दीर्घकालमरिंदम ।
एकारामो विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४४
पक्षान्मासानृतूंश्चित्रान्संचरंश्च गुहास्तथा ।
अपः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४५
अखण्डमपि वा मासं सततं मनुजेश्वर ।
उपोष्य सम्यक्शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४६

पार्श्वत (for °यो) — c) K6 7 V1 B6 6-9 Da9 a1 Dn1 n1 Ds2 D2 8 3 9 श्रवणे, Cap स्पर्शने (as in text) D2 वापि, T G1 2 6 M1 6-7 चैव, Cap स्नाने (for चापि) K1 दर्शने चक्षुषि घ्राणे, D4 दर्शन-श्रवणे वापि — d) D8 (marg as in text) प्राणे (for घ्राणे) K1 Da4 विक्रमं; K7 V1 Dn1 Ds1 D8 T1 M1 6-7 विक्रम (for °म)

40 a) Da3 om (hapl) one यो D9 योगी च (for यो योगी) — b) B9 (marg as in text) परायण (for समाहित) ❀ C8 महाव्रत, ब्रह्मचर्यम् । यद्वा, महाव्रतानि सनत्सुजातोक्तानि (5 43 12), ज्ञान च सत्य च तप श्रुत चेत्यादीनि । ❀ — c) D5 7 आत्मन (for °ना) K6 Da3 a1 G1 सूक्ष्म, D4 9 शूक्ष्मम् — d) K7 Da1 G3 युक्ते, D9 युक्त; T1 G2 6 युक्त्वा, G1 युते, M1 6-7 युक्तः (for युङ्क्ते)

41 a) K1. 2 4 शीलम् (for शीघ्रम्) K6 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 Ds D2 2 5 7 8 अचलप्रख्य (Ds1 °ख्य); T G1. 3 6 M1 6-7 अनल (G1 °ल)प्रख्य (M1 7 °ख्य), G2 अमलप्रख्य (for °प्रज्ञ) — b) K4 6 D9 दग्धा, K7 दिग्धो, G3 कृत्वा (for दग्ध्वा) — d) K7 B1 T G6 यदिच्छति; Dn1 यदीच्छति, Ds1 °च्छसि (for °च्छति) ❀ Cn यदीच्छतीति योगिन स्वेच्छया ब्रह्मलोकादौ गमन, विदेहकैवल्यम्, देहधारण चेति दर्शितम् ॥ Cp यदीच्छति तदा विमुच्यते, नोचेत्तान्येव भुङ्क्ते, इति भाव ॥ C3 कल्पान्तमान तस्य जीवितु शक्तिरस्तीति सूचितम् । ❀ — After 41, K4 B6 ins an addl colophon [Sub parvan K4 B3 मोक्षधर्म — Adhy name K4 B6 योगविधि — Adhy no K4 120]

42 a) T G6 यादृशान् (for की°) K1 आकारां कीदृशा कृत्वा (corrupt) — b) G1 कर्म (for कानि) K2 4 जिह्वा (for जित्वा) D5 कक्षित्वा चैव भारत (sic), D7 काक्षित्वा चैव भारत — c) T1 योगो (for योगी) G2 चाप्नोति (for [अ]वा°) G6 यो योगबलमाप्नोति — d) K1 (sup lin as in text) 7 D4 9 अर्हसि (for °ति)

43 D6 om the ref — a) K1 2 4 कर्मणां (for कणाना) K2 4 रक्षणे (for भक्षणे) G1 युक्त (for युक्त) — b) K6 V1 B0 6 7 9 Da9 a1 Dn1 n1 Ds D2 2 8 G3 M1 6-7 भारत (for भक्षणे) — c) B8 भक्षणे, Da1 वर्जिते (for वर्जने)

44 K2 4 om (hapl) 44-46 G1 reads 44-45 on marg — a) D4 भुजाना (for °नो) K6 पावक (for या°) K1 तूक्ष (for रूक्ष) ❀ C3 यावक, यवान्न, रूक्ष तैलघृतादिरहितम् । ❀ — b) Da4 अरिंदम — c) K6 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D2 8 8 एकाहारो, V1 D8 °वासो (for °रामो)

45 K2 4 om 45 (cf v l 44) K1 om (hapl) 45 G1 reads 45 on marg — a) V1 B6 (marg) 9 D8 T G1 3 6 चैव, B0 Da3 a1 Dn1 n1 D2 8 8 चैतान् (for चित्रान्) K7 D4 6 7 9 पक्ष (D4 9 °क्ष) मासमृतु चैव — b) Da3 a1 वत्सराश्च (for संचरंश्च) K6 गुहा; K7 D4 6 7 9 T G2 6 गृहाम्; B6 7 ग्रहस्, B9 Da3 a1 गुहांस्, G1 ग्रह; G3 शुभास् (for गुहास्) Dn1 n1 Ds D2 8 8 संवत्सरानहस्तथा — c) Da3 पयोमिश्रो (for °मिश्रा) — d) Da4 om योगी

46 K2 4 om 46 (cf v l 44). — a) G6 यो (for वा) V1 B0 6 7 9 Dn1. n1 Ds2 D3 5 7 T1 G1 3 M1 7 मांस (for मास) — b) B9 तत्र त; G2 सतत (for सतत). K7 मनुजेश्वर; Ds1 °श्वरे. — 46cd is

कामं जित्वा तथा क्रोधं शीतोष्णे वर्षमेव च ।
भयं निद्रां तथा श्वासं पौरुषं विषयास्तथा ॥ ४७
अरतिं दुर्जयां चैव घोरां तृष्णां च पार्थिव ।
स्पर्शान्सर्वांस्तथा तन्द्रीं दुर्जयां नृपसत्तम ॥ ४८
दीपयन्ति महात्मानः सूक्ष्ममात्मानमात्मना ।
वीतरागा महाप्राज्ञा ध्यानाध्ययनसंपदा ॥ ४९
दुर्गस्त्वेष मतः पन्था ब्राह्मणानां विपश्चिताम् ।
न कश्चिद्व्रजति ह्यस्मिन्क्षेमेण भरतर्षभ ॥ ५०
यथा कश्चिद्वनं घोरं बहुसर्पसरीसृपम् ।
श्वभ्रवत्तोयहीनं च दुर्गमं बहुकण्टकम् ॥ ५१
अभक्तमटवीप्रायं दावदग्धमहीरुहम् ।
पन्थानं तस्कराकीर्णं क्षेमेणाभिपतेद्युवा ॥ ५२
योगमार्गं तथासाद्य यः कश्चिद्व्रजते द्विजः ।
क्षेमेणोपरमेन्मार्गाद्बहुदोषो हि स स्मृतः ॥ ५३

C 12.11029
P 12.301(200), 53
K 12.203 53

partly damaged in B3 — c) ‡ Cn वर्षोन्य, त्यक्त्वा । ‡ — d) K1 फलम् (for चलम्)

47 a) K4 हित्वा (for जित्वा) G3 यथा (for तथा) — b) Ds1 D5 7 T G1 3 6 शीतोष्ण (for °ष्णे) Dn1 वर्ष M1 5-7 वा (for च) — c) G1 द्रुय (for भयं) K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 n1 Dn1 n1 D3 D5 2 8 शोक (for निद्रा) Da1 M1 श्वास (for श्वास) — d) B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 n1 Dn1 n1 D8 D2 3 8 G3 M6-7 Cn 8 पौरुषान् (for °ष) K1 2 4 विजय, B1 (marg as in text) T G1 3 6 विषय, D5 विनयास्, D7 निचयांस् (for विष°)

48 a) Ds1 अरविंद्, D5 7 निर्जित्य, Cv (gloss स्वस्मिन् स्त्रीषु वा रतिं) स्वरतिं (for अरतिं) K1 दुर्जेय, Da1 °यांग्र ‡ Cp अरतिम्, आलस्यम् । ‡ — b) B1 कृष्णां, D5 तृष्णा T G1-3 6 M1 5-7 भारत (for पार्थिव) — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 n1 Dn1 n1 D8 D2 3 5 7 8 G3 6 स्पर्श निद्रा, G1 M1 6 7 स्पर्शा सर्वे (for स्पर्शान्सर्वान्) K4 6 तन्त्री; K7 Ds1 M1 7 तद्री, D5 7 G3 6 तद्रा (for तन्द्रीं) — d) D1 G3 6 M1 दुर्जया (for °यां)

49 a) D5 7 महात्मान (for °त्मान) — b) K6 D3 सूक्ष्मम् — c) K1 4 वीतराग (for °रागा) K3 6 7 B0 7-9 Dn1 n1 D8 D3, 4 8 9 G1 महाप्रज्ञा; B1 °प्रज्ञां, D7 °त्मानो (for °प्राज्ञा) Da1 वीतरागान्महान्माज्ञा — d) K1 3 4 दाना (K1 °न) ध्ययन, K6 ध्याया°; Ds1 धाता°, D2 ध्यानाध्यायन (for °ध्ययन) K1 D1 9 -सगता, B1 मपद°, D3 C8 -सस्कृत (Ds1 C8 °ता), T G1 3 6 -समता (for सपदा)

50 a) D8 दुर्गाम् D8 स्वेप (for स्वेप) K1 स य°, K3 4 मय, Dn1 n1 Ds1 D8 महा, Ds1 D1 (also as in text) यत (for मत). — Da3 n1 om. 50cd — c) K4 6 V1 B0 7 8 (marg as in text) Dn1 n1 D8 D2 3 5 7 8 य कश्चिद् (for न कश्चिद्) K6 B1 3 (marg as in text) 9 क्षिप्रं (for ह्यस्मिन्) — d) Dn1 क्षेत्रेण (for क्षेमेण) B3 la-una for भरत र्षभ G3 शुभे क्षेमेण भारत

51 K3 om 51ab — b) B1 (marg) हिंस्र, D8 सर्प (for सर्प) D9 सतीसृप (for सरी°) — c) K3 श्वभ्रवत्, K6 स्वभ्र, B9 श्वोभ्र; G1 क्षभ्र° (for श्वभ्र°) D8 तोयहीनश्च K1 श्वभ्रवक्षोपहीन च — d) K1 दुस्तर, K2 दुर्लभ, K4 दुर्बल (for दुर्गम) K3 4 बल (for बहु) T2 कर्णक (for कण्टकम्)

52 a) K1 अनक्ष्यम्, B0 अभ्यक्तम्, Dn1 n1 D8 D2 4 8 9 M1 5-7 अमतम्, D3 अमीदृगम् (for अभक्तम्) G2 अटवि (for °वी) — b) Da3 n1 दारु दग्ध (for दाव°) D5 om मही — c) K3 corrupt T1 G6 पयान त दुराकीर्णं — d) B7 अभिपते (sic), G3 M1 6 7 अतिपतेद् (for अभि°) K1 2 4 नर (for युवा) K6 क्षेमेणाभिपते च (submetric), Da3 n1 °णाभिप (Da3 °ग) तेषु वा, D5 7 णाभिपतेदे यथा, G1 क्षमेण हि पतेद्युवा; G6 क्षेमेणाभिपतेत वा

53 Before 53, T2 ins सोदम° — a) K4 4 तथा साध्य, V1 B8 (marg) समासाद्य, Ds1 D2 8 तथा सोध, T2 तथासाध्या (for तथासाद्य) — b) M1 5-7 न (for य) K6 B0 6-9 Da3 n1 Dn1 n1 D8 D2 2 8 व्रजते; V1 व्रजति; G2 रुजति (for व्रजते) K1 M1 द्विज (for द्विज) K7 D1 5 7 9 कश्चिदेव व्रजेद्विज — c) K1 क्षणेन (for क्षेमेण) K3 [ओ]परमेन्, D1 [उ]परमान्, D9 °रामा, T1 °रमे (for °रमेन्) K1 2 B3 G3 8 M1 मार्गं; Da1 T G1 6 मार्गो (for मार्गाद्) — d) K1 स स्मृतां, Da3 n1 सस्मृत; Dn1 T1 सस्मृत° (for स स्मृत°) G1 बहुदोषाभिसस्कृत

54 54ab is damaged in B3 — a) K1 स्वस्येयं; K6 7 B1-9 Da3 n1 D1 9 क्षा° (for क्षु°) K1 क्षर; G1 सुर (for क्षुर) — b) Da3 n1 निश्चितासु, D6 निशित क्षु°, D7 °त स (for °तासु). — c) T1 धार-

C 12. 11090
B 12. 301(300).54
K 12. 306 6

सुस्थेयं क्षुरधारासु निशितासु महीपते ।
धारणासु तु योगस्य दुःस्थेयमकृतात्मभिः ॥ ५४
विपन्ना धारणास्तात नयन्ति नशुभां गतिम् ।
नेतृहीना यथा नावः पुरुषानर्णवे नृप ॥ ५५
यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि ।
मरणं जन्म दुःखं च सुखं च स विमुञ्चति ॥ ५६
नानाशास्त्रेषु निष्पन्नं योगेष्विदमुदाहृतम् ।
परं योगं तु यत्कृत्स्नं निश्चितं तद्द्विजातिषु ॥ ५७
परं हि तद्ब्रह्म महन्महात्म-
न्ब्रह्माणमीशं वरदं च विष्णुम् ।
भवं च धर्मं च षडाननं च
षड्ब्रह्मपुत्रांश्च महानुभावान् ॥ ५८
तमश्च कष्टं सुमहद्रजश्च
सत्त्वं च शुद्धं प्रकृतिं परां च ।
सिद्धिं च देवीं वरुणस्य पत्नीं
तेजश्च कृत्स्नं सुमहच्च धैर्यम् ॥ ५९
नराधिपं वै विमलं सतारं
विश्वांश्च देवानुरगान्पितॄंश्च ।
शैलांश्च कृत्स्नानुदधींश्च घोरा-
न्नदीश्च सर्वाः सवनान्घनांश्च ॥ ६०

णस्य (for °णासु) K7 D5 6 7 9 च (for तु) Dn4 यागस्य (for यो°) —d) Some MSS दुस्थेयम्; T2 सुस्थेयम् (for दुःस्थेयम्)

55 a) G1 M1 6 7 विपन्न, G8 विभिन्न (for विपन्ना) G1 धारणा (for धारणास्) —b) G8 न याति (for नयन्ति) D5 7 G8 च (for न) K2 नयनभरतर्षभ (sic) —c) K1 7 Dn4 Ds2 D5 6 7 9 G1 2 6 नेत्र हीना, Ds1 नैत्र°, M1 6 7 नेत्रहीनान् (for नेतृहीना). G1 om (hapl) यथा ना K1 2 V1 नावं. —d) K1 पुरुपा (for °पान्) D6 7 पुरुपातर्भवेन्नृप

56 a) G1 तिष्ठ तिष्ठेति कौंतेय —b) D8 G1 यथा विधि —cd) K2 दु खे (for दु ख) D5 वा (for च) G2 M1 5–7 मरणाज्जन्म दु खाच्च सुख हि (M6 च) स विमुच्यते.

57 a) D6 7 शस्त्रेषु (for -शा°) K2 निष्पक्षे; Dn4 निष्पत (for निष्पन्न) —b) G2 लोकेषु (for योगेषु) K1 2 T2 G2 एवम् (for इदम्) —c) K1 2 4 योग च, K6 V1 Bo 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 योगस्य, B8 योगेषु (for योग तु) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 8 कृत्य; K7 D4 9 सूक्ष्म (for कृत्स्न) —d) B7 स (for तद्)

58 a) K7 G1 यद्, D4 ते, M1 7 त (for तद्) Bo 8 Dn1 n4 D8 D2,3 8 G1 ब्रह्ममयं, D5 M1, 6 7 ब्रह्म महान्, G8 ब्रह्म ** (for ब्रह्म महन्) K2 महात्म; Da4 M5–7 महात्मा; D5 lacuna (for °त्मन्) ❀ Cv (reading पर महद्ब्रह्म महन्महात्मन्) हे महात्मन् युधिष्ठिर, परम् उत्तमम्, तत् योगकौशलाख्य ब्रह्म वेद । योगस्य वेदसारत्वाद्वेदत्त्वम् । ❀ —b) D6 7 ब्रह्मण्यम् (for ब्रह्माणम्) —c) K2 भवे; G1 वर; G6 भयं (for भव). G2 om (hapl) धर्मं च K7 V1 D5 6 7 9 सनातन (for षडानन) K4 भवेदधर्मं च सुताडन च —d) V1 B7 Da3 Dn1 n4 D2 3, 5 7 8 यद्; G1 तद् (for षड्) V1 महानुभावा, Da4 Ds1 T2 °भावात्, D6 7 °भावं (for °भावान्) K7 षडानन यश महानुभावान् ❀ Cs षड्ब्रह्मपुत्रा°, मरीच्यत्र्यङ्गिरसपुलस्त्यपुलहक्रतुरिति सभवपर्वण्युक्ता (1 59 10) । ❀ ❀ Cn महानुभावान्, ऋषभकपिलादीन् । ❀

59 a) D2 तमस्च, D7 तमस्च- (for °श्च) D6 7 रज स्च (for रजश्च) —b) K1 शुद्धिश्च; K2 च शुद्धि; Da3 Dn1 n4 Ds2 D8 Cn विशुद्ध; D5 G3 6 M1 6 7 च शुद्धिं, D7 *शुद्धिं; G1 विशुद्धिं (for च शुद्ध) K1 T2 पराश् (for परां) —c) D5 देवी (for देवीं) K1 पत्नी ❀ Cp वरुणस्य पत्नीम्, वरुणायत्ता सिद्धिम् । ❀ —d) K1 2 4 Ds1 G1 सु (K1 स्व) महश्च (for °च्च) K1 2 4 D6 7 शौर्यं; D4 धैर्यं; T G3 6 सूर्यं; G1 वीर्यं (for धैर्यम्)

60 a) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 खे (for वै) K2 B3 (marg) सुतार, G3 वै सतार (for सतार) —b) K7 विश्वोश्च; D4 G1 विश्वाश्च; M1 7 विश्वे च (for विश्वांश्च). G2 असुरान् (for उरगान्). B7 च पितॄन् (by transp) —c) K1 2 सर्वान्; Da4 रुत्स्नान् (for कृत्स्नान्) K1 2 उदधीश् K6 घोरां —d) K2 G1 2 नदींश् (for नदीश्) K1, 2 4 सवरान्, Ds2 सनदान्, D4 9 सनदा; T G1–3 सवना (for °नान्) V1 लयाश्च, D4 घनाश्च; D8 वनांश्च (for घनांश्च) K6 नदी सपर्वा सबलान्घनांश्च, K7 नदींश्च घोरान्सदा घनांश्च, D6 7 नदीश्च सर्वोपवनान्वनांश्च

नागान्नगान्यक्षगणान्दिशश्च
गन्धर्वसंघान्पुरुषान्स्त्रियश्च ।
परस्परं प्राप्य महान्महात्मा
विशेत योगी नचिराद्विमुक्तः ॥ ६१

कथा च येयं नृपते प्रसक्ता
देवे महावीर्यमतौ शुभेयम् ।
योगान्स सर्वानभिभूय मर्त्या-
न्नारायणात्मा कुरुते महात्मा ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

२९०

युधिष्ठिर उवाच ।
सम्यक्त्वयायं नृपते वर्णितः शिष्टसंमतः ।
योगमार्गो यथान्यायं शिष्यायेह हितैषिणा ॥ १
सांख्ये त्विदानीं कार्त्स्न्येन विधिं प्रब्रूहि पृच्छते । C. 12. 11099 B. 12. 20 (1). 2 K. 12. 207 2

---

61 ᵃ) K1 6 नागान्नगान्, Da3 n1 °नुगान् (for °नगान्) K2 G2 यक्षगणा, K7 D1 8 पक्षिगणान्, Da1 पक्ष° (for यक्ष°) — ᵇ) K7 यक्षान्, G1 सर्वान् (for संघान्) K2 पुरुषांस्त्रियश्च (sic), K7 पुरुष स्त्रिय च — ᶜ) K1 4 V1 B2 पर पर; K7 D1 8 पार पर; T1 G1 3 6 परापर, T2 G2 Cv परात्पर (for परस्पर) K7 V1 Da1 D1 8 M1 6-7 महत् (for महान्) T1 G2 6 महात्मन् (for °त्मा). K2 परं परं प्राप्य महात्मनात्मा — ᵈ) T2 विजेत, G2 विशेत्तु (for °त) K2 योगे, Ds1 योगान् (for योगी)

62 ᵃ) K1 D1 7 यथा (for कथा) K1 3 मयेय, K7 D1 8 येय, D1 7 च येयां, T G1 2 6 M1 6 7 च सेय, M8 स चेय (for च येय) Da1 नृपते K6 B4 6 Da1 प्रयुक्ता, K7 सुप्रसक्ता, D1 7 प्रसक्तो (for °क्ता) ꣸ Cn कथा, जगत्कर्तृत्वादिनिरूपणात्मिका । ꣸ — ᵇ) Da1 देवैर् (for देवे) T G1 3 6 वीर्यतमे, G2 वीर्यमता, M1 6-7 °मते (for °मतौ) T G1.6 स्त्रिमां य° (for शुभेयम्) K1 2 4 देवी नृपे वीर्यपतौ शुभेय, K7 D1 8 देवैर्मता वीर्यमत (D8 °तौ) शु° — T G1 3 6 transp 62ᶜ and 62ᵈ — ᶜ) K1 3 योगाद्, K4 6 B0 6-9 Da1 n1 Dn1 n2 Ds1 D2 3 8 योगी, G1 M1 6-7 लोकान्, G2 योगात् (for योगान्) K1 3 7 D1 3 7 8 च, K6 G2 lacuna (for स) K6 V1 B0 6-9 Da1 n1 अभिभूयेह, T1 G1 3 6 अतिभाति, G2 अहि स्येह (for अभिभूय) K1 3 D3 7 T G1 3 6 M6 मर्त्यो, K4 मर्त्यां (for मर्त्यान्). — ᵈ) K7 D1 8 स भवेन् (for कुरुते). ꣸ Cv नारायणात्मा, नारायणः आत्मा चित्त यस्य स, योग कुरुते इति योजना । ꣸

Colophon Ś1 D8 missing K3 5 B1-5 Da1 n1 Dn1 n2 D1 G1 3 M1-1 absent — *Sub parvan* K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da1 Dn1 n2 D8 D2-5 7-9 T G1-3 6 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da2 n1 Dn1 n2 D8 D2-5 7-9 M8 6 योगविधि; G6 योगकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 25, B7 T1 G1 6 124, B8 127, Dn1 126, Dn1 Ds1 G3 M8 125, Ds1 114, D8 121, T2 137, G2 140, M1 6 7 123 — *Śloka no* Da1 Dn1 62, Dn1 D8 61

290

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l 12. 274 13, 283 15)

1 Ds1 reads 1-3 twice — ᵃ) K6 [अ]य नृपतिर्; G1 यज्ञपतेर् — ᵇ) K2 सपद्, B0 समित, Da1 समता (for -ममत) — ᶜ) K1 योगमार्गे, Da4 °मार्ग (for °मार्गो) — ᵈ) G1 शिष्टायेह; G8 शिष्या-येह G2 हितैषिण

2 For the repetition in Ds1, of v l 1 — ᵃ) B8 (marg as in text) 8 T2 G1 साख्य (for सांख्ये). — ᵇ) G1 वृद्ध (for विधिं). B7 तद् (for प्र). K6 प्रच्छते. — ᶜ) K1 om. च G2 विज्ञानं (for यज्ज्ञानं).

C. 12 11099
B 12 301.1.2
K 12 307 2

त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानं सर्वं तद्विदितं हि ते ॥ २

भीष्म उवाच ।

शृणु मे त्वमिदं शुद्धं सांख्यानां विदितात्मनाम् ।
विहितं यतिभिर्बुद्धैः कपिलादिभिरीश्वरैः ॥ ३
यस्मिन्न विभ्रमाः केचिद्दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।
गुणाश्च यस्मिन्बहवो दोषहानिश्च केवला ॥ ४
ज्ञानेन परिसंख्याय सदोषान्विषयान्नृप ।
मानुषान्दुर्जयान्कृत्स्नान्पैशाचान्विषयांस्तथा ॥ ५
राक्षसान्विषयाञ्ज्ञात्वा यक्षाणां विषयांस्तथा ।
विषयानौरगाञ्ज्ञात्वा गान्धर्वविषयांस्तथा ॥ ६
पितृणां विषयाञ्ज्ञात्वा तिर्यक्षु चरतां नृप ।
सुपर्णविषयाञ्ज्ञात्वा मरुतां विषयांस्तथा ॥ ७
राजर्षिविषयाञ्ज्ञात्वा ब्रह्मर्षिविषयांस्तथा ।
आसुरान्विषयाञ्ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव च ॥ ८
देवर्षिविषयाञ्ज्ञात्वा योगानामपि चेश्वरान् ।
विषयांश्च प्रजेशानां ब्रह्मणो विषयांस्तथा ॥ ९
आयुषश्च परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः ।
सुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदतां वर ॥ १०

— ^{d}) D5 7 तु (for तद्)

3 For the repetition in Ds1, cf v l 1 G3 om the ref — ^{a}) M1 त्वद् (for त्वम्) K1 7 D1 9 T G6 इम (for इदं) Dn1 n4 Ds1 (both times) s2 D2 3 8 सूक्ष्म, T G1-3 6 M1 5-7 कृत्स्न (for शुद्ध) — ^{c}) K6 Ds2 D5 7 T G1 3 6 विदितं (for विहित) D2 यातिभि , D5 7 विहितैर्, G2 यदिद (for यतिभिर्) K2 त्वद्धं (sic), K4 वद्धै ; K6 B6 Da3 a4 वृद्धैः, B6 पूर्वं, Dn1 D8 सर्वै ; Dn4 Ds1 (both times) s2 D2 8 सर्वं ; T G1 3 6 मुक्तैः (for बुद्धैः)

4 K7 reads 4 on marg — ^{a}) K2 4 सविभ्रमा (for न विभ्रमा॰) — ^{b}) K1 3 4 7 D4 5 7 9 मनुजाधिप, T1 G6 भरतर्षभ (for मनुज॰) — ^{c}) D4 om. from गुणाश्च up to विष (in 5^{a}). T1 तस्मिन् (for य॰) D6 7 गुणाश्च बहवो यस्मिन् — ^{d}) Ds2 केवल, G1 ॰ला ❀ C9 केवला, कृत्स्ना । ❀

5 D4 om up to विष (cf v l 4) — ^{a}) K2 सांख्यान, G1 सख्याये (for ॰य) — ^{b}) K2 स्वदोषान् T G1 3 6 दोषान्विषयजान्नृप — D5 7 om (hapl) 5^{c}–7^{b} — ^{c}) G1 3 मानुष्यान् (for ॰षान्) G1 3 M1 5-7 विषयान् (for दुर्जयान्)

6 D5 7 om 6 (cf v l 5) T1 om. (hapl) 6^{a}–8^{b} — ^{a}) Dn4 राजसान् (for राक्ष॰) — G1 om 6^{b} — ^{b}) K6 यज्ञानां (for यक्षाणां) — K1 2 4 om (? hapl) 6^{c}–7^{b} K7 B6 Da3 a4 D2 4 9 om (hapl) 6^{cd} G2 om (hapl) 6^{c}–7^{d} G6 om (hapl) 6^{c}–8^{b} — ^{c}) T2 चौरगान् (for औरं॰) — D8 reads 6^{d}–8^{a} on marg — ^{d}) K6 T2 G3 M1 5-7 गां (G3 गं) धर्वान् ; B6 गंधर्व- ; G1 ब्रह्मर्षि (for गान्धर्व).

7 K1 2 4 D5 7 om 7^{ab} (cf v l 6, 5) T1 G2 6 om 7 (cf v l 6) D2 reads 7 on marg — ^{a}) K6 D1 9 पितृणां, Da3 a4 देवर्षि (for पितृणां) — ^{b}) K7 D1 9 T2 M1 5-7 तिर्यक्च ; G1 ॰क्ष (for ॰क्षु) K6 चरता, Ds1 चरतो Da3 नृप — B5 transp 7^{cd} and 8^{ab} — ^{c}) Da4 D7 सुवर्ण (for सुपर्ण) — K2 4 om (hapl) 7^{d}–8^{c} — ^{d}) K7 D1 9 मारुतान् (for मरुतां) D. om विषया

8 K2 4 om. 8^{abc} (cf v l 7) T1 G6 om 8^{ab} (cf v l 6) D5 7 om (hapl) 8-9 B5 transp 7^{cd} and 8^{ab}. — ^{a}) T2 G3 आसुरान् (for राजर्षि) — ^{c}) T2 G3 देवर्षि (for आसुरान्) — K6 om (hapl) 8^{d}–9^{a}. — ^{d}) G1 तिर्यक्षचरतां नृप (cf 7^{a}).

9 K6 om 9^{a}, D5 7 om 9 (for both, cf v. l 8) — ^{a}) T2 G3 राजर्षि- ; G1 सुपर्ण- (for देवर्षि) — ^{b}) D4 यागानाम् ; T1 G1 3 6 योगि॰ (for योगा॰) — ^{c}) K1 2 V1 B6 7 9 G2 M1 5-7 प्रणाशांतान् ; K6 T2 प्रशातानां, Da3 a4 प्रशांतात्मा ; G1 प्रसक्तानां, G3 6 प्रशस्तानां (for प्रजेशानां) B6 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 प्रजापतीनां विषयान् — ^{d}) G3 ब्राह्मणो (for ब्र॰)

10 ^{a}) D7 आयुष M1 काय (for काल) ❀ C9 परं काल, अवसानकालम् । ❀ — ^{b}) T1 G6 योगी (for लोके) K2 विज्ञात- (for विज्ञाय) — ^{c}) G1 सुखतस्य (for सुखस्य च) ❀ C9 सुखस्य परं तत्त्व, मोक्षस्य परमानन्दरूपत्वम् । ❀ — ^{d}) V1 वर॰ (for वर) — After 10, K7 reads 12^{c}–13^{b}

11 Da4 om (hapl) 11^{ab} — ^{b}) B6 7-9 Dn1 n4 D8 D2-4 8 तत्पर्य ; D5 7 G3 मततां (for प॰). ❀ C9 : पततां, विषयान्वेषणाय तत्र तत्र धावताम् । ❀ — ^{c}) K6

प्राप्ते काले च यद्दुःखं पततां विपर्ययिणाम् ।
तिर्यक्च पततां दुःखं पततां नरके च यत् ॥ ११
स्वर्गस्य च गुणान्कृत्स्नान्दोषान्सर्वांश्च भारत ।
वेदवादे च ये दोषा गुणा ये चापि वैदिकाः ॥ १२

ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणा योगे च ये नृप ।
सांख्यज्ञाने च ये दोषास्तथैव च गुणा नृप ॥ १३
सत्त्वं दशगुणं ज्ञात्वा रजो नवगुणं तथा ।
तमश्चाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिं सप्तगुणां तथा ॥ १४

C 12 11111
B 12 301(1). 14
K 12. 307 14

V1 B6-9 Da3 Dn1 n4 D5 D2 8 6 7 8 तिर्यक्षु, G2 तिर्यक्तु (for तिर्यक्च) —^{d}) B9 Ds1 D6 7 नरकेषु (for °के च) Da4 य, D5 7 च (for यत्)

12 For the sequence in K7, cf v l 10 Ds1 om 12^{ab} —^{a}) K1 सुर्गस्य (for स्व°) K1 2 4 7 D9 T G1 3 6 तु, D4 तु (for च) —^{b}) M1 5-7 पार्थिव (for भारत) K1 2 4 दोषाश्च भरतर्षभ —After 12^{ab}, Kumbh ed ins (with var) the second line of 746* K7 reads 12^{cd} twice —^{c}) K2 4 वेदवाद (for वादे) B9 Da3 Dn1 n4 D2 8 3 येपि (for च ये) B9 Ds Cs वेदवादेषु ये दोषा ❀ Cs दोषा, बहुव्यया यासमाध्यकर्मविधानादय । ❀ —^{d}) K2 4 वैदिकः ❀ Cs गुणा, अधीतमात्रेण सकलप्रदत्वादय । ❀

13 For the sequence in K7, cf v l. 10 K1. 2 . D1 9 transp 13^{ab} and 13^{cd} —^{a}) K4 ज्ञाने (for ज्ञान) Ds2 वेदे च, M1 5-7 योगेन (for -योगे च) ❀ Cs ज्ञानोपायभूतवेदान्ते द्वैताद्वैतसाधारणत्वादयो दोषा । ❀ —K7 repeats 13^{b} after 13^{c} —^{b}) K7 (both times) D9 ज्ञान, V1 ज्ञाने (for गुणा) M1 5-7 योगेन (for योगे च) D1 यो (for ये) K7 (both times) V1 B3 (marg) D4 9 T G1-3 6 M1 5-7 गुणा (for नृप) K1 2 4 तथैव च गुणा नृप ❀ Cn गुणा अद्वेष्टृत्वादय ॥ Cs आत्मस्वरूपोपदेशादयो गुणा । ❀ —Da3 a4 om. (hapl) 13^{cd} —^{c}) G1 3 सांख्यो; M1 7 साख्या (for साख्य-) M1 5 6 -ज्ञानेन (for ज्ञाने च) ❀ Cn साख्यज्ञाने दोषा विद्वत्त्वाभिमानादय ॥ Cs कर्मत्यागविधानादयो दोषा । ❀ —K7 reads 13^{d} on marg —After 13, T G1 3 6 Cs Kumbh ed ins

746* इतरेषु च ये दोषा गुणास्तेषु च भारत ।
परिसंख्याय सख्यान मत्वा सांख्यं गुणाधिकम् ।

[(L 1) T1 G3 6 गुणांस् —Kumbh ed ins line 2 after 12^{ab} —(L 2) Kumbh ed परिसख्यान (for °य) Kumbh ed सत्त्व साख्यगुणात्मकम् (for the post half)]

14 ^{a}) K1 सत्त्वे (for सत्त्व) Ds2 दशगुणैर् (for °गुण) ❀ Ca p सत्त्वस्य दश गुणा —प्रसादलाघवप्रकाशानभिष्वङ्गप्रीतिकरुणाधृतिशौचसत्यसतोषा । यद्वा, मार्दवार्जवमद्भुतयमनियमधृतिसत्यज्ञानसुखवैराग्याणि दश । यद्वा, सेश्वरसांख्यप्रक्रियायां, सिद्धयोऽष्टौ प्रकाशश्च चैतन्य च गुणा दश । यद्वा, ज्ञानवैराग्यमैश्वर्यं तप सत्य क्षमा धृति । स्वच्छ स्वमात्मसबोधो (Cp °सद्बोधो) ह्यधिष्ठातृत्वमेव च । एतान्सत्त्वाश्रितानाहुर्गुणान्दश मनीषिण ॥ Cn p (also) आनन्द प्रीतिरुद्वेग (Cp °रुद्रेक) प्राकाश्य पुण्य (Cp गुण) शीलता । सतोष श्रद्दधानत्वमार्जव त्यागशीलता । ऐश्वर्यं चेति सत्त्वस्य गुणा दश निसर्गजा ॥ Cs प्रहर्ष प्रीतिरानन्द सुख सशान्तचित्तता । ज्ञानवैराग्यसत्यानि क्षमा च धृतिरेव च । इति दश ॥ Cv सत्त्वगुणस्य तत्त्वज्ञानमेक साधारणगुण, तदुपयुक्ता शमदमविषयोपरमद्वन्द्वसहिष्णुता चित्तसमाधानं गुरूपसत्ति श्रवण मनन ध्यान चेति नव । ❀ —^{b}) K2 नवगुणस्, B7 नव गुण ❀ Ca p रजसो नव—मोदनधारणध्वसनवीभत्सादैन्यगौरव (Cp °चाञ्चल्य) शान्तिक्रोधभयानि । यद्वा, रागक्रोधलोभमानपरपरीवादनित्यासतोषनिकृतिपरेर्ष्या (Cp °पारुष्य) प्रवृत्तयो नव ॥ Cn (also in Ca p) आस्तिक्त्व (Ca अनाशत्व, Cp अनाशित्व)-अकार्पण्य सुखदुःखोपसेवनम् । भेद परुषता चैव कामक्रोधौ मदस्तथा । दर्पद्वेषातिवादाश्च नवैते राजसा गुणा ॥ Cs अतुष्टि परितापश्च शोको लोभो क्षमा दम । काम क्रोधश्च मात्सर्यं रजो नवगुण स्मृतम् ॥ Cv रजस सशयोऽसाधारणगुण, तदुपयुक्ता विशेषाज्ञान कदाचित्सत्सगम कदाचिद्दुःसगम, कदाचित्सच्छास्त्रश्रवण कदाचिद्दुःशास्त्रश्रवण, विषयाभिलाष धनलौल्य इरावत्यातिलौल्य चेत्यष्टौ गुणा । ❀ —K2 om. (hapl) 14^{cd} D7 om (hapl) 14^{c}–15^{b} —^{c}) ❀ Ca p भयविवाद (Cp °विषाद) नास्तिक्यस्त्रीव्यसननिन्दा (Cp निद्रा) लस्यनैर्घृण्यशोषवर्जनान्यष्टौ तामसा गुणा ॥ Cn (also in Ca p) तमो मोहो महामोहस्तामिस्रश्चान्धपञ्चम । निद्रा प्रमाद आलस्यमित्यष्टौ तमसो गुणा ॥ Cs अविवेकस्तथा मोह प्रमाद स्वप्नतन्द्रिता । अभिमानो विषादश्चाप्यरतिश्च तमोगुणा ॥ Cv तमसो मिथ्याज्ञानमसाधारण गुण । तदुपयुक्ता विष्णुद्वेष असत्सेवा दुःशास्त्रश्रवण क्रोध प्रमाद निद्रा आलस्य चेति सप्त ॥ ❀ —^{d}) M1 6 7 नम (for बुद्धिं) G2 सत्य (for सप्त) K7 B9 गुणांस्, Da4 Ds1 G2 M1 5-7 गुणं (for -गुणा) K1 सत्त (for तथा) ❀ Ca p इष्टानिष्टसकल्पोऽध्यवसायसमाहितत्व सशयप्रतिपत्तिरभिमान इति सप्त गुणा बुद्धे । Ca (also) सुखदुःखेच्छा[द्वा]द्वेषप्रयत्नाद[ह]ष्टसस्कारा इति बुद्धिगुणा ॥ Cn बुद्धिं सप्तगुणा, महदहकारपञ्चतन्मात्ररूपाम् ॥ Cs सप्त

C 12 11112
B 12 302(?) 15
K 12 307 15

षड्गुणं च नभो ज्ञात्वा मनः पञ्चगुणं तथा ।
बुद्धिं चतुर्गुणां ज्ञात्वा तमश्च त्रिगुणं महत् ॥ १५
द्विगुणं च रजो ज्ञात्वा सत्त्वमेकगुणं पुनः ।
मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणं तथा ॥ १६

ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः कारणैर्भाविताः शुभैः ।
प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सूक्ष्मा इव नभः परम् ॥ १७
रूपेण दृष्टिं संयुक्तां घ्राणं गन्धगुणेन च ।
शब्दे सक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वां रसगुणेषु च ॥ १८

गुणा, स्वरूपेण मनोरूपेण पञ्चेन्द्रियरूपैश्च । ज्ञान चैत य सकल्पाध्यवसायसत्वरजस्तमोभिरिति केचित् ॥ Cv बुद्धेश्च निश्चयोऽसाधारणगुण पञ्चेन्द्रियजन्य पञ्चविध ज्ञान साधारण गुणा । ❀

15 Dr om 15^ab (cf v l 14) — ^a) Br षड्गुणं (for षड्गुण) Dn1 n4 D8 D6 T G1 3 6 Cv मनो (for नभो) M1 5-7 बुद्धिं च (M5 [*inf lin*] मनश्च) षड्गुण ज्ञात्वा ❀ Ca p व्याप्तिवसुदिग्प्रकृतित्वशब्दाश्रयत्वानावरणत्वाप्रतिघाता षडाकाशगुणा [(also) नभोऽप्यहंकार । तस्य पञ्चेन्द्रियाणि मनश्चेति षड्गुणा] ॥ Cn मन श्रोत्रादिपञ्चकेन षड्रूप । नभ वियदादिपञ्चकरूपम् ॥ Cs (reading मन in both pādas) आचार्यमतान्तरेण गुणसंख्यानमाह—दूरग बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् । क्षणिकं च मनो । ❀ — ^b) Da3 Dn1 n4 D8 नभ (for मन) K2 पचगुणस् ❀ Ca p शब्दादिप्रकाशन बहिरन्त सुखादिवेदनमध्यवसाय सकल्पो देहान्त सचरणमिति मनस [Ca (also) अहंकारत्वादिन्द्रियाणां मन पञ्चगुणम् । पञ्चेन्द्रियाण्येव गुणाः । तेषा मन सबन्धेनैव विषयोपनायकत्वात्] ॥ Cn मन श्रोत्रादिपञ्चकेन सह षड्रूपम् ॥ Cs मन पाञ्चपयम् स्वरूपेण पञ्चेन्द्रियरूपैश्च । दूरगमनबहुधागमनप्रार्थनासशयक्षणिकत्वदुर्ग्रहत्वादिभिरित्येके ॥ Cv मनस स्मरणम साधारणगुण पञ्चेन्द्रियजन्य पञ्चविध ज्ञान साधारणगुणा । ❀ — K2 4 om 15^c–16^b — ^c) K1 D8 (before corr.) T3 G1 चतुर्गुण (for °र्गुणा) K1 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) ❀ Ca बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञान प्रत्यय इति चित्ररूपात्मरूपविषयोपगतत्वाध्यवसायरूपभेदाच्चतुर्धा [also विषयबोधाहंकारधर्माधर्मा इति] ॥ Cn संशयनिश्चयगर्वस्मरणरूपा ॥ Cp बुद्धिं चतुर्गुणां, सकल्पाध्यवसायाभिमानस्मृतिगुणाम् ॥ Cs सत्त्वरजस्तमोध्यवसायैश्च । धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैरिति केचित् । ❀ — K6 om (hapl) 15^d–16^a — ^d) D5 7 रजश्च (for तमश्च) Bo 8 Dn1 n4 D8 D3 8 8 T G1 3 6 M1 5–7 तथा; D5 7 पुन (for महत्) ❀ Ca दुःखावरणगौरवैस्त्रिभि कार्यैर्युक्त तम [also कायसकल्पाहंकारात्मक] ॥ Cn त्रिगुण, अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिविपरीतप्रतिपत्तिरूपम् ॥ Cp तमस्त्रिगुण, निद्रालस्यप्रमादगुणम् ॥ Cs अविद्यामोहाज्ञानैस्त्रिगुणं तम । ❀

16 K2 4 om 16^ab, K6 om 16^a (for both, cf. v l. 15) — ^a) G3 M1 त्रिगुणं (for द्वि°) D5 7 तमो (for रजो) ❀ Ca द्विगुणम् । रागद्वेषौ ॥ Cn प्रवृत्तिदुःखरूपम् ॥ Cp दुःखासङ्गौ रजसो गुणौ ॥ Cs रागप्रवृत्तिभ्यां द्विगुण रज । ❀ — ^b) K7 स्मृत (for पुन). ❀ Ca प्रकृतिविवेकात्मप्रकाश एवैक सत्त्वगुण ॥ Cn सत्त्व प्रकाशरूपम् ॥ Cp एकगुण, ज्ञानगुणम् ॥ Cs एकगुण च सत्त्व ज्ञानेन । पुन शब्देन मतान्तरमेवादिति सूचितम् । ❀ — ^c) K1 3 4 B3 Ca मर्यं, K7 D5 सर्गं, D8 7 9 T G1 3 6 M1 5–7 मार्गं, G2 सर्गा, Cn p (gloss निःसरणपथम्, येन मार्गेण यत्तत्त्व कारणात्मिष्काम भीत्यर्थं) मार्गं (as in text) K4 तत्त्व न (for तत्त्वेन) — ^d) K1 3 D4 9 प्रलय ; K6 Bo 6 7 प्रलय, G3 प्रळय , M1 5–7 प्रळय (for प्रलये) K1 3 4 G2 M1 5–7 प्रेक्षणा(K4 °मा)त्मना; K7 D4 9 प्रेक्षणात्मन°, Cp (gloss तदैक्षतेति श्रुत्युक्त प्रेक्षण) प्रेक्षण तथा (as in text) B1 9 Da1 n1 प्रलयक्षेप(B8 [marg] 9)ण तथा, Dn1 n4 D8 D7 8 8 प्रलये प्रेक्षणे तथा, T G1. 8 6 प्रलये प्रे(T3 °ळय प्रे ; G1 °लयान्प्रे)क्ष्य चात्मन (T1 °नां).

17 ^a) K3 G2 सपन्न , K7 °न्ना (for °न्ना) ❀ Ca ज्ञानविज्ञानसपन्ना , प्रन्यतोऽनुभवतश्च । Cp शास्त्रोक्त परोक्षरूप ज्ञानम्, विज्ञानमनुभव । ❀ — ^b) K2 करणैर्, M8 कर्मभिर्, Cn (gloss मोक्षोपयोगिभि सात्त्विकैर्भावै) कारणैर् (as in text) K2 भावितै , K6 G3 भावितै°, K7 Da1 °तां; Cp (gloss शोधिता) °ता° (as in text) K6 सुभै , Bo Dn4 D8 D7 8.8 शुभा (for शुभै°) Dn1 कारणैर्भावितात्मन° . ❀ Cs ज्ञानकारणभूतैरमानित्वादिभिरात्मगुणैर्भाविता । — ^c) B8 (marg as in text) पर (for शुभ) — ^d) Da1 n1 तत° (for नभ) D7 7 सूक्ष्मांते नभस पर ❀ Cn सूक्ष्मा , रविरश्मयो वायवो वा ॥ Cp सूक्ष्मा , लघव. ॥ Cs.v सूक्ष्मा त्रसरेणव° (Cv वायवो वा) । ❀

18 ^a) K1 दृष्ट; K4 वृष्टिं, Dn1 G1 दृष्टि° (for दृष्टिं) K1 3 4 सपन्नां; D7 7 ससक्तां (for सयुक्तां) K7 रूपे च दृष्टिसशक्ता; D4 9 रूपे च दृष्टि ससक्ता; Cp रूपेणोत्पादितां दृष्टिं ❀ C8 रूपेण संयुक्ता, रूपतन्मात्राश्रया दृष्टिमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि न्याय । ❀ — ^b) K7 D4 5 7 9 गुणेषु (for गुणेन) — ^c) K1 शब्द ; V1 Bo शब्द (for शब्दे) V1 °शक्त; T1 G6 व्यक्त (for सक्त). Bo यथा (for तथा). — ^d) K2.4 7 Bo Da1

तनुं स्पर्शे तथा सक्तां वायुं नभसि चाश्रितम् ।
मोहं तमसि संसक्तं लोभमर्थेषु संश्रितम् ॥ १९
विष्णुं क्रान्ते बले शक्रं कोष्ठे सक्तं तथानलम् ।
अप्सु देवीं तथा सक्तामपस्तेजसि चाश्रिताः ॥ २०
तेजो वायौ तु संसक्तं वायुं नभसि चाश्रितम् ।
नभो महति संयुक्तं महद्बुद्धौ च संश्रितम् ॥ २१
बुद्धिं तमसि संसक्तां तमो रजसि चाश्रितम् ।
रजः सत्त्वे तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं तथात्मनि ॥ २२
सक्तमात्मानमीशे च देवे नारायणे तथा ।
देवं मोक्षे च संसक्तं मोक्षं सक्तं तु न क्वचित् ॥ २३

C 12 11120
B 12.302(1).23
P 12.307 23

Dn1 n4 Ds D2-4 8 जिह्वा (for जिह्वा) B9 Dn1 T G1 3 6 गुणेन (for गुणेषु)

19 ^{a}) K4 Ds1 D7 तनु-, K7 D4 9 T G1 3 6 M1 6-7 Cp त्वच (for तनु) G1 सर्पे (for स्पर्शे) B8 (marg as in text) [ऽ]थ सं (for तथा) K1 Ds1 सक्त (for सक्ता) — ^{b}) G1 M1 6 वायुर् (for वायु) K1 3 4 सश्रित, B0 चाश्रित; B7 चान्वित, Da4 वाश्रित, D5 7 ससृत, G1 चाश्रुत (for चाश्रितम्) K7 V1 D4 9 काम (K7 °म) रजसि सस्(V1 °श्रि)त ❀ Cs वायु प्राणापानादिकम्, नभसि उदराकाशे । ❀ — After 19^{ab}, B7 reads 22^{cd} for the first time, repeating it in its proper place Ds2 D5 G2 om (hapl) 19^{cd} — ^{c}) G8 मोक्ष (for मोह) K1 तपसि, K6 नभसि, Cs (gloss अज्ञाने) तमसि (as in text) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 7 8 T G1 3 6 सयुक्त (for संसक्त) — K3 4 om (hapl) 19^{d}-21^{a} — ^{d}) K1 भयम् (for लोभम्) K7 Da3 a4 D7 सर्वेषु; Cs (gloss विषयेषु) अर्थेषु (as in text) K7 D4 7 9 ससृत, B7 चाश्रित; G1 सश्रुत (for संश्रितम्)

20 K3 4 om 20 (cf v 1 19) — ^{a}) Da4 D2 8 (by corr) विष्णु (for विष्णु) K6 चले (for बले) K7 D8 D4 9 T G1-3 6 M1 6-7 Cs विष्णो (K7 T1 G1 3 6 °ष्णो) क्रांत वल शक्रे (Ds1 शाक्र, G1 चक्रे); D5 7 विष्णु (D7 °ष्णु) क्रातवले स(D7 श)क्त. ❀ Cn p क्रान्ते, पादविक्षेपे। वले, हस्तेन्द्रिये (Cp सामर्थ्ये वा)। ❀ — ^{b}) K1 काष्ठे (for कोष्ठे) D2 7 शक्त, G2 सर्व (for सक्त) K1 तथानिल, Da3 तथामल, Da4 तथा ह*; D8 तथा नभ (for तथानलम्) — ^{c}) K1 7 T1 देवी, K6 B3 (marg as in text) 7 9 देवान्, Dn4 देवा; Cn p (gloss पृथ्वीम्) देवीं (as in text) K1 6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) Da3 Dn1 n4 Ds D2 8 (before corr) 5 7 8 T2 G1-3 6 समासक्ताम् (K6 B6 [orig] 7 °क्तान्), B9 समायुक्तान्; T1 समासक्ता; Ca तथा सक्ताम् (as in text) — ^{d}) K1. 7 V1 B0 6 Da4 Dn4 Ds1 D5 7 T2 G6 M7 Ca आपस्; T1 द्यापस्; G1 उपस् (for अपस्). K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संश्रिताः; D4 चाश्रिता' (for चा°) G8 आपस्तेज समाश्रिता

21 K3 4 om 21^{a} (cf v 1 19) — ^{a}) Dn1 तेजौ; G1 ते च (for तेजो) K1 T G1 3 M6-7 सूक्ष्मे च; K7 सूर्येषु; B3 वायौ च; D4 7 9 G8 6 M1 सूर्ये च (for वायौ तु) T G1-3 6 M1 6-7 सयुक्त (for ससक्त) — ^{b}) B0 Dn1 D8 D8 T1 G1 6 M1 वायुर् (for वायु) K1 4 सश्रित; K7 D4 9 चासृत, B0 Dn1 n4 Ds D3 8 T1 G6 चाश्रित; Da4 वाश्रिस (for चा°) — K1 om (hapl) 21^{c}-22^{b} K3 G1 om (hapl) 21^{cd} V1 reads 21^{cd} on marg — ^{c}) D7 नभसि; T G3 6 मनसि; Cn p (gloss महति, मह त्तत्त्वकार्ये अहकारे) महति (as in text) K6 V1 B8 M6 ससक्त (for सयुक्त) — ^{d}) T G3 6 मनो (for महद्) M6 बुद्ध्या Cn. p (gloss बुद्धौ महत्तत्त्वे [Cp adds अहंकारे]) बुद्धौ (as in text) K6 संश्रितं, K7 D4 9 ससृत, T G3 6 सस्थित (for संश्रितम्)

22 K1 om 22^{ab} (cf v 1 21) G2 om (hapl) 22^{ab} — ^{a}) K6 Da3 a4 Ca p रजसि (for तमसि). K4 6 V1 B3 7 9 Da3 a4 T1 G1 3 6 सयुक्तां; D5 7 सलीना (for ससक्तां) ❀ Cp बुद्धिं रजसि, तत्कृतत्वा त्परिणामस्य । ❀ — ^{b}) D2 om from चाश्रितम् up to मो (in 23^{d}) Cp रजस्तमसि (for तमो रजसि) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D8 5 7 8 संश्रित; K7 D4 9 ससृतं (for चाश्रितम्) ❀ Cp रजस्तमसि, सर्वं तत्त्वादवष्टम्भस्य । अन्यथा रजस्स्थैर्यमेव न स्यात् । ❀ — B7 reads 22^{cd} for the first time after 19^{ab} — ^{c}) K3 तथा सक्तां; K6 B6 9 Da3 a4 D5 7 समासक्त; T G8 तथा सत्त्व (for तथा सक्त) ❀ Cp (reading तम सत्त्वे) तत्कृतत्वात्प्रकाशस्य । बुद्धिं तमसि सयुक्तां, तमो रजसि सश्रितम् । रज सत्त्वे सक्तमिति पाठे, तामसत्व बुद्धेर्यद विवेचनत्व तमस परिणाम' । ❀ — ^{d}) D5 7 सत्त्व सत्त्वे; G8 M1 6-7 सक्त सत्त्व (by transp) T G3 6 अथ (for तथा) ❀ Cn आत्मनि, जीवे त्वंपदार्थे । ❀

23 D2 om up to मो (cf. v. 1. 22). — ^{a}) K4 शक्तम् (for सक्तम्). K3 ईशं (for ईशे). — ^{b}) Da4 नारायणम् (for °यणे). K6 यथा (for तथा). — ^{c})

C 12. 11121 B 12. 290(1). 24 K 12. 207 24 ज्ञात्वा सत्त्वयुतं देहं धृतं षोडशभिर्गुणैः ।
स्वभावं चेतनां चैव ज्ञात्वा वै देहमाश्रिते ॥ २४
मध्यस्थमेकमात्मानं पापं यस्मिन्न विद्यते ।
द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयैषिणाम् ॥ २५
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च सर्वानात्मनि संश्रितान् ।
प्राणापानौ समानं च व्यानोदानौ च तत्त्वतः ॥ २६
अवाक्चैवानिलं ज्ञात्वा प्रवहं चानिलं पुनः ।
सप्त वातास्तथा शेषान्सप्तधा विधिवत्पुनः ॥ २७
प्रजापतीनृषींश्चैव मार्गांश्च सुबहून्वरान् ।
सप्तर्षींश्च बहूञ्ज्ञात्वा राजर्षींश्च परंतप ॥ २८
सुरर्षीन्महतश्चान्यान्महर्षीन्सूर्यसंनिभान् ।
ऐश्वर्याच्च्यावितान्ज्ञात्वा कालेन महता नृप ॥ २९

K1 देवे, Ds2 D8 7 दैवं (for देहं) V1 Bo D6 मोक्षः; Dn4 क्षेत्र (for मोक्षे) T2 G1-3 मयुक्त (for सत्त्वक्त) ※ Cn मोक्षे, तत्पदार्थे कैवल्ये निर्विकल्पे वस्तुनि॥ Cp मोक्षे, निरुपाधिस्वरूपे । ※ —[f]) K1 मोक्ष सत; D2 मोक्षसक्त, M1 6-7 सक्त मोक्ष (by transp.). K2 कुत्र; K6 B6 8 Da3 n4 D1 6 7 9 न च, V1 Bo 7 9 च न, T G1 3 6 न तु (by transp)

24 [a]) K1 सत्त्वं, Da4 सक्त; D5 सह (for सत्त्व) K1 -युते, K6 Bo 6 (marg as in text) 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 6 7 8 G2 M1 Cn (gloss देहबुद्धिसत्त्वमय स्वाम शरीरम्) गुणं (for युत). —[b]) K1 Da4 वृते, T1 वृत्त (for धृत) ※ Cp षोडशभिर्गुणैः, पञ्चभूताकाशेन्द्रियरूपैः । ※ —[c]) K1 D1 G1 2 स्वभाव (for °व) D5 स्वभाव चैव च ज्ञात्वा ※ Cp स्वभाव, प्राक्कर्म । ※ —[d]) D5 om (hapl) ज्ञात्वा D6 7 देह समाश्रिते (for वै देहमाश्रिते) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 ज्ञात्वा देहसमाश्रिते; K7 B8 (marg) D4 9 विज्ञात्वा देहमाश्रित (B8 °ते), T G1 3 6 ज्ञात्वा देह समाश्रितां ※ Cp देहसमाश्रिते, लिङ्गदेहसमाश्रये । ※

25 [a]) K2 मध्यस्थे (for °स्थम्) D[c] 7 एतम् (for एकम्) K6 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 मध्यस्थ मेव चात्मानं ※ Cn मध्यस्थ, रागद्वेषास्पृष्टम् ॥ Cp s उदासीनम् । ※ —[b]) G2 यस्मै (for यस्मिन्) K7 D4 9 पर यस्मान्न विद्यते —[c]) K1 द्वितीयां (for °यं) ※ C8 द्वितीयमात्मानं विषयैषिणां कर्म विज्ञाय, कर्मिणि ज्ञात्वा । ※ —[d]) K1 4 Dn1 नृपते विजयैषिणां; K7 D4 9 °ते विषयैषिणा

26 [a]) K7 इन्द्रियानि K6 7 D4 9 G1 [इ]न्द्रिया र्थांश्च —[b]) D6 7 एतान्, G1 सर्वम् (for सर्वान्) K1 सश्रितं; D9 °तात् ※ Cp सश्रितान्, अविद्याध्यारोपितान् । ※ — After 26[ab], K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 6 7 8 editions ins.

747* दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ।

[Da4 सप्तधा; D6 7 ज्ञात्वा च (for विज्ञाय). Da4 विज्ञात्वा विधिवत्पुन (for the post half)]

—[c]) Da4 समाना (for °न) —[d]) K4 D6 G1 व्यानोदान, D1 7 °दाने (for °दानौ) D1 तत्त्वत (for °त°)

27 [a]) K4 Bo 7 Dn1 n4 D2 2 8 Cn 8 अधश्चैव, K7 V1 B2 D5 D1 9 C4 अत्र, B5 अ]वाङ्ग च (for अवाक्चैव) T G1 3 6 मत्वा (for ज्ञात्वा) ※ Cn अधश्चैव, य प्राणादीनत्र एवीकृत्याधो नयति सोऽधोनिल एव ॥ Cs सप्तानां वायुमार्गाणामधश्चरति स आवह । ※ —[b]) Dn1 G3 प्रवाह, D- प्रवर, D7 प्रचर, Cn (gloss ऊर्ध्वनेता सप्तम) प्रवह (as in text) K1 2 4 7 D4 9 तथा (for पुन°) Da4 a4 सप्तधा विधिवत्पुन ※ Cs उपरितनमार्गचारी प्रवह । ※ —[c]) Da4 a4 वातांस्, Ds1 वातास् K1 श्रेष्ठान्, K6 Bo 6-9 Da4 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 5 7 8 ज्ञात्वा (for शेषान्) ※ Cs उद्वह-आवह-निवह-परिवह-परावह-नामानोऽन्ये पञ्च वायव । ※ —[d]) M1 सप्तधा (for °धा) K1 7 D4 9 विविध, B1 2 Dn1 n4 D5 D2 2 8 विहितान् (for विधिवत्) Bo सप्तधा विहितात्मन, D5 ज्ञात्वा सतविधान्पुन, D7 सप्तधा वित यत्पुन

28 [a]) D6 प्रजापतीन् (for प्रजा°) B1 Da4 Dn1 n4 D2 8 M1 6 8 चैव (for चैव) ※ Cs प्रजापतीन्, दक्षादीन्मघद्दृष्टृन् । ※ —[b]) K7 मार्गान्, Dn1 lacuna (for मार्गान्) K4 V1 B5 6 Da4 Dn1 D5 D2 2 8 चैव, Dn4 lacuna (for च सु) K2 बहून्, D8 7 वसून् (for वरान्) ※ Cs मार्गान्, लोकसेतुप्रवर्तकान् मैत्रकेतुप्रभृतीन् । ※ —[c]) D5 7 सु (for च) —D[c] 7 om (hapl) 28[d]–29[c] —[d]) K6 राजर्षीन् Da4 परतप

29 D6 7 om 29[abc] (cf. v l 28) —[a]) K3 सत र्षीन् (for सुर°) —[b]) K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 Cs महर्षीन् (for मह°) —[c]) K1 च्यावितान्, K2 चावितां; G3 चापितान् (for च्यावितान्) K6 V1 Bo 6-9 Da4 a4 Dn1 n4 D5 D2 2 8 दृष्ट्वा, T1 G1-3 6 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). T2 ऐश्वर्याच्च्यावितान्श्रुत्वा —[d]) K6 D6 7 पुन (for नृप)

महतां भूतसंघानां श्रुत्वा नाशं च पार्थिव ।
गतिं चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृपते पापकर्मणाम् ॥ ३०
वैतरण्यां च यद्दुःखं पतितानां यमक्षये ।
योनीषु च विचित्रासु संसारानशुभांस्तथा ॥ ३१
जठरे चाशुभे वासं शोणितोदकभाजने ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषे च तीव्रगन्धसमन्विते ॥ ३२
शुक्रशोणितसंघाते मज्जास्नायुपरिग्रहे ।
सिराशतसमाकीर्णे नवद्वारे पुरेऽशुचौ ॥ ३३

विज्ञायाहितमात्मानं योगांश्च विविधान्नृप ।
तामसानां च जन्तूनां रमणीयावृतात्मनाम् ॥ ३४
सात्त्विकानां च जन्तूनां कुत्सितं भरतर्षभ ।
गर्हितं महतामर्थे सांख्यानां विदितात्मनाम् ॥ ३५
उपप्लवांस्तथा घोराञ्शशिनस्तेजसस्तथा ।
ताराणां पतनं दृष्ट्वा नक्षत्राणां च पर्ययम् ॥ ३६
द्वंद्वानां विप्रयोगं च विज्ञाय कृपणं नृप ।
अन्योन्यभक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभम् ॥ ३७ C 12 11115 B 12.302(1) 37 K 1 307 37

---

30 a) K2 सदृशां, D5 7 मघाउ (for संघानां) — b) K2 4 नाशे (for नाश) — c) K1 2 4 अपि, K6 चैव, D5 7 चाय (for चापि) K2 शुभ, D5 7 शुभां (for [अ]शुभां) — d) B0 7 Dn1 D5 D 8 2 7 8 कर्मिणां (for कर्मणाम्)

31 a) K2 वैतरण्या, Ds1 D4 वैतरिण्यां — b) K4 धनक्षये (for यम°) — c) K2 corrupt K6 Da4 Ds1 योनिषु (Da4 °सु) (for योनीषु) — d) Ds1 समारान् (for संसा°) G1 स्वाशुभान् D2 सदा (for तथा)

32 a) D4 T G1 2 6 वा (for च) V1 T G1-3 6 M1 2-7 [अ]शुभ (for °भे) — b) K1 4 G1 भोजने, K3 °शोभने (for भाजने) — d) D5 7 तीव्रगंधि (for गन्ध-)

33 a) D5 8 श्लेष्म, T G1-3 6 M7 शुक्ल (for शुक्र) B0 -सहाते (for संघाते) — b) K1 6 मज्ज (for मज्जा) K2 -परिगृहे — c) K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da4 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 4 5 शिराशत, D1 8 शरा°, M6 शिराशित (for सिरा°) — d) Dn1 Ds1 T2 G1 नवद्वार (for °द्वारे) Da4 om (hapl) पुरे K1 पर शुचौ, D1 7 पुरेषु चै, M1 [ऽ]शुचौ पुरे (by transp) G2 नवद्वारे नवद्वारे शुचौ (sic)

34 a) K1 2 4 6 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 7 8 हितम् (for [अ]हितम्) — b) K7 D5 9 भोगांश्, D. योनिश्, D1 योनीश्, T G1 2 6 रोगांश् (for योगांश्) D5 M1 6 7 विहितान् (for विविधान्) — c) K2 M6 तमसानां; T2 तार° (for ताम°) B6.9 Da4 हि; M1 7 तु (for च) — K1 2 4 V1 Da 2 G2 transp 34d and 35b — d) D5 6 रमणीयार्द्र (D5 °मृ)तात्मनां; G2 °य वृतात्मनां ❀ C5 रमणी यावृतात्मनाम्, रमणीयो विषयो, विषयभोग । ❀

35 ab) M1 5-7 भूतानां (for जन्तूनां) — K1 2 4 V1 D2 5 G2 transp 34d and 35b ❀ Cp सात्त्विका नामपि कुत्सित फलं, दुःखमिति यावत् ॥ C5 सात्त्विकानां देवादीनां कुत्सितं जननमरणादिविषयं विनाशं । ❀ — K6 repeats, and B5 3 6 Da1 read, 35cd after 48 — c) D4 गर्हितं D5 (marg, before corr as in text) मिहितान् (for महताम्) D5 7 सांख्यानां च महात्मनां ❀ C5 अर्थे, विषये गर्हितं, गर्हणम् । ❀

36 a) K7 D5 9 दारुणान् (for घोरान्) K6 उपप्लवांस्तथा घोरान् (sic), D5 7 उपप्लवास्तथा घोरात् ❀ C5 उपप्लवान्ग्रहादीन् राहुप्रभृतीन्वा ॥ Cn उपरागान् । ❀ — b) K7 D5 6 7 9 तेजसा (for °सस्) K7 शिवा (for तथा) — Dn1 lacuna for 36c–37b — c) K4 तारानां; G1 नराणां (for ता°) T1 G1 पतित (for पतन) — After 36ab, K5 B6 Da1 read 37d for the first time, repeating it in its proper place K1 om (hapl) 36d–37a K6 B5 Da1 om 36d — d) Dn1 स्व, D5 7 G1 वि (for च) D5 पर्ययान् (for °यम्) ❀ C5 पर्यय, युगान्तेषु नाश । ❀

37 K1 om 37abc, Dn1 lacuna for 37ab (for both, cf v 1 36) — a) K2 तत्त्वानां, T G1 3 6 यदूनां, Cn (gloss दम्पतीनाम्) द्वंद्वानां (as in text) K6 विप्रियोग — b) K2 कृपन, V1 करुण, Dn1 कृपणान्, C5 (gloss कार्पण्य) °णं (as in text) B5 8 तथा (for नृप) — c) Ds1 अन्याय (for अन्योन्य) D5 -लक्षणं (for भ°) — K6 B5 Da1 read 37d, for the first time, after 36c — d) Da1 (first time) वा (for च)

38 Ds1 reads 38ab on marg. — a) K1 वाक्य; Da1 वालो; D5 7 वाल्यं; G2 वाले (for वाल्ये) T1 अविज्ञाय (for च वि°) — b) K2 क्षये; K7 क्षेत्रं;

C 12. 11135
B 12. 307(1).38
K 12. 307. 38

बाल्ये मोहं च विज्ञाय क्षयं देहस्य चाशुभम् ।
रागे मोहे च संप्राप्ते क्वचित्सत्त्वं समाश्रितम् ॥ ३८
सहस्रेषु नरः कश्चिन्मोक्षबुद्धिं समाश्रितः ।
दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ॥ ३९
बहुमानमलब्धेषु लब्धे मध्यस्थतां पुनः ।
विषयाणां च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः ॥ ४०
गतासूनां च कौन्तेय देहान्दृष्ट्वा तथाशुभान् ।
वासं कुलेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भारत ॥ ४१
ब्रह्मघ्नानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणाम् ।
सुरापाने च सक्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनाम् ।
गुरुदारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय चाशुभाम् ॥ ४२
जननीषु च वर्तन्ते ये न सम्यग्युधिष्ठिर ।
सदेवकेषु लोकेषु ये न वर्तन्ति मानवाः ॥ ४३
तेन ज्ञानेन विज्ञाय गतिं चाशुभकर्मणाम् ।
तिर्यग्योनिगतानां च विज्ञाय गतयः पृथक् ॥ ४४
वेदवादांस्तथा चित्रानृतूनां पर्ययांस्तथा ।
क्षयं संवत्सराणां च मासानां प्रक्षयं तथा ॥ ४५
पक्षक्षयं तथा दृष्ट्वा दिवसानां च संक्षयम् ।
क्षयं वृद्धिं च चन्द्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षतस्तथा ॥ ४६
वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणां क्षयं तेषां तथा पुनः ।

G1 lacuna (for क्षयं) D4 G1 (also as in text) वा (for च) D6 7 क्षय देह(D7 °हे)शुभाशुभं, G8 देहस्य च शुभाशुभ. —c) B8 G3 राग (for रागे) K2 रागे मोह च समप्राप्ता —d) K1 2 उपाश्रित, K6 प्रतिष्ठित; B6 9 Da4 समाहित (for °श्रितम्)

39 a) T2 G1 3 नर क(G1 किं)चिन्; G2 नरा केचिन् (for नर' कश्चिन्) —b) B9 मोक्षे; G1 मोक्ष (for मोक्ष). K7 D4 G1 -बुद्धि (for बुद्धिं) K6 समाहित; T2 G1 3 °श्रित; G2 °श्रितां (for °श्रित). —d) M7 विज्ञान (for °य). K1 D4 om (hapl) from श्रुति up to विज्ञाय (in 40d)

40 K1 D4 om up to विज्ञाय (of v.l 39). B9 om (hapl) 40ab —a) K3 अलब्धे च; K7 D9 अलुब्धेषु, Da3 lacuna (for अल°) —b) Da4 lacuna, Dn1 M7 लब्ध-, D9 लुब्धे (for लब्धे) G1 मध्यस्थितां —c) K6 दौरात्म, Cp (gloss बन्धकत्वम्) Cs (gloss दुर्लभत्व मोहकत्वादिकम्) दौरात्म्यं (as in text)

41 c) K6 कुले च (for कुलेषु) K1 2 4 विज्ञाय (for जन्तूना) —d) B6 (marg) तत्त्वत (for भारत) K1 2 4 जतूनां भरतर्षभ

42 a) K1 2 Da4 ब्रह्मज्ञाना (for °घ्नानां) K3 गत्वा; K7 D4 6. 7 9 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) —b) K1. 2. 7 D4 9 च (for सु) K3 B8 Da4 G1 दारुण (for °णाम्) —c) G2 पानेषु (for पाने च) B8 (marg) प्र (for च) —d) K1 2 ब्रह्मणानां (for ब्रा°). —f) K3 G1 चाशुभं.

43 a) K1 lacuna; K7 D4, 9 [ज]प-; D1, 7 प्र (for च). —b) K1 om ये B9 T1 च (for न) Da1 G2 युधिष्ठिर —c) G2 सदेवकेषु (for सदे°) K3 लोके ये (for लोकेषु) K1 4 7 B3 (marg as in text) D4 6. 7 9 T G1 2 6 सदे(G6 °दै)वके देवलोके —d) K7 D4 6 7 9 वर्तंते ते न मानवा

44 a) K1 2 4 V1 T G1 2 6 तेषां, K7 D4 9 ते वै (for तेन) G1 om ज्ञानेन —d) K1 2 4 तु गती; T2 G3 च गतिं (for गतय) T1 G6 प्रभो (for पृथक्) K7 D4 6 7 9 विज्ञाय विपरीततां; Da1 विज्ञया स पृथक्पृथक्

45 a) K2 वादस; Da1 वेदांस (for वादांस) D6 7 विप्रान् (for चित्रान्) —b) K1 (sup lin as in text) ऋतूणां; D6 7 जतूना; D9 ऋतुनां K1 पययांस (sic), Da1 पर्ययास —cd) K6 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D3 D2, 3 8 T G1 2 6 M6 च (for प्र-) K1 क्षयान् (for क्षय) ❀ Cn संवत्सरक्षयो बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगयोरन्तराले सूर्यस्य द्विरेकराशिसंक्रमे भवति । मासक्षयो दर्शयोरन्तराले सूर्यसंक्रान्तिद्वयम् । ❀

46 K7 D4 9 om. (hapl) 46ab —a) K4 G1 पक्षद्वय (for °क्षयं) T2 तदा (for तथा) K1 2 4 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) ❀ Cn पक्षक्षय सार्धचतुर्दशदिनमध्ये पर्वद्वयं, यदा त्रयोदशभिर्दिनैः पक्षो भवति । ❀ —b) ❀ Cn दिवसक्षय सूर्योदययोरन्तराले तिथित्रयस्पर्शः । ❀ —c) K7 क्षय- (for क्षय) K3 चन्द्रस्य (for चन्द्रस्य)

47 a) K4 बुद्धिं; G1 वृद्धिं (for वृद्धिं). —b) K7 पुनः (for तथा). B8 [पु]न च (for पुनः). —c) K1, 4 T G1, 3, 6 घनानां; K3 वसूनां (for घनानां).

क्षयं धनानां च तथा पुनर्वृद्धिं तथैव च ॥ ४७
संयोगानां क्षयं दृष्ट्वा युगानां च विशेषतः ।
क्षयं च दृष्ट्वा शैलानां क्षयं च सरितां तथा ॥ ४८
वर्णानां च क्षयं दृष्ट्वा क्षयान्तं च पुनः पुनः ।
जरामृत्युं तथा जन्म दृष्ट्वा दुःखानि चैव ह ॥ ४९
देहदोषांस्तथा ज्ञात्वा तेषां दुःखं च तत्त्वतः ।
देहविक्लवतां चैव सम्यग्विज्ञाय भारत ॥ ५०
आत्मदोषांश्च विज्ञाय सर्वानात्मनि संश्रितान् ।
स्वदेहादुत्थितान्गन्धांस्तथा विज्ञाय चाशुभान् ॥ ५१

युधिष्ठिर उवाच ।
कान्स्वगात्रोद्भवान्दोषान्पश्यस्यमितविक्रम ।
एतन्मे संशयं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ५२
भीष्म उवाच ।
पञ्च दोषान्प्रभो देहे प्रवदन्ति मनीषिणः ।
मार्गज्ञाः कापिलाः सांख्याः शृणु तानरिसूदन ॥ ५३
कामक्रोधौ भयं निद्रा पञ्चमः श्वास उच्यते ।
एते दोषाः शरीरेषु दृश्यन्ते सर्वदेहिनाम् ॥ ५४
छिन्दन्ति क्षमया क्रोधं कामं संकल्पवर्जनात् । C 12. 11153 B 12. 301(1) 55 K 12 207 56

K6 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 दृष्ट्वा च (for च तथा) K7 D4 . 7 8 क्षय धनानि गच्छति — d) B5 (marg) च भारत (for तथैव च) K7 D4 7 8 वृद्धिं चा(D4 वा)पि पुन पुन

48 K1 om 48 V1 reads 48b–49a on marg — b) K7 D4 6 वियोगाना (for युगानां च) T G1 3 6 क्षय पुन (for विशेषत) — c) K2 7 V1 D4 7 8 T G1 2 6 transp च and दृष्ट्वा — d) D4 7 सरिता च क्षयं तथा — After 48, K6 repeats and B6 8 9 Da3 read 35cd

49 V1 reads 49a on marg — a) K2 वर्षाना (for वर्णानां) K4 अक्षय (for च क्षय) M1 6-7 घलाना च (for क्षय दृष्ट्वा) — b) K7 D4 6 क्षयाताम्, B5 (marg) सक्षय (for क्षयान्त) — c) K1. 6 V1 B0 6 7 9 Da3 D4 7 8 जरां मृत्यु, B5 Dn1 n4 D5 D7 8 8 जरामृत्युस; Da3 जरां मृत्युस, T G2 3 6 M1 6-7 जरामृत्यू (for जरामृत्यु) — d) B5 D5 T1 G2 हि (for ह)

50 Da3 reads 50ab twice — a) K2 देहदोष; Da3 (first time) D6 7 आयुर्दोषां — b) K7 D4 9 दोषं; Da3 (first time) दुःसह (for दुःख). — c) V1 B5 Da3 a4 G2 M1. 6-7 वैक्लव्य(M6 °व्य)तां; T3 G1 विक्लवता (for °वतां) — d) K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D7 8 8 तत्त्वत (for भारत)

51 D4 reads 51 twice — a) K7 आत्मदोषाश्च (for °दोषांश्च) — b) M1 6-7 सत्त्वान् (for सर्वान्) K1 सश्रित, K7 D4 (both times) 7 9 स(K7 स)स्थितान् (for संश्रि°) — c) K6 स्वदेहान् (for स्वदेहाद्). Da3 a4 दुःस्थितान् (for उत्थितान्) Da3 a4 दोषास् (for गन्धास्) — d) K1 चाशुभ, K6 D4 (second time) वाशुभान्, D4 (first time) G2 भारत (for चाशुभान्) — After 51, T G1 3 6 M1 6-7 Kumbh ed ins

748* मूत्रश्लेष्मपुरीषादीन्स्वेदजांश्च सुकुत्सितान् ।
[T G6 श्लेष्ममूत्र (for मूत्रश्लेष्म)]

while B6 8 ins an addl colophon after 51 [*Sub-parvan* B6 8 मोक्षधर्म]

52 a) D6 7 च (for स्व) K2 Da2 (before corr) गोत्रोद्भवान् (for गात्रो) — b) Da2 a4 पश्यामि, D6 7 न(D7 नां)मेय (for पश्यसि) K2 मित , K1 अमिति- (for अमित) K7 Da1 विक्रम — c) K1 एता; K2 G2 एत; K7 एतान् (for एतन्) K7 स (for मे) K6 सहय T G1 3 6 सर्वं (for कृत्स्न) — d) B0 अर्हति (for °सि)

53 a) D6 7 यथा चैते (for प्रभो देहे) T2 पञ्च देहोद्भवान्दोषान् — c) K1 स्वर्गज्ञ, D5 D7 8(marg) 8 योगज्ञा (for मार्गज्ञा) K2 6 7 Da3 Da2 (before corr) D5 T2 M1 कपिला (for का°)

54 a) T1 काम (for काम) T2 G3 क्रोधो; G1 -क्रोध (for क्रोधौ) Da3 Dn1 D4 T निद्रां (for निद्रा) — b) M1. 7 पचम (for °म) — d) K1 2 वर्तते (for दृश्यन्ते)

55 a) K4 Da3 छिंदेति; K7 Da1 D4 छिद्रति (for छिन्दन्ति) K1 2 4 कोप (for क्रोधं) — b) G2 -सर्जनात् (for वर्जनात्) — c) Da1 सत्त्व (for सत्त्व) K1 2 4 B0 7-9 Dn1 n4 D5 D7 3 8 T G1 3 6 ससेवनात् (for सत्त्वसं°). D4 निद्रा (for निद्राम्)

C 12. 11183
B 12. 301[1] 57
K 12. 307 57

सत्त्वसंशीलनान्निद्रामप्रमादाद्भयं तथा ।
छिन्दन्ति पञ्चमं श्वासं लघ्वाहारतया नृप ॥ ५५
गुणान्गुणशतैर्ज्ञात्वा दोषान्दोषशतैरपि ।
हेतून्हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान्विज्ञाय तत्त्वतः ॥ ५६
अपां फेनोपमं लोकं विष्णोर्मायाशतैर्वृतम् ।
चित्तभित्तिप्रतीकाशं नलसारमनर्थकम् ॥ ५७
तमः श्वभ्रनिभं दृष्ट्वा वर्षबुद्बुदसंनिभम् ।
नाशप्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमभावगम् ।
रजस्तमसि संमग्नं पङ्के द्विपमिवावशम् ॥ ५८
सांख्या राजन्महाप्राज्ञास्त्यक्त्वा देहं प्रजाकृतम् ।
ज्ञानज्ञेयेन सांख्येन व्यापिना महता नृप ॥ ५९
राजसानशुभान्गन्धांस्तामसांश्च तथाविधान् ।
पुण्यांश्च सात्त्विकान्गन्धान्स्पर्शजान्देहसंश्रितान् ।
छित्त्वाशु ज्ञानशस्त्रेण तपोदण्डेन भारत ॥ ६०
ततो दुःखोदकं घोरं चिन्ताशोकमहाह्रदम् ।
व्याधिमृत्युमहाग्राहं महाभयमहोरगम् ॥ ६१

—^{d}) K2 B8 अप्रसादाद् (for °मादाद्) K1 भये (for भय) —^{e}) K1 2 D4 छिंदति K2 परमाश्वासः; K6 परम श्वास, K7 पचमाश्वास (for °म श्वास) —^{f}) K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da? a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 G2 अल्पाहारतया; D7 लब्ध्वा° (for लघ्वा°) K1 2 लघ्वाहारस्तथा नृप

56 ^{a}) Da3 a4 -गतान् (for शतैर्) T2 G1 8 6 गुणैर्गुणशतान्ज्ञा(T2 G6 °त ज्ञा)त्वा —^{b}) Da3 दोषात् K7 गुण, Da3 a4 क्रोध (for दोष) K6 गुणैर्; (for शतैर्) K1 2 4 B3 (marg) T G1 3 6 तथा (for अपि) —^{c}) K1 2 तत्त्व (for हेतु) K2 छिन्नैश्, K6 lacuna (for चित्रैश्) —^{d}) D5 7 विद्वान्; G1 चिरान् (for चित्रान्)

57 ^{a}) K1 Da1 फेणोपम; Da2 फेनोपमां (for °पम) K3 4 लोके (for लोकं) —^{b}) K7 घृत, B3 (marg) Da1 D5 7 G2 Cv वृत्त, T G1 3 6 M1 6-7 चित (for वृतम्) ❀ Cv माया, माङ्माने इति धातो, रचनाकौशल्यम्, अन्यथा चित्रदृष्टान्तायोगात् । ❀ —^{c}) K1 छितिचित्र (sic), K2 B0 8 9 भित्तिचित्र-, K6 Da4 चित्रभित्त (for चित्तभित्ति) —^{d}) K1 2 न तु; K6 तम-; K7 D4 9 तम-, B0 नव; Da1 मल-, D5 7 तूल-, T G1-3 6 M1 6-7 नळ- (for नल) K6 अनर्थकृत् (for °कम्). ❀ Cn नलसार, नलतृणवदन्त सारहीनम् । ❀

58 ^{a}) K1 शुभ्रनिभ, K2 श्वत्र°, K6 श्वभ्रमित; B9 °विष्ट, D5 7 स्वप्ननिभं, T2 च भूनिभ; G1 च भूमिप, G2 श्वभ्रनिभ, G6 च भूतिह (for श्वभ्रनिभ) B8 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) —^{c}) T G2 3 6 M1 6-7 क्लेशप्राय, G1 कोश° (for नाश°) K1 G1 सु(G1 °सु)-खाद्धीनां; K6 7 D4 9 सुखाधान; Da1 G2 °धीन; D5 7 °सीन (for °द्धीन) —^{d}) Da3 a4 माशांतरम्; G3 नामतरम् (for नाशोत्तरम्) K4 अभागदा; B8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 3 8 G1 इहावशः; D5 7 अभावग (for °वगम्) —^{e}) K1 2 B3 (marg as in text) सलग्न; K6 7 D4 5 7 9 सस(D7 °सि)क्त, Da1 स**, T2 सपन्न, G1 सविग्न (for समग्न) —^{f}) B3 (marg. as in text) आवृत (for अवशम्) G1 पके द्वीप इवावह

59 ^{a}) T1 G6 साख्य (for साख्या) D4 om from महा up to शुभान् (in 60^{a}) K6 B6 Dn1 n4 महाप्रज्ञास्; T1 °प्राज्ञस (for °प्राज्ञास्) —^{b}) K6 Da4 D9 त्यक्ता (for त्यक्त्वा) K6 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 स्नेह (for देह) —^{c}) G2 ज्ञान (for ज्ञान) K1 2 4 6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 योगेन, T2 ज्ञायेन (for ज्ञेयेन) D2 सख्येन, G2 साख्याना (for सांख्येन) D5 7 ज्ञानाद्विज्ञाय साख्येन —^{d}) K7 D9 T2 G1 व्यापिता (D9 °तो), B0 ध्यायिना, B9 ज्ञानिना, D1 T1 व्यापिनां, G3 °न (for °ना) B8 (marg as in text) सहसा, D5 7 G2 M7 महतां (for °ता) Da4 नृप°, D5 7 अपि

60 ^{a}) Da3 a4 सत्त्वांस, T2 यद्धांस; G1 3 6 वंधांस (for गन्धांस) — M1 6-7 om (hapl) 60^{bc} —^{b}) G3 तथैव च (for तथाविधान्) —^{c}) T2 G3 6 भंधान् (for गन्धान्) —^{d}) K1 -सश्रितं, V1 D5 सास्थितान्, G1 सश्रुतान् (for सश्रि°) G3 स्पर्शजान्देहमाश्रितान् —^{e}) K7 D4 9 छित्त्वास्म, Da4 D7 छित्वा सु (for छित्त्वाशु) K1 2 शास्त्रेण (for शस्त्रेण) —^{f}) K1 2 तमोदडेन (for तपो°)

61 ^{a}) D8 T G1. 3 6 दुःखोदधिं (for °दक) —^{b}) D5 चिंताशोक (for °शोक) K6 -महागद (for °ह्रदम्) —^{d}) D8 महाभूत (for °भय-) K7 D4 9 महार्णव (for महोरगम्) D5 7 मोहसत्त्वसमाकुल; G3 M1. 6-7 महाभयमनार्यग (G2 M7 °क)

तमःकूर्मं रजोमीनं प्रज्ञया संतरन्त्युत ।
स्नेहपङ्कं जरादुर्गं स्पर्शद्वीपमरिंदम ॥ ६२
कर्मागाधं सत्यतीरं स्थितव्रतमिदं नृप ।
हिंसाशीघ्रमहावेगं नानारसमहाकरम् ॥ ६३
नानाप्रीतिमहारत्नं दुःखज्वरसमीरणम् ।
शोकतृष्णामहावर्तं तीक्ष्णव्याधिमहागजम् ॥ ६४
अस्थिसंघातसंघाटं श्लेष्मफेनमरिंदम ।
दानमुक्ताकरं भीमं शोणितह्रदविद्रुमम् ॥ ६५
हसितोत्क्रुष्टनिर्घोषं नानाज्ञानसुदुस्तरम् ।
रोदनाश्रुमलक्षारं सङ्गत्यागपरायणम् ॥ ६६
पुनराजन्मलोकौघं पुत्रबान्धवपत्तनम् ।
अहिंसासत्यमर्यादं प्राणत्यागमहोर्मिणम् ॥ ६७
वेदान्तगमनद्वीपं सर्वभूतदयोदधिम् ।
मोक्षदुष्प्रापविषयं वडवामुखसागरम् ॥ ६८ C 12. 11168 B 12. 302. 71 K 12. 307. 71

62 a) K1 सत (for तम-) ❀ Cs तम कूर्म, कृष्णवर्णत्वसाम्यात् । रजोमीन, चञ्चलत्वसाम्यात् । ❀ — b) K1 2 7 Ds2 D4 9 T G1 3 सतरति, D3 सम यति — c) Ds1 G1 2 M1 पक (for -पङ्क) K3 जरादुःख (for °दुर्गं). — d) K6 स्पर्शं, K7 B1 Dn1 n4 Ds2 D1-5 7-9 ज्ञान- (for स्पर्श-) D5 7 दीपम्, T2 G1 M1 5-7 द्विपम् (for -द्वीपम्) ❀ Cs स्पर्श द्वीपम्, विश्रमस्थानत्वात् । ❀

63 V1 reads 63ab on marg — a) B9 Da4 G3 कर्मगाध; G1 कर्मग्रस; M1 कर्मागार (for °गाध) D5 7 सत्यतीर्थं (for °तीर) — 63b is damaged in B3 — b) K1 3 4 7 B8 Ds1 D4 9 T1 G1 3 6 स्थिर; B9 स्थितं (for स्थित) K3 T1 G3 6 वृत्तम् (for व्रतम्) K6 B9 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 5 8 T1 G3 6 अरिंदम; K7 D4 9 इम नृप, D8 इद तथा (for इद नृप) — c) K3 सिंहाशीघ्र, Ds2 हिंसा; D3 8 G2 M1 5 6 हिंसाशीघ्र; T2 हिंसा शीघ्रा (for हिंसाशीघ्र) K1 महावेग, K3 °वेगो (for °वेग) — d) K4 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5 8 G1 Cs -समाकर, D5 7 महारव; G3 महोरग, M1 महारस (for °करम्)

64 a) M1.6 7 नानाप्रीत (for °प्रीति) B3 (marg as in text) समारत्न, T2 G1 महारक्त (for °रत्न). — b) T G1 3 6 M1 5-7 दुःखहार- (for °ज्वर) — K1 om 64c-65a — c) Da3 om शोक V1 समावर्तं; G1 महावक्र (for °वर्तं) — d) Ds1 D8 तीव्र; G1 तृष्णा (for तीक्ष्ण) K3 4 महार्णवं; K7 D4. 5. 7 9 T G1-3 6 M1 5 7 महारुज (D7 °ज), V1 महोदर; B3 (marg as in text) महोरग; Ds1 Cs -महाहिंस्र, M6 सकारुज (for महागजम्)

65 K1 om 65a (cf v l. 64) G3 om 65-66 — a) B9 सहार; D9 सघाट, G1 सघाट (for °त) K3 -सघात; K4 6 7 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5 7 8 Cs सघट्ट, D9 च तथा; G1 lacuna (for -सघाट). — K1 reads 65b, followed by the repetition of 65c-66a, after 66a — b) K6 श्मश्रु- (for श्लेष्म) B3 (marg as in text) -फेनसमन्वित (for °मरिंदम) — c) K1 (both times) 3 मेदो (for दान-) B3 मुक्ताफलं (for °कर) K6 V1 B6 7 9 Da3 a4 D5 D3 8 8 घोर (for भीम) — d) D6 G1 शोणित (for °त) K3 रद, G1 -ह्रत (for -ह्रद). B1 -विक्रम (for -विद्रुमम्)

66 For the repetition in K1, cf v 1 65 G3 om 66 (cf v. l. 65) — a) T1 G6 हसितोद्घोष-, T2 °क्रुष्ट, G1 सहितोत्कुष्ट (for हसितो°) — b) B1 विदु स्तर (for -सुदु°) — 66cd is damaged in B6 — c) K1 3 T G1 6 M1 5 7 रोदनास्र- (K1 3 °स्रु) (for °श्रु) D4 9 मदक्षार, T1 G1 6 -जल° (for मल) B9 Da3 a4 Dn4 रोदनाश्रुमलक्कार, D5 7 °श्र- (D7 °स) मल घोर

67 a) K6 -तोयौघ, V1 B9 D5 7 G3 नौकौघ; G1 -लोकोय, G3 लोकाघ (for लोकौघ) K7 D4 9 पुनर्जन्ममलाघौघ, Da3 a4 पुत्रदारजलौकौघं — b) Da3 a4 D3 8 मित्र (for पुत्र-) K3 बधव, K7 मित्र च (for बान्धव) K1 3 4 बधन; K7 D4 8 9 -पन्नग (for पत्तनम्) — d) M1 7 प्राणत्याग (for °त्याग)

68 a) K1 3 4 7 D4 5 7 9 वेदांत (K3 7 D4 9 °ता)-गमनक्षीर (K4 °नं क्षीर); T G1-3 6 M1 5-7 °नोत्तार — b) B3 G1 3 M5 7 सर्वभूतो (for °भूत) K7 Da3 D4 9 पयोनि (Da3 °द)धिं, D8 दयानिधिं, T G1 3 6 दयोदक (for °दधिम्) — c) Da4 मोह, D7 मोक्षं (for मोक्ष) K6 Da3 a4 दुर्लभ-, V1 D5 7 दुष्प्राप्य-, B9 D8 दुर्लभ-, B6-9 Dn1 n4 D3 8 8 T G1 3 6 दुर्लभ; G3 दुर्लभ्य, M1 5-7 दौर्लभ्य (for दुष्प्राप) K7 D4 9 -समय (D4 °य); G3 M1 6 विपय (for -विषयं) — d) Some MSS वडवामुख ❀ Cs सर्वभूतभक्षकत्वात्संसारो वडवामुखमुच्यते । ❀

C 12 11168 B 12 302[1].72 K 12 207 72 तरन्ति मुनयः सिद्धा ज्ञानयोगेन भारत ।
तीर्त्वा च दुस्तरं जन्म विशन्ति विमलं नभः ॥ ६९
ततस्तान्सुकृतीन्सांख्यान्सूर्यो वहति रश्मिभिः ।
पद्मतन्तुवदाविश्य प्रवहन्विषयान्नृप ॥ ७०
तत्र तान्प्रवहो वायुः प्रतिगृह्णाति भारत ।
वीतरागान्यतीन्सिद्धान्वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ॥ ७१
सूक्ष्मः शीतः सुगन्धी च सुखस्पर्शश्च भारत ।
सप्तानां मरुतां श्रेष्ठो लोकान्गच्छति यः शुभान् ।
स तान्वहति कौन्तेय नभसः परमां गतिम् ॥ ७२
नभो वहति लोकेश रजसः परमां गतिम् ।
रजो वहति राजेन्द्र सत्त्वस्य परमां गतिम् ॥ ७३
सत्त्वं वहति शुद्धात्मन्परं नारायणं प्रभुम् ।
प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ॥ ७४
परमात्मानमासाद्य तद्भूतायतनामलाः ।
अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति चाभिभो ।
परमा सा गतिः पार्थ निर्द्वंद्वानां महात्मनाम् ॥ ७५

---

69 ^{a}) K1 चरंति (for तरन्ति) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 Dn1, n4 Ds2 D2 3 5 7 8 यतय', K7 D4 9 च तप'; Da4 Ds1 पतय (for मुनय') — ^{b}) K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 ॰यानेन; K7 D4 5 7, 9 पोतेन (for योगेन) — K3 om (hapl) 69^{c}–71^{b}. — ^{c}) G2 M1 तीर्या (for तीर्त्वा) K1 B8 T G1-3 6 M1 5-7 सु-; Da3 Dn4 D2 [ज्ञ]ति, D5 7 तु (for च). G2 M1 5-7 राजन् (for जन्म)

70 K2 om 70 (cf v l 69). — ^{a}) B1 8 Dn1 D8 तत्र (for ततस्) K7 Ds2 D4 9 सुकृतान्; Da1 ॰सिं (for ॰तीन्) K1 सख्यां, K6 B0 8 (marg as in text) 9 D5 7 ज्ञात्वा; B1 Da3 a4 कृत्वा (for सांख्यान्) ❀ Ca सुकृतीन्, शोभना कृतिर्येषां तानमल प्रज्ञान् । ❀ — ^{b}) K6 सूर्ये वहति रश्मिभि — ^{c}) G2 पद (for पद्म). K6 श्वाश्रित्य, V1 B0 7 8 (marg as in text) 9 Da4 D5 7 आश्रित्य (for आविश्य) ❀ Cs पद्मतन्तुवदिति, सूक्ष्मनिर्मलैः सुषुम्णादिरश्मिभिरा विश्य । ❀ — ^{d}) T G1 3 6 M1 5-7 प्रसह्य; G2 प्रवाह (for प्रवहन्) K7 D4 9 प्रवालविषय नृप

71 K3 om 71^{ab} (cf v l 69). — ^{a}) B0, 7 Da3 a4 तद्वयान्; D5 7 तत्र स्वान्, T G1, 3 6 Ca ततस्तान् (for तत्र तान्). K1 G2 M6 प्रावहो; K6 प्रभवो, G1 प्रसहो (for प्रवहो) ❀ Cn तत्र, तस्मिन्हार्दे व्योम्नि । ❀ — V1 reads 71^{c}–72^{b} on marg — ^{c}) K1 corrupt Da, om. यतीन् B8 वीतरागमतीन्सिद्धान् — ^{d}) K1 तपोधनं, G2 ॰न्वितान्

72 V1 reads 72^{ab} on marg — ^{a}) K6 B0 7 9 Da3, a4 D5, 7 G2 सुगधश्च; T1 G6 ॰धिश्च (for ॰गन्धी). — ^{b}) K1 om सुख. — ^{d}) G1 M6 गच्छाति. — K4 om 72^{e}–92^{b} — ^{e}) K1 सतान्; K7 D4 9 स तां (for स तान्) G1 अतीत्य (for वहती). — ^{f}) K6 7 D4 7 9 तमस'; T G1 3 6 मनस; G2 रजस' (for नभस') K3 परमा.

73 K4 om 73 (cf v l. 72). K1 G2 om. (hapl) 73 M6 om (hapl) 73^{ab} — ^{a}) K6 7 D4 8 9 ततो, D8 T G1, 3 6 Cs मनो (for नभो) M6 वहति K7 D4 9 लोकेषु (for ॰श) — ^{b}) K7 T G3 6 तमस, G1 तपस' (for रजस') K3 परमा — After 73^{ab}, T G1, 3 6 Kumbh ed. ins.

749* तमो वहति राजेन्द्र रजस परमां गतिम् ।

[G1 महति (for व॰) G3 कौंतेय, Kumbh ed. लोकेश (for राजेन्द्र).]

— K3 Dn4 D5 7 om (hapl) 73^{cd}. — ^{c}) D4 om. (hapl) from राजेन्द्र up to वहति (in 74^{c}).

74 K4 om 74 (cf v l 72). D4 om. up to the second वहति (of v l 73) — ^{a}) K1 T2 G1-3 M1 5 7 शुद्धात्मा; D5 7 ताञ्शुद्धान् (for शुद्धात्मन्). — ^{b}) K3 परो, B8 (marg as in text) T1 G1 6 हरिं (for परं) Da1 G1 प्रभु' (for प्रभुम्)

75 K4 om 75 (cf v l 72). — ^{b}) B8 (marg) यद् (for तद्-) K3 अमला K7 D4, 9 T G1-3, 6 M1, 5-7 Cv (gloss तस्मिन्, परमात्माभिधे नारायणे) तद्भूता यतयो (G1 2 ॰सो)मला — ^{c}) K7 कल्पते; M7 कल्पांते (for कल्पन्ते) K3 अस्य तत्त्वाय कल्पाते — ^{d}) K1, 2 7 D4 9 निवर्तंते न; Dn1 न विवर्तंति; T G1 3 6 न चावर्तंति (for न निवर्तन्ति) K1 7 D9 चाभिभो', K6 वा प्रभो; B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 वा विभो; G2 चाहिभो (for चाभिभो). — ^{e}) T G1 6 परमात्मा (for ॰मा सा) G3 om सा D9 मतिं; M7 गतिं (for गति'). — After 75, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5, 7 8 editions ins.

युधिष्ठिर उवाच ।

स्थानमुत्तममासाद्य भगवन्तं स्थिरव्रताः ।
आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न वानघ ॥ ७६
यदत्र तथ्यं तन्मे त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ।
त्वदृते मानवं नान्यं प्रष्टुमर्हामि कौरव ॥ ७७
मोक्षदोषो महानेष प्राप्य सिद्धिं गतानृषीन् ।
यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तन्ते यतयः परे ॥ ७८
प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं पश्यामि परमं नृप ।
मग्नस्य हि परे ज्ञाने किं नु दुःखतरं भवेत् ॥ ७९

भीष्म उवाच ।

यथान्यायं त्वया तात प्रश्नः पृष्टः सुसंकटः ।
बुद्धानामपि संमोहः प्रश्नेऽस्मिन्भरतर्षभ ।
अत्रापि तत्त्वं परमं शृणु सम्यङ्मयेरितम् ॥ ८०
बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम् ।
इन्द्रियाण्यपि बुध्यन्ते स्वदेहं देहिनो नृप ।
कारणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः ॥ ८१ C 12 11183 B.12.301(1) 86 K 12.107 86

750* सत्यार्जवरतानां वै सर्वभूतदयावताम् ।

[Bo समाजव (for सत्या°) K6 Da4 च (for वै) V1 मन्य (for सर्व-).]

— After the above, B3 ins an addl colophon [*Sub-parvan* मोक्षधम].

76 K4 om 76 (cf v l 72) — a) Da3 n1 ज्ञानम् (for स्थानम्). — b) K1.2 7 V1 B6 8 Da4 D5 D1 9 भगवत° (for °वन्तं) K3 स्थिरव्रता (for °व्रता°) ❀ Cn भगवन्त, षड्गुणैश्वर्यसंपन्न परमात्मानमेव पर मोक्षाख्यं स्थानम् । ❀ — c) K1 D1 9 किं ते; V1 वा न, B3 (marg as in text) चापि (for वा ते) ❀ Ca आजन्ममरणम्, अनेकजन्ममरणान्ते । ❀ — d) G3 स्मरति K1 B9 तव, Bo मम; T1 नरा (for न वा) V1 स्मरंत्युत न चानघ; D6 7 ससरत्यथ वानघ

77 K4 om 77 (cf v l 72) — a) K1.3 D1 8 7 9 T G1 3 6 तत्त्व; K1 वृत्तं; B3 (marg as in text) पथ्य (for तथ्यं). K1 तत्त्व त्वं; T G1 3 6 तत्तत्वं (for तन्मे त्व) — b) Bo अर्हति K1 तन्मे वक्तुमिहार्हसि — c) K1 2 6 V1 B3 9 Da3 n1 T G1.3.6 त्वाम् (for त्वद्) B1 Dn1 n4 D5 D1 8 8 पुरुष (for मानव). — K3 om (hapl) 77c–80a. — d) G3 कौरवा.

78 K3 4 om. 78 (cf v l 77, 72). K1 om 78ab — a) K6 B1–9 Da3 Dn1 T G3 6 मोक्षे; D5 7 मोक्षो; G1 मोक्षं (for मोक्ष) K1 योगो; D1 दोषा, G3 -दोषे (for दोषो) — b) M1 5–7 प्रति (for प्राप्य). B9 Da3 Dn1 n4 Ds3 D3 8 G1 M1 5–7 सिद्धि (for सिद्धिं) B9 गताम् (for गतान्) V1 गता नृपा° — cd) K6 विज्ञातुं (for °ने). Ds1 पुरे (for परे) ❀ Cs. विज्ञाने वर्तन्ते, दुःखात्मकजननमरणस्मरणे वर्तन्ते । ❀

79 K3 4 om 79 (cf v l, 77, 72). — a) K1 मामग्नस्य, D5 मग्न्यस्य, Ca (gloss तत्रैव व्यसनवत्प्रसक्तस्य) मग्नस्य (as in text) K1 वि, G1 च (for हि) Dn1 n4 D8 D3 8 8 पर ज्ञानं (for परे ज्ञाने) — d) K6 तद्; K1 B1–9 D3 8 7 न; Bo Da4 Dn1 Ds1 T G6 तु (for नु) D5 7 दुःख पर (for दुःखतर) K1 D1 9 महत् (for भवेत्). ❀ Ca किं नु दुःखतर ततोऽन्यत्, अपि तु तदेव दुःखतर रागातिशयेन सेव्यमानकर्मत्वादित्याशय° । ❀ — After 79, K1 ins. an addl colophon [*Sub-parvan* मोक्षधर्म — *Adhy name* सांख्ययोगविधि°]

80 K3 om 80a (cf v. l 77) K4 om. 80 (cf v l. 72). — ab) K1 यथा न्यायय T G1.3 6 transp. तात प्रश्न° and पृष्ट° D6 तावत् (for तात) K1.2 सुमर्फटं — c) Bo 6–8 Da3 n1 Dn1 n4 D5 D3 5 7 8 T G1 3 6 बुधानाम् (for बुद्धा°) D5 om. from समोह. up to कापि (in 81b) G3 M1 5–7 स्वदेह. (for समोह°) — e) K2 7 D1 9 तत्र; T G1 3 6 M1 5–7 तथा (for अत्र). K1 सत्वं परमं, Da4 D1 T G1.3 6 परम तत्व (by transp).

81 K4 om 81 (cf. v. l 72). D5 om up to कापि (cf. v l. 80) — a) K2 परस्या, K1 °या (for °मा) D1 तत्र (for यत्र). — b) Da3 n1 कपिलानां. — c) K6 Ds1 D3 पुव, V1 Bo 6–9 Da3 n1 Dn1 n4 Ds1 D3 स्वव ; D8 अत्र, T G1–3 6 न (for अपि) K1 बुध्यते (for बुध्यन्ते) — d) K6 V1 B1 Da4 D5 स्वं देह, K1 Bo 8 9 Da3 Dn1 n4 D5 D1–4, 8 9 G3 M1 5–7 स्वदेहे (for °हं) K6 7 Bo 6 7 8 (marg), 9 Da3 n1 Dn1 n4 D5 D1–5 7–9 देहिनां (for °नो) — K3 om 81e — e) K1 B6 (marg) D1 9 M1.5 6 Cs करणानि (for का°). T M1 7 आत्मन(M1 °सं)स्थानि (for °स्तानि) K1 तान (for तानि) — f) K1 2 सूक्ष्मं; K1 D1.9 शूक्ष्म (for सूक्ष्म°). Da4 पश्यति.

C 12 11184
B 12.302.17 67
K 12.307 67

आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्यसमानि तु ।
विनश्यन्ति न संदेहः फेना इव महार्णवे ॥ ८२
इन्द्रियैः सह सुप्तस्य देहिनः शत्रुतापन ।
सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र नभसीव समीरणः ॥ ८३
स पश्यति यथान्यायं स्पर्शान्स्पृशति चाभिभो ।
बुध्यमानो यथापूर्वमखिलेनेह भारत ॥ ८४
इन्द्रियाणीह सर्वाणि स्वे स्वे स्थाने यथाविधि ।
अनीशत्वात्प्रलीयन्ते सर्पा हतविषा इव ॥ ८५
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः ।
आक्रम्य गतयः सूक्ष्माश्चरत्यात्मा न संशयः ॥ ८६
सत्त्वस्य च गुणान्कृत्स्नान्रजसश्च गुणान्पुनः ।
गुणांश्च तमसः सर्वान्गुणान्बुद्धेश्च भारत ॥ ८७
गुणांश्च मनसस्तद्वन्नभसश्च गुणांस्तथा ।
गुणान्वायोश्च धर्मात्मंस्तेजसश्च गुणान्पुनः ॥ ८८
अपां गुणांस्तथा पार्थ पार्थिवांश्च गुणानपि ।
सर्वात्मना गुणैर्व्याप्य क्षेत्रज्ञः स युधिष्ठिर ॥ ८९

82 K4 om 82 (cf v. l 72). —[a]) K1 2 6 7 D8 D4 5 7 9 G2 विप्रहीनानि —[b]) K7 D4 9 ह (for तु). —[d]) K6 (before corr) 7 (*sup lin* as in text) Ds1 G1 फेणा; B7 9 वेला (for फेना) ❀ Cn यथा फेनो जलेन विना स्वयं निरात्मैव, सात्मत्वेन दृष्टोऽपि तेन विना न तिष्ठतीति । ❀

83 K4 om 83 (cf v l 72). —[b]) K6 7 V1 B7 Da8 Dn4 Ds2 D3 G2 M7 तापन (for °न) —[c]) G2 सूर्यश् (for सूक्ष्मश्) K7 D4 9 शूक्ष्मश्चरति भूतात्मा. — D5 7 om 83[d]–84[a] —[d]) G2 नभसी च समीरिण

84 K4 om 84 (cf v l 72) D5 7 om. 84[abc] (cf v l. 83) —[a]) M1 5–7 सं (for स). K1 2 यथा न्यास्य —[b]) K2 स्पर्श्यान्, D9 स्पृशन्; G2 8 स्पर्शं, Ca (gloss विषयान्) स्पर्शान् (as in text). K1 2 पश्यति (for स्पृशति). K1 D9 चाभिभो, K6 V1 B0 6–9 Da? a4 Dn1 n4 D8 D1, 8 8 वा विभो, T G1 8 6 च प्रभो (for चाभिभो) — 84[cd] is partly damaged in B6. —[c]) K2 बुद्धिमानो (for बुध्य°) K7 D4 9 यथा शूक्ष्मम्; M5 यथान्यायम्; Cn (gloss जाग्रद्वत्) °पूर्वम् (as in text) —[d]) D5 7 निखिलेन (for अ°). K2 अखिलेन महारत

85 K4 om 85 (cf v l. 72). —[a]) V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da4 Ds1 D8 G2 हि, G1 च (for [इ]ह) —[b]) K7 यथा विधि° —[c]) K2 corrupt, G1 अनिशत्वात् D5 7 प्रणा(D7 °णी)यते, T1 G8 प्रळी° —[d]) M7 हुतविषा (for हत°)

86 K4 om 86 (cf v. l. 72) —[a]) K7 D4 9 हि; D7 च (for तु) —[b]) K2 स्वस्थानेस्वेव; K6 B6 7 9 D5 7 °ने ह्येव (for °नेष्वेव) V1 reads from सर्वेषा° up to सर्वान् (in 87[c]) on marg —[c]) K1 अक्रम्य; K6 अक्रम्ये (for आक्रम्य) K1 2 V1 तु गती°, K7 D4 5 7. 9 [इ]ह गती°, Ds1 यतयः (for ग°) K6 Ds2 T G1 6 सूक्ष्मश्; K7 D4, 9 शूक्ष्माश्; Da8 a4 सर्वाश्, G8 सूक्ष्म (for सूक्ष्माश्) —[d]) K7 चरति B9 आत्मनि (for आत्मा न). D5 7 विचरन्मान संशय°

87 K4 om 87 (cf v. l 72) V1 reads up to सर्वान् on marg —[a]) T2 सत्यस्य (for सत्त्वस्य) K7 कृच्छ्रान्, D8 सूक्ष्मान् (for कृत्स्नान्) — 87[bcd] is damaged in B6 —[b]) K7 तेजसश् (for र°). — Ds2 reads 87[c]–88[d] on marg —[c]) Ds2 चैव (for सर्वान्) —[d]) K2 वधेश्च (sic), Da8 बुद्धिश्च, Da4 बुद्धश्च; D4 9 बुद्धाश्च, D5 7 बुध्येत (for बुद्धेश्च) G1 नरर्षभ (for च भारत).

88 K4 om. 88 (cf v l 72) Ds2 reads 88 on marg —[a]) K6 D7 गुणाश्च; Da4 गुणाद्. B3 D5 7 G1 नभसस् (for मनसस्) K6 V1 B0, 6 7 9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds1 D2 8 8 चापि; Ds2 चैव, G1 सत्त्व (for तद्वन्). —[b]) D5 7 मनसश् (for नभसश्). K7 D4 9 G8 पुन°; B0 Dn1 n4 D8 D2 8 8 च स° (for तथा). K1 2 गुणांश्च नभसस्तथा — G8 om (hapl) 88[cd]. —[c]) K2 बाहोश् (for वायोश्). B8 धर्मज्ञ; Da4 Ds2 धर्मात्मा, D5 lacuna (for धर्मात्मंस्) —[d]) K6 V1 B0 6–9 Da8 a4 Dn1, n4 D8 D2, 8, 5 8 स्नेह जांश्च; T G1 2 6 M1 5–7 ते(M1 5–7 तै)जसां च (for तेजसश्च). K1 2 V1 तथा (for पुन°) K7 D4 9 गुणां स्तेजोभवांस्तथा.

89 K4 om. 89 (cf v l 72) —[a]) G2 अपान् (for अपां) K7 गुणस्; Da4 गुणास् —[c]) K6 B6 9 Da4 D5 7 सर्वानेव; K7 D9 सर्वात्मनो; B0 धर्मानेव; B7 8 Da8 Dn1, n4 D8 D2 8 8 सर्वाण्येव (for °त्मना). K2 चापि; T G1, 8 6 व्याप्य; G2 व्यापः; M1, 5–7 वात्मः (for व्याप्य). —[d]) K6 B0 6–9 Da8 a4 Dn1 n4 D8

आत्मा च याति क्षेत्रज्ञं कर्मणी च शुभाशुभे ।
शिष्या इव महात्मानमिन्द्रियाणि च तं विभो ॥ ९०
प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमव्ययम् ।
परं नारायणात्मानं निर्द्वंद्वं प्रकृतेः परम् ॥ ९१
विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम् ।
परमात्मानमगुणं न निवर्तति भारत ॥ ९२
शिष्टं त्वत्र मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत ।
आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः ॥ ९३
शक्यं चाल्पेन कालेन शान्तिं प्राप्तुं गुणार्थिना ।
एवं युक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा ॥ ९४
सांख्या राजन्महाप्राज्ञा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
ज्ञानेनानेन कौन्तेय तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ॥ ९५
अत्र ते संशयो मा भूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् ।
अक्षरं ध्रुवमव्यक्तं पूर्वं ब्रह्म सनातनम् ॥ ९६
अनादिमध्यनिधनं निर्द्वंद्वं कर्तृ शाश्वतम् ।
कूटस्थं चैव नित्यं च यद्वदन्ति शमात्मकाः ॥ ९७ C 12. 11199 B 12. 302[1] 102 K 12. 307 102

D2 3 8 क्षेत्रज्ञेषु (for °ज्ञं स) T2 च (for स) D6 युधिष्ठिर°.

90 K4 om 90 (cf v 1 72) T G1 3 6 read 90 after 92 — ^{a}) T G1 3 6 मनोनु (G1 मनो न); M1 6–7 आत्मानु (for आत्मा च) Dn1 n4 D8 Bom. Cal. ed Cn (gloss व्याप्नोति) व्याति, Ca याति (as in text) — ^{b}) V1 Bo Da2 कर्मणीव; D6 °णा च; T2 G1 कर्माणि च D4 om (hapl) शुभा — Da4 om. 90^{cd} — ^{d}) K1 2 विभुं, K6 V1 Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 प्रभो (for विभो)

91 K4 om. 91 (cf. v 1 72) — ^{a}) D4 वा, Cr (gloss चात् इन्द्रियाणि, कार्योपाधि प्रकृतिं कारणोपाधिं) च (as in text) G1 अनुक्रम्य (for अति°) D6 7 प्रवृ(D7 °कृ)तिं च व्यतिक्रम्य — ^{b}) K7 D4. 9 गच्छति — K7 om. (hapl) 91^{c}–92^{b} — ^{c}) D6 7 यत्र (for पर) K6 पर नराणामात्मान, T G1 3 6 परं नारायण देव — ^{d}) Da4 प्रकृते°

92 K4. 7 om 92^{ab} (cf v 1 72, 91) — ^{a}) B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 सर्व (for पुण्य) — ^{b}) M1 6–7 प्रवेष्टा (for प्रविष्टस्) K2 प्रविष्टस्य ममन्मय (corrupt), K6 °ष्टस्तमसामय — ^{d}) K1 2 निवर्तेत, D6 7 T2 °र्तति, G2 °र्तत, M1 7 °र्तति (for °र्तति) G1 अनिवर्तति भारत — After 92, T G1 3 6 read 90

93 Da1 om (hapl) 93^{ab} — ^{a}) Da3 शिष्टस्; D4 7 सृष्टास्; G2 शिष्टास् (for शिष्टं) K6 7 V1 Bo 6–9 Dn1. n4 Da3 D2–6 7–9 M1 editions तत्र; T G3 6 चात्र (for त्वत्र) M6 (inf lin) मन°कर्म (for मनस्तात). ❀ Cv शिष्टं स्वस्वरूपचिन्मात्रदेहेनावशिष्टम् । अतः शिष्टं, विशिष्टमुत्तमम् । तत्र, मुक्तौ । ❀ — ^{c}) K2 Da4 D8 आगच्छति; M6 (inf lin) Cv अनुयांति K2 यथाकाले; G1, 3 °काल्यं; M6 (inf lin.) काम (for काल) ❀ Cv अनुयान्ति, अनुकूलतयैव यान्ति, न तु कदापि दुःख प्रापयन्ति । ❀ — ^{d}) K2 गुरु- (for गुरो°) Da3 संदेह (for संदेश) ❀ Cn गुरो संदेशकारिण । प्रारब्धकर्मानुसारिणी ईश्वरप्रेरणा, तां कर्तुं शील येषां ते । ❀

94 ^{a}) K1 शक्र, K6 शक्त्याग्र, Bo 6 9 शक्या, D6 7 शक्त्या (for शक्य) G1 om चाल्पेन — ^{b}) K1 शांति; B3 9 Da3 a4 D8 G2 M6 शांति, G1 शक्तिं (for शान्तिं) K7 D4 9 आप्तु, G2 प्राप्य; M1 7 प्राप्तिं (for प्राप्तु) G2 M1 6 7 गुणाधिका° (G2 °का) (for °र्थिना) ❀ Cp गुणार्थिना, आत्मविवेचनमेव गुणस्तदर्थिना । ❀ — ^{c}) K4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G1 उक्तेन (for युक्तेन) — D4 6 om (hapl) 94^{d}–95^{a} — ^{d}) K6 युक्तो; Da3 a4 मुक्त (for युक्त) K2 मोक्षणा

95 D4 6 om 95^{abc} (cf v 1 94) — ^{a}) D7 मख्या; G2 सांख्ये (for सांख्या) K1 T2 G1 महाप्राज्ञ; K6 °प्रज्ञा (for °प्राज्ञा) — V1 reads 95^{c}–96^{b} on marg — ^{c}) G2 तेन (for [अ]नेन) T1 G1. 3 6 सांख्यज्ञानेन कौंतेय — ^{d}) K4 G8 तुल्य (for तुल्यं) D. 7 ज्ञाने (for ज्ञानं)

96 D4 om 96 V1 reads 96^{ab} on marg — ^{a}) K1 तु (for भूज्) — ^{b}) B8 (marg as in text) एतत् (for सांख्यं) — Da4 om (hapl) 96^{cd} — ^{c}) G3 परम् (for ध्रुवम्) K6 Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 Da1 D2 3 5 7 8 एवोक्त (for अव्यक्त) K4 अक्षरांकत्वमव्यक्त (sic) — ^{d}) K7 D9 सूक्ष्म, B6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T1 G3 6 पूर्ण, M1. 7 पूर्व (for पूर्वं)

97 ^{a}) Da1 रहित (for निधन) — ^{b}) T2 ब्रह्म (for कर्तृ) K4 शास्वतं. K1 निर्द्वंद्वो कर्तृ शाश्वत (sic), D7 °द्व कीर्तिताश्च स. — ^{d}) Da3 repeats from शमा up to विक्रिया° (in 98^{b}) after तथा (in 99^{b}).

C.12 11200 B.12.302(11).103 K.12.307 103 यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
यच्च शंसन्ति शास्त्रेषु वदन्ति परमर्षयः ॥ ९८
सर्वे विप्राश्च देवाश्च तथागमविदो जनाः ।
ब्रह्मण्यं परमं देवमनन्तं परतोऽच्युतम् ॥ ९९
प्रार्थयन्तश्च तं विप्रा वदन्ति गुणबुद्धयः ।
सम्यग्युक्तास्तथा योगाः सांख्याश्चामितदर्शनाः १००
अमूर्तेस्तस्य कौन्तेय सांख्यं मूर्तिरिति श्रुतिः ।
अभिज्ञानानि तस्याहुर्मतं हि भरतर्षभ ॥ १०१
द्विविधानीह भूतानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
जङ्गमागमसंज्ञानि जङ्गमं तु विशिष्यते ॥ १०२
ज्ञानं महद्यद्धि महत्सु राज-
न्वेदेषु सांख्येषु तथैव योगे ।
यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणं
सांख्यागतं तन्निखिलं नरेन्द्र ॥ १०३
यच्चेतिहासेषु महत्सु दृष्टं
यच्चार्थशास्त्रे नृप शिष्टजुष्टे ।

K2 शमात्मक॰; V1 Bo 6 7 9 G3 समात्मका॰; Dn1 n4 D8 D2 3, 8 मनीषिण, D6, 7 शमात्मन॰ (for ॰त्मका).

98 For the repetition in Da3, of v 1 97 V1 reads 98[b] on marg —[b]) D8 सर्गा (for सर्ग) D7 T G1–3 6 प्रळय (for प्रलय) K1 विक्रया॰ —[c]) K1 ये च; K2 6 V1 Bo 8 9 Da4 यं च; K4 D6, 7 पच (for यच्च) K1 6 ससति; K2 D7 शसति; K7 सशति; Bo D6 T2 संशति (for शसन्ति). G2 M1 5 7 शास्त्राणि; M6 मार्गाणि (for शास्त्रेषु) —[d]) K6 वसंत; B6 8 (marg) वर्तते (for वदन्ति).

99 For the repetition in Da3, cf. v 1 97. —[a]) K1, 2 4 7 B8 D4 9 देवाश्च विप्राश्च (by transp), K6 B6 D5 7 G2 M5–7 विप्राश्च वेदाश्च T G1 3 6 सर्वे वेदाश्च देवा(T1 वेदा)श्च —[b]) Da3 om from गम up to मन (in 99[c]) K4 6 7 B6–8 Da4 Dn1 n4 D8 D2–4 8, 9 तथा शम-; Bo 9 तथा सम; T G1–3 6 M1, 5–7 तथा शास्त्र- (for तथागम). —[c]) K3 ब्राह्मं॰; K4 ब्राह्मण्य; M7 ब्रह्मण्य; Cn (gloss ब्रह्मजातिहितम्); Cp (gloss: ब्रह्मणि वेदे प्रतिपादितम्) ब्रह्मण्यं (as in text). —[d]) K1 D5 7 अनत (for अनन्त). K1 परमोच्युत; K6 Bo 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5, 7 8 M5 ॰मच्युत; V1 B9 D8 ॰मव्ययं (for ॰तोऽच्युतम्).

100 [a]) G1 ये (for त) D5 7 प्रार्थयंतीश्वर विप्रा —[b]) T G1 3 6 M1 5–7 शुभ (for गुण) —[c]) K7 B3 D4 5 7 9 T2 उक्तास् (for युक्तास्) K2 यथा; T2 सदा (for तथा) —[d]) K2 सांख्यश्च; G1 सांख्यांश्च K1 चासित (for चामित). K3 4 दर्शन, V1 D5 7 विक्रमा॰.

101 [a]) B7 9 Da3 अमृत (for अमूर्तेस्). —[b]) K2 Bo D8 D5, 7 G6 M1 7 सांख्य-; B6 7, 9 Da3, a4 T1 Cpp सांख्या; Cp ज्ञान (for सांख्यं). K3, 4 श्रुतेः; K7 lacuna, G1 श्रुतिं —[c]) K2 अवि, D5 7 अपि, T G1–3 6 M6 7 अति (for अभि) D8 जानामि; D4 5 7 9 ॰ज्ञानेन (for ज्ञानानि) —[d]) K1, 2 6 D5 7 G2 मतिर्हि, K7 D4 9 मतिभिर्; Ds1 मार्वि हि, T2 मत वा (for मत हि) Da3 a4 पुरुषर्षभ (for भरत॰) ❀ Ca (reading मतीर्) दूरश्रवणदर्शनाद्याहितमतयो, ब्रह्मणि ज्ञाते, ज्ञापकानि ॥ Cn मत, ज्ञानम् । मतज्ञाने अस्माद्भावे निष्ठा (Pāṇini 3 2 188 and 3 3. 114) । निर्विषयघटादिज्ञानमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः । ❀

102 [a]) G1 2 विविधानि (for द्विवि॰). K3 हि (for [इ]ह) —[b]) D4 om पृथिव्यां —[c]) B8 (marg as in text) जगमाजगमानीह; T G1 3 6 ॰माख्यानि; G2 ॰जगसज्ञानि (sic) —[d]) B8 (marg as in text) जगमस्. K1 2 4 विशां पते, D7 (marg as in text) विधीयते (for विशिष्यते).

103 [a]) T2 G2 विद्धि (for यद्धि) B8 (marg as in text) जात (for राजन्) —[b]) G3 देवेषु (for वेदेषु) K7 D4 9 सांख्ये च; Da4 lacuna (for सांख्येषु). —[c]) K1 T2 यश्चापि Bo विविध॰; Dn1 चिद्रुपं (for विविधं) K4 6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn4 D8 D2 3 8 T G1–3 6 पुराणे (for ॰णं) —[d]) D7 om (hapl) from तन्निखिल up to सांख्यागतं (in 104[d]). G3 त च खिल (for तन्निखिल).

104 D7 om. up to सांख्यागतं (cf v 1 103). —[a]) G2 यच्चेषु भावेषु (for यच्चेतिहासेषु) B8 महत्च (for ॰त्सु) D5 यच्चेतिहासोपनिषत्सु दृष्टं. —[b]) K1 यच्चार्थ-; K2 यश्चार्थे, D5 यत्त्वर्थे (for यच्चार्थे). K7 -शास्त्र (for -शास्त्रे). Da4 जुष्ट (for शिष्ट). —[c]) K7 D4 9 विज्ञानतो वै (for ज्ञानं च लोके). M1 5–7 योगे (for लोके). K1 2 तद् (for यद्). K7 असि (for अस्ति). D5 ज्ञान च लोकेषु यदस्ति किंचित् —[d]) K1, 2 G1 तच्च; D5, 7 तत्त्व॰; G3 त च (for तच्च).

ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किंचि-
त्सांख्यागतं तच्च महन्महात्मन् ॥ १०४
शमश्च दृष्टः परमं बलं च
ज्ञानं च सूक्ष्मं च यथावदुक्तम् ।
तपांसि सूक्ष्माणि सुखानि चैव
सांख्ये यथावद्विहितानि राजन् ॥ १०५
विपर्यये तस्य हि पार्थ देवा-
न्गच्छन्ति सांख्याः सततं सुखेन ।
तांश्चानुसंचार्य ततः कृतार्थाः
पतन्ति विप्रेषु यतेषु भूयः ॥ १०६

हित्वा च देहं प्रविशन्ति मोक्षं
दिवौकसो द्यामिव पार्थ सांख्याः ।
ततोऽधिकं तेऽभिरता महार्हे
सांख्ये द्विजाः पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ १०७
तेषां न तिर्यग्गमनं हि दृष्टं
नावाग्गतिः पापकृतां निवासः ।
न चाबुधानामपि ते द्विजातयो
ये ज्ञानमेतन्नृपतेऽनुरक्ताः ॥ १०८
सांख्यं विशालं परमं पुराणं
महार्णवं विमलमुदारकान्तम् । C 12. 11211 B. 12. 302 II. 114 K 12 307 114

K_7 $D_{4\ 9}$ मत; D_5 महान् (for महन्) $K_{3\ 4}$ महात्मना (K_4 °ना), B_8 (marg as in text) महार्थे (for °त्मन्).

105 ^{a}) $B_{0\ 9}$ समश्च, T_1 $G_{1\ 6}$ शम (for शमश्च) D_5 lacuna, D_7 स (for च) B_6 (marg as in text) जुष्ट° (for दृष्ट) — ^{b}) $M_{1\ 6-7}$ ज्ञानस्य (for ज्ञान च) K_1 T $G_{1\ 6}$ सांख्यं, K_3 सांख्यश्च, K_6 V_1 $B_{8\ 9}$ सौख्य, K_7 $D_{4.9}$ शूक्ष्मं; $B_{0\ 6\ 7}$ G_2 $M_{1\ 6-7}$ सौक्ष्म्यं; D_{a3} $_{a4}$ सौक्ष्म, D_{s1} सूक्ष्मे, G_3 सख्यं (for सूक्ष्म) — ^{c}) G_1 समांसि (for तपांसि) K_6 सूक्ष्मानि, K_7 $D_{4\ 9}$ शूक्ष्माणि, M_7 सौक्ष्म्याणि (for सूक्ष्माणि) D_5 चैव (for चैव)

106 ^{a}) T_1 G_6 यस्य (for तस्य) D_{a4} हितार्थे (for हि पार्थ) K_1 देवा (for देवान्) ꣸ Cn विपर्यये, किंचित्साधनवैकल्यात् ज्ञानानुत्पत्तौ ॥ Cp विपर्यये, विघ्नेनाभिभवे ॥ Cv विपर्यये, मोक्षविपरीते प्रवृत्तिकर्मणि सति । ꣸ — ^{b}) G_1 सख्या° (for सांख्या°) D_3 reads from सतत up to साख्या° (in 107^b) on marg — 106^{cd} is damaged in B_8 — ^{c}) K_6 -संवार्य; D_{a4} -साचार्य, D_{s1} -सधार्य, G_3 -सचर्य (for -सचार्य) — ^{d}) K_3 D_{a3} $_{a4}$ गतेषु; K_7 $D_{4\ 9}$ च तेषु; D_{s1} यतेत (for यतेषु) K_6 जितेषु विप्रेषु पतति भूय°

107 D_8 reads 107^{ab} on marg — ^{a}) K_1 om च K_3 प्रविश्यंति, K_3 D_4 °शति D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{3\ 8}$ देव, $D_{5\ 7}$ दैवीं (for मोक्षं) — ^{b}) K_1 दिवौकस्यो; D_4 °कसौ (for °कसो) K_4 संख्या; D_{a4} सख्या°; D_7 सारै° (for साख्या) — ^{c}) K_6 V_1 $B_{0.6.7\ 8}$ (marg). $_9$ D_{a3} $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{3,\ 8}$ $_{5,\ 7\ 8}$ T $G_{2\ 6}$ अतो (for ततो) K_7 $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ $M_{1\ 6-7}$ ये (for ते) K_6 रमता (sic), D_{a4} निरता; G_2 हि रता (for ऽभिरता) $K_{1\ 3}$ महर्षे; K_6 $B_{6\ 7\ 9}$ D_{a3} $_{a4}$ महात्मन्, K_7 $D_{4.5\ 7\ 9}$ °र्हा°; T $G_{3\ 6}$ $M_{1\ 6-7}$ °र्थे (for °र्हे). — ^{d}) $D_{a3.\ a4}$ साख्या; M_7 सांख्य (for सांख्ये) K_1 द्विज°, D_{a4} द्विजा; $M_{1.\ 6-7}$ स्थिता° (for द्विजा). K_6 शिष्टपुष्टे (for °जुष्टे)

108 ^{a}) K_1 च, D_3 $M_{1\ 5\ 6}$ हि (for न). K_7 मनन; D_7 दमन; T_1 जननं; G_6 जजन (for गमनं) K_6 lacuna, $D_{5\ 7}$ न (for हि). — ^{b}) K_1 नाव, K_3 D_8 D_9 G_3 न वाग्°, K_4 $B_{6\ 9}$ D_{a3} D_{n1} $_{n4}$ $D_{3\ 5\ 7\ 8}$ T_2 नार्वाग्; G_2 नापो (for नावाग्) K_3 -कृत निवास°; K_4 G_1 कृता नि°; B_0 D_{a3} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{3\ 8}$ कृताधिवास, $D_{5\ 7}$ -कृतां निवास (for कृतां निवास). — ^{c}) $K_{4\ 6}$ B_9 D_{a3} $_{a4}$ D_{n1} $_{n4}$ D_8 $D_{3.\ 5\ 7.8}$ चाप्रधाना; V_1 $B_{0\ 6-8}$ T_1 चाप्रधाना (T_1 °नाम्); D_4 G_3 वाबुधानाम्; G_2 वायुधाराम्; G_3 चाबुधानो (for चाबुधानाम्) K_1 माहितो, K_3 T $G_{3\ 6}$ माहिते (G_3 °ता); G_1 महते (for अपि ते) K_3 द्विजातये; G_2 न सिद्धा — 108^d–109^a is damaged in B_8. — ^{d}) $K_{1,\ 3}$ D_4 यज् (for ये) D_{s1} एक, $D_{5,\ 7}$ एवं; T_2 एव (for एतन्) K_1 [ऽ]नुरक्त°, B_7 न रक्ता°, T_1 G_6 तु जाता; T_2 [ऽ]नुजाता° (for °रक्ता)

109 109^{ab} is damaged in B_6 — ^{a}) V_1 $B_{0\ 7\ 9}$ G_1 साख्या (for सांख्य) — ^{b}) $K_{1\ 3\ 4}$ $B_{7\ 9}$ $D_{4\ 6}$ T $G_{1-3\ 6}$ M_7 विपुलम्; $D_{5\ 7}$ विष्णुम् (for विमलम्) T $G_{1\ 3\ 6}$ $M_{1\ 6-7}$ उदाहरति (for उदारकान्तम्) — ^{c}) K_6 नृपतेर् (for °ते). K_3 महात्मना; $D_{5,\ 7}$ °त्मन् (for °त्मा). — ^{d}) K_1 नारायण D_{n1} T $G_{3\ 6}$ $M_{1.\ 6-7}$

C 12.11211
B 12.302(1).114
K, 12.307 114

कृत्स्नं च सांख्यं नृपते महात्मा
नारायणो धारयतेऽप्रमेयम् ॥ १०९
एतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वं
नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं
संहारकाले च तदत्ति भूयः ॥ ११०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

२९१

युधिष्ठिर उवाच ।
किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्तते पुनः ।
किं च तत्क्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः ॥ १
अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिमिच्छाम्यरिनिषूदन ।
उपलब्धुं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनन्दन ॥ २
त्वं हि ज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसे वेदपारगैः ।
ऋषिभिश्च महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ॥ ३
शेषमल्पं दिनानां ते दक्षिणायनभास्करे ।
आवृत्ते भगवत्यर्के गन्तासि परमां गतिम् ॥ ४
त्वयि प्रतिगते श्रेयः कुतः श्रोष्यामहे वयम् ।

[ऽ]प्रमेय॰ (for ॰मेयम्)

110 K1.2.4 om 110ab — b) K6 B6.8.9 नारायणाद्, Dn2 Ds2 G6 ॰यणे (for ॰यणो) M1 6–7 इम (for इद) — c) K7 D4.9 G1 स, Ds1 lacuna (for स). G2 सर्जकाले (for सर्ग॰) — d) K2 ससार- (for संहार-). K1.2.4 तमेति, K7 D4.9 तमेव, B0 तदेव, G1 वदति (for तदत्ति) — After 110, Dn1 n2 D8 D2.3.5.7.8 editions ins

751* संहृत्य सर्वं निजदेहसंस्थं
कृत्वाप्सु शेते जगदन्तरात्मा ।

Colophon Ś1 D6 missing K3.5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3 a4 Dn1 n2 D8 D2–5.7–9 T G1–3.6 M1.6–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1.4.6 सांख्यप्रशंसा (K1.4 add समाप्ता), K2 सांख्यप्रश्न॰, K7 D4.5.9 सांख्याध्याय॰, V1 D7 सांख्ययोग॰; B0.6.9 Da3 a4 Dn1 D8 D2.3.8 सांख्य; B8 सांख्यवर्णन; T2 G6 सांख्यज्ञान; G3 सांख्यरीतिकथन, M5.6 सांख्यज्ञानविधि॰ — *Adhy no* (figures, words or both) K6 26, B7 T1 G1.6 125, B8 128, Dn1 127, Dn2 Ds2 G3 M5 126, D8 122, T1 138, G2 141, M1.6.7 124 — *Śloka no* Da4 Dn4 113, Dn1 D8 116.

291

This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v.l 12. 274 13, 283 15).

1 Ds2 reads 1–2 on marg — a) G1 किंचिद् (for किं तद्) — b) G1 तस्मात् (for य॰). — K1.2.4 Da3 Dn1 Ds1 D4 G1.2 M6 om. (hapl) 1cd. — c) K6 किंचित् (for किं च)

2 Ds2 reads 2 on marg — a) K4 व्यक्ति, B0.6 व्यक्त (for व्यक्तिम्). — b) K4.6 B0.6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3.5.7.8 पृच्छामि (for इ॰). B8 रिपु (for अरि) K1.2.4.7 B0.8.9 D3 M5–7 निसूदन (for निषू॰) — c) K6 Da4 D5.7 उपलब्धं; G1 ॰लुब्धं (for ॰लब्धुं) B7 repeats from बाहो up to नन्दन (in 2d) after भागैः (in 3c). — d) K1.2.4 तत्त्वेन भरतर्षभ

3 For the repetition in B7, cf v l 2 — a) G2 स (for त्व). — b) K7 D4.9 प्रोच्यसे, G2 उच्यते (for ॰से). M1.7 देव (for वेद) B7 पारगै (for ॰गैः)

4 a) V1 Ds2 अल्प (for अल्पं). B0 T G6 दिनांते तु (B0 च) (for दिनानां ते) — b) K6 दक्षणायन (for दक्षिणा॰) Da4 भास्करै (for ॰रे). — G1 om.

कुरुवंशप्रदीपस्त्वं ज्ञानद्रव्येण दीप्यसे ॥ ५
तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुकुलोद्वह ।
न तृप्यामीह राजेन्द्र शृण्वन्नमृतमीदृशम् ॥ ६

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
वसिष्ठस्य च संवादं करालजनकस्य च ॥ ७
वसिष्ठं श्रेष्ठमासीनमृषीणां भास्करद्युतिम् ।
पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ॥ ८
परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनिश्चयम् ।
मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ९
स्वक्षरं प्रश्रितं वाक्यं मधुरं चाप्यनुल्बणम् ।
पप्रच्छर्षिवरं राजा करालजनकः पुरा ॥ १०
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनम् ।
यस्मान्न पुनरावृत्तिमाप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ११
यच्च तत्क्षरमित्युक्तं यत्रेदं क्षरते जगत् ।
यच्चाक्षरमिति प्रोक्तं शिवं क्षेम्यमनामयम् ॥ १२ C 12. 11225 B 12 302(2) 12 K 12 203 12

4^{e}–6^{b} — ^{e}) K3 4 6 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2 8 M5 आवृते; K7 आगते, B9 आवर्ते (for आवृत्ते) K4 सर्थे (for अर्के)

5 G1 om 5 (cf. v l 4) — ^{b}) D7 om (? hapl) from श्रोष्यामहे up to त्वत्त° (in 6^{b}) K3 श्रेष्टामहे (for श्रोष्या°) — ^{c}) K2 Da4 T2 प्रदीप त्व (for पस्त्व) — ^{d}) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 8 दीपेन, Ds1 -शीपेन (sic) (for द्रव्येण) K4 T2 दीप्यते, Ds1 दिप्यसे

6 G1 om 6^{ab} (cf v l 4) D7 om up to त्वत्त (cf. v l 5) — ^{a}) D5 अतस्त्वत् (for तदेतत्) M1 5–7 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्) — ^{b}) K1 3 4 -पितामह; B9 कुलोद्भव (for °द्वह) — ^{c}) K3 न तृप्यसि हि राजेंद्र, K7 B8 (marg) D4 5 7 9 न हि तृप्यामि रा°, B8 (orig) न तृप्यामि महाराज — ^{d}) G6 पिबन् (for शृण्वन्) G8 ईश्वर (for ईदृशम्) K6 शृण्वतोमृतमीदृश — After 6, K3 4 ins an addl colophon [sub-parvan K3 मोक्षधर्म]

7 ^{a}) T G1 3 6 एतत् (for अत्र) K1 वर्णयिष्ये हम्, K2 6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 वर्त(K2 °र्ण)यिष्यामि (for °यिष्येऽहम्) — ^{c}) K6 7 B9 वशिष्टस्य — ^{d}) K3 कलाल ; D7 T G1–3 6 M1 5–7 कराळ (for कराल) D9 ह (for च) ❀ Ca n p करालनामा जनक , करालजनक° । ❀

8 ^{a}) K6 7 B6 8 9 वशिष्ट — G2 om (hapl) 8^{b}–9^{c} — ^{b}) K1 3 4 7 B8 (marg) D4 9 मुनीनां (for ऋषीणां) Da3 a4 द्युति° (for द्युतिम्) — ^{c}) K7 पपृच्छ K7 D4 9 राजन् (for राजा) — G1 om (hapl) 8^{d}–10^{c} — ^{d}) K4 ज्ञाने, D4 lacuna (for ज्ञान) K3, 7 Da4 Ds1 D4, 9 T2 M7 नैश्रेयस° K7 पद (for परम्)

9 G1 om 9, G2 om. 9^{abc} (for both, cf v l 8) — ^{a}) K1 आधात्म ; K3 आध्यात्म (for अ°) — ^{b}) K1 3 4 निश्चित, D5 7 -चिंतक; G6 (before corr) -निश्चल (for निश्चयम्) — ^{c}) K1 7 Da4 D4 9 T2 मैत्रावरुण(Da4 °णी)म् (for °वरुणिम्) ❀ Cn मैत्रा वरुणिं, मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुम्भे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति बह्वृचानामनुक्रमणिकाया तस्य मैत्रावरुणित्वमुक्तम् । ❀ — ^{d}) D5 7 कृतांजलि

10 G1 om 10^{abc} (cf v l 8) — ^{a}) K7 V1 B0 7 8 D4 5 7 9 प्रसृत; Da4 प्रतिमं, D8 प्रथित (for प्रश्रित) K6 B9 Da4 G2 चैव (for वाक्य) M1 5–7 स्वक्षर प्रश्रितवचो (M7 °यो) — ^{b}) Da4 D4 वा (for च) K1 D4 9 अनु(K1 न लग; B7 अनुदग; T1 G3 6 अनुद्धण (for °ल्बणम्) ❀ Ca अनुल्बणं, कुतर्कहीनम् । ❀ — ^{c}) K3 7 प्रपृच्छ (for पप्रच्छ) G2 पप्रच्छ ऋषिप राजा — ^{d}) T2 G1 3 M1 5–7 कराळ (for कराल)

11 Before 11, B0 ins भीष्म उवाच; B6 7 T G3 6 जनक उवाच; B8 करालजनक उवाच — ^{a}) M1 5 6 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्) — ^{d}) K7 D4 5 7 9 प्राप्नुवति (for आप्नु°) — After 11, K1 ins an addl colophon [Sub-parvan मोक्षधर्म]

12 V1 reads 12^{a} on marg — ^{a}) K1 3 4 यश्च (for यच्च) — ^{b}) K1 3 4 तत्रेद; B0 यच्चेद; T1 G6 यत्रैतत्, T2 G3 यये(G3 °यै)द; G1 ययैत (for यत्रेद) K3 4 जरते (for क्ष) D4 om (hapl) from ते जगत् up to क्षर (in 13^{b}) — ^{c}) K1 3 4 यश्च, Da4 यत्र (for यच्च) — ^{d}) Da4 T G1 3 6 क्षेमम् (for क्षेम्यम्)

13 D4 om. up to क्षर (cf. v.l 12). K6 7 V1

वसिष्ठ उवाच ।
श्रूयतां पृथिवीपाल क्षरतीदं यथा जगत् ।
यन्न क्षरति पूर्वेण यावत्कालेन चाप्यथ ॥ १३
युगं द्वादशसाहस्रं कल्पं विद्धि चतुर्गुणम् ।
दशकल्पशतावृत्तं तदहर्ब्राह्ममुच्यते ।
रात्रिश्चैतावती राजन्यस्यान्ते प्रतिबुध्यते ॥ १४
सृजत्यनन्तकर्माणं महान्तं भूतमग्रजम् ।
मूर्तिमन्तममूर्तात्मा विश्वं शंभुः स्वयंभुवः ।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानं ज्योतिरव्ययम् ॥ १५
सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६
हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः ।
महानिति च योगेषु विरिञ्चि इति चाप्युत ॥ १७
सांख्ये च पठ्यते शास्त्रे नामभिर्बहुधात्मकः ।
विचित्ररूपो विश्वात्मा एकाक्षर इति स्मृतः ॥ १८
वृतं नैकात्मकं येन कृत्स्नं त्रैलोक्यमात्मना ।

B° ₁ ₆ वशिष्ठ (for वसिष्ठ) — b) K₁ क्षरते य, K₇ Da₃ ₙ₄ क्षर ही (K₇ क्षरती) द (for क्षरतीद) — c) K₁ ₃ V₁ B₃ ₇ Da₁ G₂ यत्तत्, D₅ ₇ एतत् (for यन्न) ❀ C₅ पूर्वेण, अतीतेन कालेन । ❀ — d) K₁ ₋ ₄ भारत, K₆ B₀ Da₃ Dn₁ ₙ₄ D₃₁ D₂₋₄ ₅ G₂ चाप्यय, Da₁ चाप्ययं, G₁ च व्यय (for चाप्यथ) ❀ Cn यावत्कालेन, कृत्स्नेनापि कालेन ॥ C₅ यावत्कालेन, भविष्यत्कालेन च । ❀

14 a) G₁₋₃ ₆ युग (for युगं) Da₁ साहस्रे (for °स्र) — b) K₁ V₁ B₀ ₈ Da₁ Dn₁ ₙ₄ D₅ D₂ ₈ ₈ G₁ M₁ (inf lin) Cv चतुर्युग (for °र्गुणम्) — c) M₁ ₇ दशाक्षर (for दश°) K₁ शतावृतं, K₃ ₄ ₇ V₁ D₁ ₆ °वर्त (for °वृत्त) — d) K₁ ₄ ₇ B₆ (orig) तदहन्; K₆ V₁ B₀ ₆ ₇ ₈ (marg) ₀ Da₃ ₄₁ Dn₁ ₙ₄ D₅ D₂ ₈ ₃ अहस्तद् (by transp), G₂ तदहो K₇ ब्राह्मम् (for ब्राह्मम्) — G₂ om (hapl) 14^{cd} — e) B₀ रात्रीन् K₇ D₁ ₄ ₁ ₈ T G₁ ₆ M₁ ₋₇ तावता (for एतावती) — f) D₈ C₅ तस्यान्ते (for यस्यान्ते)

15 a) K₁ ₃ ₇ D₁ ₆ G₃ सृजन्नन्त (for सृजत्य°) B (marg as in text) कर्माणि (for °ण) ❀ C₅ अनन्तकर्माणम्, असङ्ख्येयानां सृज्यानां कर्तारम् । ❀ — b) K₁ अग्रग, K₃ ₄ ₆ सव्यय (for अग्रजम्) — K₄ ₄ om (hapl) 15^{cdef} — c) B₃ तन्न मूर्तिम्, Da₁ D₁ मूर्तिमन्तम् K₁ Da₃ T₂ G₁ ₆ M₁ ₁₋₇ अमूर्त्यात्मा, B₈ (marg) र्तात्मा (for °र्तात्मा) — d) K₁ विश्व; K₆ V₁ P D₁ ₆ G₃ विश्व, D ₇ विष्णु; C₅ ₁ विश्वं (as in text) B₃ D₁ T G₂ ₆ C₅ शम्भु, Cv शम्भु (as in text) K₄ D₈ D₁ ₆ T G₂ ₆ C₅ ₁ स्वयम्भुव (for °भुवः) G₂ विशेषेण विश्वमय ❀ C₅ स्वयम्भुः, अस्मत्प्रत्यक्षमेतत्सर्वं यतेन नाम ॥ Cv (reading °भुः शम्भुः स्वयम्भुव) शम्भु नारायण ॥ ❀ — B₅ reads 15^{c} twice — e) K₁ ₇ B₈ (second time) अणिमा, D₁ ₉ अणिमां (for °मा) D₇ लघिमा, T₂ महिमा (for लघिमा) K₇ D₁ ₉ G₂ प्राप्तिम् (for प्राप्तिर्) ❀ Cn अणिमाद्या यत्र स्वयम्भुव, नित्य स्वतःसिद्धा, न तु हिरण्यगर्भादिष्विव तपसा आविर्भूता । ❀ — f) K₁ ईशाण; K₇ D₁ ₉ G₆ Cp (Cpp as in text) ईशानो, D₇ °न, M₁ °ना, M₇ °ना (for °न) M₁ ज्योतिम् K₇ D₁ ₉ अव्यय

16 = (var) 6 35 13 12 231 29, B 12 285 [4] 75^{c}–76^{c}, 12 300 14 B 13 14 418^{c}–419^{b} B 14 19 49, 40 4, Śvetāśvatara Up 3 16 — a) K₃ पादांते, K₆ D₇ पाद त; K₇ D₁ ₉ पादांत; B₈ Dn₁ ₙ₄ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ पाद तत् (for °पादान्त) — b) K₇ D₁ ₉ मुख° (for मुखम्)· — c) K₇ D₁ ₉ °श्रुतिमाल्लँ (for °मल्ल) K₁ लोक; K₆ M₁ ₆ लोक (for लोके) — d) K₁ विष्ठित, Da₁ वृष्ठति (for तिष्ठति) K₃ सर्वमावृत्य धिष्ठित; M₇ सर्वामाहत्य तिष्ठति

17 b) G₁ एक (for एष) K₆ श्रुति, B₈ स्मृति (for स्मृत) — G₁ om 17^{cd} — c) G₃ महाग्नि*चा योगेषु — d) K₄ ₇ B₃ ₆ (marg) ₇₋₉ Dn₁ ₙ₄ D₅ D₂ ₈ ₈ विरिंचिर्, V₁ विरिचिर्, D₅ ₇ विरचम् (for विरिञ्चि) K₇ B₃ ₈ (marg) Dn₁ ₙ₄ D₅ D₂ ₈ ₈ चाप्यजा, V₁ चाव्यय, D₁ ₆ ₇ ₉ T G₂ ₆ M₁ ₁₋₇ चाप्यय (for चाप्युत)

18 a) G₁ सांख्येषु (for सांख्ये) D₈₁ पच्यते (for पठ्यते) T₂ शास्त्र (for शास्त्रे) — b) M₁ ₁₋₇ बहु लात्मक (for °धात्मक) — c) K₃ °रूपे (for रूपो) — d) D₃ एकोक्षर; D₇ एकाक्षरम् ❀ C₅ एकाक्षर, अभिन्नाक्षर आत्ममान इत्यर्थः । ❀

19 K₁ Da₁ D₈ om (hapl) 19 — a) K₆ ₇ B₋₈ Da₁ D₁ ₆ Cp एतम्; Da₁ वृत्त, G₂ M₁ ₃ ₇ कृत (for वृत) K₇ D₁ ₆ एकात्मक, G₂ एवा° (for

तथैव बहुरूपत्वाद्विश्वरूप इति स्मृतः ॥ १९
एष वै विक्रियापन्नः सृजत्यात्मानमात्मना ।
अहंकारं महातेजाः प्रजापतिमहंकृतम् ॥ २०
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं विद्यासर्गं वदन्ति तम् ।
महान्तं चाप्यहंकारमविद्यासर्गमेव च ॥ २१
अविधिश्च विधिश्चैव समुत्पन्नौ तथैकतः ।
विद्याविद्येति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २२
भूतसर्गमहंकारात्तृतीयं विद्धि पार्थिव ।
अहंकारेषु भूतेषु चतुर्थं विद्धि वैकृतम् ॥ २३
वायुर्ज्योतिरथाकाशमापोऽथ पृथिवी तथा ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ॥ २४
एवं युगपदुत्पन्नं दशवर्गमसंशयम् ।
पञ्चमं विद्धि राजेन्द्र भौतिकं सर्गमर्थवत् ॥ २५
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणमेव च पञ्चमम् ।
वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ २६
बुद्धीन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्मेन्द्रियाणि च । C 12 11241 B 12.10[2] 28 K 12 308 28

नैका°) — 19^{bc} is partly damaged in B_6 — ^{b}) $K_{3.4}$ B_8 Dn_3 n_4 D_8 $D_{2.3}$ T $G_{8.6}$-कृत, G_1 कृतस्, G_2 $M_{5.6}$ वृत, $M_{1.7}$ हृत (for कृत्स्न) $G_{1.8}$ आत्मन — V_1 reads 19^{c}–20^{b} on marg — ^{d}) D_7 विश्वरूपम् $K_{2.4}$ V_1 च म (for इति) $B_{0.9}$ Dn_4 D_8 $D_{2.8}$ M_{6-7} श्रुत ; T_2 स्मृत, G_2 (also as in text) M_1 श्रुति (for स्मृत°)

20 V_1 reads 20^{ab} on marg — ^{a}) $D_{6.7}$ विक्रियापन्न (for °पन्न) — ^{b}) $K_{1.2}$ सृजता(K_2 °त्वा)-त्मानम् — ^{c}) K_7 $D_{4.9}$ प्रजापतिर् (for अहंकार), $K_{6.7}$ Ds_1 महातेजा — ^{d}) T_1 $G_{1.8.6}$ प्रजापतिर् (for °पतिम्) K_1 अहंगत (for °कृतम्) K_4 प्रजापतिमहाक्रतो ❀ C_s अहंकृतम्, य प्राणिना हृदये स्थित्वा अहमित्यभिमत्य संसारे पुरुषं प्रवर्तयति तमहंकारम् । ❀

21 $K_{3.4}$ om (hapl) 21^{ab} — ^{a}) K_7 $D_{4.9}$ अव्यक्त (for °क्ताद्) K_6 $B_{0.6-9}$ Da_{3} a_4 Dn_1 n_4 D_8 $D_{2.3.8}$ आपन्न (for उत्पन्नं) — ^{b}) K_7 $D_{4.9}$ विद्यासर्गं, B_7 Dn_4 $D_{8.5.7}$ °सग (for °सर्गं) D_5 lacuna, G_1 मे (for तम्) — ^{c}) T G_1 $M_{1.6.7}$ महतश्, G_2 महत, Cn (gloss समष्टिं, चात् व्यष्ट्यहंकार) महान्त (as in text) $K_{1.2.4}$ अपि, D_9 वापि (for चापि) — ^{d}) K_6 स्वर्गम्; B_7 Dn_4 D_8 -सगम्, $D_{5.7}$ G_1 सर्गं, G_2 -सर्वं (for सर्गम्) G_3 lacuna for मेव च

22 ^{a}) $K_{1.2.4}$ B_6 Da_3 a_4 Ca अचिरि(Da_4 °र)श्च चिरि(Da_4 °र)श्चैव; Dn_1 अविधिं च विधिं चैव, T $G_{1.8.6}$ Cv अप(T_2 °क्ष)रश्च प(T_2 क्ष)रश्चैव; G_2 $M_{1.6-7}$ अविदि(G_2 रि)श्च विदि(G_2 रि)श्चैव ❀ Ca अचिरिर चिरस्थायीति छान्दसम् । चिरिश्चिरस्थायीति ॥ Cn (reading as in text) तत्तदुपास्तिविधानमविद्या, सिद्धवत्कथनं विद्या ॥ Cv परं महत्तत्त्वाभिमानी ब्रह्मा, अपरं अहंकारतत्त्वाभिमानी रुद्रः, एकस्मान्नारायणात् ॥ ❀ — ^{b}) K_2 समुत्पन्नस्, K_7 D_9 °त्पन्ना (for °त्पन्नौ) D_4 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.6-7}$ अथ (for तथा) ❀ Cs एकत, ज्ञानस्वरूपत्वात् । ❀ — ^{c}) K_6 चाख्यातौ, $B_{6.9}$ Da_4 चाख्याते, Dn_1 विख्यात (for °ते) — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{4.9}$ T_2 G_1 $M_{1.6-7}$ श्रुतिश्, K_4 श्रुतश्, T_1 $G_{8.6}$ श्रुती, G_2 श्रुत्या (for श्रुति) $K_{1.2.4}$ $D_{4.9}$ T $G_{1.8.6}$ $M_{1.6-7}$ चाध्यात्म, G_2 चैवात्म (for शास्त्रार्थ)

23 ^{a}) $K_{1.2.6.7}$ V_1 $D_{4.9}$ G_8 अहंकार; Cpp अहंकारात् (as in text) — ^{c}) T $G_{1.8.6}$ अहंकार च, M_5 (inf lin as in text) °काराच्च (for °कारेषु) $K_{4.7}$ $B_{0.7.8}$ Dn_1 n_4 D_8 $D_{2.8.8}$ M_5 (inf lin) Cn (gloss सात्त्विकराजसतामसेषु) Cs Cv (gloss वैहारिकतैजसतामसाहंकारेषु) सर्वेषु (for भूतेषु) $M_{1.6.7}$ अहंकारात्मभूतेषु — ^{d}) ❀ Cv वैकारिकतैजसाभ्यां यत्कृतं तच्चतुर्थं विद्धि । ❀

24 ^{a}) K_7 B_9 वायु (for वायुर्) K_2 V_1 तथा (for अथ) — ^{b}) K_1 आपश्च; $B_{6.7.9}$ पयोथ; Da_4 यथोथ, G_1 अपोत (for आपोऽथ) — ^{c}) $K_{1.6.7}$ B_7 Da_4 Ds_1 T_2 G_1 M_6 शब्द (for शब्दः) K_1 स्पर्शाश्; K_7 B_7 $D_{5.7}$ T_1 G_1 स्पर्शं (for स्पर्शश्) Da_4 $M_{1.7}$ रूपश् (for रूप)

25 ^{a}) T_2 $G_{1.8.6}$ $M_{1.6-7}$ एतद् (for एव) G_2 उत्पन्न (for °न्न) T_1 एतद्युगसमुत्पन्न — ^{b}) $M_{1.7}$ दर्श (for दश) — ^{c}) T_1 पंचविंशति राजेंद्र — ^{d}) B_7 सगम्; G_1 सर्वम् (for सर्गम्) K_2 अर्थवित् (for वत्)

26 K_7 om 26^{ab} — ^{a}) D_4 G_1 श्रोत्र (for श्रोत्रं) D_7 च (for त्वक्) — ^{b}) D_5 प्राणम् (fo घ्राणम्) $K_{1.2.4}$ G_2 $M_{1.6-7}$ घ्राण एव च पंचम — ^{c}) D_8 वाहू (for वाक्च) — ^{d}) K_4 पायान्, Ds_2 G_1 पायु (for पायुर्) K_7 D_4 मेढ्रस्; D_9 मेढ्रास् (for मेढ्र)

27 ^{a}) K_7 $D_{4.9}$ सर्वाणि (for चैतानि) — ^{c}) Ds_1

C 12. 11241
B 12. 308. 28
K 12. 308 28

संभूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ॥ २७
एषा तत्त्वचतुर्विंशा सर्वाकृतिषु वर्तते ।
यां ज्ञात्वा नाभिशोचन्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २८
एतद्देहं समाख्यातं त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु ।
वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सदेवनरदानवे ॥ २९
सयक्षभूतगन्धर्वे सकिंनरमहोरगे ।
सचारणपिशाचे वै सदेवर्षिनिशाचरे ॥ ३०
सदंशकीटमशके सपूतिकृमिमूषके ।
शुनि श्वपाके वैणेये सचण्डाले सपुल्कसे ॥ ३१
हस्त्यश्वखरशार्दूले सवृक्षे गवि चैव ह ।
यच्च मूर्तिमयं किंचित्सर्वत्रैतन्निदर्शनम् ॥ ३२
जले भुवि तथाकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः ।
स्थानं देहवतामस्ति इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ३३
कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरते व्यक्तसंज्ञकम् ।
अहन्यहनि भूतात्मा ततः क्षर इति स्मृतः ॥ ३४
एतदक्षरमित्युक्तं क्षरतीदं यथा जगत् ।

ह (for [इ]ह)

28 a) M1 6 7 त्वेव (for तत्त्व) B6 (marg) Da3 a1 T2 G1 3 6 चतुर्विंशत्, B8 Cnp °विंशी, Cn p °विंशा (as in text) K1 2 4 एष तं तु(K1 तत्त्व)श्चतुर्विंशत्, K7 D4 5 7 9 चतुर्विंशतिरेवैषा (D5 °ति चैतेषां; D7 °ति चैतेषां) — b) K1 2 विद्यते; K4 बुध्यते (for वर्तते) — c) K1 2 4 Da4 य, M5 तां (for यां). D4 गत्वा (for ज्ञात्वा) G2 M1 5-7 नानु (for नाभि-) — d) G1 ब्राह्मणा सत्त्वदर्शना

29 a) K7 D4 9 G2 M1 5-7 देहे, B8 (marg as in text) देव, Cn (gloss क्लीवत्वमार्षं) देह (as in text) Da3 D8 समाख्यान (for °ख्यात) — b) K1 2 त्रैलोक्य, Ds1 °के (for °क्ये) K1, 2 देहिनां, D5 lacuna (for देहिषु) — d) K1 सुदेव, K6 सदेवे, Ds2 T2 G3 सदैव (for सदेव) K4 7 V1 Dn4 D5 7 T1 G1-3 6 M1 6 7 दानवै (for °वे)

30 a) K7 Da3 a4 गधर्वे, D5 7 T1 G1 2 6 M7 -गधर्वैं (for °र्वे) — b) D5 7 T1 G1 2 6 महोरगै (for °रगे) — c) K7 सकिंनर (for सचारण) Da1 T2 पिशाचे च, D5 7 °चैर्वा, T1 G1 3 6 °चैश्च; M1 5-7 पिशाचौघे (for °चे वै) — d) D5 7 T1 G1 6 निशाचरै (for °चरे)

31 a) K2 4 मपके, Da1 मटके (sic), D5 7 T1 G1 6 मशकै (for मशके) — b) K1 सुपूर्ति, D5 7 सभूमि, T1 G1 3 सलूति-, G6 सलूता, M5 सवृत्ति, M7 सपुत्ति (for सपूति) K1 2 4 B7 क्रिमि; Da4 G1 क्रम (for कृमि) V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D2-4 8 मूषिके; D5 7 T1 G6 मूषिकै, G1 मूलिकै (for मूषके) — c) K1 2 श्वनि; K7 शुने; T2 G1 3 सह (for शुनि) K1 2 4 वैनेये; K6 B0 6-8 Da3 Dn1 n4 D2 3 7 8 चैणेये, K7 D4 9 वैदेहे; Ds1 णेवैये, T2 G1 3 सशुनि, G2 वैणे च, M1 5-7 वैणे च (for वैणेये) T1 G6 सह श्वपाकै सशुनै — d) K1 om स K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2-5 7 9 G1 सचाडाले (D8 °ल) K1 सहक्कसे; K2 4 सपल्कसे; K6 7 Ds1 सपुक्कसे, V1 B0 6 7 9 स(V1 च)पुक्कशे, Da3 a1 पुल्कशे, D4 5 7-9 सपुष्कसे (for °ल्कसे) T1 G6 सचडालै सपुत्कसै

32 b) Kumbh ed सवृके (for सवृक्षे) K1 G2 हि (for ह) — For 32ab, T G1 3 6 subst

752* सहस्त्यश्वे सशार्दूले सऋक्षगवि चैव हि ।

[T1 G3 सहस्त्यश्वै सशार्दूलै (for the prior half) G1 सभक्षा (for सऋक्ष) T1 G3 गवयैश्च हि (for गवि चैव हि)]

— c) K1 2 यश्च (for यच्च) T2 पूर्तिमय (for मूर्ति°) — d) K7 सर्वत्रैव; D9 सर्वं चैतन्, T G6 सर्वमेतन् (for °त्रैतन्)

33 a) K1 जलौ (for जले) — b) T G1-3 6 M1 5-7 नान्यथेति (for °त्रेति) K1 2 4 V1 B9 नान्यत्रे(K4 °त्रें)द्रियनिश्चय (K4 °य) — c) G1 दान (for स्थान) K4 6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T1 G6 आसीद् (for अस्ति). — d) Ds1 अनुशुश्रुम K1 2 7 D4 5 7 9 T2 G1-3 M1 5-7 [इ]त्येव समनुशुश्रुम (K1 2 M5 °म)

34 a) K2 एतावता; B7 °वत (for °वतस्) D5 7 कृत्स्नमेतदय सूते — b) K6 क्षरति, K7 B6-9 Da3 a1 D5 7 9 क्षरति; G1 रक्षते (for क्षरते) K7 D4 5 7 9 [अ]व्यक्त (for व्यक्त) K1 T2 G2 संज्ञिक, B0 8 (marg) Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 संज्ञित (for °संज्ञकम्) — c) Da3 महांश्चैवाग्रजो नित्य — d) Da1 स्मृता; D4 9 स्मृति ❀ Cn देहस्य क्षरणादात्मन्यौपाधिकोऽयं क्षरशब्दः, अत एव भूतात्मेत्युक्तम् । भूतोपहित आत्मा भूतात्मा । ❀

जगन्मोहात्मकं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तसंज्ञकम् ॥ ३५
महांश्चैवाग्रजो नित्यमेतत्क्षरनिदर्शनम् ।
कथितं ते महाराज यस्मान्नावर्तते पुनः ॥ ३६
पञ्चविंशतिमो विष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वसंज्ञकः ।
तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३७
यदमूर्त्यसृजद्व्यक्तं तत्तन्मूर्त्यधितिष्ठति ।
चतुर्विंशतिमो व्यक्तो ह्यमूर्तः पञ्चविंशकः ॥ ३८
स एव हृदि सर्वासु मूर्तिष्वातिष्ठतेऽऽत्मवान् ।
चेतयंश्चेतनो नित्यः सर्वमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ३९
सर्गप्रलयधर्मिण्या असर्गप्रलयात्मकः ।

C 12 11254
B 12 303(3).41
K 12 308 41

35 a) K7 D4 9 T2 G1 2 6 क्षरम्, D6 7 च क्षरम्; T3 क्षणम् (for अक्षरम्) — b) B5 9 Da3 a1 क्षर चेद्, D5 क्षरवीति, G1 °हीत (for °हीद्) K6 B6 Da3 तथा (for यथा) — c) K2 मोहात्मके (for °त्मक) — d) K2 4 सव्यक्त, B0 6 8 (marg) Dn1 n4 D5 D2 3 8 M1 1-7 °क्ताद् (for °क्त) K1 4 B3 (marg) D8 संज्ञित, T3 G2 संज्ञि्त (for संज्ञकम्) V1 स व्यक्त व्यक्तमेव च

36 a) D6 7 महाँ; M1 - मोहाग्र् (for महाग्र्) K2 चैवाग्रजे, B6 चैकाग्रजो; Da1 D 7 T2 G1 3 चैवा ग्रतो (for °ग्रजो) — b) K7 D4 9 T G2 2 6 क्षेत्र, G1 क्षेम (for क्षर) — c) D7 च (for ते) — d) M5 सर्वान् (for यस्मान्) K1 द मा न वर्तते पुन, K7 B0 8 Dn1 n4 D5 D2- 7-9 यस्मा त्त परि (B5 त्वमनु) पृच्छसि (D2 °ति)

37 a) K4 T G1-3 6 विंशतमो, K6 B6 Da3 a1 M7 (in/ lin) विंशतिको (for °तिमो) B3 विष्णो, Da1 विष्णु, D6 7 जीवो (for विष्णुर्) ❀ Cn पञ्च विंशतिम, तकारलोप आर्ष । ❀ — b) K2 4 निस्तत्त्वस्; K7 D4 9 निर्द्वंद्वस्, B9 निस्तत्व, D6 7 निस्तत्त्व, T1 G1 2 6 वितवस्, Ca (gloss गुणातीतत्वात्) निस्तत्त्वस् (as in text) D6 7 सत्त्व (for तत्त्व) K1 2 4 B0 8 Dn1 n4 D5 D2 2 8 संज्ञित, T2 संज्ञिक (for संज्ञक) ❀ Cs ननु पञ्चविंशो जीव पड्विंश परमात्मेति सर्वशास्त्रप्र सिद्धि । अत उक्त निस्तत्त्व, तत्त्वेभ्यो निष्क्रान्त, तत्त्वसंज्ञित अशेन चतुर्विंशतितत्त्वानुप्रसिद्ध । ❀ — c) K1 2 6 7 V1 B0 6 7 8 (also as in text) 9 D. 7 M1 सत्त्व (for तत्त्व) K2 सश्रवणाद् (for °यणाद्) K1 (also as in text) 4 7 D4 6 7 9 एव, T G1 2 6 M1 1-7 पुन (for एवत्)

38 a) K1 2 4 Da3 a1 यदमूर्त्या, K6 यन्मूर्त्य च, K7 B0 यन्मूर्त्यम्, B3 (marg as in text) यन्मूर्तिर्; Dn1 n4 D6 D2 3 8 यन्मर्त्यम्, T G1 2 6 इद मूर्ति; G2 यदमूर्तम् (for यदमूर्ति) — b) K6 [अ]धितिष्ठित, B7 अवतिष्ठति (for अधि) K1 2 तत्त्व मू (K2 °तन्मू) र्त्याधितिष्ठति, K7 D4 6 7 9 तन्मूर्ति (K7 D4 तन्मूर्त, D7 स मूर्ति) मधि°; Da1 तत्त्वमूर्त्याय°, G2 corrupt, M1 तर्कमूर्त्यधि° — c) K1 2 4 तयोर्विंशतिमो, Da3 a1 पचविं T G1 2 6 M1 1-7 पंचविंशतिको (T2 °गा); G2 °तमो (for °तिमो) — d) D5 7 T2 ह्यमूर्ति; T1 G1 6 सव्यक्त (for ह्यमूर्त) D7 पचविंशति (for °विंशक)

39 a) K7 D4 9 T1 G2 6 M1 1-7 एष (for एव) B0 सर्व (for हृदि) — b) C8 as in text Dn1 मूर्ति वा (for मूर्तिषु) K1 2 V1 महान्, K6 [s]र्थे वान्, Da3 a1 पुमान् (for ऽऽत्मवान्) D4 6 7 9 T G1 2 6 मूर्तिष्वामातिष्ठते — K2 om (hapl) 39cd — c) B0 चेतनश्च, Da1 a1 चेतया (Da1 °यां) श्च, Dn1 n4 D5 D2 6 7 8 केवलश्च, Da1 D6 चेतना (for चेतयन्) G2 M7 चेतना, M5 °न (for °नो) K6 B0 6 8 (marg) 9 Da3 a1 नित्य (for नित्य) K1 4 7 V1 B5 (orig) D4 9 चेतयश्चे (K7 °न चे, B5 °नश्चे) तनायुक्त, T G1 3 6 चेतनोचेतनो नित्य (T2 G2 °त्य) — d) K6 - D4 9 सर्वमूर्तिरमूर्तिमान्, D8 °मूर्तिषु मूर्ति मान्, T G1 6 सर्वज्ञत्वादमूर्ति (T2 °बुद्धि) मान्, G3 सर्वमूर्त्वमूर्तिमान्

40 a) K4 G1 प्रत्यय, D6 7 प्रणय (for प्रलय) D4 9 Cp धर्मिण्याम् (D4 °ण्यन्) (for ण्या) K1 T G2 2 6 M1 1-7 सर्गप्रत्ययधर्मिण्याम्, K2 सर्गप्रतियध र्मिणम् (sic) — b) K4 6 7 V1 B3-9 Da3 a1 Dn1 n4 D5 D2 8 G2 स सर्ग, B0 D8 6 7 ससर्ग, M7 असर्ग (for °र्ग) K1 2 4 B1 9 D6 7 T G1 2 6 M1 1-7 प्रत्ययात्मक (K1, 2 °क); K7 D4 9 प्रल्यात्मक (for °त्मक) — c) Da3 गोचरो (for °रे) Da1 नित्य, D5 नित्ये (for नित्य) ❀ Cp सर्गप्रत्ययात्मक, सर्गस्य सृज्यमानपदार्थस्य, प्रत्ययो भासक एव सर्गप्रलयधर्मिण्यां मूर्तौ प्रविश्य गोचरे विषयवर्गे वर्तते, विषयाभिमुखो भवति । गोचरे, अहमित्यादिप्रत्यक्षादिगोचरे वा । ❀ — d) B0 8 Da3 Dn1 Da1 D8 8 निर्गुण, Dn1 Da3 D2 G1 M7 निर्गुणे (for °णो) M7 गणि (for गुण) K2 4 -संज्ञिक, K6 B0 7 9 Da2 a1 संज्ञित; Dn1 n4 D5 D2 8 8 संज्ञि- (Dn4 °ज्ञ) त; T1 G2 6 -संज्ञके; T2 G1 संज्ञिके (for संज्ञक).

12 11254 12 205(1)41 12 309 41 गोचरे वर्तते नित्यं निर्गुणो गुणसंज्ञकः ॥ ४०
एवमेष महानात्मा सर्गप्रलयकोविदः ।
विकुर्वाणः प्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ ४१
तमःसत्त्वरजोयुक्तस्तासु तास्विह योनिषु ।
लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ ४२
सहवासो निवासात्मा नान्योऽहमिति मन्यते ।
योऽहं सोऽहमिति ह्युक्त्वा गुणाननु निवर्तते ॥ ४३
तमसा तामसान्भावान्विविधान्प्रतिपद्यते ।
रजसा राजसांश्चैव सात्त्विकान्सत्त्वसंश्रयात् ॥ ४४
शुक्ललोहितकृष्णानि रूपाण्येतानि त्रीणि तु ।
सर्वाण्येतानि रूपाणि जानीहि प्राकृतानि वै ॥ ४५
तामसा निरयं यान्ति राजसा मानुषांस्तथा ।
सात्त्विका देवलोकाय गच्छन्ति सुखभागिनः ॥ ४६
निष्कैवल्येन पापेन तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यं पुण्येनैकेन देवताः ॥ ४७
एवमव्यक्तविषयं क्षरमाहुर्मनीषिणः ।
पञ्चविंशतिमो योऽयं ज्ञानादेव प्रवर्तते ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

---

41 a) K7 B8 (marg as in text) D4 6 7 9 एष एव; Da3 n4 D31 G2 3 M1 5-7 एवमेव (for °ष) — b) K1 3 4 V1 T G1-3 6 M1 6-7 प्रत्यय (for प्रलय) K4 कौविद, B6 9 D5 7 G2 M1 5-7 Cp कोटिश° (for कोविद) — c) T1 G1 6 अक्षरक्षरमात्मानम् — d) G1 मज्जति (for मन्यति) K1 3 बुद्धिमान् (for [अ]बु°) K7 V1 Da4 Dn4 D4 7 अभिमन्यत (V1 Dn4 °न्य च, D4 7 °न्य स) बुद्धिमान्, D31 °मत्य**मान्

42 a) K2 4 T G1 6 तत, G3 अथ (for तमः-) K1 रयोयुक्तस — b) G3 तासां (for तासु) — c) K6 Ca नीयते, G1 स्थी° (for ली°) D31 G1 बुद्धित्वाद् (for बुद्ध°) — d) K6 G2 अबुद्धि (for °द्ध) Da4 अबुद्धिद्विजसेवनात् (810)

43 a) T G1-3 6 Cv सहवासान् (for °वासो) K6 सहवासविवासार्थी, K7 D4 9 °वासे वसन्नात्मा; V1 B6 (marg) Da4 D8 °वासनिवास(D5 °सि)त्वान्, B6 6 (orig) 7-9 Da3 Dn1 n4 D2 3 8 °वास(Dn1 °स)विनाशि(B6 6 7 °श)त्वान् — b) K2 नान्ये (for नान्यो) K6 मन्यसे (for °ते) — c) K2 य ह, K6 सोह, T2 M1 6 7 योयं (for योऽह) D4 योहम्, M1 योगम् (for सोऽहम्). K2 4 D5 7 त्यक्त्वा; K7 D4 9 T G1 3 6 M1 5-7 [इ]त्युक्त्वा, Da4 ह्युक्ता (for ह्युक्त्वा) — d) K6 V1 B6 6 7 8 (marg) 9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 Cv एवानु (D7 °ति), K7 एष तु (for अनु नि) B8 G2 त्रिवर्तते (for नि°)

44 a) K1 3 4 तमसस (for °सा). — c) K1 3 D31 D4 रजसो (for °सा) Da4 राजसाश्च — d) K1 6 7 M1 2 6 मश्रयान् (for °यात्).

45 a) K6 वत्सानि; Dn4 कृष्णाभि (for °नि) Cs शुक्लशोणितकृष्णानि — b) K6 रूपानि (for °णि). K7 D4 6 च, D5 7 [उ]त; M1 षट् (for तु) — c) K6 B3 9 Da3 T G1-3 6 M1 6 7 अन्यानि (for एतानि) — d) K1 3 4 B6 8 Dn1 n4 D8 D2 3 यानीह, T G1-3 6 जातानि (for जानीहि) K1 प्रवृत्तानि; K2 4 G3 M3 प्रकृ° (for प्राकृ°) K1 3 4 तु (for वै)

46 a) Da1 तमसा; Da4 तत्रसा (for तामसा) V1 B6 6 D4 याति — b) Da3 D5 7 T1 रजसा (for रा°) K4 6 7 B8 T G1-3 6 M7 मानुषास् (for °षांस्) V1 B6 6 7 8 (marg) 9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 अथ (for तथा) — d) K1 गच्छति Da1 -भागिण (for °न).

47 G2 om (? hapl.) 47c–48b — a) K2 निष्कैवल्ये तु; B7 °वलेन, G2 निष्केवल्येन ॐ Cv निष्कैवल्येन, नितरां केवलभावो यस्य । केवलपापेनेत्यर्थः ॥ ॐ — d) K1 M7 पुण्यैनैकेन, K4 पुण्येनैक न K1 3 4 7 T2 देवतां, K6 देवता; T1 G1 3 6 दैवत (for देवता)

48 G2 om 48ab (cf v l 47). — c) K4 T2 विंशतितमो; M1 7 °तिको, Cv °तिगो (for °तिमो) K1 3 4 योसौ; G1 यूय (for योऽयं)

२९२

वसिष्ठ उवाच ।

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते ।
देहाद्देहसहस्राणि तथा समभिपद्यते ॥ १
तिर्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि ।
उपपद्यति संयोगाद्गुणैः सह गुणक्षयात् ॥ २
मानुषत्वाद्दिवं याति दिवो मानुष्यमेव च ।
मानुष्यान्निरयस्थानमानन्त्यं प्रतिपद्यते ॥ ३
कोशकारो यथात्मानं कीटः समनुरुन्धति ।
सूत्रतन्तुगुणैर्नित्यं तथायमगुणो गुणैः ॥ ४
द्वंद्वमेति च निर्द्वंद्वस्तासु तास्विह योनिषु ।
शीर्षरोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे ॥ ५
जलोदरेऽर्शसां रोगे ज्वरगण्डविषूचिके । C 12 11268 B 12 204[3].6 K 12 303 6

Colophon Ś1 D6 missing K8 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent —*Sub-parvan* K1 4 6 7 V1 B6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* K1 3 करालजनकवसिष्ठसवाद ; K2 D2 3 8 करालजनकमवाद , K6 B6 8 9 Da3 a4 Dn1 वशि(B8 Da3 a4 Dn1 °सि)ष्ठकरालजनकमवाद , K7 D4 9 करालवसि(K7 शि)ष्ठमवादे स(D9 स्व)भावानुवर्ग , V1 Bo 7 वसि(V1 °शि)ष्ठजनकसवाद ; Dn4 G2 वसिष्ठकराल(G2 ळ)सवाद , D8 करालजनकवाक्य, D5 7 करालजनकसवादे अक्षरप्रभाववर्णन, G1 6 कराळजनकवसिष्ठसवादे क्षराक्षरविभागयोग (G1 om योग); M5 वसिष्ठकराळजनकसवादे क्षरमार्गकथन, M6 वसिष्ठजगसवादे (sic) क्षरमार्गकथनं —*Adhy no* (figures, words or both) K6 27, B7 M1 6 7 125, B8 T1 G1. 6 126, Dn1 128, Dn4 Ds1 G3 M5 127, Ds1 116, D8 123, T2 139, G2 112 —*Śloka no* Da1 D3 48, Dn1 49, Dn4 47

292

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l 12 274 13, 283 15)

1 K6 युधिष्ठिर, K7 V1 B7 9 वशिष्ठ (for वसिष्ठ) —a) K6 एव सुप्रतिबुद्धत्वाद् —b) G1 अबुद्धिम् K1 corrupt; B6 Da3 a4 T2 G2 3 M1 5-7 अनुवर्तनात् T1 G3 6 अबुद्धजनवर्तनात् —c) T G1 3 6 देही (for देहाद्) —d) T G1 3 6 सदा, M1 5-7 देही (for तथा). K1 D4 corrupt, B7 (marg as in text) समभिपद्यते ; D5 7 °वर्तते (for °पद्यते)

2 a) D5 7 सहस्राणि (for सहस्रेषु) T G1 3 6 M1 5-7 तिर्यग्योनि(T G1 3 6 °नौ)मनुष्यत्वे —b) D5 7 देवतामपि, G2 दैवतेष्वपि —c) K7 D4 9 उत्पद्यते हि, V1 उपपद्यते (for °द्यति) K6 V1 Bo [अ]संयोगाद्, K7 संयोगो, G2 [अ]संबाधाद् (for संयोगाद्) D5 7 उपपत्त्या(D6 °त्य)भिसंयोगा —d) K1 गुणक्षय (for °यात्) ❀ Ca p गुणक्षयात्, गुणगृहात्, प्रकृतेरित्यर्थ (Cp षष्ठ्यर्थे पञ्चमीयम्) ॥ Cn गुणक्षयात्, गुणसामर्थ्यात् । क्षिक्षयैश्वर्ययोरित्यैश्वर्यार्थस्य क्षिधातो रूपम् ॥ Cs गुणक्षयात्, ज्ञानवैराग्यादिस्वाभाविकगुणतिरस्कारात् । ❀

3 a) Ds2 मानुष्यत्वाद् G3 मनुष्य (for मानुष°) K2 6 7 V1 Bo 6 8 Da3 a4 Dn4 D3 D2 8 G2 यांति (for याति) —b) K6 7 V1 Da3 a4 D4 9 M1 5-7 देवो, D5 दिवा (for दिवो) D7 दिवो तु K1 2 Bo मानुषम् (for °ष्यम्) K1 7 V1 B8 D4 5 7 9 M1 6 7 एति (for एव) —c) D4 9 निरय स्थानम्, G1 M7 निरयस्थान (M7 °नान्) —d) Da4 मानस, D5 7 अन्यत्तत्, G1 मानव, M1 5-7 अनत (for आनन्त्यं) B8 (marg as in text) आनन्त्यायोपपद्यते

4 a) V1 Bo 8-9 Da3 a4 Dn4 D2 8 Ca कोषकारो T2 यदा (for यथा) ❀ Ca कोषकार कृमिविशेष, स्वनिर्मिततन्तुभिरात्मवेष्टक । ❀ —b) K6 कीट K6 Bo 6 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 G2 समव(K6 B9 °भि)रुधति (Da4 °ते), D5 7 °नुबुध्यते, T1 G1 2 6 °व(G1 6 °नु)रुध्यति (for °नुरुन्धति) —c) K1 2 4 7 D4 9 तत्र ; K8 सूत्र, D4 7 यत्र, T1 G6 स्यूत ; T2 G3 3 सूक्ष्म (for सूत्र) K4 G1 ततुर्, K7 D4 5 7 9 तत्र (for तन्तु) Da3 a4 नित्यम्, D8 युक्त (for नित्य) —d) K6 यथा (for तथा) B9 अगुणा, Da4 अगुरो ; Ds2 अगुणौ (for अगुणो) K1 2 4 तथासमगुणो गुणै

5 a) K3 द्व स्वम् (for द्वंद्वम्) V1 आयाति (for एति च) G2 निर्द्वंद्व ❀ Cn निर्द्वंद्व, सुखदुःखादिहीन ॥ ❀ —c) K1 corrupt, B3 शीषरोगा —d) K6 दतशूल , D4 7 दद्शूले (sic) (for दन्त°), V1

L 11268 / B 284(3). 6 / P 309 6 श्वित्रे कुष्ठेऽग्निदाहे च सिध्मापस्मारयोरपि ॥ ६
यानि चान्यानि द्वंद्वानि प्राकृतानि शरीरिषु ।
उत्पद्यन्ते विचित्राणि तान्येषोऽप्यभिमन्यते ।
अभिमन्यत्यभीमानात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ७
एकवासाश्च दुर्वासाः शायी नित्यमधस्तथा ।
मण्डूकशायी च तथा वीरासनगतस्तथा ॥ ८
चीरधारणमाकाशे शयनं स्थानमेव च ।
इष्टकाप्रस्तरे चैव कण्टकप्रस्तरे तथा ॥ ९
भस्मप्रस्तरशायी च भूमिशय्यानुलेपनः ।
वीरस्थानाम्बुपङ्के च शयनं फलकेषु च ॥ १०
विविधासु च शय्यासु फलगृद्ध्यान्वितोऽफलः ।
मुञ्जमेखलनग्नत्वं क्षौमकृष्णाजिनानि च ॥ ११

Ds2 D6 गलेग्रहे (for गलग्रहे)

6 a) K1 मलोदरे, K2 जलोदरस्, Da3 a4 जलोदर-, G2 M1 गलोदरे (for जलो°) K1 2 4 6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 तृषा(Ds2 °ष्ण)रोगे, Da3 a4 तृषावर्ते, T G2 3 6 प्लीहरोगे; G1 पीतरोगे (for ऽर्शसा रोगे) — b) K2 ज्वरगदविषेचके, K4 Ds1 D2 4 8 °शूचिके; K6 B6 9 Da3 a4 D9 °सूचिके, V1 °चर्चिके, B0 °पूचिते, B7 Dn1 n4 Ds2 D3 5 7 ज्वर-(D5 7 °रे)गदे विषूचि(B7 °सूचि ; Dn1 °पूच , Dn4 °शूचि)के, G1 ज्वरगडविभूषिके, G2 °गधात्रिपूचिके — c) K4 V1 चित्रे; K6 श्वित्ते; B0 8 Da3 Dn4 श्वित्र , B7 श्वित्रि-; Da4 D4 श्वित्रे (sic), Ds1 श्वेत्रे, D5 7 चित्र (for श्वित्रे) K2 कोष्ठे, Ds2 कूटे (for कुष्ठे) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1-3 6 [ऽ]ग्निदग्धे (for ऽग्निदाहे) — d) M7 हिध्मा (for सिध्मा) G1 सिध्मापस्माररोपि च (sic) ❀ Cn सिध्मा, कासश्वास । ❀

7 a) G1 चास्मानि (for चान्यानि) Ds1 om (hapl) द्वंद्वानि K7 D4 9 द्वंद्वानि यानि चान्यानि — b) K3 7 D4 9 G2 प्रकृतानि, T G1 (by corr) 3 6 स्वी (T2 सु , G3 स्व)कृतानि (for प्राकृ°) — d) K1 2 4 अप्येषो, K6 एव यो, D5 7 T2 एषाम्, M1 5-7 एवैषो (for एषोऽपि) K1 2 4 7 D4 9 T2 अभिपद्यते, B9 अतिमन्यते (for अभि°) ❀ Cn अभिमन्यते, अहमेव दुःखी रोगी चेति । ❀ — After 7cd, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5 7 8 ins

753* तिर्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि ।

[K6 च (for [अ]पि)]

— K2 4 D7 om 7ef — e) K7 D4 9 अभिपद्यति (for °मन्यति) K1 [अ]भीमान (for °नात्) — f) D5 स्वकृतानि (for सुकृ°)

8 a) K1 2 4 6 V1 B0 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3, 8 G2 शुक्लवासश्च (for एकवासाश्च). K6 7 Dn1 Ds2 च दुर्वासाः; B0, 7-9 Da4 Ds1 D4 5, 7 चतुर्वासाः (Ds1 D5 °सा), T G1 3 6 च दिग्वासा°, M1 5-7 चीरवासा (for च दुर्वासा) — b) G1 अयस् (sic) (for अधस्) M1 5-7 अध स्थण्डिलशायिक — V1 reads 8cd on marg — c) T G1 3 6 M1 5-7 तथामण्डूकशायी च ❀ Cn मण्डूकवत्पाणिपादं संकोच्य न्युब्जः शेते इति मण्डूकशायी ॥ Cp मण्डूकवद्गुहाशयः ॥ Cs मण्डूकवत्सदा जलशायी । ❀ — d) K1 2 वीरासनन(K2 °स)स्तथा; K7 D4 9 G2 °रतस्तथा, B9 °गतास्तथा ❀ Ca p वीरासन, चिरमुपविष्टेन स्थानम् । ❀

9 K1 2 4 om (hapl) 9 — a) K7 B7 वीरधारणम्, Ds1 T2 G1 चिर°, D7 वीरा° (for चीर°) M1 5-7 जलस्थितिरथाकाशे ❀ Cn आकाशे, निरावरण स्थाने ॥ Cs अनावृतदेशे । ❀ — Ds1 om 9cd — c) K7 Ds2 D4 9 इष्टिका (for इष्टका) B8 स्रस्तरे (for प्रस्तरे) — d) B7 कटकाप्रस्तरे, B8 कटकस्रस्तरे; Da4 कटकप्र°, G1 कटक° (for कण्टक°) B9 मद्गुरप्रस्तरेषु च

10 a) B7 -प्रस्तार-, B8 -स्रस्तर — b) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 भूमिशय्यातलेषु च (K6 B6 7 °ले पुन), G1 चद्र * * नुलेपन — c) B7 -पंके तु, D5 7 पकेषु (for पङ्के च) K6 वीरस्थानां तु पके च, T G3 6 M5 7 °नें(M5 7 °नों)बुपके च ❀ Ca p वीरस्थान, चिरमूर्ध्वतोऽवस्थानम् । ❀ — d) K1 2 4 शयान°, M1 5 7 शयान D5 7 फलके तु (for °केषु)

11 D8 reads 11 on marg — b) K2 फलगृद्ध्यान्वितेफल°, K4 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 °गृद्ध्यान्वितस्तथा (K4 °तोफलै), K6 °वृद्ध्यान्वितस्य च, D4 9 T1 G1 3 6 M1 5-7 °गृध्या(T1 G1 6 °गृद्ध्य-; G6 °गृद्ध्या ; M1 5-7 °ग्रध्या)न्वितोफल° (T1 [before corr] °पि स°; G1 °बल°) ❀ Ca फलगृद्ध्या, फलभोगेन ॥ Cn फलाशा मुञ्जमेखलेति कौपीनवत्त्व लक्ष्यते । ❀ — c) T2 मुजि , G2 मुच , M7 मुछ (for मुञ्ज) K7 नग्नश्च ; D4 मग्नत्वं, D5 7 -मग्नत्वक् (for -नग्नत्व) — d) K7 D7 क्षोम (for क्षौम). K6 कृष्णाजिनस्य (for °नानि)

शाणीवालपरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः ।
सिंहचर्मपरीधानः पट्टवासास्तथैव च ॥ १२
कीटकावसनश्चैव चीरवासास्तथैव च ।
वस्त्राणि चान्यानि बहून्यभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ १३
भोजनानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
एकरात्रान्तराशित्वमेककालिकभोजनम् ॥ १४
चतुर्थाष्टमकालश्च षष्ठकालिक एव च ।
षड्रात्रभोजनश्चैव तथैवाष्टाहभोजनः ॥ १५
सप्तरात्रदशाहारो द्वादशाहार एव च ।
मासोपवासी मूलाशी फलाहारस्तथैव च ॥ १६
वायुभक्षोऽम्बुपिण्याकगोमयादन एव च ।
गोमूत्रभोजनश्चैव शाकपुष्पाद एव च ॥ १७
शैवालभोजनश्चैव तथाचामेन वर्तयन् ।
वर्तयञ्शीर्णपर्णैश्च प्रकीर्णफलभोजनः ॥ १८

C 12. 11262
B 12 304(3) 20
K 12 309 20

---

12 a) K6 B9 Da3 n1 शाणिवाल, K7 D4 9 माणी°, D6 7 G1 शण°; T1 G6 शा(G5 श)णफाल (for शाणीवाल) Da4 परिधानो, D4 परा; M6 पराधीनो (for परीधानो) ❀ Cn वालेत्याविकक्म्यरो दृश्यते ॥ Cv शाणी 'सणवु' इत्यपभ्रंशभाषा । वाळ, याल। ग्यतृणगुल्मम् । ❀ — b) K1 व्याघ्रचर्मापरिच्छदः; T G1 2 6 M1 5–7 °मोत्तरच्छदः — After 12, K6 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 8 Ca n editions ins

751* फल्क परिधानश्च तथा कण्टकवस्त्रधृक् ।

[K6 V1 B0 7 Da3 a1 Dn1 Ds1 D2 8 फल्क (B1 °क), B9 वटक (for फल्क) K6 B1 (marg) परिधान ❀ Cn फल्क, भूनन्वगादि निपिटकाष्ठ वा । ❀ B9 फल्क; Da1 Cnp कटक (for कण्टक) ❀ Cn कण्टकवस्त्र शाल्म ल्यादितूलजन् । कटकेति पाठे, तृणमय कट । ❀]

13 K4 om (hapl) 13ab, Dn1 reads it on marg — a) K6 कीटकौवसनश्च; K1 B8 D4 9 G2 कीटिका°; D2 कटका° (for कीटका°) Dn1 तथा पाठ जत्रामाश्च, T G1 2 6 कीटकार्पासवसनश्च ❀ Ca कीट कावसन, कौशेयवस्त्र ॥ Cn पट्टसूत्रजवस्त्र । ❀ — b) Dn1 कीटकावसनस्तथा (= 13a), M1 5–7 दर्भचीरीव (M4 °रात्रु)वसया — d) K7 Da2 D4 6 7 9 [ह्य]भिम न्येव (for °न्यति) K1 2 7 Ds2 D4 6 7 9 (marg as in text) बुद्धिमान् (for [अ]बु°). — After 13, M1 5–7 read 25ef for the first time, repeating the same in its proper place.

14 M1 5–7 om 14ab — b) G1 2 व्रतानि (for रत्नानि) — c) K6 7 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n1 Ds1 D1–4 8 9 एकरात्रांतराशित्वम्, B1 D6 7 एकरात्रांत राशी च (B1 °चाशित्वम्) ❀ Cs एकवस्त्र अन्तर मध्यं यथा भवति तथा योऽश्नाति, एकाहान्तरिताशित्वमित्यर्थ । ❀ — d) K1 2 4 7 D4 9 एकमेकान्त(K7 D4 9 °म)भोजनं (K1 2 4 °न), D6 7 तथैकान्तरभो°; D9 (by corr) एकमेकसमो°; T G1–3 6 M1 5–7 एकमेकाहभो

15 a) Da4 काले, D6 7 काल, G8 कालाश्च (for कालश्च) K6 B9 चतुर्थाष्टककालश्च — b) D6 7 काल- कम्, G1 कालक (for कालिक) — c) D6 7 -भोजन — d) K7 D4 9 तथा सप्ताहभोजन (K7 °ना), D6 7 तथा चाष्टाह(D7 °ष्टम)भोजन

16 a) D6 7 G1 सप्तरात्र ❀ Cn दशाहारो, दशा हाहार । एको हाकारो लुप्त । दशाहेन आहारो यस्येत्यर्थ । ❀ — b) K6 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 8 8 द्वादशाहिकभोजन; D6 7 °ह्निक एव च — After 16ab, K1 reads 17c K2 4 G1 om (hapl) 16cd D6 7 om (hapl) 16c–17b T1 G6 om 16c–24f — d) D2 फलहारस्, T2 G1 M1 5–7 जला° (for फला°)

17 D6 7 om 17ab, T1 G6 om 17 (for both, cf v l 16) — a) G1 वात (for वायु) K7 D4 9 भक्षश्च, B5 Da3 n विण्याकी (for पिण्याक) — b) K2 गोमयादश (sic), K7 योदनम्, T1 °याश्वाद, G1 °यादय, G2 °यादान; G8 याहार (for °यादन) K6 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 8 8 दधिगोमय(K6 °पय)भोजन, V1 दधिगोमयाद एव च (hypermetric), M1 5–7 गोमय दारुपेपण — D2 om (hapl) 17cd K1 reads 17c after 16ab — c) M1 -भोजन (for °नश्च) — d) K1 2 4 शाकपुष्पाश(K2 °क), K6 शाक पुष्पाद; B6 9 Da3 a1 D6 7 G1 काशपुष्पाद (for शाक°)

18 T1 G6 om 18 (cf v l 16) G1 om (hapl) 18–20 V1 reads 18 on marg — a) K1 2 4 B9 D4 9 -शेवाल K2 भोजनाश्च, M1 -भोजनं — b) K7 Da4 Ds1 वर्तयेत् (for °यन्) ❀ Cn p आचामेन, भक्तमण्डेन (Amara 2 9 49) । ❀ — c) K2 4 6 Da4 शीलपर्णैश्च; T2 G2 8 M1 जीर्ण (for शीर्ण°) — d) K6 प्रकीर्णं, M1 5–7 प्रशीर्ण (for प्रकीर्ण°) D6 7 भोजनैः.

12.11122 12 294.21 20 12 209 20 विविधानि च कृच्छ्राणि सेवते सुखकाङ्क्षया ।
चान्द्रायणानि विधिवल्लिङ्गानि विविधानि च ॥ १९
चातुराश्रम्यपन्थानमाश्रयत्याश्रमानपि ।
उपासीनश्च पापण्डान्गुहाः शैलांस्तथैव च ॥ २०
विविक्ताश्च शिलाच्छायास्तथा प्रस्रवणानि च ।
विविधानि च जप्यानि विविधानि व्रतानि च ॥ २१
नियमान्सुविचित्रांश्च विविधानि तपांसि च ।
यज्ञांश्च विविधाकारान्विधींश्च विविधांस्तथा ॥ २२
वणिक्पथं द्विजक्षत्रं वैश्यशूद्रं तथैव च ।
दानं च विविधाकारं दीनान्धकृपणेष्वपि ॥ २३
अभिमन्यत्यसंबोधात्तथैव त्रिविधान्गुणान् ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव धर्मार्थौ काम एव च ।
प्रकृत्यात्मानमेवात्मा एवं प्रविभजत्युत ॥ २४
स्वधाकारवषट्कारौ स्वाहाकारनमस्क्रियाः ।

19 T1 G6 om 19 (cf. v l. 16) G1 om 19 (cf. v l 18) —a) D4 corrupt D6 7 विचित्राणि (for च कृच्छ्राणि) —b) Ds2 D8 सेवते K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 T2 सिद्धि(T2 फल)काङ्क्षया (for सुख°) —c) K2 चन्द्रादणानि —d) ✤ Cs लिङ्गानि, आश्रमलिङ्गानि कषायधारणादीनि । ✤

20 T1 G6 om 20 (cf v l 16) G1 om 20 (cf v l 18) —a) K3 4 G3 चतुराश्रम(K2 °म्य)पथानम् —b) D6 7 आश्रयेत (for °यति) K1 6 7 D4 9 G2 आश्रयानपि (K1 °णि च, K° °ण्यपि), K3 4 °मात्मना, Da3 a4 °मादपि, Dn1 n4 D8 D2 8 8 अपथानमपि, T2 G3 आश्रमाणि च (for °नपि) —c) D6 7 उपासतश्च (for °सीनश्च) K1 2 पापाढान्, T2 G3 8 पापाणान् (for पापण्डान्) K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 8 8 उपाश्रमानप्यपरान्, Ds1 युपपातक * परान् (sic) ✤ Cn (reading उपाश्रमान्). पाशुपतपाञ्चरात्राद्युक्तदीक्षायोगान् । ✤ —d) K7 D4 9 गुहाशीलास्, D6 7 G3 M7 गुहाशैलास् (for गुहा शैलांस्) K3 शैल्स्, K4 शैलास् (for शैलास्) K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 पापण्डान्विविधान(K6 °न्य)पि

21 T1 G6 om 21 (cf v l 16) —a) K7 D9 शिलाश्छायास्; G1 °स्थायास् (for °छायास्) —b) K4 6 7 V1 B8 D2 4 6 8 प्रश्रवणानि (for प्रस्र°) — After 21^{ab}, K6 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 ins

755* पुलिनानि विविक्तानि विविक्तानि वनानि च ।
देवस्थानानि पुण्यानि विविक्तानि सरांसि च ।
विविक्ताश्चापि शैलानां गुहा गृहनिभोपमाः ।

[Ds1 om lines 1-2 — (L 1) D6 7 विचित्राणि (for the first विविक्तानि) B8 om (hapl) the second विविक्तानि — (L 3) B8 (marg) विविधाश्चैव (for °क्ताश्चापि) K6 Da4 गृहा (for गुहा) ✤ Cn गृहेषु ये निभा, नितरां भान्ति ते, दिव्यगृहोपमा इत्यर्थः । ✤]

— V1 reads 21^{cd} on marg —c) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M1 5 6 विविक्तानि (for °धानि) —d) K6 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 G2 व्रतानि विविधानि (by transp)

22 T1 G6 om 22 (cf. v l 16) —a) K6 V1 B5 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 विविधांश्चापि; K1 D4 6 7 9 च विचित्रांश्च; B6 विपर्यांश्चापि, B8 (marg) विविधांश्चैव (for सुविचित्रांश्च) —b) V1 तपांसि विविधान्यपि. —c) T2 यज्ञाश्च विविधान्कृत्स्नाश्, G1 यज्ञाश्च विविधाकाराश् —d) K1 Ds1 विधीश्च, T2 G1 3 चिकीर्षन् (for विधींश्च) Da4 D4 M7 विविधास् B8 (marg as in text) अपि (for तथा) V1 B8 विविधाश्च विधींस्तथा

23 T1 G6 om. 23 (cf. v l 16) —a) K6 7 B6 7-9 M1, 5 6 द्विजक्षेत्रं; Da3 Dn1 n4 D6, 7 द्विजक्षत्रं, T2 G2 द्विजक्षत्र- (for °क्षत्र) —b) K7 D4, 9 वैश्यशूद्रौ, Dn1 n4 G2 °शूद्रास्, D5 D2 8 8 °शूद्रांश्, D6 7 T2 G1, 3 M5 वैश्यं शूद्र —c) K3 Da4 G1 विविधाकारां (G1 °रान्) —d) K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 कृपणादिषु; T2 G2 °णेषु च (for °णेष्वपि)

24 T1 G6 om. 24^{abcd} (cf v l 16) —a) K1, 7 अभिमन्यस्य(K7 °त)सबोधात्, Da4 °त सरोषात् —b) B6 तत्र (for तथा) D7 त्रिगुणान् (for त्रिविधान्). —d) K7 D4 9 M5 काममेव (for काम एव) — T G1 2 6 read 24^{ef} after 26 —e) K1, 2 4 प्रकृत्यात्मैव चात्मानं; G2 °त्मान एवात्मा —f) D6 7 G2 प्रविभजत्युत

25 a) K1 2 V1 स्वाहाकार (for स्वधा°) K1 2 वषट्कार; D4 °कार°, T G1 2 6 °कारान् (for °कारौ). —b) K1 2 स्वधाकार; T G1 2 6 स्वाहाकारान् (for °कार) K6 7 V1 B6 Dn4 Ds2 D2 3 5 8 G3 -नमस्क्रिया, B6 7 9 Da3 a4 °स्क्रियै, D7 °स्कृतान्; T1 G1 6 °स्क्रियाँ

याजनाध्यापनं दानं तथैवाहुः प्रतिग्रहम् ।
यजनाध्ययने चैव यच्चान्यदपि किंचन ॥ २५
जन्ममृत्युविवादे च तथा विशसनेऽपि च ।
शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथम् ॥ २६
प्रकृतिः कुरुते देवी महाप्रलयमेव च ।
दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्यैकोवतिष्ठति ॥ २७
रश्मिजालमिवादित्यस्तत्कालेन नियच्छति ।
एवमेषोऽसकृत्सर्वं क्रीडार्थमभिमन्यते ॥ २८
आत्मरूपगुणानेतान्विविधान्हृदयप्रियान् ।
एवमेव विकुर्वाणः सर्गप्रलयकर्मणी ॥ २९
क्रियाक्रियापथे रक्तस्त्रिगुणस्त्रिगुणातिगः ।
क्रियाक्रियापथोपेतस्तथा तदिति मन्यते ॥ ३०

C 12. 11298
B. 12 304[3] 34
K 12. 209 34

(for °स्क्रिया) — c) D4 om from याजना up to मृत्यु (in 26a) K1 2 4 G2 M1 या(K2 य)जनाध्यापने, K6 B6 7 Da3 a4 य(K6 या)जनाध्ययने, V1 T G3 6 यजनाध्ययन, D5 7 G1 यजनाध्यापन — d) T2 G6 [आ]हुं-; G1 हि (for [आ]हु) Da4 प्रदक्षिणं (for प्रतिग्रहम्) — M1 5-7 read 25ef for the first time after 13 — e) K1 6 Da3 D2 D5 7 याजनाध्ययने; V1 B5 7 Dn1 T G1 3 6 M1 5-7 (last four first time) या(Dn1 G1 य)जनाध्यापने —25f–26a is damaged in B1 — f) K1 2 तथा (for यच्च) K6 किंच न G2 यच्चादपि कयचन (sic), M1 5-7 (all first time) यच्चान्यदुपजीवति

26 D4 om up to मृत्यु (of v l 25) 26ab is damaged in B1 T G1 3 6 transp 26ab and 26cd — a) B6 8 (marg) Da3 a4 -विवादौ, D5 7 G2 M1 5-7 -विवाहे (for -विवादे) — b) ⊛ Cn विशसने, सग्रामे । ⊛ — c) G1 शुभाशुभमिद, M1 5-7 °मतं (for °मय) K1 सर्वे (for सर्वम्) — d) K1 2 एतम् (for एतद्) T G1 3 6 क्रियाफल (for °पथम्) — After 26, T G1 3 6 read 24ef

27 a) T G1-3 6 प्रकृतौ (G2 °तिं) K4 corrupt, D5 7 6 देवी, T1 G6 देहे, T2 G3 देहो, G1 देवो (for देवी) — b) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 भर्ग, Ds2 D5 7 भयं, T G1 3 6 महत (for महा-) D4 6 प्रलय (for -प्रलयम्) — d) K1 corrupt, K2 अभ्येत्यैकेव तिष्ठति, K6 B9 D5 7 अभ्येत्यैकोवतिष्ठते; K7 °त्यैकैवतिष्ठते, Da3 °त्यैको न विष्ठते; D4 9 अभ्यत्यैके(D9 °भ्यत्यैके)वतिष्ठति; T G1 3 6 M1 आवृत्यैको(G3 6 त्यैको, M1 °त्यैका)वतिष्ठते (M1 °ति), G2 अभ्येत्येकावतिष्ठते, M1 5 6 °त्यैकावतिष्ठति

28 B1 om. (? hapl) 28ab — b) K6 त*त्काले, V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 G2 M1 5-7 तत्तत्काले (for तत्कालेन) — Da3 om 28cd — c) K6 G2 एषा; T1 G1 3 6 M1 5-7 एष (for एषो) K4 B8 Dn1 n4 Ds D2 3 8 पूर्व, K7 D4 5 7 9 कृत्स्नं; G1 सर्वान् (for सर्वं) — d) T2 G2 M1 5-7 क्रियार्थम् (for क्रीडार्थम्) K7 D4 9 अभिगम्यते, Dn1 इति मन्यते (for अभिम°)

29 a) K6 T2 M1 आत्मा रूप, Da3 दिवसांते (for आत्मरूप) — c) G6 एष (for एवम्) K1 2 एते, K4 6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 एतौ, K7 B0 D4 9 T G1 6 एषो, D5 7 एवैर् (for एव) K1 2 4 Da1 त्रिकुर्वाणा; V1 B6 8 °र्वाणा, B1 (marg) °र्वाणान् — d) B0 सर्ग (for सर्ग) K4 -कर्पणे, K6 V1 B0 6-9 Dn1 Ds (before corr) धर्मिणौ, Dn4 Ds D2 3 (by corr) 8 धर्मिणौ (Dn4 °णी; D8 °ण); Da3 a4 D5 7 कर्मणा, T G1 3 6 M5-7 °णि (for °णी)

30 G3 reads 30ab twice — a) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 क्रिया क्रिया (for क्रियाक्रिया), G3 (first time) फले, G3 (second time) पथो (for -पथे) K2 4 सक्तस्, K6 B6 7 Da3 a4 रक्तं, B6 (marg) रक्त; Dn4 कर्म, G3 (second time) [उ]पेतस्, M5 युक्तस् (for रक्तस्) — b) K2 Da1 D2 G2 (first time) त्रिगुणास्, K6 V1 B1 2 Da3 a4 Ds2 D8 °णास्, Dn1 °णां (for °णस्) K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 त्रिगुणाधिप (B9 °प), Da4 °धिका, T1 G1 3 6 °धिक; T2 °गति (for °तिग) — c) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 क्रिया (for the first क्रिया) K1 2 4 पयोपेत, K6 पयोपेतस् (for पथोपेतस्) — d) K3 [अ]मन्यते T G3 6 तदा समभिमन्यते, G1 2 M1 तदा (M1 °धा) वदन्ति — After 30, K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-5 7-9 editions ins

756* प्रकृत्या सर्वमेवेद जगदन्धीकृतं विभो ।
रजसा तमसा चैव व्याप्तं सर्वमनेकधा ।

[(L 1) K1 2 4 [ए]तज् (for [इ]द). K1 अन्वीकृत, Ds वंची° (for अन्धी°) K6 D5 7 प्रभो; B1 विभोः (for विभो). —(L. 2) K6 प्राप्त (for व्याप्तं). K2 अनेकदा (for °कधा).]

C 12.11297 S 12 204(3).26 12 309 36 एवं द्वंद्वान्यथैतानि वर्तन्ते मम नित्यशः ।
ममैवैतानि जायन्ते बाधन्ते तानि मामिति ॥ ३१
निस्तर्तव्यान्यथैतानि सर्वाणीति नराधिप ।
मन्यतेऽयं ह्यबुद्धित्वात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ३२
भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकगतेन वै ।
इहैव चैनं भोक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३३
सुखमेव च कर्तव्यं सकृत्कृत्वा सुखं मम ।
यावदन्तं च मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ॥३४
भविष्यति च मे दुःखं कृतेनेहाप्यनन्तकम् ।
महद्दुःखं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनम् ॥ ३५
निरयाच्चापि मानुष्यं कालेनैष्याम्यहं पुनः ।
मनुष्यत्वाच्च देवत्वं देवत्वात्पौरुषं पुनः ।
मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेणोपगच्छति ॥ ३६
य एवं वेत्ति वै नित्यं निरात्मात्मगुणैर्वृतः ।

---

31 ^a) T1 G1-3 6 M1 5-7 मम; T2 मह (for एव) K6 B6 7 8 (marg) 9 Da4 D5 7 अतीतानि (for अथै°) — G1 om (hapl) 31^b-32^a — ^b) T1 G3 6 वर्तते T G3 6 M1 5 6 मयि (for मम) K6 B8 D5 7 G2 सम (G2 मम) वर्तंति नित्यश ; V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 समा (V1 B9 °म) वर्तंति नि° — T G3 6 om 31^cd — ^c) K1 समेवैतानि; K2 6 B8 ममैव तानि; K7 समैवैतानि; D4 मम वै तानि; D6 7 ममैतानि च; D9 मम चैतानि (for ममैवैतानि) V1 om from यन्ते up to सेवनात् (in 12 293 11^d) K6 जायत, K7 D4 जायते (for जायन्ते) — ^d) K1 1 B9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 9 धावते, B1 वायते (sic), Da3 lacuna, G2 बाधान्ये (sic) (for बाधन्ते) K1 2 4 7 अपि (for इति) K6 D4 9 धावत्येतानि मामपि (K6 °मिति)

32 V1 om. 32, G1 om 32^a (for both, cf v 1 31) — ^a) K1 निस्तीर्तव्यानि, Da3 a1 निव°; G3 निवर्तेतानि (for निस्तर्तव्यानि) T2 [अ]धीतानि (for [अ]थै°) K2 4 विस्तीर्णवान्यथैतानि — ^b) G3 सर्वाणि च (for °णीति) — ^c) K6 Da1 मन्यते, B6 (marg) D7 T G1-3 6 M1 5-7 मन्यति Instead of ह्यबुद्धित्वा त्तथैव सु, Dn4 reads 34^a, repeating the same in its proper place K7 B6 7 Da3 a4 Dn1 Ds1 D3-5 8 9 M1 5-7 ह्य (K7 D4 5 9 अ) बुद्धत्वात्

33 V1 om 33 (cf v 1 31) — ^a) Dn4 ** व्यानि; D7 गोप्तव्यानि (for भोक्त°) K6 तथैतानि (for मयै°). — ^c) D7 G3 चैव; G2 चैतद्; M5 चैव (for चैन) — ^d) D5 -फलोदये

34 V1 om 34 (cf v 1 31) For the first occurrence of 34^a in Dn4, cf v 1 32 — ^a) D7 T G1 3, 6 M1, 5-7 पुण्यम् (for सुखम्) Ds1 D2 एवं (for एव) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 (both times) D8 D2 8 8 G2 तु (for च) — ^b) B3 (orig.) महत्कृत्वा; B3 (marg) सुकृ°; D7 यत्कृत्वा च; T G1 3 6 तत्कृत्वा सु ; M1 5-7 तत्कृत्वा च (for सकृत्कृत्वा) D5 सम (for मम) G2 नाकृत्वा सुखमेधते. — After 34^ab, K7 D4 9 ins

757* सुखार्थी च त्यजेदु ख सुखदु खविपर्ययम् ।

[K7 त्यज्यते (for च त्यजेद्)]

— ^c) D9 यच्चेद् (for यावद्) K4 अते च, K7 D4 9 अतस्य, Ds1 -दत्त च, T1 G1 3 6 दानस्य, T2 मार्तस्य (for -अन्त च) K1 2 4 वै (for मे) — ^d) K2 जात्या जात्य, Da4 जात्या **, T1 G1 6 जात्या (G1 °त्या) मम (for जात्यां जात्यां).

35 V1 om 35 (of v 1 31) — ^a) K7 B0 6 8 (marg) Da3 a1 D5 न (for च) D5 दुःखे (for दु ख) — ^b) K1 2 4 G1 [अ]नतर (for [अ]नन्तकम्) D5 कृते मे चाप्यनतक — ^c) K6 B0. 6 7 Da3 a1 Ds1 D5 सुखदु खे (Ds2 °खं); B8 (marg) सुखे दुःखे; G2 M1 5-7 मम दु ख (for महदु ख) B3 (marg as in text) G1 8 च (for हि) G2 मनुष्यं, M1 5-7 मानुष्ये — K1 om 35^d-36^a Ds1 om (hapl) 35^d-36^a

36 V1 om 36 (of v 1 31) K1 om 36^abc, Ds1 om 36^a (for both, of v 1 35) — ^a) K2 4 निरयग्र (for °याच्) — ^b) K2 4 कालेनेहामि (sic), B1 D3 7 T G2 6 काले नेष्यामि, G1 कालयेष्यामि (sic), G3 काले नेच्छामि (for कालेनैष्यामि) — ^c) K2 D7 T G1 3 मानुष्य (G1 °प) त्वाच् — K7 D4 9 om 36^cd — ^d) K1 M1 देवतात् (for °त्वात्). D8 मानुष (for पौरुष) — ^e) K1 2 4 G3 मानुष्यत्वाच् (K1 °श्र); D5 7 T G1, 6 मानुषत्वाच् — ^f) K2 परयेन (sic), K6 पर्यायेन, Da4 पर्ययेण (for पर्या°). K7 D4 9 [पु]व गच्छति; D5 [अ]भिग° (for [उ]पग°). — After 36, K7 D4, 9 ins

758* एवं पर्यायशो दु खं पुनरेष्याम्यहं सुखम् ।

37 V1 om. 37 (of v. 1 31). — ^a) K1 4 T1

तेन देवमनुष्येषु निरये चोपपद्यते ॥ ३७
ममत्वेनावृतो नित्यं तत्रैव परिवर्तते ।
सर्गकोटिसहस्राणि मरणान्तासु मूर्तिषु ॥ ३८
य एवं कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
स एव फलमश्नाति त्रिषु लोकेषु मूर्तिमान् ॥ ३९
प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥ ४०
तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ।
त्रीणि स्थानानि चैतानि जानीयात्प्राकृतानि ह ॥ ४१
अलिङ्गां प्रकृतिं त्वाहुर्लिङ्गैरनुमिमीमहे ।
तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानाद्धि पश्यति ॥ ४२
स लिङ्गान्तरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमव्रणम् ।
व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय कर्माण्यात्मनि मन्यते ॥ ४३
श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
वागादीनि प्रवर्तन्ते गुणेष्वेव गुणैः सह ।
अहमेतानि वै कुर्वन्ममैतानीन्द्रियाणि च ॥ ४४　C 12 11312 / B 12 304(3) 50 / K 12 309 50

G1 6 यद्देव, K3 ये देव, K7 य एव, D7 यदेव, T2 G2 यद्देव (for य एव) K1 B0 6-9 Da3 n1 Dn1 n4 D8 D3 5 8 G3 निग्य वै (by transp) —ᵇ) G1 नरात्मा (for निरात्मा) G3 न गुणैः; Cs (gloss रजःप्रभृत्यात्मोपधायकैः) Cn (gloss चेतनत्वमयत्वगुणत्वे) [आ]त्मगुणैः (as in text) D7 T1 G3 M1 वृत (for वृत) ※ Cn निरात्मा, निःस्वरूपधिदाभासविशिष्टो देहेन्द्रियादिस्वभावः ॥ Cs निर्गत आत्मा नियामको यस्य स निरात्मा । ※ —ᶜ) D5 न च (for तेन) —ᵈ) K7 D3 4 9 निरय (for निरये) K7 D5 9 न, Da1 वा (for च)

38 V1 om 38 (cf v l 31) —ᵃ) K1 Da3 n1 ममत्व न (for °त्वेन) —ᵇ) D5 तत्रैव प्रतिपद्यते —ᶜ) K1 2 4 7 D5 9 सर्गकोटी K6 om टिस°स्राणि —ᵈ) K1 मरणार्तासु, K6 रमणातासु (for मरणान्तासु) T G1 2 6 M1 6-7 योनिषु (for मूर्तिषु)

39 V1 om 39 (cf v l 31) —ᵃ) K1 2 एव (for एवं) —ᵇ) D5 °फलात्मिक — D7 om (hapl) 39ᶜ–40ᵇ —ᶜ) B7 Dn1 n4 D8 D3 5 T1 M1 6 7 एव (for एव) K7 आश्रित्य; Da3 n1 Dn1 n4 D8 D3 5 8 आप्नोति (for अश्नाति) —ᵈ) G3 om (hapl) लोकेषु D5 om (hapl) from मूर्ति up to लोकेषु in (40ᵈ)

40 V1 om 40 (cf v l 31) D5 om up to मूर्तिः; D7 om 40ᵃᵇ (for both, cf v l 39) K1 T2 om (hapl) 40ᵃᵇ —ᵃ) K2 4 प्रकृते (for प्रकृतिः) Da1 पुरुषः D8 क्रियते (for कुरुते) G1 धर्म (for कर्म) —ᵇ) K2 4 फलोदय (for फलात्मकम्). —ᶜ) K7 स प्रकृतिश्च (hypermetric) G1 तदाश्नाति; M1 6-7 तथा° (for तद°) —ᵈ) K1 मूर्तिमान्; D3 7 8 G3 कामगं (D7 °गः); G1 कामगां (for कामगा)

41 41ᵃᵇ = 12. 293 2ᶜᵈ. V1 om. 41 (cf v l 31) —ᵃ) K6 B3 6 7 Da3 n1 Dn1 n4 D8 D3 5 8 G3 M1 6-7 योनि, K7 D5 योनिर्, D9 योनिं (for योनौ) K4 Da3 Dn1 D3 8 G1 मनुष्यत्व, Da1 °मनुष्येषु (for मनुष्यत्वे) —ᶜ) G6 वा (for च) —ᵈ) K1 प्रकृतानि, K2 प्रकृत्यानि (for प्राकृतानि). K1 2 B3 हि, B3 D7 T2 G2 6 च, D8 तु (for ह)

42 V1 om 42 (cf v l 31) G1 om 42ᵃ–43ᵇ —ᵃ) G2 अलिंग (for अलिङ्गां) K1 2 4 B8 (marg as in text) Da1 प्राहुर्; Da3 T G2 3 6 M1 6-7 चाहुर् (for त्वाहुर्) D5 7 अलिंगात्प्रकृतिस्त्वाहु ※ Cn अलिङ्गां, नित्यानुमेयां, न तु वह्निवत्कदाचित्प्रत्यक्षाम् ॥ Cp अलिङ्गां, व्यक्तधर्मरहिताम् ॥ Cs प्रत्यक्षेण नोपलभामहे अत आह अलिङ्गामिति ॥ Cv अलिङ्गां, अतीन्द्रियत्वात् दृश्यचिह्नरहिताम् । ※ —ᵇ) B0 अनुमन्यते (for °महे) K7 D5 9 लिंगैरेवानुमीयते — Da3 om from 43ᵃ up to the end of this adhy —ᶜ) K6 पुरुष (for पौरुष) ※ Cv पौरुष, जीवसम्बन्धि, अध्यात्मप्रत्यय लिङ्गम् । ※ —ᵈ) K6 B0 6 7 9 Da1 Dn1 n4 D8 D3 8 G3 M1 6-7 मन्यते; D5 लक्ष्यते; D7 T G3 6 गम्यते (for पश्यति)

43 V1 om 43 (cf v l 31) Da3 om 43, G1 om 43ᵃᵇ (for both, cf v l 42) —ᵃ) ※ Cn लिङ्गान्तर, पुर्यष्टकम् । ※ —ᵇ) K2 G6 प्रकृत, G3 प्रकृतिं (for प्राकृत) K1 D5 9 M1 6-7 अव्रणं —ᶜ) K2 D8 T1 G3 6 प्राणद्वाराणि (for व्रण°) K1 G1 प्रणद्वारान्यधिष्ठाय —ᵈ) K1 2 4 6 B0 6-9 Da1 Dn1 n4 D8 D3 5 8 G3 कर्मणात्मनि (for कर्माण्या°) D7 T G1 2 6 M1 6-7 पश्यति (for मन्यते).

44 V1 Da3 om 44 (cf v l 31, 43) —ᵃ) K1 2 7 D3 5 9 च (for तु) —ᵇ) K6 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D3 5 8 G3 [अ]थ (for च) — D5 om (hapl) 44ᶜᵈᵉᶠ —ᵈ) Da1 गुणेषु (for गुणेषु) K1 2 M1 6-7

C. 12. 11313 B.12 301(3).50 K 12 309 50 निरिन्द्रियोऽभिमन्येत व्रणवानस्मि निर्व्रणः ।
अलिङ्गो लिङ्गमात्मानमकालः कालमात्मनः ॥ ४५
असत्त्वं सत्त्वमात्मानमतत्त्वं तत्त्वमात्मनः ।
अमृत्युर्मृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः ॥ ४६

अक्षेत्रः क्षेत्रमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः ।
अतपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ॥ ४७
अभवो भवमात्मानमभयो भयमात्मनः ।
अक्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमन्यते ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

[अ]थ, K6 B0 6-9 Da4 Dn1 D2 8 8 [इ]ह, Dn1 [इ]व (for [प]व) — e) K3 4 अप्रमेयानि (sic) (for अह°) K7 D4 9 कुर्वे; Dn1 n4 D8 D2 8 8 सर्वे, M1 7 कर्म; M8 6 कुर्मि (for कुर्वन्) — f) K4 समे तानि; Dn1 n4 Ds2 D2 8 8 मरुये°, Ds1 मयैतान् (for अमैतानि) K6 7 B6 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 T2 इ; B1 [अ]पि; M1 5-7 तु (for च)

45 V1 Da3 om 45 (cf v l 31, 42) — a) K4 निरांद्रियो K6 [s]सि मन्येत, K7 B0. 6-9 Da4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 हि मन्येत (for ऽभिम°) — b) Ds1 ग्रव्रणवान् (hypermetric), G3 प्राणवान् (for व्रण°) K1 निव्रण; Ds2 नवण°, G3 निर्घृण (for निर्व्रण) — c) ❀ Cn अलिङ्ग°, लिङ्गादन्य । ❀ — G3 om (hapl) 45d-48c — d) T1 अकाल (for अकाल) K7 B8 (marg as in text) D4 9 अगतिर्गतिमात्मन°; D8 अनुद्विग्नोभिमन्यते

46 V1 Da3 G2 om 46 (cf v l 31, 42, 45). K1 G1 om (hapl) 46a-48b — a) B7-9 Da4 T1 (by corr) 2 G8 6 M1 असत्त्व, T1 (before corr) अतत्त्वस् (for असत्त्व). T1 (before corr) तत्त्वम् (for सत्त्वम्) K3 असत्त्वात्तत्त्वमात्मानम्; D5 अतस्त्वात्तत्त्व°, D7 अभवो भव आत्मानम् — Ds1 reads 46b-47c twice — b) K6 B6 9 Da4 T G8 6 अतत्त्वस; M1 5-7 °थ्यस (for अतत्त्व) M1 तथ्यम् (for तत्त्वम्) K3 असर्गे सर्गमात्मन°, K7 B8 D4 7 9 अभयोभय°, D5 अमृत्यु** मात्मन — K3 4 D5 om (hapl) 46c-47b B6 om (hapl) 46cd — c) K6 मृत्युर् (for मृत्युम्) — d) Da4 आत्मानश्चरमात्मन°, D1 T G2 8 M1 5-7 C8 (gloss तम°, ग्लानिम्) अतम (C8 °मा) स्तम आत्मन

47 For the repetition in Ds1, cf. v l 46 V1 Da3 G2 om 47 (cf v l 31, 42, 45) K1 G1 om 47 (cf v l 46) K3 4 D5 om 47ab (cf v l 46) — a) D4 अक्षत्र; D9 अक्षेत्र (for अक्षेत्र°) — b) D9 असर्गं (for असर्ग°). — c) K7 D4 7, 9 अतपस् (for °पास्) K7 B0 तपम् (for तप). D5 अतत्त्वास्तत्त्वमात्मानम् — d) K3 अत्रयोत्रयमात्मन ; K7 D4 9 अकाल काल°; D5 अतपास्तपमात्मन, T2 अग तिर्गति°

48 V1 Da3 om 48 (cf v l 31, 42). K1 G1 om 48ab (cf v l 46) G3 om 48abc (cf v l. 45) K3 4 7 D7 9 om (hapl) 48ab — a) K6 अभावा; D4 T1 G6 अभावो (for अभवो) T1 G6 भावम् (for भवम्) Da4 आत्मान (for °नम्) D4 अकाल कालमात्मानम् — b) B8 (marg as in text) D4 अतत्त्वस्तत्त्वमात्मन — After 48ab, D7 T G1 2 6 M1 5 7 Kumbh ed (G1, after 45cd) ins

759* अकर्ता कर्तृ चात्मानमबीजो बीजमात्मन ।

[D7 कर्तृतात्मानम्, M1 5 7 चैव कर्तृत्वम् (for कर्तृ चात्मानम्) D7 बीज आत्मन (for बीजमा°) T1 बीजो बीजमिवात्मन° (for the post half).]

— c) B7 अक्षर (for अक्षर°) Da4 आत्मान. D5 अतत्त्वस्तत्त्वमात्मानम्, G1 अरक्ष रक्ष°. — d) K1 3 4 अभिमन्यते (for त्वभि°) D5 अक्षर क्षरमात्मन, D7 अबुद्धिं स्त्वभिमन्यते; M1, 5-7 अबुद्धास्त्विति म°

Colophon om in V1 Da3, Ś1 D6 missing K8 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G1 5 M2-4 absent —*Sub parvan* K1 2 4 6 7 B0 6-9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 4. 5 7 8 T G1-8 6 M1 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* K1 D8 करालजनकसवाद° ; K3 4 6 B6-9 Da4 Dn1. n4 Ds2 वसिष्ठकरालजनकसंवाद°, K7 D4 9 करालजनकवसिष्ठ (D4 om वसिष्ठ) सवादे अनित्यतोपदेश°; B0 D2 8 G2 वसिष्ठकरालसवाद, Ds1 वसिष्ठकरालणां (sic), D5 7 वसिष्ठकरालजनकसवादे अनित्यतोपदेश°; T1 बुद्धिलक्षण; G1 6 कराळजनकवसिष्ठसवादे बुद्धिलक्षण, M1 6 वसिष्ठ जनकसवादे देहाभिगमन —*Adhy no* (figures, words or both) B7 M1 6 7 126, B8 130, Dn1 129, Dn4 Ds2 G8 M5 128, Ds1 117, D8 124, T1 G1, 6 127, T2 140, G2 143. —*Śloka no.:* Da4 Dn1 D8 54, Dn4 56.

२९३

वसिष्ठ उवाच ।

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ।
सर्गकोटिसहस्राणि पतनान्तानि गच्छति ॥ १

धाम्ना धामसहस्राणि मरणान्तानि गच्छति ।
तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ॥ २

चन्द्रमा इव कोशानां पुनस्तत्र सहस्रशः ।
लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादेवमेष ह्यबुद्धिमान् ॥ ३

कलाः पञ्चदशा योनिस्तद्धाम इति पठ्यते ।
नित्यमेतद्विजानीहि सोमः षोडशमी कला ॥ ४

कलायां जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् ।
धाम तस्योपयुञ्जन्ति भूय एव तु जायते ॥ ५

षोडशी तु कला सूक्ष्मा स सोम उपधार्यताम् । C 12 11312 B 12.205(4) 6 K 12 310 6

293

☞ This adhy is missing in Ś1 D8 (cf v l 12 274 13, 283 15)

1 V1 om up to सेवनात् (in 11ᵈ) (cf v l 12 292 31) Ds1 om the ref K6 7 B7 9 D4 वशिष्ठ (for वसिष्ठ) —ᵃ) Da4 बहुत्वाद्, G1 -बुद्धित्वाद् (for बुद्धत्वाद्) —ᵇ) D7 अबुद्धिर्, G1 अबुद्धि (for अबुद्ध) — Da4 reads 1ᶜᵈ twice —ᶜ) K1 3 4 7 B5 9 D4 8 9 सर्गकोटी (for °कोटि) —ᵈ) T G1 3 6 मरणान्तानि गच्छति

2 V1 om. 2 (cf v l 1) K7 D9 om (hapl) 2ᵃᵇ —ᵃ) K3 corrupt, K6 B0 6 8 9 Da1 n4 Dn4 Cs p (gloss धाम्न्य इत्यर्थे) धाम्नां; D8 D7 T G1-3 6 M1 6-7 Cs धाम्नो, Cn (gloss षोडशी कलेति श्रुति प्रसिद्धया प्रकाशरूपया चित्कल्या) धाम्ना (as in text) K6 धाम°, T2 धाम्ना° (for धाम) ❀ Cs धामशब्देन गुह्यस्थानीय शरीरमुच्यते ॥ Cv धाम्ना, एकस्देहेन । धाम, धामत्वेन मन्यमान कलापञ्चदशकम् । ❀ —ᵇ) ❀ Ca मरणान्तानि, न मोक्षफलानि । ❀ —3ᶜᵈ = 12 292 41ᵃᵇ —ᶜ) K6 7 Da2 n4 Dn1 n4 D5 D2 8 G2 M1 6-7 तिर्यग्योनि (for °योनौ)

3 V1 om 3 (cf v l 1) —ᵃ) K3 शोकानां, K6 B0 6 8 कोपाणां, K7 D4 6 9 G3 कोशेषु, Dn1 n4 D5 D2 8 8 M5 Cv (also) भूतानां; Cv (gloss दिने दिने जातानाम्) हुतानां (for कोशानां) —ᵇ) G1 पुरस् (for पुनस्) —ᶜ) K7 B0 Da4 Dn4 D2 नीयते (for लीयते) Da4 om from ऽप्रतिबुद्धत्वाद् up to ह्यबुद्धिमान् (in 3ᵈ) ❀ Cv अप्रतिबुद्धत्वात्, नश्वरपञ्चदशकला मदीया नेति बोधरहितत्वात् । ❀ —ᵈ) D4 9 एवमेव, D7 G3 एष एव (for एवमेष) D6 देवादेवाच बुद्धिमान्; G3 एव मानुष्यबुद्धिमान् (sic)

4 V1 om 4 (cf v l 1) D4 om (hapl) 4ᵃ-5ᵇ —ᵃ) K1 3 4 G1 काला, Cs (gloss कलाशब्दो महाभूतज्ञानकर्मेन्द्रियवचनपर°) कला (as in text) K1 यामा, K3 4 या वै (for योनिस्) K6 7 D6 9 कला पञ्चदशायामस्, B0 8 Dn1 n4 D8 D2 8 8 कला पञ्चदशी (Ds1 °शो) योनिस्; B6 7 9 Da4 n4 योनि पञ्चदश कलास् ❀ Cp पञ्चदश कला आयामे विस्तारे यस्य । ❀ —ᵇ) K1 शुद्धाम (for तद्धाम) K1 इति पठ्य(sup lin as in text)ते, K7 D5 D9 प्रतिपद्यते, B0 Dn3 Dn1 n4 D2 8 8 प्रतिबुध्यते; B7 इति पच्यते; B9 परिपठ्यते, Da4 परिपश्यते (sic), D6 परिपच्यते, D7 T G1 3 6 M1 6-7 इति मन्यते (for इति पठ्यते) —ᶜ) T G1 6 एत G2 एव (for एतद्). G3 विजातीभि° (for विजानीहि) —ᵈ) M1 6 7 सोम (for सोम°) K1 3 4 कला, G3 कला° (for कला) K6 B0 6-9 Da4 n4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 सोम वै षोडशीं कलां, D7 T G1 3 6 सोम षोडशमीं (D7 °म) कला ❀ Cp षोडशी कला, मूलप्रकृतिरूपा । ❀

5 V1 om 5 (cf v l 1) D4 om 5ᵃᵇ (cf v l 4) —ᵃ) B5 Ds1 D8 9 T G1-3 6 M1 6-7 कलया; B9 Ds1 कलाया (for कलायां) K1 3 4 तस्यां, T G2 3 6 जन्य° (for ऽजस्र) —ᵇ) M1 6 6 अवृद्धिमान् (for अबुद्धि°) —ᶜ) B8 यस्य (for तस्य) K1 3 4 6 युजानो, K7 D4 9 युञ्जीत; G1 6 Cp -भुजंति (for युञ्जन्ति) T1 तामसस्योपभुजति ❀ Cp धाम, कोप स्थूलदेह च, उपभुञ्जन्ति, जनयन्ति । ❀ —ᵈ) K1. 3 4 6 एव न; B0 7 8 Dn1. n4 D8 D2 8 8 Cn एवोप° (for एव तु) G2 दिवौकस° (for तु जायते) M1 7 पितृदेवगणा पुन ❀ Cn उपजायते, एकवचनमार्षम् । ❀

6 V1 om 6 (cf v l 1) —ᵃ) Da4 षोडशीं (for °शी) B8 D9 T1 [इ]ति (for तु) K7 D4 9 शूक्ष्मा; D7 शूक्ष्मा (for सूक्ष्मा) —ᵇ) Da4 सोमम्; D9 सौम्य (for सोम) Dn4 धार्यते; Ds1 -धार्यंती

C 12.11322 B 12 3... K 12 310 6 न तूपयुज्यते देवैर्देवानुपयुनक्ति सा ॥ ६
एवं तां क्षपयित्वा हि जायते नृपसत्तम ।
सा ह्यस्य प्रकृतिर्दृष्टा तत्क्षयान्मोक्ष उच्यते ॥ ७
तदेवं षोडशकलं देहमव्यक्तसंज्ञकम् ।
ममायमिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ॥ ८
पञ्चविंशस्तथैवात्मा तस्यैवा प्रतिबोधनात् ।
विमलस्य विशुद्धस्य शुद्धानिलनिषेवणात् ॥ ९
अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृग्भवति पार्थिव ।
अबुद्धसेवनाच्चापि बुद्धोऽप्यबुधतां व्रजेत् ॥ १०
तथैवाप्रतिबुद्धोऽपि ज्ञेयो नृपतिसत्तम ।
प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तु सेवनात्प्राकृतो भवेत् ॥ ११

करालजनक उवाच ।

अक्षरक्षरयोरेष द्वयोः संबन्ध इष्यते ।
स्त्रीपुंसोर्वापि भगवन्संबन्धस्तद्वदुच्यते ॥ १२

(for धार्यताम्) — ^{c}) K1 न भूप; K7 D4 ननूप (for न तूप) D4 देवे, Cn s (gloss इन्द्रियैः) देवैर् (as in text) ꕥ Cp प्रकृतिरक्षे, देवैरिन्द्रियैः । ꕥ — ^{d}) K1 2 स, Da1 या (for सा) ꕥ Cv भक्षित कलारूपेण स्थितांस्तान्देवान् शुक्लपक्षे उपयुनक्ति । ꕥ

7 V1 om 7 (cf v 1 1) — ^{a}) K1 4 एव स-; B3 (marg as in text) एवं तत्; D7 T1 G1 3 6 नैव तां (D7 तान्); T2 दैवतां (for एव तां) K6 Da1 तु (for हि) K3 एव सक्षेपयित्वा हि; K7 Dn1 n4 D2-4 8 9 एतां (K7 D4 9 °व)मक्षपयित्वा हि (K7 °त्वापि), Cnp (described as गौडपाठ) (as in text) — ^{b}) Dn4 जायते (for जायते) B9 Ds1 नृपसत्तम° (for °त्तम) M1 6-7 भूय एव न जायते — ^{c}) Da1 त्वस्य, D7 G1 6 तस्य (for ह्यस्य) K1 दृष्ट्वा, K6 B3 9 Da3 Dn4 G6 दृष्टा; D9 दिष्टा (for दृष्टा) T1 समा हि यस्य प्रकृतिस्

8 V1 om 8 (cf v 1 1) — ^{a}) K6 Bo 6-9 Da1 a1 Dn1 n4 Ds D2 3 8 M1 6 तदेव; T2 तदेव (for तदेवं) K3 B1 कला; T1 -कले (for -कल) D5 तदेव वै षोडशक; G6 त देव षोडशकले — ^{b}) D5 देयम् (for देहम्) — ^{d}) D1 तत्रेव, D5 तथैव (for तत्रैव)

9 V1 om 9 (cf v 1 1) — ^{a}) Bo 6 7 8 (marg) 9 Da1 a1 Dn1 n4 Ds D2 3 8 महानात्मा (for तथैवात्मा) — ^{b}) K3 4 B5 तथैव; D5 तत्रैव (for तस्यैव) B6 D8 D2 7 T1 G1-3 6 M1 6-7 प्रतिबो(D7 T G1-3 6 °सा)धनात् (for वा प्रति°) — ^{c}) D7 G1 इम यद्यपि (G1 °ति) शुद्धस्य — ^{d}) K4 Bo 6-9 Da1 a1 Dn1 n4 D2 3 5 8 शुद्धाशुद्ध-; D6 D7 T G1-3 6 M1 6-7 शुद्धामल° Some MSS -निषेवनात्, D7 M1 6-7 °पग ꕥ Cp शुद्धानिलनिषेवणात्, प्राणायामपरीपाकात् । ꕥ

10 V1 om 10 (cf v.1 1). — ^{a}) M1 6-7 विशुद्ध (for अशुद्ध) T1 इव (for एव) — ^{b}) K7 D4 5 9 पुरुष, T1 G6 सत्तम (for पार्थिव) D1 G1 तादृक्पार्थिवसत्तम — ^{c}) D7 T G1 3 6 M1 6-7 चैव (for चापि) — ^{d}) K3 बुद्धेपि, K7 B3 D4 9 G3 M1 6-7 बुधोपि, Ds1 शुद्धोपि (for बुद्धोऽपि) K3 अबुध्यतां, K4 Bo Dn1 n4 Ds1 D8 8 T G1 अबुद्धतां (for अबुधतां)

11 V1 om up to सेवनात् (cf v 1 1) — ^{a}) D7 G1 अथैव (for तथैव) T1 G3 6 प्रतिबुद्धो (for [अ]प्रति°) ꕥ Cn अप्रतिबुद्ध, प्रतीपो बोध प्रतिबोध, तद्रहितो विपर्ययहीन । ꕥ — ^{b}) D5 भरत- (for नृपति-) G3 सत्तम° (for -सत्तम) K6 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T2 G3 M1 6-7 विज्ञेयो नृपसत्तम — ^{c}) K6 प्रकृतिस, D4 प्रकृत (for प्रकृतेस्) — ^{d}) K3 प्रकृतो, K4 प्रकृतिर्; K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da1 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 G3 M1 6-7 त्रिगुणो (for प्राकृतो) — After 11, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D2 3 8 Ca n p ins an addl colophon [*Sub-parvan* K6 V1 Bo 6 7 9 Da3 a1 Dn1 n4 D2 8 मोक्षधर्म — *Adhy name* V1 B6 D8 करालजनकसंवाद°, Bo 7-9 Da3 a1 Dn1 n4 D2 8 वसिष्ठकरालजनकसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) B7 127, B3 131, Dn1 130, Dn4 129, D8 125 — *Śloka no* Da1 12, Dn1 n4 D8 11]

12 B3 om the ref K6 7 V1 Bo 6 7 9 Da1 a1 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1 3 6 M1 6-7 जनक (for करालजनक) — ^{a}) D7 T1 G1 6 एव (for एष). — ^{b}) T G1 3 6 M1 6-7 उच्यते (for इष्यते) — After 12^{ab}, D5 reads 14^{ab} for the first time, repeating it in its proper place — ^{c}) K7 D4 9 चापि; G3 याथ (for चापि) K1 Da1 G1 3 भगवान् (for भगवन्) K3 4 B3 T1 G3 6 स्त्रीपुंसयोर्वा भगवन् ꕥ Cp वाशब्द उपमायाम् । ꕥ — ^{d}) Da1 सपश्चस (for संबन्धस) Da1 सपश्चस्त उच्यते; G3 तयो संबंध उच्यते·

ऋते न पुरुषेणेह स्त्री गर्भं धारयत्युत ।
ऋते स्त्रियं न पुरुषो रूपं निर्वर्तयेत्तथा ॥ १३
अन्योन्यस्याभिसंबन्धादन्योन्यगुणसंश्रयात् ।
रूपं निर्वर्तयत्येतदेवं सर्वासु योनिषु ॥ १४
रत्यर्थमभिसंरोधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ।
ऋतौ निर्वर्तते रूपं तद्वक्ष्यामि निदर्शनम् ॥ १५
ये गुणाः पुरुषस्येह ये च मातृगुणास्तथा ।
अस्थि स्नायु च मज्जा च जानीमः पितृतो द्विज १६
त्वङ्मांसं शोणितं चैव मातृजान्यपि शुश्रुम ।
एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ वेदशास्त्रेषु पठ्यते ॥ १७
प्रमाणं यच्च वेदोक्तं शास्त्रोक्तं यच्च पठ्यते ।
वेदशास्त्रप्रमाणं च प्रमाणं तत्सनातनम् ॥ १८
एवमेवाभिसंबद्धौ नित्यं प्रकृतिपूरुषौ ।
पश्यामि भगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मो न विद्यते ॥ १९
अथ वानन्तरकृतं किंचिदेव निदर्शनम् ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वथा ॥ २० C 12 11337 B 12 306(5) 9 K 12 3 0 20

13 a) M1 s-7 याते (for ऋते) B3 तु, D5 हि (for न) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 ऋते तु पुरुष नेह —b) K1 धारयत्युत, G3 धार इृष्यते (sic) —c) K2 पुरुषे, B3 (marg) पुरुषाद् (for पुरुषो) —d) K3 निवर्तयेत्, K6 G1 निर्वर्तते (for निर्वर्तयेत्) K6 तदा, B3 D4 यदा (for तथा)

14 K6 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 repeat 14ab after 18 V1 om 14a D7 repeats 14a —a) K7 Da3 D6 7 (both times) T G1 3 6 [स]पि; G2 M1 5-7 [पु]त्र (for [भ]भि) K6 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 (all second time) अन्योन्यगुणसंरो(K6 °यो) धाद् —V1 repeats 14b after 18 —b) B3 (second time [marg as in text]) -सेवनात् (for संश्रयात्) K1 3 4 अन्योन्यस्य गुणाश्रयात् —K1 3 4 Da1 M6 om (hapl) 14c–15c —c) K6 B0 निर्वर्तयति, K7 D0 M1.7 निर्वर्तयेद्, T3 नियर्तयति (for निर्वर्त°) T2 एव (for एतद्) ❀ Cp रूप, आत्मनो रूपान्तर पुत्रा ख्यम् । ❀

15 K1 3 4 Da1 M6 om 15ab (cf. v l 14) —a) T1 G3 6 स्त्रीपुंसयोर्; T3 स्त्रीपुंसात् (for रत्यर्थम्) K6 V1 B0 6 गत्यर्थगुणसंरोधाद्, B0 गत्यर्थमभिसंरोधाद्; Da3 a4 गत्यर्थं गुणसंरोधाद्; D7 स्त्रीपुंसोरभिसंबधाद् —c) D4 G2 ऋते (for ऋतौ) Da3 G3 निवर्त्यते, T M1 7 निवर्तते (for निर्व°) K1 3 4 D4 9 G1 ऋतेन वर्तते रूप —d) K1 3 प्रेक्ष्या(K1 °क्षा)मि (for वक्ष्यामि) D2 निदर्शने; D7 T1 G1 6 निदर्शनात्; M6 निरतर (for निदर्शनम्)

16 a) D3 पुरुषस्यैव —b) D6 मातुर् (for मातृ) —c) V1 B0 6 7 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 5 7 8 स्नायुश्च (for स्नायु च) K7 D4 9 G3 मज्जान; T1 मज्जादीन्, T2 G1 मज्जानां (for मज्जा च) —d) K1 3 6 जानीम; D5 7 जानीयान्; G1 जानीत (for जानीम) T1 G3 6 पैतृकान्, T2 G1 पैतृका (for पितृतो). K1 3 4 नृप, B1 Da1 द्विजा; D2 8 गुणा°, G3 द्विज (for द्विज)

17 a) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 5-7 G2 चेति (for चैव) —b) T1 मातृजान् (for °जानि) K1 4 7 D4 6 9 G3 अनु (for अपि) Da1 Ds1 D4 9 G1 2 M1 6 शुश्रुम° (for °म) —d) K1 3 Da3 G1 वेदशास्त्रे च; Da1 D8 वेदे शास्त्रेषु K4 Dn1 Ds1 D3 7 T G3 6 वेदे शास्त्रे च पठ्यते

18 B1 Ds1 read 18ab after the second occurrence of 14ab —a) K1 यश्च, K4 Dn1 n4 D8 यस्त्व; Da3 a4 यत्र (for यच्च) —b) K1 3 यश्च, D7 G1 ये च (for यच्च) —c) B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 -द्वय चैव, B3 प्रमाण यत्, D7 T G1 3 6 प्रमाणाना (for -प्रमाण च) Cp वेदशास्त्र प्रमाण च —d) B3 यत् (for तत्) —After 18, K6 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 repeat 14ab, while V1 repeats 14b

19 a) V1 is damaged from संबद्धौ up to पूरुषौ K3 Da3 a4 संबधो, K6 T2 संबधौ, D5 -संबद्धा —b) K6 पुरुषै; Da1 पौरुषौ, D6 पौरुष (for पूरुषौ) —c) K7 T2 भगवास् (for भगवन्) —d) K1 V1 बुध्यते, K3 बध्यते (for विद्यते). ❀ Cp मोक्षधर्म°, मोक्षाय उपायानुष्ठानम् । ❀

20 a) D6 7 -कृति (for -कृत) K6 B6 7 9 अथ वानतर कृत्यं ❀ Cn अनन्तरकृत, साक्षात्कृतम् । ❀ —b) K7 D4 9 किंचिदेतन् (for देव) ❀ Cn निदर्शनम्, निश्चयज्ञानम् । ❀ —c) B1 मया (for मम) —d) K3 प्रत्यक्षे (for प्रत्यक्षो) K7 B0 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G2 (sup lin) 3 6 सर्वदा (for सर्वथा) ❀ Cp प्रत्यक्ष, साक्षात्कारवान् । ❀

C 12. 11337
D 12. 201(3). 10
K 12 310 21
मोक्षकामा वयं चापि काङ्क्षामो यदनामयम् ।
अदेहमजरं दिव्यमतीन्द्रियमनीश्वरम् ॥ २१
वसिष्ठ उवाच ।
यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनम् ।
एवमेतद्यथा चैतन्न गृह्णाति तथा भवान् ॥ २२
धार्यते हि त्वया ग्रन्थ उभयोर्वेदशास्त्रयोः ।
न तु ग्रन्थस्य तत्त्वज्ञो यथावत्त्वं नरेश्वर ॥ २३
यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रन्थधारणतत्परः ।
न च ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा ॥ २४
भारं स वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति यः ।
यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्थागमो वृथा ॥ २५
ग्रन्थस्यार्थं च पृष्टः संस्तादृशो वक्तुमर्हति ।
यथा तत्त्वाभिगमनादर्थं तस्य स विन्दति ॥ २६
यस्तु संसत्सु कथयेद्ग्रन्थार्थं स्थूलबुद्धिमान् ।
स कथं मन्दविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात् ॥ २७
निर्णयं चापि छिद्रात्मा न तं वक्ष्यति तत्त्वतः ।

---

21 ^{a}) Da4 चापि (for चापि) — ^{b}) G2 M1 5-7 कांक्षाम (for काङ्क्षामो) K1 4 यमसाधन, K2 यम साधन, K6 यमसादनं — K3 4 om 21^{cd} — ^{c}) D5 अमर (for अजर). V1 damaged from दिव्य up to end of 21^d K6 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 नित्यम्, D5 चैवम् (for दिव्यम्). — ^{d}) K1 अनिंद्रियम्; G1 अवतीर्यम् (for अतीन्द्रियम्). ❀ Cv अनीश्वरम्, ईश्वराद्भिन्न मुक्तजीवम् । ❀

22 K1 7 V1 B9 D4 वशिष्ठ; D5 वासिष्ठ (for वसिष्ठ). — ^{a}) K2 भवता (for भवता) D7 G1 एतदुक्त भगवता — ^{b}) K1 यया (for यथा) K6 V1 D4 चैव; D4 वैतन् (for चैतन्) — ^{d}) K1 3 4 B0 6 8 Dn1 n4 Ds3 D2 3 7 8 T2 G3 निगृह्णाति; K6 B7 Da8 गृह्णाति न (by transp), K7 Ds1 निगृह्णामि K6 B7 Da8 यथा (for तथा) Ds1 भवाद् (for भवान्). D5 तथा चैव न तत्खलु

23 ^{a}) K2 ह (for हि) M1 5-7 यथा (for त्वया) — ^{b}) B3 (marg) शास्त्रवेदयो — ^{c}) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 न च; D4 मतु, D5 नव (for न तु) — ^{d}) K2 Da3 G2 यथातत्त्व, V1 यथा च त्व; Dn4 यथा त्वं च; G1 यथा वक्तु (for यथावत्त्व) K1 नरेश्वर; Da4 नरेश्वरं (for नरेश्वर). K6 यथावत्प्रतिपद्यते

24 K6 om 24 — ^{a}) K1 Da4 वेद (for वेदे) Dn1 शास्त्रे ते (for शास्त्रे च) — ^{b}) M7 तत्पर (for तत्पर) — B9 om 24^{cd} 24^c is damaged in V1 — ^{c}) Ds2 D4 नव (for न च) M1 5-7 ग्रंथस्य (for ग्रन्थार्थ) — V1 reads 24^d–27^d on marg

25 V1 reads 25 on marg — ^{a}) K6 भाव (for भार) K1 3 4 आवहते (for स वहते) G2 यस्तु (for तस्य). — ^{b}) K6 च (for न) — G2 om (hapl.) 25^c–26^d — ^{c}) B8 (marg as in text) यत्तु (for यस्तु) — ^{d}) M1 न चास्य (hypermetric) (for नास्य) K1 3 4 V1 B8 (marg as in text) D7 T G1 3 6 ग्रंथगुणो, M1 5-7 तद्धारण (for ग्रन्थागमो)

26 G2 om 26 (cf v 1 25) V1 reads 26 on marg — ^{a}) Da3 Dn1 n1 Ds1 D2 3 8 G1 [अ]र्थस्य (for [अ]र्थं च). K7 B3 (marg as in text) 7 9 Da4 a4 Dn4 D3 9 पृष्ट स, G1 पृच्छतस् (for पृष्ट: सस्). D7 ग्रंथस्यास्य पृच्छतस् (sic) — ^{b}) B9 स्तादृशो; D5 तादृशं (for तादृशो) — ^{c}) K7 तत्राभि (for तत्त्वाभि) Da4 गमनाम् (for गमनाद्). — ^{d}) T2 M1 5-7 न (for स)

27 V1 reads 27 on marg — ^{a}) K1, 6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 8 न य (for यस्तु) Da4 सयस्तु, Cn (gloss विद्वत्सभासु) ससत्सु (as in text) — ^{b}) K7 B0 3 D2 3 T1 ग्रयार्थ- (for ग्रन्थार्थ). D3 9 बुद्धिषु (for बुद्धिमान्) — ^{c}) K6 कथ स (by transp) T1 मद (for मन्द) K1 विज्ञातो (for -विज्ञानो) — ^{d}) D7 G1 वक्ष्यामि (for वक्ष्यति) D4 om (hapl) from निर्णयात् up to वक्ष्यति (in 28^b).

28 D4 om up to वक्ष्यति (cf v 1 27) D5 om 28^{ab} — ^{a}) K3 निलय, D7 T G1-3 6 M1 5-7 निर्णयाच् (for निर्णय) G2 वा (for च) D7 G1 गच्छति; T1 G3 6 शुद्धात्मा (for छिद्रात्मा) K7 D9 छिद्रात्मा निर्णय चा(D9 वा)पि ❀ Cs छिद्रात्मा, विकल्पबुद्धि । ❀ — ^{b}) K7 D9 कथ, M1 5-7 न चेद् (for न तं) K1 3 4 M5 7 (inf lin as in text) वक्ष्यामि; D8 पश्यति (for वक्ष्यति) — ^{c}) K7 सोवाहसात्मतामेति, K3 सोह वासा°, K6 7 D4 9 सोवहासा; Da3 a4 सोपहासार्यतामेति; D7 T G6 M1 5-7 सोपहासात्मतामेति, G1 सोपभास्या°, G2 सोवभासा°; G3

सोपहासात्मतामेति यस्माच्चैवात्मवानपि ॥ २८
तस्मात्त्वं शृणु राजेन्द्र यथैतदनुदृश्यते ।
याथातथ्येन सांख्येषु योगेषु च महात्मसु ॥ २९
यदेव योगाः पश्यन्ति सांख्यैस्तदनुगम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स बुद्धिमान् ॥ ३०
त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च ।
एतदैन्द्रियकं तात यद्भवानिदमाह वै ॥ ३१
द्रव्याद्द्रव्यस्य निष्पत्तिरिन्द्रियादिन्द्रियं तथा ।
देहाद्देहमवाप्नोति बीजाद्बीजं तथैव च ॥ ३२
निरिन्द्रियस्याबीजस्य निर्द्रव्यस्यास्य देहिनः ।
कथं गुणा भविष्यन्ति निर्गुणत्वान्महात्मनः ॥ ३३
गुणा गुणेषु जायन्ते तत्रैव निविशन्ति च ।
एवं गुणाः प्रकृतितो जायन्ते च न सन्ति च ॥ ३४
त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च । C 12 11352 B 12 304[e] 74 K 12 310 35

सोपि हास्या°. — [d]) K1 य साश्चावात्मवानिति (sic), K2 तस्माद्यात्मवानिति, K7 V1 Ds2 यस्माद्यैवात्मवानपि (K7 °मि), D1 9 T G2 3 6 M1 6-7 यस्माच्चावात्मवानपि (T1 G2 6 °च, M1 6-7 °सि), D7 G1 यस्माच्चात्मा (G1 °त्त)वानपि

29 [b]) D5 T1 [अ]नुपश्यते (Ds1 °ति) (for °दृश्यते) — [c]) K1 यथातथ्येषु; V1 B0 T1 G1 3 यथा तथ्येन Da2 D7 T2 M1 6 7 यथातथ्येषु, D5 8 9 M8 याथातथ्येषु — [d]) D9 यागेषु (for योगेषु) K1 महा त्मना, D5 T2 महत्सु च (for महात्मसु)

30 K3 4 om 30[ab] — [a]) T2 योगौ (for योगा) — [b]) T G3 अव- (for अनु-) K1 सांख्ये तदानुदृश्यते, K6 B6 (marg as in text) 7 9 Da2 सांख्यस्तदनुपश्यति; D4 सांख्ये तदनुगम्यत, D7 G1 सांख्ये तदव (G1 °प) गम्यते; G2 सांख्यास्तदनुपश्यते — 30[cd] = (var) 6 27 5[cd]. — [c]) K1 2 B5 D1 7 G1 एव (for एक) K7 D9 एक योग च सांख्य च — [d]) T G1-3 6 M1 6-7 पश्यति (for बुद्धिमान्)

31 31[ab] = 35[ab] — [a]) V1 B0 Dn1 Ds2 D3 T G3 त्वङ्मांस (for त्वङ्मांसं) K3 4 मेधा°, K6 G3 मेद°; Da2 मेद, D7 G3 मेद (for मेदः) — [b]) K1 corrupt B0 7 Da2 Dn1 n4 Ds2 D2 3.8 G6 मज्जा च (for मज्जास्थि) K6 स्नायवः (for स्नायु च) K2 पित्ते मज्जास्थि नायु च (sic), D7 T1 G1 मज्जास्थिस्नायुमे (T1 °रे) व च — [c]) K2 [ऐ]द्रियकं; D1 9 °यिक (for °यक). T2 G1 प्राह; G3 6 प्राहुर् (for तात) ❀ Cn ऐन्द्रियकम्, इन्द्रियसमुदायः ॥ Cs इन्द्रियग्रहणयोग्य, प्रत्यक्षम् ॥ Cv ऐन्द्रियक इन्द्रियसंबन्धि प्रमेयम् । ❀ — [d]) K1.4 B7 8 D2 6 8 तद् (for यद्) V1 B7 9 Da2 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 G1 आह मां, B0 2 आख्य मां, Da4 आह हि, D5 आख्य मे (for आह वै) K2 तद्भवादिदमावहे (sic), G2 M1 6-7 यच्च त्वमिदमात्थ वै

32 [a]) K4 V1 B0 6 7 9 Da2 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G1 निर्वृत्तिर्; D5 विप्पत्तिर्; T G1 3 6 निष्पत्तिम् (for °त्तिर्) — [c]) Da2 Da4 देहादेहम् (for देहाद्देहम्). — After 32, M1 6-7 ins

760* सूक्ष्मदेहगता मात्रा बीजाप्यायितवृद्धिका ।

33 [a]) K1 2 6 B6-9 Da2 n4 Ds2 D2 T2 G1 Cv बीजस्य; K4 V1 जीवस्य (for [अ]बीजस्य) ❀ Cv निरिन्द्रियस्य, प्राकृतेन्द्रियरहितस्य । बीजस्य, सर्वजगन्निमित्तकारणस्य । ❀ — [b]) K1.6 B0 6 7 Da2 n4 Dn4 D8 D2 3. 5 8 [अ]प्यदेहिनः; K2 4 B8 (marg) Dn1 अपि देहिनः, V1 [आ]त्मदे° (for [अ]स्य दे°). ❀ Cv निर्द्रव्यस्य, प्रकृत्याद्यद्रव्यसंबन्धरहितस्य । देहिनः, ज्ञानानन्दमयदेहिनः । ❀ — [d]) G1 महात्मना (for °त्मनः) ❀ Cv महात्मनः, अक्षरपदवाच्यस्य परमात्मनः । ❀

34 [a]) B8 D5 वर्तन्ते (for जायन्ते) — [b]) K1 2 6 V1 सर्वेव (for तत्रैव). K2 विनिशति; K7 D8 D4 9 विलयति; B6 7 9 G2 M1 6-7 विनश्यति, B8 (marg as in text) च विशति; Da2 n4 विलसति (for निविशन्ति) — B7 Da4 om (hapl) 34[cd]. — [c]) G1 प्रविकृतो (for प्रकृतितो) — [d]) K6 7 B6 8 9 Da2 G2 जायति (for जायन्ते) M1 न च (by transp), M6 (inf lin) अस्मिन् K4 Dn1 n4 D2 3 5 7 8 T G1 3 6 निविशति; K7 D4 निवसति; Da2 G2 च वि (G2 न)शति (for च न सन्ति)

35 35[ab] = 31[ab] — [a]) V1 damaged K7 Ds1 D7 T2 G1 3 त्वङ्मांस- (for त्वङ्मांसं) K1.2 मेध°; D4 मद ; G1 मेद- (for मेद°) — [b]) K2 पित्ते; D6 G1 M7 पित्त (for पित्तं) K6 D4 स्नाय (D4 °यु)व; D8 मज्जा च; D5 सुषु च (for स्नायु च). — [cd]) D7 T G1-3 6 M7 अष्टैतानि (for अष्टौ तानि) Da2 n4 जानीहि शुक्रेण (by transp) G3 शुक्लेन, M1 कृच्छ्रेण (for शुक्रेण) K1 2 जायते; G6 जानीयात् (for जानीहि) D8 6 7 G1-3 M1 प्रकृतानि (for प्राकृतानि)

C. 12. 11352 B 12. 306 (3). 24 K 12. 310 35 अष्टौ तान्यथ शुक्रेण जानीहि प्राकृतानि वै ॥ ३५
पुमांश्चैवापुमांश्चैव त्रैलिङ्ग्यं प्राकृतं स्मृतम् ।
नैव पुमान्पुमांश्चैव स लिङ्गीत्यभिधीयते ॥ ३६
अलिङ्गा प्रकृतिर्लिङ्गैरुपलभ्यति सात्मजैः ।
यथा पुष्पफलैर्नित्यमृतवो मूर्तयस्तथा ॥ ३७
एवमप्यनुमानेन ह्यलिङ्गमुपलभ्यते ।
पञ्चविंशतिमस्तात लिङ्गेष्वनियतात्मकः ॥ ३८
अनादिनिधनोऽनन्तः सर्वदर्शी निरामयः ।
केवलं त्वभिमानित्वाद्गुणेष्वगुण उच्यते ॥ ३९
गुणा गुणवतः सन्ति निर्गुणस्य कुतो गुणाः ।
तस्मादेव विजानन्ति ये जना गुणदर्शिनः ॥ ४०
यदा त्वेष गुणान्सर्वान्प्राकृतानभिमन्यते ।
तदा स गुणवानेव परमेणानुपश्यति ॥ ४१
यत्तद्बुद्धेः परं प्राहुः सांख्या योगाश्च सर्वशः ।

---

36 a) K6 om (hapl) from वापु up to श्चैव (in 36c) M1 7 पुमांश्च (for [अ]पु°) ❀ Cv पुमान् जीव, अपुमान् देहादि । ❀ — K3 4 M5 om (hapl) 36bc, V1 reads the same on marg — b) K1 D5 T2 G3 8 6 M1 6 7 त्रैलिंगं, K7 D4 5 7 9 T1 G1 स्त्री लिंग; V1 त्रिविध, Bo त्रैलोक्य, B7 त्रिलिंग्य, Da4 सालिंग्य (for त्रै°) ❀ Cn त्रैलिङ्ग्यम्, त्रीणि लिङ्गानि, स्वार्थे ष्यञ् ॥ Cv त्रैलिङ्ग्य, त्रिगुणसंबन्धि । ❀ — c) Bo 8 Da4 Dn1 n4 Ds D3 8 8 Cv न वापुमान् (for नैव पुमान्) ❀ Cv अपुमान्, जीवव्यतिरेको नारायण । ❀ — d) K6 स लिंग, K7 D4 9 स्त्रीलिंगी, D5 स्वालिंगी (for स लिङ्गी) K1 3 6 7 D4 9 हि (for [इ]ति)

37 a) K4 7 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D3 5 7 8 Cn (gloss ल्यब्लोपे पञ्चमी, अलिङ्ग पुरुष प्राप्य, Cnp as in text) अलिंगान्, B6 (marg) अलिंगी, G1 °गा°; G3 M1 6 7 °ग (for °गा) K2 प्रकृति°; M1 7 प्रकृति (for प्रकृतिर्) — b) K1 3 उपलभ्येत; K4 Bo Da3 Dn1 D8 D3 8 8 M1 उपालभ्य(Da3 °भ्ये)ति; B8 Da4 D5 उपलभ्येति (for °लभ्यति) K1 मांवजै (sic); K2 Da4 G2 सात्त्वजैः, K7 D4 9 शात्त्वजै; M1 5–7 ना(M5 चा)त्मजै (for सा°) C8 उपलभ्यातिरसा यथा (hypermetric). ❀ Cs अतिरसा, आत्यन्तिको रसो रागो यस्यां फलितायाम् । ❀ — d) K3 4 6 मृतयस् (for मूर्त°) C8 ऋतावामूर्तयस्तथा ❀ Cs आमूर्तय, समन्तादुपचित मूर्तय ॥ Cv मूर्तय, अन्योन्यविलक्षणास्तरमूर्तय । ❀

38 38ab is damaged in V1 — b) Da3 a4 नालिंगम्, D7 G1 अलिंग; T G3 6 ह्यलिंग (for °गम्) Ds1 ह्यलिंगोप्युपलभ्यते ❀ Cn अलिङ्गम्, शुद्धचिन्मात्रम् । ❀ — c) Da4 M1 5–7 विंशतिकस् (for °तिमस्) D8 पञ्चविंशतिमात्रस्तु — d) K1 3 4 V1 Bo Da4 Dn1 n4 D3 8 8 नियतात्मक, K6 B6 7 D5 [अ]पि यता(K6 D5 °या)त्मक, D7 [अ]नियतात्मन (for °त्मक) ❀ Cs अनियतात्मक, अनियतस्वभाव । ❀

39 b) K3 सर्वदर्शे, Da4 °दर्श, M1 5–7 °दर्शो (for °दर्शी) ❀ Cs निरामय, अपक्षयादिरहित । ❀ — c) K1 2 G3 M1 7 सा(G3 M1 7 त्व)भिमानत्वाद्; G1 त्वभिमानित्व (for °मानित्वाद्) Ds1 स्वगुणा स्वाभिमानित्वाद् (sic) ❀ Cv केवल, मायाद्युपाधिं विना । ❀ — d) K3 4 6 7 V1 Bo 6 7 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 5 7 8 M7 गुण, G3 गुणम् (for [अ]गुण) K3 तन्यते, D4 उद्यते (for उच्यते). G1 निर्गुणेष्वगुणोच्यते

40 G1 om (? hapl) 40–41. — a) D7 प्राहुर् (for सन्ति) — b) K7 D4 9 तु के (for कुतो) ❀ Cv निर्गुणस्य, सर्वथा गुणरहितस्य, ज्ञानानन्दगुणा अपि कुत । ❀ — c) K6 M7 देव, B3 (marg) देह, G3 तेन (for एव) — d) K1 3 4 नरा, T1 गुणा (for जना).

41 G1 om 41 (cf v l 40) 41ab is partly damaged in V1 — a) K1 3 4 6 Da3 a4 Cnp (gloss श्रवणमननाभ्यामालोच्य) [अ]न्विष्य, G3 त्वेव; M1 6 7 तेषा, M5 त्वेषां (for त्वेष) K6 Bo 6 7 8 (orig) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 8 G3 M1 5–7 एतान्; T G3 6 एव (for सर्वान्) — b) T G6 M1 5–7 प्रकृतान्, G3 निर्गुणस् (for प्राकृतान्) K1 3 4 D4 T G3 6 अनु°, G3 त्वभि (for अभि) — K1 om 41c — c) K3 गुणहात्वेनं; K4 °हास्येन, K6 Bo 8 D8 °हान्यैन; V1 °हान्यैव; B3 8 (marg) 9 °हान्येव, B7 Dn1 D3 M5 °हान्यै त, Dn4 D8 °हान्येन, D5 7 °हीन तु (for °वानेव) — d) K6 Bo 7 Dn1 n4 D3 8 5 7 8 M5 परमेव, K7 D4 9 गुणहाने; V1 B6 8 परमेन (for °मेण). T1 G3 6 दृश्यते, T2 पश्यते (for °ति) D8 परमनानुविंदति; Cv परमेन च पश्यति ❀ Cv एन परमात्मान, गुणहान्या, प्राकृतगुणहान्या, पर भिन्न उत्तम च पश्यति । बन्धत्वाबन्धत्वाभ्यां जीवेश्वरयोर्भेद पश्यति । ❀

42 D5 reads 42 twice — a) B3 Da4 यत्तु बुद्धा

बुध्यमानं महाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ॥ ४२
अप्रबुद्धमथाव्यक्तं सगुणं प्राहुरीश्वरम् ।
निर्गुणं चेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च ॥ ४३
प्रकृतेश्च गुणानां च पञ्चविंशतिकं बुधाः ।
सांख्ययोगे च कुशला बुध्यन्ते परमैषिणः ॥ ४४
यदा प्रबुद्धास्त्वव्यक्तमवस्थाजन्मभीरवः ।
बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति गमयन्ति समं तदा ॥ ४५
एतन्निदर्शनं सम्यगसम्यगनुदर्शनम् ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां पृथक्पृथगरिंदम ॥ ४६
परस्परेणैतदुक्तं क्षराक्षरनिदर्शनम् ।
एकत्वमक्षरं प्राहुर्नानात्वं क्षरमुच्यते ॥ ४७
पञ्चविंशतिनिष्ठोऽयं यदासम्यक्प्रवर्तते ।
एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम् ॥ ४८
तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत्पृथगेव निदर्शनम् ।

C. 12. 11368
B 12. 306[3] 33
K 12. 310. 49

(Da1 °द्धे), D5 (first time) तस्मादुद्धा, D5 (second time) अप्रबुद्धा, D1 यस्मादुद्धे, T1 G6 यस्त बुद्धे, T2 G2 य त बुद्धे, G1 युक्त बुद्धि, M1 यत्त बुद्धे (for यत्तद्बुद्धे) M1 पर (for पर) —b) K1 साख्य; K2.4 V1 B0.6 (marg as in text) 7.8 (marg as in text) 9 Da3 a1 Dn1 n1 D5 D2.3.8 T2 G1 सांख्य, G3 सख्या (for सांख्या) K1.2.4 M1 योगं च, B6.8 (both marg) योगेन (for योगाश्च) K1.4 सर्वत, Cn (gloss सर्वेऽपि तार्किका) सर्वश (as in text) —c) G1.2 बुध्यमान- (for °मान) K6 बुद्धमान महाप्राज्ञ; D5 (first time) 7 बुद्धिमान्स महाप्राज्ञो —d) K6 सबुद्ध, V1 lacuna, Da2 D5.7 T1 G6 अबुद्धि-, M1.7 अबुद्ध (for °द्ध) ❁ Cs अबुद्धपरिवर्जनात्, प्राकृतविषयत्यागात् । ❁

43 a) G3 अप्रबुध्यम् (for °बुद्धम्) K6 B5 [अ]व्यक्त (for [अ]व्यक्त) ❁ Ca अप्रबुद्धम्, अनुत्पन्नविवेकख्यातिम् ॥ Cn अज्ञातम् ॥ ❁ —b) V1 B0.7.9 Da3 a1 Dn1 n1 D5 D2.3.8 M. अगुण (for सगुण) V1 अव्यय (for ईश्वरम्) D7 T2 G1.3 M1.6.7 Csp (gloss अनीश्वर, ईश्वरादन्यम्) गुण प्राहुरनी(M1.6.7 °निरी)श्वर, T1 G6 गुण प्राहुर्मुनीश्वरा

44 a) Da1 प्रकृतेश्च (for °तेश्च) D5 गुणाश्चैव (for गुणानां च) —b) K2.4 बुध (for बुधा) K7 D4.8.9 पचविंशतिमं बुधा —D2 om 44c–45d —c) V1 G3 M1.6.7 सांख्ये (for सांख्य) K2 सांख्ययोगाश्च कुशला; K7 D1.9 T G3.6 सांख्या योगा(G3 °ग)श्च कुशला; D1 G1 सांख्या (G1 °ख्य-) योगैश्च कुशला —d) K1.2.7 D4 परमेषिण

45 D2 om 45 (cf v l 44) —a) G1.2 M1.7 यथा (for यदा) G3 प्रबुध्यम् (for द्धास्) K6 V1 B0.6–9 Da2 a1 Dn1 n1 D5 D8 ह्यव्यक्तम्, D7 T1 G1.6 तद्व्यक्तम् (for स्त्वव्यक्तम्). —b) G1 अवस्थां (for अवस्था) —c) K7 बुद्धिमानं (for बुध्य°) K1.2.4 V1 D4.9 प्रबुध्यते, B0.6.8.9 Da3 a1 न बुध्यति, D6 न बुध्यते, T1 G3.6 M1.6–7 प्रबुद्धेन, G1 प्रबुध्येन (for प्रबुध्यन्ति) —d) B3 (marg as in text) शमयंति (for गमयन्ति) K7 V1 B6.8.9 Da3 D4.9 Cnp (gloss शमप्राप्य ब्रह्म) शम; Dn1 समे, Cs (gloss अद्वितीय ब्रह्म) सम (as in text) Dn1 सदा, Da1 तत (for तदा)

46 a) M1.6–7 अतन्निदर्शन ❁ Cs निदर्शनं, अति निश्चितदर्शनम् । ❁ —b) K2.4 अय, V1 अर्थ, B7.9 Dn1 n1 D2.3.8 अनि (for अनु) K1 D4 corrupt D7 आगमस्य प्रदर्शनं, D9 सम्यक्तत्त्व निदर्शन, T1 G6 बुद्धा तत्त्वार्थदर्शन (T1 °र्शित); T2 असम्यक्तार्थदर्शन, G1.2 असम्यक्त्वार्थदर्शनात्; M1.6–7 असम्यक्पार्थदर्शनात् —c) K1.7 V1 G2 बुध्यमानप्रबुद्धाभ्यां, K4 B1 Da3 Dn1 D2–4.8 बुध्यमानाप्रबुद्धाना; Dn1 बुध्यमानप्रबुद्धानां, D7 बुद्धमान प्रबुध्यास्मात्; T G1.3.6 M1.6–7 बुध्यमान (G1 °मान) प्रबुद्धः स्यात् —d) Da1 [अ]रिंदम (for °दम)

47 a) G1 एवम् (for एतद्) ❁ Cs परस्परेणोक्त, एकत्वे कल्पित नानात्व भाति, नानात्वनिषेधेनैकत्व भाति । ❁ —b) G1 क्षराक्षर —K2.4 M1.7 om (hapl) 47c–49b —d) K6.7 V1 B6 Da3 a1 D2–5.9 क्षर (for क्षरम्)

48 K2.4 M1.7 om 48 (cf v l 47) D8 om (hapl) 48a–49b —a) G1 निष्ठा, G3 निष्ठे (for -निष्ठो) T2 [S]पि (for Sय) —b) K1.6.7 V1 B6.9 Da1 D4.7.9 T G1–3.6 तदा (for यदा) K1 प्रचक्ष्यते, K6 B6.7.8 (marg) Da3 a1 D7 T G1–3.6 M1.6 प्रचक्ष(B1 °क्ष्य)ते; V1 प्रदर्शन (for प्रवर्तते) —c) K7 D4.9 G1 एकत्व- (for °त्व) K1 दर्शिन. T2 G1 चाहुर् (for चास्य) —d) K1.6.7 B0.6.8.9 Da3 a1 D5.7.9 G3.6 चास्य दर्शनं, D4 चास्य द° (for चाप्यद°).

C 12 11368 B 12.306(?).38 K 12.310 49

पञ्चविंशतिसर्गं तु तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ४९
निस्तत्त्वं पञ्चविंशस्य परमाहुर्निदर्शनम् ।
वर्गस्य वर्गमाचारं तत्त्वं तत्त्वात्सनातनम् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

२९४

करालजनक उवाच ।
नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतदृषिसत्तम ।
पश्यामि चाभिसंदिग्धमेतयोर्वै निदर्शनम् ॥ १
तथाप्रबुद्धबुद्धाभ्यां बुध्यमानस्य चानघ ।
स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्त्वमेतन्न संशयः ॥ २
अक्षरक्षरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणम् ।

---

49 K2.4 D8 M1.7 om 49^{ab} (cf v l 47, 48). — ^{a}) G2 ततो (for तत्त्व) K7 D9 एव (for एतत्) T G1.3.6 न तत्त्वमेतयोरेतत् — ^{b}) K6 एतन् (for एव). — After 49^{ab}, B0 (om [hapl] 49^{c}–50^{b}) reads 12 294 2^{ab} followed by 5^{c}–7^{d} for the first time, repeating the same in the proper place — ^{c}) K7 D4.9 मार्गं; D7 T1 G1.2 M1.5–7 तत्त्व (for °सर्गं). K1.2 च (for तु) T2 G3.6 पचविंशतिकत्व तु

50 B0 om. 50^{ab} (cf v. l 49). — ^{a}) V1 G3 °विंशस्या, B8 (marg as in text) विंश तु (for विंशस्य). — ^{b}) D5 निदार्शिन — ^{c}) K1.2.4.6 B9 Dn1 n4 D7.8.8 G1 सर्गस्य; Ca (gloss महदादिसमुदायस्य) Cnp (also सर्ग्यस्य) वर्गस्य (as in text) K1 [अ]सर्गम्; K3 D4.9 G3 M1.5–7 Cp (gloss वर्गनियम्य) [अ]वर्गम्; Cnp (gloss वर्गमर्हतीति) Cpp (gloss वर्गस्य हित) वर्ग्यम्; Cpp (also) वर्गम् (as in text). K6 आत्मान; K6 (also) 7 D4.5.9 T आधा(K6 °धा)र (for आचार) — ^{d}) M1.6.7 तस्मात् (for तत्त्वात्) K1.2.4 तत्त्व तत्त्वात्मनात(K2 °त्म)न; K7 D4.9 तत्तत्त्वं तन्निदर्शनं; D5 तत्त्व तत्त्वनिदार्शिन°; D7 तत्त्व तत्त्वस्य दर्शन; G2 तस्मात्तत्त्व सनातम; M5 तस्मात्तत्त्व निदर्शन.

Colophon Ś1 D3 missing K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent — *Sub parvan* K1.2.6 V1 B0.6.7.9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3.5.7.8 T G1.2.6 M1.5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 V1 B0.6.7.9 Da3 a4 Dn1 वसिष्ठकरालजनकसंवाद°; K2.4 B8 D8 D2.3.5.7.8 करालजनकसंवाद, K6 G2 वसिष्ठकरालसंवाद°; K7 करालजनकवसिष्ठसंवादे सत्त्वासाधन; D4.9 वसिष्ठकरालजनकसंवादे पुरुषसत्त्वा(D9 °त्त्व)साधन; T1 क्षराक्षरविभाग, G6 वसिष्ठकरालजनकसंवादे क्षराक्षरविभाग, M1.6 वसिष्ठकरालजनकसंवादे मातृपितृगुणकथनं. — *Adhy no* (figures, words or both) B7 T1 G1.6 128, B3 132, Da4 136, Dn1 131, Dn4 130, Da3 G3 M1 129, D8 126, T2 141, G2 144, M1.6.7 127. — *Śloka no* Dn1 40, Dn4 39, D8 37.

294

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l 12 274 13, 283 15).

1 Most MSS जनक (for करालजनक). K1.2.4 om. 1^{ab} — ^{a}) D5.7 अपि (for इति) G1 नानात्वे कथमित्युक्तं ❀ Cs नानात्वं चैकत्वं च नानात्वैकत्वमिति समाहारे एकवद्भावम् । ❀ — ^{c}) K1.2.4 न; K7 B3 D4.9 G2 [इ]व; D5.7 T2 G1.3 M1.5–7 वा (for च) K7 B3 D4.5.7.9 M1.6–7 [अ]ति (for [अ]मि) K6 V1 B0.6–9 Dn1 n4 D8 D2.3.8 Cp पश्याम्येतद्धि (Dn4 °द्धि-) संदिग्धम्; Da3 a4 पश्य मे तद्धि सं° — ^{d}) V1 वि; D5 वा (for वै) ❀ Cp निदर्शनम्, निश्चयेन दर्शनं यथा स्यात्तथा गृहीति शेषः । ❀

2 B0 reads 2^{ab} followed by 5^{c}–7^{d} for the first time after 12 293 49^{ab} — ^{a}) M1 बुद्ध्याभ्या (for बुद्धाभ्यां). K6 B3.7.9 Da3 a4 यथाबुद्धा(K6 °द्ध)प्रबुद्धाभ्यां, K7 तथा प्रबुद्धाबुद्धाभ्यां; V1 B8 Dn1 n4 D8 D2–5.7–9 T G1–3.6 तथाबुद्ध(D4.5.7.9 T G1.3.6 तथा बुद्धा)प्र°. — ^{b}) D8 G1 बुद्धमानस्य D5 मे; D9 वा (for च) ❀ Cp बुध्यमानस्य, बोधविपर्यीभूतस्य । ❀ — ^{c}) G2 नु (for न). — ^{d}) Da3 सशय.

तदप्यस्थिरबुद्धित्वात्प्रनष्टमिव मेऽनघ ॥ ३
तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि नानात्वैकत्वदर्शनम् ।
बुद्धमप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः ॥ ४
विद्याविद्ये च भगवन्नक्षरं क्षरमेव च ।
सांख्यं योगं च कार्त्स्न्येन पृथक्चैवापृथक्च ह ॥ ५

वसिष्ठ उवाच ।

हन्त ते संप्रवक्ष्यामि यदेतदनुपृच्छसि ।
योगकृत्यं महाराज पृथगेव शृणुष्व मे ॥ ६
योगकृत्यं तु योगानां ध्यानमेव परं बलम् ।
तच्चापि द्विविधं ध्यानमाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ७
एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ।
प्राणायामस्तु सगुणो निर्गुणो मनसस्तथा ॥ ८
मूत्रोत्सर्गे पुरीषे च भोजने च नराधिप ।
त्रिकालं नाभियुञ्जीत शेषं युञ्जीत तत्परः ॥ ९
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनसा मुनिः ।
दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात्परं ततः ॥ १० C. 12 11377 B 12.307(?).10 K. 12 311

---

3 a) G1 अक्षरक्षरयोगेन — b) K6 B6 (marg as in text) Da3 a4 [प]वद् (for यद्) D6 7 यद्यपि (for यद्पि) T2 धारण (for का°). — c) K3 स्थिर (for [अ]स्थिर) — d) K6 Da3 a4 Ds1 G2 प्रणष्टम् (for प्रन°) K6 च (for मे) Dn4 [ऽ]जय (for ऽनघ)

4 a) M1, 6–7 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्) — b) K7 D4 T G1, 3 नानात्वेकत्व (G1 °थ) (for °त्वैकत्व) K3 नानात्वैकनिदर्शन — c) B9 बुद्धि (for बुद्धम्) K3 अप्रत-, Bo 6 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 Ds1 D2 3 3 चाप्रति, Ds2 वाप्रति- (for अप्रति-) T G1 3 6 प्रबुद्धमप्रबुद्ध च ꙮ Cn बुद्ध, ज्ञम् । अप्रतिबुद्ध प्रधानादि । ꙮ — d) D4 बुद्धमान · ꙮ Cn बुध्यमानं, चिद्विकारमान जीवम् । ꙮ

5 For the repetition in Bo, cf v 1 2 — a) Bo 8 (marg as in text) विद्यात्रिद्येति, Ds2 D4 6 °त्रियेत्र (for °विद्ये च) — b) K3 Da4 D4 G1 अक्षर (for °र) — c) K1 2 6 Da4 Dn4 साख्य (for सांख्य) K1 2 यौगौ (for योग) K3 कार्वेन (sic), K6 कृत्स्नेन (for कार्त्स्न्येन) — d) K6 Da3 a4 पृथक्त्वेन (for °क्चैव) G1 मत्र (for च ह)

6 For the repetition in Bo, cf v 1 2 K6 7 V1 B6 9 D4 वशिष्ठ; D3 वासिष्ठ — a) G2 [ऽ]ह (for स) — b) D5 त्वं यद्यद् (for यदेतद्) D7 G1 -पृच्छसे (for °सि) — c) K3 योगाकृत्य; K7 M1 6–7 योगे कृत्यं — d) K6 शृणुष्व Ds1 तत् (for मे)

7 For the repetition in Bo, cf v 1. 2 — a) K1 4 योगकृत्ये; K3 °कृते (for °कृत्य) — c) K1 2 तद्ध् (for तच्) K1 2 4 Bo (both times) Dn4 D8 D2 3 6 7 G1 Cnp विविध; Da3 a4 त्रि°, Cn (gloss ध्यान भावनाप्रणिधानभेदेन द्विप्रकारम्) Cp (gloss सगुणं निर्गुणं चेति) द्विविध (as in text) M1 ज्ञानम् (for ध्यानम्) — d) K6 Bo (both times) 6 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 विद्याविदो (for वेद)

8 a) K1, 2 4 एकाग्रतद्ध् (for °ग्रता) K3 मनसा — D4 reads 8b twice — cd) K1 2 4 D7 G1 मनसो (for सगुणो) K7 B8 D2 3 5 (both times) Cnp मानसस् (for म°) ꙮ Cn सगुण, नाभ्यादौ सूर्यालम्बन, निर्गुण, स एव शून्यवायुधारणात् । तथा मनसोऽपि आयाम सगुणो ज्योतिराद्यालम्बन, निर्गुण केवलात्मनिष्ठ ॥ Cp सगुणो जपध्यानसहित, निर्गुणो जपध्यानरहित ॥ Cv सगुण प्राणायाम, वायो रेचकपूरककुम्भकाख्यव्यापारगुणसहित । ꙮ

9 a) K4 Bo 7 8 Da3 Dn4 D8 D2 3 3 T2 G1 मूत्रोत्सर्गं; D4 °त्सगं (for °त्सर्गे) K3 पुरेषे; D4 पुरुषे (for पुरीषे) K1 2 वा (for च) — K3 4 om 9bc — b) Da3 om भोजने K1 नराधिप — c) K7 निष्कालं; Bo 6–8 T2 G3 द्विकाल, D4 त्रिष्कालं; D7 G1 त्रिकार, T1 G6 त्रिकारान्, G2 M1 6–7 द्विष्कालं (for त्रिकाल) K6 V1 Bo 7 9 Da4 नोप, G2 न हि (for नाभि) — d) K2 युंजेत; B8 भुजीत. Ds2 मत्पर; M1 7 तत्परं

10 b) K7 D2 8 9 निर्वर्त्य, G1 निवृत्य; G2 निवर्त (for °र्त्य) Da3 Dn1 n4 D8 शुचि (for मुनि) — c) G1 दशभ्या दशभीर्वापि ꙮ Cn दशद्वादशभि, दशयुक्ताभिर्द्वाविंशतिसंख्याभि सचोदनाभि ॥ Cs बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि दश द्वादशभि शमदमतितिक्षानसूयासंतोषाकार्पण्यमङ्गलानित्यदुःखोदर्कत्वसुखाल्पत्वैर्द्वादशेन्द्रियाणि निवर्त्य । ꙮ — d) D5, 7 G1 चतुर्विंशत् K3 4 तत परं (by transp), K7 D4 9 परस्तत, B3 (marg as in text) Da4 G1 परंतप (G1 °प) K1 दत्त विंशा तु त पर (sic)

11 a) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8,

C 12 11378 B 12.207(6).11 K 12 311 11 तं चोदनाभिर्मतिमानात्मानं चोदयेदथ ।
तिष्ठन्तमजरं तं तु यत्तदुक्तं मनीषिभिः ॥ ११
तैश्चात्मा सततं ज्ञेय इत्येवमनुशुश्रुम ।
द्रव्यं ह्यहीनमनसो नान्यथेति विनिश्चयः ॥ १२
विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
पूर्वरात्रे परे चैव धारयेत मनोऽऽत्मनि ॥ १३
स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं मनसा मिथिलेश्वर ।
मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः ॥ १४
स्थाणुवच्चाप्यकम्पः स्याद्गिरिवच्चापि निश्चलः ।
बुधा विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते ॥ १५
न शृणोति न चाघ्राति न रस्यति न पश्यति ।
न च स्पर्शं विजानाति न संकल्पयते मनः ॥ १६
न चाभिमन्यते किंचिन्न च बुध्यति काष्ठवत् ।
तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १७

---

8 7 8 Cn स (for त). ❀ Cn (reading सचोदनाभिः) चित्ताश्वस्य प्रतोदस्थानीयाभिः प्रेरणाभिः ॥ ❀ —b) Ds2 G1 तथा, D5 यथा, T1 G3 ततः (for अथ) —c) M7 अचर (for अजर) B8 तत्तु, D5 तच्च (for तं तु) ❀ Cp तिष्ठन्त, सत्तामात्रेण वर्तमानम् । ❀ —d) K1 सततरुक्त (sic); K2 मे तदुक्तः; K4 स तदुक्त, K7 D4 6 7 9 यदुक्त तु, Da1 जगदुक्तः; G2 युक्तदुक्त (sic) (for यत्तदुक्त) ❀ Cn यत्तदुक्तम्, यत् यस्मात्, तच्छब्देनोक्त–तदिति वा महतो भूतस्य नाम भवति–इति श्रुते ब्रह्मत्वेन निर्दिष्टम्, अतस्तद्भावापत्तये आत्मानं चोदयेत् इति पूर्वेण संबन्धः । ❀

12 a) K7 D4 9 विश्वात्मा, T2 वैरात्मा (for तैश्चात्मा) Da1 ज्ञेयम्; D1 T G1 3 6 C3 योज्य (for ज्ञेय) ❀ Cn तैः, द्वाविंशत्या प्रेरणैः ॥ Cv· तैः, नियतेन्द्रियैः । ❀ —b) M1 6-7 एतद् (for एवम्) K6 ·सुश्रुम; K7 Ds1 D4 9 T2 G1-3 M1, 6 7 ·शुश्रुम (for ·म) —c) K1 2 ग्राह्य; K4 6 B0 7 8 (marg) Da1 Dn1 n4 D2 3 5 7 8 Cn द्रव्य; Ds1 ततो, T1 दृत; T2 हत; G1 स स, G3 श्रुत, G6 द्रुत (for द्रव्य). B8 वाहीन; Da4 ह्यहिन; T1 G6 विहीन, G1 ब्यहीन; G2 गहीन (sic) (for ह्यहीन) K1 2 Da2 n4 D4 मनसा (for ·सो) —d) K7 नान्यथैति (for ·थेति)

13 G2 om (? hapl) 13a–15b —a) Da4 सर्गं (for सर्वं) K1 सधेभ्यो; Ds1 (also as in text) ·योगेभ्यो; D1 T G1, 3, 6 पापेभ्यो (for सङ्गेभ्यो) —b) B8 Dc1 D8 लध्वाहारो; D4 लघ्वाहारा (for ·हारो) D4 9 यतेंद्रिय —c) G1 पूर्णं (for पूर्वं) K6 B0 6-9 Da2 n4 Dn4 Ds2 D3, 5 6 8 G6 परात्रे; V1 Ds1 T1 G1 [S]पररात्रे च; B6 (marg) [S]परार्द्धे च; B8 (marg) D1 T2 G3 M1 6-7 [S]परात्रे च; Dn1 परे रात्रे (for परे चैव) K7 D4 9 पूर्वरात्राप(K7 ·त्राव)रात्रे च. —d) K6 B0 6 (marg) 8 Da2 n4 Dn1 n4 Ds1 D3 8 धारयीत (for ·येत) T1 G6 मुनि (for ऽऽत्मनि) K1, 2, 4 7 V1 Ds2 D4 6 7-9 धारयेन्मन आत्मनि

14 G2 om 14 (cf v l 13) —a) K1 स्थिर कृत्य, K2 स्थिरे कृत्य; Da1 स्थिरिकृत्य; G1 शरीर तु —b) D8 मनसो (for ·सा) K4 मिथिलीश्वर. —c) K1 स्थिरि कृत्वा, D5 स्थिरीकृत्य (for स्थिरं कृत्वा) —d) K2 पाशाण T1 इति (for इव)

15 G2 om 15ab (cf v l 13) K2 4 om (hapl) 15ab —a) K6 अकल्प, B7 Dn1 D2 G1 M1 6-7 अकम्प्य (for अकम्प) —b) K1 उदधेर, K7 D4, 9 दीपवच्; V1 B6 7 8 (marg) Da2 n4 D7 T G3 3 6 दारु·, D2 उदन्वान्, M1 6-7 उदावृच् (for गिरिवच्). K1 D4 वापि, D5 इव; T1 चाप (for चापि) G3 अनिश्चलः —c) K1 2 4 यथा, K7 B6 Da2 n4 Dn4 D4 7 बुद्ध्या, D4 9 बुद्ध्वा (for बुधा) K1 7 विधान ज्ञस; Da1 ·नाज्ञास; G1 ·विज्ञानद (for ·विधानज्ञास्) —d) V1 B6-9 Da3 n4 ततो; T2 तथा (for तदा) B0 प्रचक्ष्यते K6 ततो बुद्धिं विचक्षते

16 a) K2 च घ्राति (for चाघ्राति) —b) K1 चस्यति; Dn1 रस्यति; D5 7 नश्यति (for रस्यति) ❀ Ca रस्यति रसयतीत्यर्थे छान्दसम् । ❀ —c) K7 D4 9 स्पर्शान् (for स्पर्शं) D4 विजानाते —d) D4 न संकल्पयेत मनः, D5 7 न च संकल्पते मनः

17 a) Ds1 चारि, D5 चापि (for चाभि) —b) K6 corrupt K7 D4 6 7 9 T G1 3 6 बुध्यति च (G1 न) (by transp) —c) D5 यदा (for तदा) G1 आपन्नो (for ·न्न) —d) K6 मुक्तम् (for युक्तम्).

18 a) K4 V1 B0 6 (marg) 7-9 Dn1 n4 D8 D3-4 8 निर्वाते (for निवाते) K4 6 V1 B0 6-9 Da2 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1-3, 6 हि (for च) K1 दीप्यो; K4 दीपान्, K7 Ds2 D4 6 9 दीप्तो; Da1 M1 दीप्य; Ds1 दीप्यद्; D1 T G1 3, 6 दीप्येद्; G3 दीपो (for दीप्यन्) —b) G2 दीप्यमान (for दीपस्तद्वत्) K6 V1 B0 8 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8

निवाते च यथा दीप्यन्दीपस्तद्वत्स दृश्यते ।
निरिङ्गश्चाचलश्चोर्ध्वं न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ १८
तदा तमनुपश्येत यस्मिन्दृष्टे तु कथ्यते ।
हृदयस्थोऽन्तरात्मेति ज्ञेयो ज्ञस्तात मद्विधैः ॥ १९
विधूम इव सप्तार्चिरादित्य इव रश्मिमान् ।
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽऽत्मा तथात्मनि ॥ २०
यं पश्यन्ति महात्मानो धृतिमन्तो मनीषिणः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ह्ययोनिममृतात्मकम् ॥ २१
तदेवाहुरणुभ्योऽणु तन्महद्भ्यो महत्तरम् ।
तदन्तः सर्वभूतेषु ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ २२
बुद्धिद्रव्येण दृश्येत मनोदीपेन लोककृत् ।
महतस्तमसस्तात पारे तिष्ठन्नतामसः ॥ २३
स तमोनुद इत्युक्तस्तत्त्वज्ञैर्वेदपारगैः ।
विमलो वितमस्कश्च निर्लिङ्गोऽलिङ्गसंज्ञितः ॥ २४ C 12 11391 B 12 307(6) 24 K 12.311 24

प्रकाश(Da4 °घश्य)ते, K7 B6 7 9 Da3 D1 9 G2 प्रद्दृश्यते (K7 °ति) (for स दृ°) —c) K1 7 निर्लिंगा°; K3 4 V1 B0 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2-6 7-9 T G1 3 6 Cn (gloss बुद्ध्यादिहीन) निर्लिंग ; B6 (orig) Da3 a4 निरिं(Da4 °र)गाश्च; B6 (marg) विलिंगाश्च; Cs निरशश्च (for निरिङ्गश्च) K7 अविचलं; V1 Dn1 n4 D2 3 8 [ऽ]विचलश्च; B6 चाचलाश्च; B6 (marg) Da3 a4 चावलाश्च, D8 ह्यचलश्च, G1 स्वाचलश्च, M1 6-7 चापलश्च (for चाचलश्च) —d) V1 om न K7 B0 तिर्यक्च, B3 9 तिर्यङ्च (by transp), G2 तिर्यंगत्वा B3-8 M6 7 आप्नुवन्, Da4 M1 6 °वत् (for °यात्) K1 3 6 D4 तिर्यग्गतिमवाप्नुयात्, D4 9 अतिर्यग(D9 °यंद्य)तिरात्मवान्; D1 G1 न गच्छति तदाप्नुयात्

19 a) D6 कदा, G2 M1. 6-7 तथा (for तदा) K6 तद् (for तम्) M1 6-7 पश्येयम् (for पश्येत) —b) T1 G6 यस्माद्; T2 यत्र, G1 या स; G2 यस्य, M1 6-7 अस्मिन् (for य°) D4 9 द्रष्टे, G1 8 दृष्ट्वा (for दृष्टे) K1 3 4 D5 7 9 T G1 2 6 [ऽ]ति, K7 Dn1. n4 D2 Cnp (gloss सर्ववृत्तिनिरोधात्) न, B6 (marg) D4 त्रि, D8 नु (for तु) B6 (marg) -बुध्यते (for कथ्यते) ⊛ Cv कथ्यते, ज्ञानीति कथ्यते । ⊛ —c) D7 T G1. 2 6 हि (for [इ]ति) —d) K1 ज्ञेयो ज्ञैस K4 6 7 D4 5 9 विज्ञेयस्, Da4 ज्ञेयो ज्ञास; G2 ज्ञये ज्ञैस् (for ज्ञेयो ज्ञस्) D4 स च (for तात) D7 ज्ञेयो ज्ञस्तामतो द्विजैः; G1 M7 (orig) °मतद्विजैः, M7 (inf lin) °मतद्विधैः

20 a) K1 3 निर्धूम; K4 विधूम (for विधूम) ⊛ Ca- विधूम°, उपाधिविगमेऽमल° ॥ Cs सप्तार्चि°, सर्वकर्मदाहक इत्यत्र दृष्टान्त । ⊛ —b) K2 4. 7 V1 B0 7 D2 4 9 M7 रश्मिवान् (for °मान्) ⊛ Cs आदित्य, कृत्स्नजगत्प्रकाशकत्वे दृष्टान्त । ⊛ —c) K6 Da4 वैद्युताग्निर्; K7 B0 विद्युतो°; T1 वेद्युतो° (for वै°) ⊛ Cs वैद्युत°, सकृद्बुद्धौ स्फुरितोऽपि न स्थिरीभवति । ⊛ —d) D8 तमात्मनि (sic) (for तथात्मनि) K1 3 4 दृश्येतात्मा यमा(K4 तथा)त्मनि, B3 (marg as in text) D7 T G1 2 6 दृश्यते ह्यत(B3 सोंत, G1 ह्यप)रात्मनि ⊛ Cs आत्मनि, अन्तःकरणे । ⊛

21 a) K1 या; K3 4 Da3 Dn1 n4 D8 ये, D7 G1 8 स (for य) D3 8 T1 पश्यति —b) ⊛ Cn ब्रह्मयोनिस्था°, ब्रह्मावगमहेतुशास्त्रनिष्ठा° ॥ Cs ब्रह्मदेवस्य योनिरुपादानकारण परमात्मा, तन्निष्ठा° । ⊛ —d) K1 3 अयोनिम्, K6 स्व°; Da3 lacuna, G1 ह्ययोनिर् (for °निम्) ⊛ Cs अयोनिम्, उपादानान्तरहीनम् । अमृतात्मकम्, उपादानान्तरहीन, अनुत्पन्नस्वरूपम् । ⊛

22 a) M1 6 7 [अ]णुर् (for [आ]हुर्) B6 8 (marg) D5 T G2 3 6 [अ]णुभ्योणु; D7 G1 [अ]णुतरं; G1 °भ्योणुस् (for °भ्योऽणु) —b) G3 महद्भ्यो नु (for तन्महद्भ्यो) —c) K1 3 G3 तत्तत्र; K4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तत्तरत्र; K6 B6 7 Da3 a4 D5 G8 सर्वत्र; V1 सतत, B0 9 D7 T G1 6 स तत्र, M1 6-7 तदत्र (for तदन्त°) K2 पच (for सर्वे) —d) B9 G8 ध्रुवस् (for ध्रुव) K1 तिष्ठत (for तिष्ठन्न)

23 a) Da4 द्रश्येत (for दृ°) ⊛ Ca बुद्धिद्रव्येण, बुद्धिरेव द्रव्यमुपकरणम् ॥ Cn बुद्धिद्रव्येण, धीधनेन पुंसा । ⊛ —b) K2 लोकदृक्; K7 D4 9 °धृक्, G8 °वत् (for °कृत्) —c) K7 तमसा, G8 तपसस् (for तम) —d) K6 परे (for पारे) V1 नराधिप; G1 न तामस

24 a) D5 7 T G1 3 6 M1. 6-7 Ca (gloss प्रमाणपथातीत । मान पालयति, स्वगोचरीकुरुते इति वा ।) Cap (gloss मनोगम्य°) च (D6 वै) मानस (for तमोनुद) D6 उक्त K1 3 4 न चेंद्रावि(K1 °च)द इत्युक्त(K1 °क्ता)स्; K6 7 D4 9 स आत्मैवेति च प्रोक्तस्, G2 स आत्मेति च वै प्रोक्त —b) K4 तत्वज्ञै; K6 V1 B0 6 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 8 G2 सर्वज्ञै(Da4 °रै)र्

C 12 11392 B 12. 107(?).25 K 12. 311 25 योगमेतद्धि योगानां मन्ये योगस्य लक्षणम् ।
एवं पश्यं प्रपश्यन्ति आत्मानमजरं परम् ॥ २५
योगदर्शनमेतावदुक्तं ते तत्त्वतो मया ।
सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानिदर्शनम् ॥ २६
अव्यक्तमाहुः प्रकृतिं परां प्रकृतिवादिनः ।
तस्मान्महत्समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्तम ॥ २७
अहंकारस्तु महतस्तृतीयमिति नः श्रुतम् ।
पञ्च भूतान्यहंकारादाहुः सांख्यानुदर्शिनः ॥ २८
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराश्चापि षोडश ।
पञ्च चैव विशेषा वै तथा पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ २९
एतावदेव तत्त्वानां सांख्यमाहुर्मनीषिणः ।
सांख्ये विधिविधानज्ञा नित्यं सांख्यपथे रताः ॥ ३०
यस्माद्यदभिजायेत तत्तत्रैव प्रलीयते ।
लीयन्ते प्रतिलोमानि सृज्यन्ते चान्तरात्मना ॥ ३१

(for तत्त्वशैर्) — c) G1 विमलापि तमस्कश्च. — d) K3 निर्मलो; K7 D4 9 विलिंगो (D4 °गा); D5 नलिंगो (for निर्लिङ्गो) K6 B8 (marg) T2 -सज्ञिक; K7 B8 (orig) D4 5 7 9 T1 G1-3 6 M1 6-7 -सज्ञक; Cpp (gloss मननानिश्चेय) संज्ञित (as in text). ❀ Ca निर्लिङ्ग, लिङ्गशरीरान्मुक्त (in Cs also)। लिङ्ग सज्ञक, लिङ्गादनुमानात्सज्ञा, सम्यग्ज्ञानमस्य ॥ Cn निर्लिङ्ग, सूत्रात्मनोऽप्यन्य । अलिङ्गेति छेद । नास्ति लिङ्ग गमकमस्य, वाङ्मनसातीतत्वात् (in Cs also)। ❀

25 a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Ca n p योग एव (V1 B0 Ca n p °प); K7 D4 5 9 योग्यमेतद्, D7 G1 3 योगमेत (for °मेतद्) D7 T G1 3 6 तु (for हि) — b) K4 मनो, M1 6-7 एवं (for मन्ये) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 किमन्यद्योगलक्षणं — c) K1 तथ्ये, K2 4 तथ्य, K6 7 B0 3 Ds1 D4 9 G2 3 6 M1 6 7 पश्यन्; B9 दृश्यं; T2 सत्य (for पश्य). ❀ Ca पश्यतीति पश्य, द्रष्टा । दृश्यमिति सार्वत्रिकपाठो ज्यायान् प्रकृतानुगतश्च । दर्शनयोग्यार्थस्य प्रकृतत्वात् । ❀ — d) K7 D4 9 तत्र स्थम्; D7 T G1-3 6 M1 6-7 आ(T2 द्या)त्मस्थम् (for आत्मानम्) Da4 पर K1 2 4 सूपस्थानमजं (K1 °जम-) पर

26 b) Da4 मे (for ते) — c) V1 B0 3 Da3. a4 सांख्य (for सांख्य) Da4 प्रपश्यामि, G1 प्रवज्ञामि (sic) (for प्रवक्ष्यामि). — d) K6 7 B6 7 9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 5 8 9 M5 Ca परिसख्यान(K6 7 D9 °त; M5 °नु, Ca °दि)दर्शन (M5 °र्शिन); Cp as in text. ❀ Ca आदिदर्शनं, जगत्कारणस्य ज्ञान परिसख्ये-त्यर्थं ॥ Cn परिसंख्यान परिवर्जन रज्जूरगवदुत्तरोत्तरकार्यस्य पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्प्रविलापनम्, तेन दर्शनं, साक्षात्कारो यस्मिंस्त त्तथा ॥ Cp परिसख्यानिदर्शनं, तत्त्वसख्यानिदर्शकम् । ❀ — After 26, B5 8 (marg) ins an addl colophon [*Sub-parvan* मोक्षधर्म].

27 Before 27, B8 ins वसिष्ठ उवाच. — a) B8 अव्यक्ताम्, D5 (marg.) सर्वत्र (for अव्यक्तम्) ❀ Cp विकारस्य प्रागवस्थारूपत्वाद् अव्यक्तम् । ❀ — b) K4 G1 3 M1. 6-7 परं, Ds2 परा, G1 वरां (for परां) K6 Da3. n4 D7 चोदिन (for -वादिन) — c) K1. 3 4 देहा (K1 °द्या)त् (for महत्) — d) Da4 सत्तम, D4 °म.

28 a) K3 मनसस् (for महतस्) — b) K1 2 D7 T G1 3 6 तृतीय (for °यम्) G1 2 M7 न (for नः). — c) ❀ Ca भूतपद तन्मात्राख्यसूक्ष्मपरम् ॥ Cn पञ्च भूतानि, सूक्ष्माणि पञ्चतन्मात्राख्यानि । ❀ — 28cd is partly damaged in B7 — d) K4 Dn1 n4 D8 D2 3. 8 सांख्यात्म-, K6 V1 सांख्यार्थ- (for °नु) T1 -दर्शन, G3 -दर्शना (for -दर्शिन) K1 2 G1 आहु सां(K3 स)ख्यानि दर्शना (K1 °ना), K7 D4 5 7 9 °ख्यानि दर्शनं (D5 7 °ना)

29 a) K1 त्वष्टा, K3 त्वाष्टौ, K4 V1 Dn1 n4 D8 D2 3 8 चाष्टौ, Da4 D4 त्वष्टो (for त्वष्टौ) — b) Da3 चैव (for चापि) K1 शोडश; M1 पोडश — c) Da4 ते च (for चैव). D5 [अ]वशेषा; G1 विशेषो (for °षा) ❀ Cn विशेषा वियदादय । ❀ — d) G2 तु (for च) D7 T G1. 3 6 दशैक चेंद्रियाणि च, M1 6-7 मन पंचेंद्रियद्वयं ❀ Cp चकारात्कर्मेन्द्रियाणि मन श्चेति । ❀

30 a) G3 M1 6-7 एतत् (for एव) — b) Da4 M7 सांख्याम् (for सांख्यम्) — c) K6 B9 सांख्य; Da3. a4 साख्य (for सांख्ये) V1 B8 (marg as in text) सांख्येन (B8 °ण) विधिना तज्ज्ञा. — d) K1 2 4 सांख्यपदे (for °पथे) D5 M1 6-7 स्थिता (for रता).

31 a) K1 corrupt D7 G3 तस्माद्, G1 कस्माद् (for य°) K3 4 यद्यपि; D7 G1 यमभि (for यदभि-) M1 -ज्ञायेत (for -जायेत) — b) K1 3 4 विलीयते (for प्रली°) D7 G1 3 तत्रैव प्रविलीयते — c) B7 Da3 Dn4 D8 G3 लीयते; Da3 लीलया (for लीयन्ते)

अनुलोमेन जायन्ते लीयन्ते प्रतिलोमतः ।
गुणा गुणेषु सततं सागरस्योर्मयो यथा ॥ ३२
सर्गप्रलय एतावान्प्रकृतेर्नृपसत्तम ।
एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च यदासृजत् ।
एवमेव च राजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञेयचिन्तकैः ॥ ३३
अधिष्ठातारमव्यक्तमस्याप्येतन्निदर्शनम् ।
एकत्वं च बहुत्वं च प्रकृतेरनु तत्त्ववान् ।
एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च प्रवर्तनात् ॥ ३४
बहुधात्मा प्रकुर्वीत प्रकृतिं प्रसवात्मिकाम् ।
तच्च क्षेत्रं महानात्मा पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ॥ ३५
अधिष्ठातेति राजेन्द्र प्रोच्यते यतिसत्तमैः ।
अधिष्ठानादधिष्ठाता क्षेत्राणामिति नः श्रुतम् ॥ ३६
क्षेत्रं जानाति चाव्यक्तं क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते ।
अव्यक्तिके पुरे शेते पुरुषश्चेति कथ्यते ॥ ३७ C 12 11405 B 12.307(6) 38 K 12 311 28

B₅ ₈ (both marg) -लोमेन, D₇ T G₁ ₂ ₆ -लोम्येन (for लोमानि) ❁ Cp प्रतिलोमानि, कारणोन्मुखानि । ❁ — ᵈ) K₁.₂ ₄ Da₄ सृजते; D₅ ₇ G₃ सृज्यते, G₁ सृजते (for सृज्यन्ते) K₇ D₄ ₅ ₆ चोत्तरोत्तर, D₇ T G₁.₂ ₆ चेत(D₇ G₁ चतु)रात्मना; M₁ ₅–₇ चांतरांतरा (for °रात्मना) ❁ Cn अन्तरात्मना सृज्यन्ते, न तु निरीश्वरसांख्याभिमतया प्रकृत्या । ❁

32 ᵃ) K₂ अनुलोमो न, K₇ V₁ B₅ (marg as in text) D₄ ₅ ₇ ₈ T G₁ ₂ ₆ आ(T₁ G₁ अ)नुलोम्येन; D₈₂ अनुलोमेषु (for °लोमेन). — ᵇ) K₆ D₃ नीयते; G₃ lacuna (for ली°) — ᶜ) K₁.₂ ₄ जायते (for सतत) — ᵈ) K₂ ₄ सागरेषु, D₆ °रे च (for °रस्य)

33 ᵃ) D₉ सर्गं (for सर्ग-) T G₂ ₃ ₆ M₇ -प्रळय (G₂ °ये) (for -प्रलय) K₁ सर्गजो लय एतावत् — ᵇ) K₁.₂ D₃ प्रकृते (for °तेर्) ❁ Cn प्रकृतेरिति कर्मणि षष्ठी । ❁ — D₃ om. (hapl) 33ᶜ–34ᵇ — ᶜ) T G₂. ₃ ₆ प्रळये D₄ वास्य, D₇ T₂ चास्या ❁ Cn प्रतिलोमक्रमेण प्रकृतेरपि पुरुषे प्रलये सति, मोक्षे असम्प्रज्ञाते च, एकत्वमस्य पुरुषस्य भवति । ❁ — ᵈ) K₁.₂ Da₄ G₂ यया, B₅ (marg) T₂ तया; D₇ T₁ G₁–₃ ₆ तदा (for यदा) K₆ सृजेत् (for [अ]सृजत्) D₅ बहुत्व चास्य वर्तनात — K₁ om. (hapl) 33ᶜ–34ᵇ D₆ om (hapl) 33ᶜ–34ᶠ — ᵉ) M₁ ₅–₇ एकम् (for एवम्) V₁ तु (for च) — ᶠ) K₂ ₄ ज्ञान (for ज्ञेय) K₆ V₁ B₀ ₅–₉ Da₃ ₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₈ विज्ञेयं (Da₃. ₄ °ज्ञान) ज्ञानकोविद

34 K₁ D₃ om 34ᵃᵇ, D₅ om. 34 (for all, cf v l 33) — ᵃ) K₂ D₇ T G₁ ₂ ₆ अधिष्ठाता य (K₂ यम्) (for °तारम्). K₂ V₁ D₇ T G₁. ₂ ₆ C₅ इत्युक्त(K₂ °का)स; K₇ D₄ ₆ G₃ M₁ ₅–₇ इत्युक्तम् (for अव्यक्तम्) ❁ Cp अधिष्ठातारं, य वदन्तीति शेष । ❁ — ᵇ) K₂ तया, V₁ D₇ T G₁ ₂ ₆ तस्य (for अस्य) M₁ ₅–₇ एव (for एतन्). — D₇ T G₁ ₂ ₆ M₁ ₅–₇ Cv Kumbh. ed repeat 34ᶜᵈ after 12 295 2 — ᵈ) D₃ om from प्रकृते up to पञ्च (in 35ᵈ) D₇ G₁ (both first time) प्रकृतैर् (for °तेर्). K₆ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₈ Cn ₈ अर्थ, B₀ ₈ अय (for अनु) K₇ D₄ ₆ om from तत्त्व up to च प्र (in 34ᶠ) K₆ Cp तद्वत्; D₈ -तत्त्ववित्; T G₆ (all second time) रूपवान्; M₁ ₅–₇ (all first time) -दर्शनात्; M₁ ₅–₇ (all second time) -तत्त्ववत् (for तत्त्ववान्) ❁ Cn अर्थतत्त्ववान्, अर्थतत्त्व सम्यगधिगत वान्य स जानीयादित्यर्थ ॥ Cp प्रकृतेरनु, प्रकृतिं लक्ष्यी कृत्य, तद्वत् प्रकृत्यविवेकमहात् । ❁ — ᵉ) K₁ ₂ एकत्व (for °त्व) T G₁–₃ ₆ M₇ प्रळये — ᶠ) K₁ ₂ बहुत्वस्य (for °त्व च)

35 D₃ om up to पञ्च (cf v l 34). M₁ ₅–₇ read 35ᵃᵇ twice — ᵃ) D₇ T G₁. ₂. ₆ M₁. ₅–₇ (last four first time) बहुधात्मानमकरोत् — ᵇ) D₈₁ प्रसवात्मिकं D₇ T G₃ ₆ M₁ ₅–₇ (last four first time) प्रकृतिं (M₁. ₇ °ति) प्रसवात्मि(D₇ °त्म)का, G₁ प्रकृति प्रळयात्मकां — ᶜ) D₆ तद्वत्; T₁ G₃ ₆ यच्च (for तच्च) G₂ क्षेत्र- (for क्षेत्रं) K₂ महात्मानं; M₁ ₆ ₇ °त्मायं (for °नात्मा) — ᵈ) K₁ ₂ ₄ lacuna for धिति ष्ठति

36 ᵃ) K₁ राजेंद्र — ᵇ) K₁ Da₃. n₄ D₈ D₅ G₆ M₆ ₇ यदि; K₂ ₄ मति, G₃ यत्र, M₁ यत (for यति-) — ᶜ) K₇ अधिष्ठाधाद् (sic) (for °ष्ठानाद्) K₆ ह्यधिष्ठाता, D₄ ₉ त्वधि° (for अधि°) K₁ अदृिष्टातान्विधिष्ठाता, K₂ अधिष्ठाता ह्यधि°, G₃ M₁ ₅–₇ °ष्ठानान्यधिष्ठाता — ᵈ) K₇ अपि (for इति) K₇ G₁ ₂ न (for नः) K₁ ₂ ₄ D₇ T₂ G₁. ₂ M₁ ₅–₇ श्रुति (for श्रुतम्)

37 K₆ om (hapl) 37 — ᵃ) D₂ क्षत्र (for क्षेत्र) G₂ ज्ञानाति (for जानाति). M₁. ₅–₇ चाप्युच्य (for चाव्यक्त) — ᵇ) B₇ क्षत्रज्ञ, B₅ D₂ क्षेत्रज — D₇ G₁ om (hapl) 37ᶜ–38ᵇ — ᶜ) K₁ ₂ ₄ T₁ G₆ अव्यक्तके, D₄ ₉ M₁ ₅–₇ आव्यक्तिके, T₂ अव्यक्ते च (for

C 12. 11406 B 12. 201(6) 39 K 12 311 39 अन्यदेव च क्षेत्रं स्यादन्यः क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
क्षेत्रमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञाता वै पञ्चविंशकः ॥ ३८
अन्यदेव च ज्ञानं स्यादन्यज्ज्ञेयं तदुच्यते ।
ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः ॥ ३९
अव्यक्तं क्षेत्रमित्युक्तं तथा सत्त्वं तथेश्वरम् ।
अनीश्वरमतत्त्वं च तत्त्वं तत्पञ्चविंशकम् ॥ ४०

सांख्यदर्शनमेतावत्परिसंख्यानदर्शनम् ।
सांख्यं प्रकुरुते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ॥ ४१
तत्त्वानि च चतुर्विंशत्परिसंख्याय तत्त्वतः ।
सांख्याः सह प्रकृत्या तु निस्तत्त्वः पञ्चविंशकः ॥ ४२
पञ्चविंशोऽप्रबुद्धात्मा बुध्यमान इति स्मृतः ।
यदा तु बुध्यतेऽऽत्मानं तदा भवति केवलः ॥ ४३

°ष्ठिके) K2 परे शेते, K7 B6 D2 प्रवेशे(B6 °शा)ते, Dn1 n4 D8 प्रविशते; D8 प्रवेशेत (for पुरे शेते). — d) D4 6 9 चापि (for चेति)

38 D7 G1 om 38ab (cf v l 37). — a) K6 7 D4 9 क्षेत्रमन्यत्समुद्दिष्टम् — b) K1 2 अन्यत् (for अन्य°). — c) K6, 7 Ds2 अव्यक्त (for °कम्) ❀ Cp क्षीयमाणत्वात्कर्मबीजनिर्वापणभूमित्वाद्वा क्षेत्रम् । ❀ — d) K3 ज्ञात्वा वै K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5 8 8 G2 ज्ञातार पंचविंशक

39 D5 om (hapl) 39-40 V1 reads 39 on marg — a) Ds2 एव्र (for एव) K7 D4 9 तथा ज्ञानम्, D7 G1 वचो ज्ञान (for च ज्ञानं स्याद्). — b) K3 M1. 5 6 अन्य , G3 अन्य (for अन्यज्). M6 तम् (for तद्) D7 G1 स्यादन्यज्ज्ञेय उच्यते

40 D5 om. 40 (cf v l 39) — b) K7 D4 9 यथा (for तथा) D7 T G1 3 6 M1 5-7 तत्त्व, Cpp सत्य (for सत्त्व) M1 5-7 मय (for तथा). K7 B9 Da3 Dn1 D4 9 Cap (Ca as in text, gloss छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः) तथेश्वर , G2 महेश्वर (for तथे°) — c) K3 अनीश्वरसमत्वं च ❀ Cn अनीश्वरम्, ईश्वरादिपदोपात्ताद्दृश्यादन्यत् । तच्छब्द परोक्षवाची । नास्ति तत्त्व परोक्षत्व यस्य तदतत्त्व, नित्यापरोक्ष द्रष्टृ स्वरूपम् । तदेव पञ्चविंशते पूरण तत्त्वमनारोपितरूपम् । अन्यत्सर्वमीश्वरादिक दृश्यमारोपितमित्यर्थ ॥ ❀ — d) K7 D4 9 यदेतत्, G2 M1. 5-7 तत्त्वे(G3 न त्वे)तत् (for तत्त्व तत्). Dn1 विंशकौ

41 K1 3. 4 om (hapl) 41ab — a) Da4 साख्य , M6 सांख्यं (for सांख्य) — b) D8 दर्शनात्; D5 गोचरं (for दर्शनम्) K7 V1 B6 Dn1 n4 D4 6 8 9 T G3 6 M1 5-7 C8 परिसख्यानि(K7 D4 9 °त ; B6 Dn1 n4 D8 8 °नु)दर्शन (C8 °नात्) — K6 om 41c-42d — c) K2 साख्यां ; B0 6 (marg) 9 Cp सख्यां , B7 Da3 Dn1 n4 D8 D3 5 8 G2 C8 सांख्या ; B8 सख्या , Ca (gloss सांख्यदर्शने कथित प्रधानम्) सांख्य (as in text) K4 7 V1 B6 (marg) 7 9 Dn1. n4 D8 D2-4. 8 9 C8 प्रकुर्वते (for °रुते) M1 5-7 चेति (for चैव). ❀ Ca प्रकुरुते, परिणम्य विश्व सृजन्ति ॥ C8 सांख्या प्रकृतिं तत्त्वमध्ये प्रकुर्वते, प्रचक्षते । ❀ — d) K1 G1 प्रकृत च ; D8 °तिस्त्र (for °तिं च). K7 Ds1 प्रचक्ष्यते ; B0 8 प्रतीक्षते (for प्रच°)

42 K6 om 42 (cf v l 41) — a) G2 तत्त्वानां च चतुर्विंश — b) Da3 a4 प्रतिसख्याय ; Ds2 परिसख्यान- (for °संख्याय) ❀ Cn परिसख्या, स्थूलसूक्ष्मक्रमेण चिदात्मनि प्रपञ्चप्रविलापनम्, तामनु, दर्शनं साक्षात्कारं सपादयन्तीत्यर्थ । ❀ — V1 reads 42c-43b on marg — c) K7 D4 सांख्य, D4. 9 साख्य (for सांख्या) G2 साख्या सहप्रकृत्या तु ❀ — d) Da4 निस्तत्त्व- ; G2 नित्यकः (for निस्तत्त्व) D7 T G1 3 6 निस्तत्त्व पचविंशकं. ❀ Cv निस्तत्त्व, चतुर्विंशतितत्त्वेष्वभिमानरहित । ❀

43 V1 reads 43ab on marg — a) K3 पञ्चविंशे (for °विंशो). K1 [ऽ]प्रबुद्धात्मा, K7 [ऽ]बु° ; Dn1. n4 D8 D2 3 5 G2 Cn [ऽ]प्रकृत्या(G2 °कृता)त्मा ; M1 5-7 [ऽ]प्रबुद्धत्वाद् (for °द्धात्मा) ❀ Ca बुद्धात्मा बुध्यमान इति रूपद्वयं पञ्चविंशस्य । चतुर्विंशतितत्त्वे भेदाग्रहे सति, पञ्चविंशतिसख्यापूरकावस्थाया बुध्यमानत्व, बुद्धत्व तु विवेकख्यातेरनन्तर ईश्वरस्तु नित्यं बुद्धैकरूप इत्याशय ॥ Cn अप्रकृत्यात्मा, प्रकृतितो निष्कृष्ट बुध्यमान (दिवादि, कर्तरि शानच् [Pāṇini 3 2 126]) जीव एव प्रकृतित्यागात्केवलो भवति । ❀ — b) T2 स्मृति (for स्मृत) — K7 reads 43cd twice — c) M1 7 बु (for तु). K1. 2 बुध्यत ; D5 अबुध्यते — d) K1 3 चरति (for भवति) G2 M1 6 7 केवल (for °लः) ❀ Cv केवल, कैवल्यवान् । ❀

44 K1 3 4 om 44ab — a) G1 सम्यग्दर्शन — b) Da4 G1 विजानत ; M7 °र्मत — d) B8 Da3 साम्यतां ; M1 5-7 सात्मतां (for साम्यतां) D7 G1 3 प्रतियाति (for °यान्ति) K1. 3 4 V1 च ; K6 हत .

सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितं तव तत्त्वतः ।
एवमेतद्विजानन्तः साम्यतां प्रतियान्त्युत ॥ ४४
सम्यङ्निदर्शनं नाम प्रत्यक्षं प्रकृतेस्तथा ।
गुणतत्त्वान्यथैतानि निर्गुणोऽन्यस्तथा भवेत् ॥ ४५
न त्वेवं वर्तमानानामावृत्तिर्विद्यते पुनः ।
विद्यतेऽक्षरभावत्वादपरस्परमव्ययम् ॥ ४६
पश्येरन्नेकमतयो न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
तेऽव्यक्तं प्रतिपद्यन्ते पुनः पुनररिंदम ॥ ४७
सर्वमेतद्विजानन्तो न सर्वस्य प्रबोधनात् ।
व्यक्तीभूता भविष्यन्ति व्यक्तस्य वशवर्तिनः ॥ ४८
सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वः पञ्चविंशकः ।
य एनमभिजानन्ति न भयं तेषु विद्यते ॥ ४९ C. 12 11417 B. 12 307(6) 50 K 12 311 50

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

❀ Cv साम्यतां प्रतियान्ति । सम यथावस्तु ज्ञान, तत्सय न्विन साम्या, तेषां भाव साम्यता, ताम् । ❀

45 a) V1 B5 (marg as in text) तात (for नाम) —b) G3 प्रकृतिस् (for °तेस्) K1 यदा (for तथा) K6 7 D4 9 प्रत्यक्ष(K6 °क्ष)प्रत्ययस्तथा, D5 प्रत्यय प्रकृतिस्तथा ❀ Cn प्रत्यक्ष प्रकृते, प्रकृतेर्ब्रह्मणो, ब्रह्मदर्शन मेव सम्यग्दर्शनम् । ❀ —c) Da4 गुरु, D1 T G1 3 6 गुणास् (for गुण) K1 2 4 V1 B1 Da3 Dn1 n4 D3 D2 3 6 8 गुणत(K1. 2 V1 °स)त्त्वान्यथैतानि ❀ Cv गुणतत्त्वानि, त्रिगुणात्मकतत्त्वानि । ❀ —d) K6 B6 6-9 Da4 n4 Dn1 n4 D2. 8 G3 निर्गुणेभ्यस् (for °णोऽन्यस्) T2 G1 3 यतो (for तथा). Da4 तथाभवत्

46 a) K1 तत्त्वेव, D1 G1 न त्वेव B9 वर्तमाना च (for °नानाम्) —b) K4 आवृत्य, B9 यावृत्तिर् (for आ°) K1 मिद्यते. D5 वर्तते (for विद्यते) —c) K6 7 D4 9 Ca भिद्यते; D5 भिद्यते (for विद्यते) G3 [ऽ]रक्ष (for ऽक्षर) K1 -भावित्वाद्; B5 Da3 a4 D1 T G1-3 6 M1 5-7 -भावत्व, Cv भावत्वे (for °त्वाद्) K4 विद्यते क्षरवद्भावाद्; D5 C5 विद्यतेक्षरभावत्वम् ❀ C5 क्षर संसार, तद्भावत्व, संसारित्वमविदुषा वर्तते ॥ Cv [ऽ]क्षरभावत्वे, अक्षरे भाव, भावना, यस्य स अक्षरभाव, तस्य भाव अक्षरभावत्वम्, तस्मिन्सति । ❀ —d) K1 V1 B6 7 Dn1. n4 D3-5 8 9 G3 अप(K1 D4 9 °म)रं परमव्ययं; D1 T G1 3 6 M1 5-7 यो नैव वेत्ति पार्थिव; Cv स परात्परमव्यय

47 a) K4 पश्येरन् (for पश्ये°) K6 7 Dn1 n4 D4 9 T G3 3 6 नेक (for एक) Da4 मतयो (for म°) K1 पश्येन्नरेकमतयोर्; Da1 C5 वश्यैकात्मक°; D6 पुरा ये नेकमतयं (sic) ❀ Cs (reading वश्यैकात्मकमतय) वश पुरुष संसारनिष्पादने यस्य व्यक्तप्रपञ्चस्य स वश्य, तस्मिन्नेव एका असाधारणा मतिर्येषा ते ॥ Cv पश्येरन्नेकमतय, क्षराक्षरयोर्जीवपरयोरेकमतय, ऐक्यमतय, सन्तो ये पश्येरन् तेषु सम्यग्दर्शन नास्ति । ❀ —b) Da2 ते तु (for तेषु) D4 तेषां व्यक्त च दर्शन —c) Da2 [ऽ]व्यक्तः; Cnp (gloss देहादि) व्यक्त, Ca (gloss महदादि) ऽव्यक्त (as in text) K1 प्रतिपत्स्यते (for पद्यन्ते) T1 G6 अव्यक्त ते प्रपद्यते. —d) K1. 3 4 व्यक्त व्यक्तम् (for पुन पुनर्)

48 a) K1 2 विजानते; K1 D4 9 °नति (for °नन्तो) ❀ Cv विजानन्त विपरीततया जानन्त । ❀ —b) K1 D4 9 तत्सर्वस्य, D1 T G1 2 6 M1 5-7 Ca नासर्वस्य (for न स°) K1 2 4 7 D4 9 प्रयोधन (for °धनात्) K6 ह्यसर्वस्याप्रबोधनात् ❀ Ca असर्वस्य, प्रधानप्राधानिकवर्गाद्भिन्नस्यात्मन प्रतिबोधनात् ॥ Cs सर्वस्य प्रबोधनात्, अव्यक्तकार्यस्य ज्ञानात् । ❀ —c) Dn4 D8 व्यक्तीभूताद्; D5 व्यक्ते भूता, G1 व्यक्तिभूता; G3 Cv व्यक्त° (for व्यक्ती°) ❀ Cn व्यक्तीभूता, सर्वां परोक्षव्यक्तया ॥ Cs व्यक्तीभूता न भविष्यन्ति, स्वय प्रबुद्ध ब्रह्मभूता न भविष्यन्ति ॥ Cv व्यक्तभूता, व्यक्ते प्राकृत देहे, भूता जाता । ❀ —d) D6 व्यक्त (for वश°) ❀ Cn व्यक्तस्य, देहस्य ॥ Cs व्यक्तस्य वशवर्तिन, व्यक्त, स्वयप्रकाश ब्रह्म, तस्य शक्तिभूतमायाया वर्तमाना । ❀

49 a) K1 2 सर्वदा(K2 °शो)व्यक्तमित्युक्तम् —b) D4 स सर्व (for असर्वं) K1 2 असर्व (K2 °र्वे) पञ्चविंशक —c) K1 V1 D4 7 9 T G1-3 6 M1. 7 एवम्, D8 एतम् (for एनम्). —d) K1 भये (for भय). B6 8 9 Dn4 D8 D2 3 8 वर्तते (for विद्यते)

२९५

C 12. 11418
B 12. 30(?). 1
K. 12. 312. 1

वसिष्ठ उवाच ।
सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम ।
विद्याविद्ये त्विदानीं मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ॥ १
अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै ।
सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम् ॥ २
परस्परमविद्यां वै तन्निबोधानुपूर्वशः ।
यथोक्तमृषिभिस्तात सांख्यस्यास्य निदर्शनम् ॥ ३
कर्मेन्द्रियाणां सर्वेषां विद्या बुद्धीन्द्रियं स्मृतम् ।
बुद्धीन्द्रियाणां च तथा विशेषा इति नः श्रुतम् ॥ ४
विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाहुर्मनीषिणः ।
मनसः पञ्चभूतानि विद्या इत्यभिचक्षते ॥ ५
अहंकारस्तु भूतानां पञ्चानां नात्र संशयः ।

Colophon Ś1 D6 missing K3.5 B1-5 Da1 a2 Dn1, n3 D1 G1 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* · K1 4 6 7 V1 B0 6, 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म; K2 दानधर्म — *Adhy name* K1 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 D8 5 G6 वासि (V1 B1 'शि)ष्ठकराल(G6 'ळ 'जनकसंवाद'; K2 G2 वसिष्ठकरालसंवाद', K4 B6 D8 D2 4 8 9 करालजनक संवाद', K7 कराळजनकवशिष्ठसंवाद', T1 G6 (also) योगसांख्यनिर्णये क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभाग — *Adhy no* (figures, words or both) K6 30, B0 8 133, B7 T1 G1 6 129, Dn1 132, Dn4 131, Da3 G8 M5 130, D8 127, T2 142, G3 145, M1 6 7 128. — *Śloka no* · Da1 50, Dn1 n4 49, Da1 35, D8 48.

295

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v. l. 12 274 13, 283. 15).

1 K7 V1 B9 D1 वशिष्ठ (for वसिष्ठ) — b) K2 4 पंचसत्तम (K4 'म') (for नृप') — K2 4 om. 1cd — c) B8 ते (for मे) — d) Da3 Dn4 G3 M1, 5-7 तन् (for त्वं). K1 तन्निबोध * * * म'; Da4 तन्निबोध नु पूर्वश'

2 a) K1, 2 4 V1 B6 8 9 Da4 G2 अमेध्यम्, G1 अविद्यम् (for 'द्याम्) D7 आविद्यां प्राहुरव्यक्तां — b) D4 G1 सर्वे (for सर्गे) T G1-3 6 M7 -प्रळय- (for -प्रलय-) K6 B6 7, 9 Da3 a4 Dn4 D7 T1 G1 3 6 धर्मिणं (Da4 'णा); Dn1 धर्मिणीं (for धर्मि वै) — c) T G1-3, 6 M7 प्रळय (for प्रलय) K6 7 Dn1 n4 D3, 3 8 G3 -निर्मुक्तां; D7 T G1 3, 6 M1 5-7 निर्मुक्तो (for 'क्तं). B0 6 7 8 (marg) 9 Da4 सर्गप्रलयमि श्युक्त. — d) K7 विद्याद्; D4, 5 7 T G1 3 6 M1 5 6 विद्या (for विद्यां). Dn1, n4 D2 3 5, 7 8 T G1, 3 6 M1 5-7 -विंशक (for विंशकम्). K1 2 4 V1 विद्या विद्ये तथैव च; K6 विद्य चैव विपश्चित'; B0 6-9 Da3, a4 विद्याविद्ये च (Da4 'द्येक) विंशक' — After 2, D7 T G1 3, 6 M1 5-7 Cv Kumbh. ed repeat 12 294. 34cd

3 a) G3 M1, 5-7 अविद्या, C8 (gloss परमार्थभेद रहितां) अभेद्यां (for अविद्यां) K6 V1 B0, 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 परस्परस्य विद्यां वै; K7 D4 5 9 'रेण विद्या (D9 'द्यां) वै, D7 T G1 3 6 परं परं च विद्यां वै — b) K1 तान्; K6 तां; V1 B0, 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D5 5 8 G3 त्वं (for तन्) — c) K1, 2 4 यदुक्तम् (for यथोक्तम्) — d) K6 B0 7 Dn4 D8 D2 3 8 [स्य]भि', K7 lacuna, B6 [स्य]पि; Da3 a4 [इ]ति (for [स्य]स्य). B9 [स्य]निदर्शनं (for नि'). K1, 2 4 यदुक्त सांख्यदर्शनं, Dn1 सांख्यस्याभिनिदर्शन· ❀ C8 निदर्शनं, निश्चितं ज्ञानम् । ❀

4 a) K1 2, 4 कर्मेन्द्रियाणि, D5 ज्ञानेन्द्रियाणां (for कर्मेन्द्रि') — D5 om. (hapl) 4b–5a — b) C8 (gloss ज्ञानेन) बुद्ध्या (for विद्या) K3 बुद्धीन्द्रिये (for 'यं). ❀ C8 कर्मेन्द्रियापेक्षया बुद्धीन्द्रियाणां प्रकाशकत्वात्तदपेक्षया तेषां विद्यात्वम् ॥ Cv विद्यासाधनत्वात् विद्या । ❀ — c) T2 सर्वेषां (for च तथा). — d) K1, 2 Da1 D3 T C8 (gloss श्रोत्रं शब्दज्ञानाय, चक्षू रूपज्ञानाय, इति विवेक') विशेष; Cv (gloss स्थूलभूतानि देहारम्भकाणि) विशेषा (as in text)

5 D5 om. 5a (cf. v l 4). — a) G3 विशेषण (for 'षाणां) K4 नमस् (for मनस्) — c) G1 तमस' (for मनस'). — d) K7 D4 9 माभिधीयते (for 'चक्षते). ❀ Cv विद्या, विद्याविषयत्वाद्विद्या । ❀

6 ab) K1 2 4 transp भूतानां and पञ्चानां. B6 (marg. as in text) तत्त्वानां (for भूतानां). D4 मात्र

अहंकारस्य च तथा बुद्धिर्विद्या नरेश्वर ॥ ६
बुद्धेः प्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरम् ।
विद्या ज्ञेया नरश्रेष्ठ विधिश्च परमः स्मृतः ॥ ७
अव्यक्तस्य परं प्राहुर्विद्यां वै पञ्चविंशकम् ।
सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ॥ ८
ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयं वै पञ्चविंशकम् ।
तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पञ्चविंशकः ॥ ९
विद्याविद्यार्थतत्त्वेन मयोक्तं ते विशेषतः ।
अक्षरं च क्षरं चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ॥ १०
उभावेतौ क्षरावुक्तावुभावेतौ च नक्षरौ ।
कारणं तु प्रवक्ष्यामि यथा ख्यातौ तु तत्त्वतः ॥ ११
अनादिनिधनावेतावुभावेवेश्वरौ मतौ ।
तत्त्वसंज्ञावुभावेतौ प्रोच्येते ज्ञानचिन्तकैः ॥ १२
सर्गप्रलयधर्मित्वादव्यक्तं प्राहुरक्षरम् । C 12. 11430 B 12. 306 [7] 13 K 12. 312. 13

(for नात्र) Da4 संशय —c) K1 2 V1 तु (for च) K7 D4 5 9 अहकारस्तथा विद्या ❀ Cs अहकार', तामसाविद्या । ❀ —d) Da4 सयेश्वर; D5 जने' (for नरे') ❀ Cn बुद्धि', महत्तत्त्वम् । ❀

7 a) K1 2 4 6 B1-9 Da4 D5 बुद्ध्या; V1 Bo 6 Da3 बुद्ध्या; Dn1 n4 D8 D2 3 8 विद्या (for बुद्धे) K6 प्रकृतिम् (for 'तिर्) —b) G1 पक्कानां (for तत्त्वानां) K6 V1 B6-9 Da3 Dn4 Ds2 D5 8 परमेश्वरी; Da4 Dn1 Ds1 D2 8 'श्वरीं (for 'श्वरम्) —c) K1 ज्ञेयो; K2 ज्ञेयं (for ज्ञेया)

8 a) Da4 अव्यक्तस्य (for अव्य') K7 D4 9 परो (for पर) —b) K7 विंशकं (for 'कम्) — D8 om (hapl) 8c-9b —c) D4 ज्ञानस्य (for सर्वस्य) D7 T G1 6 सर्वं (for सर्वस्). K7 इत्युक्तो K6 सर्वस्य सर्वज्ञेयं स्याद् ❀ Cs सर्वमिति, इद सर्वं यदयमात्मेति (Br Up 4 5 7) श्रुत्या । ❀ — Da4 reads 8d-9a twice —d) D5 ज्ञेयस्य (for ज्ञानस्य) ❀ Cs ज्ञानस्य सर्वप्रमाणजन्यस्य, ज्ञेयं ज्ञातव्यम् । ❀

9 For the repetition in Da4, cf. v 1 8 D8 om. 9ab (cf. v 1 8) D4 reads 9 twice —b) K2 ज्ञेये वै, K6 ज्ञेयो*; K7 विज्ञाता, V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 T G1 3 6 ज्ञेयो वै (for ज्ञेय वै). K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 5 7 T G1. 3 6 विंशक (for विंशकम्) — K7 B3 Da4 D7 T1 G1 6 om. (hapl) 9cd —c) T2 [अ]ज्ञानम् (for ज्ञानम्). K7 D4 (both times) 6 G3 इत्युक्त (for अव्यक्त) —d) Bo ज्ञेयो वै, D5 विज्ञान'; T2 ज्ञान वै, G2 विज्ञान (for 'ता). G2 पचविंशक

10 a) K4 तथाविद्यार्थं, K6 Bo 6 9 Da4 विद्याविद्याय; V1 B8 (marg as in text) 'विद्ये तु; D7 G1 'विद्योर्थि; T G6 'विद्येर्थ- (for 'विद्यार्थं) ❀ Cn विद्याविद्या, विद्यासहिता अविद्या । अर्थतत्त्वेन, याथार्थ्येन ॥ Cs विद्याविद्यार्थतत्त्वेन, सारासारयो' स्वरूपयाथात्म्येन । ❀ —b) K6 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 मयोक्ता, V1 B5 T2 G1-3 'क्ते (for 'क्त) V1 तु (for ते) —c) G1 अक्षर (for अक्षर) Da4 lacuna, G1 स्वरं (for क्षर)

11 a) K4 एताक्षराव्, Bo 8 Dn1 D8 D2 3 8 एवा क्षराव् (for एतौ क्षराव्) K6 B5 7 Da3 a4 प्रोक्ताव् (for उक्ताव्) —b) K7 D4 9 तथाक्षरौ; V1 Bo 8 Dn1 D8 D2 3 8 अनक्षरौ, B3 7 9 Da3 a4 Dn4 D7 T1 G1-3 6 M1 5-7 न च क्षरौ, D5 T2 न चाक्षरौ (for च नक्षरौ) ❀ Cp लोकदृष्ट्या उभयोरपि अक्षरत्व, शास्त्रदृष्ट्या तूभयोरपि क्षरत्वम् । ❀ —c) K6 च; D7 T G1 3 6 M1 5-7 तत् (for तु) K2 प्रवक्षामि —d) K1 येन ख्यातौ; K2 4 येनाख्यातौ, K6 V1 Bo 6-8 Da3 a4 यथा ख्यातं (B3 [marg] ज्ञान); B9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 या(Dn1 D2 8 य)थातथ्य, D7 G1 यथा ज्ञातो, T1 यदा ख्यातौ; G2 यथा ज्ञान; G3 तया ख्यातौ (for यथा ख्यातौ) K1 2 4 च (for तु) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तु ज्ञानत; D7 T G1 3 6 न जानत' (T1 'ता), M1 5-7 तु जानतां (for तु तत्त्वत) D6 यथा ह्येतौ क्षराक्षरौ

12 b) K1 2 4 नरेश्वर, M1 5-7 Cs (gloss ब्रह्मादीनामपि नियन्तारौ) [ई]श्वरेश्वरौ (for 'रौ मतौ) ❀ Cs परमात्मा निरवधिकेश्वर', जीवस्तु तद्दत्तसामर्थ्यादीषदीश्वर' । ईशो वरो यस्मादिति वा ईश्वर' । ❀ —c) K6 तत्त्व (for तत्त्व) K6 V1 B3 एव (for एतौ). K1 2 4 B9 Da4 Cp तत्त्वम्(K2 B9 Cp 'स्वस; Da4 'स्व सं)ज्ञातु(K2 4 'न)भावेन; Bo Da4 तत्त्वसज्ञावुभावेन, B6 'सख्यानुभावेन; G3 'सज्ञाविमावेतौ ❀ Cp एकस्य पुरुषस्य स्वरूपमत्तयैव तत्त्वसज्ञत्वम्, अन्यस्य प्रधानस्य तत्त्वाध्यस्ततया तत्त्वम् । ❀ —d) K1 2 6 7 V1 Bo 6 Da3 a4 Dn4 T2 M1 7 प्रोच्यते (for प्रोच्येते) K1 4 तत्त्वचिंतकैः; K6 ज्ञाति' (for ज्ञान')

13 a) T G1-3 6 M1 प्रळय (for प्रलय) K6 Bo. 7 9 Dn1 n4 D8 D2, 3 8 'धर्मत्वाद् (for 'धर्मि')

C 12.11430
B 12 308(?) 13
K 12 312 13

तदेतद्गुणसर्गाय विकुर्वाणं पुनः पुनः ॥ १३
गुणानां महदादीनामुत्पद्यति परस्परम् ।
अधिष्ठानात्क्षेत्रमाहुरेतत्तत्पञ्चविंशकम् ॥ १४
यदा तु गुणजालं तदव्यक्तात्मनि संक्षिपेत् ।
तदा सह गुणैस्तैस्तु पञ्चविंशो विलीयते ॥ १५
गुणा गुणेषु लीयन्ते तदैका प्रकृतिर्भवेत् ।
क्षेत्रज्ञोऽपि यदा तात तत्क्षेत्रे संप्रलीयते ॥ १६
तदाक्षरत्वं प्रकृतिर्गच्छते गुणसंज्ञिता ।
निर्गुणत्वं च वैदेह गुणेषु प्रतिवर्तनात् ॥ १७
एवमेव च क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञानपरिक्षये ।
प्रकृत्या निर्गुणस्त्वेष इत्येवमनुशुश्रुम ॥ १८
क्षरो भवत्येष यदा तदा गुणवतीमथ ।
प्रकृतिं त्वभिजानाति निर्गुणत्वं तथात्मनः ॥ १९
तदा विशुद्धो भवति प्रकृतेः परिवर्जनात् ।

— b) K1 2 4 ईश्वर; G1 अक्षयं (for °रम्) ❀ Cp परिणामिनित्यत्वाद्क्षरत्वमव्यक्तस्येत्यर्थः । ❀ — c) B6 तदेव, B8 यदेतद् (for तदे°) K1 2 सगाय (for सर्गाय)

14 a c) K1 2 4 उत्पद्येत; K6 °त्तिषु, K7 D4 5 9 °त्तिस्तु, V1 Dn1 n4 D8 D2 3, 8 °त्तिश्च, G2 °द्यति, M1 6–7 °द्यते (for °द्यति) K6 V1 B0 7–9 G2 M1 6–7 परस्परे; B6 D7 T G3 6 परपरा (B6 °र) (for परस्परम्) K6 अधिष्ठानान्, V1 D7 T G1 6 M1 6–7 °ष्ठान, G3 °ष्ठानां (for °ष्ठानात्) B8 क्षत्रम्, D7 क्षेमम् (for क्षेत्रम्) ❀ Cn परस्परमधिष्ठानात्, चिच्छायामनवाप्य न केवला प्रकृतिर्वा, प्रकृतिरूपमुपाधिमनवाप्य केवलः पुरुषो वा महदादीन्स्रष्टुमुत्सहते, किं तु परस्परानुग्रहेणैवेत्यर्थः । ❀ — d) D7 T G1 3 6 M1 6–7 एव (for एतत्) G1 तौ (for तत्) D7 G1 विंशति (G1 °तिं) (for °कम्)

15 a) K7 D4 9 सदा (for यदा) G2 om तु गुण D8 G1 C8 -जात (for जाल) D82 तम् (for तद्) — b) K2 M1 6 7 अव्यक्तो(K2 °क्ते)त्मनि; G2 मात्यक्ता° (for अव्यक्ता°) G2 ता (for स) ❀ Cn संक्षिपेत्, प्राकृतमिदं न ममेति निश्चिनुयात् ॥ Cs संहरेत् । ❀ — c) D5 च स, G2 ह स (for सह) K1 G2 ते तु (for तैस्तु). D81 सदा सहस्वगुणैस्तै — d) K7 पञ्चविंशे (for °विंशो) K3 G1 [ऽ]प, K4 V1 D5 7 T2 G3 M1 Cv [ऽ]पि (for वि) ❀ Cv लीयते, स्वमूलरूपे संचाय्यते । लीङ्श्लेषे इति धातुः । ❀

16 V1 reads 16 on marg — a) V1 गुणा गुणे प्रलीयन्ते ❀ Cp उपाधिलये पुरुषोऽपि लीन इव भवतीति कृत्वा पुरुषस्य क्षरत्वम् । प्रकृतेश्च स्वाभिन्नकार्याकारक्षरणात् । ❀ — b) K1 2 4 Da3 D4 7 T G1 3 6 तदेका (for तदैका) M1 प्राकृतिर् (for प्र°) — D7 G1 om 16c–17d — c) D5 क्षेत्रज्ञौ (for °ज्ञो) V1 G2 M1 6–7 तदा (for यदा) — d) K2 Dn1 D4 9 G2 क्षेत्र (for क्षेत्रे). Da4 D5 प्रवि, M1 6–7 स प्र (for संप्र) ❀ Cs क्षेत्रे, क्षेत्रोपलक्षितचैतन्यमात्रे ॥ Cv क्षेत्रे संप्रलीयते, उपचायकरूपेण प्रकृतेर्बहिरायाति । ❀

17 D7 G1 om. 17 (cf. v l 16) — a) M1 क्षरयं°, Ca (gloss स्वव्यापारहानिं) Cn (gloss विनाशित्व) Cv (gloss कार्योपचायकशक्तिह्रासात्) क्षरत्वं (for [अ]क्षरत्व) — b) K4 गच्छते; K7 D4 5 9 प्रयाति (for गच्छते) B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 -संश्रिता; D4 G6 संज्ञितां, M1 6 संज्ञता, M7 -संज्ञका (for संज्ञिता) — c) K3 7 M1 6–7 वै देहे (for वैदेह) — d) V1 B0 6–8 Da3 n4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 G3 5 M1 6–7 Cn [अ]प्रति; T1 G6 परि- (for प्रति) K6 वर्तन, T1 G6 वर्जनात् (for वर्त°) ❀ Cn देहगुणेषु देहाश्रितेषु श्रोत्रादिषु प्रतिविषयं वर्तनं तदभावात् ॥ Cp प्रतिवर्तनात् गुणेषु महदादिषु प्रातिकूल्येन वर्तनात् ॥ Cs अप्रतिवर्तनात्, असंस्पर्शात् । ❀

18 b) B0 परिक्षयेत, Da1 °क्षणे, Da2 परीक्षणे, D7 T G1 3 6 परि(G1 °री)क्षयात् (for °क्षये) K7 D4 9 क्षेत्रज्ञान प्रचक्ष(K7 °क्ष्य)ते — G1 om 18c–20b — c) K1 त्वेषा K3 प्रकृत्या गुणवर्तेष; D7 °त्या निर्गुणद्वेषी ❀ Cv प्रकृत्या निर्गुणः, न तु स्वतो गुणरहितः । ❀ — d) K7 Ds1 D4 9 T2 G3 M1, 6 7 शुश्रुम (for °म)

19 G1 om 19 (cf v l 18) Da1 om 19ab — ab) K2 भवतु (for °ति) D7 T G3 6 transp यदा and तदा D2 गुणवताम् (for °वतीम्) D7 G3 तदा गुणवतीमिय — c) K6 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da4 त्वय; D7 त्व तु; T1 G6 च न, T2 G3 5 M1 6–7 त्वनु (for त्वभि) G2 -जानामि (for °ति) D5 प्रकृतिस्त्वामभिजानाति (hypermetric) — d) Da3 D2 8 निर्गुणत्वात् (for °त्व) K1 2 4 अथ; T2 तदा (for तथा).

20 G1 om 20ab (cf v l 18) — a) B8

अन्योऽहमन्येयमिति यदा बुध्यति बुद्धिमान् ॥ २०
तदैषोऽन्यत्वतामेति न च मिश्रत्वमाव्रजेत् ।
प्रकृत्या चैव राजेन्द्र नमिश्रोऽन्यश्च दृश्यते ॥ २१
यदा तु गुणजालं तत्प्राकृतं विजुगुप्सते ।
पश्यते चापरं पश्यं तदा पश्यन्न संज्वरेत् ॥ २२
किं मया कृतमेतावद्योऽहं कालमिमं जनम् ।
मत्स्यो जालं ह्यविज्ञानादनुवर्तितवांस्तथा ॥ २३
अहमेव हि संमोहादन्यमन्यं जनाज्जनम् ।

C 12. 11641
B 12. 308. 24
K 12. 312. 24

(marg) T1 G3 6 तथा (for तदा) K1 2 4 विशुद्धा; Da4 [अ]पि शुद्धो (for विशुद्धो) B9 om भवति — b) K1. 2 प्रकृति°; K4 °स्य (for °ते) Da4 प्रवि- (for परि-) K1 2 -म(K2 मा)र्जनात् (for -वर्ज°). ❀ Cp प्रकृतेः परिवर्जनात्, प्रकृतेः सकाशात्क्षरणात्, क्षरो भवतीत्यर्थः ॥ ❀ — c) K3 अहो (for अन्यो). K2 4 अन्योहम्; K6 7 B8 Da4 Ds1 D4 5 9 T1 G2 3 अन्यो यम्, D8 अन्येषाम्, D7 इत्येवम्, G1 इ*** (for अन्येयम्) — d) K1. 2 Dn1 तदा; D5 यथा (for यदा) Dn1 वध्यति (for बु°) ❀ Cp बुद्धिमान्, शास्त्राहितविवेकज्ञानः । ❀

21 a) Da3 a4 D7 T2 G1 तदेषो (for तदैषो) K6 V1 B0 6 [ऽ]प्यन्यताम्, B8 अन्यताम्, D8 [ऽ]न्यात्मताम्, D7 G1 [ऽ]न्यत्वताम् (for °त्वताम्) K1 2 4 तदैषोन्यत्व- मायाति, K7 °षोतत्त्वमेवेति, Dn1 n4 D2-4 8 9 तदै- (Dn1 यदै, D3 4 तदे)ष तत्त्वतामेति, D5 तदैषोऽपक्षता मेति; T1 G3 6 तदा ह्येषोन्यतामेति, G2 तदैषोन्यक्षरमेति, Cap (Ca as in text) तदैषोन्यत्वमभ्येति; Cs (gloss अन्यात्मता, संसारिताम्) तदैषोन्यात्मतामेति ❀ Cn तत्त्वता, आरोपशून्यताम् । ❀ — b) K2 4 मित्रत्वम् (for मिश्र°) K6 T2 G1. 2 M1 5-7 Ca न च मिश्रत्व(G2 °क)वा व्रजेत्; K7 B0 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 न चापि (K7 D4 9 न च ता, B6 7 Da4 न च सं; D5 न चास) मिश्रता व्रजेत्, B9 न च मिश्रित्वतां व्रजेत्, Cap as in text ❀ Cs मिश्रतां, मिश्रात्मकतां, ब्रह्म रूपताम् । ❀ — c) B3 9 M1 5-7 चैव (for चैव) — d) K2 4 न मे श्रेयश्च; K6 B8 Da3 D5 मिश्रो नान्यश्च, B0 7 8 Dn1 n4 D8 D2 8 8 मिश्रो ह्यन्यश्च, Cap नमिश्रोऽन्यश्च (as in text) B9 न मिश्रोन्येन दृश्यते, Da4 मिश्रो नान्यस्य दृ°, D7 G1 तमिश्रोन्यं च दृ°; M1 5-7 C9 न मिश्रो(M5 Cs °श्रो)न्यत्र दृ°

22 22a is partly damaged in V1 — a) K1 2 4 तदा (for यदा) K7 D4 9 च; D5 [अ]व (for तु) D8 गुणजात, Cp °ज्ञान (for °जाल) D5 च; M1. 6 7 तं (for तत्) — b) B3 D7 G1 प्र(B0 प्रा) कृतिं (for प्राकृत). V1 B0 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 वै (for वि). B8 (marg as in text) जुगुप्सित (for °जुगुप्सते) K1 प्रकृत्या सं विजिगीषते (hyper-metric), K2 4 D5 प्राकृतं विजिगीष(D5 °गुप्स)ते ❀ Cs प्राकृत मनुष्योऽहमित्यभिमानिन जुगुप्सते, विजुगुप्सते निन्दति । ❀ — c) K1 2 दृश्यते (for पश्यते) D5 वा (for च) K4 V1 B0 6-9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 पर; Da3 lacuna, Ca (gloss अपर, न परम्, केवल- मात्मान) [अ]पर (as in text) K1 2 दृश्य; K7 D4 9 G3 Cap पश्यस; Cn (gloss द्रष्टार) पश्य (as in text) D7 G1 पश्यते चापरा वश्य ❀ Cv पश्यते चापरं पश्यम्, अपर जीवाद्भिन्नं, पश्यतीति पश्य°, सर्वज्ञो नारा- यण, त पश्यति । ❀ — d) K1 2 यदा (for तदा). M1 5-7 पश्ये (for पश्यन्) D5 स (for न) B0. 6. 7 9 D8 D2 8. 5 T2 C9 (gloss ससर्गं गच्छेत्) Cv (gloss. न विसृजेत्) ससृजेत्; Dn1 D8 संत्यजेत्; Dn4 सचरेत्; D7 T1 G1. 6 M1. 5-7 स(G1 स)ह्वजेत्, G3 ससजेत् (for सज्वरेत्).

23 a) K1 2 इदं, G2 M1 5-7 अहं (for मया) D7 T G1 3 6 किमहं कृतवानेव. — b) M1 5 6 (inf lin) 7 [ऽ]हकारम् (for ऽह कालम्) T1 G1 3 6 इद (for इम) ❀ Cn इम प्राकृत जन, देहम् ॥ Cp जनं, जायमान शरीरम् । ❀ — Kumbh ed reads 23cd twice — c) Ds3 C9 जलं, D5 ज्ञान (for जाल). K7 D4 5 9 यथा (for ह्यवि-) V1 reads from ह्यवि up to मन्यते (in 25b) on marg K1 2 4 V1 D7 T G1-3 6 M1 5-7 Kumbh ed (first time) Cv यथा (G1 Kumbh ed °दा) मत्स्योदकज्ञानाद् (V1 D7 T2 G3 6 °क जानन्; T2 Kumbh ed °कं ज्ञानं, G1 °कज्ञानं; M5 °कजालाद्; Cv °के जालम्); K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn4 यथा मत्स्यो ह्यविज्ञानाद् ❀ Cn. जालं हि, जालमिव । ❀ — D5 om. (hapl) 23d-25a. — d) K6 B8-9 Da3 a4 जल, B0 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 Kumbh ed (second time) इह; Kumbh. ed (first time) तदा (for तथा) K4 अनुवर्तिरेवांस्तथा (sic), D7 T1 G1 6 अनुपश्यतवांस्तथा ❀ Cn अनु वर्तितवान्, ह्रदाद् ह्रद मत्स्य इव देहाद्देहम् । ❀

24 D5 om 24 (cf v l 23) V1 reads 24 on marg — a) K1 2 4 7 V1 D4 9 [अ]भि; B9 च; D7 T G1 3. 6 [इ]ति; C9 हि (as in text) D7 T G1 3 6 समोहम् (for समोहाद्) — b) K6 B0 7 अन्यज्, K7

C 12.11441 B 12.305(?) 24 K 12 312 24 मत्स्यो यथोदकज्ञानादनुवर्तितवानिह ॥ २४
मत्स्योऽन्यत्वं यथाज्ञानादुदकान्नाभिमन्यते ।
आत्मानं तद्वदज्ञानादन्यत्वं चैव वेद्म्यहम् ॥ २५
ममास्तु धिगबुद्धस्य योऽहं मग्नमिमं पुनः ।
अनुवर्तितवान्मोहादन्यमन्यं जनाज्जनम् ॥ २६
अयमत्र भवेद्बन्धुरनेन सह मोक्षणम् ।
साम्यमेकत्वमायातो यादृशस्तादृशस्त्वहम् ॥ २७
तुल्यतामिह पश्यामि सदृशोऽहमनेन वै ।
अयं हि विमलो व्यक्तमहमीदृशकस्तथा ॥ २८
योऽहमज्ञानसंमोहादज्ञया संप्रवृत्तवान् ।
ससङ्गयाहं निःसङ्गः स्थितः कालमिमं त्वहम् ॥ २९
अनयाहं वशीभूतः कालमेतं न बुद्धवान् ।

D2 4 9 अन्य-; D7 T G1 3 6 अन्यो (for अन्यं). Da3 D2 4 9 (before corr) जनाजन (for जनाज्जनम्). ❀ Ca जनात्, जन्यमानाद्देहाद्, जनम् ॥ Cs जनाज्जनं, जीवाज्जीवम् ॥ Cv (reading अन्य मन्ये जनाजन) जनं बन्धुजनं, अजनं धनकनकादिकम् । जनाश्चेतना॰, अजना जडाश्च यस्मात्त परमात्मान वा । ❀ — K2 D7 G1 om (hapl) 24c–26d — c) M7 यथोदकं (for °दक) B7 मत्स्यो यथोदको यथोद्दानाद् (hypermetric), D4 9 मत्स्यो जाल यथाज्ञानाद्; T G3 6 मत्स्यो यदो(T2 G3 °थो)दक जानन् ❀ Ca उदकज्ञानात्, अपृथक्त्वेन ज्ञानात् ॥ Cn॰ इदं मम जीवनमिति ज्ञानात् । ❀ — K4 om. (hapl) 24d–25c — d) K1 V1 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G3 6 अह (for इह).

25 K2 D7 G1 om 25, K4 om 25a (for both, cf. v.l 24) D5 om 25abc (cf. v l 23) V1 reads 25ab on marg — a) B9 G2 नित्यं (for ऽन्यत्व). K1 V1 T2 G2 अयाज्ञा(V1 अय ज्ञा)नाद्, T1 M1 5–7 अयोज्ञानाद् (for यथा°) — G2 om (hapl) 25bc — b) D3 नाति (for नाभि) K1 V1 T G3 6 M1 5–7 उदकादभिमन्यते; K7 D4 9 °आवबुध्यते — c) K1 आत्मतां, T G3 6 आत्मनस् (for आत्मानं) B3 तत्तद्- (for तद्वद्) K6 आत्मान तदनुज्ञानाद् — d) K6 7 D4 9 Cp नैव (for चैव) K1 4 M7 वेत्स्यथ, B7 विग्रह, T1 G3 6 वेत्स्यथ; T2 M1 5 6 वेद्मयथ, G2 lacuna (for वेद्म्यहम्). ❀ Cn न वेद्मीति नशब्दानुकर्षेण योज्यम् । ❀

26 K2 D7 G1 om. 26 (cf v 1 24) — a) G2 om स्तु. K7 D4, 6 9 अबुद्धिस्त्वं (for °द्धस्य) D8 Cs (gloss ममत्वेनात्यन्त बद्धस्य) ममत्वाधिकबंधस्य — b) K4 येहम्, M6 योगम्; Cs (gloss अष्टाङ्गयोगमग्नम्) योग (for योऽह) K1 4 G2 अज्ञम्; K7 अन्यम्; V1 B3 Da3 a4 मग्न; D4 9 अन्य; D6 T G6 M1 5–7 अज्ञ; G3 अत्र (for मग्नम्) Da4 इद; T G3 6 पुन॰ (for इम) — d) K6 B0 6 (marg as in text) Da4 Dn1 n4 D8 4 अन्यज्; K7 Da3 D81 अन्य; T G3 6 अन्यो (for अन्य) Da3 D9 T2 जनाजनं

27 a) Da3 a4 [अ]भवद् (for भवेद्). D4 बधो (for बन्धुर्) ❀ Cp अय, जगदीश्वर । ❀ — b) D4 न तेन (for अनेन) D7 G1 स हि (for सह) K6 मे क्षय॰, K7 B0 Dn4 D81 D8 4 7 9 T G1–3 6 M1 5–7 Cs (gloss गोत्रतो विद्यादिना च सबन्धकरणसाम्य क्षम, योग्यम्) मे (G1 ते) क्षमं; B3 मे क्षण, Dn1 मे क्षयं, D81 मोक्षयं; D8 मोक्षये (for °णम्). — c) Da4 आपन्नो (for आयातो). K6 V1 B6, 8 Da3 D7 T G1–3 6 M1 5–7 साम्य(D7 G1 °म्य)मेकत्वतां यातो (D7 T G1 3 6 M1 5–7 °त्वे), B9 °कृतां यातो, D5 साम्यमेव धर्तां यातो (sic) — d) Da3 om (hapl) तादृशस् K7 D4, 9 हि (for तु)

28 a) K1, 6 Da4 G2 अहं (for अय) K7 D4 9 विपुलो (for विमलो) B6 (marg) D81 T1 G3 6 व्यक्तो (for व्यक्तम्). — d) B5 (marg) T1 G3 6 ह्यहम् (for अहम्)

29 a) D7 T G1–3 6 M1 5–7 सो (for यो). G2 -संमोहात् (for °हाद्) — b) K2 आज्ञया; K6 अन्या यथा (hypermetric), K7 D4 9 अन्यया (D9 °या); Ca n p (gloss जडया प्रकृत्या) अज्ञया (as in text) K1 2 4 6 सप्रवर्तवान्, D7 G1 सह वृत्तवत्; T1 G3, 6 सह वर्तनात्; T2 M1, 5–7 सह वृत्तवान्; G2 सप्रवृत्तिवान् (for सप्रवृत्त°). — c) Da3 a4 ससज्ञया; D7 9 ससगत्या; T2 ससशया (for ससङ्गया). K7 D4 9 हि नि॰-; D82 हि न॰; D7 [अ]थ नि॰; T1 G3 6 हीन; T2 [अ]भिनि॰; G1 च नि॰- (for [अ]हं नि॰) D81 नि॰सग Dn4 D8 ससगयानं नि॰संग — d) D81 इव; D7 G1 इदं (for इम) B7 Dn4 त्विह (for त्वहम्).

30 a) K6 B6 8 9 Da3 a4 सोहमेवं (Da3 a4 °व) (for अनयाह). K1 वशीभूत्वा; K6 D7 वसी(D7 °शी)भूत; Da4 वशीभूत (for °भूत). K7 D4 5, 9

उत्तमध्यमनीचानां तामहं कथमावसे ॥ ३०
समानयानया चेह सहवासमहं कथम् ।
गच्छाम्यबुद्धभावत्वादेषेदानीं स्थिरो भवे ॥ ३१
सहवासं न यास्यामि कालमेतद्धि वञ्चनात् ।
वञ्चितोऽस्म्यनया यद्धि निर्विकारो विकारया ॥ ३२
न चायमपराधोऽस्या अपराधो ह्ययं मम ।
योऽहमत्राभवं सक्तः पराङ्मुखमुपस्थितः ॥ ३३
ततोऽस्मि बहुरूपासु स्थितो मूर्तिष्वमूर्तिमान् ।
अमूर्तश्चापि मूर्तात्मा ममत्वेन प्रधर्षितः ॥ ३४
प्रकृतेरनयत्वेन तासु तास्विह योनिषु ।
निर्ममस्य ममत्वेन किं कृतं तासु तासु च ।
योनीषु वर्तमानेन नष्टसंज्ञेन चेतसा ॥ ३५
न ममात्रानया कार्यमहंकारकृतात्मया ।
आत्मानं बहुधा कृत्वा येयं भूयो युनक्ति माम् । C 12. 11454 B 12. 308(7). 37 K 12. 312. 37

वशीकृतोऽहमनया —[b]) G1 एतौ, M1 6-7 एव (for एत) D5 कालमेतदबुद्धवान् — K3 4 om 30[c]–31[b] —[c]) T1 G6 -नीचा ताम् (for नीचानां) —[d]) Da4 त्वामह, D1 G1 अह वै (G1 om वै); T1 G6 अस्ताहं; T2 तानह (for तामह) K6 आविसे, B0 9 आवशे (for आवसे)

31 K3 4 B0 om. 31[ab] (for K3 4, cf v l 30). D1 om (? hapl) 31. —[a]) T2 G3 सहानया, C3 (gloss यया शुल्का युक्तोऽहं याचितवान्, कृपणभावं गतवान्) समानया (as in text) K1 D7 T G6 यया, G1 पया; G3 lacuna (for [अ]नया) K1 च ह, B3 चाह, D5 चेहात्, G3 चोमे (for चेह) K7 D4 9 ममासमानया चै(D4 वै)व, B5 (marg as in text) 9 Da4 समानपापया चेह, M1 6-7 समानमेवेह (M6 °येवेह) तथा ❀ Cp समानया, मानेन अहंकारेण सह वर्तमानया । ❀ —[b]) K1 6.7 V1 B3 D4 6 7 9 T G1-3 6 इम (for अहं) —[c]) Da4 corrupt, D5 गच्छसि (for गच्छामि). K6 B0 6 D5 7 T1 G3 6 M1 6-7 अबुध, V1 B8 बुद्धि, G2 बुध्या (for [अ]बुद्ध-) —[d]) K1 एना; K3 4 एत, K6 एक; K7 D4 9 इह, B0 6 (marg) 8 अय; D8 आयं (for एष) K3 स्थिरे, B0 8-9 Da3 D5 T2 G3 स्थिरी; Ds1 D4 G6 स्थिरा (for स्थिरो) K1 3 4 V1 D5 भव; K6 7 D4 9 [ऽ]भव; B7 D8 T2 G3 5 6 C3 भवेत्; M6 भवे (for भवे).

32 [a]) K1. 3 4 सहवासान्; D7 T G1 3 6 C3 (gloss सर्वां निवासमाश्रयम्) सनि(T2 सं नि)वास (for सह°) B8 (marg as in text) च, C3 तु (for न) V1 lacuna, Da4 यानया (for यास्यामि) —[b]) K3 7 D4 7 9 T G1 3 6 एत, D6 M1 6-7 एव (for एतद्) M1. 6-7 वि (for हि) —[c]) K1 Da4 [ऽ]सि; K6 तु, K7 D7 [ऽ]स्मि (for ऽस्मि) K6 एतया (for अनया) K7 lacuna, V1 यद्वद्, B6 M6 7 बुद्धि, G1 विद्धि; G2 बुद्धिर्, M1 बुर्द्धि; M5 बुद्धो (for यद्धि) —[d]) K7 D4 9 विकारवान् (for °रया) ❀ Cp विकारया, विकारस्वरूपया । ❀

33 [a]) D4 9 वा (for च) K1 अपराधी (for °राधो) D7 G1-3 6 स्याद् (for ऽस्या) —[b]) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2-5 8 9 ह्यपराधो (for अप°). —[c]) K7 D4 अत्राभय (for °भव). —[d]) K6 परासुखम् (for °ङ्मुखम्) K1. 3 4 V1 D8 अवस्थित (for उप°) D5 7 T1 G1 3 6 M1 6-7 पराङ्मुखमुखे (T1 G6 °ख) स्थित ❀ Ca पराङ्मुखं, विपर्ययज्ञानम् ॥ Cn बहिर्मुख विषयम् । ❀

34 [a]) Da3 a4 रूपोऽस्मि (for रूपासु). Dn1 ततोऽस्म्यरूपो रूपासु ❀ C3 बहुरूपासु, सुरनरतिर्यगादिदेहेषु । ❀ —[b]) G1 स्थिता (for स्थितो) Ds1 om (hapl) मूर्तिष्व K6 V1 B0 8 (marg as in text) 9 D2 C3 (gloss परिच्छिन्नदेहाभिमानवान्) मूर्तिमान् (for [अ]मूर्ति°) K1 स्थितो मूर्ति स्वमूर्तिमान् —[c]) K3 4 B9 Da4 Ds2 D6 T G1-3 6 C3 (gloss स्वभावतो निरवयव) अमूर्तिश्च, K7 D4 9 मूर्तिस्थश्च, D7 अमूर्ता (for °र्तश्च) K1 3 4 D6 G2 [अ]मूर्तिस्वान्; K6 7 V1 B6-9 Da3 a4 D4 9 T1 [अ]मूर्तात्मा, T2 M1 6-7 मूर्त्यात्मा (for मूर्तात्मा). —[d]) B9 न यत्नेन (for ममत्वेन) K1 3 4 प्रदर्शित; C3 (gloss धाष्ट्यं गमित) प्रधर्षित (as in text).

35 [a]) K1 अयनत्वेन; G1 अघन°; G3 अनयात्वेता (for °यत्वेन) K6 B0 7-9 Dn1 n4 D8 D3 5 8 C3 प्रा(B7 प्र)कृतेन मम(Dn4 °ह)त्वेन ❀ Cp नयो ज्ञानम्, तदन्यत्वेन । ❀ —[b]) G3 सुकृतास्विह (for तासु तास्विह) V1 B8 (marg) च (for [इ]ह) —[d]) K1 Da4 कृतो (for कृत) B8 (marg) [इ]ह (for च) —[e]) K1 3 4 T1 योनिष्वावर्तमानेन —[f]) K4 चेतना (for °सा).

36 [a]) D5 lacuna, D7 G1 तन् (for न) K3 4 मम मदनस्ते कार्ये (sic), K7 मनसाद्यानया कार्यम्; Ds1 C3 (gloss मिथ्याधीविषयया मात्रा, संसारशुल्क्या) न मे

C. 12 11434 B. 12. 308(7). 37 K. 12 312. 37 इदानीमेष बुद्धोऽस्मि निर्ममो निरहंकृतः ॥ ३६

ममत्वमनया नित्यमहंकारकृतात्मकम् ।
अपेत्याहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम् ॥ ३७
अनेन साम्यं यास्यामि नानयाहमचेतसा ।
क्षमं मम सहानेन नैकत्वमनया सह ।
एवं परमसंबोधात्पञ्चविंशोऽनुबुद्धवान् ॥ ३८
अक्षरत्वं नियच्छेत त्यक्त्वा क्षरमनामयम् ।
अव्यक्तं व्यक्तधर्माणं सगुणं निर्गुणं तथा ।
निर्गुणं प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति मैथिल ॥ ३९
अक्षरक्षरयोरेतदुक्तं तव निदर्शनम् ।
मयेह ज्ञानसंपन्नं यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४०
निःसंदिग्धं च सूक्ष्मं च विशुद्धं विमलं तथा ।
प्रवक्ष्यामि तु ते भूयस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ४१
सांख्ययोगौ मया प्रोक्तौ शास्त्रद्वयनिदर्शनात् ।

मान्नानया कार्यम् — b) K1.2 अहंकार्य (for °कार). B0 कृतार्थया; B1 कृता त्वया; D7 G3 कृतात्मना; T1 G6 -कृत मया, G2 कृता मया, Ca कृतान्वया (for कृतात्मया) — c) K1 2 4 पंचधा (for बहुधा) ❀ Cp· बहुधा, महदादिरूपेण ॥ Cs बहुधा कृत्वा, बहुविषयान् ध्यात्वा । ❀ — e) K1 2 4 V1 B6-9 Da3 a4 T G2 6 सेयं; K1 D4 9 नेय, Ds2 योय; D5 केयं; D7 G1.3 सोयं (for येय) M1. 5-7 युनक्ति मा (M5 मां) (for युनक्ति माम्). ❀ Cp युनक्ति, संसारोपभोगाय प्रेरयति । ❀ — c) K6 B0 Da4 अव; B6 मम, G3 एव (for एष). Dn4 om from ए up to निर्म (in 36f). K2 बुद्धे; D5 बुध्ये (for बुद्धो) M1. 5-7 इदानीमस्मि सबुद्धो

37 a) D5 समत्वम् (for ममत्वम्). K1 2 4 मनसो (for अनया). K1 D4 9 ममत्व मम चा (D4 वा)त्मकम्. — b) D7 T G1.3 6 कृतात्मना (for °त्मकम्) — c) V1 अपेत्य; D4 9 अथेत्य (for अपेत्य). K1.2 Dn3 इमं (for इमां) K1 हत्वा, K2 कृत्वा; M6 भित्त्वा (for हित्वा) — d) K3 सश्रयष्ये; G3 सा श्रयिष्ये D7 निरवरं (for निरामयम्). ❀ Cn· निरामय, निर्द्वंद्वं परमात्मानम् ॥ Cp परमानन्दस्वरूपम् । ❀

38 a) K1 अन्येन (for अनेन) — b) Da4 Dn1 Ds1 D2 3 8 अचेतया; Ds2 °तन (for °तसा). K1 2 नानया हतचेतसा; D5 °या सह चेतसा; Cs °या हतचेतन°. — c) K1 6 V1 B0 7-9 Dn1 Ds2 D3 5 8 क्षेमं; K3 4 क्षरं; Da4 क्षय; D7 G1 क्षणं (for क्षमं) T2 महा (for मम) K6 B0 D5 G1 सहायेन (for °नेन) K1 D4 9 क्षेमं सहानेन मम — d) M1 5-7 चैकत्वान् (for नैकत्वम्) — e) D7 T1 G1 3 6 पुरा न (for परम) K1 2 संबाधं; K1 -समधं; D3 संरोधात्; D4 9 सबोध, G3 -संबाधात् (for सबोधात्) — f) K1.2 1 पचविंश (for °विंशो) K1.2 [s]व; K1 D4 7.9 T1 G3 6 Cs न; B6 (marg) 8 (marg as in text) [s]नु (for ऽनु). K6 बद्धवान्, G1 -बुद्धिमान् (for -बुद्धवान्) ❀ Cv सुपा सुलुग् (Pāṇini 7 1. 39) इति वचनात् पञ्चविंश°, पञ्चविंशस्य । परमसंबोधादिति सबन्ध । ❀

39 ab) K1 2 नियच्छेति; V1 D7 T2 G1.3 M1 5-7 निगच्छेत; D4 9 निगच्छेक; D5 T1 G6 न गच्छेत, Cs न गच्छेय (for नियच्छेत) M1 5 6 अनामय° Cv त्यक्त्वाक्षरमनामय ❀ Cv अनामय जननमरणाद्यामयरहितं परमाक्षर नारायण त्यक्त्वा तत्प्रसादात् अक्षरत्वममृतत्वं नियच्छेत । ❀ — c) K1 साव्यक्त (for °क्त) K6 G3 -धर्माणां; K1 D4 9 T G2 6 Cs (gloss स्फुटव्यापार) -कर्माण, Cpp -धर्माण (as in text). D7 G1 व्यक्तमव्यक्तकर्माण. — G3 om (hapl) 39c-41b — e) D5 7 T G1 6 M1. 5-7 Cv परम (for प्रथमं). ❀ Ca प्रथमम्, प्रथमपद प्राधान्यपरम् ॥ Cn प्रथमम्, अव्यक्तस्य आदिमम् ॥ Cs· दृष्ट्वा, आत्मतत्त्वेनानुभूय ॥ Cv जीवस्य तु कदाचिन्निर्गुणत्वमिति सूचयितु परम निर्गुणमित्युक्तम् । ❀ — f) K1 2 4 बुद्धिमान्; K6 मैथिल°, Da4 मैथिल. ❀ Cv तादृग्भवति, न तु तदेव भवति । ❀

40 G3 om 4 (cf. v l 39) — a) T1 अक्षराक्षरयोर्. — b) D7 G1 युक्त (for उक्तं) K1 2 भवति (for तव नि) — c) K1 महेह; D7 G1 तवेह, T2 G2 मयेद (for मयेह) V1 -सयुक्त (for -संपन्न) — d) K1 2 4 तथा श्रुति (for यथाश्रुति-). K1 D5 D4 7 9 -निदर्शन (for °र्शनात्)

41 G3 om 41ab (cf v l 39) K3 4 om (hapl.) 41c-42b — a) B0 सूक्ष्मां (for सूक्ष्म) K1 D7 T G1 6 संदिग्धं (T2 °सिद्ध) च सुसूक्ष्म च; M1 5-7 सदिग्धश्च स (M5 6 सु) सूक्ष्मत्वाद् — b) K6 7 D4 9 विशुद्ध (D4 °द्ध-); G1 त्रिशुद्धिं (for °द्धं) D7 G6 विपुल (for विमल). B0 6 7 9 Dn1. n4 Ds1 D2 3 8 यथा (for तथा) — c) K1 D4 9 च (for तु). D4 भूय (for भूयस्)

42 K3.4 om. 42ab (cf v l 41). — a) G3

यदेव शास्त्रं सांख्योक्तं योगदर्शनमेव तत् ॥ ४२
प्रबोधनकरं ज्ञानं सांख्यानामवनीपते ।
विस्पष्टं प्रोच्यते तत्र शिष्याणां हितकाम्यया ॥ ४३
बृहच्चैव हि तच्छास्त्रमित्याहुः कुशला जनाः ।
अस्मिंश्च शास्त्रे योगानां पुनर्दधि पुनः शरः ॥ ४४
पञ्चविंशात्परं तत्त्वं न पश्यति नराधिप ।
सांख्यानां तु परं तत्र यथावदनुवर्णितम् ॥ ४५
बुद्धमप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः ।
बुध्यमानं च बुद्धं च प्राहुर्योगनिदर्शनम् ॥ ४६ C. 12 11468 B. 12 306.73.48 K 12. 312. 46

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

सांख्ययोग (for °योगौ) V1 प्रोक्त — b) K6 B3 (marg as in text) शास्त्रतत्त्व (for °द्वय-). — c) M1.3-7 शास्त्रे (for शास्त्र) K6 7 B5 8 9 Ds2 G3 यदेव सांख्यशा(Ds1 °ख्ये शा)स्त्रोक्त, D7 T G1 3 6 यदेव सांख्या पश्यति — d) D9 सांख्य (for योग) ·

43 a) K6 ज्ञेयं (for ज्ञानं) K3 Da4 प्रबोधनरक (Da1 °क)ज्ञानं — b) K6 अवनीपति — c) K1 2 4 विस्पष्ट; K1 D4 9 विदिष्टं; Da4 T2 विस्पष्ट (for विस्पष्टं) K6 Ca (gloss पठितत्वे) तत्रे; G3 तत्रं (for तत्र) — d) M1.3-7 शिष्याणां हितकाम्यया.

44 a) D7 T G1 3.6 पृथक् (for बृहच्च्) K1 2 4 अप्येव तत्, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3.8 चैवमिदं; D5 G1 त्वे(G1 त्वै)व हि तत् (for चैव हि तत्). G3 वि*बेदपि तच्छास्त्रम् — b) Da3 a4 ऊचुर् (for आहु) K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds D2 3 8 विदुषो (for कुशला) K1.2 4 नरा (for जना) — c) B8 यस्मिंश् (for अ°) K7 lacuna, T3 G1 शास्त्र (for शास्त्रे) — d) K1 पर शर; B0 9 पुरःसर; B8 पुन सर (for पुन शर). K6 7 B5 7 Da3 a1 Dn1. n4 Ds D2-4. 8 9 Cn पुन वेदे (K7 D4 9 °र्देवे) पुरःसर (D8 °रः) ❀ Ca (reading स[श]राद्धि पुन स[श]र) यथा शरात् दधि, मण्डो दध्नादिना दधि, तत शर, इति मथो धारयन्ती अनवस्था अनादितया परिक्रियते ॥ Cn (reading पुनर्वेदे पुरसर) सांख्यशास्त्रे वेदे च अत्यन्तमादरोऽस्ति ॥ Cp (reading यथा वेदे पुरःसर) पुर सर प्रवेश । स वा दधि पुन सर इति पाठे, दधि सरःक्षेपाद्यया दुग्धानन्तर दधि भवति, दधिभावा नन्तर च पुन सरो भवति, तथा योगानामस्मिन् शास्त्रे सक्षेप विस्तराभ्यामपेक्षितप्राप्तिरित्यर्थः ॥ Cs (reading अस्मिञ्शास्त्रेषु योगानां न दधीचिपुरःसरा) दधीचिप्रभृतय पञ्चविंशात्पर ससारत्यविरिक्त परमात्मान पश्यन्तीत्यर्थः । ❀

45 a) B1 7 Da2.a1 G3 M1 3-7 तत्र (for तत्त्व) — Ds1 om (hapl) 45c, D2 reads the same twice — b) K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D2 3 8 पश्य(B0 7 D8 °श्ये, D8 °श्य)ते न, Da4 य पठेत; Ds2 पश्यति च; T3 न पश्यति, G3 M1 3-7 न पश्यति (for न पश्यति) K7 नराधिप — c) K7 V1 D4 (both times) 8 9 च (for तु) K7 [अ]पर (for परं) K7 V1 B0 6 (marg) 7 8 Da3. a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 4 (both times) 8 9 Cp तत्त्व; T3 G3 तत्र (for तत्र).

46 a) B0 7 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 8 बुद्धत्वाद् (for -बुद्ध च). D7 T G1 3 6 प्रबुद्धमप्रबुद्ध च — V1 reads 46ab on marg — b) K3 om च — c) K4 वध्यमानं, Da4 बुद्ध; D5 बुध्यमाने (for °मान) B8 (marg) बुद्धत्व, Da1 बुध्य च D7 T G1 3 6 प्रबुद्ध (T3 °ध्य) बुध्यमान च — d) Ds1 प्राहुयुर् (hypermetric), D7 G1 प्राह (for प्राहुर्) K7 D4 8 9 -निदर्शनात् (for °र्शनम्) ❀ Ca बुद्धादित्रये द्वयमात्मज्ञान प्रकाशकम् ।

Colophon Ś1 D6 missing K3.5 B1-5 Da1 a3 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1. 4 6 7 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-5 7-9 T G1-3 6 M1 3-7 मोक्षधर्म; K2 दानधर्म — *Adhy name* K1 2 4 V1 B6 Ds करालजनकसंवाद; K6 B0. 7-9 Da3 a1 Dn1. n4 D2 3 7 8 वसि(B0 °शि)ष्ठकराळ (D7 °ळ)जनकसंवाद; K7 D4 9 करालजनकसंवादे विद्याविद्या; D5 वसिष्ठकरालजनकसंवादे विद्याध्याय, T1 करालजनकसंवादे क्षराक्षरविभाग, G6 वसिष्ठकराळजनकसंवादे क्षराक्षरविभाग; M5 6 वसिष्ठकराळजनकसंवादे विद्याविद्याकथन. — *Adhy no* (figures, words or both) K6 31, B7 Ds1 T1 G1. 6 130, B8 134, Dn1 133, Dn4 132, Da3 G3 M5 131, D8 128, T3 143, G2 146, M1. 6 7 120 — *Śloka no :* Da4 Dn1 48, Dn4 D8 47, Ds1 42.

२९६

C.12.11466
B 12.209(6).1
K.12 313 1

वसिष्ठ उवाच ।
अप्रबुद्धमथाव्यक्तमिमं गुणविधिं शृणु ।
गुणान्धारयते ह्येषा सृजत्याक्षिपते तथा ॥ १
अजस्रं त्विह क्रीडार्थं विकुर्वन्ती नराधिप ।
आत्मानं बहुधा कृत्वा तान्येव च विचक्षते ॥ २
एतदेवं विकुर्वाणां बुध्यमानो न बुध्यते ।
अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्यपि ॥ ३
न त्वेव बुध्यतेऽव्यक्तं सगुणं वाथ निर्गुणम् ।
कदाचित्त्वेव खल्वेतदाहुरप्रतिबुद्धकम् ॥ ४
बुध्यते यदि वाव्यक्तमेतद्वै पञ्चविंशकम् ।

296

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l. 12 274 13, 283 15)

1 K7 B9 D4 वशिष्ठ — a) Da4 अथ बुद्धम्, D8 अबबुद्धम्; Ca (gloss निसर्गतोऽचेतनम्) Cs (gloss. चैतन्यहीन) अप्र° (as in text) G3 इह (for अथ). Dn1. n4 D8 D2 8 8 अथ बुद्धमथाबुद्धम् ❀ Cn बुद्ध, बोध परमात्मा, अबुद्ध, तदन्यो जीव । ❀ — b) B8 इदं (for इम) K4 गुणविध; K6 7 B6 7 9 Da3 a4 D4 5 7 9 T G1 3 6 Cp 8 °निधिं (for °विधिं). ❀ Cn. गुणविधिं, गुणानां सत्त्वादीनामेव विधिं विधानं प्रभावम् ॥ Cp (reading °निधिं) गुणानां साम्यरूपम् । यद्वा गुणानां सर्वज्ञतातृप्तिप्रभृतीना निधानम् । Cs गुणनिधिं, गुणानामाधारम् । ❀ — K1 2 4 read and K6 Da4 G3 repeat 1cd after 3ab V1 B0 Dn1. n4 D8 D2 3 Cn. s read 1c–2b after 3ab. — c) K6 (second time) क्षारयते, K7 D4 9 धारयति (for °यते). K1 2 4 ह्येपा, K6 (first time) V1 B0 6–9 Da3 a4 (both times) Dn1. n4 D2 8 G6 ह्येव (for ह्येषा). — d) K1 आक्षपते; G1 आक्षापिते (for आक्षिपते). B8 Dn1 n4 D8 D2 3. 8 सदा; T2 G6 यथा (for तथा) ❀ Cp सृजति, सृष्टिकाले । आक्षिपते, संहारकाले । ❀

2 For the sequence in V1 B0 Dn1. n4 D8 D2 3 Cn. s, cf. v 1 1 — a) K1 2 4 D7 T G1 3 6 इह (for त्विह) K7 D4 5. 9 अजस्र (K7 °स्र) क्रीडनार्थं हि — b) K1 6 V1 B0 9 Da3 D5 7 T G2 3 6 विकुर्वति (D5 °तं), K2 corrupt, K7 Da4 Dn1 n4 D8 D2–4 8. 9 विकरोति, B6–8 G1 Cp (gloss· आत्मान विविधरूपं करोति) विकुर्वति (for °र्वन्ती) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 8 9 G2 जनाधिप (for नरा°) — c) ❀ Cn बहुधा, विश्वतैजसप्राज्ञविराट्सूत्रान्तर्यामिरूपेण । ❀ — d) K1 तथैव; K7 D4. 5 9 तानेव; D7 तत्रैव (for तान्येव). K6. 7 D4 5 9 मन्यते पुन; V1 B0 6 (marg). 7 8 Dn1 n4 D81 D2. 3 8 Cn (gloss· साक्षित्वेन पश्यति) प्रविच(V2 Dn4 प्रतिच, D2 प्रविव)क्षते; B6 9 Da3 a4 D82 प्रति(Da4 °वि)वक्ष्यति (D83 °ते), M1 5–7 Ca (gloss बोद्धुमिच्छति) च विवक्षति, Cp (gloss: आत्मसात्प्रविकर्तुमिच्छति) प्रविवक्ष्यति, Cs (gloss. प्रवेष्टुमिच्छति) प्रविविक्षति (for च विचक्षते)

3 For the sequence in V1 B0 Dn1. n4 D8 D2 3 Cn s, cf. v 1 1 — a) K7 D4 8 9 एताम् (for एतद्). G2 एव (for एवं) K1. 2 4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 विकुर्वाणो; D7 T1 G1–3. 6 °र्वाणं; D8 °र्वाणा (for °र्वाणां). D5 एतामेव हि कुर्वाणा, T2 एवदेव हि कुर्वाणं — b) B9 Da4 बुध्यमान; G2 °माने; Cn (gloss जीव) °मानो (as in text). T2 तु (for न) — After 3ab, K1 2 4 read and K6 Da4 G3 repeat 1cd 3cd–6cd — c) K1 बोधनश्च (for -बोधनाच्). D8 चापि; T1 G6 चैव; T2 G3 Cp (gloss पञ्चविंश) चैन (for चैव) D5 मसक्तयोधनाच्चैव; D7 G1 अव्यक्त बोधन चैव (G1 °नं) ❀ Cv. अव्यक्तबोधनाच्चैव, व्यक्तं स्पष्ट प्रत्यक्ष न भवतीति अव्यक्तं अनुमितिरूप ज्ञानम् । ❀ — d) K6 7 B6 Dn1 D4 5 7 9 T G1 3 6 उत (for अपि). ❀ Cp बुध्यमानं, पञ्चविंशम् । ❀

4 D5 7 G1 om (hapl) 4–6. — ab) K6 नन्वेव; K7 D4 तत्त्वेव; Dn4 न ह्येव; T G3 6 न त्वेनं (for न त्वेव). K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G3 वाथ; M1 5–7 न तु (for वाथ) B7 Da4 T1 G6 निर्गुण (for °णम्) ❀ Cn अव्यक्तं कर्तृ, सगुणं रूपादिमत् निर्गुणं प्रधानपुरुषौ वा, न बुध्यते, अचेतनत्वादव्यक्तस्य । अत एव तदप्रतिबुद्धक, जडमित्याहु । ❀ — c) K1 2 6 B9 एव, K7 D4 9 त्वय (for त्वेव). K1 2 कल्पेत (for खल्वेतद्) ❀ Cs कदाचित्, कल्पे । ❀ — d) K1 2 चाहुर् (for आहुर्). T1 G2 बंधक; T2 -बुध्यक, G6 बद्धकं (for बुद्धकम्). Da3 तदाहु प्रतिबुद्धक

बुध्यमानो भवत्येष सङ्गात्मक इति श्रुतिः ॥ ५
अनेनाप्रतिबुद्धेति वदन्त्यव्यक्तमच्युतम् ।
अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्युत ॥ ६
पञ्चविंशं महात्मानं न चासावपि बुध्यते ।
षड्विंशं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनम् ॥ ७
सततं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च बुध्यते ।
दृश्यादृश्ये ह्यनुगतमुभावेव महाद्युती ॥ ८
अव्यक्तं न तु तद्ब्रह्म बुध्यते तात केवलम् ।
केवलं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं न पश्यति ॥ ९
बुध्यमानो यदात्मानमन्योऽहमिति मन्यते ।
तदा प्रकृतिमानेष भवत्यव्यक्तलोचनः ॥ १०
बुध्यते च परां बुद्धिं विशुद्धाममलां यदा । C. 12. 11476 B. 12. 309(6). 10 K 12. 313 10

---

5 D5 7 G1 om 5 (cf v l 4) — a) K3 बुध्येत (for बुध्यते) B1 D3 4 च (for वा) — b) B9 एतद्ध, G3 एन वै (for एतद्धै) K7 D4 9 T1 G3 6 पचविंशकः (for °विंशकम्) ❀ Cn अव्यक्त कर्तृ, यदि जानाति तर्हि पञ्चविंशकं चिदाभासमेव उपाधिविशिष्टमयमहम-स्मीति जानीयान्न तु षड्विंशममहम् । ❀ — c) K4 वध्यमानो; K7 बुद्ध°, Da3 a4 बुध्यमान, Dn1 °माने; D4 °माना, Cn (gloss पञ्चविंश ससङ्गात्मकश्चिद्रूपोऽहंकार) °मानो (as in text) K1 3 भवतु (for ति) B8 Dn1, n4 D8 D2 8 8 एव (for एष) — d) M1 5-7 सांगात्मक (for सङ्गा°) ❀ Cs सङ्गात्मक, शब्दादि-विषयरक्तः, संसारी । ❀

6 D5 7 G1 om. 6 (cf v l 4) — a) K2 Dn1 Ds3 प्रतिबुद्धे (K2 °द्ध्ये) ति; K6 7 B1 Da3 Dn4 D2 8 [अ]प्रतिबुध्ये (D8 °ध्वे) ति (for °बुद्धेति) ❀ Cn अनेन, सङ्गात्मकेन हेतुना । अविकारिणमपि सन्तमेतं पुरुषं अप्रतिबुद्धं मूढं इति वदन्ति । सधिरार्पं । ❀ — b) B6 6 7 9 Da4 G3 अच्युत; T G6 अच्युत (for अच्युतम्) — 6cd = 3cd — c) K1 वोधनञ्च, K3 4 T2 -वोधनाश्च (for °नाच्) Dn1 n4 D8 D2 8 8 चापि, D4 चैव (for चैव) — d) T G3 6 अपि (for उत) ❀ Cn बुध्यमानं जीवं पञ्चविंशं चिदाभासं वदन्ति । चिदाभासोऽपि दृश्यत्वादन्यं द्रष्टुमीष्टे । ❀

7 a) K1 Ds3 पचविंश (for °विंश) Da3 इहात्मान, G1 अया° (for महा°) M1 5-7 पचविंशकमात्मानं — K3 4 om (hapl) 7c–8b — c) Da4 Ds3 M1 षड्विंश, G3 षड्विंशो (for °श) D6 reads from बुद्ध up to केवलम् (in 9b) twice D7 बद्धम् (for बुद्धम्) ❀ Cn षड्विंश, निरुपाधिचैतन्यम् । सर्वप्रकाशकमित्यर्थः । ❀ — d) T2 अप्रमेय (for °मेय)

8 For the repetition in D6, cf v l 7 K3 4 om 8ab (cf v l 7) — a) K7 B2 D4 7 9 T G1 3, 6 Cp स तु त, B9 सतत°; Cpp (gloss व्याप्त) स तत (for सततं) D7 G1 M1 पचविंशाच् (for °विंश) — b) K7 D3 चतुर्विंशां; Da3 lacuna, D7 G1 M1 पचविंशाच् G2 तु (for च) — c) D4 दृश्या**; D7 T1 G1-3 6 Cs (gloss चेतनाचेतनौ) दृश्यादृश्यौ; Cp (gloss अव्यक्तपुरुषस्वभावे) °दृश्ये (as in text) K6 B6 8 Dn4 Cp ह्यनुगते; K7 D4 5 (both times) 7 9 T G1 3 6 Cs °गताव् (for °गतम्) — d) K2 4 अभागेव; K6 V1 B6 6-8 Dn1 n4 D8 D2 8 स्वभावेन, (for उभावेव) K4 महाद्युति; K7 °द्युति; V1 B6 6 (marg) 8 Dn1 n4 D8 D2 8 द्युते, D8 महोद्यत; T1 G1 6 महाद्युति° (for °द्युती) ❀ Cn षड्विंशस्य स्वत्वे मानमाह—दृश्येति । कार्ये कारणे च स्वभावेन स्वसत्तयानुगतं सन्मात्रं केवलं वस्तु षड्विंशशब्दितमित्यर्थः । ❀

9 For the repetition in D6, of v l 7 — a) K1 अविक्तं (for अव्यक्त) K6 D7 T1 G1 3 6 तत्तु; V1 B6 9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 अत्र; D6 (both times) यात्र (for न तु) T2 अव्यक्तस्यस्तु तद्ब्रह्म — c) D7 G1 M1. 5-7 पचविंशाच् (for विंश) K1 2 4 V1 G2 तु (for च) B6 7 Da3 a4 D5 पचविंश चतुर्विंशं — d) K2 7 D4 9 चतुर्विंशो; B9 G2 °विंशे, D7 M1 5-7 °विंशाच् (for °विंश) K7 तु, D7 T G1 3 6 M1 5-7 च (for न) B5 7 Da3 a4 D5 आत्मानं च स (B6 Da4 न स; D6 स च) पश्यति

10 b) K1 4 Da4 Ds3 (before corr) अन्ये (for अन्यो) M1 अन्योह मन्यते तदा — c) K6 Dn1 यदा; M1 lacuna (for तदा) Ds3 M1 6 7 एषु (for एष) ❀ Cn प्रकृतिमान्, प्रकृतिजयी । ❀ — d) K4 G1 लोचन, T1 G3 6 मोचन (for लोचन) T2 भवेद् व्यक्तलोचन°

11 a) K3 7 Ds1 D4 5 9 च परं; K6 चापरां; D7 T G1 3 6 M1 5-7 Cs (gloss निरतिशयानन्दस्वरूप) परमं (for च परां) K6 बुद्धि°, K7 D4 9 बोध्य, D5 T2 M1 5-7 Cs (gloss स्वप्रकाश) बुद्धं, T1 G3 6 बुध्यं (for बुद्धिं) — b) K7 Ds1 D4 5 7 9 T G1 3 6 M1. 5-7 Cs (gloss सर्वदोषहीन) विशुद्धम्; B8 D2 8 विमलाम्; G3 विबुद्धम् (for विशुद्धाम्) K1 3 4 अचलं (K1 °लो) यया, K7 D4 5 9 अचल सदा, D8 D7 T

C. 12. 11476 B. 12. 209(8). 11 K. 12. 313. 11 षड्विंशो राजशार्दूल तदा बुद्धत्वमाव्रजेत् ॥ ११
ततस्त्यजति सोऽव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ।
निर्गुणः प्रकृतिं वेद गुणयुक्तामचेतनाम् ॥ १२
ततः केवलधर्मासौ भवत्यव्यक्तदर्शनात् ।
केवलेन समागम्य विमुक्तोऽऽत्मानमाप्नुयात् ॥ १३
एतत्तत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरामरम् ।
तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्ववन्न च मानद ।
पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १४
न चैष तत्त्ववांस्तात निस्तत्त्वस्त्वेष बुद्धिमान् ।
एष मुञ्चति तत्त्वं हि क्षिप्रं बुद्धस्य लक्षणम् ॥ १५
षड्विंशोऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणोऽजरामरः ।
केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयम् ॥ १६
षड्विंशेन प्रबुद्धेन बुध्यमानोऽप्यबुद्धिमान् ।
एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ॥ १७

G1 3 6 Cs (gloss कूटस्थ) अचलोपम, M1 6–7 अमलामलं (for °लं यदा) — c) K1 षाड्विंशो; K4 षाड्विंशे; Ds1 D7 T1 G1 3 6 M1 6–7 °शं; Ds2 °शा (for °शो) K6 राजसार्दूल — d) V1 Bo 7 8 Dn1 n4 D6 D2 8 8 तथा (for तदा). K7 D4 9 तदासौ बुद्धतां व्रजेत्; B6 9 Da3 a4 D7 T G1–3 6 M1 6–7 तदा (Da3 a4 °था) बुद्धत्वतां व्रजेत्; D5 तदा तच्छुद्धतां व्रजेत् ❀ Cn बुद्धत्व, विमुक्तात्मानम् । ❀

12 b) Ds2 सर्वं; D4 सर्गे (for सर्ग-). K1 प्रालय; T G1–3 6 M7 प्रळय (for -प्रलय). K4 Dn1 D6 D2 8 8 -धर्मि वै; Da4 धर्मिणां; G1 °णि, G6 °णीं (for °णम्) — c) B7 9 Da3 a4 Cp (gloss परमानन्दापरकत्वेन दुःखप्रदत्वेन च गुणहीनां) निर्गुणां; M1 6 7 Cs (gloss ब्रह्ममात्र) निर्गुण (for °णः). — d) K1 अचेतनं

13 a) ❀ Cs केवलधर्मा, केवलस्य ब्रह्मणो धर्मोऽसंसारित्वादिरूपो यस्य सः । ❀ — b) M1 6–7 मोचनात्; Cs लोचनात् (for -दर्शनात्) — c) ❀ Cp केवलेन, षड्विंशेन । ❀ — d) K1 3 4 6 Da3 a4 Ds1 T1 G6 Cs विमुक्तात्मानम्; D5 विमुक्तात्मानम्; G3 विमुक्तो ज्ञानम् (for विमुक्तोऽऽत्मानम्) ❀ Cp [आ]त्मानं, स्वरूपम् । ❀

14 a) D7 T G1 3 6 एत (for एतत्). K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 D6 D2 8 8 Cs तु; K7 ते; D7 T G1, 3 6 M1, 6–7 Cr वै (for तत्). D5 एतत्तत्त्वमिति प्राहुर् — b) V1 नित्यत्वम्; G1 निःसत्त्वम्; Cp (gloss निष्प्रकारकम्) Cs (gloss महदादिसंबन्धशून्यम्) निस्तत्त्वम् (as in text) D7 G1 अजरामय (for °मरम्) ❀ Cn निस्तत्त्वं, कार्यकारणवर्जितं । ❀ — c) K6 तत्त्व°; M1 6–7 तत्त° (for तत्त्व) K2 4 -संश्रवणा(K4 °सा)द् (for °यणाद्). K1 3 4 7 V1 B3 (marg as in text) D4 9 एव, K1 (also) D7 T G1 3 6 एष (for एतत्) ❀ Cs तत्त्वसंश्रयणात्, अविद्याकार्यशरीरे जीवभावेन प्रवेशात् । ❀ — d) K1 3 D7 T G1, 3, 6 तत्त्ववान्; B8 (marg as in text) तत्तत्त्व, Cs तत्त्ववन् (as in text). Cs तु (for च) K1 (sup lin as in text) मादन, Ds2 Cs मानव; G3 M1 6–7 मैथिल (for मानद). — e) K1 V1 Bo 6 8 9 Da3 a4 -तत्त्वेति, K3 G1 तत्त्वेन, D7 तत्त्वे च (for तत्त्वानि) ❀ Cp अत एव तत्त्वपदं पञ्चविंशावेव कपिलादयः प्रयुञ्जते । ❀

15 G3 reads 15 twice — a) D4 वैष, M1 6–7 चैव (for चैष) D7 G1 तातस् (for तात) — b) K1 निस्तत्त्वास् Da3 a4 एष; D6 ह्येव, T2 त्वेषु (for त्वेष). D7 G1 ते त्वस्तेम बुद्धिमान् (sic) — K1 om. (hapl.) 15c–17b — c) K6 एव; K7 D4 9 एवं (for एष). ❀ Cn तत्त्वं, अहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिमपि एष मुञ्चति ॥ Cs तत्त्वं, अविद्या तत्कार्यं च । ❀ — d) Ds2 क्षिप्र°; Cs (gloss विद्योत्पत्तिसमकाल) क्षिप्रं (as in text) Da4 D2 8 बुद्धत्व; Ds2 G3 (both times) बुद्धस्य; D6 बुध्यश्च; D7 G1 बुद्धासु; T1 G6 बुद्धा सु; T2 बुद्धा स्व-; M1 6 बुध्यस्य (for बुद्धस्य)

16 K1 om 16 (cf v l 15). — a) K2 षाड्विंशो; B7 यड्विंशो Bo अति (for इति) — b) K7 D4 9 बुध्यमानो; Ds1 गृह्यमानो (for °माणो) D2 बुद्धिमान जरामरः — c) D5 [अ]बलेन (for बलेन). — d) K7 G1 समता; Cs (gloss एकत्व) समता (as in text). K7 G1 असंशयः ❀ Cn बलेन, स्वसामर्थ्येन । यथा कतकरजो रजोन्तरं शमयत्स्वयमपि शाम्यति, तथा चरमा ब्रह्माकारा वृत्तिः वृत्त्यन्तरं स्वात्मानं च शमयतीत्यर्थः ॥ Cp बलेन, ज्ञानबलेन । ❀

17 K1 om. 17ab (cf v l 15). — a) K3 G1 प्रबुध्येन; D8 G2 प्रवृद्धेन (for प्रबुद्धेन) — b) K4 बध्यमानो; Da4 बुद्ध°; D5 G1 बुद्धि° (for बुध्य°). K3 4 7 D4, 7 9 T G1, 3 6 हि (for ऽपि) K2 बुध्यमान्; D9 अबुध्यमान्; G3 M1 6–7 बुद्धिमान् (for अबु°). — c) Da4 एतान्, D7 T G1 3, 6 M1, 7 Cs एव (for एतन्). ❀ Cp एतत्, षड्विंशाभेदेनात्मनो

चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य च ।
एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्ध्या न बुध्यते ॥ १८
बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन समतां याति मैथिल ।
सङ्गधर्मा भवत्येष निःसङ्गात्मा नराधिप ॥ १९
निःसङ्गात्मानमासाद्य षड्विंशकमजं विदुः ।
विभुस्त्यजति चाव्यक्तं यदा त्वेतद्विबुध्यते ।
चतुर्विंशमगाधं च षड्विंशस्य प्रबोधनात् ॥ २०

एष ह्यप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।
प्रोक्तो बुद्धश्च तत्त्वेन यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
नानात्वैकत्वमेतावद्द्रष्टव्यं शास्त्रदृष्टिभिः ॥ २१
मशकोदुम्बरे यद्वदन्यत्वं तद्वदेतयोः ।
मत्स्योऽम्भसि यथा तद्वदन्यत्वमुपलभ्यते ॥ २२
एवमेवावगन्तव्यं नानात्वैकत्वमेतयोः ।
एतद्विमोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितम् ॥ २३ C. 12. 11490 B 12. 306(e).24 K 12. 313. 24

ज्ञानम् । ❀ —d) K7 D4 9 सांख्यै ; D8 7 G1 सांख्ये ; T1 सर्वा ; T2 सांख्यं (for सांख्य-) Da3 तत्त्व (for श्रुति-) K1 2 4 B8 (marg as in text) M3 7 निद र्शन (for °र्शनात्)

18 a) D7 T G1 2.6 [अ]समेतस्य (for समे°) ❀ C8 समेतस्य, चैतन्याभासयुक्तान्तःकरणसंसृष्टस्य । ❀ —b) V1 B0 6 8 9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 हृ (for च) K7 D4 9 पचविंशतिकेन च —c) K1 7 V1 D4 9 तदा तस्य; D7 T G1.3 6 भवेत्तस्य (for भवत्यस्य) K2 एकत्व चैकदा तस्य; G2 °त्व चैव तत्त्वस्य —d) K1 2 यदि; T2 यथा (for यदा) M1. 5–7 C8 [अ]नु- (for न) ❀ Cn बुद्ध्या न बुध्यते, धीनिरोधे सति गाढसुषुप्ति वत् षड्विंशानुभव इत्यर्थः । ❀

19 a) D4 corrupt K2 Da4 [ऽ]प्रबुध्येन; D7 G1 °ध्येत; Cn (gloss वाङ्मनसातीततया अगोचरीकृतेन) °द्धेन (as in text) —b) K1 ममतां; K7 समेतां (for समतां) K1. 2 4 [अ]पशयं (for मैथिल) —c) Dn4 G2 सगधर्मो (for सङ्गधर्मा) G3 एषां (for एष) K1 2 4 6 सगधर्मेव(K2 4 °वि)दित्येष; D7 G1 सत्सग स्याभवत्येष (sic) —d) K6 निःषगात्मा; D7 G1 निः- संगात्मो (for निःसङ्गात्मा) G1 रसाधिप (for नरा°)

20 a) K1 Da4 निसगा(K1 °घा)त्मानम् D7 G1 निःसगात्मो नराधस्य —b) D7 G1 षड्विंशजम् (for °कम्) K7 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G3 6 विभु; D4 9 G1 विभु (for विदु) —c) D5 विभु (for विभुस्) K1 2 4 V1 सोव्यक्त, K6 च व्यक्तं; K7 D4 9 वाव्यक्त (for चा°) ❀ Cv विभुः समर्थः सन्, अव्यक्तं अव्य- क्तमूलं ममाहमित्यहकारं, त्यजति । ❀ —d) B8 नु (for तु) D7 G1 त्वेनद् (for त्वेतद्) K1 विमुच्यते; K7 D4 5 9 प्रबुध्यते, G2 हि बु° (for विबु°) G3 यदा त्वेतस्य बुध्यते —e) K1 2 4 महागाध; K6 B0 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 असार च; D7 T1 G1 3. 6 महाभाग; G2 अभावं च (for अगाध च). —f) K1 प्रभोधनात् (sic)

21 Da1 om 21abcd —a) ❀ Cn अप्रतिबुद्धः क्षरः, बुध्यमानः अक्षरः । ❀ —b) D7 G1 तेन च (for तेऽनघ) —c) D6 G3 बुधश्च; D7 T1 G1 6 बुद्धिश्च, Cn (gloss ईशः) बुद्धश्च (as in text) ❀ Cv अप्रति बुद्धः मन्दमतिभिः, सुबुद्धिभिश्च प्रतिबुद्धो नारायणः । तत्त्वतः ते बुध्यमान इव यथा भवति तथा प्रोक्तः इति योजना । ❀ —d) K1 2 4 नि(K1 -घि)दर्शन (for °र्शनात्) —e) ❀ C8 नानात्व च एकत्व च नानात्वैक त्वम् ॥ Cv नानात्वं च एकत्वं चेति द्वन्द्वसमासे कृते तस्यापि पुनरेकीभावे नानात्वैकत्वमिति शब्दनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् । ❀ —f) K6 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 -दर्शनात् (for दृष्टिभिः)

22 a) K1 2 4 मषकोदं(K2 °कोदुं)बरे, B0 मसको- दुबरे; Da4 Da3 M1 5–7 मशकोदुंबरौ (Da4 Da3 M7 °रो) (for °दुम्बरे) —b) K6 तत्त्वम् (for तद्वद्) —c) K6 7 V1 B0 6–9 Dn1 n4 D8 D2–5 8 9 मत्स्यो दके; Da3. a4 D7 T1 G1 6 मत्स्यांभसि (for मत्स्योऽ- म्भसि) D5 तथा, G2 तदा (for यथा) G2 यद्वद् (for तद्वद्) —d) K1 -पद्यते, Da4 लभ्यसे (for लभ्यते)

23 a) K7 V1 B6–9 Da3 a4 च, D9 हि (for [अ]व-) V1 B8 मतव्यं (for -गन्तव्य) —b) K7 D4 G1 नानात्वेकत्वम् —c) D5 एवं (for एतद्) K6 7 Da3 a4 Dn1 n4 Da1 D2 8 G2 C8 हि (for वि) D1. 7 T G1. 3 6 विमोक्षम्, M1 विमोक्त (for °क्ष) K6 D5 इत्युक्तो (for °क्तम्) —d) B8 G2 अव्यक्त; D5 व्यक्त-, D7 T1 G1 3 6 अज्ञानं, T2 अज्ञान (for अव्यक्त-) K1 2 4 B8 D7 T G2. 6 -सज्ञित; D6 सहित; G1 सज्ञिक, G2 सपदं; Cn (gloss -विषयम्) संहितम् (as in text) C8 ज्ञानमज्ञानसहित ❀ C8 ज्ञानं, स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूपम् । नानात्वमज्ञानम् । तेन संहितं सस्पृष्टं, ससारावस्थायाम् । ❀

C 12 11490 B 12.209(8).25 K 12.313 25 पञ्चविंशतिकस्यास्य योऽयं देहेषु वर्तते ।
एष मोक्षयितव्येति प्राहुरव्यक्तगोचरात् ॥ २४
सोऽयमेवं विमुच्येत नान्यथेति विनिश्चयः ।
परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै ॥ २५
विशुद्धधर्मा शुद्धेन बुद्धेन च स बुद्धिमान् ।
विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य पुरुषर्षभ ॥ २६
वियोगधर्मिणा चैव वियोगात्मा भवत्यपि ।
विमोक्षिणा विमोक्षश्च समेत्येह तथा भवेत् ॥ २७
शुचिकर्मा शुचिश्चैव भवत्यमितदीप्तिमान् ।
विमलात्मा च भवति समेत्य विमलात्मना ॥ २८
केवलात्मा तथा चैव केवलेन समेत्य वै ।
स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुते ॥ २९
एतावदेतत्कथितं मया ते
तथ्यं महाराज यथार्थतत्त्वम् ।

---

24 ^{b}) B3 सो (for यो) K1 चित्तेषु; B9 D1 G1 देशेषु (for देहेषु) ❀ Cp देहेष्विति बहुवचनादेक एव सर्वदेहवर्ती । ❀ — ^{c}) K1.2 एष मोक्षवि(K2 °य)- तव्येति; Cp एष मोचयितव्येति — ^{d}) K1 2 -गोचरा ; B3 (marg as in text) -दर्शनात्, G3 गोचरान् ❀ Cs अव्यक्तगोचरात्, अज्ञानकार्यसंसारात् । ❀

25 ^{a}) D6 G1 सोहम्; M1 6-7 योयम् (for सोऽयम्) G3 एव (for एवं). D8 विमुचेत — ^{b}) D6 नास्योत्पत्ति (for नान्यथेति) ❀ Cp नान्यथा, कर्मादिभिः । ❀ — ^{c}) K1 2 4 परे च, V1 B0 6-9 Da3 n1 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 G3 M1 6-7 परश्च (for परेण) K1 परधर्मश्च, K7 D0 °धर्मेर्वा; D4 7 T1 G1 3 6 °धर्मे च (D4 वा); Cs (gloss समारिभिर्भिन्नतया्यधर्मवान्) °धर्मा च (as in text) ❀ Cv परेण ससारिभ्यो भिन्नेन नारायणेन । ❀ — ^{d}) D6 एव (for एष)

26 K7 om 26^{ab} — $^{a b}$) K1 3 4 D4 9 विमुक्तधर्मा, D5 निर्मुक्त°; Cv (gloss संसारमलराहित्यलक्षणधर्मवान्) विशुद्ध° (as in text) D4 9 बुद्धेन शुद्धेन (by transp), G1 शुद्धेन शुद्धेन B3 (marg. as in text) सत्त्वेन (for शुद्धेन) B3 M6-7 स च (by transp), D4 9 सह — ^{c}) K7 B0 Da1 D8 D5 M1 7 युक्तेन, B8 तत्त्वेन; G8 सत्येन (for मुक्तेन). K1 3 4 D4 9 विशुद्ध(K4 °शुध ; D4 9 °मुक्त)धर्मयुक्तेन — ^{d}) D7 T1 G1 3 समे(G1 भवे)त्य भरतर्षभ, G6 °त्य मिथिलाधिप

27 K1 4 D4 5 9 G3 read 27^{ab} twice — ^{a}) K1 4 D4.9 (all four second time) विमुक्त ; K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 4 (first time) 5 (second time) 7 8 9 (first time) T G1 3 (second time) 8 6 M1 6-7 Cs वियोग , D5 (first time) विमुक्त; G3 (first time) वियुक्त- (for वियोग) K1 (both times) 7 D4 (both times) 7 9 (both times) T G1 6 धर्मणा; D8 (first time) धर्मणा, D5 (second time) धर्मगश्च (for धर्मिणा) D4 (first time) चैव (for चैव). ❀ Cs वियोगधर्मिणा, अग्निहोत्रादौ कर्मणि । ❀ — ^{b}) K1 4 (both second time) 6 7 B0 7-9 Da3 n1 Dn1 n4 D8 D2 3 4 (second time) 5 (both times) 8 9 (second time) विमुक्तात्मा; V1 D7 T G1 3 (second time) 8 6 M1 6-7 वियोगात्मा; B3 G3 (first time) वियुक्तात्मा (for वियोगात्मा) K6 7 B0 6 7 8 (marg as in text). 9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 4 (second time) 5 (first time) 8 9 (second time) G3 (first time) अथ (for अपि). — ^{c}) K1 3 4 विमोक्ष(K4 °क्षि)णाद्; K7 D4 9 °क्षेण; Da1 °क्षिण्य (for °क्षिणा) D7 T G1.3.6 विमोक्षी (for °क्षश्च) — ^{d}) K1 3 4 7 दै, D7 G1 [आ]ह (for [इ]ह). V1 भवत्यपि; D4 9 तदा भवेत्.

28 ^{a}) Da1 शुद्धिकर्मा, D7 T2 G1 शुचिकर्मणा; G3 M8 6 शुचिधर्मि(M6 °र्म)णा, M1 7 शुचिर्धर्मा (for शुचिकर्मा) K1 शुचिश्च शुचिकर्मेण, D1.9 शुचिकर्मणा शुचिश्च — ^{b}) Ds1 दीप्तिकान् (for °मान्) — ^{c}) M1 6-7 भवत्येष (for च भवति)

29 ^{a}) D7 T G1 3 6 तथा चैव; M1 6-7 भवत्येष. — ^{b}) ❀ Cs केवलेन, जीवन्मुक्तेनाचार्येण । ❀ — ^{c}) K1 3 4 स्वतंत्र वा (for °त्रश्च) B0 स्वतंत्रेण स्वतंत्रश्च; D7 G1 स्वधर्मेण स्वतंत्रश्च — ^{d}) K1 3 4 7 V1 B3 9 D6 अवाप्नुयात्; T1 G6 तथाप्नुते, T2 G8 उपाप्नुते (for अवाप्नुते) D7 G1 स्वतन्त्रं त (D7 om तं) तत्राप्नुते; G3 °त्र समुपाप्नुते

30 ^{a}) K7 om. मया ते — ^{b}) K7 पथ्य; D7 T1 G1 3 6 तत्त्व (for तथ्य) G1 यदार्थ (for यथार्थ). — ^{c}) K7 D4 5 9 अमत्सरीत्व (for °रत्व). K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a1 Dn1, n4 D8 D2 3, 5 8 G3 परिगृह्य (for प्रति°) D4 वार्य (for चार्य) ❀ Cs अमत्सरत्व प्रतिगृह्य, शमदमादिसाधन स्वीकृत्य । ❀ — ^{d}) D6 ब्रह्माणि (for ब्रह्म वि). K1 विशुद्धमात्मं; K6 °भावं; M1.7

अमत्सरत्वं प्रतिगृह्य चार्थं
सनातनं ब्रह्म विशुद्धमाद्यम् ॥ ३०

न वेदनिष्ठस्य जनस्य राज-
न्प्रदेयमेतत्परमं त्वया भवेत् ।
विवित्समानाय विबोधकारकं
प्रबोधहेतोः प्रणतस्य शासनम् ॥ ३१

न देयमेतच्च तथानृतात्मने
शठाय क्लीबाय न जिह्मबुद्धये ।
न पण्डितज्ञानपरोपतापिने
देयं त्वयेदं विनिबोध यादृशे ॥ ३२

श्रद्धान्वितायाथ गुणान्विताय
परापवादाद्विरताय नित्यम् ।
विशुद्धयोगाय बुधाय चैव
क्रियावतेऽथ क्षमिणे हिताय ॥ ३३

विविक्तशीलाय विधिप्रियाय
विवादहीनाय बहुश्रुताय ।
विजानते चैव न चाहितक्षमे
दमे च शक्ताय शमे च देहिनाम् ॥ ३४

एतैर्गुणैर्हीनतमे न देय-
मेतत्परं ब्रह्म विशुद्धमाहुः । C 12. 11502 B 12. 305(8) 36 K. 12. 313 36

°मान्यं (for °माद्यम्). K1 सनातन ब्रह्मणिमाद्यशुद्ध (sic).

31 a) K1 2 4 न चाप्यनि(K2 °न)ष्टस्य, B0 6 9 Ds1 D1 T G3 6 M1 5-7 Cnp Cp Kumbh ed. नावेदनि(M1 °वि)ष्टस्य, G1 न देव°; G2 न चेदानिष्टस्य (for न वेदनिष्ठस्य) K1 2 4 नरस्य (for जनस्य) ❀ Cn वेदनिष्ठस्य निदाघवत्कर्मश्रद्धाजडस्य नावेदनिष्ठस्येति पाठः स्वच्छ ॥ Cs वेदनिष्ठस्य, कर्मभागार्थपरस्य स्वर्गादिकामिनः । ❀ — b) D1 परेयम्; G1 वरेयम् (for प्रदेयम्). — c) K2 Da1 M1 वित्रत्समानाय; K6 V1 B1 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 8 8 विधित्स°; D1 G1 विबुद्धमानस्य; T G3. 6 विवित्समानस्य, G2 विबुध्यमानाय; Cn (gloss विशेषेण तृष्णावते । धेट्पाने इत्यस्य रूपम्) विवित्स° (as in text) K6 V1 B3 Da3 Dn1 n4 Ds D2 8. 8 वि(K6 V1 B3 Ds2 नि)योधकारण; B0 निबोधकारक, Da1 विरोध°, D1 G1 विशुद्धि° (G1 °द्ध°) (for विबोध) — d) B6 (marg as in text) साधन; Ds1 शाश्वत; G1 नाश (for शासनम्).

32 a) K5 7 यथा, Da3. a1 त्वया (for तथा) K1 2. 4 D4 5 9 [अ]कृतात्मने; Da3 a1 [अ]धृता° (for [अ]नृता°) — b) K1 शाठाय; M6 तथा च (for शठाय). K1 D4 9 क्लीवाय D1 द्विः; G2 नि- (for न) — c) K3 पडिताज्ञान (for पण्डित°) D1 G1 परावतापिने (for परोप°) — d) D1 lacuna, G2 ज्ञेयं (for देयं) K2 D2 त्वदेयं, K4 V1 B0 6 7 9 Dn1 n4 Ds D3 8 तु देय, K5 च देय (for त्वयेदं) K4. 6 Dn1. n4 Ds D2 3 8 च; T2 च वि (for वि) D5 यादृशि (for °शे) D9 विनिबोधमीदृशे D4 देय त्वदेयं विनिबोधस्य दृशे

33 a) Ds1 श्रद्धान्वितायार्थे-; Ds2 °तार्याय; D8 शुद्धान्वितायाथ; G1 श्रद्धान्वतायाथ (for श्रद्धान्वि°) — b) Da3 Dn4 हि (for वि-). D5 परापवाद्यापरताय नित्य — c) K1. 2 7 V1 D9 विशुद्धचित्ता(K2 °चिंता)य, D4 °वित्ताय; G2 M5 6 °योनाय; Cs (gloss यमनियमादिगुणवते) °योगाय (as in text) K2 शुद्धाय, D4 lacuna (for बुधाय) K4 B0 Da3 Dn1 n4 Ds D2 8 8 नित्य; D4 वैव (for चैव) — d) D9 om क्रियाव K4 B0 Da3 a4 Ds D2 8 8 च (for ऽथ) K7 क्षमिनो; B1 क्षमणे (for क्षमिणे) G1 क्रियावते तक्षमिते यथाथ (sic) ❀ Cs क्रियावते, ईश्वरार्पणबुद्ध्या स्वकर्मनिरताय । ❀

34 a) G3 विमुक्त- (for विविक्त-) — b) Da1 विषाद (for विवाद) K1. 2 4 व्रताय (for श्रुताय). — c) G2 M1. 5-7 द्विजातये (for विजानते) K6 वा (for च) K1. 2 न चाहिताय; K7 D4 5 9 G6 M6 तथा हितक्षमे, D1 (also as in text) न तत्क्षमा दमा; T G1 3 त(T1 य)था हितक्षमा; G2 दमक्षमान्विते (for न चाहितक्षमे) — d) K7 D4 9 सत्येत्मसमे; B0 7 श(B1 स)क्ते त्वसमे; B6 9 Da3 a4 M1 5-7 सक्तेत्मसमे; B8 शक्तेथ समे; D8 शक्ते तु शमे; D6 सत्ये च शमे (for शक्ताय शमे). K4 V1 समाय; K6 समेव (for शमे च) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 देय (for देहिनाम्) K1 शमे च प्रसक्ताय समाय देहिनां, K2 समे च सक्ताय समाय देहिनां; D7 T G1 3 6 दमाय नित्यात्मसमाय देहिनां; G2 शक्ताय चैकात्मसमता न देहिना

35 a) B0 एतद्; G2 एकैर् (for एतैर्). D1 G1 गेहतमे (for हीन°). — b) B8 श्रेयसे (for °मे) K7 Da4 योक्षति B8 D5 तादृशं कृत; D1 T1 G1 3 6 तादृगेत (for तादृशो कृतं). K1. 2 न श्रेयसे (K1 °से)

C.12 11502
B 12.309(o) 36
K.12.312 35

न श्रेयसा योक्ष्यति तादृशे कृतं
धर्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ॥ ३५
पृथ्वीमिमां यद्यपि रत्नपूर्णां
दद्यान्नदेयं त्विदमव्रताय ।
जितेन्द्रियायैतदसंशयं ते
भवेत्प्रदेयं परमं नरेन्द्र ॥ ३६
कराल मा ते भयमस्तु किंचि-
देतच्छ्रुतं ब्रह्म परं त्वयाद्य ।
यथावदुक्तं परमं पवित्रं
निःशोकमत्यन्तमनादिमध्यम् ॥ ३७
अगाधजन्मामरणं च राज-
न्निरामयं वीतभयं शिवं च ।
समीक्ष्य मोहं त्यज चाद्य सर्वं
ज्ञानस्य तत्त्वार्थमिदं विदित्वा ॥ ३८
अवाप्तमेतद्धि पुरा सनातना-
द्धिरण्यगर्भाद्गदतो नराधिप ।
प्रसाद्य यत्नेन तमुग्रतेजसं
सनातनं ब्रह्म यथाद्य वै त्वया ॥ ३९
पृष्टस्त्वया चास्मि यथा नरेन्द्र
तथा मयेदं त्वयि चोक्तमद्य ।
तथावाप्तं ब्रह्मणो मे नरेन्द्र
महज्ज्ञानं मोक्षविदां पुराणम् ॥ ४०

मोक्ष(K1 योक्ष्य)ति तद्वशे कृत —^{d}) Da3 धर्मं; D5 धर्मे (for धर्मं). G1 प्रवर्तारम् (for °कारम्). K1 धर्मप्रवक्तारसपात्रदानात्

36 V1 reads 36 on marg —^{a}) G1 पृथिवीम्. D7 G1 अपि (for यद्यपि) K7 रत्नपूर्णा; Da4 °पूर्णं (for °पूर्णां). —^{b}) K3 तद्यान्; G2 यद्यान् (for दद्यान्). Da4 om न K6 B7 अदेयं (for नदेयं) K1.2 इदम्, Da4 प्रियम् (for त्विदम्). — Da4 om 36^{c}–37^{b} —^{c}) D4 5 यतेंद्रियाय (for जितेन्द्रि°). K6 [अ]ससय; B8 °शय च —^{d}) Da3 न चेत् (for भवेत्) D7 G1 भगवन् (for परमं) Da1 नरेंद्र.

37 Da4 om. 37^{ab} (cf. v l 36). —^{a}) D4 काराळ; T G2 3.6 कराळ Dn1 D7 मास्ते (for मा ते). K3 भयसंस्तु, D7 T G2 M1.5–7 °मस्ति (for °मस्तु). B9 om from मस्तु up to तेजसं (in 39^{c}) —^{b}) K1 2 4 D7 T G1 3 6 transp श्रुत and परं. K7 D9 त्वयानघ (for त्वयाद्य) —^{c}) D7 T1 G1 त(T1 य)था यदुक्त; G3 एतावदुक्तं (for यथा°) —^{d}) K6 B0.6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 7 T G1–3 6 M1 5–7 विशोकम् (for निःशो°). K3 अनाद्यमध्यं; K7 Da3 a4 D4 9 °दिमन्यय (for °दिमध्यम्)

38 B9 om 38 (cf. v l 37) —^{a}) T2 G1 अगाढ-; G2 अमाय (for अगाध) ❀ Cn अगाधजन्म, अगाधं अप्रतिष्ठित जन्म येन, जन्मनिवर्तकम् ॥ Cp नेद गाधमति-गम्भीर, अजन्म, मरणनिवर्तकम् । ❀ —^{b}) K4 निरामये (for °मयं) —^{c}) Da3 समीक्ष D4 सर्वं (for मोहं). K1 2 4 सर्वेशाश (for चाद्य सर्वं). K6 7 B7 Da3 Dn1.n4 D2 3 7 8 T1 G1 3 6 चाद्य (for चाद्य) K6 Dn4 Ds1 D2 8 M1 5 6 सर्वे (for सर्वं) —^{d}) M7 मत्वार्थम् (for तत्त्वा°). K1.2 4 7 B0 7 D4.5 9 T3 G2 इमं (for इदं).

39 B9 om. up to तेजसं (cf v. l. 37). —^{a}) K4.6 V1 B0 7.8 Da3.a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 मया (for पुरा). —^{b}) K1 2 4 हिरण्यगर्भाप्रजतो; D7 T G1.3 6 M1.5–7 °र्भाद्यजतो; G2 °र्भाद्भुवतो (for °र्भाद्गदतो) Dn4 जनाधिप (for नरा°). —^{c}) K6 आसाद्य (for प्र°). B6 (marg as in text) धर्मेण, T1 G1 3 6 यज्ञेन (for यत्नेन) D7 तमथ; G1 समुद्य (for तमुग्र-). B0 Da3 Dn1.n4 D5 D2 3.8 -चेतस (for -तेजसं). —^{d}) B3 (marg) यथा हि; D7 G1 स नाथ (for यथाद्य) Da3 a4 पुरा (for त्वया).

40 Da4 repeats 40^{a} after 40^{b} —^{a}) K1 2 4 दृष्टस् (for पृष्टस्) K1.2 4 V1 ह्यस्मि; K6 चाद्य; K7 D4 9 [अ]द्यास्मि (for चास्मि). D7 T G1–3 6 M1.5–7 पृष्टो (D7 G1 दृष्टो) यथा ह्यस्मि (G2 °यास्त्वया) त्वया नरेंद्र —^{b}) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1.n4 D5 D2 3 8 G2 यथा (for तथा) K1 2 4 मयोक्तं (for मयेदं). T G1 3 6 M1.5–7 तव (for त्वयि) K1.2 4 चेदमद्य; D7 चोक्तमाद्य (for चोक्त°). K7 अद्य वै (for अद्य) — Da4 om. 40^{c} —^{c}) K6 तथावाम, K7 D4.7.9 T G1 3 6 यथावाप्तं; B0 तथा चाप्त; B8 तथा ह्यवाप्त; Dn4 D5 तथा वाप्त; Ds1 तथावाप्ते; M1 5–7 यथा त्ववाप्त (for तथावाप्त) K6 G6 ब्राह्मणो (for ब्र°). —^{d}) K1.2 4 6 B0 Da3.a4 Dn1 n4 D5 D2–4.8 9 T2 G3

भीष्म उवाच ।

एतदुक्तं परं ब्रह्म यस्मान्नावर्तते पुनः ।
पञ्चविंशो महाराज परमर्षिनिदर्शनात् ॥ ४१
पुनरावृत्तिमाप्नोति परं ज्ञानमवाप्य च ।
नावबुध्यति तत्त्वेन बुध्यमानोऽजरामरः ॥ ४२
एतन्निःश्रेयसकरं ज्ञानानां ते परं मया ।
कथितं तत्त्वतस्तात श्रुत्वा देवर्षितो नृप ॥ ४३
हिरण्यगर्भादृषिणा वसिष्ठेन महात्मना ।
वसिष्ठादृषिशार्दूलान्नारदोऽवाप्तवानिदम् ॥ ४४
नारदाद्विदितं मह्यमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
मा शुचः कौरवेन्द्र त्वं श्रुत्वैतत्परमं पदम् ॥ ४५
येन क्षराक्षरे वित्ते न भयं तस्य विद्यते ।
विद्यते तु भयं तस्य यो नैतद्वेत्ति पार्थिव ॥ ४६
अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुनः पुनरुपद्रवन् ।
प्रेत्य जातिसहस्राणि मरणान्तान्युपाश्नुते ॥ ४७
देवलोकं तथा तिर्यङ्मानुष्यमपि चाश्नुते ।
यदि शुध्यति कालेन तस्मादज्ञानसागरात् ॥ ४८
अज्ञानसागरो घोरो ह्यव्यक्तोऽगाध उच्यते । C 12. 11316 B 12. 309(8). 50 K 12. 313. 50

महा-; D7 G1 महं (for महज्) D5 गीत (for ज्ञान). K3 मोक्षविद; K7 D4 9 तत्त्वविदां; B9 ब्रह्म°; D5 मोक्षमिद; G2 मोक्षचिंतां (for °विदां) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D1-5 8 9 परायणम्; G2 तथैव (for पुराणम्).

41 a) K3 यदुक्तं परम ब्रह्म — c) K1. 3 V1 Da3 पंचविंशं; D4 °विंशा; G1 °विंशे (for °विंशो). — d) B9 परमात्म; D4 9 परमर्षेर् (for °मर्षि) G3 निवेशनात् (for निदर्शनात्)

42 a) K6 7 B9 Da3 a4 D4 5 8 9 नावृत्तिम् (for °मा°) — b) K6 V1 B6-9 Da4 D5 7 T G1-3 6 तु (for च) — c) D3 (before corr) T1 न वा; T2 न यो; M1 5-7 न चेद् (for नाव) — d) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 5 7 T1 G1 2. 6 [ऽ]जरामर (for °मर°)

43 a) Some MSS निश्रेयसकर — b) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 5 7 8 T G1 3 6 ज्ञान ते परमं मया (G1 पद) — K3 om 43cd G1 om (hapl) 43c–45d. — c) D5 तत्त्वे (for तात) — d) K6 श्रुता (for श्रुत्वा).

44 G1 om. 44 (cf v l. 43). — b) K6. 7 V1 B9 D4 T2 वशिष्ठेन K6 महर्षिणा (for महात्मना). — c) K6. 7 V1 B9 D4 T2 वशिष्ठाद्. K6 7 B6 Da3 a4 D4 5 6 -शार्दूलो (for शार्दूलान्) — d) K3 नारदे (for °दो) K7 व्यासवान् (for °वास°).

45 G1 om 45 (cf v l 43) — a) K3 विधितं (for विदितं) M1 5-7 श्वेतन् (M7 °तं) (for मह्यम्) — b) M1. 5-7 मया (for एतद्) Da3 a4 निदर्शनं (for सनातनम्). — c) K3 शुचा (for शुच) — d) K7 D4 5 9 श्रुत्वा तत्; B6 (marg as in text) 7 Da3 a4 तदेतत्; D7 G3 6 श्रुत्वेद; T1 श्रुत्वैत (for °तत्).

46 a) Da3 a4 तेन (for येन) K3 6 Ds1 D4 [क्ष]क्षराक्षरे (Ds1 °रा); Da4 क्षराक्षर (for °क्षरे) K1 3 4 7 V1 D4 9 भित्ते; B6-9 विद्ये, Da4 विंदे; Ds1 वेत्ति; D8 भिद्यो; T1 विंदेद्; G1 वृत्ते; G2 ज्ञाते; G6 विंदेन्; Cn (gloss विज्ञाते) वित्ते (as in text) — b) B0 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 भय तस्य न विद्यते — c) K1. 3 4 न वि(K4 मि)द्यते, Da4 विद्यते तु — d) K7 D4 5 7 9 G3 तद् (for [ए]तद्) K1. 3 4 यो नो (K3 ये नो; K4 ये न) विद्येत पार्थिव

47 a) T1 G1 6 अनु(G1 न)ज्ञानाद् (for अविज्ञानाच्) D5 7 स, T G1. 3 6 वि- (for च) K4 विमूढात्मा (hypermetric), K7 मोहाच्च; D4 9 मोहात्मा (for मूढात्मा) — b) K3 4 उपद्रुवं; K6 V1 B0 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5 7 T2 G1-3 Cn (gloss क्लेशवानभूत) उपाद्रव(Da4 °वा)त्; B6-9 T1 G6 M1. 5-7 उपद्रवान्; D8 उपाद्रवेत् (for उपद्रवन्) — c) B7 lacuna, D5 प्रेत (for प्रेत्य) — d) K7 मरणतानि, G1. 6 °णाद्यानि; G2 °त्यानि (for °न्तानि)

48 Da3 a4 Ds1 om. (hapl.) 48ab — a) D5 7 देवलोके (for °लोक) K7 तीर्यङ्, D5 7 राजस. — b) K3 4 B8 Dn1 n4 D3 8 G1. 2 M6 मनुष्यम् (for मा°). G3 सोश्नुते (for चा°) D5 7 तिर्यङ्मानुष्यमश्नुते — c) T G1 3 6 शुध्यते यदि कालेन — After 48, T G3 6 Kumbh ed ins

761* उत्तीर्णोऽस्मादगाधात्स परमाप्नोति शोभनम् ।

49 a) D4 घोरा (for घोरो) — b) D4 उच्यते (for उच्यते).

C.12.11517 B 12.309(8) 50 K.12.313 50 अहन्यहनि मज्जन्ति यत्र भूतानि भारत ॥ ४९
यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वं सनातनात् ।
तस्मात्त्वं विरजाश्चैव वितमस्कश्च पार्थिव ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

२९७

भीष्म उवाच ।
मृगयां विचरन्कश्चिद्विजने जनकात्मजः ।
वने ददर्श विप्रेन्द्रमृषिं वंशधरं भृगोः ॥ १
तमासीनमुपासीनः प्रणम्य शिरसा मुनिम् ।
पश्चादनुमतस्तेन पप्रच्छ वसुमानिदम् ॥ २
भगवन्किमिदं श्रेयः प्रेत्य वापीह वा भवेत् ।
पुरुषस्याध्रुवे देहे कामस्य वशवर्तिनः ॥ ३
सत्कृत्य परिपृष्टः सन्सुमहात्मा महातपाः ।
निजगाद ततस्तस्मै श्रेयस्करमिदं वचः ॥ ४
मनसोऽप्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वाञ्छसि ।

---

50 a) K1 2 Bo D4 9 G2 M7 तस्माद् (for य°). — b) D7 G1 उत्तीर्णास् (for °र्णस्) K1 7 D4, 9 सनातन (for °तनात्) — c) K1 3 4 विरजस्कश्च; K7 °जश्चैव (for विरजा°) — d) B6 7 Da3 a4 G6 भारत; D9 पार्थिव° V1 G1 वीतमन्यु(G1 वीतमस्क)श्च पार्थिव; D5 वितमा भव पार्थिव.

Colophon. Ś1 D6 missing K3 5 B1-5 Da1 a3 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub parvan* K1 4, 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy name* K1 2 4 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 D5 8 M1 5-7 वसि(V1 B9 °शि)ष्ठकराळ(M1 5-7 °ळ)जनकसंवाद° (K2 °दा°) समाप्त°; K6 D8 D2 3 वसिष्ठकराळजनकसंवाद°; K7 D4 9 शाव्यक्तनिर्णय° वशि(D9 °सि)ष्ठकरालजनकसंवाद° समाप्त°; Bo करालजनकसंवाद°; D7 T1 G6 वसिष्ठकराळ(D7 °ल)जनकसंवादे मोक्षस्वरूपं, G1 करालजनकवसिष्ठसंवादे मोक्षस्वरूप; G2 वसिष्ठकराळसंवाद समाप्त°; M5 6 (also) वसिष्ठकराळजनकसंवादे गुणविधिकथन —*Adhy no* (figures, words or both) K6 33, Bo 8 135, B7 T1 G1, 6 131, Dn1 134, Dn4 133, Da2 G3 M5 132, D8 129, T2 144, G2 147, M1, 6, 7 130 —*Śloka no* Da4 Dn4 51, Dn1 50, D8 52

297

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf v. l 12 274 13, 283 15).

1 M6 om. the ref. G1 वसिष्ठ (for भीष्म). — a) D4 corrupt K2 4 7 Da4 G2 मृगया. K7 B8 विहरन् (for विच°). D7 राजन् (for कश्चिद्). — d) K1 Dn4 G1 ऋषि°. B6 वंशव(marg °क)रं (for °धरं). C8 (gloss. शमविज्ञानादिभिः) गुणै (for भृगोः). K2 ऋषिवेशधरं भृगो.

2 a) K1 2 4 Bo Dn1 n4 D8 D2, 3 8 उपासीनम् (for तमा°) D5 T2 उपासीनं (for °सीनः). — b) K3 4 Bo मुनि° — c) D7 G1 मनुगते (for °मतस्). — d) K7 पपृच्छ; D8 पप्रश्न; G1 ह्यपृच्छद् (for पप्रच्छ) V1 G6 सुमहान् (for वसुमान्).

3 D7 G1 om 3–4. Before 3, B6 9 ins वसुमानुवाच. — a) K1 2 7 D4 8 9 G2 इव; D8 D5 T1 G3 6 M1, 5-7 C8 इह; T2 मह (for इदं) Da2 श्रेष्ठ°; G2 श्रेय (for श्रेय). — b) K6 7 Bo 7 Dn1 Da1 D4, 5 8 9 T M1 5-7 च (for वा). K4 भजेत्; Dn1 भवे (for भवेत्)

4 D7 G1 om 4 (of v l 3) Before 4, B8 9 ins भीष्म उवाच — a) Bo सत्कृत्य; T2 तत्कृत्य (for सत्कृत्य) K1 स; K3 4 स्म; K6 V1 B6-8 Da3 a4 G3 तु; K7 D4, 5 9 च; B9 lacuna (for सन्) — b) V1 B6-8 Da3 D5 T1 G2 6 स महात्मा (for सुम°) K1 7 महातप ; D5 °त्मने (for °तपा). — c) K7 D4 9 निर्जगाद (for निज°) — After 4, K1 2 4 ins an addl colophon [*Sub-parvan* K1 मोक्षधर्म].

5 Before 5, MSS ins. ऋषिरुवाच. — a) G1 चैव; G2 नेह (for चेह). D4 corrupt, D9 चेमेह

भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्तस्व यतेन्द्रियः ॥ ५
धर्मः सतां हितः पुंसां धर्मश्चैवाश्रयः सताम् ।
धर्माल्लोकास्त्रयस्तात प्रवृत्ताः सचराचराः ॥ ६
स्वादुकामुक कामानां वैतृष्ण्यं किं न गच्छसि ।
मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ७
यथा ज्ञाने परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ।
तथा धर्मे परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥ ८
असता धर्मकामेन विशुद्धं कर्म दुष्करम् ।
सता तु धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करम् ॥ ९
वने ग्राम्यसुखाचारो यथा ग्राम्यस्तथैव सः ।
ग्रामे वनसुखाचारो यथा वनचरस्तथा ॥ १०
मनोवाक्कर्मके धर्मे कुरु श्रद्धां समाहितः ।
निवृत्तौ वा प्रवृत्तौ वा संप्रधार्य गुणागुणान् ॥ ११
नित्यं च बहु दातव्यं साधुभ्यश्चानसूयता ।
प्रार्थितं व्रतशौचाभ्यां सत्कृतं देशकालयोः ॥ १२
शुभेन विधिना लब्धमर्हाय प्रतिपादयेत् ।
क्रोधमुत्सृज्य दत्त्वा च नानुतप्येन्न कीर्तयेत् ॥ १३
अनृशंसः शुचिर्दान्तः सत्यवागार्जवे स्थितः । C 12 11531 B 12 310(09).14 K 12.314 14

(for चेह च) T G1 3 6 M1 5-7 न (for the second च) Ds1 वाञ्छति; T1 G1 3 6 Cs गच्छसि (for वाञ्छसि) ※ Cs भूताना प्रतिकूलानि वाञ्छन्स्वयमपि मनसः प्रतिकूलानि गच्छसि । ※ — c) Ds प्रतिभूतेभ्यो (for °कूलेभ्यो) — d) K6 7 D4 5 9 जितेंद्रिय (for यतेन्द्रिय)

6 a) D1 T G1 2 6 M1 5-7 सदा (for सतां) D6 हित (for हित) — c) D3 धर्म (for धर्माल्). B9 लोक; T2 लोकाव् (for लोकास्) K4 त्रयात् (for त्रयस्) — d) T2 प्रशस्ता (for प्रवृत्ता) K1 D5 सचराचर°, B1 सचराश्चरा

7 a) G1 corrupt G6 स्वादु कारक (for स्वादुकामुक) — b) Da4 वैतृष्णां K1 D7 तु (for न) Da3 a1 पच्छसि, T2 M1 7 गच्छति; G1 पृच्छसि (for गच्छसि) — V1 reads 7cd on marg — c) K2 मनु; K6 सत्तु; M1 7 मधु (for मधु) — d) K7 B8 (marg as in text) D4 6 7 9 नैव पश्यसि; T2 चानुप° (for नानुप°)

8 a) G1 परिचय D6 7 यथा संभोगसंस्थाने — b) B8 (marg as in text) ते फलार्थिना, T2 तत्फला क्रिया (for °र्थिना) — Ds1 D3 G2 om (hapl) 8cd — c) G1 सदा (for तथा) G1 om. from धर्मे up to फलार्थिना D9 धर्म (for धर्मे) — d) K1 2 4 कर्तव्यो भूतिमिच्छता; V1 °स्यभूतिमिच्छसि (sic)

9 a) Da4 a1 D6 7 असतां; T1 G1 3 6 न सदा, T2 नासता (for असता) K7 D4 9 [अ]नर्थकामेन (for धर्म°) — b) B0 दुष्कर; D6 7 G2 सुकर (for विशुद्ध) D6 7 धर्म- (for कर्म) G1 शुद्ध कर्म सुदुष्कर — K7 V1 B0 8 Dn4 D4 6 7, 9 T G1-3 6 om. (hapl) 9cd — c) K1 2 4 न सता; Da4 a1 सतां तु (for सता तु) — d) K1 2 4 Ds1 विशुद्ध (for सुकर).

10 a) G2 विना (for वने) K7 Da3 a4 D4 9 G1 Cs ग्राम्यसमाचारो, D7 °भुवारोधो (for °सुखाचारो). — G1 om (hapl) 10bc — b) Dn4 च (for स) — c) K7 D4 9 T2 वन(T2 °न्य)समाचारो, T1 G3 6 वन्यसुखा°; G2 सुखवना° (for वनसुखा°)

11 a) K1 2 4 मनोवाक्कर्मक; K6 7 V1 B0 6 (marg) 8 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 °कायिके; D9 °कायके, T1 G1 3 6 °कर्मगे, T2 °जे (for °के) K1 2 धर्म (for धर्मे) — b) Dn4 क्रतु (for कुरु) K1 2 4 श्रेष्ठ, Dn1 M8 श्रद्धा; M1 7 श्रद्ध; M6 शुद्ध (for श्रद्धां) — c) M1 5-7 निवृत्तो (for °त्तौ) Da4 इवृत्तो, D4 M1 5-7 प्रवृत्तो (for °त्तौ) Dn4 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा (by transp) — d) Ds2 गुणान्गुणान्; T G1 3 6 गुणागुण

12 a) K2 4 बहु च (by transp) — b) K1 2 4 साधूना (for साधुभ्यश्) K2 [अ]नसूयतां; K7 B1 D4 9 °यया, Ds1 D6 7 G1 [अ]नसुयता — c) K4 D7 पार्थिवं; D4 प्रार्थिन; G1 प्रार्थ्य त (for प्रार्थित) D6, 7 यम शौचाभ्यां, T G1 3 6 M1 5-7 ब्राह्मणेभ्यश्च (for व्रत शौचाभ्या) — d) K2 सत्कृते (for सत्कृत)

13 a) K7 G1 सुखेन (for शुभेन) K1 2 4 कर्मणा (for विधिना) — b) B6 (marg as in text) 9 अर्हार्थं (for अर्हाय) D7 प्रतिसादयेत् (tor °पादयेत्) G1 अर्हायाप्रतिपाद्यते (sic) — K2 4 om. (hapl) 13cd. — c) V1 B9 Da3 D4 9 G2 उच्छिद्य; D6 7 सछिद्य (for उत्सृज्य) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 3 दद्याच् (for दत्त्वा). G1 [अ]थ; G3 [अ]थ

C. 12. 11031
B. 12. 310(09).14
K 12. 314 14

योनिकर्मविशुद्धश्च पात्रं स्याद्वेदविद्द्विजः ॥ १४
सत्कृता चैकपत्नी च जात्या योनिरिहेष्यते ।
ऋग्यजुःसामगो विद्वान्षट्कर्मा पात्रमुच्यते ॥ १५
स एव धर्मः सोऽधर्मस्तं तं प्रतिनरं भवेत् ।
पात्रकर्मविशेषेण देशकालाववेक्ष्य च ॥ १६
लीलयाल्पं यथा गात्रात्प्रमृज्याद्रजसः पुमान् ।
बहुयत्नेन महता पापनिर्हरणं तथा ॥ १७
विरिक्तस्य यथा सम्यग्घृतं भवति भेषजम् ।
तथा निर्हृतदोषस्य प्रेत्यधर्मः सुखावहः ॥ १८
मानसं सर्वभूतेषु वर्तते वै शुभाशुभे ।
अशुभेभ्यः समाक्षिप्य शुभेष्वेवावतारयेत् ॥ १९
सर्वं सर्वेण सर्वत्र क्रियमाणं च पूजय ।

(for च). — d) K7 न तु तप्येत्; Da4 नानुतप्यन्, D4 9 नतु तप्येत् (for नानुत°). D5 7 नानुतप्योनुकी र्तयेत्

14 a) K6 अनुसंश°; D8 °शंज (for °शंत°). K1 2.4 शुभो (for शुचिर्) — b) K7 आर्जव- (for आर्जवे) T G1 2 6 M1 5–7 रत° (for स्थित°). — c) K1 2 जाति (for योनि). K2 -विशुद्धाश्च; T1 G6 विशुद्धं (for विशुद्धश्च)

15 a) K1 2.4 सत्कृतश्च, B1 D5 7 सकृता; T G1–3 6 संस्कृता (for सत्कृता). D5 7 वा (for च). K1.2 4 V1 Ca चैक(K2 °व)पत्नीक°; K6 B0 6 8 (marg) एव (B8 सात) पत्नी च Cp (Cpp as in text) सत्यस्य चैकपत्नीको — b) K1 2 4 सत्य; V1 सत्या; D5 7 न्याय्या, M1 5–7 जात्यां (for जात्या). K7 D4 5 7.9 उच्यते (for इष्यते) — d) D5 7 तद्धर्मात्; C8 (gloss° अध्ययनादियुक्त) षट्कर्मा (as in text).

16 B0 om 16a–17b B6 reads 16ab twice — a) K2 धर्मा; B6 (second time) 9 D5 7 प्रज्ञा (for धर्म) B6 (second time) 9 [अ]सौ धर्मस्, D5 7 [अ]धर्मस्त (for सोऽधर्मस्). — b) D5 7 corrupt K7 तं च (hypermetric), G3 न (for the second तं), K1 2 4 प्रतिदिनं; V1 °मरो (for °नर). K2 भजेत्; K6 व्रजेत् (for भवेत्) B6 (first time) तत्वं प्रतिपद च वै; B6 (second time) तं मातश्च नर भजेत्; B1 9 Da4 तन्मतिश्च नर त्य(B9 म; Da4 प्र)जेत् — c) K1 2 4 बाह्य (for पात्र-). — d) K7 D4 9 देशं कालम्; D5 7 देशकालम् (for °कालात्). T1 G3 6 अपेक्ष्य (for अवेक्ष्य)

17 B0 om. 17ab (cf v. l 16) — a) D7 लीळ याल्पां (for °याल्प) Da1 गोत्रात्; M1 5–7 गात्र (for गात्रात्) — b) T1 G2 6 समृज्यात्, G1 सांरा° (sic), G3 प्रमृज्य (for प्रमृज्यात्) B9 वै रज°; Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तु रज; G1 रजस; M1 6 7 राजस (for रजस) K7 D4. 5. 7. 9 प्रमृज्यादात्मनो रज.. — c) Da3 Dn1. n4 D8 च महत् (for महता) — d) K7 D4 9 पापनिर्ह रणं; G1 पतिर्निर्हरणं (for पापनि°). Da1 यथा (for तथा).

18 a) K2 विस्तरस्य; K6 B3. 7 9 Da3 as Cal ed. विविक्तस्य; K7 Dn1 D2 4 7 9 T G1 2 6 M1. 5–7 Cv (gloss अस्ते रागरहितस्य) विर°; G3 विष्ठ° (for विरि°). K2 तथा; B8 घृतं (for यथा). ❀ Cn विरेचनानन्तर मेव घृतपानं भेषजम् । ❀ — b) K6 7 B0 6 D4 8 T1 G1–3 6 M1 5–7 हितं; B3 यथा; Dn1 D8 D2. 3 घृतिर्; D8 घृत्तिर्, T2 वित्त (for घृत) — c) K7 D5 7 G1 2 निहत; B9 निकृत (for निर्हृत-) K1 2 -पापस्य (for दोषस्य). — d) Da4 Da1 प्रेत्यधर्म-; D7 °धर्मा. D5 7 सुखावहा; G3 °वह (for °वह°).

19 a) B0 D5. 7 मानस; B6–9 Da3. a4 G1 मनस° (for मानस). K1 2 सर्वभूतानां (for °तेषु). — b) B1–9 Da4 वर्तंतो वै; G1 वर्ततेषु (for °ते वै). K7 D4 5 7 9 च (for वै). K6 Da4 Dn1. n4 D5 7 T2 G1 शुभाशुभं. — D7 om 19c–20b. — c) K4 6 V1 B0 6 7. 9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सदाक्षिप्य (for समा°) — d) K1 2 M1 5 (before corr as in text). 6 7 [अ]वतारय; K7 D4 9 °धारयेत्, T G1–3 6 °धा रय (for °तारयेत्). — After 19, K7 D4 9 ins.

762* मानसं वृद्धसेवाभिर्दुःखं शारीरमौषधैः ।
वाचिकं मन्त्रजाप्येन विद्वान्यत्नाद्विनाशयेत् ।

20 K7 D7 om 20ab (for D7, cf v l. 19). — a) G1 om. (hapl) सर्वं. T G2.6 सर्वेण सर्वं (by transp) M1. 5–7 सर्वत्र सर्वेण (by transp) Da4 धर्मेण (for सर्वत्र) — b) K6 ह्रियमाण च; Da1 a4 क्रियमाणश्च (Da4 °स्य); D4 5 9 °णं तु (D5 तु) (for °णं च). T G1. 3 6 प्रपूजय (G1 °य) (for च पूजय). K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 8 9 पूजयेत् (for पूजय). — c) Da4 अधर्मे (for स्वधर्मे) B6–9 Da4 यत्र; D5 7 यश्च (for यत्र) — d) Da4 Da1 काम°; D5. 7 काले (for कामं). K2 6 V1 B0 6–9 Dn1. n4 D8

स्वधर्मे यत्र रागस्ते कामं धर्मो विधीयताम् ॥ २०
अधृतात्मन्धृतौ तिष्ठ दुर्बुद्धे बुद्धिमान्भव ।
अप्रशान्त प्रशाम्य त्वमप्राज्ञ प्राज्ञवच्चर ॥ २१
तेजसा शक्यते प्राप्तुमुपायसहचारिणा ।
इह च प्रेत्य च श्रेयस्तस्य मूलं धृतिः परा ॥ २२
राजर्षिरधृतिः स्वर्गात्पतितो हि महाभिषः ।
ययातिः क्षीणपुण्यश्च धृत्या लोकानवाप्तवान् ॥ २३
तपस्विनां धर्मवतां विदुषां चोपसेवनात् ।
प्राप्स्यसे विपुलां बुद्धिं तथा श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ २४
स तु स्वभावसंपन्नस्तच्छ्रुत्वा मुनिभाषितम् ।
विनिवर्त्य मनः कामाद्धर्मे बुद्धिं चकार ह ॥ २५　C. 12 11542 B 12. 310(09).25 K 12 314 25

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

D₂ ₃ ₅ ₇ ₈ G₆ धर्मे; Da₃ a₄ D₄ धर्म (for धर्मो) K₆ V₁ B₀ (marg as in text) ₇ ₈ D₈ स धीयतां, Da₃ भवा॰, Da₄ भहो, Dn₁ D₄ विधीय त (sic), G₃ M₁. ₆-₇ स धीमतां (for विधीयताम्)

21 ᵃ) K₁ भरतात्मा, K₃ आदत्तात्मा; K₄ आदृ तात्मा; K₇ D₉ अकृतात्मन्, D₄ आकृतात्मन्, D₆. ₇ अधर्मात्मन्, G₂ अधृतात्मा (for ॰त्मन्) K₃ दतौ, K₇ D₄ कृतस्; D₉ कृतौ (for धृतौ) Dn₁ तिष्ठन्, G₃ तिष्ठेद् (for तिष्ठ) — ᶜ) K₄ ₆ ₇ V₁ B₀ ₆ Da₃ Dn₁ n₄ D₈ D -₅ ₈ ₉ T G₁-₃ ₆ अप्रशांत B₆ M₁ ₆-₇ प्रशाम्यस्व; B₇ ॰स्यत, B₈ ॰स्ये स्वम्, D₇ प्रशांत स्त्वम् (for प्रशाम्य त्वम्) — ᵈ) K₄ V₁ B₀ ₇ ₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₃-₅ ₇-₉ T G₁-₃ ₆ M₁ ₆ ₇ अप्राज्ञ (for ॰ज्ञ) D₆ प्राज्ञवान् (for ॰वच्) K₆ चर, K₇ D₄ ₉ भव (for चर)

22 ᵃ) T G₁ ₆ M₁ ₆-₇ ओजसा (for तेजसा) D₆ ₇ याथम् (for प्राप्तुम्) — ᵇ) K₃ ₄ ₆ V₁ B₀ ₆-₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₇ ₈ T₁ G₃ ₃ ₆ उपाय (for उपाय-) V₁ Dn₁ D₈ सहचारिण (V₁ ॰णा), D₆ ₇ सहधारिणा (for -सहचारिणा) — ᶜ) M₁ ₆-₇ चै (for the second च) — ᵈ) K₃ G₃ ₃ पुरा (for परा)

23 For Mahābhiṣa, cf 1 91, for Yayāti, 1 87 V₁ reads 23ᵃᵇ on marg — ᵃ) K₃ Da₁ D₄ ₉ T₂ G₁ अधृति (D₄ ॰त॰, D₉ ते॰) (for अधृति॰) — ᵇ) K₃ ₄ पतिते, M₁ ₆-₇ पातितो (for पतितो) G₂ [ऽ]पि (for हि) T G₁-₃ M₁ ₆-₇ महाभिषक् (for ॰भिष॰) — ᶜ) M₆ ₇ क्षीणपुण्य K₄ ₆ V₁ B₀ ₆-₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ G₃ [ऽ]पि (for च) G₁ ययात्यति क्षीणपुण्यो — ᵈ) D₆ ₇ G₃ लोकम् (for लोकान्) D₈ अवाप्नुयात् (for ॰प्तवान्)

24 B₀ om 24ᵉ-25ᵇ V₁ reads 24ᵃᵇ on marg — ᵃ) B₉ T G₁ ₂ ₆ M₁ ₆-₇ धर्मभृता, G₂ ॰विदां (for ॰वतां) — ᵇ) Dn₁ विदुषी, G₁ परेषां (for विदुषां) — ᶜ) K₆ G₃ प्राप्यसे, T₁ प्राप्स्यते K₁ ₃ ₇ D₄ ₆ ₇ ₉ सिद्धिं (for बुद्धिं) — ᵈ) M₁ ₆-₇ यया (for तथा) K₄ [ऽ]भिपद्यते, B₇ (before corr) [ऽ]भिपश्यते, D₄ [ऽ]तिपत्स्यसे, D₈ G₁ [ऽ]भिवत्स्यसे, D₉ [ऽ]पि पत्स्यसे (for ऽभिप) — After 24, K₇ Dn₁ D₄ ₉ ins

763* स तु विप्रस्तथा पृष्टो राज्ञा जानकिना वने ।
प्रोक्तवानाखिलं धर्मं मोक्षाश्रममनुत्तमम् ।

[(L 2) Dn₁ धर्म्यं (for धर्मं)]

25 B₀ om 25ᵃᵇ (cf v l 24) Before 25, B₆-₉ Da₃ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ G₁ ins भीष्म उवाच — ᵃ) K₃ ₄ यतु, K₆ B₇ सत्त्व, Da₃ a₄ स स्व (for स तु) K₆ स्वभावसंपन्न — ᶜ) K₆ V₁ B₆-₈ Da₃ a₄ विनियम्य, T₂ ॰वृत्य (for वर्त्य) T₁ मुनि, M₁ ₆-₇ सत (for मन) K₃ reads मन कामाद् twice B₇ कामान्, T₁ काम (for कामाद्) — ᵈ) K₆ बुद्धिश् Dn₁ स (for ह)

Colophon S₁ D₆ missing K₃ ₅ B₁-₅ Da₁ a₂ Dn₂ n₃ D₁ G₄ ₅ M₂-₄ absent — *Sub-parvan* K₁ ₃ ₄ ₆ ₇ V₁ B₆-₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂-₅ ₇-₉ T G₁ ₂ ₆ M₁ ₆-₇ मोक्षधर्म — *Adhy name* K₁ ₃ ₄ जानु (K₄ ॰न) क्यानुशासन; K₆ ₇ V₁ B₀ ₆-₉ Da₃ a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-₅ ₇-₉ M₆ ₈ जनकानुशासन; G₆ जनककुमारर्षिसंवादो मन प्रतिकूलवर्जन — *Adhy no* (figures, words or both) K₆ 34, B₀ ₈ 136, B₇ T₁ G₁ ₂ ₆ 132, Dn₁ 135, Dn₄ 134, Dn₂ M₆ 133, D₈ 130, T₂ 145, G₂ 148, M₁. ₆ ₇ 131 — *Śloka no* Da₁ Dn₁ n₄ D₈ 25.

२९८

C 12 11343
B 12. 311(10) 1
K 12. 315 1

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्वसंश्रयात् ।
जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं पुण्यपापयोः ॥ १
यच्छिवं नित्यमभयं नित्यं चाक्षरमव्ययम् ।
शुचि नित्यमनायासं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
याज्ञवल्क्यस्य संवादं जनकस्य च भारत ॥ ३
याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं दैवरातिर्महायशाः ।
पप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदां वरः ॥ ४
कतीन्द्रियाणि विप्रर्षे कति प्रकृतयः स्मृताः ।
किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्तु किम् ॥ ५
प्रभवं चाप्ययं चैव कालसंख्यां तथैव च ।
वक्तुमर्हसि विप्रेन्द्र त्वदनुग्रहकाङ्क्षिणः ॥ ६
अज्ञानात्परिपृच्छामि त्वं हि ज्ञानमयो निधिः ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वमेतदसंशयम् ॥ ७

याज्ञवल्क्य उवाच ।

श्रूयतामवनीपाल यदेतदनुपृच्छसि ।

298

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l 12 274 13, 283 15)

1 Da2 reads the ref on marg — a) K1, 3 B6 9 G2 6 M6 वियुक्त (for विमुक्त) — b) B6 9 वियुक्त (for विमुक्त) T1 G1-3 6 तत्त्व (for सर्वं) K1 4 6 7 B6 8 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 Cn 8 (gloss अज्ञानात्) -संशयात् (for संश्र°) — c) K2 B6 6 8 (marg) 9 M1 5-7 वियुक्त (for विमुक्त) K1 2 4 यद् (for च) — d) B6 6 8 (marg) 9 वियुक्त (for विमुक्त) K7 D4 9 विमुक्त सुखदुःखयोः.

2 a) K2 उभय, M1 6 7 अभव (for °य) — b) K6 V1 B6 6-9 Da4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7 8 अक्षरम्, Da3 अक्षयम्, D4 वाक्षरम् (for चा°) — c) ❀ Ca अनायास, निर्द्वंद्वम् ॥ Cn उपाधिसंपर्केऽप्यप्रच्युतकौटस्थ्यभावम् । ❀ — d) K7 भावान् (for भ°) K7 Da4 Dn4 अर्हसि (for °ति)

3 a) K1 4 वर्णयिष्ये (for वर्त°) K2 6 B6 Da3 Dn1 n4 D8 D5 4 8 T1 G1 3 6 अत्र ते वर्त(K2 °र्ण)यिष्यामि — c) K1 M1 5-7 यज्ञवल्क(K1 °ल्क्य)स्य G1 याज्ञवल्क्यस्य च संवाद (hypermetric)

4 a) M1 5-7 यज्ञवल्कम् K1 2 4 मुनि- (for ऋषि) — b) K7 V1 B6 9 D3 4 8 9 T2 G1-3 देवरातिर् (for दैव°) ❀ Ca दैवराति, देवरातजनकपुत्र । ❀ — c) K7 पपृच्छ, Da4 प्रपच्छ — d) D4 प्राश्नविदां; D4 °वतां; D7 प्रश्नवतां (for विदां) K1 2 4 B6 2 Dn4 Da3 D4 वर, Dn1 Da1 D2 T1 G2 6 वर (for वर°). B7 प्रश्न प्रश्नविशारद°.

5 Before 5, B6 2 9 Dn1 n4 D4 D2 3 5 T G1 6 ins जनक उवाच — a) K2 कर्मेंद्रियानि, T G1 2 6 अतींद्रियाणि (for कतीन्द्रि°) K1 3 विप्रेंद्र; B5 राजर्षे (for विप्रर्षे) — b) K1 2 4 6 तथा (for स्मृता) — c) Da4 [अ]व्यक्त (for क्त) K2 परे (for पर) K7 D4 9 ब्रह्मन् (for ब्रह्म) — d) B6 तस्मात्तु (for °च) K1 2 4 V1 परमस्ति; M4 °मस्तु (for °तस्तु).

6 a) D7 अभय (for प्र°) K6 D4 वाप्ययं, B6 6 Da3 G1 चाव्ययः; Da4 वाव्यय (for चाप्यय) — b) Da4 कालं (for काल) K1 संख्य; K6 7 B5 D4 -संख्या (for -संख्या) — c) K1 3 विप्रर्षे (for विप्रेन्द्र) — d) Da3 a4 मदनुग्रह, D4 त्वदनुग्रहं (for °ग्रह) B6 (marg as in text) T G1 2 6 कांक्षिणे (for °णः)

7 a) G1 पर्यपृच्छामि, M6 परिपृच्छाम (for °पृच्छामि) — b) V1 च (for हि) T1 G6 ब्रह्ममयो (for ज्ञान°) K2 विधि, B7 निधे (for निधि). — d) K4 असंशय°

8 K4 om the ref M1 5-7 याज्ञवल्क (for °वल्क्य) — a) K1 2 4 गुणानाम् (for श्रूयताम्). K2 अवनेपाल — b) K1 4 परि; K2 lacuna (for अनु-) — c) K1 2 4 च पर, T2 परम, M1 7 परमा (for °मं) — d) K2 सांख्यान (for °नां) B7 तत परं (for विशेषत°)

योगानां परमं ज्ञानं सांख्यानां च विशेषतः ॥ ८
न तत्राविदितं किंचिन्मां तु जिज्ञासते भवान् ।
पृष्टेन चापि वक्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ९
अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश ।
अथ सप्त तु व्यक्तानि प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ १०
अव्यक्तं च महांश्चैव तथाहंकार एव च ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ११
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु ।
श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पञ्चमम् ॥ १२
शब्दस्पर्शौ च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ १३
एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
बुद्धीन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मैथिल ॥ १४
मनः षोडशकं प्राहुरध्यात्मगतिचिन्तकाः ।
त्वं चैवान्ये च विद्वांसस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ॥ १५
अव्यक्ताच्च महानात्मा समुत्पद्यति पार्थिव ।
प्रथमं सर्गमित्येतदाहुः प्राधानिकं बुधाः ॥ १६
महतश्चाप्यहंकार उत्पद्यति नराधिप ।
द्वितीयं सर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकं स्मृतम् ॥ १७
अहंकाराच्च संभूतं मनो भूतगुणात्मकम् ।　　C 12 11560 B 12.311[10] 16 K 12.315 16

---

9 ᵃ) G1 [अ]विदित (for °दित) —ᵇ) K1 2 4 मात्र, Da3 मां च, Dn1 मा तु (for मां तु) G3 जिज्ञासये (for °सते) —ᶜ) T2 दृष्टेन (for पृ°) K6 वा (for च) D5 7 वक्तव्य (for °व्यम्)

10 ᵃ) K4 अष्ट° (for अष्टौ) G1 सर्वा (for प्रोक्ता) —ᵇ) K1 विकारीश्च; K2 रश्च (for काराश्च) K1 षोडश, K6 7 षोडश° —ᶜ) M1 5–7 आसां (for अथ) K7 Dn1 D5 D3 8 7–9 तत्र तु प्रकृती (D3 °ति)-रष्टौ; T G3.6 तासां तु सप्त व्यक्ता वै —ᵈ) B6 अव्यक्त (for अध्यात्म) K2 4 चिंतक° (for °का)

11 ᵃ) G2 अव्यक्तश्च (for °क्त) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 8 महांश्च च; D2 महत्त्व च (for महांश्चैव) —ᵇ) K6 V1 B6–8 Da3 a4 Ds1 अहंकारम् (for °कार) Da3 om च —ᵈ) Da4 पंचम (sic), D5 7 पचम° ❀ Cn पृथिव्यादिपदैस्तन्मात्राण्युच्यन्ते, प्रकृतिशब्दितत्वात् । ❀

12 K7 D4 om (hapl) 12, D8 reads the same on marg —ᵃ) K2 4 स्त्वाष्टौ; K6 G1 घाष्टौ (for स्त्वष्टौ) —ᶜ) G1 श्रोत्र (for श्रोत्रं) —ᵈ) Da3 a4 Dn4 G1 घ्राणश्च (for घ्राणं)

13 ᵃ) K4 शब्दौ स्पर्शौ; K6 B6–8 D3 5 G1 3 6 M1.5–7 शब्दस्पर्शश्च; V1 B0 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 8 शब्द° स्पर्शश्च, D7 T G2 शब्दस्पर्श, D9 शब्द° स्पर्शं (for शब्दस्पर्शौ) —K2 4 om. (hapl) 13ᶜ–20ᵇ D7 om (hapl) 13ᶜᵈ —ᵈ) K1 वायुर्; Da4 मायुर्; Ds2 G1 पायु (for पायुर्) K1 मेढ्रम्; Da4 मेढ्रे; Dn1 मैढ्र; D5 मेढ्रे (for मेढ्र)

14 K2.4 om 14 (cf v 1 13). —ᵃ) K1 एतो (for एते) —ᶜ) K7 D4 9 बिद्धीं (D4 °द्धें)न्द्रियाणि; Da3 बुद्धि° D5 7 चैतानि (for [अ]थैतानि) —ᵈ) K1 6 मैथिल B8 विशेषानि च मैथिल; Da8 a4 सविशेषानि मे शृणु

15 K2 4 om 15 (cf v 1 13) —ᵃ) T1 G1–3.6 M1.6 7 षोडशम (for °शक) K1 मन षोडश सप्राह, T2 मनस्तु षोडश प्राहुर् —ᵇ) G2 (sup lin) -ज्ञान (for गति-) —ᵈ) Da3 a4 शुद्ध, D5 7 तत्त्व (for तत्त्व) Dn4 बुद्धिर् (for बुद्धि-)

16 K2 4 om. 16 (cf. v 1 13) —ᵃ) K1 T2 अव्यक्ताश्च, T1 G1 3 °क्तश्च (for °क्ताच्च) Da3 महात्मा स, Da4 महात्माक्ष (sic) (for °नात्मा) —ᵇ) K1 समुत्पत्स्यति पार्थिव, K7 D4 5 7 9 जायते नृपसत्तम —ᶜ) Da3 a4 शब्दम् (for सर्गम्) K1 7 D4 5 7 9 एतम्; Da3 a4 एते; D8 G2 एव (for एतद्) —ᵈ) Da3. a4 G3 M1 5–7 प्राहु° (for आहु°) G1 प्राधान्यक, G3 °निकां, Ca (gloss प्रकृतेरादौ जातम्) Cp (gloss प्रधानकार्ये) °निक (as in text)

17 K2 4 D7 om 17 (for K2 4, cf v 1 13) —ᵃ) G2 अहकारम्, M1 6 7 °काराद् (for °कार) K6 V1 B6–9 Da3 a4 मुत्पद्यति; K7 D4 5 9 जायते वै, Dn1 n4 Ds2 D8 उत्पन्नो हि; G2 °त्स्यति (for °द्यति) —ᶜ) B9 द्वितीय (for °य) Dn4 स्वर्गम् (for सर्गम्) —ᵈ) K7 D9 G2 एव (for एतद्) K1 6 V1 D4 5 9 बुधा°; G2 नृप (for स्मृतम्)

18 K2.4 om 18 (cf v. 1 13). —ᵃ) K1 अहकारः; T G3 6 °कारश्च (for °काराच्च). —ᵇ) K1 7

: 12. 11560 | 12. 3 1(10). 18 | 12 315 18

तृतीयः सर्ग इत्येष आहंकारिक उच्यते ॥ १८
मनसस्तु समुद्भूता महाभूता नराधिप ।
चतुर्थं सर्गमित्येतन्मानसं परिचक्षते ॥ १९
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
पञ्चमं सर्गमित्याहुर्भौतिकं भूतचिन्तकाः ॥ २०
श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पञ्चमम् ।
सर्गं तु षष्ठमित्याहुर्बहुचिन्तात्मकं स्मृतम् ॥ २१
अधः श्रोत्रेन्द्रियग्राम उत्पद्यति नराधिप ।
सप्तमं सर्गमित्याहुरेतदैन्द्रियकं स्मृतम् ॥ २२
ऊर्ध्वस्रोतस्तथा तिर्यगुत्पद्यति नराधिप ।
अष्टमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं बुधाः ॥ २३
तिर्यक्स्रोतस्त्वधःस्रोत उत्पद्यति नराधिप ।

D9 महा (for मनो) K7 गणात्मक (for गुणा°) —c) K7 Da4 तृतीय, G1 °य (for °य) K6 एव (for एष) —d) Da4 Ds1 D8 G1 अहंकारिक (for आहं°) D4 उद्यते (for उच्यते)

19 K3 4 om 19 (cf v l 13) —a) G1 समुद्भूत (for °द्भूता) —b) ❀ Cp महाभूता, पुंस्त्वमार्षम् । ❀ — For 19ab, K7 D4 5 7 9 subst

764* समुद्भूतानि मनसो महाभूतानि पार्थिव ।

[D9 पाधिव]

—c) M1 चतुर्थे-; M7 °र्थे (for °र्थं) K6 सर्गं (for सर्गम्) K7 इत्याहुर्; T2 इत्येव, G2 इत्युक्त (for इत्येतन्) —b) K7 चक्षते (for -चक्षते) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 मानस विद्धि नाम(Da4 मान)त°, Dn1 n4 D8 D2, 8 8 °स विद्धि मे मत; T G1 8, 6 °स चित नात्मकं

20 K3 4 om 20ab (cf. v l 13) —a) K6 Ds1 G3 शब्दस्पर्शं, K7 D4 9 G1 शब्द° स्पर्श, B0 6-8 Da4 D8 5 7 T G2 6 शब्दस्पर्शश्च (for शब्द° स्पर्शश्च). K7 om. the second च —b) M6 गध (for गन्धस्) —c) G2 पच* (for पञ्चम) G1 सर्गं (for सर्गम्) —d) Ds1 D4 भौतिकं K6 भूति, K7 D4 5 7 9 तत्त्व (for भूत)

21 K3 4 om 21 —a) B7 G1 श्रोत्र (for श्रोत्रं) G2 चापि (for चैव) —b) Da4 प्राणश्च; M5 6 घ्राणश्च (for घ्राण) G2 M5 6 पचम°. —c) K1 T2 च (for तु) D5 षष्ठ च सर्गमित्येतद्, D7 G1 षष्ठ च (G1 तु) सर्गमित्याहुर् — D5 om (hapl) 21d–24c —d) K6 -चित्तात्मक (sic), K7 D4 9 -चिंतात्मकं; B7 चित्तात्मक (for चिन्ता°) G2 नृप (for स्मृतम्).

22 D6 om 22 (of v. l. 21) D7 om (hapl) 22–23 G1 3 om. (hapl) 22 —a) V1 D3 श्रोतेंद्रिय (for श्रोत्रेन्द्रिय) K1 corrupt, K3 4 अधश्रुर्तोद्रियग्रामा (K4 °म); K7 D4, 9 तिर्यक्श्रोतस्त्वधश्रोतो, T G3 6 Cv अथ स्रोतें(T2 श्रोत्रें)द्रियग्रामम् (G3 °माद्); M1 5–7 अर्वाक्स्रोतें(M1 °क्श्रोत्रें)द्रियग्रामाद् (M5 °मम्; M6 °म) ❀ Cv अध स्रोत, स्रवण येषां तानि इन्द्रियाणि उपस्थपायुपदाख्यानि । मूत्रस्य पुरीषस्य पादप्रचरणस्य च अध एव व्यापारदर्शनात् । ❀ —b) K1 3 4 उत्पद्यते, K7 D4 9 जायते वै (for उत्पद्यति) — K1 2 4 om (hapl) 22c–23a, Da3 a4 read the same twice —d) T2 इन्द्रियक K7 D4 9 M5 बुधा, M1 6 7 नृप (for स्मृतम्)

23 For the repetition in Da3 a4, cf v l 22 K1 2 4 om 23ab (cf v l 22) D5 7 om 23 (cf v l 21, 22) —a) K6 B0 6-9 Da3 a4 (both both times) Dn4 D8 D2 8 8 G3 ऊर्ध्वं (for ऊर्ध्व-) B0 Da3 a4 (last two both times) Dn4 D4 9 श्रोतस् (for स्रोतस्) K7 D4 9 [ए]नेभ्यो (for तिर्यग्) ❀ Cs ऊर्ध्वस्रोत सर्गो देवसर्ग, तिर्यक्स्रोतो मनुष्यादिसर्ग ॥ Cv ऊर्ध्वं चाधस्तिर्यगित्यनेन पाणीन्द्रियमुच्यते । हस्ताभ्यां शिर कण्डूयनस्य पादकण्डूयनस्य पार्श्वकण्डूयनस्य च दर्शनात् । ❀ —b) K7 D4 9 जायते वै (for उत्पद्यति) —cd) B9 नवमं (for अष्टम) K3 4 T1 G1 3 6 एतदाहुर् (by transp), K7 D4 9 एतमाहुर् T2 भाजीवक (for आर्ज°) K6 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 G3 स्मृत (for बुधा°) Da3 a4 एतदार्जवसंज्ञक ❀ Cn आर्जवक, ऋजुवृत्ति, विशेषानाक्रान्तसामान्यवृत्तिरिति यावत् ॥ Cs आर्जवक, ऋजुभावेन जातम् । ❀

24 D5 om 24abc (of v l. 21) K1 2 4 B9 T2 G1 om (hapl) 24 —a) V1 B0 D4 9 श्रोतस्, Dn4 स्रौतस्, D7 G2 8 6 M1 5–7 स्रोतम् (for स्रोतस्) B0 तथा श्रोत, B6 त्वध श्रोत्रम् Dn1 D4 9 त्वध श्रोतो; D7 T1 G2 8 6 M6 अध स्रोतम्, M1 6 7 अध स्रोताद् (for त्वध स्रोत) —b) K7 D4 9 जायते वै (for उत्पद्यति) G1 महीपते (for नराधिप) ❀ Cv तिर्यक्स्रोतमध स्रोतामित्यनेन वदनेन्द्रियमुच्यते । वदनस्य उभयपार्श्वे अधरोष्ठद्वारा च वदनलालाजलस्य स्रवणदर्शनात् । शिशौ वागिन्द्रियव्यापारस्य शब्दोच्चारणस्य पाश्चात्यचतुरिन्द्रियव्यापारादप्यनन्तरभावित्वात् व्युत्क्रमेण कर्मेन्द्रियसृष्टि-

नवमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं बुधाः ॥ २४
एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप ।
चतुर्विंशतिरुक्तानि यथाश्रुति निदर्शनात् ॥ २५
अत ऊर्ध्वं महाराज गुणस्यैतस्य तत्त्वतः ।
महात्मभिरनुप्रोक्तां कालसंख्यां निबोध मे ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

२९९

याज्ञवल्क्य उवाच ।
अव्यक्तस्य नरश्रेष्ठ कालसंख्या निबोध मे ।
पञ्च कल्पसहस्राणि द्विगुणान्यहरुच्यते ॥ १
रात्रिरेतावती चास्य प्रतिबुद्धो नराधिप ।
सृजत्योषधिमेवाग्रे जीवनं सर्वदेहिनाम् ॥ २
ततो ब्रह्माणमसृजद्धैरण्याण्डसमुद्भवम् ।
सा मूर्तिः सर्वभूतानामित्येवमनुशुश्रुम ॥ ३
संवत्सरमुषित्वाण्डे निष्क्रम्य च महामुनिः । C 12 11572 B 12 317(1) 4 K 12 315 4

कथनात् । ꕥ — Da3 a4 om (hapl) 24ᶜ–25ᵇ — ᶜ) K7 D4 9 एवम्, G3 एतद् (for आहुर्) — ᵈ) K7 D4 8 9 G3 आहुर् (for एतद्) K7 D8 D4 9 आर्जवरुः; M6 (inf lin) ऐंद्रियक (for आर्जं°).

25 Da3 a4 om 25ᵃᵇ (cf v l 24) — ᵃ) M1 6 7 भूतानि (for एतानि) K6 D61 सर्गानि (for °णि). K7 D4 9 एते वै नवसर्गा (K7 °र्गं)स्ते; T G2 6 एते च नवसर्गा हि (T1 °र्गाणि), G1 एतेन नवसर्गं हि ꕥ Cn सर्गाणि, क्रोधरत्नमापर्यम्। ꕥ — ᵇ) G3 चत्वारि (for तत्त्वानि) G3 M1 5 6 जनेश्वर, M7 नरेश्वर (for नराधिप) — ᶜ) D8 चतुर्विंशतिमुक्तानि, T G1 8 6 M1 6–7 °विंशाच (T2 °श्च) प्रोक्तानि (G1 °क्ता हि) — ᵈ) T G1 2 6 निदर्शन (for निदर्शनात्)

26 ᵇ) T G1–3 6 एकस्य (for एतस्य) D6 तत्र ह (for तत्त्वत) — ᶜ) D6 यथा मद्दिर् (for महात्मभिर्) K1 D9 अनुप्रोक्त; K7 Da4 Dn4 D6 °प्रोक्ता; M6 °प्रोक्ता (for प्रोक्ता) — ᵈ) K1 7 B1 D6 काल सख्या (for °सख्या)

Colophon om in K2 7 D9, Ś1 D8 missing K8 6 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 6 M2–4 absent — *Sub-parvan* K1.4 6 V1 B8–9 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2–6 7 8 T G1–3 6 M1 6–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D82 D2–6 7 8 G2 6 याज्ञवल्क्यजनकसंवाद°, D61 G1 याज्ञवल्क्यसंवाद°; T1 सृष्टिक्रम, M6 6 यज्ञवल्क्यजनकसंवादे सर्गतत्त्वकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 35, B1 T1 G1 8 6 133, B3 137, Dn1 136, D82 M6 134, D8 131, T2 146, G3 149, M1 7 132 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 D3 26

299

☞ This adhy is missing in Ś1 D8 (cf v l 12 274 13, 283 15)

1 M1 6–7 यज्ञवल्क (for याज्ञवल्क्य) K7 D9 om 1ᵃᵇ — ᵃ) ꕥ Cs अव्यक्तशब्देन अविद्योपहित जगत्कारण ब्रह्मोच्यते । ꕥ — ᵇ) Da4 काल (for काल) V1 B8 (marg) शृणुष्व (for निबोध) — ᵈ) K1 2 4 7 D9 अह उच्यते

2 ᵃ) Da4 रात्रीर् K7 वास्य, M1 6–7 तस्य (for चास्य) — ᵇ) K1 2 प्रतिबुध्येन्; T G1 8 6 M1 6–7 °बुध्य (for °बुद्धो) K7 D4 9 प्रतिबुध्येत्ततो नृप (K7 प), G3 प्राहुरध्यात्मचिंतका — ᶜ) Dn4 सृजति K6 7 V1 B0 D61 82 (before corr) D9 T1 G3 6 M1 7 औषधिम्, B6 7 Da3 a4 D4 T2 G1 2 औषधम्, Cp (gloss प्राण, सूत्रात्मान) ओषधम् (for ओषधिम्) K2 एवाग्रे; Da4 एवात्र (for एवाग्रे)

3 ᵃ) Da4 असौ (for ततो) K2 ब्रह्मणम्; Da4 ब्राह्मणम्; D62 D8 ब्राह्मणम्; D6 7 ब्रह्माख्यम् (for ब्रह्माणम्) — ᵇ) B0 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 9, 8 हिरण्याद् (for हैर°) K4 M6 हैरण्यात (M6 °द)समुद्भवं — ᶜ) K1 2 अमूर्ति; K7 D4 9 स मूर्त; Da4 सा

C. 12. 11372 B. 12. 311(1). 4 K. 12 316 4 संदधेऽर्धे महीं कृत्स्नां दिवमर्धे प्रजापतिः ॥ ४
द्यावापृथिव्योरित्येष राजन्वेदेषु पठ्यते ।
तयोः शकलयोर्मध्यमाकाशमकरोत्प्रभुः ॥ ५
एतस्यापि च संख्यानं वेदवेदाङ्गपारगैः ।
दश कल्पसहस्राणि पादोनान्यहरुच्यते ।
रात्रिमेतावतीं चास्य प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ ६
सृजत्यहंकारमृषिर्भूतं दिव्यात्मकं तथा ।
चतुरश्चापरान्पुत्रान्देहात्पूर्वं महानृषिः ।
ते वै पितृभ्यः पितरः श्रूयन्ते राजसत्तम ॥ ७
देवाः पितृणां च सुता देवैर्लोकाः समावृताः ।
चराचरा नरश्रेष्ठ इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ८
परमेष्ठी त्वहंकारोऽसृजद्भूतानि पञ्चधा ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ९
एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयमिह कुर्वतः ।
पञ्च कल्पसहस्राणि तावदेवाहरुच्यते ॥ १०
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

मूर्ति (for °र्ति) — d) K4 7 Ds1 D1 7 9 T2 G1-3 M1 6 7 °शुश्रुम° (for °म)

4 a) K1 2 [अ]र्द्धं, K4 त, K6 [अ]गे (for [अ]र्द्धे) — b) ❀ Cn · महामुनि, महान् । ❀ — c) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 D2 3 8 T1 G1 3 6 स; K7 D8 M1,7 [ऽ]र्धं, Da4 च; G1 [ऽ]य, G2 तु (for ऽर्धे) B3 (orig) D5 7 महतीं (for ऽर्धे महीं) Da4 (sup lin as in text) कृत्वा, D8 कृच्छ्रां (for कृत्स्नां) K2 संदधेर्धमही कृत्स्ना — d) K6 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 D8 D2 3 8 Ca ऊर्ध्वं, G2 मध्यं (for अर्धं) ❀ Ca दिवमूर्ध्वमिति वचनादण्ड भित्त्वा ऊर्ध्वार्धेन पृथिवीं ससर्जेति मन्वादिमतं (Manu. 1 9-13) सूचितम् । ❀

5 a) D5 7 एषा (for एष) G2 द्यावापृथिव्याविले-तद् — c) K6 7 V1 B6 Ds1 सकलयोर् (for शक°) K1 2 4 B3 8 (both marg as in text) Dn1 मध्ये (for मध्यम्) — d) K1 2 4 निवास(K2 °स)म्, Dn4 द्याकाशम्, G1 lacuna (for आ°)

6 a) G2 अ#स्य (for एतस्य) K1 M7 सख्याना; K7 सांख्यानां, D8 D2 8 T G1 3.6 सख्यात, M1 6 °नाद् (for °न) — d) K1 2 4 अह उच्यते; D1 G1 अहरुच्य(G1 °ध्य)ते (for °रुच्यते) Ds1 सपादान्यहरु च्यते. — e) Da4 रात्रीम् Ds1 D4 एतावती (for °वतीं) M1 6-7 रात्रिं च तावतीमस्य

7 a) T1 G1 3 6 असु (for ऋषिर्) G2 सृजत्यहकार ऋषिर् ❀ Ca सृजत्यहकारमिति, स ब्रह्माख्यो महान् अह कार परमेष्ठ्याख्य सृजति । ❀ — b) K7 G2 भूत- (for भूत) K1 2 V1 पञ्चात्मक, Ds1 दिव्यात्मकस् (for °त्मक) D5 7 दिव्य भूतात्मक तथा — c) K1 चतु राश्च, K7 D1 9 सप्त चै(D1 वै)व. G2 पूजाद् (sic) (for पुत्रान्) ❀ Cs. चतुर, चतु संख्याकान्, सर्वक्रियासु दक्षान् । ❀ — d) D5 देहान्; T1 G1.6 देवान्; G3 देवात् (for देहात्) K1 2 4 B6 सर्वं; M1 6-7 सर्वान् (for पूर्वं) ❀ Cn देहाद्भौतिकदेहोत्पत्ते पूर्वं चतुरो भौतिकान्, व्यष्टिमनोबुद्ध्यहकारचित्ताख्यान् पुत्रान्महानृषिरसृजत् । ❀ — After 7ab, K7 ins

765* महर्षय सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

[= 6. 32 6ab]

— e) K2 तथैव (for ते वै) B0 6 (both marg) 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 पितृणां (for पितृभ्य°) K4 तथैव तृभि पितर (sic) — f) K7 Dn4 G1-3.6 श्रूयते B7 सत्तम (for °म).

8 a) K6 7 पितृणां D5 7 पितृणां च सुता देवैर् ❀ Cn देवा इन्द्रियाणि, अन्त करणचतुष्टयसहिता°, पितृणां, महाभूतानां सुता° । ❀ — b) M1 देवात् (for देवैर्) T G1 3.6 समाहिता (for °वृता) D5 7 लोका यैश्च समा वृता ❀ Cn देवैर्भूतै°, लोकाश्चतुर्दशभुवनानि । ❀ — c) Da4 G2 M1 7 चराचर (for °चरा) K1 नरश्रेष्ठ; D5,7 तत श्रेष्ठा. — d) Ds1 D1 9 T2 G1-3 M1 6 7 शुश्रुम° (for °म)

9 V1 reads 9a-10b on marg — b) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1,n4 D8 D2 3 8 G2 सृजन् (for ऽसृजद्) — c) K1 2 पृथिवीं. K1 वायुम् — d) K6 Da4 पचम

10 G3 om (hapl) 10a-11b V1 reads 10ab on marg — a) D5 7 प्राहुस् (for आहुस्) — b) K1, 2 4 7 D1 6 7 9 T G1 6 अय (for इह). — d) K1 2,4 अह उच्यते

11 G3 om. 11ab (cf v 1 10) — a) K6 B6-9 Da4 D8 T2 G1 2 6 M1 6-7 शब्दस्पर्शौ, K7 Da3 D8 शब्दः स्पर्श (for °र्शश्). — b) K6 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2,3 8 G2 तथैव च (for च पञ्चमः),

एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
यैराविष्टानि भूतानि अहन्यहनि पार्थिव ॥ ११
अन्योन्यं स्पृहयन्त्येते अन्योन्यस्य हिते रताः ।
अन्योन्यमभिमन्यन्ते अन्योन्यस्पर्धिनस्तथा ॥ १२
ते वध्यमाना अन्योन्यं गुणैर्हारिभिरव्ययाः ।
इहैव परिवर्तन्ते तिर्यग्योनिप्रवेशिनः ॥ १३
त्रीणि कल्पसहस्राणि एतेषामहरुच्यते ।
रात्रिरेतावती चैव मनसश्च नराधिप ॥ १४
मनश्चरति राजेन्द्र चरितं सर्वमिन्द्रियैः ।
न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवात्र पश्यति ॥ १५
चक्षुः पश्यति रूपाणि मनसा तु न चक्षुषा ।
मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ।
तथेन्द्रियाणि सर्वाणि पश्यन्तीत्यभिचक्षते ॥ १६
मनस्युपरते राजन्निन्द्रियोपरमो भवेत् ।
न चेन्द्रियव्युपरमे मनस्युपरमो भवेत् ।
एवं मनःप्रधानानि इन्द्रियाणि विभावयेत् ॥ १७
इन्द्रियाणां हि सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते ।
एतद्विशन्ति भूतानि सर्वाणीह महायशाः ॥ १८ C 12.11529 B 12.312(1).21 K 12.316.21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

— Da3 a4 om. 11^{ef} — e) K1 त्वावृष्टानि (for आवि ष्टानि) — f) Da1 महानि (for the first अहनि)

12 b) K1.4 ह्यन्योन्यस्य (for अन्यो°) K1 हितं रता, T1 G1 [अ]हिते रता — c) Dn1 n4 D2 8 अति (for अभि) K1 3 4 जानते, K6 B5 Da3 a4 वर्धते; B6.7 8 (orig) 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 वर्तते; B5 (marg) G2 पद्यते (for मन्यन्ते) — d) K1 3 ह्यन्योन्य; D4 lacuna, M1 - -7 तेन्योन्य- (for अन्योन्य) K4 स्पर्धिनिस् (for °नस्) K7 D4 5 7 9 T G1 3 6 M2 सदा, M6 7 lacuna (for तथा)

13 a) K7 D4 9 वर्धमाना; T G3 6 M1 5-7 यध्य°; G4 युध्य° (for वध्य°) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 ह्यन्योन्य (for अ°) — b) K4 6 Dn1 n4 D2 3 8 अव्ययं; D8 इन्द्रियं (for अव्ययाः) ※ Cn हारिभिः, हरणशीलैः रूपादिभिः । ※ — c) K7 D9 -त्पद्यते, D5 वर्धते; D6 यात्येते (for वर्तन्ते) — d) D7 T G1.2 6 प्रदर्शिनः (for प्रवेशिनः)

14 b) K7 D4 9 गुणानाम् (for एतेषाम्) K1 3 4 G1 अह उच्यते ※ Cn एतेषां, विशेषोपासकानाम् । ※ — c) K6 रात्रीर् D4 वा (for च) — d) B9 मान सश्च; G1 मनश्च स

15 a) G2 M1 चेतति (for चरति) — b) K1 चरितां; K4 Da2 D2 चारित, Dn1 n4 Da1 D8.8 चारित; D4 वरितं, M6 चरितु (for चरित) — K6 7 B0.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 9 G2 editions repeat 16^{cd} after 16 — c) K7 (first time) D4 (second time) वा (for च). K3 पश्यति — d) V1 B0 6-9 Dn1 n4 (last six first time) Da1 (both times) a2 D2 2 (all first time) 5 (both times) 7 8 अनु (for अत्र)

16 M1 5-7 om 16, V1 reads the same on marg — a) V1 कार्याणि (for रूपाणि) — K7 reads 16^{bcd} on marg — b) K1 3 4 transp तु and न K7 D4 5 9 मनसा युज्यते य(K7 त, D5 स)दा — c) Da1 मनसे (for °सि) Da4 व्याकुलैश् — d) K1 3 पश्येदेव; D7 पश्यश्चापि — e) D7 T G1 3 6 अथ (for तथा) — f) K7 B7 चक्ष्यते, Da4 चक्षते (for चक्षते) — After 16, K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 9 G2 editions repeat 15^{cd}

17 Da3 om 17 K3 om (hapl) 17^{cd} K7 D4 om (hapl) 17^{cdef}, D9 reads the same on marg — a) M6 7 तु (for च) K1 4 6 B0 6-9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 तदिंद्रियेषू(B5 8 Da2 °येषु; Da4 °येभ्यु-; D6 यस्यो)परम (K1 D5 °मे, K4 D2 8 °मो); V1 तथेंद्रियेषु परम; D1 न चेंद्रियस्योपरमे; G2 M1 5 नरिंव(G3 °भीं)द्रियेषूपरमे — D6 om. 17de — d) K6 B0 6 9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G3 M6 [उ]परम; M1 6 7 °रत (for °रमो) D9 मनो ह्युप रम भवेत् — e) D8 प्रभावाणि (for प्रधानानि) — f) K1 3 4 चेंद्रियाणि (for इन्द्रि°) K6 B0 6 7 9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 प्रभा(Dn4 °धा)वयेत्; M6 विहा° (for विभा°)

18 a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 च; Dn1 n4 D8 D2 3 8 तु (for हि) — b) Da3 ईश्वरे — c) K6 Dn1 विशति, D7 वहे हि; T G1 3 6 वशे हि (for

३००

C 12 11590
B 12 3 ??.1
K 12 317 1

याज्ञवल्क्य उवाच ।
तत्त्वाना सर्गसंख्या च कालसंख्या तथैव च ।
मया प्रोक्तानुपूर्व्येण संहारमपि मे शृणु ॥ १
यथा संहरते जन्तून्ससर्ज च पुनः पुनः ।
अनादिनिधनो ब्रह्मा नित्यश्चाक्षर एव च ॥ २
अहःक्षयमथो बुद्ध्वा निशि स्वप्नमनास्तथा ।
चोदयामास भगवानव्यक्तोऽहंकृतं नरम् ॥ ३
ततः शतसहस्रांशुरव्यक्तेनाभिचोदितः ।
कृत्वा द्वादशधात्मानमादित्यो ज्वलदग्निवत् ॥ ४
चतुर्विधं प्रजाजालं निर्दहत्याशु तेजसा ।
जरायण्डस्वेदजातमुद्भिज्जं च नराधिप ॥ ५
एतदुन्मेषमात्रेण विनष्टं स्थाणुजङ्गमम् ।

विशन्ति) —d) Da1 ह, D3 [इ]ति; D4 [इ]द (for [इ]ह) K6 B3 (orig) 7 9 D5 9 M1 6-7 editions महायश , B6 (marg) महाशय (for ˚यशा)

Colophon Ś1 D6 missing K3 5 B1-5 Da1 a3 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 4 6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 3 4 B6 8 9 Dn1 D8 D3 5 7 8 याज्ञवल्क्यजनकसवाद ; K7 D4 9 याज्ञवल्क्यजनकसवादे कालसख्या, V1 Dn4 याज्ञवल्क्यसवाद ; B0 7 Da3 a4 D2 जनकयाज्ञवल्क्यसवाद , T1 महाभूततत्त्वकालनिवेदन, G6 याज्ञवल्क्यजनकसवादे महाभूततत्त्वकालनिवेदन; M5 6 यज्ञवल्कजनकसवादे कालसंख्याकथन — *Śloka no* Da1 Dn4 21, Dn1 20

300

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l 12. 274 13, 283 15)

1 M1 5-7 यज्ञवल्क (for याज्ञवल्क्य) —a) Da1 सत्वाना (for तत्त्वानां) D6 सर्व- (for सर्ग) K1 2 4 D4 9 -सज्ञा च, K6 Da1 सख्यान (for संख्या च) —b) D4 9 कालसज्ञा (for ˚संख्या) —c) Da1 मम (for मया) K1 2 4 D7 T G1 3 6 रूपेण, K6 Da1 Dn4 D8 D5 M6 पूर्वेण (for पूर्व्येण)

2 a) K4 राजन्, Da1 यतुन् (for जन्तून्) —b) B3 (marg) तु (for च) —c) Da1 ब्रह्म, Dn4 ब्राह्मा (for ब्रह्मा) —d) M7 नित्य (for नित्यश्) B8 [अ]क्षय (for [अ]क्षर) G3 नित्य ईश्वर एव च

3 a) K1 2 अह्न ; K6 7 Da1 T2 अह ; G1 अह (for अह-) Da3 मतो (for अथो) K1 4 6 बुद्ध्या (for बुद्ध्वा) —b) K4 सुप्तमनास्, K7 D4 9 T1 G1 3 6 M1 6-7 स्वप्तु˚ (for स्वप्न˚) K3 मनस् (for मनास्) V1 सदा, M1 6-7 यदा (for तथा) —d) Dn3 अव्यक्ता, M1, 6 6 अव्यक्ते; Ca (gloss महत्तत्त्वरूप) अव्यक्तो (as in text). K1 3 4 कृत पर; K7 D2 G1 कृत नर (D2 ˚र), V1 B3 (marg as in text) -कृत मन , T1 G3 6 कृतो नर (for कृत परम्). K1 अव्यक्तोहकृत (K3 ˚क्ते ह कृत) पर, Da1 अव्यक्ताहकृततर, D5 व्यक्तो जनमहकृत ❀ Ca अहकृतं नर, अहस्वरूपं परमेष्ठित्वमादित्यम्य व्यञ्जयति ॥ Cn अहंकृत नर, अहंकाराभिमानिन महारुद्रम् ॥ Cp अहकृत अहकारात्मक नर पुमास रुद्रमित्यर्थ ॥ Cs अव्यक्तोऽहकृत नरमिति अविद्योपाधिरीश्वरोऽन्तर्यामिणमहंकारप्रधानं नरम् । ❀

4 a) V1 (*sup lin* as in text) स च (for शत) —b) G1 अव्यक्तान् (for अव्यक्तेन). D4 अनि (for अभि) K7 D4 -चोदिता , D6 चोदिता (for चोदित.) —c) G3 द्वादशमात्मानम् —d) K3 आदित्योज्वलम् K6 अग्निमत्, M7 अग्निवाट् (for अग्निवत्) D7 T G1 3 6 आदित्यो ज्वल(G1 लि)तेग्निवत्

5 a) Dn4 D5 चतुर्विध- (for ˚ध) K1 3 4 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5 8 महीपाल (B0 ˚लो); K7 महीजाल; T G1 3 6 प्रजाजात (for ˚जाल). —b) D7 निदहति (for निर्द˚) K1 3 आत्म-; B9 एव, Da3 a4 अग्नि (for आशु) B9 चेतसा (for तेजसा) —cd) K1 3 जरायुड (sic), K4 जरायुज (for जराय्वण्ड) V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D3 3 5 7 8 जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्ज (B6 9 Da3 ˚द) च (Da1 वा) नराधिप, Da3 a4 जरायुजाण्डजस्वेदजातुद्भिद च नराधिप, M1 5-7 जरायुजाण्डजस्वेदजातमुद्भिदमेव च

6 a) K1 3 4 एवम् (for एतद्). ❀ Cs उन्मेषमात्रेण, युगपदुदयमात्रेण । ❀ —b) D7 T1 G1 3 6 नष्टं

कूर्मपृष्ठसमा भूमिर्भवत्यथ समन्ततः ॥ ६
जगद्दग्ध्वामितबलः केवलं जगतीं ततः ।
अम्भसा बलिना क्षिप्रमापूर्यत समन्ततः ॥ ७
ततः कालाग्निमासाद्य तदम्भो याति संक्षयम् ।
विनष्टेऽम्भसि राजेन्द्र जाज्वलीत्यनलो महान् ॥ ८
तमप्रमेयोऽतिबलं ज्वलमानं विभावसुम् ।
ऊष्माणं सर्वभूतानां सप्तार्चिषमथाञ्जसा ॥ ९
भक्षयामास बलवान्वायुरष्टात्मको बली ।
विचरन्नमितप्राणस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ १०
तमप्रतिबलं भीममाकाशं ग्रसतेऽऽत्मना ।
आकाशमप्यतिनदन्मनो ग्रसति चारिकम् ॥ ११
मनो ग्रसति सर्वात्मा सोऽहंकारः प्रजापतिः ।
अहंकारं महानात्मा भूतभव्यभविष्यवित् ॥ १२
तमप्यनुपमात्मानं विश्वं शंभुः प्रजापतिः ।

C 12. 11602
B 12. 31x(3)1. 13
K. 12. 317 13

स्थावरजगम — °) G2 भूमिं (for भूमिर्). — d) V1 पृव; Da3 M6 भये (for भय) G2 (also as in text) न सशय (for समन्तत). K1. 2 4 भवत्यविषमा चत

7 K1 2 4 om. (hapl) 7 V1 reads 7ab on marg — a) K6 D4. 9 दग्धा (for दग्ध्वा) G2 -चलं (for -बल) — b) K6 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 8 T1 G6 केवलां; D5 केवलो (for केवलं) K7 D4 जगती (for जगतीं) — Dn1 om (hapl) 7cd — c) M1 अंभसां; M6 हंसत्वा (sic) (for अम्भसा) M1 6 7 बहुना (for बलिना). G1 (also as in text) [आ]क्षिप्य (for क्षिप्रम्) — d) D7 T G3 6 आपूर्य च; M4–7 आपूर्यंतीं (for आपूर्यंत) K6 B0 6 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 Da2 D2–6 8 9 आपूरय(Dn4 °ये)ति सर्वदा (K6 B5 D4. 5 9 °त)

8 a) Dn1 कालाग्निमासाद्य तत (by transp). — b) K6 B3 Da3 तद्दग्नौ, Da4 प्रदग्नौ, D4 तदंभा (for (for तदम्भो) — c) Dn4 विनष्टामसि — d) K1 2 जाज्वलेद्, K4 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 T G1. 2 M4 जाज्वलति, Ds1 प्रज्वलति (for जाज्वलीति) K2 अमलो, G1 आनते (for अनलो) D5 महानल, D7 महाबल (for [अ]नलो महान्)

9 a) K1. 2 4 [ऽ]तिबलो (for °बल) D6 7 T G1. 3 6 M1. 6–7 तमप्रमेयातिबलं — b) M6 चलमान (for ज्वलमान). D7 (marg as in text) महाबलं (for विभावसुम्) — c) D7 औष्माणं (for ऊष्माण) — d) Dn4 समासविम (corrupt), Ds1 प्राप्तार्चिषम् (sic) (for सप्तार्चिषम्). K7 D4. 9 [अ]भसा; G1 [अ]जस (for [अ]ञ्जसा)

10 a) K1 2 6 Dn1. n4 D2 3 8 भगवान् (for बल-वान्) — b) Da4 ययुर् (for वायुर्) K6 D3 9 रू-(K6 रु)क्षात्मको, T2 चेष्टा° (for अष्टा°) ❀ Ca वायोरष्टात्मकत्वं, तिर्यक्पात-पवित्रत्व-भेदन-नोदन-बल-वीर्यो-च्छ्रायता-शैघ्रगुणतया प्राग्दर्शितम् ॥ Cp अष्टात्मक°, अष्टसु दिक्षु आत्मा शरीरं यस्य । यद्वा, तिर्यक्पात° पवित्रत्वं नोदनं बलमेव च । वीर्यमुच्छ्रायता स्थैर्यं वेगश्चाष्टगुणो मरुत् ॥ ❀ — c) K1 2 4 अमृत, K7 अमित°; D7 T G1. 3 6 अतुल- (for अमित-) K6 B5 8 (marg) 9 Da3 a4 °प्रज्ञ (K6 °ज्ञस्) (for -प्राणस्). M1 4–7 विचरत्यमित-प्राणस् — d) T1 G1. 3. 6 तदा (for तथा)

11 a) T G1. 3 6 M1 4–7 तमप्यति (for °प्रति). — b) G3 आकाशो (for आकाशं). K1. 2 4 V1 स्वयं; K7 D4 9 [ऽ]निलं; B3 (marg as in text) [ऽऽ]त्म-वान्; D3 तथा, D7 T G1. 3 6 पुन°, M1 4–7 [ऽऽ]त्मनि (for ऽऽत्मना) G2 आकाशं समतेजसा — c) K1 अनु-नदं; K4 B0 7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 अभिनदन्; V1 B6 9 Da3 a4 D6 अति°; D7 G1 3 अतिमहन्; T1 G6 अतिबलं (for अतिनदन्) K2 आकाशमप्यनुनादन्; G2 आकाश प्रतिनर्दतं — d) K2 चाणिकं; K4 6 7 B0–8 Dn1 D5 D2 3. 8 9 चाधिकं; V1 चारिक°, Dn4 D4 वाधिकं, D5 7 वातिक, Cp (gloss चरणशीलं) चारि-कम् (as in text)

12 a) K6. 7 B0 8 (marg as in text). 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 भूतात्मा (for सर्वात्मा). — b) D7 सोहं-कारं (for °कार) D5 7 प्रजापतिं (for °पति°) — Da3. a4 om. 12cd, G1 3 om. (hapl.) 12c–13b — c) K1 2 4. 6 V1 B0 6–8 Dn1. n4 D8 D2 3 5. 7 8 अहंकारो (for °कार) — d) K2 B9 भविष्यवत्; V1 -भवस्तथा (for भविष्यवित्)

13 G1 3 om 13ab (cf v l. 12) — a) K1 तम-प्यनु परात्मानं; B6 8 तमप्यमयमात्मानं; T1 G6 तमप्यनु महात्मान — b) K1. 2 7 Da4 D4 9 T1 G3 विश्व-; B3–8 D4 7 G2 M1 6–7 विश्व° (for विश्व). Da4 प्रजापते (for °पति°) ❀ Cv "सहस्रशीर्षं देव विश्वाक्षं

C 12. 11602 D 12 313[a]. 13 K 12 317 13 अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ १३
सर्वतःपाणिपादान्तः सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमाल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४
हृदयं सर्वभूतानां पर्वणोऽङ्गुष्ठमात्रकः ।
अनुग्रसत्यनन्तं हि महात्मा विश्वमीश्वरः ॥ १५
ततः समभवत्सर्वमक्षयाव्ययमव्रणम् ।
भूतभव्यमनुष्याणां स्रष्टारमनघं तथा ॥ १६
एषोऽप्ययस्ते राजेन्द्र यथावत्परिभाषितः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयताम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

३०१

याज्ञवल्क्य उवाच ।
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
गन्तव्यमधिभूतं च विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ १
पायुरध्यात्ममित्याहुर्यथातत्त्वार्थदर्शिनः ।

विश्वशम्भुवम्" इति श्रुते विश्वशम्भुर्नारायण । ❀ —ᶜ) K₁ ₂ महिमा (for लघिमा) —ᵈ) T₁ G₆ [ई]शान (for [ई]शानो).

14 =(var) 6 35 13 (var.) 12 231 29, 291. 16, B 12. 285[4] 75ᶜᵈ–76ᵃᵇ B 13. 14. 418ᶜᵈ–419ᵃᵇ —ᵃ) D₁ T G₁₋₃ ₆ -पादं तत (for पादान्त) — K₂ om. (hapl) 14ᵇ —ᵇ) D₁ T G₁₋₃ ₆ -मुख (for -मुख). —ᶜ) B₉ Da₃ a₄ D₁ T G₁₋₃, ₆ श्रुतिमल्(for श्रुतिमाल्) M₁ ₆ ₇ सर्वतःश्रुतिमल्लोक; M₅ °तःश्रुतिरालोक

15 ᵃ) K₇ D₄ M₁ ₅₋₇ हृदय; D₁, ₉ T G₁ ₃, ₆ हृदये (for हृदय) —ᵇ) B₃ (marg) पर्वतोंगुष्ठ; D₇ T₁ G₁, ₃ ₆ भावितों, T₂ भावनों, M₁ वर्मणों; M₆, ₈ वर्मणो, M₇ पर्मणो (for पर्वणोऽङ्गुष्ठ). K₇ B₀ Dn₁ D₉ -मात्रकं; G₂ मात्रिक (for -मात्रक) —ᶜ) K₂ V₁ B₀ ₇₋₉ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₈ ₈ अथ; K₆ Da₃ a₄ D₇ T G₈ ₆ अणुर; B₆ (orig) D₄, ₉ G₁ ₃ M₁, ₆₋₇ अणु; B₆ (marg) अणुं (for अनु) K₄ ₆ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂, ₈ ₈ अनतो, M₆ अनता (for अनन्त) K₁ अनुर्मामस्यनत हि; D₅ अनुरमसत्यनत हि (sic) —ᵈ) G₂ महानात्मा (hypermetric) (for महात्मा) Da₁ विभुर् (for विश्वम्) D₈ G₂ ₆ [ई]श्वर (for [ई]श्वर)

16 ᵃ) T G₁, ₃ ₆ यत (for तत). M₁ ₆₋₇ सर्गम् (for सर्वम्) —ᵇ) K₁ ₄ अक्षयोव्ययम्; K₃ अक्षयौ (for अक्षया). V₁ transp अव्ययम् and अव्रणम् K₁ अव्रज; K₇ D₅ अव्यय (for अव्रणम्). M₁, ₆ ₇ अक्षयमयमव्यं (sic) —ᶜ) M₇ -भव्ये (for -भव्य) —ᵈ) K₆ ₇ सृष्टारम् (for स्रष्टारम्) B₀ D₅ अनघस्

(for अनघं) K₁ ₂ नृप, K₇ सदा (for तथा).

17 ᵃ) G₂ येषो (for एषो). K₇ V₁ B₃ ₆ (marg as in text) ₈, ₉ Da₄ Dn₁ D₇ ₇ T G₁ ₆ ₆ M₇ [ऽ]व्ययस् (for ऽव्ययस्). —ᵇ) K₆ V₁ B₀ ₆₋₈ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₈ ₈ समुदाहृत; K₇ D₄, ₆ ₈ परीक्षित (for °भाषित). —ᶜᵈ) T₂ transp अधिभूतं and अधिदैव G₂ धुध्यात्ममतिभूतं च K₁ ₂ [अ]प्यधिदैव; V₁ T₁ G₆ अधिदेव (for °दैव) K₁, ₃ ₄, ₇ D₁ ₉ मे शृणु, B₁ विष्ठतो (for श्रूयताम्) D₅ अधिभूतं च मे शृणु; D₇ G₁ ₃ श्रूयतामधिदैवतं

Colophon Ś₁ D₆ missing K₂ ₆ B₁₋₆ Da₁ a₄ Dn₁ n₄ D₁ G₄ ₆ M₂₋₄ absent D₆ reads the colophon in marg — *Sub-parvan* K₁ ₄ ₆ ₇ V₁ B₇ ₇ ₈ Dn₁ n₄ Ds₂ D₂₋, ₇₋₉ T G₁ ₂ ₆ M₁ ₆₋₇ मोक्षधर्म — *Adhy name* K₁ ₂ ₄ V₁ B₀ ₇₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ D₅ D₂ ₈ ₈ G₂ याज्ञवल्क्यजनकसंवाद, K₇ D₄ ₉ संहारवर्णन, D₅ याज्ञवल्क्यसंवादे संहारवर्णनं; T₁ तत्त्वसंहारकथनं, G₆ याज्ञवल्क्यजनकसंवादे तत्त्वसंहारकथन; M₁ ₆ संहारकथनं — *Adhy no* (figures, words or both): K₆ 37, B₈ Ds₂ 136, Dn₁ 137, T₁ G₁, ₆ 135, T₂ 148, G₂ 150, M₁, ₆ ₇ 134 — *Śloka no* Dn₁ n₄ D₈ 17

301

☞ This adhy is missing in Ś₁ D₆ (cf. v. l. 12 274 13, 283 15).

1 K₇ D₅ याज्ञवल्क; G₂ जाजवल्क्य; M₁, ₆₋₇ यज्ञवल्क (for याज्ञवल्क्य). —ᵃ) K₁ ₂ अध्यात्म (for

विसर्गमधिभूतं च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २
उपस्थोऽध्यात्ममित्याहुर्यथायोगनिदर्शनम् ।
अधिभूतं तथानन्दो दैवतं च प्रजापतिः ॥ ३
हस्तावध्यात्ममित्याहुर्यथासांख्यनिदर्शनम् ।
कर्तव्यमधिभूतं तु इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ४
वागध्यात्ममिति प्राहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।

वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ ५
चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
रूपमत्राधिभूतं तु सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥ ६
श्रोत्रमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
शब्दस्तत्राधिभूतं तु दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ ७
जिह्वामध्यात्ममित्याहुर्यथातत्त्वनिदर्शनम् ।

C 12. 11614
B 12. 314[3] 8
K 2 318 8

°त्मम्). — ^{b}) K1 प्रह्मणास्; G1 प्राह्मणस् G1 -दर्शनां; M1 5–7 दर्शना (for दर्शिन°) — K2 4 om (hapl) 1^{c}–3^{b} — ^{e}) T2 G1 अभिभूत (for अधि°) D7 T G1–3 6 M1. 5–7 तु (for च) — D5 om (hapl.) 1^{d}–2^{e}

2 K2, 4 om. 2, D5 om. 2^{abc} (for both, cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 अयमध्यात्म इत्याहुर् — ^{b}) D7 T1 G1, 2, 6 तत्त्वात्म (for तत्त्वार्थ) Da4 दर्शिनि, M1. 5–7 दर्शना (for -दर्शिन°). — K1 om (hapl.) 2^{c}–3^{b}. — ^{c}) B0 6 9 Da3 a4 D7 T G1–3 6 M1. 5–7 तु (for च) — ^{d}) G2 मृत्युस् (for मित्रस्) Ds2 तत्राधि; D4 9 सत्रापि, T1 G1, 2 6 चात्राधि- (for तत्राधि).

3 K1 3 4 om 3^{ab} (cf. v l 2, 1). D7 om. (hapl) 3^{c}–4^{b}. — ^{b}) T2 G1 यथातत्त्व (for °योग) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 T2 G1–3 6 निदर्शि (B0 T1 G3 6 °र्श)न; B3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 प्र(B3 [marg] -नि)दर्शिन (D2 °त) (for निदर्शनम्) V1 प्राह्मण स्तत्वदर्शिन — ^{c}) K1 3 4 7 D4 9 T G1 3 6 अथ, B3 यथा (for तथा). — ^{d}) K1. 3 4 D4. 9 तु (for च)

4 D7 om 4^{ab} (cf v l 3) — ^{a}) K1 हस्ता वध्यात्मम् (sic) — ^{b}) Da3 G2 यथाश्रुति; D5 G1 3 6 °सत्त्या (for °सांख्य). K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1 Ds1 T1 G2 6 निदर्शिन (B7 °न); Da4 G6 -निदर्शन° (G3 °ना); Dn1 Ds1 D2 3 8 यथा सत्यानदर्शिन. — D7 reads 4^{cd} after 8^{ab} — ^{c}) G2 आदानम् (for कर्तव्यम्) B3 T2 च, D4 9 तु (for तु) K7 कर्म तत्राधिभूतं च — ^{d}) K1 3 4 चेंद्रस्; K7 इद्रिस् (sic); Da3 वह्निस्; G2 विष्णुस् (for इन्द्रस्) T1 G6 चात्राधि (for त°). Da4 इन्द्रस्तत्राधिदैवत

5 K4 Ds1 om (hapl.) 5 K7 G1 om. (hapl.) 5–6 — ^{a}) K1. 3 वागथाध्यात्ममित्याहुर् — K1 om (hapl) 5^{b}–6^{a} — ^{b}) B3 8 (marg) 9 Da3 a4 यथा योग; D4. 9 °शास्त्र- (for °श्रुति) K6 B0 6 7 9 Das a4 Dn1. n4 Ds1 D2 3. 5 8 निदर्शि(Da4 °र्श)न; D7 T G3 निदर्शि(T2 °र्श)नात् (for निदर्शनम्) G2 योग तत्त्वार्थवेदिन — ^{c}) B8 (marg as in text) अव्यक्तम् (for वक्तव्यम्) K2 6 B0 6–8 Da3 a4 D5 च (for तु) G3 वचन त्वधिभूतं तु. — ^{d}) V1 B3 (marg as in text) T G2 3 6 M1 5–7 अग्निस्; B0 आपस्; B6 9 Da3 a4 बुद्धिस्, Dn4 इंद्रस् (for वह्निस्). D7 T1 G3 6 चात्र (for तत्र) — After 5, G2 reads 10

6 K7 G1 om 6, K1 om 6^{c} (cf. v l 5) D7 om. (hapl) 6–7 — ^{a}) Dn4 चतुर् (for चक्षुर्). — K2 om (hapl) 6^{b}–8^{a}. D5 om (hapl.) 6^{b}–13^{a}. — ^{b}) B6 यदा श्रुति, T G2 3 6 यथायोग°, M1. 5–7 °शास्त्र (for °श्रुति-). K6 B6 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T1 G2 6 निदर्शिन°, B0 7 Da4 निदर्शनः, G3 °र्शिनां (for °र्शनम्). — ^{c}) G2 अध्यात्म- (for अत्राधि) T1 G6 च (for तु). — ^{d}) V1 B0. 6 (marg as in text) 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G3 6 चापि (for तत्र).

7 K2 D5. 7 om. 7 (cf v l 6) M1 om. (hapl) 7–9 — ^{a}) K4 जिह्वा चाध्यात्मम्; D8 जिह्वामध्यात्मम् (for श्रोत्रम°) — K4 om. (hapl) 7^{b}–8^{a}. — ^{b}) D4 9 T1 G1, 2 6 M5–7 यथाशास्त्र (for °श्रुति°). K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 8 निदर्शि(Da4 °र्श)न (for °र्शनम्) G2 योगिनस्तत्त्वदर्शिन. — For 7^{ab}, K7 subst

766* कर्णावध्यात्मकं ज्ञेयं प्राहुः सांख्यनिदर्शना ।

— V1 reads 7^{c}–8^{b} on marg — ^{c}) K1 शब्द एव; K6 B0 6 8 9 Da3 D8 T G1–3 6 M7 शब्दमत्र (for शब्दस्तत्र) — ^{d}) K6 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G1 3 6 चात्र (for तत्र)

8 D5 M1 om. 8 (cf v l. 6, 7). K2 4 om 8^{a} (cf. v l 6, 7) V1 reads 8^{ab} on marg — ^{a}) K1 जिह्वां चाध्यात्मम्; K7 D4 9 जिह्वेत्य° (for जिह्वाम°) — ^{b}) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3, 8 यथाश्रुति; K7 शास्त्र (for °तत्त्व-) K6 B0 6, 7 9 Da3 Dn1, n4 D8 D2 3 G2 -निदर्शिनः; Da4 निदर्शन°;

C 12. 11614
B 12. 314(3). 8
K 12. 3 8 8

रस एवाधिभूतं तु आपस्तत्राधिदैवतम् ॥ ८
घ्राणमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
गन्ध एवाधिभूतं तु पृथिवी चाधिदैवतम् ॥ ९
त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ।
स्पर्श एवाधिभूतं तु पवनश्चाधिदैवतम् ॥ १०
मनोऽध्यात्ममिति प्राहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
मन्तव्यमधिभूतं तु चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ॥ ११
अहंकारिकमध्यात्ममाहुस्तत्त्वनिदर्शनम् ।
अभिमानोऽधिभूतं तु भवस्तत्राधिदैवतम् ॥ १२
बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्यथावेदनिदर्शनम् ।
बोद्धव्यमधिभूतं तु क्षेत्रज्ञोऽत्राधिदैवतम् ॥ १३
एषा ते व्यक्ततो राजन्विभूतिरनुवर्णिता ।
आदौ मध्ये तथा चान्ते यथातत्त्वेन तत्त्ववित् ॥ १४
प्रकृतिर्गुणान्विकुरुते स्वच्छन्देनात्मकाम्यया ।

D8 °र्शनात् (for °र्शनम्) — After 8^ab, D7 reads 4^cd K7 om (hapl) 8^c–9^b G1 om. (hapl) 8^c–11^b. — ^d) K1 2 4 चापस् (for आपस्) K1 तत्रादि ; K2 तत्रापि (for तत्राधि) ❀ Cv आपः, भयमिमानी वरुण. । ❀

9 D5 G1 M1 om 9 (cf. v l 6, 7, 8) K7 om. 9^ab (cf. v. l. 8) K2 om (hapl.) 9–10 — ^a) M7 प्राणम् (for घ्राणम्) — ^b) D4. 9 यथाशास्त्र (for °श्रुति-) K6 B5 7 9 Da3 Dn1 n4 -निदर्शिन ; Da4 निदर्शन° ; D6 D8 3 -निदर्शनात् ; D2 निदर्शिनात् (for °र्शनम्). — ^c) B7 अभिभूतं (for अधि°) V1 च (for तु) G3 घ्रातव्यमधिभूत तु — ^d) K6 वा (for च) G3 अश्विनावधिदैवत

10 K2 D5 G1 om 10 (cf v l. 9, 6, 8) G3 reads 10 after 5 — ^a) Ds2 अध्यात्म (for °त्मम्) K1. 4 त्वगप्यध्यात्ममित्याहुस् ; T1 G6 त्वचमध्यात्ममित्याहुस् — ^b) K7 प्राहुस्तत्त्व ; D8 तथा शास्त्र- (for तत्त्वबुद्धि). B8 यथाश्रुतिनिदर्शन ; G3 ऋषयस्तत्त्वदर्शिन — ^c) K4 7 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M7 स्पर्शम् ; M1 5 6 स्पृश्यम् (for स्पर्श). K1 च (for तु). — ^d) K7 D4. 9 G3 वायुस्तत्र (for पवनश्च).

11 D5 om 11 (cf v l 6). G1 om. 11^ab (cf v l 8) — ^a) K6 T1 G6 मन अध्यात्ममित्याहुर् ; G2 मनस्त्वध्यात्ममित्याहुर् — ^b) G8 यथावेद (for °श्रुति-) K6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 3. 8 यथा(K6 योग)शास्त्रविशारदा , K7 D4 9 यथाशास्त्रनिदर्शनात् , G3 योगिनस्तत्त्वचिंतका — ^c) K1 2 6 B8 च (for तु). — ^d) K6 चंद्रमा (for °माश्च)

12 D5 om 12 (cf v l. 6) G3 transp 12 and 13 — ^a) K1 अहंकारातिम् ; K2 4 °कारितम्, V1 B1–9 Da3 a4 D8 आहंकारिकम् ; D7 T G1 3 6 M1. 5–7 अहंकारकम् (for °कारिकम्) K7 D4 9 अहंकारमथाध्यात्मम् — ^b) D4 तत्र ; M1 5–7 तत्र (for तत्त्व). K6 Bo 6–9 Dn1 n4 Ds2 D2 3 7 8 T1 G2 6 -निदर्शिन ; V1 G1 °र्शन , Ds1 °र्शिन (for °र्शनम्) — K4 om. (hapl) 12^c–13^b K1 2 transp 12^cd and 13^cd — ^c) Da3. a4 अतिमानो (for अभि°) K1 2 [ऽ]धिदैवश ; G1 [ऽ]भिभूत (for ऽधि°) K1 2 V1 च (for तु)° — Ds1 om 12^d — ^d) K1 2 V1 विधिस्तत्र, K6 Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 बुद्धिश्चा(Dn4 °र)त्र ; D7 G1 रुद्रस्तस्य , T G3 6 रुद्रस्तत्र ; G2 M1 5–7 विरिंचोत्र (for भवस्तत्र). Da4 बुद्धिरत्राधिदैवतं

13 K4 om 13^ab (cf. v l 12). D5 om 13^a (cf v l 6) K6 om (hapl.) 13 G3 transp 12 and 13 — ^a) K2 Da4 बुद्धिम् (for बुद्धिर्) — ^b) D7 यथादेव (for °वेद-) K7 -निदर्शनात् (for °र्शनम्). K6 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Dn1. n4 D8 D2. 3 5 8 यथावदभिदर्शिन (D5 °र्शन) ; B8 (orig) यथाश्रुतिनिदर्शनं, Da3 a4 यथातत्त्वनिदर्शि(Da4 °र्शि)न ; G3 यथावेदार्थवेदिन — K1 2 transp 12^cd and 13^cd. — ^c) K1 अतिभूतं (for अधि°) K1 2 4 B8 च (for तु) K7 D4 9 अभिभूतं तु बोद्धव्य — ^d) K2 क्षेत्रज्ञे (for °ज्ञो) K2 4 न ; K6 7 B8 Dn1 D2 4. 5 8 9 G1 च ; V1 [ऽ]थ (for ऽत्र) — After 13, G3 ins

767* चित्तमध्यात्ममित्याहुर्योगिन सूक्ष्मदर्शय ।
अधिभूत चैत्यमाहु रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ।

14 ^a) K4 D4 एष (for एषा) K7 V1 Bo 8 Dn1 n4 D8 D2–4 8 9 Cn 8 व्यक्तितो, G3 व्यक्तजा (for व्यक्ततो) — ^b) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3. 8 दर्शिता, D5 T2 वर्णिता (for °ता). — ^c) K7 V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1. n4 D8 D2–5 8 9 T G2 3 6 M1 5–7 तथांते च (for तथा चान्ते). — ^d) K1. 6 तथा (for यथा-) G3 M1 5–7 यथावत्तत्त्वहेतुभि

15 ^a) Hypermetric. Da4 प्रकृति- (for °तिर्) K1 2 गुणं (for गुणान्). K6 Bo 9 प्र (for वि-)

क्रीडार्थं तु महाराज शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५

यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते ।
प्रकृतिस्तथा विकुरुते पुरुषस्य गुणान्बहून् ॥ १६

सत्त्वमानन्द उद्रेकः प्रीतिः प्राकाश्यमेव च ।
सुखं शुद्धित्वमारोग्यं संतोषः श्रद्दधानता ॥ १७

अकार्पण्यमसंरम्भः क्षमा धृतिरहिंसता ।
समता सत्यमानृण्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ १८

शौचमार्जवमाचारमलौल्यं हृद्यसंभ्रमः ।
इष्टानिष्टवियोगानां कृतानामविकत्थनम् ॥ १९

दानेन चानुग्रहणमस्पृहार्थे परार्थता ।
सर्वभूतदया चैव सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः ॥ २०

रजोगुणानां संघातो रूपमैश्वर्यविग्रहे ।
अत्याशित्वमकारुण्यं सुखदुःखोपसेवनम् ॥ २१

परापवादेषु रतिर्विवादानां च सेवनम् ।
अहंकारस्त्वसत्कारश्चिन्ता वैरोपसेवनम् ॥ २२

परितापोऽपहरणं ह्रीनाशोऽनार्जवं तथा । C. 12 11629 B. 12. 314(3). 23 K 12. 316. 23

—[b]) K6 मनु ; D4 आरमा (for आरम). D6 स्वच्छदे चारमकाम्यया —[c]) K1 2 4 क्रीडाकृते; Dn4 D2 8 क्रीडार्थे तु; D7 T G1-3 6 M1 5-7 क्रीडनार्थं (for क्रीडार्थं तु). —[d]) K6 शतसो (for °शो)

16 [a]) Ds1 D8 यदा (for यथा). —[b]) K1 मर्त्य॰ (for मर्त्या) —[c]) Hypermetric D7 T1 G1 3 6 प्रकृतेस् (for °तिस्) G2 M1 6 7 प्रकृतिस्था (G2 °ति सा) त्रिकुरुते —[d]) D7 G1 3 पुरुष॰ स्व, T1 G6 °पस्तान् (for °षस्य). — After 15, G2 ins अथ सत्त्व गुणा वर्ण्यन्ते ।

17 [a]) K6 तत्त्वम् (for सत्त्वम्). D4 9 M1. 6 7 आनंदम् K7 उद्रेक॰; T2 उद्वेग॰ (for उद्रेकः). G2 सत्य दानमनुद्वेगः. —[b]) K1. 2 4 G1 प्रा(K1 प्र)काम्यम्; Da4 काश्यपम् (for प्राकाश्यम्) —[c]) K1 चवृत्त्वम्; V1 शुद्ध°; D7 T G1 3. 6 M1 5-7 शुद्ध° (for शुद्धि°) K6 B1-9 Da3 a4 सुखसंगित्वमारोग्यं; K7 D4 5 9 सुखं शुद्धिस्थयारोग्य —[d]) Da4 G1 संतोष॰; T2 °षं (for °ष॰)

18 [a]) K6 7 असंरम (for °रम्भ) —[b]) K1 6 B9 G6 अहिंसता (for °सता) —[c]) Da4 Ds2 आनृण्य॰ (for °ण्य) Ds1 समता सत्यतानृण्यं. —[d]) K7 B1-9 Da3 D4 5 7 9 T G1. 3 6 आर्जवं; M1 6 lacuna (for मार्दवं)

19 K2 4 7 om. 19[ab] —[a]) D4 7. 9 T1 G1 3 6 मार्दवम् (for आर्जवम्) K1 D7 T G1. 3 6 आचारस् (for °रम्) —[b]) K6 B9 मलोल्यं V1 हृद॰ (for हृद्य॰). D4 5 9 ॰चापल (for ॰संभ्रम॰) K1 स्वलौल्यं कृत्यचापलं, D7 T G1 3 6 स्वपारुष्यमपैशुनं —[c]) D7 T G1-3 6 M1 5-7 इष्टापूर्तवि(D7 G1 °र्ते वि॰; T1 G3 6 °र्तेम)शेषाणां — G3 reads 19[d] twice —[d]) M7 कृत्यानाम् (for कृतानाम्). K6 अविकल्पना; V1 B0. 8 Dn1 n4 D8 °कत्थना (B0 °ना॰), D8 D2 8 °कत्थनात् (for °कत्थनम्). D5 कृतानामधिकोशनं; D7 T G1. 3 (both times) 6 °मप्यकीर्तन.

20 [a]) B3 (marg as in text) चापि, Dn1. n4 Ds1 D2 8 8 चारम॰; Ds2 वारम॰; D4 वानु॰ (for चानु॰) —[b]) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1-n4 D8 D2 3. 5. 8 अस्पृहत्वं (B3 [marg] °हार्थं), K7 D7 T G1 3 6 M1 5-7 °हा च, D4. 9 °हार्थं (for °हार्थे). K7 D4 5 7 T G1 3 6 परार्थत, B6 °रमता; Da4 °र्थिता, Dn4 यथार्थता (for परा°). G2 अस्पृहा परमार्थता —[c]) K7 सर्वभूते (for °भूत) D4 वैव (for चैव) —[d]) D7 सत्यस्यैते (for सत्त्वस्यैते).

21 [a]) K7 D4 9 T1 G3 गुणस्य; T2 G6 M1 5-7 ॰गुणा(G6 °ण)स्तु (for गुणानां). V1 संघातं; G2 सपातो; G3 सघाते (for °तो) K1 2 4 रजोगुणास्त्वसंघा(K2 °गा)त —[b]) K1. 2 ॰रूपान् (for रूपम्). K1 2 4 V1 विग्रहा॰, K7 D4. 5 9 G1 ॰विग्रह॰; Dn4 Ds1 विग्रहै॰, D7 T G3 6 विग्रहौ (for °हे). —[c]) K1 2,4, 6 B8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 अत्याशित्वम्; B6 अध्याशित्वम्; B3 अत्यशित्वम्; D4 अत्यासीत्वम् (for °शित्वम्) K1 अकारिण्यं; G1 °पंण्यं (for °रुण्य).

22 [a]) Da3 [अ]रतिर् (for रतिर्). Da4 परापवादेष्वरतिर्; D4 °पदेशेषु रतिर्. —[b]) B8 9 विषादानां (for विवा°). —[c]) T1 सत्कारश्च् (for [अ]स°). K6 7 B0 6. 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 9 G3 M1. 5-7 अहंकारमसत्कारश्च् (K7 D4. 9 M7 °स्कारं; D5 °स्कर्म). —[d]) D5 चिंतां (for चिन्ता). G3 ॰सेवने (for °नम्). K2 4 D4. 9 चिंतावैराग्यसेवन; G1 °वैरसेवन (sic)

23 [a]) K1 V1 परदारा(V1 °रो)पहरण; K2. 4 परमात्रापहरण; K6 परतापोपि ह°, B0. 6 7 9 Da3. a4 Dn1.

C. 12. 11050 B. 12. 314(S). 23 K. 12. 318. 23 भेदः परुषता चैव कामक्रोधौ मदस्तथा ।
दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः ॥ २३
तामसानां तु संघातं प्रवक्ष्याम्युपधार्यताम् ।
मोहोऽप्रकाशस्तामिस्रमन्धतामिस्रसंज्ञितम् ॥ २४
मरणं चान्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।
तमसो लक्षणानीह भक्षाणामभिरोचनम् ॥ २५
भोजनानामपर्याप्तिस्तथा पेयेष्वतृप्तता ।
गन्धवासो विहारेषु शयनेष्वासनेषु च ॥ २६
दिवास्वप्ने विवादे च प्रमादेषु च वै रतिः ।
नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानाच्छ्रद्दधानता ।
द्वेषो धर्मविशेषाणामेते वै तामसा गुणाः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

---

n4 D5 D3, 8 8 परि(D52 D3 °री)तापोमिह°; D7 T G1, 3 6 °भावोपह°, G2 °ह्रासोप°; M1 5-7 °भापाप°. — b) K1, 4 क्षीनाशो (for ह्री°). B9 मार्जव (for ऽना°). — c) K1 भेदा°. K4 B7-9 D52 D2 पुरुषता (for प°). D6 चैवं. M1, 5-7 दया पारुष्यता चैव. — d) K6 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D52 D7 2 8 G1 कामक्रोधो (B8 °धा); K7 D51 D4 5 9 °क्रोध ; D2 T G3, 6 काम क्रोधो (for कामक्रोधौ). Da4 दमस; D4, 5 9 मदास्; M1, 6 7 तमस् (for मदस्) — e) V1 वि (for ऽति). K1 वादाश्; T G1, 3 6 M1 5-7 मानश् (for वादश्) — f) K1 2 त्वेते; K7 D4 9 [ह्]येते (for एते). M7 चोक्ता (for प्रोक्तो).

24 a) K7 समसानां (for ता°). K7 D4 5 9 च (for तु). K2 सगातं; Da4 संघात; T G1, 3 6 °तान् (for °सं) — b) K6 प्रवक्षामि. K1 2 7 D4 5 9 अव- (D5 °प)धार्यतां (for उप°). — c) K4 मोहो; B7 मोहाद् (for मोहो). K4 तामसम्; K6, 7 D51 D4 9 तामिश्रम् (for °मिस्रम्) — d) K1 4, 6 7 D4, 9 तामिश्र (for °स्र). M7 सज्ञक (for °संज्ञितम्)

25 a) D51 चाथ; D5 चात्र; D7 T G1-3, 6 M1 स्वंध° (for चान्ध). K4 6 7 Dn4 D51 D4 9 तामिश्रं; Da4 lacuna, T2 °तामिस्त्र (for °स्र) — b) K6 7 Dn4 D4 8 तामिश्रं; Da3 a4 M1 5-7 तामिस्त्र°; D51 °श्रे (for °स्रं) — c) K2 4 तमसे (for °सो) Da4 नमसो लक्षणा हीना (sic). — d) K1 2 [अ]भक्ष्या(K2 °क्षी णाममिरोचम; K7 B6-9 D4 9 G1, 2 6 भक्ष्या(K7 B7 D9 T G1, 2 °क्षा)णामवि(B8 °मिति ; G1 °मपि) रोचम; Dn1, n4 D5 2 7 8 भक्षणाद्यभि(Dn1 n4 D2 °त्यति ; D2 °यति)रोचनं; D8 तत्क्षणाद्यभिरो°; D5 तद्यणाद्यतिरो°.

26 Da3 a4 om. 26ab — b) B0 6 8 Dn4 D51 पापेषु (for पेयेषु). K1 भतृप्ततां. K6 7 B7, 9 तथा पापेषु तृप्तता. — d) K6 वा (for च). Da3, a4 शय नेषु समेषु च.

27 a) K6 V1 B0 6 (marg as in text) 7-9 Da3, a4 Dn1 n4 D52 D°, 2 5 G2 [s]ति (for वि) D7 विवाहे (for विवादे) G1 दिवास्वापे विवादे च; M1, 5-7 दिवास्वप्नाविवा°. — b) K1 2 (sup lin as in text) प्रसादेषु (for प्रमा°) — c) K1 2 T G1-3 6 नृत्त ; K4 नृत- (for नृत्य). D4 वारित्र ; G1 -वादीत्र (for -वादित्र-) — d) G8 ज्ञानान्यश्रद्दधानता. — e) K1, 2 4 द्वेषश्च धर्मविदु(K2 °द्व)षाम्. — f) Dn4 तामहा (for °सा). — After 27, D4 7 ins.

768* इत्येव सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ।
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैश्च संहतः ।
पञ्चविंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गणः ।
एतैः सर्वैः समायुक्तः पुमानित्यभिधीयते ।

[(L 1) D7 एव — (L 2) D7 व्यक्ताव्यक्ताश्च संहता° (for the post half). — (L 3) D4 om. व्यक्त]

Colophon Ś1 D8 missing. K2, 5 B1-3 Da1 a3 Dn3 n3 D1 G4 5 M2-4 absent. — *Sub parvan* K1 6 7 V1 B6 7 9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D2 4 5 7-9 T G1, 3 6 M1, 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D2 3 8 याज्ञवल्क्यजनक संवाद°; K7 D4 9 आध्यात्माधिभू(K7 °भौ)तिक; D5 याज्ञवल्क्यसंवाद°; D6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे विंशतिक°; T1 अध्यात्मादिगुणत्रयगुणकथनं; G6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे अध्यात्मादिगुणत्रयगुणकथनं; M1 5-7 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे भूतवर्णनं. — *Adhy no* (figures, words or both) K6 38, B7 T1 G1 6 136, B8 140, Dn1 139; Dn4 138, D52 G3 M5 137, T2 149, G2 152, M1, 6, 7 135. — *Śloka no*. Da4 Dn1, n4 D8 28.

३०२

याज्ञवल्क्य उवाच ।
एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम ।
कृत्स्नस्य चैव जगतस्तिष्ठन्त्यनपगाः सदा ॥ १
शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ।
कोटिशश्च करोत्येष प्रत्यगात्मानमात्मना ॥ २
सात्त्विकस्योत्तमं स्थानं राजसस्येह मध्यमम् ।
तामसस्याधमं स्थानं प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ ३
केवलेनेह पुण्येन गतिमूर्ध्वामवाप्नुयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिम् ॥ ४
द्वंद्वमेषां त्रयाणां तु संनिपातं च तत्त्वतः ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च शृणुष्व मे ॥ ५
सत्त्वस्य तु रजो दृष्टं रजसश्च तमस्तथा ।
तमसश्च तथा सत्त्वं सत्त्वस्याव्यक्तमेव च ॥ ६
अव्यक्तसत्त्वसंयुक्तो देवलोकमवाप्नुयात् ।
रजःसत्त्वसमायुक्तो मनुष्येषूपपद्यते ॥ ७
रजस्तमोभ्यां संयुक्तस्तिर्यग्योनिषु जायते ।
रजस्तामससत्त्वैश्च युक्तो मानुष्यमाप्नुयात् ॥ ८
पुण्यपापवियुक्तानां स्थानमाहुर्मनीषिणाम् । C 12.11643 B 12.31[illegible]41.9 K 12.319.9

302

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf v l 12. 274 13, 283 15)

1 M7 याज्ञवल्क (for °वल्क्य) —[d]) D1 अनुपगा. K1 वदा; G1 तथा (for सदा) — After 1, K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 5 6 7 8 Cv editions ins

769* अव्यक्तरूपो भगवाञ्शतधा च सहस्रशः ।

2 K6 V1 B0 8 Da3 a4 Da3 D6 7 om (hapl) 2[ab] —[a]) Hypermetric Cv दशधा (for शतधा) K7 शतधा च सहस्रधा च ❀ Cv दशधा सहस्रधा, दशसहस्रधा चेत्यावृत्त्या योजना । ❀ —[c]) K3 करोत्येष; B3 (before corr) D6 7 °स्येत्र; T G1 3 M1. 6–7 °त्येषा. —[d]) Da4 प्रत्यगात्मनम्, T2 G1. 3 M1 6–7 प्रकृत्या(G1 °त्या)त्मानम्

3 K3 om 3–4. G3 om (hapl) 3[bc] —[b]) B9 स राजस्य; Dn4 नरासस्य (for राज°) D6 7 [इ]व; M1 6–7 तु (for [इ]ह) —[c]) B0 तामसश्चाधमं. —[d]) D4 माहुर् (for प्राहुर्)

4 K3 om 4 (cf v l. 3) —[a]) D6 erroneously repeats लेनेह पुण्येन गति after रज (in 5[c]). —[b]) K6 7 Da4 Da1 गतिमूर्ध्वा(K6 °र्द्ध)म्; G1 °मूं ध्वाम्. K1 गतिमूर्ध्वाप्रवाप्नुयात् (sic) —[c]) T1 G3 पुण्यापुण्येन मानुष्यम् —[d]) M1 अधोगति K6 B6 (marg as in text) 7 9 Da4 अधर्मेणाध(B4 °व ; Da4 °य)मां गतिं; Da3 °धर्मेगतिं

5 For the repetition in D6, cf v l 4 —[a]) K1 3.4 उत्तरेषां; G1 द्वद्वमोक्षां (for °मेषां) K7 च (for तु) —[b]) D3 (before corr) संनिपाते; M1. 7 °पातश्च. B6 8 तु (for च) K4 V1 Dn1 n4 D3 D5. 7 8 तद्वत (for तत्त्वत°) —[c]) K3 रजसा — K4 repeats 5[d]–6[b] after 8[c].

6 For the repetition in K4, cf v l. 5 —[a]) K6 V1 D6 7 T G1–3 6 M1 6–7 च (for तु) K7 रजसो (for तु रजो). K1 3 4 (both times) दोषो; K6 D4 9 G3 द्वंद्वं; K7 G1 द्रष्टं; B9 दृष्टिं (for दृष्टं). —[b]) K7 D4 9 तु (for च). —[c]) K7 D4 9 नित्यं (for सत्त्व). —[d]) K1 3. 7 D4 6 7 9 सत्त्वाद् (for सत्त्वस्य) — After 6, K1 ins

770* सत्त्व प्रपद्यते सत्त्वादव्यक्ताव्यक्तमेव च ।

7 Da4 reads 7[ab] twice —[a]) K3 अव्यक्तात्; K4 6 V1 B0 6–9 Dn1 n4 D2 3 5 7 8 T G3 5 6 Ca अव्यक्त°, Da4 (second time) रजस° (for अव्यक्त). ❀ Ca ° सत्त्वसंयुक्त, सत्त्वोद्रेकादुत्पन्नात्मज्ञान । ❀ — K3. 4 om (hapl) 7[bc] Da1 D3 om (hapl.) 7[c]–8[d]. K1 reads 7[cd] twice —[c]) G1 रजस्तत्त्व (for रजःसत्त्व). K1 (both times) अव्यक्तात्सत्त्वसयुक्तो; Da3. a4 रजसः सत्त्वसयुक्तो —[d]) K1 (both times) 3 B6 Dn1 n4 D3 मानुषेषु; B0 D3 T1 G6 M1 5 6 मानुष्येषु K1 (both times) 3 4 B9 G3 उपजायते; K6 B6 8 (marg.) Dn1 n4 D2 8 प्रपद्यते (for [उ]पपद्यते).

8 Da1 D3 om. 8 (cf v l 7). —[a]) K1 रजस्त मोभ्यां K6 सयुक्त°; K7 संयुक्तं; T1 G6 संसक्तस्. —[c]) K4 om च. K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D2, 8,

S. 12 11644
B. 12.315(4).10
K 12.319 10

शाश्वतं चाव्ययं चैव अक्षरं चाभयं च यत् ॥ ९
ज्ञानिनां संभवं श्रेष्ठं स्थानमव्रणमच्युतम् ।
अतीन्द्रियमबीजं च जन्ममृत्युतमोनुदम् ॥ १०
अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेऽहं नराधिप ।
स एष प्रकृतिस्थो हि तस्थुरित्यभिधीयते ॥ ११
अचेतनश्चैष मतः प्रकृतिस्थश्च पार्थिव ।
एतेनाधिष्ठितश्चैव सृजते संहरत्यपि ॥ १२

जनक उवाच ।
अनादिनिधनावेतावुभावेव महामुने ।
अमूर्तिमन्तावचलावप्रकम्प्यौ च निर्व्रणौ ॥ १३
अग्राह्यावृषिशार्दूल कथमेको ह्यचेतनः ।
चेतनावांस्तथा चैकः क्षेत्रज्ञ इति भाषितः ॥ १४
त्वं हि विप्रेन्द्र कार्त्स्न्येन मोक्षधर्ममुपाससे ।
साकल्यं मोक्षधर्मस्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५

---

8 7 राजसैस्तामसै सत्त्वैर् (Dn4 सत्त्व; D5 7 युक्तो); K7 Da2 D4 9 M1 8-7 रजःसत्त्वतमोभिश्च. — After 8c, K4 repeats 5d–6b — d) D5 7 जीवो; M1 7 लुसो (for युक्तो). D2 मानुषम्

9 a) K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da2 D5.7 G2 °विमुक्तानां; B8 °प्रमु°; Da1 °विमुक्तां (submetric) (for °वियुक्तानां) — b) K7 प्राहुर् (for मा°). K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 महात्मनां; K7 D4 5 7.9 मनीषिण°. — c) K1.2 4 चाक्षय, K7 D9 चाप्यय, G1 चावयं (sic) (for चाव्यय) K6 B6.7 Dn1 n4 D8 D2 3 8 चैवम्. — d) K1 2 4 चाक्षरं; K6 B0 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 अक्षयं (for अक्षरं). K6 चामृत; V1 B0.6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.3 8 T G2.6 चाचल, G1 M1 6 7 चाव्यय, G2 च चलं (for चाभय) K1.2 तथा; K4 *तत्, B0 Da3 Dn1.n4 D8 D2 3 8 च तत्; T G1–3 6 M1 6 7 च ह (for च यत्). K7 D4 5 7 9 ध्रुव क्षेम्य(D5 7 °म)म मामयं; M6 अक्षर च नराधिप

10 a) G1 ज्ञातीनां G2 समवा (for °वं) M7 श्रेष्ठ. K7 D4 9 ज्ञानिना शांभव स्थान — b) K1 अव्ययम् (for अव्रणम्) M1 6 7 अच्युत. K2 स्थानमव्ययमच्युत; K7 D4 9 श्रेष्ठमव्रणमव्ययं; D5 स्थानमच्युतमव्ययं — c) V1 B8 (marg) D4 9 अनिन्द्रियम् (for अतीन्द्रि°) K1 2 4 ससिद्धिमपबीज च — d) K7 D4.9 जन्ममृत्युजरापहं.

11 a) K7 अव्यक्त च; Da2 Cv (gloss प्रकृतिस्थ) अव्यक्तस्थ° Cv (gloss अप्राकृत परमात्मा) पर° (for पर) K1 यत्तु; K7 D4 9 तच्च, Da1 यत्र; D5 यच्च, T2 ये तत् (for यत्तत्). ❀ Cn अव्यक्तस्थं, अव्यक्तेऽमूर्ते ब्रह्मणि तिष्ठतीति तथा । अव्यक्तद्वारा प्राप्यमित्यर्थः । ❀ — b) Da4 नराधिप — c) K2 एव; D5 एक (for एष) Da4 M5 [ऽ]पि (for हि) — d) K6.7 B0 6–9 Dn1 n4 D8 D2–5.7–9 Cn (gloss प्रकृतिस्थ°) तत्स्थ (for तस्थुर्).

12 a) D4 7 अचेतना; T G1 2 6 M1 5–7 सचेतनश्च; Ca (gloss स्वपरविवेकशून्य । एतेनात्मन औदासीन्यं दर्शितम्) अचेतन (as in text). K7 D4 9 स्त्वेष (for चैव). K1 2 lacuna; K4 तत्; T2 G2 तम°; G2 M1.5–7 मन° (for मत). K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1.n4 D8 D2 3 8 अचेतना चैव (B6 8 [marg] सती; B8 चापि) मता, M6 (inf lin) अतेजसश्चैषमाण — b) K2 तथ्यकृत्स्थश्च (sic), K4 प्रकृतिस्तश्च; K6 B0 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2 3 8 °श्चापि; D5 °स्थाश्च B1 lacuna; G2 भारत (for पार्थिव) — c) K6 V1 B0 6–9 Dn1. n4 D8 D2 3 8 T1 G6 [अ]धिष्ठिताश्च, Da3.a4 M1 6.7 °ष्ठित. T1 G6 चैषा, T2 G2 चैत; M6 चायं (for चैव)

13 a) Dn4 एता; G2 एव (for एताव्) — b) K6 एवा; G2 एतौ; M1 अपि (for एव) K6 V1 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 महामते (for °मुने). — G2 om 13c–15b — c) K6 7 B0 Da1 अमूर्तिवताव्. K6 अचला; Da1 अचलाम्. — d) K1 अप्रकंपो (for °कम्प्यौ). D4 9 गुणागुणौ; D7 T G2 6 M1.5–7 प्रमाणौ; G1 रूपारूपौ; Ca (gloss अव्ययहीनौ) च निर्व्रणौ (as in text) K6 प्रकपौ गुणगुणावुभौ (hypermetric), K7 अप्रकम्प्यो गुणोगुणौ, V1 B0 6–9 अप्रकंप्य(V1 B7 °कल्प्य)गुणावुभौ; Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3.8 अ(Da3 न)प्रकम्प्यगुणागुणौ; D5 अप्रकल्पगुणावुभौ.

14 G2 om. 14 (cf. v l. 13). — a) G1 अग्राह्य; M1 5–7 अग्राह्यम्. K6 ऋषिसार्दूल. — b) K2 एको. G2 [ऽ]पि (for हि) M1 अचेतना — c) K1 ह्येकः; K2 स्त्वेक (for चैक). — d) Da3 a4 विश्रुत, G2 M6 भाषितं

15 G2 om. 15ab (cf v l 13) — b) D5 मोक्षधर्मान् K1 2 4 उ(K2 अ)पाश्रित; V1 उपासित;

अस्तित्वं केवलत्वं च विनाभावं तथैव च ।
तथैवोत्क्रमणस्थानं देहिनोऽपि वियुज्यतः ॥ १६
कालेन यद्धि प्राप्नोति स्थानं तद्ब्रूहि मे द्विज ।
सांख्यज्ञानं च तत्त्वेन पृथग्योगं तथैव च ॥ १७
अरिष्टानि च तत्त्वेन वक्तुमर्हसि सत्तम ।
विदितं सर्वमेतत्ते पाणावामलकं यथा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

३०३

याज्ञवल्क्य उवाच ।
न शक्यो निर्गुणस्तात गुणीकर्तुं विशां पते ।
गुणवांश्चाप्यगुणवान्यथातत्त्वं निबोध मे ॥ १
गुणैर्हि गुणवानेव निर्गुणश्चागुणस्तथा । C 12.11676 B 2 316(8) 2 K 12 320 2

Dn1 M1 °सते — c) K1 2 G2 M1 6-7 साकल्य; D2 म्रकरर

16 a) K1 2 4 7 D1 9 नास्तिक्य, D7 T G1-3 6 M1 6-7 नित्यत्व (for अस्तित्व) K2 4 केवलांग, Cv (gloss मोक्ष) °त्व (as in text) — b) T2 G1 विनाभावस्, Cv (gloss देहोत्क्रमणरूपविनाश) °व (as in text) D1 वा (for च) — After 16ab, K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 ins

771* दैवतानि च मे ब्रूहि देह यान्याश्रितानि वै ।

[D8 देवनानि]

— D1 om (hapl) 16c-17d — c) K1 2 V1 B1-9 Da3 a4 [उ]त्क्रमिणां; K4 6 Bo Dn1 n4 Ds2 D2 8 8 °मिण, B6 Ds1 °मिण, M7 [ञा]क्रमण (for [उ]त्क्र°) — d) K4 देहिने, V1 B8 °ना K6 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 वै, K7 D1 9 हि (for ऽपि) K1 2 4 च (K2 om च) युजत, K6 विमुच्यते, V1 B6-9 नियुज्यते, Bo Dn1 n4 D8 D2 8 8 विपद्यत°, D1 9 वियुज्यवे (for °त°) Da3 a4 देहिनो विनियुज्यते

17 D1 om. 17 (cf v 1 16) — a) K1 यदि, K7 D1 7 यद्य, T2 विद्धि (for यद्धि) K6 G1 माप्नोति (s10), K7 Bo D1 9 चाप्नोति — b) G1 यद् (for तद्). K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 स्थान तत्प्रब्रवीहि मे; G1 तत्स्थान ब्रूहि मेनव — c) D1 corrupt. K7 V1 B8 सांख्य (for सांख्य) K1 2 4 योगेन (for तत्त्वेन) — d) K1 (before corr) योग्य

18 a) K1 2 V1 B2 (marg as in text) अनिष्टानि, Cn (gloss मृत्युसूचकानि) अरि° (as in text) Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 8 तत्त्वानि (for तत्त्वेन) — b) K4 D6,7 G1 2 तत्त्वत (for सत्तम). — c) Da3 हि (for ते) — d) K2 G1 तथा (for यथा)

Colophon om in D1 G2, Ś1 D8 missing K2 5 B1-5 Da1 a2 Dn° n2 D1 G2 5 M1-4 absent — *Subparvan* K1 2 4 6 7 V1 B6-9 Da2 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1 8 6 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 8 याज्ञवल्क्य जनकसंवाद, K4 जनकसंवाद°, K7 D1 9 गुणतत्त्वाख्यान, D6 7 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे गुणतत्त्वाख्यानं; T1 गुणत्रयगतियोग°, G6 M1 6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे गुणत्रैविध्यकथन (G6 °त्रयगतियोग) — *Adhy no* (figures, words or both) K6 39, B7 T1 G1 137, B8 141, B9 110; Dn1 140, Dn4 139, Ds2 G3 138, D8 135, T2 150, M1. 6-7 136 — *Śloka no* Dn1 19, Dn4 D8 18

303

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l 12 274 13, 283 15)

1 D2 om from the ref up to यथा (in 1d) K7 याज्ञवल्क; M1 6-7 यज्ञवल्क — a) K1 2 G2 M1 6-7 शक्य (for शक्यो) M1 6-7 निर्गुण (for °णस्) — b) K1 गुणे; Ds1 गुणां (for गुणी-) ❀ C8 गुणीकर्तुम्, गुणवदापादयितुम् ॥ Cv गुणवन्धजीवैक्य प्रापयितुम् । ❀ — c) ❀ Cv अगुणवान्, नारायण । ❀

2 a) D6 गुणस्य, D7 T1 G1 8.6 गुणी ह, T2 G2 M1 6-7 गुणी हि (for गुणैर्हि) K7 V1 B9 D1 9 एव; D7 °एइ (for एव) — b) K1 2 B7 निर्गुणैस्; T1 G6 त्रिगुणश् (for निर्गु°) K7 B6 7 Da3 a4 D1 9 चागुणैस्; G3 ह्यगुणस् (for चा°). K7 सह (for तथा) V1 B2 (marg) अगुणैर्निर्गुणैस्तथा; D6 निर्गुणाश्चागुणा

C. 12 11656
B 12.316(?) 2
K 12.302 2

प्राहुरेवं महात्मानो मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ २
गुणस्वभावस्त्वव्यक्तो गुणानेवाभिवर्तते ।
उपयुङ्क्ते च तानेव स चैवाज्ञः स्वभावतः ॥ ३
अव्यक्तस्तु न जानीते पुरुषो ज्ञः स्वभावतः ।
न मत्तः परमस्तीति नित्यमेवाभिमन्यते ॥ ४
अनेन कारणेनैतदव्यक्तं स्यादचेतनम् ।
नित्यत्वादक्षरत्वाच्च क्षराणां तत्त्वतोऽन्यथा ॥ ५
यदाज्ञानेन कुर्वीत गुणसर्गं पुनः पुनः ।
यदात्मानं न जानीते तदाव्यक्तमिहोच्यते ॥ ६
कर्तृत्वाच्चापि तत्त्वानां तत्त्वधर्मी तथोच्यते ।

स्तथा — c) K7 D4 9 आहुर् (for प्राहुर्) Ds2 G1 एव (for एव) — d) G3 गुणिनस् (for मुनयस्)

3 K7 om 3 — a) K2 व्यक्तो (for [अ]व्यक्तो) — b) B3 Da3 a4 गुणैर् (for गुणान्) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 G2 नैव (for एव) K1 2 4 6 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5 8 9 अति (for अभि) ※ C8 अभिवर्तते, गुणानुसार्येव भवति । ※ — c) K1 Dn4 Ds1 D5 7 G1 8 M1 7 उपयुक्ते (for °युङ्क्ते) Dn4 न (for च) K2 तान्येव (for तानेव) — d) K1 2 चैवास्य; Da4 Ds1 D2 T2 G1 2 चैवाज्ञ°, Ds2 °न्य ; T1 G3 6 एवाज्ञ , M1 5-7 चैवान्य (for °ज्ञ°) D4 मन्ये बाह्यस्वभावत ; D5 7 सर्ववैराग्यभावत°, D9 सा स्वबाह्यस्वभावत .

4 K2 4 Ds1 D7 8 G1 2 om (hapl) 4^{ab} — a) K1 अथ व्यक्तस्तु, K7 D4 9 अव्यक्तस्य; B0 °क्तस्य, T2 M1 5-7 °क्त तु, G3 अत्र वस्तु (for अव्यक्तस्तु) K6 जानामि, Da3 a4 जानाति (for जानीते) — b) K6 पुरुष स स्वभावत°, B3 (marg) पुरुषश्च स्व°, T1 G3 6 पुरुषोऽज्ञस्व° — c) K2 corrupt, D5 नमत (for न मत्त) K1 2 6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 8 5 7 8 T G1 8 6 परमोस्ति (for °मस्ति) — d) K6 B5-8 Da3. a4 D5 Cp (gloss जानाति) [अ]भिपद्यते; D7 G1 °धीयते (for °मन्यते)

5 B9 om 5^{ab} — a) K7 D4 9 एतेन (for अनेन) G2 इदम् (for एतद्) — b) M1 7 अव्यक्ता (for °क्त) V1 अचेतन — c) K4 B0 7 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 8 G1 चाक्षरत्वाच्, T G3 अक्षय° (for अक्षर°) — d) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 2 5 8 क्षरत्वाच्च (K6 B9 Da3 a4 D5 °त्व न) तदन्यथा, D7 G1 अक्षर त्वाद(G1 °दि)तो°; T1 G6 अक्षरत्व दत्तोन्य°

6 a) K1 2 4 Da3 a4 G2 यदि ज्ञानेन, K6 B6 7 8 (marg) 9 D5 यथाज्ञानेन; K7 D4 9 यथज्ञा°, D8 (before corr) 7 T G1 2 6 Cnp यदज्ञ° (for यदाज्ञ°) D7 T G1-3 6 कुरुते (for कुर्वीत) C8 यदा ज्ञान न कुर्वीत ※ Cn. आद्यो यदाशब्दो यस्मादर्थे । यदिति पाठ स्वच्छः ।※

— b) K1 गुणसर्गं; K2 6 7 Da3 a4 D4 9 C8 °मार्गं; B9 °सज्ञा (for °सर्गं) D1 G1 निर्गुण सगुण पुन — c) V1 B3 (marg as in text) तदात्मान, G1 यदाज्ञान; G3 तदज्ञान (for यदात्मान) D5 7 जानाति; G1 जानीषे (for °ते) — d) G2 अव्ययम् (for °क्तम्) K1. 2 4 6 V1 B6-9 Da3 a4 D5 तदाव्यक्तो (K6 °दव्यक्तो, B7 °दाव्यक्ते; B3 [marg] °दाव्यायो) न मुच्यते; B0 D8 तदाव्यापी न मुच्यते, Dn1 n4 D2 8 8 त(D8 य)दात्मापि न मुच्यते; D7 T G1 8 6 तदित्यव्यक्तमुच्यते

7 K4 Ds1 om (hapl) 7^{ab}. K6 V1 B6 8 9 Da3 D8 T2 G2 8 read 7^{ab} twice Ds2 repeats, while G2 (third time) reads 7^{ab} after 8 — a) K1 2 V1 (second time) D7 T1 2 (both times) G1 2 3 (last two first time) 6 M1 5-7 चैव (for चापि) K1 6 B6 8 9 (last four second time) Da3 Dn1 n4 Ds2 (first time) D2 8 (second time) T1 2 (second time) G6 सर्गाणां; V1 (second time) सत्वानां, G1 धर्माणां, Cp (gloss महदादीनां) तत्त्वानां (as in text) Da4 (second time) कर्तृत्वात्सर्गधर्माणां; G2 (second and third time) ते कर्तृत्वाद्धिसर्गाणां — b) K6 (first time) 7 B0 6 (first time) 7 8 9 Da4 (last three first time) Ds2 (second time) D8 (first time) 5 7 8 तत्त्वधर्मा, K6 B6 8 9 (all second time) Da3. a4 Ds2 (last two first time) D2 8 (second time) सर्गधर्मा (for तत्त्वधर्मी) K1 सर्गधर्मात्ति चोच्यते, K2 V1 (both times) त(V1 second time स)त्त्वधर्मीति चोच्यते; T1. 2 (second time) G1. 2 (second and third time) 6 सर्गधर्मीत्य(G2 [second time] °र्मित्य ; G2 [third time] °र्मी त)थोच्यते; T2 G3 (both first time) M5 7 तत्त्वधर्मीत्यथोच्यते, G2 (first time) तत्त्व धर्मि त्विहोच्यते, M1 6 तत्त्वधर्मी त्वथो° — D5 om (hapl) 7^{cd} K4 T1 read 7^{cd} after 8 Da4 repeats 7^{cd} after 9^{ab} — c) K6 B0 6-9 Da3 a4 (both times) Dn1 n4 D8 D2. 8 8 चापि (for चैव). K1 योगीनां, K2 6 B7-9 Da3 a4 (first time) Dn1 n4 Ds2 D2 2. 8 M1 5-7 Cpp (gloss सबद्धानां) योगानां; K4 B0. 6 सर्गाणां; K7 (orig) धर्माणां; Da4 (second time)

कर्तृत्वाच्चैव योनीनां योनिधर्मा तथोच्यते ॥ ७
कर्तृत्वात्प्रकृतीनां तु तथा प्रकृतिधर्मिता ।
कर्तृत्वाच्चापि बीजाना बीजधर्मा तथोच्यते ॥ ८
गुणानां प्रसवत्वाच्च तथा प्रसवधर्मवान् ।
कर्तृत्वात्प्रलयानां च तथा प्रलयधर्मिता ॥ ९
बीजत्वात्प्रकृतित्वाच्च प्रलयत्वात्तथैव च ।
उपेक्षकत्वादन्यत्वादभिमानाच्च केवलम् ॥ १०
मन्यन्ते यतयः शुद्धा अध्यात्मविगतज्वराः ।
अनित्यं नित्यमव्यक्तमेवमेतद्धि शुश्रुम ॥ ११
अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वं पुरुषस्तथा ।
सर्वभूतदयावन्तः केवलं ज्ञानमास्थिताः ॥ १२
अन्यः स पुरुषोऽव्यक्तस्त्वध्रुवो ध्रुवसंज्ञकः । C 12. 11666 B 12. 316[5] 12 K 12 320 14

योनिनां, Ds1 तत्त्वाना, Ca (gloss योनि देवमानुष तिर्यगादि) Cpp Cs योनीना (as in text) —^{d}) K6 Bo 6 7 सर्गधर्मा, B5 9 Da3 a4 (first time) Dn1 n4 D8 D2 3 8 योग, D7 तत्त्व° (for योनि°) T G2 3 6 धर्म- (G2 3 °र्मो)त्यय (for धर्मा तथा) K1 V1 योनिधर्मोति चोच्यते, K3 योगधर्मोति चो°, K4 सर्ग धर्मोति कथ्यते, G1 योनिधर्मोत्यचक्षते

8 K4 G2 om (hapl) 8^{ab} —^{a}) K6 V1 B5-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 3 6 8 M1, 6-7 च (for तु) Bo कर्तृत्वाच्च प्रकृतीना —^{b}) M1. 7 यथा (for तथा) K1 2 धर्मवान्, V1 Da1 -धर्मता, D4 9 धर्मवित्; D6 7 धर्मिवान्, T G1 3 6 M1 6-7 धर्मि वै (for -धर्मिता) K7 तथा प्रकृतिरुच्यते —^{c}) K1 2 D7 T G1-3 6 चैव, D4 वापि (for चापि) B6 7 9 Da4 जीवानां, Da3 योनीना (for बीजाना) K6 बीजत्वात्प्रकृतित्वाच्च, Dn4 कर्तृत्वादभिबीजानां —^{d}) K6 B3 7 9 Da4 जीवधर्मा, K7 V1 Bo 8 Dn1 n4 D8 D2 6 8 बीजधर्मा, Da3 योनिधर्मा, D7 योगधर्मा (for बीजधर्मा) D7 T G1-3 6 M1 6-7 धर्मोत्यय (for धर्मा तथा) K1 2 4 बीजधर्मोति (K2 °र्मोति) चोच्यते —After 8, K4 T1 read 7^{cd}, while Da3 repeats and G2 (third time) reads 7^{ab}

9 G2 om 9 Da3 om. 9^{ab} —^{a}) K7 D4 7 9 G1 प्रभवत्वाच्च (for प्रसव°) —^{b}) K7 D4 9 प्रभव, M1 7 प्रस्तव (for प्रसव) K6 V1 Bo 6-9 Da4 D8 -धर्मिता, K7 D4 9 धर्मिणो (D4 °णा); D7 T G1, 3 6 -धर्मि च, M1 6-7 -धर्मक (for -धर्मवान्) Dn1, n4 D8 D2 3 8 प्रलयत्वात्तथैव च —After 9^{ab}, Da4 repeats 7^{cd} K2 om 9^{c}–11^{b} K7 om 9^{cd} Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cal. Bom ed om (hapl) 9^{c}–10^{b} —^{c}) T G1 3 6 M1 6-7 प्रळयानां (for प्रल°) Da3. a4 T G1 3 6 M1 6-7 तु (for च) —^{d}) T G1 3 6 M1. 6-7 प्रळय (for प्रलय) K1 4 धर्मवान्; Bo -धर्मिणी; D4 9 -धर्मिणां, D7 T G1 3. 6 धर्मि च; M1 6-7 -धर्मक (for धर्मिता) —After 9, K4 V1 Bo 7-9 D4 7 T G1 3 6 Kumbh ed ins

772* कर्तृत्वात्प्रसवानां च तथा प्रभवधर्मिता ।

[K4 V1 D7 T1 G1 3 6 प्रभवाना, T2 भावनाना (for प्रसवाना) T2 तु (for च) Bo 7-9 प्रसव- (for प्रभव) K4 V1 -धर्मवान्, Bo -धर्मिणी, D7 T G1 3 6 -धर्मि च (for धर्मिता) D6 प्रलयत्वात्तथैव च (for the post. half)]

10 K2 om 10, Dn1 n4 D8 D2 3 8 om 10^{ab} (for both, cf v 1 9) —^{a}) K7 D4 6 9 जीवत्वात्, G2 कर्तृत्वात् (for बीज°) Bo 7 8 D5 7 T1 G3 6 M1 6-7 प्रकृतत्वाच्च (for °तित्वाच्च) —^{b}) T G1-3 6 M1 6-7 प्रळयत्वात् (for प्रलय°) —^{c}) T G1-3 6 उपेक्षित त्वाद्, Ca (gloss उपेक्षकत्व, उदासीनता) °क्षकत्वाद् (as in text) B6 अनन्यत्वाद् K6 Bo 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 उपेक्ष(D8 °क्षि)त्वादनन्यत्वाद् —^{d}) T G1 3 6 अतिमानाच्; Ca (gloss अहमास्पदत्वेन) अभि° (as in text) V1 B5 (marg as in text) केवलात्, Bo °ला (for °लम्)

11 ^{a}) D4 मन्यते K2 4 7 V1 B8 9 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 सिद्धा (for शुद्धा) —^{b}) K1 G1 -ज्वर (for ज्वरा) K6 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 D8 D2 3 8 G2 M6 6 Ca अ(Da1 D2 3 आ)ध्यात्मज्ञा गतज्वरा; D5 °त्मज्ञानविज्वरा, M1 7 °ज्ञानतत्परा, Ca अध्यात्मगतविज्वरा —^{c}) K2 4 अनित्या; K7 °त्य (for °त्य) —^{d}) V1 Bo 6 (also as in text) 8 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 व्यक्तम् (for एवम्) G1 एव (for एतद्) D7 T G1 3 6 च (for हि) K7 Da1 D4 7 9 T2 G1-3 M1 6-7 शुश्रुम (for °म)

12 ^{a}) K6 अव्यक्तैकत्वम् —^{b}) K6 Dn4 D7 9 T G1 3 6 Cv पुरुषे, V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 Da3 D2 3 8 Cn (gloss पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पुरुषाणां नानात्वमाहुः निरीश्वरसांख्या) °षास्; D5 °ष (for °षस्) ꙮ Cv पुरुषे, तत्त्वबन्धे जीवे नानात्वमाहुः । ꙮ —^{c}) Da4 -दयामेत (for दयावन्त) —^{d}) G2 M1 6-7 केवल (for °ल) K6 7 G2 आस्थितः; B8 (marg) आश्रिता (for आस्थिता)

C.12 11666 B 12 316(6) 12 K 12.320 14 यथा मुञ्ज इषीकायास्तथैवैतद्धि जायते ॥ १३

अन्यं च मशकं विद्यादन्यच्चोदुम्बरं तथा ।
न चोदुम्बरसंयोगैर्मशकस्तत्र लिप्यते ॥ १४

अन्य एव तथा मत्स्यस्तथान्यदुदकं स्मृतम् ।
न चोदकस्य स्पर्शेन मत्स्यो लिप्यति सर्वशः ॥ १५

अन्यो ह्यग्निरुखाप्यन्या नित्यमेवमवैहि भोः ।
न चोपलिप्यते सोऽग्निरुखासंस्पर्शनेन वै ॥ १६

पुष्करं त्वन्यदेवात्र तथान्यदुदकं स्मृतम् ।
न चोदकस्य स्पर्शेन लिप्यते तत्र पुष्करम् ॥ १७

एतेषां सह संवासं विवासं चैव नित्यशः ।
यथा तथैनं पश्यन्ति न नित्यं प्राकृता जनाः ॥ १८

ये त्वन्यथैव पश्यन्ति न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
ते व्यक्तं निरयं घोरं प्रविशन्ति पुनः पुनः ॥ १९

सांख्यदर्शनमेतत्ते परिसंख्यातमुत्तमम् ।

---

13 a) B0 D2 अनन्य, G2 अन्यस्य (for अन्यः स) K7 D4 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 [ऽ]व्यक्ताद्; Da4 °क (for °कस्) — b) K7 D4 7 9 T G1 3 6 अध्रुवाद्, G2 अध्रुव, M1 6-7 अध्रुवो (for इत्यध्रुवो) D8 सञ्ज्ञित, T1 संज्ञिका, T2 G2 सञ्ज्ञिक (for सञ्ज्ञक) K4 त्वर्थवोर्थवसञ्ज्ञक — c) K6 युज, D4 गुज, T2 मुजि; Cp पुज; Ca (gloss दूर्वाविकार) मुञ्ज (as in text) K6 V1 B0 6-9 Da3 n1 D5 7 M1 6-7 इषी(K6 इषि, Da4 ईषी)कायां, K7 D4 9 इषैषीका, Dn1 n4 D8 D2 3 8 इषीकाणां (Dn4 D8 °ना), G1 यिषीकाय (for इषीकायास्) — d) K2 7 V1 B0 Ds1 T G1 6 विजायते, K6 B1 Da4 विजायये (B1 °य), D6 विजानत (for हि जायते) — After 13, T2 (marg) Kumbh ed ins

773* न चैव मुञ्जसंयोगादिषीका कर्तुं बुध्यते ।

14 a) K7 V1 B0 7 9 Da3 n1 Dn1 n4 D8 D2-5 8 Cp अन्यच् (for अन्य) D7 T G1-3 6 तु (for च) K1 2 मषक, K6 B0 मसक Ds1 विंद्याद् — b) K1 2 V1 M1 5-7 अन्य; D6 अन्याद् (for अन्यच्) K4 B9 चोदं(B9 °डु)वरं; K6 D5 औदु°; Da3 n4 Ds1 D7 G1-3 चौदुबर (Da4 °रस); T2 चोदुवरस् (for चोदुम्बर) M1 6-7 यथा (for तथा) — c) K1 4 B9 चोड(B9 °डु)वर, D7 G1 चौदु° (for चोदुम्बर-) K1 D4 7 T G1 3 6 सयोगे, D5 -सयोगो (for °गैद्) — d) K1 2 4 मपकस्, B0 मसकस् D5 लिंपते M7 मशकसूत्र लिप्यते (sic)

15 a) K1 2 7 D4 9 यथा (for तथा) K7 मस्त्या (for मत्स्यस्) — b) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 तदन्यद्, M1 7 तथान्यम् (for तथान्यद्) K7 यस्तथान्युदक स्मृतं (sic) — c) K1 चोदकेस्य; K2 चोदकेन, Da4 शोद*स्य; D4 वोदकस्य (for चो°) K6 स्पर्शे च (for स्पर्शेन) — d) K1 2 4 लिप्येत; D2 लिप्यते (for °ति) G2 M5 6 कर्हिचित् (for सर्वशः). K7 D4 5 9 मत्स्य समनुलिप्यते; B8 (marg as in text) लिप्यते तत्र पुष्करः M1 7 लिप्यती कुत्र कर्हिचित्

16 a) K1 2 V1 Dn1 T G1 3 6 [ऽ]पि (for हि) K6 D6 उपा; K7 D4 9 शिखा; B0 तथा, Ds1 उखा, Ca (gloss स्थाली) Cn (gloss मृत्पात्रविशेष) उखा (as in text) B8 (marg as in text) चान्या, Ds1 ह्यन्या, D7 [अ]प्यन्यन् (for [अ]प्यन्या) Dn4 अन्यो ह्यग्निरुखाप्यन्य (sic) ❀ Cv उखा नाम अग्नेरुपरि स्थाल्यादिस्थापनाकृतमृण्मयवेदिकाविशेषः । ❀ — b) T1 G1 3 6 एनम् (for एवम्) B5-8 Da3 n4 Ds1 D1-4 8 अवेहि (for अवैहि) K6 7 B1 9 D8 D4 T2 G2 मो, D5 ते (for भो) — c) D5 चाव (for चोप) — d) D4 corrupt K6 D5 उपा, K7 D9 स्थली; D5 रुचा (for उखा) K1 2 4 ह (for वै)

17 B8 om 17 — b) Dn1 तथान्ये, D5 °न्य; G2 तदन्यद् (for तथा°). — c) K1 चोदकेस्य; D4 वोदकस्य (for चोद°) — d) V1 तत्र; D7 T G1 3 6 न तु (for तत्र)

18 a) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 एतेषां सहवास च — b) D5 om from वास up to सम्यक्तेषु (in 19b) K4 Da4 Dn1 n4 D2 7 8 निवासं, G1 विवाद (for विवास) G2 चापि (for चैव). — c) K4 V1 ययातथ्येन; K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 याथातथ्येन (for यथा तथैन) — d) K1 2 4 V1 B0 8 (marg as in text) नित्या (for नित्य) K1 प्रकृता, K7 D4 9 च बुधा, D7 प्राकृतान् (for °ता) V1 गणा (for जना) T1 G1 6 नित्यमप्राकृता जना

19 D5 om up to सम्यक्तेषु (of v l 18) K1 2 4 transp 19 and 20 — a) K1 2 6 D7 T G1 3 6 [ए]न; V1 B0 6 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 [ए]व (for [ए]व) — b) B0 निदर्शन; M1 7 कर्शन (for द°) — c) K7 D4 9 नरक (for निरय)

एवं हि परिसंख्याय सांख्याः केवलतां गताः ॥ २०
ये त्वन्ये तत्त्वकुशलास्तेषामेतन्निदर्शनम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि योगानामपि दर्शनम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

३०४

याज्ञवल्क्य उवाच ।
सांख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं निबोध मे ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वेन नृपसत्तम ॥ १
नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।
तावुभावेकचर्यौ तु उभावनिधनौ स्मृतौ ॥ २
पृथक्पृथक्तु पश्यन्ति येऽल्पबुद्धिरता नराः ।
वयं तु राजन्पश्याम एकमेव तु निश्चयात् ॥ ३
यदेव योगाः पश्यन्ति तत्सांख्यैरपि दृश्यते । C 12.11678 B 12.317(c).4 K 12 321 4

20 K1, 3 4 transp 19 and 20 —b) K1 -सांख्या तम्; K4 Dn1 n4 Ds1 D3 4 5 7 8 T G6 संख्यानम्, K6 Da3 a4 -संख्यातुम् (for °तम्) —d) K7 सांख्य; M1 सांख्यं K7 गत G1 सांख्या केवलसंगता

21 a) K4 त्वन्यस् (for त्वन्ये) Ds1 तत्त्व (for तत्त्व-) D6 7 ये तत्त्वा (D7 °त्वे) तत्त्वकुशलास —c) K6 G1 तत° (for अत°) Dn4 प्रविक्षामि (for प्रवक्ष्यामि). Da4 corrupt, D7 अत प्रवक्ष्यामि पर —d) Da3 a4 योगिनाम् (for योगा°) Dn1 अनु; G3 इति (for अपि)

Colophon Ś1 D6 missing K3 5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2–4 absent —*Sub-parvan* K1 4 6 7 V1 B6 7 9 Da3 Dn1 n4 Ds D2–5 7–9 T G1 2 6 M1 5–7 मोक्षधर्म —*Adhy name* K1 3 4 6 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 4 5 G3 याज्ञवल्क्यजनकसंवाद, K7 D4 9 T1 सांख्यदर्शन; D5 7 G6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे सांख्यदर्शन, M5 6 यज्ञवल्कजनकसंवादे सांख्यपरिसंख्यानं —*Adhy. no.* (figures, words or both) K6 40, B7 T1 G6 138, B8 142, Dn1 141, Dn4 140, Ds2 G2 M5 139, D8 G1 136, T2 151, G3 153, M1 6 7 137 —*Śloka no* Da4 22, Dn1, n4 Ds 20

304

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l 12 274 13, 283 15)

1 K1 7 D5 याज्ञवल्क, M1 5–7 यज्ञवल्क. —a) B8 साख्य (for सांख्य) K6 पर, T1 G6 यथा (for मया) —c) G1 यथाशास्त्र (for °श्रुतं) T1 G6 यथापृष्ट (for °दृष्ट) —d) Da4 om. नृप T G1 3 6 M1 5–7 तत्त्वेन मनुजर्षभ

2 a) K1 4 सांख्यमय, K3 °मपि (for °सम) —b) K1 स * मय, K3 4 सांख्यमय; B6 साख्यसम (for योगसम) Dn4 om सम —c) K1 6 Da3 a4 Cp (gloss एकेन पुंसाचरणीयौ, एकमोक्षफलौ वा) एककार्यौ; K3 4 एव कार्यौ, K7 एकचर्यौ, Ds Cs (gloss एक पक्ष सिद्धान्त परमात्मजीवात्मनोरेकरूपो ययोस्तौ) °पक्षौ, G3 °चर्यात् (for °चर्यौ) K3 D3 8 तावू; V1 B8 (marg as in text) च (for तु) D7 G1 तावुभावेकतत्त्वेन; G4 उभावप्येककार्यौ तावू —d) K1 3 4 चोभावू; T1 G6 शुभावू (for उभावू) B8 (marg) उभावनिधन गत; G1 उभाविति धनौ स्मृतौ Cn अनिधनौ, मृत्युनाशकौ ॥ Cp निधनस्य, मृत्युरूपससारस्य, निवर्तकौ । ꙮ

3 a) K4, 7 V1 B9 Dn1 n4 Ds D2 3 8 9 प्रपश्यति; K6 व्यवस्यति; D4 प्रपश्यति; D6 7 प्रविश्यति (for तु प°). —b) T2 स्वल्प (for येऽल्प) K1 3 4 D7 बुद्धिप (K1 °पु) रा; K6 V1 B6 D4 5 9 G2 °बुद्धितरा (for °रता). T G1 3 6 परायणा (for -रता नरा). B6 7–9 Dn1 n4 Ds D2 8, 8 येप्यबुद्धिरता (B6 7–9 °तरा) नरा —c) B6 पश्यामि (for °म) —d) B6 G1 एवम्; B9 एक (for एकम्) K3 एतत् (for एव) K1 ते; G3 M1 5–7 [इ]ति (for तु). K1 निश्चयेत्, V1 निश्चयं; M7 °यान् (for °यात्)

4 With 4, cf 6 27. 5. —a) G1 यो वेद (for

C. 12. 11676 B 12. 311. (6) 4 K 12. 321 4

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स तत्त्ववित् ॥ ४
रुद्रप्रधानानपरान्विद्धि योगान्परंतप ।
तेनैव चाथ देहेन विचरन्ति दिशो दश ॥ ५
यावद्धि प्रलयस्तात सूक्ष्मेणाष्टगुणेन वै ।
योगेन लोकान्विचरन्सुखं संन्यस्य चानघ ॥ ६
वेदेषु चाष्टगुणितं योगमाहुर्मनीषिणः ।
सूक्ष्ममष्टगुणं प्राहुर्नेतरं नृपसत्तम ॥ ७
द्विगुणं योगकृत्यं तु योगानां प्राहुरुत्तमम् ।
सगुणं निर्गुणं चैव यथाशास्त्रनिदर्शनम् ॥ ८
धारणा चैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव ।
प्राणायामो हि सगुणो निर्गुणं धारणं मनः ॥ ९
यत्र दृश्येत मुञ्चन्वै प्राणान्मैथिलसत्तम ।

यद्देव) K4 योग्य, G1 योग (for योगा°) —b) Da3 a4 मृग्यते (for दृश्यते) K6 तत्सख्यैरवमृग्यते —c) K1 एक (for एकं) K6 B0 6–9 Da3 a4 एकं योग च सांख्य च —d) K1 2 योगवित्, K4 7 (marg as in text) D5 7 पश्यति (for तत्त्ववित्)

5 a) Dn4 प्रध्यानान्, Ds2 -प्रधानम्, D5 प्रधानाद् (for °नान्) Ds2 G2 अमरान्; G1 अपर, Cs (gloss अनुत्तमान्, मध्यमान्) अपरान् (as in text) ❀ Cn उत्क्रमणकाले देहिन रोदयन्तीति रुद्रा प्राणा इन्द्रियाणि च । तान्येव प्रधानभूतान्यालम्बनानि येषु तान् ॥ Cs रुद्रा एकादशेन्द्रियाणि तत्प्रधानान्, प्रत्याहारपरान् ॥ Cv रुद्र प्रधान प्रथमोपदेष्टा येषाम् । ❀ —b) K7 D4 5 7 योगात्, Dn4 योगम्, G1 भोगान् (for यो°) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 अरिंदम; T G1–3 6 M1 5–7 नराधिप (for परंतप) —c) D4 9 चाय; T1 G6 चाय, G1 lacuna (for चाथ) K7 Ds2 तेनैव चाप्यदेहेन —d) K2 दिशे (for दिशो)

6 a) K1 B9 या बुद्धि- (for यावद्धि) K1 2 7 D9 M1 6 7 प्रलय, K4 °ये, T2 G1 2 प्रळयस् (for प्रल°) T G1–3 6 M1, 5–7 तावत् (for तात) —b) K2 4 Ds1 सूक्ष्मेन, K7 D4 9 शूक्ष्मेण K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 ह, V1 च (for वै) ❀ Cn अष्टगुणेन, पुर्यष्टकमयेन सूक्ष्मशरीरेण ॥ Cs अष्टगुणेन, भूमिसलिलदहनपवनगगनमनोबुध्यहंकारैः सूक्ष्माष्टकनियुक्तेनेत्यर्थः । ❀ —c) T1 G1 6 योगान् (for लोकान्). — D7 reads 6d on marg —d) D5 7 (before corr.) दुःख; G2 सुख (for सुखं) D1 T G1 3 6 वसति, G2 * * स्य, M1 5–7 मन्यस्व (for संन्यस्य)

7 a) K7 D4 9 देवेष्वेव; T G1 3 6 तावदेव; M1 5–7 देवेषु च (for वेदेषु च) G2 वा (for च). B7 Da3, a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 T2 G1 3 गुणितं; Ca (gloss अय च कर्मज्ञानप्रवणत्वाद्योगभेद एव, लोके तु न तथा प्रसिद्धिः) गुणिक, Cp (gloss यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपम्) °तं (as in text) —b) D1 वेदम् (for योगम्). —c) K7 D4 9 शूक्ष्मम् (for सू°) K1 om गुणं Da4 सूक्ष्मपृष्टगुण प्राहुर् ❀ Cs अष्टगुणं अणिमाद्यष्टगुणैश्वर्ययुक्तम् । ❀ —d) K1 नेतार, K2 नेपरां (sic), K4 न पार, D5 नेतरे; M1 5–7 नेतरा (for °र)

8 a) K1 T1 G6 त्रिगुण (for द्वि°) V1 हि (for तु) —b) M1 5–7 योगिनां (for योगानां) G1 माहुर् (for प्राहुर्) D5 7 अव्यय (for उत्तमम्). —c) D4 वा (for च) —d) G2 om from यथा up to प्राणायाम (in 9b) M7 योगशास्त्र (for यथा°) D5 7 T G1 3 6 M5 6 -निदर्शनात्, M1 7 °र्शनं (for °र्शनम्) — After 8, B8 9 ins

774* अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणायामं च पार्थिव ।

9 G2 om up to प्राणायाम (of v. l. 8) —a) V1 B6 7 9 Da4 धारणाच्, B0 8 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3. 5 7 8 T1 G1, 3 6 M1 5 6 °ण; T2 °णा, M1 °णश् (for °णा) D4 वा (for च) K1 2 4 परमा; D5 मरुत (for मनस) — After 9ab, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 G2 Cs ins

775* एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ।

[= (var) 9ab G2 om एकाग्रता च B8 एकाग्रत्वेन मनसः (for the prior half)]

—c) D1 T G1 3 6 तु (for हि) Da4 सगणो (for सगुणो) ❀ Ca प्रकटतरवायुनिरोधत्वात्सगुणः । ❀ —d) Dn1 Ds D7 G1 निर्गुणो (for °णं) D7 T G1–3 6 मत, M1 5–7 स्मृत (for मन) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 धारयेन् (B9 Da3 °यन्) (for धारणं) K7 D4 5 9 निर्गुणा (K7 °णो) धारणा मता

10 a) G2 दृश्यन्वि; M1 5–7 दृश्यति; Ca दृश्येत (as in text) K2 4 पश्यत्व (for मुञ्चन्वै) K1 यत्र दृश्येत मुचर्के; K7 D4 9 यत्र पश्यति मुंचति, B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 यद्यदृश्य(B8 °त्पश्य, D5 °दिच्छ)ति मुचन्वै, D1 T G1 3 6 दृश्यते यत्र मु° ❀ Cn (reading यद्यदृश्यति) अदृश्यति, अदृश्यमाने मो

वाताधिक्यं भवत्येव तस्माद्धि न समाचरेत् ॥ १०
निशायाः प्रथमे यामे चोदना द्वादश स्मृताः ।
मध्ये सुप्त्वा परे यामे द्वादशैव तु चोदनाः ॥ ११
तदेवमुपशान्तेन दान्तेनैकान्तशीलिना ।
आत्मारामेण बुद्धेन योक्तव्योऽऽत्मा न संशयः १२
पञ्चानामिन्द्रियाणां तु दोषानाक्षिप्य पञ्चधा ।
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं रसं गन्धं तथैव च ॥ १३
प्रतिभामपवर्गं च प्रतिसंहृत्य मैथिल ।
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य ह ॥ १४
मनस्तथैवाहंकारे प्रतिष्ठाप्य नराधिप ।
अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धिं च प्रकृतावपि ॥ १५
एवं हि परिसंख्याय ततो ध्यायेत केवलम् ।
विरजस्कमलं नित्यमनन्तं शुद्धमव्रणम् ॥ १६
तस्थुषं पुरुषं सत्त्वमभेद्यमजरामरम् ।
शाश्वतं चाव्ययं चैव ईशानं ब्रह्म चाव्ययम् ॥ १७
युक्तस्य तु महाराज लक्षणान्युपधारयेत् । C 12 11612 B 12.317(6) 18 K 12 321 18

घनस्थाने यदि वायु सुखन्भवति । ॐ —b) K1 2 4 V1 B0 D1 T G1-3 6 मिथिल (for मै°). K7 Da4 सत्तम —c) K1 4 V1 B3 (marg as in text) तत्राधिक्य; K2 यत्राधित्य, G1 पात्राधिक्य (for वाता°) K1 2 4 भवत्येकम् (for भवत्येव) D4 एव —d) G2 वाताद् (for तस्माद्) K7 B7 8 Dn1 D8 D2-5 7-9 त (for हि) M1 6 7 om न G1 तमसाद्धि समाचरेत् (sic)

11 a) K2 4 Da4 निशाया, K6 °यां (for °या) —b) M7 चोदनाद् (for चोदना) K6 G3 स्मृत, Ds1 D9 स्मृता ॐ Ca चोदना वायोर्मनसो वा अनियते देशे प्रेरणा ॥ Cv चोदना योगाभ्यासा, द्वादश द्वादशघटिकापर्यन्ता । ॐ —c) K2 D1 G1 सुप्ता, K4 स्वप्त्वा, K6 B0 8 Dn1 n4 D3 D2 5 8 स्वभाव, V1 B6 9 Da3 n4 D6 तु हि (for सुप्त्वा) V1 D6 [अ]परे; B6 9 Da3 n4 [स]वरे (for परे) B1 मध्ये तु सुप्त्वा ह्यघोरे —d) D1 T G1 3 6 M1 6-7 च (for तु) K6 Da4 D8 D5 चोदना, B1 °नात्

12 a) Ds2 G1 तदैवम् (for तदेवम्) —b) B8 (marg) G3 शालिना (for -शीलिना) —c) K1 2 आत्मारामेन K2 क्रुद्धेन, M1 6 7 युद्धेन (for बु°) —d) K1 2 4 7 D4 9 यो(K4 या)ज्य आत्मा, D5 7 योजयश्चात्मा (for योक्तव्योऽऽत्मा) M1 6 7 योक्तव्यो नात्मसंशय°

13 a) G1 पचाणाम् K1 2 4 B6 D6 च, K7 D4 9 हि (for तु) —b) T1 G6 दोष (for दोषान्) Ds1 आच्छिद्य; D7 (before corr) T G1 3 6 निक्षिप्य, C3 (gloss निर्जित्य) आ° (as in text) G3 M1 6-7 पच ह (for पञ्चधा) —c) K1 2 T3 G3 M1 6 7 शब्द, Ds1 शब्दो (for शब्द) K6 V1 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 5 8 transp. स्पर्शं and रूपं. —d) Da4 रसो गंधस्तथैव च.

14 a) G1 प्रतिगाम् (for °भाम्) K7 D4 6 7 9 T G1 3 6 M1 6-7 उपसर्गं (for अपवर्गं) ॐ Cn प्रतिभां, विक्षेपम् । अपवर्गं, लयम् । ॐ —b) K1 2 4 7 D8 D4 9 T1 G6 संगृह्य; K6 संहृत्य, D5 संस्मृत्य (for संहृत्य) K6 मैथिल G3 °ली. —c) K6 अखिल (for अखिल) —d) K1 2 T G3 6 M1 6-7 च (for ह). G1 मनस्यगिरिये च (sic)

15 a) Da3 n4 [अ]हंकार K7 अहङ्कारे चैव मन° —c) T2 तदा (for तथा)

16 a) Ds1 एष (for एव) K1 2 च, K7 D9 तु (for हि) ॐ Cn परिसंख्याय, प्रविलाप्य ॥ C8 चिन्तयित्वा । ॐ —b) K6 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 5 6 8 G3 ध्यायति, M1 6-7 ध्यायति (for ध्यायेत) —c) K7 D5 विरज° सक(D5 °म)ल नित्यम्, Ds2 D4 9 विर(Ds2 °रा)जस्का(Ds2 °स्क)मल नि°, D7 T1 G6 विरजस्त्व(D7 °ज° स)मल नि° ॐ Ca अलम्, समर्थम् । ॐ —d) K1 बुद्धम् (for शुद्धम्) D7 अमज; G1 अव्रजं (for अव्रणम्)

17 a) K2 4 तस्थुषां; K7 D4 9 कूटस्थ, D5 कृतस्थ, M7 तस्थूर (for तस्थुष) K1 2 4 7 V1 D4 9 परम; Da4 lacuna (for पुरुष) K6 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 5 8 नित्यम्; G3 सत्यम् (for सत्त्वम्) ॐ Ca तस्थुषमिति छान्दसम्, स्थितिमात्रधर्मम् ॥ Cn तस्थुष, स्थाणु कूटस्थमित्यर्थः । ॐ ॐ C3 पुरुष, पूर्णम् । सत्त्व, ज्ञानानन्दरूपम् । ॐ —b) D7 अजरामय, M6 °जर. —c) K6 G1 चाप्यय, B8 (marg) च प्रभु, Dn4 D4 वाव्यय (for चा°) D4 वैव, D7 T G1-3 6 M1 6-7 देवम् (for चैव) —d) Ds1 ईशान K1 2 चाक्षय; B8 (marg as in text) चाक्षर; D5 चात्यय; D4 वाव्यय (for चा°) B0 यज्ञमव्ययं; B6 (marg) ध्रुवमव्ययं

18 a) K7 D8 D4, 7 9 च (for तु). V1 पुरुषस्य

C. 12. 11693 D 12. 317(6). 18 K 12. 321 18 लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ॥ १८
निवाते तु यथा दीपो ज्वलेत्स्नेहसमन्वितः ।
निश्चलोर्ध्वशिखस्तद्वद्युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १९
पाषाण इव मेघोत्थैर्यथा बिन्दुभिराहतः ।
नालं चालयितुं शक्यस्तथा युक्तस्य लक्षणम् ॥ २०
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गीतवादितैः ।
क्रियमाणैर्न कम्पेत युक्तस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २१
तैलपात्रं यथा पूर्णं कराभ्यां गृह्य पूरुषः ।
सोपानमारुहेद्भीतस्तर्ज्यमानोऽसिपाणिभिः ॥ २२
संयतात्मा भयात्तेषां न पात्राद्बिन्दुमुत्सृजेत् ।
तथैवोत्तरमाणस्य एकाग्रमनसस्तथा ॥ २३
स्थिरत्वादिन्द्रियाणां तु निश्चलत्वात्तथैव च ।
एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपधारयेत् ॥ २४
स युक्तः पश्यति ब्रह्म यत्तत्परममव्ययम् ।
महतस्तमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसंनिभम् ॥ २५
एतेन केवलं याति त्यक्त्वा देहमसाक्षिकम् ।

महाराज —[b]) K6 V1 B0 6 7 8 (orig) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 8 उपधारय; K7 D5 6 9 °लक्षयेत्; B8 (marg) उपधार्यत (for °धारयेत्) —[c]) K1 2 प्रसादश्च (for °दस्य) —[d]) B8 (marg as in text) हृष्ट° (for तृप्त°) K4 सुखी, M1 6 7 स्वयं (for सुखं) K4 भवेत् (for स्वपेत्)

19 [a]) K4 B0 7 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 3 8 निर्वाते (for निवाते) G2 च, M1 5-7 वा (for तु) —[b]) Da3 a4 G2 M6 7 ज्वलन्, D5 9 M8 ज्वलत् (for ज्वलेत्) —[c]) K6 7 निश्चलोर्द्धशिख (K7 °खा)स्; D6 निखिलोर्ध्व°. K6 तत्त्वम् (for तद्वद्) —[d]) K6 उक्तम् (for युक्तम्)

20 [a]) G2 पाषाणम् (for °ण) K1 मेघोर्थैर्; K4 °घैर्; K6 °त्य; Ds1 °थैर्; D1 9 °च्छैर् (for °त्थैर्) —[b]) G2 यथा दुंदुभिराहत —[c]) B8 नान्यं (for नालं) T G6 शक्य (for शक्यस्) —[d]) K6 D7 मुक्तस्य (for यु°)

21 [a]) Da3 a4 शक्यं (for शङ्ख-) —[b]) V1 विदितैर् (for विविधैर्). Da4 वादितैः; T2 -वादिकैः (for °तैः) —[c]) K6 G1 ह्रि(G1 ह्री)यमाणैर्; K7 क्रियमानैर्; B0 °माणं न; G2 °माणो न (for °माणैर्न) K1 2 कपेश्च; K4 कपैश्च, K6 कल्पेच्च; V1 B0 6 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 T G6 कपेच्च; G1 8 कपेयुर् (for कम्पेत) —[d]) K6 B1 Dn1 n4 Ds2 D2 8 5 8 मुक्तस्य; Ds1 यत्तस्य (for युक्तस्य) D4 निदर्शनं (for °र्शनम्).

22 With 22, cf 12 289 32 —[a]) D4 तैल (for तैलं) K1 2 4 तैलपूर्णं यथा पात्रं —[b]) K7 B1 Da1 पुरुष°, M7 पूरुष K1 2 4 कराभ्यां धारय (K2 °ये)न्नर°. —[c]) D4 T G6 आरुहद्; D7 G1 8 °हन् (for °हेद्). K2 भेतस् (sic), K7 भीतास; Ds1 भीतस्; D7 G1 8 भीरस् (for भीतस्) —[d]) K6 ताड्यमानो; K7 T2 तर्जे°; Da1 सूर्यमाणो; Ds1 तर्ज्यं माणो; G1 त्यजमानो (for तर्ज्य°) K2 [ऽ]सिमा निभिः; K7 [ऽ]पि पाणिभिः, G2 [ऽ]सिपाणिभिः (for ऽसि°)

23 [a]) K6 संयत्तात्मा; D7 8 स यतात्मा (for संय°) K2 भवेत्; Da1 भूयास्; M6 हयात्; M7 भयास (for भयात्) D7 G2 केषां (for तेषां). —[b]) K6 [अ]पात्राद् (for पात्राद्) B0 G1 अरसृजेत् (for उत्सृ°). —[c]) K1 4 7 D5 उत्तरमानस्य; K6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 °मागम्य (for °माणस्). —[d]) M1 5-7 विह (for तथा).

24 [a]) K1 2 7 D1 5 7 9 च (for तु). —[b]) K4 निश्चलत्व (for °त्वात्) D7 तु (for च). —[c]) K6 मुक्तस्य; G1 उक्तस्य (for युक्तस्य) —[d]) K6 V1 B8 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 D8 D2. 8 लक्षयेत् (for धारयेत्) B0 D2 लक्षणानुपलक्षयेत्.

25 With 25, cf. 12 47 25 —[a]) K6 स मुक्तः; K7 B6 D2 4 5 8 9 सुयुक्तः; B0 Dn1 n4 D8 स्वयुक्तः, D7 T G1 8 6 संयुक्त, M1 6 स युक्त, M7 सयुक्त (for स युक्तः) K6 B0 6-8 Da3 Dn1 n4 D2 3 8 पश्यते; G2 पश्यते (for पश्यति) G1 ब्रह्मा —[c]) B0 तपसो (for तमसो) Da1 Dn4 पारे (for मध्ये) K2 महत्तामसयोर्मध्ये

26 [a]) G2 येतेन (for एतेन) Da1 Ds2 D1 9 यांति (for याति) —[b]) B8 (marg) मुक्त्वा (for त्यक्त्वा) B8 असात्त्विक (for °क्षिकम्) ❀ C8 असाक्षिक, साक्ष्यन्तराभावात् । ❀ —[d]) K1 सनातने; K4 °तन; B8 पुरातनी

27 [a]) T2 येतद् (for एतद्). K7 Da1 वियोगं (Da1 °गा); M1. 5-7 हि यत्नं (for हि योगं). —[b])

कालेन महता राजञ्श्रुतिरेषा सनातनी ॥ २६
एतद्धि योगं योगानां किमन्यद्योगलक्षणम् ।
विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

३०५

याज्ञवल्क्य उवाच ।
तथैवोत्क्रममाणं तु शृणुष्वावहितो नृप ।
पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते ॥ १
जङ्घाभ्यां तु वसून्देवानाप्नुयादिति नः श्रुतम् ।
जानुभ्यां च महाभागान्देवान्साध्यानवाप्नुयात् ॥ २
पायुनोत्क्रममाणस्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्यां तु प्रजापतिम् ॥ ३
पार्श्वाभ्यां मरुतो देवान्नासाभ्यामिन्दुमेव च ।
बाहुभ्यामिन्द्रमित्याहुरुरसा रुद्रमेव च ॥ ४
ग्रीवायास्तमृषिश्रेष्ठं नरमाप्नोत्यनुत्तमम् । C. 12. 11707 B 12. 318(7).8 K 12. 312. 8

K1 विज्ञात; K2 °नां (for °य). D7 T G1. 3. 6 [ए]-सद् (for तद्) D4 मन्यते

Colophon Ś1 D5 missing K3. 5 B1-5 Da1. a3 Dn1. n3 D1 G4. 5 M3-4 absent — *Sub-parvan* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B3. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2-5. 7-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 V1 B6. 8-9 Da3. a4 Dn1 D5 D2. 3. 8 G2 याज्ञवल्क्यजनकसंवाद; K2. 4 याज्ञवल्क्यसंवाद, K7 D4. 9 योगविधि; D6. 7 T1 G1. 6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे योगकथन (D6. 7 योगविधि); M5. 6 यज्ञवल्कजनकसंवादे योगज्ञानप्रतिपादनं — *Adhy no* (figures, words or both) K6 41, B1 Da1 G1. 6 139, B3 143, Dn1 142, Dn4 T1 141, Da3 G3 M5 140, D8 137, T2 152, G2 154, M1. 7 138, M6 136 — *Śloka no* Da1 Dn4 27, Dn1 D5 28

305

☞ This adhy is missing in Ś1 D5 (cf v l. 12 274 13, 283 15)

1 D5 om. the ref K7 याज्ञवल्क; M1. 5-7 यज्ञवल्क — [a]) D5 Cv यथैव; M1. 5-7 यथैव K7 D4. 9 [उ]त्क्रममाण(K7 °न)स्य; B3 Da3. a4 °माणस्तु; D7 T1 G1. 3. 6 °णां स्थानं, T2 M1. 5-7 °णस्थानं, G2 °माण तच्च (for °माण तु) — [b]) T2 G1. 2 श्रुणुष्व — [c]) K1 उत्क्रममानस्य, K6. 7 उत्क्रम्यमाण(K7 °न)स्य; G1 उत्कर्म° (for उत्क्रम°) ❀ Cv पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य, पादतलाभ्यां जीवकलामूर्ध्वं नयत । जीवस्य देहादूर्ध्वं गमनं तु महानाडीमुखेनैवेति ज्ञातव्यम् । ❀ — [d]) K7 उत्तमं (for उच्यते) ❀ Cs वैष्णवं, पादयोरभिमानी विष्णुरादित्यविशेषस्तस्य लोकमित्यर्थः । ❀

2 V1 reads 2 on marg — [a]) V1 च (for तु). Da4 वसन् (for वसून्) K7 D4. 9 वसून्देवांस्तु (K7 °श्च) जघाभ्याम् — [b]) K6 नाप्नुयाद्, Da1 प्राप्नु (for आप्नु°) K7 T2 G1. 2 M7 न (for नः) M1. 5-7 श्रुति. B1 आप्नुया वसु न श्रुतं (sic) — [c]) K3 जघाभ्यां; M7 ऊरुभ्यां (for जानुभ्यां) V1 M1. 7 तु (for च) K7 महान्योगान्; D5 T1 °भाग (for °भागान्). — [d]) K6 om. देवान् K4 B6 Da3 Dn1 n4 D5 D2. 8 साध्यान्देवान् (by transp.).

3 K1. 2. 4. 7 V1 T1 om. (hapl.) 3[ab]. — [a]) B6 Dn1 n4 D5 D8. 5 [उ]त्क्रममाणस्य; B6 G3 °माणं तु (for °माणस्तु) — [b]) K6 मैत्र (for मैत्रं) B1 स्थलम् (for स्थानम्) ❀ Cs मैत्रं स्थानं, प्राणवृत्तेरूहश्चाभिमानी देवतात्मा मित्रस्तदीयं स्थानमित्यर्थः । ❀ — [c]) K1. 7 M7 पृथिवी (for पृथिवीं) K1. 2 जघनेनास्य (for °नाथ). — [d]) K6. 7 उरुभ्यां K4. 6 V1 B6. 8-9 Da3 Dn. n4 D5 D2. 3. 5. 8 G2 च; D4 तु (for तु) M1. 5-7 उदरेण (for ऊरुभ्यां तु) Da1 प्रजापतीं; G2 °पतिः (for °पतिम्) ❀ Cs प्रजापतयश्च दक्षप्रभृतयः । ❀

4 Da3. a4 om 4-5 — [a]) D9 महतो (for मरुतो) Da1 देवो — [b]) K7 D4. 9 हस्ताभ्याम् (for नासाभ्याम्). G2 इंद्रम् (for इन्दुम्). T G1. 3. 6

C 12 11707 B 12 31(7) 5 K 12. 322 5

त्रिश्वेदेवान्मुखेनाथ दिशः श्रोत्रेण चाप्नुयात् ॥ ५
घ्राणेन गन्धवहनं नेत्राभ्यां सूर्यमेव च ।
भ्रूभ्यां चैवाश्विनौ देवौ ललाटेन पितृनथ ॥ ६
ब्रह्माणमाप्नोति विभुं मूर्ध्ना देवाग्रजं तथा ।
एतान्युत्क्रमणस्थानान्युक्तानि मिथिलेश्वर ॥ ७
अरिष्टानि तु वक्ष्यामि विहितानि मनीषिभिः ।
संवत्सरवियोगस्य संभवेयुः शरीरिणः ॥ ८
योऽरुन्धतीं न पश्येत दृष्टपूर्वां कदाचन ।
तथैव ध्रुवमित्याहुः पूर्णेन्दुं दीपमेव च ।
खण्डाभासं दक्षिणतस्तेऽपि संवत्सरायुषः ॥ ९
परचक्षुषि चात्मानं ये न पश्यन्ति पार्थिव ।
आत्मच्छायाकृतीभूतं तेऽपि संवत्सरायुषः ॥ १०
अतिद्युतिरतिप्रज्ञा अप्रज्ञा चाद्युतिस्तथा ।
प्रकृतेर्विक्रियापत्तिः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ॥ ११
दैवतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ।
कृष्णश्यावच्छविच्छायः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ॥ १२

चाप्नुयात् (for एव च) K6 B7 Dn1 n4 D8 D2, 3 8 नाभ्यामिन्द्रस्वमेव च (K6 वा); D5 7 नाभ्यामिंदुं समेति च; M1, 5-7 हृदयेनेंदुमुच्यते —Ds1 D8 om (hapl.) 4cd —e) K4 6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 Ds3 D2, 3 5 एव (for इति).

5 Ds3, s4 om 5 (cf. v l. 4). —a) K7 B0, 6, 7 9 Dn1, n4 D8 D5 7 M1 5-7 ग्रीवायां; V1 B8 D2 4 8 9 T G1 3 6 ग्रीवया (for ग्रीवायाम्). K6 7 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 तु, D5 7 T1 G2 3, 6 च (for सम्) K1 2 4 T1 G3 ऋषिं; K6 V1 B0 6-9 Dn1, n4 D8 D2 3 8 G2 मुनि (for ऋषि). K1 2 देवं; K4 चैव; K6 Ds1 D4 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ). —b) D3 om from मोक्षमनुत्तमं up to नेत्राभ्यां (in 6b) D5 5 9 प्राप्नोति (for आप्नोति) D5 उत्तमं (for [अ]नुत्तमम्) —c) K1 2 7 D5 7, 9 T G1-3 6 विश्वा न्देवान् K1 2 मु(K1 सु)खेनैव (for °नाथ)

6 D3 om up to नेत्राभ्यां (of v 1 5) —a) B8 (marg as in text) 9 वाहं तु (B9 च); Ds3 s4 -बहुल, G1 वाहेन (for -वहनं). —b) B0 6 Dn1 n4 D8 D2 8 8 अग्निम् (for सूर्यम्). —c) Ds4 corrupt, Ds3 भूम्यां; D4 मूम्यां, G1 मृगं (for भ्रूभ्यां) G2 अथ (for चैव) —d) G2 तथा (for अथ). Ds4 ललाटेन पितृष्यति (sic)

7 a) Ds4 D4 ब्राह्मा(Ds4 °ह्म)णम् (for ब्रह्मा°) K3 विश्व; Ds4 विभू, D7 T1 G1 3, 6 विधिं; T2 तथा (for विभु) D4 ब्राह्मणामार्यमाप्नोति —b) T1 मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना) —c) K6 V1 B6-9 Ds3 s4 D8 एतान्युत्क्रममाणानां. —d) K6 V1 B6-9 Ds3, s4 D8 स्थानानि; B8 (marg) स्थितानि (for उक्तानि) Ds1 नियुक्ता मिथिलेश्वरे (sic).

8 a) K7 B0 8 Dn1, n4 D2-4, 8 9 प्र- (for तु).
—b) B8 मनीषिण —c) K1, 2 G2 सवत्सर (for °त्सर-) D7 T G1 3 6 M1, 5-7 सवत्सराद्वि(D7 °द्वि; G1 °न्वि)मोक्ष(M1 5-7 °योग)स्तु —d) K4 सम धीयु°; B0 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 °वंति; T G1-3 6 M1 5-7 °वेत (G2 °य) (for °वेयु°). K3 शरीरिभिः; K7 मनीषिण° (for शरीरिण°)

9 a) K1, 2 4, 7 D4 9 अरुंधतीं, G1 योरुंधतिं Ds3, s4 प्रपश्येत (Ds4 °श्येद्) (for न प°) —b) K1 2 4 पूर्वदृष्टां; Ds4 दृष्टां पूर्वां (for दृष्टपूर्वां) K1 2 4 7 D4 9 G2 कथचन (for कदा°). —c) G1 द्रवम् (for ध्रुवम्). —d) M1, 5-7 दिवम् (for दीपम्) D4 G1 वा (for च). —e) K1 2 4 G1 2 खंडभाग; K7 D8 षडा° मासं; Ds3 खडभावं, D5 खडामागं; D7 T G3 6 M1 7 खंडमासं (for खण्डा°) ❀ Cv दक्षिणतः दक्षिणाक्षिकोणे। ❀ —f) G2 संवत्सरायुषा..

10 K7 G2 om (hapl) 10. —a) Dn1 परिचक्षुषि (for पर°). —b) K6 पार्थिवा°. M1, 5-7 यो न पश्यति पार्थिव —c) K1 2 Cpp (gloss चिरं कृत्वा नभोविलोकने शुक्लवर्णपुरुषाकृतिभूतदर्शनं भवतीत्यागमप्रसिद्धि°।) आत्म च्छायाकृतिं भूत; D4 9 °कृतीभूतां; Cs (gloss. प्रतिबिम्बभूतं) °कृतीभूतं (as in text)

11 a) B6 अभिद्युतिर् (for अति°). K7 D4 5 9 अतिप्रज्ञस्; Ds4 T1 °प्राज्ञा; G2 M1 5-7 °प्रज्ञ (for °प्रज्ञा) —b) K7 D4, 5 9 स्वप्रज्ञश्; T1 अप्राज्ञा; M1 5-7 अप्रज्ञश् (for अप्रज्ञा) Ds4 T1 G6 वा (for च). —c) K1 प्राकृति; K2 प्रकृतिर्; K4 प्रकृति; K6 M1 प्रकृते; Ds3 D2 5 G1 प्राकृतेर् (for प्रकृतेर्). B8 (marg) विक्रियोत्पत्ति; G2 विक्रियापन्न° (for °पत्ति°). —d) G2 षाण्मासान् (for षण्मा°)

12 K1, 2, 4 D7 om (hapl) 12, V1 reads it on marg. —a) D4 देवतानि. V1 [अ]भिजानाति; Ds4

शीर्णनाभि यथा चक्रं छिद्रं सोमं प्रपश्यति ।
तथैव च सहस्रांशुं सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ॥ १३
शवगन्धमुपाघ्राति सुरभिं प्राप्य यो नरः ।
देवतायतनस्थस्तु षड्रात्रेण स मृत्युभाक् ॥ १४
कर्णनासावनमनं दन्तदृष्टिविरागिता ।
संज्ञालोपो निरूष्मत्वं सद्योमृत्युनिदर्शनम् ॥ १५
अकस्माच्च सवेद्यस्य वाममक्षि नराधिप ।
मूर्धतश्चोत्पतेद्धूमः सद्योमृत्युनिदर्शनम् ॥ १६
एतावन्ति त्वरिष्टानि विदित्वा मानवोऽऽत्मवान् ।
निशि चाहनि चात्मानं योजयेत्परमात्मनि ॥ १७
प्रतीक्षमाणस्तत्कालं यत्कालं प्रति तद्भवेत् ।
अथास्य नेष्टं मरणं स्थातुमिच्छेदिमां क्रियाम् ॥ १८
सर्वगन्धान्रसांश्चैव धारयेत समाहितः ।
तथा हि मृत्युं जयति तत्परेणान्तरात्मना ॥ १९

C 12 om
B 12 31(7) om.
K 12 312 20

[क]वि° (for [क]व°) — °) K6 G3 कृष्ण (for कृष्ण) K6 B5 (marg as in text) ० T G3 श्याम (for ·श्याव). K6 च्छवि; M1 6 7 ·च्छवी (for ·च्छवि) Da4 ·च्छाया, D5 च्छाय; T G1 3 6 ·च्छाया (for च्छाय°) K7 D4 ० कृष्णश्यामनृविच्छाया (D4 °या); D5 कृष्णास्यो वक्त्रविच्छाय°. — d) Dn1 ·लक्षण (for लक्षणम्)

13 a) K6 7 V1 B0 6 7 9 Da3 Dn1 Ds2 D2 3 5 8 ऊ(K7 उ)र्णनामेर्, B5 ऊर्णनाभि; Da4 क्षीर्णनामेर्; Dn4 Ds1 कर्णनाभि, G3 दीर्घं नामि (for क्षीर्णनाभि). B5 छिद्र; D5 वस्त्र (for चक्र) — b) K1 2 सोमे; D7 व्योमे (for सोम) ❀ Cn छिद्र, छिद्रवन्तम् । ❀ — c) K7 Da4 M1 सहस्रांशु —.d) K1 2 4 सप्तवारेण (for °रात्रेण)

14 Da4 D7 om (hapl) 14 — a) K1 छवी; K2 युवी; K4 हवी·, V1 पूति; B0 छिंषी; B6 ० छिंछी, B7 Da3 छिंजी, B8 छिंघी; D5 ० शव; Cpp चिता (for शव·) K6 उपघ्राति — b) K4 D4 सुरभि; K6 सुरमीं, T2 सुरभि° — d) K6 B0 6 7 8 (marg) 8 Da3 Dn1. n4 D6 D2 3 5 8 सप्तरात्रेण, T2 M1. 5–7 स षड्रात्रेण (by transp).

15 a) T2 कठ· (for कर्ण) K1 2 4 कर्णनासाव नमनं; D5 ० °नासावनमन; M1. 5–7 C6 °नासावनत (C6 °म)ता — b) M1 5–7 मद (for दन्त) K1 दृष्टिर्; D7 G3 ·दृष्ट (for ·दृष्टि). K6 विराजिता; Da4 D7 T G1–3 6 ·विरागता (G3 °ता) (for °गिता) — cd) D7 लोपो (for ·लोपो) Da4 T2 G2 निरुष्ण (Da4 °ष्म)त्व; M5 6 [ऽ]विरूपत्वं; C6 (gloss शरीरे स्नेहराहित्य) [ऽ]विरूक्षत्व (for निरूष्मत्व) M1 7 सज्ञा लोके पाति रूपत्व व(M7 प)यो मृत्युदर्शन (sic). — After 15, D7 reads 17ab

16 a) K6 7 B0 भवेद्; T G1–3 6 प्रवेद् (for भवेद्). — b) Dn1 अक्षि. K2 नराधिप; Da1 नरो· धिप. — c) Dn1 T G1 6 मूर्धतश्च (for मूर्ध°). B0, Dn4 Ds1 D6 धा (for च) T1 G6 [उ]द्भवेद्, G6 पतेद्; M1 [उ]त्पते; M7 [उ]त्पते (for [उ]त्पतेद्). M1 7 om धूम K7 D1. 0 मूर्ध्नश्चायो भवेद्धूम, Da2 मूर्धश्चोत्पतते धूम°

17 D7 reads 17ab after 15 — a) K2 एतावं° सुतनिष्टानि (sic). — b) T G1–3 6 [ऽऽ]त्मन° (for ऽऽत्मवान्). K1 2 4 7 D4 5 7 9 विदित्वा नर आत्मवान् (K1 2 4 °त्मन) ❀ C8 आत्मवान्, मनस्वी । ❀ — c) G3 M1 5–7 निशि चाहनि चात्मानं — d) Da4 योगयेत् (for योज°) G3 M1. 5 7 परमात्मना

18 a) K2 प्रतीक्षमानस्; K7 B0 Da1 D4 9 प्रती क्ष्यमाण(K7 °न)स — b) D7 T1 G6 6 कालं य°; T2 सं कालं (for यत्काल) K1 2 प्रतत; K4 प्रततो; K6 प्रेक्षता; V1 प्रयतान्; B0 6 7 8 (marg) 8 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 8 प्रेक्षता; B8 (orig) प्रयतो; G3 प्रतत; M1 5–7 प्रकृत; C8 मरण (for प्रति तद् as in K7 D4 9). D5 प्राक्काल प्रापण भवेत्; D7 T G1 3 6 य° काल° प्र(G1 प्रा)कृतो भवेत् — D5 reads 18c–19d twice — c) K1 2 4 D5 (second time) तथास्य; G3 M1. 5–7 यदास्य, Cv यथास्य (for अथास्य) — d) K2 G1 इच्छेद् (for इच्छेद्) K1 2 अविक्रिय; G2 ०० क्रिया° (for इमां क्रियाम्)

19 For the repetition in D5, cf v 1 19. — ab) D7 G2 समाश्रित (for °हित) K7 V1 B3 D4 5 (both times) ० धारयेत्सुस(B3 [marg] °यीत स; D5 °येरस स)माहित°; B0 Dn1 n4 D6 D2 3 8 धारयीत नराधिप — Dn1 n4 D2 8 Cal Bom. ed om. 19cd. ❀ Cp गन्धतन्मात्ररसतन्मात्रधारणायां शरीरं न नीरसतामा° पद्यते ॥ C8 धारयेत, इन्द्रियद्वारा मनस्युपसंहरेत् । ❀ — c) G3 M1 5–7 यथा (for तथा). M1 5–7 तु (for हि). K1 2 4 D7 T G1 3 6 तथा मृत्युमुपादाय; K7 D4 9 तथा हि मृत्युयो(D9 °त्यु यो)गेन.

C. 12 11722 12 318 20 K 12 322 20 ससांख्यधारणं चैव विदित्वा मनुजर्षभ ।
जयेच्च मृत्युं योगेन तत्परेणान्तरात्मना ॥ २०

गच्छेत्प्राप्याक्षयं कृत्स्नमजन्म शिवमव्ययम् ।
शाश्वतं स्थानमचलं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

३०६

याज्ञवल्क्य उवाच ।
अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेऽहं नराधिप ।
परं गुह्यमिमं प्रश्नं शृणुष्वावहितो नृप ॥ १
यथार्षेणेह विधिना चरतावमतेन ह ।
मयादित्यादवाप्तानि यजूंषि मिथिलाधिप ॥ २
महता तपसा देवस्तपिष्ठः सेवितो मया ।
प्रीतेन चाहं विभुना सूर्येणोक्तस्तदानघ ॥ ३
वरं वृणीष्व विप्रर्षे यदिष्टं ते सुदुर्लभम् ।

---

20 K1 2 4 D5 7 G2 om (hapl) 20 — a) K7 ससांख्ये; Da4 ससांख्या, D4 9 ससाख्यां (for ससांख्य) K7 Da4 D4 9 T2 G1 धारणां; B8 धारणे; M1 6-7 धारणाद्य (for -धारण). ❀ Cs ससांख्यधारण, जीवब्रह्मणोरेकत्वज्ञानं सांख्य, तेन सहितं धारण परमात्मचिन्तनम् । ❀ — b) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 विदितात्मा नरर्षभ (K6 °राधिप). — c) K7 D4 9 T G1 3 6 जयेत, M1 6-7 जयेरस (for जयेच्च). K7 Da4 M1 मृत्यु (for मृत्युं).

21 a) D5 आत्मना; D7 T G1 3 M1 6-7 क्षय (for [प्य]क्षय) V1 स्थानम् (for कृत्स्नम्) — b) D7 प्राजन्म (for अजन्म) T2 अच्युत (for अव्ययम्). — c) T1 शाश्वत (for शाश्वत)

Colophon Ś1 D6 missing. K3.5 B1-3 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1.4 6 7 V1 B6 7 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1, 2 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name*: K1 2 4 V1 B0 6-8 Da3, a4 Dn1 D2 M5 6 या(M5 6 य)ज्ञवल्क्य(M5 6 °ल्क)जनकसंवाद°. K7 D4 9 याज्ञवल्क्यजनकसंवादेरिष्टाध्याय°; B9 °संवादेरिष्टनिवेदन; D5 °देरिष्ट — *Adhy no* (figures, words or both) K6 42, B7 Da1 T1 G6 140, B8 144, Dn1 143, Dn4 142, Da3 G3 M5 141, D8 138, T2 153, G1 M1.6 7 139, G2 155 — *Śloka no* Dn1 n4 21.

306

This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v.l 12 274. 13, 283. 15).

1 G2 M1 6-7 य(G2 या)ज्ञवल्क(M5 °ल्क्य). — a) K1 अव्यक्तस्त (for °क्तस्थ) K6 B7 यत्तु; Da3 a4 प्राहु° (for यत्तत्) K7 D4 6 7 9 T1 G3 6 अव्यक्तं परमं यत्तत् (K7 [orig] ब्रह्म, [marg] यत्तत्) — b) K7 D4 8 9 पृष्टोह वै त्वया नृप — c) T1 G3 6 गुह्यतमं (for °मिमं). D5 कृत्स्न (for प्रश्न).

2 a) K1 G6 [ए]व, D7 lacuna (for [इ]ह). K7 D4 9 यथार्थेनेह विधिना — b) T1 चरिता; M1 6-7 चरतो (for °ता) K4 B0 6 7 Dn1 n4 D2 D3 5. 6 8 G3 5 [अ]वनतेन; K6 च मतेन; K7 D4 9 च क्रमेण, D7 परमेण; T1 G6 [अ]नियतेन (for [अ]वमतेन) B0 च (for ह) B8 (marg) चरता वसुधामिमां ❀ Ca अवमतेन, असमर्पवशात गुरुतोऽधीतानि यजूंषि च त्यक्त्वा ॥ Cp अवमतेन, गुर्ववज्ञातेन । ❀ — c) M1 6-7 यया (for मया) B8 [आ]दित्यान्.

3 a) K7 D4 8 9 चैव, Dn1 देव (for देवस्). — b) K6 तपिषु, K7 D4 8 9 सविता, V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 D2 3 8 तपिष्णु; B8 (marg) तपन; Dn4 तविष्णु°; D8 D7 T G1-3 6 M1 6-7 Cs (gloss अतिशयेन महान्, पूज्यतम इति यावत्) स्थविष्ठ° (for तपिष्ठ) — c) K7 T1 G6 विधिना (for विभुना) — d) Da3 D7 G3 तथा (for तदा)

4 a) K2 वरे (for वर) — Da4 M1 6-7 om. (hapl) 4cd. — d) K7 D4 8 9 [ऽ]ति (for हि), G1 3 दुर्लभ

5 b) Dn4 तथोक्तस्; G1 मयोक्तं Da1 M1 7 तपसां (for °सा) K6 G1 M1 6 7 -वर (for, वर) — c) K6 D5 लो(D5 वो)पयुक्तानि; D9 त्वत्तो युक्तानि (for

तत्ते दास्यामि प्रीतात्मा मत्प्रसादो हि दुर्लभः ॥ ४
ततः प्रणम्य शिरसा मयोक्तस्तपतां वरः ।
यजूंषि नोपयुक्तानि क्षिप्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५
ततो मां भगवानाह वितरिष्यामि ते द्विज ।
सरस्वतीह वाग्भूता शरीरं ते प्रवेक्ष्यति ॥ ६
ततो मामाह भगवानास्यं स्वं विवृतं कुरु ।
विवृतं च ततो मेऽऽस्यं प्रविष्टा च सरस्वती ॥ ७
ततो विदह्यमानोऽहं प्रविष्टोऽम्भस्तदानघ ।
अविज्ञानादमर्षाच्च भास्करस्य महात्मनः ॥ ८
ततो विदह्यमानं मामुवाच भगवान्रविः ।
मुहूर्तं सह्यतां दाहस्ततः शीतीभविष्यसि ॥ ९
शीतीभूतं च मां दृष्ट्वा भगवानाह भास्करः ।
प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सोत्तरः सखिलो द्विज ॥ १०
कृत्स्नं शतपथं चैव प्रणेष्यसि द्विजर्षभ ।
तस्यान्ते चापुनर्भावे बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ ११
प्राप्स्यसे च यदिष्टं तत्सांख्ययोगेप्सितं पदम् । C 12 11735 B 12 319(e).12 K 12 322 12

नोपयु°) ❀ Ca नोपयुक्तानि, मत्पूर्वोपाध्यायस्याप्यगोचरभूतानि ॥ Cv अयातयामानीत्यर्थः । ❀ —d) K1 corrupt

6 Ds2 D7 om (hapl) 6 —a) K1 4 स; K2 स्व; G2 lacuna (for मां) T G1 2 6 आह भगवान् (by transp) —b) K1 2 विवरिष्यामि (for वित°) K1 त द्विज; V1 B8 तेनव (for ते द्विज) —c) K1.2 7 V1 B8 D4 5 8 T G1 6 हि (for [इ]ह) K1 वाग्भूत्वा; Da4 स्वभूता; Dn4 वाम्भूता, Ds1 वाग्भूतान्, M1 5–7 वाग्भूत (for °ता) —d) Da4 Dn4 प्रवेक्षति, D8 G2 °क्ष्यते.

7 a) K7 D4 8 पुनर् (for ततो) G2 M1 5–7 भगवानाह (by transp) —b) K6 Dn1 भास्य स्व, K7 भास्यस्व (sic), Dn4 भस्य स्त्र च; G2 स्वमास्य (by transp), M1 5–7 स्वमास्य K1 निवृत (for वि°) —c) K1 2 4 मयाय; D5 मया च (for ततो मे). K2 [अ]यास्ये; D7 वक्त्रं (for मेऽऽस्य) K7 D4 8 ततो मयास्य विवृतं, M1. 5–7 विवृत ततो ममैवास्य (hypermetric) —d) Da2 प्रविष्टा (for प्रविष्टा). M1. 5–7 सा (for च).

8 K2 om. (hapl) 8 —b) K7 D9 नृप (for [अ]नघ) —c) T G1 2 6 अवज्ञानाद् (for अवि°) K7 D4 8 च धर्माच्च, G2 अमर्षां च (for °र्षाच्च) ❀ Ca अमर्षात्, न मृष्यत इत्यमर्षः, तेज एव रवेः । ❀ —d) T G1–2 6 M1. 5–7 मातुलस्य (for भास्करस्य) —After 8, M8 ins

776* वैशंपायननामासौ मातुलो मे महामुनिः ।
मुच्यतां यदधीतं ते मत्त इत्येव सोऽब्रवीत् ।
तेनामर्षेण तप्तोऽहं मातुलस्य महात्मनः ।

9 a) D5 तम् (for माम्) —b) Da4 विभुः; Ds1 D7 T2 G1–3 6 M8 ऋषिः (for रविः). —c) K2 सेवितां; K7 D9 M1. 5–7 दह्यतां (for स°). D4 दाह-

—d) K2 6 B6 D2 शीतो, Da3 a4 G1 शीति-, Dn4 शीता (for शीती) K4 B6 Da4 Dn4 Ds2 D8 8 T G1–3 6 M1 5–7 -भविष्यति (for °ष्यसि)

10 a) K1 शीतभूत; Da4 शीति°; Ds1 शीता°; M7 शीति° (for शीती°) T G1 2 6 तु (for च) T2 मा (for मां) —c) K7 प्रविष्टास्यति; D7 T G1. 2. 6 M1 5–7 प्रतिभास्यति (for °ष्ठास्यति) T2 [इ]ति (for ते) K2 7 वेदाः —d) K1 2 4 सांतर (for सोत्तर) K2 साखिलो; D4 निखिलो, D7 T1 G2 6 सकलो (for सखिलो) K1 6 Da4 D4 9 M1. 7 द्विज (for द्विज) B6 Dn1 n4 D8 D2 2 8 C8 सखिलः सोत्त(Ds1 सोंत)रो द्विज ❀ Ca सखिलः । खिलकम्, अकृतपदक्रमो वेदभागः ॥ Cn परशाखीयं स्वशाखायामपेक्षावशात्पठ्यते तत्खिलम् । Cs सोन्तर सोत्तर, सोपनिषत्कम् ॥ ❀

11 a) B6 D8 च सतपथ, D8 (before corr) च शतपथ (for शतपथ) D4 चैव (for चैव) ❀ Ca शतपथः, शतमार्गप्रदर्शी बहुयुक्तिको ग्रन्थः । ❀ —b) K1 2 4 प्राणेष्यपि (K2 °ष्यपि; K4 °ष्यामि); Dn1 प्रणेस्यासि; T1 °ष्यति (for °ष्यसि) Da4 द्विजर्षभः; G2 M1 5–7 न संशयः (for द्विजर्षभ) K7 D4 8 त्वं प्रणेष्य(D4 8 °स्य)सि वै द्विज; D6 7 स्व प्रणेष्यसि सत्तम. ❀ Cs प्रणेष्यसि, अध्येष्यसे । ❀ —c) M6 वा (for [अ]न्ते) K1 2 G2 Ca (gloss संसारे) Cs (gloss तस्य वेदान्तस्यान्ते यो भावः परमात्मा प्रतिपाद्यतया स्थितस्तत्र) च पुनर्भावे, D4 वा पुनर्भावे, Cn (gloss मोक्षे) Cp (gloss मोक्षे, निमित्तसप्तमीयम् । विषयसप्तमीपक्षे, अपुनर्भवहेतौ) चापुनर्भावे (as in text) M1 7 तस्याभावे पुनर्भावे (sic) —d) Ds1 बुद्धिस्तत्र; G1 M1 5–7 तव बुद्धिर् (by transp.).

12 a) K1 2 प्राप्स्ये (K2 °प्से) (submetric), Da4 G2 प्राप्स्यते (for °से) K7 D4 8 व्यपदिष्टं (for च यदिष्ट) D4 om. from ष्टं तत् up to वेदे (in 13b).

C. 12. 11739 D 12 3?2.12 K 12 323 12 एतावदुक्त्वा भगवानस्तमेवाभ्यवर्तत ॥ १२

ततोऽनुव्याहृतं श्रुत्वा गते देवे विभावसौ ।
गृहमागत्य संहृष्टोऽचिन्तयं वै सरस्वतीम् ॥ १३
ततः प्रवृत्तातिशुभा स्वरव्यञ्जनभूषिता ।
ॐकारमादितः कृत्वा मम देवी सरस्वती ॥ १४
ततोऽहमर्घ्यं विधिवत्सरस्वत्यै न्यवेदयम् ।
तपतां च वरिष्ठाय निषण्णस्तत्परायणः ॥ १५
ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं ससंग्रहम् ।
चक्रे सपरिशेषं च हर्षेण परमेण ह ॥ १६
कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमम् ।
विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः ॥ १७
ततः सशिष्येण मया सूर्येणेव गभस्तिभिः ।
व्याप्तो यज्ञो महाराज पितुस्तव महात्मनः ॥ १८
मिषतो देवलस्यापि ततोऽर्धं हृतवानहम् ।
स्ववेददक्षिणायाथ विमर्दे मातुलेन ह ॥ १९
सुमन्तुनाथ पैलेन तथा जैमिनिना च वै ।
पित्रा ते मुनिभिश्चैव ततोऽहमनुमानितः ॥ २०
दश पञ्च च प्राप्तानि यजूंष्यर्कान्मयानघ ।

K1 2 ते; K7 तं (for तम्) — [b]) K7 मांवयो (for सांवय) — Before 12[cd], B8 ins याज्ञवल्क्य उवाच — [c]) Da4 Ds1 उक्ता (for उक्त्वा) G1 भगवन् — [d]) G1 मतम् (for मस्तम्) K1 न्यवर्तत; K2 [म]भिव°; Dn4 Ds2 D8 [अ]भ्यवर्तते, D7 G8 °पद्यत (for °वर्तत)

13 D6 om up to देवे (of v l 12) — [a]) D7 (marg as in text) मतो (for ततो) K7 D4 9 T2 G1 [ऽ]ह (for ऽनु) — [b]) K1 2 V1 [ऽ]स्त च; Da4 ध्येय-; D7 दिवि; M7 देवा (for देवे) — [c]) K7 D4 7 8 T G1-3 6 M1. 6-7 आगम्य (for °त्य) K7 सहृष्टो. — [d]) V1 Bo D8 [ऽ]चिंतयद् D7 T G1 2 6 M1 6 7 चिंतयन् (for ऽचिन्तय) D7 G8 च (for वै) Da4 सरस्वती; G1 °स्वति.

14 [a]) D7 T G1 3 6 सु- (for [अ]ति-) — [b]) K1 सुर- (for स्वर) — [c]) G2 M1 6-7 अमृत — [d]) K7 Dn4 सरस्वतीं

15 [a]) K6 B7 9 Ds1 G2 C8 अर्चं (for अर्घ्यं) — [b]) K1 D7 T G1 3 6 निवेद्य च (K1 ह); K2 निवेदि ह; D4 न्यवेदयत (for °दयम्) — [c]) Ds1 D4 M6 तपसां (for °तां) M1 6-7 वरिष्ठां च (for °ष्ठाय) K1 D7 T G1 3 6 प(K1 व)र यतमनाश्चैव, K2 पर यत्त पंनाश्चैव, V1 B8 ततस्तांस्तुतपांश्चैव — 15[d] is damaged in B7

16 [a]) Da4 शतपथे (for °पथ) — [b]) K2 असग्रह (for सस°) Da4 सरहस्यससग्रह ❀ C8 सरहस्य, सोपनिषत्कम्। ❀ — [c]) K7 च (for स-) ❀ Cn चक्रे, कर्मकर्तरिप्रयोग, स्वयमेवाविरभूदित्यर्थः ॥ C8 सरस्वतीप्रसादादधीतवानित्यर्थः । ❀ — [d]) K7 हर्षे च (for हर्षेण) K1 परमेन; K4 °मे च; Dn4 °मे स (for °मेण) D8 च; T1 G6 हि (for ह).

17 Bo om (hapl) 17–19 — [a]) K7 D4. 8. 9 कृत्वा चाध्यापयामास; G2 M1 6-7 ततोध्यापितवानस्मि. — [cd]) V1 transp सशिष्यस्य and मातुलस्य Dn1 वि- (for स) ❀ Cv विप्रियार्थं, विशेषेण प्रियार्थम । ❀ ❀ Ca मातुलस्य, शाकल्यस्य ॥ Cn p s वैशंपायनस्य । ❀

18 K1 2 4 Bo om (hapl) 18 (for Bo, cf. v l. 17) — [a]) B8 om स — [b]) Dn4 [ए]व (for [इ]व). — [c]) K6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Ca (gloss विस्तार) व्यस्तो; M1 7 व्याप्ते (for व्याप्तो).

19 Bo om 19 (of v l. 17). — [a]) B7 [आ]सीत्; T G1. 3 6 [अ]थ (for [अ]पि). ❀ Ca मातुलेन विमर्दे कलहे देवलस्य मातुलपक्षग्राहिण मिषत, पश्यमानस्य, शास्त्रद्वारा जित्वा तौ इत्यर्थ । ❀ — [b]) K1 ततोव-; K6 7 D4 9 तदूर्ध्वं; V1 D7 T G1. 3. 6 ततोर्ध्वं (for ततोऽर्धं) V1 B6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 G3 कृतवान्, D5 धृत° (for हृत°). G2 M1 6-7 वसु (for अहम्) — [c]) K1 निर्वेदं; K2 सवेद (sic), K6 वेदस्य, V1 B6 7 9 Da4 स्ववेद; D5 स्व वेद; G2 सुवेद- (for स्व°) K6 7 D4 9 दक्षिणार्थं वै (K6 हि); V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 G2 Cn दक्षिणायार्थं; D8 D5 °यार्थं; D7 T G1 3 6 C8 (gloss अर्थनिमित्त) °र्थे वै; M1 6-7 °र्थाय (for °याथ). B6 (marg) सव्येन दक्षिणी पार्श्वे; B8 (marg) सव्ये दक्षिणपार्श्वे तु. — [d]) K1 विसदे; K2 4 निर्मंमे; K6 T2 विमर्दो (for °र्दे) K6 वै (for ह)

20 [a]) K1 2 V1 च; B8 तु (for [अ]थ). K7 पौलेन — [b]) G2 [अ]थ (for च). — [c]) M1. 6-7 चापि (for चैव). — [d]) D7 T G1 3. 6 ततोहं मानितोनघ. ❀ Ca. अनुमानित. । सत्यसभापतिसंमत्या मया सि°

तथैव लोमहर्षाच्च पुराणमवधारितम् ॥ २१
बीजमेतत्पुरस्कृत्य देवीं चैव सरस्वतीम् ।
सूर्यस्य चानुभावेन प्रवृत्तोऽहं नराधिप ॥ २२
कर्तुं शतपथं वेदमपूर्वं कारितं च मे ।
यथाभिलषितं मार्गं तथा तच्चोपपादितम् ॥ २३
शिष्याणामखिलं कृत्स्नमनुज्ञातं ससंग्रहम् ।
सर्वे च शिष्याः शुचयो गताः परमहर्षिताः ॥ २४
शाखाः पञ्चदशेमास्तु विद्या भास्करदर्शिताः ।
प्रतिष्ठाप्य यथाकामं वेद्यं तदनुचिन्तयम् ॥ २५
किमत्र ब्रह्मण्यमृतं किं च वेद्यमनुत्तमम् ।
चिन्तये तत्र चागत्य गन्धर्वो मामपृच्छत ॥ २६
विश्वावसुस्ततो राजन्वेदान्तज्ञानकोविदः ।
चतुर्विंशतिकान्प्रश्नान्पृष्ट्वा वेदस्य पार्थिव ।
पञ्चविंशतिमं प्रश्नं पप्रच्छान्वीक्षिकीं तथा ॥ २७ C 12. 11731 B 12. 319(321).20 K 12. 323. 26

मित्यर्थ । ꕥ

21 a) K7 D4 5 7 9 च लब्धानि, T G1 3 6 तथा स्थानि (for च प्राप्तानि) ꕥ Cn दशपञ्चयजूंषि, पञ्चदश शाखाभिन्नानि यजूंषि ॥ Cp काण्वमध्यंदिनादीनि । ꕥ — c) K1 2 4 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3. 5 7 8 T G1 3 6 तथैव रो(K1 2 D5 लो)महर्षण — d) Da3 a4 om. पुराण K7 D4 9 अवतारित (for अव-धा°). — For 21cd, G2 M1. 6–7 subst.

777* उपधारितं तथा वापि पुराणं रोमहर्षणात् ।

[G2 M7 च (for वा)]

22 a) ꕥ Cp बीज, प्रणवं पुरस्कृत्य, अग्रे उच्चार्य । ꕥ — c) Ds1 D4 वा (for च) — d) K1 2 4 जनाधिप (for नरा°).

23 a) K1 2 4 देवम्, K7 Da3 Dn1 n4 Ds1 D3. 4 8 9 चेदम् (for वेदम्) ꕥ Cn कर्तुं, प्रकटीकर्तुम् ॥ Cp अध्येतुम् ॥ Cs शतपथप्रकाशात्मकतया अङ्गशास्त्रं धर्मशास्त्रं च कर्तुमुद्यतोऽहम् । ꕥ — b) T2 G1 कांक्षितं (for कारितं) K6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 अपूर्वं च कृतं मया; D7 T1 G3 6 पूर्वमाकांक्षितं च मे — c) K2 यथाभिलषितं, K4 D7 यथाभिलाषितं, K6 7 तथाभिलषितं; Da4 यथाभिलषितं, D4 °लखितं (for °लषितं) D7 मानात् (for मार्गं) — d) K1 2 4 D7 T G3 6 transp. तथा and तच् D4 9 चैव (for तच्च)

24 a) K1 शिष्यानाम् T2 G1 2 M1 5–7 सखिल (for अ°) K1 2 4 सर्वम्; V1 B3 (marg. as in text) वेदम् (for कृत्स्नम्) — D9 reads 24b–25a twice — b) K7 D4 9 (second time) अनुज्ञान (D4 9 °न) (for °ज्ञातं) K2 समग्रह (for सम°) ꕥ Cn ससंग्रहम्, अनुक्रमणिकावत् । ꕥ — c) D5 [s]पि (for च) — d) B9 गता परमहर्षिभिः; D5 [s]स्वगता परमर्षिताः (sic).

25 For the repetition in D9, of v. l. 24. — a) K1 शाखः; Da4 Dn1 n4 शाखा K7 D4 5. 7 9 (both times) एतास् (for इमास्) — b) B3 (marg. as in text) दिव्या (for विद्या) K6 Bo 6 7 Da3 a4 Dn1. n4 D5 D2 3 5 8 देशिता, B9 -चोदिता (for -दर्शिता) — c) K2 यथाकाशं (for काम) ꕥ Cs प्रतिष्ठाप्य, शिष्येषु । ꕥ — d) K1 अन्वचिंतय; K4 V1 Bo 6 8 Dn1 n4 D8 अनुचिंतयन्, Ds1 D5 °चिंतयत् (for °चिन्तयम्) D7 T G1 3 6 वेद्य यदनुचिंतये; G2 वेद्य तमनुचिंतयन्, M1 5–7 वेद्य तत्रान्वचिंतय ꕥ Cp: वेद्यं, ब्रह्मतत्त्वम् । ꕥ

26 a) M1 7 तत्र (for अत्र) K1 2 4 किमत्र ब्रह्मत्वमृतं; K7 D4 5 9 °त्र ब्रह्म सुकृतं, G2 किमत्र ब्रह्मण्यमितं. ꕥ Cn ब्रह्मण्यम्, ब्राह्मणजातेर्हितम् ॥ Cp: ब्रह्मणि, वेदे । (Cs अमृतं, परमपुरुषार्थम्) । ꕥ — b) G8 किंचिद् (for किं च) Cs (gloss हेयं, बन्धकारणं) [अ]वेद्य — c) K4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 चिंतय (K4 D2 8 °यत्), K6 7 V1 Bo 8 9 Da4 D4 5, 7 9 G6 °येत् (for °ये) K7 D4 5 7 9 T G1 3 6 M1 5–7 चा- (D4 वा)गम्य (for °त्य) — d) Da4 गधर्वा.

27 a) G2 M1 5–7 तदा (for ततो) — b) K2 -कोविदा — c) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 चतुर्विंशांस्त(Bo °शास्त, B3 Dn1 n4 Ds2 D2 8 °शत्त; Da4 °शास्त; Ds1 D2 °श त)तोपृच्छत्; K7 D4 9 स चतुर्विंशति(D9 °तिं)प्रश्नान्; V1 D5 चतुर्विंशतिप्रश्नं च; D7 T G1–3 6 M1, 5–7 चतुर्विंशत्तत (D7 T G3 6 °शास्तत) प्रश्नान्. ꕥ Cn चतुर्विंशतिकान्, प्रकृत्या देहादिभूतान्तान् तत्त्वचतुर्विंशतिसंबन्धान् । ꕥ — d) K1 2 4 दृष्ट्वा, K6 Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 8 प्रश्नान् (for पृष्ट्वा). K1 2 4 देवस्य (for वेदस्य) K2 पार्थिवः Da4 पश्चाद्वेदस्य पार्थिव (sic). — e) K1. 2 4 V1 T2 G3. 6 -विंशतिक, K6 °ति स; T2 विंशतिम; M7 °तम (for °तिमं). ꕥ Cp. पञ्चविंशतिम, पञ्चविंश-

C 12 11781 D 12 310(?)28 K 12 333 29 विश्वाविश्वं तथाश्वाश्वं मित्रं वरुणमेव च ।
ज्ञानं ज्ञेयं तथाज्ञोऽज्ञः कस्तपा अतपास्तथा ।
सूर्यादः सूर्य इति च विद्याविद्ये तथैव च ॥ २८
वेद्यावेद्यं तथा राजन्नचलं चलमेव च ।
अपूर्वमक्षयं क्षय्यमेतत्प्रश्नमनुत्तमम् ॥ २९

अथोक्तश्च मया राजन्राजा गन्धर्वसत्तमः ।
पृष्टवाननुपूर्वेण प्रश्नमुत्तममर्थवत् ॥ ३०
मुहूर्तं मृष्यतां तावद्यावदेनं विचिन्तये ।
बाढमित्येव कृत्वा स तूष्णीं गन्धर्व आस्थितः ॥ ३१
ततोऽन्वचिन्तयमहं भूयो देवीं सरस्वतीम् ।

लिमविषयम् । ❀ —ᶠ) K1 पृच्छांश्च, K3 पृच्छेश्च; D4 9 पृच्छा च, D5 पृच्छतु, G3 प्रच्छां च; M1 6 7 पृच्छच; M6 पृच्छस्व (for पप्रच्छ). K7 Da4 Dn1 D8 [आ]न्विक्षिकीं, Dn4 [आ]न्वीक्षिका K6 B6 7 9 Da3. a4 Dn4 D8 D2 8 7 8 G2 M1. 6-7 सदा; K7 क्रियां (for तथा) ❀ Cn श्रवणमनु ईक्षा, युक्त्यालोचनम् अन्वीक्षा, मननम् तत्प्रधानामान्वीक्षिकीम् । चतुर्विंशत्प्रश्ना श्रुत्यवष्टम्भेन, पञ्चविंशो युक्त्यवष्टम्भेनेत्यर्थः । ❀

28 ᵃ) K2 4 Da1 D5 विश्वावसुं (for °विश्व) K1 2 ततो, D7 तदा (for तथा). K1 2 4 D7 T G1 2 6 राजन्, K6 7 V1 B3 9 D4 9 G3 M1. 6-7 स्वार्थं; B0 2 D8 श्वार्थं; Da3 a4 [अ]श्वस्य, D8 D2 6 वयार्थं, D8 [अ]श्व च, Cn [अ]श्वाश्च (as in text) ❀ Cp विश्वाविश्वं, विश्वाविश्वक । तथा अस्त्रक स्वशब्दार्थं वा चक्रः । ❀ — After 28ᵃ, D7 T G1 2 6 Kumbh ed ins

778* पुरुष प्रकृतिं तथा ।
तथैव पुरुषव्याघ्र

—ᵇ) D5 मित्रावरुणमेव च ❀ Cn वरुणशब्देनाप, मित्रशब्देन सूर्यं । ताभ्या सगुणनिर्गुणे उच्येते ॥ Cp मित्रशब्दार्थं वरुणशब्दार्थं पप्रच्छेत्यर्थं । ❀ —ᶜ) G1 ज्ञान (for ज्ञान) K6 B3 (marg) 9 D5 T G1-3 M1 6-7 तथाज्ञानं; V1 तथा ज्ञय, B0 तयाज्ञो ज्ञा, D7 तथात्मान; G6 तथाज्ञ ज्ञ° (for तथाज्ञोऽज्ञ°) K1 2 4 7 D4 9 तथा ज्ञान (K2 4 °ने) तथा ज्ञेय ❀ Cn अज्ञत्व ज्ञत्वे तयोः स्वाभाविके एव, न त्वौपाधिके, प्रमाणाभावात् । ❀ —ᵈ) K6 तया, Cn (gloss आलोचनकर्ता) तपा (as in text). K1 Dn4 आतपास्; K2 D5 चात° (for अत°). G2 कस्तपास्तपास्तथा. ❀ Cp केस्तपा, कश्च शब्दार्थस्तपाश्च स्वाच्य । ❀ —ᵉ) K1 2 4 सूर्या असूर्या इति च; K6 V1 B0 6 7 9 D8 D5 सूर्यादसूर्य इति च; D7 T G1-3 6 M1. 6-7 सूर्यातिसूर्यामि(G2 M1 6-7 °र्ये इ)ति च ❀ Cn सूते विश्वमिति सूर्यो मायावी, तमत्तीति सूर्याद ॥ Cp सूर्या प्रकृतिरित्युक्त स्तम्भनीयत्वात् । असूर्यं 'प्रकाशनीय', न तु स्तम्भनीय । ❀ —ᶠ) K1 2 4 विद्याविद्या (K1 °यास्), K6 °विद्येत्; Cn विद्याविद्ये (as in text). ❀ Cn उपासनैव विद्या, तदभावोऽविद्या । ❀

29 ᵃ) K1 G2 M1 6-7 वेद्यावेद्ये; K6 V1 D7 विद्याविद्य, Cn (gloss वेद्य च ब्रह्म, अवेद्यमब्रह्म) वेद्यावेद्यं (as in text) ❀ Cp वेद्यमन्यकं जडत्वात् । अवेद्य स्वप्रकाशत्वात् । ❀ —ᵇ) K7 चल चाचलमेव च; D4 9 चल चाचलमेव च ❀ Cn द्विविधं हि ब्रह्माणि धर्मजातं श्रूयते, अचल चलं च। तत्र अपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पान्तमचलम्, अणुत्वस्थूलत्वादिकमनित्यम् । ❀ —ᶜ) K6 अक्षय्य; B7 °र K1 क्षेय्यम्; K3 7 V1 Da4 D4 5 7. 8 G1 M1 6-7 क्षेम्यम्; Cn (gloss क्षययोग्यम्) क्षय्यम् (as in text) T G3 6 अव्यय चाक्षयं क्षेम्य(G3 °म)म्; G1 अव्ययाजाक्षय क्षेत्रम्. ❀ Cn अपूर्वम्, उपास्तेः पूर्वमविज्ञातम् । ❀

30 ᵃ) B7 G3 अयोक्त Da3. a4 स (for च) B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 3 4 8 महाराज (for मया राजन्). K1. 2 4 यथोक्त समयो (K1 स मया) राजन्; K6 अयोक्त सहसा रा°. —ᵇ) K6 B0 6 9 Da3. a4 मया (for राजा). K3 4 6 7 Da4 D4 4 सत्तम G1 राजा गन्धवहसत्तम (sic). —ᶜ) K1 3 D7 T1 G6 अनुपूर्व्येण; Dn1 T2 G1 M1 6 7 आनुपूर्व्येण; G3 **पूर्व्येण; M6 आनुपूर्वेण (for अनु) —ᵈ) K7 अर्थवित् (for °वत्). K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 प्रश्नमर्थवदुत्तमं; Da4 यथा प्रश्नवदुत्तमं; D8 प्रश्नमेतदनुत्तम, T1 G3 प्रश्नमुक्तमथार्थवत्; G1 प्रश्नमुक्तसमर्थवत् (sic).

31 ᵃ) K3 मृष्टतां; K4 पुष्यतां; B7 दृश्यतां; B3 (marg as in text) Dn1 n4 Ds1 D8. 8 T2 G1-3 6 सह्यतां; D5 पृष्टतां (for मृष्यतां) V1 B3 (marg as in text) तात (for तावद्). —ᵇ) K7 Da4 D4 9 पुनः; V1 B0 7 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 एव (for पुन). K1 2 4 प्रचिंतये (K1 °येत्); K6 Da4 Dn4 विचिंतयेत्; B3 (marg as in text) °यत् (for °तये). —ᶜ) K1 एवमुक्त; K2 एवमुक्त्वा (for एव कृत्वा). K4 B7 Dn1. n4 D8 D2 3 8 च; Da4 lacuna (for स). —ᵈ) D5 गंधर्वम् K2 4 सत्तम°; Dn4 आश्रित.

32 ᵃ) V1 B0 2 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 [ऽ]नुचिंतयम्; B7 [ऽ]थ चिं°; D7 विचिं° (for ऽन्व°) —ᵇ) Da4 भूयो देवी सरस्वती. —ᶜ) K1. 2 4 7 D4. 9 च

मनसा स च मे प्रश्नो दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥ ३२
तत्रोपनिषदं चैव परिशेषं च पार्थिव ।
मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम् ॥ ३३
चतुर्थी राजशार्दूल विद्यैषा सांपरायिकी ।
उदीरिता मया तुभ्यं पञ्चविंशेऽधि धिष्ठिता ॥ ३४
अथोक्तस्तु मया राजन्राजा विश्वावसुस्तदा ।
श्रूयतां यद्भवानस्मान्प्रश्नं संपृष्टवानिह ॥ ३५
विश्वाविश्वेति यदिदं गन्धर्वेन्द्रानुपृच्छसि ।
विश्वाव्यक्तं परं विद्याद्भूतभव्यभयंकरम् ॥ ३६
त्रिगुणं गुणकर्तृत्वादविश्वो निष्कलस्तथा ।
अश्वस्तथैव मिथुनमेवमेवानुदृश्यते ॥ ३७
अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः पुरुषेति च निर्गुणम् । C 12.11762 B 12.318(8).39 K 12 323 39

स (by transp), B3 Da3 n4 स तु K6 मनसा सत्तमे प्रश्नो —d) K7 दध्यौ (for दध्नो) K1 उध्यत, K7 D4 9 उद्धृत, V1 B1 Da3 n4 G1 M1 6-7 उद्धृत , B8 (marg as in text) G2 उयित , Ds3 उयित, Dn4 उद्धृत (for उद्धृतम्)

33 a) K7 D4 9 T1 G6 तथा, Da3 n4 D5 G2 तत, D7 T2 G1 8 अथ (for तत्र) T2 [उ]पनिषदम् K1 2 4 आदौ परिषद चैव —b) ❀ Cn परिशेष, श्रुतेर्वाक्यशेषभूत तर्कम् । ❀ —c) K1 मथ्नामि, Bo G2 °ति, M1 7 नमामि ; M6 8 मनामि (for मथ्नामि) K6 मथ्यास्मिमनसा तात, K7 D4 9 ग्रहधानेन मनसा —d) K7 D4 9 पृष्टम् (for दृष्ट्वा) K7 Ds1 चान्विक्षिकीं Da4 चान्वीक्षिक, D5 °क्षिकी, D7 T1 G8 क्षकीं (for °क्षिकीं) Ds1 D8 पर ; D8 परा , D7 T2 G1 तथा ; G2 M1.6-7 पुन (for पराम्) ❀ Cn परामान्वीक्षिकीम्, श्रुतिदर्शितां युक्तिम् । ❀

34 a) Da4 D6 चतुर्थी ❀ Ca चतुर्था, त्रयीवार्तादण्डनीतीनां व्यवस्थापिका ॥ Cn त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं चापेक्ष्य ॥ Cs श्रवणमननध्यानाश्रयाणामनन्तरभावित्वाच्चतुर्थी । ❀ —b) Da4 सांपरायिक ❀ Cn सांपरायिकी, मोक्षाय हिता । ❀ —c) K2 तदीरिता (for उदी°) —d) K1 पचविंशेमि , V1 T2 G1 °शाधि , D5 शेति (for °शेऽधि) G2 धिष्ठित (for °ता) K2 4 पचविंश त्रिविष्टता ; K6 Bo 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D3 D2 3 8 Bom. Cal ed पचविंशाद(K6 °शेद-, Bo Dn1 D3 D2 8 °शाद)धिष्टिता, K7 D4 9 पचतत्त्व त्रितिष्ठता, D7 T1 G3 6 पचविंशा(G2 °शे)य निष्ठिता, Kumbh ed पच विंशाधितिष्ठता ❀ Ca पञ्चविंशे आत्मनि ॥ Cn पञ्चविंश शारीर, तमधिकृत्य स्थिता । ❀

35 a) D6 M1 6-7 तथोक्तस् (for अथो°) B8 च (for तु) T2 महा- (for मया) —b) K1 6 B6-9 Ds1 D2 7 8 T G1 3 6 तथा (for तदा) —c) K6 तद्भवान् ; B8 भग°, D7 T G1 3 6 य भवान् (for यद्भ°) —d) K6 B9 पृष्ट (for प्रश्न) V1 असि, Ds1 अह (for इह) K1 2 4 प्रश्नमसपृष्टवानिह

36 a) K1 2 4 विश्वात्रस्त्रिति यदिद —b) D7 T G1 3 6 गंधर्वाग्रानुपृच्छ(G1 °पश्च)सि —c) D5 7 विश्व व्यक्त, Cn (gloss अव्यक्तमिति छेद) विश्वाव्यक्तं (as in text) K2 परि (for पर) B8 (marg as in text) तस्माद् (for विद्याद्) T G1 3 6 विश्वमव्यक्तमित्युक्तम् — T G1 3 6 om 36d–37a —d) K1 4 भूतमाव्य , K8 °भव्य K7 B1 D4 9 भवं करं, G2 M1 6-7 भवत्तथा (for -भयकरम्) ❀ Cn भूतभव्यरूप यद्भय, ससारस्तत्करोतीति भूतभव्यभयकरम् । ❀

37 T G1 3 6 om 37a (cf v l 36) —a) K4 त्रिगुणो (for °ण) —b) K1 2 4 V1 मित्रेभ्यो, K7 D4 9 ह्यविश्व, Bo Dn1 n4 विश्वोन्यो, B6 9 Da4 विश्वेभ्यो, B7 8 Da8 Ds3 D2 8 T1 G3 6 विश्वान्यो, Ds1 D3 विश्वेज्ञो, G2 मित्रोन्यो (for अविश्वो) K1 2 4 7 V1 D4 9 निष्कल, K6 Dn4 निष्फन्स्, T1 G1 M1 6-7 निष्कलस् (for °लस्) D6 अविश्वोन्यस्तु निष्कुल , D7 अविश्व निष्कल मस Ca cites विश्वोन्यो निष्कल as an अपपाठ, Cn cites text as गौडपाठ प्रामाणिक ❀ Cn दुःखदा विश्वा । तदन्योऽविश्वो निष्कल आत्मेति सिद्धम् । ❀ —c) G2 विश्वस्, M1 6-7 विश्व (for अश्वस्) K1 2 4 V1 अव्यक्तमे(V1 °क्त चै)व मिथुनम्, K6 D8 अश्व त(D8 °ति)श्चैव मि° ; B6 7 9 Da3 n4 अश्वस्तनेति (B6 °ने च, B9 °नेव)मि°, B8 विश्वस्तवैव मि° D4 9 अस्या(D9 °श्वा)तिश्चैव मि°, D6 अश्वस्तनं च मि° ; D7 T G3 6 Kumbh ed Cv विश्वाविश्वेति मि°, G1 विश्वाविश्वादि मि°, Bom ed अश्वश्चाश्वा च मि° —d) K6 [अ]त्र (for [अ]नु) B8 (marg) श्रूयता, D8 पश्यते (for दृश्यते)

38 a) K7 D4 8 9 अव्यक्तां, Da4 °क (for °क्त) K4 आहु (for प्राहु) —b) G2 चतुर्गुण (for च निर्गुणम्) K7 D4 7 9 पुरुष चापि (D7 °ति) निर्गुणं, D6 °पश्चातिनि° ; G3 °पश्चेति नि° —cd) K6 Bo 9 Dn1 D8 D2 8 G3 वारुण (for व°) D6 प्रकृतिं वरुणं तथा ❀ Cp मित्र मिदे स्नेहार्थत्वेन आनन्दरूपस्य च तस्य स्नेहविषयत्वान्मित्रत्वम् । वरुणमावरकत्वात्प्रकृतिं प्राहुरित्यर्थः । ❀

C 12. 11762 / B 12. 319(?). 39 / K 12. 323 39

तथैव मित्रं पुरुषं वरुणं प्रकृतिं तथा ॥ ३८
ज्ञानं तु प्रकृतिं प्राहुर्ज्ञेयं निष्कलमेव च ।
अज्ञश्च ज्ञश्च पुरुषस्तस्मान्निष्कल उच्यते ॥ ३९
कस्तपा अतपाः प्रोक्तः कोऽसौ पुरुष उच्यते ।
तपाः प्रकृतिरित्याहुरतपा निष्कलः स्मृतः ॥ ४०
तथैवावेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते ।
चलाचलमिति प्रोक्तं त्वया तदपि मे शृणु ॥ ४१
चलां तु प्रकृतिं प्राहुः कारणं क्षेपसर्गयोः ।
अक्षेपसर्गयोःकर्ता निश्चलः पुरुषः स्मृतः ॥ ४२
अजावुभावप्रजौ च अक्षयौ चाप्युभावपि ।

---

39 ^{a}) $K_{1\,2\,4}$ च (for तु) $K_{1\,2}$ त्वाहुर् (for प्राहुर्) ꕥ Cn जगज्जन्माद्युपयोगि ज्ञानं तन्मायावृत्तिरूपत्वात्प्रकृतिरेव । यत्तु तेन ज्ञानेन प्रमाणवृत्तिरूपेण जन्यते तत्प्रमाणफलभूतं प्रमारूपं ज्ञानं वेदान्तेषु ज्ञेयमित्युच्यते ॥ Cp ज्ञानं बुद्धिरूपेण वृत्तिज्ञानहेतुत्वात् । ज्ञेयमविद्यावि रोधानदूरीकरणेन । ꕥ — ^{b}) K_6 Dn_4 निरफलम्, D_7 T_2 G_1 $M_{1\,6-7}$ पुरुषम्, G_2 निष्कळम् (for °लम्) — ^{c}) Ds_2 C_8 [अ]जश्च (for °ज्ञश्च) D_7 T $G_{1\,3\,6}$ अज्ञमव्यक्त मित्युक्त, G_2 $M_{1\,6-7}$ अज्ञत्वात्पु(G_2 °श्च पु)रुषस्तस्माद् — ^{d}) D_7 T $G_{1\,3\,6}$ ज्ञस्तु; G_2 $M_{1\,6-7}$ ज्ञश्च (for तस्मान्) K_6 $Bo_{7\,9}$ Dn_4 निष्फल, D_7 T $G_{1\,3\,6}$ $M_{1\,6-7}$ निष्कळ (for °ल) ꕥ Cn ब्रह्मण्यौपाधिकौ जीवेशभावौ श्रूयेते, तेन उपाध्यपगमे तावुभावपि निष्कल मेव ब्रह्मेति भावः ॥ Cs यस्मात्पुरुषः अज्ञानस्याश्रयो जन्मा दिरहितश्च तस्मान्निष्कलो निरवयव इत्यर्थः । ꕥ

40 G_2 om (hapl) 40^{ab}. — ^{a}) K_1 कस्तथा; K_6 कस्तथा (for कस्तपा) K_1 आतपा, K_6 अतप्रा, Da_4 Ds_1 अतपा K_7 Da_4 प्रोक्ता ꕥ Cn क आनन्द, तपाः अव्यक्तं, तौ च क्रमेण पुंप्रकृती इत्यर्थः । ꕥ — ^{b}) Dn_4 कासौ (for कोऽसौ) — $K_{2\,7}$ Ds_1 T_1 om 40^{cd} — ^{c}) Bo तत, Ca (gloss सतापधर्मत्वात्) तपा (as in text) K_4 अत्याहुर् (for इ°) Dn_1 n_4 D_3 तपास्तु प्रकृतिं प्राहुर्, G_2 तत प्रकृतिनित्याहुर् (sic) ꕥ Ca प्रकृतिः स्तम्भनीयत्वात् । ꕥ — ^{d}) K_6 Bo_7 Dn_4 निष्फल°, $D_{6\,7}$ निष्कल, T_2 G_1 $M_{1\,6-7}$ निष्कळ (for °ल°) D_6 स्मृत; D_7 T_2 $G_{1\,3\,6}$ तथा (for स्मृत) — After 40, M_6 reads 43 for the first time, repeating it in its proper place K_1 ins after 41 K_4 V_1 $D_{4\,7\,9}$ T_2 $G_{1\,3\,6}$ Ca after 40 Ds_2 after the repetition of 41^{ab}

779* सूर्यमव्यक्तमित्युक्तमतिसूर्यस्तु निष्कलम् ।
अविद्या प्रकृतिर्ज्ञेया विद्या पुरुष उच्यते ।

[K_1 Ds_2 om line 1 — (L 1) D_7 निष्कल (for °लम्) K_4 प्रकृतिं सूर्यं इत्याहु सूर्यादः पुरुषः स्मृत ; V_1 प्रकृति सूर्यं इत्युक्तः सूर्यादि पुरुषः स्मृतः, $D_{4\,9}$ प्रकृतिं सूर्य मित्याहु सूर्याद स परः स्मृता (D_9 °त) — K_4 ins line 2 after 41, T_2 G_1 ins it after 42 — (L 2) D_7 T_2 $G_{1\,3\,6}$ अविद्या प्रोक्तमव्यक्त (for the prior half).]

On the other hand, B_7 ins after 40

780* सूर्या च प्रकृतिं विद्यादसूर्या निष्फलः स्मृतः ।
विद्येति पुरुषं विद्यादविद्या प्रकृतिः परा ।

41 $K_{1\,2}$ transp. 41^{ab} and 41^{cd} K_6 B_{7-9} Da_3 Dn_1 n_4 Ds_2 $D_{2\,5\,8}$ repeat 41^{ab} after 42 Ds_1 reads 41^{ab} after 42, $D_{6\,7}$ read 41^{ab} twice — ^{a}) K_6 (second time) तवैव (for तथैव) $K_{1\,2\,6\,7}$ B_7 (second time) $_8$ (both times) $_9$ Da_3 Dn_1 n_4 (all second time) Ds_1 s_2 D_2 $_3$ (last three second time) $_5$ (second and third time) $_7$ (both times) $_8$ (second time) चेद्यस् (for अवेद्यम्) — ^{b}) D_7 (both times) T $G_{1\,3\,6}$ अवेद्यं (for वेद्यः) $K_{1\,2\,4\,6}$ (second time) $_7$ V_1 B_8 (both times) $_9$ Da_3 Dn_1 n_4 (all second time) Ds_1 s_2 D_2 $_3$ (last three second time) $_{4\,5\,8}$ (last two second time) $_9$ अवेद्यः (K_1 °द्या ; V_1 B_8 [first time] °द्यं) पुरुषस्तथा (K_1 °षः स्मृता, $K_{2\,4}$ $D_{3\,5}$ °षः स्मृतः, K_7 $D_{2\,9}$ °षः परः), B_7 (second time) damaged, D_6 (first time) स वेद्य पुरुषः स्मृतः ; D_7 (third time) वैद्यः स पुरुषस्तदा — K_2 om 41^{cd}. — ^{d}) $M_{1\,6-7}$ तावपि (for तदपि) — After 41, K_1 ins 779*, while K_4 ins line 2 of 779*

42 Da_4 om 42–43 — ^{a}) $K_{1\,2\,4}$ चल (for चलां) B_8 च (for तु) — Bo om (hapl) 42^{b}–44^{a}. — ^{b}) $K_{2\,4}$ D_4 क्षेम ; K_6 V_1 $B_{6\,9}$ क्षेत्र, K_7 $B_{7\,8}$ Dn_1 n_4 D_8 $D_{2\,5\,8}$ क्षय (for क्षेप-) ꕥ Ca क्षेपः नाशः ॥ Cs संहार । ꕥ — V_1 om 42^{cd} — ^{c}) D_7 T_1 $G_{1-3\,6}$ M_7 साक्षेप (for स°) ꕥ Ca अक्षेपसर्गयोः कर्ता इत्यलुक्समासः । तेन क्षेपसर्गयोरकर्तेत्यर्थः । ꕥ — ^{d}) K_6 B_9 निष्फल, Da_3 निश्चला ; Dn_1 ह्यचल, G_2 निष्कल (for निश्चल) K_1 स्मृता K_2 निश्चला पुरुषा स्मृता ꕥ Cn प्रकृतिर्विक्रियमाणा जगल्लयोदयकर्त्री, पुरुषः स्वविक्रियमाण एव तत्कर्तेति श्लोकार्थः । ꕥ — K_6 B_{7-9} Da_3 Dn_1 n_4 Ds_2 $D_{3,5,8}$ repeat 41^{ab} after 42.

अजौ नित्यावुभौ प्राहुरध्यात्मगतिनिश्चयाः ॥ ४३
अक्षयत्वात्प्रजनने अजमत्राहुरव्ययम् ।
अक्षयं पुरुषं प्राहुः क्षयो ह्यस्य न विद्यते ॥ ४४
गुणक्षयत्वात्प्रकृतिः कर्तृत्वादक्षयं बुधाः ।
एषा तेऽऽन्वीक्षिकी विद्या चतुर्थी सांपरायिकी ॥ ४५
विद्योपेतं धनं कृत्वा कर्मणा नित्यकर्मणि ।
एकान्तदर्शना वेदाः सर्वे विश्वावसो स्मृताः ॥ ४६
जायन्ते च म्रियन्ते च यस्मिन्नेते यतश्च्युताः ।
वेदार्थं ये न जानन्ति वेद्यं गन्धर्वसत्तम ॥ ४७
साङ्गोपाङ्गानपि यदि पञ्च वेदानधीयते ।
वेदवेद्यं न जानीते वेदभारवहो हि सः ॥ ४८
यो घृतार्थी खरीक्षीरं मथेद्गन्धर्वसत्तम ।

C 12 11773
B 12. 319(8). 51
K 12 323 51

Ds1 reads 41ab after 42 T2 G1 ins line 2 of 779* after 42

43 Bo Da1 om 43 (cf v l 42) T G1 2 6 read 43 after 45ab M3 reads 43 for the first time after 40 —a) B7 damaged, Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 अज्ञाव् (for अजाव्) K1 2 4 तथा देव, K6 V1 B3-9 Da2 Dn1. n4 D3 D2 3 5 8 ध्रुवौ चैव, D7 T G1 3 6 अव्ययौ च, G2 M1 5-7 अनादि च (for अप्रजौ च) ❀ Ca अजौ, अजननहेतू । पुरुषमनिधानस्य, अनया भूतसर्गं करोमीतीच्छायाश्च अभावात् । प्रकृतेरपि सर्गासामर्थ्यात् ॥ Cn (reading अज्ञौ) यथा प्रकृतिर्जडत्वात्स्वात्मानं न जानात्येव निष्कलात्मापि स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्स्वात्मानं न जानातीत्यत उभावप्यज्ञौ । ❀ —b) M1 7 अव्ययौ (for अक्षयौ) D3 ज्ञेयावप्यक्षयौ तथा —c) Dn1 अक्षयौ नित्याव् (hypermetric), D7 T G1 2. 6 अतींद्रियाव् (for अजौ नित्याव्) G2 अमूर्तावप्युभौ प्राहुर्, M1 5 (both times) 6 7 अमूर्तौ चाप्युभौ प्राहुर् ❀ Cn अजौ नित्यौ । द्वित्वमविवक्षितम् । तेन यदकर्मफलं तदजं तदेव च नित्यमित्यर्थः । ❀ —d) K1. 2 4 V1 चिंतका, K6 B0 7 9 Da3 Dn1 n4 D3 D2 3 7 8 T G1 3 6 निश्चयात् (for °या)

44 Bo om 44ab (cf v l. 42) —a) D7 T G1 6 अव्ययत्वात् (for अक्ष°) B3 (marg) प्रजानां च (for प्रजनने) ❀ Ca अक्षयत्वात्, प्रकृतेरपचयोपचयाभ्यामत्यन्तनाशाभावात् । ❀ —b) K7 D7 9 T G1 3 6 ह्यजम् (for अजम्) K4 अज्ञाहुर्, D5 इत्याहुर् (for अत्रा°) K2 G2 अजमात्राहुरव्यय ❀ Cn यदजमाकाशादि तदेवाव्ययमित्याहुरक्षपादादय आचार्याः । ❀ —c) K3 अक्षरं; Da3 अमयं (for अक्षय). Dn4 पुरुषे (for °ष)

45 a) K1 T1 G1 6 गुणाक्षयत्वात् D7 T G1 3 6 प्रकृते (for °ति) —b) D. अक्षयो (for °य) D7 T G1 2 6 क्षेम्य च पुरुषं बुधाः. ❀ Cn कर्तृत्वात् । काकाक्षिवदयं हेतुरुभयत्रापि संबध्यते । ❀ —After 45ab, T G1 3 6 read 43 —c) K7 B9 D8 D5 [ऽऽ]न्विक्षिकी, G1 [ऽऽ]न्वीक्षकी K6 एषा ह्यान्विक्षिकी विद्या.

46 V1 reads 46ab on marg —a) K1 6 विद्यामेता, K2 T2 G1 विद्यापेत; M1 7 विद्येपे(M7 °चे)त, Cp विद्यामेता (for विद्योपेत) K7 D4 5 9 परं; D7 T G1 3 6 मनः, Cn (gloss ऋचः सामानि यजूंषि—सा हि श्रीरमृता सताम्—इति श्रुतेः श्रीशब्दिता वेदविद्या धनम्) धन (as in text) —b) Da4 -कर्मणा, D8 -वर्किणा; M1 कर्मणी (for °णि) ❀ Cn कर्मणा गुरूपसदनादिना । ❀ —c) K1 दर्शिना (for -दर्शना). ❀ Ca एकान्तदर्शना, एकस्य एकससारान्तस्यात्मनो दर्शका ज्ञातारो, वेदाः ॥ Cp एकः अद्वितीयः अन्तः संसारसागरपारे वर्तमानो यः परमात्मा तमेव दर्शयन्तीत्यर्थः ॥ Cs एकस्मिन्नद्वितीयात्मनि अन्तर्निर्णयं द्रक्ष्यन्तीत्येकान्तदर्शना सर्वे वेदाः, आत्मैकत्वप्रतिपादकाः । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य (6 37. 15c) इति स्मृतेः । ❀

47 a) K1 जायंति K2 मृयते. —b) K1 2 V1 D4 7 8 T G1-3 6 एत्र, M1 5-7 एति (for एते) K6 B9 Da2 a4 स्मृताः; Dn4 श्रुताः (for च्युताः) ❀ Cn एते वियदाद्याः यस्मिन्नधिष्ठाने जायन्ते लीयन्ते च स वेदार्थः, वेदप्रतिपाद्यं वेद्यमात्मानं, ये न जानन्ति ते यतश्च्युता भवन्ति सच्चित्यमिति पूर्वानुषङ्गः । ❀ —c) K2 जायति (for जानन्ति) G2 वेदा ये न न जानति —d) K6 वेघ, Da4 वेद्य (for वेद्य)

48 K4 G1 om (hapl) 48a-49b —a) K1 2 B6 यदा, K7 V1 B3 (marg as in text) D4 9 सदा; D5 हि वा (for यदि) B7 सागोपांगो यदि न पि (sic), G2 सागोपागान्पंच वेदान् ❀ Cs अङ्ग, व्याकरणादि । उपाङ्ग, प्रातिशाख्यादि । ❀ —b) K1 2 नैव, K7 D4 9 सर्वे, V1 B6 (marg) 8 (marg as in text) Dn1 n4 D3 D2 3 8 यश्च (for पञ्च) K7 D4 5 9 अधीत्य यः (for °यते) G2 योधीते द्विजसत्तम ❀ Cs पञ्चमो वेदः, इतिहास । ❀ —c) Ds1 वेद वेदं, Cp (gloss ब्रह्मतत्त्व) वेदवेद्य (as in text) K1. 2 जानति; D6 जानाति (for जानीते) —d) D6 7 -भारधरो (for °वहो) K1. 2 वेदभारहरा हि ते

49 K4 G1 om. 49ab (cf v. l. 48). —a) D6

C 12. 11774 B 12. 318(6) 51 K 12. 323 51 विष्ठां तत्रानुपश्येत न मण्डं नापि वा घृतम् ॥ ४९

तथा वेद्यमवेद्यं च वेदविद्यो न विन्दति ।
स केवलं मूढमतिर्ज्ञानभारवहः स्मृतः ॥ ५०

द्रष्टव्यौ नित्यमेवैतौ तत्परेणान्तरात्मना ।
यथास्य जन्मनिधने न भवेतां पुनः पुनः ॥ ५१

अजस्रं जन्मनिधनं चिन्तयित्वा त्रयीमिमाम् ।
परित्यज्य क्षयमिह अक्षयं धर्ममास्थितः ॥ ५२

यदा तु पश्यतेऽत्यन्तमहन्यहनि काश्यप ।
तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥ ५३

अन्यश्च शश्वदव्यक्तस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।
तस्य द्वावनुपश्येत तमेकमिति साधवः ॥ ५४

तेनैतन्नाभिजानन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् ।

[ऽ]मृतार्थी (for घृ) K6 चरी क्षीर, T1 G6 खर क्षीर, Kumbh ed खरा° —b) K7 D4 7 9 T G6 मयेद् (for म°) —c) K6 विष्ठा; K7 D4 9 निष्ठा, D7 विष्ठास्; T G1 3 6 विद्वास् (for विष्ठां) G2 क्षेत्र (for तत्र) K1 2 4 न (for [अ]नु) —d) D7 T G3 6 मथ (for मण्ड) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 न च वै (V1 वा), T2 G1 अपि वा (for नापि वा) ❀ Ca खरीक्षीरमन्थने विष्ठावद्गन्धो भवति । ❀

50 a) K6 यथा (for तथा) D4 om. from द्यम up to वैतौ (in 51a) ❀ Cn अवेद्य प्रकृति, वेद्य ब्रह्म । ❀ —b) K6 वेदविद्यो; D5 यो न विद्यो, D7 वेदविद्या; M6 °विद्यौ (for °विद्यो) Ds1 विंदति; T3 विंदते —c) K2 मोहमतिर्, V1 B8 मूढसञ्ज्ञो (for °मतिर्) —d) K7 D5 7 9 T G1 3 6 M1 5-7 वेद, Da3 a4 ज्ञाने (for ज्ञान-) K1 2 4 भारहर°; K7 D5 °धर, G2 °भर (for °वह°)

51 D4 om 51a (of v l 50) —a) K1 2 4 6 पृष्टव्यौ; K7 द्द°; G3 M1, 5-7 प्र° (for द्र°) ❀ Ca एतौ, प्रकृतिपुरुषौ । ❀ —c) K1 2 अथास्य, T1 G3 6 यथा हि (for यथास्य) K2 निदने, K7 D4 5 9 G2 M1 5-7 निधन, T1 G3 6 निधनौ (for °ने) —d) K7 D4 9 भवेच्च, D5 लभेत, G2 M1 5-7 भवेत (for °तां)

52 a) G2 अजस्रजन्मनिधनां —b) Da4 महीम् (for त्रयीम्) ❀ Cs इमां, कर्मनिष्ठाम् । ❀ —d) K1 माचक्ष, K2 चाक्षय Dn1 आस्थिता.

53 a) K4 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 T1 G1 6 नु (for तु) Da3 om from तेऽत्यन्त up to तस्य (in 54c) K1 [ऽ]त्वन्यम्, K7 D4 9 [ऽ]व्यक्तम् (for ऽत्यन्तम्) ❀ Cn पश्यते, दृश्यते, कर्मणि तङ् । आत्मेति शेष । ❀ —b) K2 कश्यप, D7 T G1 3 6 केवल (for काश्यप) K7 D4 9 अयमन्योऽहमप्युत; D6 अयमात्माहमित्युत ❀ Ca काश्यपेति काश्यपापत्यत्वाद्विप्रा वसो सम्बोधनम् । ❀ —c) Dn1 n4 Ds1 तथा (for तदा) D7 केवल (for °ली) K3 6 7 -भूत (for -भूत) ❀ Ca षड्विंश, क्षेत्रज्ञम् ॥ Cn तत्पदार्थम् ॥ Cp षड्विंश, परमात्मानम् । ❀

54 Da3 om up to तस्य (cf v l 53) —a) G2 M7 अन्यच्च (for अन्यश्च) D4 अव्यक्त (for °क्तस्) K6 V1 B0 6-9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Ca (gloss नित्ययु[मु]क्त, शाश्वत) Cn (gloss शाश्वत ईश्वर) Cv अन्यश्च शाश्वतोऽव्यक्तस्, K7 D5 9 T G1 3 6 °श्च शश्वद व्यक्त, D7 °श्च शाश्वत व्यक्त —b) K6 अन्यत्; Da4 Ca (gloss प्रकृते पृथग्भूतम्) अन्य (for अन्य) M1 7 -विंशक ❀ Cp 8 पञ्चविंशकोऽपि सोपाधिक संसारी घटाकाशस्थानीय प्रतिबिम्बकल्प (Cs पञ्चविंशको जीवात्मा केवलभूत शुद्धाद्वितीयस्वभाव) । ❀ —c) Dn4 यस्य; Csp यश्च (for तस्य) K6 B9 Da3 a4 द्युति (for अनु) K4 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 -पश्येतां (for -पश्येत) D5 तस्माद्वावनुपश्यति; D7 T G1-3 6 तस्य समनुपश्यति ❀ Cn (reading अनुपश्येताम्) अनुदृश्येताम् । अत्रापि कर्मणि तङ्, संभावनायां लोट् । पृथगिव संभाव्येते इत्यर्थ । ❀ —d) K6 V1 B0 8 Da3 a4 किम् (for तम्) D7 T G1 3 6 एक; Cs त्वेकम् (for एकम्) K7 D4 9 साधक (for °व).

55 =(var) 76abcd —a) B8 ते च (for तेन) K1 2 4 D4 9 G2 [ए]व; D8 M7 Cs [ए]तं (for [ए]तन्) K6 7 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D1-5, 8 9 नदति (for जानन्ति) D7 तेनैतस्याभिनदति; G3 ते नैन न हि जानति —b) T2 -विंशतिम् (for विंशकम्) K6 B7 Da3 a4 T1 G3 अच्युत, T3 अप्युत (for अच्युतम्) ❀ Cs ते साधव पुन पञ्चविंशमच्युत नाभिजानन्तीति न, किं तु जीव परमात्मानमेव जानन्तीत्यर्थं । ❀ —c) K1 2 -भयोद्विग्ना; V1 B0 8 Dn1 D8 D8 M1 5-7 Cnp (gloss भयादुद्वेगो येषां ते) -भयोद्वेगा; B9 G2 भयो(B9 °या)द्वेगात्, D7 T2 भयोद्योगा (for -भयाद्योगा) —d) K2 6 Da4 सांख्यश्च Da3 परमर्षिण; D7 T G1, 3 6 M1, 5-7 °मर्षय (for °मैषिणः).

जन्ममृत्युभयाद्योगाः सांख्याश्च परमैषिणः ॥ ५५

विश्वावसुरुवाच ।

पञ्चविंशं यदेतत्ते प्रोक्तं ब्राह्मणसत्तम ।
तथा तन्न तथा वेति तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५६

जैगीषव्यस्यासितस्य देवलस्य च मे श्रुतम् ।
पराशरस्य विप्रर्षेर्वार्षगण्यस्य धीमतः ॥ ५७

भिक्षोः पञ्चशिखस्याथ कपिलस्य शुकस्य च ।
गौतमस्यार्ष्टिषेणस्य गर्गस्य च महात्मनः ॥ ५८

नारदस्यासुरेश्चैव पुलस्त्यस्य च धीमतः ।
सनत्कुमारस्य ततः शुक्रस्य च महात्मनः ॥ ५९

कश्यपस्य पितुश्चैव पूर्वमेव मया श्रुतम् ।
तदनन्तरं च रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमतः ॥ ६०

दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च दैत्येभ्यश्च ततस्ततः ।
प्राप्तमेतन्मया कृत्स्नं वेद्यं नित्यं वदन्त्युत ॥ ६१

तस्मात्तद्वै भवद्बुद्ध्या श्रोतुमिच्छामि ब्राह्मण ।
भवान्प्रबर्हः शास्त्राणां प्रगल्भश्चातिबुद्धिमान् ॥ ६२ C 12.11787 B 12.319(?).64 K 12.323.64

---

56 K7 om the ref — [a]) Dn4 G2 पञ्चविंशे K6 तदेतत्ते; Da3 a4 यद्वा तत्ते, D7 यथैतत्ते (for यदे°) — [c]) K7 Da3 तथा तत्र, B3 (marg as in text) तद्वा तत्र, D7 T G1 3 6 तदह न (for तथा तन्न) Da3 यथा (for तथा) K4 6 7 B6 7 Da3 a4 D2 5 8 9 चेति, T2 G1 M1 6–7 वेद्मि (for वेति) — [d]) K1 (*sup lin* as in text) 7 G2 (*sup lin*) अर्हसि (for °ति)

57 [a]) K3 4 जिगीषव्यस्य, K6 जैगिषव्यस्य. K3 अस्य तस्य, B0 असितस्य (for असि°) D5 जैगीषव्यासित स्यार्ये — [b]) K6 B0 8 (marg) Dn1 n3 D8 D2 3 8 मया (for च मे) D5 om from श्रुतम् up to कपिलस्य (in 58[b]) Da3 a4 देवलस्यासितस्य च — G2 reads 57[c]–59[b] twice — [c]) Da4 परासरस्य K6 Da4 विप्रर्षे — [d]) K3 6 वर्ष (K3 वार्ष) गण्यस्य K7 देवर्षेर्गणधीमत°, D7 G3 विप्रा (G3 °प्र) द्वस्य च धीमत° — After 57, K7 reads 61[ab] for the first time, repeating it in its proper place

58 For the repetition in G2, cf v 1 57 D5 om up to कपिलस्य (cf v 1 57) — [a]) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3, 5 8 G2 (both times) Cn 8 भृगो (for भिक्षो°) Da4 पञ्चशिखस्य K7 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 अस्य; D5 अर्थ; D7 G3 अपि (for अथ) — [b]) K6 G2 (first time) सुतस्य (for शुकस्य) — [c]) K7 B3 D9 [आ]र्ष्णिषेणस्य, Da4 D4 [आ]र्ष्टिषणस्य; D2 °सेणस्य (for °षेणस्य) — [d]) K6 [इ]ह; K7 D4 9 तु (for च)

59 For the repetition in G2, cf. v 1 57 — [a]) K3 B3 D5 मुनेश्चैव, Da3 a4 [आ]सुरस्यैव; Dn4 G2 (second time) रैश्चैव; D7 T G1 3 6 M1 6–7 सुरर्षेश्च (for [आ]सुरेश्चैव) — V1 reads 60[cd] on marg — [b]) G2 (first time) मे श्रुतं (for धीमत). — D5 om (hapl.) 59[c]–60[d] — [c]) K1 2 D5 G2 M1 6–7 सत , D7 G1 मत°; T G2 6 मत (for तत°). — [d]) B3 शुकस्य

60 V1 D4 om 60 (for D4, cf v 1 59) — [a]) B6 कस्यपस्य; D7 T G1 3 6 M1 6–7 काश्य° — [b]) B0 यथाश्रुत (for मया श्रुतम्) — [c]) Hypermetric K6 तदतरश्च रुद्रस्य, K7 D1 9 T G1 3 6 अनतर च रु°, Da3 a4 Dn4 G2 तदंतर च रु (Dn4 हें) द्रस्य, Da3 D8 तदतररुद्रस्य; D5 तदनतस्य रुद्रस्य

61 K7 reads 61[ab] for the first time after 57 61[ab] is damaged in B6. — [a]) V1 om. दैवतेभ्य°. D7 T1 G1 6 देवेभ्यश्च (for दैवतेभ्य°) — [b]) K4 दैतेभ्यश्च, K6 B0 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 दैतेयेभ्यस, V1 दैवतेभ्यस, D7 T G1 3 6 दैत्येभ्यस्तु (for °भ्यश्च) D5 यतस्तत (for ततस्तत) — [c]) B0 पुत (for एतन्). — [d]) K3 देव; K4 वेद°; G1 वेद्य° (for वेद्यं) D7 कृत्स्न (for नित्यं). K3 वदति; Dn1 वहति, D7 T G1 3 6 M1 6–7 भवति (for वदन्ति) G3 ते (for [उ]त).

62 [a]) K1 6 B0 Da3 a4 तु वै; B6 इ वै, B3 (marg as in text) च वै; T1 G6 चैतद्, G2 तद्वि- (for तद्वै) K1 भय; K3 भर्य; K6 Dn4 भवेद् (for भवद्-) — [b]) K1 इच्छाम K1 2 वै द्विज; K6 ब्राह्मण°, D5 सत्तम , G2 3 ब्राह्मणा (G3 °ण) — D4 reads 62[c]–63[b] twice — [c]) B0 प्रवक्तु; D8 प्रगल्भ ; D5 7 प्रवक्ता, T2 प्रकर्ष°; G1 प्रवर्य ; G2 M5 7 प्रवर्ह ; M1 6 प्रवह , Cn (gloss श्रेष्ठो वक्ता) Cs (gloss असंदिग्ध°) प्रबर्ह (as in text) — [d]) M1 प्रगल्भाश्च B1 Da3 a4 M1, 6 7 चापि; G2 चासि (for चाति) K6 7 D4 (both times) 5 9 सर्वेषां चापि (D4 चाति ; D5 वापि) बुद्धिमान्; V1 सर्वेषां चातिदर्शन°.

C 12. 11788
B 12. 319(8). 65
K 12. 327 65

न तथाविदितं किंचिद्भवाञ्श्रुतिनिधिः स्मृतः ।
कथ्यते देवलोके च पितृलोके च ब्राह्मण ॥ ६३
ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयन्ति महर्षयः ।
पतिश्च तपतां शश्वदादित्यस्तव भाषते ॥ ६४
सांख्यज्ञानं त्वया ब्रह्मन्नवाप्तं कृत्स्नमेव च ।
तथैव योगज्ञानं च याज्ञवल्क्य विशेषतः ॥ ६५
निःसंदिग्धं प्रबुद्धस्त्वं बुध्यमानश्चराचरम् ।
श्रोतुमिच्छामि तज्ज्ञानं घृतं मण्डमयं यथा ॥ ६६

याज्ञवल्क्य उवाच ।

कृत्स्नधारिणमेव त्वां मन्ये गन्धर्वसत्तम ।
जिज्ञाससि च मा राजंस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ६७
अबुध्यमानां प्रकृतिं बुध्यते पञ्चविंशकः ।
न तु बुध्यति गन्धर्व प्रकृतिः पञ्चविंशकम् ॥ ६८
अनेनाप्रतिबोधेन प्रधानं प्रवदन्ति तम् ।

---

63 For the repetition in D4, cf v l 62 — a) K2 तथा (for तव) — b) K4 Da3 a4 D4 (both times) G1 श्रुतनिधि॰ (for ॰तिनिधि॰). G2 पर॰ (for स्मृत) — c) K1 4 कथमे (sic), K3 V1 B6 7 8 (orig) 9 Da3 a4 D5 T G1-3 6 कथ्यसे; M1 तथ्यते (for कथ्यते) — d) D6 पित्र- (for पितृ) K3 ब्रह्मण॰, K6 7 D7 8 9 वै द्विज (D8 ॰ज॰), G6 ब्राह्मण॰.

64 b) Da1 मनीषिण (for महर्षय) — c) V1 B6 Da4 T2 पतता, D4 महतां, D6 महर्मा, G3 तपर्मा (for ॰ता) T2 पश्यन् (for शश्वद्) G2 स्थविष्ठ श्चापि भगवान्॰ — d) K4 Dn4 भाषिते, K7 भपिते, B6 भासते; Da3 a4 भारत, Dn1 D8 D7 8 5 8 9 भाषिता (for भाषते).

65 a) K6 सांख्यं (for सांख्य-) D6 मया (for त्वया) — b) M1 6 अवाप्तु (for ॰प्त) K7 D4 5 7 9 T1 G1 3 6 M1 6-7 ह, B8 हि, T2 वा (for च) — c) K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n6 D8 D7 4 8 योग शास्त्र, D6 योग ज्ञानं (for योगज्ञान) D7 तथैव योगज्ञानानां; G6 ॰व योगविज्ञान — d) K7 M1 6-7 य-(K7 या)ज्ञवल्क

66 a) K1 2 D7 निःसंदिग्ध॰ (for ॰दिग्ध) K6 प्रबुद्ध, Da3 a4 प्रबृद्धस्, Dn4 प्रबुद्धे (for ॰द्धस्) ❀ C6 प्रबुद्ध॰, अपरोक्षत्वेन ज्ञातवान् । ❀ — b) D6 बुध्यमान (for ॰मानश्) K6 B6 7 9 Da3 a4 चराचरान्, G2 M1 6-7 [ऽ]जरामर — c) K6 M1 6 7 त (for तज्) D7 सर्वं (for ज्ञान) — d) Da4 Da1 घृत (for घृतं) T1 G3 6 मयमयं, G1 मलमय (for मण्ड॰) K3 Da4 T2 तथा (for यथा) K7 D4 5 7 9 घृत (D4 9 ॰त) मढ यथा मत ❀ C6 घृत मण्ड मय यथा, दुग्धित नवनीत स्फुट दुग्धस्य सारे निःसार्यमाणे शरात्केवलात्रवनीत मार लभ्यते तद्वत् । ❀

67 K2 यज्ञवल्क्य, K7 M1, 6-7 य(K7 या)ज्ञवल्क — a) V1 Da2 कृत्स्न, D4 कृष्ण (for कृत्स्न) K7 D4 9 वेदिन(K7 ॰त)म्, B8 (marg as in text) Dn4 -चारिणम्, T G1 7 6 -हारिणम्; M1 6-7 C6 (gloss कृतसर्वकृत्य) कारिणम्, C6 (gloss सकलपुमर्थसाधनकर) -धारिणम् (as in text) B7 Da4 D5 G3 एव (for एव) K7 M1 6-7 त्वा (for त्वां) K1 2 कृत्स्न कारणमेव त्वा (K2 ॰मेतत्वा) — b) K2 मन्ये (for मन्ये) — c) K7 V1 B6 6 8 9 Dn1 n4 D6 D2-5 7-9 T G1 7 6 जिज्ञाससे (for ॰ससि) Da1 स (for च) K1 2 4 मे, T G3 6 मा (for मां)

68 a) K1 2 4 T G1 6 बुध्य(K2 ॰द्धि)मानो हि(K2 om हि), K6 V1 B6 6-9 Da3 D5 7 अ(V1 B8 स) बुध्यमान; K7 ॰मान (for ॰माना) — b) K1 4 मन्यते, K3 मन्यते (for बुध्यते) — B6 7 9 Da3 a4 G3 om (hapl) 68cd — c) M1 7 तद् (for तु) K6 गधर्व K7 D4 5 9 बुध्यते न तु गधर्व (D5 ॰र्वं) — d) K1 2 G2 प्रकृति-; K6 D7 M1 ॰र्ति (for ॰ति) B8 D6 T2 G1 2 -विंशक॰, C7 (gloss जीवम्) ॰कम् (as in text)

69 a) K1 2 4 7 V1 B6 6-9 Dn1 n4 D6 D2 5, 8 G2 C6 n प्रतिबोधेन, D7 T1 G1 3 6 [अ]प्रतिबुद्धे(T1 ॰ध्ये)ति (for ॰बोधेन) Da? a4 आत्मन प्रतिबोधेन; T2 अनेकाप्रतिबुद्धेवि ❀ C6 अनेन, प्रकृतिविवेकदर्शनाभाव वता प्रतिबोधेन ॥ C6 अनेन पञ्चविंशेन बोधप्रतिबिम्बा त्मना प्रतिबोधेन । ❀ — b) B6 प्राधान्यं (for प्रधान) K7 B6 6 7 6 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2-4 7-9 T G1 3 6 तद् (for तम्) ❀ C6 प्रधीयतेऽस्मिश्चितिच्छायेति योगात्प्रधानम् । एतेन चितिच्छायापन्ना बुद्धिरेवाहप्रत्ययविषय इत्युक्तम् । ❀ — c) K1 7 D4 9 सांख्य, K6 सांख्या (for सांख्य-) K1, 2 7 D4 9 योग च, D7 T G1 3 6 M1 6-7 योगार्थ- (for -योगाश्च) G2 सांख्याश्च योगाश्च स्वज्ञा — d) K1 2 4 -निदर्शन; K6 र्शनान् (for ॰र्शनात्) ❀ C6 यथाश्रुतिनिदर्शनात्, वेदान्तश्रुतिमनति॰

सांख्ययोगाश्च तत्त्वज्ञा यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ६९
पश्यंस्तथैवापश्यंश्च पश्यत्यन्यस्तथानघ ।
षड्विंशः पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च पश्यति ।
न तु पश्यति पश्यंस्तु यश्चैनमनुपश्यति ॥ ७०
पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्योऽस्ति परमो मम ।
न चतुर्विंशकोऽग्राह्यो मनुजैर्ज्ञानदर्शिभिः ॥ ७१

मत्स्येवोदकमन्वेति प्रवर्तति प्रवर्तनात् ।
यथैव बुध्यते मत्स्यस्तथैषोऽप्यनुबुध्यते ।
सस्नेहः सहवासाच्च साभिमानश्च नित्यशः ॥ ७२
स निमज्जति कालस्य यदैकत्वं न बुध्यते ।
उन्मज्जति हि कालस्य ममत्वेनाभिसंवृतः ॥ ७३
यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमन्य एष इति द्विजः । C 12 11200 B 12 319(8) 7 K 12. 323 77

ऽन्य तज्ज्ञन्यनिश्चयादित्यर्थः । ❀

70 a) K6 7 D4 8 T2 G1 C3 (gloss पश्यतीति पश्य, पञ्चविंशको जीव) पश्य (for पश्यन्) K1 [ऽ] पश्येश्च, K6 C3 (gloss न पश्यतीत्यपश्यं, अज्ञत्व) चापश्य, V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D1 2 8 M1 6 7 चापश्यन् (for [ऽ]पश्यश्च) D5 पश्यदश्चैव वा पश्यन् — D4 om (hapl) 70b–70c — b) K2 Ds2 पश्यतु, K4 7 D2 पश्यति (for पश्यति) D6 9 [ऽ]न्ये; Ca (gloss विवेकेन प्रकृतितोऽन्यमात्ममान) [अ]न्यस् (as in text) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 2 2 6 G2 सदा, T2 तदा (for तथा) ❀ Cv अन्य जीवाख्य पञ्चविंशक, पश्यन् देहगेहादिक, परमात्मानम पश्यंश्च पश्यति । ❀ — c) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 2 5 8 G2 Ca षड्विंश (for °शः) Ds1 पच विंशत् Da4 om च ❀ C3 षड्विंश, षड्विंशमयमात्मान, ईश्वर वा, पञ्चविंशं मसारिचेतनवत, चतुर्विंश प्रकृतिप्राकृत विकाररूप ज्ञात्वा तत्त्वतो निश्चिनोति ॥ Cv षड्विंशस्तु पञ्चविंश जीव, चतुर्विंश जड च पश्यति । ❀ — K6 om (hapl) 70cd — e) K1 2 4 7 D5 9 G2 च (for तु) — f) B5-8 यश्चैवन्, Da4 यथैवन् (for यश्चैनन्) ❀ Cn चिदाभासादन्य साक्षी पश्यन्, जाग्रदादौ पुमर्थत्वोर्धिविकल्पा- त्रिकाले वा पश्यन्, सविकार चतुर्विंशं पञ्चविंशं च पश्यति । अपश्यन्, सुषुप्त्यादौ निर्विकल्पकसमाधौ च, षड्विंश पश्यति । एतेन य साक्षी स एव साक्ष्येण सम्बद्धश्चेत्पञ्चविंशो भवति, साक्ष्येण वियुक्त षड्विंश इत्युक्तम् ॥ C3 पश्यद्द्रष्टृत्वे कूटस्थ विरोध इत्याशङ्क्याह—न तु पश्यतीति । न षड्विंशोऽस्मदादि वत् कार्यभूतेन ज्ञानेन पश्यत्येव, किं तु पश्यस्तु सवितृवत् स्वरूपभूतज्ञानप्रकाशेन, अतो न कौटस्थ्यविरोध । अनुपश्यति आचार्योपदेशानन्तर जानाति ॥ Cv य परमात्मा पुन जीव पश्यति त पश्यन्त अय पश्यति । ❀

71 a) K1 2 न, K7 D4 7 8 T1 G3 6 हि, D6 ह; M1. 7 [ऽ]ति (for ऽभि) K1 2 पश्येत (for -मन्येत) ❀ Ca पञ्चविंश अभिमन्तृत्वयात्मान मनुते । ❀ — b) V1 च (for ऽस्ति) K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 2. 8 G2 परतो (for °मो). K7 मत, C3 (gloss मत्त, पञ्चम्यर्थे षष्ठी) मम (as in text) — c) K1 2 4 चतुर्विंशतिको ग्राह्यो, K6 न चतुर्विंशयिको ग्राह्यो (sic) — d) D4 M6 मनुजे, G3 °ज्ञो (for °जैर्) K1 2 तत्त्व- (for ज्ञान) K2 -दर्शिन (for °भि) ❀ C3 (reading चतुर्विंशको ग्राह्य) अव्यक्तम्य भावश्चतुर्विंशको मनुजैर्विशिष्टाधिकारिभि न आत्मत्वेन ग्राह्य, तस्य चाचेतनस्य चेतनस्वभावविरोधात् । ❀

72 a) K1 T G-2 6 M1 6-7 मत्स्यो चोदकमन्वेति (M6 °मेथेति); K7 D4 5 7 9 मत्स्यो जलमिवाभ्येत्य (D5 7 °ति), V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 मत्स्य(Da4 °त्स्या)श्चोदकमन्वेति, G3 मत्स्यस्तदेकम° — b) K4 V1 B0 7 8 Dn1 D8 D2 3 8 M1 6-7 प्रवर्तेत, Dn4 प्रवर्तते (for °र्तति) G6 नि (for प्र). K1 2 प्रवर्त- यति वर्तनात्, K6 7 D4 5 7 9 प्रवृत्तौ (D5 7 °त्तो) हि प्रवर्तते — c) K6 यथैक, B1 9 Da3 a4 G3 यथैष, Dn1 तथैव (for य°) G3 नरस्य (for मत्स्यस्) — d) K1 2 Dn4 तथैव (Dn4 °वो) (for षो) D6 तथैव शोऽप्य बुध्यते (sic) — e) K7 Da4 D4 9 सस्नेह (D9 °ह); B1 Dn1 n4 D8 D2 7 8 T1 G3 2 6 M1 6-7 स स्नेहात्; T2 G1 यस्स्नेहात् (for सस्नेह) K1 2 4 सह वासश्च (for °वासाच्) — f) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 7 8 T G1-3 6 M1 6-7 साभि(K6 Da3 a4 स्वाभि, T2 साधि)मानाच् (for मानश्) D6 हि (for च) D7 T G1 3 6 सर्वश (for नित्यश). B5 स्वा(marg सा)भिलासा[पा]च्च नित्यश

73 D4 om 73 — a) K6 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 M1 6 7 स- (for स) D7 T G1-2 6 M1 6-7 कालास्ये (for कालस्य) ❀ Ca कालस्य, कालेनेत्यर्थे शैषिकी षष्ठी । ❀ — T1 om (hapl) 73bc — b) K7 D9 यावदैक्य, D6 यदेकत्व, T2 यथै, G2 यद्दै° (for यदै) D9 नु (for न) — c) G3 M1 6-7 नोन्मज्जति (for उन्म°) Dn1 ह, T2 G1 3 6 च (for हि) T2 G1-3 6 M1 6-7 कालास्ये (for कालस्य) ❀ Cn मज्जनोन्मज्जने संसारमोक्षौ । ❀ — d) K1 मम म्येन; K4 B6 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 समत्वेन

C. 12. 11600 B. 12. 318(6) 77 K. 12. 323 77

तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥ ७४

अन्यश्च राजन्नवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।
तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ॥ ७५

तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् ।
जन्ममृत्युभयाद्भीता योगाः सांख्याश्च काश्यप ।
षड्विंशमनुपश्यन्ति शुचयस्तत्परायणाः ॥ ७६

यदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
तदा स सर्वविद्विद्वान्न पुनर्जन्म विन्दति ॥ ७७

एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।
बुद्धश्चोक्तो यथातत्त्वं मया श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ७८

पश्यापश्यं योऽनुपश्येत्क्षेमं तत्त्वं च काश्यप ।
केवलाकेवलं चाद्यं पञ्चविंशात्परं च यत् ॥ ७९

(for मम°) G2 संवृतं (for °त)

74 a) D4 नु (for तु) K1 2 V1 B0 6-9 Da4 [ऽ]न्योन्यम्, D5 मोहम् (for ऽन्योऽहम्) — b) K7 D4 9 एषा, D8 G8 एव (for एष) K1. 2 7 V1 B0 6 9 Da4 Ds1 D8 4 8 9 T2 G2 8 6 द्विज (for द्विज°). ❀ Ca एष°, प्राकृतो वर्गः ॥ Cn अर्थादि° । ❀ — c) K6 कैवली (for के°) K6 Da4 D4 -भूत, M1 7 -भूतं (for -भूत°) ❀ Cs केवलीभूत, प्रकृतितत्कार्यसंसर्गरहित° । ❀

75 a) K1 2 4 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 8 5 8 Ca अन्य(K2 °न्या)श्च राजन्य(B6 8 9 °जन्प्र)वरस् (Ca [gloss क्षत्रियश्रेष्ठ] °वर), Ds1 °श्च राजन्परमस्; D7 °श्च राजन्पुरुषस्, T G1-3 6 M1 5-7 अन्यश्च राजन्स (T1 G2 3 6 °श्च) परस् ❀ Cn (reading राजन्य वर°) वर° षड्विंश° । ❀ — b) K7 -विंशति — T1 G3 om 75cd — c) K2 तत्स्थत्वाम् (for °त्वाद्) K2 -पश्यति K6 B0 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 Cn (gloss तत्स्थानादिति भावप्रधानो निर्देशः । तत्स्थावराधिष्ठानत्वादित्यर्थ°) तत्स्थानाद्यानुपश्यति, V1 B6-9 Da4 Ds2 तत्स्थत्वाद्यानु°; D5 7 तत्र स्थित्वानु° ❀ Cs तत्स्थत्वात्, तस्यां प्रकृतावविद्याया स्थितत्वात् । ❀ — K4 om (hapl) 75d–76a — d) T2 G1 ह्येक (for एक) K7 D4. 9 एतदेवेह साधव°, D5 7 एकोयमिति सा° ❀ Ca एक एव, प्रकृत्या अभिन्न इव । ❀

76 76abcd = (var) 55 K4 om 76a (cf v l 75) — a) K1 D9 T2 एतं; K2 D8 D4 एन, B8 (marg) M1 5-7 एव; G2 एक (for एतन्) K2 -नश्यति, D4 7 -जानाति, T G1. 3 6 M1 5-7 -जानति (for नन्दन्ति) — b) Dn4 D5 7 -विंशतिम् (for विंशकम्) B9 Da3 a4 Dn4 अच्युत, D2 °ते, G2 अव्यय (for अच्युतम्) K7 पचविंशमविच्युतं ❀ Cs (reading ते नैनं नाभि°) सांख्ययोगाश्च तत्र मन्यन्ते, एन पञ्चविंशकम्, एवमच्युत, ईश्वर नाभिजानन्ति इति न, किं तु एकत्वमेव तेऽपि जानन्ति । ❀ — c) K1 2 D5 7 -जराभीता (for -भयाद्भीता). — d) K4 योगा° सांख्याश्च; K6 योगा° शांख्याश्च, Da4 योगा° सांख्यश्च; T1 G8 साख्ययोगाश्च, T2 G1 6 सांख्या योगा (by transp.) — e) K1 पश्यति, K4 6 7 V1 B0 6-9 Dn1 D8 D2-5 8 9 G2 -पश्यत°, Da3 a4 -पश्यंत्य° (for -पश्यन्ति) — f) B0 -परायण° — After 76, M1 6 7 read 79 for the first time, repeating it in its proper place

77 a) D7 सदा (for यदा) K1. 2 4 च (for स) K4 केवला (for °ली-) Dn4 D4 -भूत; M1 5 7 भूत (for -भूत°) — G2 M1 5-7 om. 77cd — c) K1 2 च, Dn4 lacuna (for स) D7 T2 G1 2 6 सिद्धत्वान् (for -विद्विद्वान्) K7 D4 9 तदा स सर्वविद्वांश्च; Da3 a4 तदा स सर्वं विदित्वा, D5 तदा सर्वं विचिन्वत्वात्, — d) K7 विंदति K6 D5 पुनर्जन्म न विंदति; Ds1 पुनर्जन्मानि विंदति

78 a) ❀ Cn अप्रतिबुद्ध°, प्रधानम् ॥ Cs अव्यक्तस्वभाव° । ❀ — b) K6 B9 Da4 बोध्यमानश्च, Cn (gloss जीव°) Cs (gloss पञ्चविंशक°) बुध्य° (as in text) — c) Ds1 चोक्ते (for चोक्तो) K7 यथातथ्य (for °तत्त्व) ❀ Cn बुद्धो, ब्रह्म ॥ Cs बुद्ध°, षड्विंश परमात्मेत्यर्थः । ❀ — d) K2 T G1. 3 6 यया (for मया).

79 M1 6 7 read 79 for the first time after 76 — a) K2 पश्य पश्यं; K7 पश्यश्चापश्य. Ca (gloss. द्रष्टव्यमद्रष्टव्य, छान्दसत्वात् कर्मण्यपि भृताविति दृशेः पश्यादेश°) Cn (gloss पश्य द्रष्टारम्, अपश्यं दृश्यम्) पश्यापश्य (as in text) K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2-5 7 8 T G1 3 6 यो न, Da4 योग (sic) (for योऽनु-) — b) V1 B6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 क्षेम्य; B8 (marg) क्षेम्य, D7 क्षेमस्; T2 क्षेम (for क्षेमं). Dn4 तत्वे; D8 बध, M1 5-7 (all both times) वद्धं (for तत्त्वं) B0 8 क्षम्यतां चैव काश्यप ❀ Cn क्षेम्य, क्षेमाय साधु । तत्त्वं, दृग्दृश्ययोरन्यस्य च । ❀ — c) K7 D4. 9 वाच्य; G2 चान्ये; Ca (gloss वेदवाच्य) वाद्य (for चाद्य). B9 केवला केवलां चाद्य; D7 T G1 3 6 ततश्च केवलं चान्यद्-

विश्वावसुरुवाच ।

तथ्यं शुभं चैतदुक्तं त्वया भोः
सम्यक्क्षेम्यं देवताद्यं यथावत् ।
स्वस्त्यक्षयं भवतश्चास्तु नित्यं
बुद्ध्या सदा बुद्धियुक्तं नमस्ते ॥ ८०

याज्ञवल्क्य उवाच ।

एवमुक्त्वा संप्रयातो दिवं स
विभ्राजन्वै श्रीमता दर्शनेन ।
तुष्टश्च तुष्ट्या परयाभिनन्द्य
प्रदक्षिणं मम कृत्वा महात्मा ॥ ८१

ब्रह्मादीनां खेचराणां क्षितौ च
ये चाधस्तात्संवसन्ते नरेन्द्र ।
तत्रैव तद्दर्शनं दर्शयन्वै
सम्यक्क्षेम्यं ये पथं संश्रिता वै ॥ ८२

सांख्याः सर्वे सांख्यधर्मे रताश्च
तद्वद्योगा योगधर्मे रताश्च ।
ये चाप्यन्ये मोक्षकामा मनुष्या-
स्तेषामेतद्दर्शनं ज्ञानदृष्टम् ॥ ८३

ज्ञानान्मोक्षो जायते पूरुषाणा
नास्त्यज्ञानादेवमाहुर्नरेन्द्र । C. 12 11811 B 12.315(e).87 K 12 323 87

❀ Cn केवल साङ्ख्येणापि निर्मुक्त, यत्केवल साक्षिरूपम्, भाव जगत्कारणम् । ❀ — d) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D5 D1-7 8 9 पथमिदा (for °विशाद्) ❀ Cn परं, महदादिकार्यम् । ❀

80 K1 2 4 om the ref D4 om 80 — a) B7 Da4 कथ्य (for तथ्य) G1 उक्तम् (for उक्त) K4.5 V1 B7 Da4 T1 G1 2 6 भो; B0 Dn1.n4 Da3 D2 3 5 विभो; Da3 C3 (gloss अहो इति वक्तृश्रोत्रोर्हर्षस्य नामयति) अहो, D3 न; T2 हि (for भो). — G2 reads 80b–82a twice — b) Dn4 सम्यक्; G2 मम (for सम्यक्) Da4 क्षम्य, Cn (gloss मोक्षाय हितम्) क्षेम्य (as in text) K1 2.4 येयमाद्य; K6 येद-वाक्य, V1 वेदत्रेयं, B0 1-3 Dn1 D5 D2 3 5 Cn (gloss मह) दैवताद्य, Da3 a4 वेदवाद्य, G1 देवताद्या, G2 °ताना, M1 7 °ताम्या (for °ताद्य) — c) K3 स्वस्त्यक्ष, Dn4 स्वस्यक्षय; T1 G2 6 M1 5-7 C3 (gloss क्षयानर्हं) स्वस्त्यक्षय्य (for °क्षय) M5-7 चोतु (sic) (for चास्तु) — d) K4 तुषा, K7 बुद्धे; D4 9 बुद्धे (for बुद्ध्या) G3 सर्वा (for सदा) K1 3 बुद्धि युक्तो, B3 बुद्धियुत; M1 5-7 युक्तमह (for बुद्धियुक्त) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1.n4 D5 D2 3 8 G2 मनस्ते; D7 T G1 3 (both times) 6 M1 5-7 नमस्से (for °स्ते)

81 For the repetition in G2, cf v l 80 D5 om the ref. K7 M1 5-7 य(K7 या)ज्ञवल्य, G2 यज्ञवल्क्य (for याज्ञ°) — a) Da1 स एवम् (for एवम्). K6 उक्ता; Da3 a4 मुक्त्वा (for उक्त्वा) — b) K7 D4 9 विभ्राजमान (for °जन्वै) — c) K1 तुष्टात्; K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1.n4 D5 D2 3.5 8 हृष्टः (for तुष्टः). K1 3 [अ]नुमन्य; B0 Da3 a4 [अ]भिवद्य, Dn4 °नद्यं; D7 T1 G2 (both times) 6 हि गुष्ट्या; T2 G1 [अ]भि-गुष्ट्या; G3 चाभिनद्य (for [अ]भि°) — d) B0 Da4 प्रदक्षिण्य; Da3 D7 T G1 3 3 (both times).6 M7 प्रादक्षिण्य (for प्रदक्षिण) K6 मम स; B5 (marg) मया (for मम) K1 2 4 महांश्च (for महात्मा).

82 For the repetition in G2, cf v l 80 — a) D4 प्राङ्ग्मादीनां C3 क्षितीनां (for क्षितौ च) — b) Da4 D3 वा (for च) K1 सर्वसते, K3 सैवसते; D4 सचरते, D7 T1 G2 3 (both times) 6 सवदते (D7 °तो) (for °सन्ते) K7 D4 9 क्षितीन्द्र, D5 क्षितीश (for नरेन्द्र) — c) B0 8 (marg as in text) तथा (for तत्र) G3 [ए]तद् (for [ए]व तद्) K1 तद्दर्शं; D4 सद्दर्शनं (for तद्द°) D8 om (hapl) from दर्शयन्वै up to र्शनं (in 83d) K7 D4 9 तत्रैतद्दै दर्शनं दर्शयति. — d) G2 सम्य (for सम्यक्). K1 D5 क्षेम्ये (for क्षेम्य) B5 Da3 a4 ये यथा, D6 पथि ते (for ये पथं) M1 5-7 आश्रिता (for सं°) K7 D4 9 सम्यक्क्षेम्ये पथि ते सश्रिता वै ❀ Cn पथ, पन्थानम् ॥ C3 क्षेम्य पथ, मोक्षसाधन ज्ञानमार्गम् । ❀

83 D8 om up to दर्शनं (cf v l 82) — a) K1 2 4 वै (for च) — b) K4 तद्वा (for तद्वद्) K6 D5 योगाद्; Dn4 G1 योगे, D7 lacuna (for योगा) — c) K1.2 4 चैव (for चापि) — d) K1 2 4 ज्ञानसृष्टं, G3 °युक्त; Cn (gloss प्रत्यक्षफलम्) °दृष्टम् (as in text)

84 a) Dn4 नान्यत् (for ज्ञानात्) B9 मोक्ष K4 T1 G3 पुरुषाणां, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2.

C 12 11611
B 12. 319(a).87
K 12 323 87

तस्माज्ज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितव्यं
येनात्मानं मोक्षयेज्जन्ममृत्योः ॥ ८४
प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वा
वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम् ।
श्रद्धातव्यं श्रद्दधानेन नित्यं
न श्रद्धिनं जन्ममृत्यू विशेताम् ॥ ८५
सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च
सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म ।
तत्त्वं शास्त्रं ब्रह्मबुद्ध्या ब्रवीमि
सर्वं विश्वं ब्रह्म चैतत्समस्तम् ॥ ८६
ब्रह्मास्यतो ब्राह्मणाः संप्रसूता
बाहुभ्यां वै क्षत्रियाः संप्रसूताः ।
नाभ्यां वैश्याः पादतश्चापि शूद्राः
सर्वे वर्णा नान्यथा वेदितव्याः ॥ ८७
अज्ञानतः कर्मयोनिं भजन्ते
तां तां राजंस्ते यथा यान्त्यभावम् ।
तथा वर्णा ज्ञानहीनाः पतन्ते
घोरादज्ञानात्प्राकृतं योनिजालम् ॥ ८८
तस्माज्ज्ञानं सर्वतो मार्गितव्यं
सर्वत्रस्थं चैतदुक्तं मया ते ।
तस्थौ ब्रह्मा तस्थिवांश्चापरो य-
स्तस्मै नित्यं मोक्षमाहुर्द्विजेन्द्राः ॥ ८९

8, 8 राजसिंह; M5 मानुषाणां (for पुरु°) —84^bc is partly damaged in B6. —^b) K1 2 4 नान्यज्ज्ञानाद्; C8 (gloss अन्यस्य, ब्रह्मातिरिक्तस्य) नान्यज्ज्ञानाद् (for नास्त्यज्ञानाद्) K1 2 4, 7 D4 9 द्विजेंद्रा°; D5 7 नरेंद्रा° (for नरेन्द्र). —^c) G3 M1 5–7 तस्य (for तस्माद्) K7 D4 9 पृषितव्ये; D5 वेदितव्य (for ऽन्वेषितव्यं). —T2 G1 Kumbh ed repeat 84^d after 86^ab. —^d) K7 D4 9 तेनात्मान; D5 7 ज्ञाना° (for येना°).

85 ^a) Da4 G3 6 प्राप्य; G2 प्राप्त (for प्राप्य). G2 °ज्ञान° (for ज्ञानं) K1 2 ब्रह्मणात्क्षत्रियाद्, K7 D4 5 9 T1 क्षत्रियाद्ब्राह्मणाद् (by transp), Da4 Dn4 ब्राह्मणाक्षत्रियाद्. —^c) D5 श्रोष्यं तत्त्वं (for श्रद्धातव्यं) K2 श्रद्दानेन, D7 °धानेति (for °धानेन) —^d) K7 D4 5 8 9 न (K7 नः) श्रद्धालुं, G1 न श्रद्धीनं; M1 5–7 अश्रद्धीन (for न श्रद्धिन) Ds2 °मृत्युर् (for मृत्यू) B7 G1 विशेपां, D5 M1 5–7 विशेते (for °ताम्) G2 न श्रद्धिन विशतो जन्ममृत्यू ❀ Cn श्रद्धिन, आदन्तादपि मत्वर्थीय इनि° । ❀

86 ^a) K2 Da4 ब्रह्मणा; G2 ब्राह्मण (for °णा) K6 ब्रह्मजांश्च; D5 ब्रह्मणश्च —^b) K2 4 ब्राह्मो (for ब्रह्म) K7 D4 5 9 सर्वे नित्य ब्रह्म च व्याहरति —After 86^ab, T2 G1 Kumbh. ed repeat 84^d, while Kumbh ed thereafter repeats 86^c —^c) M1 7 वास्त्र (for शास्त्र) G3 ब्रह्मध्यानं (for °बुद्ध्या) —^d) K7 om. विश्वं. K6 B0 6 8 (marg) 9 प्राप्य (for ब्रह्म). K6 B8 वा (for च).

87 ^a) Ds2 (before corr.) ब्रह्मास्याद् (for ब्रह्मास्यतो). K2 ब्रह्मणा° Ds1 संप्रवृत्ता (for °सूता) —K1 om (hapl.) 87^b —^b) K2 7 om. वै K4 क्षत्रिय°. K7 lacuna, D7 T G3, 6 च (for स). B6 9 D5 संप्रभूता, G1 °सूता —^c) K1, 2 4 नाभ्या; K7 उरुभ्यां (for नाभ्यां) K2 पश्यतश्; K4 पादतश् (for पाद°). B7 चाभिभूता (for चापि शूद्रा). —^d) K1 om. from सर्वे up to वर्णा (in 88^c) D4 5 om (hapl.) from नान्यथा up to वर्णा (in 88^c) K7 D9 नान्यतो (for °था)

88 K1 D4 5 om. up to वर्णा (cf. v.l 87) —^a) T2 भजंति. —^b) K2 तान् *; K7 D9 ततो, D7 तांस्तान् (for तां तां) Ds2 ये (for ते). K2 7 D7 T G1 3 6 तथा (for यथा) K2 भाव; Ds1 [अ]पाप (for [अ]भावम्) K6 तां राजस्ते ये यथा यांति भाव- —^c) K6 यथा (for तथा). K2 शूद्रा; B9 वर्णो (for वर्णा) K1, 2 7 V1 B8 D4 5 9 पतंति (for पतन्ते) —^d) D7 T1 G6 घोरादज्ञात्, G3 घोराज्ञानात् (for घोरादज्ञानात्) K1, 2 4 D4 9 योनिजातं; M5 बुद्धिजाल (for योनि°)

89 ^a) K1 D4 तस्माज्ज्ञातं; Dn4 तस्याज्ञानं Ds1 om ज्ञान K1 मार्गयतव्य; T1 G3 6 मानितव्य (for मार्गि°) —^b) D5 सर्वं तथ्य, G2 सर्वस्थं; Cn (gloss सर्ववर्णगतम्) सर्वत्रस्थ (as in text) K6 तत्तदुक्त, Da4 यत्तदुक्त (for चैतदुक्त) —^c) B0 7 8 Dn1 D8 D2 8 8 T1 G3 6 M1 5–7 Cn (gloss ज्ञाननिष्ठ°) तस्थो, T2 G1 तस्थुर्; Ca p (gloss स्थितौ) तस्थौ (as in text) T G1 3 6 स्थितवाञ्च (for तस्थि°) K2 च परो यस, K7 D4, 9 चेश्वरो यस, T G1 3 6 चेतनो यस; M1, 5–7

यत्ते पृष्टं तन्मया चोपदिष्टं
याथातथ्यं तद्विशोको भवस्व ।
राजन्गच्छस्वैतदर्थस्य पारं
सम्यक्प्रोक्तं स्वस्ति तेऽस्त्वत्र नित्यम् ९०

भीष्म उवाच ।

स एवमनुशास्तस्तु याज्ञवल्क्येन धीमता ।
प्रीतिमानभवद्राजा मिथिलाधिपतिस्तदा ॥ ९१
गते मुनिवरे तस्मिन्कृते चापि प्रदक्षिणे ।
दैवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित् ॥ ९२
गोकोटिं स्पर्शयामास हिरण्यस्य तथैव च ।
रत्नाञ्जलिमथैकं च ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ९३
विदेहराज्यं च तथा प्रतिष्ठाप्य सुतस्य वै ।
यतिधर्ममुपासंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिपः ॥ ९४
साङ्ख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रं च कृत्स्नशः ।
धर्माधर्मौ च राजेन्द्र प्राकृतं परिगर्हयन् ॥ ९५
अनन्तमिति कृत्वा स नित्यं केवलमेव च ।
धर्माधर्मौ पुण्यपापे सत्यासत्ये तथैव च ॥ ९६
जन्ममृत्यू च राजेन्द्र प्राकृतं तदचिन्तयत् । C 12.11824 B 12.319(8) 100 K 12.322 100

चैव योयं (for चापरो यस्) D5 तस्यौ मह्यावस्थिति श्चापि यो वै ❀ Cn अपर, क्षत्रियादि । ❀ —[d]) K1 2 B3 (marg) तस्मिन्, K7 D4 9 M1 6–7 तस्मान् (for तस्मै) D5 मोक्ष्यम् (for मोक्षम्) B3 Da3 Dn1 D2 3 8 T1 G3 6 नरेंद्रा; Dn1 Dn2 नरेंद्र, Dn4 नरेंद्र (for द्विजेन्द्रा) G2 तस्मै नित्यं मोक्षमाविर्द्विजेंद्र

90 [a]) K7 D4 5 9 यद्दै; V1 ये ते (for यत्ते) T2 कृष्ट (for पृष्ट) K1 2 [अ]त्र, G2 तु (for च). —[b]) K1 V1 B6 T G3 6 M1 य(K1 त)यातथ्य; K7 B3 (marg as in text) याथातथ्यात्; D4 7 येनावाप्य (for याथातथ्य) K1.2 V1 D4 9 T2 G1 भजस्व; D4 7 भव स्व (for भवस्व) —[c]) D4 आगच्छस्व (for गच्छस्व) G3 om. दर्थस्य Bo पर (for पारं) —[d]) K6 om. स्वस्ति K6 Bo 6 7 9 Da3 Dn1.n4 D8 D2 3 8 स्वस्तु, G3 यत्र (for ऽस्त्वत्र) M1 7 नित्य (for नित्यम्) — After 90, K1.3 4 ins an addl colophon [*sub-parvan* K1 3 4 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1.3 4 याज्ञवल्क्यजनकसंवाद]

91 [a]) B6 अव- (for अनु) K1 शिष्टस्तु, K3 4 7 D4 7.9 T1 G3 3 6 M1. 6–7 शिष्टस्तु; Da3 -शांतस्तु; T2 G1 शिष्टेम (for -शास्तस्तु) —[b]) K3 7 याज्ञवल्केन, M1 6–7 यज्ञवल्केन —[d]) K1.3 4 7 B3 Dn4 D4.9 T2 तथा (for तदा)

92 [b]) G3 कृत्वा (for कृते) D4 वा (for च) K4 6 Bo 7 9 Dn1 n4 D8 D2 8 G3 M1 6–7 प्रदक्षिण (for °क्षिणे) D5 प्रत्येकमभिप्रदक्षिणे (sic) —[c]) Da3 Dn4 D4 3 7 9 G3 देवरातिर्, M7 दैवरातिं K1 3 4 नैवार(K4 °वरा)तिर्नापरतिर्

93 D5 om 93 —[a]) K7 D9 गोकोटीं; V1 D4 °टी (for °टिं). ❀ Ca स्पर्शयामास दत्तवान् । यद्वा, एकमेव विभज्य सर्वेभ्यो ददौ । ❀ —[b]) K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1.n4 D8 D2 3.8 हिरण्यं तु (V1 B6 D3 च) (for °ण्यस्य) —[c]) K1 3 4 तया (for अथ). K7 [ए]वैकं; V1 D4 7 9 T G1–3 6 M1 5 6 [ए]कैक (for [ए]क च). M7 रत्नांजलिरयैरै(*inf lin* °मै)क.

94 [a]) K3 विदेहि (for विदेह) K6 -राजं (for राज्य) K7 om. च K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T1 G3 3 6 तदा (for तथा) —[b]) B8 (marg) 9 प्रतिपाद्य (for °ष्ठाप्य) M1 6–7 सुते परे (for सुतस्य वै) —[c]) K3 यातिधर्मम्, B6 Da4 D5 यतिधर्मान् (for °धर्मम्) K1 3 उपासीनो (for उपासंश्च) —[d]) K7 [अ]प्यासन्, D4 9 [अ]प्यावसन्; T2 G1 व्यवस्य (for [अ]प्यवसन्) K6 मिथिलाधिप

95 [a]) K7 सांख्य (for सांख्य-) —[b]) D7 T G1 3 6 M1 6–7 निस्यश (for कृत्स्नश) —[c]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2 3.5 8 M1 6–7 धर्माधर्म (for °धर्मौ) ❀ Ca अधर्मवद्धर्मस्यापि बन्धनहेतुत्वात् । ❀ —[d]) K1 3 4 प्राकृतौ पर्यगाहत; D7 प्राकृतीरिह गर्हयन् ❀ Cn प्राकृतम्, आविद्यकम् । ❀

96 G3 om. 96[a]–97[b] —[a]) Bo M1. 6–7 अनित्यम्; Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Cn (gloss त्रिविधपरिच्छेद शून्य) अनत, D7 अस्त तम् (for अनन्तम्) K7 D4 9 स कृत्वा (for कृत्वा स) —[b]) Dn1 आस्थित (for एव च) Dn4 नित्य च वलमास्थित —[c]) Bo 8 9 Da3 a4 D2 धर्माधर्मे; Dn4 °धर्मात् (for °धर्मौ) K6 धर्माधर्मे पापपुण्ये —[d]) T2 G1 सत्यासत्यौ (for °सत्ये)

97 G3 om. 97[ab] (cf v l 96). —[a]) K4 जन्म मृत्योश्, K7 D4 9 M1. 6–7 जन्म मृत्युं (for जन्ममृत्यू) —[b]) T2 प्रकृत (for प्रा°) Bo Da4 Dn1 D8 9

C 12. 11624
B 12. 319.91-100
K. 12. 323 100

ब्रह्माव्यक्तस्य कर्मेदमिति नित्यं नराधिप ॥ ९७
पश्यन्ति योगाः सांख्याश्च स्वशास्त्रकृतलक्षणाः ।
इष्टानिष्टवियुक्तं हि तस्थौ ब्रह्म परात्परम् ।
नित्यं तमाहुर्विद्वांसः शुचिस्तस्माच्छुचिर्भव ॥ ९८
दीयते यच्च लभते दत्तं यच्चानुमन्यते ।
ददाति च नरश्रेष्ठ प्रतिगृह्णाति यच्च ह ।
ददात्यव्यक्तमेवैतत्प्रतिगृह्णाति तच्च वै ॥ ९९
आत्मा ह्येवात्मनो ह्येकः कोऽन्यस्त्वत्तोऽधिको भवेत् ।
एवं मन्यस्व सततमन्यथा मा विचिन्तय ॥ १००
यस्याव्यक्तं न विदितं सगुणं निर्गुणं पुनः ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च सेवितव्याविपश्चिता ॥ १०१
न स्वाध्यायैस्तपोभिर्वा यज्ञैर्वा कुरुनन्दन ।
लभतेऽव्यक्तसंस्थानं ज्ञात्वाव्यक्तं महीपते ॥ १०२
तथैव महतः स्थानमाहंकारिकमेव च ।
अहंकारात्परं चापि स्थानानि समवाप्नुयात् ॥ १०३
ये त्वव्यक्तात्परं नित्यं जानते शास्त्रतत्पराः ।

तदर्चितयन्, D7 T G1, 3 6 परिर्चितयन् (D7 G3 °य); M1 5–7 परिगर्हयन् (for तदचिन्तयत्). — c) Da3 om. ब्रह्मा K1, 2 4 D4 ब्रह्म व्यक्तस्य; K7 V1 B0 6–8 Da4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 Ca (gloss समभिव्याहारात् ब्रह्मण अव्यक्तस्य च) व्यक्ताव्य° (for ब्रह्मा°) D4, 9 धर्मेदम् (for क°).

98 a) T2 योग, G2 योग° (for योगा°) Da4 सांख्यश्च — b) K2 सु (for स्व) Da4 G1 -लक्षण — c) K6 B0 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 -विमुक्त, G2 वियुक्ता (for वियुक्त) K1 2 इष्टानिष्टा दियुक्तं हि ❀ Cs इष्टानिष्टवियुक्तं, विषयसपर्ककृतसुखदुःखविहीनम् । ❀ — d) K1 परात्मक, D6 °त्पर°, M1 6 7 परापर (for °त्परम्) ❀ Cn तस्थौ, स्थाणुवदचलमस्तीत्यर्थं । ❀ — e) Dn1 n4 D7 T G1 3 6 तदाहुर्, G2 समाहुर् (for तमा°) K1 2 4 नित्यस्त्वमाहुर्विद्वांस. — f) K4 6 7 B3 Dn1 n4 Ds1 D2 8 G1 2 शुचि, V1 B0 6 9 Da3 a4 D8 5 M1, 5–7 शुचि (for शुचिस्)

99 a) K1, 2 यश्च (for यच्च) — b) K1 2 यश्च (for यच्च) K7 D4 9 यद्दत्त चानुवर्तते — After 99ab, D7 T G1 3, 6 Kumbh ed ins

781* अव्यक्तेनेति तच्चिन्त्यमन्यथा मा विचिन्तय ।

[T2 अन्यथा च विचिंतयन् (for the post half).]

— c) K2 परश्रेष्ठ; D4 नर श्रेष्ठ°, D9 नरश्रेष्ठ° (for °श्रेष्ठ). — d) K6 7 प्रतिगृह्णाति, D4 9 परिगृह्णाति (for प्रति°) Da4 om (hapl) from यच्च up to गृह्णाति (in 99f). K1 2 4 यश्च वै (for यच्च ह) — B3 D2 G2 om (hapl.) 99ef — e) D6 व्यक्तम् (for [अ]व्यक्तम्) K6 B0 6 7 9 Dn1 n4 D8 D8 3 ददात्यव्यक्त इत्येतद्, Da3 °त्यव्यक्त इत्येते — f) K6 7 D4 -गृह्णाति V1 B0 6 7 Dn1, n4 D8 D2 5 7 8 यच्च (for तच्च) V1 ह (for वै)

100 a) K1 2 4 आत्मैव हि; B3 आत्मा चैव; D5 7 आत्मन्येव (for आत्मा ह्येव). G2 [आ]त्मको (for °नो) G1 ह्येक (for ह्येक°) — b) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 तस्मात्परो (Da3 a4 °रा), K7 तत्राधिको; D6 त्वत्ताधिको; D9 ततोऽधिको, G2 M1, 5–7 तत्त्वाधिको (for त्वत्तोऽधिको) D7 T G1 3 6 तव (for भवेत्) — c) K6 7 एव (for एवं) — d) D5 अन्यथात्मा (for अन्यथा मा). D5 om. from विचिन्तय up to the end of this adhy K6 om (hapl.) from चिन्तय up to तव्याविं (in 101d). K1 2 [अ]धिचिंतय (for विचिन्तय)

101 D5 om. 101, K6 om. up to तव्यावि (for both, cf v 1 100). — a) K1 4 यस्याव्यक्ते, Dn4 यस्माव्यक्त, Ds1 यदव्यक्त (for यस्या°) B9 मा (for न) — b) T2 सगुणा (for °णं) — d) K7 सेवितव्यो विपश्चिता

102 D5 om 102 (cf v 1 100) — c) M1 5–7 लभ्यते (for लभते) K6 V1 B0 7–9 Da3 Dn4 D8 D2 3 8 T2 G1 2 M1 5–7 Ca (gloss अव्यक्तिक, अव्यक्तरूप, मोक्षसंस्थानम्) [ऽ]व्यक्तिक (Dn4 °क); K7 B6 Dn1 D4 7 9 T1 G3 6 °क्तक, Da4 °क्तिस (for °क्तस) K2 सज्ञान (for संस्थान) — d) K6 ज्ञात्वाव्यक्तिं; G2 व्यक्तं मम (for ज्ञात्वाव्यक्तं) K4 6 B6 8 (marg as in text) Da4 D8 D2 8 महीयते (for °पते) ❀ Ca ज्ञात्वा अव्यक्त, शरीरादि आत्मतया ज्ञात्वा । ❀

103 D5 om 103 (cf. v. 1 100) — b) K1, 2 Dn4 Ds2 T2 G6 अहंकारिकम् (for आह°) Da3 a4 उच्यते; Dn4 एव तु — c) K6 B6 7 9 पर वापि, K7 D9 परागीह — d) T2 G1 स्थानानि स समाप्नुयात (sic) ❀ Cs स्थानानि, इन्द्रादिपदानि । ❀

104 D5 om 104 (cf v 1 100). — a) Da3 D7

जन्ममृत्युवियुक्तं च वियुक्तं सदसच्च यत् ॥ १०४

एतन्मयाप्तं जनकात्पुरस्ता-
　तेनापि चाप्तं नृप याज्ञवल्क्यात् ।
ज्ञानं विशिष्टं न तथा हि यज्ञा
　ज्ञानेन दुर्गं तरते न यज्ञैः ॥ १०५

दुर्गं जन्म निधनं चापि राज-
　न्न भूतिकं ज्ञानविदो वदन्ति ।
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैश्च
　दिवं समासाद्य पतन्ति भूमौ ॥ १०६

तस्मादुपासस्व परं महच्छुचि
　शिवं विमोक्षं विमलं पवित्रम् ।
क्षेत्रज्ञवित्पार्थिव ज्ञानयज्ञ-
　मुपास्य वै तत्त्वमृषिर्भविष्यसि ॥ १०७

उपनिषदमुपाकरोत्तदा वै
　जनकनृपस्य पुरा हि याज्ञवल्क्यः ।
यदुपगणितशाश्वताव्ययं त-
　च्छुभममृतत्वमशोकमृच्छतीति ॥ १०८ C. 12. 11636 B 12 319(a).112 F 12 313 112

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

T G1.8 6 यस् (for ये) K7 ग्रह्म; V1 स्यान (for नित्य) —b) K6 Da4 जानते K1 B9 तत्पर° D7 T G1–3 6 M1.6–7 जानीते (G2 ज्ञानते, M1.6–7 जानते) शाश्वत° पर (T2 °र°) —c) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1.n4 D8 D2 3 8 -विमुक्त च; K7 D4 9 वियुक्तास्ते, T2 °क्तश्च (for °क्त च) —d) K4 6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1.n4 D8 D2 3 8 विमुक्त (for वियुक्त) K1 2 मनन्तय्, G2 सदसतश्च् (for सदसच्) K7 D4 9 गच्छ(D4 °च्छ)ति परमां गतिं

105 D5 om 105 cf v 1 100) Da3 a4 om 105ab —a) T2 M1.7 मयोक्त (for मयाप्त) K2 जनक (for °कात्) G2 पुनस्तान् (for पुर°) —b) D4 वा (for च) —T1 repeats नृप याज्ञवल्क्यात् after न (in 105c) T2 याज्ञवल्क्य, M1 6–7 या(M5 य)ज्ञवल्कात् —c) Ca ज्ञात्वा (for ज्ञान) Ds1 विशिष्टं हि (for °ष्ट) D7 च (for न) Da4 M1 6–7 यज्ञाज् (for यज्ञा) ❀ Ca ज्ञानमेव विशिष्ट, न कर्म । ❀ —d) K2 सर्गं (for दुर्गं)

106 D5 om. 106 (cf v 1 100) —a) B6 दिनं, T2 निधनौ (for °न) —b) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1.n4 D8 D2 3 7–9 T2 G1 मौतिक, K7 D4 मौतिक- (for भूतिक) D2 om from विदो up to विमोक्ष (in 107b) —d) D7 T1 G1.3 6 M1 6–7 भूय° (for भूमौ)

107 D5 om 107 (cf v 1. 100) D2 om up to विमोक्ष (cf v 1 106) —a) G1 मह° (for महत्) K6 V1 B1 3 9 Da3 a4 Dn1.n4 D8 7 T1 G1 3 M5 6 शुचि° (for शुचि) T2 तस्मादुपासस्व महच्छुचि° शिव —b) K2 हि मोक्ष, K7 D4 9 विशोक; Dn4 विमोक्ष (for °क्ष) K7 D9 परम (for विमल) T2 विमोक्ष-मेक विमल पवित्र —c) K6 B0 6–9 Da3.a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 क्षेत्र ज्ञात्वा (for क्षेत्रज्ञवित्) K6 D7 पार्थिव (for °व) D4 om from ज्ञानयज्ञ up to याज्ञ (in 108b) D8 ज्ञानयज्ञ —d) T2 उपास्व (for °स्य)

108 D5 om 108 (cf. v 1. 100) D4 om. up to याज्ञ (cf v 1 107) —a) Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 8 Cp (gloss यस्मिन्ब्रह्माणि उपनिषद् रहस्यज्ञानमस्य) यदुपनिपदम् (for उपनिपदम्) V1 B0 6 8 9 अयाकरोत् (for उपा°) V1 B0 तदासौ; B7 9 Da3 a4 T2 सया वै, B8 Dn1.n4 D8 D2 3 8 तथासौ (for तदा वै) K1 2 4 उपनिपर्दमुपाकरोत्तु दातां (K1 दांता) —b) K1 2 जनकसुतस्य K1 4 7 पुरो ह, K2 परा ह; Dn4 G1 पुरो हि, D7 T1 G3 6 पुरापि (for पुरा हि) K7 याज्ञ्यवल्क्य°, G2 M1.6–7 यज्ञवल्क° D9 जनयज्ञमुपास्य वै नृपस्य पुरा ह याज्ञवल्क्य° (corrupt) —c) B7 तद्° (for यद्) D9 गणित (for गणित-) K2 -शाश्वताव्यय, Dn4 °व्यय, D7 T G1 3 6 °व्ययस्; M7 °व्यक्त (for °व्यय) M1t तु (for तत्) —d) V1 M1 6 अमृतम् (for अमृतत्वम्) K1 2 4 उ(K4 स)पतीति; K6 B6 (marg) T2 G1.2 ऋच्छ(K6 °च्छे)ति, V1 B0 7 8 (orig) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 अच्छेति; B6 (orig) 8 (marg) अर्हति, D7 ऋच्छतेति, M1 6–7 आच्छेतीति (for ऋच्छतीति)

३०७

C. 12. 11637
B 12. 320[19] 1
K 12. 324 1

युधिष्ठिर उवाच ।

ऐश्वर्यं वा महत्प्राप्य धनं वा भरतर्षभ ।
दीर्घमायुरवाप्याथ कथं मृत्युमतिक्रमेत् ॥ १

तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
रसायनप्रयोगैर्वा कैर्नोपैति जरान्तकौ ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्येह संवादं जनकस्य च ॥ ३

वैदेहो जनको राजा महर्षिं वेदवित्तमम् ।
पर्यपृच्छत्पञ्चशिखं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ४

केन वृत्तेन भगवन्नतिक्रामेज्जरान्तकौ ।
तपसा वाथ बुद्ध्या वा कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥ ५

एवमुक्तः स वैदेहं प्रत्युवाच परोक्षवित् ।
निवृत्तिर्नैतयोरस्ति नानिवृत्तिः कथंचन ॥ ६

न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः क्षपाः ।
सोऽयं प्रपद्यतेऽध्वानं चिराय ध्रुवमध्रुवः ॥ ७

Colophon om in D5, Ś1 D6 missing K3 5 B1-3 Da1 a2 Dn3 n8 D1 G4 5 M2-4 absent. —*Sub-parvan* K1 2 4 6.7 V1 B6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 4 7-9 T G1 3 6 M1 5-7 मोक्षधर्मं —*Adhy name*. K1 2 4 V1 B0.7 Da4 Dn1 D2 3.8 T1 G2 6 M1 5-7 याज्ञवल्क्य(M1 5-7 यज्ञवल्क)जनकसंवाद' समाप्त', K6 B6.8 9 Da8 D8 T1 (also) G8.6 (also) याज्ञवल्क्यजनकसवाद', K7 D4 9 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे ज्ञानोपदेश समाप्त', M1 5-7 (all also) ज्ञानप्रशसनं —*Adhy no* (figures, words or both) K6 47, B8 145, Dn1 144, Dn4 Ds2 M5 142, D8 139; T1 G6 141, G1 8 M1.6 7 140 —*Śloka no* Da4 108, Dn1.n4 112, D8 110.

307

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf v 1 12 274 13, 283 15)

1 ᵃ) K2 4 D7 T G1 3 6 M1 5-7 सु (for वा) —ᵇ) K1 2 पुरुषर्षभ (for भरत') —ᶜ) G2 वायुर् (for आयुर्) D4 om (hapl) from वाप्याथ up to प्रयोगै in (2ᶜ) —ᵈ) Dn1 मृत्युर्, D9 मृत्योर्. K7 D7 कथ मृत्योरप(D7 'रुप)क्रमेत

2 D4 om. up to प्रयोगै (cf v 1 1) —ᵃ) V1 B9 M1 5 7 वै (for वा) —ᵇ) D5 om from कर्मणा up to अत्रा in (3ᵃ) —ᶜ) K1 2 रसायनोपयोगैर्वा —ᵈ) K4 6 V1 B0.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 कैर्नाप्नोति, K7 D9 को नापैति, D4 को नोपैति, D7 T G1 3 6 केनापै(T2 'पे)ति (for कैर्नोपैति). K1 जरां तुकौ (sic), K2 'तिकौ, K6 जर्नांतिकौ (for जरान्तकौ)

3 D5 om up to अत्रा (cf v 1 2) —ᶜ) D7 T G1 3 6 [अ]पि (for [इ]ह) —ᵈ) K1 2 M5 ह; D7 T1 G3 6 वै (for च)

4 ᵃ) K1 2 4 7 V1 B0 विदेहो (for वैदेहो) —ᵇ) K4 Da4 Ds1 D2 8 महर्षिर्; Da3 Dn4 D4 महर्षि (for महर्षिं) Da3 a4 वेदपारग; D3 'वित्तम (for 'वित्तमम्) —ᵈ) G2 भिन्न' (for छिन्न'). K7 सशय'

5 ᵃ) G1 को*युक्तेन (for केन वृत्तेन) K1 Da4 भगवान् —ᵇ) Dn4 अतिक्राते; D5 निष्क्रामेत (for अतिक्रामेज्) —ᶜ) B0 7 9 Da3 Dn1 D8 D2 3 8 T1 G2 6 वा बुद्ध्या (by transp.).

6 ᵇ) K4 Dn1 n4 D2 4 7-9 G1 M5 6 [अ]परोक्षवित्; D5 स मोक्षवित्, C8 परोक्ष' (as in text) ❀ C8 परोक्षवित्, कालज्ञ' । ❀ —ᶜ) K1 निवृत्ति, D5 निर्वृति; M6 विवृत्तिर् (for निवृ') K4 B7.8 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 न तयोर् (for नैतयोर्). —ᵈ) T1 G6 का न (G6 नि) वृत्ति; G1 नानिवृत्त'; M1 5 नातिवृत्ति', C8 (gloss स्वभावानुभावानुपरमो) नानि' (as in text) K1 अथात्मनि, K2 4 कदाचन (for कथ').

7 ᵃ) D7 T1 G6 स(D7 न)सामानि (for न ह्यहानि) —ᵇ) T1 G6 न सामा (by metathesis), G2 मनसा (for न मासा) K1 (*sup lin* as in text) पुन; D4 9 क्षिपा, M1 5-7 समा' (for क्षपा) —ᶜ) B8 स्वयं, Dn4 मोघ, D7 सो य', G2 योय (for सोऽयं) ❀ Cp अध्वान, ससारपथम् ॥ C8 जन्ममरणादिप्रबन्धम् । ❀ —ᵈ) Da3 a4 नचिराद् (for चिराय) K6.7 V1 D5 7 9 T G1-3.6 M1 7 अध्रुव, B6 9 Da3 a4

सर्वभूतसमुच्छेदः स्रोतसेवोह्यते सदा ।
उह्यमानं निमज्जन्तमप्लवे कालसागरे ।
जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदभिपद्यते ॥ ८
नैवास्य भविता कश्चिन्नासौ भवति कस्यचित् ।
पथि संगतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ।
नायमत्यन्तसंवासो लब्धपूर्वो हि केनचित् ॥ ९
क्षिप्यन्ते तेन तेनैव निष्टनन्तः पुनः पुनः ।
कालेन जाता जाता हि वायुनेवाभ्रसंचयाः ॥ १०
जरामृत्यू हि भूतानां खादितारौ वृकाविव ।
बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ॥ ११
एवंभूतेषु भूतेषु नित्यभूताध्रुवेषु च ।
कथं हृष्येत जातेषु मृतेषु च कथं ज्वरेत् ॥ १२
कुतोऽहमागतः कोऽस्मि क्व गमिष्यामि कस्य वा ।
कस्मिन्स्थितः क्व भविता कस्मात्किमनुशोचसि ॥ १३ C 12.11850 B 12 320(319):4 K 12.324 14

सव्ययं (for अध्रुव)

8 ᵃ) K4 7 Da4 Ds2 D4 T2 G1 2 M7 -समुच्छेद (Ds2 °द); D7 समुत्सेद (for समुच्छेद) — ᵇ) K1 2 श्रो(K2 स्रो)तस्येव, K4 स्रोतस्यैव; K6 7 Bo D3 9 श्रोतसे(K7 D9 °सै)व, B9 स्रोतसश्च; Da4 °सो वा, D7 T G1-3.6 M1 6 7 °सैव (for °सेव). K6 [उ]ह्यसे, G2 [उ]च्यते (for [उ]ह्यते) K2 सर्द (sic), K4 पद, Dn1 वदा; D7 T1 G3 6 जवात्; G2 तया (for सदा) D8 स्रोतसापोह्यते सदा, D4 श्रोतसेवाह्यते सदा — ᶜ) B6 8 9 Da3 Dn4 Ds2 D2 3 6 7 T G1.3 6 M1 6 ऊ(G6 दौ)ह्यमान (T1 G1.3 6 °नम्), B7 Cp (gloss तापत्रयेणाभिभूयमानं) तुह्यमानं (for उह्य°) K1.2 4 B1.9 G1 2 M1.6 7 च मज्जतम् (G1 °स्तौ), T1 G3 6 तु मज्जस्याद् (sic) (for निमज्जन्तम्). — ᵉ) K7 जरामृत्युर्; T2 G1 जरामृत्यू T G1.3 6 -महाग्राहौ (for °ग्राहे) — ᶠ) K1.2 4 कथाचिद् (for न कश्चिद्) D6 अपि मुच्यते; D7 T2 G1 Cs (gloss अविवर्तयति, तारयतीत्यर्थः) भविवर्तते, T1 G3 6 अविपद्यते, M1 6-7 अवबुध्यते (for अभिपद्यते)

9 9ᵃᵇᶜᵈ = (var) 12 28 39, 50 — ᵃ) G2 किंचिन् (for कश्चिन्) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn4 D8 D2 3 8 M1 6-7 कश्चिद्भवति — ᵇ) D5 कर्हिचित् (for कस्य°) — 9ᶜᵈ = 12 37*. — ᶜ) Da3 a4 सगतम्, D7 T1 G3 6 संगमम् (for °तम्) — ᵈ) M6 वृद्धिभि. (for बन्धुभि°) — 9ᵉᶠ = 12 28 51ᵃᵇ — ᵉ) M7 -संवादो (for °वासो) ❀ Cs अत्यन्तसवास, अविनाशी सहवास । ❀ — ᶠ) K6 B1 कस्यचित्, D5 कर्हि (for केन°)

10 ᵃ) D4 क्षिप्यत, D5 क्षिप्र ते; D7 8 T2 G1 क्षिप्यते (for क्षिप्यन्ते) D6 न च (for the first तेन). D4 [इ]व (for [ए]व) — ᵇ) K2 निष्ट्यवत°, K4 7 D9 निष्टार्वत°; D8 T1 G3 6 विष्टसंत°, D5 निःस्वत न°; D7 विष्टन्संत°; D2 विष्टवत्रा (sic), T2 G1 विष्टस्वत; Cs (gloss कूर्दन्त°) Cp (gloss अव्यक्तध्वनिं कुर्वन्त) निष्टनन्त° (as in text) — ᶜ) Bo 7 याता (for the first जाता) K4 6 Bo 7 Dn1 n4 D8 D2-5 8 याता हि; D9 हि नरा (for जाता हि) B9 Dn1.n4 [ए]व (for [इ]व) — ᵈ) K1 7 G2 अभ्रसचय°, K2 4 अत्र सचया° (for अभ्रस°)

11 ᵃ) V1 जरामृत्युर्; Dn4 °मृत्यु. — ᶜ) Dn4 बलीना

12 ᵃ) K6 नित्येषु, Bo 7.8 (marg) Dn1.n4 D8 D2 2 3 Cs (gloss कार्यकारणसघाताध्यक्ष) भूतात्मा; B9 D5 lacuna (by hapl) (for भूतेषु) — ᵇ) K1 2 4 6 Bo 6 7 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 M1 7 नित्य° (K1 2 4 °त्यं) भूतोध्रु(K1 2 4 °ताध्रु, K6 °तेध्रु)वेषु च — ᶜ) B7 Dn1 n4 D8 D2 3 8 हि हृष्येज्; Cs (gloss प्रोह नाचरेत्) न हुष्येद् (for हृष्येत) K1 (marg as in text) यातेषु (for जातेषु) — ᵈ) Da3 lacuna (by hapl), G2 M1 6-7 मृतेषु (for मृतेषु) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G1-3 6 M1.5 6 न सज्वरेत्; D5 M7 न सचरेत् (for कथ ज्वरेत्)

13 With 13, of 12 28 40ᵃᵇᶜᵈ — ᵃ) T G1 3 6 कुतस्त्वम् (for कुतोऽहम्) B6 कोसि, T1 G3 6 कासी°; T2 G1 क्वासु (for कोऽस्मि) — ᵇ) K1 2 न (for क्व) K1 2 D7 [आ]गमिष्यामि, T G1 3.6 गमिष्यसि (for °ष्यामि) D5 7 कर्हिचित् (for कस्य वा) — D5 om. 13ᶜᵈ — ᶜ) D7 T1 G3 6 पतित° (for भविता) — ᵈ) K1 2 4 7 D4 9 कस्मिन्, T G1-3 6 क सन् (for कस्मात्) K7 अनुशोचति; Bo M1 6-7 °शोचिमि; B9 अपि शोचसि (for अनुशो°) — After 13, D5 7 ins

782* सत्यश्च ते ययात्मा च त्यक्त स्यात्किमनेन च ।

14 ᵃ) K7 G2 3 दृष्ट्वा; D4 प्रष्टा; D7 नष्टा; D9

C. 12. 11831 / 12. 320(19). 15 / K. 12. 323. 15 दृष्टा स्वर्गस्य न ह्यस्ति तथैव नरकस्य च । आगमांस्त्वनतिक्रम्य दद्याच्चैव यजेत च ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

३०८

युधिष्ठिर उवाच ।
अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरुराजर्षिसत्तम ।
कः प्राप्तो विनयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे ॥ १
संन्यस्यते यथात्मायं संन्यस्तात्मा यथा च यः ।
परं मोक्षस्य यच्चापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
जनकस्य च संवादं सुलभायाश्च भारत ॥ ३

द्रष्टा; T1 दृष्टा (for द्रष्टा) K6 B6 Da3 a4 कोस्तीह, K7 B0 7-9 Dn1 n4 D8 D2-4 8 कोन्योस्ति, V1 M1 5-7 को ह्यस्ति (for न ह्यस्ति) —b) D1 T G1 8 6 नरकस्य तथैव च —d) T1 G8 6 वा (for the second च)

Colophon Ś1 D6 missing K8 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n8 D1 G4 5 M2-4 absent —Sub-parvan K1 2 6 7 V1 B6 7 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-5 7-9 T1 G1-3. 6 M1 5-7 मोक्षधर्म —Adhy name K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 G3 M1 5-7 पञ्चशिखजनकसंवाद —Adhy no (figures, words or both) K6 48, B7 T1 G6 142, B8 146, Dn1 145, Dn4 D82 G8 M5 143, D8 140, T2 155, G1 M1 6 7 141, G2 157 —Śloka no Da4 Dn1 n4 D8 15

308

☞ This adhy is missing in D6 (of v 1. 12 283 15) Ś1 is missing up to नरेन्द्रे (in 76) (cf. v. 1 12 274 13)

1 a) K1 2 Da4 गार्हस्थं D7 परित्यज्य च गार्हस्थ्य —b) K6 सत्तमः Da4 -सत्तम —c] K6 विलय; B8 (orig) [s]तिलयं, B8 (marg) निलयं, D5 [s]तिस्वय (for विनय) D7 T G1. 8 6 M1 5-7 कः प्राप्तो नृपति सिद्धिं; G2 कः प्राप्नोति पति सिद्धिं ❀ Cn विनीयते, विलीयतेऽस्मिन्निति विनयो लयस्थान, मोक्षतत्त्वम् ॥ Cp विनयं, विशिष्टज्ञानम् । बुद्ध्या, ममतात्यागकौशलेन । ❀ —d) K1 2 4 T2 G1 मोक्षे (for मोक्ष) K1. 2 तत्त्वं (for -तत्त्व)

2 Ś1 missing (cf v 1 1) —a) K1. 2 Da3 a4 C8 सन्यस्यति, V1 B0 6-8 Dn1 n4 D82 D2 5. 7 T G8. 6 M7 स न्यस्यते, G3 ययस्य ते; C8 अव्यक्तस्य (for सन्यस्यते) K1. 2 4 6 B3 (marg) Dn4 यथात्मान; K7 D4 5 7 9 यथात्मा च, B0 यदात्माय, Cp 8 यथात्माय (as in text). —b) K6 B6-9 Dn1 D8 D2 3 8 G3 Cn (gloss व्यक्तस्य, स्थूलदेहस्य आत्मा, लिङ्गदेह) C8 व्यक्तस्यात्मा, K7 V1 B0 Da3 Dn4 D4 5 7 9 व्यक्तस्यात्मा, T1 G1 8 6 व्यक्तस्त्वात्मा: T2 त्यक्तस्वात्मा (for सन्यस्तात्मा) D5 7 तथा, M1 5-7 भवेच्च (for यथा) K4 B0 3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 च यत्, K6 द्वय; K7 Da3 D4 9 भवेद्, V1 च य, B3 7 9 स्वयं; B8 (marg) D5 7 च तथ, T G1 3 6 C3 च त (for च य) Da4 Ca व्यक्तस्यात्मा (Ca व्यक्तः स्याद्वा) यथा द्वय ❀ Cn (reading व्यक्तस्यात्मा) व्यक्तस्य स्थूलदेहस्य आत्मा स्वरूपं यथा संन्यस्यते, त्यज्यते । ❀ —c) K4 Dn4 पर; T1 G1 3. 6 पार (for पर). K3 यच्च (for यत्)

3 Ś1 missing (cf. v 1. 1). D81 om the ref —a) ❀ C8 अत्र, सन्यासपथि । ❀ —cd) D1 3 9 transp जनकस्य च and सुलभायाश्च Da4 सवादे (for °दं). K3 स्वलभायाश्च (for सु°)

4 Ś1 missing (cf v 1 1) —a) K1 स न्यास, K6 सम्यास (sic), V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2. 5 7 T2 G8 M1. 5-7 स न्यास; T1 G8 6 स न्यासी (for सन्यास-)

संन्यासफलिकः कश्चिद्बभूव नृपतिः पुरा ।
मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुतः ॥ ४
स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्वे च शास्त्रे कृतागमः ।
इन्द्रियाणि समाधाय शशास वसुधामिमाम् ॥ ५
तस्य वेदविदः प्राज्ञाः श्रुत्वा तां साधुवृत्तताम् ।
लोकेषु स्पृहयन्त्यन्ये पुरुषाः पुरुषेश्वर ॥ ६
अथ धर्मयुगे तस्मिन्योगधर्ममनुष्ठिता ।
महीमनुचचारैका सुलभा नाम भिक्षुकी ॥ ७
तया जगदिदं सर्वमटन्त्या मिथिलेश्वरः ।
तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥ ८
सा सुसूक्ष्मां कथां श्रुत्वा तथ्यं नेति ससंशया ।
दर्शने जातसंकल्पा जनकस्य बभूव ह ॥ ९
ततः सा विप्रहायाथ पूर्वरूपं हि योगतः ।
अबिभ्रदनवद्याङ्गी रूपमन्यदनुत्तमम् ॥ १०
चक्षुर्निमेषमात्रेण लघ्वस्त्रगतिगामिनी ।
विदेहानां पुरीं सुभ्रूर्जगाम कमलेक्षणा ॥ ११ C 12 11852 B 12.321(20).11 K 12.325 11

Dś2 D2 T2 G1 फलक°, T1 G6 फलित ; G2 M1 6-7 -पथिक° (M1 °त°) (for -फलिक) K2 4 सन्यस्य हि किल° कश्चिद् ❀ Ca सन्यासफलिक°, सन्यासं विना संन्यासफलवान् ॥ Cn सन्यासफलं सम्यग्दर्शनं, तदस्यास्तीति । ❀ —c) G2 मैथिले (for °लो) D7 T G1-3 6 M1 6-7 राजा (for नाम) —d) Da3 श्रुते, Dś2 T2 श्रुति°, D4 5 9 स्मृत (for श्रुत)

5 Ś1 missing (cf v 1 1) —a) D5 7 T G1-3 6 M1 6-7 वेद (for वेदे) V1 B2 (marg as in text) -धर्मे, G2 M1 6-7 -शास्त्र (for -शास्त्रे) B3 (marg as in text) वै (for च) K7 D4 9 स वेद(D4 °दे)-शास्त्रे मोक्षे च —b) K6 स्तवशास्त्रे; B6 9 Da3 Dś2 (by corr) स्वशास्त्रे च, B3 (marg) स्वे शास्त्रे च; D5 सत्त्वशास्त्रे; D7 T1 G3 6 वेदशास्त्रे (for स्वे च शास्त्रे) K7 B0 6 7 9 Da7 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7-9 T1 G3 6 कृतश्रम°; G2 कृतागमे (for °गम°) V1 B8 स्व(B3 स्वे)शास्त्रे कृतनिश्चय° ❀ Cn स्वे शास्त्रे, दण्डनीतौ ॥ Cs अर्थशास्त्रे । चशब्दात् धर्मशास्त्रे च । ❀ —d) K7 शसाम, D4 घशाम, D7 T1 G3 6 यशसा (for शशास) K7 पृथिवीम् (for वसुधाम्)

6 Ś1 missing (cf v 1 1) —b) V1 वृत्तितां (for -वृत्तताम्) —c) K7 Dn4 स्पृहयति B8 D6 7 पुते (for अन्ये) T1 G3 6 लोकेषु चास्पृहस्तस्मै; T2 G1 °ष्वस्पृहयंस्तस्मै, G2 °षु प्रार्थयति स्म, Ca सर्वलोके प्रगायति —d) K1. 2 4 पुरुषर्षभ; K7 B7 D9 G2 M1 6-7 पुरुषेश्वर (B7 °र)

7 Ś1 missing (cf v 1 1) —a) Da4 कर्मयुगे; D7 T1 G3 6 त्रेता°, Cs (gloss कृतयुगे) धर्म° (as in text) B7 अथ तस्मिन्युगे धर्मो —b) K1 6 Da4 अनुष्ठिता (for °ता) ❀ Cn अनुष्ठिता, कर्तरि क्त (Pāṇini 3 4 72) । ❀ —c) K1 2 अवचचार; T2 अनुपचार (for °चचार) G2 M1 6-7 चचार वसुधामेका —d) K1 स्वलभा (for सु°) K1 6 भिक्षकी, Da4 भिक्षुका

8 Ś1 missing (cf v 1 1) —a) K1 तया, Dn4 तथा (for सया) K6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 कृत्स्नम् (for सर्वम्) —b) K7 अटत्या K6 Da4 Dn4 मिथिलेश्वर; K7 मैथिलेश्वर° —c) T2 श्रुते (for श्रुतो) K6 D4 9 मोक्षी (for मोक्षे) K1 2 तत्र श्रुतो (K2 °तौ) मोक्षपर° —d) ❀ Ca त्रिदण्डिभि, यतिव्रतिभि° । ❀

8 Ś1 missing (cf v 1 1) —a) K6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सातिसूक्ष्मां; B6 7 Da3. a4 सा सूक्ष्मां च; B2 साव(marg सापि)सूक्ष्मां, D5 T2 सा च (T2 तु) सूक्ष्मां; G2 साधुकामा; M1 6-7 सा सुसूक्ष्मा (for °क्ष्मा) M1 6-7 कथा° (for कथां) K7 D4 9 सा सुसू(D4 °सू)क्ष्मकथं श्रुत्वा —b) K1 Da3 तथा नेति; K2 तथ्य नीति; Da4 तथ्यतेति, D7 कथ्यतेति, T1 G6 कथां ते तु, G2 तथ्य नैति, M1 6 7 कथ्य नेति (for तथ्य नेति) K1 2 सुसंशया; K7 Da3 सश°; B7 शशास या; Dś1 न सशया; D5 सशकया (for ससशया) Dn4 तथ्यं ते चेति संशया —c) G2 दर्शिते (for दर्शने) —d) V1 B8 (marg as in text) सा (for ह).

10 Ś1 missing (cf. v 1 1) —a) K1 2 4 6 V1 B0 7-9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T1 G3 6 तत्र (for तत°) D7 T1 G1 3 6 विप्रभार्याथ; G2 [अ]पि प्रहायाथ (for विप्रहा°) K1. 2 4 [अ]त्र; K6 D4 [अ]र्थ (for [अ]थ). —b) D4 corrupt, G3 पूर्वरूपवियोगत ❀ Cp पूर्वरूपं, भिक्षुकत्वानुरूपम् । ❀ —c) Dś2 आबिभ्रद् T1 G6 अभिभूयानवद्यांगी —d) G1 चान्यम् (for अन्यद्)

11 Ś1 missing (cf v 1 1) —a) K6 चक्षु ; Da4 चतुर् (for चक्षुर्) —b) K1 2 लघ्वभ्र, K6

C 12. 11263
B 12. 221(10).12
K 12. 235 12

सा प्राप्य मिथिलां रम्यां समृद्धजनसंकुलाम् ।
भैक्षचर्यापदेशेन ददर्श मिथिलेश्वरम् ॥ १२
राजा तस्याः परं दृष्ट्वा सौकुमार्यं वपुस्तथा ।
केयं कस्य कुतो वेति बभूवागतविस्मयः ॥ १३
ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा व्यादिश्य च वरासनम् ।
पूजितां पादशौचेन वरान्नेनाप्यतर्पयत् ॥ १४
अथ भुक्तवती प्रीता राजानं मन्त्रिभिर्वृतम् ।
सर्वभाष्यविदां मध्ये चोदयामास भिक्षुकी ॥ १५
सुलभा त्वस्य धर्मेषु मुक्तो नेति ससंशया ।
सत्त्वं सत्त्वेन योगज्ञा प्रविवेश महीपते ॥ १६
नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्य रश्मीन्संयोज्य रश्मिभिः ।
सा स्म संचोदयिष्यन्तं योगबन्धैर्बबन्ध ह ॥ १७

गजेंद्र, G2 लब्वस्तु (for लब्धस्त-). — c) K1 2 4 वे (K1 वै)दाहानां (for विदे°) K1 D4 पुरं, K3 4 पर, K6 Dn4 M1 6, 7 पुरी, K7 पुरा, D5 गतिं, D7 पदं; T1 G8 6 पतिं (for पुरीं) K4 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn4 Ds1 D2 5 8 सुभ्रुर्, K6 सुभ्रू (for सुभ्रूर्) — d) K1 2 4 जलजेक्षणा (K1 °णा) (for कमले°)

12 Ś1 missing (cf. v l 1). — a) D5 स; T1 G8 6 स (for सा) — b) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 प्रभूत-; D6 आस्पयं- (for समृद्ध-) K1 Ds1 -सकुलं — c) K6, 7 V1 B7 8 Da3 D3 4 9 G1 M1 5 6 भैक्ष्य; Dn4 मोक्ष- (for भैक्ष) B8 -चर्यो पदेशेन (for -चर्या°). — d) T G1 2, 6 ददर्श मिथिलाधिपं

13 Ś1 missing (cf v l. 1) — b) K3 सौकुमार्यां; K7 D4 9 श्लक्ष्ण चारु K7 गुरुस् (for वपुस्). K6 V1 B5–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 तदा (for तथा) — c) G2 सुता (for कुतो). — d) D7 गत (for [आ]गत)

14 Ś1 missing (cf v l 1) — a) K1 दृष्ट्वा; K3 4 पृष्ट्वा (for कृत्वा) — b) Da3 a4 व्यादिस्य (for °श्य) D5 व्यादिश्य वरमासन — c) D8 पूजितो (for °तां) T1 G8 6 पूजितां पादयोश्चैनाम् — d) Ds1 D5 पराशेन, T1 G8, 6 अथा° (for वरा°) K1 2 4 [अ]नु (K1 °न्व)तर्पयत्, K7 [अ]मित°, D4 5 9 M1 5 6 [अ]म्य°, G2 च त° (for [अ]प्यत°) M7 वरान्नैनाम्यतर्पयन्

15 Ś1 missing (cf. v l 1) D7 transp 15a and 15b — a) K7 युक्तवती, Dn1 मुक्त°, D8 भूक्त° (for भुक्त°) K1 Da3 a4 Cn (gloss पीतवती) पीता; D5 प्रीत्या, T2 प्रीता (for प्रीता) T1 G1 3 6 अथ भुक्तवतीं प्रीतां, Cp अपीतापीतवती (submetric) — b) T G1 3 6 राजा ता मन्त्रिभिर्वृत° — c) K1 2 4 T1 G8 6 समाभाष्यविदा मध्ये ❀ Cn सर्वभाष्यविदां, सूत्रार्थज्ञानाम् ॥ Cs सांख्ययोगतर्कशास्त्रादिविदा । ❀ — d) T G1 3 6 भिक्षुकीं (for °की) ❀ Cn चोदयामास, साधिक्षेपमिव पप्रच्छ ॥ Cp परीक्षयामास । ❀

16 Ś1 missing (cf v l 1) Before 16, D7 G3 6 ins. सुलभोवाच — a) K1 स्वलभा K4 6 तस्य; K7 D4 9 स्वस्य, Cn अस्य (for त्वस्य) D7 T1 G1 सुलभा त्वहमार्येषु ❀ Cn अस्य धर्मेषु, नित्यनैमित्तिकेषु, क्रियमाणतया दृश्यमानेषु सत्सु, मुक्तोऽयमफलाकाङ्क्षी विहितत्वात्कर्म कुरुते, यद्वा कामुक इति ॥ Cs धर्मेषु छत्रचामरादिषु राजचिह्नेषु । ❀ — b) K6 युक्ते; B0 3 (marg as in text) युक्तो; Da4 मुक्ते; Dn4 मुक्तो; D5 7 मुक्ता (for मुक्तो) K6 ससंसया, B1 शशस या; Dn4 सुसंशया; T2 न सशय — c) D5 सत्त्व; D5 (also) सत्य, D7 स त्वां, T1 G3, 6 सा त्वां, Cn (gloss बुद्धिं) Cp (gloss चित्त) Cs (gloss मानसभावं) सत्त्व (as in text) D5 सत्त्वेन, D7 सत्येन; Cn (gloss मनोजन्मना, भावविशेषेण) सत्त्वेन (as in text) K7 M1, 6 7 योगज्ञा, D2 (marg as in text) सत्यज्ञा (for योगज्ञा) — D4 om 16d–17c — d) K1 प्रविवेप, D7 T1 G3 2 6 प्रविष्टाहं, T2 G1 °ष्टाभूत् (for °वेश) V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n4 D2 T3 M1, 5–7 महीपते (for °पते)

17 Ś1 missing (cf. v l 1) D4 om 17abc (cf v l 16) — a) K2 lacuna, Da1 यस्य (for अस्य) — b) K3 रश्मीं, G1 M7 रश्मि (for रश्मीन्) K4 7 V1 B0 6 (marg as in text) 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 G1 सयम्य, K6 सपश्य (for सयोज्य) ❀ Cp स्वाधीनैः सर्वैः स्वेन्द्रियैः, जनकस्य सर्वाणीन्द्रियाणि स्ववशे कृत्वा । ❀ — K3 4 om 17cd — c) K1 सा स, G2 साधु (for सा स्म) K6 सश्मल योज*प्यत (sic), K7 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5, 7 8 सा स्म त चोदयिष्यती (Dn4 °ष्यति; D7 °ष्यंतु); V1 Ds1 सा स्म स (Ds1 यस्मात्स)चोदयिष्यती, D9 सा स्म सयोजयिष्यत, T1 G8 6 साधु (G8 सा स्म) त चोदयिष्यंत ❀ Cn (reading °चोदयिष्यन्ती) प्रष्टुमिच्छन्ती ॥ Cp (reading सनोदयिष्यन्त) प्रष्टुकामं । ❀ — d) D7 T G8

जनकोऽप्युत्स्मयन्राजा भावमस्या विशेषयन् ।
प्रतिजग्राह भावेन भावमस्या नृपोत्तमः ॥ १८
तदेकस्मिन्नधिष्ठाने संवादः श्रूयतामयम् ।
छत्रादिषु विमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्डके ॥ १९
भगवत्याः क्व चर्येयं कृता क्व च गमिष्यसि ।
कस्य च त्वं कुतो वेति पप्रच्छैनां महीपतिः ॥ २०
श्रुते वयसि जातौ च सद्भावो नाधिगम्यते ।
एष्वर्थेषूत्तरं तस्मात्प्रवेद्यं सत्समागमे ॥ २१
छत्रादिषु विशेषेषु मुक्तं मां विद्धि सर्वशः ।
स त्वा संमन्तुमिच्छामि मानार्हासि मता हि मे ॥ २२ C 12 11873 B 12 321(20).20 K 12 325 22

च वर्धित (D7 त) (for यमन्ध इ) K6 D1 9 त (for इ) K1 योगयधेन्वयधन ❀ Ca योगवन्धै, योगबलेन वाङ्मनःस्तम्भनफलैः । ❀

18 Before 18, T1 G3 6 ins जनक° — a) K1 4 ष्युरस्मयन्, K2 ष्युरस्मयन्, K6 [s]प्युत्सहन्, B3 स्मयन्; B5 [s]प्यस्मयद्, Da3 a4 [s]प्यस्मयन्; Dn4 [s]प्यस्मयन्, D4 [s]प्याययौ, D5 [s]यस्मयन्, D7 त्रिस्मयन्, T2 [s]प्यस्त्नयन् (for ऽप्युत्स्मयन्) ❀ Cn उत्स्मयन्, स्वस्याजेयत्वाभिमाने गर्वं कुर्वन् ॥ Cp स्वकीयमस्त्रावष्टभ्य बुद्धा, तत्कृतस्वज्ञानेन उत्स्मयन् ईषद्धसन् । ❀ — b) T2 अस्य (for अस्या) K1 विशेषत, Ds1 °षयत् ❀ Cn विशेषयन्, अभिभवन् ॥ Cp तत्कौशल्यादपि स्वयोगकौशलस्य विशेष स्थापयितुम् ॥ Cs सभावयन् । ❀ — c) T1 G3 परि (for प्रति-) G2 भवने (for भावेन) — d) T1 G6 न्यस्य (for अस्या) K1 2 4 6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 8 नृपोत्तम (for °त्तम) ❀ Cp अस्या भावमभिप्राय, भावेन स्वचित्तेन प्रतिजग्राह, मनसानुमेने । ❀

19 Ś1 missing (cf v l 1) — a) ❀ Ca अधिष्ठाने, शरीरे । ❀ — b) D4 7 संवादे (for °द) — D7 T1 G3 6 om 19cd — c) K1 2 7 D4 5 9 T2 G1 2 च (for वि) B3 (marg as in text) G2 Cpp (gloss विशेषेण युक्तस्य, राजोपकरणशालिन) -युक्तस्य, D5 त मुक्त्वा (for मुक्तस्य) ❀ Ca विमुक्तस्य, निर्ममस्य ॥ Cp अनासक्तस्य । ❀ — d) V1 विमुक्तायास्, B3 (marg as in text) Ds1 युक्तायाश्च (for मुक्ता°) D5 त्रिदण्डिके, T2 G1 2 °ण्डके ❀ Ca द्वयोरपि विहितत्व मात्रेण स्वचिह्न धारयतोरित्यर्थः ॥ Cn उभावपि स्थूल देहोपस्कारं त्यक्तवन्तावित्यर्थः । ❀

20 Ś1 missing (cf v l 1) Before 20, K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-5 8 9 G2 M6 ins जनक उवाच — a) K1 2 6 7 B7 9 Da3 a4 D4 9 T1 G1 3 6 भगवत्या; D7 वत्याम्, M1 5-7 भवत्याश्च (for भगवत्या) K1 क्व चर्चेय; K2 क्व धर्मोय, B7 9 Da3 a4 T G3 6 क्व वा स्ये(B7 स्ते)य, D7 अथ स्येय, G1 क्व चार्यय; Ca p क्व वर्येय (for क्व चर्येय). G2 भवत्या क्व च वर्येय° ❀ Ca (reading क्व वर्येय) वर्षा, वर्षाकाल । क्व चर्येयमिति पाठोऽर्वाचीन ॥ Cp क्व वर्येय, इय वर्षा, चातुर्मास्यलक्षणा, क्व कृता, कुत्र देशे क्षपिता (Cpp [gloss अवस्थान क्व कृतम्] क्व वास्येयम्) । ❀ — b) K2 4 कृत; Da4 वृता, Dn4 क्व ता, D5 इत, D7 T G1-3 6 M1 5-7 कुत (for कृता) — c) K6 D7 कस्य त्व च, T G1 3 6 कासि कस्य (for कस्य च त्व) — d) K7 पपृच्छ K1 2 [ए]ता (for [ए]ना) K7 D4 9 महामति (for महीपति)

21 Ś1 missing (cf v l 1) — a) K7 जिवैव, T1 G3 6 जाते च (for जातौ च) — b) K1. 2 4 सभवो; V1 T G3 6 सद्भावे, Ca (gloss तत्त्वदर्शनम्) °वो (as in text) G1 [अ]भि, G3 [अ]य (for [अ]धि) D4 मन्यते (for -गम्यते) — c) K2 एष्वतेषु, Da3 a4 ऐश्वर्येषु, Ds1 एष्वर्थे तु (for °र्थेषु) K1 2 4 अतर (for उत्तर) — d) G1 योरसद्य (for प्रवेद्य) K1 2 गद्यमागमे; K4 Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 8 G2 Ca स- (G2 त)त्समागमे (for सत्स°) ❀ Ca तस्मादागमे आप्तोपदेशे सत्येवोत्तर वेद्यम् । ❀

22 Ś1 missing (cf v l 1) Before 22, T G3 6 ins सुलभा — a) D7 क्षत्रादिषु, T1 G1 3 6 छात्रा° (for छत्रा°) K1 2 4 विशेषेण (for °षेषु) — b) K1 6 B0 8 युक्त, Da4 भुक्त, T1 G3 6 मुक्ता (for मुक्त) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 तत्वत, T G1 3 6 सर्वत (for °श) — c) K1 2 4 Da4 Dn4 त्वा (for त्वां) K1 2 4 शासितुम्; Da3 a4 समातुम्; Ds1 शमतुम्; Ds2 Cs समेतुम्, Ca समातु; Cn (gloss सम्यग्ज्ञातुम्) Cp (gloss समानयितु) समन्तुम् (as in text) K7 D4 9 स त्वा (D4 त्वा) समन्वयिष्यामि, D5 7 सर्वं सश्रोतुमिच्छामि, T1 G3 6 सा त्वा समेतुमि°, T2 G1 स सर्वं वेत्तुमि ; G2 सत्वर वेत्तुमि° — d) Dn1 मानार्हाम्; Dn4 र्हम् (for र्हा) K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D2-4 7 8 हि (for [अ]सि) B0 मतो (for मता) K6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2-4 8 [अ]सि (for हि) Ds1 G2 ते (for मे) D5 7 मम (for हि मे) — After 22, T2 G1 read 25

C 12 11874 B 12.311(10).23 K 12.225 23 यस्माच्चैतन्मया प्राप्तं ज्ञानं वैशेषिकं पुरा ।
यस्य नान्यः प्रवक्तास्ति मोक्षे तमपि मे शृणु ॥ २३
पाराशर्यसगोत्रस्य वृद्धस्य सुमहात्मनः ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमसंमतः ॥ २४
सांख्यज्ञाने तथा योगे महीपालविधौ तथा ।
त्रिविधे मोक्षधर्मेऽस्मिन्गताध्वा छिन्नसंशयः ॥ २५
स यथाशास्त्रदृष्टेन मार्गेणेह परिव्रजन् ।
वार्षिकांश्चतुरो मासान्पुरा मयि सुखोषितः ॥ २६
तेनाहं सांख्यमुख्येन सुदृष्टार्थेन तत्त्वतः ।
श्रावितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्याद्विचालितः ॥ २७
सोऽहं तामखिलां वृत्तिं त्रिविधां मोक्षसंहिताम् ।
मुक्तरागश्चराम्येकः पदे परमके स्थितः ॥ २८
वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः ।
ज्ञानादेव च वैराग्यं जायते येन मुच्यते ॥ २९

---

23 Ś1 missing (cf. v l 1). Before 23, T2 ins राजा —[a]) G6 तस्माच् (for य°) —[b]) B8 वैषयिक, Da4 वैशेषित (for °षिकं) ❀ C4 वैशे षिकं, पदार्थस्वरूपनिरूपणद्वारा हेयोपादेयफल, हेयोपादाना-भ्यामात्मतत्त्वविवेकफल काणादप्रणीत शास्त्रम् । यद्वा विशेषाय प्रवृत्त सांख्यपदेन प्रसिद्धमेव शास्त्र वैशेषिकम् ॥ Cp आत्मनो यो विशेषस्तत्प्रकाशकम् ॥ C3 सर्वस्माद्विलक्षणं, मोक्षयो-ग्यम् । ❀ —[c]) D7 यस्यां; M1-7 यस्या (for यस्य) K6 B5.8 (marg as in text) Da3 a4 नास्ति (for नान्य°) G2 प्रवर्ता (for °क्ता) K6 B6-8 Da3 a4 [अ]पि (for [अ]स्ति) —[d]) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 मोक्ष (for मोक्षे) D4 9 तदपि (for तमपि)

24 Ś1 missing (cf v l 1) D7 T1 G3 6 transp 24 and 25 —[a]) K2 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 5 8 9 पराशर (K2 D9 °र्यं) (for पाराशर्य) K4 7 पाराशर्यस्य गोत्रस्य, Dn4 पराशरसमोत्तस्य (sic). —[b]) Dn4 M1 7 सु (for सु-) —[c]) K7 भिक्ष्योः, Dn4 भिक्षौ (for भिक्षो). Da4 पञ्चशिषस्य B8 [अ]पि (for [अ]ह) —[d]) B6 -धार्मिक°, D7 T1 G3 6 -सत्तम° (for समत)

25 Ś1 missing (cf. v l 1) D7 T1 G3 6 transp 24 and 25 T2 G1 read 25 after 22 Before 25, D7 T1 G3 6 ins राजा D7 om 25[ab] —[a]) K1 सांख्या ज्ञाने G2 om (hapl) from ज्ञाने up to सांख्य (in 27[a]) K4 तथा योगी; K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 च (Da4 न) योगे च, D5 T1 G3 6 तथा ज्ञाने (for तथा योगे) V1 सांख्ययोगे तथा ज्ञाने —[b]) ❀ C4 महीपालविधौ, नीतिशास्त्रे । ❀ — K7 om. 25[cd] —[c]) Ds1 विविध (for त्रिविधे) D4 9 मोक्षमार्गे (for °धर्मे) ❀ C4 त्रिविधे, कर्ममात्रसाध्ये, ज्ञानमात्र साध्ये, समुच्चयसाध्ये च वक्ष्यमाणे ॥ Cn सांख्ययोगविधि-शब्दैः क्रमण ज्ञानोपास्तिकर्मकाण्डार्था ज्ञेयाः । अयमेव त्रिविधो मोक्षमार्गः ॥ C3 त्रिविधे मोक्षधर्मे, केवलज्ञाने केवलसमु-च्चितज्ञाने ब्रह्मार्पणतयानुष्ठीयमाने केवलकर्मणि चेत्यर्थः । ❀ —[d]) K1 2 D4 9 गताध्व, K6 गताधा (sic), D4 7 शतधा (for गताध्वा)

26 Ś1 missing (cf v l 1) G2 om 26 (cf v l 25) —[a]) ❀ C3 यथाशास्त्रदृष्टेन, ग्रामैकरात्र नगरे पञ्चरात्रमिति शास्त्रोक्तमार्गेण । ❀ —[b]) D2 मार्गेन K6 D4 ह (for [इ]ह) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 5-7 भ्रमन्, D5 भ्रम° (for व्रजन्) —[c]) Ds1 वार्षिकीश्च; D7 °काश्च् D4 च पुरो (for चतुरो) — K1 2 4 om 26[d]–27[c] —[d]) Da4 सुयो स्थित (for सुखोषित)

27 Ś1 missing (cf v l 1). K1 2 4 om 27[abc] (cf v l 26) G2 om up to सांख्य (cf v l 25) —[a]) K7 D4 9 ततो (for तेन) K6 योगेन; D7 -मुक्तेन (for मुख्येन) —[b]) K7 तत्त्ववित् (for °त°) D7 T1 G3 6 सुस्प(T1 G6 °ह)ष्टार्थेन तत्त्वत°; G2 M1 5-7 दृष्टार्थेन च तत्त्वत° —[c]) M1 5-7 ज्ञापितस् (for श्रावितस्) D4 मोक्षे (for मोक्षं) ❀ C3 मोक्ष, मुच्यतेऽनेनेति मोक्षसाधनमित्यर्थः । ❀ —[d]) K6 Da3 a4 D4 हि चालित°; Dn4 विचालि च, T2 विचारित (for °लित°) — After 27, D7 T G1.3 6 read 38–40

28 Ś1 missing (cf. v l 1) —[a]) Da3 वृत्ति, D7 T G1 3 6 विद्यां (for वृत्तिं) —[b]) K2 त्रिविदां; D4 त्रिविधा; M1 5-7 विविधां (for त्रि°) G2 संहितं (for °ताम्). Dn4 त्रिविधा मोक्ष त हि सा (sic). ❀ C3 अत्र पदविवरणरूपाध्यात्मग्रन्थो वृत्तिः । तां त्रिविधां सांख्ययोगरूपां मोक्षसंहितां, मोक्षसम्बन्धिनीं चरामि, अर्थतोऽवगच्छामि । ❀ —[c]) K6 युक्त- (for मुक्त) —[d]) G3 पादे (for पदे) D5 च परमे, D7 T1 G3 6 परमिके (for °मके) ❀ C4 परमके मोक्षपदे, वैराग्ये । ❀

29 29[ab] quoted in Śaṁkara's Bhāṣya on Br Up. iv. 5. 15. Ś1 missing (cf. v l 1) —[a]) K7

ज्ञानेन कुरुते यत्नं यत्नेन प्राप्यते महत् ।
महद्द्वंद्वप्रमोक्षाय सा सिद्धिर्या वयोतिगा ॥ ३०
सेयं परमिका बुद्धिः प्राप्ता निर्द्वंद्वता मया ।
इहैव गतमोहेन चरता मुक्तसङ्गिना ॥ ३१
यथा क्षेत्रं मृदूभूतमद्भिराप्लावितं तथा ।
जनयत्यङ्कुरं कर्म नृणां तद्वत्पुनर्भवम् ॥ ३२

यथा चोत्तापितं बीजं कपाले यत्र तत्र वा ।
प्राप्याप्यङ्कुरहेतुत्वमबीजत्वान्न जायते ॥ ३३
तद्वद्भगवता तेन शिखाप्रोक्तेन भिक्षुणा ।
ज्ञानं कृतमबीजं मे विषयेषु न जायते ॥ ३४
नाभिषज्जति कस्मिंश्चिन्नानर्थे न परिग्रहे ।
नाभिरज्यति चैतेषु व्यर्थत्वाद्रागदोषयोः ॥ ३५ C 12. 11226 B 12. 321. 20L 23 K 12. 325. 23

D4 8 विराज्य (for वैराग्य) T2 G1 M1 4-7 परम् (for पुनर्) D4 7 पृकम्य (for पृग्म्य) Dn4 वैराग्य परम तम्य —b) B7 Up Bh [s]विधि; Cn (gloss उपाय) विधि (as in text) ❀ Cs परमो विधिः, उत्कृष्ट साधनम् । ❀ —c) G2 वैराग (for °ग्य) ❀ Cs ज्ञानात्, नित्यानित्यवस्तुविवेकात् । ❀ —d) D4 जायते

30 Ś1 missing (cf v l 1) —a) ❀ Ca कुरुते यत्नं, श्रवणादीन्यनुतिष्ठति । ❀ —b) K1 यत्न न B3 (marg) यत्फल, B1 (marg) य फल, T2 यत्नेन (for यत्नेन) K1 3 लभते (for प्राप्यते) K6 B6 (marg as in text) 7 8 Da2 a4 महान् (for महत्) ❀ Cn महत्, आत्मज्ञानम् ॥ Cs महत् महात्मनीति ज्ञानम् ॥ Cr महत् । ❀ — Da2 a4 repeat 30cd after 33 —c) K1 महाद्वंद्व°; Da2 a4 (both first time) महत्त्व गु; Da2 a4 (both second time) D4 7 G2 महद्व (for महद्वंद्व) B2 -विमोक्षाय (for -प्रमो°) Dn4 corrupt ❀ Cs द्वंद्वप्रमोक्षाय, सुखदुःखादिरूपमसाहृदनाय । ❀ —d) K1 सा सिष्टर् (sic) (for सा सिद्धिर्) K1 3 4 ययोचिता, K6 7 च योगि(K7 °ति°)ना; Da4 (first time) Da1 च योतिगा; D4 7 च योगिनां; T G1-3 6 दुर्यातिगा (for वयोतिगा) Da2 a4 (both second time) सिद्धिर्या का च योगिनां ❀ Ca वयोतिगा, चिरकालोपासनया प्राप्ता, सुस्थिरेत्यर्थः ॥ Cn मृत्युजयाय भवति ॥ Cs कालापरिच्छेद्या, अनन्या । ❀

31 Ś1 missing (cf v l 1) —a) D4 7 श्रेय (for सेय) D4 8 बुद्धे; D4 7 T2 G1 M1 4-7 सिद्धि (for बुद्धि) —b) K7 D4 6 7 8 निर्द्वंद्विकी; Da2 a4 निर्बंधता, M1 4-7 निर्द्वंद्विका (for °द्वता) G2 प्राप्या निर्बंधकारयया —c) K1 3 [आ]गत (for गत) —d) D4 चरजा (for चरता) K6 D4 मुक्ति (for मुक्त-) K6 G3 सङ्गिना

32 Ś1 missing (cf v l 1) —a) K1 3 6 Da2 a4 बीज क्षेत्रे (Da2 a4 °त्र); V1 यथा बीज (for यथा क्षेत्र) T2 मृदुश्लक्ष्णम्, G1 मृदुसमम्; G2 M6 7 मृदूद्धृतम् (for °भूतम्) ❀ Cs मृदूभूतम्, परिकर्मितम् । ❀ —b) K2 आप्लावित, Dn1 आप्लवित (for आप्ला°). K1. 2 V1 B0 7 8 Da4 Dn1 n4 D5 D8 यथा; T2 पुन (for तथा) —c) ❀ Cs कर्म, फलाभिसन्धिना कृतम् । ❀ —d) K1 D4 8 नृणां; Dn4 नृणा V1 B2 7 Da2 a4 D4 7 T1 G2 6 पुनर्भव (for °वम्)

33 Ś1 missing (cf v l 1) —a) K1 चोत्तोपित; K2 चोत्पा; D4 7 चोत्पादित (for चोत्तापित) —b) M7 कलापो (for कपाले) —c) T1 G3 6 अप्राप्य; G2 प्राप्य च (for प्राप्यापि) T2 M7 [अ]कुर (for अङ्कुर) D2 यतुरत्वम, T2 हेतत्वम् (for हेतु°) — After 33c, K7 (marg) ins

783* क्षीणवासनया बुद्ध्या कर्म यत्क्रियतेऽनघ ।
तद्दग्धबीजवद्भूयो नाङ्कुरं प्रतिमुञ्चति ।

—d) Da4 क्षीयते (for जा°) G1 बीजत्वाच्च तु जायते — After 33, Da2 a4 repeat 30cd

34 Ś1 missing (cf v l 1) K1 om (hapl) 34 —a) K6 V1 B1 8 Da2 a4 एतद् (for तद्वद्) Dn4 भगवतो Dn3 भागवता (for भग°) K6 B0 Dn1. n4 Da3 D2 3 8 T1 G2 6 [अ]नेन (for तेन) —b) T1 G2 6 शिष्य (for शिखा) D7 मुक्तेन (for प्रोक्तेन) ❀ Ca शिखाप्रोक्तेन, शिखापदोपदर्शितनाम्ना, पञ्चशिखेन ॥ Cn शिखापदयुक्त मोक्ष, नाम, यस्य तेन । ❀ —c) D4 7 पै (for मे). —d) G1 राजते (for जायते)

35 Ś1 missing (cf v l 1) —a) K6 B0 (orig) 6 7 9 Da2 a4 Dn1 n4 D2 3 4 8 नाभिरज्यति; K7 D4 9 न च सज्जति; V1 B6 (marg) 8 नाभिसज्जति; D7 T G1 3 6 नापि सज्जति, G2 M1 6 7 Cs नाभिपज्यति (for नाभिषज्जति) K2 om (hapl) from कस्मि up to रज्यति (in 35c) K7 D7 T2 G6 च (for -श्चिन्) —b) K1 नानर्थी; G2 न स्वर्थे; G5 M6 नानार्थे (for नानर्थे) T2 G1 [अ]परिग्रहे (for न प°) —c) K1. 4 7 V1 B8 D4 9 T2 M6 नाभिषज्ज(V1 °सज्ज; B8 °सज्य)ति; G1 3 M1 6 7 °पज्यति (for °रज्यति) K7 D4 9 चै(D4 वै)तस्मिन्; B3 Da3 M1. 4-7 वै तेषु;

C 12 11287
B 12 321(30) 36
K 12.313 36
यश्च मे दक्षिणं बाहुं चन्दनेन समुक्षयेत् ।
सव्यं वास्या च यस्तक्षेत्समावेतावुभौ मम ॥ ३६
सुखी सोऽहमवाप्तार्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ३७
मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टा पूर्वैर्महर्षिभिः ।
ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ॥ ३८
ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः ।
कर्मनिष्ठां तथैवान्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ३९
प्रहायोभयमप्येतज्ज्ञानं कर्म च केवलम् ।
तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ॥ ४०
यमे च नियमे चैव द्वेषे कामे परिग्रहे ।
माने दम्भे तथा स्नेहे सदृशास्ते कुटुम्बिभिः ॥ ४१
त्रिदण्डादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन केनचित् ।
छत्रादिषु कथं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ॥ ४२

Da3 a4 Ca दोषेषु; T2 G1 कस्मिंश्चिद् (for चैतेषु) D5 न सज्जति न चैतेषु, T1 G3 6 न हि सज्जति कस्मिंश्चिद् ❀ Cs एतेषु, वैदेहदेहेषु । ❀ — d) K1 2 4 न ह्यर्थाद्; K6 B3 व्यस्तत्वाद् (for व्यर्थं) B0 7 Dn1 n4 D2 3 5 8 Cn राग(D5 °ज)रोषयो; Da3 °द्वेषयो; D7 T G1 3 6 द्वेषरागयो, D9 प्रियदोषयो (for राग°)

36 = (var) 1 110 14, 12 9 25, Śankha Smṛti 7 8, Ahirbudhnya Saṃhitā 15 65c–66b Ś1 missing (cf v l 1) — a) K2 दक्षिणे (for °णं) — b) K6 समुक्षयेत्; T2 °क्षियेत्; G1 समुत्क्षयेत् (for °क्षयेत्) — Da4 reads 36c–37b twice. — c) D7 साम, T2 G1 वाम (for सव्य) Da3 Ds1 वास्या; G3 बाहुं (for वास्या) K4 7 B7–9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 [अ]पि (for च) K1 सव्य वास्या वयस्तक्षेत्, D4 सम वास्याश्रम साक्षे; D6 सव्य वा छेदयस्त्विष्टेत्, D9 सव्य वास्यायसा सक्षेत्, T1 G3 6 वाम वास्याद्य यस्तक्षेत् ❀ Cn अत्र वास्य वासी ॥ Cv वाशी नाम कारूणां काष्ठसमीकरणयन्त्रविशेषः । वाचीत्यपभ्रंशभाषा । ❀ — d) G1 सभावेतावू (for समा°)

37 For the repetition in Da4, cf v l 36 Ś1 missing (cf. v l 1) — a) D5 7 T G1 2 6 सुख (for सुखी) G2 सोयम् — c) D9 (sup lin. as in text) युक्त- (for मुक्त) — d) ❀ Cv विशेषेण शिक्षित विशिष्ट । ❀ ❀ Ca अन्यैरिति पञ्चम्यर्थे तृतीया । ❀

38 Ś1 missing (cf v l 1) D7 T G1 2 6 read 38–40 after 27 — a) Ds1 मोक्षो (for मोक्षे) K7 शिष्टा (for निष्ठा) K1 2 4 मोक्षे (K1 °क्षो) हि त्रिविधां निष्ठां, G2 मोक्षे हि त्रिविधो दृष्टो — b) K1 2 4 D7 दृष्टा; G2 दृष्ट- (for दृष्टा) D7 T G1 2 6 महात्मभि (for महर्षिभि) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 दृष्टान्यैर्मोक्षवित्तमैः; K7 D4 5 9 पूर्वैर्दृ(K7 °वै ह)ष्टा महात्मभि — c) D4 लोकांतरं (for लोकोत्तर)- D5 ज्ञात लोकेश्वर यत्र — d) K1 2 4 संग, D5 सर्गं (for सर्व)

39 For the sequence in D7 T G1 2 6, cf v l 38 Ś1 missing (cf v l 1) — a) K1 4 ज्ञाने (for ज्ञान) — a) B6 D7 T1 G2 3 6 धर्म- (for कर्म) K7 निष्ठा, Ds1 G1 निष्ठास्, Ds2 निष्ठस (for -निष्ठा) D4 9 वदति (for तथैव) — d) D7 T1 G3 6 मुनय (for यतय) K2 4 Da3 a4 सम; K7 D4 9 शूक्ष्म (for सूक्ष्म-) D5 -दर्शिभि (for °न) D8 G2 C8 यतय (G2 नियता) सशि(Ds2 ससि)व्रता ❀ Ca सूक्ष्मदर्शिन, कर्मणस्त्यागे ज्ञानस्य च अशक्यत्वात् बहुतरापायदर्शिन ॥ Cs सम्यक् शितं तीक्ष्णीकृत व्रत यैस्ते सशितव्रता । ते बुद्धिशुद्ध्यर्थं कर्मनिष्ठां वदन्ति । ❀

40 For the sequence in D7 T G1 2 6, cf. v l 38 Ś1 missing (cf v l 1) — a) K1 एतावज्, K6 अप्येत, Dn1 n4 D8 D2 5.8 °व (for °तज्) K2 4 प्रायो ह्युभयमेतावज्; D7 T1 G1 2 6 प्रभावो(G1 °यो)भयमेतावज्; G2 प्रहृतायोभयप्येतज् (sic). — c) Dn4 D4 M1 5–7 ममाख्याता (for समा°)

41 Ś1 missing (cf v l 1) — a) B7 lacuna, Da3 मये च; D7 धर्मे च (for यमे च) ❀ Cs ब्रह्मचर्यसत्यास्तेयापरिग्रहरूपो यम । स्वाध्यायदेवतार्चनादिर्नियम । ❀ — b) K4 V1 B0 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 कामे (Ds2 D8 °म) द्वेषे (by transp), K6 B6 (marg) 7 Da3 a4 ज्ञाने द्वेषे; K7 D4 9 G2 द्वेषकामे; B6 (orig) ज्ञाने ज्ञेये; D5 7 T G1 2 6 M1 द्वेषे काम — V1 reads 41c–42a on marg — c) D4 मान (for माने) D7 G6 दृढे, T G1 3 क्षमे; M1 5.7 स्नमे (for दम्भे) K7 D4 9 मोहे (for स्नेहे) D5 मान दम तथा स्नेह — d) D5 G3 6 कुटुंबिभि; M1 5–7 त्रिदण्डिभि

42 Ś1 missing (cf v l 1) V1 reads 42 on marg. — a) D5 त्रिदण्ड्यादिषु — b) Dn1 n4 Dn

येन येन हि यस्यार्थः कारणेनेह कस्यचित् ।
तत्तदालम्बते द्रव्यं सर्वः स्वे स्वे परिग्रहे ॥ ४३
दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये यो व्रजत्याश्रमान्तरम् ।
उत्सृजन्परिगृह्णंश्च सोऽपि सङ्गान्न मुच्यते ॥ ४४
आधिपत्ये तथा तुल्ये निग्रहानुग्रहात्मनि ।
राजर्षिभिक्षुकाचार्या मुच्यन्ते केन हेतुना ॥ ४५
अथ सत्याधिपत्येऽपि ज्ञानेनैवेह केवलम् ।
मुच्यन्ते किं न मुच्यन्ते पदे परमके स्थिताः ॥ ४६
काषायधारणं मौण्ड्यं त्रिविष्टब्धः कमण्डलुः ।
लिङ्गान्यत्यर्थमेतानि न मोक्षायेति मे मतिः ॥ ४७ C 12. 11698 B 12.321[20].47 K 12 325 47

D₂ ₃ ₈ कस्यचित् (for येन°) —c) Dn₄ यत्रादिषु, D₇ शुद्रा, G₃ छात्रा° (for छन्ना°). —d) K₇ D₄ ₉ तुल्यावेतौ; V₁ B₀ तुल्यहेतो°, M₁, ₅₋₇ तुल्ये हेतौ (for तुल्यहेतौ) ※ Cn त्रिदण्डपरिग्रहवच्छत्रपरिग्रहोऽपि न बाधकः । ※

43 Ś₁ missing (cf v 1 1) K₁, ₂ ₄ om (hapl) 43 G₃ reads 43ᵃ–51ᵇ twice —a) D₅ तस्यार्थ°; D₇ T₁ G₃ (both times) ₆ सग° स्यात् (for यस्यार्थ°) —b) K₆ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₈ [इ]ह कर्मणि (B₉ °णा), T₁ G₃ (both times) ₆ विकर्मणि (for [इ]ह कस्यचित्) D₇ कारणादिविकर्मणा, T₂ G₁ ₂ करणेनेह कर्मण (T₂ °णां) —c) Da₃ a₄ D₇ आलम्ब्य(Da₄ °म)ते, D₆ आलब्यते (for आलम्बते) B₀ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ Cal. ed सर्वं, B₉ सर्वो; Bom Kumbh ed सर्वे (for द्रव्य) —d) B₀ ₉ द्रव्ये स्वे स्वे; B₆ D₅ T₁ G₃ (both times) ₆ सर्वे स्वे स्वे, Dn₁ n₄ Cal ed द्रव्य स्वार्थे, D₈ द्रव्य स्वेर्थे; D₂ ₃ ₈ द्रव्य स्वेर्थे, T₂ सर्वस्वेन; G₁ सर्वस्वेपि, G₂ M₁ ₅₋₇ सर्वस्वे स्वे; Bom Kumbh ed द्रव्ये स्वार्थे (for सर्व° स्वे स्वे)

44 For the repetition in G₃, cf v 1 43 Ś₁ missing (cf v 1. 1) —a) K₁, ₂ -दर्शी च; Dn₄ -दर्शि तु, D₉ दर्शन- (for दर्शी तु) K₂ ₆ V₁ Dn₄ गार्हस्थे, K₇ D₄ ₅ ₇ °स्थ्यं (for °स्थ्ये) —b) K₇ B₇ Da₄ Dn₁ n₄ D₇ ₈ G₁ आश्रमांतरे (for °मान्तरम्) —c) B₉ तत्सृजन् K₆ ₇ Dn₄ परिगृह्णश्च; B₇ गृहश्च T₁ G₃ (both times) ₆ सृजन्परिगृह्य चात्र; T₂ G₁ उत्सृजन्परिग्रहश्चात्र ※ Cv भार्यागेहादिकमुत्सृजन् कमण्डलुकाषायादिकं परिगृह्णन् । ※ —d) K₂ ₄ सगेन (for सङ्गान्न) D₈ ₅ G₃ (both times) सोपि सगान्न(G₃ °ह्रि)मुच्यते

45 For the repetition in G₃, cf v 1 43 Ś₁ missing (cf v 1 1) B₉ om. (hapl) 45–50 G₃ (both times) om 45ᵃ–46ᵇ —a) K₁ आधिपत्ये (for आधि) D₅ ₇ T₁ G₆ तदा (for तथा) Da₃ a₄ G₂ M₁ ₅₋₇ तुल्या, Dn₄ तुले (for तुल्ये). —b) K₆ B₀ ₆₋₈ Da₃ a₄ G₂ M₁ ₅₋₇ निग्रहानुग्रहात्मना (G₂ °त्ता); K₇ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₅ ₇₋₉ °ग्रहात्म(Dn₄ °त्मि)के. ※ C₈ यथा राज्ञ स्वविषयवासिन प्रति निग्रहानुग्रहार्यौ तथा भिक्षायामपि स्वान्तेवासिन प्रति निग्रहानुग्रहौ । ※ —c) K₄ B₀ ₇ Da₃ a₄ D₅ T₂ G₁ ₂ राजभिर्; T₁ G₆ राजा च; Ca राजर्षि (as in text) K₆ ₇ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₄ ₈ ₉ राजभिर्भिक्षुकास्तुल्या; D₇ राजभिर्भिक्षुकार्या हि, M₁ ₅₋₇ राजभिर्भिक्षुचर्या च ※ Ca राजर्षिभिक्षुकाचार्या, राजा भूपति ऋषिर्वनस्थ, भिक्षुर्यति, आचार्यस्तायमिति व्युत्परया आचार्यो ब्रह्मचारीति चत्वारोऽप्याश्रमा° । ※ —d) Dn₄ G₂ M₅ मुच्यते, M₁ मुच्यते (for मुच्यन्ते)

46 For the repetition in G₃, cf. v 1 43 Ś₁ missing (cf. v 1 1) B₉ om 46, G₃ (both times) om. 46ᵃᵇ (for both, cf v 1 45) —a) K₂ अथ शक्त्याधिपत्येपि ※ Ca आधिपत्ये, क्वचन समित्कुशफलमूलत्रिदण्डिकाषायादौ प्रभुत्वे यथेष्टविनियोगफले । ※ —b) K₇ Da₃ D₄, ₇ ₉ T G₁ ₆ हि (for [इ]ह) —c) D₄ मुच्येते; G₃ मुच्यते D₄, ₉ के (for किं) M₁, ₅ ₆ तु (for न). T₂ मुच्येत (for मुच्यन्ते) K₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₈ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃, ₅ ₈ मुच्य(K₆ ₇ °च्य)ते सर्वपापेभ्यो —d) K₁ ₂ ₄ ₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₈ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₈ G₂ C₈ (gloss राज्यैश्वर्यविशिष्टे) देहे (for पदे) Dn₁ स्थित

47 For the repetition in G₃, cf v 1 43 Ś₁ missing (cf. v 1 1) B₉ om 47 (cf v 1 45) —a) B₇ D₅ कषाय (for काषाय) B₀ -धारिणं K₁, ₂ पौंड; K₆ मैक्ष्यं, B₇ Da₃ D₂ ₅ ₇ T₁ G₂ ₃ (both times) ₆ मौक्ष्य; Da₃ Dn₄ मौक्ष्य, Da₄ मैक्ष्य (for मौण्ड्यं) —b) K₂ त्रिविष्ट° (sic), K₄ V₁ B₈ Da₃ a₄ M₁ ₅₋₇ त्रिविष्टब्धं; D₇ T₁ G₃ (both times) ₆ त्रिदण्डश्च (for त्रिविष्टब्ध°) K₆ ₇ B₀ ₆ ₇ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₄ ₈ ₉ T₂ G₁ त्रिविष्टब्ध (K₇ °श्च; Dn₄ °ब्ध) कमडलु; D₆ त्रिदण्डश्च कमडलुः G₂ त्रिविष्टभ कमडलु —c) G₂ अगानि (for लिङ्गानि) K₁ अर्थार्थम्, D₄ ₉ T₁ G₃ (both times) ₆ अत्रार्थम् D₇ T₂ G₁ ₂ M₁ ₅₋₇ C₈ (gloss आश्रमचिह्नार्थम्) अत्यार्थम् (for अत्य°) K₇ B₀ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ लिंगान्युत्पथभूतानि; D₅ °न्ये

C 12 11688
B 12 321(20).48
K 12 325 48

यदि सत्यपि लिङ्गेऽस्मिञ्ज्ञानमेवात्र कारणम् ।
निर्मोक्षायेह दुःखस्य लिङ्गमात्रं निरर्थकम् ॥ ४८
अथ वा दुःखशैथिल्यं वीक्ष्य लिङ्गे कृता मतिः ।
किं तदेवार्थसामान्यं छत्रादिषु न लक्ष्यते ॥ ४९
आकिंचन्ये न मोक्षोऽस्ति कैंचन्ये नास्ति बन्धनम् ।
कैंचन्ये चेतरे चैव जन्तुर्ज्ञानेन मुच्यते ॥ ५०
तस्माद्धर्मार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे ।
बन्धनायतनेष्वेषु विद्धयबन्धे पदे स्थितम् ॥ ५१
राज्यैश्वर्यमयः पाशः स्नेहायतनबन्धनः ।
मोक्षाश्मनिशितेनेह छिन्नस्त्यागासिना मया ॥ ५२
सोऽहमेवंगतो मुक्तो जातास्थस्त्वयि भिक्षुकि ।
अयथार्थो हि ते वर्णो वक्ष्यामि शृणु तन्मम ॥ ५३
सौकुमार्यं तथा रूपं वपुरग्र्यं तथा वयः ।
तवैतानि समस्तानि नियमश्चेति संशयः ॥ ५४

सानि मोक्षाय —d) K6 शृणु (for मति)

48 For the repetition in G3, of v. l 43 Ś1 missing (of v l 1) B9 om 48 (of v l 45) —a) K7 [अ]सति (for सति) K1 2 D4 [ऽ]स्मि (for ऽस्मिन्) —b) G1 तु (for [अ]त्र) —c) D5 [ए]व (for [इ]ह) K6 तत्वस्य (for दुःखस्य) —d) G1 (also as in text) निदर्शन (for निरर्थकम्).

49 For the repetition in G3, of v l 43 Ś1 missing (of v l 1) B9 om 49 (of v l 45) —a) ❀ Ca दुःखशैथिल्यात्, पुत्रादिवल्कमण्डलुप्रभृति भ्रंशेऽपि न दुःखम् । ❀ —b) Dn4 वीक्ष, D7 G3 (both times) बलाल् (for वीक्ष्य) K3 लिंग- (for लिङ्गे) K7 D4 9 वीक्ष्य लिंग कृ(D9 क्ष)तं स्थिति —c) K1 तम् (for तद्). D7 T1 G2 3 (both times) 6 [अ]त्र (for [अ]र्थ-) K1 2 सामान्या; K6 सामर्थ्याच्, Da3 a4 सामर्थ्यं; G2 सामत्या; G3 (both times) सामान्यश्च; M1 5-7 सामान्याच् (for °न्य) —d) K1 B0 Dn4 लक्षते; B3 (marg as in text) T2 G1 लभ्यते; D4 जक्ष्यते (for ल°).

50 For the repetition in G3, of. v l 43 Ś1 missing (of v l 1) B9 om 50 (of v l 45) —a) K6 D7 आकिंचन्ये; G1 आकिंचिन्ये Da4 आकिंचन्येव मोक्षोस्ति —b) K1 कैश्चन्ये, K7 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 D8 D2-5 8 9 Ca (gloss धनवत्वे) किंचन्ये; Dn4 किं च ये; T2 कैचन्यान्, G2 किंचिन्ये (for कैंचन्ये) K6 B6 नापि (for नास्ति) K6 वचन (for बन्धनम्) — K7 om. 50c–51b —c) V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 किंचन्ये; G2 किंचिन्ये (for कैंचन्ये) K2 G3 (both times) चेतने (for °रे) Da3 a4 चैव (for चैव) K1 कैंचचन्ये चेतरे चैव (sic), D4 5 9 आकिंचन्ये चेतरे च —d) K1 6 Dn4 G1 जतु (for जन्तुर्).

51 For the repetition in G3, of v l 43 Ś1 missing (of v l 1) K7 om 51ab (of v l 50) —a) K6 B0 7 9 Da3 a4 G3 तन्मां; T2 G1 तथा (for तस्माद्) K6 धर्मेषु (for धर्मार्थ) D7 T1 G3 (both times). 6 M1 5-7 धर्माधर्मार्थकामेषु —b) Da3 a4 राज्ये (for राज्य) —c) K1 2 4 एव (for एषु) Da3 a4 बधनाय पदेष्वेव, D7 बधनायतने तेषु —d) K1 2 विद्धि बधे, K7 विध्यवधे, Dn4 विध्य बधे; Da1 विद्धबध, D5 विद्धि मध्य; D7 T G3 6 M1 5 6 विद्धबध; G1 M7 °बद्ध, G2 विद्धबंधे (for विद्धयबन्धे) ❀ Ca अबन्धे, बन्धशून्ये मोक्षे । ❀

52 Ś1 missing (of v l 1) —a) Da1 G1 राज्यै (G1 °ज्ये)श्वर्यमय (Da1 °यम°) पाश°. —b) K7 बध नात्, G1 बधन (for बन्धन) —c) D5 7 (marg as in text) T G1 3 6 मोक्षाश्म; G2 मोक्षाख्य (for °श्म) —d) Dn4 छिन्नस्तामपि नामय (corrupt).

53 Ś1 missing (of v l 1). —a) G2 एवंगते K6 B6 8 (marg as in text) 9 D4 युक्तो: D5 शुक्रो (for मुक्तो) —b) K1 2 ज्ञानार्थस; K6 जातास्यस; B6 या * * *; B9 यातास्यस, Da3 जातार्थस, Da4 राजार्थस, D5 7 ज्ञानस्थस, T2 जातोसि (for जाता स्थस्) K1 2 तव; D8 स्वपि (for त्वयि) K6 T2 M7 भिक्षुकी; G3 °कि T1 G3 6 जाता स्व स्वथ भिक्षुकी ❀ C8 जातास्थ°, त्वत्सङ्गात्पुन संसार प्रवेशितवानस्मि । ❀ —c) G2 अयतार्थो (for °थार्थो) Da3 D5 यो (for ते) K6 7 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Da1 D2 3 8 अयथार्थं हि ते वर्णं (K6 रत्नं; K7 वर्णे). —d) Dn1 सांप्रतं (for तन्मम)

54 Ś1 missing (of v l 1) —a) K1 D8 सौक (K1 °क)मार्यं T2 तथो (for तथा) —b) G3 अन्यत् (for अग्र्य) D5 नव (for तथा) G1 वयं Da4 वपुरग्र्यं तथा च य° (corrupt) —c) B7 तयैतानि, D7 T G1-3 6 M1 5-7 त्वय्येतानि; Cv न चैतानि (for तवैतानि) —d) K6 Da3 a4 नियमाद्य. K3 तेति (for

यच्चाप्यननुरूपं ते लिङ्गस्यास्य विचेष्टितम् ।
मुक्तोऽयं स्यान्न वेत्यस्माद्धर्षितो मत्परिग्रहः ॥ ५५
न च कामसमायुक्ते मुक्तेऽप्यस्ति त्रिदण्डकम् ।
न रक्ष्यते त्वया चेदं न मुक्तस्यास्ति गोपना ॥ ५६
मत्पक्षसंश्रयाच्चायं शृणु यस्ते व्यतिक्रमः ।
आश्रयन्त्याः स्वभावेन मम पूर्वपरिग्रहम् ॥ ५७
प्रवेशस्ते कृतः केन मम राष्ट्रे पुरे तथा ।
कस्य वा संनिसर्गात्त्वं प्रविष्टा हृदयं मम ॥ ५८
वर्णप्रवरमुख्यासि ब्राह्मणी क्षत्रियो ह्यहम् ।
नावयोरेकयोगोऽस्ति मा कृथा वर्णसंकरम् ॥ ५९
वर्तसे मोक्षधर्मेषु गार्हस्थ्ये त्वहमाश्रमे ।
अयं चापि सुकष्टस्ते द्वितीयोऽऽश्रमसंकरः ॥ ६०

C 12 11911
B 12. 311(20).60
K 12. 325. 60

चेति) K2 सचय°, K4 सशय, K7 D4 9 निश्चय°; G1 सशयं (for °य°)

55 Ś1 missing (cf v l 1) —[a]) K1 2 यश्चापि; K6 यच्चैव (for यच्चापि) K3 2 7 V1 B6–9 Da3 a4 D4 9 M1 6–7 अत्रानु; K6 ह्यप्यनु- (for ह्यननु) —[b]) B6 [अ]धि (for वि°) Da1 निवेशित (for विचेष्टितम्) —[c]) K2 G3 मुक्ते; K6 B6 8 (marg as in text) 9 युक्तो (for मुक्तो) K7 Da2 D4 6 7 9 वा (for स्यान्) K1. 2 B5 वेद्यस्माद्, K4 6 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 वेत्ति स्याद् (for वेत्यस्माद्) —[d]) Ds1 -परिग्रहे ❀ Ca मत्परिग्रह, मया स्वीकृतो मोक्षैकरसतालक्षणोऽर्थः । धर्षित, अपमारयितुमिष्ट । ❀

56 Ś1 missing (cf v l 1). —[a]) B8 (marg as in text) ममामुक्ते, B9 Ds1 °युक्तो; G3 °युक्त (for °युक्ते) Da2 D6 7 बाधते न च कर्माणि —[b]) B6 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2. 3 8 9 Cal ed युक्ते, G3 रक्ते (for मुक्ते) V1 हि (for ऽपि) T1 G1 3 [इ]ति (for त्रि-) Cn (gloss योगिनि) Bom Kumbh ed त्रिदण्डके M1 6–7 [ऽ]प्यस्ति लिंग त्रिदण्डिक ❀ Ca नास्ति त्रिदण्डकम्, मनोदण्डविरहात् ॥ Cs मात्रे कामसमायुक्ते सति ते त्रिदण्डक व्यर्थं नास्ति । ❀ —[c]) K3 4 6 Ca न ल(K6 व)क्ष्यते, K7 D4 9 निरीक्ष्यते, V1 न रक्ष्यति, B9 °ज्यते; Dn4 °क्षति, T G1 3 6 न रक्षे(T2 G1 °क्ष्ये)त (for °क्ष्यते) B5 lacuna, Da4 देव, D4 वेय; M1. 6–7 नेद (for चेद्) D6 7 न रक्ष(D7 रुध)ति न यातीद् ❀ Cs लिङ्गस्यानुरूपमनेक राजमन्दिरागमनरयागादिक त्वया न रक्ष्यते । ❀ —[d]) G3 तन् (for न) B6 8 (marg as in text) Da4 न युक्तस्य, Cal ed Cnp विमुक्तस्य (for न मुक्तस्य) T1 G3 6 [अ]पि (for [अ]स्ति) Da2 D6. 7 Ca (gloss चलितेन्द्रियनिरोधरूपम्) गोपन; D4 योजना (for गोपना) K1 2 4 6 T2 G1 वि(K4 T2 G1 न)-मुक्तस्यापि जीवन; V1 न युंक्तस्य जीवन° (submetric) ❀ Cn गोपना, व्यभिचाराद्यकृत्यादात्मरक्षा । ❀

57 Ś1 missing (cf v l 1) —[a]) K1. 2 सश्र(K3 °श)यश्च, M1 7 सशयाच् (for सश्र°) K6 चाप; G3 वाय (for चाय) B1 मत्पक्षसंग्रहाच्चाह; Ds2 D6. 7 मतिक्षयाश्रयश्चाय (Ds1 °यं) ❀ Ca मदीयदेशपुराद्याश्रितायास्ते । ❀ —[b]) K6 व्यतिक्रम —[c]) K2 7 V1 B6 7–9 Da4 Dn4 Ds2 D2 T G1–3 6 M1 5 6 आश्रयंत्या (for °यन्त्याः) D6 7 च (for स्व-) ❀ Cn स्वभावेन, स्वेन चित्तेन ॥ Cs सहजरागेण ॥ Cv स्वस्य दुर्भावेन । ❀ —[d]) K7 Da2 D4 9 पूर्व (for पूर्व) ❀ Cn परिग्रह, शरीरम् ॥ Cv पूर्वपरिग्रह देहम्, इदानीं विरक्तत्वात् । ❀

58 Ś1 missing (cf v l 1) K4 G1 om. (hapl) 58[c]–59[b] —[a]) B8 तु (for ते). Da4 Ds1 G3 M1. 6 7 तेन (for केन) —[b]) V1 D6 राज्ये (for राष्ट्रे) K6 कृते; B8 पुरौ (for पुरे). K6 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds1 D2 3 8 [ऽ]पि वा (for तथा) —[c]) K7 D4 9 [अ]सि निसर्गात्, V1 सनिदर्शान्, B9 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 Cn (gloss सकेतात्) सनिकर्षात् T1 G3 6 स्वविसर्गात् (for सनि°) Da2 D6 7 कस्य चैव निसर्गात्त्व ❀ Cs निसर्गात्, मातृपितृनियोगात् । ❀ —[d]) G3 प्रविष्ट, M1 °ष्टां (for °ष्टा) Dn4 G3 हृदये

59 Ś1 missing (cf v l 1) K4 G1 om 59[ab] (cf v l 58) —[a]) D4 प्रवर (for प्रवर) K7 मोक्षासि; G3 मुख्यास्य (for -मुख्यासि) —[b]) Dn4 ब्राह्मणा; T2 ब्राह्मणे (for ब्राह्मणी) Da4 क्षत्रियास् (for °यो) K6 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 G3 M1 6–7 तु (for हि) —[c]) D7 मा (for न) M1 6–7 ना(M6 7 मा)वयोरेतयोर्योगान् —[d]) K4 6 वर्णशकर, V1 °सकर°

60 Ś1 missing (cf v l 1). V1 reads 60–62 on marg —[a]) Ds1 वर्तते (for °से) M1 6–7 यदि (for मोक्ष) K6 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 धर्मेण, D7 T1 G3 3 6 M1 6–7 धर्मे त्व, T2 G1 धर्मे तु (for -धर्मेषु) —[b]) K4 गार्हस्थस्, K7 D4 °स्थ्यस्; D6 °स्थे, G3 °स्ते (for °स्थ्ये) T2 त्वयम् (for त्वहम्) K4 आश्रये (for °मे). K6 B6 6–9 Da3. a4 Dn1 n4

: 12 11912
12 311[20].61
12 325 61

सगोत्रां वासगोत्रां वा न वेद त्वां न वेत्थ माम् ।
सगोत्रमाविशन्त्यास्ते तृतीयो गोत्रसंकरः ॥ ६१
अथ जीवति ते भर्ता प्रोषितोऽप्यथ वा क्वचित् ।
अगम्या परभार्येति चतुर्थो धर्मसंकरः ॥ ६२
सा त्वमेतान्यकार्याणि कार्यापेक्षा व्यवस्यसि ।
अविज्ञानेन वा युक्ता मिथ्याज्ञानेन वा पुनः ॥ ६३
अथ वापि स्वतन्त्रासि स्वदोषेणेह केनचित् ।
यदि किंचिच्छ्रुतं तेऽस्ति सर्वं कृतमनर्थकम् ॥ ६४
इदमन्यत्तृतीयं ते भावस्पर्शविघातकम् ।
दुष्टाया लक्ष्यते लिङ्गं प्रवक्तव्यं प्रकाशितम् ॥ ६५
न मय्येवाभिसंधिस्ते जयैषिण्या जये कृतः ।
येयं मत्परिषत्कृत्स्ना जेतुमिच्छसि तामपि ॥ ६६
तथा ह्येवं पुनश्च त्वं दृष्टिं स्वां प्रतिमुञ्चसि ।
मत्पक्षप्रतिघाताय स्वपक्षोद्भावनाय च ॥ ६७

D8 D2 8 5 8 स्व गार्हस्थ्ये(K6 Da4 Ds1 °स्थे)हमाश्रमे — c) Dn4 येन (for अथ) K7 D4 वा (for च) K6 B1 स्वकष्टस्, Ds1 G1 सुकुष्टस् (for सुक°) — d) K1 2 4 Da4 Ds1 D5 T G3 6 द्वितीयाश्रम ; D7 °यो वर्णं (for °योऽऽश्रम) K6 Da4 शकर, G1 सकश° (for °र°) ❀ Cn आश्रमसकर, सन्यासाद्गार्हस्थ्य प्रति पुनरागमनम् । ❀

61 Ś1 missing (cf v 1 1) K1 2 4 G2 om (hapl) 61 G3 om (hapl) 61–62, V1 reads 61 on marg — a) B0 सगोत्रा ; B8 असगोत्रां (for स°). K7 D4 9 असगोत्रां ; Dn4 D2 वासगोत्र (for °गोत्रा) Ds2 D5 सगोत्र वासगोत्र वा, D7 T G1. 6 सगोत्रा वासगोत्रा वा. — b) Da4 T2 G1 त्वा (for त्वां) T2 G1 M1 6 7 मा (for माम्) Ds2 न वेत्त्यास्मैव वेत्थ मा ; D5 भवत्या त्वनवेक्ष्य मां — c) Da1 Dn1 सगोत्राम् (for °त्रम्) M1 7 अविशक्त्यास्, M6 आविशत्यास् (for °शन्त्यास्). — d) K7 D4 9 वर्णं (for गोत्र) K6 Da4 -शकर° (for -सकर°)

62 Ś1 missing (cf v 1 1) G2 om 62 (cf v. 1 61) V1 reads 62 on marg — a) D8 मे (for ते) — b) B9 Ds2 D5 वाप्यथ (hypermetric) (for ऽप्यथ) K1 2 4 7 V1 D4 9 प्रे(K1 V1 प्रो)-षिता तेन (V1 °तापि न) गच्छसि — d) V1 तृतीयो ; M7 चतुर्थे (for °र्थो) K1 2 4 7 V1 B9 T2 G1. 8 वर्णं (for धर्म) Da4 Ds1 -शकर (for सकर)

63 Ś1 missing (cf v 1 1) — a) K6 Ds1 D2 4 स (for सा) K3 6 कार्याणि (for [अ]का°) — b) K1 2 कार्यावीक्ष्या (K2 °क्षा) ; K7 कार्यापेक्ष्या, G2 कार्यंयार्थि ; M1 5–7 कार्यविक्ष्या (M5 6 °क्षा) (for °पेक्षा) K2 B6 Da4 D7 G3 व्यवस्यति (for °स्यसि) — c) Da4 जीव- ; D4 T2 G1 M7 अपि (for अवि). Da2 युक्तां (for युक्ता)

64 Ś1 missing (cf v 1 1). — b) Da4 हि (for [इ]ह) K4 6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 M1 5–7 कर्हिचित् (for केन°) ❀ Ca स्वदोषेण, कामादन्येन जिगीषादिना । ❀ — c) D7 T2 G1. 3 6 अथ (for यदि) Ds1 [ऽ]स्ति (for ऽस्ति) K1 2 अथ वेत्सि श्रुत किंचित् — d) Da4 सर्वे (for सर्वं) B8 भूतम् (for कृतम्) K8 अनार्थकं

65 Ś1 missing (cf v 1 1) — a) K1 2 4 चात्र ; Dn4 Ds1 D4 अन्य (for अन्यत्) K7 D4 9 द्वितीय, M1 5–7 चतुर्थं (for तृतीय) D7 T G1 3 6 इदमद्य तुरीयस्ते (T2 G1 °यं ते), G2 इदमन्यदतीवात्र — b) B8 (marg as in text) -विभावक ; B9 Da3 a4 Ca विघातज (for °तकम्) K1 2 4 भाव(K1 °व)संपरिघातक ; D7 T1 G3 6 भाव° सर्वविघातक°, D9 भावस्पर्शाविघातकं ❀ Cn भावयोश्चित्तयो स्पर्श ऐक्य, प्रीतिरिति यावत् । ❀ — c) K2 दुष्टया, Dn4 दुष्टाय ; T2 G1 दृष्टाया, G2 अदुष्ट (for दुष्टाया) B1 Dn4 लक्षते (for लक्ष्यते) — d) K6 V1 B5–9 Da3 a4 D2 त्रिवृण्वत्या (K6 °त्या) ; B0 Dn1 n4 D8 D3 5 विवृण्वत्या (Dn1 Ds2 °त्या) ; D7 T G1 3 6 तद्वक्तव्य, G2 M1 5–7 सवर्तव्य (for प्रवक्तव्य) K6 प्रकाशिक, D2 [अ]प्रकाशितं

66 Ś1 missing (cf v 1 1) K1 reads 66 twice — a) K2 न मयेव, K6 न मह्येव, Da3 a4 °न्येप, D4 °ह्येव ; D7 T1 G3 6 मनस्येव ; T2 न मयेह ; M1 7 °य्येप (for °य्येव) K1 (first time) -साधिस्थे, Dn4 सधिस्तं (for सधिस्ते) — b) K6 G2 स्थिता, K7 स्थित ; Da4 कृते, M7 स्थित (for कृत) D4 9 जयैषिण्यजये स्थिता (D9 °त) — c) B6 येन (for येय). K1 (first time) सत् (for मत्) Da4 येय मत्पौरुप कृत्स्न, M7 °रिप कृत्स्ना — d) K7 D5 तापसि (for तामपि)

67 Ś1 missing (cf v 1 1) — a) V1 D5 यथा (for तथा) K1 2 4 7 ह्येव ; B8 D6 [अ]हंव (for

सा स्वेनामर्षजेन त्वमृद्धिमोहेन मोहिता ।
भूयः सृजसि योगास्त्रं विषामृतमिवैकधा ॥ ६८
इच्छतोर्हि द्वयोर्लाभः स्त्रीपुंसोरमृतोपमः ।
अलाभश्चाप्यरक्तस्य सोऽत्र दोषो विषोपमः ॥ ६९
मा स्प्राक्षीः साधु जानीष्व स्वशास्त्रमनुपालय ।
कृतेयं हि विजिज्ञासा मुक्तो नेति त्वया मम ।
एतत्सर्वं प्रतिच्छन्नं मयि नार्हसि गूहितुम् ॥ ७०
सा यदि त्वं स्वकार्येण यद्यन्यस्य महीपतेः ।
तत्त्वं सत्रप्रतिच्छन्ना मयि नार्हसि गूहितुम् ॥ ७१
न राजानं मृषा गच्छेन्न द्विजातिं कथंचन ।
न स्त्रियं स्त्रीगुणोपेता हन्युर्ह्येते मृषागताः ॥ ७२
राज्ञां हि बलमैश्वर्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् । C 12.11924 B 12.321[20].73 K 12 325 73

ह्येव) K7 D4 9 तवश्च (for पुनश्च) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तयार्हवस्तवश्च स्व; D7 T G1 3 6 M1 6-7 तया ह्व (T1 G1 3 °थाहीं ; T2 °थामि ; M1.8 °यार्हि-, M6 7 °या ह्री)वस्तवश्च स्व, G2 अथो ह्येव पुनश्चैव — b) K1, 2 D7 T G3 6 दृष्टिं स, K7 D4 9 दृष्टिं मां, Ds1 वृष्टिं स्वा, D8 दृष्टिस्त्वां, G2 स्व दृष्टिं; M1 7 दृष्टिस्त्वां (for दृष्टिं स्वां) K7 परि (for प्रति-) B7 Dn4 M1 7 मुचति (for मुञ्चसि) — c) K1 सत्पक्ष (for मत्पक्ष) Da4 परि, M7 प्रती (for प्रति) — d) K7 D4 5 7 वै (for च) G2 स्व पक्षोद्भासनाय च

68 Ś1 missing (cf. v l 1) — a) B6 सार्धेन (for सा स्वेन) K7 [अ]मर्षणेन (for °जेन) — b) K2 दृष्टि ; K7 D4 9 G3 बुद्धि , Da4 सृष्टि , D6 यदि (for ऋद्धि) G1 मोहित ❀ Ca ऋद्धिमोहेन, विद्यामदेन । ❀ — c) M1 7 भय , M6 भय (for भूय°) K6 M7 सृजति; G2 क्षिजसि (for सृ) K1 योगास्त, K4 6 V1 B0 6 7 9 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T1 G3 6 °स्त्र (for °स्त्रं) — d) K4 विषामिवम्, Da4 विषमृतम् K1 [ए]कया, K6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 कर्ता, V1 B3 °त, T1 G3 6 °दा (for °धा) ❀ Ca विषामृतं, विषसपृक्तममृतम् । ❀

69 Ś1 missing (cf v l 1) — a) K6 इष्टतोर्; Ds1 इच्छतौ (for °तोर्) K1 2 तु हि यो (K2 ये); K4 7 B5-8 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-4 8 9 G2 अत्र यो; K6 V1 B0 [ऽ]त्र हि यो, B9 ननु यो, D6 अरजो (for हि द्वयोर्) D7 T1 योग , G1 M1 6-7 लोभ° (for लाभ°) G3 इच्छतोरत्र लाभ* — b) G2 पुसयो रमृतोपम — G3 om (hapl) 69cd — c) K6 B0 8 (marg) Da3 a4 स्त्वति ; D6 7 चाति (for चापि) K1 2 4 B0 7-9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 रक्तस्य; K6 Da3 a4 रिक्तस्य (for [अ]रक्तस्य) V1 अलाभश्चा विरक्तस्य, T G1.6 लाभश्चापि विरक्तस्य, G2 लाभ चैवाभिरक्तस्य — d) K4 B0 6 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सोपि, D4 सात्र; T कोत्र (for सोऽत्र) K1 2 विद्यो(K2 °दो)पम° K6 सोत्र दोषोपम स्मृत

70 Ś1 missing (cf v l 1) — a) K2 4 6 V1 B7 D8 मा (V1 B7 D3 मा) प्राक्षी , K7 D2 मा स्त्राक्षी°; Dn1 मा स्त्राक्षी°, Dn4 मा सासी (sic), Ds1 मा स्त्रिक्षी (sic), D5 7 मां प्रेक्ष्य, T2 मा वृथा; T2 (inf lin) मा वृक्षी°, G1 मा प्रधाक्षी (for मा स्प्राक्षी°) B0 7 जानीषु, D6 7 जानीहि (for °ष्व) T1 G3 6 मा प्रधाक्षी (G6 °क्षि) सुवृत्तानि — b) G8 स्पर्शांस्त्वम् (for स्वशास्त्रम्) V1 अनुपालयत् — c) K7 D4 5 9 कृता चेयं (for कृतेयं हि) K1 विजिज्ञासां, Dn4 विजीज्ञासा — d) K1 युक्ता, K2 6 B8 (marg as in text) युक्तो, Ds1 मुक्ते, G2 रक्तो (for मुक्तो) B8 (marg) मेति (for नेति) — e) Dn4 स तत् (for एतत्) K6 छन्न; T2 सर्वं (for सर्वं) K1 प्रतिष्छन्नां — f) K6 नार्हति K1 4 V1 B7 9 Da4 Dn1 Ds1 D2 8 G1 गूहित (for °तुम्)

71 Ś1 missing (cf. v l 1) K6 om (hapl.) 71 — b) Da3 यद्यप्यस्य; D5 7 जघन्यस्य, T2 यद्धन्यस्य (for यद्य°) D4 8 G1 2 M1 7 महीपते — K2 om 71c-72d — c) V1 B8 (marg) G2 तस्त्व (for तत्त्व) K7 B9 D4 9 सत्त्व , D6 7 T G1 3.6 अत्र (for सत्र) D7 प्रतिच्छन्न K1 4 तत्त्व सा तु परिच्छन्नां (K4 °न्ना) ❀ Ca सत्रप्रतिच्छन्ना, छद्मना गूढा ॥ Cn वेषान्तरेण गुप्ता । ❀ — d) B9 Da4 Dn1 Ds1 गूहित (for °तुम्)

72 Ś1 missing (cf v l 1) K2 om 72 (cf. v l 71) — a) Dn4 मया (for मृषा) D4 न गता न मृषा गच्छेन् — b) K6 [अ]धि जातिं, D5 7 द्विजाते°, G2 [अ]विज्ञातु (for द्विजातिं) K7 द्विजाति न कथचन — c) Da4 न (for स्त्री-) — d) K1 एते; T1 G3 6 ह्येता, G2 या ते (for ह्येते) K1 मृषागत, K6 7 D4 9 °गतान्; G2 °कृतां, M1 6-7 °कृता° (for °गता)

73 Ś1 missing (cf v l 1) — a) G2 तु (for हि) K2 पदम् (for बलम्) K1 ऐश्वर्ये (for °र्यं) — b) T2 G1 ब्रह्मविदो (for विदां) Dn4 वर (for बलम्) — c) K7 D4 9 माधुर्यं (for -सौभाग्य) — d) B9 अनुत्तमां D5 स्त्रीणां च बलमुत्तम; D7 G3

C 12. 11925 B 12. 321(20). 73 K 12. 325 73 रूपयौवनसौभाग्यं स्त्रीणां बलमनुत्तमम् ॥ ७३
अत एतैर्बलैरेते बलिनः स्वार्थमिच्छता ।
आर्जवेनाभिगन्तव्या विनाशाय ह्यनार्जवम् ॥ ७४
सा त्वं जातिं श्रुतं वृत्तं भावं प्रकृतिमात्मनः ।
कृत्यमागमने चैव वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ७५
इत्येतैरसुखैर्वाक्यैरयुक्तैरसमञ्जसैः ।
प्रत्यादिष्टा नरेन्द्रेण सुलभा न व्यकम्पत ॥ ७६
उक्तवाक्ये तु नृपतौ सुलभा चारुदर्शना ।
ततश्चारुतरं वाक्यं प्रचक्रामाथ भाषितुम् ॥ ७७
नवभिर्नवभिश्चैव दोषैर्वाग्बुद्धिदूषणैः ।
अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितम् ॥ ७८
सौक्ष्म्यं संख्याक्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः ।
पञ्चैतान्यर्थजातानि वाक्यमित्युच्यते नृप ॥ ७९
एषामेकैकशोऽर्थानां सौक्ष्म्यादीनां सुलक्षणम् ।
शृणु संसार्यमाणानां पदार्थैः पदवाक्यतः ॥ ८०
ज्ञानं ज्ञेयेषु भिन्नेषु यथाभेदेन वर्तते ।

स्त्रीगुण बलमुत्तमं (G3 °बत्तर)

74 Ś1 missing (cf v l 1). — a) T1 एत (for अत) K4 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 एव; D4 एतैर् (for एते) Da4 G2 अत एते बलैरेतैर् — b) D7 T1 G3 6 बलिना (for °न) K7 D4 9 स्वार्थचिंतका, G2 स्वार्थमुच्यते — c) D5 आर्जवं च (for °वेन) G2 अति; M1 6–7 हि (for अभि) B9 मतव्य, D7 T G1 3 6 गतव्य (for °व्या) — d) K6 विनाशाय मना र्जवं; D6 °श जह्यनार्जवं

75 Ś1 missing (cf v l 1). — a) K2 T2 G1 जात, Da4 जाति (for जातिं) K3 स्वत, D1 7 T2 श्रुतिं (for श्रुतं) K7 वृत्ति (for वृत्तं) — b) G2 वेग, M1 6–7 कार्यं (for भाव) — c) Ds2 रूत्यम् (for कृत्यम्) D3 आगमन D4 वैव (for चैव)

76 Ś1 missing up to नरेन्द्रे (cf v l 1) Before 76, MSS ins भीष्म उवाच — a) K1 3 4 B6 9 Da4 D6 7 उक्तैर् (for एतैर्) B6 (marg) असुभैर्, D4 असुखैर् (for असुखैर्) K1 वाक्यम् (for वाक्यैर्) — B9 om 76d–77a — d) K2 स्वलभा K1 व्यक पता; K4 पत, K6 व्यकल्पत (for °म्पत)

77 B9 om 77a (cf v l 76) Before 77, B6 ins भीष्म उवाच Ś1 K1 3 4 om. 77ab — b) Da1 द- र्शिनं; D8 दर्शिनी — After 77, Ś1 K1 3 4 ins an addl colophon [*Sub-parvan* Ś1 K1 3 मोक्षधर्म]

78 Before 78, MSS ins सुलभोवाच — a) M7 om (hapl) र्नवभि — b) G2 वाक्यबुद्धि (for वाग्बुद्धि) Da4 भूषणै (for दूषणै) ❀ Cn नवभिर्नवभिरिति नवद्वयेन मिलित्वा अष्टादश वाग्बुद्ध्योर्दोषा । ❀

79 a) K6 Dn4 सौख्य; D4 सूक्ष्म, D5 सूक्ष्म्य, D7 सूक्ष्म्यौ, D9 शौक्ष्म्य; T2 G8 सौक्ष्म्य (for सौक्ष्म्य). Ś1 K1 3 सख्या (Ś1 K1 °ख्य) क्रम; K6 सांख्य क्रमश्, B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 8 T G3 8 6 सारयक्रमौ (D8 °म) (for सख्या°) D4 वोभौ (for चोभौ) — b) Dn1 सु, T2 G1 स (for स). Da3 a1 -प्रयोजन G2 M1 6–7 निर्णय स (G1 स) प्रयोजन — d) D5 om from रयुच्यते up to क्ष्यामि (in 81d) V1 नृणां (for नृप)

80 D5 om 80 (cf v l 79). — a) D7 T1 G2 6 तेषाम् (for एषाम्) K2 4 एकैकतो (for एकैकशो) — K1 om (hapl) 80bc — b) K6 सौक्षादीनां; Dn4 सांक्ष्या°, D4 9 शौक्ष्म्या° (for सौक्ष्म्या°) K7 B6 7 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 4 7–9 T G1 3 6 M1 6 7 स्व (D7 T1 G3 6 M1 स) लक्षण (B7 °ण), B8 (marg as in text) स्वलक्षत, G2 च लक्षण (for सु लक्षणम्) — c) K7 D4 9 सधार्यमाणा (K7 °ना) नां, D7 T G1 3 6 सचार्य (for ससार्य°) — d) K4, 6 V1 B0 7 8 (marg as in text) 9 Da3, a1 Dn1 n1 D8 पदार्थ; B6 D8 D2 7 8 T G1–3 6 M1, 6–7 C8 प (M7 पा) दार्थे (for °र्थैः) ❀ C8 पदवाक्याभ्या पदार्थे ससार्य माणानां, पदार्थप्रतिपादनार्थं प्रयमानानाम् । ❀

81 D5 om up to क्ष्यामि (cf v l 79) — a) D8 D4 9 ज्ञान (for ज्ञान) K6 ज्ञेयं स्व (for ज्ञेयेषु) — b) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 8 G1 3 यदा (for यथा) K2 भेदेषु, Cn भेदेन (for [अ]भेदेन) D7 T G3 6 M1 6 7 यदभेदेन वर्तते; C8 (gloss विशिष्टैकप्रतिपादकता भवति) यथा भेदो न वर्तते. — c) D7 T1 G8 6 यत्र K2 -शयने; K4 V1 -शा यिनी, D7 शयनि (for -शायिनी) M1 7 om बुद्धि K3, 7 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 8 C8 य (B0 7 त-; B9 अ) त्राधिवासिनी (B6 °तिवासिनी; B8 °भिशायि- नी; C8 [gloss तत्प्रतिपादनसमर्था] °भिशायिनी) बुद्धिस ❀ Cn (reading अधिवासिनी) निर्णयमप्राप्नुवती, अनेक

तत्रातिशयिनी बुद्धिस्तत्सौक्ष्म्यमिति वर्तते ॥ ८१
दोषाणां च गुणानां च प्रमाणं प्रविभागशः ।
कंचिदर्थमभिप्रेत्य सा संख्येत्युपधार्यताम् ॥ ८२
इदं पूर्वमिदं पश्चाद्वक्तव्यं यद्विवक्षितम् ।
क्रमयोगं तमप्याहुर्वाक्यं वाक्यविदो जनाः ॥ ८३
धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रतिज्ञाय विशेषतः ।
इदं तदिति वाक्यान्ते प्रोच्यते स विनिर्णयः ॥ ८४
इच्छाद्वेषभवैर्दुःखैः प्रकर्षो यत्र जायते ।
तत्र या नृपते वृत्तिस्तत्प्रयोजनमिष्यते ॥ ८५
तान्येतानि यथोक्तानि सौक्ष्म्यादीनि जनाधिप ।
एकार्थसमवेतानि वाक्यं मम निशामय ॥ ८६
उपेतार्थमभिन्नार्थं नापवृत्तं न चाधिकम् ।
नाश्लक्ष्णं न च संदिग्धं वक्ष्यामि परमं तव ॥ ८७
न गुर्वक्षरसंबद्धं पराङ्मुखमुखं न च । C 12. 11940 B 12. 221(20).86 K 12. 215. 83

कोटिस्पर्शिनी बुद्धि' । ❀ — ^{d}) K6 सौक्ष्मम्; Dn4 सौक्ष्यम्, D4 शौक्ष्म्यम् (for सौ') Ś1 K1.2 V1 B9 Da3 D5 अति- (for इति) K6 कथ्यते, K7 D1 9 निर्दिशेत् (for वर्तते)

82 ^{a}) D4 दोषाना — ^{b}) M1 5-7 प्रमाण'; C3 (gloss परिमाणम्) 'ण (as in text) Ś1 K1.2 D2 प्रति- (for प्रवि) K6 V1 B0 6 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 T2 G2 M1 5-7 C3 -भागत (for 'श) — ^{c}) K3 B0 G1 किंचिद्; G2 कश्चिद् (for कंचिद्) K1 2 7 B8 D4 5 9 अभिप्रेक्ष्य (for 'प्रेत्य) — ^{d}) K2 6 B0 6 Da1 Dn4 Ds2 सा सांख्येति; V1 B9 G1 स सांख्येति; B7 8 सा सांख्ये हि; Ds1 सा सख्येषु (for 'ति) G3 सा सख्येवयोग्यतां (sic)

83 ^{b}) K2 विवेक्षित — ^{c}) K6 तदपि; D7 T G1 3 6 तमिति, D6 तथापि (for तमपि) — ^{d}) K7 D7 9 T G1 3 6 M1 5-7 वाक्ये, D1 G2 वाक्य (for वाक्य) Da4 वाक्यविदा K1 जन

84 ^{a}) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 T1 G2 3 6 M1. 5-7 धर्मकामार्थमोक्षेषु — ^{b}) G2 प्रविज्ञाय (for प्रति') — ^{c}) K1 तदपि (for तदिति) K6 B0 6 9 Da4 वाक्यं ते; B3 Dn4 वाक्य तु (for वाक्यान्ते) — ^{d}) K6 B0 9 Da3 a4 विनिर्णय

85 ^{a}) K6 V1 B8 9 Da3 a4 इच्छाद्वेषोद्भवैर्दुःखै', D4 corrupt, M1 इच्छाद्येषु भवैर्दुःखै — ^{b}) D4 प्रहर्षो (for प्रकर्षो) D4 ज्ञायते (for जा') ❀ C3 प्रकर्ष, इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थमुत्साह' । ❀ — ^{c}) K1 2 तव (for तत्र) D7 G3 नृपतेर् — ^{d}) K6 मत् (for तत्) Ś1 K1 2 4 इष्यति (for इष्यते).

86 M1. 6 7 om. 86^{ab} — ^{b}) K6 7 सौक्ष्मादीनि, D4. 9 शौक्ष्म्या' (for सौक्ष्म्या') K7 B9 D4 9 G3 M3 नराधिप (for जना') — ^{c}) ❀ Ca एकार्थसमवेतानि, विशेष्यविशेषणभावापन्नानि ॥ Cn एकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि । ❀ — ^{d}) K7 वाक्य-; V1 B0 T G1-3 6 M1 5-7 वाक्ये (for वाक्य) Da4 lacuna for मम D7 T1 G3 6 निवेशय (for निशामय)

87 ^{a}) K2 D7 T G1. 3 6 नाभेदा (T2 G1 'पेता)र्थं न भिन्नार्थं ❀ Ca उपेतार्थं, उपेता प्रार्थिता प्राधान्येन अर्थाः पदार्था यत्र तदुपेतार्थं, सान्वय, न गौरश्व पुरुषो हस्तीतिवदसबद्धार्थम् । अभिन्नार्थं, एकार्थाभिधायकत्वेन प्रधानम् । अनेकप्रधानकत्वेन वाक्यभेदः ॥ Cp उपेतार्थं, सबद्धार्थम् । अभिन्नार्थम्, वाक्यैकवाक्यतया विशिष्टैकार्थप्रतिपादकम् । ❀ — ^{b}) K1 नानवृत्त; B0 6 (marg as in text) 7 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cn (gloss श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योग) न्यायवृत्त (B6 'त्ति), Ca (gloss छन्दोभङ्गहीनम्) C3 (gloss अपरिनिष्ठितार्थहीनम्) नाप' (as in text) K6 तव, Dn1 च न (by transp), D4 न वा; D7 च च Ś1 K2 4 नामवृत्तानुवाचिक ❀ Ca न चाधिकम्, अधिकपदरहितमित्यर्थ ॥ Cp यावन्मात्रे पदे प्रतिपाद्य बोध्यते ततोऽधिकपदहीनम् । ❀ — ^{c}) K2 D7 G3 न श्लक्ष्ण, B3 (marg as in text) नासूक्ष्म, G3 नाश्वक्ष्व, Ca (gloss न श्रुतिकटु, असम्यक्स्मारकपदरहित वा) Cn (gloss श्लेषाद्यष्टगुणयुक्त) C3 (gloss श्रोतॄणां हर्षजनन) नाश्लक्ष्ण (as in text) — M1 5-7 om 87^{d}-88^{a} — ^{d}) K6 Dn4 वक्षामि K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn4 D2 3 5 8 तत ; Dn1 मत (for तव) D7 T G1. 3 6 प्रवक्ष्यामि परतप; G2 प्रवक्ष्यामि पद तत

88 M1 5-7 om 88^{a} (cf v l 87) — ^{a}) K6 V1 B0 6 (marg as in text) 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 7 8 T2 G3 6 C3 (gloss निरन्तरगुर्वक्षररहितम्) सयुक्त; D5 -सबध; G3 -सादिग्ध (for सबद्ध) Cap न गद्यक्षरसयुक्त — ^{b}) K1 B9 Da3 Dn1 D2 3 8 Cn मुख, K7 मुच; T G1. 3 6 M1 5-7 पद, G2 मुखा (for मुख) G2 नृप (for न च) ❀ Ca पराङ्मुखमुखं, प्रकृतासबद्धम् ॥ Cn पराङ्मुखमुख, ग्राम्यम् ॥ Cp यच्छ्रवणाच्छ्रोतुर्मुख पराङ्मुखं न भवति । रसजनकम् । ❀ — K6 om (hapl) 88^{c}-89^{b}. — ^{c}) G2 न नावृत्त (for नानृत

C 12. 11940 B 12. 321(20).88 K 12. 325 88

नानृतं न त्रिवर्गेण विरुद्धं नाप्यसंस्कृतम् ॥ ८८
न न्यूनं कष्टशब्दं वा व्युत्क्रमाभिहितं न च ।
न शेषं नानुकल्पेन निष्कारणमहेतुकम् ॥ ८९
कामात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्दैन्यादानार्यकात्तथा ।
ह्रीतोऽनुक्रोशतो मानान्न वक्ष्यामि कथंचन ॥ ९०
वक्ता श्रोता च वाक्यं च यदा त्वविकलं नृप ।
सममेति विवक्षायां तदा सोऽर्थः प्रकाशते ॥ ९१
वक्तव्ये तु यदा वक्ता श्रोतारमवमन्यते ।
स्वार्थमाह परार्थं वा तदा वाक्यं न रोहति ॥ ९२
अथ यः स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं प्राह मानवः ।
विशङ्का जायते तस्मिन्वाक्यं तदपि दोषवत् ॥ ९३
यस्तु वक्ता द्वयोरर्थमविरुद्धं प्रभाषते ।

न) ❀ Cn अनृत, पुराणाद्यमूलक, मेघसंदेशादिवत् । ❀ — d) K2 निषद्ध (for विरुद्ध) B9 वा (for न) K2 नापि सस्कृत ; B8 (marg) नाप्यसत्कृत ; G3 M1 6-7 नापसस्कृत ; Ca (gloss लक्षणहीनपदकदम्बकयुक्तम्) Cn (gloss देश्यं) Cp (gloss व्याकरणविरुद्धम्) नाप्य° (as in text)

89 K6 om 89ab (cf v 1 88) — a) G2 न्यून ; Cn (gloss असमर्थं) Cs (gloss क्रियापदहीनम्) न्यून (as in text) Da3 a4 G2 च (for वा) ❀ Ca p कष्टशब्द, दुर्बोधपदम् । ❀ — b) K2 7 D9 हत (for -हित) D4 वा (for च). B8 Da? a4 Dn3 n4 Ds3 D2 8 8 Cn Cp (gloss ° क्रमरहित) विक्र(B8 व्युत्क्रा) माभिहित ; D6 [अ]प्युत्क्रमाभिहत न च ; D7 [अ]प्युत्कामां हि हित न च ; T1 G8 6 विक्रामाभिहत न च, G1 व्युत्क्रमादिहत न च, G2 व्युत्क्रमा हि हित न च ❀ Cn विक्रमाभिहित, नृत्यांघ्रिरिव पदैर्वाक्यरचनम् ॥ Cs व्युत्क्रमाभिहत, प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तवचनाना विपरीतक्रमोपेतम् । ❀ — G2 repeats 89cd after 90 — c) K2 सर्वेषाम् ; K7 V1 B8 D9 सशेषम् ; B7 विशेषम्, D7 T1 G8 6 साश्लेषम् ; T2 G1 मश्लेषम्, M6 नाशेषम्, Ca p (gloss अध्याहारेण पूरणीयम्) Cs (gloss असमस्तार्थं न भवति) न शेष (as in text) K2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 D1-5 7-9 T G1 2(both times) 8 6 अनुकल्पेन (K6 °त) ; Da8 a4 अनुकम्पेन ; Ca (gloss गौणवृत्त्या) Cs (gloss अग्निर्माणवक इत्यादिवदुपचरितार्थं न भवति) नानुकल्पेन (as in text) — d) D7 T1 G8 6 न निष्टानमहेतुक ; T2 G1 Cap Cpp (gloss नासाधकहेतुक) न निष्कारणहेतुक ❀ Cs निष्कारण, प्रयोजनशून्यम् । ❀ ❀ Ca p अहेतुक, युक्तिहीनम् ॥ Cs न्यायरहितम् । ❀

90 a) K7 D4 9 कामक्रोधाद् (for कामात्क्रोधाद्) K4 *मात्क्रोधाद्भयाकालो ; G2 कामक्रोधभवाल्लोभाद् — b) K4 अनार्यकात्, K6 Bo 7 9 D5 7 Cp (gloss पाण्डित्यगर्वात्) आचार्य° ; K7 D4 9 वानार्यं, V1 Bo 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M1, 6-7 चानार्य° (Da8 °र्यं) ; T1 G8 6 अन्याय्य° (for आनार्य°). ❀ Cn आनार्यकात्, दर्पात् । ❀ — D6 om 90c-91b — c) K6 V1 Bo 6 7 क्रोधो ; K7 भीतो ; G2 भीता (for ह्रीतो) Ś1 K1 2 नाक्रोशतो, K4 B8 9 Da3 a4 Ds3 D2 2.8 G1. 8 6 न क्रो° (for ऽनुक्रो°) — d) Dn4 वक्षामि — After 90, G2 repeats 89cd

91 D6 om 91ab (cf v 1 90) — a) M6 7 वक्त्रा (for वक्ता) B8 स्रोता ; M6 श्रोत्रा (for श्रोता) Dn4 Ds1 D2 वाक्यस्य ; D7 T1 G2 6 वाच्य च (for वाक्य च) — b) T2 यथा (for यदा). Ś1 K1 2 4 अविक(K2 °म)लान् (for °ल) ❀ Cn अविकलम्, अव्यग्रम् । ❀ — c) K2 D7 T1 G2 6 समवैति (D7 °ते) B8 9 साम्यमेति, T2 G1 समवैति (for सममेति) G2 विवक्षास्ति ❀ Cp सममेति, येन रूपेण वक्ता अर्थं विवक्षति, तेनैव रूपेण यदि वाक्य प्रतिपादयति, श्रोता च तेनैव रूपेणाकलयति ॥ Cv (gloss म समेति) स परेण उच्यमानोऽर्थे समेतिविवक्षायाम् । ❀ — d) V1 प्रवर्तते (for प्रकाशते)

92 a) V1 हि (for तु) — b) K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 3 M1 6-7 अवमन्य (D8 M1 6-7 °स्य) चे (for °मन्यते) — c) D7 परार्थे (for °र्थं) K4 6 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 M1 6-7 तत्, D5 7 यत् (for वा) — d) Cp तद्वाक्यं (for तदा वाक्यं) B7 नरोहति, B8 न रोचते ; D4 9 निरोहति ; Cp (gloss नावबोध जनयति) नावरोहति (for न रोहति). ❀ Ca न रोहति, न प्रमाणतां याति ॥ Cn न हृद्यारूढ भवति । ❀

93 a) D4 9 अन्वय° (for अथ य°). K7 V1 D7 T1 G1 8 6 यत्, G2 वा (for य°) — c) Ś1 K1 2 विशक (for °शङ्का) ❀ Ca विशङ्का, भ्रमविप्रलम्भकत्वादिरूपा ॥ Cp उत्सर्गसिद्धस्य स्वार्थस्य त्याग° केनाभिप्रायेण कृत इत्यादिका । ❀ — d) Bo Da3 a4 तथापि (for तदपि) K4 शोपवत् (for दोष°) ❀ Cs स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं वचन नाम विरक्तस्य वाणिज्योपदेश° । ❀

94 a) D7 यस्तु वक्ता च योनर्थम् — b) Bo प्रका

श्रोतुश्चैवात्मनश्चैव स वक्ता नेतरो नृप ॥ ९४
तदर्थवदिदं वाक्यमुपेतं वाक्यसंपदा ।
अविक्षिप्तमना राजन्नेकाग्रः श्रोतुमर्हसि ॥ ९५
कासि कस्य कुतो वेति त्वयाहमभिचोदिता ।
तत्रोत्तरमिदं वाक्यं राजन्नेकमनाः शृणु ॥ ९६
यथा जतु च काष्ठं च पांसवश्चोदबिन्दुभिः ।
सुश्लिष्टानि तथा राजन्प्राणिनामिह संभवः ॥ ९७

शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धः पञ्चेन्द्रियाणि च ।
पृथगात्मा दशात्मानः संश्लिष्टा जतुकाष्ठवत् ॥ ९८
न चैषा चोदना काचिदस्तीत्येष विनिश्चयः ।
एकैकस्येह विज्ञानं नास्त्यात्मनि तथा परे ॥ ९९
न वेद चक्षुश्चक्षुष्टं श्रोत्रं नात्मनि वर्तते ।
तथैव व्यभिचारेण न वर्तन्ते परस्परम् ।
संश्लिष्टा नाभिजायन्ते यथाप इह पांसवः ॥ १०० C.12 11951 B.12.321[20].89 K 12.335 100

ज्ञाते (for प्रभाषते)

95 ^{a}) Ś1 K1 2 G2 तदर्थं तदिदं वाक्यम् — After 95^{a}, Da3 a4 G2 read 96^{d} for the first time, repeating it in its proper place Da3 a4 om 95^{b} Dn1 Cal Bom ed om (hapl) 95^{b}–96^{a} — ^{b}) K1 om. वाक्य — ^{c}) D7 अनिक्षिप्त (for अवि) Ds2 आक्षिप्तमनसा राजन् — ^{d}) K2 एवाग्र ; Ds2 D2 ऐकाग्र , D6 7 एकाग्र (for °ग्र) Ś1 Da3 a4 अर्हति (for °सि)

96 Dn1 Cal Bom ed om 96$^{a/c}$ (cf v l 95) — ^{a}) K1 कास्य , G2 कासि (for कस्य) D1. 5 7 9 T G1–3 6 चेति (for वेति) — ^{b}) V1 B3 (marg as in text) D7 T G1 2 6 अपि ; Da3 a4 अति (for अभि) Dn4 Ds1 त्वया समभिचो(Dn4 °नो)दिता — Da3 a4 G2 read 96^{d} for the first time after 95^{a}

97 ^{a}) K1 2 Ds1 जतु , K4 जतुष्ठ , K7 D1 9 M7 तृणं (for जतु) ❀ Cn जतु च काष्ठं च, जतुकाष्ठवाल्क्रीडनकम् । ❀ — ^{b}) K4 पांचवश्च , K7 V1 Bo 6 8 9 Ds1 पांशव(K7 °वा)श्च (for पांस) Bo Dn1 n4 Ds D2 3 7 8 T G1–3 6 M1 5–7 Cv विंदव (for बिन्दुभि) — ^{c}) K7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 M5 सश्लिष्टानि , D7 T G1 2 6 आश्लि° ; G2 ससिद्धानि (for सुश्लिष्टानि) K6 सश्लिष्टा वितथा राजन् ❀ Cv जतुकाष्ठयो पांसुजलबिन्दूनां च यथा यादृच्छिक संबन्ध तथा प्राणिनां संबन्धोऽपि यादृच्छिक । ❀

98 ^{a}) Ds1 D3 5 7 T G1–3 6 M7 शब्द (for शब्द:) G2 रसा (for रसो) K2 गर्धा (for रूप) — ^{b}) K6 B7 Da3 a4 D6 7 T G1–3 6 M1 5–7 तु (for च) — ^{c}) Bo 6–9 Da3 a4 D6 7 आत्मान (for °न) K6 7 D1 9 पृथगर्था दशात्मान (K6 °न), Bo 6–9 Da3 a4 D6 7 Cp (gloss असङ्गस्वभाव सश्लिष्टा) Cv पृथगात्मानमात्मान (Cv °न); Dn1 n4 Ds D2 3 8 °गात्मान आत्मान , G2 प्रथुरात्मा दशात्मान । — ^{d}) K1 D1 सश्लिष्टा ; Ca सु(also प्र)श्लिष्टा (for सश्लिष्टा),

K1 4 Ds1 जतु (for जतु)

99 ^{a}) D1 वैषा , G2 M1 5–7 चैषा (for चैषा), K7 चोदना ; Cp देशना (for चोदना) K1 4 G2 कश्चिद् (for काचिद्) ❀ Ca चोदना, कोऽपीति वदेत्येवरूपा प्रेरणा ॥ Cs चोदना, चोद्य न कार्यं, किं त्वस्यैवात्मेति निश्चय कार्यं । ❀ — ^{b}) Da3 D1 एव (for एष) D1 T2 om वि Ś1 K1 2 4 वर्ते(K4 °र्तं)तेत्येष निश्चय — ^{c}) D5 7 T G1 2 6 M1 5–7 हि (for [इ]ह) Dn4 वितान , D7 T1 G3 6 विज्ञाता (for °न) ❀ Cp एकैकस्य, चक्षुरादे, अचेतनत्वात् । ❀ — ^{d}) T G1 2 6 M1 6 7 त्वात्मेति (for आत्मनि) M5 नास्त्या स्त्यात्मेति * परे

100 ^{a}) K1 चक्षुश्च ; K4 Da3 G1 चक्षुष्ट ; K6 चक्षुष्य , K7 V1 Bo 7 Ds D1 9 M1 6 7 चक्षुस्त्व ; Dn4 चक्षुष्ट (for चक्षुष्ट) D5 * वेदनं * चक्षुस्यं ; D7 T1 G3 6 नृदेवचक्षुस्त्वश्रोत्र , G2 न वेद चक्षुषश्चक्षु — ^{b}) T1 G3. 6 घ्राण ; M1 5–7 श्रोतु (for श्रोत्र) D7 न चात्मनि च वर्तते — ^{c}) T G1 2 6 M6 व्यतिचारेण (for व्यभि°) ❀ Cv व्यभिचारेण, श्रोत्रे सति चक्षुर्नास्ति, चक्षुषि सति श्रोत्र नास्तीत्यर्थ । ❀ — ^{d}) G1 नि (for न) B7 9 Das परस्परे ❀ Cs श्रोत्रादयो नात्मान इत्यर्थ । ❀ — ^{e}) K6 Da3 a4 Ca (also) प्रश्लिष्टा न च (K6 च न) जायते ; K7 D1 9 Ca (also as in text) सुश्लिष्टा न च जायते , V1 सश्लिष्ट च न जायते , Bo 6–9 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 Cn प्र(D7 प्रा)श्लिष्ट च न (D6 7 Cn न च) जानति ; T1 G1 3 6 प्रश्लिष्टानपि जायते (G1 °नति), T2 M1 5–7 प्रश्लिष्टा (T2 °ष्टे) न विजानति , G2 प्रकृता मवजानति — ^{f}) Ś1 K1 2 4 7 D1 9 यथावद् , T1 G3 6 M1 5 7 यथाद्भिर् ; T2 G1 तथाद्भिर् (for यथाप) K6 Bo 7–9 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 T G2 6 M1 5–7 इव (for इह) K4 7 V1 Bo 6–9 Ds1 D3 8 पांशव ; D7 पांसुभि (for पांसव) G2 यथातप उपांसव ❀ Ca (reading सुश्लिष्टा न च जायते) न च विषयेभ्यो निरपेक्षा एते चक्षुरादय सुश्लिष्टा विषयप्रकाशनस्वभावा एव

C 12.11952
B 12.311[20] 100
K 12.323 101

बाह्यानन्यानपेक्षन्ते गुणांस्तानपि मे शृणु ।
रूपं चक्षुः प्रकाशश्च दर्शने हेतवस्त्रयः ।
यथैवात्र तथान्येषु ज्ञानज्ञेयेषु हेतवः ॥ १०१
ज्ञानज्ञेयान्तरे तस्मिन्मनो नामापरो गुणः ।
विचारयति येनायं निश्चये साध्वसाधुनी ॥ १०२
द्वादशस्त्वपरस्तत्र बुद्धिर्नाम गुणः स्मृतः ।
येन संशयपूर्वेषु बोद्धव्येषु व्यवस्यति ॥ १०३
अथ द्वादशके तस्मिन्सत्त्वं नामापरो गुणः ।
महासत्त्वोऽल्पसत्त्वो वा जन्तुर्येनानुमीयते ॥ १०४
क्षेत्रज्ञ इति चाप्यन्यो गुणस्तत्र चतुर्दशः ।
ममायमिति येनायं मन्यते न च मन्यते ॥ १०५
अथ पञ्चदशो राजन्गुणस्तत्रापरः स्मृतः ।
पृथक्कलासमूहस्य सामग्र्यं तदिहोच्यते ॥ १०६
गुणस्त्वेवापरस्तत्र संघात इति षोडशः ।

जायन्ते, पांसव इव राशीभूता , किं तु बाह्यमर्थान्तरमपेक्षन्ते ॥ Cn (reading प्रश्लिष्ट च न जानन्ति) प्रश्लिष्ट यथा स्यात्तथा, सश्लेष प्राप्यापीत्यर्थ ॥ Cp (reading सश्लेषं नापि जानन्ति) आप पामवश्चान्योन्यं सश्लिष्य न जानन्ति, तथै तान्यपि परस्पर प्रश्लिष्यापि न जानन्ति ॥ Cs (reading प्रश्लिष्टमवजानान्ति) प्रश्लिष्ट दुर्दर्शमात्मानमवजानान्ति, उपेक्षन्ते, न विषयीकुर्वते । ❀

101 a) Dn4 वाह्यान्; Ds1 Cs बहून् (for बाह्यान्) Ś1 K1 2 सवेक्षते, K6 अपेक्षतं; D4 °क्ष्यते (for °क्षन्ते) —b) K6 Da4 D6 7 T2 G1 2 गुणास् (for गुणास्) —c) G2 M1 6 7 प्रकाश (for °शश्) —d) K2 corrupt, K6 दर्शने नैव तेसय (610) —e) D8 तथैत्र (for य°) D4 तेषु (for [अ]न्येषु) ❀ Cs श्रोत्रादिजन्यज्ञाने विषयसनिकर्ष इति हेतवो द्रष्टव्या । ❀ —f) Da8 ज्ञाने (for ज्ञान) G2 ज्ञान ज्ञानेषु हेतव ❀ Cn चक्षु सहकार्येव, न तु प्रकाशकम्, इति भाव । ❀

102 a) Ś1 K1 2 Ds1 ज्ञान (for ज्ञान) K7 G1 ज्ञेयेतरे (for -ज्ञेयान्तरे) D7 कस्मिन्; Cs तस्मान् (for तस्मिन्) G2 ज्ञान विज्ञानयोरते —b) Da4 मत्ते (for मनो). Da8 मनो नामायसे गुण, G2 तस्मादन्यो परो गुण —c) K4 विघाद्यति, D4 विवारयति (for विचा°) K6 B6 8 (marg) 9 D8 D2 तेन (for येन) —d) D2 साध्वसाधुना, T2 G1 2 M7 °साधुनि (M7 °नी).

103 a) K1 Da8. n4 Dn4 तु परस्; D6 च परस् (for स्वपरस्) K6 स्वत्र, D6 तस्माद् (for तत्र) —b) B6 7 Da8 n4 बुद्धिनामा; Dn4 बुद्धिज्ञान- (for बुद्धिर्नाम) —103cd is damaged in B6 —c) K2 ये च (for येन) K6 पूर्वेण (for -पूर्वेषु) —d) K6 [अ]भ्यवस्यति; K7 D4 9 [अ]भ्य°; Dn4 च व्यवस्यति (hypermetric), G2 व्यवस्यसि.

104 a) T1 तथा (for अथ) M1 6 7 वा दशके (for द्वाद°) —b) D6 7 T1 G2 6 परो (for [अ]परो) ❀ Cs सत्त्वं, ओज । ❀ —c) M1 7 महोसत्त्वो, Cs (gloss बृहद्बल°) महासत्त्वो (as in text) Dn4 om (hapl) ल्पसत्त्वो

105 a) K1 अन्ये (for अन्यो) K6 V1 B0 6-9 Da8 n4 Dn1 n4 D8 D2 5 6 7 8 T1 G2 6 अहङ्कर्तेपि चा (Dn4 वा) प्यन्यो (D4 °ज्ञो) ❀ Cs क्षेत्रज्ञ, अज्ञानोपाधि चैतन्याभासो जीव । ❀ — B9 om (hapl.) 105b–106a —b) K6 Ds1 D6 7 T2 G1 2 6 M1 6 7 चतुर्दश. —c) K2 4 येनाह; D7 ये न्याय, Cs (gloss स्वरूपभूतचैतन्येन) येनाय (as in text). —d) K6 B0 6-8 Da8 n4 Dn4 D8 D2 5 6 8 समेति च (D6 य); K7 D4 9 च मुच्यते, Dn1 मयेति च (for च मन्यते). ❀ Cs न च मन्यते, स्वरूप ब्रह्म न मन्यते इत्यर्थ । ❀

106 B9 om 106a (cf. v 1 105) —a) G2 corrupt V1 नाम; T2 राजा (for राजन्) —b) D6 गुणास् K1 2 परा ; D6 परे (for [अ]पर) —c) K2 Dn4 Ds1 T1 G3 6 M6 (inf lin) Cv पृथ क्काल-, D7 °क्काळ (for °क्कला) G2 बृहद्बल समोह्रस्य —d) K6 Da8 n4 समग्र; V1 सामग्र, B6 9 समग्र्य, B8 (orig) समूह; B8 (marg) सामर्थ्यं (for °ग्र्य) K6 B0 8 9 Da8 n4 D7 T G1-3. 6 M1 5-7 यद्, Dn4 यम् (for तद्). ❀ Cn तासां समूहस्य सामग्र्य वासनात्मकम् ॥ Cv (reading °काल°) ग्रहादीनामनुकूलप्रतिकूलादिकालस्य सामग्र्यम् । ❀

107 a) Ds1 गुणास्, D6 पुनस् (for गुणस्) Dn4 G2 तेव; D7 T G3 8 6 स्त्वेको (for स्त्वेव) Da8 त्वत्र (for तत्र) V1 गुणस्त्वे चापरस्तत्र —b) K2 सङ्घात; B0 6 8 सहात, Ds1 सघाता; T2 समूह (for सघात) B7-9 Dn1 n4 D8 D2 3 7. 8 T1 G3 6 Cn (gloss सघातेऽपि लौकिकानुभवापेक्षासहतत्वविवक्षया इवशब्द) इव (for इति) B0 6 Ds1 D4 5 7 8 T1 G1-3 6 षोडश —c) K6 B0, 6 7 8 (marg) 9 Dn1. n4 Ds1 D2 3 5 8 Cn प्रकृतिर्; T2 G1 M5 6 आकृति (for °तिर्) K2

आकृतिर्व्यक्तिरित्येतौ गुणौ यस्मिन्समाश्रितौ ॥ १०७
सुखदुःखे जरामृत्यू लाभालाभौ प्रियाप्रिये ।
इति चैकोनविंशोऽयं द्वद्वयोग इति स्मृतः ॥ १०८
ऊर्ध्वमेकोनविंशत्याः कालो नामापरो गुणः ।
इतीमं विद्धि विंशत्या भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ १०९
विंशकश्चैष संघातो महाभूतानि पञ्च च ।
सदसद्भावयोगौ च गुणावन्यौ प्रकाशकौ ॥ ११०

इत्येवं विंशतिश्चैव गुणाः सप्त च ये स्मृताः ।
विधिः शुक्रं बलं चेति त्रय एते गुणाः परे ॥ १११
एकविंशश्च दश च कलाः संख्यानतः स्मृताः ।
समग्रा यत्र वर्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतम् ॥ ११२
अव्यक्तं प्रकृतिं त्वासां कलानां कश्चिदिच्छति ।
व्यक्तं चासां तथैवान्यः स्थूलदर्शी प्रपश्यति ॥ ११३
अव्यक्तं यदि वा व्यक्तं द्वयीमथ चतुष्टयीम् । C 12 11965 B 2.321(20).113 K 12.325 114

वृक्तिर् (for व्यक्तिर्) Da4 आकृतिर्व्यतिरीक्तौ (sic) ❀ Cn प्रकृतिः माया, व्यक्तिस्तत्प्रकाशः इत्येतौ द्वौ गुणौ । एतयोश्च प्रकृतिव्यक्त्योर्गुणत्वं दृश्यत्वादेव ॥ Cs आकृतिः सामान्यम्, सामान्यवदनुगत ईश्वरः । व्यक्तिः, वस्तुव्यक्तिरिव परिच्छिन्नो जीवः । ❀ — K2 om (hapl) 107[d] —[d]) Ś1 K1 4 V1 यत्र (for यस्मिन्) Ś1 K1 समावृतौ (for °श्रितौ)

108 [a]) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 4 Dn1 n4 D5 D2-5 7-9 T G1 2-6 सुखासुखे (for सुखदुःखे) V1 B8 D7 T G1-3 6 M1 5-7 जन्म (for जरा-) —[b]) D7 T G1 6 प्रियाप्रियौ (for °प्रिये) —[c]) K3 चैकोण, T G3 6 चैकान्न (for चैकोन) D7 यो (for ऽय)

109 [a]) Da3 4 चैकोन-, T G3 6 एकान्न (for एकोन) K4 D4 7 9 T1 G6 M1.7 विंशत्या (for °त्या) K6 7 B0 6 7 9 Dn1 n4 D5 D2 8 8 Cn ऊर्ध्वं चैकोनविंशत्या —[b]) K3 परो (for [अ]परो) Dn4 D9 G2 गुणाः (for गुणः) Da4 कालो नामापुरी गणाः (sic) —[c]) K1 स ; B8 (marg as in text) [इ]द, D7 T1 G3 6 मां (for [इ]म) —[d]) K6 गुणानां (for भूतानां) B0 9 Da3 4 T2 M7 प्रभवाव्यय

110 [a]) K1 किंशकश्; G3 विंशविश् (for °कश्) K2 4 7 D4 9 चैक, K6 B8 Da4 Dn1 D51 G2 चैव (for चैष) B0 8 सहातो (for सवातो) —[cd]) K6 V1 B0 6-9 Da3 4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 तु (for च) M1.5-7 अन्य (for अन्यौ) K7 D4 5 9 प्रकाशितौ (for °शकौ) Ś1 K1 2 4 गुणवद्भिः प्रकाशकैः ❀ Cn सद्भावयोगः, इह घटोऽस्तीति व्यपदेशः, असद्भावयोगः, इह घटो नास्तीत्यादिव्यपदेशः । यद्वा, प्रमाभ्रमविषयौ सदसद्भावयोगौ ज्ञेयौ ॥ Cs सद्भावयोगोऽहंकारः, असद्भावयोगो महान् । गुणौ, कार्यत्वादरतत्वौ । ❀

111 [a]) B0 7 8 (marg as in text) Dn1 n4 D5 D2 8 7 8 T1 G1 3 6 विंशकश् (for °तिश्) —[b]) Da4 om (hapl.) from गुणा up to एते (in 111[d]) — D5 om (hapl) 111[c]–112[b] —[c]) D7 विद्धि (for विधिः) D7 T1 G3 6 M1 शुक्ल (for शुक्र) Dn4 च न (for बल) K7 D9 चैव; B8 D4 चैव (for चेति) ❀ Ca विधिर्विहित कर्म धर्मलक्षण, शुक्र प्रधानधातुः, बल तु ऊर्जो नाम शुक्रविशेष एव पारदसुखद्रो भिषजां प्रसिद्धतरः आगमेषु व्यक्तः ॥ Cn विधिर्वासनाबीजभूतौ धर्माधर्मौ, शुक्रं वासनो द्बोधकः संस्कारः, बल वासनाविषयप्राप्त्यनुकूलो यत्नः । सघात धर्मेण एतेषां पृथग्ग्रहणम् ॥ Cs विधिरनिष्टम् । शुक्र भावना ज्ञानम् । बल शारीरम् । ❀ —[d]) Dn4 पदे; D4 9 परै (for परे)

112 D5 om. 112[ab] (cf v l 111) —[a]) K6 V1 B0.6-9 Da3 4 Dn4 T1 G1-3 6 M1 5-7 एकविंशश्च (Dn4 °विंशो न); Kumbh ed एव विंशश्च K7 Dn1 D8 D2-4 8 9 विंशतिर्दश चैव हि; D7 एकविंश दशश्चापि —[b]) Dn1 D8 D2-4 7-9 गुणा, Dn4 कृत्वा G3.6 कालः (for कलाः) K3 सांख्यानत ; Dn4 सत नतः; G2 संख्यातत (for °नतः) ❀ Ca कलाः शारीरारम्भस्थितिहेतवोऽवयवस्थानीया अण्वो मात्राः । ❀ —[c]) G2 समग्र (for °ग्रा) —[d]) V1 श्रुतिः (for स्मृतम्)

113 [a]) K7 अव्यक्तः; B0 6 8 (marg as in text) 9 Da3 D5 D8 °क्तां; Dn4 अयोक्तं (for अव्यक्त) Ś1 K1 2 4 प्रकृतिस् (for °तिं) K3 त्वा मां, D3 7 T1 G3 6 M1.5-7 तासा, T2 G1 चासा (for त्वासां) —[b]) Da3 D8 कालानां (for क°) D7 किंचिद् (for कश्चिद्) T1 G3 6 कालाना किंचिदिच्छति ❀ Cn कश्चिद्, निरीश्वरसांख्यः । ❀ —[c]) K6 7 B8 D4 9 M1 5-7 तासा, T1 G3 6 च तां (for चासां) K6 V1 B0 6-9 Da3 4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 च (for [ए]व) K6 [अ]न्या, Da4 [अ]न्यत्, G2 [अ]न्य (for [अ]न्यः) ❀ Cn व्यक्त, परमाणवः । चकारात् अव्यक्त, कालादृष्टेश्वरादि ॥ Cs व्यक्त, भूतपञ्चक, प्रकृतिम् । ❀ —[d]) K3 4 प्रणश्य(K4 °स्य)ति; K6 B9 Da4 च पश्यति (for प्रप°). ❀ Cn स्थूलदर्शी, कणादादिः ॥ Cs. प्राकृतो जनः । ❀

C 12 11958 B 12 321(20) 113 K 12 325 114 प्रकृतिं सर्वभूतानां पश्यन्त्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ ११४
सेयं प्रकृतिरव्यक्ता कलाभिर्व्यक्ततां गता ।
अहं च त्वं च राजेन्द्र ये चाप्यन्ये शरीरिणः ॥ ११५
बिन्दुन्यासादयोऽवस्थाः शुक्रशोणितसंभवाः ।
यासामेव निपातेन कललं नाम जायते ॥ ११६
कललादर्बुदोत्पत्तिः पेशी चाप्यर्बुदोद्भवा ।
पेश्यास्त्वङ्गाभिनिर्वृत्तिर्नखरोमाणि चाङ्गतः ॥ ११७
संपूर्णे नवमे मासे जन्तोर्जातस्य मैथिल ।
जायते नामरूपत्वं स्त्री पुमान्वेति लिङ्गतः ॥ ११८
जातमात्रं तु तद्रूपं दृष्ट्वा ताम्रनखाङ्गुलि ।
कौमाररूपमापन्नं रूपतो नोपलभ्यते ॥ ११९
कौमाराद्यौवनं चापि स्थाविर्यं चापि यौवनात् ।

---

114 ^{a}) D7 T G1-3 6 M1 5-7 अव्यक्तां यद्विं चाव्य (G3 M1 5 6 च व्य)क्तां ❀ Cn व्यक्त, चतुर्विधा परमाणव एवेति चार्वाका । ❀ —^{b}) V1 B8 क्रियाम् (for द्वयीम्) B8 D7 चतुष्टय, Da3 a4 Dn4 D2 8 M1 चतुष्टयी Ś1 K1 2 4 7 D4 9 क्रियापथचतुष्टय, K6 द्वयी व्यक्त चतुष्टयीं, Cv (gloss जरायुजादि) द्वय वाथ चतुष्टयं ❀ Cs प्रधानाद्वा कलानामुत्पत्तिरस्तु, भूतपञ्चकाद्वा । तद्वय, व्यक्ताव्यक्तद्वय स्वभावेश्वरद्वय वा । चतुष्टयीं, सत्त्वरजस्तम पुरुषलक्षणां प्रकृतिं पश्यन्तीत्यर्थं । ❀ —^{d}) K2 आध्यात्म Da3 a4 पश्यन्त्यध्यात्मचिंतका

115 ^{a}) B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 G2 येय (for सेय) —^{b}) V1 B9 D7 गता K1 2 G2 M1 5 कलाभिव्य(G2 °र्य)क्तता गता ❀ Cn कलाभि°, उक्ताभिरेव त्रिंशत्सख्याभि° । ❀ —^{c}) D7 T G1 3 6 ततोह (for अह च) Da4 बल, Dn4 च त (for च त्व) —^{d}) Da2 D4 वा (for च). ❀ Cn या च निष्कला याह्यानपेक्षप्रकाशतया त्रिंशकादन्या सूर्यवत् स्वयंज्योति° सैव त्व चाह चान्ये स° । ❀

116 ^{a}) K6 Da1 [s]वस्था K2 धिन्मुव्यासाधयोवस्था (sic), V1 B6 (marg as in text) 7 9 विन्न्यासा वयोवस्था , G2 विंदुन्यासत्वयोवस्था ❀ Cn बिन्दुन्यास°, रेत°सेक° । ❀ —^{b}) D7 T G1-3 6 M1 5-7 शुक्ल (for शुक्र) Ś1 K1 सभव°; K6 सभवा —^{c}) B8 एव (for एव) Dn4 निवाते च; M7 निवातेन, Cn (gloss मिश्रणेन) Cs (gloss निश्चित्य गर्भाशय प्राप्य) निपा° (as in text) —^{d}) D7 T1 G3 6 कलिलं, M6 केवल, Cs (gloss पिच्छिलता) कलल (as in text)

117 ^{ab}) D7 G3 6 कलिलाद्, T2 कलनाद् (for °लाद्). K6 7 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1-3 6 M1 5 Cn बुद्बुदोत्पत्ति (for अर्बुदो°) K6 7 B0 7 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 T G1-3 6 Cn पेशी च (K6 7 D4 9 वै, T1 G2 6 सा, T2 G1 वा) बुद्बुदात्स्मृता (K6 °त ; K7 °ता); V1 B6 8 (marg) 9 Da3 a4 M6 पेशी चाप्यर्बुदात्स्मृता (Da4 M6 °ता°); B8 (orig) पेशी बुद्बुदत स्मृता, D7 पेशसाद्बुद्बुदा स्मृता , M1 7 पेशी चाप्युद्बुदात्स्मृता (sic), M8 पेशी चाप्यथ बुद्बुदात् ❀ Cs कललावस्था, चित्ररूपता । अर्बुद, बुद्बुदावस्थानम् । पेशी, मांसखण्ड । ❀ —^{c}) K4 त्वचाभि ; K6 7 त्वंगानि; B8 (marg as in text) त्वगाति , D6 त्वंगास्थि (for त्वङ्गाभि) —^{d}) K2 नाख , K6 मुख (for नख) K7 D4 9 लोमानि (for रोमाणि) Dn4 D4 वांगत°; M7 पांगत (for चाङ्गत°)

118 ^{a}) K4 V1 B0 8 Dn1 n4 D8 D2 3.8 M6 मासि (for मासे) — For 118^{ab}, K7 D4 9 subst.

784* एव हि जन्तु सपूर्णो नवमे मासि मैथिल ।

—^{c}) M1 7 जायते. K7 D4 9 जायतेयास्य नामापि (K7 °नि), G2 जायते रूपनामत्वं —^{d}) K7 येति; Da4 त्वेति, B8 (marg) G3 M1 5-7 इति (for वेति)

119 K2 जातमात्रे K6 च (for तु) —^{b}) K6 V1 B0 6 9 Da3 a4 G2 M1 5-7 तलांगुलिं (V1 °लि°; B0 Da3 G2 M1 5-7 °लि; Da4 °ल), K7 B7 8 D8 D8 -नखांगुलिं; D4 -नखागुलि°, D7 T G3 6 नखागुली (T2 °लि) (for नखाङ्गुलि) —^{c}) Ś1 K1 2 M1 5-7 कौमार (for °र) Dn4 कौमारं रूपत रूप (sic) —^{d}) K7 रूपतो नोप्यलभ्यते; D7 T G1-3 6 M1 5-7 रूपवानुपलभ्यते

120 ^{a}) T1 चाति (for चापि) —^{b}) K4 स्थविर्यं; B7 स्थाविर्यं, Da1 T2 G1 स्थावीर्यं, T1 G3.6 स्थाविर, G2 स्थाविर्यो (for °र्यं) K7 D4 9 मपि (for चापि) M1 दर्शनान् (for यौवनात्) D7 रूपतो नोपलभ्यते — After 120^{ab}, D7 T G3 6 read 122^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. D3 om 120^{c}–123^{b} G1 om 120^{c}–121^{d} —^{c}) T1 अनेक (for अनेन) —^{d}) Da3 पूर्वं , G2 तत° (for the first पूर्वं) K6 पूर्वें. K6 D7 T G2 3 6 M1.5-7 न (D7 स) लक्ष्यते; K7 D4 5 9 मलु(K7 °ल)प्यते, B7 न लक्षते (for न लभ्यते).

अनेन क्रमयोगेन पूर्वं पूर्वं न लभ्यते ॥ १२०
कलानां पृथगर्थाना प्रतिभेदः क्षणे क्षणे ।
वर्तते सर्वभूतेषु सौक्ष्म्यात्तु न विभाव्यते ॥ १२१
न चैषामप्ययो राजल्लँक्ष्यते प्रभवो न च ।
अवस्थायामवस्थाया दीपस्येवार्चिषो गतिः ॥ १२२
तस्याप्येवंप्रभावस्य सदश्वस्येव धावतः ।
अजस्रं सर्वलोकस्य कः कुतो वा न वा कुतः ॥ १२३
कस्येदं कस्य वा नेदं कुतो वेदं न वा कुतः ।
संबन्धः कोऽस्ति भूतानां स्वैरप्यवयवैरिह ॥ १२४
यथादित्यान्मणेश्चैव वीरुद्भ्यश्चैव पावकः ।
भवत्येवं समुदयात्कलानामपि जन्तवः ॥ १२५
आत्मन्येवात्मनात्मानं यथा त्वमनुपश्यसि ।
एवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिन्किं न पश्यसि ।
यद्यात्मनि परस्मिंश्च समतामध्यवस्यसि ॥ १२६ C 12 11979 B.12.311[10].126 K 12.325 127

121 D2 G1 om. 121 (cf v l 120) Bo om 121a–124b —ab) D7 कामानां, T1 G3 6 कालानां (for क°) Da3 om पृथगर्थानां K4 प्रतिभेद, Ca (gloss भेदासङ्ग) Cn (gloss रूपभेद) प्रतिभेद (as in text) Da3 a4 om the first क्षणे —c) K3 सर्वभूतेषु वर्तते —d) K6 सौख्यात्, K7 शौक्ष्म्य; D4 9 शौक्ष्म्यात् (for सौ°) D5 G2 तन् (for तु) K2 सौक्ष्म्या तु न विभावितु (sic) ❀ C8 पृथगर्थानां, नानाप्रयोजनानाम् । पृथिव्या उपष्टम्भः प्रयोजनं, अपां स्नेहः, तेजसः पक्तिः, वायोश्चेष्टा, आकाशस्य सुषिरदानमित्यादिप्रकारेण क्षणे क्षणे प्रतिभेदः, प्रातिस्विकभेदो न विभाव्यते । ❀

122 Bo D2 om 122 (cf v l 121, 120) D7 T G3 6 read 122ab for the first time after 120ab —a) D7 T G3 6 (all second time) चासाम् (for चैषाम्) K4 B5 8 (both marg) Da3, a4 Dn1, n4 D5 D8 8 अत्ययो, V1 B5–9 पर्ययो, D7 (first time) अन्वयो, T2 (first time) M7 अव्ययो (for अप्ययो) —b) Dn4 G2 लक्षते, T1 G3 6 (all first time) लभ्यते T1 G3 6 (all first time) प्रतिभा (for प्रभवो) —c) K1 अवस्थाय; Dn4 °स्थाया (for the second अवस्थाया) —d) B7 दीपन्येव, Dn1 n4 Ds2 D8 दीप(Dn4 °व)स्यैव; D8 °स्येव (for °स्येव) K1 अर्चिशो, Ds1 अर्चिषा ❀ Ca यथा दीपार्चिः प्रतिक्षणं निःसरन्ती न लक्ष्यते तथा । ❀

123 Bo om 123 (cf v l. 121) D2 om. 123ab (cf. v l 120) —a) K1 2 4 G2 [अ]स्यैव, K7 [अ]प्यैव; V1 B5 Da3 a4 D5 T1 G1 3 6 M5 6 [अ]स्यैव-, M1.7 [अ]चैव (for [अ]प्येवं) K7 D4 9 G2 प्रधानस्य, T G1 3 6 M1 5–7 प्रकारस्य (for प्रभावस्य) B9 तस्याश्चाप्येवभावस्य —b) T2 सदश्वस्यैव D8 धातव (for धावत) —d) D5 [आ]त्मन (for कुत)

124 Bo om 124ab (cf v l 121) —a) Da4 कस्येव; D8 वाच्येद K1 कस्या (for कस्य) K7 भेदं (for नेदं) —b) K7 D4 9 कुतो वेति; Dn4 कुतोदं च, D8 कुतो वेदे —c) K1 संवध्य, Da4 °ध, D7 °धि (for संबन्ध) —d) K4 corrupt B6 (marg) 9 G2 सह (for इह)

125 a) T2 G1 सूर्यान् (for [आ]दित्यान्) Da3 a4 मणिश् (for मणेश्) V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 चापि (for चैव) K6 यथादित्यात्मनेश्चापि; D7 यथा सूर्यान्मरणे चैव (sic), T1 G3 6 यथा सूर्याश्च किरण ❀ C9 मणेः सूर्यकान्तात्, सूर्यकान्तप्रतिफलितादित्यकिरणात् । ❀ —b) K6 वीरुद्भ्यां; V1 मरुद्भ्यश्; Da4 विरुद्भ्यश्, Dn4 वीरुध्यश्, D7 T G1 3 6 काष्ठेभ्यश्; G2 वीरुद्भिश् (for °भ्यश्) V1 B9 चापि (for चैव) T2 पादक (for पावक) ❀ Cn वीरुद्भ्यः, मन्थनादिना । ❀ —c) K6 V1 Bo 6–9 Dn1, n4 Ds2 D2 3 5 8 जायति; K7 D9 जायेति; B8 (marg) Da3 a4 Ds1 D4 7 T G1–3 6 M1 5–7 जायति (for भवति) Dn4 D4 एव (for एव) K1, 2 4 7 D4 9 G2 समुदायात् (for °दयात्) —d) D7 T1 G3 6 कालानाम्, M1 6–7 केवला (for कलानाम्) Ś1 K1 2 4 G2 इव, Da3 Dn1, n4 D8 D2 3 8 Cn (gloss इवशब्दोऽनर्थकः पादपूरणार्थः) इव, D7 T G1 3 6 इह (for अपि)

126 b) K7 अपि (for अनु-) — D8 (marg) editions read 126cd twice —c) ❀ Cn केचिदिह मध्यममर्धं न पठन्ति । ❀ —d) K6 तपस्यसि (for न पश्यसि) D8 editions (all first time) यथा त्वमनुपश्यसि — K1 om (hapl) 126ef —e) K2 D4 9 यथात्मनि, G2 न ह्यात्मनि (for यद्या) —f) V1 B1 Dn1 M7 अध्यवस्यति; Da4 °मस्यपि, Dn4 °वस्य हि (for °वस्यसि) K6 समतावध्यवस्यति ❀ C8 सर्वभूतेष्वात्मन एकत्वादयं प्रश्नः अनुपपन्न इत्यर्थः । ❀

127 a) Ś1 K1 2 G2 अथ वा, K7 D4 9 अथ त्व; Ds1 प्रयमां; M1, 6–7 अथ मा (for अथ मां) D7 T G1 3 6 transp कासि and कस्य. Da4 कल्पेति, D5

C 12.119.9
B 12.321(20).126
K 12.325.127

अथ मां कासि कस्येति किमर्थमनुपृच्छसि ।
इदं मे स्यादिदं नेति द्वंद्वैर्मुक्तस्य मैथिल ।
कासि कस्य कुतो वेति वचने किं प्रयोजनम् ॥ १२७
रिपौ मित्रेऽथ मध्यस्थे विजये संधिविग्रहे ।
कृतवान्यो महीपाल किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १२८
त्रिवर्गे सप्तधा व्यक्तं यो न वेदेह कर्मसु ।
सङ्गवान्यस्त्रिवर्गे च किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १२९
प्रिये चैवाप्रिये चैव दुर्बले बलवत्यपि ।
यस्य नास्ति समं चक्षुः किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३०
तदमुक्तस्य ते मोक्षे योऽभिमानो भवेन्नृप ।
सुहृद्भिः स निवार्यस्ते विचित्तस्येव भेषजैः ॥ १३१
तानि तान्यनुसंदृश्य सङ्गस्थानान्यरिंदम ।

कस्यासि, M1 २ तस्येति (for क°). — c) Da1 स्यादिन (for स्यादिद) K1 येति, K2 नीति, Da2 भेति, D7 चेति (for नेति). — d) M1 ३-7 द्वंद्वे (for द्वंद्वैर्) B8 (marg as in text) युक्तस्य (for मु°) K6 मैथिल°; D7 T G1 2 6 देहिन° (for मैथिल) — K7 om 127e–129d — e) D4 कापि (for कासि) D6 कासि (for कस्य). — f) K4 6 V1 B0 6–9 Da2 n1 Dn1 n4 D5 D7 2 8 वचनै° (for °ने)

128 K7 om 128 (cf v l 127) — a) K6 V1 D9 T2 M6 मित्रे च, Da2 n1 D4 मित्रेष (for मित्रेऽथ) — b) Da1 -विग्रह. — c) B0 8 D1 1 5 T G1 2 6 M1 ६-7 कृत्यवान् (for कृत°) Ś1 K1 4 यन् (for यो) V1 B0 6 7 9 Da2 Dn1 n4 D5 D7 2 3 1–9 T G1 2 3 M1 ६-7 महीपाल°; Da1 महिपाल (for मही°) ❀ C5 इत्यादिपदार्थेषु यस्य विशेषं कृतवान् । ❀ — d) G1 किं नु त्वां M1 2 6 किं त्वस्मिन (for किं त°) Ś1 K1 2 4 किं तन्मुक्तस्य लक्षण

129 K7 om 129 (cf v l 127). D9 om (hapl) 129 G1 om (hapl) 129–130 — a) K6 Dn4 त्रिवर्गं; B6 9 Dn1 D5 D1–3 7 8 T G2 3 6 M1 ६-7 C5 °र्गं (for °र्गे). Ś1 K1 2 4 सप्त या (for सप्तधा). K6 B6 (marg as in text) 7 9 Da2 n1 G2 Cv न्यस्त; D4 7 T G5 6 M7 न्यस्त (for व्यक्त) ❀ Cn धर्म अर्थ काम इत्यसंकीर्णास्त्रय, धर्मार्थयो धर्मकामयो कामार्थयोश्च संकीर्णा द्विकास्त्रय, धर्मार्थकामाना त्रिसंकीर्णस्त्रिक एव इति सप्तधा ॥ C5 त्रिवर्गं वातपित्तश्लेष्मवर्गं, सप्तधा त्वगसृङ्मेदोऽस्थिमज्जाशुक्ररूपेण, व्यक्त न्यस्तम् । यद्वा सप्तधा कर्मसु, सप्तप्रकारेषु कर्मसु, दानाध्ययनयागानि त्रीणि कर्माणि त्रैवर्णिक साधारणानि, चत्वारि चतुर्णां वर्णानामसाधारण्येन विहितानि ॥ Cv त्रिवर्गे सप्तधा न्यस्तम् । सप्तधा कर्मसु, अग्निष्टोमादिसप्तक्रतुरूपकर्मसु । ❀ — b) K2 यो नो, Da1 D4 1 ये न (for यो न) K1 देवेह, B0 वेदेषु, Da2 D4 1 वैदेह (for वे°). — c) D7 समवोन्यस्; T1 G3 6 समवान्यस्; T2 सगमान्यस् (for °वान्यस्) V1 B3 Dn1 n4 D2 8 त्रिवर्गेण; G2 °र्गेषु (for °र्गे च). ❀ C5 त्रिवर्गे, धर्मार्थकामे । ❀ — d) Ś1 K1 2 4 किं तन्मुक्तस्य लक्षण

130 G1 om. 130 (cf v. l. 129) Ś1 K1 2 4 D1 1 om (hapl) 130 — a) T1 G2 3 चापि (for चैव) D4 चै च (for चैव) V1 B0 7 Dn1 n4 D5 D7 2.3 प्रियं चाप्यप्रिये चा(Dn1 चा)पि.

131 D9 om (hapl.) 131–132 D1 T G1 2.6 transp 131 and 132. — a) K6 V1 B0 6 8 (marg) Da2 n1 Dn1 n4 Da1 D2 2 8 सदुक्तस्य (for अमु°) Da2 n1 D4 मोक्षो (for मोक्षे) G1 तदन्युक्तस्य ते मोक्षे — c) K4 7 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da1 Dn1 n4 D2 2 3 G1 2 M1 ६-7 स; D7 T1 G2 3 सु (for स) B1 G2 निवार्यं (for °र्यस्). — d) K1 विचित्तस्य; K4 विचित्रस्य, K6 B0 7 8 (marg) Da2 n1 विचित्तस्य V1 B6 9 Dn1 n4 D5 D2 2 3 7 T1 G3 6 Cn (gloss तत्पथ्यवतीत्स्य) [s]चिर सस्य; B8 (orig) [s]विचिकस्य; D1 T2 G1 [s]विमु क्तस्य; G2 [s]विरिक्तस्य, M1 ६-7 [s]रागस्यास्य, Cap विरिक्तस्य (for विचित्तस्य) Da2 [इ]ह; G2 M1 ६-7 [ए]व (for [इ]व). K4 6 V1 B0 6.7.9 Da2 n1 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7 8 T G1–3 6 भेषजं (for °जैः). K7 D4 विचित्यमय भेषजं, ❀ Ca कामादिसङ्गिमनस यथा भेषज सुहृद्भिर्निवार्यते, विपरीतफलत्वात् ॥ C5 विरक्तस्य, देहस्थितिमनिच्छतो यथा भेषजम् । ❀

132 D9 om 132 (cf v l 131) D1 T G1 2 6 transp 131 and 132 — a) D2 om तानि K6 V1 B0 6–9 Da2, n1 Dn1 n4 D5 D2 8 तु सचित्य, D3 lacuna, D4 [उ]पसंदृश्य (for [अ]नुसंदृश्य) — b) K7 D4 8 मैथिल (for [अ]रिंदम) — c) K6 B6 7 8 (marg as in text) Da2 G1 संपश्यन्; K7 D4 1 T1 G2 3.6 M1 ६-7 C5 (gloss विचारय) सपश्य; B0 संस्पृश्यन्; T2 सपर्कात् (for संपश्येत्) — d) K6 B0 8 Dn1 n4 D5 D2 2 3 Ca n अन्यन्; B6 7 Da2 n1 D7 अस्मिन्; T2 G1 स्वास्मिन्, M1 ६-7 त्वस्मिन् (for त°) K1 2 सुकुलक्षण (sic) (for मुक्त°). ❀ Ca (reading किम

आत्मनात्मनि संपश्येत्किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३२
इमान्यन्यानि सूक्ष्माणि मोक्षमाश्रित्य कानिचित् ।
चतुरङ्गप्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि मे शृणु ॥ १३३
य इमां पृथिवीं कृत्स्नामेकच्छत्रां प्रशास्ति ह ।
एकमेव स वै राजा पुरमध्यावसत्युत ॥ १३४
तत्पुरे चैकमेवास्य गृहं यदधितिष्ठति ।
गृहे शयनमप्येकं निशायां यत्र लीयते ॥ १३५
शय्यार्धं तस्य चाप्यत्र स्त्रीपूर्वमधितिष्ठति ।
तदनेन प्रसङ्गेन फलेनैवेह युज्यते ॥ १३६
एवमेवोपभोगेषु भोजनाच्छादनेषु च ।
गुणेषु परिमेयेषु निग्रहानुग्रहौ प्रति ॥ १३७
परतन्त्रः सदा राजा स्वल्पे सोऽपि प्रसज्जते ।
संधिविग्रहयोगे च कुतो राज्ञः स्वतन्त्रता ॥ १३८
स्त्रीषु क्रीडाविहारेषु नित्यमस्यास्वतन्त्रता ।
मन्त्रे चामात्यसमितौ कुत एव स्वतन्त्रता ॥ १३९
यदा त्वाज्ञापयत्यन्यांस्तदास्योक्ता स्वतन्त्रता । C 12.11992 B 12.321[20].140 K 12.325.141

न्यन्) आत्मन्येव संपश्येत्र तु बहि । आत्मक्रीड आत्मरतिश्च यः स एव मुक्त इत्यर्थः ॥ ❀

133 ^{a}) $K_{2, 6}$ इमान्येता(K_6 °नन्या)नि K_7 $D_{4, 9}$ शूक्ष्माणि, D_{s1} सूक्ष्मानि — ^{b}) D_{s1} G_1 केनचित्, D_7 G_8 कानि च (for कानिचित्) — ^{d}) G_1 सांग (for सङ्ग°) ❀ Ca हस्त्यादिचतुरङ्ग बलमुद्दिश्य ममताविरेकाभिमानफलानि शृणु ॥ Cn चतुर्ष्वङ्गेषु शयनोपभोगभोजनाच्छादनेषु प्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि पृथिव्यादीनि ॥ ❀

134 ^{a}) G_2 $M_{1, 6-7}$ इमां यः (M_7 या) (by transp) — ^{b}) K_4 एकच्छत्रां, K_6 °चक्रा, M_7 च्छत्रां $K_{6, 7}$ $B_{6, 7, 9}$ $D_{a3\ a4}$ $D_{4, 7, 9}$ T $G_{1, 3, 6}$ हि (for ह) — ^{c}) $K_{4, 6, 7}$ $B_{0, 6-9}$ $D_{a3\ a4}$ $D_{n1\ n4}$ D_8 $D_{2-6, 7-9}$ एक (for एकम्) G_2 राजन् (for राजा) — ^{d}) K_1 मध्यावसति; K_2 B_9 मत्या° (for मध्या) D_{a4} पुरमध्यात्मसत्युत; D_7 पुरमध्यावसत्कृती, G_8 पुरीमध्यवसत्युत

135 ^{a}) K_1 तत्परे (for तत्पुरे) B_9 चैक (for चैकम्) G_2 एकाग्रे (for एवास्य) D_{a4} तत्पुरे चैकत्वा तस्य — ^{b}) G_2 ग्राहयेद् (for गृहं यद्) D_5 अपि (for अधि) — K_1 repeats 135^{cd} after 136^{ab} D_8 reads 135^{c}–136^{b} on marg — ^{c}) D_{s2} एके (for एक) $Ś_1$ K_1 (both times) $_{2, 4}$ गृहे शय्या तद् प्येका — ^{d}) D_{a4} निशाया K_2 B_8 (marg) तत्र (for यत्र) K_6 निशायां नीयते सदा

136 D_8 reads 136^{ab} on marg — ^{a}) B_8 (marg) सज्जार्धं, D_7 शय्यार्थं (for °र्धं) G_2 $M_{1, 6-7}$ चैव (for चापि) B_9 [अ]स्य (for [अ]त्र) K_6 $D_{a3\ a4}$ शय्यार्धं तत्र चाप्यस्य — ^{b}) $M_{1, 6-7}$ स्वयर्धम् (for स्त्रीपूर्वम्) D_{n4} -विष्ठती — After 136^{ab}, K_1 repeats 135^{cd} — ^{c}) D_{a4} तदानेन, G_2 $M_{1, 6-7}$ स तेनैव — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ V_1 B_8 चलेनैव, K_6 $B_{6, 8}$ $D_{a3\ a4}$ फलैरेव (for °नैव) D_7 T_1 $G_{3, 6}$ चलेन (for फ°) D_7 T $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 6-7}$ [अ]ल्पेन (for [ए]वेह)

137 K_6 om 137 K_7 reads 137^{ab} twice — ^{a}) D_4 एकम् (for एवम्) — ^{b}) D_8 भोजनाच्छादनादिषु — ^{c}) B_6 गुणं स्व ; D_{n4} गणेषु (for गु) K_2 परमो ये च; K_7 V_1 B_9 $D_{a3\ a4}$ $D_{4, 6, 7, 9}$ T $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 6-7}$ [अ]परिमेयेषु (for परि°) — ^{d}) $K_{4, 7}$ V_1 $B_{0, 6-9}$ $D_{a3\ a4}$ $D_{n1\ n4}$ D_8 $D_{2-6, 8, 9}$ G_2 $M_{1, 6-7}$ निग्रहानुग्रह प्र($B_{6, 7, 9}$ $D_{a3\ a4}$ G_2 $M_{1, 6-7}$ °हान्प्र)ति

138 ^{a}) K_1 परतन्त्रा (for °न्त्र) — ^{b}) K_7 $D_{4, 9}$ स्वल्पेशोपि, V_1 B_8 D_{a4} °ल्पापि, G_2 सान्त्वेनापि (for स्वल्पे सोऽपि) K_7 B_3 $D_{4, 9}$ T_2 $G_{1, 3}$ प्रयुज्यते; V_1 प्रसज्जति, $M_{1, 6-7}$ प्रसज्यते (for °ज्जते) — ^{c}) D_5 याने (for योगे) — ^{d}) K_1 स्वतम्रता, K_2 °ता

139 K_1 D_5 om (hapl.) 139 $D_{a3\ a4}$ om (hapl.) 139^{ab} $Ś_1$ $K_{2, 4}$ transp 139^{ab} and 139^{cd} V_1 reads 139^{ab} on marg — ^{b}) D_7 अस्या; G_2 $M_{1, 6-7}$ अपि (for अस्य) D_{s2} स्वतन्त्रता (for [अ]स्व°) — K_7 om (hapl) 139^{c}–140^{b} D_{n4} om (hapl) 139^{cd} — ^{c}) D_{s1} वा (for च) D_7 T $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 6-7}$ -सहिते (for समितौ) K_2 मन्त्रे चामात्यमसितौ (by metathesis) — ^{d}) $B_{0, 8}$ D_{a3} D_{n1} D_8 $D_{2, 3, 8}$ तस्य (for एव)

140 K_7 om 140^{ab} (of v l 139) — ^{a}) $M_{4, 6}$ यदि (for यदा) K_6 सा; V_1 च; $B_{0, 6-9}$ $D_{a3\ a4}$ $D_{n1\ n4}$ D_8 $D_{2, 3, 5, 8}$ हि; $D_{4, 7, 9}$ T $G_{1, 3, 6}$ $M_{5, 6}$ [अ]पि (for तु) G_2 स यदाज्ञापयत्यन्यांस्; $M_{1, 7}$ यत्प्राज्ञाप(M_7 °च)यत्यन्यांस् — ^{b}) K_6 V_1 $B_{0, 6-9}$ $D_{a3\ a4}$ $D_{n1\ n4}$ D_8 $D_{2-4, 8}$ T $G_{1, 3, 6}$ तत्र (for तदा) K_6 [अ]स्ति (for [अ]स्य) G_8 नियन्त्रिता (for स्वतन्त्रता) $D_{5, 9}$ तथाप्यस्यास्वतन्त्रता; G_2 तत्त-

C. 12 11992
B 12.311[20] 140
K 12.325 141

अवशः कार्यते तत्र तस्मिंस्तस्मिन्गुणे स्थितः ॥ १४०
स्वप्तुकामो न लभते स्वप्तुं कार्यार्थिभिर्जनैः ।
शयने चाप्यनुज्ञातः सुप्त उत्थाप्यतेऽवशः ॥ १४१
स्नाह्यालभ पिब प्राश जुहुध्यग्नीन्यजेति च ।
वदस्व शृणु चापीति विवशः कार्यते परैः ॥ १४२
अभिगम्याभिगम्यैनं याचन्ते सततं नराः ।
न चाप्युत्सहते दातुं वित्तरक्षी महाजनात् ॥ १४३
दाने कोशक्षयो ह्यस्य वैरं चाप्यप्रयच्छतः ।
क्षणेनास्योपवर्तन्ते दोषा वैराग्यकारकाः ॥ १४४
प्राज्ञाञ्शूरांस्तथैवाढ्यानेकस्थानेऽपि शङ्कते ।
भयमप्यभये राज्ञो यैश्च नित्यमुपास्यते ॥ १४५
यदा चैते प्रदुष्यन्ति राजन्ये कीर्तिता मया ।
तदैवास्य भयं तेभ्यो जायते पश्य यादृशम् ॥ १४६
सर्वः स्वे स्वे गृहे राजा सर्वः स्वे स्वे गृहे गृही ।

स्योक्ता स्व° — c) D7 (marg as in text) अलस°; G1 अवश (for °श°) D4 कारयेत् (for कार्यते) Da4 त्रस्तस् (for तत्र) — d) G2 om the second तस्मिन्. K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 6 8 क्षणे (for गुणे).

141 a) K1 स्वस्तकामो, K6 V1 B0 6 7 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 5 7 8 T1 G3 6 स्वप्न कामो (for स्वप्तु°) — b) K6 सुप्तु; V1 B6 8 (marg) स्वप्नं, M1 5 (sup lin as in text) 6 7 नित्य (for स्वप्तुं) — c) K1 D8 T G1 3 6 चाभि, K2 D8 (also) चाति; K6 D4 वापि (for चापि) K1 अनुज्ञाता°; K6 उपज्ञात (for अनु°) — d) K1 स्वप्ता, K3 स्वप्त, K6 स्वप्न, D81 स्वप्नम् (for सुप्त) D7 T G1 3 6 सदा (for ऽवश°)

142 a) K6 स्रोहि; K7 स्नी हि; B7 स्नाभि; B9 स्वाहि; Da4 स्नाजि; Dn4 प्राहि; G2 स्नायि (for स्नाहि) Ś1 K1 2 पच (for पिब) T2 G1 [अ]शान (for प्राश). D7 T1 G3 6 स्नाह्याल्ल(G6 °ल)प तथा शान — b) K6 जुहाव; T2 जुह्वाधि (for जुहुधि) G1 अग्निं K3 4 यजेत (for °ति) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 [अ]पि, M1 5-7 [अ]थ (for च) D7 T1 G3 6 जुहुध्यग्निं यजेरिति — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 ब्रवीहि (for वदस्व) K7 वा (for च) — d) D7 T1 G3 6 विविध; M7 विशव° (for विवश°)

143 a) Ś1 K1. 2 अभिगमन; B0 8 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 °गम्यैष (for °गम्यैन) D7 T1 G3 6 अगम्य माभिगम्यैन — b) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 याचति; K7 याचते (for याचन्ते) Da4 नर° — c) D4 वा (for च) — d) K3 4 विभुरक्षी, V1 B8 (marg as in text) वित्त रक्षन् (for वित्तरक्षी) Ś1 (sup lin as in text) K3 4 म(K3 स)हाजवान्, B8 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-5 7 8 G1 2 °अनान्; T1 G3 6 M1 5-7 °जने (for °जनात्)

144 a) K4 क्रोशक्षयो; K6 कोपे क्षयो, V1 B0 6-9 Da3 D2 3 5 8 कोपक्षयो, Da4 दोषक्षयो; T2 कोश क्षये (for कोशक्षयो) K6 B8 (marg) यस्य; V1 B0 6 7 8 (orig) 9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 5 [ऽ]प्यस्य (for ह्यस्य) — b) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1 3 6 चास्य (for चापि) Dn4 [अ] प्रयच्छत; D8 T2 G1 प्रयच्छत (for [अ]प्र°) — c) D8 5 प्र (for [उ]प) B6 (marg as in text) वर्धते (for -वर्तन्ते) D7 क्षणेनान्योपवर्तते — d) B6 (marg as in text) कोप (for दोषा) K1 D8 कारक° (for °का°) K7 D4 9 दोषा वैरादिकारिता

145 a) D7 T G1-3 6 अन्यान् (for आढ्यान्) — b) K7 B6-8 Da3 a4 D8. 4 9 T G1 स्थानपि। G2 -स्थानान्वि, M1 5-7 -स्थाने वि- (for -स्थानेऽपि) K6 सकते (for शङ्कते) D7 G3 6 एकस्थानविशकते — c) K2 Da4 अभयो (for °ये) K6 V1 B8 (marg as in text) राज्ञां (for राज्ञो) D7 T G1-3 6 M1 5-7 अभयेपि (D7 T1 G3 6 °ये च) भय राज्ञो — d) Ś1 K1 2 4 नायम् (for नित्यम्) K6 उपासते

146 a) B0 D81 D8 यथा, Da3 a4 Dn1 n4 D82 D2 3 तथा (for यदा) Ś1 K1 2 4 यदा (K1 यश्च) चैतेषु दुष्यति (K4 °ते) — b) K7 D4 9 transp राजन् and ये Da4 कीर्तित; Dn4 °तो (for °ता) — c) K6 B6 (marg) 8 Dn1 n4 D8 D2 3 T2 तथैव; B7 D5 7 T1 G3 6 तदेव (for तदैव) K2 [अ]पि (for [अ]स्य) K1 भये (for भय) — d) K6 B0 6 9 Da3 a4 यस्य (for पश्य) K7 D9 तादृश; Dn1 यादृशो; T1 G6 तादृश (for या°)

147 a) K7 Da4 T2 G1 2 M7 सर्वस्वे (for सर्वं स्वे) K4 स्वमे; K7 स्वै स्वैर्, G1 (sup lin. as in text) स्वे च (for स्वे स्वे) G2 गुणो राजन्, M1 गृहे राज्ञा — b) K1 सर्वा (for °वं°) G1 सर्वस्वे (for

निग्रहानुग्रहौ कुर्वंस्तुल्यो जनक राजभिः ॥ १४७
पुत्रा दारास्तथैवात्मा कोशो मित्राणि संचयः ।
परैः साधारणा ह्येते तैस्तैरेवास्य हेतुभिः ॥ १४८
हतो देशः पुरं दग्धं प्रधानः कुञ्जरो मृतः ।
लोकसाधारणेष्वेषु मिथ्याज्ञानेन तप्यते ॥ १४९
अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषप्रियोद्भवैः ।
शिरोरोगादिभी रोगैस्तथैव विनिपातिभिः ॥ १५०
द्वंद्वैस्तैस्तैरुपहतः सर्वतः परिशङ्कितः ।
बहुप्रत्यर्थिकं राज्यमुपास्ते गणयन्निशाः ॥ १५१
तदल्पसुखमत्यर्थं बहुदुःखमसारवत् ।
को राज्यमभिपद्येत प्राप्य चोपशमं लभेत् ॥ १५२
ममेदमिति यच्चेदं पुरं राष्ट्रं च मन्यसे ।
बलं कोशममात्यांश्च कस्यैतानि न वा नृप ॥ १५३
मित्रामात्यं पुरं राष्ट्रं दण्डः कोशो महीपतिः ।
सप्ताङ्गश्चक्रसंघातो राज्यमित्युच्यते नृप ॥ १५४
सप्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठतः । C.12.12C07 B.12.321(10).155 K 12.325.156

सर्वं स्वे) G2 6 गृही (for गृहे) K7 ददान्कुर्वन्गृहे गृही —ᶜ) K4 6 V1 B0 6–9 Da3.4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 M1 6–7 निग्रहानुग्रहान् (V1 D5 °ग्रहः M1 6–7 °ग्रहे) (for °नुग्रहौ) B5 (marg as in text) पूर्वंस् (for कुर्वंस्) —ᵈ) Ś1 K1 2 G2 तुल्यौ (for तुल्यो)

148 Da4 om (hapl) 148 —ᵃ) K6 7 V1 B0 Dn1 n4 D5 T2 G6 M1 6–7 पुत्र (for पुत्रा) —ᵇ) K6 V1 B0 6–9 Da3 Dn4 D2 3 8 कोषो, M1 कोशो (for कोशो). —ᶜ) Ś1 K1 2 एते (for ह्येते)

149 B5 om. 149ᵃᵇ —ᵃ) Ś1 K3 4 हृतो (for हतो) K1 पर; D5 वल (for पुरं) K6 दिग्ध (for दग्ध) —ᵇ) K7 कुञ्जरा K7 मृता, D7 T G1–3 6 M1 6–7 हत (for मृत) —ᶜ) Da3 4 Dn4 लोक-साधारणेस्वेषु

150 ᵃ) K7 आमुक्तौ, V1 सुमुक्तो, B7 9 Dn4 अयुक्तो; D5 अमुक्तैर् (for °क्तो) —ᵇ) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 4 Dn1 D5 D2–4 8 9 भयोद्भवैः, Dn1 D5 भवो°, M1 6 7 द्वियो (for प्रियो°) —ᶜ) G2 लिंग (for शिरो) B0 6 7 Da3 4 रोगार्तिभी (for °दिभी) —ᵈ) Da4 सर्वेव (for तथैव) K4 7 D4 5 9 [अ]भि (D5 °ति)निपाविभि°; K6 V1 Da3 4 [अ]भिनियतृभि (V1 °त°), B0 Dn1 n4 D5 D2 3 8 [अ]भिनिमत्रिभि (Dn1 °त°), B6–9 [अ]भिनिहतृभि° (for विनिपातिभि°)

151 ᵃ) Da4 Ds1 om (hapl) the second तैः. D5 अभिहत°, D7 नृप हत°, M1 7 उपसृत° (for °हत) —ᵇ) K6 पूर्वत° (for स°) —ᶜ) Da4 M6 प्रत्या-(M6 °त्य°)र्थक (for -प्रत्यर्थिक) D7 T G1–3 6 बहुभिः प्रार्थितं राज्यम् —ᵈ) K4 गजयन् (for गण) K6 D5 उपास्ते गणयति मा (D5 च)

152 G1 om 152ᵃᵇ —ᵃ) Dn4 अक्षसुखम्; D5 अल्प सुखम् (for अल्पसु°) Ś1 (orig) K1 2 4 अन्यार्थं (for अत्यर्थं) —ᵇ) G2 6 असारक (for °रवत्) D7 T G3 बहुदुःख म(T2 °खम)यकर —After 152ᵃᵇ, K6 7 Dn1 n4 D5 D2–5 8 9 ins

785* तृणाग्निज्वलनप्रख्य फेनबुद्बुदसंनिभम् ।

—ᶜ) K6 को वा राज्यमभिपद्येत्, D5 को राज्यमाधिपत्येन —ᵈ) Ś1 K1 2 4 G1 चोपशम; K7 D5 9 नोप°; Da4 नोशमल; T1 चोपमय (for चोपशम). B8 (marg) नयेत्; G2 भवेत् (for लभेत्)

153 ᵃ) K7 D4 5 9 अपि (for इति) —ᵇ) D7 T2 G1 3 पर (for पुर) V1 D5 राज्य (for राष्ट्र) —ᶜ) K6 V1 B0 6–9 Da3 4 Dn4 Ds1 D2 3 5 8 कोषम् (for कोशम्) Ś1 K1 2 4 च राज्य (K1 °ज्ये), Dn1 n4 अमात्याश्च (for °त्यांश्च) D7 बलकोशममात्याश्च. —ᵈ) Da4 नराधिप (for न वा नृप).

154 K7 om (hapl) 154 —ᵃ) K1 2 मित्रामार्त्या (sic), K4 पत्य, Dn1 n4 Ds1 D5 T1 G2 °मात्य-; D7 G3 6 °मित्र (for °मात्य) —ᵇ) Ś1 K1 2 Da3 D5 D5 7 T G1–3 6 दण्ड-; M1 5 6 दण्ड (for दण्ड°) K1 D7 T G1 3 6 कोशौ, V1 B0 6–9 Da3 4 Ds1 D2 8 कोषो (for कोशो) K6 महीपति, T2 °ते —B0 9 Da3 4 Dn1 n4 D2 3 8 Cn Cal Bom ed om (hapl) 154ᶜᵈ, V1 reads the same on marg —ᶜ) V1 B7 8 D7 T G1 3 6 Kumbh ed चैव, M1 6–7 चात्र (for चक्र) V1 T1 G3 6 सख्यातो; G2 सवादे (for -सघातो) K6 सप्तांगस्यास्य मघातो —ᵈ) K3 D4 उद्यते (for उच्यते) V1 बुधै° (for नृप) B6–8 राज्यमित्यभिधीयते

155 G2 reads 155–156 twice K6 om (hapl.) 155ᵃᵇ —ᵃ) Ś1 K1 2 4 [प]त्र (for [अ]स्य) K7 Dn4 राजस्य, B7 सप्तांगश्चैव राज्यस्य. —ᵈ) K1 [ऽ]धिकाः;

C 12.12007 B 12.321(20) 155 K.12.325 155 अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः ॥ १५५
तेषु तेषु हि कालेषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
येन यत्सिध्यते कार्यं तत्प्राधान्याय कल्पते ॥ १५६
सप्ताङ्गश्चापि संघातस्त्रयश्चान्ये नृपोत्तम ।
संभूय दशवर्गोऽयं भुङ्क्ते राज्यं हि राजवत् ॥ १५७
यश्च राजा महोत्साहः क्षत्रधर्मरतो भवेत् ।
स तुष्येद्दशभागेन ततस्त्वन्यो दशावरैः ॥ १५८
नास्त्यसाधारणो राजा नास्ति राज्यमराजकम् ।
राज्येऽसति कुतो धर्मो धर्मेऽसति कुतः परम् ॥ १५९
योऽप्यत्र परमो धर्मः पवित्रं राजराज्ययोः ।
पृथिवी दक्षिणा यस्य सोऽश्वमेधो न विद्यते ॥ १६०
साहमेतानि कर्माणि राज्यदुःखानि मैथिल ।
समर्था शतशो वक्तुमथ वापि सहस्रशः ॥ १६१
स्वदेहे नाभिषङ्गो मे कुतः परपरिग्रहे ।
न मामेवंविधां मुक्तामीदृशं वक्तुमर्हसि ॥ १६२
ननु नाम त्वया मोक्षः कृत्स्नः पञ्चशिखाच्छ्रुतः ।
सोपायः सोपनिषदः सोपासङ्गः सनिश्चयः ॥ १६३
तस्य ते मुक्तसङ्गस्य पाशानाक्रम्य तिष्ठतः ।

K7 नृप; D6 नृप

156 For the repetition in G2, of v 1 155 — ^{a}) G2 (both times) तेन (for the first तेषु). K6 त्रि ; Da3 a4 [हु]हु (for हि) — ^{b}) M8 यत् (for तत्). Dn1 तदगे. D6 विशां पते ; G1 विशेष्यते ; M1. 6-7 विधीयते. — ^{c}) Da1 साध्यते (for सिध्यते) — ^{d}) K7 D3 9 प्राधान्येन, D6 7 T G1 3 6 प्रधानाय (for प्राधान्याय). G2 (both times) तथायान्याय कल्पते (sic), M1 6-7 प्राधान्याय प्रक°.

157 ^{a}) K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 8. 8 T1 चैव ; M1 6-7 चात्र (for चापि) K1 2 सगातस् (for संघा°) G2 सप्तानां चात्र सघातास. — ^{b}) G1 स्त्रियश्च (for त्रयश्च) K7 चान्य (for चान्ये) Da1 नृपोत्तम° ; T2 G1 °त्तमा. ❀ Ca त्रय, दूतयुवराजपुरोहिता ॥ Cn ° उदयवृद्धिक्षयस्थानाख्या नीतिशास्त्रोक्ता ॥ Cv त्रिवर्गा । ❀ — ^{c}) Ś1 K1 2 4 यस्त्रयोदशवर्गोय. — ^{d}) K7 भुक्ते, G2 कुरु (for भुङ्क्ते). Da4 राजवान्, D4 G2 राज्यवत्

158 ^{a}) B6 स ; T2 G1 तु (for च) G2 महोत्साह — ^{b}) K2 क्षत्रधर्मो K6 V1 B6 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 3 M7 °धर्मे (for °धर्म) K4 रता (for रतो) — ^{c}) K1 सातुष्येद्, Da1 सतुष्यद्, Da2 स तुष्यद् ; G2 lacuna (for स तुष्ये°) — ^{d}) Ś1 K1 2 4 7 D1 9 अन्यैर् ; B6 M1 6-7 स्त्वन्ये (for स्त्वन्यो) K2 स्यशावरै (sic), V1 दशापरै , D7 °वरः, T G1 3 6 °पर° ; G2 °मरै° (for °वरै).

159 ^{a}) K1 6 Da4 असाधारणे T2 G1 राजन् (for राजा) M1 नास्य साधारणो राजा ❀ Ca असाधारण , सर्वप्रजासु विषमवृत्ति° । ❀ — ^{b}) K7 D1. 9 राष्ट्रम् (for राज्यम्). Da4 अकारकं (for मराजकम्).

160 ^{a}) Da1 योगात्र ; D7 यो ह्यत्र, T2 (sup lin) G1 योमुत्र (for योऽप्यत्र). — ^{b}) Ś1 K1 2 पवित्रो (for °त्रं) K4 D5 राज्यराज्ययो°, K6 7 B6 Dn1 n4 D8 D2 4 7-9 T1 G3 6 राज्यराजयो° (for राजराज्ययो) — ^{d}) V1 B8 Dn1 n4 G2 [ऽ]श्वमेधे (for °मेधो) K6 V1 B6 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 युज्यते ; D7 मोदते ; G2 विंदति (for विद्यते) ❀ Ca. न विद्यते, स्त्वादशोप्येकदेशाधिपतिषु । ❀

161 ^{a}) D7 सोहम् ; G2 अहम् (for साहम्). — ^{b}) K4 6 7 V1 B7 Dn1 n4 D8 D2-3 8 9 T G1-3 6 राज , B6 6 8 9 Da3 a4 राजन्, M1 6-7 राज्ये (for राज्य) — ^{c}) K6 समर्था ; Dn4 °र्थ°. K7 समर्था शतशायम् (sic) — ^{d}) K7 D6 सहस्रधा (for °स्रशः).

162 ^{a}) K1 स्वे देहे ; B6 सदेहे V1 B6 Dn1 n4 D8 D8 G2 नाभिसगो (for °षङ्गो) D6 स्वधर्मेणाभिषगो मे — ^{b}) Da3 a4 कृत° परमविग्रहे — ^{c}) Da4 D7 G2 एवंविधा (for °विधां) K7 B3 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 युक्ताम् (for मुक्ताम्) — ^{d}) M1 ईदृशो.

163 ^{a}) B6 ननु ; D8 न तु ; G2 न हि (for ननु) — ^{b}) Da4 कृष्ण (for कृत्स्न°) K1 2 4 G2 पचशिख (for °शिखात्) G2 शृणु (for श्रुत°) — ^{c}) K2 सापय (sic), Da3 lacuna, Da4 D1 G2 सापाय (for सो°) ❀ Cn उपायो निदिध्यासनम् । ❀ — ^{d}) K1 7 D1 9 सांगोपांग°, K2 Da4 G2 M1 6 7 सोपसग°, G2 सोप° साग° (for सोपासङ्ग) ❀ Ca सोपासङ्ग° योगोपाङ्गानि ॥ Cn उपासङ्गो ध्यानाङ्गानि यमादीनि । निश्चय°, ब्रह्मात्मैकत्वानुभव । ❀

164 ^{a}) Da4 तु (for ते). — ^{b}) M6 माक्रम्य. — ^{c}) D7 छात्रा विषु (for छत्रा°). Ś1 K1. 2. 4 विशेषेण

छत्रादिषु विशेषेषु कथं सङ्गः पुनर्नृप ॥ १६४
श्रुतं ते न श्रुतं मन्ये मिथ्या वापि श्रुतं श्रुतम् ।
अथ वा श्रुतसंकाशं श्रुतमन्यच्छ्रुतं त्वया ॥ १६५
अथापीमासु संज्ञासु लौकिकीषु प्रतिष्ठसि ।
अभिषङ्गावरोधाभ्यां बद्धस्त्वं प्राकृतो यथा ॥ १६६
सत्त्वेनानुप्रवेशो हि योऽयं त्वयि कृतो मया ।
किं तवापकृतं तत्र यदि मुक्तोऽसि सर्वतः ॥ १६७
नियमो ह्येष धर्मेषु यतीना शून्यवासिता ।
शून्यमावासयन्त्या च मया किं कस्य दूषितम् ॥ १६८
न पाणिभ्या न बाहुभ्यां पादोरुभ्यां न चानघ ।
न गात्रावयवैरन्यैः स्पृशामि त्वा नराधिप ॥ १६९
कुले महति जातेन ह्रीमता दीर्घदर्शिना ।
नैतत्सदसि वक्तव्यं सद्वासद्वा मिथः कृतम् ॥ १७०
ब्राह्मणा गुरवश्चेमे तथामात्या गुरूत्तमाः ।
त्वं चाथ गुरुरप्येषामेवमन्योन्यगौरवम् ॥ १७१
तदेवमनुसंदृश्य वाच्यावाच्यं परीक्षता ।

C 12.12024
B 12.321[20].172
K 12.325 173

(for °षेषु) —d) K6 Bo Dn1 n4 Ds D2 3 8 transp कथ and पुन

165 a) Dn4 च (for न) —b) K4 6 Bo 8 (orig, marg as in text) Dn1 n4 Ds D2 3 8 मृषा (for मिथ्या) K7 V1 B1-9 Da3 a4 Ds1 D4 9 T1 चापि, G2 [पु]त्रापि (for वापि) —c) K6 -मकाश D7 श्रुत चाश्रुतसकाश ❀ Cn श्रुतसकाश, शास्त्राभासरूपम् । ❀ —d) K3 अन्य (for अन्यत्) Da4 मया (for त्वया)

166 a) Ś1 K1.2 तथा (for अथ) K7 D4 9 अर्वाचीनासु सज्ञासु, G2 अथापीमान्य स° —b) Da3. a4 लौकिकीसु (for °कीषु) K4 Dn1 n4 Ds D2 5 7 8 T G1 3 6 प्रतिष्ठसे; K6 °ष्ठिषु; Da4 °ष्ठति (for °ष्ठसि). G2 लौकीषु प्रतिविष्ठसि —c) K1 Bo 6 Dn4 Ds D2 3 8 G2 अभिसगा(K1 °शंगा-; Ds2 °सघा, Ds °ष्ंगा)-व(Ds °घ)रोधाभ्या; K2 D7 °षगाय (D7 °ष-) रो° —d) K4 वधस्; K7 त्रिद्धस्; D7 T1 G2 6 शुद्धस् (for बद्धस्) K1 M7 प्रकृतो; Dn4 प्रावृतो

167 a) K1 [अ]त°-; Dn4 हि (for [अ]नु) —b) M3 6-7 मम (for मया) —c) K4 D7 T1 G2 6 अपि (for अप) Dn4 किं तवापरकृत तत्र, G1 °वाप्रकृति तत्र —d) M1.7 हि (for ऽसि) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 सर्वशः (for °त)

168 a) K1 B7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 Ds M5 ह्येषु, Da3 ह्यस्य, Da4 ह्यपि (for ह्येष) B7 सर्वेषु; B9 Dn1 n4 Ds2 D2 5 T1 G6 वर्णेषु (for धर्मेषु) —b) Ds1 यतीनां (for य) K7 सत्य; Dn1 D2 3 8 धन्य; Ds वन (for शून्य) K7 -वासितां; G2 -वासिनां; M1. 3 6 सेविता (for -वासिता) M7 यतीन्यन्यांशून्यसेविता (sic) —c) K6 शून्यामविशयत्या च; Bo 8 (marg) 9 Dn1 n4 Ds D2 3, 5 8 G2 शून्यमावेश(B9 Ds G2 °वम)यत्या च ❀ Cn शून्य, बोधशून्य तव बुद्धिमस्त्वम् । ❀ —d) K6 तस्य; G2 कर (for कस्य) Dn1 दूषण (for दूषितम्)

169 b) T2 पद्मोरुभ्यां (for पादो) Ś1 K1 2 4 चोभयो°, K7 D4 9 वानघ; T G1 3 6 चाप्यह (for चानघ) G2 न चोरुभ्या कदाचन —c) Ś1 K1 2 4 चाग्रावयवैर् (for गात्रा) —d) K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-5 7-9 T G1. 3. 6 त्वा (for त्वा)

170 a) M1 6 7 काले (for कुले) T2 जातीनां (for जातेन) —b) B8 (marg as in text) क्रीडता; Ds G2 श्रीमता, D7 T1 G3 6 त्वया मां, T2 धीमता (for ह्री°) K1 दर्शिन (for ना) —d) Ś1 K1 2 G8 सदसद्वा (for सद्वासद्वा) K6 सत्त्वासत्त्वमिय कृत

171 a) K7 D4 5 9 चैव, V1 चेते (sic) (for चेमे) —b) K6 यथा (for तथा) Ś1 K1 2 4 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 मान्या (for [अ]मात्या) Ś1 K1 2 4 नृगूत्तमा (K2 °म), K6 Ds गुरूत्तम; B7 गुरुस्तथा; D7 T1 G7 3 6 गुरूपमा°, M1 6 7 °त्तमे (for °त्तमा) —c) Ś1 K1 चासि; K2 चास्य, K6 चानु-; K7 V1 D3 चापि; Bo चानु, B7 M5-7 चार्य, Ds2 चाय; G2 चाद्य-, M1 चात्य (for चाय) —d) V1 Bo 6-9 Da3 a4 Ds हेतुक (for गौरवम्)

172 a) B8 तद्दैवम्; Ds lacuna Ś1 K1 2 सस्पृश्य (for सदृश्य) —b) K4 Dn4 वाचावाच्य; D2 वाच्य वाच्यं; D4 G2 वाक्यावाक्य; D7 T G1 3 6 वाच्यावाच्ये (for °वाच्य) K4 परोक्षिता; K6 Bo Da4 T2 G1 परी(Da4 °रि)क्षिता, K7 Dn4 D4 9 °क्षता; B7 प्रवीक्षता (for परी°) Da3 वाच्य परीक्ष वाच्य कृता (sic) —c) K7 Da4 D4, 9 समवासो (for °वायो) Dn4 स्त्रीपुंसो° समवायस्व. —d) D4 चान्योन्य- (for वाच्यो न).

C 12 12024 B 12.221(20).171 K.12 315 174 स्त्रीपुंसोः समवायोऽयं त्वया वाच्यो न संसदि ॥१७२
यथा पुष्करपर्णस्थं जलं तत्पर्णसंस्थितम् ।
तिष्ठत्यस्पृशती तद्वत्त्वयि वत्स्यामि मैथिल ॥ १७३
यदि वाप्यस्पृशन्त्या मे स्पर्शं जानासि कंचन ।
ज्ञानं कृतमबीजं ते कथं तेनेह भिक्षुणा ॥ १७४
स गार्हस्थ्याच्च्युतश्च त्वं मोक्षं नावाप्य दुर्विदम् ।
उभयोरन्तराले च वर्तसे मोक्षवातिकः ॥ १७५
न हि मुक्तस्य मुक्तेन ज्ञस्यैकत्वपृथक्त्वयोः ।
भावाभावसमायोगे जायते वर्णसंकरः ॥ १७६
वर्णाश्रमपृथक्त्वे च दृष्टार्थस्यापृथक्त्विनः ।
नान्यदन्यदिति ज्ञात्वा नान्यदन्यत्प्रवर्तते ॥ १७७
पाणौ कुण्डं तथा कुण्डे पयः पयसि मक्षिकाः ।
आश्रिताश्रययोगेन पृथक्त्वेनाश्रया वयम् ॥ १७८
न तु कुण्डे पयोभावः पयश्चापि न मक्षिकाः ।

---

173 ^{a}) Bo तया; B9 यदा (for यथा) Ś1 K1 2 4 7 D4 9 मध्यस्थ, K6 V1 B8 (orig) पर्णं वै (for पर्णस्थ) — ^{b}) B6 सश्रित (for -संस्थितम्) K7 Dn1 n4 D8 D2–5 8 9 जलं तत्पर्णमस्पृशत् (Ds1 °शन्) — ^{c}) Da4 अस्पृशति; T1 G3 6 असस्पृश D7 स्त्रीपु स्वसस्पृश तद्वत् — ^{d}) K7 मैथिल°, G2 मैथिला

174 ^{a}) Ś1 K1 3.4 च (for वा) D5 [अ]सि [अ]पि) K6 [अ]स्पृशत्या V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.5 8 G2 यदि वाद्य (B7 Da4 Dn1 n4 D2 8 चाद्य; G2 वापि) स्पृश(Ds1 °श)त्या मे ❀ Ca अस्पृशन्त्या°, जिज्ञासायै प्रवृत्ताया, न कामप्रवृत्ताया° । ❀ — ^{b}) K3 4 जानामि; K6 नानामि (sic) (for जानासि) Da4 D5 7 T G1–3 6 M1 5–7 किंचन (Da4 °न°) (for कचन) — ^{d}) G2 वैकेन (for तेनेह)

175 ^{a}) D7 T1 G1 3 6 स्वं (G1 मा) गार्हस्थ्याच्च वि (G1 च)रतो — ^{b}) K1 नावापि; K6 वानार्यं; V1 G2 प्रानाप्य; Bo 6 7 Da3 Ds2 D2 8 8 चानाप्य; B6 8 (both marg) 9 Dn4 Ds1 चानार्यं; B8 वा प्राप्य; Da1 वानाप्य, Dn1 चानाप्य; D7 वासाद्य (for नावाप्य) D7 T G1 3 6 दुर्लभ (for दुर्विदम्) M1 5–7 मोक्षण चापि दुर्विद — ^{c}) K3 4 न तयोर् (for उभयोर्) D7 T G1–3 6 M7 अतराळे K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn4 D8 D2 8 8 M1 5–7 वै; Dn1 वा (for च) — ^{d}) K6 7 Da3 Dn1 n4 D8 D2–4 8 9 Cn (gloss वार्तामात्राभिज्ञो, न तु मुक्त) वार्तिक°, B9 -वातिका; D5 G2 M1 5–7 वादिक°; D7 T1 G1 3 6 वादिकं, Ca (gloss मोक्षग्राहिण°) रातिक°, Cap (gloss अज्ञानान्मोक्षमतिक्रान्त°) वातिक° (as in text)

176 ^{a}) D7 सभा; M1 5–7 नेह (for न हि) K7 D4 9 [अ]मुक्तस्य (for मुक्तस्य) K6 Da3 a4 न हि युक्तस्य युक्तेन — ^{b}) Ś1 K1 3 Bo T2 ज्ञास्यैकत्व; K7 D4 9 ज्ञानैकत्व; Dn1 ज्ञस्यैकस्य; Dn4 यज्ञस्यैक; D8 ज्ञस्यैकस्य; D2 यस्यैकत्व; G1 न्यस्यैकत्व- (for ज्ञस्यैकत्व) M7 ज्ञस्यैकत्वापृथक्त्वयो — ^{c}) B9 M1 5–7 भवाभव, T2 G1 भावान्मा(T2 °वामा)वान् (for भावाभाव) — ^{d}) D7 T1 G3 6 राजते (for जायते). K6 -शकर (for संकरः) ❀ Ca भावाभावसमायोगे, भावस्य कामस्य, अकामस्य निष्कामनाया समायोगे, समागमे वर्णसंकर दोषो न, किं तु सकामस्य सकामेन योगो दोष° । ❀

177 ^{a}) D7 T1 G3 6 वर्णाश्रमा (for °श्रम) K4 6 D5 पृथक्त्वेन (for °क्त्वे च) V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 वर्णाश्रमा° पृथक्त्वेन — ^{b}) Ś1 K1 3 6 V1 D5 पृथक्त्विन°; K7 पृथक्त्वित°; D7 [अ]पृथक्कृत°; T G3 6 [अ]पृथक्कृत°; G2 पृथक्कृत (for [अ]पृथक्त्विन°) G1 दृष्टार्थस्यापृथक्कृत° ❀ Cn अपृथक्त्विन°, पृथक्त्व पुम्प्रकृत्योर्विवेक°, तदस्यास्तीति पृथक्त्वी, तदन्यस्य । ❀ — ^{c}) M1 7 नान्याद् (for नान्यद्) K6 अन्याद् (for अन्यद्) M1 5–7 इह (for इति) Ś1 K1 3 नान्यदन्यत्तितिक्षात्वान् — ^{d}) K4 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3.8 G2 अन्यग्र; Bo 7–9 Da4 अत्र प्र (for अन्यत्प्र) B3 नान्यदत्र प्रतीयते

178 ^{a}) T1 मांडौ (for पाणौ) B8 (marg) मुडे; Da4 D5 7 G3 कुडे; T1 G6 कुडस् (for कुण्ड) — ^{b}) K4 Bo 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 8 9 G2 मक्षिका (for °का) — K1 B6 Ds1 om (hapl.) 178^{c}–179^{b}, V1 reads the same on marg B9 reads 178^{c}–179^{b} after 179 — ^{c}) Ś1 K3 B9 D7 T G1–3 6 M1 6.7 आश्रिताश्रित (for आश्रिताश्रय) D7 T G1–3 6 M1 5–7 -योगेषु (for योगेन) — ^{d}) Ś1 K5 V1 D5 पृथक्त्वं न, K7 D4 9 °क्त्व च (for °क्त्वेन) B1–8 Da3 a4 Ds3 D2 3 8 श्रिता, Dn1 n4 पुन (for वयम्) D7 T G1 3 6 पृथक्त्वाच्चाश्रिताश्रय° (T1 G3 6 °या); G2 प्रथग्ध्यानाश्रिता वयं, M1 5–7 पृथक्त्वाच्चा(M6 °क्त्व ना)श्रिताश्रय.

179 For the sequence in B9, cf v l 178 K1 Bo Ds1 om 179^{ab} (cf. v. l. 178), V1 reads 179^{ab}

स्वयमेवाश्रयन्त्येते भावा न तु पराश्रयम् ॥ १७९

पृथक्त्वादाश्रमाणां च वर्णान्यत्वे तथैव च ।
परस्परपृथक्त्वाच्च कथं ते वर्णसंकरः ॥ १८०

नास्मि वर्णोत्तमा जात्या न वैश्या नावरा तथा ।
तव राजन्सवर्णास्मि शुद्धयोनिरविप्लुता ॥ १८१

प्रधानो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
कुले तस्य समुत्पन्नां सुलभां नाम विद्धि माम् ॥ १८२

द्रोणश्च शतशृङ्गश्च वक्रद्वारश्च पर्वतः ।
मम सत्रेषु पूर्वेषां चिता मघवता सह ॥ १८३

साहं तस्मिन्कुले जाता भर्तर्यसति मद्विधे ।
विनीता मोक्षधर्मेषु चराम्येका मुनिव्रतम् ॥ १८४

नास्मि सत्रप्रतिच्छन्ना न परस्वाभिमानिनी ।
न धर्मसंकरकरी स्वधर्मेऽस्मि धृतव्रता ॥ १८५

नास्थिरा स्वप्रतिज्ञायां नासमीक्ष्यप्रवादिनी । C. 12. 12038 B. 12. 321(20).183 K 12 325 187

---

on marg —^{a}) K7 कुडे तु (by transp), B8 M1 6–7 तु कुड, B8 कुडस्य; D7 T G1 3 6 हि कुडे K6 पयोमार (for °भाव) —^{b}) Ś1 K3 4 7 D7 9 G3 पयस्यपि (for °श्चापि) K6 7 V1 B6–8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2–5 8 9 T2 G1 2 मक्षिका —^{c}) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 G3 M1 6–7 आश्रु यति (for आश्रयन्ति) —^{d}) Ś1 K1 2 भावे (for भावा) K7 Da4 Dn1 Ds D3 (*sup lin* as in text) D4 5 न तु (for न तु) Ś1 K1 2 4 G3 परा(G3 °रि)-श्रयात्; K7 D4 5 9 पराश्रिता; V1 °श्रया°; Da3 a4 °यण (for °श्रयम्) B8 (marg) भावानपि पराश्रय

180 ^{a}) D7 पृथक्त्वम् (for °क्त्वाद्) —^{b}) Dn1 वर्णान्यत्व, T G1 3 6 °न्यत्वात् (for °न्यत्वे) —^{c}) D8 परस्पर (for °स्पर) Ś1 K1 2 पृथक्त्वे च; K7 D4 9 G3 M1 6–7 °क्त्व च; D5 पृथक्त्वेन (for पृथक्त्वाच्च) —^{d}) K4 -शकर° K7 कथांतवर्णसकर

181 V1 reads 181^{a}–182^{b} on marg —^{a}) K1 नासि, Da3 M1 6 7 नास्ति (for नास्मि) —^{b}) K1 वैशा; D4 T1 G6 वेश्या (for वैश्या) K4 D7 T1 G6 नापरा; G3 न परा (for नावरा) G2 न वैश्यानां परा यथा, M1 6–7 न वैश्या नापि चाव(M6 °प)रा —^{c}) Ś1 K3 4 त्व च राजा; D5 न च राजन् G2 नरराजन्सर्वे वर्णास्तु (sic) —^{d}) K6 शुद्धि- (for शुद्ध-) K3 अविप्लुत; K7 D4 9 अपि प्लुता, Ds1 अविप्लवा (for °प्लुता)

182 V1 reads 182^{ab} on marg —^{a}) K7 D4 प्राधानो; D7 प्रथानो (for प्रधानो) G2 मम (for नाम) —^{b}) K1 श्रोतुम्; K3 श्रुतम् (for श्रोत्रम्) —^{c}) K3 4 समुत्पन्ना (for °त्पन्नां) — Ś1 reads 182^{d} on marg —^{d}) T2 कुलभां; G3 सुलभा K3 4 सुलभो नाम बुद्धिमान्

183 ^{a}) K1 श्रोणश्च (for द्रोणश्च) Dn4 शातशृ-गश्च (for शत°) —^{b}) K4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–4 8 9 चक्र (for वक्र) B8 (marg as in text) -धारश्च, Da4 द्वारस्य; M7 द्वार च (for द्वारश्च) K7 D4 9 पर्वता D6 चक्राधारश्च पर्वत —^{c}) B9 शत्रेषु, G2 सर्वेषु (for सत्रेषु) D6 पूर्वेषु (for °षा) —^{d}) K6 चितो; D6 वृता; D7 स्थिता; T1 G3 6 स्थिता, T2 G1 चिरया; G2 चिता (for चिता) K7 D4 9 स्वय (for सह) ❀ Cn.p चिता, चयने इष्टकास्थाने (Cp अग्निचयस्थाने) निवेशिता इत्यर्थः ॥ Cv मघवता, मघवन्नामकपर्वतेन सह चिता, यज्ञयूपस्तम्भेन सचिता । ❀

184 ^{a}) T2 तस्य (for तस्मिन्) G2 तस्मिन्सह कुले जाता —^{b}) K6 सद्विधे (for म°). G2 हर्तुर्यास्यति मद्विधे —^{c}) K1 2 विनीत, Da4 विनिता; D7 विदिता (for विनीता) —^{d}) Ds2 मनुव्रत; D8 मुनिव्रता; D7 G6 [आ]त्मनिर्वृत (G6 °र्ति); D8 मुनिव्रते, T2 G3 [आ]त्मनि व्रत (for मुनिव्रतम्)

185 ^{a}) K7 नास्ति; Dn4 नास्मिन् (for नास्मि) Ś1 सत्रे, K1 मत्रे; K7 D9 T2 सत्त्व-; Da3 तत्र; D3 सात्र, D5 मत्त, D7 T1 G3 6 सत्य; G1 यत्रा; Cp छद्म; Cs छद्म (for सत्र-) Ś1 K1 2 4 परिच्छन्ना, G2 परच्छन्ना (for प्रति°) ❀ Cn सत्रप्रतिच्छन्ना, कपटसन्यासिनी । ❀ —^{b}) T2 G1 पर सामि, G2 परस्वासि- (for परस्वाभि) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 न परस्वापहारिणी —^{c}) K3 -शाकर (for संकर-) D2 -करि, M1 6 7 सती (for करी) —^{d}) Ś1 K1 2 4 स्वपक्षेस्मि; K7 D4 9 स्वधर्मैक-; V1 B0 8 °र्मेषु (for °र्मेऽस्मि) Ds2 [ऽ]ति (for ऽस्मि) Dn4 धृतव्रता, D7 T G1–3 6 दृढव्रता (for धृत°)

186 ^{a}) K1 नास्थिरा; D7 सुस्थिरा, T1 G6 नास्थिता (for नास्थिरा) K4 6 G2 सु (for स्व-) K1 स्त्र प्रतिज्ञाय; B0 °ज्ञायां —^{b}) V1 नापरीक्ष्य; Dn4 नाममोक्ष (for नासमीक्ष्य) Da4 [अ]प्रवादिनी (for -प्रवा°) G2 समीक्ष्य प्रियवादिनी —^{c}) Da4 मा

C 12.11098 B 12.321(20) 185 K 12.335.187
नासमीक्ष्यागता चाहं त्वत्सकाशं जनाधिप ॥ १८६
मोक्षे ते भावितां बुद्धिं श्रुत्वाहं कुशलैषिणी ।
तव मोक्षस्य चाप्यस्य जिज्ञासार्थमिहागता ॥ १८७
न वर्गस्था ब्रवीम्येतत्स्वपक्षपरपक्षयोः ।
मुक्तो न मुच्यते यश्च शान्तो यश्च न शाम्यति ॥ १८८
यथा शून्ये पुरागारे भिक्षुरेकां निशां वसेत् ।
तथा हि त्वच्छरीरेऽस्मिन्निमां वत्स्यामि शर्वरीम् ॥ १८९
साहमासनदानेन वागातिथ्येन चार्चिता ।
सुप्ता सुशरणा प्रीता श्वो गमिष्यामि मैथिल ॥ १९०
इत्येतानि स वाक्यानि हेतुमन्त्यर्थवन्ति च ।
श्रुत्वा नाधिजगौ राजा किंचिदन्यदतः परम् ॥ १९१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

समीक्ष्य; G2 न समीक्ष्य; M1 6 7 सास° (for नास°) D5 गता (for [आ]गता) K6 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M1 5-7 चेह (for चाह) — d) K7 Ds1 D4 9 सकाशे, G2 समीप (for सकाश).

187 a) D6 वा (for ते) D7 T G1-3, 6 पूर्वां (for बुद्धिं) B6 Da3 a4 मोक्षे त्वा भावित मत्वा, B8 (marg), 9 मोक्षे त्वा भाविताऽस्मान — b) Ś1 K1 2 4 ते; K7 V1 B8 (marg as in text) D4 5 7 9 T G1 3 6 [पृ]व, G2 M1 5-7 चै (for [अ]हं) K1 कुशलैशिणी, Da4 कृपलैपिणा, Dn4 D5 G2 कुशलै पिणीं; M1 5-7 कौशलैपिणी — c) G2 M1 5-7 न च (for तव) D4 वा (for च) — d) B9 उपागता (for इहा°)

188 D6 om 188 T2 repeats 188ab after 188 — ab) K7 D4 9 न गर्वस्था, D7 T1 G3 6 नावमस्था (for न वर्गस्था) Da3 परपक्षपयोधरा (sic) ❀ Cn स्वपक्षपरपक्षयोर्मध्ये वर्गस्था, स्वपक्षे पक्षपातेन स्थिता । ❀ — cd) K6 युक्तो न, D7 T G1 3 6 न मुक्तो (by transp), G2 M7 मुक्तो वि; M1 6 मुक्तोपि Bo 6-9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 Cn मु(D8 यु)क्तो व्यायच्छते यश्च Ś1 K1, 2 4 यश्च शान्तो (K4 °न्ते) (by transp), B6 8 Dn1 n4 D8 D2 8 8 G1 यश्च शांतो Da4 पश्यति (for शाम्यति) ❀ Cn (reading व्यायच्छते [for न मुच्यते]) यो न व्यायच्छते (नकारो भिन्नक्रमः), मल्लवत् स्वजयार्थं व्यायाम, वादश्रम न करोति, यश्च शान्तो ब्रह्मणि शाम्यति स मुक्त । ❀

189 a) V1 Dn1 तथा (for यथा) Ś1 K1 वसागारे; K2 मघा°; K4 मठा°; D7 परोगारे; T1 G1-3 6 परागारे, M1 7 बुसोगारे, M5 6 बुसागारे (for पुरा°) K7 D4 5 9 यथा (D5 °दा) शून्येष्वगारेषु — b) B7 निसां (for निशां) Ds1 वशेत्, G2 नयेत् (for वसेत्) — c) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M1 5-7 [अ]हं (for हि) — d) K6 सर्वरीं

190 a) K7 D4 9 -पाद्येन (for दानेन) K4 6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 साह मानप्रदानेन — b) K7 D2 चर्चिता, D7 चार्पिता — c) Ś1 *प्ता; K2 4 M1 5-7 स्वप्ता (for सुप्ता) K2 6 Ds1 स्वशरणा (K6 Ds1 °ण-); V1 B6 8 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 8 8 G2 सुशरणां (G3 °ण), T2 G3 °णात् (for °णा) K1 नासुत्वा शरणापीता (sic), K7 D4 9 स्वमाशु शरण प्रीता; D4 समाप्तशरणा प्रीता; G2 सुवर्णा सुशरप्रीता

191 Before 191, MSS ins भीष्म उवाच — a) D5 तु; D7 T1 G3 6 स्व-; M1 5-7 सु (for स). — b) Da4 Ds1 T2 M1 6 7 हेतुमति T2 मर्थमेव; G2 °यति (for °वन्ति). — c) K1, 2 6 V1 Bo 6-8 Da3 D4, 9 नाधिजगे, Da4 M1 7 °गते; D7 नातिजगौ; T2 नाभि° (for नाधि°) ❀ Cn नाधिजगौ, नाधिगतवान्, उत्तरं वक्तु न समर्थो बभूवेत्यर्थ । ❀ — d) V1 B5 9 तत° (for अत) Da4 किंचिदन्यकृतः परं

Colophon D6 missing K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2-5 7-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1, 2 4 6 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T1 G3 6 M5 6 सुलभाजनकसंवाद; K7 B8 D4 9 M5 (also) सुलभाजनकसवाद समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) K6 46, B7 T1 G6 143, B8 147, Dn1 146, Dn4 Ds2 G3 144, D8 141, T2 156, G1 M1 6 7 142, G2 158, M5 145

३०९

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं निर्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुरा ।
एतदिच्छामि कौरव्य श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
प्राकृतेन सुवृत्तेन चरन्तमकुतोभयम् ।
अध्याप्य कृत्स्नं स्वाध्यायमन्वशाद्वै पिता सुतम् ॥ २
धर्मं पुत्र निषेवस्व सुतीक्ष्णौ हि हिमातपौ ।
क्षुत्पिपासे च वायुं च जय नित्यं जितेन्द्रियः ॥ ३
सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयां दमं तपः ।
अहिंसां चानृशंस्यं च विधिवत्परिपालय ॥ ४
सत्ये तिष्ठ रतो धर्मे हित्वा सर्वमनार्जवम् ।
देवतातिथिशेषेण यात्रां प्राणस्य संश्रय ॥ ५ C 12. 12049 B 12 322[1] 6 K. 12. 329 5

— *Śloka no* Da4 183, Dn1 190, Dn4 191, D8 94 — After 12 308, M4 Kumbh ed ins a passage (also present in the Madras ed of P P Sastri), given in App I, (No 29)

309

☞ This adhy is missing in D5 (cf v l 12 283 15)

1 [a]) D1.9 आयात (for आपन्न) — [b]) K1 वैयासकि, K7 वैयासिक; D7 T1 G1-3 6 °सिकि; T2 वय्यासिकि, M1 वर्यासिक, M6 वैय्यासकि; M6 7 वै(M7 व)य्यासिक (for वैयासकि) — [c]) K6 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 [अ]हं श्रोतुं (for कौरव्य) — Bo om 1[c] — [d]) K6 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 परं (for श्रोतुं) — After 1, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cn p ins

786* अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चयं बुद्धिनिश्चयम् ।
वक्तुमर्हसि कौरव्य देवस्याजस्य या कृतिः ।

[Bo om line 1 and the prior half of line 2 — (L 1) B1 तत्त्व- (for बुद्धि) ❀ Cn अव्यक्तं कारणं, व्यक्तं कार्यं, तत्त्वं तयोरनारोपितरूपं ब्रह्म, तेषां निश्चयम् ॥ Cp अव्यक्तस्य प्रधानस्य, व्यक्तस्य जगतः, तत्त्वस्य पुरुषस्य च निश्चयम् । ❀ — Da4 om line 2 — (L 2) D5 धृतिः (for कृतिः)]

2 B8 Da4 om the ref Da4 om 2[ab] — [a]) K7 B6 3 D4 7 9 T2 G1-3 6 Cp स्ववृत्तेन, D5 स्वभावेन; M1 5-7 स वृत्तेन (for सुवृ°) ❀ Cp प्राकृतेन सर्वलोकसाधारणेन । ❀ — [b]) K4 अकुतोभयात् — [c]) K1 अध्यय, K3 4 अवाप्य, K7 अध्यप्य; Bo अध्यात्म (for अध्याप्य) Da4 कृष्णं (for कृत्स्नं) — [d]) Ś1 शुकं (for सुतम्) K1 Dn4 corrupt, K3 4 अन्वशासत्पिता शुकं; D7 T G1-3 6 M1 5-7 °शिक्षयत स्वयं ❀ Cn स्वाध्यायं पितृपितामहपरम्परया परिगृहीतं वेदभागमध्याप्य, शब्दतोऽर्थतश्च ग्राहयित्वा, तत्रानधिगतान् शाखान्तरीयान् अर्थान् अन्वशात्, अनुशासितवान् । ❀

3 Before 3, Ś1 K1 3 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1 3 6 ins व्यास उवाच — [a]) K7 B1 Dn4 M1 धर्मं (for धर्मं) — [b]) K1 वितीक्ष्णौ, K7 सुतीक्ष्णो (for °क्ष्णौ) K6 Bo 7-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 M1 5-7 च (for हि) K3 हितातपौः B1 हिमापत्तौ (for °तपौ) Da4 सुतीक्ष्णैव हिमौ तपौ — [c]) K1 B1 Dn1 क्षुत्पिपासः; D5 7 °सां (for °से) T1 ह वायुः G3 च्यवायं (for च वायुं) — [d]) K7 D4 M1 6 7 जयं (for जय) K7 जितेंद्रियः; D9 °द्रिय

4 [b]) K7 अनसूया; Da1 अनुसूयां Da3 a4 दमस्तथा (for दमं तपः) — [c]) Da4 अहिंसा Ś1 K1 3 7 B8 (orig) D4 9 आनृशस्यं; M1 6 चानृशस्य (for °शस्यं)

5 [a]) K7 D4 9 निष्ठा (for तिष्ठ) M6 यतो (for रतो) K6 सत्येति भरतो धर्मे — [b]) G3 जित्वा (for हित्वा) D7 T G1 3 (also as in text) 3 6 धर्मम् (for सर्वम्) Dn4 अनादिवं (for °र्जवम्) — [d]) B1 9 यात्रा; Cn (gloss जीविकां) यात्रां (as in text) Ś1 K1 3 4 B6 9 Da3 a4 G3 प्राणांश्च (for प्राणस्य) K7 सश्रयं; Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 6 7 Cn p (gloss स्पृश, स्वाद्वस्वादुविवेकं मा कार्षीरित्यर्थः ।) संलिह, D5 याप*; D7 दापय; T1 धापय, T2 G1 3 6 M6 यापय (G1 °य); G3 पालय (for संश्रय) ❀ Cs प्राणयात्रार्थं किंचिदशानेत्यर्थः । ❀

6 [a]) K1 हेन; K6 Da1 फेण; Da3 a4 Dn4 D4

C. 12.12010 B. 12. 332.(?) 7 K. 12. 329. 6 फेनपात्रोपमे देहे जीवे शकुनिवत्स्थिते ।
अनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपिषि पुत्रक ॥ ६
अप्रमत्तेषु जाग्रत्सु नित्ययुक्तेषु शत्रुषु ।
अन्तरं लिप्समानेषु बालस्त्वं नावबुध्यसे ॥ ७
गण्यमानेषु वर्षेषु क्षीयमाणे तथायुषि ।
जीविते शिष्यमाणे च किमुत्थाय न धावसि ॥ ८
ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ।
पारलौकिककार्येषु प्रसुप्ता भृशनास्तिकाः ॥ ९
धर्माय येऽभ्यसूयन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ १०
ये तु तुष्टाः सुनियताः सत्यागमपरायणाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ ११
उपधार्य मतं तेषां वृद्धानां धर्मदर्शिनाम् ।
नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामि वै ॥ १२
अद्यकालिकया बुद्ध्या दूरे श्व इति निर्भयाः ।
सर्वभक्षा न पश्यन्ति कर्मभूमिं विचेतसः ॥ १३

केन (for फेन) K6 ७ V1 B6 ६–९ Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 ७–९ T G1 ३ ६ मात्रोपमे (for पात्रो°) —[b]) K3 जीवशकुनिवास्थिते (sic), D7 देहे शत्रुविवर्धिते, G8 देशेह शत्राविव स्थिते (hypermetric) —[c]) M1 अनित्य (for °त्ये) K6 संसारे, M7 -सघासे (for सवासे)

7 [b]) Ds1 मुक्तेषु (for युक्तेषु). —[c]) D7 T1 G6 प्रेप्समानेषु, G8 प्रेक्ष° (for लिप्स°) D5 अतरामिद्य-मानेषु —[d]) Da4 [अ]य; T1 वि (for [अ]व) Da4 बुध्यते; Dn1 बुद्धसे, G3 बुध्यसे

8 [a]) T2 वर्णेषु (for वर्षेषु) K6 V1 B6 ६ ८ ९ Da3 a4 Dn1 n4 Ds3 D2 ३ ५ ८ अह°सु (Da3 a4 °ह° प्र-) गण्य(Da3 °ण)मानेषु (K6 °सु), B7 अहस्त्यागम्यमानेषु, Ds1 अह सक्षीयमाणेषु —[b]) K1 ७ क्षीयमाने, Da4 °माण; T2 क्षीय्यमाणे (for क्षीय°) —[c]) K3 शिप्यमाने; K6 ७ V1 B8 Dn1 n4 D8 D2–4 ८ ९ T2 G1 ३ M1 ६–७ क्लिश्यमाने, B6 D5 लिप्स्यमाने; B6 ७ Da3 a4 लिप्समाने; T1 G6 खिल्यमाने, G3 लुप्यमाने (for शिष्यमाणे) B9 D7 जीविते लिप्स(D7 °स्य)मानेषु —[d]) B6 ७ Da3 a4 किमर्थं नानुधावसि, D6 ७ किमर्थं च प्रधावसि; T1 G6 किमर्थाय तु धावसि, G3 किमनर्थाय धावसि

9 [a]) K4 ७ ऐहिलौकिकम्, B7 D5 ७ G8 इह°; D2 ये ह लौ° (for ऐहलौ°) K7 D4 ९ T2 G1 ३ ईहंतो (for °न्ते) Da3 a4 ऐहलोके समीहते —[c]) K3 सार (for पार) Ś1 K1 ३ ४ कृत्येषु (for कार्येषु) —[d]) M1 ६–७ प्रमत्ता (for प्रसुप्ता)

10 [a]) K7 V1 D4 ५ ७ ९ T3 [ऽ]भ्यसूयंते (for °सूयन्ति) —[b]) B6 नित्य- (for बुद्धि-) Ś1 K1 ३ ४ -मोहाधिता (for मोहान्विता) D7 T G1 ३ ६ बुद्धिमोह परायणा —[c]) B6 अयथा; M8 अय वा (for अपथा) — K4 om (hapl) 10[d]–12[a] —[d]) K6 अनुयातासि; K7 D7 T1 G3 ६ °यातोपि, V1 °पातापि, B7 Ds1 D2 °जातापि (for °यातापि) D3 अनुयाता प्रपीड्यते.

11 K4 om 11 (cf v l 10) —[a]) K7 निष्ठाः; Da3 a4 दृष्टा; D4 ९ हृष्टा (for तुष्टा) K1 T3 G3 सुनियता, K6 V1 B6 ६–९ Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 ३ ५ ७ ८ श्रुतिपरा; G6 सनियता (for सु°) —[b]) K7 V1 D4 ७ ९ T G1 ३ ६ सत्यार्जव (for सत्यागम) K6 B6 ६–९ Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 ३ ५ ८ महात्मानो महाबला —[c]) K1 ६ धर्मं, K7 B9 Da3 a4 D8 धर्मं, M1 ७ धर्म्यं- (for धर्म्यं) —[d]) K6 उपाश्य च, B7 Da3 °स्स्व; T2 °श्च च (for उपास्स्व च) V1 केवल; B6 ७ T2 पृच्छत (for पृच्छ च).

12 K4 om 12[a] (cf v l 10). —[a]) Ś1 K1 अवधार्य, K3 अवाप्यार्य (for उपधार्य) —[b]) K4 ६ V1 B6 ७ ८ Da3 Dn1 n4 D8 D2 ३ ८ बुधानां, B9 Da4 बुद्धानां (for वृद्धानां) D7 T G1 ३ ६ दीर्घं (for धर्मं) —[d]) B7 damaged G3 विस्तम् (for चित्तम्) K6 B6 ८ (marg as in text) गामिनां; V1 B6 (marg as in text) ९ Da3 a4 Dn4 D5 गामिन (for -गामि वै)

13 [a]) K6 D4 अय, Dn1 n4 Cn आद्य (for अद्य) K3 कालकया (for कालिकया) K7 D9 अध्य कालिकया बुद्ध्या ❀ Cn आद्यकालिकया, वर्तमानमात्रदर्शिन्या । ❀ —[b]) K6 इरेश्व; Dn4 D4 दूरेश्व, D7 दूरे स्व, G3 च दूरे (for दूरे श्व) B6 इव (for इति) Ś1 K1 D5 ९ निर्भय°; B6 (marg) निश्चय°; D7 T1 G3 ६ निर्भयात्, T2 G1 ३ M1 निश्चयात् (for निर्भया°) K7 दूरेश्वरति निर्भया ❀ Ca श्व इति पदेन परलोकं लक्षयति, तेन परलोको भवति वा न वेति संदिग्धा । ❀ — After 13[ab], D4 ५ ९ read 15[cd] for the first time, repeating it in its proper place K7 reads 13[c] after 15 —[c]) K6 ७ B6 ७ ९ Da3 a4 Dn1 Ds1 D2 ३ ५ ८ सर्वे-

धर्मनिःश्रेणिमास्थाय किंचित्किंचित्समारुह ।
कोशकारवदात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ १४
नास्तिकं भिन्नमर्यादं कूलपातमिवास्थिरम् ।
वामतः कुरु विस्रब्धो नर वेणुमिवोद्धृतम् ॥ १५
कामं क्रोधं च मृत्युं च पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ १६
मृत्युनाभ्याहते लोके जरया परिपीडिते ।
अमोघासु पतन्तीषु धर्मयानेन संतर ॥ १७
तिष्ठन्तं च शयानं च मृत्युरन्वेषते यदा ।
निर्वृतिं लभसे कस्मादकस्मान्मृत्युनाशितः ॥ १८
संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ १९ C 12 12063 B 12.322(1).20 K 12 329 19

भक्ष्या, G₃ सर्वभक्षा, G₆ सर्वपक्षा (for °भक्षा) ❀ Cs सर्वभक्षा पुरार्जितपुण्यफलस्य निरवशेषेण भक्षा । ❀ — K₇ om 13ᵈ–15ᵇ —ᵈ) K₆ B₀ ₆–₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ ₃ ₅ ₈ अचेतस॰; V₁ D₇ T G₁–₃ ₆ M₁ ₅–₇ अचेतना॰ (for विचेतस॰) ❀ Cp कर्मभूमिं, नरकम् । ❀

14 K₇ om 14 (cf v 1. 13) —ᵃ) K₆ Da₃ Dn₁ n₄ D₂ ₈ धर्मं, D₇ धर्मे (for धर्म॰) B₆ -नि॰ श्रोणिम्, Da₄ -निःश्रेयम्; D₄ ₇ निःश्रेय (for निःश्रेणिम्) —ᵇ) G₂ om (hapl) किंचि G₃ कचित् (for the second किंचित्) —ᶜ) K₆ B₀ ₆ ₉ Dn₄ D₈ D₂ ₃ ₈ Cs कोपकारवद्; V₁ B₃ M₇ कोप(M₇ °श)कार इव (for कोशकार॰) ❀ Cs कोपकारवत, यथा पेशस्कारी जन्तुरात्मानं मध्ये निधाय परितो मृदालिप्य ततो निर्गन्तुमशक्तस्तत्रैव म्रियते इत्यर्थः । ❀ —ᵈ) K₆ Da₃ a₄ D₇ M₁ ₇ चेष्टयन्; G₁ वेष्टि॰ (for वेष्ट॰) B₈ Da₄ Dn₁ n₄ Da₁ D₂ ₈ नानु (for नाव) M₁ ₇ बुध्यते (for °से)

15 K₇ om 15ᵃᵇ (cf v 1 13) —ᵃ) M₁ ₇ नास्ति किं (for नास्तिकं) —ᵇ) K₁ B₇–₉ Da₄ D₇ कुल पातम्; D₆ G₂ कु(G₂ कू)लघातम् (for कूलपातम्) Da₄ D₂ अत्र (for इव) K₄ स्थिर; K₆ B₀ ₆ ₇ ₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ ₃ ₈ G₂ स्थित; D₅ M₇ [अ]स्थित (for °रम्) ❀ Cn कूलपातम्, महानदीपूरम् ॥ Cp अनर्थावहम् । ❀ — D₄ ₅ ₉ read 15ᶜᵈ for the first time after 13ᵃᵇ —ᶜ) K₇ D₆ (first time) दूरत॰ (for वामत) K₆ V₁ B₀ ₆ Da₃ a₄ Dn₁ Ds₁ विश्रब्धो, K₇ D₄ ₉ (last two both times) विश्रब्धं; B₈ विस्रब्धा; D₆ (both times) ₇ T₂ G₁–₃ M₁ ₅–₇ विस्रब्ध (for °ब्धो) ❀ Ca वामत॰ कुरु, त्यज इति लोकोक्तिः ॥ Cs वामत प्रतिकूलपक्षे । ❀ —ᵈ) K₆ ₇ D₄ ₉ (last two both times) नर रेणुम्, Ds₁ G₂ रथरेणुम्; D₆ (both times) नररेणुम्; D₇ G₃ खुररेणुम्, T₁ कररेणुम्; T₂ G₁ ₆ खररेणुम् (for नर वेणुम्) Dn₁ Ds₁ इवोद्धृतं; D₇ T₂ °रिथत (for इवोद्धृतम्). — After 15, K₇ reads 13ᵉ.

16 K₇ om 16–34 —ᵃ) D₇ T G₁ ₃ ₆ M₁ ₅–₇ कामक्रोधग्रा(T₂ °ग्र)हवतीं —ᵇ) Dn₄ D₂ ₄ नदी —ᶜ) ❀ Cn धृति, प्राणादिवेगधारणम्, योग इत्यर्थः । ❀ —ᵈ) G₂ M₁ ₅–₇ सर्व (for जन्म)

17 With 17, cf 12 169 9 K₇ om 17 (cf v 1 16) —ᵃ) D₇ अभ्यागते (for °हते) Ś₁ K₁ ₂ ₄ काले (for लोके) —ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ ₄ पीडित, D₅ T G₁–₃ ₆ M₁ ₅–₇ -वारिते, D₇ -चालिते (for पीडिते) — Ś₁ K₁ ₂ ₄ om 17ᶜ–18ᵈ —ᶜ) Da₃ a₄ Dn₄ पत तीषु, Dn₁ यततीषु (for पतन्तीषु) T₂ M₁ ₆ ₇ अमो घारसु(T₂ °घानु)पततीषु ❀ Cn अमोघासु, आयुर्हरण सफलासु रात्रिषु ॥ Cs पतन्तीषु, मृत्युमेनास्वित्यर्थः । ❀ —ᵈ) V₁ Dn₁ n₄ D₅ D₈ Cn (gloss नौकया) पोतेन (for यानेन) D₄ ₅ ₇. ₉ T G₁–₃ ₆ M₁ ₅–₇ सचर (for सतर).

18 Ś₁ K₁ ₂ ₄ ₇ om 18 (cf v 1 17, 16) —ᵃ) Da₄ नियत (for तिष्ठन्त) K₆ laouna, G₁ त (for च) —ᵇ) B₇ अन्वेषसे; D₄ ₉ M₁ ₅–₇ अन्वेति वै, D₅ अभ्येति से; D₇ T G₁–₃ ₆ अन्वेति ते (for °षते) V₁ B₆ (marg as in text) Ds₁ D₇ T G₁. ₃ ₆ सदा; Dn₁ M₁ ₇ तदा (for यदा) —ᶜ) K₆ V₁ B₆ ₇ ₉ D₆ G₂ निवृत्तिं (for निर्वृतिं) K₆ V₁ B₀ ₆–₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₆ D₂ ₃ ₅ ₈ G₁ लभते (for °से) D₆ G₂ तस्माद्; D₇ T G₁ ₃ ₆ M₁ ₅–₇ यस्मात् (for कस्माद्) —ᵈ) Da₃ a₄ एकस्मान्, D₉ सदा त्व (for अकस्मान्) K₆ B₇ ₈ (marg) Da₃ a₄ D₅ Ca (gloss बद्ध॰) सित (for [अ]शित) D₇ T G₁–₃ ₆ M₁. ₅–₇ त(G₂ य)स्मात्त्व मृत्युना सित (M₁ °नासि क॰)

19 K₇ om 19 (cf v 1 16) —ᵃ) Ś₁ K₁ ₂ ₄ सचित्वानेकम् (for °न्वानकम्) K₆ [ए]क (for [ए]न) ❀ Cn सचिन्वानकम्, धनादिसचयपरम् । ❀ — 19ᶜᵈ = 12 169 12ᶜᵈ —ᶜ) V₁ reads from रण up to अन्धकारे (in 20ᵃ) on marg K₆ वृकीघोरणम्; Dn₄ °घारणम् (for °वोरणम्).

20 K₇ om. 20 (of v. 1. 16). V₁ reads up to

C 12.12064
B. 12.312(11).21
K. 12.329 20

क्रमशः संचितशिखो धर्मबुद्धिमयो महान् ।
अन्धकारे प्रवेष्टव्ये दीपो यत्नेन धार्यताम् ॥ २०
संपतन्देहजालानि कदाचिदिह मानुषे ।
ब्राह्मण्यं लभते जन्तुस्तत्पुत्र परिपालय ॥ २१
ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं न कामार्थाय जायते ।
इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखम् ॥ २२
ब्राह्मण्यं बहुभिरवाप्यते तपोभि-
स्तल्लब्ध्वा न परिपणेन हेडितव्यम् ।
स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक्तः
क्षेमार्थी कुशलपरः सदा यतस्व ॥ २३
अव्यक्तप्रकृतिरयं कलाशरीरः
सूक्ष्मात्मा क्षणत्रुटिशो निमेषरोमा ।
ऋत्वास्यः समबलशुक्लकृष्णनेत्रो
मासाङ्गो द्रवति वयोहयो नराणाम् ॥ २४
तं दृष्ट्वा प्रसृतमजस्रमुग्रवेगं
गच्छन्तं सततमिहाव्यपेक्षमाणम् ।
चक्षुस्ते यदि न परप्रणेतृनेयं
धर्मे ते भवतु मनः परं निशम्य ॥ २५

अन्धकारे on marg — a) K2 M1 6-7 क्रमत (for °श) — b) K1 om धर्मं B3 (marg. as in text) र भव, Da3 a4 भव (for महान्) — c) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn4 D4 6 Cp अंधकारं (for °कारे) K2 प्रविष्ट्ये; K4 6 V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 प्रवेष्टव्य (for °ष्टव्ये) ❀ Cn अन्धकारे, संसारे ॥ Cp अन्धकार, नरकलक्षणम् । ❀

21 K7 om. 21 (cf. v 1 16). — a) Dn4 सयतं, D7 सवसन् (for संपतन्) K6 Bo 6 8 9 Da3 a4 मोह (for देह-) D5 समते मोहजालैश्च — c) Da4 मह्मण्यं (for ब्रा°) — d) Dn1 वदत्र (for तत्पुत्र) V1 तत्पुत्रमनुपालय.

22 K7 om 22 (cf v 1 16) — a) K2 इह; K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तु (for हि) — c) Ś1 K1 2 4 महते (for तपसे) — d) Ś1 K1. 2 4 चानुत्तमं (for त्वनुपमं) D4 5 9 G2 प्रेत्यानन्तसुखाय च; D7 T1 G3 6 प्रेत्येत्यनुपम सुख

23 K7 om 23 (cf v 1 16) — a) B6 अवाप्येते; D5 °प्य तत् (for °प्यते) — b) K2 देहितव्य, Ca (gloss· क्रीडितव्य) हेलितव्य (for हेडि°) K6 V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 T G1-3 6 M1 6-7 तल्लब्ध्वा (G3 M1 7 °ब्धा) न र(G2 प)तिपरेण हेलि(T G1-3 6 °लि)तव्य, D5 7 तल्लब्ध्वा न रतिपरेण तेन भाव्य — c) K1 स्वाध्यायस् (for °ये) D7 G2 दमेन तेन (G2 संप्र) युक्तः (for दमे च नित्ययुक्तः) — d) K1 क्षेमार्थे; G2 मोक्षार्थी (for क्षेमार्थी) D5 यतस्तु, G3 यजस्व (for यतस्व).

24 K7 om. 24 (cf. v. 1 16). — a) M1. 6. 7 अव्यक्त° (for °क्त-). G2 इय (for अयं) — b) D4. 9 शूक्ष्मात्मा (for सू°) Ś1 K1 2 त्रुटिगो; K4 -त्रुरिगो (sic), D4 9 त्रुदिशो (sic), T1 G3. 6 -त्रुटिका, T2 C3 -तृटिका, G1 2 M1 6-7 -त्रुटिका (for त्रुटिशो). K4 D4 9 lacuna, D5 7 -नामा (for -रोमा) ❀ Cp. त्रुटिश', इति श'प्रत्यय' स्वार्थे ॥ ❀ — c) Ś1 (orig) ऋज्वास्य'; Ś1 (sup lin) K1 ऋत्वस्य', K4 ऋद्वास्य', K6 B1 Da3 a4 संध्यांश', V1 Dn1 D2 3 Cn (gloss छेत्तु योग्य') सवास्य, Bo 9 Dn4 D81 सध्यास्य'; B3 Cnp (gloss. सध्याद्वयं, असस्थानीय यस्य) संध्यांस', B5 D83 D8 संधास्य', D4 कृष्णोस्य', D5 7 सत्वास्य'; D9 कृष्णास्य'; T1 रक्तास्य (for ऋत्वास्य). Ś1 K1 -जन'; K4 -रत-; Bo M1 7 lacuna, D5 शुद्धि- (for बल-) D5 om. कृष्ण. D7 -नेत्रे (for -नेत्रो) K1 ऋज्वस्य समरंभा शुक्लकृष्णनेत्रो (sic). — d) D4 9 प्रवति, D5 भवति (for द्रवति) Bo om (hapl) वयो K1 Da3 lacuna, V1 T1 G6 -हरो, Dn4 -हयं (for -हयो)

25 K7 om. 25 (cf v 1 16) — a) K1 प्रसृतिम् (for °तम्) D7 T1 G3 6 उग्रवेष (for °वेग) — b) K6 V1 Bo Dn1. n4 D8 D2 3 [अ]नवेक्ष(Dn1 D8 D3 °क्ष्य)माण, D5 [अ]ध्यवेक्ष°; D7 T1 G3. 6 [अ]प्यवेक्ष्य°; T2 M1. 6-7 [अ]प्यवेक्ष(M7 °प)माण (M1 °ण'); G2 [अ]प्यपेक्षमाणां (for [अ]व्यपेक्षमाणम्) — c) Da3 a4 न यदि (by transp), G3 यदि तु B7 om न G2 पर (for पर) Ś1 K1 2 4 प्रणीतमेवद्; K6 प्रमेयमेय; Da4 -प्रणेत्रणेयं; D81 D4 9 -प्रणेतृमेय (for °नेय) ❀ Ca n चक्षु', ज्ञानम् । परप्रणेतृनेय, (Ca इन्द्रियाद्यनधीनम्) (Cn अन्धवद्यदि न भवसीत्यर्थं) । ❀ — d) Da3 a4 भवति (for °तु). B3 (marg. as in text) पुन'; D7 T G1. 3. 6 M1. 6-7 मति' (for मन). V1 B6 3 Dn1 n4 D83 D2. 3 7 8 T G1.

येऽमी तु प्रचलितधर्मकामवृत्ताः
क्रोशन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगाः ।
क्लिश्यन्ते परिगतवेदनाशरीरा
बह्वीभिः सुभृशमधर्मवासनाभिः ॥ २६
राजा धर्मपरः सदा शुभगोप्ता
समीक्ष्य सुकृतिनां दधाति लोकान् ।
बहुविधमपि चरतः प्रदिशति
सुखमनुपगतं निरवद्यम् ॥ २७
श्वानो भीषणायोमुखानि वयांसि
वडगृध्रकुलपक्षिणां च संघाः ।
नरां कदने रुधिरपा गुरुवचन-
नुदमुपरतं विशसन्ति ॥ २८ C 12 12072 B 12.322(1) 29 K 12.329 28

---

5 6 M1 6-7 निशाम्य, D5 प्रशाम्य (for निशम्य) ❀ Cn पर, परलोकम् आत्मान वा । ❀

26 K7 om 26 (cf v l. 16) —[a]) K6 V1 Bo 3 Dn1. n4 D5 D2 3 5 8 ये चात्र, B3 7 9 Da3 a4 येनात्र (for येऽमी तु) G2 प्रफल्लित (for प्रच) K1 वृत्तान्, Dn1 वृत्त्या (for वृत्ता) —[b]) K2 G2 क्रोशत (for °न्त) Ś1 K1 3 4 D9 इष्टेष्ट- (for अनिष्ट) D7 T G1-3 6 M1 6-7 -सप्रयोगात् (for °योगा) —[c]) K5 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 G2 क्लिश्यंत°, D5 °श्यता (for °श्यन्ते) K2 वेदना (for °ना) ❀ Cn परिगतं, प्राप्त, यमलोके। ❀ —[d]) K2 सुहृष्यशम् (sic) (for सुभृशम्) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 Cn (gloss अधर्मक्रियाभि°) कारणाभि°, D4 9 -कामिनीभि ; D7 T G1-3 6 M1 6-7 -वागुराभि° (for वासनाभि°)

27 K7 om 27 (cf v l. 16) —[a]) V1 सदा धर्मपर (by transp), D9 धर्मचर सदा K1 पदा (for सदा) K5 B7 8 (orig) Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 8 राजा सदा धर्मपर शुभाशुभस्य गोप्ता, Bo राजशया धर्मपर शुभाशुभगोप्ता, B6 राजा धर्मपर सदा शुभाशुभ गोप्ता, B3 (marg) राजा धर्मपर सदा शुभाशुभस्य; B9 Da4 राजा धर्मपर सदा शुभाशुभस्य गोप्ता, D4 राजा धर्मचर सदा सुभगो गोप्ता, D5 7 राजा धर्मपर शुभस्य गोप्ता, T2 G1 राजा धर्मपर सदा शुभाशुभानि गोप्ता —[b]) Ś1 K1 3 B3 7 8 (marg) Da4 G1 ददाति (for दधाति) Da4 लोको (for लोकान्) D6 7 प्रसमीक्ष्य कृतिनां दधाति लोकान्, T1 G3 6 समीक्ष्य च सुकृतिने दद्याल्लोकान्, T2 ददाति सुकृतिनां समीक्ष्य लोकान्; G2 समीक्ष्य शुभसुकृतिनां दधाति लोकान्, M1 6-7 °क्ष्य सुकृतिनां दधाति*** —[c]) Ś1 K2 आमितरत (sic), K1 अपि तरत° (for अपि चरत). V1 चरति (for °त°). K4 6 B9 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 चरति प्रविशति (for °त प्रदिशति) T1 G3 6 बहुविधमपि विचरत प्रतिदिशति, T2 G1 मपि चरि(G1 °र)त प्रतिदिशति; G2 बहुधर्ममपि चरत प्रतिदिशति, M1. 6-7 बहु लोकमपि चरत प्रतिदिशति —[d]) K6 अनयगत, B6 8 (marg) 9 Da3 अनपगत, D4 9 अनपग, D5 7 अनागत, T1 G3 6 उपगत, T2 G1 अपगत, M1 5 7 अनवगत, M6 अनवगच्छतं (for अनुपगत) B7 निरपगत (for निरवद्यम्) ❀ Cn अनुपगत, नानायोनिस्वक्लेश्वप्राप्तम् । ❀

28 K7 om. 28 (cf v l 16) —[a]) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7 8 T1 भीषणकाया, D4 9 भीषणकाका. T2 भीषणको यो, G1 3 6 भीषण कायो M1 6-7 भीषणिकायो, C3 भीपिकया (for भीषणायो-) Dn4 अघो (for अयो) B7 -मुखा (for -मुखानि) Ś1 K1. 3 4 च वयांसि (for वयांसि) —[b]) V1 B3-9 Da3 a4 Dn1 D8 D3 5 यल- (for वड) B6 8 9 गृध्रकुल (for °कुल-) Ś1 K1 गृध्रकुलपक्षिणां सघात°, K3 4 प्रघ्रकुलपक्षिणां च सघाता° (K4 °ख्याता°), K6 गृध्रकुल पाक्षिगा च सघाता°, Bo बल गृध्रानि कुरपक्षिणो च सघा ; Dn4 D3 8 बलगृध्रपक्षिणो च सघा°, D4 9 वडगृध्रकुपाक्षिणा च सघा°, D7 गृध्रकुल पक्षिणां च सघा°, T G1-3 6 वळगृध्रकुररपक्षिणां च सघाता° ; M1 6-7 वळवृकगृध्रकुरवकसघा° — G2 om 28[a]-30[b] —[c]) V1 Bo 6-9 Da3 a4 D5 7 नरकदन ; Dn1 n4 D5 D2 3 8 नरकदने, D4 9 नरके (for नरां कदने) Ś1 K1 कद्रा न, K4 कद्* (for कदने) Bo 6-9 Da3. a4 Dn1 रुधिरवाग्, D7 -रुधिरपान, Cn (gloss कीटा) रुधिरपा (as in text) Da3 a4 भव ; Dn1 अनु (for गुरु) B3 (marg) -वघन ; D8 वचन, D7 वचन (for वचन) K2 नरां क*रुधिरपा गुरुव चनुद्यम; K6 नरकदनरुधिरवागुधारं कदा न; T G1. 3 6 नरके नर (G1 °रा) तदगरुधिरपा गुरुवचन ; M1 6-7 नर कदने (M7 °न) रुधिरपरिमाणां (M6 °णामाद्; M8 °माणाद्); C3 नरकफदनरुधिरवागुरवचन —[d]) Dn1 D8 -मुदम्; Dn4 मुदा. Ś1 K1 अपर; K2 पर; D6 7 उपगतं; T2 उचरत (for उपरत). V1 विशति; Bo 6-9 Da3 a4 D5 7 विशति (B6 °त) सत°, Dn1 n4 D5 D2-4 8 9 विशत्यसत (for विशसन्ति) K6 गुरुवचनं वदनुपरत विशति, T1 G3. 6 नुदमुपरिगता विशसति

C 12. 11078
B 12. 323(1).30
K 12. 319. 29

मर्यादा नियताः स्वयंभुवा य इहेमाः
प्रभिनत्ति दशगुणा मनोनुगत्वात् ।
निवसति भृशमसुखं पितृविषय-
विपिनमवगाह्य स पापः ॥ २९
यो लुब्धः सुभृशं प्रियानृतश्च मनुष्यः
सततनिकृतिवञ्चनारतिः स्यात् ।
उपनिधिभिरसुखकृत्स परमनिरयगो
भृशमसुखमनुभवति दुष्कृतकर्मा ॥ ३०
उष्णां वैतरणीं महानदी-
मवगाढोऽसिपत्रवनभिन्नगात्रः ।
परशुवनशयो निपतितो
वसति च महानिरये भृशार्तः ॥ ३१
महापदानि कत्थसे न चाप्यवेक्षसे परम् ।
चिरस्य मृत्युकारिकामनागतां न बुध्यसे ॥ ३२

(G3 विशति); M1 6-7 गुरुवचननुदो विगतमर्यादा

29 K7 G2 om 29 (cf v l 16, 28) M1 6-7 om 29ª —ª) K2 4 B6 8 9 Da4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 7 T G1 3 6 नियता, K6 विहता, D4 9 विहिता; D8 निघता (for नियता°) D5 om from यभुवा up to सुख (in 29ᶜ) T1 G3 6 स्वयंभुव°, T2 स्वायंभुवा D7 या (for य) V1 T2 G1 इमा, D4 9 इमाम्, T1 G3 6 इम (for इहेमा) —ᵇ) Ś1 K1 2 4 Dn1 Ds1 प्रभिनति, V1 B0 6 8 9 Da3 a4 M1 6-7 प्रभु(B0 °भ)नक्ति; Dn4 प्रभुनति, D4 9 अत्र भिनत्ति, D7 प्रयुनक्ति; G1 6 भिनत्ति (for प्रभिनत्ति) B0 6-8 Da4 D7 दशगुणो; B9 Ds1 T2 G1 6 °गुण, M1 6-7 दशदशगुण (for दशगुणा) M2 6-7 om from मनो up to सुख (in 29ᶜ) K6 [आ]त्मनोगुणतत्वात् (sic), B9 G6 मनोनुगतत्वात्, D4 9 [आ]त्मनोनुगत्वात् (for मनो°) T1 G3 भिनत्ति दशगुणमनोनुगतत्वात् ❀ Ca दश गुणा°, अहिंसादय एव ॥ Cn दशगुणा, दशविधा । शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि पञ्च विधिरूपा । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्या निषेधरूपाश्च पञ्च । ❀ — Ds1 om 29ᶜ–30ᵇ —ᶜ) B8 (marg as in text) निविशपि, T G1 3 6 निर्विशति (for निवसति) Ś1 K1 2 तत्रामसुख (for भृशमसुखं) K6 B0 6 8 9 Da4 D6 T1 पितृविषय, D4 9 पितृपतिविषय (for पितृविषय) —ᵈ) K1 2 अवग्राह्य (for °गाह्य) Ś1 K1 2 4 स पापबुद्धि°; D4 9 सदा पाप° (for स पाप)

30 K7 om 30 (cf v l 16), Ds1 G2 om 30ªᵇ (cf v l 29, 28) —ª) B7 D8 सभृश, D5 7 च भृशं, D9 सतत (for सुभृश) K6 प्रियानृत च, T1 G6 अप्रियानृत- (for प्रियानृतश्च) D5 7 om मनुष्य°. M1 6-7 अतिवेलमपि च लुब्धाप्रियानृतो —ᵇ) K6 D4 5 7 9 सतत (for °त) K6 निवृति, D7 निकृत (for निकृति) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 7 8 वचनाभिरति (D5 7 °त) (for -वञ्चनारति°) M1 6-7 धर्मत(M7 om त)निकृतिरति स्यात् —ᶜ) M1 6-7 om उपनिधिभिरसुखकृ Da4 lacuna, G2 3 उपाधिभिर्, Cn (gloss छलेन) उपनिधिभिर् (as in text) Da3 a4 G2 असुखकृत्स्न; T2 °कृत (for °कृत्स) Ś1 K1 lacuna, K2 तात (for परम) T1 G3 6 पर निरयगो (G6 om गो), G2 परमनिरयो (for °निरयगो) D5 7 उपनिधिसुखकृत्स्नसुपरमनिरय स, Cs (gloss उपनिधिभि°, उपाधिभि° । असुखकृत दुःखेनोपार्जित यत् स्व द्रव्य तत्र परम°, तात्पर्यवान्) उपनिधिभिरसुखकृतस्वपरमो —ᵈ) K6 दुष्टत; D5 7 दुःख (for दुष्कृत) K2 -कर्म; D4 9 -कर्मा (for -कर्मा)

31 K7 om 31 (cf v l 16) —ª) Ś1 K1 2 4 चोष्णां; Ds2 उष्णं, T1 G3 6 कृष्णां (for उष्णां) Da3 वैतरण; Da4 °रणी; D4 9 °रिणीं V1 उष्णां महानदीं वैतरणीम् —ᵇ) Ś1 K1 2 4 D4 9 अव(K2 4 °वा)गाह्य (for °गाढो) D5 7 ह्यायसीपत्र (for ऽसिपत्र-) G2 अवगाढोसि तत्र पत्रवनविपन्नगात्र° —ᶜ) Ś1 K1 2 4 परशुव(K2 4 °शुवं)नमयं; D6 परसुवनशयो; D7 T1 G3 6 परशु(D7 °सु)च्छिन्नतया (for °वनशयो) K2 Da3 a4 निपातितो, T2 G1 [ऽ]सिपातितो (for निप°) —ᵈ) K6 रसति, G1 वपति (for वसति) T2 G1 om च K1 2 4 भृशांत (for भृशार्तः) D4 9 T1 G3 5, 6 M1 6-7 वसति (D4 9 निवसति च, M1 6-7 वससि) महानिरयेषु भृशार्त

32 K7 om 32 (cf v l 16). —ª) M7 -पादानि (for पदानि) K4 कायसे (for कत्थसे) D5 महापदा विकत्थसे, T1 G3 6 °पदो (T1 °शो) न कत्थसे, T2 G1 °पदोनुकथ्यसे ❀ Ca महापदानि, महान्ति स्वर्गादीनि पदानि, स्थानानि ॥ Cn महदादीनां स्थानानि । ❀ —ᵇ) D9 वा (for च) K2 पद (for परम्). —ᶜ) Ś1 K2 शिरसि; K1 Ds1 शिरस्य; Cs शिरस्थ (for चिरस्य). D5 om (hapl) कारि T1 G3 6 कारिताम्; M1 6-7 वेदनाम् (for -कारिकाम्) ❀ Ca कारिकां, क्रियां, यातनाम् ॥ Cn मृत्युकारिकां, जराम् । ❀ —ᵈ) K1. 2 अनागतं; B7 °गतां, G2 अयागतं (for अनागतां)

प्रयास्यतां किमास्यते समुत्थितं महद्भयम् ।
अतिप्रमाथि दारुणं सुखस्य संविधीयताम् ॥ ३३
पुरा मृतः प्रणीयसे यमस्य मृत्युशासनात् ।
तदन्तिकाय दारुणैः प्रयत्नमार्जवे कुरु ॥ ३४
पुरा समूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यदुःखवित् ।
तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥ ३५
पुरा विवाति मारुतो यमस्य यः पुरःसरः ।
पुरैक एव नीयसे कुरुष्व सांपरायिकम् ॥ ३६
पुरा सहिक्क एव ते प्रवाति मारुतोऽन्तकः ।
पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशो महाभयागमे ॥ ३७
स्मृतिश्च संनिरुध्यते पुरा तवेह पुत्रक ।
समाकुलस्य गच्छतः समाधिमुत्तमं कुरु ॥ ३८
कृताकृते शुभाशुभे प्रमादकर्मविप्लुते ।
स्मरन्पुरा न तप्यसे निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ३९ C 12.12083 B 12.322[1].40 K 12.319 39

❀ Ca अनागताम्, प्रत्यक्षमुपरिस्थिताम् । ❀

33 K7 om 33 (cf v l 16) D4 9 om 33^{a} — a) K2 प्रियास्यतां, K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da* a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cn (gloss प्रचल्यताम्) प्रयायता, D7 °स्यता, G1 प्रश्नास्यता (for प्रया°) M8 आस्यसे — b) B0 समुच्छ्रित (for °त्थित) Ś1 K3 6 महा ; K1 lacuna (for महद्) — c) B3 अभि (for अति-) K1 प्रमापि, Da4 प्रमाय (for प्रमाथि) — d) G1 य (for स) ❀ Ca सुखस्य सविधीयताम्, मोक्षार्थं प्रयस्यताम् । ❀

34 K7 om 34 (cf v l 16) — a) Dn1 परा (for पुरा) K4 (also as in text) युत°, M1 7 मृत (for मृत) Dn1 n4 D8 प्रणीयते, D4 9 प्रमीयसे (for प्रणी°) — b) K6 B3 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G1 2 M1 6–7 राज-, D4 9 पुत्र (for मृत्यु-) B7 -सामनात् (for -शास°) Da4 यस्य राजस्य शासनात् — c) K4 B7 Da3 Dn1 n4 D8 D2–6 7–9 Cn (gloss अयतिसुखाय) स्वमतकाय, K6 V1 B0 6 8 9 Da4 G2 तवाति(K6 B0 °त)काय, T G1 3 6 स्वमतिक हि; G2 (also) दत्वा यातिकाय (for तदन्तिकाय) D6 7 दीयते (for दारुणै°) — d) Da1 प्रपन्नम् (for प्रयत्नम्) Dn1 आर्जवे, Cs (gloss तपसि) °वे (as in text) K3 प्रियत्नमार्जये कुरु (sic)

35 a) G2 M1 6 7 -यधन (for बान्धव) Dn4 पुरा समूलक ध्रुव — b) K1 [अ]दु खिवित्, K2 दुःख वित्; K6 B7 9 Da3.a4 D6 7 [अ]दु खित; T G2 3 6 M1 6–7 °खवत् (for °खवित्) — c) K4 तमेव; Dn1 न चैव; D8 सदेव; D6 तया हि (for तवेह) T1 G3.6 तवेह जीवसशयो, T2 सदेव जीवितस्य दो, G1 कियत्तवेह जीवितं, G2 तवेह जीवित समो — d) V1 transp चास्ति and तस्य K6 वारुकः; K7 D4 9 धारक ; B0 चापर°, Da4 वीरक ; D6 7 चारक, G8 याचक (for वारक) G1 यमे न चास्ति वारक

36 Da3 a4 om (hapl) 36^{ab} — a) Dn1 n4 [अ]भिवाति, D81 D2 5 7 8 [अ]धि°, G2 [अ]पिवाति (for विवाति) Ś1 K1 2 मारुते (for °तो) — c) Da4 D4 पुरेक, D1 पुरैव D5 एक, D7 पुप (for एव) — d) K1 कुरुपु (for °ष्व) D8 सापराधिक

37 a) D2 पुरात् (for पुरा) Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 D81 D2–4 7–9 T2 G3 स हि क, Da4 सहिच्च, D5 सहिष्क, T1 G6 सहैक; G1 स एक; G2 स एव, M1 6 7 सहित; M8 स हि क (for सहिक्क as in D82 only) K1 एव; G2 एक (for एव) — b) K1 G2 प्रयाति; M1 7 प्रयाति (for प्रवाति) — c) D5 7 पुरा ह विभ्रम नु ते — d) K6 Da3 a4 दिशो दश, B3 महादिशो, D6 7 दिशो दशाद् (for दिशो महा) K1 (sup lin as in text) यमागते, Dn4 भयोगमे (for भयागमे) B6 भयागमे दिशो दश

38 a) K1 Da4 स्मृर्तिं; K7 D4 9 स्मृतश्च, B0 Dn1 n4 D5 D2 8 श्रुतिश्च (for स्मृतिश्च) K7 सनिरुध्यसे; T2 °मध्यते — b) D5 7 च ते ह, T2 तदेह, G2 तवैव (for तवेह) — c) T1 G3 6 अथाकुलस्य गच्छत° — d) G8 M1 6–7 उत्तमां

39 a) D7 कृते कृते (for कृताकृते) B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 शुभाशुभे पुरा (B0 कृता) कृते — b) Ś1 K1 2 4 प्रसाद (for प्रमाद) D7 विप्लवे (for विप्लुते) — c) Ś1 K1 2 transp स्मरन् and पुरा K6 पुनर् (for पुरा) K7 B3 (marg as in text) D4 9 T G1–3 6 नु (for न) K2 तस्य मे, D4 तप्स्यसे, G2 मन्यसे (for तप्यसे) — d) B3 (marg) 9 Da3 a4 D5 7 T G1–3 6 M1 6–7 स्मरस्व (for निधत्स्व). D6 7 विधिं (for निधिम्)

40 K1 Dn1 om (hapl) 40 — a) Da4 कलेवरे, T G1–3 M7 कलेव(T1 G3 °व)र — b) Ś1 K2 4 विस जेनी ; Da3 विजर्जर, Da4 विसर्जर, D1 T G3 6

C. 12.11024 B 12.322(?) 41 K 12.319 40

पुरा जरा कलेवरं विजर्जरीकरोति ते ।
बलाङ्गरूपहारिणी निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ४०
पुरा शरीरमन्तको भिनत्ति रोगसायकैः ।
प्रसह्य जीवितक्षये तपो महत्समाचर ॥ ४१
पुरा वृका भयंकरा मनुष्यदेहगोचराः ।
अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्व पुण्यशीलने ॥ ४२
पुरान्धकारमेकको ऽनुपश्यसि त्वरस्व वै ।
पुरा हिरण्मयान्नगान्निरीक्षसे ऽद्रिमूर्धनि ॥ ४३
पुरा कुसंगतानि ते सुहृन्मुखाश्च शत्रवः ।
विचालयन्ति दर्शनाद्घटस्व पुत्र यत्परम् ॥ ४४
धनस्य यस्य राजतो भयं न चास्ति चौरतः ।
मृतं च यन्न मुञ्चति समर्जयस्व तद्धनम् ॥ ४५
न तत्र संविभज्यते स्वकर्मभिः परस्परम् ।
यदेव यस्य यौतकं तदेव तत्र सो ऽश्नुते ॥ ४६
परत्र येन जीव्यते तदेव पुत्र दीयताम् ।
धनं यदक्षयं ध्रुवं समर्जयस्व तत्स्वयम् ॥ ४७

विझर्झरी (for विजर्जरी-) Dn4 करोतु (for °ति) K7 lacuna, G2 मो (for ते) — c) K6 B9 Da1 बराग (for बलाङ्ग-) Dn4 -हारिणीं, M7 -धारिणी (for हारिणी) — d) D5 7 G3 विधत्स्व, T1 G3 6 नियस्व (for निधत्स्व) M1 5 6 सौकृत (for केवल) M7 निधत्स्व धौकृत विधिं (sic)

41 a) D2 om from मन्तको up to न्धकार (in 43a) — b) G3 लोक (for रोग) K6 B0 6-9 Da2 a1 Dn1 n4 D8 D7 5 7 8 G2 M1 5-7 सारथि (for सायकैः) — c) K7 D4 9 प्रसह्य हृत जीवित (K7 °वक). — d) K6 B1 9 Da2 a1 T2 G1 2 M1 5-7 समारभ, B9 G3 6 °हर (for °चर) K7 तपो महोत्सवमाचर

42 D2 om 42 (cf. v l 41) — a) ❀ Cn वृका, कामादय । ❀ — b) K1 मानुष्य- (for मनुष्य) — B1 om (hapl) 42d-45a — d) Da2 a1 Dn1 D8 यतश्च, Da1 यतस्तु (for यतस्व) Ś1 K1 4 धर्म (for पुण्य) T2 शीलिने (for शीलने)

43 B1 om 43 (cf v l 42) D2 om up to न्धकार (cf v l 41) — a) Ś1 K1 2 [अ]धकार T G1-3 6 M1 5-7 एकतो (for °को) — b) Ś1 K2 4 7 T G1 3 6 न (for ऽनु) T1 G6 पश्यति (for पश्यसि). — c) Ś1 K1 2 हिरण्यकान् (for हिरण्मयान्) K6 Da2 a1 पुरा हिरण्मयानुगान् ❀ Cn हिरण्मयवृक्षदर्शनमुपस्थितमरणस्यारिष्ट तत्त्वम् । ❀ — d) K6 B9 D7 T2 G2 6 निरीक्ष्यसे, G2 न पश्यसे B6 त्रि- (for ऽद्रि) G3 -मूर्धना (for °नि)

44 B1 om 44 (cf v l 42) — a) K1 पुरक्त; K2 B6 पुराग, T1 G2 3 6 पुरात्र (for पुरा कु) — c) D4 9 विचाल्यति; G2 विचारयति (for °लयन्ति) — d) K2 दधत्स्व; M1 5-7 लभस्व (for घटस्व). G3 वदस्व पुत्रवत्पुर

45 B1 om 45a (cf v l 42) — a) M1 (hapl) om यस्य K7 राजते G3 धनस्य राजतो भय — b) B0 D7 T G1 2 6 M1 5-7 चोरत (for चौ°) G3 न चास्ति चोरगो भय — c) G3 corrupt Da1 T2 G1 2 मृतश्च, T1 G6 मृतस्य (for मृत च) K7 V1 B8 (marg as in text) 9 D5 7 9 T G1 6 M1 5-7 मुचते; D4 मुच्यते, G2 मुचसे (for मुञ्चति) Ś1 K1 2 मृत न यद्विमुचति — V1 reads 45d-46a on marg — d) Ś1 K1 2 स्वम् (for सम्) K6 7 V1 B1 9 Da1 D5 5 7 9 T G1-3 6 M7 समार्जयस्व (for सम°) D4 तत्स्वय, M6 क धन (for तद्धनम्)

46 G3 om (hapl) 46-47 V1 reads 46a on marg — a) Dn1 Ds2 D8 5 7 T1 G3 6 सवियुज्यते; Dn4 सविभज्यते (for सवि°) — b) D4 द्वकर्मभि (for स्व°) — c) Ds1 यदैव (for यदेव) B6 9 D5 7 यौतुक, Dn1 पौत्रक, Ds1 पौतिक, T1 यौवत, M1 5-7 यावक (for यौतक) ❀ Cn यौतकम्, विवाहास धन, दायादासाधारणम् (Cn दायादाग्राह्यम्)। ❀ — d) D8 तस्य (for तत्र) B8 (marg as in text) तदेव तत्समश्नुते

47 G3 om 47 (cf v l 46) K7 om 47a-48b — a) G1 यत्र (for येन) Da4 जीव्यते D7 T G2 6 परत्र यत्र जीर्यते — b) Da2 a1 तत्र (for पुत्र) D4 9 T1 G1 3 6 M1 5-7 चीयतां (for दीयताम्). T2 तदेव चीयतां धन — c) B6-8 Dn1, n4 D8 D2 5 8 अक्षर; G1 °य (for °य) D5 धनं ध्रुव यदक्षयं — d) Ś1 K1, 2 स्वमर्जयस्व; K6 Da2 D4 5 7 T G2 6 M7 स (D5 7 स्व)मा° (for सम°)

48 K7 om 48ab (cf. v l 47) — a) T2 पुत (for पुत्र). Ś1 K1 2 पश्यते; Da1 पच्यते (for

न यावदेव पच्यते महाजनस्य यावकम् ।
अपक्क एव यावके पुरा प्रणीयसे त्वर ॥ ४८
न मातृपितृबान्धवा न संस्तुतः प्रियो जनः ।
अनुव्रजन्ति संकटे व्रजन्तमेकपातिनम् ॥ ४९
यदेव कर्म केवलं स्वयं कृतं शुभाशुभम् ।
तदेव तस्य यौतकं भवत्यमुत्र गच्छतः ॥ ५०
हिरण्यरत्नसंचयाः शुभाशुभेन संचिताः ।
न तस्य देहसंक्षये भवन्ति कार्यसाधकाः ॥ ५१
परत्रगामिकस्य ते कृताकृतस्य कर्मणः ।
न साक्षिरात्मना समो नृणामिहास्ति कश्चन ॥ ५२
मनुष्यदेहशून्यकं भवत्यमुत्र गच्छतः ।
प्रपश्य बुद्धिचक्षुषा प्रदृश्यते हि सर्वतः ॥ ५३
इहाग्निसूर्यवायवः शरीरमाश्रितास्त्रयः ।
त एव तस्य साक्षिणो भवन्ति धर्मदर्शिनः ॥ ५४
यथानिशेषु सर्वतःस्पृशत्सु सर्वदारिषु ।
प्रकाशगूढवृत्तिषु स्वधर्ममेव पालय ॥ ५५

C 12 12C99 B 12 32[illegible] 56 K 12 329 55

पच्यते) Dn4 उपाचक्षेव पच्यते — b) K2 Da3 T G2 3 6 M1 5–7 यावक ; K6 D3 याचक (D8 °क), V1 B5–9 Da4 Dn4 पावक , B0 पाचक , Cs (gloss यवविकार) यावकम् (as in text) ❀ Ca यावक गोधूमचूर्णं खण्डमिश्रं घृताक्तम् । ❀ — c) V1 अपक्कम्, G2 सपक्ष Ś1 K1 2 यायक, V1 B5–9 Da4 G8 पावके, B0 पाचके, T2 याचके (for यावके) ❀ Cn यावके घृतखण्डमिश्रे यवपिष्टविकारे । ❀ — d) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D° 8 8 प्रलीयसे; T2 G1 प्रमी° (for प्रणी°) Ś1 K1 3 4 तु न; K1 Da3 D4 8 9 त्वरन्; Da4 त्वर ; G8 पुरा, M1 पुर , M7 पुन (for त्वर) D5 7 पुरा प्रणोयसेंतर , G2 मनो नियच्छ पुत्रक

49 a) K7 V1 B0 6–9 Da4 Dn1 D8 D8–5 7 9 T G2 8 6 मातृपुत्र-; M1 5–7 पुत्रमातृ- (for मातृपितृ) — b) D6 7 सस्तुति ; T G1–3 6 सस्कृत (for सस्तुत) — d) K2 B0 व्रजतिम् (for व्रजन्तम्) B7 पातन; T2 पातित ❀ Ca एकपातिन, असहायगामिनम् ॥ Cp एकाकिनं गच्छन्तम् । ❀

50 b) K6 V1 B6 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 कृतं पुरा, B0 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 पुरा कृत (for स्वय कृत) — c) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 पुत्र (for तस्य) K6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 8 9 Cn (gloss देहेन्द्रियादिसार्थवाहकम्) सार्थिक, V1 B6–9 सारिवक; D7 सार्धिक; T1 G3 6 साह्यक, G1 M1 5–7 सार्थकं, G2 साक्षिक; Cp (gloss सहाय) सार्थक (for यौतक) — d) K1 (sup lin as in text) साधका (for गच्छत)

51 a) D7 हिरण्यमत्र (for °रत्न) K7 -सचय — b) T2 शुभाशुभैर्नं, G2 स्पृहावशेन — 51cd is damaged in B6 — d) K7 भवति B8 कर्म (for कार्य) Da1 -साचक .

52 a) B9 परस्य; M1 7 चरत्र- (for परत्र) — b) M1 5–7 शुभाशुभस्य कर्मण ❀ Cs कृताकृतस्य, भोगार्थं कृतस्य, करिष्यमाणस्य च । ❀ — c) Ś1 K1 4 न साक्षिणात्मना, K2 B8 (marg) D8 Cnp (gloss साक्षितात्मनेति पाठ प्रामादिक) Csp (gloss सर्वबुद्धिसाक्षिणा परमात्मना) °तात्मना, K6 Dn1 D8 Cn न साक्षि आ , B7 8 (orig) न साक्षि वात्मना, D4 9 न साक्षरा , T G1 8 6 न सारमात्मना, Cs (gloss पर्याप्तिर्नास्ति) न शांतिरात्मना (for न साक्षिरा°) ❀ Cn साक्षि आत्मनेति, इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च इति प्रकृतिभावे ह्रस्व ॥ Cp साक्षिरिति छान्दस रूपम् ॥ Cs सर्वबुद्धिसाक्षिणा परमात्मना समो निधिर्नास्ति । तस्मात्सोऽन्वेष्टव्य । ❀ — d) G2 [अ]सि (for [स]स्ति) K2 कचन

53 a) Ś1 K1 2 सज्ञक, K6 शून्यक (for शून्यक) — b) K1 अपुत्र (for अमुत्र) T1 G1 8 6 चारिषु (for गच्छत) ❀ Cn अमुत्र साक्षिणि गच्छतो लीयमानस्य कर्तुर्मनुष्यदेहस्य शून्यमिव शून्यकमभावो भवति । परदृष्ट्या सन्नपि योगिदृष्ट्या मनुष्यदेहो नष्टो भवतीत्यर्थं ॥ Cs मनुष्यदेहशून्यक, गमन भवतीति शेष । ❀ — c) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Cn (gloss हार्दाकाशमिति शेष) Cp प्रविश्य (for प्रपश्य) K7 Da4 चक्षुषां — d) K7 प्रसृश्यते, B7 8 Da4 प्रविश्य(Da4 °श्य)ते (for प्रदृश्यते) G1 [ऽ]भि- (for हि) K4 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सर्वश (for °त)

54 a) D7 T1 G8 6 यथा (for इह) — b) G2 सदा (for त्रय) D8 नृणां शरीरमास्थिता — c) K6 त एव सर्वभक्षिणो. — d) V1 सर्व- (for धर्म) D9 om from दर्शिन up to पन्थि (in 56a) G2 दृशंना (for दर्शिन)

55 D9 om 55 (cf v l. 54) — a) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D2 3 5 8 Ca अहर्निशेषु; D8 Cs तयानिशासु; D7 T1 G2 3 6 त(G2 य)थावशेषु;

C 12. 12100 B 12. 322[1] 57 K 12 329 56 अनेकपारिपन्थिके विरूपरौद्ररक्षिते ।
स्वमेव कर्म रक्ष्यतां स्वकर्म तत्र गच्छति ॥ ५६
न तत्र संविभज्यते स्वकर्मणा परस्परम् ।
यथाकृतं स्वकर्मजं तदेव भुज्यते फलम् ॥ ५७
यथाप्सरोगणाः फलं सुखं महर्षिभिः सह ।
तथाप्नुवन्ति कर्मतो विमानकामगामिनः ॥ ५८
यथेह यत्कृतं शुभं विपाप्मभिः कृतात्मभिः ।
तदाप्नुवन्ति मानवास्तथा विशुद्धयोनयः ॥ ५९
प्रजापतेः सलोकतां बृहस्पतेः शतक्रतोः ।
व्रजन्ति ते परां गतिं गृहस्थधर्मसेतुभिः ॥ ६०
सहस्रशोऽप्यनेकशः प्रवक्तुमुत्सहामहे ।
अबुद्धिमोहनं पुनः प्रभुर्विना न यावकम् ॥ ६१

T2 G1 M1 6-7 तथानिशेषु (for यथा°) K7 D4 अह निंश° (D4 °शे) प्रपश्यत ✤ C8 तथानिशास्विति । निशा न विद्यते येषां तान्यनिशानि, इन्द्रियाणि । ✤ —b) B6 lacuna, D7 T1 G3 6 स्पर्शेषु, T2 G1 2 M1 6-7 स्पृशेषु (for °स्पृशत्सु) K6 B0 सर्ववारिषु; K7 D4 5 °कारिषु; B6 lacuna, B7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G1-3 6 M1 6-7 Cp (gloss चरणशीलेषु) C8 (gloss सर्वविषयग्राहिषु) °चारिषु (for °दारिषु). Da3 a4 स्पृशेरस्वकर्मचारिषु —c) V1 B6 Da3 मूढ°, M1 6 7 गूह (for गूढ) D7 T2 G3 गूढवर्तिषु, T1 G6 गूढवक्रषु; M8 °बुद्धिषु (for °वृत्तिषु) —d) Dn4 स्वधर्मकं परस्पर; G2 °मेकमाचर

56 D6 om up to पन्थि (of v 1 54) —a) K2 अनेन (for अनेक) K6 पारिपथके; G1 °पांथिके; M1 6 पारपंथिके (for पारि°) Dn4 अमोकमारिपंथिके, G2 अनेकवारपढिते; M7 °पारपास्थिते ✤ Cn अनेके परिपन्थिनः शत्रवो लोहतुण्डाः पक्षिवृकादयो यस्मिन् ॥ C8 अनेकप[पा]रिपन्थिके, आध्यात्मिकाद्यनेकोपद्रवयुक्ते । ✤ —b) G2 M1 6-7 Cv विरुद्ध- (for विरूप) K2 रक्षते; K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 M6 Cn (gloss विरूपा रौद्राश्च मा[?म]क्षिका दशा यस्मिन्) माक्षिके, D7 G1 3 6 मक्षिते; G2 रक्षके, M1 6 7 रक्षिके (for °ते) ✤ C8 विरूढरौद्ररक्षिते, विरूढाः ये दृढभूमय ये रौद्राः कामक्रोधादयः, तैः पालिते अस्मिन्देहे इत्यर्थः । ✤ —c) D4 om (hapl) from मेव up to स्व (in 57c). K6 7 B8 Da4 रक्षतां; Ds1 रक्ष्येतां, D7 G3 रक्षता; T1 G6 रक्षतात्, T2 रक्षितान् (for रक्ष्यतां) —d) Ś1 K1 2 4 स्वय हि (for स्वकर्म) D6 7 रक्षति (for गच्छति)

57 D4 om up to स्व (in 57c) (cf v 1. 56) —b) M1 6 7 स (for स्व) —D6 om (? hapl) 57c-58b —c) K4 B7 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तथाकृत, B6 यदा°; D7 T1 G3 6 अथो° (for यथा°). V1 स्वकर्मजं यथाकृत (by transp)

58 D6 om. 58ab (cf. v 1. 57). —a) K6 B0 Dn1 अप्सरोगण; T2 G1 °गणै (for °गणा) B0 पर (for फल) T1 G3 6 यथा सुरा गणै फल —b) K6 महर्षिभि°; T2 G1 महर्षय —Ds1 om (hapl) 58c-59b, B8 reads the same twice —c) B6 तदा (for तथा) Ś1 K1 2 समाप्नुवति, B8 (first time) तथाप्नुवति; Dn4 तथा सुवति; T2 तथा प्लुवति, M1 6-7 अवाप्नुवति (for तथाप्नु°) K6 B0 7 8 (both times) Da3 Dn1 Ds1 D2 3 8 कर्मजं; V1 B6 9 Da4 Dn4 D5 कर्म ते (for कर्मतो). —d) D6 om. काम V1 -गामिक D7 T G1-3 6 विबुद्धिमोहनं पुन

59 For the repetition in B8, of v 1 58 Da3 om 59ab (cf v 1. 58) —b) D7 T G1-3 6 तथैव तैर्विपाप्मभि° —c) V1 B1 D5 T1 G3 6 तथा (for तदा) —d) T2 G1 8 तदा; M1 6-7 सदा (for तथा) K1 4 विशुद्धयो नरा (K4 °र°)

60 b) M1 6-7 शतक्रतो (for °क्रतो°) —c) G1 घापरां (for ते परा) K7 मतिं (for गतिं) —D4 reads 60d twice —d) D7 T G1-3 6 कर्म- (for -धर्म) G2 हेतुभि (for सेतुभि) D4 (second time) सहस्थधर्मसेतुभि

61 a) M1 6.6 हि (for ऽपि) —b) B7 Dn1. n4 D8 उत्सहाम से (for °महे) —cd) Ś1 (by corr) K1 6 D7 T G1 3 6 Cv -मोहनात्, M1 6-7 -मोहतां (for मोहन) D8 तम (for पुन) K2 4 अबुद्धिमोहनात्मा (K4 °मात्म)न B6 7 9 प्रभु K2 4 विनाश-, K7 D4 9 वितान-; B0 8 (marg) Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 निनाय (for विना न) K6 7 B6-9 Da3 D5 6 9 Cnp (gloss सत्कर्म) पावक; V1 B8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cn (gloss पावकः पुनाति पवित्रीकरोतीति व्युत्पत्त्या धर्मः) पावकः, B0 पाचक; B6 (marg) नायक; D7 T1 G3 6 साधक; T2 G1 याजक; M1 6-7 यावक, Ca (gloss स्वादु भक्ष्यम्) Cnp (gloss यावकमिव पाथेयरूपो धर्म एव) °कम् (as in text) G2 भूगु विना न यावक. ✤ Ca (reading मोहनात्) बुद्धिमोह-

गता द्विरष्टवर्षता ध्रुवोऽसि पञ्चविंशकः ।
कुरुष्व धर्मसंचयं वयो हि तेऽतिवर्तते ॥ ६२
पुरा करोति सोऽन्तकः प्रमादगोमुखं दमम् ।
यथागृहीतमुत्थितं त्वरस्व धर्मपालने ॥ ६३
यदा त्वमेव पृष्ठतस्त्वमग्रतो गमिष्यसि ।
तथा गतिं गमिष्यतः किमात्मना परेण वा ॥ ६४
यदेकपातिनां सतां भवत्यमुत्र गच्छताम् ।
भयेषु सांपरायिकं निधत्स्व तं महानिधिम् ॥ ६५
सकूलमूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यसङ्गवान् ।
न सन्ति यस्य वारकाः कुरुष्व धर्मसंनिधिम् ॥ ६६ C 12.12110 B.12 312(1).67 K 12.329 66

विगमाद्विना न यावक, स्वादुभक्ष्य, इव स्वर्गं प्रति प्रभु, न स्वेष्टलाभे प्रभुरित्यर्थः ॥ Cp अबुद्धिमोहन, बुद्धिमोहन रसनं विना यावक सुरसभक्ष्यमिव प्रेप्सित प्रति प्रभुर्नास्ति। असमूढ बुद्धिरेवेष्टलाभे प्रभुरित्यर्थः ॥ Cv प्रभुस्तु ते न पावक इत्यत्र अबुद्धिमोहनात् कारणात् पावकः नारकाग्नि ते प्रभुर्न इति योजना । ❀

62 ᵃ) B3 Dn1 n1 D5 D7 8 8 त्रिरष्ट ; G2 द्विपृष्ट- (for द्विरष्ट-) Da1 वर्षतो (for -वर्षता) ❀ Ca द्विरष्टवर्षता, तारुण्यम् । ❀ — ᵇ) ❀ Ca ध्रुव, परिनिष्ठितरूप । ❀ — K6 B6 7 9 Da1 n1 transp 62ᶜ and 62ᵈ — ᶜ) K1 कुरुषु (for कुरुष्व) — ᵈ) T2 विवर्तते (for ऽति॰) Da1 (also as in text) वयो हि तेप्यनेकदा

63 ᵃ) K2 परा; T1 पुरो (for पुरा) B3 (marg as in text) 7 Da1 सौविके, Da1 सात्विके (for सोऽन्तक) M1 5-7 पुराम्युपैति सैंतक — ᵇ) B6 (marg) प्रमाद (for प्रमाद) Da1 Ds1 चमू (for दमम्) Ś1 (sup lin, before corr as in text) K1 6 V1 B0 6-9 Da1 Dn1 n1 Ds2 D2 3 5 7 8 T G1 3 6 Ca p प्रमा(D1 T2 G1 3 ॰मो)दगोमुखां (K1 B9 ॰खा, B6 8 [both marg] D6 ॰खीं) चमू; K7 D4 9 दतो मुखा वह; G2 M1 5-7 ॰दगोमुखा च(G2 ॰खाश्र)मू ❀ Cn (reading प्रमादगोऽमुखां चमूम्) प्रमादग, प्रमादगृहस्वामी अन्तक । चमू, चमति भक्षयतीति चमूरिन्द्रियसेना, ता अमुखां, अन्तकत्वादिदोषेण स्वस्वविषयभोगहीनां यावत्करोति तत पुरैव ॥ Cp (reading प्रमादगोमुखां चमूम्) प्रमादगोमुखां, प्रमादगोचरां प्रमादस्थानेषु सोद्यमां, चमू रोगादिरूपाम् । ❀ — ᶜ) Cp यथागृहीत (for यथागृहीतम्) K1 उत्थित; K4 B0 7-9 Dn1 D8 D2 3 7 8 T G1-3 6 Cp (gloss उद्युक्त) उत्थितस् (for ॰त) ❀ Cp गृहीत, केशेष्वाकृष्ट, स्वधर्मपालने उत्थित, उद्युक्त । ❀ — ᵈ) K3 त्वरस्त; G2 त्वरश्च; Cp यतस्व (for त्वरस्व)

64 ᵃ) K4 6 7 B6-9 Da1 n1 Dn1 n1 D8 D1-3 8 9 G2 यथा (for यदा) G2 [अ]धैम् (for त्वम्) K2 (sup lin as in text) पृष्ठतस् (for पृष्ठ॰) — ᵇ) K7 त्वाम्, Da1 तम्; D1 स्वम् (for त्वम्) D4 गमिष्यसि — ᶜ) Ś1 K1 2 यथागत; K7 D4 9 तथा गतं (for तथा गतिं) Da1 गमिष्यत, G3 ॰ष्यता (for ॰ष्यत) ❀ Cn गतिं, आत्मज्ञानरूपाम् । ❀ — ᵈ) D5 वै, G3 या (for वा) ❀ Cn आत्मना, देहेन । परेण, तत्सबन्धिपुत्रादिना ॥ Cp आत्मना, आत्मीयेन । परेण, उदासीनेन । ❀

65 ᵃ) K4 Dn1 D3 8 Cn (gloss एकाकिना) -पातिना; Dn1 -पातिन (for ॰नां) K6 7 D4 9 शुभ (for सता) Da1 corrupt, G2 यदेकमास्यवासन; M1 5-7 यदेव पाकिनां सतां — ᵇ) M7 अमुम्र (for ॰त्र) Da1 गच्छत (for ॰ताम्) — ᶜ) Ś1 K1 6 B8 (marg as in text) D6 7 T1 G3 6 भवेषु; K2 मावेषु G2 परेषु (for भयेषु) Dn1 M7 सांपरायिकां, Cn (gloss परलोके हितम्) ॰क (as in text) — ᵈ) V1 B8 M1 5-7 विधत्स्व, D1 T G1 3 6 दधत्स्व, G2 निधस्व (for ॰त्स्व) K2 मर्महा, K4 B0 8 Da1 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 8 केवल (for तं महा) D7 T1 G3 6 -मुनिं (for -निधिम्)

66 ᵃ) V1 M1 5-7 समूल ; B8 (marg as in text) सकाल , T1 G3 6 स तत्र; T2 समाल , Ca (gloss तूल, तुच्छ) सतूल ; Cn (gloss कूल, अग्र) सकूल- (as in text) M1 6 7 तूल , M6 कूल , Ca (gloss महद्वा सारवत्) मूल (as in text) G2 धघन (for -बान्धव) ❀ Cn सकूलमूलबान्धवम्, बालवृद्धवयस्यै सहितं यथा स्यात्तथा ॥ Cp सतूलमूलबान्धवम् । तूलमूलम्, अल्पेतरम् । ❀ — ᵇ) D1 भवति (for हरति) K2 सगवान्; K6 D9 [अ]सगतान्, Da1 T G1 [अ]समवान्; G2 M1 5-7 [अ]मशय (for [अ]सङ्गवान्) — ᶜ) D5 वसति, M1 नयति (for न सन्ति) G2 M1 5-7 यत्र (for यस्य) K7 D4 9 धारका ; B2 बांधवा ; Da1 वारक, D6 चारका ; D1 T2 G1 भा ; T1 G3 3 6 द्वा (for वा) — ᵈ) Ś1 K1 2 4 तन्महा ; Ds1 कर्मस (for धर्मस). D4 9 कुरुष्व धर्मसंचयं; G2 ॰स्व धर्ममविधिं.

67 ᵃ) B6 (marg) निदर्शित (for ॰र्शनं) — ᵇ) T2 तदेह (for तवेह) Dn1 सुत्र- (for पुत्र) K6 7 B0 6 7 9 Da1 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 8 सांप्रतं, V1

C 12 11111 B 12. 318(13)68 K 12. 319 67 इदं निदर्शनं मया तवेह पुत्र संमतम् ।
स्वदर्शनानुमानतः प्रवर्णितं कुरुष्व तत् ॥ ६७
दधाति यः स्वकर्मणा धनानि यस्य कस्यचित् ।
अबुद्धिमोहजैर्गुणैः शतैक एव युज्यते ॥ ६८
श्रुतं समर्थमस्तु ते प्रकुर्वतः शुभाः क्रियाः ।
तदेव तत्र दर्शनं कृतज्ञमर्थसंहितम् ॥ ६९
निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ७०
किं ते धनेन किं बन्धुभिस्ते
किं ते पुत्रैः पुत्रक यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहास्ते क्व गताश्च सर्वे ॥ ७१
श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
को हि तद्वेद कस्याद्य मृत्युसेना निवेक्ष्यते ॥ ७२

D5 7 समत, T1 G6 सत्तम; G3 सत्तम (for संमतम्) —b) K6 B0 सु (for स्व) —d) K6 प्रवलिगतं, G2 °र्णित°, M5 °र्वित (for °र्णित) D7 T1 G3 6 कुरुष्व तत्र (T1 G6 °त्व-) वर्णित; T2 G1 कुरुष्व तस्य वर्णित (by transp)

68 a) B0 8 (marg as in text) D7 T G1 3 6 ददाति; Cn (gloss आत्मान, देह पुष्णाति) दधाति (as in text) Ś1 K1 2 V1 यश्च; K6 B0 8 D8 D8 यस्य, B6 वा स्व, Da3 a4 वा सु- (for य: स्व) Dn4 धर्मणा (for कर्मणा) —b) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8, 8 Cn ददाति (for धनानि) K3 4 धनानि यश्च दर्शनात् —c) Da3 a4 अबुद्धिर्; G2 प्रबुद्ध (for अबुद्धि-) —d) K4, 6 B5 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 5 8 Cn p स एक; K7 B8 D4 9 स चैक, B0 शतैव; T2 श्रुतै स, G1 शतैः क; G3 कृतै क; M1 5 6 गतैक; M7 गतौ क (for शतैक) B0 एक (for एव) K6 V1 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Cnp मुच्यते (for युज्यते)

69 a) K7 समस्तम् (for समर्थम्) D5 7 Cn अश्नुते (for अस्तु ते) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3 8 श्रुत समस्तमश्नुते (Da4 °श्रुते, Dn4 °श्रुत); T1 G6 श्रुत समश्नुते सदा, T2 G3 श्रुतं स्वधर्ममश्नुते, G1 श्रुत स्वमर्थमश्नुते ❁ Cn श्रुत तत्त्वमस्यादिवाक्यज ज्ञान कर्तृ, समस्त ब्रह्माण्डमश्नुते, व्याप्नोति । ❁ —b) V1 शुभां; B8 (marg) स्वका; Da4 शुभा (for शुभा) K2 प्रिया; V1 क्रियां (for क्रिया) —c) K3 partly damaged V1 तस्य (for तत्र) Ś1 K1 तदेव दर्शनं तव; K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3 8 Cs सदेवदर्पदर्शनं; M1 7 °तदत्र दर्शनं; M5 6 °वदत्र द° (sic). —d) Da3 a4 अज्ञ- (for अर्थ-). D5 सशकं (for संहितम्). T2 कृतज्ञधर्मसंहितं. ❁ Cn कृतज्ञं, कृतज्ञे उपदिष्ट, अर्थसहित पुरुषार्थसगत भवति । ❁

70 = 12 169 24, 316 37, quoted in Śaṁkara's Br Up Bhāṣya on iv 5 15 —a) Ś1 K1 2 4 V1 निबधिनी, B7 निबद्धनी, Dn4 निबधना; G2 न यद्गती —c) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds3 D3 3 5 8 छित्त्वैतां, K7 °न; D7 जित्वैनां; G2 हित्वैतां (for छित्त्वैनां) —d) Ś1 K1 T2 दुष्कृता

71 G1 om 71c–72b —a) Ś1 K1 2 किं वा; K6 B6 Da4 T2 G3 M1 5-7 किमु (T2 °सुत) (for the second किं) B3 पुत्रकस् (for बन्धुभिस्) D5 7 किं बधुभि पुत्र धनैश्च किं ते; T1 G3, 6 किं ते धनेन किमुत घालिमिस्ते —b) Ś1 K1 2 4 किं वा पुत्रैर्ब्राह्मण (K1 °णो) मरिष्यसि, D5 7 दारैश्च किं पुत्रक यन्मरिष्यसि —c) K3 D3 प्रविष्टां (for °ष्टं) —d) D3 om from पितामहा up to गम्य इम (in 73a) D5 तात (for सर्वे) D7 T G3 6 M1 6 7 पितामहा (T1 G3 6 °ह)स्ते क्व गतः पिता च —After 71, D5 ins 787*

72 D3 om 72, G1 om 72ab (for both, cf v l 71) 72ab = 12, 169 14ab —a) K6 स्वःकार्यम्; Da4 श्वकार्यम्, Ds1 स्वकार्यम् Ds1 अत्र (for अद्य) B6 वर्तव्य (for कुर्वीत) —b) B6 मध्याह्ने (for पूर्वाह्णे) Some MSS पूर्वाह्णे चापराह्णिक —K7 B6-9 Da3 a4 ins after 72ab K6 after 72 V1 B0 Dn1, n4 D8 D8 8 Cn subst for 72cd D5 ins after 71

787* न हि प्रतीक्षते मृत्यु कृतं वास्य न वा कृतम् ।
[= 12 169 14cd K7 वापि, B8 अस्य (for वास्य).]

— 72cd = 12 169 14ef —c) B6 7 9 Da3 a4 त; B8 D5 7 सं (for तद्) K7 कस्यास्य, T1 G3 6 यत्रास्य; T2 G1 M1, 5-7 यत्राद्य (for कस्याद्य) G3 को हि कस्याद्य मर्त्यस्य. —d) K6 प्रवेक्ष्यति; K7 B3 D4 5, 7, 9 पतिष्यति (D7 °सि); B7 Da3, a4 विवक्षते; B6 विवेक्ष्यते; T G1-3 6 M1 5-7 [अ]भिवीक्ष(T1 G3, 3 6 °क्ष्य)ते (for निवेक्ष्यते).

73 D3 om up to गम्य इम (cf v l 71) —a)

अनुगम्य श्मशानान्तं निवर्तन्तीह बान्धवाः ।
अग्नौ प्रक्षिप्य पुरुषं ज्ञातयः सुहृदस्तथा ॥ ७३
नास्तिकान्निरनुक्रोशान्नरान्पापमतौ स्थितान् ।
वामतः कुरु विश्रब्धं परं प्रेप्सुरतन्द्रितः ॥ ७४
एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिपीडिते ।
सुमहद्धैर्यमालम्ब्य धर्मं सर्वात्मना कुरु ॥ ७५
अथेमं दर्शनोपायं सम्यग्यो वेत्ति मानवः ।
सम्यक्स धर्मं कृत्वेह परत्र सुखमेधते ॥ ७६
न देहभेदे मरणं विजानतां
न च प्रणाशः स्वनुपालिते पथि ।
धर्मं हि यो वर्धयते स पण्डितो
य एव धर्माच्च्यवते स मुह्यति ॥ ७७
प्रयुक्तयोः कर्मपथि स्वकर्मणोः
फलं प्रयोक्ता लभते यथाविधि ।
निहीनकर्मा निरयं प्रपद्यते
त्रिविष्टपं गच्छति धर्मपारगः ॥ ७८
सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
तथात्मानं समादध्याद्भ्रश्येत न पुनर्यथा ॥ ७९ C 12. 12173 B. 12. 322(1). 8 K 12. 329. 79

K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 G3 M1 5-7 Cn वि(D3 om. वि)नाशाते (K7 D4 9 °स), D7 T G1 3 6 श्मशानाते (for °नान्त) —b) Ś1 K1 निवर्तेद्य, K3 4 7 D4 5 7 9 T G1 3 6 °र्तंते हि, B1 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 °र्तंते ह (for °र्तन्तीह) K4 बाधव —c) G2 पुरुषा (for °ष)

74 b) T2 नगान् (for नरान्) K4 पापमितौ, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 4 8 Cn °मते (for °मतौ) K4 स्थिता; T1 G3 6 रतान् (for स्थितान्). —c) K7 वि**; V1 B6-9 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 8 T2 G1 M1 5-7 विस्रब्ध; G2 विस्रंभ (for विश्रब्ध) Ś1 K1. 3 4 वामे कुरुष्व विस्रब्ध; T1 G3 6 समानकुल विस्रब्ध —d) K1 G2 M1. 5-7 पर, K3 पुर (for पर) K7 अतद्रिता, T1 G3 6 अतामित°, G2 अत द्रित

75 75ab = 12 169 7ab, cf Uttarādhyayanasūtra 14 22ab —a) K1 अद्याहते; V1 G2 अभ्यागते (for °हते) —b) Ś1 K1 3 4 निपीड्यते (for °डिते) G2 कालेनोपनीवीड्यते —c) K4 स्वमहद् (for सु°) K1 आलस्य (for आलम्ब्य) —d) M1 5-7 चर (for कुरु)

76 a) Ś1 K1 3 4 प्रथम, B0 Ds1 अथैन; D4 अशेष, D5 7 अशेष, G1 अयैम (for अथेम) —c) K4 B0 8 9 Dn1 D8 D2 3 5 7 8 T1 G1-3 6 M7 Cn स्व; K6 lacuna, B6 7 Da3 a4 Dn4 च (for स) Ds1 कृत्वेह, D7 कृत्वा वै; Cn कृत्वेह (as in text) —d) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2-5, 8 9 G2 M1. 5-7 अश्नुते (for एधते).

77 Ds1 reads 77a twice —a) G1 नु (for न). K7 D4 9 G2 देहभेद्रो, Ds1 (first time) °भेद (for °भेदे) B6 D7 G3 विजानता (for °नतां) T1 G3 न सेन भूदमरभूर्विज्ञानता —b) T G1 3 6 न तु; G2 नय; M1 6 7 तत्तु (for न च) Ś1 K1 4 प्रणाश (for °श°) D5 7 T2 G1 2 स्वनु (for स्वनु-) G3 पाल्यते (for पालिते) K3 न चेष्टनाश सुनुपालिते पथि (sic) ❀ Cn अनुपालिते, शिष्टैरादृते ॥ Cs पूर्वैराचरिते । ❀ —c) B6 (marg as in text) 7 धर्मे हि यो; Da4 धर्मो हि यो; D5 धर्मंदिष्य T G1 2 M1 5-7 वर्तयते (for वर्ध°) T2 न (for स) Da4 पिंडितो (for पण्डितो) —d) K7 मोह्यति, D7 T1 G6 मुच्यते; T2 G1 3 मुह्यते; G2 M7 हीयते (for मुह्यति)

78 a) Da4 प्रसुक्तयो°; T1 G1 3 6 प्रवृत्तयो, T2 प्रवर्तयो (for प्रयुक्तयो) V1 B0 7 9 Da4 D5 G2 कर्मपथे (for °पथि) Ś1 K1 3 4 स्वकर्मणा (for °णो) K6 B6 प्रयु(K6 °सु)क्तयो कर्मपथेषु (B6 °ष्व-) कर्मणो —b) K7 पल, Ds1 फले (for फल) M1 6 7 प्रयोक्तो (for °क्ता) G1 om यथा K7 V1 B0 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 G3 M1 5-7 -कृतं, B6 lacuna (for विधि) —c) Ś1 K1 6 B7-9 Da4 D4 T2 G1 3 विहीन; K3 4 विहाय (for निहीन) Ds1 निवय, D7 T G1-3 6 नरक (for निरय) —d) K1 त्रिविष्ट; V1 B0 त्रिपिष्टपं Da3 repeats from धर्मं up to दध्याद् (in 79c) after 80a K4 धर्मपारक

79 For the repetition in Da3, cf v l 78 —c) G2 अय (for तथा) K3 समारुध्याद् (for °दध्याद्) —d) K4 6 7 B7 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 5, 8 G3 M1 5 6 भ्रश्यते; B0. 6 भ्रस्येत; D4. 9 भ्रस्यते; D7 T G1. 3. 6 म्रियते; M7 भ्राद्यते (for भ्रश्येत).

80 For the repetition in Da3, cf. v 1 78. D8 om. 80 —a) ❀ Cn नोत्क्रामति, धर्ममिति शेष । ❀

C 12 12124
D 12 322(1) 81
K 12 323 60

यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वर्गमार्गानुसारिणी ।
तमाहुः पुण्यकर्माणमशोच्यं मित्रबान्धवैः ॥ ८०
यस्य नोपहता बुद्धिर्निश्चयेष्ववलम्बते ।
स्वर्गे कृतावकाशस्य तस्य नास्ति महद्भयम् ॥ ८१
तपोवनेषु ये जातास्तत्रैव निधनं गताः ।
तेषामल्पतरो धर्मः कामभोगमजानताम् ॥ ८२
यस्तु भोगान्परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत् ।
न तेन किंचिन्नप्राप्तं तन्मे बहुमतं फलम् ॥ ८३
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ८४
न तेषां भवता कार्यं न कार्यं तव तैरपि ।
स्वकृतैस्तानि यातानि भवांश्चैव गमिष्यति ॥ ८५
इह लोके हि धनिनः परोऽपि स्वजनायते ।
स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामेव नश्यति ॥ ८६
संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ ८७
पश्य त्वं छिद्रभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा ।
तत्कुरुष्व तथा पुत्र कृत्स्नं यत्समुदाहृतम् ॥ ८८

— Da3 om 80ab — b) Ś1 K1 2 4 7 B8 (marg) D4 5 9 धर्म- (for स्वर्ग) G3 स्वर्गमध्यानुसारिणी — d) K6 नशोच्य; Da3 a4 सशोच (for °च्य) Bo 6 8 (last two marg as in text) Dn1 n4 Ds D2 8 8 पुत्र- (for मित्र-)

81 a) B7 Da3 a4 नोपरता, T1 G3.6 नो भविता (for नोपहता) — b) K4 Bo 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 निश्चये हि, T2 G1 °ये तु (for °येषु) K6 अवलब्यते; B7 °लविते (for °लम्बते). — c) Ś1 K1 2 4 स्वर्गे कृतावशायस्य, Da3 a4 °शेषस्य, D4 स्वर्गे क्षतावकाशस्य — d) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 5 7 8 T G1-8 6 M1 5-7 transp तस्य and नास्ति

82 a) D7 T G1-8 6 तपोवने च (for °वनेषु) D6 यातास् (for जातास्) — b) Dn1 तथा (for तत्र) — c) K1 धर्मा — d) Dn1 n4 Ds D2 8 8 कामभोगान् (for °भोगम्)

83 D4 reads 83 twice — b) G3 चरन् (for चरेत्) — c) D6 T1 G2 3 6 M1 5-7 किंचिदप्राप्य; D7 T2 °द्य प्राप्यं — d) K6 V1 B6 7 8 (marg). 9 Da3 a4 D5 7 G2 M1 5-7 तन्मे बहुफलं मत, T G1 3 6 तदे(T2 G1 °मे)व बहुल मत

84 = (var) 11 2 12 12 28 38 B 18 5 63 — a) K1 महा (for माता) — After 84, Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D2-5, 7-9 T G1 3 6 Cn editions ins

788* अहमेको न मे कश्चिदहं चापि न कस्यचित् ।
त्वं न पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ।

[(L 1) K6 V1 Da4 D6 च (for वा) Bo 8 Dn1, n4 Ds D2 8 7 8 T G1.3 6 editions नाहमन्यस्य कस्यचित् (for the post half) — (L 2) K1 तेन; K4 6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 न त (by transp) Da4 यत्याह, Dn4 पश्याह (for यस्याह) Ś1 K1 2 4 V1 D8 D6 7 न त (by transp), T1 G3.6 स न, T2 न स T G1 3 6 पश्यति (for पश्यामि)]

85 a) T1 तत् (for न) — c) K6 Da3, a4 सुकृतैस् (for स्व°). K6, 7 B6-9 Da3 a4 Dn1 Ds1 D4 8 Bom Kumbh ed जातानि (for या°) Ś1 K1, 2 4 स्वकृतैरथ यातास्ते, V1 स्वकृतैरवजातास्ते. — d) K6 om. भवांश्चैव B6 7 9 च स्वैर्; B8 च स्वर्, Da3 a4 स्वर्ग (for चैव) K6 D7 T2 G3 गमिष्यसि (for °ष्यति).

86 a) D7 T1 G3 6 भुवि (for इह) Ś1 K1 2 4 [s]पि, T G1 3 6 M1 5-7 तु (for हि) K6, 7 V1 Bo, 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-5 8 9 M6 धनिनां (for °न) G2 इह लोकेषु धनिन — b) K6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-5 8 9 T2 G3 M1 5-7 Cal Bom ed स्वजन (for परोऽपि) G3 परोपि सम जायते. — c) B9 स्वजन — d) Bo जीवितम् K6 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 T G1-3 6 M1 5-7 editions अपि (for एव) T2 नस्यति; G3 पश्यति (for न°)

87 a) K1 सश्चितोनिशुभं कर्म (sic) — b) K1 नरा Bo कलात्रापेक्षमानव, T G2 3 6 M7 कलत्रापे(M7 °वे)क्षया नर — G2 om 87c-90b — c) Ś1 K1 2 T1 G1 3 6 तत्र; D7 तस्तत् (for तत°) — d) D7 च मानव (for तथैव च). G3 परत्र सुखमेधते.

88 G2 om. 88 (cf. v l. 87). — a) Ś1 K1, 2, 4

तदेतत्संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं प्रविश्य ताम् ।
शुभान्याचरितव्यानि परलोकममीप्सता ॥ ८९
मासर्तुसंज्ञापरिवर्तकेन
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेण
भूतानि कालः पचति प्रसह्य ॥ ९०
धनेन किं यन्न ददाति नाश्नुते
बलेन किं येन रिपून्न बाधते ।
श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरे-
त्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ९१
इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्य तु ।
शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदेशिकम् ॥ ९२ C. 12. 12137 B. 12. 3[?]. 94 K. 12. 229. 93

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

तस्य यच्. K6 V1 B0 6 (marg) 7 9 Dn1 n4 D5 D7 8 editions पश्यति; B6 (orig) Da3 a4 D8 °तश्च; D6 पश्य वा, M1 5-7 पश्यैतच् (for पश्य त्व) Dn1 D7 8 editions छिन्न; D2 T2 चित्र, D5 स्थिर-; G2 घातु (for छिद्र) Ś1 K1 2 4 रूप (for भूत) M1, 5-7 तु (for हि) D1 अपश्यास्थिरभूत हि, T1 अपश्यतो हतांस्तत्र —b) T1 जीवलोकान् (for लोक) —c) M1 त (for तत्) B2 D1 T G1, 2 6 यथा (for तथा)

89 G2 om 89 (cf v l 87) —a) Ś1 K1 2 7 तदेव; K4 D1 5 7 9 तदेव; M1 7 तदैतत् (for तदेतत्) Ś1 (marg as in text) K2 4 सप्रविश्य (K4 °श्ये), Da4 °देश्य D2 4 दश्य (for दृश्य) K4 च, D7 M1 5-7 [ए]व (for [ए]व) T1 G6 सर्वत स्प्राप्य पश्येत; T2 G1 3 तथैव तत्प्रपश्येत —b) D5 7 -भूत (for -भूमिं) K6 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 T1 G1, 3 6 प्रपश्यता, K7 D1 9 प्रपश्यतां, B9 D5 7 T2 M1 5-7 प्रप(D7 °इ)श्यतां; Bom ed प्रपश्यत (for प्रविश्य ताम्) —d) Ś1 K2 अभीप्सुना, K1 °स्सता; M5-7 प्सतां

90 With 90, cf 3 App I, (32), lines 69-72 G2 om 90ab (cf v l 87) —a) K1, 2 4 मास तु (for मासर्तु-) Ś1 K2 Bom. ed. परिवर्तकेण (for °केन) —b) Dn4 रात्र (for रात्रि) K1, 2 4 M1 5-7 -दिनें-धनेन (for दिवे) —c) B0 D7 G2 3 6 स्वधर्म (for स्वकर्म) M1 5 (inf lin) 6 7 पर- (for फल) K4 6 7 V1 B0 6 8 9 Dn1 n4 D5 D1-5 7-9 T1 G2 3 6 साक्षिकेन; B7 रात्रिकेन (for साक्षिकेण) —d) M1, 7 काल (for काल॰)

91 = (var) Hitopadeśa 2 9 —a) Dn4 धनेव (for धनेन) G3 किंचिन् (for किं यन्) K7 D4 यन्न ददाति, T1 G1 न ददाति (for यन्न ददाति) —b) D7 -य न; G8 यत्तु (for येन) K6 V1 B6-9 Da3 a4 Ds1 D7 8 8 editions रिपु, B0 Dn1 n4 Ds2 G2 रिपुर् (for रिपून्) Dn1 Ds1 G2 बाध्यते K7 D4 9 यत्र रिपून्प्रयाधते —c) D5 यश्च च (for येन न) —d) K6 G2 यो नि, B8 (marg as in text) यत्त, Da3 a4 यश्चि; Dn1 Ds1 येन (for यो न) K6 7 D4 9 यतेंद्रियो (for जितेन्द्रियो) D5 भवेत् (for वशी)

92 Before 92, Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-5 7-9 ins भीष्म उवाच —a) M1 5-7 इति (for इदं) —b) B8 (marg) G2 हितयुक्त, Da4 दिनमुक्त, D5 ज्ञेय॰ (for हित) K2 निपश्य, Da4 निशाम्य (for निशम्य) K7 D4 9 च, D5 7 T2 G1 तत् (for तु) —c) B8 परिष्वज्य (for °त्यज्य) G2 शुकोगात्सपरित्यज्य —d) Ś1 K1 4 B0 6 7 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D7 8 8 Cn (gloss मोक्षोपदेष्टारम्) दैशिक, K2 दैविक, K6 G8 देशिक॰, D5 7 दर्शक; T1 G6 देशत, G2 -दर्शिक॰ (for -देशिकम्)

Colophon D6 missing K8 8 B1-5 Da1 a2 Dn2 n8 D1 G4 5 M2-4 absent —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-5 7-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K2 B0 Ca यावकाध्याय; K1 यावकाख्याय॰; K4 6 V1 Da3 a4 D8 पावकाध्याय, K7 घ्यातव्याध्याय॰, B0 6 7 पाचकाध्याय, B8 पावकाध्यायोत्क्रम॰; Dn1 पावकाध्यापनं; Dn4 D7 8 Cn (gloss पावकस्य धर्मस्य अध्ययनम् । यद्वा, चित्तशोधकाध्ययनम्) पावकाध्ययन, D5 शुकानुध्यापनं; D4, 9 ध्यातव्याध्याय, D7 T1 G1 6

३१०

C. 12. 12188
B 12. 324 (3).1
K 12. 331 1

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुको जज्ञे महातपाः ।
सिद्धिं च परमां प्राप्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
कस्यां चोत्पादयामास शुकं व्यासस्तपोधनः ।
न ह्यस्य जननीं विद्म जन्म चाग्र्यं महात्मनः ॥ २
कथं च बालस्य सतः सूक्ष्मज्ञाने गता मतिः ।
यथा नान्यस्य लोकेऽस्मिन्द्वितीयस्येह कस्यचित् ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ।
न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतोऽमृतमुत्तमम् ॥ ४
माहात्म्यमात्मयोगं च विज्ञानं च शुकस्य ह ।
यथावदानुपूर्व्येण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५

भीष्म उवाच ।

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ६
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ।
तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ ७
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥ ८
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
योगस्य कलया तात न तुल्यं विद्यते फलम् ॥ ९

M1 6–7 शुकानुशासनं, G2 वेदव्यासशुकप्रसंग ; Cnp यावकाध्ययन —*Adhy no* (figures, words or both) B8 148, Dn1 147, Dn4 Ds2 G3 145, Ds1 G1 M1 6 7 143, D8 142, T1 G6 144, T2 157, G2 159, M5 180 —*Śloka no* Da4 95, Dn1 n4 92, D8 94

☞ After this adhy, all N MSS (D6 [second time] missing · K3, 5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 absent) and of S MSS G2 alone (G4 5 M3–4 absent) repeat 12 174, in the Crit App. of which are included the v. l from the repeating MSS.

310

☞ This adhy is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283 15)

1 b) K7 D9 सुतो (for शुको) K4 B6 7 यज्ञे; K7 Da2 D4 5 7 9 जातो, Ds1 जातौ (for जज्ञे). D5 7 महात्मन· (for °तपा)

2 b) G2 तपोनिधि· (for °धन) —c) Ś1 K1 2 च (for हि) V1 B8 D9 (marg) T G1–3, 6 M1 6–7 विद्मो; B7 (also as in text) Da4 Dn4 D5, 7 विप्र; D4 विम्र (sic) (for विद्म) —d) D4 वाड्यं; G2 M1 6–7 चास्य (for चाग्र्यं).

3 a) D7 तु (for च) K6 M1 7 सत (for सत·) —b) K3 4 B8 D4 सूक्ष्मज्ञान · K6 कृता; T G2 3, 6 M1 6–7 रता, G1 नता (for गता).

4 a) Ś1 K1 2, 4 संश्रोतु (for [अ]ह श्रोतु) —b) K4 महात्मने, V1 B6 8 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 °मते (for °द्युते) —c) Ś1 K1, 2 च (for हि) D7 मृतम् (for तृप्तिर्)

5 a) K1 2 Da4 महात्म्यम्; K6 माहात्मम् K7 आत्मयोगश्च (for °योग) —b) G2 तथा जन्म (for विज्ञान च). K6 B1 9 Da2, a4 D5 G1 2 च; K7 D4 9 यत् (for ह) —c) Ś1 K1 2 यथार्थम्; Ds1 यदावद् (sic) (for यथा°) K1 T1 आनुपूर्वेण; K2 4 6 7 V1 B6 7 8 (orig) Da4 Dn4 D8 D2–5 7–9 G6 अनुपूर्वेण; Dn1 G1 अनुपूर्व्येण (for आनुपूर्व्येण)

6 = 3. 133 12, Manu 2 154 —b) K4, 6 V1 B6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 8 T G1–3 6 न वित्तैर्न च बंधुभि· —c) T2 च क्रियते (hypermetric) (for चक्रिरे) —d) K7 D4 9 वै (for नो) ❀ Ca· अनूचान·, गुरुमुखादधीतसाङ्गवेद· ॥ C8 षडङ्गवेदाध्यायी परेषामध्यापकश्च । ❀

7 a) K2 पूर्वं (for सर्वं) —b) M1 6–7 मा (for मां) D5 7 यन्मां त्व परिपृच्छसि

8 b) K7 V1 B6 6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D8 D2–4 8 9 ऋच्छंति; Da3, a4 अर्हंति; D5 7 आच्छंति, M7 ऋच्छतु (for °ति) T2 [अ]सशय· K2 G6 दोषपृच्छति (G6 °त्य-) सशयं (sic) —c) M6 तानेव (for तान्येव) —d) K1, 4 Dn1 n4 D2, 8 आप्नोति (for प्रा°).

अत्र ते वर्तयिष्यामि जन्मयोगफलं यथा ।
शुकस्याग्र्यां गतिं चैव दुर्विदामकृतात्मभिः ॥ १०
मेरुशृङ्गे किल पुरा कर्णिकारवनायुते ।
विजहार महादेवो भीमैर्भूतगणैर्वृतः ॥ ११
शैलराजसुता चैव देवी तत्राभवत्पुरा ।
तत्र दिव्यं तपस्तेपे कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ १२
योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणः ।
धारयन्स तपस्तेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम ॥ १३
अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य चाभिभो ।
वीर्येण संमितः पुत्रो मम भूयादिति स्म ह ॥ १४
संकल्पेनाथ सोऽनेन दुष्प्रापेणाकृतात्मभिः ।
वरयामास देवेशमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १५
अतिष्ठन्मारुताहारः शतं किल समाः प्रभुः ।
आराधयन्महादेवं बहुरूपमुमापतिम् ॥ १६
तत्र ब्रह्मर्षयश्चैव सर्वे देवर्षयस्तथा ।
लोकपालाश्च लोकेशं साध्याश्च वसुभिः सह ॥ १७
आदित्याश्चैव रुद्राश्च दिवाकरनिशाकरौ ।
मरुतो मारुतश्चैव सागराः सरितस्तथा ॥ १८ C. 12. 12173 B 12 324(3).18 K 12 331 18

9 [b]) M1 वाजिपेय Da4 a4 शतानि (for °शतम्) T1 G6 वा (for च) — [d]) D1 7 पर (for फलम्)

10 [a]) Ś1 K1 2 4 6 वर्णयिष्यामि (for वर्त°) — [b]) Ś1 K1 3 4 जवोर्, M1 6-7 यन्मा (sic) (for जन्म). T1 जन्मयोग K7 B8 (marg as in text) 7-9 Da4 a4 D4 5 9 T G1 2 6 -बल (for -फल) K4 7 V1 B8 (marg) 9 Dn1 n4 D4 5 7-9 T G1-3, 6 M1 6-7 तथा (for यथा) — [d]) Da4 देवी तत्र भवत्पुरा (cf. 12[b])

☞ Adhy 12 310 10—12 320 are repeated (adhy 310-13 verbally and 314-20 in substance) in the Bṛhan-Nāradīya P, I 58 2[c]-62[d] The v l to the text accepted in the Crit Ed for the entire episode will be found in Appendix II No 7.

11 [b]) B8 (marg as in text) कर्णिकारवन प्रति; Da4 °वनायुते, G3 °वनेषु वै — [d]) K2 4 भीमैर्; G3 भूमौ; M1 6-7 भीमो (for भीमैर्) B8 (marg as in text) भूतशतैर् (for °गणैर्) G2 नृप; M7 वृतं (for वृत)

12 [b]) B8 (marg) देवो (for देवी) M1 6-7 तदा (for पुरा) — [d]) K6 B6 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तदा; B8 7 9 Da4 पुरा (for प्रभु) Da4 पुत्रार्थं कुरु सत्तम (= 13[d])

13 [a]) D4 मादिश्य (for माविश्य) ❀ Cn योगे नात्मानमाविश्य, अन्तर्हृदये इन्द्रियाणि निरुध्येत्यर्थः । ❀ — [b]) K7 योगधर्म°; G1 (sup lin) योगधर्मं (for योगधर्मं). — [d]) K7 D4, 5 7 9 राजसत्तम; V1 B8 (marg) 8 मुनिसत्तम° (B8 °म)

14 [a]) Ś1 K1, 2 तथा (for अपां). — [b]) K7 V1 B6 6 7 9 अन्तरिक्षस्य Ś1 K1 3 चाभिभो, K2 4 चाभित, K7 D4 6 चाप्यय; V1 B6 6-9 Da4 a4 Dn1 D8 D2 3 8 वा विभो (Da4 °भो); Dn4 चाधिभो, D6 चामसौ, D7 चामय, G1 चाहिभो (for चाभिभो) — [c]) K4 6 B6 6-9 Da4 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 धैर्येण (for वीर्येण) Ś1 K1 G1 M6 ममत (K1 °ता), K2 सपत (for समित) — [d]) K2 V1 Da4 इति सह, Dn4 Ds1 इति स्म हे; T2 इति स्म हा (for इति स्म ह)

15 [a]) K2 सोमेण, K6 Da4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 योगेन, K7 V1 B6 8 T G1-3 6 मौनेन; M1 6 7 सौतेन (for सोऽनेन) B1 सकल्पे मानसोनेन — [b]) K1 D4 9 दुष्प्रापेन M1 6 कृतारमभि K6 V1 B6 6-9 Da4 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 दुष्प्रापमकृतात्मभि°. — [c]) K7 D4 6 7 9 पूजयामास, G3 वार°; Ca (gloss वर प्रार्थयामास) वर° (as in text) — [d]) Dn4 तपम् (for तप)

16 [a]) Da4 आतिष्ठन् K2 मारुत हार (sic), Da4 G1 मारुताहारा (G1 °र) — [b]) K4 6 7 Da4 सम° (for समा°) — [c]) T1 G3 6 समाराध्य (for आराधयन्) — [d]) D6 7 उमाधव (for °पतिम्)

17 [a]) K2 अत्र (for तत्र) — [b]) K6 V1 B6 6-9 Da4 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 राजर्षयश् (for देव°) G2 च ये (for तथा) — D7 om. (hapl) 17[c]-18[d] — [c]) K1 4 लोकपालश्, Ś1 K1 3 लोकाश्च, G2 लोकेश (for °श) — K2 om 17[d]-20[a] — [d]) B6 वहुभि° (for वसुभि°)

18 K3 D7 om 18 (of v l 17) K4 om. 18[a]-19[b] — [a]) K6 V1 B6 6-9 Da4 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 8

C. 12. 12176
B. 12. 324(3). 19
K. 12. 331. 19

अश्विनौ देवगन्धर्वास्तथा नारदपर्वतौ ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वः सिद्धाश्चाप्सरसां गणाः ॥ १९
तत्र रुद्रो महादेवः कर्णिकारमयीं शुभाम् ।
धारयाणः स्रजं भाति ज्योत्स्नामिव निशाकरः ॥ २०
तस्मिन्दिव्ये वने रम्ये देवदेवर्षिसंकुले ।
आस्थितः परमं योगमृषिः पुत्रार्थमुद्यतः ॥ २१
न चास्य हीयते वर्णो न ग्लानिरुपजायते ।
त्रयाणामपि लोकानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २२
जटाश्च तेजसा तस्य वैश्वानरशिखोपमाः ।
प्रज्वलन्त्यः स्म दृश्यन्ते युक्तस्यामिततेजसः ॥ २३
मार्कण्डेयो हि भगवानेतदाख्यातवान्मम ।
स देवचरितानीह कथयामास मे सदा ॥ २४
ता एताद्यापि कृष्णस्य तपसा तेन दीपिताः ।
अग्निवर्णा जटास्तात प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ २५
एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत ।
महेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसा मतिम् ॥ २६
उवाच चैनं भगवांस्त्र्यम्बकः प्रहसन्निव ।
एवंविधस्ते तनयो द्वैपायन भविष्यति ॥ २७
यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथा भूमिर्यथा जलम् ।
यथा च खं तथा शुद्धो भविष्यति सुतो महान् ॥ २८

वसवो, D5 मरुतौ (for मरुतो) K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 8 मरुतश्च; K7 D4 9 मारुताश्च, Da4 मरतश्च, D5 वसवश्च (for मारुतश्च) T G1-3 6 M1 6 7 मारुतो मरुतश्च (by transp) — d) M1, 6-7 सरित सागरास् (by transp) K1 सागर° G2 सुरभिस् (for सरितस्)

19 K2 om 19 (cf v l 17) K4 om 19ab (cf v l 18) K7 D9 transp 19b and 19d — c) Da4 D5 M1 7 गधर्वा — d) B0 7 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 अप्सरस B0 Dn1 n4 D8 D2 8 8 तथा (for गणा°).

20 K2 om 20a (cf v l 17) — a) B9 ततो; D4 तव (for तत्र) D5 देवो (for रुद्रो) — b) G8 स्रज° (for शुभाम्) — c) Ś1 K1 2 4 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 4 8 9 T G1-3 6 धारयान (K4 °याना, T1 G6 °य च; G3 °यस्र) (for °याण) K7 सृज (for स्रज) — d) Ś1 K1 2 4 शरदि; K7 ज्योतिस्नाम् (sic) (for ज्योत्स्नाम्).

21 a) D9 दिव्य (for दिव्ये) Da4 Dn4 वरे रम्ये; G2 मनोरम्ये (for वने रम्ये) — b) K1 देवे, K4 Da3 lacuna (for देव) — d) K2 उद्दित°; K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn4 D8 D2 3 5 8 M1 6-7 अभ्युत°; Dn1 T1 G2 3 6 अभ्युत, D4 उद्दत° (sic), D9 उद्यत, T2 G1 अप्युत (for उद्यत°)

22 a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 प्राणो; D7 वर्णे; G2 वक्त्रं (for वर्णो) — b) T1 G3 6 न विरूप हि जायते — c) G1 सद्दृष्टाम् (for त्रयाणाम्).

23 a) D5 7 G3 प्रजाश्च; M1 जटां (for जटाश्च) — b) D5 7 शिखोपमं — c) B0 T1 G1, 3, 6 प्रज्वलत°. — d) D5 7 सुक्तस्य (for यु°) B0 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 तेजसा (for तेजस).

24 a) K1 मार्काडेये (sic), K2 मार्काडेयो D5 7 [ऽ]पि (for हि) — c) B7 सदेव (for स देव) — d) D8 सर्वदा; T1 G3 6 मे तथा, T2 G1, 2 M1 5-7 मे तदा (for मे सदा)

25 a) Ś1 K1 2 4 तावताद्यापि, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T2 G1 एता अद्या(B8 °स्या)पि; D5 7 त एवाद्यापि; T1 G3 6 अतोद्यापि च (for ता एताद्यापि) D5 7 कृत्स्नस्य (for कृष्णस्य) — b) T2 G1 2 M1 5-7 तेजसा (for तपसा) V1 B8 (marg) तत्र (for तेन) K7 दीपिता; G2 पीडिता (for दीपिता). — c) K1 7 अग्निवर्ग D5 7 द्विपास् (for जटास्) — d) B0 प्रकाशति

26 a) Da3 एवविधेन (for एवविधेन) — c) Da4 महेश्वर- — d) D1 T G1 3 6 मतिमान् (for मनसा). Da4 मति°; Da3 (by corr) D3 गतिं (for मतिम्). — After 26, G2 M1, 5-7 Kumbh ed ins

789* ततस्तस्य महादेवो दर्शयामास साम्बिक° ।

27 Before 27, B8 9 ins महेश्वर उवाच — a) K4 Da4 Dn4 D81 D2 3 8 चैव; D5 [ए]नं च (by transp) — c) ꕥ Cv एवविध°, यथा अहमेवविध° । ꕥ

28 a) B7 यदा; Da3, a4 य स (for यथा) Da4 तु, G2 [अ]पि (for हि) — b) K6 वायुर् (for भूमिर्) K6 Da3 a4 जलं यथा (by transp) — c)

तद्भावभावी तद्बुद्धिस्तदात्मा तदपाश्रयः । तेजसावृत्य लोकांस्त्रीन्यशः प्राप्स्यति केवलम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

३११

भीष्म उवाच ।

स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं सत्यवतीसुतः ।
अरणीं त्वथ संगृह्य ममन्थाग्निचिकीर्षया ॥ १
अथ रूपं परं राजन्बिभ्रतीं स्वेन तेजसा ।
घृताचीं नामाप्सरसमपश्यद्भगवानृषिः ॥ २
ऋषिरप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः ।
अभवद्भगवान्व्यासो वने तस्मिन्युधिष्ठिर ॥ ३
सा च कृत्वा तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् ।
शुकी भूत्वा महाराज घृताची समुपागमत् ॥ ४
स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संवृताम् ।
शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह ॥ ५
स तु धैर्येण महता निगृह्णन्हृच्छयं मुनिः । C 12.12192 B. 12.332(4).6 K 12.332.6

K7 D4 5 9 स्वं च (by transp), D7 T G1-3 6 M1 5-7 [आ]काशस् (G1 °शं) D5 यया (for तया) T1 G3 6 ऊर्ध्वं (for शुद्धो) —d) K6 V1 B0 6-9 Da2 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 8 भविता ते (for भविष्यति) K7 D4 5 9 तव (for महान्).

29 a) Ds1 D5 7 G2 भाविता (for भावी तद्) K7 तच्छुद्धिस् (for तद्बु°) ❀ Cn तद्भावभावी, तद्भाव, ब्रह्म अहमिति भाव, आशयं भावयतीति तद्भावभावी । ❀ —b) Ś1 K1. 3 4 तयात्मा (for तदा°) K6 V1 B3 (marg) 9 Da2 a1 D9 तद्(V1 °द्य)पाश्रय (for तदपा°) —c) Ś1 K1 3 4 तस्य (for [आ]वृत्य) K6 om स्त्रीन् —d) Ś1 K1 3 4 D5 7 T1 G3 6 प्राप्स्यसि K6 V1 B0 6-9 Da2 a1 Dn1. n4 D8 D2 3 8 ते सुत (for केवलम्)

Colophon D8 missing K2, 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent —*Sub parvan* Ś1 K1 2. 4 6 7 V1 B0 6-9 Da2. a1 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्मे —*Adhy name* Ś1 K1 3 4. 6 V1 B0 6 7 9 Da2 a1 Dn1 D8 D2 3 7 8 T1 G6 M1. 5-7 शुकोत्पत्ति ; K7 B8 D4 5 9 शुकोत्पत्तौ व्यास वरप्राप्ति (B8 °लम्भ) —*Adhy no* (figures, words or both) K6 48, B6 140, B7 G8 146, B8 250, Dn1 149, Dn4 Da2 147, Ds1 D8 G1 M1 6 7 144, T1 G6 145, T2 158, G3 161, M5 181.

311

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l 12. 283 15).

1 a) Da4 स लब्धा ; D7 T1 G3 6 लब्धवान् M5 वरदाद् (for परम) —b) Ds1 स्वरं (for वरं) —c) V1 B3 (orig) स ततो B3 (orig) 7 8 (marg) Da2 a1 D8 रहिते ; B9 D7 T G1 3 6 तु ततो (for त्वथ सं-) K4 7 B0 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 G2 M1 5-7 अरणी सहिते (K7 सहिता ; D4 9 G2 M1 5-7 सहितं) गृह्य ; K6 °णीव हि ते गृह्य ❀ Cn अरणी द्वे अधरोत्तरे सहिते मिथुनरूपे । ❀

2 a) K7 रूप (for रूप) —b) K7 D4 5 7 9 T1 G3 6 M1 6 7 बिभ्रती ; Dn4 बिभ्रति (for बिभ्रतीं) —c) K7 Da4 D4 5 9 G8 घृताची (Da4 °चि). —d) Ś1 K1 3 4 ददर्श, G1 अपश्यन् (for °श्यद्) V1 अपश्यन्स महानृषि , D7 पश्यन्स भगवानृषि

3 Da4 reads 3ab twice —a) K1 अप्सरसां Da4 (both times) ऋषिमप्सरसं दृष्ट्वा (sic)

4 a) K6 V1 B0 6-9 Da2. a1 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 G3 दृष्ट्वा (for कृत्वा) —b) Da2 lacuna, D4 काम (for काम) Ś1 K1 सविघ्न (for संविग्न) D7 तेजस (for -मानसम्) —c) B8 (marg) स्तुकी (sic), Da4 पुकाद् (sic) (for शुकी) D5 G1 3 भूता (for भूत्वा) —d) D7 T1 G3 6 घृताची सत्वरागमत् ; T2 G1 °च्यस्त मुपागमत् ; M6 ची समवागमत्

5 a) M7 तम् (for ताम्) K2 अप्सरसां —b) K2 Da2 a1 रूपेन (for °ण) G2 [आ]द्येन (for [अ] न्येन) —c) B0 शरीरयेन (for °जेन) V1 D7 [अ] नुगतां ; M1, 6 7 °गतं (for °गत). K1 शरीरजीता नुरथः (sic). —d) G8 M1. 7 गात्रादि (for गात्राति).

C 12 12192
B 12 321(4) 6
K 12 332. 6

न शशाक नियन्तुं तद्व्यासः प्रविसृतं मनः ।
भावित्वाच्चैव भावस्य घृताच्या वपुषा हृतः ॥ ६
यत्नान्नियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया ।
अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् ॥ ७
सोऽविशङ्केन मनसा तथैव द्विजसत्तमः ।
अरणीं ममन्थ ब्रह्मर्षिस्तस्यां जज्ञे शुको नृप ॥ ८
शुक्रे निर्मथ्यमाने तु शुको जज्ञे महातपाः ।
परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसंभवः ॥ ९

यथाध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुपात्तवान् ।
तथारूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ १०
बिभ्रत्पितुश्च कौरव्य रूपवर्णमनुत्तमम् ।
बभौ तदा भावितात्मा विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ११
तं गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेरुपृष्ठे जनेश्वर ।
स्वरूपिणी तदाभ्येत्य स्नापयामास वारिणा ॥ १२
अन्तरिक्षाच्च कौरव्य दण्डः कृष्णाजिनं च ह ।
पपात भुवि राजेन्द्र शुकस्यार्थे महात्मनः ॥ १३

D5 6 7 9 च (for ह).

6 a) B0 6 7 वीर्येण, Da4 धुर्येण (for धैर्येण) — b) K6 7 निगृह्णा(K7 °ह्ण)न्; Da3 a4 न्यगृह्णाद्; G3 अगृह्णाद् (for निगृह्णन्) B0 हृदय (for हृच्छय) Dn1 निगृह्य मनसा मुनि°. — c) Ś1 K1 2 4 D5 T G1 3 6 त; D7 तां (for तद्) — d) K4 प्रविसृक्ष, K6 B6 परिसृत; G3 सम्प्रसृत (for प्रवि°) B8 (marg as in text) व्यास° प्रसृतमानस° — e) K1 भविस्वाच्; T G1-3 भावितात्च् (for °त्वाच्). Ś1 K7 B6 (marg as in text) D4 5 9 भाव्यस्य (for भावस्य). — f) D2 वपुशा V1 B0 कृत°; Dn1 D2 हृत°; D7 मृत; D0 G1 M5 हृत; M1 7 घृत (for हृत) T1 G0 घृताच्यो पुष्पो भृत

7 a) Ś1 K1 2 यत्नान्नियच्छता तत्तु — b) K6 Da4 G2 पुनरग्नि; Dn2 मुनिरग्नि, D5 7 मुनिस्तस्य; M1 5-7 मन्नतोऽग्नि (for मुनेरग्नि). — c) K1 अरण्यम्; Da4 आरण्याम् (for अर°) — K7 repeats 7d after 8a — d) D7 T1 G1 तत्र (for तस्य). D7 T G2 3 6 शुक्रम् (for शुकम्).

8 a) M1 7 महता (for मनसा). — After 8a, K7 repeats 7d. — b) T2 तस्यैव (for तथैव) Dn4 -सत्तम; D8 सत्तम — c) Da3 a4 Dn4 D7, 8 T2 M1 अरणी (for °णीं) K6 V1 B3 7 Da3 a4 विप्रर्षिस्; G8 महर्षिस् (for ब्रह्म°) K7 D4 5 7 9 ममथारणिमेवाथ — d) K7 तस्या; G3 तस्मात्; M7 तस्य (for तस्यां). D7 G3 गुरोर् (for शुको) B0 नृप.

9 a) D7 T G1, 3 6 M1 5-7 शुक्ले (for शुक्रे). K3 निमथ्यमाने. K7 B0, 3 Da4 Dn4 Dn1 D3-4 8, 9 T G1, 3 6 M5 स; Dn2 न; D7 हि; M1, 6, 7 च (for तु). G3 निर्मथ्यमानेन च स. — D5 om 9b-10a — b) Da4 शुक्रो (for शुको). K4 यज्ञे (for जज्ञे). G1 महातप

10 D8 om 10abc (cf. v l 9) — a) Ś1 K1, 2 4 यथैव हि; M1 7 यथाध्वरेत् K6 B7 समृद्धो; Da3 समीद्धो, D5 समिद्धे — b) D7 हुता; G3 हुत (for भाति) K6 V1 B7 D8 D2 उदा(V1 B7 °पा)हरन्, K7 D4 9 उपाददत्; B0 6 8 (marg.) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 उदा(B8 [orig] °पा)वहन्; D5 उपेयिवान्, T3 जवात्तवान् (for उपात्त°) G3 भाति हव्यमुखात्तदा. — c) K3 D7 यथारूप° (for तथा°) B0 यज्ञे; B8 (marg) भाति (for जज्ञे) — d) K7 प्रज्वालन्

11 a) Ś1 K1, 2 4 चित्र (for पितुश्च). — b) K3 रूपवर्णाम्, V1 D7 T1 G2 6 रूप वर्णम् — c) D4 om (hapl.) from भाविता up to तदा (in 12c). — d) G3 M1, 5-7 [उ]त्थित (for ज्वलन्) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 विधूम इव पावक°.

12 D4 om up to तदा (cf. v l 11). — a) K1 गगां D7 सरित° (for °तां) — b) D6 मेरुशृङ्गे (for °पृष्ठे) B0 Da4 जनेश्वर°, Dn4 नरेश्वर; G1 मुने° (for जने°) — c) K6 सुरूपिणी D7 श्रेष्ठ; T1 G3 6 श्रेष्ठ (for [अ]भ्येत्य) — d) K3 4 B6 7 Da3 a4 Dn1 D2 5 8 स्नपयामास; B9 Dn1 Dn2 D3 तर्प°; Dn4 स्नपसा° (for स्नापया°) Da4 वारिणी.

13 a) K1 अतरिक्ष; K7 V1 B0 7-9 °रीक्षाच्. D6 गगनाच्च महाराज — b) K1 2 Da4 दंड; M7 दंडं (for दण्ड°). Ś1 K1 2 महत्; K7 B8 (marg as in text) तदा; Da4 स ह; D4 5, 9 तथा; T3 च सा (for च ह). — c) K6 7 B0, 6 7, 8 (marg), 9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D3, 5 8 भूमि; B3 (orig) भूमौ (for भुवि).

14 a) K3 जैगीषव्यो; K7 M1, 7 जैगीषव्ये; Da4 योगी°, D7 G3 गैगी°; G1 स्रे गी°; G3 जगी° (for

जेगीयन्ते स्म गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
देवदुन्दुभयश्चैव प्रावाद्यन्त महास्वनाः ॥ १४
विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा तुम्बुरुनारदौ ।
हाहाहूहू च गन्धर्वौ तुष्टुवुः शुकसंभवम् ॥ १५
तत्र शक्रपुरोगाश्च लोकपालाः समागताः ।
देवा देवर्षयश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपि च ॥ १६
दिव्यानि सर्वपुष्पाणि प्रववर्षात्र मारुतः ।
जङ्गमं स्थावरं चैव प्रहृष्टमभवज्जगत् ॥ १७
तं महात्मा स्वयं प्रीत्या देव्या सह महाद्युतिः ।
जातमात्रं मुनेः पुत्रं विधिनोपानयत्तदा ॥ १८

तस्य देवेश्वरः शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देववासांसि चाभिभो ॥ १९
हंसाश्च शतपत्राश्च सारसाश्च सहस्रशः ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त शुकाश्चाषाश्च भारत ॥ २०
आरणेयस्तथा दिव्यं प्राप्य जन्म महाद्युतिः ।
तत्रैवोवास मेधावी व्रतचारी समाहितः ॥ २१
उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंग्रहाः ।
उपतस्थुर्महाराज यथास्य पितरं तथा ॥ २२
बृहस्पतिं तु वव्रे स वेदवेदाङ्गभाष्यवित् ।
उपाध्यायं महाराज धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ २३

C 12 12210
B 12.325(4).24
K 12 332.23

जेगी) K1 म, K6 V1 B9 Da2.n1 D8 च (for स्म) —^{c}) Ś1 K1 2 देवैर् (for देव) K3 द्वद्वभयश् (for -दुन्दु°) —^{d}) K1 2 V1 T2 G1 प्रव धव ; K7 Ds1 प्रावाद्यते K7 महाम्वना ; Da4 °स्वनां, D7 T G1-3 6 M1 5-7 सहस्रश (for महास्वना)

15 ^{a}) Da1 गधर्वास् —^{b}) K3 Dn1 तुम्बुर , K6 Dn1 D9 तुंबरु ; Da4 D4 तुंवर (for तुम्बुरु) D7 T2 G1 2 तथा नारदपर्वतौ —^{c}) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1-8 6 हाहाहू(Da4 Ds1 °हु)हूस्, K7 D4 9 °हूहौ (for °हूहू) D7 गधर्वस् ; T1 G3 6 °र्वास् (for °र्वौ) —^{d}) B9 तुवुरु (for तुष्टुवु)

16 ^{a}) D7 T1 G1-3 6 वत (for तत्र) K3 D4 T2 G8 M1 शुक्र (for शक्र) —^{d}) K6 Da4 [ऽ]पि वा, D3 (marg) विदु (for ऽपि च)

17 ^{a}) K7 D9 दिव्यानि पुष्पवर्षाणि —^{b}) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 8 च (for [अ]त्र) Dn4 प्रवर्षय च मारुत , T1 G2 6 ववर्षात्र च मा —^{c}) T1 जगम K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3.8 जंगमाजगम चैव, D7 जगम स्थावरश्चैव, G2 8 °मस्थावरं चैव

18 ^{a}) ❀ Cn महात्मा, महादेव । ❀ —^{c}) Da4 lacuna, Dn4 जातमात्र (for मात्र) K6 om पुत्र —^{d}) G1 M1 विधिनोपनयत्तथा ❀ Cn उपानयत्, स्वशिष्यं कृतवान् । ❀

19 ^{a}) K1 कमडल ; K3 °डुलं ; Da4 °डलौ ; Dn4 °डलु (for कमण्डलु) —^{d}) Ś1 K1 2 T1 G2 3.6 देवा ; D5 दिव्यं (for देव-) Ś1 K1 2 4 चासित , B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 वा विभो, Da4 D4 वा विभो , D7 चाप्रुभौ, D8 चा विभौ, D9 चाभिभो (for °भो)

20 ^{a}) D5 शित (for शत) —D2 om 20^{c}–21^{b} —^{c}) D7 T G1 3 6 अकुर्वत ; G2 प्रकुर्वत (for अवर्तन्त) —^{d}) B0 8 चासाश्, Da4 चाश्वश्, M1 7 चापश् (for चाषाश्) G2 मापते (for भारत) G8 शक्राश्चक्राश्च भारत

21 D2 om 21^{ab} (cf v l 20) —^{a}) K7 D5 D4 5 9 आरणेय: Da4 °णेयस् (for °णेयस् Ś1 K1 2 D5 7 तदा, K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 8 ततो (for तथा) G1 दिव्या (for दिव्य) Dn4 आरसोपमतो दिव्य —^{b}) Ś1 K1 2 7 D4 5 9 महामुनि (for द्युति) —^{c}) Da4 अत्र (for तत्र) —^{d}) K6 B5 D8 D7 T1 G8 6 ब्रह्मचारी ; G2 विवृतश्च , M1. 5-7 व्रतधारी (for °चारी)

22 ^{a}) Da4 -मात्रे (for मात्र) K7 G1 सं वेदा, B8 Ds1 वेदास्त (by transp), Dn4 च वेदा , Ds2 देवास्त —^{c}) Da4 महाराज ; G1 राजा —^{d}) D7 यथा स्वे, T2 G1 3 यथा स्व (for यथास्य) B8 G8 पितरस्

23 ^{a}) T1 G2 3 बृहस्पतिस् (for °स्पतिं) Ś1 K1 2 स ; K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 च (for तु) ❀ Cn स्वयं भासवेदोऽपि शिष्टाचारपालनार्थं बृहस्पतिं गुरु चकार । ❀ —^{b}) K7 D4 9 -भाष्य कृत् ; V1 भाष्यवान् (for °वित्) —^{d}) Da3 a4 अन्व- (for अनु). Ś1 K1 2 धर्ममेवान्वचिंतयत् ; D4 धर्मे चानुविचिंतयन्

C 12. 12210 B. 12 312[?]. 24 K. 12. 332. 24 सोऽधीत्य वेदानखिलान्सरहस्यान्ससंग्रहान् ।
इतिहासं च कार्त्स्न्येन राजशास्त्राणि चाभिभो ॥ २४
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो महामुनिः ।
उग्रं तपः समारेभे ब्रह्मचारी समाहितः ॥ २५
देवतानामृषीणां च बाल्येऽपि स महातपाः ।
संमन्त्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा ॥ २६
न त्वस्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप ।
त्रिषु गार्हस्थ्यमूलेषु मोक्षधर्मानुदर्शिनः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

३१२

भीष्म उवाच ।
स मोक्षमनुचिन्त्यैव शुकः पितरमभ्यगात् ।
प्राहाभिवाद्य च गुरुं श्रेयोर्थी विनयान्वितः ॥ १
मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
यथा मे मनसः शान्तिः परमा संभवेत्प्रभो ॥ २
श्रुत्वा पुत्रस्य वचनं परमर्षिरुवाच तम् ।

---

24 [a]) K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 D8 D1–5 7–9 T G1–3. 6 सोधीत्य निखि(K7 D4 9 सन्नि ; D6 7 T G1 3 6 चाखि ; G2 सक)लान्वेदान् — [b]) D5 समन्त्र- कान् (for ससम्रहान्) — [c]) Da4 Dn4 Ds1 D4 कार्त्स्नेन (for कार्त्स्न्येन) G2 इतिहासांश्च शास्त्राणि. — [d]) Ś1 K1 2 4 V1 D8 वेद ; K7 D4 5 7 9 T G1 3 6 धर्म- (for राज) D5 -शास्त्र च (for शास्त्राणि). Ś1 K1 2 4 चामित', V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 वा विभो ; D9 चाभिभो' (for चाभिभो)

25 [b]) K1 समावृत्तौ B8 (marg) महामति , G2 °द्युति' (for °मुनि) — [c]) Dn4 दुर्गं (for उग्र) Da3 a4 स आरेभे (for समारेभे)

26 [a]) G2 देवानां च (for देवतानाम्) — [b]) D7 T G1 3 6 च, G2 स (for ऽपि) Ś1 K1 2 4 7 D4 9 G2 सु (for स) — [c]) K1 2 6 D5 7 T1 G6 स मंत्र- णीयो, K7 D4 9 सपूजनीयो, Dn1 n4 Ds1 सन्मन्त्र णीयो, Ca (gloss गौरवेण सभावनीय') समन्त्र° (as in text) K2 4 जन्यश्च, T G1 3. 6 मृत्यश्च (for मा- न्यश्च). G2 सोद्वितीयो हि मान्यश्च. — [d]) G2 तदा (for तथा)

27 [b]) Da4 नराधिप'. — [c]) B6 (marg as in text) [अ]गार्हस्थ्य ; Ds1 गार्हस्थ- (for गार्हस्थ्य). — [d]) K7 -धर्मेषु, B8 Ds2 धर्मार्थं (for -धर्मानु)

Colophon. D8 missing K3 5 B1–5 Da1. a3 Dn3. n3 D1 G4. 5 M1–4 absent — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 4 5 7–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 5 M1. 5–7 शुकोत्पत्ति , K7 D4 9 शुकजन्म, D6 शुकजनकसंवाद', T1 G6 शुकजनक(G6 °न)कथन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 49, B7 G2 147, B8 151, Dn1 150, Dn4 Ds2 148, Ds1 G1 145, D8 T1 G6 146, T2 159, G2 162, M1 6 7 140, M5 182 — *Śloka no* Da4 25, Dn1 27, Dn4 28, Ds1 24, D8 26

312

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 12 283 15)

1 T1 om the ref — [a]) K7 D4 अनुचिंत्यैव — [b]) D8 अन्वगात् (for अभ्य°) — [c]) M1 5–7 आह (for प्राह) B9 Ds1 [अ]भिवद्य (for °वाद्य) Ś1 K1 2 च शुकः, B8 पितरं (for च गुरु) — [d]) K7 V1 B6 (marg) D5 9 विनयानत' (for °न्वित)

2 Before 2, B7 9 ins शुक उवाच — [c]) K7 B6 7 9 Da3 a4 येन, G2 यया (for यथा). K1 मनसा — [d]) Ś1 K1. 2 4 मुने, Da4 प्रभो'.

3 [a]) K6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5. 8 9 M1 5–7 तु (K6 च) वच (for वचन) — [b]) V1 B7 8 (marg). 9 Da3 a4 D4 ह (for तम्) — Before

अधीष्व पुत्र मोक्षं वै धर्मांश्च विविधानपि ॥ ३
पितुर्नियोगाज्जग्राह शुको ब्रह्मविदां वरः ।
योगशास्त्रं च निखिलं कापिलं चैव भारत ॥ ४
स तं ब्राह्म्या श्रिया युक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमम् ।
मेने पुत्रं यदा व्यासो मोक्षविद्याविशारदम् ॥ ५
उवाच गच्छेति तदा जनकं मिथिलेश्वरम् ।
स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलेन विशेषतः ॥ ६
पितुर्नियोगादगमन्मैथिलं जनकं नृपम् ।
प्रष्टुं धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणम् ॥ ७
उक्तश्च मानुषेण त्वं पथा गच्छेत्यविस्मितः ।
न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरिक्षचरेण वै ॥ ८
आर्जवेणैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिणा पथा ।
नान्वेष्टव्या विशेषास्तु विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ९
अहंकारो न कर्तव्यो याज्ये तस्मिन्नराधिपे ।
स्थातव्यं च वशे तस्य स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ १०
स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः ।
याज्यो मम स यद्ब्रूयात्तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ११
एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः । C.12 12226 B.12 326(5).12 K 12 333 12

3cd, B8 ins व्यास उवाच — c) D7 T1 G1 2 6 M1 5-7 अधीहि; T2 अथ हे (for अधीष्व) D52 पुत्र; D6 पुत्रो (for पुत्र) — d) K2 धर्मांश्च, Da4 धर्मां

4 Before 4, B5 8 9 ins भीष्म उवाच — a) Ś1 K1 2 निदेशाज् (for नियोगाज्) — b) K6 B8 (marg) 9 Da4 M1 5-7 धर्मविदां, V1 B0 6 7 8 (orig) Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 धर्मभृतां, D7 T G1-3 6 वेदविदां (for ब्रह्म) — c) D7 G3 6 शास्त्रेण; T1 शास्त्रे च (for शास्त्र च) Da4 निखिले (for °ल) — d) D6 कपिल

5 a) K1 सुत (for स त) K6 B6 8 (marg) 9 Da3 a4 ब्रह्म, V1 ब्रह्मया (for ब्राह्मया) B7 स त ब्रह्मा श्रिया युक्त — c) D6 पुत्रो (for पुत्र) K2 यथा (for यदा) — d) Ś1 K1. 2 -शास्त्र-, K4 7 B0 6 8 (marg as in text) Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 धर्म- (for विद्या) M1 6 7 -विशारद (for रदम्)

6 b) K7 मैथिलेश्वर, Da4 मिथिलेश्वर — Ś1 K1 2 om (? hapl) 6c–7b — c) K7 वक्षति K6 मोक्षार्थे (for °र्थं) — d) K7 D4 5 9 अखिलेन (for निखि) B0. 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 निखिल मिथिलेश्वर

7 Ś1 K1 2 om. 7ab (cf v l 6) Before 7, B8 9 ins भीष्म उवाच — a) K6 B7 9 Da3 a4 D5 पितुर्नियोग ज(B7 D5 °गाज्ज)ग्राह; B0 6 (marg as in text) 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 पितुर्नियोगमादाय (B0 °स्याय; D81 °साद्य) — b) D7 G3 जगता, G2 जगदां (for जनकं) K4 7 V1 D4 9 जनक मि(K4 V1 मै)थिल नृप (K4 D4 °प); K6 B8 9 D5 शुको धर्म विदां वर (K6 °र); B0 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 जगाम मिथिलां नृप (D8 D3 °प); B7 Da3 a4 शुको धर्मभृतां वर — c) D5 7 प्रष्टु धर्मवरिष्ठ वै

8 a) D5 7 T1 उक्त च, D9 स उक्तो (for उक्तश्च) — b) Ś1 K1 2 तथा, V1 B0 Da4 Dn1 D8 D3 5 7 यथा (for पथा) V1 B7 8 गच्छति (for गच्छेति) T1 G3 6 अविस्मयन् T2 G1 °स्मय (for °स्मित) G2 पथा गच्छेद्व विस्मय — c) K4 6 7 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 4 5 8 9 T G1-3 6 M1 5-7 प्रभावे(D82 °गे)न, D7 वो न (for °वेण) D7 om (hapl) from गन्तव्य up to णैव (in 9a) — d) V1 B0 6-9 अतरीक्ष (for रिक्ष) K6 अतरीक्ष्यवरेण वै

9 D7 om up to णैव (cf v l 8) — a) K2 4 6 7 B0 6 7 Da3 a4 Dn1 D8 D2 4 5 8 T G1-3 6 M1 5-7 आर्जवेन (for °वेण) K6 D4 5 इव (for एव) — b) K7 T2 G1 सुखान्वे(K7 न्वि)षिण, D7 °क्षिण (for °षिणा) K2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तथा, D4 5 9 यथा (for पथा) — c) Ś1 K1 2 4 न द्रष्टव्या, K7 G2 नन्वेष्टव्या, D83 मान्वे° (for नान्वे) Ś1 K1 2 4 हि, T G1-3 6 ते (for तु) — d) T2 विशेषो (for °षा) D7 G2 [अ]भि; M1 5-7 वि (for हि) ❀ C8 प्रसङ्गिन, विघ्नप्रसङ्गकरा इत्यर्थः । ❀

10 b) K6 प्राज्ये, D7 G3 याम्ये, G2 याह्ये (sic) (for याज्ये) K4 B7 D5 7 G3 नराधिप (B7 °पै) — c) Ś1 (sup lin as in text) K1 2 वसथे; Da4 च विशे (for च वशे) — d) D5 7 T G1-3 6 M1 5-7 संशयान् (for °यम्)

11 a) T1 G2 3 6 स्व (for स) — b) D8 D3 T G1 2 M1 5-7 मोक्षधर्म; D7 °धर्मे; G3 6 °धर्मो (for -शास्त्र) K1 4 -विशारदा — c) Ś1 K1 2 4 यया यया च ते ब्रूयात् (K1 dittography for यथा च ते)

12 Before 12, B9 ins भीष्म उवाच. — b) K7

C 12 11226 B 2 326(3) 12 K 12.333 12

पद्भ्यां शक्तोऽन्तरिक्षेण क्रान्तुं भूमिं ससागराम् ॥ १२

स गिरींश्चाप्यतिक्रम्य नदीस्तीर्त्वा सरांसि च ।
बहुव्यालमृगाकीर्णा विविधाश्चाटवीस्तथा ॥ १३

मेरोर्हरेश्च द्वे वर्षे वर्षं हैमवतं तथा ।
क्रमेणैव व्यतिक्रम्य भारतं वर्षमासदत् ॥ १४

स देशान्विविधान्पश्यंश्चीनहूणनिषेवितान् ।
आर्यावर्तमिमं देशमाजगाम महामुनिः ॥ १५

पितुर्वचनमाज्ञाय तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
अध्वानं सोऽतिचक्राम खेऽचरः खे चरन्निव ॥ १६

पत्तनानि च रम्याणि स्फीतानि नगराणि च ।
रत्नानि च विचित्राणि शुकः पश्यन्न पश्यति ॥ १७

उद्यानानि च रम्याणि तथैवायतनानि च ।
पुण्यानि चैव तीर्थानि सोऽतिक्रम्य तथाध्वनः ॥ १८

सोऽचिरेणैव कालेन विदेहानाससाद ह ।
रक्षितान्धर्मराजेन जनकेन महात्मना ॥ १९

तत्र ग्रामान्बहून्पश्यन्बह्वन्नरसभोजनान् ।
पल्लीघोषान्समृद्धांश्च बहुगोकुलसंकुलान् ॥ २०

स्फीतांश्च शालियवसैर्हंससारससेवितान् ।

D4 9 प्राति (for मुनि°) — c) K6 V1 B0 6-9 Da4 Ds1 शक्तोंतरीक्षेण — d) K3 4 B1 D5 क्रांत (for क्रान्तु) K6 V2 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5 8 पृथ्वीं (for भूमिं) D8 ससागर

13 a) Da4 स गिरश्; Dn4 सगरं (for स गिरींश्) K1 D4 5 7 9 व्यतिक्रम्य (for [अ]प्य°) — b) K6 V1 B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D3 8 8 नदी ती(K6 B8 [marg] °र्दी ती)र्थं , B0 नदीस्तीर्थान्; Ds1 नदीस्तीर्थे , D5 G1 M1 नदीं तीर्त्वा (for नदीस्तीर्त्वा) — c) T1 G2 5 6 M1 वहुव्याळ ; T2 व्याघ्र (for °व्याळ) Ś1 K1 2 4 बहुव्याडवृकाकीर्णा — d) D1 T1 G6 चोपधीस्, T2 G1-8 चौपधी(T2 G1 °धि)स्, M1 1 चार्णवीस् (for चाटवीस्) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 ह्राटवीश्च (K6 पदवीश्च, B0 ह्राटवी च; Ds1 D2 ह्राटवीं च) वनानि च

14 a) D5 7 G8 अधश्; T2 G1 2 M5 6 गिरेश् (for हरेश्) Dn1 देववर्षेर् (for द्वे वर्षे) Da4 रोमे हरिश्च द्वे वर्षे M1 1 मेरेभिरेश्चले वर्षे (sic) — b) K1 D4 हेमवत; D1 G8 हैमवतस् V1 B0 6 8 (orig) Da3 Dn1 n4 D8 D3 8 5 7 8 T G1 2 6 तत (for तथा) G2 वर्षं हैमवतस्य तं ✿ Cv हैमवत, हिमवत उत्तरभागे स्थित किंपुरुषम् । ✿ — c) K1 B6 Da3 a4 Dn4 Ds1 D8 8 G1 8 [ए]व (for [ए]व) G3 अतिक्रम्य (for व्यति) G2 क्रौंचस्यैवमतिक्रम्य — d) K4 आसदं, Ds1 °दीत् (for °दत्)

15 b) K1 Da4 चीण , B6 (marg) च न, T2 चिण (for चीन-) Ś1 K1 2 4 हून (for हूण) K1 -निपेविनात्; K6 विशेषितान्; G8 निषेवणात् (for °वितान्) B6 श्रीमज्जननिषेवितान्, D5 7 तपस्वीभिर्निषेवितान् (D1 °वणात्); G2 चित्रवर्णैर्नि° — c) K2 आर्यावंतम् D1 T1 हृद (for द्रुम). — d) G2 जगाम स (for आजगाम)

16 b) Da4 विचिंतयेत् — d) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2-5 7-9 T G1 2 6 M1 5-7 Cv (gloss सूर्य) खचर , G2 स चरन् (for खेऽचर°) K1 खचरन् (for खे चरन्)

17 a) T G2 6 पट्टणा(T2 °ना)नि (for पत्तनानि) G2 om. च Ds1 रम्यानि — Ś1 K1 2 4 transp 17b and 18b — b) D4 9 तथैव, G3 स्थिराणि (for स्फीतानि) D2 om from नगराणि up to तीर्थानि (in 18c) — K1 D4 9 om (hapl) 17c-18b B8 reads 17c twice — c) Ś1 (sup lin) पुराणि (for रत्नानि) B8 (second time) विचित्राणि शुक° पश्यन् — d) K4 B0 Dn1 n4 D8 D8 8 पश्यन्नपि (for शुक° पश्यन्) D5 तु (for न)

18 K1 D4 9 om 18ab, D2 om 18a-c (for both, cf v l 17) Ś1 K1 2 4 transp 17b and 18b — c) K4 B0 Dn1 n4 D8 D8 8 रत्नानि (for तीर्थानि). — d) K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3-5 7-9 M1 5-7 सोत्य(K6 सोद्य, B0 सोति , Da4 सोद्य)-क्रामद(K6 B9 M1 5-7 °द्य)थाध्वग ; T G1-3 6 ततो त्यक्रामदध्वग°.

19 a) Ś1 K1 2 4 अचिरेण (for सोऽचि°) G2 हि (for [ए]व). — b) K6 च (for ह) — V1 reads 19c-24d on marg — c) V1 विक्षितान्; G2 रक्षिता (for रक्षितान्) — d) Ds1 विदेहेन (for जनकेन)

20 V1 reads 20 on marg — a) T1 ग्राम्यान् (for ग्रामान्) — b) K1 4 Ds1 बहून्न (sic), K3 महुन्न (for बह्वन्न-) K2 भोजन; Ds2 भाजनान् (for

पद्मिनीभिश्च शतशः श्रीमतीभिरलंकृतान् ॥ २१
स विदेहानतिक्रम्य समृद्धजनसेवितान् ।
मिथिलोपवनं रम्यमाससाद महर्द्धिमत् ॥ २२
हस्त्यश्वरथसंकीर्णं नरनारीसमाकुलम् ।
पश्यन्नपश्यन्निव तत्समतिक्रामदच्युतः ॥ २३
मनसा तं वहन्भारं तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
आत्मारामः प्रसन्नात्मा मिथिलामाससाद ह ॥ २४
तस्या द्वारं समासाद्य द्वारपालैर्निवारितः ।
स्थितो ध्यानपरो मुक्तो विदितः प्रविवेश ह ॥ २५
स राजमार्गमासाद्य समृद्धजनसंकुलम् ।
पार्थिवक्षयमासाद्य निःशङ्कः प्रविवेश ह ॥ २६
तत्रापि द्वारपालास्तमुग्रवाचो न्यषेधयन् ।
तथैव च शुकस्तत्र निर्मन्युः समतिष्ठत ॥ २७
न चातपाध्वसंतप्तः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
प्रताम्यति ग्लायति वा नापैति च तथातपात् ॥ २८
तेषां तु द्वारपालानामेकः शोकसमन्वितः । C 12. 12241 B. 12. 326(5). 27 K 12 333 29

मोज॰) M1 6 7 वहुव्रजनगोकुलान् — ᶜ) Ś1 K1 वाह्नी-; K3 4 वह्नी॰, B8 9 Da3 D1 पह्नीर्, M1 6-7 वणिग् (for पह्नी) ❀ C8 पह्नी म्लेच्छालयान्, घोषान् आभीरपह्नी ॥ C8 पह्नीघोषान्, आभीरनिवासान् गोनिवासांश्च । ❀ — ᵈ) K7 समतान् (for सकुलान्)

21 V1 reads 21 on marg — ᵃ) D1 T G1-3 6 वृतांश्च (for स्फीतांश्च) Ś1 K1 2 दा॰॰वसैर्, V1 शालिमिश्चैव, B8 7 9 Da3 a4 D1 T G1-3 6 M1 6-7 शालि(G1 ली-; M1 7 ॰ल॰)यवकैर्, Dn4 शीतियवसैर् (for शालि॰) — ᵇ) M1 6 7 सेवितैः (for सेवितान्) — D6 om (hapl) 21ᶜᵈ K1 repeats 21ᶜᵈ after 22ᵃᵇ — ᵈ) K1 (both times) अलङ्कृतं

22 V1 reads 22 on marg — ᵃ) D1 T G1-3 6 सर्वान्देशान्, M8 सर्वदेशान् (for स विदेहान्) — ᵇ) G2 -जल- (for जन) — After 22ᵃᵇ, K1 repeats 21ᶜᵈ — ᵈ) K4 V1 B0 6 8 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T1 G8 समृद्धिमत् (for महर्द्धि॰)

23 V1 reads 23 on marg — ᵃ) B9 D8 (before corr) सपूर्णं (for सकीर्णं) — ᵇ) T2 -समन्वित (for -समाकुलम्) — G2 om (hapl) 23ᶜ-26ᵇ — ᶜ) D8 इति (for इव) Ś1 K1 2 स (for तत्) — ᵈ) Ś1 K1. 2 समत्यक्रामद् (for समति॰) K4 अच्युत

24 G2 om. 24 (cf v l 23) V1 reads 24 on marg D1 T G1. 3 6 om 24ᵃᵇ — ᵃ) Ś1 K1 2 4 तु (for त) B8 D8 महद् (for वहन्) B8 भाव (for भारं) — ᵇ) D8 भविताथं (for तमेवार्थं) — ᶜ) K3 आत्मना स (for आत्माराम॰) K7 D8 9 प्रशांतात्मा (for प्रसन्नात्मा)

25 G2 om 25 (cf. v 1 23) — ᵃ) K3 V1 Da3 T1 G3. 6 M1 6-7 तस्य; B9 तस्यां (for तस्या) — K7 om (hapl) 25ᵇ–26ᵃ Dn1 n4 Cal Bom ed om (hapl) 25ᵇ–26ᶜ — ᵇ) D4 द्वारपाल (for ॰पालैर्) K6 B -3 Da4 निवेदित, V1 निषेधित॰ (for निवारित) — ᶜ) Ś1 K1 2 4 Da3 D2 8 9 स्थिरो (for स्थितो) K6 यानपरो (for ध्यान॰) K6 V1 B0 6-9 Da4 Ds2 D1 5 7 T1 G3 6 युक्तो (for मुक्तो) — ᵈ) T2 विदित (for ॰त) V1 विदित॰ परिविवेश ह (hypermetric)

26 G2 om 26ᵃᵇ (cf v l 23) K7 om 26ᵃ, Dn1 n4 Cal Bom ed om 26ᵃᶜᵉ (for both, cf v l 25) — ᵃ) Ds1 स्व (for स) Ś1 K1 2 4 Da3 D2 8 9 राजसानम् (sic), Da4 राजम् (for ॰मार्गम्) — ᶜ) ❀ C8 पार्थिवक्षय, राजमन्दिरम् । ❀ — ᵈ) D6 निःशक K6 B6 7 Da3. a4 निराश(Da3 a4 ॰त)को विवेश ह

27 ᵃ) K1 Ds1 द्वारपालस् (for ॰पालास्) — ᵇ) Ś1 K1 2 क्रूर B0 Da4 वाक्षा, B6 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2 3 8 G2 वाचा, M8 वाग्भिर् (for वाचो) D6 त तु वाचा K1 न्यपेधय, D8 ॰यत् — ᶜ) T1 G8 6 तत्रैव (for तथैव) M1 6-7 तु (for च) Ds1 D2 तस्य (for तत्र)

28 ᵃ) Ś1 K1 2 4 तपाध्व (for [आ]तपाध्व) B3 (marg as in text) न चातप्यत सतप्त॰; D8 न वा तथाध्वा सतप्त — ᵇ) D7 क्षुत्पिपासाक्षमान्वित — K7 D4 9 om. (hapl) 28ᶜ–29ᵇ, V1 reads the same on marg — ᶜ) K1 4 प्रतास्यत, V1 Dn1 Ds2 प्रताप्यति, M1 6-7 प्रतप्यति (for प्रताम्यति) V1 D6 7 ग्लाप(D6 ॰य)यति, G1 ग्लानियति वा (for ग्लायति वा) — ᵈ) K1 2 न पैति च; V1 न चापैति, T1 G1 3 6 नैवेति च; T2 G1 नोपैति च; M1 6-7 नापयाति (for नापैति च) K1 M7 तथातपान्; B8 (marg) तथामयाद्; T G1-3 6 तथारुप (for तथातपाद्)

C 12 12242
B 12 326(5).29
K 12 333 29

मध्यंगतमिवादित्यं दृष्ट्वा शुकमवस्थितम् ॥ २९
पूजयित्वा यथान्यायमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां द्वितीयां राजवेश्मनः ॥ ३०
तत्रासीनः शुकस्तात मोक्षमेवानुचिन्तयन् ।
छायायामातपे चैव समदर्शी महाद्युतिः ॥ ३१
तं मुहूर्तादिवागम्य राज्ञो मन्त्री कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां तृतीयां राजवेश्मनः ॥ ३२
तत्रान्तःपुरसंबद्धं महच्चैत्ररथोपमम् ।
सुविभक्तजलाक्रीडं रम्यं पुष्पितपादपम् ॥ ३३
तद्दर्शयित्वा स शुकं मन्त्री काननमुत्तमम् ।
अर्हमासनमादिश्य निश्चक्राम ततः पुनः ॥ ३४
तं चारुवेषाः सुश्रोण्यस्तरुण्यः प्रियदर्शनाः ।
सूक्ष्मरक्ताम्बरधरास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ॥ ३५
संलापोल्लापकुशला नृत्तगीतविशारदाः ।
स्मितपूर्वाभिभाषिण्यो रूपेणाप्सरसां समाः ॥ ३६
कामोपचारकुशला भावज्ञाः सर्वकोविदाः ।

---

29 K7 D4 9 om 29^{ab} (cf v l 28) V1 reads 29^{ab} on marg — a) T1 G2 3 6 तद् (for तु) K2 द्वारपालेन (for °पालानाम्) D5 7 तत्रापि (D7 तेपा तु) द्वारपालस्तम् — b) Ś1 K1 2 4 एकस्तत्र व्यवस्थित; G2 दु खशोकसमन्वित — d) M1 6 7 उपस्थित (for अव°) Da4 दृष्ट्वा शुकसमन्वित ; G2 °क समास्थित

30 a) Ś1 K1 2 यथान्यास्यम्; Da4 यदान्यायम् — b) K4 D4 कृतांजलि. Da4 °जालिं — c) K2 D8 G2 प्रवेशयत् K1 वृक्ष्या (sic), K6 7 V1 Bo 7 9 Da3 Dn1 D8 D2 4 5 8 9 कक्षां; D7 T2 कक्ष्य (for कक्ष्या) Da4 प्रावेशाय कृतध्रुक्षा (sic) — d) K6 7 B9 Da3 a4 D3 7 9 T G1–3 6 M7 8 प्रथमां (K1 T2 °म) (for द्वितीया)

31 Ś1 K1 2 4 M1 7 om (hapl) 31–32 — a) D6 समासीन, T2 तत्राशीन G2 भृश (for शुकस्) D8 स्थाने, D6 तत्र (for तात) — b) K6 7 Bo 8 Dn1 D8 D2–5 8 9 अन्व(K6 °नु)चिंतयत्, B7 Da1 a4 Dn4 D6 अन्वचिंतयन् (for अनु°) — d) D7 G3 सम दिशि (for समदर्शी) K6 B6 (marg as in text) 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सम (for महा) V1 -तपा ; B8 (marg as in text) मति (for द्युति)

32 Ś1 K1 2 4 M1 7 om 32 (cf v l 31) — a) Bo D7 G2 मुहूर्तम् (for °र्ताद्) — b) T2 राजो (for राज्ञो) G3 मंत्रि — c) K6 7 V1 Bo 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 4 5 8 9 कक्षा (for कक्ष्यां) — d) K6 7 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 4 7–9 T G1–3 6 M8 6 द्वितीयां (K7 °यं) (for तृ°).

33 G2 3 om (hapl) 33–34. — a) K1 T1 -संयद्ध; K7 T2 -संबध (for संबद्ध) — b) K1 2 Da4 महश्च; D9 T2 महा (for महच्) T1 महच्चैत्ररथ यथा — c) Ds1 M1 6–7 सुवि(M1 °मि)भक्त (for °भक्त-) K3 D7 जलक्रीड, K6 -जनाक्रीड. K7 जला क्रीडां (for °क्रीड) — d) Ś1 K1 2 रम्य (for रम्य) B3 (marg) कानन (for पादपम्)

34 G2 3 om 34 (cf v l 33) V1 reads 34^{abc} on marg — a) K7 V1 D4 9 T G1 6 तं (for तद्) K7 lacuna, D4 9 तु (for स) — b) K7 D4 9 कांचनम् (for कान°) — For 34^{ab}, K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 Cal Bom ed subst.

790* शुक प्रावेशयन्मन्त्री प्रमदावनमुत्तमम् ।

[Da4 शुक्र D5 7 दर्शयित्वा शुकं मन्त्री (for the prior half)]

— c) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cal Bom ed स वरासन(K6 °स्य वन)म्; D5 7 अर्होपासनम् (for अर्हमा°) Ś1 तावेद्य; K1 मावेश्य, Da3 उद्दिश्य (for आदिश्य) K2 अर्पमानसमावेश्य, K4 अर्हमासनमावेश्य — d) B8 (marg as in text) पुन, T2 मत (for तत) Da4 पुर (for पुन)

35 a) Ś1 K1 2 4 6 V1 Bo 6–9 Dn4 Da3 D8 चारुवेशा (for °वेषा) K2 सुश्रोन्यस्; Da4 G1 °ण्यास् (for °ण्यस्) — b) K1 तरुण्या ; K6 B6 7 Da3 a4 कुलीना, G2 3 तरुण (for °ण्य°) K4 दर्शिन ; G2 3 -दर्शनं — c) K7 D4 9 शूक्ष्म- (for सूक्ष्म-) — d) K2 भूपिणा (for भूपणा) — After 35, K1 reads 36^{cd}

36 a) Ś1 K1 2 D5 T2 G1 2 सलापालापकुशला; D7 T1 G3 6 सल्लापालाप° — Ś1 K2 4 om (hapl) 36^{b}–37^{a} K1 om 36^{b} — b) K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T1 G2 6 नृत्य (for नृत्त) D8 om (hapl) 36^{c}–37^{b} — K1 reads 36^{cd} after 35 — c) K6 -भापिन्यो (for -भापिण्यो) — d) M1 6–7 रूपेणाप्सरसोपमा

परं पञ्चाशतो नार्यो वारमुख्याः समाद्रवन् ॥ ३७
पाद्यादीनि प्रतिग्राह्य पूजया परयार्घ्य च ।
देशकालोपपन्नेन साध्वन्नेनाप्यतर्पयन् ॥ ३८
तस्य भुक्तवतस्तात तदन्तःपुरकाननम् ।
सुरम्यं दर्शयामासुरेकैकश्येन भारत ॥ ३९
क्रीडन्त्यश्च हसन्त्यश्च गायन्त्यश्चैव ताः शुकम् ।
उदारसत्त्वं सत्त्वज्ञाः सर्वाः पर्यचरंस्तदा ॥ ४०
आरणेयस्तु शुद्धात्मा त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् ।
वश्येन्द्रियो जितक्रोधो न हृष्यति न कुप्यति ॥ ४१
तस्मै शय्यासनं दिव्यं वरार्हं रत्नभूषितम् ।
स्पर्ध्यास्तरणसंस्तीर्णं ददुस्ताः परमस्त्रियः ॥ ४२
पादशौचं तु कृत्वैव शुकः संध्यामुपास्य च ।
निषसादासने पुण्ये तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ ४३
पूर्वरात्रे तु तत्रासौ भूत्वा ध्यानपरायणः । C 12. 12236 B 12. 22(3).42 K. 12. 333. 44

37 Ś1 K2.4 om. 37[a], D2 om 37[ab] (for both, cf v l. 36) K1 om 37[a] —[a]) V1 B0.6 (marg) 8 (marg as in text) Da1 a1 D1 T G1-3.6 कालोपचार॰, M1.8-7 दुल्ल(M8 ल्लो)पचार (for कामोप॰) —[b]) K1 भावज्ञा T2 कालज्ञा; C4 (gloss भावो विलासो भेदज्ज्ञा) भावज्ञा (as in text) D8 T G1 M1.8-7 C8 (gloss सत्त्व, परचित्त, तद्ज्ञानसमर्था) सत्त्वकोविदा, D4 स्मित॰; D1 G2.8 सत्य॰, G8 नृत्य॰ (for सर्व॰) —[c]) K2 पर पचशतो; K6.7 V1 B0.7-8 Da1 Dn1 n1 D8 D2.3.8 G1 M1.8-7 पर पञ्चाशत, B3 D4.5 पर पच शता, B3 (marg) D4.7 T G1.6 पर पञ्चशत, Da1 पर पचाशता; D8 परं पंचाशतो, G2 पर पर शत; Ca (gloss पञ्चाशदधिका) पर पञ्चाशतो (as in text) —[d]) Ś1 समद्रवन्; K1 समुद्रवन्; K2 समाक्रमन् (for ॰द्रवन्)

38 [a]) K1.4 पद्याद्दीनि (for पाद्यादीनि) Dn1 G2 प्रतिगृह्य (for ॰ग्राह्य) D1 पाद्यादि प्रतिगृह्याथ —[b]) K6 V1 B0.6-8 Da1 a1 Dn1 n1 D8 D2.3.8 परया (K6 B0 ॰मा)र्चयन्, T G1-3.6 परयार्च्य च (for पर यार्घ्य च) D4.7 पूजया चैनमर्चयत् (D5 ॰न्) —[c]) K6.7 B0.6 (marg as in text) 7-8 Da1 a1 Dn1 n1 D8 D2.3.8 M1.8-7 कालोपपन्नेन तदा (B3 ॰था) —[d]) K6 V1 B0.6-8 Da1 a1 Dn1 n1 D5 D2.3.8 T1 G1.2.6 स्वाद्वन्नेन; D6 lacuna, G2 स्वाद्वन्नैर् (for साध्वन्नेन) K4.6.7 V1 B0.6-8 Da1 a1 Dn1 n1 D8 D2-4.8.9 समत (V1 ॰मि)तर्पयन्; D7 अप्यतर्पयत्

39 [a]) Da1 तस्य भुक्तस्य वचसा —[d]) Ś1 K1.2.4 एकैकश्ये(K2 ॰से)न; B0 Dn1 D2.4 T2 ॰कस्येन, D82 ॰कस्यानु; D4.7 ॰कत्वेन, T1 G6 ॰कस्य च; G7.8 ॰कस्याश्च (for ॰कश्येन)

40 [a]) K1.4 क्रीडतिश्च —[b]) G8 नृत्यंत्यश्च (for गायन्त्यश्च) K6 V1 B0.8 Dn1 n1 D81 D2.3.8 चापि, Da1 चाथ (for चैव) K1 तां, T1 G2.3.6 त (for ता) B0.8 (marg as in text) Dn1 n1 D8 D2.3.8 शुभं (for शुकम्) B0.7.8 (marg) जगीयत्यश्च तं शुकः B0 गायन्त्यश्च त शुक, Da1 n1 जिगीपत्यश्च त शुक —[c]) D5 सत्त्वज्ञा, G2 सर्वज्ञा (for सत्त्वज्ञा) —[d]) K4.6 V1 B0.6-8 Da3 a1 Dn1 n1 D81 D2.7.6.8 स्त्रिय (for सर्वा॰) K6 B0.6.7.9 (marg as in text) Da1 a1 Dn1 n1 D5 D2.3.8 T1 G3.6 तया (for तदा)

41 [a]) K1 आरणीयस्, K6 Dn1 ॰ण्येयस् (for ॰णेयस्) D8 M1.8-7 Ca वि (for तु) V1 D5 धर्मात्मा (for शुद्धात्मा) —[b]) K4.7 B1-3 Da1 Dn1 n1 D2-4.8.9 नि(D4.9 नृ)संदेहस् (K4.7 ॰ह); T1 G6 त्रिप॰ (for त्रिस॰) K1 Dn1 n1 D2.3.8 स्वकर्मकृत् (for त्रि॰) ॐ C4 संदेहत्र्युदासायैव त्रीणि कर्माणि श्रवणमनननिदिध्यासनानि कृतवान् । यद्वा । त्रिकर्मकृत्, यज्ञाध्ययनदानपरः । यद्वा दैहिकमाहारविहारादिकर्म प्राणायामादिकमिति ॥ C3 त्रिसंदेह, त्रिषु गार्हस्थ्याद्याश्रमेषु संदेहो यस्य । किमुत्पन्नज्ञानेन शरीरोत्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मचर्यावस्थायां विदिते परमात्मतत्त्वे किं गार्हस्थ्यादिषु स्थातव्यमुत नेति संदेहो यस्य । त्रिकर्मकृत्, भिक्षाध्ययनगुरुशुश्रूषाकृत् ॥ Cv त्रिषु, मोक्षेतरपुरुषार्थेषु संदेह अनिषिद्धश्चेदस्तु, निषिद्ध च मास्त्विति । ॐ —[c]) K1 वश्येंद्रियो, D1 वशे॰ —[d]) Da1 हृष्यति, Da1 तुष्यति; D5 तप्यति (for कु॰)

42 [b]) K2 M1 पराहैं; K6 V1 B0.6-8 Da1 a1 Dn1 n1 D8 D2.3.6.8 देवार्हं (for वरार्हं) —[c]) K1 सर्व्यास्तरण, K2 सत्या॰, K1 Da1 D8 स्पर्श॰; Da1 सद्या॰, D1 स्वास्था, T1 G1.6 स्वच्छा॰; G2.8 सात्वा॰ (for स्पर्ध्या॰) K2 B1.9 Dn1 n1 D8 D2.8 G2 सकीर्णं; M1 सञ्जीर्णां (for ॰र्णं). —[d]) Da1 परमा॰ (for परम॰)

43 [a]) K6 D5 च (for तु) K1 om (hapl) from कृत्वैव up to रात्रे तु (in 44[a]) Ś1 K2 कृत्वा वै; K6 D4 कृत्वेव —[d]) Da1 तमेकार्थं; T2 तदेवार्थं (for तमे॰)

C 12 12257
B 12. 22(5) 43
K 12 333 44

मध्यरात्रे यथान्यायं निद्रामाहारयत्प्रभुः ॥ ४४
ततो मुहूर्तादुत्थाय कृत्वा शौचमनन्तरम् ।
स्त्रीभिः परिवृतो धीमान्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ ४५
अनेन विधिना कार्ष्णिस्तदहःशेषमच्युतः ।
तां च रात्रिं नृपकुले वर्तयामास भारत ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

३१३

भीष्म उवाच ।
ततः स राजा जनको मन्त्रिभिः सह भारत ।
पुरः पुरोहितं कृत्वा सर्वाण्यन्तःपुराणि च ॥ १
आसनं च पुरस्कृत्य रत्नानि विविधानि च ।
शिरसा चार्घ्यमादाय गुरुपुत्रं समभ्यगात् ॥ २
स तदासनमादाय बहुरत्नविभूषितम् ।
स्पर्ध्यास्तरणसंस्तीर्णं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ ३
पुरोधसा संगृहीतं हस्तेनालभ्य पार्थिवः ।
प्रददौ गुरुपुत्राय शुकाय परमार्चितम् ॥ ४
तत्रोपविष्टं तं कार्ष्णिं शास्त्रतः प्रत्यपूजयत् ।
पाद्यं निवेद्य प्रथममर्घ्यं गां च न्यवेदयत् ।
स च तां मन्त्रवत्पूजां प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ५

---

44 K1 om. up to रात्रे तु (of v l 43) —a) D6 तस्य; M7 कृत्वा (for तत्र) —c) V1 मध्ये (for मध्य) Ś1 K2 T2 यथान्यायं —d) Ś1 K1 2 आहारयत्, M1 7 आहारयन् (for °यत्)

45 a) Da1 मतो (for ततो) D7 T1 G2 3 6 मुहूर्तम् (for °र्ताद्) —b) K7 कृत (for कृत्वा) Da4 अनतक (for अनन्तरम्) —c) B6 (marg) शुको (for परि-)

46 a) G1 [अ]भीक्ष्ण (for कार्ष्णिस्) —b) G2 तद्दंग (for तदह) B3 (marg) सच्युत, B9 T1 G2 3 6 अच्युत —c) M7 त (for तां) D7 T1 G2 3 नृप काले (for नृपकुले) —d) B7 Da4 भारत

Colophon D6 missing K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2, n3 D1 G4 5 M2-4 absent —*Sub parvan* Ś1 K1 2 4 6, 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 4 5 8 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2, 4 6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D8 शुकोत्पत्ति, K7 D4 5 9 शुकोत्पत्तौ मिथिलाप्राप्ति (K7 °लाप्रवेश), D2 3 शुकोत्पतन; M5 शुकोत्पत्तौ मिथिलाभिगमन, M6 मिथिलाभिगमन —*Adhy no* (figures, words or both) K6 50, B7 145, B3 251, Dn1 151, Dn4 Da3 149, D8 G1 M1 6 7 146, T1 G6 147, T2 160, G2 163, G3 148, M5 183. —*Śloka no.*: Da4 47, Dn1 n4 45, D8 46

313

This adhy is missing in D6 (cf. v 1 12 283 15).

1 V1 reads 1 on marg —a) Ś1 K1 2 4 सहितो (for जनको) —b) Da4 भारत Ś1 K1 2 4 मंत्रिभि कुरुसत्तम —c) K1 पुरा, Da4 पुन (for पुर) D7 T G1-3 6 M1, 5-7 पुरोहितं पुरस्कृत्य

2 K2 4 G3 om (hapl) 2ab, Ś1 reads it on marg —c) K6 Dn1 n4 D5 7 G2 चार्घम् (for चार्घ्यम्) —d) G2 उग्रपुत्र (for गुरु°) K6 7 B3 7 9 Da3 a4 D4 5 7 9 T G1-3 6 समभ्ययात् (for °भ्यगात्)

3 a) B9 आसाद्य (for आदाय) Ś1 K1 2 4 महदासनमादाय —b) Ś1 K1 2 सर्वं (for बहु) —c) K6 Da1 D5 स्पर्द्धास्तरण, D7 T G1-3 6 स्वाध्वा (D7 स्वाध्या, T G1, 6 स्वध्या) स्तरण (for स्पर्ध्या°) B3 (marg) D3 G2 -सकीर्णं (for -संस्तीर्णं) —d) Da4 ऋद्धिमान् (for °मत्)

4 a) G2 3 पुरोहित (for °धसा) B3 सगृहीतु; D5 7 सद्गृहीतं (for सगृ°) K6 पुरोधसा गृहीतं त; T1 G6 पुरोहितगृहीतं वै —b) K1 G2 पार्थिव —d) Ś1 K1, 2 परमोचितं; T1 G6 °मासनं (for °मार्चितम्).

5 a) K1 ततोपविष्ट (for तत्रो°). —b) B9 शास्त्रे

प्रतिगृह्य च तां पूजां जनकाद्द्विजसत्तमः ।
गां चैव समनुज्ञाय राजानमनुमान्य च ॥ ६
पर्यपृच्छन्महातेजा राज्ञः कुशलमव्ययम् ।
अनामयं च राजेन्द्र शुकः सानुचरस्य ह ॥ ७
अनुज्ञातः स तेनाथ निषसाद सहानुगः ।
उदारसत्त्वाभिजनो भूमौ राजा कृताञ्जलिः ॥ ८
कुशलं चाव्ययं चैव पृष्ट्वा वैयासकिं नृपः ।
किमागमनमित्येव पर्यपृच्छत पार्थिवः ॥ ९
शुक उवाच ।
पित्राहमुक्तो भद्रं ते मोक्षधर्मार्थकोविदः ।
विदेहराजो याज्यो मे जनको नाम विश्रुतः ॥ १०
तत्र गच्छस्व वै तूर्णं यदि ते हृदि संशयः ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ ११
सोऽहं पितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागतः ।
तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १२
किं कार्यं ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थश्च किमात्मकः ।
कथं च मोक्षः कर्तव्यो ज्ञानेन तपसापि वा ॥ १३
जनक उवाच ।
यत्कार्यं ब्राह्मणेनेह जन्मप्रभृति तच्छृणु ।
कृतोपनयनस्तात भवेद्वेदपरायणः ॥ १४
तपसा गुरुवृत्त्या च ब्रह्मचर्येण चाभिभो ।
देवतानां पितॄणां चाप्यनृणश्चानसूयकः ॥ १५ C 12.12271 B 12 327(6).13 K 12 334 15

च (for शाश्वत) Ś1 K1 2 4 शास्त्रदृष्टेन कर्मणा, K7 D4 5 7 9 T G1-2 6 M1 8-7 शाश्वत प्रविपूज्य च —d) K1 अर्च्यं, Ds1 अर्वं Ś1 K1 2 B3 Da3 अन्ववेदयत् (for च न्य°) —e) T1 म च स, G3 म नाम, M6 मतत्वां (for म च तां) Ś1 K1 2 4 मत्रत, G1 मत्र वित् (for °वत्) — Da4 om (hapl) 5f–6a —f) K6 7 प्रत्यगृह्णाद्

6 Da4 om 6a (cf v l 5) —a) K4 7 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1-3 6 तु (for च) —b) M1 8-7 मुनि (for द्विज) —c) D7 गाश्च Ś1 K2 7 D4 समनुज्ञाप्य (for °ज्ञाय) —d) D3 om (hapl) from च राजा up to अनुज्ञा (in 8a) K1 Dn1 Ds1 D5 अनुमन्य (for °मान्य)

7 D3 om. 7 (cf v l 6) D5 repeats 7ab after सानु च (in 7d) —c) Ś1 K1 2 4 महें (K2 4 °हीं)-द्रस्य, K6 Da4 महाराज, T1 G6 च राजेंद्रं (for °जेन्द्र) —d) K6 B3 D5 च (for ह) B0 D. 7 T G1 6 शुकस्यानुचरस्य ह (T1 च)

8 D3 om अनुज्ञा (cf v l 6) —a) K7 [अ]थौ (for [अ]थ) K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 9 अनुशिष्टस्तु तेनाथौ —b) K2 नियमाच, D2 निशा-साद D7 स सानुग, G3 सदानुग (for सहा°) —d) Ds1 भूयो राजा, D5 राजा भूमौ (by transp)

9 b) K2 T G1 8 6 वैयासिकिं; K4 D7 G3 M1 6 7 वैयासि(K4 °स)क (for °सकिं) Ś1 K1, 2 4, 7 Da4 D4 9 नृप (for नृप). —c) B3 (marg) हृदि (for हृदि) V1 B0 8 Da4 Dn4 D2-4 7 8 T G1-2 6 M1. 8-7 एवं (for एव) —d) D5 G3 पार्थिव

10 b) K1 कोविदा —c) Ś1 K1 2 विदेहराजा (for °राजो) Da4 (marg) राजा नो (for याज्यो मे)

11 a) K2 [अ]गच्छस्व, K7 D4 9 गच्छाद्य, D7 T G2 8 6 M1 8-7 स्व गच्छ (for गच्छस्व) Ś1 K1 2 4 transp वै and तूर्णं —b) D5 7 G3 सशयं (for °य) Ś1 K1 2 4 स ते हृदयसंशय — Da4 om (hapl.) 11cd —c) D5 om (hapl) निवृत्तौ वा Ś1 K1 2 4 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च, K7 प्रवृत्तो वा निवृत्तो वा —d) Ś1 K1. 2 सर्वं (for स ते) Ś1 K1. 2 4 T2 G2 [अ]संशयं (T2 °य) (for संशयम्)

12 a) G1 सोय D7 T1 G2 6 पितृ (for पितुर्) —b) K7 उपपृष्टुम्, Da3 a4 °स्पृष्टुम्, D5 प्रष्टु द्रष्टुम्, D7 द्रष्टु प्रष्टुम् (for उपप्रष्टुम्) K7 B3 (marg) D8 D4 9 उपागत°, B0 इवागत° (for इहा°)

13 b) D4 7 मोक्षार्थं (for °र्थश्च) D5 7 T1 G2 8 6 M1 6 7 आत्मन (for °क) —c) K7 Da4 Ds1 मोक्ष (for मोक्ष°) K6 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 8 5 8 प्राप्तव्यो (for कर्तव्यो) —d) K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 8 [अ]थ वा, Da4 स वा, G3 विना (for [अ]पि वा) — After 13, Ś1 K1 2 4 ins an addl colophon [*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 शुकोत्पत्ति]

14 a) D4 om. (hapl.) from णेनेह up to ब्रह्म (in 15b). M1 6, 7 [अ]थ (for [इ]ह). —c) G3 पित्रा (for तात). —d) D7 तपोवेद°; G3 3 जपवेद (for

221

C.12 11276 B 12 327(6) 16 K.12.334 16 वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपवर्ज्य च ।
अभ्यनुज्ञामथ प्राप्य समावर्तेत वै द्विजः ॥ १६
समावृत्तस्तु गार्हस्थ्ये सदारो नियतो वसेत् ।
अनसूयुर्यथान्यायमाहिताग्निस्तथैव च ॥ १७
उत्पाद्य पुत्रपौत्रं तु वन्याश्रमपदे वसेत् ।
तानेवाग्नीन्यथाशास्त्रमर्चयन्नतिथिप्रियः ॥ १८
स वनेऽग्नीन्यथान्यायमात्मन्यारोप्य धर्मवित् ।
निर्द्वंद्वो वीतरागात्मा ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ॥ १९

शुक उवाच ।
उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने प्रत्यक्षे हृदि शाश्वते ।
किमवश्यं निवस्तव्यमाश्रमेषु वनेषु च ॥ २०
एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
यथावेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्वं जनाधिप ॥ २१
जनक उवाच ।
न विना ज्ञानविज्ञानं मोक्षस्याधिगमो भवेत् ।
न विना गुरुसंबन्धं ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः ॥ २२

भवेद्वेद)

15 D5 om up to ब्रह्म (of v l 14) — ^{b}) Ś1 K1 2 चाभित (K1 °द); K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 वा विभो (for चाभिभो) — ^{c}) D7 T G1-3 6 M1 6-7 ऋषीणां (for पितृणा) B6 9 D4 वा (for च) K7 पितृणां देवतानां च — ^{d}) Ś1 K1 2, 4 D8 हि (for [अ]पि) K6 Da4 D7 T1 G3 3 6 [ऽ]प्यनसूयक°, K7 V1 B0 6 8 Da3 Dn1 Ds1 D2-5 8 9 T2 G1 ह्यनसू°; B7 9 वा(B7 ना)प्य°, Dn4 Ds2 ह्यनु° (for चान°)

16 ^{a}) K6 नियमो (for °तो) — ^{b}) K3 अपि सर्ज्य, K6 7 अपवर्य; G8 अपवर्ज्यं; Ca (gloss दत्वा) अप° (as in text) — ^{c}) Ś1 K2 Ds2 G2 अनु (for अथ) M1 ज्ञाप्य (for प्राप्य) — ^{d}) K2 4 T2 द्विज

17 ^{a}) K6 समावृत्य, D5 वर्ते; D7 °वर्त्ये, T1 °वर्तेस; G1 °वृत्यस, G8 °वृत्ते (for °वृत्तस) K6 स, V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 च (for तु) Dn4 Ds2 गार्हस्थे; D8 °स्थ (for °स्थ्ये) G2 समादार त्तस्तु गार्हस्थ्ये (sic) — ^{b}) G2 सदार- (for °रो) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 M1, 6-7 स्व(Da4 स्व)दारनिरतो वसेत् (Ds2 वशेत्; D5 [marg] भवेत्) — K7 D4 9 om (hapl) 17^{c}–18^{b} — ^{c}) Dn4 अनुसूयुर, M1 7 अनसूय Ś1 K1, 2 यथान्यास्यम् — Ś1 reads 17^{d}–18^{d} on marg — ^{d}) K1 2 4 D7 T1 G3 6 अनाहत ; D5 T2 G1 2 M1 6-7 अनावृत (for तथैव च).

18 K7 D4, 9 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). Ś1 reads 18 on marg. — ^{a}) Ś1 K1, 2 पुत्रपौत्रांस; B9 D5, 7 पुत्र पौत्रं. V1 च (for तु). — ^{b}) G2, 3 यत्याश्रम (for वन्या°). K6 वशेत; Da4 न्यसेत (for व°). — G2 om (hapl.) 18^{c}–19^{d} — ^{c}) Ś1 K1, 2 M5 (inf lin) यथान्यास्यम् (K1 M6 °यम्) (for °शास्त्रम्) — M5 om (hapl) 18^{d}–19^{a}

19 G3 om 19, M5 om 19^{a} (for both, cf v l 18) — ^{a}) K1 4 Da3 a4 सर्वानग्नीन्, K6 स च तेऽग्नीन् (for स वनेऽग्नीन्) Da4 यथाशास्त्रम्; T2 न्या स्यम् — ^{b}) K3 आत्मना; K7 आत्मानि M1 6 7 आधाय (for आरोप्य) — ^{c}) M1 7 निर्द्वंद्वे — ^{d}) D5 ब्रह्माश्रमपद ❀ Cn ब्रह्माश्रम°, सन्यासाश्रम ॥ Cs ब्रह्माश्रमपदे, पारिव्रज्यस्थाने । ❀ — After 19, B6 ins an addl colophon [*Sub-parvan* मोक्षधर्म — *Adhy name* शुकजनकसंवाद°].

20 ^{a}) B0 D7 G2 3 Ca उत्पन्न ; Da4 °न्नो (for °न्ने) ❀ Ca ज्ञाने, तत्त्वज्ञाने। विज्ञाने, अरिष्टादिज्ञाने। ❀ — ^{b}) K1 प्रत्यक्ष्ये; K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 8 निर्द्वंद्वे (for प्रत्यक्षे) K4 शास्वते — After 20^{ab}, Ś1 K1 2 4 read 22^{cd} for the first time, repeating it in its proper place — ^{c}) G2 निवसत; M1, 6-7 हि वस्तव्यम् (for निव°) — ^{d}) Ś1 K1 2 4 न वा नृप, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 भवेष्विपु (for वनेषु च) D5 M1 6-7 वा (for च)

21 ^{b}) K1 (*sup lin* as in text) 7 Da3 a4 Dn1 D8 (by corr) T2 अर्हसि (for °ति) — ^{c}) Ś1 K1, 2 वेद ; Ds2 यदा (for यथा-) — ^{d}) Ś1 K1 2 त्व मे (by transp), D7 T G1-3 6 तत्र Da4 जनाधिप°; D4, 7 T1 G2, 3 6 नराधिप

22 ^{a}) D5 7 निर्विद्य (for न विना) K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2, 3 8 T G1 6 M1 6-7 विज्ञानात्। Ca विज्ञाने (for °न). G2 3 नापि ज्ञानाच्च विज्ञानात् ❀ Cn ज्ञानं, शास्त्रजा धी । विज्ञानमनुभव । ❀ — Ś1 K1 2 4 read 22^{cd} for the first time after 20^{ab}. — ^{c}) Ś1 K1, 2 4 (all both times) संबधाद्, Da4 °धे

आचार्यः प्लाविता तस्य ज्ञानं प्लव इहोच्यते ।
विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥ २३
अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्मणाम् ।
पूर्वैराचरितो धर्मश्चातुराश्रम्यसंकथः ॥ २४
अनेन क्रमयोगेन बहुजातिषु कर्मणा ।
कृत्वा शुभाशुभं कर्म मोक्षो नामेह लभ्यते ॥ २५
भावितैः कारणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ।
आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ॥ २६
तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ।
त्रिष्वाश्रमेषु को न्वर्थो भवेत्परममीप्सतः ॥ २७
राजसांस्तामसांश्चैव नित्यं दोषान्विवर्जयेत् ।
सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना ॥ २८
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
संपश्यन्नोपलिप्येत जले वारिचरो यथा ॥ २९
पक्षीव प्लवनादूर्ध्वममुत्रानन्त्यमश्नुते ।
विहाय देहं निर्मुक्तो निर्द्वंद्वः प्रशमं गतः ॥ ३० C 12. 11290 B. 12 327[6].30 K 12. 324 20

(for सबन्ध) —^{d}) M1 6 7 अधिगत॰ (for ॰गम॰) Ś1 K1 2 (all second time) T2 भवेत्; D8 कृत (for स्मृत) ❀ Ca अत्र मध्ये 'न विना गुरुसबन्धम्' इति श्लोकार्धं (23^{cd}) केचित्पठन्ति तदसगतम् । ❀

23 ^{a}) K2 6 7 B6 7 Da3 आचार्य-, K4 Da4 ॰र्यं॰ (for ॰र्यः॰) T G2 C3 (gloss पारे तारयिता) प्राविता, G1 प्रपिता (for प्लाविता) Da3 a4 तस्या; D4 7 यस्य V1 B6 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 8 8 Cn (gloss प्लावयिता, कर्णधार॰) गुरु॰ प्लावयिता तस्य —^{b}) K7 ज्ञान- (for ज्ञान) B6 पूर्वं, G2 पशु (for प्लव) —^{c}) D7 T1 G2 8 6 विज्ञाने, T2 G1 विज्ञान- (for ॰य) D5 om. (hapl) कृत G3 कृतकृत्य, M1 7 [अ]कृतकृत्यस् —^{d}) K2 तीर्थस्, D4 तीर्णं Ś1 K1 2 तत्र भय (for तदुभय)

24 ^{a}) D8 अनुगच्छेदार्थंलोकान् —^{b}) D8 T2 G1 2 M1 6 7 अविच्छेदाय (for अनु॰) Da4 कर्मणा D7 T1 G3 6 विच्छेदाय न (T1 G6 च) कर्मणां — K2 4 read 24^{c}–25^{b} after 34^{ab} Ś1 reads 24^{cd} on marg —^{d}) Ś1 K1 D8 D7 चातुराश्रम-, K2 4 चतुराश्रम; G2 चतुराश्रम्य (for चातु॰) K2 4 6 V1 B6 6–9 Da3 Dn1 n4 D2 8. 6 8 सकट॰; K7 D4 9 सकुल॰, Da4 ॰कंटकः, D8 सग्रह (for सकथ॰)

25 For the sequence in K2 4, cf v l. 24 —^{a}) D5 कर्म (for क्रम-) —^{b}) K7 D4. 9 वद्धो जातिषु, M1. 5–7 बह्वाजातिषु, Ca (gloss नानाजन्मसु) बहु॰ (as in text) K2 4 V1 B6 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 5 7 8 T G1–3 6 कर्मणां (for ॰णा) K6 Da4 D4 बहुजातिसु (K6 ॰स्य-) कर्मणा (Da4 ॰णः) —^{c}) K6 7 V1 B6 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D2–5 7–9 M5 6 हित्वा; D5 जह्याद्, M1 7 छित्वा (for कृत्वा) —^{d}) K1 मोक्ष; M1 6 7 मोक्ष (for मोक्षो) Da4 मोहेन (for नामेह)

26 ^{a}) K4 D4 भवितै (for भा॰) K6 7 Dn1. n4 D4 9 T G1 6 M1 5–7 Ca n करणैश्; G8 करणश् (for कारणैश्) D7 G2 भाविते करणाश्चाय ❀ Ca भावितै, जन्मान्तराभ्यासवासितै ॥ Cn शोधितै । ❀ —^{c}) V1 धर्मात्मा (for शुद्धात्मा) —^{d}) Ś1 K2 मोक्ष हि, K1 मोक्षति (for मोक्ष वै) B6 6 7 9 Dn1 n4 D8 प्रथमेश्रमे

27 ^{a}) D3 समासाद्य, D8 4 तमसाद्य (for तमासाद्य) D5 प्र (for तु) D4 मोक्ष॰ स्याद् (for मुक्तस्य). —^{b}) K1 7 दृष्टार्थस्य (for दृष्टार्थस्य) B8 विपश्चिस ❀ C8 दृष्टार्थस्य, विद्वदनुभवसिद्धब्रह्मभावफलस्य । ❀ —^{c}) K1 त्त्वर्थो (for न्वर्थो) K3 त्रिष्टार्थमेषु कोन्वर्थो (sic) —^{d}) M7 पुरम् (for परम्) B3 T1 G1 अभीप्सित॰

28 ^{a}) B6 D4 om तामसां K1 om चैव V1 B3 राजस तामस चैव —^{b}) V1 B3 दोष (for दोषान्) —^{d}) G2 आत्मन (for ॰ना)

29 29^{ab} = (var) 6 28 27^{ab}, Manu. 12 91^{ab} —^{a}) The portion from त्मान up to मुनि in 12 314 30^{d} is lost in V1 on missing fol D4 वा (for च) —^{c}) M1 5–7 सपश्येन् (for ॰श्यन्) K6 D7 G3 8 सपश्यतोपलिप्येत —^{d}) B6 (marg as in text) जलचरो (for वारि) ❀ Cn वारिचरो, हसादि । ❀

30 V1 missing (cf. v l. 29) —^{a}) K6 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 पक्षिवत्, K7 पक्षीवत्, G8 पक्षीय (for ॰व) K6 प्रणमाद्, K7 B7–9 Dn1 D8 D2–4 8 9 Cn (gloss निम्नात्) C3 (gloss मरणादुत्तरकालम्) प्रवणाद्, B6 प्रणवाद्, B3 प्रेवणाद्; Da3 a4 प्रेरणाद्, Dn4 श्रवणाद्, T G1–3 6 M6 6 प्रायणाद्; M1. 7 प्राणयाद् (for प्लवनाद्) K1 6 7 D4 9 ऊर्ध्वम् (for ऊर्ध्वम्) —^{b}) K6 [अ]न्य तम् (for [आ]नन्त्यम्) — G2 repeats from 12 313 30^{c} to 12 314 2^{d} after 12 316 22 —^{c}) K2 देव, K6 7 B6 6 7 8 (marg) 9

C. 12. 12231 B 12. 327(6). 31 K 12. 324. 31 अत्र गाथाः पुरा गीताः शृणु राज्ञा ययातिना ।
धार्यन्ते या द्विजैस्तात मोक्षशास्त्रविशारदैः ॥ ३१
ज्योतिरात्मनि नान्यत्र रतं तत्रैव चैव तत् ।
स्वयं च शक्यं तद्द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥ ३२
न बिभेति परो यस्मान्न बिभेति पराच्च यः ।
यश्च नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३३
यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३४
संयोज्य तपसात्मानमीर्ष्यामुत्सृज्य मोहिनीम् ।
त्यक्त्वा कामं च लोभं च ततो ब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ३५
यदा श्रव्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्ययम् ।
समो भवति निर्द्वंद्वो ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३६
यदा स्तुतिं च निन्दां च समत्वेनैव पश्यति ।
काञ्चनं चायसं चैव सुखदुःखे तथैव च ॥ ३७

Da2 a4 Dn1 n4 D5 D7-5 8 9 देहान्, D5 देही (for देहं) B3 (marg as in text) निर्द्वंद्व (for निर्मुक्तो) — d) K7 निर्मुक्त (for निर्द्वंद्व) Da2 a4 प्रथम (for प्रशम) D4 गता; D9 तत Ś1 K1 2 निर्द्वंद्व शुन संगत, B3 (marg as in text) प्रसम मर्यतो गत; D1 T G1 2 (both times) 3.6 M1 5-7 निर्द्वंद्व शमसयुत

31 For the repetition in G2, cf v l 30 V1 missing (cf v l 29) — a) K6 7 B5 Da2 Dn1 Ds1 D7 T1 G3 गाथा, G2 (first time) गाथा; G2 (second time) गाथा (for गाथा°) K1 D7 T1 G1 2 (second time) 3 6 गीता; D5 [अ]तीत°, G2 (first time) गीतां (for गीता) K1 अत्रारापा पुरी गीत (corrupt) — b) Ds1 शृणु राजन्यजातिना — c) G2 (second time) धार्यंते D1 T1 G2 (both times) 3 6 यद्, M1 6 7 येर् (for या) — d) Da2 a4 °विशारद (for °रदैः).

32 For the repetition in G2, cf v l 30 V1 missing (cf v.l 29) — a) K2 4 चात्मनि (for आत्मनि) K7 D4 9 सर्वत्र, B3 D7 चान्यत्र (for ना°) G2 (both times) ज्योतिरात्मा निरन्यत्र ※ Ca ज्योतिः, चिद्रूप प्रकाशनम् । ※ — b) T1 G2 (both times) 6 यत्तदत्र, T2 G1 रमतेत्र (for रतं तत्र) K1 D4 9 सास्थितं (for चैव तत्) K6 B5-9 Da2 a4 Dn1 n4 D5 D7 3.5 7 8 सर्वजंतुषु तत्समं; B0 यदा चान्यत्र तत्समं — c) M6 स्वेनैव (for स्वयं च) K6 7 B0 6-9 Da2 a4 Dn1 n4 D5 D7-5 8 9 शक्यते (Da4 °से), D1 T G1 2 (both times) 3 6 शक्य यद् (for शक्यं तद्) — d) D5 स्वयमाहित; G2 (first time) 6 ससमाहित° (for सुस°) D1 तेजसा (for चेतसा)

33 With 33, cf. 12 App I, (No 4), lines 27-28, 12 168 42, Harivaṁśa I 30 41 33ab = (var) 12 21 4ab For the repetition in G2, cf. v l 30 V1 missing (cf v l. 29) — b) K1 परश्च, K2 4 पराद् (for पराच्) — c) G2 (second time) यच्च (for यश्च). — D5 om 33d-35a — d) K7 D4 9 हि स°, D1 T G1 2 (both times) 3.6 M1 5-7 तु म° (for तदा)

34 = (var) 12 168 44, 12 App I, (No 4), lines 29-30, Harivaṁśa I 30 40 For the repetition in G2, cf v l 30 V1 missing (cf. v l. 29) D5 om 34 (cf v l 33) — b) D1 T1 M6. 7 पावक, C5 (gloss हिंसात्मकम्) पापकम् (as in text) — After 34ab, K2 4 read 24c-25b

35 For the repetition in G2, cf. v l. 30 V1 missing (cf. v l 29) D5 om 35a (cf. v l. 33) G2 (both times) om (hapl) 35-38 M1 6 7 om (hapl) 35-36 — a) K6 B0 6-9 Da2 a4 Dn1 n4 D5 D7 3 8 मनसा (for तपसा) — b) K6 ईर्षान् K7 B0 8 Da2 Dn4 Ds1 D7 9 M5 मोहनीं; Da4 मोहनी, D5 मोहिनी — c) B0 3 (marg as in text) Da2 Dn1 n4 D5 D7 3 8 मोहं (for लोभ) — d) K6 B0 6 7 9 Da2 a4 Dn1 n4 D5 D7 3 8 M5 तदा (for ततो) B3 (marg as in text) तदा ब्रह्म समश्नुते ※ Cv ब्रह्म त्वमश्नुते । ब्रह्मत्व, सुखबृंहितत्वम् । बृह-बृंह वृद्धाविति धातु । ※

36 For the repetition in G2, cf. v l 30 V1 missing (cf v l. 29) G2 M1 6 7 om 36 (cf. v l 35) — a) B0 Dn1 Ds1 D7 T2 G1 M5 श्राव्ये, Ds1 श्रोतव्ये (hypermetric), D1 T1 G3.6 शून्ये (for श्रव्ये) K6 यदा श्रव्येत दृश्येत — b) K2 B1 3 (marg as in text) D5 7 T1 G3 6 चान्ययं, K7 D4 9 चाद्वियन्; Dn1. n4 चाप्यहं (for °यम्)

37 For the repetition in G2, cf v l 30. V1 missing (cf. v l 29). G2 om. 37 (cf v l. 35) Ś1 reads 37-38 on marg. — b) K2 4 स (for [तु]च) — c) K7 Da4 वायस D7 पणं (for चैव) — d)

शीतमुष्णं तथैवार्थमनर्थं प्रियमप्रियम् ।
जीवितं मरणं चैव ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३८
प्रसार्येह यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तथेन्द्रियाणि मनसा संयन्तव्यानि भिक्षुणा ॥ ३९
तमःपरिगतं वेश्म यथा दीपेन दृश्यते ।
तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरीक्षितुम् ॥ ४०
एतत्सर्वं प्रपश्यामि त्वयि बुद्धिमतां वर ।
यच्चान्यदपि वेत्तव्यं तत्त्वतो वेद तद्भवान् ॥ ४१
ब्रह्मर्षे विदितश्चासि विषयान्तमुपागतः ।
गुरोस्तव प्रसादेन तव चैवोपशिक्षया ॥ ४२
तस्यैव च प्रसादेन प्रादुर्भूतं महामुने ।
ज्ञानं दिव्यं ममापीदं तेनासि विदितो मम ॥ ४३
अधिकं तव विज्ञानमधिका च गतिस्तव ।
अधिकं च तवैश्वर्यं तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ ४४
बाल्याद्वा संशयाद्वापि भयाद्वाप्यविमोक्षजात् ।
उत्पन्ने चापि विज्ञाने नाधिगच्छति तां गतिम् ॥ ४५ C. 12 12305 B. 12. 327(6).45 K 12. 334 45

K_6 $B_{6\cdot 8}$ (marg as in text) $_9$ $Da_{3\cdot 4}$ T_2 G_3 M_7 सुख दुःख; B_7 T_1 $G_{1\cdot 6}$ $M_{1\cdot 5\cdot 6}$ सुखदुःख (for °दुःखे)

38 For the repetition in G_3, cf v l 30 V_1 missing (cf. v l 29) G_2 om 38 (cf v l 35) $Ś_1$ reads 38 on marg —^{a}) K_6 $B_{6\cdot 7\cdot 8}$ (marg) $_9$ Da_4 शीतोष्ण च (for शीतमुष्ण) —^{b}) K_1 Da_4 अनर्थं (for °र्थं)

39 39^{ab} = 12 187 6^{ab}, 239 4^{ab} With 39^{ab}, cf 6 24 58^{ab} For the repetition in G_3, cf v l 30 V_1 missing (cf v l 29) —^{a}) B_8 तथा (for यथा) $D_{6\cdot 7}$ [आ]त्मानि (for [अ]ङ्गानि) —^{b}) K_1 सहरते; G_3 (first time) सवितते, G_3 (second time) सविशते (for संहरते) —^{c}) G_8 अथ (for तथा). K_6 G_3 (second time) सर्वाणि (for मनसा) —^{d}) K_7 Dn_4 सयतव्यानि; $D_{6\cdot 7}$ सजेत ; G_3 (second time) नियत° (for सयन्त°)

40 For the repetition in G_3, cf v l 30 V_1 missing (cf v l. 29) —^{a}) K_1 तप (for तम°) Da_4 पतिगत (for परि°) —^{b}) B_7 दृप्यते, D_8 दीप्यते; G_3 (first time) $_8$ पश्यते; G_3 (second time) पश्यति (for दृश्यते) —^{c}) K_2 तदा; $Da_{3\cdot 4}$ अथ (for तथा) —^{d}) $Ś_1$ $K_{1\cdot 2\cdot 6}$ Dn_1 $D_{6\cdot 7}$ शक्यम् (for शक्य). K_1 निरीक्षित, $D_{6\cdot 7}$ परीक्षितु (for निरी°).

41 For the repetition in G_3, cf. v l 30 V_1 missing (cf v l 29) —^{a}) $K_{4\cdot 6\cdot 7}$ B_{6-9} $Da_{3\cdot 4}$ Dn_1 n_4 D_8 $D_{2\cdot 3\cdot 5\cdot 7-9}$ च; D_4 lacuna, T $G_{1\cdot 2}$ (both times) $_{3\cdot 6}$ $M_{1,6-7}$ हि (for प्र) Dn_4 पश्यति (for पश्यामि) —^{b}) K_6 B_6 (marg as in text) Da_4 तव; G_3 (both times) तथा (for त्वयि) K_2 बुद्धिसतां, K_7 $D_{4\cdot 9}$ धर्मभृतां; D_8 बुद्धिभृतां (for °मतां). B_6 वर; Da_4 G_3 (second time) वर —^{c}) Da_4 यथा (for यच्च) $D_{6\cdot 7}$ चेतव्य, T $G_{1\cdot 2}$ (both times) $_{3\cdot 6}$ नोक्त ते, $M_{1,6-7}$ योद्धव्य, Ca (gloss वेदितव्यम्) वेत्तव्य (as in text) —^{d}) K_7 $D_{4\cdot 9}$ वेत्ति (for वेद) D_7 तत्त्वतो वै तदद्भुतान्

42 For the repetition in G_3, cf v l 30 V_1 missing (cf v l 29) —^{a}) K_7 $Da_{3\cdot 4}$ ब्रह्मर्षि- (for °र्षे) K_2 विनितश्च (for विदि°) K_2 चास्मि; K_7 B_8 (marg as in text) चापि (for चासि) —^{b}) ❀ Ca विषयान्तम्, विषयवैमुख्यम् । ❀ —^{c}) $Ś_1$ $K_{1\cdot 2}$ चैव (for तव) —^{d}) K_1 देवोप (for चैवोप) K_2 चिक्रिया (sic) (for शिक्षया) B_7 तव चैवोपलक्षया ❀ Ca तव चैवोपशिक्षया इति शुकगौरवप्रकाशनार्थम् । यद्वा, तवोपशिक्षार्थमिति विभक्तिव्यत्ययेन चतुर्थ्यर्थे तृतीया । ❀

43 For the repetition in G_3, cf v l 30 V_1 missing (cf v l 29) —^{a}) $Ś_1$ $K_{1\cdot 2\cdot 4}$ B_8 (marg as in text) transp [ए]व and च T_2 प्रभावेन (for प्रसादेन) —^{b}) $K_{2\cdot 4}$ महामुने —^{c}) D_7 ज्ञानदीप (for ज्ञान दिव्य) $Ś_1$ $K_{1\cdot 2\cdot 4}$ समादीस, G_3 (second time) त्वयि तदा (for ममापीद) —^{d}) T_2 मुने (for मम)

44 For the repetition in G_3, cf v l 30 V_1 missing (cf. v l 29) The portion from 44^a up to 12 316 1^b is lost in $Ś_1$ on missing fol —^{a}) K_6 तदवि, B_9 च तव; D_7 T $G_{1\cdot 2}$ (both times) $_{3\cdot 6}$ भवति (for तव वि) —^{c}) G_1 आधिका K_1 च तथा, $K_{6\cdot 7}$ $B_{6\cdot 7\cdot 8}$ (marg) $_9$ $Da_{3\cdot 4}$ Dn_1 n_4 Ds_1 $D_{2\cdot 4\cdot 8\cdot 9}$ तव च (by transp) —^{d}) K_7 B_9 $D_{4\cdot 7\cdot 9}$ T_2 G_1 $M_{1,5-7}$ त्व च (M_5 तु) तन्; T_1 G_2 (first time) $_{3\cdot 6}$ तत्त्व तन्, G_3 (second time) किं तत्त्व (for तच्च त्व)

45 For the repetition in G_3, cf v l. 30 $Ś_1$ V_1 missing (cf v l 44, 29) —^{a}) $K_{6\cdot 7}$ Ds_1 बालाद्

C 12. 12304 B 12. 327(0).46 C 12. 334 46 व्यवसायेन शुद्धेन मद्विधैश्छिन्नसंशयः ।
विमुच्य हृदयग्रन्थीनासादयति तां गतिम् ॥ ४६
भवांश्चोत्पन्नविज्ञानः स्थिरबुद्धिरलोलुपः ।
व्यवसायादृते ब्रह्मन्नासादयति तत्परम् ॥ ४७
नास्ति ते सुखदुःखेषु विशेषो नास्ति लोलुपा ।
नौत्सुक्यं नृत्तगीतेषु न राग उपजायते ॥ ४८
न बन्धुषु निबन्धस्ते न भयेष्वस्ति ते भयम् ।
पश्यामि त्वां महाभाग तुल्यलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ ४९
अहं च त्वानुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनीषिणः ।
आस्थितं परमं मार्गमक्षयं तमनामयम् ॥ ५०
यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थश्च यदात्मकः ।
तस्मिन्वै वर्तसे विप्र किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

(for घात्याद्) G2 (first time) corrupt, G2 (second time) घात्वाद्दुद्दशयाद्वापि — D4 G2 (both times) om 45^b — ^{b}) K1 2 3 D9 भयाद्वापि विमोक्ष जात्; B8 (marg as in text) °त्यविमोक्षनात्; D6 7 °प्यधिमोक्षजात्; T1 G3 6 सुद्यमे स्व विमोक्षजात्; T2 विमोहाद्वाविमोक्षजात्, G1 विधाघाप्यविमोक्षयन् — ^{c}) K6 7 वा (for च) — ^{d}) K3 गच्छति, B6 7 9 Da4 D5 D2 8 5 M6 गच्छसि, G2 (second time) गच्छत (for °ति) D6 मतिं (for गतिम्) M1 6 7 विज्ञाने नाधिगच्छसि

46 For the repetition in G2, cf v l 30 Ś1 V1 missing (cf v l 44, 29). — ^{a}) D4 9 शुद्धेन (for शुद्धेन) G2 (second time) व्यवसायविशुद्धेन — ^{b}) D4 9 बुद्धिमान्; D1 G2 (second time) त्वयि यश्; T G1 3 6 त्वद्विधश्(for मद्विधैश्) K3 सशया; B1 -सशय G2 (first time) त्वयि यथसमशयं — ^{c}) K3 प्रथीर्; Da4 D6 7 T G1 2 (first time) 3 ग्रथिम् (for ग्रन्थीन्) — ^{d}) K1 D4 9 उत्पादयति; M1 6-7 आसादयसि (for °यति) K1 2 4 गतिमासादयति तां

47 For the repetition in G2, cf v l 30 Ś1 V1 missing (cf v l 44, 29) — ^{a}) T1 भावांश्; G2 (first time) भावाश् (for भवांश्) Da4 G1 2 (second time) M1 विज्ञान (for °न·) — ^{c}) D1 G2 (both times) पृच्छन् (for ब्रह्मन्) G8 व्यवसायेन सत्पृच्छन् — ^{d}) B6 9 Da3 a4 D9 यत् (for तत्) Da1 पद (for परम्)

48 For the repetition in G2, cf v l 30 Ś1 V1 *missing* (cf v l 44, 29) D4 9 read 48^a twice followed by 48^d — ^{b}) B1 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 7-9 M1 6-7 नासि (for नास्ति) K1 2 4 वस्तुषु, K1 G2 (second time) लोलुप; B6 7 9 Da3 a4 D5 D2 4 7-9 T1 G2 (first time) 4 6 M1 6-7 लोलुप (for °पा) — ^{c}) K1 D2 4 7 T1 नौत्सुक्य, M1 नौत्सुक्य· (for °क्य) K4 6 7 B0 6-9 Dn1 n4 D5 D2-6 7-9 T1 G3 6 नृत्य-; Da4 नृत्र (sic) (for नृत्त). — ^{d}) D6 न रागस्योपमेथने

49 For the repetition in G2, cf v l 30 Ś1 V1 missing (cf v l 44, 29). G2 (both times) om (hapl) 49-50 — ^{a}) K4 नि (for न). M1 6 (*inf lin*) 6 7 बधेषु (for बन्धुषु) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Da1 D2 4 8 [अ]नुपघस; M1 6 7 निपद्दस् (for निबन्धस्) Da1 न बधुश्च नर्मधुस्ते· — ^{b}) K1 D4 9 भयेपि (for भयेषु) — ^{c}) M1 6 7 पश्याम (for °मि) K1 2 M1 6-7 त्वा; B0 मा (for त्वां) Da1 महाभागस् — ^{d}) G1 काचना K1 2 4 तुल्यनिंदास्म सस्तुतिं = (var) 6 36 24^d

50 For the repetition in G2, cf v l 30 Ś1 V1 missing (cf v l 44, 29). G2 om 50 (cf v l 49) D5 om 50^a-51^b — ^{a}) B0 Dn1 n4 D8 D2 4 8 त्वामनु-, B6 7 9 Da3 a4 च त्वां न, D1 G8 च त्वनु, G1 त्वमनु (for च त्वानु-) M1 6-7 -यास्यामि (for पश्यामि) — ^{b}) K1 2 चान्येपि; Da1 [ऽ]प्यन्येन (for चाप्यन्ये) — ^{c}) K1 आस्तित; Da1 आश्रितं; D1 T1 G3 6 आस्थित (for °त). Dn1 मागम् (for मार्गम्) — ^{d}) M6 अक्षयां K1 2 अक्षय चाप्य-याव्ययं

51 For the repetition in G2, cf. v l 30 Ś1 V1 missing (cf l 44, 29) D6 om 51^{ab} (cf v l. 50). — ^{a}) K3 ब्रह्मणस्य (for ब्रा°) G2 (first time) [इ]व (for [इ]ह) — ^{b}) Da4 मोक्षार्थस्य; D1 मोक्षार्थे च; G2 (first time) मोक्षश्चापि; G2 (second time) मोक्षो यश्च (for मोक्षार्थश्च). D1 M1, 7

३१४

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः ।
आत्मनात्मानमास्थाय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ १
कृतकार्यः सुखी शान्तस्तूष्णीं प्रायादुदङ्मुखः ।
शैशिरं गिरिमुद्दिश्य सधर्मा मातरिश्वनः ॥ २
एतस्मिन्नेव काले तु देवर्षिर्नारदस्तदा ।
हिमवन्तमियाद्द्रष्टुं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३
तमप्सरोगणाकीर्णं गीतस्वननिनादितम् ।
किंनराणां समूहैश्च भृङ्गराजैस्तथैव च ॥ ४
मद्गुभिः खञ्जरीटैश्च विचित्रैर्जीवजीवकैः ।
चित्रवर्णैर्मयूरैश्च केकाशतविराजितैः ।
राजहंससमूहैश्च हृष्टैः परभृतैस्तथा ॥ ५ C 12.12317 B 12.326[7] 6 K 12.335 6

यदात्मन॰ (for °त्मक॰) — °) T1 अस्मिन् (for त°) G2 (second time) वर्ण्यते (for वर्तते) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D7 8 8 M1 6-7 ब्रह्मन् (for विप्र) — d) M1 6-7 अनु (for परि)

Colophon Ś1 V1 D6 missing K2 5 B1-5 Da3 a4 Dn1 n8 D1 G4 5 M2-4 absent —*Sub parvan* K1 2 4 6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 7-9 T G1 2 (both times) 8 6 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4.6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 शुकोत्पत्ति॰; K7 D5 जनकशुकसंवाद॰; D4 9 G6 शुक जनकसंवादवाक्य (G6 om वाक्य), M5 6 जनकवचनं —*Adhy no* (figures, words or both) K6 51, B1 G3 149, B8 153, Dn1 152, Dn4 Ds2 150, Ds1 D8 T1 G1 M1 6 7 147, T2 161, G2 (first time) 164, G2 (second time) 168, G6 148, M5 184 —*Śloka no* Da4 Dn4 151, Dn1 52, Ds1 16, D8 53

314

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l 12 313 44, 283 15)

1 For the repetition in G2, cf v l 12 313 30 V1 missing up to मुनि (in 30d) (cf v l 12 313 29) B0 om the ref — b) ❀ C8 कृतात्मा, जितेन्द्रिय॰ । ❀ — c) K6 7 D4 9 आत्मन्यात्मा नमाधा(K6 °स्था)य ❀ C8 आत्मानं परमेश्वरं, आत्मना स्वरूपेण, आस्थाय ध्यात्वा । ❀

2 For the repetition in G2, cf v. l 1 V1 missing (cf v l. 1) — a) B3 सुख (for सुखी). M1 6-7 दांतस् (for शान्तस्) — b) T2 उदङ्मुख. K7 D4 9 आमन्त्र्य नृप तत॰. — After 2ab, K7 D4 9 ins

791* प्रययौ योगमास्थाय तुष्टो दिशमथोत्तराम् ।

— c) K7 D4 9 शिशिर (for शै°) ❀ C8 शैशिरं गिरिं, हिमालयम् । ❀ — d) D7 सधर्मान् (for °र्मा) K7 मातरिस्वन॰ G2 (second time) सधर्मश्च सगिरा ❀ C8 मातरिश्वनो वायो सधर्मा, नित्यमेकत्र नवसन् ॥ C8 वायोस्तुल्यगति । ❀

3 V1 missing (cf v l 1), D7 T2 G1 repeat, while T1 G2 3 6 read, 3 after 12 315 10 — a) K1 2 देवर्षि (for °र्षिर्) K1 7 B0 6-8 9 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D3 4 7 (second time) 8 9 T2 (both times) G1 (first time) M1 सया; D8 तस (for तदा) — c) K1 2 Da4 Ds2 (before corr as in text) G2 8 अयाद्, K7 D4 5 7 (first time) 9 T2 G1 (last two second time) अगाद्, D7 (second time) T1 G6 अयो, T2 G1 (both first time) इव (for इयाद्)

4 V1 missing (cf v l 1) K4 om (hapl) 4ab. — a) K1 तप॰सरोगणाकीर्णं, Da3 a4 अप्सरोगणसंकीर्णं; M5 गधर्वैस्तु समाकीर्णं — b) Dn1 शात, G1 शीत; Bom ed शांत (for गीत) D7 T G1 3 6 स्वर; M1 स्थान॰, M6 7 स्यन (sic) (for स्वन) B3 (marg) M1 6-7 विनादित (for निना) — c) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 8 सहस्रैश; G3 निनादैश्च (for समूहैश्च) — D4 om (hapl) 4d-5c — d) D7 राजहंसैस् (for भृङ्गराजैस्)

5 V1 missing (cf v l 1) D4 om 5a-c (cf v l 4) — a) K6 मद्गुभि॰, K7 Da1 D2 (before corr as in text), 8 9 मद्गुभि॰; D5 7 M1 6 7 मद्गुभि. (for मद्गुभि॰). — b) Dn1 जीवनै॰ (for जीवकै॰) ❀ C8 खञ्जरीट खंजनु इति वैजयन्ती । ❀ — D7 T G1-3 6 om 5cd — c) K1 C8 (gloss विचित्रपक्षै॰) चित्रपर्णैर् (for °वर्णैर्) K1 D2 शुकैश्चैव (for मयूरैश्च)

C 12 12317
B 12 328(?) 7
K 12 335 7

पक्षिराजो गरुत्मांश्च यं नित्यमधिगच्छति ।
चत्वारो लोकपालाश्च देवाः सर्षिगणास्तथा ।
यत्र नित्यं समायान्ति लोकस्य हितकाम्यया ॥ ६
विष्णुना यत्र पुत्रार्थे तपस्तप्तं महात्मना ।
यत्रैव च कुमारेण बाल्ये क्षिप्ता दिवौकसः ॥ ७
शक्तिर्न्यस्ता क्षितितले त्रैलोक्यमवमन्य वै ।
यत्रोवाच जगत्स्कन्दः क्षिपन्वाक्यमिदं तदा ॥ ८
योऽन्योऽस्ति मत्तोऽभ्यधिको विप्रा यस्याधिकं प्रियाः ।
यो ब्रह्मण्यो द्वितीयोऽस्ति त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ९
सोऽभ्युद्धरत्विमां शक्तिमथ वा कम्पयत्विति ।
तच्छ्रुत्वा व्यथिता लोकाः क इमामुद्धरेदिति ॥ १०
अथ देवगणं सर्वं संभ्रान्तेन्द्रियमानसम् ।
अपश्यद्भगवान्विष्णुः क्षिप्तं सासुरराक्षसम् ।
किं न्वत्र सुकृतं कार्यं भवेदिति विचिन्तयन् ॥ ११
स नामृष्यत तं क्षेपमवैक्षत च पावकिम् ।
स प्रहस्य विशुद्धात्मा शक्तिं प्रज्वलितां तदा ।

— ^{d}) B8 (marg as in text) निनादिते, M1 5–7 विराविभि (for °जिते°) K7 D9 कुररैश्च शिखण्डिभि — Ds1 reads 5^{ef} twice — ^{e}) Ds1 (second time) शुकैश्च राजराजैश्च — ^{f}) B6 Da3 Dn1 n4 D2 3 8 कृष्णे°; Ds1 (first time) C8 (gloss वर्णेतरासस्पृष्टै । इतरपक्षिभ्यो वैलक्षण्य सूचितमिति बोद्धव्यम्) श्वेतै (for हृष्टै°) D5 7 परसिकैस् (for °भृतैस्) T1 G2 3 6 अपि (for तथा) Ds1 (second time) S2 अन्यै° पक्षिगणैरपि

6 V1 missing (of v 1 1) G2 om 6^{a}–7^{b} — ^{b}) K1 3 4 7 D4 5 9 अनु, D7 T G1 3 6 अभि (for अधि). B6 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 8 य नित्यमधितिष्ठति — ^{d}) B3 (marg as in text) स देवर्षि (for देवा सर्षि) — Ds2 reads 6^{ef} twice — ^{e}) K4 6 B6 7 8 (marg as in text) Da? a3 Dn1 n4 Ds1 S2 (second time) D2 3 8 तत्र (for यत्र) K7 Ds2 (first time) D4 9 महादेवो; Ds2 (second time) समायाति — ^{f}) K7 Ds2 (first time) D4 9 गौर्या (D4 °र्या) रुद्रगणैस्तथा

7 V1 missing (of v. 1 1) G2 om 7^{ab} (of v 1 6) — ^{a}) K6 B8 पुत्रार्थं; Da4 पुत्रास्ते (for °र्थे) ❀ Ca पुत्रार्थे, सास्वार्थम् । ❀ — ^{c}) K4 6 B6 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 तत्र (for यत्र) K1 2 7 D4 5 9 transp एव and च — ^{d}) K1 2 6 B9 Da4 M1 क्षिप्त्वा; D5 दीप्ता (for क्षिप्ता) K7 D4 9 महौजसा, Da4 दिवक्षस (for दिवौकस)

8 V1 missing (of v 1 1) — ^{a}) K1 2 D7 G2 शक्तिं, K6 क्षितिर् (for शक्तिर्) K7 D4 9 गिरितटे (for क्षितितले) — ^{b}) T G1 2 M1 5–7 अवमत्य (for °मन्य). — ^{c}) B6 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 3, 8 G1 तत्र; G2 यत्ते (for यत्र). K1, 2 4 सुरान्; B6 गजत् (for जगत्). G2 स्कधं (for स्कन्द°). — ^{d}) K7 D4 9 क्षिप्र (for क्षिपन्) B6 6 7 तथा (for तदा)

9 V1 missing (of v. 1 1) — ^{a}) K6 7 D4 9 कोन्यो, G2 °यो नो; M1 6 7 येन्यो (for योऽन्यो) G1 तेन (for मत्तो) K7 D4 9 ह्यधिको (for ऽभ्य°) — ^{b}) M1 7 विप्र (for विप्रा) K1 2 अधिक-; Ds2 अधिका° (for °क) Ds1 प्रिय°. — ^{c}) Ds1 सो (for यो). K1 2 4 ब्रह्मण्ये; K7 °णो, Da1 ब्राह्मण्यो, M1 5–7 ब्रह्मण्या (for °ण्यो)

10 V1 missing (of v 1 1) — ^{a}) Da4 [ऽ]भ्युद्धरत्विमां, D7 [ऽ]भ्युद्धरत्विमां (for °रत्विमां). — ^{b}) B3 कल्पयति (for कम्पयतु) — Before 10^{cd}, B8 9 ins भीष्म उवाच — ^{d}) T1 G3 6 कपयेद् (for उद्धरेद्). K1, 2 4 क इमामुद्धरिष्यति, G2 कुमारपरिनिक्षिप्तो

11 V1 missing (of v 1 1). — ^{a}) D4 9 कथं दे (D9 अथ दे)वगणान्सर्वान् — ^{b}) K7 D4 9 -मानसान्; D7 T2 -मानस° (for °सम्) — ^{c}) D7 अपश्यन् Da4 विष्णु°. — ^{d}) D5 7 सामर (for सासुर-). K2 क्षिप्त सासुरराक्षस; K7 D4 9 क्षिप्तान्सासुरराक्षसान् — ^{e}) K6 B6 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 7 8 त्वत्र, K7 Ds1 D4 9 तत्र (for न्वत्र) — ^{f}) K1 7 विचिंतय (for °तयन्).

12 V1 missing (of v 1 1) — ^{a}) K1 मनामृषत स क्षेमम्, K4 B6 6–9 Da3 a4 Dn4 D8 D2 3 5 8 G3 अ(K4 G3 स)नामृष्य तत° क्षेप(Ds1 सेय)म्; K6 नामृष्यत तत° क्षेपम्; Dn1 अनाधृष्यत्तत क्षेपम्; D7 अनामृश्य तत क्षेम, T2 अनामृष्यत स क्षेपम्; G1 समामृश्य तत° क्षेपम् — ^{b}) K1 2 अवैक्षित (for °क्षत) K1, 4 Da4 D8 (before corr.) पावक (for °किम्) D5 7 मामवैक्षत पावकिं; G2 अवैक्षत हरिस्तु किं — ^{c}) K1 सहस्रस्य; K4, 6 B6 6–9 Da3 Dn1, n4 D8 D2 3, 5, 7, 8 T2 संप्रगृह्य; Da4 संप्रविश्य; T1 G1, 3 संप्र(G1 स प्र)-

कम्पयामास सव्येन पाणिना पुरुषोत्तमः ॥ १२
शक्त्यां तु कम्पमानायां विष्णुना बलिना तदा ।
मेदिनी कम्पिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ १३
शक्तेनापि समुद्धर्तुं कम्पिता सा न तूद्धृता ।
रक्षता स्कन्दराजस्य धर्षणां प्रभविष्णुना ॥ १४
तां कम्पयित्वा भगवान्प्रह्लादमिदमब्रवीत् ।
पश्य वीर्यं कुमारस्य नैतदन्यः करिष्यति ॥ १५
सोऽमृष्यमाणस्तद्वाक्यं समुद्धरणनिश्चितः ।
जग्राह तां तस्य शक्तिं न चैनामप्यकम्पयत् ॥ १६
नादं महान्तं मुक्त्वा स मूर्छितो गिरिमूर्धनि ।
विह्वलः प्रापतद्भूमौ हिरण्यकशिपोः सुतः ॥ १७
यत्रोत्तरां दिशं गत्वा शैलराजस्य पार्श्वतः ।
तपोऽतप्यत दुर्धर्षस्तात नित्यं वृषध्वजः ॥ १८
पावकेन परिक्षिप्तो दीप्यता तस्य चाश्रमः ।
आदित्यबन्धनं नाम दुर्धर्षमकृतात्मभिः ॥ १९
न तत्र शक्यते गन्तुं यक्षराक्षसदानवैः ।
दशयोजनविस्तारमग्निज्वालासमावृतम् ॥ २०
भगवान्पावकस्तत्र स्वयं तिष्ठति वीर्यवान् । C. 12. 12334 B 12 326(?).23 K 12 335 23

सह्य G3 घप्रपद्य, G6 मप्रह्वस्य (for मप्रहस्य) —d) Da4 D4 शक्ति- (for शक्तिं) K1 प्रज्वालितां, K6 B8 (marg.) 9 Da3 a4 तां ज्वलितां; B8 (orig) तां महतीं (for प्रज्वलितां) K1 2 4 7 M1 5-7 तथा (for तदा) —e) B9 कम्पयामास (for कम्प°)

13 V1 missing (cf v l 1) —a) K2 शक्त्या; Da4 शक्त्यां (for शक्त्या) K2 4 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 G2 6 M5-7 कम्पमानायां —b) D7 तथा (for तदा) M6 विष्णुना प्रभविष्णुना

14 V1 missing (cf v l 1) —a) K6 D8 D5 7 शक्रेण, K7 शक्तो न; Da3 a4 शक्तिना (for शक्तेन) —b) K1 2 4 न मूद्धृता (sic), K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 [अ]भवत्तदा, D4 ननूद्धृता, D9 न मूद्धृता; T1 G2 8 6 ह्यनुद्धृता (for न तूद्धृता) —c) K7 B9 Dn1 n4 D8 4 9 M1 5 6 Cv (gloss प्रतिज्ञा रक्षिता) रक्षिता; D5 7 रक्षिता (for रक्षता) D3 रायस्य; D5 7 देवस्य (for राजस्य) —d) K1 2 4 विष्णुना; Da3 a4 D8 T G1-8 6 Ca (gloss तेजोवधरूप) धर्षणं; Dn1 D2 8 9 धर्षणा, Dn4 धर्मणां, D5 7 हर्षणं (for धर्षणां) K1 2 प्रभविष्णुनां ❀ Cv कम्पनाद्धर्षिता, अनुद्धरणाद्रक्षिता चेति भावः । ❀

15 V1 missing (cf v l 1) —b) K1 2 4 D8 D7 T1 G1, 8 6 प्रह्लादम् M1 5-7 विष्णुः प्रह्लादमब्रवीत् —d) K1 2 4 तरिष्यति (for करि°)

16 V1 missing (cf v l 1) —a) D5 7 T1 G2 8 6 त चार्थं (for तद्वाक्यं) —b) K2 निश्चिता; B3 (marg as in text) Da2 G6 निश्चय° (for निश्चित) G2 8 समूल रणनिश्चित (G8 °क) —d) K1 2 4 चैताम् (for चैनाम्) K7 D4 5 7, 9 T G1-8 6 अम्य कम्पयत् (for अप्य°) Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 8 न चैनां स व्यकम्पयत्

17 V1 missing (cf v l 1) —a) B8 (marg) 9 T2 कृत्वा स (B3 तु), Da4 मुक्तस्य, Ds1 D9 मुक्ता स; D7 T G1-8 6 मुक्त्वा तु (for मुक्त्वा स) —b) B0 om गिरि —c) D8 विह्वळ° K7 G8 प्रपतद्.

18 V1 missing (cf v l 1) —a) K2 4 B0 Da4 Dn1, n4 D8 D2 8 8 तत्र (for यत्र) G8 दिशां (for दिशं) —b) G2 8 पार्श्वग° (for °त°) —c) K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 8 5 8 G2 8 दुर्धष (for °र्षस्) —d) K1 तपो; K2 ततो, Dn1 वं तु; T1 G8 6 स्नातो (for तात) G2 अस्नातो नित्यवृत्रस्त (sic)

19 V1 missing (cf v l 1) —a) B0 7 8 (orig) Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 8 T G1-3 6 परिक्षिप्त; B8 (marg) समाक्षिप्तो (for परि°) —b) K1 2 4 D5 7 दीप्यते; M1, 6 7 दीप्यमान् (for दीप्यता) B8 (orig) वा समं, D7 चाश्रम K7 B0 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 T G1-8 6 दीप्यता (T1 G6 दीप्यता, G2 8 दिव्यका) यस्य चाश्रम (K7 D4 9 °मे, Ds2 °यं); B8 (marg) दीप्यते यस्य चाश्रमे —c) K1 2 4 6 B0 6 8 Dn1 n4 D8 D2 8 8 -पर्वत, K7 D4 5 7 9 -वर्धन (for बन्धनं) —d) K1 2 4 दुर्ध (K2 °र्वं) र्षमपराजित° (K1 °त); Da4 °मकृतात्मनि.

20 V1 missing (cf v l 1) —c) G1 विस्तीर्णम् (for विस्तारम्) —d) G2 समावृत° (for °वृतम्)

21 V1 missing (cf v l 1) —a) K1 7 D4 9 पावकिस् (for °कस्) — G2 om (hapl) 21b–22c —b) K1, 2 4 नित्यदा (for वीर्यवान्). —c) K4, 6

C 12 12334 B. 12 328(?). 24 K. 12 333 24 सर्वविघ्नान्प्रशमयन्महादेवस्य धीमतः । २१
दिव्यं वर्षसहस्रं हि पादेनैकेन तिष्ठतः ।
देवान्संतापयंस्तत्र महादेवो धृतव्रतः ॥ २२
ऐन्द्रीं तु दिशमास्थाय शैलराजस्य धीमतः ।
विविक्ते पर्वततटे पाराशर्यो महातपाः ।
वेदानध्यापयामास व्यासः शिष्यान्महातपाः ॥ २३
सुमन्तुं च महाभागं वैशंपायनमेव च ।
जैमिनिं च महाप्राज्ञं पैलं चापि तपस्विनम् ॥ २४
एभिः शिष्यैः परिवृतो व्यास आस्ते महातपाः ।
तत्राश्रमपदं पुण्यं ददर्श पितुरुत्तमम् ।
आरणेयो विशुद्धात्मा नभसीव दिवाकरः ॥ २५
अथ व्यासः परिक्षिप्तं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
ददर्श सुतमायान्तं दिवाकरसमप्रभम् ॥ २६
असज्जमानं वृक्षेषु शैलेषु विषमेषु च ।
योगयुक्तं महात्मानं यथा बाणं गुणच्युतम् ॥ २७
सोऽभिगम्य पितुः पादावगृह्णादरणीसुतः ।
यथोपजोषं तैश्चापि समागच्छन्महामुनिः ॥ २८
ततो निवेदयामास पित्रे सर्वमशेषतः ।
शुको जनकराजेन संवादं प्रीतमानसः ॥ २९
एवमध्यापयञ्शिष्यान्व्यासः पुत्रं च वीर्यवान् ।

Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T1 G6 सर्वान् (for सर्व) T1 G3 प्रमथयन् (for प्रशम°).

22 V1 missing (of v l 1) G2 om 22^{abe} (cf. v l 21). —^{a}) K7 D4 9 T1 G8 दिव्य (for दिव्य) K1 2 सहस्र तु; K7 D4 5 9 -सहस्राणि; B8 (marg) -सहस्र स, Da4 °स्र वै (for °स्र हि). —^{b}) T1 M1 5-7 विष्ठि(T1 °ष्ठ)त° (for तिष्ठत°) D3 पादेन प्रति विष्ठत° —K1 transp 22^{cd} and 23^{ef} K2 4 transp 22^{cd} and 23^{ab} —^{c}) K6 सतर्पयस्, B6 सतापयेत् (for °यस्) K7 B7 D4 9 देवान्सतापयामास —^{d}) K7 D4 9 T1 G6 दृढव्रत°; Bo Dn1 n4 D8 D2 8 8 महा°, G2 वृताव्रत° (for धृतव्रत°)

23 V1 missing (of v l 1) K2 4 transp 22^{cd} and 23^{ab} —^{a}) G1 ऐंद्रिं तु; G2 ऐंद्रीशां, G8 ऐंद्रिय (for ऐन्द्रीं तु) —^{b}) K1 तत्र तु, D8 पार्श्वत°; M1, 5-7 मूर्धनि (for धीमत) —^{c}) K1 त्रिवक्ते, Dn4 विविक्त- (for °क्ते) D8 मठे (for तटे) B8 (marg) विविक्ते पर्वते तत्र —^{d}) D9 महायशा° (for °तपा°). K1 पराशर्यो महातप°; D81 पराशर्यमहानया —K1 transp 22^{cd} and 23^{ef} K2 om (hapl) 23^{ef} —^{f}) Da4 om व्यास° K1 D2 महातप, K4 °यशा, K7 D83 D4, 9 °मना°; D7 T G1-3 6 °मुनि; M1 5-7 °मति° (for °तपा°)

24 V1 missing (of v l 1) —^{a}) K1 समंतुं; K2 4 सुमतुश्च; K7 D8 D4 7 9 सुमंतं (for सुमन्तु) K1 महाभाग; K2 4 °भागो (for °भाग). —^{b}) K2 वैशपायन —^{c}) D7 T1 G3, 5 6 महात्मान (for °प्राज्ञ). K1, 2, 4 जैमनिश्च (K1 °मिर्नि च) महाप्रज्ञ. —^{d}) T2 G1 M1 5-7 चाति (for चापि) K2 4 पैलश्चापि महातपा°; D7 T1 G3 3 6 पैलं चामिततेजस

25 V1 missing (of v l 1) —^{a}) K4 6 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 2 8 यत्र; G2 यो हि (for एभि) —^{b}) K1 2 4 आसीन् (for आस्ते) —^{c}) K1 7 D4 9 तद्राश्रम, Bo 6 8 9 Dn1 n4 D81 तमा°; D82 तस्या° (for तत्रा°) Bo 8 (marg as in text) Dn1 n4 D2 8 रम्य; D8 रम्ये (for पुण्य) —^{e}) Da3 आरण्येयो —^{f}) M1 7 दिवाकर

26 V1 missing (of v l 1) —^{a}) D7 अथ (for अथ). K7 D4 9 [अ]तरि(K7 °री)क्षस्थ; M1 6 7 परिक्षिप्तो (for °क्षिप्त) —^{c}) K6 7 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 ददृशे (for ददर्श) —^{d}) Da4 प्रभां (for -प्रभम्)

27 V1 missing (of v l 1) —^{ab}) T1 G1 3 6 M1 6 7 असज्यमान, G2 आसज्य° K1 2 4 transp वृक्षेषु and शैलेषु D6 7 असज्जमान सर्वत्र K2 7 Dn1 n4 D8 D2 7 9 G1-3 विपर्येषु, B7 विशमेषु; Da3 a4 विविषेषु —^{c}) G2 3 योगमुक्त (for °युक्त) —^{d}) Da4 वाण (for बाण) K1 गुण च्युत; K3 T2 G1 M1 गुणाच्युत; K7 D7 T1 G3 6 M5-7 गुणाच्युतं

28 V1 missing (of v l 1) —^{a}) D5 गुरो (for पितु) —^{b}) K6 7 D81 अवगृह्णाद् K1 2 4 जग्राहायारणीसुत° —^{c}) K7 D4 9 यथोपयोग, B9 °युज्य; Ca (gloss यथासुख) °जोष (as in text). K1 2 4 च तत°; D7 T G1-3 6 तं चापि (for तैश्चापि). —^{d}) K1, 2, 4, 7 D4 5 9 महामति (for °मुनि°).

29 V1 missing (of v l 1). G2 M6 om. (hapl) 29-30. —^{b}) K1 2, 4 पितु°; D4 पित्रये. —^{c}) D4

उवास हिमवत्पृष्ठे पाराशर्यो महामुनिः ॥ ३०
ततः कदाचिच्छिष्यास्तं परिवार्यावतस्थिरे ।
वेदाध्ययनसंपन्नाः शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३१
वेदेषु निष्ठां संप्राप्य साङ्गेष्वतितपस्विनः ।
अथोचुस्ते तदा व्यासं शिष्याः प्राञ्जलयो गुरुम् ॥ ३२
महता श्रेयसा युक्ता यशसा च स्म वर्धिताः ।
एकं त्विदानीमिच्छामो गुरुणानुग्रहं कृतम् ॥ ३३
इति तेषां वचः श्रुत्वा ब्रह्मर्षिस्तानुवाच ह ।
उच्यतामिति तद्वत्सा यद्वः कार्यं प्रियं मया ॥ ३४
एतद्वाक्यं गुरोः श्रुत्वा शिष्यास्ते हृष्टमानसाः ।
पुनः प्राञ्जलयो भूत्वा प्रणम्य शिरसा गुरुम् ॥ ३५
ऊचुस्ते सहिता राजन्निदं वचनमुत्तमम् ।
यदि प्रीत उपाध्यायो धन्याः स्मो मुनिसत्तम ॥ ३६
काङ्क्षामस्तु वयं सर्वे वरं दत्तं महर्षिणा ।
षष्ठः शिष्यो न ते ख्यातिं गच्छेदत्र प्रसीद नः ॥ ३७
चत्वारस्ते वयं शिष्या गुरुपुत्रश्च पञ्चमः ।
इह वेदाः प्रतिष्ठेरन्नेष नः काङ्क्षितो वरः ॥ ३८
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा व्यासो वेदार्थतत्त्ववित् ।
पराशरात्मजो धीमान्परलोकार्थचिन्तकः ।
उवाच शिष्यान्धर्मात्मा धर्म्यं नैःश्रेयसं वचः ॥ ३९ C 12 12354 B.12 319(?).43 K 12.335 43

-राजस; G2 -राजेंद्र (for राजेन)

30 V1 missing (cf v l 1) G3 M6 om 30 (cf v l 29) — [a]) K2 4 एवमथापि शिष्यास्त — K1 2 4 om (hapl) 30[b]–31[a] — [d]) D4 महातपा (for °मुनि)

31 K1 2 4 om 31[a] (cf v l 30) — [b]) K1 2 4 पर्यवार्य (for परि°) D4 7 9 T G1-3 6 M1 6-7 [उ]प (for [अ]व-)

32 [a]) D6 निश्चय (for निष्ठां स) — [b]) K7 B0 6-8 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1-3 6 अपि (for अति) T2 G1 तपस्विनां — [c]) K2 Da4 अथोच्युस् D6 त (for ते) K2 D7 तथा (for तदा) — [d]) B0 गुरु (for गुरुम्).

33 Before 33, K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 7-9 ins शिष्या ऊचु — [a]) K1 2 4 V1 भवता (for महता) K6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 8 तेजसा; B8 (marg) तपसा, M1 श्रेयसो (for °सा) — [b]) K6 च स्व ; K7 D4 9 चाप्यु, B6 स च (by transp), Dn1 चापि; D6 तव D7 T G1-3 6 यशसा च समन्विता — 33[cd] is partly damaged in V1 — [c]) D4 9 एव (for एक) K2 4 पृच्छामो (for इ°).

34 Before 34, D8 ins भीष्म उवाच — [a]) K1 2 4 transp तेषां and श्रुत्वा — [b]) M1 6-7 महर्षिस (for ब्रह्मर्षिस) — [c]) K6 B0 यद् (for तद्) G2 व्यासो (for वत्सा) K2 उच्यत्वामिति तद्वत्स (sic) — [d]) M1. 7 यश्च (for यद्व°) D7 T G1-3 6 कृत (for प्रिय) B6 मम (for मया)

35 [a]) K1 2 4 इति (for एतद्) — [b]) Da4 मानस° — [c]) B8 (marg) सर्वे (for भूत्वा)

36 [a]) K7 D4 9 सहसा (for सहिता) — Before 36[cd], B8 9 ins शिष्या ऊचु V1 partly damaged in 36[cd] Da3 a4 om (hapl) 36[cd] — [c]) G1 इति (for यदि) K2 प्रीता (for प्रीत) G2 उपायोन्यो (for °ध्यायो) K1 यदि प्रीतितपाध्यातो — [d]) K6 B6 7 D5 M1. 7 स्म; D7 ते (for स्मो) K7 D5 सत्तमा, D4 सत्तम° — After 36, Da1 reads 38[cd] for the first time, repeating it in its proper place

37 [a]) V1 कांक्षामहे वर दत्त; M1 6 7 कांक्षायम (M6 °मय)स्तु सर्वेषां — [b]) K1 घर- (for वर) Da3 Dn1 n4 D2 3 8 दातुं (for दत्त) Da1 महर्षिण° V1 वय सर्वे महर्षिणा — [c]) D7 गत , G3 न मे (for न ते) — [d]) V1 B3 (marg as in text) इति (for अत्र) K7 D3 9 प्रसीदत (D4 °त°) (for °द न)

38 [b]) K1 2 B6 9 Da3 Da2 तु (for च) G2 पचम. — Da1 reads 38[cd] for the first time after 36 — [c]) D6 प्रतिष्ठेत — [d]) K1 2 इति (for एष) K6 व° (for न)

39 K1 D5 om 39[abcd] — [b]) K6 सर्वे , B6 Da3 a4 स वै (for व्यासो) K2 4 7 D3 9 व्यासो वचनमब्रवीत्, D7 T G1-3 6 M1 6-7 महर्षिप्र(G1 °र्षिं प्र) वरस्तदा — 39[cd] is partly damaged in V1 — [c]) D4 9 शुको ममात्मनो धीमान्; M1 पराशरात्मनो धी° — [d]) K2 परलोकाक्ष (for °कार्य-) Da4 चिंतका .

C. 12 12234
B 12. 326(?).43
K 12. 335 43

ब्राह्मणाय सदा देयं ब्रह्म शुश्रूषवे भवेत् ।
ब्रह्मलोके निवासं यो ध्रुवं समभिकाङ्क्षति ॥ ४०
भवन्तो बहुलाः सन्तु वेदो विस्तार्यतामयम् ।
नाशिष्ये संप्रदातव्यो नाव्रते नाकृतात्मनि ॥ ४१
एते शिष्यगुणाः सर्वे विज्ञातव्या यथार्थतः ।
नापरीक्षितचारित्रे विद्या देया कथंचन ॥ ४२
यथा हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनिघर्षणैः ।
परीक्षेत तथा शिष्यानीक्षेत्कुलगुणादिभिः ॥ ४३
न नियोज्याश्च वः शिष्या अनियोगे महाभये ।
यथामति यथापाठं तथा विद्या फलिष्यति ॥ ४४
सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ ४५
वेदस्याध्ययनं हीदं तच्च कार्यं महत्स्मृतम् ।
स्तुत्यर्थमिह देवानां वेदाः सृष्टाः स्वयंभुवा ॥ ४६
यो निर्वदेत संमोहाद्ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
सोऽपध्यानाद्ब्राह्मणस्य पराभूयादसंशयम् ॥ ४७

— ᵉ) D5 शिष्यानुवाच धर्मात्मा — ᶠ) K6 D7 धर्मं; K7 Da4 धर्मं ; G2 धर्म्यान् (for धर्म्यं) K7 D1 7 T1 G1-3 6 निश्रेयस; B6 D9 निश्रे°; B7 Da4 D5 D8 5 M7 नैश्रे° (for नैःश्रे°)

40 ᵃ) K1 ब्रह्मणाय; K6 B6 9 ब्राह्मणार्थे — ᵇ) G2 ब्राह्म (for ब्रह्म). K6 सुश्रूषवे; Da4 शुश्रुषवे; G1 शुश्रूषणे K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D5 D2 8 8 तथा, K7 D1 9 च तत्, Da8 a4 सदा (for भवेत्) — ᶜ) K3 4 परलोक-, V1 B6 ब्रह्मलोक (for °लोके) G1 निवासाय (for °स यो) T G6 ब्रह्मलोकनिवासाय, G3 8 °लौकिकवासोय — ᵈ) B7 समति- (for °भि) V1 B0 Dn1 n4 D5 D2 8 8 T G1 6 M1 5-7 कांक्षते (for काङ्क्षति) K3 ध्रुव मम हि काक्षिति°

41 ᵃ) G2 भवते (for भवन्तो) T2 बहुला, G1 °घा (for °ला) — ᵇ) K3 विदो (for वेदो) K7 D1 9 T G2 8 6 M1 5-7 विस्तीर्यताम् (for विस्ता) G1 वेदो वीर्यवतामय — ᶜ) K7 D1 5 7 9 नाशिष्याय; T1 °ष्य स, M1 6 7 नि(M6 न)शिष्ये (M7 °ष्यो) स (for नाशिष्ये स) K3 B6 9 Da4 D5 7 M1 5-7 दातव्य; G1 दातव्ये (for °व्यो) — ᵈ) K3 Da4 नावृते (for नाव्रते)

42 ᵃ) V1 damaged T1 G2 6 शिष्यगणा (for °गुणा) — ᵇ) K1 शिक्ष्यातव्या, K3 विज्ञार्थव्या, D4 विज्ञातव्यां B0 कृतार्थत; B8 (marg as in text) प्रयत्नत (for यथार्थत) — ᶜ) K3 G1 नापरे(G1 °रि)-क्षित ; Da3 नापरीक्षत (for °क्षित) — ᵈ) T2 देयं (for देया) Da4 कथ च न°

43 With 43, cf Garuda P 112 3, Cāṇakya Rājanīti, 5 2 — ᵃ) K6 om हि Da4 कथन, D5 कनके; D7 कमल (for कनक) D9 यथा न हिनिक शुद्ध (sic), G1 यथा हि कनका शुद्धा. — ᵇ) K1. 2 4 तापच्छेदन, D5 7 °च्छेदादि, T2 °भेदनि, M7 ताव च्छेदनि- (for ताप°) K6 B0 6-9 Da7 n4 Dn1 n4 D7 8 M1 6 8 -कर्षणे (for घर्षणे) — ᶜ) K1 2 परे क्ष्यते, K4 T G1 परीक्ष्यते, V1 G2 8 6 परीक्षते; D5 परिक्षते (for परिक्षेत). — ᵈ) K7 D1 9 कुलशीलसम न्वितान्, D5 7 निरीक्षेत गुणादिभि°

44 ᵃ) D7 वै (for व) G1 शिष्यस् (for शिष्या) — ᵇ) K7 अनियोगे; T2 G1 M1 5-7 न (T2 क-, G1 स्व)नियोज्ये (for अनियोगे) — ᶜ) K1 यथापथ्य; K3 B6 °पाठ्य, K7 D1 9 °वाच्य, V1 D5 °वाच; D7 T G1-3 6 °तत्त्व, M1 5-7 °तथ्य (for °पाठ) — ᵈ) K3 हलिष्यति, G1 चालि° (for फलि°)

45 M1 5-7 om 45 K3 reads 45ᵃᵇ twice — ᵃ) D5 7 T2 G1 8 तरति (for °तु) Ds1 दुर्गानि K3 (second time) महर्षिबुद्धिना कार्या, G3 सर्वेशस्वर दुर्गाणि — ᵇ) K4 सर्वे; V1 lacuna, T1 G3 8 6 ततो (for सर्वो) G1 पश्यति D7 ततो विद्या फलिष्यति — ᶜ) K3 B8 (marg) वेदान् (for वर्णान्) — ᵈ) D7 T G1-3 6 कृत्वा ब्रह्म यथार्ह(G3 °ग)त

46 ᵃ) K3 Da4 D9 हीन, V1 B0 चैव, G1 भिंदन् (for हीद) B8 (marg as in text) वेदस्या ध्यापनं चैव — ᵇ) K1 2 4 तात, B0 तत्र; D7 T G1-3. 6 M1 5-7 देव (for तच्च) K6 B8 कृत; Ds1 स्थित (for स्मृतम्) K7 D1 9 तत्त्वार्थसहित स्मृत — ᶜ) G1 स्मृत्यर्थम् (for स्तु°) K1 2 4 D7 T G1-3 6 M1 5-7 इति (for इह) K1 2 4 G2 वेदानां (for देवानां) — ᵈ) Ds1 तुष्टा; G8 स्पृष्टा, M1 5-7 दृष्टा (for सृष्टा.)

47 K7 om 47ᵃᵇ — ᵃ) K1 2 4 निर्वेदेत, K6 D1 9 वै निंदति (K6 °देत); Dn4 निर्वेदे तु; D5 7 G8 निर्वदति, T1 G6 निंदते तु, G2 निर्विद न, M1,

यश्चाधर्मेण विब्रूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ ४८

एतद्वः सर्वमाख्यातं स्वाध्यायस्य विधिं प्रति ।
उपकुर्याच्च शिष्याणामेतच्च हृदि वो भवेत् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

३१५

भीष्म उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासशिष्या महौजसः ।
अन्योन्यं हृष्टमनसः परिषस्वजिरे तदा ॥ १
उक्ताः स्मो यद्भगवता तदात्वायतिसंहितम् ।
तन्नो मनसि संरूढं करिष्यामस्तथा च तत् ॥ २
अन्योन्यं च सभाज्यैवं सुप्रीतमनसः पुनः ।
विज्ञापयन्ति स्म गुरुं पुनर्वाक्यविशारदाः ॥ ३
शैलादस्मान्महीं गन्तुं काङ्क्षितं नो महामुने । C 12 12358 B. 12. 316(?). 4 K 12. 336 4

6–7 विनिंदेत (for निर्वदेत) — c) K1 2 4 सोपाध्यानाद्, V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 सोभि°; T G1–3 6 सोवध्या(G2 °ज्ञा)नाद् (for सोऽप) K3 ब्रह्मणस्य — d) K1 2 V1 B3 (marg as in text) परिभूयाद् (for परा°)

48 a) K6 G2 धर्मेण (for [अ]ध°) — b) K6 धर्मेण, B8 [अ]न्यायेन (for [अ]धर्मेण) — c) T2 अन्यतर K1 श्येति, K2 4 [ऽ]प्येति; V1 B6 (marg as in text) 7 D5 [ऽ]भ्येति, D7 G8 प्रीतिं; Cv (gloss मृतो भवति) प्रैति (as in text) — d) K4 विद्वेषां, Da4 वेदेषं (for विद्वेषं) K2 4 न, Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 च (for वा) K6 V1 B0 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 T1 G2 6 M1 6–7 वा नि, T2 G1 वानु-, G8 वा न (for वाधि) V1 B0 7–9 Da3 a3 -यच्छति (for गच्छति)

49 a) D9 उपकुर्यां, G8 °कार्याच् (for °कुर्याच्) — d) G2 वै (for वो) D7 चोधयेत् (for वो भवेत्) D6 एतत्सर्वं हित भवेत्

Colophon. Ś1 D6 missing K3 5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2–4 absent — *Sub parvan* K1 2 4 6 7 V1. B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 D8 D2–5 7–9 T G1–3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1. 2 4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 शुकोत्पत्ति ; K7 D4 9 व्यासाश्रमप्राप्ति, D6 शुकोत्पत्तौ व्यासाश्रमप्राप्ति, M1. 5–7 स्वाध्यायक्रम — *Adhy no* (figures, words or both) K6 52, B7 140, B8 254, Dn1 153, Dn4 Da2 151, D7 G8 150, D8 G1 M1 6 7 148, T1 G6 149, T2 162, G2 165, M5 184 — *Śloka no* Da4 Dn4 52, Dn1 53

315

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l 12 313 44, 283. 15)

1 b) K1 महोजस — D8 om (hapl) 1c–2a D7 reads 1cd twice — c) Dn4 अन्योन्य (for °न्य) — G2 om 1d–3c — d) D4 9 M7 परिषष्व(M7 °स्व)जिरे तदा

2 D8 G2 om. 2 (cf v l. 1) — a) T2 G1 उक्ता (for उक्ता) K1 6 स्वो; K7 Da3 D4 9 स्म (for स्मो) Da3 [अ]द्य (for यद्) — b) K1 सहत, Da4 सहति, D7 -सहति (for सहितम्) K2 T1 तदाह्वास(T1 त्वाया)तिसहित ❀ Cn तदात्वे तत्काले, आयतौ उत्तरकाले च, सहित, सम्यग्घितम् । ❀ — c) Da3 a4 तन्मे (for तन्नो) K4 सगूढ, Da4 D5 समूढ (for सरूढ) — d) M6 तयो (for तथा) T2 हि तत्, M1. 5–7 वयं (for च तत्)

3 G2 om 3abc (cf v l 1) — a) T1 अन्योन्यश्च K1 2 समाज्यैनं; B9 सभाष्येव (sic), D5 T G1 6 M1 6 7 समाभाष्य (M6 °ष्यस्) (for सभाज्यैव) V1 B0 7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 अन्योन्य सविभाज्यैव; D7 °न्य चैवमाभाष्य, G2 °न्यं स्वयमाभाष्य — b) K1. 2 4 तत (for पुन) D7 T G1 3 6 M1 6 7 एवं सुप्रीत मानसा (D7 °स) — c) D7 T G1 3 6 M1 6, 7 पुन-

C. 12 11260
B 12. 329(e) 4
P 12. 335 4

वेदाननेकधा कर्तुं यदि ते रुचितं विभो ॥ ४
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ ५
क्षितिं वा देवलोकं वा गम्यतां यदि रोचते ।
अप्रमादश्च वः कार्यो ब्रह्म हि प्रचुरच्छलम् ॥ ६
तेऽनुज्ञातास्ततः सर्वे गुरुणा सत्यवादिना ।
जग्मुः प्रदक्षिणं कृत्वा व्यासं मूर्ध्नाभिवाद्य च ॥ ७
अवतीर्य महीं तेऽथ चातुर्होत्रमकल्पयन् ।
संयाजयन्तो विप्रांश्च राजन्यांश्च विशस्तथा ॥ ८
पूज्यमाना द्विजैर्नित्यं मोदमाना गृहे रताः ।
याजनाध्यापनरताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ॥ ९
अवतीर्णेषु शिष्येषु व्यासः पुत्रसहायवान् ।
तूष्णीं ध्यानपरो धीमानेकान्ते समुपाविशत् ॥ १०
तं ददर्शाश्रमपदे नारदः सुमहातपाः ।
अथैनमब्रवीत्काले मधुराक्षरया गिरा ॥ ११
भो भो महर्षे वासिष्ठ ब्रह्मघोषो न वर्तते ।
एको ध्यानपरस्तूष्णीं किमास्से चिन्तयन्निव ॥ १२
ब्रह्मघोषैर्विरहितः पर्वतोऽयं न शोभते ।
रजसा तमसा चैव सोमः सोपप्लवो यथा ॥ १३
न भ्राजते यथापूर्वं निषादानामिवालयः ।

विज्ञापयति स्म —^{d}) D_7 T G_{1-3} 6 M_1 6 7 गुरु (for पुनर्) B_0 -विशारद

4 ^{b}) K_6 महाद्युते (for °मुने) —^{c}) K_2 अनेकदा; B_3 अनेकधा; G_1 अनेकथा (for °कधा) T_1 G_6 चोदते नो कथ कर्तुं, G_3 चोदनेन कथ कर्तुं —^{d}) K_1 2 4 7 D_4 5 9 रोचते (for रुचित) K_6 V_1 B_0 6 7 8 (marg) 9 D_{a3} a4 D_{n1} n4 D_8 D_2 3 8 प्रभो, B_8 (orig) हि भो (for विभो)

5 ^{a}) D_5 शिष्यानां —^{b}) K_6 D_4 परासर; D_7 पाराशर (for परा°) —^{d}) B_9 D_{a4} -सहित (for सहित) K_7 D_4 विभु°, D_{a3} om. (hapl), D_5 प्रभु°, D_9 विद्ध° (for हितम्)

6 ^{a}) T_1 G_{1-3} 6 M_1 5-7 क्षितिर्वा देवलोको (M_1, 6 7 °के) वा —^{b}) K_2 3 गच्छध्व (for गम्यतां) K_1 3 7 D_4 5 7 9 यत्र (for यदि) —^{c}) K_6 B_6 D_{a3}, a4 तु व, D_8 च वै, D_5 हि य, T_2 हि व° (for श्च व°) —^{d}) V_1 damaged T_2 ब्रह्मा हि; M_1 6 7 ब्रह्मभि° (for ब्रह्म हि) D_5 C_s (gloss अनवस्थितचित्तेषु चलम स्थिर, फलपर्यन्त न स्यादित्यर्थ°) प्रचलच्छल; T_1 G_2 3 प्रचुर जल (for °रच्छलम्)

7 ^{a}) K_6 तेनुज्ञात्वा; T_2 तेन ज्ञातास् —^{b}) G_2 गुणिन (for गुरुणा) K_1 2 ब्रह्म- (for सत्य) D_{a4} -वादिना; G_2 वादिन —^{c}) D_{n4} प्रदाक्षिणो

8 ^{a}) K_1 2, 4 7 D_4 तु; D_{a1} च (for ऽथ) —^{b}) K_7 D_9 अकल्पयत् ❀ C_n चातुर्होत्रमकल्पयन्, चतुर्होत्र-सज्ञका मन्त्रा°, चित्ति स्रुक् चित्तमाज्यमित्यादयो, अध्यात्मा-धियज्ञयोरभेददर्शनार्था, तत्पूर्वक प्रवृत्त कर्म, चातुर्होत्रमग्नि-होत्रादिक सोमान्त मकल्पयन्, प्रवर्तितवन्त ॥ C_s एक सन्त वेद चतुर्धा विभज्य चतुर्वेदसाध्य कृतवन्त । ❀ —^{c}) K_1 2 D_5 सयोजयतो, K_7 D_4 9 सयाजयंति (K_7 °यति) (for °यन्तो) K_6 विप्राश्च —^{d}) K_6 om (hapl), D_4 राजन्याश्च K_6 विशां; K_7 D_5 विशास (for विशस्).

9 ^{b}) D_4 9 मोहमाना (for मोद°) —^{d}) V_1 damaged B_6 (marg as in text) M_1 5-7 पूजिता° (for विश्रुता°)

10 ^{a}) K_1 2 विप्रेषु (for शिष्येषु) —^{b}) D_{a4} व्यास (for व्यास) —^{c}) K_1 भीमो (for धीमान्). —^{d}) K_1 ऐकांते — After 10, D_7 T_2 G_1 Kumbh ed repeat and T_1 G_2 3 6 read 12 314 3

11 ^{b}) K_1 2 4 -यशा° (for तपा°) —^{c}) T_2 अथैकम् (for °नम्)

12 Before 12, B_9 D_7 T_1 ins नारद उवाच —^{a}) B_0 7 D_{n1} n4 D_8 D_2 3. 8 ब्रह्मर्षे (for महर्षे) K_6 7 B_6 8 9 D_{a4} D_{a1} D_4 वाशिष्ठ, G_1 वसिष्ठ —^{b}) K_1 ब्रह्मघोषे T_2 G_{1-3} 6 नि (for न) T_1 ब्रह्मघोष निवर्तिते —^{d}) T_1 G_{1-3} M_1 6 7 किमासे (sic), T_2 किमास्ते (for किमास्से). G_3 8 च यतन् (for चिन्तयन्).

13 ^{c}) D_7 G_2 3 जरया (for रजसा). D_{a4} राजसा तामसा चैव —^{d}) K_7 B_6 (marg) 8 D_7 सोमप्लवो; C_a n (gloss [both] राहुग्रस्त°) सोप° (as in text) K_1 सोम° सोपस्तुवद्यथा

14 ^{a}) K_1 3, 4 न शोभते; K_7 D_4 5 9 न भ्राजति; D_7 G_3 न भ्राजते; M_1, 6 7 lacuna K_1 om from थापूर्वं up to श्च हि (in 15^{a}). D_{a1} निशापूर्वं (for यथा

देवर्षिगणजुष्टोऽपि वेदध्वनिनिराकृतः ॥ १४
ऋषयश्च हि देवाश्च गन्धर्वाश्च महौजसः ।
विमुक्ता ब्रह्मघोषेण न भ्राजन्ते यथा पुरा ॥ १५
नारदस्य वचः श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
महर्षे यत्त्वया प्रोक्तं वेदवादविचक्षण ॥ १६
एतन्मनोनुकूलं मे भवानर्हति भाषितुम् ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वत्र च कुतूहली ॥ १७
त्रिषु लोकेषु यद्वृत्तं सर्वं तव मते स्थितम् ।
तदाज्ञापय विप्रर्षे ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १८
यन्मया समनुष्ठेयं ब्रह्मर्षे तदुदाहर ।
वियुक्तस्येह शिष्यैर्मे नातिहृष्टमिदं मनः ॥ १९

नारद उवाच ।

अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
मलं पृथिव्या वाहीकाः स्त्रीणां कौतूहलं मलम् ॥ २०
अधीयता भवान्वेदान्सार्धं पुत्रेण धीमता ।
विधुन्वन्ब्रह्मघोषेण रक्षोभयकृतं तमः ॥ २१

भीष्म उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा व्यासः परमधर्मवित् ।
तथेत्युवाच संहृष्टो वेदाभ्यासे दृढव्रतः ॥ २२
शुकेन सह पुत्रेण वेदाभ्यासमथाकरोत् ।

C 12.1 387
B 12.329[8].23
K 12.336 46

पूर्व) —b) Da3.a4 D7 T G1-3 6 M7 भालय —c) V1 D8 युक्तो; D7 -जुष्टा (for जुष्टो) K3 हि, D5 [ऽ]य (for ऽपि) —d) K6 V1 B5 (marg) 9 Da3 a4 D4 7 T G1 6 M1 5-7 -विनाकृत°, K7 D9 विवर्जित (for निराकृत)

15 K1 om. up to श्च हि (cf. v 1 14) —a) K3 4 D4 9 चैव (for च हि) D5 ते देवा (for देवाश्च) —c) K4.7 Da3 Dn1.n4 D8 D2-4 8 9 M6 वियुक्ता; B9 वियुक्तो; G1 विमुक्तो (for °क्ता) —d) D7 T G1-3.6 M1 7 -पुर (for पुरा)

16 d) T1 देवदेव- (for वेदवाद) K1.3 4 विशारद, K6 V1 Da4 D3 विचक्षण

17 a) D5 7 G3 मनो व्याकुल (for मनोनुकूल) D5 lacuna, M1 5-7 नो (for मे) —b) D5 7 इति च (for अर्हति) K1 भाषित —d) D4 om. (hapl) सर्वत्र च K1 3 कृतश्रम (for कुतूहली) K6 B5 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 M1 5-7 सर्वत्र (M1 स तत्र) सकुतूहल°

18 b) D7 T G1-3 6 मतौ (for मते) M1 5-7 तत्सर्वं त्वन्मयि (M5 °तौ) स्थितं —c) K6 यद् (for तद्) K1.3 4 D1 देवर्षे (for विप्रर्षे)

19 b) K1 उदारह, K3 उराहर; Da4 उपारह (for उदाहर) —c) K6 7 V1 B0 7 8 Da3 a4 Dn1.n4 D8 D2 3 5 7 8 G2 3 6 विमुक्तस्य (for वियु°) K1 3 4 B5 हि; Dn1 G3 3 [ए]व, G1 lacuna (for [इ]ह) K4 शिष्य (for शिष्यैर्) —d) Da1 हृदम् (for -हृष्टम्). D5 7 वच (for मन).

20 20ab = 5 39 64ab —a) K6 देवा (for वेदा) D7 अनाम्नायामला वेदा ❀ Cn अनाम्नाय° अनावृत्ति, स एव मलो दूषणं येषु । ❀ —b) K3 ब्रह्मणस्य Da4 [अ]वृत; G3 तमो (for [अ]व्रत) —20cd = (var) 5 239* (var) 8 30 68cd —c) G3 om मलं. K1 3 7 V1 B0 6-9 Da4 D5 D3 5 7 9 T1 G3 6 पृथिव्यां (for °व्या) Da4 वाहिका, D5 7 T G3 6 M7 बाह्लीका°; G1 M1 5 6 बाह्लीका°; G2 बाह्लिका; Cs (gloss बली बर्दान्ये वाहयन्ति ते) वाहीका (as in text)

21 a) K1 3 4 अध्येता तु, Da3 Dn4 Ds2 D8 5 7 T1 G3 6 अधीयतान् (for °तां) K6 B6 Da3 a4 वेदं; D8 उच्चै (for वेदान्) —b) T3 सोर्धं (for सार्धं) —c) K3 विदत्रन्वन्, Da4 T G1 M1 5-7 विधून्वन्, G3 विस्वरन् (for विधुन्वन्) —d) K1 3 महत्; B1 (marg as in text) मत, Da4 तत, Dn4 मम (for तम°) T1 रक्षोकृतभय तम°

22 K1 3 4 7 Ds2 D4 7 9 T G1-3 6 M1 5-7 om the ref. —b) B8 -धार्मिक (for -धर्मवित्) —c) K1.3 B3 M1 5-7 उक्त्वा च; T G2 3 6 उक्त्वाथ (for उवाच) Da4 स हृष्टो (for संहृष्टो) —d) K4 वेदो म्यासे, K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 5 8 T G1-3 6 वेदाभ्यास, Dn4 वेदभ्यास- (for वेदाभ्यासे) M1 5-7 धृतव्रत (for दृढ°) — After 22 Kumbh. ed Cv ins a passage given in App I, (No 30)

23 b) D5 अत° पर (for अथाकरोत्) —c) K3 वैक्षेण; K7 शैक्षेता; B6 7 Da3 a4 Dn1 Ca (gloss शिक्षाउपाङ्गमिरूपिताक्षरशुद्धिमता) Cs (gloss शिक्षाध्यापसिद्धेन) शैक्ष्येण; D5.7 मौक्ष्येण (for शैक्षेण).

C. 12 12387 B 12 329(8) 23 K 12 335 46 स्वरेणोच्चैः स शैक्षेण लोकानापूरयन्निव ॥ २३
तयोरभ्यसतोरेवं नानाधर्मप्रवादिनोः ।
वातोऽतिमात्रं प्रववौ समुद्रानिलवेजितः ॥ २४
ततोऽनध्याय इति तं व्यासः पुत्रमवारयत् ।
शुको वारितमात्रस्तु कौतूहलसमन्वितः ॥ २५
अपृच्छत्पितरं ब्रह्मन्कुतो वायुरभूदयम् ।
आख्यातुमर्हति भवान्वायोः सर्वं विचेष्टितम् ॥ २६
शुकस्यैतद्वचः श्रुत्वा व्यासः परमविस्मितः ।
अनध्यायनिमित्तेऽस्मिन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७
दिव्यं ते चक्षुरुत्पन्नं स्वस्थं ते निर्मलं मनः ।
तमसा रजसा चापि त्यक्तः सत्त्वे व्यवस्थितः ॥ २८
आदर्शे स्वामिव छायां पश्यस्यात्मानमात्मना ।
न्यस्यात्मनि स्वयं वेदान्बुद्ध्या समनुचिन्तय ॥ २९
देवयानचरो विष्णोः पितृयानश्च तामसः ।
द्वावेतौ प्रेत्य पन्थानौ दिवं चाधश्च गच्छतः ॥ ३०
पृथिव्यामन्तरिक्षे च यत्र संवान्ति वायवः ।
सप्तैते वायुमार्गा वै तान्निबोधानुपूर्वशः ॥ ३१
तत्र देवगणाः साध्याः समभूवन्महाबलाः ।

---

24 [a]) M6 ततो (for तयोर्) K2 G1 M1 7 अभ्या सतोर्; V1 B9 Da1 T1 G2 6 अभ्यस्यतोर् (for °सतोर्) K4 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T1 G2 3 6 M6 एव (for एवं) — [b]) K4 प्रवादित (for °दिनो). — [c]) T2 वाचो (for वातो) — [d]) K1 4 वीजित; K6 D4 9 T2 G1 3 -वेगित; G2 -वेगिन; M1 5-7 वेगत° (for वेजित) B6 (marg as in text) समुद्रावुतरैवण; D6 7 समुद्रानलवर्जिता°; T1 G6 °नलवेगित

25 [a]) K6 [ऽ]नाध्याय M1 5-7 स (for तं) T G1-3 6 ततो ह्यनध्याय इति — [b]) D5 7 T1 अवारयन्

26 [a]) D5 आपृच्छत् K1 3 4 तत्र, K7 D4 9 T G1-3 6 ब्रह्म; M1 5-7 पुत्र (for ब्रह्मन्) — 26[cd] is partly damaged in V1 — [b]) K1 अभूदयत्; K7 अनूदयं — [c]) K6 7 Ds1 D5 अर्हसि (for °ति) D5 भगवन् (for भवान्) — [d]) K1 3 4 सर्वं वायोर् (by transp), K7 वायो° सर्वं, B7 Da3, a4 वायो पूर्वं (B7 °वें) K1 विचेष्टिता — After 26, D7 T G1-3 6 ins an addl. colophon [*Sub-parvan* D7 T G1-3, 6 मोक्षधर्म — *Adhy* no T1 G3 6 160, T2 163, G1 149, G2 166]

27 Before 27, D7 T G1 ins भीष्म उवाच, G3 6 व्यास — [b]) K7 D4 5 7 9 T G1-3 6 धर्मवित्, M1 5-7 -बुद्धिमान् (for विस्मित°) — [c]) D8 अना ध्याय

28 [b]) K2 4 V1 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 स्वय, B6 D5 सुस्थ (for स्वस्थ) K1 2 7 D4 5 7 9 T G1-3 6 निश्चल; K6 B6 7 9 निश्चित; B8 (marg) निर्मम (for °ल) — [c]) B5 मनसा (for तमसा) K6 7 Ds1 D4, 9 चापि; V1 चैव, T G1-3 6 चासि (for चापि). Dn4 तमसा चापि रजसा — [d]) B6 D7 T G1-3 6 M1, 5-7 मुक्त (for त्यक्त) Da4 M1 5-7 सत्त्व, Ds1 सत्वे (for सत्त्वे)

29 [a]) B6 8 9 Da4 Dn4 पश्यस्व; G3 M1 7 °वि (for °सि) K7 D4 5 7 9 T G1-3 6 Cn (gloss बुद्धौ) आत्मनि, Da4 °न° (for °ना) K2 पश्यस्वात्मा नमात्मना — [c]) K4 6 7 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cn (gloss ऊहापोहाभ्यां परिभाव्य) व्यस्य; B9 व्यवस्य; D5 पश्य (for न्यस्य) D7 T G1, 3 6 M1 5-7 वेतो (for वेदान्) G2 न्यस्यामिन्नस्तु य वेतो — [d]) K1 3 4 चिंतयन्; Da4 चिंतय

30 [a]) K6 B6 7 9 देवयानो (for °यान) K6 रजो, K7 -स्थितो, V1 M1, 5-7 -परो; B0 6 7 9 वरो; B8 (marg) Da3, a4 D8 D5 पथो, Cn (gloss मार्ग°) -चरो (as in text) K1 D7 T G1-3 6 M7 विष्णु (for विष्णो) — [b]) K7 D4 9 तथापर° (K7 °रे) (for च तामस) T1 G1 6 पितृयान (G1 °ण)पथो रवि°, T2 G3 M1 5-7 °याण (G3 M5 °न)परो रवि°, G2 °यान परो विधि — [c]) M1 5-7 इमौ (for एतौ) K7 पश्य, T1 G3 6 वृत्य; G2 प्रति (for प्रेत्य) — [d]) D5 T2 दिव्य (for दिव) K1 B8 D4 9 G2 चाधश्; G1 चापश् (for चाधश्).

31 D7 T1 G2 3 6 read 31 after 35 — [a]) V1 B0 6-9 अन्तरीक्षे. — [b]) K1 2 यत°, K7 D4 9 उग्रा° (for यत्र) K2 G2 सयाति; V1 B0 T G1 3 6 स यांति; Ds1 संवाति (for संवान्ति) K2 वायसा°, D7 साधव° (for वायव°) — [c]) K1 2 7 D4 5 9 T G1-3 6 ते, M1 5-7 [इ]मे (for [ए]ते) K7 मार्गेण; D9 मार्गा हि (for -मार्गा वै). — After 31, D7 T1 G2 3 6 read 34[cd].

तेषामप्यभवत्पुत्रः समानो नाम दुर्जयः ॥ ३२
उदानस्तस्य पुत्रोऽभूद्व्यानस्तस्याभवत्सुतः ।
अपानश्च ततो ज्ञेयः प्राणश्चापि ततः परम् ॥ ३३
अनपत्योऽभवत्प्राणो दुर्धर्षः शत्रुतापनः ।
पृथक्कर्माणि तेषां तु प्रवक्ष्यामि यथातथम् ॥ ३४
प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टा वर्तयते पृथक् ।
प्राणनाच्चैव भूताना प्राण इत्यभिधीयते ॥ ३५
प्रेरयत्यभ्रसंघातान्धूमजांश्चोष्मजांश्च यः ।
प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम सोऽनिलः ॥ ३६
अम्बरे स्नेहमभ्रेभ्यस्तडिद्भ्यश्चोत्तमद्युतिः ।
आवहो नाम संवाति द्वितीयः श्वसनो नदन् ॥ ३७
उदयं ज्योतिषा शश्वत्सोमादीना करोति यः ।
अन्तर्देहेषु चोदानं यं वदन्ति महर्षयः ॥ ३८
यश्चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यो वायुर्धारयते जलम् । C 12 12403 B 12.329(8).29 K 12.336 62

32 a) D7 सिद्धा (for साध्या) — b) K4 सम भूता, K5 B0 6 7 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 9 महाभूता, K7 B5 D4 6 7 9 T G1-7 6 M1 5-7 मवभूवुर (for समभूवन्) — c) K1 2 अपि भवत्, Da3 अप्यभवन् (for अप्य°) K1 7 पुत्र — d) K1.6 दुर्जन; K7 D1 9 वीर्यवान् (for दुर्जय)

33 a) K4 उदारस् (for °नस्) — b) M1 5-7 तत्र (for तस्य) K6 B0 Da3 [अ]प्यभूत् (for [अ]भवत्) — c) D7 T1 G2 6 अपानस्य, M1 5-7 °नस्तु (for °नश्च) G3 सुतो (for ततो) K1 2 7 D5 7 9 G3 जज्ञे, K4 यज्ञे, Da1 ज्ञेया (for ज्ञेय) — d) Da3 a4 तया (for तत°) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 G3 M1 6 [ऽ]पर° (for परम्).

34 a) ⊛ Cn अनपत्य इति प्राणस्य कार्यान्तर नास्ति, सर्वापेक्षया स्थूलत्व च दर्शितम् । ⊛ — b) K1 4 7 D6 मर्दन, K2 मंदन, D4 सूदन (for °तापन°) — D7 T1 G2 3 6 read 34cd after 31, T2 G1 read the same after 35 — c) T G1 6 च (for तु) Da4 अपकर्माणि तेषा तु, D7 G2 3 प्रवीरकर्माणि तेषां (D7 तया) — d) K1 2 4 6 B5 7 6 Da3 a4 D5 यथा तथा (for यथातथम्)

35 a) K6 7 Da3 a4 D4 9 M1 5-7 सर्वशो (for °तो) — b) K1 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 3 5 7 8 T1 G6 चेष्टा (for चेष्टा) G2 चेष्टया वर्तते सदा — c) K1 2 4 T2 प्राणनाद्ध; B0 Da3 a3 (before corr as in text) प्राणानाच्, B5 7 9 Da3 a4 प्राणतश्च (for प्राणनाच्) K1.2 4 7 सर्वेषां (for भूतानां) — d) D7 प्राणा — After 35, D7 T1 G2 3 6 read 31, T2 G1 read 34cd

36 a) K2 partly damaged K1 2 प्रेरयपति, K4 6 7 D4 5 7 9 प्रेषयति (for प्रेर°) K6 अभ्र; K7 D4 9 पुष्प, G3 अम्र (for अभ्र) K1 °शाघातान्; D5 7 °सकाशान् (for °संघातान्) — b) K6 तद्, K7 D4 7 9 T G1 3 6 यान्, B0 7 Da3 a4 यत् (for य°) G2 धामजाश्चोष्मजान्मयान्, M1 5-7 धूमजानूष्मयाश्च य (M5 °जांश्च य°, M6 °जाद्धय) — c) D7 G1 प्रथम (for °म°) B5 9 Da3 a4 प्रथम प्रथमो मार्ग — d) B0 प्रवाहो, T1 G6 [ऽ]प्यावहो, G1 ऽप्यावहो, G2 3 ऽप्यवहो (for प्रवहो) V1 reads from सोऽनिल° up to नाम (in 37c) on marg K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 योऽनिल° (for सोऽनिल)

37 V1 reads up to नाम (in 37c) on marg — a) B5 T3 अपर, M1 5-7 आहर (for अम्बरे) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7-5 7-9 अम्बरेत्य (for अभ्रे-भ्यस्) K1 4 अतरे स्नेहमात्रेभ्यस् (sic), T1 G6 °रे तोय-देभ्यश्च; G2 3 °रे ते महेभ्यश्च (sic) — b) B5 तद्विध्यश्च (sic), D7 M1 5-7 Kumbh ed तडिभ्यश्च; Bom ed विद्युत्भ्यश्च (for तडिद्भ्यश्च) Dn1 च महा (for चोत्तम) K1 द्युति (for द्युति°) K6 B5 7 9 Da3 a4 Cp तडिच्च श्चोत्तमा गतिः; T G1-3 6 तडिच्चश्चोर्ध्वयद्यु (T1 G1 °य द्यु)-तिं ⊛ Cp तडिच्च, विद्युत्व प्राप्य, ल्यब्लोपे पञ्चमी । ⊛ — c) K1 अवहो; T1 G1-3 6 प्रवहो (G1 °हा) (for आ°) K1 2 4 सोम्येति, D2 lacuna, G1 सयाति; G2 3 सवादि (G3 °दी) (for सवाति) M1 6 7 आवहो मानस वाति — d) Ds3 श्वसतो (for °नो) K7 D4 9 महान्, B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Cpp (gloss प्रेरयन्) नुदन्, D5 [ऽ]भवत् (for नदन्) D7 T G1-3 6 M1 5-7 द्वितीयश्च स तोयद°

38 D2 om. 38-39 — a) B5 Da4 सदय; B0 उभय (for उदय) D7 ज्योतिषा D7 T G1-3 6 यश्च (for शश्वत्) — b) D7 T1 G2 3 6 च (for य) — Da3 om 38cd — c) K2 आनदहेषु (sic), Da3 अंतर्देहिषु; G3 अन्यदेहेषु (for अन्तर्दे°) B7 Da3 Dn1 n4 D5 D8 T2 M6 चादान; D4 नो° (for चो°) — d) B0 Da3 D4 7 स; Dn1 ये (for य) K6 वहति (for वदन्ति) K1 2 4 B0 Dn1 n4 D5 D8 8 मनीषिण (for महर्षय).

C 12 12403
B 12 319(e) 39
K 12 326 62

उद्धृत्याददते चापो जीमूतेभ्योऽम्बरेऽनिलः ॥ ३९
योऽद्भिः संयोज्य जीमूतान्पर्जन्याय प्रयच्छति ।
उद्वहो नाम वर्षिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ॥ ४०
समुह्यमाना बहुधा येन नीलाः पृथग्घनाः ।
वर्षमोक्षकृतारम्भास्ते भवन्ति घनाघनाः ॥ ४१
संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदतां नदाः ।
रक्षणार्थाय संभूता मेघत्वमुपयान्ति च ॥ ४२
योऽसौ वहति देवानां विमानानि विहायसा ।
चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमर्दनः ॥ ४३
येन वेगवता रुग्णा रूक्षेणारुजता रसान् ।
वायुना विहता मेघा न भवन्ति बलाहकाः ॥ ४४
दारुणोत्पातसंचारो नभसः स्तनयित्नुमान् ।
पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम मारुतः ॥ ४५
यस्मिन्पारिप्लवे दिव्या वहन्त्यापो विहायसा ।

---

39 D2 om 39 (cf v l 38) —a) K6 transp स॰ and चतुर्थ्ये —b) B0 7 9 T G3 6 धारयेते (for °यते) —c) M1, 6–7 उद्धृत्य (for उद्धृत्य) T2 G1 M1 6–7 ददतो (for [आ]ददते) D5 7 वायोर् (for चापो) —d) K2 जीवतेभ्यो (for जीमू°) K4 वने (for ऽम्बरे) Da3 a1 जीमूतेभ्यो वहोनिल

40 a) T G1 3 6 योग्य॰ (for योऽद्भि॰). K3 स योज्य, D4 सयोध्य, G3 °ज्य (for °ज्य) —c) K1 3, 4 6 वहिष्ठस्, V1 B0 8 Dn4 D8 D2 वर्हिष्ठस्, B6 धार्षिष्णुस्, B9 वर्धिष्णुस्; D3 8 यर्हिष्ठस्, D5 7 विप्रर्षिस्; G3 lacuna (for वर्षिष्ठस्) —d) G3 सुतीय सतत गति॰ (sic).

41 a) K1 2 स नीयमानो; V1 T G1–3 6 समूह्यमाना (for समुह्य°) Da3 a1 M1 6–7 यहुला (for °धा). —b) K1 छीला; K6 V1 B0 6–9 Da4 Dn4 D8 D2 5 7 8 T1 नीता; Da1 Dn1 नीता, D6 [आ]वीता, G3 8 रुद्धा॰ (for नीला) V1 D7 पृथग्विधा, Da4 °रघना; G7 8 °क्परा॰ (for °ग्घना). —c) K1 वक्ष (for वर्ष) G3 8 क्रतुमिम (for -कृतारम्भास्) —d) G1 2 मावेत्र च (for ते भवन्ति) T1 G8 6 ते च वै निर्वला घना. ❀ Cn रिच्यमानो मेघ पूर्णा पूर्णत्वाद्घनाघन उच्यते इत्यर्थ । ❀

42 a) B6 संघता, B8 संहतो; Cn (gloss सघीभूता) °ता (as in text). K1 चोविष्टा; K3 4 चाविष्टा; K7 Da4 D9 वाविद्धा (for चा°). —b) K3 स घनान्, K6 वदूनां, K7 नदथी (for °ता) K4 Da4 नदा; D4 0 वदा (for नदा) D7 भवति न वदा वदा, T1 G6 °ति गगनांतर; T2 °ति न वनांतरा; G1 M1 6–7 °ति नद्नांतरा.; G2 °ति रवतांतर; G8 °ति नदतांतरं —c) K3 रक्षनार्थाय; K6 B9 Da3 a1 क्षरणार्थाय (for रक्षणा°) D6 7 T G1–3 6 M1 6–7 भूतानां (for संभूता) —d) G2 अमरत्वम् (for मेघत्वम्) K1 2 अनु (for उप) M1 6–7 वै (for च)

43 a) Da4 भवति (for वहति) K6 B0 6 (marg as in text) 7 8 (marg) 9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 3 भूतानां (for देवानां) —b) K3 विमनानि (for विमा°) M6 विहायसं —c) G3 वायु (for नाम) —d) K3 मदन, B6 7 9 Da3 a1 Cnp (gloss वर्धन इति पाठे स एवार्थ॰, वृधु हिंसायाम् इति धातो रूपम्) -वर्धन (for मर्दन.). G2 वत सममिमर्दन॰

44 a) K3 वेगगता, K7 °वताद्, Da4 वेदवता (for वेग°) K1 (sup lin as in text) D2 8 9 रुग्ला; K3 रुग्णान्; K7 भक्ता; D7 G3 मग्ना, T G1 6 सूर्णा (for रुग्णा) —b) K4 कुक्षेण (for रू°) K1 3 4 रुजता, Da1 [अ]नुजता; Cs (gloss सलिलानि विक्षिपता) [आ]रुजता (as in text) K7 गणान्, B0 6. 7 8 (marg) 9 Da3 a1 Da3 G8 न(B9 [अ]नु)गान्, G3 वसन् (for रसान्) K6 Dn1 n1 D2 3 8 रूक्षेण रुजता नगान्, D5 7 °णारुजसो नगात् — K3 4 om (hapl) 44c–45b —c) K1 V1 T विहिता; K6 B0 Da3 a1 सहता, B6–9 Dn1 n1 D8 D2 8 8 सहिता, D5 7 G6 [अ]पिहिता (for विहता) K7 D4 9 वेगान् (for मेघा) —d) V1 B1 8 (orig) Dn1 n1 D8 D3 3 3 ते (for न) K6 भवति K1 भलाहका; Da1 G2 M1 6–7 वला° ❀ Cn वलेन परोपमर्देन, अहन्ति गच्छन्ति, ते बलाहका । पृषोदरत्वाद्वकारलोप॰ । अहि गतौ इति धातु । ❀

45 K3 4 om. 45ab (cf v l 44) —a) K6 B9 Da3 a4 D7 G3 दारुणो(G3 °णा)त्पादसचारो —b) K6 7 B0 Dn1 स्तनयित्नुवान्, D7 °यित्नुना (for °यित्नुमान्). —c) D3 om पञ्चम॰ G3 सहसा (for स महा) M1 7 वेदो (for वेगो) —d) K1 Da4 Da1 विवाहो; G1 वियहो (for विवहो).

46 a) B6 टस्मिन्; D7 यस्मै (for यस्मिन्). K6 V1 B0 6–9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 7. 6 7. 8 T G1 3. 6 M6 Cn (gloss परित उपर्येव यस्य वेगात्पतन्ति, न त्वध॰ पतन्तीति परिप्लवा । स्वार्थे तद्धित) पारिप्लवा; G3 M1.

पुण्यं चाकाशगङ्गायास्तोयं विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ४६
दूरात्प्रतिहतो यस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः ।
योनिरंशुसहस्रस्य येन भाति वसुंधरा ॥ ४७
यस्मादाप्यायते सोमो निधिर्दिव्योऽमृतस्य च ।
षष्ठः परिवहो नाम स वायुर्जवतां वरः ॥ ॥ ४८
सर्वप्राणभृतां प्राणान्योऽन्तकाले निरस्यति ।
यस्य वर्त्मानुवर्तेते मृत्युवैवस्वतावुभौ ॥ ४९

सम्यगन्वीक्षतां बुद्ध्या शान्तयाध्यात्मनित्यया ।
ध्यानाभ्यासाभिरामाणां योऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ५०
यं समासाद्य वेगेन दिशामन्तं प्रपेदिरे ।
दक्षस्य दश पुत्राणां सहस्राणि प्रजापतेः ॥ ५१
येन सृष्टः पराभूतो यात्येव न निवर्तते ।
परावहो नाम परो वायुः स दुरतिक्रमः ॥ ५२
एवमेतेऽदितेः पुत्रा मारुताः परमाद्भुताः । C. 12. 12417 B 12. 319(8). 53 K 12. 335 73

6 7 परिप्लुवा (for पारिप्लवे) D6 7 देवा (for दिव्या) —b) T G1-7 6 M1 भवति (for वहन्ति) M1 6-7 विहायगा (for °चमा) —c) T2 G1. 2 पुण्याद्य् (for पुण्य) Da4 गगाधा —d) K2 तोय क्षिप्तिव्यष्ठति (sic) —After 46, K1. 2 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 ins an addl colophon [*Sub parvan* K1 2 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 मोक्षधर्म —*Adhy name* K1 2 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 शुकोत्पत्ति —*Adhy no* B1 151, B2 155]

47 Before 47, K1 2 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 ins व्याम उवाच G3 om 47c–48b —a) T1 G2 6 प्रतिघहो (for °हतो) G2 येन (for यस्मिन्) —b) G2 नैकरामा, Cp (gloss अशुमहस्रयोनि) नैकरश्मिर् (for एकरश्मिर्) ❀ Cn प्रतिहत सूर्यं सहस्ररश्मिरप्येकरश्मि रिव माति ॥ Cs एक मुख्य शुभ्रसज्ञो रश्मीनां पूरको रश्मियस्य । ❀ —c) G2 योनिरस्तु (for °रशु) —d) M1 7 यो न (for येन) K1 2 V1 T G1 2 6 येन या (V1 मा)ति वसुधरा

48 G3 om. 48ab (cf v l 47) —b) K1 7 D9 निधि ; T G1 6 M1 6-7 योनिर् (for निधिर्) T G1 6 M1 6-7 य (for च) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 2 4 7 8 क्षीण. (Da4 तीक्ष्ण) मपूर्णमडल (D6 7 °ला), G2 योनिद्रव्येमृतस्य य —c) T1 G2 2 6 मविघहो (for परि°) —d) D6 वामो (for वायुर्) K2 जवता, K4 6 7 V1 B6 8 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2 2 4 8 जयतां Bo D4 9 जपता, B7 जगतां, D7 T1 G1 2 6 जयिनां, T2 बलिनां (for जवता) K6 Dn1 Da3 D2 4 9 वर (for घर) M1 6-7 वायुर्जववतां वर

49 b) Dn1 n4 D2 2 8 Cn (gloss कल्पान्ते) योन्तु ; D5 योंत (for योऽन्त) B2 D7 T G1-3 6 नियच्छति (for निरस्यति) —c) Dn1 तस्य (for यस्य) K1 4 धर्मोनु, K2 धर्मां न (for वर्त्मानु) K1 2 Da4 Da3 D7 8 T2 वर्तते, D4 lacuna (for वर्तेते) —d) Da4 G2 मृत्युर् (for मृत्यु) K6 मृत्युश्चैकश्च तावुभौ, D7 मृत्युर्दैवस्वकावुभौ

50 Bo om 50-52 K6 om 50ab —a) D7 सत्यम् (for सम्यग्) K4 M1 7 अन्वीक्षिता ; K7 D4 9 °क्ष्य त, Da4 D7 G2 6 °क्ष्यता (for °क्षता) —b) K1 G2 शातायाध्यात्म, M1 6-7 सूक्ष्मया° (for शान्तया°) B6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 2 8 Cn (gloss अध्यात्मचिन्तका इति पूजाया बहुत्वेन पुत्रप्रबोधनम्) चिंतका (B7 Da3 a4 D2 °क°, Ds2 °क), D5 चिंतया (for नित्यया) M1 6-7 सूक्ष्मया ध्याननित्यया —c) Da3 a4 G2 ध्यानाभ्यासाति(G2 °वि)रामाणां ; M1 6-7 °भ्यासाभिरामानां —V1 reads 50d–51c on marg —d) K7 D9 [ऽ]नतत्वाय (for ऽमृत°)

51 K2 Bo om 51 (for Bo, cf v l 50) V1 reads 51abc on marg —a) K1 स समासुस्य वेगेन (sic), D7 G2 स्व(D7 स)यमासाद्य वे° —b) D7 G2 अत° (for अन्त) B6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 2 8 Cn (gloss ब्रह्माण निर्भिद्य गता) दिशोंत प्रतिपेदिरे —c) K1 च स (for दश) —d) K6 प्रलीयते (for प्रजापते)

52 Bo om. 52 (cf v l 50) —a) K1 6 7 स्पृष्ट°, K4 वृष्ट्या ; B8 (marg as in text) सृष्टि°, Da3 a4 स्पृष्टा°, D4 9 स्पष्ट, D6 7 पृष्टा°, G2 पृष्ट° (for सृष्ट°) B8 (marg as in text) पराभूता ; D6 °भूमौ, T1 G6 प्रजाभूतो, G2 8 पुरा भूतो (for पराभूतो) M1 6-7 येन सृष्टा पराभू(M7 पुरा भू)त्वा —b) K6 D4 9 यावत्येव ; Da4 यान्त्येव च, G1 यात्येवा न ; G2 यान्त्येव न M1. 6-7 यात्येव न निवर्तिता —c) D7 परवहो (for परावहो) G2 8 खे (G2 om खे) परावहोनुमतो —d) M7 दुरित- (for दुरति) K6 7 D4 9 वायु संचरते ध्रुव

53 a) G2 om. दिते Da3 a4 एवमेव दिते पुत्रा ❀ Cn अदितेः खण्डनशून्याया अदीनाया परमचित्ते पुत्रा इव पुत्ररूपा पुत्रा । ❀ —b) K1 2 D7 T G1-3 6

C 12.12417
B 12.319.51.52
K 12.326 76

अनारमन्तः संवान्ति सर्वगाः सर्वधारिणः ॥ ५३
एतत्तु महदाश्चर्यं यदयं पर्वतोत्तमः ।
कम्पितः सहसा तेन वायुनाभिप्रवायता ॥ ५४
विष्णोर्निःश्वासवातोऽयं यदा वेगसमीरितः ।
सहसोदीर्यते तात जगत्प्रव्यथते तदा ॥ ५५
तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्म नाधीयन्तेऽतिवायति ।
वायोर्वायुभयं ह्युक्तं ब्रह्म तत्पीडितं भवेत् ॥ ५६
एतावदुक्त्वा वचनं पराशरसुतः प्रभुः ।
उक्त्वा पुत्रमधीष्वेति व्योमगङ्गामयात्तदा ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

मरुत', K4 मरुता, K6 मारुता K1 2 7 D4 9 पर मद्गुला (K1 °ते), K5 °महुता, D5 °माद्गता (for °माद्गुला) — c) K6 अनारमत, K7 °रमत, B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 °रुवत (B0 °त, Da4 °ति); Dn1 n4 D8 D2 8 8 °रत ते (Dn4 च), D6 7 °कमत (for °रमन्त). Dn1 सवाति, T1 G6 सयाति G1 अनता सर्वधावति (sic), G2 अतारतमसा यांति, G3 अनारतमसयाति — d) B3 (marg as in text) सह- (for सर्व). K1 2 B3 T G1 3 6 चारिण, G2 वारिण (for धारिण)

54 a) D5 7 एव (for एतत्) V1 मे; B3 (marg) T G1-3 6 सु (for तु) — c) K1 कपिता, K6 कल्पित. K7 D4 9 [अ]नेन (for तेन) — d) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 [अ]ति, T2 G6 हि (for [अ]भि) K1 2 वायुना दिवि वाय(K2 °यु)ता; K4 D5 7 पवमानेन वायुना, K7 D4 9 वायुना सप्रधा वता.

55 K1 om 55 — a) Da3 विष्णु (for विष्णोर्) K7 B0 Da4 Da3 D4 9 G1 निश्वास; G2 निवार्य (for निःश्वास) — b) D4 T G1-3 6 सदा (for यदा) T2 M1 7 वेद (for वेग) — c) T G1-3 6 M1 5-7 स यदा (for सहसा) ❀ Cn उदीर्यते, उच्चै पठ्यते। ❀ — d) Da3 a4 G2 प्रच्यवते, Dn1 व्यथयते; D5 7 प्रव्यथिते (for यते) B5 T2 तथा (for तदा)

56 a) B0 8 (marg) Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 वेदान् (for ब्रह्म) — b) K6 नाधीयते. Da3 T1 G3 6 वि(G3 6 नि)वायति (for ऽति°) K1 2 4 न पठत्यतिवायुत; K7 D4 8 7 9 नातिवाते ह्यधीयते — D3 om. 56c-57d — c) K6 7 D4 5 7 9 T G1 6 वायौ वायुभय युक्तं (K7 °यं मुक्त, D5 °व प्रोक्त, D7 °य प्रोक्त, T1 G6 °य व्यक्तौ, T2 °य व्यस्तं), G2 वायौ यति वायौ वायुमयं व्यसत (sic), M1 5-7 अधीयते यदि तदा ❀ Cv (reading वायुभवे [for °भय]) वायुभवे, वाय्वन्तरस्योत्पत्तौ, पौनःपुन्येन वायोर्महाघोषे सतीति यावत्। प्रबलतरवायूद्धोषे सति गुरुणोच्चार्यमाणवेदस्य शिष्यैः श्रोतुम शक्यत्वात्तदा अनध्यायः कर्तव्य इति भावः। ❀ — d) K6 transp ब्रह्म and तत्

57 D3 om 57 (cf v l 56) — a) B0 पूर्वं च (for एतावद्) T1 G3 8 6 एतदुक्त्वा तु वचन — b) K6 D4 परासर, Da3 a4 पाराशर्य B5 सुतं (for प्रभुः) — c) Da4 अधिष्व, Da1 अधीस्व — d) Da4 T G1-3 6 M1 5 7 व्योम्नि, M6 व्योनी (for व्योम) Da4 अभूत् (for अयात्)

Colophon Ś1 D5 missing K3 5 B1-5 Da1. a3 Dn3 n3 D1 G1 3 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1 3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 7 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 शुकोत्पत्तिः समाप्ता, B6 शुकोत्पत्तिः, D7 शुकोत्पतन समाप्त; M5 6 अनध्यायनिमित्तकथन. — *Adhy no* (figures, words or both) K6 55, B7 155, B8 256, Dn1 154, Dn4 Da3 G3 152, D8 M1 6 7 149, T1 G6 151, T2 164, G1 150, G2 167, M5 185. — *Śloka no* Dn1 57.

३१६

भीष्म उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे शून्ये नारदः समुपागमत् ।
शुकं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान्वक्तुमीप्सितान् ॥ १
देवर्षिं तु शुको दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितम् ।
अर्घ्यपूर्वेण विधिना वेदोक्तेनाभ्यपूजयत् ॥ २
नारदोऽथाब्रवीत्प्रीतो ब्रूहि ब्रह्मविदां वर ।
केन त्वां श्रेयसा तात योजयामीति हृष्टवत् ॥ ३
नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः प्रोवाच भारत ।
अस्मिँल्लोके हितं यत्स्यात्तेन मा योक्तुमर्हसि ॥ ४

नारद उवाच ।

तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ।
सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्यासमं तपः ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ६
निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
सद्वृत्तिः समुदाचारः श्रेय एतदनुत्तमम् ॥ ७
मानुष्यमसुखं प्राप्य यः सज्जति स मुह्यति ।
नालं स दुःखमोक्षाय सङ्गो वै दुःखलक्षणम् ॥ ८ C 12 1074 9 B. 12 330(2)16 K 12 337 8

316

☞ This adhy is missing in D6 (cf v l 12 283 15)

1 Ś1 missing up to 1b (cf v l 12 213 44) — a) T G1-3 6 भूते, M1 6-7 तत्र (for शून्ये) — b) K1 2 समुपागतं, V1 Da3 a4 °गत° (for °गमत्) — c) Ś1 K1 4 °मपरं (for निरत) K2 शुकस्वाध्यायमंमत्र — d) Ś1 K1 2 4 द्रष्टुम् (for वक्तुम्) K7 D4 9 °मीप्सित (for °तान्) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 वेदार्थान्प्रष्टुमीप्सया, V1 D6 7 °र्थं वक्तु (V1 प्रष्टु)मीप्सित — For 1cd, M1 6-7 subst

792* मोक्षोपायान्बहुविधाञ्शुकस्याद्रेष्टुमीप्सितान् ।

2 a) K7 D4 9 स देवर्षि (for देवर्षिं तु) Ś1 K1 2 त (for तु) — b) D5 मनुपास्थित — c) Ś1 damaged, K7 D4 9 अर्थ°, B0 8 Da4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 6 8 अर्घं (for अर्घ्यं) — d) K7 विविक्तेन (for वेदो°) K2 अभ्यपूजयेत्, K7 Da4 D6 अभ्य (Da4 °भ्य)पूजयन्, Da3 अभ्यपूजयत्

3 a) D6 7 नारदोपि, M1 6-7 तन्नारदो (for नारदोऽथ) K2 [अ]भवेत् (for [अ]ब्रवीत्) G2 3 पूर्वो (for प्रीतो) — b) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 धर्मज्ञ (B0 °व)तां (for ब्रह्मविदां) B9 Da4 D5 G3 वर — c) K1 2 T G1-3 6 M1 6-7 त्वा (for त्वां) G2 श्रेयसे (for °सा) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 4 7 8 T G1-3 6 M1 6-7 वत्स (for तात). — d) G3 पृष्टवान् (for हृष्टवत्).

4 b) Da4 भारत — c) K6 यस्मात्, G2 यच्च (for यत्स्यात्) — d) D7 वा; G2 M1 6-7 मा (for मा) Da3 a4 अर्हति

5 b) D4 भावितात्मना (for °नाम्)

6 = (var) 12 169 33 — a) G3 विद्यामय (for °सम) — b) K7 V1 B0 7-9 Dn1 n4 D8 D2-4 7-9 T G1-3 6 सत्य (for विद्या) M1 6-7 बल (for तप°) — c) K6 राज, Dn4 रोग, Ds2 रागात् (for राग)

7 a) Ds1 D2 कर्मणा (for °णः) Da4 निकृत्तिकर्मणा पापा° (sic) — b) Da4 शीतला (for शीलता) — c) K7 सद्वृत्ति, D8 T1 G1 3 6 सद्वृत्त°, D4 M1 6 7 °त्ति; T2 °त्त (for °त्ति°) K1 G1 समुदाचार (for °चार°) — d) G2 श्रेय एवेदमुत्तम

8 K1 om (hapl) S — a) K6 दुर्लभ, D6 7 तु सुख (for असुख) — b) D5 7 मज्जति, G1 सज्यति; M1 3 6 सर्जति (for सज्जति) K6 7 B3 7 9 Da3 a4 D8 D4 9 T G1 6 M1 6-7 C3 (gloss न मुच्यते, सङ्गादित्यर्थः) न (K6 Da4 Ds1 D4 9 स) मुच्यते (B7 °ति), G2 न मुचति, G3 स सह्यते (for स मुह्यति) B8 न (for स) — c) Da4 T1 G6 सु (for स) D4 5 7 9 दुःखवि (for स दुःख) — d) B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 संयोगो (for सङ्गो वै) V1 B6 7 9 Da3 a4 D6 7 G3 °लक्षण (for लक्षणम्)

9 a) B0 7 शक्तस्य, Da4 सक्तस्य; G3 संगस्य (for सक्तस्य) Ś1 K1 2 भवति (for चलति) G2 सनह्यति

C 12. 12430
B 12. 320(29) 10
K 12. 337 9

सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्धिनी ।
मोहजालावृतो दुःखमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ ९
सर्वोपायेन कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
कार्यः श्रेयोर्थिना तौ हि श्रेयोघातार्थमुद्यतौ ॥ १०
नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ११
आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्याद्विद्यते परम् ॥ १२
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं भवेत् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं मतं मम ॥ १३
सर्वारम्भफलत्यागी निराशीर्निष्परिग्रहः ।
येन सर्वं परित्यक्तं स विद्वान्स च पण्डितः ॥ १४
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेभ्यश्चरत्यात्मवशैरिह ।
असज्जमानः शान्तात्मा निर्विकारः समाहितः ॥ १५
आत्मभूतैरतद्भूतः सह चैव विनैव च ।
स विमुक्तः परं श्रेयो नचिरेणाधिगच्छति ॥ १६

समृद्धिश्च — b) K1 °निवि*नी; K7 Bo. 6 7 Da3 a1 Dn1 n4 Ds1 D2-5 7-9 T1 G1 2 M1 6 7 विवर्धनी (for °र्धिनी) G3 मोहजा मारवर्धनी — c) D3 om from वृतो up to क्रोधा (in 11a) Dn4 -जालावृता, D4 9 T1 G2 6 M1 6-7 -जालवृतो (D4 °ता) — d) K1 चामुत्र, K7 D4 9 स्वामुत्र (for चामुत्र) Bo Dn1 n4 Ds D2 8 सोश्नुते (for चा°).

10 With 10ab, cf 3 103 39ab 12 182 9ab. D3 om 10 (cf v 1 9) — a) K4 V1 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds D2 8 सर्वोपायात्तु, K6 7 D4 5 7 9 °य तु, T G1-3 6 °यैस्तु (for °येन) T1 G2 3 6 रागस्य (for कामस्य) — c) D7 T1 कार्यं (for कार्यः) D5 7 श्रेयोर्थिनां — d) D5 उच्यते (for उद्यतौ) T1 G2 6 यो (G2 यौ) चिविक्तार्थमुद्यतौ (sic)

11 = (var) 3 203 40 12 182 10 D3 om up to क्रोधा (cf v 1 9) — a) Da1 नयो (for तपो) — b) D7 क्रोधं (for श्रिय) K6 7 Dn1 n4 Ds D2-5 7-9 रक्षेच्च (for °त) G3 तत्पराव (for मत्सरात्). Ś1 K1 3 4 श्रेय रक्षेदमत्सरात् — c) D3 D5 7 विद्यां मानाप(D6. 7 °भि)मानाभ्याम् — d) K6 प्रसादत (for प्रमा°) D3 आत्मानमप्रमादत

12 = (var) 3 203 41. — a) G3 अनृशस्यं — b) M1 6-7 मोक्षश्च (for क्षमा) K4 परमो (for °म) D5 7 पद (for बलम्) G2 कर्म चापि पर बल — c) Ś1 K1 ज्ञानात् (for -ज्ञान) Da1 पर (for परं) — d) K3 4 बल (for परम्) D3 सत्याद्य विद्दित कृत

13 = (var.) 3 203 42 With 13ab, cf 8 49 27ab — a) G2 ज्ञेय (for श्रेय°) — b) D7 T G1-3 6 सत्य चापि (for सत्यादपि) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2-4, 8, 9 वदेत् (for भवेत्). — c) Da1 यद्भूतमिह मन्य तम् (sic). — d) T1 G1 3 6 हित (for मत). Ś1 K1 2 एतत्सत्य (K1 °त्य) पर मत

14 With 14, cf 3 203 43 6 26 10 12 182. 11 — a) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds D2 3 8 T2 G1-3 M1 6-7 C8 परि (for फल-) — c) D3 इद (for परि) — d) T1 G3 6 पुमान् (for विद्वान्) K1 पढिता

15 With 15, cf 6 24 64. — a) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n4 D2-4 8 9 इन्द्रियार्थान्यश्च; Ds1 °र्थों यश्च, D6 7 °र्थाश्च (for °र्थेभ्यश्च) — b) D5 reads from वशै up to चैव (in 16b) twice G3 चरत (for °ति) K6 अर्थं (for आत्म) — c) B6 असक्षमान, D5 (both times) 7 असज्य° (for असज्ज°) — d) G2 निर्वाक्य सुसमाहित

16 For the repetition in D5, cf v 1 15 — a) B3 D4 9 अतद्भूतै; D5 (both times) 7 अनुद्भूत (for अत°) G2 आत्मभूतेन तद्भूत ※ Cn अतद्भूत, देहादितादात्म्य बाधित्वा केवलीभूत ॥ Cs आत्मभूतै स्वव्यतिरेकेणाविद्यमानैरिन्द्रियै., मद्व्यतिरेकेण न सन्तीन्द्रियाणीति चिन्तयद्भि, स्वयमतद्भूत इन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्त ॥ Cv आत्मभूतै, आत्मन भूतै ज्ञातै, पुत्रमित्रकलत्रादिभि, आत्माधीनैरिति यावत् । अतद्भूत, तेषां भूतो न भवतीत्यतद्भूत, तद[न]धीन इत्यर्थ । ※ — b) D3 सहैव च, D5 (both times) 7 सहसैव (for सह चैव) ※ Cs सहैव जाग्रदवस्थायामिन्द्रियै सहैव चरति । स्वापावस्थायां विनैवेन्द्रियैश्चरति स विमुक्त । ※ — c) B6 अविमुक्त, T2 G1 स ह मुक्त (for स विमुक्त) — d) T1 G6 अति (for अधि) K4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 T1 तिष्ठति (for गच्छति)

17 a) D5 7 T2 असत्स्पर्श (for °स्पर्शस्) G1 अदर्शनसमं स्पर्श — b) Bo तदासभाषण D5 तथा,

अदर्शनमसंस्पर्शस्तथासंभाषणं सदा ।
यस्य भूतैः सह मुने स श्रेयो विन्दते परम् ॥ १७
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ १८
आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशीष्ट्वमचापलम् ।
एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः ॥ १९
परिग्रहं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रियः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयम् ॥ २०
निरामिषा न शोचन्ति त्यजेहामिषमात्मनः ।
परित्यज्यामिषं सौम्य दुःखतापाद्विमोक्ष्यसे ॥ २१
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ २२
गुणसङ्गेष्वनासक्त एकचर्यारतः सदा ।
ब्राह्मणो नचिरादेव सुखमायात्यनुत्तमम् ॥ २३
द्वंद्वारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनिः ।
विद्धि प्रज्ञानतृप्तं तं ज्ञानतृप्तो न शोचति ॥ २४
शुभैर्लभति देवत्वं व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम् ।
अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्मभिर्लभतेऽवशः ॥ २५
तत्र मृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यते जन्तुस्तत्कथं नावबुध्यसे ॥ २६ C 12 12447 B 12.310(29) 2 K 12 237.28

G3 वदा (for सदा) Ś1 K1 2 4 7 सर्वदासंभाषणं सदा — d) Ś1 K1 2 4 महत् (for परम्)

18 = (var) 3 203 45 With 18ab, cf 12 154 27ef, 182 12ab — a) Ds2 नि (for न) K4 Da4 हिंसा (for हिंस्यात्) — b) Ś1 K1 2 6 7 V1 B8 D4 8 9 T1 G3 6 गतिम्, D1 G2 गति (for -गतश्) K1 चरन्, K7 B0 6 (marg as in text) 9 D1 9 चरन् (for चरेत्)

19 With 19, cf 3 203 46 — a) K6 Dn4 Ds2 T2 G1 अकिंचन्य (K6 °न्य) B0 9 Da3, a4 स्व, M1 7 च (for सु) — b) K7 D4 9 निरीप्सितम्, B8 निराशित्वम्, T1 G6 °मिषम्, G2 क्षेपम् (for °शीष्ट्वम्) — c) G3 एव (for आहुः) Da4 श्रेयम् (for श्रेय) — d) V1 महात्मन, Dn4 D5 7 [अ] जिता°; M1 हिता° (for जिता)

20 = (var) 3 203 47 12 182 13 D8 reads 20-21 on marg — a) K1 पर (for परि) — c) B8 G2 8 6 अशोक (for °क) — d) D4 वा (for the first च) D5 7 इह चामुत्र चाभय

21 D8 reads 21 on marg — a) Ś1 K1 2 4 D5 7 G2 निराशि(K1 °शा)षो, Da3 G3 °शिषा (for °मिषा) — b) Ś1 K1 त्यज्येहाशिव(K1 °ष)म्, K2 4 त्यजेहाशिषम्; K7 Da3 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 त्यजेदा मि(D6 7 °शि)षम् (for °हामिषम्) ॐ C8 आमिष, विषयरूपम् । ॐ — c) Da1 परित्यज K1 2 4 D6 7 [आ]शिष (for [आ]मिष) K1 2 G2 सोम्य — d) K1 दुःख (for दुःख) K6 7 V1 Da4 विमोक्षसे

22 = 3 203 48 12 182 14 — a) K1 चातेन, D6 7 दानेन (for दान्तेन) — b) K1 सयुतात्मना, K7 D4 9 सजिता°, Da4 D5 सयतात्मना (D5 °न) — Da4 om (hapl) 22cd — c) D4 अजिजां (sic) (for °तं) — d) K1 भव्य; D6 7 भाग्य (for भाव्य) K1 Ds1 सगिना (for [अ]सङ्गिना) G2 भाव्य सोख्य वमश्नुते — After 22, G2 repeats from 12 313 30c to 12 314. 2d

23 a) D7 -सगिषु (for -सङ्गेषु) — b) Ś1 K1 2 एकचर्यं, B8 (marg) °कार्ये (for °चर्या-) D8 D2 व्रत (for रत) — c) G1 [ऽ]नुचराद् (for नचि°). — d) B8 (marg as in text) सुखमत्यतमश्नुते

24 a) G2 चराचरेषु भूतेषु — b) G3 याचको (for य एको) V1 नमते (for र) Dn4 य एको रमतेषु च (sic) — c) B6-9 Da4 G2 8 बुद्धि- (for विद्धि) K6 7 D9 विज्ञान (for प्रज्ञान) D5 7 तृप्त स्व; G2 -तृप्तात्मा (for तृप्त त). S1 K1 2 V1 किंचित्प्रज्ञान तृप्तोसौ (V1 °प्त त)

25 a) Ś1 K1 2 4 V1 लभेत; Da4 महति, D4 5 7 9 भवति (for लभति) — b) K1 मारुत (sic) (for मानुषम्) — c) K1 -धर्म (for -जन्म)

26 a) Ds1 अत्र (for तत्र) M1 6-7 जन्म- (for मृत्यु) T G1 2 6 -वशो दु खै (for जरादुःखैः) — b) M1 7 समभिद्रुतं — c) K1 2 4 पश्यते (for पच्यते).

27 D4 om. (hapl) 27 Ds1 reads 27ab twice. — a) M1 7 अभिते (for अहिते). V1 हितबुद्धिस् (for °संज्ञस्) — G2 reads 27bc twice. — b) K4 अधु वैर्, Da3 °वं (for °वे) T G1 3 6 संज्ञित, G2 (both times) सज्ञिक (for सज्ञक) — G3 reads

C. 12 12448 B 12 310(29) 27 K 12 337 27 अहिते हितसंज्ञस्त्वमध्रुवे ध्रुवसंज्ञकः ।
अनर्थे चार्थसंज्ञस्त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ २७
संवेष्ट्यमानं बहुभिर्मोहतन्तुभिरात्मजैः ।
कोशकारवदात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ २८
अलं परिग्रहेणेह दोषवान्हि परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोशकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात् ॥ २९
पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
सरःपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ ३०
महाजालसमाकृष्टान्स्थले मत्स्यानिवोद्धृतान् ।
स्नेहजालसमाकृष्टान्पश्य जन्तून्सुदुःखितान् ॥ ३१
कुटुम्बं पुत्रदारं च शरीर द्रव्यसंचयाः ।
पारक्यमध्रुवं सर्वं किं स्वं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ३२
यदा सर्वं परित्यज्य गन्तव्यमवशेन ते ।
अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं स्वमर्थं नानुतिष्ठसि ॥ ३३
अविश्रान्तमनालम्बमपाथेयमदैशिकम् ।
तमःकान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥ ३४

27[cd] twice — [c]) K6 7 D9 वा (for च) K7 D9 सज्ञस्व; G2 (second time) बुद्धिस्त्व (for सज्ञस्त्व) G3 (second time) अनर्थे सदसज्ञस्त्व — [d]) G3 (second time) तत्कथ (for किमर्थं) G2 किमर्थोत्र न बुध्यसे, G3 (first time) अध्रुवे ध्रुवसज्ञित (± 27[b]).

28 [a]) K6 Da4 D5 सवेष्टमानं, K7 संवेष्ट°, D7 सचेष्ट°, T1 सवेष्ट्यमाण (for °मानं) G3 बहुल (for °भिर्) G2 स्वपेक्षमाण बहुळ — [b]) B6 देह, B9 स्नेह°; Da3 Dn4 D2 3 8 मोहात् (for मोह) B7 om भि रात्म D6 7 आत्मभि° (for °जैः) G2 मोह स बहिरा- त्मजैः ❀ C3 मोहतन्तुभिरात्मजैः, अन्तःकरणविकारैरात्म धर्मत्वेनारोपितैः । ❀ — [c]) K4 शोक (for कोश) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T2 G1 कोप(K6 Da4 Dn1 Ds2 T2 G1 °श)कार इवात्मान, T1 G2 6 कोशकार इवाकार (G2 °शं), G3 शोकरूप इवा कार (sic) — [d]) D6 7 चेष्टयन् (for वे°)

29 [a]) M1 6–7 [इ]ति (for [इ]ह) — [b]) K7 D4 9 दोषता (for °वान्) M6 परग्रह° (for परि°) — [c]) Ś1 K1 2 4 6 Da4 G2 क्रिमिर्हि, Da3 क्रिमीर्हि, T1 G3 6 कृमिभि° (for °र्हि) K2 4 शोककारस्, V1 B0 6 8. 9 Da3 Dn4 Ds1 D2 3 8 G3 कोपकारस्, Da4 कोशफार (for °कारस्) K6 स, B6 7 9 Da3 a4 स (for तु) — [d]) G1 6 बुध्यते, M7 व° (for ब°) D2. 8 स (for स्व)

30 = (var) 12 461*, lines 14–15 Ś1 partly damaged — [a]) K2 कुटुम्बेषु, K6 वेति; D6 T1 G2 3 6 M1 6–7 कुटुबेषु; T2 -कुटुपीषु (for -कुटुम्बेषु). — [b]) K2 सीमंति (for सीदन्ति) — [c]) K1 -सकर्णवे; K4 -पकाभणे (for पङ्कार्णवे) D7 मग्ने (for मग्ना) — [d]) K4 चीर्णा (for जीर्णा) K4 वनगा इव हस्तिन°.

31 K1 om (hapl) 31[ab] — [a]) Ś1 K2 4 D4 9 मोह, G2 मम, G3 यया (for महा) K7 D4 9 -परिभ्रष्टान्, B7 समाकीर्णान्, D6 7 °कृष्यन्, T2 इवा- कृष्टान् (for समा°) — Ś1 K2 4 B8 om (hapl) 31[bc] — [b]) K6 Dn1 जले (for स्थले) D7 स्थले मत्स्यानि चोद्धृतान् — After 31[ab], T G1–3 6 read 46[ab] for the first time, repeating it in its proper place — [c]) M1 6–7 स्नेहपाश (for °जाल) K7 D4 9 समाकीर्णान्; D6 7 °विष्टान् (for °कृष्टान्) — [d]) Da3 a4 D6 7 T1 G6 पश्यन् (for पश्य) K2 जतु° (for जन्तून्) K4 स (for सु)

32 [a]) Ś1 damaged K2 कुटुमं, B0 D6 7 T2 G1 2 कुटुब, Da4 D9 कुटब, T1 G3 6 M1 6–7 कुटुंबं B8 Da3 Dn4 पुत्रदारांश्, G2 °दाराश् (for °दार) Ds2 स्वं (for च) — [b]) K7 -सचयं (for °या) K6 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G1–3 6 M1 6–7 शरीर संचयाश्च ये (Ds1 या), D6 7 °र च सुसश्रया — [c]) D6 7 सावद्यम्, C3 (gloss परकीय) Cv (gloss परीक्षेय) पारक्यम् (as in text) K1 सर्वे Da4 पारक्यामध्रुवे सर्वं — [d]) D8 M1. 6–7 किं स्वित्, D7 किं वा (for किं स्व) Ś1 K1 4 -दुष्कृते, K2 दुःखिते (for दुष्कृतम्) T1 G6 किं स्वित्कि तत्र दुष्कृत, G2 किं स्वकं तत्र दु°, G3 किं स्वित्तत्र सुदु°

33 [a]) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सर्वान् (for सर्वं) — [b]) D4 मंतव्यम् (for गन्त°) Da4 गतव्यमिव शेरते, G1 °मविशेरते — [c]) K1 स सक्तस्त्व, K7 प्रसक्तत्व; Ds1 °क्त स्वम् — [d]) K4 6 B7 Da3 a4 Dn4 D8 समर्थं, K7 D4 9 T2 स्वधर्मं, D6 7 सधर्मं; G2 अनर्थं, G3 स्वमर्थं (for स्व°) K1 D3 -तिष्ठति (for °सि). D8 अर्थं नैवानुतिष्ठसि

34 [a]) K7 D4 9 M1 6–7 अविश्रामम्; C3 (gloss मार्गश्रान्तस्य श्रमनिवृत्तिस्थानं प्रपादि न विद्यते यत्र) °श्रान्तम्

न हि त्वा प्रस्थितं कश्चित्पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ।
सुकृतं दुष्कृतं च त्वा यास्यन्तमनुयास्यति ॥ ३५
विद्या कर्म च शौर्यं च ज्ञानं च बहुविस्तरम् ।
अर्थार्थमनुसार्यन्ते सिद्धार्थस्तु विमुच्यते ॥ ३६
निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ३७

रूपकूलां मनःस्रोतां स्पर्शद्वीपां रसावहाम् ।
गन्धपङ्कां शब्दजलां स्वर्गमार्गदुरावहाम् ॥ ३८
क्षमारित्रां सत्यमयीं धर्मस्थैर्यवटाकराम् ।
त्यागवाताध्वगां शीघ्रां बुद्धिनावा नदीं तरेत् ॥ ३९
त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ४० C 12.12461 B 12.330[29].40 K 12.337 40

(as in text) —[b]) D5 अपयेयम्, D7 अप्रकंपम्, G1 अयाधेयम् (for अपाये°) K6 7 V1 Ds1 D4 9 T G1-3 6 M1 5-7 C8 (gloss मार्गोपदेष्टृपुरुषहीनम्) अदेशिकं, Dn4 अदर्शित (for अदेशिकम्) —[c]) D7 जन (for तम°). Ś1 क***, K2 4 D5 7 -कर्तारम् (for कान्तारम्) —[d]) K3 6 गमिष्यति (for °ष्यसि)

35 K6 om (hapl) 35[ab], V1 reads the same on marg K1 reads 35[ab] twice —[a]) K4 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-5 7-9 M7 स्वा (for त्वा) Bo प्रस्थित° (for °तं) T G1-3 6 किंचित् (for कश्चित्) —[b]) K4 न (for ऽनु) K7 -गमिष्यसि (for °ष्यति) D5. 7 पृष्ठतो ह्यधिगच्छति — K7 D9 om. (hapl) 35[cd] —[c]) K1 स्वकृत (for सु°) K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds1 D2-4 8 G3 8 त्वां (for त्वा) —[d]) Ś1 K1 2 4 गच्छंतम् (for यास्यन्तम्) K1. 2 4 V1 B8 T G1-3 6 M1 5-7 यास्यत° (for -यास्यति)

36 [a]) K6 7 Bo 7 8 Dn1 n4 D2-4. 8 9 T2 शौच (for शौर्यं) —[c]) D5 7 आत्मार्थम्; C8 (gloss अर्थो ब्रह्मज्ञान बुद्धिशुद्धिर्वा, तदर्थम्) अर्था° (as in text) B8 -धार्यंते, D5 7 सार्यंतं, T1 G1 3 6 -सर्यंते; T2 सयते (for सार्यन्ते) K6 7 D4 9 सर्वार्थान्संपरित्यज्य —[d]) G3 3 विद्यर्थं (for सिद्धार्थस्) V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 D3 3 8 च (for तु) D4 9 विमुच्यसे (for °च्यते) K6 सिद्धार्थश्च निमुच्यते, D5 सिद्ध्यर्थं तु विरच्यते, D7 सिद्ध्यर्थमनुरच्यते

37 = 12 169 24 309 70 —[a]) Ś1 K3 निर्बंधिनी, K1 निबदिनी, K4 V1 Dn1 Ds2 T1 G3 6 °धिनी, Ds1 °घना —[b]) K6 वशतो, Ds2 वसते (for °तो) G2 ग्रामे एषा मतो रति —[c]) K1 एन; K3 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 5 5 7 8 एतां (for एनां) G2 छिंदस्येना हि सुकृतो —[d]) G3 नैजां (for नैनां) K7 नैन छिंदति दुष्कृत; G2 यासि वैराच्छिंदंति — After 37, Ś1 K1 2 4 7 D4 9 ins

793* तुल्यजातिवयोरूपान्हृतान्पश्यसि मृत्युना ।
न च नामास्ति निर्वेदो लौह हि हृदयं तव ।

[(L 1) K1 7 D4. 9 हृतान् (for हुतान्) —(L 2) K7 मानास्ति (for नामास्ति) K4 7 लोह (for लौह)]

38 [a]) K6 7 V1 Bo Ds1 D4 9 -श्रोतां (for स्रोतां) K3 रूपस्थूलां मनःस्रोतां, Ds2 रूपकूलमनस्रोता —[b]) Ś1 (inf lin) रजोद्वीपां; K1 7 स्पर्शद्वीप (K7 °पा) K1 रसवहा, D2 8 रसावह, M7 °पगा (for °वहाम्) —[c]) Da4 गधपका, Dn4 °धूप , D5 7 °पंक्वां (for °पङ्का) D4 स्पर्शजल —[d]) D5 om मार्ग Ś1 K1 2 -दुरारुहा; D8 °वह

39 D5 7 om 39 —[a]) K6 7 V1 Bo 6-8 Da3 a4 Dn4 Ds D8 4 9 M1 5 6 C8 (gloss तरित्र, सलिलनोदनसाधनम्) क्षमात(K6 °च)रित्रा (B7 °द्रा) (hypermetric), G2 क्षामारितत्र (sic) (for क्षमारित्रा) ❀ Cn क्षमा एव अरित्राणि, नौचालनदण्डा यस्याम् । ❀ —[b]) D2 धनीस्थैर्य-, G1 धर्मस्थैव (for °स्थैर्य) K2 कटकरा; K4 Bo 6 (marg as in text) 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1 D2 3, 8 Ca n p (gloss वटारका नौकर्षणरज्जु°) वटारका, K6 वतारकां, Da4 वराटका, Dn4 -वपारकां; Ds T1 G2 3 C8 -पदाकुरा, T2 G1 6 घटाकुरा (for वटाकराम्) —[c]) D8 योग (for त्याग) K2 वाताध्वगां, K7 श्वितां (sic), B8 (marg) G2 -वातोद्धतां, D4 9 वातान्विता (for °ध्वगा) Ś1 K1 T2 M1 शीघ्र, G2 lacuna (for शीघ्रा) —[d]) V1 damaged K3 बुद्धिनाव, K4 6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-4 8 9 T G1-3 6 नौतार्यां तां, M1 5 6 नाव कृत्वा, M7 असतार्यां (for बुद्धिनावा) K1 Ds1 नदी B8 (marg as in text) तर (for तरेत्)

40 = 12 318 44 40[ab] is partly damaged in V1 —[b]) K4 6 7 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 Ds D2-4 8 9 T1 M1 5 6 तथा; G3 महे (for उभे) V1 त्यजेत्, T1 G3. 6 द्विज; G2 द्विज (for त्यज) — Da3 a4 Ds1 om. (hapl) 40[cd] —[c]) Ś1 K1 2 4 बुद्धिं (for उभे) —[d]) K6 7 V1 Bo 6 7 8 (orig) D3 4 7 9 T G1 3 6 तत्त्यज; G2 तत्वत (for त त्यज) ❀ Ca तमुपायमपि सिद्धप्रयोजनत्वात्त्यज ॥ Cv येन सता

C 12.12462 B 12 330(323).41 K. 12 337 41

त्यज धर्ममसंकल्पादधर्मं चाप्यहिंसया ।
उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात् ॥ ४१
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ४२
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासं समुत्सृज ॥ ४३
इदं विश्वं जगत्सर्वमजगच्चापि यद्भवेत् ।
महाभूतात्मकं सर्वं महद्यत्परमाणु यत् ॥ ४४
इन्द्रियाणि च पञ्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।
इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ ४५
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैर्हि संहितः ।
पञ्चविंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ॥ ४६

रेण त्यजसि परलोकं, तं संसारं त्यज । ❀

41 ^{a}) M1 6-7 [अ]धर्मम्; Cn (gloss धर्मफल) धर्मम् (as in text) G2 च संकल्पाद्, M1 7 असंकल्पान् ❀ Cn असंकल्पात्, अकामनया । ❀ — ^{b}) V1 Ds2 वा (for च) K6 B0 6,7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 8 [अ]लिप्सया (for [अ]हिंसया) M1 6-7 धर्मं चा(M6 °मंश्चा)प्यविहिंसया — ^{d}) ❀ Cn परमनिश्चयात्, परमात्मैवाहमिति निश्चयात् । ❀

42 ^{a}) K1 6 अस्थिस्थूलं, Da4 Dn1 अस्तिस्थूणं, D6 7 अस्थिस्तम्भ (for °स्थूणं) K1 स्नायसुतं (sic), K2 स्नाध्वयुतं, D6 7 स्नायुनद्धं; T G1-3, 6 °बद्धं (for °युतं). — ^{b}) D6 7 क्षतज- (for -शोणित) K2 -पेलनं (for लेपनम्) — ^{c}) K1 चंद्रावनद्धं, K4 धर्मा°; Da4 धर्मा°, D8 चर्मावनद्ध-, D6 7 कर्मानुपधं, M7 चर्माव बद्धं (for °वनद्धं) V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds2 दुर्गंधिं, D6 7 दुर्गंध (for दुर्गन्धि). — ^{d}) D5 पूर्णे (for पूर्णं)

43 ^{a}) G2 जराक्रोध; G3 °क्रोश-, M1, 6-7 °रोग (for °शोक-) K1 समाविष्ट; Da4 °विष्टा (for °विष्टं). — ^{b}) Ś1 K1 2 अस्थिरं, G2 मारुतं (for मातुरम्). B8 Ds M1 6-7 पचानिलसमन्वितं — ^{c}) D4 अनित्यज्य (for °त्यं च) Ds रजस्व(Ds2 °श्व)लमिमं नित्यं — ^{d}) B0 पुत्रावासम् (for भूतावासं). K6 V1 B0 9 Da3 n4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 इमं त्यज, K7 D4 5 7 9 परित्यजेत्, B6-8 इमं त्यजेत्, T G1-3 6 समुत्सृजेत् (for °त्सृज) M1 6-7 भूतात्मा वा समुत्सृजेत्

44 ^{a}) M1 6 7 इदम् (for सर्वम्) — ^{b}) T1 G2 8 6 जगच्चापि च यद्भ(G2 शुभम्)वेत् — ^{d}) Ś1 K1 अस्मायत्, K2 असाम्य (sic), K6 अद्वयन्; Ds Cn अल्पान्यत्, T1 G3 6 महद्वत् (for महद्यत्). Ś1 K1 2 4 परमाणुमत्, K7 D4 9 T G1 6 °णुवत्, B7 °त्रयत् (sic), Da3 a4 °णु तत्, Ds Cn (gloss परिच्छिन्न) परिमाणवत्, D2 8 8 परमाश्रयात्; D6 7 °र्थवत्, G3 °धम (for परमाणु यत्). G2 मद्विद्याचापराश्रमः — After 44, T G1-3 6 Kumbh ed ins.

794* महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा मही ।
षष्ठस्तु चेतना या तु आत्मा सप्तम उच्यते ।
अष्टमं तु मनो ज्ञेयं बुद्धिस्तु नवमी स्मृता ।

[(L 1) G1 य (for स्त) — (L 2) G2 8 Kumbh ed षष्ठ (for षष्ठस्) T2 धातुर् (for या तु)]

45 D6 7 om 45 — ^{a}) B0 T1 (before corr) तु (for च) K6 द्वय चैव, K7 D4 9 दशैक च (for च पञ्चैव) — ^{c}) Da4 एव (for एष) ❀ Cn पञ्च भूतानि (1-5), महद्बुद्धि° (6), इन्द्रियाणि पञ्च (7-11), चकारात् पञ्च प्राणाः (12-16), तमआदित्रयमेकम् (17), इति सप्तदशकः । ❀ — ^{d}) Da3 om राशि B8 D4 T2 -सज्ञिकः; T1 G1-3 6 -संज्ञित (for सज्ञक°)

46 D6 7 read and M1 6-7 repeat 46^{a}–47^{b} after 48. — ^{b}) Da4 om व्यक्ता. K7 V1 D4 5 7 9 G2 M1, 6-7 (last four both times) च (for हि). K6 B6-9 Da4 सहत°; D8 सज्ञित°, D6 7 सवत, G2 सगत (for संहित) T G1, 2 6 व्यक्तोव्यक्तश्च सगत° — ^{c}) K4 7 B0 (sup lin as in text) 7 8 Da3 Dn1, n4 D2-5 7-9 Cn (gloss इन्द्रियार्थैरष्टभि°, शब्दादिभि° पञ्चभिः मन्तव्य बोद्धव्य अहंकर्तव्य च तैः सहाष्टभिः एव चतुर्विंशक°) चतुर्विंशक; T1 G6 सर्वे विंशकं, T2 G1-3 सप्तविंशक, Cs (gloss पञ्चविंशेन चैतन्येन विशिष्ट, पञ्चविंशसमायुक्त°) पञ्च° (as in text) — ^{d}) K7 D6 T1 G3 6 व्यक्ताव्यक्तमयो (T1 °नो) (for °मयो) K4 7 V1 B0 6 Dn1 Ds2 D6 7 9 M1 8 6 (last three first time) गण°; D4 गणा, T1 गुणा (for गुण).

47 For the sequence in D6, 7 and the repetition in M1 6-7, of v l 46 — ^{a}) Da3 श्रुति°, G3 मात्रै (for एतै) Ś1 K1 2 4 समायुक्तम्, K6 समुयुक्त°, Ds1 समायुक्ता (for °युक्त°) — ^{b}) K6 अव (for अभि). Ś1 K1 2 4 अनित्यमभिधीयते — ^{c}) Dn1, n4 Ds D2 8 8 त्रिवर्गं, M1, 6 7 °र्गं (for °र्गो) K6 Da3, a4 B6 7 च, V1 B0 8 9 Dn1 n4 Ds D2 8 8

एतैः सर्वैः समायुक्तः पुमानित्यभिधीयते ।
त्रिवर्गोऽत्र सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ॥ ४७
य इदं वेद तत्त्वेन स वेद प्रभवाप्ययौ ।
पाराशर्येह बोद्धव्यं ज्ञानानां यच्च किंचन ॥ ४८
इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ४९
इन्द्रियैर्नियतैर्देही धाराभिरिव तर्प्यते ।
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ॥ ५०
परावरदृशः शक्तिर्ज्ञानवेलां न पश्यति ।
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ५१
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ।
ज्ञानेन विविधान्क्लेशानतिवृत्तस्य मोहजान् ।
लोके बुद्धिप्रकाशेन लोकमार्गो न रिष्यते ॥ ५२
अनादिनिधनं जन्तुमात्मनि स्थितमव्ययम् ।
अकर्तारममूर्तं च भगवानाह तीर्थवित् ॥ ५३
यो जन्तुः स्वकृतैस्तैस्तैः कर्मभिर्नित्यदुःखितः । C 12 12475 B 12 330[29] 54 K 12 337 55

M1 6 7 तु (for ऽत्र) M5 त्रिवर्गेण सुख दुःखं

48 For the sequence in D5 7 and the repetition in M1 6–7, cf v l 46 —a) V1 इदं ये, Ds1 D2 M1 6–7 य इम (for य इद) —b) K1 प्रभवाप्ययो, B0 7 9 Da3 a4 Dn4 Ds2 D3 प्रभ(Dn4 °ह)वाप्ययौ (for °प्ययौ). —c) K1 2 4 D4 पराशर्येह, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 G3 पारपर्येण, M1 6–7 पारावर्येण (for °शर्येह) Da4 बोधव्य, Ds1 बोद्धव्यं, G2 बोधस्य —d) B9 जनानां, T G2 3 6 जानता, G1 ज्ञानता (for ज्ञानानां) K1 2 यश्च

49 a) T1 G6 ग्राह्यते (for गृ°) B3 यत्तत; Da4 यद्वत् (for यद्यत्) —b) D5 7 व्यक्त (for व्यक्तम्) K4 स्थित (for स्थिति) Ś1 K1 2 B3 तद्व्यक्तमिति सस्थिति (B3 °त), V1 तत्तद्व्यक्तमिद स्थित —c) D8 बोद्धव्य (for विज्ञेय) —d) K7 B7 लिंग ग्राह्यम्, T1 लिंगाग्राह्यम् Da4 अतीन्द्रियौ ❀ C9 लिङ्गग्राह्य, अनुमेयम् । ❀

50 a) M1 7 निहतैर्, Cs (gloss विषयेभ्य प्रत्याहृत्य आत्मनि स्थापितैः) नियतैर् (as in text) K6 इन्द्रियैर्नीयते देही —b) D7 इह; T1 अव, G2 अभि (for इव) K2 Ds2 D2 7 T G1 2 6 M7 तप्यते (for तर्प्यते) — T2 G2 3 repeat 50cd after 52 —c) Ś1 K1 2 विदितम् (for विततम्) —d) K4 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 3 लोकांश्च (for लोक) K6 आत्मनि (for चा°)

51 T1 G1 6 om 51–52 Da4 om (hapl) 51ab —a) K6 परावरदृशा, G2 पुरावरप्रज, G3 परावरवृते; M1 6–7 °विद (for °दृश) ❀ C9 परावरदृश, पर हिरण्यगर्भ, अवर निकृष्ट, यस्मिन्नसौ परावर, परमात्मा । ❀ —b) K6 B9 D8 -मूला (for -वेला) K4 7 V1 B0 6–8 Da3 Dn1 n4 D2–5 7–9 T2 G2 3 M1 6–7 ज्ञानमू(T2 °ज्ञनमू, G2 ज्ञाने मू)ला न नश्यति —c) Da4 पश्यते (for °त) —d) G2 3 सर्वावस्थानि सर्वदा

52 T1 G1 6 om 52 (cf v.l 51) —a) Dn1 n4 D8 D2 3 3 सर्वं (for ब्रह्म) K2 -भूतश्च (for °स्य) —b) Da3 a4 लभ्यते (for पद्यते) —c) D5 7 अनेन (for ज्ञानेन) Ś1 K1 विविधा, Ds1 D5 7 विधिना (for विविधान्) —d) V1 B0 D5 7 अनिवृत्तस्य; B6 7 9 Da3 a4 अनु°, D9 (marg) अनिवृत्य च (for अतिवृत्तस्य). K4 देहजान्, G2 मोक्ष° (for मोह°) Ś1 K1 2 7 D4 9 अनिवृत्तस्य देहजान् —e) Ś1 K1 2 लोक (for लोके) B6 प्रसादेन (for प्रकाशेन) —f) B9 Da3 a4 D8 T2 G3 M1 6–7 C9 (gloss ज्ञातव्यब्रह्ममार्ग) ज्ञेयमार्गो; G2 ज्ञेयमास्तो (for लोकमार्गो) Ś1 K1 रिश्यति, K2 B7 9 रिष्यति, K4 रिस्यति, Da4 रीष्यते; D8 विद्यते (for रिष्यते) K6 ज्ञेयमार्गो तरिष्यति, K7 D4 9 लोकमार्गास्तरिष्यते (K7 °ति); B6 (marg) °मार्गमतिरिच्यते (hypermetric), D5 7 °मार्गान्वरिष्यसि; D8 °मार्गो तरिष्यते (sic) — After 52, T2 G2 3 repeat 50cd

53 a) K1 reads from अनादि up to हन्ति (in 54d) twice Da4 G1–3 जतुर् —b) D7 स्थितिम् (for स्थितम्) —c) Ś1 K1 (both times) अमूढ तं, K2 4 अमूढं च, K7 Da3 a4 D4 9 अमूर्ति च, Dn1 असूर्तं च; G2 मुहूर्तं च (for अमूर्तं च) ❀ Cv अकर्तार, स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वशक्तिरहितम् । ❀ —d) G2 अपि (for आह) B7 Da4 तीर्थवत्, Cn (gloss मोक्षोपायवित्) C9 (gloss सकलशास्त्रार्थवित्) Cv (gloss शास्त्रवित्) °वित् (as in text)

54 For the repetition in K1, cf v l 53 —a) K1 (both times). 6 V1 B0 Ds1 G2 सुकृतैस्, G3 दुष्कृतैस् (for स्वकृतैस्) G2 एव, G3 तैस्तु (for तैस्तै) —b) G2 दुःखितै (for °त) — Da4 om

स दुःखप्रतिघातार्थं हन्ति जन्तूननेकधा ॥ ५४
ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
तप्यतेऽथ पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ ५५
अजस्रमेव मोहार्तो दुःखेषु सुखसंज्ञितः ।
बध्यते मथ्यते चैव कर्मभिर्मन्थवत्सदा ॥ ५६
ततो निवृत्तो बन्धात्स्वात्कर्मणामुदयादिह ।
परिभ्रमति संसारं चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ५७
स त्वं निवृत्तबन्धस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ।
सर्ववित्सर्वजित्सिद्धो भव भावविवर्जितः ॥ ५८
संयमेन नवं बन्धं निवर्त्य तपसो बलात् ।
संप्राप्ता बहवः सिद्धिमप्यबाधां सुखोदयाम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१६ ॥

(hapl) 54c–55a — c) Ś1 K2 7 V1 D4 6 7 9 T G1 6 M6 8 स्व, K1 (both times) M1 7 सु (for स). K2 प्रतिघातार्थं (sic), D4 6 7 9 G3 5 6 °कारार्थं, G1 °हारार्थं (for °घातार्थं) — d) D7 G1 अनेकधा.

55 Da1 om 55 (cf v l 54) — a) K6 B6 7 9 Da2 सर्वं (for कर्म) D3 7 T2 समाधत्ते — c) K3 D3 7 तप्य से (for तप्यते) D3 7 M1 7 न (for ऽथ) — d) B6 स्वपत्या (for भुक्त्वा) K1 आतुरा.

56 a) K7 D4, 9 G2 M1 7 एव (for एव) Ś1 K1 3 4 B· मोहातो; K6 V1 B6 7 8 Da2 n1 Dn1 n4 D6 D2 8 8 मोहांधो; G2 एवार्तो, M1 6–7 दुःखार्तो (for मोहार्तो) D2 7 अत(D7 °ज)स्रमेव मोहार्तो — b) K1 दुःखेषु; D4 9 दुःखेषु (for °षु) G3 सह (for सुख) K1 D4 9 संज्ञिते (for °त) — c) K3 बुध्यते; K4 6 7 V1 B6 6–9 Da2 Dn1 n4 D8 D2–5 7–9 M1 5 6 बध्यते, Da1 lacuna (for ब°, as in Ś1 K1 M1) Da1 बध्यते; D8 ऊह्यते (for मथ्यते) T G1–3 6 मथ्य(G1 ध्य)ते मथ्योऽव — d) K6 मथवित्, G2 धर्म वा; C4 (gloss अनिवृत्तबन्धनत्वात्) मन्थ° (as in text) D1, 5 धर्मभिर्मथवत्सदा

57 a) V1 स्वबंधे (for बन्धात्स्वात्) K4 6 B6 6–9 Da2 n1 Dn1 n4 D8 D2 8 8 ततो निवद्ध (K6 Da1 °बध) स्वां योनिं; D1 7 ततो निवृत्त बध (D7 °ध) सन्; T G1–3 5 M1 5–7 त(T2 G3 6 कु)तो निवृत्तबन्धत्वात् — b) G3 6 कर्मणामुदयादिह — c) K3 परिभ्रमति (for परिभ्रमति) The portion from समार up to सुखराद् (in 12 31[?] 26c) is lost in Ś1 on missing fol K1 3 4 7 B5 D1 (before corr) 4 8 संसारांग्; T G2 3 4 M1 5 °रात्; M6 7 °रात् (for °रं). — d) K1 4 बहु; G3 बहि (for बहु) K1 3 4 om from वेदना up to भावति (in 58c) K1 D4 8 वेदनात्; Da1 वेदना, D6 7 वेदन, T G1–3, 6 वेदनात् (for °न)

58 Ś1 missing (cf v l 57). K1 3 4 om up to भावविवि (cf v l 57) — a) K7 D4 9 T G1–3 6 M1 6–7 स चेन्; D6 7 सर्वे (for स त्व) K6 निवर्त; K7 निवृत्ति (for °त्त). B6 बधुस् (for -बन्धस्). — b) Da1 कर्मण, D4 °ता V1 निवृत्तापि हि कर्मत. — c) Da1 सर्वजित् (for °वित्) K7 D4 9 सर्वत्व, Da1 °वित् (for °जित्) B6 Da2 Dn1 n4 Da2 D2 3 6 7 8 सिद्धौ (for सिद्धो) — d) K7 D4 9 भवेद्बाध; D6 7 G3 भवेद्भव; T G1 2 6 M1 6–7 भवेद्भाव (for भव भाव) M1 6 7 विसज्ञित (M1 °तं) (for -विवर्जित). D8 भवेद्धि द्विजसज्जित.

59 Ś1 missing (cf v l 57) — a) K6 संतमेन (for संय°) K1 3 सयमेन च (K1 °मे नव) सबधान्; G3 8 संयमे (G2 सत्वमे) नवमं साध्य ꣸ Cn संयमेन, धारणाध्यानसमाध्यात्मकेन । नव, दृष्टिमात्रेण उत्पन्नम् । ꣸ — b) K1 निर्वृत्य, K3 B6 7 Da1 n4 निवृत्या; B6 निवृत्ता; D4 9 निर्वर्त्य, D6 7 निवृत्य (for निवर्त्य). G3 8 तमसो (for तपसो) B6 7 9 बलं (for बलात्) — c) G1 M6 सप्राप्तो (for °प्ता) M1 6–7 बहुला (M1 7 °ला) (for बहव) — d) K1 3 7 D4 9 G1 अव्याबाधां; M1 6 8 अवि°; M7 अपि बाधा (for अप्यबाधा) K1 D4 G1 सुखोदय

Colophon Ś1 D3 missing K3 4 B1–3 Da1 n1 Dn2 n3 D1 G4 5 M2–4 absent — *Sub-parvan* K1, 3 4 6 7 V1 B6, 6–9 Da2 n1 Dn1 n4 D8 D2–5 7–9 T G1–3 6 M1 6–7 मोक्षधर्म. — *Adhy name* K1 3, 4 शुकानुपतन; K7 D4 6, 7 9 नारदप्रश्न; B1 9 Dn1 शुकाभिपतन, Da1 n1 शुकाभिपतनं; M6 8 शुकानुशासन. — *Adhy no* (figures, words or both) B1 Dn1 Da2 153 B3 257, Dn1 G3 155, Da1 D8 M1

३१७

नारद उवाच ।

अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शान्तिकरं शिवम् ।
निशम्य लभते बुद्धिं तां लब्ध्वा सुखमेधते ॥ १
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २
तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासं निबोध मे ।
तिष्ठते चेद्वशे बुद्धिर्लभते शोकनाशनम् ॥ ३
अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते *अल्पबुद्धयः ॥ ४
द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत् ।
ताननाद्रियमाणस्य स्नेहबन्धः प्रमुच्यते ॥ ५
दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते ।
अनिष्टवर्धितं पश्येत्तथा क्षिप्रं विरज्यते ॥ ६
नार्थो न धर्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति ।
अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ ७
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च । C 12 12469 B 12 331[30] 9 K 12 338 6

---

6 7 150, T1 G3 152, T3 165, G1 151, G2 169, M5 186 —*Śloka no* Da4 70, Dn1 n4 60, D8 58

317

☞ This adhy is missing in Ś1 D5 (cf v 1. 12 316 67, 283 15)

1 ᵃ) ❀ C3 अशोकं, शोकनिवर्तकज्ञानजनकम् । ❀ — ᵇ) B8 (marg as in text) शातं (for शास्त्रं) Dn4 शांतिपर, G2 शंककर (for शान्तिकर) V1 B3 (marg as in text) पर (for शिवम्) — ᶜ) D5 7 ससज्य; G2 निष्पद् (sic), G3 अन्विष्य (for निशम्य) — ᵈ) K1 2 4 V1 लब्ध्वा तां (by transp) B3 (marg) मश्नुते, Da4 एधसे (for एधते)

2 = 3 2 15 11 2 13 (var) 12 26 20, 168 31 B 18 5 61, Hitopadeśa 1 2. — ᵇ) B6 (marg) G3 दर्पस्थान (for भय°) — ᵈ) Da4 पडिता (for °तम्)

3 ᵃ) K1 अनिष्टं — ᵇ) K1 निबोधसे (for °ध मे) — G2 om 3ᶜᵈ — ᶜ) K7 D4 5 7 9 येन ते वर्षं (K7 वे वर्तं; D5 7 वै वर्षं) ते बुद्धिर् — ᵈ) K7 D4 9 लभसे (for °ते)

4 = (var) 3. 206 16 — ᵃ) G2 अनिष्टस्य प्रयोगाच्च — ᵇ) G2 सुखस्य (for प्रियस्य) — ᶜ) K1 2 मानुषा (for मनुष्या) K7 B9 D9 T1 G6 मानुषैर् (for मानसैर्) — ᵈ) B3 G2 युजते, B9 युजते (for युज्यन्ते) To avoid hiatus, K1 2 4 6 B6-8 Da4 T G1 M1 6-7 येऽल्पबुद्धय ; K7 V1 Bo Da3 Dn1, n4 D8 D2-5 8 9 G6 स्वल्पबुद्धय, B9 तेऽल्प°, D7 नात्र सशय, G2 8 ह्यल्प बुद्धय (for *अल्पबुद्धय)

5 ᵃ) K6 7 D4 9 प्राप्येषु, M7 दिव्येषु (for द्रव्येषु) D4 lacuna, G2 धर्मनीतेषु (for समती°) — ᵇ) K7 न चितयन्, D6 7 T1 G6 M1 विचिंतयेत् (D6 7 °यन्) (for न चिन्तयेत्) — ᶜ) K1 2 4 7 ताननाद्रियमाणश्च (K7 °नस्य), K6 V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G1 न तानाद्रियमाण (Dn4 D8 °न) स्य, Da4 ततो नाद्रियमाणस्य (sic), D6 7 जनाना प्रियमाणस्य — ᵈ) K7 D4 6 7 9 प्रणश्यति (for प्रमुच्यते) K1 2 4 स्नेहबंधाद्विमुच्यते

6 Da4 om (hapl) 6ᵃᵇ — ᵃ) B7 तस्य (for तत्र) — ᵇ) G2 नाग° (for राग°) — ᶜ) K1 4 अनिष्टबुद्धिं तां; K2 °बुद्धिता, V1 Bo 7 9 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 T1 G6 M1 6-7 °वर्धितं, B3 (orig) °बुद्धिं तं, B6 (marg) °वृद्धितं, D5 °बुद्धि तं; D7 °बुद्धितं; T2 वरिस्थितं, G1 °विद्धि तत्, G2 वसितत्, G3 °मर्पितं, C3 °मन्वितं (for °वर्धितं) — ᵈ) Ds1 तदा (for तथा) K1 2 4 विराज्य (K3 °ज) ते (for विरज्यते)

7 G3 om. (hapl) 7–8 K2 om (hapl) 7ᶜ–9ᵇ — ᵃ) K1 अस्याभावेन, K6 अप्या°; Dn4 अर्थं°; T1 नाभ्य°; G6 नाप्य° (for अप्य°) — ᵈ) D6 7 तत्त्वस्य, T1 सचास्य, G6 सद्वास्य (for तच्चास्य)

8 = 3 206 17 K2 G3 om 8 (cf v 1 7). — ᵃ) Ds1 om. (hapl) नि युज्यन्ते — ᵇ) K1 नियुज्यते, Ds1 संयु°; D5 7 ते यु° (for वियु°) — ᶜ) M5 सर्वेषां (for सर्वाणि)

C 12.12469 B 12.331[30].8 K 12 338 8 सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ ८
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ९
नाश्रु कुर्वन्ति ये बुद्ध्या दृष्ट्वा लोकेषु संततिम् ।
सम्यक्प्रपश्यतः सर्वं नाश्रुकर्मोपपद्यते ॥ १०
दुःखोपघाते शारीरे मानसे वाप्युपस्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तन्नानुचिन्तयेत् ॥ ११
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ १२
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १३
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ १४
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ॥ १५
सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नात्र संशयः ।
स्निग्धत्वं चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ १६
परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ।

---

9 = 11 26 4 · cf 12 16 10. K2 om 9ab (cf v.l 7) D7 om (hapl.) 9–10 —a) D4 मृते (for मृतं) —d) T2 प्रसज्यते (for प्रपद्यते) ❀ Cn द्वावनर्थौ, इष्टस्त्र्यादिदेहविनाश स्वशरीरतापश्च । ❀

10 D7 om 10 (cf v 1 9) Ds1 D8 om. (hapl) 10 —a) K1, 2 4 नास्तु; Ds2 D3 नाशु (for नाश्रु) K1 2 4 सबु(K1 °ब)द्धा, K6 T2 G2 ये बुद्धा; B6 (marg as in text) 9 ये बुद्धा (for ये बुद्ध्या) —b) K1 दृष्ट्या (for दृष्ट्वा). K1 सतभि (sic), K6 D2 सगतिं; K7 D4 9 सगत, G2 3 सत्तम (G2 °म); C8 (gloss सुखदुःखप्रवाहम्) संततिम् (as in text) —c) K1 प्रपद्य तत्; K2 प्रपद्यत; K4 D4 9 G2 3 प्रपश्य सत्, D5 च पश्यतः (for प्रपश्यत). V1 शांतिं; B9 सर्वान् (for सर्वं) —d) K1 2 नास्तुकर्म, Dn1 n4 Ds2 D4 6 नाशु°; M6 नास्त्र° (for नाश्रु°) Dn4 [उ]पचक्षते (for °पद्यते).

11 11–18 = (var) 12. 540*, lines 1–16 —a) K6 सघाते (for शारीरे) —b) B7 मानुषे (for मानसे) K4 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D2 4 8 9 T G1–3 6 च (for वा) Dn4 [अ]स्युपस्थिते; G2 [अ]पि वा स्थिते (for [अ]प्युपस्थिते). —c) T2 G1–3 सर्तुं (for कर्तुं) —d) K1 D4 9 T1 यत्नस्, T2 यतस, G1 2 corrupt, G3 तज्ज्ञस्, G6 ततस; M6 यत्नात् (for यत्नस्). D5 अनुविंद्येत् (for °चिन्तयेत्).

12 = 11 2. 17cdef K2 7 D4 7, 9 G2 3 om (hapl) 12ab —c) D5 7 च, G2 तु; G3 न (for हि) K7 D4 6 नात्येति, B9 नष्येत (sic), D5 नापैति; D7 नोपैति, G3 नाद्येति, M1 5–7 न च्यैति (for न व्येति) —d) K2 4 [अ]भि (for [अ]पि). K6 G2 6 विवर्धते, D5 7 T2 G1 प्रवर्तते; G2 प्रपद्यते (for प्रवर्धते)

13 = (var) 3 206 15 11. 2 21 —a) K6 प्रजया, Da4 Ds2 (before corr) प्रज्ञाय (for प्रज्ञया) —b) D4 G1 ओषधै° —c) K2 T2 G1 विज्ञाय (for विज्ञान). T2 G1 सामर्थ्यान्; M1 सामान्य (for सामर्थ्यं) M7 एतद्धि ज्ञानसामान्य —d) K2 बलै°, V1 बाल (for बालै) D8 ह्यन् (for ह्यात्)

14 = (var) 3 2 45 11 2 15 —ab) K1 2 4 7 V1 D4 9 T2 transp. यौवन and जीवित K1 2 4 6 D7 T2 G1 3 M1 5–7 द्रव्यसंचया°; Da1 T1 °सचयं —c) T G1 2 6 ससर्गो, M7 सवादो (for सवासो) —d) K2 M1 5–7 तेषु; D5 T G1 6 एषु (for तत्र) K1 om from पण्डित up to सशय (in 16b) D7 G2 न सध्येषु न पडित (G2 °ता), G3 न गृध्येदेषु पडित — After 14, K1 reads 12 318 3–20

15 15ab = 11 2. 16ab K1 om 15 (cf v 1 14) —a) G3 M1 5–7 शोकम् (for दुःखम्) T1 नाज्ञान दीपक दुःखम् ❀ C8 जानपदिकं, सर्वसाधारणं ससार दुःखम् । ❀ —15cd = (var) 11 2 17ab

16 K1 om 16ab (cf v 1 14) —a) Ds2 दुःखाद् (for सुखाद्) K2 4 प्रियतरं, D5 7 अन° (for बहु°) —b) D4, 5 7 जीव(D4 °वि)तो (for जीविते) V1 damaged, Ds2 D8 T1 G6 संचय (for सशय). — After 16ab, K2 4 read 12 318 2c–20d —c) K2 4 स्निग्धत्वाद्, D8 T G1–3 6 °त्वाच्च (for °त्व च). Da4 स्निग्धत्व चद्रिकार्येषु (sic), D5 स्निग्धेष्व * * * र्थेषु, D7 स्निग्धेष्वर्येंद्रियार्थेषु, M1 6 7 स्निग्ध पर्चेंद्रि°. —d) T G1–3 6 M1 5–7 ससोहान्मरण प्रिय (G3 चरं) ❀ C8 मोहान्मरणमप्रियम्, पुनर्जातिदातेन तत्साधनार्थं यत्न कुर्वन्तीति भाव । ❀

अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न तं शोचन्ति पण्डिताः ॥ १७
दुःखमर्था हि त्यज्यन्ते पालने न च ते सुखाः ।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत् ॥ १८
अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
अतृप्ता यान्ति विध्वंसं संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ १९
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ २०
अन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ २१
निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छन्न तिष्ठति ।
स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिन्तयेत् ॥ २२
भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये बुद्धा तमसः परम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २३
संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ २४
अथाप्युपायं संपश्येद्दुःखस्य परिमोक्षणे । C 12 12506 B 12.331(20).25 K 12.338 25

---

17 17^{ab} = (var) 3 206 19^{ab} — ^{b}) K6 शुभ (for सुख) K1 2 Bo अपि, K6 7 B6 7 Da4 D2 4 9 चापि (for वापि) D5 [अ]भयं (for [उ]भय) D5 नर — ^{c}) K1 भवत्येति (hypermetric), K2 D4 M1 6-7 अत्येति, D5 अभ्येत्य (for अभ्येति) — ^{d}) K1 नर, T G1 2 न तत्, G3 6 एतत् (for न तं) Dn1 T1 G1 6 शोचति, G3 चोचति (for शोचन्ति). Dn1 T1 G2 6 पंडित°, G3 [अ]पंडित (for पण्डिता°) Da3 a4 त शोचति न पंडिता°

18 = (var) 3 2 43 — ^{a}) K7 D4 9 M1. 6 युज्यते, T1 त्यजते, G2 त्यजते (for त्यज्यन्ते) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 8 8 त्यज (Da3 D8 त्यज्य, Da4 भज)ते दुःखमर्था (B8 °मात्मा) हि; D6 7 भज्यंते सुखमर्था हि, T2 दुःखमर्थाभित्यजते, G1 °र्थाभिपज्यते; G3 दुःखेनार्थाभियुज्यते — ^{b}) K1 2 च न (by transp) G3 तत् (for ते) T G1-3 6 सुख (for सुखा). — ^{c}) Da4 [अ]भिगम्यत्ते (for [अ]धि°) K1 श्रुतैव नाधिगच्छते; K2 श्रुत्वैव नाधि*मंते — ^{d}) G2 आशाम् (for नाशम्) K6 एवानु, D6 7 तेषां न (for एषां न) Da4 निचिंतयेत् (for न चिन्त°)

19 = (var) 11 2 20 — ^{a}) G2 अन्यमन्यावनावस्था — ^{b}) V1 D82 वैशेषकीं, Cs (gloss विशेषतो धनवत्तारूपाम्) °षिकीं (as in text) K6 T1 नर° (for नरा°) — ^{c}) G2 ससिद्धिं (for विध्वस). K6. 7 D4 6 7 9 अतृप्तिं (D6 7 °प्ता) यांत्यविद्वांस°

20 = 11 2 3 12 27 29 B 14 44. 19, Rām 2 105 16 7 52 11, Gobhila Smṛti 3 43, Kathāsaritsāgara 51 26^{cd}–27^{ab}, Divyāvadāna (Cowell) p 27. — ^{a}) Da4 सर्वे क्षयी यांति निचया° (sic), T G1-3 6 क्षयांता निचया सर्वे (T1 सर्वा) — ^{b}) D4 9 समुच्छ्रिया°. — ^{c}) K2 विप्रयोगार्ता (for °गान्ता) — ^{d}) D4 मरण त (for °णान्त) V1 T1 G1. 3 6 M1. 6 6 च (for हि).

21 = (var) 3 2 44 — ^{a}) G1 2 अतो (sic) (for अन्तो) M1 6-7 विवित्साया (for पिपासायास्) — ^{b}) K6 B7 Da3 a4 तुष्टिश्च, V1 तृप्तिश्च, M1. 6-7 संतोष° (for तुष्टिस्तु) — ^{c}) Da4 नामात् (for तस्मात्) — ^{d}) T2 G1-3 सुख (for धन) K1 2 4 शसंति, T1 G3 6 पश्यति (for पश्यन्ति) T1 G1 3 6 M7 पंडित

22 ^{a}) K1 निमेषमात्राम्, D82 °मापम् (for °मात्रम्) G8 चापीह (for अपि हि) — ^{b}) K1 2 4 योधि, D6 यौग; D7 G8 योग (for वयो) D6 7 तिष्ठेत्स, G8 पृच्छति न (hypermetric) (for गच्छन्न) G2 प्रयोगं न तु तिष्ठति — ^{c}) K1. 2 Da3 स (Da8 अ) शरीरेषु, K6 स्वशरीरेपि (for °रेषु) V1 नित्येषु (for [अ]नित्येषु) K7 शरीरेष्वपि नित्येषु — ^{d}) G2 नित्यरत्नम् (for नित्य किम्)

23 = (var) 3 206 25 — ^{a}) V1 Bo 6 9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 भाव (for [अ]भावं) — ^{b}) K1 2 4 Bo D81 बुद्ध्वा, K6 B6 7 9 Da4 D4 बुधा, D6 7 बुद्धास्; M1 5 6 बुद्धा (for बुद्धा) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D2 3. 8 मनस°, G2 तपस° (for तमस°) G3 पुर (for परम्) — G3 om. 23^{cd} — ^{c}) Da4 D9 गताधान°, T1 G6 महात्मान° (for गताध्वान) — ^{d}) K1. 2 Da4 D6 7 T G1 2 6 पश्यति, D4 lacuna (for पश्यन्त°) G2 च परा (for परमा) Da4 गति (for गतिम्)

24 = (var) 12 169 18, 309 19 — ^{a}) K1 2 सचिन्वक्षेकम्, Da4 °त्वानगम्, D4 सवित्पानकम्, D6 7 सचित°, G2 सचित्यानेकम् (for °न्वानकम्) Da4 a4 [इ]द (for [ए]नं) — ^{c}) T G1 3 6 [अ]रण्ये, G2 [अ]रथ्ये (for [आ]साद्य)

25 ^{a}) K1 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तथा, V1 D6 7

C 12 12506 B 12 231(20).25 K 12.239 25 अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाप्यसनी भवेत् ॥ २५
शब्दे स्पर्शे च रूपे च गन्धेषु च रसेषु च ।
नोपभोगात्परं किंचिद्धनिनो वाधनस्य वा ॥ २६
प्राक्संप्रयोगाद्भूतानां नास्ति दुःखमनामयम् ।
विप्रयोगात्तु सर्वस्य न शोचेत्प्रकृतिस्थितः ॥ २७
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च विद्यया ॥ २८
प्रणयं प्रतिसंहृत्य संस्तुतेष्वितरेषु च ।
विचरेदसमुन्नद्धः स सुखी स च पण्डितः ॥ २९
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन यश्चरेत्स सुखी भवेत् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१७ ॥

अत्र; G2 8 यथा (for अथ) D9 G2 हि (for [अ]पि) G8 [उ]पाय° (for [उ]पाय) D5 7 सपश्यें —b) D5 7 [S]थ दुःख (for दुःखस्य) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 8 परिमोक्षण K1, 2 दुःखस्यास्य विमोक्षणे —c) K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 5 7 8 G8 आरभेच्च; G2 आहवे न (for आरभेत) —d) K4 7 V1 B0 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 6 7 8 T1 G6 मुक्तश् (for युक्तश्) K2 व्यसनी; K4 [अ]व्यसनो, Da4 °सन (for °सनी). G2 युक्ताश्चाप्य सती भवेत् (sic)

26 a) Da3 a4 M1 7 शब्द (for शब्दे). K1 2 4 रसे रूपे (K1 °प) (for च रूपे च). —b) K1 2 4 गधे च परसे तथा, D5 7 रसे गधे तथैव च —d) K7 Da4 Dn1 D81 D4 9 T1 G6 च; D5 7 वै (for वा).

27 a) K1 2 6 V1 B0 6–9 D5 7 M1 5–7 वाक्सप्रयोगाद्; Da4 वाक्य प्र°; D8 C8 (gloss शब्दादिविषयेन्द्रियसबन्धात्) तत्संप्र° (for प्राक्संप्र°) —b) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 8 परायण, K7 D4 9 अनोनुग, D5 7 सता (D6 °तो) मतं (for अनामयम्) —c) V1 M1, 5–7 विप्रयोगे, D82 °ग (for °गात्). K1 2 4 6 च (for तु) —K1, 2 4 om 27d–28c —d) B8 प्रकृते स्थित, D6 प्रकृतिस्थिति, C8 (gloss स्वरूपे ब्रह्मणि स्थित) प्रकृतिस्थित° (as in text)

28 K1 2 4 om 28abc (of v l 27) —a) G1 धृत्यो (sic) Da4 रक्ष्ये —b) G1 पादपाणिं (for पाणिपाद) D4 तु, D5 7 9 तु (for च) —c) D9 G1 चक्षुश्रोत्रे (G1 °त्र); T G2 8 6 चक्षु° श्रोत्रं K7 D4 9 तु (for च) —d) Dn4 विपद्यया, D3 च कर्मणा (for च विद्यया). K1 2 4 न वाचा न च विद्यया

29 a) D4 प्रयण (by metathesis), D7 प्रयाण (for प्रणय). K1 2 4 परिसहृत्य, B9 प्रविसकृत्य, D8 T G1–3 6 °गृह्य, D5 7 °क्षिप्त (for °हृत्य) —b) K7 D4 9 संश्रितेषु, D5 7 सतुष्टेषु, G2 प्रस्तुतेषु (for सस्तु°) —c) K6 7 B9 D4 5 7 9 विचरेयो (B9 °त) समुन्नद्ध, G2 °त सम धन्य°. —d) G6 कृती (for सुखी) K2 पडिता.

30 a) K1 2 4 B7 M1 5–7 अध्यात्मगतिराली (K1 2 4 °माली, B7 °रीली) नो ❀ C8 आसीन°, ब्रह्मसमीपस्थ°, ब्रह्मभूत इत्यर्थ° । ❀ —b) K7 D9 निरापेक्षो (for निर°) B6 7 Dn1 D8 (marg as in text) 5 7 G2 निराशिष°, G1 °मिषं (for °मिष)

Colophon Ś1 D6 missing K3 5 B1–5 Da1 a3 Dn2 n8 D1 G4 5 M2–4 absent —*Sub-parvan* K1 2 4 6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 4 5 7–9 T G1–3 M1 5–7 मोक्षधर्म —*Adhy name* K1 2 4 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 D81 D2 3 8 शुकाभि (K1 °नु)-पतन, K7 D4 5 9 शुकातिपतन, Dn4 शुकाभिगमन, D82 शुकाभिपातन, M5 शुकाभिपतने अनिष्टनाशमतिपादन, M6 अनिष्टनाशप्रतिपादन —*Adhy no* (figures, words or both) K6 56, V1 331, B6 148, B7 Dn4 D82 G8 154, B8 158, Dn1 156, D81 D8 M1 7 151, T1 G6 153, T2 166, G1 152, G2 170, M5 187, M6 150 —*Śloka no* Da4 Dn1 30, Dn4 31, D8 29